

નિવેદન

આ મંથની પુનર્મુદ્રણરૂપે આ ચોથી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ મંથની ઉપયોજિતા વિશે આગલી આવૃત્તિમાં આપેલું નિવેદન અહીં નીચે થોડા ફેરફાર સાથે અવતરણમાં આપ્યું છે :

‘વેદાંતમાં ‘પ્રસ્થાનત્રયી’ છે, તેમ આયુર્વેદમાં ‘વૃદ્ધત્રયી’ છે. આ વૃદ્ધત્રયીમાં ચરક, સુશ્રુત, અષ્ટાંગહૃદય-ચાગલત આવે છે અને લઘુત્રયીમાં લાવકપ્રકાશ, માધવનિદાન અને શાર્દૂલધરની ગ્રન્થના છે. આ બધા મંથો ઉપરાંત કાશ્યપસંહિતા, યોગરત્નાકર, હારિતસંહિતા, યોગસતક, પથ્યાપથ્યમ્ વગેરે આયુર્વેદના પ્રમાણુભૂત મંથો સંસ્કૃત તથા તેના ગુજરાતી ભાષાંતર સાથે બહાર પડ્યા છે તે ઉપરાંત વેદકર્તા પીઞ્મ નાનાં-મોટાં ૨૫-૩૦ પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

‘આયુર્વેદ એ વેદનું’ અંગ અથવા અથર્વવેદનું ઉપાંગ હોઈ વેદની જેમ એ અપૌરુષેય અને અનાદિ મનાય છે. મનુષ્યસુદ્ધિ પર એવી અનેક બાબતો ઉપર આયુર્વેદ ચોક્કસ માર્ગ ચીધે છે આ તેની અલોકિતા છે.

આ મંથની વિશેષતા એ છે કે ચિકિત્સાની ‘ચરકમાં જે વિગતો છે, તે બધી સુશ્રુતમાં નથી અને સુશ્રુતમાં શલ્ય શાલક્યની જે વિગતો છે તે ચરકમાં નથી. આમ તો બંને પોતપોતાના વિભાગમાં પરિપૂર્ણ છે. ‘અષ્ટાંગહૃદય’ એ બંને ગ્રંથોને આ એક મંથમાં ઉતારે છે: તે પશુ પદ્ધતિસર અને જરૂર જોઈતા ટૂંકાણથી. આ એક જ મંથમાં ચિકિત્સાના બંને વિભાગો (કાયચિકિત્સા અને શલ્યચિકિત્સા)નો સાચોય ને સ્વયંપૂર્ણ અભ્યાસ થઈ શકે છે.

‘આયુર્વેદ’ શબ્દના ઉચ્ચારણની સાથે ત્રિહોષસિદ્ધાંત આપણી સમક્ષ ખડો થાય છે. જે રોગનું અસ્તિત્વ નહીં કરવામાં આવે, તે રોગનું સ્વરૂપ આયુર્વેદના મત પ્રમાણે જુદા જુદા પ્રકારના વિકારરૂપે હોય છે. આયુર્વેદ એક જ રોગને ચારીરનાં અને પ્રકૃતિનાં ઘટક તત્ત્વોને અનુલક્ષીને જુદાં જુદાં કારણોથી થયેલો જોઈ શકે છે. તે વિકાર કાઈ રોગીને વાતજન્ય હોય, તો ખીજને તે પિતાતમક હોય અને વળી ત્રીજને તે કફાતમક હોય. એટલે બહારથી એક જ પ્રકારના દેખાતા વ્યાધિવાળા રોગીઓ ઉપર, દૂષિત વાત, પિત્ત ને કફનાં લક્ષણો લક્ષમાં લીધા વિના સાચી ચિકિત્સા થઈ શકતી નથી. એક રોગીને જે ચિકિત્સા લાગુ પડશે, તે જ ખીજને ય લાગુ પડશે એ ચોક્કસ હોતું નથી. એક જ વિકારમાં ઉપર પ્રમાણે ત્રણે દોષનાં લક્ષણોનો વિચાર કરીને તે ત્રિકારમાં રહેલા ખાસ દોષની ચિકિત્સા કરવી જરૂરી હોય છે. આયુર્વેદમાં દોષ, ધાતુ અને મળની વિચારસરણી જ મુખ્ય ધાયા-રૂપે સ્વીકારી છે અને તે વાસ્તવિક પશુ છે.

‘દાખલા તરીકે એક દર્દીનો પત્ર દુખે છે. આ દુખાવો વાયુથી થયો હશે, એમ તરત કહેવાય છે; પરંતુ તે વાયુ રક્ત, લઘુ, શીત, ખર, સૂક્ષ્મ અને ચક્ષ એ ગુણો પૈકી કયા ગુણોથી બનેલો છે એ સમજતું જોઈએ. આ સમજાય તો જ તે રોગ ઉપર અચૂક હાથદો કરનાર ઔષધ આપી શકાય. ટાંદના દિવસો હોય અને પત્ર વધુ સમય સુધી પાણીમાં રહે, તો તે પત્રનો દુખાવો શીતગુણ અધિક થવાથી વાયુ બળ્યો છે તેને લીધે છે. જહાવસ્થામાં ચારીરમાંથી સ્નિગ્ધ ધાતુ ઓછી થાય અને રક્ત તથા લઘુ એ ગુણ વધી જાય, પરિણામે પત્ર દુખે. ઠવે દુખાવાના આ બંને દાખલાઓમાં વિકારનો બનેલો વાયુ એક જ છે; છતાં તેના પ્રકારોમાં ભેદ છે. આથી શીતગુણથી બનેલો વાયુ ઉપર સૂંઠ જેવા ઉષ્ણ ગુણવાળા ઔષધનો લેપ કરી શેક કરીએ અને રક્ત કે લઘુ ગુણોથી બનેલો વાયુ ઉપર તેલનો માલિશ કરીએ તથા સ્નિગ્ધ ઓરાક આપી શકીએ. આ પ્રમાણે આયુર્વેદ રોગમાં રહેલા દોષની દૃષ્ટિએ વિચાર કરી ચિકિત્સા બતાવે છે.

‘આ વાત, પિત્ત અને કફ જેટલા ઉદ્વિગ્ધોચર છે તેથી વિશેષ તે ઈદ્રિયાતીત છે, એટલે આ સિદ્ધાંતને સર્વ અંશે અનુસરવા માટે સ્થૂલ સાધનો ઉપરાંત સત્ત્વ અભ્યાસ, મનન અને નિદિધ્યાસનની જરૂર છે. તેને માટે તપ અને ત્યાગ આવશ્યક છે.’

‘આધુનિક દાકતરી પદ્ધતિમાં રોગનિદાન માટે ત્રિદોષસિદ્ધાંત નથી. કોઈ દાકતર રોગના જંગ્મ ઉપરથી નિદાન કરે છે, તો કોઈ બપોરે શરીરના ભાગ ઉપરથી નિદાન કરે છે. આમ નિદાન કરી, નિશ્ચિત કરેલી ઔષધિ વાપરવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં એક જ રોગનાં અનેક લક્ષણો હોય તોપણ ઔષધમાં ભેદ હોતો નથી. આ ઔષધો જેટલેકે કેટલેકે ગુણુ આપે છે, એ વાત ખરી છે; પરંતુ નિશ્ચિત રોગ ઉપર તેનો ઉપયોગ સફળ ન થઈ શક્યો, તો તે રોગ ઉપરના બીજા ઉપાયો એ ચિકિત્સક પામે નહિ હોય! આતું કારણ એ છે કે, શરીરનાં મૂળતત્ત્વ સાથે સંબંધવાળી અથવા બાધિના કારણરૂપ દોષોનો નિશ્ચય કરીને યોજવામાં આવતી ચિકિત્સાપદ્ધતિ એકોપથીમાં નથી. એક પેનિસિલિન લેા. એ ઔષધિ અમુક રોગીને એક રોગ ઉપર ફાયદો કરે છે; છતાં બીજા રોગીને તે ફાયદો કરી શકતી નથી. વળી તે જ રોગીને તે જ દવા બીજા વાર ફાયદો કરતી નથી.

‘આધુવેદ શરીરના ઘટકોની દૃષ્ટિએ રોગ પ્રત્યે અધિક ભારીકાઈથી જુએ છે, તે સાથે તે ઋતુ વગેરેનાં બાહ્ય પરિણામો પણ વિચારમાં લે છે, આમ માનવશરીર ઉપર ઋતુ અને રાત્રિ-દિવસ વગેરેની જે અસરો થાય છે તેનો તે વિચાર કરે છે અને તેને અનુસરીને તે આહારવિહારની ચોજના કરે છે. એકોપથીવાળા હમેશના આહારમાં દરેક કાર્બોહાઈડ્રેટ્સ વગેરેનાં અમુક પ્રમાણ હોવા જોઈએ એમ કહે છે, પણ ઋતુના ફેરફારથી તેમાં શો ફેરફાર કરવો જરૂરી છે તે બતાવી શકતા નથી. આધુવેદમાં આ બાધોનો ઝીણવટભર્યો વિચાર થયો છે. અને તે અંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન આપ્યું છે. આ વિચાર આધુવેદમાં અત્યંત મોહક છે શરીર, તેના ઘટક વાત, પિત્ત અને કફ તથા તેમના સંયમ, પ્રકોપ અને શમનની ઋતુઓ વગેરેનો વિચાર કરીએ તો એ બાજોનો ઉપેક્ષા કર્યે આલે તેમ નથી, એ અવસ્થા જાણી આવશે

‘માપીને જમો, માપ ઉપરાંત જમશો તો મૂર્ખા, પ્રલાપ, મોળ, ચકરી અને મરણુ પણ થશે, એમ આધુવેદ ખાવાના વિધિ-નિષેધો પણ જણાવ્યા છે. તેમાં દ્રવ્યોનું મયાર્થ જ્ઞાન પણ આપ્યું છે.

‘નિદાનમાં આધુવેદ મિથવા આહારવિહારની વાત કરી, આહારના ગુણુરૂપ બતાવી, દરેક દ્રવ્ય દલકું છે કે કારે છે, પિત્ત કરનાર છે કે વાયુ કરનાર છે વગેરે બતાવે છે. ચામડી લૂપી છે, કળા છે, કચ્ચલીવાળા છે માટે વાયુ જ છે. તે ઝડી છે, ધોળા છે; ચીકણાવાળા છે માટે કફ જ છે. તે પાતળા છે, ચકચકિત છે, જીજળા છે માટે પિત્ત જ છે. આધુવેદના આ નિર્ણયો ચિકિત્સકની જાંડી સમજણથી અપેક્ષા રાખે છે. આધુવેદમાં જે ઈદ્રિયસ્થાન છે, તે આધુષતું માપ કાઢવાનું સ્થાન છે. એ માપ માનવજાતિની નીકળે નહિ જાયું છે. દેશકાળનો પણ આધુવેદમાં વિચાર કર્યો છે.’ આ ખાવાના જ્ઞાનમાં આ ગ્રંથ સારો પ્રકાશ આપે છે.

ત્રેધના મૂળ શ્લેષ્મી અને લાપાંતર સાથે જરૂર લાગે ત્યાં ત્યાં અનુવાદકે સમજૂતી આપી છે અને એ રીતે ત્રેધને વધુ ઉપયોગી બનાવવા બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પછીનાં પાનાંમાં અનુવાદકનો ‘ઉપોદ્ધાત’ આપ્યો છે તે આ ગ્રંથ સમજવા માટે ઉપયોગી છે, તેથી વાચકોનું તે તરફ ધ્યાન દોરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથની ત્રીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૭૨માં પ્રસિદ્ધ કરેલી. તે પછી કાચગ, શાહી, પાઈન્ડિંગ કોષ, પૂંઠા વગેરેના લાભોમાં તથા મહેનતાણના દરમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો રહ્યો છે. આમ છતાં આ ગ્રંથનું મૂલ્ય અને તેટલું જોખું એટલે કે માત્ર રૂ. ૫૫-૦૦ રખાયું છે.

ઉપોદ્ધાત

[પહેલી આવૃત્તિમાથી]

મહર્ષિ વાગ્ભટે આયુર્વેદના લઘુરૂપ 'અષ્ટાંગહૃદય' નામના ૨૥ ગ્રંથમા આયુર્વેદના આઠે અંગોને શ્લોકબદ્ધ કર્યા છે, એટલું જ નહિ, પણ આયુર્વેદનો સમગ્ર ઉપદેશ શ્લોકોમા પણ સૂત્રરૂપ કર્યો છે આ ગ્રંથમા ચરકસંહિતા અને સુશ્રુતસંહિતાનો ઉપદેશ ટૂંકમા છતા સંપૂર્ણ સમાવી લીધો છે

જેમ ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ભગવદ્ગીતા એ વેદાંતની પ્રસ્થાનત્રયી છે, તે ચરકસંહિતા, સુશ્રુત સંહિતા અને અષ્ટાંગહૃદય એ આયુર્વેદની વૃદ્ધત્રયી છે આ ઉપરથી પણ જણાય છે કે આયુર્વેદમા અષ્ટાંગ લઘુનો કેવો મહિમા છે

આયુર્વેદમા સાજ શલેવાની અને સાજ ઘવાની એ બને જાનતો આવે છે નૂતરસ્થાનમા દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, રત્નચર્યા, માત્રાચિત્રીય વગેરે અધ્યાયોમા સાજ શી રીતે રહી શકાય તેનો રસ્તો બતાવ્યો છે, પાનુ ભૂલેયુકે પણ માદા પડી જવાય તો સાજ ઘવા માટે રાઠે રાગવાળી (સૂત્રસ્થાન ૨૦ ૧, શ્લોક ૫) અને મોતે કાવળી (સૂત્ર ૨૦ ૨, શ્લોક ૨૬ થી ૨૮) સંપૂર્ણ ચિકિત્સા રાખી છે

આયુર્વેદમા પુખ્ત હૈમરના માણસોની ચિકિત્સા (ચિકિત્સાસ્થાન ૨૦ ૧ થી ૨૨), બાલકોના રોગોની ચિકિત્સા (કીમારન ૧ ઉત્તર ૨૦ અધ્યાય ૧ થી ૩), ગ્રાણચિકિત્સા (ભૂતત્તર ઉત્તર ૨૦ ૨ થી ૭), શાલાકવ ચિકિત્સા (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૮ થી ૨૪), શલ્યચિકિત્સા (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૨૫ થી ૩૪), વિપચિકિત્સા (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૩૫ થી ૩૮), રસાયન (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૩૯) અને વાજકરણ (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૪૦) એ આઠે રાંગ છે એમાં સ્ત્રીઓના ખામ રોગોની ચિકિત્સા છે (શરીરસ્થાન ૨૦ ૧, ૨, ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૩૩), ઘાતવૈદ્ય પણ છે (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૨૭) તથા તે તે રોગ માટે સિદ્ધ ઔષધો તથા ક્રિયાઓનો સંગ્રહ પણ રાખેલા હોય છે (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૪૦, શ્લોક ૪૮ થી ૫૮)

આયુર્વેદમાં યત્રો અને શલ્યો યાના, કેવા, કેટલા, કયા કામ માટે રાને કેવી રીતે બનાવવા તથા એ કયા અને કેવા રાખવા, કેવી રીતે વાપરવા વગેરે બધી માહિતી વિનિયમ રાખેલી છે (સૂત્રસ્થાન ૨૦ ૨૫, ૨૬, ૨૮, ૨૯) વાઠકાપ કરતી વખતે દરદીને મૂર્છા ન આવે કે એને કપાધાની ખમ ન પડે કે શસ્ત્રક્રિયા દરમિયાન વેધને ઘાથે દત્તી દેશનગતિની એને ખબર ન પડે તથા નુકસાન ન થાય એવા ઉપાયો પણ બતાવ્યા છે (સૂત્ર ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૧૬, ૧૭, ચિકિત્સા ૨૦ ૨૦ ૭, શ્લોક ૭૨)

શસ્ત્રક્રિયા થી રીતે કરવી, સોજાનુ દાનુ કે પાટન કવારે કલ્પુ (સૂત્ર ૨૦ ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૧૦ થી ૧૩), કયા સ્થાનમા અને કેવળે કાપ મૂકવો (નૂત ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૧૩ થી ૧૭), આગે કાપ કવા મૂકવો અને કયા ન મૂકવો (સૂત્ર ૨૦ ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૨૨, ૨૩), બધુ છિદ્રોવાળા ભગદરમાં કેવી જાતનો ખાન કાપ મૂકવો (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૨૫ થી ૩૧), કેવા યાને દેખા મારવા કે ન મારવા, દેખા કેટલે કેટલે અનરે મારવા (સૂત્ર ૨૦ ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૩૮ થી ૪૩), કયા અંગોમા અને કયા સ્થાનમા ઘાતો, શા માટે, કયા આતરનો અને કેવી રીતે પાટો બાંધવો, પાટો કયા વ્રણને ન બાંધવો, પાટો કેટલે કેટલે વખતે છોડવો (સૂત્ર ૨૦ ૨૦ ૨૯, શ્લોક ૨૯, ૫૭ થી ૭૩) વગેરે વિશેષ ૫૦ ઝીવવ શી નરે તે નીચે રાખી છે

આયુર્વેદમા કમન ગ્રીધીસારી શલ્યક્રિયાનુ જ જ્ઞાન છે એમ નહીં પણ આજ નુ, વાગ્ભટુ, બાલુ વગેરે અકસ્માતથી ક્યોણ અને કકળુ નુકસાન થાય તો તેને પણ યમું કરવાના વિનિયમ ઉપાય બતાવા છે (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૨૬, ૨૭), એટલું જ નહિ પણ નાક કપાઈને છૂટ પડી નહું રોય તો નહું નાક બનાવવાનો વિધિ પણ બતાવેલો છે (ઉત્તર ૨૦ ૨૦ ૧૯, શ્લોક ૫૯ થી ૬૫)

યુદ્ધમાં સૈનિકોને ભાલોડા વાજે છે એ ભાલોડા અનેક ઘાટના અને એક કે વધારે પાખિયાવાળા હોય છે. આ ભાલોડા, છતાં, મદૂકની ગાળી વગેરે પાચ ગતિમાથી ગમે તે ગતિ (સૂત્ર ૦ ૨૮, શ્લોક ૦૧) કરીને શરીરમાં ગમે ત્યાં રાહુધારું પેસી રહે છે અને ત્યાં પડ્યા રહે છે. આ રાતે રાખા શસ્ત્રોને શરીરમાંથી બહાર કાઢવા માટે આખા શરીરમાંથી જ્યાં ભાનમાં એ પડ્યા છે તે જાણવા માટે આ ઉપાયો કરવા, કયા વાગ્યા હોય તે કયા લખણ થાય, કયાનું અને કેવું શરૂ કરવા કયા ચત્રથી અને શી રીતે ખેંચાં કાઢવું, ખેંચી કઢાય એવું ન હાય તે શરૂ કેવી રીતે કાઢવું વગેરે પંક્તિત શબ્દત્રયમાં આપી છે (સૂત્ર ૦ ૨૫, ૨૮) તેથી આપુવેંદનો વેદ યુદ્ધમાં ધવાલેલા સૈનિકોના ચિકિત્સા પાત્ર કરી શકે છે તથા લોકોના મનમાં એવો ભ્રમ પેસી ગયો છે કે, આપુવેંદમાં ચત્રક્રિયા અને શસ્ત્રક્રિયા નથી આ ભ્રમ ૨૨ કંવાને આટલી નમૂનારૂપ માણિતી બચ છે એમ માનીને હું વધા વિગતો આપતો નથી.

ગર્ભ શી રીતે રહે છે, ગર્ભ ન રહેતો હોય તે તેને કયા ઉપાય કરવાથી ગર્ભ રહે છે, માત્રા પેટમાં ગર્ભ શી રીતે વધે છે, શરીરના કેટલા રાગો, ઉપાગો અને મર્મા છે, શરીર થાનુ થાનુ બનેવું છે, શરીરના અવ મનો થા થા કામ કરે છે, પાચાક્રિયા, પોષણક્રિયા વગેરે ક્રિયાઓ શી રીતે થાય છે વગેરે આચાર્ય માટે બધું જરૂરી જ્ઞાન શરીરસ્થાનમાં રાખ્યું છે કેવા દ્રવ્યોમાં પાચાની ખાસ અંતર ચોવીસ કંવાઓમાં તે તરત કરવાનો પ્રભાવ છે તે પણ આપ્યું છે (શરીર ૦ ૨૦ ૩, શ્લોક ૬૬૧, ૬૭)

રોગ પારખવાનો સામાન્ય રીતો (મૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૨૧૧, નિદાન ૦ ૨૧૦ ૧) તથા તે તે રોગ અને તેના પેગ પ્રકાર પારખવાના લખણ નિદાનસ્થાનમાં અને કટવાક ગેરો માટે સૂત્રસ્થાન (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૪ થી ૩૦૧, સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૪, સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૧), શરીરસ્થાન (અં ૧, ૨) અને ઉત્તરસ્થાનમાં આપ્યા છે બધા રોગો થવાના સામાન્ય તરણ, તે તે રાગના વિશય કારણ, રાગના કારણ કેવી રીતે રોગ કરે છે વગેરે બધું જ્ઞાન નિદાનસ્થાન, ઉત્તરસ્થાન તથા કટવાક લગા માટે સૂત્રસ્થાન તથા શરીરસ્થાનમાં આપ્યું છે.

આપુવેંદ નિખાલમ છે, તેથી કયા રોગ કયારે સાધી, દુઃસાધ્ય, સાધ્ય કે અસાધ્ય છે તથા સાધ્ય રોગ પણ કયારે સાધ્ય બની જાય છે એ મુદ્દોએવું જાણીને (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧ શ્લોક ૨૬૪ થી ૩૩) રાગાધ્ય રોગોને મટાડવાની યોગ્ય ધર્માલ કરીને એ દરદીને રગરચને બદલે સારી વાત કહી દે છે, એટલું જ નહિ, પણ અમુક ક્રિયા કર્યા છતાં દરદી છાવે કે નહિ એ જાનવમાં મનસ હોય તે જાણને એ દરદીને જોખમનો બચાવ જ્યાલ રાગીને રેની રજા લઈને એ ક્રિયા કરવાની નકાલ આપ છે (ચિકિત્સા ૦ ૨૧૦ ૧૧, શ્લોક ૪૩ થી ૪૪૧) વળી સાજા હોવાના માણનામાં આ દરદીમાં ગમુક નિ જોઈને વેદ રાગાઉથી જાણી શકે છે કે એ માણત હવે કટલા નિવનને મોક્ષાન છે (શાગેસ્થાન ૨૧૦ ૧)

રોગના મુલંક્રમમાં કયા કયા લખણ છે એવું જ્ઞાન આપુવેંદ આપ છે (ચિકિત્સા ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૫૫ થી ૮૧), તે ઉપરથી રોગ થતા પડ્યા જાતી યકાર છ મુ- ના થવાનો છે રાગ હોવાથી પૂર્વ રૂપની રાગનામાં જ જો તરત ઉપાય કરવામાં આવે તે ગા થવા નથી અને કદાર વાય તે યુગીનો થા એવે મહે છે.

આગનું રોગો નિત્યાં બીજ બધાં રોગો દોષના પ્રમેયથી થાય છે રાગ આપુવેંદ માન છે (નિદાન ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧૨) તેથી દોષો વિરે વિજનસા જ્ઞાન રાગ માન્ય પ્રમેયને મટાડવાના ઉપાયનું અધિકાર જ્ઞાન પણ એ સાધે છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, ૧૦ ૧૧ થી ૧૪, નિદાન ૦ ૨૧૦ ૧), આપુવેંદ બતાવેલા રોગોમાં 'વાયુ' તે નીર નહિ તે નુજે' રોગ નથી, પણ ઉપાય તરીકે વાયુવાના દ્રવ્યના ન્ય, નુજ, વીર્થ, વિપાક અને પ્રભાવ (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧૪ થી ૧૬, ૧૧૦ ૨૦ ૮), તે આધારે નિર્માણ થયેલા છે દોષના ૬૩ મુખ્ય પ્રકારની (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૨, શ્લોક ૭૩ થી ૭૮૧) સામે સોનાપણ ૬૩ મુખ્ય નેદ છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૦, શ્લોક ૪૦ થી ૪૦) અને એમાંથી દોષના ને પ્રમાણે માટે ન્યનો ને પ્રમાણ રોગ હોય આચાર્યને આપુવેંદનો ઉપદેશ છે (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૦, શ્લોક ૪૪)

બધું કાઢતા હિંદુ પેને રાતે બેઠો તે ન પણ નીચે નાશ અમુલ્ય પ્રમેયને આપુવેંદની સોને જાતી લખણ ચિકિત્સામાં જ્ઞાન નથી તેથી યુદ્ધ પ્રમેયનું વળણ (સૂત્ર ૦ ૨૧૦ ૧૩, શ્લોક ૧૬) તથા તામ નીચીનું લખણ (ક પ ૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧ થી ૬) આપ્યા છે

બગદાશ દોષને ઉપવસ, સ્નેહન, ફરજન વગેરે કિચ્છોથી બહાર કાઢવા યોગ્ય બનાવીને પછી રોને શોધ પચક્રમાં કરીને બહાર કાઢવાનો હોય છે કોપેલો દોષ વધારે કોપે નહિ તે માટે રોને રો શાત થાય તે માટે આહરિવિહરની પદ્ધતિ અને રોપધ વગેરે ક્રમ હોય છે રો રો રો દોષ શાત થયા પછી રોને રોને કાઢી નાખ્યા પછી શરીરને ૫ છુ પહેલા હાડુ રોલુ બદલાવના બનાવવાનું હોય છે

જ્યાં સુધી દરદી રોગ થતા પહેલ જેવો હાથ તેવો થઈ જાય નહિ, ત્યાં સુધી આયુર્વેદને પોતે રોગ મુકાયો હોતો નથી સતોષ થતો નથી દાવામાં તરીકે તાવની જગમી થતીર પણ ન દેખાય રો રોક જ નમણી રો તાવ હિનરી ગયો માનતો નથી (નિર્મલ ૪૦ ૨, શ્લોક ૭૮) તેથી દરદીના શરીરમાં પહેલાના જેવી શક્તિ પાછી આવે નહિ ત્યાં સુધી રોપધ ની ચિકિત્સા ચાલુ રહે છે (ચિકિત્સા ૧૦ ૨૧૦ ૧, શ્લોક ૧૭૪), ધા રૂપ ૫ ૨૦૨ થી જ આયુર્વેદની ચિકિત્સા પૂરી થતી નથી પણ ધા રૂપ ૫ પછી ધાને યથા પણ ન રહે, એટલુ જ નહિ, પણ ધાવળા ભાગ ઉપર પડેલી મલક પાછા વળે પણ ઊગે ત્યાં સુધી રોના ઉપાયો રો બનાવે છે (ઉત્તર ૨૧૦ ૨૫, શ્લોક ૬૦ થી ૬૩)

આયુર્વેદન ઉપયોગ વેદિયા નથી પણ રૂકતી અને વરવહર છે વગભર લખે છે કે અગત્ય મા કલેન સ્થાયી કરી શકાય રોક છે અને જે રસ થતો તેમાર કરવા જેટલો રોગ રોગના (રો જમાનામાં) મુકેલી પડે રોવા સ્થાયી ગમે તેવા વધારાના હોય તેવું ન રોમાં કદા નથી (ઉત્તર ૨૧૦ ૩૬, શ્લોક ૧૭૭) તથા રો પ્રથમા લખેલી ચિકિત્સાનું જળ પ્રત્યક્ષ નુભવા છે (ઉત્તર ૪૮, શ્લોક ૮૧) વળી આયુર્વેદની ચિકિત્સામાં ગરીમોના વિચાર પદ કર્યો છે (ચિકિત્સા ૧૦ ૨૧૨, શ્લોક ૩૬, ૩૭, ઉત્તર ૨૧૦ ૩૬, શ્લોક ૧૪૩)

આયુર્વેદની ચિકિત્સાને અગે રવના ઉપયોગ રૂપ, તથા, કંક, સૂર્ય, હિપ, ફાળ, અવરોધ, મિદ્ધા, મિદ્ધા તેલ (કલ્પમિદ્ધાસ્થાન), સ્નેહન (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૬), શેક (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૭), વપન (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૮), સ્વિચન (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૮), બન્ધિ (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૮), નમ્પ (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૦), ધૂમપાન (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૦), ગરુડ, કવચગ્રહ, પ્રતિપાશ, મુખલેપ, હિરોબન્ધિ (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૨), રાગન (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૩), પુટાક (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૪), પત્રકિયા (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૫), જોડા મૂકવી (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૬), ફસ ભેલવી (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૭), ઘટકિયા (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૬ અને ૨૮), પાલ બાપવ (સૂત્ર ૨૧૦ ૨૮), શારકાં (સૂત્ર ૨૧૦ ૩૦), ડામ (સૂત્ર ૨૧૦ ૩૦), વગેરે અનેક નનીમોને કિચ્છોને સમાવેશ થાય છે રો દરેક કિચ્છો અગે જરૂરી સામાનના ગાન ચૂરસ્થાન અને ક પસિદ્ધિસ્થાનના તે વિધાના અધ્યાયમાં પૂરતી ચોકસાઈ અને ઊલ્લેખથી રાખલુ છે

આવી ચિકિત્સા અને યોગ્ય, આધારવિધાર, રોને કિચ્છો વિષે બધુ સામાનના જ્ઞાન ચૂરસ્થાનમાં અને ક પસિદ્ધિસ્થાનમાં આપ્યું છે અને તે તે રોગની વિગતવર ચિકિત્સા ચિકિત્સાસ્થાનના ઉત્તરસ્થાનમાં અને કેટલક રોગો માટે ચૂરસ્થાનમાં અને શરીરસ્થાનમાં આપી છે રોમાં ઉપચાર કરતા પહેલા વિચારવાની બબો (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૨, શ્લોક ૬૭, ૬૮), દવ લેવાના નમ્પ (સૂત્ર ૨૧૦ ૧૪, શ્લોક ૩૭ થી ૪૧), દવ રોના અને રોગોના માપ (મ રૂપ) પણ આપ્યા છે (ક ૫૦ ૨૧૦ ૬, શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૬, સૂત્ર ૨૧૦ ૧૬, શ્લોક ૧૭ થી ૧૮) તેથી ચિકિત્સા રવ માહત્તા પડેલી ચૂરસ્થાન રોને ક પસિદ્ધિસ્થાન સરસ્થાન નમજવા જોડે

આપવા તુલ્ય ગમે આજે આયુર્વેદ માટે રાખિલ વધતી જાય છે પણ આયુર્વેદનો પ્રચાર કરનાર માથી ઘણામાં આયુર્વેદનો પ્રચાર કરવાની ઈચ્છા જોડેલી પ્રમાણ લેાય છે તેનું એનું આયુર્વેદના ઉપદેશોનું રહસ્ય તથેનું ઈંડુ જાન હોનું નથી તેથી રોગની શુદ્ધ દાનથી રાખાઈ જી આયુર્વેદના સમગ્ર ઉપદેશથી વિરુદ્ધ થાઈ નાબતર લોમિને રોને સંકારને રાખેલી રો આયુર્વેદ ચિકિત્સાથી સંપર્ક ગે આપવા જાય વનો નથી અને તેથી એમના શુદ્ધ દાનના પ્રાપ્તિ છતાં આયુર્વેદ નમ્પો રોવાની માનવા યોગ્યો અને સંકારમાં ધર કરી લેનું અને પછી કાયને એક જ જોડે નરમાર આયુર્વેદને જોમ્પના દાવડો સમ આજનો શુદ્ધ દાનનો પ્રપ્તિ આયુર્વેદના સંપૂર્ણ જ્ઞાને અથાવે આયુર્વેદને વિધાન નીચે આપવા રો છે

દાખલા તરીકે, આજ કેટલીક મજાસેએ આપુર્વેદને ઉત્તેજન આપવાનું કામ ઉપાડ્યું છે, અને એ આ કામ માટે મજાસે ક ની રકમમાંથી આપુર્વેદિક દવાખાનામાંથી દરદીને દવા આપીને વિદાય કરવાના હોય કે રોગચર દવાખાની પેનીઓ તૈયાર કરીને રો પેનીમાંથી દવા આપવાનું કામ ગામડાની ધાખાના મહેતાજીને કે પોસ્ટ માસ્ટરન કે નામધારી વૈદને સોંપવાનું હોય તો તેથી આપુર્વેદની વિધિમાંની સાચી ગામર જણાશે નહિ અને આપુર્વેદ બિલકે લેવકો પડશે.

દરદી કે છે તે જ ગણ છે કે બીજો, રોગ સમ છે કે નિરામ, આ સગમા યુ પથ્ય છે અને યુ રાખા છે, રાગની યંત્ર અવસ્થામાં થી કિયા કરવી જોઈશે, દવા લેતા પહેલા યુ કયા સુધી કરવું જોઈશે અને દવા લીધા છી યુ કયા સુધી કરવું જોઈશે, કયા ગેગમા દવા કરે મમથે લેવાય, દવા અને દવાનું માપ નક્કી કરતા પહેલા થી થી બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈશે, રોગ અને રાગના ઉપદ્રવોમાંથી કાના ઉપાય ક્યારે પડતા કરવા વગેરે અનેક બાબતોનો નિર્ણય કરવા જેટલું આપુર્વેદનું જ્ઞાન અને રાખડત જોવામાં ન હોય તે માણસ દરદી જમાવે તે રોગની દવાનું પરીકું વાળી રાખે રોનું નામ આપુર્વેદિક ચિકિત્સા નથી આવી નામધારી આપુર્વેદની ચિકિત્સાની નિષ્ફળતાથી થતા રાખડે તો સત્ય, સર્પાર્થી અને વ્યવહાર આપુર્વેદને જ મોકલો પહાવવાનો છે, તેથી આપુર્વેદ સુવેદ કેવો હોવો જોઈશે (સૂત્ર ૨૦ ૧, શ્લોક ૨૭૫ ઉત્તર ૨૦ ૪૦, શ્લોક ૭૭) અને કુવેદ કેવો હોય (ઉત્તર ૨૦ ૪૦ શ્લોક ૭૬) અને કુવેદના લાથમા આપુર્વેદથી જન્મીત થય એ બની જાય છે (ઉત્તર ૨૦ ૪૦, શ્લોક ૭૫) રો વાત સ્પષ્ટ જણાવી છે.

કિયા (રાખ્યાસ, પ્રેક્ટિસ) વિનાનું જ્ઞાન પાગળ છે, જ્ઞાન વિનાની કિયા આપણી છે જ્ઞાનનો રાખ્યાસ (પ્રેક્ટિસ) કરવાથી (આપુર્વેદના ઉપદેશોનો વારવાર અમલ કરવાથી) રોગ મગડવાનું કામ બગબગ પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દૃષ્ટિ આવે છે (સૂત્ર ૨૦ ૧૨, શ્લોક ૫૫૫), માટે આપુર્વેદના જ્ઞાન અને કર્મમા અને નિષ્ણાત અને રોવા સુવેદો તૈયાર કરવા માટે કઈ યત્ન લેજાલેજા વિનાની જોગવાઈ કરવી જોઈએ રોગચર કૃષ્ણ અને ધનુર્ધરી રાજુન (જ્ઞાન અને કર્મ) અને સાથે હાથ ત્યા લખી, વિજય, રાખાદી અને નીતિ હોય જ રોમા કઈ થકા નથી.

રાજાગઢય ઉપર અનેક વિદ્વાનોએ સરકૃત ભાષામાં લીકાઓ લખી છે અને ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી વગેરે અનેક પ્રાદેશિક ભાષારોમાં એ ગ્રંથના ઘણા અનુવાદો થયા છે તેમા એક ગુજરાતી અનુવાદ શ્રી બલેચરવાહ નયુસામ ભટ્ટ પ્રસિદ્ધ કર્યો અને.

આ અનુવાદ પ્રમાણમા મારા લાગવાથી તેમા યોગ્ય સુધારા કરીને તૈયાર કરવાનું કામ મને સરથારો મોખ્ય અનુવાદમા સુધારા કરતા કરતા કેટલીક ગુરુકેવીઓ લીધી થઈ મારા લાથમા પડેને ચિકિત્સાસ્થાન અને ક્ષપશિલિસ્થાનના અનુવાદનો ભેગો ગ્રંથ રાખે તેમા સુધારાવધારા અને ફરફાર કરતા મરતા મને લાગ્યું કે આથી રીતે ગ્રંથને સુધારવા જતા વિદ્યારેના અને વ્યાખાના શબ્દભેગો થાય છે અનુવાદ કંપનારની ભાષામા મારી ભાષાના થીન. દેવાનું કામ મને રુચ્યું નહિ વળી ગોમ થાય લાગ્યું કે અનુવાદ અને વિસ્તૃત નોધ નવેચગી લખાય તો જ રાજાગઢયના ઉપદેશ યથાર્થ રજૂ થઈ શકે, તેથી સૂત્રસ્થાનમાં પુષ્કળ સમજાતી નો વર્ણનો કર્યો છે અને કેટલાક રાખ્યાઓનો અનુવાદ તો નવેચગી જ કર્યો છે સૂત્રસ્થાન પૂરું થયા પછી શ્રી બલેચરવાહના અનુવાદના ગ્રંથમા સુધારાવધારા કરવાનું કામ પડ્યું મૂક્યું અને શાસ્ત્રસ્થાન, નિલ્લન સ્થાન અને ઉત્તરસ્થાન એ ત્રણે સ્થાનનો અનુવાદ અને નોધ મેં નવેચરથી જ લખ્યા છે.

સમ રોની ચિકિત્સા અને નિગમ રોની ચિકિત્સાનો ભેદ રાખ્યું ન સમજ્યો અને શાસ્ત્રોક્ત પરજ પાળતા ન શીખીરો ત્યા સુધી રોગ બચાવ મરી વડે નહિ, એ વાત સમજી થકાય તે માટે આ ગ્રંથમા મારા બને લેખો આ પછીના પાનમા રાખ્યા છે તે વાળી જગા વિનતી છે.

આ અનુવાદમા વપસાયેલા પારિભાષિક શબ્દોની, રોગોના નામોની અને દૃક નામવાળા રોગોધાની અમરસિ અનુક્રમવિકા પલ આપી છે તેથી જોડતી લખીકત તરત હાથ પાડે રેવી ગયા છે.

આ અનુવાદ કરવામા મેં ઘણા ગ્રંથોનો ઉપયોગ કર્યો છે નરકલપિતા, સુગુત-વિદ્યા, ઘાટ્-ગપર-વિદ્યા, સંસ્કૃત લીકાઓ, માધવનિલન ઉપર મધુકોષ લીકા, ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી, બંગાળી અનુવાદો, બુલ્લનિધિ-ઉ-

રત્નાકર, અમરકોષ વગેરે અનેક ગ્રંથોમાંથી મુશ્કેલીઓના ઉકેલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. તે માટે તે તે ગ્રંથકર્તાઓનો હું આભારી છું. પણ સૌથી વધારે જીવો તો હું મારા ગુરુશ્રી પૂજ્ય પ્રભાશંકર નાનભટ્ટ ગઢવાળા (રાજવૈદ્ય) નો છું. આ અનુવાદ કરવામાં મને જે કંઈ સમજાતું નહિ તે મને સમજાવવામાં એમણે અત્યંત રસ લીધો છે. વળી સ્વચ્છ કનુભાઈ ડાહ્યાભાઈ મહેતા, વૈદ્યાંગ શ્રી મનુભાઈ ચુનીલાલ મહેતા અને ડૉ. રસિકલાલ જોશલાલ પરીખ પણ કેટલાંક સારાં સૂચનો કર્યા છે, તે બદલ તેમનો પણ આભાર માનું છું.

આશા છે કે આ અનુવાદથી લોકો, વૈદ્યો અને સરકાર આયુર્વેદની સત્તા, સંપૂર્ણતા અને વ્યવહારતા સમજીને સોજે કળાવાળી ચિકિત્સાવાળા અદ્યંગ આયુર્વેદને ઉત્તેજન આપવા અને અપનાવવાને પ્રેરાશે.

અંતમાં અર્થાગ્રહણનો ઉચિત અભ્યાસ આપણને દીર્ઘ આયુષ્ય અને સંપૂર્ણ આરોગ્ય મેળવવામાં માર્ગદર્શક થઈ પડે, એ જ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના છે.

આકાશીક કુવાની પોળ,
રામપુર, અમદાવાદ }

વિ.
વિજયશંકર ધનશંકર સુનરી

પરેજ પાળવાની જરૂર

આખી સૃષ્ટિના બધા પદાર્થો પંચમહાભૂતના બનેલા છે અને આપણું શરીર પણ સૃષ્ટિમિત્ર જ એક પદાર્થ હોવાથી એ પણ પંચમહાભૂતનું બનેલું છે. બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતના જ બનેલા હોવા છતાં એ બધા જાણે એકબીજાથી તદ્દન જુદા જુદા લાગે છે. તેનું કારણ એ છે કે પંચમહાભૂત એનાં એ જ હોવા છતાં એ અસંખ્ય જુદાજુદા પ્રમાણમાં એકબીજા સાથે ભળેલાં હોય છે, અને તેથી દરેક પદાર્થનાં ફરજી જુદાંજુદાં દેખાય છે. પણ ખરું જોતાં એ બધા પદાર્થ પંચમહાભૂતનાં પૂતળાં જ છે.

આકાશ, વાયુ, તેજ, પાણી અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂત છે. તેમાં આકાશ તો માત્ર ખાલી જગ્યા છે, વ્યાપક છે, તેથી એ ગતિ કરી શકતું નથી અને પૃથ્વીતત્ત્વ પણ પોતાની યેને ગતિ કરી શકતું નથી. આમ પાંચ મહાભૂતોમાંથી આકાશ અને પૃથ્વી એ બે તત્ત્વ ગતિ કરી શકતાં નથી.

પણ વાયુને, તેજ (અગ્નિ)ને અને પાણીને ગતિ હોય છે. વાયુ (પવન) વાય છે, અગ્નિના બાકા જિંદે ચડે છે અને પાણી ટાંગમાં વહે છે; આમ જોકે પાંચ મહાભૂતો જડ છે; છતાં એમાંથી ફક્ત ત્રણ—વાયુ, અગ્નિ અને પાણી ગતિ કરી શકે છે, તેથી શરીરનો સંચિ પાંચ મહાભૂતનો બનેલા હોવા છતાં એ વાયુ, અગ્નિ અને પાણીને લીધે ચાલે છે. શરીરના સંચાને ચલાવનાર વાયુ, અગ્નિ અને પાણીને આયુર્વેદની પદિભાષામાં વાત, પિત્ત અને કફ કહે છે.

વાત (વાયુ), પિત્ત (અગ્નિ) અને કફ—(પાણી)નું રોગ્ય પ્રમાણ શરીરમાં સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી આપણે સાચું આરોગ્ય ભોગવીએ છીએ, પણ એ ત્રણમાંથી એક કે વધારેનું પ્રમાણ વધેય છે અને તેથી રોગ્ય પ્રમાણ ન રહે તો રોગ ચાલે છે.

શરીરની માફક મોટરગાડીનું એજિન્ટ ચલાવવા માટે પણ હવા, પેટ્રોલ અને પાણીની જરૂર પડે છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણી એ મોટરના એજિન્ટનાં વાત, પિત્ત અને કફ જોવાં છે. જ્યાં સુધી એ ત્રણનું રોગ્ય પ્રમાણ સચવાઈ રહે છે, ત્યાં સુધી મોટરગાડી બરાબર ચાલે છે, પણ પ્રમાણ વધેય છે તો મોટર બગડે છે અને કોઈ વખત ફટકે છે અને ચાલની બંધ થાય છે. હવા, પેટ્રોલ અને પાણીના રોગ્ય પ્રમાણમાં ફેર પડે તો ફટકા અચાનક ચાલે છે, પેટ્રોલનો કચો ધુમાડો નીકળે છે કે ધડકા ચાલે છે.

ત્યારે આપણે જેમું કે શરીરમાં વાત, પિત્ત અને કફનું રોગ્ય પ્રમાણ ન રહેવાથી રોગ ચાલે છે. આનું શાથી થાય છે તે આપણે જાણીએ.

શરીરનો સંચિ કામ કરતો હોવાથી એને ચેતનિય ધસાયે પડે છે. આ ધસાયે પૂરતો માટે આપણે ખાઈએ—પીએ છીએ, પણ ખાનીપીની વખતે આપણે આ મુદ્દાની વાત ભૂલી જઈએ છીએ: જે તત્ત્વ જેટલું

સામનિગમ-ચિકિત્સા

[હેમ નાશતિમાર્ગ]

જ્યજ્ઞ રોગના રક્ત ક્રાંતનો છે તેજ નાશ તા માટે ૨૧૪ ના ઉપચાર કરવામા આવે છે કે મચ્છી કાકેલા જતા ૮૭ જેમે, છતા બકરી ન પૃષ્ઠ નોડળે તેનુ કારણ એ છે કે નાશ થાય છે ગાનની કઈ કઈ રાવચ્છાનો છે જાન કઈ અવસ્થામા થુ કરનુ ને જે તેનુ માથુ જાન નાશર, તેથી કે લોકોને મળે રોગ કાવચ્છીન. સંસ્કૃત નથી

પાચનશક્તિ, જઠરાગ્નિ મંદ ન પડે ત્યા સુધી વા ૧૭, ૧૮ નુ કે રોગ આગતુક રોગ સિવાય બીજા મઈ ગગ થતા નથી જાન નાશગિન મ પડે એટલે ખાંધવાપીધવા આગતુક ના પૂરો પચી શકતા નથી, નથી ન કાના ૨૭ છે કાના રહેવા ૨ નાશને આપુર્વેદમા 'આમ' નાશ આ 'આમ' વાત, પિત્ત અને કફ નામના ત્રણ દોષને રક્ત, લોહી, માંસ, વરબી, ડાઘ, મળજા અને વીર્ય નામની સાત ધાનુઓને, ગાડા અને પેશાબને બનાડે છે એ જઠરાગ્નિને પછુ છાઈ દે છે

આમ બધા રોગનું મૂળ કારણ તેમ મંદ અગ્નિ છે, પણ મંદ અગ્નિ થવા પછી રોગ થાય તે પહેલાં બીજા કેટલીક કિસારો થયેલા થાય છે દોષમા 'આમ' ભળે અને દોષ વધી પડે ત્યારે એ દોષ એના પોતાના સ્થાનમાથી બહાર ઊભરાય છે આ કિયાને દોષનો પ્રકોપ કહે છે પછી ઊભરાવેલા દોષ પ્રવરવા માટે છે એ કિયાને દોષનો પ્રસાર કહે છે પ્રકોપ દોષ પ્રસારનો પ્રસારનો અમુક જગ્યાએ જઈ અટકી જાય છે, અમુક સ્થાનનો આગળ લે છે આ કિયાને દોષનો સ્થાન મંથાય કહે છે જ્યારે દોષનો સ્થાનમંથાય થાય છે ત્યારે રોગ પ્રગટ થાય છે આ ગ્નિનિર્મા જઠરાગ્નિ ઉપર 'આમ' નું આવરણ થવુ થવા માટે છે, તેથી જઠરાગ્નિ વધારે મં પડે છે, માટે આપુર્વેદ દોષના પ્રકોપને રોગનું કારણ માને છે દોષના પ્રકોપમાં પ્રસાર અને સ્થાનમંથાયનો તમારેય થઈ જાય છે

ત્યારે રોગ મંદ અગ્નિને લીધે થાય છે, તેથી મંદ અગ્નિને લીધે 'આમ' થવા વિના રોગ સામાન્ય રીતે થઈ શકતો નથી જેમા 'આમ' હોય તેને 'નામ' (આમચાતુ) અને જેમા 'આમ' ન હોય તેને 'નિરામ' (આમ વિન) કહે તે વનખન બધ

રોગ શરૂઆતમાં સામ હોય છે 'આમ' હોય ત્યારે નીચેના લક્ષણો થાય છે :

શરીરમા 'આમ' હોય ત્યારે આગત આવે છે, સુસ્તી રહે છે, હૃદયમા આમવાળો અધુલ રમ આવવાથી હૃદયના થડકારા વધી જાય છે, વાત, પિત્ત અને કફ નીકળવા જોઈએ તે પ્રમાણમાં નીકળતા નથી; ગાંઠ, પેશાબ તથા વાછૂટ બહુ નીકળે બહુ ઓછા થાય કે તદ્દન બંધ થઈ જાય છે, પેડ વારે થઈ જાય છે, ખાંસુપીવું ભાવનું નથી ૨ને શનર સંજ્ઞા થઈ જાય છે

ઉપા જણાવેલા લક્ષણોમાંથી એક કે વધારે લક્ષણ કોઈ રોગમા જણાય તો તે રોગ આમ છે એનું સમજનું જોઈએ અને એકે લક્ષણ ન હોય તો નિરામ છે એમ સમજનું રાગની નિરામ અવસ્થામાં પીડા હોવી નથી

રોગની સામ અવસ્થામા નકોરડા ઉપવાસ કરવા એ એક જ ઉપાય છે રોગની સામ અવસ્થામાં દવા પણ ન લેવાય, તો પછી ખાવાપીવાની તો વાત જ શી? તરસ પ્રમાણે લોહુલોહુ પાણી પીવા સિવાય બીજું કઈ પણ કરનું જોઈએ નહિ, રોગ કવી શકાય. ઉપવાસ શી રીતે કરવા, કેવી રીતે છોડવા વગેરે ઉપવાસને લગતી બાબતો મેં 'માદચીમાં ઉપવાસ' નામના પુસ્તકમાં લખી છે

પણ આજ તો ક્રાંતર-વેદ્યને દવાખાને દરદી જાય એટલે એને જાનજાતની દવાઓ મળે છે આ દવાઓ પણ 'સામ' રોગમાં 'આમ'માં વધારે કરે છે તેથી જ પીડિત વરસરિયે રોગજનકમાં લખ્યું છે કે દોષને નિરામ કર્યા પછી ચોરસ અપાય તો તે ચોરસ અમુત જેવાં બને છે એટલે અમુત જેવી અસર કરે છે (નિરામદેહવરદિમેયજ્ઞાનિ મરજિતિ યુક્ત્યાન્યમૂર્તિચ્ચાતિ) માટે કોઈ ચણુ લે નહી, ખાન કરીને તાવની, સામ અવસ્થામાં 'આમ'વાળા દોષોને બહાર કાઢવાની કે બાકેને પકવવાની પણ દવા આપવો જોઈએ નહિ. વાગજ લખે છે કે, જે અમુત તાવની સામ અવસ્થામા વાત, પિત્ત અને કફથી દોષોને બહાર કાઢવાની દવા પડે છે, તે બાર્દ્રિયમ ખેડવા કાગી નાનને બાજચીવી છોડે છે

હવે પ્રશ્ન એ થાય કે દોષોને બહાર કાઢવાની દવા સામ અવસ્થામાં ભલે ન આપાતી હોય, પણ સામ પકવવા માટે પાચન ઔષધ પણ ન આપવું એવું આયુર્વેદમાં ક્યા કહે છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર પણ તાવની ચિકિત્સાના અધ્યાયમાંથી જ મળી રહે છે વાગબટ લખે છે કે જેમ દેવતા પર રાખ વળી જાય (દેવતા ઠીંગરાઈ જાય) ત્યારે અનાજ રધાતું નથી, તેમ 'આમ' થી જઠરાગ્નિ છરાઈ જાય છે, ત્યારે પણ અન્ન (ખાધુંપીધું) પચતું નથી, માટે જ્યાં સુધી દોષ (વાત, પિત્ત અને કફ)નો 'આમ' પાકે નહિ, ત્યાં સુધી તાવવાગને નકોરણ ઉપવાસ કરાવવા આ ઉપરથી આપણે જેઈ શકીશું કે આમ પાકતા સુધી રોકવે સામ દોષ નિગમ થતા સુધી નકોરણ ઉપવાસ કરવાના છે, કોઈ પણ દવા કે ખાનપાન લેવાનું નથી

આયુર્વેદની યાગિભાષામાં જઠર શબ્દ જેમ તાવ માટે વપરાય છે, તેમ ગમે તે રોગ માટે પણ વાપરી શકાય છે (અષ્ટાંગક્રદય, નિગમસ્થાન અધ્યાય ૧, શ્લોક ૧) માટે ખરું જોતા તાવની સામ અવસ્થા માટે જે કશું છે તે બધા રોગની સામ અવસ્થાને લાગુ પડે છે, છતાં તાવમાં જઠરાગ્નિ હોજરીમાંથી બહાર નીકળી ગયેલા હોય છે તેવું બીજા રોગમાં હોતું નથી, તેથી તાવમાં નકોરણ ઉપવાસ કર્યા સિવાય કુટ્ટો ક્યો નથી પણ બીજા રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરણ ઉપવાસથી બટ ફાપદો થતો હોવા છતાં બહુ જ ઘણું અને બહુ જ થોડું ખાવાનું આપીએ તો ચાલી શકે છે તાવ સિવાય ના બીજા રોગ માટે આપણે કહી શકીએ કે ઉપવાસ થી જે ફાયદા થાય છે તે ફાયદા ઘણું જોગન કરવાથી પણ થાય છે (વે ગુણા લઙ્કને પ્રોક્તસ્તે ગુણા જ્ઞપ્તમોક્તે) માટે રોગની સામ અવસ્થામાં નકોરણ ઉપવાસ કરીને શરીરને નિરાશ બનાવવા વિના દવા અને ખોરાક આપવાથી રોગ વધે છે, બીજા ઉપદ્રવો થાય છે અને રોગી ખૂબ રગડાય છે નામ અવસ્થામાં આપાતેલી દવા અને ખોરાક જેરની ગરજ સારે છે

શુદ્ધાતમાં દાકતરવેદો જેને તાવ તાવના દરદી

તરીકે જાહેર કર્યો હોય છે, તેને પછીથી ન્યુમોનિક, ઈન્ફલ્યુએન્ઝા, પ્લુરસી, મેનીનજાઈટીસ વગેરેમાંથી એક કે વધારે રોગના ભોગ થઈ પડેલા જીવામાં આવે છે સામ રોગમાં દવા, ખોરાક, ઈન્જેક્શન વગેરેની ઘાલ મેલ કરવાથી આ અનર્થપરપરા ઊભી થાય છે તાવનું સહેજ પણ લમણુ જણાય કે તરત દટ્ટી નકોરણ ઉપવાસ કરવા માટે તો એના આવા બૂરા ઢાલ ન થાય

આયુર્વેદનો સનાતન સિદ્ધાંત આજ પણ આપણે સાચો પડતો જોઈએ છીએ હમણા હમણા તાવ ઉતારી નાખવા માટે ટિક્કીઓ અને ઈન્જેક્શનો રાખવામાં આવે છે, તથા પરસેવા વગેરે દ્વારા દોષોને પગલું બહાર કાઢી નાખવામાં આવે છે આ ઊંટવેદાને પરિણામે ઠેટવાયે દરદી મરી ગયા છે અને જે બની ગયા છે તે ખૂબ રગડાયા છે, માટે રોગની રાને ખાત કરીને તાવની સામ અવસ્થામાં દવા કે ખોરાક આપવામાં કે વિદ્યારનું કુપ્રય કરવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે માટે આપણે રોગ સામ છે કે નિરામ તે પારખતા અને શીખી લેવું જોઈએ અને સામ રોગ નિરામ થયા પછી જ ઔષધ અને ખોરાકનો શાસ્ત્રોક્ત ક્રમ (જ કોર્સ) ચાલુ કરવો જોઈએ જે આપણે બધા આટલું કરીએ તો રોગ અને રોગીની સમ્પ્રા ઘટવા માટે.

ખરું જોતા લોકોનું આરોગ્ય બગડે જ નહિ રોગો રસ્તો દેખાડવો રો દાકતરવેદોની પહેલી ફરજ હોય જોઈએ પણ આજ દાકતરવેદો સાજનું આરોગ્ય ન બગડે એવો રસ્તો દેખાડવાનું સેવાકાર્ય ક્રમ તો હોય કે લોકો પોતાનું આરોગ્ય ન બગડે તે માટે સંજાલ માગવા જતા હોય એવું જણાતું નથી આજ તો દાકતર વેદનું કામ લોકો માદા પરે પછી શરૂ થાય છે, તેથી દાકતરવેદનો ધધો જેટલો વધારે ધીકેતો થાય તેટલી વધારે ખુવારી લોકોના તન અને ધનની થતી હોય છે અંતમાં પ્રભુ આપણને નામ-ચિકિત્સા અને નિરામ-ચિકિત્સાનો ભેદ સમજીને રોગના ઉપવાગ કરવા, કરાવવાની સદ્બુદ્ધિ આપે એવું માગુ છું

—વિજયશંકર ધનશંકર મુનશી

અનુક્રમણિકા

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : આયુષ્કામીય

વિષય	પૃષ્ઠ
મંગલાચરણ	૧
આયુર્વેદ જાણવાનું કારણ	૧
આયુર્વેદનો ઉત્પત્તિક્રમ	૧
આ શ્રાવની ઉત્પત્તિ	૧
આઠ અંગ	૨
ત્રણ દોષ	૧
દોષનું સામર્થ્ય	૧
દોષનું સ્થાન	૧
દોષનો કાર્ય	૧
જઠરાગ્નિના પ્રકાર	૧
કોઠાના પ્રકાર	૧
પ્રકૃતિઓ	૩
વાયુના ગુણ	૧
પિત્તના ગુણ	૧
કફના ગુણ	૧
ધાતુઓ	૧
મળ	૧
વધણટ થવાનું કારણ	૧
રસ	૪
રસની અસર	૧
દ્રવ્ય	૧
દ્રવ્યનું વર્ગ	૧
દ્રવ્યનો વિષાક	૧
દ્રવ્યના ગુણ	૧
રોગનું અને આરોગ્યનું કારણ	૧
રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણ	૬
રોગના પ્રકાર	૧
રોગનું સ્થાન	૧
માનસિક રોગના હેતુ	૧
દરદીને નયસલામી રીતે	૧
રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર	૧
દેહના પ્રકાર	૭
ભૂમિદેહના પ્રકાર	૧
કાજના પ્રકાર	૧

વિષય

પૃષ્ઠ

ઓષધના પ્રકાર	૭
શરીરદોષનું મુખ્ય ઓષધ	૧૧
માનસિક દોષનું મુખ્ય ઓષધ	૮
ઉપચારના ચાર અંગ	૧૧
વૈદ્યના ચાર ગુણ	૧૧
ઓષધના ચાર ગુણ	૧૧
સારવાર કરનારના ચાર ગુણ	૧૧
રોગીના ચાર ગુણ	૧૧
સુખસાધ્ય રોગ	૧૧
કષ્ટસાધ્ય રોગ	૯
શાપ્ય રોગ	૧૧
અસાધ્ય રોગ	૧૧
ચિકિત્સા નહિ કરવા જેવા રોગી	૧૧
અધ્યાયોનો અનુક્રમ	૧૧
સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
શરીરસ્થાનના અધ્યાય	૧૦
નિદાનસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
કલ્પસ્થાનના અધ્યાય	૧૧
ઉત્તરતંત્રના અધ્યાય	૧૧
અધ્યાયની સંખ્યા	૧૧

અધ્યાય ૨ જો : દિનચર્યા

સાજા માણસે ક્યારે ઊઠવું?	૧૧
દાતણ કરવાનો વિધિ	૧૧
દાતણ કેમ ન કરવું?	૧૧
રોગ સુરખાનું અંગ	૧૧
અકવાદિરે રસાંગન આપવું	૧૧
નસ્ત્ર, કોચળા, ધૂમપાન, પાન	૧૧
પાન કેમ ન ખાવું?	૧૨
અભ્યાસ	૧૧
અભ્યાસના ખાસ અંગ	૧૧
અભ્યાસ કેમ ન કરવો?	૧૧
કસરતના ગુણ	૧૧
કસરતનો વિધેય	૧૧
કસરત માટેની લાગણ અને મર્યાદા	૧૧

વિષય

મનરત કર્યા પછી ચાપી
 બાધુ કનરતથી હાનિ
 બાધુ ઉભાગરા વગેરથી હાનિ
 ઉદ્ધર્તનના ગુણ
 નાહવાના ગુણ
 ઊના પાણીથી સ્નાન
 કાલે ને નાહવું ?
 વગ (હાલતો) રોકવા નહિ ઇત્યાદિ
 ધર્મ પાપવાનું કારણ
 મિત્ર-શત્રુનો વિવેક
 દિના વગેરે વ્યા પાપકર્મ તજવા
 દુખી થઈ વા શખવી
 ભના ગામવી
 દર વગરનું પૂજન કરવું
 યાત્રા ને આપવું
 પરાક્રમ કે ના
 સમર્થતા નાખવું
 કશા અને કાં બોલવું ?
 તારાની થા
 શત્રુતા કે અપમાન જાહેર કરવું નહિ
 બીજા સાથે મ વર્તવું ?
 ઇન્દ્રિયાનું નિયમન કરવું
 કમ સ્વુ કરવું ?
 તારા દુ
 નિમજ્જન
 સુપ્રસન્ન રહેવું
 છત્રી વગર લઈ બહાર જવું
 રાત્રે બહાર કાઢા અને કેવી રીત નીકળવું ?
 શુ શુ ને વોળવું ?
 ની હાથથી ને તરથી વગેરે
 છોક વગેરમા તબ્બાના રૂ
 નાક ખોલવા વોરનો નિષેધ
 શક લાગે તેમ ને કરવું
 રાત કા ને રહેવું ?
 સૂઈ નામું ને જોવું વગેર
 મદ્યનો વપા ને કરવો
 તજવા જેવી માનતા
 માન સુનવર્તવું
 વદ્યન કાલ કાલવું ?
 શત્રુ વસનો વિચાર
 ને અંધારના દુષ્ટ

પૃષ્ઠ

૧૨

"

"

"

૧૩

"

"

"

"

"

"

"

"

"

૧૪

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

૧૫

"

"

"

"

"

"

"

"

૧૬

"

"

"

"

અધ્યાય ૩ ને : જનુચર્યા

વિષય

છ જુઓ

આદાનકાળ

આ નાકાનું કારણ

નિર્ગકાળ

નનકાળનું કારણ

જુ પરત્વે બળ

લેગતના જઠરાગ્નિની પ્રબળતા

ભમતની ઢિંચેરી

સ્નાન-ભાગન વગેરે

સંસેવન

મકાન

શિશિરચર્યા

વસતચર્યા

વસતમા બપોર

વસતમા તજવા જેવું

ગ્રીષ્મચર્યા

ગ્રીષ્મમા સેવવા યોગ્ય

ગ્રીષ્મમા લેહ

ગ્રીષ્મમા પીવાનો નિયમ

ગ્રીષ્મનું ભાગન

શુ પીવું ?

ગ્રીષ્મમાં જનપાન

ગ્રીષ્મમાં શત્રિભોગન

ગ્રીષ્મમાં બપોર

ધારાગુહાદિ

ગ્રીષ્મમાં શત્રિવાસ

વર્ષાચર્યા

વર્ષામાં ચોપન અને આહાર

વર્ષામાં વિહાર

વર્ષામાં તજવા યોગ્ય

શરદાચર્યા

શરદાભોગન

હસાદક

શરદાનો સ્થાપકાળ

શરદામાં તજવા યોગ્ય

સંસેવમા જનુજનુનું ભોગન

તર્ન રતનું સેવન

જનુનધિ

એકએક ફેરફાર કરવાથી નુકસાન

પૃષ્ઠ

૧૬

"

૧૭

"

"

"

"

"

"

"

૧૮

"

"

"

"

૧૯

"

"

"

"

"

"

"

"

"

"

૨૦

"

"

૨૧

"

"

"

"

"

"

"

૨૨

"

"

"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પોઆના ગુણ	૪૨	શાકવર્ગ	
ધાણીના ગુણ	"	પાષાણ વર્ગ	૪૬
સાથુના ગુણ	"	લાબડીની ભાજી	"
ખાજના ગુણ	"	સજ્જવના ગુણ	૪૭
માસના વેસવારના ગુણ	"	બચવાનું શાક	"
પૂરણના ગુણ	"	કાકમા ઠી	"
રોગવા—રાટલી વગેરેના ગુણ	"	તુલ્સીની ભાજી	"
માંસવર્ગ		પટોળ વગેરે	"
મૂળવર્ગ	૪૩	પટોળ તથા બને રંગમી	"
વિકિરવર્ગ	"	અરકુસીના ગુણ	"
પ્રતુદવર્ગ	"	કારેલીના ગુણ	"
બિલેશવર્ગ	"	વતક	"
પ્રસાદવર્ગ	"	કેરા	"
મતામૂળવર્ગ	"	ગવકા વગેરે	"
જળથરવર્ગ	૪૪	તાદજ્ય	"
મત્સ્યવર્ગ	"	મુલ	"
આઠ પ્રકારનું માંસ	"	ધાવખની ભાજી	"
મિકા પ્રદેશના પ્રાણી	"	પોઈની ભાજી	૪૮
કથો પ્રાણીવર્ગ કથા પ્રદેશનો કહેવાય ?	"	સઈની ભાજી	"
જાગલ વર્ગના ગુણ	"	વિદારીકદ	"
સમલાના ગુણ	"	ડોડી	"
નેતર વગેરેના ગુણ	"	કોળું વગેરે શાક	"
મોરના ગુણ	૪૫	કોળું	"
કકડના ગુણ	"	તાંસની કકડી	"
ગામકૂકડાના ગુણ	"	(દૂધીનું) તુલુ વગેરે	"
કકર વગેરેના ગુણ	"	શીખું ત શાકના ગુણ	"
કાલકપોતના ગુણ	"	કમળનાળ વગેરે	"
ચકલાના ગુણ	"	કામ વગેરે	"
ત્રિવેશ વગેરે વર્ગનું ઉત્તરોત્તર અધિકપણ	"	ચીવની ભાજી	૪૯
માણમૂળ વગેરેના ગુણ	"	અછી અને વરસા	"
બકરાના માંસના ગુણ	"	સાગેડી	"
ગાડેનું માંસ	"	કભુજી	"
ગેતમામના ગુણ	"	સનારડીના અંકુર	"
પાણના માંસના ગુણ	"	વાસના અંકુર	"
વરાહના માંસના ગુણ	૪૬	ચનૂર અથવા મત્સ્યવૃક્ષ	"
મત્સ્યવર્ગના ગુણ	"	કોતો વ	"
ચિત્તિવમ મત્સ્યના ગુણ	"	કમુંબીની ભાજી	"
સર્વોત્તમ માંસ	"	સરવરની ભાજી	"
કેડું માંસ ખાડું ?	"	નાના (કુખા) મૂચ	"
કેડું માંસ ન ખાડું ?	"	મોટા મૂચ	"
નરપાદના માંસ વગેરેના ગુણ	"	વધિયા મૂચ	"

વિષય	
સૂકા મૂળા	
કાના મૂળા	
ધાતુ રતાતુ	
ફૂકે વગેરે	
કાળી તુલસી	
સુમુખ તુલસી	
લીલા ધાતુ—કોલમીર	
લસણ	
દુગળી	
ગાજર	
સૂરણ	
બિંદાડીના ટોપ	
હાતિવર્ગની વનસ્પતિનું કમું અગ વધારે ભારે ?	
ઉત્તમ અને અધમ શાક	

ફળવર્ગ

કાળી દામ	
દાહમ	
કેળા વગેરે	
તાલફળ વગેરેના ગુણ	
બીલાના ગુણ	
કોળાના ગુણ	
જાબુના ગુણ	
કેરીના ગુણ	
ઝેર મ	
શમીના ગાંડની શિંગે	
પીલુકા (ખારી જાલ)	
બિંદાડ	
બિલાસો	
પાચેલ અને આડુ	
પાકા આડુ	
કાળી દામ, ફાંસા જેને કરમ ।	
બોર વગેરે	
આમડી વગેરે	
અધમ ફળ—નાના ફળસ	
તજવા જેવા ધાન્ય વગેરે	

ઔષધવર્ગ

લવણ
સિંધવ
સેવળ
બીંદવણ
ઘસિયુ મીઠું

પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
૫૦	ઔદ્ભિદ લવણ (ખારો)	૫૪
"	કૃષ્ણ લવણ	"
"	રોમક લવણ ઈત્યાદિ	"
"	લવણની પરિભાષા	"
"	જવખાર	"
"	સાજી વગેરે બીજા ખાર	"
"	લિંગના ગુણ	"
"	હરડેના ગુણ	"
"	આમળા	"
"	બહેડા	"
"	ત્રિકુળા	૫૫
"	ત્રિજાત અને ચતુર્જાત	"
"	મરી	"
૫૧	લીંદીપીપર	"
"	સૂડના ગુણ	"
૫૧	આદુ તથા ત્રિકટુ	"
"	ચલક અને પીપરીમૂળ	"
"	ચિત્રો	"
"	પચકોલ	"
"	મોટા પચમૂળ	"
૫૨	લઘુપચમૂળ	૫૬
"	મધ્યમપચમૂળ	"
"	જીવનપચમૂળ	"
"	તૂણપચમૂળ	"
"	અન્નવર્ગના ઉપસહાર	૫૭
"	અધ્યાય ૭ મો : અન્નરક્ષાધ્યાય	
"	રાજાએ વેદ પાસે રાખવો	૫૭
"	અન્નપાનનું ઝેરથી રક્ષણ કરવું	"
"	ઝેરથી બચડેલા ભાનનું લખણ	"
"	બાજનોમા પડેલા ઝેરની પરીક્ષા	૫૮
"	બીજા પદાર્થમા ભળેલા ઝેરની પરીક્ષા	"
"	ઝેર આપનારના લખણ	"
૫૩	દેવતામા ઝેરવાળું અન્ન પડે તો શુ થાય ?	"
"	પત્ની વગેરેથી ઝેરની પરીક્ષા	૫૯
"	ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	"
"	મોમા ઝેર અડકે તેની અસર અને ઉપાય	"
૫૩	આગાશામા તથા પકવાણમાં ગળેલા ઝેરના	
"	લખણ ને ઉપાય	"
"	સોનાનું ચૂર્ણ ખાનાયને ગુણ	"
"	વિરુદ્ધ આહાર, ઝેર સમાન છે	૬૦
"	વિરુદ્ધ નો...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે?	૬૦	અવસક અને કોગળિયાની સપ્રાપ્તિ	૬૭
દૂધ સાથે વિરુદ્ધ થાક	"	અવસક નામ પાડવાનું કારણ	"
બીજા વિરુદ્ધ આહાર	"	વિસૂચિકા કહેવાનું કારણ	૬૮
પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે?	૬૧	વિસૂચિકાના લક્ષણ	"
ભાસ તથા કપિલો ક્યારે વિરુદ્ધ છે?	"	અવસકના લક્ષણ	"
દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે?	"	દડકાવસક	"
સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે?	"	૨ ભદ્રોપની ભયકરતા	"
તલનો કડક તથા ઉષ્ણદકા વિરુદ્ધ છે	"	અવસકની ચિકિત્સા	"
બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ?	૬૨	કોગળિયાના ઉપચાર	૬૯
તેતર વગેરે થાની સાથે વિરુદ્ધ છે?	"	રાજીર્ણના ઉપાય	"
હારીત થાની સાથે વિરુદ્ધ છે?	"	બધા રાત્રિવિકારોમાં શું કરવું?	"
વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય	"	કેટલા દોષમાં શું કાવું?	"
વિરુદ્ધ આહાર કોને નહોતો નથી?	"	બીજા રાગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી	"
અપચ્છ દેવ કેવી રીતે છોડવી?	"	તદર્થકારી ચિકિત્સા	૭૦
પથ્યાપથ્યના એકાએક ફેરફારથી વિકાર	૬૩	'તે જ કામ કરી શકે એવું કાવું' એટલે શું?	"
ક્રમ પાળવાથી ફાયદો	"	આમાજ્ઞર્ણનું લક્ષણ	"
દોષ કોપાવવા નહિ	"	વિષ્ઠ્યાજ્ઞર્ણનું લક્ષણ	૭૧
આહાર વગેરેના નિયમથી આયુષ્યવૃદ્ધિ	"	વિદગ્ધ્યાજ્ઞર્ણનું લક્ષણ	"
આહારનું વર્ણન કર્યાં કર્યાં કર્યું છે?	"	અજ્ઞર્ણની ચિકિત્સા	"
નિદ્રાની જરૂર	૬૪	વિભાષિકાનું લક્ષણ	"
અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે	"	રસયોગજ્ઞર્ણ	"
રાત્રે જાગવું તથા દિવસે ઊંઘવું કેવું છે?	"	અજ્ઞર્ણના સામાન્ય લક્ષણ	"
દિવસે સુવું ક્યારે હિતકર છે?	"	આમ થવાના બીજા કારણો	"
દિવસે તથા રાત્રે કોણે ન સુવું?	૬૫	નમશન, અધશન અને વિવેશન	"
કવખતે ઊંઘવાથી હાનિ	"	જ્વરના વિષે	૭૨
અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા	"	શું ન ખાવું?	"
ન ઊંઘવાથી હાનિ	"	રોજીનો શું ન ખાવું?	"
શોષ્ય નિદ્રા લેવી	"	રોજીનો ખોરાક	"
સારી રીતે ઊંઘવાના ઉપાય	"	રાજ લેવાની દૃષ્ટિ	"
કેવા સંયોગોમાં મૈથુન કરવું નહિ?	"	ભોજનનો ક્રમ	"
ઋતુચર મૈથુનનો નિયમ	૬૬	કેવું ખાવું?	૭૩
અનિયમિત મૈથુનથી હાનિ	"	કાં ખોરાકનું શું અનુપાન છે?	"
નિયમિત મૈથુનનું ફાયદો	"	અનુપાન કેવું લેવું જોઈએ?	"
મૈથુન કર્યા પછીનો વિધિ	"	અનુપાનનું કામ	"
કેવા લેણી રાજનો શા લાભ થાય છે?	"	કયા રોગમાં અનુપાન હિતકારક નથી?	"
		ચીરાના પાણી કોણે નળ્યા?	"
		ખાવાપીવા પછી શું ન કરવું?	૭૪
		ભોજન કરવાનો સમય	"
અધ્યાય ૮ મો : માત્રાશિત્તીય		અધ્યાય ૯ મો : દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય	
ભોજન વગેરેમાં માત્રાની જરૂર	૬૭	સ્ત વગેરેના દ્રવ્ય મુખ્ય દે	૭૪
માત્રાનું પ્રમાણ	"	દ્રવ્યનું લક્ષણ	"
ઓછું ખાવાપીવાથી હાનિ	"	દ્રવ્યમાં વિવિધ રસ લેવાનું કારણ	૭૫
વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ	"		

વિષય
રોગ એ દોષનો ઘોઈ થકે નહિ તેનું કારણ
રસ અને અનુરગ
રસના ગુણો
પાચિત્ર દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આપ્ય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
આગનેય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
વાયવ્ય દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
નાબસ દ્રવ્યના ગુણ, ધર્મ, કાર્ય
બધા દ્રવ્ય ઓળખ છે
દ્રવ્યમાં મહાભૂતના વધારેપણાની અસર
વીર્ય વિરે ખારણાદનો મન
વીર્ય વિરે ચરકમુનિનો મન
ગુરુ વગેરે ગુણોને વીર્ય કહેવા ભેદ
રસ વગેરેને પણ વીર્ય કહેવા ભેદ
વીર્યના બીજી રીતે ભેદ
વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ
ઉષ્ણ તથા શીતવીર્યનું કર્મ
વિષાકનું લક્ષણ
વિષાકના પ્રકાર
દ્રવ્ય રસ વગેરે વડે થયેલા ગુણ કર્મ કરે છે
રસ વગેરેમાથી કોની અસર વધારે છે ?
રસ વગેરેનું સ્વાભાવિક બળ
પ્રભાવ એટલે શું ?
પ્રભાવના ઉદાહરણ
દ્રવ્યદ્રવ્ય દ્રવ્ય, રસ વગેરેનું વિશેષ કર્મ
દ્રવ્યભેદનું ઉદાહરણ

અધ્યાય ૧૦ મો : રસલેહીય

કયા મહાભૂતથી કયા રસની ઉત્પત્તિ ?

રસના ભગમુ

મંદુર રસ(ગજપણ)નું લક્ષણ
ખાટા રસનું લક્ષણ
ખારા રસનું લક્ષણ
કંવા રસનું લક્ષણ
તીખા રસનું લક્ષણ
નૂરા રસનું લક્ષણ
રસના લક્ષણનો ઉપસાધાર

રસના કાર્ય

મંદુર રસનું કાર્ય
ખાટા રસનું કાર્ય
ખારા રસનું કાર્ય

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

૭૫	કંવા રસનું કાર્ય	૮૨
"	તીખા રસનું કાર્ય	"
"	નૂરા રસનું કાર્ય	"
૭૬	રસના ગણ (વર્ગ)	
"	મંદુર રસ—ગજો ગણ	૮૨
"	અમ્બરસ—ખાટો ગણ	"
"	લવણ રસ—ખારો ગણ	"
"	તિકત રસ—કંવા ગણ	"
"	કટુ રસ—તીખો ગણ	૮૩
"	કયા રસ—નૂરો ગણ	"
૭૭	કયા રસવાળા દ્રવ્યના યા ગુણ હોય છે	
"	ગળ્યા દ્રવ્યના ગુણ	૮૩
"	ખાટા તથા ખારા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	કંવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	નૂરા દ્રવ્યના ગુણ	"
"	રસોનું વીર્ય	"
"	કયા રસ સ્તિગ્ધ કે લૂપ્ત ?	"
૭૮	રસની સ્તિગ્ધતા	"
"	કયા રસ ભારે ?	"
"	કયા રસ હલકા ?	૮૪
"	રસનો સંયોગ	"
૭૯	રસના સંયોગનો પ્રકાર	"
"	ત્રેસક રસોને વિવરણ	૮૫
"	રસની સૂક્ષ્મ ક્રિયા	"
"	અધ્યાય ૧૧ મો : દોષાદિવિજ્ઞાનીય	
"	દોષ, ધાતુ અને મજ	
"	દોષ, ધાતુ અને મજ	૮૫
૮૦	દોષોના કાર્ય	૮૬
"	ધાતુઓના કાર્ય	"
"	મજના કાર્ય	"
૮૦	વધેલા વાયુનાં કાર્ય	"
"	વધેલા પિત્તના કાર્ય	"
૮૧	વધેલા કફનાં કાર્ય	"
"	વધેલા રસનું તથા લોહીનું કાર્ય	૮૭
"	વધેલા માસનું કાર્ય	"
"	વધેલા ચરબીનું કાર્ય	"
"	વધેલા ઘાસકોનું કાર્ય	"
"	વધેલી મળબળનું કાર્ય	"
૮૧	વધેલા વીર્યનું કાર્ય	"
"	વધેલા આત્મનું કાર્ય	"
"	વધેલા મૂત્રનું કાર્ય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વધેલા પરસેવાનું કામ	૮૭
વધેલા બીજા મળનાં કામ	"
ઓછા વાયુના લક્ષણ	"
ઓછા પિત્તનાં લક્ષણ	"
ઓછા કફના લક્ષણ	૮૮
ઓછા રસના લક્ષણ	"
ઓછા લોહીના લક્ષણ	"
ઓછા માસના લક્ષણ	"
ઓછા ચરબીના લક્ષણ	"
ઓછા ડાહકાના લક્ષણ	"
ઓછા મજાના લક્ષણ	"
ઓછા સ્વર્મના લક્ષણ	"
ઓછા આડાના લક્ષણ	"
ઓછા મૂત્રના લક્ષણ	"
ઓછા પરસેવાના લક્ષણ	"
બીજા મળે ઓછા દોષ તેના લક્ષણ	"
દોષ વગેરેની વધ-ધટ્ટુ સામાન્ય લક્ષણ	"
મળના વધારા કરતા ઘટાડા વધારે ખીટા કરે છે	૮૯
તેવા દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગોના સામાન્ય ઉપચાર	"
રસથી થતા રોગોના ઉપાય	૯૦
લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગોના ખાસ ઉપાય	"
ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય	"
શરીરમા બગાડનું કારણ અને તેથી થતા રોગો	૯૧
ઓજસ નામના મળનાં ગુણ, કાર્ય વગેરે	"
ઓજસ ઘટવાના કારણ, અસર અને વધારવાના ઉપાય	"
ઓજસ વધે તે શુ થાય?	૯૨
દોષો વગેરેના વધારા-ઘટાડાનો ઉપાય	"
રવિ પ્રમાણે આહાર અને એનો અપવાદ	"
દોષના તથા, વૃદ્ધિ તથા સમતાનું બીજું લક્ષણ	"
દોષ મમાન રાખવા	૯૩

અધ્યાય ૧૨ મો : દોષલેહીય

વાયુનું સ્થાન	૯૩
પિત્તનું સ્થાન	"
કફનું સ્થાન	"
વાયુના ભેદ	"
પ્રાપ્તવાયુના સ્થાન, કામ વગેરે -	૯૪
ઉત્પન્નવાયુના સ્થાન, કામ વગેરે	"
વ્યાનવાયુનું સ્થાન, કામ વગેરે	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સમાનવાયુનું સ્થાન વગેરે	૯૪
અપાનવાયુનું સ્થાન વગેરે	"
પિત્તના ભેદ-પાચક પિત્ત	"
રજક પિત્ત	"
સાધક પિત્ત	"
આલોચક પિત્ત	૯૫
ભ્રાજક પિત્ત	"
કફના પ્રકાર	"
અવલબક કફ	"
કલેદક કફ	"
ભોધક કફ	"
તર્પક કફ	"
સ્લેષક કફ	"
ઉપસંહાર	"
દોષની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
વાયુની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	૯૬
પિત્તની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
કફની વૃદ્ધિ અને શમનના કારણ	"
દોષના સંવધના અર્થ અને લક્ષણ	"
પ્રકોષ અને શમના અર્થ અને લક્ષણ	"
સવય, પ્રકોષ, પ્રથમની ઝનુબો	"
સવયની ઝનુબા પ્રકોષ કેમ નથી થતો?	૯૭
સવય, પ્રકોષ અને પ્રથમનું મુખ્ય કારણ	"
દોષ વધે છે ડાથીવેગે, ઘટે છે કીટીવેગે	"
નિવર રોગોનું કારણ દોષો	૯૮
દોષોના પ્રકોષનું કારણ	"
અસાન્ય વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંનંધ	"
ઇન્દ્રિય-અર્થના હીન, અતિ અને મિથ્યાભાગ એવેશુ?	"
ઝનુના હીન, અતિ અને મિથ્યાભાગ	૯૯
કામના હીન, અતિ ને મિથ્યાભાગ	"
કોષેલા દોષ કેટલા અને કયા સન કરે છે?	"
શાખા વગેરેથી થનારા રાગ	"
કોષમા થનારા રાગ	"
શરીરના મધ્યમ ભાગમા થનારા રાગ	"
કોષેલા વાયુનાં કામ (અવર)	૧૦૦
કોષેલા પિત્તના કામ (અતર)	"
કોષેલા કફના કામ (અગર)	"
દરેકને વારંવાર તપાસવાનું નામ	"
ત્રણ પ્રકારના રાગ	૧૦૧
એ ત્રણ પ્રકારના રોગના લક્ષણ	"
ઉપશય ઉપરથી રાગની જન આરંભવાની રીત	"
રોગના ત્રણ પ્રકારના પેા (વિભાગ)	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પરત્રત્ર રોગના બે પેટાવિભાગ	૧૦૧	સામ દોષોનું શોધન કરવા વિષે	૧૦૮
સ્વત્રત્ર રોગ કોને કહેવાય ?	"	વ્યાપી ગયેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા	"
પરત્રત્ર રોગ કોને કહેવાય ?	"	કયા સ્થળના દોષોને કયો માર્ગ પાસે છે ?	૧૦૯
દોષના બે પ્રકાર	"	કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન રોકવા ?	"
દોષના બે પ્રકારના લક્ષણ	"	સામ દોષ મેળે નીકળે ત્યારે શું કરવું ?	"
મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાનો કેમ	૧૦૨	સામ દોષોના માટે શોધન કરવાનો સમય	"
એનું કારણ	"	તે તે ઋતુઓના સંધિકાળમાં શોધન કરવું	"
રોગ મટાડવા માટે શું જાણે તે ચાલે ?	"	માદાનો સંયોગનકાળ	"
અનેક રોગો થવાના કારણ	"	સાધારણ કાળ ન હોય ત્યારે સંયોગન	"
ઉપચાર કરતા પહેલાં વિચારવાની બાબતો	"	શી રીતે કરવું ?	૧૧૦
રોગના લક્ષણ પારખવામાં સાવચેતી રાખવી	૧૦૩	દવા લેવાના સમય	"
સાવચેતી રાખવાનું કારણ	"	કયા રોગમાં કયારે ઔષધ આપવું ?	"
અવળી સમજણનું પરિણામ	"	અધ્યાય ૧૪ મો : દ્વિવિધોપક્રમણીય	
અવશ્ય આચાર્ય કરે એવી રીતે ઔષધ આપવું	"	બે પ્રકારના ઉપચાર થા માટે ?	૧૧૧
દોષની ગૃહિત અને લાય		બે પ્રકારના ઉપચાર, એનું લક્ષણ	"
દોષોની ગૃહિતના પ્રકાર	૧૦૩	કયા દ્રવ્ય બૃહણ અને કયા દ્રવ્ય લઘન ?	"
દોષોના લાયના પ્રકાર	૧૦૪	સ્નેહન વગેરેના બૃહણલઘનમાં સમાવેશ	"
દોષોના અસામ્ય પ્રકાર	૧૦૫	લઘનના પ્રકાર	"
અધ્યાય ૧૩ મો દોષોપક્રમણીય		શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલા ?	"
વાયુનો ઉપાય	૧૦૫	શમન કાને કહેવાય તેના પ્રકાર	"
પિત્તનો ઉપાય	"	બૃહણ પણ શમન હોઈ શકે	"
કફનો ઉપાય	૧૦૬	કોનું કોનું બૃહણ કરવું જોઈએ ?	૧૧૨
ભેગા કોષેલા દોષનો ઉપાય	"	બૃહણના ઉપાય	"
બે દોષ સાથે કોખ્યા લાય તેના બીજા ઉપાય	"	લઘન કોને કોને કરાવવું ?	"
દોષનો પ્રકાર કયારે ને કેવી રીતે મટાડવો ?	"	શોધન અને શમન કોનું કેવી રીતે કરવું ?	"
શુદ્ધ પ્રયોગ કોને કહેવાય ?	૧૦૭	કોની બૃહણ ચિકિત્સા ન કરવી ?	"
દોષો કોષ્ઠમાથી શાખા વગેરેમાં કેમ જાય છે ?	"	બૃહણ કરતા પહેલાં શું કરવું ?	"
દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષ્ઠમાં થી રીતે આવે છે ?	"	બરાબર બૃહણ થયું હોવાના લક્ષણ	"
કોષ્ઠ વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી ?	"	બરાબર લઘન થયું હોવાના લક્ષણ	"
દોષો કયા કારણથી કયા રોગ કરે છે ?	"	અતિ બૃહણ અને અતિ લઘનનાં લક્ષણ	૧૧૩
પરસ્પાનનાં ગરેલ દોષની ચિકિત્સા	"	અતિબૃહણ શું કરે છે ?	"
અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા	"	અતિ બૃહણનાં લક્ષણ	"
પરસ્પાનમાં ગયેલા દોષની બીજી ચિકિત્સા	"	એનો ઉપાય	"
આજ ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા	૧૦૮	સ્થૂલતા વગેરેના ઉપચાર	"
તિર્પકસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા	"	સ્થૂલતા વગેરે મટાડવાનો બીજો ઉપાય	"
સામ અને નિરામ દોષના લક્ષણ	"	અતિલઘનથી થતા રોગ	૧૧૪
આમ એટલે શું ?	"	જઘપણથી દૂબળાપણની ગોષ્ઠતાનું કારણ	"
આમ વિષે બીજા આચાર્યોના મત	"	દુબળા મનુષ્યનું ઔષધ	"
સામ એટલે શું ?	"	મોત દેહની પુષ્ટિ બહુ કરે છે	"
	"	સ્થૂળ-કૃશના ઉપચારનું સંનિષ્ઠામાં કથન	૧૧૫

અધ્યાય ૧૫ મો : શોધનાદિ- ગણતર

વમન દ્રવ્યો	૧૧૫
વિરચન દ્રવ્યો	૧૧૬
નિરૂપણ દ્રવ્યો	"
નસ્તના દ્રવ્યો	"
વાયુનાથક ઔષધો	"
પિત્તનાથક ઔષધો	"
કફનાથક ઔષધો	"
જીવનીર ગણ	"
વિદ્યાર્થ ગણ	"
સારિવાર્થ ગણ	૧૧૭
પદ્મકાદિ ગણ	"
પટકાદિ ગણ	"
અભનાદિ ગણ	"
પટાનાદિ ગણ	"
ગુફાનાદિ ગણ	"
આરગ્વધાદિ ગણ	"
અસનાદિ ગણ	"
વરુણાદિ ગણ	૧૧૮
ઉપકાદિ ગણ	"
વીરતરાદિ ગણ	"
શેષાદિ ગણ	"
અર્કાદિ ગણ	"
સુરનાદિ ગણ	"
મુષકાદિ ગણ	૧૧૯
વન્ધ્યાદિ ગણ	"
વન્ધ્યા ગણ, ઘટિદ્રાવિ ગણ	"
પ્રિયંગ્વાદિ ગણ, અન્નપ્રાદિ ગણ	"
મુસ્તાદિ ગણ	"
ન્યગ્રાનાદિ ગણ	"
એનાદિ ગણ	૧૨૦
શામાદિ ગણ	"
ગમ્મિના ઉપયોગ કરવાની રીત	"
એ ગમ્મિના વિવિધ ઉપયોગ	"

અધ્યાય ૧૬ મો : સ્નેહવિધિ

સ્નેહન અને રાગુ દ્રવ્યોના ગુણ	૧૨૦
ઉત્તમ સ્નેહ	૧૨૧
સ્નેહનું ભારપણ	"
સ્નેહની સંજ્ઞાઓ	"
સ્નેહન કરવા જેવા માણસો	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્નેહન ન કરવા યોગ્ય માણસો	૧૨૧
ઘીથી સ્નેહન કોને હિતકર છે ?	૧૨૨
તેલથી સ્નેહન કોને હિતકર છે ?	"
વસા અને મળજા એ સ્નેહ કોને હિતકર છે ?	"
વસા બીજે કયા હિતકર છે ?	"
કાળ પરત્વે સ્નેહનો નિષેધ	"
સ્નેહ કયારે લેવો ?	"
તેલ બીજે કયે વખતે વાપરવું ?	"
ઘી બીજે કયે વખતે વાપરવું ?	"
કોનું સ્નેહન ચાતે કરવું—વાપરવું ?	"
રાયોગ્ય સમયે કરવા સ્નેહનથી શું થાય ?	"
સ્નેહનનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરવો ?	૧૨૩
સ્નેહની વિચારણા (કલ્પના)	"
અચ્છપેય સ્નેહ	"
સ્નેહની રાચ્છપેય ક પના શ્રેષ્ઠતા હોવાનું કા બ	"
સ્નેહના યાપ	"
શાધન સ્નેહ પીવાના સમય અને માપ	"
શયન સ્નેહ પીવાના સમય અને માપ	૧૨૪
બૃહ્મ સ્નેહના સમય અને માપ	"
બૃહ્મ સ્નેહ કોને હિતકર છે ?	"
સ્નેહનું કાર્ય	"
સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર	"
સ્નેહપાનનો વિધિ	"
શમનસ્નેહ પછીનો વિધિ	૧૨૫
સ્નેહપાનની મુલત	"
ભરાભર સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ, અતિસ્નિગ્ધના લક્ષણ	"
નિષેધો પાળ્યા વિના પીરેલા સ્નેહથી નુકસાન	"
અતિધિમર સ્નેહપાનથી થતી પીડાની વિધિ	"
વિઝામનું લક્ષણ	૧૨૬
સ્નેહન પછી સ્વેદન, વમન વગેરે કયારે કરવું ?	"
આ રત વગેરે માણસોને સ્નિગ્ધ કરવાની રીત	"
ભાતક વગેરે સ્નિગ્ધ કરવાના યોગ	"
લગ્ન સમયે કાયા સ્નેહના તન્નજ ગુણનું કાર્ય	"
કુષ વોરમાં સ્નેહન અદે શું ન વાપરવું ?	૧૨૭
કુષ વોરમાં ઘી રીતે સ્નેહન કરવું ?	"
હૌલ થયેલાને કેવા સ્નેહ આપવા ?	"
સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું ફળ	"

અધ્યાય ૧૭ મો : સ્વેદવિધિ

સ્વેદ (દેહ) ના ચાર પ્રકાર	૧૨૭
તાપદ્વિ (કોલ) સ્વે નું લક્ષણ	"
ઉપનામસ્વે નું લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પોલીસ બાધવાના વચ્ચે વગેરે	૧૨૮	ઊલટી અને જુલાબનું માપ શી રીતે કાઢવું ?	૧૩૫
ઉખાસ્વેદ	"	વમન કરાવવાને વિરેચન આપવું	૧૩૬
દ્રવસ્વેદનું લક્ષણ (પરિષેક સ્વેદ)	"	મૂદ્ર કોષ્ટનાં લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
અવગાહ સ્વેદ	"	કૂર કોષ્ટના લક્ષણ અને વિરેચન ઔષધ	"
પરસેવો કાઢવા માટે પરેશ	૧૨૯	દોષ પ્રમાણે જુલાબ	"
ચેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો—કયારે કરવો ?	"	જુલાબ ન થાય તો શું કરવું ?	"
કયા દોષમાં કેવો ચેક કરવો ?	"	થોડો જુલાબ થાય તો શું કરવું ?	"
દોષના સ્થાનથી ચેકની જાતનો નિર્ણય	"	અદૃઢ કોષ્ટવાળાએ ફરી રેચ લેવો	"
કયા અંગો ઉપર ચેક થોડો કરવો ?	"	વિરેચનના અયોગનું લક્ષણ	"
બરાબર ચેક થયાના લક્ષણ પછી શું કરવું ?	"	વિરેચનના સમ્યગ્ યોગનું લક્ષણ	"
વધારે પડતા ચેકથી થતી હાનિ—તેના ઉપાય	"	વિરેચનના અતિયોગનું લક્ષણ	"
સ્વેદન—સ્નાનન રીતિ અને ગુણ અને રસ	"	બરાબર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર	૧૩૭
બરાબર સ્નાનન થયાના લક્ષણ	૧૩૦	વિરેચન આપેલાનું ભોજન	"
સ્નાન સ્નાનિતનું લક્ષણ	"	શોધનના દિવસે કોણે ઉપવાસ કરવો ?	"
ચેક ન કરવા જેવા રોગો	"	ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેના લક્ષણ	"
કયા રોગોને ચેક કરવો ?	"	શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણ	"
અગ્નિવિનાનો ચેક કયા હિતકર છે ?	"	પેષાદિ કમની જરૂર, તે કોને હિતકર નથી ?	"
અગ્નિવિનાના ચેકના પ્રકાર	"	વમન અને વિરચન ઔષધની અસર કયારે ?	૧૩૮
સ્વેદનું મુખ્ય કર્મ	૧૩૧	દુર્બળ વગેરેને કેવું ને કેટલું ઔષધ આપવું ?	"
અધ્યાય ૧૮ મો : વમનવિરેચનવિધિ	"	દુર્બળ માણસના અત્ય દાષની ચિકિત્સા	"
વમન અને વિરચન કયારે આપવું ?	૧૩૧	મદાગ્નિવાળાનું અને કૂર કોષ્ટનું શોધન	"
વમન કરાવવા જેવા રોગો	"	કોને જુલાબ શી રીતે કરાવવા ?	"
વમન ન કરાવવા જેવા રોગો	"	શોધન કરતા પહેલા થોડું સ્નેહન કોને કરવું ?	"
ગભિભી વગેરેએ કયા વિધિએ ન કરવા ?	૧૩૨	વિરેચન કેવું આપવું ?	"
વિરચન રાપવા જેવા રોગો	"	સ્નેહ ન સ્વેદ વારંવાર થોડાવા	૧૩૯
વિરાન ન આપવા જેવા રોગો	"	સ્નેહન સ્વેદન અને શોધનના કમની જરૂર	"
વમન કરાવવાનો વિધિ	"	સ્નેહ અને સ્વેદ કર્યા વિના શોધનથી હાનિ	"
ઊલટીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું ?	૧૩૩	સંયોધનનું ફળ	"
ઊલટીની શકા થાય તો ઊલટી કરવી	"		
કયા દોષમાં કેવું વમન ઔષધ આપવું ?	"		
કયા સુધી ઊલટીઓ કરવી ?	૧૩૪		
ઊલટી બરાબર ન થાય તો શું કરવું ?	"		
ઊલટી થાગના લક્ષણ તથા ઉપદ્રવ	"		
નમ્બગાનું લક્ષણ	"		
નમ્બગાનું લક્ષણ	"		
સમ્યગ્ થયેલી ઊલટી થયા પછીના ઉપચાર	"		
વમન કરવાએ શું ખાતું ?	૧૩૫		
પણ કમ	"		
પેષાદિ કમની ફર	"		
પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ યુદ્ધિ એટલે શું ?	"		
વમન વિરચનનો સમ્યગ્નો	"		

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રાણીના મૂત્રાશયને બદલે શુ વાપરી શકાય ?	૧૪૨
નિરૂઢબસ્તિની માત્રા (માપ)	"
અનુવાસનબસ્તિની માત્રા	"
અનુવાસનનો પૂર્વવિધિ	"
બસ્તિ કેવી રીતે આપવી ?	૧૪૩
બસ્તિ આખા પછીની ક્રિયા	"
સ્નેહ નીકળ્યા પછી શુ કરવું ?	"
સ્નેહ બહાર નીકળવાનો યોગ્ય વખત	"
સ્નેહ પાછો ન જ નીકળે તો શુ કરવું ?	"
ફરીને અનુવાસન કરવાનો કાળ	"
નિરૂઢબસ્તિ કોને, ક્યારે, કેવી આપવી ?	૧૪૪
નિરૂઢબસ્તિ આપવાની પૂર્વે તેવારી	"
નિરૂઢબસ્તિ માટે દ્રવ્ય કેમ તૈયાર કરવું ?	"
દોષ પરત્વે સ્નેહનું પ્રમાણ	"
સ્નેહનો સાધારણ નિયમ	"
સ્નેહમા નાખવાના બીજા દ્રવ્યનું પ્રમાણ	"
બસ્તિનું ઔષધ શી રીતે તૈયાર કરવું ?	"
નિરૂઢ આખા પછીનો વિધિ	૧૪૫
ચિદ્ધત્તની મુદત તે પાછો ન નીકળે તો શુ કરવું ?	"
ચોતાની મેળે નિરૂઢ પાછો નીકળે તો	"
નિરૂઢબસ્તિના અરોગ, સમ્યગ્થોગ, અતિથોગના લક્ષણ	"
નિરૂઢબસ્તિ બરાબર લાગ્યા પછીનું ભોજન	"
ભોજન કરવાનું કારણ	"
વાયુરોગીને અનુવાસનબસ્તિ આપવાનો કાળ	"
અનુવાસનના સમયગ્ વગેરે યોગનું લક્ષણ	૧૪૬
અનુવાસનનો સમ્યગ્થોગ થયો ક્યારે કહેવાય ?	"
દોષ પરત્વે અનુવાસનબસ્તિની સમ્યા	"
અનુવાસન બસ્તિવાળાનું ભોજન	"
વાયુમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
પિત્તમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
કફમા નિરૂઢબસ્તિના ઔષધ અને સમ્યા	"
સન્નિપાતમા નિરૂઢબસ્તિ	"
ચોથી બસ્તિ ન આપવાનું કારણ	"
બીજું કારણ	"
આવા યતયતનરત્ત શુ કરવું ?	૧૪૭
નિરૂઢબસ્તિ કયા સુધી આપ્યા કરવી ?	"
કઈ બસ્તિઓના કમને 'કર્મ' કહેવાય ?	"
કઈ બસ્તિઓના કમને 'કાલ' કહેવાય ?	"
કઈ બસ્તિના કમને 'યોગ' કહેવાય ?	"
એક જ જાતની બસ્તિ ન આપવાનું કારણ	"
બે પ્રકારની બસ્તિની જરૂર	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન અને નિરૂઢબસ્તિ	
વાયુફરની લેવાનું કૃત્ર	૧૪૭
માત્રાબસ્તિ નામની અનુવાસનબસ્તિ	"
માત્રાબસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવી ?	"
ઉત્તરબસ્તિ કોને, કયા રોગમા આપવી ?	૧૪૮
પુરુષની ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ	"
ઉત્તરબસ્તિની માત્રા	"
પુરુષને ઉત્તરબસ્તિ અપવાની રીત	"
બસ્તિની સમ્યા	"
સ્રીઓને ઉત્તરબસ્તિ	"
સ્રીઓન ઉત્તરબસ્તિની નળીનું માપ	૧૪૯
સ્રીઓન ઉત્તરબસ્તિની માત્રા	"
સ્રીઓન ઉત્તરબસ્તિ આપવાનો વિધિ	"
વમન વિરેચન વગેરે શુદ્ધિ વચ્ચેનું નાન	"
નસ્તિનું પ્રયોજન	"
બસ્તિ અર્થી કે આખી વિકિત્તા બોવાનું માન	૧૫૦
ફન ખાલવાનું મહત્ત્વ	"

અધ્યાય ૨૦ મો : નસ્યવિધિ

કયા રોગમા અને શા માટે નસ્યની જરૂર ?	૧૫૦
નસ્યના પ્રકાર	"
વિરેચન નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	"
બ્રુહ્મ નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	૧૫૧
શમન નસ્ય કયા રોગમા આપાય ?	"
વિરેચન નસ્યના દ્રવ્ય	"
બ્રુહ્મ અને શમન નસ્યનો દ્રવ્ય	"
મર્દી, પ્રતિમર્દી વગેરે નસ્યો	"
પ્રમાણ નસ્યનું યત્ર	"
મર્દી, અવધી અને ચિત્તવિરેચન નસ્યનું માપ	"
નસ્ય કોને ન આપવું ?	૧૫૨
નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?	"
નસ્ય ટેલી મુદત સુધી લેવું ?	૧૫૩
નસ્ય આપવાનો વિધિ	"
નસ્યથી મુચ્છા બાંધે તો તેનો ઉપાય	"
વિરનન નસ્ય પછી સ્નેહન નસ્ય આપવું	"
નસ્ય લઈને કયા સુધી સૂઈ રહેવું ?	"
સૂઈ બિચાર પછી પ્રમથાનાદિ કરવું	૧૫૪
સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્થોગનું લક્ષણ	"
સ્નેહન નસ્યના હીનથોગનું લક્ષણ	"
સ્નેહન નસ્યના અતિથોગનું લક્ષણ	"
વિરચન નસ્યનો સમ્યગ્થોગ	"
વિરેચન નસ્યનો હીન અને અતિથોગ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રતિમર્શ સ્નેહમાત્રા કોને આપવી ?	૧૫૪	સામાન્ય ગડૂષ	૧૫૮
પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય રાગી	"	ક્યારે સાનના કોગળા ભરવા ?	"
પ્રતિમર્શના પદો કાઢ અને માત્રા	"	કોગળા કેવી રીતે ભરવા ?	૧૬૦
પ્રતિમર્શનું ફા	"	કોગળા કયા સુધી ભરવા ?	"
નરય, ધૂમપાન, કવચગ્રહ અને શેષન	"	ગડૂષ અને કવચ વચ્ચે તફાવત	"
કરવાની ઉમર	૧૫૫	કવચથી મટના રોગ	"
પ્રતિમર્શ સ ૧ સેવવા યોગ્ય શા માટે ?	"	જામ ઉપર લગાડવાનું ઓપક	"
પ્રતિમર્શમા તેજ શય છે	"	મુખાલેખના પ્રકાર	"
મર્શ, પ્રતિમર્શ વગરમા તફાવત	"	ઉષ્ણ અને શીત લેપ	"
આયુર્તેલ	"	લેપનું પ્રમાણ	"
રાજ નરય લેવાના લાભ	૧૫૬	મુખાલેપ કયા સુધી રાખવો ? પછી શું કરવું ?	"

અધ્યાય ૨૧ મો : ધૂમપાનવિધિ

ધૂમપાનની જરૂર	૧૫૬
ધૂમપાનના પ્રકાર મુખાન યાદ કરવું ?	"
કોને ધૂમપાન ન કરવું ?	"
કવચન કે અતિધૂમપાનથી નુકસાન	"
અતિ ધૂમપાનથી થયેલા નુકસાનના ઉપાય	"
દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાળ	"
ધૂમપાન કરવાની નીતી	૧૫૭
ધૂમપાનની નીતીની લાભ	"
ધૂમપાન થી રીતે કરવું ?	"
ધૂમપાન પદ્ય માથી કે નાકથી ક્યારે કરવું ?	"
મુખથી જ ધૂમ બહાર કાઢવા કાળ	"
એક દેક કેટલું ધૂમપાન કરવું ?	"
લિવનમા કેટલું ધૂમપાન રચી વાત કરવું ?	"
મૃદુ (સ્નિગ્ધ) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	"
મધુ (શમન) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	૧૫૮
તીવ્ર (વિગ્રહ) ધૂમપાનના દ્રવ્ય	"
ધૂમપાન માં લા	"
ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર	"
ધૂમપાનનું ફા	"

અધ્યાય ૨૨ મો : ગડૂષાદિવિધિ

ગડૂષના પ્રકાર	૧૫૯
કયા પ્રકારનો ગડૂષ અને આપવા ?	"
સ્નિધ ગડૂષના રત્ન	"
શમન ગડૂષના રત્ન	"
રોગન ગડૂષના રત્ન	"
રોપન ગડૂષના રત્ન	"
કોઈના આલેખમા શું લેવવું ?	"
દત્તાર્થ વગેરે આલેખ ગડૂષ	"

અધ્યાય ૨૩ મો : આશ્વોતનાંજનવિધિ

આશ્વોતનનો ફાયદા	૧૬૩
કયા દોષમા કયા દોષા મૂકવા ?	"
આશ્વોતન થી રીત કરવું ?	"
દેવા દોષાથી શું નુકસાન થાય ?	"
મૂકેલી દવા દોષોને કેઈ રીત મગો છે ?	૧૬૪
દવા ક્યારે આજની ?	"
અજનના પ્રકાર	"
લેખન અજન	"
રાખા અજન	"
પ્રતી ન અજન પ્રત્યજન	"
અજનશબ્દકા	"
અજનની ત્રણ પ્રકારની બનાવ	"
જોતો અને મરવ કરવા આજના ?	"
ચૂદા અજનનું પ્રમાણ	૧૬૫
અજન કરવાના માગનો નિયમ	"
અજનના ત્રણ વિશે બીજાનો મન	"
પરમનના લેવું ખડન	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અજાન કોને ન કરવું ?	૧૬૬	હરસ માટે નાડીયત્રો	૧૭૨
ન આજવા જેવું અજાન	"	ચમીયત્ર	"
અજાન કર્યા પછી શું કરવું ?	"	ભગદરયત્ર	"
આખ ક્યારે ઘોઈ નાખવી ?	"	નાકાના રોગ માટે નાડીયત્ર	"
પછી આખ કેવી રીતે લૂછવી ?	"	અગુનિત્રાણયત્ર	"
ન ધોવાથી, ન લૂછવાથી નુકસાન	"	યોનિવિવેક્ષણયત્ર	"
ચળ વગેરે થાય તે શું કરવું ?	"	આરીવ્રજ્જે ધોવા વગેરે માટેના યત્ર	૧૭૭
અધ્યાય ૨૪ મો : તર્પણપુટપાકવિધિ		જળ ધરમા જળ કાઢવાની નળી	"
કયા રોગમા અને ક્યારે આખનું તર્પણ કરવું ?	૧૬૭	ધૂમપાન વગેરેના યત્ર	"
તર્પણનો વિધિ	"	યુગ, યોગદંડ (ફમડી)	"
તર્પણ અનેક ધારણ કરી રાખવાનો કાળ	"	અલાબુ, તૂમડી (અ કપિંગ ગલાસ)	"
તર્પણ કર્યા પછીનું કર્મ	૧૬૮	ઘટી, કસ્ટી, કુલડી	"
તર્પણ કાણે કેટલા દિવસ કરવું ?	"	શલાકા—ગળી (અ પ્રોબ)	"
આખની તૃપ્તિ વગેરેના લક્ષણ	"	બિ એપ્લુડી (ગડૂપદ્મમુખ) શલાકા	"
તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર	"	અલ્પલ્પરિણી શલાકા	૧૭૪
ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક	"	શકુયત્ર (આકડા)	"
સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત	"	લૂપ્તન શકુ	"
લેપન પુટપાક બનાવવાની રીત	"	ચાંચન શકુ	"
પ્રસાદન પુટપાકની કલ્પના	"	આહરણ શકુ	"
પુટપાક બનાવવાની રીત	"	ગર્ભશકુ	"
પુટપાક કેટલા વખત રાખવો ?	૧૬૯	સર્પફાંસી યત્ર	"
પુટપાક કેવા વાપરવો ?	"	શરપુષ્પમુખ યત્ર	"
પછી ધૂમપાન કરવું	"	પ્રમાર્જની શલાકા	"
પુટપાકના સમયગણે વગેરેના લક્ષણ	"	કર્ણશિયન યત્ર	"
તર્પણ અને પુટપાક માટે કોણ લાયક નથી ?	"	અમ દેવાના હુબાણ, કાર મૂકવાની સળીઓ	"
તર્પણાદિકના પદ્યનો અવધિ રાત્રે શું કરવું ?	"	અત્રવૃદ્ધિમા વાપરવાની શલાકા	૧૭૫
નસ્ય, અજાન, તર્પણ અને પુટપાકની જરૂર	"	નાસાર્શ વગેરે ઇષવાની શલાકા	"
અધ્યાય ૨૫ મો : યત્રવિધિ		કાર અને ઔષધ મૂકવાની સળીઓ	"
યત્ર એટલે શું ?	૧૬૯	મેઢુશુદ્ધિ વગેરે માટેના યત્ર	"
તૈયાર યત્રો કામમા ન પણ આવે	૧૭૦	અનુયત્રો	"
સ્વસ્તિકયત્રો, એમનો ઉપયોગ	"	યત્રોથી થતા કામ	"
સદૃશ યત્ર (સાડશી)	"	કંકમુખ યત્ર મુખ્ય હોવાનાં કારણ	"
પકડગુલ સદૃશ (મમાણી)	૧૭૧	અધ્યાય ૨૬ મો : શસ્ત્રવિધિ	
મુચુડી નામનું સદૃશ (સમાણી)	"	શસ્ત્રોના પ્રકાર, સખ્યા અને આકાર	૧૭૬
તાલયત્ર	"	શસ્ત્રોના નામ	"
નાડીયત્રો (ભૂગળા, ભૂગળી),	"	મડવાય શસ્ત્ર	"
ગામાનું ચલ્ય જેવાનું નાડીયત્ર	"	વૃદ્ધિયત્ર (=અસી)	"
'વારણ' પકડવા માટેનું નાડીયત્ર	"	ઉન્નચયસત્ર, અધર્ધધારા યત્ર	"
શરીરમા પેકેલા શ ય જેવાની નાડી	"	સર્પમુખ શસ્ત્ર	"
શરવને મવડવાનું નાડીયત્ર	૧૭૨	ગડૂપદ્મમુખ એપ્લુડી	૧૭૭
		મૂવિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વેતસપત્ર	૧૭૭	અલાભુ વગેરે યત્ર કયાં ચોળવા ?	૧૮૧
શરાસિમુખ અને ત્રિકૂર્ચક	"	કેવું લોહી કઈ કિષાયી કાઢવું ? થી રીતે	"
કુચ્છમુખ અને આટામુખ	"	ઉચ્છ્રય કરવા ?	૧૮૨
અંતમુર્ખ શસ્ત્ર	"	લોહી કાઢવા પછી અતિશય દડા ઉપચારથી	"
બ્રીહિમુખ શસ્ત્ર	"	થવું નુકસાન ઉપાય	"
કુદારી	"	અધ્યાય ૨૭ મો : સિરાવ્યધવિધિ	
તામ્રી થલાકા	"	શુદ્ધ લોહીનાં લક્ષણ અને કામ	૧૮૨
અંગુલિશસ્ત્ર	"	શુદ્ધ લોહી બગડવાના કારણ	"
બરિશ	૧૭૮	લોહી બગડવાથી કયા રોગ થાય છે ?	૧૮૩
કરવન (આરી)	"	કયા રોગમાં ફક્ત ખોલવી ?	"
કર્તરી (કાતર)	"	ફક્ત કપારે ન ખોલવી ?	"
નખશસ્ત્ર (નરંગી)	"	કયા રોગમાં કઈ ફક્ત ખોલવી ?	"
દત્તલેખન શસ્ત્ર	"	કલવી યિરા ન દેખાય તો શું કરવું ?	૧૮૬
સોય	"	મો સિવાયની ગણથી ઉપરના ભાગની યિરા	"
કૂચ (સોયોનો કૂચરો)	"	ખોલવાના વિધિ	"
ખજ	"	નાક પાસેની યિરા વીંધવાની રીત	૧૮૫
કાનનું બૂટવીંધણ	"	છબ નીચેની યિરા ખોલવાની રીત	"
આરા (આર)	૧૭૯	ઝેકની યિરા વીંધવાની રીત	"
કળીંધેખનો	"	ભુજની યિરા ખોલવાની રીત	"
અનુશસ્ત્રો	"	પરતની યિરા ખોલવાની રીત	"
શસ્ત્રનાં કામ	"	પડખાની યિરાનો વેધ	"
શસ્ત્ર કેવું ન લોવું જોઈએ ?	"	મૂત્રોદ્વિગ્નની યિરાનો વેધ	"
શસ્ત્રો બાંધવાની રીત	"	જઘાની યિરાનો વેધ	"
શસ્ત્રોની કોષની (પાકીટ)	"	પગની યિરાનો વેધ	૧૮૬
જાળો	૧૮૦	કેટલું ઊંટું લીંધવું ?	"
ઝેરી જાળો ન મૂકવી	"	બરાબર વીંધવાનું લખણ	"
ઝેરી જાળોનું નુકસાન ઉપાય	"	યિરાવેધના અગમ્યગ્યોગોનું લખણ	"
સારી જાળો	"	લોહી ન નીકળવાનાં કારણો	"
‘સ્કતમત્તા’ જાળો ન વાપરવી	"	લોહી બચાવર ન નીકળે તો શું કરવું ?	"
જાળો થી રીતે મૂકવી ?	"	લોહી બચાવર નીકળ્યું હોય તો શું કરવું ?	"
જાળો બગડેલું લોહી જ પહેનું કમ ચૂસે છે ?	"	શુદ્ધ લોહી કેટલું વલો જાય ?	"
જાળો મૂકવાથી મૃતના રોગ	૧૮૧	ફક્ત ખોલના દરેકને મુશ્કેલી આપે તો ?	૧૮૭
જાળો કપારે ઉપાડી લેવી ?	"	કયા દોષથી બગડેલું લોહી કેવું લે ?	"
ઉપાધી લીધા પછી શું કરવું ?	"	વધારના વધારે કેટલું લોહી મારવું ?	"
એકવાર મુકેલી જાળો ફરી કયા મૂકવી ?	"	લોહી વધારે પડતું વલો જા તો શું કરવું ?	"
જાળોને બરાબર વખન લવાનાં લખણ	"	ફક્ત ખોલેને લોહી મારવા પછી શું કરવું ?	"
વધારે પડતું વખન લવાનાં લખણ	"	લોહી મારવા છતાં અધુણ લોહી રડી જાય તો ?	"
જોઈએ તેટલું વખન ન થવું હોય તેનું લખણ	"	અધુણ લોહી થી રીતે મારવું કે શુદ્ધ કરવું ?	"
જાળોને કેવો રીતે રાખવી ? કાળ	"	લોહી નીકળતું બધ ન થાય તો શું કરવું ?	૧૮૮
જાળો વગરે (કરડે) છતાં લોહી ન નીકળે તો ?	"	સ્તનબંધકા	"
જાળો મૂકવાનું ફક્ત	"	આંત્રિકા ની પહેલ કયા નુષ્ટી પાઠવી ?	"
કુલરો, નુપતી, ફપી નને ફક્ત ખોલવાનો ઉપચાર	"		

વિષય	પૃષ્ઠ
લોહી કઢાવ્યા પછીનાં પથ્ય આહાર-વિહાર	૧૮૮
થુલ લોહીવાળાનાં લક્ષણ	...

અધ્યાય ૨૮ મો : શલ્યાહરણવિધિ

શલ્યની પાંચ ગતિ	...	૧૮૮
શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	...	૧૮૯
ચામડીમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ	...	"
માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
માંસપેશીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
સોતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
ધમનીમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
ઘાડકાના સાંધામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ	...	"
ઘાડકામાં ચેટિલું શલ્ય	...	"
સંધિમાં ચેટિલું શલ્ય	...	"
કોઠામાં લાગેલું શલ્ય	...	"
મર્મમાં લાગેલું શલ્ય	...	૧૯૦
શલ્ય કયાં છે તે સ્પષ્ટ ઉપરથી પારખવાની રીત	...	"
શલ્યનું શેઠનું કયારે થાય ?	...	"
શલ્ય ફરી કયારે ઊભળે છે ?	...	"
શલ્ય નીકળ્યા વિના ઘા આપવાનાં લક્ષણ	...	"
શલ્ય કયાં છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત	...	૧૮૧
શલ્યને આહાર ઓળખવાની રીત	...	"
શલ્ય બહાર કાઢવાના ઉપાય	...	"
કપું શલ્ય હસમથાવનું નહિ ?	...	"
કપું શલ્ય કાઢવું નહિ ?	...	"
કેવું શલ્ય કયા ધંત્રથી કાઢવું ?	...	"
ધંત્રથી ન ખોંચાય એવું શલ્ય કેમ કાઢવું ?	...	૧૮૨
શલ્ય ઉપર સોજે ફરી વળેા હોત તો ?	...	૧૮૩
ઉનુંડિત શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
કડીવાળાં શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
કડી વિનાનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
પકવાઘડમાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
વિષ, પાવણ આદિરૂપ શલ્ય	...	"
જગામાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
માછલીને કાઢી જગામાંથી છોડી રીત કાઢવે ?	...	"
વાજનું ગુંચળું જગામાંથી છોડી રીત કાઢવું ?	...	"
મોં અને નાકમાં રહેલું શલ્ય કાઢવાની રીત	...	૧૮૪
આંખ વજેરેમાં પડેલાં મૂંઝમ શલ્ય	...	"
પાખીરૂપ શલ્ય કાઢવાની રીત	...	"
મનમાં ભરાયેલું પાખી કાઢવાની રીત	...	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કાનમાં છપડું ભરાઈ ગયું હોય તો ...	૧૮૪
કયાં શલ્ય ઓઝળી જાય છે? ...	”
ન ઓઝળે એવાં શલ્ય ...	”
માંસમાં પડેલા શલ્યની કિયા ...	”
ઉપસંહાર ...	”

અધ્યાય ૨૯ મો : શસ્ત્રકર્મવિધિ

પ્રશ્ન થી રીત થાય છે ?	...	૧૮૫
સામ (કાચા) સોજની લક્ષણ	...	"
પચમન (પાકવા મારેલા) સોજની લક્ષણ	...	"
સોજે પાકવાની લક્ષણ	...	"
પાકવાનાં કારણ	...	"
બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણ	...	"
સ્કતપાકનાં લક્ષણ	...	૧૮૬
દારણ અને પાટન કયારે કરવું ?	...	"
કાચા સોજનું દારણ કે પાટન કરવાથી નુકસાન	...	"
પાકેલા સોજને ન કાપવાથી નુકસાન	...	"
નસ્તર મૂકતા પહેલાં શું કરવું ?	...	"
ભાવનું ભોળાન અને દારૂ કોને ન આપવું ?	...	"
નસ્તર મૂકવાનો વિધિ	...	"
કયા સ્થાનમાં અને કેવળે કાપ મૂકવો ?	...	૧૮૭
નસ્તર મૂકનાર કેવો જોઈએ ?	...	"
આંધે કાપ કયાં મૂકવો	...	"
નસ્તર મૂકી રહ્યા પછી શું શું કરવું ?	...	"
પ્રશ્નમાં પાટા વજેરે કેવા જોઈએ ?	...	૧૮૮
માથે કઈ વનસ્પતિ ચાખવી ?	...	"
પ્રશ્નવાળાનું પથ્ય	...	"
દહાડે ઊંઘવાથી પ્રશ્નમાં નુકસાન	...	"
મેયુનની ખાસ મનાઈ	...	"
પ્રશ્નમાં પથ્ય આહાર	...	"
અજીર્ણથી પ્રશ્નમાં નુકસાન	...	"
પ્રશ્નમાં અપખ	...	"
અમુક દારૂથી થતું ખાસ નુકસાન	...	૧૮૯
પ્રશ્નની સંખ્યા	...	"
પ્રશ્ન ધોવા વજેરેનું કામ ફરી કયારે કરવું ?	...	"
વાટ અને કચ્ક કેવાં હોવાં જોઈએ; એનું કારણ	...	"
વાટ ભરવાના ફાવડ	...	"
કાચુંપાકું કપાચના ખાસ ઉપચાર	...	"
કયા પ્રશ્ને ટેપા (ટાંકા) ચારવા ?	...	"
કયા પ્રશ્ને ટેપા ન ચારવા ?	...	૨૦૦
બા સીંચી લેવી પહેલાં શું કરવું ?	...	"
ટાંકા માર્યા પછી શું કરવું ?	...	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રભુની કિનાર સુકાનાં કેમ સીવવું ?	૨૦૦	ભારથી બરાબર બળેલાના લક્ષણ	૨૦૬
કયા પ્રસંગે શાના પાટા વાપરવા ?	"	ભારથી બરાબર રીતે બળેલાના લક્ષણ	૨૦૭
પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન	"	બરાબર રીતે બળેલી જગ્યાએ શું કરવું ?	"
દોષ પ્રમાણે કયા ભાગમાં ફેવી રીતે પાટો	"	વધારે પડતું બળ્યાના લક્ષણ	"
બાધવો ને છોડવો ?	૨૦૧	ગુદામાં વધારે પડતું બળે તો શું થાય ?	"
પાટો ન બાધવાથી નુકસાન	૨૦૨	નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શું થાય ?	"
પાટો બાધવાના ફાયદા	"	કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ?	"
કયા વસ્તુને પાટો ન બાધવો ?	"	ભારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ?	"
થામાં છવાત ફેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય	૨૦૩	ભાર ક્યારે મારે અને મટી ?	"
દોષવાળા વસ્તુને ઝટ ઝડવવાથી નુકસાન	"	ગમ દેવાની કિંયા કાળથી નારી કેમ ?	"
રુગાયા પછી પણ છ સાત માસની પરેજી	"	ગમ દેવા દેવાય ?	"
ન કોણેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?	"	કયા રાગમાં શાનાથી ગમ દેવાય ? ચામડી	૨૦૮
અધ્યાય ૩૦ મો : ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિ		બળે દેવો ગમ કયાં દેવો ?	"
શ્વશ્રી-અનુશસ્ત્રોમાં ભારની શોધતાનું કારણ	૨૦૩	માત બળે એવો ગમ ક્યારે શાથી દેવો ?	"
કયા રોગોમાં ભાર પીવો ?	૨૦૪	ચિરા વગેરે બળે એવો ગમ કયા રાગમાં દેવો ?	"
કયા રોગોમાં ભારનો લેપ કરવો ?	"	ગમ કાને ન દેવો ?	"
કયા રોગમાં ભાર પીવામાં કે લેપમાં ન વાપરવો ?	"	ગમ દીધા પછી શું કરવું ?	"
મધ્યમ ભાર	"	બરાબર ગમ દેવાનો યોગ્યતાનું લક્ષણ	"
મૃદુ ભાર અને તીવ્ર ભાર	૨૦૫	દુર્દૃશ્ય અને અતિદુર્દશના લક્ષણ	"
કયા ભારનો કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?	"	પ્રમાદગ્રસ્તનાં પ્રકાર અને લક્ષણ	"
ભારના ગુણ	"	નુચ્છદગ્રસ્તનાં લક્ષણ	"
ભારના પ્રયોગનો વિધિ	૨૦૬	દુર્દૃશ્યના લક્ષણ	"
ભારના રોગમાં સો માત્રા તુપી શું કરવું ?	"	અતિદુર્દશના લક્ષણ	૨૦૮
વર્તમાન અને નાનાં અર્જુનમાં શું કરવું ?	"	નુચ્છદગ્રસ્તના ઉપાય	"
નાકમાં કે જુમાં ખાન કિંયા	"	દુર્દૃશ્યના ઉપાય	"
કાનના મતમાં શું કરવું ?	"	સમગ્ર ને સ્થાનમાં શું કરવું	"
કોણે તમય વીળ્યા પછી શું કરવું ?	"	અનિગ્રસ્તના ઉપાય	"
ન ખાતે પડે તો શું કરવું ?	"	સ્નેહ ને ઉપાય	"
		સુત્રગ્રન્થાન ગ્રન્થક્રમ શા માટે ?	"

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : ગર્ભાવકાન્તિગાદીર		નર્મ ન રોચના મનમાં	૨૧૧
ભાં રોગે શું ?	૨૧૦	વીર્ય અને બાળનું જોડાણવાની નેત	"
નર્મ થી રીતે વધે છે ?	"	બાંડે વીર્ય નુષા ચાના ઉપાય	૨૧૨
છવ ગર્ભાવકાન્તિમાં જોડો દેખાતા નથી તેનું શું ?	"	બાંડે બાળનું ઉપાય	"
છવ ૨ નેક ૩ કેમ થાય કદી થતું છે ?	"	નાક ગર્ભ - ૧ શરૂ એવા મુદ્દ વીર્યના લક્ષણ	"
પર ૧, ૨ અને નાનું કદ એ બે થી રીતે થાય ?	૨૧૧	નાક નર્મ - ૨ શરૂ એવા મુદ્દ વીર્યના લક્ષણ	"
એક ન ૫ થયા બાદ કેમ લક્ષ્ય છે ?	"	ગર્ભ નેત્રા પાંચ સ્થિતિ ૧ કયા રીતે થાય ?	"
કે ૩ ને ૪ અને આગળનું મત	"	પુત્રે ખાન શું કરવું ?	૨૧૩
સોને સગાવ ક્યારે કેટલા રીતે કયા નુષા જોડે ?	"	સોને ખાન શું કરવું ?	"
તમને પત્ર જરૂર ચાના માંડો	"	નર્મ થતું ક્યારે ચોના નાના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ઋતુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કારણ	૨૧૩
અટકાવના ત્રણ દિવસ ઓછે કેવી રીતે રહેલું ?	"
અટકાવના ચોથે દિવસે શું કરવું ?	"
ઋતુકાળના દિવસો છાકરો કે	"
છાકરી આવતરવાનો નિયમ	"
ઈસ્થા પ્રમાણિત બાળક આવતરે એવી રીત	"
ખાટવામાં ભણવાનો મત	૨૧૪
તરત ગર્ભ રહ્યો હાવાના લક્ષણ	"
પહેલા મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા	"
છાકરો આવતરે એવા પ્રયોગ	૨૧૫
ગર્ભ ઉતર્યા ટકી રહે તે માટે કવાનો ઉપાય	"
ગાંભીરીએ શું શું ન કરવું ?	"
ગાંભીરીના આગામી ગર્ભ ઉપર અસર	૨૧૬
ગાંભીરી માંડી પડે તે કેવી દવા આપવી ?	"
બીજા મહિનાનો ગર્ભ	"
વ્યસ્ત ગર્ભનો તપ	"
ગાંભીરીના અખાવાની અવગણના કેમ ન કરવી ?	"
ત્રીજા મહિનામાં શું શું વ્યક્ત થાય ?	"
ગર્ભને ચોપાન શી રીતે મળે છે ?	"
ચોથા અને પાંચમા મહિનામાં ગર્ભનો વિકાસ	૨૧૭
છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભનો વિકાસ	"
સાતમે મહિને	"
આઠમે મહિને ઉપદ્રવો અને મરણ	"
ઉપદ્રવોના ઉપાય	"
આઠમે મહિને	"
પ્રસાવનો સમય	૨૧૮
વગર પછી શું થાય ?	"
નવમે મહિને શું કરવું ?	"
શું આવતરશે તે જાણવાના લક્ષણો	"
સુચાવકના ચોખ્ખા કપાને જુલું ?	"
પ્રસાવ થવાની તેજી જાણ તેના લક્ષણ	૨૧૯
પ્રત્યક્ષ કાળે આવતર શું કરવું ?	"
ગર્ભ ન નીકળે કે નહીં ન પડે તો શું કરવું ?	"
ઓર ન પડે તો બીજું શું કરવું ?	૨૨૦
ગર્ભ અને ઓર નીકળી રહ્યા પછી શું કરવું ?	"
મરણ પછી શું કરવું ?	"
બાળક આવતર કે તરત ન ખાખખે શું કરવું ?	"
સુચાવકોના નિર્ણય	"
સુચાવકોના શાખોગ ઉપવાર કરવા	૨૨૧
અધ્યાય ૨ જો : ગર્ભવ્યાપચ્છાદીર	
ગર્ભનો નિર્ણય દેખાવ કે રૂત આવે તો ?	૨૨૧
દૂધમાં ઓરણ નાખીને દૂધ ઉપવારની રીત	૨૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રણ મહિના દરમિયાન તાપ આર્તવ દેખાય તો ?	૨૨૨
આર્તવ અને આમને વાગુ પડે એવા ઉપાય	"
ગર્ભ પડે તો શું કરવું ?	"
ઉપવિષ્ટક ગર્ભ	૨૨૩
નાજો ૨ ગર્ભ	"
ઉપવિષ્ટક અને નાજો ૨ ગર્ભના ઉપાય	"
લોન ગર્ભ એવો ઉપાય	"
ગાંભીરીના ઉત્તરવર્ત રોગનો ઉપાય	૨૨૪
ગર્ભ ઉતર્યા મરી જાય તેના મરણ, લક્ષણ	"
ગર્ભ ઉતર્યા મરી જાય તો શું કરવું ?	"
શસ્ત્રી કાકયા પડે એવા મૂકે ગર્ભના ઉપાય	"
અ તાજા મૂકે ગર્ભવારી નીનાં તપ	૨૨૫
મૂકે ગર્ભ કાકયા પડેની કિયા	"
બંધાનેલ	૨૨૬
પ્રસવ થતા થતા ગાંભીરી મરી જાય તો	૨૨૭
ગર્ભસ્રાવમાં ગર્ભની નાખ માટે શું કરવું ?	"
રક્તગુ મ ગર્ભ ગયો હાવાનો વત્ત	"
અધ્યાય ૩ જો : અંગવિભાગ	
શરીરના અંગ અને પ્રભાગ	૨૨૮
પંચમહાભૂતના ગુણ	"
કપા મહાભૂતમાંથી શું બને છે ?	"
દોષમાં મા અને નાશ તરફથી શું શું ન થ	૨૨૯
શાખી	"
કપાઓ	"
નાન નાખા (નાખા)	"
મોક્ષના નાખ	૨૩૦
છાત્રીના નાખ	"
જાગા કે નાખ દોષનો વા	"
નાખી	"
માનવે નાખ	"
મૂંઠા નાખ	"
મા નાખા કાંઈ દિવસના ઉ નાખા ન	"
નાખી	"
દિવસના નાખ	૨૩૧
શુદ્ધ દિવસ રતર નાખી દિવસ	"
પાખનો	"
નાખી	"
નાખી	"
દુઃખ અને મુલ સાથે શું શું કરવું ?	૨૩૨
દેખાયા અને પેનુના આગળ મરણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રજ્ઞની કિનાર સુકાતા કેમ સીવવું ?	૨૦૦	શારથી બરાબર બહેલાના લક્ષણ	૨૦૬
કયા પ્રસંગે શાના પાટા વાપરવા ?	"	શારથી બરાબર રીતે બહેલાના લક્ષણ	૨૦૭
પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન	"	બરાબર રીતે બહેલી જગ્યાએ શું કરવું ?	"
ટોપ પ્રમાણે કયા ભાગમાં કેવી રીતે પાટો બાધવો ને છોડવો ?	૨૦૧	વધારે પડતું બળવાના લક્ષણ	"
પાટો ન બાધવાથી નુકસાન	૨૦૨	ગુદામાં વધારે પડતું બહે તો શું થાય ?	"
પાટો બાધવાના કાયદા	"	નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો શું થાય ?	"
કયા પ્રજાને પાટો ન બાધવો ?	"	કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ?	"
ધામી છોરાત કેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય	૨૦૩	શારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તો ?	"
દોષવાળા પ્રજાને ૪૮ રજવવાથી નુકસાન	"	શાર કયારે માટે અને મટાડે ?	"
રજવા પછી પણ છ સાત માસની પરેશ	"	ઝમ દેવાની કિયા શાશ્વીત મારી કમ ?	"
ન કહેલી પરિસ્થિતિમાં શું કરવું ?	"	ઝમ ડવા દેવાય ?	"
અધ્યાય ૩૦ મો : ક્ષારાગ્નિકર્મવિધિ		કયા રોગમાં શાનાથી ઝમ દેવાય ? ચામડી જ	
શસ્ત્રો-અનુચ્છોમાં સાગની કોષ્ટતાનું કારણ	૨૦૩	બહે હોવા ઝમ કયારે દેવો ?	૨૦૮
કયા રોગોમાં શાર પીવો ?	૨૦૪	શિરા વગેરે બહે એવો ઝમ કયા રોગમાં દેવો ?	"
કયા રોગોમાં શારનો લેપ કરવો ?	"	ઝમ કાને ન દેવા ?	"
કયા રોગમાં શાર પીવામાં કે લેપમાં ન વાપરવો ?	"	ઝમ દીધા પછી શું કરવું ?	"
મધ્યમ શાર	"	બરાબર ઝમ દેવાયો હોવાનું લક્ષણ	"
મૃદુ શાર અને તીવ્ર શાર	૨૦૫	દુર્દૃઘ અને અતિદૃઘનાં લક્ષણ	"
કયા શારનો કયા રોગમાં ઉપયોગ કરવો ?	"	પ્રમાદદૃઘનાં પ્રકાર અને લક્ષણ	"
શારના ગુણ	"	નુરુદ્ધાંબના લક્ષણ	"
શારના પ્રોત્તરો વિધિ	૨૦૬	દુર્દૃઘના લક્ષણ	"
અગ્નના રોગમાં સૌ માત્રા સુધી શું કરવું ?	"	અતિદૃઘના લક્ષણ	૨૦૮
વનગિત અને નાકના અર્જુનમાં શું કરવું ?	"	નુરુદ્ધાંબના ઉપાય	"
નાકના અર્જુ મા ખામ કિયા	"	દુર્દૃઘના ઉપાય	"
કાનના મર્મમાં શું કરવું ?	"	નમ્બાંબ સ્થાનમાં શું કરવું ?	"
કોરો સમય લોના પછી શું કરવું ?	"	અતિ અગ્નના ઉપાય	"
ન ખરી પડે તો શું કરવું ?	"	રોગનાં અગ્નના ઉપાય	"
	"	સૂત્રસ્થાન અસ્પર્શ શા માટે ?	"

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ સો : ગર્ભવિકાન્તિશારીર		ગર્ભ ન ગરભના કારણ	૨૧૧
ગર્ભ રહેતો શું ?	૨૧૦	વીર્ય અને અર્તવ જોડાવાવાની રીત	"
ગર્ભ થી રીત વધે છે ?	"	અર્તવે વીર્ય નુષાવાના ઉપાય	૨૧૨
છત્ર ગર્ભાશયમાં જાના દેખાવા નથી તેનું શું ?	"	જા દેવા અર્તવના ઉપાય	"
છત્ર અને ૩૨ કેમ ધારણ કરી છત્ર ?	"	નાલ ગર્ભ ની ક્ષતિ એવા મુદ્ધ વીર્યના લક્ષણ	"
પૂરવ, સી અને નપુનક જે બે છોરીના થાય ?	૨૧૧	નાલ ગર્ભ ની ક્ષતિ એવા મુદ્ધ અગ્નવતના લક્ષણ	"
અગ્ન ૧ ધમા બે ગમ કમ જામે છે ?	"	ગર્ભ ના ૧૫૫ સ્ત્રીપુરુષ કયા વાતો થિ જો ?	"
કરો જન અને આકારનું માત્ર	"	પુરુષે ખાન શું કરવું ?	૨૧૩
સોન અશાર ૩૧.૨ કેટલા રિતે, કયા નુષી અશર ?	"	સીને ખાન શું કરવું ?	"
સર્પ ૫૧ જનન વાન મળે	"	ગર્ભ ધામ કયાને વાન નીના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
જનુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કારણ	૨૧૩
અટકાવના ત્રણ દિવસ સીએ કેવી રીતે રહેવું?	"
અટકાવના ચોથા દિવસે શું કરવું?	"
જનુકાળના દિવસો - છોકરી કે	"
છોકરી આવરવાનો નિયમ	"
ઈચ્છા પ્રમાણે બાળક આવરે એવી રીત	"
ખાટવામાં ભભવાતો મત્ર	૨૧૪
તરત ગર્ભ રહ્યો હાવાના લક્ષણ	"
પહેલા મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા	"
છોકરી આવરે એવા પ્રયોગ	૨૧૫
ગર્ભ ઉદરમાં ટની રહે તે માટે કળાઓ ઉપાય	"
ગર્ભિણીએ શું શું ન કરવું?	"
ગર્ભિણીના આહારની ગર્ભ ઉપર અસર	૨૧૬
ગર્ભિણી માંથી પડે તે કેવી દવા આપવી?	"
બીજા મહિનામાં ગર્ભ	"
વ્યક્ત ગર્ભના લક્ષણ	"
ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કેમ ન કરવી?	"
ત્રીજા મહિનામાં શું શું વ્યક્ત થાય?	"
ગર્ભને પોષણ શી રીતે મળે છે?	"
ચોથા અને પાંચમા મહિનામાં ગર્ભની વિકાસ	૨૧૭
છઠ્ઠા મહિનામાં ગર્ભની વિકાસ	"
સાતમે મહિને	"
સાતમે મહિને ઉપદ્રવો એનું કારણ	"
ઉપદ્રવોના ઉપાય	"
આઠમે મહિને	"
પ્રતવનો સમય	૨૧૮
વગમ પાડી શું જાય?	"
નવમે મહિને શું કરવું?	"
શું અવરગત તે અવગત લક્ષણો	"
સુવારડાના એકઠામાં ક્યાં જવું?	"
પ્રસવ થવાની તૈયારી તૈયારી તેના સમય	૨૧૯
પ્રસવકાળ પાને આવે ત્યારે શું કરવું?	"
ગર્ભ ન નીકળે કે નીકળે પડે તે શું કરવું?	"
જો ન પડે તે બીજું શું કરવું?	૨૨૦
ગર્ભ રહે એટલે નીકળે તેના પાંચે શું કરવું?	"
મધ્યમ થોડા થી કરવું?	"
બાળક અવરગત તરત ન આવડે શું કરવું?	"
સુવારડાના વિષય	"
સુવારડાના દાઓના ઉત્તરાર કલા	૨૨૧

અધ્યાય ૨ જો : ગર્ભવ્યાપચારી

ગર્ભિણીને આર્ત દેખા કે રૂદ આવી ને?	૨૨૧
કુપામાં એવી નીકળે કુપ ઉપર રહેવી રીત	૨૨૨

વિષય	પૃષ્ઠ
ત્રણ મહિના દરમિયાન તામ આર્ત દેખાય ને?	૨૨૨
આર્ત અને આમને લાગુ પડે એવા ઉપાય	"
ગર્ભ પડે તે શું કરવું?	"
ઉપચિષ્ટ ગર્ભ	૨૨૩
નાગો ૨ ગર્ભ	"
ઉપચિષ્ટ અને નાગો ૨ ગર્ભના ઉપાય	"
હીન ગર્ભ એનો ઉપાય	"
ગર્ભિણીના ઉદાવર્ત રોગનો ઉપાય	૨૨૪
ગર્ભ ઉદરમાં મરી જાય તેના કાણુ, લક્ષણ	"
ગર્ભ ઉદરમાં મરી જાય તે શું કરવું?	"
શસ્ત્રી કાઢવા પડે એવા મૂક ગર્ભના ઉપાય	"
અનાધ્ય મૂક ગર્ભવાળી નીના સમય	૨૨૫
મૂક ગર્ભ કાઢવા પડીની ક્રિયા	"
બાંધેલ	૨૨૬
પ્રસવ થતા થતા ગર્ભિણી મરી જાય ને?	૨૨૭
ગર્ભસ્રાવમાં ગર્ભની ના માટે શું કરવું?	"
રક્તગુ મ ગર્ભ ગળી લેવાનો વામ	"

અધ્યાય ૩ જો : અંગવિકાસ

શરીરના બળ અને પ્રભા	૨૨૮
પંચભૂતના ગુણ	"
કયા મહાભૂતમાંથી શું બને છે?	"
દેહમાં મા અને જાપ તરફથી શું શું બને છે?	૨૨૯
સામી	"
કાશનો	"
નાન નીપાળ (અગ્નિ)	"
કોષનો નીપાળ	૨૩૦
જીવનના સ્થાન	"
જાણ, કાળ, ગુણ, રીત તે સમય	"
આત્માનો	"
માનવ ૧	"
મૂર્તિના	"
કયા જાતના મૂર્તિ દેહમાંથી બને છે?	"
નિર્જાત	૨૩૨
૨૧ વિન ૨૨૨ નો વિન	"
જાણનો	"
નાનો	"
બીજો	"
કુપ નીકળે ત્યારે શું કરવું?	૨૩૩
દેહમાં બળ પડવાના કારણ	"

વિષય

સોતો બગડવાનું કારણ	પૃષ્ઠ
સોત બગડ્યું હોવાનું લક્ષણ	૨૩૩
સોતો વીધાય તો શું શું થાય?	"
અન્નને કોણ પચાવે છે?	"
ગ્રાહણી	"
ગ્રાહણી શાથી બગડે?	"
અન્ન પચવાથી શું થાય?	૨૩૪
પહેલો પાચનક્રિયા	"
બીજી પાચનક્રિયા	"
ચોથા પાચનક્રિયા	"
ગળે-પેશાબ થી રીત બને છે?	"
ત્રીજી પાચનક્રિયા	૨૩૫
પાનુઓ થી રીત બને છે?	"
પાનુઓના મગ	"
પાનુઓના સાર થી રીત બને છે?	"
આહારમાંથી લોપ ક્યારે વખતે બને?	૨૩૬
૨૧ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે?	"
રાગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે?	"
દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રાગ ક્યારે કરે?	"
જ્વરાગ્નિનું રક્ત કરવાનું કારણ	"
સમ, વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મ અગ્નિ	"
રાગ પ્રકારના અગ્નિનાં કાર્ય	૨૩૭
શરીરનું ત્રણ પ્રકારનું બગ	"
ત્રણ પ્રકારના દેશ	"
શરીરમાં મળ્મ વગેરેનું માપ	"
સાન પ્રકૃતિઓ થા કારણથી બધાય છે?	૨૩૮
વાયુ સૌથી બગવાન દોષ હોવાના કારણો	"
વાયુપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	"
પિત્તપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	"
કફપ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	૨૩૯
મે દોષ કે ત્રણ દાખની પ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો	૨૪૦
સાત્ત્વિક, રાગસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ	"
બાપમ પુત્રની અને ઘડપણની વ્યાખ્યા	"
કેનું શરીર સુખ-આયુષ્ય માટે શાગ્ય છે?	"
સા! અવશવાના લક્ષણ	"
શુભ મન કયુ હોય?	"
શુભ શરીર મેને કહવાય?	૨૪૧
શરીરના બજનું પ્રમાણ થા ઉપરથી જાણવું?	"
સાત્ત્વિક વગર પ્રકૃતિવાળાનું સુખદુ ખતો	"
અનુભવ	"
પુત્ર અને આયુષ્યને વધારવાય અણ	૨૪૨

અધ્યાય ૪ થો : મર્મવિભાગ

શરીરમાં કુલ મર્મ	૨૪૨
કયા અંગમાં કેટલાં મર્મ?	"
પગના અગિયાર મર્મ	"
હાથના અગિયાર મર્મ	૨૪૩
કોઠાનાં ત્રણ મર્મ	"
છાતીનાં નવ મર્મ	"
પીઠમાં ચૌદ મર્મ	૨૪૪
ગળાની હાસડીથી ઉપરના ૩૭ મર્મ	૨૪૫
કયું મર્મ છાતીથી કયા પ્રકારનું છે?	૨૪૬
છ પ્રકારના મર્મ વીધાયાના લક્ષણ અને પરિણામ	૨૪૭
કયા મર્મ કેટલા વખતમાં મારી નાખે છે?	૨૪૮
મર્મોમાં માપ	"
મર્મ પર વાગે તેના ઉપાય	૨૪૯
મર્મ ઉપર સાર વગેરે ક્રિયા ન કરવાનું કારણ	"
મર્મ ઉપર દરેલા રાગ શું કરે?	"
અધ્યાય ૫ મો : વિકૃતિવિજ્ઞાનીયશારીર	
રિષ્ટ પારખવામાં ગૃહ્યત	૨૫૦
અસ્થાથી રિષ્ટનું લક્ષણ	"
(સ્થાથી) રિષ્ટનું લક્ષણ	"
કાલપ્રેરિત માતૃસેના લક્ષણ-રૂપમાં વિકાર	"
ઉદ્ભિયોમાં વિકાર	"
સ્વરવિકૃતિ	૨૫૩
છાયાનું રિષ્ટ	"
છાયા અને પ્રતિરજાયા	૨૫૪
પ્રતિરજાયાનું રિષ્ટ	"
કયા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય?	"
છાયાઓનું ક્ષણ	"
પ્રભા	"
છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત	"
તાવના રિષ્ટ	૨૫૬
રક્તપિત્તનાં રિષ્ટ	"
ઉત્તર અને દક્ષિણ રિષ્ટ	૨૫૭
સપ્તવર્ગનું રિષ્ટ	"
ઊંચીઓના રાગનું રિષ્ટ	"
તળતાના વર્ગનું રિષ્ટ	"
મધ્યસ્થનું રિષ્ટ	"
બેઠનું રિષ્ટ	"
અતિશયનું રિષ્ટ	"
પથરીનું રિષ્ટ	૨૫૮

વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય ૬ કો : હતાદિવિજ્ઞાનીય	પૃષ્ઠ
મેહરાગનું રિટ	૨૫૮	વિષય	પૃષ્ઠ
પિટિકાનું રિટ	"	દૂતનાં શુકન	૨૬૨
ગોળાનું રિટ	"	વૈદ્યને પોતાને શુકન—આપશુકન	૨૬૩
ઉચ્ચરોગનું રિટ	"	રસ્તામાં કે દરલીના ઘડામાં પેસના વૈદ્યને શુકન	૨૬૪
પાપુરોગનું રિટ	"	સ્વપ્નાના શુકન	૨૬૫
સોજનું રિટ	"	ભયકર સ્વપ્નોનું કારણ	૨૬૬
સ્તવનું રિટ	૨૫૯	સાત જાતના સ્વપ્ન	૨૬૭
કુશનું રિટ	"	કયા સ્વપ્ન કૃતિ નથી?	"
વાયુનું રિટ	"	કયું સ્વપ્ન કયારે અને કાલુ ફળે?	"
(પતનું રિટ)	"	અશુભ સ્વપ્નનો ઉત્તર	"
બધા રોગનું રિટ	"	સ્વપ્નનું કૃષ્ણ કયારે બહાર જાય?	"
બળિયાનું રિટ	૨૬૦	સૌમ્ય સ્વપ્નો	"
વિસ્ફોટનું રિટ	"	આચરણ એટલે શું	૨૬૮
વિષુદ્ધ નામના સંદોષરૂપનું રિટ	"	અને શરીરસ્થાન કહવાનું કારણ	"
વ્રણનું રિટ	"		
ભગદરનું રિટ	"		

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : સર્વરોગનિદાન		વાયુના તાવના લક્ષણ	૨૭૩
'રોગ' અર્થના શબ્દો	૨૬૮	પિત્તના તાવના લક્ષણ	૨૭૪
રાગ પારખવાના સાધન	"	કફના તાવના લક્ષણ	"
'નિદાન' અર્થવાળા બીજા શબ્દો	"	તાવના વખત ઉપરથી તાર ઓળખવાની રીત	"
પૂર્વરૂપનું લક્ષણ	"	ઉપશય—અનુપશયથી તાર રોગોળખવાની રીત	"
ઉપશય એટલે શું?	૨૭૦	બે ભેગા દોષના તાવના લક્ષણ	૨૭૫
અનુપશય એટલે શું?	"	વાતપિત્તના તાવના લક્ષણ	"
સંપ્રાપ્તિનું લક્ષણ	"	કફવાતના તાવના લક્ષણ	"
સંપ્રાપ્તિના ભેદ	"	કફપિત્તના તાવના લક્ષણ	"
નિદાન એટલે શું?	૨૭૧	સનિપાતગ્વરના લક્ષણ	"
બધા રોગોનું કારણ દોષોના પ્રકોપનું કારણ	"	સનિપાતના બીજા બે નામા	૨૭૬
અહિત (=કુપથ) એટલે શું?	"	અગાધ સનિપાતગ્વરના લક્ષણ	"
વાયુ શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	શીત્લા અને તાપાદિ સનિપાત	"
પિત્ત શાથી અને કયારે કોપે છે?	૨૭૨	શીત્લા સનિપાત	"
કફ શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	તાપાદિ સનિપાત	"
બે દોષ ભેગા શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	આગનુગ્વરના પ્રકાર	"
ત્રણે દોષ ભેગા શાથી અને કયારે કોપે છે?	"	અભિપ્રાતગ્વરના ગરમ તથા લગ્ન	"
કોપેલા દોષ થી રીતે રાગ કરે છે?	"	અભિપ્રગ્વરના કારણ તથા લક્ષણ	"
અધ્યાય ૨ લો : ગ્વરનિદાન		કયા અભિપ્રગ્વર તાવમાં કયા દોષ કોપે છે?	"
તાવના ભેદ તાવ કેટલા?	૨૭૩	તાવના પેટા વિભાગ	"
તાવની સંપ્રાપ્તિ	"	શરીર અને શાનગત્વર	૨૭૭
તાવનું પૂર્વરૂપ	"	સૌમ્ય અને સીમ્બુગ્વર	"
		અર્ધરાશય અને અધિરાશય તાવ	૨૭૮

વિષય

પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ	પૃષ્ઠ ૨૭૮
ત્રણે પ્રાકૃતજવરમા નકારણ ઉપવાસ કરવાનું કારણ	"
કયા તાવ સાધ્ય છે?	૨૭૯
અસાધ્ય તાવ	"
સામજવરનું લક્ષણ	"
પચ્ચમાનજવરનું લક્ષણ	"
નિરામ તથા પચ્ચજવરનું લક્ષણ	"
પાચ પ્રકારના જવર	"
સાતતજવરની સપ્રાપ્તિ	"
સાતતજવરની મુદત સાધ્ય, અસાધ્ય	૨૮૦
વિષમજવરનું સામાન્ય લક્ષણ	"
વિષમજવરમા તાવ ચઢઊતર થવાનું કારણ	૨૮૧
વિષમજવર ઊતર ત્યાર દોષ કયાં રહ છે?	"
સાતતજવર મુદતિયો છે અને વિષમજવર ચઢઊતરનો છે એનું કારણ	"
નતતજવર	"
અન્યેદ્યજવર	૨૮૨
ત્રીનીયક—ઓકાતરિયો તાવ	"
ચતુર્થક—ચાધિયો તાવ	"
ચતુર્થકવિપરીત તાવ	"
વિષમજવર દરમ્યાન જેન પ્રકાર બદલાવાનું કારણ	"
તાવ ઊતરતો હોવાના લક્ષણ	૨૮૩
તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૩ નો : રક્તપિત્તકાસનિદાન	
રક્તપિત્ત	
રક્તપિત્તનું નિદાન	૨૮૩
પિત્તને રક્ત (=લાલો) કેમ કહે છે?	"
લાલો કેવો ત્યાર કવાથી વધે છે?	"
રક્તપિત્તનાં પૂર્વરૂપ	૨૮૪
રક્તપિત્ત કયાકયાથી નીકળે છે?	"
ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય હોવાના કારણો	"
અધોગામી રક્તપિત્ત યાચ કમ?	"
ઉપશમ્યગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય કમ?	"
કયા દોષ અનુભવી છે તે જોગજવાનું લક્ષણ	૨૮૫
રક્તપિત્ત પછી ઉપરતનો વિષય કમ?	"
ઉપરત	"
ઉપરતની સંખ્યા	૨૮૫
ઉપરત બજરે તો શું થાય	"

પૃષ્ઠ

વિષય	પૃષ્ઠ
કઈ ઉપરસ વધારે બળવાન?	૨૮૫
ઉપરસનું પૂર્વરૂપ	"
ઉપરસની સપ્રાપ્તિ	"
પાચ ઉપરસની સપ્રાપ્તિ એક છતાં દરેકના	"
પીડા અને અવાળમા ફરક કેમ?	"
વાયુની ઉપરસના નિદાન અને લક્ષણ	૨૮૬
પિત્તની ઉપરસના લક્ષણ	"
કફની ઉપરસના લક્ષણ	"
શતકાસના નિદાન અને લક્ષણ	"
શ્વેતની ઉપરસના લક્ષણ	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય ઉપરસ	૨૮૭
ઉપરસમા બેદરકાર રહેવાથી શું થાય?	"
અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ-હિંમ્નાનિદાન	
શ્વાસ (દમ, હાફ)	
શ્વાસરાગના કારણ	૨૮૭
શ્વાસના પ્રકાર	"
શ્વાસની સપ્રાપ્તિ	"
શ્વાસનું પૂર્વરૂપ	"
શુદ્ધશ્વાસના નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય	૨૮૮
તમકશ્વાસના લક્ષણ	"
પ્રતમકશ્વાસના લક્ષણ	"
છિન્નશ્વાસના લક્ષણ	"
મકશ્વાસનું લક્ષણ	"
ઉર્ધ્વશ્વાસનું લક્ષણ	૨૮૯
છિન્ન વજરે શ્વાસનું સાધ્ય-અસાધ્યપણું	"
હેડકી	
હેડકીના કારણ, પૂર્વરૂપ, સંખ્યા, પ્રકૃતિ, સંકાય	૨૮૯
પાચ હેડકીના નામ	"
ભક્તોદભવા(અન્નજ)ના લક્ષણ	"
મુદ્રાહેડકીનાં લક્ષણ	"
જમવા હેડકીનાં લક્ષણ	"
મકની હેડકીના લક્ષણ	"
ગળીસ હેડકીના લક્ષણ	૨૯૦
હડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણું	"
હેડકી અને શ્વાસની ભયમરતા	"
અધ્યાય ૫ થો : રાજ્યક્ષમાદિનિદાન	
રાજ્યજનું નિદાન	
ભયમરતાના તાર નામ	૨૯૦
ભયના તાર નામ પાડવાના કામ	૨૯૧

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
સાથ થવાનાં કારણ	૨૮૧	તરસના રોગનું નિદાન	
સાથની સપ્રાપ્તિ	"	સખ્યા	૨૮૫
સાથનું પૂર્વરૂપ	"	બધા તરસરોગનું કારણ	"
સાથના લક્ષણ	૨૮૨	સપ્રાપ્તિ	૨૮૬
સળેખમ વગેરેના ઉપદ્રવો	"	સામાન્ય લક્ષણો	"
વાયુથી થયેલા સાથના લક્ષણ	"	વાયુની તરસના લક્ષણ	"
પિત્તથી થયેલા સાથના લક્ષણ	"	પિત્તની તરસના લક્ષણ	"
કફથી થયેલા સાથના લક્ષણ	"	કફની તરસના લક્ષણ	"
ખાવાપીવા છતાં પાનુઓને ચોષણ કેમ મળતું નથી ?	"	ત્રણે ભેગા દોષની તરસના લક્ષણ	"
અસાધ્ય સાથના લક્ષણ	"	આમ, ઉપવાસ વગેરેથી થયેલા તરસના રોગ	"
સાધ્ય સાથના લક્ષણ	૨૮૩	શામાં સમાય ?	"
સ્વરભેદનું નિદાન		રસના ક્ષયથી થતી તરસના લક્ષણ	"
સ્વરભેદની સખ્યા	૨૮૩	ઉપદ્રવરૂપ તરસના લક્ષણ	"
વાયુના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	અદેયાથ દ દો : મદાત્યયાદિનિદાન	
પિત્તના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	મદાત્યયનું નિદાન	
કફના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	મદા(=દાડ)નાં ગુણ	૨૮૭
ત્રણે દોષના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	દાડ-ઝેર વચ્ચે સરખાપણું—તફાવત	"
સાથના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	દાડના પહેલા મદની અસર	"
અરબીના સ્વરભેદના લક્ષણ	"	બીજા મદની અસર	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?	"	બીજા અને ત્રીજા મદના વચગાળાની અસર	"
અરોચક(=અરચિ)નું નિદાન		ત્રીજા મદની અસર	"
સખ્યા	૨૮૩	દાડ પીવાથી નુકસાન	૨૮૮
દરક પ્રકારની અરચિના લક્ષણ	"	દાડ યુક્તિથી ન પિવાય તો લનું નુકસાન	"
ઊલટીના રોગનું નિદાન		દાડનો યદ બહુ કોને નથી ચકનો ?	"
સખ્યા	૨૮૪	કોને કોને દાડ બહુ ચડે છે ?	"
સપ્રાપ્તિ	"	મદાત્યયની સખ્યા	"
પૂર્વરૂપ	"	મદાત્યયનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુની ઊલટીના લક્ષણ	"	વાયુના મદાત્યયના લક્ષણ	"
પિત્તથી થતી ઊલટીઓનાં લક્ષણ	"	પિત્તના મદાત્યયના લક્ષણ	૨૮૯
કફથી થતી ઊલટીના લક્ષણ	---	કફના મદાત્યયનાં લક્ષણ	"
ત્રણે ભેગા દોષના ઊલટીના લક્ષણ	"	ત્રણે ભેગા દોષના મદાત્યયના લક્ષણ	"
સૂગથી થતી ઊલટીનાં લક્ષણ	"	ધ્વસકરાગના લક્ષણ	"
હૃદયરોગનું નિદાન		વિજ્ઞપરાગના લક્ષણ	"
સખ્યા, કારણ	૨૮૫	દાડ ન પીવાનો ફાયદો	"
વાયુના હૃદયરાગના લક્ષણ	"	મદ, મૂચર્જવ અને સનાસરોગ કોને યાય ?	"
પિત્તના હૃદયરાગના લક્ષણ	"	મદનું નિદાન	
કફના હૃદયરાગના લક્ષણ	---	સખ્યા	૨૯૦
ત્રણે દોષના હૃદયરાગના લક્ષણ	"	વાયુથી થતા મદના લક્ષણ	"
કરમિયાથી થતા હૃદયરાગનાં લક્ષણ	---	પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણ	૩૦૦

વિષય

કંઈથી થતા મદના લક્ષણ	૫૪
ત્રણે ભેગા દોષના મદના લક્ષણ	૩૦૦
ચોટી બગડવાથી થતા મદના લક્ષણ	"
દાડથી થતા મદના લક્ષણ	"
ઝેરી થયેલા મદના લક્ષણ	"

મૂર્ચ્છાવગ્ન નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્ચ્છાવરોગનું લક્ષણ	૩૦૦
પિત્તની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	"
કફની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	"
ત્રિદોષની મૂર્ચ્છાના લક્ષણ	૩૦૧

સન્યાસરોગનું નિદાન

સન્યાસના સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ	૩૦૧
દાડ પીવાની યુક્તિ	"

અધ્યાય ૭ મો : અરશ્નિનિદાન

ઘરસના નામ સંપ્રાપ્તિ, આકાર	૩૦૧
પ્રકાર	૩૦૨
ગુણો સ્થાન અને રચના	"
વાત્તામા આવેલા બધા રોગ અસાધ્ય કમ ?	"
જૂકા અને ફૂજતા ઘરસનું કારણ	"
ઘરસના કારણ અને સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	૩૦૩
ઘરસના સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ઘરસનાં લક્ષણ	૩૦૪
પિત્તનાં ઘરસનાં લક્ષણ	"
કફના ઘરસનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ઘરસના લક્ષણ	"
ત્રણ ભેગા દોષના ઘરસના લક્ષણ	૩૦૫
લગીના પ્રકોપથી થયેલા ઘરસના લક્ષણ	"
ઉપાર્ત	"
કયા ઘરસ અસાધ્ય છે ?	"
કયા ઘરસ કષ્ટસાધ્ય છે ?	"
કયા ઘરસ અસાધ્ય છે ?	૩૦૬
મૂર્ચ્છાવગ્ન વરેના મતા	"
ફૂજીના મતા	"
ચર્મકીલ	"
દાડ દાવાના ચર્મકીલના લક્ષણ	"
ઘરમનો ભયપરતા	"

અધ્યાય ૮ મો : અતિસારગ્રહણી-દોષનિદાન

અતિસાર

સંખ્યા	૩૦૬
કારણ અને સંપ્રાપ્તિ	"
પૂર્વરૂપ	"
વાયુના અતિસારના લક્ષણ	૩૦૭
પિત્તના અતિસારના લક્ષણ	"
કફના અતિસારના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના અતિસારના લક્ષણ	"
ભય-ચોક્કના અતિસારનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
બીજી દૃષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર	"
સામા અતિસારનું લક્ષણ	"
નિરામ અતિસારના લક્ષણ	"
કફાતિસારનો અપવાદ	"

ગ્રહણીરોગ (=સગ્રહણી)

ગ્રહણીરોગ કાને વાવ ?	૩૦૮
અતિસારનો સ્વભાવ અને ભયકરતા	"
ગ્રહણી રોગનો સ્વભાવ	"
સંખ્યા	"
પૂર્વરૂપ	"
ગ્રહણીરોગના સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ	"
પિત્તના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ	"
કફના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ	૩૦૯
ત્રિદોષના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ	"
વિષમ, નીમ્ન અને મધ્ય અગ્નિ પાત્ર ગ્રહણીદોષ	"
અમ અગ્નિ	"
આક મગ્ગરોગ	"

અધ્યાય ૯ મો : મૂત્રાઘાતનિદાન

મૂત્રાઘાત અને પ્રમેદની સંપ્રાપ્તિ	૩૦૯
મૂત્રકૃચ્છ્ર	"
વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	૩૧૦
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	"
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ	"
ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ	"
પથરી	"
સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા	૩૧૦
પૂર્વરૂપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પથરીના સામાન્ય લક્ષણ	૩૧૦
વાયુની પથરીનાં લક્ષણ	"
પિત્તની પથરીનાં લક્ષણ	૩૧૧
કફની પથરીનાં લક્ષણ	"
શુક્રાશ્મરીની સપ્રાપ્તિ તથા લક્ષણ	"
શર્કરાસોગ	"
વાતબલ્તિની સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
વાતાછીલા	૩૧૨
વાતકુડલિકા	"
મૂત્રાતીત	"
મૂત્રજલર	"
મૂત્રોત્સર્ગ	"
મૂત્રગ્ર વિ	"
મૂત્રશુક્ર	"
વિડ્વિધાત	"
ઉષ્ણવાત (=હિનવા)	૩૧૩
મૂત્રશય	"
મૂત્રસાદ	"

અધ્યાય ૧૦ મો : પ્રમેહનિદાન

સાધ્ય	૩૧૩
પ્રમેહ થવાનું કારણ	"
કફના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	"
પિત્તના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	"
વાયુના પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ	૩૧૪
આધ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ	"
બધા પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ	"
પ્રમેહના પ્રકાર	"
કફના પ્રમેહના દસ પ્રકાર	"
પિત્તના પ્રમેહના છ પ્રકાર	૩૧૫
વાયુના ચાર પ્રમેહ	"
બે જાતનો મધુમેહ	"
વાયુ કૃષ્ણસાધ્ય અને અસાધ્ય કયારે?	"
બધા પ્રમેહને મધુમેહ કમ કહે છે?	૩૧૬
કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
વાયુથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો	"
દશ પ્રમેહપિટિકા	"

સાધ્ય અને અસાધ્ય પિટિકાઓ

કૃષ્ણસાધ્ય પિટિકાઓ	૩૧૭
સાધ્ય પિટિકાઓ	"
કઈ પિટિકામાં કયા દોષનો વધારે પ્રકોપ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ	૩૧૭
પ્રમેહ અને રક્તાપિત્ત વચ્ચે ફરક	"
બધા પ્રમેહોનું પૂર્વરૂપ	"
સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર	૩૧૮
અધ્યાય ૧૧ મો : વિદ્રધિવૃદ્ધિ-	
ગુહમનિદાન	
વિદ્રધિનું નિદાન	

કારણ	૩૧૮
સાધ્ય	"
બાહ્ય અને આંતર ગડ	"
ગડ કયા બાજુમાં થાય?	૩૧૯
વાયુના ગડના લક્ષણ	"
પિત્તના ગડના લક્ષણ	"
કફના ગડના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ગડના લક્ષણ	"
બાહ્ય અને આંતરવિદ્રધિનાં લક્ષણ	"
લોહીથી થતા ગડનાં લક્ષણ	"
લસુવિદ્રધિના સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
જુદાંજુદા ગડના જુદાંજુદા ઉપદ્રવો શાથી?	"
ગડના જુદાંજુદા ઉપદ્રવો	"
કાચા, પાકા અને સડેલા ગડના લક્ષણો	૩૨૦
કયા ઘણેનું ગડ કયાથી સર્વે છે?	"
કેટલે ઉપરથી ગડ કયા દોષનું છે તે કેમ જણાય?	"
અસાધ્ય ગડ	"
સ્તનવિદ્રધિ (=ચાત પાકે)	"
વધરાવજનું નિદાન	
સપ્રાપ્તિ	૩૨૦
સાત પ્રકારની વધરાવજ	૩૨૧
વાયુની વધરાવજનાં લક્ષણ	"
પિત્તની વધરાવજના લક્ષણ	"
કફની વધરાવજના લક્ષણ	"
લોહીની વધરાવજના લક્ષણ	"
વરબીની વધરાવજના લક્ષણ	"
મૂત્રની વધરાવજના લક્ષણ	"
સ્તનગુદિ (=સારસૂગંઠ)	"
ગુચ્છ (ગોળા)નું નિદાન	

સાધ્ય	૩૨૨
કારણ, સપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ, આકાર	"
ગોળા એટલે શું?	"
વાયુના ગોળાનાં લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પિત્તના ગોળાના લક્ષણ	૩૨૩	સંખ્યા	૩૨૯
કફના ગોળાના લક્ષણ	"	પૂર્વરૂપ	" "
દોષના ગોળાનું બીજું લક્ષણ	"	વાયુના પાડુના લક્ષણ	"
બે દોષના ગોળાના લક્ષણ	"	પિત્તના પાડુના લક્ષણ	"
ત્રિદોષના ગોળાના લક્ષણ	"	કફના પાડુના લક્ષણ	"
રક્તગુ મ	"	ત્રિદોષના પાડુના લક્ષણ	"
રક્તગુ મના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"	માટી ખાવાથી થતા પાડુરોગના કારણ,	
રક્તગુદમના ઉપદ્રવો	"	સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણો	૩૩૦
૧૮ અને રક્તગુદમ વચ્ચે તફાવત	"	કમળાના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ	"
વિદ્રવિ અને રક્તગુદમ વચ્ચે તફાવત	૩૨૪	કમળાનું બીજું કારણ	"
બાદ્યગુ મ અને આતરગુદમના લક્ષણ	"	કુભકમળો	"
રક્તનાડનું લક્ષણ	"	હલોમક (એલોડર, અવસ)	"
અછીલા અને પ્રત્યછીલા	"	શોફ (સોજ)	
નૂની અને પ્રનૂની	"	સોજની સંપ્રાપ્તિ	૩૩૦
ગોળાનું પૂર્વરૂપ	"	સોજની સંખ્યા	"
અધ્યાય ૧૨ મો : ઉદરનિદાન		બીજી દૃષ્ટિએ સોજના ત્રણ પ્રકાર	૩૩૧
ઉદરોગનું કારણ	૩૨૪	સોજના કારણ, સંપ્રાપ્તિ	"
ઉદરોગની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ	૩૨૫	પૂર્વરૂપ	"
સંખ્યા	"	વાયુથી આવેલા સોજના લક્ષણ	"
ઉદરોગથી પીડાતાના લગભગ (રૂપ)	"	પિત્તથી થતા સોજના લક્ષણ	"
પૂર્વરૂપ	"	કફથી થતા સોજના લક્ષણ	૩૩૨
ઉદરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ	"	બે દોષના સોજના લક્ષણ	"
જગ્ન ધર પહેલાના ઉદરોગોના લક્ષણ	"	ત્રિદોષના સોજના લક્ષણ	"
વાતોદરના લક્ષણ	૩૨૬	વાગવાથી થતા સોજના કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	"
પિત્તોદરના લક્ષણ	"	ઝેરથી થતા સોજનું કારણ અને લક્ષણ	"
કફોદરના લક્ષણ	"	સાધ્યાસાધ્યપણ	"
ત્રિદોષના ઉદરોગના કારણ, સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ	"	વિસર્પ (=રતવા)	
ખીયોદરના કારણ, સંપ્રાપ્તિ લક્ષણ	"	રતવાની સંખ્યા	૩૩૨
ખીયાલર કથા દાખનું છે તેનાં લક્ષણ	૩૨૭	રતવાના સ્થાન અને દુ સાધ્યપણ	૩૩૩
મક્રુદર	"	રતવાનું કારણ	"
બખોદરનાં કારણ સંપ્રાપ્તિ અને લગભગ	"	અનરાશર્પ અને બાહ્યશર્પ રતવાનાં લક્ષણ	"
સનોલર (=છિન્નોલર, પરિસાવ્યુદર)	"	વાયુના રતવાનાં લક્ષણ	"
જગ્ન ધર	"	પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ	"
બીજા ઉદરોગોમાથી જ્યોદરની સંપ્રાપ્તિ	૩૨૮	કફથી થતા રતવાના લક્ષણ	"
ઉદરોગનું સાધ્યાસાધ્યપણ	"	વાતપિત્તવિસર્પ (=અગ્નિવિસર્પ)ના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૧૩ મો : પાંડુરોગ		વાતકફવિસર્પ (=ગ્ર વિવિસર્પ)નાં લક્ષણ	૩૩૪
શોફ-વિસર્પનિદાન		કફપિત્તવિસર્પ, (=કર્મ્યવિસર્પ)નાં લક્ષણ	"
પાંડુરોગની સંપ્રાપ્તિ અને નામ	૩૨૯	ત્રિદોષના રતવાના લગભગ	"
પાંડુરોગના લક્ષણ	" ૩૨૯	અભિધાનથી થતા વિસર્પના લક્ષણ	"
		સાધ્ય-અસાધ્ય	"

અધ્યાય ૧૪ મો : કુષધિત્રકૃમિનિદાન

કુષના કારણ અને સપ્રાપ્તિ	૩૩૫
ધોળો કોઠ કુષથી જુદો થા માટે?	"
સખ્યા	"
કુષના નામ કયો કુષ કયો દોષ વધારે કોપવાથી થાય છે?	"
સાત મહાકુષ	૩૩૬
કુષનું પૂર્વરૂપ	"
કાપાલકુષ	"
રૂપીકુષ	"
મગલકુષ	"
વિચયિકા (વિચયિ, ખરજનુ)	"
જ્ઞસજિહ્વ	"
ચર્મકુષ	"
ચેકકુષ	"
કિટિલ	"
સિધ્ધ (અકરોગિયા)	"
અલસક (અલસ) કુષ	૩૩૭
વિપાદિકા (અકાચપગ ફાટવા)	"
દંડ (દંડ, દાદર, દરાજ)	"
થતાર (થતારુપી)	"
પુલ્કરીક	"
વિરુદ્ધ	"
પામા (અખમ)	"
ચર્મદલ	"
કાકણકુષ	"
દોષની અધિકતા થા પરથી કહેવી?	"
આધ્ય-અસાધ્યનો વિચાર	"
ચામડી વગેરેમા રહેલા કુષના લક્ષણ	૩૩૮
મિન (ધોળો કોઠ)	"
મિવત્રની સંપ્રાપ્તિ અને બીજા નામ	૩૩૯
દોષ પ્રમાણે લક્ષણ	"
સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર	"
ચેપીયણુ	૩૩૯
કૃમિરોગનું નિદાન	"
પ્રકાર	૩૪૦
જન્મની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
નામની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર	"
બાહ્યકૃમિ	"
આંતરકૃમિ	"
કૃમી આંતરકૃમિ	"

વિષય

અગ્રામા ઉત્પન્ન થતા આંતરકૃમિ	૩૩૯
કકુથી આમગ્ન્યમા થયેલા કૃમિ	"
લોહીમા જન્મેલા કૃમિ	૩૪૦
અગ્રાથી પકવાણમાં જન્મતા કૃમિ	"
અધ્યાય ૧૫ મો : વાતવ્યાધિનિદાન	
વાયુનો મહિમા	૩૪૦
વાયુના નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ	૩૪૧
વાયુના પ્રકોપના કારણ અને સપ્રાપ્તિ	"
પકવાણમા કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ	"
રોગાશયમા કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ	"
ઉદ્રિયમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
ચામડીમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
લોહીમાં કોપેલા વાયુનું કામ	"
માસરોને ચરબીમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
હાડકામા કોપેલા વાયુના કામ	"
મજ્જામાં કોપેલા વાયુના કામ	"
વીર્યમા કોપેલા વાયુના કામ	"
શિરામાં કોપેલા વાયુનું કામ	૩૪૨
સ્નાયુમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
સાવામા કોપેલા વાયુનું કામ	"
આખા શરીરમા કોપેલા વાયુનું કામ	"
આસેપક	"
૨ પત્રત્રક (અપત્રાનક)	"
અતરાધામ	"
બાહ્યાશય (અહિરાશય, ધનુષકલ, વેગ્રી)	
પ્રભાશય	૩૪૩
ઉનુસ સ	"
જિહ્વાશય	"
અદિત, એકાશય (અપદિષો વા)	"
શિરાશય	"
એકાગ્રેગ, પક્ષાધાત, પમવધ	૩૪૪
સર્વાગ્રેગ	"
દડક	"
અવગ્ધાલુક	"
વિશ્વાયો	"
ખજ, પગ, (લગ્ન)	"
કલાપખજ	"
ગિરસ્તખ (અગ્રાધવાત)	"
કોપુરોપ	"
વાતકટક	૩૪૫
ગૃધ્રસી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ખંદ્રી	૩૭૫
પાદલર્પ	"
પાદદાહ	"

અધ્યાય ૧૬ મો : વાતશોષિતનિદાન

વાતરકતનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને નામ	૩૮૧
પનનું પૂર્વરૂપ	૩૮૬
ઉત્પાન પન તથા ગબોર પનની સંપ્રાપ્તિ	"
ઉત્પાન પનનાં લક્ષણ	"
ગંભીર પનના લક્ષણ	"
વાયુ વધારે હોય નો શું થાય?	"
પનમાં લોહી વધાર હોય નો શું થાય?	"
પનમાં પિત્ત વધાર હોય તનાં લક્ષણ	"
પતમાં કફ વધારે હોય તેના લક્ષણ	૩૮૭
બેનાં કે બ્રધાનાં રોપના લક્ષણ	"
નાશામાયવિચાર	"
પ્રાણવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
ઉદાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
અપાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય?	"
સમાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય	"
અપાનવાયુ શાથી કોષે, શું થાય	૩૮૮
સામ અને નિરામ વાયુના લક્ષણ	"
વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણના લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"
લોહીથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
માંસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	૩૮૯
ચરબીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
હાડકાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
મજ્જાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	૩૯૮
વોર્ગથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
આહારથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
પેશાબથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
ગાત્રથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
બધો ધાતુઓથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ	"
પિત્તથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ	૩૯૦
કફથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા સમાન વાયુનાં લક્ષણ	"
કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ	"
વાયુનું ૩૨ પ્રકારનું આવરણ	"
પાચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ	"
પાચ વાયુનાં પરસ્પર આવરણનાં લક્ષણ	"
વાયુના સમષ્ઠ્ય આવરણ	૩૯૧
મધ્યાસાધ્ય આવરણ	"
ગેકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી	"
વતાઉપદ્રવ	૩૯૨

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : જ્વરચિકિત્સા

નાવમા નોરણ ઉપવાન કેનું કારણ	૩૯૩
પૂર્ણ ઉપવાનને લીધે શું શું થાય?	૩૯૪
નાવમા ઊઘટી ક્યારે કનાવતી? બીજા	"
સંજોગમાં ઊઘટી કનાવતી શું થાય?	"
વમનનાં સ્તોષિતા	"
ઉપવાન નો અવસ્થા કયા	"
ઉપવાન કયાં તુષી કયા?	૩૯૫
વાતકફજ્વરમાં કેનું ને કેવું પાણી પીવું? કાનુ	"
નરમ પાણી કોને, ક્યારે પીવા ન આપવું?	"
પિત્તજ્વર વનેરમાં કેનું પાણી દિનકર છે?	"
પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં નહતું	"

જ્વરમાં બીજું શું શું ન કરવું?	૩૯૬
ગામજ્વરમાં દવાની મનાઈ	"
નાવમાં દુધની મનાઈ	"
જ્વરમાં શેક કરવો	"
સ્નેહવિધિમાં કહેલા આવાર કરવો	૩૯૭
મન પાચનના ઉપાય, ને ક્યારે કરવા?	"
કયા નાવમાં ઉપવાન ન કરવા?	"
ઉપરના ચાર જાનના નાવમાં કેવું શમન આપવું?	"
ઉપવાન ક્યારે છોડવા ને સમજવાની રીત	"
ઉપવાસ પછીની વિકિન્ધા: પેશા પીવાની મુદત	"
ઉપવાસ પછી પાવાની પેશા	૩૯૮
નાવના કયા રોગીએ કેવો પેશા પીવો?	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
માસરસ, મૂષ વગેરે કરવાના દ્રવ્ય	૩૫૯	જર્જરવરમાં કવાથ ધી તાથે આપવા	૩૬૬
પેશા ન આપવા યોગ્ય જવર	"	જર્જરવરમાં ખાસી ઉપર કવાથ	"
પેશા ન આપવા યોગ્ય જવરમાં તર્પણ	"	જર્જરવર અને મદાગિન વગેરે ઉપદ્રવોમાં ધી	"
તર્પણ કર્યા પછીના ઉપચાર	"	વાતજર્જર અને પિત્તજર્જરવર ઉપર ધી	"
મળપાચનની મર્યાદા	૩૬૦	કફના જર્જરવર ઉપર ધૂત	"
મળ પકવ થયા પછીના ઉપચાર	"	જર્જરવરદન ધૂત	૩૬૭
પિત્તજવર અને કફજવરના કવાથ	"	ધી પચ્યા પછીનું ભોજન	"
તૂટા રસનો કવાથ નવા તાવમાં રાખવા નહિ	"	વાયુના જર્જરવરમાં અપચ્ચ માસરસ	"
નવા તાવમાં કવાથ (દવા) આપવો નહિ	"	જર્જરવર ન મટે તો શોધન કરવું વમન	"
ઓષધ આપવાનો કાળ	"	કવારે અને કમું આપવું?	"
સામજવરમાં ઓષધ ન આપવાનું કારણ	૩૬૧	વિરાન કવારે અને કમું રાખવું?	"
જવરમાં ઓષધ કવારે આપવું?	"	જર્જરવરમાં વમનવિરોધન પછીનો ભોજનક્રમ	"
તાવ ઊનમાં પછી આપવાના પાવન ઓષધ	"	મેતે પડતા મળને અટકાવવો નહિ	"
સાતન, સનન, અગ્રેષ્ઠ, એકાતરિયા વગેરે તાવનું	"	૨ ા (કચા) મળને રોકવાથી હાનિ	"
શમન ઓષધ	"	૨ ાજવરમાં શોધન કરવામાં જોખમ	૩૬૮
વાતજવરમાં પાચન કવાથ	"	શીઝ થયેલા માણસને વમનથી હિનકર નથી	"
પિત્તજવરમાં પાચન કવાથ	"	દૂધ કંને પથ્ય છે?	"
કફજવરમાં પાચન કવાથ	૩૬૨	જર્જરવરવાળાને દૂધનો ગુણ	"
વાતપિત્તજવરમાં શમન કવાથ	"	જર્જરવરમાં કેવું દૂધ કવારે પાવું?	"
વાતકફજવરમાં શમન કવાથ	"	જર્જરવરમાં નિરૂપમસ્તિના ફાપદા	૩૬૯
કફપિત્તજવરનો શમન ઉપાય	"	અનુવાસનખસિન કોને આપવી?	"
સન્નિપાતજવરનું શમન	૩૬૩	જર્જરવરનાથક નિરૂપમસ્તિ	"
સર્વ જવરમાં શમન કવાથ	"	જર્જરવરમાં અનુવાસનખસિન	"
જવરમાં જાડે કબજા હોય તેને ઉપાય	"	જર્જરવરમાં નસન	"
તાવમાં ઉપવાસ છૂટ્યા પછી પથ્ય ભોજન	"	જર્જરવરમાં ધૂમપેદિક અપવા	૩૭૦
પેશા કવારે પીવી? કેણું ન પીવી? કારણ	૩૬૩	જર્જરવરમાં અરુચિનો ઉપાય	"
કફવાળા જવરરોગીનું ભોજન	"	જર્જરવર ને અગાનુક જવરમાં અભ્યગ	"
ખડુ કફવાળા જવરરોગીને હિતકર ભોજન	"	લેપ સેક વગેરે કવારે કરવા?	"
જવરરોગી માટે ભાત કરવાની રીત	"	દાહવાળા જર્જરવરમાં અભ્યગ	"
જવરરોગીને અપવાના મૂષ	૩૬૪	દાહવાળા જર્જરવરમાં લેપ	"
જવરરોગીના શાક વગેરે	"	દાહવાળા જર્જરવરમાં સેક (સનાન વગેરે)	"
જવરરોગીને વ્યજન	"	શીતજવરમાં અભ્યગ, લેપ વગેરે	૩૭૧
જવરરોગીનું ખાધા પછીનું અનુપાન	"	સનિપાત (ત્રિદોષ) જવરના ઉપાય	"
તાવના રોગમાં ભોજનના સમય, માપ, જન	"	દોષોને થી રીતે જીતવા?	૩૭૨
ધૂતપાન કરાવવાનો કાળ	૩૬૫	જાનના મૂળ અગ્રાજ સોજી	૩૭૩
ધી કવારે આપવું તે નક્કી કરવાનું ધારણ	"	જાનના તે સોજની ચિકિત્સા	"
જર્જરવરના ઉપાય	"	સનિપાતજવરમાં ફૂન કવારે ખોલવી?	"
જર્જરવર કમ ચાનું રહે છે?	૩૬૫	વિષમજવરના ઉપાય	"
જર્જરવરમાં ધી પીવાથી ફાપદો	"	વિષમજવરમાં ફૂન કવારે ખોલવી?	૩૭૩
વાયુ—પિત્ત મગડવાને ધી ઉત્તમ	"	વિષમજવરમાં કવાથ અને ઓષધો	"
ધી વ્યાધિવિપરીત અને તેનુવિપરીત છે	"	વિષમજવરમાં લંધન અને બૃહણ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વિષમજ્વરમા જમતા પહેલા શું ખાવું ?	૩૭૩
ત્રિકૃણાદિ ધૂત	૩૭૪
વિષમજ્વરના વારાના દિવસે વમન	"
વિષમજ્વરના વારાના દિવસે લેવાનું વિરેચન	"
વિષમજ્વરમા રાજન, નસ્ત, ધૂપ વગેરે નસ્ત	"
ધૂપ	"
ધાર્મિક ક્રિયા	"
વિષમજ્વરમા ફર કયાર ખોલવી ?	"
આગનુજ્વરના ઉપાય	"
શુદ્ધ વાયુ, રત્નવા, વિસ્ફોટ, રાત્રે અભિધાનથી રાત્રેના તાવ	૩૭૫
ગ્રહથી રાત્રેના તાવ	"
વાની વાથી રાત્રે ઝેરથી રાત્રેના તાવ	"
ક્રોધ, મામ બધે રાત્રે યાકથી રાત્રેના તાવ	"
શાપ રાત્રે જાતનમનથી રાત્રેના તાવ	"
નાનુજ્વર મા આધારવિહાર	"
ઉપસાહાર	"
અથા નાવમા કરવાના ઉપાય	૩૭૬
તાવ ઊનથા પછી શું ન કરવું ? કારણ	"
નાવની જુદીજુદી રાવસ્થાના યોગ્ય ચિકિત્સા	"
જમે તના ઉત્ત્ર તાવ મગ્ન રોગ ઉપાય	"
અધ્યાય ૨ નો : રક્તપિત્તચિકિત્સા	
નામ્ય રક્તપિત્ત	૩૭૭
યાપ્ય રક્તપિત્ત	૩૭૭
વાનામ્ય રક્તપિત્ત	"
રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધ્યાન	"
જો વિશ્વામી ને રમ્પાગામી રક્તપિત્તના ઉપાય	૩૭૮
લાલ નીકળતું રક્ત - ન રક્ત ? કારણ	"
જો રક્ત રક્તપિત્તમા વિરચનના રોગો	"
અધ્યાગામી રક્તપિત્તમા વમનના પાવ થો	૩૭૯
રક્તપિત્તમા વમન કે તિરતનથી શુદ્ધ થવેવારે શું ખાવુંપીવું ?	"
માપ	"
પેશા, માનન	"
રક્તપિત્તવાગાના આગન	"
પેશા રત્ન શક	"
નસ્ત રાત્રે નાત્ર પાણી પીવા	"
માનસ્ત	"
રક્તપિત્તમા અપમ (પગલ)	૩૮૦

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તપિત્તમા શમન ઔષધ	૩૮૦
રક્તપિત્તમા કપાય અને ચાટવાની દવા	"
બહુ લોહી નીકળી જતું હોય તો ?	"
રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તો શું કરવું ?	૩૮૧
પેશાબને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	"
ગુદામાથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય	"
વાસાધૂત	"
પલાશધૂત, ત્રાયમાણધૂત	"
ગળામાથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય	૩૮૨
ગુદાના રક્તપિત્તમા બસ્તિ	"
નમકેરી ફૂટવાના ઉપાય	"
લેપ, રાજન વગેરે	"
ઉપસાહાર	"
અધ્યાય ૩ નો : કાસચિકિત્સા	
વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
પ્રલોક ડાઘ વાગા સ્નહા	૩૮૩
પ્રલોક વાઘ વાગા લેહ	૩૮૪
પોવાનો પાવ વા	"
ધૂમપાન	"
માનરન રત્ન મૂર	"
પેશા	"
વાયુનો ઉગમના શક, સ્નહ બપ્પ, પીલા	૩૮૫
પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	
વમન	૩૮૫
વિગ્રહન	"
સામગા	"
લેહ	"
વ વ્વપાન	"
વ નૂપાન	૩૮૬
કષા ડાઘ વા માનસ્ત-ફૂધ, પેશા મૂર બનાવવા ?	"
પીલા	"
રિલ્લ થી ર ન મૂર્છા	"
કફથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા	"
સ્નાન	"
વમન, તિલ્લન, નસ્ત	"
રાત્રીની	"
રાત્રે માટે પીલા	"
લેહ	૩૮૭
જો પીત્તનો	"
પાવન ઔષધ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પીવાનું શમન રોષધ	૩૮૮	તપસોગની ઉપરસ	
સિદ્ધ ધી	"	પહેનું શુ કરવું ?	૩૯૫
કટકારી ધૂત	"	કોને કેનું વિરેચન આપવું ?	૩૯૬
લેહ	"	ત્રણ વિરેચન ધી	"
ધૂમપાન	૩૮૯	શમન ધી	"
કફની ઉપરસ સાથે તમકાસા હોય તો ?	"	કયા ઉપદ્રવોમા ક્યું રાનુવાસન કરવું ?	"
કયા દોષનો અનુબંધ કયા દોષમા હોય તો ?	"	અનુવાસન કર્યા પછીના માસરસના ઉપચાર	"
ઉર ભત (ભતકાસ)ની ચિકિત્સા		તપની જુદી જુદી ઉપરસમા જુદા જુદા સિદ્ધ ધી	"
ઉર ભતના રોષધ	૩૮૯	એ બધા સિદ્ધ ધીનો કાર્ય (અસર)	૩૯૭
પડખામા ૨ ને મુત્રાશયમા પીડા તથા પિત્ત	"	લીનકીલેહ	"
અને અગ્નિવાળા ઉર ભતનો ઉપાય	"	ભારલેહો	"
ભાગલ જાડાવાળા ઉર ભતનું રોષધ	"	જ્યે તે જાતની ઉપરસના રોષધો	"
પ્રદીપ જલરાગ્નિવાળા ઉર ભતના રોષધ	"	તપની ઉપરસમા દૂધ, ગુપ, માસરસ	૩૯૮
ઉર ભત (ચાદુ) ફગવવા માટેનું રોષધ	"	તપની ઉપરસમા ધૂમપાન તથા ઘસીર, અગ્નિ	"
ઉર ભતમા તાવમા લાલ બળે તેનું રોષધ	૩૯૦	રોને બળ વધારવાના ઉપાય	"
ઉપરસવાળા ઉર ભતમા રોષધ	"	તપની ઉપરસમા કેવા ઉપાયથી ફાયદો	"
પર્વમા રોને હાડકામા શૂળવાળા ઉર ભતનું રોષધ	"	વાય ? કારણ	"
પિત્ત, લેહ, ઉપરસ વગેરે	"	અઠ્યાય ૪ થી શાસ(દમ, હાંફ)ની	
ઉપદ્રવોવાળા ઉર ભતનું રોષધ	"	અને હેડકીની ચિકિત્સા	
ગળામા લેહી પડે એવા ઉર ભતનું રોષધ	"	દમ-હેડકીના ઉપાય એકસરખા હોવાનું કારણ	૩૯૮
ઉર ભતમા કપાથી લેહી પડે તો કયું	"	પહેલા ચેક	"
રોષધ કરવું ?	"	ચેક કરવાથી શુ થાય ?	૩૯૯
મૂકવાયુવાળા ઉર ભતનું રોષધ	"	શુ ખવડાવીને પછી શાનાથી વમન કરાવવું ?	"
ફિક્કા, દૂબળા ઉર ભતના રાગીનું રોષધ	"	વમન કરાવવાથી શુ થાય ?	"
શક્તિ શીઘ્ર થઈ હોય એવા ઉર ભતનું રોષધ	૩૯૧	કોને કયું અનુભોમન અને વિરેચન	"
વાતપિત્ત અને વાયુની પીડાવાળા	"	રોષધ આપવું	"
ઉર ભતનું રોષધ	"	દમ અને હેડકીમા શોધન કરવાનું કારણ	"
ઉર ભતવાળા માટે જુદા જુદા સિદ્ધ ધી-લાડુ	"	ધૂમપાન ક્યારે અને શા માટે કરવું ?	"
(અમૃતપ્રાથ ધી)	"	ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?	"
કરો દોષ વધારે હોય તો ધી ચાટવું કે પીવું ?	૩૯૨	કોને કેવો ચેક શાના વડે કરા કરવો ?	૪૦૦
કૃમ્માડકરસાધન	૩૯૩	સામ શ્વાસ ને સામ હેડકીમા પહેલું શું ?	"
નાગબલારસાધન	"	વમન-વિરેચનનો અભિપ્રાય થાય તો ?	"
નાગબલાધુન	"	કોનું શોધન ન કરવું ? એમને માટે	"
મંદ અગ્નિવાળા ઉર ભતના રોષધ	૩૯૪	શમન રોષધ	"
અગસ્ત્યસાધન (અગસ્ત્યહરીતકી)	"	તપ વગેરેથી વધેલા શ્વાસ અને હેડકીના રોષધ	"
વસિષ્ઠસાધન (વસિષ્ઠહરીતકી)	"	અન્તપાન	"
પાડવચૂર્ણ	૩૯૫	તરસ વાગે ત્યારે શુ પીવું ?	૪૦૧
બીજુ પાડવચૂર્ણ	"	દીપન રોષધ	"
ઉર ભતમાં કરવાનો વિધિ	"	કયા દોષનો અનુભવ હોય તો શું પીવું ?	૪૦૨
ઉર ભતમાં કોણે કયા ધૂમપાન કરવો ?	"	દમ, અભિપ્રાય અને ઉપરસ માટે લેહ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ખડુ કફવાળાં શ્વાસ અને હેડકી માટે ચાટવાનાં અને પીવાનાં ઔષધ	૪૦૨
હેડકી, દમ વગેરે મગડે એવું ચૂર્ણ	"
હેડકી અને દમ માટે ચૂર્ણ નસ્તો	૪૦૩
પીવાના કે ચાટવાના સિદ્ધ ઘી	"
પિત્તને શોભ ઘાથ એવા ઔષધ	"
હેડકી અને દમ(શ્વાસ)ની સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૦૪
શ્વાસ અને હેડકીમા થમન અને બુલ્બુ ઉપાય	"
ઉપરસ શ્વાસ વગેરેને ઉપયોગી ઔષધ	"
અધ્યાય ૫ મો : ક્ષયરોગની ચિકિત્સા	
જ્યા ક્ષયરોગનું થી રીતે શોધન કરવું ?	૪૦૪
વમન ઔષધ	૪૦૫
વિરેચન ઔષધ	"
શોધન પછી બુલ્બુ માટે શું કરવું ?	"
અન્નપાન	"
કોનું માસ ઘી રીતે ખવડાવવું ? કારણ	"
ક્યા દોષના ક્ષયમા કોનું માસ ક્વી રીતે રાધવું ? પૂરો	"
મથના સળેખમ વગેરે પહેલા છ વિકાર	"
ગાડવા બકરીનો માસરસ	"
દડ, પાણી, રાંધવાનું પાણી	૪૦૬
મથરોગમાં મિલ ઘી	"
માસધુત	૪૦૭
બીના લાડુ	"
ચૂર્ણ, અવલેહ	"
સ્વરસાદ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા	
ખાત કઈ ક્રિયા કરવી ?	૪૦૮
વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય	"
પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય	"
કફના સ્વરસાદના ઉપાય	"
નાભીને બોવવાથી અવાજ બેમવાના ઉપાય	"
અસ્થિના ઉપાય	
અસ્થિની સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૦૯
વાયુની અસ્થિનું ઔષધ	"
પિત્તની અસ્થિનું ઔષધ	"
કફની અસ્થિનું ઔષધ	"
પ્રસેક, અસ્થિ, ઉપરસ, શ્વાસ વગેરે માટે ચૂર્ણ	"
અસ્થિ, વિષ્ણુ, ઉપરસ, બરોળ, હરત વગેરે માટે પાટલચૂર્ણ	૪૧૦

વિષય	પૃષ્ઠ
ઉપરસ, શ્વાસ, અસ્થિ, બિલટી, બરોળ, પાંડુ, તાવ વગેરે માટે ચૂર્ણ	૪૧૦
કષયમા ઉપદ્રવોના ઉપાય	
લાળ પડવારૂપો ઉપદ્રવના ઉપાય	૪૧૦
સળેખમ રાત્રે બિલટીરૂપો ઉપદ્રવના ઉપાય	"
માથામા, ખભામા & ન પડખામા શૂળરૂપો ઉપદ્રવોના ઉપાય	"
બે દોષ સમયે કાખા હોય તેના લેપ	૪૧૧
નરસ, ધૂમપાન, સ્નહ, રાત્રિપાન, બસ્તિ	"
કષયમા લોહી બગડ તેમા શુ કરવું ?	"
કષયમા રક્તિસારના ઉપાય	"
સુકાતા જતા ક્ષયરોગીને ગાંઠો રોકી રાખવાનું કારણ	"
માત & ન દારૂનો પ્રયોગ	"
અભ્યગ, અવગાહન, મર્દન, ઉદ્ગર્ન	"
ઉદ્ગર્ન ચાનાથી કરવું ?	૪૧૨
ચાનાથી નાહવું ?	"
શણગાર, રાત્રિલેપન	"
આનંદ, બસ્તિ, રાત્રિ, ધર્મક્રિયા	"
અધ્યાય ૬ મો : હાલટીઓ થવારૂપો રોગના ઉપાય	
સામાન્ય ચિકિત્સા	
બિલટીઓમા વમન ઔષધ કોને ?	૪૧૨
વિરેચન & ને થમન ઔષધ કોને આપવું ?	૪૧૩
અન્નપાન	"
વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુથી થતી બિલટી યોના ઉપાય	૪૧૩
પિત્તથી થતી બિલટીઓના ઉપાય	"
કફથી થતી બિલટીઓના ઉપાય	૪૧૪
શૂળથી થતી બિલટીઓના ઉપાય	"
કૃમિની તથા બીજા કાળોથી થતી બિલટીઓના ઉપાય	"
બિલટીઓ થાનું & ગે તે શું કરવું ?	૪૧૫
હૃદયના રોગની ચિકિત્સા, વાયુથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	"
ગોળો અને આનાબની પીડા મટાડે એવું તેવ પડખામા અને હૃદયમા પીડા તથા ગોળો મટાડે એવું ઘી	૪૧૫
હૃદયરોગ, શ્વાન અને ગોળો મટાડનારું ઘી	"

વિષય	પૃષ્ઠ
અપતનક, હૃદયરોગ અને શ્વાસ મગ્ગનાર ચૂર્ણ	૪૧૫
હૃદયમા વિકતિકા રાને શૂળ મગ્ગનાર ઔષધ	"
હૃદયમા, પડખામા ૨ ને ચોનિમા શૂળ તથા	"
ગોળા માટે ઔષધ	૪૧૬
વાયુના હૃદયરાગમા શેક રાને થી કેવા જોઈએ ?	"
તરસ લાગે ત્યારે શુ પીવું ?	"
શ્લેષ્મ ૨૫ થી ૩૬વાળી કિષા કેવા	"
હૃદયરોગમા કરવી ?	"
વાયુના હૃદયરોગમા દ્રવ, આવામ રાન પ્રમેહ	"
હોય તો ?	"
દૂધ, દહીં, ગોળ, થી કયા હૃદયરાગમા ન વાપરવા ?	૪૧૭
કફના અનુબંધવાળા વાયુના હૃદયરાગમાં કરવાની કિયા,	"
પિત્તથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	
વિરેચન, પેષાદિ કમ ઔષધ	૪૧૭
મિઝ્ર થી, બસિન	"
કફથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય	
રોક, વમન, આહાર	"
ચૂર્ણ, કવાય, લેહ, થી, શાગ અને રનાયણ	"
શુળનું ઔષધ	૪૧૮
આમાશયમા કોષેલા વાયુનું ૨ નુલોમન	"
થી ચીતે કરવું ?	"
કૃમિથી થતા હૃદયરોગનું ઔષધ	"
નૃષ્ણા (તરસ) રોગની ચિકિત્સા	
સામાન્ય ચિકિત્સા	૪૧૯
ઠંડક થાય એવા ઉપાય	"
વાયુની તરસના ઉપાય	"
પિત્તની તરસના ઉપાય	"
કફની તરસના ઉપાય	૪૨૦
ત્રિદોષની તરસના ઉપાય	"
ઉપવાસને લીધે થતા તરસરાગના ઉપાય	"
થાકને લીધે થતા તરસરાગના ઉપાય	"
તાપને લીધે તથા તરસરાગના ઉપાય	"
તાપ વેકયા પછી ઠંડુ પાણી પીવાથી	"
થતા તરસરાગના ઉપાય	"
દારૂથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"
તીક્ષ્ણ જઘ્નગ્નિવાળાને સ્નેહ પીવાથી	"
થતા તરસરાગમાં ઉપાય	"
સ્નેહથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"
સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસરાગના ઉપાય	૪૨૧
બારે અન્ન ખાવાથી થતા તરસરાગના ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
શયથી થતા તરસરાગના ઉપાય	૪૨૧
દૂબળા, નબળા, લુખાના તરસરાગના ઉપાય	"
લોહિયા લોહિયાવાળી તરસના ઉપાય	"
કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમા શુ કરવું ?	"
અધ્યાય ૭ મો : મદાત્થય, મદ, મૂર્ચ્છા અને સંન્યાસની ચિકિત્સા	
મદાત્થયની ચિકિત્સા, સમાન્ય ચિકિત્સા	
દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા કારણ	૪૨૧
દારૂના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી	
થયેલા રોગ દારૂથી જ મટે કારણ	૪૨૨
મદાત્થયમા કઈ દવા કયા સુધી કરવી ?	"
વિશેષ ચિકિત્સા	
વધાર વાયુવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયના ઉપાય	૪૨૩
વધારે પિત્તવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયના ઉપાય	"
તરસ રાને વિદાહવાળા મદાત્થયના ઉપાય	"
ઉપરસ, લોહીવાળા બળખા, હૃદય અને	
છાતીવાળા મદાત્થયના ઉપાય	૪૨૪
વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બહુ જ	
તરસ હોય એવા મદાત્થયના ઉપાય	"
તરસવાળા મદાત્થયના ઉપાય	"
બહુ દારૂ પીવાથી ગળુ, તાગનું વગેરે	
સુકાય ત્યારે શુ કરવું ?	"
તરસ તરત મટાડવાનો ઉપાય	"
બહુ દારૂ પીવાથી સખત રાગન બહે તો ?	"
કફ વધાર હાય એવા ત્રિદોષના મદાત્થયના	
ઉપાય વમન, ઉપવાસ, દિમ	૪૨૫
નિરાશ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે શું ખાવું	
અને ખવડાવવું ?	"
સોનેની શુદ્ધિ કરે એવું દીપન ઔષધ	"
વધારે કફવાળા ત્રિદોષના મદાત્થયના ઉપાય	"
ખાકીના દૃઢ સન્નિવાનમદાત્થયના ઉપાય	"
ખધા મદાત્થયમા રોચ અને જઘ્નગ્નિ વધારનાર	
ઔષધ	૪૨૬
મદાત્થયમા વર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી કિયા શા માટે ?	"
મદાત્થયન ન મટે તો દૂધ પથ્ય લેવાનું કારણ	"
દૂધનો પ્રયોગ કયા સુધી કરવો ? પછી	
દારૂ કેવી મુકિતથી પીએ ?	"
વિષય અને વિષયક રોગોના ઉપાય	૪૨૭
દારૂ પીવાથી કોને રોગ ન થાય ?	"
સુયનો મહિમા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
દાડથી મટતા રોગ	૪૨૮
દાડનો મહિમા	"
તવગરો માટે દાડ પીવાનો, વિધિ, મહિમા	"
ગરીબોએ કેવી રીતે કેટલો દાડ પીવે ?	૪૩૧
દાડ પીવાનો સમગ્ર યોગ	"
કયા દોષવાળાએ શું કરીને દાડ પીવે ?	"
કયા દોષવાળા માટે કયા દાડ સારો ?	"
કયા દોષવાળાએ કયારે દાડ પીવે ?	"
મદની અને મૂર્છાની ચિકિત્સા	
મદ અને મૂર્છામાં ખાસ કયા દોષના ઉપાય કરવા ?	૪૩૧
મદ અને મૂર્છાની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
મદ અને મૂર્છાના વેગ બધ ન થાય તો ?	૪૩૨
કયા દોષનું જોર છે તે વિચારીને ઉપરના ઉપાય કરવા	"
પચકર્મ, ફસ ખોલવો	"
ધીરજ, જ્ઞાન વગેરે રૂપી ઉપાય	"
મદ અને મૂર્છા બહુ જ વધી જાય તો ?	"
ઝેરથી થતા મદના ઉપાય	"
સંભ્રમરોગની ચિકિત્સા	
ભાનમાં લાવવાના ઉપાય ભાનમાં આવ્યા પછીનું ઔષધ	૪૩૨
ફરીથી ખેલાન ન થાય તે માટે શું કરવું ?	૪૩૩
અધ્યાય ૮ મો : હરસના ઉપાય	
કોરા (મૂકા) હરસની ચિકિત્સા	
હરસને બાળવાનો વિધિ બાળ્યા પછી શું કરવું ?	૪૩૩
બહુ હરસવાળાને શું કરવું ?	૪૩૪
બરાબર બનેલા (કમણેલા) હરસનાં લક્ષણ	"
મૂત્રાશયમાં શૂન થાય તો તેનો લેપ	"
હરસવાળાનાં બેઠે પેશાબના વિષયના ઉપાય	"
હરસને બાળવાની કિશ કોને ન કરવી ?	"
એમને શું કરવું ? કારનેલ, ચેક	"
ધૂલો દેવાનો ઉપાય	૪૩૫
વાર	"
લેપ	"
સિદ્ધ નેષ	"
ધૂલો, લેપ અને નેલના ફાંદા	"
સૂળેલા અને કઠમ્મ હરસના ઉપાય	"
હરસમાંથી લેણી કાઢી નાખવાનું કારણ	૪૩૬

વિષય	પૃષ્ઠ
ભાગલ ગ્રાસવાળા હરસવાળાનો ક્રમ (શ્લેષ ૩૦ થી ૫૧) દર્દી પીવું	૪૩૬
દર્દીના મઠો અને ચૂર્ણ	"
ગુદામાં સોજો, શૂળ અને મદાગિનનો ઉપાય	"
હરસવાળાને બહુ જ મદાગિન હોય તો છાશનો પ્રયોગ	"
છાશ કેટલા દિવસ, કોને, કેવી રીતે પાવી ?	"
કોને કેવી છાશ પાવી ?	૪૩૭
હરસમાં છાશના પ્રયોગના લાભ	"
દર્દીના મઠાનો પ્રયોગ	"
તકારિષ્ટ	"
ચિત્રકણ્ઠ	"
ભારગાદિ છાશ	"
જળપીપરાદિ ધી, યમકરનેલ, પાણી, માસરસ	૪૩૮
કઠણ ગ્રાસવાળા હરસરોગમાં ક્રમ સિધવ સાથે વારુણી, સીધુ, છાશ, ધાન્યામ્લ	"
વાયુ અને ગ્રાણનું અનુલોમન રૂઝીપદ	"
કફથી થયેલા હરસ વગેરેમાં હરડેના પ્રયોગ	"
હરસ માટે મેંદાશિંગનો પ્રયોગ	"
નસાતર અને હરડેના રાનુલોમન પ્રયોગ	"
વાયુનું અને ગ્રાણનું રાનુલોમન કરે એવા છાશ, સીધુ, ગોળનો દાડ ને સુરાના પ્રયોગ	૪૩૯
શરીરનું અને જઠરાગિનનું બળ વધારે એવા પીપર અને તલનો પ્રયોગ	"
હરસની પીપર માટે કાળીપાટનો પ્રયોગ	"
અરિસો	"
સિદ્ધ ધી અનુલોમન ધી	૪૪૦
વાયુનો, ગ્રાણનો ૨ ને પેશાબનો વિનય મટે એવું ધી	"
દીપન અને હરસ મટાડે એવું ધી	"
ગુલમાં અને રાંડમાં, પીચ, મરચે, અમળ, મૂત્રકૃચ્છ અને સાવ માટે ધી	"
આનાલ, મૂત્રકૃચ્છ, મરચે, આમળ, હરન, ગ્રાહ્મણી અને વાયુ માટે ધી	"
વાયુનો તથા ગ્રાણનો વિનય મગાડવા માંસરસ લોચન	"
વાયુનું અને ગ્રાણનું અનુલોમન કરનાર પીપા	૪૪૧
જઠરમાં અનુલોમન કરવાની જરૂર	"
અનુવાતનની જરૂર એને છે ?	"
અનુવાતન	"
નિરુપરિત	૪૪૨

વિષય	પૃષ્ઠ
રક્તાર્થ (દૂઝતા હરસ) ની ચિકિત્સા	
વાયુના કે કફના અનુબંધના ઉપાય	૪૪૨
વાયુના રાને કફનાં અનુબંધના લક્ષણ	"
લોહી બગડ્યું હોય તો શોધન અને લંઘન	"
દૂઝતું લોહી કયા સુધી બંધ ન કરવું ?	"
નિર્મળ લોહી વહેવા માંડયા પછીના	"
સામાન્ય ઉપચાર	"
શીર્ષ દોષવાળાના અને આંધિક વાયુવાળાના	"
દૂઝતા લોહી માટે ઉપાય	"
ગ્રીભમાં કેવું લોહી બંધ કરવું કે ન કરવું ?	૪૪૩
કફના અનુબંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા	"
દૂઝતા હરસની દવાઓ	"
દૂઝતા હરસમા દુગળીના પ્રયોગો	૪૪૪
દૂઝતા હરસમા વાયુને જીતવો કાલેજ	"
દૂઝતા હરસમા ઠંડા ઉપચાર કયારે કરવા ?	"
ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શું કરવું ?	"
પ્રવાહિત, આમળ, રક્તચાવ અને તાવ	"
માટે પિચ્છાશ્લિન	"
ધી	૪૪૫
હરસથી થયેલા રાગો માટે ઉપાય	"
હરસમા ઉદાવર્તના ઉપાય	"
ઉદાવર્ત ન મળતા નિરુપ વિરેચન, અનુવાસન	૪૪૬
ઉદાવર્ત વગેરેમાં કલ્પાત્મક સાર	"
ઉદાવર્તના બીજા ઉપાય	"
હરસ વગેરે મગડવાના મલાદીપન સરકા	"
ગોળો, બરોન, હરસ, કુષ્ઠ પ્રમેહ	"
અને મંદાગ્નિ માટે ગોળ	૪૪૭
હરસ વગેરે માટે અવલેહ	"
હરસ નહોતો હોય તો	૪૪૮
સુરભૂનો પુટપાક	"
સુરભવટી	"
મંદ અગ્નિ મટાડવા વડવામુખ ચૂર્ણ	"
હરસ માટે ગોળી	"
સે પલાદિ ચૂર્ણ	"
હરસનાં ઉત્તમ ઔષધ	૪૪૯
હરસવાળાનું પથઅપય (પરજ)	"
હરસ, અતિસાર અને ગ્રાસ્તીવિષમા	"
જ્વરાગ્નિની રત્ન કરવાની જાકર અને કામ	"
અધ્યાય ૯ મો : અતિસારચિકિત્સા	
વાયુના અતિસારના ઉપાય	
બધુ વાયુવાળા અતિસારના ઉપાય	૪૪૯

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુના અતિસારમાં પણ પહેલા	
ઉપવાસ કારણ	૪૪૯
શૂન, આનાહ અને પ્રસેકવાળા અતિસારમાં વમન	"
અતિસારમાં ગાડા બંધ કયારે ન કરવા ?	૪૫૦
આમાતિસારમાં ગાડી ઔષધ ન આપવું	"
દોષના વિનયમા હરસ	"
મધ્ય દોષવાળા અતિસારના ઉપાય	"
રાત્ર દોષવાળા અતિસારનો ઉપાય	"
૨ તિગરમા તરચનો ઉપાય	"
રાતિગરમા ભોજન	"
અતિસારવાળાનું પીણું	૪૫૧
ન્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન	"
કફ રાને પિત્ત વધારે હોય, એવા અતિસારમાં	"
પેથ, વાયુનું રાનુલોમન કરે એવી પેથ	"
બધુ દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને	"
શેણિચોડા ગાડો થાય તો આપવાનાં	"
વિરચન રાને પેથ	"
નિગમ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમા	"
મરડા જેવું હોય તેનો ઉપાય	"
પક્વાતિસારના ઉપાય	૪૫૨
મરડાના ઉપાય	"
(પ્રવાહિકાનું લક્ષણ)	"
(રાપરાહિત બંધ)	"
અતિસારમાં શૂનવાળા મરડાના ઉપાય	૪૫૩
નિગમ શૂનવાળા, કૂચ રાને રમ	"
અતિસારોગી માટે ઉપાય	"
ગાડાની કબલિવાન રાને શૂનના ઉપાય	"
શૂન અને મરડાનાં તેવ ઉત્તમ હોવાનું કારણ	૪૫૪
પ્રજાહિત (મરડા) માં તેવ જ એક છે	"
ગુલાચી પીણ તથા ન્યામન માટે ઉપાય	"
ગરો, રસાયન, મૂત્રાધાન અને મટિગરમાં	"
અનુવાસન	"
આમળ નીકળે તો શું કરવું ?	"
પિત્તના અતિસારના ઉપાય	"
સામા પિત્તાતિસાર	"
પિત્તાતિસારમા વરતનો ઉપાય	૪૫૫
ઉપચાન વગેરે છતાં ચાતુ રહેવા	"
પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
૫૫૨ (નિગમ) પિત્તાતિસારના ઉપાય	"
અતિસારમા ગાડા અને લોહી વાચકની	૪૫૬
નીકળતા હોય તેનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
અનુવાસન ક્યારે કરવું ?	૮૧૮	ગ્રામીદોષવાળાના છાશ ત્રણ દોષમા પથ	
અનુવાસન શાના વડે કરવું ?	"	ભાવાનું કારણ	૪૬૧
પિત્તાનિસારમા પિચ્છાબસ્તિ ક્યાર આપવી ?	"	ઉપરસ, રાજ્ય, રત્ન, શાસ, હૃદયની	
પિચ્છાબસ્તિની બનાવટ, વિધિ, ફીણદા	૮૧૯	રાગ, પાડુ, બરોળ અને ગોળાના ઉપાય	૪૬૨
બધા અનિસારમા ફીણન	૮૧૭	સગ્રાહ્યોમા રામવાળો ગોડો અને	
ક્યા અનિસારમા પુટપાકથી ઉપાય કરવો	"	પ્રવાહકાનુ રોષધ	"
પુટપાક શાનો કરવો ?	"	સામ, કફ અને વાયુથી ક્રોધામા થતો પોશનુ રોષધ	"
રક્તાનિસારના ઉપાય		ક્રોધના વાયુને મગડ રોવુ દીપન ચૂર્ણ	"
	૮૧૭	ઉત્તમ પાચન રાત્રે દીપન ગોળી	"
માસરત અને પુત્ર	"	વાયુ અને કફથી થતા ઊલટી, સગ્રાહ્યો,	
પેમા, માખામ	૮૧૮	પડખામા અને હૃદયમા પીડા, તાવ,	
બહુ જ રક્તાનિસારમા શુ કરવું ?	"	સોજા વગેરે માટે અનુપાન સાથે રોષધ	૪૬૦
રક્તાનિસારમા શતાવરીના પ્રયોગ	"	ગાળાના વિભવ માટે રોષધ	"
લાસાનિ ધૂત	"	ઉપર ગાળાવલો ઊલટી વગેરે રોગ પિત્તથી	
રક્તાનિસારના ઉપાય (ચાતુ)	"	થવા લાવ ના શુ કરવું ?	"
પુત્ર પાકે કનુ મા લાલ મળે તમા ઉપાય	"	નિરામ સગ્રાહ્યોની ચિકિત્સા	
રક્તાનિસારમા પિચ્છાબસ્તિ ક્યાર આપવી ?	"	વાયુની નિરામ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	૪૬૭
રક્તાનિસારની પિચ્છાબસ્તિની બનાવટ ફીણ	"	દીપન ધો, વિનય લાગ ના શુ કરવું ?	"
રક્તાનિસારમા અનુવાસન	૮૧૦	શૂન, મામા, ઉત્તરોગ, રમ, ઉપરસ, વાયુ	
રક્તાનિસારમા ગામ સાથે પડતા રાજી	"	અને કફનાથક ઉત્તમ દીપન ધો	૪૬૮
ભોષોના ગામ થાર તમા ઉપાય	"	વાયુ મગડ એવો અભયગ	"
કફના અનિસારના ઉપાય		કફના આરમવાલા વાળુનુ નામ કફનું	
પાનના ઉપવાન પછી મીઠા રોષધ	૮૧૮	ન વાયુથી ઊપડવા લામ કફનુ રોષધ	"
કફનિસાર ઉપર પાનના ચૂર્ણ	૮૬૦	પિત્તથી થોવા નિરામ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	"
કફનિસાર ઉપર કપિત્થાથક ચૂર્ણ	"	મગડનુ પિત્ત કાકવાના અને અગિન પ્રદીપ	
દાડિમાથક ચૂર્ણ	"	કરવાના ઉપાય	"
મીઠા કફવાળા રક્તાનિસારના ઉપાય	"	સગ્રાહ્યો વગેરે ગમેતા નામ કર રોજી ચૂર્ણ	
કફનિસાર માં પિચ્છાબસ્તિ ક્યાર આપવી ?	"	વિસ્ત ધો	૪૬૩
કફનિસારમા રાનુવાસન	"	કફથી થોવો નિરામ સગ્રાહ્યોના ઉપાય	"
લાસા ગોડા અનિસારના દોષાન કયા કમથી	"	પેમા વગેરના દોષ	"
મગડાના કારણ	"	રક્તવે	"
બધા અને શાકના અનિસારના ઉપાય	૪૬૧	ભાવ	૪૬૬
અનિસાર મગડા ગાળાના લખ	"	ગોળી	"
અધ્યાય ૧૦ માં : સગ્રાહ્યોદોષચિકિત્સા		ચૂર્ણ	"
સામ સગ્રાહ્યોની ચિકિત્સા		સિદ્ધ ધો	"
સગ્રાહ્યોના ઉપરન	૮૦૧	સનિપાત (૧૨૧૧) ગ્રામીના ઉપાય	૪૬૭
ઉપવાન છુપા પછી શુ ખાનુ ?	"	સગ્રાહ્યોમા મદ્યગિનની ચિકિત્સા	
જામવાળા ગ્રામી જમા પેસ, પામો,	"	કંઠી પીડાના વાલરોને મદ્યગિનમા	
ઉપ, નુત	"	ક્યુ રોષધ ના ?	૪૬૭
	"	બહુપિત્તવાળા દરોના મદ્યગિનનુ રોષધ	"
	"	બહુ વાયુવાળા દરોના મદ્યગિનનુ રોષધ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મદાગિનમાં ઔષધ સાથે સ્નેહ ભેળવવાનું કારણ	૪૬૭
ઓછા કફવાળા, નિરામ પણ ઢીલા આડવાળા	
દરદીના મદાગિનનો ઉપાય	"
કફુ ઝાડો મુશ્કેલીથી ઊતરતો હોય તેનો ઉપાય	૪૬૮
ગુખાશને લીધે થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
બહુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
ઉદાવર્તથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
દોષ બહુ વધવાથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
રોગ મટયા પછીના મદાગિનનો ઉપાય	"
મુત્તાફરી, ઉપવાસ અને દૂબળાપણથી થયેલા મદાગિનનો ઉપાય	"
ઘણા કાળના મદાગિનનો ઉપાય	"
શુ શુ કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?	"
સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેનું દ્રશ્ય	"
કેટલું ખાવાપીવાથી અગ્નિ વધે છે ?	"
જઠરાગ્નિ થી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે ?	"
માપસર અને માફકસર ખોરાક મળે કે ન મળે તે શુ થાય ? ભસ્મક રોગ	૪૬૯
ભસ્મક અગ્નિને શાત કરવાનો ઉપાય	"
ભસ્મકમાં પથ્ય ભોળન	"
ભસ્મકમાં તરસના ઉપાય	"
ભસ્મકમાં કેવા આહારવિહાર કરાવવા ? કારણ	"
જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આશા	૪૭૦

અધ્યાય ૧૧ મો : મૂત્રાઘાત, મૂત્ર-કૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા	
કેવા સ્નિગ્ધ શેક, સેક અને અવગાહન કરવા ?	૪૭૦
મૂત્રકૃચ્છ્રના શૂળના ઉપાય	"
પેશાબની પીડાનો ઉપાય	૪૭૧
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	
પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે કવાય	"
મૂત્રાઘાતના ઉપાય	
કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	૪૭૧
સન્નિપાત (ત્રિદોષ) ના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય	૪૭૨
પથરીની ચિકિત્સા	
દુસ્પાથ્ય કેવી પથરી દવાથી ને કેવી પથરી કાપવાથી મટે ?	૪૭૨
પથરીના પૂર્વરૂપમાં ઉપચાર	"

વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુથી થયેલા પથરીના ઉપાય	૪૭૨
પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય	"
કફથી થયેલી પથરીના ઉપાય	"
કયા દ્રવ્યો વડે કાર, કૂધ વગેરે બનાવવું ?	૪૭૩
શર્કરારોગનો ઉપાય	"
પથરી માટે ચૂર્ણ	"
પથરી માટે કવાય	"
શર્કરારોગ અને પથરી માટે કાર	"
પથરી માટે બીજા ઔષધો	"
બધા મૂત્રાઘાતમાં કરવાની કિયા	"
સર્વ મૂત્રવિકારનું ઔષધ	"
પથરીને છૂટી પાડવાના ઉપ ર	૪૭૪
પથરી માટે વીરતરાદિ ગાળના ઉપયોગ	
વિરેચન, બસ્તિ	"
શુદ્ધારમરીનો ઉપાય	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયા ક્યાર કરવી ?	"
રાજની રજ શુ કહીને લેવી ?	"
પથરીવાળાને શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	"
લોહી બધ કરવાના ઉપાય	૪૭૫
લોહી બધ થયા પછી મૂત્રવ શોધનક્રિયા	"
પથરીની શસ્ત્રક્રિયાનો ધા રજવવાના ઉપાય	"
પથરીના ઘ્રણને શેક ડામ, ઉત્તરબસ્તિ	૪૭૬
ધા રજાયા પહેવાનું અને પછીનું પથ્ય	"
પથરી કાઢવાને શસ્ત્રક્રિયા કયા ન કરવી ? નુકસાન	"

અધ્યાય ૧૨ મો : પ્રમેહ(મેહ)ની ચિકિત્સા

પ્રમેહરોગીને સ્નેહન, વમન, વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ	૪૭૮
પ્રમેહવાળાને શયન ઔષધ આપવા. કારણ	"
શાપન ન થઈ શકે એવા પ્રમેહરોગીને શયન ઔષધો ન આપવા	૪૭૭
પ્રમેહના શયન ઔષધો	"
કફપ્રમેહના ઔષધ	"
પિત્તપ્રમેહના ઔષધ	"
કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમાં ચન્નપાન	"
વાતપ્રમેહના ઔષધની બનાવટ	"
બધા પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ્ય	"
કેવા જીવનો ત્રાયુ કેવી રીતે પીવે ?	૪૭૮
કફપિત્તના પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ	"
વાતકફના, પિત્તના કે મિશ્ર દોષના પ્રમેહમાં સ્નેહ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા પ્રમેદમાં ધાન્વન્તરધૃત	૪૭૮
બધા પ્રમેદ વગેરે ઉપર રોધાસવ	"
બધા પ્રમેદ વગેરે ઉપર અપસ્કૃતિ	૪૭૯
પ્રમેદ માટે પદ્ય આકારવિહાર	"
બધા પ્રમેદ મગડે રોગુ રમાયન	"
ગરીબ પ્રમેદરોગી માટે ઉપાય	"
દુબળા પ્રમેદરોગીનું રોપધ	૪૮૦
પ્રમેદપિટિકાઓની ચિકિત્સા	"
પિટિકાઓના પૂર્વરૂપમાં ઉપાય	"
પિટિકાઓ પાકી હોય તેના ઉપાય	"
પિટિકાનો ધા રુઝવવાના ઉપાય અન્નપાન	"
અસાધ્ય મધુમેહનો ઉપાય	"

અધ્યાય ૧૩ મો : ગડની અને વધરાવળની ચિકિત્સા

બાહ્ય વિદ્રવિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

કાચા અને પાકા ગડના ઉપાય	૪૮૧
વાયુના ગડની ચિકિત્સા	"
વાયુના ગડનો ધા થી રીતે ધોવો ને રુઝવવો ?	"
પિત્તાના ગડની ચિકિત્સા	"
કફના ગડની ચિકિત્સા	"
રક્તવિદ્રવિ અને આગુત્તવિદ્રવિના ઉપાય	૪૮૨
કાચા અર્તવિદ્રવિના ઉપાય	"
કવાચ	૪૮૨
ધી, નિરુદ્ધ અને અનુવાસનમસ્તિ	"
અન્નપાન, લેપ	"
ગડ, ગોળો, રતવા, દાઘ, મોહ વગેરે	"
મગડે એવા ઔષધો	"
કવાચ	"
ગડમાંથી લોહી થી રીતે કાઢી નાખવું ?	૪૮૩
કોઠામાં થયેલા, પાક ઉપર ચઢેલા,	"
બહાર ઊપસેલા ગડને ધોતીસ	"
ગડ પાકવું હોવાના લક્ષણ ઉપાય	"
અર્તવિદ્રવિ પાકવાના ચિહ્ન ને પાકીને	"
આદર ફૂટે તો શું કરવું ?	"
વિદ્રવિ(ગડ)વાળાનું પથ્ય ભોજન	"
વિદ્રવિવાળાનું શોધન	"
દોષ પ્રમાણે વિદ્રવિના ઉપચાર	"
ગમે તેવા ગડમાં ગુગળ અને શિલાજિત	"
ગડને પાકવા દેવું નહિ કારણ	૪૮૪
પ્રમેદ અને ગડ સાથે રથા લોપ તેનો ઉપાય	"
સ્તનવિદ્રવિની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ગૃધ્રિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા	
વાયુની વધરાવળનો ઉપાય - વિરેચન	૪૮૪
બસ્તિ, શેક, લેપ, નસ્તર વગેરે	"
પિત્તાની અને લોહીની વધરાવળનો ઉપાય	"
કફની વધરાવળનો ઉપાય, વ્રણશોધન તેલ	"
ચરબીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય	૪૮૫
મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય	"
અત્રગૃધ્રિ(સપ્તસગઠ)નો ઉપાય	"
વધરાવળ, ગડ, ગોળો વગેરે માટે સુકુમાર સ્નેહ	"
વધરાવળમાં કપારે અને કચા ડામ દેવો	૪૮૬

અધ્યાય ૧૪ મો : ગુદમ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

વાયુના ગુદમની ચિકિત્સા

આડાના અને વાફૂટના વિબંધવાળા, લૂખાચ અને	
શરદીથી થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	૪૮૬
દૂરીથી ઉપર થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય	૪૮૭
પ્રદીપ જઠરાગ્નિવાળા વાયુના અને આડાના	
વિબંધવાળા વાયુના ગોળાનું ઔપધ	"
વાયુના ગોળામાં નિરુદ્ધ અને અનુવાસન બસ્તિ	"
ગોળામાં બસ્તિ ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ	"
વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ધી	"
વાયુના ગોળા વગેરે માટે ધી	"
દાધિક ધૃત	૪૮૮
પટ્ટપલ ધૃત	"
વાયુના ગોળામાં કફ વધી જાય તો શું કરવું ?	૪૮૯
શૂળ, આફરો, આતરડાના અને વાયુના	
વિનંધવાળા ગોળાના ઉપાય	"
કફ અને વાયુ(ભેગા)ના ગોળાનું ઔપધ	"
વાતગુદમ માટે ચૂર્ણ	"
દુ સાધ્ય ગુદમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ	"
લેશાના ચૂર્ણ	"
વાયુના ગોળા માટે ચૂર્ણ	"
શાર્ફલચૂર્ણ	૪૯૦
વાયુના ગોળા માટે રસ	"
વાયુના ગોળા માટે કોક	"
કવો દોષ અનુબંધ લોપ તો શાની સાથે	"
દિલેલ પીવું ?	"
વાયુના ગોળામાં પિત્ત વધી જાય તો ?	"
વાયુના ગોળો વગેરેમાં લક્ષણનો ઉપચાર	૪૯૧
ગોળો, જઠરોગ અને આડાનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
શૂળ, આનાહ અને વિભવવાળા		દત્તીશરીતકી	૪૮૫
વાયુના ગોળાનું ઔષધ	૪૮૧	કફગુલ્મમા નિક્ષેપસ્થિત	"
કોઠામા દાહ અને પીડાનો ઉપાય	"	ગુલ્મ ઉપર ક્ષાર, અરિષ્ટ અને ડામ	૪૮૬
કોઠા, પીક અને ખભામાં શૂળનો ઉપાય	"	કફગુલ્મમા કયા ક્ષાર વાપરવા ?	"
વાતગુલ્મ(વાયુના ગોળા)નો ઉપાય	"	શારાંગદ	"
ઉદાવર્તના ઉપદ્રવનો ઉપાય	"	ક્ષારનું શરીરમા કર્મ	"
વાયુના તથા ઝાડાના વિભવવાળા	"	જૂના આસવ, અરિષ્ટ ચા માટે કોણે વાપરવા ?	"
વાયુના ગોળાનું ઔષધ	"	કફગુલ્મવાળાના અન્તપાન	"
મળમુક્ત વાયુનો ગોળાનું ઔષધ	"	સ્ત્રોતક છપ્પા થી ૧૧૩ સુધીના ઉપાયથી કફગુલ્મ	"
વાયુનો ગોળો વગેરે માટે નીચિનીધૃત	"	ન મટે તો લોહી કાઢ્યા પછી	"
વાયુના ગોળાવાળા માટે આહાર	૪૮૨	બાળવાની ક્રિયા	૪૮૭
પિત્તના ગોળાના ઉપાય		કફગુલ્મને કેવી રીતે બાળવું ?	"
સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા		આમવાળા ગુલ્મની ચિકિત્સા	"
પિત્તગુલ્મ માટે વિરેચન	૪૮૨	ભેગા દોષોવાળા ગોળાના ઉપાય	"
સૂખા અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા		સ્કતગુલ્મની ચિકિત્સા	
પિત્તગુલ્મ માટે શમન ઓમા	"	વક્ત્ર, ચિકિત્સા કરવાનો સમય,	૪૮૭
વિરેચન ક્યારે, કયું આપવું ?	"	સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન	"
પિત્તગુલ્મ માટે સિદ્ધ ધી	"	સ્કતગુલ્મમા કવાથ	"
કલ્ક	"	સ્કતગુલ્મ ઉપર ક્ષારસ્નેહ	"
કવાથ	"	સ્કતગુલ્મમા યોનિવિરેચન ક્યારે આપવું ?	૪૮૮
બળતરાનો ઉપાય	૪૮૩	યોનિવિરેચનની બનાવટ	"
ખાસ કેવા ગોળામા લોહી કઢાવવું ?	"	ગુલ્મ ક્યારે ફોડવું	"
લોહી કાઢી નાખવાના ફાયદા	"	લોહી નીકળ્યા પછીની ક્રિયા તથા અન્તપાન	"
દોષો કાઢ્યા પછી કરવાનું બુદ્ધિ	"	વધારે પડતું લોહી વહે તો શું કરવું ?	"
પાક ઉપર ચક્રતા ગોળા માટે ક્રિયા	"	વાયુની પીડા યાવ તો શું કરવું ?	"
પિત્તગુલ્મવાળાના અન્તપાન	"	આનાહ યાવ તો શું કરવું ?	"
કફગુલ્મની ચિકિત્સા		અધ્યાય ૧૫ મો : ઉદરરોગોની	
વમન, ઉપવાસ, સસર્ગી, દીપન	૪૮૩	ચિકિત્સા	
ઊંડા, ઊંપરી આવેલા, સજ્જડ વગેરે	"	બધા ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	
કફગુલ્મનો ઉપાય	"	શેઠ વિરેચન	૪૮૮
કફગુ મ નાટે ધી	૪૮૪	ઉદરરોગોને મોગ્ય વિરેચન	"
દશમૂલધૃત	"	લૂખા અને બહુ વાયુવાળા ઉદરરોગી માટે વિરેચન	૪૮૯
ખજાતકધૃત	"	ઉદરરોગ ઉપર સ્નેહ	"
કફગુલ્મીનો ધી પીડા પછીનો ક્રમ	"	સ્નેહનો અન્ત પછી આપવાના વિરેચન	"
બધા ગુ મમા સ્નેહન-સ્વેદનની સાવચકત	"	વિરેચન પછીના ક્રમ ચૂર્ણ, બ્વાહાર	"
ગુ મ માટે શસ્ત્રક્રિયાનો વિધિ	"	ઉદરરોગ ઉપર ચૂર્ણ	"
પછી લેપ અને સેક	"	નારાયણ ચૂર્ણ લેવાની રીત	૫૦૦
આ રીતે સ્નાનમાથી ખસેડા કફ	"	નબીર ઉદરરોગમા નબળા માટે ઉપાય	"
ગુલ્મનું સોધન	૪૮૫	ઉદરરોગ ઉપર નિદ્ર વિરેચન ધી	૫૦૧
કફગુ મમા વિરેચનનો ભિન્નસ્નેહ	"	ધી પીડા પછી કોણે શું પીવું ?	"
બીજા સ સન ધૃત	"		

વિષય

પૃષ્ઠ

થી પચ્યા પછી અને જીલ્લાબ થયા પછીનો ક્રમ
જુના પહેલા માટે વિરેચન થી
થી કોણે બનાવવા ?
આનાદ મટે એવા થી
દોષ નીકળી ગયા પછીનું ભોજન
ઉદરરોગમા રહ્યોસહ્યો દોષ કાઢવાનો ઉપાય
વધી ગયેલા ઉદરરોગના ઉપાય
ઉદરરોગમા વાયુના અમુક ઉપદ્રવાના ઉપાય
દોષના અમુક આવરણ માટેના ઉપાય
ઉદરરોગ ઉપર લેપ
ઉ ૨ ઉપર લેક
જીલ્લાબ થયા પછી શેક અને પાટો કાઢવું
ઉ રોગમા આધમાનવાગાને બંધન

વાતોદરની ચિકિત્સા

વાતોદરમા સ્નેહન, સ્વેદન અને વિરચન
સસર્ગી દૂધ થા માટે અને કયા સુધી વાયુ ?
પછી દીપન

ઉદાવર્નવાળા વાતોદરમા સ્નેહન, સ્વેદન,
નિરૂહમંતિ

વાતોદરમા અનુવાસન અને યમનક્રિયા

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

બળવાન રોગીને સ્નેહન, વિરેચન, નિરૂહ
અને અનુવાસન

નબળા રોગી માટે ક્રમ

દૂધ, બંધન અને વિરેચનનો ફરીફરીને
કરવાનો ક્રમ

કફોદરની ચિકિત્સા

બળવાન રોગીને કરવાના સ્નેહન, સ્વેદન,
વિરેચન અને સસર્ગી

નિરૂહ, અનુવાસન, ભોજન

દાડ પીનારના કફોદરનો ઉપાય

કફોદર વગેરે માટે તાર

નબળા માણસના કફોદરમા પીવાની દવા

નબળા રોગીના કફોદરમા પોતીસ શેક

સંનિષાતોદરનો ઉપાય

ઉદરરોગના અને સંનિષાતોદરના ઉપાય

ત્રિપોદરવાગાનો દોષ મુક્યા પછી

એક મંદિનની ક્રિયા

મંદિન પાવેગે નબળા રોગી માટે ક્રમ

વિષય

પૃષ્ઠ

શ્વેતોદર (બરોળ વધે તેની) ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, દૂધ ખોલવી
રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન,

શોધન ઔષધો

બરણ ઉપર પોટીસ

બરોળ વગેરે માટે આસવ

સિદ્ધ થી

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ માટે તેલ

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ ઉપર ડામ

પિત્તથી વધેલી બરોળ માટે ઉપાય

વક્રતવુલિની (કાળજી વધે તેની) ચિકિત્સા,

બજોદરની ચિકિત્સા છિદ્રોદરની ચિકિત્સા

ઉદકોદર (જળધર) ની ચિકિત્સા

બજોદર, છિદ્રોદર અને જળધરમા યશ્તક્રિયા

બજોદર—છિદ્રોદરરોગમા યશ્તક્રિયાનો વિધિ

પેટમા પાણી ભરાય ત્યારે

યશ્તક્રિયા કરવાનો વિધિ

જળધરવાળાની એક વરસ સુધીની પરેજ

બધા ઉદરરોગમા વાયુનું યમન કરવાની

જરૂર કારણ

ઉદરરોગમા મલ અગ્નિ થવાનું કારણ ઉપાય

ઉદરરોગવાળાનું સાત્મ્ય ભોજન

ઉદરરોગવાળાના અસાત્મ્ય આહારવિહાર

કયા ઉદરરોગમાં શુ નાખીને છાશ પિવાય ?

કોને છાશ અમૃત જેવો ગુણ કરે છે ?

બધા પ્રયોગો પછી દૂધ આપવું કારણ

દૂધના ગુણ

અધ્યાય ૧૬ મો : પાંડુરોગની ચિકિત્સા

પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

સ્નેહન માટે ઘી

વમન, સ્નેહન, વિરેચન

પાંડુરોગમાં વિરેચન ઔષધ

લોહચૂર્ણ, ભોજન

વમનવિરચન પછી ઘરડે

પાડુ, તાપ, દાઢ ઉપરસ, દમ વગેરે માટે ચૂર્ણ

પાડુ, રકનપિત્ત અને કમળા માટે કવાય

કમળા, પાંડુ, કુષ્ઠ, ઘરસ વગેરે માટે ચૂર્ણ

પાડુ માટે ગોળી

પાડુ, કુષ્ઠ વગેરે માટે મૂરવટક

વિષય	પૃષ્ઠ
વાઈ, કમળો અને હરસ માટે અવલેહ	૫૧૩
પાડુ વગેરે માટે ગોળી	"
હલીમક, પાડુ અને કમળા માટે અવલેહ	"
પાડુ અને કમળા માટે લઘુપલમૂલ,	"
કાઠી દાસ, અમળા	"
પાડુમા વિશેષ ચિકિત્સા	
કયા દોષમા કેવું ઔષધ બનાવવું?	૫૧૪
માટી ખાવાથી થયેલા પાડુરોગના ઉપાય	
શોધન	૫૧૪
બાળ આપે એવું ઘી	"
માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે ઘી	"
માટી સાથે આપવાનું ઔષધ	"
માટીની જાત ઉપર ઔષધની જાતનો આધાર	"
કમળાની ચિકિત્સા	
સામાન્ય ઉપાય	૫૧૪
ગોળો, કમળો અને પાડુ માટે હરડેનું ઘી	૫૧૫
કમળામા ગરમાળાનો પ્રયોગ	"
નેપાળો, નસોતર	"
ત્રિકૂળા, ગોળો, દારુહળદર, લીમડો	"
કમળામાં અજન	"
તલના ખોળ જેવો જાડો ઘનો હોય તે?	"
કમળામા ઉપદ્રવોની ઉત્પત્તિ શાથી? ચિકિત્સા	"
પહેલા ઉપદ્રવોની પછી કમળાની ચિકિત્સા	"
કુલકમળાનો ઉપાય	૫૧૬
હલીમકનો ઉપાય	
પાડુરોગના સોજના ઉપાય	૫૧૬
અધ્યાય ૧૭ મો : સોજની ચિકિત્સા	
સર્વાંગ શાફની ચિકિત્સા	"
સામ સોજ માટે ઉપવાસ હલકુ ભોજન	"
અને શોધન	"
અગ્નિ મદ હોય અને ગ્રાહ સ્થાય, ભારે	"
ભાગલ અને રકાવેલો હોય તે	"
ગોળ અને આદુનો પ્રયોગ	૫૧૭
ઉપરસ, મદ અગ્નિ વ. માટે આદુનું ઘી	"
નિરામ શોફમા ગ્રાહની કબજિયાતના ઉપાય	"
સોજ, હરસ, ગોળો અને પ્રમેહ માટે ઘી	"
સોજ માટે ઘી	"
સોજ વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ	૫૧૮
સોજના રોગોને પચ્ચ અન્નપાન	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સોજ, અતિસાર, હૃદયરોગ વગેરે માટે પેષા	૫૧૮
સોજના રોગમા અભ્યગ, લેપ, નાહવાનું પાણી	"
એકાગ્રશોફ ઉપર લેપ	"
સોજની વિશેષ ચિકિત્સા	
વાયુના સોજના ઉપાય વિરેચન, શેક,	૫૧૯
અભ્યગ, લેપ	
પિત્તના સોજના ઉપાય	
ઘી	૫૧૯
તરસ, બળતરા અને મોહનું ઔષધ	"
અતસ્તાપ, ફેર, સન્નિપાત વગેરે માટે કવાથ	"
કફના સોજનો ઉપાય	
તેલ	૫૧૯
સોતો પુરાય, મદ અગ્નિ, અરુચિ વગેરેના ઉપાય	"
કફના સોજ માટે લેપ, મર્દન	"
નાહવાનું પાણી, લેપ	"
એકાગ્રશોફ ઉપર લેપ	૫૨૦
કયા દોષ માટે કયું શોધન થી રીતે કરવું?	"
બે ભેગા દોષના સોજની ચિકિત્સા	"
ત્રિદાષના સોજનો ઉપાય	"
સોજ વગેરે રોગ માટે ચૂર્ણ	"
વાયવાથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા	"
ઝેરથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા	"
સોજના રોગવાળાને ત્યાજ્ય આહારવિહાર	"
અધ્યાય ૧૮ મો : વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા	
વિસર્પમા પહેલું થું થું કરવું?	૫૨૧
વિસર્પમા કયું વમન ઔષધ આપવું?	"
વિસર્પમા કયું વિરેચન ઔષધ આપવું	"
શોધન ન કરવા યોગ્ય દર્દી માટે શમન ઔષધ	"
વિસર્પમાં તરમ મટાડવાનો ઉપાય	"
વિસર્પમા ફસ કથારે જોવાથી? કારણ	"
ઓછા કફવાળા નિરામ વિસર્પમા ઘી	"
વિસર્પમાં લેપ વગેરે કથારે ફાયદો કરે છે?	૫૨૨
વાયુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
કફવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ	"
કફવિસર્પમા શેક, ઘી, લેપ અને ચૂર્ણ	"
કફના અને પિત્તના સ્થાનમા સ્થામવાયુ	"
જય તે?	"

વિષય

પૃષ્ઠ

મિશ્રદોષની ચિકિત્સા	૫૨૩
અગ્નિવિસર્પની ચિકિત્સા	"
ગ્રથિવિસર્પની ચિકિત્સા	"
કક્ષુ ગાઠ સારથી કે ડામથી બાળવી કે ચત્રથી ચીરવી ?	"
ગ્રથિવિસર્પવાળાનું લોહી કયારે કાઢવું ?	૫૨૪
વિસર્પમા દાઢ થાય તો રાત્રે પાકે તો ?	"
વિસર્પમા લોહી કાઢવાની ક્રિયા	"
વારવાર લોહી કાઢવાનું કારણ	"
બહુ દોષવાળા વિસર્પશિગીને વિરેચન થી	"
જીરું અપાય—કારણ	"

અધ્યાય ૧૯ મો : કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ચિકિત્સા

બધા કુષ્ઠમા સ્નેહ આપવાની આવશ્યકતા	૫૨૪
વાનકુષ્ઠમા કયો સ્નેહ પાવો ?	૫૨૫
પિત્તકુષ્ઠ વગેરેમા કયો સ્નેહ પાવો ?	"
માળતિકતમૂત	"
સ્વકુષ્ઠમા કયો સ્નેહ પાવો ?	"
બધા કુષ્ઠ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો ?	"
કયા કુષ્ઠ ઉપર કયો રાત્રિ સ્નેહ	"
સ્નેહમા પછી કુષ્ઠવાળાનું શોધન	૫૨૬
કુષ્ઠમા કોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું ?	"
લોહી કાઢ્યા પછી રાત્રે વિરેચન પછી કયા સ્નેહ પાવો ? કારણ	"
વિસર્પ, તાવ, કમળો, લોહીનગાદ રાત્રે કુષ્ઠ માટે વજ્રકધૂત	"
મકાવજ્રકધૂત	"
વમન અને વિરેચન કરાવે એનું થી	"
કુષ્ઠ વગેરે માટે આવર્નકીધૂત	"
કુષ્ઠના બીજા ઉપાય	"
કુષ્ઠો ધીનું પથ્થાપથ્થ	૫૨૭
પાકેલા તો માટે છ રાત્રે પ્રયોગ	"
કુષ્ઠ વગેરે માટે ઔષધો	"
(અનન્ય નુષિંગ)	૫૨૮
નાયનપથો	૫૨૯
રત્નોત્તરી રત્ન રત્ના દોષ મગ્ગવાની જગ્ગ	૫૩૦
કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ	"
આ કુષ્ઠમા અને થી રીતે શાવ વાપરો ?	"
માથ, કરકડ અને જૂના કુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
સ્નેહ, બહુ સ્વપચાગ, પરલેવા વિનયન,	"
ચેરના કુષ્ઠ ઉપર લેપ	"

વિષય

પૃષ્ઠ

કુષ્ઠવાળા માટે નાહવાનું પાણી	"
કુષ્ઠવાળાને વમન, વિરેચન વગેરે માટે કવાય	"
કુષ્ઠ માટે લેપો	૫૩૧
કુષ્ઠવાળાને અભ્યંગ અને ઉર્દ્ધન	"
દાદર, ખણ્ણ, કિટિલ, ખસ—ખરજવાનો ઉપાય	"
ખરજવા ઉપર લેપ	"
કુષ્ઠ માટે એવા લેપો	"
કરોળિયા અને કિલાસ માટે લેપ	૫૩૨
કરોળિયા ઉપર ચોળવાનું તેલ	"
કરોળિયા ઉપર લેપ	"
પગના વાઢિયા ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિલ અને વૂખસ માટે મધમ	"
કઈ રાત્રે વાપરી થયેલા ચામડીના રોગ તથા નાડીવ્રણ માટે અભ્યંગ તેલ, વજ્રક તેલ	"
મહાવજ્ર તેલ	૫૩૩
કુષ્ઠ ઉપર અભ્યંગ માટે તેલ	"
કચ્છ અને ખરજવા ઉપર ચોપડવાનું તેલ	"
દાદર ઉપર લેપ	"
વાતકુષ્ઠ ઉપર છ પ્રકારના લેપ	"
પિત્તકુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
રાગન ઊઠે એવા કુષ્ઠ ઉપર લેપ	"
લેપ નીકળતો હોય કે દાઢ થતો હોય તો ?	૫૩૪
જીવાત પડેલા કુષ્ઠ માટે લેપ	"
કયો દોષ વધારે કોષ્ઠો હોય તો પહેલું શું કરવું ?	"
લેપ કરતા પહેલા શું શું કરવું જોઈએ ?	"
શોધન, લોહી કાઢવું, યમન રાત્રે સ્નેહનથી	"
ચતી પારી અસર	"
કુષ્ઠરોગીનું શોધન કરવાની રીત કારણ	"
કેટલા નિવસને આંતરે કવું શોધન કરવું ?	"
બલનર શોધન ન થા તો નુકસાન	"
કુષ્ઠ ઉપર વ્રતારિ ઉપચાર	૫૩૫

અધ્યાય ૨૦ મો : ધોળા દોઢ અને કરંભિયાની ચિકિત્સા

ધોળા દોઢની ચિકિત્સા

ચાપના હંચાજ કરવાની જગ્ગ	૫૩૫
પહેલા સ્વોધન, અભ્યંગ, નડમે અને પેશા	"
અંગ ઉપર થતા ફેલાવાના ઉપાય	"
ગોમુત્રાનર આગારિદા	"
ભાગવાના અને બીજાના પ્રયોગ	૫૩૬
ધોળા દોઢ વગેરે ઉપર લેપો	"
ધોળા દોઢનું દુઃસ્વાપ્ન	૫૩૭

વિષય	પૃષ્ઠ
કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા	
સ્નેહન, સ્વેદન, દોષને શલિત કરવા, નિરૂદ્ધ,	
વમન, વિરેચન યેષા, અનુવાસન	૫૩૭
માથાના કૃમિની ચિકિત્સા	
આચાર ભોજન	૫૩૭
ચૂર્ણ	"
નસ્ત	"
રાત્નપાન	૫૩૮
પીવા માટે રાત્રે બલિત માટે તેલ	"
ઝડામાથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	"
કફના કૃમિની ચિકિત્સા	"
લોહીમાથી થતા કૃમિની ચિકિત્સા	"
રૂવાડા ખાનાર કૃમિના ઉપાય	"
કૃમિરોગમા રાપથ્ય આહાર	"
અધ્યાય ૨૧ મો : વાયુના રોગની ચિકિત્સા	
શુદ્ધ વાયુના રોગમા સ્નેહન, સ્વેદન	૫૩૮
અભ્યગ અને શેકથી ફાપદો દૂર કર	૫૩૮
શેક કર્યા પછી સ્નેહનના ફારદા	"
શોધન ક્યારે કરવું?	"
શોધન સ્નેહ	"
સ્નેહ વડે રાત્રીભોજન કરવાનું કારણ	"
નબળા રોગીના ઉપાયનો ક્રમ	"
વાયુ હોજરીમા હોષ તો થુ?	૫૪૦
ફૂટીમા નાને ફૂટી નીચેના વાયુના ઉપાય	"
કોકાના વાયુનો ઉપાય	"
વાયુ હૃદયમાં રોષો હોષ તેનો ઉપાય	"
માથામા કોષેલા વાયુનો ઉપાય	"
શામડીમા કોષેલા વાયુનો ઉપાય	"
લોહીમા કોષેલા વાયુનો ઉપાય	"
માસમા તથા ચરબીમા કોષેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
ઘડકામા ને મજ્જામા કોષેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્યમા કોષેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વીર્યના માર્ગ શેકાચો હોષ તેની ચિકિત્સા	"
ગર્ભ અને બાળક વાયુથી સુકાતા હોષ	"
તેનો ઉપાય	"
સ્નાયુ, સાધા ચરને ધિરામા પડેલેલા વાયુનો ઉપાય	૫૪૧
સ્કોચાઈ ગયેલા અગ ઉપર અભ્યગ	"
લોહી વહી જવાથી થયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
બહેર મારેલા અગની ચિકિત્સા	"

વિષય	પૃષ્ઠ
શુદ્ધ વાયુના અપતાનકનો ઉપાય	
રાષ્ટાતાનક વાયુમા તરત ઉપાય કરવા?	૫૪૧
સ્નેહન, શેક, નસ્ત અને અસ્થપાન	"
વાયુનાશક સિદ્ધ મહાસ્નેહ	"
ભાનમા લાવવા માટે રાવપીઠ ને પ્રયત્ન નમ્ય	"
અપતાનકમા ઘી	૫૪૨
અપતાનકનો ઉપસાહાર	"
કફ્યુક્ત અપતાનકનો ઉપાય	"
અતરયામ અને બહિરયામની ચિકિત્સા	
રાસાધ્ય આયામના લક્ષણ	૫૪૨
ઉષ્ણવરદિત રાયામની ચિકિત્સા	"
ત્રિહૃવાસ્તભની ચિકિત્સા	૫૪૩
રદિતવાયુ(રાડિટિયો વા)ની ચિકિત્સા	"
પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા	"
અવબાહુની ચિકિત્સા	"
ત્રિસ્તનભની ચિકિત્સા	"
દૂખા ઉપચાર	"
બાકીના વાતરાગમા ચિકિત્સાનું ધારણ	૫૪૪
ઈચ્છા પ્રમાણે યગ ચાવી શકે એવો કવાય	"
વાયુનાશક ઉત્તમ ઘી	"
વાયુના રોગો વગેરે રોગો માટે ઘી	"
માથામા કોષેલા વાયુમા નરર	૫૪૫
શુદ્ધ વાયુમા વસાનમ્ય	"
વાયુના બધા રોગ મટ તબ	"
ભેડમહિરો કહેતું સારાચર તત	"
નચીતલ	૫૪૬
વાયુના રોગો—સ્રીનું વાઙિપાપક મગડતા	
સ્નેહો	"
વાયુના રોગોમા કફ-પિત્ત માટે બલિત	"
અધ્યાય ૨૨ મો : પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા	
વાતરકત (પત)ની ચિકિત્સા	
પતમાં અતરચિકિત્સા	
પતની સામાન્ય ચિકિત્સા	
વાતરકતવાગાને રકતસાવ, સ્નેહન	
લોહી કાઢવામા સભાગ	૫૪૭
પતમા ક્યારે થી રીતે લોહી કાઢવું	"
પતમાં લોહી ક્યારે અને કેમ ન કાઢવું?	"
પતરોગીને કેવું વિરેચન આપવું?	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વાયુ વધારે કોખો હોય એવા પતના ઉપાય		વાયુ—કફવાળા ઉત્તાન પતમાં લેવ, સેક વગેરે	૫૫૧
દૂધ અને સ્નેહો	૫૪૭	પિત્ત અને લોહીવાળા પતમાં લેવ વગેરે	"
પિત્ત વધારે કોખું હોય એવા પતના ઉપાય	૫૪૮	પતમાં પિત્ત, દાઢ અને તાવ મટે એવું તેલ	"
ઓછા દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન	"	પત વગેરેમાં બલાતેલ	"
બહુ દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન	"		
પતમાં બલિત એના કાપડા	"	પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં	
કફ વધારે કોખો હોય રોવા પતના ઉપાય	"	આવરણોની ચિકિત્સા	
શરીરને લુખું પાડવાની ક્રિયા	"	કેષેલા વાયુની ચિકિત્સા	૫૫૧
ત્રણે દોષ વધારે કોખા હોય એવા	"	પાંચ વાયુ કોખા હોય તેની ચિકિત્સા	૫૫૨
શૂળવાળા પતનું રીપય	"	સામ વાયુ રાને નિરામ વાયુની ચિકિત્સા	"
પતમાં એબરાનો પ્રયોગ	૫૪૯	વાયુના સેગોની ચિકિત્સા કયારે કરવી?	"
જૂના પતના ઉપાય ચિકિત્સા	"	પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય	"
પતમાં ભાલ ચિકિત્સા	"	કફથી રોકાયેલા વાયુના ઉપાય	"
ચેતવાના/તેલ	૫૪૯	કફપિત્તથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
(પિડતેલ)	"	લોહીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	૫૫૩
(સેક, છાટનું, રઘુ)	"	માસથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
સ્નેહ, આંચકી, શૂળ રાત નાડવાળા પતમાં	"	ચરબીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
સેકના ઔષધ	"	હાટકું, મનજ અને વીંધથી રોકાયેલા	
પતમાં દાઢ માટે રેડવાના ઔષધ	"	વાયુની ચિકિત્સા	"
પતમાં દાઢ, પીડા રાતે કટાવાનો ઉપાય	"	અન્નથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
પતમાં રતવા અને સોજા માટે લેવ	૫૫૦	મૂત્રથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
પતમાં શૂળ મગરે એવું પોટીસ	"	ગાંધી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
પતમાં સ્નેહ, તેલ વગેરે માટે પોટીસ—લેવ	"	બધા સ્થાનમાં રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
વાયુના/પતમાં શૂળ માટે લેવ	"	બધી ધાનુથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા	"
અભાગ	"	રોકાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા	"
સેક, અભાગ	"	ઉપસંહાર	"
કફના પતમાં શૂળ માટે લેવ	"	પ્રાણ વગેર વાયુઓનું અનુલોમન	૫૫૪
વાયુ અને કફના ભે ૥ પતમાં શૂળ માટે લેવ	"	બાકીના વાયુના આવરણોમાં લસણનો પ્રયોગ	"
અને સેક	"	પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય	"
ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા	૫૫૧	લોહીથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય	"
ગંભીર પતની ચિકિત્સા	"	ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપદેશ	"
	"	ઔષધના ૫૫૧ થી શરૂ	"

કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો—વમનકલ્પ

મદનકાપ

વમન માટે મીઠકા અને વિરેચન માટે	
નસોતર ઉત્તમ હોવાનું મારવ	૫૫૫
મીઠકાનું ચૂર્ણ પીવાનો વિધિ	"
કફવર, તરેખમ, જોત્રો, અનિદ્રિયા	"
કયાં મુખી ઊંચીરને આવરી?	૫૫૬

તાવ, અગ્નિ, શુક્રયુક કરનું ઝોળી, અર્બુદ,	
ઉ રહે ૧ માટે ઊંચીરને આવવાનું ઔષધ	૫૫૬
પિત્ત કફના સ્થાનમાં અર્બુદ હોય	"
નાર ઊંચીરને કંપરવાનું ઔષધ	"
૬-૧માં દાઢ અને નરિયોમાં રતપિત્ત	"
માટે મીઠકા પીવાની રીત	"
કફથી જની ઊંચીરને પ્રસે અને તમકાવાત	"
માટે મીઠકા પીવાની રીત	"

વિષય	પૃષ્ઠ
મહાગ્નિ અને સુકાતા થરીર માટે વમન ઔષધિ પાપક	
મીઠાના મીઠાનો અવલેહ અને ક્વાથ	"
અતિ સતર્પણથી થયેલા રાગો માટે વમન ઔષધિ પાપક	"
ઊંઘવાની કરવા માટે સૂંધવાની દવા	"

જીમૂતકલ્પ

તાવ, દમ ઉરસ, હેડકી વગેરેમાં	૧૧૭
કૂકડવેલનો પ્રયોગ	
કફના અરુચિ, ઉપરસ, પાડુ અને	
લઘુ માટે કૂકડવેલનો પ્રયોગ	"
કઠ્ઠી દૂધી ધિસોડી વગેરેના ઉપયોગ	"
વાતપિત્તની પીડા અને કફપિત્તના તાવ	"
માટે કૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ	"
પિત્તના, કફવાતના કે કફના તાવ માટે	૧૧૮
કૂકડવેલનો પ્રયોગ	

ઈશ્વાકુકલ્પ

ઈશ્વાકુ (કઠ્ઠી દૂધી) અને	૧૧૮
માટે ઉત્તમ વમન ઔષધિ છે?	
પિત્તકફજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તો વમન	
માટે કઠ્ઠી દૂધી શી રીતે વાપરવી?	"
કફની ઉપરસ અને દમવાળાના વમન	"
માટે કઠ્ઠી દૂધીના ઉપયોગ	"
પાંડુ કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે ઉપયોગ	"
ઝેર, જોગો, ઉદરરોગ રસોડી,	"
ગુમડાં અને હાથીપગ માટે ઉપયોગ	"
કફજ્વર, ઉપરસ ગળાના રોગ અને	"
અરુચિ માટે ઉપયોગ	"
નોતો તથા જૂના તાવ માટે વમન ઔષધિ	"
વમન માટે કઠ્ઠી દૂધીની સૂંધવાની દવા	૧૧૯

ધામ્પાર્જનકલ્પ

કાવા નુરિયાનો ઊંઘવાની કરાવવી?	૧૨૦
ઉપરસ અને તદ્દર્શમાં દાઢ માટે અવલેહ	"
પિત્તવાજા અને પિત્તની જરમીયાશ કફ	"
માટે નુરિયાનો ઉપયોગ	"
ઝેર કાઢવા માટે ઉપયોગ—કાવા નુરિયાનો	"
મનના રોગ માટે કઠ્ઠી દૂધીના ઉપયોગ	"

ચેતુ (કઠ્ઠી નવકુ)નો કલ્પ

જૂના કુષ્ઠ, પાંડુ બચાવ, તોચે, જર વગર	૧૨૧
માટે ઉપયોગ	"
વમન માટે કાવા તથા તાવે મીઠાવાત	૧૨૦
કા	

વિષય	પૃષ્ઠ
કુટજ (ઈન્ડ્રજ)નો કલ્પ	
ઈન્ડ્રજવર્ષી કોને ઊંઘવાની કરાવવી?	૧૨૦
વમન માટે ઈન્ડ્રજ શી રીતે પાવા?	"
(કલ્પ માત્ર ટિપ્પણુવન)	"

આધ્યાય ૨ જો : વિરચનકલ્પ

નસોતરનો કલ્પ

નસોતરના ગુલ	૧૨૦
નસોતરના શાગ	૧૨૧
નસોતરની જાતો રાત્રી નસોતરના ગુલ	"
કાશ નસોતરના ગુલ	"
૨૧ માટે નસોતરનું ચૂર્ણ કરવાની રીત	"
રાગ પ્રમાણ તે કયા ઔષધ સાથે પીવું?	"
૬૫ થી ૬૫૦૬ કર એવો નસોતરનો અવલેહ	"
સનિપાતજ્વર, સ્તંભ તરસ અને	૧૨૨
લાઘ્યા વિરચન	
નસોતરનો પુષ્પાક	"
૧૫ દાઢના રોગ, મંદ અગ્નિ અને મુકુમાર	
મામનો માટે વિરચન	"
જોગો બચાવ ઉદરરોગ વગેરે માટે વિરચન	"
કુષ્ઠ ઉરસ કમ્પો, જોગો, પ્રમેદ વગેરે	
માટે વિરચન કલ્પાલક ગુડ	"
મુતકુષ્ઠ, તાવ, ઊંઘવાની, ઉરસ વગેરે માટે	
વિરચન	"
વર્ષાઋતુનું વિરચન	૧૨૩
શરદઋતુનું વિરચન	"
હર્મતમું વિરચન	"
ગ્રીષ્મમું વિરચન	"
બીજી ઋતુમાં અપચત થાય વિરચન	"
લૂખા થતોરવાના માટે વિરચન	"

જરમાજાનો કલ્પ

તાવ, તરસ, ૫૧ વગેરે લાઘ્યા જરમાજા	૧૨૩
ખાજ, વૃદ્ધ ઉત્તમતાની અન મુકુમારન નાખાતો	"
વિરચન નીધાર કરવાની રીત	"
વિરચન કોને કરી રીત અપાવું?	૧૨૪
સાપના ૧૨૫	
કુલ્લ બનાવવાની અને પીવાની રીત	૧૨૬
સોપાનો લેઈ	"
જાગે ૧૨૫	
વિરચન કોને ન અપાવું? માત્ર	૧૨૬

વિષય

પૃષ્ઠ

પ્રમાણ કયા રોગ માટે કરવો? કવો શોર ઉત્તમ કલવાય?

૫૬૫

વિરચન બનાવવાની રાત્રે પીવાની રીત શખવેલનો અને સાથેરનો ક પ

બનાવવાની રીત કયા રોગમા કેવી રીત આપવું?

૧૮૫

નેપાળાનો અને ઉદરકનીનો કલ્પ

૫૬૮

૭ મૂળ લે? રોના ગુણ

વિરચન નેપાળ કરવાની રીત

નેપાળાથી રાત્રે ઉદરકનીથી સિદ્ધ કરવો સ્નેહ

વિ રાત્રેના મુખ્ય રોગમા

૫૬૯

ઉગ્રનો વિરચનકલ્પ

જીવાનની ન નો રોગી વધાર કરવાના ઉપાય ૫ ૬

વિ રાત્રેના ન પુખ્ત ૫ ૭

અધ્યાય ૩ જો: વમન અને વિરેચનના ઉપદ્રવોના ઉપાય

ઊંઘના ઉપદ્રવના ઉપાય ૫ ૭

૫૧ ઉપદ્રવના ઉપાય ૫૬૮

૫૨ રોગીના ઉપદ્રવના કલ્પ છે? ૫૬૮

૫૩ ૫ થી ૮૫ના ઉપદ્રવના ઉપાય માન ઉપાય ૫૬૮

૫૪ વિ રાત્રે ૨ ન ન નો ઉપાય ૫૬૮

૫૫ વિ રાત્રે ન નિરાગના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૫૬ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૫૭ વિ રાત્રે ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૫૮ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૫૯ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૦ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૧ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૨ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૩ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૪ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૫ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૬ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૭ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

૬૮ ૫૧ ૫૨ના ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૬૮

અધ્યાય ૪ થો : બસ્તિકલ્પ

પ્રકૃતિ પ્રમાણે રાપવા યોગ્ય બસ્તિ ૫૭૧

વાયુના રોગ માટે નિષ્ક્રબસ્તિ ૫૭૨

નિષ્ક્રબસ્તિ " "

ટીપન ૨ ને લેખનબસ્તિ " "

પિત્તરોગ ઉપર બસ્તિ ૫૭૩

દાહ ૨ નિસાર, લોહીવા વગેરે રાત્રે બધા પિત્તના રોગો માટે બસ્તિ

કફના રોગો મદ રાગિન, રારવિ રો માટે બસ્તિ

સુકુમારને યોગ્ય પ્રસૂત નિષ્ક્રબસ્તિઓ

વાયુ મટે રોવી સુકુમાર બસ્તિરો ૫૭૪

સુકુમાર પાતિકત બસ્તિ

ગાત્ર ન ઊંચરો હાથ તથા રાનાહ માટે સુકુમાર બસ્તિ

વિપયશક્તિ વધાર રોવી સુકુમાર બસ્તિ

સિદ્ધ બસ્તિઓ

મ નૈવેદિક નિષ્ક્રબસ્તિ ૫૭૫

રાપન રાત્રે નિષ્ક્રબ માટે સિદ્ધ બસ્તિ

ચાપનબસ્તિ " "

યુ તગ્યબસ્તિ " "

લપ ગમ્મિત " "

દાહ ૨ સિદ્ધબસ્તિ " "

ગરૂનબસ્તિ " "

૧૫૧ ૧૫૨ બસ્તિ " "

વાયુ મટે રોવી બસ્તિ ૫૭૬

લી ૧ વધારનારી બસ્તિ

વજીરબસ્તિ

વાયુકલ્પ બસ્તિરાગાનું મોખન ૫૭૭

સ્નેહબસ્તિ

૫૭૮ ન યાગ્યો ૫૮ રોવી સ્નેહબસ્તિ ૫૭૭

૫૭૯ ન યાગ્યો ૫૮ રોવી સ્નેહબસ્તિઓ

વાયુનાયક સ્નેહબસ્તિરો

૫૮૦ ન યાગ્યો ૫૮ રોવી સ્નેહબસ્તિ

૫૮૧ ન યાગ્યો ૫૮ રોવી સ્નેહબસ્તિ

અધ્યાય ૫ મો : અસ્તિતા ઉપદ્રવના ઉપાય

નિરૂપસ્તિતા ઉપદ્રવના ઉપાય

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે? ૫૭૮
અસ્તિ વડે ઉબજેલા દોષને બહાર કાઢવાના ઉપાય ૫૮૦

બહુ દોષવાળા રાને લુખા કોઠાવાળાને અસ્તિ રાપવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય "

અસ્તિ કેમ આપાય તો ઉપદ્રવ થાય? ઉપાય ૫૮૧

અસ્તિના અનિષેધાના કારણુ, લક્ષણુ, ઉપાય ૫૮૧

અતિ ક્ષારવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊની, ખારી અસ્તિના ઉપદ્રવો ઉપાય "

સ્નેહઅસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

અસ્તિનો સ્નેહ વાયુથી શેકવાના કારણુ, ૫૮૨

લક્ષણુ અને ઉપાય

પિત્તથી શેકાચો લોષ તેના લક્ષણુ રાને ઉપાય "

કફથી શેકાચો લોષ તેના લક્ષણુ રાને ઉપાય. ૫૮૩

અન્નથી શેકાચ તેના લક્ષણુ રાને ઉપાય "

આગ્રથી શેકાચેલાના લક્ષણુ રાને ઉપાય "

ભૂખાને, સૂજેલી ગુદાવાળાને રાને ફકત પેષા ન પીધી લોષ તેના ઉપદ્રવ ઉપાય "

કાચા સ્નેહની અસ્તિના ઉપદ્રવ ઉપાય "

અસ્તિમાનો વાયુ ગુદામાં નવાથી ઘસેલા ઉપદ્રવ ઉપાય "

અસ્તિ ગુદામાં ખોસવામાં કરેલી ઉતાળથી કે અસ્તિ ઊછળવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય ૫૮૪

અસ્તિ અધવચ દૂટી નવાથી થતા ઉપદ્રવ ઉપાય "

અસ્તિને બહુ દાબવાથી ઉપદ્રવ ઉપાય "

શુદ્ધિ કરેલાની તથા તીક્ષ્ણ સચીરવાળાની સંભાળ ૫૮૫

શોષન કરેલાને કયા રસ આપવા? "

શોષન કરેલાને પ્રકૃતિમા અગ્રણ્યતાના ઉપાય ૫૮૫

પ્રકૃતિમા રાગનો લોવાનું લક્ષણ

અધ્યાય ૬ મો : દ્રવ્યકેદવ

ઉત્તમ ઔષધિનું લક્ષણુ ૫૮૫

ઔષધ કેનું તોડી લાવવું? કેવી રીતે રાખવું? "

કેટલા વખતમાં વાપરવું "

કૂધ, છાણુ, મૂત્ર, ધાતુ, પીણ, ઘી, ખરી વજેરે કેવા પ્રાણીના લાવવા? "

કયા રસવાળા દ્રવ્યોના કવાય, સ્વરસ કક ૫૮૬

વજેરે બની શકે? ૫૮૬

સ્વરસ વજેરે બનાવવાની રીત ૫૮૬

સ્વરસ કાઢવાની રીત ૫૮૬

કક રાને ચૂર્ણ બનાવવાની રીત ૫૮૬

કવાય બનાવવાની રીત ૫૮૬

ચીત (હીમ) બનાવવાની રીત ૫૮૬

ફાટ બનાવવાની રીત ૫૮૬

સ્વરસ વજેરે કેટલું આપવું તેનું માપ ૫૮૭

સ્વરસનું મધ્યમ માપ ૫૮૭

કકનું મધ્યમ માપ ૫૮૭

ચૂર્ણ (કવાય)નું મધ્યમ માપ ૫૮૭

ચીત (હીમ)નું મધ્યમ માપ ૫૮૭

ફાટનું મધ્યમ માપ ૫૮૭

ધી, તેજ વજેરે સ્નેહ પાકવાની સામાન્ય રીત ૫૮૭

સ્નેહ, કક અને દ્રવનું પ્રમાણ ૫૮૭

સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિરે યોગ્યનો મત ૫૮૭

સ્નેહ સિદ્ધ થયો હોવાનું લક્ષણ ૫૮૮

લેપ તેજાર લખનું લક્ષણ ૫૮૮

ધાતના પ્રકાર, લક્ષણ, અતર અને ઉપયોગ ૫૮૮

પરિમાલ (તોડ, વગળ)ની સંજ્ઞાના અર્થ ૫૮૮

લોનું દ્રવ્ય કેટલું લેવું? ૫૮૮

મૂનું પ્રમાણ વાપરવું? ૫૮૮

દ્રવ્યનું પ્રમાણ ૫૮૮

દવામાં વનસ્પતિનું મૂનું અને વાપરવું? ૫૮૮

તોડ, વગળની બીજ સંજ્ઞાઓના અર્થ ૫૮૮

પરવતભેદ દ્રવ્ય વિશેષ ૫૮૮

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય ૧ મો : બાળકના ઉપચાર

બાળક નાનો કે તરત મું કરવું? ૫૮૯

મત્ર ૫૮૯

નાખે સી રીતે કાપવો? પછી મું કરવું? ૫૮૯

ચાંદુ ૫૮૯

જનકર્મ સંસ્કાર ૫૮૯

ધાતવ કયા ૨૮૧૨ મો? ૫૮૯

પેસા તવ-તાર વિગત મનાને મું થટાવું? ૫૮૯

માનું ધાતવ રીતે અચારે ધાર પેરી રાખવી? ૫૮૯

ધાતવ દાથી નય પદને દાથી બને? ૫૮૯

કેરી સોને ૫૮૧ રી બનાવે તા દા ૫૮૯

ધાતવને નયારે કેટલું દૂધ પડવું? ૫૮૯

વિષય	પૃષ્ઠ
નગાએ રાતે જાગતા રહેવું	૫૯૨
જીભ અને નામ પાડવું?	૫૯૩
પથારી અને ઓધોડા	"
રાતસોનો નાથ કરે એવો ધૂપ	"
બાળકને થું થું પહેરાવવું?	"
કાન ક્યારે અને કેવી રીતે વધવા?	"
આડુઅવળું ન વધાવ તેની કાજી	૫૯૪
ઉપરના રોગો થાય તો થું કરવું	"
ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે છેડાવવું?	"
ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવાના લાડુ	"
નગાકના સગમા કેવા ઉપવાર કરવા	"
બાળકન પાવાનું ધી	૫૯૫
આશા ધી	"
સારસ્વત ધી	"
થરીર વગેરે બાધનારા ચાર ચોગ	"
વાથા શુદ્ધ કરવાનો ઉપાય	"
અધ્યાય ૨ જો : બાળકના રોગના ઉપાય	"

બાળકોનું વર્ગીકરણ રોગનું કારણ	૫૯૫
શુદ્ધ દૂધ(ધાવણનું લગણું)	૫૯૬
વાયુથી બગડેલા દૂધ(ધાવણ)નું લક્ષણ	"
પિત્તથી બગડેલા દૂધ(ધાવણ)નું લક્ષણ	"
કફથી બગડેલા દૂધ(ધાવણ)નું લક્ષણ	"
મે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા દૂધનું લક્ષણ	"
કમું અને શુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?	"
કવી પીડા થાત છે તે સમજવાની રીત	"
પીડા કયા થાય છે તે સમજવાની રીત	"
ઉપાય કોને કરવા?	"
વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	"
પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	૫૯૭
કફથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય	"
ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતો સીસાવરસ રોગ	"
સીસાવરસનો ઉપાય	"
બગડેલું ધાવણ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધ	૫૯૮
બાળકને દાંત આવે ત્યારે કયા રોગ થાય?	"
દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા થું કરવું?	"
બાળકને દવા મોટા જેવી પણ થોડી આપવી	"
કયા બાળકને ક્યારે જિવટી કરાવવી?	"
બાળકને કઈ કિંચા કરી શકાય?	"
ધાવણના દોષ સુધારનારા ઉત્તમ ઔષધો	"
દાંત આવના દુખ ન થાય તેના ઉપાય	"
દાંત આવનાં લોકો રોગના ઉપાય	૫૯૯

વિષય	પૃષ્ઠ
બાળક સુકાવાનું કારણ રાતે તેના ઉપાય	૫૯૯
ઓતેને શુદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ધી	"
થરીર સુકાવું હોય તેના ઉપાય	૬૦૦
વાથાદિ તેલ (રક્ષાધન તેલ)	"
ઉપરના, તાવ અને જિવટીના રોગના ઉપાય	"
ધાવણની જિવટીના ઉપાય	"
જિવટી મટાડવાનો ઉપાય	"
તાલુકટક (ગળું પડવું)	૬૦૧
તાલુકટકના ઉપાય	"
અંધિપૂતન રોગ એના બીજા નામ	"
અંધિપૂતનના ઉપાય	"
માટી ખાધાથી થતા રોગોના ઉપાય	૬૦૨
ધાવણ બાળકને હવા પાવાની બીજી રીત	"

અધ્યાય ૩ જો : બાળકોને થતી ગ્રહોની પીડાના ઉપાય

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ	૬૦૨
ગ્રહોના નામ	"
ગ્રહોના વજગાડનું પૂર્વકૃપ	"
ગ્રહોના વજગાડનું સામાન્ય લક્ષણ	"
સ્કંદ વજગરો યાવાના લક્ષણ	"
વિશાખના વજગાડ અથવા સ્કંદાપસ્માર	૬૦૩
મૃગ(નેગમેષ)ના વજગાડના લક્ષણ	"
શ્રવણના વજગાડના લક્ષણ	"
પિતૃના વજગાડના લક્ષણ	"
ચક્રનીના વજગાડના લક્ષણ	"
પૂત્રના વજગાડના લક્ષણ	"
ચીતપૂત્રના વજગાડના લક્ષણ	૬૦૪
અપ્સરના વજગાડના લક્ષણ	"
મુખર્ગીના વજગાડના લક્ષણ	"
રેવતીના વજગાડના લક્ષણ	"
શુક્ર રેવતીના વજગાડના લક્ષણ	"
ગ્રહોના વજગાડ અનાધ્ય લોકોના લક્ષણ	"
શુક્ર રેવતીનું અસાધ્ય લગ્ન	"
ગ્રહોના વજગાડના કારણ	"
હિસાની ઇચ્છાવાથા ગ્રહના વજગાડના લક્ષણ	"
સી નાથે આનંદ બિગલવાની ઇચ્છાવાથા	"
ગ્રહના વજગાડના લગ્ન	૬૦૫
પૂજની ઇચ્છાવાથા ગ્રહની પીડાના લગ્ન	"
એ ત્રણ ઇચ્છાવાથા ગ્રહોના વજગાડના ઉપાય	"
સાથે ગ્રહોના વજગાડનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
બધા ગ્રંથોના વળગાડમાથી છૂટવાનો ધૂપ	૬૦૬
બધા ભૂત અને વિષમજ્વરનો ધૂપ	"
અધ્યાય ૪ થો : ભૂતવિજ્ઞાન	
ભૂતના વળગાડનું લક્ષણ	૬૦૭
કયું ભૂત વળગ્યું છે તેની પરખ	"
ભૂતનો વળગાડનું કારણ	"
છિદ્ર એટલે શું?	"
કયું ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે?	"
દેવના વળગાડનું લક્ષણ	"
દાનવ (દેવ) વળગ્યાના લક્ષણ	૬૦૮
ગર્ધવ વળગ્યાના લક્ષણ	"
ગાપના વળગાડના લક્ષણ	"
યક્ષના વળગાડના લક્ષણ	"
બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડના લક્ષણ	"
ચક્ષસના વળગાડના લક્ષણ	"
વિશાચના વળગાડના લક્ષણ	૬૦૯
પ્રેતના વળગાડના લક્ષણ	"
કૂખાડના વળગાડના લક્ષણ	"
નિશાબના વળગાડના લક્ષણ	"
ઓહિરણના વળગાડના લક્ષણ	"
વેતાવના વળગાડના લક્ષણ	"
પિતૃના વળગાડના લક્ષણ	"
અસાધ્ય વળગાડના લક્ષણ	૬૧૦

અધ્યાય ૫ મો : ભૂતનો વળગાડ

મટાડવાનો ઉપાય

અહિકક ભૂતનો ઉપાય	૬૧૦
ગ્રંથોના વળગાડ મટાડવાના ઉપાય	"
નિહાર્થક ધી	૬૧૧
ભૂતરાવ ધી	"
મહાભૂતરાવ ધી	૬૧૨
બલિદાનનો સામાન્ય વિધિ	"
બલિદાનનો વિશેષ વિધિ	બલિદાનની જગ્યા
દેવોના વળગાડનો ઉપાય	"
દેવોના વળગાડનો ઉપાય	૬૧૩
નાગના વળગાડનો ઉપાય	"
યક્ષના વળગાડનો ઉપાય	"
બ્રહ્મરાક્ષસના વળગાડનો ઉપાય	"
ચક્ષસના વળગાડનો ઉપાય	"
વિશાચના વળગાડનો ઉપાય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
દેવ, ઋષિ, પિતૃ અને ગર્ધવના વળગાડનો વિચાર	૬૧૪
ગ્રંથોને ઉશ્કેરવા નહિ	"
અધ્યાય ૬ થો : ગાંડપણના ઉપાય	
ગાંડપણની સખ્યા	૬૧૪
ગાંડપણ	"
ગાંડપણના કારણ, સપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ	"
વાયુના ગાંડપણના લક્ષણ	૬૧૫
પિત્તના ગાંડપણના લક્ષણ	"
કફના ગાંડપણના લક્ષણ	"
ત્રિદોષનું ગાંડપણ	"
મનની પીડાથી થયેલા ગાંડપણના લક્ષણ	"
ઝેરના ગાંડપણના લક્ષણ	૬૧૬
વાયુના ગાંડપણમા પડેલા શુ કરવું	"
કફના અને પિત્તના ગાંડપણમા પડેલા શુ કરવું?	"
છતા ન મટે તે શુ કરવું	"
બ્રાહ્મીધૂત	"
કન્થાકધૂત	"
મહાકલ્યાણક ધૂત	૬૧૭
મહાપૈશાચકધૂત	"
નરય, અજન, લેપ, ધૂપ, ધૂમપાન વગેરે	"
દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર	૬૧૮
ગાંડપણમા વળગાડના ઉપાય	"
ગાંડપણ કાન ન આવે?	૬૧૯
ગાંડપણ મરણુ હાવાના લક્ષણ	"

અધ્યાય ૭ મો : વાઈના ઉપાય

વાઈના અર્થ, સપ્રાપ્તિ, લક્ષણ	૬૧૯
વાઈના પ્રકાર	"
વાઈનું પૂર્વરૂપ	"
વાયુની વાઈના લક્ષણ	૬૨૦
પિત્તની વાઈના લક્ષણ	"
કફની વાઈના લક્ષણ	"
ત્રિદોષની વાઈ	"
પહેલું શું કરવું?	"
કોને કયા સમયન વોગે આપવા?	"
સહમન વોગે	"
મહાપચગ્ન ધી	"
વાઈમા નરય	૬૨૧
ધૂપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સ્થાપનો તથા દરદીની સંભાળ	૬૨૨
વાઈ વળી ગયા પછી શું કરવું?	"
અધ્યાય ૮ મો : આંખનાં ચોપચાનાં રોગો વિષે જ્ઞાન	
આખના રોગોનું કારણ અને સામાન્ય સપ્રાપ્તિ	૬૨૨
ચોપચાના તથા પાપણના રોગો	
કૃચ્છ્રેન્મીવ	૬૨૨
નિમેષ (આંખો પાપટાવવી)	"
વાતહત	૬૨૩
કુબી (ખીલ)	"
પિત્તોન્નિકલ્પ	"
પક્ષ્મયાત	"
પોષકી	"
કફોન્નિકલ્પ	"
લગણ	"
ઉન્સંગ	"
રક્તોન્નિકલ્પ	"
ચોપચાનાં અર્શ	"
અંજનનામિકા (આંજણી)	"
અસવર્ત્ત	"
ઉન્નિકલ્પવર્ત્ત	૬૨૪
શ્યાવવર્ત્ત	"
શિલ્પવર્ત્ત	"
શિકતાવર્ત્ત	"
કર્દમવર્ત્ત	"
બહુલ	"
કુકૂલ્ક	"
પક્ષ્મોપરોધ (પરવાળા)	"
અલ્પ (નાસુર)	"
ચોપચાનું અર્જુદ	"
સાધ્યાસાધ્ય વિચાર	"
અધ્યાય ૯ મો : ચોપચાનાં રોગનાં ઉપાય	
કૃચ્છ્રેન્મીવનો ઉપાય	૬૨૫
કુબી (ખીલ)નો ઉપાય	"
ચોપચું ખોતરવાની રીત	"
ચોપચું બરાબર ખોતરાયું હોવાનું લક્ષણ	"
નહિ તે ઉપાય	૬૨૬
વધારે પડેલું ખોતરાયું હોવાનાં લક્ષણ અને ઉપાય	

વિષય	પૃષ્ઠ
અતિલેખનના ઉપાય	૬૨૬
ફોડવાની રીત	"
પિત્તોન્નિકલ્પ અને રક્તોન્નિકલ્પનો ઉપાય	"
પક્ષ્મયાતના ઉપાય	"
પોષકીના ઉપાય	૬૨૭
કફોન્નિકલ્પ રોગના ઉપાય	"
લગણના ઉપાય	"
(ઉન્સંગ અને) આંજણીનો ઉપાય	"
કુકૂલ્કનો ઉપાય	"
બાષ્કોની ચિકિત્સાનો સામાન્ય નિયમ	"
કયા બાળકને કયા દ્રવ્યથી ઊલટીઓ કરાવવી?	"
કુકૂલ્ક (ચાલુ)	૬૨૮
પક્ષ્મોપરોધના ઉપાય	"
અધ્યાય ૧૦ મો : આંખના સંધિ-ભાગના, ઘોળા અને ઠાળા ઠોળાના રોગોનું જ્ઞાન સમિશ્રિ	
જલાસ્રવ	૬૨૯
કફાસ્રવ	"
ઉપનાહ	"
રક્તાસ્રવ	"
પર્વણી	"
પૂષાસ્રવ	"
પૂષાલસ	"
અલ્પજી	"
કૃમિગ્ર મિ	"
સાધ્યાસાધ્ય	"
ધોળા ઝોળાના રોગ	
શુક્રિતકા	૬૨૯
શુક્રધર્મ (ધોળી લેલ)	૬૩૦
બલાસગ્રહિત	"
પિટક	"
મિથોન્પાત	"
સિરાહર્ષ	"
સિરાજીવ	"
શોષિતાર્મ	"
અર્જુન	"
પક્ષ્મધર્મ	"
સ્નાયુધર્મ	"
અધિધર્મ	"
તિરાપિટિકા	"

વિષય	પૃષ્ઠ	અધ્યાય ૧૨ મો : દષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન	
ચોખ્ખા ડોળાના રોગ વિષે સાધ્યાસાધ્ય વિચાર	૬૩૦	તિમિર રોગ	૬૩૭
કાળા ડોળાના રોગ		કાચરાગ	"
જાતયુક (ફૂલું)	૬૩૧	લિંગનાથ (ચોતિયો)	"
શુદ્ધ યુક (શુદ્ધ ફૂલું)	"	વાયુના તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
અજ્ઞા	"	ગભીર	૬૩૮
સિરાયુક	"	પિત્તના તિમિર અને કાચના લક્ષણ	"
અભિપાકાન્ય	"	પિત્તના લિંગનાથના અને હ્રસ્વ દષ્ટિના લક્ષણ	"
અસાધ્ય યુકના લક્ષણ	"	પિત્તવિદગ્ધા દષ્ટિના લક્ષણ	"
અધ્યાય ૧૧ મો : આંખના સંધિભાગ- ના, ઘોળા અને કાળા ડોળાના રોગના ઉપાય		કફના તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
ઉપનાડનો ઉપાય	૬૩૨	લોલીથી થતા તિમિર, કાચ અને લિંગનાથના લક્ષણ	"
પર્વણનો ઉપાય	"	જે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર વગેરે રોગ	૬૩૯
પૂષ્પાવસનો ઉપાય	"	નકુલાય	"
કૃમિગ્રથિનો ઉપાય	"	દોષાય (સ્તાપિજાપણ)	"
યુક્તિકાનો ઉપાય	"	સ્તાપિજો દહાડે કેમ ભેઈ થકે છે?	"
બલાસગ્રાથિત અને પિષ્ટકનો ઉપાય	"	ઉષ્ણવિદગ્ધા દૃષ્ટિ	"
આખના રોગ અને ખણ્ણનો ઉપાય	"	અભવવિદગ્ધા (વિદગ્ધાખ્યા) દૃષ્ટિ	"
સિરાન્યાત, -સિરોદર્પ, સિરાજલ અને અર્જુનનો ઉપાય	"	ધૂમરોગ	"
પાચે જાતના અર્ધ(વેલ)ના ઉપાય	૬૩૩	ઔપસનિક (આગાનુક) લિંગનાથ	"
વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા	"	સાધ્યાસાધ્ય	"
તિમિર, ફૂલું વગેરે મટાડનાર અજ્ઞ	૬૩૪	અધ્યાય ૧૩ મો : તિમિરરોગના ઉપાય	
ત્રણ ઉત્તમ લેખન અજ્ઞનો	"	તિમિરગતના ઉપાય કરવાનું કારણ	૬૪૦
સિરાજલ અને પિટિકાનો ઉપાય	"	તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય	"
ફૂલાંના ઉપાય	"	પગેલાઈ થી	"
જાતયુકના ઉપાય	"	ત્રિકૂળા થી	૬૪૧
વર્તિ	"	મહાત્રિકૂળા થી	"
દત્તવર્તિ	"	અરૂંડ જેવી આંખ કરવાનો ઉપાય	"
બધા ફૂલાંનો ઉપાય	૬૩૫	તિમિરગતના ઉપાય (ચાતુ)	"
ખાણવાના ફૂલાંનો ઉપાય	"	ચૂર્ણાજન	"
શુદ્ધ યુકનો ઉપાય	"	ભાસ્કરચૂર્ણ	૬૪૨
મલાનીલા જોતો	"	દુષ્પ્રયોગ	૬૪૩
સ્થિર અને ધનફૂલાંનો ઉપાય	"	અપ્રતિસાર અંજન	"
શુદ્ધ યુકના ઉપાય (ચાતુ)	"	વૈદ્યમાનિક લેન	૬૪૪
ઉપરાઈ આવેલા ફૂલાંનું નાશકારક અજ્ઞ	૬૩૬	વાયુના તિમિરગતના ઉપાય	"
સિરાયુકના ઉપાય	"	પ્રત્યજ્ઞ	૬૪૫
સિરાયુક અને અજ્ઞામાં શસ્ત્રક્રિયા	"	રૂઝેખનું નર્પણ	"
વાપ અને અત્યાપ ફૂલાં માટે અજ્ઞ	"	પિત્તના તિમિરગત	"
અજ્ઞાનો ઉપાય	"	કફના તિમિરગતના ઉપાય	૬૪૬
ફૂલાં માટે ઘી	"	ત્રિપલા વર્તિ	"
	"	કેકિકા વર્તિ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
ચોહીથી થતા નિમિરરાગના ઉપાય	૬૪૮
ત્રિદોષ અને ત્રિદોષના નિમિરના ઉપાય	"
કાચરાના ઉપાય	૬૪૭
ત્રિદોષના નકુલાર્થ રાગના ઉપાય	
ગાંધનાના ઉપાય	
ધૂમર અશ્વત્થિદગ્ધા વગરના ઉપાય	૬૪૮
કાની કાની રામે નિમિરશેગી જેવું દવાય ?	
આખની સભાગ રાખવાનું કારણ	
આખની સભાગ રાખવાના ઉપાય	
અધ્યાય ૧૪ મો મોતિયાના ઉપાય	
કયા માનિયા લોધવા (ઉતારવા) ?	૬૪૮
પાકવો માનિયા બરા ઉતારવાનું કારણ	
મૂંઠા માનિયાના રગ	

૭ ઉપદ્રવા

ગાવડી ફાટિ	
લાડ ફાટિ	૬૪૮
ગુજમતી ફાટિ	
કિન્નાયુકા ફાટિ	
બાકો ફાટિ	
છતકી ફાટિ	
કામ માનિયા ન ઉતારવા ?	
માનિયા ઉતારવાનો રીત	
વહિ બગન લોસાડી વાવાના લખા	
વહિ લોસા પછો થું કેડું	
માનિયા ઉતારી પછીની પરજ	૬૪૭
પજ ન પાગવારી થતા ઉપદ્રવ	
પો. અને રનાથ મગ વાના ઉપાય	
રત આયા પાછી આખમા આવવાનો ત્વા	૬૪૨
રિજગન	

અધ્યાય ૧૫ મો. આખી આખના રોગોનું જ્ઞાન

અભિખ (આખ આવરી)

વાજના અભિખાંદ	
વાજના અપિમથના કામ અને લક્ષ્ય	૬૪૨
બનામિથના કામ અને લક્ષ્ય	૬૪૩
અન્નાચાનનો કામ અને લક્ષ્ય	"
વાનપથના લક્ષ્ય	"
પિનામિથના લક્ષ્ય	"
પિનામિથના લક્ષ્ય	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કફના અભિખદના લક્ષ્ય	૬૪૩
કફાપિમથના લક્ષ્ય	"
રક્તાભિખદના લક્ષ્ય	"
રક્તાપિમથના લક્ષ્ય	"
બાસ ર પિમથના ક્રૂકમા લક્ષ્ય	૬૪૪
શુષ્કાભિપાકના લક્ષ્ય	"
સચાફ રાક્ષિપાકના લક્ષ્ય	"
અન્નપ્રસાદ અભિપાકના તથા અભિપાકાન્યથના લક્ષ્ય	"
અન્નાપિતના કારણ સાપ્રાપ્તિ લક્ષ્ય	"
સાધ્ય-અસાધ્ય	"
પા. રિકિરસાનું પરિણામ	"

અધ્યાય ૧૬ મો. આખી આખના રોગોનો ઉપાય

અભિખદના પૂર્વરૂપમા કરવાના ઉપાય	૬૪૫
દોષ વગર મટારવાના લખ	
દોષ પ્રમાણના લખ	
પાયુપત્તાગ	૬૪૭
શુષ્કાભિપાકના ઉપાય	
સચાફ અને અ પચાફ અભિપાકના ઉપાય	"
સંધાવ અંજના	૬૪૮
સંધાવ અંજન આજના પછી	
અન્નાપિત રાગના ઉપાય	
પિત્તરાગ	૬૪૯
પિત્તરાગની ચિકિત્સા	"
રોગ માનું પચાપચ	૬૬૦

અધ્યાય ૧૭ મો. કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન

કર્મયુત

વાયુથી થતા કાનના નામકાના કારણ	
સાપ્રાપ્તિ લક્ષ્ય	૬૬૧
પિત્તથી થતા કાનના નામકાના લક્ષ્ય	"
કફથી થતા કાનના નામકાના લક્ષ્ય	"
લાઠીના પ્રકાપથી થતા કાનના નામકાના લક્ષ્ય	"
બાસ દાણાથી થતા કાનના નામકાના લક્ષ્ય	"
મદના	"
બાપિય (નડેયથ)	"
પ્રતિના	"
મ્મકફ મ્મકફ	૬૬૨
પુનિમ્મ	"
કૃમિકર્મક	"
મ્મકફ	"

વિષય

કર્ણાંશી, કર્ણાંનુદ
કુચિકર્ણ
કર્ણપિચ્છલી
વિનારિકા
પાલીશોષ
નત્રિકા
પરિષોટ
ઉત્પાત
ઉન્મથ (અથવા ગદ્ગિર)
દુન્નવર્ધન
લેલી (લેલ)

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોનો ઉપાય

વાયુના કર્ણશૂળના ઉપાય
વાયુના કર્ણશૂળમા પથ્ય
વાયુના કર્ણશૂળમાં અપથ્ય
પિત્તથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
કફથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
બોહોથી થતા કર્ણશૂળના ઉપાય
કર્ણનાદના અને બહેરાશના ઉપાય
ભારનેત્ર
પ્રતિનાદના ઉપાય
કાનમા મેલ હોય તેના ઉપાય
શ્ફુલ્કિષ્ટુ અને કર્ણશિદ્ધના ઉપાય
પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણના ઉપાય
કર્ણવિદ્રવિ
કર્ણનું ભતવિદ્રવિ
કર્ણાંશી, કર્ણાંનુદ
કર્ણવિદારિકા
પાલીશોષ
કાનની બૂટને બંધી કરે એવા સ્નેહ
નત્રિકા
પરિષોટ
ઉત્પાત
ઉન્મથ
કાન બરાબર ન લીધાએ હોય તો ?
પરિલેપિકા (લેલી, લેલ)
કપાલેષા કાન સાધવાની રીત
કાન વધારવાને યોગવાનું હી
કપાઈ ગયેલું નાક બનાવવાનો વિધિ
તાજ કપાલેષા નાકને સાધવાનો વિધિ
લેલ કપાઈ ગયેા હોય તેના વિધિ

પૃષ્ઠ

૬૬૨

"

"

"

"

"

"

૬૬૩

"

"

"

૬૬૩

૬૬૪

"

"

"

"

૬૬૫

"

૬૬૬

"

"

"

"

"

"

"

૬૬૭

"

"

"

૬૬૮

"

"

૬૬૯

અધ્યાય ૧૯ મો : નાકના રોગોનું જ્ઞાન

પ્રતિશયાયના કારણ, સપ્રાપ્તિ ૬૬૯
વાયુના સંજોગમના લક્ષણ " "
પિત્તના સંજોગમના લક્ષણ " "
કફના સંજોગમના લક્ષણ " "
ત્રિદોષના સંજોગમના લક્ષણ " "
રક્તજ સંજોગમના લક્ષણ " "
દુષ્ટ પ્રતિશયાયના લક્ષણ ૬૭૦
પાકી ગયેલા સંજોગમના લક્ષણ " "
ઘણી જ છંકિના કારણ, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ " "
નામિકાશોષ " "
નાનાનાડ " "
ધાણપાક (ના ઘાપાક) " "
નાસાસાવ (નાક દદસવુ-ગળવુ) " "
અપીનલ ૬૭૧
ટીમિ " "
પૂતિનાસ " "
પૂયરકત " "
પુટક (પોટલી) " "
નાકની મસો, નાકનું અંગ " "
સાધ્યાસાધ્ય "

અધ્યાય ૨૦ મો : નાકના રોગોના ઉપાય

નાકના રોગ માટે નામાન્ય ઉપાય ૬૭૧
લ્લોપાદિ ગુટિકા ૬૭૨
પીનસમા ધૂમપાન " "
નાકના રોગ માટે અપથ્ય " "
વાયુના પ્રતિશયાયના ઉપાય " "
પિત્તના અને રક્તના પ્રતિશયાયના ઉપાય " "
કફના સંજોગમના ઉપાય " "
બધા દોષના સંજોગમના ઉપાય " "
દુષ્ટ પ્રતિશયાયના ઉપાય " "
ભુચક્તવયુ અને પુટકના ઉપાય ૬૭૩
નાસાસાવના ઉપાય " "
નાસાનાદના ઉપાય " "
નાસપાકના, ટીમિના અને નાસાસાવના ઉપાય " "
પૂતિવાતા અને અપીનમના ઉપાય " "
પૂયરકતના ઉપાય " "
નાસાર્ધ અને નાસાગુના ઉપાય "

અધ્યાય ૨૧ મો : મોના રોગોનું જ્ઞાન

હોઠના રોગ (૧૧)	૬૭૪
ગાલનો રોગ (૧)	"
દાંતના રોગ (૧૦)	૬૭૫
દાંતના પેઢાના રોગ (૧૩)	"
જીભના રોગ (૬)	૬૭૬
તાગવાના રોગ (૮)	૬૭૭
ગળાના રોગ (૧૮)	"
આખા મોમા થતા રોગ (૮)	૬૭૮

અધ્યાય ૨૨ મો : મોના રોગોના ઉપાય

ખડેજના ઉપાય	૬૮૦
વાયુના ઓષ્ઠકાપના ઉપાય	૬૮૧
પિત્તનો ઓષ્ઠકોષ અને અભિધાત(સત)નો ઓષ્ઠકોષ	"
લોહીથી થતો ઓષ્ઠકોષ	"
કફનો ઓષ્ઠકોષ	"
ચરનીથી થતો ઓષ્ઠકોષ	"
જલ્વાર્નુદ	"
ગંડાવજી	"
શીતલ (દાહન)	"
દત્તવર્ધ, દંતભે	૬૮૨
દત્તચાલ	"
અપિદત	"
દત્તચકરા	"
કપાલિકા	"
કૃમિદત	"
શીતાદ	"
ઉપકુદ	૬૮૩
દત્તપુપ્પક	"
દત્તવિદ્રુપિ	"
સુષિર	"
અપિમાંસ	"
વિઘ્ન	"
દત્તનાડી	૬૮૪
વાતનિશ્વાકટક	"
પિત્તનિશ્વાકટક	"
કફનિશ્વાકટક	"
અવસ (નિશ્વાવસ)	"
અપિનિશ્વ	"
ઉર્ધ્વનિશ્વ	"
અવચુલિસ (જગાના કાકણ)	"

વિષય

તાલસંહતિ, તાલુપુપ્પટ, કચ્છપ	૫૪
તાલુપાક	૬૮૫
તાલુચોષ	"
ગળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાતરોહિણી	"
પિત્તસાહિણી	"
સ્કતરોહિણી	૬૮૬
કફરોહિણી	"
પૂ દ, થાલૂક, નુંકિરે અને ગિલામુ	"
ગલવિદ્રુપિ	"
વાયુનું ગલગંડ	"
કફનું ગલગંડ	"
ચરનીનું ગલગંડ	"
મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા	"
વાયુનો મુખપાક	૬૮૭
પિત્તના તથા લોહીનો મુખપાક	"
કફનો મુખપાક	"
ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક	"
જલ્વાર્નુદ	"
પૂતિમુખ	"
ગળાના, હાઠના અને તાગવાના રોગો તથા શહિસી, મુખચોષ અને પૂતિમુખ માટે જોખીઓ શ્લોક ૮૧ થી ૮૩	"
જોવાની અને સાભળવાની શક્તિ માટે તેલ શ્લોક ૮૪ થી ૮૬	૬૮૮
વ્યંગ નીલિકા, મુખદ્રુપિકા વગેરે માટે ઉદ્ગર્તન અને અભ્યંગનું ચૂર્ણ શ્લોક ૮૭	"
મોના બળા રોગ અને હાલતા દાંત માટે મોમાં ભરી રાખવાનું તેલ શ્લોક ૮૮ થી ૯૦	"
મોના ત્રોજો માટે મોમાં રાખવાની જોખી શ્લોક ૯૦ થી ૯૪	"
મોના ત્રોજો માટે અને દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ શ્લોક ૯૫	૬૮૯
દાંત મજબૂત કરવા માટે તેલ શ્લોક ૯૬	"
મોના બળા રોગો માટે કવચગ્રહ શ્લોક ૯૭	"
દાંતના પેદાશી દુખાવો, ખમજ, પાક અને ગતી માટે ઘસવાની દવા શ્લોક ૯૮	"
મોના, દાંતના અને જગાના ત્રોજો માટે કાચક ચૂર્ણ શ્લોક ૯૯	"
મોના દાંતના અને જગાના ત્રોજો માટે ચીતકચૂર્ણ શ્લોક ૧૦૦	"
જગાના ત્રોજો માટે રસકિંચ શ્લોક ૧૦૧	"

વિષય

પૃષ્ઠ

વિષય

પૃષ્ઠ

અત્યાધ્ય વ્રણ	૭૦૦
નાધ્ય વ્રણ પણ ક્યારે ન મટે ?	"
ધા રુખતો હોવાના લક્ષણ	"
ગૂમડું વેરી નાખવાના ઉપાય	"
ગૂમડું ન વેરાય તો ?	૭૦૧
પોટીસના દ્રવ્યો	"
ગૂમડાનું ક્યારે દારણ કરવું ?	"
પાકા ગૂમડાના દારણ—ઔષધો	"
પર બહાર કાઢવાના ઉપાય	"
લેપ કરવાની રીત કારણ	"
પીડન કરનારા દ્રવ્યો	"
ધા ધોવાના દ્રવ્યો	૭૦૨
ધામાથી બગાડ કાઢનાર લેપ	"
ધામાથી બગાડ કાઢનારી વાડ	"
ધ્વા વ્રણને શાને ધૂપ દેવો ?	"
પિના લોહી અને ચિરના વ્રણમાં શું કરવું ?	"
નૂકા રાને થોડા માસવાળા ઊંઘા ધાનું ઉત્સાહન	"
મૃદુ ઉત્સાહ નવાળા ધાનું અવગત ન	"
શાકર્મથી કેવા ધા સાફ કરવા ?	"
નવા ધાને ડામ દઈને સાફ ના	"
શુદ્ધ વ્રણને કેવી રીતે અવવા ?	૭૦૩
વ્રણ રુખનાર ઔષધ	"
નવાના ક કના યોગ	"
વ્રણના ક કના યોગ	"
વિના ન લોડી વગેરેના વ્રણ થી નેતે અવવા ?	"
ધા ધાને ચૂર્ણથી રુખવા ?	"
વ્રણવા માટેનું ચૂર્ણ	"
રાત્રીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ	"
લોડીની રાત્રી જેવા વગ કરવા માટે લેપ	"
વ્રણ ઉગાડવા માટે લેપ	૭૦૪
ધાના પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના વ્રણ માટે	"
ધાના મોવાળા અને મધ ઉપર થયેલા	"
ધાના ઉપાય	"
અધ્યાય ૨૬ મો : મધોનણના ઉપાય	
નરોડાવાના લક્ષણ અને પ્રકાર	૭૦૪
નરોડાવાના વાડ પ્રકાર	"
પ્રકાર ના નરોડાવાના લક્ષણ	"
નરોડાવાના કારણના સામાન્ય વિધિ	૭૦૫
નરોડાવાના પત્રી કરનાર સામાન્ય વિધિ	"
શુદ્ધ થી શું કરવું ?	"

કૃતિમાં શું કરવું ?	૭૦૬
વિચિત્ર અને પ્રવિલંબી આખના ઉપાય	"
વાગવાથી આંખ ઊંઘી પેસી ગઈ હોય તો ?	"
કાન ખસી જાય તો ?	"
બોડી કપાય તો ?	"
ચાખાઓમાં ત્રિસિ અભિધાત થયો હોય તો ?	"
અડ લબડી પડે તો ?	"
હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તો ?	૭૦૭
ભિન્નમા અને વિદલિતમાં શું કરવું ?	"
ભિન્ન કોઠામાં લોહી ભરાય તો શું કરવું ?	"
આમાશયમાં લોહી ભરાય તો ?	"
પકવાશયમાં લોહી ભરાય તો ?	"
પકવાશયમાં ભિન્ન છતાં લોહી ભરાવાનું કારણ	"
અનાધ્ય ભિન્ન સઘોવ્રણ	"
નાધ્ય ભિન્નની ચિકિત્સા	૭૦૮
ભિન્ન ઉદરમાં શું કરવું ?	૭૦૯
સર્વોત્ક્રમને રુખનાર તેલ	"
મૂક માગના, કઠગા કે ઉચિથી પતનના ઉપાય	"
કાંતરલા તથા મર્મ ઉપરના મારના ઉપાય	"

અધ્યાય ૨૭ મો : ભંગના ઉપાય

ભંગના પ્રકાર

સાધિમુક્ત અને કાઠભંગના લક્ષણ	૭૦૯
દુ નાધ્ય ભંગ	૭૧૦
અત્યાધ્ય ભંગ	"
કથા ઘાડકાનો કવો ભંગ થાય છે ?	૭૧૧
ભંગની ચિકિત્સા	"
ધાના સરખો બાંધવાનું ત્રાસ	"
ધાને કેલે કેલે દિવસે છોડવા ?	"
નેત્ર અને લેપ	"
નરોડાવા શું થીવું ?	૭૧૨
વ્રણવાના ભંગના ઉપાય	"
ભંગ મેને મ્યાર સહેલાઈથી મટે ?	"
કેલે વખતે હાડકું ભરાય સધાય ?	"
નરોડાવા કેવી રીતે નુકાલા ?	"
રકાવેનું ના ડિનડી નવાના ઉપાય	"
વાના વખતથી ડિન ના હાડકાના ઉપાય	"
હાડકા ના ખોલ નાધ્યો રોગ તો શું કરવું ?	૭૧૩
ભંગને માકા ન દેનું માકા	"
ધાના સ્નેહન, ભંગ આવે નેત્રી ક્રિયા, નિન્ન	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
પથ્ય મોરાક	૭૧૩	અભ્યગ તેલ	૭૧૭
અપથ્ય	"	ચાટવાના, પીવાના, ફૂકવાના યોગો	૭૧૮
ગધતેલ	"	આપથ્ય	"
અધ્યાય ૨૮ મો : ભગંદરના ઉપાય		અધ્યાય ૨૯ મો : ગ્રાંથિ, અર્જુદ, હાથીપગ, અપચ્છી અને નાડીનું જ્ઞાન	
ભગંદરનાં કારણ, પૂર્વરૂપ અને લક્ષણ	૭૧૪	ગ્રાંથિ (રસોળી, ગાઠ)	
યોગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ	"	ગ્રાંથિની સખ્યા	૭૧૯
ભગંદરના પ્રકાર	"	વાયુની ગ્રાંથિ	"
પિટિકા ભગંદર	"	પિત્તની ગ્રાંથિ	"
ભગંદર કરે અને ન કરે એવી પિટિકા	"	કફની ગ્રાંથિ	"
પિટિકાઓનાં લક્ષણ		લેહ્યની (રક્તજ) ગ્રાંથિ	"
વાયુની પિટિકા	૭૧૫	માસની ગ્રાંથિ	"
પિત્તની પિટિકા	"	ચરબીની ગ્રાંથિ	"
કફની પિટિકા	"	હાડકાની ગ્રાંથિ	"
વાતપિત્તની પિટિકા	"	શિરાની ગ્રાંથિ	"
કફવાતની પિટિકા	"	વ્રણની ગ્રાંથિ	૭૨૦
ત્રિદોષની પિટિકા	"	સાધ્યઅસાધ્ય	"
નિઃપિટિકાઓમા ભેદરકારીનું પરિણામ	"	અર્જુદ (અ કેન્સર)	
ભગંદરોનાં લક્ષણો	"	રક્તાર્જુદ	૭૨૦
થતપોનક	"	સાધ્યઅસાધ્ય	"
ઉદ્ગ્રગ્રીવ	"	શ્લીષદ (હાથીપગ)	
પરિસ્થાવી	"	વાયુનું શ્લીષદ	૭૨૦
પરિસ્થેપી	"	પિત્તનું શ્લીષદ	"
ઝઞ્મુ	"	કફનું શ્લીષદ	૭૨૧
અશોભગંદર	"	અસાધ્ય શ્લીષદ	"
શબ્દકાવર્ત	૭૧૬	શ્લીષદ કયા અંગોમા અને કયા દેશોમાં થાય ?	"
ઉન્માર્ગી (હતજ) ભગંદર	"	ગડમાલા (કઠમાળ) અપચ્છી	
સાધ્યઅસાધ્ય		સપ્રાપ્તિ નામનો ખુલાસો	૭૨૧
ચિકિત્સા		અસાધ્ય કઠમાળ	"
પિટિકાના ઉપચાર	૭૧૬	નાડીઃચિતિ (નાડીક્રમ)	
ભગંદરના ઉપચાર	"	નાડીની સખ્યા	૭૨૧
અંતર્મુખ, બહિર્મુખ અને ઉદ્ગ્રગ્રીવ ક્રિયા	"	વાયુની નાડી	"
થતપોનક ભગંદર શી રીતે ચીરવું ?	૭૧૭	પિત્તની નાડી	"
પરિસ્થેપી ભગંદર	"	કફની નાડી	"
અશોભગંદર	"	ત્રિદોષની નાડી	"
હતજ ભગંદર	"	અન્યની	૭૨૨
બહુ છિદ્રોવાળા ભગંદરને શી રીતે કાપવું ?	"		
ગોતીર્થ, સર્વતાભદ્ર, દલલાંગલ અને લાંગલ	"		
છેતની સમજાવ			
ગ્રાણમાં લેપ			

અધ્યાય ૩૦ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથીપગ અપચી અને નાડીના ઉપાય

ગ્રંથિના ઉપાય

વાયુની ગ્રંથિના ઉપાય	૭૨૨
પિત્તની ગ્રંથિના ઉપાય	"
કફની ગ્રંથિના ઉપાય	"
માસથી અને વ્રણથી થતી રસોળી	"
ચરબીથી થતી ગ્રંથિ	"
શિરાગ્રંથિના ઉપાય	"
અર્બુદ (અ. કેન્સર) ના ઉપાય	૭૨૩

શ્લેષ્મકના ઉપાય

વાયુનું શ્લેષ્મક	૭૨૩
પિત્તનું શ્લેષ્મક	"
કફનું શ્લેષ્મક	"

અપચી(કઠમાળ)ના ઉપાય

શોષન, ધૂમપાન, ગદૂપ, નસ્ય, ફસ ખાલવી, દવા	૭૨૩
કાચી અને કઠણ ગાકા માટે બેપ અને વેરી નાખવાના ઉપાય	"
કઠમાળની પાકવા માટેની ગાકો માટે ઉપાય	૭૨૪
કઠમાળમા પીવાનું, ચોળવાનું અને નસ્ય તેલ	"
નસ્ય અને બેપ	"
નસ્યનું અને ચોળવાનું તેલ	"
બેપ	૭૨૫
બધું કયું છતા ન મટે તો શું કરવું ?	"
નિમિ ભગવાનનો મત	"
સુશ્રુતનો મત	"
બીજા આચાર્યોનો મત	"

નાડીવ્રણના ઉપાય

વાયુનો નાડીવ્રણ	૭૨૫
પિત્તનો નાડીવ્રણ	"
કફનો નાડીવ્રણ	"
શલ્યનો નાડીવ્રણ	"

અધ્યાય ૩૧ મો : શુદ્ધરોગોનું જ્ઞાન

અજગદિકા	૭૨૬
ચરપ્રખ્યા	"
અવજી કચ્છપી	"
પનસિકા	"

વિષય

પાષાણગદ્દભ	૫૪
મુખદ્રુષિકા	૭૨૬
પદ્મકટક	"
વિવૃતા	૭૨૭
મસૂરિકા (બળિયા, ચીતળા)	"
વિસ્ફોટ	"
વિદ્વા	"
ગદ્દભી	"
કક્ષા	"
ગધનામા	"
રાબીકા (અળઈ)	"
જલગદ્દભ	"
અગ્નિરાહિણી	"
ઈરિવેદિકા	"
વિદારી	૭૨૮
થર્કરા, થર્કરાબુદ	"
વત્તીક (ચફી)	"
કદર (આટલુ)	"
રુદ્ધગુદ	"
ચિખ (ઉપનખ, અક્ષતરોગ)	"
કુંનખ	"
અલસ	"
નિલકાલક (તલ)	"
મપ (મસો)	"
ચર્મકીલ	"
જનુમણિ (લાખું)	"
લાછન	"
વ્યગ નીલિકા	૭૨૯
પ્રતુમિ	"
ઉત્કેઠ	"
કેઠ	"

અધ્યાય ૩૨ મો : શુદ્ધરોગોના ઉપાય

અજગદિકાથી પાષાણગદ્દભ સુધીના ઉપાય	૭૨૯
મુખદ્રુષિકા (ખીલ)	"
પદ્મકટક	૭૩૦
વિવૃતાથી જલગદ્દભ, ઈરિવેદિકા, અગ્નિરાહિણી	"
વિદારિકા	"
થર્કરાબુદ	"
વત્તીક (ચફી)	"
કદર (આટલુ)	"
રુદ્ધગુદ	"

વિષય	પૃષ્ઠ	વિષય	પૃષ્ઠ
વિષય	૭૩૨	અવપાટિકા	૭૩૪
કુનંધ	"	નિરુદ્ધમણિ	"
અલસ	"	ગુણિત	"
તિલકાલક (તલ), મય (મસા)	"	સ્પર્શકાનિ	૭૩૫
ચર્મકીલ, જનૂમણિ (લાખ)	૭૩૧	ચતુષ્પાક	"
લાખન, વ્યંગ, નીલિકા માટે ફસ ખાલવી	"	ત્વકપાક	"
અને લેપ	"	માસપાક	"
વ્યંગરોજ માટે લેપ	"	રક્તાબુંદ	"
વામણને સવર્ણ કરવાનો લેપ	"	મંત્રાબુંદ	"
મોને કમળ જેવું કરવાને ઉદ્દર્ભન	"	વિદ્રુધિ	"
વ્યંગરોજમા અભ્યંગ માટે સ્નેહ	"	તિલકાલક	"
નીલિકા, વ્યંગ અને મુખદૂષિકા માટે અભ્યંગ	"	સાધ્ય, અસાધ્ય	"
મોને ભરાવદાર અને કાતિવાળું કરવા	"	યોનિવ્યાપદ (યોનિના રોગો)	૭૩૫
માટે નસ્ય	૭૩૨	સખ્યા કારણ	"
વ્યંગ, નીલિકા વગેરે માટે	"	વાયુની યોનિવ્યાપદ	"
વ્યંગરાગમાં નસ્ય	"	અતિચરણ	૭૩૬
પ્રસુતિ	"	પ્રાક્ચરણ	"
ઉત્કેષ	"	ઉદ્ધત્રત્ત	"
કેક	"	જ્વત્કની	"
		અતર્મુખી	"
		સૂચીમુખી	"
		શુષ્કા	"
		વાયિની	"
		પદ્મી	"
		મહાવેપન	"
		પિત્તની યોનિવ્યાપદ	૭૩૭
		રક્તયોનિ (લોહીવા)	"
		કફની યોનિવ્યાપદ	"
		લોહીતંત્રવા	"
		પરિશ્રુતા	"
		ઉપશ્રુતા	"
		વિશ્રુતા	"
		કર્મની	"
	૭૩૪	સાનિપાતિક યોનિવ્યાપદ	"
		અધ્યાય ૩૪ મો - ગુહ્ય ભાગના	
		રોગોના ઉપાય	
		ઉપદશ (ચાલી)ની સામાન્ય ચિકિત્સા	૭૩૮
		ઉપદશની વિશેષ ચિકિત્સા	"
		ઉપદશની ચિકિત્સામાં રાખવાની કાળજી કારણ	"
		મૂર્તદિવના અર્થ	"
		નિવૃત (પરિવર્તિકા)	"

વિષય	પૃષ્ઠ
સર્વપિકા	૭૩૮
અવર્મથ	"
કુભીકા	"
અલજી	"
ઉત્તમા	"
પુષ્કર સંવ્યુદ્ધપિટિકા	૭૩૮
ત્વક્પાક, સ્પર્શહાનિ	"
મૃતિ	"
અઘ્રીલિકા	"
નિવૃત્ત	"
અવપાટિકા	"
નિરુદ્ધમણિ	"
ગ્રાથિત	"
શતપોતક	"
રક્તાર્બુદ	"

યોનિવ્યાપદ

યોનિવ્યાપદમા પહેલા વામુ મટે એવી ક્રિયા કરવાનું કારણ	૭૩૮
ક્યા તેલ પાવા ? યોનિને કઈ રીતે સમી કરવી ?	૭૪૦
ક્રિયાઓનો ક્રમ	"
વામુથી થતા યોનિના રાગ માટે તથા ગર્ભ રહેવા માટે ઉપાય	"
યોનિનાં પડખામાં ફાખાવો, હૃદયરોગ, ગોળા અને ઘરમ માટે ઉપાય	"
યોનિના શૂળ માટે ઉપાય	"
પિત્તની યોનિવ્યાપદ વગેરેના ઉપાય	"
વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનો ઉપાય	૭૪૧
રક્તયોનિ (લોહીવા)	"
પુખ્તનુગ ચૂર્ણ	"
કફની યોનિવ્યાપદના ઉપાય	૭૪૨
સૂજેલી, સ્તબ્ધ, પિચ્છિલ, દૂઝતી, વિરાતી વગેરે યોનિ માટે ઉપાય	"
પિચ્છિલ યોનિના ઉપાય	"
યોનિને મૃદુ કરવાનો ઉપાય	"
યોનિની દુર્ગંધ મટાડવાનો ઉપાય	"
કફ, પિત્ત અને વામુવાળી યોનિના ઉપાય	"
ત્રિદોષથી ભગડેલી યોનિના ઉપાય	"
ગર્ભ ક્યારે રહે ?	"
સ્વપ્રત	"

અધ્યાય ૩૫ મો : ઝેર મટાડવાના ઉપાય	
વિષની ઉત્પત્તિ	૭૪૩
સ્થિર (સ્થાવર) વિષ	"
જંગમ વિષ	"
અકૃત્રિમ વિષ	૭૪૪
ગર (કૃત્રિમ વિષ)	"
વિષનાં ગુણ	"
વિષના સાત વેગોના લક્ષણ	"
સાત વેગોના ઉપાય	૭૪૫
સર્વ વિષધની યવાગૂ	"
શદ્દોદય	"
દૂધીવિષ	૭૪૬
દૂધીવિષના લક્ષણ	"
દૂધીવિષ આશયમા હોય તો ઉપદ્રવ થાય છે ?	"
દૂધીવિષ નામ પડવાનું કારણ	"
દૂધીવિષના ઉપાય	"
દૂધીવિષનું અગદ (અર્ધવધ) દૂધીવિષારી	"
ઝેર ચોપડેનું શસ્ત્ર—અસ્ત્ર વાગ્યુ હોવાની લક્ષણ	૭૪૭
તેના ઉપાય	"
ઝેણુ થા માટે ઝર આપે તેના કેટલાક દાખલા	"
ઝર એટલે શું ?	"
ઝરના લક્ષણ (અસર)	"
ઝરના ઉપાય	૭૪૮
વિષસંકટ	"
શાનાથી વિષ વધે છે ?	"
ઝેરની શક્તિ વધવા—ઘટવાની ઋતુ	"
ઝેરના ઉપાય કરતા પહેલા વિચારવાની બાબતો	"
કફના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	૭૪૯
પિત્તના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વાયુના આશયમાં ગયેલા વિષના ઉપાય	"
વિષ મટાડવા માટે ધીની જડર	"
સાધ્ય—અસાધ્ય	"
અધ્યાય ૩૬ મો : સાપના ઝેરના ઉપાય	
સાપની મુખ્ય જાતો	૭૪૯
ત્રણે જાતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો	"
ક્યા સાપનું ઝેર ક્યારે વધારે ઉગ્ર થાય ?	"
દર્બીકર સાપનું લક્ષણ	૭૫૦
મંડલી સાપનાં લક્ષણ	"
રાજમાન સાપનાં લક્ષણ	"
ગોધિર સાપ	"
બાતર (વર્ણસંકર) સાપ	"

વિષય	પૃષ્ઠ
આપ ક્યારે કરડે અને ક્યારે વધારે એ ચરે છે ?	૭૫૦
કારણ જાણવાની રીત	"
જાતજાતના દંડના લક્ષણ	"
બોલીમા ગયા વિના સાપનું એર પ્રસરનું નથી અર્થાત્ શાખિલત	૭૫૧
શકાવિષ	"
સવિષ અને નિવિષ દંડના લક્ષણ	"
દર્વીકરના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
મડલીના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
રાજમાનના વિષના વેગોના લક્ષણ	"
કેટલા વેગ સુધી ઉપાય કરવા ?	૭૫૨
ઘોડા એરવાળા સાપ	"
અસાધ્ય	"
સાધ્ય વિષ મગડવાના તાબડનાબ ઉપાય	"
એનું કારણ	"
નામાન્ય ચિકિત્સા	૭૫૩
સવિષ નિવિષ બોલી ઓળખવાની રીત	"
હૃદયાવરણની ક્રિયા	૭૫૪
વિશેષ ચિકિત્સા	"
અગ્રદોષ	
દર્વીકરની ખાસ ચિકિત્સા	૭૫૪
મડલીની ખાસ ચિકિત્સા	"
દિમવાન અગર	"
અણગ અગર	૭૫૫
રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા	"
કોઈચિત્તાની ખાસ ચિકિત્સા	"
ન્યતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા	"
તક્ક નાગ કરડથો ઘોડા તેનું ઔષધ	"
દર્વીકરના વિષની વે વાર ચિકિત્સા	"
મડલીના વેગોના ઉપાય	૭૫૬
રાજમાનના વેગોના ઉપાય	"
ગામ્બી, બાક અને વુલ્ફની ચિકિત્સા	"
અર્ધાં વિષનું સમગ્રાપ વખતુર્ણ	"
ડખર્ણ પલ એર રહી જાય તો ?	"
એર નીકળી ગયા પાણી કરવાના દોષોના પ્રકોપના ઉપાય	"
અર્ધાંચાખાન અને શંખવિષના ઉપાય	૭૫૭
સરીરે પેરવાની વસ્તુઓ	"
સાપ ન કરડે તે માટેની સાવચેતી	"

અધ્યાય ૩૭ મો કીડા, કરૌળિયા વગેરેના એરના ઉપાય

વાગ પ્રકારના કીટ	૭૫૭
કીટના દંડના લક્ષણ	"
કીટના દંડના સામાન્ય ઉપદ્રવા	૭૫૮
વૌછીના એના લક્ષણ	"
શામાથી પેલ થયેલા વૌછીનું એર કેવું હોય છે ?	"
મ વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
નામાન્ય વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
ઉપ વિષવાળા વૌછીના લક્ષણ	"
ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી કરડ તો ?	"
ઉચિત્ચિગિ (ઉદ્ધુમ્બ, રાત્રિક) ના દંડના લક્ષણ	"
મના એરમા કયો દોષ વધારે હોય છે ?	"
ઉપાય થી રીતે કરવા ?	૭૫૯
વિષમા કયો દોષ વધારે હોય તો શા લક્ષણ	"
દોષવાર ઉપાય	"
રુચ ન લેપ અને સેચન નયોકા ક્યારે કરવા ?	"
અર્ધાં એરે ડખના ઉત્તમ ઉપાય	"
ઉગ્ર એરવાળા કીડા રાત્રી વૌછી કરડ્યાના ઉપાય	"
"શાગ ના"	૭૬૦
વૌછી કરડ્યાના ઉપાય	"
લૂતા (કરૌળિયા)	
લૂતાના દોષવાગ પ્રકાર પાડવાનું કારણ	૭૬૧
સાધ્ય ૨ સાધ્ય	"
લૂતાના દોષવાર યથા લક્ષણ	"
૨ સાધ્ય લૂતાના લક્ષણ	૭૬૨
લૂતા કરડે તેનાં સામાન્ય લક્ષણ	"
લૂતાનું વિષ કયાકયાથી બહાર નીકળે છે ?	"
લૂતાનું તીવ્ર એર સાથે વનમા કેવી રીતે માની નામે છે ?	"
લૂતાનું વિષ તરુન શરીર બચાવની મુદત	૭૬૩
લૂતાના દિવન્ય ઉપાય	
કરડે કે તરુન શું કરવું ?	૭૬૩
શ્વા અને ન કાપરા કે ન બાપરા ?	"
ડખન બાગવા પાણી શું કરવું ?	"
પચક નાદ	"
વપક નાદ	"
મંડ અને નાદના નાદો	"
સાધ્યના	૭૬૪
૨ શાને આપવો ?	"

વિષય	પૃષ્ઠ
કર્ણિકાને પાઠવાના ઉપાય	૭૬૪
સ્નેહન ધી વડે જ કરવું	"
લૂતાના ઝેર માટે રાગદોષ	"

અધ્યાય ૩૮ મો: ઉદરના અને હૃદયકાયા ફેટરાના ઝેરના ઉપાય

ઉદરની અકાર જાત	૭૬૫
ઉં રના ઝેરના લક્ષણ	"
અસાધ્યનાં લક્ષણ	"
ફૂંટવાના હૃદયકાયાના સપ્તમિ રાત્રે લક્ષણ	"
હૃદયકાયા ફૂંટકે કરડયાના લક્ષણ	"
થિકાથી પશુરો કરડયાના લક્ષણ	"
ઝેરી બચકાનાં લક્ષણ	૭૬૬
અસાધ્યનાં લક્ષણ	"
જલસંત્રાસ	"

ઉદરના ઝેરની ચિકિત્સા

કાં ઓપધીથી ઊંચડી કગવરી?	૭૬૬
કાં ઓપધીને રચ આપવા?	"
નરખના ઓપધી	૭૬૭
રોગવાની દવા	"
પાગવાની દવા	"
કુખી ધી ખીન?	"
ખીનની દવા લેખ	"
નરખ વોર	"
બાકી રાત્રી વિષુ ઉં જુએ કયાં રાખે છે?	"

હૃદયકાયા ફૂંટકે કરડયાના ઉપાય

બચકાને યો રોત ખાનુ?	૭૭૭
રોગ શાને આપવા?	૭૭૮
ખીનની દવા	"
નરખરાગનો વિધિ	"
બોનબ કાપા લેખ ૧૧ અને લેખ ૧૨ પ્રમાણે	"
બચકા અને ન રાત્રી લક્ષણ અને ઉપાય	"

અધ્યાય ૩૯ મો: રસાયનવિધિ

રસાયનનું રૂપ	—	—	૭૮૧
રસાયન એટલે શું?	—	—	"
રસાયન કયાં અને કયો વિધિમાં અડવું?	—	—	"
કામ	—	—	૭૮૨
મે જાને રસાયનપ્રયોગ	—	—	"

વિષય	પૃષ્ઠ
રસાયનપ્રયોગ માટેની કૃતી (ધર)	૭૮૯
રસાયન કેવા માણસે કરવું?	"
રસાયન માટેનું વિરેચન	"
વિરેચન થવા પછી બળ લાવવા માટે શું કરવું?	"
રસાયનના યોગો	
કુત્રીપ્રવેશવિધિથી કરવાના રસાયનયોગો	
બ્રાહ્મ રસાયન	૭૯૦
રસાયનની માત્રા (માપ)	"
રસાયન પર્યા પછી ભોજન	"
રાબયામલક રસાયન	"
આમલક રસાયન	૭૯૧
રસાયનપ્રાણ	"
ત્રિફલરસાયન	૭૯૨
પલાન્ડિટ ધી	"
ચતુર્ધુલ્લ રસાયન	"
નાગનનારનાયન	૭૯૩
નાગુરકરમાન	"
વારણાકરનાયન	"
વિનાના પ્રયોગો	૭૯૪
વિજામાના પ્રયોગો	"
વિજામાના ગુપ્ત	૭૯૬
વિજામાના પ્રયાગમા ખાત અપય	"
ચાં યાના પ્રયોગો	"
પીપરના પ્રયોગો	૭૯૭
તંદુર પીપરનો પ્રયોગ	"
પીપ ના પ્રયોગોનું ફળ	"
લા રેપન રનાયના	"
ભારતીના પ્રયોગો	૭૯૮
લનામના પ્રયોગો	"
લનામની ઉપદેશ અને ગુપ્ત	"
લેખ ૨૬ જનુમા મરી રોત લનામ ખાનુ?	"
લેના ઉદરવાના ઉપાય	૭૯૯
ભામેના રવ તંદુર પીપા?	"
ખતનના રાષ નેના ઉપાય	"
લનામનું ઉત્તમ માપ	"
લનામના પ્રયાગ દર્શનના બિંદુ	"
લનામના પ્રયાગમાં તંદુર પીપા નેના?	"
લનામના પ્રયોગો (ચાતુ)	૮૦૦
લગુ ૪ લનામની ઉત્તમતા અને મર્યાદા	"
લનામ મન નેના?	"
લનામના પ્રયોગ જાતી દર્શન નેના	"

વિષય

શિવાજિતના પ્રયોગો

શિવાજિતની ઉત્પત્તિ
શિવાજિતના ગુણ સારુ ક્યુ ?
સૌથી ઉચ્ચ શિવાજિત
શિવાજિત વાપરવાની રીત
શિવાજિતને ભાવના દેવાની રીત
શિવાજિત લેતા પહેલાનો સરકાર
શિવાજિત કેટલું અને કેટલા દિવસ લેવું ?
શિવાજિતના પ્રયોગ ચાલુ
શિવાજિતના પ્રયોગોનું ફળ
કુટીરવશવિધિ અને વાતાવરણિક વિધિ
વાતાવરણિક વિધિના ચોગ્ગ ગુણ
ઠંડુ પાણી દૂધ, મધ ને ઘીના પ્રયોગો
હરડેના પ્રયોગો
આમળાના સ્વરસનો પ્રયોગ
આમળા, વાવડિંગ ને બીજલાનો પ્રયોગ
વાવડિંગનો પ્રયોગ
વાવડિંગ, ભિલામો અને સૂકનો પ્રયોગ
ત્રિકાનો પ્રયોગ
બીજલાનો પ્રયોગ
સાટોડીનો પ્રયોગ
મેરવેલ વગેરેના પ્રયોગ
શતાવરીનો પ્રયોગ
આસોદનો પ્રયોગ
કાળા તલનો પ્રયોગ
ગોખરુ ને આમળાના મૂળનો પ્રયોગ
મથા તલ, આમળા, લોચા ને હરડેના પ્રયોગ
શિવાજિત વગેરેનો પ્રયોગ
ભાગ્યશનો પ્રયોગ
વજનો પ્રયોગ
બ્રાહ્મીનો પ્રયોગ
નરસિંહ ધી (નારાયણ ધી)
નરસિંહ તેલ
આ ગ્રામ્ય રસાયનો કેવા કલા છે ?
રસાયનનો વિધિ ચુકવાથી થતા રોગના ઉપાય
રોગનું રસાયન એનું ફળ
સંપૂર્ણ રસાયન ક્યુ ?

પૃષ્ઠ

અધ્યાય ૪૦ મો : વાજકરણ વિધિ

વાજકરણ કોણે અને કયારે કરવું ? ૭૮૬
વાજકરણથી શુ શુ થાય ? " "
વાજકરણ નામની સાર્થકતા , "
નૈદિક બ્રહ્મચર્યમા જ ખરું કલ્યાણ " "
વાજકરણ કોને માટે અને શા માટે છે ? " "
વાજકરણના યોગો આપતા પહેલા શુ કરવું ? " "
વાગિમાની નિદા " "
બાળકની પ્રશસા ૭૮૭
વાજકરણના રાખવાની કાળજી " "
વૃષ યોગો " "
વૃષ કોને કહેવાય ? ૭૮૮
સી પાસે કયારે જવું ? " "
સીના શરીરની પ્રશસા ૭૮૯
કેવી સી વાજકરણ ઔષધરૂપ છે ? " "
મૈથુનની મર્યાદા " "
વાજકરણના સાધનો " "
કામ ઉત્પન્ન થાય એવી વસ્તુઓ ને સયોગો " "
શ્રેષ્ઠ ઔષધ ને કિયાઓનો સંગ્રહ
આયુર્વેદની જરૂર
સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિષે અગિનવેદની શક્તિ ૭૮૯
ભગવાન આત્રેયનું સમાધાન ચિકિત્સા
અચિકિત્સાના પરિણામમાં ફેરફાર " "
કુપાત્ર વેદના લાભમાં આયુર્વેદરૂપી અમૃત
પણ ઝેર અને છે ૭૯૩
કુપાત્ર વેદ કેવા લાભ ? એમનાથી દૂર રહેવું " "
સુપાત્ર વેદની પ્રશસા " "
અષ્ટાંગહૃદયની જરૂર
અષ્ટાંગસંગ્રહ છતાં અષ્ટાંગહૃદય શાથી રચ્યું ? ૭૯૩
આ ગ્રામ્યની પવિત્રતા " "
આ ગ્રામ્યના પાક, અભ્યાસ ને આચરણનું ફળ ૭૯૪
આ ગ્રામ્યની અપૂર્વતા " "
આયુર્વેદના નિષેધારૂપ અને દૂંઝો
સન્નનો સ્વીકાર " "
"અષ્ટાંગહૃદય" નામની સાર્થકતા ૭૯૫

અનુવાદમાં વાપરેલી સંજ્ઞાઓના અર્થ

અ. = અધ્યાય

અ. દ. = અષ્ટાંગહૃદય

उ. = उत्तरस्थान

३. = ३८५ सिद्धिस्थान

ચરક. = ચરકસંહિતા (નિર્ણયસાગર પ્રેસની ત્રીજી આવૃત્તિ.)

वि.=चिकित्सास्थान

દા. ત. = દાખલા તરીકે

नि = निदानस्थान

शा.=शारीरस्थान

$$x_{L1} = x_{L2}$$

શ્લોક. ૧, ૨=ચાલુ અધ્યાયના શ્લોક ૧, ૨

सि. = सिद्धिस्थान (चरकसंहिता)

સુશ્રુત=સુશ્રુતની સંહિતા (નિર્ણયસાગર પ્રેસની
સુધારેલી ત્રીજી અવૃત્તિ.)

सू. = सूत्रस्थान

સૂ. ૧/૧૬=સૂત્રસ્થાન, અધ્યાય ૧ શ્લોક ૧૬.

सू. १, २=सूत्रस्थान, अध्याय १ तथा २

પારિભાષિક નામવાળાં ઔષધોનો અકારાદિ અનુક્રમ

આવધાન નામ	સ્થાન	આવધાન	શ્લોક
અગસ્ત્ય ધરીતકીરમાયત્ર ચિ.	અમ	૩	
આત્મનૈવ	સુ૦	૨૦	૩૬૫-૩૮
અતિવૃષ્ઠ બસ્તિ	મ૦	૪	
અપરાધિત ખલ	ચિ૦	૯	૨૫૫-૨૮
અપ્રતિસાર અંજન	ઉ૦	૧૩	૪૨
અભયામલકરસાધન	ઉ૦	૩૨	૨૩૫-૨૭
અભ્યાસિષ્ઠ	ચિ૦	૮	
અમૃતપ્રાપ્ત ધી	ચિ૦	૩	૯૪-૧૦૧
અશ્વમજ્જ	સુ૦	૧૦	૨૫-૨૬
અવસ્કૃતિ	ચિ૦	૧૨	૨૮૫-૩૨
અકલિંગમ્	સુ૦	૧૫	૨૮
અર્ધીયમારધુત	ચિ૦	૪	
અર્ધીયવસુધુત	ચિ૦	૪	
અયોકધુત	ચિ૦	૨૧	૩૩૫,૩૪
અચારીયાધુત ..	ચિ૦	૫	
અર્ચાંગ અગદ	ઉ૦	૩૬	૬૫૫-૬૬૫
અર્ચાંગ ધુત	ઉ૦	૧	૪૩-૪૪
અર્ચાંગ લલ્લ	ચિ૦	૭	૩૭૫-૩૮૫
અસનાદિ ગુરુ	સુ૦	૬	૧૪૩-૧૪૮
અંજનાદિ ગુરુ	સુ૦	૧૫	૧૯
અંજનાદિ ગુરુ	સુ૦	૧૫	૧૪
અંજનાદિ ગુરુ	સુ૦	૧૫	૩૮
આમલકરમાન	અમ		
આયુષ્મને ૧૫૨ એરે	ઉ૦	૩૮	૨૩૫-૩૨
	ચિ૦	૩	૧૧૮૫,૧૨૦

ઓપધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રલોક
આરગધમુલધુત	ચિ૦	૧૯	૧૩, ૧૩૫
આરગધાદિ ગમ્	મુ૦	૧૫	૧૭
આરનાલનેલ	ચિ૦	૨૨	૨૦૫, ૨૧
આર્નગલધુત	ચિ૦	૫	
આવર્તકીધુત	ચિ૦	૧૯	૨૧૫, ૨૩
	ધ		
ઉત્તવાકુકલ્પ	ક૦	૧	
	ઉ		
ઉત્તકાદિ ગમ્	મુ૦	૧૫	૨૩
	મ્		
એકાદિ ગમ્	મુ૦	૧૫	૪૩
	ક		
કટુગમ્	મુ૦	૧૦	૩૦, ૩૦૫
કલ્પામ્કધુત	ઉ૦	૬	૨૬—૩૧
કલાય ગમ્	મુ૦	૧૦	૩૧—૩૨
કંટકીધુત	ચિ૦	૩	૫૬—૬૨૫
કાવક્યુર્મ	ઉ૦	૨૨	૯૮૫, ૯૯
કુટુંબકલ્પ	ક૦	૧	
કુટુંબાદિ ગમ્	મુ૦	૬	૧૦૫૫, ૧૦૬
કુલનેલ	ઉ૦	૧	૫૫
કૃષ્ણાકરસાવન	ચિ૦	૩	
કોલિયાવન	ઉ૦	૧૩	૭૦૫, ૭૧
કારનેલ (કાન માટે)	"	૧૮	૨૬—૨૮૫
કાયાનલ	ચિ૦	૧૪	૧૦૨૫—૧૦૬૫
કેન્દ્રમેલ	ક૦	૧	

ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પૃષ્ઠ	ઔષધનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પૃષ્ઠ
	ગ						
ગંધતેલ	ઉં	૨૭	૩૫૫-૪૧	દશમૂલધૂત	{ ચિં	૩	૫૫૫-૫૬૫
ગંધમાદન અગદ	ઉં	૩૭	૩૩૫, ૩૪	"	"	૧૪	૭૮૫-૭૯
ગુડુઆદિ ગણ	સૂં	૧૫	૧૬	દશમૂલધરીતકી	"	૧૭	૧૪-૧૬
ગુપ્તાર્જન	ઉં	૧૩	૩૬૫, ૩૭	દશમૂળ	સૂં	૬	૧૬૭, ૧૬૮
ગોશુરકરસાપન	"	૩૯	૫૫૫-૫૭	વાળાં મહત્ અને પૂરવ પચમૂળ મળીને.			
	ઘ			દશાંગ અગદ	ઉં	૩૭	૨૭-૨૮
ઘા રુચનારું તેલ	ચિં	૧૨	૪૦	દંતવર્તિ	"	૧૧	૩૨, ૩૨૫
ઘા રાહ કરવાનું તેલ	"	૧૧	૩૩૫-૩૪૫	દંતીધૂત	ચિં	૧૯	૨૦૫, ૨૧
	ચ			દંતીદ્રવનીકલ્પ	કં	૨	
ચકતેલ	ઉં	૨૬	૩૧	દંતીકરીતકી	ચિં	૧૪	૯૨-૯૭
ચતુર્જાત	સૂં	૬	૧૬૦	દંત્યરિષ્ટ	ચિં	૮	
ચતુષ્કુવલ્પ રસાપન	ઉં	૩૯	૪૮૫, ૪૯	દાધિકધૂત	ચિં	૧૪	૧૩-૨૦૫
ચંદ્રોદય અગદ	"	૩૫	૨૩૫-૩૨	દુરલભારિષ્ટ	"	૮	
ચંપક અગદ	"	૩૭	૭૧, ૭૧૫	દુર્બીલિપારિ	ઉં	૩૫	
ચાગેરી ધૂત	ચિં	૮		દોષહર બક્તિ	કં	૪	
ચિત્તસોભલુ ઔષધ	"	૪	૧૬, ૧૬૫	દોષોની ચિકિત્સા	સૂં	૧૪	
ચિત્રકરસાપન	ઉં	૩૯	૬૧૫-૬૫	દ્રવ્યશલાકા	ઉં	૧૩	૩૩૫-૩૫
ચુલ્લોભ	"	૧૩	૧૯૫-૨૨		ધ		
ચવનપ્રાશ	"	૩૯	૩૨૫-૪૧	ધાન્યંતર ધૂત	{ ચિં	૪	
	જ				"	૧૨	૧૯-૨૪
જમ્બૂતકલ્પ	કં	૧		ધામાર્ગિકલ્પ	કં	૧	
જંબુનીય ગણ	સૂં	૧૫	૮		ન		
જંબુનીય ધૂત	ચિં	૪		નરસિંહધૂત	ઉં	૩૯	૧૬૮૫-૧૭૩
	ત			નરસિંહ તેલ	"	૩૯	૧૭૫૫, ૧૭૬
તકારિષ્ટ	ચિં	૮	૪૫-૪૬૫	નાયબલાધૂત	ચિં	૩	
તિકતકધૂત	ચિં	૧૯	૨-૭	નાયબલા રસાપન	{ ઉં	૩૯	૫૩૫-૫૫
તિકત ગણ	સૂં	૧૦	૨૭૫-૨૮૫	નાયબલાધૂત	"	૩૯	૧૬૮૫-૧૭૩
તિલ્લકકલ્પ	કં	૨		નાયબલાધૂત	ચિં	૧૫	૧૩૫-૨૧
તુલસીરસાપન	ઉં	૩૯	૮૩૫-૮૫	નિરુદ્ધ (કં મટે એવી)	કં	૪	
તેલકધૂત	ચિં	૨૧	૩૧૫-૩૩	નિરુદ્ધ (પિત્ત મટે એવી)	"	૪	
ત્રાણમાધૂત	"	૨	૪૪૫	નિરુદ્ધ (વાયુ મટે એવી)	"	૪	
ત્રિફલ	સૂં	૬	૧૬૪	નિરુદ્ધ (સુકુમાર)	"	૪	
ત્રિખત (ત્રિખતક)	"	૬	૧૬૦	નિરુદ્ધધૂત	ચિં	૩-૫૭	
ત્રિફલધૂત	ઉં	૧૩	૧૦-૧૧૫	નીચિનોધૂત	"	૧૪	૫૪૫-૫૮
ત્રિફલરસાપન	"	૩૯	૪૧૫-૪૩	નગરોપાદિ ગણ	સૂં	૧૫-૪૧	
ત્રિફળા	સૂં	૬	૧૫૯		પ		
ત્રિવૃન્દવ	કં	૨		પટોવાદિ ગણ	સૂં	૧૫	૧૫
ત્રિવૃન્દવ	સૂં	૧૪	૪	પદ્માયુર્ધ્વ	ઉં	૨૨	૧૦૧૫, ૧૦૨

ઓપયનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	ઓપયનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	
રોપણ ગડૂપ	"	૨૨	૨૫૫	શ્યામાકંપ	કં૦	૨		
રોપણ દ્રવ્યો	ઉ૦	૨૫	૪૬૫, ૫૨, ૫૨૫-૫૭૫	શ્યામાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૪૫	
	લ				પ			
લવણ ગણ	સૂ૦	૧૦	૨૭	પટ્ટપલ ધૂત	ચિ૦	૫		
લવણ તેલ	ચિ૦	૬	૨૬	પરમાસિક યોગ	ઉ૦	૧૩	૪૩૫, ૪૪	
લથુન રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૧૦૫, ૧૨૯	પાડવ યૂર્ણ (પટેલું)	"	૩		
લાક્ષાદિ તેલ	"	૨	૫૪-૫૬૫	પાડવ યૂર્ણ (બીજુ)	"	૩		
લાલકેયન રસાયનો	"	૩૯	૧૦૨૫, ૧૦૬		સ			
	વ			સકચરાદિ તેલ	ચિ	૨૧	૫૫૫, ૫૬	
વસાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૪૫	સહાયરાદિ તેલ	"	૨૧	૬૫૫-૭૨૫	
વજ્રક ધૂત	ચિ૦	૧૯	૧૭૫, ૧૮	સધાવ અંજનો	ઉ૦	૧૬	૩૪-૩૯૫	
વજ્રક તેલ	"	૧૯	૭૯૫-૮૦	સાગરવત ધૂત	ઉ૦	૧	૪૫, ૪૫૫	
વડવામુખ યૂર્ણ	"	૮		સારિવાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૧૧	
વત્સકાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૩	સિદ્ધનસ્તિ	કં૦	૪		
વરુણાદિ ગણ	"	૧૫	૨૧	મિદ્યાર્થક ધૂત	ઉ૦	૫	૯૫-૧૨૫	
વર્ધમાન હરકે	ઉ૦	૩૦	૧૧૫	સુકુમાર ધૂત	ચિ૦	૧૩	૪૦૫-૪૭	
વસિષ્ઠ હરીતકી રસાયન	ચિ૦		૩	સુકુમારનિકૃત	કં૦	૪		
વારાહીકદ રસાયન	ઉ૦	૩૯	૫૭૫, ૫૮	સુધાકંપ	"	૨		
વાસાધૂત	ચિ૦	૨	૪૧૫-૪૩૫	સુરસાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૧૩	
વિડગધૂત	"	૩	૫૭૫	સૌમયજી રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૦૬૫ ૧૧૦	
વિદ્યાર્થાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૯	સૌવીરજીવન	સૂ૦	૨	૪૫	
વિમલાવર્ત	ઉ૦	૧૩	૭૦, ૭૦૫	સ્નેહનસ્તિ	કં૦	૪		
વીરતથાદિ વર્ગ	સૂ૦	૧૫	૨૪	સ્રોત શોધન ધૂત	}	ઉ૦	૨	૪૯-૬૯
વૈશ્યાનગ યૂર્ણ	ચિ૦	૧૪	૩૩૫, ૩૪	(બાગકો માટે)		ઉ૦	૨૮	૩૯૫-૪૦
વૈશ્યાદિ ગુણિકા	ઉ૦	૨૦	૫-૬૫	સ્વાયમુવ ગૂજન	હ			
વ્રણરોપણ તેલ	ચિ૦	૧૨	૪૦	ઉરિદ્રાદિ ગણ	સૂ૦	૧૫	૩૫	
વ્રણરોપણ તેલ	"	૧૩	૩૩૫-૩૪૫	હરીતકીકંપ	કં૦	૨		
	શ			હરીતકી ધૂત	ચિ૦	૧૫	૨૮-૩૦૫	
				હરીતકી રસાયન				
શંખિનીસમલાકંપ	કં૦	૨		(અગસ્ત્ય)	ચિ૦	૩		
શાકુંલ યૂર્ણ	ચિ૦	૧૪	૩૫૫, ૩૬	હરીતકી રસાયન (બ્રાહ્મ)	ઉ૦	૩૯		
શિવાગિત રસાયન	ઉ૦	૩૯	૧૨૯૫ ૧૪૨	હરીતકી રસાયન (વસિષ્ઠ)	ચિ૦	૩		
શૂદ્રી રસાયન	ચિ૦	૩		શિવવાન અગદ	ઉ૦	૩૬	૬૨૫-૬૪	

રોગોનાં નામની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

રોગનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અક્ષતરોગ=ચિપ્પ			
અભિપાકાત્મય	ઉ	૧૫,૧૬	
અગ્નિરોહિણી	ઉ	૩૧,૩૨	
અગ્નિવિસર્પ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૮	
અઠકા	ઉ	૧૦,૧૧	
અઠગાદિકા	"	૩૧,૩૨	
અજીર્ણ	સુ	૮	
અડદિયો વા	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અતિથરણા યોનિ	ઉ	૩૩,૩૪	
અતિમાર	નિ	૮	
	ચિ	૮	
અધિગિ/લૂપ	ઉ	૨૧,૨૨	
અધિદંત	"	૨૧,૨૨	
અધિમાથ	"	૧૫,૧૬	
અધિમાસિ	"	૨૧,૨૨	
અધિમાસ્પર્શ	"	૧૦,૧૧	
અનામિક=અધિપૂતન			
અન્યતોવાત	ઉ	૧૫,૧૬	
અન્નેધુ જવર	નિ	૨ ૬૮૫,૬૮૫	
	ચિ	૧	
અપચી	ઉ	૨૮,૩૦	
અપાનત્રક	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અપાનાનક	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અપસ્મર	ઉ	૭	
અપીનસ	"	૧૮,૨૦	
અભિન્યાસ	નિ	૨	૩૩
	ચિ	૧	
અભિખાદ	ઉ	૧૫,૧૬	
અભ્યવિદગ્ધા	ઉ	૧૨,૧૩	
અમ્બોપિત	ઉ	૧૫,૧૬	
અરચિ	નિ	૫	
	ચિ	૫	
અગ્નિ (બાવરોગ)	ઉ	૨ ૪૪-૫૭૫	
અગ્નિપા	ઉ	૨૩,૨૪	

રોગનાં નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
અરોચક	નિ	૫	
	ચિ	૫	
અર્જુન	ઉ	૧૦,૧૧	
અદિત	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અર્ધાવભેદક	ઉ	૨૩,૨૪	
અર્બુદ	"	૨૮,૩૦	
" (આંખનું)	"	૮,૯	
" (કાનનું)	"	૧૭,૧૮	
" (ખોપરીનું)	"	૨૩,૨૪	
" (તાળવાનું)	"	૨૧,૨૨	
" (નાકનું)	"	૧૮,૨૦	
" (મુખનું)	"	૨૧,૨૨	
" (હોઠનું)	"	૨૧,૨૨	
અર્ધ	"	૧૦,૧૧	
અર્શ (આંખના)	"	૮,૯	
" (કાનના)	"	૧૭,૧૮	
" (મુઠના)	નિ	૭	
	ચિ	૮	
" (ગુલ્મોદિવના)	ઉ	૩૩,૩૪	
" (નાકના)	"	૧૮,૨૦	
અર્થોભગંદર	"	૨૮	
અલજ (પ્રમેહની)	નિ	૧૦	
	ચિ	૧૨	
અલજ (આંખના સંધિરોગ)	ઉ	૧૦,૧૧	
અલજ (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
અલજ (ગુલ્મોદિવની)	"	૩૩,૩૪	
અલજ (વર્ત્તરોગ)	"	૮,૯	
અલગક (અજીર્ણનું)	સુ	૮/૪-૬૫,૮૫-૧૧૫	
અલગક કુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૪	
અલન (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
અલન (જખનું)	"	૨૧,૨૧	
અલપચાફ	"	૧૫,૧૬	
અલપચાફ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
અલપચાફ	ઉ	૩૩,૩૪	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રશ્નોક
અવમંથ (ગુહ્યદ્રિપનો)	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અરમરી	નિ૦	૯	
	ચિ૦	૧૧	
અષ્ટોદા	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
અષ્ટોવિકા	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અસ્થિબંધ	"	૨૭	
અભિપૂતન	"	૨	૬૮૫-૭૫
અગ્રર્થ=રાજિકા			
અંજનનામિકા	ઉ૦	૮,૯	
અંનરાયામ	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
અંતર્મુખી યોનિ	ઉ૦	૩૩,૩૪	
અંત્રવૃદ્ધિ	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૩	
	આ		
આત્મેષક	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
આગંતુજવર	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
આગંતુ રોગો	મુ૦	૪	૩૦૫-૩૧
આક્રય રોગ=પત			
આક્રયવાત=ઊરુસ્તંભ			
આધાશીશી=અધાવત્તિદક			
આનાદ	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
આમ	મુ૦	૮	૧૩-૧૪
	મુ૦	૧૩	૨૪૫,૨૫
આમાજ્ઞર્ણ	મુ૦	૮	
આંખ આવવી	ઉ૦	૧૫,૧૬	
આંખના રોગો	ઉ૦	૮-૧૬	
આંખ પટપટાવવાનો રોગ	"	૮,૯	
આંજી	"	૮,૯	
આંત્રમુ=કદર	"	૮,૯	
આચામ	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
આર્નવદોષ	આ	૧	
આવરમુ (વાયુની)	નિ૦	૧૬	
	ચિ૦	૨૨	
આવર્તકી દષ્ટિ	ઉ૦	૧૪	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	પ્રશ્નોક
	ઈ		
ઈન્દ્રિયેશિકા	ઉ૦	૩૧,૩૨	
ઈન્દ્રલુપ	ઉ૦	૨૩,૨૪	
ઈન્દુમેઘ	નિ૦	૧૦	
	ચિ૦	૧૨	
	ઉ		
ઉન્કોઠ	ઉ૦	૩૧,૩૨	
ઉન્કલચ	"	૮,૯	
ઉન્કલચવર્ત	"	૮,૯	
ઉત્તમ	"	૩૩,૩૪	
ઉત્પાત	"	૧૭,૧૮	
ઉનાન પત	નિ૦	૧૬	
	ચિ૦	૨૨	
ઉત્તંગ	ઉ૦	૮,૯	
ઉદકમેઘ	નિ૦	૧૦	
	ચિ૦	૧૨	
ઉદકોદર	નિ૦	૧૨	
	ચિ૦	૧૫	
ઉદરરોગ	નિ	૧૨	
	ચિ૦	૧૫	
ઉદાવર્ત	મુ૦	૮	
ઉદાવર્ત (ગભિરૂની)	આ	૨	
ઉદાવર્ત (ધરસના)	ચિ૦	૮	
ઉદાવૃત્ત યોનિ	ઉ૦	૩૩,૩૪	
ઉદુભર કુષ્ઠ	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૯	
ઉદરસ (બાળરોગ)	ઉ૦	૨	૪૪-૫૭૫
ઉન્મય	ઉ૦	૧૭,૧૮	
ઉન્મદ	"	૬	
ઉન્માર્ગ ભગદર=સતત ભગદર			
ઉપાનિષુલ	ઉ૦	૨૧,૨૨	
ઉપદંત	"	૨૧,૨૨	
ઉપદંત	"	૩૩,૩૪	
ઉપનમ=ચિખ			
ઉપનાદ (આંખનો)	"	૧૦,૧૧	
ઉપાવૃત્ત યોનિ	"	૩૩,૩૪	
ઉપવિષક ચર્મા	આ	૨	
ઉપચીક	ઉ૦	૨૩,૨૪	
ઉપધુષક ચર્મા	આ	૨	૧૫,૧૬
ઉદરનું ઝેર	ઉ૦	૩૮	

રોગનું નામ	સ્થાન	આધ્યાય	પ્રલોક
ઉદરી=ઈન્ડ્રુપ્ત			
ઉર મત=શતકાસ			
ઉદ્ગ્રીવ	ઉ	૨૮	
ઉષ્ણવાત	નિ	૯	
	ચિ	૧૧	
ઉષ્ણવિદગ્ધા દષ્ટિ	ઉ	૧૨,૧૩	
	ઉ		
ઉપરસ	નિ	૩	
	ચિ	૩	
ઉત્તવા	નિ	૯	
	ચિ	૧૧	
ઉરુસ્ત્રભ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
ઉર્ધ્વગુદ	ઉ	૨૧,૨૨	
ઉર્ધ્વશાસ	નિ	૪	
	ચિ	૪	
ઉલ્લટીઓ (ધાવસુની)	ઉ	૨	૫૮-૬૧
ઉલ્લટીઓ (બાળરોગ)	"	૨	૫૭,૫૭૫
ઉલ્લટીનો રોગ	નિ	૫	
	ઋ		
	ચિ	૬	
જ્વલિનધૂવ કુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
જ્વળુ ભગદર	ઉ	૨૮	
	ઐ		
એકકુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
એકાધામ=અદિત			
એકાંગ રોગ=પશાયાત			
એકાંતરિચો તાવ	નિ	૨	૭૦-૭૧
	ચિ	૨	
	ઐ		
ઓર ન પડે તો	શા	૧	
ઓષ્ઠકોષ	ઉ	૨૧,૨૨	
	ઐ		
ઓપતંગિક વિગનાય	ઉ	૧૨,૧૩	
	ક		
કશા	ઉ	૩૧,૨૧	
કચ્છ	"	૨૧,૨૨	

રોગનું નામ	સ્થાન	આધ્યાય	પ્રલોક
કચ્છપિકા	નિ	૧૦	
	ચિ	૨૨	
કચ્છગ્રી (મુદ્રરોગ)	ઉ	૩૧,૩૨	
કદર	"	૩૧,૩૨	
કપાવિકા	"	૨૧,૨૨	
કફનો પ્રકોપ	નિ	૧	૧૬૫,૧૭૫
	સુ	૧૧,૧૨	
કફાસાવ	ઉ	૧૦,૧૧	
કફોત્તિકલપ	"	૮,૯	
કમળો	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૬	
કરચલોઓ	ઉ	૨૪	૩૨૫,૩૩
કરમિયા	નિ	૧૪	
	ચિ	૨૦	
કસલ	ઉ	૨૧,૨૨	
કરોળિયા	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કરોળિયાનું ઝેર	ઉ	૩૭	
કર્ણનાદ	ઉ	૧૭,૧૮	
કર્ણવિદ્રવિ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણચુલ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણમુદ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણાશ	"	૧૭,૧૮	
કર્ણિની યોનિ	"	૩૩,૩૪	
કર્દમવર્ત્ત	"	૮,૯	
કર્દમવિસર્પ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૮	
કલાપર્બજ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
કલમાળ	ઉ	૨૯,૩૦	
કફકર્ણ	"	૧૭,૧૮	
કકડ (ગાળાના)=ગલચુડિકા			
કકલકુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કાચરોગ	ઉ	૧૨,૧૩	
કાનના રોગો	"	૧૭,૧૮	
કાનમાં મેલ	"	૧૭,૧૮	
કાપાલકુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
કામના=કમળો			
કાકભગ્ન	ઉ	૨૭	
કાશર્પ	સુ	૧૪	

ચેતનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
કાલમેહ	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
કાસ	નિં	૩	
	ચિં	૩	
કાળજી વધવું	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૫	
કાળા ડોળાના રોગો	ઉં	૧૦, ૧૧	
કિટિલકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
કિલાસ	નિં	૧૪	
	ચિં	૨૦	
કીટનું ઝેર	ઉં	૩૭	
કુકુરુ	"	૮, ૯	
કુચિકર્ણ	"	૧૭, ૧૮	
કુલુપ આર્તવ	શાં	૧	
કુલુપ વીર્ય	"	૧	
કૃતચનું ઝેર	ઉં	૩૮	
કૃતમ	"	૩૧, ૩૨	
કુંભકમળો	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૬	
કુંભિકા (ગુહ્યોદ્રયની)	ઉં	૩૩, ૩૪	
કુંભિષ્ટિકા	"	૮, ૯	
હૃષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
કૃષ્ણેન્દ્રીય	ઉં	૮, ૯	
કૃમિ	નિં	૧૪	
	ચિં	૨૦	
કૃમિકર્ણ	ઉં	૧૭, ૧૮	
કૃમિગ્રંથિ	"	૧૦, ૧૧	
કૃમિદંત	"	૨૧, ૨૨	
કેન્સર	"	૨૯, ૩૦	
કોઠ	"	૩૧, ૩૨	
કોગિનિયુ=વિપુચિકા			
કોલેરા=વિપુચિકા	નિં	૧૫	
કોબુચીર્ય	"	૩	
કાનકાસ	ચિં	■	
કાનજી ભગદર	ઉં	૨૮	
કાનપુક	"	૧૦, ૧૧	
કાનૌદર=ઉગ્રોદર			

ચેતનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
લપ	નિં	૫	
	ચિં	૫	
લારમેહ	નિં	૧૦	
લીલુ આર્તવ	શાં	૧	
લીલુ વીર્ય	"	૧	
લીલાવસક	ઉં	૨ ૧૯૧, ૨૪	
લુદ્ર રોગો	"	૩૧, ૩૨	
લુદ્ર નાસ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
	ખ		
ખરજવું	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ખલતિ	ઉં	૨૩, ૨૪	
ખણી	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
ખસ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૯	
ખીલ (આંખના)	ઉં	૮, ૯	
ખીલ (મોના)=મુખદૂષિકા			
ખુડ=૫૮			
ખોપરીના રોગ	ઉં	૨૩, ૨૪	
ખજ	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
ખંડીય	ઉં	૨૧, ૨૨	
	ગ		
ગતિ—પાણી			
ગડ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૩	
ગર	"	૩૫	
ગર્દભી	"	૩૧, ૩૨	
ગર્ભ જન્મતા પહેલાં	} શાં	૨	
ગર્ભાગ્રી મરો જાય તે			
ગર્ભ ન નીકળે તે		૧	
ગર્ભપાત	"	૨	
ગર્ભ પેટમાં મરો જાય તે	"	૨	
ગર્ભસ્રાવ	"	૨	
ગર્ભાગ્રી	"	૧	
ગર્ભાગ્રીના ઉપદ્રવો	"	૧	
ગર્ભાગ્રીને અટકાવ	"		
આવે તે	"	૨	
ગર્ભાગ્રીને શુભ આવે તે	શાં	૨	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ગલગંડ	ઉં	૨૧,૨૨	
ગલવિદ્રધિ	"	૨૧,૨૨	
ગલશુક્રિકા	"	૨૧,૨૨	
ગલામુંદ	"	૨૧,૨૨	
ગલોધ	"	૨૧,૨૨	
ગલ્લિર=ઉન્મથ			
ગળગલ્પુ—પાપાસુગર્દભ			
ગળાના રોગો	"	૨૧,૨૨	
ગળું પડનું (બાળરોગ)=તાલુકટક			
ગડમાલા	ઉં	૨૯,૩૦	
ગડાવજી	"	૨૧,૨૨	
ગધનામા,	"	૩૧,૩૨	
ગંભીર પન	નિં	૧૬	
	ચિં	૨૨	
ગંભીરા દષ્ટિ	ઉં	૧૨,૧૩	
ગાલસૂક્ષ્મિયુ=પાપાસુગર્દભ			
ગાંક	ઉં	૨૯,૩૦	
ગાડપસુ	"	૬	
ગિલાયુક	"	૨૧,૨૨	
ગુફકટ્ટ—અહિપૂતન			
ગુલ્મ	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
ગુલ્મ રોગો	ઉં	૩૩,૩૪	
ગુમકુ	"	૨૫	
ગુપ્તગ્રી	નિં	૧૫	
	ચિં	૨૧	
ગોળા	નિં	૧૧	
	ચિં	૧૪	
ગ્રાહિન	ઉં	૩૩,૩૪	
ગ્રાધિ	"	૨૯,૩૦	
ગ્રાધિ બાર્નવ	શાં	૧	
ગ્રાધિ વિસર્પ	નિં	૧૩	
	ચિં	૧૮	
ગ્રાધિ વીર્ય	શાં	૧	
ગ્રાન્વી	નિં	/	
	ચિં	૧૦	
	શ		
ધા	ઉં	૨૫,૨૬	
ધામપાક	"	૧૮,૨૦	
	ચ		
નુપંક જન-	નિં	૨ ૭૧૫ ૩-૫	
	નિં	૧	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ચતુર્થક વિપર્યય જવર	નિં	૨	૭૩, ૭૩૫
	ચિં	૧	
ચંદ્રકી દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
ચરબી બહુ વધી જવળી	સું	૧૪	
ચર્મકીલ	નિં	૭	
	ઉં	૩૧,૩૨	
ચર્મદલકુષ્ઠ	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૮	
ચાત્પા=ઉંદરી			
ચામડીના રોગો	નિં	૧૪	
	ચિં	૧૮	
ચાદી=ઉપદશ			
ચિપ્પ	ઉં	૩૧,૩૨	
ચોથિયો તાવ	નિં	૨	૭૧૫-૭૨૫
	ચિં	૧	
	છ		
છત્રકી દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
છર્દિ	નિં	૫	
	ચિં	૬	
છિદ્રોદર	નિં	૧૨	
	ચિં	૧૫	
છિન્ન સ્વાસ	નિં	૪	
	ચિં	૪	
છિન્નાશુક્ર દૃષ્ટિ	ઉં	૧૪	
છોકોનો રોગ=ભૂથતવ			
છોડ=ઉપવેષ્ટક ગર્ભ	શાં	૨	
	જ		
જનુમલિ	ઉં	૩૧,૩૨	
જલસત્રાસ	"	૩૮	૧૫૫, ૧૬
જલ્વામુંદ	"	૨૧,૨૨	
જલ્વાસવ	"	૧૦, ૧૧	
જલોદર	નિં	૧૨	
જળધર	ચિં	૧૫	
જંગમ વિષ	"	૩૫-૩૮	
જડપસુ=સ્થોન્ન			
જાનાની યોનિ	ઉં	૩૩,૩૪	
જાલગર્દભ	"	૩૧,૩૨	
જાલિની	નિં	૧૦	
	ચિં	૧૨	
જાલુવાસ્ત્રંજ	નિં	૧૫	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ઝિલ્લાવાસ્તંભ	ચિ૦	૨૧	
જીભના રોગ	ઉ૦	૨૧, ૨૨	
જ્વર	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
જ્વરાતિસાર	ચિ૦	૧	૨૮, ૨૮૫
	જી		
ઝાંખ (ઝાંખિ)	ઉ૦	૧૨, ૧૩	
ઝેર	"	૩૫—૩૬	
	૨		
ટાલ (માથે) ખલતિ	જી		
	નિ૦	૪	
તમકાયાસ	ચિ૦	૪	
તરસનો રોગ	નિ૦	૫	
	ચિ૦	૬	
તલ=તિલકાલક			
તંત્રિકા	ઉ૦	૧૭, ૧૮	
તાલ (માથે)=ખલતિ			
તાલુકંટક	ઉ૦	૨	૬૩—૬૮
તાલુપાક	"	૨૧, ૨૨	
તાલુપિટિકા	"	૨૧, ૨૨	
તાલુચોષ	"	૨૧, ૨૨	
તાલુસંહતિ	"	૨૧, ૨૨	
તાલ	નિ૦	૨	
	ચિ૦	૧	
તાલ (બાજરોગ)	ઉ૦	૨	૪૪—૫૭૫
તાલવાના રોગ	"	૨૧, ૨૨	
તિમિર રોગ	"	૧૨, ૧૩	
તિલકાલક	"	૩૧, ૩૨	
તિલકાલક (ગુલોદ્રિયનું)	"	૩૩, ૩૪	
તીક્ષ્ણ અગ્નિ	સા૦	૩	
તીવ્રવેદન	ઉ૦	૧૦, ૧૧	
તુલ્કિરિકા	"	૨૧, ૨૨	
તૂની	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૪	
તૂનીક જ્વર	નિ૦	૨	૭૦—૭૧
તૂમ્મ	નિ૦	૫	
	ચિ૦	૬	
તૂમ્મ	ઉ૦	૩૩, ૩૪	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
યાન પાકવું	નિ૦	૧૧	
	ચિ૦	૧૩	
	જી		
દકોદર	નિ૦	૧૨	
	ચિ૦	૧૫	
દદ્દકુષ્ઠ	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દમ	નિ૦	૪	
	ચિ૦	૪	
દરોજ	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દંડક	નિ૦	૧૫	
	ચિ૦	૨૧	
દંડકાલસક	સૂ૦	૮	૧૧૫—૧૨૫
દંતચાલ	ઉ૦	૨૧, ૨૨	
દંતનાડી	"	૨૧, ૨૨	
દંતપુષ્પુટ	"	૨૧, ૨૨	
દંતભેદ	"	૨૧, ૨૨	
દંતવિદ્રવિ	"	૨૧, ૨૨	
દંતકર્ષ	"	૨૧, ૨૨	
દંતોદ્ભેદ	"	૨	૨૬—૪૩૫
દાદર	નિ૦	૧૪	
	ચિ૦	૧૮	
દારુસૂક	"	૨૩, ૨૪	
દારુ	નિ૦	૬	
	ચિ૦	૭	
દાલન=ચીતદંત			
દાંત આવવા	ઉ૦	૨	૨૬—૪૩૫
દાંતના રોગ	"	૨૧, ૨૨	
દાંતનું (બચકનું) ઝેર	"	૩૮	
દીપ્તિ	ઉ૦	૧૮, ૨૦	
દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય	"	૧૮, ૨૦	
દુષ્ટ ઘ્રમ્	"	૨૫	
દુઃખરર્ષન	"	૧૭, ૧૮	
દુઃખશાપઘ્ન=મર્ષ			
દુષ્ટીવિષ	"	૩૫	
દુષ્ટિના રોગ	"	૧૨, ૧૩,	
દોષી	ઉ૦	૧૨, ૧૩	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
ધનુર્ધન }	નિ.	૧૫	
ધનુર ધાતુ }	ચિ	૨૧	
ધાવણ (બગડેલું)	ઉ	૨ ૨-૪ ૭૫-૨૫૫	
ધાવણ (શુદ્ધ)	ઉ	૨ ૧૫, ૧૫૫	
ધુમર	"	૧૨, ૧૩	
ધોળા ડોળાના રોગ	"	૧૦, ૧૧	
ધોળા વાળ=પવિત્ર	"		
ધોળા કોક	નિ	૧૪	
	ચિ	૨૦	
ધ્વંસકરોગ	નિ	૬ ૨૧૫, ૨૧૫૫	
	ચિ	૭	
ન			
નકુલાંધ	ઉ	૧૨, ૧૩	
નખનું ઝેર	"	૩૮	
નાક દદડાળુ (ગળાળુ)=નાસાસાવ			
નાકના રોગો	ઉ	૧૯, ૨૦	
નાગોદર ગર્ભ	શા	૨	
નાડી	ઉ	૨૯, ૩૦	
નાડી (દર્શનની)	"	૨૧, ૨૨	
નાડીઘ્રણ	"	૨૯, ૩૦	
નાસાનાલ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાપાક	"	૧૯, ૨૦	
નાસાભૂંદ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાર્શ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાશોષ	"	૧૯, ૨૦	
નાસાસ્રાવ	"	૧૯, ૨૦	
નાસુર	"	૮, ૯	
નિમેષ	"	૮, ૯	
નિશમ	સુ	૧૩, ૧૪	
નિરુદ્ધમણિ	ઉ	૩૩, ૩૪	
નિનુત્ત	"	૩૩, ૩૪	
નીવમેહ	નિ	૧૦	
	ચિ	૧૨	
પ			
પતવધ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પતપાન	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
	ઉ	૮, ૯	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
પામોપરોધ	ઉ	૮, ૯	
પત	નિ	૧૬	
	ચિ	૨૨	
પથરી	નિ	૯	
	ચિ	૧૧	
પચકંટક	ઉ	૩૧, ૩૨	
પનસિકા	"	૩૧, ૩૨	
પંચુ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પરવાળા (આંખના)	ઉ	૮, ૯	
પરિભેષી ભગંદર	"	૨૮	
પરિભુતા યોનિ	ઉ	૩૩, ૩૪	
પરિપોટ	"	૧૭, ૧૮	
પરિવર્તિકા=નિનુત્ત			
પરિચાલી ભગંદર	ઉ	૨૮	
પરિચાલ્યુદર	નિ	૧૨	
	ચિ	૧૫	
પર્વણી	ઉ	૧૦, ૧૧	
પવિત્ર	"	૨૩, ૨૪	
પળિયાં=પવિત્ર			
પાદદાહ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પાદલર્પ	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પામા કુષ્ઠ	નિ	૧૪	
	ચિ	૧૯	
પાલીશોષ	ઉ	૧૭, ૧૮	
પાપામુગર્દભ	"	૩૧, ૩૨	
પાંગળાપણું	નિ	૧૫	
	ચિ	૨૧	
પાંડુરોગ	નિ	૧૩	
	ચિ	૧૬	
પિટિકા (બાપરીની)	"	૨૩, ૨૪	
પિત્તનો પ્રકોપ	{ નિ ૧ ૧૫૫-૧૬		
	{ સુ ૧૧, ૧૨		
પિત્તોન્નિવટ	ઉ	૮, ૯	
પિત્તપ્રતીકર્ષ	ઉ	૧૭, ૧૮	
પિલ્લરોગ	ઉ	૧૬	
પિટક	ઉ	૧૦, ૧૧	
પીનસ=પ્રતિશયા	ઉ	૨૦	
પુટક	ઉ	૧૯, ૨૦	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
પુત્રિહી	નિં ૧૦				અ		
પુમ્પુટ	ચિં ૧૨			બહોદર	નિં ૧૨		
પુષ્કરિકા	ઉં ૨૧, ૨૨				ચિં ૧૫		
પુસ્કૈક કુષ્ઠ	ઉં ૩૩, ૩૪			બધિરત્વ	ઉં ૧૭, ૧૮		
	નિં ૧૪			બરોળ વધવી	નિં ૧૨		
	ચિં ૧૯				ચિં ૧૫		
પૂતન=અહિપૂતન				બલાસગ્રાચિતા	ઉં ૧૦, ૧૧		
પૂતિકર્ણ	ઉં ૧૭, ૧૮			બલ્લવવર્ત્ત	ઉં ૮, ૯		
પૂતિનાસ	ઉં ૧૯, ૨૦			બહિરાધામ	નિં ૧૫		
પૂત્યાસ્યતા	ઉં ૨૧, ૨૨				ચિં ૨૧		
પૂય આર્તવ	શાં ૧			બહેરાપણું	ઉં ૧૭, ૧૮		
પૂય રક્ત	ઉં ૧૯, ૨૦			બળિયા=મસૂરિકા			
પૂય વીર્ય	શાં ૧			બાલગ્રાહ	}	ઉં ૩	
પૂયાસવ	ઉં ૧૦, ૧૧			બાળકને વજગાડ			
પૃથાર=અહિપૂતન				બાલરોગો	}	ઉં ૨, ૩	
પૈત્તિકી યોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪			બાળકોના રોગો			
પોથકી	ઉં ૮, ૯			બાધ્યાધામ=બહિરાધામ			
પોપથાં અને પોપણનાં				બિસવર્ત્ત	ઉં ૮, ૯		
રોજ	ઉં ૮, ૯				ભ		
પ્રતમક સ્વાસ	નિં ૪			ભગ્ન	ઉં ૨૭		
	ચિં ૪			ભર્ગદર	" ૨૮		
પ્રતિશ્વાય	ઉં ૧૯, ૨૦			ભરનીંગળ ગુમડું=નાયીત્રણ			
પ્રતિશ્વાય (બાળરોગ)	ઉં ૨ ૪૪-૫૩			ભસ્મક	ચિં ૧૦		૮૦૧-૮૧
પ્રતીનાહ (કનનો)	ઉં ૧૭, ૧૮			ભંગ	" ૨૭		
પ્રતુની	નિં ૧૧			ભૂતનો વજગાડ	ઉં ૪, ૫		
	ચિં ૧૪			ભુશનવ	" ૧૯, ૨૦		
પ્રત્યક્રીવા	નિં ૧૧				મ		
	ચિં ૧૪			મકલ	શાં ૧		
પ્રમેહ	નિં ૧૦			મળગમેહ	નિં ૧૦		
	ચિં ૧૨				ચિં ૧૨		
પ્રમેહપિટ્તકા	નિં ૧૦			મદ	નિં ૬		
	ચિં ૧૨			મદાન્વય	ચિં ૭		
પ્રસુમિ	ઉં ૩૧, ૩૨			મધુમેહ	નિં ૧૦		
પ્રસ્તાર્થમ	ઉં ૧૦, ૧૧				ચિં ૧૨		
પ્રાક્ષરણ યોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪			મર્મલ્પથ	શાં ૪		
પ્લીહાદર	નિં ૧૨			મર્માભિગ્રાત	શાં ૪		
	ચિં ૧૫			મવ આર્તવ	શાં ૯		
	૬			મવ વીર્ય	શાં ૧		
	ઉં ૧૦, ૧૧			મય	ઉં ૩૧, ૩૨		
દંડ				મયસ (પરસના)	નિં ૭		

રોગનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
મસા (હરસના)	ચિં ૮	
મસૂરિકા (પ્રમેહની)	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
મસૂરિકા (બળિયા)	ઉં ૩૧, ૩૨	
મસો=મપ		
મહાપોનિ	" ૩૩, ૩૪	
મહાશ્વાસ	નિં ૪	
	ચિં ૪	
મહાસુષિર	ઉં ૨૧, ૨૨	
મંડુકુષ્ઠ	નિં ૧૪	
	ચિં ૧૯	
મંદાગ્નિ	શાં ૩	
માટી ખાવાથી થતા રોગ (બાળકોને)	ઉં ૨ ૭૫૫—૭૬૫	
માનુકાદોષ=અલિપૂનન		
માથાના રોગ	" ૨૩, ૨૪	
માજિજ મેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
માસાખુંદ	ઉં ૩૩, ૩૪	
મરિપાક	" ૩૩, ૩૪	
મુખદૂષિકા	" ૩૧, ૩૨	
મુખપાક	" ૨૧, ૨૨	
મુખરોગો	" ૨૧, ૨૨	
મૂરછાં }	નિં ૬	
મૂરછાંધ }	ચિં ૭	
મૂરગર્ભ	શાં ૨	
મૂતકૃચ્છ્ર	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મૂતશય }	નિં ૯	
મૂતગ્રંથિ }		
મૂતગ્રહર	ચિં ૧૧	
મૂતશુક્ર }	ચિં ૧૧	
મૂતસાદ }		
મૂત્રાધાત	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મૂત્રાતીન	નિં ૮	
	ચિં ૧૧	
મૂત્રાન્તરંગ	નિં ૯	
	ચિં ૧૧	
મુદિત	ઉં ૩૩, ૩૪	
મેદાનુદિ	સૂં ૧૪	

રોગનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
મેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
મેાતિયો	ઉં ૧૪	
મેાના રોગો	" ૨૧, ૨૨	
ય		
યદુદુદર	નિં ૧૨	
	ચિં ૧૫	
યવપ્રખ્યા	ઉં ૩૧, ૩૨	
પુવાનપીટિકા=મુખદૂષિકા		
પોનિના રોગો	ઉં ૩૩, ૩૪	
પોનિવ્યાપદ	ઉં ૩૩, ૩૪	
૨		
રકતગુલ્મ	નિં ૧૧	
	ચિં ૧૪	
રકતપિત્ત	નિં ૩	
	ચિં ૨	
રકતમેહ	નિં ૧૦	
	ચિં ૧૨	
રકતવોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪	
રકતાખુંદ	" ૩૩, ૩૪	
રકતાસ્રાવ	" ૧૦, ૧૧	
રગતપિત્ત=પત		
રતવા	નિં ૧૩	
	ચિં ૧૮	
રતોપજાપણું	ઉં ૧૨, ૧૩	
રસરોપાજ્ઞા	સૂં ૮	
રસાપનવિધિ	ઉં ૩૯	
રસોળી	" ૨૯, ૩૦	
રાગવશમા	નિં ૫	
	ચિં ૫	
રાગિકા	ઉં ૩૧, ૩૨	
રાજ્યમતી દૃષ્ટિ	" ૧૪	
રાક્ષી=વલ્લભીક		
રિષ્ટ	શાં ૫	
રુઝવા=રૂંદરી		
રુદ્ધગુદ	ઉં ૩૧, ૩૨	
રોક્ષિત્રી	" ૨૧, ૨૨	
૯		
લકવો	નિં ૧૫	
	ચિં ૨૧	

રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોજનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
દગલુ	ઉં	૮, ૯		વાતવ્યાધિ	નિં	૧૫	
સંજગ્રાપણ	નિં	૧૫		વાતહન	ઉં	૮, ૯	
	ચિં	૨૧		વાતાશ્ચેવા	નિં	૯	
વામ્બુ=જૂતમણિ					ચિં	૧૧	
વાલામિહ	નિં	૧૦		વાતિકી ચોનિ	ઉં	૩૩, ૩૪	
	ચિં	૧૨		વામિની ચોનિ	"	૩૩, ૩૪	
લોઠેન	ઉં	૩૧, ૩૨		વાયુનો રોજ	નિં	૧૫	
વિગનાથ	ઉં	૧૨-૧૪			ચિં	૨૧	
વિગનાથ (ઓપસગિક)	ઉં	૧૨-૧૪		વાયુ(પાંચ)ના પ્રકોષ	નિં	૧૬	
લીન ગર્ભ	શાં	૨			ચિં	૨૨	
લૂખસ	નિં	૧૪		વાયુનો પ્રકોષ	નિં	૧	૧૩૫-૧૫
	ચિં	૧૯			સું	૧૧, ૧૨	
લૂતાનું ઝેર	ઉં	૩૭		વિશ્વ	નિં	૬	૨૨, ૨૨૫
લેહી (લેહ્ય, લેહ્યા)	"	૧૭, ૧૮			ચિં	૭	
લોહિતજાયા ચોનિ	"	૩૩, ૩૪		વિચરિકા કુષ	નિં	૧૪	
લોહીવા=રક્તચોનિ					ચિં	૧૯	
	વ			વિગ્વિધાન	નિં	૯	
વધરાવળ	નિં	૧૧			ચિં	૧૧	
	ચિં	૧૩		વિદગ્ધાચ્છર્ણ	સું	૮	
વન્ધરાગ	ઉં	૮, ૯		વિદર્ભ	ઉં	૨૧, ૨૨	
વલ્લ	"	૨૧, ૨૨		વિદારિકા	નિં	૧૦	
વલ્લી	"	૨૪	૩૨૫, ૩૩		ચિં	૧૨	
વલ્લીક	"	૩૧, ૩૨		વિદારિકા (કાનની)	ઉં	૧૭, ૧૮	
વસામેહ	નિં	૧૦		વિદારી (મુદ્રરોજ)	"	૩૧, ૩૨	
	ચિં	૧૨		વિદા	"	૩૧, ૩૨	
વજગાડ (ભાજરોજ)	"	૩		વિદ્રપિ	નિં	૧૧	
વજગાડ (ભૂતનો)	ઉં	૪, ૫			ચિં	૧૩	
વાઈ	"	૭		વિદ્રપિ (ગોપરીનું)	ઉં	૨૩, ૨૪	
વાજકરણવિધિ	"	૪૦		વિદ્રપિ (ગુલોદિયનું)	"	૩૩, ૩૪	
વાતકંટક	નિં	૧૫		વિદ્રપિ (પ્રમેહનું)	નિં	૧૦	
	ચિં	૨૧			ચિં	૧૩	
	નિં	૯		વિનતા	નિં	૧૦	
વાતકુંડલિકા	ચિં	૧૧			ચિં	૧૨	
	ઉં	૧૫, ૧૬		વિષાદિકા કુષ	નિં	૧૪	
વાતપર્પણ					ચિં	૧૯	
વાતપ્રવાસ=પન	નિં	૯		વિષ્ણુના ચોનિ	ઉં	૩૩, ૩૪	
વાનભસ્તિ	ચિં	૧૧		વિસંજિકા	સું	૮	
	નિં	૧૬		વિજ્ઞાના	ઉં	૩૧, ૩૨	
વાતરક્ત	ચિં	૨૨		વિજ્ઞાચી	નિં	૧૫	
					ચિં	૨૧	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
વિષ	ઉં	૩૫, ૩૮		શર્કરા (ચેચાબર્મા)	નિં	૯	
વિષમ અગ્નિ	થાં	૩			થિં	૧૧	
વિષમ જ્વર	નિં	૨	૬૩૫-૭૫૫	શર્કરાબુદ	ઉં	૩૧, ૩૨	
	થિં	૧		શંકાવિષ	ઉં	૩૬	
વિષસંકટ	ઉં	૩૫		શંખક	"	૨૩, ૨૪	
વિષૂચિકા	સૂં	૮, ૪-૫૫, ૬૫-૮		શંબુકાવર્ત	"	૨૮	
વિષ્કંધાચૂર્ણ	"	૮		શાલૂક	"	૨૧, ૨૨	
વિસર્પ	નિં	૧૩		શિયાળ વગેરેનું ઝેર	"	૩૮	
	થિં	૧૮		શિરઃકંપ	"	૨૩, ૨૪	
વિસ્ફોટકુષ્ઠ	નિં	૧૪		શિરોભિન્નપ	"	૨૩, ૨૪	
	થિં	૧૯		શિરોરોગ	"	૨૩, ૨૪	
વિસ્ફોટ (શુદ્ધરોગ)	ઉં	૩૧, ૩૨		શીતદંત	"	૨૧, ૨૨	
વીંછીનું ઝેર	"	૩૭		શીતમેહ	નિં	૧૦	
વીંધદીપ	થાં	૧			થિં	૧૨	
વૃદ્ધિ	નિં	૧૧		શીતળા=મસૂરિકા			
	થિં	૧૩		શીતાદ	ઉં	૨૧, ૨૨	
વૃંદ	ઉં	૨૧, ૨૨		શીંગસ=ઉદદ			
વેગી=અલિસાધ્ય				શુકિત	ઉં	૧૦, ૧૧	
વેગી રેકવાથી				શુકારમરી	નિં	૯	
થતા રોગો }	સૂં	૪			થિં	૧૧	
વેદ	ઉં	૧૦, ૧૧		શુકચાર્મ	ઉં	૧૦, ૧૧	
વ્યંઘ	"	૩૧, ૩૨		શુદ્ધ બ્રહ્મ	"	૨૫	
વ્રણ	સૂં	૨૯		શુદ્ધ શુક	"	૧૦, ૧૧	
	ઉં	૨૫, ૨૬		શુષ્કાસિપાક	"	૧૫, ૧૬	
વ્રણશોફ	"	૨૫, ૨૬		શુષ્કા ચોનિ	"	૩૩, ૩૪	
વ્રણભાગ	નિં	૧૫		શોષિનાર્મ	"	૧૦, ૧૧	
	થિં	૨૧		શોફ	નિં	૧૩	
શતધ્વી	શ				થિં	૧૭	
શતપોતક (શુભોદ્ગમનું)	ઉં	૨૧, ૨૨		શોફકર્ણ	ઉં	૧૭, ૧૮	
શતપોતકભગદર	"	૩૩, ૩૪		શોષ	નિં	૫	
શતારુઃ કુષ્ઠ	"	૨૮			થિં	૫	
	નિં	૧૪		શોષ (ભાગરોગ)	ઉં	૨	૪૪-૫૭૫
	થિં	૧૯		શ્યાવદંત	"	૨૧, ૨૨	
શતારુથી	નિં	૧૪		શ્યાવવર્મ	"	૮, ૯	
	થિં	૧૯		શ્વેતવર્મ	"	૮, ૯	
શનેમંદ	નિં	૧૦		શ્વેતપદ	"	૨૯, ૩૦	
	થિં	૧૨		શ્વેત્વિકી ચોનિ	"	૩૩, ૩૪	
શશવિકા	નિં	૧૦		શ્વેતયુ	નિં	૧૩	
	થિં	૧૨			થિં	૧૭	
શર્કરા (દાંતની)	ઉં	૨૧, ૨૨		શ્વેત	નિં	૪	
શર્કરા દુદિ	"	૧૪			થિં	૧૭	

શેઝનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક	શેઝનું નામ	સ્થાન અધ્યાય	શ્લોક
શિવત્ર	નિં ૧૪ ચિં ૨૧		સિરાગ્રહ	નિં ૧૫ ચિં ૨૧	
	૫		સિરાગ્રહ	ઉં ૧૦, ૧૧	
પણકા ચોનિ	ઉં ૩૩, ૩૪		સિરાગ્રહ	" ૧૦, ૧૧	
	૨૫		સિરાસંજા	" ૧૦, ૧૧	
સલુકા (કાનમાં) = કંઈયુલ			સિરાકર્ષ	" ૧૦, ૧૧	
સતત જવર	નિં ૨	૬૯-૬૯૧	સિરોન્પાત	" "	
સદ્યોગ્રસ્ત	ઉં ૨૬		સુરામેલ	નિં ૧૦ ચિં ૧૨	
સર્વાગ્રાભિલત	" ૩૬		સુવાવડ	થાં ૧	
સર્વાશિરોગ	" ૧૫, ૧૬		સુધિર	ઉં ૨૧, ૨૨	
સર્વાગ્રોગ	નિં ૧૫		સુધિમુખી ચોનિ	" ૩૩, ૩૪	
	ચિં ૨૧		સુર્યવર્ન	" ૨૩, ૨૪	
સર્પપિકા	નિં ૧૦ ચિં ૧૨		સોગ્ર	નિં ૧૩ ચિં ૧૭	
સર્પપિકા (ગુલ્લોદ્રિપની)	ઉં ૩૩, ૩૪		સ્તનવિદ્યુધિ	નિં ૧૦ ચિં ૧૩	
સયોદ્ધ	" ૧૫, ૧૬		સ્થાવર વિષ	ઉં ૩૫	
સજેખમ	" ૧૯, ૨૦		સ્થૂલતા	સૂં ૧૪	
સજેખમ (બાજરોગ)	" ૨	૪૪-૫૩૫	સ્થૂલ્ય		
સંગ્રહણી	નિં ૮ ચિં ૧૦		સ્પર્શભાનિ	ઉં ૩૩, ૩૪	
સંતત જવર	નિં ૨	૫૭૫-૬૩, ૬૮	સ્રાવાર્ધ	" ૧૦, ૧૧	
	ચિં ૧		સ્રોતોદ્યુષ્ટિ	થાં ૩	
સંધિભાગ	ઉં ૨૭		સ્વરક્ષ	ઉં ૨૧, ૨૨	
સંધિમુક્ત	" ૨૭		સ્વરગંધ	નિં ૫ ચિં ૫	
સંધિશિત્ર (આખના)	" ૧૦, ૧૧		સ્વરમેદ		
સંન્યાસ	નિં ૬ ચિં ૭		સ્વરાસાદ		
સંવ્યુત્પત્તિકા	ઉં ૩૩, ૩૪			૬	
સાન્નિપાનિકી ચોનિ	" ૩૩, ૩૪		ઘડાપા કૂતરનું એ	ઉં ૩૮	
સાપનું એ	" ૩૬		ઘડાપિર્મવ	" ૧૫, ૧૬	
સામ	સૂં ૧૩ { ૨૩-૨૩૫૫; ૨૬૫, ૨૭		ધનુસંસ	નિં ૧૫ ચિં ૨૧	
સાંદ્રમેલ	નિં ૧૦ ચિં ૧૨		ધમ	નિં ૭ ચિં ૮	
સામગ્ર્યકાં	નિં ૧૧ ચિં ૧૩		ધયોધ	નિં ૧૩ ચિં ૧૬	
સાનારાવર્ન	ઉં ૮, ૯		ધસ્તિમેલ	નિં ૧૭ ચિં ૧૨	
સામગ્ર્યક	નિં ૧૪ ચિં ૧૯		ઘડનું કિતી નજી	ઉં ૨૭	
			ઘડનું બાંધવું	" "	

રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક	રોગનું નામ	સ્થાન	અધ્યાય	શ્લોક
હાથપગ ફાટવા	નિં ૧૪			હતીજસ	નિં ૪		૩૩
	નિં ૧૯				નિં ૨		
હાથોપગ	ઉં ૨૯, ૩૦			હદયના રોગ	નિં ૧		
હારિદ્રમેહ	નિં ૧૦			હૃદયના રોગ	નિં ૧		
	નિં ૧૨			હૃદયના રોગ	નિં ૬		
હાફ	નિં ૪			હૃદયના રોગ	નિં ૪		
	નિં ૪			હૃદયના રોગ	નિં ૪		
હિમ્મા	નિં ૪			હૃદયના રોગ	ઉં ૨૧, ૨૨		
	નિં ૪			હૃદયના રોગ	,, ૧૨, ૧૩		

પારિભાષિક શબ્દો (ખુલાસા સાથે) ની અકારાદિ અનુક્રમણિકા

અક્ષ-એક તોલો

અભિકૂટ=આખનું ખામણું (જ સોડેટ)

અગદ=વિષનો નાથ કરે એવું ઔષધ (જે જેર માટે ઉપાય કરવાના હોય તે જેર માટે કહેલા ખાસ અગદોનો ઉપયોગ કરવો)

અગ્નિ=ચાં ૩/૪૯-૭૬

અમ્બ=રંગડો કરીને નીચે બેઠા પછી ઉપર નરતો પાનળો નીતયા જેવો ભાગ, બહુ પાનળું, નીતયું

અમ્બપેષ સ્નેહ=સૂં ૧૬/૧૬

અઘ્મશન=અઘ્મશન હોવા છતા ખાવું

અતિશયગ=સૂં ૧૨/૩૫૫-૪૨૫

અધ્યશન=સૂં ૮/૩૩૫

અનુપકમ=સૂં ૧/૩૨૫, ૩૩

અનુપચય=નિં ૧/૭

અનુપાન=સૂં ૮/૪૭

અનુભજ=નિં ૨/૫૦-૫૨

અનુભવી=અનુભજ (નિં ૩/૧૧૫ અસ્તુદતા)

અનુપત્ર=સૂં ૨૫/૩૯-૪૦૫

અનુસ્ત=સૂં ૮/૩૫

અનુલોમન-અવળે માર્ગે ચલેલા વાયુને સવળે માર્ગે ચલાવનાર.

અનુવાસનબક્તિ=સૂં ૫૦ ૧૯

અનુપ્રાપી=પેહેલા, પોસીને (ચરક-નિં ૩/૭

(અનુપ્રવિલ્લ)

અનુપ દેષ=સૂં ૧/૧૩, ચાં ૩/૭૯

અનુપ દેશના પ્રાણી=સૂં ૬/૫૪૫

અન્નપાનવિધિનો ન્યાય=નિં ૪/૧૯-૨૦૫

અપચાર=રોગ વધાનું કારણ (કુપચ વગેરે)

અપાકી=ઉં ૩૫/૭૫

અપાગ=લમણ નરકનો આખનો ખૂલો
અભિધાત=ગટકો, ફટકો, પછડાણું, કચરાણું, માર વગેરે
અભિપ્રાદ=ચોતોને પૂરી દે એવો પાણી જેવો કફ
અભિપ્રાદી=પાણી જેવો કફ કરીને ચોતોને પૂરી દે એવું

અભ્યગ આખે ચરીરે કે રોગવાળા અંગ પર ચોગ્ય સ્નેહ ચોળવો

અમાનાશન=સૂં ૮/૨૫-૩૫

અમ્બ=ખાટો

અમ્બક=સરકા જેવો ખાટો ગંધ અને સ્વાદવાળો ઔષ્ણક આવે (ચરક નિં ૨/૬)

અર્થિત=અસુગમો, બેચેની,

અરિષ્ટ=દુષ્ટ ઉકાળીને કાઢેલો દારૂ

અવગાહ (અવગાહન)-૧ વાયુ મટાડે એવા ઔષધ થી નેપાર કરેલા તેલ વગેરે દ્રવ્યથી ભરેલા વાસપૂર્ણ વાયુની પીંડવાળું અંગ બોનાયેલું ગે એ રીતે બેસવું ૨ પાણીમાં પડયા રહેવું

અવગાહસ્વેદ=સૂં ૧૭/૧૦૫, ૧૬

અવર્ગુદન=ઉં ૧૬/૫

અવપીડક=સૂં ૩/૬-૭

અવપીડનસ્ય=સૂં ૨૦/૭

અવવેદ=ચાટણું

અવસાદ=(માસ) ઊંચું આવ્યું હોય તેને સરખું કરવું-બેસાડી દેવું

અચકત રસ=સૂં ૮/૩૫

અજાય લવણ=સૂં ૬/૧૪૩-૧૪૮૫ સુધીના આ લવણ

અસાધ્ય-સૂ૦ ૧/૩૨૫, ૩૩
 અગસાદ=અગ સજડ થઈ જવું
 અજન-સૂ૦ અ૦ ૨૩
 અજિવિ=જોળ તોલા
 અડ=પેળિયા (અ. ટેસ્ટિકલ-૧)
 અંતરાધિ-સૂ૦ ૧૧/૩૨
 આસેય-અપચકા
 આગેનું રોગ-સૂ૦ ૧/૨૦, સૂ૦ ૬/૩૮
 આગેય દ્રવ્ય-સૂ૦ ૯/૧૫, ૨
 આકક=૨૫૬ તોલા
 આદાનકાલ-સૂ૦ ૩/૧૫-૬
 આનુષ દેશ-શા૦ ૩/૭૯
 આમિ-સૂ૦ ૧/૨૨
 આપ્ય દ્રવ્ય-સૂ૦ ૯/૧૫, ૨
 આમ-સૂ૦ ૮/૧૩-૧૪ સૂ૦ ૧૩/૨૫-૨૬
 આમાશય=કોચરી (સૂ૦ ૮/૬૫ અરુણદત્ત
 અને સૂ. ૧૨/૧૯૫ ઉપાદિ)
 આરનાલ-ચિ ૧/૧૩૩૫
 આરોગ્ય-સૂ૦ ૧/૧૯૫, શા૦ ૬/૭૧-૭૨
 આરોગ્યનું કારણ-સૂ૦ ૧/૧૯
 આર્તવ=સ્ત્રીઓને બાળક અવતરવાન રસ્તેથી જ શુદ્ધ,
 જરા કાળુ અને ગધવિનાનું લોઢી વાયુથી
 ધ્રોણને નીકળે છે ત, અગ્રકવ
 આવાપ=૧ ભભરાવવાનાં ઔષધ, ૨ કવાપ, ઘી
 વગેરે યોગે તૈયાર (સિદ્ધ) થતા હોય તે
 દરમ્યાન ઉપરથી ભભરાવવાના (ક નાખવાના)
 વધારાનાં ઔષધ (આટ))
 ૩ સૂ૦ ૧૯/૪૫૫
 આશ્વ-શા૦ ૩/૧૦-૧૧
 આયુકારી-સૂ૦ ૧/૧૮
 આયોતન-સૂ૦ અ૦ ૨૩
 આમવ-સૂ૦ ૩/૨૨
 આસ્થાપન બસ્તિ-સૂ૦ અ૦ ૧૯
 આહાર-૧, ખાવુપીનું, ૨ ખાવાપીવાની વસ્તુઓ
 ઈનુવિકૃતિ=ચેરડી અને ઘરડીમાંથી જનતી નીજે, દાખલા
 તરીકે ચેરડીનો રસ, ગોંધ, ખાડ, માકર, જતારું
 વગેરે.
 ઉચ્છ્રાસ=ઘરડીમાંથી બહાર નીકળતો જ્વાન.
 ઉત્કર્ષ=વુદ્ધિ, પ્રકોપ
 ઉત્કારિકા=ચોરી, લાપછી (સૂ૦ ૧૭/૫૫ અરુણદત્ત)
 ઉત્કલેદ=ઉત્કલેષ (આપુર્વદીય વિશ્વકર્મ)

ઉત્કલેષ=દોષ કોષીને ચોતાના સ્થાનમાંથી ચળે પણ
 ઘરડીમાંથી બહાર ન નીકળે, સૂ૦ ૮/૨૫
 અરુણદત્ત
 ઉત્તરબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૭૦
 ઉત્તરાયન-સૂ૦ ૩/૧૫-૬
 ઉત્સવ-ગુમ્ફાનું ૫૦ બહાર નીકળવાને બદલે અંદર
 ઊંડું ઊતરે
 ઉત્સાદન-ઉ૦ ૨૫/૪૬
 ઉત્સેધ=ઉપચી આવવું
 ઉદ્ભવ=પાણીમાં ઝેલેલા ઘીવાળો સાળુ (સૂ૦ ૩/૪૮
 અરુણદત્ત)
 ઉદ્ભવિત=દર્દીમાં દર્દી જોટનું જ પાણી નાખીને
 કરેલી છાશ
 ઉદાવર્તન-નિ૦ ૭/૪૫૫-૧૨
 ઉદર્તન-સૂ૦ ૨/૪૪૫
 ઉદ્દન=ગેટના ચક્રવા
 ઉપદ્રવ-સૂ૦ ૧૨/૬૦
 ઉપનાહસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૫-૧૧
 ઉપલેપ=લેપનું, ખરડનું
 ઉપવાસ=નહોરડા ઉપવાસ
 ઉપશય-સૂ૦ ૧/૨૨, નિ૦ ૧/૧૫-૬૫
 ઉપસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૫૫-૬૫
 ઊલટી કરાવે એવા દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/-૧
 ઉષ્ન=૧ અકકવામા ગરમ, ૨ ઉષ્ણવીર્ય
 ઉષ્ણવીર્ય-સૂ૦ ૧/૧૬૫
 ઉષ્ણવાયુ-ઊર્ધ્વમાં ઊર્ધ્વા થયા કરે, વાયુ ઊંચા ચક્ર
 જિભા=૧ ઘરડીના અમુક ભાગમાં જ લાલ બને
 (સૂ૦ ૭/૧૮૫ અરુણદત્ત), ૨ જાંઘે ભાર
 ભભરાવ્યો હોય એવી લાલ બળે (સૂ૦ ૭/૧૮૫
 ઉપાદિ)
 ઝનુ (સીની)-નિ૦ ૧/૨૬
 ઝોજસ-સૂ૦ ૧૧/૩૬૫-૩૮૫, શા૦ ૩/૬૩
 ઝોજસના નુસે-નિ૦ ૬/૧
 ઝોદન-સૂ૦ ૬/૨૬
 ઝોસુકય=ઉસુકતા, કોઈ પણ વિષયની ઉન્નતા
 કટિ=કમ્પર નથા કૂવાનો ભાગ
 કટુ (=કટુક)=તીખું
 કનીનક=નાક બાળુના આંખનો ખુસા
 કફ મટાડે એવા દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/૭, અર્કાં, મુખાં,
 અંબળી, સુરનાં, મુરનાં અને વન્ત
 કાદિ વર્ગો.
 કર્મબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૨૫, ૬૩
 કર્મ=એક તોરે,

કલક-કૌ ૬/૯૫

કલપ (કલ્પના)=વમન, વિરેચન કરાવે એવાં દ્રવ્યોના સુખે ઉપશોભ કરી શકાય તે માટે એ દ્રવ્યોને બીજાં બહુ સુખે વાપરી શકાય તેવાં જાત-જાતનાં દ્રવ્યો સાથે ભેળવીને કરેલી બનાવટો અને ચોગો (ચરક કૌ ૧/૩)

કલ્પગ્રહ-સૂ૦ ૨૨/૧૧૫

કલ્પિકા-૧. કલ્પાની જાડી ગડ. ૨ ઔષધને વાટીને એની ચેપલી આંખ ઉપર મૂકીને તેના પર પાટો બાંધવેલો.

કપા-૧. મૂરુ, ૨. કપાચ.

કપાવલુ-સૂ૦ ૧૦/૩૧-૩૨

કૃષ્ણાધ્ય-જુઓ કૃષ્ણસાધ્ય.

કંડરા-શા૦ ૩/૧૩૫

કંપ=કંપન, કંપવા.

કાંકબ ગોળ=ગોળ બનાવતી વખતે શેરડીના રસ ઊકળતાં ઊકળતાં સળેજ ઘાટો થાય, પણ ઘણા પ્રવાહી રહે તેને કાંકબ કહે છે.

કાપાગિન=જાંઘરાગિન (સૂ૦ ૧૧/૩૩૫ અરણ્યદત્ત)

કાષપ્રેરિત (કાષચોદિત)-શા૦ ૫/૧૩૫

કાવબસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૩૫, ૬૩૫

કાળ-સૂ૦ ૧/૨૪

કાંજ=કળચી, ચોખા વગેરે અનાજને પાણીમાં રાંધ્યા પછી એનું ઓસામણ કાઢી લેવું. પછી એ ઓસામણમાં મસાલો નાંખી ખટાચ આવતાં સુધી આથો રાખવું. આથો આવ્યા પછી નિતારી લીધેલા આથાને કાંજ કહે છે.

કાંડ (=કાંડભાગ)=એ ગાંઠ કે એ સાંધા વચ્ચેનો ભાગ.

કાંખલિક-સૂ૦ ૬/૩૨

કિલ્લવ=દારૂ ગોળી લીધા પછી બાકી રહેલા રાગો.

કિવાટ=માવો.

કુંડવ=સોજા તોલા.

કુંધાન-સૂ૦ ૬/૧૧, ૧૧૫

કુંદમાપ=મગ વગેરેના બાકલા કે ધૂધરી.

કુથા (કુશ્ય)=અંગના પ્રભુને બાંધવા માટેનાં દ્રવ્ય, કામડી (સુશ્રુત ચિ૦ ૩/૬ ૪૯૭૯)

કુંડસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૧

કુંડસ્વેદ-સૂ૦ ૧૭/૧૧

કુચી-શા૦ ૩/૧૪

કુચિકા=દૂધમાં દહીં કે છાશ નાખીને ગરમ કરવાથી જે દૂધાકૂચા છૂટા પડે તે રસગુદ્ધા કુચિકાનાં બને છે.

કૃષ્ણ-સૂ૦ ૧/૩૧૫

કૃષ્ણસાધ્ય-સૂ૦ ૧/૩૧૫

કૃશરા=તલ, ચોખા અને અડદની પેષા.

કોઠિ=જુઓ કોઠ.

કોપ=નૃધિ, વધારો, સૂ૦ ૧૨/૨૨૫

કોપન-સૂ૦ ૧/૧૬; નિ૦ ૧/૧૨૫-૨૨૫

કોપનુ=વીકરનુ, બગાડનુ.

કોષ=શા૦ ૩/૧૧૫, ૧૨

કૂર=કોષ (કોઠો)-સૂ૦ ૧૮/૩૪

કલમ=ઉ૦ ૩૫/૧૧

કલેદ=ચેપનું પાણી, ભીનાશ, રસી.

કલોમ=ચિપાસાસ્થાન.

કવાચ-કૌ ૬/૧૦

કાર=જવખાર, સાજખાર, ટંકલખાર વગેરે કારો. (=ખાર); સૂ૦ ૬/૧૪૯૫-૧૫૧૫

કાર બનાવવાની સામાન્ય રીત-ચિ૦ ૮/૧૪૦-૧૪૩૫ અનુવાદને આધારે સમજવી.

કીરવિકૃતિ=દૂધ અને દૂધમાંથી બનતી ચીજો, દાખલા તરીકે, દૂધ, દહીં, છાશ, માખણ, ઘી, માવે, દૂધપાક, ચીખંડ, બાસુદી, મીઠાઈ વગેરે

કીરશાક=ગરમ કર્યા વિનાનું ફાટી ગયેલું દૂધ

કીરીવૃક્ષ=પીપળો, ઉંબરો, પીપરનું ગાડ, વડ અને પારસપીપળો એ પાંચ આડે. (ઉ. ૧/૬ ચંદ્ર)

કુદ્ધાન-ઉ૦ ૬/૧૧, ૧૧૫

કોમ=બનાવટી રેશમ, કેળ, શણ, ભીંડી વગેરેના રેશમ બનાવટી રેશમ.

ખડધાન-શા૦ ૨/૮

ખર-સૂ૦ ૧/૧૮

ખલ-સૂ૦ ૬/૩૧

ખાંડવ-સૂ૦ ૩/૩૦

ગતિ-ઉ૦ ૨૯/૨૬-૨૭૫

ગણુપ-સૂ૦ ૨૨/૧૧૫

ગર-ઉ૦ ૩૫/૫૫-૬૫; ૪૯, ૪૯૫

ગર્ભસાવ=પહેલા ચાર મહિનામાં ગર્ભભૂતિનો ગર્ભ પ્રવાહીરૂપે નીકળી જાય તે.

ગળી=ગળીનું ગાડ (કપડાં ધોવામાં વપરાતી ગળી નહિ)

ગાંધર્વ-સૂ૦ ૧૫/૪૩

ગાંધર્વ-સૂ૦ ૫/૧-૩

ગુણ-સૂ૦ ૧/૧૮

ગુરુ=૧. વજનમાં ભારે, ૨. પચવામાં ભારે, ૩. સૂ૦ ૧/૧૮, ૪. સૂ૦ ૬/૨૬, ૩૧૫

ગુરુપાકી=પચ્યા પછી જેમાંથી ગંધે, પેશાબ અને કફ બને એવું (સૂ૦ ૫/૫૧-૫૨૫ હેમાદ્રિ)

ગ્રહ (ગ્રહણ)=અગ પક્ષાઈ જય

ગ્રહણી (અગ)-શાં ૩/૪૯૫

ગ્રાહી=ગુદા વગેરે મળદ્રારોને સડોથી નાખે અને પાતળા મળને ચૂસીને ઘટ્ટ બનાવે એવું

ઘટ=એક દ્રોણ

ઘડપણ-શાં ૩/૧૦૫

ઘર્ષ=રૂપાખો ચોટી જાયી

ઘી-સૂં ૫/૩૬૫-૩૯

ઘૃતમંડ=ધી બહુ વખત રહે ત્યાર કરીને નીચે બેઠેલા

ઘી ઉપર જે પાતળું (પ્રવાહી) ઘી તરે છે તે

ઘોલ=દહીની તર ઉતારી લીધા વિના અને દહીંમાં

પાણી નાખ્યા વિના વલોવલા દહીંના ઘોલ

કહે છે

ચકતેલ-ઉં ૨૬/૩૧

ચપ (દોષોનો)-સૂં ૧૨/૨૨

ચરણ=૧ પગનો ખંજી, ૨ ચોથો ભાગ

ચલ=૧ બળિ કરવાના સ્વભાવવાળો એક જગમએ

પડી ન રહે એવો, ૨ સૂં ૧/૧૮, ૩ વાયુ

અદ્રિકા=પાણીમાં પડેલા તેજના ટીપા જેવા રાક્ષસ

(શાં ૫/૭૭ અરુણદત્ત)

ચામડી વગેરે=ચામડી, નખ, ઝાંગે, પેશાબ, રાખ

અને મો (નિં ૭/૩૩)

ચિકિત્સા=ચેગના ઉપચાર કરવા

ચૂર્ણ=કં ૬/૮૫

ચેષા=શરીર, મન અને વાણીથી થતાં કામ (સૂં

૧૧/૧ અરુણદત્ત)

ચોચ=કોપર, ફણત (સૂં ૮/૪૪૫ હેમાદ્રિ)

ચોલ-સૂં ૩૮/૩

છશિક્ષા=દહીંમાં દહીં કરતા કે નકામણું પાણી નાખીને

કરેલી છાશ.

છાશ (તક)-સૂં ૫/૩૩-૩૪

છાયા-શાં ૫/૪૩, ૫૧, ૫૧૫

છિદ્ર-ઉં ૪/૫૫-૮

છેદ=કાપીને છૂટ પાડી નાખવું

છેલી=અદર અંદર બાંધી ગયેલા (બેગા થઈ ગયેલા)

દોષો વગેરેને યોજાના તીક્ષ્ણ ગુણને લીધે

છૂટા પાડે એવું

જળવર વર્ગ-સૂં ૬/૫૧, ૫૧૫

જગા (જય)=પગની ઝોડી અને ઠોચનું વચ્ચેનો ભાગ

જાતો-શાં ૩/૧૩૫

જાગવ દેશ-સૂં ૧/૨૩, શાં ૩/૭૮૫

જાગવ દેશની પ્રાણીઓ-સૂં ૬/૪૪૫

જીવન-૧ ઓજસ વધારે એવું, સીમં પાનુઓને વધારે

એવું (સૂં ૫/૧ અરુણદત્ત), ૨ મુચ્છ

વગેરે મટાડીને પ્રાણને ટકાવે એવું (સૂં

૯/૧૯ હેમાદ્રિ)

જીવાલ કરાવે એવા દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૨

જાન-શાં ૩/૧૧૫

ઠગા ઉપચાર=કપાળ પર ઠગા પાણીની છાલકો મારવી,

ઠગા પાણીએ નાહવું, ઠગા પીણ પીવા વગેરે

તક=દહીંથી ત્રીજા ભાગનું પાણી દહીંમાં ઉમેરીને

વલોવીને માખણ કાઢી લીધેલી વલોવણની છાશ

તકપિડ મસકા

તદર્થકારી ચિકિત્સા-સૂં ૮/૨૩૫, ૨૪

તરણ અસ્થિ=કુમળા ડાકા (જા કાંટિલેજ)

તર્પણ=તુમિ કરે એવું કટાળો દૂર કરે એવું (સૂં

૫/૧ અરુણદત્ત)

તર્પણ રાખનું-સૂં ૨૫ ૨૪

તર્પણવિધિ-સૂં ૧૪

તર્પણાદિ કમ=પેષાદિ કમમાં જ્યાં પેષા આપવાની

હોય ત્યાં તર્પણાદિ કમમાં બહુ પાતળું તર્પણ-

(સૂં ૧૪/૯, ૮૫) આપવું અને પેષાદિ,

કમમાં જ્યાં વિલેપી આપવાની હોય ત્યાં

તર્પણાદિકમમાં ઘાટું તર્પણ આપવું (૧૩૩-

સિદ્ધિસ્થાન ૬/૨૫-ચક્રપાણિદત્ત)

તંદ્રા=મન અને કર્મેન્દ્રિયો કામ કરે પણ શાન્તિદ્રો

અને બુદ્ધિ કામ ન કરે એવી સ્થિતિ, ધેન,

સુસ્તી (સૂં ૨/૧૬ હેમાદ્રિ)

તાપરવેદ-સૂં ૧૭/૧

તામ્ર-સૂં ૨/૬

તિકત=કંડું

તીક્ષ્ણ-સૂં ૧/૧૮

તીક્ષ્ણ અગ્નિ-શાં ૩/૭૩ ૨

તીક્ષ્ણ અંજન=વેખન અંજન

તીક્ષ્ણ તાર-સૂં ૩/૨૦-૨૧૫

તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો=લીપો, કાષ્ઠ, ઉપરેટ, મરી વગેરે

તીક્ષ્ણ પૂમપાન-સૂં ૨૧/૧૭-૧૮

તીક્ષ્ણ તર-સૂં ૨૦ ૨૦

તીક્ષ્ણ ફલવર્તિ-તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે બનાવેલી ફલવર્તિ

તુલા=૧૦૦ તોલા, તોણ

તુષા=કંઠા, ભરડેલા, ફોતરાવાળા જળ પાણીમાં

નાખતા પાણી એને આવે આવે ત્યારે નિતારી

લીધેલા બાથના પાણીને તુષાદક કહે છે

તુલ્યપાન-સૂં ૬/૧૧, ૧૧૫, શાં ૨/૮

ગુણપરમૂળ—સૂં ૬/૧૭૧

તેલ—સૂં ૫/૫૪—૬૧૫

તેલ સિદ્ધ કરવું (પકવવું)—કં ૦ અં ૬

ત્રિક=૧ કરોડરજ્જુ તથા બે ખખના બે લાડકાની

ત્રિપુટી, ૨ કરોડરજ્જુ તથા બે પગના બે

ચાપાના બે લાડકાની ત્રિપુટી

દક્ષિણાવન—સૂં ૩/૪—૬

દક્ષિકૃતિકા=ગરમ દૂધમા દૂધ કરતા અડધું પાણી ઉમે

રીને પછી એમા ખાદ્ય દહીં મેળવવાથી દક્ષિ

કૃતિકા બને છે

દક્ષિમડ=બહુ ખાગ દહીંમાથી છૂટેલું દહીંનું પાણી

ગુલુ=વામડી વગેરે ફાટે, ચિરામ (સૂં ૨૯/૧૧૫

અં ૫)

દારણુ=શાર બગેરે મુકીન ગુમડાનું ઘો કરવું (સૂં

૨૯/૧૦૫ લેમાદ્રિ)

દારણુ દ્રવ્યો—ઉં ૨૫/૩૬૫, ૩૭

દાહ=૧ આંખે થરીર અગન (લાઘ્ય) બળે (સૂં

૭/૧૮૫ અરુદ્ધત) ૨ દેવતાથી દમનું હોય રોવી

લાઘ્ય બળે (સૂં ૭/૧૮૫ લેમાદ્રિ)

દિવ્યગળ—ગાગળ

દીપન=જેના સેવનથી જઠરાગ્નિ વધાર પ્રદીપ વાય

એવું દૂધ અને દૂધમાથી બનતી ચીજો, જુઓ

શીરવિકૃતિ

દૂધીવિદ—ઉં ૩૫/૩૨૫—૩૭

દૂધ્ય—સૂં ૧/૧૨૫, ૧૩

દુષ્ટિ=૧ રાખની કીકીની ઉપરનું કાચ જેવું પડ,

૨ કીકી

દેશ—સૂં ૧/૨૩, ૨૩૫

દોષ—સૂં ૧/૬

દ્રવ=૧ પ્રવાહી તથા પ્રવાહીના રૂપાતર, ૨ સૂં ૦ અં

૫મા ગણાવેલી બધી વસ્તુઓ, ૩ સૂં ૧/૧૮,

૬ દદ્યનો થરથાર

દ્રવસ્ત્રે—સૂં ૧૭/૭—૧૧

દ્રોણ—૧૦૨૪ તાવા

દ્રોણી=૪૦૮૬ તોલા

દ્રેપ=બીજનું બગાડવાની ઇચ્છા, વેર

ધમની—સુશુત થાં ૮

ધાનુ—સૂં ૧/૧૨૫

ધાન્યાન્ન=ચોખા, કોંઠરી વગેરે ધાનને ભરણવીનું નામ

ધારણુ=જેમ ઈમારતી લાકડાનું ખોખું મકાનને ઊભું

રખે છે તેમ થરીરને ઊભું રાખવું

ધૂમક=મોમાથી ધુમાડો નીકળતો હોય એવું લાગે

(ચરક—નિં ૨/૬)

ધૂમપાન (ધૂમ્રપાન)—સૂં ૦ અં ૨૧

ધૂમામન=ધુમાડાની માફક બળતરા કરે

ધ્યાન (નરય)—સૂં ૨૦/૭૫

ધ્વસક—નિં ૬/૨૧૫, ૨૧૫

નરય—સૂં ૧૪/૫, સૂં ૨૦/૧

નરયના દ્રવ્યો—સૂં ૧૫/૪

નાડી—ઉં ૨૯/૨૬—૨૭૫

નાડીસ્વદ—સૂં ૧૭/૭—૧૦

નાભન દ્રવ્ય—સૂં ૮/૧૫, ૨

નાભન=નરય

નાભિવેરનું પાણી સૂં ૫/૧૮

નિઠ રાગ સૂં ૧/૨૦

નિઠાન—સૂં ૧/૨૨, નિં ૧/૨૫, ૨૫, ૧૧૫

નિરામ="આમ" વિનાનું

નિરામનું લક્ષણ—નિં ૨/૫૮૫ ૬૩

નિરૂબ્ધિત—સૂં ૦ અં ૧૮

નિરૂબ્ધિતના દ્રવ્યો—સૂં ૧૫/૩

નિઃસ્વાસ=બહારથી થરીરમાં લેવાતો સ્વાસ

નિસ્તોદ=સોય ખોસ્યા જેવી પીણ (સૂં ૨૩

અરુદ્ધત)

નીલ ગળી જેવા રંગનું

પકવ સ્નેહ—કં ૬/૧૭—૧૮

પકવાયન=ગ્રહણી સિવાયનું બાકીનું આતરડું

(સૂં ૧૧/૩૩૫, સૂં ૧૨/૮૫)

પથ્ય=૧ થરીરના સ્તોત્રોમાં ભરાયેલા દોષોને બદ

કાકીને સ્તોત્રોને સાફ કરે એવું, ૨ આ

માટે પિત્તકર, ૩ પરજ

પરિવેષ્ટન=જ્યેષ્ઠ થરીરે દોરડાં તાણી બાધ્યા હોય એવ

પીણ (નિં ૧૬/૩૭ તોડર)

પરિષેક (પરિષેવન)—રંગવાની દવામા પોતા બોલીને

એ પોતા મુકીને એના પર દવા રેડવી કે છાટણી

પરિષેકસ્ત્રેદ—સૂં ૧૭/૭—૧૦

પરિષાર=નિષત્રણ, રાતારવિષારની પહેલ (સૂં

૧૮/૧૮ અરુદ્ધત)

પરીકર્ત=કારર વડે કતગર્જ હોય એવી પીણ

પરુત તાગના પા ડ જેવા સ્પર્શવાયુ (નિં ૭/૮૫

અરુદ્ધત)

પર્વ=કાચ

પચ=ચાર તોલા

પરકર્મ=વચન, વિરચન, નિરૂપ, અનુવાચન અને નસ્ય
પચલવણ-સૂં ૬/૧૪૪-૧૪૭
પચલકલ-ઉં ૩૬/૬૨૧

પર્ચાંગ=ફળ, મૂળ, ભી, પાટકા અને અતર્ણક
પાકી=અન્નને, ધાને તથા ચાદાને પકવે એવું
(સૂં ૬/૧૪૩૧ અરુણદત્ત)

પાચન=જેના સેવનથી ખાધુંપીધું પચે તથા આમ
પાકે એવું

પાગન=૧ ઘસથી કાંપીને ગૂમડાનું મો કરવું (સૂં
૨૯/૧૦૧ હેમાદ્રિ) ૨ બહુ ઊંડું નહિ
પણ ઉપરઉપરથી ચીરવું

પાત્ર=૨૫૬ તોલા

પા=પગનો પત્થે

પાદપાતન=થરીર પર બીજ માણસને ઊભો રાખીને
એના પગ વડે થરીરને ગદગવવું

પાન-સૂં ૨/૬

પાનક=પાણી વગેરે દ્રવ્યો બોળ, આબલી વગેરે
નાખીને તૈયાર કરેલું ઘરબત

પાથિવ દ્રવ્ય-સૂં ૯/૧૧, ૨

પિચુ=કર્ષ

પિચ્છ-૧ નિં ૧૦/૩૯૧, ૨ લસિકા (નિં
૧૩/૩૬ અરુણદત્ત), ૩ ભાતના ઓસામણ
જેવું થોકણ પાણી

પિચ્છપ્રસિત-ચિં ૮/૧૨૫-૧૨૮, ૧
ચિં ૯/૭૨૧-૭૬

પિચ્છલ-સૂં ૧/૧૮

પિત્ત મટાડે એવા દ્રવ્યો-સૂં ૧૫/૬, ન્યગ્રોપાદિ
ગણ, પચકાદિ ગણ

પિડસ્તેદ=૧ જે રોગમાં જે ઔષધો વડે ચેક કરવાનો
કલો હોય તેમને બાહીને એમની પોટલી
વડે કે એમના પિડ (ગોળા) વડે ચેક કરવે,
૨ સૂં ૧૭/૫૫૧-૬૧

પિડકા (પિડી)=૧ નધાના પાછળના ભાગમાં પિડ
જેવા આકારનો માસનો કલુ ભાગ (સૂં ૪/૨૧
અરુણદત્ત, પગની પિડી, ૨ ગુઓ કવલિકા.)

પીડન=તાણે અથવા ખેંચે એવા

પીડન દ્રવ્યો-ઉં ૨૫/૩૮૫, ૪૦

પીમૂષ=તાજી વિષાપેલી ગાય, જોઈ વગેરેનું પહેલા
સાત વાસા સુધીનું ઘટ્ટ દૂધ

પુટપા-સૂં ૨૦ ૨૪

પુલાસ્તેદ=ભાતના દેશથી કરેલા ચેક

પૂરણ=ઘાડાના પોલાણમાં ભરાઈને એ પોલાણને
પૂરી, પોલાણને પૂરી દેવી

પૂર્વરૂપ-સૂં ૧/૨૨, સૂં ૧૨/૬૦, નિં ૧/૩-૪
પેચા-સૂં ૬/૨૬

પેશાદિ ક્રમ-સૂં ૧૮/૨૯

પ્રકૃતિ-સૂં ૧/૯-૧૦, ચાં ૩/૮૫-૧૦૪

પ્રકોષ-સૂં ૧૨/૨૨, ૨૨૧

પ્રચ્છાન=છૂંદવું, ઊઝડા કરવા

પ્રજા=સમજાવકિત

પ્રજાપરણ-થરીર, પાણી કે મનથી વનુ ખરાબ કામ

પ્રતિભા-રોજ નવીનવી સૂઝ પડે એવી સમજણ

શકિત

પ્રતિભાજન-વચન વગેરે ક્રિયા કરતા પહેલા કે ક્યાં
પછી એ ક્રિયાના અંગ તરીકે લેવું પડતું ભોજન
(સૂં ૨૭/૧૮ ચંદ્ર)

પ્રતિમર્થ (નસ્ય)-સૂં ૨૦/૬૧

પ્રતિવાપ=૧ ખૂન બીણા લસોટલા બીજા દ્રવ્યો દ્રવ
દ્રવ્યમાં નાખવા (સૂં ૩૦/૧૬૧ અરુણદત્ત),
૨ આવાપ નાખ્યા પછી નાખવાના બીજા દ્રવ્યો
(સુશુત, સૂં ૧૧/૧૩ હલ્લુ) ૩ ક્વાથ થતો
હાય તે દરમ્યાન કે ક્વાથ થઈ ગયા પછી બીજા
ઔષધો નાખવા (આપ્ટે.)

પ્રતિસારણ-સૂં ૨૨/૨૩

પ્રતુદ-સૂં ૬/૪૬, ૪૬૧

પ્રત્યન્ન-ચાં ૩/૧

પ્રત્યન્ન-સૂં ૨૩/૧૧, ૧૧૧

પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા-ચાં ૩/૪૭૧

પ્રત્યાખ્યેય-અસાધ્ય

પ્રધમન (પ્રધમાન) નસ્ય-સૂં ૨૦/૪

પભા-ચાં ૫/૫૧, ૫૧૧

પમથા-સૂં ૯/૫-૭

પ્રમાથી-ચિં ૩/૧૫૭૧

પ્રલવ=મુચ્છ (સૂં ૯/૮૧ હેમાદ્રિ)

પ્રસન્ન-સૂં ૧-૧૮

પ્રસન્ના (વારણી)=સુરાને ઠરા દીધા પછી ઉપર
તરતું પાનનું પાણી

પ્રસદ-સૂં ૬/૪૭૧-૪૮૧

પ્રસાદન-સૂં ૧/૧૮

પ્રત્યન્ન અન્ન નું ૧૩/૧૦૧

પ્રસાદન-પુટપા-સૂં ૨૪/૧૬, ૧૬૧

પ્રસાદ રસ-ચાં ૩/૮૦૧

પ્રસુનિ=આડ તોવા

પ્રસેક=મોમાંથી લાળ અને ધૂક નીકળે

પ્રસ્થ=૬૪ તોલા

પ્રાગુપ=પૂર્વકુપ

પ્રાપોગિકધૂમપાન=મધ્યમ ધૂમપાન

પ્રીલુન=૧ મનને આનંદ આપે એવું, ૨ સ્વોત્તમી

ચક્રીને ઈન્દ્રિયોનું પ્રસાદન કરીને તનમનની

નૃતિ કરે એવું
ફલવર્તિ=જે દ્રવ્યોની ફલવર્તિ બનાવવાની હોય તે દ્રવ્યોને જુદા જુદા બારીક લસોટીને પછી ભેગા કરીને લસોટવા પછી ઝીણી સળીની આસપાસ આ લુગદી ચોપડીને રોને રાંગૂળ જેટલું બહુ બનાવવું પછી રોને છાપડે સૂકવીને એ સૂકાપ ત્યારે સળી ખેંચી લેવી, અને એ રીતે બનાવેલી આ વાટ(દિવેર)ની રાસપાસ ધી ચોપડલુ રા વાટને ફલવર્તિ કરે છે

ફસ ખોલાવવી—સૂ૦ ૨૧ ૨૭

ફાલિત=ફાલ, ગોળ

ફાલટ=ક૦ ૬/૧૦૮

બસ્તિ—સૂ૦ અ ૧૯

બધ=સોત પુરાઈ બધ (સૂ૦ ૧૦/૧૨ હેમાદિ)

બાફેલું=દેવાના પર મૂકીને બાફવું (પાણીમા બાફવું નહિ)

બાવથી—ઉ૦ ૩૯/૧૦૬૫

બાળક—ચા૦ ૩/૧૦૫

બિહવણ=પ્રસારણ વેલ(મરાઠી—ચાલવેલ)ના કારમાથી બનાવેલું મીઠું

બિહલક—ઉ૦ ૧૬૧—૧૫

બિલેથ પ્રાણીઓ—સૂ૦ ૬/૪૭

બિહુ—સૂ૦ ૨૦/૯, ૯૫

બુ હણ—સૂ૦ ૧૪/૧/૨

બુ હણ ધૂમપાન—સ્તિગ્ય ધૂમપાન

બુ હણ નસ્ય—સૂ૦ ૨૦૧—૫૫

બુ હણ સ્નેહ—સૂ૦ ૧૬/૧૯૫

બાર=અઘ હજાર તોલા

બાર=જુઓ 'ગુરુ'

બાવના આપવી (દેવી)—જે સ્ત્રીપદને બાવના આપ

વાની હોય તેના ચૂમ્મા જે સ્ત્રીપદ વડે બાવના

આપવાની હોય તેનો સ્વરસ કે કવાય રડીને એ

બધું એકરન કરીને છાપડે સૂકવવું જેટલી વર

બાવના આપવાની હોય તેટલી વાર સ્નાય કરવું

ભે-૨૧ બહુ ઊંડે સુધી નીરવ, ૨ બહુ ઊંડે સુધી

વિચારનું હોય એવી પીગ

ભેદી=કઠણ ગ્રાહને ભાંગીને નરમ બનાવે એવું

ભોભ્ય=ભોરાક છ પ્રકારનો છે. ચૂસવા જેવો, પીવા

જેવો, ચાટવા જેવો, (દાળભાત જેવો) ભોભ્ય,

(વાડુ જેવો) ભ્રમ્ય અને (કઠણ ભાખરી કે

ચેટવા જેવો) ચર્વ

ભોમ ભળ=ભોમીને રાકેલું વરસાદનું પાણી

ભ્રમ=ફેર (ચક્કર) રાવે

મજા=હાડકાના પોલાણમા રહેલો ચીકણો પદાર્થ

(અં મેરા)

મત્સર=૧ ભીજના ગુણ ન સાખી થકવા, ૨ કોષ

મત્સ્ય વર્ગ—સૂ૦ ૬/૫૨—૫૩૫

મત્સ્યડિકા=ગુડસકર

મત્સ્યડી=મટવાનો ગોળ, ઢીલો ગોળ

મથિત=દહીની તર કાઢી લઈને, પણ દહીંમા પાણી

નાખ્યા સિવાય વલોવેલું દહીં

મદ=મીઠો (કેફ, નશો) ચઢવો

મધ—સૂ૦ ૫/૬૨

મધુર=ગળવો

મધુચર્કરા-તાપથી આપોઆપ ખાડ જેવું બની

ગયેલું મધ

મધ્ય ઉમર—શા૦ ૩/૧૦૫

મધ્ય કોષ (કોકો)—સૂ૦ ૧/૮૫

મધ્ય ધૂમપાન—સૂ૦ ૨૧

મધ્યમ કાર—સૂ૦ ૩૦/૮—૧૯૫

મધ્ય ધૂમપાન—સૂ૦ અ૦ ૨૧

મન્યા=જે પાછલી બાજુએ આવેલી છે એવી ડોકની ધિરા.

મર્મ—શા૦ ૪/૩૭—૩૮

મર્મ=નસા—સૂ૦ ૨૦/૬૫

મયી=જેની મયી કરવાની હોય તેને સપુટમા મૂકીને

એને બાળીને બનાવેલી રાખ.

મસ્ટુ=ખટાચ પર આવેલા (બહુ ખાટા નહિ) દહીં

માથી છૂટેલું પાણી.

મહાભૂત=રાહાકાચ, વાયુ, અગ્નિ, પાણી અને પૃથ્વી

એ પાવમાનું દરેક

મહામુજ પ્રાણીઓ—સૂ૦ ૬/૫૦, ૫૦૫

મહાસ્નેહ—સૂ૦ ૧૬/૪

મહાસોન=ગાથાથી ગુદા સુધીનો અંદરનો માર્ગ

મજ (ધાનુઓના)—ચા૦ ૩/૬૩૫

મન (ચરીરના)=વાયુ, પિત્ત, કફ, ગ્રાસ, પેશાબ,

પરસ્પર વચેરે

મંડ—સૂ૦ ૬/૨૬

મડ-(ધીસે)=જુઓ 'ધૂતમડ'

મથ=૧ સોળ તોલા ટાકા પાણીમા ઔષધનું ચાર તોલા ચૂર્ણ નાખીને એ બધું ભેગું ખૂબ વલોવીને પછી ગાળી લીધેલું પાણી, ૨ દ્રવમા ડોહલો સાથુ ૩ મથિત

મદ-સૂ૦ ૧/૧૮

મદ અગિત (મદાગિત)-શા૦ ૩/૭૩

મદક જેમા હજી ખટાચ ન આવી હોય એવું દહીં કાચુ દહીં

માત્રા=માપ (જ ડોહ), સૂ૦ ૮/૧૫, ૨, સૂ૦ ૮/૪૬, ૪૬૫

માત્રા બસ્તિ-સૂ૦ ૧૯/૬૭

માત્રા (સમયની)-સૂ૦ ૨૨/૨૩

માધવ-સૂ૦ ૩/૨૨

માદૂક-સૂ૦ ૩/૨૨

માપ-આઠ રતીભાર

માસરસ-સૂ૦ ૬/૩૨

મિથાશોગ-સૂ૦ ૧૨/૩૫૫-૪૨૫

મુખશોષ=મો સુકાય

મુખલેપ-સૂ૦ ૨૨/૧૪-૨૨૫

મૂઢવાયુ=અવળે માર્ગે ચકેલો, પ્રતિબોધ વાયુ (સૂ૦ ૮/૩૦ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ)

મુહૂર્ત=લગભગ ૪૮ મિનિટ

મૂત્રલ=૧ પેશાબ આણે એવું ૨ જેમાથી પેશાબનું તત્ત્વ વધાર નીકળે એવું

મુગ-સૂ૦ ૬/૪૩

મૂત્સન=આગળીથી ચોળીરો તો આગળીએ ચોટે એવું, વિચિત્ર અને ચકચકું

મુદ્-સૂ૦ ૧/૧૮

મુદ્ કોષ્ટ (કોઠો)-સૂ૦ ૧૮/૩૩૫

મુદ્ કાર-સૂ૦ ૩૦/૧૯૫, ૧૯૫

મુદ્ પૂમપાન સિન્ધુ પૂમપાન

મુદ્-સૂ૦ ૧/૧૮

મેધા=૧ અનેક ગ્રયના અર્થ સમજાવેલા રાખવા ની ચકિત, ૨. સમજેલું કાર્ય રાખવાની ચકિત

મેધન=મેધા માટે સારું

મેરય=૧ ખજૂરનો આસવ (સૂ૦ ૭/૪૦ અરુણદત્ત)

૨ સુરા અને આસવ એ બંનેને એક જ વાસણ મા સાથે આલવાથી બનેલો દારૂ (સૂ૦ ૭/૪૦ હલ્દી)

મેરય-ફટી ગયેલા દૂધનું પાણી.

મેઘસુ=વિશાવેલી ગાય, ભેંશ વગેરેનું સાત વાસા પછેનું

હોળાવેલું (મેલું) દૂધ

મેઘ=૧ થુ કરવું અને થુ ન કરવું તે બાબતનું અજ્ઞાન, ૨ બેભાનીની શરૂઆતની દશા.

મયક સ્નેહ-સૂ૦ ૧૬/૪

મવાગુ-ચિ૦ ૧/૩૦૫

મત્ર-સૂ૦ ૨૫/૦૫-૨૫

માપ-સૂ૦ ૧/૩૨

મૂષ-સૂ૦ ૬/૩૨

મોગ=૧ ઔષધની ધારી અસર કરવાની ચકિત (સૂ૦ ૧/૨૪ અરુણદત્ત) ૨ સૂ૦ ૮, ૧૦

મોગબસ્તિ-સૂ૦ ૧૮/૬૪, ૬૪

મોગવાહી=જેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે એવો ચકતસુતિ-સૂ૦ અ ૨૬/૩૪૫-૫૫૫, સૂ૦ અ ૨૭

રસ (આધારનો કે ઔષધનો)=પૂષ, સ્વરસ, કવાય, સૂ૦ ૬/૩૨૫

રસ (ધાનુ)-શા૦ ૩/૬૦

રસ (પ્રસાદરસ)-શા૦ ૩/૬૦૫

રસ (માસરસ)-સૂ૦ ૬/૩૨

રસ (સ્વાદ)-સૂ૦ ૧/૧૪-૧૫૫, સૂ૦ ૮/૩૫, સૂ૦ અ ૧૦

રસક્રિયા=મલમ જેવું બનાવવું, સૂ૦ ૨૩/૧૩૫

રસાયન-ઉ૦ ૩૯/૧-૨

રસાયન વિધિ-ઉ૦ અ ૩૯

રસાવા=મરી અને કેસર નાખેલો ઘીખડ

રસાજન-સૂ૦ ૨/૫૫

રાગ=૧ વિષયો પર રસાયકિત, ૨ સૂ૦ ૩/૩૦

રાત્રિચર્ચા-સૂ૦ ૭/૫૩-૭૬

રિટ-શા૦ ૫/૧, ૮-૫

રૂઝ (લૂખું)=૧ સૂ૦ ૧/૧૮, ૨ જેનું શરીર લૂખું પડ્યું હોય એવો માણસ.

રૂઝ-શરીરને લૂખું પાડવું, સૂ૦ ૧૬/૧

રૂઝનારાં દુબો-ઉ૦ ૨૫/૪૬૫, ૫૨, ૫૨૫, ૫૭૫

રૂપ-સૂ૦ ૧/૨૨, નિ ૧/૧૫, ૫

રોગ-સૂ૦ ૧/૧૯૫

રોગના માર્ગ-સૂ૦ ૧૨/૪૪-૪૮૫

રોગનું કારણ-સૂ૦ ૧/૧૮

રોપ-(રોપન)=૧ કામ કરનાં અટકાવવું (સૂ૦
૭/૨૨૧ હેમાદ્રિ) ૨ સ્તબ (સૂ૦ ૭/૨૨૧
અરુણદત્ત)

રોપણ અગ્નન-સૂ૦ ૨૩/૧૦૧

રોપણ ગદ્ય-સૂ૦ ૨૨/૨૧૧

રોપણ દ્રવ્યો-ઉ૦ ૨૫/૪૬૧, ૫૨, ૫૨૧-૫૭૧

લક્ષણ-સૂ૦ ૧/૨૨

લઘુ=૧ વળનમા હલકુ, ૨ પચવામાં હલકુ, સૂ૦
૧/૧૮, સૂ૦ ૬/૨૬, ૩૧૧

લઘુપાકી=પચા પછી ઝાડે પેશાબને રોડીને વાયુ કરે
એવું (સૂ૦ ૫-૧૧-૧૨૧ હેમાદ્રિ)

લવણ=મારું, સોધવ, સૂ૦ ૬/૧૪૩-૧૪૮

લસિકા-સૂ૦ ૧૨/૧

લઘન-સૂ૦ ૧૪/૧-૨, ૬-૬૧

લાજ-ગામરની ધાણી

લાઘણ-નકેરકા ઉપવાસ

લૂખાં દ્રવ્યો-જુઓ 'રૂઠ દ્રવ્યો'

લેખન-સ્રોતોમા ભરાઈ રહેલા મળ અને ધાનુને
ખાતરીને બહાર કાઢે એવું

લેખન અગ્નન-સૂ૦ ૨૩/૧૦, ઉ૦ ૧૧/૨૫-૨૭

લેખન પુટપાક-સૂ૦ ૨૪/૧૫, ૧૫૧

લેપ=લેપેડુ, ચોપડુ, લોપડુ

લેડ-ચાટણ, ક૦ ૬/૧૮૧

લોહી કઠાવવું-સૂ૦ ૨૬/૩૪૧-૫૫૧, સૂ૦ ૨૦ ૨૭

વ્યાગરું મીકું=દરિયામાથી બનાવેલું મીકું

વમન દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/૧

વર્તિ-ચાટ, દિવેટ

વમા-સુદ્ધ માસથી છુટી પડેલી પણ પાકીને ઘી જોવી
પટ્ટ નહિ બનેલી ચરબી

વાજકરણ-ઉ૦ ૪૦/૨-૩

વાટથ=જવનો ભાત (ઉ૦ ૧૪/૨૦ ચદ્ર) ૨ જવનો
ઓસામણ ન કાઢેલા ભાત ચરક (નિ૦ ૬/૧૮
ચક્રપાનિદત્ત)

વાયવ્ય-સૂ૦ ૮/૧૧, ૨

વાયુ મટે એવા ઉપાય-સૂ૦ ૧૩ ૦૧-૩

વાયુ મટાડે એવાં દ્રવ્યો-સૂ૦ ૧૫/૫, વીરતચાદિ ગણ,
વિદ્યાપદિગણ

વાસ્તુ-૧ ધોળી સાટોળી અને શાળ ચોખાના ભેગા
લોટમાંથી બનાવેલી ધોળી સુરા (સૂ૦ ૫/૬૭૧
હેમાદ્રિ), ૨ તાડી અને ખજૂરના રસમાંથી
બનાવેલો દાણ (ચાદ્રગપર)

વિકંથી-સૂ૦ ૧/૧૮

વિકૃતિ-સૂ૦ ૮/૨૪

વિભવ-નિ૦ ૬/૨૨, ૨૨૧

વિભેષ-ચરીરનાં અંગો આમનેમ છીછળે

વિચારણા (સ્નેહની)-સૂ૦ ૧૬/૧૫, ૧૫૧

વિચિત્રન=ફાટી ગયેલા દ્રુષ જેવું ફેદાફેદાવાળું

વિજ્ઞાન-શા૦ ૩/૧૧૫

વિદગ્ધ=૧ વિદાહ પામેલું, ૨ વધી ગયેલો (મૂઝિછત)

૩ બગરેલો (સ્વસ્મપ્ચ્યુત) સુશુન ઉ૦ ૨૨/૩

લ્હાવ

વિદારણ=પાકા ગુમમ કે સોજને ફેડે એવું (સૂ
૬/૧૫૧ અરુણદત્ત, હેમાદ્રિ)

વિદાહ-૧ જાતજનનો સત્તાપ (નિ૦ ૧૬/૧૪૧ ચદ્ર)
૨ જુઓ વિદાહી

વિદાહી દ્રવ્ય=જલદાગિનને લીધે પચનુ હોય તે જ

પચવાની (પચમાન) અવસ્થામા બળતા બળતા

જે દ્રવ્ય તરત પચી જવાને બદલે પોતે ભારે

હોવાથી કે પોતાના સ્વભાવને લીધે લાભા વખત

સુધી પિત્ત કરનું કરનુ હોજીયા પડયુ રહે છે તે

દ્રવ્યને વિદાહી દ્રવ્ય કહે છે (સૂ૦ ૫/૪૪૧ અરુણ

દત્ત) દા ત દહીં, વાલુ, ચોખા, જળચર

પ્રાણીઓનુ માસ, કળથી અને શની તુજસી

વિપાક-સૂ૦ ૧/૧૭, સૂ૦ ૮/૨૦-૨૧

વિભવ=૧ અવરવને જાણે દોરણ તાણી બાધ્યા હોય

એવી પીડા (સૂ૦ ૪/૭૧ હેમાદ્રિ), ૨ સ્રોતો

પુરાઈ જવાથી વાયુ વજેરે દોષોની ગતિ ન થઈ

થકે (સૂ ૫/૬૮ અરુણદત્ત), ૩ ઝાડો, પેશાબ

વજેરે બીંધ થઈ જાય (સૂ૦ ૮/૩૦ અરુણદત્ત

હેમાદ્રિ)

વિમલ-સૂ૦ ૧/૧૮

વિમ્બાપન=ગુમમને કરમાવોને વેરી નાખવું

વિરસતા (ચોની)=ચોનો સ્વાદ બગડી જાવ

વિરુદ્ધ અપાર=સૂ૦ ૭/૨૮૧-૪૫ સૂ૦ ૭/૪૫

વિરુદ્ધ ઉપચાર-રોગનું કારણ મટાડવાનો ઉપાય અને

રોગ મટાડવાનો ઉપાય એ મે પરસ્પર વિરુદ્ધ

હોવાથી એકે ઉપાય લાગુ ન પડે એવા ઉપાય

(સૂ૦ ૮/૧૪, હેમાદ્રિ)

વિરુદ્ધચન જાઓ 'વિરુદ્ધ ...'

ધિરોમસ્તિ-સૂ૦ ૨૨/૨૫૫-૩૧

ધિરોવિરચન (=નસ૧) સૂ૦ ૨૦/૭

ધિવ-સૂ૦ ૧/૧૮

ધિબીધાન-સૂ૦ ૩૧ ૬

શીખ-મરી અને કપર નાખેલા શીખ.

શીન-૧, શીતવીર્ગ, ૨ અઠકવામા ઠડુ, ૩ ક૦ ૬/૧૦

શીનજ્વર-નિ૦ ૨/૩૧૫-૩૫૫, ૪૭૫

શીતવિધિ-ઠડા ઉપનાર, સૂ૦ ૪/૧૦૫

શીતવીર્ગ-સૂ૦ ૧/૧૬૫

શીવકુરી-શા૦ ૩/૧૬

શુરત=નરકા

શુક=૧ વીધ, ૨ બાખનુ ફૂલુ

શુચિ=સૂ૦ ૧/૧૮

શુબ્ર=૧ પદકમ કરોન શુબ્ર થયેલા ૨ સાફ કર

શુબ્રવાયુ=નિ૦ ૧૫/૬૦૫

શુકધાન=સૂ૦ ૫૦ ૬

ગુત=કવા

શરડી બન શરડીમાથી બનતી શીજે-જુઓ ઈજુ
વિકૃતિ

શાનન=સૂ૦ ૧૨/૧૫ સૂ૦ ૧૬/૧૫ ૫

શાધન ગાન-સૂ૦ ૨૦/૨૨૫

શાધન મુમયાન-નીકલ ધૂમયાન

શાનનસ્નન=સૂ૦ ૧૬/૧૮૫

શાવ=મહા આજ્ઞા તાવ ગનુ (અમરમાય) બદામી
રગનુ

શવમાન=સૂ૦ ૧/૧૮

નકિથ=સાથનાના વળાથી પળના અગૂઆ સુધોના ભાગ

મા } ૧ પ્રમાણનર, ૨ માધારણ
માન } ૩ ન ખે ભાગે

નમશન-સૂ૦ ૮/૩૭

નમ અગિન=શા૦ ૩/૭૨૫

નમાન-૧ સપા પ્રમાણમા, ૨ યોગ્ય પ્રમાણમા

નમ-યોગ-૧૦ ૧/૧૮૫ ૧૯, સૂ૦ ૨૫/૮ નીચક્રયાન

ન=૧ મનને યોનાને સ્વાભાવિક માર્ગે સરકાવ

એવુ (લૂ પ/૩૧૫ હેમાદ્રિ) ૨ દર્શની ન

સવળ રામી જેવા રગનુ

સરીયાંધન=નરકા જેની માથે ક જે અન્નપાન ખાવા

પીચાની શાસમા મના કરી હોય ના, તેની સાથે

કે તે અન્નપાન ખાવુંપીવું

સગ=અપ્રવૃત્તિ, બહાર ન નીકળે.

સગ્રાણી-ગ્રાણી

સંધાન કમ્પપાણ (૧૦ ૧૦/૧૨ હેમાદ્રિ)

સચય(દોષનો)=૧૦ ૧૨/૨૨

સતાનિકા=મવઈ

સધિકા (જુઓનો)-૧૦ ૩/૫૭૫

સનિપાત=સૂ૦ ૧/૧૨

સપ્રાપ્તિ=સૂ૦ ૧/૨૨, નિ૦ ૧/૭૫-૧૧

સમોત=૧ બેભાન થઈ જવું (સૂ૦ ૪/૧૦ હેમાદ્રિ)

૨ ઈન્દ્રિયા અને મનનો મોહ (નિ૦ ૬/૨૫ તોડર)

સરભ (૨ પનો)=આખ ઊભરાઈ આવીને સૂજી જાય

સશાધન-સૂ૦ ૧/૨૫૫

સમર્ગ=સૂ૦ ૧/૧૨

સસર્ગા=સનર્જન સૂ૦ ૧૮/૧૯ મા કહેલા પેપાટ કમ

સસ્કાર=જીજ દ્રવ્યના સંયોગથી મૂળ દ્રવ્યમા આવેલા

બીજ દ્રવ્યના ગુણ (સૂ૦ ૫/૫૬ હેમાદ્રિ)

સલગવ=સૂ૦ ૧૭/૫૫-૬૫

લાન-૧-જન્મથી ક દેવ પાડવાથી માફક આવેલું

(૧૬ ૫૬), શા૦ ૩/૫૫

સા કામ કરવાની અશક્તિ (સૂ૦ ૮/૨૫૫ હેમાદ્રિ)-

સાધારણ દેશ સૂ૦ ૧/૨૩૫, શા૦ ૩/૭૮

સાધારણ દેશના પ્રાણી=સૂ૦ ૬/૫૪૫

નાન્દ (ધટ્ટ)-સૂ૦ ૧/૧૮

સામ=સૂ૦ ૧૩/૨૭

સામુદ્ર જલ-સૂ૦ ૫/૩૫

સાપ=૧ પચેલા અન્નનો કિટ્ટ સિવાયનો ભાગ (શા

૩/૬૦૫), ૨ ગાડના થડની વચમાં રહેતો અડનો

સારૂપ ભાગ, જેમ કે ખેરસાગ

ના (મુ=બીબેલો, સુખક વગેરે નાખીને ઉકાળે) પાણી

(સૂ૦ ૩/૨૨૫ અરમદત્ત, હેમાદ્રિ)

સા-વમસ્ત-સૂ૦ ૧૭/૩૫

સાધન-નિ૦ ૫/૪૫

માનના યોખા=જુઓ 'શાલિયોખા'

નિલ નેવ-ક૦ અ૦ ૬

સિગ-પદવિધિ-સૂ૦ અ૦ ૨૭

નીધુ=સરડીના રસના દાડ (સૂ૦ ૩/૨૨ અન્નદત્ત
હેમાદ્રિ)

સુખ
સુખસાધન } સુ. ૧/૨૮૫-૩૧
સુસાધન

સુખિયામી બહેરી થઈ જવી
સુગ=સુ. ૩/૧૧૫, શાળચોખાના લોટમાથી બનાવેલો દારૂ
સુસ્મ=સુ. ૧/૧૮, બહુ મારીક
સેક
સેરન } ૭૦ ૯/૨

સેવની=શરીરની ચામડીનો ઓટલુ કપું હોય એવો ભાગ
સૌમ્ય=ઠંડુ, પાણીના ગુણવાળુ

સૌવીર=ફોતરાં વિનાના છડેલા જવને નધીને રાશવ
પછી ભરાબર આપો આવે ત્યારે નિતારી લીધેલા
આથાના પાણીને સૌવીર કહે છે

સૌવીરાજન=શાકુંગધરસહિતા, ઉત્તર ખડ, અ ૧૩
શ્લોક ૧૧૩, ૧૧૪

સેત્ય=સૂકા લાકડા જેવું અક્કડ (એ સ્ટીફ)

સેત્ય=સૂકા લાકડા જેવું અક્કડપણુ

સેત્યન=ગાલી

સેત્યન ઓપધ=સુ. ૧૭/૧૭૫-૧૮

સેત્યન=૧ શરીરે બીના પાટો બાધ્યા હોય ને થાય
એવી સ્થિતિ (સુ. ૭/૬૦૫ હેમાદ્રિ), અવયવો

માથી ઉત્સાહ જતો રહે (સુ. ૭/૬૦૫ અરુહત)

સેત્યન=કંઠી ગયેલું, પિયે વળી ગયેલું (નિ. ૮/૨૭
અરુહત)

સેત્ય (દોષોનાં)=સુ. ૧૨/૧-૩

સેત્ય=૧ પોતાની મેળે ગતિ ન કરી શકે એવું, ૨

સુ. ૧-૧૮, ૩ જેની અસર લાગે વખત

ટકી રહે એવું (સુ. ૬/૭ હેમાદ્રિ)

સેત્ય=સોનોમા ઝટ ન થકી જાય એવું, ૧૦ ૧/૧૮

સેત્યુ=(મ મસલ) દેહમા માંસ, લાકડાં તથા વરખી
ના બંધનને સેત્યુ કહે છે. (શકુંગધર પા. ૫/૩૬)

સેત્ય=૧ નીકાચવાળું, ૨ સુ. ૧/૧૮, ૩ સુ.

અ. ૧૬ મા કથા પ્રમાણે જેનું લોચ સેત્ય

કપું હોય તેવો

સેત્ય ગંડૂપ=સુ. ૨૨/૧૫

સેત્ય પુમપાન=સુ. ૨૦ ૨૧

સેત્ય=ચીમદ, સુ. ૧૬/૧-૨

સેત્યન=સુ. ૨૦ ૧૬

સેત્યન પુમપાન=સ્નિગ્ધ પુમપાન

સેત્યન નસ્ય=સેત્યન કરવા માટે અપાનું નસ (સુ.
૨૦/૨૧૫ અરુહત)

સેત્યન (૫૫૧)=ક. ૬/૧૭, ૧૭૫, ૧૮

સેત્યન પુટપાક=સુ. ૨૪/૧૪, ૧૪૫

સેત્યનસ્તિ=રોનુવાસન ભરિત

સેત્યન=વહી શકે રોવો પાતળો કફ કરે એવા રોન
પાન (નિ. ૧૧/૩૬ અરુહત)

સેત્ય=સાધામાથી ઊતરી જવું, લબડી પડવું (સુ.
૧૨/૪૮ રારુહત)

સેત્ય=પાણી, પડ, રમી વગેરે ભગાડ નીકળવો

સેત્ય=સા. ૩/૪૦-૪૮

સેત્યોનો રાધ=સોનો દોષોથી પુરાઈ જાય

સેત્યોનન=એક જાતનો સુરમો

સેત્ય શાધી=સોનોમા ભરાયવા દોષોને બહાર કાઢે એવું

સેત્ય રોગ=સુ. ૧૨/૬૦૫

સેત્ય=ક. ૬/૮, ૮૧

સેત્ય=સુ. ૧/૨૨

સેત્યન=ઉ. ૩૫/૩૨

સેત્યન=સુ. ૧/૧૬

સેત્ય=ગળવો

સેત્ય=જુઓ 'સુમિ'

સેત્ય=દેવતામાં (પામીમાં નહિ) બાહેનું

સેત્ય=રોગીય સુ. ૨૦ ૧૭

સેત્ય=સુ. ૧૭/૧૭૫-૧૮

સેત્ય=સુ. ૨૦ ૧૭

સેત્ય=સુ. ૧૧ ૧૭

સેત્યન=જે સુખને કાપતા સંદરથી લાવ નીકળે,

બહુ મુગીધાર હોય અને બહુ ઠંડા આપે એવી

હોય તેવી સુખ

સેત્ય=તરતરની પાન જેવા વનનું

સેત્ય=જુઓ સેત્ય વન

સેત્ય વન=જામના પેટમાં અને જામી રાધા પછી

જે વનસ્પતિ કાચી ને મરી ખાવાથી ફાગે

થાય, ૫૫ જે ખાવાથી નુમિ થાય નહિ તે વન

સેત્ય વન=જામના પેટમાં અને જામી રાધા પછી

કાગદી (=મીઠાં) લીંબું, મૂળા, નુળગી, અજામેદ,
અરગવો, કોથમીર, ગાજર, લસણ, ડુંગળી વગેરે.
સૂં ૬/૧૦૫૫, ૧૦૬

પચકું=જુઓ લધુ.

ધંસોદક—સૂં ૩/૫૧—૫૨૫

લિમ્બ=૧. ઠડું; ૨. ધીનકપાલ કં ૬/૧૦, ૩ મૂં

૧-૧૮, ૪. કં ૬/૧૦

ધીનજોગ—સૂં ૧૨/૩૫૫—૪૨૫

હદય(વગ્ન)—૫ ૩૫/૪૫

હદય(વગ્ન) ૫ ૩૬/૫૩—૫૪

હદય(વગ્ન) હદય(વગ્ન) (સૂં ૧૧/૧૬ અઠ્ઠાદત)

હદય પીગળે.

હદય=હદયને કાપદો કરે એવું.

હદય(વગ્ન) પીગળે સાથે હદયમાંથી ખારું પાણી

ગિમખા આવીને મોં વાટે નીકળે.

હેનુ=નિદાન (નિં ૧/૨૫)

હેનુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સા—સૂં ૮/૨૩૫

હેનુવિપરીત ચિકિત્સા—સૂં ૮/૨૨

મહર્ષિ વાગ્દેવકૃત

અષ્ટાંગહૃદય

સૂત્રસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : આયુષ્કામીય

મંત્રવાચક

રાગાદિરોગાન્ સતતાનુષ્ઠાન-
નરોપકાયપ્રસૂતાનરોપાન્ ।

આ આયુર્વેદનો મહત્ત્વ સમજાવવાને તેનો પર-
પરા બતાવે છે :

આયુર્વેદનો ઉપતિષ્ઠમ

દ્ર વ્રા સ્મૃત્યાઽઽયુષો વેદં પ્રજાપતિમગ્રિમદત્ ।

સોઽશ્વિનો તૌ સદસ્યાઞ

સોઽર્ષિપુત્રાદિકામુનીન્ ॥ ૩ ॥

મધ્યમ ગ્રાથ રચ્યો છે. ૨। ગ્રાથમા ૨ યુવેદના ચાક આગનું નિરૂપણ છે, માટે રોનું નામ 'રાષ્ટ્રગદ્દય' આપ્યું છે (રાષ્ટ્રગ રોટલે રાક આગવાળો રાણુવેદ આ ગ્રાથ ૨ યુવેદના હૃદયરૂપ છે, માટે રોનું નામ રાષ્ટ્રગદ્દય રાખ્યું છે) તે રાક આગ કયા કયા તે જણાવવાને કહે છે કે

આક અંગ

કાયબાલમહોર્ધાન્નરાલ્યવેપ્રાજરાવૃપાન્ ॥ ૫ ॥

અષ્ટવજ્ઞાનિ તસ્યાહુશ્ચિકિત્સા યેષુ સંધિતા ।

પ્રથમ, પુખ્ત ઉમરના મનુષ્યોની ચિકિત્સાને 'કાય ચિકિત્સા' કહે છે તે રામા છે, પછી ૨ નપૂર્ણ બળ ર ને ધાનુવાળા બાળકોના રાગની ચિકિત્સા 'બાલ ચિકિત્સા' કહેવાય છે તે છે, પછી 'પ્રહચિકિત્સા' નામે રાગ છે તેમા દેવ, ગ્રાંથ વગેરેનું યાત્રિકર્મ કહ્યું છે, પછી ગળાની ડાગગીથી ઉપલા ભાગના રાગોની ચિકિત્સા, જેને 'ઊર્ધ્વાંગચિકિત્સા' ૨ થવા 'શ્વાકચ' કહે છે, તે રાગ છે, પછી શયચિકિત્સા, દૃષ્ટાચિકિત્સા. અથવા વિષચિકિત્સા, જગ (ઘડપલ) મટાડવાની એટલે રનાયનચિકિત્સા અને વૃષ (રખવા) જેવી વિષય શક્તિ લાવવા માટેની વૃષચિકિત્સા એટલે વાજકરણ ચિકિત્સા છે એ આયુર્વેદના આક અંગ છે

પ્રથમ કાયચિકિત્સા છે ૨ ને દોષ, ધાતુ, મળ વગેરેના સમુદાયથી શરીર બન્યું છે, માટે તે દોષ વગેરેનું નિરૂપણ કરે છે —

ત્રણ દોષ

વાયુઃ પિત્તં કફશ્ચેતિ ત્રયો દોષઃ સમાસતઃ ॥ ૫ ॥

ટૂકમા વાયુ પિત્ત ૨ ને કફ એ ત્રણ દોષ છે એ ત્રણ દોષ અસપ્તશ્વ ભેગા થવાથી જે ભેદ થાય તે અસાધ્ય છે, માટે 'ટૂકમા' રોમ કહ્યું છે લોહી વગેરે ધાતુઓની પેકે વાયુ વગેરેને પણ ધાતુમા ન નમતા દોષ કહેવાનું કારણ રો કે ધાતુઓને વાયુ વગેરે નનાડે છે, પણ લોહી વગેરે ધાતુ વાયુ વગેરેને બગાડી શકતા નથી

દોષનું સામર્થ્ય

વિકૃતાવિકૃતા વેદં પ્રન્તિ તે વર્તયન્તિ ચ ।

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ બનડે છે ત્યારે દેહ- (નિદગી) નો નાશ કરે છે અને નથી બગડ્યા ત્યારે દેહને નશાવે છે (નિદગીને ટકાવે છે)

દોષનું સ્થાન

તે વ્યાપિનોઽપિ હૃદયયોરધોમધ્યોર્ધસધ્રવાઃ ॥ ૭ ॥

એ વાયુ, પિત્ત અને કફ આખા શરીરમા વ્યાપેલા

છે, છતાં તેમનું ખાસ સ્થાન આ પ્રમાણે છે : વાયુ ડૂટીથી નીચે રહે છે, પિત્ત ડૂટી ૨ ને હૃદયની વચ્ચે રહે છે અને કફ હૃદયથી ઉપર રહે છે

દોષનો કાળ

વયોહોરાત્રિમકાતાં તેઽન્તમધ્યાદિગા, ક્રમાત્ ।

રો દોષો રાખો વખત દેહમા ફરતા હોય છે તે ખરા, પણ તેમનો ખાસ સમય આયુર્વેદમા નીચે પ્રમાણે કહ્યો છે મનુષ્યના આયુષ્યનો છવતેનો ભાગ (ઘડપલ) વાયુનો કોષકાળ જણાવે આયુષ્યનો મધ્ય ભાગ (જુવાની) પિત્તનો કોષકાળ જણાવે તથા આયુષ્યનો આદિ ભાગ (બચપલ) ને કફનો કોષકાળ જણાવે રો જ પ્રમાણે દિવસ કે રાત્રિનો ૨ ન ભાગ ન વાયુનો, મધ્યભાગ તે પિત્તનો ૨ ને આદિ ભાગ તે કફનો કોષકાળ જણાવે, તેમ જ ભોજન પછી રહે તે પછીનો સમય વાયુનો કોષકાળ, પચનું હોય તે કાળ રોટલે ભોજનનો મધ્યકાળ તે પિત્તનો કોષકાળ ૨ ને ભોજન કર્યા પછીનો શરૂઆતનો કાળ (ભોજનનો આદિ કાળ) તે કફનો કોષકાળ જણાવે રો પ્રકારે આયુષ્ય, દિવસ, રાત્રિ તથા ભોજનના રાત, મધ્ય અને આદિકાળને અનુક્રમે વાયુ, પિત્ત તથા કફનો કોષકાળ સમજાવે

જઠરાગ્નિના પ્રકાર

તૈર્ભવેદિપમસ્તીક્ષ્ણો મન્દઃશ્ચાગ્નિઃ સમૈઃ સમઃ ॥ ૮ ॥

તે વાયુ વગેરે દોષોને લીધે જઠરાગ્નિ ચાર પ્રકારનો થાય છે, રોટલે વાયુ વૃદ્ધિ પામે ત્યારે રાગિન 'વિપ્રમ' કહેવાય છે, પિત્તની વૃદ્ધિથી અગ્નિ 'તીક્ષ્ણ' કહેવાય છે કફની વૃદ્ધિથી 'મદ' કહેવાય છે ૨ ને દોષ સમાન (જે પ્રમાણમા જોઈએ તેવા) હોય તે જઠરાગ્નિ ધણ 'સમ' (સમાન) કહેવાય છે કદાચિત્ ભે દોષોની ઉત્કર્ષ (વૃદ્ધિ) રોકે કાગે હોય તે વેદો પોતાની બુદ્ધિથી નમજનુ કે વાયુનો સ્વભાવ જાણવા (જેની સાથે મળે તેના ગુણ પકડી લે રહેવા) છે, માટે વાત પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તે અગ્નિ તીક્ષ્ણ જણાવે ૨ ને વાતકફનો ઉત્કર્ષ હોય તે અગ્નિ મદ જણાવે, કફ પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય ત્યારે આગર ૨ નુતર ૨ અગ્નિ કદાચિત્ તીક્ષ્ણ કે કદાચિત્ મદ હોય.

કોષના પ્રકાર

કોષઃ શ્વરો મૃદુર્મધ્યો દ્વયઃ સ્વાત્તઃ સમેતપિ ।

ન વાયુ વગેરે દોષોનો ઉત્કર્ષથી કોષો પણ ૨ નુક્રમે કૃ (નખન), મૃદુ (કોમળ) ૨ ને મધ્ય (નાપાત્ત) એવા ત્રણ પ્રકારનો હોય છે તથા રો મર્વે દોષ નમાન

કકના ગુણ

લોચ ન્યાઠે પણ સાધારણ કોઠો કહેવાય છે એટલે વાયુનો ઉત્કર્ષ હોય તો ફૂર કોષ જાણવો પિત્તનો ઉત્કર્ષ હોય તો મુદુ કોષ અને કકના ઉત્કર્ષ હોય તો મધ્યકોષ જાણવો દોષો સમાન હોવાથી મધ્યકોષ છે કે કકના ઉત્કર્ષથી મધ્યકોષ છે એ બેદ સર્વદા થાદ ગખવો, કારણ કે વિરેચનના પ્રકારમા કોઠાના પ્રકાર જાણવાની જરૂર છે અને કકના વધારાથી મધ્યકોષવાળાને રેચ સારી નીત લાગતો નથી, પણ દોષ સમાન હોવાને લીધે મધ્યકોષ હોય તેને રેચ સારી રીતે લાગે છે, વગેરે વાતો ત્યા જગમા લેવી પડે છે

પ્રકૃતિઓ

શુકાર્તવસ્વૈર્જનમાદૌ વિપેજેવ વિપકિમેઃ ॥૧॥

તૈશ્વ તિશ્વઃ પ્રકૃતયો હીનમધ્યોક્તમાઃ પૃથક્ ।
સમઘાતુઃ સમસ્તાસુ દોષા, તિન્દ્યા દ્વિદોષજા ।

વાત, પિત્ત અને કફ એ વૃદ્ધિ પામવાથી વિકાર કરનારા છે, તથાપિ જેમા જનનનારા જીવજનો જેમ જે પ્રાપ્ત લેનુ નથી, તેમ ગર્ભસ્થાનમા વીર્ય નથા આર્તવમા રો દોષ (વાયુ, પિત્ત અને કફ) રથા હોય છે, ત્યારે ગર્ભનો નાશ ન કરતા તે દોષ ગર્ભની પ્રકૃતિ પોતપોતાને રાનુસાર કરી દે છે એટલે ગર્ભાધાન સમયે જો વીર્યમા કે રાટકાવમા વાયુ ૨ ધિક્ હોય, તો તે પ્રાણી 'હીન' પ્રકૃતિનું, પિત્ત વધાર હોય તો 'મધ્ય' પ્રકૃતિનું, કફ વધારે હોય તો 'ઉત્તમ' પ્રકૃતિનું અને ગર્ભાધાન સમયે વીર્યમા કે રાટકાવમા ત્રણે દોષ અમાન હોય તો 'સમ' પ્રકૃતિનું કહેવાય એ સમાનમ પ્રકૃતિ ઉત્તમ છે વાતપિત્ત, વાતકફ ન પિત્તકફ રોમ જે દોષ ભેગા થવાથી ઊપજેલી મિશ્ર પ્રકૃતિઓ પણ નિદ્ય છે, કેમ કે એવી પ્રકૃતિવાશના શરીર શેગને પાત્ર બને છે

વાયુના ગુણ

તત્ર રુક્ષો લઘુઃ સ્તીરઃ સ્વમ્મલ્લોઃતિલ ।

એ ત્રણ દોષોમા વાયુ લૂખો, હલકો, ઢો, બર છટ, સૂક્ષ્મ (એટલે ઓતેમા ઝડ વધી જાય એવો) અને વલ્ય એટલે ગતિ કરવાના સ્વભાવવાળો છે જગ ઉપવારથી વાયુ શાન્ત થાય છે, માટે વાયુને શીત ગુણવાળો કહ્યો છે

પિત્તના ગુણ

પિત્ત સસ્નેહતીક્ષ્ણોર્ણ લઘુ વિશ્નં સર દ્રવમ્ ॥૧૧॥
પિત્ત કાઈક ચીકણવાળુ, તીક્ષ્ણ (જલદ), ઉષ્ણ, હલકુ, દુર્ગંધવાળુ (તડેલા માનના જેવી ગંધવાળું), સર તથા પ્રવાહી છે

ક્ષિય ચીતો ગુર્મન્દઃ

જલ્મ્લો મૃત્તાઃ સ્થિરઃ કફઃ ॥૧૨॥

કફ ચીકણો, ઠઠ, ભારે, મદ (જલ) નહિ પણ ધીમે ધીમે કાર્ય કરનાર), લીસો, આગવીથી ચોગીરો તા ૨ આગીરો ચોટે રેવા રાત્રે સ્થિર છે

સર્ગઃ સન્નિપાતશ્ચ તદ્વિક્ષિયયજોપતઃ ॥૧૨॥

રો ત્રણ દોષાઓ ભે દોર પોતાનું પ્રમાણ છોડી ને વધીને રોકક થાય કે પ્રમાણ કરતા રોછા થઈ ને રોકક થાય ત્યાર તેને 'સર્ગ' કહે છે ત્રણે દોષ એ પ્રમાણે વધીને મળે ૨ રોછા થઈને મળે, ત્યાર તેને 'અનિપાત' કહે છે

ધાતુરો

રસાસ્ત્રઙ્ગાસમેદોસ્થિમજ્જશુકાણિ ધાતવ ।

સત દૃષ્યાઃ

૨૨ લોહી, માગ વરબી, હાડકા, મજ્જા અને લીર્ય રો નાન ધાતુઓ છે વાનુ વગેરે દોષ રો ધાતુ રોતે બગાડે છે, માટે રો ધાતુઓને 'દૃષ્ય' પણ કહે છે

મગ

મલા મૂત્રશક્ટસ્વેદાદ્યોડપિ ચ ॥૧૩॥

મૂત્ર, શક્ટ (વિષ્ણ), પરસેવો વગેરે 'મગ' કહેવાય છે વાયુ વગેરે દોષો મગને પણ બગાડે છે, માટે મગની પણ દૃષ્ય 'સાન' જાણવી

વધષ્ટ ધવાનુ કામ્

વૃદ્ધિઃ સમાનં સર્વેર્ણાં વિપરીતૈર્વિપર્યયઃ ।

(૧) દોષો, ધાતુરો, મગો વગેરેની પોતાની જાનના પાલોથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મગો વગેરે ના ગુણ જેવા ગુણવાશ પાલોથી ન ન (૩) દોષો, ધાતુરો, મગો વગેરેના કામ જેવા કામ (વિષાર) કરવાથી (૨ ત્રણે રીતે) ૨ ગુરમે દોષો, ધાતુરો મગો વગેરે પ્રમાણમા વધી જાય છે (પણ) (૧) દોષો, ધાતુરો, મગો વગેરેની જગથી વિન્દ જાનના પાલોથી, (૨) દોષો, ધાતુઓ, મગો વગેરેના ગુણથી વિન્દ ગુણવાશ પાલોથી ૨ ને (૩) દોષો, ધાતુઓ, મગો વગેરેના કામથી વિન્દ કામ કરવાથી (૨ ત્રણ રીતે) અનુરમે દોષો, ધાતુ ૧, મગો વગેરે પ્રમાણથી ના જાય છે

લોહી લેખીથી વધે છે (એ હ લેખીમા બીજુ લોહી ઉમેરવા તો લેખી વધે છે), માત્ર માનથી વધે છે, વ-બી ચપીથી વધે છે, હાડકું નદમ્ બાટમાથી

વધે છે, મળજ મળજથી વધે છે, વીર્ય વીર્યથી વધે છે અને ગર્ભ કાયા ગર્ભથી વધે છે ચાનુ કારણ એ છે કે લોહી જળવર્ગના પદાર્થ છે અને માસ પાથિવ પદાર્થ છે, તેથી લોહીમા લોહી ભજવાથી જળવર્ગમા પોતાની જ જાતનો પદાર્થ (બીજુ) લોહી ભજનુ લોવાથી લોહી વધે છે અને પાથિવ પદાર્થ માસમા પોતાના જ વર્ગના (પાથિવ) પદાર્થ (બીજુ) માસ ભજનુ લોવાથી માસ વધે છે તે જ પ્રમાણે જળવર્ગના દૂધથી જળવર્ગના કફમા વધારો થાય છે રાસ જે વર્ગના જે દોષ, ધાનુ કે મળ લોષ તે જ વર્ગના પદાર્થથી તે દોષ, ધાનુ કે મળમા વધારા થાય છે

વગી દ્રવ્ય જુદા વર્ગનુ હાય પણ ગુણ સરખા હોય તોપણ દોષ, ધાનુ, મળ વગેરેમા વધારો થાય છે દાખલા તરીકે ખજૂર પાથિવ વર્ગનુ છે અને કફ જળ વર્ગના છે, છતા ખજૂર રત કફ બન ચીકણ વાગાં, ભાર, ઠંડા વગેરે સરખા ગુણવાળા હાવાથી ખજૂરથી કફમાં વધારા થાય છે

દ્રવ્યની જાત (વર્ગ) રાત ગુણ રત મન દાષ, ધાનુ અને મળમા વર્ગ અને ગુણથી જુદા હોય પણ જો આપખા કામ (વિહાર, દોષ, ધાનુ અને મળમા કામ જેવાં હોય તોપણ દોષ, ધાનુ રાત મળમા વધારા થાય છે દાખલા તરીકે વાયુનું કામ ગતિ (હવન ચવન) છે અને દોઢા, કૂદવા અને નરવામા પળ ગતિ કરવી પડે છે, માટે દોઢાવાથી, કૂદવાથી રાત નરવાથી વાયુમા વધારા થાય છે

સમાન દ્રવ્ય, ગુણ રાત કામથી જેમ દોષ, ધાનુ અને મળમાં વધારો થાય છે, તેમ વિરુદ્ધ દ્રવ્ય, ગુણ રાત કામથી દોષ, ધાનુ અને મળમા ઘાત થાય છે

દાખલા તરીકે કાર રતગિતવર્ગના છે રાત કફ જળવર્ગના છે, તેથી સામ્યો કફ ઓછો થાય છે આર નાવ (મંછ) હવરી, લૂખી, નરમ, તીક્ષ્ણ, વિષ-લોવાથી રત કફથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી છે, તેથી મઝરી કફ ઓછો થાય છે ઊંચ, આગ્રન અને સ્નાય (નુખ) માં નિત કે કિષા જાતી નથી અને વાયુમા ગતિ કે કિષા હોય છે તેથી ઊંડા, આગ્ર અને નરોપથી વાયુ રોછો થાય છે

રત

રસા સ્વાદાસ્ત્રવતિત્ત્વેષ્યકયાયકા ૪૧૬

પદ દ્રવ્યમાધિનાસ્તે ચ વયાપૂર ચલનયદા ।

ગરો, ખાંડ, ખાત, કડા, તીષ્ણ અને તૂડ એ છે રત તે રત નાન પ્રમાણ દ્રવ્ય પરબુન ના બનેલા દ્રવ્યમા રોવા છે તેમથી દરેક પોતા

નાથી પહેલાના રસ કરતા વધારે બળ રાપે છે, એટલે તૂડ કરતા તીષ્ણ, તીષ્ણ કરતા કડવા, કડવા કરતા ખાંડ, ખાંડ કરતા ખાટો અને ખાંડ કરતા ગળ્ણે રસ વધારે બળ રાપે છે

રસની અસર

તત્રાચા મારુનં ઘ્નિતિ ત્રયસ્તિકાદય કફમ્ ૧૫
કળાયતિકમધુરાઃ પિત્તમન્યે તુ કુર્તે ।

રો રસમાથી ગળ્ણે, ખાટો રાત ખાંડે રો પહેલા ત્રણ રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ-કડવા, તીષ્ણ તથા તૂડ વાયુ કરે છે (કોપાવે છે), તિકત (કડવા), તીષ્ણ અને તૂડે રો ત્રણ રસ કફનો નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ-મધુર, ખાટો રાત ખાંડે રો કફને વધારે છે, તૂડે, કડવા તથા મધુર રો ત્રણ રસ પિત્તને નાશ કરે છે તથા ભારીના ત્રણ ખાટો, ખાંડ અને તીષ્ણ એ રસ પિત્તને વધારે છે રો ઉપરથી રસે કહી શકાય, કે—

મધુર એટલે ગળ્ણે રસ વાયુ તથા પિત્તનો નાશ કરે છે તથા કફને વધારે છે

અમ્બ એટલે ખાટો રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે છે

લવણ એટલે ખાંડ રસ વાયુનો નાશ કરે છે તથા કફ રાત પિત્તને પેદા કરે છે

તિકત એટલે કડવા રસ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે અને વાયુને વધારે છે

ઉપર એટલે તીષ્ણ રસ કફનો નાશ કરે છે અને વાયુ તથા પિત્તને પેદા કરે છે

કાષ એટલે તૂડ રસ કફ અને પિત્તનો નાશ કરે છે તથા વાયુને વધારે છે

દ્રવ્ય

શમનં કોપનં સ્વસ્પદિતં દ્રવ્યમિતિ ત્રિષા ૧૬૬

શમન, કોપન અને સ્વસ્પદિત રોવા ત્રણ પ્રકાર નું દ્રવ્ય છે વાયુ વગેરે દોષને જે શમાવે તે શમન દ્રવ્ય જેમ કે તેલ વાયુને શમાવે છે, થી પિત્તને શમાવે છે, મધ કફને શમાવે છે જે વાયુ વગર દોષને મેપાવ છે (વધાવે છે) તે મેપન દ્રવ્ય જવનું, જેમ કે આગ વાયુને મેપાવે છે, થીય પિત્તન મેપાવ છે, જેમ કફને મેપાવે છે જે દ્રવ્ય તદ્દન નાશ માત્ર હોય, ધાનુ અને અન્ય તેના પ્રમાણ મળી વના ઘટ્ટ નું નથી, તે સ્વસ્પદિત જેટલે તદ્દનને માટે ના મળી જવનુ, જેમ કે નર, ઘડી, ચોખા, જાંબ પ્રેચના પ્રાણીનું માત્ર, એટલું શામ, વગર નું પાત્રી દૂધ વગેરે

દ્રવ્યનું વીર્ય

उष्णशीतगुणोत्कर्षास्त्र वीर्यं द्विधा स्मृतम् ।

તેમા (દ્રવ્યમા) અનેક ગુણો રહ્યા છે, છતાં આખું જગત અગ્નિગોમાત્મક છે એટલે તેમાની બી વસ્તુઓના મુખ્ય લે વિભાગ થઈ શકે ઉષ્ણ અને શીત એટલે ગરમ અને ઠંડી બીજા બધા ગુણો કરતા પણ ઉષ્ણ અને શીત ગુણમા ઘણી વધારે શક્તિ હોવાથી દ્રવ્યમા વીર્ય બે પ્રકારનું કહેલું છે ઉષ્ણવીર્ય અને શીતવીર્ય (સોમ-ચંદ્ર)

દ્રવ્યનો વિપાક

विषा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वलकटुकामक ॥

ગળ્યો, ખાટો અને તીખો—ત્રણ પ્રકારનો દ્રવ્યનો વિપાક થાય છે ખાંધેલો પદાર્થ જઠરમા પાચન થયા પછી (વિપાક થયા પછી) છેવટે તેના પરિભ્રમણ સ્થાનનું બને છે તેમા ત્રણ રસ (સ્વાદ) રહે છે તેને વિપાક કહે છે રસ છ છે, તથાપિ પાચન થયા પછી ઉપર કહેલા ત્રણ જ રસ જણાય છે ખાગ દ્રવ્યનો વિપાક પણ ખાટો, કડવા, તીખા અને તૂરા નો વિપાક ત્રીજો તથા ગળ્યા અને ખારનો વિપાક ગળ્યો થાય છે

દ્રવ્યના ગુણ

गुरुमन्दहिमजिगम्भश्चक्षुषसाग्द्रमुदस्थिराः ।

શુભા. સવૃક્ષમવિશદા વિશતિઃ સવિપર્યયા ॥૧૮

ગુરુ (ભારે), મદ, હિમ (ઠંડો), સ્નિગ્ધ (ચીકણું) શ્વક્ષુ (વીંધો), સોદ્ર (ઘાંટો), મુદુ (કોમળ) ચોચુ, સ્થિર (એક સ્થાનમા પડી રહેવાનો ગુણ), સૂક્ષ્મ સ્થિર (એક સ્થાનમા પડી રહેવાનો ગુણ), સૂક્ષ્મ (બાંતક), વિશદ (ઠોર) એ દસ તથા તેથી ઊંચા દસ ગુણો મળીને કુલ ગુણો વીસ થાય છે ઊંચા દસ ગુણો એ નુકમે એ પ્રમાણે છે ૧ લઘુ (લઘુક), ૨ તીવ્ર (જવદ), ૩ ઉષ્ણ (ગરમ), ૪ રૂષ (લૂષો—સ્નેહ) (ચીકણ) વિનાનો, ૫ ખરબચો કે કરકશે, ૬ પ્રવાહ, ૭ કઠિન, ૮ સર, ૯ સ્પૃગ ૧૦ પિષ્ઠિચ (ખાતના ઓસામણ જેવું ચીકણું)

જે દ્રવ્યમા બુ હણુ કરવાની (વજન વધારવાની) શક્તિ હોય તે ગુરુ, શરીરને ઘનકુ કરવાની (વજન ઘટાડવાની) શક્તિ હોય તે લઘુ, થમન કરવાની શક્તિ હોય તે મ, જે દ્રવ્યમા સોષન કરવાની શક્તિ હોય તે તીવ્ર, સ્તંભન કરવાની શક્તિ હોય તે હિમ, પા સેવો લાવવાની (શેક કરવાની) શક્તિ હોય તે ઉષ્ણ, નીનું (પચપચું) કરવાની શક્તિ હોય તે રૂષ (પચું), સ્નિગ્ધ, સુકવવાની શક્તિ હોય તે સ્પૃગ (પચું).

રુઝવવાની શક્તિ હોય તે શ્વક્ષુ (લીસુ), ખાતર વાની (છોલવાની) શક્તિ હોય તે ખર (કરકર), પ્રમાદન કરવાની (ખીડવવાની) શક્તિ હોય તે સાન્દ્ર (ઘટ્ટ), ખળભાગવાની (વડોવી નાખવાની) શક્તિ હોય તે દ્રવ, ઢીસુ (ચોચુ) કરવાની શક્તિ હોય તે મુદુ (કોમળ), કઠણ બનાવવાની શક્તિ હોય તે કઠણ, ટકાવી રાખવાની શક્તિ હોય તે સ્થિર, ચરાવવાની શક્તિ હોય તે શ્વ, ઉઘાડવાની (ખાડવાની) શક્તિ હોય તે સૂક્ષ્મ, ઢાકી દેવાની શક્તિ હોય તે સ્પૃગ, લૂછી નાખવાની (ઠોરુ પાડવાની) શક્તિ હોય તે વિશદ અને ખરડવાની (લપેડવાની) શક્તિ હોય તે પિષ્ઠિચ કહેવાય છે

આ વીસ ગુણો ઉપરાંત બીજા ગુણો પણ દ્રવ્ય મા હોય છે, પણ એ બધા મુખ્ય વીસ ગુણોમા સમાઈ જાય રોવા છે, તથા ગુણ વીસ છે એમ કહ્યું છે વીસ ઉપરાંતના કટલાક ગુણો નીચ પ્રમાણે છે વવાથી આખા શરીરમા ફેલાઈ (પ્રસંગી) ગયા પછી જ પચ એવી શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે વવાથી કહેવાય છે

વિકાશી—ધાતુરોમાથી ઓળને છૂટુ પાડીને શરીરના સાધા ઢીલા કરી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્ય મા હોય તે વિકાશી કહેવાય છે

આયુકાશી—પાણીમા તેડની માફક શરીરમાં એક દમ પ્રસંગી જવાની અને મારી નાખવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે આયુકાશી કહેવાય છે

પ્રસન્ન—વિકસાવવાની (ખીડવવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે પ્રસન્ન કહેવાય છે

શુચિ—બહુ લપેટાઈ ગયેલા, ન દેખાતા મળને કોગ પાડવાની શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે શુચિ કહે વાય છે

વિમ્બ—દેખાત રોગ મળને પાઈ લૂછીને કોત પાડવાની (ખાફ કરવાની) શક્તિ જે દ્રવ્યમા હોય તે વિમ્બ કહેવાય છે

ધિવ—પરિવૃત્તિ દિન (દાયો) કરે તે દ્રવ્ય પ્રિર કહેવાય છે

મુદ-અળને ગમે એનું દ્રવ્ય મુદ કહેવાય છે

રોગનું અને અરોગનું કારણ

કાલાર્પ્યકર્મણો યોગો હીનિવિવિધાતિમાત્રક ॥

સમ્યગ્યોગમ્ વિજેયો રોગારોતયૈકકારણમ્ ॥૧૯

વર્ષા, ગ્રીષ્મ, શીત એ ત્રણ કાળ, સ્વદ, સ્પર્શ, રૂષ, રન અને નર રો પાંચ અર્થ અને સરીરનાં મનનાં અને વાત્સીના ત્રણનાં એ મળ—એ મળનાં બીન,

મિથ્યા કે રાત્રિયોગ રો રોગનું કારણ જણવું તથા તેમનો સમગ્ર યોગ તે રાસાયનું કારણ જણવું, (કાળના યોગના દાખલા-રોછી ટાઢ, બહુ ટાઢ કે મિથ્યા ઠડી (ઠડીની ઝનુ વિના બહુ ઠડી) એ રોગ નું કારણ છે, પણ સમ્યક્ (રોટલે જેઠેરો તેટલી) ટાઢ રોગેય રાખે છે, રો રીતે રોછા તાપ, મિથ્યા તાપ (તાપની ઝનુ વિના બહુ તાપ) રાત્રિ તાપની ઝનુમાં પણ હક ઉપરાત તાપ રોગ કરે છે, પણ સમાન તાપ રાસાય રાખે છે, રોછી વર્ષા, રાત્રિવર્ષા અને મિથ્યાવર્ષા રોટલે રાત્રિ રો રોગનું કારણ છે તથા સમાન વર્ષા રો આરોગ્યનું કારણ છે), રો જ પ્રમાણે રાત્રિયોગ પાંચેના તે ન ઈન્દ્રિય અથવા હીન (રોછા)યોગ, રાત્રિયોગ રાત્રિ મિથ્યાયોગ રોગ કરે છે, પણ સમાનયોગ રાસાય રાખે છે શરીરના કામને શરીર સાથે હીન, મિથ્યા કે રાત્રિયોગ રોગનું કારણ છે અને સમાનયોગ રાસાયનું કારણ છે વાતીના કામના હીન, મિથ્યા રાત્રિ રાત્રિયોગ રોગનું માર્ગ છે, પણ સમ્યક્ યોગ રાસાય રાખે છે

રોગ અને આરોગ્યનું લક્ષણ

રાગસ્તુ દોષવૈષમ્ય, દોષસામ્યમરોગતા ।

વાયુ વગેરે દોષનું પાતના પ્રમાણ કરતા વધુ કે ઘટુ ના ગેન કહ્યું છે અને તે દોષનું પ્રમાણમાં રહેવું તેનું રાસાય કહે છે

રોગના પ્રકાર

નિજાગ્ન્યુવિમાગેન તત્ર રોગા દ્વિધા સ્મૃતાઃ ૨૦

પૂર્વે કહ્યા તે નાન નિજ અને રોગનું રોગા બે પ્રકારના કહ્યા છે જે ગેનમાં પ્રથમ વાયુ વગેરે પાતના યોગ પ્રમાણ ન સરવાઈ રહેવાથી શરીરમાં પીડા (ચિન્) થાય તેમને નિજ રોગ કહે છે, તથા જે ગેનમાં આગનું (અગ્નિનું કારણ જેનું કે થત વાતુ વગેરે) કારણથી પ્રથમ પીડા થાય અને તથી વાતાના દાહ પછી કોષે તેને આગનું રોગ કહે છે તથા પ્રમાણ શરીરની રાત્રિના કામ તથા બહારના કામના બેઠને લીધે રોગના પણ ઉપર કહ્યા તેના બે પ્રકાર થાય છે

રોગનું સ્થાન

તેષાં કાયમનોમેદાદધિષ્ઠાનમપિ દ્વિધા ।

એ રોગમાંથી તાવ, ઉષ્ણ, રાત્રિયોગ વગેરે રોગનું સ્થાન શરીર છે અને મૂત્ર, ઉષ્ણ વગેરે રોગનું સ્થાન મન છે રો રીતે તેમનું સ્થાન પણ શરીર અને મન રોગ બે-થી બે પ્રકારનું છે

મનસિક રોગના હેતુ

રજસ્તમાશ્વ મનસા દ્વૌ ચ રોગયુદાહૃતૌ ૨૨૧

રજ અને તમ એ બે મનના દોષ (અગાધાર) કહેવા છે વાયુ વગેરે દોષ પણ મનને વિકાર પમાડવામાં કારણરૂપ છે, તે છતાં રજ અને તમ એ દોષ પણ પ્રસંગાનુસાર જણવા એવી મતલબ છે

દરદીને તપાસવાની રીતો

વર્ણનસ્પર્શનપ્રત્યે પરીક્ષેત ચ રોગિણમ્ ।

જેવાથી, સ્પર્શથી અને પ્રશ્નથી રોગીની પરીક્ષા કરવી રોટલે ઉપરસ કે પ્રમેહ વગેરે રોગવાળાને કંઈ કે પેશાન વગેરેના રજ વગેરે જેઠેને તે રોગીની પરીક્ષા કરવી, તાવ, ગોળો વગેરેમાં ઉષ્ણતા, કંઈના વગેરે સ્પર્શથી જાણીને પરીક્ષા કરવી અને શૂળ, અરથિ વગેરેમાં રોગીને પૂછીને તેના મુખથી વાત સાંભળીને પરીક્ષા કરવી

રોગની પરીક્ષાના પ્રકાર

રોગે નિદાનપ્રાશ્નપલ્લક્ષણોપશ્યાતિભિઃ ॥ ૨૨ ॥

નિદાન, પ્રાશ્ન, લક્ષણ, ઉપશય અને આત્મિ-એ પાંચ સાધનોથી રોગ પારખવો

નિદાન : શરીરની બહારના જે કારણને લીધે રોગ થાય તે કારણ નિદાન કહેવાય છે આહાર તથા વિહારના કુપથથી રોગ થાય છે, પણ આહાર અને વિહારનું કુપથ શરીરની બહારનું કારણ છે, માટે આહાર-વિહારનું કુપથ રોગનું નિદાન (કારણ) કહેવાય છે

પ્રાશ્ન (પૂર્વપ્રશ્ન) : રોગ થતા પહેલાં થોડો અમર પચાવવાનો છે એવું બતાવનારા કેટલાક લક્ષણો (ચિહ્નો) થાય છે અને લક્ષણોને રોગનું પૂર્વ રૂપ કહે છે દા ન તાવ આવતા પહેલાં થોડો સમય પહેલાં તાવ આવવાનો છે એનું દેખાડનારો નિ ૨/૬ થી ૮/૬ માં ગણાવેલાં લક્ષણો થાય છે, માટે એ ચિહ્નો તાવનું પૂર્વરૂપ કહેવાય છે

લક્ષણ : મૂળ રોગ થાય (લક્ષણ) તેની તાવે ન જે લક્ષણો થાય છે તેને મૂળ રોગનું રૂપ અથવા સ્વરૂપ કહે છે, અને મૂળ રોગ થયા (લક્ષણ) પછી જે બીજા રોગ થાય છે તે મૂળ રોગના ઉપર કહેવાય છે રૂપ અને ઉપર બંનેને લક્ષણ કહે છે દાખલા તરીકે નિ ૧/૬ થી ૧/૭ માં વાયુના તાવનાં લક્ષણ આપ્યા છે

ઉપશય : જે ઓનનું આહાર અને વિહારના ઉપશયથી જે રોગમાં આત્મ કે રાહન થાય તે ઓનનું આહાર અને વિહાર તે રોગના ઉપશય કહેવાય છે ઉપશયનું બીજું નામ આધિસાધન છે

આમિ (સપ્રામિ) • કયો દોષ શરીરના કયા અંગ માં જાય છે, બીજા કયા દોષ વગેરે એ દોષની પાછળ પાછળ રાખે છે તેથી એ રસમના સો વિકાર થાય છે ૨ ને એ વિકાર થવાથી આખરે રોગ કવી રીતે ફૂટી નીકળે છે, એ બધી ક્રિયાઓની પરપરસને આયુર્વેદ માં સપ્રામિ કહે છે દાખલા તરીકે દોષ લાગ્યોના રાખે છે, એ દોષની પાછળ 'આમ' રાખે છે, તથી રોગોના સો બધા થઈ જા છે, જલશમિની ઉપમા (જાળ) પોતાના સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકાઈ જાય છે એ બાજુ ફેંકાયેલા જલગમિન પેલા દોષની પાછળ પાછળ ફરે છે, તેથી આખુ શરીર તપી જાય છે આ તાવની સપ્રામિ છે

દરનીને કયો રોગ થયો છે તે નિનન, પૂર્વરૂપ, લક્ષણ, ઉપચાર અને સપ્રામિ ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે • મુક રાહાર વિહારથી રામુક રાગ થાય છે, રામુક રાગનું પૂર્વરૂપ શું છે, રામુક રાગના લક્ષણ કયા કયા છે, રામુક રાગના શુ મારફત રાખે અને શુ અવશ્ય પડે, રામુક રોગની સપ્રામિ શી છે, એ બધું આયુર્વેદમાં દરેક રોગ માટે આપેલું છે હવે માત્ર પડના પહેલા દરનીના રાહાર વિહાર કેવા હતા, મુજ રાગ થતા પહેલા રોને બીજા કયા કયા લક્ષણો ઊભા થયા હતા, રોગ થયો તે અર્થે અને થયા પછી કયા કયા લક્ષણો જણાય છે, અમુક પ્રકારની ક્રિયા, ચોક્કસ અને રાહાર વિહારથી એનું દરદ વધે છે કે ઘટે છે તેના રોગની સપ્રામિ કઈ હતી, એ બાબતોનો વિદ્યા કરવાથી રાગ ચોક્કસ પારખી શકાય છે

નિનન બે જાતનું હોય છે પાસેનું અને દુરનું પાસેનું નિદાન પાલ વળી બે જાતનું હોય છે પાસેનું અને બહુ પાસેનું દાખલા તરીકે જુઓ, લગ્ગડી, દાંડી વગેરે વસ્તુઓના ઉપયોગથી રોગ થાય ત્યારે એ વસ્તુ રોગના ઉપયોગ રોગનું પાસેનું કારણ છે પણ જે કારણ મળે કે તરત જ રાગ થાય છે તે રોગનું બહુ પાસેનું કારણ (નિનન) કહેવાય છે દાખલા તરીકે અમુક આહાર-વિહારથી વાયુ વગેરે દોષના પ્રમાણમાં વધઘટ થઈ જાય છે કે તરત જ રોગ થાય છે, માટે વાયુ વગેરે દોષના ચોખ પ્રમાણમાં વધઘટ થવી એ રોગનું બહુ પાસેનું કારણ (નિદાન) કહેવાય છે જા જાના વખતમાં રુદ્રના કોષ થયા હોય તેથી નાવ જાવે, તેથી રુદ્રના કોષ એ તાવનું દુરનું મતલ કહેવાય છે

દોષના પ્રકાર

મૂમિદેહમમેવેન વેશમાદુરિદિ દિયા ।

આયુર્વેદના ૨ ભાગોનો દેશ બે પ્રકારનો કર્યો છે મધ્યુ, હાય વગર દેહના પ્રદેશને દેહનો દેશ કહે છે અને પૃથ્વીના પ્રદેશન ભૂમિદેશ કહે છે

ભૂમિદેશના પ્રકાર

જાક્ષલ વાતમૂયિષ્ઠમનૂપ તુ કફોલ્લયનમ્ ॥૨૩॥

સાધારણ સમમલ ત્રિધા મૂલેશમાદિશેત્ ।

જે દેશમાં અર્વત, પામી, ઝાડ વગેરે થોડા હોય તે દેશને 'જંગલ' દેશ કહે છે વાયુ દોષ ત્યાં બ પૂર હોય છે અને ત્યાં ઊપજેની વનસ્પતિ તથા પ્રાણી વગેરે પણ વાવડા હોય છે પુષ્કળ પામી, વૃક્ષ વગેરે જ્યાં હાય તે દેશને રાનૂપ કહે છે ત્યાં કફની પ્રાપ્તિ ઘણી હોય છે અને તથી જા ઊપજેના પ્રાણી, વનસ્પતિ વગેરે સ્તિગ્ધ હોય છે, જ્યાં વાયુ, પિત્ત અને કફ ચોખ પ્રમાણમાં હોય તેને ત્રિધાગલ દેશ કહે છે આમ દેશ ત્રણ જાતનો નવો

કાળના પ્રકાર

ક્ષણાદિવ્યાધ્યવસ્થા ચ કાલો મેષજયોમદૃષ્ ॥૨૪॥

રાત્રીની વાગે રાત્રી કાળની શક્તિની દૃષ્ટિને બે પ્રકારનો કાળ ગણાયુર્વેદમાં કહ્યો છે એક કાલુ વગેરે રોગલે કાલથી મારીને વર્ષ વગેરે કાળ અને બીજો રોગની રાવસ્થાના કાળ જેમ કે 'તાવ નિરામ હોય અને શરીર હલકું હાય ત્યાર બીજા રામુખ' એ વાક્યમાં કાળ રોગની રાવસ્થા ઉપરથી નમજાય છે તથા 'વિરિહ બ બધાર રામુખ' એ વાક્યમાં રોગપત્તો અગ્ર કરવાનો કાળ, કાલ વગેરે કાળથી બતાવ્યો છે

રોગપથના પ્રકાર

શોચનં શમનં ચેતિ સમાસાદૌષધં દિધા ।

જગતમાં ઉપવન થતા અનેક પ્રકારના બધા રોગોની યોગ્યતરીકે રતને શમનરોગો રહેશે બે વર્ગમાં વહેલી શકાય છે, તેથી દુકથા રોગપથના બે પ્રકાર છે શાપન અને શમન જે રોગના મેષવા (વધવા) હોવાને શરીરની બહાર કાઢી નાખીને રોગ મટાડે છે તે રોગપથને શોચનરોગપથ કહે છે, જે રોગપથથી પાલ, પિત્ત અને કફ શરીરની બહાર નીકળતા નથી, છતાં જેનાથી વધી પડેલા દોષ રોગો થઈને રહે રોગો થયેલા દોષ વધીને દોષોનું વાવ પ્રમાણ બની રહે છે અને નિવારણ રહે છે તે રોગપથને શમનરોગપથ કહે છે

શારીરદોષનું મુખ્ય રોગપથ

શારીરજાનાં દોષાણાં ક્રમેણ પરમોવચમ્ ॥૨૫॥

યસ્મિંવિરેક્ષો લમનં તથા લીલ છૃનં મધુ ।

શરીરમાં ઊપજેના વાયુ વગેરે દોષાનું મુખ્ય રોગપથ

અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે વાયુનું મુખ્ય શોધનઔષધ બલિત એટલે સ્નેહ, કવાથ વગેરે ગુદામાં ચડાવવા, પિત્તનું મુખ્ય શોધનઔષધ જુલાબ, અને કર્ફનું મુખ્ય શોધનઔષધ ઊવટી તેજ પ્રમાણે વાયુનું મુખ્ય શમનઔષધ તેલ, પિત્તનું મુખ્ય શમનઔષધ ઘી અને કર્ફનું મુખ્ય શમનઔષધ મધ છે

માનસિક દોષનું મુખ્ય ઔષધ

ચીર્વૈર્યોત્પાદિવિજ્ઞાનં મનોદોષૌષધં પરમ્ ॥ ૨૬ ॥

મનના દોષનું મુખ્ય ઔષધ બુદ્ધિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનું જ્ઞાન છે રજેગુણ અને તમેગુણ એ બે મનના દોષ છે તેને લીધે કામ, ક્રોધ વગેરે થાય છે, તેથી રોગ થાય છે આ રજેગુણ રાને તમેગુણને મટાડવા માટે સારુ થુ રાને નરસું થુ, હિન થુ રાને અહિત થુ, રોનો સાચો નિર્ણય કરી શકે એવી બુદ્ધિ કેળવવી જોઈએ એવી બુદ્ધિ સારા-નરસાનો ભેદ સમજી શકે, પણ એટલું બધું નથી સારાનરસાનો ભેદ સમજ્યા પછી સારા(પથ)ને વળગી રહવું અને નરસા(કુપથ)થી દૂર રહેવું જોઈએ આ કામને માટે ધીરજ કેળવવી જોઈએ, પણ હિત(પથ)ને વળગી રહેવા માટે એકલી ધીરજ બસ નથી એ ધીરજ પાછા આત્મા, દેહ, કાળ વગેરેનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ એટલે આપણે કોણ છીએ, કેવી પ્રકૃતિના છીએ, કયા પ્રદેશમાં રહીએ છીએ, કરો સમય કે ઋતુ ચાને છે વગેરે બાનનેના - પિયર ધીરજ કેળવવી જોઈએ આમ બુદ્ધિ, ધીરજ અને આત્મા વગેરેનું જ્ઞાન મનના દોષો નું મુખ્ય ઔષધ છે

ઉપચારના ચાર અંગ

મિષગ દ્રવ્યાણુપસ્થાતા રોગી પાદચતુષ્ટયમ્ ।

ચિકિત્સિતસ્ય નિર્દિષ્ટ, પ્રત્યેક તચતુર્ગુણમ્ ॥ ૨૭ ॥

રોગની શાન્તિ કરવાણી સધળા ઉપચારના ચાર અંગ છે વેદ, ઔષધ(દ્રવ્ય), રોગીની સારવાર કરનાર ૨ ને રોગી ૨૦ ચાર રાગમાનું પ્રત્યેક અંગ સારવાર ગુણવાળું છે

વેદના ચાર ગુણ

દક્ષસ્તીર્થાંસશાસ્ત્રાર્થો દષ્ટકર્મા શુચિર્મિષક્ ।

પોતાના કામમાં ચતુર, ગુરુ પાસેથી આયુર્વેદ શાસ્ત્રનો અર્થ શીખેલા, શાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા કરવામાં અનુભવ મેળવેલા અને પવિત્ર એટલે મન, વાણી અને ચરીરથી મહિન કામ નહિ કરનારો (કમ્પાવા અને ગુણવાન રવાવરા માટે નહિ, પણ કેવળ ધર્મને ખાતર વેદુ કરો) એવા ચાર ગુણવાળો વેદ હોવો જોઈએ

ઔષધના ચાર ગુણ

બહુકલ્પં બહુગુણં સમ્પન્નં યોગ્યમૌષધમ્ ॥ ૨૮ ॥

ઔષધ નીચેના ચાર ગુણવાળું હોવું જોઈએ :
(૧) સ્વરસ, કવાથ, ચૂર્ણ વગેરે અનેક બનાવટો કરીને ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવું, (૨) સૂ ૧/૧૮ માં ગણાવેલા ગુણિમાથી વધારેમાં વધારે ગુણિમાવાળું અને અનેક રોગ મટાડવાની શક્તિ(ગુણ)વાળું, (૩) સપત્તિવાળું એટલે સગી ગણેલું, મુકદાલ કે ગમે ત્યાં ઊગી નીકળેલું નહિ, પણ યોગ્ય પ્રદેશમાં અને યોગ્ય માટીમાં ઊગેલું, રસભર્યું અને (૪) રોગ, દેહ, કાળ, દોષ, દુષ્પ, દેહ, ઉંમર, બળ વગેરેના વિચાર કર્યા પછી જે સારવાર જેવું લાગે એવું, દરદી અને દરદને યોગ્ય

સારવાર કરનારના ચાર ગુણ

મનુરક્તઃ શુચિર્દક્ષો બુદ્ધિમાન પરિચારકઃ ।

રોગીની સારવાર કરનાર રોગી ઉપર પ્રીતિવાળો, મન, વાણી અને કર્મથી નિર્મળ, સધળા કામમાં ચતુર અને બુદ્ધિશાળી હોવો જોઈએ

રોગીના ચાર ગુણ

આદ્યો રોગી મિષગ્વદ્યો દ્વાપક સત્ત્વવાનપિ ॥ ૨૯ ॥

રોગી પણ ચાર ગુણવાળો હોવો જોઈએ દરદી ઔષધ વગેરે સમગ્રી માટે પૈત્રા ખરચી શકે એવો ધનવાન, વૈદ્યનું કહ્યું કરનાર, પોતાના શરીર વગેરેમાં થતા ફેરફાર, કયા દવાદાર કરવાથી નુ થયું વગેરે વૈદ્ય ન જણાવી શકે એવો તથા સત્ત્વવાળો (ધીરજવાળો અને ખડતલ) હોવો જોઈએ

મુખ્યસાધ્ય રોગ

સર્વોપધક્ષમે વેદે યૂત પુસો જિતાત્મનઃ ।

બમર્મગોડસ્પદેત્વમ્કરુપરુપોડનુપદ્રવ ॥ ૩૦ ॥

મનુસ્વદ્યુપદેશનું પ્રકૃતિ પાદસાપદિ ।

ગ્રહેધનુગુણેષ્વેકદોષમાર્ગી નવઃ મુલ ॥ ૩૧ ॥

રોગીનું બીમાર શરીર તમામ જાનના ઔષધ અને કિયાને સહન કરે એવું હોય, રોગી જુવાન હોય, પુરખ હોય (સી જને બીકસુ તથા ઔષધ વગેરે જલદ હોય તે સહન કરી શકે નહિ એવી હોય છે, માટે રોને ગણી નથી) , રોગી પોતાના મનને કમજબમાં રાખે એવો હોય, તેને જે રોગ થશે હોય તે મર્મ સ્થાનને ન લાગેલા હોય, રોગનાં હેતુ, પુર્વક અને લક્ષણ યોગ્ય હોય, ઉપદ્રવ ન થયા હોય, દુષ્પ, દેહ, ઋતુ, પ્રકૃતિ એ નવને સમાન રોગ ન હોય, સૂ ૧/૨૬ માં ૨૮ માં ગણાવેલી પાદસપત્તિઓ

હોય, સૂર્ય વગેરે ગ્રહો અનુકૂળ હોય, રોગ એક દોષથી થયો હોય, બાહ્ય, મધ્ય અને અંત્યર એ ત્રણ માર્ગમાથી (સૂ ૧૨/૪૪ થી ૪૮) રોક માર્ગમા રોગ થયેલો હોય, રોગ થોડા દિવસથી થયો હોય તો રોગ સુખસાધ્ય રોટલે થોડા વખતમા સહેલાઈથી મટે તેવો જાણવો.

નોંધ : અનુકૂળ રોગમા દૂધ, દેશ, ઋતુ અને રોગીની પ્રકૃતિ જે જાતના હોય તેનાથી જુદી જાતનો એ રોગ હોય તો તે રોગ થોડા દિવસમા મટે છે દાખલા તરીકે ચરબી, રાનુપદેશ, શિયાળો અને વાયુની પ્રકૃતિ એ ચારે પિત્તથી વિરુદ્ધ (અસમ ૮, ૭, માટે પિત્તના રોગમા ચરબી બગડી હોય, પિત્તનો રોગ અનુપ દેશમા રહેનારને થયો હોય, શિયાળામા થયો હોય અને વાયુની પ્રકૃતિવાળાને થયો હોય તો રો પિત્તનો રોગ જલદી મટે છે કફ ઠોડો હોવાથી અને લોહી ગરમ હોવાથી રોગ અને દૂધ અસમાન છે, તેથી કફથી બગડેલું લોહી ઝટ સુધરે છે અનુપદેશ ઠોડો હોવાથી અને પિત્ત ગરમ હોવાથી અનુપદેશમા પિત્તના રોગ ઝટ મટે છે, કારણ કે રોગ અને દેશ અસમાન છે રો રીતે તાપવાળી શરદઋતુમા કફ કફના રોગ, ઋતુ અને રોગની અસમાનતાને લીધે તરત મટે છે વળી પિત્તપ્રકૃતિ ગરમ અને કફનો રોગ ઠોડો હોવાથી રોગ અને પ્રકૃતિની રાસમાનતાને લીધે પિત્તપ્રકૃતિવાળાને થયેલો કફનો રોગ ઝટ મટે છે

કષ્ટસાધ્ય રોગ

શસ્ત્રાદિસાધન કન્ઠઃ સફરે ચ તતો ગદઃ ।

રોગ શસ્ત્રાદિકથી મટાડાય એવો હોય તથા પૂર્વે શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા કહેલા સુખસાધ્યના લક્ષણો માંથી રોકબીજની વિરુદ્ધ લક્ષણો એકઠા મળ્યા હોય (જેમાં રોગી જુવાન હોવા છતા મન વચ ન રાખી શકતો હોય, રોગી, જિનેદ્રિય છતા રોગ મરચાનમા થયો હોય, ઈન્દ્રિય) તો તે રોગ કૃષ્ણસાધ્ય એટલે આકરા અને મોટા ઉપાયોથી પણ મોટો મટે એવો જાણવો

શાખ રોગ

શેવત્વાદાયુષો યત્પઃ પથ્યાન્યાસદ્વિપર્યયે ॥૩૨॥

પૂર્વે શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા કહેલી સુખ સાધના લક્ષણોથી બહુ વિપરીત લક્ષણો હોવા છતાં પણ જેનું આયુષ્ય બાકી રહેતું હોય એવા રોગીનો રોગ માફક આવે એવા (પથ) આયુષ્ય, વિષાદ વગેરે ના સતત સેવનથી કામુમા રહે તે રોગને શાખ કહે છે

અસાધ્ય રોગ

અનુપક્રમ પથ સ્થાસ્થિતોઽપ્યન્તવિપર્યયે ।

ઔત્સુક્યમોહારતિકુદ્દહરિયોઽક્ષનાશનઃ ॥૩૩॥

શ્લોક ૨૮૫ થી ૩૧ મા ગણાવેલા સુખસાધ્ય રોગના લક્ષણોથી રાસ્યત વિપરીત લક્ષણોવાળો, એટલા બધા વિપરીત લક્ષણોવાળો કે રોમા આવરદા પણ બાકી ન રહી હોય એવી, ઔત્સુક્ય, મોહ અને અરતિ કરે એવો, જેમા રિષ્ટ (મરણ થવાનું છે એનું દેખાડ નાનું ચિહ્ન) દેખાતું હોય એવો અને જેમા આખ વગેરે ઈન્દ્રિયોની શક્તિ નાશ પામી હોય એવો રોગ અસાધ્ય રોટલે ન મટે એવો હોય છે

અનુપક્રમ—જેના ઉપાય લોઈ થકે નહિ એવા પ્રત્યાખ્યેય—કોઈ ઉપાય ન હોવાથી ઠીક દેવા લાયક

ચિકિત્સા નહિ કરવા જેવા રોગી

સ્યજેદાર્તે મિપમ્ભૂર્વૈદિદ્દેપેં તેપાં દિવં દ્વિપમ્ ।

હીનોપકરણં વ્યગ્રમવિધેય ગતાસુપમ્ ॥૩૪॥

ચળં શોકાતુર મીઠં કૃતમ્ વૈધમાનિનમ્ ।

વૈધો અને સજ્જનો જેના દ્વેષ કરતા હોય, વૈધો અને સજ્જનોના જે દ્વેષ કરતા હોય, પોતાનો (વૈધનો) જે શત્રુ હોય, યાદ્ય શ્લોક ૨૭ માં ઉપચારના જે ચાર અંગ કલા છે તેમાથી એકાદ પણ જેને ઓછું હોય, ઉપચાર સિવાય બીજા કામમા આસક્ત હોય, વૈધનું કહ્યું ન કરે તેવો હોય, જેનું આયુષ્ય ખૂટતું હોય, કૂર કર્મ કરનારો, અવિચારી અને તામસી (ગંજી) હોય, સૌ વગેરેના વિરુદ્ધી શોકાતુર રહેનારા હોય, બીજા (ધર્મીઓમા ગભરાઈ જાય રોગ) હોય, ભણું કરનારનું જીવું કરે એવો કૃતશ હોય તથા પોતે વૈધ ન હોવા છતા પોતે વૈધ છે એમ માનતો હોય, એવા રોગી જે સાધ્ય રોગના લક્ષણોવાળો હોય તોપણ તેની ચિકિત્સા વૈધે કરવી નહિ

અધ્યાપોનો અનુક્રમ

તન્ત્રસ્પાસ્ય પરં ચાતો વક્ત્યતેઽપ્યાપસદ્વિપર્યયઃ ॥૩૫॥

હવે આ તંત્રના અધ્યાયોનો સંગ્રહ કરીએ છીએ

સુતસ્થાનના અધ્યાય

માયુષ્કામદિનર્ત્વોહારોગાનુત્પાદનદ્રવ્યાઃ ।

અપ્રજ્ઞાનાપ્રસંજ્ઞામાગ્રદ્યપરસાધ્રવ્યાઃ ॥૩૬॥

દોષાદિજ્ઞાનતદ્વેદતચિકિત્સાપ્રક્રમાઃ ।

નુત્પાદાદિક્ષોદનસ્વેદરેકાસ્થાપનનાયનમ્ ॥૩૭॥

ધૂમગન્ધદ્રવ્યેકક્ષતિપિત્તકાશક્રમઃ ।

શિષ્ણવિધિ-શસ્ત્રવિધિ-શસ્ત્રક્ષારાત્રિકર્મિકો ॥૩૮॥

સુતસ્થાનમિમેઽધ્યાયાલ્લિષા - ।

(૧) રા.પુષ્કમીય, (૨) દિનચર્ચા, (૩) ઋતુચર્ચા, (૪) રોગાનુષાધનીય, (૫) દ્રવદ્વ-
વિજ્ઞાનીય, (૬) રાન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય, (૭) રાન્ન
સંગ્રહ, (૮) માત્રાચિત્રીય, (૯) દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય,
(૧૦) રમ્યભેદીય, (૧૧) દોષાદિવિજ્ઞાનીય, (૧૨)
દોષભેદીય, (૧૩) દોષોપક્રમણીય, (૧૪) દ્વિવિધા
પદ્ધતીય, (૧૫) શોધનાદિગુણસંગ્રહ, (૧૬) સ્મેર
વિધિ, (૧૭) સ્વેદવિધિ, (૧૮) વસ્ત્રવિરેચનવિધિ,
(૧૯) બસ્તિવિધિ, (૨૦) નસ્ત્રવિધિ, (૨૧)
ધૂમવિધિ, (૨૨) ગડુપાદિવિધિ, (૨૩) આશ્વો
તનાજનવિધિ, (૨૪) તર્પણપુટપાકવિધિ, (૨૫)
પત્રવિધિ, (૨૬) શસ્ત્રવિધિ, (૨૭) દિશાવધિવિધિ,
(૨૮) શલ્યાલગ્નવિધિ, (૨૯) શસ્ત્રકર્મવિધિ, (૩૦)
કારાગ્નિકર્મવિધિ એ પ્રમાણે સૂત્રસ્થાનના ૨૫ ત્રીસ
અધ્યાય છે

શારીરસ્થાનના અધ્યાય

શારીરમુચ્યતે ।

ગર્ભાધિક્રાન્તિતદ્વ્યાપદક્ષમર્મવિભાગિકમ્ ॥ ૩૧ ॥
વિકૃતિર્દૂતજં પથમ્

એ શારીરસ્થાન કહીએ છીએ

(૧) ગર્ભાધિક્રાન્તિશારીર, (૨) ગર્ભવ્યાપદક્ષ
શારીર, (૩) રાંગવિભાગશારીર, (૪) મર્મવિભાગ
શારીર, (૫) વિકૃતિવિજ્ઞાનીય શારીર, (૬) દૂતવિજ્ઞા
નીય શારીર, એ શારીરસ્થાનના છ અધ્યાય છે

નિદાનસ્થાનના અધ્યાય

નિદાનં સાર્વરોગિકમ્ ।

જ્યેષ્ઠાસ્તુશ્વાસયજ્વમાદિમદાદ્યશોતિસારિણામ્
મૂશાઘાતપ્રમેહાણાં વિદ્રવ્યાધુદરસ્ય ચ ।

પાણ્ડુકુષ્ઠાનિલાતર્નાં વાતાસ્રસ્ય ચ યોડશઃ ॥ ૪૧ ॥

(૧) સર્વ રોગનું નિદાન, (૨) જ્વરનિદાન,
(૩) રક્તપિત્ત-કાસનિદાન, (૪) શ્વાસ-શિશ્નનિદાન
(૫) રાગવ્યથાનિદાન, (૬) મદાન્યથાનિદાન,
(૭) અશોનિદાન (૮) અનિદ્રા-૧ સ્પૃદિયનિદાન
(૯) મૂત્રાધાનનિદાન, (૧૦) પ્રમેહનિદાન, (૧૧)
વિદ્રવિ-વૃદ્ધિ-ગુલ્મનિદાન, (૧૨) ઉદરનિદાન,
(૧૩) પાણ્ડુકુષ્ઠવીર્યનિદાન, (૧૪) કુષ્ઠચિત્રકૃમિ
નિદાન, (૧૫) વાતવ્યાગ્નિનિદાન, (૧૬) વાતશોષિત
નિદાન. એ પ્રકારે નિદાન સ્થાનના સોળ અધ્યાય છે.

ચિકિત્સાસ્થાનના અધ્યાય

ચિકિત્સિતં જ્વરે રક્તે કાસે શ્વાસે ચ યજ્વમ્પિ ।
વનો મદાયયેડશોસુ વિશિ દ્વૌ, દ્વૌ ચ મૂચિતે

વિદ્રવ્યૌ ગુલ્મજઠરપાણ્ડુશોકવિસર્પિણુ ।

કુષ્ઠશ્ચિત્રાનિલક્યાધિવાતાસેષુ ચિકિત્સિતમ્ ॥
દ્વાવિંશતિરિમેડધ્યાયાઃ

(૧) જ્વરચિકિત્સિત, (૨) રક્તપિત્તચિકિત્સિત
(૩) કાસચિકિત્સિત, (૪) શ્વાસ-શિશ્નચિકિત્સિત,
(૫) રાગવ્યથાચિકિત્સિત, (૬) હર્દદ્વિદોગનુષ્ઠા-
ચિકિત્સિત, (૭) મદાન્યથાચિકિત્સિત, (૮) રાશિચિકિત્સિત, (૯)
વાતસારચિકિત્સિત, (૧૦) ગ્રાહણીચિકિત્સિત, (૧૧) મૂત્રાધા-
નચિકિત્સિત, (૧૨) પ્રમેહચિકિત્સિત, (૧૩) વિદ્રવિવૃદ્ધિચિકિત્સિત,
(૧૪) ગુલ્મચિકિત્સિત, (૧૫) ઉદરચિકિત્સિત, (૧૬) પાણ્ડુ-
રોગચિકિત્સિત, (૧૭) શ્વપ્રચિકિત્સિત, (૧૮) વીર્યચિકિત્સિત,
(૧૯) કુષ્ઠચિકિત્સિત, (૨૦) ચિત્રકૃમિચિકિત્સિત, (૨૧) વાત-
વ્યાધિચિકિત્સિત, (૨૨) વાતશોષિતચિકિત્સિત, ૨૫ આવીસ
અધ્યાય ચિકિત્સાસ્થાનના છે.

કલ્પસ્થાનના અધ્યાય

કલ્પસિદ્ધિરતઃ પરમ્ ।

કલ્પો વર્મેવિરેકસ્ય તત્સિદ્ધિર્વસ્તિકલ્પના ॥ ૪૪ ॥

સિદ્ધિર્વસ્ત્યાપદાં પથ્થો દ્રવ્યકલ્પઃ

એના પછી કલ્પસ્થાન છે

(૧) વસ્ત્રકલ્પ, (૨) વિરેચનકલ્પ, (૩) વસ્ત્ર-
વિરેચનવ્યાપ્તિસિદ્ધિ, (૪) બસ્તિકલ્પ, (૫) બસ્તિ-
વ્યાપ્તિસિદ્ધિ, (૬) ભેષજકલ્પ, એ છ અધ્યાય કલ્પ-
સ્થાનના છે.

ઉત્તરાર્તના અધ્યાય

અત ઉત્તરમ્ ।

ચાલોપચારે તદ્વ્યાધૌ તદ્દ્રવ્યે દ્વૌ ચ ભૂતગે ॥ ૪૫ ॥

ઉન્માદેડ્યસ્મૃતિશ્ચંરો, દ્વૌ દ્વૌ વર્મેષુ સન્નિવયુ ।

દક્ષમોલિહ્નનાશોપુ ત્રયો, દ્વૌ દ્વૌ ચ સર્વગે ॥ ૪૬ ॥

કર્ણનાસામુલ્લિશિરોચ્છે, મજ્જે મગ્નન્દ્રે ।

મગ્નપ્રાદો શુદ્ધરોગેષુ ગુહારોગે પૃથગ્ચયમ્ ॥ ૪૭ ॥

વિષે ભુજજ્ઞે કીટેષુ મૂચકેષુ રસાયને ।

ચત્વારિણોઽનપત્યાનામધ્યાયો લીઝપોપળઃ ॥ ૪૮ ॥

એના પછી ઉત્તરાર્ત (ઉત્તરસ્થાન) છે

(૧) બાલોપચારીય, (૨) બાલમયપ્રતિષેધ,
(૩) બાલગ્રાહપ્રતિષેધ, (૪) ભૂતવિજ્ઞાનીય, (૫)
ભૂતપ્રતિષેધ, (૬) ઉન્માદપ્રતિ, (૭) અપસ્માર-
પ્રતિ, (૮) વર્મચિકિત્સાનીય, (૯) વનરોગ-
પ્રતિ, (૧૦) સધિગ્નિત્વાગ્નિરોગ વિજ્ઞા, (૧૧)
સધિગ્નિત્વાગ્નિરોગપ્રતિ, (૧૨) દર્શિરોગવિજ્ઞા,
(૧૩) નિમિષપ્રતિ, (૧૪) વિગ્નનાશપ્રતિ, (૧૫)
સર્વાધિરોગવિજ્ઞા, (૧૬) સર્વાધિરોગપ્રતિ, (૧૭)

કર્ણરોગવિજ્ઞા, (૧૮) કર્ણરોગપ્રતિ, (૧૯) નાભ્ય
રોગવિજ્ઞા, (૨૦) નાભ્યરોગપ્રતિ, (૨૧)
મુખરોગવિજ્ઞા, (૨૨) મુખરોગપ્રતિ, (૨૩)
શિરોરોગવિજ્ઞા, (૨૪) શિરોરોગપ્રતિ, (૨૫)
ગ્રાણ્થવિજ્ઞા, (૨૬) સધોગ્રાણ્થપ્રતિ, (૨૭) ભગ
પ્રતિ, (૨૮) ભગરપ્રતિ, (૨૯) ગ્રાથ્યર્નુદશ્વી
પદાદિવિજ્ઞા, (૩૦) ગ્રાથ્યર્નુદશ્વી, (૩૧) શુદ્ર
રોગવિજ્ઞા, (૩૨) શુદ્રરોગપ્રતિ, (૩૩) ગુહ્યરોગ
વિજ્ઞા, (૩૪) ગુહ્યરોગપ્રતિ, (૩૫) વિષપ્રતિ,
(૩૬) સર્પવિષપ્રતિ, (૩૭) કીટવૃત્તાદિવિષપ્રતિ,
(૩૮) મુષિકાલ્બકવિષપ્રતિ, (૩૯) રસાયનાધ્યાય,
(૪૦) વાજક્રાંત્યાધ્યાય, ૨૦ પ્રમાણે ઉત્તરનત્રના ચાલોસ
અધ્યાય છે

અધ્યયની રાખ્યા

દૃષ્ટધ્યાયશતે વિશે

પદ્મિ સ્થાનૈકદીરિતમ્ ॥૪૮॥

એ પ્રકાર સૂત્ર, શારીર, નિદાન, ચિકિત્સા, કલ્પ
સિદ્ધિ ૨ ને ઉત્તર ૨૦ છે સ્થાનમા મળીને ૨૦કોસા
વીસ રાધ્યાય કલા છે

દૃષ્ટદ્વાદ્વદયે રાત્રિસ્થાને આયુષ્કામીયોઽધ્યાય પ્રથમ ॥૧॥

અધ્યાય ૨ ભે : દિનચર્યા

અથાતો દિનચર્યાધ્યાયઃ ધ્યાયાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે દિનચર્યા(એટલે રાત્રિરાત્રી માલસે થુ થુ
કરવું તે વગેરે)ના રાધ્યાય કપીરો છીરો ૨૦ વિષય
મા રાત્રિય વગેરે મહર્ષિયોરો નીચે પ્રમાણે કહે] છે

સાજ માલસે કથારે ઊઠવું ?

ગ્રાહો મુહર્ત્ત ઉત્તિષ્ઠેત્સ્યસ્યો રક્ષાર્થમાયુષ ।

સ્વસ્થ એટલે નીરાગી મનુષ્યે આયુષ્યનું રક્ષણ
કરવાના હેતુથી પાછલી વાર પછી રાત્રી લોષ તે વેળાએ
(સૂર્યાસ્ત થયા પહેલા ૯૬ મિનિટ) ઊઠવું

પ્રતિ=પ્રતિવેધ વિગા=વિગાની ।

એ વેળાને ગ્રાહમુહર્ત્ત કહે છે કમ કે બ્રહ્મ
ચિત્તન કરવા યોગ્ય તથા વે ૧૧૧૧ ક વા યોગ્ય એ
કાળ છે બે ધીનું એક મુહર્ત્ત બાવું રોક ધી એટલે
૨૪ મિનિટ

દાતમ્ કરવના વિધિ

શારીરચિન્તાં નિર્વર્ણૃત્તશોચવિધિસ્ત ॥૧॥

મર્કન્યમોષલવિરકરણકુમાદિજમ્ ।

માતૃકુત્યા ચ મૃદ્ધમે કપાયકદ્વિતલકમ્ ॥૨॥

કનીમ્યગ્રસમસ્યૌર્વં પ્રમુળં દ્વાદશાક્લમ્ ।

મક્ષમેહનપવનં દન્તમાંસાન્યશાધયન્ ॥૩॥

ઊઠવા પછી ‘૨ ૧૧ મારુ શરીર કેવું છે ? ખાધેલું
મને પચ્યું છે કે નહિ ?’ વગેરે વિચાર શરીર વિષે
કરીને પછી ઝડેઝપે ઝઈ આવવું પછી આક્રો, વડ,
ખેર, કરળ (કણ્ઠ), સાદડ વગેરે ઝાડનું દાતમ્
રોજ સવાર તથા જમી રહ્યા પછી પણ કરવું દાતમ્
છેડા કોમળ (કૂચો કરાવ એવો) જેઈરો તથા તેનો
સ્વાદ નૂર, તીખા રાને કડવો જેઈરો દાતમ્ ટચથી
આગળીના દેરવા જેટલું જાડુ, બાર આગળ લાનું જેઈએ
દાતમ્ રોવી રીત કરવું કે જેથી દાતના પકાને ઈજ
ન થાય

અ રહેકલા જે ઝાડ ગુલાબી છે તે તે માત્ર
દશાત તરીક છે, પણ નૂર, તીખા અને કડવા સ્વાદ
વાળા બીજ દાતમ્ પલ લઈ શકાય, કેમ કે નૂર દાતમ્
મોઢાને સાફ કરે છે, તીખું અરચિ મગડે છે અને કડવું
મોસા જામેરો કફ સાફ કરે છે

દાતમ્ કોમ્લે ન કરવું ?

નાદાદ્ગીર્ણવમયુશ્વાસકાસજ્વરાદિતી ।

તૃષ્ણાસ્યપાકહૃદ્વેગશિરઃકર્ણમયી ચ તત્ ॥૪॥

જેને અછર્ણ, ચોકારી (ઊબકા), દમ, ઉગ્ગન,
તાવ, અપ્રદિશ વા, તગ્ન, મુખપાક, કદવનો રાગ,
આખને રોગ, માથાનો રાગ કે કાનનો રોગ હોય,
તેણે દાતલ કરવું નહિ

ગજ સુરમાનું અગ્ન

સોવીરમજ્જનં નિત્ય હિતમક્ષ્ણોસ્તતો મજેત્ ।

પછી રાખને હિતકારી સોવીર(સુરમા)નું રાગન

હમેશા આગવું

અકવાદિયે રસાગ્ન આગવું

ચમુસ્તેજોમયં તસ્ય મિશેરાત્ત્વેષ્મનો મયમ્ ॥

યોગ્યે સત્તરાત્રેઽસ્માત્ત્વાવળાર્યે રસાગ્નનમ્ ।

આખ અગ્નિસ્વરૂપ છે, માટે તેને ખાન કહેનો
ભય હોય છે, એટલા માટે તેમાથી પાનો મટી નાખવા
માટે નાનસાન રાને એકવાર રમવતીનું વસનાગ ચૂર્ણ
આગવું

દારદ્રવદરના કવાયમા કવાયથી ચોરા બાતના
બકતીના દૂધને ઘટ્ટ થતા સુખી પકવવાથી રનાગ્ન
બને છે

નર, કોરગ, ધૂમપાન, પાન

હતો નાયતમગ્દૂયધૂમનામ્બુલમામ્બેલ્ ॥૬॥

પછી નર, નર, ધૂમપાન કરવા તથા પાન
ખાનું

તામ્રુલ=પાન—નાગરવેલના પાન પર ચૂનો
સોપરી ખેરસારને કાથા તરીકે ભળવતી, અદર સોપારો,
જાયફળ, લવિંગ, કપૂર, ચણકબાજ, લતાકસ્તૂરી (મુખક
દામુ, કસ્તૂરબક) મૂકીને વાળે બીડુ

પાન કોણે ન ખાવું?

તામ્રુલં ક્ષતપિત્તાસ્રક્ષોત્કુપિત્તચક્ષુપામ્ ।

વિપમૂર્ચ્છામદાર્તાનામપથ્ય શોષિણામપિ ॥૭॥

જેને સતકામ રોગ થયો હોય, જેને રક્તપિત્તનો
રોગ હોય, જેનું શરીર વૂઘુ પડી ગયું હોય, જેની
એક કે બંને આંખો દુખવા આવી હોય, જે ઝેર, મૂર્છા
કે મદથી પીડાતો હોય અને જેને કષ્ટરોગ થયો હોય
તેમને પાન અપથ્ય છે (એટલે રોમણે પાન ખાવું
નહિ)

અભ્યંગ

અયુક્તમાચરેન્નિત્યં સ જરાધ્રમવાતહા ।

દિપ્તિસાદપુષ્પાયુઃ સ્વપ્રસુત્વકઃ પદાદયંજિત્ ॥૮॥

મનુષ્ય હમેશા અભ્યંગ રાચરવે એટલે શરીરે
તેલ લગાડવું, કેમ કે તે ઘસાણુ, થાક અને વાયુન
મટાડે છે તથા તે આંખને નિર્મળ કરે છે, પોષણ આપે
છે, આયુધ વધારે છે, ઊંઘ આણે છે, શરીરની ચામડી
ને સુંદર અને કચચથી વિનાશી બનાવે છે અને શરીર
ને મજબૂત બનાવે છે

અભ્યંગ ભૂખ લાગવા માટે ત્યારે કરવો તથા નિત્ય
ન બને તો બીજે-બીજે દિવસે પણ કરવો અભ્યંગ
માટે સરસિયુ વાપરવું

અભ્યંગના ખાસ ફાંંગ

શિરઃશ્રવણપાદેયુ તં વિશેષેણ શીલયેત્ ।

અભ્યંગ ખાસ કરીને માથે, કાને તથા પગે કરવો
સૂચિત્ત પછી કાનમાં તેલ મૂકવું

અભ્યંગ કોણે ન કરવો?

ચર્ચાડ્યયુક્તઃ કફપ્રસ્તહતસગુહ્યયજીર્ણમિઃ ॥૯॥

બહુ કફવાળા માણસે, રોપથ વગેરે લઈને જેણે
ઊલટી અને રેચ કર્યા હોય તેણે અને અજીર્ણવાળાએ
અભ્યંગ કરવો નહિ

કસરતના ગુણ

લાઘવં કર્મસામર્થ્યં દીપ્તોડક્ષિમેદસઃ ક્ષયઃ ।

વિભક્તચત્તનાગત્રવં દ્યાવામાદુપજાયતે ॥૧૦॥

કસરતથી શરીર લઘુકુ (ફેફસું) થાય છે, કામ
કરવાની શક્તિ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે,
ચરબી ઓછી થાય છે અને શરીરના અવયવો એક

બીજથી જુદા તરી આવે એવા (ઘાટીલા) અને સુદૃઢ
(ઘટ્ટ) બને છે

કસરતનો નિષેધ

યાતપિત્તામયી ચાલો વૃદ્ધઃ સ્ત્રીર્ણી ચ તં ત્યજેત્ ।

વાયુનો રોગ કે પિત્તનો રોગ જેને થયો હોય
તેણે-આળસ, ઘરણ માણસે અને અજીર્ણવાળાએ કસરત
કરવી નહિ

બાળક-સોળ વર્ષ સુધીનો માણસ

કસરત માટેની લાયકાત અને મર્યાદા

અર્ધશત્ચયા નિપેદ્યસ્તુ વલિમિ. સ્નિગ્ધમોર્જિમિ.

શીતકાલે વસન્તે ચ મન્દમેવ તતોડ્યમ્ ॥

ઘી-દૂધ જેવું ચીકણવાળું ભોળન જમનારા

બળવાન માણસે કસરત કરવી પોતાની અડધી

જ શક્તિ ખપી જાય ત્યાં સુધી જ કરસત કરવી

ચિયાગામા અને વસન્તઋતુમા કસરત કરવી બીજી

ઋતુઓમા બહુ થોડી તથા ડહકડી કસરત કરવી

હૃદયનો વાયુ જ્યારે ઝટપટ મોઝા આવે (શ્વાસી

સ્થવામ વધવા માટે), મો સુકાવા માટે, કપાળે, નાકે,

સાધારણ ઉપર અને બગલમા પરસેવા થવા માટે,

ત્યારે અડધી શક્તિ ખપી ગઈ છે એમ જાણવું

કસરત કર્યા પછી ચંપી

તં કૃત્યાડુસુલ્લં દેહં મર્દયેચ સમન્તતઃ ॥૧૨॥

કસરત કરીને પછી શરીરને જેમ દુખ ન થાય

તેવો રીતે ચારે પાસે તેને મર્દન કરવું (મથાંગુ, ચંપી

કરવી) (ચંપી પણ કસરતનું અંગ છે)

બહુ કસરતથી ઘાનિ

દૃષ્ટ્યા ક્ષયઃ પ્રતમકો રક્તપિત્તં શ્રમઃ ક્લમઃ ।

અતિથયાયામન કાસો જ્વરદઙ્ગદિંશ્ચ જાયતે ॥૧૩॥

અતિશય કસરતથી તરસ, શ્વાસ, પ્રતમકાસ, ઝકત

પિત્ત, થાક, કટાળો, ઉપશ્વ, તાવ અને ઊલટી થાય છે

બહુ ઉજગરા વગેરેથી ઘાનિ

દ્યાવામાઝાગરાગ્નિહાસ્યમાપ્યાદિસાહસમ્ ।

ગર્જં શિહ્વ દ્વાકર્કર્ન્ મજ્જતિ ત્રિતરણિ ॥૧૪॥

કચ્છરત, ઉજગરા, શ્વાસુ, મૈથુન, ઉગ્રવું, મોઝવું

અને ગળ ઉપરોત્તનું કામ એ બધું ઉદ ઉપરોત્ત-અર્થ

શય કરનાર માણસ ઘાનિને ખચનારા સિલની પેઠે નાથ

પામે છે

ઉદર્તનના ગુણ

ઉદર્તનં કઠ્ઠનં મેદસઃ પ્રવિલાયનમ્ ।

સ્થિતીકલ્પમદ્ધાનાં ત્યક્ત્વસાદકર પરમ્ ॥૧૫॥

ઉદર્તન કરીને મટાડે છે, ચરબીને ઓગાળી થોપી

લે છે, અંગેને સ્થિર (દઢ) કરે છે અને ચામડીને સુવાળી બનાવે છે.

હરડે જેવાં નૂરાં દ્રવ્યો, ઘઉંના, બાજરીના કે ચણાના લોટ કે પીંડીને થરીર ઉપર ઉંચિ લાથે (નીચેથી ઉંચે) ચોળવાં તેને ઉદ્વર્તન કહે છે.

નાડવાના ગુણ

દીપનં વૃથ્યમાયુષ્યં સ્નાનમૂર્જાબલપ્રદમ્ ।

કળ્દૂમલશ્રમસ્વેદતન્દ્રાતૃહ્વાહપાપ્મજિત્ ॥ ૧૬ ॥

નાડવાથી જલચર્મિન પ્રદીપ થાય છે, વીર્ય વધે છે, આયુષ્ય માટે સાકં છે તથા ઉત્સાહ અને બળ આવે છે; તેમ જ ખૂબી, મેલ, થાક, પરસ્વેદો, સુસ્તી તરસ, બળતરા અને પાપનો નાશ થાય છે.

ઊના પાણીથી સ્નાન

ઉષ્નામ્બુનાઽધઃકાયસ્ય પરિપેકો લલાયહઃ ।

તેનૈવ તૂત્તમાઙ્ગય થલહૃત્કેશચમુપામ્ ॥ ૧૭ ॥

માથા સિવાયના થરીરના બીજ ભાગ પર ઊંનું પાણી રેડીને નાડવાથી બળ આવે છે, પણ માથા પર ગરમ પાણી રેડવાથી વાળ અને આંખોનું બળ નાશ પામે છે.

કોણે ન નાખવું?

સ્નાનમર્દિતનેત્રાસ્યકર્ણયોગતિસારિયુ ।

આધ્માનપીનછાજીર્ણમુકવક્તુ ચ મર્દિતમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્ધદેશો વા નામના શેગવાળાને; આંખ, ગો અને કાનના શેગવાળાને; અતિસાર, આધ્માન, પીનસ અને અછળ્ણાના શેગવાળાને તથા જોવાને નાડવાની મનાઈ છે.

વેગ (લાજતો) શેકવા નહિ ઈંઠ

જીર્ણં હિતં મિતં ચાઘાત યોગાનીર્યેદલાત્ ।

ન યોગિતોઽયકાર્યઃ સ્વાધ્માજિત્વા સાધ્યમામયમ્ ॥

ખાધેનું સારી રીતે પચી ગયા પછી થરીર અને દેહકાળને માફક આવે એવું તથા માપસર ખાનું, વાછૂટ, ઝાંઝે, પેશાબ વગેરેની લાજતો પચવું કરવી નહિ, તેમ જ વાછૂટ, ઝાંઝે, પેશાબ વગેરેની લાજતો થવા છતાં તેને અટકાવીને બીજ કામે વજગવું નહિ. સાધ્ય શેગને મટાડવા સિવાય પણ બીજ કામે વજગવું નહિ, મનવજ કે સાધ્ય શેગની ઉપેક્ષા કરવી તે અસાધ્ય વઈ જાય છે; માટે બીજ કામ ઊંડીને પણ તરત જ ઈલાજ કરવા પર વિચાર ધ્યાન આવવું.

ધર્મ પાત્રચનું કારણ

સુલાધ્યાઃ સર્વમૃતાનાં મતાઃ સર્વાઃ પ્રવૃત્તયઃ ।

સુતં ચ ન વિના ધર્માત્સમાચરમેવતે મદેન્ ૬૨૦ ॥

સર્વ પ્રાણીઓને બધાં કામ સુખ ખાતર કરવાં ગમે છે અને સુખ ધર્મ વિના મળવું નથી; માટે ધર્મમાં તત્પર રહેવું. (આશોચ પણ એક પ્રકારનું સુખ છે, માટે આશોચ પણ ધર્મ વિના મળે નહિ.)

મિત્ર-ચતુરો વિવેક

મખત્યા કલ્યાણમિત્રાણિ સેવેતેતરદૂરગઃ ।

આપણું સુખ ઈચ્છતારા મિત્રોનું પ્રેમથી સેવન કરવું તથા ચતુરોથી દૂર રહેવું.

હિસા વગેરે દથ પાપકર્મ તળવાં

હિસાસ્તેયાન્યથાકામં પૈશુન્યં પરપાનૃતે ॥ ૨૧ ॥

સમિધાલાપં ઘ્યાપાદમમિધ્યાં દલિપર્યયમ્ ।

પાપં કર્મેતિ દશઘા કાયવાઙ્માનસૈસ્વજેત્ ॥ ૨૨ ॥

હિસા, ચોરી અને બળિયાર એ ત્રણ પ્રકારનું શાલાયક પાપકર્મ; ચાકિયાપણું, કઠોર વચન, અસત્ય વચન અને સંમિધ વગરનું બંધક કરવું એ ચાર વાણીનાં પાપકર્મ; બીજનું અહિત કરવાનો વિચાર, અદેખાઈ, શાસથી સ્વર્ણી દષ્ટિ, એ ત્રણ મનનાં પાપકર્મ; એમ દથ પ્રકારનાં પાપકર્મ થરીર, વાણી અને મનથી તળવાં.

દુઃખી પર દથ રાખવો

મયૃત્તિધ્યાધિશોકાત્તનિવૃત્તેત શક્તિઃ ।

જેમનું ગુજરાનું કોઈ સાધન ન હોય, જેઓ શેગી હોય તથા જેઓ કોઈ દુઃખ આવી પડવાથી શોકાનુર હોય તેમનાં દુઃખ દૂર કરવાનો વયાયકિત પ્રયત્ન કરવે.

સમતા રાખવો

માતમયત્સતતં પદ્યેદ્વિપીલીલિકમ્ ॥ ૨૩ ॥

કીટ અને કીટીઓને પણ ભમેશાં પોતાના સમાન ગણવું, મનવજ કે સુખદુઃખાદિક લાગણીઓમાં તેઓ પણ પોતાના સમાન જ છે, એમ જાણી તેમના પ્રત્યે વર્તવું. કીટી-કીટીને પણ આત્મ સમાન ગણવાં તે પછી પશુ, પતી, મનુષ્ય પ્રત્યે વર્તણૂક રાખવી એ તે સ્પષ્ટ જ છે.

દેવ વજેરનું પુજન કરવું

મર્ચયેદેયોગિમૃતૃસૃષ્ટિચનુપાતિયીન્ ।

દેવ, ગાય, ગ્રાધમ, વૃદ્ધ, વેદ, રાજ અને અતિરિ (મોખાન) એમનું પૂજન કરવું એટલે તેમનું વયાયગય મન્થન કરવું. વૃદ્ધ એટલે કેવળ વૈષ્ણવુદ્ધ જ ન સમજવા પણ ચૈવવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ, તથાવૃદ્ધ વગેરે પણ જ્ઞપ્ત. 'રાજ' કદા વડે તેને સ્થિતિ આપેલા પુરુષે પણ જ્ઞપ્ત. પરચામ રોનાય અને બ્રાહ્મન થવને આવેલા મનુષ્યને અતિરિ જ્ઞપ્તે.

પાચકને આપુ

વિમુલાશ્ચાર્યિત્ કુર્યાન્નાવમન્થેત નાશ્વિપત્ ॥૨૪॥
પાચકને ના કલેન પાછા જાડવા નહિ તની એ વ
દના કરવી નહિ કે તના કપાર વચનથી નિરરકાર
ના નહિ

પગપકાર કરવા

ઉપકારપ્રધાન સ્યાદપકારપરેડપરો ।

પાડ કરવામા ત પર રાગ રા પદ ઉપકાર
કરનાને વ ખબી

સમચિત્ત ગમ્ય

સમ્પદ્વિપત્ત્યેકમના હેતાવીધ્યન્ફલેત ન તુ ॥૨૫॥
પતિના કાન વિપત્તિમા ન એકમરમ્ય
(હાલકરી પ) મન રાનુ ની હાનુની કરવી
રાગની ની મનવચ વિદ્યા વગર જુલથી માન મળ
ક ના જુલાનુ માનભગ કરવાની કથા ન રાખતા
ન માન મળવાના હા (કારણ) જ વિદ્યા ન પાતામા
નાની તના બરાબર રવા ઇચ્છા રાખવી રો રીત
ની રા રાગુમ્મ નહિ પા જુરકપ થાય છ
રા-બીજના ઉત્કર્ષ ન આખી શકાત ત
કપાર અને કવુ બાનુ?

કાલે હિત મિત મૃયાદવિસ્વાદિ પશાલમ્ ।

પ્રાણ ના રાગ બાનુ કાન ત પત્ર હિતકર
વા (૧૨ પૂ) આયુ તમા મધુ બાનુ
સદાચરણી થ

પૂર્વામિમાયી સુમુલ સુશીલ કરુણામૃદુ ॥૨૬॥
નૈક સુખી ન સર્વત્ર વિશ્રમ્ભો ન ચ શાક્રિત ।

માન તમા કુશળ પુછીને રા વાની પદવ
કવી અમુખા તમા ચગ્ગી થ સરી ભગ
નુ રા સુખ માગવી રોકતપગ ન થ બસામા
વિશ્વાન ન મુખવા તમ બરા ઉપર વલમી થત ન થનુ
થ જમા કે આપમાને જાહર કે નહિ

નકચ્છિદાત્મન શત્રુ નામાન કસ્યચિદ્વિપુ ॥૨૭॥
પ્રકાશયેદાપમાન ન ચ નિરન્નેહતા પ્રમો ।

અમુક માલમ મા રા થનુ છ ઉ ફેલાવાના
થા છુ રોમ રાગ વિવ મના ના રા પ્રકર
(જ ર) ન કરનુ પાતા રુ પમાન થુ રાત ત પમ
પ્રકર ન કરનુ તમ જ પાતાન શ્વ સરી ર રા
નીની ના રીતિ (અગાજ) થત જ ર ન રી

બીજ સાથ કમ વર્તનુ?

જનસ્વાશાયમાલ્લય યો યથા ણિતુપ્યતિ ॥૨૮॥
ત તથૈનાનુવર્તત પરારાધનપણિન ।

મામા માણુ મન જોઈને જે માણુ જેમ
પુશી થાય ત માણુની રથ તમ વર્તવુ રો રીત
બીજને રીતવવામા કુશળ થવુ

ઈન્દ્રિયાનુ નિયમન કરવુ

ન પીચેદિન્દ્રિયાણિ ન ચૈતાન્યતિ લાલયેત્ ॥૨૯॥

ઈન્દ્રિયાન પી ન કરવી (અમવી નહિ) ઈન્દ્રિયા
ન બહુ લા પત્ર ન લગવવા (બહુકાવવી પા નહિ)

કર્મ કવુ કરુ?

ત્રિવર્ગશત્થ નારમ્મ મજેત્ત ચાવિરોધયન્ ।

જનારી ધર્મ ર થી અન કામ રો ત્રુમાથી
ર કમ ન મળ તવુ કામ કરુ નહિ અને રો ત્રુમન
પરસ્પર બાધ ન રા રોવી રીત કામ કરુ રોટલે
કામ કરતા ધર્મ થાય પત્ર ર થીની કામની હાનિ
થાય રાથવા ર થી મળ પત્ર વર્મહાનિ ર કામહાનિ
થાય રાથવા કામ નુમ થાય પદ ધર્મ હાનિ કે ર થી
હાનિ થા રોવુ કામ ન કરુ

તટસ્થ ગણુ

અનુયાયાત્પતિપદ સર્વધર્મેષુ મધ્વન્મ ॥૩૦॥

સર્વધર્મ આચરમા મ હમ માગ વાનુ રોટલ
તટસ્થ રહીને ધર્મ પાળવા

નિર્મમ ગણુ

નીચરોમનલ્લદમધુર્નિર્મલાહિમ્મલાયન ।

વાત ન ન રે ન હાગી-મુછ કત વીતેન રાણ
રાખવા તથા પત્ર અને કાન નમ્મ રા વાર મદ
નીકગવાના છિત્રે વાખ્યા રાખવા

સુધ ગણુ

સ્નાનગ્રીઠ સુસુરમિ સુવેપોસ્તુલ્યનોસ્ત્વલ ॥

ધારયેસ્તત રત્તસિદ્ધમન્ત્રમહૌષધી ।

જે નાકનુ સુવાલિન ગણુ વાખ્યા વન્મ
વત્ર રી વન્મ રા ગણવ ઊજાગા રુ રન્મ મિધ
મત્ર ન મ રીપરિ નિગ્ધ રાગ કરવા

છની વન્મ લઈ નહા જનુ

સાતપત્રપદનાળો વિચરચગમાદુ ॥૩૨॥

ગત્રી અને તમા જે રા પ રીત રાનુ તથા
સવત્રી વખત સતાની રા રા રાર કાથ લગી નગર
રા નથી

ગત બા ર પાત્ર અને રી રી નીકજનુ?

નિશિ ચાચયિકે ક્રાય દળ્કીમીલી સદાયમાન ।

તન નિવાય મત્ર રા તા રા રા
પમ જની વન્મ રાથમા લાગી વન્મ માથ ફાગિયુ

કે પાછી બાધીને તથા રાધે સોબની લઈને જવું
શું શું ન ઓળખવું?

સ્ત્રીપૂજ્યધ્વજાશસ્ત્રચ્છાયામસ્મતુપાશુચીન ॥૩૩॥
માકામેચ્છર્કરાલોપ્તબલિજ્ઞાનમુવો ન ચ ।

ચોતરા પરના પવિત્ર ઝાડની છાયા, દેવ, ગુરુ,
પિતા વગેરે પૂજ્ય વ્યક્તિઓની છાયા, પૂજની છાયા,
અમગણ વસ્તુની છાયા, રાખાડીનો ઢગલો, ૨.નાજના
છાયા (દોતરા)નો ઢગલો, વિદ્યા, પેશાબ, ૨.જીર
વાડ વગેરે ગંદવાડ, કાકરી (રેતી), માટીના ક્ષેત્ર, દેવ
વગેરેને બલિદાન કે ઉતાર મૂકવાની રાત્રે નાહવાની
જગ્યા એ બધું રોળણવું નહિ

નદી ધાથથી ન તરવી વગેરે
તરી તરેણ બાહુભ્યાં નામિસ્કન્ધમમિમ્બજેત્ ॥૩૪॥
સન્દિગ્ધનાવં દૃક્ષં ચ નારોહેદ્દુષ્ટયાનવત્ ।

ધાથથી નદી તરવી નહિ, ૨ ગિન (દેવતા)ના
ઢગલાની સામે જવું નહીં, તોફાની ઘોડા ઉપર જેમ
બેસવું ન જોઈએ તેમ વણેમ પડની નાવમાં કે ઝાડ
ઉપર પણ ચઢવું નહિ

છીંક વગેરેમાં સામ્યતા
નાસંયુતમુદ્રઃ કુર્વાત્યુતિહાસ્યવિનુમ્બનમ્ ॥૩૫॥

મોઠા ઢાંકણ સિવાય (હાથ આડે રાખ્યા સિવાય)
છીંક ખાવી નહિ, ઉસવું નહિ કે બગાડવું ખાવું નહિ
નાક ખેંચવા વગેરેનો નિષેધ

નાસિકાં ન વિકુળ્ણીયાદ્રાકસ્માદ્વિલિલેદ્મુચમ્ ॥
નાસૈષ્ઠેત વિગુર્ણ નાસીતોક્તકશ્ચિરમ્ ॥૩૬॥

ઘેલ કાઢવા સિવાય બીજી પ્રખતે નસગેરા વગેરે
છિન્ને ખેંચીને પંજરા કરવા નહિ વિના કારણ ભોલ
ખાતરવી નહિ હાથ પગ વગેરે રડાંથી અવળી વેણ
કરવી નહિ તથા બહુવાર ૨.પુકડ બેસવું નહિ
બાક લાગે તેમ ન કરવું

દેહવાક્યેતસાં ચેષ્ટાઃ પ્રાક શ્રમાદિનિવર્તયેત્ ।
તોષ્યંજાનુચિર તિષ્ઠેત્

દેહ, વાણી રાત્રે મનની વેણ (કામ) પાડના
પોતાં બધા કરવી ટૂંકિયું વાણીને બહુવાર ચના સુત
નહિ કે કીધમ્ બ્રિવારાખીને બહુવાર બ્રિયા લેવું નહિ
રાત્રે ક્યાં ન સોતું?

નત્તં સોતેત ન ટમમ્ ॥૩૭॥
તપાચત્યરધૈવાન્તપ્યત્પચ્ચગુરુસયન્ ।

સ્નાતલીશૃત્યપૃથ્વસમાનાનિ દિવાર્ત્રપ ન ॥૩૮॥
આ નીચે, વકવામાં, નાખના ચોતરા ઉપર, નીચામાં

તથા દેવાલયમાં રાત્રે રહેવું નહિ કતવખાનુ, નિર્જન
જગલ, હવડ ઘર ૨ ને સ્મશાન ૨૦ જગારો તો (વતે
પણ રહેવું નહિ

સૂર્ય સામું ન જોવું વગેરે
સ્વયંચક્ષેન નાદિત્ય ન મારં શિરસા વહેત્ ।
નેક્ષેત પ્રવત સુક્ષ્મં દીપ્તામેધાપ્રિયાણિ ચ ॥૩૯॥

સૂર્ય સામું કોઈ પણ સ્થિતિમાં ૨ ને કોઈ પણ
વખતે જોવું નહિ, માથા ઉપર ભાર ડિંચકો નહિ
ઝીંઝી, વગડતી, ગાંડી રાત્રે ન ગમતી વસ્તુઓ તરફ
ધારીધારીને લાગટ જોવા કરવું નહિ

મધનો વેધાગ ન કરવો
મધવિકયસન્ધાનદાનાદાનાનિ નાચરેત્ ।
‘મધ’ વેરવો નહિ બનાવવો નહિ, ૨.પત્રો નહિ
કે લેવો નહિ

તજવા જેવી બાખતો
પુરોવાતાતપરજસ્તુપારપદ્યાનિલાન્ ॥ ૪૦ ॥

મનુષ્ય ક્ષવધુદ્ધારકાસસ્વપ્રાદ્યમૈયુનમ્ ।
કૂલછાયા નૃપદિષ્ટે દ્યાલદિષ્ટિવિપાણિનઃ ॥૪૧॥
હીનાનાર્થાતિનિપુણસૌં વિમ્બમુક્તૈઃ ।

સન્ધ્યાસ્યમ્યવહારુઝીરમ્યાધ્યયનચિન્તનમ્ ॥૪૨॥
શાશ્વસપ્રગણાકીર્ણગણિકાપણિકાશનમ્ ।

માત્રવપ્રતતૈર્વૈષં હરન્નેશવધ્રનમ્ ॥ ૪૩ ॥
તોવામિપૂજ્યમપ્યેત યાનં ધૂમ શ્વાધ્યયમ્ ।

મયાતિસક્તિ વિશમ્સચ્ચાતન્યે જીવો ચ ત્યજેત્
પૂર્વે શામાંથી રાવતા પવનને, પૂર્વના તરંગન,

પૂજને, ઝાકતને રાત્રે નાખ પવનને તજવા શરીર
વાકુચકુ સો ને કિષ્કિંધા છીંક, ૨.કાકરી કે ઉતાર

ખાવી નહિ, વાનું નહિ ખાનું-પીનું નહિ કે ગેયન
કરવું નહિ નરી કે ડુનર વગેરેની લેખટ કે કચાલી

છાયામાં (ઓય) રેતી નહિ, રાખનો લેખા પગ ટુપ
હાથ તેવો માથા કુપ તથા વગેરે નાનારા, નાખ

૨ ને કુનત જેવી નાચાત્રા પ્રાણી, ચિ (ચાચા) નાનાર
રોખને નાચા, ૨ ને તેમનાથી રૂં રહેવું નાચક,

૨ નાથ ૨ ને ૨ નિધય નીમણ મામુસાની નામો ન
કરવી ઉત્તમ નાથે નાથો ન રાત્રે ભાગ્ય, ગેયન,

બ્રિધ, ભયનું અને ભયનું પાકુ કરવું-૨, પાંચ નાખા
કાકરી ને રત્ના સત્તુને ધેર કે નેત્રે - પિપ્પુ, ૧.જામાનું,
ભાટ, ચામર ભાટ, બગેલા રાત્રે જેના ભગવા તેજ

ને, અધિમાનું તથા દુકામ કરવું ભાગ્ય નાચવું, રાત્રે,
મુખ અને નખ વગે (વાનરી, વીણા વગેરે) વાજિત્રો

વગાડવા નહિ વાળ લાથથી છટકાવવા નહિ બે તરફ પાણી, અગ્નિ કે પૂજ્ય માણસો હોય તેમની વચ્ચે થઈને જવું નહિ મડદાનો ધુમાડો લેવો નહિ દારૂની લત ન વગાડવી અને સ્ત્રીઓનો વિચાર રાખવો નહિ તથા તર્પિને સ્વતંત્રતા રાખવી નહિ (કિટલાક 'ગણ' શબ્દનો સાર્થ 'સંલિપારુ દાન કરનારા' કર છે અને 'રાક્ષાણી'નો સાર્થ 'પોગરણીઓનો વિચાર કર્યા વિના રાત્રનું દાન કરનારા' કર છે)

લોકને અનુવર્ત્ય

આચાર્ય સર્વેષ્ટાણુ લોકે વ્ય હિ ધીમત ।

અનુકુર્યાત્તમેજાતો લૌકિકેડ્યં પરીક્ષક ॥૪૫॥

બુદ્ધિશાળી માનુષ્યને બધા વ્યવહારની બાબતમાં લોકો માનવું પડે છે, માટે લોકાભ્યા કાણુ, કચાર અને શા માટે વું કર છે તે બરાબર જોઈને બુદ્ધિશાળી માણને તમને જ અનુસરું (બધા લોકો જેમ વ્યવહાર ચલાવતા હોય તેમ ચલાવવા)

સદ્ગુણ કોને કહેવું ?

માર્દ્રસન્તાનતા ધ્યાગ. કાયયારુચેતસા દમ ।

સ્વાર્થશુદ્ધિ. પરાયેવ પર્વાતમિતિ સદ્વતત્ ॥૪૬॥

નર્મ પ્રાપ્તી ઉપર રાત્યન દયાબાવ, દાન, મન, વચન રાને થયેલો સારમ, બીજાના કામમાં સ્વાર્થના જેવી બુદ્ધિ રોગે જાને પોતાનું જ કામ હોય તેવી ઊનદટથી પાકું કામ પલ કરવાની બુદ્ધિ, રોગ હાય તે ત સંપૂર્ણ - - - - - (૨૫૪૦) છે

ગત-દિવસનો વિચાર

નતકદિનાનિ મે વાન્તિ કથમ્ભૂતસ્ય સમપ્રતિ ।

દુસમાઙ્ગન મયતેવ નિત્ય સન્નિહિતસ્મૃતિ ॥૪૭॥

કેવો વું મારા રાત્રિ વચ હાવ ગાળુ છું, રો - - - - - સમાપ્ત કરનારું હું બી થયો નથી 'હાવ વું કયા છું, હવે આ રાત્રે મેં અમથ છે, મારી ઉંમર કેટલી છે, માન મને - - - - - છે, માર શુ શુ કામ છે - - - - - મા । ગતદિવસ - - - - - હું મેં જીન ગાળુ છું', એ બાબતો નવા સમાપ્ત કરનાર માણન કી હું બી થયો નથી

એ આનાના ફર

આચાર સમાસેન, ય પ્રાપ્નોતિ સમાચરન્ ।

આયુરારોગ્યપ્રેમ્યય યશો લોકાશ્ચ શાશ્વતાન્ ॥૪૮॥

એ પ્રમાણે સમૃદ્ધિમાં મનુષ્યનો આચાર કલ્પો એ સ્વયં તે પ્રમાણે જ ચાલત ને રાખવું, આત્મવ્યવસ્થા (નિત્ય-બુદ્ધિ), યશ અને અવિનાશી સ્થિતિ મળે

શવશામદયે મૃત્યવાને દિનચર્ચાખ્યાયો દ્વિતીય ।

અધ્યાય ૩ જો : ઋતુચર્યા

પૂર્વે દિનચર્યા કહી તેમાં ઋતુચર્યાની સામાન્ય વાતો તો આવી ગઈ, પણ ઋતુઓ એકબીજાથી ભિન્ન હોવાથી માણસના શરીર પર તેની જુદેજુદે કાળે જુદીજુદી અસર થાય છે, માટે ઋતુઋતુના ખાસ રાહકારવિધાર જાણવાની જરૂર છે, તેથી ઉપર ઋતુચર્યા કહેવાનો આરભ કરે છે

અથાત ઋતુચર્યાધ્યાયં ધ્યાર્યાસ્યામ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ॥

ઉપર ઋતુચર્યાનો અધ્યાય કહેવા માણસો છીએ, એ વિષયમાં રાત્રિય વગેરે મહર્ષિઓનો નીચે પ્રમાણે કહેવું છે

છ ઋતુઓ

માસૈર્દ્વિસંવૈર્માઘાદૈઃ ક્રમાત્ પદ્ ક્રતવઃ સ્મૃતાઃ

શિશિરોડ્ય વસન્તશ્ચ ગ્રીષ્મો વર્ષાશરદ્ધિમાઃ ॥૧॥

શિશિરાદ્યાસ્તિમિસ્તૈસ્તુ વિધાદયનમુત્તરમ્ ।

યાદાનં ચ, તદાદત્તે નૃણા પ્રતિદિનં થલમ્ ॥૨॥

માસ મહિનાથી ગણતરી થતું કરતા બે-બે માસની રોક એક ઋતુ થાય છે તે રાત્રિક્રમે શિશિર, વસન્ત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ અને હેમન્ત જાણવી એટલે માહ અને ફાગણ મગીન શિશિર, ચૈત્ર-વૈશાખમાં વસન્ત, જેઠ-રાધાકામાં ગ્રીષ્મ, રો રીતે જાણવું એમાંથી શિશિર, વસન્ત રાત્રે ગ્રીષ્મ રો ત્રણ ઋતુઓમાં ઉત્તરાયણ જાણવું નથી તે ઉત્તરાયણ માણસોના બગનો આદાન કાળ નમજાવે, એટલે સૂર્ય તે વખતમાં શેઠશેઠ માણસ-નું બન લઈ લે છે (સૂર્ય કઈ રાશિમાં છે તે ઉપરથી ઋતુઓનો ચોક્કસ નિર્ણય થાય છે સૂર્ય મીન અને મેષ રાશિમાં હોય ત્યાં સુધી વસન્ત ઋતુ હોય છે, એમ અનુક્રમે બે-બે રાશિઓ લઈ વસન્તથી થતીને ઋતુઓ અનુક્રમે ગણવી)

આદાનકાળ

તસ્મિન્ હ્યલયર્થતીક્ષ્ણોળરુક્ષા માર્ગસ્વમાયત ।

આદિવ્યવવના. સૌમ્યાન ક્ષણ્યગિતિ ગુણાન્ ભુવ ॥

તિત્ત કપાય કટુકો ઘર્લિનોડ્ય રસા. ક્રમાત્

ઉત્તરાયણનો સૂર્ય થવા પછીના કાળમાં સૂર્યની નાઈ ઉત્તર તરફ જ લાગતા કાળથી સૂર્ય અને પવન રાત્રન તીષ્ણ, ઉષ્ણ અને રૂપ થાય છે, તેથી સૂર્ય અને પવન પૃથ્વીના સીમ જુલાના નાથ કંઈ છે એ વખતમાં અનુક્રમે કટુ, તૂન અને તીક્ષ્ણ એ ત્રણ વર્ષ છે, અર્વાત્ શિશિરમાં કટુતા રૂપ વર્ષ છે, વસન્તમાં તૂન રૂપ વર્ષ છે અને ગ્રીષ્મમાં તીક્ષ્ણ રૂપ વર્ષ છે

આદાનકાળનું કારણ

તસાદાદાનમાઝેયમ્

એ રીતે પૃથ્વીના સૌમ્ય ગુણની લાગિ અને રૂપ ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે, માટે સૂર્ય બળનું આદાન કરે છે એટલે બાળ વર્ષ લે છે તેથી ઉત્તરાર્ધસૂના કદ માસને આદાનકાળ કહે છે આદાનકાળમા મુખ્યત્વે અગ્નિના ગુણે લેાય છે

વિસર્ગકાળ

ઋતવો દક્ષિણાયનમ્ ॥ ૪ ॥

વર્ષાદયો વિસર્ગશ્ચ વદ્ધલં વિસૃજત્યયમ્ ।

વર્ષા, શરદ અને ઉત્તર રો ત્રણ ઋતુઓ મળીને દક્ષિણાયન છે અને તેને વિસર્ગકાળ કહે છે, કેમ કે તે સમય બળ આપે છે વિસર્ગ-આપણુ

વિસર્ગકાળનું કારણ

સૌમ્યત્વાદ્ર સોમો દિ ચલવાન્ દીયતે રવિ ॥

મેઘવૃષ્ણનિલૈઃ દ્વીતૈઃ શાન્તવાપે મહીતલે ।

જિગ્ધાધેહામ્લલવળમચુરા થલિનો રસાઃ ॥ ૬ ॥

મેઘની વૃદ્ધિ અને કદ વાયુથી પૃથ્વીનું પડ હડુ થવાથી વિસર્ગકાળમા સૌમ્યપણને લીધે (શીતળતાને લીધે) ચદ્ર બજવાન થાય છે તથા સૂર્ય નરમ પડે છે વળી અનુક્રમે ખાસ, ખાસ રાત્રે ગરબા એ સિંગપ રસો પણ બજવાન થાય છે, એટલે વર્ષમા ખાટો રસ, શરદમા ખાસે રસ અને ઉત્તરમા ગળ્યો રસ બજવાન થાય છે (વર્ષ છે)

ઋતુ પરત્વે બાળ

દ્વીતૈઃકર્ણ્ય વૃદ્ધિર્મેઙ્ગ્યં થલં મર્ણ્યં તુ રોગયોઃ ।

શીતકાળમા એટલે ઉત્તર અને શિશિરમા માખસને ઉત્તમ બાળ પ્રાપ્ત થાય છે, વર્ષા અને ગ્રીષ્મમા અંશપ બાળ અને શરદ તથા વર્સનમાં મધ્યમ (સામાન્ય) બાળ પ્રાપ્ત થાય છે

ઉત્તરમા જઠરાગ્નિની પ્રજાગ્ન

થલિતઃ દ્વીતસંરોપાદેમત્તે પ્રયલોડનલ ॥ ૭ ॥

મવચ્ચસ્વેન્ધતો ધાતુન્ સ પચેદ્વાયુનેરિતઃ ।

મતો દિમેર્સિસ્મસેવેત સ્વાદ્રસ્લવળપ્રાપ્સાન્ ॥ ૮ ॥

વિસર્ગકાળને લીધે બાળવાન બનેલા માખસને જઠરાગ્નિ ટાકને લીધે શરીરનાં રસથાન ઠિંદ્રો રહી ચાઈ જતા તોવાથી શરીરની બહાર નીકળી શકતા નથી તેથી તે અંદર ને અંદર જતા તોવાથી જઠરામા એ સ્વચ્છાઈ નો છે, તેથી ઉત્તરઋતુમા એવા માખસને જઠરાગ્નિ પ્રજાગ્ન બને છે વળી એ પ્રજાગ્ન બનેલા

જઠરાગ્નિ ટાકને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા પવન(વાયુ)થી વધારે ભભૂકી ઊઠે છે આવા ભભૂકતા રાગ્નિને જો ખોરાકરૂપી બળતણ રોછું પડે તો તે શરીરની ધાતુઓને પકવે છે, માટે શિયાળાની રાત્રી ઋતુમા (ઉર્મતમા) ખાસ, ખાટા અને ગળા રસવાળા સન્નપાન ખાવા-પીવા (વર્ષાઋતુની ટાક વરસાદ રાત્રે ભેજવાળા પવનને લીધે પડે છે, તેથી વર્ષાઋતુમા ટાક હોવા છતાં જઠરાગ્નિ પખા થવાને બદલે ઊઘટે મદ પડે છે)

ઉર્મતની દિનચર્યા

દૈર્ઘ્યાન્નિશાનામેતદ્દિ પ્રાતરેવ યુમુક્ષિતઃ ।

અવશ્યકાર્યે સમ્પાદ્ય યથોક્તં દીલીયેદનુ ॥ ૧ ॥

ધાતમતૈલૈરભ્યન્નં મૃદ્ધિ તૈલં વિમર્દનમ્ ।

નિયુદ્ધ કુશલૈઃ સાર્થે પાદાધાતં ચ યુક્તિઃ ॥ ૨ ॥

એ ઋતુમા રાત્રે લાગી હોય છે, માટે વહેલી સવારે ભૂખ લાગે છે, તેથી દિનચર્યામા કદા પ્રમાણે દાનસ્પર્શથી તથા ગરોષેશાખ જેવા જરૂરી કામ કરી લઈને હવે પછી કદા છે તે પ્રમાણે કરવું

બહાવેલ જેવા વાયુને હમુનારાં તેલ શરીરે ચોળવાં, માથે તેલ ચોપડવું, શરીર ચપાવવું, કુસ્તી કરવામાં પ્રવીણ પુરુષો સાથે કુસ્તી કરવી અને મુક્તિપૂર્વક (થાકી ન જવાય એ રીતે) પણ વડે શરીર ગદ્યવનું

સ્નાન-ભોજન વગેરે

કયાયાવદ્ધતસ્નેહસ્તતઃ જ્ઞાતો યથાવિધિ ।

કુદ્ધુમેન સદર્પેણ પ્રદિગ્ધોડમુદ્યપ્તિઃ ॥ ૧૧ ॥

રસાન્ જિગ્ધ્યાન્ પલં પુષ્ટં મૌઢમચ્છેદુરારં સુરામ્ ।

મોઘમપિષ્ઠાપેશુક્તીરોત્પરિહતી* ઘુમાઃ ॥ ૧૨ ॥

નવમન્ત્રં યસાં તૈલં શ્વૌચકાર્યે સુવોદકમ્ ।

પ્રાપ્તપ્રાગ્જિનકર્ત્રેયપ્રવેળીકૌચવાસ્કૃતમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઉષ્ણસ્વામર્વેલ્લુભિઃ પ્રાનૃતઃ શયનં મજેત્ ।

યુક્તપાડર્શન્કિપાન્ મ્થેર્કે પાદપ્રાણં ચ સર્વદા ॥ ૧૪ ॥

પછી લોખ જેવા નુસ પગમાંથી શરીર ઉપની તોમથ કાઢી નાખી ચવાવિધિ (વિષાભામાં નરમ પાછી થી) સ્નાન કરવું કસ્તૂરીગુણ કેન્દ્રનો શરીરે લેપ કરવો તથા અજરજતીના પુષ્પથી નુચાગિન થવું

પછી સ્નિગ્ધ (ધી-નેતરી વધાવેલા) મીઠામ, ચરશીર્ષ્ય માલ, તોમના બનાવેલ દાઢ, સુગંધુ નીનવું પાછી, સુવ, થઈને લોટ, જાડ, શેડી અને કૂપ એ ચા માધી બનતી સુગંધ વસ્તુઓ ખાત્રીપીત્રી નવું અનાન, વના અને તેવ ખાવા શોષાઈ કિષામાં રોકાવું ધિનું પાછી વાપડવું નુનવડે રૂપાળી જડી ચાડ, સુગંધ રૂપાળું ચામડું, રેશમી રમ, કાન

કે ગરમ કામળી બિણવેલા બિણાના પર હલકું તથા ગરમ વસ્ર ઓઢીને સૂઈ જવું યુક્તિ પ્રમાણે (માફક સર) તડકે બેગવું, માફકસર તાપવું, પાવડીઓ કે મોજડીઓ આખો દિવસ પહેરી રાખવી

સીસેવન

પૌવરોક્ષ્તનશ્રોણ્ય સમદાઃ પ્રમદાઃ પ્રિયાઃ ।

હરન્તિ શીતમુષ્ણાદ્ધયો ધૂપકુલકુમયોચ્ચૈઃ ॥૧૫॥

ભરાવદાર સાથળ, સ્તન અને કૂલધાળી, જુવાનીની મસ્તી(મદ)વાળી, મનગમતી, અગરના ધૂપથી તાજ તાપેની હોવાથી, શરીરે તાજુ કેમર ચોપડેજુ હોવાથી અને જુવાનીને લીધે દૂધાળા સરીરવાળી જુવાન સ્ત્રીઓ ટાક મારે છે, એટલે એવી સ્ત્રીઓની દૂધમા સૂઈ રહેવાથી (સત્યાગ નહિ) ટાક વાતી નથી

મકાન

અદ્વારતાપસન્તત્તર્ગમ્ભૂવેદમચારિણ ।

શીતપાશ્વજનિતો ન દોષો જાતુ જાયતે ॥૧૬॥

અગારના તાપથી તપાવેલા એરણ કે ભાષરામા ફરનારને ટાકથી ચામડી કડક (ખરછટ) થઈ જઈને કઈ રોગ થતો નથી (શરીર સુવાળુ રહે છે અને ચામડી ફાટતી નથી)

શિશિરચર્ષા

અયમેવ વિધિઃ કાર્યઃ શિશિરેડપિ વિશેષતઃ ।

તદા હિ શીતમધિક રૌદ્ર્યં ચાદાનકાલજમ્ ॥૧૭॥

શિશિરજનુમા પણ લમતની પેઠે જ વધારે પ્રમાણમા કરવું, કેમ કે શિશિરમા ટાક વિશેષ પડે છે અને આદાનકાળને લીધે શરીર લૂખું પણ પડવા માટે છે

વર્સતચર્ષા

કફશ્વિતો હિ શિશિરે યસન્તેડકાંશુતાપિતઃ ।

હત્વાડશ્ચિ કુરુતે રોગાનતસ્તં ત્વરયા જયેત્ ॥૧૮॥

તીક્ષ્ણૈમનનસ્યાચ્છલેચુક્ષૈશ્ચ મોજનૈઃ ।

ધ્યાયામોદ્વર્તનાધાનૈજિત્વા શ્લેષ્માનમુલ્યમ્ ॥૧૯॥

છાતોડનુલિતઃ કપૂરચન્દનાગુલકુલકુમ્ ।

પુરાણયયગોધુમશ્ચીદ્રજાહ્લશલ્પમુક ॥૨૦॥

સહકારસોમિશ્રાનાસ્યાચ પ્રિયાયાડપિતાન્ ।

પ્રિયાસ્યસહજસુરખીનપ્રિયાનેત્રોત્પલાક્રિતાન્ ॥૨૧॥

સોમનસ્યહતો દુષ્પાન્થ્યસ્યૈઃ સહિતઃપિપેત્ ।

નિર્ગદાતાસમારિષ્ટનીધુમાર્દ્રીકમાધ્યાન્ ॥૨૨॥

શૂંઘ્રવેરામ્ સારામ્ મમ્મમ્ જલદામ્ ચ ।

હેમત અને શિશિરજનુમા કરેલા મધુર અને સ્નિગ્ધાદિક ભોજનોથી તથા જનને લીધે શરીરમા કફ

એકઠો થાય છે તે વસતજનુમા સૂર્યના તાપથી તપીને ઓગળે છે અને જઠરમા પ્રસંગેને જઠરાગ્નિને હોલવીને રોગો કરે છે, માટે નીચેના ઉપાયોથી વસંતજનુમા કફને જલદી મટાડવો ઊલટી કરવી નસ્ય કુંઠાવવું વગેરે ઉપાયો વડે, હલકા અને દુખા (ફક્ષ) ભોજનથી, કસરત, ઉદ્વર્તન અને પાદાધાન વડે વધી ગયેલા કફને છતવો પછી સ્નાન કરવું તથા ચંદન, કપૂર, અગર અને કેસરનો લેપ કરવો પછી જૂના જવ, જૂના ઘઉં, મધ, લોઢાનો સોષો ખોસી રોકેજુ જગલ પ્રાણી ઓળું માસ ખાવું તથા પોતાની પ્રિયાએ થોડા પીને આપેલા, તેથી તેના મુખનો સ્પર્શ થવાથી સુગંધીદાર થયેલા પ્રિયાના નેત્રકમળની દૃષ્ટિ પડવાથી સુદર લાગતા, મનને પ્રસન્ન કરે એવા, હૃદયને ક્ષયદો કરનારા, કરીને રગ ભેળવેલા અને રોગનો નાશ કરનારા આસવ, અરિષ્ઠ, શરીરના રસનો સરકો, દાઢના રસનો દાડ અને મધનો દાડ—એ મિત્રોની સાથે બેગી પીવા, તેમ જ સુઠ ઉકાળેજુ પાણી, અસ્પનાદિ ગણના એવથી ઉકાળેજુ પાણી, મધપાણી કે મોથ ઉકાળેજુ પાણી પીવું (આ ચારમાથી જે માફક આવે તે પાણી પીવું)

વસંતમાં અપાર

દક્ષિણાનિલશીતેષુ પરિતો જલવાહિપુ ॥૨૩॥

મદદનદસર્વેષુ મણિકુટ્ટિમકાન્તિપુ ।

પરપુરવિષ્ણુષુ કામકર્માન્તમ્ભૂમિપુ ॥૨૪॥

વિચિત્રપુષ્પવૃક્ષેષુ કાનનેષુ સુગન્ધિપુ ।

ગોષ્ટીકામિશ્ચિત્રામિમંધ્યાઠં ગમયેત્સુસ્વી ॥૨૫॥

એ જનુમા જ્યા દમિત્ દિશાના પવનથી ઠંડક હોય, ચારે પાસે દમેશા જ્યા પાણી વધ્યા કરવું હોય, જ્યા કોઈ પણ જગ્યાએ વૃક્ષ વગેરેમાથી સૂર્ય નહિ જેવો દેખાતો હોય કે ત્રિવકુલ દેખાતો ન હોય, જ્યા વજ્રમણિ, મગ્નમણિ વગેરેથી ફરસમથી કરેલી ભૂમિ જગત્રાસ મારી રહી હોય, જ્યા કોયેલો ટુકડા કરી રહી હોય, જ્યા કામવિદ્યાગને પોપે રોરી મુંઝ જગ્યાઓ હોય, જ્યા જનજનના રંગનેરથી ફૂલ વાળા વૃક્ષો હોય અને જ્યા સુવાન મંડી રહી હોય, એવા આગેમા ગમતા-રમતા, વાતો કરતા આનંદથી અપાર ગાનથી

વસંતમાં તજવા જેવું

ગુરુશીતાદિવાસ્યગ્નિગ્ધાસ્લમપુરાંસ્ત્યજેત ।

(આ જનુમા કફનો પ્રમેય થાય છે તેથી)

ભારે અને ઠંડુ ખાનુષીનું નહિ, દાઢે ઊંધવું નહિ, સ્નિગ્ધ, ખાનું અને ગરવું ખાનુષીનું નહિ ખાવડથી

પણ કફ થાય છે, છતાં વસંતજનુમા ખારાશ(ખાંસ)

રસ)ની મનાઈ કરી નથી એના બે કારણ છે રોક
તો ખારો રસ ઘટ્ટ કફ કરતો નથી, પણ પાણી જેવો
કફ કરે છે અને બીજુ ખટાશ અને ગળપણ જેટલી
છૂટથી ખારાશ(ખારા રસ)નો ઉપયોગ થતો નથી આ
બે કારણસર ખારા રસની વસતમા મના કરી નથી
ગ્રીષ્મચર્ચા

તીક્ષ્ણાનુરતિતીક્ષ્ણાનુગ્રીષ્મે સંક્ષિપ્તતીવ્રયત્ ॥૨૬॥
પ્રત્યહ ક્ષીયતે શ્લેષ્મા તેન વાયુઞ્ચ વર્ધતે ।

અતોડસ્મિન્પટુકટવમ્લઘ્યાયામાર્કકરંસ્ત્યજેત્ ॥૨૭॥

ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્ય બહુ તીવ્ર કિરણવાળો થઈને
જગતનું બધું જાણે ચૂસી લે છે, તેથી રાજસજ કફ
ઓછો થતો જાય છે અને તેથી વાયુ વધતો જાય છે,
એટલા માટે રાઝ ઋતુમા ખારુ, તીખું, ખાટુ, કસરત
અને સૂર્યનો તડકો એટલા વાનાં તજવાં

ગ્રીષ્મમા સેવવા યોગ્ય

મજેન્મચુરમેવાઘ્ર લઘુ ક્ષિપ્ત હિમ દ્રવત્ ।

હવકુ, સિન્ધ, ઠડુ તથા પ્રવાહી હોય એનું
બળપણ જ (માટે ભાગે) ખાનુષીનું

ગ્રીષ્મમા લેશ

સુશીતલોષિકાક્ષોલિહ્યાત્વચત્તૂ સશર્કરં ॥

ખૂબ ઠંડા પાણીથી નાહવું તથા સાકર મેઝવીને
સાથેવા ચાટવેલા

ગ્રીષ્મમાં દાઝ પીવાનો નિયમ

મય ન યેય, યેય ઘા સ્વલ્પ, સુચ્છ વારિ યા ।

મન્યયા શોયશોષિત્વદાહમોહાન્ કરોતિ તત્ ॥૨૮॥

દાઝ ન પીવેા જે ન છૂટક પીવેા થકે તો બહુ
યોગે પીવેા અથવા યોગ દાહમા બહુ પાણી મેઝવીને
પીવેા જે એમ ન કરે તો દાઝ પીવાથી મોં સુખ્ય,
ઢીથા થઈ જવાર અને શરીર અગન બને

ગ્રીષ્મનું ભોજન

વુન્દેન્દુઘચલ શાલ્મિષ્ઠીપાજ્ઞાઢ્ઢલે પલે ।

જેવના ફૂલ જેવા કે ચંદ્રના જેવા ઘાસ શાક
ના ચોખા જમવા દેશના પ્રાણીઓના માંસ સાથે ખાવા
ય પીનું?

પિપેદ્રુઘ નાતિપનં રસાલં રાગલાઘ્વયૌ ॥૩૦॥

પાતક પચ્છારં યા નયમુદ્ધાજને સ્થિતમ્ ।

મોઘચોઘદર્શનુલ સામ્લં મુન્મયનુક્તિમિ ॥૩૧॥

માનસ પીવા પચ બહુ જો પીવા નહિ સિખા
ખાવા વાજ. ખાંડ પીવા તથા ચાટવેા, ખટાશપુકન

* પાન અને ખાંડ પીવાના તથા વાજવાના પદાર્થ
થાય છે સાકર, મધ વગેરે રત પીવાના હોય ત્યારે તે યામ

યસ્ય નયમ પાનકઞ્ચ નવા મટીના વાસણમા ભરેલું
તથા કેળના અને ખજૂરના કકડા નાખીને મટીની
છીપથી- પીનું

ગ્રીષ્મમા જવપાન

પાટલાશલિનં ચામ્મ સર્કર્ સુશીતલમ્ ।

તેમ જ કપૂર નાખેનું તથા પાટવાના ફૂલથી
સુવાણન કરેલું રાગી પેક ઠડુ થરેનું પાણી પીનું

ગ્રીષ્મમા રાત્રિભોજન

શશાઙ્કરિણાન્ મક્ષ્યાન્ રજન્યા મક્ષ્યાન્ પિનેત્ ।

સલિત માહિપ ક્ષીર ચન્દ્રનશ્વરદીતિજમ્ ।

રાત્રે કપૂરી ભાત (કપૂર, ઘી અને તેજાના નાખીને
સધીકો ભાત જેને સરકૂતમા "કપૂરનાવિકા" કહે
છે તે) ખાવા તથા તની રાત્ર ચંદ્ર અને નમત્રની
ઠંડકમા-ખુણામા મૂકવાથી ઠડુ થયેનું સાકર નાખેનું
ભોજન દૂધ પીનું

ગ્રીષ્મમા અપેર

મધ્રદ્રુવમ્દાહાલતાલઠ્ઠોષ્ણરદિમ્બુ ॥૩૩॥

યનેનુ માધવીશિષ્ટદ્રાક્ષાસ્તવકશાલિનુ ।

ગગનચુની યાવનાં તથા તાડનાં વૃક્ષોને લીધે
સૂર્ય જે વનમા પેઝી થકતો નથી તથા જ્યાં દાખનાં
લુખખા સાથે માધવી નામે વેડના વેલા ગૂંથાઈ ગયા છે
અને તેથી જે યાપે છે એવા વનમાં ઉનાચામાં
અપેરે સૂઈ જનું

ધાસગૃહાદિ

સુગન્ધિહિમવાનીયસિચ્યમાનપટાલિકે ॥૩૪॥

કાપમાને ચિતે ચૂતમશાલફલનુભિમિ ।

કદલીરલકદારમૃગાલકમલોન્પલે ॥૩૫॥

કોમલ કમિને તલ્પ હચનુસુમપલ્લવે ।

મધ્યદિનેડક્તાપાતે સ્વપ્વાહારામૃદેડપગ ॥૩૬॥

અને તેમા અગમ્ય મરી હોય ત્યાં ખાંડ જાવડા નોજ,
દા મ, માનસ વગેરેના પમ રાઝ તથા ખા ઝ અને છે
નાટલા જેટલા જાગ્ર સમિ ત્યાં ન લેય દોરાય અને પીવા
જેવા પાનમા તમે ત્યારે તે પેર રાગ

૪ ઉપર કોવા રાઝા તથા તથા રાઝા વગેરે મનાચા
મેઝવી પીવા યોગ્ય એ ત્યારે ન પાનક કોવા. પચન
નામે પાનક પ્રમાણે દાગ, જેરમધ, ખજૂર, મારાં મૂડ,
ફાવના-જે નામના લઈને પીવા લેવા થાય અનાવતો
અને તને કપૂર વગેરેનો ના હોયકે રાઝને પચનાર નામે
પાનક મે છે તે રાઝ અને તત્તને મધા છે

-માર્ગીની છીપને અંગે માનીના કાંઈપણ કુવડીઅ
જ્યા કાગળમાં લખવામાં

પુસ્તસ્ત્રીસ્તનહસ્તાસ્યમૃત્તોશીરવારિણિ ।

તથા રાખાવાડિયામા રાખાના કુમળા પાદડા તથા ક્રીની વૃક્ષો જેની રાસપાસ ભરતક લચી રહી હોય એવા વાગને માડેવા બાધવો તથા તેની રાસપાસ સુગંધીદાર ઠડુ પાણી છાટેલી ટટ્ટીઓ બાધવી એવા માડવામા કેળના પાદડા, પોષણ, કમળતનુ, કમળ અને કાગા કમળથી બનાવેલા, જ્યાં પુષ્પની પાખરીઓ ખીલી રહી હોય એવા સુવાગા અને પોચા બિછનામા ઉનાળાના દિવસના બપોરે સૂર્યના તાપથી થીડતા મનુષ્યે ઊંઘવુ રાખવા પૂતળીરોના સ્તન, હાથ અને મોઝાથી, ખસના વાળથી ઠડ અને સુગંધીદાર બનેલા પાણીના ફૂંવારા ઊડના હાથ એવા ધાગગુહમા બપોરે ઊંઘુ

ગ્રીષ્મના રાત્રિવાસ

નિશાકરકારીકેર્ણે સૌંધવૃષ્ટે નિશાસુ ચ ॥૩૭॥
શાસના સ્વસ્થચિત્તસ્ય ચન્દનાર્દ્રસ્ય માલિન ।
નિવૃત્તકામતન્ત્રસ્ય સુસક્ષ્મતનુવાસસ ॥૩૮॥
જલાદ્રાક્ષાલવૃન્તાનિ વિસ્તૃતાઃ પશ્ચિનીપુટા ।
ઋત્વેષોપાશ્ચ મૃદુઃશેષા જલર્જયિદિમાનિલા ॥૩૯॥
કર્પૂરમલ્લિકામાલા હારાઃ સહરિચન્દના* ।
મનોહરફલાલાપાઃ શિશવ સારિકાઃ શુક્રાઃ ॥૪૦॥
મૃણાલવલયાઃ કાન્તાઃ પ્રોત્ફુલ્લકમલોજ્જ્વલા* ।

જહમા હવ પશ્ચિમ્યો હરન્તિ દવિતા હમમ્ ॥૪૧॥
રાત ચન્દના કિરણ પથરાયા હાથ એવી ઉલેચીની રાગાશીમા બેઝુ જે માણસ શાન વિત્ત રાખે તા શરીર ચંદન ચોપડવાથી, ફૂંલની માગા પડરવાથી, મેથુનને ત્યાગ કરવાથી, ઘણા ઝીખા રાતે ઉલકા વગેરે પડેરવાથી, પાણીથી પલાંગેલા લાડળના પખાથી, ભીના કમળના મોગા પાદડાથી, ઉલકે હાથે ઉલાવાતા પાણીની છાટ અને ઠડ પવન આપતા વીંટલાથી, કપૂર અને મોગરાની માગા પડેરવાથી, મોતીની માગા અને હરિ ચંદન નામના સુખડના મણકાની માગા પડેરવાથી, મનગમતી મીઠી વાંત કરવાથી, બાગમેને રમણવાથી, મેનાપોષકથી, કમળના રેતાની કડા પડેરવાથી અને ખીલેલા કમળ જેવી તેજસ્વી તથા કમળના નાલના છાડ જેવી પહાડી પ્રિયતમાની હાલવીથી એના (માણસ નો) કટાંગે દૂર થાય છે

વર્ષાચર્યા

આ ઋતુમાં અગ્નિ વધારે મંદ પડે છે
માદાનમ્લાનવપુગમિઃ સર્વોડપિ સીદતિ ।
વર્ષાસુ વૌરૈરુવ્યન્તિ તેઽપુલગ્યામ્બુરેઽમ્બરે ॥૪૨॥

સતુપારેણ મહતા સહસ્રા શીતલેન ચ ।

મૃશાષ્ણેનામ્લપાકેન મલિનેન ચ વારિણા ॥૪૩॥
વહ્નિર્નવ ચ મન્દેન, તેષ્વિત્યન્યોન્યદૂવિપુ ।

મજેવ સાધારણં સર્વમૂષ્મણસ્તેજનં ચ યત્ ॥૪૪॥
રાધનકાળને લીધે શરીરનુ બળ રોછુ થયેલું હોવાથી રાતે તેથી અગ્નિ પણ મંદ થયેલા તો હોય છે જ તેમા વળી વર્ષાઋતુમા દોષો (વાન, પિત્ત અને કફ) બગડવાથી તે વધારે મંદ થાય છે આકાશમા પાણીથી ભરવા વાદળા વ્યાપી ગયા હોય તેથી, ઝાડજના દીપાવાળો તથા ઠંડો પવન એકારોક વાવા માડે છે તેથી, પૃથ્વીમાથી બાફ નીકળે છે તેથી, ભેજને લીધે અન્નપાનમા ખટાશ આવી જાય છે તેથી, પાણી મેલું હોય છે, તથી તથા જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી એ ઋતુમાં દોષો કાપે છે આ પ્રમાણે ત્રણ દોષો રોકીએને બગાડના હાવાથી ત્રણ દોષોનુ ધમન કરે એવા સામાન્ય ઉપાય તે ઋતુમા કરવા તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર ઉપાય પણ કરવા

ગ્રીષ્મમા તપેલી જમીન ઉપર વર્ષા ઋતુમા વરસાદ પડવાથી જે બાફ નીકળે છે તે સ્વભાવે જ વાન, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષોને પ્રકોપ કરે છે વાલ્ક્યામાથી પડતો વરસાદ વાયુ અને કફ કરે છે વર્ષા ઋતુના ભેજને લીધે અન્નપાનમા ખટાશ રાવી જાય છે, તેથી પણ પિત્ત અને કફનો પ્રકોપ થાય છે વળી રાધનકાળને લીધે અગ્નિ મંદ પડી ગયેલા હોવાથી પણ દોષોનુ પ્રકોપ થાય છે, કારણ કે મંદ જઠરાગ્નિને લીધે જે આહાર પચે નહિ તો કફ થાય, આહાર ખાશે થાય તથી પિત્ત થાય અને એ રીતે ધાનુને પોષણ રાખનાર રસ અન્નમાથી જેટલો ઓછો ઉત્પન્ન થાય તેટલા પ્રમાણમા ધાનુઓ પણ પોષણને રાખાવે ઓછી થતી હોવાથી ખાલી પડી ગયેલી જગામા વાયુ ભરાઈ જવાથી વાયુનો પ્રકોપ થાય છે, તેથી વર્ષાઋતુમાં વાયુના દરેકાનુ જેર વધી પડે છે વર્ષાઋતુમાં તોથી વિશેષ પ્રકોપ વાયુનો હોય છે, પિત્તનો પ્રકોપ વાયુથી રોછે, પણ કફથી વધારે હોય છે, તેથી વર્ષાઋતુમાં પિત્તનો સ્તવ્ય થાય છે અને કફ વર્ષાઋતુમા તોથી ઓછો વધે છે આમ વર્ષાઋતુમાં જઠરાગ્નિ મંદ હોવાથી ત્રણ દોષ કાપે છે અને ત્રણ દોષ કોપવાથી વળી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે

વર્ષામાં શેષન અને આહાર

માસ્યાપનં શુચતનુર્જીર્ણં ધાન્યં રસાન્ રુતાન ।
જાહ્નલે પિશિતં વૃષાન્ મચ્છરિદં ચિરન્તનમ્ ॥૪૫॥
મસ્તુ સૌચર્ચલાદયં યા પશ્ચકોલાયર્ચુર્ણિતમ્ ।

દિવ્યં કૌપ શૃતં ચામ્મો મોજનં ત્વતિ દુર્દિને ॥૪૬॥
વ્યક્તામ્લલચળસ્નેહં સંશુષ્કં શૌદ્રવલ્લુહુ ।

વિરેચન વગેરેથી શરીર શુદ્ધ કરીને નિરૂપ્પથસ્થિત
લેવી, જૂનું ધાન ખાવું, સ્નેહ તથા મૂક વગેરે નાખીને
માસરસ પીવા, જાગલ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ખાવું,
મગ, દાડમ વગેરેના ધૂપ તથા જૂને દ્રાક્ષોના દારૂ
તથા ર.વિષ પીવા, સચળ તથા પચકોલનું ચૂર્ણ નાખીને
દર્દીનું નીતરું પાણી પીવું વરસાદનું, કૂવાનું તથા
ઉઝાળેલું પાણી પીવું વરસાદની બહુ લેલી હોય ત્યારે
આગળ પડતું ખાટું, ખારું અને સ્નેહયુક્ત, ચૂકું, મધ
મેળવેલું રાત્રે ઉપકુ ભાજન કરવું

વર્ષામાં વિહાર

અપાદચારી સુરભિઃ સતતં ધૂપિતામ્બર ॥ ૪૭ ॥
દર્પણપુષ્પે વસેદ્વાપ્પશીતશીકરવર્જિતે ।

૨૫ ઋતુમાં બહાર જવું હોય તો પગે ચાલીને
જવું નહિ સુગંધીદાર પદાર્થો ચોળીને સ્નાન વગેરેથી
સુવાસિત રહેવું કપડા પલુ ઉમેશા ધૂપ દીધેલા (ધૂપ
થી ગરમ ૨ ને સુવાસિત કરેલા) પહેરવા બાફ, દડક
તથા વાછટ જથા ન આવતા હોય તેવી મેરીમાં રહેવું

વર્ષામાં તજવા યોગ્ય

નદીજલોદમન્યાદ સમાવાસાતપાંસ્યજેત્ ॥ ૪૮ ॥

નદીનું પાણી, પાણીમાં ચોળેલા સાબુ-સાબણ,
દિવસે ઊંધ, બહુ મહેનત અને તડકો-એ પાંચ વાના
આ ઋતુમાં તજવા

શરદઋષ્ટ

ઘર્ષાશીતોચિતાન્નાનાં સહસૈવાકરદિમભિઃ ।
તત્તાનાં સજ્જિતં વૃષ્ટે પિત્તં શરદિ કુપ્પ્યતિ ॥ ૪૯ ॥
જ્વરમાય દુર્લભં લિજ્જં વિરેકો જ્ઞતમોક્ષમાપ્ત્ ॥

વર્ષાઋતુમાં શરીર વરસાદ અને ટાકથી દેરાઈ
જવું હોય છે, તેથી શરદઋતુમાં સૂર્યના તાપથી શરીર
એકદમ તપવા લાગે છે, ત્યારે વર્ષાઋતુમાં રોકું થયેલું
માત્રાઓનું પિત્ત કોષે છે, તે થમાવવા માટે નિકત
ધૂત ખાવું, રેંચ લેવા તથા રક્તસ્રાવ કરાવવો (ફર
ખોવાવવો)

શરદભોજન

ત્રિકં સ્વાદુ કપાયં ચ શુષિતોર્જનં મજેલ્લુહુ ॥ ૫૦ ॥
શાલિમુદ્રસિતાધાત્રીપટોલમધુજાઘ્રલમ્ ।

સાચી પેઈ ભૂખ લાગે ત્યારે શાચન ચેષમ, મગ,
સફર, ૨ ખર્જા, પટોળ, મધ અને જાગલ દેશના
પ્રાણીઓનું માસ, એવું એવું કડવું, જવું, નૂરું અને
ઉપકુ ખાવું પીવું

ઉસોદક

તતં તસાંશુકિરણીઃ શીતં શીતાંશુરદિમભિઃ ॥ ૫૧ ॥
સમન્તાદપ્યહોરાત્રમગસ્યોદપતિવિપમ્ ।

શુચિ હંસોદકં નામ નિર્મલં મલજિજ્જલમ્ ॥ ૫૨ ॥
નાભિવ્યન્દિ ન વા રુક્ષં પાનાદિષ્વમૃતોપમમ્ ।

વળી દિવસે સૂર્યના કિરણ ચારેપાસ લાગવાથી
તપેલું અને ચાંદ્રો ચંદ્રના કિરણથી ઠંડુ થયેલું તથા
અગસ્ત્યના ઉલ્પથી ઝેર વિનાનું બનેલું પવિત્ર જળ
ઉસોદક કહેવાય છે તે નિર્મળ, વાપુ વગેરે દોષોને
મટાડે એવું હોય છે ૨ નથી અભિષેદી કે નથી
શરીરને વાપુ પાડે એવું અને પીવા વગેરેમાં અમૃતના
જેવો ગુણ કરનાર છે

શરદનો સાયકાળ

ચન્દનોશીરકર્પૂરમુક્તાન્મધ્વસનોઝ્ઞપલઃ ॥ ૫૩ ॥

સૌંધેષુ સૌંઘચલ્લાં ચન્દ્રિકાં રજનીમુલે ।

સાયકાળે ચન્દ, વીરજવાગો, કપૂર વગેરેથી સુવા
સિત થઈને, મેનીની સાથારો પહેરીને રાત્રે ઊંળ્યાં
વસ પહેરી ઊંળ્યા બનીને પોળાવેલી ઉલેલીની અગા
શીમાં, ઉલેલી જેવી ઊંળળી ચાદનીમાં બેસવું (સાય
કાળ વીત્યા પછી જાકય પડે છે, માટે સાયકાળ વીત્યા
પછી ન બેસવું)

શરદમાં તજવા યોગ્ય

તુપારક્ષારસૌંહિત્પદ્યતિલ્લસાતપાન્ ॥ ૫૪ ॥

તીક્ષ્ણમશદિવાસમપુરોચતાન્ પતિસ્યજેત્ ॥

જાકય, જવખાર વગેરે ભાર, ધરાઈને ખાવું પીવું,
દર્દી, તેલ, વસા, તડકો, જથદ દારૂ, દિવસે ઊંધ
અને પૂર્વ વિશાખથી ૨૫વતો પવન એટલા દશ વાનાં
શરદઋતુમાં તજવા

સંસેષમાં ઋતુઋતુનું ભાજન

શીતે ઘર્ષાતુ ચાઘાંલીન્વસન્તેઽપ્યાન્ રસાન્મજેત્ ॥

સ્વાદુ નિદાપે શરદિ સ્વાદુતિક્તકપાયકાન્ ॥

શરદ્વસન્તયો રુક્ષં શીતં ધર્મપ્રતાન્તયોઃ ॥ ૫૬ ॥

અગ્રપાનં સમાસેન વિપરીતમ્તોઽપ્પદા ।

ખાવાપીવાની વાન ટૂંકમાં જાણવી હોય તો ઉર્મન,
લિસિર ૨ ને વર્ષાઋતુમાં પડેલા ત્રણ રસ એટલે જળેલો,
ખાટો અને ખાચે એ ત્રણ રસ ખાવાપીવા, વસન-
માં છેલ્લા ત્રણ એટલે કડવો, તીખો અને નુરો એ ત્રણ
રસ ખાવાપીવા, ગ્રીષ્મમાં અગ્રત્રણ ખાવું પીવું અને
શરદઋતુમાં જળેલો, કડવો તથા નુરો એ ત્રણ રસ
ખાવાપીવા

શરદ ૨ ને વસનઋતુમાં લૂખું અન્નપાન વાપરવું

અને તે સિવાયની રોટલે હેમત, શિશિર, વર્ષા રાને ગ્રીષ્મઋતુમા એથી વિપરીત રોટલે સિન્ગમ અન્નપાન વાપરવુ ગ્રીષ્મ તથા શરદમા શીતળ ગુણવાળુ અન્નપાન વાપરવુ રાને તે સિવાયની રોટલે હેમત, શિશિર, વસત અને વર્ષાઋતુમા એથી વિપરીત રોટલે ઉષ્ણ ગુણવાળુ અન્નપાન વાપરવુ

સર્વ રસનુ સેવન

નિત્યં સર્વરસાભ્યાસ સ્વાધિક્ષ્યમૃતાવૃતૌ ॥૫૭॥

રામુક ઋતુમા રામુક રસનુ સેવન કરવુ એમ પહેલા કહ્યુ છે, પણ તે રસનુ જ સેવન કરવુ રાને બીજા રસોનો બિવકુલ ઉપયોગ ન કરવા એમ ન થવુ જોઈએ બધા રસની દેવ હમેશા રાખવી, પણ તે તે ઋતુઓમા તે તે રસ વધાર લેવા

ઋતુસધિ

પ્રત્યોરન્યાદિસતાહાવૃત્તુસન્નિવરિતિ સ્મૃત ।

તત્ર પૂર્વે વિધિસ્થાગ્ય સેવનીયોપર ક્રમાત્ ॥

ઊતરતી ઋતુનું છેલ્લુ તથા તેની પછી બેસવાની નવી ઋતુનું પહેલું એમ બે અઠવાડિયા મળીને જ પંચ દિવસ થાય તેને ઋતુસધિ કહ છે તે વખતે થાણુ ઋતુમા આચરવાનો વિધિ ધીમેધીમે તજતા જવા અને તેની જગ્યાએ રાખતી નવી ઋતુમા આચરવાનો વિધિ અમલમાં આણતા જવુ

એકાએક ફેરફાર કરવાથી નુકસાન

અઘાત્મયજા હિ રોગા સ્વ

સહસા ત્યાગશીલનાત્ ।

કેમ કે રામુક વિધિ રોકાતોક તજવાથી કે આચરવાથી પ્રકૃતિને માફક ન આવવાથી ઉત્પન્ન થનારા રાગ થાય છે હવેદાગદ્દયે સૂચયને ઋતુચર્યાધાયસ્તુતીય ॥૩॥

અધ્યાય ૪ થો : રોગાનુત્પાદનીય

અચાતો રોગાનુત્પાદનીયાધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रयादयो महर्षयः ॥

હવે થી રાને વર્તવાથી કે શુ કરવાથી રોગ ન થાય તે વિષેના અધ્યાય કહેયું (વાયુ વજેના વેગને) અટકાવવાથી રાગ થાય છે, શાટે તે ન કરવું તથા તેવા રાગ થાય તો પછી તેની શાંતિ કર કરવી એ વાન પણ આ અધ્યાયમા આવતા) રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યુ છે

વેગ અટકાવવાની યત્ન

वेगाच्च घातवेक्षातविष्णुभूतवद्वद्विषयाम् ।

निद्राकाશभ्रમश्वासजृम्भाधुच्छर्दिरेतस्मा ॥૧॥

વાયુ (વાદ્યૂટ અને ઓડકાર), ગાંડો, પેશાબ, છીંક, તરસ, ભૂખ, ઉઘિ, ઉધરસ, મહેનતથી ચરેલા શ્વાસ, બગાસું, (કરખના કે શેકના) આસુ, ઊલટી અને વીર્યપાત એમના વેગ (હાજતા)ને પરાણે રોકવા નહિ (એટલા વાનાની પ્રવૃત્તિ થવાની શકામાત્ર થાય તો પછી તે રોકવાથી રોગ થાય છે)

વાદ્યૂટ રોકવાથી થતા રોગ

अघोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तस्कृक्कमाः ।

वातमूत्रशकृत्सङ्गदृष्टमिवचद्वદ્વા ॥ ૨ ॥

વાદ્યૂટ થતી હોય તેને અટકાવવાથી ગુલ્મ, ઉલ્લ વર્ત, કાકામા શૂળ અને ગ્લાનિ થાય છે તથા વાયુ, મૂત્ર રાને ગાંડો બધ થઈ જાય છે આખોનુ તેજ અને જઠરનો અગ્નિ નાશ પામે છે તથા હૃદયના રાગ (હૃદ્રોગ) થાય છે

ગાંડો રોકવાથી થતા રોગ

શકૃત વિષ્ણિકોદ્વેષતિશ્યાયશિરોચ્છ ।

ऊर्ध्ववायु परीकृतो हृदयस्योपरोधनम् ॥ ૩ ॥

मुखे न विटप्रवृत्तिश्च पूर्वोक्ताभ्यामया स्मृताः ।

ગાંડ રોકવાથી પગની પિડીઓમાં કળતર, સળેખમ, માથુ દુખવું, શરીરના ઉપલા ભાગમા વાયુનો પ્રકોપ (હાથમા હોડેલા થવું), પરીકર્મ, છાતીની રૂધામત્ર, મોઢેથી ઊલટીમા ગાંડ નીકળે, એ બધા રોગ તથા વાદ્યૂટ રોકવાથી થતા રાગ પણ થાય છે

મૂત્ર રોકવાથી થતા રોગ

अह्नमह्नामरीयस्तिमेद्वૈશ્વજ્ઞવેદનાः ॥ ૪ ॥

मूत्रस्य रोधात्पूर्वं च प्रायो रोगाः ।

પેશાબ રોકવાથી અરીર નુદે છે, પથરી થાય છે, મૂત્રાશય, મૂત્રેન્દ્રિય અને અડ એથી જગાને પીડા થાય છે, વાદ્યૂટ તથા ગાંડો રોકવાથી થતા રાગમાંથી પણ કેટલાક રોગ થાય છે

વાદ્યૂટ, ગાંડો, પેશાબ રોકવાથી થતા વ્યાધિના ઉપાય તદોપચમ્ ।

वर्त्यभ्यङ्गावगाहश्च स्वेदनं वस्तिर्कर्म च ॥ ૫ ॥

ફવર્તન, અવગાહ, તાપથેક અને બસ્નિ એ વાદ્યૂટ, ગાંડો તથા પેશાબ રોકવાથી થયેલા રાના ઉપાય છે

ગાંડો રોકવાથી થયેલા વ્યાધિના ઉપાય

मन्त्रपानं च विहृमेदि विहरोधोऽप्येयु यक्ष्मसु ।

ગાંડો રોકવાથી થયેલા રોગમા ગાંડને તોડે એવા અન્ન અને પીણા પણ ઉપાય તરીકે વાપરવા (જવ, દારૂનું નીતરું પાણી અને બદવાની ભાજી ગાંડને તોડે છે)

અવધીક

મૂત્રજેષુ તુ પાને ચ પ્રામ્ભકં શસ્યતે ધૃતમ્ ॥૬॥
ઝીર્ણાન્તિકં ચોત્તમયા માત્રયા યોજનાદ્વયમ્ ।
અવધીકમેતદ્વ સંજિતં

મૂત્રને રોકવાથી થયેલા રોગોમા (૧) ખાવા બેસતા પહેલા થોડુ ઘી પીને પછી તરત ખોરાક ખાવો, (૨) તેમ જ આગલે દિવસે ખાધેલું પચી ગયા પછી વધારે પણ પચી રહે રોટલુ ઘી પીવું આ બેમાથી પહેલી રીતને પ્રાગભકત-ધૃતપાન કહે છે તથા બીજી રીતને જીર્ણાન્તિક-ધૃતપાન કહે છે રાવધીક એટલે પ્રાગભકત અને જીર્ણાન્તિક એ બન્ને પ્રકારનુ ધૃતપાન

ઓડકાર રોકવાથી થતા રોગ

ધારણાત્પુનઃ ॥૭॥

ઉત્તારસ્યારુચિઃ કમ્પો વિવન્ધો હૃદયોરસો ।

બાધ્માનકાસદિધ્માશ્ચ દિધ્માવસ્ત્ર મેપજમ્ ॥૮॥
ઉવે રોડકાર રોકવાથી રુચિ, કપ, હૃદય રાને છાતીમા જાણુ દોરડાથી તાણી બાધ્યુ હોય એવુ કુખ, પેટ ચડ્યુ, ઉધરસ, હેડકી રોટલા રોગ થાય છે એનુ ઔષધ હેડકી પ્રમાણુ જાણુ

છીક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય
શિરોત્તીન્દ્રિયદૌર્બલ્યમ-ચાસ્ત્માદિતં શ્રુતે ।

છીક રોકવાથી માથુ કુખે, ઈન્દ્રિય નબળી બને, રોક રહી જાય અને અદિત નામે વાયુનો રોગ થાય છે

છીક રોકવાથી થતા રોગના ઉપાય

તીક્ષ્ણધૂમાશ્વનાઘ્રાણનાવનાર્કવિલોકનૈઃ ॥૯॥

પ્રવર્તયેત્શ્રુતિ સક્તાં સ્નેહસ્વેદૌ ચ શીલયેત્ ।

છીક રોકવાથી થયેલા રોગ મટાડવા માટે તીક્ષ્ણ ધૂમ, તીક્ષ્ણ અઝન, મરી જેવા તીક્ષ્ણ પદાર્થ છીકણી માફક સુધવા, તીક્ષ્ણ નરય, સૂર્ય રામે જેવુ ચો ઉપાય કરવા રોગ સ્નેહન રાને સ્વેદન કરવું આમ કરીને અટકેલી છીકો આણવી

તરસ રોકવાથી થતા રોગ

શોપાક્ષસાદ્વાર્ધિયંસમ્મોહમ્હમ્હદ્વાઃ ॥૧૦॥
વૃણાયા નિમ્નહાસ્ત્ર શીતાઃ સર્વો વિચિહિતં ।

તરસ રોકવાથી મુખસોષ (મો મુકાન્ન), શરીરની શિથિલતા, બહેરાપણુ, મોઢ, ભ્રમ (ચકરી) અને હૃદયનો રોગ થાય છે તરસ રોકવાથી થયેલા આ રોગોમાં તમામ દઇ ઉપચાર ફાવેલા આપે છે

ભૂખ રોકવાથી થતા રોગ

મજ્જમજ્જારુચિલાનિકાર્શ્યશૂન્યમ્ : ક્ષુધ ॥૧૧॥
તત્ર યોજ્યં લઘુજિઘમુષ્ણમર્યં ચ મોજનમ્ ।

ભૂખ રોકવાથી, ભૂખ લાગ્યા છતા ન ખાવાથી શરીર નૂટે છે, અરુચિ, ગ્લાનિ અને દૂબળાપણુ થાય છે, કોઠામા થૂણ રાવ છે, ફેર આવે છે એ વ્યાધિ ઓ મટાડવાને હલકુ, સિન્ધ, ઊનુ તથા થોડુ ખાવાપીવાનું આપવુ

ઊંધ રોકવાથી થતા રોગ

નિદ્રાયા મોહમૂર્ચાક્ષિગૌરવાલસાઝ્મિકા ॥૧૨॥

મજ્જમર્દશ, તરેષ્ટઃ સ્વપ્ન સંવાહનાનિ ચ ।

ઉજાગરો કરવાથી મોઢ થાય છે, માથું તથા આંખો ભારે થાય છે, આજસ અને ભગામ આવે છે, શરીરમા ચૂસારા થાય છે એ મટાડવા માટે ઊંધવું તથા શરીરે થોડી ચપો કરાવવી એ ઈચ્છવા જેવુ છે

ઉધરસ રોકવાથી થતા રોગ

કાસસ્ય રોચાન્તદ્વૃદ્ધિઃ શ્વાસારુચિહૃદામયાઃ ॥

શોપો દિધ્મા ચ, કાર્યોડ્ય કાસહા સુતરાં વિધિ ।

ઉધરસ રોકવાથી ઉધરસ વધે છે તથા દમ, અરુચિ, હૃદયના રોગ, કાપ અને ઉડકીનો રોગ થાય છે એમાં ઉધરસ મટાડવાના ઉપાય અનિશ્ચ કરવા

થાકથી ચડેલો શ્વાસ રોકવાથી થતા રોગ

ગુલ્મહૃદ્ગેગસમ્મોહા શ્રમશ્વાસાદિધારિતાત્ ॥

હિતં વિશ્રમણં તત્ર વાતમ્નશ્ચ ક્રિયાક્રમ ।

ચાલવું, દોડવું, કસરત વગેરેથી થયેલી ઠાકને રોકવાથી ગોળો, હૃદયના રોગ અને મોઢ થાય છે. આરામ લેવો તથા વાયુ મટે એવા ઉપાય કરવા તે એમા હિતકારક છે

બગાસુ રોકવાથી થતા રોગ

જૂમ્માયાઃ ક્ષત્વવદ્રોગાઃ સર્વશ્વાનિલજિદિધિ. ॥૧૫॥

છીક રોકવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ બગાસુ રોકવાથી પણ થાય છે વાયુ મટે એવા બધા ઉપાય એમા હિતકારક છે

આસુ રોકવાથી થતા રોગ

પીનસાક્ષિશિરોહૃદ્ગ્લનાયાસ્ત્મારુચિશ્રમાઃ ।

સગુલ્મા યાપ્યતસ્ત્ર સ્વપ્નો મર્યં પ્રિયાઃ કયાઃ ॥૧૬॥

આસુ રોકવાથી રુજેખમ, આખમાં, માયામાં અને હૃદયમાં પીડ, રોક રહી નવાનો રોગ, અરુચિ, ભ્રમ અને ગોળો થાય છે ઊંધવું, દાડ પીવો અને મનગમની વાતો કરવી એ એમાં હિતકારક છે

ઊંચટી રોકવાથી થતા રોગ

વિસર્પકોઠકુકાક્ષિકણ્ડપાન્ડ્વામયજ્વરાઃ ।

સકાસશ્વાસહૃદ્ગ્લસપ્યજ્જ્વલ્યવયો વમેઃ ॥૧૭॥

ઊનત્રીનો વેગ રોકવાથી રતવા, ક્રોધરોગ, કુષ્ઠ, આખના રોગ, ખાજુજ, પાડુરોગ, તાવ, ઉપરમ, દમ, ઊબકા, વ્યંગરોગ, સોજા રોટલા રોગ થાય છે

ઉપાય

ગજ્જવધૂમાનાહારા રૂક્ષં મુસ્ત્વા તદુદ્દમ ।
વ્યાયામ સ્તિરસ્ત્રસ્ય શસ્ત્ર ચાત્ર વિરેચનમ્ ॥૧૮॥
સક્ષારલવણ તૈલમભ્યદ્ધાર્ય ચ શશ્યતે ।

ઊનત્રી રોકવાથી થયેલા રોગ મનાડવાને ગજ્જવ વિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે કાગળા કરવા, ધૂમપાનવિધિમા કઠ્ઠા પ્રમાણે ધુમાળ પીવા, ઉપવાસ કરવા, વાખા પદાર્થ ખાઈને તની ઊનત્રી કરવી, કમરન કરવી, લોહી કઢાવુ રાત્ર જુલાઈ લવા રો ડિનકારક છે, તેમ જ સાગ રાત્ર નવલ મેઘવીન તલ ચોળવુ તે પાન કાચ કાઢક છે

વીર્યનો વેગ રોકવાથી થતા રોગ

શુક્રાત્તસ્ત્રવણ મુહાવેદનાશ્વયયુજ્જરા ॥ ૧૯ ॥
હૃદયથામૂનસક્ષાન્નમજ્જવ્યદમપણ્ડતા ।

વીર્યના વેગ રોકવાથી વીર્ય ઝડ છે, ગુહ્ય અવ થયો (ગુ), બડ તથા મૂત્રોન્નિષ્ક્રામા પીડ તથા મોજે, તાવ, હૃદયમા પીડ, રોશાન ન થાય, ઘોરના અંગેા નૂરે, વધરાવળ, પથરીનો રોગ અને નપુનકપણ એ રોગો થાય છે

ઉપાય

તામ્રચૂડનુરાશાલિશ્વરશ્વજ્ઞાતગાહનમ્ ॥૨૦॥
ચક્તિશુદ્ધિકરૈ સિદ્ધં મજેક્ષીરં પ્રિયા સ્ત્રિય ।

વીર્ય રોકવાથી થયેલા નગમા ક્રકંતુ માન ખાજુ, સુરા પીવી, શાગના રોમા ખાવા, અસ્તિ લેવી, તલ ચોળવુ, ચાવગાહન કરુ મૂત્રાશયને ન ગથી નાક કે બેરા કાગુ વગેરે પાત્રીથી ન કરુ દૂધ પીતુ અને મન ખામતી બીજોને બાવરી

વેગ રોકવાથી થયેલા રોગ અસાધ્ય

કયાં જામવા ?

તદ્ગુણોત્તરં ત્યજેન્ શીર્ષં ત્રિહૃદયમ વેગમોધનમ્ ॥૨૧॥
વેગ રોકવાથી જેને નાન થયા હોય તેને ઘણી નાન લાગતી હોય અને તેથી ચીડાવેલા હોય તથા ચૂર અવાવુ લાગ, ખડુ દુઃખો થઈ નથી હોય, તેમ જ આગની બિંદી થતી હોય તો તેવા વાતીને વેગે છોડી દેવો (વીર્યન ન કરુ, કાનજ તેનો તા અનાથ છે)

વેગને પચાડે કાકાથી કે રોકવાથી થતા નગ રોગો સર્વેપિ જાવને લેગોદીરણધારણી ।
વેગને પચાડે આસુવાથી કે રોકવાથી તમામ રોગ

થાય છે (ફક્ત ઉપર ગણાવ્યા એટલા જ નહિ, પણ ગમે તે અને ગમે તેટલા રોગ થઈ શકે છે)

તેમાં વાતાનુલોભન વિધિ કરવો

નિર્દિષ્ટ સાધનં તત્ર મૂયિષ્ઠં યે તુ તાન્ પ્રતિ ॥૨૨॥
તતઘ્વાનેકધા પ્રાયઃ પવનો યત્ત્રકુપ્તિ ।

અન્નપાનોપધં તસ્ય યુક્તોતાતોઽનુલોભનમ્ ॥ ૨૩ ॥

વેગ પચાડે આસુવાથી અને રોકવાથી જે રોગો થાય છે તેમાં ગોળો, ઉદાવર્ત વગેરે જે રોગો નામ દઈને ગણાવ્યા છે તે રોગો ઘણાખરુ થાય છે તેના ઉપાય ત તે જગથારો બતાવ્યા છે નામ દઈને ગણાવના રાને ન ગણાવેલા સર્વ ઉદાવર્ત રોગોમા વાયુ અનેક પ્રકાર પુષ્કળ કોષે છે, માટે તેને (વાયુને) સ્વાભાવિક માર્ગ લાવી મૂનનાર અન્ન, પાન (પીણ) અને રોપથા રાપવા

લોભ વગેરેના વેગ અટકાવવા

ધારયેનુ સદા વેગાન્ હિતૈવી પ્રેત્ય વેદ્ય ઘ ।

લોભેર્ણદ્રેવમાસવરાગાદીનાં જિતેન્દ્રિય ॥ ૨૪ ॥

જ માનસ પરલોકમા તથા આ લોકમા પોતાનું ભડુ ઇચ્છતા હોય તલે ઇન્દ્રિયોને જીતીને (ઇન્દ્રિયોના વિષયોની લાગણ છોડી દઈને) લોભ, ઇર્ષ્યા, દ્રેષ, મનસર અને આત્મકિત વગેર વેગોને નિરતર રોકવા (ધારકપમકીને વશ થઈ રા વેગો રોકવાથી રોગ થાય છે, માટે ઇન્દ્રિયોને જીતીને આ વગેર રોકવા)

શોધનની જરૂર

યતેત ચ યથાકાલં મલાનાં શોધનં પ્રતિ ।

અત્યર્થસચ્ચિતાસ્તે હિ રુદ્ધા સ્યુર્જીવિતચ્ચિદા ॥૨૫॥

દરેક દોષ રાને મળતું શોધન કરવા માટે તે તે દોષ અને મળ માટે રાને શોધન કરવાની રીત માટે જે રોગ સમય લાગ તે સમયે મળતું શોધન કરવાનો યત્ન કર્યા કરવો, કેમ કે જ્યારે તે મળ પોતપોતાના સ્થાનમા રોકમા થાય છે, ત્યારે તે પ્રમાણ પામીને આપુષ્યનો નાશ પડુ કરી શકે છે

દોષાઃ ફદાચિત્કુપ્તયન્તિ જિતા લઘ્વતપાચતે ।

યે તુ સ્મરોચનઃ શુદ્ધા ન સેવા પુનરુદ્ભવ ॥૨૬॥

લોધન (ઉપવાસ) અને પાવન વગેરેથી શુદ્ધિ થા (સ્વાભાવિક ક્રિયામા અધિવા) દોષો પડુ પ્રદાદ કોષે છે, પણ નાતી રીતે શોધન કરીને શુદ્ધ કરવા દેરા ફરીથી બિનજાના નથી

ગ્રામ્યન વગેરે સેવ

યથાક્રમં યથાયોગમત્ર કર્ચ્યં પ્રયોજયેત્ ।

રસાયનાનિ સિદ્ધાનિ વૃષ્ટયોગાંશ્ચ કાલવિન્ ॥૨૭॥

દેશ, કાળ, બળ, શરીર, રાહાર, સાત્ત્વ, સત્ત્વ, પ્રકૃતિ વગેરે જાણનારા વેદો દોષોની શુદ્ધિ કર્યા પછી રસાયન અધ્યાયમા કહેલા કમ પ્રમાણે બિલ્દ (રત્નકવાર અજમાવી જોયેલા) રસાયન રત્ને વાજકરણ પ્રયોગો કરવા નોંધ થયાકમ-ઉ ૩૯/૧૦૩ થી ૧૪ પ્રમાણે રસાયનનો કમ રત્ને ઉ ૪૦/૬૩ થી ૮ પ્રમાણે વાજકરણ નો કમ

યથાયોગ-દરદીની પ્રકૃતિ વગેરે માટે યોગ્ય હાય એવો રસાયનના રત્ને વાજકરણનો યાગ

બુ હણકિયા

મેષજક્ષપિતે પથ્યમાહરિર્ગુણં ક્રમાત્ ।

શાલિપથિકગોધૂમમુદ્રામંસધૃતાદિભિઃ ॥ ૨૮ ॥

હૃદયદીપનમૈષજયસયોગાદ્રચિપત્કિદેઃ ।

સામ્યજ્ઞોદ્વર્તનસ્નાનનિરુહસ્નેહવસ્તિભિઃ ॥ ૨૯ ॥

દવાથી (ખાસ કરીને શોધનથી) દૂબળા પછી ગયેલા દરદીને કમચર રત્નમગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન, બુ હણ, નિરુહનસ્તિ તથા બુ હણ રત્નવાસનસ્તિની કિવારો કરીને તથા (સૂક, પીપર, આદુ, તજ, રોલથી વગેરે) હૃદય અને દીપન ઔષધો ભેગવીને શાગ શોખા, સારી શોખા, ઘઉં, મગ, મામ, ઘી વગેરે ખાવાથી રચિ ઉત્પન્ન કરે એવા તથા પાચનશક્તિ વધારે એવા ખોરાક યોગ્ય કમમા આપીને એનું બુ હણ કરવું એ હિતકર છે

શોધન વગેરેનું કૃષ

તથા સ્વ લમ્પતે શર્મ સંવપાવકપાટવમ્ ।

પીવર્ગેન્દ્રિયવૈમલ્યં વૃષ્ટતાં દૈર્ઘ્યમાયુષઃ ॥ ૩૦ ॥

એવી રીતે પ્રથમ શોધન, પછી બુ હણ, પછી રસાયન પ્રયોગ કરવાથી તે મનુષ્ય આરાગ્યકૃષી સુખ પામે છે તથા પારભૌતિક અગ્નિ, સાત ધાતુઓના અગ્નિ અને તેરમે જઠરાગ્નિ-એ સર્વ અગ્નિ (સા ૩) પ્રદીપ્ત હાય છે, બુદ્ધિ, શરીરનો ગગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હાય છે, વિવચશક્તિ વધે છે અને આપરદા દાખાય છે

આગંતુક રોગ

યે ભૂતવિપવાદમક્ષતમક્ષાદિસમ્મવાઃ ।

રાગદ્વેષભયાદ્યાશ્ચ તે સ્વુરાગમ્તયો મદાઃ ॥ ૩૧ ॥

જે તાવ વગેરે રોગ (બુત) વજગાડ, ઝેર, વાવાગાડુ, દાઝવું, વાગવું, ભાગવું વગેરેથી થયા હોય તેમને તથા કામ, ક્રોધ, ભય વગેરેને પણ આગતુક રોગ સમજવા

રોગ ન થવા દેવાના તથા મટાડવાના ઉપાય

ત્યાગઃ પ્રજાપરાધાનામિન્દ્રિયોપશમઃ સ્મૃતિઃ ।

દેશકાલાભયિતાન સદ્કૃતસ્યાનુવર્તનમ્ ॥ ૩૨ ॥

અયર્થવિહિતા શાન્તિઃ પ્રતિકૂલપ્રહાર્ચનમ્ ।

મૃતાદ્યસ્પર્શનોપાયો નિર્દિષ્ટશ્ચ પૃથક્પૃથક્ ॥ ૩૩ ॥

અનુવ્યસ્યે સમાસેત વિચિરેષઃ પ્રદર્શિતઃ ।

નિજાગન્તુવિકારાણામુપચ્ચનાં ચ શાન્તયે ॥ ૩૪ ॥

પ્રસારણ છોડી દેવા, ઇન્દ્રિયો કનજમા રાખવી, સૂ ર/૪૭મા કહેલી બાબતો સ્મરણમા રાખવી, જગલ વગેરે દેશ, શિથિર વગેરે જનુ તથા વાતપ્રકૃતિ વગેરે પોતાની પ્રકૃતિ રો સર્વ સમજીને રહેવું, સત્ પુરુષો જે માર્ગે ચાલતા હોય તેને અનુસરવું, અર્થવિદમા જે માર્ગે ચાલતા હોય તેને અનુસરવું, નડતા ગ્રહોની પૂજા કરવી તથા ઉત્તરરશ્મિનામા ભૂતપ્રતિષેધ રાધ્યાયમા જે જુદા જુદા ઉપાય બતાવ્યા છે તે કરવા નિજ તથા રાગાનુક રોગો ન થવા દેવા માટે તથા થયા હાય તેો તેને મટા ટવા માટે ટૂંકમા આ ઉપાય કહેલો વિધિ દેખાડ્યો છે

પ્રાકૃતિક રોગમાંથી બચવાનો ઉપાયઃ

દોષોના શોધનનો સમય

શીતોદ્ભવ દોષવચ વસન્તે

વિશોધવન્ ઔષ્ણતમધ્યકાલે ।

ઘનાત્યયે વાર્ધક્યમાનુ સમ્યક્

પ્રાપ્નોતિ રોગાન્તુજાત્ર જાતુ ॥ ૩૫ ॥

શીતજનુ(ઉત્તમ રત્ને શિથિર)મા ભેગા થયેલા દોષના સંચયનું વસન્તની શરૂઆતમા શોધન કરવું, ઔષ્ણજનુમા રોકડા થયેલા દોષના સંચયનું વર્ષાજનુની શરૂઆતમા શોધન કરવું વર્ષાજનુના રોકડા થયેલા દોષનું શોધન શરૂ જનુની શરૂઆતમા કરવું રો પ્રમાણે બરાબર કરનાર માનુસને જનુથી થતા રોગ કદાપિ થતા નથી

નીચેથી કેમ રોગાય ?

નિત્ય હિતાહારવિદાર્સેરી

સમીક્ષ્યકારી વિષયેષ્વસકઃ ।

દાતા સમઃ સત્યપરઃ ક્ષમાવા-

નાતોપસેરી ચ ભવન્વરોગઃ ॥ ૩૬ ॥

જેવર પણ આપણવિદ્યાનું સેવન કરનાર, જેઈ વિધારીને કામ કરનાર, ઇન્દ્રિયોના વિરોધ પર આતંકિત ન રાખનાર, દાન આપનાર, સત્ને સમાન ગણનાર, સત્યનિષ્ઠ, ક્ષમા આપનાર અને આમજનની સેવા કરનાર માનુસ નીત્યની ગંદે છે

આમજન-જે આપણને જે બાબતની સંપૂર્ણ જાણ તાવાયે હોય તે માનુસ તે બાબત પૂરતો આમજન કહેવાય છે

હિતઅજાદદયે સૂત્રપાને રોગાનુત્પાદનોડવ્યાધ્યનુયં ।

અધ્યાય ૫ મો : દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીય

ગયા રાધાચને રત્ને પથ્ય રાહાર અને વિહારનું
સેવન કરવાનું કહ્યું વળી આગળ કહ્યું છે કે વસત-
ન્નુમા ભારે, ઠડા પદાર્થો, દણડે ઊંધ, સિન્ધ, ખાટા
અને ગળ્યા પદાર્થોના ત્યાગ કરવો (સૂ. ૩/૨૫૩),
પણ કોને કયા રાહારવિહાર પથ્ય છે તે તથા કયા
પદાર્થોના કયા ગુણ છે તે પણ રાગળ કહેવાયું નથી,
તેથી આ અધ્યાયથી પદાર્થોના ગુણદોષ કહેવાની શરૂ-
આત કરે છે પદાર્થો (દ્રવ્ય) ના મુખ્ય બે ભાગ પાડ્યા
છે દ્રવ અને સદ્રવ એમાંથી દ્રવ પદાર્થ (દ્રવદ્રવ્ય)
વિષેની હકીકત આ રાધાચમા આપી છે

મપાતો દ્રવદ્રવ્યવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં ય્યાચ્યા-
સ્યામઃ ॥ इति ह स्माहुरात्रेयादयो मर्षयः ॥

હવે દ્રવ પદાર્થોના વિજ્ઞાનનો રાધાચ રામે સમ-
જાવીને છીએ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ
નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

જગિવર્જ

પાણીના ગુણ

जीवनं तर्पणं दहं ह्यग्निं बुद्धिप्रबोधनम् ।

तन्वश्यकरसं मृष्टं क्षીतं लघ्वमृतોपमम् ॥ ૧ ॥

ગજાગ્નિ નમસો અર્પે રપું ત્વર્જેન્દુમારુતૈઃ ।

હિતાહિતત્વે તદ્ભૂગો દેશકાલાવપેક્ષતે ॥ ૨ ॥

આકાશમાથી પડતા (વસ્તુ વગેરેમા અહર ઝીલેલા)
પાણીને ગાજાગ્નિ કહે છે તે જીવન, તર્પણ, દહ, આનંદ આપનાર, બુદ્ધિને જગૃત કરનાર, બહુ પાતળ
અલ્પકત રચવાળું એટલે છે રસમાથી એક પણ રસ
(સ્વાદ) સ્પષ્ટ માણુમ ન પડવાથી એમા કયો રસ
છે તેના નિર્ણય થઈ શકે નહિ એનું, મૃષ્ટ, આડકવામા
ઠડું તથા ઠડું પડે રોગ, ઉષ્ણકું તથા રામૃત જેનું
ગુણકારી છે પણ ખાસ તે આકાશમાથી જમીન પર
પડેલા પાણીને જ્યારે સૂર્ય અને ચંદ્રના કિરણો વાગે છે
અને વાયુનો સ્પર્શ થાય છે, ત્યાર તે દેશકાળ પ્રમાણે
ગુણમયી કે અવગુણકારી થાય છે

નોંધ 'ખાસ તે' રો શબ્દો એનું સૂચવે છે
કે મોટેભાગે તે વરસાદનું જમીન પર પડેલું પાણી
દેશના અને કાળના ગુણદોષને લીધે ગુણવાળું કે અવ-
ગુણવાળું બને છે, પણ આકાશમાથી અહર ઝીલેલું
પાણી પણ દેશકાળના ગુણદોષ પ્રમાણે કેટલેક એક
ગુણવાળું થાય છે દાખલા તરીકે વરસાદનું પાણી જે
પાત્રમાં અહર ઝીનું હોય તે પાત્રના ગુણદોષ એ

પાણીમા રાવે છે વળી વર્ષાન્નુમાના વરસાદનું અહર
ઝીલેલું પાણી ફાયદો કરે છે, પણ વર્ષાન્નુ સિવાયની
બીજી ન્નુમા પડેલા વરસાદનું અહર ઝીલેલું પાણી
નુકસાન કરે છે આમ વરસાદનું અહર ઝીલેલું પાણી
(ગાજાગ્નિ, દિવ્યાગ્નિ) ફાયદો કરે કે નુકસાન તેનો
રાધાચ પણ કેટલેક અંશે દેશ (પાત્ર) અને કાળ
(ન્નુ) પર છે

પણ આ નિયમ જમીન પર પડેલા વરસાદના પાણી-
(ભૌમજલ)ને ખારા લાગુ પડે છે દાખલા તરીકે,
જમીન દેશમા પડેલું વરસાદનું પાણી હિનકારી છે.
અનુપ દેશમા પડેલું વરસાદનું પાણી નુકસાન કરે છે.
તેમાંવે વળી સ્વચ્છ જગ્યાએ પડેલું પાણી ફાયદો કરે
છે રાસ્વચ્છ (મેલી, ગદી) જગ્યાએ પડેલું પાણી
નુકસાન કરે છે તળાવમા પડેલું પાણી નુકસાન કરે છે
સારા વાસણમા વરસાદનું પાણી ભર્યું હોય તે તે
ફાયદો કરે છે ખરાબ વાસણમા ભર્યું હોય તે નુકસાન
કરે છે તરસના રોગવાળાના શરીરમા પાણી જાય તે
ફાયદો કરે છે, જળ પર જેવા રોગવાળાના શરીરમાં
જાય તે નુકસાન કરે છે આ બધા દાખલા દેશ-
(ભૂમિ, જગ્યા, વાસણ, દેવ, જળાશય)ને લીધે પાણીમાં
ગુણ કે દોષ આવે તેના છે

તે જ પ્રમાણે કાળને લીધે પણ જમીન પર પડેલા
વરસાદના પાણીમા ગુણદોષ આવે છે દાખલા તરીકે,
શરદ અને ગ્રીષ્મન્નુમા પાણી ફાયદો કરે છે, બીજી
ન્નુરોમા નુકસાન કરે છે દિવસે પાણી ફાયદો કરે
છે, રાત્રે નુકસાન કરે છે ખાતા ખાતા, વચ્ચે વચ્ચે
પીધેલું પાણી ફાયદો કરે છે, ખાખા પડેલાં તરત
અને ખાખા પછી તરત પીધેલું પાણી નુકસાન કરે છે.

ગંગાજળનું લક્ષણ

येतामिहृष्टमलं शाल्यघ्नं राजते स्थितम् ।

અહિજમલવિવર્ણે ચ તત્તેય ગાન્ધર્મ

ગાંગાપાણીની પરીમા એ છે કે, કૂપાના વાનપ્રમાં
થાલિ ચોખાના ભાતનો પિંડ (ગાળો) મૂકીને તે પર
જે વરસાદનું પાણી છાટયા પછી પણ (એક મુહૂર્ત
સુધીમાં) તે ભાતનો પિંડ પથપથો ન થઈ જાય અને
ચોખાના અનવ રંગનો રહે, તે પાણી ગાંગજળ
છે એમ ગ્રમજને તેને (નાહવાના તથા) પીવાના
ઉપયોગમા લેવું

આમુદ્રજળ ન પીવું

મન્યથા ॥ ૩ ॥

આમુર્ત લગ્ન પાતળ્ય માસાદાશ્વયુજાદિના ।

એથી ઊંચડું હોય તે એટલે કે જે વરસાદનું

પાણી છાટવાથી, શાલી ચોખાના ભાતના પિંડોના રગ એક મુહૂર્તમા બદલાય અને એ પિંડ પચપચો થઈ જાય તો તે પાણીને સામુદ્રજળ" કહેવું, સામુદ્રજળ અસો સિવાય બીજા મહિનામા નાલવા કે પીવામા વાપરવું નહિ (અસો મહિનામા અહર ઝીલેવું વર સાદનું પાણી શારવાળું હોવાથી એ છાટવાથી ભાત સ્વાભાવિક રીતે પચપચો થાય છે, પાણી ખરાબ હોવાથી નહિ, માટે અસો મહિનામા ઝીલેવું પાણી પીવામા હરકત નથી)

કેવું ભોમજળ પીવું ?

પેન્દ્રમમ્ષુ સુપાત્રચ્ચમવિપન્નં સદા પિવેત્ ॥ ૪ ॥

તદમાથે ચ મૃમિષ્માન્તરિક્ષાનુકારિ યત્ ।

શુભપૃથ્વસિતમ્વેતે વેરોડર્કપવનાહતમ્ ॥ ૫ ॥

કૃપા વગેરેના ચોખા વાસણમા ઝીલેવું અને ભરેલું વરસાદનું પાણી જે બગડ્યું ન હોય તો તે રૂદાય પીવું (પણ મહિન, અપવિત્ર, નિદિત પાત્રમા ઝીલેવું ન પીવું), તેવું પાણી ન મળે તો કાળી કે ગોરાડું જાની ના વિશાળ અને પવિત્ર (ચોખા) ભાગમા ભરાયેલું ચારે બાજુથી સૂર્યના તડકા અને પવનના સપાટા લાગતા હોય તલું પણ ઉપર કહેલા ગાગજળના ગુણો માથી જોટલા અને એટલા વધારે ગુણોવાળું પાણી નાહવા તથા પીવા માટે વાપરવું

ન પીવાકાયક પાણી

ન પિવેત્ પક્ષ્ઞૌવાલત્વપર્ણાવિલાસ્તતમ્ ।

સર્વેન્દુપવનારદમમિષ્ટર્થં ઘનં મુદ્ ॥ ૬ ॥

ફેનિલે જન્મુમત્તસં દન્તગ્રાહ્યતિશૈત્યતઃ ।

અનાર્તય જ પદ્ધિવ્યમાર્તયં પ્રથમં ચ યત્ ॥ ૭ ॥

લૂતાવિતન્મુવિષ્મૂત્રવિપદ્મંલેપદૂપિતમ્ ।

કાદવ, લીલ, ઘાસ અને પાદડાથી મેલું થયું હોય તથા છવાઈ ગયું હોય એવું, સૂર્ય કે ચંદ્રના કિરણ જેના પર પડતા ન હોય એવું, પવનના સપાટા જેને લાગતા ન હોય એવું, તરતનું વરસેલું, કંઠાળું (માટી, રેતી વગેરે ભજવાથી જડ થયેલું), ભારે, ફીસવાળું, જવાતવાળું, તડકાથી ગરમ થઈ ગયેલું તથા દારૂ કળે એવું ઠડું પાણી પીવું નહિ (તરતનું વરસેલું પાણી ન પીવું એમ કહેવામા એ મતલબ છે કે તે દિવસનું વરસેલું પાણી કે એવર પાણી સાથે ભળેલું પાણી ન પીવું પણ ત્રણ રાતો વીત્યા પછી પાણી નીતમું હોય તે ઉપયોગમા લેવાય ચોમાસમા વરસાદના પાણીથી ભરાઈ રહેલા ખાઓપિયામાંનું પાણી તરપથી ઊંઘનું હોય છે, તેવું પાણી ખુણા પવનમાં હોય, સૂર્ય-ચંદ્રના

કિરણો તે પર પડતા હોય તોપણ ન લેવું)

જે દિવ્ય જળ વર્ષાત્ક્રતુ સિવાય બીજા ઋતુમા પડેલું હોય તે પીવું નહિ વર્ષાત્ક્રતુમા પણ પહેલા વરસાદનું પાણી પીવા ચોગ્ય નથી, તેમ જ કરોળિયા વગેરે ઝીણા જનુઓની લાજ (જાળ), હગાર, મૂત્ર, એ વગેરે અડકવાથી દૂષિત થયેલું પાણી પણ પીવા ચોગ્ય નથી

નદીઓનું નિરૂપણ

પશ્ચિમોદધિગા શીઘ્રવહા યાશ્ચામલોદકાઃ ॥ ૮ ॥

પર્યાઃ સમાસાન્તા નયો વિપરીતાસ્વતોઽન્યયા

ટૂકમા જે નદીઓ પશ્ચિમ તરફના સમુદ્રને મળતી હોય, જલદી (ઝડપથી) વહેતી હોય એટલે વેગવાળી હોય તમા નિર્મળ પાણીવાળી હોય તે નદી ઓને હિંકર જાણવી (મતલબ કે તેનું પાણી મદ્યક આવે એવું સમજવું) એથી ઊલટા પ્રકારની જે નદી ઓ હોય એટલે પશ્ચિમ સિવાય બીજા સમુદ્રને મળનારી, ધીમા વહેવાળી તથા મેલા પાણીની હોય તેનું પાણી અહિતકારક જાણવું

કેથી નદીઓ પથ્ય અને અપથ્ય છે ?

ઉપલાસ્કાલનાક્ષેપવિચ્છેદૈઃ શ્વેદિતોદકાઃ ॥ ૯ ॥

દિમન્મલયોદ્ભૂતાઃ પર્યાસ્તા યદ્ ચ સ્થિરાઃ

કૃમિશ્ચીપદહૃતકથશિરા રોગાન્ પ્રકુર્વેતે ॥ ૧૦ ॥

જે નદીઓ હિમાલય તથા મધ્ય પર્વતમાથી નીકળી હોય તેનું પાણી જે નદીઓમાના પથ્થર સાથે અથડવાથી ઊંઘનું લાઇ, ખજબજનું હોય કે પાણીના બે પ્રવાહ છૂટા પડી જતા હોય અને એ રીતે પાણી અથડાઈ-ફૂટાઈને ‘હલકુ બન્યું હોય તો તે પાણી હિતકર છે, પણ જે તે જ નદીઓના પાણી સ્થિરપણે વહેતા હોય તો તે કરોળિયા, હાથીપગ, હૃદયરોગ, ગળા ના રોગ અને માથાના રોગ કરે છે

કઈ નદીઓનું પાણી કેવું છે ?

પ્રાન્વાવત્પરત્તોત્યા ધુર્નામાનિ મહેન્દ્રજાઃ ।

દદરસ્તોપદાતઙ્ગાન્ સહાવિન્ધ્યોદ્રવાઃ પુનઃ ॥ ૧૧ ॥

કુષ્ઠપાન્દુશિરોરોગાન્ દોષજ્યઃ પારિયાત્રજાઃ ।

જલપોષ્પકારિણ્યઃ સામરામ્મહિદોષહૃત્ ॥ ૧૨ ॥

પૂર્વ માગવા અને પશ્ચિમ માગવાના નીમાડા ઉપર આવેલા પર્વતમાથી વહેતી નદીઓના પાણી હરસ નામે રોગ કરે છે મહેન્દ્રાયજમાંથી નીકળેલી નદી ઓને પાણી ઉદરરોગ તથા લાથીપગ નામનો રોગ કરે છે સહ્યાદ્રિ અને વિંધ્યા-વજમાંથી નીકળતી નદીઓ વામગ્રીના રોગ, ખજબ, પીડુરાગ અને માથાના દરદ

કરે છે પારિયાગ નામે પર્વતના તળાવોમાંથી નીકળેલી નદીઓ વાયુ વગેરે દોષનો નાશ કરે છે તથા બળ અને વીર્યના વધારે કરે છે સમુદ્રનું પાણી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે

કૃષ્ણ-તળાવ વગેરના પાણી

વિચાત્કૃતતઢાગાદીન જાહ્નલાનુપશૈલત ।

જાગવપ્રદેશ, અનૂપપ્રદેશ કે પર્વત પ્રદેશમાં કૃષ્ણ તળાવ વગેરે હોય તેના પાણી તે તે પ્રદેશના ગુણદોષ પ્રમાણે ગુણ કે અવગુણ કરે છે એટલે જાગવ પ્રદેશ ના કૃષ્ણ વગેરેના પાણી ઉત્ક્રાંત જાગવા અનૂપ પ્રદેશના કૃષ્ણ વગેરેના પાણી ભાર સમજવા પર્વત ઉપરના (ઊંચાણના પ્રદેશના) કૃષ્ણ વગેરના પાણી વધાર ઉત્ક્રાંત સમજવા

પાણી કોણે, ક્યારે, કેટલું પી ?

નામ્નુ પેયમશક્ત્યાવા સ્વલ્પમલ્વામિગુહિમમિ ॥૧૩॥
પાણદ્વદરાતિસારાશાંપ્રાહ્ણીશોયશોધિમિ ।
પ્રતે શરપ્રિદાયામ્યાપિતેત્સ્વસ્થોઽપિ ચાલ્પશ ॥

જેનો જરૂરિય થોડો હોય કે જેને જાગે પાણુ, ઉદરરોગ, અતિશય, ઘરસ, સડડીરોગ અને સોજનો રોગ હોય તેને પાણી બિલકુલ ન પીવું, પણ ન જ રહેવાય તે ઘણું જ થોડું પી જી નદુરસ્ત માણસે પણ શરદ અને ગ્રીષ્મઋતુ સિવાય બાકીના કાળમાં થોડુંથોડું જ પાણી પીવું (રોગી માણસે પાણી પીવું પડે તે ઉકાળેલું પાણી ઠંડુ થયા પછી પીવું)

જમતી વખતે પાણી પીવાની રીત

સમસ્પૂલક્રુશા મુક્તમધ્યાન્તમધ્યમામ્બુપા ।

અનું જમી રહ્યા પછી પાણી પીવાથી પાનુઓ શોષ્ય પ્રમાણમાં રહે છે, તેથી સરી નેઈએ તેવું રહે છે બે જમને અને પાણી પીવાથી આમાશયમાં કફની પુલક થાય છે તેથી થીર થોવા જેવું થાય છે ખાતા પહેલાં પાણી પીવાથી જરૂરિયને તે હોવાથી નાપે છે, તેથી એ અતિન્યાય પચાવવાની શક્તિ રાખી નથી અને અન્ન સાતી રીતે પચે નહિ તેથી તે માનવનું થીર કુબળુ થાય છે

દમ પાણીના ગુણ

શીર્ષં મદાત્યયલાનિમૂર્ઝાન્નર્જીર્ણદિ ધમધ્રમાન્ ॥૧૫॥
લ્પ્ણાળ્પાદાહપિત્તારુચિરાણ્યન્યુ નિયચ્છતિ ।

ઠંડુ પાણી પીવાથી મૂર્ઝાનય (બહુ દાઢ પીવાથી વરેલા રોગ), ગ્વાનિ, મૂર્ઝા, ઊંઘ, યાક, ફર, તરન, સૂપ વગેરેના તાપ, બળનય, પિત્ત નથા લોભાના રાગ નથા ને ઉપદ્રવ મટે છે

ઊના પાણીના ગુણ

દીપનં પાચનં કણ્ઠય લઘૂર્ગં ઘસ્તિશોધનમ્ ॥૧૬॥

હિષ્માધ્માનાનિલશ્લેષસય શુક્તિનયજરે ।

કાસામપીનસશ્વાસપાર્શ્વરુઝુ ચ શસ્યતે ॥૧૭॥

ઊનું પાણી જરૂરિયને પ્રતીત કરે છે, આમને અને આહારને પચાવે છે, કઠને (આવાળને) સુધાર નાચ, ઉલકુ, ગરમ તથા મૂત્રનું શોષન કરનાર છે હેડમી, રાખાન, વાયુ તથા કફના રોગોમાં, દોષનું શોષન કર્યા પછી તરત જ પીવામાં, નવા તાવમાં, ઉપરસમાં, રુમમાં, રાજેખમમાં દમમાં અને પાસામાં શૂન વગર પીત થતી હોય તે રાગમાં ગરમ પાણી ફાયદાકારક છે (સાર્થત્ એ રોગોમાં પાણી આપવું પડે તો ગરમ આપવું)

ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી

અતમિપ્યન્દિ લઘુ ચ તોય કથિતદીતલમ્ ।

પિતયુકે હિત દોષં ઘ્યુપિતં તત્ત્રિદોષવૃત્ત ॥૧૮॥

ઉકાળીને ઠંડુ કરેલું પાણી રુખિખાતી નથી અને ઉલકુ છે

જે રાગમાં બીજા દોષ સાથે પિત્ત ભળેલું હોય તમા ગરમ કરી ઠંડુ કરેલું પાણી હિનકારક છે, એટલે વાતપિત્તમાં, પિત્તકફમાં અને સન્નિપાત(ત્રિદોષ)માં ઉકાળીને ઠંડુ પાણી પીવું સાચું છે, પણ જો રાતવાસો રહે તે તે જ પાણી ત્રિદોષ ઉત્પન્ન કરે છે પાણી ઉકાળીને ઠંડુ પાડવાનો નિયમ આ પ્રમાણે છે જાગવ દયમાં વાયુ અને ગરમો વિરોધ હોવાથી તેનું પાણી ઉલકુ છે માટે જરા શુદ્ધ થાય છે તેથી પાણીને ચતુર્થાંશ બજાવે - જેને બાકીનું પાણી ઠંડુ મી વાપરવું અનુપ દેશની જમીન ઠંડી હોવાથી તેનું પાણી ભાગ લાય છે, માટે તેને ત્રણ ભાગનું બાજનું અને બાકીનું ઠંડુ કરી ઉપયોગમાં લેવું સાધારણ દેશનું પાણી રુચું બાજનું અને પછી ઠંડુ કરી વાપરવું

* પાણી વિશે કેટલીક લોકીક સુગુનાં ગ્રંથોમાં કહી છે તે જમવાનાયક છે સુગુનામાં મ્હે છે, ઉપરનું જ પાણી વેગ અને ફીમ વિનાનું, નિર્મળ તથા ઉલકુ થાય નથા થોમે ભાને બામી રહ્યું હોય તે કફના રોગને મ દે છે, ત્રણ ચતુર્થાંશ રહ્યું હોય તે તે પિત્તને મટાડે છે અને ૫ થુ રહ્યું હોય તે તે વાનદોષને મટાડે છે સત્રામાં મ્હે છે કે, એક જાનનું પાણી પીધા પછી તે પચી નથા સિવાય બીજું જાનનું પાણી તે પ પીવું નહિ મનવન કે કુવાનું પાણી પીધા પછી તે પચી નથા વિના તથાવનું પાણી ન પીવું તથાવનું પાણી પીધ પછી તે પચી નથા વિના કુવાનું ન પીવું વગેરે એ જ રીતે કમું પાણી પીધા પછી ઉપરનું પાણી ન પીવું અને ઉપ

નાળિયેરના પાણીના ગુણ

નારિકેલોદકં સ્નિગ્ધં સ્વાદુ વૃષ્યં હિમં લઘુ ।
તૃણાપિપ્પાત્નિલહરં દીપનં ઘસ્તિશોધનમ્ ॥ ૧૧ ॥

નાળિયેરના રહેલું પાણી સ્નિગ્ધ, અણુ, વૃષ્ય, ઠંડુ, હલકું, તરસ, પિત્ત અને વાયુને મટાડનારું, દીપન તથા મૂત્રાશયનું શોધન કરનારું છે (જ્યાંક પાકા પપ્પુ લીલા નાળિયેરમાંથી તરત કાઢેલા પાણીને નાળિયેરનું પાણી કહે છે)

વર્ષાઋતુમાં પથ્યાપથ્ય પાણી

વર્ષાસુ દિવ્યનાદેયે પરં તોયે વરાવરે ।

વર્ષાઋતુમાં દિવ્ય જળ અતિ ઉત્તમ છે અને નદીનું પાણી અતિ નુકસાનકારક છે

એ પ્રમાણે સમ્પ્રથમ જળવર્ષા પતાવીને શીરવર્ગના આરભ કરે છે તેમાં પણ દૂધ પ્રાણીમાત્રને સદા જીવન દાતા હોવાથી પ્રથમ તેનાથી આરભ કર્યો છે

ક્ષીરવર્ગ

દૂધના ગુણ

સ્વાદુપાકરસં ક્ષિગ્ધમોજસ્યં ધાતુવર્ચનમ્ ॥૨૦॥
વાતપિપ્પાત્નં વૃષ્યં શ્લેષ્મલં ગુરુશીતલમ્ ।

પ્રાયઃ વયઃ

એકદરે દૂધ સ્વાદુમાં તથા ચર્યા પછી પણ અણુ હોય છે તે સ્નિગ્ધ, ઓજસને વધારે એવું, ધાતુઓને વધારનારું, વાતપિપ્પાત્ન મટાડે એવું, વૃષ્ય, કફ કરે એવું, ભારે અને ઠંડુ છે ‘એકદરે’ કહેવાનું કારણ એવું છે કે, ઊંટડીનું દૂધ લગભગ ગરમ, લૂખું તથા ખારું છે, બકરીનું દૂધ હલકું છે, ઘેટીનું દૂધ ગરમ છે એક બરીવાળા જનાવરનું દૂધ ગરમ તથા કાઠક ખટાશ અને ખારાશ પર છે, એમ દૂધ ભિન્ન ભિન્ન ગુણના હોવાથી દૂધના સામાન્ય ગુણ કહેતી વખતે ‘એકદરે’ એમ કહ્યું છે તે સૌથી જ છે

ગાયનું દૂધ

મત્ર ગર્વ્યં જીવનીયં રક્ષાયનમ્ ॥ ૨૧ ॥

ક્ષતક્ષીણહિતં મૈર્યં ચર્યં સ્તન્યકરં સરમ્ ।

ધમન્નમમદાલક્ષ્મીશ્વાસકાસાતિવદ્નુષઃ ॥ ૨૨ ॥

જેનું પીધા પછી કાનું પાણી ન પીવું એક જ જાનનું પાણી પણ વનમાં ભોજન કર્યા વિના કે કાંઈ ખાધા વિના ન પીવું તરસ લાગવા છતાં પણ અર્ચન પાણી પીનારને પિત્ત અને કફ થાય છે, તાવવાશાએ તે આ વાત વિશેષ ધ્યાનમાં લેવા જેવી છે, કેમ કે જે કફ જઠરામાંથી અડિનને ઓચરોને તાવ આપે છે તે કફ કાનું પાણી પીવાથી વધે છે

જીર્ણજ્વરં મૂષ્ણકચ્છં રક્તપિત્તં ચ નાશયેત્ ।

એમાં ગાયનું દૂધ જીવનીય છે, રક્ષાયન છે, ક્ષત-કાસવાળાને તથા શ્વાસવાળાને ઘિનકર છે, મેઘ્ય છે, બળ આપે છે, ધાવણ પેદા કરે છે અને સર છે થાક, ફેર, મદ, નિસ્તેજપણ, દમ, ઉપરસ, બહુ તરસ, ભૂખ, જીર્ણજ્વર, મૂત્રકૃષ્ણ અને રક્તપિત્ત એ અગિયાર રોગ મટાડે છે

ભેંશનું દૂધ

હિતમત્યશ્વનિદ્રેશ્ચો ગરીયો માહિયં હિમમ્ ॥૨૩॥

ભેંશનું દૂધ ગાયના કરતા ભારે અને ઠંડુ એટલે થીતવીર્ય છે તીક્ષ્ણ જઠરાગ્નિવાળાને તથા જાને ઊંચ ન આવતી હોય તેને રો ઘિનકર છે.

બકરીનું દૂધ

અત્પામ્બુપાનધ્યાયામકટુતિકાશનૈર્લઘુ ।

માર્જં શોષજ્વરશ્વાસરક્તપિપ્પાતિસારાજિત્ ॥૨૪॥

બકરી પાણી થોડું પીએ છે તેથી તથા દોડવા—કૂદવાપી કસરત ને વિશેષ કરે છે તેથી તેમ જ કડવા ને તીખા પાણા ખાય છે તેથી તેનું દૂધ હલકું છે. (ગાય, ભેંશ વગેરેના દૂધને માટે પણ એ નિયમ જાણી લેવો, એટલે જ્યારે પ્રાણીઓના ખોરાકમાં ફેફફાર થાય, ત્યારે દૂધના ગુણમાં પણ ફેર પડે દિવસના કરતા રાતે ઘણું ખરું પ્રાણીઓ થોડા ફરેહરે છે; માટે રાતે તેમના અંગને કસરત થોડી પહોંચવાથી સવારનું દૂધ સાજના દૂધ કરતા ભારે જાણું બકરીનું દૂધ બહુધા કેમ હલકું છે, તેનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે) વળી તેનું દૂધ ક્ષય, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત અને અતિ-સારને મટાડે છે

ઊંટડીનું દૂધ

ફેપદ્રુક્ષાખલવળમૌદ્રકં દીપનં લઘુ ।

શસ્ત્ર વાતકફાનાહટ્મિશોફોદરાશંસામ્ ॥ ૨૫ ॥

ઊંટડીનું દૂધ લગભગ લૂખું, ગરમ તથા ખારું હોય છે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને હલકું છે. વાન, કફ, આનાદ, કતિખા, મેખે, ઉદરરોગ અને તરસ એટલા રોગ ઉપર ફાવદાકારક (દવારૂપ) છે

શીનું ધાવણ

માનુષ્યં વાતપિપ્પાત્નમગિધાતાક્ષિરોગજિત્ ।

તર્પણાશોતનૈર્નસ્યેઃ

વાયુથી, પિત્તથી, લેપ્તરોથી અને વાગવાથી થયેલા આપના રોગોમાં મનુષ્ય ઓના દૂધનું—ધાવણનું આપમાં ભરણું ભરવાથી, ટીપાં મૂકવાથી અને નાકમાં નસ્ય ફુંકવાથી એ આપના રોગ મટે છે

ધેત્રીનું દૂધ

મહદ્યં તૂળમાવિકમ્ ॥ ૨૬ ॥

વાતવ્યાધિહર હિધ્માશ્વાસપિત્તકફપ્રદમ્ ।

ધેત્રીનું દૂધ હૃદયને નુકસાન કરે છે, ઉષ્ણવીર્ય છે, વાયુના રોગને મટાડે છે તથા ઉડકી, દમ, પિત્ત અને કફ કરે છે

ધાથલીનું દૂધ

હસ્તિન્યાઃ સ્વૈર્યદૃત્

ધાથલીનું દૂધ શરીરને દૃઢ બનાવે છે

એક ખરીવાળાં જનનવરનું દૂધ

વાદમુખ્યં ત્વેકશફં લઘુ ॥ ૨૭ ॥

શાલાધાતહર સામ્લલવર્ણં જડતાકરમ્ ।

ધોડી, ગધેડી જેવા ફટ વિનાની ખરીવાળા જનના વરોનું દૂધ અત્યંત ગરમ અને ઉવકુ હોય છે, શરીરની ધાથપગપી ધાખાઓસા થયેલા વાયુના રોગને મટાડે છે કઈ ખાટું તથા ખારુ હોય છે તથા તન અને મનને જડ બનાવે એવું હોય છે

કાચા દૂધના અવગુણ

વયોઽભિવ્યન્તિ મુર્ધામં મુક્ત્યા શૃતમતોઽન્યથા ॥૨૮

કાચું દૂધ અભિખાટી તથા ભાર છે અને મુક્તિથી ઉઠાણે હોય તો તે અભિખાટી રહતું નથી અને ઉવકુ હોય છે ઉઠાગવાની મુક્તિ ૨૫ પ્રમાણે છે દૂધથી અડધું પાણી નાખીને, નાખે તમામ ધાણી બળી જાય અને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે ઉદારી લેવું એન મુક્તિથી ઉઠાણેનું દૂધ કહ્યું છે એમ ઉઠાણેનું દૂધ બહુ ઉવકુ હોય છે મનુષ્યશીનું ધાથલ કાચુ હોવા છતાં અભિખાટી હોતું નથી અને ઉવકુ હોય છે

કડેલા અને ધારાપ્ત દૂધના ગુણ

મધેદ્રીયોઽતિશૃટં ધારોણમમૃતોપમમ્ ।

બહુ ઉઠાણે (કડે) દૂધ કાચું દૂધ કરતા પણ વધારે ભાર બને છે ધારાપ્ત દૂધ રામુત જેવું છે (આવગમાથી નીધું પીનાગના મોમા દોહેલા દૂધને ધારાપ્ત દૂધ કહે છે આવગમાથી વાનમુમા તાજા જ દોહેલા શીતભર્યા કાચા દૂધના દૂધને પણ ધારાપ્ત દૂધ માની શકાય)

દાહીના ગુણ

બમ્લપાકરસં પ્રાહિ ગુરુણ દધિ વાતજિવ્ ॥૨૯॥

મેદ ગુરુકલ્પલેપપિત્તરક્તપ્રાશોફરત્ ।
રોચિષ્ય શસ્તમરુચી શીતકે વિપમરુચે ॥૩૦॥

પીનસે મૂચરુચે ચ રુચં તુ મહત્તીગદે ।
નૈયાધાતિશિ નૈવાર્ણં વસન્તોજ્જશલ્લુ ન ॥૩૧॥

નામદ્રસ્યં નાશ્વૌર્દ્રં તન્નાપૃત્તિસિતોપલમ્ ।

ન ચાનામલકં નાપિ નિત્યં નો મન્દમન્યથા ॥૩૨॥

જ્વરાસૃક્પિત્તવીર્યકુષ્ટપાણ્ડુશ્ચમ્રમદમ્ ।

દહીં સ્વાદમા ખાટું હોય છે અને પરમા પછી પણ ખાટું રહે છે વળી રો ગ્રાહી છે તે ભાવે, ગરમ અને વાયુને મટાડે રોગ છે ચરબી, વીર્ય, બળ, કફ, પિત્ત, લોહી, રાગિન અને સોજા, રોટલા વાનાને ઉત્પાન કરે છે રાયાત્ ચરબી વગેરેનો વધારો કરે છે, ર ગિનને પ્રદીપ્ત કરે છે અને દહીં ખાવાથી સોજા થયે છે (બોજર રાવે છે) વળી દહીં ભાવે રોગ છે તથા અરચિને મટાડે છે ટાઢિયા-વિપમજવરમા પણ દહીં ડિંકર છે જૂનું સળખમ અને મૂતકરૂપને દહીં મટાડે છે ગ્રહણીસાગમા તર કાઢી લીધેલું, જૂનું, દહીં ફાંપેલા આપે છે વળી દહીં રાને તો કદી ખાવું જ નહિ તેમ અગિન વગેરેથી ગરમ થયેલું દહીં પણ ન ખાવું વસાતજનું, ગ્રીષ્મજનું કે શરદજનુંમા પણ દહીં ન ખાવું બાકીની ત્રણ જનુરોમા પણ મગની પ્રવાહી દાગ વિના કે મધ વિના કે ઘી-સાકર વિના કે આમળા વિના દહીં ખાવું નહિ મતલબ કે રોકવું દહીં ખાવાથી કફ વગેરે દોષ કોષે છે, પણ ઉપરના ચાનુપાન સાથે દહીં યોગ્ય સમયે ખાવાથી દોષ કોષપતા નથી દહીં રોજ ન ખાવું મદક ખાવું નહિ એ ઉપરથી મધ વગેરે પણ પરિપક્વ રાવસ્થાને ન ચામું હોય તે ખાવું પીવું નહિ, એ વાત પણ સમજી લેવાની છે જે ઉપરની સૂચનાઓ (મર્માદા) યાગ્યા વિના દહીં ખાવામાં આવે તો તાવ, રક્તપિત્ત, રતવા, ચામડીના રોગ, પાડુ અને ચકરીના રોગ થાય છે

નાથ ટાઢિયા વિપમજવરમા વાયુ, કફ કે વાયુ અને કફના ભેગા મેપવાથી ટાઢ વાય છે દહીંથી વાયુનો પ્રમેય મટે છે માટે જે ટાઢિયા વિપમજવર વાયુના પ્રમેયથી આ તો લોષ કે ટાઢિયા વિપમજવર વાયુ ર ને કફના ભેગા પ્રમેયથી રાખ્યો હોય તેમાં વાયુનું જોર મ્દ કરના વધારે હોય તો જ દહીં આપવાથી ફાંપેલા થાય છે

પીનસાગમા જ્યારે બીજ દોરો મરનાં વાયુનું જોર વધાર હોય ત્યારે જ દહીં ફાંપેલો એ છે દહીં ગમ હોવાથી પકરે છે અને સળખમ પાડે એવે મટે છે

ઘી-સાકર નાથ ભેજવીને દહીં ખાવાનું મધુ છે તેમા ઘી અને તામ્બુલગ્ધા લઈને ભે ॥ ૩૦ ॥

કેલકાક અધાર્યોનું માનવું એનું છે કે, કથામા ભેજવા સિવાય એમનું દહીં પણ લેવું ખાવાની હમ્મ

નથી જે ઉરકત હોત તો એકલા દર્દીના ગુણ આપુવેંદમા ગણાવ્યા ન હોત

છાથના ગુણ

તત્કલ્પ કયાયામ્નં દીપતં કલ્પવાતજિત્ ॥૩૩॥
શોષોદરાશોમહળીદોપમૂચમહારુચી ।

હ્રીહગુલમચૂતવ્યાપક્ષરપાણ્ડવામયાનજયેવ ॥૩૪॥

છાથ હલકી, નૂરી, ખાટી, દોષન તથા કફ અને વાયુને મટાડે એવી છે સોજો, ઉંચરોગ, ડરસ, ગ્રહણી રોગ, મૂત્રકુષ્ઠ, અરુચિ, બરોળ, ગોળા, ઘી રુક્ષિય પીવાથી થયેલા ઉપદ્રવ, કૃત્રિમ જેરની અસર રાને પાડુ રોગ એ અગિયાર રોગને છાથ મટાડે છે *

છાથ (તક) આપુવેંદમા વલોવેલા દર્દીને તક (છાથ) કહે છે દર્દીને પાણી નાખીને વલોવાય અને પાણી નાખ્યા વિના પણ વલોવાય વળી દર્દીને તર સાથે વલોવાય અને તર ઉતારી લીધા પછી પણ વલોવાય આમ છાથ ચાર જાતની હોય છે તેમ આ શ્લોકમા તર ઉતારી લીધેલી, પાણી ઉમેરવા દર્દીને વલોવીને બનાવેલી માખણ કાઠી લીધેલી છાથના ગુણ આપ્યા છે તર અને માખણવાળા પાણી ઉમેરેલા દર્દીની છાથના ગુણ રોટ્ટેલા જ છે, પણ એ ગુણ ઓછી અસરવાળા છે પાણી ઉમેર્યા વિનાના દર્દીની છાથના ગુણની અસર વળી તેથીયે ઓછી છે

દર્દીમાંથી છૂટેલા પાણીના ગુણ

સદ્ગમસ્તુ સર્વં શોષિ વિદ્યમ્નજિલ્લુહ ।

* છાથની વિશેષ ઉપકૃત સુગુતમા આ પ્રમાણે છે સતં (વાગે) હોય ત્યારે, ઉનાળામા, દુર્બળ મનુષ્યને તથા મૂર્છા, ફેર, બળતરા અને રક્તપિત્તા રોગમા છાથ આપવી નહિ શિયાળામા, મદાગ્નિમા, કફના વ્યાધિરોમા, સોતો પુરાવા હોય ત્યારે અને વાયુ કોષ્ઠો હોય ત્યાર છાથ ગુણ કારી છે, તેમ જ કફ છે કે, કાચી છાથ કેટલામાના કફનો નાશ કરે છે અને ગળામા કફ કરે છે રુજોખમ દમ અને ઉધરસ વગેરેમા કારી છાથ ન રાખતા તેની કઠી કરીને આપવી મદકની છાથ વાયુને કોષાવનારી, રુચ, અગ્નિ ખાટી અને પચવી મુશ્કેલ છે બહુ ખાટી છાથ ગરમ અને તીક્ષ્ણ હોવાથી પિત્ત કરે છે માખણ કાઠી લીધા પછીની છાથ તરુ દોષને મટાડે છે માખણવાળી છાથ સોજો મટાડે છે, ખાટી છાથ રુધિર સાથે ચીવથો વાયુ મટાડે છે, સાકર સાથે મીઠી છાથ પિત્ત મટાડે છે, સૂક, પીપર તથા મરી અને સાયળ સાથે જવા ખાટી છાથ પીવાથી કફ મટે છે દર્દીના મડ છાથ કરતા વધારે હલકો છે છાથની કૃત્રિકા પચવામાં ભારે છે

ખટાશ પડ આવેલા દર્દીમાંથી છૂટેયુ પાણી સર, સોતોને શુદ્ધ કરનાર, વિષભ મટાડનાર તથા (બહુ) હલકુ છે

માખણના ગુણ

નયનીતં તથં વૃષ્ટી શીત વર્ણકલામિકૃત્ ॥૩૫॥

સંપ્રાદિ વાતપિત્તામ્લકૃષ્ણાશોદિતકાસજિત્ ।

તાજુ માખણ વૃષ, શીતવીર્ય, થરીરનો રંગ સુધારે એવું રાને બળ રાપે એવું હાય છે ૨ ગિન પ્રતીક કરે રોગ, ગ્રાહી અને વાયુ, રક્તપિત્ત, કષય, ઉચ્ચ, આદિયો વા અને ઉધરસને મટાડ એવું છે (૨) શ્લોકમા છાથમાંથી કાઢેલા માખણના ગુણ કહ્યા છે)

દૂધનુ માખણ

શીતોદ્રવં તુ સદ્ગ્રાહિ રક્તપિત્તાક્ષિરોગજિત્ ॥

દૂધને જ વલોવીને કાઢેલુ માખણ રોગ પી છે તથા રક્તપિત્ત ૨ ને આખના રોગને મટાડે છે

ધીના ગુણ

શસ્તં વીષ્મૃતિમેધામિયલાયુ શુક્રચક્ષુપામ ।

પાલવૃક્ષપ્રજાકાન્તિસૌકુમાર્યસ્વરાધિનામ્ ॥૩૬॥

ક્ષતશ્ચીપરીસર્પશસ્ત્રામિગ્લપિતાત્મનામ્ ।

વાતપિત્તવિધોન્માદશોપાલક્ષ્મીચરણમ્ ॥૩૮॥

સ્નેહાનામુત્તમં શીત વયસઃ સ્થાપન પરમ્ ।

સહસ્રવીર્યં વિચિમિષ્ટંત કર્મસહસ્રકૃત્ ॥૩૯॥

બુદ્ધિ, સ્મૃતિ, મધા, જરગ્નિ, બળ, ૨ પુખ્ત, વીર્ય અત આખને ધી ક્ષાયદાકારક છે બાળકને, વૃદ્ધને, સ્નાન ઇચ્છનારને, કાન્તિ ઇચ્છનારને, સુકુમારપાણ ઇચ્છનારને ૨ ને રાગ રાવાજ ઇચ્છનારને પણ ધી ક્ષાયદાકારક છે તેમ જ સતકાસવાળાને, વિગર્ભવાળાને, શય જેને વાગ્યુ હોય તેને, દેવતાથી દાઝ્યો હાય તેને અને ધાતુ વગેરેના કષય થઈ જવાથી જેનુ થરીર લેવાઈ ગયુ હોય તેને ધી ક્ષાય દાકારક છે [અથવા સત(વાદ)વડે શીલ થયેલાને તથા વિસર્પ, શય ૨ ન અગ્નિ વડ શકિતહીન થયેલાને ધી િત્તકર છે] વાયુ, પિત્ત, જેર, ગ્રાહણ, કષય, નિરનેજપાણ અને તાવ, એવા વાનાને ધી નાશ કર છે બધા સ્નેહમા તે ઉત્તમ છે, શીતવીર્ય છે ૨ ને ગમે તે ઉમેરે જુવાની સખવા માટે તે ઉત્તમ વસ્તુ છે યોગ, સસ્કાર, પાન, અભ્યંજ, અનુવાસન વગેરે ૨ નેક રીતે ધીના ઉપોત્ત કરવાથી ધી ૨ નેક શકિત પરાવે છે ૨ ને ૨ નેક કામ કરે છે

નોંધ. જે દ્રવ્ય વડે ધીને પકવવામા આવે, જે દ્રવ્ય સાથે ભેજવીને ધીને વાપગવામાં આવે. એ દ્રવ્યની

શક્તિ ધીમા આવે છે તેથી ધી અનેક શક્તિવાળુ બની શકે છે વળી એના પીવામા, ચાટવામા, ચોપડ વામા, અનુવાસન-બસ્તિ આપવામાં વગેરે અનેક રીતે ઉપયોગ થઈ શકે છે.

જૂના ધીના ગુણ

મદાપસારમૂર્છાયાશાર્કર્ણાક્ષિયોનિજાનુ ।

પુરાણં જયતિ દ્યાધીન્ વ્રણશોઘનરોપણમ્ ॥૪૦॥

દસ વરસનુ જૂનુ ધી મદ, વાઈ, મૂર્છા અને માથુ કાન, આખ તથા થોળિના શેગે મગડે છે વળી તે ધાનો બગાડ સાફ કરે છે અને ઘાને રૂઝવે છે

કિષાટ વગેરેના ગુણ

ઘલ્યાઃ કિલાટપીયૂપકૂચિકામોરણાદયઃ ।

શુક્લનિદ્રાકફકરત્રિષ્મિનુરુદોપલાઃ ॥૪૧॥

કિલાટ, પીયૂપ, કૂચિકા, મોરણ (તક, પિડક અને શીરશાક) બળ આપે છે, વીંધા બનાવ છે, ઊંઘ આણે છે, કફ કરે છે, વિષ્ટભી છે, ભારે અને વાયુ વગેરે દોષને ઉત્પન્ન કરે એવા છે

કયાં દૂધ-ધી સારાં?

ગમ્યે શીરધૃતે થ્રેષ્ટે નિન્દિતે વાવિસમ્ભવે ।

બવા દૂધ-ધીમા ગાયના દૂધ તથા ધી ઉત્તમ છે, તથા ઘેટીના દૂધ તથા ધી અધમ છે દૂધ તથા ધી જ કલા છે, પણ તે જ માત્ર ન સમજતા ગાયના દહીં, છાશ વગેરે પણ ઉત્તમ અને ઘેટીના અધમ જણવા

ધંધુ (શેરડી) વર્ગ

શેરડીના રસના ગુણ

દક્ષોઃ સરો ગુરુઃ ક્ષિગ્ધો વૃંહણ કફમૂત્રહૃત્ ॥૪૨॥

શૂન્ય. શીતોડ્ઘપિસ્રવ. સ્વાદુપાકરસો રસ ।

શેરડીનો રસ સર, ભારે, સિંગ્ધ, બુઢળ, કફ કરે એવો, મૂત્ર બનાવે એવો, વુળ, ઠોડો, રક્તપિત્તને મ હેએવા, સ્વાદમા ગળ્યો અને પચ્યા પછી પણ ગળ્યો છે સિંગ્ધ વગેરે ગુણવાળો આ રસ છે, માટે વાયુને મટારે છે, પણ ભોગન કર્યા પછી પિવાય તો વાયુને વધારે છે પચ્યા વગેરેથી જ્વરને કાઢેલા રસના આ ગુણ છે

મુસેલો રસ

સોડ્રે સલવળો દન્તપીડિત શર્કરાસમ ॥૪૩॥

શેરડીનો રસ પૂછણ આગળનો કાઈક ખરાશ પર લેાય છે (વત્તા ભાગો ૨ : ગળ્યો તથા મૂર આગળ નો બહુ ગળ્યો લેાય છે, એ પણ સુશુત્તમાં કહ્યું છે) મુસેલો ખાધેથી શેરડીના રસના ગુણ સાકરના ગુણ જેવા છે

મંત્રથી પીંચીને કાઢેલો રસ

મૂલામ્રજન્તુજગ્ધાદિપીડનામ્લસક્કરાત્ ।

કિશ્ચિત્કાલં વિધૃત્વા ચ વિહર્તિ યાતિ યાન્ત્રિકઃ

વિદાહી ગુરુવિષ્મી તેનાસો

મંત્ર(કોનુ)મા શેરડી પીંચીને રસ કાઢવામા આવે ત્યારે શેરડીના મૂળિયા પાસેનો ભાગ, પુંછડા પાસેનો ભાગ, સરેલો ભાગ, (છાલ) વગેરે પિવાય છે તેથી તથા કોણુમા ચોટેલો મેલ (રસમા) ભળતો લેવાથી તથા શેરડી પીલવા માટે ત્યારથી તે રસ મંત્રની બહાર નીકળે ત્યાર સુધીમા (કુદરતી રીતે જ) થોડી વાર થતી લેવાથી મંત્રથી કાઢેલો રસ મગડે છે, તેથી એ વિદાહી, ભાર અને વિષ્ટભી બને છે

શેરડીની જાતો

તત્ર પૌષ્ઠકઃ ।

શૈલ્યપ્રસાદમાધુર્યૈર્વસ્તમનુ વાંશિકઃ ॥૪૫॥

તેમણે ધાળો શેરડીનો રસ શીતળતા, નિર્મળતા અને ગળપણમા ઉત્તમ છે વાંશિયા (કળી) શેરડીનો રસ ગુણમા તેના કરતા ઊતરતો છે

શેરડીની બીજી જાતો

શતપર્વકાન્તારનૈપાલાઘાત્તતઃ ક્રમાત્ ।

સક્ષારઃ સકવાયાશ્ર સોળ્યાઃ કિશ્ચિદ્વિદાહિનઃ ॥

શતપર્વક કરીને શેરડીની એક જાત છે તે ઉપર કહેલી વાંશિયા શેરડી કરતા ગુણમા ઊતરતી છે, તેના કરતા કાતાર જાતની અથવા જગલો શેરડી ઊતરતી છે અને તેના કરતા નેપાળમા એક જાતની શેરડી થાય છે તે નેપાળી શેરડી કહેવાય છે તે ઊતરતી છે એ બધી કાઈક ખરાશ પર, તૂરાશ પર તથા કાઈક ગરમ અને વિદાહી છે

કાકબના ગુણ

કાણિતં શુરેભિષ્પન્દિ ચયઠ્ઠમૂત્રશોઘનમ્ ।

કાકબ (કાંચો ગોળ) ભારે, અભિખાદી, ત્રિદોષ કરે એવો અને મૂત્રનુ રોધન કરે એવો છે

ધામેલા ગોળના ગુણ

નાતિશ્લેષ્મકરો ધોત સ્પૃષ્મૂત્રશ્કલ્દગુડઃ ॥૪૬॥

પ્રમૂતઠ્ઠમિમજ્જાસ્ફોદોમાંસકફોડપરઃ ।

મેન વિનાનો ગોળ બહુ કફકર્તા નથી અને ઝડો-પેશાન વાવે છે ધાવા વિનાનો (મેલા) ગોળ કરમિયા, મળ્યો, લોહી, વરબી, માગ અને કફ પુષ્કળ કરે છે

જૂનો તથા નવો ગોળ

દ્ય. પુરાણઃ પર્યપ્ત, નવા શ્લેષ્મામિસાદહૃત્ ।

જૂનો ગોળ દહધને ડિનકાસી છે તથા શરીરના

ઓતોને સાફ કરે એવા છે નવા ગોળ કફ કરે છે
તથા જલરાગિને મદ કરે છે

भाट्याना जाण वजेरे उत्तरोत्तर सारा छे ।
 वृष्या क्षीणशतहिता रक्षापत्तानिलापदा ।
 मत्स्यपिंडकाखण्डहिता क्रमेण गुणयत्तमा ॥

માટલાનો ગોળ, ખાડ અને સગર, એ ત્રણે ગુપ્ત,
લતકાસવાળાને હિન્કારક અને રક્તપિરાં તથા વાનુના
નાથ કર એવા છે, તમ જ એ દરક ઉત્તરાતર વિદ્ય
ગુણવાળા છે, એટલે ગોળ કરતા ધામેલા ગોળ, તેના
કરતા માટલાનો ગોળ, તેના કરતા ખાડ અને ખાડ
કરતા સાકર વિષય ગુપ્તવાળી છે.

यासुथाष्टरा

तद्वगुणा तिक्तमधुरा कषायः यासशर्मेरा ।

ધાસાના રસની બતાવેલી સ્પષ્ટ જોન 'વાસ
શર્કરા' કહ છે, તના ગુણ સાકરના જેવા જ છે,
પણ તે કડવી, ગળી અને તરી છે

સાકુરાના સામાન્ય ગુણ

दाहवृद्धिर्दिमूर्च्छासृक्पित्तज्वर सर्वशर्करा

ઉપર કહી તે અને બીજી બધા પ્રકારની સાકરો,
દાહ, તરસ, ઊલટી, મૂર્છા અને રક્તપિત્ત મગાડે છે
શેરડીમાંથી બનતી વસ્તુઓમાં ઉત્તમ

શેરડીમાથી બનતી વસ્તુઓમા ઉત્તમ

અને અધમ

शर्करेश्चुविकाराणां फाणितं च वरावरे ।

શરડીમાથી બનતી બધી વસ્તુરોમા સ્વાસ્થ્ય સર્વથી ઉત્તમ છે અને કાલિતા (કાકબ) સ થી બેરતા છે

ਅੰਤਰ-ਰਾਸ਼ਟਰੀ

चक्षुष्य छेदि तृटश्लेष्मविषादध्मास्रपित्तनुत् ॥५१॥

मैहकुष्ठकुमिच्छुदिश्वासकासातिसाराजत् ।

द्वणशोधनसन्धानरापण यातल मधु ॥ ५२ ॥

रुक्ष कषायमधुर तक्षुल्या मधुशकरा ।

મધ આખને ઘિન કરનાર તથા છેડી છે, તરુ, કફ, ઝેર, હેડકી અને રક્તપિત્તન મગરે એવું છે, મેઠ, કુષ્ઠ, કંઠમિથા, ઊંડી, દમ, ઉષ્ણ ૨ ને ૮ તિલાગ્રેના નાથ કરે એવું છે વ્રણમાથી પરુ વગ કાઢી નાખી તેને શુદ્ધ કરે છે ભાગેલા ઘડાડને સાથે છે અનેથા રુએવે છે મધ વાયુ, વૃષ્ણ, નૂર અને ગણ્ય છે મધમા થી બનેલી સારસ્ત્રના ગણ ત્રણ મધના જિયા ૬૪ છે *

* ભમરિયું મધ ધાતુ હોય છે એક જાનની નાની માખીનું બનાવનું મધ જે ધી જેવા રગનું હોય છે, તેને 'પૌષ્ટિક' મધ કહે છે 'સોટ્ર' જેને કોઈ લેકો 'પુષ્પિય'.

ગરમ કરેલા મધથી જીકસાન

उष्णमुष्णार्तमुष्णे च युक्त चोष्णं निर्हन्ति तत् । ५३

દેવતા, તાપ કે તડકા વગેરથી ગરમ થયેલું મધ વાપગવાથી મરી જવાય છે તાપેલા, તડક કરવા, દેવતા પાસે બેઠલા તડકેથી આવવા વગેર ગરમ થયેલા માલુમને મધ આપવાથી એ મરી જાય છે ગરમીની ઝનુન્યા કે ગરમ પ્રદેશમા મધ લેવાથી મરી જવાય છે અને જિન્ના ખાનપાન સાધી મધ લેવાથી પણ મરી જવાય છે

ગરમ ક્રેલા મધના ઉપયોગ

प्रच्छर्दने निरुद्धे च मधूष्ण न निगार्यते ।

अलब्धभाकमाश्वेन तयार्यस्मान्निवर्तते ॥ ५४ ॥

ઊંઘી કરાવવામાં અને નિરૂપક્રિય ૨૫વામાં
ગરમ કરું મધ વાપરવાને ઉત્કૃષ્ટ નથી, કેમ કે તે બે
કિયામાં તો મધ પચી જાય તે પાછલા એ પાણુ બહાર
નીકળી જાય છે

तैलवर्ग

બધા તેલના સામાન્ય ગુણ

तैलं स्वयोनिवत्तत्र मुख्य तीक्ष्ण व्यधायि च ।

ह्यग्दीपकद्वयभूष्य सुसौम्या कफजघ्न च ॥५५॥

वृक्षानां पृथगायाल रश्मिलानां कर्शनाय च ।

यन्मुनिदकं कुम्भिन्नं च सस्कारान्स्वयरोजितम् ॥५६॥

જો તલ જો પ ઈર્થમાથી નીકળે છે તે પદાર્થના

ગુણવાળુ તે તેના હાથ છે

તેવના તેવના ગુણ

તવનુ તેવ તીક્ષ્ણ, વ્યવાથી, રાજ પીનાથી ચામડી
બગાડે શો ? ~ પોને નુકસાન કરનારુ, સૂક્ષ્મ, ગરમ
(જીલ્લો) છે, રાજ તલ્લી રેઈ રૂ ૨૦ ની નથી

શ્રી ૨ જે દુબળા હાથ તેમને તેવ પુખ્ત કરી શકે છે,
તેમ જે ઘસીર સ્ત્રૂપ (જાડ) હોય તેમને પાતળા પવ
કરી શકે છે (દુબળા દબાવાના છિન્ને સુધ્ધિન હોવાથી

મધ કહે છે, જે રસાશ્વપદ્ય હોય છે તે તથા 'માનિક' જન
નું મધ તેલ જેવું હોય છે, એમ ચાર પ્રકારના મધના ગુણ
ગુણ નીચે પ્રમાણે છે — પ્રામઃ (અમરિય) મધનો રંગ
ધોળો હોય છે તથા તે તર્પણ અને ગણ્યું છે, પોષિક મધનો
રંગ ઘીના રંગનો હોય છે તથા તે ત્રિદોષ ક્ષેપક છે
શીઠ મધનો રંગ મઈક તરો દેરા છે તથા તે ભાતે અને
અભિષેકની છે, માનિક જનનું મધ લૂપ્તું, કાંઈક ભારે,
લઘુ, વાયુ ન કર એવું, ગમ્યુ તથા ઘ્રણને ક્ષાણકાર છે
નું મધ ગમ્યું તથા અભિષેકની છે જૂનું એથી
ઊંચા ગણવાનું હોય છે

બીજા પુષ્ટિબળક પદાર્થ તેમા પ્રવેશ કરી શકતા નથી, પણ તેમાં પ્રવેશ કરીને ઝટ તેનું શોધન કરે છે અને તેથી તેમાં અન્નરસ યરી શકવાથી શરીરની પુષ્ટિ થાય છે એ જ પ્રમાણે સ્ત્રી દેહના છિદ્રોમા જઈને તેમાની ચરબી વગેરેના, તેવ પોતાના તીનસ, ઉષ્ણ વગેરે ગુણથી નાશ કરે છે અને તેથી પાનુઓ સમ થવાથી શરીર કૃશ થાય છે) વળી તેવ મગને કંકરુ કરે છે (જાણે બાધ છે), કરમિયાનો નાશ કરે છે તથા બીજા ઔષધ તેવમા નાખીને જો તેને તૈયાર કરવામા આવ્યુ હોય તો તે સસ્કારને વીરે બધા રોગોને મટાડે છે

દિવેષ (એરિયુ)

સતિકોપળમેરણં તેલં સ્વાદુ સર ગુરુ ।

વર્ષમગુહમાનિલકફાનુદરં વિપમજ્વરમ્ ॥૫૭॥

રુક્ષોફો ચ કદીગુહકોષ્ઠપૃષ્ઠાશ્રયો જયેત્ ।

તીક્ષ્ણોષ્ણ પિચ્છલ વિલ્વં સ્તૈરણ્ડોદ્ભવં ત્યતિ ॥

એરિયુ જરા કડવુ તથા જરા તીખું છે વળી તે ગળુ, સર અને ભાર છે વધરાવળ, ગોળો, વાયુ, કફ, ઉદરરોગ, વિપમજ્વર અને કમર, મૂત્રેન્દ્રિય, ગુદા, કોઠો તથા પીકમા થતી કપાતર અને સોજાને પણ તે મટાડે છે એરિયુ તીક્ષ્ણ, ગરમ, પિચ્છિલ અને દુર્ગંધ વાળુ છે રાતા દિવેશના એરિયામા તે જ ગુણો વધારે પ્રમાણમા રહ્યા છે

સરસિયું તેવ

કટુષ્ણં સાર્પપ તીક્ષ્ણ કફગુકાનિલાપહમ્ ।

લયુ પિત્તાશ્નકૃત્ કોઠકુષ્ઠાશોઢ્રણજન્તુજિત્ ॥૫૮॥

સરસવનુ તેવ (સરસિયું) તીખું, ગરમ, તીક્ષ્ણ, કફ, વીર્ય અને વાયુનો નાશ કરે એવું, ઉષ્ણ, રક્તપિત્ત કરે એવું તથા કોઠ, વામડીના રાગ, હરસ, ગ્રણ અને કરમિયાને મટાડે એવું છે

બહેડાનુ તેવ

માદ્રં સ્વાદુ હિમં કેદ્ય ગુરુ પિત્તાનિલાપહમ્ ।

બહેડાનું તેવ ગળ્યુ, ઠંડુ, માથાના વાળને વધારે એવું, ભારે તથા પિત્ત અને વાયુને મટાડે એવું છે

લંબીગીનુ તેવ

નાત્યુષ્ણં નિષ્પ્રજં તિક્ત કૃમિકુષ્ટીકફપ્રણુત્ ॥૬૦॥

લંબીગીની લંબીગીનુ તેવ બહુ ગરમ નથી એ કડવુ તથા (જૂ) વગેરે કરમિયા, કુષ અને કફને વિશેષ કરીને મટાડે એવું છે

અજસી તથા કમુબીનુ તેવ

હમાકુસુમ્મજં ચોષ્ણં ત્વદોપકફપિત્તકૃત્ ।

અજસી તથા કમુબીના બી જોને કાબરી કહે છે તેનું તેવ ગરમ છે તે ચામડીના બગાડ અને કફ તથા પિત્ત ઉત્પન્ન કરે તેવું છે

વસા, મળજા અને ચરમીના ગુણ

વસા મજ્જા ચ વાતઘ્નો યલપિત્તકફપ્રદૌ ॥૬૧॥

માંસાનુગ્ધસ્વરૂપૌ ચ ત્રિધાન્મેદોઽપિ તાવિવ ।

વસા તથા મળજા એ બે વાયુનો નાશ કરે છે, બળ આપે છે, પિત્ત અને કફ કરે છે તથા જે પ્રાણી ના તે હોય તે પ્રાણીના માંસના જેવા ગુણવાળા હોય છે ચરમી પણ વસા રાને મળજાના જેવા જ ગુણવાળી હોય છે

મધવર્મ

મધના ગુણ

દીપન રોચનં મધં તીક્ષ્ણોષ્ણ તુષ્ટિપુષ્ટિદમ્ ॥૬૨॥

હસ્વાદુતિક્તકટુકમમ્લપાકરસં સરમ્ ।

સકપાય સ્વરારોગ્યપ્રતિમાર્વાળહલ્યુ ॥૬૩॥

તદ્દિન્દ્રાડતિન્દ્રેશ્યો દિતં પિત્તાશ્નદૂષણમ્ ।

કૃશસ્થૂલહિતં રુક્ષં સૂક્ષ્મં સ્રોતોવિશોધનમ્ ॥૬૪॥

વાતશ્લેષ્મદરં ચુસ્ત્યા પીત વિપવદન્યયા ।

તમામ પ્રકારનું મધ જો યુક્તિથી પિવાય તો તે દીપન, રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, તીક્ષ્ણ, ગરમ, સતોષ આપે એવું, બળ આપે એવું, જરા ગળ્યુ, કડવુ તથા તીખું, સ્વાદે તથા પચ્યા પછી પણ ખાદ્ય, સર, જરા નુરુ, અવાળ, આરોગ્ય, પ્રતિભા અને કાતિ આપનારુ, ઉષ્ણ, ઊંધ ન આવતી હોય તેને ઊંધ આણે એવું તથા બહુ ઊંધ આવતી હોય તેની ઊંધ કમી કરે એવું, પિત્ત તથા લોહીને બગાડે એવું, દૂબળાને પુષ્ટ કરનાર તથા લોહા જેવા શરીરને કૃશ કરે એવું, લૂખું, સૂક્ષ્મ સ્રોતોનું શોધન કરે એવું, વાયુ અને કફને મટાડે એવું છે આગળ મદાન્ય નિદાનયા (નિ ૬/૪૧) મધ પીવાની યુક્તિ કહેવામાં આવે, તે પ્રમાણે પીવામા આવે તો જ ઉપર કહેલા ગુણ મધ આપે છે, પણ તેવી યુક્તિ નહોતે ગમે તેમ પીનારને તે ઝેરના જેવા અવગુણ કરે છે

નોંધ : મધ ઊંધ ન આવતી હોય તો લાવે અને બહુ આવતી હોય તો ઓછી કરે એ બે વિરુદ્ધ દેખાતાં કામ મધ કેવી રીતે કરી શકે? આ શકાનું સમાધાન નીચે પ્રમાણે છે વાયુના પ્રકોપથી ઊંધ ઊંડી જાય છે અને મદાથી વાયુનો પ્રકોપ મટે છે, માટે મદાથી ઊંધ આવી કહેના પ્રકોપથી બહુ ઊંધ આવે છે અને મદાથી કહેના પ્રકોપ મટે છે, માટે મદાથી વધારે પડતી ઊંધ ઓછી થઈ શકે

એકનું એક મધ દૂબળા અને જાડા બનનેને ફાપદો કેવી રીતે કરી શકે? એ શકાનો ખુલાસો તેલની બાબતમાં કર્યો છે તે પ્રમાણે સમજાવો

મધ-દ્રાક્ષ, શેરડી, માનિક મધ, શાળ ચોખા, વ્રીહિ ચોખા, ખજૂર વગેરેમાંથી ગાળેલો દારૂ

નવા તથા જૂના મધના ગુણ

ગુરુ તદ્દરોપજનનં નવં જીર્ણમતોડન્યથા ॥૬૫॥

નવુ રોટલે તાજુ મધ ત્રિદોષ કરે છે તથા ભારે છે જૂનું એટલે એક વર્ષ વીત્યા પછીનું મધ ત્રિદોષને મટાડે છે તથા નુકસાન છે

કયા સંયોગમાં અને કેવો દારૂ ન પીવો?

વેપ નોષોપચારેણ ન વિરિક્તશુધાતુરે ।

નાત્યર્થતીક્ષ્ણમૂઢત્વસમ્માર કલુષ ન ચ ॥૬૬॥

ગરમ પદાર્થની માથે, ગરમ ઋતુમાં, ગરમ પ્રકૃતિ વાળાએ, ગરમી પાસે બેસીને, તાપ-તડકેથી આવોને, એ રીતે ગ મ ઉપચાર સાથે દારૂ પીવો નહિ જુવાળ લીધેલાએ કે ભૂખ્યાએ દારૂ પીવો નહિ બહુ જલદ કે છેક મુઠ્ઠા (કેફ પિનાંતો) તેમ જ દારૂ બનાવવામાં જોઈએ તે કરતા ઓછી સામગ્રીથી બનાવેલો દારૂ પીવો નહિ મેલો (ધૂળ કે કસતરવાળો) દારૂ પણ પીવો નહિ

સુરા

ગુલ્મોદરાશોમિદ્રહીશોપચત્ સ્નેહની ગુરુ ।

સુરાડનિભ્રમો મેદોડચ્છક્ત્યન્યમૂચકાવહા ॥૬૭॥

સુરા નામે મધ ગાંજો, ઉચ્ચરોગ, હરમ, ગ્રાહમીરો । અને લય મગાડે છે, તેમ જ શરીરને સ્નિગ્ધ કરે છે એ ભારે, વાધુ મગાડે એવું, વરમી, લોહી, પાવન, મૂત્ર અને કફ કરે (બનાવે) એવું છે

વાઘ્મી

તદ્ગુણા ધારુણી હયા લઘુસ્તીક્ષ્ણા નિહન્તિ ચ ।

શૂલકાસનમિથ્યાસવિવચ્છાપ્માનપીનસાન ॥૬૮॥

વાઘ્મી નામે દારૂના સુરાના લેવા જ નુસ છે તે ઉપરાંત વાઘ્મી હૃદયને ક્ષિત્કર, તરમી અને તીવ્ર છે તથા તે યુગ્મ, ઉષ્ન, ક્ષેત્રી, દમ, વિમળ, આપ્માન અને પીનતરો ને મગાડે છે

બહેડાનો દારૂ : જલનો દારૂ

નાતિતીવ્રમદા લઘ્વી પથ્યા ધૈર્મીનકી સુરા ।

મ્નેષા પાણ્ડ્યાવાયમે વુષ્ઠે ન ચાત્વર્યં નિદ્રવત્તે ॥૬૯॥

વિષમિની યવસુરા ગુર્વા ક્ષ્ણા ચિદોપલા ।

બહેડાનો દારૂ બહુ જલદ કેફાયો નથી, તે હૃદય તથા તાજ માવડ માટે સારી છે વ્રમ, પાંડુચેન અને

કુષ્ઠરોગમાં બીજ મધની પેડે આ બહેડાનો દારૂ બહુ અવગુણ કરતા નથી જલના લોટનો દારૂ વિષભી, ભારે, લૂખા અને ત્રણ દોષને કોપાવે એવો છે

અરિષ્ટ

યથાદ્રવ્યગુણોડરિષ્ટ સર્વમદ્યગુણાધિક ॥૭૦॥

પ્રહૃણીપાણ્ડુકુદારી શોકશોબોદરજ્વરાન્ ।

હન્તિ ગુલ્મક્રમિશ્રીક્ષ્ણ કપાયકદુષાતલ ॥૭૧॥

જે જે વસ્તુઓનો અરિષ્ટ બનાવ્યો હોય તે તે વસ્તુઓના ગુણ તેમાં આવે છે મધના બધા ગુણો તેનામાં મધ કરતા આગળપડતા હોય છે ગ્રાહ્મીરોગ, પાડુ, કુષ્ઠ, હરમ, સોળે, લય, ઉચ્ચરોગ, તાવ, ગાંજો, કરમિયા અને બરોડા એવા રોગોને અરિષ્ટ મગાડે છે તે નુરો, તીખા તથા વાધુ હોય છે

દ્રાક્ષના રસનો દારૂ

માર્દૃક લેણનં હ્રદ્ય નાત્યુર્ણં મધુરં સરમ્ ।

મલ્પપિત્તાનિલં પાણ્ડુમેહાશો કમિતાશનમ્ ॥૭૨॥

દ્રાક્ષના રસનો દારૂ લેખન, હૃદયને ક્ષિત્કર, બહુ ગરમ નહિ એવો, ગળ્યો અને સર છે, તે બીજ મધ કરતા પિત્ત અને વાધુ લોટાં કરે છે તથા તે પાડુ, પ્રમેહ, હરમ અને કરમિયાનો નાશ કરે છે,

ખજૂરનો દારૂ

મસાદલ્પાન્તરગુણ લાઝૂરં વાતલ ગુરુ ।

ખજૂરના દારૂમાં દ્રાખના દારૂથી કંઈક વિશેષ ગુણ છે વળી તે વાધુ અને ભારે છે

સાકરનો દારૂ

શાર્કર સુરમિ સ્વાદુર્હયો નાતિમદો લઘુ ॥૭૩॥

સાકરનું બનાવે] મધ સુગંધીદાર, ગળ્યું, હૃદયને ક્ષિત્કર, બહુ કેફ ન થાડે એવું અને હલકું છે

ઝેરનો દારૂ

ચૃષ્મચ્છાદ્ધાતો ગૌડસ્તર્પણદીપત ।

ઝેરનો દારૂ ઘેરે તથા પેશાબ આપનારો, વાધુ, તર્પણ અને નીચન છે

તીપુ નામે દારૂ

યાતપિત્તકર તીપુ સ્નેહજલેષ્વિકારહા ॥૭૪॥

શેરડીના જલના દારૂને તીપુ મે છે તીપુ (શેરડીના જલનો તરકો) વાધુ તથા પિત્ત મે છે તથા સ્નેહ અને ક્ષ્ણા વિધરનો નાશ મે છે

પકવ ગધનો તીપુ

મેદશોભોદરાશોમિદ્રપરસો વરા ।

ઉપર કહેલો તીપુ બે પ્રકારનો થાય છે એક

શેરડીના કાચા રસનો તથા બીજે શેરડીના ઉકાળેલા (પકવ) રસનો તેમાથી પકવ રસનો સીંધુ ઉત્તમ રાને ચરબી, સોજે, ઉદરરોગ અને હરસને મટાડે છે

મધનો આસવ

છેદી મધ્યાસવસ્તીક્ષ્ણો મેહપીતસકાસજિત્ ॥૭૫॥
મધનો આસવ છેદી, તીષ્ણ તથા પ્રમેહ પીનસ અને ઉદરસને મટાડે એવો છે

શુકત (સરકો)

રક્તપિત્તકફોક્ષેદિ શુક વાતાનુલોમનમ્ ।
મૃશોષ્ણતીક્ષ્ણરુક્ષાસ્ત્વ હૃદય રુચિકર સરમ્ ॥૭૬॥
દીપન શિશિરસ્પર્શ પાણ્ડુરુક્મિનાશનમ્ ।

શુકત (સરકો) લોહી, પિત્ત અને કફને પાતળા પાડી દે છે, વાયુનું સંનુલોમન કરે છે, તે પુષ્કળ ગરમ, તીષ્ણ, વૂખુ, ખાટુ, હૃદયને હિનકર, રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, સર, દીપન તથા અડકવાળા ઠડુ છે તે પાડુરોગ, આખના રાગ અને કરમિયાનો નાશ કરે એવું છે

ગોળ વગેરેના શુકત ઉત્તરોત્તર હલકા છે

ગુદેશુમચમાર્દ્ધીકયુત લઘુ યયોત્સરમ્ ॥૭૭॥
ગોળના શુકત કરતા શેરડીનું શુકત હલકું છે, તેના કરતા મધનું અને મધના કરતા દ્રાક્ષના રસનું શુકત હલકું છે

કદ વગેરેના શુકતના ગુણ

કન્દમૂલફલાદ્ય ચ તદ્વિપાસકાસુનમ્ ।
કદ, મૂળ, ફળ, (ગાઠ, છાલ, પાંડા) વગેરે જે જાતના સરકામા લાખા વખત સુધી પરી રહીને અથવા કરે તે સરકાના ગુણ એ કદ, મૂળ ફળ વગેરેના આવે છે ખાટા થવા દીધેલા આસવના ગુણ

શાળ્કાંકી ચાસુત ચાન્યત્કાલામ્લ રોચન લઘુ ॥
શાળકી તથા બીજા પણ રસવ છે જે વખત જતા ખાટા થતા હોય તે સર્વ રચિકર તથા હલકા છે

ધાન્યામ્લ, સોવીરક અને નુબેદકના ગુણ
ધાન્યામ્લ મેદિ તીક્ષ્ણોષ્ણ

પિત્તરુત્ત્વસ્પર્શશીતલમ્ ।
અમ્લમ્હર રુચ્યં દીપને વસ્તિશ્ચલુત્ત ॥૭૯॥

શસ્તમાસ્થાપને હૃદય લઘુ ઘાતકફાપહમ્ ।
અમિરેવ ગુણયુક્તે સૌવીરકતુષોદકે ॥૮૦॥
હૃન્નિદ્રોગગુસ્માર્શ પાણ્ડુરોગનિર્હરણે ।

તે ક્રમાશ્રિતુષેધિઘાતસ્તુષેષ વયે વૃત્તે ॥૮૧॥
ધાન્યામ્લ ભેદી, તીષ્ણ, ગરમ, પિત્ત કરનાર,

અડકવામા ઠડુ, થાક, કટાણો મટાડે એવું તથા રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું, દીપન, મૂત્રાશયમા શૂળ થતું હોય તેને મટાડે એવું, નિરુદ્બસ્તિમા વાપરવા યોગ્ય, હૃદયને હિનકર, હલકું તથા વાયુ અને કફને મટાડે એવું છે

સૌવીરક અને નુબેદકમા પણ રે જ એટલે ધાન્યામ્લ જેવા જ ગુણ છે તે કૃમિરોગ, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ અને પાડુરોગને મટાડે છે તે બે રાનુકમે ફેતરા વિનાના અને રોત લાગના જવના બને છે રોમ જાણુવું (એટલે ફેતરા વિનાના જવના આધાના પાણીને સૌવીરક કહે છે, ફેતરાવાળા જવના આધાના પાણીને નુબેદક કહે છે ચોખા કે કોંડરાના આધાના પાણીને ધાન્યામ્લ કહે છે)

ગાય વગેરેનું મૂત્ર

મૂત્ર ગોડજાવિમહિર્ષગજાશ્વોષ્ણરોદ્ધવમ્ ।
પિત્તલ રુક્ષતીક્ષ્ણોષ્ણ લવણાનુરસં કટુ ॥૮૨॥
હૃમિશ્લોકોદરાતાહશૂલપાણ્ડુરુકાનિલાન્ ।
ગુસ્મારુચિવિપચ્ચિત્રકુષ્ઠાશોષિ જયેહ્યધુ ॥૮૩॥

ગાય, બકરી, ઘેડી, બેચ, હાથી, ઘોડા, ઊંટ, ગધેડી —એમનું મૂત્ર પિત્ત કરે એવું, વૂખુ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, થોડુંક ખારું તથા તીખું છે, તેમ જ કરમિયા, સોજે, ઉદરરોગ, આનાહ, શૂલ, પાડુરોગ, કફ, વાયુ, ગોળો, અરુચિ, ઝેર, ધાણો કોક, કુષ્ઠ અને હરસ રોટલા રોગને મટાડે છે તથા હલકું છે

અધ્યાયનો ઉપસહાર

તોયક્ષીરેશ્વૃત્તલાનાં વર્ગમંદ્યસ્ય ચ ક્રમાત્ ।
ઈતિ દ્રવ્યકેશોડય યથાર્થૂલમુદાહૃત ॥૮૪॥

આ પ્રમાણે પાણી, દૂધ, શેરડી, તેલ રાને મધના વર્ગની જે ખાસ જાણીતી વસ્તુઓ છે તેનું જ જરૂર જોગું વર્ણન કર્યું છે

ઈત્યણગદ્દદે સૂત્રસાધને દ્રવ્યવિજ્ઞાનીયોડધ્યાય પચમ ।

અધ્યાય ૬ ક્રો : અન્નસ્વરૂપવિજ્ઞાનીય

અગ્નિતોડ્વસ્વરૂપવિજ્ઞાનીયમધ્યાય ઘ્યાલ્યા-
સ્થામઃ । ઇતિ હ સ્માહુરાષ્ટ્રેયાદયો મહર્ષય ॥

(દ્રવ્યદ્રવ્ય વિષે કહી રહ્યા પછી) હવે અન્ન (દ્રવ ન હોય એવા આહાર)ના સ્વરૂપ—ગ્રસ, વીર્ય, વિપાક, સ્વભાવ, ગુણ, કર્મ વગેરે) વિષેના વિજ્ઞાનનો અધ્યાય કહીશું એ વિષયમાં આશ્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધાન પાચ જાતનું હોય છે : શાકધાન, વ્રીહધાન, શુક્રધાન, શિખીધાન અને શુદ્રધાન ઉર્ધ્વ નૃપધાન

જે ધાન છડયા વિના પણ ધાણુ લેાય અને લેખન
જનુમાં જેના પાક ઊતરે તેને શાવિધાન કહે છે જે
ધાન વર્ષાજનુમાં (ચક્રપાશ્વિદત પ્રમાણે ચરદજનુમાં)
પાકે છડયા પછી ધાણુ થાય અને જેને પાકતા બહુ
વાર વાજે તેને ત્રીવિધાન કહે છે જે ધાનને ચૂક
એટલે સૂખળા (અણીદાર સ્વારી અથવા છોડે ચણી)
લેાય છે તેને ચૂ વાન કહે છે જે ધાનના દાણા ચિગ-
(ફરી)મા થાય તેને ચિબીધાન અથવા શમીધાન કહે
છે જે ધાન ખેતી કર્યા વિના આપેલા ૧૫ ઊગી નીકળે
છે તેને તૂલુધાન, શુદ્ધધાન કે કુધાન કહે છે ચૂધાનમા
શાવિધાન અને ત્રીવિધાનનો સમાવેશ થઈ જાય છે
સામીધાન (સામીચેખા) વાળા પછી સડ ઢિવસે તેધાર
થાય છે અને ત્રીજા જનુમાં તે પાકે છે

ચૂધાનનો મુખ્ય ખોરાક તરીકે ખાવામા ઉપયોગ
થાય છે અને ચિબીધાન તો મુખ્ય ધાન (ચૂધાન)
સાથે થોડુ ભેગવવા માટે જ રાચવા સ્વાદ કરવા ખાતર
જ વાપરવાનું લેાય છે વળી ચિબીધાન માફક રાંધે
એવું (પચ) લેાતું નથી, તેથી પહેલા ચૂધાનનું સ્વરૂપ
કહેવાથી અધ્યાનની શરૂઆત કરી છે

શૂકધાન્ય વર્ગ

શાવિ-અગરના ગુણ

રક્તો મદાન્ સ્વલમરસર્ગક, શકુનાહત ।
સારામુલો રીપંશૂકો સોધશૂક સુગન્ધિવ । ૧૥
પુન્હ પાન્હુ પુન્હીકઃ પ્રમોદો ગૌરસારિકો ।
કાશ્વનો મદિવ શૂકો દૂપકઃ કુસુમાન્હકઃ ૧૨૩
લાક્ષ્ણા લોહવાલાયયાઃ કર્દમાઃ સ્તીરમીલકાઃ ।
પતક્લામ્તપનીપાશ્વ યે ચાન્ધે શાલયઃ શુમાઃ ૧૩૩
સ્વાદુવાકરસાઃ સ્નિગ્ધા વૃષ્ટ્યા શ્વલ્પચર્ચસ ।
વપાવાનુરસાઃ પથ્યા લઘ્વો મૂચ્ચલા હિમાઃ ૧૪૧
(અગરના ધણા ભેદ છે તેમ દેવદેહની ભૂમિની
રોગપતાના પ્રગરમા ગુદાગુદા દેહમાં ડાળની જુની
બીજી અને થાય છે, તેમના નામ પણ ગુદાં બુની લેાય
છે ૨૪મા જે નામ ૨૪મા છે તે જાનની ડાળ નુજ
સતમારે માન્ય રીતે લેાની નથી ચૂકધાનમા પ્રથમ રાત્રી
સાચ જરાયો છે તે અપરમા પ્રાતમાં મગૂમ પડે છે
બીજી મા. સાચ છે ક્વમ નામની અંતર ખાડુ વખમાય
છે તે મામીરમાં મહાંતુક નામથી એવખાય છે તે
પણ કહેને બિહાર પ્રાંતમા પછી કિતે છે તુર્વક જાનની
અંતર કામીરમા આગવ નામથી એવખાય છે ચકુના
હત ડાળ પમ બિહાર પ્રાંતમાં થાય છે એ ધારસ્ત્રી

નગરીમા અને ઉગજાનમાં વક નામથી ઓળખાય છે
રોને માટે એવી વાત કહે છે, કે મેઈ પસીએ એ ડાગર-
ની લૂમ-નાચમા ધાંડીને આવેલી, તે વાવવાથી આ ડાગર
ની જાત બિહારમા ખુબ જાન્યાર તે વખતે ઊગી
સાચમુખ નામે ડાગર થાય છે તેના સૂખળા કાળા લેાય
છે દીર્ઘશૂક અંગના સૂખળા લાંબા રાને ધોળા લેાય છે
સોધશૂક અગરના સૂખળા લોધળા ફૂલના જેવા આકર
ના લેાય છે સુગંધક અગર પંજાબના જાલધર પ્રદેશમા
અને ત્રિહારમા ગંધધાવિ તરીકે અને માગવામાં
દેવધાવિ તરીકે ઓળખાય છે)

રક્ત(રાત્રી)ધાન, મદા(મોતી)ધાન, ક્વમ, તુર્લક,
શકુનાહત, સારામુખ, દીર્ઘશૂક, સોધશૂક, સુગંધક, પુન્હ,
પાંડુ, પુન્હીક, પ્રમોદ, ગૌર, સારિવ, કાવન, મલિહ,
શૂક, દૂપક, કુસુમાન્હક, જાગવ, લોહવાન, કર્દમ, સ્તીર
બીરક, પતંગ, તપનીય તથા બીજી જે નુકસાન ન
કરે એવી સારી થાત અગરની જાતો છે તે સ્વાદ
તથા પચ્યા પછી પચ જાતી, સ્નિગ્ધ, વૃષ્ણ, જેમાથી
અગરુથે થોડુ જ નીકળી જાય અને જેનો ડાંડો બધાયડો
ઊંઘરે એવી પાછળથી તુરી ઢાંચે એવી, પથ, તલકી,
ચેશાબ આદિ એવી અને કહી લેાય છે

રાત્રી થાત વજેરના ગુણ

નુજજેપુ ઘરસ્ત્ર રક્તસ્તુષ્ણાન્નિરોધકા ।
મહાંસ્તમ્નુ કલમસ્ત્ર ચાપ્યન્તુ તતઃ પરે ૥ ૫૬
ઉપર જે અગરની જાતો કહી તેમાં રાત્રી થાત
ગ્રેષ્ઠ છે અને તે તરસ તથા ત્રિરોપને મગડે છે, તેનાથી
ઊંઘરની મદાથાત જાનની ડાગર છે, તેનાથી ઊંઘરની
ક્વમ જાનની ડાગર છે અને બાકીની રાત્રી ત તેનાથી
ઊંઘરની છે

બીજી જાનની ઊંઘરની અંગે

વચકા દાયનાઃ પાંસુયાપનૈવચકાદયઃ ।
શ્વાદૃષ્ટ્યા મુલ્લ સ્નિગ્ધાઃ
પાકેડ્રલા પ્લેષ્પવિસલા ૥ ૬૬
ચુદ્ધમૂત્રપુતિયાશ્વ વૃથે વૃથ ન નિન્દિતાઃ ।

૧૧૩, ડાગર, પામુખાપ (કોરક), નેરજક વજેરે
અંગના ભેદ છે તેમા નેરજમ્ન્ય કરતાં માપ નમ્રી,
તે મતાં પાનુ જાનની અંતર નમ્રી, તેનાથી ૧૧૧
વજેર નમ્રી અને ૧૧૨ નો એવી નમ્રી જલથી
એ તરે નત્રી, ગમ, જાવ, સ્નિગ્ધ, પથે નત્રી પાછી,
કુ અને વિત કરનારી તથા ડાંડો અને ચેશાબ આદિ
નારી છે

સાધીચોખા

સ્તિગ્ધો ગ્રાહી લઘુઃ સ્વાદુહિદોષદ્રઃ

સ્થિરો હિમઃ ॥૭॥

પષ્ટિકો વીહિપુ શ્રેષ્ઠો ગૌરશ્વાસિતગૌરતઃ ।

જેમ રાત્રી થાય બધી થાળો (એ જાતની ડાગરો) મા ઉત્તમ છે, તેમ સાધી જાતની ડાગર શ્રીહિરમે (શ્રીહિ જાતની ડાગરો) મા ઉત્તમ છે. સાધી બે પ્રકારનો થાય છે એક ધાળો (ધાળા સૂખળાવાળો) અને બીજો કળાધાળા સૂખળાવાળો. તેમાંથી પહેલો ઉત્તમ છે. સાધીચોખા સ્નિગ્ધ, ગ્રાહી, ઉવકા, ગળ્યા, ત્રણે દોષને મટાડનાર, સ્થિર અને શીતવૌર્ય છે તે તાપ, થાક, ગ્લાનિ વગેરેને ધરનારા છે, માટે જ રસાયન પ્રયોગમાં અને બીજી જગ્યાએ ફેરફાર તે આપવાના કલ્યા છે જ્યાં પણ સ્થિર છે, પરંતુ ભારે અને વાયુ કરનાર હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવાનું કલુ નથી.

ડાગરની બીજી જાતો

તતઃ ક્રમાન્મહાવીહિકૃપ્ણવીહિજત્તુલ્લાઃ ॥૮॥

કુસ્કુટાણ્ડકલાવાર્યપાત્રવતકશ્ફરાઃ ।

ઘરકોદાલકોગ્ગ્રાલચીનશારદદંડુરાઃ ॥૯॥

ગન્ધનાઃ કુરવિન્દાશ્ચ ગુણેસ્વાન્તરાઃ સ્મૃતાઃ ।

મહાશ્રીહિ, કૃષ્ણશ્રીહિ, જાતુમુખ, કુક્કુટાક, લાવાખ્ય, પાત્રવતક, શુકર, વરક, ઉદાલક, ઉજ્જવલ, ચીનાઈ, શારદ, દંડુર, ગળન અને કુરવિન્દા—એ ડાગરો અનુક્રમે સાગી ડાગર કરતા ગુલુમાં ઊતરતી કલ્પી છે.

પાટલ શ્રીહિ

સ્વાદુરસ્થવિપાકોઽન્યો વીહિઃ પિત્તકરો ગુરુઃ ॥૧૦॥

ઘટુમૂત્રપુત્રીપોષ્મા ત્રિદોષસ્થેય પાટલાઃ ।

ઉપર જે શ્રીહિની (એ જાતની ડાગરની) જાતો કાઠી, તેમાં નહિ આવેલો એક પાટલના કૂલના રત્ન જેવા રંગવાળો પાટલ નામનો શ્રીહિ થાય છે તે ગળ્યા, પચે ત્યારે ખાટો, પિત્ત કરનારો, ભારે, બહુ મૂત્ર, બહુ ઝાડો તથા બહુ પિત્ત કરનારો, ભારે, તથા બહુ ગરમી પેદા કરનાર તથા ત્રિદોષ કરે એવો છે.

નુમ્બાન્ય

કન્થુકોદ્રવનીવારદયામાકાદિ હિમ લઘુ ॥૧૧॥

લુપ્તધાન્યં પનહરેલેખન વરુપિત્તહર ।

કાંઠા, કોટલ, ખંડી, સામો (ચીપ્પો) વગેરે નુમ્બાન્ય ઠણ, ઉવકા, વાયુ કાં એવા, લેખન અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવા છે.

કાંઠાના ગુણ

મહાસન્ધ્યાનકૃત્તત્ર પ્રિયઙ્ગુર્વૃહણી ગુરુઃ ॥૧૨॥

ઉપર કહેલા નુમ્બાન્યમાંથી કાંઠામાં ભાગેલું અગ સાધવાનો ગુણ રહેલો છે, તેમ જ તે બૃહદ્ ગુણ અને ભારે છે (કાંઠા ચાર જાતની થાય છે, રાત્રી, પીળી, કાળી અને ધોળી, તેમાંથી રાત્રી કરતા પીળી સરસ એમ ઉત્તરોત્તર સારી, લૂખી અને કફ ધરનારી માનેલી છે.)

કોદરાના ગુણ

કોરદૂપઃ પરં ગ્રાહી સ્પર્શે શીતો વિપાપહઃ ।

કોદરા બહુ જ ગ્રાહી, અડકવામાં ઠણ અને ઝેરના વિકારને મટાડે એવા છે.

જવના ગુણ

રુક્ષઃ શીતો ગુરુઃ સ્વાદુ સરો વિહ્વાતરુઘનઃ ॥૧૩॥

ઘૃણ્યઃ સ્થૈર્યકરો મૂત્રમેદઃ પિત્તકફાન્ જયેત્ ।

પીતલસ્થાસકાસોદસ્તમકળ્પત્વગામયાન્ ॥૧૪॥

જવ લુખા, ઠણ, ભારે, ગળ્યા, સર, ઝાડો તથા વાયુ કરે એવા, લુખ્ય, સ્થિરતા કરનાર અને મૂત્ર, ચરબી, પિત્ત તથા કફના રોગને છતનારા છે તે જ રીતે સજેખમ, દમ, ઉપરસ, ઊરુસ્તભ તથા ગળાના અને ચામડીના રોગને પણ મટાડે છે.

(ઝાડો કરનાર એટલે પચ્યા પાછી જેનો વધારે ભાગ ઝાડરૂપે નીકળી જાય એવા.)

જવની બીજી જાતો

ન્યૂનો યવાદનુપવો રુક્ષોષ્ણો વંશજો યવઃ ।

બીજી જાતનો એક જવ થાય છે તેને કોઈ કોઈ અનુપવ* (બોણિયા જવ) કહે છે તે જવથી ઊતરતા ગુલુના છે.

વાશિષ્ઠા જવ વાનમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે લુખા તથા ગગમ છે.

ધડના ગુણ

ઘૃણ્યઃ કીનો ગુરુઃ સ્તિગ્ધો જાંઘનો ઘાતપિત્તહા ॥૧૫॥

સન્ધ્યાનકારી મધુરો મોધુમઃ સ્થૈર્યકન્સરઃ ।

ધડ લુખ, ઠણ, ભારે, સ્નિગ્ધ, જીવન, વાનપિત્તને મટાડે એવો, ભાંગેલા અગને સાધનાર, ગળ્યા, ત્રિગ્ધા કરનાર અને સર છે.

ધડની જાત

પરયા નદીમુસ્ત્રી કીના કપાયમધુરા લઘુઃ ॥૧૬॥

એક જાતનો ધડ લાંબો અને પાતળો થાય છે, તેને 'નદીમુખી' ધડ કહે છે તે ધડ પચ્ય, દમ, નુલ, નચો અને ઉવકો છે.

* (અનુપવને શુક એટલે અપ્રીત્રા ૩ વાર્ષ કે અપ્રી હની નથી, તેથી તેને બોણિયા કે બુટ્ટો જવ કહે છે.)

શિબીધાન્ય વર્ગ

શિબીધાન્યના સામાન્ય ગુણ

મુદ્ગાઢકીમસૂરાદિ શિમ્બીધાન્યં વિવચ્ચકૃત્ ।
કપાય સ્વાદુ સદ્ગ્રાહિ કટુપાકં હિમ લઘુ ॥૧૭॥
મેદ,પ્લેષ્માસ્ત્રાપત્તેષુ હિંતં હૈ ૧૧૨૬૪૦

મગ, તુવેર, મસૂર, વજેર શીંગમા થનારા અનાજ વિવંધ કરે છે, એ નૂરા, ગળ્યા, સગ્રાહી, પથે ત્યારે તીખા, થીતવીર્ય, ધનકા તથા ચરબી, કફ અને રક્તપિત્ત માં હિનકારક છે. લેપ કરવાથી તથા શૂકધાન્યમાં થોડા બિળવીને ખાવાથી ફાયદો કરે છે 'વજેર' થઈએ મઠ, થણા, વાવ, ચાળાનો સમાવેશ થઈ જાય છે

મગના ગુણ

વરોડત્ર મુદ્ગોડ્વપચલ કલાયસ્વતિવાતલ ॥૧૮॥
રાજમાપોડાનલકરો રુક્ષો बहुशकटगुणः ।

શિબીધાન્યમાં મગ ઉત્તમ છે અને તે થોડો વાયુય છે વટાણા બહુ વાયુય છે થોળા વાયુય, લૂખા અને બહુ મળ બનાવ એવા તથા ભારે છે

કળથીના ગુણ

उष्णाः कुलत्था पाकेऽम्लाः ।

શુકાદમશ્વાસપીનચાન્ ॥ ૧૯ ॥
કાસાર્કા કફવાતાશ્ચ પ્રચ્છિ પિત્તાદ્વદા પરમ્ ।

કળથી ગરમ, પચના પછી ખાટી, વીર્યની પથંગેનો શગ, દમ, પીનસ, ઉનરસ, હરસ અને કફ તથા વાયુને મટાડ એવી છે તેમ જ અતિચ્છે રક્તપિત્ત કરે એવી છે (એ કક્ષા છે માટે તુરે, ગળી, ગ્રાહી એવા ક્ષેત્રના સામાન્ય ગુણ પણ એમાં સમજવા એ ઉપલૂ વીર્ય છે તથા રક્તપિત્ત કરે છે, માટે આખને નુકસાન કરે એવી જાણવી)

વાવના ગુણ

निष्पावो वातपित्तास्रस्तण्डमूत्रकरो गुरु ॥२०॥
સરો વિદાહી દષ્ટશુકકફશોકવિગ્રાપહ ।

વાવ, વાયુ, પિત્ત, લોહી, પાવલુ અને મૂત્ર ઉત્પન્ન કરે એવા છે, ભારે, સર, વિદાહી છે, આખ, વીર્ય, કફ, સોજા અને ઝેરનો નાશ કરે એવા છે

અડદના ગુણ

माप. क्षिग्धा बलप्लेयमलपित्तकरं कर ॥२१॥
ગુરુષ્ણોડનિલહા સ્વાદુ શુક્રવૃદ્ધિવિરેકકૃત્ ।

અડદ સ્નિગ્ધ છે, બળ, કફ, મગ અને પિત્તને

પેદા કરે એવા છે સર છે, ભારે, ગરમ, વાયુને મટાડે એવા, ગળ્યા, વીર્યની વૃદ્ધિ કરે એવા અને વીર્યને ઝટ બહાર કાઢે એવા છે

કટભી તથા કૌંચાના ગુણ

फलानि मापबद्धिधात्काकाण्डोलात्मगुतयो ॥२२॥
કટભી (ગરમી) નામની એક વનસ્પતિ થાય છે તેના ફળ તથા કૌંચના ફળ (કૌંચ) પણ અડદના જેવા ગુણવાળા છે એમ જાણવું

તલના ગુણ

उष्णस्त्वच्यो हिम स्पर्शं केदयो बल्यस्तिलो गुरु ।
અલ્પમૂત્ર કટુ પાકે મેઘાડમિકાફપિત્તકૃત્ ॥૨૩॥
તલ ગરમ તથા ચામડીને હિનકર, અડદવામાં થીતળ, માથાના વાગ વધાર એવા, બળ આપનાર, ભાર, ચેશાન થાડા આણે એવા, પચના પછી તીખા, મેઘા, જઠરાગ્નિ, કફ અને પિત્ત એ સર્વનો વધારા કરે એવા છે

અજથીના તથા કસુભીના બીજના ગુણ

क्षिग्धोमा स्वादुतिकोष्णा कफपित्तकरी गुरु ।
રફશુક્રહૃતકટુ પાકે તદ્વદ્વીજં કુરુમ્મજમ્ ॥૨૪॥
અજથી સ્નિગ્ધ, ગળી, કડવી, ગરમ, કફ અને પિત્ત કરે એવી, ભાર, આખ અને વીર્યને ધાનિ કરે એવી તથા પથે ત્યાર તીખી છે

કસુભીના બીજના ગુણ અજમીના જેવા જ છે

લલકી જાતનું અન્ન

मापोऽत्र सर्वध्वजरो धक्क शूकजेषु च ।

તમામ શિબીધાન્યમાં અડદ બધા કરતા ખરાબ છે તથા શૂકધાન્યમાં શ્લેષ્ક ની પડે વાળા થવક થોખા સીધી ખરાબ છે

નવુ ધાન વજેરના ગુણ

नव धान्यमभिषण्दि लघु संस्वसरोपितम् ॥२५॥
શીવ્રજમ તથા સૂય્ય નિસ્તુપ યુક્તિમર્જિતમ્ ।

જેને પાકયા પછી એક વરસ ન વીતી જવું હોય એવું ધાન અભિષદી છે પાકયા પછી એક વરસ સુધી રાખી મૂકેનું ધાન લલકુ બને છે (પદ એક વરસથી વધારે રાખી મૂકવાથી નવ વરિનાનું બની જાય છે) વાવના પછી થોડા જ દિવસમાં પાકે એવું છેનું (ફેનયા વિનાનું), પુકિતથી યેકેનું અને ભરવાથી જેની દાગ પડે એનું (ચા જેનું) ધિનીધાન લલકુ છે

રાધિકુ* અન્ન

મંડના ગુણ

મण्डपेयाविलेपीताમોદનસ्य च लाघयम् ॥ ૨૬ ॥

યથાપૂર્વં શિયસ્ત્ર મણ્ડો વાતાનુલોમત ।

તદ્દલાનિદોપદેષ પાચનોઘાનુસામ્યવૃત્ ॥ ૨૭ ॥

ઓતોમાર્દવજ્વલેદી સન્ધુશ્રયતિ ચાતલમ્ ।

મડ, પેયા, વિવેધી અને ભાત રોમાથી પકેવાની બનાવટ પછીની બનાવટ કરતા હડકી હાથ છે, રોગે ભાત કરતા વિવેધી, તે કરતા પેયા અને તે કરતા મડ બહુ હડકી જાણેલા તેમા મડ બહુ હિનકારક અને વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમા લાવી મૂકનાર છે વળી તે તરમ ગાનિ, લાઘન પછી બાકી રહેના દોષને મગડે એવા, પાચન, ધાનુ અને યોગ્ય પ્રમાણમા લાવી મૂકે રોગો, સ્ત્રીના કુમળા બનાવે એવા, પરમેવા લાચ રોગ ૨ ને રુચિને પ્રવીર કરે એવા છે

મડ-જે દ્રવ્યનો મડ કરવા હોય તે દ્રવ્ય કરતા શૈદગાણુ પાણી લેવું પછી પાણી અને દ્રવ્ય ભેગા કરી દ્રવ્ય બફાર અને સીજે ત્યા સુધી ઉકાળવું પછી એમારી રોગામણુ નિતારી લેવું આ રોગામણુને મડ કહે છે

પેયા-જેટલા દ્રવ્યની પેયા બનાવવાની હોય તેના કરતા વજનમા ઓ ગણ પાણી લેવું પછી દ્રવ્ય અને પાણી ભેગા કરી ઉકાળવા જ્યારે દ્રવ્ય બરાબર પાકે કે તરત ખૂબ પ્રવાહી રહે એ સિતિમા એને ઉનારી લેવું આવી બનાવટને પેયા કહે છે

વિવેધી-જે દ્રવ્યની વિવેધી બનાવવાની હાથ તે દ્રવ્ય એક ભાગ અને પાણી એનાથી ચારગણ લેવું પછી બન્નેને ભેગા કરી ઉકાળતા-ઉકાળતા જ્યારે એ દ્રવ્ય બફાઈને સીજને બધું લ-પડે(લેણે) દાગ જેવું ઘટ્ટ બની જાય, ત્યારે એ બનાવટને વિવેધી કહે છે

ઓદન-જે દ્રવ્યનો ૨૦ ન બનાવવાનો હોય તે દ્રવ્ય બફાઈને અને નીજને છૂગ ભાત જેવું (જેનો દાણેલો) બફાઈને સીજનો હોય છતા દાણેલો છૂટે રહ્યો હોય અને પાણીનો અથ પાન ન રહ્યો હોય એવા ભાત જેવું) થાય ત્યારે એ બનાવટને ઓ ન કહે છે

મડ, પેયા, વિવેધી અને ઓદન બનાવવા માટે પચવામાં હડકામા હડકી વસ્તુ ઘસરની ધાત્રી કે દેલેલા મસા છે

પેયાના ગુણ

સુત્તપ્નાગ્લાનિદોર્ગ્યસ્યકુશિરોગજ્વરાપદ્મા ॥ ૨૮ ॥

હોમની પથ્થા પેયા દીનપાચતી ।

પેયા ભૂખ, તરસ, ઝલાનિ, દૂબળાપણ, કૂખના રોગ અને તાવને મગડે છે, વાયુ વગેરે મળેલું અનુ લેખન કરે છે, એ પથ્થ, દીપન અને પાચન છે

વિવેધીના ગુણ

વિલેપી ગ્રાહિણી દ્વયા તૃણામ્ની દીપની હિતા ॥

વ્રગાશ્વિરોગસગુદ્ધુર્યલક્ષેહપાયિનામ્ ।

વિવેધી ગ્રાહી, કદ્ય, તરમ મગડે એવી, દીપન છે, એ વ્રણ અને ૨ । ખતા રોગવાળાને, જેનું શોષન કમું હોય તેને, દૂબળાને અને જેને (ધી વગેરે) સ્નેહ પાન કરાવ્યું હોય તેને ફારદો કરે છે

ઓદનના ગુણ

સુધોત* પ્રઘત સ્વિન્નોદ્યક્તાપ્મા ચોદનો લઘુ ।

યશ્ચામેયોપવક્રકાયસાયિતો મૃદતપ્નહુક ।

વિપતિનો ગુરુ ક્ષીરમાસાર્ધયશ્ચ સાધિત ॥ ૩૧ ॥

સગી રીત ધોષના ચાખાનો રાધેલો, રોગામણ કાકી નાખેલો, સીજવલો, ગરમાગરમ ભાત હડકી હોય છે વિત્રા વગેરે ગરમ રોગપદ્ધના કવાયમા રાધેલો ભાત વધાર હડકી થાય છે થકલા ચોખાનો ભાત તો તેથી પણ વધાર હડકી થાય છે, એથી ડ્રિલટો એટલે ધોયા વિના રોગેલા ચોખાનો, ન રોગલેલો, ન સીજેલો, ઠોસ પછી ગળેલો હોય તે ભારે સમજાવા દૂધમા બનાવેલો ભાત પચવામા ભારે છે, તેમ જ માંસરસ, ધી વગેરેથી બનાવેલો ભાત પણ પચવામા ભારે છે

બનાવટના ભારેપણાનો કે હલકાપણાનો આધાર

કઈ બાબતો પર છે ?

હિતિ દ્રવ્યક્રિયા ભેગમાનાદોઃ સર્માદિશેત્ ।

મડ, પેયા, વિવેધી અને ઓ ન પચવામા હડકી બને છે કે ભાર તેનો આધાર એ કયા દ્રવ્યના બનાવ્યા છે, કેવી રીતે બનાવ્યા છે, અલ્પ બીજું થું થું નાખ્યું છે, જ્યા એક જ દ્રવ્ય હોય ત્યા એ વધાર લીધું છે કે રોષ્ટ્ર અને જ્યા વધારે દ્રવ્ય ભેગા કરીને બનાવવાના હોય ત્યા કમું દ્રવ્ય કેટલું ભેગાવ્યું છે વગેરે બાબત ઉપર સખે છે (તે ઉપરાંત એ દ્રવ્યના દેશ અને કાળ ઉપર એની બનાવટના લક્ષમાભારપણાનો આધાર સખે છે)

દાખલા તરીકે (દ્રવ્યનો દાખલો જવના મડ કરતા સતી ચાખનો મડ વધારે હડકે છે (કિયાનો દાખલો) દેવતા ઉપર રોગાથી વચ્ચુ કરતાં દેવતાની તપેથી કદાચ વગેરેમાં જરમ થોડી, રેતીમા દેહી એ જ વચ્ચુની ધાત્રી વધારે હડકી છે (યોગનો દાખલો) મરી વગેરે ખાધેનું પચાવે એવા મસાદા

વાળી વાની એવા મસાલા વિનાની એ જ વાની કરતા વધારે હંકરી છે (માન એટલે માખેનો દાખલો) હંકરી વસ્તુ પણ માપ કરતા વધારે ખાવાથી ભારે પડે છે અને ભારે વસ્તુ બહુ ઓછી ખાવાથી પચી જાય છે મગની દાળની ખીચડીમા મગની દાળ વધારે હોય તો ખીચડી ભારે બને છે અને ચોખા વધારે હોય તો ખીચડી હંકરી બને છે (દેશના દાખલા) જાગવ દેશના ચોખાનો ભાત અનૂપ દેશના ભાત કરતા હંકરી છે ખરાબ વાગેલા પડે રહી દ્રાક્ષાનું શરબત રાસ વાત્સલુમા રાખી મૂકવી દ્રાક્ષાના શરબત કરતા ભારે છે તાબાના વાત્સલુમા રાખેલા ભાત માગીના વાત્સલુમા રાખેલા ભાત કરતા હંકરી છે (કાળના દાખલા) વર્ષા ઋતુમા પડેલા વરસાદના ૨૫૨૨ જીવેલા પાણીમા રાખેલા ભાત પથ્થ છે, વર્ષાઋતુ સિવાય પડેલા વરસાદના પાણીમા રાખેલા ભાત ૨૫૫૫ છે ઉકાળીને ધારેણુ પાણી દિવસનું ઉકાળેણુ દિવસે અને રાતનું ઉકાળેણુ રાતે પથ્થ છે, પણ દિવસે ઉકાળીને ધારે રાખેણુ પાણી શતવસારી થાય તો તે ૨૫૫૫ છે વાવ્યા પછી પાકતાં થોડા દિવસ લાગે એવા ધાનની બનાવટ વાવ્યા પછી થયે દિવસે પાકે એવા ધાનની એ જ બનાવટ કરતા વધારે હંકરી છે કાચા કે સૂકા મૂળાનું શાક પથ્થ છે, ધરડા કે લીલા મૂળાનું શાક અપથ્થ છે

માસરસના ગુણ

શ્રદ્ધા. પ્રીણનો વૃષ્યશ્ચક્રાચ્ચો મળહા રસ ૩૩૨૩

માસનો રસ બુ ઉગ્ર, પ્રીણન, વૃષ્ય, આખને હિતકર અને વ્રણને મગડનાર છે

નોંધ : માસરસ ત્રણ જાતનો હોય છે—કૃત, અકૃત અને દકવાવૈષિક ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ અને સૂક વગેરે મસાલાવાળો માસરસ ત્રણ કહેવાય છે અને એ બધું ન નાખેલા માસરસ અકૃત કહેવાય છે જેમાં માસ વગેરે થોડ વાપર્યું હોય અને બહુ જ પાતળો બનાવ્યો હોય એવા માસરસ દકવાવૈષિક કહેવાય છે

માસરસ બનાવવાની રીત

બકરીના ૧૪૪૦ હાડકા વિનાનું અને તેતરનું હાડકાં વિનાનું સોન તોલા માસ લેવું તેનું જીણ ક્યુબર કરણ એ ક્યુબર પાણીથી ઘોઈ નાખવું પાણી એમા લીંડીપીપર, રીપીમૂન, સૂક, નિત્રક અને ધાણા એટલે મસાલો દરેક અડધા તોલા નાખવો. એમા ૩૮૪ તોલા (દોઢ આઠક) પાણી નાખનું એ બધું ભેગું કરી ઉમાનનું ઊકળના ઊકળતા ચોલા બાઝનું પાણી બાકી રહે, તારે દેવતા પરથી ઉતારી લેવું પછી એમાં દાઢમના આઠ તોલા દાણા કચરીને નાખવા.

પછી એ બધું ખૂબ મસાળીને એને કપડાથી ગાળી લેવું ગાળી લીધેલા પાણીમા હિંગ, સિંધવ અને છઠુ નાખવા એને બગબર ધૂપ દઈને આપવામા આવે તો જેમણે શોધન કર્યું હોય તેમને, જે શોધન કરવા માગતા હોય તેમને, જે સુકાતા જતા હોય તેમને, જેમનો રાગ તદ્દન મરી ગયો હોય તેમને, ઘણવાળાને, જેમનું હાડકું ભાગ્યું હોય કે સ્વધામાથી ઊતરી ગયું હોય તેમને, જેમની ધાનુઓ ઓછી થઈ ગઈ હોય તેમને તથા જેમની ઈન્દ્રિયોની શક્તિ તથા રોગસ ઓછા થઈ ગયા હોય તેમને આ માસરસ પથ્થ છે

આ માસરસ માપગર અને માફકસર જ પીવો જેઈએ ઉપર અપેક્ષા વળન વસ્તુર જેનું પ્રમાણ દેખાડે છે જે પ્રાણીનું માસ જે રાગમા વાપરવાનું કહ્યું હોય તે પ્રાણીના માસનો માસરસ બનાવવો

રસ માસથી બનાવવો માસરસ

ખદ જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બદલે ફળના ફળરસ બનાવવામા આવે તેને ખલ કહે છે

કાબલિક જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બદલે મૂળ(જાડના મૂળિયા)નો રસ બનાવીને અદર તથાનું કચરિયું અને ખટાઈ આગન, પડતી નાખે તેને કાબલિક કહે છે

યૂષ જે રીતે માસરસ બનાવવાનો કહ્યો છે, તે રીતે માસને બ લે અનાભ(ધાન)નો રસ બનાવવા મા આવે તેને યૂષ કહે છે

મગના યૂષના ગુણ

મૌદ્રસ્તુ વચ્ચ સમુદ્ધવગકળાક્ષિરોગિણામ્ ।
મગનું પાણી એટલે યૂષ, દોષનું શોધન કરવાને, ઋણરૂપાને તથા જગત અને અખિત સંપત્તિઓને રક્ષા છે એ યૂષ સંસ્કાર આપેલો (કૃત) અને સંસ્કાર નહિ રાખેલો (અકૃત) એવા બે પ્રકારનો બનેલો સંસ્કાર આપેલો મગનો યૂષ આ પ્રમાણે છે ૮ તોલા મગ લઈને સોઝાગણા પાણીમાં રાખવા તથા ચતુર્થાંશ પાણી રહે તેમા તે મગ ચોરી નાખવા અને પાણી જુગાથી ગાળી લેવું તેમા દાઢમના બીજનો રસ ચાર તોલા નાખવો સિંધવ સૂક, ધાણા એ ત્રણ વાનાં પા તોલા નાખવા પીપર અને છઠુ ત્રણ માંમા નાખવું, આ પ્રમાણે સંસ્કારવાળો થયેલો મગનો યૂષ પિત્ત તથા મૂત્રના રાગને હરે છે એ પ્રમાણે મુદા મુદા રોગ માટે મુદા મુદા અપેક્ષાનો સરમર અપાય છે

કચથીના યૂષના ગુણ

વાતગુલોમી કાલત્પો ગુસ્મત્ત્વીમ્ત્વનિજિત્ ॥

કળથીનો યૂષ વાયુનુ અનુલોમન કરે છે, ગોળા અને નૂન તથા પ્રત્નિરોધને મટાડે છે

તથા, ખોળ વગેરેની બનાવટોના ગુણ

તિલપિષ્પાકવિકૃતિઃ શુષ્કશાકં વિરુદ્ધકમ્ ।

શાળાકીવટક દગ્ધં દોષલં ગ્લપન ગુરુ ॥૩૪॥

તથા અને ખોળની બનાવટો (તરસકળી, ખોળ અને ગોળની વાની વગેરે), શાકની ચૂકવણી, વરસા (શામુએલુ પાન), શાકી વટક (શાકી અં ૫, ૭૮ તથા વડુ-શાકીમા બોળે) વડુ કે શાકીથી બાધેલુ વડુ તે શાકીવટક,) એ નવ આખને નુકસાન કરે એવા, ત્રણ દોષન બગાડે, એવા, ગ્લાનિ કરે એવા અને ભાર છે

શિખાડના ગુણ

રસાલા વૃદ્ધાણી વૃષ્ટ્યા ક્ષિપ્ત્યા ચલ્યા રુચિપ્રદા ।

શિખાડ, બૂ ઉત્તર, વૃષ્ઠ, સ્નિગ્ધ, બગ આપનાર તથા રસિ ઉપબવનાર છે

પાનકના ગુણ

ધમશુત્તદ્દહમહરં પાનકં પ્રીણન ગુરુ ॥ ૩૫ ॥

વિષ્મિ મૂલં દ્વય યથાદ્રવ્યગુણ ચ તત્ ।

પાનક (શરમત) થાક, બૂખ તરસ, કટાળો, એ બધું મે ૧ છે, પ્રીણન તથા ભાર છે, વિષ્મી, મૂત્રલ, કચ્ચને હિન્ટા તથા જે પદાર્થનું બનાયુ હાય તે પાનકા ગુણવાયુ તથા છે

ગરની ધાણીના ગુણ

હાજાસ્તુદ્ધર્ચતીસારમેહમેદ કફક્ષિદ્ધ ॥ ૩૬ ॥

કાસપિત્તોપશ્મના દીપના લયમો હિમા ।

ગરની ધાણી તરસ, ઊંઘ, ગાળો (અતિ ગરના) રા ૧, પ્રમેહ વરની તથા કફલગને મટાડે છે, ઉષ્ણ અને પિત્તને શમાવ છે, દીપન, હવગી, તથા કઠો (શીતલી) છે

ખોઆના ગુણ

પૃથુકા મુત્ત્વો ચલ્યા કર્ફાવિષ્મકારિણ. ॥ ૩૭ ॥

ખોઆ ભારે, બગ આપનાર તથા કફ અને વિષ્મી બને છે

ધાણીના ગુણ

ધાના વિષ્મિની રક્ષા તર્પણી લેહની ગુરુ ।

ધાણી વિષ્મી, લૂખી, તર્પણ, લેહન અને ભારે છે

સાધુના ગુણ

સત્કવો લયવઃ શુત્તદ્ધમનેત્રામયમ્બાન્ ॥ ૩૮ ॥

મ્મન્તિ સન્તર્પણાઃ પાનાત્સઘ યવ ચલપ્રદાઃ ।

નોદકાન્તરિતાન્ન દ્વિનં નિશાયો ન કેવલાન્ ॥

ન મુક્તવા ન દ્વિજૈશ્ચિત્વા સવત્તનયાન્ન વા વદન્ ॥

ફોતરા વિનાના જવને થોકીને, દળેલા લોટને સાધુ કદ છે સાધુ હવકો છે તથા ભૂખ, તરસ, થાક, આપના રોગ તથા દ્રાણને મટાડે છે તર્પણ છે તથા પાણીમા ડોહીને પીવાથી તરત જ બળ આપે છે (હવકો છે માટે વૂખો અને વાયુ કરે એના પાણીમા સાધુ વૂખો અને વાયુજનક છે તથા પિ નૂનિ કરનારો અને તન્કાળ બગ ઉપજવનારો છે, કેમ કે એવા એના પ્રભાવ છે) સાધુ ખાતા વચમા પાણી ન પીવું, સાધુ ઢિવચમા બે વાર ન ખાવા, રાતે ન ખાવા, પાણી વગેરે વિના એકલા ન ખાવા, બીજુ કાઈ ખાધા ઉપર ન ખાવા, દાત કરવીને (સાધુનો લાડુ વગેરે) ન ખાવો અને અતિશય ન ખાવા

ખોળના ગુણ

પિષ્પાકો ગ્લપનો રુક્ષો વિષ્મી દષ્ટિદૂષણઃ ॥

ખોળ ગ્લાનિ કરનારા, વૂખો, વિષ્મી અને આખને નુકસાન કરનારા છે

માસ વેસવારના ગુણ

વેસવારો ગુરુ ક્ષાન્ધો ચલોપચયવર્ધન

માસનો વેસવાર (પૂર) ભારે, સ્નિગ્ધ તથા બગ અને શરીરને વધારે એવા છે

પૂરના ગુણ

મુદ્દાદિજાસ્તુ ગુરવો યથાદ્રવ્યગુણાનુગા ॥ ૪૧ ॥

મગ વગેરેના વેસવાર ભારે અને જે પદાર્થોના તે બનાવેલા હોય તેના ગુણવાગા હોય છે (વેસવાર મા લોટ, અમાલા વગેરેનો પાણુ સમાવેશ થાય છે)

રોટલા-રોટલી વગેરેના ગુણ

કુકૂલકર્પરઆપ્તકન્ઢહારવિપાચિતાન્ ।

પરુઓનીંહૃદૃવિચાદપ્પાન્તુરોત્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

ગરની (રોટલા, ભાખરી વગેરે) એના એ દ્રવ્ય ના લોટની બનાવી હોય તો કુકૂલ પર પકવેલી રોટલી કરતા કર્પર (કે ખર્પર) પર પકવેલી રોટલી વધારે હવગી બને છે કર્પર કરતા ભાટ (કેડુ) પર પકવેલી રોટલી વધારે હવગી બને છે, ભાટ કરતા કડુ પર પકવેલી રોટલી વધારે હવગી બને છે અને કડુ કરતાં અંધારા પર નાખીને પકવેલી રોટલી વધારે હવગી બને છે. (કેવાનો આશય એ છે કે દેવના અને રોટલી વચ્ચે

ભેમ ઓછુ અતર રહે તેમ ચેટલી વધારે હવડી બને છે
કુદૂલ વગેરે ચંબેના અર્થ જુદાજુદા માપસા જુદા
જુદા કરે છે પણ આપણે એમાથી એક અર્થ લઈશું)

મત્સ્યમયચૂર્ણાદિવિહિતોડગ્રિ. કુકુલ્ક ૧

ઈષગ્ગલિતગદ્ધિથ કગલમિહ કર્મસ્ ॥

ધ્રાષ્ટુ નામાગ્રિસતાપાદશિવર્ણ તુ મુન્યમયમ્ ॥

કન્દુઃ સ્વાસ્તુવદુચ્છિદ્રો વદ્ધિજ્વાલમવેશમાન ॥

અગ્વાલો દગ્ધકાષોડગ્રિવિધૂમોડગ્રાચ્છયતે ॥

કુકુલ્ક—ગ્રામ, છામ્બોના ભૂકો વગેરેથી છવાયેલા
(ભારેલા) દેવતા

કર્પર—ચોટા સંગેલા દેવતા ઉપર મૂકેલા (માટી
તે) તરે (છે)

ભ્રાષ્ટ—દેવતાથી તપોને લાવેલા (અગ્નિ જેવા
રંગનો) બની ગયેલા માટીના તરે

કદુ—અગ્નિના ભક્ષા જેમાથી ચેની થકે એવા
અનેક કાણકાણાવાળો (ચાસી જેવો) તરે

અંગારા—પુમારા વિનાના સંગતા અગાર

માંસવર્ગ

મૂગવર્ગ

હરિળૈષકુરક્ષર્શ્મોર્ણમૂગમાતૃકાઃ ॥

શશાશમ્બરવાચન્કશરમાષા મૃગાઃ સ્મૃતાઃ ॥૪૩॥

હરણ, એણ, કુરગ, અક્ષ, ગેહર્ણ, મુગમાતૃકા,
સસલો, સામર, વાગ્ધ અને શરભ વગેરે પશુઓ મૂગ
વર્ગના છે (એ ઉપશત કાલપુષ્પક, પુષ્પત વગેરે પણ
એમા જ ગણાય છે)

નોંધઃ—હરણ—નાખાવર્ણ મૂગ, એણ—ગાંધિયાર
જ, કાળો મૂન કુરગ—બીજા મૂગો કર્ના વધારે ઝડપી
અને ચતુર ગતિવાળો મૂગ ન્દલ—ભૂલ અચચતુ પ્રાણી
છે ગેહર્ણ—પાંચ જેવા કાલવાળું નયિયના નાકારનું
પ્રાણી મુગમાતૃકા—હવડા અને મેળા ચેટલાથી, લનચ
જેવી હોય છે શય—લનનું શમર—તામર. ના—પ—
ચરીર ખતુ દેખાવતુ હોય છે શબ્દ—એને આક પ ૧ હોય
છે, એમાથી નાર પગ પોક (બરડા) પર હોય છે ઊંટ
જેવડુ ચેટુ હોય છે, મેટા ધિનચ હોય છે, કાશીરમાં
મતી આવે છે પુષ્પ—ટપકટપમતાનો રિતમુન.

વિષ્ણવર્ગ

લાપવાર્તીકર્મર્ષીતરુચર્મર્મકુદુમાઃ ॥

કપિષ્ણલોપચકાસ્પચકોરુષ્ટરપાહવ ॥૪૪॥

વર્તકો વર્તિકા ચૈવ નિસ્તિતિઃ કસ્તુરિત્તલી ॥

તામ્રચૂદાષ્વપદ્મગોત્રગિરિવર્તિકાઃ ॥૪૫॥

તપા શાસ્ત્રવેદ્રામરતાપાશ્વ ચિષ્કિત્ત ॥

લાવુ, લાવગી, વતીર, રકતવર્ત્ત, કુક્કભ, ધાવું
તેતર, ઉપવક, ચકોર, કુરખાલુ, ચકલો, ચકલી, તેતર,
કકર, ચોપ, તામ્રચૂડ, બકર, ગોનદ, ગિરિકા નામની
ચકલી, શારપદ, દંન્દાળ અને વરડ વગેરે વિષ્ણુ એટલે
વોળી (ખાંતરીને) ખાનારા પશી કહેવાય છે

પ્રતુદવર્ગ

જીવજીવકદાત્યુહૃદ્ધાઘ્નકુસારિકાઃ ॥૪૬॥

લટ્ટવાકોકિલહારીતકપોતચટકાદયઃ ॥

પ્રતુદાઃ

જીવજીવક, જાગડાગડો, ભૂગાલુ નામે પશી,
પોપ, મેના, ચકલીની જાતનું એક પશી જેને કોઈ
લોક નરેલો કહે છે ત, ડોવલ, જગલી લીલાધીના રંગનું
કમુતર, હોરો, ચકલી (જુદો જાતની) એ જનાવરો
ચાવ વની ફાંચીને ખાનારા પશી છે માટે તેમને
“પ્રતુદ” કહે છે

વિવેશવર્ગ

મેકગોધાદિશ્વાવિદાષા વિલેશયાઃ ॥૪૭॥

દેડકો, શકો, સાપ, શાહુડી, (ગોળિયો) વગેરે
વિવેશવ એટલે દગ્ધા રહેનાર પ્રાણીઓ છે

પ્રસહવર્ગ

ગોચરાશ્વતરોષ્ઠાશ્વદ્વાપિસહર્શવાતરાઃ ॥

માર્જારમૂપકલ્યામકુલ્યચત્રતક્ષવ ॥૪૮॥

લોપાકમમ્બુકલ્પદયેતચાપવાન્તાદવાપલાઃ ॥

શશામોમાસકુરરુદ્ધોલૂકકુલિજ્ઞકાઃ ॥૪૯॥

ધૂમિકા મલુહા ચેતિ પ્રસહા મૃગપક્ષિણઃ ॥

ગાય, બગદ, ગધેડ, ખચર, ઊંટ, ઘોડો, દીપડો,
નિલ, રીંછ, વાઘ, વિલાયી, ઉંદર, વાપ, વર, બખૂ,
તરંગ, લોપાક, ધિયાળ, શકરો, બાજ, ચાન, ફૂનડો,
કાગડો, શયમી, ધરના કૂકરો, કુરર, ધુવડ, કાગો વગેરો
ધૂમિકા નામે જાનવર, મલુહા નામે જાનવર એ બધાં
પશુ અને પખીઓ પ્ર ૪૦ એટલે બગાડારે તોડેદોડેને
ખાનારા છે

મમ્બુતવર્ગ

વરાહમહિપન્યહૃદરોહિતયાગ્નાઃ ॥૫૦॥

રુદ્રમ્બમરાઃ રુદ્રમો ગધવધ મદામૃગાઃ ॥

બુંડ, ઘાંચે, ન્યકુ નામે હરણ, રુ નામે હરણ,
ચીંટ નામે હરણ, નાંચો, સુમર નામે મૂન, ચમરી
ગાય જેવી પૂંછડા ચમરીએ જેનાં લાવ છે તે, નેડો
અને રુ એ “મમ્બુત” કહેવાય છે

ન્યાઃ—ન્યકુ—રુડું અને અરુપાં પુષ્પ
ધિનચાવનું પ્રાણી. ન્યા—ધિનચાવનું પગ દર-

જનુમા પોતાના શિગડા તથા દે એવું પ્રાણી
રેહિન-સાતા રંગનું હણ ગવય-ગાય કે બગદ જેવું
દેખાય પણ ગણે લટકતી મસબરી ગોદવી (ધાબળો)
ન હોય તથા વાસે ખૂધ (કેકો) ન હોય એવું પ્રાણી
સુમરને સસ્કૃતમા વનનુરગ અથવા મહાશુકર કહે છે

જળચરવર્ગ

હંસસારસકાદમ્યચક્રારણ્ડચલ્લા ॥ ૫૨ ॥

પલાકો-કોશચક્રાહમદ્ગુફોઝાદયોઽપ્ચરા ॥

હસ, સારસ, બતક, બગલો, જળકાગડો, જળ
કૂકડી, બગલાની જાતનું એક બલાકા નામે પ્રાણી, ઉત્તરીશ
નામે પક્ષી, ચક્રવાક પક્ષી અથવા સરસક, મદ્ગુ નામે
જળકાગડો, કોચ રાચવા વડીલા નામે પક્ષી, રો વગેરે
'જળચર' પક્ષીઓ ગણાય છે

જળચર-પાણીની સપાટી પર ચાલનારા પ્રાણી
કાગડવ-હમ જેવું અને ઘોળું જળચર, ખલ
મોટું અને ગણે કોથળી લટકતી હાય એવું જળચર
બાલાકા-નાના બગલાની જાત

મત્સ્યવર્ગ

મત્સ્યા રોહિતપાટીતકૂર્મકુમ્ભીરકર્કટાઃ ॥ ૫૨ ॥

શુકિશાહ્નોદ્રશમ્યુક્કશફરીવમિચન્દ્રિકા ॥

ચુલુકીનકમકરશિશુમારતિમિહિલા ॥ ૫૩ ॥

રાજીચલિવિમાચાશ્ચ

રેહિન, પાકીન એ જાતના મોટા મત્સ્ય, કાચબો,
કુબીર નામે મગર, કરચબો, છીપમા રહેનાર માછલી,
શંખમા રહેનાર જળચર, જળબિલાડી, નાના શંખ, બીણી
માછલી, વતિ, ચદ્રિકા, ચુલુકી નામે જળજનુ, નક,
મકર એ જાતના મગર, શિશુમાર અને તિમિગિલ નામે
મત્સ્ય, રાજ અને ચિલિચિમ નામે જળચર વગેરેને
મત્સ્યવર્ગમાં ગણવા છે

નોંધ મત્સ્ય પ્રાણીની સપાટી નીચે રહેનારા પ્રાણી
રેહિન-શરીરે લાલ, પીઠ કાળી, માછલાં અને
લીલ ખાઈને રહે છે પાકીન-પેર ચાદી જેવું, બાકીના
શરીરનો ગળ કાળો, કાંકાટાવાળી કુબીર-મેલો અને
મગર જેવો વર્મિ (૧) સાળના આકારની માછલી,
(૨) રેહિન માછલીની એક જાત ચદ્રિકા-પડખામા
કાંકાટા હોય છે અને ગાળાકાર હોય છે ચુલુકી-
લાથી જેવા ઘાટનો, અદરની બાજુએ મુખવાળો, બહાર
નીકળતો શ્વાસ ખાનાર મત્સ્ય, નક દેરડાના આકારનો,
મકર-રિહ જેવી કે તલવાર જેવી મારી નાખે એવી
દાઢવાળો, શિશુમાર-અથાને મારી નાખે એવો,
તિમિગિલ સો જોળન (ચારસો માઈલ) નેટવા લાંબા

પહેળા જીવોને પણ ગળી જાય એવો રાક્ષ-બહુલાંબો
અને વ્રજ જેવો ચિલિચિમ-ભીંગડાવાળો, લાલ આંખો
વાળો, બધી પાસ લાલ વિસેટાવાળો

આઠ પ્રકારનું માસ

માંસમિત્યાહુષ્ટયા ॥

શાસ્ત્રકારાએ એ પ્રમાણે આઠ પ્રકારનું માસ કહ્યું છે

મિશ્ર પ્રદેશના પ્રાણી

યોતિષ્વજાવીર્યામિશ્રગોચરત્વાદનિશ્ચિતે ॥ ૫૪ ॥

ઉપર કહેલા આઠ પ્રકારમાંથી બકર તથા ગાડ
જગલ પ્રદેશમા હોય છે, તેમ અનૂપ પ્રદેશમા પણ
હોય છે અને ગમે તે પ્રદેશમા થય છે, માટે તેમને
ત્રણમાંથી અનુપ પ્રદેશના પ્રાણી કહી શકાય નહિ,
તેથી તે મિશ્રપ્રદેશના પ્રાણી છે

કયા પ્રાણીવર્ગ કયા પ્રદેશનો કહેવાય ?

માયાન્યા જાફલાનુગ મય્યો સાધારણો સ્મૃતૌ ॥

આઠ વર્ગમાંથી પહેલા ત્રણ એટલે મુગ, વિહિર
અને પ્રનુદ એ જગલ પ્રદેશમા થનારા પ્રાણી જણવાં
અને છેવટના ત્રણ એટલે મહામુગ, જળચર અને
મત્સ્ય એ અનૂપ પ્રદેશમા થનારા પ્રાણી જણવાં
વચલા બે વર્ગ એટલે બિલેશય (દરમા રહેનારા) તથા
પ્રસહ એ બે બને પ્રદેશમા થનારા હોવાથી સધારણ
પ્રદેશના સમજવા

જગલ વર્ગના ગુણ

તત્ર વદમલા શીતાલઘવો જાફલા હિતાઃ ॥ ૫૫ ॥

પિત્તોત્તરે ઘાતમચ્ચે સન્નિપાતે કફાનુમે ॥

એ પ્રાણીઓમાંથી જગલ પ્રદેશનાં પ્રાણી (મુગ,
વિહિર અને પ્રનુદ) ખાવાથી મળ બંધાયેલો થાય છે
તે પ્રાણી શીતવીર્ય, હલકાં અને જે સન્નિપાતમા પિત્તનું
જેર અધિક હોય, વાયુ મધ્યમ હોય અને કફ થોડો
હોય તેમા હિનકારક છે

સસવાન્ય ગુણ

દીપન કટુક પાકે વ્રાહ્મી રક્ષો હિમ શશઃ ॥

જગલ પ્રાણીઓમાં સસવા દીપન, પચે ત્યારે
નીચો, ગ્રાહી, લૂપ્તો અને શીતવીર્ય છે

તેતર વર્ગેના ગુણ

ઈવદુષ્ણશુક્લિગ્ધા વૃહણા ઘતકાદય ॥

તિત્તિરિસ્તેષ્વપિ ઘરો મેધામિલ્લશુભહૃ ॥ ૫૭ ॥

ગ્રાહી વર્ણોઽનિલોદ્રિકસન્નિપાતહરઃ પરમ ॥

વર્તકથી માનીને (શ્લોક ૪૪) થી ૪૬૫)

બધાં જ જગલ પ્રાણીઓ કાઈક ગરમ, ભારે, સ્નિગ્ધ

અને બૃહસ્પતિ છે તે સર્વમા વળી તેતર ઉત્તમ છે, કેમ કે તે મેવા ઉત્પન્ન કરનારો, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનારો, બળ આપનારો તથા વીર્ય ઉત્પન્ન કરે એવો છે વળી તે ગ્રાહી, રજ સુધારે એવો અને જે સંનિપાતમા વાયુ પ્રબળ હોય તેને સારી રીતે મટાડે એવો છે

મોરના ગુણ

નાતિપચ્ચ: શિલી પથ્થ: શોત્રસ્વસ્વયોદશામ્ ॥
મોર બહુ પથ્થ નથી, ફક્ત કાનં (સાભળવુ), અવાજ, જુવાની અને આખને પથ્થ છે

કૂકડાના ગુણ

તદ્વચ્ચ કુમકુટો વૃષ્ણ:
કૂકડો પણ મોરના જેવા ગુણવાળો છે તથા વૃષ્ણ છે

ગામકૂકડાના ગુણ

મામ્યસ્તુ શ્લેષ્મલો ગુરુ: ॥

ગ્રામ્ય કૂકડો એટલે ગામમા રહેનારો કૂકડો કફ કર્તા અને ભારે છે

કકર વગેરેના ગુણ

મેઘાઽનલકરા દ્વયાઃ ક્રકરા સોપચક્રકાઃ ॥૫૯
કકર નામે પક્ષી જેને કોઈ લોક કળકળિયો કહે છે તે તથા ઉપચક્રક પક્ષી જે એક જાતના નાના ચક્ષા જેવું પક્ષી થાય છે, તે મેઘા અને અગ્નિને સતેજ કરે એવા તથા હઠા છે

કાકુકપોતના ગુણ

ગુરુ સલવણઃ કાળકપોતઃ સર્વદોષહૃત્ ॥
કાકુકપોત ભારે, કાઠક ખારાથ પર અને ત્રણે દોષ કોપાવે એવો છે

કાકુકપોત-એક જાતનો નાનો લાલ હોયો.

ચકરાના ગુણ

ષટકાઃ શ્લેષ્મલાઃ ક્ષિગ્ધાઃ વાતપ્પાઃ
ગુક્લાઃ પરમ્ ॥૬૦॥

ચકરાં કફ કરનારાં, સ્નિગ્ધ, વાયુને મટાડે એવા અને સારી પેડે વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારાં છે

ભિલેશ્ય વગેરે વર્ગનું ઉત્તરોત્તર

અધિકપાત્રું

ગુરુપ્પાઽજાઘમધુતા વર્ગાઽઘાતો વયોત્તરમ્ ॥
મૂચગુરુહતો બલ્યા વાતપ્પાઃ વપપિસલાઃ ॥ ૬૧

ભિલેશ્ય પ્રાણીથી માંડીને તે પછીનાં વર્ગના પ્રાણી એનું માંસ ઉત્તરોત્તર વધારે ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ગળું, મૂત્ર તથા વીર્ય પેદા કરનારું, બન્ધ આપનારું,

વાયુને મટાડે એવું તથા કફ અને પિત્તને પેદા કરે એવું છે, મનઃશબ્દ કે બિલેશ્ય કરતા પ્રસાદ વર્ગનાં પ્રાણીઓમા ભારે, ગરમ વગેરે ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે, તે કરતા મનોમૃગમા વધારે છે, તે કરતાં જળચર અને તે કરતા મનસ્વમા ભારે, ગરમ, સ્નિગ્ધ વગેરે ઉપર ક્લેશા ગુણ વધારે પ્રમાણમાં છે

મહામૃગ વગેરેના ગુણ

શીતા મહામૃગાસ્તેષુ, ક્લેશ્યાદમસહાઃ પુનઃ ॥
લઘ્વણાનુરસા પાકે કટુકા માસવર્ધના ॥ ૬૨ ॥
જીર્ણશોષિદ્વહ્વીદોષશોવાતાનાં પર હિતા ॥

તેમાયે મહામૃગ વર્ગમા ગણાવેલા પ્રાણી શીતવીર્ય, (ઠંડા) છે અને પ્રસાદ વર્ગના પણ કાચું માસ ખાનારાં પ્રાણી (બિલાડો, ગીધ, ઘુવડ વગેરે) પચે ત્યારે તેનાં થાય છે તથા તેમનો અનુરુપ ખારો હોય છે માસને વધારે પુષ્કળ કરે છે, નિરામ હરમ, ગ્રાહ્યી અને ભય-રાગથી પીડાતા માસને બહુ ઊત્તરકરક છે

બકરાના માસના ગુણ

નાતિશીતગુરુક્ષિગ્ધં માંસમાઝમદોષલમ્ ॥ ૬૩ ॥
શરીરઘાતુસામાન્યાદનમિવ્યન્દિ રૂઢલમ્ ॥

બકરાનું માસ બહુ ઠંડુ નથી તથા બહુ ભારે નથી અને બહુ સ્નિગ્ધ નથી. વળી એ વાયુ વગેરે દોષને કોપાવનું નથી માસના શરીરની ધાતુઓના જેવા ગુણવાળી બકરાના શરીરની ધાતુઓ છે, માટે બકરાનું માસ અભિખંડી નથી અને બૃહસ્પતિ છે

ગારનું માંસ

વિપરીતમતો હેયમાલિક વૃહળં તુ તત્ ॥ ૬૪ ॥

ગાર(પેટા)નું માન બધું કરતાં ઊંચા ગુણ-વાળું છે એટલે બહુ ગરમ, બહુ સ્નિગ્ધ, બહુ ભારે, ત્રણે દોષને કોપાવનારું અને અભિખંડી છે, પણ બૃહસ્પતિ છે

જેમાંસના ગુણ

ગુક્કાસધમાત્યમિયેગમજ્વરપીનસાન ॥
કાર્દ્યં વેચલશક્તિઃ ગોમાંસ સત્રિવચ્છતિ ૬૫
ગાયનું માંસ સૂચી ઉપરથી, થાક, રતિશ્ય અગ્નિ, રિષમજ્વર, સરેખમ, દૂધચાપત્ર અને શુદ્ધ વાયુના રોગને મટાડે છે

પાત્રના માંસના ગુણ

ઉષ્ણો ગતિવાગ્મદેયઃ સમશ્વદેવૃદત્વહૃત્ ॥
પાત્રનું માસ ગરમ, વધારે ભારે, નિન્ન આપનાર તથા શરીરને દૃઢ કરે એનું અને બૃહસ્પતિ છે

વસાહના માંસના ગુણ

તદ્વદરાહઃ શ્રમહા સ્વચિશુક્લવલમદઃ ॥ ૬૬ ॥

ભૂડના માંસના ગુણ પણ પાડના માંસના જેવા જ છે તે ઉપરાંત ભૂડનું માંસ કામ(થાક)ને મટાડનાર, સ્વચિ ઉપજાવનાર તથા વીર્ધ અને બળ આપનાર છે

મત્સ્યવર્ગના ગુણ

મત્સ્યાઃ પરં કફકરતાઃ

(પાછળ શ્લોક ૬૧ માં કહ્યું છે કે, બિવેશ્ય પ્રાણીઓના વર્ગથી માંસને તે પછીના વર્ગના પ્રાણી ઉત્તરોત્તર વધારે ભાર, વધારે ગરમ, વધારે સ્નિગ્ધ, વધારે ગળ્યા, વધારે મૂત્ર-વીર્ધબળ આપનાર, વિશેષ વાયુનાથક અને વિશેષ કફ અને પિત્ત કરે એવા છે એ બધા ગુણો માછલામાં સૌથી વધારે છે, કેમ કે એ છેલ્લો વર્ગ છે એમ છતાં પણ કફ કરવાનો ગુણ તો તેમાં અતિશય જ છે, એ જલુકાવચાને આ સ્થળમાં વિશેષ કહ્યું છે, કે,) મત્સ્ય બહુ કફકર્તા છે

શિલિચિમ મત્સ્યના ગુણ

શિલિચિમસ્ત્રિદોષકૃત્ ।

શિલિચિમ જાતનું માછળું ત્રિદોષ કરે એવું છે

સર્વોત્તમ માંસ

લાવરોહિતમોઘૈષ્ણા* રવે રવે વર્ગે ઘરાઃ પરમ્ ॥ ૬૭ ॥

લાવુ, રોહત જાતનો મત્સ્ય, સાંઢો અને એલુ (કાળિયાર જાતનું ઘરૂ) પોતાપોતાના વર્ગમાં સર્વોત્તમ છે એટલે લાવુ વિષ્કરવર્ગમાં, રોહત મત્સ્ય વર્ગમાં, સાંઢો બિવેશ્યવર્ગમાં અને એલુ મુગવર્ગમાં સર્વોત્તમ છે

કેવું માંસ ખાવું ?

માંસ સયોદતં શુદ્ધં ચય સ્ય ચ મજેત્

તાજ મારેલા પ્રાણીનું માંસ ખાવું તે માંસ શુદ્ધ એટલે સ્નાયુ તથા હાડકા વિનાનું અને જુવાન તથા નીલગી પ્રાણીનું ખાવું બાતક, વૃદ્ધ કે રોગી પ્રાણીનું માંસ ખાવું નહિ,

કેવું માંસ ન ખાવું ?

ત્યજેત્ ।

મૃતં કુશ મૃતં મેઘ ધ્યાધિગારિચિરિદંતમ્ ॥ ૬૮ ॥

પોતાની મેરે મરી ગયેલા પ્રાણીનું (જેના મરવાનું કારણ જાણવામાં આવતું નથી તેનું) માંસ ન ખાવું, તેમ જ દૂબળા પ્રાણીનું, પુષ્કળ ચરબીવાળા પ્રાણીનું, રોગી મરેલા પ્રાણીનું, પાણીમાં ડૂબીને મરેલાનું કે

જેરથી મરી ગયેલા પ્રાણીનું માંસ ન ખાવું

નર માદાના માંસ વગેરેના ગુણ

પુંસ્ત્રિયોઃ પૂર્વપચ્ચાર્થે ગુરુણી ગર્મિણી ગુહઃ ।

હયુર્વૈષિષ્ણુત્પાત્સુ વિદહેપુ પુનઃ પુમાન્ ॥ ૬૯ ॥

શિરસ્કન્ધોરુપૃષ્ઠસ્ય કઢ્યાઃ સક્ત્યોઽથ ગૌરવમ્ ।

તથાડડમપચ્ચાશાયયોર્યથાપૂર્વે વિનિર્દેશેત્ ॥૭૦॥

શોણિતપ્રમૃતીનાં ચ ઘાતૂનામુત્તરોત્તરમ્ ।

માંસાદ્રતીયો વૃષ્ણમેદ્વૃક્ષ્યવૃદ્ધગુદમ્ ॥ ૭૧ ॥

પ્રાણીઓમાં નર અને માદા બંનેમાંથી નરના ઘરેરે નો માથાથી ડૂટી સુધીનો ભાગ ભારે તથા માદાનો ડૂટીથી નીચેનો ભાગ ભારે* હોય છે ગર્ભવાળી માદા બીજા માદાઓ કરતાં ભારે છે ચોપગ પ્રાણીમાં સ્ત્રી જાતિનું માંસ નર કરતાં હલકું છે અને પક્ષીઓમાં સ્ત્રી જાતિ કરતાં નરનું માંસ હલકું છે જાળના માંસ કરતાં કમરનું માંસ ભારે છે તે કરતાં પીકનું, તે કરતાં સાથળનું, તે કરતાં ખભાનું અને સૌ કરતાં માથાનું માંસ વધારે ભારે છે વળી પક્ષવાશ્ય કરતા આમાશયનું માંસ ભારે છે વળી બોલી વગેરે ધાતુઓ ઉત્તરોત્તર ભારે છે એટલે બોલીથી માંસ ભારે, માસથી ચરબી, ચરબીથી હાડકું, હાડકાથી મળખ અને મળખથી વીર્ધ ભારે છે, તેમ જ અંડ, મુત્રેન્દ્રિય, વૃક્ક (અં કીડની), કાળજી અને ગુદા એ અગ્રી માથાના માંસ કરતાં પણ અનુક્રમે એકએક કરતા વધારે ને વધારે ભારે છે ગુદા મળાશય.

શાકવર્ગ

પાષાદિવર્ગ

શાકં પાઠાશાઢીસૂગાસુનિયજ્ઞસતીનજમ્ ।

ત્રિદોષગ્રં લઘુ ગ્રાહિ સરાજસવવાસ્તુકમ્ ॥૭૨॥

પાષાડ નામે વનસ્પતિ, પડકુમ્પરો, કાસોદરો, ઓટી ગણ નામે ચાર પાદશની ભાજી, સતીનજ નામે વનસ્પતિ, સજ્જાય, બચવાની ભાજી, એ સર્વનાં શાક ત્રિદોષને મટાડે એવાં, હલકા અને ગ્રાહી છે

લાખડીનો ભાજ

સુનિયજ્ઞોઽમિદ્વૃદ્ધવૃષ્ણસ્તેપુ

તેમાં સુનિયજ્ઞ(ચાર પાદશની ભાજી)નું શાક જલ્પાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર અને વૃષ્ણ છે

* પરવામાં, તેવમાં ભારે નહિ.

રાજસવના ગુણ

રાજક્ષયઃ પરમ્ ।

અહ્યશૌંવિકારપ્નઃ

રાજસવ ગ્રહણી અને અર્થના રોગ મટાડે છે.

બથવાનું શાક

સ્વર્ચમેદિ તુ વાસ્તુકમ્ ॥૭૩॥

બથવાની ભાજનું શાક કઠલુ ગરમ તોડે એવું છે

કાકમાચી

इन्ति दोषत्रयं कुष्ठं वृष्या सोष्णा रसायनी ।

કાકમાચો સરા સ્વર્ચા

ધાળી પીયુડીનું શાક ત્રિદોષને અને કુષ્ઠને મટાડે એવું, વૃષ્ય, ગરમ ગરમ તથા રસાયન, સર અને અવાજ સુધારે એવું છે.

વૃણીની ભાજ

चाहेर्वस्लाग्निदीपनी ॥७४॥

મહાપ્યશૌંડનિલપ્લેપ્મહિતોષ્ણા પ્રાહિણી લઘુઃ ।

ચણીરી એટલે લૂણી ખાદી, દીપન, ગ્રહણીરોગ, ધરસ, વાયુ, કફ અને સર્વને મટાડે એવી, ગરમ, ગ્રાહી અને ઉષ્ણી છે.

પટોળ વગેરે

पटोलसतलारिष्टशङ्खंष्टायल्लुजाऽमृताः ॥७५॥

બેનામ્નરહતીવાસાકુતિલોતિલપર્ણિકાઃ ।

મળ્લકર્ણીકર્કોટકારવેલ્લકર્પટઃ ॥૭૬॥

નાદીક્લાયગોજિહ્વાવાર્તાકં યતતિત્તકમ્ ।

કરીરં કુલકં નન્દી કુચૈલા શકુલાદની ॥૭૭॥

કટિલ્લં કેમ્બુકં રીતં સ્વકોશાતકર્કશમ્ ।

તિત્તં પાકે કટુ પ્રાહિ ઘાતલં કપપિત્તજિત્ ॥૭૮॥

પટોળ, સાથેર, લીમડે, ભારંગી, બાવચી, ગજમ, નેનરની રોચ તરુને કુમળો ભાજ, ભારંગી, અરુણી, કુંતલી, નિવપાલિકા, મંડૂકપર્ણી (બાણી), કંકોરૂ, કારેવાં, ઘાસિયા પિત્તપાપયે, નાડીકવાય, ગજગ્ધી, વંતાક, ગંજલી કુડે, કેરાં, કાઠીખરલે, નાંદણની, કાગીપાટ, જળપાંપળી, રાતી સાંઘી, કેળીન, કડવું તુરિયું, કપિચા એ અઘાવીસ વનસ્પતિઓ કડવી, પહે ત્યારે તીખી, ગ્રાહી, વાયુ અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવી છે.

પટોળ તથા બંને રીંછની

इयं पटोलं हृमिमुस्कादुपाकं र्गचमदम् ।

પિત્તલં દીપનં મેદિ વાતમં રુદ્ધતિપ્પમ્ ॥૭૯॥

પટોળ દહમને હિનકર છે, કપિચાને નાથ કરે

છે, પહે ત્યારે ગળ્યું અને રચિ ઉત્પન્ન કરે એવું છે. રીંછની અને ભારંગી (ભાંડિંગી) બંને પિત્ત કરે એવી, દીપન, ભેદી અને વાયુને મટાડે એવી છે.

અરુણીના ગુણ

वृषं तु वमिकासंघं रक्तपित्तहरं परम् ।

અરુણી ઊંઘટી અને ઉપરસને મટાડે એવી તથા રક્તપિત્તનો નાથ કરવામા ઉત્તમ છે.

કારેલીના ગુણ

कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्वरम् ॥ ८० ॥

કારેલુ કાઈક તીખું, દીપન અને કફને મટાડવામા ઉત્તમ છે

વંતાક

वार्ताकं कटुतिकोष्णं मयुरं कफघातजित् ।

સક્ષારમગ્નિજનનં હૃયં રુચ્યમપિત્તલમ્ ॥ ૮૧ ॥

વંતાક તીખું, કટુ, ગરમ, ગળ્યું, કફ અને વાયુને મટાડે એવું, જરા કારના ગુણવાળું, અગ્નિને પ્રદીપ્ત કરનાર, દહમને હિનકર, રચિ ઉપજવનાર અને કાઈક પિત્તકર્તા છે

કેરાં

करीरमाघ्मानकरं कषायं स्यादु तिक्तकम् ।

કેરાં આધ્માન કરે એવાં, તૂર્ષ, ગળ્યાં અને કડવાં છે.

ગલકાં વગેરે

कोपातकायल्लुजको मेदिनायाम्निदीपनी ॥ ८२ ॥

તુરિયાં (ગલકાં) અને બાવની ભેદી તથા અગ્નિનું દીપન કરનાર છે.

તાંદળને

तण्डुलीयो हिमो रुक्षः स्यादुपाकरसो लघुः ।

મદાપિત્તવિરાગ્નપ્નઃ

તાંદળને ઠંડે, લૂપ્પે, પહે ત્યારે સ્વાદમાં ગળ્યે, હલકો અને મદ, પિત્ત, એર તથા લોહીના રોગોનો નાથ કરે એવી છે

મુંજ

मुञ्जतं पातपित्तजित् ॥ ८३ ॥

સિન્ધવં રીતં મુજ સ્વાદુ શંટમં ગુરુરુત્તરમ્ ।

મુંજન (મુંજ) વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવી, સિન્ધવ, ઠંડે, ભારે, નરી, બુંદગ અને સન્યાન ચોર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી છે.

પાષપની ભાજ

गुर्वी सरा तु पाटङ्गया

પાષપની ભાજ ભારે અને સર છે.

પોઈની ભાજી

મરફી વાપ્યુપોદકા ॥ ૮૪ ॥

પોઈની ભાજી મદ(મીઠા)નો નાથ કરનારી છે (પાવખના ગુણવાળી ખુબ છે.)

ગઈની ભાજી

પાલકુચાવમ્મનશ્ચઙ્ચઃ સ તુ સમ્રહણાત્મક ॥

રાઈની ભાજી પાવખની ભાજીના જેવા જ ગુણ વાળી છે, ખુબ રાઈની ભાજી ગ્રાહી છે અને પાવખ ની ભાજી સર છે એટલે ફેર છે

વિદારીકદ

વિદારી વાતપિત્તમો મૂચલા સ્વાદુશીનલા ॥ ૮૫ ॥

જીવની ઘૂંઘળી કળઠયા ગુર્જી વૃણ્યા રસાયનમ્ ॥

ભાથકાળુ વાગુ તથા પિત્તને મટાડે રોગુ, મૂત્ર પેદા કરે રોગુ, ગળ્યુ, કડુ, જીરન, ગુડગુ, ગળા માટે હિતકારક, ભાર, વૃણ અને રસાયન છે

ડોલી

ચક્રુણ્યા સર્વદોષગ્રી જીવન્તી મધુરા હિમા ॥ ૮૬ ॥

ડોલી આખને હિતકારક છે અને બધા દોષનો નાથ કરનારી છે બીજી ડોલી ઠી છે

કોગુ વજેરે શાક

કૂમાળટુમ્બકાલિન્નકૌર્વૈર્વારુતિણિઙ્ગમ્ ॥

સધા ત્રણસવીનાકવિર્મટ કકગાતરુત્ ॥ ૮૭ ॥

ભેદ વિષ્ણુમ્બાપ્યન્દિ સ્વાદુપાકરસ ગુહ ॥

કોગુ, (દૂધીનું) નૂબડુ, તરબૂચ, સફરજી, કકડી, તિલિથ જાનની કાકડી, તામળી કાકડી, ચીની કાકડી, ચીબડુ રો સર્વ કદ રત્ને વાગુ કરે રોગ, બેદી, વિશભી, અભિખાદી, પથે ત્યાર સ્વાદમા ગળ્યા અને ભારે છે

કોગુ

વહ્નીક્લાતાં પ્રવરં કૂમાળટુ વાતપિત્તજિત્ ॥

શસ્તિગુદ્ધિકર વૃણ

વેનાના ફળોમા ઉત્તમ ફળ કોગુ છે તે વાગુ તથા પિત્તને મટાડે રોગુ, મૂત્રાશયનુ શોધન કરે રોગુ અને વૃણ છે

નાસળી કાકડી

ત્રણસ ત્વતિમૂચલમ્ ॥

નાસળી કાકડી બહુ મૂત્ર પે ૧ કરે એવી છે

(દૂધીનું) નૂબડુ વજેરે

તુભ્યં રુક્ષતરં પ્રાહિ કાલિન્નૈર્વારુતિર્મટમ્ ॥ ૮૯ ॥

બાલે પિત્તહરં શીતં વિપાત્પકમતોડ્યયા ॥

(દૂધીનું) નૂબડુ બહુ લૂખું અને ગ્રાહી છે. તર-બૂચ, કાકડી અને ચીબડુ એ કાના લોષ ત્યારે પિત્તને મટાડે એવા અને કઠા છે, પણ પાક લોષ ત્યારે એવી વિપરીત એટલે પિત્ત કરે એવા તથા ગરમ છે.

શીર્ણવૃન્ત શાકના ગુણ

શીર્ણવૃન્તં તુ સક્ષાર પિત્તલં ક્ષકવાતજાત્ ॥ ૯૦ ॥

રોચન દીપન હૃયમધીલાડ્ડનાહનુલ્લયુ ॥

શ્લેષ્મક ૮૬૧, ૮૭, ૮૮વાળા શાક જ્યારે ડીઝ-માથી અપેાર ૧૫ પરી પડે રોવા પાકે ત્યારે તે કાઈક સારવાળા પિત્ત ઉપશ્વનારા, કદ અને વાયુને મટાડે રોગ, રુચિ ઉપજાવે રોગ, દીપન, હૃદય, અહીંયા અને આનાહને મટાડે રોગ તથા હલકા છે.

કમળનાળ વજેરે

મૃણાલવિસશાલૂકકુમુદોત્પલકન્દકમ્ ॥ ૯૧ ॥

નન્દીમાપકરેલ્લટ્કાટકકસેરકમ્ ॥

કૌશ્ઠમ્બનં કલોઙ્ય ચ રુક્ષં પ્રાહિ હિમં ગુહ ॥ ૯૨ ॥

કમળનો નાળ મે પ્રકારના થાય છે રોક પાતળો અને બીજો જાડો પાતળા નાળને 'મુલાવ' કહે છે અને 'જાડને 'બિસ' કહે છે એ મુલાવ, બિસ, રાત્રી કમળનો કદ, (ધોળા) પોપણનો કદ, કાળા કમળનો કદ, નદી એટલે તુડીકેરી, માથક એટલે વાસ્તુલ, જળઉંચો, શિંગોડા, ક્લેલા, કોચાદન, કમળ-કાકડી કે કમળના બીજ રો સર્વે લૂખા, ગ્રાહી, ઠંડા અને ભારે છે

કર્ત્રિય વજેરે

કલમ્બનાલિકામાર્પકુટિશ્વરકુતુમ્બકમ્ ॥

ચિહ્નીટ્વાકલેનીકાકુરુતકગથેયુકમ્ ॥ ૯૩ ॥

જીગ્તુશુશ્વેટગજયવશાકસુમ્બલાઃ ॥

અ લુક નિં ચ સર્ગાણિ તથા સ્થાનિ લક્ષમણમ્ ॥

સ્વાદુ રુક્ષં સ્લગ્નં વાતશ્લેષમ્બકર ગુહ ॥

શીતલ સ્પૃષ્ણેમૂવ પ્રાયો વિષ્ણુ જીર્ણિત ॥ ૯૫ ॥

સ્વિયં નિર્ણીડિતરસ સ્મહાદરં નાતિદોષલમ્ ॥

કાન્ન, નાવિકા, ડાભોની ભાજી, કુટિર, દૂધી, ચીવની ભાજી (લાવ બચવાની ભાજી), વટ્કાક, લુખી-ની ભાજી, રોડીગાળની ભાજી, ગરેપુક નામે તુલ-ધાન્ય, રાત્રી નાચનો ડાભો, ટુટુ નામે વનસ્પતિ, કંવા-ડિયો, લવન પાદમની ચીવની ભાજી, બપોરિયા, તમામ જાનના આનુ જેવાં કે રતાગુ, રાગી, બટાકા વજેરે તમામ જાનના કોગના પાદ્ય જેની ભાજી થઈ શકે તે તથા જેલેમ્બ, એ સર્વે ગળ્યા, લૂખા, કાઈક ભાર,

વાયુ તથા કફ કરે એવા, ભારે, કઠા, ગડો તથા પેશાબ આણે એવા અને ઘણું બહુ વિષ્ણુ કર્યા પછી પચે એવા છે. એ સર્વને બાફીને અને એને નિશ્ચેત્રીને એનું પાણી કાઢી નાખ્યા પછી રહેલા શકભાજીને પુષ્કળ તેલ મૂકીને, વધારીને, ઉપયોગમાં લીધા હોય તો બહુ દોષ ઉપજાવતા નથી

સર્વ પ્રકારના આજુ-સ્તાજુ, અજવી, બટાકા વગેરે ચીવની ભાજી

લઘુપત્રા તુ યા ચિહ્ની સ્વાસ્તુકસમા મતા ॥
નાના પાંદડાની જે ચીવની ભાજી છે, તેના ગુરુ બળવાની ભાજીને મળતા છે

અરણી અને વરણી

તકારીવરણં સ્વાદુ સતિકં કફવાતજિત્ ॥

અરણી અને વાયવરણી એ બે ગળ્યા, કાઈક કડવા અને કફ તથા વાયુને મટાડે એવા છે

સાટોડી

વર્ષાઋતૃકાલશાન્તં ચ સ્નાનં કટુતિકકમ્ ॥૧૭॥
દીપનં મેદનં દન્તિ મરશોકફાનિલાન્ ॥

બને પ્રકારની (વાર અને ઘાળી, લાબી અને ટૂંકી) સાટોડીઓ તથા કાઠિંગડુ કાઈક ખારયુક્ત, સ્વાદ માં તેીખું તથા કસુ, દીપન, ભેદી, કુત્રિમ, ઝેર, તોળે, કફ અને વાયુનો નાશ કરે એવા છે

કસુજી

દીપનાઃ કફવાતઘ્નાશ્ચિરિવિદનાઃકુરાઃ સરાઃ ॥
કરબના (કસુજીના) અંકુર દીપન, કફ તથા વાયુ ને મટાડે એવા અને સર છે

ઘનાવરીના અંકુર

શતાવર્યંકુરાસ્તિક્તા કૃત્યા દોષનપાપહઃ ॥

શતાવરીના અંકુર કડવા, વૃષ્ણ અને ત્રણે દોષને મટાડે એવા છે

વાસના અંકુર

કક્ષો ઘંશકતિરસ્તુ વિદ્રાહીં વાતપિત્તલઃ ॥૧૯॥

વાસના અંકુર લૂના, વિદ્રાહી તથા વાયુ અને પિત્ત કરે એવા છે

પત્તરો અથવા મત્સ્યાશ્વ

પત્તરો દીપનસ્તિકઃ પ્લીહર્મા વક્રયાતજિત્ ॥

૧ ગોળ પાંદડાની તથા બીજી ભાગ પાંદડાની સાટોડી થાય છે

પત્તર અથવા મત્સ્યાશ્વ દીપન, કડવા, પ્લીહા (બરોલ), હરમ, કફ તથા વાયુને મટાડે એવા છે

કાસિદરો

ક્રમિકાસકફોદ્દેદાન્ કાસમર્દો જયેત્સરઃ ॥૨૦૦॥

કાસિદરો, કરમિયા, ઉપરસ, કફ અને ઉન્નવેદને મટાડે છે તથા સર છે

કસુમીની ભાજી

રુદ્ધોષ્ણમલ્લં કૌસુમ્યં ગુરુ પિત્તકરં સરમ્ ॥

કસુમીની ભાજી લૂખી, ગરમ, ખાટી, ભારે, પિત્ત કરે એવી અને સર છે

સરસવની ભાજી

ગુરુષ્ણં સાર્યપં યદ્ધવિમૂઢં સર્વદોષહત્ ॥૨૦૧॥

સરસવની ભાજી ભાર, ગરમ, ગડો તથા પેશાબ ને બાધે રોકી અને ત્રણે દોષ કરે એવી છે

નાના (કુમળા) મૂળા

પદ્માલમય્યકરણં કિશ્કિદારં સતિકકમ્ ॥

તન્મૂલકં દોષહરં લઘુ સોષ્ણં નિવચ્છતિ ॥૨૦૨॥

મૂલ્મકાસશ્વધ્વાસમળનેત્રગલામયાન્ ॥

સ્વરાસિદ્રાદોદાયર્થે પીત્તસાઢ

જે નાના મૂળાને સ્વાદ સ્પષ્ટ માપૂર્ણ પડે એવા ન હોય, પણ કાઈક સારના ગુણવાળા તથા કાઈ કડવા હોય તે મૂળા ત્રણે દોષને મટાડે એવા, ઉષ્ણ તથા કાઈ ગરમ છે વધી એવા મૂળા મોળા, ઉપરન, ભૂષ, દમ, પ્રસ, આંખ અને ગળાના રોગ, અચાજ બેની ગળાને રોગ, જ્વરગિનનું મી-પણ, ઉત્તરન અને સનેખમ એ રોગને મટાડે છે

મેગા મૂળા

મદરુપુન્ ॥ ૨૦૩ ॥

રસે પાકે ચ કટુકમુષ્ણવીર્યં ત્રિદોષરત્ ॥

ગુર્વમિષ્ણન્દિ ચ

પમ મેટા મૂળા મ્વાદર્માં અને પચે ન્ધાને તોળ્યા છે, ઉષ્ણવીર્ય એટલે ગરમ છે, ત્રણે દોષને પેટા કરે એવા, ભારે તથા અભિખ્યતી છે

ચંપિયા મૂળા

સ્નિગ્ધસિદ્ધં તદ્દિ પાતજિત્ ॥ ૨૦૪ ॥

તેલ વગેરે મુળેને વધાર્યા મેટા મૂળા પણ વાયુને મટાડે છે (તે પછી તેલ મુળેને વધાર્યા નાના મૂળા પણ વાયુને મટાડે એવાં છે નહીં ૧)

સૂક્ષ્મ મૂળા

ચાતમ્લેષ્મહરં શુષ્કં સર્ગમ્

નાના મૂળા તથા મોટા મૂળા સર્વે સૂક્ષ્મ યોગ
તો વાયુ તથા કફને મટાડે છે

કાચા મૂળા

મામં તુ દોવલમ્ ।

નાના કે મોટા ગમે તે જાતના મૂળા કાચા હોય
તો તેનાથી ત્રણે દોષ થાય છે

ધોણુ રતાણુ

કટૂણ્વો વાતકફદા પિષ્ટાલુ પિત્તવર્ધન ॥૧૦૫

પિષ્ટાણુ તીખુ તથા ગરમ છે, વાયુ તથા કફને
મટાડે છે અને પિત્તને વધારે છે એનું બીજું નામ
ધોણુ રતાણુ છે

કૂદર વગેરે

કુટેરિશ્મિસુરસસુમુલાસુરિમૂસ્ત્વમ્ ।

ફાળિજ્ઞાનકર્મચીરપ્રભૃતિ ગ્રાહિ શાલનમ્ ॥૧૦૬

વિદાહિ કટુ રુક્ષોષ્ણં હૃદયં દીપનરોચનમ્ ।

દક્ષીણકલ્મિહ્નતીક્ષ્ણ દોષોત્ક્રેશકર લઘુ ॥૧૦૭

રાત્રી નુલસી, સરગવે, કાત્રી નુલસી, ગની નુલસી
જેવી નાના પાદ્યની નુલસી, ચણે, રોડિસ ખડ, ચણેદ
મરચો નામે નુલસી જેવી વનસ્પતિ, અજંઝ નામની
રાત્રી નુલસી, જમીર નુલસી વગેરે વનસ્પતિઓ ગ્રાહી,
શાલન, વિદાહી, તીખી, વૂખી, ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ),
હૃદયને હિતકર, દીપન, રવિ ઉપજવનાર તથા આખ
ના રોગ, વીર્યરોગ અને કૃમિરોગને મટાડે એવી, તીખુ,
દોષોને ઉતારાવે એવી અને હલકી છે

કાળી નુલસી

દિપ્તમાકાસવિપશ્વાસપાર્શ્વદક્ષપૃતિગન્ધહા ।

સુરસ.

કાળી નુલસી, હેડકી, ઉપરસ, થાક, દમ પડખાનું
શૂન અને દુર્ગંધ મટાડે છે

સુમુખ નુલસી

સુમુલો નાતિવિદાહી ગરશોકહા ॥૧૦૮॥

(રાત્રી નુલસી જેવી નાના પાદ્યવાળી) નુલસી
બહુ વિદાહી નથી તથા તે કૃત્રિમ જેર તથા ચોખને
મટાડે છે

બીજા ધામ્ના-કોષઘીર

આદિપ્રકા તત્કમધુરા મૂળા ન ચ પિત્તહૃત્ ।

કોષઘીર કડવી, ગમી અને પેશાબ વેદા કરે એવી
છે, પણ પિત્ત કરતી નથી

લસણ

લઘુનો મૃદાતીક્ષ્ણોષ્ણઃ કટુપાકરસઃ સરઃ ॥૧૦૯

હૃદયઃ કેદયો ગુરુવૃષ્યઃ સ્નિગ્ધો રોચનદીપનઃ

મમ્મસન્ધાનકુદ્વલ્યો રક્તપિત્તપ્રદૂપણઃ ॥૧૧૦॥

કિલાસકુષ્ઠગુલ્માશોમિહકિમિકફાનિલાન્ ।

સહિષ્માપીનસશ્વાસકાસાન્ હન્તિ રસાયનમ્ ॥

લસણ બહુ તીક્ષ્ણ તથા ઉષ્ણવીર્ય છે, સ્વાદમાં
અને પચે ત્યારે તીખુ, સર, હૃદય, વાગ માટે સાચું,
ભારે, વૃષ્ય, સ્નિગ્ધ, રચિકર્તા અને દીપન, ભાગેલાં
પાકકા સાથે એજુ, બજ આપે એજુ, લોહી અને પિત્તને
બહુ બગાડે એજુ, કિલાસ નામે કોઠ, કુષ્ઠ, ગોળે,
પ્રમેહ, કૃમિરાગ, કફ, વાયુ, હેડકી, પીનસ, દમ, ઉપરસ,
એ સર્વ રોગને મટાડે છે તથા રસાયન છે

દુગળી

પલાણ્ડસ્તદ્ગુણઘૂનઃ શ્લેષ્મલો નાતિપિત્તલઃ ।

કફવાતાશંસાં પથ્યઃ શ્વેદેડ્યચ્ચહૃતો તથા ॥૧૧૨

દુગળીના ગુણ લસણના જેવા જ છે, પણ તેના
કરતા જરા ઊતરતા છે તે કફકર્તા છે અને બહુ પિત્ત
કરતી નથી, તેમ જ તેનો શેક કરવાથી તથા ખાવાથી
કફ, વાયુ અને હરસને પથ્ય છે

ગાજર

તીક્ષ્ણો મૃદાનકો ગ્રાહી વિત્તિનાં હિતકર સઃ ।

ગાજર તીક્ષ્ણ અને ગ્રાહી છે પિત્તવાગને તે
હિતકારક નથી

સૂરસ

દીપન. સૂરણો રુચ્ય. કફમ્નો વિશદો લઘુઃ ॥૧૧૩

વિશેષાદશોસાં પથ્યઃ

સૂરસ દીપન, રચિકારક, કફ મટાડે એજુ, વિથદ
અને હલકુ છે ખાસ કરીને તે હરસના રોગમા પથ્ય છે

બિલાડીનો દોષ

મૂકન્દસ્ત્યતિદોવલઃ ।

બિલાડીનો દોષ ત્રણે દોષને કોષાવનાર છે
(યેનિસિવિન બિલાડીના દોષમાથી બને છે)

હરિતવર્ગની વનસ્પતિનું ક્યુ અંત વધારે ભાગે?

પને પુષ્પે ફાલે નાલે કન્દે ચ મુલ્તા ક્રમાત્ ॥૧૧૪

પાદ્ય, કૃષ્ણ, કૃષ્ણ, નાજ (દાણી) અને કંદ
એ અનુક્રમે ઉત્તરોત્તર ભારે છે, એટલે પાદ્ય કરતાં

ફૂલ ભારે, ફૂલ કરતા ફૂલ ભારે, ફૂલ કરતા ઘણે ભારે અને ઘણા કરતા કદ ભારે છે આ નિયમ હરિત વર્ણને લાગુ પડે છે, પણ મૂળા અપવાદરૂપ છે

ઉત્તમ અને અધમ શાક

ઘરા શાકેયુ જીવન્તી સાર્વપે ત્વર પરમ્ ।

બધી શાકભાજીઓમા ડોડી સૌથી ઉત્તમ છે અને સરસવની ભાજી સૌથી ખરાબ છે

શાકભાજી કરતા ફૂલોમા ખાવામા થોડો ઉપયોગ છે, માટે પ્રથમ શાકવર્ગ બતાવીને તે પછી ફૂલવર્ગ કહેવાને આ ગ્રંથમાં કમ રાખ્યો છે ખરનાદમ્ય પણ કષ્ટુ છે કે, ભોજન કરી રહ્યા પછી ફૂલ ખવાય છે, માટે હવે ફૂલવર્ગના આરંભ કરે છે

ફૂલવર્ગ

કાળી દ્રાક્ષ

દ્રાક્ષા ફલોત્તમા વૃષ્ણા ચશુષ્ણા ચુષ્મૂચવિદ્ ॥

સ્વાદુપાકરસા સ્નિગ્ધા સમયાયા હિમા ગુરુ ।

નિહન્યનિલપિત્તાદ્રવિત્કાસ્યન્ચમદાત્યયાન્ ॥

વૃષ્ણાફાસધમધ્વાસસ્વરમેદક્ષતક્ષપાન્ ।

બધી ફૂલમાં ઉત્તમ ફૂલ કાળી દ્રાક્ષ છે તે વૃષ્ણ, આંખને હિતકારી, ગંધે તથા પેશાન શરીરમાંથી બહાર કાઢનારી, સ્વાદ તથા પચે ત્યારે ગરી, સ્નિગ્ધ, લગારકે નુરી, ઠંડી અને ભારે છે તે વાયુ, રક્તપિત્ત, મોઝાની કડવાય, માનસ્ય નામે રોગ, તરનને રોગ, ઉપરન, શાકથી ચડેલી ડાહ, સ્વરગાગ, શત અને તાવ એવા રોગો મટાડે છે

દામ

અત્રિકપિત્તાદ્રવિત્ત શ્રીદોરાન્સ્વાદુ દાહિમમ્ ॥

પિત્તાવિરોધિ નાગુણામ્લં યાતકફાપદમ્ ।

સર્વે દ્યલ્લુ સ્નિગ્ધ પ્રાહિ રોચનરીપનમ્ ॥૧૧૮

બધા દામમાંથી નાગુ દામ, જેમાં પિત્ત વધાર પ્રજા લેાય તેવા પ્રિતિષ્ઠને મળે છે બીજુ (ખાટુ) દામ પિત્ત કરનું નથી કે પિત્તને ચઢાવનું પણ નથી અને એવા માટે એજ દામ વાયુ તથા કફને મટાડે છે નયશ અને ખાગ સર્વે દામ કષ્ટ, હરમ, સ્નિગ્ધ, ગાત્રી, રવિતર્કા અને દીપન છે

કેઈ વર્ગે

મોચસર્જરૂપનસ્તાપિકેન્નપ્રકરમ્ ।

આપ્રાપ્તતાલ્પાશ્મર્યાજાત્મનપૂજમ્ ॥૧૧૯॥

સૌવીત્વદરપદ્મોલ્લપ્તુલેખાતકીઝવમ્ ।

વાતામામિધુકાશોદ્ધમુક્લકનિકોચકમ્ ॥૧૨૦॥

ઉદમાર્ણ પ્રિપાલં ચ કુંદળં ગુરુ શીતલમ્ ।

દાહક્ષયક્ષયહરં રક્તપિત્તપ્રસાદનમ્ ॥૧૨૧॥

સ્વાદુપાકરસં સ્નિગ્ધં વિદ્યમ્ કકટાકલત્ ।

કેડા ખજૂર, ફુલ, નાળિયેર, ફાવળ, આંબાળે (ગજલી અંબા), તાડફળ, સીવમ્બના ફળ, રાવણ, મધુર, સૌવીર ભોર અથવા ક્રમિકા ભોર, અંકુલના ફળ, કાશ ઉમરડા, ગૂંડા, બામ, અભિયુક નામે ફળ, અખોડ, પિસ્તા, બીજી જાતના પિસ્તા, ઉરમાણ અથવા સિંગળ ફળ, ચારોળી એ સર્વ બુદ્ધ, ભારે, ઠંડા, બા તથા કષ્ટ હરે એવા, લોહી અને પિત્તને સુધારે એવા, સ્નિગ્ધા કષ્ટ પચે ત્યારે ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, વિદ્યમ્ તથા કફ અને વીરને ઉપશ્વનાર છે

તાડફળ વગેરેના ગુણ

ફલં તુ પિત્તલં તાલં સરં કાશ્મર્યજ હિમમ્ ॥૧૨૨

શરૂમૂચવિષ્ણ્વધનં કેદય મેષ્ય રસાયનમ્ ।

યાતામાષ્ટુણવીર્યં તુ ક્ષપિત્તકર સમ્ ॥૧૨૩॥

પરં યાતહરં સ્નિગ્ધમનુષ્ણં તુ પ્રિપાલજમ્ ।

પ્રિયામજ્જા મધુરો વૃષ્ટ્યઃ પિત્તાનિલાપહઃ ॥૧૨૪॥

કોલમજ્જા ગુણેસ્તદ્વતુદ્દદિઃ કાસજિષ્ણ સ્ ॥

તાડફળ પિત્ત કરે છે, મરમરી(સીવમ્બી)નું ફળ તર, ઠડુ છે તથા ગાઢ અને પેશાબને વિષય મટાડે એવું છે તે વાગને વધાગનાર, મેથાન વધારનાર અને રક્તપન છે બદામ વોર ફળ ગરમ, કફ તથા પિત્ત કરે એવા, તર, વાયુને ઉકેલ નાશ કરે એવા અને સ્નિગ્ધ છે ચારોળી ઠંડી છે ચારોળીના ફળની મીઠા (ચારોળી) ગરી, વૃષ્ણ તથા પિત્ત અને વાયુને નાશ કરે એવી છે ભોરની મીઠાના નુજ પણ ચારોળીની બરોબર છે, તેમ જ તે તર, ઠંડી અને ઉપર ને મળે છે (ભોરની દીવેશ ભોગ્યા પછી એટલી જે નર નીકેને તેને ભોગની મીઠા કરે છે)

બીચના ગુણ

પક્વં છુનુર્નરં વિર્યં દોષલ પૂનિમાદનમ્ ॥૧૨૫

દીપનં ક્ષપાત્તમં યાત્ પ્રાણુમર્ચ ચ તત્ ॥

પાકુ બીજુ પચવામાં જાય છે, તે ત્રણે દોષ ને ઉપશ્વન કરે છે તથા પ્રિયમરી વાટ કલવનાઈ છે નાનું (અથવા કુમળું) બીજુ દીપન અને કફ તથા વાયુને મટાડે એજ છે, તેમ જ કાનું અને પાકું બંને બીચાં ગાઢ છે

કેદાના ગુણ

કપિત્થમામં કણ્ઠમં દોષલં દોષઘાતિ તુ ॥૧૨૬
પશ્વં હિધ્માવમથુજિત્ સર્વં ગ્રાહિ વિપાપહમ્ ।

કાચું કેઠું કંઠનો નાથ કરે છે એટલે અવાજ બગડે છે અને ત્રણે દોષને ઉત્પન્ન કરે છે, પણ પાકું કેઠું ત્રણે દોષનો નાથ કરે છે તથા હેડકી અને ઊલટી મટાડે છે. કાચું તથા પાકું બંને કેઠાં ગ્રાહી અને ઝેરનો નાથ કરે એવાં છે.

જંબુના ગુણ

જામ્બવં ગુરુ વિષ્મિ શીતલં મૃશવાતલમ્ ॥૧૨૭
સજ્ઞગ્રાહિ મૂત્રશકૃતોફણ્ડયં કફપિત્તજિત્ ।

જંબુ ભારે, વિષંબી, ઠંડું, બહુ વાયડું, ગ્રાહ-પેશાબને ઊતરવા ન દે એવું, કંઠને ધાનિ પહોંચાડે એવું અને કફ તથા પિત્તને મટાડે એવું છે.

કેરીના ગુણ

ઘાતપિત્તાસ્રહૃદ્વાલં ધસાસ્થિકફપિત્તવૃત્ ॥
શુર્વાન્નં ઘાતજિત્પશ્વં સ્વાદ્મલં કફગુકઠુત્ ।

કેરીના નાના મરવા વાયુ તથા રક્તપિત્ત કરે છે. છણુ બાળંબુ હોય એવી કેરી કફ તથા પિત્ત કરે છે. પાકી કેરી ભારે, વાયુને મટાડે એવી, ગળી, ખાટી તથા કફ અને વીંધને પેદા કરે એવી છે.

કેકમ

વૃક્ષામ્લં ગ્રાહિ રુક્ષોળં વાતશ્લેષમહરં લઘુ ॥૧૨૯
કેકમ ગ્રાહી, લુખાં, ગરમ, વાયુ તથા કફને મટાડે એવાં અને હલકાં છે.

શમીના ગ્રાહી શિષો

શમ્યા ગુરુણં કેશાન્નં રુક્ષમ્
શમીનું ફળ ભારે, ગરમ, વાળનો નાથ કરે એવું અને લુખું છે.

પીણડાં (ખારી જલ)

પીણુ તુ પિત્તલમ્ ।

કફવાતહરં મેદિ સ્ત્રીહાર્શઃ ક્ષમિગુલમનુત્ ॥૧૩૦॥
સતિકં સ્વાદુ યત્પીણુ નાત્યુણં તત્તિદોષહૃત્ ।

પીણડાં (ખારી જલ) પિત્ત કરનારાં, કફ અને વાયુને મટાડે એવાં, ભેદી, બરેળની ગાંઠ, હરસ, કર-મિયા અને ગેળાને મટાડે એવાં છે. (પાકેલાં પીણડાં કાંઈક કડવાં અને મધુર હોય છે.) એવાં કડવાં તથા ગળ્યાં જે પીણડાં હોય તે બધુ ગરમ નથી અને ત્રિદોષને મટાડે એવાં છે

બિજેરં

ત્વકિકકટુકા સ્નિગ્ધા માનુલુહસ્ય વાતજિત્ ॥
વૃંહણં મધુરં માંસં વાતપિત્તહર ગુરુ ।

લઘુત્કેસરં કાસશ્વાસહિધ્મામદાલ્યયાનુ ॥૧૩૨
માસ્યશોપાનિલેલપ્પવિશ્વધ્વચ્છર્ધરોચકાનુ ।

ગુલ્મોદગાર્શઃ શૂલાનિ મન્દાગ્નિત્વં ચ નાશયેત્ ॥

બિજેરંની છાલ કડવી, નીખી, સ્નિગ્ધ અને વાયુને મટાડે એવી છે. એનો ગર બૃંહણુ, ગળ્યાં, વાયુ તથા પિત્તને મટાડે એવાં અને ભારે છે. તેના ફળમાંનું કેસર હલકું છે. તથા તે ઉધરસ, દમ, હેડકી, મદાન્ત્યરોગ, મુખશોષ, વાયુ, કફ, વિબંધ, ઊલટી, અરુચિ, ગેળો, ઉદરરોગ, હરસ, શૂળ અને મંદાગ્નિ એટલા રોગોનો નાથ કરે છે.

ભિલામો

મહાતકસ્ય ત્વદ્ભાસં વૃંહણં સ્વાદુ શીતલમ્ ।
તદસ્થ્યગ્નિસમં મેઘ્યં કફવાતહરં પરમ્ ॥૧૩૪॥

ભિલામાની છાલ અને ગર બૃંહણુ, ગળ્યાં અને ઠંડાં છે. તેનું બીજ (હળિયાં) અગ્નિ જેવું, મેધાને વધારે એવું કફ તથા વાયુનો છેક જ નાશ કરે એવું છે.

ખાલેવત અને આણુ

સ્વાદ્મલં શીતમુળં ચ દ્વિષા પાલેવતં ગુરુ ।
રુચ્યમત્યગ્નિશામનં રુચ્યં મધુરમાદકમ્ ॥૧૩૫॥

ખાલેવત અથવા દેવતક ગળ્યાં અને ખાટાં એમ બે પ્રકારનાં થાય છે. તેમાંથી જે ગળ્યાં હોય છે તે ઠંડાં, ભારે અને જઠરાગ્નિને બહુ સોથવે એવાં હોય છે અને જે ખાટાં થાય છે તે ગરમ અને રુચિકર હોય છે. આણુ (જરદાણુ) રુચિકર્તા અને ગળ્યું હોય છે.

પાકાં આણુ

પશ્વમાણુ જરાં યાતિ નાત્યુણગુરોપલમ્ ।
પાકાં આણુ જલદી પચે છે. તે બધુ ગરમ નથી તથા ભારે અને વાયુ વગેરે હોય કરે એવાં છે.

કાળી દ્રાક્ષ, ફાલસાં અને કરમદાં

દ્રાક્ષાપરુપકં ચાર્દ્રમલ્લં પિત્તકફપદ્મ ॥૧૩૬॥
ગુરુણ્યવીર્યં ઘાતજ્ઞં સરં સકરમર્દકમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, ફાલસાં અને કરમદાં લીલાં હોય ત્યારે ખાટાં, પિત્ત અને કફ કરે એવાં, ભારે, ગરમ, વાયુ મટાડે એવાં અને સર હોય છે.

ભાર વગેરે

તથાગ્નિલં કોલકર્કશુલુકુચાન્નાતકાદકમ્ ॥

પેરાવત દન્તશકં સત્ત્વં મૃગલિપ્તિકમ્ ।

નાતિપિત્તકર પક્ષ ગુણં ચ કરમર્દકમ્ ॥ ૧૩૮

ભાર, ચણીભાર, નાના ફુલસ, અથાણે, આજી, નારંગી, કાગડી (મીઠા) લીંજુ, ચેતુર અને મુગ લિપ્તિક એ સર્વ પાકી હોય ત્યારે ખાટી દ્રાક્ષના જેવા ગુણવાળા છે તથા સૂકા કરમત્ત બહુ પિત્ત કરે એવા નથી

આંખથી વગેરે

દીપન મેદન ગુણકમ્લીકાકોલયો કલમ્ ।

તુષ્ણાશ્રમક્ષમચ્છેદિ લ્હાષ્ટ કફગાતયો ॥ ૧૩૯

આંખથી તથા ભારડીના સૂકા ફળ દીપન, ભેતી, તરંગ, થાક અને કટાંગો મટાડે એવા, લવકા અને કફ તથા વાયુને પથ છે

અપમ ફળ-નાના ફુલસ

ફલાનામરં તત્ર લકુચં સર્વદોષહત્ ।

અથ ફળોમાં નાનાં ફુલસ સૌથી અરામ છે, તે તરુ હોય કરે એવા છે

તરુવા જેવા પાન્ય વગેરે

દિમાનલોળદુર્ગતધ્યાલલાલોદિદૂપિતમ્ ॥ ૧૪૦ ॥

ગન્તુજુષ્ટ જલે મમ્મમર્મીજમનાતંવમ્ ।

અવધાન્યયુન દીતવીર્યં જીર્ણતાપ્સતિ ચ ॥ ૧૪૧ ॥

ધાન્ય ત્યજેત્તથા શાક રુક્ષચિક્ષુમકોમલમ્ ।

અસ્પ્રજાતરસ તદ્વચ્છુપ્ક ધાન્યમ્ મૂલકાત્ ॥ ૧૪૨

ધાયેળ ફલમપ્યેય તથાડડમ પિલ્વચ્ચિતમ્ ।

રિમ પડવાથી, દવ લાગવાથી, તડાથી તાપા અથવા પૂના પવનથી તથા તાપ વગેરે એથી પ્રાપ્તી એની લાગ વગેરેને લીધે દૂષિત થઈતાં પાન્ય તરુવા એટલે વાપર્યા નહિ તે જ પ્રમાણે જે પાન્યમા છાગડાં પડ્યા હોય (તે ની ન્યુ હોય કે જાડા બાજુથી હોય), પાણીમાં ડુબે] તથા (મનુષ્ય કે પડારે] હોય તથાવા એની માંડાના ડાંગમાં ડુબી હોય), જે જાળીનના જેવો પાક થશે તેવો નથી તેવી જાળીના કે ખાખ જાળી નમાં થારે] (ઢીરે] હોય, જે જાળીમાં ઉચા] જેવું નથી તે જાળીમાં ઢીરે] હોય, બીજા વિરુદ્ધ પાન્ય તાપે ઉચા] હોય, અડુ જુનું થવાથી કે એવાં જ બીજા કારણથી તત્ત્વ (કમ) વાતનું થઈ જમું હોય એવાં પાન્ય ખાવાના ઉપયોગમાં થેતાં નહિ. તમ જ શાખાજી પથ ઉપર જવાથી તે ડીરે દુષિત થશે હોય, કાંઈ વગેરે વૃક્ષ પદાર્થમાં હરિથી કે તેજ, થી વગેરે તિન્યજ પદાર્થ તિન્યજ તાપી લાગ, ઘડી નહ

પૂરી ઊગવા ડીથી ન હોય તેમ જ સૂકી હોય તે ફળ પણ એવા જ હોય તેન સામાન્ય રીતે તરુવાં. એટલે દ્રાક્ષ વગેરે સૂકા ફળ પણ પથ છે, પણ તેવાં ફળ બાદ કરતાં બાકીનાં ફળ સૂકાં અને પાછળ પાન અને શાકના હોય કહ્યા ત હોયવાના હાત ત ઉપયોગમાં ન લેવા વળી બીજી નિવાસ બીજા ફળ કાપી પણ ઉપયોગમાં ન લેવા (બીજી તા માત્રી પણ પથ છે, એમ પાછળ કહ્યું છે)

ઔષધવર્ગ

લવણ

વિવ્યન્દિ લવણં સર્વં સુદમ સ્વદ્દમલ મૃદુ ॥ ૧૪૩

વાતઘ્ન પાકિ તીક્ષ્ણોર્ણં રોચન કફપિત્તહત્ ।
અથ લવણ અભિખાટી, સુદમ, મનને શરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખે એવા, વાયુના નાશ કરે એવાં, દ્રમ વગેરેને પકાવે એવાં, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણવીર્ય (ગરમ), રચિ ઉષ્ણવે એવા અને કફ તથા પિત્ત કરે એવા છે

સિંધવ

સેન્ધવં તત્ર સ્વાદુ વૃષ્ટે હૃષે ત્રિદોષનુહ ॥ ૧૪૪

લઘુનુષ્ણ દશા પદ્યમવિકાણત્રિદીપનમ્ ।

અથ લવણમાં નિયત કાંઈક ગરમ, વૃષ્ણ, કઠ્ય, તરુ હોયતો નાશ કરે એવા, લઘુ, કાંઈક ગરમ, નાખને પથ, કાંઈક વિભાજી ૨ ને જલશાંતિ પ્રદીપક કા એવા છે એ ઉપરાંત અભિખાટી, સૂદમ વગેરે લવણના સામાન્ય ગુણ એમાં સમજાવા

સંયજ

લઘુ સોર્વર્ચલ હૃષ સુગન્ધુદગારોદીપનમ્ ॥ ૧૪૫

કટુવાક વિવ્યન્ધવં દીપનીય ચન્નિમદ્મ્ ।
સંયજ તરુકુ, કઠ્ય, નાટી વાતવાળું, ખરાબ ઓડારને સુધાર એવું પણ નાશ નીખું, વિખપને નાશ કરે એવું, દીપન અને રચિ ઉષ્ણવે એવું છે

બોઝવમ

કર્ણપાંચ વ્રજયાનાનુલોમન દીપન વિદ્મ્ ॥ ૧૪૬ ॥

વિવ્યન્ધાનાદ્વિષ્ટમ્મૂલગોત્પનાશનમ્ ।
બોઝવમ ઢીરે નન નીન રંગેય મ્ તથા નુજે પેનપેનાન રચાચિક માં થઈ જાળી, હોય તથા વિખેય, અથા. વિખેય મૂળ અને જાળી (બારણ) અ નરના નાશ અગ્રાક છે

પથિયું બોઝ

વિચાદે મ્યાદુ હામુરં મુદ જ્વેપાવિવંતમ્ ॥ ૧૪૭

ધસિયું મીઠું (અમુદ્રના પાણીને સૂકવીને ઉત્પન્ન કરેલું મીઠું) પથે ત્યારે ગળ્યુ, ખારે અને કફને વધારે એવું છે

ઓદ્ભિદ લવણ (ખાર)

સતિકકટુકક્ષાર તીક્ષ્ણમુત્તલેદિ ચૌદ્ધિદમ્ ।

ઓદ્ભિદ લવણ જરા કરવું તથા તીખું, સારના ગુણવાળું, તીક્ષ્ણ અને ઉત્ક્રેષ્ટ કરે એવું છે

કૃષ્ણ લવણ

કૃષ્ણે સાવચંલશુણા લવણે ગન્ધવર્જિતા ॥૧૪૮॥

કૃષ્ણ લવણ અથવા કાળા મીઠાને ગુણ સચળના જેવો જ છે માત્ર સચળમા સુગંધ હોય છે, પણ કાળા મીઠામા સુગંધ હોતી નથી

રોમક લવણ ઇન્ધાદિ

રોમક લઘુ પાંચુર્યં સક્ષાર શ્લેષ્મલં ગુહ ।

કમ્બલવણ (બગડીખાર) હલકું છે, ઉગ્ર કાઈક ખારો, કફકર્તા અને હલકો છે

લવણની પરિભાષા

લવણનાં પ્રયોગે નુ સૈન્ધવાદિ પ્રયોજયેત્ ॥

જ્યા એકથી વધારે લવણ વાપરવાના કદા હોય ત્યા સિંધવથી શરૂ કરીને આપેલા ક્રમમા લવણ વાપરવા ઓટલે જે લવણ કદા હોય તેો સિંધવ અને સચળ લેવા, ત્રણ લવણ કદા હોય તેો સિંધવ, સચળ અને બીજલવણ લેવા એ પ્રમાણે સિંધવ પ્રથમ ગણીને અનુક્રમે બીજ લવણ જણવા

જવખાર

ગુલ્મહદગ્રહણીપાણ્ડુહીહાનાહગલામયાન્ ।

શ્વાસાર્શ કફકાસાશ્ચ શમયેદ્યશૂકજઃ ॥ ૧૫૦॥

જવખાર ગેળો, હૃદયના રોગ, ગ્રાણી, પાણુરોગ, બરોળનો રોગ, આનાહ, ગળાના રોગ, દમ, હરલ, કફરોગ, ઉધરસ એ સર્વને શમારે છે

સાજ વગેરે બીજ ખાર

ક્ષાર. સર્વશ્ચ પરમ તીક્ષ્ણોષ્ણઃ કૃમિજિહ્વયુ ।

પિત્તાસ્ટગ્દૂષ્ણ પાકી ઉચ્છેદ્યો વિદારણ. ॥ ૧૫૧

મપથ્યઃ કુટુલાવળપાચ્છુકૌજઃ કેશાચ્છુપામ્ ।

બધાજ ખાર (સાર) અત્યંત તીક્ષ્ણ, ગરમ, કૃમિરોગ મટાડે એવા, ઉષ્ણ, પિત્ત તથા લોહીને બગાડે એવા, પાકી, છેડી, હૃદયને અગ્નિકારી, (પાકા ગડ-ગૂંચ વગેરે), ફાંડનાર, તીખાથ તથા ખારાથને લીધે વીર્ય, એજ, વાજ, આખને અપથ્ય (નુકસાનકારક) છે

હિતના ગુણ

હિલ્ચુ વાતકફાનાહશૂલ્હનં પિત્તકોપનમ્ ॥ ૧૫૨

હિત વાયુ, કફ, આનાહ અને શુળ એ સર્વનો નાશ કરે છે, પિત્તને કોપાવે છે, પથે ત્યારે તથા સ્વાદમા તીખી છે, રુચિ ઉપજાવે છે, દીપન, પાચન અને હલકી છે

હરેના ગુણ

કપાયા મધુરા પાકે રુક્ષા વિલવળા લઘુઃ ॥ ૧૫૩

દીપની પાચની મેઘ્યા વયસઃ સ્થાપની પરમ્ ।

ઉષ્ણવીર્યા સરાઽપ્યુષ્યા હુલીન્દ્રિયશ્ચલમદા ॥ ૧૫૪

કુષ્ટવૈવર્ણ્યવૈલર્યપુરાણવિપમન્જરાન્ ।

શિરોઽક્ષિપાણ્ડુહદરોગકામલાગ્રહણીગદાન્ ॥

સશોષશોકાતીસારમેદમોહવમિક્રિમીન્ ।

શ્વાસકાસપ્રસેકાર્શઃ શ્લીહાનાહગરોદરમ્ ॥ ૧૫૬॥

વિશ્વર્થં સ્રોતસાં ગુલ્મમૂલ્લમ્મમરોચકમ્ ।

હરીતકી જયેદ્યાધીત્તાંત્તાંશ્ચ કફગ્રાતજાન્ ॥ ૧૫૭

હરમા નુરે રસ આગળ પડે છે, હરે પથે ત્યારે ગળી છે, લુખી છે, ખારા સિવાયના બાકીના પથે રસ એમા છે એ હલકી, દીપન, પાચન, મેધાને હિત-કારક, જુવાનીને ટકાવી રાખે એવી, ગરમ (ઉષ્ણવીર્યવાળી) સર, આપુખને વધારનારી તથા બુદ્ધિને અને ઇન્દ્રિયોને બળ આપનારી છે વળી તે શામકીના રોગ, ફિક્કાથ, અવાજનો બગાડ, પુરાણ અને વિષમ તાવ, માથાના રોગ, આખના રોગ, પાંડુરોગ, હૃદયના રોગ, કમળો, ગ્રાણીરોગ, શ્વરોગ, સોજનો રોગ, અનિસાર ચગ્ગીનો રોગ, મુર્છા, ઊલટી, કૃમિરોગ, દમ, ઉધરસ, બાલુ પરચેવાની બીનાથ કે મોમાથી લાગ વગેરે ગળનું હોય ત. ઉષ્ણ, બરોગ, આનાહ, કૃત્રિમ ઝેર, ઉદરરોગ, સ્રોતોના વિગંધ, ગેળો, ઊરસ્તબરોગ, રાશરિનો રોગ અને કફ તથા વાયુથી થતા અનેક રોગો મટાડે છે (ખારણાં લખે છે કે જે હરે પાણીમા ડૂબે તે ફાવે છે)

આમર્શ

તદ્દામલકં શીતમલ્લં પિત્તકફાપહમ્ ।

આમર્શ પત્તુ હરેના જેવ ગુણવાળું જ છે, ફેર સોટવો છે કે આમર્શ ઠંડું છે વળી એમાં ખાટો રસ જાગ્ર પડે છે તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરે એવું છે

બહેડા

કટુ પાકે હિમં કેદ્યમક્ષમીપચ સદ્ગુણમ્ ॥૧૫૮॥

બહેડુ પથે ત્યારે તીખું, ઠડુ, વાગ માટે હિતકર છે અને તેમાં ઘરડે તથા આમળાના ગુણ છે, પણ એ ગુણે બહેડામાં થોડા પ્રમાણમાં છે

ત્રિકુળા

દ્યં રસાયનવરા ત્રિફલાઽશ્યામયાપદા ।

રોપની ત્વગદક્લેદમેદોમેહકાફાજિત્ ॥૧૫૯॥

ઘરડે, આમળા તથા બહેડા મળીને જે ત્રણ ફળનું ભેગું ચૂર્ણ બને છે તેને 'ત્રિકુળા' કહે છે ત્રિકુળા ઉત્તમ રસાયન છે આપના રાગનો નાશ કરે એવી, ફળે એવી, કુષ્ટ વગેરે ચામડીના રોગનો નાશ કરે એવી, કહેદને, ચરબીને, પ્રમેહને, કફને અને લોહીના રોગ મટાડે એવી છે

નોંધ ત્રિકુળાનું પ્રમાણ ધન્યતરિએ બતાવ્યું છે ઘરડેનું ફળ બે તોલાનું વળનમાં લેવું, બહેડુ એક તોલા વળનનું લેવું અને આમળા અડધા તોલા વળનનું લેવું એ રીતે થવાથી ત્રિકુળામાં એક ઘરડે, બે ઘરડે, બે બહેડા અને ચાર આમળા થેલા, એવું સમ ભવું ઘરડે બે તોલાની, બહેડુ એક તોલાનું અને આમળા અરધા તોલાનું હોય ત્યારે જ તે પરિપક્વ અને ભેઈતો ગુણ આપનાર કહેવાય, માટે એ પ્રમાણ રાખ્યું છે

ત્રિજાત અને ચતુર્જાત

એકેસરં ચતુર્જાતિ ત્વગપત્રેલં ત્રિજાતકમ્ ।

પિત્તવ્રકોપિ સીદ્ધિગોળં રુક્ષં રોચનદીપનમ્ ॥૧૬૦॥

તજ, તમાવષ્ટ અને એવથી એ ત્રણ મળીને 'ત્રિજાત' કહેવાય છે અને એ ત્રિજાતમાં નોર્ણ કેસર વધારીએ તો 'ચતુર્જાત' કહેવાય છે ત્રિજાત અને ચતુર્જાત પિત્તને કોષાવે એવાં, તીક્ષ્ણ, ગરમ, લૂખા, દીપન અને રુચિકર્તા છે

મરી

રસે પાકે ચ કટુક કાફમં મરિચં લઘુ ।

મરી સ્વાદમાં અને પથે ત્યારે નીખા છે, કફને નાશ કરે એવા અને ઘડકા છે

લીંચીપીપર

શ્લેષ્મલા સ્વાદુરીનાઽઽર્દ્રાં ગુર્ભી સ્નિગ્ધા

ચ પિપ્પલી ॥૧૬૧॥

હા ગુપ્તા વિપરીતાઽઽઃ કિઞ્ઞામૃષ્ણા રસે કટુઃ ।

સ્વાદુપાકાઽનિલશ્લેષ્માસકાષાપદા સરા ॥૧૬૨॥

ન તામત્યુપયુજીત રસાયનવિધિં વિના ।

લીંચી પીપર કફ કરે એવી, ગળી, ઠડી, ભારે અને સ્નિગ્ધ છે જે તે સૂકી હોય તો લીંચી કરતાં ઊલટા ગુણવાળી એટલે કફનો નાશ કરે એવી, ગરમ અને ઘડકી છે સૂકી પીપર સ્નિગ્ધ, લૂખ અને સ્વાદ-મા તીખી છે પથે ત્યારે તે ગળી છે અને વાયુ, કફ, દમ, ઉષ્ણ અને રોગોને મટાડે એવી અને સર છે. 'વર્ધમાનપિપ્પલી' વગેરે રસાયનવિધિમાં કહેલા પ્રયોગો સિવાય અમથો તેનો બહુ ઉપયોગ કરવો નહિ (સૂકી પીપરના કેટલાક ગુણ બે વખત કહેવામાં આવ્યા છે, તે વિશેષપણ નજાવવા માટે છે)

સૂંઠના ગુણ

નાગર દીપનં વૃષ્યં માહિ દ્વય વિવચ્ચનુત્ ॥૧૬૩॥

રુચ્યં લઘુ સ્વાદુપાકં ક્ષિપ્તોષ્ણં કાફવાતજિત્ ।

સૂંઠ દીપન, લૂખ, ગાલી, દધ, વિનય મટાડે એવી, રુચિ ઉપજાવે એવી, ઘડકી, પથે ત્યારે ગળી, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને કફ તથા વાયુને મટાડે એવી છે.

આદું તથા ત્રિકટુ

તદ્વદાર્દ્રકમેતચ ત્રયં ત્રિકટુકં જયેત્ ॥ ૧૬૪ ॥

સ્પૃહ્યામિસદ્નશ્વાસકાસક્ષીપદપીનઘાન્ ।

આઘના ગુણ સૂંઠના જેવા જ છે સૂંઠ, પીપર તથા મરી એ ત્રણને 'ત્રિકટુ' કહે છે. તે થરીરની સ્પૃહતા (ચોવાપણ), નજરગિનની મદના, દમ, ઉષ્ણ, ધાથીપણા નામે રોગ અને રુખેખમ મટાડે છે

ચવક અને પીપરીમુખ

અવિકાપિપ્પલીમૂલ મરિચાલ્પાન્તર ગુણેઃ ॥૧૬૫॥

ચવક અને પીપરીમુખમાં મરી જેવા જ ગુણ નજા ઓછા પ્રમાણમાં છે, એટલે એમનો પણ રસ તથા વિષાક નીચો થાય છે, તેમ જ તે કફનો નાશ કરે છે, ઘડકા છે તથા ગરમ છે

વિત્રો

ચિત્રકોઽમિસમઃ પાકે શોકાર્દ્રાં દમિકુપ્પહા ।

વિત્રો પથે ત્યારે અગિન જેવો ગરમ છે, તેમ જ સોજા, ઘરમ, ફૂમિ અને ચામડીના રોગનો તે નાશ કરે છે

પંચકોષ

પશ્ચકોલકમેતચ મરિચેન વિના સ્મૃતમ્ ॥૧૬૬॥

ગુલ્મસ્ત્રીહોદપનાદ્દુલ્મ દીપનં પરમ્ ।

મરી ત્રિચાનું ત્રિકટુ, ચવક, પીપરીમુખ અને વિત્રો એ પાંચ (પીપર, ચવક, પીપરીમુખ, વિત્રો અને મરી)

ને 'પચકોન' કહે છે. પચકોન ગોળી, બરોળ, ઉત્તરોળ, આનાહ અને શૂળ મગડે છે તથા ઉત્તમ તીષ્ઠન છે.

મોટાં પચમૂળ

વિત્વકાશમયનકારીપાટલાટિષ્ઠકેમહત્ ॥૧૬૭॥

જયેત્કપાયતિકોણ પચ્ચમૂલ કફાનિલૌ ।

બીની, શીવલી, અરણી, કળી પાટળ અને અરડૂસી એ પાચના મૂળને મોટા પચમૂળ કહ છે. મોટા પચમૂળ નૂરા કડવા રાસી ગરમ છે તથા કફ અને વાયુને મગડે છે.

લઘુપચમૂળ

હસ્વ વૃહત્યશુમતીદ્વયગોચરકૈ સ્મૃતમ્ ॥૧૬૮॥

સ્વાદુપાકરસ નાતિશીતોણ સર્વદોષજિત્ ।

ભેલી ભોરીગાલી અને ઊભી ભોરીગાલી એ બન ભોરીગાલીની શાનિપર્ણી અને પૃથ્વિપર્ણી તથા ગાખરુ એ પાચના મૂળન લઘુ (નાના) પચમૂળ કહ છે. લઘુપચમૂળ પચ ત્યાર તથા સ્વાદ્મા ગળ્યા, બહુ ઠંડા નહિ કે બહુ ગરમ નહિ અને સર્વ દોષને મટાડ એવા છે. (શાનિપર્ણી—અમેરવા, પૃથ્વિપર્ણી—ગાધી સમેગેલા)

મધ્યમપચમૂળ

ચલાપુનર્નેષરેષ્ઠશૂર્પર્ણદ્વિયેન તુ ॥૧૬૯॥

મધ્યમ ક્ષપગાતપ્ત નાતિપિત્તકર સરમ્ ।

નવલગા મગી રાર (ઝિરવા) મુગપર્ણી અને માપર્ણી એ પાચના મૂળન મધ્યમ (વચવા) પચમૂળ કહ છે. મધ્યમપચમૂળ કફ તથા વાયુના નાશ કર છે. બહુ પિત્ત ઉત્પન્ન કરતા નથી અને ગર છે. (મુદ્ગપર્ણી—જગલી મગ, માપર્ણી—જગલી અલુ)

જ્વનપચમૂળ

અમીઠીરાજીગ્તીજીરમ્પ્રેમકૈ સ્મૃતમ્ ॥૧૭૦॥

જીવનારયં તુ ચતુષ્વૃષ્ય પિત્તાનિલાપદમ્ ।

શનાવરી, કાલી જી જીરક, જયબક એ પાચના મૂળને જ્વનપચમૂળ કહે છે. જ્વનપચમૂળ આખને દિનકર, ખૂબ અને પિત્ત તથા વાયુના નાશ કરનાર છે.

નૃપપચમૂળ

સ્થાપ્ય પિત્તજિહ્વમ્કાસેનુશરશાલિમ્ ॥૧૭૧॥

ભાં, માનડ થગી થગગ અને ઘાલી જાનની ઘાગ એ પાચના મૂળને નૃપપચમૂળ કહે છે. નૃપપચમૂળ પિત્તને મગડે એવા છે.

* રાજ જગ્યાએ ઓપધિ વગેરના ગુણ ગુણ બધે થાય છે.

સગ્રહ નામે ગ્રથમા એના કરતા વિશેષ કહ્યું છે તે જાણવા લાયક છે, માટે તેમાથી મુખ્યમુખ્ય વસ્તુ ઓળા ગુણ નીચે બતાવ્યા છે.

સોનુ—બૃહસ્પ, સિન્ધ, સ્વાદ્મા અને પચે ત્યારે ગળ્યુ, વિષટોષને ધરનાર, ઠડુ, કાઈક નૂરુ અને રસાયન છે.

ફુપુ—સિન્ધ, નૂરુ, ખાટુ, પચે ત્યારે ગળ્યુ, સર, યુવાવસ્થાને સ્થિર કરનાર, ઠડુ, લેખન તથા વાયુ અને પિત્તને મગડે એવું છે.

તાજુ—કાઈક કડવુ તથા ગળ્યુ, નૂરુ, લેખન, ડાંકુ સ્વાદ્મા અને પચે ત્યાર નીખુ, ઠડુ, ફેરવે એવુ તથા કફ અને પિત્તને મગડ એવુ છે.

કસુ—એનો સ્વાદ પાછળથી નૂરા છે તે વિશદ, લેખન સર, આખન નિર્મળ કર એવુ વૂખુ, કડવુ તથા પિત્ત અને કફનો નાશ કરનાર છે.

પિત્તગ કાઈ કડવુ તથા ખારુ, લેદી, પાકુરાગ, ચામડીના રાગ, કૃમિ તથા વાયુના નાશ કરનાર અને થોડુ લેખન છે.

કલાઈ તથા સીસાના ગુણ પિત્તગના જેવા છે. કૃષ્ણલોહ—(પોલાદ—ગાજલેલ) આખને દિનકરક, નૂરુ, ગળ્યુ, કડુ, લેખન, વાયુક, ઠડુ, કૃમિ, પિત્ત તથા કફનો નાશ કરનાર છે.

મોતી, પગવાશ, હીરા, લૈર્ધ સ્ફટિક વગેરે મણિ અને રત્ના તો ઠંડા, નૂરા, ગળ્યા, લેખન આખને દિનકર હાથે પહોરવાથી જવર અને અનમીતો નાશ કરનાર અને વિષને શમાવનાર છે.

કાચ—કાઈક શારના નુપવાગો, ગરમ અને આંખે આજવાથી નેત્રને કાષ્ઠો આપનારા છે.

શખ અને નમુદ્દીપ—જા, નૂરા અને અન્ય લેખન છે.

મોઝથુ—તીખું જરા સાગના ગુણવાગુ નૂરુ, વિશદ, લડકું લેખન ભેડી આખને દિનકર, ખાજ, કૃમિ અને ઝેરનો નાશ કરનાર છે.

નેનાગેર—વિશ સિન્ધ, નૂરુ, ગળ્યુ અને ઠડુ છે.

મનથીલ—કફનો નાશ કરનાર, લેખન, તીખા, સર અને કડવો છે.

ધરનાલ—સિન્ધ, નૂરી, તીખી અને ઝેરનો નાશ કરનારી છે.

સુરમાનુ અન્નન—નૃક, ગળ્યુ, હડ્ડુ, લેખન અને સ્તિગ્ધ છે, તેમ જ રક્તપિત્ત, એર, ઊલ્લી, હિક્કા, એ રોગનો નાશ કરનાર તથા આખને નિર્મળ કરનાર છે

રસાન્ન—કફનો નાશ કરનાર, કડવુ, તીખુ, છેદી અને કાર્દી ગરમ છે

શિવાન્ન પર્વ દોષનો નાશ કરનાર, ઉષ્ણ, પ્રમેહ તથા કાને મગડનાર, કફને હલુવાર, ગરમ, તીખા અને રાત છે, તેમ જ કડવો, છેદી અને યોગવાદી હોવાથી બધા રોગને મગડનાર છે

પાસકપૂર—નૃક, ગળ્યુ, લુખુ અને ઉષ્ણના નાશ કરનાર છે

સફેદ તપ્તીર—શય, ઉષ્ણ, દમ એ રોગોને મગડનારો, ગળી તથા ઠંડી છે

અન્ન વગેરેના ઉપસાધાર

શુક્રશિશ્વીજવકાશ્રમાસશાકફલોપદે ।

વર્ગિતેરન્નલેશાડ્યમુક્તો નિત્યોપયોગિક ॥૧૫૨॥

શુક્રાન્ન, શિશીન્ન, રશ્મિન્ન અન્ન, માસ, શાક, ફળ, ઔષધ એવા વર્ગ પાંચીને નિત્ય ઉપયોગમાં આવનારા આહારની અમુક જ વસ્તુઓ આ અધ્યાય માં કહી છે જે નિત્ય ઉપયોગમાં નથી આવતા એવા ઘણા પદાર્થો રહ્યા છે, પણ ગ્રાહકતરો જેમ બને તેમ સામાન્ય ઉપયોગ પર લક્ષ્ય રાખીને રાહી લખ્યું છે

માપ, યોગ, કિંપા, દેય, કાળ, અવસ્થા વગેરે કારણને લીધે, જે દ્રવ્ય જેમાં કહ્યા છે તેથી ઊંધી અસર કરતા પણ કોઈ વાર માત્ર પડે છે (માપને દાખલો) તથા જેટલું એ ખાવાથી વખતે તે અમૃત સરખો ગુણ આપે છે, (યોગનો દાખલો) જિવામાં ચામડીના રોગ કરે છે તેમ છતાં તથા રાશિ ખાવાથી ચામડીના રોગો મગડે છે (કિંપાનો દાખલો) સાગુ હલકો છે, પણ તેના લાડુ કરીને ખાવાથી તે ભાગે પડે છે (દેયનો દાખલો) દહીં, ખીજી, ચમીની સિંગો, કેરા મારવાડમાં રહેનારને બહુ મારક આવે છે, (કાળનો દાખલો) ધી રને દૂધ બહુધા લેખન ઝનુમાં મદા ઝિનવાગનો કફ વધારે છે (અવસ્થાનો દાખલો) દહીં અને દૂધ વાનાયક છતાં પણ બરાબર થયા ન હોય ત્યારે વાપુ કરે છે વળી દૂધ રેચક છતાં કોઈને બાકોશ કરે છે એવું બધું પોતાની બુદ્ધિથી સમજ લેવાનું છે

શ્વયંભુદ્વદે સુત્રાયાને અન્નસ્વરૂપાદિવિશાનીય પદ્યોપાલ-

અધ્યાય ૭ મો : અન્નરક્ષાધ્યાય

મયાતોઞ્નરક્ષાધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્થામ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદ્યો મહર્ષયઃ ॥

અર્થા અધ્યાયમાં આહાર માટે રોગ ઉપયોગમાં આવતા દ્રવ્યો કહ્યા, પણ એ દ્રવ્યો એર વગેરેથી બગડે, એ દ્રવ્યોનો વિરુદ્ધ આહાર થાય, એ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવામાં યોગ્ય વિધિ ન પળાય, સૂવામાં રાતે સભોગમાં પણ વિધિ ન પળાય તો રોગ થાય છે અને કદાચ મરી પણ જવાય છે, માટે હવે જેમાં રાત્રાનુ રક્ષણ કરવાની વાત પહેરી આરે છે, એવા અન્નરક્ષા અધ્યાય કહીશું રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓરો નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે —

રાજાએ વેદ પાસે રાખવો

રાજા રાજગૃહસત્રે પ્રાણાચાર્ય નિવ્રેશયેત્ ।

સર્વદા સ મયસ્યેવ સર્વં પ્રતિજ્ઞાતિઃ ॥૧॥

રાજાએ રાજમહેલની પાસે વેદને વળાવવો જોઈએ એમ કરવાથી તે વેદ સર્વદા અન્ન, પાન, શયન, સભોગ વગેરે બધી બાબતમાં બરાબર ધ્યાન આપી શકે

અન્નપાનનું એરથી રક્ષણ કરવું

મદ્યપાન ત્રિપાદ્વેદિશેષેણ મહીરતે ।

યોગક્ષેમો તદાયત્તો ધર્માદા યદ્વિશ્વન્ના ॥૨॥

રાજાનું અન્નપાન કોઈ પણ ગેરે રાતે તેમાંયે ખાસ કરીને એરથી ન બગડે તની બહુ કાળજી રાખવી, કારણ કે લોકોના યોગ અને સેમનો આધાર રાજ ઉપર છે અને ધર્મ વગેરે પુરુષાર્થ(ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ)નો આધાર યોગ અને સેમ ઉપર છે

યોગ—જે ન મેળવ્યું હોય તે મેળવવું, કપાલી સેમ—મેળવી વસ્તુની યોગ્ય સંભાળ રાખવી લોકોને અન્ન, વસ્તુ વગેરે મરે તે યોગ અને મર્યા પછી ચોટી વગેરે ઉપદ્રવો ન થાય તેની સભાળ રાખવી તે મેમ.

એરથી બચડેલા ખાતનું લક્ષણ

ઔદનો વિવચાન્ સાન્દ્રો પાત્યવિશ્રાવ્યતામિર ।

ચિરેણ પચ્યતે પનો મનેત્પરુપિતોપમ ॥૩॥

મયૂરચંડનુત્યોધ્મા મોહમૂર્છાંપ્રસેફરત્ ।

હીયતે વર્ણમન્વાય-ઠિયતે ચન્દ્રિકાચિત્ ॥૪॥

એવામાં ચોખાનો ભાત ગરમી જેટો ઘટો થાય છે અને (અન્ન પાત્રી લેય તોપત્ર) એનાવી થકાનો નથી, સપતી વખતે બહુ વારે રુધાય છે અને રુધાય

પછી રાતવાસી હોય તેવો ઠોઠો અને કડક થઈ જાય છે, એમાથી મોરના ગળા જેવા ભૂરા રંગની વરાળ નીકળે છે એવા ભાતની વરાળ લેવાથી મોઢા, મૂર્છા, રને પ્રસેક થાય છે વળી ઝેરથી બગડેલા ભાતના કુદરતી રંગ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે જતા રહે છે, એ ગદ્ગદ થાય છે તથા પાણીમા પડેલા તેવના છાટા ના જેવા (મોરના પીછાની આપો જેવા) ચાદાચાદા તેમા પડી જાય છે

વ્યજનોમા પડેલા ઝેરની પરીક્ષા

व्यञ्जनान्याशु शुष्यन्ति ध्यामकायानि तत्र च ।
हीनाऽतिरिक्ता । वृक्षला ह्याया दृश्येत तत्र वा ॥५॥
फेनोर्ध्वराजीसीमन्ततन्तुबुद्बुदसम्भवः ।
विच्छिन्नविरसा रामाः खाण्डवाः

શાકમામિયમ્ ॥ ૬ ॥

વ્યજનો ઝેરને લીધે તરત સુકાઈ જાય છે તેને ઉકાળ્યા હોય તો તેનો ક્વાથ મેલા રંગનો થાય છે તે ક્વાથમા જોનારની છાયા નાની, મોટી કે બેગળ દેખાય છે કે વખતે છાયા સમૂળગી દેખાતી જ નથી તે વ્યજનોમા (વ્યજનવાળા દ્રવ્યમા) ફીણ, વિસેટા, બે ભાગ ગુદા થવાથી થયેલી સેંથી જેની રખા, તાત, પરપોટા વગેરે થાય છે ઝેરથી બગડેલા રાગ, ખારવ, ઘાક અને માસ ફાટી ગયેલા દૂધનો માફક ફાદાફાદા વાગા થઈ જાય છે અને એમના સ્વાદ ઊતરી જાય છે

બીજા પદાર્થમા ભજેલા ઝેરની પરીક્ષા

नीला राजी रसे ताम्रा क्षीरे दधानि दृश्यते ।
इयावाऽऽपीनासिता तत्रो घृते पानीपसन्निभा ॥
मस्तुनि स्यात्कपोताभा राजी कृष्णा तुगोदके ।
काली मद्याम्रसो क्षौद्रे

હરિતેલેઠ્ઠગોપમા ॥ ૮ ॥

પાકા ફલાનામામાના પકાનાં પરિકોચનમ્ ।
द्रव्याणामाद्रंशुष्काणा स्यातां इज्जानि विज्जन्ते ॥
मृदूनां कठिनानां च भवेन्पर्वशोषपर्ययः ।
मास्यस्य स्फुटिताम्रं इज्जानिर्गन्धान्तरीन्द्रवः ॥
ध्याममण्डलता वस्त्रे शदनं तन्तुपद्मणाम् ।

ઘાતુમૌલિકકાષ્ઠાદમરત્નાદિષુ મલાકતા ॥૧૧॥
સ્નેહસ્પર્શમાહાનિ સમમત્વં તુ મૃમ્મયે ।

મારચમા ઝેર બળ્યુ હોય તો તેમા ગળી જેવા રંગના વિસેટા દેખાય છે દૂધમા રાગ, દર્દીમા કાગ, છાશમા જતા ભૂરાથ પડતા પીગા, ઘીમા પાણી જેવા મરનુમા હોવા જેવા રંગના, નુપીકમા કાગ, મદ્ય

અને પાણીમાં કાળા, મધમા લીલા અને તેલમાં રાતા વિસેટા દેખાય છે ઝેરના યોગથી કાચા ફળ પાકી જાય છે અને પાકા ફળ કોઢી જાય છે, લીલા પદાર્થ કરમાઈ (ચિમળાઈ) જાય છે અને સૂકા પદાર્થનો રંગ ફટકી જાય છે, પોવા પદાર્થ કઠણ થઈ જાય છે અને કઠણ પદાર્થ પોવા થઈ જાય છે ફૂલના રંગભાગ ખરી પડે છે, ફૂલ કરમાઈ જાય છે કે તેની સુવાગ નાશ પામીને કોઈ બીજા જ જાતની વાસ તેમાથી નીકળે છે લૂગડા પર કાળા (મેલા) ગ્રાથ (ધાબા) પડી જાય છે, તેની સ્વાદી ખરી પડે છે ધાતુ, મોતી, લાકડુ, પથ્થર, રત્ન વગેરેને ઝેરનો યોગ થવાથી તે મલિન થાય છે—તે ઉપર મેલ વળે છે અને તેમાથી જે સિન્ગય હોય તેના સ્નેહનો, જે અડકવામા ગમ કે ઠડુ હોય તેના સ્પર્શના અને જે ચળકનુ હોય તેના ચળકાટનો નાશ થાય છે માટીના વાલપુને જે અડકવાથી માટી પાતે નિસ્તેજ (અખી) હોવા છતાં એના વાસણ ચળકે છે

ઝેર આપનારનાં લક્ષણ

विषदः श्यावशुष्कास्यो विलक्षो वीक्षते दिशः ॥
स्वेदवेषधुमांस्त्रस्तो भीतः स्खलति जृम्भते ।

ઝેર આપનારનું મોઢું કાળુ પડી ગયેલું તથા સુકાઈ ગયેલું હોય છે જાણે શરમાતા હોય, ભેડો પડ્યો હોય કે બગાવરો અખી હોય તેમ તે ચારે પાસ જુરો છે, તેમ જ પોતાના જુનાની બીકથી તેને પરસેવો થાય છે અને ધૂળ છે એ ચમક છે, બીએ છે, થાવનાં લથડિયા કે ઢોકરો ખાય છે અને બગાસાં ખાય છે

ઝેર આપનારના બીજા પત્તુ લક્ષણ કહ્યા છે : તે પ્રસંગ વિના હમવા માડે છે, સવાલનો કોઈ સંનંધ વિનાનો જવાન આપે છે કે વખતે ઉત્તર જ આપતો નથી ભોલવાની ઈચ્છા હોય પત્તુ મોલતા મૂંઝાય છે, અગળીએના કડકા (ટચાકા) ફોટે છે, માથું ખંજવાળે છે, હેડ નાટે છે, ભોષ ખાતરે છે, કામ કરવામાં ઉતાવળ કરે છે, કરવાનું હોય તેનાથી ઊલટુ કામ કરે છે, પોતાની જગ્યાનો કાનો નથી, કનાદિ ચિહ્ન નથી એ વિષ આપનાર છે એમ જાણવું

દેવતામાં ઝેરાશું અન્ન પડે તો શું થાય?

प्राण्यान्नं सत्रिय त्र्यग्रेरेकार्जनः स्फुटत्यति ॥१३॥
शिल्पिकण्डामधूमाचिरतर्चिर्वोग्रमन्धगान् ।

ઝેરાશું અન્ન દેવતામા નાખ્યું હોય તો અગ્નિ એક ભડકે બને છે અને ચટચટ (તડતડ) એવો અવાજ થઈ બહુ ફૂટે છે તથા મોના ગળા જેવો

ભૂરો (૨) થવા મેઘપનુખ જેવો અનેક રંગનો) ધુમાડો તથા ભાડો નીકળે છે, કોઈકવાર અમુખગો ભાડો નીકળતો નથી અને તેમાંથી મટકા જેવી વાસ મારે છે

એના ધુમાડાથી પણ પ્રસેક, રૂવાં ઊભા થવા, માથુ દુખવું, પીનસ, આખ દુખવી વગેરે રોગ થાય છે

ધી, તેવ વગેરે તથા થીકું અગ્નિમા નાખવાથી પણ અગ્નિમા ઉપર કહેલા વિકાર થાય છે, માટે ઝેરની પરીશાની બીજી રીત કહે છે

એના ધુમાડાથી પણ પ્રસેક, રૂવાં ઊભા થવા, માથુ દુખવું પીનસ, આખ દુખવી વગેરે રોગ થાય છે

ધી, તેવ વગેરે થીકું અગ્નિમા નાખવાથી પણ અગ્નિમા ઉપર કહેલા વિકાર થાય છે, માટે ઝેરની પરીશાની બીજી રીત કહે છે

પક્ષી વગેરેથી ઝેરની પરીશા

૧) ત્રિપન્તે મક્ષિકાઃ પ્રાણ્ય કાકાઃ ક્ષામસ્વરો
ભવેત્ ॥ ૧૪ ॥

ઉત્કોશંતિ ચ દધૃતૈતચ્ચુકદાત્યૂહસારિકાઃ ।

હંસઃ પ્રસ્વલતિ પ્લાનિર્જીવઙ્ગીવસ્ય જાયતે ॥

ચકોરસ્યાઽક્ષિવૈરાગ્યં ક્રૌંચસ્યાન્મદ્વોદયઃ ।

કપોતપરમુદ્દશચક્રવાકા જહત્યસન્ ॥ ૧૬ ॥

ઉદ્દેગં યાતિ માર્જારઃ શરૂન્મુજ્જતિ ઘનરઃ ।

હૃષ્યેન્મયૂરસ્તદ્દૃષ્ટ્વા મન્દતેજો ભવેદ્વિપમ્ ॥ ૧૭ ॥

હૃત્યર્થં વિપવજ્ઞાત્વા ત્યજેદેવ પ્રપન્તતઃ ।

યથા તેન વિપદોરપિ ન શુદ્ધજન્તવઃ ॥ ૧૮ ॥

જેવાણુ અન્ન ખાવાથી માખે મરી જાય છે, નગઓના અવાજ નરમ પડી જાય છે, ઝેરયુક્ત અન્ન ભેઈને જ પોપટ, જળકગણે અને મેના તે ચીસા પાડવા માટે છે, હસ થાવતા લથડિયા ખાય છે, જીવ જીવ નામે પક્ષીને ગ્લાન ઉપજે છે, ચકોરની આખમાથી લાલાસ ઊડી જાય છે, કૌચ(વલીલા)ને મદ થાય છે, સોલા, કોયલ, કૂકડો અને ચક્રવાક—એ પક્ષીઓ તેા ઝેર ભેઈને જ પ્રાણ નહિ છે તિલાકુ ઝેરવાળુ અન્ન ભેઈને શેકાતુર થઈ જાય છે, વાદરાને ગડે—પેલાખ થઈ જાય છે, મોર (તે ભેઈને) રાખદ પામે છે ઝેરવાળા અન્ન પર મોરની નતરે પડવાથી તે રાખના ઝેરની અસર ઓછી થઈ જાય છે એ પ્રમાણે વિપવાળા અન્નની પરીશા કરીને તેને સંભાળથી એવી જગ્યાએ નાખી દેવુ કે જેથી માખા વગેરે શુદ્ધ પ્રાણીઓ પણ એને લીધે મરે નહિ

ઝેર આડે તેની અસર અને ઉપાય

સ્પૃષ્ટે તુ કણ્ઠદાહોપાજ્વરાત્તિસ્તોદસુતયઃ ।

નલ્લરોમચ્યુતિઃ શોકઃ સેકાઘા વિપનાશનાઃ ॥

શસ્તાસ્ત્ર પ્રલેપાથ સેત્યચન્દનપદ્મકૈઃ ।

સસામવલ્કતાલીસપત્રકુષ્ઠામૃતાનતૈઃ ॥ ૨૦ ॥

ઝેર આડે તેા ખરજ(ચળ), દાઢ, ઉપા, તાવ, શૂળ, ફેફસા રાને સુસ્તી થાય છે, તેમ જ નખ અને રૂવાડા ખરી પડ છે, સાંજે રાત્રે છે ત્યાં શેક, (અભ્યાસ, રાવગાદ) વગેરેથી ઝેર નાશ પામે છે, માટે તે એવે પ્રસંગે ફાવદાકાર છે, તેમ જ કાળા વાળાનું મૂળ, સુખડ, કમળનું લાકડું, ઘોળા ખેર, તાલીપત્ર, ઉપલેટ, ગળા અને તગરમૂળ ૨૦ ઓપધિઓના લેપ પણ હિતકારક છે

મોમાં ઝેર આડે તેની અસર અને ઉપાય

લાલાજિહ્વોષ્ટયોર્જાઙ્ગમૂળાચિમિવિમાયનમ્ ।

દન્તહર્ષો રસાક્તરં હનુસ્તમ્ભશ્ચ યુક્તગે ॥ ૨૧ ॥

સેવ્યાદૈસ્ત્ર ગણ્ઠવાઃ સર્વે ચ વિપજિહ્વિતમ્ ।

ઝેર મોઢામા આડે તેા મોઢાથી લાળ ગળે છે, જીભ અને હોઠ નડ થઈ જાય છે, ઊપા (દાઢ) થાય છે, મોઢા ચમચમે (ચથરે) છે, દાંત અખાઈ જાય છે, જીભથી એ દ વરેપાતા નથી, હનુસ્તમ્ભ થાય છે એવે પ્રસંગે ઉપર કહ્યા તે—કાળા વાળાનું મૂળ સુખડ, કમળનું લાકડું, ઘોળા ખેર, તાલીપત્ર, ઉપલેટ, ગળા, તગરમૂળ—૨૦ વગેરેના કોગળા કરવા અને બીજુ પણ જે ઝેર મટાડે તેવું લાય તે ન્યા ફાવદો કરે છે

આમાશયમાં તથા પકવાશયમાં ગમેલા ઝેરનાં લક્ષણ તથા ઉપાય

આમાશયગતે સ્વેદમૂર્ચ્ઝાધ્માનમદ્રમાઃ ॥ ૨૨ ॥

રોમહર્ષો વમિર્દાહશ્ચશુર્હદયરોચનમ્ ।

ત્રિન્દુભિશ્ચાચયોઽજ્ઞાનો પક્વાશયગતે પુનઃ ॥ ૨૩ ॥

અનેકાર્ણં વમતિ મૂચ્યત્યતિસાર્યતે ।

તન્દ્રા કુશત્વ પાણ્ડુચમુદર ઘલસદ્વયઃ ॥ ૨૪ ॥

તયોર્માન્તચિરિકસ્ય હરિદ્રે કટમી ગુઢમ્ ।

સિન્દુરત્વારિતિન્પાવશાપ્પિકાશતપૃષ્ઠિકા ॥ ૨૫ ॥

તન્દુરીયકમૂલાનિ કુકુટાડ્ઠમન્ત્લુગમ્ ।

નાવનાઝ્ઞજનપાનેષુ યોજયેદ્વિપશાન્તયે ॥ ૨૬ ॥

ઝેર જે આમાશયમાં ગયું હોય તેા પરમેલા, મૂર્છા, આધ્માન, મ, રેર, રૂવાં ઉર્ધા થવા, લેવડી, દા, નેત્રત્રય અને હૃદયનો રોગ થાય છે થયેર ઉપા ઘણીના થીપા જેવા અનેક ફેફસા પડયઈ

અથ છે, એ જો પક્વાશયમાં ગયું હોય તો અનેક રંગની ઊલટી થાય છે, પેશાબ થાય છે, ગ્રાસ થાય છે, નંદ્રા, કૃશતા (દૂબળાપણું), ફીક્રા આવે છે, ઉદરચેગ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. આગાશયમાં એ ગયું હોય તેને ઊલટીઓ કરાવવી તથા પક્વાશયમાં એ ગયું હોય તેને ગ્રાસ કરાવવા. પછી હજદર, આંખા-હજદર, ગરબી, ગોળ, નગોડ, વાલ, હિમુપત્રી. તજ, તાંદળજતાં મૂળ, મરધીનું રુંડું અને બાવરી એ ઔષધિઓ, એરની શાંતિ માટે નસ્ય, અંજન અને પીવામાં વાપરવી. (ઊલટી કરાવવી એમ કહ્યું છે ત્યાં મીઠા, તુભરી, કાષ્ઠકૃષ્ણ, ગવકીના ફળમાં મધ તથા વાલનું પાણી નાખીને ઊલટી કરાવવી. ઊલટી કરાવ્યા પછી સ્નેહપાન કરાવીને રેવ આપવો, પણ પક્વાશયમાં એ ગયું હોય ત્યારે ઊલટી કરાવ્યા વિના જ ગળીનાં ફળ અને ઘી એ બે સાથે આપીને રેવ આપવો.)

વિષમુક્તાય દયાઘ ગુદાયોષ્ઠમવસ્તયા ।

સર્વમં સામ્રાજઃ કાલે સ્ત્રોત્ર દહિશોચનમ્ ॥૨૭॥

ગુદ દહિ તતઃ શાણં હેમચૂળમ્ દાપયેત્ ।

જેને એર ખાધું હોય તેવા માણસને ઉપરનીયે (એટલે ફરીથી ઊલટીઓ અને જુવાબ કરાવીને) શુદ્ધ કરીને દવા આપવાને યોગ્ય વખતે હૃદયને શુદ્ધ કરનાર નીખાનું અતિ બારીક ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પછી હૃદય શુદ્ધ થયા પછી ઠા તેણે સેનાનું ચૂર્ણ આપવું.

સેનાનું ચૂર્ણ ખાનારને ગુપ્ત

ન સજ્જને હેમપાઠે પશપત્રેઽમ્યુચયિતમ્ ॥૨૮॥

જાપતે વિપુલં ધાયુર્ગરેઽયોય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કમળના પત્ર પર જેમ પાણી ચોટવું નથી તેમ સેનાનું ચૂર્ણ પીનારના ઘરીમાં વિષ વગળવું નથી, તેમ જ તેનું આગુણ લાંબું થાય છે. જે વિધિ એર માટે કહ્યો છે, તે જ વિધિ ગર એટલે ફીક્રા એરની પ્રાપ્તમાં પણ કરવો.

વિરુદ્ધ આહાર એર સમાન છે

વિરુદ્ધમાપિ સાહારં વિષાદિવ્યગરોપમ્ ॥૨૯॥

વિરુદ્ધ આહારને પણ એર નવા નર લેવો જવોલા

વિરુદ્ધ ભોજન

માનુષમામેરે માવસીરૂક્ષીગવિષ્ટકૈઃ ।

વિરાપતે સહ વિષેમૂલ્યેન ગુદેન વા ॥૩૦॥

વિરોધાપરસા મરુયા મ્નસ્વેપાપિ ચિલ્લોષ્ઠિમઃ ।

અનુષ દેહના પ્રાણીના મનને અનુષ મન કહે છે. તેમનું મન અન્ન, મધ, દૂધ, રસ (દ્રવ્યવેશ

ધાન), કમળનાં જાડાં મૂળ, મૂળા અને ગોળ એ સાતમાંના દરેકથી વિરુદ્ધ છે. (અનુષ દેહનાં પ્રાણીમાં પણ) ખાસ કરીને મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણી દૂધની સાથે વધારે વિરુદ્ધ છે અને મત્સ્યમાં પણ ચિલ્લિયિમ જાતનો મત્સ્ય દૂધની સાથે અત્યંત વધારે વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધ ભોજન એક ટંક ખાવું નહિ.

જે એ વિરુદ્ધ આહાર કોઈ કરે તે સંગ્રહમાં કહે છે તેમ તેજ, બળ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અને મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તથા વિસ્ફોટક, ગોળા, મદ, ગડ, પ્રમેહ, કાષ, તાવ અને રક્તપિત્ત એવા બારે રોગો થાય છે. અને મૃત્યુ પણ થાય છે.

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વિગ્રહમસ્તં વપસા સદ્ સર્વે ફલં તથા ॥૩૧॥

તદ્વત્કુલગ્યવરકકઙ્ગુચલ્લમકુપ્તકાઃ ।

તમામ ખાટા પદાર્થો દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. (તમામ એટલે દ્રવ પદાર્થો જેવા કે કાંચ વગેરે તથા અદ્રવ જેવા કે ખાટી લૂણી વગેરે બધા ખાટા પદાર્થો દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધની સાથે મેળવીને અથવા દૂધ સાથે અથવા દૂધ ખાયા પછી અથવા દૂધ પીયા પછી તરત પણ તે ન ખારા એમ કહેવાની મનલભ છે.) તેમ જ દૂધની સાથે બધા ફળ પણ વિરુદ્ધ છે. (ક્યાં ક્યાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, તે મરક મુનિએ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છેઃ કેરી, રસભાટો, નાનાં ફળક, કરમદાં, કેળાં, કાગડી લાંબુ, મોર, કોદામ્, એંટકૃષ્ણ, જાંબુ, કોઈ, આમલી, પારિવત, મળાદ, ફળક, નાગિર, દાઘ, આમળા અને એવા બીજાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.)

તે જ પ્રમાણે કળથી, વરક નામે ડાંચરની જાત વાય છે તેના ચાખા, કાંચ, વાલ અને મક એ પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. (અદ્ધ અને નિપાવ નામે વાલની જાત થાય છે તે પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, એમ સંગ્રહમાં કહેવું છે.)

દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક

મદયિવ્યા હરિતક મૂલકાદિ વપમ્વજેષ્ ॥૩૨॥

મૂળા વગેરે હરિત વર્ગનાં શાક ખાઈને પછી દૂધ ખાવું નહિ. લવણ પણ હરિત વર્ગનું છે, છતાં ઔષધપ્રયોગ(વિ. ૧૪/૧૫)માં કહેવું હોય તે ત્યાં બાંધે નથી; કેમ કે ત્યાં અંજન વગેરેના સેવકો દ્રવ્યો નર (ખીજું દ્રવ્ય) બની જાય છે.

બીજા વિરુદ્ધ આહાર

વાપદં મ્યાયિયા નાપાદમ્પૃતકુન્દકૃટાં ।

મામ્મંઠાનિ વિષ્ઠેન માસર્વેન મૂલકમ્ ॥૩૩॥

અવિ કુસુમશાકેન વિદૈ સહ વિરુદ્ધકમ્ ।
માસસપ્તગુહીરવધ્યાન્યૈર્લાકુચ ફલમ્ ॥૩૪॥
ફલં કદલ્યાસ્તકેણ દધ્ના તાલફલેન વા ।
કળોપળામ્યા મધુના કાકમાર્ચી ગુદેન વા ॥૩૫॥
ચિહ્નાં વા મત્સ્યપચને પચને નાગરસ્ય વા ।
ચિહ્નામન્યથ વા પાત્રે કામાત્તામુપિતા નિશામ્ ॥

શાલુડીના માસ સાથે ડુક્કરનું માસ ખાવું નહિ પૂખત (ટપકાટપકાવાળો ચિત્રમુગ) અને કૂકડા એ જનવરોનું માસ દહીં સાથે ખાવું નહિ પિત્તની સાથે કાચા માસ ખાવાં નહિ અડદની દાળ સાથે મૂળો ખાવા નહિ કસુબીના શાક સાથે ઘેટાનું માસ ખાવું નહિ કમળના બિમ્બની સાથ ચણેલું ધાન ખાવું નહિ અડદની દાળ, ગોળ, દૂધ, દહીં તથા ઘી એમાંથી કંઈ ની સાથે પણ નાના ફલસ ખાવા નહિ, છાચ, દહીં કે તાડફળની સાથે કેળા ખાવા નહીં પીપર અને મરી (ભેંગા) મધ કે ગોળ સાથે ધાળી પીડી ખાવી નહિ, તેમ જ મત્સ્ય રાધવાના વાસણમાં કે સૂક ઉકાળેલા વાસણમાં રાધેલી ધાળી પીડુડી પણ ખાવી નહિ અથવા બીજા ગમે તે વાસણમાં રાધી હોય તો પણ રાતવાસી રાધેલી રોળી પીડુડી કદાપિ ખાવી નહિ

પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

મત્સ્યનિસ્તલનસ્નેહે સાચિતા પિપ્પલીસ્યજેત્ ।
કાર્સ્યે દશાહમુવિત સર્વિઘ્ણ ત્વચ્ચક્રે ॥૩૬॥

માછલા તળતા વધેલા તેલ વગેરે સ્નેહમાં તળેલી પીપર તળવી (રોટલે ખાવી નહિ, તેમ ચાપડા વગેરે ઉપયોગમાં પણ લેવી નહિ એ જ રીતે હવે પ્રછી પ્રછ બધાં 'તળવું' એમ જ કહ્યું હાથ ત્યાં તમામ ઉપયોગ તળવા એમ સમજવું) દશ દિવસ લગી કસાના વાસણમાં રહેલુ ઘી તળવું એટલે ખાવું નહિ કે ચોળવા વગેરમાં થવું ન વાપરવું બિલકાના ઉપયોગ સાથે કોઈ પણ ગરમ પદાર્થ ખાવોપીવા નહિ (કે ગરમ કિચા કરવી નહિ, ગરમીથી દૂર રહેવું) વળી પાછા કહ્યું છે કે ઉષ્ણ જનુમા ઉષ્ણ ઉપચારથી ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું નહિ, વગેરે ઉપરથી પણ આ જગ્યાએ સમજવું કે બિલકાની પેઠે મધ પણ ઉષ્ણ પદાર્થ આદિથી વિરુદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે દહીં અને મધ પણ ઉષ્ણથી વિરુદ્ધ છે

ભાસ તથા કપિચો ક્યારે વિરુદ્ધ છે ?

નાસાં વિરુદ્ધતે જાલ્ય કમ્પિહ્લસ્ત્રકસાચિત્ ।

ભાસ નામે પક્ષીનું માસ લોડાનો સપિચો ખોળી ને દેવતા પર રોકેલું હોય તો તે વિરુદ્ધ આહાર છે

છાસમા રાધેલો કપિચો વિરુદ્ધ આહાર છે

એ સિવાય સગ્રહ નામે ગ્રથમાં વિશેષ કહેલું છે, કે સીવીર સાથે તલસાક્ષી, દૂધની સાથે લવણ, માખણ સાથે શાક, નવું અને જૂનું તથા કાચુ અને પાકુ એક ટકે ખાવું રહે વિરુદ્ધ છે, તેમ જ ગરમીથી તપેલો માણસ એકદમ ઠંડા પાણીમાં પડે તો ચામડી અને રાખને નુકસાન પહોંચે છે તથા તરસ બહુ વધે છે ગરમીથી તપેલો માણસ એકદમ પાણી પીએ તો રક્તપિત્ત થાય છે, શરીરની મહેનત કર્યા પછી એકદમ ખાવાથી ઊભરી થાય છે, ઊભકા કે ગોળાનો રોગ થાય છે, વાણીથી મહેનત કર્યા પછી રોટલે બહુ જોલ્યા પછી એકદમ ખાનારનો અવાજ બેસી જાય છે

દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વૈકલ્પ્ય વાયસસુરાકુશરા પરિવર્જયેત્ ॥૩૮॥

દૂધપાક, સુરા અને કુશરા એ એક ટકે ખાવાં નહિ.

સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે ?

મધુસર્પિર્વસાતિલપાત્નીયાનિ દ્વિશશિશ્વ ।

અકત્ર વા સમાશાનિ વિરુદ્ધયન્તે પરસ્પરમ્ ॥૩૯॥

મિત્રાદો મપિ મધ્યાગ્ને દિવ્યચાર્યનુપાતન ।

મધ, ઘી, વસા, તેલ અને પાણી એમાંથી ગમે તે બે કે ત્રણત્રણ કે ચારચાર કે પાંચે સમાન ભાગે એકઠા કર્યા હોય તો તે પાંચ દ્રવ્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે રાત્રા કુલ ૨૬ મિત્રાણ થઈ શકે છે જો તે મિત્રાણમાં ૨૦ પાંચ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો તે વિરુદ્ધ નથી દા ત આગસ્ત્ય લેખમાં તેલ, ઘી અને મધની સાથે પીપર કહેલી છે, માટે તે સમાન છતાં પણ વિરુદ્ધ નથી

મધ અને ઘી સળે બાગે ન હોય તોપણ તે ખાધા પછી દિવ જળ પીવું તે વિરુદ્ધ આહાર છે મધુપુષ્કરવીજ ચ મધુમેરેયશાકંરમ્ ॥૪૦॥

મન્યાનુપાત ક્ષેરેયો હારિદ્રઃ કન્ઢુર્નલશન્ ।

મધ અને પુષ્કરબીજ એક ટકે હોય તો વિરુદ્ધ છે મધ, મેય તથા સાકરનો બનલેલો દાઢ એ ત્રણ એક ટકે હોય તો તે વિરુદ્ધ છે દૂધપાક ખાધા પછી મધ પીવા તે વિરુદ્ધ છે હારિદ્ર નામે શાક સરસિયા સાથે વિરુદ્ધ છે

તરવો કચ તથા ઉપાદા વિરુદ્ધ છે

ઉપોદ્ગ્રહાતિસારાય તિલક્ષ્કેન સાચિતા ॥૪૧॥

તરવના કચ (અરિયા) સાથે સિદ્ધ કરેલી પોષીની બાજી અનિસાર કરે છે

અથ છે, એર જે પક્વાશયમાં ગયું હોય તેા અનેક રંગની ઊલટી થાય છે, પેશાબ થાય છે, ગ્રાહ થાય છે, નંદ્રા, કૃથતા (દૂબળાપણું), ફીકાશ આવે છે, ઉદરરોગ થાય છે અને બળનો નાશ થાય છે. આમાશયમાં એર ગયું હોય તેને ઊલટીઓ કરાવવી તથા પક્વાશયમાં એર ગયું હોય તેને ગ્રાહ કરાવવા. પછી ડાઘદર, આંખા-ડાઘદર, ગરબી, ગોળ, નંગોડ, વાઘ, ડિગ્ગુપત્રી, તેજ, તાંદળજાનાં મૂળ, મરઘીનું ઈંડુ અને બાવણી એ ઔષધિઓ, એરની શાંતિ માટે નરય, અંજન અને પીવામાં વાપરવી. (ઊલટી કરાવવી એમ કહ્યું છે ત્યાં મીઠળ, નુંબરી, કાપડળ, ગવડીના ફળમાં મધ તથા વાલનું પાણી નાખીને ઊલટી કરાવવી. ઊલટી કરાવ્યા પછી સ્નેહપાન કરાવીને રંચ આપવો, પણ પક્વાશયમાં એર ગયું હોય ત્યારે ઊલટી કરાવ્યા વિના જ ગળીનાં ફળ અને ઘી એ બે સાથે આપીને રંચ આપવો.)

વિપ્રમુકાય દધાચ શુદ્ધાધોર્ગમચસ્તયા ।

સક્મં તામ્રરજઃ કાલે સશૌર દહિશોચનમ્ ॥૨૭॥
ગુદે દહિ તતઃ શાણં હેમચૂળમ્ દાપયેત્ ।

જેઠે એર ખાધું હોય તેવા માણસને ઉપરનીચે (એટલે ફરીથી ઊલટીઓ અને જીવામ કરાવીને) શુદ્ધ કરીને દવા આપવાને યોગ્ય વખતે કદવને શુદ્ધ કરનારું શાણું અતિ બારીક ચૂર્ણ મધ સાથે આપવું. પછી કદવ શુદ્ધ થયા પછી ઠા તેલો સોનાનું ચૂર્ણ આપવું.

સોનાનું ચૂર્ણ ખાનારને ગુપ્ત

ન સજ્ઞે હેમપાઞ્ચે પદ્મપત્રેઃસ્તુવહિવમ્ ॥૨૮॥

જાયતે વિપુલં ચાયુર્ગરેડ્યોય વિધિઃ સ્મૃતઃ ।

કમળના પત્ર પર જેમ પાણી ચોટાનું નથી તેમ સોનાનું ચૂર્ણ પીનારના ઘસીરમાં વિષ વજનનું નથી, તેમ જ તેનું આયુષ લાંબું થાય છે. જે વિધિ એર માટે કદો છે, તે જ વિધિ ગર એટલે કૃત્રિમ એરની પ્રાપ્તમાં પણ કરવો.

વિરુદ્ધ આહાર એર સમ્પાત છે

વિરુદ્ધમપિ સાહારં વિદ્યાદિગમરોપમમ્ ॥૨૯॥

વિરુદ્ધ આહારને પણ એર તથા ગર જેવો જાણવો.

વિરુદ્ધ ભોજન

માનુષમાસિરે માપસૌદ્રશીરધિક્કૈઃ ।

વિરુદ્ધયતે સહ વિષેમૂલકૈન ગુદેન યા ॥૩૦॥

વિરોધાત્પદસા મસ્ત્યા મ્સ્ત્યેષ્વપિ વિલીઃષિમઃ ।

અનુપ દેશના પ્રાણીના માંસને અનુપ માંસ કહે છે. તેમનું માંસ અડધ, મધ, દૂધ, વગેરે (સ્પૃશ્યવેશ

ધાન), કમળનાં જાડાં મૂળ, મૂળા અને ગોળ એ સાતમાંના દરેકથી વિરુદ્ધ છે. (અનુપ દેશનાં પ્રાણીમાં પણ) ખાસ કરીને મત્સ્ય વર્ગનાં પ્રાણી દૂધની સાથે વધારે વિરુદ્ધ છે અને મત્સ્યમાં પણ વિવિધિમ જાતનો મત્સ્ય દૂધની સાથે અત્યંત વધારે વિરુદ્ધ છે. વિરુદ્ધ ભોજન એક ટંકે ખાવું નહિ.

જે એ વિરુદ્ધ આહાર કોઈ કરે તેા સંગ્રહમાં કહે છે તેમ તેજ, બળ, સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ અને મનની શક્તિનો નાશ થાય છે તથા વિરેકાટક, જોષો, મદ, ગડ, પ્રમેહ, ક્ષય, તાવ અને રક્તપિત્ત એવા બારે રોગો થાય છે. અને મૃત્યુ પણ થાય છે.

દૂધ સાથે શું વિરુદ્ધ છે ?

વિરુદ્ધમસં પપસા સહ સર્વે ફળં તથા ॥૩૧॥

તદ્વત્કુલત્વચરકકઙ્ગુવલ્લમકુપ્તકાઃ ।

તમામ ખાટા પદાર્થ દૂધની સાથે વિરુદ્ધ છે. (તમામ એટલે દ્રવ પદાર્થ જેવા કે કાંચ વગેરે તથા અદ્રવ જેવા કે ખાટી લૂણી વગેરે બધા ખાટા પદાર્થ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. દૂધની સાથે મેળવીને અથવા દૂધ સાથે અથવા દૂધ ખાંધા પછી અથવા દૂધ પીયા પછી તરત પણ તે ન ખાવા એમ કહેવાની મનઘબ છે.) તેમ જ દૂધની સાથે બધા ફળ પણ વિરુદ્ધ છે. (કયાં કયાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, તે ઘરક મુનિએ આ પ્રમાણે ગણાવ્યા છેઃ કેરી, રંત્રાણે, નાનાં ફળસ, કરમદાં, કેળાં, કાચદી લાંબુ, બેાર, કોદામ્ર, ઓટફળ, જાંબુ, કોહુ, આમલી, પારેવત, અંબા, ફળસ, નાળિયેર, દાઢમ, આમળાં અને એવાં બીજાં ફળ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે.)

તે જ પ્રમાણે કળથી, વરક નામે હંચરની જાત થાય છે તેના ચોખા, કાંચ, વાઘ અને મક એ પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે. (અંદર અને નિષ્પાવ નામે વાલની જાત થાય છે તે પણ દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે, એમ સંગ્રહમાં કહેલું છે.)

દૂધ સાથે વિરુદ્ધ શાક

મદશયિત્વા દહિતક મૂલકાદિ પયમ્પજેત્ ॥૩૨॥

મૂળા વગેરે દહિત વર્ગનાં શાક ખાઈને પછી દૂધ ખાવું નહિ. લવણ પણ દહિત વર્ગનું છે, છતાં ઔષધપ્રયોગ(વિ. ૧૪/૪૫)માં કહેલું હોય તે ત્યાં બાધ નથી; કેમ કે ત્યાં અગ્નિ વહેરેના પાનથી દૂધનાર (બીજું દ્રવ) બની જાય છે.

બીજા વિરુદ્ધ આહાર

યાપદ્યં ધ્યાયિકા નાપાદ્યપૃપ્તકુનકુટો ।

મામમ્સાનિ પિષ્તેન માસચ્ચેન મૂલકમ્ ॥૩૩॥

અર્થિ કુસુમશાકેન વિદે સહ વિરુદ્ધકમ્ ।

માસસપગુહ્લીરદધ્યાજ્યૈર્લાકુચ ફલમ્ ॥૩૬॥

ફલં કદલ્યાસ્તકેણ દદ્ધા તાલફલેન વા ।

કળોપળાભ્યા મધુના કાકમાર્ચીં શુદેન વા ॥૩૭॥

સિદ્ધા વા મત્સ્યપચને પચને નાગરસ્ય વા ।

સિદ્ધામન્થ્ય વા પાત્રે કામાત્માનુયિતા નિશામ્ ॥

શાહુડીના માસ સાથે ડુકરનું માસ ખાવું નહિ પુષ્પ (ટપકારપકાવાળો ચિત્રમૃગ) રાત્રે કૂકરે એ જનવરાનું માસ દહીં સાથે ખાવું નહિ પિત્તની સાથે કાચા માસ ખાવા નહિ અડદની દાળ સાથે મૂળો ખાવો નહિ કસૂબીના શક સાથે ઘેટાનું માસ ખાવું નહિ કમળના બિલની સાથે શલ્ગેલુ ધાન ખાવું નહિ અડદની દાળ, ગોળ, દૂધ, દહીં તથા ઘી એમાંથી કોઈ ની સાથે પણ નાના ફલસ ખાવા નહિ, છાથ, દહીં કે તાઢ્યની સાથે કેળા ખાવા નહીં પીપર અને મરી (ભેંગા) મધ કે ગોળ સાથે ઘાળી પીડી ખાવી નહિ, તેમ જ મત્સ્ય રાધવાના વાસલુમા કે સૂક ઉક્ષેષ્ટા વાસલુમા રાધેલી ઘાળી પીડી પલુ ખાવી નહિ અથવા બીજા ગમે તે વાસલુમા રાધી હોય તોપણ રાતવાસી થયેલી ઘાળી પીડી કદાપિ ખાવી નહિ

પીપર વગેરે ક્યારે વિરુદ્ધ છે?

મત્સ્યનિસ્તલનસ્નેહે સાધિતા પિપ્પલીસ્યજેત્ ।

કાસ્યે દશાહમુપિત સર્પિકળ્ય લ્હચકરે ॥૩૮॥

માછલા તળતા વધેલા તેલ વગેરે સ્નેહમા તળેલી પીપર તળવી (એટલે ખાવી નહિ, તેમ વાપડવા વગેરે ઉપયોગમા પણ લેવી નહિ એ જ રીતે ઘરે યાદી પણ જગ્યા 'તળવું' એમ જ કહ્યું હોય ત્યાં તમામ ઉપયોગ તળવા એમ સમજવું) દશ દિવસ લગી કાસાના વાસલુમાં રહેવું ધી તળવું, એટલે ખાવું નહિ કે ચોળવા વગેરેમા પણ ન વાપરવું ભિલાભાના ઉપયોગ સાથે કોઈ પણ ગરમ પદાર્થ ખાવોપીવો નહિ (કે ગરમ કિયા કરવી નહિ, ગરમીથી દૂર રહેવું) વળી પાછા કહ્યું છે કે ઉષ્ણ જનુમા ઉષ્ણ ઉપચારથી ઉષ્ણ પ્રકૃતિવાળાએ મધ પીવું નહિ, વગેરે ઉપચારી પણ આ જગ્યાએ સમજવું કે ભિલાભાની પેઠ મધ પણ ઉષ્ણ પદાર્થ આદિથી વિરુદ્ધ છે તે જ પ્રમાણે દહીં અને મધ પણ ઉષ્ણથી વિરુદ્ધ છે

ભાસ તથા કપિત્થ ક્યારે વિરુદ્ધ છે?

નાસા વિરુદ્ધતે જૂલ્ય કમ્પિહ્લસ્તકસાધિત ।

ભાસ નામે પશુનું માસ લોકાને સર્વિષે જાણી ને દેવતા પર મેકેવું હોય તો તે વિરુદ્ધ આહાર છે

છાસમા રાધેલા કપિલા વિરુદ્ધ આહાર છે

એ સિવાય સગાં નામે ગ્રામમાં વિશેષ કહેવું છે, કે સૌવીર સાથે તલસાકળી, દૂધની સાથે લવણ, માખણ સાથે શાક, નવું અને જૂનું તથા કાચુ અને પાકુ એક ટકે ખાવું એ વિરુદ્ધ છે, તેમ જ ગરમીથી તપેલા માણસ એકદમ ઠંડા પાણીમા પડે તો ચામડી અને આખને નુકસાન પહોંચે છે તથા તરસ બહુ વધે છે ગરમીથી તપેલા માણસ એકદમ પાણી પીએ તો રક્તપિત્ત થાય છે, શરીરની મહેનત કર્યા પછી એકદમ ખાવાથી બેઠની થાય છે, બેઠકા કે ગોળાને રોજ વાચ છે, વાણીથી મહેનત કર્યા પછી એટલે બહુ બેઠવા પાછી એકદમ ખાનારનો અવાજ બેસી જાય છે

દૂધપાક સાથે શું વિરુદ્ધ છે?

પ્રેકધ્ય પાયસસુપાહારા પરિવર્જયેત્ ॥૩૯॥

દૂધપાક, સુરા અને કૃશરા એ એક ટકે ખાવાં નહિ.

સમાન ભાગે લેવાથી શું શું વિરુદ્ધ બને છે?

મધુસર્પિર્વસાતૈલપાનીયાનિ દ્વિશ્વશિશ ।

ચક્ર વા સમાશાનિ વિરુદ્ધયન્તે પરસ્પરમ્ ॥૪૦॥

ભિન્નાશે અપિ મધગાઢ્યે દિશ્વચાર્યનુપાતન ।

મધ, ઘી, વસા, તેલ અને પાણી એમાંથી ગમે તે બે કે ત્રણત્રણ કે ચારચાર કે પાંચે સમાન ભાગે એકઠા કર્યા હોય તો તે પાંચ દ્રવ્યો પરસ્પર વિરુદ્ધ છે ચાવા કુલ ૨૬ મિઠાણુ થઈ શકે છે જે તે મિઠાણુમા એ પાંચ સિવાયનું બીજું કોઈ દ્રવ્ય મળ્યું હોય તો તે વિરુદ્ધ નથી દા ત અગરસ્ય લેહમાં તેલ, ઘી અને મધની સાથે પીપર કહેલી છે, માટે તે સમાન છતાં પણ વિરુદ્ધ નથી

મધ અને ઘી સરખે ભાગે ન હોય તોપણ તે ખાધા પછી ટિલ્લ જગ પીવું તે વિરુદ્ધ આહાર છે,

મધુપુષ્કરલીમ વ મધુમૈરેયશાર્કરમ્ ॥૪૦॥

મન્યાનુપાત કૈરેયો હારિદ્ર કદુતૈલવાન્ ।

મધ રાત્રે પુષ્કળીજ એક ટકે હોય તો વિરુદ્ધ છે મધ, મૈરેય તથા સાકરનો બનાવેલો દારૂ એ ત્રણ એક ટકે હોય તો તે વિરુદ્ધ છે દૂધપાક ખાધા પછી મધ પીવો તે વિરુદ્ધ છે હારિદ્ર નામે શાક સરસિયા સાથે વિરુદ્ધ છે

તરબો કાક તથા ઉપોદકા વિરુદ્ધ છે

ઉપોદકાકાંતિસારાય તિલકલ્કેન સાધિતા ॥૪૧॥

તરબો કાક (અરિષા) સાથે સિદ્ધ કરેલી પોષીની ભાજી અનિશ્ચાર કરે છે

બલાકા કોની સાથે વિરુદ્ધ છે?

બલાકા વાહણીયુક્તા કુલ્માપૈશ્વ વિરુદ્ધયતે ।

મૃષ્ટા વરાહવસયા સેવ સયો નિહન્યસૂત્ર ॥૪૨॥

બલાકા નામની બળવીની જાત થાય છે તેનું માસ વારહી નામે મધની સાથે, તેમ જ મગ વગેરે ના બાકયાની સાથે પણ વિરુદ્ધ છે તે જ બળવીનું માસ જે ડુક્કરની વસામા થોકેવુ હોય તે તે તત્કાળ મારી નાખે છે

તેતર વગેરે થાની સાથે વિરુદ્ધ છે?

તદ્વત્તિચિરિપત્રાઠગ્ગોધાલાવકાપજ્જલાઃ ।

પેરણ્ઠેનાશિના સિદ્ધાસ્તત્તૈલેન વિમુચ્છિતાઃ ॥૪૩॥

તે જ પ્રમાણે તેતર, મોર, સાકો, લાવુ અને પાંજુ તેતર એમના માસ ચોરડિયા તેલમા ચોરડાના અગ્નિથી રાખ્યા હોય તે તે તત્કાળ મારી નાખે છે

હારીતમાંસે હારિદ્રશૂલકપ્રોતપાચિતમ્ ।

હરિદ્રાવાદ્ધના સયો દ્યાપાદયતિ જીવિતમ્ ॥૪૪॥

હારીત નામે પશીનું માસ હાદરના લાકડાના સોપામા પશેવીને હાદરના લાકડાના દેવતાથી રાખ્યું હોય તે તે તત્કાળ જીવ લે છે

મસપાશુપરિષ્વત્તે તદૈવ ચ સમાશિકમ્ ॥

રાખ કે ધૂળથી મેલું થયેલું હારીત પશીનું માસ મધ સાથે વિરુદ્ધ છે

વિરુદ્ધ આહારનું લક્ષણ તથા ઉપાય

યત્કિન્નિદ્રોપમુત્પલેદ્ય ન હરેત્તસમાસત્ ॥૪૫॥

વિરુદ્ધ શુદ્ધિરજેષ્ઠા શમો ચા તદ્દિરોષિમિઃ ।
જે દ્રવ્ય (રાત્ન, પાન કે ચોપધ) કે મિષાદોષને તેના સ્થાનમાથી ઉપાડે (ખસેડે) પણ પછી તેને ઘસીર માથી બહાર કાઢી નાખે નહિ તેને દૂકામા વિરુદ્ધ છે, છે

એવા પ્રસંગે (વિરુદ્ધ) આહારથી રોગ થાય ત્ય વમન, વિરેચન વગેરેથી શુદ્ધિ કરવી એ ઇચ્છવા જેું છે, [કેમ કે કોપેલા દોષ(વિરુદ્ધ ભોજનથી ઉપડવા દોષ)ને વમન, વિરેચન વગેરેથી બહાર કાઢવાથી પાછું આરોગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે] અથવા વિરુદ્ધ આહાર થી જે દોષ ઊભાવા હોય તેના વિરોધી ચોપધ અને અન્નપાન વગેરેથી તે દોષનું થમન કરવું જેઈએ

દ્રવ્યૈસ્તૈરેવ વા પૂર્વે શરીરસ્યામિસંસ્થિતિઃ ॥૪૬॥

અથવા વિરોધી અન્નપાન વગેરેથી કોપેલા દોષને

થમાવે એવા (એટલે તે દોષના વિરોધી) દ્રવ્યથી શરીરને પહેલેથી જ (વિરોધી આહાર લેતા પહેલા) સસ્કર્યુકત કરી રાખ્યું હોય તે પછી વિરુદ્ધ (વિરોધી) આહારથી નુકસાન થતું નથી જેમ કે પિત્ત તથા કફને હરનારાં મધ, હરડે વગેરે ચોપધ નિત્ય ખાવાથી દોષ એવો દૃઢ થઈ રહે છે કે પિત્ત અને કફ ઊભાવે એવા વિરુદ્ધ આહારથી રોગ થતો નથી (દોષ ઊભાવતો નથી).

વિરુદ્ધ આહાર કોને નડતો નથી?

દ્યાપામસ્તિગ્ધદીતાન્નિવય સ્વચલશાલિનામ્ ।

વિરોધપિ ન પીઢાયૈ સાત્ત્યમત્પ ચ મોજનમ્ ॥

રોજ કસરત કરનારને, સ્નિગ્ધ અને વૃધ્ય આહાર જેને સાત્ત્ય હોય તેને, જેનો જઘરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તેને, જુવાન માણસને અને બળવાન માણસને વિરુદ્ધ આહાર પણ નડતો નથી વળી જે માણસને વિરુદ્ધ આહાર સાત્ત્ય હોય તેને અને જે માણસ વિરુદ્ધ આહાર થોડો લેતો હોય તેને પણ વિરુદ્ધ આહાર નડતો નથી

અપથ્ય દેવ કેવી રીતે છોડવી?

પાદેનાપથ્યમમ્યસ્ત પાદપાદેન વા પ્યજેત્ ।

નિપેદેત હિતં તદ્દેકદ્વિચ્યન્તરીકૃતમ્ ॥૪૮॥

અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પછી ગઈ હોય તે તે દેવ એકદમ ન છોડી દેતા નીચે બતાવેલી રીતે કળેકળે છોડવી. જે અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પછી હોય તે શીથે ભાગે અથવા સોળમે ભાગે રોક, બે અને ત્રણ દિવસનું અંતર રાખીને, શીથે ભાગે કે સોળમે ભાગે છોડવો અને અપથ્ય આહારવિહાર જેટલો છોડવો હોય તેટલો જ પથ્ય આહારવિહાર છોડવો અપથ્ય આહારવિહારને બદલે લેવો

સમજૂનીઃ દોષવા તરીકે જવ અપથ્ય છે અને ઘઉં પથ્ય છે હવે જે આપણને ઘઉંને બદલે જવ ખાવાની દેવ પછી ગઈ હોય તે જવ છોડીને આપણે ઘઉં ખાતા કેવી રીતે ઘઉં જવું કે જેથી જવની દેવ છૂટે, ઘઉં ગટે અને આ ફેરફારથી માદા ન પડાય, તે શુક્તિ આ જ્વોક્ષમા બતાવી છે

ફેરફારને પહેલે દિવસે અપથ્ય(જવ)નો સોથો ભાગ છોડી દેવો અને એ છોડેલા ભાગ જેટલું પથ્ય (ઘઉં) લેવું અને એ રીતે પથ્ય અને અપથ્ય મનીને સરવાળો, અતઃવ જેટલું અપથ્ય લેતા દોઢાંએ તેના જેટલો કરવો. ૨૦ તોલા જવ રોજ ખાવાની દેવ પછી ગઈ હોય તે એ દેવ છોડવા માટે પહેલે દિવસે ૧૫

તોલા જવ ખાવા અને ૫ તોલા ઘઉં ખાવા આમ સરવાળે ૨૦ તોલા થઈ રહેશે જે ટકે જેટલું વજન અપથ્ય લેતા હોઈએ તે ટકે તેટલા વજનને હિસાબે કામ કરવું

પછી એક દિવસ પાડવો એટલે બીજે દિવસે બધું અપથ્ય જ લેવું, ૫થ્ય બિલકુલ લેવું નહિ, ૨ને ત્રીજે દિવસે પડેલા દિવસ જેવું કરવું ચોથે દિવસે અધ્યાઅધ્ય અપથ્ય છોડી દેવું ૨ને તેને બ લે છોડેલા અપથ્ય જેટલું જ ૫થ્ય લેવું દાખલા તરીકે ૧૦ તોલા જવ અને ૧૦ તોલા ઘઉં લેવા.

પછી બે દિવસ પાડવા એટલે પાંચમે ૨ને છઠ્ઠે દિવસે ત્રીજા દિવસ જેવું કરવું અને સાતમે દિવસે ચોથા દિવસ જેવું કરવું આઠમે દિવસે ૫ (૫) ભાગનું અપથ્ય ૨ ને ચોલા ભાગનું ૫થ્ય લેવું દાખલા તરીકે ૫ તોલા જવ ૨ને ૧૫ તોલા ઘઉં લેવા

પછી ત્રણ દિવસ પાડવા એટલે નવમે, દસમે અને અગિયારમે દિવસે સાતમા દિવસ જેટલું કરવું અને બારમે દિવસે આઠમા દિવસ જેવું કરવું તેરમે દિવસે બધું ૫થ્ય જ લેવું, અપથ્ય બિલકુલ લેવું નહિ દાખલા તરીકે ૨૦ તોલા ઘઉં લેવા, જવ બિલકુલ લેવા નહિ

પછી ચૌદમે દિવસે બારમા દિવસના જેવું કરવું, પંદરમે દિવસે તેરમા દિવસ જેવું કરવું, એ રીતે પાછો એક દિવસ પડ્યો પછી સોગમા દિવસથી શેજ બધું ૫થ્ય જ લેવું અને ૨ ૫થ્ય તદ્દન છોડી દેવું અપથ્ય પૂરેપૂરું છૂટી ગયેલું હોવાથી પછી બબ્બે કે ત્રણત્રણ દિવસનું અતર રાખવાની જરૂર પડતી નથી

આમ ચોથેચોથે ભાગે તદ્દન અપથ્ય પરદી તદ્દન ૫થ્યની દેવ પાડતા પંદર દિવસ થાગે છે પણ સોગમે સોગમે ભાગે અપથ્ય છોડીને છોડેલા જેટલું ૫થ્ય લેતા લેતા અપથ્ય તદ્દન છોડીને તદ્દન ૫થ્યની દેવ ઉપર ની રીતે પાડવી હોય તો ૬૩ દિવસ થાગે છે

આ કામ લેમાદ્રિની આયુર્વેદ રસાયન ટીકાને આધારે લીધા છે રાઝસુદતની સર્વાંગસુદત ટીકાના કામ કરતાં ઉપરમે કામ વધારે સલામતીભર્યો થાગે છે

પથ્યાપથ્યનો એકાએક ફેરફાર કરવાથી
વિકાર થાય છે

અપથ્યમપિ હિ ત્યક્ત શીલિતં પથ્યમેવ યા ।
સાત્મ્યાસાત્મ્યવિકારાય જાયતે સહસાઽપ્યયા ॥

પાછળ કહ્યો તે કામ લક્ષમા લીધા વિના સાત્મ્ય એવું અપથ્ય એકદમ તજવાથી અને અસાત્મ્ય એવું

પથ્ય એકદમ સેવવાથી પણ વિકાર થાય છે એવી રીતે સાત્મ્ય તથા અસાત્મ્યથી થતા વિકાર અપથ્ય એકદમ તજવાથી તથા પથ્ય એકદમ સેવવાથી થાય છે

કામ પાળવાથી ફાયદો

ક્રમેણાપચિતા દોષા ક્રમેણોપચિતા ગુણા ।

અન્તો યાન્ત્યપુનર્ભાવમપ્રકમ્પ્યા મનન્તિ ચ ॥૫૦॥

પૂર્વે મ્હો તે કામ પાળીને રાપથ્યનો ત્યાગ તથા ૫થ્યનું સેવન કરવાથી અપથ્યની દેવથી ઉત્પન્ન થયેલા દોષ ધીમેધીમે ઓછા થતા થતા ફરીને થતા નથી અને પાનની દેવથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુણ ક્રમશઃ વધતાવધતા સ્થિર થાય છે

દોષ કોપાવવા નહિ

અયન્તસન્નિધાનાનાં દોષાણા દુષણાત્મનામ્ ।

અર્હેત્તદૂષણં મ્હ્યો ન વિદ્વાન્ કર્તુમર્હતિ ॥૫૧॥

દોષો શરીરની ઘણા જ પાસે છે વળી ધાનુ વજેરને બગાડવાનો તેમનો સ્વભાવ છે, માટે યાદ્ય માણસે એવા અત્યંત નજીક અને બગાડ કરે એવા દોષોને, અહિતકર પદાર્થોના સેવન વજેરથી વધારે બગાડ કરે એવા બનાવવા જોઈએ નહિ

તેથી રાપથ્ય આહારવિહારને એક પાલવાની આ શ્લોકમા મના કરી છે રાપથ્ય ૨ આહારવિહાર એકવાર પ્રસાદ કરે પૈ જા પછી રો નુકમાન કરતા નથી એ વાત ખરી છે, છતાં યત્ન એ કાંઈ પણ ન્યા સુધી એની દેવ પાલવામા જેટલા દિવસ જાય તેવા દિવસ સુધી તો એ જરૂર નુકમાન કરે છે, માટે અપથ્ય આહારવિહારની દેવ પાડવી નહિ

આહાર વજેરના નિયમથી આમુખ્ય લાગુ થાય છે

આહારશાયનામ્નહચંદયુક્ત્યા પ્રયોજિતે ।

શરીર ધાર્યતે નિત્યમાગારમિત્ર ધારણે ॥

આહાર, ઊંઘ અને મેથુન શાઓકત યુક્તિ પ્રમાણે ફર્ષી હોય તો જેન શબ્દશરે વડે ઘર દેમી રહે છે, તેમ શરીર પણ નિત્ય ટકી રહે છે, અર્થાત્ આહાર, ઊંઘ અને મેથુન ત્રણે વાના માપગત અને માફક ર હોય તો શરીર ધર્યે કામ ટકી રહે છે શરીરથી ધરના જે ત્રણ હજાર થાબના છે

આહારનું વર્ધન કયાં કયા કું છે ?

આહારો વર્ણિતસ્તત્ર તત્ર તત્ર ચ વર્ધયતે ।

એ ત્રણ(આહાર, ઊંઘ અને મેથુન)માંથી ત્રણ વર્ધા, દ્રવદ્રવ્યવિગ્નાની અને અન્નરસરૂપવિગ્નાની

ત્રણ અધ્યાયમા આહારનું તે વર્ણન થયેલું છે અને તે તે સ્થળમા (જવરચિકિત્સા વગેરે અને માત્રાચીતીય અધ્યાયમા) વળી આહારનું વર્ણન થયે

નિદ્રાની જગર

નિદ્રાયત્તં સુલ્લં દુઃલ્લં પુષ્ટિઃ કાર્શ્યં લલાચલમ્ ॥૫૨૥
શુષ્કતા ક્લીવતા જ્ઞાનમજ્ઞાનં જીવિતં ન ચ ।

સુખ (આરોગ્ય), દુઃખ (રોગ), પુષ્ટિ, કૃશતા, બળ, નિર્બળતા, વીર્ધિના વધારો, વીર્ધિના ઘટાડો, જ્ઞાન અજ્ઞાન, જીવન, મરણ-એનો આધાર ઊંઘ ઉપર છે

અનિયમિત નિદ્રા નુકસાન કરે છે

અકાલેડતિપ્રસજ્ઞાચ ન ચ નિદ્રા નિપેવિતા ॥૫૨૬૥
સુલાયુષી પરાકુર્યાત્ કાલરાત્રિરિવાપરા ।

જાણે સારાર કરવાને નીકળેલી બીજી મહાકાળી હોય તેમ કવખનની ઊંઘ વધારે પડતી ઊંઘ અને સમૂળગી ન લીધેલી ઊંઘ (ઉજગરા) સુખ અને આયુષ્યનો નાશ કરે છે

રાત્રે જાગવું તથા દિવસે ઊંઘવું કેવું છે ?

રાત્રી જાગરણં રુક્ષં સ્નિગ્ધં પ્રસવનં દિવા ॥૫૫૥૥

મરુક્ષમનમિપ્યન્દિ દ્વાસીતપ્રવલાયિતમ્ ।

રાત્રે પછુ ઉજગરો રુક્ષ છે (તો દિવસે પ્રમાણમા વધારે તાપ હોવાથી દબાડે કરવો ઉજગરો રાત્રીમા ઉજગરા કરનારે વધારે રૂખ છે) દબાડે ઊંઘવું એ સ્નિગ્ધ (અભિષ્મકી) છે (તો રાત્રે પ્રમાણમાં વધારે ઠંડી હોવાથી રાત્રે ઊંઘવું એ દિવસે ઊંઘવા કરતા વધારે સ્નિગ્ધ છે) પછુ બેકબેકે એકા આવે ત્યારે જ ઊંઘવું (ઊંઘમા ઠગી પડવું) એ નથી રૂખ કે નથી અભિષ્મકી (થયેર રૂખ (વૃષ્ટિ) બને તો વામુના તાગ થાય અને થયેરમા અભિષ્મક થાય તો કફ અને પિત્તના રોગ થાય)

દિવસે સુવું ક્યારે સિતકર છે ?

પ્રીત્તે વાયુચયાદાનતૈર્ધ્વારાગ્યસ્વમાચ્ચતઃ ॥ ૫૬ ॥

દિવાસ્પ્રો હિતોડ્યસિન્ કપપિત્તકરો હિ સ્ ॥

મુક્ત્યા તુ માપ્યયાનાધમચલ્લોમારકર્મમિઃ । ૫૭ ॥

ક્રોધશોકમયઃ ક્રાન્તાન્ શ્વાસાદ્દ્ધ્માતિસારિણઃ ।

વૃક્ષલાલપલ્લશ્ચીખક્ષતવૃટ્શ્વર્ણપીટિતાન્ ॥ ૫૮ ॥

મજીર્ષર્વમિહનોમ્મતાન્ દિવાસ્પ્રોહિતાનપિ ।

ધાતુસામ્યં તથા દેવા મ્લેષ્મા ચાહ્વાનિ પુષ્પતિ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમા દિવસે ઊંઘવું હિતમત્ક છે, કેમ કે તે ઋતુમા વાયુનો સમય થાય છે, તે વખતે બળને આધારમા હોવાથી રૂખતા (વૃષ્ટિ) વિશેષ વધે

છે, રાત્રિઓ એટલી ટૂકી હોય છે કે ઊંઘ પૂરી થતી નથી (વળી દિવસે ઊંઘવું એ સતર્પણ ગુણવાળું છે.) ગ્રીષ્મ સિવાય બીજી ઋતુઓમા દિવસે ઊંઘવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે, છતાં બહુ ભોલીને થાકેલો, વાહન-મા કે ઘોડે બેસીને થાકેલો, પગે ચાલવાથી થાકેલો, તેમ જ દારૂ પીવાથી, મૈથુનથી, ભાર ઉપાડવાથી, ક્રોધ કરવાથી, શોક કરવાથી, બીક લાગવાથી અને કામ કરીને થાકી ગયેલો હોય તેમને તો ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે ઊંઘવાથી ફાયદો થાય છે; કેમ કે દિવસની નિદ્રા સ્નિગ્ધ ગુણવાળી હોવાથી તે થાકથી થયેલી રૂખતા શમાવે છે તે જ પ્રમાણે દમ, હેડકી, અતિસારનો રોગ જેમને થયો હોય તેમને પણ રોગનો વેગ ભૂલવા માટે ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે ઊંઘવું સારું છે મુળ, બાજક અને નિર્બળનુ સતર્પણ કરવા તથા ક્ષતકાસ રોગવાળાને, તલવાર વગેરેથી ધાયલ થયેલાને, તરસના રોગવાળાને તથા શુલ્ભરોગની પીડાવાળાને રોગનો વેગ (દુમ્મલો) ભૂલાવવા માટે ગ્રીષ્મ સિવાયની બીજી ઋતુઓમા પણ દિવસે નિદ્રા ફાયદાકારક છે અજીર્ણવાળા, લકડી વગેરેના જેને માર પડ્યો હોય તેવો, ગાંઠ તથા જેમણે બારે માસ દિવસે ઊંઘવાની ટેવ પાડી હોય એમને પણ ઉપર પ્રમાણે બધી ઋતુઓમા દિવસે નિદ્રા હિતકર છે, કેમ કે તેથી ધાતુઓ સમ થાય છે એ પ્રમાણે 'બહુ ભોલીને થાકેલો, ત્યાંથી માગીને 'ગાડો' સુધી સર્વ દિવસે નિદ્રા કરવાને યોગ્ય છે માટે એમના સિવાય બીજાને ગ્રીષ્મ વિનાની ઋતુમા દિવસે ઊંઘવાથી કફ તથા પિત્ત થાય છે

આ બાજનમા કોઈ વાંધો લે કે નિદ્રા સ્નિગ્ધ ગુણવાળી છે, માટે કફ ઉપજવે છે, કફવૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મંદ થાય છે, અગ્નિ મંદ થવાથી અજીર્ણ થઈ અન્ન પચવું નથી, અન્ન ન પચવાથી થયેરનું પોષણ થવું નથી અને તેથી થયેરે નુકસાન થાય છે, માટે દબાડે ઊંઘવું કોઈને જ હિતમત્ક નથી તો પછી અજીર્ણ-વાળાને તો ખાન- નુકસાન કરે એવા મમાધાન માટે એટલુ નમનનુ કે દિવસે ઊંઘવાથી ઉપર કહેલા મનુ- જ્યોતી ધાતુ નમ થાય છે ધાતુ નમ થવાથી દોષો પોતાના જ્ઞાનમા નીને જગ્યાગિને બાંધ કરતા નથી; એથી રોને અગ્નિ પોતાની પાવનક્રિયા ચલાવે છે, તથા વૃદ્ધિ પામેલો કફ અગ્નિની પુષ્ટિ કરે છે, માટે જ સાચાધ્યાને છેવટે નહુ છે, કે દિવસે ઊંઘવાથી એ પુરુષોની ધાતુઓ સમ થાય છે તથા કફ અગ્નિનું પોષણ કરે છે

દિવસે તથા રાત્રે કોણે ન મૃત્યુ?

યદ્યમેદઃકફાઃ સ્વપ્ન્યુઃ સ્નેહનિત્યાશ્ચ નાહ્નિ ।

વિવાર્તઃ કઞ્ઠરોગી ચ નૈવ જાતુ નિશાસ્વપિ ॥૬૦॥

જેમના શરીરમાં ચરબી તથા કફ વધારે છે તથા જેઓ રોજ સ્નિગ્ધ ભોજન વગેરેથી સ્નિગ્ધ રહે છે, તેમણે ગ્રીષ્મકાળમાં પણ દિવસે ઊંઘવું નહિ જેરથી ખોડાયેલા તથા ગળાના રોગવાળાએ તો રાત્રે પણ ઊંઘવું નહિ (શ્લોક ૫૭ થી ૫૮) જેને લાગુ પડતા હોય તેને જ આ શ્લોક લાગુ પડતો હોય તો એણે આ શ્લોક પાળવો)

કવખતે ઊંઘવાથી હાનિ

અકાલશાયનાન્મોહજ્વરસ્તૈમિત્યપીનસાઃ ।

શિરોલ્કશોકહૃદ્વાસસ્તોતોરોધાક્ષિમન્દતાઃ ॥૬૧॥

કવખતે ઊંઘવાથી તાવ, સ્તેમિત્ય, પીનઝ, માથુ દુખવું, હોઝ, હઠાસ, સોતોના શેષ અને મદર્દન થાય છે

અતિનિદ્રાની ચિકિત્સા

તત્રોપવાસવમનસેવનાચનમૌપચમ્ ।

યોજયેદતિનિદ્રાયાં તીક્ષ્ણ પ્રચ્છર્દનાશ્ચનમ્ ॥૬૨॥

નાયનં લઘુનં ચિન્તાં ધ્યવાય શોકમૌકયઃ ।

પમિરેવ ચ નિદ્રાયા નાશઃ પ્રભેન્માતિસહુયાત્ ॥

અહાણ નિદ્રાથી થયેલા રોગોમાં ઉપવાસ, વમન, સ્નેહન અને નસ્ય રો ઔષધ છે ઊંઘ બહુ આવવી હોય તેને તીક્ષ્ણ ઊંઘટીની દવા ચાપવી, તીક્ષ્ણ અંજન આવવા તથા નસ્ય ઉપવાસ, ચિન્તા, મૈથુન, શોક, ભય અને ક્રોધ કરાવવા, કારણ કે એ બધાથી કફનો પ્રુકય નાશ થતો હોવાથી ઊંઘનો પણ નાશ થાય છે

ન ઊંઘવાથી હાનિ

નિદ્રાનાશાદહમર્દશિરોગૌરવગુભિકાઃ ।

જાહ્યગ્લાનિભ્રમાપકિતન્દ્રા રોગાશ્ચ વાતજાઃ ॥

ઊંઘનો નાશ થવાથી શરીર કસમેદ્ય ખાય છે (ચૂસારા થાય છે), માથું ભારે થાય છે, બગામાં આવે છે, જડતા આવે છે, ગ્લાનિ થાય છે, ફેર આવે છે, પવનું નથી, તંદ્રા થાય છે અને વાપુથી તતા રોગ થાય છે

રોગ નિવૃત્તિ લેવી

અપાકાલમતો નિદ્રાં રાત્રી સેવેત સાત્પત્ ॥

અસાત્પાજ્ઞાગરાદર્ધે પ્રાતઃ સ્થપાદમુકયાન્ ॥

એટલા માટે રોજ ઊંઘવાને સમયે (જેટલા વાગે ઊંઘી જવાની દેવ હોય તેટલા વાગ્યે) રાત્રે પ્રકૃતિને માફક રીતે તેટલી (એ પત્રો કે ત્રણ પહોર) ઊંઘ લેવી, ઉજાગરાથી દેવાયેલા ન હોઈએ છતાં રાત્રે જાગરણ થવું હોય તો જેટલા વખત તેવું જાગવામાં આવે, તેથી અર્ધા વખત સવારમાં ખાધા વિના ઊંઘવું (કેટલાક સ્વભાવે જ થોડી ઊંઘવાળા હાય છે, તેમણે સવારે ઊંઘવાની જરૂર નથી, પણ જેમને ઉજાગરા દાખવે છે તેમને માટે વિશેષે કરીને કહેવું છે) પહોર આવશે તમ કયા

સારી રીતે ઊંઘવાના ઉપાય

શીલયેન્મન્દનિદ્રસ્તુ ક્ષીરમધરસાન્ દધિ ।

અમ્યઘ્નોઘર્તનસ્નાનમૂર્ચકર્ણાક્ષિતર્પણમ્ ॥૬૬॥

કાન્તાવાહુલતાશ્લેષો નિવૃત્તિઃ કૃતકૃત્યતા ।

મનોઽનુકૂલા વિષયાઃ કામ નિદ્રાસુસપ્દા ॥૬૭॥

પ્રલચર્યરતેર્મામ્યસુલ્લનિસ્પૃહચેતસઃ ।

નિદ્રા સત્તોપલ્લસ્ય સ્વં કાલં નાતિવર્તેતે ॥૬૮॥

જેને ઊંઘ વખતસર ન આવતી હોય તેણે દૂધ, દાડુ, માખરસ અને દહીં ખાવા, શરીરે તેલ થોળવું, ઉદ્ઘર્તન કરવું, નાઇવું, માથે તેલ ઘાલવું, કનમાં નથા આપના તેલ વગેરે મૂગીને તર્પણ કરવું તથા પોતાની સીના હાથથી વઘ વાંટીને (સીને ભેટીને) મુઠી રહેવું (પણ મૈથુન કરવું નહિ, કેમ કે તેથી તો ઊંઘ ઊંધી જાય છે), સુખ, જે કામ કરવાના હોય તે કર્યા હોવાનો સંતોષ, મનને ગમે એવા વિષયો એ ધસધસાટ ઊંઘ આણે છે મૈથુનની જેને ઇચ્છા નથી એવા, સંતોષી, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આનંદ માનનાર યાસુને વખતસર ઊંઘ રાખ્યા વિના રહેતી નથી.

કોની સાથે, કયા, કયારે, કેવી સ્થિતિમાં અને કોણે

મેથુન કરવું નહિ ?

ધામ્યધર્મં ત્યજેન્નારીમનુત્તાનાં રજસ્વલામ્ ।

અપ્રિયાગપ્રિયાચારાં હૃદયસદ્ગીર્ગમેહનામ્ ॥૬૯॥

અતિસ્પૂલહૃશાં સ્તા ગમિણીમન્યયોપિતમ્ ।

ઘર્ષિનીમન્યયોર્નિ ચ મુરુદેવનૃપાલયમ્ ॥૭૦॥

સૈવ્યદ્મશમ્નાઽઽયતનચત્વરામ્બુચતુષ્પયમ્ ।

પર્યાપ્તનદ્ધં દિવસં શિરોહૃદયતાડનમ્ ॥૭૧॥

અત્યાશિતોઽપૃતિ શુદ્ધાન્

તત્તિશનત્તઃ તિપ્તિશનઃ ।

શાલો કુસોમ્યયે

વત્તી ન સૂતી હોય એવી (ઊંધી કે આડી પહેલી), રજસ્વલા (અભગ્રાએવી), ન ગમતી, ન ગમે એવા વર્તનવાળી, દોષોથી, રોગોથી કે મેલથી બગડેલી યોનિ વાળી, સાકડી ચોનિવણી, બહુ જ જડી (ચેલા જેવી), બહુ જ દુબળી, સુવાવડી, ગર્ભવતી (દહાડાવાળી), પરાઈ, બ્રાહ્મવર્ષી રાજાનારી તથા (બકરી, ગધેરી, ભેસ વગેરે) માણસ ગિવાયની બાંછા જાતની સ્ત્રી સાથે મેથુન કરવું નહિ ગુરુનુ ઘટ, દેવમંદિર, રાજ્યો મહેલ, ચૈત્ય, સ્મશાન, કેદખાનું, ચક્રવૃત્ત, જળાશય, ચીટુ રો જગામા મેથુન કરવું નહિ (સૂર્યની સંક્રાંતિ જેવા) પર્વના (પવિત્ર) દિવસોનો મેથુન કરવું નહિ જે અવયવ (રોગોળી, મુદ્દી, ગુદા વગેરે) મેથુન માટે બનાવાયા નથી તે ર વયવ વડે તથા કોઈ પણ દિવસે દહાડે મેથુન કરવું નહિ માથું તથા હૃદયનું તાડન પણ તજવું વગી બહુ ખાવા પછી ઉદાસ (ઊંચ) મને, ભૂખ લાગેલી હોય ત્યારે, કાઈ રાગમા પીડા થતી હોય ત્યારે, તન્ન લાગી હોય ત્યારે, બાળકે, ધરત્ર માણસે, ગણ-પેશાબ વગેરેની યાજ્ઞત (વેગ) થઈ હોય ત્યારે ન રાગીરો મેથુન કરવું નહિ

નોખ, કામસૂત્રમા લખ્યું છે કે કપાળમા, પીઠ પર, હૃદય પર, પગમા યાવથી સીને થપાટો મારવી એમ કરવાથી સીન મામ લાગે છે પણ એવું કરવાથી કામ લાપતો હોય નાપલ એવું કરવું નહિ, કારણ કે એવી નીત વપાટો મારવાથી કે સીના અંગે પર માથા મારવાથી તિમિંગ વગેરે રાગ થાય છે (વાક્યપ્રદીપિકા દીકા)

જનુવાર મેથુનનો નિયમ

સેવેત કામતઃ કામં તુતો વાજીહતાં હિમે ।

ઝયાદ્વસત્ગતરદોઃ પશ્યાદ્વાનિદાઘયોઃ ॥૭૩॥

વાલકરણ(ઉ ન ૮૦)વી નૂમ થયેલા પુરુષે હેમનજનુમા મરજી મુજબ મેથુન કરવું વસત અને શરદજનુમા ચોથેચોથે દિવસે મેથુન કરવું અને વર્ષ તથા ગ્રીષ્મજનુમા એક પાખાડિયાને રાત્રે મેથુન કરવું

અનિયમિત મેથુનથી હાનિ

અમત્તમોરુદૈર્ઘ્યબલધાત્વિન્દ્રિયક્ષયઃ ।

અપર્વમર્ણં ચ સ્વાદન્યયા ગચ્છતઃ સ્ત્રિયમ્ ॥૭૪॥

૩૫ (શ્લોક ૮૮ થી ૭૩)મા કથા તે નિયમોનાં બાંધ કીને મેથુન કરનારે ફેર, કટાંગ, નાપથેની

દુર્ભગતા, બળ, વાનુ રાત્રે ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ તથા રાહાળ મૃત્યુ થાય છે

નિયમિત મેથુનનું ફળ

સ્મૃતિમેધાયુરારોગ્યપુષ્ટીન્દ્રિયયશોઘલૈઃ ।

અધિકા મન્દજરસો ભવન્તિ સ્ત્રીપુ સંયતાઃ ॥૭૫॥

શ્લોક ૮૮ થી ૭૩મા કહેલા નિયમો બરાબર પાળીને વિધિભર મેથુન કરનાર પુરુષોની સ્મૃતિ, મેધા, રાગ્યુષ્ણ, રોગરૂપ, પુષ્ટિ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિ, યશ અને બળ વધે છે નો ઝટ ધરત્ર થતા નથી (રોમની જુવાની લાગી ૮૪ છે)

મેથુન કર્યા પછીનો વિધિ

સ્નાનાનુલેપનદિમાનિલસ્રવણાઘ-

શીતામ્બુદુગ્ધરસયૂપસુરાપ્રસન્નાઃ ।

સેવેત ચાનુ શયનં વિરતી રતસ્ય

તસ્યવમાનુ વપુષઃ પુનરેતિ ધામ ॥૭૬॥

મેથુન કરી રહ્યા પછી પુરુષે નાહવું, ચંદન વગેરેનો લેપ કરવો, ઠંડો પવન ખાવો, જલેથી વગેરે ખાંડની ખાવાની વાનગીઓ ખાવી, ઠંડુ પાણી, દૂધ, માસરસ, પૂષ, સૂરા રાત્રે પ્રસન્ના પીવાં રાત્રે પછી ઊંધી જનુ રાત્રા કરવાથી પુત્રપના શરીરમાથી ગળેલું તેજ (શક્તિ, વીર્ય) તરન પાછું આવે છે

કેવો વેદ સખવાથી રાજાને થા લાભ

થાય છે ?

ધૃતચરિતસમૃદ્ધે કર્મદક્ષે દયાલૌ

મિપજિ નિરુત્કચ્છ દેહરક્ષાં નિવેદય ।

ભવતિ વિપુલતેજઃ સ્વાસ્થ્યકીર્તિપ્રમાયઃ

સ્વકુશલફલમોર્ગી ભૂમિપાલશિરાયુઃ ॥૭૭॥

(આગળ કહ્યું તે બધું હિન રાત્રે અહિન વેદ જ જાણી શકે છે માટે) સાગી રીતે શાસ્ત્ર ભણેલા, ઉનામ આચરણશાળા, ઉપવાર કરવામા કુશળ અને દયાળુ વેદના હાથમા નિશક્રપમે પોતાના (રાજાના) દેવનું ગજી કરવાનું કામ સોંપવાથી ગજા અત્યંત તેજ, આરોગ્ય, કીર્તિ અને પ્રભાવવાળો થાય છે, પોતે કરેલા પુણ્યનાં ફળ ભોગવી શકે છે અને લાખા આપુષવાળો થાય છે

શરયટાગદ્યદે વૃત્તયાનેડનભાષ્યાયો નામ મમમોડધ્યાયઃ ।

અધ્યાય ૮ મો : માત્રાશિતીય

અન્નપાન વગેરે જે વગેરેથી બગડે નહિ એની કાળજી રાખ્યા છતાં પણ રોવા ન બગડેલા અન્નપાન જે માપથી રોજા કે વધારે ખવાયપિવાય તે મરી જાય છે, પણ જે માપસર ખવાયપિવાય તે પ્રાણ ટકી રહે છે, માટે અન્નરક્ષાના રાખ્યાય પછી હવે માત્રાશિતીય ૨ પ્રાય કરવા માટે છે

૨ અન્નપાનના સમગ્રયોગને માત્રા કહે છે જ્યારે અન્નપાન પચે તે કરતાં ઓછું ખાઈએ ત્યારે અન્નપાનનો હીનયોગ, પચે તે કરતાં વધારે ખાઈએ ત્યારે અતિયોગ અને જે જાતનું અન્નપાન ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તે જાતનું અન્નપાન ખાઈપીએ, જેની શરૂઆત ખાવાપીવાની શાસ્ત્રની મના હોય તેની શરૂઆત ખાઈપીએ કે જ્યાં ખાવાપીવાની મના હોય ત્યાં ખાઈપીએ ત્યારે મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય, હીનયોગ, અતિયોગ, મિથ્યાયોગ એ ત્રણે રાસમગ્રયોગ છે જે અસમગ્રયોગ ન હોય તે સમગ્રયોગ છે

રાસમગ્રયોગ સાન રીતે થાય છે સંકીર્ણાશન, વિરુદ્ધાશન, અમાત્રાશન, અજીર્ણાશન, સમાશન, અધ્યાશન અને વિષમાશન

અથાતો માત્રાશિતીયમધ્યાર્થ વ્યાખ્યાસ્યામ ।
इति ह स्माहुराग्नेयादयो महर्षयः ।

હવે (૨ અન્નરક્ષાધ્યાય પછી) માત્રાશિતીય અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા આગ્રેષ વગેરે મહર્ષિરોરોનીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ભોજન વગેરેમા માપની જરૂર

માત્રાક્ષી સર્વકાલં સ્થાનમાત્રા જાપ્તેઃ પ્રવર્તિકા ।

માત્રાં દ્રવ્યાણ્યપેક્ષન્તે શુક્લણ્યપિ લઘૂન્યપિ ॥૨॥

(રોજા કે નીરાગી) દરેકે સર્વદા માપ પ્રમાણે ખાવું પીવું જોઈએ, કેમ કે માપસર ખાવાપીવાથી જરૂરાગ્નિ પોતાના (પચાવવાના) કામે લાગે છે (લેટ, દૂધ, દાઘ, રાખિડ, ધરડી, અડ, અનૂષ દેશના પ્રાણીનું માસ વગેરે જેવા ભારે દ્રવ્ય તથા દિવ્ય જન્ય, ચાતી શાક, નાઈચોખા, મગ, લણુ, પેણુ તેતર, રોષ્ટ, મુગ, નસલ, સાબર વગેરે હલકા દ્રવ્યો પણ પચી શકે તે માટે માપની જરૂર છે)

માત્રાનું પ્રમાણ

શુક્લામર્ચસૌહિયં લઘૂનાં નાતિવસતા ।

માત્રાપ્રમાણં નિર્દિષ્ટં સુલે વાવદ્વિજીર્વિતિ ॥૨॥

જેટલું ખાવાથી અપલે બરાબર ધરાઈએ તેમથી

રાહ્યા માપમા જ ભારે પદાર્થ ખાવા જેટલું ખાવાથી રાપલે ધરાઈએ તેનાથી જરાયે વધારે માપમા હલકા પદાર્થ ન ખાવા, (એટલે) બીજી ટક પહેલા જેટલું સહેલાઈથી પચી જાય એટલું જ ખાવું પીવું એ શ્રેષ્ઠ માપનું લક્ષણ (વ્યાખ્યા) છે

ઓછું ખાવાપીવાથી હાનિ

મોજનં હીનમાત્રં તુ ન લલોપચયૌજસે ।

સર્વેર્વા વાતરોગાણાં હેતુતાં ચ પ્રપચતે ॥૩॥

માપ કરતા (સહેલાઈથી પચી શકતું હોય તે કરતા) ઓછું લીધેલું ભોજન નથી બળ આપતું, નથી પુષ્ટિ કરતું કે નથી રોગજની વૃદ્ધિ કરતું, પણ વાયુના તમાગ રોગોના કારણપૂર્વક બને છે

વધારે ખાવાપીવાથી હાનિ

અતિમાત્રં પુનઃ સર્વાનાશુ દોષાન્ પ્રકોપયેત્ ।

પણ સહેલાઈથી પચી શકે તેના કરતા વધારે લીધેલું ભોજન તત્કાલ ત્રણે દોષને કોપાવે છે

અલસક અને કોગળિયાની સંપ્રાપ્તિ

વીર્યમાતા દિવાતાયા યુગપત્તેન કોવિતાઃ ॥૪॥

આત્મેનાથેન દુપેન તદેવાવિદ્ય કુર્વંતે ।

વિષ્ટમ્પયન્તોઽલસકઃ કયાવયન્તો વિસુચિકામ્ ॥૫॥

અધરોચરમાર્ગાભ્યાં સહસૈવાજિતાત્મનઃ ।

માપથી વધારે ખાઈવા, તેથી ન પચેલા અને તેથી બગડી ગયેલા અન્નપાનને લીધે એનો પુરાઈ જતા હોવાથી વાયુ વગેરે ત્રણે દોષની સ્વાભાવિક ગતિ ન થઈ શકવાથી તે દોષો ભેગા થઈને રાગે કોપે છે (વીર્ય છે) અને એ રીતે કોપેલા એ દોષો ન પચેલા બગડેલા અન્નપાન સાથે ભળી જઈને એ અન્નપાનને ક્રોનોમા પૂર્ણ થાય છે (વિષજ કરે છે) ત્યારે અલસક રોગ થાય છે અને જ્યારે એ કોપેલા દોષો પેલા ન પચેલા, બગડેલા અન્નપાન સાથે ભળી જઈને એ અન્નપાનને નીચેને રસ્તે (ગ્રાસ વાટે) અને ઉપરને રસ્તે (બિષટી વાટે) જોડી (ઉપરાછાપરી) બહાર કાઢે છે, ત્યારે કોગળિય (કોવેત) રોગ થાય છે આ બે રોગ અસવથી (અકરાનિયા) માપસને થાય છે

અલસક નામ પાડવાનું કારણ

પ્રયાતિ નોષર્થે નાથસ્તાદાહારો ન ચ પચ્યતે ॥૬॥

મામાશયેઽલસીમૂતસ્તેન શોઽલસકઃ સ્મૃતઃ ।

અલસક રોગમા ઉપરને માર્ગે એટલે મુખવાટે પણ આહાર બહાર નીકળતો નથી, એમ નીચેને માર્ગે એટલે ગુદા વાટે પણ નીકળતો નથી, તેમ પચતો પણ નથી, પણ આજેસુ માણસની માફક આભાશયમા એમ

ને એમ પડી રહે છે, તેથી તેને 'અવસક' રોગ કહે છે.

વિસૃષ્ટિકા કહેવાનું કારણ

વિવિધેવેદનોદ્વેદૈર્વાદ્યદિશ્ચક્રકોપતઃ ॥૭॥

સૂત્રીભિરેવ ગાત્રાણિ વિધ્યતીતિ વિસૃષ્ટિકા ।

વાયુ વગેરે ત્રણ દોષના અત્યંત ક્રોધવાને લીધે જનજનની પીડાઓ ઉત્પન્ન થવાથી જાણે શોષા વડે આગ વધાતા હોય તેવી વેદના જે રોગોમા થાય છે તેને વિસૃષ્ટિકા (કોવેશ) કહે છે

વિસૃષ્ટિકાનાં લક્ષણ

તત્રશૂલભ્રમાનાહકપ્પસ્તમ્બાદયોડનિલાત્ ॥૮॥

પિત્તાજ્વરાતિસારાન્તર્દાહત્કમ્પલયાદયઃ ।

કાકાચ્છર્ધ્યજ્જગુરુતાવાપસક્ષ્પટ્ટીવનાદયઃ ॥૯॥

એમા (કોવેશમાં) વાયુને લીધે (વાયુ વધારે ક્રોધેા હોય તો) શૂળ, ફેર, અનાદ, કષ, સ્તંભ વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે, પિત્તને લીધે (પિત્ત વધારે ક્રોધુ હોય તો) તાવ, અતિસાર, કોઠામા અજન બળવી, તરંગ અને મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે તથા કફને લીધે (કફ વધારે ક્રોધેા હોય તો) ઊલટી, શરીરનું ભારે પાણુ, તેતડપાણુ, લાળ અને ધૂંક નીકળવું વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે

અવસકનાં લક્ષણ

વિરોગાદ્ધ્વલસ્યાન્પવદ્વેર્ગેગધિચારિણ ॥૧૦॥

પીડિત માલ્લેનાન્ન રૂપમ્પણા રુદ્ધમન્તરા ॥૧૦॥

જનલ ક્ષોભિત દોષે શલ્પત્વેનૈવ સંસ્થિતમ્ ।

શૂન્રાદીન્ કુરુતે તીવ્રાંશર્યર્ચીસારવર્જિતાન્ ॥૧૧

સોપ્લસ

આસ કરીને નબળા, વોદા જલદાગ્નિવાળા અને વેગને રતકાવનારા માણસે ખાધેલા અન્ન ઉપર વાયુ દબાસ કરે છે, પણ (એને ગાય, ઊલટી વાટે બહાર ન નીકળવા દેતાં) અમાશાવાના મધ્યભાગમાં કફ તેને રોકી રાખ છે, તેથી તે અન્ન આગસુ થઈને પડાયું રહે છે પછી ત્યાંએ આહારને વાયુ વગેરે દોષો ખળખળા ત્થા કરે છે તેથી ત્યા થવાની માફક રહીને રો આહાર ત્રીજા શૂળ વગેરે (કોવેશમાં કોવી) વેદનાઓ ઉત્પન્ન કરે છે, પણ ઊલટી કે ગાય થતાં નથી એને ર વજ (ર લલક) નામે રોગ કહે છે (નબળા, ર આગ્નિ વાળા તથા વેગ અટકાવનારને આ રોગ વિશેષે કરીને થવાનો સંભવ છે, એમ પ્રથમ કહ્યું છે એનું કારણ આ પ્રમાણે છે- દુર્બળ માણસના શરીરમાં ધાતુનો પુષ્કિલ અથવા હોતો નથી, માટે તે આહાર લેખન

કરી શકતા નથી અત્થા અગ્નિવાળાને આહાર સારી રીતે પચતા નથી વેગ અટકાવનારને પાછો મારેલા વાયુ ઊલટે માર્ગે જાય છે અને કફ તથા પિત્તને પણ ઊલટે માર્ગે લઈ જાય છે માટે અન્ન પચાવવાની ક્રિયામા ઉરકત થવાથી તેવા માણસોને અવસક રોગ વિશેષે કરીને થવાનો સંભવ છે)

।

દડકાવસક

મત્યર્થદુષ્ટાસ્તુ દોષા દુષ્ટામવદ્વલાઃ ।
યાન્તસ્તિર્યકનું સર્વાં દળ્ઢવસ્તમ્ભયન્તિ ચેત્ ॥
દળ્ઢકાલસર્ક નામ ત ત્યજેદાશુકારિણમ્ ।

(અવસકમા) વાયુ વગેર દોષ અત્યંત બગડીને જે બગડેલા આમથી સોતોને પૂરી દે તથા પોતે શરીર માં આગ પ્રસરે અને આમા શરીરને લાકડા જેવું અક્કડ કરી નાખે તો તેને 'દડકાવસક' નામે રોગ કહે છે એ રોગ તરત મારી નાખે છે, માટે તેની ચિકિત્સા કરવી નહિ

આમદોષની ભયકરતા

વિરુદ્ધાપ્યશનાર્જીર્ણીલિનો વિપલક્ષણમ્ ॥૧૩॥

મામદોષં મહાધોરં વર્જયેદ્વિપસંજ્ઞકમ્ ।

વિપરુપાનુકારિત્વાદિલ્લક્ષોપક્રમત્વતઃ ॥૧૪॥

વિરુદ્ધ ભોજન, અધ્યયન અને અજીર્ણ હોવા છતા ખાવુપીવું, એ ત્રણ કામ કરવાની જેને આદત પડી છે એવા માણસને આમદોષ મહાભયકર અને જેરના લક્ષણ જેવા લક્ષણવાળો હોય છે, તેથી એને જેર કહે છે તે આમ વિષની પેઠે જલદી મારી નાખે છે તથા એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે, માટે તે રોગમાં દવા કરવાનું વેલે છોડી દેવું (એના ઉપચાર વિરુદ્ધ છે એટલે યું? એ આમવિષનું લક્ષણ વિષના જેવું હોવાથી એના ઉપર કંઈ ઉપાય કરવા જોઈએ, પણ આમ સભાવે જ હોય છે, માટે ગરમ ઉપચાર કરવા જોઈએ. દડા ઉપચાર કરવાથી આમ વધે અને ગરમ ઉપચાર કરવાથી જેર વધારે પ્રસરે. આ રીતે આમકૃષ્ણ વિષ આ કોઈ ઉપાય લાગુ પડતો નથી)

અવસકની ચિકિત્સા

અયામમલતીમૂતં સાધ્યં ત્વરિતમુદ્ધિદેવ્ ।

પીન્વા સોમાપદ્મફલં યાર્યુર્ણં યોજયેતતઃ ॥૧૫॥

સ્વેદનં ફલવાતિ ચ મલવાતાનુલોમનીમ્ ।

નામ્યમાનાનિ ચાક્ષ્ણાનિ મૂર્શં સ્વિપ્રાનિ લેપદેવ્ ॥

ઉપર કયા પ્રમાણે સાધ્ય-અસાધ્યનો નિશ્ચય એવો જે આમ અવસકરોગના લક્ષણવાળો હોય તથા સાધ્ય હોય તો ઊંઘા પાણી સાથે વગર, સિંધવ તથા

મીઠાનું ચૂર્ણ પીને ઊલટી કરી જલદીથી તેને (આમને) બહાર કાઢી નાખવે; પછી સ્વેદનવિધિથી પરસેવા કાઢેલા તથા મળ અને વાયુનું અનુભામન કરે એવી ફળવર્તિ ગુદામાં મૂકવી. (ફળવર્તિ એ લાજના અંગૂઠા જેટલી જાડી અને અંગૂઠા જેટલી લાંબી, ચૌપથિનો પટ દીધેલી તથા ઘી ચોપડેલી દિવેટ હોય છે. તે ગુદામાં મૂકવાથી પેટ ચડેલું શમી જાય છે તથા ગ્રાસ્ત્રની અને વાહુટની પ્રવૃત્તિ થઈ પીડા મટે છે.) વળી આ આમ-દોષમાં લામુ વગેરે દોષોને લીધે શરીરનાં અંગ સંકી-ચાઈ ગયાં હોય તો તે અંગ પર પુષ્કળ ચેક કરીને પછી કપડાં વોટવાં. (હેમાદ્રિ પ્રમાણે આ ચિકિત્સા કોબેરામાં પણ શરૂઆતમાં કરવી જોઈએ.)

કોઝળિયાના ઉપચાર

વિસ્ત્રયામતિવૃદ્ધાયાં પાણ્યર્વોદિઃ પ્રશસ્યતે ।
તદ્દહશ્ચોપવાસ્યેનં વિરિક્તવદુપાચરેત્ ॥ ૧૭ ॥

કોઝળિયું (કોબેરા) બહુ વધી ગયું હોય તો બન્ને પગની ઓડી ઉપર બોઝાની થાલાકાથી ડામ દેવા એ ઉત્તમ ગણાય છે તથા તે દિવસે તેને ઉપવાસ કરાવીને વિરેચન આપવાને જે કમે જે ઉપચાર (સુ. ૧૮/૪૫) કરવાના કલા છે, તે કમે તે ઉપચાર કરવા.

અજીર્ણના ઉપાય

તીવાતિરપિ નાજીર્ણં પિવેચ્છલ્લમ્પીપ્પમ્ ।
ભામસદ્ગોડનલો નાલં પક્તું દોયોપધાશનમ્ ॥
નિહન્યાદપિ ચૈતેવાં વિદ્યમઃ સદ્દસાડડતુરમ્ ।

અજીર્ણવાળાને પેટમાં તીવ્ર થૂળ થતું હોય તોપણ થૂળને મટાડનારું ચૌપથ તેણે પીવું નહિ કે ખાવું નહિ; સાન્ન ઉપચાર (સ્વેદન પ્રમાણ) કરેલું ઊલટી કરાવે એવું ઊનું પાણી જ પીવું. થૂળને મટાડનારું ચૌપથ પીવું નહિ; એટલું જ નહિ, પણ ઊલટી કે ગ્રાસ્ત્રને શમાવનારું ચૌપથ પણ ખાવુંપીવું નહિ; કારણ કે આમ વડે મંદ થયેલા જઠરાગ્નિ દોષ, ચૌપથ તથા ભોજન એ ત્રણેને પચાવી શકતો નથી. વળી દોષ, ચૌપથ તથા ભોજન-એ ત્રણેને લીધે ઉપદ્રવ પચાવી શેવી એકાએક મરી પડે જાય છે; માટે અજીર્ણના રોગવાળાને થૂળ હોય કે ન હોય તોપણ કંઈ પણ ચૌપથ કે ભોજન ખાવાપીવા આપવું નહિ.

જીર્ણશિતે તુ કૈવર્જ્યં મુકથાત્ સ્તમ્બગુરુરે ॥૧૯॥
દોષરોગસ્ય પાકાર્યમસઃ સન્ધુક્ષણાય ચ ।

જે ભોજન પચ્યું ન હોય તે પછી ગણ પછી જ્યારે કોઈ સ્તમ્બ અને ભારે થાય ત્યારે બાકી રહેલા

દોષને પકવવાને તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરવા માટે રોગીને (પાચન તથા દીપન) ચૌપથ આપવું.

નોંધ : ખમિલુંપીપ્પલું પચી ગયું હોવાનાં લક્ષણ :
ઓડકર ચોખ્ખા આવે, ઉત્સાહ આવે, રોગ્ય પ્રમાણમાં રોગ્ય રોગો આવે, સ્ફૂર્તિ આવે, ભૂખ અને તરસ લાગે, એ બધું ખાધુપીધું પચી ગયું હોવાનાં લક્ષણ છે. (સુ. ૮/૧૯ ટીકા)

બધા આમવિકારોમાં શું કરવું ?

શાન્તિરામવિકારાણાં ભવતિ ત્વપતર્પણાત્ ॥૨૦॥
ત્રિવિધં ત્રિવિધે દોષે તત્સમીક્ય પ્રયોજયેત્ ।

આમથી થતા (આજ્ઞાસ, જઠરા, મંદાગ્નિ વગેરે) વિકારો નકોરડા ઉપવાસ કરવાથી થાંત થાય છે, માટે અજીર્ણવાળાને ઉપવાસ કરાવવા. તે ઉપવાસ (નીચેના શ્લોકોમાં કહેલા) ત્રણ પ્રકારના દોષમાં ત્રણ પ્રકારના કહેલા છે. તે દેહ, કાળ, અગ્નિ, બધ વગેરેનો વિચાર કરી વૈધે કરાવવા.

કેટલા દોષમાં શું કરવું ?

તત્રાસ્યે લઘ્નં પર્યં મધ્યે લઘ્નપાચનમ્ ॥૨૧॥
પ્રપૂતે શોષનં તદ્દિ મૂલાદુન્મૂલયેન્મલાન્ ।

જે દોષ થોડો હોય તો ઉપવાસ પથ્ય છે, (કેમ કે ઉપવાસથી અગ્નિ તથા વાયુની વૃદ્ધિ થાય છે અને તેથી થોડો દોષ હોય છે તે ઝટ સુકાઈ જઈ મટી જાય છે). દોષ મધ્યમ (થોડો નહિ કે ઘણો નહિ રહેલો) હોય તો ઉપવાસ તથા પાચન બંને અનુક્રમે પથ્ય છે. દોષ પુષ્કળ હોય ત્યારે તો શોધનચૌપથ પથ્ય છે શોધનચૌપથ આપવાનું કારણ એ છે કે તે મૂળમાંથી દોષોને કાઢી નાખે છે. (દોષ ઉપવાસથી નિરામ થયા પછી શું કરવું તે માટે આ શ્લોક છે. આમવાળાને તો શ્લોક ૧૭ જે થી ૨૦ લાગુ પડે છે.)

બીજા રોગોની ચિકિત્સા પણ એમ જ કરવી

પ્રવમન્યાનપિ ઘ્યાધીન સ્વનિદાનવિપર્યયાત્ ॥૨૨॥

ચિકિત્સેદનુવચ્ચે તુ સતિ હેતુવિપર્યયમ્ ।

ત્યત્કલા યથાયયં વૈયો યુક્ષાદ્ર્યાધિ વિપર્યયમ્ ॥

તેમ આમના વિકારોને મટાડવાને એ ચિકિત્સે જે સંતર્પણથી કારણથી થાય છે, તે કારણથી વિરુદ્ધ અપતર્પણ (ઉપવાસ) રૂપી ઉપાય કરીએ છીએ, તેમ આમના વિકાર મિવાનના બીજા રોગો મટાડવાને પણ તે રોગ (સંતર્પણ, દડી વગેરે) જે કારણથી થાય છે તે કારણથી વિરુદ્ધ (ઉપવાસ, ગરમ ઉપચાર વગેરે) ઉપાય કરવા. (આને નિદાનથી અપવા હેતુથી વિપરીત

(હેતુવિપર્યય) ચિકિત્સા કહે છે) પણ નિદાનથી વિષયીન ચિકિત્સા કરવા છતાંયે રોગ ન મટે તો નિદાનથી વિપરીત (નિદાનવિપર્યય) ચિકિત્સા છે. હીંદુ દર્શને વેદો તે તે રોગ માટે યોગ્ય હોય એવી રોગથી વિપરીત (વ્યાધિવિપર્યય) ચિકિત્સા કરવી

હેતુવિપર્યય ચિકિત્સામાં રાગ જે કારણથી થયો હોય તે કારણથી વિરુદ્ધ હોય એવા ઔષધ, રાહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાનો હોય છે. દા. ત. કફજ્વરનું કારણ કફ કે શરદી છે, માટે કફજ્વરમાં ઉપયોગસથી તાપ ઊતર્યા પછી) સૂક વગેરે ગરમ ઔષધ આપવા થાક લાગવાથી વાતજ્વર આવે ત્યારે થાકથી કેપેલા વાયુ એ તાવના કારણરૂપ હોવાથી થાક અને વાયુથી વિરુદ્ધ એવા સ્નિગ્ધ માસરગમાં સપેલા ભાત ખવડાવવો અને દિવસે ઊંઘવાથી કફ કેપે ત્યારે દિવસે ઊંઘવું એ કફના પ્રકોપનું કારણ હોવાથી, એ કારણથી વિરુદ્ધ રાતે ઉજગરાડી વિહાર કરાવવો. આ હેતુવિપર્યયચિકિત્સાના દાખલા છે.

અનિસાર રોગમાં ગાઝ થવાના રાગ હોય છે, માટે ગાઝને રાક એવું કાળીપાટ જેવું ઔષધ આપવું (બીજા દાખલા માટે જુઓ ઉ અ ૪૦ શ્લોક ૪૭ થી ૫૮) અનિસારના રોગમાં ગાઝને રોકે એવા મસૂર વગેરે રાહાર આપવો, ઉ વનશિંગમાં ઊંચે ગાઝ વાયુથી વિરુદ્ધ કિષ્કાઓ (વાયુન નીચ ઉતારવા માટે ગડડી િયાઓ) કરાવવી. વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે વ્યાધિવિપર્યા ચિકિત્સામાં એવા ઔષધ, આહાર અને વિહારના ઉપયોગ થાય છે કે જે રાગના કારણરૂપ હોય વગેરેથી વિરુદ્ધ હોવાને બ લે પોતાના પ્રભાવને લીધે રાગ તે જ વિરુદ્ધ હાય.

આ બે ઉપરાંત હેતુ વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા હોય છે એમાં વપગના રોગ્ય, રાહાર અને વિહાર ગેરના કારણથી અને ગાગથી-એ બન્નેથી વિરુદ્ધ હોય છે અને નેત્રી રોગને મટાડે છે. ત વાયુથી આવેલા સોજમાં વાયુ રાગનું કારણ છે અને નોજ સજ છે, માટે એ રાગમાં વાયુથી વિરુદ્ધ અને નોજથી પણ વિરુદ્ધ એવા દધમુન આપવા, ઘીતવાતજ્વરમાં વાયુ કાઢવું છે અને તાવ રોગ છે, માટે એ રાગમાં ઉષ્ણવીર્ય દોષવાને લીધે વાયુથી વિરુદ્ધ અને પ્રભાવને લીધે તાવથી વિરુદ્ધ એવી પેષા આપવી, ઉ વે ઉંઘવાથી, શરદ સ્નિગ્ધ વર્ષ જવાથી તદ્દા (સુસ્તી) આવે છે, એમાં સ્નિગ્ધના કારણ છે અને તદ્દા રાગ છે, માટે એ બંનેથી વિરુદ્ધ એવો રાતે ઉજગરા કરાવવો. આ હેતુવ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સાના દાખલા છે.

તદર્થકારી ચિકિત્સા

તદર્થકારિ વા પક્વે દોષે ત્વિદે ચ પાવકે ।
હિતમગ્ન્યજ્જનસ્નેહપાનયસ્યાદિ ચુક્તિઃ ॥૨૪॥

અથવા તે જ કામ કરી થકે એવું કરવું અને જ્યારે દોષ પાકે (નિરામ થાય) અને જઠરાગ્નિ હોલવાય નહિ એવી યુક્તિથી અભ્યગ, સ્નેહપાન, બસ્તિ, સ્માયન, વાજ કરણ વગેરે કરવું હિતકર છે.

‘તે જ કામ કરી થકે એવું કરવું’ એટલે શું ?

શ્લોક ૨૨૩, ૨૨૪માં કહેલી હેતુવિપર્યય ચિકિત્સા અને વ્યાધિવિપર્યય ચિકિત્સા જે રોગ મટાડવાનું કામ કરે છે, તે જ રાગ મટાડવાનું કામ હેતુવિપર્યય અને વ્યાધિવિપર્યય ત્રિવાયની બીજી એક જાતની ચિકિત્સા પણ કહી શકે છે. એ ચિકિત્સામાં જે ઔષધ, રાહાર, કે વિહારનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે એવા હોય છે કે તે રોગનો જે સ્વભાવ હોય એવું જ ક્ર અને છતાં રાગ મટાડે.

આ પ્રકારની ચિકિત્સાને વાગખટ ‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સા કહે છે. દા. ત. દેવનાથી દાઝ્યા ઉપર અગર વગરના ગરમ લેપ કરવાથી ઔષધ કર, દાડ પીવાથી થયેલા મદાન્યપરાગમાં, દાડ પાવણી આહાર આપવો, કમરન કરવાથી રૂધાપેલા વાયુમાં પાશીમાં તરવણી કસરન કરાવવાનો વિહાર કરાવવો. આ ‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સાના દાખલા છે.

‘તદર્થકારી’ ચિકિત્સા પણ ત્રણ જાતની છે. હેતુવિપરીતાર્થકારી, વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી અને હેતુ વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી. તેમાંથી હેતુવ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ના દાખલા ઉપર આપ્યા છે. પિત્તથી થયેલા વ્રણસોજમાં પિત્ત કે એવા ગરમ પોષક ભાગવાણી ઔષધ કરવું, વ્રણસોજ પાકેના હોય ત્યાર વિ ને જોરાક ખવડાવવાથી આહાર આપવો અને વાયુથી થયેલા ગાડખમ્બા વાયુને કેપાવે એવો જઠમવવાની કિષા મવા કપીવિહાર આદિ હેતુવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે. ઊંઘવાના રાગમાં ઊંઘવાને રોકે એવું મીઠું વગેરે પાવણી ઔષ્ણ રાપવું, અનિસાર (ગાઝ)ના રોગમાં જુવાજ કાઢવા માટે જુવાજ કાઢે એવું દુધ આપવાથી આહાર આપવો, ઊંઘવાને રોકવાના ગરમ ઊંઘવા માટે મોમાં આગવીરને નાખવાથી વિહાર-આ વ્યાધિવિપરીતાર્થકારી ચિકિત્સાના દાખલા છે.

આપાજ્ઞર્ણુ લક્ષ્ય

અગ્નિર્વે ચ કાકાદામં તપ્ર શોક્ષોક્ષિગણ્ડવો ।
સયોમુક શ્વોદ્ધારઃ પ્રસેવોન્નસ્થાનોત્તરવમ્ ॥૨૫॥

કૃષી ને અજીર્ણ થાય છે તેને 'આમાજીર્ણ' કહે છે આમાજીર્ણમા આંખિના ખામણા (ખાડા) તથા ગાલ સૂને છે, તરત ખાધું લેવા તેવા કાચા ઓડકાર આવે છે અને શરીર ભારે થાય છે, મોઝાથી થૂક અને લાળ પડે છે, મોમા મોગમોળ રાવે છે આ શરીર ભારે થઈ જાય છે

વિષ્ઠ્યાજીર્ણું લક્ષણ

વિષ્ઠ્યમનિલાદ્દુલવિષ્ઠ્યાધ્માનસાદહત્ ॥

વાયુ કોષવાથી અજીર્ણ થાય છે તેને 'વિષ્ઠ્યાજીર્ણ' કહે છે વિષ્ઠ્યાજીર્ણમા શૂળ, વિભય, આધ્માન અને અશક્તિ થાય છે

વિદગ્ધાજીર્ણું લક્ષણ

પિત્તાદ્વિદગ્ધં તૂળમોહશ્ચમાસ્તોદ્રારદાહવત્ ॥૨૬

પિત્તથી વિદગ્ધ નામે અજીર્ણ થાય છે તથા તેમા તરસ, મોહ ફેર, ખાટા ઓડકાર તથા પેટમા બળતરા થાય છે

અજીર્ણની ચિકિત્સા

લઘ્વંતં કાર્યમામ તુ વિષ્ઠ્યે સ્વેદનં મુશમ્ ॥

વિદગ્ધે ઘમનં યદ્વા યથાવસ્ય દિત્ત ભવેત્ ॥૨૭॥

આમાજીર્ણમા ઉપવાસ કરવા, વિષ્ઠ્યાજીર્ણમા પુષ્કળ શેક કરવો, વિદગ્ધાજીર્ણમા ઊલટીરો કરાવવી, અથવા ઓ ત્રણ પ્રકારના અજીર્ણમા ને અજીર્ણની ને અવસ્થામા ને ઉપાય હિતકારક હોય તે ઉપાય કરવા

વિગ્બિકાનું લક્ષણ

મરીયસો ભવેદ્ગીતાદામાદેવ વિલમ્બિકા ॥

કફવાતાનુલ્લક્ષ્ણાઽઽમલિક્ષ્ણા તત્સમસાધના ॥૨૮॥

જ્યારે આમ પુષ્કળ થઈ જાય છે, ઓ રાખ ઓતેમા ભરાઈ જાય છે અને કફ ૨ ને વાયુને લીધે ઊંચે કે નીચે ચડીઊતરી ચકતો નથી, ત્યારે વિલમ્બિકા રોગ થાય કોષવાય છે રોના લક્ષણ રામાજીર્ણના લક્ષણ પૂર્વે (શ્લોક ૨૫મા) કહ્યા તેવા હોય છે રોના ઉપાય પણ આમાજીર્ણના જેવા જ છે

રસશેષાજીર્ણ

મધ્રદ્ધા હૃદયથા શુદ્ધિવ્યુદ્ધારે રસશેષતઃ ॥

શાયીન કિચ્ચિદેવાત્ર સર્વશ્ચાનાશિતો દિવા ॥૨૯

સ્વપ્નાદીર્ણી સજ્ઞાતમુશુકોઽપાન્નિતં લઘુ ॥
પામિયા અન્નનો થોડો ભાગ બરાબર ધર્યા વિનાનો રહી જાય છે, ત્યારે તે રસશેષ રાજીર્ણ કહેવાય છે એમા ઓડકાર શુદ્ધ આવે છે, છતા ખાવાનું સળ થતું નથી, હૃદયમાં શૂન થાય છે તથા શરીર ભારે થાય છે

(એ લક્ષણથી રસશેષ અજીર્ણ ઓળખવું) બધા અજીર્ણના રોગીઓએ આપા વિના દિવસે થોડીવાર નૂઈ નેડું, રસશેષ અજીર્ણમા જ્યારે સૂઈ ઊંઘ્યા પછી જીભ લાગે, ત્યારે માપનર તથા હલકું ખાવુધીવું

અજીર્ણના સામાન્ય લક્ષણ

વિવન્ધોઽતિપ્રવૃત્તિર્વા ગ્લાનિર્મર્ષતમૂદતા ॥૩૦॥

અજીર્ણલિંગં સામાન્યં વિષ્ઠ્યમ્ ગોરવ ધ્રમઃ ॥

અયે, પેશાબ વગેરે મનુષ્ય થઈ જાય કે બહુ જ થાય, ઉર્ધ ન થાય, વાયુ ઊલટા માર્ગે ગતિ કરે, વિષ્ઠ્ય થાય, શરીર ભારેભારે લાગે, ફેર આવે, એ બધી જાતના અજીર્ણના સામાન્ય લક્ષણ છે

આમ યથાનાં ભીજ કારણે

ન ચાતિમાત્રમેવાન્નમામદોવાય કેવલમ્ ॥૩૧॥

દ્વિષ્ઠિવિષ્ઠિમ્બિદગ્ધામગુરુરુશ્ચિમાશુચિ ॥

વિદાહિ શુષ્કમત્પમ્બુલુતં ચાદ્ર ન જીર્વતિ ॥૩૨

ઉપત્તેન ભુક્તં ચ શોકક્રોધશ્ચુદાદિભિઃ ॥

બહુ ખાધાપીધાથી જ રામ થાય છે એમ નથી, પણ જે રાત્રી ભાવનું નથી ન, જે વિષ્ઠ્યી હોય તે, સંધતાગંધતા બળેલું, કાચું, ભાગ, જીવું, અનિશ્ચય ઠંડું, છાંદેનું કે વાગ વગેરેથી દૂરિત થરેનું, વિદાહી, સૂકું તથા ઘણા પાણીમા દૂભેનું (બહુ પાણી પી પી કરવાથી) અન્ન પચતું નથી વળી શાક, ક્રોધ, ભૂખ, લોભ, ભય વગેરેથી સતપા પામેના મનુષ્યન પણ અન્ન પચી શકતું નથી (ખરી ભૂખ લાગે છતા ખાવાપીવા ન મળે, ત્યારે ભૂખનો સતપ થવા કહેવાય)

સમશન, અધ્મશન અને વિષમશન

મિથ પથ્યમપથ્યં ચ ભુક્ત સમશનં મતમ્ ॥૩૩॥

વિદાદલ્લશનં મુષ્કો ભુક્તસ્થોપરિ ઓજ્જતમ્ ॥

મકાલે ઘટુ ચાલ્પ યા ભુક્ત તુ વિષમાશનમ્ ॥૩૪

શ્રીણ્યન્વેતાનિ મૃત્યું વા ધોરાન્ ય્યાધીન્

સૃજન્તિ ચ ॥

(થઈ જેનું) પથ્ય ૨ ન (પથ્ય જેનું) અપથ્ય અન્ન ભેગું કરીને(અથવા રોડ ટકે) ખાવામા આવે, ત્યારે તે ભોજનને અપુરવડા 'અપથ્ય' કહે છે ખાધુંપીધુંનું લજ્જ લેજતીમા જ્યા પણ પડયુ તોય છતા તે ઉપર ફરીને ખાવાપીવામા આવે તેને 'અપથ્ય' કહે છે (રોકે વાગ કરવો આદાગ પરચો ન હોય છતા તે ઉપર ભોજન કરવામા આવે તેને જ અપથ્યન માનવું) રોકેક પપમા જત્તાવેના ભોજન કરવાના ચોગ્ય સમય ભિન્ન જામે તે પખને ઘાડું કે ઘેડું ખાવામાં આવે તેને 'વિષમશન' કહે છે સમશન,

અપ્યથન તથા વિપમશન—રો ત્રણે મુન્યુ કરે છે કે
(ગોળા જેવા) બપોરે વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન કરે છે

નમવા વિધે

કાલે સાત્મ્યં શુચિ હિતં સ્ત્રિયોળ્ય લઘુ તનનાઃ ॥

પદ્મં મધુરપાયં નાતિદ્રુતવિલમ્બિતમ્ ।

સ્નાતઃ શુદ્ધાન્ વિવિક્તસ્થો ધૌતપાદકરાનનઃ ॥

તર્પયિત્વા પિતૃન્ દેવાનતેષીન્ ચાલકાન્ ગુરુન્ ।

પ્રત્યવેક્ષ્ય તિરસ્કોઽપિ પ્રતિપદ્મપરિગ્રહાન્ ॥૩૫॥

સમીક્ષ્ય સમ્યગાત્માનમતિન્દ્રઘ્નવન્ દ્રવમ્ ।

દ્વપ્તિમૃદૈઃ સહાશ્રીયાચ્છુચિમ્લકજનાદૃતમ્ ॥૩૬॥

શ્લોક ૩૫મા કહ્યા પ્રમાણેના નમવાનો તમચ થાય ત્યારે, નાહીને, બગબગ ભૂખ લાગે ત્યારે, એકાન મા બેસીને, હાથપગ ૨ ન મો ધોઈને, પિતૃગૃહે, દેવો, મહેમાનો, બાળકો અને વડીલાન નમવીને—નુમ કરીને, (ગાય, ઘોડો, પોષ્ટ વગેરે) પાગે ૫ પશુપખીઓ(અન નોકર વગેરે આશ્રિતો)ને માટે નમવાની શી ગાદવસુ છે તેની તપાન કરીને, પીરસેલી વાનીઓમાથી પોતાન શુ પથ્ય છે અને શુ રાપથ્ય છે તેના સારી રીતે વિચાર કરીને, તેઓની નિદા કર્યા વિના, નૂજે મોરો, પ્રિયજનો સાથે બેસીને, નનમનથી ત્વચ્છ ૨ ને પ્રમાણ માણસોરો પીરસેલુ, સાન્ન્ય, સ્વચ્છ, પદ્મ, સિંગવ, ગરમ, એકદરે હલકુ, છપે રસવાળુ છના જેમા ગળપણ (ગળી વાની ઓ) વધાર હાથ એવુ, જમા દ્રવ (પ્રવાહી) વાનીરો વધારે હોય એવુ જમારુ બહુ રધવાટ કર્યા વિના કે બહુ વાર કર્યા વિના, જમની વખતે જમવામા જ છવ રાખીને જમવુ

• શુ ન ખાવુ ?

મોજનં તૃણકેશાદિજુષ્મુષ્ણીરૂતં પુનઃ ।

શાકાવરાત્રમૂષિષ્ઠમત્યુળલવળ ત્યજેત્ ॥ ૩૭ ॥

જે ભોજનમા (સ્તર) તરફા, વામ, (માખ) વગેરે પડ્યા હોય, જેન રોચણ રાધ્યા પછી ઠડુ પડી ગયાથી ફરીને ઊંનુ કર્યા હોય, જમા ચાક ધણુ હોય, જેમા રાડ વગેરે ૨ ભ ધાન્ય બહુ લોચ, જે બહુ ગરમ અને મહુ ખાન હોય તેવુ ભોજન તજુ (ન ખરુ)

ગેજરોજ શુ ન ખાવુ ?

કિલાટદધિર્હર્ષિકાક્ષારગુકામમૂલકમ્ ।

હરાગુલ્ફવરાહાવિગોમશ્મદિપાવિવમ્ ॥ ૪૦ ॥

માપનિષ્પાવશાત્કવિસપિણ્ડિહલકમ્ ।

શુલ્કશાકાનિ યવકાન ફાળિતં ચ ન શીલયેત્ ॥

કિલાટ, દહીં, ફૂલિકા, ખાર, શુકત, કાચા મૂળ, શરીરે કૃષ લોચ એવા ડુક્કર, ઘેઉં, બળદ, મન્ય રાને પાડનુ સુકુ માસ, રાડદ, વાલ, ચાપુક કદ, કમળના બિસ, લોટ, શણગાવેલું ધાન, શાકની સુકવણીઓ, થવક નામની એક જાતની હલકી ડાંગર થાય છે તે અને કાકબગોળ, એટલ વાનાં રોજરોજ ખાવાં નહિ (ન છૂટકે દવા તરીકે કોઈક દિવસ ખાવામા હરકત નથી)

રોજનો ખોરાક

શીલયેચ્છાલિગાધૂમયવપષ્ટિકજાઙ્ગલમ્ ।

સુનિપણ્ણકજીગ્ન્તીચાલમૂલકવાસ્તુકમ્ ॥ ૪૨ ॥

પશ્ચામલકમ્મૃદ્ધીકાપટોલીમુદ્ગશર્કરાઃ ।

પૂતદિશ્યોદકક્ષીરક્ષૌંદ્રાદિમસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥

ચાખના ચોખા, ઘઉં, જવ, સાદીચોખા, જાગવ દેશના પ્રાણીઓનું માસ, હરડે, આમળા, કાનીદાસ, પટેળ, મગ, સાકર, ઘી, દિવ્ય જળ, દૂધ, મધ, દાડમ, નિધવ રો પદાર્થો રોજ ખાવા

રોજ લેવાની દવા

ત્રિકાલં મધુસપિર્ચ્યાં નિશિ નૈત્રલલાય ચ ।

સ્વાસ્થ્યાનુવૃત્તિકુચય રોગોચ્છેદકરં ચ યત્ ॥ ૪૪ ॥

(કિવળ ઉપર કહ્યા ત જ પદાર્થો રોજ ખાવા અને બીજુ કઈ રોજ ન ખાવુ રોવુ નથી) આખને બગ આપવા માટે નન મધ તથા ઘી સાથે ત્રિકાળ (૧ હરડે, ૨ બહેણ, ૩ આમળા)નુ ચૂર્ણ વાટવુ જે જે અન્નપાન શરીરનુ આરોગ્ય સ્થાયી રાખે રોવુ જીવુ વર્ષાવિધિ વગેરેમા કહ્યુ હોય તે તથા રોજ થવા ન દે રોવા કરિયાનુ, કડુ રસાયન વગેરે જે દ્રવ્ય હોય તેનુ થાય રાજ સેવન કરુ

ભોજનનો કથ

વિસેષુમાંચચોચાત્રમોદકોત્કારિકાદિકમ્ ।

અચાદ્દ્યંયં ગુરુ સ્ત્રિગ્ધં સ્વાદુ મન્દ સ્થિરં પુરઃ ॥ ૪૫ ॥

વિપરીતમનશ્ચાન્તે મન્યેડમ્લલવળો કટમ્ ।

કમળના નિન, લાડી, કેળા, કાપન, કેરો, લાડુ લાપની (શીંગે, પૂનપોથી) વગેરે જે વસ્તુ ખાર, સિંગવ, ગળી, મ અને ચિત્ર છે તે પહેલા ખાવી, એથી ઊંધી (એટલે લાવની, લૂખી, તીખી, તીમ રાને નર) જે વસ્તુએ હોય તે ભોજનના અને ખાવી, ખાટી અને ખાટી વસ્તુઓ ભોજનની વચમા ખાવી કેટલાક ગ્રહકારોના એવો મત છે કે તીખા, ખાટ, ખાટી એવા ૫ થો પ્રથમ ખાવા, એ કે મધુર ભોજન ખારે લેવાથી જરૂરમાં વિષભ કર્યા પછી તે પહે છે

પણ એ મન તો મદ અગ્નિવાળાને કે રામુક પ્રદેશ પૂરતો વાગુ પડે છે

કેટલું ખાવું?

અગ્નિ કુલેદ્વાંશો પાનેતૈક પ્રપૂર્યેત્ ॥ ૪૬ ॥

આશયં પવનાદીનાં ચતુર્થમવશેષયેત્ ।

જલ પેટ, હોઠથી) થાય ત્યાં કંપીને તેમાં ના બે ભાગ ખાવાપીવાના ૨ ન્નથી ભરવા, રોક ભાગ પીવાના પાણીથી ભરવો અને રોક ભાગ પવન વગેરે નિયતે ફરી શકે રોકવા માટે ખાલી સખવો

કયા ખોરાકનું શું અનુપાન છે?

અનુપાનં દિમં વારિ ચવગોધૂમયોદિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

દક્ષિ મયે વિપે ક્ષોદ્રં કોણં પિપ્પયેવેતુ તુ ।

શાકમુદ્રાદિવિશ્લૌં મસ્તુ તક્તામ્લકાક્ષિકમ્ ॥ ૪૮ ॥

સુરા કુદાનાં પુષ્ટયર્થે સ્થૂલાનાં તુ મધૂદકમ્ ।

શોષે માંસરસો મયં મસે સ્વલ્પે ચ વાયવે ॥ ૪૯ ॥

ઘ્યાઘ્યૌપધાધ્માપ્યસ્ત્રીલઘ્વાતાતપર્કમ્ભિઃ ।

દશીણે ઘૃદ્ધે ચ ઘાલે ચ પયઃ પથ્ય યથાઽમૃતમ્ ॥ ૫૦ ॥

જલ તથા ઘઉંની વાનીરનો ખાધા પછી ઠંડુ પાણી પીવું હિતકારક છે, તે જ પ્રમાણે દહીં, દાડૂં, ઝેર, મધ રો પદાર્થો ખાધા પછી પપ્પુ ઠંડુ પાણી હિતકારક છે કાઈ પણ બોટની બનાવેલી વાનીરનો ખાધા પછી સ્થેકુ પાણી પીવું હિતકર છે શાક, મગ વગેરેની વિકૃતિરતો ખાધા પછી મસ્તુ, છાશ કે ખાટી કાણી પીવી હિતકારક છે શરીરે દૂધ-દૂધાળા લોચ તેમને પુષ્ટિ માટે સુરા પીવી હિતકર છે શરીરે સ્તૂળ (ઘોલા જેવા) હાથ તેમનું શરીર ઉનારવા માટે મધ તથા પાણી ભેગા કરીને પીવા હિતકારક છે રાત્રી-સવેગમા માગરમ પીવા હિતકર છે (કેમ કે ત પુષ્ટિ કરનારા છે) માત્ર ખાધા પછી દાડૂં પીવો હિતકર છે તેમ જલશયિત બહુ થોડો લોચ તેને પણ દાડૂં પીવો ટીક છે રેશ, દવા, મુગફરી, બહુ બેલવળ, મેગુન, ઉપવાસ, તરકા રાત્રે કામકાજથી જેનું શરીર ધમગ ગપુ લોચ, જે ગૂદ લોચ તેને દૂધ અમૃતના જેવું પથ્ય છે

વિકૃતિ મૂળ વસ્તુ રાશીને રોમા બીજા રસ ઉત્પન્ન થયા પછી રોની જે વાનીરનો બનાવવામા આવે તેને વિકૃતિ કહ છે દા ત વડ, કેકડા વગેરે (રેમાદ્રિ)

અનુપાન કેવું લેવું બેઈએ?

વિપરીતં યદ્વસ્ય ગુણઃ સ્વાદવિરોધિ ચ ।

અનુપાનં સમાસેન સર્વદા તત્પ્રશસ્યતે ॥ ૫૧ ॥

જે ૨ ન્ન ખાધા પછી જે વસ્તુ અનુપાન તરીકે લેવી લોચ તે અનુપાનની વસ્તુના ગુણ થેવા ૨ ન્નના ગુણથી વિરુદ્ધ (ઊલટા) બેઈએ, પણ અનુપાનની વસ્તુ ૨ ને ૨ ન્ન મળીને વિરુદ્ધ આહાર (સૂ ૭/૨૯૩ થી ૪૫) ન બનવો બેઈએ, દાખલા તરીકે સિન્ગ્ધ ભોજન પછી વૃખ, વૃખા ભોજન પછી સિન્ગ્ધ, ઠંડા ભોજન પછી ગરમ, ગરમ ભોજન પછી ઠંડુ, ગળ્યા ભોજન પછી ખાટું, ખાટા ભોજન પછી ગળ્યુ, રોમ ભોજનથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું અનુપાન બેઈએ, પણ રો વિરુદ્ધ ગુણવાળું અનુપાન પણ જે મૂળ ભોજન સાથે વિરુદ્ધ આહારરૂપ બનતું (૧૫ તો ૨) અનુપાન વિરુદ્ધ ગુણવાળું હોવા છતાં પણ વિરુદ્ધ ૨ ૧૫રૂપ હાવાથી અનુપાન તરીકે લેવું બેઈએ નહિ ૨ ૧૫રૂપ રાત્રે છાશ ખાટી હાવાથી એ બંને વિરુદ્ધ ગુણવાળા છે, છતાં પણ સૂ ૭/૩૧ પ્રમાણે દૂધ નાથે ખટાશ ખાવીપીવી તે વિરુદ્ધ આહાર હોવાથી દૂધના ૨ નુપાન તરીકે છાશ પીવી બેઈએ નહિ (દૂધ પછી છાશ પીવી બેઈએ નહિ)

અનુપાનનું કામ

અનુપાનં કરોત્યૂર્જાં તર્તિ ઘ્યાતિ રુદ્ધાન્નમ્ ।

અન્નસજ્જતસૌચિરુપવિક્લિપ્તસિદ્ધરણાનિ ચ ॥ ૫૨ ॥

અનુપાન મનમા હર્ષ ઉત્પન્ન કરે છે, શરીર તથા ઈન્દ્રિયોની નુષ્ટિ કરે છે, ૨ ન્નગ્નને સ્તોતમા વધાવે છે, શરીરને અનુગૂત કરે છે, નિષ્કાકા નહીને નરમ કરે છે, ભીના કરે છે તથા પરાવે છે

કયા રોગમા અનુપાન હિતકારક નથી?

નોર્ધજગદશ્વાસકાસોરક્ષતપીનસે ।

ગીતમાયપ્રસજ્જે ચ સ્વરમેદે ચ તક્ષિતમ્ ॥ ૫૩ ॥

ગજની હામડીથી ઉપરના ભાગમા જે તરેલા થાત છે તમા, દમમા, ઉપરતમા, ઉરસન રોગમા, નળે ખમમા, બહુ ગા ગા અત્ર બોત બોલ નવાનું લોચ ત્યારે ૨ ને સ્વરભેદ નામે રાગમા ૨ નુપાન હિતકારક નથી (ઉપ કલ્પે તે રાગવાગાના ૨ માધ્યમે ૨ નુપાન દૂષિત થે છે તમા છત્રી ૨ ને કમ્મા રોગના આહારના સિન્ગ્ધ ભા ॥ ગાયે થાવી જઈને સમિધ્ય, મહાગ્નિ, ઊંચની વગેરે નાથ થે ૧ કરે છે)

પીવાના પદાર્થ કોણે તજવા?

પ્રશ્નિવ્રદેહમેદાક્ષિગલરોગમ્પ્રાતુરા ।

પાન ત્યજેતુ

જેના શરીરમા બહુ ભેગ થઈ નયો લોચ (એટલે સ્વાચ્છ, રતવા વગેરેથી જેવો પીડના લોચ) તેમ જ પ્રમેહ, આખના રોગ, નગાના રોગ અને પ્રવ્રસેગ

જમને થયા હોય તેમણે દ્રવ પદાર્થ તજી દેવા. (રત્ન-પાનની ઉપર જે રાત્રીપાનરૂપે પીવામા આવે છે તે જ તજવુ રોમ નહિ, પણ કઈ પણ પીવું જ નહિ. પાણી પણ થોડુ પીવું) (ખરનાદ નામે ટીકાકાર કહે છે કે, પ્રમેહ, બરોળ, વ્રણ, ચામડીના રોગ, પાંડુ, જઠરના રોગ, સળેખુમ, કાષ, રાત્રિગાર અને મદાગિન એટલા રોગવાળાઓ પાણી બહુ થોડુ પીવુ તેમ જ ઊર્ધ્વાગ વાયુના રોગવાળો, બહુ બોલવાથી તથા મહેનતથી થકેલો, ઉર કાતવાળો, દમ, ઉષ્મ, હેડકી, ઊલટી, રાત્રિચે વા રાત્રિ ઊર્ધ્વરોગવાળો તથા ખાધા વિનાનો, એમણે ઠંડુ પાણી પીવું નહિ.)

ખાધાપીધા પછી શું ન કરવું?

સર્વશ્ચ માપ્યાશ્વશયનં ત્યજેત્ ॥૫૭॥

પીચા મુક્તવાડતપં વદ્ધિ યાનં પૂવતવાહનમ્ ।

આજ કે માદા બધારો ખાધા તથા પીધા પછી તરત બહુ બોલવુ નહિ, ચાલવુ નહિ, સુવુ નહિ, તડકા અને દેવતાથી દૂર ગઢવુ, ગાડી વગેરેમા બેસીન જવુ નહિ, પાણીમા તરવુ નહિ તથા ઘોડા વગેરે પર બેસીને જવુ નહિ

ભાજન કરવાનો સમય

પ્રસુષ્ટે વિષ્ણુમ્ હૃદિ સુવિમલે દોષે સ્વપથગે
વિમુદ્ધે ચૌદ્ધારે શુદ્ધપગમને વાતેડુસરતિ ।
તથાડમણ્દિકે વિશદકરણે દેહે ચ સુલ્હૌ
પ્રયુજીતાહાર વિચિનિયમિતં કાલઃ સ હિ મતઃ ॥૫૮॥

જ્યારે ગાડ તથા ચેશાજ ગાડી રીને (ખુબ ખુશનાથી) થઈ ગયો હોય, તદય બહુ નિર્મળ હોય (રોટલે રમવાય અજીર્ણ નીધે હૃદય જરા પણ ભારે ન હોય), વાવુ વગેરે દોષ પોતપોતાના માગમા ગતિ કરતા હોય, રોડકાર મહુ ગુલ (કોઈ પણ રાત્ર કે ગય વિનાના) ગાવતા હોય, બુખ અરી રીને લાગી હોય, વાયુ પોતાને થોડા માર્ગે જાયો હોય, જઠરાગિન બગાવર પ્રદોષ થયેલો હોય, શરીરની હિન્દુષો વચળ તથા શરીર ખૂબ ટકવું હોય, ત્યારે પૂર્વે મ્લેહક ઉપશી પડ મા કરેલા નિયમ પ્રમાણે ભાજન કરવુ, કેમ કે ભાજનકામ તે જ છે (રોટલે આ મ્લેહકમા કલ્લો છે ન જ નયય ભાજન ભાત થોગ્ય છે)

ત્યપ્તગ્રાહદયે સૂત્રસ્થાને માત્રાશિતીયોડ્યાયોડ્દમઃ ॥૮॥

* રાહાર ન પડ્યો હોય ત્યાં પચ્યા વિનાના રત્નથી વાયુ વગેરેની જાત ગડાય છે અને તેરથેનો જે પ્રમાણે રૂપાના સ્વભાવ છે તે પ્રમાણે તે ફરી થતા નથી, પણ ખાધેલુ ગાડી રીને પચી ગયા પછી જ તે પોતપોતાના માર્ગમા બસતર ફરી શકે છે

અધ્યાય ૯ મો : દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીય

અત્યાર સુધી અન્નપાન વગેરેનાં દ્રવ્યોનાં કેટલેક ઉપયોગી ભાગો તથા તે ખાવાપીવા માટે તેનું પ્રમાણ રોટલે રાત્રિવેદમાં જેને 'માત્રા' કહે છે તે બતાવ્યા, પણ દ્રવ્ય અને દ્રવ્યના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવની પરીક્ષા કરીને જ રાન્નપાન વાપરવુ જોઈયો. તે માટે તથા રાન્નપાનનાં જે દ્રવ્યો વિષે કંઈ કહ્યું નથી તે દ્રવ્યો પણ વાપરવાં યોગ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર ન દ્રવ્યો રાને તેના રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવ પરથી કરી શકાય તે માટે હવે દ્રવ્યાદિ-વિજ્ઞાનીય અધ્યાય કહેવા માટે છે.

અયાતો દ્રવ્યાદિવિજ્ઞાનીયમધ્યાય

ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

હવે દ્રવ્ય વગેરે (દ્રવ્ય, ગુણ, રસ, વીર્ય, વિપાક, પ્રભાવ)નું જ્ઞાન થવાને ઉપયોગી અધ્યાય સમજવીથી એ વિષયમા રાત્રેય વગેરે મળિયોરો નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

રસ વગેરેમાં દ્રવ્ય મુખ્ય છે

દ્રવ્યમેવ રસાદીનાં ધેષ્ટં તે હિ તદાધ્યાયઃ ।

રસ, ગુણ, વીર્ય, વિપાક અને પ્રભાવમાં દ્રવ્ય જ મુખ્ય છે, કેમ કે તે (રસ વગેરે) દ્રવ્યને આધારે રહ્યા છે (દ્રવ્યવિનાના નર્પા રસ વગેરે કદી મળી આવતા નથી, માટે દ્રવ્ય જ તેમાં શ્રેષ્ઠ છે.)

દ્રવ્યનું લક્ષણ

પञ્ચમૂતાત્મકં તત્ત્વ

(હરેક વગેરે સ્થાવર તથા બકરાં વગેરે જગમ) દ્રવ્ય પચમલાભૂત (આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, જળ અને પૃથ્વી)નું બનેલુ છે

દ્વામામિષ્ટાયા જાયતે ॥૧॥

(સ્થાવર અને જગમ દરેક દ્રવ્ય પાંચ મહાભૂતોનું બનતું છે એ ખબર છતાં) દરેક દ્રવ્ય (પદાર્થ) બનવાની શરૂઆત પૃથ્વી નત્ત (માટી)થી થાય છે દરેક દ્રવ્યમા પાચરૂપે પૃથ્વીનત્ત હોય છે

અશ્વુપોન્મિપ્રપન્નનમસાં સમવાયતઃ ।

તત્રિઙ્ગુત્તિવિશેષશ્ચ

(દરેક દ્રવ્યના પાચરૂપ—નક્કર આધારરૂપ—પૃથ્વી નત્ત હોય છે એ વાત ખરી, પણ) એ દ્રવ્યની ઉત્પત્તિમા જગત્તત્ત્વ થોનિનો ભાગ ભડત્તે છે (રૂપમા, માટી જેમ દ્રવ્યનું સ્વપ્રકાન—નક્કર આધાર—છે તેમ પાણીથી માટી બંધાઈને ભિગી થતી હોવાથી અને ગમે તે

ગાકાર (ઘાટ) આપી ઘણા રોવી બને છે, તેથી પાણી દ્રવ્યની યોગિ (કારણ) છે પણ રાગિન, વાયુ, અને આકાશ પણ એમાં (માટી અને પાણીમાં) એકરૂપ થઈને મળી જાય, ત્યારે દ્રવ્ય પૂરેપૂરું બને તથા તેના જુદા જુદા ઘાટ અને (પાણીથી બધાં તથા માટીના ગણને (પિંડને) ઘણ વગેરેના અમુક ગાકાર રચાયા પછી એને નિભાણમાં-રાગિનમાં તપાવવાથી રાગિન ગાસમાં એકરૂપ થઈને ભળે છે અને રોને કક્ષ બનાવે છે, વાયુ એમાં એકરૂપ થઈને ભળે છે અને એને (ઘણ વગેરેને) તપની કે ઠંડા પડતી વખતે (સંકોચ, વિકાસ વગેરે) કિંવા આપે છે, અને આકાશ એમાં એકરૂપ થઈને-ભગીને રોને (રણ રણ વચ્ચે) અવકાશ (ખાલી જગ્યા) આપે છે (જ્યાંથી ઘણામાંથી પાણી ગમે છે) આમ માટી, પાણી, રાગિન, વાયુ અને આકાશ એ પાંચ મહાભૂતને ઘણ સાથે જ સંબંધ છે તે જ સમય એમને મેઈ પણ દ્રવ્ય સાથે છે

દ્રવ્યવેદશસ્તુ મૂલ્યસા ॥૨॥

પણ અમુક દ્રવ્ય પાંચિય છે, અમુક દ્રવ્ય આખ (પાણીનું) છે, વગેરે જે સજ્ઞા વ્યવહારમાં વપરાય છે તે સજ્ઞા તે તે દ્રવ્યમાં કુ તત્ત્વ (મહાભૂત) બીજા તત્ત્વો કરતા વધારે છે, તે ઉપરાંત વપરાય છે દાખલા તરીકે જે દ્રવ્યમાં આકાશ, વાયુ, અગ્નિ અને જળ કરતા પૃથ્વીતત્ત્વ વધારે હોય તેને પાંચિય દ્રવ્ય કહેવાનો રિવાજ છે જે દ્રવ્યમાં પાણીનું તત્ત્વ બાકીના ચાર તત્ત્વો કરતા વધારે હોય તેને આખ, રાગિનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને રાગનેય, વાયુનું તત્ત્વ વધારે હોય તેને વાયવ્ય અને આકાશનું તત્ત્વ બાકીના ચાર તત્ત્વો કરતા વધારે હોય તેને તાબજ દ્રવ્ય કહે છે

દ્રવ્યમાં વિવિધ રસ હોવાનું કારણ

તસ્માન્નૈકરસં દ્વયં મૂતસદ્ગાતસમ્ભવાત્ ।

પચમહાભૂતના અમુદાવથી દ્રવ્યની ઉત્પત્તિ છે, માટે દ્રવ્યનો રસ (સ્વાદ) પણ એક નથી (જેમ દ્રવ્ય પચમહાભૂતનું બનેલું છે તેમ રસ પણ પચ મહાભૂતથી વહેલો છે એ જ તત્ત્વથી દરેક દ્રવ્યમાં જુદાજુદા પ્રકારના રસ માણુમ પડે છે દાખ. રસિયા, દૂધ, ઘેરૂં, માં, ગાંધ-વગેરે બધાં જ દ્રવ્ય નજી છે, છતાં તેમનું નાપમ જુદીજુદી જાતનું માણુમ પડે છે એ જ પ્રમાણે વિચિત્ર. રાગની યાંત્રી વગેરે ખાટા છે, પણ તેમની ખગણ જુદીજુદી જાતની માણુમ પડે છે લવણમાં પણ તેમ જ છે તેનું કારણ એ છે, કે એ પદાર્થમાં બીજા તત્ત્વ પણ રાગ્યા છે, પણ જે તત્ત્વ અગ્નિ પડેતા માણુમ પડે છે તે સ્વચારા તે

પદાર્થ છે એમ વ્યવહારમાં ભોલાય છે, એટલે બાજુ રસ છતાં પણ ગળપણ આગળ પડતું હોય તે તે બજી કહેવાય છે, ખટાચ આગળ પડતી હોય તે તે ખાટું કહેવાય છે વગેરે આમ દ્રવ્ય પચમહાભૂતનું બનેલું હોવાથી તેનામાં રોક જ રસ હોય એવું હોતું નથી)

ચેત્ત એક દોષનો હોઈ થકે નહિ તેનું કારણ

નૈકદોષાસ્તતો રોગાસ્ત્ર વ્યકો રસઃ સ્મૃતઃ ॥૩॥
અવ્યકોઽનુરસ કિંચિદન્તે વ્યકોઽપિ ચેષ્યતે ।

(જે કારણસર દ્રવ્ય અમુક રોક જ રસવાળું હોતું નથી) તે જ કારણસર રોગો પણ રોક જ દોષના પ્રકોપથી થતા નથી (આકાશ અને વાયુ વાયુ કંઈ છે, રાગિન પિત્ત કંઈ છે, પાણી અને પૃથ્વી કંઈ કંઈ છે આમ પચમહાભૂતમાંથી ત્રણ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે અને પાંચે મહાભૂતના બનેલા દ્રવ્યોના રાગથી તથા પાંચે મહાભૂતના સમ્પ્રદામાં અવાય એવા વિહારથી રોગો થાય છે માટે રોગો ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, રોક દોષના પ્રકોપથી નહિ)

રસ અને અનુરસ

દ્રવ્યના રસે રસોમાંથી જે રસ (સ્વાદ) દ્રવ્ય માંથી મૂકતા વેંત જ તત્ત્વ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તેને ત દ્રવ્યનો રસ કહે છે, જે રસ પહેલેથી કે છે-એ મુખી નિલકુલ જણાતો નથી, જે રસ જાણપમ જણાય છે અને જે રસ દ્રવ્ય માંથી મૂક્યા પછી તત્ત્વ નહિ પણ છેવટે સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ ત્રણે રસન અનુરસ કહે છે

રસના ગુણ

ગુણીકૃતો ગુણા દ્વયે પૃથિવ્યાદૌ રસાભયે ॥૪॥
રસેષુ દ્યર્પાદિવ્યન્તે સાહચર્યોપચારતઃ ।

(સ્થાન ૧ પ્રમાણે) પૃથ્વીતત્ત્વથી જેની બનવાની યજ્ઞાન થઈ છે એવા દ્રવ્યમાં (ખારેપણુ વગેરે) ગુણો અને (જાણપમ વગેરે) રસ સાથેસાથે રહેલા છે તેથી દ્રવ્યમાં જે ગુણ હોય છે તે એ દ્રવ્યમાં રહેલા રસમાં પણ છે એનું ભાવવાનો રિવાજ પડી ગયો છે ખરું જોય ગુણ દ્રવ્યમાં હોય, રસમાં નહિ, છતાં દ્રવ્યમાં ગુણ અને રસ એમ સાથે રહેતા હોવાથી દ્રવ્યના ગુણ રસના ગુણ પણ છે એનું માનવાનો રિવાજ પડી ગયો છે આપણા તરીકે જાણમાં બદલવાનો ગુણ અને જલપણનો તત્ત્વ એ જ એક સાથે રહે છે, તેથી ખરું જોતાં જોય જ ભરે હોવા છતાં, એમાં રહેલું જલપણ પણ ભરે છે એનું કહેવાનો રિવાજ પડી ગયો છે

પાથિવ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

તત્ત્વ દ્રવ્ય મુલસ્થૂલસ્થિરગન્ધગુણોલ્લેખનમ્ ॥૫॥
પાથિવં ગૌરવસ્થૈર્યજ્ઞાતોપચયાવહમ્ ।

(મુખ્યત્વે જળથી બનેલા દ્રવ્યોમાંથી પાથિવ દ્રવ્યમાં ભારે, સ્થૂળ, સ્થિર અને ગંધ—રંગ ધર્મ આગળ પડતા છે. (પાથિ મહાભૂત તેમાં મળેલા છે, તેથી પૃથ્વી ઉપરાંત બીજાં ચારેના ધર્મ પણ પાથિવ દ્રવ્યમાં દેખાય છે, પણ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમાં આગળ પડતા છે) એ ગુણોને લીધે પાથિવ દ્રવ્ય ભારેપાણું, સ્થિરતા, કઠણપણું અને સ્થૂળતા રાણું છે

આખ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

દ્રવચીતગુણસ્થિગન્ધમન્દસાન્દ્રસોલ્લેખનમ્ ॥૬॥
આખ્યં સ્નેહનવિષ્ણન્દફલેદ્રપ્રહ્લાદવચ્ચક્રત્ ।

(મુખ્યત્વે જળથી બનેલા દ્રવ્યને ‘આખ્ય’ કહે છે) આખ્ય દ્રવ્યમાં કઠુ, ભારે, સ્નિગ્ધ મદ, ઘટ્ટ અને રસ—એ ધર્મ આગળ પડતા છે (બીજા મહાભૂત તેમાં મળેલા છે તેથી તેમના ધર્મ પણ તેમાં દેખાય છે પરંતુ ઉપર કહ્યા તે ધર્મ તેમાં વિશેષ છે) વળી ૭ સ્નેહન કરે એવું, નીતરે એવું, ભીનું કરે એવું, તુષિ કરે એવું, અને બાધીને પિંડો બનાવે એવું છે

આગ્નેય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

રુક્તીદગોળવિશદસૂક્ષ્મરૂપગુણોલ્લેખનમ્ ॥ ૭ ॥
આગ્નેયં દાહમાવર્ણપ્રકાશપચનાત્મકમ્ ।

(મુખ્યત્વે ૨ ઝિન મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને ‘આગ્નેય’ કહે છે) આગ્નેય દ્રવ્ય વૃષ્ટિ, તીવ્ર, ગરમ, વિશદ, સૂક્ષ્મ અને રૂપ—રંગ ગુણધર્મવાળું છે (બીજા મહાભૂતના પણ રાશ એમાં છે, તેથી તેમના ગુણધર્મ પણ એમાં જણાય છે, પણ અઙિનના ગુણધર્મ તેમાં વિશેષ જોવામાં આવે છે) આગ્નેય દ્રવ્ય દગાડે છે, એ કાંતિ, રંગ અને પ્રકાશ રાણે એવું તથા પલાવે એવું છે

વાયવ્ય દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

વાયવ્યં રુક્તવિશદલુપ્સર્શગુણોલ્લેખનમ્ ॥ ૮ ॥
રૌક્ષણલાઘવૈશાઘવિચારણાન્તિકારકમ્ ।

(મુખ્યત્વે વાયુ મહાભૂતથી ઊપજેલા દ્રવ્યને ‘વાયવ્ય’ કહે છે) વાયવ્ય દ્રવ્ય વૃષ્ટિ, વિશદ, હલકું અને સ્પર્શ—રંગ ગુણધર્મવાળું છે (સ્પૃશ્ય ગુણધર્મ એમાં વિશેષ જણાય છે) વળી ૨૦ દ્રવ્ય વુખાશ, મૃદાકાપાશ, વિશાળપણું, કિચા (હરનવચન) અને ગ્વાનિ કરે છે

નાભસ દ્રવ્યનાં ગુણ, ધર્મ, કાર્ય

નાભસં સૂક્ષ્મવિશદલુપ્સર્શગુણોલ્લેખનમ્ ॥૯॥
સૌપિર્યલાઘવકરમ્

(મુખ્યત્વે આગના મહાભૂતથી બનેલા દ્રવ્યને ‘નાભસ’ દ્રવ્ય કહે છે) નાભસ દ્રવ્ય સૂક્ષ્મ, વિશદ, હલકું ૨ ને શન્દ—રંગ ગુણધર્મવાળું છે (રંગ ગુણધર્મ તેમાં વિશેષ જણાય છે) નાભસ દ્રવ્ય કામ્પા કામ્પા પાડી નાખે છે ૨ ને હલકાપાણું રાણું છે

બધાં દ્રવ્ય એવધ છે

જગત્યેવમનોપધમ્ ।

ન કિચ્ચિદ્વિચતે દ્રવ્ય વશાન્નાનાર્થયોગયોઃ ॥૧૦

આમ (દરેક દ્રવ્ય પાથે મહાભૂતનું બનેનું હોવાથી અને તેથી જુદા જુદા ગુણધર્મોવાળું હોવાથી) જગત-માં કોઈ દ્રવ્ય એવું નથી કે જે કોઈ ને કોઈ અપ પૂરતું અને કોઈને કોઈ શોગથી એવધ તરીકે ઉપયોગ માં ન આવે (રોક દ્રવ્યન મીઠા દ્રવ્ય સાથે આપવાથી જ ધારી રાસર કરવાની શક્તિ ૨ લે છે તેને યોગ કહે છે)

આ શ્લોકમાં ૪ વાક્ય કહેવા માગે છે કે જે દ્રવ્ય ૨ મુક ૨ સગ કરવા માટે ૨ પાતું નથી, તે જ દ્રવ્ય બીજા રાસર કરવા માટે ૨ પી થકાય છે દાખલા તરીકે ગણેશ, ઘેટા વગેરેના ભીંજના રસ તદ્દન નકામે હોવા છતાં જો એ ૨૦ ટીપે ટીપે રાસપામાં આવે તો ક્રમ, ઉપરના વગેરે શોગમાં દવા તરીકે ઉપયોગી થઈ પડે છે. તે જ પ્રમાણે જે દ્રવ્ય રોક શોગથી ઉપયોગમાં આવતું નથી તે જ દ્રવ્ય બીજા શોગથી ઉપયોગી થઈ પડે છે દાખલા તરીકે ૨ દ્રવ્ય ૨ પથ્ય હોવા છતાં એના વજ્ર બનાવીને માખન સાથે રાસવાથી અઙિન વગેરે શોગમાં દવા તરીકે કામ આવે છે

દ્રવ્યમાં કયું મહાભૂત વધારે હોય તે શી અસર થાય છે ?

દ્રવ્યમુર્ચ્વગમં તત્ર પ્રાયોઽપ્તિપવનોત્કટમ્ ।

અયોગામિ ચ મૃત્યિં મૃત્તિનૌયગુણાધિકમ્ ॥૧૧

તેમાં જે દ્રવ્યમાં અઙિન અને વાયુ વધારે (આગળ પડતા) હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમાં) સામાન્ય રીતે ઊંચું ચડે છે અને જે દ્રવ્યમાં પૃથ્વી અને પાણીના ગુણ આગળ પડતા હોય છે તે દ્રવ્ય (શરીરમાં) સામાન્ય રીતે નીચું ઊતરે છે

इति द्रव्यम्

દ્રવ્યની વાત પૂરી થઈ

रखान् मेदेवत्तरप्रोपदेव्यते ।

રસના ૨ નેક (ગેસ) બેદ ટોવાથી રસ વિષે
હવે પછી (અધ્યાય ૧૦ માં) કહેવામાં આવશે

વીર્ય વિષે ખારભાદનો મત

વીર્ય પુનર્વશ્ન્યેકે ગુરુ સ્તિર્ચં દિમ મૃદુ ॥૧૨॥
રુદ્ધુ રુદ્ધોષ્ણતીક્ષ્ણ ચ તદેવ મતમષ્ટધા ।

હવે કેટલાક (ખારભા વગેરે)ના મત એવો
છે કે, દ્રવ્યમા રહેલા ગુરુ (ખાર), મિનઝ, ઠંડો, મૃદુ,
હલકો, લૂખો, ગરમ અને તીવ્ર, એ ગુણો પોતે જ
વીર્ય છે અને એ ઉપર ગણાયા તે મુખ્ય ગુણ રહ્યા
છે, માટે દ્રવ્યમા આઠ પ્રકારનું વીર્ય છે

વીર્ય વિષે ચરકમુનિનો મત

ચરકસ્ત્વાહ વીર્યં તત્ ક્રિયતે ચેન યા ક્રિયા ॥૧૩॥
નાવીર્યં કુરુતે કિચ્ચિન્સર્ગા વીર્યક્ષતા હિ સા ।

ચરકમુનિ કહે છે કે દ્રવ્ય જે કામ (રાગર)
કરે છે તે કામ કરવામા દ્રવ્યનો જે સ્વભાવ સાધનરૂપ
બને છે તે સ્વભાવને વીર્ય કહે છે વીર્ય વિનાનું
દ્રવ્ય કઈ જ કશી શકે નહિ, કારણ કે તે કામ (રાગર)
વીર્યને વીર્ય જ વાપ છે

ગુરુ વગેરે ગુણોને વીર્ય કહેવા બેઈએ
ગુર્વાદિષ્વેવ વીર્ણાણ્યા સેનાન્વયેનિ ચર્ણયંતે ॥૧૪॥
સમમગુણસારેષુ શક્યુકવચિરંતિતુ ।

વ્યવહારાય મુલ્યત્વાદ્દક્ષમ્રજ્જ્વાદિપ ॥૧૫॥

(ઉપર શ્લોક ૧૨, ૧૨મા મા ગણાવેલા) ગુરુ
વગેરે (આઠ) ગુણ સુ ૧/૧૮ માં ગણાવેલા વીર્ય
ગુણોમા સાશ્વર્ય હોવાથી, એ ૨ ાઠ ગુણોમા બીજા ગુણો
કરનાં (અસર કરવાથી) વધારે શક્તિ હોવાથી, વ્યવ
હાર માટે એ રહ્યા ગુણો મુખ્ય હોવાથી, એ આઠ
ગુણોમા ઉચ્ચ અનેકવાર કરતા હોવાથી અને ઘણા
ગુણો ગણાવાતા હોય ત્યાં એ ૨ ાઠ ગુણો બંધાથી
પહેલા ગણાવાતા હોવાથી ગુરુ વગેરે આઠ ગુણોને માટે
વીર્ય શબ્દ વાપરવો એ સામ્ય છે એનું કહેવામાં આવે
છે (સાશ્વર્ય-લાંબા વખત સુધી મૂળ સ્થિતિમાં ટકી
રહે એવા)

રસ વગેરેને પણ વીર્ય કહેવા બેઈએ નહિ
યતઃક વિપરીતત્વાસમયવયપિ નૈય સા ।

વિવદ્યતે રસાદેષુ વીર્યં ગુર્વાદેષો દ્યનઃ ॥૧૬॥

દ્રવ્યના રસ, વિષાક, પ્રભાવ અને કર્મમાં પણ
કામ (અસર) કરવાની શક્તિ છે. નથી રસ, વિષાક,
પ્રભાવ અને કર્મને વીર્ય કહી શકાય, છતાં પણ (શ્લોક
૧૪, ૧૫ માં ગણાવેલાં) જે તરમરેને છતાં સુ ૧/૧૮

મા ગણાવેલા વીર્ય ગુણોમાથી માત્ર ગુરુ વગેરે આઠ
ગુણોને જ વીર્ય કહ્યા છે, તે જ કારણસર (દ્રવ્યના)
રસ, વિષાક, પ્રભાવ અને કર્મને દ્રવ્યનું વીર્ય કહેવાશે
નહિ, તેથી ગુરુ વગેરે આઠ ગુણો વીર્ય છે

વીર્યના બીજી રીતે ભેદ

અગ્ર દીપ દ્વિધૈવાન્યે વીર્યમાચક્ષતે
કેટલાક (સુગુત વગેરે) આચાર્ય ગરમ અને
ઠંડુ એવા બે પ્રકારનું જ વીર્ય છે એમ કહે છે
નેમને મને ગુરુ વગેરે આઠ પ્રકારનું વીર્ય નથી

વીર્યના બે પ્રકાર કહેવાનું કારણ

અપિ ચ ।

નાનાત્મકમપિ દ્રવ્યમગ્નીષોમૌ મહાવલૌ ॥૧૭॥
દષ્ટકાવ્યકં જગદિવ નાતિકામતિ જાતુચિત્ ।

અને વળી જેમ (સ્થાવર, જંગમ, ચેતન, અચેતન
એવા) બહુરૂપી જગતનો સમાવેશ વ્યક્ત (દશ)
અને અવ્યક્ત (અદશ) એ બે વર્ગમાં બરાબર ન
થાય એવું કહી બતાવું નથી, તેમ (પૃથ્વી વગેરે) અનેક
તત્ત્વોના બનેલા અને તેથી અનાદ પ્રકારના હોવા છતાં
પણ દ્રવ્યો મહાશક્તિશાળી અગ્નિ અને શોભ (જ્ય-
મય અદ જ્ય) એ બેની સત્તાની બહાર કદી જઈ
શક્તિ નથી (કોઈ દ્રવ્ય આગનેય એટલે ગરમ હોય
છે તે કોઈ દ્રવ્ય શોભ એટલે ઠંડુ હોય છે પણ
આગનેય ન હોય કે નોભ પણ ન હોય એનું કોઈ
પણ દ્રવ્ય કદી હોવું નથી આમ કોઈ દ્રવ્ય ઉષ્ણવીર્ય
એટલે ગરમ હોય છે તે કોઈ દ્રવ્ય શીતવીર્ય એટલે
ઠંડુ હોય છે ઉષ્ણવીર્ય ન હોય કે શીતવીર્ય પણ ન
હોય એવું કોઈ દ્રવ્ય કદી હોવું નથી. ગુરુ વગેરે વીર્ય
ગુણોની આશયગ પર જેટલી અસર થાય છે તેના કરતાં
અગ્નિ અને શોભ (ગરમી અને ઠંડક કરવાની દ્રવ્યોની
શક્તિ)ની વધારે અને સીધી અસર થાય છે વળી
એ વીર્ય ગુણો પોતે પણ છેવટે તે ગરમી કે ઠંડક કરે
છે માટે અગ્નિ અને શોભને મહાશક્તિવાચક કહ્યા છે)

ઉપર તથા શીતવીર્યનું કર્મ

તથોષ્ણં ધ્રમવૃદ્ધ્યનિસ્વેદાદાગુપાકિતાઃ ૫૧૮
શમં ચ વાતકફસ્યો. વતોતિ શિશિર પુન ।

હ્રાદન ઝીવનં સ્નમ્મં પ્રસાદં રક્તપિત્તયોઃ ૫૧૯

તેમાં ઉષ્ણવીર્ય ફેર, તાપ, ગ્વાનિ, પાંચેલા,
બજતથ, જ્વાળી પાંચવાનું કામ તથા વાયુ અને મૂત્ર
સાધારણનું કામ કરે છે અને શીતવીર્ય નુનિ આરે છે,
છાન છે, સ્નન કરે છે અને લોહી તથા પિત્તને સ્વચ્છ
કરે છે

વિપાકનું લક્ષણ

જાટરેનામિના યોગાદ્યદુદેતિ રસાન્તરમ્ ।

રસાનાં પરિણામાન્તે સ વિપાક ઇતિ સ્મૃતઃ ॥૨૦

જ્યારે રસો (રસવાળા દ્રવ્યો) બરાબર પચી રહે ત્યારે જઠરાગ્નિના મેવાગથી રો રસોમાથી જે બીજે (મૂળ રસથી જુદો) રસ ઉત્પન્ન થાય તેને રાપુવેદ મા વિપાક કહે છે

દ્રવ્યમા મૂળ જે રસ હોય છે તેને રસ કહે છે થા ૩/૫૬૫ પ્રમાણે પાચનક્રિયા દરમ્યાન ગળ્યો, ખાટો રાને તીખો રસ થાય છે, તેને પણ રસ કહે છે, પણ મૂળ રસ કે પાચનક્રિયા દરમ્યાન થયેલા રસ જઠરા ગ્નિને લીધે બરાબર પચી રહે ત્યારે રોક રસ બદલાઈને બીજે રસ બની જાય છે તે નવા રસને વિપાક કહે છે

વિપાકના પ્રકાર

સ્વાદુઃ પદ્મશ્ચ મધુરમ્લોઽર્ણવં પચ્યતે રસઃ ।

તિક્તોપળકવાયાણાં વિપાકઃ પ્રાયશઃ કદ્દ ॥૨૧

ગોળ વગેરે ગળ્યા તથા સિધ્ધ વગેરે ખારા રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે ગળ્યા બને છે દહીં, કાજી વગેરે ખાટા પદાર્થોના રસ પચી રહે ત્યારે પણ સામાન્ય રીતે ખાટો જ રહે છે કહેવા, તીખા તથા તુરો રસ પચી રહે ત્યારે સામાન્ય રીતે તીખો થાય છે 'સામાન્ય રીતે' કહેવાનું કારણ એ છે કે, કોઈક વાર એથી જુદો રસ જોવામા આવે છે, જેમ કે શ્રીહિ જાતની ડાગરના ગળ્યા રસનો વિપાક ગળ્યો નહિ પણ ખાટો થાય છે, તુરોરસનો વિપાક તીખો થવા જેઠુંએ તેમ છતાં હરોડો વિપાક મધુર થાય છે, તીખા રસનો વિપાક તીખો થવા જેઠુંએ તેમ છતાં સુકું, રાદુ, પીપર, એમનો તીખો રસ પચી રહે ત્યારે ગળ્યો થાય છે

દ્રવ્ય રસ વગેરે વડે શુભાશુભ કર્મ કરે છે

રસૈરસૌ તુલ્યફલસ્તત્ર દ્રવ્યં શુભાશુભમ્ ।

કિંચિદ્રસેન કુરુતે કર્મ પાકૈન ચાપરમ્ ॥ ૨૨ ॥

શુભાશુભેણ વીર્યેણ પ્રભાવેણય ક્ષિજ્ઞન ।

રો વિપાકના રસ પોતાની જાતના મૂળ રસ જેવી જ અસર કરે છે તેમા દ્રવ્ય કેટલીક સારી કે ખરાબ અસર પોતાના રસથી કરે છે, કેટલીક વિપાકના રસથી કરે છે, કેટલીક (રસ સિવાયના) બીજા ગુણથી કરે છે, કેટલીક વીર્યથી કરે છે અને કેટલીક પ્રભાવથી જ કરે છે

દ્રવ્યનો મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે પણ એનો એ જ રસ માથા ગમેલા હોય ત્યાં તે કઈ થકા ઊભી થતી

નથી, પણ જ્યારે મૂળ રસ પચી રહે ત્યારે બદલાઈને બીજે રસ બની જાય ત્યારે સવાલ થાય, કે શરીર ઉપર રાસર થા પ્રમાણે થાય? દાખલા તરીકે ખારા રસનો વિપાક ગળ્યો થાય છે, તો રો ખારા રસમાથી થયેલા ગળ્યા રસની અસર ખારા રસ જેવી થાય કે ગળ્યા રસ જેવી? તેના જવાબમા કહે છે કે વિપાક રસની રસર રો જ જાતના મૂળ રસ જેવી થાય છે દાખલા તરીકે ગળ્યા વિપાક રસની રાસર ગળ્યા રસ જેવી થાય છે

દ્રવ્યની શરીર પર બે રાસર થાય છે દોષનું શમન કરવાથી સારી રાને દોષોનો પ્રકોપ કરવાથી ખરાબ દ્રવ્યની રા સારી રાને ખરાબ અસર કેટલીક રસને લીધે, કેટલીક વિપાકને લીધે, કેટલીક ગુણને લીધે, કેટલીક વીર્યને લીધે રાને કેટલીક પ્રભાવને લીધે થાય છે

રસ વગેરેમાથી કોની અસર થાય છે?

યદ્યદ્દ્રવ્યે રસાદીનાં બલવચ્ચેન વર્તેતે ॥ ૨૩ ॥

મમિભૂયેતત્સ્તત્તત્કારણત્વ પ્રપચતે ।

વિરુદ્ધગુણસંયોગે ભૂયસાઽસ્ય હિ જીયતે ॥ ૨૪ ॥

દ્રવ્યમા રસ વગેરેમાના જે જે બળવાન હોય છે તે તે બાકીના બીજાં તેને નકામા બનાવી દઈને (અસર કરવાના કારમા) કારણરૂપ બની જાય છે, કારણ કે વિરુદ્ધ ગુણો ભેગા થાય ત્યારે ઘણા હોય તે થોડાને જીતી લે છે

શ્લોક ૨૧ માં થી ૨૩ માં પ્રમાણે તો દ્રવ્યની સારી નરસી અસરનો આધાર રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવ ઉપર છે પણ એ ચારની અસર પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે દ્રવ્યની અસરનો આધાર કોના ઉપર છે, તે બાબત રા શ્લોકમા કહી છે

નિયમ એવા છે કે જે જબરો હોય તે જીતે જબરો જે રીતે થવાય—આપબળથી કે બીજાની મદદથી કોઈ દ્રવ્યમા રોકના રસની અસર પણ એટલી બધી હોય કે રસને લીધે રસના વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની અસર મરી જાય તો રસ પોતાના આપબળથી તમા નબળાને જીતે છે રસે કહેવાય પણ જે રસ અને વીર્ય બંનેની ભેગી રસરને લીધે વિપાક અને પ્રભાવની અસર નકામી થઈ જાય તો રસ આપબળથી નહિ, પણ વીર્યની મદદથી જીતે છે એમ કહેવાય. આમ રસ, વિપાક, વીર્ય અને પ્રભાવની રસર જ્યારે પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય ત્યારે જેની એકલાની કે જોના પક્ષની અસર વધારે હોય તે જીતે છે અને સામા પક્ષની અસર થતી નથી. દ્રવ્ય તરીકે આપણે દ્રવ્યનો

દાખલો લઈરો દૂધ ચીતવીર્ધ છે, તેથી ખરુ જોના દૂધથી વાપુનો પ્રકોષ થવો જોઈએ, પણ દૂધ ગળ્યું છે અને ગળ્યું હોવાથી રો ચીકણું, ભારે વજેરે વાપુનુ ચમન કરે રોવા અનેક ગુણિવાળુ છે, તેથી ગળ્યો રસ અને એના મદદગાર ચીકણ વજેરે ગુણિ આગળ દૂધના વીર્ધનુ કઈ ચાવનુ નથી તેથી દૂધ વાપુનુ ચમન કરે છે, પ્રકોષ કરી ચકનુ નથી

રસ વજેરેનું સ્વાભાવિક બળ

રસં વિપાકસ્તો વીર્ધ પ્રભાવસ્તાન્યપોદ્વિત ।

વલસામ્યે રસાદીનામિતિ નૈસર્ગિકં થલમ્ ॥૨૫॥

જ્યારે રસ અને વિપાક રોકરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ રસર કરે એવા હોય ત્યારે વિપાક રસને હરાવે છે જ્યારે એક બાજુ રસ ને વિપાક અને બીજી બાજુ એકલુ વીર્ધ રોકરખી શક્તિથી પરસ્પર વિરુદ્ધ રસર કરે એવા હોય, ત્યારે વીર્ધ રસ અને વિપાક રો બનેને હરાવે છે જ્યારે એક બાજુ રસ, વિપાક અને વીર્ધ બીજી બાજુ રોકરો પ્રભાવ એકસરખા બળથી પરસ્પર વિરુદ્ધ કામ કરતા હોય, ત્યારે વિપાક રો ત્રણેને હરાવે છે; આનું રસ, વિપાક, વીર્ધ રને પ્રભાવનુ સ્વાભાવિક બળ છે

મધ ગળ્યું છે તેથી મધથી વાપુનુ ચમન થયું જોઈએ, પણ તેમ ન થતા ઊવડે વાપુનો પ્રકોષ ચાપ છે, કારણ કે મધના રસ પહે ત્યારે તીખો થતો હોવાથી વિપાકનો તીખો રસ વાપુનો પ્રકોષ કરે છે, મૂળ ગળ્યા રસને વાપુનુ ચમન કરવા દેતા નથી આ રીતે વિપાક રસને હારે છે

પાણનું માંસ સ્વાદમા અને પહે ત્યારે ગમ્ય હોય છે, તેથી રસ અને વિપાકને લીધે પાણના માંસ થી પિત્તનું ચમન થયું જોઈએ, પણ તેમ થતું નથી, કારણ કે રો માંસ ઉષ્ણવીર્ધ હોવાથી પિત્તનો પ્રકોષ કરે છે । નેત દ્રવ્યનું વીર્ધ રસ અને વિપાકને હરાવે છે

સુરા સ્વાદમાં અને પહે ત્યારે ખાટી હોય છે તથા એ ઉષ્ણવીર્ધ છે, છતા રોનું પાવણ (દૂધ) બને છે (સુ પ/૬૭) રસ અને વિપાકની ખટાસ તથા ઉષ્ણ વીર્ધને લીધે તે સુરામાંથી દૂધથી વિરુદ્ધ વસ્તુ બને છતાં સુરાને રોવો પ્રભાવ છે કે, એનું પાવણ બને છે આ રીતે તેના પ્રભાવ આગળ રસ, વિપાક અને વીર્ધ હારી જાય છે

પ્રભાવ એટલે શું ?

રસાદિસામ્યે યદ્ કર્મ વિશિષ્ટં તત્ પ્રમાણમ્ ।

એ દ્રવ્યો રસ, વીર્ધ, વિપાક સમાન (એકતાં એક) હોવા છતાં પણ તેમાંનું એક દ્રવ્ય બન્યું કાં

કરે તથા બીજુ દ્રવ્ય તેનારી ખાસ જુલો જનનુ કાં કરે, ત્યારે રો ખાસ કામ કરવાના દ્રવ્યના ધર્મ (સ્વભાવ) ને રો દ્રવ્યનો પ્રભાવ છે રોમ કહેવાય છે

પ્રભાવના ઉદાહરણ

વન્તી રસાદૈસ્તુલ્યાઽપિ ચિત્રકસ્ય વિરેચની ॥૨૬॥

મધુકસ્ય ચ મુદ્લીકા પૂત ક્ષીરસ્ય દીપનમ્ ।

નષાળો તથા રિત્રો રો એ રસ, વીર્ધ રને વિપાકમા સરખા છે, તેમ છતા નેષાળો વિરેચન કરે છે અને રિત્રો વિરવન નથી કરેતા રો તેમનો દરકનો પ્રભાવ છે જોડીમધ અને કાળી દ્રાક્ષ રો બનેના રસ, વીર્ધ અને વિપાક સમાન છે, તેમ છતા કાળી દ્રાક્ષ રેવક છે અને જોડીમધ રેવક નથી, એ તેમનો દરકનો પ્રભાવ છે થી રને દૂધના રસ, વીર્ધ અને વિપાક સમાન હોવા છતા પણ થી દીપન છે અને ર્ધ દીપન નથી, રો તેમનો પ્રભાવ છે

દ્રવ્યેદ્યે દ્રવ્ય, રસ વજેરેનું વિશેષ કર્મ

હતિ સામાન્યતઃ કર્મ દ્રવ્યાદીનાં પુનઃ તત્ ॥૨૭॥
વિચિત્રમસ્યારચ્છદ્ધર્મમેદૈન મિથતે ।

દ્રવ્ય, ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ધ રને પ્રભાવ જણે એકબીજાથી સ્વતંત્ર હોય રો રીતે એ દરકના સામાન્ય કામ ઉપર કલા, પણ ખરુ જોના તે ગુણ, રસ, વિપાક વીર્ધ રને પ્રભાવ રાખુ દ્રવ્યને આશરે રહેતા રો છે રને બધા દ્રવ્યા ધર્મ મળુનના બનેલા હોવા છતા કોઈ પણ એ દ્રવ્યા રહ્યા પાચે મલામૂતનું માપ આ મરણુ હોતુ નથી તેથી બધા દ્રવ્ય ખરુ જોના જુદા જુદા માપમાં મળેલા પાચે મલામૂતનો બનેલા છે, તેથી તે દ્રવ્યો રને તેમને આશરે રહેતા ગુણ, રસ, વિપાક, વીર્ધ રને પ્રભાવ ધમ રેખનામાં (દ્રવ્ય, રસ વજેરેનાં) રહ્યા પાચે મલામૂતના માપમાં અનેક પ્રકરના બેદ યસાથી અનેક પ્રકરના બની જાય છે

દ્રવ્ય અનાવશ્યામાં પાચે મલામૂત ને માપમાં જોના તથા હોય તે ન માપમાં પાચે મલામૂત જોના તથાથી એ દ્રવ્યા રસ વજેરે બન્યા હોય તે, એ દ્રવ્યને સમાન પ્રત્યાપનું કો છે, પણ એ પાચે મલામૂતનો માપ દ્રવ્ય કરતા રસમાં, રસ કરતા વિપાકમાં, વિપાક કરતાં વીર્ધમાં અને વીર્ધ કરતા પ્રભાવમાં જુદુ જુદુ હોય તે તે દ્રવ્યને 'વિચિત્રપ્રત્યાપન' કહે છે

દ્રવ્યેનું ઉદાહરણ

સ્યાદુગુંદમ્ય ગોષ્ઠીમો યાતમિદ્વાતહપચઃ ॥૨૮॥

અપ્પા મસ્ત્યાઃ પચઃ સીનં કદ્ધ સિદ્ધો ન શક્તઃ ।

પડે નરો અને બાને છે માટે વાપુને મદદગાર

રૂપી ગળપણું કામ તે કરે છે, કેમ કે ઘઉં સમાન પ્રત્યયાર્થ દ્રવ્ય છે પણ જવ ગળ્યો રાને ભારે હાવા છતાં વાયુને મગડવાનું ગળપણું કામ તે કરતો નથી, પણ ઊલટો વાયુની વૃદ્ધિ કરે છે, કેમ કે જવ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્ય છે મત્સ્યવર્ગના ધ્રાણી ગળ્યા તથા ભારે હોવા છતાં ગળપણને છાજે રોવા શીતવીર્ય નથી, કારણ કે રો વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્ય છે, દૂધ ગળ્યું તથા ભારે છે અને ગળપણ હોવું જોઈએ એવું શીતવીર્ય છે, કારણ કે એ સમાનપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્ય છે સિંહ ગળ્યો અને ભારે છતાં ગળપણને અનુરૂપ વિપાક તેનો થતો નથી, પણ તીખો વિપાક થાય છે, કારણ કે એ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્ય છે ભૂડ ગળ્યું અને ભારે છે અને તેનો વિપાક ગળપણને અનુરૂપ ગળ્યો જ થાય છે, કારણ કે એ દ્રવ્ય નમાનપ્રત્યયાર્થ છે એ પ્રમાણે સમાનપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યોના વિપાક, વીર્ય રજો કૃત રસ જાણવાથી સમજી શકાય છે જે નમાન પ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યના રસ તથા વિપાક મધુર હોય તે દ્રવ્ય શીતવીર્ય જાણુ, જેમ કે દૂધ, જેના રસ તથા વિપાક ખાટા તથા તીખા હોય તેને ઉષ્ણવીર્ય જાણુ, જેમ કે ચણક અને ચિત્રો, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યોનો તેવો નિયમ થઈ શકે નહિ માટે તેના ગુણો તો પ્રત્યેક દ્રવ્યના જુદા જુદા જાણવા જોઈએ, કેમ કે એમાં કોઈ દ્રવ્ય મધુર છતાં ગરમ હાય છે, જેમ કે આનુપ માસ, કોઈ દ્રવ્ય તૂર અને કડવું છતાં ગરમ હોય છે, જેમ કે મોટા પદમૂળ, ખાટા રજવાળું ૨ ભળું જેમ ગરમ નથી તેમ ખારા રજવાળો સિંધવ પણ ગરમ નથી વળી રાકડા, અગર રાને ગળેા રો કડવા છે છતાં ઉષ્ણ છે ખાટા રસવાળા કેટલાક દ્રવ્ય આ ૧ છે, જેમ કે કોડું ખાટા રસવાળા કેટલાક દ્રવ્ય ભ ૩ છે, જમ કે રામળા, પીપર અને સૂક તીખા છતાં વીર્યજનક છે તૂર દ્રવ્ય ઘણું ખરું સ્તબ્ધ તથા ઠંડુ હા ૧ છે, પણ હરેમા એથી ઊલટું છે, એટલે ૧૬ નૂથી છતાં બેન્ક રાને ગરમ છે એ પ્રમાણે વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યોના કાઈ નિયમ કરી શકાય નહિ સમાન પ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યોના સંયોગ કરવામાં શીત અને ઉષ્ણ એ વિરોધી વીર્ય ભેગા થાય તો ઘટ્ટન નથી, પણ વિચિત્રપ્રત્યયાર્થ દ્રવ્યોના સંયોગ કરતાં શીત રાને ઉષ્ણવીર્ય એવા બે વિરોધી તત્ત્વો ભેગા થાય તેમાં નોખમ રહેું છે

ઘૃતપદ્મહૃદયે સૂત્રથાને દ્વ્યાદિવિજ્ઞાનીયોડ્ય્યા

નમઃ ॥૧૧॥

અધ્યાય ૧૦ મો : રસભેદીય

ગયા અધ્યાયમાં દ્રવ્યનું નિરૂપણ કરતા શ્લોક ૧૧૧ મા કહ્યું છે, કે રસ વિષે ઘણું કહેવાનું હોવાથી હવે પછી કહીશું તે કહેવા માટે 'રસભેદીય' નામે આ અધ્યાય શરૂ કરે છે

અયાતો રસભેદીયમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે રસના બે બનાવનાર અધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

કયા મહાભૂતમાં કયા રસની ઉત્પત્તિ ?

क्षमाभ्योक्षिमाभ्युत्तेज खवावग्न्यनिलगोनिलैः ।

द्रव्योत्पत्त्येण क्रमाद् भूतैर्मधुरादिस्त्रોद्धव ॥૧१॥

પૃથ્વી (ખાટી) અને પાણી, અગ્નિ અને પૂર્ણા, પાણી રાને અગ્નિ, ૨ કાશ રાને વાયુ, અગ્નિ અને વાયુ, પૃથ્વી અને વાયુ, એ મહાભૂતના જોડા અનુક્રમે ૨ ગળ પડતા હોય ત્યારે અનુક્રમે ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો અને તૂરો રસ બને છે

દરેક રસ પાંચે મહાભૂતનો બનેલો હોય છે, પણ એ પાંચે મહાભૂતમાં ઉપર કહેલા મહાભૂતના જોડા- પૃથ્વી, જે જોડા આગળ પડતું હોય તે જોડા અમુક રસ બનાવ છે દાખલા તરીકે પૃથ્વી અને પાણીનું જોડા અગળ પડતું હોય તો ગળપણ બને વગેરે

રસનાં લક્ષણ

મધુર રસ(ગળપણ)નું લક્ષણ

तेषां विद्याद्रसं स्वादु यो वक्षत्रमनुलिम्पति ।

आस्वाद्यमानो देहस्य ह्लादनोऽक्षप्रसादनः ॥૧૨॥

મિય વિપીલિફાદીનામ્

એ છ રસમાંથી જે રસ ખાતાપીતાં મોઢામાં થોપાઈ જાય છે, જેનો સ્વાદ લેતા લેતા આનંદ થાય છે તથા ઇન્દ્રિયોને જે પ્રસન્ન કરે છે તથા જે રમ કીડો વગેરેને પ્રિય છે તેને મધુર રસ જાણવો

ખાટા રસનું લક્ષણ

अम्ल क्षालयते मुखम् ।

હર્ષણો રોમદન્તાનામસ્થિશ્ચુવનિકોચનઃ ॥૩॥

ખાટો રસ ખાતાપીતા મોઢા પાણી છૂટે છે, ઘરોના વ્યથાં કિયા થાય છે, દાંત અખાઈ (ખટાઈ) બધ છે, આંખો નવા ભવા સકોવાય છે

ખારા રસનું લક્ષણ

લગ્ન સ્યન્દયત્યાસ્ય કપોલગલદાહરુત્ ।

ખારા રસ ખવાતાપિવાતા મોઝા પાણી છોડે છે તથા અને ગળામા બળતરા કરે છે (તથા અન્નમાં રચિ આણુ છે)

કડવા રસનું લક્ષણ

તિક્તો વિશદયત્યાસ્ય રક્તન પ્રતિહન્તિ ચ ॥૧૭॥

કડવા રસ ખવાતાપિવાતા મોઝાની ચીકણ દૂર કરે છે અને બીજા રસ ગ્રહણ કરવાની શક્તિનો નાશ કરે છે

તીખા રસનું લક્ષણ

ઉદગયતિ જિહ્વામ કુર્દશ્ચિમિચિર્મા ફટ્ટ ॥

જાત્યવર્ણાશ્તનાસાસ્ય કપોલો દહતીય ચ ॥૧૮॥

તીખા રસ ખાતાપીનાં મોઝામા ચમચમાટ થાય છે, જીભનું ટેરવું આવી જાય છે (ટેરવા આગળ જીભ આવી જાય છે), આંખ, નાક અને મોઝામાંથી પાણી ગળે છે તથા ગાલ જાલુ કે બળે છે

તુચ્છ રસનું લક્ષણ

કપાયો જડયેજિહ્વાં કષ્ટસ્તોનોવિષ્ણ્વરુત્ ।

તુચ્છ રસ જીભને સ્વાદ પારખવાની ક્રિયામાં મંદ કરે છે તથા ગળામા ના સ્ત્રોતાનો વિબંધ કરે છે (એટલે શ્વાસસ્થવારની પ્રવૃત્તિ પણ અનિયમિત જેવી કરી નાખે છે)

રસના લક્ષણોના ઉપસાધાર

રસનામિતિ રૂપાણિ

ઉપર કહ્યા તે પ્રમાણે ગળ્યા વગેરે છ રસનાં લક્ષણ છે

હવે તે રસોમાં જે જે કર્મ છે તે નીચે પ્રમાણે છે

કર્માણિ

હવે રસનાં કર્મ (અર્થ) કહીએ છીએ.

રસનાં કાર્ય

મધુર રસનું કર્મ

મધુરો રસ ॥૧૯॥

અ જન્મસામ્યાનુકુલે ઘાત્તા પ્રચલ લભત્ ।
 લાલગ્રહસ્તત્કીગર્વજેરોદ્વિયોજસામ્ ॥૨૦॥
 પ્રશાન્તો વૃહણ કણ્ય સ્ત્રજ નપાનરુદ્ ગુદ ।
 આદ્યયો જીવન ક્ષિણ વિલાનિલિગપદ્ ॥૨૧॥
 કુરુષેડ્યુપગોનેન સ મેદ મ્લેષમજ્જાન ગરાન ।
 રથોન્વામિસાદસન્વાસમેદગપ્તાર્થુવાદિકાન ॥૨૨॥

ગળપણુ પ્રાણીને જન્મથી જ સામ્ય છે (કેમ કે બાળપણથી જ દૂધ વગેરે મધુર પ ઘેણી એવો દેહ બધાનો છે), માટે તે ધાતુરોના બળની અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે, બાળકને, વૃદ્ધને સતમસવાળાને હિતકર છે, શરીરની ક્રાંતિ, વાળ, ઈન્દ્રિયો અને રોગને માટે હિત કરી છે, બુદ્ધિ પણ છે, કકને કૃષદાકરક છે, ધાવણ ઉત્પન્ન કરે છે, ભાગેલા અંગને સાધ છે અને ભારે છે, આયુષ્યની વૃદ્ધિ કરે એવું, જીવન, સ્વિગ્ધ તથા પિત્ત, વાયુ અને વિષનો નાશ કરે એવું છે ગળપણુને ઉપયોગ રાતિશય કરવામા રાત્રે તે એ ચરબી તથા કફથી થતા ગ્રહપણ મદાગિન, સન્વાસ, પ્રમદ, ગંધ અર્જુદ વગેરે રચો કરે છે

ખારા રસનું કાર્ય

અમ્લોઽમિદ્રીમિહૃત્ ક્ષિત્તો હૃદય પાચનોત્તમ ।
 ઉચ્ચવીર્યો હિમસ્પશ મીળન પલેદનો લઘુ ॥

કરોતિ કકષિતાદ્ય મૃદવાતાનુલોમન ।

સોડ્યગ્યસ્તસ્તનો કુર્યાલ્લંચિત્ય તિમિરધમ્ ॥

કળકુપાણ્ડુચ્ચ્ચીલર્પશોકવિસ્કોટવદ્વજ્જરાન ।

ખારા જઠરાગિને પ્રદીપ કરે એવી, સ્વિગ્ધ, કઠ, પાચન, રચિ કરે એવી ઉષ્ણવીર્ય, અકલવામાં ઠી (એટલે શીતલાથી કે પીત્ત વગેરેથી ઠંડક કરે એવી), પ્રીણ, પચપચુ કરે એવી અને હલકી છે એ ક્ષે તથા રક્તપિત્ત કરે છે તથા અનુસોમન છે, ખારા નો વધાર પડતો ઉપયોગ કરવાથી શરીર ઠીંડુ થઈ જાય છે અને આંખે જામ રાત્રે છે, ફેર આવે છે, ખાંડ, પાંડુ, રતવા સોજે, વિરુદ્ધક, તરસ અને તાવ-એ રચો થાય છે

ખારા રસનું કાર્ય

લગ્ન સ્તમ્ભસહાનયવવિષ્ણપાપનોઽમિહૃત્ ॥૨૩॥
 સ્નેહન સ્વેદનસ્ત્રીક્ષ્ણો રોચનપટેદમેદરુત્ ।
 સોડિન્યુકોઽધ્રપવન સ્વત્તે વલિન વલિમ્ ॥
 વરુકુપિયકીર્ત્તર્ગન જનયેત્તગ્યેદ્વલમ્ ।

ખારા સ્તંભ, કમપણુ અને બળનો નાશ કરે એવી, અગિને પ્રદીપ કરે એવી, સ્નેહન, સ્વેદન, તીખ, રચિ ઉપજાવે એવી તથા છેદ અને ભેદ કરે એવી છે ખારાને બહુ ઉપયોગ કરવાથી પન થાય છે, માથે ટાવ પડે છે તથા પર્શનાં આવે છે, શરીરે કરચણો પડે જાય છે, તથા તરન, કુષ્ઠ, એ અને રતવા થાય છે વગેરે તે બળનો પણ નાશ કરે છે

કડવા રસનું કામ

તિક્તઃસ્વયમરાચિષ્ણુરર્કચિ કૃમિતૃહ્વિપમ્ ॥૧૪

કુષ્ઠમૂર્છાજ્વરાકલેશદાહપિત્તકફાન્ જયેત્ ।

ફલેદમેદોવસામજ્ઞાશ્લઘ્નમૂષોપશોષણઃ ॥૧૫॥

લઘુર્મેધ્યો હિમો રક્ષઃ સ્તન્યકઠ્ઠવિશોધનઃ ।

ધાતુક્ષયાનિલઘ્વાધીનતિયોગાત્ કરોતિ સઃ ॥૧૬

કડવો રસ (કડવાથ) જાતે બાવે એવો નથી, પણ તે અરુચિ, કૃમિ, તરસ, ઝેર, કુષ્ઠ, મૂર્છા, તાવ, ઉત્કલેશ, બળતરા, પિત્ત અને કફને મટાડે છે; બીનાથ ચરબી, વસા, મજ્જા, ઝાડો અને પેશાબને શોષી લે છે. વળી તે હવકો, મેધાને ડિનકર, ઠંડો, લૂપ્પા, પાવણ સુધારે એવો અને ગળાને સાફ કરે એવો છે. એનો વધારે પડતો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તે ધાતુક્ષય અને વાપુના રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

તીખા રસનું કામ

કટુર્ગલામયોદર્દકુષ્ઠાલસકશોફજિત્ ।

ઘ્નાવસાદનઃ ર્નેહમેદઃ ફલેદોપશોષણઃ ॥૧૭॥

દીપનઃ પાચનો રુચ્યઃ શોષનોઽપ્તસ્ય શોષણઃ ।

છિન્નત્તિ ઘન્યાન્ સ્તોતાંસિ વિઘ્નોતિ કફાપહઃ ॥

કુરુતે સોઽતિયોગેન તૃષ્ણાં શુકલલક્ષ્યમ્ ।

મૂર્છામાકુચ્છનં કમ્પ કાંટિપૃષ્ઠાદિપુ વ્યથામ્ ॥૧૯

તીખા રસ (તીખાથ) ગળાના રોગ, ઉદર્દ, કુષ્ઠ, અલસક અને સોજા મટાડે છે, પ્રભુના ઉત્સેધને મટાડે છે; ચીકામ, ચરબી અને બીનાથનું શોષણ કરે છે. વળી તે દીપન, પાચન, રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવો, શોષન અને અન્નનું શોષણ કરે એવો છે (ઘેટલે અન્નના અને બાળી નાખે છે), શરીરના સંધ્યાસ્થોનાં જોડાણને છૂટા કરે છે, સોતેને પડોળા કરે છે અને કફનો નાશ કરે છે, તીખાથનો વધારે પડતો ઉપયોગ કરવાથી તરસનો રોગ થાય છે, વીર્ય અને બળનો નાશ થાય છે, મૂર્છા, શરીરની નસો વગેરેનો સકોન, કંપ નથા કેડ અને પીડ વગેરે સ્થાનમાં પીડા થાય છે.

નુરા રસનું કામ

કવાયઃ પિત્તકફદા ગુરુરક્ષવિશોધનઃ ।

પીડનો રોષણઃ શીતઃ ક્લેદમેદોવિશોષણઃ ॥૨૦॥

સામસ્તંભનનો ગ્રાહી રક્ષોઽતિત્વકૃપ્રસાદનઃ ।

કરોતિ શીલિતઃ સોઽતિ વિષ્ણુમાધ્માનહૃદ્ગ્નઃ ॥

વૃદ્ધકાર્ષ્યૈર્પૌરવધ્નશ્ચોતોરોધમલપ્રદાન્ ।

નુરો રસ (નુરાથ) પિત્ત અને કફનો નાશ કરે છે, ભારે છે, તથા લાલીને યુદ્ધ કરે છે; ચીડન, શેપણ,

ઠંડો, ક્ષેદ (બીનાથ) અને ચરબીનું શોષણ કરે એવો છે, આમને પાકવા ન દે એવો, ગ્રાહી, લૂપ્પા અને ચામડીને અતિશય નિર્મળ કરે એવો છે. તેની બધુ દેવ પાડવાથી વિષ્ણુ, આધ્માન, હૃદયમાં પીડા, તરસ, દૂભળાપણું, નપુંસકતા, સોતેનો રોધ અને મળને નીકળવા ન દે—એટલા ઉપદ્રવ થાય છે.

રસના ગણ (વર્ગ)

મધુર રકંધ—ગળ્યા ગણ

પૃત્તદેમગુડાક્ષોદમોચોચપરૂપકમ્ ॥ ૨૨ ॥

મમીરવીરાપનસરાજાદનયલાત્રયમ્ ।

મેદે ચતસ્રઃ પાણિયો જીવન્તી જીવકર્મભૌ ॥૨૩॥

મધૂકં મધૂકં વિન્ધી વિદારી ધ્રાવણીયુગ્મ ।

ક્ષીરચુક્ષુ તુગાક્ષીરી ક્ષીરિણ્યૌ કાદમરી સદે ॥

ક્ષીરેશ્વુગોશ્વરસૌંદ્રદાક્ષાદિર્મધુરો ગણઃ ।

ધી, સોનું, ગોળ, અખીડ, કેળાં, કોષ્ઠ, શલક, થતાવરી, કાકોલી, ફુલસ, રાયણ, બલા, અનિબલા અને નાગબલા, મદા તથા મલામેદા, શાલિપર્ણી, પુનિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માયપર્ણી, ડોડી, છાક અને ન્હલક, મલુડાં, જેહીમધ, પિલોડાં, વિદારીકંદ, શાવણી અને મલાશાવણી, ક્ષીરકાકોલી, વંશલોચન, ક્ષીરિણી, મલા-ક્ષીરિણી, શીવણ, મલાસલા અને મુદ્ગમલા, દૂધ, શેરડી, ગોખરું, મધ, કાળી દ્રાક્ષ વગેરે મધુર છે.

અમ્બ રકંધ—ખાટો ગણ

અમ્લો ધાત્રીકલામ્લીકામાતુલુહામ્લવેતસમ્ ॥૨૫

દાર્દિમં રજતં તમ્કં ચુકં પાલેવત દયિ ।

આષ્રમાષ્રાતકં મય્યં કપિત્થં કરમર્દકમ્ ॥ ૨૬ ॥

આમળા, આમલી, બિજેરું, અમ્બવેતસ, દામ્બ, રૂપું, છાચ, સરકો, પારેવન, દહોં, કેરી, આધ્માનક, ઓટફળ, કોઠું, કરમદાં એ ખાટો ગણ છે.

લવણ રકંધ—ખાટો ગણ

વરં સૌવર્ચલં કુળં ત્રિદં સામુદ્રમૌદ્મિદમ્ ।

રોમકં પાંચુજં શીષં દ્વારશ્ચ લયણો ગણઃ ॥૨૭॥

સિંધવ, સંચળ, કાળું લવણ, બીડલવણ, સમુદ્રના પાણીમાંથી લેતું મીઠું, ઓટ્ખિદ લવણ, શેષક લવણ, પાંચુંજ લવણ, ઝીમું અને (ખાજખાર, નવસાર, અગિયોખાર વગેરે) ખાર એ લવણ વર્ગ છે.

વિકત રકંધ—કડવો ગણ

તિક્તઃ પટોલી ધ્રાવન્તી શાલકોક્ષીરચન્દનમ્ ।

મૂનિમ્બનિમ્બકટુકાતગરાગુરુવચ્ચકમ્ ॥ ૨૮ ॥

નકમાલદ્વિરજનીમુક્તમૂર્વાદરૂપકમ્ ।

પાઠાપામાર્ગકાંસ્યાયોગુદ્ધવીધન્યવાસકમ્ ॥૨૯॥

પશ્ચમૂલં મહદ્વ્યાધયૌ વિશાલાસ્તિવિપા વચા ।

પટેળી, ત્રાપમાણ, સુગધીવાળો, વીરસુવાળો, સુખડ, કરિયાનુ, લીમડો, કડુ, તગર, અગર, ઈન્દ્રજવ કર્ણ, ધાદર, દાઢક/ધદર, મોથ, મોરવેલ, અરૂંચી, પહાડમૂળ, અધેડો, કાચું, લોટું, ગળો, ધમાસો, મોટું પંચમૂળ, ઊભી તથા બેઠી ભોરીંગણી, ઈન્દ્રવારુણી, અતિવિષની કળી અને વળ-એ કડવા ગણુ છે

કટુ રકંધ-તીખા ગણુ

કટુકો દિગ્ગુમરિચહ્રમિગિત્ત્વચ્ચકોલકમ્ ॥૩૦॥
ફુટેરાધા દરિતકાઃ પિસં મૂત્રમેલચ્ચરમ્ ।

ઉગ, મરી, વાવડિંગ, પંચકેલ (સૂ ૬/૧૦૯ માં ગણાવેલા), રાની નુલસી વગેરે દરિતવર્ગ, પિત્ત, મૂત્ર અને બિલામાં-એ તીખા ગણુ છે. (એ ઉપરાંત સર-સવ, મનશિલ, ઉપલેટ વગેરેને પણ એમાં જ ગણવાં.)

કથાચ રકંધ-નૂરો ગણુ

યર્ગઃ કથાચઃ પથ્યાઞ્ચ શિરીષઃ સ્થવિરો મધુ ॥૩૧॥
કદમ્બોતુમ્બરં મુકામવાલાશ્ચનૌરિકમ્ ।

ચાલં કપિત્થં સ્વર્જરં વિસપત્તોત્પલાદિ ન ॥૩૨॥

ધરડે, બેઠાડ, સરસંગે, ખેર, મધ, કદબ, ઉભરંગે, મોતી, પરવાળા, કળા, ગેરુ, ફૂલો કોષા, ફૂલુ ખજૂર, કમળનાળ, કમળ, કાળું કમળ, એ વગેરે નૂરો ગણુ છે (એ ઉપરાંત કાગ, લોપર, મોટો અરૂંચી વગેરે પણ તે જ વર્ગના છે)

કયા રસવાળા દ્રવ્યના શા ગુણુ હોય છે ?

જળ્યા દ્રવ્યના ગુણુ

મધુરં શ્લેષ્મલં પ્રાયો ઝીર્ણાશ્ચાલિયવાદત્ ।

મુદાગ્રોધૂમતઃ સૌંદ્રાત્તિતાયા જાઘ્લામિવાદ ॥૩૩॥

સામાન્ય રીતે જૂની ડાગર, જૂના વાવ, મગ, ઘઉં, મધ, સાકર તથા જગલ પ્રાણીના માંસ સિવાયના બીજા ગળ્યાં દ્રવ્ય કહી શકે છે. (મક, તેલ વગેરે ગળ્યાં નથી, છતાં પણ કહી શકે છે, ખાટે "સામાન્ય રીતે" એમ કહ્યું છે)

ખાટા તથા ખાટા દ્રવ્યના ગુણુ

પ્રાયોક્તલં પિત્તજનનં વાહિમામલકારતે ।

અપથ્યં લવણં પ્રાયશ્ચુપ્તોઽપચ દૈગ્ધયાદ ॥૩૪॥

સામાન્ય રીતે દાઢ અને અપથ્ય સિવાયના બીજા

ખાટા પદાર્થો પિત્ત કરે છે (દાઢ અને આમળાં ખાટાં છતાં પણ પિત્ત કરતા નથી.)

સામાન્ય રીતે સિધવ સિવાયના બીજા ખાટા દ્રવ્ય આખને નુકસાન કરે છે

કડવા તથા તીખા દ્રવ્યના ગુણુ

તિક્તં કટુ ચ મુષિષ્ઠમત્યુષ્યં વાતકોપનમ્ ।

કટેઽમૃતાપટોલીભ્યાં શુષ્કીરુષ્ણારસો મતઃ ॥૩૫॥

સામાન્ય રીતે ગળો અને પટેળી સિવાયનાં બાકીના કડવા દ્રવ્ય તથા સૂક, પીપર અને લગણુ સિવાયના બાકીના તીખાં દ્રવ્ય વીર્ય ઓછુ કરે એવાં અને વાયુને કોષાવે છે

નૂરા દ્રવ્યના ગુણુ

કથાચ પ્રાયશઃ શીતં સ્તમ્ભનં વાઙ્મર્યા વિતા ।

સામાન્ય રીતે ઊંટરે સિવાયના બાકીના નૂરાં દ્રવ્ય શીતવીર્ય (કઠા) તથા સ્તમ્ભન છે

રસોનું વીર્ય

રસાઃ કટુવલ્લલવળા ધીર્ધૈળોષ્ણા યયોત્તરમ્ ॥૩૬॥

તિક્તઃ કથાચો મધુરસ્તદ્વદ્યે ચ શીતલાઃ ।

તીખા, ખાટો અને ખાટો રસ ઉત્તરોત્તર ઉષ્ણ-વીર્ય છે (એટલે તીખા રસ ઉષ્ણ (ગરમ), ખાટો તેથી વધારે ગરમ અને ખાટો સૌથી વધારે ગરમ છે) તે જ પ્રમાણે કડવા, નૂરો અને ગળ્યાં એ રસ ઉત્તરોત્તર શીતવીર્ય છે (એટલે કડવા રસ શીતવીર્ય છે, નૂરો તેથી વધારે શીતવીર્ય અને ગળ્યાં સૌથી વધારે શીત-વીર્ય છે)

કયા રસ સ્નિગ્ધ કે લૂખા ?

તિક્તઃ કટુઃ કથાચઞ્ચ રુક્ષા વદ્મલાસ્તથા ॥૩૭॥

કડવા, તીખા અને નૂરો એ રસ (ઉત્તરોત્તર) લૂખા તથા વિષ્ણી છે. (એટલે કડવા રસ અને વિષ્ણી છે, તીખા તેથી વધારે અને નૂરો સૌથી વધારે રૂખ તથા વિષ્ણી છે)

રસની સ્નિગ્ધતા

વદ્મલ્લમ્મધુરાઃ સ્નિગ્ધાઃ સુષ્ટ્વિષ્ણુપ્રમારુતાઃ ।

ખાટો, ખાટો અને ગળ્યાં રસ (ઉત્તરોત્તર) સ્નિગ્ધ તથા ઝાંઝો, પેદાશ અને વાયુને ધરીરમાંથી બહાર કાઢી નાખનાર છે

કયા રસ ખાટે ?

પટોઃ કથાપસ્ત્રસ્માચ મધુરાઃ પરમં મુદ. ॥૩૮॥

ખાટા કરતાં નૂરો રસ ખાટે અને ગળ્યાં રસ નૂરથી વધારે ખાટે છે.

કયા રસ હલકા ?

લઘુરમલ કદુસ્તસાત્તસાદપિ ચ તિક્તક ।

ખાટો રસ હલકો છે, ખાટો કરતાં તીખો રસ વધાર હલકો છે અને કડવા રસ તીખાથી વ વધાર હલકો છે

રસનો સમાગ

સયોગા સતપચ્ચાશત્કલ્પના તુ ત્રિપષ્ટિયા ॥૩૧
રસાના યૌગિકત્વેન પચામ્બુલ વિમ્બગતે ।

છ રસો થયોને ઉપચાગી થાય એ દૃષ્ટિ એ છ રસના મુખ્ય સમાગો (મિશ્રણ) ના ૫૭ વર્ગો પડ છે, પણ એ છ રસોની મુખ્ય કલ્પના(બનાવટ)ના ૬૩ વર્ગ પડે છે

દરક રસ તરીકે કામ કર તે ઉપરાંત અનુરમ તરીકે પણ કામ કરી શકે છે વળી દ્રવ્યદ્રવ્ય રતનું માપ પણ એકરમ્બુ રાતું નથી તેથી રાનુરમના અને રસના માપના વિચાર કરીને જો છ રસના સંયોગો અને કપનાના વર્ગો (વિભાગ) પાંચે ના મિશ્રાસ અને ક પનાના પાર રિનાના વર્ગો પડ પણ આ શ્લોકમાં મુખ્ય વર્ગોની સખ્યા જ કડો છે

રસના સંયોગનો પ્રકાર

વૈકૃદ્ધીનામ્તાન્ પચ્ચદશ વાન્તિ રસા ક્રિકે । ૪૦
ત્રિકે શ્વાદુરૈશામલ પટ શ્રીન્ પટુસ્તક

વૈકૃદ્ધમ્ ।

વૃત્તોષુ દશ મ્યાદુશ્ચતુરામ્લ પટુ સ્વસ્થ ॥
પચ્ચકૈવેકમેગમ્લા મધુર પચ્ચ સેવતે ।
દ્રવ્યમેક પટાશ્વાદમસયુક્તાઃ પચ્ચસા । ૪૨

[સુ ૧/૧૪ પ્રમાણે અનુક્રમે ૧ થા ખાટો, ખારા કડવા, તીખો ૨ ને નુરા-એ છ મૂળ રસ છે એ છ મૂળ રસમાંથી પડેલા (૧ થા) રસની પ્રાપ્તિના પાંચ રસમાંના દરક રસ રાવ ૧ ૨ ૩ થા ભેગવવાથી થાય જોડા (ટિક) થાય છે પછી પડેલા રસને તૂટ દોડી લઈને બીજા (ખારા) રસને એના પછેના ચાર રસમાંના દરક સાથે અલગ રાવગ ભેગવવાથી ચાર જોડા થાય છે પછી બીજા રસને પણ તૂટ દોડી દઇને ત્રીજા (ખારા) રસને એના પછેના ત્રણ રસ માના રસ રાવ ૧ ૨ ૩ થા ભેગવવાથી ત્રણ જોડા થાય છે પછી ત્રીજા રસને પણ દોડી લઈને ચાથા (કડવા) રસને એની પછેના બે માના દરક ૧ થ ૨ ૩ થા અલગ ભેગવવાથી બે જોડા થાય છે ૨ ને ૨ ૧ થર ચોથા રસને પણ તૂટ દોડી લઈને પાંચમા (તીખા) રસને એના પછેના ત્રણ રસ સાથે

ભેગવવાથી એક જોડા થા છે, આ રીતે] અનુક્રમે એક રસ લઈને તેની સાથે તેની પછીના દરક કડવે અલગ રાવગ ભેગવીને અને અનુક્રમે લીલાશ રસને એક પછી એક છેડતા જઈને બાકી રહ્યા રસોમાંથી અનુક્રમે પડેલા રસને તેની પછીના દરક રસ સાથે અલગ રાવગ ભેગવીને રમના જોડા બનાવવાથી જોડિયા (બે બે) રસનાં પાંદર જોડાં (મિશ્રણ બને છે, [એ પાંદર જોડાંના નામ ગળ્થો ખારો (ખમ્બુય), ગળ્થોખારા, ગળ્થોકડવો, ગળ્થો તીખો ગળ્થોનુરા, ખાટોખારા, ખાટોકડવો, ખાટોતીખો, ખાટોનુરા, ખારોકડવો ખારોતીખો, ખારાનુરા કડવો તીખો કડવોનુરા, તીખોનુરા]

ત્રણત્રણ રસનો સયોગ (ત્રિક) કરવામાં ગળ્થો રસ બીજા બે રસ સાથે ભગવાથી ત્રણ ભેગા રસના ૯૦ સયોગ (મિશ્રણ) થાય છે, ખાટા રસ બીજા બે રસ સાથે ભગવાથી ત્રણ ભે ૧૧ રસના છ સંયોગ થાય છે ખારા રસ બીજા બે રસ સાથે ભગવાથી ત્રણ ભેગા રસના ત્રણ સયોગ થાય છે અને કડવો રસ બીજા બે રસ સાથે ભગવાથી ત્રણ ભેગા રસનો એક સંયોગ થાય છે (આમાં જે ત્રણ રસનો સંયોગ એકવાર થઈ ગયો હાય તે જ ત્રણે રસના સંયોગની ગણતરી બીજી વાર થતી નથી ત્રણ રસના કુલ સંયોગો ૨૦ થાય છે ત નીચ પ્રમાણે છે ગળ્થાખાટાખારા, ગળ્થોખાટો કડવા ગળ્થાખારોતીખો, ગળ્થાખાટોનુરા, ગળ્થોખારા કડવા, ગળ્થોખારાતીખો ગળ્થોખારાનુરા, ગળ્થોકડવા તીખો, ગળ્થોકડવાનુરા ગળ્થોતીખોનુરા, ખાટોખારા કડવા, ખાટોખારાતીખો, ખાટાખારાનુરા ખાટોકડવા તીખો ખાટોકડવાનુરા ખાટોતીખાનુરા ખારા કડવા તીખો ખારાકડવાનુરા ખારાતીખાનુરા, કડવાતીખો નુરા]

ચાર ભે ૧૨ રસનું ચેતકુ (ચતુષ્ક) બનાવવાથી ગળ્થો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભગવાથી ચાર ભેગા રસના દસ સંયોગો થા છે ખાટો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભગવાથી ચાર ભે ૧૧ રસના ચાર સંયોગ થાય છે અને ખારો રસ બીજા ત્રણ રસ સાથે ભગવાથી ચાર ભે ૧૧ રસનો એક સંયોગ (મિશ્રાસ) થાય છે (૨૩ થા જે ચાર રસનો સંયોગ એક વાર થઈ ગયો હાય તે જ ચાર રસો સાત જ બીજા ચાર ગણતરીમાં લેવાનો નથી આ રીતે ચાર રસના કુલ સંયોગ ૧૫ થાય છે તે નીચ પ્રમાણે છે ગળ્થા ખાટા ખારા ૨ થા, ગળ્થો ખાટો ખારા તીખો, ગળ્થો ખાટા ખારા નુરા, ગળ્થો ખાટો કડવા તીખો, ગળ્થો ખાટા કડવા નુરા, ગળ્થો ખાટો તીખો નુરા, ગળ્થો ખાટા કડવા તીખો, ગળ્થો ખાટા કડવા નુરા, ગળ્થો ખારા ૨ થા નુરા, ગળ્થો ખારા તીખો નુરા,

ગળ્યો કડવો તીખો નૂરો, ખાટો ખારો કડવો તીખો,
ખાટો ખારો કડવો નૂરો, ખાટો ખારો તીખો નૂરો,
ખાટો કડવો તીખો નૂરો, ખારો કડવો તીખો નૂરો.)

પાંચ ભેગા રસનું પચક બનાવવામાં ખાટો રસ બીજ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસનો એક સંયોગ (મિશ્રણ) થાય છે અને ગળ્યો રસ બીજ ચાર રસ સાથે ભળવાથી પાંચ ભેગા રસના પાંચ મિશ્રણ થાય છે (ખાટા અને ગળ્યા સિવાયનો બીજો રસ પોતાના સિવાયના બીજા ચાર રસ સાથે ભળવાથી જે પાંચ રસના મિશ્રણ થાય છે, તે મિશ્રણો ખાટો અને ગળ્યો રસ રોક પછી એક પોતાના સિવાય બીજા ચાર રસ સાથે ભળવાથી થાય છે તેના તે જ છે, તેથી એ સંયોગોની ગણતરી થઈ શકે નહિ પાંચ ભેગા રસના કુલ સંયોગો છ છે, તે નીચે પ્રમાણે છે ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો, ખાટો ખારો કડવો નૂરો, ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો, ગળ્યો ખારો કડવો તીખો નૂરો

છપે રસ ભેગા મળ્યા હોય એવું દ્રવ્ય-એવો સંયોગ એક છે (ગળ્યો ખાટો ખારો કડવો તીખો નૂરો)

(આ રીતે છ રસો જુદી જુદી રીતે મળીને ૫૭ સંયોગો-મિશ્રણો-થાય છે તે ઉપરાંત) છ રસો એક બીજા સાથે ભળ્યા વિનાના પોતે અવગરબલગ પચ હોય છે (ગળ્યો, ખાટો, ખારો, કડવો, તીખો, નૂરો.)

ત્રેસક રસમેદનું વિવરણ

પટ્ પજ્જકા, પટ્ ચ પુષ્પસ્થા રસુ-

શ્વતુલ્લિકાં પજ્જદશાપ્રકારી ।

મેદાલિકા વિશતિરેવમેવ

દ્રવ્યં પદાસાદમિતિ ત્રિપદિ ॥૪૩॥

(ત્રેસક ૪૦ થી ૪૨ માં બનાવ્યા પ્રમાણે) પાંચ ભેગા રસના ૬ સંયોગો, ૬ છૂગ (ભાગ) વિનાના શુદ્ધ) રસો, ચાર ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, બે ભેગા રસોના ૧૫ સંયોગો, ત્રણ ભેગા રસોના ૨૦ સંયોગો (મિશ્રણો) અને છપે ભેગા રસનું એક જ દ્રવ્ય-એ રીતે કુલ ૬૩ રીતની રસની બનાવણી (સ્વરૂપરચ્ચે) છે

રસની સૂચક કથના

હે રસાનુરસતો રસમેદા-

સ્ત્રાત્તમ્યપરિવૃત્તનપા ચ

સમ્મયન્તિ ગળનાં સમતીજા

દોષમેવજ્ઞશાતુપયોગ્યાઃ ॥ ૪૪ ॥

રસના એ ૬૩ પ્રકારમાં વધી દરેક પ્રકારમાં અમુક મુખ્ય ૨૮ હેતુ અને બીજા અનુષ્ઠાન હોય, વગેરે

એમાંના કથા રસનો સ્વાદ બીજા રસોના સ્વાદ કરતા કેટલે અંશે ઓછો કે વધારે છે કે સૌથી વધારે છે, એ બધી બાબતોનો ખ્યાલ રાખી જે રસના એ ૬૩ ભાગના વળી પેટા ભાગ પાડીએ તો ગણી ન થકાય એટલા પેટા ભાગ સંભવે છે

દોષ અને ઔષધનો તિયાર કરીને જે દોષ અને જે ઔષધ ઉપર જે (શુદ્ધ કે મિશ્ર) રસ વાપરવા યોગ્ય હોય તે વાપરવા

દાખલા તરીકે એકલા વાયુના દરદમાં ખટાશ, પિત્ત અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોષથી થયેલા દરદમાં ખાટકડવાનું મિશ્રણ, કફ અને વાયુ બંનેના ભેગા પ્રકોષથી થયેલા દરદમાં ખાટાતીખાનું મિશ્રણ, આમ દોષનો વિચાર કરી રસનો ઉપયોગ કરવો.

તે જ પ્રમાણે જીવાબની દવા એક સ્વવાની હોય તે હલ્લ માટે સારી નથી, તેથી એવી દવામાં બીજા રસ મેળવીને વધારે સ્વવાળી કરવી

રસનો ઉપયોગ કરવામાં જેમ દોષ અને ઔષધ નો વિચાર કરવો જેઈએ તેમ દેહ, કાન, ઉંઘર, સાન્ન્ય વગેરે બાબતોનો પણ વિચાર સ્વેચ્છે જેઈએ.

શયર્થગ્રહદયે સૂત્રધાને રસમેદીવાલ્યો નામ
દશમોડધ્યાય ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : દોષાદિવિજ્ઞાનીય

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું કે દોષ અને ઔષધનું સ્પર્શર્થ જેઈને રસનો ઉપયોગ કરવો, માટે દોષનું શું સ્પર્શર્થ છે અને તે કેવા છે એ વગેરે જાણવાની જરૂર છે, એ માટે આ અધ્યાયનો આરંભ કરાવે છે

અગ્રાતો વૈષાદિવિજ્ઞાનીયમપ્યાય

ધ્યાત્વ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુતપ્રેયાદયો મહર્થય ।

જે દોષો વગેરેના વિજ્ઞાનને લાગે અધ્યાય વિસ્તારથી કરીયું એ વિષયમાં આગેવ વગેરે મંત્રિય સ્વેચ્છે નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધાનુર્યો અને મરો, દોષના રૂપરસરોગથી ધાનુર્યો અને મરોનું જયમર જાન થયા વિના દોષોનું જયર્થ જાન થઈ શકતું નથી, માટે આ અધ્યાયમાં 'દોષો વર્ગેનું વિજ્ઞાન' એવું 'દોષો, ધાનુર્યો અને મરોનું વિજ્ઞાન' વિનાયો કહ્યું છે

દોષ, ધાતુ અને મળ

દોષધાતુમળા મૂલ સદા દેહમ્ય

દોષો, ધાનુર્યો અને મરો (જ્યાં તમ એટલે

યાગ્ય પ્રમાણમા હોય ત્યારે) સદા (જન્મ વગેરે બધી અવસ્થાઓમા) દેહના મૂળ (કરણ) રૂપ છે (ગ્રાહની શરૂઆત મૂળથી થાય છે તેથી એનાં બધા અંગેમા જેમ મૂળ મુખ્ય છે, તેમ શરીરમા પણ દોષો, ધાતુઓ અને મજા મુખ્ય છે, એ સમ હોય તે આરોગ્ય રહે અને વિષમ હોય તે રોગ થાય)

દોષોના કામ

તં ચલાઃ ।

उत्साहोच्छ्वासनिश्वासेष्टवेगप्रवर्तनैः ॥ ૧ ॥

सम्पगता च घातनामक्षणां पाटवेन च ।

अनुगृह्णात्यवિકृतः, पित्तं पक्त्यूष्मद्ગતૈઃ ॥ ૨ ॥

क्षુત્તૂર્લચિમ્બામેઘાધીશૌર્યતનુમાર્ગૈઃ ।

સ્વપ્ના સ્થિરત્વક્ષિપ્તચત્વસન્નિષ્પન્નચક્ષ્મપદિમિઃ ॥

વાયુ સમ હોય ત્યારે ઉત્સાહ, ઉચ્ચ્વાસ, નિશ્વાસ, ક્રિયા, તેર વેગો આવવા, ધાતુઓની બરાબર (ધીમીરે નહિ અને ઉતાવળીરે નહિ એવી) ગતિ રાને ઈન્દ્રિયોની ચપલતા, એટલા વાના બરાબર થતાં હોવાથી સમ (ન બગડેલા) વાયુ શરીરને ઉપરોગી છે

પિત્ત સમ હોય ત્યારે પચવાનું કામ, ગરમી, જોવાનું કામ, ભૂખ, તરસ, રુચિ, દેહની ક્રિતિ, મેઘા, બુદ્ધિ, શુદ્ધતા, શરીરની મુદ્રતા, એટલાં વાનાં બરાબર થતાં હોવાથી સમ પિત્ત શરીરને ઉપરોગી છે

કફ સમ હોય ત્યારે શરીર દૃઢ અને છે, સ્નિગ્ધ થાય છે, શરીરના સંધિા બરાબર જોડાયેલા રહે છે, ખડ તલપણ આવે છે વગેરે બરાબર થતું હોવાથી સમ કફ શરીરને ઉપરોગી છે

ધાતુઓનાં કામ

પ્રીણતં જીવનં લેપ સ્નેહો ધારણપૂરણે ।

ગર્ભોન્ન્યાદય ઘાતનાં શ્રેષ્ઠ કર્મ ક્રમાત્સમૃતામ્ ॥૩॥

પ્રીણન, જીવન, લેપ, સ્નેહન, ધારણ, પૂરણ અને ગર્ભની ઉત્પત્તિ એ અનુક્રમે રન, બોલી, માંસ, ચરબી, હાડકાં, મજ્જા અને વીર્ય એ તાત (સમ) ધાતુઓનો શ્રેષ્ઠ (મુખ્ય) કામ છે એવું આયુર્વેદશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે

ઉપર દરેક ધાતુનું એક એક શ્રેષ્ઠ કામ અનુક્રમે કહ્યું, પણ દરેક ધાતુ બીજા કામ પણ કરે છે રસ સંતોષ આપે છે, બોલીને પોષણ આપે છે, બોલી શરીરના રાને નિર્માન કરે છે રાને માંસને પોષણ આપે છે માંસ બળ આપે છે અને ચરબીને પોષણ આપે છે ચરબી પરસ્પેષ આપે છે શરીરને દૃઢ બનાવે છે અને હાડકાંને પોષણ આપે છે હાડકાં મજ્જાને પોષણ

આપે છે, મજ્જા બળ આપે છે અને વીર્યને પોષણ આપે છે વીર્ય ધર્મ અને બળ આપે છે

મજ્જાનાં કામ

મયદૃશ્મઃ પુરીપસ્ય, મૂત્રસ્ય પલ્લેદવાહનમ્ ।

સ્વેદસ્ય પલ્લેદવિધૃતિઃ

(સમ એટલે ન બગડેલા) ગ્રાહનું ઉત્તમ (મુખ્ય) કામ શરીરને ધારણ કરવાનું છે, સમ મૂત્રનું ઉત્તમ કામ શરીરમાથી ક્ષેદને બહાર કાઢવાનું છે અને સમ પર સેવાનું ઉત્તમ કામ ક્ષેદને વ્યવસ્થિત કરવાનું છે (જે બધા ક્ષેદ શરીરમાથી નીકળી જાય તે શરીર સુકાઈ જાય, આટલે પરસ્પેષો જરૂર પૂરતા ક્ષેદને બહાર નીકળવા દઈને, શરીરને લીધું રાખવા પૂરતા ક્ષેદને અદર પકડી રાખવા માટની કુદરતી ગોઠવણ છે)

સમ ગ્રાહનું બીજું કામ વાયુને અને જઠરાગ્નિને ધારણ કરવાનું છે સમ મૂત્રનું બીજું કામ મૂત્રાણ બરવાનું છે રાને સમ પરસેવાનું બીજું કામ વાળ ન ખરવા દેવાનું છે ઉપરાંત બીજા પણ નાનાંમોટાં કામ હોય છે

વધેલા વાયુનાં કામ

વુદ્ધસ્તુ કુચતેપ્રતિલાઃ ॥ ૫ ॥

કાર્દ્યસ્ત્રર્પ્યોળકામરવક્ષ્માડ્ઞાહણાદૃપ્-

પ્રદાનઃ ।

દલનિદ્રેન્દ્રિયર્ચશમલાપશ્મમ્ડીનતાઃ ॥ ૬ ॥

વાયુ વધે ત્યારે તે શરીરને કુદ (ધાતુ) અને કળું કરે છે, ગરમ પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે, કપ અને આનંદ કરે છે, ગ્રાહને રાકે છે, બળને, ઊંધને અને ઈન્દ્રિયોના નાશ કરે છે, બવરી થાય છે અને દુષિપાશપથ (લાચાર સ્થિતિ) થાય છે

વુદ્ધ-વધિ-શરીરમાં યોગ્ય પ્રમાણથી વધી ગયેલું

વધેલા પિત્તનાં કામ

પીત્તયિષ્મ્વત્રેત્યલ્પક્ષુત્તૃદ્વાદાડ્ઞાનિદ્રતાઃ ।

પિત્તમ્

વધેલા પિત્તને લીધે ગ્રાહ, પેશાન, રુચિ અને ચાખી થીનાં થઈ જાય છે, બહુ ભૂખ અને તરસ લાગે છે, બળતણ થાય છે તથા ઊંધ ઓછી થઈ જાય છે

વધેલા કફનાં કામ

સ્તેષ્માડ્ઞિસદનપલેકાલ્પ્યગૌરવમ્ ॥ ૭ ॥

સ્વેદશૈલ્પ્યપાક્ય શ્વાસકાસાઢિનિદ્રતાઃ ।

કફ વધી પડે છે ત્યારે શ્વાસન મ પડે છે, પ્રતેક થાય છે, આગસ આવે છે, રાત્રી બાજીને થઈ

જાય છે, ચામડી ઘાળી થઈ જાય છે, અંગ કઠાર થઈ જાય છે, ચરીર ઢીલુંઢીલું થઈ જાય છે, દમ અને ઉષ્ણ રસ યાય છે અને બહુ ઊંધ આવે છે

વધેલા રસનું તથા લોહીનું કામ

રસોડપિ શ્લેષ્મવત્ રક્તં વિસર્પણીહવિદ્રવીન ॥૮॥

કુષ્ઠવાતાસપિતાન્નગુલ્મોપકુશકામલાઃ ।

વ્યક્ત્ત્રાગ્નિનાશસમ્મોહરક્તપ્રજ્વનેત્રમૂત્રતાઃ ॥૯॥

વધેલા રસની અસર પણ વધેલા કફના જેવી જ છે લોહી જ્યારે વધી પડે છે ત્યારે વિસર્પરોગ, બરેણ, ગંડ, કુષ્ઠ, પત્ત, રક્તપિત્ત, ગેળેડ, ઉષ્ણકુષ્ઠ નામે દર્દન નો રોગ, ક્રમળો, વ્યગરોગ, જઠરાગ્નિનો નાશ અને મૂર્છા કરે છે વળી તેનાથી ચામડી, આંખ અને મૂત્ર રોગ થાય છે.

વધેલા માંસનું કામ

માંસં ગણ્ઠાયુદ્ગમ્નિયગ્ઠોરુદરવુદ્ધિતાઃ ।

કણ્ઠાદિપિપ્પિમાંસં ચ

વધેલું માંસ ગંડરોગ, અર્નુદ, ગ્રાધિ વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે, શાલ, સાથળ અને ઉદર (પેટ) વધી જાય છે અને ગળુ, તાળુ, ઘળ વગેરે ઠંડાણેના માંસ ઉપર બીજુ માંસ વધે છે

વધેલી ચરબીનું કામ

તદન્મેદસ્તયા ધમ્મ ॥૧૦॥

મલ્લેડપિ લેપિતે શ્વાસં સિક્ક્સ્તનોદરલમ્બનમ્ ।

ચરબી વધે છે, ત્યાર બગરેલા માંસની જેઠે ગંડ વગેરે બધું થાય છે ત ઉપરાંત લોહી પણ મહેનત કરવાથી થક લાગે છે તથા ઘાડી જવાય છે, કૂલા, રતન તથા પેટ ભેગ થઈ લબડે છે

વધેલાં ઘાડાંનું કામ

મલ્લ્યપ્પસ્થપિદન્તાંશ્વ

વધેલા ઘાડાથી અધ્ધસ્થિ અને અધિદંત રોગ થાય છે (ઘાડા ઉપર બીજુ ઘાડુ ઊગે તેને અધ્ધ સ્થિ કહે છે)

વધેલી મળજનું કામ

મજ્ઞા મેત્રાજ્ઞગૌરવમ્ ॥૧૧॥

પર્વણુ સ્પૃહ્મૂલાનિ કુર્યાદ્વિદ્રાવ્યકંદિ ચ ।

વધેલી મળજ ૨ મિત્ર અને ચરીરને બારે કરે છે તથા સાધાર્યોમાં સ્પુહ મૂળવર્ગી અને કસ્ટાધ્ધ નુષય કરે છે

વધેલા લોધનું કામ

મતિહીકામ્નાં વુચ્ચ શુક શુકામ્મરીમ્પિ ॥૧૨॥

વધેલા લોધથી ફૂલીફૂલીને સી ભોગવવાનું મન થાય છે તથા શુકામ્મરી નામનો પથરીનો રોગ થાય છે.

વધેલા આગ્રનું કામ

કુક્ષાવાધ્માનમાટોપં મૌરવ વેદનાં શાસ્ત્ર ।

વધેલા આગ્રથી આધ્માન, ચાટોપ, કૂખમાં ભાર તથા પીડા થાય છે

વધેલા મૂત્રનું કામ

મૂત્રં તુ વસ્તિનિસ્તોદં કૃતેડપ્પકૃતસંજ્ઞતામ્ ॥૧૩॥

વધેલા પેશાબથી મૂત્રાશયમાં પીડા થાય છે તથા પેશાબ થયો હોવા છતાં પણ જાહે પેશાબ કર્યો જ ન હોય એમ પેશાબની ખાસ થયા કરે છે

વધેલા પરસેવાનું કામ

સ્વેદોડિતિસ્વેદદીર્ગન્યકળ્ઠઃ

વધેલા પરસેવાથી બહુ પરસેવો થાય છે, ચરીર ગળાય છે અને ચળ (અણ) આવે છે

વધેલા બીજ મળનાં કામ

પર્વં ચ લક્ષ્યેત્ ।

દ્વિપિકાદીનપિ મલાન્ વાહુલ્યશુક્રતાદિમિ ॥૧૪॥

એ જ રીતે આખના પીધા વગેરે મળ પણ વધારે પડતા થવા માડ તથા ત અવયવ ભારે લાગે તે ઉપરથી જાણવું કે તે ચળ વધ્યા છે (નાકનો મળ, કાન નો મળ, વગેરે પણ સાધારણ નિયમ કરતા વધારે જણાય તથા નાક, કાન વગેરે ભારે લાગવા માડે ત્યારે તે સ્થળનો મળ વધી ગયો છે એમ જાણવું)

ઓછા વાયુનાં લક્ષણ

લિઘ્નં ક્ષીણેડનિલેડ્ઘ્નસ્ય સારોડ્ઘ્નં

માપિતેહિતામ્ ।

સક્ષામોહસ્તયા શ્લેષ્મવુદ્ધયુક્તામયસમ્મવ ॥૧૫॥

વાયુ લીસુ થાય-વાયુ જેટલા પ્રમાણમાં ચરીરમાં જોઈએ તે કરતા ઓછું થાય-ત્યારે તેની વિધ્ન આ પ્રમાણે છે, ચરીરમાં અંજ પેાનપેાનાનું કર્મ કરી ચકતાં નથી, મેાવવાનું તથા ચરીરની ક્રિયા ઓછી થાય છે, બુદ્ધિ બંદર થાય જાય છે તથા કફની વુદ્ધિ થવાથી જ રોગ ઉત્પન્ન થાય છે એનું પાછળ (સ્થાક ૭, ૭ામાં) કહેું છે, તે નર્મ સી થાય છે

ઓછા પિત્તનાં લક્ષણ

પિત્તે મન્દોડનલ્ કીર્તે પ્રમાદાનિઃ

પિત્ત કમ્પી થવાથી જઠરાગ્નિ મંદ પડે છે, દર્દી 6ડું થાય છે તથા પ્રજા જાતો રડે છે

ઓછા કહ્યાં લક્ષણ

કફે ક્ષમઃ ।

શ્લેષ્માશયાનાં શૂન્યત્વં હૃદયઃ સ્વપ્નસન્નિષ્ઠતા ॥૧૬

કફ ક્રમી થવાથી ફેર આવે છે, છાતી, માથું, સાંધા વગેરે કહ્યાં સ્થાન (શ્લેષ્માશય) ખાલી પડી જાય છે, હૃદય પીગળે છે તથા ગાંધાઓ ઢીલા પડી જાય છે

ઓછા રસનાં લક્ષણ

રસે રૌદ્ર્યં થમઃ શૌર્યો ગ્લાનિઃ શબ્દાસદ્વિચ્યુતા ।

રસ ઓછા થવાથી શરીર લૂખું પડી જાય, શક વાગે, મોં સુકાય, કટાણી આવે તથા અવાજ સ્થન થાય નહિ

ઓછા લોહીનાં લક્ષણ

રક્તેડ્મલશિશિર્ષ્મીતિસિરાશૈવિચ્છેદનઃ ॥૧૭॥

લોહી ક્રમી થઈ જાય ત્યારે ખાટા પદાર્થની અને કઠા પદાર્થની ઇચ્છા થાય, શિરાઓ ઢીલી પડી જાય તથા શરીર લૂખું થઈ જાય

ઓછા માંસનાં લક્ષણ

માંસે ક્ષત્ગ્લાનિગણ્ડસ્થિકશુશુકતાસન્નિષ્ઠેદના ।

માંસ ક્રમી થવાથી ઇન્દ્રિયો નબળી પડે છે, ગાંધ તથા કૂબા સુકાય છે અને સાંધામાં ફાટ કે કળતર થનું હોય તેવી ખીણ થાય છે

ઓછી ચરબીનાં લક્ષણ

મેદસિ સ્વપ્નનં કટ્વચઃ ક્ષીદ્ધો વૃદ્ધિઃ કુશાક્ષતા ॥

ચરબી રોછી થઈ જવાથી કમરનો સ્વાપ થાય છે, બરોળ વધે છે અને શરીર પાતળું થઈ જાય છે

ઓછાં લાડકાંનાં લક્ષણ

અસ્વસ્થિતોદઃ શ્વદનં દન્તકેશનલાવિષુ ।

લાડકાં પાતળાં થઈ જવાથી લાડકાંમાં તોડ થાય છે તથા દાંત, વાળ અને નખ વગેરે ખરી પડે છે

ઓછી મજ્જાનાં લક્ષણ

મજ્જનાં મજ્જનિ સૌવિર્યં ક્ષમસ્તિમિરદશાનમ્ ॥

મજ્જા ઓછી થવાથી લાડકાંમાં છિન્ને પડી જાય છે, ફેર આવે છે તથા આંખે આંધાર આવે છે.

ઓછા વીર્યનાં લક્ષણ

શુક્રે ચિરાત્ પ્રતિચ્ચેન શુક્ર શાંખિતમેય વા ।

તોડોડ્યર્થ્ય વૃણયોર્મેદ્ધૂમાપતીત વા ॥૨૦॥

શુક્ર (વીર્ય) ઓછું થવાથી વીર્ય નીકળતાં બહુ વાર થાય છે અથવા વીર્યને બદલે લોહી પડે છે,

અડમાં અન્યત્ર તોડ થાય છે તથા મૂત્રેન્દ્રિય જાણે ધુમાડા જેવી કાળી પડી જાય છે

ઓછા ગાડાનાં લક્ષણ

પુત્રિયે વાયુરુચ્ચાણિ સજ્ઞાધૌ લેપ્યગ્નિવ ।

કુક્ષી ક્ષમતિ યાત્યૂર્ધ્વં હૃત્પાર્શ્વે પીડયન્ મૃશાન્ ॥ શરીરમાં ગાડો લેગ્ય પ્રમાણથી ઓછા હોય ત્યારે વાયુ જાણે અંતરડાને વીંટલો હોય તેમ (વીંટાઈ વળતો હોય તેમ) અવાજ કરતોકરતો કૂખમાં ફેરે છે અને (કોઈ વાર) હૃદય અને પડખાને ભીંસ મારતોમારતો ઊંચો થડે છે

ઓછા મૂત્રનાં લક્ષણ

મૂત્રેડ્મલ્યં મૂત્રયેત્કુચ્છાદિવર્ણ સાક્ષમેય વા ।

શરીરમાં મૂત્ર ઓછું હોય ત્યારે મજામહેનને વિવર્ણ અથવા સ્પીર સહિત પેશાબ થાય છે (લોહી જેવા રંગનો કે લોહીવાળો થોડો પેશાબ થાય છે)

ઓછા પરસેવાનાં લક્ષણ

સ્વેદે રોમચ્યુતિઃ સ્તમ્બરોમતા શુક્રટનં સ્વચઃ ॥૨૨

શરીરમાં પરસેવા પ્રમાણથી ઓછા હોય ત્યારે કેટલાંક ફાં ખરી પડે છે, કેટલાંક ફાં કડક થઈ જાય છે, તેમ જ ચામડી ફાટે છે

બીજા મળો ઓછા હોય તેનાં લક્ષણ

મલાનામતિસદ્માણાં દુર્લક્ષ્ય લક્ષણેષુ ક્ષયમ્ ।

સ્વમલાયનસજ્જોપતોદશન્યત્વલાઘવઃ ॥૨૩॥

આખના ખોરા, મનનો મેલ, નાકનું લીંટ વગેરે અતિ સૂક્ષ્મ મળ બહુ થોડા આવતા હોય તો તે ઓછા છે એમ સમજવું કઠણ છે, છતાં તે તે મળના સ્થાન રૂપ ઇન્દ્રિય સુકાઈ જાય છે, તેમાં તોડ થાય, તે ખાલી થઈ ગયેલી જણાય તથા તે ટકવી થઈ ગયેલી વાગે તે ઉપરથી તે તે મળ ઓછા થઈ ગયા છે એવું સમજવું

દોષ, ધાનુ અને મજા વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે

તે જણવાનું સામાન્ય લક્ષણ

દોષાદીનાં યથાસ્થં ચ વિષાદ્ વૃદ્ધિશ્ચો મિષક ।

ક્ષયેન વિપરીતાનાં મુખાનાં યથેનેન ચ ॥૨૪॥

વૃદ્ધિ મલાનાં સજ્ઞાશ્ચ ક્ષયં ચાતિવિસર્ગતઃ ।

(ઉપર ક્રમિક ૫ થી ૨૩ સુધીનાં પ્રમાણથી વધારે ૨૨ને પ્રમાણથી રોછા દોષ, ધાનુ અને મજા હોય તે શાં શાં લક્ષણ થાય તે વિગતવાર ક્યુ, ૫૨ ને ૬૧ વાન કૃત્તિયા કહે છે)

દરેક દોષ, ધાનુ અને મજાના ચોતપોતના ને શુક્ર

હોય છે, તે ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણ શરીરમાં ઓછા થઈ ગયેલા જુલુપ તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને જો એ વિરુદ્ધ ગુણો વધી ગયેલા જુલુપ તો તે દોષ, ધાતુ કે મળ પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું. (વળી મળ પ્રમાણથી વધ્યા છે કે ઘટ્યા છે તે જાણવાની બીજી રીત પણ છે. આ બીજી રીત દોષ તથા ધાતુને લાગુ પડતી નથી.) મળ (નીકળવા જેઈએ એટલા) નીકળતા ન હોય તો તે પ્રમાણથી વધારે છે એમ સમજવું અને જેઈએ તે કરતાં વધારે નીકળતા હોય તો પ્રમાણથી ઓછા છે એમ સમજવું.

બુખાચ, ઠંડક, ઘણકાપણું વગેરે વાયુના ગુણ છે. હવે જો શરીરમાં એનાથી વિરુદ્ધ ચીકાચ, ગરમી, ભારેપણું વગેરે ગુણો વધી ગયેલા જુલુપ તો સમજવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ ઓછું થઈ ગયું છે અને જો એ વિરુદ્ધ ગુણો (ચીકાચ વગેરે) જેઈએ તે કરતાં ઓછા થઈ ગયેલા જુલુપ તો જાણવું કે શરીરમાં વાયુનું પ્રમાણ વધી ગયું છે. રચ રીતે બીજા દોષ, ધાતુ અને મળનો વધારોઘટાડો નક્કી કરવો. (દોષોના ગુણ સૂ. ૧૦૫ થી ૧૧૫ માં આપેલા છે.)

મજાત વધારા કરતાં મળનો ઘટાડો
વધારે પીડા કરે છે

મલોચિત્ત્વાદ્દેહ્ય ક્ષયો દુદ્ધેસ્તુ પીડનઃ ॥૨૫॥

(દોષ ધાતુ અને મળ પ્રમાણથી વધી જાય કે ઘટી જાય તે બન્ને સ્થિતિમાં પીડા તો થાય છે; છતાં) દોષ, ધાતુ અને મળથી શરીર દેવાઈ ગયેલું હોવાથી દોષ વગેરેના વધી જવાથી જેટલી પીડા થાય છે, તેના કરતાં દોષ વગેરેના ઘટી જવાથી વધારે પીડા થાય છે.

દોષોના વધારાઘટાડાથી થતા રોગના .

સામાન્ય ઉપચાર

તપ્તગ્નિનિ સ્થિતો વાયુઃ, પિત્તં તુ સ્વેદરક્તયોઃ ।

શ્લેષ્મા રોષેષુ, સૈત્તેવામાશ્વપાશ્ચયેનાં મિથઃ ॥

યદેકસ્ય તદન્યસ્ય ધર્મનક્ષણોવધમ્ ।

અસ્થિમાસ્તયોર્નૈવં, પ્રાયોશ્વદ્ધિર્હિ તર્પણાત્ ॥૨૬॥

શ્લેષ્મણાઞ્જગતા તસ્માત્ સહસ્યસ્તદ્ધિર્પર્યાપ્ત્ ।

વાયુનાઞ્જગતોઽસ્માઞ્ શ્વિક્ષયસમુદ્ધવાન્ ॥૨૮

ચિકારાન્ સાધયેન્નૌત્રં ક્રમાહ્નનપ્રવૃત્તિઃ ।

(હવે દુખોનો વધારો અને ઘટાડો કયા કારણથી થાય છે તે વગેરે બ્રાહ્મણોનાં જ્ઞાન થવા માટે દોષ અને દુષ્ણ વચ્ચે આશ્વાશ્વમીભાવ કરે છે.) તેમાં (દોષો, ધાતુઓ અને મળોમાં), હાડકામાં વાયુ રહે છે (એટલે

હાડકું આશ્વા-સ્થાન છે અને વાયુ આશ્વાથી એટલે એ સ્થાનમાં રહેતારો છે), પરસેવામાં અને લોહીમાં પિત્ત રહે છે અને બાકીની ધાતુઓ અને મળોમાં (એટલે રસ, માંસ, ચરબી, મજા, લીંપ, પેશાબ, ઝાડો વગેરે ધાતુઓ અને મળોમાં) કફ રહે છે. આમ એક તરફ ધાતુઓ અને મળો અને બીજી તરફ દોષો, એ બન્ને વચ્ચે આશ્વા અને આશ્વાનીના સંબંધ હોવાથી (એટલે અમુક દોષ અમુકરુપક ધાતુ અને મળમાં રહેતા હોવાથી) આશ્વા અને આશ્વાનીના સંબંધથી જોડાયેલાં એમનામાંથી (એક તરફ આશ્વારુપ ધાતુઓ અને મળો અને બીજી તરફ આશ્વાવીરુપ દોષો, એ બેમાંથી) એકને (આશ્વા કે આશ્વાનીને) જ (આહાર, વિહાર ને ક્રિયા) વધારી શકે, ઘટાડી શકે તે ઔષધરુપ બની શકે (લોચ પ્રમાણમાં લાવી શકે) તે (આહાર, વિહાર અને ક્રિયા) બીજાને (આશ્વાથી કે આશ્વાને) વધારી શકે, ઘટાડી શકે અને લોચ પ્રમાણમાં લાવી શકે. (રચ સામાન્ય નિયમ છે, પણ આ નિયમ આશ્વા હાડકાં અને એના આશ્વાથી વાયુને લાગુ પડતો નથી. તેથી કહે છે કે) હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું (ઉપર કહ્યું તેવું) બનતું નથી; કારણ કે બુંદરુપ કરવાથી સામાન્ય રીતે દોષ, ધાતુ અને મળ વધે છે અને જ્યાં જ્યાં કથાતો પણ વધારો થાય છે ત્યાં ત્યાં પાછળ પાછળ કફ પણ હોય છે જ, (તે જ પ્રમાણે) તેનાથી (બુંદરુપથી) ઉષ્ણ (લંબન-લાંબણ) કરવાથી સામાન્ય રીતે દોષ, ધાતુ અને મળ ઘટે છે અને જ્યાં જ્યાં કફ પણ ઘટે છે ત્યાં ત્યાં પાછળપાછળ વાયુ પણ આવે છે જ, તેથી દોષો વગેરે વધી જવાથી થયેલા રોગોને તથા દોષો વગેરે ઓછા થવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે લંબનથી અને બુંદરુપથી તરત જ મટાડવા. (વૃદ્ધિથી થયેલા રોગોને લંબનથી અને ઘટાડાથી થયેલા રોગોને બુંદરુપથી ભિલકુલ વખત ગુમાવ્યા વિના મટાડાય એ સામાન્ય નિયમ છે, તે વાયુને લાગુ પડતો નથી. વાયુને સામાન્ય ઉપચાર શ્લેષ્ક ૨૯માં કહેશે.)

(‘હાડકાં અને વાયુની બાબતમાં એવું બનતું નથી’ એવું શ્લેષ્કમાં કહ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે ‘શ્લેષ્કોને વધારવાને બુંદરુપ કરવું પડે. એ બુંદરુપમાં ક્ષિન્નગ્ધ, ગળ્યા વગેરે વાયુનો નાશ કરે એવા પદાર્થો જાપરવા પડે, તેથી હાડકું વધારવા જતાં વાયુ વધવાને બદલે ઘટે છે, તે જ પ્રમાણે વાયુને વધારવા માટે લુપ્ત કરવા વગેરે ઉપચાર કરવા પડે. પણ એ ઉપચારથી ‘શ્લેષ્ક’ વધવાને બદલે ઘટે છે. આ રીતે આશ્વા અને આશ્વાનીમાંથી એક જનાથી વધે તેનાથી બીજાને વધે, એક જનાથી ઘટે તેનાથી બીજાને ઘટે એ સામાન્ય

નિયમ હાડકા અને વાયુના સંબંધમાં લાગુ પડતો નથી)

વાયોરન્યત્ર, તજ્ઞાસ્તુ તૈરેવોત્કમયોજિતૈઃ ॥૨૧॥

વાયુ સિવાયના બાકીના દોષ, ધાતુ રત્ન મળના વધારાથી થયેલા રોગ વાહનથી અને રોમના ઘટાડાથી થયેલા રોગ બૃહસ્પતી મટાડવા, પણ વાયુના રોગ તો તે વાહન અને બૃહસ્પતી ક્રમ ઉત્પાદોને મટાડવા (એટલે વાયુના વધારાથી થયેલા રોગ બૃહસ્પતી અને વાયુ ઘટી જવાથી થયેલા રોગ લાઘ્યથી મટાડવા)

રસથી થતા રોગનો ઉપાય

વાયુ વગેરે દોષોની વૃદ્ધિ અને ક્ષયથી ઊપજેલા વિકારોની વિશેષ ચિકિત્સા ૨૧ જગ્યાએ બતાવી નથી, કેમ કે આગળ 'દોષોપક્રમભૂયઃ' નામ તૈરમા રાધ્યાય કહેવાયેલા ૨૦ વાત વિસ્તારથી કોરાની છે, માટે અહીં સામાન્ય ઉપાય બતાવ્યો છે વાત, પિત્ત અને કફની સામાન્ય ચિકિત્સા થયા પછી રસની વૃદ્ધિથી ઊપજેલા વિકારોની ચિકિત્સા કરવા જેઠેરો, પણ પાછળ શ્લોક ૭ મા કહ્યું છે, કે 'વધેલા રસની રાસર પણ વધેલા કફના જેવી જ છે' માટે કફની ચિકિત્સા પ્રમાણે જ રસની સામાન્ય ચિકિત્સા જાણી લેવી રસ પછી રધિરની ચિકિત્સા કહેવી જેઠેરો તે ત્ય કહે છે

લોહી વગેરે ધાતુઓના તથા મળોના

વધારાપટાડાથી થતા રોગોના

આસ ઉપાય

વિરોપાદ્રકવૃક્ષગુપ્ત્યાનુ રક્તસ્રુતિચિરેષ્ઠનં . ॥

મંસવૃક્ષિમવાનુ રોગાનુ શાસ્ત્રશારાત્મિકર્મમિઃ ॥

સ્વૌલ્યકાર્યોપચારેણ મેદોજાનસ્થિ-

સહ્યાયત્ ॥

જાતાનુ ક્ષીરપૃતૈરિત્તકસયુતૈર્વસ્તિમિસ્તયા ॥૩૧॥

વિદ્વદ્વિજાનતીસારક્રિયાયા, વિદ્વક્ષયોદ્ધવાનુ ॥

મેપાજમરકુલ્માવયવમાપદ્વયાદિમિઃ ॥ ૩૨ ॥

મૂત્રવૃદ્ધિસયોત્યાંશ મેહકુચ્છચિસ્તિસ્યા ॥

ધ્યાયામામ્યજ્ઞતસ્વેદમયઃ સ્વેદક્ષયોદ્ધવાનુ ॥૩૩॥

લોહી વધી જવાથી થયેલા રોગોને ખાત કું ખોની ને તથા રેશ રાપીને મટાડવા, માત્ર વધી જવાથી થયેલા રોગોને ખાત કું ખોની, શારીરિક બાળોને ૨ ને અગ્નિથી ઘમ દઈને મનાડવા (અગ્નિથી થયેલા રોગોને એટલે) વરથી વધી જવાથી થયેલા રોગોને અને અગ્નિ ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને અનુક્રમે (તુ ૨ ૧૧મા કહેવા) શરીર ઘટાડવાના અને શરીર વધારવાના ઉપાય કરીને મટાડવા (એટલે વરથી વધી જવાથી થયેલા રોગોના શરીર ઉતારવાના અને વરની એટલે થઈ જવાથી

થયેલા રોગોના શરીર વધારવાના ઉપાય કરવા), હાડકાં ઘરાઈ જવાથી (ગળી જવાથી) થતા રોગોને કડવાં ઔષધવાળા દૂધ અને ઘીથી તથા કડવાં ઔષધવાળી બસ્તિઓ આપીને મટાડવા, ગાડોના ભરાવો થઈ જવા થી થયેલા રોગોને (ચિ ૨ ૮મા) રાતિસ્પષ્ટ સ્નેહગુણે બતાવેલા ઉપાયથી મટાડવા, શરીરમા ગાડાનું પ્રમાણ રોહી થઈ જવાથી થયેલા રોગોને ઘેટાના તથા બકરાના મધ (રાતરાધિ)નું માસ રાપીને, ઘી, ઘિન વગેરેના વધાર કરેલા આડ વગેરેના બાકાના કે ઘૂઘરી રાપીને, જમ, રાડ અને ચોના વગેરે આપીને મટાડવા, શરીરમાં પેશાબનો વધારો થઈ જવાથી થયેલા રોગોને (ચિ ૨ ૧૨મા કહેવા) મેહરોગના ઉપાય કરીને મટાડવા અને પેશાબ ઘટી જવાથી થયેલા રોગોને (ચિ ૨ ૧૧મા કહેવા) મૂત્રકૃષ્ટ રોગના ઉપાય કરીને મટાડવા શરીરમા પરોવેલા એટલે થઈ જવાથી થયેલા રોગોને કસરત, રાત્રિયજ, શેક અને દારૂથી મટાડવા

(હાડકાંથી ધાતુ રોહી થઈ ગઈ હોય તેને વધારવા માટે ઉપર કડવા દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાનું લખ્યું છે, પણ કડવા દ્રવ્યોથી તો વાયુ વધે તેથી હાડકાં વધારે સુકાય અને પરિણામે હાડકા વધવાને બદલે સુકાતાં જાય, માટે એ ઉપાય યોગ્ય નથી એવી શક્યાના ઉત્તરમા તીકકાર કહે છે કે જે દ્રવ્ય સ્નિગ્ધ, સૂકવી નાખે એવું અને કરકર બનાવે એવું હોય તે દ્રવ્ય જ હાડકાને વધારી શકે છે, પણ એ જ દ્રવ્યમા એ ત્રણ ગુણ હોય એવું કોઈ પણ દ્રવ્ય નથી, તેથી સ્નિગ્ધ થી-દૂધ સાથે સૂકવી નાખે એવા કડવાં દ્રવ્યો મેહવવાથી જે મિશ્રણ થાય છે તે સ્નિગ્ધ, સૂકવી નાખે એવું અને કરકર બનાવે એવું હોય છે, કારણ કે થી-દૂધ સાથે કડવા દ્રવ્ય ભજવાથી તે મિશ્રણ કરકર પણ થાય છે, તેથી બતાવેલો ઉપાય યોગ્ય છે) મધ અંતગામિ પચુના માથાથી આગલા બે પગ સુદાનનો આગલા બે પગ સુધીનો ભાગ તથા પાછળથી પાછળ બે પગ સુદાનનો પાછળ બે પગ સુધીનો ભાગ-એ બે ભાગ કાપીને કાઢી નાખ્યા પછી પચુના શરીરના બામી રહેલા ભાગને મધ કહે છે

ધાતુઓને વધારવા-ઘટાડવાના ઉપાય

સ્વસ્થાનસ્પસ્ય કાયાશરજા ધાતુપુ સમિતાઃ ॥

તેષાં સાદાતિદીપ્તિભ્યાં ધાતુવૃદ્ધિક્ષયોદ્ધવઃ ॥૩૪॥

પૂર્વો ધાતુઃ પર કુર્યાંદ્ વૃદ્ધઃ ક્ષીણઃ તદ્વિધમ્ ॥

પોતાના સ્થાનમાં (ગુણોમાં) રહેલા અસ્થિનિ-ન્યા (ધાત્વગ્નિ નરકે એવખાના) એટલે (રૂપાંતરે) ધાતુઓમાં રહે છે એ ધાત્વગ્નિઓ મદ પડે ત્યારે (જે ધાતુઓમાં રહેલા અગ્નિ મદ પડ્યો હોય તે)

ધાતુ વધે છે રાત્રે એ ધાત્વગિનઓ વધારે પડતા પ્રદીપ્ત થાય, ત્યારે (જે ધાતુઓના અગિન વધારે પડતા પ્રદીપ્ત થયો હોય તે) પ્રમાણ કરતા ઓછી થાય છે (સૂ ૧/૧૩મા જે કમમા ધાતુઓ ગણાવેલી છે તે અનુક્રમે) આગલી ધાતુના વધારાથી એની પછીની ધાતુ વધે છે અને આગલી ધાતુના ઘટાડાથી રોની પછીની ધાતુ ઘટે છે (માટે જે ધાતુને વધારવી હોય તે ધાતુના ધાત્વગિન મદ પડે એવું કરવું રાત્રે તે ધાતુની પહેલાની ધાતુ વધે રોમ કરવું રાત્રે જે ધાતુને ઘટાડવી હોય તે ધાતુનો ધાત્વગિન બહુ રુતેજ થાય રોવું કરવું અને તે ધાતુની પહેલાની ધાતુ ઓછી થાય રોવું કરવું (દાખલા તરીકે લોહી વધારવું હોય તો લોહીમાં રહેલા ધાત્વગિન મદ પડે અને (સૂ ૧/૧૩મા) લોહીથી પહેલા ગણાવેલી રસ નામની ધાતુ વધે રોવું કરવું લોહી ઓછું કરવું હોય તો લોહીમાં રહેલા ધાત્વગિન બહુ સતેજ થાય રોવું કરવું - રાત્રે (સૂ ૧/૧૩મા) લોહીથી પહેલા ગણાવેલી રસ નામની ધાતુ ઓછી થાય એવું કરવું)

યશીરમા બગાડ થી રીતે થાય છે અને તેથી રાજા ક્યા થાય છે ?

દોષા દુષ્ટા રસૈર્વાત્ન દૂષ્યન્ત્યુમયે મલાન્ ॥૩૫॥
અથો દ્વે, સત શિરસિ, છાનિ સ્વેદવહાનિ ચ ।
મલા મજાવતાનિ સ્યુર્યાસ્ય તૈષ્યતો મદા ॥૩૬॥
(ત્ર્યમા રહેલા ગળ્યા વગેરે) રસોથી (રસોના મિશ્રણોગ અને અતિગોચરો) બગાડેલા દોષો ધાતુઓને બગાડે છે, બગાડેલા દોષ રાત્રે ધાતુ મળોને બગાડે છે અને બગાડવા મળે નીચેના બે (મૂત્રેન્દ્રિય રાત્રે ગુદા) માથામાં સ્નાત (બે કાન, બે આંખ, બે નસકોરા અને મો) તથા પરસેવો કાઢનારા છિદ્રો એટલા મળના ઓનેને (મળોને) બગાડે છે, તેથી તેમાં (દોષ, ધાતુ અને મળના સ્રોતોમાં) રાજો થાય છે (રોકવા રસો ના જ નહિ પણ દ્રવ્યમાં રહેલા વીર્ય વગેરના પણ મિશ્રણોગ અને રાત્રિયોગથી ઉપર કરેલા કમમાં બગાડ થાય છે રાત્રે રાજો થાય છે)

ઓગ્સ નામના મળના ગુણ, કાર્મ વગેરે ઓજસ્તુ તેજો ધાત્તના ગુણાન્તાના પર સ્મૃતમ્ ।
હૃદયસ્થમપિ વ્યાપિ દેહસ્થિતિતિપન્ચતમ્ ॥૩૭॥
શ્લિષ્ય સોમાત્મક શુદ્ધમીઘ્ણાહિતપીતકમ્ ।
યદાપો નિપત નાશો યસ્મિસ્તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતિ ॥૩૮॥
નિપ્પચન્તે યદો માવા વિવિધા દેહસઘયા ।

પણ આમુર્વેદ્યાસ કહે છે કે રસથી વીર્ય સુધીની

સારે ધાતુઓના (દરેક ધાતુના) ઉત્તમ તેજ(શક્તિ, બળ)ને ઓગ્સ કહે છે એ ઓગ્સનું સ્થાન હૃદય છે, છતાં એ આખા શરીરમાં રહેતું છે, એ દેહની જુદી જુદી સ્થિતિ(બચપણ, જુવાની, ઘણપણ વગેરે અવસ્થાઓ)ના કારણરૂપ છે એ રોમ, ચોખ્ખું તથા જરા ચતુ અને પીળું હોય છે એના નાશથી (એ ન હોય ત્યારે) નક્કી મરી જવાય છે અને એ હોય ત્યાર (માણસ) જીવે છે જેને દેહ છ રોવા જતજતના પદાર્થો (પ્રાણીઓ) એમાંથી (ઓગ્સમાંથી) જન્મે છે પુરુષના શરીરમાં જે વીર્ય રહેતું છે તે અત્યંત શુદ્ધ હોય છે, તેથી તેમાં ક્યારે (મળ) હોતો નથી પણ સ્ત્રી સારે મેળુન કરવાથી સ્ત્રીના ગર્ભાશયમાં જટલું વીર્ય જાય છે તેમાં સ્ત્રીના અટકાવ પણ ભળે છે

આ રીતે ગર્ભાશયમાં અટકાવ સાથે મળીને વીર્ય લોવારૂપ બને છે અને તેમાં જીવ આવે છે ગર્ભાશય માના રા વીર્યના મળભાગને ઓગ્સ કહે છે અને એ વીર્યના સારભાગ(સત્ત્વ)ને ગર્ભ કહે છે ઓગ્સ અને ગર્ભની સરખામણીમાં ઓગ્સ મળ છે પણ ઓગ્સ રાત્રે રસ વગેરે ધાતુઓની સરખામણીમાં ઓગ્સ તાર છે એકનું એક ઓગ્સ એક દૃષ્ટિએ મળરૂપ છે રાત્રે બીજી દૃષ્ટિએ સાચરૂપ છે, માટે મળરૂપ ઓગ્સ રાત્રે સાચરૂપ રોગ્સ એવા બે જુદાં જુદાં ઓગ્સ છે એમ કહેવું જોઈશે નહિ

આટલી પાંચ જટલું મળરૂપ ઓગ્સ, ગર્ભના હૃદયમાં જાય છે, ત્યાં એ અટકાવ સાથે ભળવાથી જરા ચતુપીળું થાય છે

ઓગ્સ ઘટવાના કારણ, અસર અને વધારવાના ઉપાય

ઓજ ક્ષીયેત કોષ્ઠકુદ્રાજનાકોઠ્યમાદિમિ ॥૩૯॥
વિમેતિ દુર્યલોઝીક્ષ્ણ ધ્વાયતિ વ્યયિતેન્દ્રિય ।
કુચ્છાયો ડુર્મતા રુક્ષો મવેક્ષ્તામશ્ચ તત્ત્વયે ॥૪૦॥
જીવનીયોઘશીરરસગ્ધાસ્ત્ર મેપજમ્ ।

કોષ, લૂખ, ચિત્તા, શોક, શય, (ભ્રમ, બદકત્વ, તીખ્તા અને લૂખા ખિરાક) વગેરેથી ઓગ્સ ઓછું થાય છે ઓગ્સ ઓછું થાય ત્યારે માણસ બીચે છે, નબળો પડે છે, ચારવાર ચિતા કરે છે (વિચારમાં પડે જાય છે), હૃદય વગેરે સ્થાનોમાં પીડા થાય છે, શરીરની કાંતિ બગાડે છે, માનસ નિરુત્સાહી બને છે, શરીર લૂખ પડે જાય છે રાત્રે માનસ દુર્બલ પડે છે એવું થાય ત્યારે આજરુતને વધારવા માટે સૂ ૧૫/૮ વાકા જીવનીયગુણનાં ઔષધો, દૂધ, માસરસ, (સાકર વગેરે ગજા પદાર્થ) વગેરે ઔષધરૂપ છે

ઓજસ વધે તો શું થાય?

મોમોવૃક્ષો હિ દેહસ્ય તુષ્ટિપુષ્ટિવલોદયઃ ॥૪૧॥

ઓજસ વધવાથી દેહને તૃપ્તિ થાય છે (ધરાય છે), દેહ ભરાય છે અને દેહમાં શકિત વધે છે.

દોષો વગેરેના વધારા અને ઘટાડાને ઉપાય

યદ્વન્નં ક્ષેષ્ટિ યદપિ પ્રાગ્ધેતાવિરોધિ તુ ।

સત્તત્સજન્ન સમશ્રંશ્ય તૌ તૌ વૃદ્ધિશયૌ જયેત્ ॥૪૨॥

દરદીને જે આહાર માટે રચિ ન થતી હોય તે તજીને અને તે તે દોષ વગેરે માટે અપચ્ચ ન હોય એવા જે આહાર માટે રચિ થાય કે ખાઈને તે તે દોષો વગેરેના પ્રમાણ કરતાં વધારા અને ઘટાડાને મટાડ્યા. (દરદીને સામાન્ય રીતે કેવા આહારની રચિ થાય છે તે નીચેના શ્લોકમાં આપ્યું છે. એ નિયમને આધારે દોષોની વૃદ્ધિ અને શય મટાડવાનો ઉપરનો ઉપાય લખ્યો છે. પણ જ્યાં દરદીને નીચેના શ્લોકમાં જણાવ્યા કરતાં જુદી જાનની રચિ થતી હોય, ત્યાં ઉપરનો ઉપાય કરવા જોઈએ નહિ, કારણ કે એવા ઉપાય અપચ્ચ છે.)

રચિ પ્રમાણે આહાર આપવાનું કારણ

અને એનો અપવાદ

કુર્વંતે હિ રચિ દોષા વિપરીતસમાનયોઃ ।

વૃદ્ધોઃ ક્ષીણાશ્ચ મૂયિષ્ઠં લક્ષ્યન્ત્યવુદ્ધાસ્તુ ન ॥૪૩॥

જ્યારે દોષો(દોષો, ધાતુઓ અને મળો) પ્રમાણથી વધી જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે તે તે વધેલા દોષ વગેરેના ગુણોથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહાર માટે દરદીને રચિ થાય છે અને જ્યારે દોષો વગેરે પ્રમાણથી ઓછા થઈ જાય છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે તે તે ઓછા થયેલા દોષ વગેરેના ગુણો જેવા જ ગુણોવાળા આહાર માટે દરદીને રચિ થાય છે. પણ આવું હમેશાં નહિ પણ સામાન્ય રીતે (પક્ષીવાર) બનતું હોવાથી, એટલે કોઈક વાર આવું ન પણ બનતું હોવાથી, મંદ બુદ્ધિવાળા માણસો (વેદો) નક્કી કરી શકતા નથી કે અમુક રચિ થાય તે ઉપરથી અમુક દોષ વગેરે વધ્યા કહેવાય કે ઘટ્યા કહેવાય. (આમ હોવાથી દરદીની રચિ ઉપરથી દોષ વગેરેના વધારાઘટાડા નક્કી કરવા એ બેમમજબૂતું છે. તેથી હવે પછીના શ્લોકમાં બીજી રીત બતાવે છે.)

વાયુ વધે ત્યારે સામાન્ય રીતે વાયુના ગુણોથી ક્ષિપા સિન્ધુ, ખાટા, ગળ્યા એ ગુણોવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે. પિત્ત વધે ત્યારે પિત્તના ગુણોથી ક્ષિપા કંઠ, ગળ્યા, લૂખા, કડવા, તૂસ એ ગુણોવાળા અન્નની અને કફ વધે ત્યારે કફના ગુણોથી ક્ષિપા ખા, કંઠ, તૂસ એ ગુણવાળા આહાર

ની ઈચ્છા થાય છે. તેથી રચિ પ્રમાણે ખારાક આપવાથી વધેલા દોષ ઘટે છે; કારણ કે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણોવાળા આહારથી દોષ ઘટે છે.

દોષ ઘટી ગયો હોય તો દોષના ગુણ જેવા જ ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે. તેથી ઘટેલા દોષને પોતાના જ ગુણવાળો આહાર મળવાથી, એ દોષ વધવાથી ઘટાડો દૂર થાય છે. વાયુ ઓછો થયો હોય તો લૂખા, તૂસ વગેરે વાયુના ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે, પિત્ત ઓછું થયું હોય તો ખાટા, ખારા, તીખા એ પિત્તના ગુણવાળા આહારની ઈચ્છા થાય છે અને કફ ઓછો થઈ ગયો હોય ત્યારે સિન્ધુ, ગળ્યા, ખાટા, ખારા એ કફના જેવા (કફ કરે એવા) આહારની ઈચ્છા થાય છે.

ઉપર પ્રમાણે રચિ થાય એ તે સામાન્ય નિયમ છે, પણ કેટલીક વાર દોષોની જુદી જુદી ગતિને લીધે કે સામ્ય હોય ત્યારે ઉપરના નિયમથી ક્ષિપી રચિ થાય છે. દાખલા તરીકે નિ. ચ. ૧૬/૨૮૫ માં લખે છે કે વાયુના રોગમાં તીખું અને લૂખું ખાવાની ઈચ્છા થાય તો વાયુ સામ્ય છે એમ સમજવું. માટે દરદીની રચિ ઉપરથી દોષોના વધારો કે ઘટાડો નક્કી કરવામાં છતરાઈ જવાય એવું છે.

વધેલા અને ઘટેલા દોષોને લીધે જેવા આહારની રચિ સામાન્ય રીતે થાય છે તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આહારને દ્વેષ (સૂચ) પણ થાય છે એનું શ્લોકમાં લખ્યું નથી છતાં સમજી લેવાનું છે.

દોષનાં શય, વૃદ્ધિ તથા સમતાનું બીજું લક્ષણ યથાવલં યથામ્યં ચ દોષા વૃદ્ધા વિતન્તે ।

રૂપાણિ, જહતિ ક્ષીણાઃ, સમાઃ સ્વં કર્મ કુર્વંતે ॥૪૪॥

દોષ જ્યારે વૃદ્ધિ પામે ત્યારે પોતાના બધા પ્રમાણે (પોતે કેટલો વધ્યો છે તે પ્રમાણે) પોતપોતાનાં ગુણ, કર્મ અને લક્ષણોના વિસ્તાર કરે છે (વધારે છે); જ્યારે જ્યારે દોષ ઓછો થાય ત્યારે પોતે કેટલો ઘટ્યો છે તે પ્રમાણે પોતપોતાનાં ગુણ, કર્મ અને લક્ષણો તન્નિ છે (ઓછાં કરે છે). જેમ કે વાયુ વૃદ્ધિ પામેલો ત્યારે લૂખાશ, કંઠાશ, કડકાપણ વગેરે વૃદ્ધિ પામેલાં લક્ષણ છે; વાયુ ઓછો થાય ત્યારે તે ગુણો જ્યાં ઘટે છે. (જ્યારે દોષ નથી હોતા વૃદ્ધિ પામેલા કે નથી હોતા લક્ષણ થયેલા ત્યારે તે સમ કહેવાય છે.) સમ દોષ પોતાનું (ઉત્ક્રાન્ત, ઉચ્છ્વાસ વગેરે) કર્મ નિષ્ક્રિય રીતે કરે જાય છે. (દોષોનાં ક્રમ વગેરે માટે જુઓ સૂ. ચ. ૧૨.)

દોષ સમાન સખવા
ય एव देहस्य समा विवृक्षयै
त एव दोषा विप्रमा वधाय ।
यस्मादतस्ते हितचर्यवैव

क्षयाद्वિવृक्षयि रक्षणायः ॥ ૪૫ ॥

જે દોષો સમ હોય ત્યારે શરીરને હૃદયુક્ત કરે છે, તે જ દોષો વિષમ (યોગ્ય પ્રમાણ કરતાં ઓછાવધતા) હોય ત્યારે મારી નાખે છે. તેથી યથા આહારવિહારનું સેવન કરીને એ દોષોને જીમ પ્રમાણથી વધતા રોકવા જોઈએ તેમ પ્રમાણથી ઓછા થતા પણ રોકવા જોઈએ.

इष्टाद्यगृह्यते सूत्रस्थाने दोषादिविज्ञानीयः

प्रकाशोऽध्यायः ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : દોષભેદીય

દોષ વગેરેના સંબંધમાં જોટલું કહેવું જોઈએ તે બધું પાછલા અધ્યાયમાં પૂર્ણ થયું નથી અને દોષના પ્રકારોનું બરાબર જ્ઞાન થવા વિના દોષવિજ્ઞાન સારી રીતે થયું કહેવાય નહિ; માટે દોષના ભેદ વગેરેનું જ્ઞાન થવા માં અધ્યાય હવે શરૂ કરે છે.

अथातो दोषभेदीयाऽगम्यं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरत्रेयादयो महर्षयः ।

હવે (દોષનાં નામ, સ્થાન, વિભાગ વગેરે આપીને) દોષોના પ્રકારોનું જ્ઞાન થવાને હિતકર અધ્યાય સમજાવીશું. આ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપિરોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

વાયુનું સ્થાન

पकाशयकटीस्रजियथोत्रानिधरपशानेन्द्रियम् ।

स्थानं पातस्य, तत्रापि पकाघातं विशेषतः ॥૧॥

પકવાયય, કૂલા, સક્રિય, કાન, લાડકું અને ચામડી એ વાયુની (સામાન્ય) સ્થાન છે; પણ પકવાયય એ વાયુનું ખાસ સ્થાન છે

પિત્તનું સ્થાન

नामिरामाशयः स्रग्दी लसीका रुचिरं रसः ।

हृक् स्थानं च पित्तस्य, नामिरात्र विशेषतः ॥૨॥

નામિ(ડૂટી,), રામાશય, પરસેવો, લસિકા, લોહી, રસ, અંબ, ચામડી એ (રસક) પિત્તની સ્થાન છે. તેમાં નામિ એ પિત્તનું ખાસ સ્થાન છે. ત્વચામાં વાયુ છે તથા પિત્ત પણ છે. એ વાતમાં કોઈ યંકા કરે કે એક જ સ્થાનમાં બે દોષ કેમ રહી શકે? એનું સમાધાન એ છે કે પિત્ત અગ્નિસ્વરૂપ છે તથા વાયુ તે

અગ્નિને પ્રજ્વલિત કરનારો છે; માટે અગ્નિનો મિત્ર છે, વિરોધી નથી. એ રીતે વાયુ અને પિત્તની મૈત્રી હોવાથી એ બંને એક સ્થાનમાં રહી શકે છે. વાયુ યોગવાહી હોવાથી પણ પિત્ત સાથે રહે છે.

લસિકા : [હૃદય રસાશય છે; એટલે હૃદયમાંજ.

અન્નરસ લોહી સાથે ભળીને શરીરમાં બધે પથરાયેલી ધમનીઓ (Arteries) અને ધમનીનાં જળાં (Capillaries) દ્વારા શરીરને પોષણ આપવા માટે પહોંચી જાય છે. ધમનીઓ અને તેનાં જળાંમાં લોહી સાથે રસ વહે છે. તે વખતે તેમાં રાષેરસાથે શરીરનો કચરો પણ ભળતો જાય છે. આ ધમનીનાં જળાંમાં વહેતો રસ જળાંમાંથી બહાર ઝમે છે અને તેમાંથી શરીરનાં અંગો અને ધાતુઓ પોષણ મેળવે છે. અંગો અને ધાતુઓ ચૂસી રહે ત્યાર પછી જે ઝમેલો રસ વધે છે, તેમાંના કેટલેક ભાગ શિરાઓ (Veins) નાં જળાં ચૂસી લે છે, કેટલેક ભાગ માસ અને ચામડી વચ્ચે ખાલી જગ્યાઓમાં ભરાય છે અને કેટલેક ભાગ લસિકા વિધાનનાં જળાં ચૂસી લે છે. શિરાનાં જળાંમાં ચૂસાયેલો રસ શિરાઓમાં વઈને યોગ્ય ક્રમે ફેરફારમાં શુદ્ધ થવા જાય છે, તે વખતે તેમાંના કચરો નાક વાટે ઉચ્છ્વાસ સાથે બહાર નીકળી જાય છે. ચામડી અને માંસ; વચ્ચેની ખાલી જગ્યામાં ભરાયેલા રસનો કચરો ચામડી નીચેની ચરબીમાંથી પરસેવારૂપે બહાર નીકળી જાય છે અને લસિકાવિધાને ચૂસેલો રસ પાછો હૃદયમાં લોહી ભેગો કલવાય છે. આ લસિકાવિધાન શરીરમાં બીજા બધે સૂકમ છે; પણ બે સ્થાનના મૂળમાં અને ત્યાંથી ભેગું થઈને કંઠોડની બાજુરે વઈને ખભા પાસેથી નીચું વળીને હૃદય સાથે જોડાય છે, એટલે ભાગ વધારે સ્પૂળ છે. તેથી લસિકાની ગંધિરો (Glands) જળામાં, બગવમાં અને સાયળના મૂળમાં વધારે મોટી હોય છે]

કફનું સ્થાન

उरकण्ठशिरान्त्रोमपर्वण्यामाशयो रसः ।

મેજો ઘ્રાણ ચાંનકા ચ કફસ્ય, સુત્રામુતઃ ॥૩॥

છાતી, ગળું, થાણું, ક્લોમ, સંધારરો, રામાશય, રસ, ચરબી, નાક અને જીભ-એ (દશ) કફની સ્થાન છે. તેમાં છાતી એ કફનું ખાસ સ્થાન છે.

વાયુના ભેદ

प्राणादिमेहात्यज्जान्मा दायुः

(જાણ અધ્યાયમાં દોષોનાં સામાન્ય કામ તે કયાં છે, પણ હવે દોષોનાં ખાસ કામ કયાં છે ? કરે છે. તેમાં વાયુ વિશે કહે છે.)

પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અને અપાન એ પાંચ ભેદને લીધે વાયુ પાંચ સ્વભાવ(પ્રકાર)નો છે.

(જેમ એક જ માણસ લણવાનું, રંધવાનું વગેરે જુદાંજુદાં કામ કરે તેને લીધે લણનાર, રસોઈચો વગેરે જુદા જુદાં ચોનાં નામ પડે છે, તેમ વાયુ એક જ હોવા છતાં પણ એ જુદા જુદા સ્થાનમાં જુદું જુદું કામ કરતો હોવાથી એ સ્થાન અને કામને લીધે એ પાંચે જુદાં નામે ઓળખાય છે.

પ્રાણવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

પ્રાણોઽય મૂર્ધનઃ ।

ઉરઃકણ્ઠચરો બુદ્ધિહૃદયેન્દ્રિયચિત્તધૃક્ ॥ ૪ ॥

દીવનક્ષયથૂદારાનિશ્વાસાઘ્રપેશકૃત્ ।

ઉપર પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુના ભેદ કહ્યા તેમાં પ્રાણવાયુ માથામાં રહે છે, છાતી તથા ગળામાં તે ફરે છે; બુદ્ધિ, હૃદય, ઇન્દ્રિયો અને મનને તે ધારણ કરે છે; ધૃક્ત્વ, ઊંડત્વ, ઓડાર, શ્વાસ લેવો અને અન્ન ગળામાં થઈને પેટમાં લઈ જવું, એ તેનાં કામ છે.

ઉદાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

ઉરઃસ્થાનમુદાનસ્ય નાસાનમિગલાંશ્ચરત્ ॥ ૫ ॥

વાયુપ્રવૃત્તિપ્રવહોર્જાબલવર્ણસ્પૃટિક્રિયઃ ।

ઉદાનવાયુ છાતીમાં રહે છે તે નાક, કૂંટી અને ગળામાં ફરે છે. શ્વાસવાની પ્રવૃત્તિ થવી, પદાર્થ ગ્રહણ કરવો વગેરે કામનો પ્રયત્ન લેવો, શ્વાસ મૂકવો, જેર આપવું, કાંતિ આપવી અને સ્મરણશક્તિ આપવી, એ એનાં કામ છે.

વ્યાનવાયુનાં સ્થાન, કામ વગેરે

વ્યાનો હૃદિ સ્થિતઃ કૃત્સવેહવારી મહાજયઃ ॥ ૬ ॥

ગત્યપક્ષેપણોક્ષેપનિમેષોન્મેષણાદિકાઃ ।

પ્રાયઃ સર્વાઃ ક્રિયાસ્તસ્મિન્ પ્રતિપદ્ધાઃ

શરીરિણામ્ ॥ ૭ ॥

વ્યાનવાયુ હૃદયમાં રહે છે એ આખા શરીરમાં ફરે છે. પ્રાણ વગેરે કરતાં એની (વ્યાનવાયુની) ગતિ વધારે ઝડપી છે. જન્યુઆવનું (ચાલવું), શરીરના અંગને નીચું કરવું, ઊંચું કરવું, આંખો મીચવો, ઉઘાડવો વગેરે માનસોની બધી ક્રિયાઓ સામાન્ય રીતે વ્યાન વાયુને લીધે થાય છે.

(કોઈ અપનેશનનો અર્થ 'નીચે નાખવું' અને ઉત્તોપશનનો અર્થ 'ઉઠાવવું' કરે છે.)

સમાનવાયુનાં સ્થાન વગેરે

સમાનોઽગ્નિહમીપસ્યઃ કોષ્ટે ચરતિ સર્વતઃ ।

અગ્નિં શુદ્ધાતિ પવતિ વિદેવયતિ મુજ્જતિ ॥ ૮ ॥

સમાનવાયુ જઠરાગ્નિની પાસે રહે છે (ગ્રહણીમાં જે જગા અગ્નિરો રોકી ન હોય તે ખાલી જગામાં રહે છે.) એ આખા કોષ્ટમાં (સોજી, ગ્રહણી તથા મોટા અને નાના અંતરકામાં) બધે ફરે છે. એ અન્નનો કબજો લે છે, (જઠરાગ્નિને બરાબર ચેતવીને) પચાવે છે, અન્નરચને મજામૂત્રથી છૂટા પાડે છે અને મજામૂત્રને છોડી દે છે (સાપાનવાયુને સોપી દે છે).

અપાનવાયુનાં સ્થાન વગેરે

અપાનોઽપાનગઃ ધ્રોણિષસ્તિમેદ્વોક્નોગોચરઃ ।

શુકાર્તવશાકૃન્મૂત્રગર્ભનિષ્ક્રમણક્રિયઃ ॥ ૯ ॥

અપાનવાયુ ગુદામાં રહે છે, કૂવા, મૂત્રાશય, મૂત્રોદ્ગ્રિય અને સાથગમાં તે ફરે છે, લીધે, આનંદ (અટકાવ), ઝાડો, પેશાબ રાત્રે ગર્ભ એટલી વસ્તુઓને બહાર કાઢવાનું કામ તે કરે છે.

પિત્તના ભેદ—પાચક પિત્ત

પિત્તં પજ્જાત્મકં તત્ર પકામાશયમધ્યગમ્ ।

પજ્જભૂતાત્મકત્વેઽપિ યતૈજસગુણોદયાત્ ॥ ૧૦ ॥

ત્યક્તદ્રવ્યત્વં પાકાદિકર્મણાઽનલશદ્ધિતાત્ ।

પચત્યન્નં વિમજતે સારકિક્ટો પૃથક્ તથા ॥ ૧૧ ॥

તત્રસ્યમેવ પિત્તાનાં શેગાગામપ્યનુપદમ્ ।

કરોતિ બલદાનેન પાચકં નામ તત્સ્મૃતત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્ત એ પાંચ પ્રકારનું છે.

તેમાં જે પકવાશય રાત્રે આમાશયની વચ્ચે (ગ્રહણીમાં) રહેવું છે, તેને પાચક પિત્ત કહે છે તે પિત્ત પચમણભૂતનું બનેવું હોવા છતાં અગ્નિના ગુણ તેમાં અધિક હોવાથી (અગ્નિનત્વ વિશેષ હોવાથી) તેનું દ્રવપથું (પ્રવાહીપથું) મરીને તે કઠણ થયેવું હોય છે. પચાવવા વગેરેની ક્રિયા તે કરવું હોવાથી તેને અગ્નિ એવું નામ આપેવું છે. તે અન્નને પચાવે છે અન્નરચ તથા મજામૂત્રને છૂટા પાડે છે. વગી ગ્રહણીયોગમાં જ રહીરહી તે બાકીનાં નાર પ્રકારનાં પિત્તને ચેતવોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપીને એમને ઉપરોક્ત થઈ પડે છે.

રંજક પિત્ત

મામાશયાધાયયં પિત્તં રજ્જકં રસરજ્જનાત્ ।

જે પિત્ત હોજીમાં રહેવું છે, તે રસને રંગે છે માટે તેને 'રંજક પિત્ત' એવું નામ આપેવું છે

સાધક પિત્ત

બુદ્ધિમેષામિમાનાદેરમિમેદાથંસાપનાત્ ॥ ૧૩ ॥

સાપકં દ્વૃત્તં પિત્તં

સાધક પિત્ત હૃદયમાં રહે છે બુદ્ધિ, મેધ, અર્ધકર

વગેરે દ્વારા પારલું કામ પાર પાડવાના એ સાધન (મંદ) રૂપ છે, માટે તેને 'આધક' (પારલા અર્થને સિદ્ધ કરનાર) પિત્ત' કહે છે

આવોચક પિત્ત

રૂપાલોચનત સ્મૃતમ્ ।

દૃષ્ટ્યમાલોચક

જે પિત્ત રાખની કીરીમાં રહેતું છે તે રૂપ (આકાર, રંગ વગેરે) જુએ છે, માટે તેને 'આવોચક' પિત્ત કહે છે

ભ્રાજક પિત્ત

ત્વચસ્ય ધ્રાજક ધ્રાજનાત્વચ ॥૧૪॥

ચામડીમાં રહેલું પિત્ત ચામડીને (ગરથી આપી) ચળકાવે છે માટે તેને ભ્રાજક (ચળકાવનાર) પિત્ત કહે છે (એ રાખીય લેપ વગેરેને પકવે છે)

કફના પ્રકાર

શ્લેષ્મા તુ પચ્ચથા

કફ પણ પાંચ પ્રકારનો છે (અવલંબક કરેદક એધક, તર્પક અને શ્લેષક)

અવલંબક કફ

હટસ્થ ઇ ત્રિકસ્ય સ્વવીર્યત ।

હૃદયસ્વાગ્રવીર્યાય તત્સ્ય વ્યામુકર્મણા ॥૧૫॥

કફધાત્નો ચ શોષાણા યત્કરોત્પલમ્બનમ્ ।

અતોઽઘલમ્બક શ્લેષ્મા

અવલંબક કફ છાતીમાં રહે છે ત્યાં સ્થાયી એ પોતાની શક્તિથી ત્રિકને પોતાનું (ત્રિકનું) કામ કરવાની શક્તિ આપે છે પોતાની શક્તિથી અને ર ન્ન રસની શક્તિથી એ (અવલંબક કફ) છાતીમાં સ્થાયી રહ્યે પોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે અને છાતીમાં સ્થાયી એ (અવલંબક કફ) પાણીની ગરમ સાડીને (ક્લેબન, પૂરમ, તર્પણ, સંશ્લેષ—જેવામ કનું વગેરે પાણીનાં કામ કરીને) કફના બાકીના સ્થાનોને (શ્લેષક ઉમા ગતવાવાં સ્થાનોમાંથી હદય અને ત્રિક સિવાયનાં બીજાં સ્થાનોને પોતપોતાનું કામ કરવાની શક્તિ આપે છે તેથી (અવલંબક એટલે શક્તિ આપનાં મોવાથી) એ છાતીમાં રહેલા કફને નવચ કફ કહે છે

કરેદક કફ

દૃષ્ટ્યામાશાયસ્થિત ॥ ૧૬ ॥

કરેદક કફ આધાત્મમાં રહે છે ત્યાં સ્થાયી

એ આપવા અન્નની ગીઓ પડે તો જોય તેને બીજાનો નરમ કરે છે, માટે તેને કરેદક (બીજાનાર)

કફ કહે છે

બોધક કફ

રસવોચનાત્ ।

બોધકો રસનાસ્થાયી

બોધક કફ જીભમાં રહે છે એને લીધે જીભને રસાન્નું જ્ઞાન થાય છે તેથી તેને 'બોધક કફ' કહે છે

તર્પક કફ

શિરસંસ્થોઽક્ષતર્પણાત્ ॥ ૧૭ ॥

તર્પક

તર્પક કફ માથામાં રહે છે તે ઈંદ્રિયાને તૃપ્ત કરે છે, તેથી તેને 'તર્પક કફ' કહે છે

શ્લેષક કફ

સન્ધિસશ્લેષાઘ્નુલેપક સન્ધિયુ સ્થિત ।

શ્લેષક કફ સાંધાઓમાં રહે છે એ સાંધાઓને (ચીકણથી) એકત્ર જોડી રાખે છે, તેથી તેને 'શ્લેષક' (એકત્ર જોડી રાખનાર) કફ કહે છે

ઉપસહાર

દૃષ્ટિ પ્રાપ્તેણ શોષાણાં સ્થાનાન્યવિકૃતાત્માનામ્ ॥૧૮

સ્થાપિનામપિ જ્ઞાતીયાત્કર્માણિ ચ વૃષ્યક વૃષ્યક ।

જેક વાપુ પિત્ત અને કફ—એ ત્રણ દોષો રાખા શરીરમાં પ્રવરવા લાગે છે તેપણ એ દોષો જ્યારે પગ લા ન લાગે, ત્યારે રોમના પોતપોતાનાં (જુદાં જુદાં) સ્થાન અને કામ કર્યા કર્યા છે તે માટે બાજે (મુખ્યમુખ્ય) (શ્લેષક ૧ થી ૧૭માં સુધીમાં) કહેવા છે રોમ સમજવું

ઉપરના શ્લોકમાં દોષ બગાડો ન લાગે ત્યારે એ દોષના અમુક સ્થાન અને કામ છે એમ કહ્યું તેને અગ્રે દોષ બગાડ્યો કયાર કહેવાય તે જાણવું જોઈએ દોષની મૂળ બે અવસ્થા હોઈ શકે છે જમ અને વિષમ વિષમની વચી બે પેટા અવસ્થા રહે છે લપ અને વૃદ્ધિ વૃદ્ધિની વચી બે પેટા અવસ્થાઓ છે લપ (સંવય) અને પ્રગોષ. જામ, દોષની કૃંચ વાર અવસ્થાઓ હોઈ શકે છે લપ, લપ, લપ અને પ્રગોષ તેમાંથી દોષ પોડી (સમ) અવસ્થામાં લાગે ત્યારે એને અવિકૃત (ન બદલેલ) કહે છે અને પેડી ત્રણ અવસ્થામાં લાગે ત્યારે એને બદલેલ (વિકૃત) કહે છે

દોષની વૃદ્ધિ અને લપના લામાન્ય લપમ જથ નાજાવમાં કહેવાઈ ગયા છે તેથી હવે દોષની વૃદ્ધિ (સંવય અને પ્રગોષ) તથા શમન (સમતા અને લપ) થા મર્યાદાથી વધે છે તે મોવાનો આરમ્ભ કરે છે

દોષની વૃદ્ધિ અને ધમનનાં કારણ
વાયુની વૃદ્ધિ અને ધમનનાં કારણ

उष्णेन युक्ता रुहाद्या वायोः कुर्वन्ति सञ्चयम् ॥१९॥
શીતેન કોપમુષ્ણેન શમં સ્નિગ્ધાદયો ગુણા ।

(સૂ ૧/૧૦૧ માં કહેવા) લૂપાશ વગેરે વાયુના ગુણો (પોતાનાથી વિરુદ્ધ) ગરમી સાથે બેઝાડ છે, ત્યાર એ વાયુનો સંચય કરે છે એ લૂપાશ વગેરે ગુણો (એ ગુણોમાંની જ એક એવી) ઠંડકના સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એ વાયુનો પ્રકોપ કરે છે અને (સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણો ભ્યારે ગરમીના સંબંધમાં આવે છે, ત્યારે એ બને વાયુના વિચારથી હોવાથી વાયુનું ધમન થાય છે [શમ, ધમન કે પ્રથમ સ્વભાવ દોષના સય (ઓછુ થવું) અને સમ્ય (પ્રમાણ સર હોવું) એ બને અવસ્થાનો સમાવેશ થઈ જાય છે]

પિત્તની વૃદ્ધિ અને ધમનનાં કારણ

शीनेन युक्तास्तीक्ष्णाद्याश्च पित्तस्य कुर्वन्ते ॥२०॥
उष्णेन कोप, मन्दाद्याः शम शीतोपसहिता ।

(સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) તીક્ષ્ણ વગેરે પિત્તના ગુણો સાથે (એનાથી વિરુદ્ધ) ઠંડકને ગુણ મળે તે તેથી પિત્તનો સંચય થાય છે, એ જ તીક્ષ્ણ વગેરે ગુણો સાથે (એમાંની જ એક એવી) ગરમી બને તે પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે અને (સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) મંદ વગેરે ગુણો સાથે ઠંડક બળે તે (એ બને પિત્ત થી વિરુદ્ધ હોવાથી) પિત્તનું ધમન થાય છે

કફની વૃદ્ધિ અને ધમનનાં કારણ

शीनेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कुर्वन्ते श्लेष्मणश्चयम् २१॥
उष्णेन कोप तेनैव गुणा रुहादयः शाम् ॥

(સૂ ૧/૧૧ માં કહેવા) સ્નિગ્ધ વગેરે કફના ગુણો સાથે (એ ગુણોમાંની જ એક એવી) ઠંડક બળ વાથી (કફ ધી જતા હોવાથી) કફનો સંચય થાય છે, એ જ સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણો (એ ગુણોથી વિરુદ્ધ) ગરમી ના સંબંધમાં આવે ત્યારે (કફ ઓગળતા હોવાથી) કફનો પ્રકોપ થાય છે અને લૂપા વગેરે ગુણો ગરમીના સંબંધમાં આવે, ત્યારે એ બને કફના વિરોધી હોવાથી કફનું ધમન થાય છે

દોષના સંચયનાં અર્થ અને લક્ષણ

चयो वृद्धिः स्वचान्दयेव प्रदेवो वृद्धिहेतुषु ॥२२॥
વિપતિતગુણેષ્ટા ચ

દોષ પોતાના સ્થાનમાં જ પ્રથમ કરના વધી જાય તે તેને ચય (સંચય) કહે છે (દોષ પોતાના સ્થાનમાં સંચયારથી પરીક્ષી થઈ એવા સ્વાભાવિક

સ્થિતિમાં હોય, ત્યારે એ દોષ પોતાના સ્થાનનો જેટલો ભાગ રોકતા હોય છે તેટલો જ ભાગ એ દોષ થીજ ગમેલો હોય ત્યારે પણ રોકે તે એ દોષ સરખી જગા રોકતા હોવા છતા ઘટ્ટ હોવાને લીધે પ્રમાણમાં વધી જાય છે એ દોષનો સંચય કહે છે) દોષનો સંચય થાય ત્યારે જે કારણોથી (જે જાતના આધારવિધારથી) એ દોષ વધે છે તે કારણોની દરદીને સૂચ ૨ વે છે એ ૨ને એ દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધારવિધારની ઈચ્છા થાય છે

(સંચય થયા પછી દોષનું આખું સ્થાન દોષથી ભરાઈ જાય છે તેને પ્રકોપ નામનો સંચય કહે છે અને એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણો જેવા જ ગુણવાળા આધાર વિધારની સૂચ આવે છે ત્યારપછી એ દોષ પોતાના સ્થાનમાંથી નીકળી બીજાના સ્થાનમાં દાખલ થાય છે, પ્રસરે છે અને પ્રસર નામના સંચય કહે છે એ સ્થિતિમાં દોષના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા આધાર-વિધારની ઈચ્છા થાય છે) (દોષના ગુણ માટે જુઓ સૂ ૧/૧૦૧ થી ૧૨)

પ્રકોપ અને ધમનનાં અર્થ અને લક્ષણ

कोपस्तनुमार्गामિता ।

लिङ्गानां दर्शनं श्वेषामस्वास्थ्यं रोगसम्भव ॥२३॥
સ્વસ્થાનસ્વસ્થ સમતા ચિકારાસમ્ભવ. શામ ।

પણ દોષ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છેડીને બીજા માર્ગે જાય તેને કોપ (પ્રકોપ) કહે છે દોષનો પ્રકોપ થાય, ત્યારે જે દોષનો પ્રકોપ થયો હોય તેના પ્રકોપનાં જ લક્ષણો ગયા અધ્યાયમાં આપ્યાં છે તે દેખાય છે, મેચેની થાય છે અને રોગ થાય છે

દોષ પોતાના સ્થાનમાં હોય, ત્યાં પણ રોગ પ્રમાણમાં હોય અને દોષને લીધે રોગ ન થાય, એ તમે જેનાં હોય ત્યારે દોષનો ધમ (પ્રથમ) કહેવાય છે.

સંચય, પ્રકોપ, પ્રથમની જનુઓ

चयप्रकोपप्रहमा वायोर्ग्रीष्मादिषु त्रिषु ॥ २४ ॥
શયપ્રકોપપ્રહમા વાયોર્ગ્રીષ્માદિષુ ત્રિષુ ।

(સૂ ૩/૧, ૧૧ માં આપેલા જનુઓના ક્રમ પ્રમાણે) ગ્રીષ્મથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને શરદામાં) વાયુના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રથમ થાય છે; વર્ષાથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (વર્ષા, શરદા અને હેમંતમાં) પિત્તના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રથમ થાય છે અને શિતિરથી માંડીને ત્રણ જનુઓમાં (શિતિર, વસંત અને ગ્રીષ્મમાં) કફના જનુક્રમે સંચય, પ્રકોપ અને પ્રસર થાય છે

કેસ()માં લખેલા પ્રકોષ મુખ્ય નથી પણ
ઓછા છે.

દોષ			
જાત	વાત	પિત્ત	કફ
હેમંત	(પ્રકોષ)	શયન	સંચય
શિથિર	(પ્રકોષ)	x	સંચય
વસન્ત	x	x	પ્રકોષ
ગ્રીષ્મ	સંચય	(પ્રકોષ)	શયન
વર્ષા	પ્રકોષ	સંચય	x
શરદ	શયન	પ્રકોષ	x

સંચયની જાતમાં પ્રકોષ કેમ નથી થતા?

વીર્યતે લઘુરુક્ષામિરોપવીમિઃ સમીરણઃ ॥૨૫॥
તદ્વિષ્ણસ્તદ્વિષે દેહે કાલસ્યોષ્ણવાય કુપ્યતિ ।
અદ્ધિરસ્ત્વિષાકામિરોપવીમિઃ તાદૃશમ્ ॥૨૬॥
પિત્તં વાતિ વય કોષ ન તુ કાલસ્ય શેત્યત* ।
વીર્યતે ક્ષિગ્ધશીનામિરુદ્કરોપવીમિઃ કફઃ ॥૨૭॥
તુલ્યેડપિ કાલે દેહે ય સ્કપ્તત્વાય પ્રકુપ્યતિ ।

ગ્રીષ્મજાતમાં વનસ્પતિ (અન્નજ, ફળ વગેરે)
આદાનકાળની અસરને લીધે હવકી અને લુખી થઈ
ગયેલી હોય છે, તેથી (એટલે હવકાં અને લુખાં
અન્નપાનથી) આદાનકાળમાં તેવા જ (હવકાં અને
લુખા પડી ગયેલા) દેહમાં તેવા જ (હવકાં અને લુખા)
વાયુના સંચય થાય છે, પણ પ્રકોષ થતો નથી, કારણ કે
જાત ગરમ હોય છે (વાયુના થીત ગુણથી વિરુદ્ધ
ગુણવાળી હોય છે)

વર્ષાજાતમાં પાણી અને વનસ્પતિમાં (વેળાને
લીધે) ખરાબ આવી જાય છે, તેથી એ ખારા થઈ ગયેલા
પાણી અને વનસ્પતિથી એવા જ (ખારા થઈ જતા)
પિત્તના સંચય થાય છે, પ્રકોષ થતો નથી. કારણ કે
એ જાતમાં (પિત્તથી વિરુદ્ધ ગુણવાળી) ઠંડક હોય છે

શિથિરજાતમાં સ્નિગ્ધ અને ઠંડા પાણી અને
વનસ્પતિથી એવા જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડા વસ્તુઓ)
દેહમાં જાતુ પણ એવી જ (ઠંડી) હોવા છતાં એવા
જ (સ્નિગ્ધ અને ઠંડા) કફના સંચય થાય છે, પ્રકોષ
થતો નથી, કારણ કે ઠંડાને લીધે કફ ઠરી (લોઢ)
જાય છે

પરંતુ જેના અન્નપાન, દોષ, દોષ અને જાતમાંથી
બાંધાંતરી સ્થાન ગુણવાળાં દોષ તે સંચયની બેઠી
અસરથી દોષના પ્રકોષ થવા જોઈએ, છતાં અમુક

જાતમાં અમુક દોષના પ્રકોષ ન થતા સંચય જ કેમ
થાય છે તેનું કારણ આ શ્લોકમાં આપ્યું છે

સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમનું મુખ્ય કારણ
इति कालस्वभावोऽयमाहारादिविज्ञातुम् ॥૨૮॥
ઘયાદીન યાન્તિ સઘોડપિ દોષાઃ કાલેડપિ

વા ન તુ ।

શ્લોક ૨૮થી ૨૭મા મા અ. (દોષોના સંચય, પ્રકોષ
અને પ્રથમ) જાતના સ્વભાવને લીધે થાય છે એમ
કહ્યું; પણ આહાર વગેરે (આહાર, વિહાર, દેશ, રસાયન,
પાણકરુ, વમન, વિરેચન)ને લીધે પણ તરત જ (જાત
વગેરે પણ) દોષોના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય
છે અથવા જાતમાં પણ સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ
થતા નથી.

અમુક જાતમાં અમુક દોષના સંચય, પ્રકોષ અને
પ્રથમ થાય એ તો સામાન્ય નિયમ છે પણ દોષોના
સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમનો મેટો આધાર તો આહાર,
વિહાર, દેશ, સંચરણ વગેરે ઉપર છે

દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય એવા
આહારવિહાર વગેરે હોય તો નમે તે જાતમાં ગમે તે
દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થઈ શકે છે, પણ જે
દોષના સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થાય એવા આહારવિહાર
વગેરે ન હોય તો શ્લોક ૨૪/૨૫ માં જણાવેલી જાત
ઓમાં પણ સંચય, પ્રકોષ અને પ્રથમ થતા નથી, તો
પછી બીજી જાતઓમાં તો થાય જ ક્યાંથી?

દોષ વધે છે ઘાથોરે, ઘટે છે ક્ષીરેરે

વ્યાપોતિ સહસ્રા વેદમાપાદતલમસ્તકમ્ ॥૨૯॥
નિયતંતે તુ કુપિતો મલોઽપ્યાર્સ્ય જલોઽપ્યયત્ ।

તેમ પાણીનું પૂર એકદમ બધું પ્રચી જાય છે,
પણ પછી ધીમેધીમે ઊતરે છે, તેમ કોપેલા દોષ
પ્રચના તજિયાથી તે માથા વા એકદમ બધું વ્યાપી
જાય છે, પણ તે પછી ધીમેધીમે (ચેતાના સ્થાન તરફ
પાછા ફરે છે (ઓછા થાય છે)

નાનાકરોરસપ્રયોગિકારૈ કુપિતા મળાઃ ॥૩૦॥
શાપર્પન્તિ તનું તસ્યાસદૃશ્યાદૃશિસાધનમ્ ।

શાસ્ત્ર નેકંકશો ઘટનુમત* મામાન્યમુચ્યતે ॥૩૧॥

કોપેલા દોષો અનેક જનના ર મુખ્ય છે. કપીને
સીંગને કુખ છે, તેથી દેકે રોગનાં જુદાં જુદાં
કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય (નિગ્નન્યાન, નિકિન્નાન્યાન
વગેરે દેખાયે) કપી સમજ નહીં; તેથી રોગનાં સામાન્ય
(બધા રોગને લાગુ પડે તેવાં) કારણ, લક્ષણ અને
ઉપાય (અર્થ) કપીને છોડે (અત્યંત રોગ માટે

જુદુંજુદું કોનું રક્ત નથી, તેથી બધી બધાને વાનુ પર એનું કહ્યું છે પણ મુખ્યમુખ્ય રોગોને વિષે નિશ્ચય, ચિકિત્સા, ઉત્તરસ્થાન વગેરેમાં જુદુંજુદું પણ કહ્યું છે)

નિજ રોગોનું કારણ દોષો

દોષા યથા દિ સર્વેર્થાં રોગાણામેકકારણમ્ ।
યથા પક્ષી પરિપતન સર્વતઃ સર્વમપ્યદઃ ॥૩૨॥
છાયામયેતિ નામીર્થાં યથા વા કુલ્લમપ્યદઃ ।
વિકારજાતાં વિવિધ પ્રીન્ ગુણાદ્યાતિવર્તેતે ॥૩૩॥
તથા સ્વઘાતુર્વગ્યનિમિત્તમપિ સર્વદા ।
વિકારજાતાં શ્રીન્દોષાન્

બધા રોગોનું મુખ્ય કારણ ત્રણ જ છે જેમ પક્ષી નમે તે દેશમાં નમ ન વખત ફર તેપણ એવી છાયા તે બીની સાથ ન સાથ જ નાથ છે અથવા જેમ આ અનેક પ્રકારના બધા સૂટિના પદાર્થો તત્ત્વ, ગતિ અને તમન—એ ત્રણ ગુણ વિનાના હતા નથી, તેમ પોતપોતાના પાતુતેજ્યના કારણ થયા રોગો પણ કદી પણ ત્રણ દોષ વિનાના (ત્રણ દોષની વિષમતા વિનાના) હોવા નથી

પાનુનો આર્થ રાહી પાનુ, દાષ, અને મગ કરવાના છે રોગોત્તરો પાનુઓની વિષમતા જુદીજુદી જાતની હોય છે, તથી 'પોતપાતાનુ પાનુવૈષમ્ય' એવો શબ્દ પ્રયોગ કર્યો છે પાનુનો, દાષા રાત મગની વિષમતાને પાનુવૈષમ્ય કહ્યું છે વિષમતા ત્રણ રીત થઈ શકે છે પાનુ વગરે પ્રમાણથી અછી ઘરાથી, વધી જવાથી, બનડવાથી અને કાષવાથી (પોતાના આર્થ છેડીને બીજે માર્ગે જવાથી) પાનુ, દાષ ત્રણ મગ મગ સુ ૧૧/૧મા થી ૪૩મા આપેલા પોતપોતાના સ્વાભાવિક મગ ન કરે ત્યાર વિષમ થાય છે એમ નમજવુ

વધી ના પ્રમાણ કહ્યું છે કે જે રોગ પાનુ, દાષ અને મગની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે દોષો વિના ઉત્પન્ન થતા નથી ૨૫ ઉપચી એવું કહેવા માને છે કે જે ગમે પાનુ વગરની વિષમતાથી ઉત્પન્ન થતા નથી રોગ આગળું રોગો દોષો વિના ઉત્પન્ન થાય છે નિજ રોગોમાં દોષો હોય છે, આગળું રોગોમાં અરૂપતામાં દોષો હોવા નથી

દોષોના પ્રકોષનું કારણ

તેષા કોષે તુ કારણમ્ ॥ ૩૪ ॥

મર્થેરસામ્યઃ સંયોગ કાલાઃ કર્મ ચ હુક્લત્મ્ ।

હીનાતિમિધ્યાયોગેન મિચતે તત્પુતલિધા ॥ ૩૫ ॥

અસામ્ય વિષય સાથે ઇન્દ્રિયોનો નમન, બગરેલી જનુ રાને (આ જગત્) કે પૂર્વ જગત્) પાપ—એ

ત્રણ દોષોના કોષનું કારણ છે એ ત્રણ કારણમાં હરેક કારણના વળી લીનયોગ, અનિયોગ રાને મિથ્યા મોનની દૃષ્ટિનો ત્રણત્રણ પેટા વિભાગ પડે છે (આમ, દાષ કોષવાનાં નવ કારણ છે.)

અસામ્ય વસ્તુ સાથે ઇન્દ્રિયોનો સંમન

આર્થો અર્થ અથવા વિષય રોટવે શબ્દ (અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ (આકાર, રંગ), રસ (સ્વાદ) અને ગંધ કાનનો વિષય શબ્દ, સામયોનો વિષય સ્પર્શ, આંખનો વિષય રૂપ, જીભનો વિષય રસ અને નાકનો વિષય ગંધ છે રામુજ વિષય અમુજ ઇન્દ્રિયનો હોય છતાં પણ અમુક માણુઓને એ ઇન્દ્રિયને એ વિષય સામ્ય ન હોય તે તેના નેવનથી દોષો કોષે છે. ત્રણ માણુઓને પણ કોઈને કોઈ સામ્ય છે (સદે છે) અને કોઈને નથી સદતા એક સામે માત્ર કોઈનું સાક આપ તે એના દોષ કોષના નથી પણ બીજા ત્રણ માણુઓ બુદ્ધિયુકે પણ એક કકડે કકાડુ અજાણતાવે અવાઈ ગયું હોય તે એને ચૂકાઈ છે, અહીં થઈ જાય છે પહેલાં માણુઓને કોઈમાં માપત સામ્ય છે, બીજાને કોઈ રાસામ્ય છે રામ અસામ્ય પદાર્થ ગમે (એમના શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ કે ગંધ દ્વારા) થીરોનો સમય થાય છે, ત્યારે દોષો કોષે છે

ઇન્દ્રિય અને અર્થના લીન, અતિ અને

મિથ્યાયોગ એટલે શું ?

હીનોડ્યેનેન્દ્રિયસ્યાસ્ય સંયોગઃ સ્થેન નૈવ વા ।

અતિયોગોડતિસંસર્ગઃ, સુક્ષ્મમાસુરમૈરવમ્ ॥૩૬॥

અત્યાસદ્યાતિદૂરસ્થ વિપ્રિય ચિરુતાદિ ચ ।

યદક્ષ્ણા બીક્ષ્યતે રૂપ મિધ્યાયોગઃ સ દારુણ ॥૩૭

પવમત્યુચ્ચાપ્ત્યાદીનિન્દ્રિયાર્થાન્ યથાયથમ્ ।

વિદ્યાન્

કોઈ પણ ઇન્દ્રિયને પોતાના વિષય સાથે જરૂર કરતાં ભોલે સમય થાય કે ભિલકુચ સમય થાય જ નહિ રોને લીનયોગ કરે છે, જરૂર કરતા વધારે સમય થાય તેને અતિયોગ કરે છે, સામ્ય ઝીઝી, વચકર્ત, ભપકર, બહુ પાસેનું, બહુ આપુ, ન ગમે એવું, બેઝોય વગેરે રૂપ (આકાર, રંગ) જુઓ તેને મિથ્યાયોગ કરે છે મિથ્યાયોગ ભપકર છે ઉપરના આખતા દાખલા ઉપરથી સમજ લેવું કે (કાન, નાક વગેરે) તે તે ઇન્દ્રિય બહુ મોટો અવાજ, દુર્ગંધ વગેરે વિષયના સમયમાં આવે ત્યારે તે તે ઇન્દ્રિયનો અને તેના વિષય નો મિથ્યાયોગ થાય છે

જ્યારે કાન બહુ મોટો, કંકોર, પ્રિયજનના નાચનો, ભાકર વગેરે અનિષ્ટ અવાજ સાંભળે, ત્યારે કાન અને અવાજનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય જ્યારે નાકને

દુર્ગંધ, વિગ્રાની ગંધ વગેરે અનિષ્ટ ગતિ આવે, ત્યારે નાકનો રાગે ગંધનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય ત્યારે સ્થાન કરતું, ચદન વગેરે ચોપડયુ, ઠંડી વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો, ગરમ વસ્તુનો સ્પર્શ કરવો વગેરે પ્રકારના સ્પર્શ જે શાસ્ત્રોક્ત કર્યો કરવા જોઈએ તે કર્યા ન કર્યા, ત્યારે ચામડી રાગે સ્પર્શનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય છે, તેમ જ જે કામમાં રસ(સ્વાદ)નો ઉપયોગ જીભે લેવો જોઈએ, તે કર્યા ન લે કે અપાછા દ્રવ્યના રસનો સ્વાદ જીભ લે, ત્યારે જીભ રાગે રસનો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય.

જનુના લીન, અતિ ને મિથ્યાયોગ

કાલસ્તુ શીતોષ્ણવર્ષામેદાત્ ત્રિધા મતઃ ॥૩૮॥

સ હીનો હીનશીતાદિરતિયોગોઽવિલક્ષણઃ ।

મિથ્યાયોગસ્તુ નિર્દિષ્ટો વિપરીતસ્વલક્ષણઃ ॥ ૩૯ ॥

ઠંડીનો, ગરમીનો અને વરસાદનો—એ ત્રણ ભેદને લીધે કાળ (જનુ) પણ ત્રણ પ્રકારનો છે ઠંડી, ગરમી અને વરસાદ જે કાળમાં જેટલા હોવા જોઈએ તે કરતાં ઓછા હોય, ત્યારે તે લીનકાળ કહેવાય છે ત્યારે ઠંડી, ગરમી રાગે વરસાદ જે કાળમાં જેટલા હોવા જોઈએ તેનાથી વધારે હોય છે, ત્યારે કાળનો અતિયોગ થયો કહેવાય છે અને જે કાળમાં ઠંડી, ગરમી ને વરસાદમાંથી જે હોયુ જોઈએ તેનાથી ઊંચકુ જ થાય તેને કાળનો મિથ્યાયોગ કહે છે (દા ત હેમત જનુમાં થોડી ટાક પડે તો લીનયોગ, બહુ જ ટાક પડે તો અતિયોગ અને તાપ પડે તો મિથ્યાયોગ થયો કહેવાય છે)

કામના લીન, અતિ ને મિથ્યાયોગ

કાપવાક્ચિત્તમેદન કર્મપિ વિમ્બજેત્ ત્રિધા ।

કાયાદિકર્મણો હીના પ્રવૃત્તિર્હિનસંશ્લકઃ ॥ ૪૦ ॥

અતિયોગોઽતિવૃત્તિસ્તુ, યેનોદીરણધારણમ્ ।

વિપમાક્ષિયારમ્પતનસ્થલનાદિકમ્ ॥ ૪૧ ॥

માપણં સામિમુક્યય રાગદ્વેષમયાદિ ચ ।

કર્મ પ્રાપ્તોત્પાતાદિ દશધા યથા નિન્દિતમ્ ॥ ૪૨ ॥

મિથ્યાયોગોઃ સમસ્તોઽસાધિદ વા ડુગ્ધ વા હૃતમ્ ।

ચરીરથી થતું, વાહીથી થતું અને મનથી થતું એવા કામના ત્રણ ભેદને લીધે કામના પણ ત્રણ ભાગ પાડવા ચરીરનું, વાહીનું કે મનનું કામ થતું જોઈએ તે કરતાં ઓછું થાય તો કામનો લીનયોગ કહેવાય અને વધારે થાય તો અતિયોગ કહેવાય અંગે પદ્મ ચૂર્કા સંખીને કામ કરવા માંડ્યું પાડ્યું, વપચું વગેરે (ચરીરથી થતા કામ), ભ્રમતજનમાં બેઠવું (વાહીથી થતું કામ), અને શુ. ૨/૨૧, ૨૨માં જાણવેલાં ચરીરના,

વાહીના અને મનના ચાપકર્મો એ બધા આ જાતે કર્યા હોય કે ગયા જાતે, તોપણ એ કામનો મિથ્યાયોગ છે

કોપેલા દોષ કેટલા અને કયા રોગ કરે છે ?

નિવાનમેતલ્લોપાણાં, કુપિતાસ્તેન નૈરુધા ॥ ૪૩ ॥

કુર્વન્તિ વિવિધાન્ ધ્યાધીન્

શાસ્ત્રાકોષ્ટાસ્તિયસન્નિધિયુ ।

આ (સ્થાનક ૩૪થી ૪૪માં સુધીમાં કહ્યું તે) દોષોના પ્રકોષનું કારણ છે એ કારણને લીધે રાગે પ્રકારે કોપેલા દોષ શાખામાં (સ્થાન ૪૪માં કહેલા બાહ્ય માર્ગમાં), કોષ્ટમાં (સ્થાન ૪૫માં કહેલા અંત કોષ્ટ માર્ગમાં), અને હાડકાના સાધામાં (સ્થાન ૪૬માં કહેલા મધ્યમ માર્ગમાં) અનેક જાતના કરે છે

શાખા વગેરેમાં થનારા રોગ

(બાહ્યભાગે થનારા રોગ)

શાક્તા રક્તાદયસ્ત્વક્ ચ બાહ્યરોગાયનં

હિ તત્ ॥ ૪૪ ॥

તદાશ્રયા મપચ્ચક્ષ્મગ્ઢાલજ્યપ્તુરુદાયઃ ।

વહિર્માગાશ્ચ દુર્નિર્મુલ્મશોફાદયો નદાઃ ॥ ૪૫ ॥

શાખા (હાથ, પગ), ચોહી, માસ, ચરમી, હાડકું, મજ્જા અને વીર્ષ—એ છ ધાતુઓ અને ચામડી ચોટલા રોગનો બાહ્ય (બહારનો, ઉપરનો) માર્ગ છે મપ, વ્યગ, ગણવજ, અર્બુદ (વિમર્ષ, વિદુધિ) વગેરે ના હરસ, ગોળી, સોજા વગેરે રોગોને બહારના ભાગના રોગ કહે છે

કોષ્ટમાં થનારા રોગ (અંતર્ભાગમાં

થનારા રોગ)

અન્તકોષ્ટો મહાસ્રોત આમપકાશ્યાશ્રયઃ ।

તત્સ્થાનાં સ્પર્શતીસારકાશ્વાસોદરજ્વરાઃ ॥

અન્તર્ભાગે ચ શોફાશોઘ્નુલ્મલીસર્પવિદ્રધિ ।

આમાશય અને પક્વાશયના આશ્રયરૂપ મહાસ્રોત

(એટલે બાજી થઈ થતા ગુણ સુધીના માર્ગ, જેમાં

હોઘલી, ગાંઘલી, નાનું આંતરડું અને મોટું આંતરડું

આવી જાય છે તે) એટલાને રોગનો અંત કોષ્ટ (૫૧-૨

નો, ઊંડાણનો) માર્ગ કહે છે ઊંઘને, અતિસાર, ઉષ

રસ, દમ, ઉલ્કરોગ, તાવ, સોજા, રક્ત, ગોળો, ગતવા

અને ગાંઘ એ તે સ્થાનમાં (અંત કોષ્ટમાં) થતા—હાડ

કાના ભાગમાં થતા—રોગ છે

ચરીરના મધ્યમ ભાગમાં થનારા રોગ

શિરોહૃદયમસ્થાદિર્મર્માશ્રયસ્થાં ચ સન્નયઃ ॥ ૪૭ ॥

અતિચક્ષ્માઃ શિરોહૃદયકુન્ઢરાવાશ્ચ મધ્યમઃ ।

રોગમાર્ગ. સ્થિતાસ્તત્ર યદ્યપશ્ચદ્યદિતાઃ ॥૪૮॥

મૂર્ધાદિરોગાઃ સ્થિત્યસ્થિત્રિકશૂલપ્રહાદયઃ ।

માથું, હૃદય, મૂત્રાશય વગેરે તથા મર્મસ્થાનો તથા હાડકાના આધા તથા તે બધાની સાથે જોડાયેલા શિરા, સ્નાયુ, કડરા વગેરે—એવા રોગનો મધ્યમ (વચ્ચે) માર્ગ છે. સપ્ત, પચાષાત, અઠદિયો વા, આશુ (૬-૯, મૂત્રાશય) વગેરેના રોગ અને સાધામ્યા, હાડકાના અને ત્રિકાશુળ, જડતા વગેરે રોગ ત્યા (મધ્યમ માર્ગના) થાય છે.

કોષેષા વાયુના કામ (અસર)

અસવ્યાસચસ્વાપસાદરુકોદમેદનમ્ ॥ ૪૯ ॥

સન્નાદ્મમ્મસન્નોચર્ત્તહર્ષણતર્પણમ્ ।

કમ્પપાટ્યસૌપેયેક્ષોત્તસ્પન્દનવેષ્ટનમ્ ॥ ૫૦ ॥

સ્તમ્મ કપાયરસતા વર્ણ શ્યાવોડરુણોઽપે વા ।

કર્માણિ વાયો.

સત (૧ અંગ લબ્ધી પડે, ૨ હીનુકીનું થઈ જાય), વ્યાસ (૧ અંગમા આયત્કા લાગે, ૨ અંગ સંકાપાઈ ન થકે), વ્યથ (૧ હથાક વાગતા હોય એવું લાગે, ૨ વીધતા હોય એવી પીડ થાય), સ્વાપ (૧ અંગ પોતાના કામની બાબતમા જડ—બહેર બની જાય, ૨ કઈ અડક તો ખબર ન પડે) સાદ (અંગ પોતપોતાનું કામ ન કરી થકે), રુક (સતત નૂન—સંભ્રુક આવે), તોલ (સોય પોતપોતાની પીડ થાય એટલે કંકડેકંકડે સત્રકા માર) ભેદન (અંગને હાડવામા આવવું હોય એવી પીડ), સંગ (ગડો, પેશાબ વગેરે પોતાના સ્થાનમાથી નીકળી ન થક તથા મૂળા થઈ જવાય), અંગભંગ (થઈ જાય બાગનું—ક્યસનું હોય એવી પીડ થાય), સંકોચન (રાગ સંકા રાઈ જાય, લાનું ન થઈ થકે), વર્ણ (ગાંડની લીંટીઓ બસાઈ જાય), હર્ષણ (૧ રૂવાક હોવા થઈ જાય, ૨ અંગ જામે કાકાકાગવાનું થઈ જાય) તર્પણ (તરસ ટાળે) સ્પ (અંગ હાલ્યા કરે) પાટ્ય (અંગ કંકલ પડે જાય), સૌપેય (માત્રકામા પડે જાય), ક્ષોષ (૨ ૧ સુકાઈ જાય), સ્પન્ન (૨ ગ દરડે થકે), વપ્ન (અંગને નાખીને બાધ્ય હોય એવી પીડ થાય), સ્તભ (અંગ રુક્ત થઈ જાય) મોમા નૂન—નૂન લાગે, અંગ કાનું પડે જાય એવા રુક્ષ લાવ પડે જાય—આ (મરેલા) વાયુના મમ છે.

કોષેષા પિત્તના કામ (અસર)

પિત્તસ્ય દાહરાગોષ્મપાકના ॥ ૫૧ ॥

સ્વેદ સ્તેદ અતિ કાથ સદન મૂઠન મદ ।

ચક્રકામ્લી રક્ષા વર્ણ પાણ્ડુપાદગરજિત ॥ ૫૨ ॥

દાહ (લાલ બળે), રાગ (અંગ લાલ થઈ જાય), ઉષ્મ (અંગ ગરમ થઈ જાય), પાક (ગૂમડાં વગેરે પાકે), પાસેલા થાય, મળ પચપચા થઈ જાય, થીરમાથી બહાર વહેવું—વહેવાડાવું, સપ્તવર્ણ, સંન (માથું દુખાઈ વગેરે કામથી અંગને સજ્જડ કરી દે), મૂર્ચ્છા આણવી, મદ ચક્રાવેલા, મો તીખું અને ખાટુ રહે, અંગનો રંગ ધોળા અને લાલ સિવાય બીજો ગમે તે થઈ જાય—આ કોષેલા પિત્તના કામ છે.

કોષેષા કફનાં કામ (અસર)

શ્લેષ્મણ. સ્નેહકાઠિન્યકષ્ઠશીતત્વગૌરવમ્ ।

વન્ધોપલેપસ્તૈમિત્યશ્લોકાપત્ત્યતિનિદ્રતાઃ ॥ ૫૩ ॥

વર્ણઃ શ્વેતો રક્તો સ્વાદુલવર્ણો ચિરકારિતા ।

(જે જગ્યાએ કફ કોષા હોય ત્યાં) ચીકણું થઈ જાય, કઠણું થઈ જાય, ખલ્લુજ (ચળ) આવે, ઠડું થઈ જાય, ભારે થઈ જાય, બધ (૧ શ્વેતો પુરાઈ જાય, ૨ ચોટાડી દે), પોતે (કફ) અંગ ઉપર લપે ઝાઈ—ખરડાઈ જાય, સ્તૈમિન્ય (અંગ ચપગતાથી પોતાનું કામ ન કરી થકે), સોજ, ખોરાક, ગૂમ્મ વગેરેને પાકવા ન દે, બહુ ઊંધ આવે, અંગનો રંગ ધોળા થઈ જાય, મોમા જળું જળ્યું અને ખારુ ખારુ લાગે તથા રાગ ધીમે ધીમે વધે—આ કોષેલા કફના કામ (અસર) છે.

દરદીને વારવાર તપાસવાનું કારણ

દરવ્યદોષામયવ્યાપિ યદુક્ત દોષલક્ષણમ્ ॥ ૫૪ ॥

વર્ણનાચૈરવહિતસ્ત સમ્યગ્મુલક્ષયેત્ ।

વ્યાધ્યવ્યસ્યાવિભાગસ પદ્યદ્રાતર્જન

પ્રતિલક્ષણમ્ ॥ ૫૫ ॥

રાગની અવસ્થાઓ (stages)ને બરાબર ઓળખી થકે એવા, પ્યાન રાખે એવા વેદો દરદીઓને દર્શન વગેરેથી (સુ ૧/૨૧ ॥ માં જાણાવેલી પ્રતિ રીતે) ધીરો ધીરો તપાસીને બધાંયે રાગોમા વ્યાપી થયેલા (યતા) (કોષેલા) દોષોના જે લક્ષણો ઉપર ક્યાં તે બરાબર જોઈ (ઉપર કહેલા લક્ષણોમાંથી ક્યાં અને કેટલા લક્ષણો દરદીને થાય છે તે બરાબર જોઈ)

મમ્યાસાદ્રાવ્યતે દૃષ્ટિ કમસિદ્ધિપ્રકાશિની ।

રક્તાદિસદસંગ્જ્ઞાન ન શાસ્ત્ર દેવ જાયત ॥ ૫૬ ॥

(કોષેલા દોષના લક્ષણો દરદીમા થતાં હોય તે વારવાર જોવાની) દેવથી રોગ મગડવાનું કામ બરાબર પાર પડે એવા રસ્તા સુઝાડનારી દૃષ્ટિ રાખે છે એ સત વગેરે ખરું છે કે ખોટું (નકલી) તેની રમજસ ફક્ત એસત વગેરેના શાસ્ત્રના જ્ઞાનથી જ રાખી નથી. કોઈ યત્ન વિષયમાં દૃષ્ટિ બરાબર ખૂપે એવા

માટે એ વિષયને લગતી વિદ્યા પૂરી ભણવી જોઈએ તથા એ વિદ્યામાં જે કામ કરવાનું હોય તે વારવાર કરવું જોઈએ. ઉર્ધ્વ સમજણ (insight) થવા માટે શાસ્ત્ર (bookish knowledge) અને અભ્યાસ (repeated practical knowledge) એ બંનેની જરૂર પડે છે

ત્રણ પ્રકારના રોગ

દષ્ટાપચારજઃ કષિત્કષિત્પૂર્વપરાધયઃ ।

તાસહૃદ્યારૂઢ્યવત્ત્યો ધ્યાયિરેવં ત્રિધા સ્મૃતઃ ॥૫૭

કેટલાક (આ જન્મે કરેલા અને તેથી) જાણેલા કુપથ વગેરે કારણથી થયેલા, કેટલાક ગયા જન્મમાં કરેલા પાપથી થયેલા અને બીજા કેટલાક એ બંને (આ જન્મનું કુપથ અને પૂર્વજન્મનાં પાપનું ફળ) ભેગાં થવાથી થયેલા એ રીતે રોગ ત્રણ પ્રકારના છે એનું આયુર્વેદ કહે છે (આમાંથી પહેલા પ્રકારના રોગને દુષ્ટજ અથવા દુષ્ટકર્મજ, બીજા પ્રકારના રોગને અદુષ્ટજ અથવા અદુષ્ટકર્મજ અને ત્રીજા પ્રકારના રોગને દુષ્ટદુષ્ટજ અથવા દુષ્ટદુષ્ટકર્મજ રોગ પણ કહે છે)

એ ત્રણ પ્રકારનાં રોગનાં લક્ષણ

યથાનિદાનં દોષોત્થઃ કર્મજો હેતુર્મિવિના ।

મહારમ્મોઽપ્યકે દેતાવાતકો દોષકર્મજઃ ॥૫૮॥

એક ડગ થી ૪૪ સુધીમાં દોષોના પ્રકોપના જે કારણ (નિદાન) કહ્યા છે તે કારણથી કોપેલા દોષને ધીરે થયેલા રોગને દોષોત્થ (દુષ્ટજ, દુષ્ટકર્મજ, દુષ્ટપચારજ) રોગ કહે છે. જો કોપે એવા કારણ વિના જે રોગ થયો હોય તેને કુર્ણજ (અદુષ્ટજ, અદુષ્ટકર્મજ, પૂર્વપચારજ) રોગ કહે છે. દોષ કોપે એવું કારણ જરાક જ બન્યું હોય (આહારવિહારનું ન જેવું કુપથ થયું હોય) છતાં જે રોગ શરૂઆતથી જ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થાય (જેવેલે રોગના પૂર્વરૂપ અને રૂપનાં લક્ષણ શરૂઆતથી જ ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થાય) તેને દોષ અને દેવ બંનેથી થયેલા (દોષકર્મજ, દુષ્ટદુષ્ટજ, દુષ્ટદુષ્ટકર્મજ) રોગ કહે છે

ઉપચય ઉપચયી રોગની બા

ઓગ્રભવાની રીત

વિપત્તીભાત્તાપૂર્વઃ કર્મજઃ કર્મસહુપાત્ ।

ગચ્છત્યુમયજન્મો નુ દોષકર્મજસ્યાત્સવમ્ ॥૫૯॥

રોગ જે કારણથી થયો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ પ્રકારના આત્મવિહારનું સેવન કરવાથી જે રોગ મટે તેને પેર પેર પ્રમાણે દોષના પ્રોપથી થયેલા છે, રોગની ધીર બેનરોગે અથવા પ્રાથમિક કરોગ પ્રારમ્ભનો નથ કરવાથી જે રોગ મટે તે કર્મજ (પ્રારમ્ભથી

થયેલા) રોગ છે અને દોષ અને પ્રારમ્ભ બંનેનો નાશ કરવાથી જે રોગ મટે તે રોગ દોષ અને પ્રારમ્ભ બંનેથી થયેલા છે (એમ જણવું)

રોગના ત્રણ પ્રકારના પેટાવિભાગ

ત્રિધા સ્વપરતન્ત્રત્વાદ્યાઘયોઽન્ત્યાઃ પુનઃત્રિધા ।

એક પછી વાળા ત્રણ પ્રકારના રોગના દરેકના સ્વતંત્ર (મૂળ રોગ) અને પરતંત્ર-એ રીતે બે ભાગ પડે છે તેમાંથી પાછળના (પરતંત્ર) રોગના વધી પાછળ બે પેટાભાગ પડે છે

પરતંત્ર રોગના બે પેટાભાગ

પૂર્વજાઃ પૂર્વરૂપાયા, જાતાઃ પશ્ચાદુપદ્રવા. ॥૬૦॥

સ્વતંત્ર એટલે મૂળ રોગ થાય તે પહેલાં જે રોગો (લક્ષણ) થાય છે તે પૂર્વરૂપને નામે ઓગ્રભાગ રોગ અને મૂળ રોગ થયા પછી જે ઉપદ્રવો થાય છે તે ઉપદ્રવો-આ પૂર્વરૂપ અને ઉપદ્રવો એ પરતંત્ર રોગના બે પેટાભાગ છે)

સ્વતંત્ર રોગ કોને કહેવાય?

યથાસ્વજન્મોપશયાઃ સ્વતન્ત્રાઃ સ્પષ્ટલક્ષણાઃ ।

અમુક રોગ જે કારણથી થયો તેવાનું સાક્ષ્યમાં (નિદાનસ્થાન વગેરે જોગ રચને) ક્યુ હોય તે માર્ગ થી જે રોગ થયો હોય, જે રોગ માટે જે ઉપચાર સાક્ષ્યમાં (ચિકિત્સાસ્થાન વગેરે જગ્યાએ) કહ્યા હોય તે ઉપચારથી જે રોગ મટે અને જે રોગના સાક્ષ્યોકન લક્ષણો અપ્પ જણાતા (દેખાતાં) હોય (આ ત્રણ શરતો જે રોગમાં પૂરી પડતી હોય) તે વાને સ્વતંત્ર રોગ કહે છે

પરતંત્ર રોગ કોને કહેવાય?

વિપરીતાસ્તત્તોઽયો નુ

પણ બીજા એટલે પરતંત્ર રોગ એનાથી (સ્વતંત્ર રોગથી) ઊંધા હોય છે (અમુક રોગ) જે મ વધી થયો હોવાનું સાક્ષ્યમાં ક્યુ હોય તે કારણથી જે રોગ ન થયો હોય, જે ઉપચારથી મર્યાદા હોવાનું સાક્ષ્યમાં ક્યુ હોય તે ઉપચારથી જે મટે નહીં અને જેનાં લક્ષણો અપ્પ જણાતાં ન હોય તે વાને પરતંત્ર રોગ કહે છે)

દોષના બે પ્રકાર

વિષાદેવં મજાનવિ ॥૬૧॥

(ફક્ત રોગ જ સ્વતંત્ર અને પરતંત્ર હોય છે એમ નથી) દોષ પણ એ જ પ્રમાણે સ્વતંત્ર નથ પરતંત્ર બે પ્રકારના જણાય

દોષનાં બે પ્રકારનાં લક્ષણ

તાંત્રિકસંયોગદિતો વિદ્યુર્ધાનના મનિજ્યપમ્

દરેક રોગમાં કોપેલા દોષોનાં લક્ષણ વેદો ધ્યાન-પૂર્વક જોવા. (અને તે ઉપરથી નક્કી કરવું કે એ કોપેલા દોષ સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર અમુક દોષ જે કસણથી કોપતો હોવાનું શાસ્ત્રમાં કહ્યું હોય તે કાલ્પથી જે દોષ કોપો હોય, જે દોષનો પ્રકોપ મટાડવા માટે શાસ્ત્રમાં જે ઉપાય કહ્યો હોય, તે ઉપાયથી જે કોપેલા દોષ થમી જાય અને જે દોષના પ્રકોપના લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે તે દોષનો પ્રકોપ સ્વતંત્ર છે એમ જાણવું પણ જે ઉપરથી ત્રણ શરતોથી વિરુદ્ધ રીતે દોષનો પ્રકોપ થયો હોય તો તે દોષનો પ્રકોપ પરતંત્ર છે એમ જાણવું)

મૂળ રોગ અને ઉપદ્રવની ચિકિત્સાનો ક્રમ તેમાં પ્રધાનપ્રશ્નને પ્રશ્નોઃશામ્યતસ્તથા ॥ ૬૨ ॥ પચ્ચાશ્ચિક્ષેત્તૂર્ણં વા યલ્લઘ્નત્તુપદ્રવમ્ ।

સ્વતંત્ર (મૂળ) રોગ મટતો એ (પરતંત્ર રોગો—ઉપદ્રવો) મટે છે પણ એ યોગે જે ઉપદ્રવો ન મટે તો મૂળ રોગ મટી ગયા પછી એ ચાતુ રહ્યા ઉપદ્રવોની (એમના પોતપોતાનાં ઔષધોથી) ચિકિત્સા કરવી (જે એવું ન કરીએ તો એ ઉપદ્રવો અસાધ્ય થઈ જાય) પણ જે એ ઉપદ્રવ બળવાન હોય તો તરત જ (મૂળ રોગની ચિકિત્સા પડતી મુસીને પણ પડેલા) એની (ઉપદ્રવની) ચિકિત્સા કરવી

એનું કારણ

ય્યાપિહ્નિષ્ટશરીરસ્ય પીઢાકરતરો હિ સઃ ॥૬૩॥

કારણ કે મૂળ રોગથી પીડાયેલા શરીરવાળા માનુષ્યને એ ઉપદ્રવ વધારે પીડા કરે છે

રોગ મટાડવા માટે શું જાણે તો યાહે?

વિકારનામાકુહાલો ન જિહીયાત્ કદાચન ।

ન હિ સર્વવિકારાણાં નામતોઽસ્તિ

ધ્રુવા સ્થિતિઃ ॥ ૬૪ ॥

આ ક્ષણેના રોગ છે, એવું રોગનું નામ ન કહી શકનાર વેદો કહી શરમાનું નહિ, કારણ કે બધા રોગોનું પોતપોતાનું નામ પાડીને એ રોગોની સંજોગે માટે નક્કી એકથી એક સ્થિતિ હોતી નથી

દોષ કોપવાનાં અનેક માર્ગોવાળી ક્યો દોષ ક્યા કાલ્પથી કોપ્યો છે, ક્યા દોષના પ્રકોપથી રોગ થયો છે, ક્યા ક્યા દોષ લેગા કોપ્યા છે, એકયો કે લેગો કોપેલો ક્યો દોષ કેટલા પ્રમાણમાં કોપ્યો છે, દોષની બિન (જંચી, નીચી કે સ્પર્શી છે, દોષ ક્યા સ્થાનમાં જઈને રોગ કરે છે, કઈ ધાનું અને ક્યો મત કેટલો બળદા છે, દોષ વગેરેની વૃદ્ધિ થઈ છે કે ઘટ વગેરે અનેક

બાબતો ઉપર રોગનો આધાર હોવાથી રોગો પણ અસંખ્ય હોય છે. તે બધાનાં નામ પાડવા અશક્ય છે તેથી શાસ્ત્રમાં મુખ્યમુખ્ય રોગના નામ આપેલા છે, બાકીનાનો સમાવેશ કરૂંના રોગ, પિત્તના રોગ, વાયુના રોગ વગેરે વર્ગમાં થઈ જાય છે આમ બધા રોગોને નામ ન આપી શકાય એવું હોવાથી તથા એકના એક જ રોગમાં પણ ઘોટા આહાર, વિહાર, ક્રિયા, ઔષધ વગેરેને લીધે અનેક વિકાર થાય છે, તેથી બધા રોગોને જુદાં જુદાં નામ આપી શકાય નહિ માટે દરેકના રોગનું નામ ન દઈ શકનાર વેદો શરમાવાની જરૂર નથી શાપ્તે કામ સાથે કામ છે, નામ સાથે નહિ અને દરેક દોષના પ્રકોપનાં લક્ષણો ઉપરથી ક્યો દોષ કોપ્યો છે એ પારખનાર વેદ રોગનું નામ નહિ જાણે તો હોય તોપણ રોગના સફળ ઉપચાર કરી શકે માટે રોગનું નામ ન જાણવામાં કઈ નાનમ નથી, પણ દોષના પ્રકોપના લક્ષણો અને એ પ્રકોપ મટાડવાના ઉપાયો ન જાણવામાં નાનમ છે. (જે રોગોના લક્ષણો વગેરે આપુવે દેખા આપેલાં છે તે રોગોનું નામ ન પાડી શકવામાં અભ્યાનની ખામી હોવાથી વેદન જરૂર શરમાવા જેવું છે)

અનેક રોગો થવાનાં કારણ

સ યવ કુપિતો દોષઃ સમુત્પાનવિશેષતઃ ।

સ્થાનાન્તરાણિ ચ પ્રાપ્ય વિકારાણ કુરતે વદ્ય ॥

તસ્માદ્વિકાર્યકૃત્તીરપિષ્ઠાન્તરાણિ ચ ।

શુદ્ધ્યા દેતુવિશેષોઽથ દીપ્તં કુર્યોદુપવમમ્ ॥૬૬॥

એ જ કોપેલા દોષ અનેક જુદાં જુદાં કારણોથી કોપતો હોવાથી અને કોપીને અનેક જુદાં જુદાં સ્થાનોમાં જતો હોવાથી એ દોષ (જે કાલ્પથી કોપ્યો દોષ અને જે સ્થાનમાં પહોંચ્યો હોય તે પ્રમાણે) અનેક રોગો ઉત્પન્ન કરે છે માટે રોગના કસણપ દોષ, દોષ પડેલાં બીજા સ્થાનો તથા દોષ કોપવાનાં કાલ્પ પાન્યોને વેદો તરત જ ઉપદ્રવ કરે

(રોગ ક્યા ક્યા દોષથી થયો છે, ક્યા દોષે ક્યા સ્થાનમાં જઈને રોગ કર્યો છે તથા દોષ ક્યા કાલ્પથી કોપ્યો છે: એ ત્રણ બાબત પારખીને તરત રોગની ચિકિત્સા કરવી)

ઉપચાર કરતાં પડેલાં વિચારવાની ખામતો

દૃષ્યં દેશં દર્લં વાલમનર્લં પ્રકૃતિઃ યવઃ ।

સર્વં સામ્યં તથાઽઽહારમવસ્થાઞ્ચ

પૃથગ્વિચારઃ ॥ ૬૭ ॥

સરમદ્યમાઃ સમીક્ષ્યેવાં દોષોપચારિકરણે ।

યો યતંતે ચિકિત્સાયાં ન સ મન્વતિ

જાનુચિ ॥ ૬૮ ॥

રોગમાં ક્યા ધાતુ અને મળ બગડ્યા છે (દુષ્ટ), ક્યા (અનુપ વજેરે) પ્રદેશમાં કે થયેરના ક્યા બાગ-માં રોગ થયો છે (દેશ), રોગનું અને રોગીનું બળ કેટલું છે (બલ), ઋતુ કઈ છે અને દિવસ કે રાત-નો કયો સમય છે (કાલ), જઠરાગ્નિ કેવો છે-વિષ", મંદ કે તીક્ષ્ણ (અનલ), દરદીની પ્રકૃતિ કેવી છે-વાયુનાં, પિત્તની, કફની કે મિત્રા (પ્રકૃતિ), દરદીની ઉમ્મર કેટલી છે તથા રોગની ઉમ્મર કેટલી છે, એટલે રોગ થયેર કેટલો વખત થયો (વય), દરદીમાં ધીરજ કેટલી છે (સત્ત્વ), દરદીને શું માફક આવે છે અને શું માફક નથી આવતું (સાત્મ્ય); દરદીનો ખોરાક કેવો છે, એ માંમાદારી છે કે વનસ્પતિ આદારી, છ રસમાંથી કયો રસ એ વધારે ખાય છે (આદાર); રોગ કઈ અવસ્થામાં છે, રોગનાં મૂળ લક્ષણોમાંથી વળી કયાં પેટા લક્ષણ ફાટી નીકળ્યાં છે (રોગની ઝીણમાં ઝીણ અનેક જનની અવસ્થાઓ)-એટલી બાબતોનો બરાબર વિચાર કરીને જ એમના (રોગીના) દોષ અને ઔષધનો વિચાર કરે છે તે ઉપચાર કરવામાં કદી ભૂલ કરતો નથી.

રોગનાં લક્ષણ નરમ છે કે ઉગ્ર તે પારખવામાં રાખવાની સાવચેતી

ગુર્વેન્વધ્યાધિસંસ્વાતં સત્ત્વદેહલાઘલાત્ ।

દશયતેડ્યન્યયાકારં તસ્મિન્નવદિતો મયેવ ॥૬૧॥

રોગનું ભારે અને હલકું સંસ્થાન (લક્ષણ કે સ્વરૂપ) દરદીનાં ધીરજ, થીર, બળ અને નિર્ભયતાને લીધે ઊંધું પણ દેખાય છે; માટે એ બાજબના (રોગના સ્વરૂપ કે લક્ષણની બાબતમાં) ખાસ ધ્યાન આપવું.

(આમાન્ય રીતે તો રોગનાં લક્ષણો ઉગ્ર હોય તો ઉગ્ર દેખાય છે અને નરમ હોય તો નરમ દેખાય છે, પણ કેટલીક વાર દરદી ધીરજવાળો હોય, દરદીનું થીર પ્રચંડ હોય, દરદી બદલાય હોય તો રોગનાં લક્ષણો ઉગ્ર હોય છતાં ઉગ્ર દેખાતાં નથી, ઊંચાં વળેલા ઉગ્ર હોય છતાં ઉગ્ર દેખાતાં નથી, ઊંચાં નરમ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે દરદી જેવા મનનો હોય, દરદીનું થીર પાનનું હોય, દરદી નખતો હોય તો રોગનાં લક્ષણો ખતો રીતે નરમ હોય છતાં ઉગ્ર દેખાય છે. આમ રોગનું સ્વરૂપ સમજાવ્યાં દરદીની સ્થિતિ આપણને કાપ ખરાબી દે છે. માટે જેનનું ખંડેખનું સ્વરૂપ (લક્ષણ) કેવું છે તે નહીં જરામાં બહુ ધ્યાન રાખવું)

સાવચેતી રાખવું જોઈએ
ગુરુ શત્તુમિતિ ત્વયિ જનનંતુ મિત્રશુભઃ ।
મન્યરોવાજનના વત્તે દિત્તિનજ્જે ૬૭૦ ॥

(સ્થોક દલવાળી સૂચના પ્રમાણે ધ્યાન ન રાખનાર) નામધારી વેદ ભારે રોગને હલકો માનીને રોગમાં જ દોષ કોખો છે તે થોડો જ છે એવો નિશ્ચય કરીને પશ્વ (દવા અને પરેજ)ની બાબતમાં ભૂલ કરે છે. (તે જ પ્રમાણે હલકો રોગને ભારે માનનાર વેદ પણ ભૂલ કરે છે.)

અવગી સમજણનું પરિણામ
તતોડ્વલ્પમલ્પવીર્યં યા ગુહ્યધ્યાયો પ્રયોજિતમ્
ઉદીર્યેષ્ણં રોગાન્ન લંશોઘનમયોગતઃ ॥ ૭૧ ॥

શોઘનં ત્વતિયોગેન વિપરીતં વિપર્યયે ।
તિષ્ઠવાન્ન મલાનેવ કેવલં યયુરસ્થિતિ ॥ ૭૨ ॥

તેથી (એવી અવગી સમજણથી) ભારે રોગમાં થોડું કે થોડી અસર કરે એવું (નરમ mild) સંશોધન આપવાથી તેને લીનરોગ વધારો (ઓછું પડવાથી) એ સંશોધનથી રોગો વધારે ઉછાળો મારે છે. (કારણ કે દવાને લીધે રચાનમાંથી થયેલા પક્ષ દવા ઓછી પડવાથી થીરની બહાર ન નીકળી શકતા દોષો અંદર ને અંદર રહી ધમાલ મચાવે છે). તે જ પ્રમાણે એવી ઊલટી સ્થિતિમાં ઓટલે રોગ હલકો હોય છતાં એવી ઊલટી સ્થિતિમાં લીધું હોય ત્યારે મુખ્ય કે બધું ભારે છે, એમ માની લીધું હોય ત્યારે મુખ્ય કે બધું જલદ સોપન આપવાથી તેનો અનિરોધ વધારો (દવા વધારે પડવાથી) એ સંશોધન ફક્ત દોષોને ઓછા કરી નાખે છે; એટલું જ નહીં પણ થીરનો પણ નાશ કરે છે (થીર નબળા જાય છે). (સંશોધન ઓછું કે વધારે પડે તેથી જેમ નુકસાન થાય છે, તેમ ઓછું દવા ઓછી કે વધારે પડવાથી નુકસાન થાય છે. સંશોધન તો માત્ર દાખલથોર જ આપેલું છે.)

અજ્ઞાન આરોગ્ય કરે એવી રીતે ઔષધ આપવું
મતોડમિયુક્તઃ સતતં સર્વમાલોપ્ય સર્વદા ।
તથા મુચીત ધૈર્યમ્પમારાવાપ યથા પ્રયમ્ ॥૭૩॥
તેથી (અપુરું દવા વાંચવા, સમજના અને અજ્ઞાન વાળા) સદા પ્રાચીનદોષ રોગો થોડો બધી રીતે વિચાર કરીને એવી રીતે દવા આપવી કે જેની (દરદીને) અવરોગ થોડાત થશે.

દોષની વૃદ્ધિ અને ક્ષય
વસ્તુનેડગઃ વર્તં રોગા વૃદ્ધિસપરિમેદકઃ ।

વર્તે અન્ય (દોષની) વૃદ્ધિ અને વ્યય પ્રકારનો દોષો તેથી વિરોધમાં આવે.

દોષની વૃદ્ધિના પ્રકાર
દુષ્ણં શીતં વિદિ

દરેક દોષ છૂટોછૂટો વધે એ રીતે ત્રણ (વધેલા) દોષ છે એવું જાણ. ૧ વધેલા વાયુ, ૨ વધેલું પિત્ત, ૩ વધેલા કફ

સંસર્ગાશ્રિયા, તત્ર તુ તાગ્રય ॥ ૭૪ ॥

મે મે દોષ સાથે વધે એવું ત્રણ રીતે થાય છે (વાયુ અને પિત્તની વૃદ્ધિ, વાયુ અને કફની વૃદ્ધિ, પિત્ત અને કફની વૃદ્ધિ) તેમા (મે બેની વૃદ્ધિમાં) નવ સંયોગ થાય છે એમ મનજ (ક્યા નવ સંયોગો તે હવે પછીના શ્લોકમાં રાખ્યું છે)

ત્રીનેવ સમયા વૃદ્ધ્યા, પદેકસ્યાતિશાયને ।

દરેક જોડામાંના બંન દોષની સરખી વૃદ્ધિથી ત્રણ જોડાં રાત્રે ત્રણ જોડાંમાંના દરેક જોડામાંના મે દોષ માનો એક દોષ બીજા દાષથી વધાર વધેલા હોય એ ગણતરીથી છ જોડાં (આમ મે દોષ ભેગા વધે તેના કુલ નવ સંસર્ગ થાય છે)

૧ વાયુ અને પિત્ત બંને સરખાં વધેલા, ૧ વાયુ અને કફ બંને સરખાં વધેલાં ૬ પિત્ત અને કફ બંને સરખાં વધેલાં ૭ વાયુ રાત્રે પિત્ત બંને વધેલાં હોય એમાં વાયુ પિત્તથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ, ૮ વાયુ અને પિત્ત બંને વધેલા હોય એમાં પિત્ત વાયુથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ ૮ વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં વાયુ કફથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ, ૧૦ વાયુ અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ વાયુથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ ૧૧ પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં પિત્ત કફથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ ૧૨ પિત્ત અને કફ બંને વધેલાં હોય એમાં કફ પિત્તથી વધાર હોય એવું મિશ્રણ

ત્રયોદશ સમસ્તેષુ

ત્રણ દોષ ત્રણ વધે એવા નવ સંયોગો મિશ્રણ છે એમ જાણ

પદ્ય ધ્યેકાતિશાયને તુ ॥ ૭૫ ॥

ત્રણ દોષ વધ્યા હોય તમાથી જાણે તે મે દોષ બાકીના ત્રીજા મનાં વધાર હોય અને મે ન એક દોષ બાકીના મે દોષ કરતા વધુ વધે એ રીતે છ મિશ્રણ નું જન્મ.

વાયુ પિત્ત રાત્રે કફ ત્રણે વધ્યા હોય એમાં ૧૩ પિત્ત અને કફ વાયુ કરતા વધુ હોય, ૧૪ કફ અને વાયુ પિત્ત કરતા વધુ હોય, ૧૫ વાયુ અને પિત્ત કફ કરતા વધાર હોય, ૧૬ વાયુ અને પિત્ત કરતાં કફ વધાર હોય, ૧૭ વાયુ અને કફ કરતા પિત્ત વધાર હોય, ૧૮ પિત્ત અને કફ કરતા વાયુ વધાર હોય. દરેક મુક્તાધિકી

૧૯ ત્રણે દોષ સરખા વધ્યા હોય એવું એક મિશ્રણ જન્મ

પદ્ય ધ્યે તારતમ્યધિકલ્પનાત્ ।

ત્રણે દોષ પ્રમાણથી વધાર હોય તેમાં એક દોષ બેટલા વધારે હોય તેના કરતા બીજો દોષ વળી વધારે વધેલા હોય અને ત્રીજો દોષ વળી બીજા કરતાં વધારે વધેલા હોય (એટલે ત્રીજો દોષ સૌથી વધારે વધેલા હોય) એવા વૃદ્ધિના તર અને તમના હિસાબે (એક અમુક અથવા વધેલા, બીજો તેનાથી વધારે વધેલા અને ત્રીજો એ સૌથી વધાર વધેલા એ હિસાબે) છ મિશ્રણ જન્મવા.

વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રણે વધેલાં હોય તેમાં વધેલા વધારે વધેલા સૌથી વધારે વધેલા

૨૦ વાયુ	પિત્ત	કફ
૨૧ વાયુ	કફ	પિત્ત
૨૨ પિત્ત	કફ	વાયુ
૨૩ પિત્ત	વાયુ	કફ
૨૪ કફ	વાયુ	પિત્ત
૨૫ કફ	પિત્ત	વાયુ

પદ્યવિશતિમિથેવ વૃદ્ધે

આમ વધેલા દોષોથી ૨૫ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય છે એવું નું જાણ.

દાષોના તપના પ્રકાર

ક્ષીરૈશ્વ તાપન ॥ ૭૬ ॥

દાષ પ્રમાણથી એટલે થવા દોષ તેના પાત્ર એટલા જ અગ્ર ૨૫ પ્રકારનાં મિશ્રણ થાય છે

દાષની વૃદ્ધિથી થતાં ૨૫ મિશ્રણો પ થાં વિગત વાર જણાવ્યા છે ન ઉપરથી દાષના ઘનતાની થતા ૨૫ મિશ્રણો આ છે તે નમજ થવાં

પદ્યવૃદ્ધિસમનાસ્યે વદ્યે તે

તમ દાષમાંની એક પ્રમાણથી વધેલા હોય, તમ તમ દોષ અને એક પ્રમાણથી અગ્ર દોષ ન રીત જાણવા દોષો છ પ્રકારના છે (તપાના છ મિશ્રણ થાય છે)

	વધેલા	તમ	અગ્ર
૧	વાયુ	પિત્ત	કફ
૨	પિત્ત	વાયુ	કફ
૩	કફ	પિત્ત	વાયુ
૪	કફ	વાયુ	પિત્ત
૫	વાયુ	કફ	પિત્ત
૬	પિત્ત	કફ	વાયુ

પુનઃ પદ્મ ૧

પદ્મસ્યદ્વન્દ્વસ્ય ચ વિવર્થયાડપિ તે ॥૭૭॥

અને વળી ત્રણ દોષમાંથી એકનો ઘટાયે અને બાકીના બેનો વધારે અને તેથી ઊંધું (એકનો વધારો અને બાકીના બેનો ઘટાયે) એ રીતે દોષો (દોષોનાં મિશ્રણો) છ ગણ.

પ્રમાણથી ઓછો	પ્રમાણથી વધારે
૧ વાયુ	પિત્ત, કફ
૨ પિત્ત	કફ, વાયુ
૩ કફ	વાયુ, પિત્ત
૪ વાયુ, પિત્ત	કફ
૫ પિત્ત, કફ	વાયુ
૬ કફ, વાયુ	પિત્ત

ત્રેવા દ્વિપદ્ધિર્નિર્દિષ્ટા:

(આ પ્રમાણે દોષોના) ૬૨ પ્રકાર કહ્યા છે.

ત્રિપદ્ધિઃ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ॥૭૭૬॥

વાત, પિત્ત અને કફ ત્રણે સમ હોય એ દોષોનો ૬૩ મો પ્રકાર આરોગ્યના કારણરૂપ છે. (એ સિવાયના ૬૨ પ્રકારના દોષો રોગના કારણરૂપ છે.)

દોષોના અસંખ્ય પ્રકાર

સંસર્ગાદ્રસચ્ચિતાદિમિસ્તયૈર્ધાં ।

વૌર્વાસ્તુ ક્ષયસમતાવિદુઃક્રમેદૈઃ ।

ધાનત્વં તત્તતમયોગતઃચ વાતાન્ ।

જાનીવાદ્યદિશ્ચમાનસો યયાસ્યમ્ ॥૭૮૩॥

રસ, લેહો વગેરે દ્રવ્યોમાંથી અમુક પ્રમાણથી એટલાં હોય કે પ્રમાણરૂપ હોય કે પ્રમાણથી વધારે હોય, વળી એ દ્રવ્યો અંદરઅંદર એકબીજાથી પ્રમાણમાં વધારે હોય અને સૌથી વધારે હોય, એ બધા વિચારને અનેક પ્રકારની દ્રવ્યો હોય તેની સાથે આ બાજુ દોષોનો સંબંધ થવાથી વળી દોષો અનંત (અસંખ્ય) બની જાય છે; તેને એકાગ્ર મનવાચા વેદો પોતપોતાનાં લક્ષણો ઉપરથી ઓળખાય.

દાવણદ્વદ્વયે ગૂણાવતે દોષમેદીયો નામ દ્વાદસોડળ્લઘ્વઃ ।

અધ્યાય ૧૩ મો : દોષોપક્રમણીય

મયાતો દોષોપક્રમણીયમણ્યયં સ્વાસ્થ્યાભ્યામ્ ।

હિતિ દ્વાદસાદુરત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

(પાછલા અધ્યાયમાં કહ્યું છે વિષાદ પામેલા (ખતરોળ) દોષોના તત્કાલ ઉપાય કરવો, શરીર ઉપર દોષોની વિનિમ્લ (ઉપચાર) કરવાને વિષાદ પામેલા

સમજાવોશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ આ પ્રમાણે કહ્યું છે :

વાયુના ઉપાય

વાતસ્યોપક્રમઃ સ્નેહઃ સ્વેદઃ સંશોષનં મૃદુ ।

શ્વાદ્મસ્લલ્લવણોષ્ણાનિ મોઝ્યાન્યગ્ન્યક્ષમર્દનમ્ ॥

વેદનં ગ્રાસનં સેકા મધં પેષ્ટિકર્ત્તોદિકમ્ ।

ક્ષિપ્તોષ્ણા વસ્ત્યો વસ્તિનિવમઃ સુલક્ષીલતા ॥

દીપનં પાચનં સિદ્ધાઃ સ્નેહાશ્વાનેક્યોતયઃ ।

વિદોષાન્મેદ્યપિશિતરસતૈલાનુવાસનમ્ ॥ ૩ ॥

સ્નેહ, સ્વેદ, ઉષ્કું સંશોષન; ગળ્યા, ખાટા અને ખાસ સ્વાદવાળો ખોરાક; તેલ ચોળવું, ઘંધી, અંગ ઉપર કપડાં વીંટવાં, ઓરિયું બિવડાવવું (ભડકાવવું), (દશમુલાદિ ક્વાથ વગેરેની) ધાર કરવી (રેડવો, છંટકાવ કરવો), લેટનો દારૂ, ગાળનો દારૂ, સ્નિગ્ધ, અને ગરમ નિઃક્રમસ્થિતઓ, રાનુવાસનપ્રસ્થિત, રોગચોળ સુખમાં રહેવું, (પિત્તો વગેરે) દીપન રાજીવધોષી અને (માત્ર વગેરે) પાચન રાજીવધોષી સિદ્ધ કરેલા (તથા, ચારોળી, અગ્રીહ, અગ્રીહી વગેરેનાં તેલ તથા ગાય અને ભેંસનાં ઘી વગેરે) અનેક દ્રવ્યોમાંથી કાઢેલા સ્નેહો અને ખાસ કરીને તે ચરબીખર્ચા માંસનો માંસરસ, તલનું તેલ અને અનુવાસન એ ત્રણ વાયુના ઉપચાર (ઓપધ) છે.

પિત્તને ઉપાય

પિત્તસ્ય સર્પિયઃ પાનં સ્વાદુદત્તીરૈર્વિરેચનમ્ ।

સ્વાદુત્તિક્કયાપાણિ મોઝનાન્યૌપવાંન ચ ॥૪॥

સુગાન્ધદીપ્તિગુણાનાં ગન્ધાનામુપસેવનમ્ ।

કળ્પે ગુણાનાં હારાણાં મળીનામુરસા ધૃતિઃ ॥૫॥

કર્પૂરચન્દનોશીરૈરુલેપઃ ક્ષયે જાળે ।

મરોપચન્દ્રમાઃ સૌંધં હારિ શીતં હિમોડનિલઃ ॥૬॥

મયન્નગણતુરં મિત્રં પુષ્પઃ શાન્દગ્ધમુપધયાન્ ।

છન્દાનુવર્તિનો દારાઃ ત્રિપાઃ શીતચિમ્બિતાઃ ॥૭॥

શીતામ્બુધારામર્મણિ ગૃહાણ્યુપાનદીધિકાઃ ।

સુતીર્પવિપુલસ્વચ્છસલિલાશાપસૈક્તે ॥૮॥

શાન્દમોઝજલતીરાન્તે કાચમાને દ્રુમાકુલે ।

સામ્યા માયાઃ પથઃ સર્પિર્વિરેકચ વિરોગઃ ॥૯॥

ઘી પીવું, ગરમ અને ટંક દ્રવ્યોના જુથાજુથ લેવાં

ગરમ, કડકાં અને નુરં બ્રેન્ડન અને રાજીવધો સુગંધી

દાર, ટંક અને કઠ ઘેષ એવા સુગંધીદાર પદાર્થોની

નુવાસ લેવો; અને લીંદાંડ રંગ એવા કારનાં (મરહન,

શંદકાં, પથ્થર વગેરે) કાચને છાની કરતાં રૂપરત્તો,

કપૂર, સુખઃ અને લોભકારી એ ત્રણનો ભવે કફ

આછોઆછો બેપ કર્મા કરવો, રાતની શરૂઆતનો તમમ, ચન્દ્ર (વાન્તી), ધોળી હવેલી, મનગમનુ ગાયન, ઠડો પવન, જેનાથી નર્મુ સુખ થાય એવા મિત્ર, કાનુમીકું બોવતો પુત્ર, પતિની ઈચ્છા પ્રમાણે વર્તનારી, વડાની અને શિયળથી હોભતી સ્ત્રી, ઠડા પાણીમા કુવાગવાના કુવારાધર, બગીચામા આવેલી વાવ, પાણીમાથી રૂકે લાઈથી માથે પાગ જઈ શકાય એવા વિદ્યાના રત્ને સ્વચ્છ જળાશયના (કિનારા પર) કમળો અને પાણીનો કિનારો જેની અગ્રેઆં હોય એવ, વૃક્ષોથી ભરવક કિનારા ઉપર (બાંધેલા) ધામના સૂપડામા ગ્રીમ પત્થોનું સેવન અને ખાસ કરીને તેા દૂધ, ઘી અને વિરેચન રો ત્રણ પિત્તના ઉપાય છે

કફનો ઉપાય

શ્લેષ્મણો વિધિતા યુક્તં તીક્ષ્ણં ઘમનરેચનમ્ ।
મન્નં રુક્ષાલ્પતીક્ષ્ણોષ્ણ કટુતિત્તકપાયકમ્ ॥૧૦॥
દીર્ઘકાલસ્થિયં મય રતિમીતિઃ પ્રજાગર . ।
મનેરુરુપો વ્યાયામાશ્વિન્તા રુક્ષં વિમર્દનમ્ ॥૧૧॥
વિદોશદ્રમન યુગઃ ક્ષૌદ્રં મેદોઘ્નમૌષધમ્ ।
ધૂમોપવાસગળ્દૃપા નિ સુહૃત્વ સુહૃાય ચ ॥૧૨॥

સૂ ૭ ૧૮ મા કહ્યા પ્રમાણે શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી આપેલા તીક્ષ્ણ વમન અને તીક્ષ્ણ વિરેચન, લુખી, થોડું તીક્ષ્ણ, ગરમ, તીખું, કડવું અને તુરુ રાન્ન (ખિરાક), જૂનો દારૂ મૈથુનનો રાન્ન, ઉજગરા (જગરણ), અને પ્રકારની કસરત, ચિતા, (કાઈ પણ જાનની ચીકટ કે સ્નિગ્ધ પદાર્થ વાપર્યા વિના) લુખી પુષ્કળ ચણી અને ખાસ કરીને તેા વમન, યુષ્ઠ, મધ, ચરબીના નાશ કર એનું ઔષધ, ધૂમપાન, ઉપવ્રમ, ગદુષ્ય અને અતે સુખ (પુણ્ય ધર્મ) થાય એવી રીતે (વ્રત વગેર કરીને) દુધ (કઠ) વેઠવું એ કફના ઉપાય છે

ભેગા કોષેલા દોષનો ઉપાય

ઉપદ્રમ વૃગ્દોષાન યોડ્યમુદ્દશ્ય કીર્તિત્ત ।
સર્ગસન્નિપાતેષુ તં યથાસ્ય વિકલ્પયેત્ ॥૧૩॥

આ જે ઉપાય દુશ્વદુશ્વા દોષને લગતા (કગક ૧ થી ૧૨ સુધીમા) કહ્યા તે જ ઉપાય બે દોષ કે ત્રણ દોષ ભેગા કોષના હોય ત્યારે કયા કયા દોષ કોષના છે તેના વિચાર બીજે તે તે કોષેલા દોષના ભેગા ઉપાય કરવા

બે દોષ સાથે કોષના હોય તેના બીજે ઉપાય

દ્રિષ્પ પ્રાયો મહપિત્તે વાસન્ત કમમારતે ।

મરતો યોગવાહત્યાત્, કમપિત્ત તુ શારદઃ ॥૧૪॥

વા અને પિત્ત અને રાન્ન

રીતે (સૂ ૨ ૩ મા આપેલી) ગ્રીમજનુની જનુચર્મા પ્રમાણે કરવું અને કફ અને વાયુ સાથે કોષના હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે વસતજનુની જનુચર્મા પ્રમાણે કરવું, કારણ કે વાયુ યોગવાહી છે, તથા કફ અને પિત્ત સાથે કોષના હોય ત્યારે સામાન્ય રીતે શરદજનુની જનુચર્મા પ્રમાણે કરવું

[શકા-ગ્રીમની જનુચર્મા પુષ્કળ ઠંડું કપડાની કાંથી છે અને વસતની જનુચર્મા તીક્ષ્ણ વમન રાને નસ્ય લેવાનું કહ્યું છે, તેથી આ બંને જનુચર્માની જનુચર્માથી તેા ઊવડો વાયુ વધી પડે, છતાં બે કોષેલા દોષમાનો રોક વાયુ હોય ત્યારે પણ રોને મગવા માટે ગ્રીમ અને વસતની જનુચર્મા પ્રમાણે વર્તવાનું કેમ કહ્યું છે? ઉત્તર-વાયુ યોગવાહી છે ગોટલે એ જેની સાથે ભળે છે તેના ગુણ રાને કર્મ એનામા આવી જાય છે, તેથી જ્યાર વાયુ પિત્ત સાથે હોય ત્યારે રો (વાયુ) દાહ વગેરે કરે છે તેથી ગ્રીમજનુ મા ઠંડક કરવાથી ફાયદો થાય છે વગી ગ્રીમજનુમા તેા સ્નિગ્ધ વગેર ગુણવાળી વસ્તુઓનું પણ સેવન કરવાનું કહ્યું છે, તેથી વાયુનો સીધો ઉપાય પલ થાય છે, માટે વાયુ રાને પિત્ત સાથે કોષના હોય ત્યારે, ગ્રીમની જનુચર્મા પાગવી એ બરાબર ઉપાય છે હવે વસતજનુમા પણ વાયુ કફ સાથે ભળીને કફના રોગ કરે છે રાને તેના ઉપાયરૂપે વસતજનુની જનુચર્મા છે, માટે વાયુ અને કફ ભેગા કોષના હોય ત્યારે વસત જનુની જનુચર્મા પાગવી એ ઉપાય બરાબર છે વાયુ પિત્ત સાથે ભળે ત્યારે પિત્તના ઉપાય રાને કફ સાથે ભળે ત્યારે કફના ઉપાય કપા જેઠીએ ત્રણે દોષ સાથે કોષે ત્યારે વર્ષાજનુની જનુચર્મા સામાન્ય રીતે પાગવી]

દોષનો પ્રકોષ ક્યારે અને કેવી રીતે મટાડવો?

ચપ પવ જયેદોવં કુપિત ત્વવિરોધયન્ ।

સર્ગકોષે ઘલીયાંસ દોનદોષાવિરોધતઃ ॥૧૫॥

દોષનો સંવય થતો હોય તે દરમ્યાન જ તે દોષને મગવાના ઉપાય કરવા (સંવય થઈ રહ્યા પછી દોષ કોષે અને સંગ કરે ત્યાં સુધી ભેગી રહેવું નહિ પણ જે કોઈ પણ કારણના એમ ન બને અને સંવય થયેલા દોષ કોષે તેા) કોષેલા દોષને એવી રીતે મટાડવો (મગાડવાને ચોવા ઉપાર કરવા) કે જેથી બીજ દોષ કોષે નહિ ત્રણે દોષ સાથે કોષના હોય તેા ત્રણેમાંથી જેનો પ્રક્રિય તદુપી વધારે બગવાન હોય તેને મટાડવાના ઉપાય ખેંચા કરવા, પણ તે એવી રીતે કરવા કે એ ઉપાયથી મગાડવા થારસો દોષ મટે છતાં બીજ કોરે નહિ

શુદ્ધ પ્રયોગ કોને કહેવાય ?

પ્રયોગઃ શમયેદ્યાધિમેકં યોજ્યમુદીતયેત્ ।

તાણ્સૌ વિશુદ્ધઃ શુદ્ધસ્તુ શમયેયો ન કોપયેત્ ॥

જે પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ બીજા રોગ કરે તે પ્રયોગ શુદ્ધ નથી જે પ્રયોગ એક રોગનું શમન કરે પણ બીજા રોગ કરે નહિ તે શુદ્ધ પ્રયોગ છે

દોષો કોષમાંથી શાખા, હાડકાં અને મર્મમાં શા માટે જાય છે ?

ધ્યાયામાદ્યમગતેક્ષ્ણ્યાદહિતાચરણાદપિ ।

કોષાઞ્છાલાસ્થિમર્માણિ દ્રવત્વાન્માસ્તસ્ય ચ ૧૭

દોષો વાન્તિ

કસરતથી, સખત તાપથી, કુપથ્ય કરવાથી અને વાયુની ઝડપથી દોષો કોષમાંથી શાખા, હાડકાં અને મર્મસ્થાનોમાં જાય છે

(કસરતથી થકુ બાને છે થકુને લીધે વાયુ ઊંચાડે છે વળી કસરતથી થરીર સખળરખજ વઈ જાય છે, થકુ બાને છે અને ગરમ થઈ જાય છે, વગેરે કારણોને લીધે કોષમાંથી દોષ દીવો પડીને રહે છે કસરતને લીધે ઊંચે થડો વાયુ તેને (દોષને) તેના સ્થાનમાંથી ખસેલી નાખે છે અને શાખાઓમાં ફેરે છે દેવતા, તડકો વગેરેના સખત તાપથી પાતમાં પડેલા દોષ તે જ ગરમીથી પડેલા થોલા મુખવાળા સોતો દ્રાણ શાખા વગેરેમાં જાય છે કુપથ્ય કરવાથી દોષો કોષમાં પ્રમાણ કરતા ઘણા વધી જાય છે, તેથી તે કોષમાંથી ઉભરાઈને ચોમાસાના પૂરની માફક શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં પડેલી જાય છે અને વાયુની પ્રસરવાની ગતિ ઝડપી હોવાથી પણ કોષમાંના દોષો શાખા, હાડકાં અને મર્મોમાં જાય છે.)

દોષો શાખા વગેરેમાંથી કોષમાં શો રીતે આવે છે ?

તથા લેખ્યઃ સ્રોતોમુલવિશોધનાત્ ।

વૃદ્ધ્યાડમિવ્યન્દનાત્પ્રાકાત્કોષં વાયોશ્ચ

નિગ્રહાત્ ॥ ૧૮ ॥

તે જ પ્રમાણે સ્રોતોના મો પડેલા થવાથી, દોષો પ્રમાણ કરતા વધી જવાથી, (દેવતા, તડકો, તીવ્ર અને ગરમ દ્રવ્યો વગેરે તાપે સખધમાં આવવાથી તથા વૃદ્ધ, દૃઢ વગેરે અભિખ્ખાં બેઠાન કરવાથી થતા) દોષોના અભિખ્ખાંથી, (પાચન નોયજ વહેંચી પાકી ગયેલા દોષો કોઈ દેહાને ચેટી ચેતા ન હોવાથી) દોષો પાકી જવાથી અને વાયુના નિગ્રહ થી દોષો તેમાંથી (શાખા, હાડકાં અને મર્મમાંથી) કોષમાં આવે છે

કોષા વગેરેમાં ગયેલા દોષો કેમ રોગ કરતા નથી ?

તત્રસ્થાશ્ચ વિલમ્બેત્ ભૂયો દેતુમતીક્ષિણઃ ।

અને ત્યાં (કોષમાં, શાખામાં, હાડકાંમાં અને મર્મોમાં) ગયેલા દોષો, દોષોના પ્રકોપ થાય એવા કારણો ફરીથી મળે તેની રાહ જોતા (રોગ ક્યાં વિના) પડ્યા રહે છે (દોષ વધીને કોષમાં કે શાખા વગેરેમાં બીજા કારણો ગણો હોય તે પણ રોગ કરવા બેટરી થકિત વાળો ન હોવાથી દોષોના પ્રકોપ થાય રોગ કારણ ફરીથી ન મળે ત્યાં સુધી રાજ જી થકનો નથી, પણ પ્રકોપનું કારણ ફરીથી મળતા ત્યાંથી બીજા સ્થાનમાં જાય છે)

દોષો ક્યા કારણથી અને ક્યાં રોગ કરે છે ?

તે કાલાદિચલં લઘ્વાકુપ્યન્ત્યન્યાથયેષ્વપિ ॥૧૯॥

દોષોના જેવા જ ગુણવાળા કાળ (દેશ, સપ્તમ વગેરે તરફથી દોષોને બાજ મળતા (ફરી વધારો થતા) એ દોષો બીજા દોષના સ્થાનમાં પણ (રોટલે પોતાના સ્થાનમાં અને બીજાના સ્થાનમાં પણ) કોષે છે (રોગ કરે છે)

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની ચિકિત્સા

તત્રાન્વસ્થાનસંસ્થેષુ તદીયામવલેષુ તુ ।

કુર્યાદિકિત્સામ્

તેમાં જે પારકા સ્થાનમાં આવેલા દોષ બળવાન ન હોય તો એ પારકા સ્થાન જ દોષનું હોય તે દોષ મગડવાના ઉપાય કરવા (જે દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને પારકા સ્થાનમાં રાખ્યો હોય તે દોષ મગડવાના ઉપાય કરવા નહિ) (દા ત કદ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં ગણો હોય અને ત્યાં એ કદ બળવાન ન હોય તો પિત્ત મગડવાના ઉપાય કરવા, કદ મગડવાના ઉપાય કરવા નહિ)

અન્ય સ્થાનમાં ગયેલા બળવાન દોષની ચિકિત્સા

સ્વામેવ યલેનાન્યયમિભાવિષુ ॥ ૨૦ ॥

પણ જે પારકા સ્થાનમાં ગયેલા દોષ બળવાન હોય તો એ આવેલા બળવાન દોષ મગડવાના જ ઉપાય કરવા (દા ત જે કદ પોતાનું સ્થાન છોડીને પિત્તના સ્થાનમાં રાખ્યો હોય અને એ કદની થકિત એ સ્થાનમાં રહેલા પિત્તની થકિતને દબાવી દે એવી બળવાન હોય તો કદ મગડવાના ઉપાય કરવા)

પરસ્થાનમાં ગયેલા દોષની બીજી ચિકિત્સા

યાગન્તુ શમયેદ્દોષ સ્થાનિનં પ્રતિકૃત્ય વા ।

(અમુક દોષ પોતાનું સ્થાન છોડીને બીજા દોષ

તે સ્થાન ખરી રીતે જે દોષનું હોય, તે દોષ પહેલા મટાડીને પછી આવેલા દોષને મટાડવો અથવા આવેલા દોષને પહેલા મટાડ્યા પછી તે સ્થાનના દોષને મગડવો

આમ ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા

પ્રાયસ્તિર્થિંગતા દોષાઃ ક્ષેપ્યન્ત્યાતુરંધિરમ્ ૨૧
કુર્વાન્ન તેષુ ત્વરયા વેદાન્નિશ્ચલવિત્ ક્રિયામ્ ।

આમ ગયેલા (ચરીરના જે માર્ગોના દોષનું સંશોધન થઈ શકે છે તે માર્ગો છોડીને આશ્રયણ ગયેલા) દોષો સામાન્ય રીતે શેગીઓને લાભા વખત સુધી પીડે છે (કારણ કે એ દોષોનું સંશોધન થઈ શકતું નથી) માટે દેહ, અગ્નિ અને બળ જાણનાર વેદો (દરદીના દેહ, અગ્નિ અને બળનો વિચાર કર્યા વિના) આમ ગયેલા દોષોની ચિકિત્સા ઉતાવળે કરવી નહિ (દેહ, અગ્નિ અને બળનો પૂરો વિચાર કરીને ધીમેધીમે ચિકિત્સા કરવી)

તિર્પકસ્થાનમાં ગયેલા દોષનાં ચિકિત્સા

શમયેતાન્ પ્રયોગેણ સુલ્લ યા કાષ્ટમાનયેત્ ૨૨ ॥
શાત્વા કોષ્ટપ્રપન્નાશ્ચ યયાસત્ર વિનિર્દેશ્ ॥

(સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે) શાસ્ત્રકત પ્રયોગથી એમનું (રક્તમાં ગયેલા દોષોનું) શમન કરવું અથવા દરદીને દુખ ન થાય એ રીતે એ આમ ગયેલા દોષોને પ્રલેપ ૧૭, ૧૮ માં કહેલી રીતે કોષ્ટમાં રાખવા, અને એ કોષ્ટમાં આવ્યા છે એવું જણાવવા પછી ગુદા, મો કે નાક એ ત્રણમાંથી જે રસ્તા પસંદ હોય તે રસ્તાથી એ દોષોને (ઊંચલી, જુલાબ વગેરે કરાવીને) બહાર કાઢવા

(જે દોષ હોય હોય તે પહેલા ઉપાય કરવા, નહિ તે બીજે ઉપાય કરવો)

સામ અને નિરામ દોષનાં લક્ષણ

સ્રોતોરોધયલગ્નશાત્રવાનિલ્મૂઢના ૨૩ ॥

ચાલસ્યાપાકનિષ્ઠીયમલસહાઈચિવલ્લમાઃ ।

લિહ્ન મલાનાં સામાના, નિરામાણાં વિપર્યયાઃ ૨૪

સ્રોતો પુરાઈ જાય, બન્ધ પડે, ચરીર બારેબાર થઈ જાય, વાયુ બરાબર ફરી શકે નહિ, આગત આવે, ખાધુપીધું પચે નહિ, લાગ અને ધૂક નીચે, મળો નીચે નહિ, ખાવાની ઈચ્છા થાય નહિ, કટાણે આવે આ સામ દોષનાં લક્ષણ છે નિરામ દોષનાં લક્ષણ એથી ઊંચલા છે

આમ એટલે શું ?

ઉપખાન્ડલચલત્વેન ધાતુમાદમપાષિતમ્ ।

દુરમામાશયગતં રસમામં પ્રવક્ષતે ૨૫ ॥

જઠરાગ્નિ યોગ બળવાળો હોવાથી ન પચેલી, વાયુ વગેરે દોષો રોમા ભગવાથી, બગડેલી, હોજરીમા રહેલી રસ નામની પહેલી ધાતુને 'રામ' કહે છે

આમ વિષે બીજા આશયેનિ મત

અન્યે દોષેષ્ય યવાતિ દુષ્ટેભ્યોડન્યાન્યમૂર્છનાત્ ।

કોદ્રવેભ્યો વિપર્યયેવ વદન્ત્યામસ્ય સમ્મવમ્ ॥૨૬

બીજા રાશાયો કહે છે કે જેમ કેટલીકમાંથી જે થાય છે તેમ બહુ જ બગડેલા દોષો રોકબીજ સાથે લપટાઈ જવાથી રામ (રામ નામનું જે) પેદા થાય છે

સામ એટલે શું ?

આમેન તેન સમ્પૃક્તા દોષા દૂધ્યાશ્ચ દૂપિતા ।

સામા હ્યુપવિદ્યન્તે યે ચ રોગાસ્તદુલ્લવાઃ ॥૨૭

તે આમવાળા દોષોને ૨ ને (રામવાળા દોષોથી) બગડેલા દૂધોને 'સામ' કહે છે, અને દોષોથી થતા આમવાળા રોગોને પણ સામ કહે છે

સામ દોષોનું શોધન કરવા વિષે

સર્વદેહમવિચુતાન્ સામાન્ દોષાન્ ન નિર્દેશ્ ॥

લીનાન્ ધાતુષ્વનુક્લિપ્તાન્ ફલાદામાદ્ર-

શાનિવ ॥૨૮ ॥

આશ્રયસ્ય હિ નાશાય તે સ્યુર્દુનિર્દેશ્યતઃ ।

જેમ કાંઈ ફળમાંથી રસ કાઢવો જોઈએ નહિ, તેમ રાખા ચરીરમાં પ્રસરી ગયેલા, ધાતુઓમાં ભરી ગયેલા અને પોતાના સ્થાનમાંથી ન ખસેલા સામ દોષોને (વનન, વિરતન વગેરેથી) બહાર કાઢવા નહિ, કારણ કે (જે તેમને બહાર કાઢવામાં આવે તે) સામ દોષ બહાર કાઢવા મુશ્કેલ હોવાથી તે રોમના રાગાદ્ય ચરીરનો નાશ કરે છે

(કાચી કેરીમાં રસ પણ કાઢવો હોય છે તે રાખી કેરીમાં પ્રવરેલા હોય છે, કેરીને એટલે બરાઈને વાગી રહેલા હોય છે અને પોતાના સ્થાનમાં છૂંદે પડીને અલગ તરી આવેલા પોતો નથી, તેથી કાચી કેરીમાંથી રસ કાઢવા જતા રાખી કેરી ચોળાઈ, ચૂથાઈ, છુટાઈને નાશ પામે છે, તે જ રીતે રાખામાં કાચી છે એ ત્રણ સ્થિતિમાં સામ દોષને જાન કાઢતા ચરીરનો નાશ થાય છે)

આથી ગયેલા સામ દોષોની ચિકિત્સા

પાચનર્દાપનૈઃ ક્ષેદૈસ્તાન્ સ્વેદૈશ્ચ પરિપ્લુતાન્ ॥૨૯

શોષયેલ્લોધનૈઃ કાલે યયાસત્ર યયાલ્મ્ ।

પાચન દ્રવ્યોથી, પીચન દ્રવ્યોથી, સ્નેહોથી અને તાપ-શોષકો એમન (ઉપગ્રન્થ પ્રલેપમાં) લખાવેલા

સામ દોષોને) સંશોધન કરવા લાગે જનાવીને પછી એમને યોગ્ય સમયે દરદીના બળનો વિચાર કરીને આપેલાં શોધન દ્રવ્યો વડે (શ્લોક ૪, ૩૦, ૩૦૫ માં જણાવ્યા પ્રમાણે) જે માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગથી બહાર કાઢવા.

(પાચન દ્રવ્યોથી સામ દોષ પાકે છે, દીપન દ્રવ્યોથી ધાતુઓમાંથી છૂટા પડે છે, સ્નેહનથી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસે છે અને સ્વેદનથી દોષો કોષમાં આવે છે, પછી શોધનથી એ શરીરની બહાર નીકળી જાય છે.)

કયા સ્થળના દોષોને કયો માર્ગ પાસે છે?

હૃત્યાશુ યુક્તં વક્ત્રેણ દ્રવ્યમામાશ્યાનમ્લાન ॥૩૦॥
ધ્રાણેન ચોષ્વજ્ઞત્યાન પક્ષાધાનાદ્ ગુદેન ચ ।

મો વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય હોઠનીમાંથી દોષોને તરત બહાર કાઢી નાખે છે, નાક વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય બળાની હાંતરીથી ઉપરના ભાગમાં થયેલા દોષોને ઝટ બહાર કાઢી નાખે છે અને ગુદા વાટે આપેલું (શોધન) દ્રવ્ય પક્ષાણ્યમાંથી દોષોને તરત બહાર કાઢી નાખે છે.

કેવા સામ દોષોને કેમ શરીરમાં ન શેડી રાખવા?

ઉત્કિલ્હાનઘ જગ્ઘે વા ન પામાન્

વહનઃ સ્વયમ્ ॥૩૧॥

ધારણેવીપર્ચદોવાન્ વિષ્ણુતાસ્તે હિ રોગદા ।

સ્થાનમાંથી ઉઠે કે નીચે ખસેલા, પોતાની મેજે ન વસેતા (બહાર નીકળતા) સામ દોષોને સ્તંભન ઔષધોથી નીકળતા શેકવા નહિ; કારણ કે એવા સામ દોષોને નીકળતા શેકવાથી એ દોષો યેગ કરે.

સામ દોષ મેજે નીકળે ત્યારે શું કરવું?

પ્રવૃત્તાન્ પ્રાગતો દોવાનુવેક્ષેત્ હિતાશિનઃ ॥૩૨॥
ત્રિષ્ણાન્ પાચનેસ્તેસ્તેઃ પાચયેન્નિહરેત વા ।

માટે પથ બિજન કરનારના મેજે બહાર નીકળતા સામ દોષોને યજ્ઞસ્થાનમાં (શરીરનું બજ ટકી રહે ત્યાં સુધી) ગમકરવા નહિ (નીકળવા દેવા). જે એ મેજે નીકળતા સામ દોષો યોગ્ય યોગ્ય નીકળતા હોય તે તે પાચન દ્રવ્યોથી એમને પકવવા સ્વયંવા બહાર કાઢવા. (દોષ યોગ્ય હોય તે પકવે, પુષ્કળ હોય તે બહાર કાઢે.)

(સામ દોષ માટે જે આહારવિચાર પથ હોય તે પાત્રીને શ્લોકમાં કહ્યું છે, તે પ્રમાણે ક્ષવાનું છે.)

સામ માત્રમ્ માટે શોધન કરવાને સમય પ્રાપ્તો વાતિકે સંપ્રે માસિ સાધારણે પ્રમાણ ॥
પ્રીષ્પવર્ગહિમચિતાન્ વાત્યાદીનાનુ નિર્દરેત્ ।

ગ્રીષ્મઋતુમાં સંધિત (ભેગા થયેલા) વાયુ સાધારણ ગ્રાવણ માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવા, વર્ષાઋતુમાં ભેગા થયેલા પિત્તને સાધારણ કાતિક માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવું અને હેમંત અને શિશિરઋતુમાં ભેગા થયેલા કફને સાધારણ ચૈત્ર માસમાં તરત બહાર કાઢી નાખવો.

(ગ્રાવણ માસમાં અતિથથ તાપ, વૃષ્ટિ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે, કાતિક માસમાં અતિથથ તાપ, વરસાદ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે અને ચૈત્ર માસમાં અતિથથ તાપ, વરસાદ કે ટાઢ ન હોય ત્યારે દોષોનું શોધન કરવું એવું કહેવા માટે આ શ્લોકમાં 'સાધારણ' શબ્દ વાપર્યો છે.)

તે તે ઋતુઓના સંધિકાળમાં શોધન કરવું

અત્યુષ્ણવર્ગદીતા હિ ક્રીષ્મવર્ગહિમાગમાઃ ॥૩૩॥

સન્ધી સાધારણે તૈવાં દુષ્ટાન્ દોવાન્ ત્રિશોધયેત્ ।
ગ્રીષ્મ, વર્ષા અને હેમંત ઋતુઓ ભેદે ત્યારે અનુક્રમે પુષ્કળ ગરમ, વરસાદ અને ઠંડી પડે છે, તેથી કોષેલા દોષોનું શોધન એ ઋતુઓના સાધારણ સંધિકાળમાં કરવું. (સંધિકાળમાં બધું તાપ, વરસાદ ને ટાઢ હોતાં નથી.)

(ગ્રીષ્મઋતુમાં આદાનકાળને લીધે શરીર ઊનરી જાય છે, સૂર્યનાં પુષ્કળ કદોર કિરણોથી તપી જાય છે; તરસ, કંટાળો વગેરેથી અકાળામણ થાય છે, દોષો બનુ ન હોય ઊનરી જાય હોય છે, શરીર કીધું થઈ જાય છે અને ગ્રીષ્મઋતુમાં ઔષધ સૂર્યના ઘણા ન પ્રખર તાપને લીધે ગરમ અને તીક્ષ્ણ બની જનું હોવાથી ઔષધની વધારેપડતી અસર થઈ જાય છે વર્ષાઋતુમાં વાદળો અને વરસાદને લીધે ટીલા પડી ગયેલા જળનમાં જડ્યાગિન મંદ પડે છે, શરીર આદાનકાળને લીધે કુબળું પડી જાય છે અને ઔષધ (વનસ્પતિ)નાં મૂળ વરસાદના પાણીમાં ડુબેલાં હોતાં હોવાથી ઔષધની અસર એ ઋતુમાં ઓછી થઈ જાય છે; વળી જળીન-મતિ બાકુ આધારને અડકતા હોવાથી એ શેકાઈ જાય છે, તેથી પણ એ સ્વપથ બની જતાં હોવાથી એની સ્વરૂપ ઓછી થઈ જાય છે. શિયાળામાં બાકુ ઠંડી લાગવાથી શરીર વાયુને લીધે બનુ વિષ્મય થઈ જાય છે અને એમાં દોષો સ્નાયુ અને ત્યારે બનો જાય છે અને ઔષધને પણ ઠંડીની સખત સ્વરૂપ થયેલી હોવાથી ગમ અપેક્ષ સંશોધન માટે સ્વપથમાં આવે તેપણ એની સ્વરૂપ ઓછી થઈ જાય છે, તેથી ત્યારે બનુ તાપ, વરસાદ ને ઠંડી ન હોય, ને વખતે ન સંશોધન કરવું જોઈએ.)

મંથનો સંશોધનકાળ

સ્થાવરવૃક્ષમોષ્ઠેત્, દયાથી વ્યાધિવદોન તુ ॥૩૪॥

ઉપર જે સંશોધનકાળ કહ્યો તે સાજા માણસ માટે છે, પણ રોગમા સંશોધનકાળ રોગ ઉપર સાધાર રાખે છે (ગમે તે ઋતુમાં રોગ થયો હોય છતાં જે ઋતુમા રોગ થયો હોય તે ઋતુમા જ રાગને યોગ સંશોધન રોગની યોગ્ય અવસ્થામા કરવુ પડ છે)

સાધારણ કાળ ન હોય ત્યારે સંશોધન શી રીતે કરવુ ?

કૃત્વા જ્ઞીતોષ્ણવૃદ્ધીનાં પ્રતીકાર યથાયયમ્ ।

પ્રયોજયેત્ક્રિયાં પ્રાપ્તાં ક્રિયાકાલં ન દાપયેત્ ॥

ટાક, તાપ અને વરસાદ—એ ત્રણમાથી જેની જરૂર સંશોધન માટે ન હોય તેની અસર દરદીને ન થાય એવી જોડકામ કરીને સંશોધનની કિયા કરવાની સ્થિતિ ઊભી થાય, ત્યાર સંશોધનની કિયા કરવી સંશોધન કરવાને યોગ્ય અવસર ચૂકવા નહિ

હેમત ઋતુમા સંશોધનની જરૂર ઊભી થાય તા દરદીને ઓરડામા રાખવા, ઉનાળામા કુવારાઘરમા રાખવો, ચોમાસામા તદ્દન કઠો જગામા રાખવો ૨ ન ભેજ ન લાો એવુ કરવુ

દવા લેવાનો સમય

યુક્તયાદનગ્રમપ્રાદૌ મધ્યેડન્તે કવલાન્તરે ।

પ્રાસે પ્રાસેમુદ્ર સાગ્ર સામુદ્ર નિશિ ઔપચમ્ ॥

અનન્ન, અન્નાદિ, અન્નમધ્ય, રાત્રાન્ત કંપવા તર સગ્રામ મુદુર નાન્ન નામુદ્ગ અને નેશ ઔપચ આપવુ

(કેટલી રીતે અને કયે વખતે ઔપચ રાખી શકાય છે તે આ શ્લોકમા બતાવ્યું છે ખોરાક પચે એટલે ઔપચ આપવુ અને ઔપચ પચે એટલે ખોરાક આપવા એવું વારાફરતી ચલાવે રાખવુ તેને રાત્રાન્ત અથવા અભક્ત ઔપચ કહે છે ઔપચ લઈને તરત જમવુ તેને અન્નાદિ અથવા પ્રાગભક્ત ઔપચ કહે છે અક્યુ જમીને પછી ઔપચ લઈને પછી પાછુ બાકીનું જમવાનુ જમી લેવું તેને અન્નમધ્ય અથવા મધ્યભક્ત ઔપચ કહે છે જમી રહીને તરત ઔપચ લેવુ તેને અન્નાત અથવા અધિભક્ત ઔપચ કહે છે એક કોળિયો ખાઈને પછી ઔપચ લઈને પછી બીજે કોળિયો ખાઈને પછી પાછુ ઔપચ લેવુ એમ કોળિયો અને ઔપચ બે ॥ ન થઈ જાય એ રીતે વારાફરતી કર્યા ૨૩ રતિ છેક છેલ્લા કોળિયા પછી ઔપચ ન લેવું તેને કવલાન્તર અથવા ગ્રાસાતર ઔપચ કહે છે ખાવાના ખોરાક સાથે દવા ભેગવીને પછી એ ખોરાકના દરક કોળિયા નાથે ભેગ વીને ઔપચ ખાવુ તેને સગ્રાસ ઔપચ કહે છે જમ્યા ન જમ્યાનો વિચાર કર્યા વિના વાગવા ઔપચ લેવુ

તેને મુદુર ઔપચ કહે છે ખોરાક રાખતી વખતે તેમા ઔપચ નાખીને રાખેલા ખોરાક ખાવો અથવા ખોરાકમા ભેજવીને ઔપચ લેવુ તેને સાન્ન ઔપચ કહે છે પહેલું ઔપચ, પછી તરત ભોજન અને ભોજન પછી પાછુ તરત ઔપચ લેવું રોને નામુદ્ગ ઔપચ કહે છે રાત્રે સૂતા પહેલા તરત ઔપચ લેવુ તેને નેશ ઔપચ કહે છે)

કયા રોગમા કયારે ઔપચ આપવુ ?

કફોદ્રેકે ગદ્યેડન્ન ઘલિતો રોગરોગિણો ।

અઘાદી વિગુણેડપાને સમાને મધ્ય હૃષ્યતે ॥૩૮॥

વ્યાનેડન્તે પ્રાતરાશ્વસ્ય સાયમાશ્વસ્ય તૂત્તરે ।

ગ્રાસગ્રાસાન્તયો પ્રાણે પ્રવુદ્ધે માતરિશ્વનિ ॥૩૯॥

મુદુર્મુદુર્વિપચ્છદ્વિહિમાત્તશ્વાસકાષિપુ ।

યાજ્ય સમોજ્યં મૈયજ્ય મોજ્યૈશ્ચિત્રૈરોચકે ॥૪૦॥

કમ્પાક્ષેપકહિમામુ સામુદ્ર લઘુમોજિનામ્ ।

ઝર્ષજઘ્રાવકારેષુ સ્વપ્રકાલે પ્રદાસ્યતે ॥ ૪૧ ॥

મૂંડા પ્રકાપથી થયેલા રાગમા જે એ રો ૧ અને રાગી બળવાન હાર (રાગનું જેર પુષ્કળ હાર અને રા પીમા શક્તિ હોય) તે ૨ નન્ન ઔપચ આપવું (કફના રાગમા નિર્મળ રા પીને સાન્ન ઔપચ આપવું ક જે રી એને ગ્વાનિ ૧ થાય), અપાનવાયુ કોષે (બગડે) ત્યાર અન્નાદિ ઔપચ આપવું, સમા ૧ વાયુ બગડે (કોષે) ત્યાર અન્નમધ્ય ઔપચ આપવું એ લઘુવા યોગ્ય છે વ્યાનવાયુ કોષે ત્યારે લગીને સ્વાર જમાડીને તગ્ન અન્નાન્ત ઔપચ આપવુ ઉદાનવાયુ કોષે ત્યારે લગીને ગાળે જમાડીને તરત અન્નાન્ત ઔપચ આપવું પ્રાસવાયુ કોષે ત્યાર કવલાન્ત રાત્ર નગ્રામ ઔપચ આપવા, જે, ઊવ ૧, હડકી, તરન, દમ, ઉધરત એલવા રાગમા મુદુર ઔપચ આપવુ અગ્નિ રાગમા ભાત ભાતના ભોજ્ય તાથ સાન્ન ઔપચ આપવુ, કષ આશેષક અને હડકીના નગોમા દરદીઓએ લવકુ ખાવું અને સામુદ્ગ ઔપચ લેવું તથા ગ્રાસાત્રી ઘરડીથી ઉપરના ભાગમા થયેલા રાગમા નેશ ઔપચ લેવું એ ઉત્તમ છે (ઔપચના નામના અર્થ મા જુઓ શ્લોક ૩૬૧, ૩૭)

દય્યશ્વાહૃદયે શૂષ્કશ્ચાને દોષોપપ્રમગાયો નામ

ત્રયોષ્ઠોડપ્યાય ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : દ્વિવિધોપક્રમણીય

ગયા અધ્યાયમા દોષોના સામાન્ય ઉપચાર કહ્યા હવે આ અધ્યાયમા દોષોના ઉપચારના બે મુખ્ય બેદ બુદ્ધિ અને વાદન—બતાવીને એ બે બે વિષે સમજાવે છે આમ આ અધ્યાયમા દોષોની વિશેષ ચિકિત્સા કરી છે

અથાનો દ્વિવિધોપક્રમણીયમધ્યાય

દ્વાત્પાસ્યામ ।

इति ६ स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः

હવે અમે બે પ્રકારના ઉપચારનો વિષય જે અધ્યાયમા આવે છે તે અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષય મા આત્રેય વગેરે મહિષઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

બે પ્રકારના ઉપચાર શા માટે ?

उपक्रमस्य हि द्वित्वाद्विधैरોपक्रमो मतः ।

રોગ બે પ્રકારનો (નામ અને નિરામ) હોવાથી રોગના ઉપચાર પણ બે પ્રકારના હોય એ કહે છે

બે પ્રકારના ઉપચાર, એનું લક્ષણ

एकः सत्तर्पणस्तत्र द्वितीयश्चापतर्पणः ॥ १ ॥

चूढणो लङ्घनश्चेति तत्पर्यायावबुद्ध्यहो ।

चूढणं यद्बहुत्वाय लङ्घनं लाघवाय यत् ॥ २ ॥

देहद्वय

એ બે પ્રકારના ઉપચારમા એક સતર્પણ અને બીજો અપતર્પણ કહેવાય છે સતર્પણનું બીજું નામ બુદ્ધિ બુદ્ધિ છે અને અપતર્પણનું બીજું નામ લાઘન છે એવું કહે છે. જે ઉપચારથી ઘસેર સ્થૂન (વાયુપેશણ, બાદે, બુદ્ધન) બને તેને બુદ્ધય કહે છે અને જે ઉપચારથી શરીર ઘવકુષાતળુ (કૂથ, વધુ) બને તેને લાઘન કહે છે

કયાં દ્રવ્ય બુદ્ધય અને કયાં દ્રવ્ય લાઘન ?

अथतः प्रायो मौमापमितरच्च ते ।

સામાન્ય રીતે પાચિવ દ્રવ્ય અને આશ્મ (જલીય) દ્રવ્ય બુદ્ધય હોય છે અને બાકીનાં એટલે આગેર, વાયવ્ય અને નાભમ દ્રવ્યો નામાન્ય રીતે લાઘન (અપતર્પણ) હોય છે

(કેટલીક વાર જવ, મસૂર, શક, તાલગેરે વગેરે પાચિવ અને આશ્મ દ્રવ્યો પણ લાઘન હોય છે તથા સૂકા, પીપર વગેરે જેવા તીખા આગેર અને વાયવ્ય દ્રવ્યો પણ બુદ્ધય હોય છે, માટે 'સામાન્ય રીતે' શરૂઆતથી છે)

સ્નેહન વગેરેનો બુદ્ધયલંઘનમા સમાવેશ

स्नेहनं रूक्षणं कर्म स्वेदनं स्तम्भनं च यत् ॥ ३ ॥
भूतानां तदपि द्वेष्ट्याद्विहतं नातिवर्तते ।

સ્નેહન, રૂક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તમ્ભન કરનારા દ્રવ્યોના કારણરૂપ પચમહાભૂતો પોતે જ બુદ્ધય અને લાઘન રો બે વર્ગમા સમાઈ જાય છે, તેથી સ્નેહન, રૂક્ષણ, સ્વેદન અને સ્તમ્ભન રો જે ચાર કર્મ છે તે પણ બુદ્ધય અને લાઘન રો વર્ગમા સમાઈ જાય છે

લાઘનના પ્રકાર

शोधनं शमनं चेति द्विवा तत्रापि लङ्घनम् ॥ ૪ ॥

લાઘન અને બુદ્ધય રો બેમાથી વળી લાઘન બે પ્રકારનું—છે શોધન અને શમન

શોધનનો અર્થ, શોધન કેટલાં ?

यदीरयेद्बहिर्दीयान् पञ्चधा शोधनं च तत् ।

निक्तहो वमनं कायश्चારोरेकोऽन्नविलुतिः ॥ ૫ ॥

જે ચીજથી શરીરમાના દોષોને બહાર કાઢે તેને શોધન કહે છે શોધન પાંચ જાતનું છે નિઝક, વમન, કાયવિરેક, શિરોવિરેક, રક્તસ્રુતિ

(માથા સુદ્ધાત સાખા શરીરના મગને નીચેના દ્વારથી બહાર કાઢે, તે રીયથને કાયવિરેક (જુવાન) કહે છે, પણ રોકવા માગ્યામાના મગને નાક વાટે બહાર કાઢે તે બીજાથને શિરોવિરેક (નસ્ય) કહે છે

શમન કોને કહેવાય તેના પ્રકાર

न शोधयति यद्वोषान् समान्नोदीरयत्यपि ।

समीकरोति विषमान् शमनं तच्च सप्तधा ॥ ૬ ॥

પાચન દીપન શુષ્કરૂપૈર્માતપમાહતા ।

જે દ્રવ્ય કે ક્રિયા દોષોને ઘસીરતી બહાર નાંકે નહિ, તમદોષોને બગાડે પણ નહિ (પોતાના પ્રમાણથી વત્તાઓછા કરે નહિ) અને વિષમ (પ્રમાણથી વધી જયેલા કે ઓછા થઈ જયેલા) દોષોને સમ પણ કરે છે તેને શમન કહે છે શમન નાન જાતનું છે પાચન, દીપન, જૂષ્ણ સર્પણ (ખેરાક ખાવોપીવો નહિ, ઉપવાસ), તરસક કરેનું, કસરત (મહેનત), નદને અને યવન

બુદ્ધય પણ શમન હોઈ શકે

चूढणं शमनं चैव वायोः पित्तान्निलस्य च ॥ ૭ ॥

બુદ્ધયથી શુદ્ધ વાયુનું અને પિત્ત માથે જળેલા વાયુનું ઘસન થાય છે તેથી તેટલા પૂરું બુદ્ધય પણ શમન છે

કેનુ કેનુ બુદ્ધ કરવું એઈએ?

ચંદ્રયેદ્યાદિભૈવજ્યમઘાસીશોકકાશિતાનુ ।

મારાધ્યોર ક્ષતક્ષાણસ્પૃશ્યદુર્લભાતલાનુ ॥ ૮ ॥

ગમિષીસૂતિકાવાલવૃદ્ધાનુ પ્રીયેસ્પરાતાંપ ।

રોગ, દવા, દુઃ, મૈથુન અને શોકથી દુઃખ થઈ
અથવા, ભાર ઉચ્ચક્રીને, ચાલીને (મુસાફરી કરીને) ૨ ને
ઉરક્ષતથી દુઃખ થઈ ગયેલા, લૂખા પડી ગયેલા,
નબળા ૨ને વાયડા (ચુદ્ધ વાયુથી પીડાતા) માણસો,
અભિણી, સુવાવડી, બાળકો અને વૃદ્ધોનું બુદ્ધ કરવું
અને ગ્રીષ્મઋતુમા તે ઉપર ગણાવ્યા તે ઉપરાંત
બીજાઓનું (બધાનું, સજાનું) પણ બુદ્ધ કરવું

તેમ સામ અવસ્થામા એઈનું પણ બુદ્ધ કરવું
નહિ. (સામે પુનસ્તૈરપિ લઘન કાયમેવ । ભાવપ્રકાશ
ચિકિત્સાપ્રકરણ ૮)

બુદ્ધના ઉપાય

માંસધીરસિતાસર્પિર્મધુરસ્તિગ્ધયસ્તિમિ ॥ ૯ ॥

સ્વમશરયાસુલાગ્યક્ષ્માનનિર્વૃત્તિહપૈઃ ।

ખાવાપીવામાં માંસ, દૂધ, સાકર અને ઘી રાખી
ને, ગળપણવાળી અને સિન્ધુ અસ્તિ આપીને, ઊંઘાડી
ને, પથારીમાં સુવાડી રાખીને, સુખમા રાખીને, અભંગ
કરીને, નવાડીને સંતોષ આપીને, સર્વ થાય એવું
કરીને બુદ્ધ કરવું

વાધન કોને કોને કરાવવું?

મેહામદોપાતિસ્તિગ્ધચરોક્તસ્તમકુદ્ધિન ॥ ૧૦ ॥

વિસર્પવિદ્ધિદ્ધિદ્ધિરક્ષાકષ્ટાક્ષિરોગિણ ।

સ્થૂલાંશ્વ લઘુયેદ્યત્ય શિશિરે ત્વપરાન્તિ ॥ ૧૧ ॥

મેઃ (પ્રમેહ) ૨ અદોષ (સુ ૮/૧૩, ૧૪)
જેનું વધારે પ નું સ્નેહન થઈ ગયું હાય એવા (સુ
૧૬/૩૧), તાવ ઉરસ્તબ્ધ, સામીના રોગ, વિઘર્ષ,
ગડ, બરાળ, માથાના રોગ, ગળાના રોગ ૨ અખત
રોગ, એટલા રોગવાળા તથા જ । માણસોનું રક્ત ગમે
તે નુન હાય તેપણ વાધન કરવું ૨ ને હેમન તથા
શિશિર ઋતુમાં તે બીજાઓનું (સજાઓનું બધાનું)
વાધન કરવું

યોધન અને યમન કેનુ કેવી રીતે કરવું?

તથ મશોગૈ સ્પૃગ્યવલ્ગપિત્તકફાધિકાનુ ।

સામદોષઞ્ચરન્દિતીસામ્યદ્યામ્ય ॥ ૧૨ ॥

વિવચ્ચગીત્વાદારદ્વાસાદિપ્રાગ્ગત્તન ।

સ્વરસ્થાભ્યાધિકાન પ્રાગ પૂર પાચનદીપતે ॥ ૧૩ ॥

પમિરેવામયરાતાનુ દ્વીરસ્થોસ્વલાદિકાનુ ।

શુત્તપ્પાનિમદ્દૈર્ઘ્યેસ્વાતાનુ મધ્યલ્લેદ્દાનુ ॥ ૧૪ ॥

સમીરણાતપાયાસૈ કિમુતાલ્પલેનરાનુ ।

તેમા (બધા લઘન કરાવવા યોગ્ય દરદીઓમાં)

જેમનામા જડાપણ (ચોલાપણ), બળ, પિત્ત અને
સ્ફ વધારે હોય તેમને સંયોધન કરાવીને લઘન કરાવવું,
આમદોષ, તાવ, ઉંઘડી, રાતિસાર, હૃદયના રોગ, વિઘર્ષ,
શરીર ભારભાર લાગવું, રોડકર હલાસ વગેરે રોગના
દરદીઓને અને જેમનામા જડાપણ, બળ, પિત્ત અને
કફ સાધારણ હોય તેમને સામાન્ય રીતે પહેલા પાચન
અને દીપન ૨ દોષથી આપીને લઘન કરાવવું (અને
પછી સંયોધન કરીને લઘન કરાવવું), જે જ રોગથી
પીડાતા (ઉપર ગણાવેલા આમદોષથી હલાસ સુધીના
રોગથી પીડાતા) દરદીનાં જડાપણ, બળ, પિત્ત અને
કફ એ ઓછા હોય તે એમને ભૂખ્યા રાખીને અને
તરસ્થા રાખીને વાધન કરાવવું દોષોનું જોર સાધારણ
હોય અને દરદી સચકત હોય તે એમને પવન, તડકા
૨ ન કસરતરૂપી વાધન કરાવવું, તે પછી દોષોનું જોર
થાડુ હાય ત્યારે પવન, તડકા ૨ ને કસરતરૂપી વાધન
કરાવવું એઈરો એમાં તે ખુલાવું જ શું?

કેની બુદ્ધ ચિકિત્સા ન કરવી?

ન વૃદ્ધેલ્લઘનીયાનુ

જેમનું લાંબન (રાપનપર્ણ) કરવાનું હોય તેમનું

(લાંબન કરાવનાં પડવાં) બુદ્ધ ન કરવું

બુદ્ધ કરતા પહેલાં શું કરવું?

શ્વાંસ્તુ મૃદુ લઘ્યેત્ ॥ ૧૫ ॥

યુક્ત્યા યા દેશકાલાદિચલત્તાનુપાચરેત્ ।

પણ જે બુદ્ધ કરવા યોગ્ય હોય તેમને બુદ્ધ
વાધન કરાવવું અથવા દેશ કાળ (સત્ત્વ, સાત્ત્વ)
વગેરેના બળનો વિચાર કરીને સંતર્પણ ૨ ને અપતર્પણ
ભેગાં કરીને મુક્તિપૂર્વક ઉપચાર કરવા (નું) લાંબન
કરવું નહિ)

અચર બુદ્ધ થયું હોવાનું લક્ષમ

શુદ્ધિતે સ્પાદ્ધલ પુષ્પિસ્તસાધ્યામયલ્લય ॥ ૧૬ ॥

ત્યારે અચર બુદ્ધ થાય ત્યારે બળ બળે છે,
શરીરની પુષ્ટિ થાય છે અને બુદ્ધ થઈ મટે એવા રોગ
મટે છે

અચર લાંબન થયું હોવાનું લક્ષમ

વિમ્લેન્દ્રિગતા સર્ગો મ્લનાં લાગત ર્નિ ।

શુત્તરસદોદય નુલદ્દોદ્યોદ્યારવ્ષ્ટતા ॥ ૧૭ ॥

વ્યાધિપ્રાદ્યમુસ્સાહસ્તન્દનાનાશ્વ લઘ્નિ ।

બાધર લાંબન થાય ત્યારે ઇન્દ્રિયો નિર્મળ (સ્વચ્છ)

વાય છે, મેળો મેળે બહાર નીકળે છે, શરીર ઉલ્કુ (ફૂફું) થાય છે, ખાવાની રચિ થાય છે, ખુખ અને તરમ સાથે લાગે છે, દદ્ય, ઓડકાર અને ગળું થુલ્લ થાય છે, રોગ નરમ પડી જાય છે, ઉત્તપ્પ આપે છે અને સુસ્તી ઊડી જાય છે

અતિ બુંદણ અને અતિ લંધનનાં લક્ષણ
મનપેક્ષિતમાત્રાવિસેવિતે કુરુતસ્તુ તે ॥ ૧૮ ॥
અતિસ્થોલ્યાતિકાર્યાદીન્, વક્ચન્તે તે ચ
સોપધાઃ ।

લંધન અને બુંદણ કેટલું કરવું જોઈએ તેનું માપ (માત્રા), દેશ, કાળ વગેરે બાબતોનો વિચાર કર્યા વિના કરેલા તે (બુંદણ અને લંધન) રમુકમે સ્થોક ૨૦ મા ગણાવેલાં અતિસ્થોલ્ય વગેરે રોગ તથા સ્થોક ૨૮ મા થી ૩૦ મા ગણાવેલા રાત્રિકાર્ષ વગેરે રોગ કરે છે એ રોગો ઉપે પછી રોમને મટાડવાના સોપધ સાથે કોણમા ચાલવો

અતિબુંદણ થું કરે છે ?
રૂપં સૈરેવ ચ હોયમતિવૃંદિતલહિતે ॥ ૧૯ ॥
(અતિસ્થોલ્ય વગેરે અને અતિકાર્ષ વગેરે તે અનુક્રમે અતિ બુંદણ અને અતિ લંધનના કાર્પ (પરિણામ છે) રો વાત ખરી, પણ જ્યાં કાર્પ ઉપરથી જ કારણ સમજી શકાય એવું હોય ત્યાં કાર્પ પોતે કારણના લક્ષણરૂપ જ હોય છે)

વધારે પડતું બુંદણ થઈ ગયું હોય અને વધારે પડતું લંધન થઈ ગયું હોય તેનું લક્ષણ (ચિહ્ન) એમના ઉપરથી જ (અતિસ્થોલ્ય વગેરે અને રાત્રિકાર્ષ વગેરે ઉપરથી) સમજવું

અતિ બુંદણનાં લક્ષણ
અતિસ્થોલ્યાપ્તવીમેહજ્વરોદરમગ્નદરાન્ ।
કાદાસન્ન્યાસરુચ્છ્રામકુષ્ઠાદીનતિદાયણાન્ ॥ ૨૦ ॥
વધારે પડતું બુંદણ થવાથી બહુ જાડ થઈ જવાય તથા અપચી, મેહ, તાવ, ઉદરરોગ, જ્વરદર, ઉપરસ, સન્ન્યાસ, મુત્રકૃષ્ણ, આમ, ચામડીના રોગ વગેરે બહુ ભયંકર રોગો થાય છે

એનો ઉપાય
તત્ર મેદોનિલગ્દોષ્મતાશાન્ સર્વમિપ્યતે ।
(સ્થોક ૧૯ મા, ૨૦ વાળા) બહુ જાડપણું વગેરે રોગોમાં વરખી, વાયુ અને કફનો નાશ કરે એવું બહુ ઇચ્છાય છે (કરવું જોઈએ)

સમુવત્તા વગેરેના ઉપચાર
શુલ્કગજૂંદયામાજવપમુદ્રમપૂર્વકમ્ ॥ ૨૧ ॥

મસ્તુદ્વંડાહતારિષ્ટચિન્તાશોધનજાગરમ્ ।
મધુના ત્રિકલાં લિહ્યાદ્ગુહ્ચીમખ્યાં ધનમ્ ॥
રસાક્ષનસ્ય મહતઃ પચ્ચમૂલસ્ય ગુગ્ગુલોઃ ।
શિલાજતુપ્રયોગઃ સાગ્નિમન્યરસો હિતઃ ॥ ૨૨ ॥
વિઢઙ્ગં તાગરં ક્ષારઃ કાલલોદરજો મધુ ।
યદામલકચૂર્ણં ચ યોગોઽતિસ્થોલ્યદોષજિત્ ॥

કળથી, જુવાર (જાર), સામો, જવ, મગ, મધ-પાણી (મધ અને પાણી ભેગા કરીને પીવા), મસ્તુ, દર્દીથી ચોથા ભાગનું પાણી નાખીને વહેવેલી છાયા, અરિષ્ટ, દારૂ, ચિતા, સંશોધન, ઉજાગરો, મધ સાથે ત્રિકુળા ચાટવી, મધ સાથે ગળે ચાટવી, મધ સાથે ઉરડે ચાટવી, મધ સાથે મોથ ચાટવી, અરુણીના સ્વરસ સાથે (ભેળવીને) રસધનીનો, માટા પચમૂળનો, ગુગ્ગુળો અને શિલાજિતનો પ્રયોગ એટલું હિતકર છે; વાવડિંગ, સુંક, જવખાર, ગજવેલું બારીક ચૂર્ણ, મધ, જવ અને ચામડાનું ચૂર્ણ-એ સાતે વસ્તુઓ મરખે ભાગે લઈને ભેગી કરીને વાપરવી આ બધાથી બહુ જાડપણું મટે છે

સમુવત્તા વગેરે મટાડવાનો બીજો ઉપાય
દ્યોવકદ્વીપરાશિમુવિઢઙ્ગાતિવિપાસિયરાઃ ।
દિહ્ગુસૌરર્ચલાજાજીવવાનીધાન્યચિત્રકાઃ ॥ ૨૩ ॥
નરો વૃહત્યો હપુયા પાઠા મૂલં ચ કેમ્બુકાન્ત્ ।
વ્યાં ચૂર્ણં મધુ ઘૃતં તેલં ચ સદશાંશકમ્ ॥ ૨૪ ॥
સક્તુમિઃ પોઢશાગૈર્થ્યુકં પીનં નિહન્તિ તત્ ॥
અતિસ્થોલ્યાદિકાન્ સર્વાન્ રોગાનન્યાઘ
તદ્વિધાન્ ॥ ૨૫ ॥

હરોગકામલ્યશ્વિત્રધ્વાસનાસગલમદ્વાન્ ।
શુદ્ધિમેધાસ્મૃતિકરં સદ્રસ્યાન્નેષ દીપનમ્ ॥ ૨૬ ॥
ત્રિકુટ્ટે, કડુ, ત્રિકુશ, સરસવો, વાવડિંગ, રુદ્રિ-વિષની કરી, તમેરવો, લિંગ, સંવત, છઠ્ઠ, અજ્યો, પાપ્પા, વિત્રક, ઉગદર, દાસ્યદર, ભેગી ભારીનદી, ઊભી ભારીનદી, પશાની, કાશીપાટ, કોશીવતી મુત્ર-આ ચોરત સોપધ સમખાગે લઈને એનું ચૂર્ણ ભેનું કરવું વગલમાં આ ચૂર્ણ ભેટવું મધ લેવું ચૂર્ણના વગલ ભેટવું જ થી, થી ભેટવા વગલનું તેજ લેવું અને ચૂર્ણના વગલની સોતગણા જવતે ચાપુ લેવો, આ બધું એમકુ કરીને (દૈન્ય પાણી સાથે માપતર) પીવાથી સ્થોક ૧૯ મા, ૨૦ વાળા બહુ જાડપણું વગેરે બધા રોગ, ને જ પ્રપરના (અતિબુંદણથી થતા) બીજા રોગ, દદરના રોગ, કમરે, પેટો કોઠ, દમ,

ઉપરમ રાને ગવગહરોજ મટે છે બુદ્ધિ, મેધા રાને
યાદશકિત રાવે છે રાને મદ ર ગિન પ્રતીમ થાય છે

અતિગાધનથી થતા રોગ

અતિકાર્યે ભ્રમ કાસસ્ત્થાધિચ્ચિન્મરોચકઃ ।

સ્નેહાગ્નિત્રિદાદ્વસ્ત્રોચ્ચક્રકોજ શ્વસ્વરક્ષયઃ ॥૨૯॥

યસ્તિહન્યમૂર્ધગ્જ્વોચ્ચક્રકોજ શ્વસ્વરક્ષયઃ ॥

પ્રલાપોધોનિલગ્લાનિચ્છદિપર્વોસ્થિમેદનમ્ ॥

વર્ષામૂત્રપ્રહાદ્યાથ જાયન્તેતિવિલક્ષ્ણાત્ ।

વધારપડું લાધન કરવાથી બહુ દુઃખગાપણુ, ફેર,
ઉપરમ, પુષ્કળી તરમ, રારુપિ, શરીરની ચીકણ,
રુગિન, ઊધ, જોવાની શકિત, સાબળવાની શકિત, વીર્ય,
રોગન, ભૂખ અને અવાજ એ નવ વસ્તુઓ નાથ,
મૂત્રાથ, હૃદય, માથુ, જાથ, સાથ, ત્રિક, પડખા
એ માન જગારો પીડ, તાવ, લવરી, વાયુ ઉંચો ચડે,
બ્લામિ, ઊલટી, પાના લાડમ જામે ભાગી જતા
લોપ એ દુઃખ, ગાઠ-પેશાબ રાકાઈ જાય વગેરે રાગ
થાય છે

જાણપણા કરતા દુઃખગાપણુ સાર

લોપાનું કારણ

કાર્યમેવ વરં સ્વીક્ર્યાત્

ન હિ સ્થૂલસ્ય મેવજમ્ ॥૩૧॥

પૃથ્ણં લક્ષ્ણં વાડલમતિમેદોપ્રિયાતજિત્ ।

અતિસ્થૂલતા કરતા અતિકૃષ્ણતા ઉત્તમ છે, કેમ કે
અતિ જાળને જેમ બુદ્ધિ ઉપચાર લાગુ પડતા નથી
તેમ લાધન ઉપચાર પણ તેને લાગુ પડતા નથી, માટે
અતિ જાળનું તો ઔષધ જ નથી એનું કારણ એ
છે કે રાતિ જાળને જે બુદ્ધિ ઉપચાર લાગુ કરે, તો
બુદ્ધિ ઉપચારી વરગીની બહુ વૃદ્ધિ થાય છે અને
જરૂરિયાતનો નાથ થાય છે, માટે માન, દુષ્ટ વગેરે
બુદ્ધિ ઉપચાર તેના ઉપયોગના નથી, લાધન ઉપચારથી
મેદનો નાથ થાય છે પણ વાયુ વૃદ્ધિ પામે છે, માટે
કોદરા, સામેા વગેરે લાધન ઉપચાર પણ તેને હિતકર
નથી આ વાત માત્ર સાધારણ સ્થૂલતા કે કૃષ્ણતાના
મનુષ્યને માટે નથી, કેમ કે અતિસ્થૂલ અને અતિકૃષ્ણતા
જ ઉપચારની અહીં વાત કરી છે

મધુરસ્નિગ્ધસૌહિર્યેયસ્તોરયેન વ નદયતિ ॥૩૨॥

પ્રકાશમા સ્થવિમાઙ્ગ્યન્તવિપરીતતિર્વેયત્ ।

મધુર અને સ્નિગ્ધ પ તેાં થયઈને ખાવાપીવા
શો દુઃખગાપણુ તહેવાઈથી નાથ પામે છે, પણ જાડ
પણુ તો મેદેભાજે કચડ, તીખા અને નુચ લેવા

અન્યત વિપરીત ઔષધી અને રાન્નપાનથી જ મટે
છે સ્થૂલ અને કૃષ્ણ એ બંનેને રોગો વ્યાધિ થાય કે
જે બુદ્ધિ ઉપચારથી શાત થઈ શકે, ત્યારે કૃષ્ણને તો
તે ઉપચાર માફક રાગી જલદી રોગ મટે છે, પણ
સ્થૂલને તો ઉપચાર વિનશ્ચ લોવાથી સહેલાઈથી મન
થકતો નથી, તેમ જ જે રોગે જાળને લાધન ઉપ
ચારથી મટે એવો કોગળિયું વગેરે રાગ થાય તો તે
પણ દુઃખજાને સહેલાઈથી મટે છે રાને જાળને તે પણ
વિરુદ્ધ ઉપચાર લોવાથી મલામલેનન મટે છે, કારણ કે
એમા મુખ્ય ઉપચાર ચેક પ્રવાનો લોપ છે, તે પણ
સ્થૂલને યોગ્ય નથી, કેમ કે 'બહુ જાડ માનુષને
ચેક કરવો નહિ' રોમ યાત્રમા (સુ ૧૭/૨૧ મા)
જલુ છે જે ઉપચાર કરાવે તો તે પણ યોગ્ય નથી,
કેમ કે 'તના ચોતો ચરબી વડે કુધારેલા લાવાથી
વાયુ કોદામરે વિશય કરીને ફરે છે તથા ત્યા રહીને
અગિનને પ્રતીમ કરે છે, તેથી તેને ભૂખ વિશેષ લાગે
છે રાન જેમ કાઈ વૃક્ષના પોચાનામા રાકો અગિન
વાયુથી પ્રગ્વવિત થઈને તે વૃક્ષને બાળી મૂકે છે,
તેમ સ્થૂલ મનુષ્યના શરીરમા રહેલો અગિન પણ
પ્રગ્વવિત થઈને તેનો માથ કરે છે' માટે લાધન
(ઉપચાર) પણ સ્થૂલને કામનો નથી જે બુદ્ધિ ઉપચાર
કર તો આમદાપ વૃદ્ધિ પામે કૃષ્ણને રોગ ઉપચારો
અનુકૂળ લોવાથી સુખકર છે, માટે જાણપણા કરતા
દુઃખગાપણુ માન છે

દુઃખજા મનુષ્યનું ઔષધ

યોજયેદ્વહ્ણં તથ સર્વં વાનાસમેવજમ્ ॥૩૩॥

અચિન્તયા હર્ષણેન ધ્રુવ સન્તર્પણેન ચ ।

સ્વમપ્રસન્નાથ જ્ઞાનો વરાહ ઇવ પુણ્યતિ ॥૩૪॥

કૃષ્ણ મનુષ્યને જે મઈ બુદ્ધિ અન્ન, પાન,
ઔષધ જોડ તે નહીં લાપણું, અર્થ, ભેટનું પોષિક
તેટનું કૃષ્ણને હિતકર છે વગી શકે વગેરેથી તેન આકુષ
ન થવા દેવો, નિશ્ચિત નાખવો તેના મનને હર્ષ ઉત્પન્ન
કરવો તથા પોષિક યોગ્ય અવગવવો વગી અતિ
નિદ્રા કરાવવી, એ કાંતેથી તે બુઝી પડે પુર થાય છે

માન દેતાની યુષ્ઠિ બહુ કરે છે

ન હિ માંસસમ ચિદ્વિદ્યદેહદૃશ્યમટ્યત્ ।

માંસાદર્માંસં માંસેન સમ્મૃતત્વાદ્વિદોયત્ ॥૩૫॥

માનના નમાન શરીરને જાડ એનું ઔષધ મઈ
છે નહીં, તેમા જે માંસ ખાનાના પ્રાપ્તિલાનું માન વિશ્વ
કરીને શરીરને વધારે છે, એ ન તેનું માંસ માનથી
પુર થવું જોય છે

સ્થૂલ અને દૂષણ ઉપચારનું સંક્ષિપ્તમા કથન
મુદ્ધ ચાતુર્વર્ણ સ્થૂલે વિપરીતે હિતં કૃત્વો ।
યથાગોધૂમમુખ્યોસ્તદ્યોગ્યાહિતરૂપનમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે દ્રવ્ય ભારે હોવા છતાં અપતર્પણ (વધન) કરે એવું હોય તે દ્રવ્ય જાડ દેડવાળા મનુષ્યને હિતકર છે, કેમ કે મધ, કમરનો કદ, રથવા જાયફા, એવા એવા રૂપધ સ્થૂલને હિતકર છે, કેમકે તે રજા હોવાથી મેઘનો નાશ કરે છે, તથા ભારે હોવાથી જલદી પવતા નથી ને જીલટા ગુણવાળા એટલે મનર્પણ (બુદ્ધિ-પ્રોત્થિક) ગુણવાળા અને ઉપકાર હોય તે કૃશ (પાનળા) મનુષ્યને હિતકર છે, જેમ કે શાળાના ચોખા, સાંદી ચોખા, હરણનું માસ, લાવરા, તેતર, બકરીનું માંસ અને દૂધ વગેરે ૨ તિકૃશ મનુષ્યનો જરોરિય પણ મદ હોય છે, માટે જો કદી એવા મનુષ્યન ભાઈ આનંદપાન, રૂપધ વગેરે આપીશે તો તેનો અગ્નિ મદ પડી જાય, જે એવા મનુષ્યને ખરેખરા પ્રોત્થિક મારાક ન આપીએ તો તે વધારે દૂબળો પડી જાય, માટે હલકું રાને સતર્પણ અન્નપાન અને રૂપધ દૂબળાને હિતકર છે વગી હલકું જતા પણ જે આપ તર્પણ ગુણવાળું હોય તે, (સાંભા, કોદરા વગેરે) પણ સ્થૂલને હિતકર છે, વગી જે ભારે નથી કે હલકું પણ નથી એવું ચરબીનાથક ઉજાગરો, ઓસેવા, કમરન ધિતા વગેરે પણ સ્થૂલ શરીરવાળાને હિતકર છે

સ્થૂલ ૨ ને કૃશ બનેને અનુક્રમે જવ તથા ઘઉં હિતકર છે, પણ તે સ્થૂલ તથા કૃશને મધકે ૨ રે એવી જવ તથા ઘઉંની વાની કરી હોય ત્યારે (જે જવનું એવું ભોજન બનાવ્યું હોય કે તે ભારે ૨ ને રૂપ તર્પણ કરનાર થાય તથા ઘઉંનું એવું ભોજન બનાવ્યું હોય કે તે હલકું અને સતર્પણ કરનાર થાય તો જ જવ જાડને અને ઘઉં દૂબળાને હિતકર જાણવા)

દોષગત્યાઽતિરિચ્યન્તે ગ્રાહિમેચાદિમેદત્ ।
ઉપક્રમા નન્તે દિત્વાદ્વિજા અપિ મદા દ્વ ॥૩૭॥

કોઈ શકા કરે કે તાવ, અતિસાર, ગેબો વગેરે અનેક રોગના અનેક ઉપચાર હોવા જોઈશે એમ છતાં બધાય રોગના બે જ ઉપક્રમ થા માટે કલો છો? તો તેનું સમપ્રધાન થવા સારુ કવે છે કે, કોષેલા, વાન, પિત્ત, કફ, એ હોય જુદા હોય, બે બે મિશ્ર હોય, ત્રણે એકઠા હોય, વગી તેમા એકાદ એકાદ બરાબરો અને એકાદ અધિક બરાબરો હોય, એ પ્રમાણે અર્જન પ્રકાર થાય છે, વગી તે જ હોય સમાન હોય, વુદ્ધ હોય કે શીશુ હોય, વગી તે

આડી ગતિવાળા, ઊંચે ગતિવાળા કે નીચે ગતિવાળા હોય, વગી તે શાખામા રહેલા હોય, કોષમા રહેલા હોય કે સાધારણમા રહેલા હોય, એ પ્રમાણે ૨ ના બેદ થવાથી તેમના ઉપચાર થવ ગ્રાહી, ભદી વગેરે પ્રકારથી ૨ નાન થાય છે એમ છતાં પણ તે સર્વે ઉપચાર સતર્પણ અને ૨ પતર્પણ એ બે પ્રકારના ઉપચારમા સમાઈ જાય છે દૃષ્ટાત જેમ નાવના અનેક પ્રકાર છે તેમ છતાં સામજવર ૨ ને નિરામજવર એ બે વર્ગમા ૨ વે તાવના સમાવશ થાય છે, તેમ રોગો ના ઉપચાર વિષે પણ જાણવું

इत्यष्टाह्नहृदये सूत्रस्थाने द्विचोषक्रमणीयो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો : શોધનાદિગણ્યસંગ્રહ

અથાતઃ શોધનાદિગણસદ્વિદ્યમધ્યાયં

દ્યાઽધ્યાસ્યામ્ ।

इति ह स्माहुरानेयादयो महर्षयः ॥

(પાછલા અધ્યાયમા બે પ્રકારના ઉપક્રમ (ઉપચાર) કહી એમ કહ્યું છે કે બીજા બધા ઉપક્રમો એ બેમા સમાવેશ થાય છે એવ ન ઉપક્રમમા શોધન આપણે મર્વ દોષોન છતનારાં લાવાથી મુખ્ય છે, માટે તે રોધધોના સમૂહ બતાવવાનો આશય આ રાધ્યાય મા કરવાની ઇચ્છાથી કહે છે) એવ શોધન વગેરે ગણ નો સંગ્રહ જેમા કહેલો છે એવા રાધ્યાય નમજીવીયું (શોધન ચાર પ્રકારનું વમન, વિરચન, આસ્થાપન ૨ ને ધિરોવિરચન ૨ ચાર જાનના દ્રવ્ય શોધન દ્રવ્ય જાણવા) ૨૩ વિવધમા આગ્રેષ વગર આપિ ૨૦એ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

વમન દ્રવ્ય

मदनमधुकलम्यानिम्विम्बीविशाला-

त्रपुसकुटजसर्वादिशदालीहमिग्रम् ।

विडुलदहनचित्रा कोशरण्यां फरङ्गः

कण्ठशणवचेलासर्पपाङ्कजर्दनानि ॥ ૧ ॥

મોકશ, જોતેમધ, કંઠથી તુષારી, લીમંડ, વિદો (ટિલો), ઇન્દ્રવારણી, કંઠી કાકી, ઇન્દ્રવ, મોવ, કુકુબેન, વાવડિન, નચેતમ, વિદો, ઉડાની, કંડુ તુષિય, કંડુ નલકું, કંડુ, પાપર, સિંકર, વગ, નાની રોઝથી, નલવ-એ નર્વે ઊવડી સ્વવનાત દ્રવ્ય છે (તેમા મોકશ, ઇન્દ્રવારણી, કંઠી કાકી, ઇન્દ્રવ, વાવડિન, એવની અને ન સવના દ્રવ્ય ઊવડી કચવામાં જાણવા, જોતેમધ, નેન, વિદો, ની અને

વળ, એમનાં મૂળ ઊલટી કરાવનારાં જાણવાં; બોધર, દાડી, કપિલા, એમની ઝાલ ઊલટી કરાવનારી છે, બાકીનાં દ્રવ્યનાં ફળ, પત્ર અને ફૂલ ઊલટી કરવામાં લેવાં.)

વિરેચન દ્રવ્યો

નિકુમ્મકુમ્મત્રિફલાગવાક્ષી-
સ્તુકૃષ્ણિનીનીલિતિલ્વકાનિ ।

શમ્પાકકમ્પિલકહેમદુષ્પા

દુગ્ધં ચ મૂત્રં ચ વિરેચનાનિ ॥ ૨ ॥

નેપાળી, નસોતર, ત્રિકૃષ્ણા (હરદે, બહેડાં, આમળાં), ગાવસુકડાં, શેર, શંખાવળી, એક જાતની નાની ગળી, બોધર, ગરમાળાં, કપિલા, દાડી, દૂધ અને મૂત્ર એ સર્વ દ્રવ્ય વિરેચન કરાવનારાં છે.

નિરૂપ્પ દ્રવ્યો

મદતકુટજકુષ્ઠદેવદાલી-

મધુકવચાદશમૂલદાચરાક્ષાઃ ।

યવમિશિકૃતવેધનં કુલત્થા

મધુ લવણં ત્રિવૃતા નિરૂહાણિ ॥ ૩ ॥

મીઠળ, ક્ષાણલ, ઉપલેટ, કૂકડલેલ, જેઠીમધ, વળ, દશમૂલ, દેવદાર, ચરના, જવ, સવા, ધિસોડાં. કળથી, મધ, સિંધવ, નસોતર એ સર્વ દ્રવ્ય નિરૂપ્પ બંધિત આપવાને ઉપયોગી છે.

નરેષના દ્રવ્યો

વેહાપામાર્ગ્યોપદાર્બીસુરાલા

વીતં શૈરીયં માહેતં શૈમ્બં ચ ।

સારો માધૂકઃ સૈન્ધવં તાદ્યૈશૈલં

તૃત્વૌ પૃથ્વીકા શોધયન્ન્યુત્તમાઙ્ગમ્ ॥ ૪ ॥

વાવડિય, અંધેડી, ત્રિકટુ, દાસરજદર, ચણ, સર-સકાનાં બીજ, રીંગણીનાં બીજ, સરગવાનાં બીજ, મધુગંધો સાર, સિંધવ, સૂકું રસાંજન, નાની એવલી અને મોટી એવલી, ટિંગુપત્રી એ દ્રવ્ય મળજનું શોધન કરનારાં છે (અર્થાત્ નાક વાટે માથાનો મળ કાઢીને માથાની ગુદિ કરનારાં છે).

વાયુનાયક ઔષધો

મદ્રદાર નતં કુષ્ઠં વશમૂલં ચલાદ્યમ્ ।

વાયુ વીરતરાદિશ્ચ વિદાર્યાદિશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૫ ॥

તેલિયા દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, દશમૂળ, બલા, અનિબલા, એ ભદ્રદાર (તેલિયા દેવદાર) વગેરે ઔષ્ધોનાં ગુણ તથા હવે પછી શ્લોક ૨૪ માં વીરતરાદિ ગુણ અને શ્લોક ૯માં વિદાર્યાદિ ગુણ કહ્યા છે, તે

વાયુનો નાશ કરે છે.

પિત્તનાયક ઔષધો

દૂર્વાડનન્તા નિમ્બવાસાડમ્મગુસા

ગુન્દાડમીરઃ ક્ષીતપાકી પ્રિયઙ્ગુઃ ।

ન્યમ્નોઘાદિઃ પક્ષાકાદિઃ સ્થિરે દ્વે

પત્રં વન્યં સારિવાદિશ્ચ પિત્તમ્ ॥ ૬ ॥

ધરો, ધમાસો, લીંબડો, અરડૂસો, ક્રીયાં, ગુંદા, શતાવરી, ચણેડી, કાંગ-એ દૂર્વાદિ ગુણ તથા હવે પછી શ્લોક ૨૧ માં કહેલો ન્યમ્નોઘાદિ ગુણ તથા શ્લોક ૧૨ માં કહેલો પક્ષાકાદિ ગુણ અને શાલિપર્ણી, પૂર્નિ-પર્ણી, કમળ અને મોથ અને શ્લોક ૧૧ માં કહેલો સારિવાદિ ગુણ એ સર્વ ઔષધો પિત્તના નાશ કરનારાં છે.

કફનાયક ઔષધો

આરગ્વવાદિરકાદિર્મુક્કકાલોડસનાદિકઃ ।

સુરસાદિઃ સમુસ્તાદિર્વત્સકાદિર્વૈલાસજિત્ ॥ ૭ ॥

પછી અરગ્વવાદિ (શ્લોક ૧૭), અકાદિ (શ્લોક ૨૮), મુક્કકાદિ (શ્લોક ૩૨), અસનાદિ (શ્લોક ૧૮), સુરસાદિ (શ્લોક ૩૦), મુસ્તાદિ (શ્લોક ૪૦) અને વત્સકાદિ (શ્લોક ૩૩, ૩૪) ગુણ કહેવામાં આવશે, તે સર્વ કફને જીતનારા (મટાડનારા) છે.

જીવનીય ગુણ

જીવન્તી કાકોલ્યો મેદે દ્વે મુદ્રમાપવર્ણ્યો ચ ।

ઋપમકજીવમધુકં ચેતિ ગણો જીવનીયાપ્ત્યાઃ ॥

જીવંતી (ઝેડી), કાકોલી, સીરકાકોલી, મેદા અને મણમેદા, જંગલી મગ અને જંગલી યાંડ (સંસ્કૃતમાં તેને મુદ્રગપર્ણી અને માપપર્ણી કહે છે) જીવક, ઋષ-ભક, જેઠીમધ એ ઔષધ જીવનીય ગુણ કહેવાય છે. (આ એક ઉદાહરણ છે એમ સમજનું; કેમ કે તે ઔષધોનાં મધુર, શીતળ, સ્નિગ્ધ વગેરે ગુણ જોઈને દૂધ, ચેરડી, અખોડ, દ્રાક્ષ, વિદારકંદ વગેરે પણ જીવનીય એટલે જીવન આપનારાં ઔષધો છે, એમ બુદ્ધિમાન વૈદ્યોએ સમજી લેવું જોઈશે.)

વિદાર્યાદિ ગુણ

વિદારિપજ્ઞાઙ્ગુલવૃશ્ચિકાલી-

વૃક્ષાવદયાદ્યપાર્ણવર્ણ્યઃ ।

કળ્દુકરી જીવનહસ્વસંજે

દ્વે પચ્ચકે ગોપમુતા ત્રિપાટી ॥ ૯ ॥

વિદાર્યાદિરવ્યં દ્યો ચુંદ્રણો યાતપિત્તહા ।

શોપગુલ્માઙ્ગમર્દાધ્યેશ્વાસકાસહરો ગણઃ ॥ ૧૦ ॥

વિદારકંદ, એરંચ, મેંઝાચની, નાની સાંઘેરી,

નાનું રાગવૃક્ષ, એ રાગનાદિ ગણ, ધોળો કોઠ, કફ, કૃમિ, પાકુરોગ, પ્રમેદ અને ચરબીના રોગનો નાશ કરનારો છે

વરુણાદિ ગણ

વરુણસેર્યકયુગ્મશતાવરી-
દહનમોરટવિચ્છવિપાણિકાઃ ।

દિવ્યહતીદિકરજ્જયાદ્યં

બહલપલ્લવદર્મેજ્જાકરાઃ ॥ ૨૧ ॥

વરુણાદિઃ વર્ષં મેદો મન્દાગ્નિચં તિયચ્છતિ ।
આલ્લયગતં શિરઃશૂલં ગુલ્મં ચાન્તઃ સવિદ્રધિમ્ ॥

વાયવ્યમે, ગત્તા કટાભગિયો તથા પીળો કટા સગિયો, શતાવરી, વિત્રો, મૂર્વા, બીલી, મલીગશીંગ, બેલી ભારીશાળી અને ઊભી ભારીગમ્બી, પૂનિકાન્ત, નકતમાય કચ્છ, રાગમી અને કુરે, નગવે, ડાબ, હિનાય જાનનુ નાથ, એ વરુણાદિ ગણ કહેવાય છે વરુણાદિગણ કચ, ચરબી, મદાગ્નિ, ગિન્સાભ, આયાનુ શૂલ, રાનનુ-ગુલ્મ અને વિદ્રધિગેગને મટારે છે

ઊષકાદિ ગણ

ઊષકસ્તુત્યકં હિઙ્ગુ કાસીસદ્ધવસંધવમ્ ।
સશિલાજતુ ક્ષ્ણ્ણાદમગુલ્મમેદ-રુકાપહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ખારો, મેરગુધ, હિંગ, ઊગકની, પીળી ઊગકની, મિધવ, શિયાલિત, એ ઊષકાદિ ગણ કહેવાય છે, ઊષકાદિ ગણ મૂત્રકૃચ્છ, પથંગેના નાન, ગોળો, ચરબી અને કંદના નાથ કહે છે

વીરતચ્છિ ગણ

વેલ્લન્તરાણિચ્છુકયુગ્મશમેદ-
મોરુટકેકટસહાચરવાણકાશાઃ ।

વૃક્ષાદનીનલકુશાદ્યગુણ્ડગુન્દા-

મલ્લકુમોરટકુરુણકરમ્પપાર્યાઃ ॥ ૨૪ ॥

વર્ગો ધીરતરાદોડ્ય હન્તિ વાતરુતાન્ ગદાન્ ।
અમરીગર્કારામૂત્રકુચ્છ્ણાતજ્જાહરઃ ॥ ૨૫ ॥

કાળો વાળો, રાગમી, શિવલિંગી, રારકુસી, પાપાભેન, ગોખન, ઈડડ, પીળો કટાભગિયો, કાળા કૂલવાળો કટાભગિયો, કાન્થે, વૃષાદા, નાલી (દિ નરતલ), નાનો અને મોટો અન્ન પ્રમાણના દર્ભ (ડાબ) ગુંતનુષ, ગુંદા (પાની), રાર, મોખેન, કટાભગિયો, ઊતરમ્બી, સૂરમ્બમી, એ વીરતચ્છિ ગણ વાળના રોગ નો નાથ ને છે, તથા પથવી, ચક્રક, મૂત્રકૃચ્છ અને મૂત્રાપાનની પીડને હે છે

રોધાદિ ગણ

રોધશાયરકરોધપલાશા
જિહ્વિણીસરલકટફલયુક્તાઃ ।

કુત્સિતામ્બકદલીગતશોભાઃ

કૈલવાલુપરિપેલવમોચાઃ ॥ ૨૬ ॥

પપ રોધાદિકો નામ મેદઃરુકહરો ગણઃ ।
યોનિદોષહરઃ સ્તમ્ભી વર્ણ્યા વિવવિનાશનઃ ॥ ૨૭ ॥
લોખર, ધોળો લોખર, ખાખરો, છગમ્બી (બિનોટી), દેવદાર, કાપકુળ, રાસ્ના, કંદબ, કેળ, આનાપાવવ, ચણકબાન, મોથ, શલકીગુલ (ધૂપેડો) એ રોધાદિ ગણ કહેવાય છે, રોધાદિ ગણ ચરબી અને કંદને મટારે છે, યોનિદોષને દૂર કરે છે, સ્તામ્બ કરે છે, શરીરનો રાગ સુધારે છે અને ઝેરનો નાશ કરે છે

અર્કાદિ ગણ

અર્કાલકીં નાગદન્તી વિશહવા
ભાર્ગી રાક્ષા વૃશ્ચિકાલી પ્રવીર્ણા ।
પ્રત્યક્ષપુષ્પી પીતતૈલોદકીર્ણી

શ્વેતાયુગ્મં તાપસાનાં ચ વૃક્ષઃ ॥ ૨૮ ॥

અયમર્કાદિકો વર્ગઃ કમમેદોવિપાપહઃ ।
કમિકુષ્ઠપ્રામનો વિરોધાદ્ દ્રવણશોધનઃ ॥ ૨૯ ॥
રાતા કૂલવાળો આકરો, ધોળા કૂલવાળો આકરો, નેપાળો, વછનાગ, ભારગ, રાસ્ના, મલીગશીંગ, કરળ, રાધેરો, માલકાકામ્બી, મોટો કરળ, ધોળી ગમ્બી, ધોળ નગોતર, ઈચોરિયુ, એ વનસ્પતિઓ રાક્ષાદિ વર્ગમાં ગણાય છે રાક્ષાદિવર્ગ કફ, ચરબી અને ઝેરનો નાશ કરે છે, કૃમિરોગ અને કુષ્ઠને શમાવે છે તથા ખાસ કીને વ્રણને શુદ્ધ કરે છે

સુરસાદિ ગણ

સુરસયુગ્મફળિજ્ઞં કાલમાલા વિઙ્ઞં
શરણુસટ્ટપર્ણાકટફલં કાસમર્દઃ ।
ક્ષવકષરસિમાર્જીકામુક્તાઃ કાકમાર્ચી
કુલહલવિપમુદ્ધીમૂસ્તુળો મૂતકેશી ॥ ૩૦ ॥
સુરસાદિગણઃ મ્લેપ્પમેદઃકૃમિનિવૃદ્ધનઃ ।
પ્રતિશ્યાયારુચિશ્વાસકાસપ્રો દ્રવણશોધનઃ ॥ ૩૧ ॥
ધોળી તથા કાળી અને જાનની તુગમી, ધોળો મરવો, કાળી આરવી (તુકમગિયા નાદ), વારલિંગ, મરવો, ઈટકની, કાપકુળ, કાનોદરો, નાઈ, ગન્ની (તુગમગિયા), ભારગ, મધુમાધવી, કમ્બાવી, ગોરખ મુડી, અકાન લીમડો, રોહિન અન્ન, જટામાળી એ વનસ્પતિઓ મલીને સુરસાદિ ગણ થાય છે, તે

સુરસાદિ ગણ કફ, મેદ, કૃમિ, મળેખમ, અગ્નિ, દમ અને ઉષ્મ મટાડે છે તથા ગ્રાણમાથી મળ કાઢી નાખી તેને શુદ્ધ કરે છે

મુષ્કાદિ ગણ

મુષ્કકસ્તુરગાંધીપિપલાશઘવર્ષિશિષિપાઃ ।

ગુલ્મમેહાશ્મરીપાણ્ડુમેદોર્શઃકફશુકજિત્વ ॥૩૨॥

મગ્ધો (નકટી), ઘોર, ત્રિફળ, ચિત્રો, ખાખરો, ધાવરો, નીસમ, એ વનસ્પતિઓ મુષ્કાદિ ગણની છે અને તે ગોળા, પ્રમેહ, પયરી, પાડરોગ, વરબી, ઘસસ, કફ અને વીર્યાના રોગના નાશ કરે છે

વનસ્કાદિ ગણ

વનસ્કમૂર્ચમાર્જી-

કટુકા મરીચં ઘુણપ્રિયા ચ ગંધીરમ્ ।

પલા પાટાડજાતી

કટુહ્રક્કલાજમોદસિદ્ધાર્ચવાઃ ॥ ૩૩ ॥

જીરકાહિલગુલિકાં પશુગન્ધા પશ્ચકોલકં દન્તિ ।

છલકકમેદઃપીનસગુલ્મજ્વરશૂલદુનોષ્ઠઃ ॥ ૩૪ ॥

કપ્ત્રાશય, મોરવેશ, ભારગ, કકુ, મરી, અનિવિષ ની કળી, ઘોર, ઓપી, પલામૂળ, પાણુ છો, મોટા અરકુસાનું ફળ, રાત્રીમાં, ઘોળા ચરખવ, વગ, છોડ, ક્ષિપ, વાવડિંગ, જગની નુગની, પાકોશ-રો ત્રીપ-પિત્તો વનસ્પતિ ગણની છે તે વનસ્પતિ ગણ વાયુ, કફ, વગ્ધો, મળેખમ, ગોળો, તાવ, શૂળ અને, ઉષ્મ એ રોગનો નાશ કરે છે

વચાદિ ગણઃ હરિદ્રાદિ ગણ

વચાજલદેગાહનાગરાત્રિવિગમયાઃ ।

હરિદ્રાહ્રયપથપાહકલટીકુટજોદ્રવાઃ ॥ ૩૫ ॥

વચાહરિદ્રાદિગણાવામાતીસારનાશનો ।

મેદઃ કફાટપવનસ્તન્યદોષનિયર્હણો ॥ ૩૬ ॥

વચ, મોષ, દેવદાર, સુંડ, અનિવિષ, ઉરુડે એ વચાદિ ગણ મેદાસ છે હરદ, દાન્ડાગર, લેલીમધ, ધુલિન પર્ણો, હંડાગર, એ હરિદ્રાદિ ગણ કહેવાય છે એ અને (વચાદિ અને હરિદ્રાદિ) ગણ સ્વામપિનાગનો નાશ કરે છે, વગ્ધો, કફ, ઊલ્કસ્તંભ અને પાવનના દોષનો પણ નાશ કરે છે

પ્રિયંગ્વાદિ ગણઃ અંબકાદિ ગણ

પ્રિયંગ્વપુષ્પાશ્વનચુમ્બદ્વાઃ

પદ્માદ્રજો યોજનવહ્નયન્તા ।

માનદ્રમો મોચરસઃ સમદ્રા

પુત્રાગદીર્ણં મરનીયદેનુઃ ॥ ૩૭ ॥

મમ્મથા મધુર્કં તમસ્કરી

નન્દીશ્વપલાશકચ્છુરાઃ ।

રોષં ધાતકિયિરવેશિકે

કટુહ્રક્કલમલોદ્રવં રજઃ ॥ ૩૮ ॥

ગળી પ્રિયંગ્વમ્મથાદી પશ્વાતીસારનાશનો ।

સન્ધાનીવી હિલી પિત્તે વ્રણનામાપિ રોષણો ॥૩૯॥

કાગ, પુષ્પાળન (ફૂલવારુ અથવા જનનના ફૂલ) લાલ તથા કળિા અને પકારનો સુરંગો, સ્થળ-ક્રમણ, ક્રમણનું કેસર, મછોડ, ધમાંગો, શીમળો, મોવર, લાખણુ (લાખુવારી), પુન્નાગ, સુખડ, ધાવરી એ પ્રિયંગ્વાદિગણ કહેવાય છે પદામૂળ, લેલીમધ, લાખણુ, નદીગુપ્ત (નાદગુપ્તીનું ગાડ), ખાખરો, રાત્રી ધમાંગો, લોધર, ધાવરી, બી રાત્રી મોવર, મોટો અરકુસો, ક્રમણનું કેસર-એ અનકાદિ ગણ કહેવાય છે પ્રિયંગુ અને અનકાદિ ગણ પશ્વાતીસારનો નાશ કરે છે તથા ભાગેલા હાડકાને સંપાનાગ છે વળી તે પિત્તન મનાવામાં હિલકર છે અને ઘાતને ઝગારે છે

પુસ્તાદિ ગણ

મુસ્તાવચાગ્રિદિતિશાદ્ધિતિકા-

મહાતપાટાત્રિકલાપિવારવાઃ ।

કુષ્ઠં શુદી હૈમવતી ચ યોનિ-

સ્તન્યામયદ્વા મલપાચનાશ ॥ ૪૦ ॥

મોથ, વગ, ચિત્રો, હાલદ, દાન્ડે ૧૫૮, કકુ, કંકણિયા, જિવામ્બા, પદામૂળ, ત્રિફળ, અનિવિષ, ઉષ્વેદ, નાની એત્તી, પાળી વગ, એ મુસ્તાદિ ગણ યોનિરોગ અને પાવનના નાશ મટાડે છે તથા મળનું પાવન કરે છે

ન્યમ્બોધિદિ ગણ

ન્યમ્બોધિપિપ્પલસદાપલ્લરોધમુગ્ધં

જમ્બુદ્વિપાનુંકપીનસોમરહ્વાઃ ।

તુત્તામ્બરજુલપિપાલપન્ડાશનુન્દી-

કોટીકદમ્બચિરહ્વામધુર્કં મધુકમ્ ॥ ૪૧ ॥

ન્યમ્બોધિગંધો મધ્ય સ્તદેપાદી માસાલનઃ ।

મેદઃ વિતુમ્બરજુલપિપાલપન્ડાશનુન્દી ॥ ૪૨ ॥

વડ, પીપર્ણો, ઉરુડે (નુગર), લોધર, પાળી લોધર, પાલનગુન, સાધમ જાળી, માન્ડ, એમ્બા, પાળી મેર, પીપર્ણુ ગાડ, રાત્રી, નેવર, ના ૧૧૦, ખાખર, ના ૧૩૦, લોધરી, કદમ્બ, રીપ વા, નેત્રીપદ, મધુક એ ન્યેપોદિ ગણ ઘસને હિલકર, બડુ ઘાતે, ભાગેલા હાડકાને સંપાનાગ તથા વગ્ધો, રાત્રીપદ, નાશ મટાડે

અને ચોનિરોગનો નાશ કરે છે

એવાદિ ગણ

પલાયુગમતુલ્યકુષ્ઠફલિનીમાંસીજલધ્યામકં
સ્પૃક્ષાચોરકચોચપત્રતગરસ્થોનેયજાતીરસઃ ।
શુકિર્વામ્નલોડમરાહ્મમુલ્લીપાસકકુહુકુર્મ
ચણ્ડાગુમુલ્લદેવધૂપલપુરાઃ પુરાગનાગાહ્યમ્ ॥
પલાદિકો વાતકફો વિપં ચ વિનિયચ્છતિ ।
વર્ણપ્રસાદનઃ કણ્ઠપિટિકાકોઠનાશનઃ ॥ ૪૪ ॥

નાની એવથી તથા મોટી એવથી, શિલારસ,
ઉપલેટ, કાગ, જટામાસી, વીરણવાળો, શેલિય નામે
ધાસ, લજમણી, ગ્રાધિપણી, તજ, તમાલપત્ર, તગર,
શુવેર, હોગમોગ, વાધનખ, રોક જાતની છીપ, દેવદાર,
અગર, ગધીબેરજ, કેસર, રાતી કરેલુ, ગૂગળ, રાગ,
શક્તીનો ગુદર, પુન્નાગ, નાગકેસર એ એવાદિક
ગણ વાત, કફ અને વિષનો નાશ કરે છે, શરીરનો
રંગ સુધારે છે તથા ખલુજ, ફોક્ષીઓ અને કોઈરોગ
નો નાશ કરે છે

શ્યામાદિ ગણ

શ્યામાદન્તીદ્રવન્તીકમુકકુટરણા-
શક્તિનીચમૈશાહ્વા
સ્વર્ણક્ષીરીગવાક્ષીશિલિરિજનક-
ન્દિસરોહાકરજ્ઞાઃ ।

વસ્તાન્ત્રી ઘ્યાઘિયાતો વહલ્યહુરસ-
સ્તીક્ષ્ણવૃક્ષાત્ ફલાનિ
શ્યામાયો હન્તિ ગુસ્મં વિપમલચિક્ષ્કા
હ્રદુજં મૂત્રકચ્છૂમ્ ॥ ૪૫ ॥

કાથુ નસોતર, દતીમૂળ, ઉદરગ્ની (ઉદરકર્ણી),
પગલી લોધર, ધાળુ નસોતર, શખાવળી, સાતલા
(સાથેર) સ્વર્ણમીરી, દારૂડી, ઈન્દ્રવાસ્ણી, રાધેડો, કપિલો,
ગળો, કરજ, બસ્તાત્રી, ગરમાળો, સરગવો, ચેરડી,
પીપુર્ણ, એ શ્યામાદિ ગણ ગોળો, વિષગેગ, અરચિ,
કફ, ક્ષયના રોગ અને મૂત્રકચ્છૂને મટાડે છે

ગણોનો ઉપયોગ કરવાની રીત

ત્રપલ્લિશદિતિ પ્રોક્તા વર્ગાસ્તેપુ સ્વલામતઃ ।
યુજ્યવાત્તદ્વિધમન્યચ દ્રવ્ય જહાદયૈગિકમ્ ॥ ૪૬ ॥
એ પ્રકારે ઔષધિઓના નેત્રીય વર્ગ કહ્યા છે,
તેમાંથી કોઈ વનસ્પતિ ન મળે તો તેને ઠંકાણે રસ,
વીર્ય, વિષાક વગેરેમાં તુલ્ય હોય તેવી બીજ વનસ્પતિ
લેવી, અને જે દ્રવ્ય દેશ, કાળ, અવસ્થા વગેરેને લીધે
રોગ મગાવામાં યોગ્ય ન હોય તેને તલનું મતલબ

કે રોગ, દોષ, દેશ, કાળ, બળ, પ્રકૃતિ વગેરેમાં વિચાર
કરીને તે ગણમાંથી વપુઓથુ કે ફેરફાર કરીને પ્રયોગ
કરવો એક દ્રવ્ય ન મળે તો તેને ઠંકાણે બે દ્રવ્યોથી
તે ગુણ થતો હોય તો તે બે કે વધારેથી તે ગુણ
થતો હોય તો વધારે દ્રવ્ય લેવા વળી ગણમાં કોલા
બધા દ્રવ્ય લેવા જ પડે એવું કાઈ નથી, પરંતુ
સુશ્રુતમાં કહે છે તેમ ‘દોષના ભેદ જોઈને જુદાજુદા
ગણની યોજના કરવી, કોઈ જગ્યાએ તેમાંના એકાદ
દ્રવ્યની, કોઈ જગ્યાએ તેમાંના બે ત્રણ મિશ્ર દ્રવ્યોની
અને કોઈ જગ્યાએ બધાજ દ્રવ્યોની યોજના કરવી કોઈ
જગ્યાએ ઓછાવત્તા ભાગ લઈને કલ્પના (બનાવટ)
કરવી’

એ ગણોના વિવિધ ઉપયોગ

પતે વર્ગા દોષદૂષ્યાધપેદ્ય

કલ્પકાથસ્નેહલેહાદિયુક્તાઃ ।

પાને નસ્યેડન્વાસનેડન્તર્વિદિર્વા

લેપાભ્યક્ષેપ્તિ રોગાન્ સુકચ્છૂમ્ ॥ ૪૭ ॥

આ નેત્રીય ગણો જો દોષ, દૂષ્ય, ઉષ્મર, બળ વગેરેનો
બરાબર વિચાર કરીને કલ્પ, કવાથ, સ્નેહ, રાવલેષ
વગેરે બનાવશે કરીને વાપરવામાં આવે તો એ ગણોના
ઔષધ પીવાથી, એનું નસ્ય લેવાથી એની રાનુવાસન
બંધિત લેવાથી (વગેરે શરીરની અદરના પ્રયોગોથી)
અથવા એનો લેપ કરવાથી, એ શરીરે યોપડવાથી (વગેરે
શરીર ઉપરના પ્રયોગોથી) બહુ દુઃસાધ્ય રોગો મટે છે

શ્વેત્યજ્ઞહૃદયે રૂત્રસ્થાને શોષનાદિગણત્ક્રમ્હો નામ
પદ્મદશોડશ્યાયઃ ॥ ૪૮ ॥

અધ્યાય ૧૬ મોઃ સ્નેહવિધિ

અઘાત સ્નેહવિધિમધ્યાયં ધ્યાત્વાસ્યામ્ ।

શ્વેતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા વિના શોષન થતું નથી
માટે શોષન દ્રવ્યો કહ્યા પછી સ્નેહવિધિ કહેવી જોઈએ
માટે હવે સ્નેહવિધિનો અધ્યાય અમજાવીશું એ વિષયમાં
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સ્નેહન અને સ્નાન દ્રવ્યોના ગુણ

ગુહરીતસરસ્તિગ્ધમન્દસક્ષમમ્દુદવમ્ ।

ઔષધ સ્નેહનં પ્રાયો, વિપરીતં ચિક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

જે દ્રવ્ય ભારે, ઠંડા, તર, ક્ષિન્ન, મંદ, સુક્ષ્મ,
મુદુ અને પ્રવાહી હોય તે ઘણું ‘પર’ સ્નેહન ઔષધ

જાણવા, એથી ઊલટા એટલે હલકા, ગરમ, રિચર, લૂખા, તીક્ષ્ણ, સ્થૂલ, કઠણ, ઘટ્ટ એવા ગુણવાળુ જે દ્રવ્ય હોય તે ઘણું ખરું ક્ષણે ઔષધ જાણુ 'ઘણું ખરું' કહેવાનું કારણ એ છે કે સરસિયું, બકરીનું દૂધ, વિષિકર, પ્રતુદ અને મુગવર્ગનાં પ્રાણીઓના માસ હલકાં હોવા છતાં સ્નેહન છે, પાંડો અને મન્સ્યવર્ગના માસ ગરમ છતાં પણ સ્નેહન છે, જય, ભારે, કડો, સર વગેરે ગુણવાળા છતાં ક્ષણ છે

ઉત્તમ સ્નેહ

સર્પિમજ્જા વસા તૈલં સ્નેહેષુ મવરં મતમ્ ।
તત્રાપિ ચોત્તમં સર્પિ સંસ્કારસ્થાનુવર્તનાત્ ॥૨॥
માધુર્યાદિવિદાદિત્વાજ્ઞમાત્રેય ચ શીલનાત્ ।

(દૂધ, અનૂપ દેશના પ્રાણીનું માંસ વગેરે બધા સ્નેહકર્ષ પદાર્થોનાં) ધી, મજ્જા, વસાં અને તેલ, એ ચાર સ્નેહ ઉત્તમ છે, તેમા પશુ ધી ઉત્તમ છે, કેમ કે જે પદાર્થોના તેને સંસ્કાર કર્યા હોય તે પદાર્થનું અનુવર્તન તે કરે છે, (એટલે જે ઔષધિઓ મેઘવીને ધી પકળું હોય તે ઔષધિઓથી જે ગુણ થાય તે ગુણ તેમનાથી સિદ્ધ કરેલું ધી પણ ચાપી શકે છે અને તે સાથે વળી તે ધી પોતાના ગુણ છોડી નથી તેવ વગેરે બીજા સ્નેહો જે અન્ય ઔષધિઓથી સિદ્ધ કર્યા હોય તે તે ઔષધિઓના જેવા ગુણ આપે છે, પણ તે પોતાના ગુણ છોડી દે છે, માટે બીજા સ્નેહ કરતા ધી સર્વોત્તમ સ્નેહ છે) વળી, ધી ગળ્યું હોવાથી, વિદ્યાલી ન હોવાથી અને જનમથી જ એની દેવ પડતી હોવાથી એ બધા સ્નેહોમા ઉત્તમ છે

પિત્તમાસ્તે યથાપૂર્વમિતરજ્ઞા યયોત્તરમ્ ॥૩॥

ધી, મજ્જા, વસા અને તેલ એ ચારમાના દરેકની પોલાનો સ્નેહ પિત્તને વધારે ને વધારે નાશ કરનાર છે, એટલે તેવથી પૂર્વે વસા શબ્દ છે, માટે વસા પિત્ત નો નાશ કરે છે, તેની પૂર્વે મજ્જા છે, તે પિત્તને વધારે નાશ કરે છે તથા તેની પૂર્વે ધૂન છે, તે પિત્તને સૌથી વધારે નાશ કરે છે એ જ પ્રમાણે ધી વગેરે ચાર સ્નેહમાથી ઉત્તરેતર પ્રત્યેક સ્નેહ વાન તથા કફને નાશ કરનારા છે, એટલે ધી પછી મજ્જા કહેવી છે, માટે મજ્જા વાયુ અને કફને નાશ કરે છે, વસા તેથી વધારે વાયુ અને કફને નાશ કરે છે તથા તેવ સૌથી વધારે વાયુ અને કફને નાશ કરે છે એટલેમાં તેવ કોઈની પૂર્વે (પહેલાં) નથી પણ છેવું વસ્તુ છે માટે તેના પિત્તને નાશ કરું નથી તે જ પ્રમાણે ધી કોઈની ઉત્તરે (પછી) વસ્તુ નથી પણ તેથી પહેલું વસ્તુ છે માટે ધી વાં અને કફને નાશ કરું નથી

સ્નેહનું ભારપણું
પૃથાસૈલં ગુહ વસા તૈલાન્મજ્જા તત્તોષ્પિ ચ ।

ધી કરતા તેલ ભારે છે, તેવ કરતાં વસા ભારે છે અને વસા કરતા મજ્જા ભારે છે

સ્નેહની સંજ્ઞાઓ

દ્વાખ્યાં ત્રિમિશ્રતુમિસ્તૈર્યમકલિજીવતો મહાન્ ॥૪॥

એ ચાર સ્નેહમાથી ગમે તે જે સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને 'યમક' કહે છે, ગમે તે ત્રણ સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને 'ત્રિવૃત' કહે છે અને ચારે સ્નેહ ભેગા કહેવા હોય તે તેને 'મહાસ્નેહ' કહે છે

સ્નેહન કરવા જેવા માત્રસો

સ્વેદસશોષ્યમચક્ષીધ્યાયામાસકચિન્તકાઃ ।

વૃદ્ધલાલાલકૃષ્ણા વક્તાઃ ક્ષીણાશ્વરેતસ ॥૫॥

વાતાતૈસ્થન્કૃતિમિરદાજ્ઞપતિબોધિનઃ ।

સ્નેહાઃ

જેને સ્વેદન કર્યું કરવાની જરૂર હોય તેને પ્રથમ સ્નેહ આપવો જોઈએ તથા જે રોગીના મગનું શોષન કરવું હોય તેને પણ પ્રથમ સ્નેહન કર્યાથી ફિતગ્ધ કરવો, કેમ કે સ્નેહન કર્યા વિના સ્વેદન કે શોષન થાય નહિ વળી મદ્યપાનમાં જે આસક્ત હોય, સ્ત્રી-સંગમા આસક્ત હોય, કસરન કરવામાં જે આતંકન હોય, જેનો વિચાર કે વિના કાગળે સ્વભાવ હોય, વૃદ્ધ હોય, બાલક હોય, નિર્ભય હોય, ચરેરે દુર્બળ હોય, રૂપ હોય, જેના લોહી અને વોર્મ લીધું થઈ ગયું હોય, વાયુરોગથી પીડિત હોય, અભિખ્યદ નામે નેત્રરોગી હોય, આંખે નિશિરનો રોગ થયો હોય, આંખે કૃષ્ણરોગીવ રોગ થયો હોય, એટલા સગી સ્નેહન કરવા જોગ્ય છે, (આંખે દુખવા આરે તેને અભિખ્યદ કહે છે અભિખ્યદ મામ હોય નાસુથી સ્નેહન કરું નહિ)

સ્નેહન ન કાગ્ય જોગ્ય માત્રસો

ન સ્વતિમન્દામિતીક્ષ્ણામિરદ્યુર્બલા ॥૬॥

ઊરસામ્પાનિસાદાડમ્ગલરોગગરોદરેઃ ।

મૂર્ચ્છાચ્છર્ષદર્શિવિષ્ણુમામૈષ્ઠ પીહિતા ॥૭॥

મપામૃત્તા યુક્તે ચ નમ્પે યસ્મી વિરેચને ।

જેઓના અગ્નિ અતિથય મદ પડે નરો હોય તેમને સ્નેહન કર્યું ન કરવું, કેમ કે તેમને સ્નેહ પચી શકતો નથી અતિનોશ અતિનસાગને સ્નેહન કરવાથી તેઓ અગ્નિ અત્યંત વધી જાગે પાનુઓને બારે છે માટે તેને પણ સ્નેહન કરવું જોગ્ય નથી અતિ જ્યારે માણસે સ્નેહન કરવાથી અગ્નિ અને મેની વૃદ્ધિ

ગયા દિવસનું આધેનું પચે કે તરત જ (પણ ભૂખ લાગ્યા પહેલાં) શોધન કરવાના હેતુથી નિર્ભેજ સ્નેહની ઉત્તમ માત્રા લેવી, (કારણ કે ભૂખ લાગ્યા પછી પીધેલા સ્નેહ જઠરાગ્નિના પ્રદોષપણને લીધે શોધનકાર્ય કર્યા સિવાય તથા દેહને શોધનયોગ્ય કર્યા સિવાય જલદી પચી જાય છે)

શમન સ્નેહ પીવાનાં સમય અને માપ

શમનઃ શુદ્ધતોડનનો મધ્યમાત્રશ્ચ શસ્યતે ॥૧૯॥

દોષેનું શમન કરવા માટે જે સ્નેહ પીવાનો હોય તે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય પછી અને ભૂખ લાગ્યા પછી મધ્ય માપથી પીવો એ વખણાય છે (અનન્ન (૧) અન્ન સાથે ભેળવ્યા વિના, (૨) શરીરમાં સ્નેહને અન્ન સાથે સંબંધ ન થાય એ રીતે, એટલે ગયા દિવસનું અન્ન પચી જાય ત્યાર)

(આગલા દિવસનું અન્ન પચી જાય કે તરત જ પણ ભૂખ લાગ્યા વિના જે શમન સ્નેહ પિવાય તે એ સ્નેહ સ્તોત્રમાં ભરાયેલા કફ સાથે લપટાઈ જવાથી એ સ્નેહ આખા શરીરમાં પ્રસરી શક નહિ તેથી તે દોષોનું શમન કરી શકે નહિ)

બુંદણ સ્નેહનાં સમય અને માપ

ચૂંદળો રસમદાદૈઃ સમકોડહ્યઃ

શરીરનું બુંદણ કરવા માટે આપવાનો સ્નેહ મામરસ, દારૂ, દૂધ વગેરે દ્રવ સાથે આપવો, સાન્ન (સૂ. ૧૩/૩૬૧, ૩૭) આપવો અને અત્યંત ઘોડા માપથી આપવો

બુંદણ સ્નેહ કોને હિતકર છે?

હિત સ ચ ।

થાલવૃદ્ધિપાસાર્ત્તલ્લેહદ્વિષ્મદશીલિપુ ॥૨૦॥

છીસ્નેહનિત્યમન્દાગ્નિસુક્ષિતફલેશમીરુપ ।

મૃદુકોષ્ઠાલ્પદોષેષુ કાલે ચાષ્ણે રુજોષુ ચા ॥૨૧॥

બાળક, વૃદ્ધ, તરંગના રોગથી પિડાયેલા, સ્વભાવથી જ નેને સ્નેહની સૂચ હોય, રોગ દારૂ પીનાર, નિત્ય સ્ત્રીસેવન કરનારો, નિત્ય સ્નેહના ઉપયોગ કરનારો, મદ અગ્નિવાળો, સુખિયો, મહેનત સહન ન કરી શકે એવો, મૃદુ કોષ્ઠવાળો, અલ્પ લેખ (વાયુ વગેરે)વાળો અને દુર્બળો, એટલા મનુષ્યોને બુંદણ સ્નેહ હિતકર છે વગી તે ગ્રીષ્મ વગેરે ગરમીની ઋતુમાં હિતકર છે

સ્નેહનું કાર્ય

પ્રાદ્યમધ્યોત્તરમકોડસાવયોમધ્યોર્ધ્વદેહજાન્ ।

ધ્યાષીઘ્રયેદ્વલં કુચિદક્ષાતાં ચ યથાક્રમમ્ ॥૨૨॥

ભોજનની પહેલાં જે સ્નેહપાન કર્યું હોય એટલે

સ્નેહપાન પ્રથમ કરીને પછી ભોજન કર્યું હોય તે શરીરના અધોભાગના (નીચેના ભાગના) રોગોનો તે નાશ કરે છે, ભોજનના મધ્યમાં જે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે તે શરીરના વચલા ભાગના રોગોનો નાશ કરે છે, ભોજનને અંતે જે સ્નેહપાન કર્યું હોય તે દેહના ઉપરના ભાગના રોગોનો તે નાશ કરે છે, અને તે જ પ્રમાણે અનુક્રમે શરીરના નીચેના ભાગના અગ્રને, મધ્ય ભાગના અગ્રને તથા ઉપરના ભાગના અગ્રને બધા આપે છે

સ્નેહપાન પછીના ઉપચાર

ચાર્યુષ્ણમચ્છેડ્વુ પિત્રેત સ્નેહે તત્સુલપકત્યે ।

આસ્થોપલેપશુદ્ધયે ચ તૌચરાસુકરે ન તુ ॥૨૩॥

જીર્ણોર્જીર્ણવિશાક્ષાયાં પુનરુષ્ણાદકં પિત્રેત ।

તેનોદ્ધારવિશુદ્ધિઃ સ્વાત્તતશ્ચ લઘુતા રચિઃ ॥૨૪॥

નિર્ભેજ સ્નેહપાન કર્યું હોય ત્યારે, તે સ્નેહ સારી રીતે પચે તે માટે તથા તે મુખમાં ચોપડાઈ શકો હોય તેની શુદ્ધિ માટે તેની પાછળ ગરમ પાણી પીવું તવરિયા ચોરિયાનું તેલ તથા ભિલામાનું તેલ પીવું હોય તે તેની પાછળ ઊંજું પાણી પીવું નહિ; કેમ કે તે અતિ ઉષ્ણવીર્ય છે સ્નેહ પીધે ઘણીવાર થયા પછી તે પચેા હશે કે નહિ એવી શકા થાય તે ફરીને પણ ગરમ પાણી પીવું, તેથી ઓડકાર શુદ્ધ આવે છે તથા શરીરમાં લઘુતા (લલકાર) થઈને રચિ ઉત્પન્ન થાય છે

સ્નેહપાનનો વિધિ

મોઝ્યોડશં માત્રયા પાસ્યન્ શ્વઃ પિષન્

પીનવાનપિ ।

દ્રવોષ્ણમનમિપ્યન્દિ નાતિસ્નિગ્ધમસક્કરમ્ ॥૨૫॥

આવતી કાંચે સ્નેહ પીવાનો હોય તેને (સ્નેહ પીવાને આગલે દિવસે), જે દિવસે સ્નેહ પીશનો હોય તે દિવસે અને જે દિવસે સ્નેહ પીવાનું કામ બંધ થાય પૂરુ થાય તે દિવસે પણ પ્રવાહી, ગરમ (ઊંજું), અભિપ્યદી ન હોય એવું, ઘોડું સ્નિગ્ધ અને અનેક વસ્તુઓનું કે અપચ્ચ વસ્તુઓનું બનાવેલું ન હોય એવું અન્ન (ખોરાક) ખવડાવવું (સ્નેહપાનને આગલે દિવસે, જેટલા દિવસ સ્નેહપાન કરવાનું હોય તેટલા દિવસો અને સ્નેહપાન જેટલા દિવસ કર્યું હોય તેટલા બીજા દિવસો સુધી સ્નેહપાન પૂરું થયા પછીના પણ એકમાં કદા પ્રમાણે ખવડાવવું)

ઉષ્ણોદકોપચારી સ્યાદ્ધ્રુક્ષચારી શપાશયઃ ।

ન લેગરોષી ધ્યાયામકોઘશોકહિમાતપાન્ ॥૨૬॥

પ્રયાતયામયાનાત્ત્વમાપ્યાત્યાસનસંસ્થિતી ।

નીચાલુચોપધાનાહૃન્મધ્યમદ્વાજાંસિ ચ ॥૨૭॥
યાન્યહાનિ પિવેન્નાનિ તાવત્યન્યાન્યપિ ત્યજેત્ ।

સ્નેહપાન કરેલા માણસે ઊંનું પાણી વાપરવું, બ્રહ્મચર્ય પાળવું, તેણે રાત્રે જ સૂવું (દિવસે સૂઈ રહેવું નહિ), વેગ અટકાવવા નહિ, ક્રોધ, કોપ, શોક, ટાઢ, તડકો, અતિ પવન, ઘોડે કે ગાડીએ બેસી મુસા-કરી કરવી, પગે ચાલીને મુસાફરી કરવી, બહુ બોલવું, એક આસને બેસી રહેવું, નીચે ઓશીકે, અતિ ઊંચે ઓશીકે સૂઈ રહેવું, દિવસે ઊંધવું, ધુમાડો લેવો, ઊંડાની રજા ગળામાં કે નાકમાં જવા દેવી, એટલાં વાનાં બેટલા દિવસ સ્નેહપાન કર્યું હોય તેટલા દિવસો અને સ્નેહ-પાન પૂરું થયા પછી બીજા એટલા ને એટલા દિવસો સુધી તજવાં.

સર્વકર્મસ્વયં પ્રાયો વ્યાધિશ્રીણેષુ ચ ક્રમઃ ॥૨૮॥
શ્લોક ૨૫ા થી ૨૭ા સુધીમાં સ્નેહન માટે જે નિયમો પાળવાના કહ્યા છે, તે જ નિયમો સ્વેદન, વમન, વિરેચન વગેરેમાં તથા યોગથી દુઃખળા પડી ગયેલા-ની બાજતમાં સામાન્ય રીતે પાળવાં*

શ્મનસ્નેહ પછીનો વિધિ

ઉપચારસ્તુ શ્મતે કાર્યઃ સ્નેહે વિત્તિકલ્પત્ ।

શ્મનસ્નેહપાન પછીનો વિધિ વિરેચન વિધિ (ચુ. ૧૮/૨૭ા થી ૨૯)માં કહેલા ઉપચાર જોવા કરવો.

સ્નેહપાનની મુદત

વ્યહમચ્છં મૃદૌ કોષ્ઠે કૃતે સતતિતં પિવેત્ ॥૨૯॥

સમ્યક્સ્નિગ્ધોડયવા યાવદતઃ સાતમી

મથેત્પરમ્ ।

મૃદુ કોષ્ઠવાળાને ત્રણ દિવસ અચ્છપેષ સ્નેહ પાવે; (મધ્ય કોષ્ઠવાળાને ચારપાંચ દિવસ પાવે; કૃદ કોષ્ઠ-વાળાને સાત દિવસ પાવે; પણ એ નિયમ સમગ્રજીવો નહિ. નિયમ તો એવો છે કે જ્યાં સુધી બરાબર સ્નિગ્ધ

* સંગ્રાહ નામે ગ્રંથમાં વિશેષ પ્રભુ કહ્યું છે કે સ્નેહપાને કર્યા પછી ભારે વજ્ર ઓછીને જ્યાં પવન આવતો હોય તેવી જગ્યાએ પ્રિછન-નામાં આરામ લેવો તથા તે પહેલાં સુધી રાત્રે જોવી. તરન લાગે તો બહુ ગરમ નહિ કે બહુ ઠંડું નહિ એવું પાણી પીવું. જે માથું દુખે, ફેર આવે, બહુ પીક આવે, મૂર્છા થાય, દાઢ થાય, અરુચિ થાય કે થીરને વાક નેવું માન્ય પડે તો તે સ્નેહ પછી નથી એમ જાણવું પણ એવું ન થતાં થીરે હલકું લાગે, વાનુની પ્રતિનિ સ્વાભાવિક ગતિથી થાય, થીરને સ્વસ્થતા માન્ય પડે, ભૂખ લાગે, તરત પછે રોગ રીતેલાને, સ્નેહકાર શુદ્ધ આવે તો જાણવું કે તે સ્નેહ પછી ગયા છે.

થયાનાં લક્ષણ માન્ય પડે ત્યાં સુધી સ્નેહ પાવો. સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ જણાય ત્યાર પછી સ્નેહ પીવાથી સ્નેહ સાત્ત્વ થઈ જવાથી સ્નેહથી કરવાનું કામ થતું નથી અને સ્નેહ અત્યંત થઈ જવાથી રોગ પણ ઉત્પન્ન કરે છે. સાત દિવસ સ્નેહ પાયા પછી પણ સ્નેહનું લક્ષણ ન માન્ય પડે તો એક દિવસનો અંતરાય વચમાં જવા દઈને ફરી સ્નેહ પાવો થઈ જવો એમ પણ ઘણાક મારા વૈદ્યોના અભિપ્રાય છે.

બરાબર સ્નિગ્ધ, રૂઝ અને અતિસ્નિગ્ધનાં લક્ષણ યાતાનુલોમ્યં દીતોડશિર્વર્ચઃ ક્ષિગ્ધમસંહતમ્ ॥૩૦॥
સ્નેહોદ્વિગઃ ક્રમઃ સમ્યક્ક્ષિગ્ધે, રુદ્ધે વિપર્યયઃ ।
અતિસ્નિગ્ધે તુ પાણ્ડુર્વં પ્રાણવક્ત્રગુદ્વદ્ધવાઃ ॥૩૧॥

સારી રીતે (બરાબર) સ્નિગ્ધ થયા (સ્નેહપાન કરેલા)નાં લક્ષણ એવાં છે, કે વાયુ સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, ગાંઠો સ્નિગ્ધ અને નરમ આવે, સ્નેહ ઉપર અભાવ આવે અને જ્વાળા થાય. (સ્નિગ્ધ ન હોય તે રૂઝ કહેવાય) રૂઝનાં લક્ષણ એથી ઊંચાં છે. એટલે વાયુ અવગ્રી ગતિ કરે, જઠરાગ્નિ મંદ પડે, ગાંઠો લુપ્તો અને કઠણ થાય તથા થીર લૂખું અને કોઈ પડી જાય. વધારે પડતા સ્નિગ્ધ થયેલા માણસનો ડંગ ધોતો (ફિક્કો) થઈ જાય તથા નાક, મોં, અને ગુદામાંથી પીધેલા સ્નેહની ચીકણ નીકળે.

નિયમો પાળ્યા વિના પીધેલા સ્નેહથી નુકસાન અમાત્રયાડહિતોડકાલે મિથ્યાહારવિહારતાઃ ।
જોહઃ કરોતિ શાકાર્શસ્તાન્દ્રાસ્તમ્મવિચિન્તાઃ ॥૩૨॥
કણ્ઠકુણ્ઠજરોન્નલેશાશૂનાતાહશ્મમાદિકાન્ ।

માપથી વધતો-ઓછો સ્નેહ પીવાથી, જે સ્નેહ જેને પીવાનો નિયમ કર્યો છે તે સ્નેહ તેણે પીવાથી, કાલનો નિયમ છેડીને (ગ્રીષ્મ વગેરે નિયમ કરેલી જાનુઆરી) સ્નેહ પીવાથી, દ્રવ, ઉષ્ણ, ઇન્ધાદિ પૂર્વે કોઈ આહાર નિશય બીજા આહાર સાથે એવરા જ્યાં આહાર સાથે પીવો ઘટે છે ત્યાં આહાર વિના જ સ્નેહ પીવાથી, નરમ પાણી વાપરવું વગેરે પૂર્વે (શ્લોક ૨૫ થી ૨૭માં) કોઈયા વિચાર પાળ્યા વિના સ્નેહ પીવાથી તે સ્નેહ નોત્રે, હરત, તંદ્રા, સ્તંબ, મૂર્છા, ખમ્બ, કુષ્ઠ, નાચ, ઉન્નચેષ, શૂન, આનાય, ચક્કર વગેરે રોગ કરે છે.

અતિવિહાર કરેલા સ્નેહપાનથી થયેલી પીઠગ્રી ચિકિત્સા શુક્લ્લોહિતનસ્યેદકૃતપાનાત્રમેપજમ્ ॥ ૩૩ ॥
લઘ્વારિષ્ણલોદાસપયપદ્યામાકકોદ્રયમ્ ।

પિપ્પલીત્રિફલાક્ષોદ્રપવ્યાગોમૂત્રગુગુલુ ॥ ૩૪ ॥

યથાસ્વં પ્રતિરોગં ચ સ્નેહધ્યાપદિ સાધનમ્ ।

અવિનિસર સ્નેહધ્યાન કરવાથી જે ઉપદ્રવો થાય તેના ઔષધ — જૂખ્યા રહેવું, નરસ્યા રહેવું, ઊલટી ઓ કરવી, શેક કરવો, વૂખ્યા રૌષધ, અન્ન અને પીણા ખાવા તથા પીવા, છાશ, અરિષ્ટ, ખલ, કોદરના જેવા નાના અને ગોળ ચોખા જેમાંથી નોકળે છે એવી ઉદ્દાત્ત નામે ડાગર, જવ, સામેા, કોદર, પીયર, ત્રિક્ષ્ણ, મધ, હરે, ચોખ્ખ, ગુગુળ એ ઔષધોમાંથી જે જે ઔષધ જે જે દોષમાં લાગુ પડતું હાય અને જે જે નાગન માટે જે જે રૌષધ યોગ્ય હાય તે તે આપવું

વિરક્ત્યનુ લભ્યમ્

વિરક્ષણે લઘુનવત્કૃતાતિકૃતલક્ષણમ્ ॥ ૩૫ ॥

અતિ સ્નેહધ્યાન કરવાથી (અતિ સ્નિગ્ધ કર્ણથી) નિઝા થાય છે તે મટાડવા વિરક્ષણ રોગે વૂખુ પાડવાની ક્રિયા કરવામાં આવે છે એ વિરક્ષણ બરાબર થયું છે એ અતિરિક્ષણ થઈ ગયું છે તના લક્ષણ લાગન જેવા છે એટલે બહુ દૂબળાપણ વગર અતિલાઘનના ન નિર્મળો નિર્મળ થવી વગર બરાબર ધનનના તથા પછવાડે (નૂ રા ૧૪મા) કડા છે તે પ્રમાણે અનુક્રમ અતિ વિરક્ષણના રત્ન બરાબર વિરક્ષણના તમામ જાણવા

સ્નેહન પડી સ્વેદન, વમન અને વિરેચન કયારે કરવું ?

સ્નિગ્ધદ્રવોષ્ણધન્વંતરસમુક્ત સ્વેદમાચરેત્ ।

સ્નિગ્ધચર્યહં સ્થિત કુર્યોદિરેક, વમન પુનઃ ॥ ૩૬ ॥

एकाह दिनमन्यच्च कफमुत्कलेश्य तत्करैः ।

બાકી સ્નેહન થાય ત્યાં માત્ર સ્નિગ્ધ, પ્રવાહી અને ગન્ધ (ઉપવૈર્ય અને ઊના) જાગન દેશના પ્રાણીઓના માસરત ખાવો અને સ્નેહન કરવું (શેક કરવો) પછી જે વિરેચન (જુપાન) લેવા હોય તા બરાબર સ્નેહન થયા પછી ઉપર કહ્યો ખારાક ખાઈત અને તક કરીને ત્રણ દિવસ વિનાવવા અને પછી ચોથે દિવસે વિરેચન લેવું પણ જે બાકી સ્નેહન થયા પછી પાંચ વમન (ઊંડતીની નવા) લેવું હોય તો એક દિવસ જાગન દેશના પ્રાણીનો ઉપર કહ્યો છે તેવો માનગન ખાવો અને સ્વેદન કરવું બીજા દિવસે અડધ, દૂધ, માછલા, ગોળ વગેરે કફગ્રસ્ત સ્નેહક ખાઈને સ્નેહના ઉત્કેષ કરવો અને ત્રીજા દિવસે વમનરૌષધ લઈને ઊલટીઆ કરવી

માંસવ વગેરે માત્રસોને સ્નિગ્ધ કરવાની રીત

માંસલા મેદુરા મૂત્રિત્લેપાણો વિપમાપ્રવઃ ॥ ૩૭ ॥

ચેષિતાશ્ચ યે ક્ષેણાસ્તાન્ પૂર્વે રક્ષયેત્તતઃ ।

સંકેહા શોષયેદેવં સ્નેહધ્યાપન્ન જાયતે ॥ ૩૮ ॥

અલં મલાનીરયિતું સ્નેહધ્યાસામ્યતાં ગતઃ ।

જેમના દેહમાં માસનો ભાગ ૨ તિશય હોય, જેમના દેહમાં વરબી ૨ તિશય હોય, કફનો ભાગ ૨ તિશય હોય, જેમનો અગ્નિ વિપમ હોય તથા જેમને સ્નેહ કોઠે પડી ગયો હોય તેમને સંશોધન માટે સ્નેહધ્યાન કરાવવાની જરૂર હોય તો પ્રથમ તેમને રક્ષણ ઉપાયથી વૂખ્યા પાડીને પછી સ્નેહન ઉપાયથી સ્નિગ્ધ કરીને એમનું સંશોધન કરવું, કેમ કે રોમ કરવાથી ૨ તિ સ્નેહધ્યાનથી જે વિકારો થાય છે તે થતા નથી, રોટલુ જ નહિ, પણ તેથી સ્નેહ સામ્ય ન થઈ જઈને વાતુ વગેરે મળે તથા જાડો વગેરે મળેને પણ સારી રીતે પેરી શકે છે અર્થાત્ મળની પ્રાપ્તિ સારી રીત થઈ શકે છે.

બાળક વગેરેને સ્નિગ્ધ કરવાના યોગ

બાલવૃદ્ધાદિપુ સ્નેહપરિહારાસહિષ્ણુપુ ॥ ૩૯ ॥

યોગાનિમાનનુદ્વેગાન્ સઘં સ્નેહાન્ પ્રયોજયેત્ ।

પ્રાજ્યમાંસરસાસ્તેપુ, વેવા વા સ્નેહમર્જિતા ॥ ૪૦ ॥

તિલચૂર્ણશ્ચ સસ્નેહફાણિતઃ, હશરા તથા ।

શ્વિરપેયા ઘૃતાલ્બોષ્ણા, દધ્નો વા સગુહ.સર. ॥ ૪૧ ॥

વેવા ચ પશ્ચાત્સૂતા સ્નેહસ્નિગ્ધુલપશ્ચમે ।

સતેતે સ્નેહના. સઘં, સ્નેહાશ્ચ લયણોલ્પણાઃ ॥ ૪૨

બાળક, ગૃહ વગેરે જેઓ સ્નેહનો પરિહાર (પરજ) મહન કરી શકે એવા નથી તે સુખથી કરી શકે એવા તથા તગ્ન સ્નિગ્ધ કરે એવા આ સ્નેહનના યોગ તેમને માટે કરવા તમને પુષ્કળ માસના થોડા પ્રાણીથી બનાવેલા માનરત્ન, સ્નેહમાં છમકાવેલી વેવા, સ્નેહ અને ગોળ નાખે તથા નુકરિયુ, સ્નેહ અને ગોળ નાખેલી ખીચડી, દૂધથી બનાવેલી રાને ઘી નાખેલી તથા ઊની ઊની એવી વેવા (પાનગી રાખડી), ગોળ સહિત દહીંની તર, વગી ઘી, તેવ, વના, મન્જા તથા ચોખા, એ પાચે વાના દરેક રાક ૨ ઠ તાના લઈને તેની વેવા કવી, એ સર્વે યોગ તત્કાલ સ્નેહનો ગુણ કરે એવા તથા સ્નેહનો પરિહાર ન કરવો પડે રાવા છે એમ એ સાતે સ્નેહ બાળક, ગૃહ વગેરેને ઉપયોગની જાણવા, તેમ જ રાગજ પડતું લવણ નાખેલા ઘી વગેરે સ્નેહ પણ તત્કાલ સ્નેહનો ગુણ રાપે એવા છે

લવણ સાથે કાચા સ્નેહ પણ તત્કાલ ગુણ

કરે છે તેનું કારણ

તદ્વપિવ્યન્યરુક્ષં ચ સૂક્ષ્મમુળં વ્યવાયિ ચ ।

પૂર્વે કહ્યું કે લવણપુકત સ્નેહ પણ તત્કાલ સ્નેહનો

ગુણ આપે છે, તેનું કારણ એ છે કે લવણ અભિષ્પદી છે, લૂખું નથી તથા સૂક્ષ્મ, ઉષ્ણ અને વ્યવાયી છે

કુષ્ઠ વગેરેમાં સ્નેહન માટે થું ન વાપરવું?

ગુહાનૂપામિપક્ષીરતિલમાપસુરાદિષુ ॥૪૩॥
કુષ્ઠશોષાપ્રમેહેષુ સ્નેહાર્ય ન પ્રકલ્પયેત્ ।

કુષ્ઠ, સોજા પ્રમેહ રો રોગમાં સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાની જરૂર હોય તો તેમાં ગોળ, અનૂપદેશના પ્રાણી ઓળું માસ, દૂધ, તલ, અડદ, સુરા રાત્રે દહીં એ પદાર્થોના સ્નેહન માટે ઉપયોગ કરવો નહિ

કુષ્ઠ વગેરેમાં થી રીતે સ્નેહન કરવું?

ત્રિકલાપિપ્પલીપથ્યાગુચ્છ્વાદિવિપાચિતાનુ ॥૪૪॥
સ્નેહાનુ યથાસ્વમેતેષાં યોગ્યેદવિકારિણઃ ।

ઉપર કહેલા કુષ્ઠ, સોજા અને પ્રમેહ એ રોગવાળાને જીને જીમ ઘટે તેમ ત્રિકૃષ્ણા, પીપર, હરડે, ગુણ, વગેરેથી પકવ કરેલા અને વિકાર ન કરે એવા સ્નેહ આપવા.

શીશુ ઘસેલાને કેવા સ્નેહ આપવા?

શ્ચીનાતો ત્યામયૈરમ્નિદેહસન્ધુક્ષણક્ષમાનુ ॥૪૫॥

શેજ વડે દૂબળા ઘસેલાઓને એવા સ્નેહ આપવા કે જે જઠરાગ્નિને પ્રબળ કરે તેમ શ્ચીરતી પુષ્ટિ પણ કરે

સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું ફળ

દીપ્તાન્તરાગ્નિઃ પરિશુદ્ધકોષ્ઠઃ

પ્રાયઃપ્રધાતુર્બલવર્ણયુક્તઃ ।

દહેન્દ્રિયો મન્દજરઃ શતાયુઃ

સ્નેહોપલેવી પુરુષઃ પ્રદિષ્ટઃ ॥૪૬॥

જે માણસ વારંવાર સ્નેહનું સેવન કરે છે (એટલે પીવામાં, અભ્યંગમાં, માથે ચોપડવામાં, નેત્રના તર્પણમાં અને કાનમાં મૂકવામાં વગેરેમાં વારંવાર સ્નેહનો ઉપયોગ કરે છે) તેના જઠરાગ્નિ પ્રતીમ થાય છે, કોષો શુદ્ધ થાય છે, ધાતુ નવી નવી બને છે, તે બળ રાત્રે કાનથી મુક્ત થાય છે, તેની ઈંદ્રિયો દૃઢ થાય છે, તેને ઘડપણ મોડું આવે છે અને તેનું સો વર્ષનું આયુષ્ય થાય છે.

શ્વપચાન્નહૃદયે સૂત્રધાને સ્નેહવિપિનાંમ
યોહશોડધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો : સ્વેદવિધિ

અયાતઃ સ્વેદવિધિમધ્યાયં ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

દોષનું શોધન કરવાના પ્રસંગમાં પ્રથમ સ્નેહનો ઉપયોગ કરવાનું કહ્યું છે અને સ્નિગ્ધ કર્યા પછી દોષોને ઓગાળીને કોષમાં રાખવા માટે (શ્લો ૨૯૫) શેક કરવાની જરૂર પડે છે, માટે હવે સ્વેદવિધિનો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સ્વેદ(શેક)ના ચાર પ્રકાર

સ્વેદસ્તાપોપનાહોષ્મદ્રવમેદાશ્ચતુર્વિધઃ ।

તાપ, ઉપનાહ, ઉષ્મ અને દ્રવ એવા ભેદથી ચાર પ્રકારનો સ્વેદ છે (એના લક્ષણ અનુક્રમે કહેવાશે)

તાપરૂપ (કોરા) સ્વેદનું લક્ષણ

તાપોઽગ્નતત્ત્વસનકાલહસ્તતલાદિમિઃ ॥ ૧ ॥

દેવતા ઉપર તપાવેલા વજ્રથી, રાગિનથી તપાવી ને લોકાથી, અગ્નિ ઉપર તપાવેલી હથેલીથી વગેરે રીતે શેક કરીને પરસેવો કાઢેલા તેને તાપસ્વેદ કહે છે (લાકડું, રેતી, ઘસ, ધાનના વાસણ વગેરેને અગ્નિથી ગરમ કરીને તે વડે શેકવાને તથા દેવતાથી સીધા તાપવાને પણ તાપસ્વેદન કહ્યું છે)

ઉપનાહસ્વેદ(પોટીસ)નું લક્ષણ

ઉપનાહો લવાકિષ્ણશતાહ્વાદેવદાલમિ ।

ધાન્યેઃ સમસ્તેર્ગન્ધૈશ્ચ રાસ્તૈરળદ્વજટામિરૈઃ ॥ ૨ ॥

ઉદ્રિકલવર્ણઃ સ્નેહચુકતનાપયઃ પ્તુતૈઃ ।

કેવલે પવને, શ્લેષ્મસહષ્ટ્રે સુરસાદિમિઃ ॥ ૩ ॥

પિત્તેન પદ્માદૈસ્તુ સાલ્વણાભ્યૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

બધારણ (પોટીંગ) બાળીને પરસેવો કાઢેલા તેને ઉપનાહસ્વેદ કહે છે જે શુદ્ધ વાયુનો રોગ હોય તો બધારણમાં લવઃ, મિષ્ટ, સુવા, દેવનાર, તલ, ર જરી, અડદ વગેરે ઉષ્ણવીર્ય અને સ્નિગ્ધ ધાન્ય, ઉપલેટ, અગર, તગર, નુલસી વગેરે બધી જાતના ગંધદ્રવ્ય, રાસ્ના, દીવેલાના મૂળ, માસ-એ દ્રવ્યોમાં લવણ આગળ પડે તે રોગથીને તથા સ્નેહ, સરસો, છાશ અને દૂધમાં તે દ્રવ્યોને ભીંજવીને લેવા, મતલબ કે એ દ્રવ્યોમાં રાગળ પડે તે રોગ નાખીને તથા સ્નેહ વગેરેમાં પદાર્થોને પછી તેનું બનાવણ બાળવું જે વાયુમાં કદ મળેલા હોય તો સુ ૧૫/૩૦માં કહેવા મુસ્તાદિ ગણન પોટીત બાળવું પિત્ત જે વાયુમાં મળેલું હોય તો પચકાદિ ગણન બધારણ બાળવું, (પિત્ત વાયુમાં મળેલું હોય

એટલે અધિક પિત્ત કે સમાન પિત્ત ન જાણુવું પણ થોડું પિત્ત વાધુમા મળેલું હોય ત્યાર, એમ જાણુવું આ ત્રણ પ્રકારના બધારણ માત્ર વાધુના આધિક્યના બતાવ્યા છે તથા તે વિશેષે કરીને ગ્રીષ્મઋતુમા કરવાનો વિધિ છે એમ જાણુવું, કારણ કે ઉષ્ણઋતુમા પરસેવા સ્વાભાવિક થાય છે જ માટે બહુ સ્વેદ (પરસેવા) કાઢવાના પ્રયોગ કરવા ગોખમા માફક નથી, એટલું જ નહિ, પણ ઠંડા ઉપાય ચોજવાની તે ઋતુમા જરૂર પડે છે માટે જે ઉપનાહસ્વદથી પરસેવા કાઢવાની જરૂર પડે તે ઉપર બનાવેલા ત્રણ પ્રકારના સ્વરોપચારથી પરસેવા કાઢવો એન 'સાધવા.' સ્વેદ કહ્યો છે) સા વણ સ્વદથી જ્યાં સુધી સ્વદન કાર્ય યથાયોગ્ય થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીન પરસેવા કાઢના (ના વણ સ્વેદ મા તકના ઉપયોગ અતિશય કે ના એમ પણ કહ્યું છે)

પાગેસ બાધવાના વસ્ત્ર વગેરે

લિંગધોળાવીર્યમૃદુભિશ્ચર્મપટ્ટેરપૂતિભિ ॥૪॥

મલામે ઘાતજિત્રવત્રકોશોયાવિકશાટકે ।

યદ્દ રાત્રા દિવા મુઞ્ચેન્મુઞ્ચદ્રાત્રી દિવાનૃતમ્ ॥

બધાનમ (પોસ) બાધવાને પાટા તરીકે સ્નિગ્ધ, ઉષ્ણવીઘ, મૃ, તથા દુર્ગંધ વિનાના સામદાના પાટા વાપરવા તે ન મળે તો એરજના પાટા જેવા વાધુન મગડ એવા પાલ્લ, રશમી વસ્ત્ર, કામળી કે સાટક (સાડીના કક્કા) વડ બધારણ બાધવું જે બધારણ રાત્રે બાધુ હારે તો તે દિવસે છેલ્લું, અને જે દિવસે બાધુ હારે તે ગરમ છાંડવું

ઉપમારો

ઝપ્પા તૂ કારિકાલોષ્ટકપાલોપલપાસુમિ ।

પત્રમજ્જન ધાન્યેન કરીપસિકતાતુર્વ ॥૬॥

અનૈકોપાયસન્તતૈ પ્રયોગ્યો દેશકાલત ।

બાદ રાપીન પરસેવા કાઢવા તેને ઉપાસસ્વેદ કહે છે તે ઉપમારિકા માંનીનું ઢંકું, ઘાંતી દીન અથવા કાચવા પથળા પૂળ, પા જના કક્કા, ધાન્ય, છાણના બાદામ, ની, છાંડ વગેરે ન અનેક ઉપાયથી તપાવીને દેશ કાળ, દારૂ, રૂપ વગેરેના વિચાર કરીને જ તેવા કાઢવામા વાપરવા, જવ, અ. ચોળ, અગમી, યુગમી નાં ગ્રીજ વગેરેના લોગન પાપીમા બાહીન લાપની જેવો કરી તે વડે જ સેવે કાઢવામા આવે છે તેને (લાપની જેવા પે લીને) ઉપમારિકા કહે છે તે ઉપમારિકાની વચન લેવી માંનીના ગોળા વચન પથળા ચાલેવાગ મરીન .પ વગેરેના વિચાર કરીને પાપીમા, પાટા ધાન્યાદિમા િયુગ વગેરેમાં નાખીને તેની વચન લેવી એવી વચન

ખાટવામા સૂઈ જઈને લેવી ગાય વગેરેના છાણને ગોળા કરીને તેને ગરમ કરીને શેક કરવો તેને પિડસ્વેદ કહે છે ખાટવામા બાફેલા પા ડા અથવા ખટાશુકત જવ વગેરે ધાન્ય બાફીને તે પાથરી તે ઉપર કામળી કે ઊનનું વસ્ત્ર અથવા રેશમી વસ્ત્ર, અથવા દીવેલા વગેરેના વાધુદારક પાટા પાથરીને તે ઉપર સૂઈ જવું તથા થરીર ઉપર તેવું જ કાઈ ગરમ કપડું ઓઢવું, એ રીતે સ્વેદ કાઢવો તેને સસ્તરસ્વેદ કહે છે અથવા બાફે લેવાના પદાર્થો એક માટીના વાળામા ઉકાળીને તેની પાસે જડુ કપડું ઓઢીને બેસવું તથા વચન લેવી એ પાત્ર સસ્તરસ્વેદ કહેવાય છે એ રીતે અનેક ઉપાયથી દ્રવ્યાન તપાવીને બાફે લેવા તે ઉપાસસ્વેદ કહેવાય છે

દ્રવસ્વેદનુ લક્ષણ (પરિષેક સ્વેદ)

શિશુવારણકેરણકરજસુરસાર્જકાત્ ॥૭॥

શિરીપવાસાવંશાકેમાલતીદીર્ઘવૃન્તત્ ।

પત્રમદ્વૈર્વાદૈશ્ચ માસશ્ચાનુપવારિજે ॥૮॥

દશમૂલેન ચ પૃથક્ સદિતૈર્ગ યથામલમ્ ।

સ્નેહવદ્નિ સુરાશુકવારિક્ષીરાદિસાધિતૈ ॥૯॥

કુમ્ભીર્ગલ્મ્તીર્નાડીર્વા પૂરયિત્વા રજાદિતમ્ ।

વાસસાડ્ઞઞાદિત ગાત્ર લિંગ્ધ સિંચેઘયા

સુલમ્ ॥૧૦॥

જિના પાણી વગેરેથી થકું તેને દ્રવસ્વેદ કહે છે, એની રીત આ છે તરગવા, લીસવાળો, એરડા, કરજ, તુલશી, નાડખી, નરમજ, અરડૂસી, વાસ, આકરે, રમેલી અરડૂસા, એ સર્વના પાટા, વચાદિ ગણ (સૂ ૧૫/૩૪), પાણીમાં જળેલા અને અનુપ દેશના પ્રાણીનું માત્ર તથા વ્યથૂન એ સર્વ જુદાજુદા અથવા દોષ વગેરેના હિસાબે તમાના બેત્રણ કે બધાં એકઠા લેવા તથા તેમને દોષના હિસાબે વગેરે ધી, સ્નેહ, સુગંધ, સારકો પાણી દૂધ વગેરેથી નિહ કરવા પછી તે દદૂડી પડે એવા કાલાવાળા તપેવામા કે નળીમાં ભરીને રોગીના અંગના જે ભાગ ઉપર પીડા થતી હોય તે ઉપર કપડું ઢાંકીને જેમ તેન સુખ થાય તેમ અથવા દોષની પીડાને ઘટિત હોય તેમ ધાર કરવી આને પરિષેક નામનો દ્રવસ્વેદ કહે છે

અવગ્રાહસ્વેદ

તૈરેવ વા દ્રવૈ પૂર્ણે વૃષ્ટં સર્વાન્નમેઝનિલે ।

મગ્ગાહ્યાનુપસ્તિષ્ટેદર્શનૃદ્ગાદિકશુ ચ ॥૧૧॥

અથવા પૂર્વે જ તેવો કાઢવાના (શેક કરવાના)

દ્રવ્યો કલા છે તે એક કુડમા કે મોા વાસપમા ભરીને

જે માણસને સર્વાંગ વાધુનો રોગ થયે હોય તેને તેમાં

જળા સુધી ફૂલીને બેસવું હરસ, મૂત્રકૃષ્ણ, (પથરી, આનાહ, હાથપગમાં ખીડા) વગેરેની ખીડામાં પણ એ જ રીતે શેક કરવો

આ કુદસ્વેદ ઉપરથી બીજા કપસ્વેદ વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે એમ જાણવું ખાટલા નીચે ખાડો કરીને તેમાં વાયુનાથક કાઢતો કે છાણાનો દેવતા કરી ધુમાડો નાથ પામે ત્યારે તે ઉપરના ખાટલામાં શેગીને સુવાડીને પરસેવો કાઢવો તેને 'કૃપસ્વેદ' કહે છે એવા જ બીજા 'કુટિસ્વેદ' વગેરે પણ સ્વેદ કાઢવાના પ્રકાર છે, તે બીજા ગ્રંથોમાં કહેલા છે

પરસેવો કાઢવા માટે પરજ

નિવાતેન્તર્યદિ. ક્ષિગ્ધો જીર્ણાન્ન. સ્વેદમાચરેત્ ॥

પવન વિનાની જગાએ, ખાધુપીધું પત્તી ગળું હોય તેવા માણસે પરસેવો કાઢવાની કિચા કરવી તથા પરસેવો કાઢતા પહેલાં સ્નેહપાન કરીને અદરથી તથા અભ્યંગ વગેરે ચેગીને બહારથી (ઉપરથી) સ્નિગ્ધ થવું જોઈ ગયા દિવસનું ખાધેલું પચેલું ન હોય તેણે તે પચ્યા વિના પરસેવો કાઢવો નહિ આખાછર્ણ વગેરે શેગવાળા માણસે પરસેવો ન જ કાઢવો

શેક પુષ્કળ, સાધારણ કે થોડો કષાર કરવો ?

વ્યાધિવ્યાપિતદેહાતુવશાન્મધ્યરાત્રમ્ ॥ ૧૨ ॥

શેગ, દરદી, દેગ, કાળ વગેરેના વિચાર કરીને મધ્યમ, ઉત્તમ કે હીન એ ત્રણમાંથી એક માપથી શેક કરવો

કયા દોષમાં કેવો શેક કરવો ?

કફાતોં કશ્નં કમ્બો, કશ્ન ક્ષિગ્ધ કફાનિલે ।

કફથી પીડાતા દરદીએ અદરથી કે બહારથી થીરનું સ્નેહન કર્યા વિના રૂપ (લૂખા) રીતે લૂખા શેક કરવો (સ્નેહ વિનાના લૂખા દ્રવ્યોથી શેક કરવો) જો કફ અને વાયુ બેમાં કોમ્બા હોય તો દરદીએ અદરથી ને બહારથી થીરનું સ્નેહન કર્યા વિના રૂપ (લૂખા) રીતે સ્નિગ્ધ શેક કરવો (સ્નેહવાળા દ્રવ્યોથી શેક કરવો)

દોષ કયા સ્થાનમાં છે તે ઉપરથી શેકની જાતને નિર્ણય

મામાશયમને વાયોં કકે ગ્લાશયથિતે ॥ ૧૩ ॥

કશ્નપૂત તથા સ્નેહપૂત મથાનાતુરોધત ।

પકવાથય વાયુનું સ્થાન છે ૨ ને આશયય કફનું સ્થાન છે ૩ ને વાયુ પોતાનું સ્થાન છે ૪ ને આશયયમાં ગયો હોય તો પ્રથમ રૂપ (લૂખા) શેક કરીને પછી સ્નિગ્ધ શેક કરવો, કેમ કે તે સ્થાનના કફનો પ્રતિભર રૂપ શેકથી કરીને પછી વાયુનો પ્રતિભર સ્નિગ્ધ શેકથી

કરવો ચોગ્ય છે પૂર્વ સુ ૧૩/૧૮૧ થી ૨૦૧ મા કહ્યું છે કે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેનો પ્રતિકાર પ્રથમ કરીને પછી આગતુ દોષને ધમાવવો આ જગાએ વાયુ આગતુ દોષ છે માટે તેનો પ્રતિકાર પછી કરવો ચોગ્ય છે એ જ પ્રમાણે પકવાથયમાં કફ આગતુ અને વાયુ તે સ્થાનવાળો છે માટે પ્રથમ સ્નિગ્ધ શેકથી વાયુનો પ્રતિકાર કરીને પછી રૂપ શેકથી કફનો પ્રતિકાર કરવો એ રીતે સ્થાન અનુસાર શેકની પૂર્વાપર ચોગ્યતા કરવી

કયાં અંગો ઉપર શેક થોડો કરવો ?

અસ્પ વક્ષણયો, સ્તલ્પ દૃઢમુષ્કદયે ન વા । ૧૪ ॥

સાથળના સાથા ઉપર થોડો શેક કરવો, આંખ, અંડ અને હૃદય, એ જગાએ તો બહુ જ થોડો શેક કરવો અથવા એ ત્રણ જગાએ તો શેક ન જ કરવો.

બરાબર શેક વધાર્યાં વક્ષણ પછી શું કરવું ?

શીતશૂલક્રયે સ્થિતો જાતેન્દ્રિયાનાં ચ માર્દવે ।

સ્વાચ્છતૈર્મૈદિત ક્ષાતસ્તત ક્ષદ્ધવિધિ મજેત્ ॥ ૧૫ ॥

જો શેક કરવા માડયો હોય તે માણસનાં ઠંડક અને શૂળ થાત પડે (મગી જાય) અને થીરના હાથ, પગ, વગેરે અંગ મુઠું થાય, ત્યારે તેને બરાબર શેક થયો છે એમ જાણવું પછી તે માણસે ધીમેધીમે થીરની ચર્મી કરીને ઊંના પાણીથી નાહવું અને પછી સ્નેહ વિધિમાં (સુ ૧૬/૨૫ થી ૨૭૫ મા) કદ્ધા પ્રમાણે આહારવિહાર રાખવા

વધારે પડતા શેકથી ઘની ધાનિ તથા તેના ઉપાય

પિત્તાશ્વકોપતુમૂર્છાશિરાક્ષસદનમ્પ્રમા ।

સન્ધિવીડા જ્યત્ર પ્રયાવરકમણ્ડલદ્વંશનમ્ ॥ ૧૬ ॥

સ્વદાતિયોગાદર્શિદ્ય, તત્ર સ્તમ્પનમોપધમ્ ।

વિપક્ષારાગ્યતીસારચ્છાદિમ્ હ તુરેર ચ ॥ ૧૭ ॥

વધારે પડતો શેક કરવાથી લોહીનો અને પિત્તનો પ્રકોષ થાય છે, તરસ, મૂર્છા, અવાજ બેસી જાય, અંગ સજ્જડ થઈ જાય, ચક્કર, સાધાઓમાં ખીડ, તાવ, કાળા તથા રોતા મોઝા (ચક્રમા) થીર ઉપર દેખાય અને ઊંડગી એરા ઉપદ્રવ થાય છે એવે પ્રસંગે સ્તબ્ધ ચોષ્ય કરવું વધી વિષ શારકર્મ, અગ્નિ, અતિતાર, ઊંડગી અને મૂર્છા એવાથી વિપ્રાયવાને પણ સ્તબ્ધ ચોષ્ય કરવું

સ્વેદનં શુઠ્ઠીકોળેણ પ્રાય સ્તમ્પનમગ્નયા ।

દ્રવ્યાગરમર સ્નાનકક્ષણમ્ ચ મેરજમ્ ॥ ૧૮ ॥

સ્વેદન સ્તમ્પન ત્રણ કક્ષણ સ્નાનકક્ષણ સ્વેદન

પ્રાપ્તિકં કપાં ચ મધુરં ચ હમાસતમ્ ॥ ૧૯ ॥

જે ઔષધ ભારે, તીક્ષ્ણ અને ગરમ હોય તે સામાન્ય રીતે સ્વેદન ઔષધ જાણુ, અને જે એથી વિપરીત એટલે હલકું, મૃદુ અને ઠંડું હોય તેને સ્તબ્ધ જાણુ.

જે ઔષધ પ્રવાહી, સ્થિર, મર, સ્નિગ્ધ, રૂક્ષ અને સૂક્ષ્મ હોય તેને સ્વેદન ઔષધ જાણુ સ્તબ્ધ ઔષધ સ્વલ્પ, રૂપ, સૂક્ષ્મ, સર અને પ્રવાહી હોય છે ઘણું ખરું જે ઔષધ કડવું, તૂરુ અને મધુર રસવાળું હોય તેને ટકામા સ્તબ્ધ ઔષધ કહેવું.

મરમર સ્તબ્ધ થવાનાં લક્ષણ

સ્તમ્ભિતઃ સ્યાદ્વલે લઘ્વે યથોક્તામયસહ્યાત્ ।

જ્યારે સ્તબ્ધ ૨ પૃષ્ઠના ચોગથી માણસમા બળ આવે તથા તે ઔષધથી જે ગેગનો નાશ કરવાનો હોય તે રોગ નાશ પામે ત્યારે તે માણસને સ્તબ્ધ ઔષધનો ગુણ લાગ્યો એમ જાણુ.

અતિ સ્તબ્ધિતનું લક્ષણ

સ્તમ્ભત્વપ્સનાયુસફોચકમ્પહ્રાગ્ધનુગ્રહેઃ ॥ ૨૦ ॥

પાદૌષ્ઠ્યઘ્નરૈઃ ક્ષયાઘૈરતિસ્તમ્ભિતમાદિદોત્ ।

શરીરનો સ્તબ્ધ, ચામડી તથા સ્નાયુઓનો સકોચ, શરીરનો કંપ, હૃદય, વાહી અને હડપંથીનું રહી જવું, પગ, હોઠ, ચામડી અને હાથનું કાળા પડી જવું, એ લક્ષણોથી જાણુ કે વધારે પડતું સ્તબ્ધ કરવામા આવ્યું છે.

શેક ન કરવા જેવા રોગો

ન સ્વેદયેદતિસ્થૂલરૂઢદુર્બલમૂર્છિતાન્ ॥ ૨૧ ॥

સ્તમ્ભનીયક્ષતક્ષીણશામમધવિકારિણઃ ।

તિમિરોદરવીર્યપર્વકુષ્ઠસોવાઘ્વરોગિણઃ ॥ ૨૨ ॥

પીનદુગ્ધદધિસ્નેહમધૂન્ કૃતવિરેચનાન્ ।

અપ્રદગ્ધગુદ્ગલાનિકોષ્ઠગોકમયાદિતાન્ ॥ ૨૩ ॥

શુનુષ્ણાકામલાપાણ્દુમેહિનઃ પિત્તપીડિતાન્ ।

ગર્મિણીં પુષ્પિતાં, સૂતાં મૃદુ ચાત્યયિકે ગદે ॥ ૨૪ ॥

બહુ બહુ માણસને શેક કરવો નહિ, કેમ કે અતિ સ્થૂલ માણસનો પરસેવો કાઢતો તેનો મેદ ઓગળે છે અને તેથી શરીરમા ઊંચલપાચલ થાય છે રૂક્ષ માણસને શેક કરવાથી તે દુઃખનો પડી જાય છે, માટે તેનો પણ પરસેવો કાઢવો નહિ એ જ રીતે નબળા, મૂઢશિગવાળા, જેને સ્તબ્ધ કરવાની જરૂર છે તે, ભતકામવાળા, શરીરે સુકાઈ ગયેલા, મધવિકારથી રોગી થયેલા, નિષિર રોગવાળા, ઉત્તરોગવાળા, વિમરશિગવાળા, કુદરોગવાળા, ચોપરોગવાળા, પનના રોગવાળા, જેણે દૂધ, દહીં, સ્નેહ

કે મધ પીધું હોય એવા, જેણે રેવ લીધા હોય એવા, ગુદા (આમણ) બહાર નીકળી હોય એવા, જેની ગુદા દાઝી હોય એવા, જેને ગલાનિ, કોષ, શેક કે ભય થયો હોય તે, ભૂખ, તરસ, કમજો, પાંડુ, પ્રમેહ અને પિત્તથી પીડાયેલા, ગર્ભવતી, ઝનુ પ્રાપ્ત થયેલી (અભણેલી) અને જેને પ્રસવ થયો હોય રોવી (સુવાવડી) સ્ત્રી-એ સર્વને શેક કરવો નહિ, કેમ કે શેક કરવાથી તેમને બીજા રોગ થાય છે (ભૂખ્યા માણસને શેક કરવાથી દેહને અત્યંત ગલાનિ થાય છે, કમજો રાતે પાડુરોગ વાળાને શેક કરવાથી પિત્તની વૃદ્ધિ થઈને રોગ વધે છે, પિત્ત જેમા પ્રધાન છે એવા રોગવાળાને શેક કરવાથી રોગની વૃદ્ધિ થાય છે; ગર્ભવતીને શેક કરવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય છે, રજસ્વલાને શેક કરવાથી પુષ્કળ અટકાવ આવવા માડે છે, સુવાવડીને શેક કરવાથી શરીર દુઃખળુ થાય છે, એ જ પ્રમાણે બીજા રોગોમા પણ જણી લેવું) જે એમાંના (‘બહુ બહુ’થી ‘સુવાવડી’ સુધીમાંના) કોઈને વિપુલિકા (કોલેરા) વગેરે અતિ ભયંકર રોગ થયો હોય તો બહુ હલકો શેક કરવો.

કયા રોગોને શેક કરવો ?

શ્વાસશ્વાસપ્રતિશ્વાપહિષ્માધ્માનવિરન્ધિયુ ।

સ્વરમેદાનિલશ્વાધિપ્લેપ્મામસ્તમ્ભગૌરવે ॥ ૨૫ ॥

અક્ષમંદંકદીપાશ્વૃષ્ઠકુશિહનુગ્રહે ।

મહત્તે મુષ્કયોઃ લલ્યામાયામે વાતકઠકે ॥ ૨૬ ॥

મૂત્રકૃચ્છાશુદ્રમ્નિયુક્તાઘાતાત્ત્યમાઘતે ।

સ્વેદ યયાયથં કુર્યાત્તદીપચવિભાગતઃ ॥ ૨૭ ॥

દમ, ઉવરત, સળેખમ, હેડકી, આધ્માન, વિબધ, સ્વરભેદ, વાયુના રોગ, કફ, રામ, સ્તબ્ધ, ભારેપણ; શરીરમા ચૂંથારા, કમ્પર, પડખા, દુઃખ અને હડપંથી રહી ગઈ હોય, વધરાવળ, ખલ્લી નામે વાતરોગ, આશ્મ નામે વાતરોગ, વાતકટક નામે વાયુનો રોગ, મૂત્રકૃચ્છ, અર્નુદ, રસોળી, શુક્રાધ્માન, ઊરસ્તબ્ધ-એ સર્વ રોગોમા તે તે રોગને ચોગ્ય ઔષધના વિભાગ કરીને, કોઈ જગ્યાએ તાપસ્વેદ, કોઈ જગ્યાએ ઉપનાહ-સ્વેદ, કોઈ જગ્યાએ ઉષ્માસ્વેદ અને કોઈ જગ્યાએ દ્રવસ્વેદ, રોમ જગ્યા જે ચોગ્ય હોય તે જગ્યાએ શેક કરવો.

અગ્નિવિનાનો શેક કયાં હિતકાર છે ?

સ્વેદો દ્વિતસ્વનાપ્રેયો વાતે મેદઃકફાતૃતે ।

ચરનો અને કદૃથી વાયુ વીટાયેલા (ચેકાયેલા) હોય ત્યાં અનાગ્નેય એટલે અગ્નિવિનાનો શેક હિતકાર છે.

અગ્નિવિનાના શેકના પ્રકાર

નિવાતં ગૃહમાયાસો ગુરુમાવરણં મયમ્ ॥૨૮॥
 ઝપનાદાહવક્રોઘા મૂરિપાનં ક્ષુધાડ્ઝતપ. ॥૨૯૩॥

જ્યા બિપકુલ વાયુ (પવન) ન આવતો હોય એવું ઘર, ગ્રામ, ભારે (ગાદકુ વગેરે) ઓઢવું, ભય, સ્નિગ્ધ, ગરમ અને ચોચા ચામડાને પાટો બાંધવાડી ઉપનાહસ્વેદ, યુદ્ધ, ક્રોધ, અતિશય મદ્યાપન, ભૂખ અને તડકો એ સર્વે અગ્નિવિનાના શેક છે (જેમા અગ્નિનો ઉપયોગ કોઈ પ્રકારે ન થતો હોય એ રીતે વજ વગેરેને ગરમ કર્યા વિના એમનું બધારણ બાંધવું તે પણ અગ્નિવિનાનો ઉપનાહસ્વેદ છે)

સ્વેદનું મુખ્ય કર્મ

સ્નેહક્રિયાઃ કોષ્ટગા ધાતુગા ઘા
 સ્તોતોલીના યે ચ શાલાસ્થિસંસ્થા. ॥૨૯૪॥
 દોષાઃ સ્વેદેસ્તે દ્રવીકૃત્ય કોષ્ટે

નીનાઃ સમ્યક્ શુદ્ધિર્નિર્નિદિયન્તે ॥૨૯૫॥
 જે હોય કોઠામા રહેલા હોય અથવા ધાતુઓમા રહેલા હોય અથવા સ્તોતમા રહેલા હોય અથવા ઘાત પગડીથી શાખાના ડાઙકામાં રહેલા હોય તે દોષને સ્નેહ વડે નરમ કરીને અને શેક વડે પ્રવાહી બનાવીને કોઠામા ધાવી શકાય છે, તથા ત્યાં લાવ્યા પછી વમનવિરેચન રૂપ શુદ્ધિથી તેમને ઘરીરમાથી સારી રીતે બહાર કાઢી શકાય છે

હયપદ્મહૃદયે રૂઝથાને સ્વેદવિધિર્નામ
 સતદશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો:-વમનવિરેચનવિધિ

અચાતો વમનવિરેચનવિધિમધ્યાપં
 વ્યાખ્યાસ્યામઃ ॥

રતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

(ગયા અધ્યાયના છેલ્લા શ્લોકમાં કહ્યું છે કે વમનવિરેચનરૂપ શુદ્ધિથી દોષને બહાર કાઢી નાખી શકાય છે, ત્યારે વમન અને વિરેચનનો વિધિ કેવો છે તે જણાવવાના હેતુથી આ અધ્યાયનો આરંભ કરી ગ્રંથકાર કહે છે કે) હવે વમન અને વિરેચનનો વિધિ જોઈએ છે એવો અધ્યાય સમજાવીયું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ આ પ્રમાણે કહી ગયા છે.
 (વમન=ઊંઘીઓ કરાવવી. વિરેચન પ્રમાણે જુલાબ કરાવવા.)

વમન અને વિરેચન ક્યારે આપવું?

કફો વિદધ્યાદ્દમનં સંયોગે વા કફોરુષ્ણે ॥
 તદ્દહિરેચનં પિત્ત

કફમા રોગમા અને જેમા કફ વિશેષ હોય એવા પાતકફ, પિત્તકફ, અથવા વાતપિત્તકફમા વમન આપવું, તેમ જ પિત્તમા રોગમા વિરેચન આપવું તથા જેમા પિત્ત વિશેષ હોય તથા ભાગો દોષમાં એટલે વાતપિત્ત, કફપિત્ત કે વાતકફપિત્તમા પણ વિરચન આપવું

વમન તત્તવા જેવા રોગો

વિશેષેણ તુ વામયેત્ ॥ ૧ ॥

નવજ્વરાતિસારાઘઃપિત્તાસ્રગ્રાજયક્ષિમણઃ ॥ ૨ ॥

કુષ્ઠમેહાપચીપ્રણિયત્રીપદોન્માદકાસિનઃ ॥ ૨ ॥

શ્વાસહૃલ્લાસવીશર્પસ્તન્યદાનોર્ધરોગિણઃ ॥

નવો તાવ જેન આંખો હોય, અતિસારનો રોગ જેને થયો હોય, જેને અધિગ્રામી રક્તપિત્ત થયું હોય, જેને કષયરોગ થયો હોય, જેને કુષ્ઠ, પ્રમેહ, અપચી, રસોળી, ઢાથીપગુ, ગાડપણ, ઉપરસ, દમ, હેઠકી, રતવા એ રોગ થયા હોય, જેનું ધાવણ બગડ્યું હોય, અને જેને ગળાનો ઢાસડીથી ઉપરના ભાગમાનો કોઈ રોગ હોય તેને તો ખાસ ઊંઘીઓ કરાવવી, (તાવના પૂર્વરૂપ મા ઊંઘીઓ કરાવવી, તાવ આવ્યા પછી નહિ)

વમન ન કરાવવા જેવા રોગો

અવામ્યા ગમિણી રુક્ષઃ ક્ષુધિનો નિત્યદુ ક્ષિતઃ ॥૩॥

પાલવૃક્ષકૃશસ્થૂલહૃદ્રોગિશ્વતદુર્બલાઃ ॥

પ્રસક્તવમચ્છુદ્રીહાંતમિરક્ષિમકોષ્ઠિનઃ ॥ ૪ ॥

ઋષ્ટેન્નવૃત્તવાચસ્વદ્વાસ્તિહતસ્વરાઃ ॥

મૂત્રાવાત્યુદરી ગુલી દુર્વેમોઽલ્પશ્નિરર્ચસઃ ॥ ૫ ॥

ઉદાવતંધ્રમાઘ્રીલાપાશ્વેન્નવાતરોગિણઃ ॥

ક્ષતે વિપગરાજીર્નવિરુદ્ધાશ્વહારતઃ ॥ ૬ ॥

ગર્ભવતી સ્ત્રી, રૂઝ (ભૂખા પડેલા) મનુષ્ય, ભૂખ્યો, નિત્ય દુખી, બાળક, વૃદ્ધ, દૂબળો, સ્ત્રી, કદવના રોગવાળો, સ્તન (નાદું, ધા વગેરે) જેને હોય એવો, નબળો, ઊંઘીઓ જેને હોય તથા નવા હોય તે, પીડા (બરોગ)ના રોગવાળો, તિમિરરોગવાળો, જેના કોષમાં બધું કરમિયા થયા હોય તે, જેને વાયુ કે લોહીમાં વજરે ઊંચે માર્ગથી નીકળવું હોય, બલિન આપેલા, સ્વરભંગવાળો, મૂત્રાધાતના રોગવાળો, ઉદરરોગવાળો, ગળાના રોગવાળો, જેને ઊંઘી કરના બધું કુખ થતું હોય તે, અતિશય બદાગ્નિના બેરવાળો, હૃમરોગવાળો, ઉદાવતરોગી, ફેર, અશોધ, અને પડખામાં

પીડવાળો અને વાયુના રોગવાળો, એટલા રોગીઓ ઊભડી (વમન) કરાવવાને યોગ્ય નથી

ઉપર જે વમન કરાવવાને યોગ્ય નથી એવા રોગી બતાવ્યા છે, તેમને પણ વિષ કે ખર ચડયુ હોય, અજીર્ણ ભોજન થયું હોય કે વિરુદ્ધ ભોજન થયું હોય તેને વમન કરાવવું જ જોઈએ

ગર્ભાશુ વગેરેએ કયા વિધિઓ ન કરવા ?

પ્રસક્તવમયો પૂર્વે પ્રાયેણામઙ્ગરોડિવિ ચ ।

ધૂમાન્તે. કર્માભવર્જ્યા, સર્વેરેષ્વ ત્વજીર્ણિનઃ ॥૭॥

વમન ન કરાવવા યોગ્ય રોગીઓ ઉપર ગણાવ્યા છે તેમાં 'ઊભડીના જેને દેવા પડી ગયા છે તે' પણ ગણાવ્યા છે, એની પહેલાના એટલે 'ગર્ભવતી' થી માડીને 'નબળો' સુધીના અગિયાર જાતના રોગીઓને અને સામન્વરવાળાને વમન ન કરાવવું, એટલું જ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે સ્નેહ, સ્વેદ, વમન, વિરચન, બસ્તિકર્મ, નસ્ય તથા ધૂમ્રપાન, એટલા કર્મ પણ તેમને ન કરાવવા કોગળા વગેરે કરાવવાના વિધિ જે ધૂમ્રપાન પછી ૨૥ ગ્રથમા કહેવાયે તે વિધિઓની તેમને મનાઈ ૨૥ સ્થળમા કરવાના હનું નથી હજી હમણા જ ભોજન જેણે કર્યું છે એવા જવરવાળા મનુષ્યને વમન આપી શકાય તથા આઠ માસ જેને થયા હોય એવી ગર્ભવતીને નિરૂપસ્તિરો અપાય એ સુચવવાને 'સામાન્ય રીતે' થઈ વાપર્યો છે ૨ જીવવાળા માણસોને તો વમન વગેરે પણ ન કરાવવા, તેમ ગદુષ (કોગળો) વગેરે વિધિ પણ તેમને લાગુ ન કરવા, અર્થાત્ કોઈ વિધિ તેમને લાગુ થયો નહિ પણ હજી હમણા જ જમી ઊકડા ૨ જીવવા રોગીને ઊભડીઓ કરાવવાની છૂટ છે

વિરેચન આપવા જેવા રોગી

વિરેકસાધવા ગુરુમ કૌં વસ્કોટ્યપ્તકામલા ।

જીર્ણવરોદરગરચ્છદિદ્વિદ્વિદ્વહલીવકા । ૮॥

વિદ્વધિસ્તિમિરં કાચ મ્યન્ પશાશયવ્યથા ।

યોનિશુકાશ્રયા રાગા કાષ્ઠગા રમયા યગા । ૯

વાતાન્નમૂષ્ણય રક્ત મૂત્રાઘાત શઙ્કદ્ગ્રહ ।

વાયુશ્ચ કુષ્મદેઘ ।

ગોળા, હડસ, વિરોટક, વ્યગ નામ શુદ્ધ રોગ, કમળો, હર્ષાન્તર, ઉવરોગ, કૃમિમ જે, ઊભડીના તા, ભરાળોના રોગ, હડમક નામે રોગ, વિદ્વધિરોગ, નિમિત્તરોગ, મવરોગ આમ કુપવા રાત્રે, ૨-વાણની પોષ, યોનિરોગ, વૈષ્ણસ્થાનના રોગ, કોષાશ્રયા રોગ,

કૃમિરોગ, વ્રણરોગ, પતનો રોગ, મો, નાક વગેરે ઘસડીની ઉપરના માર્ગેથી લોહી પડવાનો રોગ, મૂત્રાઘાત અને ગાડાની કબજિયાત, એ રોગ વિરેચન આપીને મગડવા જેવા છે તેમ જ સ્લોક ૭, ૨૥ મા ગણાવેલા કુદ્યથી તે ઊધ્વશિગ સુધીના ઊભડી કરાવવાને યોગ્ય દરદીઓ પણ વિરેચન આપવા યોગ્ય છે

વિરેચન ન આપવા જેવા રોગી

ન તુ રેચ્યા નવજ્વરી ॥ ૧૦ ॥

અપ્પાઙ્ગયધોગપિત્તાક્ષત્તવાશ્વતિસારિણઃ ।

સશ્વત્યાસ્થાપિતકૂરકોઘાતિશ્લિગ્ધશ્લોપિણ ॥૧૧॥

પણ નવા જવરવાળાને, અપ્પાગિનવાળાને, અથવા ગામ્મી રક્તપિત્તવાળાને, ગુદામા શતવાળાને, અતિસાર વાળાને, શ્લેષ્મવાળાને, સાસ્થાપનબસ્તિ રાષિવાને, કૂર કોઠાવાળાને, અતિસ્નિગ્ધ થયેલાને અને કષયરોગીને વિરેચન આપવું નહિ

જેને નવા હાવ આપ્યો હોય તેને વિરેચન આપવું નહિ, કેમ કે તેને વિરેચન આપવાથી કાચા દોષો બહાર ન નીકળી શકવાથી વાયુ કોષે છે કષયરોગીને પણ અવસ્થા જેઈને મુકુ વિરેચન આપવાનું કહેવું છે, તેમ અતિસારવાળાને પણ કોઈ પ્રસંગે મુદ્ધ વિરેચન આપવાનું કહેવું છે, પરનું નવા જવરવાળાને તો થોડું પણ વિરચન આપવાનું કહેવ નથી જઠરાગિનનું બળ જેને થોડું હોય, તેને પણ વિરચન ન ૨ ૧૫વું, કેમ કે તે ૨૧૫વેનો વેગ સ્થગ કરી શકતો નથી, અર્થ ગામ્મી રક્તપિત્તવાળાને વિરચન આપવાથી રક્તપિત્ત બહુ નીકળી જવાથી વખને જીવનને હાનિ કરે માટે તેમને પણ વિરચન ન આપવું ગુદામા જેને થોડું થયું હોય અથવા વાયુ હોય તેને વિરચન ન ૧૫વાથી પ્રાપ્ત નીકળી જાય એવી પીડ થાય છે, માટે તેને પણ વિરચન ન ન ૧૫વું અતિનારવાળાને વિરેચનથી રોગ વધે માટે તેને વિરેચન ન આપવું જેને કોઈ કાચ પેકું હોય તેને વિરચન આપવાથી તે ધામા વાયુ હાથ છે માટે તેને વિરચન ન આપવું જેને નાસ્થાપનબસ્તિ નાપી હોય તેનાથી નીપથનો વેગ સ્થગ ન થઈ શકવાથી ન ૧૫વું અર્થ છે માટે તેને પણ વિરચન ન ન ૧૫વું ૫૨ મેળાવાળાને જીવન લાગ નથી, તથી તેમાં સ્થાયે દોષ ઊભળ્યા છતાં ગુદા વાટે બહાર ન નીકળના કદશમા યુગ, સાધમા ફાટ, પેટ રોગ, ઉઘટી, મૂર્છા, ગાય વગેરે રોગ ઉત્પન્ન કરીને પ્રાપ્તને હાનિ કરે છે માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું જેને સ્નેહાન અતિશય થઈ ગયું હોય તેને વિરેચન આપવાથી વધારે

પડતા જુલાબ થઈ જાય છે, માટે તેને પણ વિરેચન ન આપવું. સપ્તેશ્વરાજાની ધાતુઓ ક્ષીણ થયેલી હોય છે અને શરીરમાંના મળને લીધે તેના દેહનું બળ ટકી રહેવું હોય છે, માટે વિરેચન આપી તેના મળને બહાર કાઢવાથી તેના દેહનો નાશ થાય; માટે તેને પણ વિરેચન આપવું નહિ.

વમન કરાવવાનો વિધિ

અથ સાધારણે કાલે ક્ષિપ્તચિત્ત્વં યથાવિધિ ।
શ્વોશ્વમ્યમુક્તિલઘુકર્ક મમ્યમાપતિલાદિભિઃ ॥
નિશાં સુતં સુજીર્ણં પૂર્વાદ્દિ કૃતમદ્ગલમ્ ।
નિરક્ષમીપતિસ્તિગ્ધં યા પેયયા પીરસપિપમ્ ॥૧૩
વૃદ્ધલાશ્વલક્ષ્મીયમીરુન્ રોગાતુરોઘતઃ ।
માકણ્ડ પાતિતાન્મયં ક્ષીરમિશુરસં રક્ષમ્ ॥૧૪
યથાવિકારાવહિતાં મધુસેન્ધવસયુતામ્ ।
ફોષ્ટ વિમજ્જ્ય ધૈપજ્યમાત્રાં મન્ત્રામિન્નિશ્ચિતામ્ ॥
'ક્ષત્તદક્ષામ્બિકરેન્દ્રમૂષ્ણદ્રાકંનિલાતલાઃ ।
શ્રવયઃ સૌપચિમામા મૃતસદ્ધાશ્ચ પાન્તુ વઃ ॥૧૬
રસાયનમિવર્ગાગમરત્નામિવામૃતમ્ ।
સુષેવોત્તપ્તમાગાતાં મેષજ્યમિદમસ્તુ તે ॥૧૭
જ્વત્તમો મગયતે મેષજ્યગુરવે વૈદ્યૈર્વેમમરાજાય ।
તથામતામાર્કતે સમ્યક્સમ્બુદ્ધાય । તદયથા ।
'મેષજ્યમે મેષજ્યમે મહામખજ્યમે સમુદ્ધને સ્વાહા' ॥
પ્રાજ્ઞમુલં પાયયેત્

(વમન કે વિરેચન આપવા યોગ્ય છે કે નહિ તેની ખાતરી કરીને) જેને વમન કરાવવાનું હોય તે મનુષ્યને (સુ. ૧૩/૩૩થી ૩૬માં કહ્યા પ્રમાણે જ્ઞાનુ આધારણુ હોય તે વખતે પહેલાં સ્નેહપાનવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય સ્નેહ પાવો તથા સ્વેદવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે યોગ્ય શેક કરવો; પછી મન્થ, અડદ, તલ વગેરેથી તેના કફને સ્થાનથી થકિત કરવો તથા આખી રાત તેને સારી પેટ ઊંધાવો. આટલું જ દિવસે ઊંઘી-ઓ કરાવવી હોય તેને આગલે દિવસે કરવું. જ્યાં દિવસનું ખાધેલું અન્ન સારી પેટ પચી જવા દેવું. પછી બીજા દિવસે (ઊંઘી કરાવવાને દિવસે) દિવસના પૂર્વભાગમાં (સવારમાં) દેવ, બ્રાહ્મણ, ગુરુ, વૃદ્ધ, વગેરેનું પૂજન તથા મંગળ ઉપચાર કરીને રોગીનો કંઈ પણ ખાવું નહિ અથવા પેશાબી સાથે થેડુંક ઘી પીવું અને એ રીતે લગભગ સ્નિગ્ધ થવું. વૃદ્ધ, બળક, નિર્જળ, નપુંસક, બીકણ, એમને રોગના પ્રપાલમાં મધ, દૂધ, શેરડીના રસ અથવા માંસરસ જગ્યા સુધી

આવે તેમ પેટભરીને પાવો અને પછી ઔષધની માત્રા આપવી, તે વમનની માત્રા, જેવો જેવો રોગ તે પ્રમાણે આપવી, તથા મધ અને સિંધવ સાથે ભેળવીને તે માત્રા આપવી માત્રા આપનાં પહેલાં તેના કોઠાનો વિચાર કરવો (એટલે મુદ્દ, મધ્ય કે કૂર કોઠાવાળો તે રોગી છે-એ વિચારવું.) તે માત્રા વ્રજાથી સ્વાદ્યા સુધીના મંત્ર પડે મંતરીને આપવી. તે મંત્રનો અર્થ આ પ્રમાણે છે:

'બ્રહ્મ, દસપ્રજાપતિ, બે અગ્નિનીકુમાર, રુદ્રદેવ, ઈન્દ્ર, પૃથ્વી, ચંદ્ર, સૂર્ય, વાયુ, અગ્નિ, જ્ઞપિરુઓ, ઔષધિના સમૂહ અને ભૂતસમુદાય-એ મને તમારું રક્ષણ કરો. જેમ જ્ઞપિરુઓને રસાયન, જેમ દેવતાઓને અમૃત, જેમ ઉત્તમ નાગલોકોને સુધા, તેમ આ ઔષધ તને (રોગીને) ગુણકારી થાઓ ઔષધના ગુરુ, વૈદ્યમણિ જેવી કિંતિવડે શોભનારા, સારી રીતે જાગૃત થયેલા (ધાન પામેલા), આદર્શ જિનેશ્વર દેવને નમસ્કાર છે. ઔષધ-ઔષધ-મહાઔષધને પ્રણામ કરીને પ્રાધન કરું છું.' એ મંત્ર બોલેને પૂર્વ તરફ રોગીનું મુખ રાખીને વમનની માત્રા પાવી.

ઊંઘીનું ઔષધ પીધા પછી શું કરવું?

પીનો મુદ્ધર્તમણ્ડપાલયેવ ।

તત્ત્વના:

ઊંઘીનું ઔષધ પીધા પછી રોગીએ બે ઘડી સુધી ઊંઘી થવાની રાહ જોવી તથા ઊંઘી કરવામાં વિત રાખવું.

ઊંઘીની ઈંકા થાય તો ઊંઘી કરવી

જાતહ્રાસપ્રસેકઋણર્થેચેતતઃ ॥૧૮॥

અજ્ઞુલિચ્યામતાયસ્તો નાલેન મૃદુનાડ્યથા ।
શલતાશ્વકરજન્ વેગાનમૃત્તાન્ પ્રવર્તયન્ ॥૧૯॥
પ્રવર્તયન્ પ્રવૃત્તાંશ્ચ જાનુતુલ્યાસને રિયતઃ ।
અને પાશ્વેં લલાટ ચ વમતશ્ચાસ્ય ધારયેત્ ॥૨૦
મપીડયેત્તથા નામિ પૃષ્ઠં ચ પ્રતિલોમતઃ ।

પછી જ્યારે શ્વાસ અને પ્રસેક આવે ત્યારે બે અગ્નિઓ મોઢામાં ધાલીને એરંડાના કે બીજ કયાના કોમળ દાંડ વડે કમ્પકે (બળ કર્યા વિના) અને ગળા-ને તથા નાનપાને ઈજ ન થાય એવી રીતે ઊંઘી કરવી. ઊંઘીનો જે વેગ પ્રવૃત્ત (શર) ન થયો હોય તેને પ્રવર્તારીને તથા પ્રવૃત્ત થયેલા વેગને તેમ ને તેમ સાવચા દઈને, (પાટ જેવા) મૃદુપૂર ઊંધા આસને બેસીને ઊંઘી કરવી. ઊંઘી કરનાર મનુષ્યનાં બે પાસાં તથા કપાળ બીજા માણસે ઝાલી રાખવાં, ફુટી દબાવવી

(ઉત્તમ) શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા માણસે પ્રથમ ત્રણ ભોજન (ટક) સુધી પેષા પીવી એટલે પહેલે દિવસે જણ સવારમાં વમન વગેરે કરીને શુદ્ધ થયેા સોય તેા સાંજના ભોજન વખતે પેષા પીવી રાત્રે બીજે દિવસે સવાર અને સાંજ બંને ભોજનકાળે પેષા પીવી ત્રીજે દલાડે વિવેચી બંને વખત પીવી, એ પ્રમાણે ત્રણ ભોજન સુધી વિવેચી પીવી તે પછીના ત્રણ ભોજનમાં અકૃત (સૂક, લવણ વગેરે સસ્કાર કર્યા વિનાના—મોળા) ઘૂપ પીવે, એટલે ચોથે દલાડે સાંજ અને ચાચમે દલાડે સવારસાંજ બંને વખત રાકૃત ઘૂપ પીવે તે પછી ત્રણ ભોજન (ટક) સુધી એટલે છઠ્ઠે દિવસે બે વખત રાત્રે સાંતમે દિવસે સવારે કૃત (સંસ્કાર રાખેલા—સૂક, મરી, મીઠુ વગેરે મનાવેા નાખેલા) ઘૂપ પીવે પછી ત્રણ ભોજન સુધી એટલે સાતમે દિવસે સાંજે તથા આઠમે દિવસે બંને વખત માસરસ પીવે એ પ્રમાણે સાત રાત સુધી પેષા વગેરેનું સેવન કરીને પછી પ્રકૃતિને માફક જે ભોજન હમેશા જમતા હોઈએ તે જમવાનો મનાવરે પાડવેા ઉત્તમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા આ કમ કહ્યો હવે મધ્યમ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલા કમ આ પ્રમાણે છે તેણે અનુક્રમે બે—બે ભોજન (ટક)માં એટલે પ્રથમ બે ટક પેષા, પછી બે ટક વિવેચી, પછી બે ટક અકૃત ઘૂપ, પછી બે ટક કૃત ઘૂપ, પછી બે ટક માસરસ અને પછી હમેશનું ભોજન, એ કમે ભોજન કરવું, કનિષ્ઠ શુદ્ધિથી શુદ્ધ થયેલાએ એક જ ટક પ્રથમ પેષા, બીજે દિવસે સવારે વિવેચી, બીજે દિવસે સાંજે અકૃત ઘૂપ, ત્રીજે દિવસે સવારે કૃત ઘૂપ, ત્રીજે દિવસે સાંજે માસરસ અને પછી પ્રકૃતિભોજન (હમેશનું માફક આવતું ભોજન) કરવું (કોઈ પડિતોને મને) માસરસ પણ અકૃત (સસ્કાર આપ્યા વિનાના, અને કૃત (સૂક વગેરે મનાવેાથી સસ્કાર રાખેલા) એમ બે પ્રકારના લેવા એમ છે એમ ગણીશું તેા સાતને બદલે આઠ રાત્રિઓ પછી પ્રકૃતિભોજન કરવું એમ થયે.]

(પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિના અર્થ મટે જુઓ સ્તોક ૩૧)

પેષાદિ કમનું ફળ

યથાઽપુરસ્થિત્વજોમયાદૈ

સન્નુશ્વમાણો મયતિ ક્રમેણ ।

મહાન્ સ્થિતઃ સર્વપચસ્તથય

શુક્લસ્ય વેપાદિમિત્તતપાસિઃ ॥૩૦॥

જેમ દેવતા બહુ થોડો દોષ છે ત્યારે તેને પ્રથમ પાસ, છાન્ના વગેરેથી સજગાવવામાં આવવાથી તે કમે

કમે મોટો, સ્થિર અને બધુ પકવવાને સમર્થ થાય. છે; તેમ જ દોષની શુદ્ધિ કરેલા માણસનો જઠરાગ્નિ પણ (એક રાત્રિ પાછા) પેષા વગેરે કમથી પ્રદીપ કરવામાં આવે તેા કમેકમે મોટો, સ્થિર અને બધુ પચાવવાને સમર્થ થાય છે

પ્રધાન, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ શુદ્ધિ
એટલે શુ ?

જયન્મમધ્યમવરે તુ વેગા-

શ્ચત્વાર હ્રણ વમને પટ્ટો ।

દૌર્યવ તે દ્વિત્રિગુણા વિરેકે

પ્રસ્યસ્થા સ્વાદિચતુર્ગુણઃ ॥૩૧॥

કનિષ્ઠ વમનમાં ઊલટીના વેગ ચાર જણવા એટલે ઊલટીના ચાર વેગ જ જેમાં થાય તે કનિષ્ઠ વમન સમજવું, મધ્યમ વમનમાં ઊલટીના છ વેગ અને ઉત્તમ વમનમાં આઠ વેગ સમજવા, વિરેચનમાં કનિષ્ઠ વિરેચનના દશ વેગ, મધ્યમના તેથી બમણા એટલે વીસ અને ઉત્તમના તેથી ત્રમણા એટલે ત્રીસ વેગ જણવા (એક ઉદાહરણ કે પકડે જેટલો ભાર થયેલાથી નીકળે તેને એક વેગ જણવો કેવળ વેગની ગણતરીથી જ ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ વિરેચન જણવું એમ નથી, પણ તેનું માપ પણ કહ્યું છે કે) કનિષ્ઠ વિરેચનમાં એક પ્રથમ, મધ્યમમાં બે પ્રથમ અને ઉત્તમમાં ચાર પ્રથમ જેટલુ વજન બહાર નીકળે છે

વમન વિરેચનનો સમ્મગ્ગોચ

વિત્તાવધાનં વમનં વિરેકા-

દર્ષ, કપાન્તં ચ વિરેકમાહુઃ ।

ઊલટીમાં છેવટે પિત્ત પડે ત્યારે વમનનો અંત સમજવો એટલે તે કરતાં વિશેષ વમનની જરૂર નથી અને જે વિશેષ વમન થાય તેા તે અનિચોગ ગણાય તથા સમગ્ર વિરેચન કરતાં સમગ્ર વમનનું પ્રમાણ અરધું (અર્ધા પ્રથમ, એક પ્રથમ અને બે પ્રથમ) સમજવું વિરેચનમાં છેવટે કફ પડે ત્યારે વિરેચનની કિંચા પૂરી થઈ છે એમ જાણવું. અર્થાત્ કફ પડતાં સુધી વિરેચન થવાની જરૂર છે તે ઉપરાંત થાય તેા અનિચોગ કહેવાય

ઊલટી અને જુઝમનું માપ થી રીતે કાઢવું ?

દ્વિત્રાન્ સવિદ્જ્ઞાનપતીય વેગાન્

મેયં વિરેકે, યમને તુ પીતમ્ ॥૩૨॥

વિરેચનમાં જે વેગો નામે આવે ત્રીજાનો વેગ એવા ધૃત્યાનન બેત્રમ વેગને બાદ કરીને (જ્યા દળને) બાકીના વેગોનું કે ગણનું માપ કાઢવું વમન-

મા જે ઔષધ પીધેલું હોય તેને બાદ કરીને બાકીના
વેગોનું રાત્રે ઊંઘીને માથા કાઢ્યું.

વમન ક્રાવેજાને વિરેચન આપવું

अथैनं वामित भूय स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

प्लेध्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥

હવે બિપતીઓ કંગવડા માણુમનુ ફરીને સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને જિવનનાં મંદના પ્રકાશ થવાનો મમય (સૂ ૧/૭૯) વીતી જાયા પછી રાગીનો કોપ મુદ્દ છે, મધ્યમ છે કે ફૂર છે તના નિશ્ચય કરીને તેને સમ્ય ગ્ચોગ ધાય એવી રીત વિરચન રાખવું

मृदु कोष्ठना लभ्यते अने तेनु विरचन औषध
 षड्विप्तो मृदु कोष्ठ क्षीरेणापि विरिच्यते ।

જે ગ્રામા બહુ પિતા પાય તન મુદુ કાષ જાણવો
તેને દૂધથી પલ વિચવન થઈ શક છે (ગ્રામાનાથી
પલ તેને વિચવન થઈ શક છે)

કુર કોષના લક્ષણ અને વિરચન ઔષધ

प्रभूतमास्तु क्रूर एच्छच्छरामादिकैरपि ॥३५॥

જેના મેઘમા સંત્યાન વાયુ હાય તેને ફૂર માધવાળા
જાતવા તેન કાળા નેમોતર વગરથી પાત મહાપરામુ
જુલાન થા છે (તન પીનીરો, થાગુ દૂધ, ત્રિકુળા
વગેરેના જુલાન પન મહાપાત હાય છે)

દોષ પ્રમાણે જુદામ

कषायमधुरै, पित्त विरेक, कटुके पके।

स्तिग्धोष्णलघुर्वाया

પિત્ર વસાઇ હોતો તે (જી. જેવા) તુલ અને
(કાતી દામ જેવા) ગળ્યા સીપથી વિરલન ૨ પાનુ
કક વધારે તાર તે (નેપાળો વારે) તીખા પદારથી
વિરલન આપવું અને વા. વધાર હાથ તે (ચેરનું
વગેરે) સ્તનપ, જરમ અને ખાગ સીપથી વિરલન
આપવું.

શુદ્ધાત્મ ન થાય તો શું કરવું ?

अप्रवृत्तो तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाग्नु, स्वेदयेदस्य पाणितापन चोदरम् ।

ગુલામ આપ્યા છતાં ગુલામ ન થાય તો તેને
 ગરમ પાણી પાનુ તથા હાથ ગરમ કરીને તે વડે તેનું
 પેટુ ધકધ

બેલો જુદામ થાય તે થી કસવ?

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्याऽन्येद्य पुन
पिनेत् ॥ ३६ ॥

જે દિવસે રેય લીધા હોય તે દિવસે થોડોક જાનુઆરી થાય (જેઈશે તેવા જાનુઆરી ન થાય) તે તે દિવસે પછી ભાજન કરવું, અને બીજે દિવસે રોગીએ ફરીને જાનુઆરી ચોપડ પીવું

અદૃઢ કોઠાવાળાઓ ફરી રથ લેવો

अटढस्नेहकोष्ठस्तु पित्रेदूधै दशाहत ।

भूयोऽप्युपसृजतन्न स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥३७॥

यौगिकं सभ्यगालोच्य स्रग्पूर्वमतिक्रमम् ।

સ્નેહન કરવા છતાં જ્યેના કોઈ નરમ ન થયા હતા તેણે ત્યાં જિવસ પછી ફરીને પણ સ્નેહપાન રાત્રે સ્વેદકર્મ કરીને ઘસીર વિગ્ન લેવા યોગ્ય કર્યું તથા પહોળા કંઈ ભૂતને લીધે જુવાન નહોતો થયો તે બાબત ધ્યાનમાં લઈને ગારી રીત વિચાર કરીને યોગ્ય વિગ્નન રોપક પીવું (રાગાઉ રાપેલું વિગ્નન નહિ પણ બીજું રાસર થાય એવું યોગ્ય વિગ્નન પીવું)

विरचनना अयोगना लक्षणा

हनुकुक्षगुद्विरुचिरुक्कलेश श्लेष्मपित्तयो ॥

कण्डूविंदाह पिटिका पीनसो चातविड्मह ।

अथ योगलक्षणम्

(વિરવન બરાબર યાદ ન તેને વિરવનનો અધોગ કહે છે) વિરવનનો આદાદ ધવાથી ઠલ્ય અને કૂખની શુદ્ધિ થતી નથી અગ્નિ થાય છે, કફ અને પિત્તનો ઉકલ્યા થાય છે, શરીર ખાજજા આવે છે, આત્મભાગ માં રાત્રે બહાર પાપ લાલ્યા બળે છે શરીર ઉપર ગીસી ફાટીરો નીકળે છે સળેખમ થાય છે, વામુ સરનો નથી અને ગાંડની કમળિયાત થાય છે—એ વિરવનના અધોગના લક્ષણ છે

विद्यनना सभ्यत्रयाजन् वरापु

योगो वैपरीत्ये यथादितात् ॥ १९ ॥

ઉપર કહેલા સંચાલના લાભથી ઊંઘા લાભ
જેવામાં આવે, ત્યારે વિદેશનો નમ્યગ્રાહક થશે છે
એ વ બજાર વિદેશન થયું છે એમ જાણવું એટલે
૧૯૫ અને કુખની શુદ્ધિ થા, ૨૧ ઉત્પન્ન થા,
કફ અને પિત્તને ઉત્પેદ્ય ન થા, ખમ્બ, બાદા,
ફોલીઓ, સોખમ વગેરે મઠિ થા નહિ, વામુ થા-
નીને સર અને ગાંડી કબજિયાત રહે નહિ, ત્યારે
જાણવું કે વિદેશ બજાર થયું છે

विरेयनना अतियोगनं यत्तत्

विटपित्तकफवातेषु निःश्वसेषु क्रमात्सुयेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥४०॥

માંસધાવનતુલ્ય વા મેદસ્વણદામમેવ વા ।
 મુવતિ સ્તરણ ત્વાના અમો નેષપ્રવેશનમ્ ॥૪૧॥
 મયત્યતિવિરિક્તસ્ય તથા ડતિવમનામયાઃ ।

(જ્યારે વિરેચન વધારે પડતું થાય ત્યારે તેને વિરેચનનો અતિયોગ કહે છે) વિરેચનનો અતિયોગ થવાથી અરો, પિત્ત, કફ અને વાયુ નીકળી ગયા પછી અનુક્રમે કફ વિનાનું રોકવા પિત્તવાળું પાણી નીકળે છે, તે પાણી ધોવા રગનું, કાળા રગનું કે જરા રાતા રગનું હોય છે, અથવા માસના ધોવાણુ જેવું કે ચા શીના કકડા જેવું હોય છે, વળી ગુદા (આમન) બહાર નીકળે છે, તરસ બહુ લાગે છે, ફેર આવે છે, આંખો ઊંડી જતી રહે છે અને રતિશય ઊલટી થવાથી દુબળાપણ વગેરે જે ઉપદ્રવો (સુ ૧૮, ૨૫) થાય છે, તે ઉપદ્રવો પણ થાય છે

બરાબર વિરેચન થયા પછીના ઉપચાર
 સ્વમ્પવિરિક્તમેનેં ચ વમનોકેન યોજયે ॥૪૨॥
 ધૂમવર્ચેન વિધિતા

જ્યારે જુલાબ બરાબર થયો છે એમ માનુષ પડે ત્યારે સારી રીતે વમન થયેલાના જે ઉપચાર સ્ત્રોક ૨૭મા કરવાના કલા છે, તેમાંના ધૂમપાનવિધિ સિવાયના બીજા ઉપચાર વિરેચન થયેલાને પણ કરવા

વિરેચન આપેલાનું બાજન

તતો વમિતવાનિવ ।

ક્રમેણાન્નાનિ મુજ્જાનો મજેપ્રકૃતિમોજનમ્ ॥૪૩॥

પછી ઊલટી કરાવેલા માણસને જે રીતે સારી યોગરતા થોખાનો બાન અને પેશ વગેરે બરાવવાનો તથા કમેકમે કેટલેક દાઉડે પછી હમેશના બાજન ઉપર થાતી ખૂચરોમાં કમ સ્ત્રોક ૨૬, ૨૮મા કહ્યો છે, તે રીતે વિરિક્ત (વિરેચન કરાવેલા) માણસે પણ ધીમે ધીમે તે જ કમથી રોગનું મારક આવડું બાજન ખાતા થઈ જવું

શોધન કું હોય તે દિવસે કોણે ઉપવાસ કરવો ?

મન્દપક્વિમસંશુદ્ધમન્નામં દાવદુર્બલમ્ ।

મદ્દપ્તોર્ગલિજ્ઞ ચ લઘ્વેપીનીમેવજમ્ ॥૪૪॥

જેના જરૂરિયાત મદ હોય, જેના દોષની શુદ્ધિ સારી રીતે થઈ ન હોય, શોધનથી જે શરીરે કુશ ન થયો હોય, જે દોષને લીધે નબળો થઈ નયો હોય, તથા પીરેનું ઔષધ પડી ગયાનું વિવન જેનામાં માયુષ ન પડેના હોય, એ યાંચ જાતને ઔષધ ધારા પછી ઉપવાસ કરાવવો.

નોંધ —ઔષધ પડી ગયું હોય તેના લક્ષણ.—

થાયુ રાનુલોમ થઈ જાય, સ્વસ્થતા આવે, ભૂખતરસ લાગે, બળ આવે, મન આનંદમાં આવે, રક્તિ આવે, ઈન્દ્રિયો નબળા થઈ જાય, થોખના ઓછાર આવે એ રીતે પછી ગયાના લક્ષણ છે

ઔષધ પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેનાં લક્ષણ

કટાગો, બળતરા, શરીર ચક્રાઈ જાય, ફેર, મૂર્છા, માથુ દુખે, અસુગમો, બળ ઓછું થાય—તે રીતે પચ્યા વિના રહ્યું હોય તેના લક્ષણ છે (ચરક્સંહિતા સિદ્ધિસ્તાન ૨૧ ૬ સ્ત્રોક ૨૬, ૨૭)

શોધનને દિવસે ઉપવાસ કરાવવાનું કારણ

સ્નેહસ્વેદો વધોત્ક્રેવાસઘ્નૈરિતિ ન લાઘ્યતે ।

સ્નેહ પીવાથી, શેક કરવાથી અને શોધન ઔષધ પીવાથી જે દોષોનો ઉત્ક્રેશ થયો હોય તે દોષોમાંથી કેટલેક ભાગ શરીરની બહાર નીકળી ગયા પછી બાકી રહેલા જે દોષ સોતમાં થોટી ગયા હોય છે તે થોટી ગયેલા દોષો, ઉપર (સ્ત્રોક ૪૩મા, ૪૪મા) કલા પ્રમાણે ઉપવાસ કરનારને હેરાન કરતા નથી

પેશાદિ કમની જરૂર

સંશોધનાદ્યવિસ્ત્રાયક્તે હ્યોજનલક્ષ્ણૈ ॥૪૫॥

વાત્યર્મિમ્ન્દતાં તસ્માત્ કમ પેપાદિમાચરેત્ ।

દોષનું બરાબર સંશોધન કરવાથી, ફક્ત પેશાથીને લેણી કમવવાથી, સ્નેહ પીવાથી અને ઉપવાસથી અગ્નિ મંદ પડે છે, માટે પૂર્વે (સ્ત્રોક ૨૮મા) કહેલા પેશાદિ કમનું શેવન કરવું, (કોઈ કહેશે કે સંશોધન કરવાથી રત્નિન પ્રતીમ થાય છે એમ આગળ (સ્ત્રોક ૪૦માં) કહેવાના છે તે વચન સાથે આ વચનનો વિરોધ આવે, કેમ કે અહીં એમ કહ્યું છે કે સંશોધન કરવાથી અગ્નિ મંદ પડે છે, માટે આને ઉત્તર થો છે ? તે એને ઉત્તર એવો છે કે દોષનું સંશોધન કરતાં કરતાં અગ્નિ મંદ પડે છે, પણ સંશોધન બરાબર થાય પછી પેશા વગેરે કમ પાનનારનો અગ્નિ પ્રતીમ થાય છે)

પેશાદિ કમ કોને ધિનમ્ નથી ?

સ્ત્રુનાસ્પિત્તપ્લેપ્માણં મયયં વાતપૈત્તિકમ્ ॥૪૬॥

પેશાં ન વાયુચેત્તેષાં તર્પણાદિકમો હિત્ ।

શોધનના જે રોગોની પિત્ત અને કફ થોઈ જાત નીકળ્યાં હોય, જે દાડ પીતા હોય, તથા જેનામાં વાયુ, પિત્ત દોષ પ્રબળ હોય, એ ત્રણને સ્ત્રોક ૨૯ વાજાં પેશા વગેરે પાચે નાં, પણ તે

પહેલી ટકે ડાગરની ધાલીનો સાથુ, બીજે ટકે માસ રસમા કરેલા ભાત રોજે તર્પણ વગેરે કમ લિતકર છે

વમન અને વિરેચન ઔષધ ક્યારે અસર કરે છે ?

અપક્વ વમન દોષાનુ પચ્યમાનં વિરેચનમ્ ॥ ૪૭ ॥

નિર્હરેદ્ધમનસ્યાત પાક ન પ્રતિપાલયેત્ ।

વમન ઔષધ પોતે પર્યા પડેના દોષોને બહાર કાઢી શકે છે, તથા વિરેચન ઔષધ પોતે પચતાપચતા દોષોને બહાર કાઢે છે, માટે વમન ઔષધ પચવાની સાથે જોવી નહિ

દુર્બલો बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ૪૮ ॥

વિરિચ્યતે મેદનીર્ધર્મેઽન્યેસ્તમુપપાદયેત્ ।

નબળા અને બહુ દોષવાળા માણસને દાણ પાકી જવાથી રાપોરદાણ જુનાબ થતા હોય તે તેને ભેદી ભોજન રાપપુ રોજે રોને વિરેચનની બરજ સરશે

દુર્બળ વગેરેને કેવુ અને કેટલુ ઔષધ આપવું ?

દુર્બલ શોધિતઃ પૂર્વમ્પદોગઃ કુશો નરઃ ॥ ૪૯ ॥

અપરિશ્લાતકોષ્ઠશ્ચ પિન્નમુદ્દલઃ સ્ત્રીષ્ઠમ્ ।

યદં તદસક્રાપીનમન્યયા સંશયાચહમ્ ॥ ૫૦ ॥

શરદ્દેહશ્ચલાન્ દોષાનલ્પાનલ્પાન્ પુનઃ પુનઃ ।

જેઓ નબળા હોય, જેમના દોષાનુ પૂર્વે શાપન કેવુ હોય, જેમના શરીરમા થોડો દોષ હોય, જેઓ શરીર પાતળા હોય, જેમનો કોઠો કંઠો છે તેની ખબર ન હોય, તેમણે થોડુ તથા મુદુ (હળવું) ઔષધ પીવું, કેમ કે તેમને ઘણું તથા તીવ્ર ઔષધ રાપવાથી તેમની જીવંતી જોખમમા આવી પડે છે તેમને વારવાર થોડુ થોડુ ઔષધ રાપવાથી ચલિત થયેલા ઘણા દોષોને તે થોડેથોડે બહાર કાઢે છે અને રો રીતે તે રોગીના બગની ધાનિ ક્યાં સિવાય તેના દોષ નીકળી જાય છે, માટે એ પાચ પ્રકારના માલમોએ થોડુ અને હળવુ ઔષધ અનેક વાર પીવું

દુર્બળ માણસના અર્ધ દોષની વિક્રિત્ત્વા

દુર્બલસ્ય મુદુદ્યૌરલ્પાન્ સંશમયેત્તુ તાન્ ॥ ૫૧ ॥

દુર્બળ માણસના ૨૫ દોષને હળવા ઔષધ વડે શમાવવા

ક્લેશયન્તિ ચિરં તે હિ હન્યુર્વેનમાનિહંતાઃ ।

પણ જો દોષ બહુ હોય તે તેનું થોડુ અને હળવા ઔષધ વડે વારવાર ચોપન કરવું, કેમ કે તે દોષનું ચોપન કરવામા ન આવે તો રોગીને ઘણા મજ

સુખી પીડે છે રાપવા તે દોષ નીકળી ન જાય તે વખતે રોગીનો નાશ પણ કરે છે

મંદાગ્નિવાળાનું અને કૂર કોષનું ચોપન

મન્દાગ્નિ કૂરકોષ્ટ ચ સક્ષારલવણૈર્ઘૃતેઃ ॥ ૫૨ ॥

સન્યુક્ષિતાગ્નિ વિજિતકફવાત ચ શોધયેત્ ।

જેનો જઠરાગ્નિ મદ હોય તથા કોષા કૂર હોય રોવા રોગીને ક્ષાર તથા લવણ સાથે ઘી આપીને ૨ નુકમે પ્રથમ તેનો ૨ ગ્નિ પ્રતીક્ષ કરવો તથા કફ અને વાયુને જીતવા રોને પછી તેનું ચોપન કરવું

કોને જુલામ લાગતો નથી અને એમને જુલામ

થી રીતે કગવવા ?

રુક્ષવદ્દનિલકૂરકોષ્ઠસ્યાયામશીલિનામ્ ॥ ૫૩ ॥

દીતાગ્નીનાં ચ મૈષઝ્યમવિરચ્યેવ જીર્વતિ ।

તેઓ બલિ પુરા દયાત્તતઃ સ્નાયં વિરેચનમ્ ॥ ૫૪ ॥

શકુન્નિર્હૃત્ય વા કિઞ્ચિત્તીક્ષ્ણામિઃ ફલવર્તિમિ ।

પ્રવૃત્તં હિ મલં સ્નિગ્ધો વિરેકો નિર્હરેત્સુલમ્ ॥ ૫૫ ॥

ગુખા શરીરવાળો, ઘણા વાયુવાળો, કૂર કોષવાળો, રાજ કરસત કરનારા અને પ્રતીક્ષ રાગિનવાળો હોય તેને આપેવું વિરેચન તેને જુલામ ક્યાં વિના જ પછી જાય છે એવા મનુષ્યોને પ્રથમ બલિત ૨૫વી, તથા તે પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું, અથવા તીક્ષ્ણ ફલવર્તિ ૨૦ વડે થોડો મજ બહાર કાઢીને પછી સ્નિગ્ધ વિરેચન રાપવાથી નીકળવા માડેલા મજ સહેલાઈથી બહાર નીકળશે.

ચોપન કરતાં પહેલાં થોડુંક જ સ્નેહન કોને

કરવું ?

વિષામિઘાતપિટિકાકુપ્તશોકવિસર્પિણા ।

કામલાપાણ્ડુમેહાત્ત્રાતિક્ષિગ્ધાન્ વિશોધયેત્ ॥

જે, રુચિધાન (વાગવું કે ચોટ લાગવી), ફેફસીરો, કુષ્ઠ, સોજા, રતવા, કમગે, પાંડુ અને મેહ, રા રોગથી પીડાયેલા રોગીઓને થોડાક જ સ્નિગ્ધ કરીને રોમનું ચોપન કરવું

વિરેચન કેવુ આપવું ?

સર્વાન્ સ્નેહવિરેકૈશ્ચ, રુક્ષેસ્તુ સ્નેહમાવિતાન્ ।

મર્ચ કોઈને સ્નેહ વડે વિરેચન આપવું પણ જેમને સ્નેહપાન મ્થાવીને સ્નિગ્ધ ક્યાં હોય તેમને ૨૫ ઔષધથી વિરેચન આપવું (મતલબ કે જેમને થોડાક જ સ્નિગ્ધ ક્યાં હોય તેવા રોગક પાવાજા વિષ વોરોથી પીડાના રોગીને પણ સ્નિગ્ધ વિરેચન આપવું)

સ્નેહ અને સ્વેદ વારવાર યોગ્ય

કર્મણાં વમતાદીનાં મુનરપ્યન્તરેન્તરે ॥ ૫૭ ॥
સ્નેહસ્વેદો પ્રયુક્તો, સ્નેહમત્તે વલાય ચ ।

વમન વગેરે (વમન, વિરેચન, અનુવાસન અને નિરૂઢભસ્તિ) ક્રિયાઓની વચ્ચેવચ્ચે ફરી ફરીને સ્નેહન અને શેક કરવા અને છેક છેન્ધે સ્નેહન કરવાથી બળ આવે છે

(પહેલા સ્નેહન અને શેક, પછી વમન, પછી સ્નેહન રાત્રે શેક, પછી વિરેચન, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી રાનુવાસનભસ્તિ, પછી સ્નેહન અને શેક, પછી નિરૂઢભસ્તિ, પછી સ્નેહન રાત્રે શેક, પછી અનુવાસન કરવું.)

સ્નેહન, સ્વેદન અને શોધનના ક્રમની જરૂર
મલો હિ દેહાદુઃકેરય હિયતે વાસસો યથા ॥ ૫૮ ॥
સ્નેહસ્વેદેસ્તયોત્કલણ શોષ્યતે શોષતેર્મલઃ ।

જેમ સાબુ વગેરે સ્નિગ્ધ પદાર્થ નાખીને તથા પછી બાફીને વસ્ત્રને મેલ દૂરથી પાડીને તેને કાઢી નાખવામાં આવે છે, તેમ સ્નેહપાન અને શેક વડે મળને તેના સ્થાનમાંથી દૂરથી પાડીને પછી શોષન ઔષધથી મળને શરીરમાંથી દૂર કરવામાં આવે છે

સ્નેહ અને સ્વેદ કર્યા વિના શોષનથી હાનિ
સ્નેહસ્વેદાયનચસ્ય કુર્યાત્સંશોધતં તુ યઃ ॥ ૫૯ ॥
દારુ શુષ્કમિવાનામે શરીર તસ્ય દીયતે ॥ ૫૯૨ ॥
જેમ શુષ્ક લાકડું નમાવવાથી (વાગવાથી) વિરાઈ જાય છે, ફાટી જાય છે કે બાખી જાય છે તેમ જે માણસ સ્નેહન તથા શેક કર્યા સિવાય લાગભોજ શોધન કરવા માંડે છે તે માણસનું શરીર વિરાઈ જાય છે મતલબ કે સ્નેહપાન કર્યા વિના તથા શેક કર્યા વિના વમન, વિરેચન વગેરે કર્યા શરીરને હાનિકારક છે

સશોધનનું ફળ

શુદ્ધિપ્રસાદ ધર્મામિન્દ્રિયાણાં

ધાતુસ્થિપર્વં જ્વલનસ્ય દીપ્તિમ્ ।

ચિરાચ પાકં વપસઃ કરોતિ

સશોધનં સમ્યગુપાસ્યમાતમ્ ॥ ૬૦૩ ॥

શોધન મારી રીતે (યથાવિધિ) કરવામાં આવે તો તેથી બુદ્ધિ નિર્મળ થાય છે, ઈન્દ્રિયો બળવાન થાય છે, ધાતુઓ સ્થિર થાય છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને ઘડપણ મેાડુ આવે છે

શ્વળગાદ્યદે વૃક્તર્યાને વમનવિરેચન

વિધિનોમાશદયોડધ્યાય ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૯ મો : અસ્તિવિધિ

અયાતો વસ્તિવિધિમધ્યાયં ધ્યાલ્યાસ્યામઃ ।
इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અસ્તિવિધિ સભાથી અધ્યાય સમજાવીયું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

અસ્તિ કયારે આપાય ? અસ્તિના પ્રકાર

वातोत्थयेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरप्यते ।

उपक्रमाणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधस्तु स ॥ ૧ ॥

નિરૂહોડ્વાસનં યસ્તિસ્તર.

જે દોષમાં વાયુ પ્રધાન છે એવા વાયુપિત્ત ભેગા અને વાયુકફ (ભેગા) ના રોગોમાં અથવા કેવળ વાત દોષમાં પણ અસ્તિ આચવાની જરૂર છે, કેમ કે સર્વે ઉપક્રમો (ચિકિત્સા) માં અસ્તિ ઉત્તમ છે એ અસ્તિ ત્રણ પ્રકારની છે નિરૂહ, અનુવાસન, ઉત્તર

કયા રોગમાં નિરૂહઅસ્તિ આપવી ?

તેન સાધયેત્ ।

गुल्मानाहखुड्गीहस्तुवातीसारशूलिनः ॥ ૨ ॥

जीर्णस्वरप्रतिश्रयायशुक्रानिलमलप्रदान् ।

वर्ध्वादिमरीरजोनाशान् दादयणांश्च

निलामयान् ॥ ૩ ॥

ગાળો, આનાહ, પત્, બરણ, નિરામ, અતિમાદ, ગૂળ, જીર્ણસ્વર, સર્વેષમ, વીર્ધ રોગોઈ રહે, વાયુ ન સરે, મન રોગોઈ રહે, વધરાવળ, પથરી, ઓના માસિક અટકાવ બતા રહે, ભયકર વાયુના રોગ—એ સર્વ રોગોના નિરૂહઅસ્તિ વડે ઉપચાર કરવો

નિરૂહઅસ્તિ કોને ન આપવી ?

अनास्थाप्यास्त्वतिस्निग्धः क्षतोरस्को

भृशं रुशः ।

આમાતિહારી યમિમાન સશુદ્ધો વસ્તનાવનઃ ॥ ૪ ॥

श्वासकासप्रसेकाशहिष्माघ्मानात्पवह्वयः ।

दानपायુ છતાહારો યજ્ઞચ્છિદ્રોદકોદરી ॥ ૫ ॥

કુષ્ઠી ચ મધુમેહી ચ માસાન્ સત્ત ચ ગમિણી ।

અતિશય સ્નિગ્ધ (જેને અતિશય સ્નેહપાન થઈ ગયું હોય તે), ઉરભતવાયો, અન્યત દૂબળો, આમા તિસારવાયો, ઊંચલીના રોગવાયો, શોધન કરેલા, નસ્ય આપેલો, ઉપરતવાયો, દમવાયો, પ્રસેકવાયો, હમવાયો, હેડકીવાયો, આધ્માનવાયો, મગ્નિનવાયો, જેની ગુદાએ ચોળે હોય તે, જેણે ખાધું હોય તે, બહોદર, છિદ્રોદર અને જળોદર રોગ જેને થયા હોય તે, કુષ

રોગવાળો, મધુમેદ નામે મેલવાળો અને સાત માસ પૂરા થાય ત્યાં સુધી સગર્ભા સ્ત્રી-એટલા રોગીઓને આસ્થાપન (નિરૂદ) બંધિત રાખાય નહિ (જે અતિ સ્નિગ્ધને આસ્થાપનબંધિત આપે તે તે બંધિત તેના દોષને સ્થાનમાથી ચલિત કરીને સોજો રાને ઉદરરોગ પેદા કરે ઉદરરોગવાળાને અને દૂધમાળાને નિરૂદબંધિત આપવાથી તે બંધિત રાખવાથી શરીરના દોષ ખળબળી ઊકવાથી શરીરને પીડા થાય આમાતિસારવાળાને બંધિત આપવાથી દોષ તારી રીતે બહાર ન નીકળવાથી અને શરીરને ક્ષોભ થવાથી અતિશય પીડા થાય ઊલ્કાત્રીના રોગવાળાને નિરૂદ આપવાથી દોષોનો ઉત્કલેષ નિરૂદ બંધિતને ઊંચી ચડાવી દે જેમ ખાર ચાદાને બાળે છે તેમ વમન વિરેચનથી શોધન કરવા અને ખાલી પડી ગયેલા શરીરને નિરૂદબંધિત બાળે છે નર નીધુ હોય તેની ઘાસડીથી ઉપરના ભાગની ઘિરાડો ખુદી થયેલી હોવાથી નિરૂદ વિષ્ણુ થ કર છે ઉપરના તથા દમ વગેરે રોગવાળાના દોષોનો ઉત્કલેષ થયેલા હોવાથી નિરૂદબંધિત ઊંચી ચડી જાય છે ઘડસ વગેરે રોગવાળાઓને નિરૂદ આપવાથી અત્યંત પેટ ચડે છે કે મરણ પછી થાય છે, મદ અગ્નિવાળાને સ્તભ, ઘડતા વગેરે થાય છે ગર્ભ વતીને પયેલા સાન મહિના સુધી નિરૂદબંધિત રાખવાથી ગર્ભને નુકસાન થાય, ગર્ભ પડ કે રક્તપિત્તનો રોગ થાય)

અનુવાસનબંધિત કોને આપવી ?

આસ્થાપ્યા એવં ચાન્વાસ્યા વિદોયાદતિવદ્ધય. ॥૬॥
રૂક્ષા કેવલગતાતર્ત

જેમને આસ્થાપનબંધિત આપવાની છે, તેમને (શ્લોક ૨, ૨ રા, ૩) રાનુવાસનબંધિત પણ આપવી તેમા ખામ કરીને રૂક્ષ (લુપ્તા), કેવળ વાયુના રોગથી પીડાયેલા અને અતિશય ગરુશગ્નિના રાગથી પીડાયેલા અને અતિશય ગરુશગ્નિના જોરવાળાને અનુવાસનબંધિત આપવી

અનુવાસનબંધિત ન આપવા જેવા રોગી

નાનુગામ્યાસ્ત એવં ચ ।

યેડનાસ્થાપ્યાસ્થયા પાણ્ડુકામલામેહપીત્તસાઃ ॥૭॥
નિરુદ્ધોદ્ધવિદ્મેદિગુરુકોષ્ઠકફાદરા ।

અભિપ્ચન્દિશ્ચાસ્પૂન્દ્રમિકોષ્ઠાટમારુતા ॥૮॥
પીત્તે વિપે ગરેડપચ્યા સ્ત્રીપદ્મી ગલગણ્ઢવાન્ ।

જેમને આસ્થાપનબંધિત આપવામા રાગવતી નથી એટલે જેને નિરૂદબંધિતની મના શ્રેયી છે, તેમને

(શ્લોક ૩ રા થી ૫ રા) અનુવાસનબંધિત પણ આપવી નહિ, તેમ જ પાડુ, કમળો, મેદ, સળેખમ એ રોગવાળાને રાનુવાસનબંધિત ન આપવી, જેણે ભોજન ન કર્યું હોય એટલે ઉપવાસી હોય તેને, બરોળ ના રોગવાળાને, જેને ઝાડો નરમ (ભાગેલા) થતો હોય, જેનો કોઠો ભારે હોય (જેના કોઠામા ભાર હોય), કફોદરનો રોગ જેને થયો હોય, જેને અભિપ્ચન્દ થયો હોય, જેનો શરીરે પાતળા કે જડ હોય, જેમા કોષ્ટમા કરમિયા હોય, જેમને ઊરુસ્તભનો રોગ થયો હોય, જેણે ઝેર કે ગર પીધું હોય, જેને રાપથી-ગડ માળાનો રોગ થયો હોય, જેને ઢાથીપગો રોગ થયો હોય, જેને ગવગડ રોગ થયો હોય, તેમને રાનુવાસન બંધિત રાખવી નહિ

નિરૂદ તથા અનુવાસનબંધિતનું મત

તપોસ્તુ નેત્ર હેમાદિધાતુદાર્વસ્થિવેણુજમ્ ॥૯॥

ગોપુચ્છાકારમચ્છિદ્રઃ સ્ત્રક્ષણર્જુ ગુલિકા મુલમ ।

નિરૂદ રાને અનુવાસનબંધિત રાખવા માટે જે પંત્ર કરવામાં આવે છે તેનું 'નેત્ર' સોનું, રૂપું, પિત્તળ, લોહ, કાસુ, કંઠાઈ, સોનું વગેરે ધાતુનું બનાવવું, અથવા સીસમ વગેરે લાકડાનું બનાવવું, રાથવા ઢાથીદાંત વગેરે લાકડાનું બનાવવું, રાથવા વાંસનું બનાવવું, તે કાકારમા ગાયના પૂંછડા જેવું કમેકમે પાતળું થતું જેવું હોવું જેથી તે ચૂએ રોવું કાણુ ન હોવું જેથી તે સ્પર્શ કરતાં ધ્રુવાણુ લાગે રોવું હોવું જેથી તે અત્યંત મુખ ચોતી જેવું હોય અને બુદ્ધ જેથી (નેત્ર-બંધિત આપવાની નથી)

નેત્રની લાખાઈ

ઝનેડવે પચ્છ, પૂર્ણેડસિદ્ધાસત્તથયોડ-

હંગુલાનિ પટ ॥૧૦॥

સત્તમે સત્ત, તાન્યષ્ટો દ્વાદશે, પોઢશે નન ।

દ્વાદશેય પર ત્રિશાદીક્ષ્ય વર્ષાન્તરેષુ ચ ॥૧૧॥

વયોયલ્લશરીરાણિ પ્રમાણમભિવચયેત્ ।

બાળમ્(યોગી)ની ઉંમર રોક વરન કરતાં ઓછી હાય તો તે નેત્ર (નથી) રોગીના યાવ આગળ નેત્રું લાવું રાખવું, રોમ વરન પૂઠ થયા પછીથી તે છ વરન પૂર્ણ થયા સુધીની યોગીની ઉંમર હોય તો તેને તેના છ રાજાનાં ચાંનું નેત્ર રાખવું, નાતમે વરને ત્રાવ આગળનું નેત્ર ગાયનું, બારમે વરને આડ આગળનું નેત્ર રાખવું, સોઠમા વરને નવ આગળનું નેત્ર રાખવું અને વીત્રમા વરન પછી નમે તે ઉંમરવાળાને માટે

રોગીના બાર આગળ વાળુ નેત્ર જોઈએ (આગળીની પહોળાઈને આગળ કહે છે)

રોગીની ઉંમર, બા શરીર વગર જોઈને વચલા વર્ષો એટલે નવમુ, દશમુ, વગેરે વર્ષોમાં તે નેત્રનુ પ્રમાણ વધારણુ દાખલા તરીકે આઠમે વર્ષે જ આગળ, નવમે વર્ષે જા ૨ ગળ વગેરે

નેત્રની જાડઈ

સ્વાક્ષ્ણેન સમ મૂલે રયોન્ધેનાગ્રે કનિષ્ઠયા ॥૧૨॥

તે નેત્રનુ મથાગુ રોગીના અંગૂઠાના મૂળ જેટલુ જાડુ (ધેરાવાણુ) રાખણુ તથા તેના અગ્રભાગ ટચતી આગળીના રાગ્રભાગ જેટલો જાડુ રાખવો

નળીના ઉપરના છિદ્રનુ માપ

પૂર્ણઽન્ડેઽક્લમાદાય તદર્ધાચંપ્રવર્ધિતમ્ ।

ઽક્લ પરમ છિદ્ર મૂલેઽમ વહતે તુ યત્ ॥૧૩॥

મુદ્ર માપ કલાપ ચ દ્વિત્વ કર્કધુક ક્રમાલ્ ।

(દરદી રોક વરસથી રોજી ઉંમરનો હોય તે નળીના ઉપરના છિદ્રનો ઘેગલા દરદીના અગ્રી રાગળ રાખવો દરદીની ઉંમર રોક વર્ષની હાય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવા દરદીના એક અગળ રાખવા દરદીની ઉંમર સાત વર્ષની હાય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરદીનો સવા ૨ ગળ રાખવા દરદી બાર વર્ષની ઉંમરનો હાય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવો દરદીનો દોઢ ૨ ગળ રાખવા દરદી સોળ વર્ષનો હોય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવા દરદીના પોણાબે અગળ રાખવા દરદી સત્તર વર્ષનો હોય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેરાવા દરદીના બે રાગળ જેટલા રાખવા દરદી ૨ દાર વર્ષનો હોય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેગલા દરદીના સવા બે ૨ ગળ રાખવા દરદી રોગલૂચી વર્ષનો હાય તે નળીના ઉપલા છિદ્ર નો ઘેરાવા દરદીના ૨ કી અગળ રાખવો દરદી વીસ વર્ષનો હાય તે નળીના ઉપલા છિદ્રનો ઘેગલો દરદીના પોણાત્રણ ૨ ગળ રાખવા ૮૦ રોકવીસ વર્ષનો હોય તે નળીના ઉપલા છિદ્રના ઘેરાવા દરદીના ત્રણ રાગળ જેટલો રાખવા રોકવીસથી ૯૦ રોગ્રવાતા દરદી માટે રોકવીસ વર્ષના દરદી માટે રાખવાનુ છે એટલુ જ છિદ્ર રાખણુ ૨ ગળ રોગ્રે ૨ ગળીની પહોળાઈ જેટલુ મર)

નળીના નીચેના છિદ્રનુ માપ

(નળીના નીચેના છેડના છિદ્રનો ઘેરાવો એક વરસની ઉંમરના દરદી માટે મળતો દાણો પેસી શક

એટલો, સાત વરસના દરદી માટે અડદનો દાણો પેસી શકે એવો બાર વરસના દરદી માટે વટાણનો દાણો પેસી શકે એવડ, સોળ વરસના દરદી માટે પલાળેલો (પાણીમા ફૂંલેલો) વગણનો દાણો પેસી શકે એવો ૨૦ રોકવીસ વર્ષના દરદી માટે નાનુ બોર પેસી શકે એવડ રાખવો)

દરદીની ઉંમર પુરા એક વર્ષની હોય તેને માટે રોના રોક અગળ જેટલા ઘેરાવાવાળુ નળીના ઉપલા છેડનુ છિદ્ર રાખણુ એ રીતે થઈ કીન ૨ ગળના ચોથા ભાગ જેટલુ વધારતા વધારતા ૨ ખર ત્રણ આગળના માપ જેટલા ઘેરાવાવાળુ છિદ્ર મોટામા મોટુ રાખણુ પણ નળીના નીચલા છેડનુ છિદ્ર અનુક્રમે મગ, અડદ, વટાણ, પાણીમા ફૂંલેલો વટાણ ૨૦ નાનુ બોર પસાર થઈ શકે એવડ રાખણુ

નળીને બે છેડે લોગીઓ (અંગૂઠીઓ) ચણવો મૂલચિદ્રપ્રમાણેન પ્રાન્તે ઘટતકર્ણિકમ્ ॥૧૪॥

ઘટયાંએ પિહિત, મૂલે યથાસ્વ હ્યક્લુલાન્તરમ્ ।

કર્ણિકાદિતય નૈત્રે કુર્વાત્

નળીના મૂળમા (=બસ્તિ સાથે જોડવાના છેડ મા) જેટલા માપનુ છિદ્ર હાય તેટલા માપની ઊપસેલી કી (વીંટી) નળીના ૨ ગ્ર ભાગ અગળ (=ફુલ તરફને છેડ) નળીને પહેરાવવી ૨ તે નળીના નુલ તરફના છેડનુ છિદ્ર વાટ ખાસીને બાંધ કરણુ નળીના બસ્તિ તરફને છેડ બે ઉપસેલી કીરો (વીંટીઓ) નળીન ૨ લી રીન પહેરાવવી કે રો બે કીરો વચ્ચે દરદીના બે ૨ ગળ જેટલુ અંતર રહ

(નળીને નીચે ગુ ૧ તરફને છેડે કી ચળવવાથી નળીનો નીચલો છેડ ગુ ૧મા વધાર પેગી જતા ૨ ટકે છે નળીને ઉપરે બસ્તિ તરફને છેડ બે લીરો ચડીને રો બે લીંટીરો વચ્ચે બે ૨ ગળનુ અંતર રાખવાથી બે ઉપસેલી લીંટીરો વચ્ચે પ તા બે ૨ ગળના ખાખમા બસ્તિને નળી સાથે બગાડ બાંધી થકાય છે તેથી નળી ધીમા બસ્તિમા ઊંડી ચડી જાય કે ધીમા બસ્તિમા નીચી ઊતરી જાય ૨૦ અનનુ નથી નળીના નીચલા ભાગના છિદ્રને વાટ ખાસીને બાંધ કરવાથી તે છેડથી મ્હ કનડક જવાન કે બીજુ કઈ નળીના ચડીને બસ્તિમા જઈ શકનુ નથી)

નેત્ર(નળી)મા મૂંચાની બસ્તિ

તત્ર ચ યોગયેત્ ॥૧૫॥

મજાગ્રિમદિગાદીના ઘર્મિ સમુદ્રત દદમ્ ।

કયાવરક નિરિદ્ધપ્રશિયગ્ધશિગ તનુમ્ ॥૧૬॥

મથત સાધુ સ્વેળ સુલસથાપ્તમેપજમ ।

અને તેલ પાઈને ખૂબ મસળેણું, મળખૂત, હરડે જેવા નુરા દ્રવ્યોના રસથી રંગેણું, કાણું ન હોય એવું (કાણા વિનાનું), ગાદા વિનાનું, ગધ વિનાનું, રંગા વિનાનું, પાતળું, બસ્તિમા હવા ન પેળી શકે એ રીતે સૂતળીના પુષ્કળ રાટા મારીને બરાબર ગાદો વાળીને નળી સાથે બાંધેણું, જેટલી દવા અદર મવશવવાની હોય તેટલી સહેલાઈથી અદર ભરી શકાય એવું, બકરો, ઘેટો, પાગો (બજદ, હસલ, બૂડ) વગેરે પ્રાણીનું મૂત્રાશય (=બસ્તિ, બ્લેડર) તમા (એટલે નળીને ઉપલે છે) ફીટ કરેલી બે વાંટીઓના વચગાળામાં બરાબર બાંધેણું (નળીનો ઉપગનો છે) પ્રાણીના મૂત્રાશયમાં બરા ચડાવીને મૂત્રાશયનું છિદ્ર બે વાંટીઓના વચગાળામાં બરાબર બાંધી લેણું)

પ્રાણીના મૂત્રાશયને બદલે શું વાપરી શકાય ?

યસ્યમાલેડક્ષપાર્દ વાન્યસેદ્ધાસોડયવા ઘનમ્ ॥૧૭

જો પ્રાણીનું મૂત્રાશય ન મળે તો તેને બદલે સાથળનું ચામડું, પગનું ચામડું કે ઘટ કપડું મૂકવું (=નળી સાથે બાંધવું)

(અદરની દવા નીતરી ન જાય તેટલા માટે ઘટ કપડું વાપરવું, ઘટ કપડું ન હાય તો શીલુ પાથેણું કપડું વાપરવું)

નિરૂપબસ્તિની માત્રા (માપ)

નિરૂદ્ધમાત્રા પ્રથમે પ્રકૃશ્ચો વસરે પરમ્ ।

પ્રકૃશ્ચરુદ્ધિઃ પ્રત્યષ્ઠ વાવત્પદ્મપ્રસ્થતાસ્તતઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રસ્તં વર્ષયેદુર્વં દ્વાદશાષ્ટાદશસ્ય તુ ।

આસતતેતિદં માનં, દશૈર પ્રસ્થતા પરમ્ ॥ ૧૯ ॥

નિરૂપબસ્તિ રાપવી હોય ત્યારે તેની માત્રા આ પ્રમાણે છે પહેલા વર્ષમાં એક પથ (છ માપની ઉંમર હોય તેવાને અર્ધનું પદ) ઉપર એક વળા ઉપગત હોય તો દર વર્ષે એક એક પથ માત્રા વધારવી એ પ્રમાણે બાર વર્ષની ઉંમરના ને બાર પથ દ્રવ્ય બસ્તિમાં આપવું પછી તેમાં વર્ષથી તે સતતમાં વર્ષ સુધી એ માત્રા બે બે પથ પ્રમાણે દર વર્ષ વધારતા જતી અઠાર વર્ષથી તે સિતેર વર્ષની ઉંમર થતા સુધી એવીન પથ પ્રમાણે નિરૂપની માત્રા (માપ) જાવવી. નિતેર વર્ષની ઉંમર પછીનાને માટે વીસ પથ માત્રા જાવવી. પદ એટલે નાર તોલા નિરૂપબસ્તિની માત્રાનું વજન મેડું છે તે કયાપ (કવાય), સ્નેહ સહિત જાવું

અનુવાસનબસ્તિની માત્રા

યથાપયં નિરૂદ્ધસ્ય પાદો માત્રાન્નુવાસને ।

અનુવાસનબસ્તિ આપવી હોય તો નિ.ની માત્રા

જે ઉંમરે જેટલી કહેલી છે, તે ઉંમરે તે કરતા થોડા ભાગનું માપ રાનુવાસનબસ્તિનું લેવું, જ્યાં નિરૂપ બસ્તિ એક પથ કહી હોય ત્યાં રાનુવાસન દ્રવ્ય એક કર્ષ એટલે એક તોલા લેવું

અનુવાસનનો પૂર્વવિધિ

આસ્થાપ્યં સ્નેહિતં સ્વિદ્ય શુદ્ધં લઘ્વયલં પુનઃ ॥૨૦

અન્યાસનાર્હં વિજ્ઞાય પૂર્વમેવાનુવાસયેત્ ।

શીતે વસન્તે ચ દિવા રાત્રો કેચિત્તતોઽન્યદા ॥૨૧॥

અમ્યકક્ષાતમુચિતાત્પાદહીનં હિતં લઘુ ।

અન્નિગ્ધરૂક્ષમશિતં સાનુપાનં દ્રવાદિ ચ ॥૨૨॥

કૃતચક્રક્રમણં મુકવિષ્ણમૂર્વં શયને સુલે ।

નાત્યુચ્છિન્ને ન ચોચ્છીર્યં સંવિષ્ટં વામપાર્શ્વતઃ ॥૨૩॥

સજ્જોચ્ય દક્ષિણં સક્થિય પ્રસાર્ય ચ તતોડપરમ્ ।

જો મનુષ્ય નિરૂપબસ્તિ રાપવાને થોડા હોય, જેને સ્નેહ વડે સ્નિગ્ધ કરો હોય, વમનવિરેચનથી નીચે-ઉપર શુદ્ધ થયો હોય તથા બસ્તિનો વેગ સહન કરવાને પાછો શમિતમાન થયો હોય તથા અનુવાસનબસ્તિને થોડા હોય એવા રોગીને નિરૂપ રાપતા પહેલાં જ અનુવાસનબસ્તિ રાપવી લેખતમા, શિશિરમાં અને વસતમાં દિવસે અનુવાસનબસ્તિ રાપવી કેટલાકનો મન એમ છે કે તે વિનાની જનુમાં એટલે શીખ, વર્ષ અને શરદમાં રાતે રાપવી, (પણ ધનંતરિ મતને અનુસરનારનું કહેવું તો એમ છે કે રાતે તે બસ્તિ ન જ આપવી કમ કે રાતે સ્નેહ શરીરમાં દાખલ કરવાથી હોય સ્થાનથી ચલિત થાય છે, ૨ ને સ્નેહ, વીર્ય સાથ મળીને રાપમાન, ભારેપણું રાતે જવું ઉપજાવે છે) રાનુવાસનબસ્તિ જેને આપવાની હોય તેન રાતે તેવ વગેરે થોડીને પછી તેને સ્નાન કરાવવું, તથા જેટલું ભોજન તેને નામાન્ય રીતે માફક આવતું હોય તે કરતા થોડા ભાગ જેટલું રોષ્ટ્ર લેવું, ડિનકર, બન્ડક, બહુ સ્નિગ્ધ નહિ કે બહુ રૂખ નહિ એવું, અનુપાન સહિત જ્વને પાનવું, ઉત્તમ વગેરે ગુણવાળું એવું ભોજન તેને કરાવવું (જો અતિસ્નિગ્ધ ભોજન કે તો બને માર્ગથી દાખલ થયેલા સ્નેહ મદ, મૂર્ચ, મંદગિન વગેરે ગેર કારણ છે. જે સતિ હાનું ભોજન કરે તો વિજ્ઞાન, બચાવન, વર્ગાવન વગેરે થાય.) ભોજન સ્થાં પછી તેમું થોડુંક ફરવું જેટલે પછી ઝાડી-પેશાન કંડી તેમું સ્વન્ય મરું પછી મગધઃ પડે એવી પથારીમાં (ખાટવામાં) તેને સુવાડેલા, તે (પથારી) બહુ ઢીલી ન હોવી જેટલે અને માથું ડિંચુ ન ગમવું વચીને ઘમે પાને સુવાડેલા તથા તેનો જામો પગ સહોરીને તથા ઘમે પદ લગી

રાખીને રાકચિંબો તેનો જમણો પગ પ્રગારેલા ડાબા પગ પર પડ એમ સુવાવવા

અસ્તિ કેવી રીતે આપવી ?

મયાસ્ય નેત્ર પ્રણયેત્સ્તિગ્ધે સ્તિગ્ધમુલં શુદે ॥૨૪॥
ઉચ્છવાસ્ય વસ્તેર્વદને ઘટે દક્ષમકમપયન્ ।

પૃષ્ઠપદ્મં પ્રતિ સતો નાતિદ્રનવિલમ્બિતમ્ ॥ ૨૫ ॥

નાતિચેર્ગં ન વા મન્દ સદ્દેવ પ્રવીડયેત્ ।

સાવશેર્ગં ચ કુર્વાતિ વાયુ શેષે હિ તિષ્ઠતિ ॥૨૬॥

પછી એ પ્રમાણે રાખીને સુવાવીને તબી ગુલ ઉપર સ્નેહ ચોપડા તથા બસ્તિના મુખ (અગ્રભાગ) પર પછા સ્નેહ ચોપ વા પછી બસ્તિમાથી વાયુન બહાર કાઢી નાખીને તન (નેત્રન) બસ્તિના મા આગળ બાધવું પછી ડાબ મૂળે નહિ એવી રીત બહુ ઉતાવળે નહિ કે બહુ ધીમે નહિ બહુ વગરથી નહિ કે બહુ મદ નહિ એવી રીતે તે બસ્તિનું શ્લેષધ ક સ્નેહ ઉપર જા । (બરડાની કરો તરફ ત જાય) એમ એક જ વાર નથી દબાવવી બસ્તિ બાધવા બસ્તિના થાડ સ્નેહ (કે શ્લેષધ) બાકી રાખવા (બસ્તિમાનું બધું શ્લેષધ કે સ્નેહ શરીરમા થાડવી દેવું નહિ), કમ કે બસ્તિના છેવટના ભાગમા વાયુ હાલ છે

અસ્તિ આપ્યા પછીની ક્રિયા

વત્તે વૃક્ષાનવેદસ્ય પાણિના તાડયેત્સ્ફિચૌ ।

સત્વાઘ્નિઘ્નયા તથા શય્યા પાદતથ્થ

ત્રિચક્ષિપેત્ ॥ ૨૭ ॥

તત પ્રસારિતાઙ્ગસ્ય સાપચાનસ્ય પાર્ણિકે ।

આહન્યાન્મુષ્ટિનાઙ્ગ ચ સ્નેહેનાભ્યઙ્ય

મર્દયેત્ ॥ ૨૮ ॥

ઘેદનાર્તમિતિ સ્નેહો ન હિ શીઘ્રં નિવર્તતે ।

યોઽય શીઘ્ર નિવૃત્તેઽન્ય સ્નેહોઽતિષ્ઠ્ય

કાર્યકૃત્ ॥ ૨૯ ॥

બસ્તિ આપ્યા પછી તેનું શરીર નવું રાખીને હાથથી તેના કૂચા ઉપર ત્રણ વખત મારવું, તેમ જ તેની પાની વની તેના કૂચા ઉપર ત્રણ વખત મારવું વરી ૫ । ભગીરી ખાટલા ત્રણ વાર ઊંચા કરવા, પછી તેને કૂચા નીચે ઓછીકુ મૂકીને ઘાંઘા નુવાવેલા અને તેની પાનીઓ ઉપર ત્રણ વાર મુઠ્ઠી મારવી, પછી શરીર ઉપર તેવ ચોરીને ચપી કરવી તાનીનું શરીર વેળાવાયુ હોય છે માટે બસ્તિ દ્વા । શરીરમાં નષેએ સ્નેહ જલથી પછા નીકળતો નથી, પણ જો જલથી પાછા નીકળી જાય તો બસ્તિ દ્વારા ફરીને સ્નેહ આપવા

કમ કે શરીરમા સ્નેહ રહ નહિ તો તેથી જો અસર કરવાની હો । તે થતી નથી

સ્નેહ નીકળ્યા પછી શુ કરવું ?

દીર્ઘામિ ત્યાગતસ્નેહ સાયાઢે મોજયેલ્લધુ ।

જ્યાર સ્નેહ પાછો નીકળવાને તમને પાછો નીકળે, ત્યારે પ્રીત થયેલા અગ્નિવામા માત્રસને સાપમળે હવડ ભોજન કરાવવું (પણ જો સ્નેહ વખતસર બહાર ન નીકળે કે દરદીનો અગ્નિ મલ થાય તો એને સાંજે કાઠે પણ ખવાવવું નહિ)

સ્નેહ બહાર નીકળવાનો યાગ્ય વખત

નિવૃત્તિકાલ પરમશ્ચયો યામાસ્તત પરમ્ ॥૩૦॥

મહોરાત્રમુષેત, પરત ફલતર્તિમિ ।

તીક્ષ્ણૈર્વા બસ્તિમિ કુર્વાઘ્ન સ્નેહનિવૃત્તયે ॥૩૧॥

સ્નેહ શરીરમાથી પાછો નીકળવાની વધારમા વધારે મુદત ત્રણ વડાર છે રોગના વખતમા જો સ્નેહ પાછો ન નીકળે તો તે ત્રણ વડાર પછી રોક રાત્રિ દિવસ જેટલા વખત સુધી સ્નેહ બહાર નીકળવાની શક જેવી તેટલામા પણ જો અહ પાછો ન નીકળે તો પછી ફ્લવર્તિઓ મૂકીને અથવા તીક્ષ્ણ બસ્તિઆ (ક ન/ ૯) વડ સ્નેહ પાછો બહાર કાઢવાનો પ્રાન્ન કરવા (ફ્લવર્તિવડે અશ્વિચક્રિસ્ટામા (૧૨ ૮/૨૦ થી ૨૧૫ માં) કરવી છે પ્રવર=ત્રણ કલાક)

સ્નેહ પાછો ન જ નીકળે તો શું કરવું ?

મતિરોક્ષ્યાદનાગચ્છત્ર જેઞ્ઞાઢવાદિદોષશ્ચ ।

ઝપેક્ષેતેવ હિ સતોઽધ્યુપિતથ્થ નિર્શાં પિતેત્ ॥૩૨॥

પ્રાતર્નાગરધાન્યામ્મ કોષ્ઠા કેઞ્ઞલદેશ વા ।

શરીરના અતિશય ગુમાપવાને લીધ શરીર મા ગળથો સ્નેહ બહાર પાછો ન જ નીકળે અને કાઠે રહીને પણ જાળા, મા અગ્નિ વગર ઉપદ્રવ કરે નહિ, તો પછી તે સ્નેહ બહાર કાઢવાના વળ કરવો નહિ પછી રોક તત વચ્ચમા જતા દર્દીને નવારે સૂક અને પામવાનો કયાય વ દાર ગરમ તમ પીવા સવવા એકનું નશકુ પાત્રી થીનું (આમ કરવાથી શરીરમા રહી ગયેલો ન થાડો સ્નેહ પાડ્યો.)

ફરીને અનુચાસન કરવાનો કાગ

મન્વાસયેત્તીથેઽદિ પઞ્ચમે વા પુનઃ તમ્ ॥૩૩॥

યથા યા સ્નેહપક્તિઃ સ્વાદતોઽધ્યુલ્લખમાદતાન્ ।

વ્યાયામનિન્યાન્ દીતામીન્ સ્નાંઘ

પ્રતિવાસરમ્ ॥ ૩૪ ॥

તે તબીને ફરીને તીકે વિને અથવા પ.વધે વિને અથવા જેવ્યા દિવસમાં ને, પ તેના દિવ

તેટલા દિવસે પાણી અનુવાસનબંધિત આપવી પણ જરૂર નિત્ય કરસત કરતા હોય, જેમનો જઘ્નશાંતિ પ્રદીપ હોય તથા જેમનું શરીર લૂપ્ત હોય, તેમને એ જ કારણસર (સ્નેહ ઝટ પછી જતા હોવાથી) દરરોજ અનુવાસનબંધિત આપવી.

નિષ્ક્રબંધિત કોને, ક્યારે, કેવી આપવી?
હતિ સ્નેહૈશ્વચતુરૈઃ સ્નિગ્ધે સ્ત્રોતોવિશુદ્ધયે ।

નિરૂઢં શોધનં યુન્યાદસ્નિગ્ધે સ્નેહન તનાઃ ॥

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યું તેમ ત્રણ કે ચાર રાત્રી વાપનબંધિત આપીને તેને એ રીતે સ્નિગ્ધ કર્યા પછી સ્ત્રોતોનું શોધન કરવા માટે શોધન નિષ્ક્રબંધિત રાખવી જે શ્લેષક દ્વારા થી ટાળવાના અનુવાસનબંધિતને યોગ્ય દરદી ન હોય તો તેમને અનુવાસનબંધિત આપ્યા વિના જ રોકી નિષ્ક્રબંધિત આપવી કે જે શોધન અને સ્નેહન બંને હોય

નિષ્ક્રબંધિત આપવાની પૂર્વે તૈયારી
પશ્ચમેઽથ તૃતીયે ચા દિવસે સાધકે શુભે ।
મચ્ચાદ્ધે કિશ્ચિદાવૃત્તે પ્રયુક્તે ઘલિમજ્જલે ॥ ૩૬ ॥
મચ્ચાકસ્વેદતોઽષ્ટમલ નાતિશુભશ્ચિતમ્ ।
મચ્ચેદ્ય પુરય દાયમેયજાદીનિ ચાદરાત્ ॥ ૩૭ ॥
ઘસ્તિ પ્રજ્વલ્યેદ્યદ્ધાસ્નદિગ્ધર્વહુષિઃ સદ્ ॥

છેલ્લી અનુવાસનબંધિત આપ્યા પછી ત્રીજા કે ૫ મે દિવસે સાધક યોગમાં મધ્યાહન કાંઈક નમે તે તખતે બિલ્દાન અને મગજ રાચાર કરીને રોગીને શરીરે તેનું ચોળાવનું તથા તેને શેક કરવું પછી દરરોજ ગરો-પેશાબ કરી રાત્રી પછી જરા ભૂખ લાગી હોય એવા તે રોગીને તથા હોય, રોગી, સામ્ય વગેરેના વિચાર કરીને વૈદ્ય ઘણા બંધિતના નિષ્ક્રબંધિતને પોતાની સાથે રાખીને રાત્રી બંધિતમાં આપવાનું દ્રવ્ય તૈયાર કરવું

નિષ્ક્રબંધિતમાં આપવાનું દ્રવ્ય કેવી રીતે તૈયાર કરવું?

કાચયેદ્ધિશ નેપલ દ્રવ્યમ્પાણી ફલાનિ ચ ॥૩૮॥

પછી બંધિત કંપમાં કહેલા દ્રવ્યો ૮૦ તોલાનવા આઠ મીઠા લઈને તે બંનેને ચોળાવવા પાણીમાં ઉકાળવા અને ચોળા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તે દેવના પગથી ઉતારી લેવું (વસ્તુ-તોનું વજન પ્રમાણ બનાવવામાં આવ્યું છે તેનું બહુ બંધિત તરીકે આપવાનું નથી)

હોય પગને સ્નેહનું પ્રમાણ

તત્ત્વાત્ત્વાચ્ચર્ચાશ સ્નેહ ધાને પ્રજ્વલ્યેત્ ॥

—વચ્ચે ચ પચાશમપમાશ ચકેર્ધકે ॥૩૯॥

પછી વાપુનો રોગ હોય તો ક્વાથ કરતાં ચોળા ભાગનો સ્નેહ નાખવો (નિષ્ક્રબંધિતની માત્રા ચોલીસ પલની કહેલી છે, માટે સ્નેહ છ પલ લેવો) પિત્ત રુધિર હોય એવા રોગીને અને સાજા માણસને તો છઠ્ઠાભાગે ચોટલે ચાર પલ સ્નેહ લેવો. જો કફ રુધિર હોય તો આઠમે ભાગે ચોટલે ત્રણ પલ સ્નેહ લેવો

સ્નેહનો સાધારણ નિયમ

સર્વં ચાષ્ટમં ભાગં કલ્પકાદ્ધવતિ વા પયા ।

નાત્યચ્છસાન્દ્રતા ઘસ્તેઃ

રથવા વાત, પિત્ત, કફમાં અને સાજા માણસ માટે સર્વત્ર દ્રવ્યનો આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવો, મનવબ કે જે રીતે બંધિત રુધિરય પાતળી કે અતિ શય ઘાટી ન થાય તેમ કરવું (આ નિયમ પ્રમાણે ક્વાથનો અમુક ભાગ નહિ પણ ક્વાથ બનાવવા માટે કરેલા દ્રવ્યોના કંડનો રાઠમો ભાગ સ્નેહ નાખવો.)

સ્નેહમાં નાખવાનાં બીજા દ્રવ્યનું પ્રમાણ

પલમાત્ર શુદ્ધસ્ય ચ ॥૪૦॥

મધુપટ્ટચરિદોરં ચ યુક્તયા

ગોળ એક પલ (ચાર તોલા) અને મધ, સિંધવ વગેરે બીજા મુકિતથી નાખવું (મધ ચાર પલ તથા સિંધવ એક તોલા નાખવો, કોઈવાર જવખાર એક તોલા નાખાય છે. ગોળનું માપ બનાવવાનું કારણ એ છે કે પિત્તમાં તેથી રુધિર વળન ન લેવું એ સિવાય માસરસ, સુર, આસવ, મૂત્ર, દૂધ, કાજી વગેરે પણ વપરાય છે)

બંધિતનું ઔષધ થી રીતે તૈયાર કરવું?

સર્વં તદેક્તઃ ।

ઝળ્પામ્યુકુમ્મીવાપ્યેગ તસ જ્વજસમાહતમ્ ॥૪૧॥

પ્રાક્ષ્ણ્ય ઘસ્તો પ્રણયેવાયો નાચુણ્ણશીતલમ્ ।

નાતિસ્નિગ્ધં નયા રુક્ષ નાતિતીક્ષ્ણં ન યા મૃદુ ॥

નાન્યચ્છસાન્દ્રં નોનાતિમાત્ર નાપટ્ટ નાતિ ચ ।

લગ્નમ તદ્ધસ્ત્વં ચ

પછી તે બધું ભેળું કરીને ઊંનું પાણી ભરેલા ઘડાની વરાળથી એ બધું ગરમ કરીને લાકડાની કણ્ઠરીથી તેને ડાકાવવું પછી બંધિતમાં તે રોગીના નાખીને તે બંધિત ગુણમાં મુશ્કી તે રુધિરય ગરમ કે રુધિરય ઠંડું ન થોડું કે તે રુધિરય સ્નિગ્ધ કે અતિ લૂપ્ત રુધિર તીવ્ર કે અતિ કોમળ, અતિ પાતળું કે અતિ જડું, અતિ રોષ્ટ્ર કે અતિ ઘાટું, લવણિયનું કે અતિ ખાટું, બહુ ઓછું ખાટું કે અતિ ખાટું ન

જેડે (અસ્તિતુ દ્રવ્ય વધારે પડતું પાકી ન જાય તે માટે રાજાથી ગરમ કરવાનું કહ્યું છે)

પઠન્ત્યન્યે તુ તદ્વિદ્ ॥૪૩॥

માત્રાં ત્રિપલિકા કુર્યાન્નેહમાદિકપો પૃથક્ ।

કર્પાર્ધ માણિમ્નયસ્ય સ્વયં કલ્પલદ્વયમ્ ॥૪૪॥

સર્વદ્રવાણા રોપાણા પલ્લનિ દશ કલ્પયેત્ ।

બસ્તિના વિધિને જાણનારા બીજા કેટલાએક એમ કહે છે કે સ્નેહ ૨ ને મધ એ બંને ત્રણ ત્રણ પદ જુદા જુદા લેવા અર્થાત્ તેઓ સિધ્ધ લેવો માત્ર માણસને માટે કંક (કવાય બનાવવાના ઔષધો નો કંક) જે પદ લેવો બાકીના સર્વ દ્રવ પદાર્થો દશ પદ લેવાં

માદિક લવણ સ્નેહ કરક કાપ્યમિતિ કમાત્ ॥

માવપેત નિરૂદ્ધાણામેષ સયોજને વિધિ ।

પછી પ્રથમ કૂડમા (ધૂટવાના પાત્રમાં) મધ નાખીને તેને ધૂટવું પછી તેમાં સિધ્ધ નાખીને મેળવવું તથા ધૂટવું પછી તેમાં સ્નેહ નાખીને ધૂટવો પછી તેમાં કંક નાખીને મેળવવો તથા પછી તેમાં કવાય નાખીને મેળવવો એ પ્રમાણે અનુક્રમે મેળવવાથી તે દ્રવ્યો એકસ બની જાય છે નિરૂદ્ધને મેળવવાનો એ વિધિ છે (દ્રવ્યો એકસ થાય તો એની જોડેએ તેવી અગ્નિ થાય છે)

નિરૂદ્ધ આપ્યા પછીનો વિધિ

ઉત્તાનો દક્ષમાત્રે તુ નિરૂદ્ધે તમના મયેત્ ॥૪૬॥

કુનોપચાન સજ્ઞાતયેગ્નોક્તિક્ક સ્ત્રજેત્ ।

નિરૂદ્ધ આપ્યા પછી નિરૂદ્ધ બહાર નીકળવાનો વેગ આવે તે બાબતનું ધ્યાન રાખીને, ઓશીકું કૂવા નીચે રાખીને ચત્તા ચૂઈ રહેતું તથા એના વેગ આવે એટલે અધૂકા બેસીને તે વગેરે બહાર કાઢવો.

નિરૂદ્ધની મુદન નિરૂદ્ધ પાછો ન નીકળે તો શું કરવું ?

માગતો પરમ કાલો મુદ્દર્શો મૃત્યવે પરમ્ ॥૪૭॥

તત્રાનન્નં વિક સ્નેહશ્ચારમૂગ્ધાલ્પનિપતમ્ ।

સ્વગિત્ ક્ષિપ્તચીક્ષ્ણજ્ઞા શાસ્ત્રમગ્રપ્રવીર્યેન ॥

વિદ્યેત્કલ્પયતિ યા ચ્ચેદન્નં શ્વાસતાત્તદ્ ચ ।

નિરૂદ્ધ પાછો બહાર રવારવાની વધારા વધારે મુદન એક મુત્ર (જે થી ૪૮ મિનિટ) જાવો. એવી વારમા જો નિરૂદ્ધ પાછો ન નીકળે તો પછી મરણ થાય. માટે ૪૮ મિનિટ સુધી જો નિરૂદ્ધ પાછો ન નીકળે તો ઉનારને બીજો નિરૂદ્ધ બંધી નાખવો. તે બીજો નિરૂદ્ધ બંધી અનુચેતન કરે એવી, એમૂત્ર, દ્રાઘ,

કાજ વગેરે ખટાઈ તથા જવખારથી બનાવેલી તથા સિન્ધ, તીક્ષ્ણ ૨ ને ઉષ્ણ, એવી બનાવીને ચક્રવર્તી ૨ તથા અર્ચશિક્તિસ્નાના રાધ્યાયમા કહેવાયો એવી કૃત્ત વર્તિ ૨ આપવી આવવા શેક કરવો કે સમીને બધ વગેરે બનાવીને બડકાવવો.

પોતાની મેળે નિરૂદ્ધ પાછો નીકળે તો

સ્વયમેવ નિરૂદ્ધે તુ દ્વિતીયો બસ્તિરિપ્યતે ॥૪૯॥

દ્વિતીયોઽપિ ચતુર્થોઽપિ યાવદ્વા સુનિરૂદ્ધતા ।

જો નિરૂદ્ધ સ્વેક ૪૭૫ થી ૪૮૫ વાળા ઉપાય કર્યા વિના જ એની મેળે પાછો નીકળે તો બીજો બસ્તિ આપવી, તે નીકળે તો ત્રીજો આપવી, તે નીકળે તો ચોથી આપવી એ પ્રમાણે દોષો બરાબર બહાર નીકળી જાય ત્યાં સુધી (સમગ્રયોગ થતા સુધી) કરવું સ્વેક ૪૭૫ થી ૪૮૫ વાળા ઉપાયથી નિરૂદ્ધ પાછો કાઢવો પડ્યો હોય તો બીજો નિરૂદ્ધબસ્તિ ન આપવી

નિરૂદ્ધબસ્તિના અયોગ, સમગ્રયોગ, અતિયોગનાં લક્ષણ

વિરિક્તવચ્ચ યોગાદીન્વિદ્યાત્

નિરૂદ્ધબસ્તિ ઓછી લાગી હોય કે ન લાગી હોય, બરાબર લાગી હોય કે વધાર પડતી લાગી હોય તેનાં લક્ષણ અનુક્રમે ચુ ૧૮/૩૮ થી ૪૧ ॥ માં આપેલા વિરચનના ૨ યોગ, સમગ્રયોગ અને અતિયોગનાં લક્ષણ જેવાં છે

નિરૂદ્ધબસ્તિ બરાબર લાગે પછી કરવાનું બોધન

યોગે તુ મોજયેત્ ॥૫૦॥

કોળેન વારિણા સ્નાત્ તનુ ઘન્વરસોદનમ્ ।

નિરૂદ્ધને સમગ્રયોગ થયો હોય એટલે શારીરીને નિરૂદ્ધ આપવો (લાગવો) હાય તો દરહીને કદ વળે એવા ઊંચા પાણીથી તેને નદરાયીને જામડ પ્રાણીઓના પાતળા માસરસમાં બનાવવો બાન ખરચવો.

બોધન કરવાનું કારણ

વિકારા યે નિરૂદ્ધસ્ય મયતિ પ્રચલેર્મતે ॥૫૧॥

તે સુષોળામ્પ્રસિદ્ધમ્ યાન્તિ મુત્રત શમમ્ ।

નિરૂદ્ધબસ્તિ આપવાથી મળે પોતાના સ્નાનથીથી ચવાપચાન થવાથી જે વિદ્યાર ઉપન થાય છે તે તથા પાણીથી સ્નાન કરીને પછી બોધન કરવાથી શાંત થાય છે (માટે નિરૂદ્ધ થાય પછી ગરમ સ્નાન ૨ ને બોધનની જરૂર છે)

વાયુથી થીજાને અનુચેતનબસ્તિ આપવાનો કાલ

અથ યાતાદિત મય સપ વશાનુપાસયેત્ ॥૫૨॥

વાયુથી ધીડિત માણસને નિઃશ્વબસ્તિની કિયા પૂરી થયા પછી તરત જ અનુવાસનબસ્તિ આપવી, એટલે નિઃશ્વબસ્તિ બહાર નીકળી જાય પછી તરત જ તેને તે જ દિવસે અનુવાસનબસ્તિ આપવી

અનુવાસનના સમયગ્, હીન અને અતિયોગનું લક્ષણ

સમ્યગ્વીતાતિયોગાશ્ચ તસ્ય સ્યુઃ સ્નેહપીનયત્ ।

જેને અનુવાસનબસ્તિ સારી રીતે અપાઈ હોય તેને સારી રીતે સ્નેહપાન કરેલા માણસ જેવા ચિહ્ન જણાય છે, હીનયોગમા સ્નેહપાનના હીનયોગ જેવા અને ૨ તિ યોગમા સ્નેહપાનના અતિયોગ જેવા ચિહ્નો જણવા (લક્ષણો માટે જુઓ ચુ. ૧૬/૩૦, ૩૧)

અનુવાસનના સમયયોગ થયો ક્યારે કડવાય ?

કિંચિત્કાલ સ્થિતો યશ્ચ સપુરીયા નિવર્તતે ॥૫૩

સાન્તુલોમા નિલઃ સ્નેહસ્તત્સિદ્ધમનુવાસનમ્ ।

જે અનુવાસન યોગિક વખત કોઈમા રહીને અગ્નિ સાથે તથા અનુયોમ વધેલા વાયુ સાથે પાછું નીકળે છે, તે અનુવાસનબસ્તિ સિદ્ધ થઈ છે એમ જણવુ

દોષ પરત્વે અનુવાસનબસ્તિની સંખ્યા

પર્કં શ્રીન્ વા ઘલાસે તુ સ્નેહવસ્તિન્

પ્રકલપયેત્ ॥૫૪॥

પણ વા સસ વા પિત્તે, નૈવૈવાશ્વા ઘાડનિલે ।

પુનસ્તતોડ્યદ્યુર્માન્તુ પુનરાસ્થાપન તતઃ ॥૫૫॥

કફનો વિકાર હોય તો સ્નેહબસ્તિ એટલે અનુવાસનબસ્તિ એક ૨ થવા ત્રણ ૨ ૧૫વી, પિત્તનો વિકાર હોય તો પાચ અથવા માત્ર ૨ ૧૫વી, વાયુનો વિકાર હોય તો નવ અથવા અગિયાર ૨ ૧૫વી, પછી એકી સખ્યામા સ્નેહબસ્તિનો આપવી, એ પછી ફરીને આસ્થાપન (નિઃશ્વ) બસ્તિ આપવી

અનુવાસનબસ્તિવાજાનું ભોજન

કફપિત્તાનિલેપ્યગ્નં યૂયક્ષીરૃસૈઃ કમાત્ ॥

જેને અનુવાસનબસ્તિ આપી હોય તેને કફનો વિકાર હોય તો યૂયની સાથે, પિત્તનો વિકાર હોય તો દૂધની સાથે ને વાયુનો વિકાર હોય તો માગરસની સાથે ૨ ને ખાવાને રાખવું

વાયુના રોગમાં નિઃશ્વબસ્તિનાં ઔપધ અને સંખ્યા

વાતમૌપધનેષ્ઠગથપિતૃનાસેન્ધવૈયુત્ ॥૫૬॥

વાસ્તિરેકોડાનલે સિન્ધપ. સ્વાદ્મલ્લોખ્નો

રસાન્ધિત. ।

વાયુના રોગમાં નિઃશ્વબસ્તિ ૨ ૧૫વી હોય તો, વાયુને હટાવનારા ઔપધ એટલે દશમૂળ વગેરેના કવાથ મા નયોત્તર તથા સિંધવ નાખીને તથા તેમા સ્નેહ તથા ગળ્યા, ખાટા અને ખારા રસવાળાં દ્રવ્ય તથા માસરસ નાખીને એક બસ્તિ આપવી તે હિનકાર છે

પિત્તમાં નિઃશ્વબસ્તિનાં ઔપધ અને સંખ્યા

ન્યગ્રોધાદિગણકવાથપક્ષકાદિસિતાયુતૌ ॥૫૭॥

પિત્તે સ્વાદુહિમૌ સાઝ્યક્ષીરેશુરસમાશ્લિઘૌ ।

પિત્તના વિકારમા ન્યગ્રોધાદિ ગણમાં કહેલા ઔપધોના કવાથ કરીને તેમા પક્ષકાદિ ગણના દ્રવ્યો નો ખાયા તથા સાકર મેગલીને તથા તેમાં ઘી, દૂધ, શેરડીનો રસ અને મધ નાખીને ગળી તથા ઠંડી કરીને બે બસ્તિ આપવી

કફમાં નિઃશ્વબસ્તિનાં ઔપધ અને સંખ્યા

મારગ્વધાદિનિષ્પવાથવત્સકાદિયુનાસ્રયઃ ॥૫૮॥

રક્તાઃ સક્ષોદ્રગોમૂખાસ્તીક્ષ્ણોષ્ણકટુકાઃ કપે ।

કફના વિકારમા મારગ્વધાદિ ગણમાં કહેલાં ઔપધોના કવાથ તથા વત્સકાદિ ગણમા કહેલાં ઔપધોના કવાથ મેગલીને તેમા મધ અને ગોમૂત્ર નાખીને લૂખી, તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ અને તીખી એવી ત્રણ બસ્તિ આપવી

સન્નિપાતમાં નિઃશ્વબસ્તિ

ત્રયસ્તે સદિગ્રાસેડપિ દોવાન્ ઘ્નન્તિ યતઃ

કમાત્ ॥૫૯॥

ત્રણ દોષ એકત્ર કોખા હોય ત્યારે એટલે સન્નિપાતમાં પણ તે (સ્વેક પદ થી પટા વાળી) ત્રણ બસ્તિ દિનકર છે, કેમ કે તે અનુક્રમે ત્રણ દોષને દૂર કરે છે

ચોથી બસ્તિ ન આપવાનું કારણ

ત્રિગ્નઃ પરં ઘસ્તિમતો નેચ્છન્ત્યયે ત્વિકિત્સકાઃ ।

ન હિ દોષશ્ચતુર્થોડસ્તિ પુનર્ક્રમેન ય પ્રતિ ॥૬૦

ત્રણ બસ્તિથી ત્રણ દોષ મટી જાય છે, અને ચોથો દોષ છે નહિ કે જેને માટે ચોથી બસ્તિ આપવામા આવે, એટલા માટે ત્રણ કરના વિશેષ બસ્તિ આપવાનું બીજા કેટલાક વેદો ઈચ્છના નથી

બીજું કારણ

અત્કેશનં શુદ્ધિકરં દોષાણાં હામનં કમાત્ ।

ત્રિધૈત્ર વત્સરેદ્ધસ્તિમયન્નેડપિ પ્રચક્ષતે ॥૬૧॥

બીજા કેટલાક વેદો એમ પણ કહે છે કે, દોષનું ઉત્કેશન કરવું, તે દોષની શુદ્ધિ કરવી અને તે દોષને

શમાવશા એ ત્રણ કર્મને માટે અનુક્રમે ત્રણ બસ્તિ
ઓની યોજના કરવી ઘટે છે

આવા ચતુર્થાત્મરમા થુ કરવું ?

દોષોપધાદિઘલત સર્ગમેતત્પ્રમાણયેત્ ।

દોષો ઔપધ રાને બળ ઉપરથી આ બધું પ્રમાણ
રૂપ ગણવું (એટલે જે દોષો વધારે હોય, ઔપધ
ઉત્તરુ હોય અને રાગ તથા રોગીનું બળ વધાર હોય
તો વધાર બસ્તિઓ આપવી, પણ જે દોષો રોગ
હોય, ઔપધ જલદ હોય અને રોગ તથા રાગીનું
બળ ઓછું હોય તો ઓછી બસ્તિઓ આપવી)

નિરૂપબસ્તિ કર્યાં સુધી આખા કરવી ?

સમ્યક્નિરૂપલિઙ્ગ તુ નાસમ્માદ્ય તત્વર્થયેત્ ॥

સારી રીતે નિરૂપબસ્તિનો યોગ ન થાય ત્યાંસુધી
બસ્તિ રૂપવાનું બધું શખવું નહિ, પણ ફરીફરીને
પણ નિરૂપબસ્તિ આપવી

કેટલી અને કઈ બસ્તિઓના કર્મને 'કર્મ' કહેવાય ?

પ્રાપ્તસ્નેહ વક્ પજ્ઞાન્તે દ્વાનશાસ્થાપનાનિ ચ ।

સાન્વાસનાનિ કર્મણ વસ્ત્યશ્ચિદાદીરિતા ॥૬૩

પહેલી એક સ્નેહબસ્તિ (અનુવાસનબસ્તિ) પછી
વારાફરતી નિરૂપબસ્તિ અને અનુવાસનબસ્તિ દરેક
બારબાર (એક નિરૂપબસ્તિ, એક અનુવાસનબસ્તિ,
બીજી નિરૂપબસ્તિ, બીજી અનુવાસનબસ્તિ એ રીતે
વારાફરતી આપેલી બાર નિરૂપ અને બાર અનુવાસન
બસ્તિ) અને છેલ્લે પાંચ અનુવાસનબસ્તિ થતી કુલ
૩૦ બસ્તિના કર્મ (અં કોર્મ)ને 'કર્મ' કહે છે

કેટલી અને કઈ બસ્તિઓના કર્મને 'કાલ' કહેવાય ?

કાલ પચ્ચદશૈકોડપ્ર પ્રાક્ સ્નેહોડન્તે વ્રયસ્તયા ।

પદ્ પચ્ચયસ્ત્યન્તરિતા

પહેલી અનુવાસન, પછી વચ્ચે વચ્ચે પાંચ નિરૂપ
બસ્તિ આને એટલી ૭ અનુવાસનબસ્તિ, અને આખરે
ત્રણ અનુવાસનબસ્તિ થતી કુલ ૧૫ બસ્તિના કર્મ (અં
—કોર્મ)ને 'મલ' કહે છે (અ કર્મ પ્રમાણે અનુવા
સન, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુ
વાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ, અનુવાસન, નિરૂપ
અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન, અનુવાસન એ
કર્યામાં પંદર બસ્તિ આપાય છે)

કેટલી અને કઈ બસ્તિના કર્મને 'રોગ' કહેવાય ?

યોગોડ્દણો વસ્ત્યોડપ્ર તુ ॥૬૪॥

ત્રયો નિરૂપા સ્નેહાદ્ય સ્નેહાવાપ્તત્યોક્તી ।

આ બસ્તિઓના કર્મને 'રોગ' કહે છે એમાં
(એ યોગમાં) ત્રણ નિરૂપ ત્રણ અનુવાસન, સૌથી
પહેલી એક અનુવાસનબસ્તિ અને સૌથી છેલ્લી એક
અનુવાસનબસ્તિ થતી કુલ આઠ બસ્તિઓ હોય છે
(આઠ બસ્તિનો કર્મ—અનુવાસન, નિરૂપ અનુવાસન,
નિરૂપ અનુવાસન, નિરૂપ અનુવાસન, અનુવાસન.)

એક જ જાતની બસ્તિ ન અપવાન કામ

સ્નેહવસ્તિ નિરૂપં વા નૈકમેગતિ શીઘ્રયેવ ॥૬૫

ઉત્પલેશામિયધી સ્નેહાગ્રિક્ષ્ણાન્મલ્લો મયમ્ ।

સ્નેહબસ્તિ અથવા નિરૂપબસ્તિ એકલી જ આપવી
નહિ, કેમ કે એક જ જાતની બસ્તિનું અનિશ્ચય સેવન
કરવાથી વિકાર થાય છે સ્નેહબસ્તિનું અતિ સેવન
કરવાથી ઉત્કલ્થ થાય છે તથા જલ્પાગિત મલ થાય
છે અને નિરૂપબસ્તિનું અનિશ્ચય સેવન કરવાથી વાધુ
કોષવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે

બને પ્રકારની બસ્તિની જરૂર

તસ્માગ્રિક્ષ્ણ સ્નેહ સ્યાગ્રિક્ષ્ણધાનુવાસિયઃ ॥

માટે જેને નિરૂપબસ્તિ આપી હોય તેને અનુવાસન
બસ્તિ આપવી જેડો, અને જેને અનુવાસનબસ્તિ
આપી હોય તેને નિરૂપબસ્તિ આપવી જેડો

અનુવાસન અને નિરૂપબસ્તિ વારાફરતી લેવાનું ફળ

સ્નેહશોષનયુક્ત્યેવ વસ્તિકર્મ ત્રિદોષનિવૃત્ત ।

અનુવાસનબસ્તિથી સ્નેહન કરીને પછી નિરૂપ
બસ્તિથી શોષન કરવું, પછી પાછું અનુવાસનબસ્તિથી
સ્નેહન કરવું, પછી પાછું નિરૂપબસ્તિથી શોષન કરવું,
એવી સ્નેહન અને શોષનની પ્રક્રિયા કરવી બસ્તિની
ક્રિયા ત્રણે દોષને મટાડે છે

માત્રાબસ્તિ નામની અનુવાસનબસ્તિ

હસ્યવા જોહપાનસ્ય માત્રવા યોજિત સમ ॥૬૭
માત્રાવસ્તિ સ્મૃત ક્ષદ્

સુ ૧૬/૧૦, ૧૭૧ માં કહેલી સ્નેહાપનની વૃત્ત
માત્રા જેટલા સ્નેહ અનુવાસનબસ્તિમાં આપવામાં
આવે ભારે એને માત્રાબસ્તિ કહે છે

માત્રાબસ્તિ કોણે અને ક્યારે લેવો ?

સીર્ગનીય સદા ચ છ ।

યાત્કૃત્વાગ્યમારઘીયાયામાસકલિચ્ચક ॥૬૮॥
યાગમમાવત્તાર મિત્રવેશ્વરસુહાતમિ ।

દોષો નિષ્પરીહારા ચરત્ સ્વમત્ સુક્ત ॥૬૯॥

બાળક, વૃદ્ધ, બહુ શાલ્યનાર, બહુ સ્ત્રીસંભાગ કરનાર, રોજ કંપરત કરનાર, ચિંતાતુર, વાયુથી પીડાતા, જેનાં હાટકા ભાંગ્યા હોય એવા, નબળા, થોડા અગ્નિવાળા, રાજ, તર્કાર અને સુખિયા લોકોએ એ માત્રા અસ્તિ લેવી, કેમ કે એ દોષોના નાશ કરનાર, પરિહારિનાની, બધા આપનાર અને જાડો વગેરે મળતે કાઢી નાખે એવી તથા ઉપદ્રવો ન કરે એવી છે.

ઉત્તરઅસ્તિ કોને, કયા રોગમાં આપવી ?

યસ્તૌ રોગેષુ નારીણાં યોનિગર્ભાશયેષુ ચ ।

દ્વિત્રારથાપનશુદ્ધેયો વિદધ્યાદસ્તિમુત્તરમ્ ॥૭૦॥

પુરુષોને મૂત્રાશય(સ્ત્રી-બેડર)માં રોગ થાય ત્યારે અને સ્ત્રીઓને મૂત્રાશયમાં, યોનિમાં અને ગર્ભાશયમાં રોગ થાય ત્યારે પહેલા બે ત્રણ નિઃકુળસ્તિથી એમનું શોધન કરીને પછી એમને ઉત્તરઅસ્તિ આપવી. (ગુદાને બદલે ગુદાથી ઉત્તર એટલે ઊંચે રસ્તે એટલે મૂત્રેન્દ્રિયને રસ્તે અસ્તિ આપવામાં આવે તેને ઉત્તરઅસ્તિ કહે છે)

પુરુષની ઉત્તરઅસ્તિની નળીનું થાય

શાતુરાશ્વગુલમાનેન તથ્યેર્દ્વાદશાશ્વગુલમ્ ।

શ્વત્ત ગોપુલ્લયગુલમયયોઃ કૃતકર્ણિકમ્ ॥૭૧॥

સિદ્ધાર્થકપ્પેશામ્ ઋક્ષ્ણં દ્વેમાદિસમ્મયમ્ ।

ફન્દ્રાશ્વમારશુભન પુષ્પકૃત્તોપમં દદમ્ ॥૭૨॥

ઉત્તરઅસ્તિ આપવાને જે નળી જોઈએ તે રોગીનાં બાર અંગનાં લાંબી, ગાંધાના પુછા જેવા આકારની તથા તેના મૂળમાં (અસ્તિ તરફને છેડે) ૨.૦૦ મધ્યમાં કલ્પિત (વીંટી, રાંડુરી) પહેલવેલી જોઈએ તેના ૨ ગ્રહભાગમાં (ગુદા તરફને છેડે) સરખા પેરે એવું છિદ્ર જોઈએ તથા તે નળી મોના વગેરે (શ્લોક ૯ વાળી) ધાતુની બનાવેલી જેઠીએ તે અતિશય લીસી તથા રોગરો, કંઈ બચવા રહેલીના કુલના ઊંટા તરફની નળીના જેવી અને મળતુ જોઈએ (જે નળી પુરુષને ઉપયોગી છે એમ જાણવું. કેમ કે સ્ત્રીઓને દશ અંગના લાંબી તથા મળ પેરે એવા છિદ્ર નથી જોઈએ વગેરે આનંદ કહેવાયે)

ઉત્તરઅસ્તિની માત્રા

તમ્ય યસ્તિમુંદુલ્પુર્ણાંશા શુક્લવિકલ્પ યા ।

તે નળીને ઉપરે છેડે થોડું અને ડચકુ શ્લોક ૧૧માં કહેવા પ્રકૃતિઓનું મૂલ શય બાધવું. તેમાં બરવાના સ્ત્રોતનું માપ બે ત્રણ રાખવું એવા રોગો ના બાળ, ઉંમર, દેહ, સ્ત્રવ, સાત્ત્વ વગેરે જોઈને સ્ત્રોતનું માપ નક્કી કરવું.

પુરુષને ઉત્તરઅસ્તિ આપવાની રીત

અથ જ્ઞાતાશિતસ્યાસ્ય સ્નેહસ્તિ વિધાનતઃ ॥૭૩॥

ઋજોઃ સુલ્લોપવિદ્યસ્ય પીઠે જાતુપમે મૃતૌ ।

હૃદયે મેદૌ સ્થિતે ચર્જો જ્ઞાનૈઃ સ્ત્રોતોવિશુદ્ધયે ॥૭૪॥

સૂક્ષ્મ શાલાકાં પ્રણયેત્તયા શુદ્ધેન્દુસેર્જન ।

આમેહનાન્તં નેત્રં ચ નિષ્કર્મં મુદ્વત્તતઃ ॥૭૫॥

પીઢિતેષ્ટગંતે સ્નેહે સ્નેહસ્તિકમો હિતઃ ।

પાક, પૂજા, પ્રાર્થના વગેરે મંગલ કર્મ કરીને, નાહીને, અનુવાસનઅસ્તિમાં (શ્લોક ૨૧૧ ૨૨માં કહ્યા પ્રમાણે પાઈને, ઠીંચણ જેટલા ઊંચા, સાચા આસન પર ટટાર થણ અંદેલીને જ્યારે દરડી ભેંસે ત્યારે તેની મૂત્રેન્દ્રિય ટટાર થાય (ઉત્થાન થાય) એટલે એ મૂત્રેન્દ્રિયને ઊંચી કરીને (આંકીરાવળી કે લખડીની સામીને નહિ) સોતને અંદરથી સાફ કરવા માટે ધીમે ધીમે પાતળી (પણ બુદ્ધી) સળી મૂત્રેન્દ્રિયમાં ધીમે ધીમે આગળ ને આગળ સરકાવવી. પછી સળીથી મૂત્રેન્દ્રિયનો અંદરનો માર્ગ સાફ થાય એટલે (સળી કાઢી લઈને) મૂત્રેન્દ્રિયના નીચેના ભાગમાં જે શીવળી (ચામડી જાણે એટલી લીધી હોય એવા ચામડીના એક જેવા આકાર) હોય છે તે શીવળીને રસ્તે રસ્તે મૂત્રેન્દ્રિયમાં (મૂત્રેન્દ્રિયના કાણમાં) મૂત્રેન્દ્રિયના છેડા સુધી (એટલે લગભગ છ આંગળ જેટલી) નાની શ્લોક ૨૨, ૨૫ માં ગુદામાં નળી મરખાવવાની બાબતમાં જે મુલ્યના પાણવાની છે તે બરાબર પાળીને, ઘાથ મૂલે નહિ એ રીતે ધીમે ધીમે સરકાવવી. પછી અસ્તિમાં ભરેલા સ્નેહ અસ્તિ દબાવીને મૂત્રેન્દ્રિયમાં થયેલી દવાના પછી શ્લોક ૨૨માં થી થતુ થતા અનુવાસનઅસ્તિના ક્રમ પ્રમાણે કરવું એ વિધિમારક છે

અસ્તિની સંખ્યા

યસ્તીતિનેન વિધિના વૃષાર્શ્વતુરોડપિ યા ॥૭૬॥

અનુગસતગચ્છેર્ષં સર્પમેવામ્ય ચિન્તયેત્ ।

આ રીતે ત્રણ કે ચાર થણ ઉત્તરઅસ્તિઓ આપવી આ ઉત્તરઅસ્તિની બાબતમાં જે વિષયો ઉપર કહ્યું નથી તે વિષયો (જે ક્ષેત્રાનું બાકી રહ્યું છે તે બધું) અનુગમનઅસ્તિ પ્રમાણે ગમતું લેવું

ઓઓને ઉત્તરઅસ્તિ

શ્રોત્રાગમાર્ગકાલે તુ યોનિદ્વાન્યપાત્રતઃ ॥૭૭॥

નિદીપીત તદા તસ્માદનુનાર્થય ચાન્યયે ।

ય નિવિષ્ણદશુદ્ધેષુ યોનિદ્વાન્યપાત્રતઃ ॥૭૮॥

શ્લોક ૧૧/૮ માં કહેવા નીચેના જનુકાળમાં જેનું ઉપરથી સ્ત્રીની હોવાથી ઉત્તરઅસ્તિનો સ્ત્રી સંધિ લઈ

થકે છે, માટે સ્ત્રીઓને તે વખતે ઉત્તરભસ્તિ આપવી, પણ યોનિવિભ્રમ થ, યોનિમાં યુગ આવે, યોનિવ્યાપદ, ઘોહીવા, એવા ગંભીર (કેટોકડીના) રોગોમાં ઋતુકાળ સિવાય પણ સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિ આપવી

સ્ત્રીઓને આપવાની ઉત્તરભસ્તિની નથીનું માપ નેત્ર દશાઙ્ગકં મુદ્રપ્રવેશ ચતુરઙ્ગલમ્ ।
અત્યમાન યોર્ગ સ્યાદ્ દ્યઙ્ગુલં મૂલવર્ત્તમેનિ ॥૫૯॥
મૂલકચ્છવિકારેષુ, લાલાના સ્વેકમહુલમ્ ।

સ્રીરોની ઉત્તરભસ્તિની નથી દશ આઙળ લંબી અને એના અગ્ર ભાગનું (યોનિ તરફના છેડાનું) (છેદ મળેના દાણા પેસાં થકે એવડુ રાખવું (બીજા બધા માપ અને આકાર પુરુષની ઉત્તરભસ્તિ જેવાં રાખવાં પણ સ્ત્રીની બાબતમાં મોઝરો વગેરે કૂલના ઈંટાનું માપ બરાબર નથી એને હેઠાંકે સ્ત્રીના મૂત્ર માર્ગના ઘેરાવા જેટલો ઘેરાવો રાખવો સ્ત્રીના મૂત્રમાર્ગ અને બાહ્ય અવતરવાનો માર્ગ જુદા જુદા હોય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું) ઉત્તરભસ્તિની નથી સ્ત્રીની યોનિના બાહ્ય અવતરવાના માર્ગમાં ચાર આઙળ દાખલ કરવી (આ સૂચના ઉપરથી એવું સમજી લેવું કે નળીને યોનિ તરફને છેડે ચાર આઙળ જગ્યા છોડીને પછી અંગૂળી (વોટી) પહેરાવવી, કે જોયી ચાર આઙળથી વધારે નહીં યોનિમાં જતી ન રહે) પણ મૂત્રકુચ્છના રોગોમાં મોટી સ્ત્રીને મૂત્રમાર્ગમાં બે આઙળ નહીં ચણવવી (૨ ને નહીં વધારે ન ચડી જાય તે માટે નળીને યોનિ તરફને છેડે બે આઙળ જગ્યા છોડીને નળીને અંગૂળી પહેરાવવી) પણ નાની છોકરીને મૂત્ર કુચ્છના રોગોમાં યોનિમાં એક આઙળ નહીં ચણવવી (અને નહીં વધારે ન ચડી જાય તે માટે નળીને યોનિ તરફને છેડે એક આઙળ જગ્યા છોડીને નળીને વોટી પહેરાવવી)

સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિની માત્રા
મકુઙ્ગો મધ્યમા માત્રા, લાલાનાં મુક્તિરેવ તુ ॥૬૦॥
સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિમાં આપવાના સ્ત્રોતનું માપયજ્ઞ (સાધારણ) માપ ચાર તોલા છે, પણ નાની છાત્રીઓને આપવાની ઉત્તરભસ્તિના સ્ત્રોતનું માપ બે તોલા છે

સ્ત્રીઓને ઉત્તરભસ્તિ આપવાનો વિધિ
ઉક્તાનાયા શયાનાયા
સમયઃ સદ્રોચ્ય સચિયની ।
ઝર્યંજાન્યાગ્નિચતુરાનહોરાગ્રેણ યોગયેત્ ॥૬૧॥
વર્ત્તોન્નિરાગ્રમેય ચ સ્નેહમાર્ગા વ્યવર્ધયન્ ।
ગ્રાહમેય ચ વિચમ્ય પ્રતિદ્યાત્યુત્તરહયમ્ ॥૬૨॥

બનિ સચિયને (પગને) બરાબર સડોલીને-ઢોંપણ ઊભાં રહે એ રીતે) ચત્રી સુવાડીને સોને એક રાત દિવસમાં ત્રણવાર ઉત્તરભસ્તિ આપવી (છોકરી માટે રોજ આઘા તોલો અને મોટી સ્ત્રી માટે મોજ એક તોલો એ રીતે) સ્ત્રોતનું માપ વધારતા જઈને ઉપર કયા પ્રમાણે ત્રણ દિવસ સુધી રાજ ઉત્તરભસ્તિ આપવી પછી ત્રણ દિવસ રોકાઈ જઈને વગી પાછી બીજા ત્રણ દિવસ સુધી ઉત્તરભસ્તિ આપવી.

(આ શ્લોકમાં આપેલી ઉત્તરભસ્તિની રોજની સંખ્યા, સ્ત્રોતનું વધારવાનું માપ, કેટલા દિવસ લાગત ઉત્તરભસ્તિ આપવી, કેટલા દિવસ રોકાઈ જાવું અને પછી પાછી કેટલા દિવસ આપવી એ હમેકત પુરોવાને આપવાની ઉત્તરભસ્તિને પણ લાગુ પાડવાની છે)

વમન, વિરચન વગેરે શુદ્ધિ વચ્ચે કેટલા દિવસનું અંતર રાખવું જોઈએ ?

વક્ષાદિરેકો વમિને તત વક્ષાદિરુહણમ્ ।
સયો નિરુદ્ધધ્યાન્વાસ્ય સતરાશ્રાદિરેષિત ॥૬૩॥

જેને વમન કાળનું હોય તેને ત્યાર પછી એક પખવાડિયે વિરચન આપવું ત્યાર પછી એક પખવાડિયે નિરુદ્ધભસ્તિ આપવી નિઃક્રાન્તિ આપ્યા પછી તત્ત્વ જ અનુવાસન ભસ્તિ આપવી (૨૧ તો વમન, વિરચન, નિરુદ્ધ ભસ્તિ અને અનુવાસન ભસ્તિના ક્રમમાં બે દરેક વચ્ચે કેટલું અંતર રોકવું જોઈએ તે કંલુ, પણ વિરચન પછી નિરુદ્ધ ભસ્તિ આપવાની ન હોય પણ અનુવાસન ભસ્તિ આપવાની હોય તો) વિરચન કરાવ્યા પછી સાત દિવસ સુધી અનુવાસન ભસ્તિ આપવી

ભસ્તિનું પ્રમાણન

યયા કુલુમ્માવિયુગાત્તાવાદ્યામ હરેત્પટ્ ।
તયા દ્રવીટનાદેહાદ્ભસ્તિર્નિર્હરતે મલાન્ ॥૬૪॥

(કોઈ મંથે કે ભસ્તિ મળે જ કેમ બાજ મડે છે? મજની માથે થાતુને પણ કેમ બાજ નહીં મડતી હોય? તેનો જવાબ એમ છે કે, જેમ મૂનો, કેતર વગેરે પાણીમાં નાખીને તેમાં વજ ઘોળું હોય, તો તે વડને ફક્ત ૨૨ જ લાગે છે પણ કંતુને કે કેતર વગેરે ચાતનું નથી (વજ ૨૨ જ થકી લે છે પણ મુઝા અને કેતર એમ બે એમ ૨૦ હ) તેમ દેખાના દ્રવ્ય કરતા થાતુનો જડે ૧૪માં ભસ્તિ મળે જ બહાર કડે છે (પ્રાણને મળે જ રેવા દે છે)

અસ્તિ અર્ધાઅર્ધ કે આખી ચિકિત્સા હોવાનું કારણ

શાલામતાઃ કોષ્ટગતાશ્ચ રોગા

મર્મોર્ધસ્તર્વાવિવાદજાશ્ચ ।

યે સન્તિ તેવાં ન તુ કશ્ચિદન્યો

વાયોઃ પર જન્મનિ હેતુરસ્તિ ॥૮૫॥

વિટપ્લેહર્માપ્તાદિમલોચયાનાં

વિક્ષેપસહારકરઃ સ યસ્માત્ ।

તસ્યાતિવૃદ્ધસ્ય શમાય નાન્ય-

દ્વમ્તેયિના મેવજમસ્તિ કિંચિત્ ॥૮૬॥

તસ્માચ્ચિકિત્સાર્થં હિતિ પ્રદિષ્ટઃ

હૃત્સ્તા ચિકિત્સાડપિ ચ વસ્તિરેકઃ ।

(બને હાથ તથા બને પગને શાખાઓ કહે છે)

- એ શાખાઓમા થયેલા રોગ તથા કોષ્ટ(મહાસ્રોત)મા થયેલા રોગ તથા મર્મસ્થાનમા થયેલા રોગ તથા ગળાની - હામડીથી ઉપરના ભાગમા થયેલા સર્વે રોગ, ઘોળા કોઠ વગેરે ૨. મુક ૨. વયવમા થતા રોગ, ૨ાખા શરીરમાં થનારા તાવ વગેરે રોગ, એ સર્વે રોગની ઉત્પત્તિ થવામા વાયુ કરતા બીજુ કોઈ મોટુ કારણ નથી

ગરો, કફ, પિત્ત વગેરે મનના સચયનો વિશેષ અને સહાર કરનાર (છૂટા કરી પ્રસારવાનાર તથા એકત્ર કરનાર) વાયુ છે અને વાયુ જ્યારે અતિશય વૃદ્ધિ પામે છે, ત્યારે તેને શમવવાને બલિત વિના બીજુ કોઈ ઔષધ નથી (સ્નેહ, સ્વેદ વગેરે છે ખરા પણ બલિત જોવા તે સમર્થ નથી, માટે તેમની ગણના કરવામા આવી નથી, ૨. ને તેથી બલિત એ જ મુખ્ય ઔષધ છે) રોગના મુખ્ય કારણરૂપ વાયુનું બલિત શમન કરે છે, માટે કેટલાક ચાનાર્થો બલિતને 'અર્ધાઅર્ધ ચિકિત્સા' કહે છે, એટલે એક બાજુ બીજી સઘળી ચિકિત્સા બે અને એક બાજુએ એકલા બલિતવિધિ, એ બે સમાન છે એવું કહે છે તેમ કેટલાક આચાર્યો તે એમ પણ કહે છે કે બલિત આખી ચિકિત્સા છે, (કારણ કે બલિત આપવાથી પિત્ત, કફ અને ગ્રાહ માથે પવન મૂળગો બહાર નીકળે છે.)

હસ ખોલવાનું મહત્ત્વ

તથા નિજાગન્તુવિકારકારિ-

રક્તોપઘત્વેન શિરાઘ્વઘોડપિ ॥૮૭॥

વાયુ વગેરેથી થતા નિજ રોગો ૨. ને એ, ઘાનું

- વગેરે કારણથી થતા આગમું રોગો એ બંને પ્રકારના - રોગો કરનાર લોહીના ઔષધરૂપ હસ ખોલીને લોહી - કાઢવાની ક્રિયા છે, તેથી હસ ખોલીને લોહી કાઢવાની ક્રિયા સત્ત્વ, ગુણમુદ વગેરે લોહીબળાઈના અનેક

રોગોનુ શમન કરી શકતી હોવાથી શિરાઘ્વ (હસ ખોલીને લોહી કાઢવાની ક્રિયા) અર્ધાઅર્ધ ચિકિત્સા જેવી છે. વળી જે રોગો ઠણ, ગરમ, સ્નિગ્ધ, લૂખા વગેરે ઉપચારથી મટયા ન હોય તે રોગો પણ હસ ખોલીને લોહી કાઢવાથી મટી શકે છે માટે શિરાઘ્વ એ આખી ચિકિત્સા છે.

હ્યયદ્વદ્વદયે સૂત્રસંધાને વસ્તિવિધિર્ના-

મૈકેનવિચિત્તિમોડધ્યાયઃ ॥ ૧૯ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો : નસ્યવિધિ

અયાનો નસ્યવિધિમધ્યાયં વ્યાપ્ત્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હસ્માહુરાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

(અત્યાં સુધીમા વમન, વિરેચન, અનુવાસન, નિરૂપ(રોગ ઉત્તર બલિત)નું નિરૂપણ કર્યું, હવે હાસડીના ઉપરના ભાગના શોષનના કર્મનું નિરૂપણ કરીને 'પચ કર્મ' કરેવાનું કામ પૂરું કર્યું, તેથી અધ્યાયનો આરભ કરતા નવકાર કહે છે કે,) હવે નસ્યવિધિનો આધ્યાય સમજાવીશુ એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

કયા રોગમાં અને શા માટે નસ્યની જરૂર ?

ઋર્ષજન્નવિકારેષુ વિરોધાત્રસ્યર્થમ્પયતે ।

નાસા હિ શિરસો દ્વારં તેન તદ્વાપ્ય

હન્તિ તાન્ ॥ ૧ ॥

(છાતી અને ખભાના સાધા(ગળાની હાસડી)ને 'જનુ' કહે છે તે હાસડીથી ઉપરના ભાગને ઊર્ધ્વજનુ કહેવાય છે હાસડીથી ઉપરના ભાગમાં જે વિકાર થાય છે તેમા ખાસ કરીને નસ્ય આપવું જોઈએ, વમન, શિરાઘ્વ વગેરે ઉપચાર પણ કરી શકાય છે છતાં નસ્ય ખાસ આપવું જોઈએ) કેમ કે નાક એ માથાનું દ્વાર છે, માટે તે રસ્તે આપેલું ઔષધ નસકોરા વાટે ઊંચિ આખ, ગળું વગેરેની શિરાઓમાં દાખલ થઈને માથામા પ્રસરી જઈને હાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોના નાશ કરે છે

નસ્યના પ્રકાર

વિરેચનં સુંહણં ચ શમનં ચ ત્રિષ્ટાડપિ તત્ ॥

નસ્ય, વિરેચન, બુંદણ અને શમન, એ ત્રણ પ્રકારનું છે

વિરેચન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય ?

વિરેચનં શિતશૂલજાત્યપ્સ્યન્દગલામયે ॥૨॥

શીતફળદ્રુમિપ્રત્યિકુષ્ઠાપસ્મારપીનસે ।

માથાનું શૂળ, જડતા, આંખ આવી હોય, ગળાના રોગ, સોજો ગડરોગ, કૃમિ, રસોળી, કુષ્ઠ, વાઈ અને સળેખમ-એ રોગમાં વિરેચન નસ્ય હિતકર છે (જેકે વાઈ હાસડીથી ઉપરના ભાગનો રોગ નથી છતાં તે વિરેચન નસ્યથી મટે છે, તેમ બીજા પાં કેટલાક રોગ જે હાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગ નથી હોતા તે પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે વળી પ્રસેક, મોનો સ્વાદ બગડી જાય, ગંધનું જ્ઞાન ન થયું વગેરે રોગ પણ વિરેચન નસ્યથી મટે છે)

બૃહસ્પ નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય?

શૂદ્ધનં વાતજે શલે સૂર્ગવતે સ્વરક્ષયે ॥૩॥
નાસાસ્યશોષે વાયુસજ્જ કુચ્છરોધોઽવગાદુકે ।

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલા શૂળમાં સૂર્યવર્ત રાગમાં, સ્વરક્ષય એટલે સાદ બેસી ગયો હોય તે રોગમાં, નાક કે મોં કુકાઈ જવાના રોગમાં, તોનડાપણના રોગમાં, કૃષ્ણશીર્ષીય રોગમાં તથા અવગાદુક નામે વાતરોગમાં બૃહસ્પ નસ્ય હિતકર છે

શમન નસ્ય કયા રોગોમાં અપાય?

શમન નીલિકાદપક્ષકેશદોષાક્ષિરાગ્નિષુ ॥૪॥

નીલિકા, બાગ, વાળ ખરી પડે, આંખમાં શિસોટા શિસોટા જેવી શિરાઓ તરી આવે, એટલા રોગોમાં શમન નસ્ય હિતકર છે

વિરેચન નસ્યનાં દ્રવ્ય

યથાસ્વં યૌગિકૈ સ્નેહૈર્વયાસ્વ ચ પ્રસાચિતૈ ।

કલ્કકાયાદેમિશ્વાદૈ મધુવદવાસદૈરપિ ॥૫॥

- (૧) જે સ્નેહ જે દોષને યોગ્ય હોય તે સ્નેહથી,
- (૨) જે ઔષ્ધ જે દોષને યોગ્ય હોય તે ઔષધના કક્ક, કવાન વગેરેમાંથી જે યોગ્ય હોય તેનાથી સિદ્ધ કરેલા સરસિયા જેવા યોગ માટે લાયક સ્નેહોથી તથા
- (૩) મધ, સિધ્ધ અને આગવથી પણ પહેલું એટલે વિગ્ધન નસ્ય અપાય છે

બૃહસ્પ અને શમન નસ્યના દ્રવ્યો

શૂદ્ધનં ઘન્વર્માસોત્થરસાચ્છૂલપુરૈરપિ ।

શમન યોજયેત્પૂર્વે ક્ષીરેણ સલિલેન વા ॥૬॥

જાગલ પ્રદે પ્રાણીઓના માસરસ અને લોહી થી, શલકીના ગુદર જેવા બૃહસ્પ કર એવા ગુદરોથી અને બૃહસ્પ દ્રવ્યો વડે સિદ્ધ કરેલા થી જેવા બૃહસ્પ સ્નેહોથી બૃહસ્પ નસ્ય આપવું શમન નસ્ય ઉપર જ્યેષ્ઠ મા મા કલાં તે જાગલ પ્રદેશના પ્રાણીઓના માસરસ વગેરે દ્રવ્યોથી, દ્રવ્યથી કે પાણીથી આપવું

મર્દા, પ્રતિમર્દા, અવપીડ, શિરોવિરેચન અને પ્રથમન નસ્યો

મર્દોષ પ્રતિમર્દોષ દ્વિધા સ્નેહોઽપ માત્રયા ।
કલ્કાદૌગવપીડસ્તુ ચ તીક્ષ્ણૈર્મૂચરેચન ॥૭॥
ધ્માનં વિરેચનધૂર્ણં

એમાં મર્દા ૨ ને પ્રતિમર્દા એ નસ્યના બે પ્રકાર નસ્યમાં આપવાના સ્નેહના માપને ધારણે પાડવામાં આવે છે (સ્નેહનું નસ્ય આપવાનું હોય તેમાં સ્નેહ પુષ્કળ હોય તો તે મર્દા નસ્ય અને સ્નેહ ઘોણ હોય તો તે પ્રતિમર્દા નસ્ય કહેવાય છે) કક્ક, કવાય, સ્વરસ વગેરેનું નસ્ય આપવાનું હાય ત્યારે મુકું દ્રવ્યોના કક્ક, કવાય, સ્વરસ વગેરેથી અપાતા નસ્યને અવપીડ નસ્ય કહે છે અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોના કક્ક, કવાય, સ્વરસ વગેરેથી આપાતા નસ્યને મૂર્ધાવિરેચન (શિરોવિરેચન) નસ્ય કહે છે નસકોરામાં મરી વગેરના વચગાળા યૂર્ણને દૂધીને હાસડીથી ઉપરના ભાગમાંથી દોષોને બહાર કાઢી નાખવા આપેલા વિરેચન નસ્યને ધ્માન (પ્રધ્માન, પ્રથમન) નસ્ય કહે છે

પ્રધ્માન (=પ્રથમન, ધ્માન) નસ્યનું ધૈન

ગુડ્યાત્ત મુલવાયુતા ।

પટજ્જઞ્ઞિમુલયા તાઢ્યા મેપજગર્મયા ॥૮॥

સ દિ ભૂર્મતર દોર્વં ચૂર્ણત્વાદપર્વતિ ।

તે યૂર્ણ નાકમાર્ગે દાખલ કરવા માટે એક નખી (ભૂગળી) કરવી તે છ રાગળ લાખી રાખવી તથા તેને બે થોડા રાખવા (એટલે બે છોડે ખુદી રાખવી) તેમાં યૂર્ણ ભરીને તે રોગીના નસકોરા આગળ રાખીને મુખના વાયુ વડે દૂક મારવી એટલે ઔષધ માથામાં જશે અને તે યૂર્ણ લોવાને લીધે પુષ્કળ દોષને ખેંચી કાઢશે (કવાય, સ્વ વગેરે યૂર્ણની માફક દોષોને ચૂસી શકે નહિ તેથી યૂર્ણથી વધારે પ્રમાણમાં દોષો બહાર નીકળે)

મર્દા, અવપીડ અને શિરોવિરેચન નસ્યનું માપ

પ્રદેશિન્યજ્જલોર્પર્ષદ્વાન્મમસમુચ્ચતાત્ ॥૯॥

યાવન્પતત્પસો યિન્દુર્દશાષ્ઠો પટ કમેણ તે ।

મશમ્યોત્ક્રુદ્ધમ્મયોના માત્રાસ્તા એવ ચ ક્રમાત્ ॥

ચિન્દુદ્વયોના કલ્કાદે

અગૂંતની પાસેની આગળી જેને તર્જની કે પ્રદેશિની કહે છે, તેના ત્રણ વેદામાંથી છેલ્લા બે વેદા (પર્વ) સ્નેહના બોળીને તરત કાઢી વઈ તેના ટીપાં પડવા દેવા તેમાંનું જે એક પ્રથમ ટીપું પડે તેને

‘બિદુ’ કહેવું એવાં દશ બિદુ રો મર્શસ્નેહની ઉત્તમ માત્રા (માપ) જાણવી, આઠ બિદુ એ મર્શસ્નેહની મધ્યમ માત્રા જાણવી, રાત્રે છ બિદુ રો મર્શસ્નેહની કનિષ્ઠ (ઓછામાં ઓછી) માત્રા જાણવી તેમાથી જ બે બિદુ કમી કરતા જઈએ તો કલક, (કવાથ, સ્વરસ) વગેરેથી અપાતા રાવપીડ અને શિરાવિરચન નસ્યની ઉત્તમ, મધ્યમ રાત્રે કનિષ્ઠ (હીન) માત્રા અનુક્રમે જાણવી, તોટથે આઠ બિદુ ઉત્તમ માત્રા, છ બિદુ મધ્યમ માત્રા અને ચાર બિદુ એ કનિષ્ઠ માત્રા જાણવી

નસ્ય કોને ન આપવું ?

યોજયેદ્ર તુ નાવનમ્ ।

તોયમધ્યગસ્નેહપીનાના પાતુમિચ્છતામ્ ॥૧૧॥

શુક્રમક્તશિર સ્નાતસ્નાતુકામસ્ત્રતાસૂજામ્ ।

નગ્નીનસવેગાતૈસ્ત્રિકાશ્વાસકાસિનામ્ ॥૧૨॥

શુદ્ધાના દત્તરસ્તીના તથાડનાતૈવદુર્દિને ।

અન્યત્રાત્પયિકાઘ્રાએ

જેણે પાણી દાડ, ગર ક સ્નેહ પીધા હોય કે જે પાણી, દાડ, ગર કે સ્નેહ પીધા માગતો હાય તેને, જેમનાં, માથાનોગ નાહવાન, માથાબોળ નાહવા માગતો હોય તેને, જેની ફૂસ ખાલીને લોહી કાઢ્યું હોય તેને કાંવા પ્રજેષ્મમગાને, તેર વેગમાથી કોઈ વેગની હાલત જેને થઈ હાય તેને, સુવાવડીને, દમ વાગાને, ઉષ્મમગાને, વમન કે વિરચનથી શુદ્ધ થયેલાને જેને અસ્તિ ૨ ઈવી હોય તેને ૨ ને વર્ષાઋતુ ન લાવા છતાં ૨ાકાશ વા ગાથી ઘેરાયું હોય ત્યારે નસ્ય આપું નહિ પણ જે રાગ એવા હાય ૨ થવા રોગી એવી અવસ્થામા હોય ૨ નસ્ય ન આપવાથી દરદીની હાલત ગભીર થઈ જાય તો એવા કટોકટીના રોગમા ઉપર જેમને નસ્ય ન આપવાનું કહ્યું છે તેમને પણ નસ્ય આપવું

જેમણે જળ વગેરેનું પાન કરું છે અથવા જેઓ જળ વગેરે પીવા ઉચ્છે છે તેમને નસ્ય આપ્યું હોય તો નાક તથા મો ગળ્યા કર છે અને લેષેશરેના રહે છે તથા નિમિર ૨ ને માથાના રોગ થાય છે ભ્રાજન ૨ના માત્રમને નસ્ય આપવાથી તેના દોષ ઉપલા ભાગના સોનને રાક્ષીને ઊતરી, દમ, ઉષ્મસ અને સંજેષ્મ પે ૧ કરે છે માથે તેજ ચોગેલા માત્રમને નસ્ય આપવાથી માથામા શૂળ, આંખમાં શૂળ, કાનમા શૂળ, ગાના રો ૧, સંજેષ્મ, હડુસ્તબ, મન્યાસ્તબ, અલિનવાયુ અને શિર કપ, રો રોગ થાય છે માથાબોળ નાહવા અને નાહવાની ઈચ્છાવાળાને નસ્ય આપવાથી દોષ તેના માથામા જડ થઈને જગતા, અરચિ અને

સજેષ્મ પેદા કરે છે, લોહી કાઢેલા મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી કૃષ્ણતા, રાહચિ અને મદાગિન થાય છે, નવુ (કાચું) સજેષ્મ થયેલું હોય તેને નસ્ય આપવાથી તેના સોતા બધ થઈ જવાથી સજેષ્મ બગડે છે અને કૃમિરોગ, ખાણ અને ખરજી નામે રોગ થાય છે ગાંઠો પેશાન, વગેરે વેગ આવ્યા હોય તે વખતે મનુષ્યને નસ્ય આપવાથી, વેગને રોકી રાખવાથી જે રોગ થાય છે તે રોગ મોટા પ્રમાણમા થાય છે સુવાવડીને નસ્ય આપવાથી લોહી કાઢવાને જે રોગ થાય છે તે રોગ થાય છે દમ અને ઉષ્મસવાળાને નસ્ય આપવાથી દમ અને ઉષ્મસ વધી પડે છે વમન-વિરચનથી જેમની શુદ્ધિ કરી હોય તેમને નસ્ય આપવાથી દમ, ઉષ્મસ સ્વરભાગ, ઈન્દ્રિયોની શક્તિનો નાશ, માથુ ભારે થઈ જાય, કૃમિરોગ અને ખાણ એ રોગ થાય છે જેમને બંધિત આપેલી હોય તેમના સોતા ખુદ્ધા હોવાથી રોમને નસ્ય વધારે પડ્યું પ્રસરી જવાથી દમ અને ઉષ્મસ વગેરે થાય છે વર્ષાઋતુ સિવાય કવખતે વાદળા થી ૨ કાશ ઘેરાયું હોય તે વખતે નસ્ય લેવાથી એકાએક માથુ દુખે છે તથા કપ, જગતા, તાણુપાક, નેત્રપાક ખાણ, મન્યાસ્તબ, કદરાગ, સજેષ્મ અને અડધિકા નામે ફાહીર ૨ થવાનો રોગ થાય છે એ પ્રમાણે જ્યારે ૨ યાગ્ય માત્રમને નસ્ય આપવાથી રોગ ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જે દોષનું જે સ્થાન હોય તેના વિચાર કરીને તથા દોષની વૃદ્ધિનું પ્રમાણ જેડીને યોગ્ય રીતે સ્નેહ સ્વદ, શિરાવિરચન, મુખાલેપ, સેક, તીક્ષ્ણ અવપીડ નસ્ય ધૂમપાન, ગડૂપ વગેરે વિનિમાથી જે દેકારે જે કરવા જે હોય તે કરું

નસ્ય કોણે ક્યારે લેવું ?

અથ નસ્ય પ્રવોજયેત્ ॥૧૩॥

પ્રાત શ્લેષ્મણિ, મધ્યાદ્ને પિત્તે, સાયં ત્રિશોઘ્લે ।

સ્વસ્થવૃત્ત તુ પૂર્ણદ્વે શરત્કાલવસન્નયા ॥૧૪॥

શીતે મધ્યાદ્ને, શ્રીષ્મે સાંય વર્ષાસુ સાતપ ।

વાતામિમૂતે શિરસિ દિષ્ટમાયામપતાનકે ॥૧૫॥

મન્યાસ્તમ્મે સ્વરશ્વે સાયપ્રાતર્દિનેદિને ।

પ્રકાહાન્તરમન્યત્ર

મનુષ્ય રોગ હોય તો સવારમા નસ્ય આપવું, પિત્ત ના રોગમા બપોરે નસ્ય ૨ આપવું, વાયુના રોગમાં સાંય કાળે અને રાત્રે નસ્ય ૨ આપવું (સજાતમા વિદેષ કહ્યું છે કે, મુખમાથી લાગ નીકળતી હોય, ઊંઘમાં લવાય થતો હોય, દાંત કટકાવતો (ખખવતો) હોય, ફૂસોનીયો રોગ થતો હોય, મુખમાથી દુર્ગંધ નીકળતી હોય, કાનમા અવાજ થવા કરતો હોય, અડ

સૂઈ ઊઠયા પછી ધૂમપાનાદિ કરુ

ધારયેત્તતઃ ॥ ૨૨ ॥

ધૂમં પીવા કવોળામ્યુકવલાન કળટગુચ્ચયે ।

સો માત્રા ગણી રહેવાય રોટલા સમય સુધી સૂઈને ઊઠયા પછી વિરેચન ધૂમ વરેરેમાથી કોઈ પણ રોક પ્રકારના યોગ્ય ધૂમનું પાન કરીને સરેકા પાણીના કોગળા કઠની શુદ્ધિ માટે કરવા (પછી સ્નેહપાનની વિધિમા સૂ ૧૬/૨૫થી ૨૭મા કલા પ્રમાણે સંધ્યે આનાર કરવો)

સ્નેહન નસ્યના સમ્યગ્ યોગનુ લક્ષણ

સમ્યક્ષિષે સુલોચ્છવાસસ્વમ્પ્રદોષાક્ષ-

પાટવમ્ ॥ ૨૩ ॥

માથું જે સારી રીતે સ્નિગ્ધ થયું હોય તો નાસો સ્પર્શ સરળતાથી થાશે, સારી રીતે ઊંધ આવે, સારી રીતે જગ્રત થવાય અને ઇદ્રિયોમા સારી ચપળતા આવે

સ્નેહન નસ્યના હીનયોગનુ લક્ષણ

રુદ્ધોઽશિગ્તમ્પતા શોષો નાસારચે મૂખંશૂન્યતા

માથું (જે રાત્રિ તીક્ષ્ણ નસ્યથી કે સ્નેહન નસ્ય રોછું પડવાથી) રૂઠ થયું હોય તો ૨ ખોમા જડતા આવે, મુખ તથા નાકમા શોષ થાય અને માથું ખાલી પડી જાય

સ્નેહન નસ્યના અતિયોગનુ લક્ષણ

ક્ષિષેઽતિ કળટગુહતાપ્રસેકારવિષીનસાઃ ॥ ૨૪ ॥

માથું રાત્રિ સ્નિગ્ધ થયું હોય તો ખલજન રાવે, માથું ભારે થાય, પ્રસેક થાય, અરચિ થાય તથા સર્જેખમ થાય

વિરેચન નસ્યનો સમ્યગ્ યોગ

સુવિરિક્તેઽક્ષિલપુતાવક્રત્વરવિશુદ્ધયઃ ।

સારી રીતે માથાનું વિરેચન થયું હોય તો ૨ ખો હડકી થાય તથા મુખ અને રાવાજન વિશુદ્ધ થાય

વિરેચન નસ્યનો હીન અને અતિયોગ

દુર્વિક્તે ગદોદ્રેક , ક્ષામતાઽતિવિરેચિતે ॥ ૨૫ ॥

માથાનું વિરેચન નાલી રીતે ન થયું હોય તો રોગ વધે અને રાત્રિ વિરેચન થયું હોય તો શરીર દુર્બળ થઈ જાય

પ્રતિમર્શ સ્નેહ માત્રા કોને આપવી ?

પ્રતિમર્શ ક્ષતક્ષામ્યલ્લઘુલ્લુલાત્મસુ ।

પ્રતિમર્શ સ્નેહ માત્રા જે પાછળ કહેલી છે તે લતવાળાને, દૂબળાને, બાગકને, વૃદ્ધને અને સુખિયા લોકોને આપવાની છે તે રાક્ષણે માવકુ થયું હોય તોપણ રાખી નશકાય (રોટલે વર્ષાનજનું ન હોવા છતાં રાક્ષણ વાદળથી ઘેરાયું હોય કે માવકુ થયું હોય ત્યારે પણ આપી શકાય)

પ્રતિમર્શ ન આપવા યોગ્ય રોગી

ન ત્વિષ્ઠો દુષ્ટપીનસે ॥ ૨૬ ॥

મઘપીનેઽલધ્રોત્રે ક્ષમિદ્વિપિતમૂષને ।

ઉત્ક્રોષ્ઠિલ્લપ્દોષે ચ, હીનમાત્રતયા દિ સઃ ॥ ૨૭ ॥

બગેરેલા મજેખમ રોગવાળાને, જેણે દારૂ પીધો હોય તેને, જેનાથી બરાબર સાબળી શકાતું ન હોય તેને, જેનું માથું કૃમિ વડે પીડાતું હોય તેને તથા જેના દોષ વધ્યા હોય તેને, જેના દોષ સ્થાનથી ચલિત થયા હોય તેને, પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવું હિનકર નથી, કેમ કે પ્રતિમર્શ સ્નેહની માત્રા રોછી હોય છે, (તેથી તેવા (ઉપર કહ્યા તેવા) માણસના દોષ તેનાથી માત્ર ઊભળે છે, પણ દોષ બહાર નીકળી શકતા નથી)

પ્રતિમર્શના પદર કાળ અને માત્રા

નિશાદર્શુકવાન્તાદ્ સ્વમાર્ધ્વધ્રમરેતસામ્ ।

શિરોશ્વજનતાદ્વ્યમ્પ્રસવાશ્નવર્ચસામ્ ॥ ૨૮ ॥

દન્તકાષ્ઠસ્ય હાસસ્ય યોગ્યોઽન્તેઽષ્ઠી

દ્વિવિન્દુક' ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન, દહાડે ઊંઘ, પચે ચાલીને મુસાફરી કરવી, શામ કરવો, લીર્મ નીકળવું, માથે તેલ ઘાવવું, ગરૂપ, ફન ખોલાવીને લોલી કાઢવું, આંખ ૨ ભજવી, પેશાબ કરી આવવો, દાનસુ કરવું અને ઉસવું, એ પદર કાળને અને પ્રતિમર્શ સ્નેહ બે બિંદુ જેટલો નાકમાં મૂકવો

પ્રતિમર્શનું ફળ

પચ્ચસુ સ્ત્રોતસાં શુદ્ધિઃ, ક્ષમનાશક્તિયુ

ક્રમાત્ ॥ ૨૯ ॥

દગ્ધલં પચ્ચસુ, તતો દન્તદાદર્થે મદ્વલ્લમ્ ।

રાત્રિ, દિવસ, ભોજન, વમન અને દહાડે ઊંઘ એ પાચને અને પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી સોજે શુદ્ધ થાય છે મુસાફરી, શામ અને મેપુન, એ ત્રણેને અને પ્રતિમર્શ નસ્ય આપવાથી થાક ઊતરે છે (મનને આનંદ થાય છે તથા માથું પડું ઉતરેકુ થાય છે) માથે તેલ ઘાવવું, ગરૂપ, ફન ખોલાવીને લોલી કાઢવું, આંખ આંજવી તથા ગ્રંથે ફરો આવવું, એ પાચ પછી

પ્રતિમર્શ નરસ આપવાથી રાખો બળવાન થાય છે
દાતણ કયાં પછી અને ઉપ્પા પછી પ્રતિમર્શ નરસ આપ
વાથી દાત મળ્યુંત થાય છે તથા વાણુનુ થમન થાય છે
નરસ, ધૂમપાન, કવલગ્રાહ અને શોધન કરવાની ઉમર

ન નસ્યમૂનસસાઘ્વે નાતીતાશીતિવત્સરે ॥ ૩૦ ॥

ન ચોનાપ્રાદશે ધૂમ, કવલો નોનપશ્ચમે ।

ન શુલ્કિહનદશમે ન ચાતિકાન્તસત્તૌ ॥ ૩૧ ॥

તાન વરસ કરતા ઓછી ઉમરવાળાને તથા રોંછી
વરસ કરતા વધરે ઉમરવાળાને નરસ રાખવું નહિ
અહાર વરસ કરતા ઓછી ઉમરવાળાને ધૂમપાન
કરાવવું નહિ ખાવ વરસ કરતા ઓછી ઉમરવાળાને
કમ્બ દાઢ કરાવવો નહિ દશ વરસ કરતા રોંછી ઉમર
વાળાનું તથા ચિત્તેર વરસ ઉમરવાળાની ઉમરવાળાનું વમન,
વિદેયન વગેરેથી શોધન કરવું નહિ

પ્રતિમર્શ સદા સેવના યોગ્ય શા માટે?

માજનમરણં શસ્ત્રઃ પ્રતિમર્શસ્તુ વસ્તિવત્ ।

મર્શવચ્ચ ગુણાન્ કુર્યાત્સદિ નિત્યાપસેમનાત્ ॥ ૩૨ ॥

ન ધાત્ર યન્ત્રણા નાપિ ઘ્યાપદ્ગ્યો મર્શવચ્ચમ્ ।

જન્મથી તે મરણ થગી પ્રતિમર્શ નરસ સ્નેહભક્તિ
ની જે ક્રિતકારક છે, તથા ચેત્ત સેવન કરવાથી તે
મર્શનસ્થના જેવા જ હાથદા કરે છે વળી એ પ્રતિ
મર્શમા મેઈ પ્રકારનું બધન (જેવું કે સૂ. ૧૧/૨૫૫ થી
૨૭૫ વાળુ ઉપલેદક સેવવું વગેરે) નથી તથા નેત્રની
જડતા, દોષ, વગેરે નરસથી થતા નુકસાન (જેલક
૨૩૧) થવાનો ભય નથી.

પ્રતિમર્શમા તેજ શેષ છે

તૈલમેવ ચ નસ્યાયૈ નિત્યામ્યાસેન શશ્વતે ॥ ૩૩ ॥
‘શિરસ’ શ્લેષ્યધામત્વાક્લેહા’ સ્વમ્યસ્ય નેતરે ।

પ્રતિમર્શ નરસમા નિત્ય વાપરવા માટે તેજ જ
ઉત્તમ છે, કેમકે માથું રો કડનું સ્થાન છે, માટે સાજ
માણસને તેજ સિવાય બીજા સ્નેહ દીક નથી

મર્શ, પ્રતિમર્શ વગેરેમા તક્ષવત

માશુલ્કિચરકારિત્વં ગુણોત્પર્પણહૃતા ॥ ૩૪ ॥

મર્શો ચ પ્રતિમર્શો ચ વિદેશો ન મધેઘદિ ।

કો મર્શો સપરીહાર સાપર ચ મજેત્ત ॥ ૩૫ ॥

મચ્છપાનવિચારાર્થો કુટીરાતાતપસ્થિતી ।

મન્યાસમાત્રાયસ્તી ચ તદ્દેવ વિનિવિદેશત ॥ ૩૬ ॥

મર્શ નરસમાં અને પ્રતિમર્શ નરસમાં ફેર એટલે
છે કે મર્શ તરત ચતર કરે છે અને વધારે હાથદા

કરે છે, બ્યારે પ્રતિમર્શ લાભે વખતે અસર કરે છે
અને થોડો હાથદા કરે છે જો મર્શ અને પ્રતિમર્શ વચ્ચે
એવા તક્ષવત ન હોય, તો આહારવિહારની પરેજ
ન પાળવી પડે ફેરેનું રાત્રે જેનાથી નુકસાન થવાનો
ભય નથી એવું પ્રતિમર્શ નરસ છોડીને જેમા રાહાર
વિહારની પરેજ પાળવી પડે એવું રાત્રે જે લેવાથી
નુકસાન (ઉપદ્રવો) થવાનો સંભવ છે એવું મર્શ નરસ
કેણુ લે? અચ્છપેય સ્નેહ અને સ્નેહની વિચારણા વચ્ચે,
જૂપડીમા પુરાઈ રહીને કરવામા રસાયન પ્રયોગ અને
પવન તથા તક્ષમા રહીને કરી થમય એવા રસાયન
પ્રયોગ વચ્ચે તથા અન્વાસન બંધિત રાત્રે માત્રાબંધિત
વચ્ચે એવા જ ફેર જાણવો (રોજે રાચ્છપેય સ્નેહ,
જૂપડીમા રહીને કરવામા રસાયન પ્રયોગ અને અન્વાસન
બંધિત તરત અસર કરે છે રાત્રે વધારે હાથદા કરે છે,
બ્યારે સ્નેહની વિચારણા, પવન અને તક્ષમા રહેવાની
છૂટ સાથે કરવામા રસાયન પ્રયોગો અને માત્રાબંધિત
લાભે વખતે અસર કરે છે અને થોડો હાથદા કરે છે)

અછતેવ

પ્રીવન્તીજલદેવદારજલદ-

ત્વશ્લેષ્યગોપીદિમં

દાર્શત્વજ્ઞાધુક્ષ્વાગુરુગરી-

પુનઃદ્વાદશિન્યોત્પલમ્ ।

ધાવન્યી સુરમિ રિયરે ક્રમિહર

પત્રં શ્રુદિ રેણુકાં

કિલ્લક્ષં કમલાદ્વલં શતગુણે

દિશ્યેડમ્મસિ કાપયેત્ ॥

તૈલાદ્રષં દશગુણ પરિદોષ્ય તેન

તૈલ પતેત્ સલિલેન દશૈવ વારાન્ ।

પાકે ક્ષિપેચ દશમે સમમાજગુધં

નસ્ય મદાગુણમુશાન્ત્યગુતલમેતત્ ॥ ૩૮ ॥

ડેડી, વાગી, દેવદાર, મોચ, તલ, કાગે વાગે,

વાડિયા, પચકાચ, દારુદાદરની છાવ, જેડીમધ, જુદ
મોચ, અજર, શનાવરી, ધોળું કમળ, બીજું, મળું કમળ,
જિભી અને બેડી ભેરિંગમી, ચદમી, સમેરવો, ગાંધી
વમેરવો, વાગી, તમાકુપત્ર, નાની એકલી, રેડક
બીજ, પચોગર, બાદામ, એ રીપેષ તમાન બાગે
લેવાં તથા તેમા સોગમો દિવ્ય જાતમાં કયાય કરેલો
પછી નમાય રોપીયાન વગરન જેવા વગરનું તેજ
લેવું તે તેવથી દશગુણ કયાય બાગે ગે ત્યાં નુથી
તે કયાય ઉઠાવેલો. પછી તે કયાયમા દશવાર તે તેવને
પમખનું તે એથી રીતે કે એક વાર તેવ તથા કયાય

સમાન ભાગે લઈને ઉઠાવતાં તેલ માત્ર શેષ રહે
ત્યારે તેલ કાઢી લઈ તેમા ફરી તેટલા જ કવાથ મેળવી
ઉઠાવવું એમ કરતાં દશવાર તેલ કવાથમા પાચન
થયા પછી તેમા બકરીનું દૂધ તેલ સમાન નાખવું અને
તેમા તે તેલ શેષ રહેતા સુધી પાચન કરવું એ રીતે
સિદ્ધ કરેલા તેલને '૨ છત્રતેલ' કહે છે, કેમ કે તે
આણ્વ્યોમા (સૂક્ષ્મ ઓતેમા) પણ જલવી પ્રવેશ કરે
છે એ આણ્વતેલ મહાગુણવાળું ઉત્તમ નસ્ય છે

રોજ નસ્ય લેવાના લાભ

घनोन्नतपसन्नत्वक्स्फण्वमीवास्पवक्षस ।

हृदोन्द्रियास्तपलिता भवेयुनस्यशीलिन ॥ ૩૯ ॥

રોજ નસ્ય લેનારની ચામડી ઘટ્ટ થાય છે, ખભા,
શેક અને છાતી ઊંચા થાય છે, મો નિર્મળ થાય છે,
ઈન્દ્રિયા મજબૂત થાય છે અને રોમને પળિયા (ધોળા
વાળ) આવતા નથી

हृत्पटान्नद्वये तृप्तयाने नस्यविधिर्नाम

विशेऽप्याय ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મો : ધૂમપાનવિધિ

अथातो धूमपानविधिमन्याय व्याख्यास्याम ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(હાંતરીથી ઉપરના ભાગની ચિકિત્સાના પ્રસંગ-
માં ધૂમપાનવિધિ કહેવાની ઈચ્છાથી નત્રકર્તા કહે છે
કે) હવે અમે ધૂમપાનવિધિ જેમા કહેલા છે એવા રાધ્યાય
સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ
નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

ધૂમપાનની જરૂર

जन्तुर्धकफयातोप्यविकाराणामज्जनने ।

उच्छेदाय च जातानां पित्रेद्धम सरतऽऽत्मगान् ॥ ૧ ॥

હિનકર આહાર તથા વિહાર કરનારા સમજી
માણસે ગળાની ઘાસડીથી ઉપરના ભાગમા કફ તથા
વાયુથી થતા પિકારો ન થાય એટલા માટે તથા
થયા હોય તેઓને નાશ થાય એટલા માટે હમેશા
ધૂમપાન કરું

ધૂમપાનના પ્રકાર - ક્યારે કેવું ધૂમપાન કરવું?

स्निग्धो मध्य. स तीक्ष्णश्च, चाते वातकफे कफे ।
योज्य

તે ધૂમ સ્નિગ્ધ, મધ્ય અને તીક્ષ્ણ એવા ત્રણ
પ્રકારના છે, તેમાથી વાતરોગમાં સ્નિગ્ધ ધૂમપાન

કરાવવું, વાતકફમાં મધ્યમ ધૂમપાન કરાવવું અને કફ
રોગમાં તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું

કોણે ધૂમપાન ન કરવું?

न रक्तपित्तार्तिविरक्तोदरमेहिषु ॥ ૨ ॥

तिमिरोष्णानिलाभानરોહणीદત્તયસ્તિષુ ।

मत्स्यमद्यर्धक्षीरक्षोद्रस्नेहविपाशિषુ ॥ ૩ ॥

શિરસ્યમિહતે પાણ્ડુરોગે જાગરિતે નિશિ ।

રક્તપિત્તથી પીડાયેલા, વિરેચન જેલું લીધું હોય
એવો, ઉદરરોગવાળો, મેહરાગો, તિમિરરોગવાળો, ઊર્ધ્વ
વાયુવાળો, રાધ્યામન રોગવાળો, રેણુસિરી રોગવાળો,
જેને બસ્તિ નાથી હોય તે, જેણે મત્સ્ય, દારૂ, દહીં,
દૂધ, મધ, સ્નેહ, અને ઝેર ખાધું હોય તે, જેને માથા
મા કાઠી વાગ્યું હોય તે, પાણ્ડુરોગવાળો તથા જેણે શત્રે
ઉજાગરે કર્યો હોય તે—એટલા માણસોને ધૂમપાન કર્યા
વળું નહિ

કવખતે કે અતિધૂમપાનથી નુકસાન

रक्तपित्तान्न्यवाधिर्वतुष्मूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ૪ ॥

धूमोऽकालેऽतिपीनो वा

જે સમયે ધૂમપાન કરવાનું અપુર્વદમા કહ્યું છે
તેનાથી બીજા વખતે ધૂમપાન કરનારને તથા અતિથય
ધૂમપાનને કરનારને રક્તપિત્ત, આધેનપાણ, બરેક
પણ, તુષારોગ, બેભાનપણ, મીઠા અને મોહ થાય છે

અતિધૂમપાનથી થયેલા નુકસાનને ઉપાય

तत्र क्षीનો तिघहित ।

અતિથય ધૂમપાન કરવાથી કે કવખતે ધૂમપાન
કરવાથી ઉપર કહ્યા તેવા ઉપદ્રવ થાય તો તેના ઉપાય
તરીકે કયા ઉપાય કરવા

દરેક પ્રકારના ધૂમપાનના કાન

क्षुनक्षुम्भितविष्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ૫ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पित्रेन्મृદુમ ।

કાલેષ્વેપુ નિશાહારનાડનાત્તે ચ મર્યામમ્ ॥ ૬ ॥

નિદ્રાનમ્પાણનસ્નાનચ્છેદિતાત્તે વિરેચનમ્ ।

છોક, બગાનું, ગાંડે, પેશાન, મેયુન, શસ્ત્રકર્મ,
હાસવું અને દાનમ્ કરવું, એ રાત્ર કમને અને મુક
એટલે સ્નેહ (સ્નિગ્ધ) ધૂમ પીવો 'છોક'થી 'દાનમ
કવું' એ રાત્ર કમને ૨ ને નયા ચત્રિના ચંદનમા,
ભોજન કર્યા પછી ૨ ને નસ્ય લીધા પછી મધ્યમ
ધૂમ પીવો નિદ્રા, નસ્ય, ચંદન, સ્નાન અને વનન
એ કમને અને વિરેચન રાત્રવા નીત્ર ધૂમ પીવો

ધૂમપાન કરવાની નળી

અસ્તિનેત્રસમદ્રઘ્ય ત્રિકોશ કારયેદજુ ॥૭॥
મૂલાગ્રેઽજ્ઞપ્તકોલાસ્થિપવેશં ધૂમનેત્રકમ્ ।

અસ્તિમા નેત્ર (નળી) કરવાને જ દ્રવ્ય વાપરવાનું સૂ ૧૯/૮મા કહેલું છે તે જ દ્રવ્ય (એટલે ધાતુ, લાકડું, હાડકું કે વાસ) માથી ચોકદ દ્રવ્યથી ધૂમપાન કરવાની નળી કાંચગર પાસે વેદો બનાવે સવચી તેના ત્રણ સાધા (જોડાય એવા કક્કા) રાખવા તે સીધી હોવી જોઈએ તેના મૂળ રાગળ ૨ ગૂંછે પેસે એવડું તથા ૨ ગ્રાભાગ ૨ ગાળ (નળીના મોઢા રાખવાના છેડ) બારનો હળિયો પેસે એવડું છિદ્ર રખાવવું (નળી સગળ ન કાવવી પણ ત્રણ કક્કે જોડાય એવી કરાવવી બધા કક્કા મળીને કેટલી લાંબાઈ થવી જોઈએ તે નીચેના શ્લોકમા ૨ ૧મું છે)

ધૂમપાનની નળીની લાંબાઈ

તીક્ષ્ણસ્નેહનમષ્ટેષુ ત્રીગિષ્ઠિ ચત્તારિ પચ્ચ જ ॥૮॥
આજુગુલાતા ક્રમાત્પાતુઃ પ્રમાણેનાદિકાનિ તત્ ।

તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરવા માટે ધૂમપાન કરનારના બોલીસ ૨ ગાળ લાંબાઈની નળી, સ્નેહન ધૂમપાનમા બત્રીસ આગળ લાંબાઈની નળી તથા મધ્યમ ધૂમપાન મા ચાળીસ આગળ લાંબાઈની નળી જોઈએ

ધૂમપાન થી રીતે કરવું ?

ઋજુગવિષ્ણુસ્તચ્ચતા વિવૃતાસ્યાસ્થિપર્યયમ્ ॥૯॥
પિષાઘ ચ્છિદ્રમેકૈકં ધૂમ નાસિકયા પિતેત્ ।

ટટાર બેસીને, ધૂમપાન કરવામા ચિત્ત સખીને, મો ઉઠાડું સખીને ચોકચોક નસકોર વાચકૂની બધ કશીને, બને નસકોરાથી વાચકૂની ત્રણ ત્રણ વાર ધુમાડી પિવાય એ રીતે નાકથી ધૂમપાન કરવું

(દાખલા તરીકે, જમણા નસકોરાથી ધૂમપાન થવું કરવું હોય તો યમ નસકોર દબાવીને જમણા નસકોરા આગળ નળીનો છેડો સખીને ધુમાડી ઊંચ ચડાવવી અને જમણા નસકોરામાથી પાછી કાઢવી પછી જમણા નસકોર દબાવીને યમ નસકોરા આગળ નળીનો છેડો સખીને ધુમાડી ઊંચ ચડાવવી (ખેનવી) અને યમ નસકોરામાથી પાછી કાઢવી આજુ ચાથ ત્યારે ચોક પર્થાવ ચથવ પરિવર્ત થયો કહેવાય. આવા ત્રણ પર્થાવ કરવા)

ધૂમપાન પહેલું મોથી કે નાકથી કર્યારે કરવું ?

પ્રાક પિતેત્રાસયોર્નિષ્ક્રુષ્ટે શોષે પ્રાણાશરોગતે ॥૧૦॥
તત્ક શનાથે ચક્રૈજ, વિપરીત તુ કણ્ઠયે ।

નાક ૨ ને માથામાના દોષોનો જો અપોઆપ ઉત્કલેશ થયો હોય તો પહેલા નાકથી અને પછી મોથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, જો નાક ૨ ને માથામાના દોષોનો ઉત્કલેશ થયો ન હોય તો ચોમનો ઉત્કલેશ કરવા માટે પહેલું મોથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, પણ ગળામાના દોષોની બાબતમાં નાક ૨ ને માથાના દોષોની બાબતમા જો કરવાનું કહ્યું તેનાથી ઊંચુ કરવું (એટલે ગળામાના દોષોના ૨ામો આપ ઉત્કલેશ થયો હોય તો પહેલા મોથી અને પછી નાકથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું, પણ જો ગળામાના દોષોનો ઉત્કલેશ ન થયો હોય, તો તેમનો ઉત્કલેશ કરવા માટે પહેલા નાકથી અને પછી મોથી (તીક્ષ્ણ) ધૂમપાન કરવું)

ધૂમપાની જ ધૂમ બહાર કાઢવો . કારણ

મુલેનેવોદ્રમેદૂમ નાસયા દગિઘાતદૃત્ ॥૧૧॥

ધુમાડા બહાર કાઢવો તે મોથી જ કાઢવો, કેમ કે નાકમાથી ધુમાડો બહાર કાઢવાથી આખની જોવાની શક્તિનો નાશ થાય છે

એક ટકે કેટલું ધૂમપાન કરવું ?

માક્ષેપમોક્ષે પાતવ્યો ધૂમસ્તુ ત્રિહિમિત્રમિ ।

ધુમાડોને થીરની રાહર ખેંચવો તેને આમેપ (૨ દાદન) કહ છે ૨ ને ૨'૦૨ ખેંચવા ધુમાડોને બહાર પાછો કાઢવો તેને મોમ (વિસર્ગ) કહે છે ધુમાડોના ૨ ભોપ, મોમ, આભેપ, મોપ, આમેપ, મોમ, ચો કમે ત્રણ વાર ધુમાડોના ૨ ભોપ અને મોમ કરવાથી એક પાન થયુ કહેવાય. એવા ત્રણ પાન કરવા (કમચર સરવાળે નવ ૨ ભોપ અને નવ મોમ થાય ત્યાં સુધી ધૂમપાન કરવું)

દિવસમા ક્યું ધૂમપાન કેટલી વાર કરવું ?

મહા પિતેત્સદૃત્ સ્તિગ્ધ, દિવંદગ,
શોઘન પરમ્ ॥૧૨॥

ત્રિશ્વતુર્વા

રાત્રિવિસર્ગમાં સ્તિગ્ધ ધૂમપાન એક વાર કરવું, મધ્ય ધૂમપાન બે વાર કરવું, પણ તીક્ષ્ણ ધૂમપાન ત્રણ કે ચાર વાર કરવું

મુક (=સ્તિગ્ધ) ધૂમપાનના દ્રવ્યો

મુદ્રી તત્ર દ્રઘાગ મુદ્ગમુગુલુ ।

મુન્નર્ગ્યોઘેપશ્લેપનલદ્રોશીત્વાનકમ્ ॥૧૩॥

ચરાજ્ઞકોન્તીપણુકયિન્વમજૈલત્રાલુકમ્ ।

શ્રીવેદકં સર્જરસો ઘગમક મદન ધ્રુવમ્ ॥૧૪॥

શાલ્લી કુલ્લુમ માપા યવાઃ કુન્દુરુક્તિલાઃ ।

સ્નેહઃ ફલાતા સારાણા મેદો મજ્જા વસા

ધૃતમ્ ॥ ૧૫ ॥

એ ત્રણ પ્રકારના ધૂમપાનમાંથી મુદુ ધૂમપાનમાં અગર, ગુગળ, મેઘ, યુવેર, શિલાનિત, જાટમાસી, કાળો વાળો, ખસનો વાળો, તજ, રોડુકબીજ, માડુરો, નીલાનો ગર્ભ (ગવ), વણકબાન, સરવનો ગુદ, રાગ, રોડિનધાસ, મીઠુ, શુદ્રમોથ, શદ્ધી (ધૂપડી) કનર, અડદ, જવ, શદ્ધીનો ગુદર, તલ, ફળો સ્નેહ (તિલેલ વગેરે), સાથેનો સ્નેહ (દેવદાર વગેરેનું તેલ), નળી, મળા, વસા અને ઘી એટલા દ્રવ્યો લેવા

મધ્ય (=શમન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

શમને શાલ્લી લાક્ષા પૃથ્વીરા કમલોત્પલમ્ ।

ન્યમ્રોધાદુમ્બરાશ્વત્થપુશ્કરોધ્રત્વચઃ સિતા ॥ ૧૬ ॥

યદ્રોમધુ સુવર્ણત્વક્ પલ્લકં રક્તપિપ્પ્લા ।

ગન્ધાશ્ચાકુષ્ઠનગરાઃ

મધ્ય ધૂમપાન જેને શમન ધૂમપાન પણ કહે છે, તેમાં શદ્ધી વૃમનો ગુદર, લાખ, રોયસી, કમળ, કાળું કમળ, વડ, ઉગ્રી (ગુલ્લર), પીમળો, પીપર, લોધની છાલ, સાકર, જેડીમધ, ગરમાળો, પદ્માકાષ, મજ્જા, અને ઉપલેટ તથા તગર એ બે સિવાયના બીજા સુગંધી દ્રવ્યો, એ સર્વ શમન ધૂમપાનમાં ઉપયોગમાં લેવા

તીક્ષ્ણ (વિરેચન) ધૂમપાનનાં દ્રવ્ય

તીક્ષ્ણે જ્યોતિષ્મતી નિશા ॥ ૧૭ ॥

દશમૂલમનોદાલં લાક્ષા શ્વેતા ફલત્રયમ્ ।

ગન્ધદ્રવ્યાણિ તીક્ષ્ણાણિ ગળો મૂષ્ણવિરેચનઃ ॥ ૧૮ ॥

તીક્ષ્ણ ધૂમપાનમાં માલમકલી, જાદર, દશમૂળ, મધુશીર, હરતાલ, લાખ, ગરમી, ત્રિકુણ, ઉપલેટ, તગર વગેરે તીક્ષ્ણ ગંધદ્રવ્યો અને (મતી, રાધેણ વગેરે) ધિ વિરેચન ઔષધોનો ગણ (સૂ ૧૫/૪) ઉપયોગમાં લેવા યોગ્ય છે

ધૂમપાન માટે વાટ

જલે સ્થિતામહોરાત્રમિપીકાં દ્વાદશાઙ્ગજામ્ ।

પિષ્ટધૂમૃગધૈરવ પશ્ચલ્લત્વ પ્રલેપયેત્ ॥ ૧૯ ॥

ચતિરદ્વયકાંધુલા યવમ્પચા યયા ભવેત્ ।

છાયાશુષ્કાં પિગમૌ તાં સ્નેહાશ્ચલૌ

યથાપચમ્ ॥ ૨૦ ॥

ધૂમનેત્રાપિતાં પાતુમશ્નિષ્ણુણં પ્રયોજયેત્ ।

દર્બના મૂળની બાર આંગળ વાળી ત્રીણે (ગાળા

ને—ગર્ભને) એક આંદાસ (ચતિરદ્વયસ) પાણીમાં પલાળી રાખવી પછી જે જાતનું ધૂમપાન કરવું હોય તે જાતના ધૂમપાન માટે કહેલા રીપધી લગોડીને તે સળી ઉપર પાચ વાર લેપ કરવો (એક વાર લેપ કર્યા પછી સુકાપ રોકેલ બીજી વાર લેપ કરીને પાછી સૂકવવી એમ પાચ વાર લેપ કરવો) ૨૧ રીતે વચમાં જાડી અને બે પાચને છેડે પાતળી એવી જવ જેવી ગોળ દીવેટ અગૂદા જેટલી જાડી થાપ તેમ કરવું તે દીવેટને છાપામાં સૂકવવી તથા સુકાપ પછી પેલી દર્બના મૂળની સળી નેમાંથી કાઢી લેવી પછી તેના ઉપર જે જાતના ધૂમપાનને માટે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તે સ્નેહ ચોપડીને તથા રાગારા વડે સજાવીને ધૂમપાન કરવાની નીતીમાં તેને મૂકવી અને શેગીને તેનો ધુમાડો પીવાનું કહેવું (નળી જે બાજુ અગૂદા જેવડા છિદ્રવાળી હોય તમા ત રીપધની દીવેટ ખાતરી અને સાકડા છિદ્ર તરફથી ધૂમપાન કરવું)

ધૂમપાનનો બીજો પ્રકાર

શારવસમ્પુટચિહ્ને નાઢી ન્યસ્ય

દશાઙ્ગુલામ્ ॥ ૨૧ ॥

અઘાઙ્ગુલા ચા વક્ત્રેણ કાસવાન

ધૂમમાપિવેત્ ॥ ૨૧૩ ॥

કોડિયાના સપુટમાં એક છિદ્ર કરી તેમાં આઠ આંગળ કે દશ ૨ આંગળની નળી મૂકીને ઉપરના શેગીએ મુખ વડે ધૂમપાન કરવું (એક કોડિયામાં ખેર કે બાવળના ધુમાડા વિનાના અગારા ભરીને તેમાં ઉપરસ મટે એવું ચૂર્ણ કે ઓપવ કે ગોળી નાખાને તે ઉપર એક બાજુ કોડિયુ હાકવું તથા તે હાકેલા કોડિયાને મથાળે ધૂમપાન કરવાની નળી બેસતી આવે એવું છિદ્ર કરવું તેમાં આઠ કે દશ ૨ આંગળની નળી પાલીને તે વતી ઉપરના શેગીએ મોથી ધૂમપાન કરવું)

ધૂમપાનનું ફળ

કાસ શ્વાસઃ પીનસો વિસ્વરત્વં

પૂર્ણમન્ધ પાણ્ડુતા કૌશાદોપ ।

કર્ણાસ્યાશ્લિષ્ઠાવકળ્પર્તિજાહ્ય

તન્દ્રા દિપ્પા ધૂમર ન સ્પૃશન્તિ ॥ ૨૨૩ ॥

ઉપરસ, દમ, તરોખમ, સ્વરભગ, મુખની દુર્બી, શરીરની પાડુપ, વાગના રોગ, કાન, મુખ અને આંખ રો ત્રમ્ભા સાવ, ખાનગ, પીપા અને નાસ, સુસ્તી અને લેડી જેટલા રોગ ધૂમપાન કરનારને થતા નથી

જ્યેષ્ઠાશ્વદેયે સ્વદ્યાને ધૂમપાનવિનિર્મલક

વિંશતિમોડખ્યાય ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો : અંકુષાદિવિધિ

અથાતો ગણ્ડુપાદિવિધિમલ્લયાય ધ્યાત્વાત્યામ્યામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

(હવે ધૂમપાન પાછી ગડૂપ (દવાના કોગળા ભરવા)
વગેરેના વિધિ ને યોગ્ય છે, એટલે કહે છે કે)
હવે અમે ગડૂપ (કોગળા ભરવા) વગેરેના વિધિ
નો અધ્યાય વિસ્તારથી કરીશું એ વિષયમાં શાસ્ત્રેય
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે — (‘ગડૂપ
વગેરે’માં ગડૂપ, કવચગ્રાહ, પ્રતિસારણ, મુખાલેપ,
માથામાં તેલ નાખવું અને કાનમાં તેલ મૂકવું એટલી
બાબતોનો સમાવેશ થાય છે)

ગડૂપના પ્રકાર

અતુલ્યકારો ગણ્ડુપઃ સિન્ધ્ય શમનશોષનો ।
રોપણઃ

દવાના કોગળા ભરવા તેને ગડૂપ કહ છે એ
ગડૂપના ચાર પ્રકાર છે સિન્ધ્ય, શમન, શોષન
અને રોપણ.

કયા પ્રકારનો ગડૂપ કેને આપવો?

ઘ્રયસ્તત્ર ત્રિપુ યોગ્યાશ્ચલાદિપુ ॥ ૧ ॥

અત્યો ઘણા

તે ગડૂપમાંથી પહેલા ત્રણ પ્રકારના ગડૂપ ૨ નું
કમે વાપુ વગેરે દોષોમાં આપવા તથા છેલ્લો ગડૂપ
પ્રાણ મગડનારી છે એટલે સિન્ધ્ય ગડૂપવાતવ્યાધિવાળાને,
શમન ગડૂપ પિત્તના રોગોને અને શોષન ગડૂપ કફના
રોગોને આપવો પ્રાણ થયો હોય ત્યારે શોષા પ્રકારના
‘રોપણ’ ગડૂપ નામના કોગળા ભરવા,

સિન્ધ્ય ગડૂપના રસ

સ્તિગ્ધોઽથ સ્વાદ્મલ્લપટુસાધિતૈઃ ।

સ્નેહૈઃ

એમાંથી સિન્ધ્ય ગડૂપ ગળ્યા, ખાટા અને ખારા
દ્રવ્યથી સિદ્ધ મેરવા સ્નેહ વડે બને છે

શમન ગડૂપના રસ

સશ્વમનસ્તિક્તકફપાયમધુરોપધૈઃ ॥ ૨ ॥

શમન ગડૂપ કડવા, તૂટા અને ગળ્યા ઔષધથી
બને છે

શોષન ગડૂપના રસ

શોષનસ્તિક્તકટ્વચમ્લપટુઘ્નાઃ

શોષન ગડૂપ કડવા, તીખા, ખાટા, ખારા અને
ગરમ દ્રવ્યથી બને છે

રોપણ ગડૂપના રસ

રોપણ પુનઃ ।

કામપતિકૈઃ

રોપણ ગડૂપ તૂટા અને કડવા દ્રવ્યથી બને છે

કોગળાના ઔષધમાં શું ભેળવવું?

તત્ર સ્નેહ ક્ષીર મધુદન્નમ્ ॥ ૩ ॥

નુત્ર મધ્ય રસા મૂત્રં ધાન્યામ્લ ચ યથાયથમ્ ।

ક્લ્લયુત્તક ચિપ્પક વા યથામ્પદો પ્રયોજયેત્ ॥ ૪ ॥

ઉપર કહેલા ચાર ગડૂપોમાં જે હોય કે જે રોગને
માટે જે રસ યોગ્ય હોય તે રસવાળા દ્રવ્યોના કલક
સાથે સ્નેહ, દૂધ, મધ, પાણી, સરકો, દારૂ, માખરત,
મૂત્ર, ધાન્યામ્લ એ નવમાંથી જે પ્રસંગે જે યોગ્ય
હોય તે ભેળવીને કે (જરૂર હોય તો) પકવીને એ
રીતે તૈયાર થયેલા પ્રવાહીના ગરમ કોગળા ભરાવવાની
જરૂર હોય ત્યા ગરમ અને ઠંડા કોગળા ભરાવવાની
જરૂર હોય ત્યા ઠંડા કોગળા ભરાવવા

દત્તાર્થ વગેરે રોગમાં ગડૂપ

દન્તહર્ષે દન્તચાલે મુલોરોગે ચ વાતિકે ।

સુલોળમથયા શીર્તે તિલકલ્લોદક દિતમ્ ॥ ૫ ॥

ગણ્ડુપચારણે

દાન ખટારી (અખાઈ) ગાંડા હોય ત્યારે, નાન
કાવના હાથ ત્યારે, તથા વાગીથી થેરાના મુખ ભાગમાં
લગારેકે ગરમ ૨ થવા ઠંડા તબના કંકના પાણીના
મોગળા હિતકર છે (તબના કંકનું પાણી ઠંડુ લેવું
કે લયેકું તેનો આધાર કયા દોષના પ્રકોપને લીધે રોગ
થયો છે તેથી ઉપર છે

સામાન્ય ગડૂપ

નિત્યં ક્ષીરં માંસરહોઽપ્યથા ।

(માખ માણસે) જેના કોગળા ભરવા માટે તેજ
અથવા માંસરમ હિતકર છે

ક્યારે શાના કોગળા ભરવા?

ઝગદાહાન્વિતે પાને ક્ષતે શાગન્નુલમ્ભયે ॥ ૬ ॥

વિષે દ્વારામિદગ્ધે ચ હર્ષિર્ધાયિ પયોધયા ।

હિપા ૨ ને દાહગ્રામ મુખપાકમાં, કોઈ આનન
કારણથી મોમાં ક્ષત (ઝાડુ) થયું હોય અથવા વિષ,
શાક કે રાગિનીથી મોમાં કોઈ વ્યથા થયે ત્યારે હોય તે
હીના અથવા દૂધનો કો ગોળા ભરી ચખવો હિતકર છે
દૈશ્યં જન્યત્પાનુ સન્દગ્ધાતિ મુસે પ્રગાન્ ॥ ૭ ॥
દાહવૃણ્યાપ્રશમન મધુગણ્ડુપચારણમ્ ।

મધના કોગળા ભરી રાખ્યા હોય તો તે મોને કોઠું કરે છે (ચીકાથ દૂર કરે છે), મુખમાં પ્રભુ થયા હોય તેને ફરવે છે તથા દાઢ અને તરસને શમાવે છે

ધાન્યામ્લમાસ્થૈરસ્યમલદૌર્ગન્ધવાશનમ્ ॥ ૮ ॥

ધાન્યામ્લનો ગંડૂષ ભરી રાખવાથી તે મુખની તિરસતા, મુખના મળ અને દુર્ગંધનો નાશ કરે છે તદ્વાલવર્ણ રીતિનું સુખશોપહરં પરમ્ ।

તે જ ધાન્યામ્લ લવણ નાખ્યા વિનાનું તથા દંડુ હોય તો તેના ગંડૂષ ભરી રાખવા એ મુખશોષને ઘનતર ઉત્તમ ઔષધ છે

માશુ ક્ષારામુખગૃહ્ણો મિનત્તિ શ્લેષ્મણશ્ચમ્ ॥

પાણીમાં સાર નાખીને પછી ગળાં લીધેલા પાણીના કોગળા ભરવાથી મોમાં કફ(ધૂંક, લાળ)નો ભરાવો થતો મટે છે

સુલોષ્ણોદકમણ્ડૈર્જાયતે ઘક્ષલાઘવમ્ ।

સલેકા (ધૂંકળા) પાણીના કોગળા ભરી રાખવાથી મો ઘવંકુ થાય છે

કોગળા કેવી રીતે ભરવા ?

નિવાતે ઘાતપે લિઘમુદિતસ્કન્દકન્ધરઃ ॥ ૧૦ ॥
ગળ્ફમપિવન્ કિશ્ચિદ્વ્રતાસ્યો વિચારયેત્ ।

(મોમાં કોગળા ભરીને) પવન ન આવે પણ તડકો આવે એવી જગારો બે ખભા તથા ડોક રાખીને એ રીતે બે ખભા તથા ડોક પર તડકાનો શોક કરીને, પછી બે ખભા તથા ડોક પર થાપી કરાવીને, કોગળા પી ન જતાં જરા વાર ઊંચું મો રાખીને કોગળા મોમાં ભરી રાખવો

કોગળા કયાં સુધી ભરવા ?

કંકર્ણાસ્થિતા યાવન્નચ્છદ્ધાગાક્ષનાડયવા ॥ ૧૧ ॥
મોમાં કફ ભરાઈ જાય અથવા નાક અને આખામો પાણી ગળે ન્યા સુધી કોગળા ભરભર કરવા (આશય થાય ન્યા સુધી પાગ-સાત કોગળા ભરવા)

ગંડૂષ અને કવચ વચ્ચે તફાવત

મસઝાયોં મુલે પૂર્ણે ગળ્ફમ્, કન્થલોઽગ્રયા ।

કોગળા ભરવાના દ્રવ્યથી મો એટલી ઘટ સુધી પૂરેપૂરું ભરી દેવામાં આવે કે એ દ્રવ્ય મોમાં ટકાવી શકાય (ખખાવી) શકાય નહિ તેને ગંડૂષ કહ્યું છે, નહિ તો કવચ કહે છે (એટલે કોગળા ભરવાની દવા મોમાં થોડી ભરાય અને તેથી દવાને મોમાં ન જાય ખખાવી શકાય તો એને કવચ કહે છે)

કવચથી મટતા રોગ

મન્યાશિર કર્ણમુલ્લાક્ષરોગાઃ

પ્રસેકકળ્ઠામયવક્રશાપાઃ ।

હૃદ્યાસતન્નૌરુચિપીનસાશ્વ

સાધ્યા વિશેષાત્કચલદ્રણે ॥ ૧૨ ॥

મન્યાના રોગ, માથાના રોગ, કાનના રોગ, મોના રોગ, આખના રોગ, પ્રસેક, ગળાના વિકારો, મુખશોષ, હૃદ્યાસ, તંત્રા, ચારચિ, સળખમ, એ રોગ ખાસ કરીને કવચ ભરવાથી મટાડવા જેવા છે

જનમ ઉપર લગાડવાનું ઔષધ (પ્રતિસારણ)

કલ્કા રસાક્રિયા વર્ણસ્થિવિયં પ્રતિસારણમ્ ॥ ૧૩ ॥

જનમ, ચાદુ વગેરે ઉપર લગાડવાના કે ચોપડવાના ઔષધને પ્રતિસારણ કહે છે તે પ્રતિસારણ ત્રણ પ્રકારનું હોય છે કંઠક, મલમ અને ચૂર્ણ જન વગેરેમાં ઔષધોને બારીક ભાટવા તેને કંઠક કહે છે, મધ વગેરેમાં ઔષધ નાખીને મલમ જેવું કરવું તેને રસક્રિયા કહે છે તથા કોરા ઔષધને ખાટીને બારીક ભૂંડો કરવો તેને ચૂર્ણ કહે છે

યુઝ્યાત્ત્વ ક્ષારોમેષુ ગળ્ફવિહિતૌપયૈ ।

એ પ્રતિસારણ શોધન ગંડૂષમાં કંઠેલા રૂપિયનું બનાવીને ખાસ કરીને કફના રોગમાં વાપરવું

મુખાલેપના પ્રકાર

મુખાલેપસ્થિવા દોષવિપ્રહા વર્ણકૃચ્છ સઃ ॥ ૧૪ ॥

મુખ (થોડા) પર કરવાનો લેપ ત્રણ પ્રકારનો છેઃ દોષલા રોટલે દોષને હણનાર, વિષલા એટલે વિષને હણનાર અને વર્ણકૃત્ એટલે કાંતિ આપનાર

ઉષ્ણ અને શીત લેપ

ઉષ્ણો ઘાતકર્કે શસ્ત્ર, દોષેવ્યત્યર્ચશીતલઃ ।

તે મુખાલેપ વાયુ અને કફમાં ગરમ હોય તે ઠીક તથા પિત્ત તથા વિષમાં તો શીતળ હોય તે ઠીક છે

લેપનું પ્રમાણ

ત્રિપ્રમાણઘનુર્માંગત્રિપ્રમાણાર્ધમ્ગુલોદ્રતિ ॥ ૧૫ ॥

તે મુખાલેપ એક આંગળના થોડા ભાગ જેટલો, ત્રીજા ભાગ જેટલો અને અડધા આંગળ જેટલો (જો) જેટલો, મલમ કે એક ચતુર્થાંશ આંગળ (પીન લેપ) અથવા એક તૃતીયાંશ આંગળ (મધ્યમ લેપ) અથવા એક દ્વિતીયાંશ (અડધા) આંગળ ભરો (ઉત્તમ લેપ) કરવો

મુખાલેપ કયાં સુધી રાખવો ? પછી શું કરવું ?

મગ્નુક્સ્ય સ્થિતિસ્વસ્ય, ગુળ્ફો

દૂપનિ ક્લિપ્તિમ્ ।

તમારું પિત્ત્વાગનયેત્તદન્તેઽવ્યક્તમાચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

તે મુખ ઉપર કરવાનો લેપ જ્યાં સુધી લીલા હોય ત્યાં સુધી મુખ પર રહેવા દેવો તે સુકાઈ જાય તો મુખની કાંતિ બગાડે છે. તે લેપ કાઢી નાખવો હોય ત્યારે તેને જીનો કરીને કાઢી નાખવો અને પછી અભ્યાંગ ચોળવું.

મુખાલેપવાળાની પરેશ

વિવર્જયેદિહાસ્વભ્રમણામ્ય...વચુક્રુધઃ ।

મુખ ઉપર જેલું લેપ ધારણ કરી હોય તેલું દિવસે ઊંઘવું નહિ, બોલવું નહિ; દેવતા, તડકો, ચોક, કોષ એમાથી એકેનું સેવન કરવું નહિ. જે એ છાંયના કોઈનું પણ તે સેવન કરે તો ખણજ, ચામડા ઉપર સાંજે, સળેખમ, દુદિના નાથ વગેરેના ભય ઊભા થાય છે.

મુખાલેપ કોને ન કરવો?

ન યોજ્યઃ પીતસેજીર્ઘે દક્ષનસ્યે હનુમદ્દે ॥૧૭॥
મરોચકે જાગરિત

સળેખમવાળાને, અજીર્ણવાળાને, જેને નસ્ય આખું હોય તેને, હનુમદ્દ રાગવાળાને, અરુચિ રોગવાળાને અને ઉગરાવાળાને મુખાલેપ કરવા નહિ.

મરાઈર લેપ કરેલા મુખાલેપના ફાયદા

સ તુ દન્તિ સુયોજિતઃ ।

મકાલપાલંતદ્યમ્નવલીતિમરતીલિકાઃ ॥૧૮॥

મુખાલેપ જે બરાબર થયો હોય તો અકાળે વાળ ધોળા થઈ ગયા હોય તે પાછા કાળા થઈ જાય છે, વ્યંજ રોગ મટે છે, મા પર કરચલીઓ પડી હોય તે જતી રહે છે, તિમિર અને નિલિકા રોગ મટે છે.

છ ઝનુના જુદાજુદા મુખાલેપનાં દ્રવ્યો

કોલમજ્જા વૃવાન્મૂલં શાયર ગૌરસર્પાઃ ।

સિંહીમૂલં તિલાઃ કૃષ્ણા

વાર્વાત્વિશનસ્તુપા યવાઃ ॥૧૯॥

દર્ભમૂલંદિમોશીરશીરપર્મિશતપદ્મુલાઃ ।

કુમુદાત્પલકહ્વારદ્વામધુકચન્દનમ્ ॥૨૦॥

કાલીવક્તિલાશીરમાસીતગરપન્નકમ્

તાલીસમુન્દ્રાવુષ્ણહયદીકાશનઠાગુરુ ॥૨૧॥

હલ્યર્ધાધાદતા લેપા દેમન્તાદિપુ પદ્ સ્મૃતાઃ ।

ઉપર લખેલા શ્લોકોમાંના પ્રત્યેક અર્થના શ્લોકમાં અનુક્રમે ઉમેંત વગેરે છ ઝનુમાં કરવાના લેપનાં દ્રવ્યો બતાવેલાં છે. ભેરના દીધાની મીંચ, અરડૂસીનું મૂળ, લોધર, ધાળા સરસવ—એ ચાર ઔષધોનો લેપ ઉમેંતઝનુમાં કરવો; ભેરિંગાણીનું મૂળ, તલ, પીપર,

દારચીનદર, તજ અને છોડાં કાઢી નાખેલા જવ—એ છ ઔષધોનો લેપ શિશિરઝનુમાં કરવો. દર્ભનું મૂળ, પપ્રકાષ, વાળો, સરસલો, વરિયાળી અને ચોખા—એ છનાં લેપ વસંતઝનુમાં કરવો. પોપણાં, કાળું કમળ, કલ્હાર, ધરો, મહુડાની ફૂંપણો, ચંદન—એ છનો લેપ ગ્રીષ્મઝનુમાં કરવો. પીળું ચંદન, તલ, વાળો, જટામાંસી, તજર અને પપ્રકાષ—એ છનો લેપ વર્ષાઝનુમાં કરવો. તાલીસપત્ર, ગુંદા, શ્વેત કમળ, જીંઘીય, અસાણા અને તજર—એ છનો લેપ શરદઝનુમાં કરવો.

મુખાલેપનું ફળ

મુલાલેપનશીલાતાં રદં ભવતિ દર્શનમ્ ॥૨૨॥
વદનં ચાપરિમ્લાનં રુદ્ધં તામરસાપમમ્ ।

જે માણસો શેજ મુખ પર લેપ કરે છે, તેમની દૃષ્ટિ (જેવાની શક્તિ) દૃઢ થાય છે, તેમનું મુખ કરમાયેલું રહેતું નથી તથા લીસું અને રાતા કમળ જેવું થાય છે.

મૂર્ધતેલ—માથે ધાવવાનું તેલ

મન્યક્ષેપિચ્ચો વસ્તિશ્ચેતિ ઘનુવિધમ્ ॥૨૩॥

મૂર્ધતેલમ્

અભ્યાંગ, શેક, પિયુ અને બસ્તિ એ ચાર રીતે માથામાં તેલ ધવાય છે.

નોંધ.—માથામાં તેલ લોપડનું અને અભ્યાંગ મૂર્ધ-તેલ કહે છે. માથા ઉપર તેલ રેડવું તેને શેક મૂર્ધતેલ કહે છે. માથા ઉપર તેલનાં પોતા મૂક્યાં તેને પિયુ-મૂર્ધતેલ કહે છે. માથાને તેલની બસ્તિ આપવી તેને બસ્તિ મૂર્ધતેલ કહે છે.

વદુગુણં તદિદ્યાદુત્તરોત્તરમ્ ।

મૂર્ધતેલના એ ચાર પ્રકાર ઉત્તરોત્તર બહુ ગુણ આપનારા છે. (એટલે અભ્યાંગ કરતાં શેક, તે કરતાં પિયુ અને પિયુ કરતાં બસ્તિતેલ વધારે ગુણકારક છે.)

કયા પ્રકારનું મૂર્ધતેલ કયારે વાપરવું?

તત્રાશ્વપ્પન્નઃ પ્રયોક્તવો રોદ્ધપક્ષ્મલાદિપુ ॥૨૪॥

માથુ લૂપું પછી ગળું લોપ, માથામાં ખમજ આપવી લોપ અને માથામાં મેંચ થયો હોય, ત્યારે માથામાં તેલનો અભ્યાંગ કરવો.

અરુપિકાશિરસ્તોવદાહપાકયણેપુ તુ ।

પરિચેકઃ

માથામાં રુદ્ધિજા નામે મુદ્રાશય થયો હોય, માથામાં અંકુશ ખેંસાનો લોપ એવી પીપ થતી હોય, બજ-તણ થતી હોય, પાકનું લોપ અને વ્રમ થયો હોય

ત્યારે માથા ઉપર તેલ રેડવું

પિચુઃ કૈશાશતસ્ફુટનધૂપને ॥૨૫॥

નેત્રસ્તમ્ભે ચ

વાળ ખરી જતા હોય, વાળ ફટતા હોય કે વાળ ના મૂળમા લાલ્હ બળતી હોય અને આંખોનો સ્તબ થયો હોય તો મૂળતેલના પોતા મૂકવા

ચસ્તિસ્તુ પ્રસૂર્યર્ધિતજાગરે ।

નાસાસ્યશોષે તિમિરે શિતોરોગે ચ દારુણે ॥૨૬॥

ચામડી બહેરી થઈ ગઈ હોય, રાઈદિંબે વા થયો હોય, ઊંધ ન રાખતી હોય, નાક સુકાતુ હોય, મુખ શોષ, તિમિરરોગ રાને માથાનો ભયકર રોગ—એ રોગોમા બસ્તિ નામે મૂળતેલનો ઉપયોગ કરવો

શિરોબસ્તિ (બસ્તિમૂળતેલ) આપવાની રીત વિધિસ્તસ્ય નિપણસ્ય પીઠે જાનુસમે મૃદૌ । શુદ્ધાકસ્વિન્નદેહસ્ય વિનાન્તે ગમ્યમાહિષમ્ ॥૨૭॥ દ્વાદશાઙ્ગુલવિસ્તીર્ણં ધર્મપટ્ટ શિરઃસમમ્ । ભાકર્ણધન્યનસ્થાનં લલાટે ધસ્ત્રવેદિતે ॥ ૨૮ ॥ ઘૈલયેણિકયા યસ્યા માપકલકેન લેપયેત્ તતો યથાઘ્યાધિ ષ્ટત સ્નેહં કોણ નિપેચયેત્ ॥ ૨૯ ॥ ઋષ્યૈ કૈશામુવો યાવદ્ઘુલમ્

શિરોબસ્તિ આપવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે વમન અને વિરચનથી થરીરનું શોધન કરીને, થરીરે તેલ ચોળીને અને ચેક કરીને દરદીને સૂઈસ્તિ વખતે કે રાત્રે ઠીંચણુ નેટલી ઊની રાત્રે પોની પાટ ઉપર બેસાડીને બને બાજુએ અડદના ઝીણા લોટની કણક ચોપડેણુ વચ્ચે તેના લલાટ પર વીંટીને પછી તેના બાર રાગળ પડોળો (પતો) અને તેના માથાના ઘેરાવા નેટલા (કે ઘેરાવાથી વધારે) લાખો ગાળના કે ભેંશના ચામડાનો પટો (કપડા સાથે થોડે એવી રીતે) કાન સુધી નીચે (કાન પર ચરમાની દાડી રહે ત્યા સુધી નીચે) રહે એ રીતે અને આંખો પટો માથાને ફરતે વીંટાઈ (બાધાઈ) રહે એ રીતે (ચામડાના પટાને) કપડાની ચીદરડીથી (વાધસીઓથી કે કસોથી) બાધીને પછી તે પટા ઉપર અડદના લોટની કણકનો લેપ કરવો પછી હોપ, દૂધ વગેરેને મટાડે ચોવી રીતે મિલ્ક કરેલા સ્નેહ ઠગે પડતોપડતો સથેકો ઘાય, ત્યારે માથાના વાળની જગા ઉપર એક આગળ સ્નેહ તરે એ રીતે બસ્તિના (ચામડાના પટાના) ઉપરના ભાગમાથી સ્નેહ રેલો.

(રેલેલા સ્નેહના રેલા બસ્તિમાથી નીચા ન જિતરે પણ સ્નેહ બધા બસ્તિમા ભરાઈ રહે એટલા માટે અડદના લોટની કણકથી થીડી દેવાનું લખ્યું છે)

(જમણા કાનથી, જમણી ભમ્મર ઉપરનો વાળવિના નો કપાળનો ભાગ, ત્યાથી ડાબી ભમ્મર ઉપરનો વાળ વિનાનો કપાળનો ભાગ, ત્યાથી ડાબા કાન ઉપર ચરમા ની દાડી રહે છે તે ભાગ, ત્યાથી ચેક(બોલી)-નો વાળ વિનાનો ભાગ, ત્યાથી પાછો જમણા કાન ઉપર ચરમાની દાડી રહે છે તે ભાગ—રોમ માથાની વાગ વિનાની ફરતી જગાને માટે આ ર્થેકમા લલાટ થજ વાપર્યો છે વચ્ચે અને ચામડાના પટાની નીચેની કિનાર રો લલાટને ફરતી ચોટાડવાની અને બાધવાની છે વાળ સાથે કણક ન થોડે રો સખાળણુ

ધારયેચ તમ્ ।

આવજ્ઞનાસિકોક્કેદાદશાષ્ઠો પટ્ ચલાદિપુ ॥૩૦॥ માત્રાસહસ્રાણ્યરુજે ત્યેક

મોમાથી અને નાકમાથી ધૂક, લાળ, લીંટ, પાણી વગેરે નીકળવા માંડે, ત્યા સુધી શિરોબસ્તિ રાખી મૂકવી (એ સામાન્ય નિયમ છે) (પણ મો રાત્રે નાક ગળવા માડવાની રાઈ કેટલા વખત સુધી જોવી તે જણાવવા માટે કહે છે કે) વાયુના રાગમાં દસ હજાર માત્રા સુધી, પિત્તના રાગમા આઠ હજાર માત્રા સુધી અને કફના રોગમા છ હજાર માત્રા સુધી, પણ માળ માણસને એક હજાર માત્રા સુધી શિરોબસ્તિ રાખી મૂકવી (મો રાત્રે નાક ગળવા માંડે તો ચોટલી માત્રારાં જતા પહેલાં પણ બસ્તિ ઉતારી લેવી, પણ મો રાત્રે નાક ગળવા ન માંડે તોપણ ચોટલી માત્રારાં થી વધારે વખત સુધી બસ્તિ રાખવી નહિ)

સ્કન્ધાદિ મર્દયેત્ ।

સુકસ્નેહસ્ય

શિરાબસ્તિ છોડી નાખ્યા પછી ખભા, માથું અને ગરદન, એ જગાએ ચોળવું (મસાળણું) (પછી સ્નેહન ક્રિયામાં કથા પ્રમાણે ઉપયોગક સેવવું) વગેરે જ કહ્યું છે તે પ્રમાણે રાત્રેયુ, કેમ કે શિરાબસ્તિને માટે સ્નેહ થગ વાપર્યો છે અને રોગીઓને તરે કર્મમા બહુધા રો કમ લાગુ પડે છે)

શિથેબસ્તિનો વધારેમાં વધારે મુદન

પરમં સ્નાહં તસ્ય સેતનમ્ ॥૩૧॥

એ પ્રમાણે બહુમા બહુ તો એકસાથે સાત દિવસ શિથેબસ્તિનું સેવન કરવું

કાનમા દવા કે તેલ મૂકવું

ઘાત્યે-પૂરણ કર્ણ કર્ણમૂલં વિમર્દયન્ ।

રુક્ષઃ સ્યાન્માર્દયં યાવન્માત્રાશતમવેદને ॥૩૨॥

જે દવા કે તેલ કાનમા મૂકવાનું હોય તેમાથી

ટીપે ટીપે કાન ભરી દઈને કાનના નીચેના છેડા પાસે મદન કરવું (મસળવું) જેને કાનમા પીડા થતી હોય તે મટાડવાને દવા કે તેલ મુકાવ્યું હોય તેણે પીડા નરમ પડે ત્યાં સુધી કાનમા દવા કે તેલ રાખી મૂકવું અને જેને પીડા ન થતી હોવા છતાં (સાવચેતી ખાતર) મુકાવ્યું હોય તેણે એકસો માત્રા બેઠવા સમય સુધી રાખી મૂકવું

માત્રાનું પ્રમાણ

યાવત્પર્વેતિ હસ્તામ દક્ષિણ જાનુમળ્લમ્ ।

નિમેષોન્મેષકાલેન સમ માત્રા તુ સા સ્મૃતા ॥૩૨

બેઠવાવારમા ભ્રમણ ફાંચલુની ઢાકલુના ઘેરાવતી આસપાસ ભ્રમણ હાથનો આગળાગ ફરી વળે તરવા કાળને માત્રા કહે છે અને તે કાળ ૨૫૫ મીંચીન તરત ઉઘાડીએ તેની બરેબર છે

મૂર્ધનેભું ફળ

કચસદનસિતત્વવિજૃંથં

પરિકુટનં શિરસ સમીપ્તોગાન્ ।

જપતિ, જનપતીન્દ્રિયપ્રસાદં

સ્વરહનુમૂર્ધ્વલ ચ મૂર્ધતૈલમ્ ॥ ૩૩ ॥

વાળ ઊતરતા હોય, વાળ ધોળા થઈ જતા હોય, વાળ પીળચટ્ટા થઈ જતા હોય, વાળ ફાટતા (તરડાઈ જતા) હોય, માથામા વાળના રાગ થયા હોય તે મૂર્ધ તેલ(શિરાભસિત)થી મટે છે વળી મૂર્ધનેત્રથી રાગ વગેરે ઇન્દ્રિયોનું પ્રસાદન થાય છે તથા રાવાજ, ૬૫ પચી તથા માથામા બળ આવે છે

શ્વચ્છાન્નહૃદયે શૂન્નસ્થાને ગણહૃદિવિધિર્નામ

દ્વાવિંશોડ્વય ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મોઃ આશ્વોતનાજનવિધિ

અથાત આશ્વોતનાજનવિધિમધ્યાયં

ધ્યાવ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

(ગાનાની ઘાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગના વિષયને અંગે ઉપર ૨૫૫મા રાગના ઉપાસની રીત બતાવવા માટે કહે છે ક)

ઉપર અમે આશ્વોતન (આખમાં દવાનાં ટીપાં (મૂકવાં) અને અંજન (આંખમા દવા આગવો) એ બે ક્રિયાનો વિધિ બતાવનારો અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહાવિદ્યોએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

આશ્વોતનનો ફાયદો

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्वोतनं हितम् ।

यत्कोदकं हूयर्षाधुदाहरामनिर्हणम् ॥ ૧ ॥

બધા રાખના રાગમા (આખના) પીડા નો, ચળ (ખમજ), આખ ચાટી જતી પાણી નીકળવું, બજારના અને લાવાથને મગડા રોગ આશ્વોતન પછે કરવું રો ઊતર કર છે

કયા દોષમા કયા ટીપા મૂકવા?

उष्ण वाते, कफे कोष्ण, तन्हीत रक्तपित्तयो ।

વાળુના પ્રકાપથી થયેલા આખના રાગમા જનમ ટીપા મૂકવા કફી થયલામા નગકા ૨ ન પિત્તથી થયેલામા દહા ટીપા મૂકવા બે ઊતર કર છે

આશ્વોતન ધી ગેને કર ।

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोष्मीस्य लोचनम् ॥ ૨ ॥

शुक्लो प्रलम्बयाज्येन पिचुरत्यो कनीतिके ।

દશ દાદશ વા શિન્દૂન દરડગુલાદયસેચયેત્ ॥ ૩ ॥

तत प्रमुञ्च्य स्मृदना चैलेन, कफगतयो ।

અન્યેન કોળપાનીરવ્લુતેન શ્વેદયેન્મૃદુ ॥ ૪ ॥

પવન નિલકુન ન ૨૫૫ એવી જગ્યાને ડર ગેને બેસાડીને, જામે હાથ તેની રાખ ઉડાડીને, દવા ભરતી છીપમા અડધી ઓળાચેની રહે રો રીને મૂકી તાપેલી કપડાની વાટથી વ્હાના વસાગ ટીપા રાખને નાક વાગે ખૂણે (નાક સાથે બેઠારોલા ૨૫૫મા ખુલામા) એવી રીતે થા વા કે ટીપા પાણી વખત હાથ આખથી બે રાગના ઊંચા તલ પછી બે કફ ૨ ન વાળુથી રાખ નો નગ થશે હાથ ના પૂછેનું પોનું ગાંઠી નાખીને બીજું પોનું નચકા પાપ્રોમા બોનોબોડીન ૨૫૫ને જરાજરા ચકરો

કયા ટીપાથી શું નુકસાન થાય?

अत्युष्णतीक्ष्ण रुग्णगृहहनाशायक्षिसेचनम् ।

अतीशीतं तु कुण्ठते निस्तोदस्तम्मवेदना ॥ ૫ ॥

કપાવ્યવર્મતો ઘરે ટુન્ડાયુન્મેષણ થદુ ।

विकारवृद्धिर्मयस्य संरममपरिस्त्रतम् ॥ ૬ ॥

૨૫૫મા બહુ ગરમ કે બહુ તીવ્ર ટીપા પા, વાથી રાખમા પીડા થાય છે ૨૫૫ હાથ થઈ જાય છે, બેચરની ચકિત્તેના નાથ થાય છે ૨૫૫મા બહુ ઠંડી ટીપા પાનાથી ૨૫૫મા નિસ્તા, સ્તન ૨ ન પીડા થાય છે, પોપવા લૂખા પડી જાય છે ૨૫૫ને રાખમા ચોની જાય છે વધારે પડતા ટીપા મુલાથી રાખ ઉધા ડાં કપ થાય છે જરૂર સ્નાયુ રોગ ટીપા પાનાથી

આખનો રાગ વધે છે રાત્રે જો આખમા ટીપા નાખ્યા
પછી આખમાથી પાણી ન નીકળી જાય તો આખનો
સંરભ થાય છે (રોટલે આખ સૂજી જાય છે)

મૂકેલી દવા દોષોને કઈ રીતે મટાડે છે ?

ગત્વા સન્ધિશિરોધ્રાણમુલ્લસોતાસિ મેપજમ્ ।

ઊર્ધ્વગાશયને ન્યસ્તમપવર્તયતે મલાન્ ॥ ૭ ॥

આખમા નીકળેલી દવા આખના સાધના, માધના,
નાકના રાત્રે મોના તોતોમા જઈને હાસડીથી ઉપરમા
અવયવોમા ગયેલા મળેને પાછા વાળે છે

દવા કયારે આજવી ?

અથાજ્ઞન શુદ્ધતનોર્જનમાશ્રયે મલે ।

પક્લિન્નેડ્વપ્શોકાતકણ્ઠૈર્નિચ્છિત્વલક્ષિતે ॥ ૮ ॥

મન્દધર્માધુરામોક્ષિણ પ્રયોજ્ય ઘનદૂપિકે ।

ઘાતે પિત્તકાકાષ્ઠ્મિર્માસતેન વિશેયત ॥ ૯ ॥

જો મળ (દોષ) ફક્ત આખમા જ રહેલો હોય
(રાખ ઉપરાત બીજ કાઈ રાવયવમા વ્યારેલો ન
હોય), રાખ યાડી જ સૂજી હોય, રાખમા બહુ
ચળ રાવતી હોય અને રાખ પિચ્છિત્ત હોય, રો
ત્રણ લક્ષણ ઉપરથી સમજી શકાય એવું આખના સામ
દોષ પાકયા હોવાનું ચિહ્ન જણાય રાત્રે રાખ ધીમે
ધીમે ચોની જતી હોય રાત્રે રાખમાથી ધીમધીમે પાણી
નીકળતું હોય રાત્રે રાખમા મળ ઘટ્ટ થઈ ગયેલો હોય,
રાખ પિત્ત, કફ કે લોહીના પ્રકોપથી દુખતી હોય
રાત્રે ખાસ કરીને તા વાલુના પ્રકોપથી દુખતી હોય તો
પછી (રાખમા ટીપા મૂકયા પછી) દરદીના ચરીરને
વજન, વિરચન વગરથી શુદ્ધ કરીને એની રાખમા
રાજવાની વગર રાજવી

અજનનો પ્રકાર

લેક્ષનં રોપણં દષ્ટિપ્રસાદનમિતિ ત્રિધા ।

મજ્જનમ્

લેખન, રોપણ રાત્રે દૃષ્ટિપ્રસાદન, એવા ત્રણ
પ્રકાર રાજનના છે (શર વડે જેમ શુક્ર, અર્ધ વગેરેને
ખાતરી કાઢવામા આવે છે તેમ જે અજન દોષને
ખાતરી કાઢ છે તેને લેખન અજન કહે છે રાખિખ-
વગેરે નેત્રરોગને જે રૂઝવ છે તે રોપણ અજન જાણવું
દૃષ્ટિને જે નિર્મળ કરે છે તેને દૃષ્ટિપ્રસાદન અજન
જાણવું સગ્રહ ગ્રાથમા રોક સ્નેહન અજનનો પ્રકાર
કહેવા છે, પણ તે રોપણ તથા પ્રસાદન અજનમા સમાઈ
જતા હોવાથી તેને અહીં ખુદો નહોતો નથી)

લેખન અજન

લેખનં તત્ર કપાયાસ્લપદૂષણે ॥ ૧૦ ॥

તે ત્રણે અજનમા લેખન અજન તૂટા, ખાટા,
ખારા તથા તીખા ઔષધોથી બનાવીને (શુક્ર, અર્ધ
વગેરે નેત્રરોગવાળાને) આજવું

રોપણ અજન

રોપણં તિક્તકૈર્દ્રવ્યે

રાપણ અજન કડવા દ્રવ્યથી બનાવવું ('કડવા
દ્રવ્ય' તો માત્ર ઉપલક્ષણ છે તે ઉપરથી રોમ સમજવું
કે તૂટા તથા સ્નેહન દ્રવ્ય પણ રોપણ રાજનમા લેવા)

પ્રસાદન અજન : પ્રાજન

સ્વાદુશીતે પ્રસાદનમ્ ।

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામિસન્તતે નયને તત્પ્રસાદનમ્ ।

પ્રયુજ્યમાન લભતે પ્રત્યજ્ઞનસમાહ્વયમ્ ।

ગળ્યા રાત્રે ઠંડા દ્રવ્યથી બનાવેલું રાજન પ્રસાદન
અજન છે રો ગળ્યા તથા ઠંડા દ્રવ્યથી બનાવેલું બહુ
બારીક ચૂર્ણ તીક્ષ્ણ અજનને લીધે રાત્રી રાત્રી
થઈ ગયેલી આખમા રાજવામા આવે છે, ત્યારે તેને
પ્રત્યજન કહે છે

અજનચલાકા

દશાઙ્ગુલા તનુર્મધ્યે શલાકા મુકુલાનના ॥ ૧૧ ॥

પ્રશસ્તા, લેખને તામ્રી, રોપણે કાલલોહજા ।

મઙ્ગુલી ચ, સુવર્ણાયા સ્વપ્પજા ચ પ્રસાદને ॥ ૧૨ ॥

અજન કરવાની ચલાકા (સળી) દશ અંગુલ
લાંબી, (ચોળા જેટલી જાડી) તથા વચમાંથી પાતળી
રાત્રે તેના બંને છેડા દૂધની કળી જેવા રાખવા લેખન
અજનમા ત્રાગાની સળી વડે, રોપણમા ગળવેલી સળી
વડે રાખવા હાથની રાગળી વડે અને પ્રસાદન રાજનમા
સેનાની રાખવા રૂપાની સળી વડે આજવું રો ઉત્તમ છે

અજનની ત્રણ પ્રકારની બનાવટ

પિષ્ઠો રસક્રિયા ચૂર્ણસ્થિયાજ્ઞનફલના ।

ગુરો મધ્યે લઘો દોષે તાંક્રમેણ પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૪ ॥

જોને, મધ્યમ અને ચૂર્ણ, એ ત્રણ પ્રકારે રાજનની
બનાવટ કરવામા આવે છે દોષ જ્યાં છે ભારે, મધ્યમ
કે હલકા હોય ત્યારે તે અનુક્રમે યોગ્યતામાં આવે છે
એટલે દોષનું જોર અતિથય હોય તો જોડી કરીને
આજવી, દોષનું જોર મધ્યમ હોય તો દવાનો મધ્યમ
ખોલે આજવી અને દોષનું જોર કમી હોય તો હળવું
ચૂર્ણ આજવું

ઘોટી અને મધ્યમ કેટલાં આજવા ?

દ્રેણુમાત્રા પિષ્ઠસ્ય લેહમાત્રા રસક્રિયા ।

તીક્ષ્ણસ્ય, દ્રિગુણં તસ્ય મૃદુન

જે ગોટી તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોની હોય તે એ ગોટીમાથી માત્ર શેષકબીજ જેટલો ભાગ (ઓરસિયા પર) ઘસીને આખમા આગવો જે રાજવાનો મધમ તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો નો બનાવ્યો હોય તે એમાથી માત્ર વાવડિજ જેટલો મધમ રાજવો જે ગોટી મુદ્દુ દ્રવ્યોની બનાવી હોય તે બમણી (બે શેષકબીજ જેટલી) (ઓરસિયા પર) ઘસીને રાજવો જે મધમ મુદ્દુ દ્રવ્યોનો બનાવ્યો હોય તે બમણો (વાવડિજના બે દાણા જેટલો) રાજવો ચૂર્ણ અંજનનું પ્રમાણ

ચૂર્ણિતસ્ય ચ ॥ ૧૫ ॥

ત્રિ શલાકે તુ તીક્ષ્ણસ્ય, તિલ્લસ્તદિતરસ્ય ચ ।

ચૂર્ણિય રાજન જે તીક્ષ્ણ હોય તે તેની બે શલાકારો (ચળીઓ) અને મુદ્દુ હોય તે તેની ત્રણ શલાકારો હોવી

બીજા ગ્રથમા કહ્યું છે કે લેખન અંજન તાબાના, કુપાના કે કાસાના પાત્રમા રાખવું, શેષણ રાજન સોનાના કે વડના પાત્રમા અથવા રાખમા રાખવું, પ્રસાદન રાજન સ્ફટિકના, પીપળાના કે સુખરના પાત્રમાં રાખવું, કેમ કે એમ રાખવાથી અંજનના ગુણમા બળાડ થતો નથી અંજનની ગોટી ઘસવાને માટે જે પથ્થર રાખવો તે વચમાથી લગાર નમતા (ખાડાવાળો) તથા તેમાથી પથ્થરની બારીક રજા ઊખડે નહિ રોલે રાખવો, વળી તે પાંચ આગળ લાખો તથા ત્રણ આગળ પહોળો રાખવો

અંજન કરવાના કાળનો નિયમ

નિશિ સ્વપ્ને ન મધ્યાહ્ને જ્ઞાને નોષ્ણામસ્તિમિ ॥

મહિરોગાય લોપાઃ સ્યુર્વધિતોત્પીડિતનુતા.

ગ્રાત સાય ચ તચ્છાન્તયે

અર્ચકોત્તોક્તોક્તોક્તવા ॥ ૧૬ ॥

રાત્રે અંજન કરવું નહિ, કેમ ઊંઘતી વખતે પણ અંજન કરવું નહિ, વળી બપોરે પણ અંજન કરવું નહિ, તેમ ગરમ કિરહીલી નેત્ર મ્હાન વલેલા (કરમાવેલા) હોય તે વખતે પણ અંજન કરવું નહિ, કેમ કે તે વખતે રાંજન કરવાથી દોષ વધે છે, કહે છે તથા કાળની ઉત્પત્તિને લીધે પીંગળીને થયેલમા પછી નુસારી જાય છે અને રોષી રીતે બનવાથી તે દોષ નેત્ર રોગ ઉત્પન્ન કરે છે એટલા માટે જ્યારે સૂર્ય પાદ બાધી રહિત નિર્મળ હોય ત્યારે તે દોષની શાંતિ અર્થે પ્રાત કામમાં અથવા સાંજકામમાં સદા અંજન કરવું

અંજનના સમય વિષે બીજાનો મત

ચદન્ત્યયે તુ ન દિવા પ્રયોજ્યં તીક્ષ્ણમજ્જનમ્ ।

ચિરકરુર્લ્લ ચમુપાદિત્યં પ્રાપ્ય સીદતિ ॥ ૧૮ ॥

કેટલાક રોમ કહે છે કે દિવસે તીક્ષ્ણ અંજન રાજવું નહિ, કેમ કે તીક્ષ્ણ રાજન વડે જીવું વિરેચન થયું છે રોષી આખ સૂર્યનાં કિરણને જોઈને નબળી થઈ જાય છે

સ્વપ્નેન રાત્રી કાલસ્ય સૌમ્યત્વેન ચ તર્પિતા ।

શીતસાત્મ્યા દગામેયી સ્થિરતાં લભતે પુનઃ ॥ ૧૯ ॥

આખ અગ્નિતત્ત્વની બનેલી છે તેવી ઠંડક તેને માફક રાખે છે માટે તીક્ષ્ણ અંજનને લીધે આખમાથી પાણી નીકળી રહ્યા પછી પણ તીક્ષ્ણ રાજનને લીધે પુષ્કળ સત્તાપ પામેલી આખનું રાત્રે સ્થિર મળવાથી અને રાત્રિના વખતની સૌમ્યતાને લીધે તર્પણ થાય છે (તેથી તીક્ષ્ણ અંજન રાત્રે રાજવું)

પરમનના હેતુનું ખંડન

અત્યુદિકે વલાસે તુ લેહનીયેડ્યવા ગદે ।

કામમદ્ધયપિ નાત્યુણે તીક્ષ્ણમક્ષિણ

પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૦ ॥

પણ જે કહેના પુષ્કળ પ્રકોપ થયો તોય અપચા (વેલ અને ફૂલ જેવા) લેખન કરવું પેડ રોવા રોગ હોય તે દ્યારે પણ બહુ તાપ ન હોય ત્યારે આખમા તીક્ષ્ણ અંજન ખુશીથી રાજવું

મદ્રમનો હમ્મ લોહસ્ય સત્ત પવ ચ તીક્ષ્ણતા ।

ઉપગ્રાતોપિ સેનૈવ તથા નેત્રસ્ય સેજસઃ ॥ ૨૧ ॥

લોહુ પથ્થરમાંથી (પહાડ ઉપર પથ્થર તાલેથી) જન્મે છે અને લોહાની (લોહાના ઘસની) પાર પથ્થર પર જ કાઢવામા રાવે છે અને એ જ પથ્થર પર પહાડરાથી રો ઘસેના નાથ પણ થાય છે (શબ બુદ્ધ થઈ જાય છે) એવું જ રાખને તેવથી થાય છે

(આખ તેવથી બનેલી છે સૂર્યના તપસસરુતેજથી આખનું તેજ વધે છે, જોવાની શક્તિ વધે છે, પણ આખને પિત્તર હોય તે કરતા વધારે નરમીથી આખનો નાશ થાય છે માટે સ્થેક ૧૮મા કેટલાક આવાધેના જે મન આપ્યો છે કે દ્યારે આખમા તીક્ષ્ણ દવા કટી રાજવી નહિ તે મત ખોટો છે)

ન રાત્રાયપિ શીતેડિતિ નેત્રે તીક્ષ્ણાજ્ઞાનં હિતમ્ ।

દોગમસાગયેસ્તત્ત્વં કણ્ડજાઘવાદિકારિ તત્ ॥

રાત્રિરો પણ કહી વધતો હોવાથી અનિશય ઠી થયેલી આખમા તીક્ષ્ણ અંજન પિત્તકારી છે એમ સમજવું નહિ, કેમ કે રાત્રે રાજવું રાંજન કાળની નીમ્પતાને લીધે થીજી જવાથી દોષને વલેચયરીને બળાડ કાઢવું નથી. પણ નેત્ર રાત્રે જાડતા વધેરે ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરે છે માટે સ્થેક ૧૮મા જે કહ્યું છે તે પવ ખોટું

છે, પણ પૂર્વે શ્લોક ૧૫, ૧૬ માં જે કહેલું છે કે પ્રાતઃકાળે તથા સાયંકાળે રાજન આજ્યુ, તે જ વાક્ય વિનાનું છે એમ મમજવું

અજન કોને ન કરવું ?

નાજ્યેદ્ધીતવમિતવિકાશિતવેગિતે ।

કુહજ્વરિતતાન્તાક્ષિશિરોરુક્ષોક્તજાગરે । ૨૩ ॥

અદ્યેર્કે શિરઃક્ષાતે પીતયોર્ધૂમમઘયોઃ ।

મઝીર્ણેઽન્યર્કસન્તે દિવાસુતે વિપાસિતે ॥૨૪॥

બીનેલાની, જેને વમન, વિરેચન વગેરે રાખીને શુદ્ધ કર્યા હોય તેની, જેણે તરત આધેડુ હોય, જેને ઝાડે, પેશાબ વગેરે વેગ આવ્યા હોય, જે કોષિ ભરાયો હોય, તાવવાળો હોય, સૂક્ષ્મ કે તેજસ્વી પદાર્થ જોવાથી કે વાગવાથી જેની આંખો થાકી ગઈ હોય, જેના માથામા પીડા થતી હોય, જે શેક કે ઉજા ગરાવાળો હોય તેની, તથા જે દિવસે સૂર્ય વાદળમા ઢકાયેલા હોય તે દિવસે, જે મનુષ્યે મધ્ય પલાળીને સ્નાન કર્યું હોય તેની, જેણે ધૂમપાન કે મઘપાન કર્યું હોય, જેને અજીર્ણ થયું હોય, જે અગ્નિના તાપથી કે સૂર્યના તાપથી તપેલો હોય, જે દિવસે બ્રિધેશ હોય તથા જે તરસ્યો હોય, એવા મનુષ્યની રાખમા વેદો અજન આજ્યુ નહિ

ન આજ્યવા જેવું અંજન

મતિતીક્ષ્ણમૃદુસ્તોકયદ્વચ્છઘનકર્કશમ્ ।

અત્યર્થશીતલં તત્તમઙ્ગન નાવચારયેવ્ ॥ ૨૫ ॥

અતિથય તીક્ષ્ણ, અતિથય મૃદુ, અતિ થોડું કે અતિ ઘણું, અતિ પાતળું કે અતિ જડું, કરકરું, રાત્રિ શીતળ કે અતિ ગરમ થયેલું અજન વેદો રોગીની આખમા આજ્યુ નહિ

(બીજા પ્રથમાં અજનનો વિધિ કહ્યો છે તે પ્રમાણે આરામથી બેઠેલા વેદો પોતાના ડાબા અંગૂઠા વડે આરામથી બેઠેલા રોગીના નેત્રની ઉપરની થાપણ ઉપાડીને તેમના કાગા ભાગની નીચે આખના નાક તરફના ખૂણાથી તે આખના લમણ તરફના છેડા લગી અજન આજ્યુ)

અંજન કર્યા પછી શું કરવું ?

અયાનુભીલયન્ રષ્ટિમન્તઃ સજ્જારયેચ્છન્તે ।

મઙ્ગિતે વર્ત્મની કિઙ્ચિચ્છાલયેષ્ટમઙ્ગનમ્ ॥ ૨૬ ॥

તીક્ષ્ણ ધ્યામોત સહસા, ન ચોન્મેયનિમેયનમ્ ।

નિપીઢનં ચ વર્ત્મમ્યાં ક્ષાલન વા સમાચરેવ્ ॥

પછી (આખમા અંજન અજવા પછી) આંખો

ઉઘાડ્યા વિના આખને અદર ને અદર ચારે બાજુએ ફેરવવી, આંખિયાં પોપચા (બંધ રાખે) જરા પટપટાવવા અને એ રીતે આંખેલી દવાને આખમા ફેલાવવી આ પ્રમાણે તીક્ષ્ણ અજન આખમા ફરી વળે છે માટે આજ્યવા પછી તરત (ઉપર જણાવેલા વિધિનો ભંગ કરીને) રાખ ઉઘાડવાસ કરવી નહિ, પોપચા દબાવવાં નહિ (પોપચા વડે દબાવીને આખમાથી પાણી કઢી નાખવું નહિ) કે આખ ધોઈ નાખવી નહિ

આંખ ક્યારે ધોઈ નાખવી ?

અપેતૌપચસંરમ્ નિર્વૃત્ત નયનં યદા ।

વ્યાધિદોષતુર્યોગ્યામિરઙ્ગિઃ પ્રક્ષાલયેત્તદા ॥૨૮॥

જ્યારે આખમા નાખેલી કે આંખેલી દવાથી રાખ મા થતો ભોભ (ભળવું, ખૂંચવું વગેરે રાસર) બંધ થાય અને તેથી આખને ચેન પડે (દુખ બંધ થાય) ત્યારે રોગ, દોષ અને ઋનુને લાકડા પાણીથી આંખ ધોવી (ધોવા માટે ઠંડુ, સરોડું વગેરે કેવું પાણી વાપરવું તેનો રાધાર આખનો કયો રોગ છે, કયા દોષના પ્રકોપથી થયો છે, ઋનુ કઈ ચાલે છે વગેરે બાબતો ઉપર છે)

પછી આંખ કેવી રીતે સાફ કરવી (વૃણવી) ?

દક્ષિણાદ્યુછકેનાક્ષિ તતો વામં સવાસસા ।

ઋર્ધ્વચર્મ્મનિ સદ્યુચ્છ શોષ્યં વામેન ઘેતરત્ ॥

રાખ ધોવા પછી વચ્ચથી વંટિલા જમણા હાથના અંગૂઠાથી ઉપરથી પોપચું બરાબર ઉપાડીને ઢાબી આખ વૃણી નાખવી અને વચ્ચથી વંટિલા ડાબા હાથના અંગૂઠાથી ઉપરથી પોપચું બરાબર ઉપાડીને જમણી આખ વૃણી નાખવી

ન ધોવાથી, ન વૃણવાથી નુકસાન

વર્મપ્રાપ્તોઽજ્ઞનાદૌપો રોગાન્ કુર્યાદ્તોઽન્યથા ।

જે અજનને લીધે પોપચામા આવેલા દોષને આખ ધોઈવૃણીને ધોવાનુછામા ન આવે તો તે દોષ રોગ કરે છે

ચત્ર વગેરે થાય તો શું કરવું ?

કણ્ડજાલયેઽજ્ઞનં તીક્ષ્ણં ધૂમં વા

યોજયેત્ પુનઃ ॥ ૩૦ ॥

જે આખમાં ચત્ર આવે અને આખમા જણાવે આવે તો તીક્ષ્ણ અજન આંખનું અજવા વગી તીક્ષ્ણ ધૂમપાન કરાવવું

તીક્ષ્ણાજ્ઞનામિત્તે નુ ચૂર્ણં પ્રન્યજ્ઞનં દિતમ્ ॥૩૦૨૬

જે આખ તીક્ષ્ણ અંજનને લીધે સત્તાય પામે (રાત્રી રાત્રે આગ્રી થઈ જાય) તે પ્રત્યજન નામના અંજન તરીકે હડ ચૂર્ણ આજ્ઞયુ

હવ્યપાન્નદ્વયે સૂત્રસ્યાને આશ્રીતનાજનવિધિર્નામ
ત્રયોવિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૩ ॥

અધ્યાય ૨૪ મો : તર્પણપુટપાકવિધિ

મથાતસ્તર્પણપુટપાકવિધિમધ્યાયં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે તર્પણ અને પુટપાકનો વિધિ જેમાં કહેલો છે એવો આધ્યાય સમજાવીયુ (પાછલા અધ્યાયમાં આશ્રીતન અને અંજનનો વિધિ કહેલો છે તથા આશ્રીતન રાત્રે અંજન વડે નેત્ર દુર્બળ થઈ જાય છે માટે તેને બળવાન કરવાને તર્પણ તથા પુટપાકનો વિધિ જોગ્ય છે) એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

કથા શેઠમાં અને કથાએ આંખનું તર્પણ કરવું

मयने तान्मयति स्तब्धे शुल्के कक्षेऽभिघातिते ।

घातपित्तानुरे जिह्वे क्षीर्णपश्माविलेक्षणे ॥ ૧ ॥

કુચ્છોન્મીલશિરાહર્ષશિરોત્પાતતમોઝુંને ।

स्पन्दमन्यापत्तोऽगतवातपर्ववशुक्लकः ॥ ૨ ॥

માતુરે શાન્તરાગાધ્વજલસંસ્પર્શકે ।

निवासे तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्च्छकाययोः ॥ ૩ ॥

કાલે સાધારણે પ્રાતઃ સ્નાયં યોજાનશાયનિનઃ ।

જેની આંખ જેઠી ઢાંતી ન હોય, સ્તબ્ધ થઈ ગઈ હોય, સૂમી અને લૂની હોય, અગ્રમયે જેઠો વગેરે કઈ વાગ્યું હોય, વાયુ કે પિત્તથી આંખ ધીપડી ગયે, આંખ વાકી થઈ હોય, પાપડો ખરી પડી હોય, આંખું દેખાનું હોય, કુચ્છોન્મીલ, ઘિલવળ, ઘિલે ન્યાન, નિમિર, અર્જુન, અલિખદ, અધિમગ્ન, અન્યથા પાન, વાતપર્શક, શુક્ર, એ આખના દય રોગ વાગ્ય હોય, રતાય, આસુ, ધૂન, નેત્રે રત્ન પેશા—એ થાંન થમો ગયા હોય, તેની વમન, વિરેચન અને નસ્ટ વડે કશીર તથા મસ્તકની શુદ્ધિ કરીને, પવનવિનાશ પ્રદેશમાં, વસંત વગેરે સમયમાં કાનમાં, તથા રે કે સંજે, વત્તે નુવાડીને આંખનું તર્પણ કરવું

(આખના રોગો માટે જુઓ ઉત્તરસ્થાન.)

તર્પણનો વિધિ

ययमागमर्षी पाली नैऋतोद्गाहद्विः समाम् ॥ ૪ ॥

झङ्गुलोष्ठां दृढां कृत्वा यथास्थं सिद्धमावसेत् ।

सर्पिर्निमीलिते नेत्रे तन्नाम્ણ्यविलापितम् ॥ ૫ ॥

નક્તાગ્ન્યવાતતમિરકુચ્છશ્લેષાદિકે વસામ્ ।

આપહમાપ્રાત્

જ્યા અને અડદનો લોટ પલાળીને તે વડે આખના ખામણની બહાર ચારે પાસે દૃઢ, બે ઓગળા ઊંચી અને સરખી પાગ કરવી તથા તે પાગની અંદર જે દેખાને જે ઓપધ જોગ્ય હોય તે ઓપધોમા સિદ્ધ કરેલું તથા ગરમ પાણીમા તે ધીનું વાસણ મૂકીને વીધારેલું (ઓગળેલું) ઘી આંખો મીંચાવીને રેડવું

દિવસે દેખાય પણ રાત્રે ન દેખાય તેને નક્તાગ્ન્ય (રતાપ્રમાપ્રાત્) કહે છે એ નક્તાગ્ન્યમાં (એટલે રતાપ્રાત્) હોય તેને) વાયુથી થયેલા નેત્રરોગમાં, નિમિર નામે નેત્રરોગમાં અને કુચ્છશ્લેષ (કચ્છે કદીને દેખાનું હોય તે રોગ) વગેરે રાખના રોગોમા ઘીને દેકારે વસા રેડવી તે વસાને પણ ઓપધોમા મિલ્લ કરવી તથા ગરમ પાણી ઉપર મૂકીને ઓગાળવી જોઈએ. ઘી અને અને વસા આખની પાપડોના છેડા દુબે એટલા મીંચી આંખ ઉપર રેડવા

તર્પણ સ્નેહ પાશુ કરી રાખવાનો કાળ

ત્યોન્મેયં જ્ઞાનકૈસ્તસ્ય કુર્વતઃ ॥ ૬ ॥

માત્રા વિગણયેસ્ત્ર વર્તેષ્ઠિધિસિતાસિતે ।

દષ્ટો ચ ક્રમશઃ શ્યાયો જ્ઞાતં યોગિ ચ પચ્ચ ચ ॥ ૭ ॥

શતાનિ સત્ ઘાષ્ટો ચ, દશ મન્યે, દશાનિલે ।

પિત્તે પટ્ટ, સ્વસ્થયુત્તે ચ વલસે પચ્ચ ધારયેત્ ॥

હવે ધી કે વના રેડવા પછી તેને ધીમેધીમે આંખ ઉઘાડવાનું કરવું ૨ ન તે વખતે માત્રાઓ નાણે માણી. તેમા વર્ત્ત, સર્પિ, સિત, અનિત અને દ્વિતિયા આખના રોગ હોય તે ધી વગેરે નાખ્યા પછી બનુકયે સે, ત્રમ્ભે, પાનિ, તાનનો અને આક્રોશ માત્રા જેટલી વાર તે ધી કે વના થાપી મૂકવી (એટલે વર્ત્ત એટલે શાપર્શમાં રોગમાં સેા માત્રા જેટલી વાર સુખી, આખના સર્પિનન તા ત્રિષ તેા ત્રમ્ભે માત્રા જેટલી વાર લગી, નિત એટલે નેત્રના યાના બાજ સમયે રોગ હોય તેા પાંચતે માત્રા લગી, અનિત એટલે નેત્રના કાગા બાજનો રોગ હોય તેા સાતતે માત્રા લગી અને દ્વિતિયા એટલે કાગા બાજની માં. જે કોી હોય છે તેનેા રાન હોય તેા આનંદ માત્રા લગી ધી કે વલ રાખી મૂકવા) સર્પિમગ્ન નામે રોગમાં એક વખત માત્રા લગી, વાયુના રોગમાં પચ્ચ વખત માત્રા લગી, પિત્તના રોગમાં છતે માત્રા લગી, નાજ માણે

પણ છસો માત્રા લગી તથા કફના રોગમા પાચસો માત્રા લગી ધી કે વસા આખના ખામણમા રાખી મૂકવાં

તર્પણ કર્યા પછીનું કર્મ

કૃત્વાઽપાઙ્ગે તતો દ્વારં સ્નેહં પાત્રે નિગાલયેત્ ।
પિચેચ ધૂમં, નેક્ષેત ઘ્યોમ રૂપં ચ ખાસ્વત્ ॥૧૭॥

ઉપર કથો તેટલા વખત સુધી સ્નેહ ચાખના ખામણમાં રાખીને પછી આખના લમણ તરફના ખૂણા સાગળ લોટની પાગ તોડીને આંખ ઉપરનો સ્નેહ વાસણમા લઈ લેવો પછી સાધુના ગોળા વડે આખના ખામણને સાફ કરીને સ્નેહથી ઘેરાયેલા કફનું શમન કરવાને ધૂમપાન કરવું તથા ચાકાચ સામું બેવું નહિ કે તેજસ્વી પદાર્થ કે તડકા વગેરે ચામું બેવું નહિ

તર્પણ કોણે કેટલા દિવસ કરવું?

इत्थं प्रतिदिनं वायौ, पित्ते त्वेकान्तरं, कफे ।
स्वस्थे च द्वान्तरं दद्यादातुतेरिति योजयेत् ॥૧૮॥

રો પ્રકારે વાયુથી થયેલા આખના રોગમા નિત્ય તર્પણ કરવું, પિત્તથી થયેલા રોગમા એકએક દિવસને આતરે તર્પણ કરવું, કફથી થયેલા રોગમા અને સ્વાખ માણને બે બે દિવસને આતરે કરવું એ પ્રમાણે ત્યાં સુધી આખની નૂતિ થાય ત્યાં સુધી કરવું

આખની નૂતિ, અનૂતિ અને અતિનૂતિનાં લક્ષણ

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।
सृष्टे, विपर्ययोऽतुष्टेऽतिवृष्टे श्लेष्मजा रुजः ॥૧૯॥

ધી કે વગાથી રાખનું તર્પણ કાંઈથી ચાખની નૂતિ બરાબર થઈ હોય તો રાખ તેજ ખમી શકે છે, આખ સ્વસ્થ, કોરી અને હારકી થાય છે, જે બગબર તર્પણ ન થયું હોય તો રોયી ઊલટુ થાય છે, એટલે આખ તે જ ખમી શકે નહિ તથા અસ્વસ્થ, ખરડાયેલી રાને બારે થાય છે, ૨ નિતર્પણ થયું હોય તો કફથી થતી રોગ, પિચ્છિત્ત વગેરે પીડા થાય છે

તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની જરૂર

स्नेहपीता तनुर्विच कलान्ता दृष्टिर्हि सीदति ।
तर्पणानन्तरं तस्माद्व्यग्रलाघानकारिणम् ॥૨૦॥
પુટપાક પ્રયુક્તીત પૂર્વોક્તિષ્ઠેવ યક્ષમસુ ।

સ્નેહપાન કર્યા પછી થયેલ જેમ કામ્યુકત થાય તેમ સ્નેહથી નૂત થઈને રાખ પણ શમિત થઈ નબળી થાય છે એટલા માટે તર્પણ કર્યા પછી દૃષ્ટિમા બગ આપના પુટપાકની યોગના કરવી જે ગેગોમાં તર્પણ

કરવામા આવે છે તે જ રોગમા પુટપાક કરવામાં આવે છે, માટે પૂર્વે (શ્લોક ૦૭ થી ૨૦ મા) તર્પણ કરવા યોગ્ય જે રોગ કહેવા છે તેમા તર્પણ કર્યા પછી પુટપાકની યોગના કરવી

ત્રણ પ્રકારનો પુટપાક

सवाते स्नेहनं, श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥૨૧॥
दृढौर्बल्येऽनिले पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

તે પુટપાક સ્નેહન, લેખન રાને પ્રસાદન એવા ત્રણ પ્રકારનો છે, તેમાથી વાયુથી થયેલા આખના રોગમા સ્નેહન, પાતકફના રોગમા લેખન અને દૃષ્ટિની નિર્બળતામા, વાયુમા, પિત્તમા, રક્તમા અને સ્વાખ માણસને પ્રસાદન પુટપાક ડિઝકર છે

સ્નેહન પુટપાક બનાવવાની રીત

मृशयप्रसहानूपमेदोमज्जवसामिनेः ॥ ૨૪ ॥

स्नेहनं पयसा ।पौर्णौषनीयेश्च कल्पयेत् ।

બિલેશય, પ્રસહ તથા રાનૂપ દેધના પ્રાણીઓનાં ચરબી, મજાજ, વસા રાને માસને તથા જીવનીય ગણના ઔષધોને દૂધમા પીસીને (લસોદીને) તે વડે વેઈ સ્નેહન પુટપાક બનાવવો (માસ રાને ઔષધના કડક જુદા જુદા બનાવવા અને જુદા રાખવા)

લેખન પુટપાક બનાવવાની રીત

मृगपक्षियहन्मंसमुक्तायस्तान्नसैन्धवैः ॥ ૨૫ ॥

स्रोतोऽज्जाह्वफेनालैर्लेखनं मस्तुकक्तितैः ।

જાગલ પ્રદેશના મૂગ અને (વિષ્કર અને પ્રુદ) પક્ષીરોના કાગળુ રાને માસ તથા મેતી, લોટુ, તીપ્પુ, સિંધવ, સુરમે, શખ, સમુદ્રદીપ્પ અને હરતાલ-એ દ્રવ્યોમા દહીંનું નીતરું પાણી નાખીને તે વડે લેખન પુટપાક બનાવવો (માંગ વગેરેના અને ઔષધનો કડક જુદાજુદા કરવા અને રાખવા)

પ્રસાદન પુટપાકની કલ્પના

मृगपक्षियहन्मज्जवसान्नहृदयामगैः ॥ ૨૬ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

મૂગ અને પક્ષી વગેરેનાં કાગળુ, મજાજ, વસા, અંતરડા, હૃદય અને માંસ વડે તથા મધુર ગણનાં ઔષધોને ઘી સાથે તથા ઓના પાવણ સાથે વાટીને તે વડે પ્રસાદન પુટપાક બનાવવો (માસ વગેરેનાં અને ઔષધનો કડક જુદા જુદા બનાવવો અને જુદા રાખવા)

પુટપાક બનાવવાની રીત

पित्तवमनं पृथक् पिष्टं मांसमेपजकल्कयोः ॥૨૭॥
उत्पृथक्पटाम्मोजपत्रैः स्नेहाविषु क्षमात् ।

વેદ્યિત્વા મૃદા લિપ્ત ઘવઘન્વનગોમયૈ. ॥૧૮॥
પતેત્રદીતૈરગ્ન્યામં પક્ક નિષ્પીડ્ય તદ્રસમ્ ।
તેન્ને તર્પણવદુચ્ચયાત્

માસના અને રાત્રીના કાન્દો બીલા જેવડે
જુદેજુદે ગોળો કરવા પછી જે સ્નેહન પુટપાક
હોય તો તે ગોળાને રોગડાના પાદડામા લપેટવો, જે
લેખન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને વડના પાદડામા
લપેટવો અને જે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો તે ગોળાને
કમળના પાદડામા લપેટવો પછી તેના ઉપર કાળી
માટીના (જે રાગળ જડે) લેપ કરવો પછી તે
ગોળાને જે સ્નેહન પુટપાક હોય તો ધાવડાના લાકડાના
અંગારામા, જે લેખન પુટપાક હોય તો ધાવડીના
લાકડાના અંગારામા અને જે પ્રસાદન પુટપાક હોય તો
ગાયના છાણના ૨ ડાખાના ૨ ઝિનમા પકવવો પછી તે
ગોળા અગ્નિના જેવા રંગનો થાય છે ત્યારે પુટપાક
પાક્યો છે એમ જાણી તેને બહાર કાઢી પાદડા કાઢી
નાખીને ગોળાને વજ્રમા લપેટીને તેનો રસ નીચાવી
કાઢવો અને તે રસને સ્થેક ૪ થી ૬ મા તર્પણવિધિમા
કહેલી રીતે આખ માટે વાપરવો

પુટપાક કેટલો વખત રાખવો?

શતં દ્વે ત્રીણિ ધારયેત્ ॥૧૯॥

સ્નેહનસ્નેહનાન્ત્યેયુ

લેખન પુટપાક સા માત્રા લગી, સ્નેહન પુટપાક
બસો માત્રા લગી ૨ ને પ્રસાદન પુટપાક ત્રણસો
માત્રા લગી આખના ખામણામા રાખી મૂકવો

પુટપાક કેવો વાપરવો?

કોળો પૂર્વો, હિમોડપર. ।

સ્નેહન અને લેખન પુટપાક લગાર ગરમ રહેવા
અને પ્રસાદન પુટપાક ઠંડો રહેવો

પછી ધૂમપાન કરવું

ધૂમપોઝ્તે તયોરેવ

પહેલા ૨ ને બીજા એટલે સ્નેહન અને લેખન
પુટપાકને અતિ સ્નેહથી પ્રેરાયેલા કંઈની શાદિને અર્થે
ધૂમપાન કરવું (પ્રસાદનને અતિ ધૂમપાન કરવું નહિ)

પુટપાકના સમગ્ર યોગ વગેરેના લક્ષણ

યોગાસ્ત્ર ચ તત્તિવલ્ ॥ ૨૦ ॥

તે ત્રણે જાતના પુટપાકોમાં યોગ તર્પણની પેઠે
જાણવા, એટલે પુટપાક સારી રીતે થવાના થાં લક્ષણ
સારી રીતે નહિ થવાના થાં લક્ષણ તથા અતિશય થવાનાં
થાં લક્ષણ, તે સ્થેક ૧૦૫ ૧૧ માં તર્પણમાં કહેલા
છે તે પ્રમાણે જ જાણવા

તર્પણ અને પુટપાક માટે કોણ લાયક નથી?

તર્પણ પુટપાક ચ નસ્યામર્હં ન યોજયેત્ ।

જે માણસ નસા લેવાને ગોચ ન હોય તેને
તર્પણ તથા પુટપાક રાખવા નહિ

તર્પણાદિકના પરમ્પરો અવધિ

યાવન્ત્યહાનિ યુક્તીત દ્વિસ્તતો હિતમામ્ભવેત્ ॥

તર્પણ તથા પુટપાક જેટલા દિવસ સુધી આખ
વામા આવે તેનાથી બમણા દિવસ સુધી હિતકર (પથ્ય)
અન્નપાન વગેરેનું સેવન કરવું

રાત્રે શુ કરવું?

માલતીમહિકાપુષ્પેર્વદ્દાશો

નિવસેન્નિશામ્ ॥

જેણે તર્પણ અને પુટપાક કર્યા હોય તે માણસે
શમેલી અને મોગરાના ફૂલ આપે બાધીને રાત્રે
સૂઈ રહેવું

નસ્ય, અજન, તર્પણ અને પુટપાકની જગર

સર્વાત્મના નેત્રચલાય યત્નં

કુર્વીત નસ્યાજ્ઞતતર્પણાય' ।

દૃષ્ટિશ્ચ નષ્ટા વિવિધં જગત્

તત્તોમય જાયત પક્ષ્મપ્મ ॥૨૨॥

નસ્ય, રાજન અને તર્પણ વગેરે વડે નેત્રને
બાં આંખવાનો માણસે દિલ દઈત યત્ન કરવો, કેમ
કે જે દૃષ્ટિના નાશ થાય તો તેન ૨૥ જગત વિવિધ
પ્રકારનું હોવા છતાં એક સરખું અપકરમય થઈ પડે છે
હવ્યશાસ્ત્રદયે સૂત્રસ્થાને તર્પણપુત્રાક્રિતિર્નિર્મા
ચતુર્વિંશોઽધ્યાય ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો : યત્રવિધિ

અસ્તિ, નસ્ય, રાજન, શારકર્મ વગેરેના આધાર
યત્ર ઉપર હોવાથી ઉપે યત્રવિધિ (પાત્રની બનાવટ)
નામનો અધ્યાય કહે છે

યયાતો યત્રવિધિમધ્યાય વ્યાસ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્પય. ।

હવે અમે યત્રવિધિ અધ્યાય કહીયું એ વિષયમાં
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

યત્ર એટલે શું?

નાનાવિધાનાં શસ્ત્રાનાં નાનાદેશમયાધિનામ્ ।
માહર્તુમમ્યુપાયો યસ્તઘન્નં યથ દર્શને ॥૨૫॥

મર્શામિગન્દરાદીતાં શસ્ત્રક્ષારાશિયોજને ।

શેવાદ્ધવરિક્ષાયાં તથા વસ્ત્રવાદિકર્મણિ ॥૨॥

ઘટિકાલાઘુગુહં ચ જામ્બવૌષ્ઠાદિકાનિ ચ ।

જુદીજુડી જાતના, શરીરના જુદાજુદા ભાગમા રહીને નડતા (પીડા કરતા) શસ્ત્રોને બહાર ખેંચી કાઢવાનો જે ઉપાય (સાધન) તે મત્ર છે હરણ, ભગદર, (નાડીગ્રણ) વગેરેને જોવાનું જે સાધન તે મત્ર છે હરણ, ભગદર વગેરેમા શસ્ત્ર (હથિયાર) થી કાપતી વખતે (વાકકાપ કરતી વખતે) ક્ષારથી ભાજતી વખતે ૨ ને રાગિનથી ડામ દેતી વખતે જે ભાગ કાપવાનો, બાળવાનો કે ડામવાનો હાય તેના સિવાયના બાકીના બીજા ભાગને નુકસાન ન થાય એવું, બીજા ભાગનું રક્ષણ કરવા માટેનું જે સાધન તે મત્ર છે, વળી બરિત, નરય વગેરે રાપવાનું જે સાધન તે મત્ર છે ઘટિકા (કુધી), ૨ લામુ (નુમડી) અને શુગ (રૂમડી) રો મત્ર છે ૨ ન જબવૌષ્ઠ (સદશ) વગેરે પણ મત્ર છે

નોંધ — શ ૫—નરય, લાકડું, પથ્થર (કાકરી), ધૂળ, લોહ, હાડકું, વાળ, નખ, પગ, દુધ ગ્રાણ, મરલો કે મૂક ગર્ભ વગેરે વસ્તુઓ જ્યાર શરીરમા પીડા કર, ત્યારે રોમન શલ્ય કહેવામા આવે છે (સુગુતસહિતા, સૂત્રસ્થાન ૨ અધ્યાય ૧)

તૈયાર મત્રો કામમા ન પણ આવે
અનેકરૂપકાર્યાણિ યન્ત્રાણિ વિચિધાન્યત ॥૩॥
વિકલ્પ્ય કલ્પયેદ્બુદ્ધયા

મત્રોના રાકાર (ઘાટ) ૨ ન મત્રોથી કરવાના કામ ૨ અનેક હોય છે, તેથી મત્રો પણ ૨ અનેક પ્રકારના હોય છે માટે જે જગારો જે કામ કરવાનું હોય તેનો વિચાર કરીને મત્ર બતાવવું

યથાસ્થૂલં તુ વક્ષ્યતે ।

છતાં (સામાન્ય મત્રો બનાવનાં બનાવના જેમ જેમ ઊંડી સૂઝ પડતી જાય તમતેમ પ્રસાગની જરૂરિયાત પ્રમાણિના બીજા મત્રો પણ વેદા બનાવી શકે એ હેતુથી) મોટામોટા ત્રો વિષે કહેવામા આવશે

સ્વસ્તિકમત્રે, એમનો ઉપયોગ

તુલ્યાનિ કક્કસિંહર્શકાકાદિમૃગપક્ષિણામ્ ॥૪॥

મુર્ધૈર્મુલાનિ યન્ત્રાણાં કુર્યાત્તંત્રકાનિ ચ ।

મણદશાઙ્ગુલાયામાન્યાયસાનિ ચ મૃતિયાઃ ॥૫॥
મસૂત્રાકારપર્યન્તે કળ્પે યદ્યાનિ કીલકૈઃ ।

વિદ્યાતસ્વસ્તિકમત્રાણિ મૂલેડ્વકકુશનટાનિ ચ ॥
તૈદૈરસ્થિસંલગ્નશલ્યાહરણમિષ્યતે ।

કક (બગડુ), સિહ, જીભ (રીંછ), કાક (કાગડો) વગેરે પશુપક્ષીઓના મુખ જેવા મુખવાળાં અને તે પશુપક્ષીઓના મુખ ઉપરથી જેના નામ પાડ્યા છે એવા (કકમુખ, સિહમુખ, જીભમુખ, કાકમુખ વગેરે (નામના), અઢાર આગળ વાળા, ઘણું ખરું ગળ વેંવના બનાવેલા (કેટલીકવાર સ્વસ્તિકમત્રો લાથી દાતના કે લાકડાના પણ બને છે, માટે ' ઘણું ખરું ' શબ્દ વાપર્યો છે), કકમા બને છેડે મસૂત્રની દાળ જેવી તળેથી ચપટી ૨ ને ઉપરથી ગોળ ૨ ને લીસી એવી જડ (ખીલી) મારેલા, ૨ ને મૂળ જાગળ લાથીના રાકુશની માફક વાળેલા રોવા મત્રો સ્વસ્તિકમત્રો છે એમ જાણવું લખા ન પડી ગયા હોય રોવાં અને નૂટી ન જાય રોવા દુઢ (મજબૂત) સ્વસ્તિકમત્રોથી હાડકાન વળગેલા શલ્ય ખેંચી કાઢાય એ ઈષ્ટ છે

(મુખ=શલ્ય પકડવાનો યત્રનો છેડો મૂલ= લાથમા પકડવાનો યત્રનો છેડો)

(કક=બને પાખિયાને ભેગા કરીને જડ મારવાની જગા)

પશુપક્ષીઓના મુખ જેવા મુખ કરવાના કલાં છે એના રાઈ રોવા નથી કે રોમના માથાના ઘાટ જેવા ઘાટ કરવા, પણ સ્વસ્તિકમત્રના જે છેડેથી શલ્ય પકડવાનું હોય તે છેડાની મોઢાડ રો પશુપક્ષીની મોઢાડ જેવી કરવી ૨ ને રો મોઢાડને ઉપરનીચે બને છેડે ઈદરની બાજુરો ઊભા અને આગળ ઊંડા કાપા પાડીને રોડી મોઢાડીરો પાડવી કે જેથી રો પશુપક્ષીના મોઢાં જે રીને ચિકર પકડાઈ રહે છે ૨ ને પછી છટકી શકે નથી તે રીને યત્રના મુખમા શલ્ય પકડાયા પછી ગમે રોગ્ય ખેંચીએ તોપણ છટકી શકે નહિ

સ્વસ્તિકમત્ર બને પાખિયાને બગાડર વચ્ચે જડ મારીને જોડવા જોઈએ બધે પાખિયાને જ્યા જડ મારીને જોડવાના હોય છે તે વચ્ચેના ભાગને આ સ્વોક્તમા કક કહે છે

અંકુશ જેવા વળેલા બને છેડા લાથમા શખીને યત્રના મુખમા પકડાવેલા શ-યને ખેંચી મઢવાનું હોય છે શરીરના ક્યા ભાગમાથી શલ્ય કાઢવાનું છે તેના ઉપર ક્યું સ્વસ્તિકમત્ર વાપરનું અનુક્રમ પડે એના આધાર છે

સંદર્ભ ૫૪ (સંદર્ભ)

લીલરક્ષાનેમુકામો સત્વંશો પોદશાઙ્ગુલી ।

ત્વક્ષિરાસાસુપિશિતલગ્નશલ્યાપકર્મણી ।

જેનું દરેક પાખિયું સોગ આગળ લાનું હોય છે એવા બે સદશ યત્ર છે તેમાં એક જાનના સંદર્ભનાં

(ભૂગણીઓ) ગળા વગેરે સોતોમા પેઠેલા શલ્ય જેવા માટે બનાવડાવવી

શલ્યને મચડવાનું નાડીયત્ર

પક્ષકર્ણિકયા મૂર્ધ્નિ સદશી દ્વાદશાક્ષલા ॥૧૫॥
ચતુર્થસુપિરા નાડી શલ્યનિર્ધાતિતી મતા ।

શલ્યને બાકામા ભરાવીને મચડી નાખવા માટેની નાડી માથે (=અદર ખોસવાને છેડે) કમળના ડોઝ જેવા આકારની, બાર રાગળ લાખી રાને રોના ચોથા ભાગના (=ત્રણ આગળ) લાખા બાકાવાળી હોવી જોઈએ

હરસ માટે નાડીયત્ર

અર્શસાં ગોસ્તનાકારં યન્ત્રકં ચતુરક્ષલમ્ ॥૧૬॥

નાથે પચ્ચાદ્ગુલં પુસાં પ્રમદાનાં વડક્ષલમ્ ।

દ્વિચ્છિદ્રં દશને વ્યાધેરેકચ્છિદ્ર તુ કર્મણિ ॥૧૭॥

મચ્ચેડસ્ય ષ્યદ્ગુલં છિદ્રમચ્ચુષ્ટોદર-

વિસ્તૃતમ્ ।

અર્ષાદ્ગુલોચ્છિદ્રોદયુત્તર્કણિક ચ

તત્ત્વર્ષતઃ ॥૧૮॥

હરસ માટેના યત્રો ૨ કાર ગાયના રાગળ જેવા હોવો જોઈએ એ યત્ર ચાર આગળ લાગુ અને એના મૂળ આગળના ઘેરાવો પુરખ માટે પાચ આગળ અને સ્ત્રીઓને માટે છ આગળ હોવા જોઈએ હરસ જેવા માટેના યત્રમાં બાજુમા (યંત્રના ફરતા ઘેરાવા માં) સામસામાં બે બાકાં રાખવા જોઈએ, પણ હરત પર કાપવા, બાળવા વગેરે કિસ કરવા માટેના યત્રમાં બાજુમાં (યંત્રના ફરતા ઘેરાવામા) રોક બાકુ રાખવું જોઈએ આ છિદ્ર (બાકાં) ત્રણ રાગળ લાખા અને અગુણના વચલા ભાગ જેટલા પહોળા હાવા જોઈએ તથા એ બાકાં નાડીયંત્રના બે છેડાની વચમા (=બે છેડેથી સરખે અંતરે) હોવા જોઈએ આ ભૂગણીની ઉપરની કિનાર (વેધ તરફના છેડાની કિનાર) રાક્ષિ આગળ ઊંચી (વધારે પહોળી) રાને ધાર વાળી દીપેલી હોવી જોઈએ (જેવી રાખી ભૂગણી ગુદા માં પેસી ન જાય અને ધાર વાગે નહિ)

શમીયંત્ર

શમ્યાસ્યં તાદગચ્છિદ્ર યન્ત્રમર્શં પ્રપીડનમ્ ।

હરસને ભીસ દઈને દબાવવા માટેનું ચમી નામનું નાડીયંત્ર એવું જ (સ્થાક ૧૬ થી ૧૮ માં કહ્યું છે એવું જ) પણ બાજુમાં એકે છિદ્રવિનાનું હોવું જોઈએ.

ભગંદરયંત્ર

શર્વપાઞ્જનવેદોઠં છિદ્રાદૂર્ધ્વં મગન્દરે ॥૧૯॥

ભગદર માટેનું નાડીયંત્ર સ્થાક ૧૬ થી ૧૮ વામા હરસના નાડીયંત્ર જેવું બનાવવું પણ એની બાજુમા ચમીલું છિદ્ર (બાકુ) ઠેક ઉપરના છેડા સુધી (વેધ તરફના છેડા સુધી) સળગ રાખવું કે જેથી એ છેડાની ફરતી કિનાર (કાકલા) નો ભાગ બાકા જેટલા માપમા છિદ્ર સાથે સળગ કપાયેલો રહે

પાકમાંના રોગ માટે નાડીયંત્ર

ઘ્રાણાર્ધુદાર્શસામેકચ્છિદ્રા નાઙ્યદ્ગુલદ્વયા ।

પ્રદેશીનોપરીણાહા સ્યાદ્ગગન્દરયન્ત્રવત્ ॥૨૦॥

નાકમા અર્બુદ કે મસા થયા હોય તે માટેનું નાડીયંત્ર બાજુમા એક છિદ્રવાળું, બે આગળ લાગુ અગુણ જેડેની ૨ ગળીના ઘેરાવા જેટલા ઘેરાવાવાળું રાને ભગદરના નાડીયંત્ર જેવું (=ઠેક મૂળ તરફની કિનાર કપાઈ જાય રેવા છિદ્રવાળું) હોવું જોઈએ

અગુચિત્રામુપત્ર

અક્ષલિત્રાણકં દાન્તં વાર્શં વા ચતુરક્ષલમ્ ।

દ્વિચ્છિદ્ર ગોસ્તનાકાર મદ્દપત્રવિતૃતૌ મુલમ્ ॥

અગુચિત્રાણ (આગળાને ઉપર નીચેના દાંત વચ્ચે કચરાવા ન દેનાર, આગળીનું રક્ષક કરનાર દોટી નામનું) નાડીયંત્ર હાથીદાંતનું કે વૃક્ષ (લાકડા) નું બનાવેલું, ચાર આગળ લાગુ, બાજુમા બે છિદ્રો (બાકાં)વાળું રાને ગાયના રાગળ જેવા રાકારનું હોવું જોઈએ એ રાગુચિત્રાણ નાડીયંત્ર બિઝઈ ગયેલું મોં પહોળું કરાવવા માટે અથવા મોમાં નસતર મૂકતી વખતે દરદીનું મો પહોળું રાખવા માટે અનુ કૂળ પડે છે (તેદ આગળી પર ૨ દોટી પાડીને દરદીનું બિઝાયેલું મો પહોળું કરે તો વેધની આગળી દરદીના દાંત વચ્ચે કચરાતી કે કપાતી નથી)

યોનિવ્રમેશમુપત્ર

યોનિવ્રમેશમુપત્ર મચ્ચે સુપિર પોદશાક્ષલમ્ ।

સુદ્રાવદં ચતુર્ભિત્તમમ્મોજસુકુલાતનમ્ ॥૨૨॥

ચતુર્શલાકમાકાન્ત મૂલે તદ્વિકસેન્મુલે ।

યોનિમાના વ્રમ્ને જેવા માટેનું યોનિવ્રમેશમ નામ નું નાડીયંત્ર વચમાં ચોતું, સોન આગળ લાગુ, અગુણી (વેંટી) પહેરાવેલું, ચાર કક્ક ભેગા કરીને બનાવેલું કમળની કથી જેવા આકારના મુખવાળું, ચાર સ્ત્રીઓ વાળું હોય છે આ યંત્રને મૂળ આગળથી દબાવીને સાકડુ કરવાથી તે યંત્રનું મો પહોળું થાય છે (ચાર પાનિયા પાનતા હોય છે તે વધી ન જાય ત માટે પાનિયા સાથે ચાર થવામ પાનિયાંની ૩ ની બાજુ એ ૩ની દીપેલી હોય છે)

નાદીવ્રણને ધોવા વગેરે માટેનાં યંત્ર

યન્ત્રે નાદીવ્રણાભ્યક્ષાલનાય પઢહુગુલે ॥૨૩॥
 અસ્તિયન્ત્રાલતી મૂલે મુલેડહુગુલકલાયસે ।
 મમતોડકર્ણિકે મૂલે નિષ્કસ્ટદુર્ધર્મની ॥ ૨૪ ॥

એક નાદીવ્રણમા તેવ મૂકવા (=ચોપડવા) માટે અને બીજુ નાદીવ્રણને ધોવા માટે એમ બે યંત્રો હોય છે એ છ આગળ લાખા હોય છે એમના આકાર બસ્તિયત્ર (સૂ. અ. ૧૯) જેવો હોય છે, એમને મૂળવાળે છેડે અંગૂઠા જેવડું અને મુખવાળે છેડે વટાણા જેવડું છિદ્ર હોય છે એમને આગળ (મુખવાળે છેડે) ક્ષતિકા (વીંટી) ચઢાવેલી હોતી નથી (પણ મૂળવાળે છેડે ધોયા ચામડાની કોથળી ચઢાવીને બાંધવા માટે બસ્તિયત્ર માફક બે ક્ષતિકાઓ કરેલી હોય છે) એમના મૂળવાળે છેડે ધોયા ચામડાની બસ્તિપુટના આકારની કોથળી બાંધેલી હોય છે

જળમરમા જળ કાકવાની નળી

દ્વિદ્વારા નલિકા પિચ્છનલિકા યોદ્ધકોદરે ।

બે છેડે ધોવી (=સળગ ધોવી) નળી અથવા મોરપીંછાની બનાવેલી નળી જળધરમા (પાણી કાઢવા માટે) હોય છે

ધૂમપાન વગેરેના યંત્ર

ધૂમવસ્ત્યાદિયન્ત્રાણિ નિર્દિષ્ટાણિ યથાયયમ્ ॥૨૫॥
 ધૂમપાન કરવાનું યંત્ર, બસ્તિ લેવાનું યંત્ર વગેરે યંત્રો પાંતપોતાના સ્થાને (સૂ. અ. ૨૧ તથા ૧૯ મા) કહેવાઈ ગયા છે

શુભ, શૌચડુ (ફમડી)

વ્યક્ત્રાસ્ય મવેચ્છુર્હં ચૂપ્તેડહાદશાહુલમ્ ।

મમે સિદ્ધાર્યકચ્છિદ્રં સુતરં ચૂચુકાકૃતિ ॥૨૬॥

શૌચડુ (ફમડી) બાર આગળ લાંબું હોય છે એના મુખ (=દરદીના અંગ ઉપર મૂકવાને છેડે) ના દેશવાળો વ્યાસ ત્રણ આંગળ હોય છે એના અગ્ર ભાગમાં (=વેધનું મોં ચામડાને છેડે, શૌચડાની અમ્બી વાળે છેડે) સરસવ પેટે એવડું છિદ્ર હોય છે અગ્ર ભાગવાળે છેડે સીના સ્તનની જેવી જેવા આકારનો મણકો એમ મારીને કે પેચ કરીને બસબર ચઢાવેલો હોય છે (જેથી ઉપર મીસુનો લોચો મૂકી ચામડો ઉપરોત્તર માં લેવી વખતે મીઠામાં કાણું પાડીને સળગ છિદ્ર કરવું અને વેધો ફમડીના પાંત્રો ભાગ વરતીના અંગ પર મૂકીને અગ્રભાગ આગળ પોતાનું મોં ચામડીને હવા પાછી ખેંચી હવા ફમડીમાંથી બહાર કાઢી લેવી

પછી મો લઈ લેવા પહેલા છામ વતી મીસુ દબાવી દઈને કાણું બંધ કરી દેવું પછી બહારે અસર થઈ રહે ત્યારે છિદ્ર ખોલી નાખીને ફમડી ઉપાડી લેવી.) ફમડી (વાયુ, ઝેર, લોહી, પાણી, ધાવણ વગેરેને) ચૂસીને (ખેંચીને) બહાર મઢવાનું કામ કરે છે

અલામુ, નુમડી (અં કર્પીન ઝાસ)

સ્યાદ્દશાહુલોડલાણુર્નદિ

ત્વષ્ટાદશાહુલં ।

ચતુર્યજ્જલવૃત્તાસ્યો દીતોડન્તઃ પ્રલેપ્યરક્તહૃત્ ।

નુમડી બાર આગળ લામી, અકાર સાગળના દેશવાળાથી, એના મુખ આગળ ચાર કે ત્રણ આગળ ગોળ અને (ચાલ્યો હવા કાઢી નાખવા માટે, વેક્યુમ કરવા માટે) અંદર સળગતા દેવતાવાળી હોય છે એ કફ અને લોહી ખેંચી કાઢવાનું કામ કરે છે

(નુમડીમા ઘોડો દેવતા નાખીને એના પર ખપાટિયા છાઈ દે છે તેથી નુમડીની હવા પાતળી થઈ બહાર નીકળી જાય છે અને અંદર (અ.) વેક્યુમ (હવાનો અભાવ) થાય છે, પણ નુમડી ઊંધી લાગતી વખતે દેવતા ખપાટિયા પર રહેતા લોવાથી થયેલ ઘસી જનું નથી)

પત્રી, કસલી, કુલડી

તદ્વદ્દટી હિતા ગુલ્મવિલયોત્તમને ચ સા ।

પટી અલામુ(નુમડી)ના જેવી જ હોય છે એ (કફ અને લોહી કાઢી નાખવા માટે વપરાતી હોવા ઉપરાંત) ગોળાને લેવી નાખવા માટે અને ગોળાને ક્ષિતિ ઉપાડવા માટે વાપરતી પિનમરક છે

ચઢાકા—સગી (અં. પ્રેમ)

શલાકાલ્યાણિ યન્ત્રાણિ નાનાકર્માશ્ચી ન ચ ॥

યથાયોગપ્રમાણાણિ

ચઢામ નામનાં યંત્રો (ધરોળા) ને ને ને કરવા માટે ઉપયોગમા લેવાય છે તેવી તેના આગળ પણ અનેક હોય છે અને જે પ્રકારે વાપરવાની હોય તે પ્રમાણે એમના (લખાઈ, લેણે વગેરે) મુજબ હોય છે

મે એપડી (નંદુરમુખ) થયાન

તૈગમેયમકર્મણી ।

તે ૪ પ્રમાણે આ બે સળીમાથી રોક સળીનું મો બુદ્ધ-
હોય છે અને બીજીનું આશીદા હોય છે)

શત્યહારિણી શલાકા

સ્રોતોભ્યઃ શત્યહારિણી ॥ ૨૯ ॥

મસૂરદલવસ્ત્રે દ્વે સ્યાતામપ્તનવાહુલે ।

શરીરના સ્રોતોમાથી શત્ય બહાર કાઢવા માટે બે
શલાકા (અ સ્કુપ) હોય છે એમના મુખનો ચાકાર
મસૂરની દાળ જેવો (=કડછીના ચાક જેવો) હોય
છે એ સળીઓ આઠ—નવ રાગજ લાખી હોય છે
આ સળીઓનો અકાર કાનમાથી મેલ કાઢવાની સળી
જેવો હોય છે)

શંકુગંત્ર (આંકડા)

શક્રવઃ પદ્

શક્રપત્ર છ હોય છે

બ્યુહન શંકુ

ઊર્મો તૈપાં પોઢશદ્વાદશાહ્લૌ ॥ ૩૦ ॥

બ્યુહનેઽહિકાવાયક્રૌ

તેમાના બેના મો સાપની ફેમ જેવા ચાકારના
હોય છે, રોક સોગ આંગળ અને બીજે બાર આંગળ
વાળો હોય છે ૭૦ બને શકુ લખી પડવા ક છૂટા
પડેલા માન વગેરેન પોતાની જગ્યાએ ગોઠવી દેવાના
જમ્મો વપરાય છે

વાચનશંકુ

દ્વૌ દશદ્વાદશાહ્લૌ ।

ચાલને શરપુહાસ્યૌ

(બીજ) બે શકુના મો બાહુના પીછા તરફના
બાહુના છેડા જેવા ચાકારના હોય છે એ બને શકુ
શક્યને હવમવાવવાના (હવાવવાના) કામમા વપરાય
છે, એમાનો રોક બાર રાગજ અને બીજે દન રાગજ
લાખી હોય છે

આહારમુ શંકુ

માહાર્યે પઢિશાહ્લૌ ॥ ૩૧ ॥

શક્યને ખેલી કાઢવા માટે બે શકુ માછલા
પકડવાના આકાર જેવા ચાકારના હોય છે

જર્મશંકુ

મતોઽમે શક્રકુના તુલ્યો ગર્મશક્રકુરિતિસ્મૃતઃ ।

અષ્ટાહ્લૌકાયતસ્તેન મૂઢગર્મે હરેત સ્ત્રિયાઃ ॥ ૩૨ ॥

આગળથી (અં. હૂકની માફક) વાળેલા, સ્ત્રિયા
જેવા આકારના તથા આઠ આંગળ લાંબા શકુને જર્મ

શકુ કહે છે એના વડે સીમાથી (મરેલા) મૂઢ ગર્ભને
બહાર કાઢેલા

સર્પફણા ગંત્ર

અદમર્પાહરણં સર્પફણાવદ્વક્રમવ્રતઃ ।

પથરી કાઢવા માટેનું યત્ર (સળી) રાગજથી
સાપની ફેમ જેવું વળેલું હોય છે

શરપુખમુખ ગંત્ર

શરપુહ્મુલં દન્તપાતનં ચતુરશ્ચુલમ્ ॥ ૩૩ ॥

દાંત પાડવા માટેનું ચા યત્ર (સળી) બાહુના
પીછા તરફના બાહુના છેડા જેવા ચાકારના મુખ
વાળું અને ચાર રાગજ લાખું હોય છે

પ્રમાર્જની શલાકા

કાર્પાસવિહિતોળીપાઃ શલાકાઃ પદ્મ પ્રમાર્જને ।

જેમન મથાળે કાનસથી ચાકા પાડીને જાણે ફની
પાધરી પહેલવી હોય (=૩ વીંટલુ હોય) રોવી છ
શલાકા (સળીઓ) ભાર, કબેટ વગેરે સાફ કરવાના
કામ માટે હોય છે

પાવાવાસનદૂરાયે દ્વે દશદ્વાદશાહ્લૌ ॥ ૩૪ ॥

ગુદાને અદરથી સાફ કરવા માટે, પાસેથી સાફ
કરવા માટે ન રાગજની - ૭ ડિઝાયા માફ કરવા
માટે બાર રાગજની અમ બે શલાકા (મથાળે ૩
વિંટલી) હોય છે

દ્વે પટસત્તાહ્લૌ ઘ્રાણે, દ્વે કણઽપ્તનવાહ્લૌ ।

નાકને અદરથી સાફ કરવા માટે બે નળીઓ
(મથાળે ૩ વિંટલી) હોય છે રોક છ રાગજ લાખી
અને બીજી સાત રાગજ લાખી કાનને અદરથી સાફ
કરવા માટે બે સળીઓ (મથાળે ૩ વિંટલી) હોય છે
એક ચાક આંગળની અને બીજી નવ રાગજની

કર્મસોધન ગંત્ર

કર્મસોધનમશ્વત્યપત્રપ્રાન્તં સ્વ્યાનનમ્ ॥ ૩૫ ॥

કાનનું સોધન કરવા માટેની (કાનમાથી મેલ
વગેરે ઉપાડીને બહાર કાઢવા માટેની) સળીઓ છેડે
પોષત્યાના પાંદડાના છેડા જેવો હોયો જોડે અને
એ સળીનું મો સરવાળા ચાક જેવું હોવું જોડે

અમ દેવાનાં કુખામાં તથા ભાર મૂકવાની સળીઓ

શલાકાજામ્યયોદ્ધાનાં કારેઽસૌ ચ પૃથક્ પ્રયમ્ ।

યુજ્યાત્ સ્પૂલાણુદીર્ઘાણાં

જાડી, પાતળી (=ત્રીપ્લી) અને લાંબી એમ ત્રણ
શલાકાઓ ભાર મૂકવા માટે ગુદી તથા જેના હેઠ

પારસજામુ જેવા છે રોવા ત્રણ જાબવીક યત્ર-જ્યુક,
પાતળુ અને લાળુ ડામ દેવા માટે જુદા બનાવવા
(જાબવીક યત્રના મોવાળો છેડે પારસજામુ જેવો લાલ
ગોળ, લીસો અને આગળથી બરા ખાડવાળો હોય છે)

અંતરવૃદ્ધિમાં વાપરવાની થવાકા

શાલાકામન્ત્રવર્ધનિ ॥ ૩૬ ॥

મયોર્ધ્વવૃત્તદળ્ડાં ચ મૂલે ચાર્ધેન્દુસન્નિમામ્ ।

આંતરગ્રાંની વધરાવળ માટે ડામ દેવાની થવાકાને
એક છેડે અડધા ચદ્ર જેવો રાક્ષર હોય છે ૨ ને રો
અડધા ચદ્ર જેવા આકારના વચલા ભાગમા ઊંચી ગોળ
દાંડે હોય છે

નાસાર્શ વગેરે ડામવાની થવાકા

કોલાસ્થિદલતુલ્યાસ્યાનાશાર્શોર્ધુવદાહરુત્ ॥ ૩૭ ॥

નાકના હરસ (મમા) અને રાખુંદને ડામ દેવા
માટેની સળીનો મો (ચાડુ) ચણીબોરના ઠળિયાની ફાટ
જેવુ હોય છે (ઠળિયાની ફાડમાથી બિયું કાઢી નાખ
વાથી ચાડુ જેવો રાક્ષર થાય છે સળીના ચાડમા
શારને બાકો ભરીને મસા અને અર્જુદ ઉપર મૂકવાનો
હોય છે)

શાર અને ઓષધ મૂકવાની સળીઓ

મણ્ડાહુલા નિસ્ત્રમુલાસ્તિષ્ઠાઃ શ્વાર્તેવધક્રમે ।

ફનીનીમધ્યમાનામીનલમાનસમીર્મુલે ॥ ૩૮ ॥

શાર અને ઓષધ રેંધવા માટેની થવાકા આઠ
આગળ લાગી, મો તરફ ડાગવાળી, ટચવી રાંગળી,
વચલી આગળી અને ટચલી રાંગળીની જોડેની (૨૧ના
મિકા) આગળી રો ત્રણ આગળીના નખ જેવરી
અને નખ જેવા આકારની (૨૧ઈસકીમ ખાવા માટેની
ખાત વખતી જેવા રાક્ષરની) ત્રણ થવાકા હોય છે

મેક્રુશ્લિ વગેરે માટેના યંત્ર

સંસ્ત્રમુકાનિ યન્ત્રાણિ મેઢ્ઢુતુલ્યજ્ઞનાદિપુ ।

મૂત્રેન્દ્રિયને અં રથી સાફ કરવા માટેની, આખમા
દવા આંતર વગેરે માટેની થવાકાઓ ચોતપોતાની
યોગ્ય જગ્યાએ કાઢી છે (મૂત્રેન્દ્રિય માટે ઉત્તરસ્થિતિ
વિધિમા અને રજન માટે અગ્નિવિતિમાં થવાકાઓનું
વર્ણન ક્યું છે)

અનુપત્રો

અનુપત્રાણ્યયસ્કાન્તરજુવત્સાદમમુજરા ॥ ૩૯ ॥

યધાન્ત્રજિહ્વાલાભ શાલાનતરમુશદ્રિજાઃ ।

કાલઃ પાકા કટ પાદોમય હપદ્ય, તન્વિયાઃ ॥ ૪૦ ॥

લોહચુબક, દોરડું, કપડું, પથ્થર, મગદળિયા,
ચામડાનો પટો (વધ્ર), આંતરગ્રાને વણીને કરેલી તાત,
જીભ, વાળ, ગાંડની ગળીરો, નખ, મો, દાંત, સમય
(=કામ કરતા જેટલા સમય લાગવો જોઈશે તેટલા
સમય), પાકવુ, લાથ, પગ, ભય રાને હર્ષ એટલા
અનુપત્રો છે ઉપાય જાણનાર વેદો ૨૫ અનુપત્રોની
કરવાની ક્રિયાઓને વિચારપૂર્વક કુશળતાથી વહેલી
દેવી(=કયા અનુપત્રના કાર, શ્રો ૨ ને કેવી રીતે ઉપયોગ
કરવો ન વેદો બરાબર વિચાર કરીને દરેક પ્રસંગે
નક્કી કરવું ૨૫ પછી એનો કુશળતાથી ઉપયોગ કરવા)

(દાખલા તરીકે ગાંડની જાડી ગાંડીને વચેથી
ચીરીને એની રાધગાંડાકા જાડી છાંવને સૂકવીને
રોનો ઉપયોગ લાથ, પગ વગેરેને માટે ખાપિયા
(=ખપાટિયા) તરીકે કરી શકાય, તાનથી ટાકા મારી શકાય,
જીભ ફરવીને રાખમાથી કાકરી કાકરી શકાય વગેરે)

યત્રોથી યતા કામ

નિર્ધાતનોમ્યતપૂર્ણમાર્ગશુદ્ધિઃ

સમ્યૂહનાહરણયચ્ચતપીડનાતિ ।,

માત્રુવળોદ્રમનનામતચાલમદ્ર-

ધ્યાવર્તનર્જુકરણાતિ ચ યન્ત્રકર્મ ॥ ૪૧ ॥

મચડુ, ઊંચુંનીચું કરવું, ફેંડવું (=નાગ વગેરે
ભરવું), યાપવું (માર્ગ), યાપન કરવું, યોગ્ય જગ્યાએ
ગોઠવીને મૂકવું, બહાર ખેંચી કાઢવું, બાંધવું, કબાવવું,
ચૂસવું, ઊંચું ઉપાડવું, વાગવું ઉચમચારવું, ભાનવું,
ગોળ ફેરવવું અને સીધું કરવું રો યત્રોના મમ છે

કકમુખ યત્ર મુખ્ય લોચનાં કારણ

વિવર્તતે સાસ્ત્રવમાદતે ચ

પ્રાણં ગૃહીચ્ચોદરતે ચ યસ્માત્ ।

યન્ત્રેષ્યતઃ જન્મમુત્તર પ્રધાનં

સ્થાનેપુ સર્વેષ્વચિકારિ યથા ધરતે ॥

કકમુખ યત્ર (ક્રોડક ૧) ગોળ ફરે છે, બધા
બર ઊંડુ ઊંડરે છે અને જે યત્રને પકડવાનું હોય
તેને પકડીને બહાર ખેંચી કાઢે છે તેથી અને વગી
બધી જગ્યાએ (૨૧૧૧વોમા) એ વાપરી શકાય તેવું
હોય છે તેથી યત્રોમા કકમુખ યત્ર મુખ્ય છે

સ્ત્વશાસ્ત્રદ્વયે ત્વચ્ચાને યન્ત્રવિધિનાં

પદ્ધિરિતિસ્તેષ્વપ્ય ॥ ૪૦ ॥

અધ્યાય ૨૬ મોઃ શસ્ત્રવિધિ

મધ્માતઃ શસ્ત્રવિધિમધ્યાયં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःरात्रेपादयो महर्षयः ।

હવે વેદોએ ઉપયોગમા લેવાના શસ્ત્રોનો વિધિ લેવા કહેલા છે એવા અષ્ટાંગ સમજાવીયુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે .

શસ્ત્રો કેટલાં, કેવા અને કેવા રીતે બનાવેલાં હોવા જોઈએ?

पट्विंशतिः सुकर्मार्षिदितानि यथाविधि ।

શસ્ત્રાણિ રોમવાહીનિશાદુલ્પેનાકુલાનિ પટ્ ॥ ૧ ॥

સુરૂપાણિ સુધારાણિ સુગ્રહાણિ ચ કારયેત્ ।

અકરાલાનિ સુધ્માતસુતીક્ષ્ણાવર્તિતેઽપિ ॥ ૨ ॥

અમાહિતમુલાગ્રાણિ નીલામ્મોજસ્ત્રચીનિ ચ ।

નામાનુગતરૂપાણિ સદા સન્નિહિતાનિ ચ ॥ ૩ ॥

સ્વોન્માનાર્ધેચનુર્યાશફલાગ્ન્યૈકૈકશાઽપિ ચ ।

પ્રાયો દ્વિત્રાણિ, સુજીત તાનિ સ્થાનવિશેષતઃ ॥

એક વાળને પણ કાપી શક એવા, મોટે ભાગે છ આગળ શાભા, ફાગા (=ઘાટોલા), પુષ્કળ ધારવાળા, બરાબર પકડી (ગાંધી) થકાય એવા ૨૬ શસ્ત્રો (હવિ-પારો) કુશળ કસીગરા પાત્રે વિધિપુરસર (જે શસ્ત્ર જે રીતે બનાવવાનું કહ્યું હાય તે રીતે) બનાવડાવવા એમની ધારમા ખાણ પટલી ન હાવી જોઈએ વાર વાર ભટ્ટીમા નાખીને સારી રીત ધમેલા (તપાવેલા), ઊંચી જાતની ગજવેલના (સુતીપ્ત) રાને ખૂબ આવ તિત (પાપડની વૃંદની માફક ટિપાઈટિપાઈને લાગુ થઈ જાય એટલે વળી પાછા પિચે કરીને ટીપેલુ રોમ અનન્ન વાર ટીપેલા) લોખાડ (=વટ)મા બનાવેલા, કાળા કમળ જેવા (=ગાંધી જેવા) રંગ નકાલેલા, પોતપોતાના નામ જેવા રાક્ષરવાળા, સદા વેદની પાસે રહેતા, જે શસ્ત્રની જેટલી લાંબાઈ હોય તેનાથી આઠમા ભાગ ના માપના ફાગાવાળા-એવા શસ્ત્રોને જુદીજુદી જગ્યા એ વાપરવાના હાય છે, જેનો વિચાર કરીને દરેક શસ્ત્ર સામાન્ય રીતે નેત્રજુ જુદાજુદા થાપનું કરાવી રાખવું (ગાંધી જેવા રંગ=gun-metal colour) શસ્ત્રોનાં નામ

(મળ્ડલાગ્ર વૃદ્ધિપત્રમુલ્પલાઘ્યર્ધધારકે ।

સર્પવર્ણ્યો વેતસાર્યં શાતર્યાસ્યત્રિકૂલકે ॥ ૧ ॥

કુશાસ્યં સાટવદનમન્તર્દશપ્રાર્ધ્યન્દ્રકે (કમ્) ।

મીદિમુલં કુઠારી ચ શાલાકાકુલિશસ્ત્રકે ॥ ૨ ॥

वटिशं करपत्राख्यं कर्तरी नलशस्त्रकम् ।

दन्तलेखनकं सृच्यः कूर्चं नाम खजाह्वयम् ॥ ૩ ॥

આરા ચતુર્વિધાકારા તથા

स्यात्कर्णवेधनी (તમ્ ॥)

(મડલાગ્ર, વૃદ્ધિપત્ર, ઉત્પલ, રાધર્ધધારક, સર્પ, એપણી, વેતસ, શશરિમુખ, ત્રિકૂલક, કુશમુખ, સાટ-મુખ, અન્તર્વક્રાર્ધાદ્રક, વ્રીહિમુખ, કુઠારી, શલાક, અગ્રવિશસ, ભડિશ, કરપત્ર, કર્તરી, નભશસ, દત્તલેખન, સોય, કૂર્ચ, ખજ, ચાર પ્રકારની આરા, કાનવંધિજી) .

મડલાગ્ર શસ્ત્ર

મળ્ડલાગ્રં ફલે તેષાં તર્જન્યન્તર્નલાકૃતિ ।

લેખને છેદને યોજ્યં પોષકીયુષ્કાદિપુ ॥ ૫ ॥

એ શસ્ત્રોમા જે મડલાગ્ર નામનું શસ્ત્ર છે, તેનું ફળુ અંગુલ જેડેની આગળીના નખના નીચલા ભાગ જેવા ઘાટનું અને આગળથી નીચું વળેલું હોય છે, આખના ખીલ, ગલથુડિકા વગેરે રોમમા ખોતરવામા અને છેદન કરવામા કામમા રો વપરાય છે

વૃદ્ધિપત્ર (=અસ્રો)

वृद्धिपत्रं शुराकारं छेदमेदनपाटने ।

ઋગ્રમ્પ્રમુગ્રતે શોષે ગમ્ભીરે ચ તદમ્યયા ॥ ૬ ॥

નતામં વૃદ્ધો દીર્ઘદ્વલ્પધર્મં પયાધ્રમ્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર અસ્રા જેવા ઘાટનું હોય છે એ છેદન, ભેદન અને પાટન કરવામાં વપરાય છે સોજે ઊંચા ઊપસી રાવેલા હોય ત્યારે વૃદ્ધિપત્ર નો આગલો ભાગ સીધો હોય છે, પણ નાટીપ્રમુખ (ગભીરમા) તેનાથી જુદો જાતનો હોય છે એટલે એનો આગલો ભાગ પીઠથી નીચે વાળેલા (=નીચે વાગેલા, ઊંચા વાગેલા નહિ) હોય છે જે જગ્યાએ વૃદ્ધિપત્રનું ઉપયોગ કરવાનો હોય તે જગ્યાને ટિપાણે વૃદ્ધિપત્રનું મુખ લાગુ કે ટૂંક હોય છે (વૃદ્ધિ નામના સ્ત્રીયથના પાંચ જેવા આકાર હોય છે માટે વૃદ્ધિપત્ર કહે છે)

ઉત્પલવત્ર શસ્ત્ર, અર્ધધાગ શસ્ત્ર

उत्पलाख्यर्धधाराख्ये भेदने छेदने तथा ॥ ૭ ॥

ઉત્પલવત્ર નામનું શસ્ત્ર કમળના પાંદડ જેવા ઘાટ-નું હોય છે અર્ધધાગ શસ્ત્રના ફાગાને નીચલી આખી બાજુને ધાર હોય છે અને ઉપલી અડધી બાજુએ ધાર હોય છે (રોમ દોડ બાજુને ધાર હોય છે) એ અને શસ્ત્રો ભેદન અને છેદન કામમાં વપરાય છે.

સર્પમુખ શસ્ત્ર

सर्पास्यं प्राणकर्णशोष्ठेदनेऽर्धाकुलं फले ।

સર્પમુખ શસ્ત્રના મોના આકાર સાપના મો જેવો હોય છે. એનું ફળું અડધા આંગળનું હોય છે. એ નાકના અને કાનના મસા કપી નાખવા માટે વપરાય છે.

ગંડૂપદમુખ એથણી

ગતેરન્વેપણે ત્વક્કા ગણ્ઘદમુલ્લેપણી ॥ ૮ ॥

ત્રણની ગતિ કઈ દિશામાં અને કયાં સુધી થઈ છે તે જોધવાના કામમાં લીસી અને અજશિયાના મો જેવા મોવાળી ગંડૂપદમુખ નામની એથણી શલાકા વપરાય છે.

સૂચિમુખ શલાકા (ભેદની શલાકા)

મેદનાયેડપરા સૂચીમુખા મૂલાતેવિણ્ણા ॥

સોપના મો જેવા મોવાળી અને મૂળમાં (સોપની માફક) નાકવાળી બીજી જાતની શલાકા ભેદન માટે વપરાય છે.

વેતસપત્ર

ફેલણં ઘ્યધને

વૌધવાના કામમાં વેતસપત્ર નામનું શસ્ત્ર વપરાય છે. એના આકાર નેતરના પાંદડાં જેવા હોય છે.

શરિરિમુખ અને ત્રિકૂર્ચક

ચાલ્યે શરાર્વાસ્ત્રિકૂર્ચકે ॥ ૯ ॥

ઉગ્રતા કરીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં શરિરિમુખ શસ્ત્ર અને ત્રિકૂર્ચક શસ્ત્ર વપરાય છે. શરિરિમુખ શસ્ત્રનું મો શરારિ નામના પક્ષીની ચાંચ જેવું હોય છે. ત્રિકૂર્ચક શસ્ત્રમાં ત્રણ ઊભી ખીલીઓ ખોલેલી હોય છે.

કુશમુખ અને આટામુખ

કુશાટાવદને ચાલ્યે ક્ષાત્તુલં સ્યાત્તયોઃ ફલ્લમ્ ॥

કુશ(ગામ)ના મો જેવા મોવાળું કુશમુખ (કુશપત્ર) શસ્ત્ર અને આટા નામના પક્ષીની ચાંચ જેવા મોવાળું આટામુખ શસ્ત્ર એ બંને શસ્ત્ર ઊગ્રતા કરીને કે છૂંદીને લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં વપરાય છે. એ ઘસોનું ફળું એ આંગળનું હોય છે.

અંતર્મુખ શસ્ત્ર

ત્વક્કર્ણમુલં તસ્ય ફક્તમ્પદ્મમ્ફલ્લમ્ ॥ ૧૦ ॥

મર્ચવન્દ્રાનન ચંતત્

અંતર્મુખ શસ્ત્રનું મો ખાકવાળું હોય છે, એનું ફળું દોઢ આંગળનું લાંબું હોય છે, એનું મો ચર્પ-ચંદ્ર જેવા આકારનું હોય છે અને એ તેના જેવા જ કામમાં (એટલે કુશમુખ અને આટામુખની માફક લોહી વગેરે કાઢવાના કામમાં) વપરાય છે.

ગ્રીહિમુખ શસ્ત્ર

તથાડ્યર્ચાક્ષલં ફલ્લે ॥

ગ્રીહિવન્ત્રં પ્રયોજ્યં ચ તચ્છિરોદરવ્યોર્ધ્વધે ॥૧૧॥

વળી ગ્રીહિમુખ શસ્ત્રનું મુખ ગંડર જેવું અને એનું ફળું ગંડર જેવા ઘાટનું હોય છે. એનું ફળ દોઢ આંગળ લાંબું હોય છે. એ માંસલ ભાગની શિરા વૌધવાને (ખાલવાને) તથા જળધરમાં ઉદર વૌધવા માટે વપરાય છે.

કુધારી

પૃથુઃ કુધારી મોદન્તસદશાર્ચાક્ષુલાનના ॥

તવોર્ષ્વદ્ગ્ઢ્યા વિધેદુર્પર્યન્તાં સ્થિતાં શિરામ્ ॥

કુધારીના દંડ (=બુદ્ધી છેડા) ચપટો હોય છે. એ ગાપના દાંત જેવી હોય છે એનું મુખ અડધા આંગળ હોય છે. એના ચપટો ભાગ ઉંચે શખીને (એટલે પાર નીચે શખીને) એનાથી હાડકા ઉપર આવેલી શિરા (માંસ વિનાના ભાગમાં આવેલી શિરા) વૌધવી (ખાલવી).

તામ્રી શલાકા

તામ્રી શલાકા દિમુલ્કી મુલ્કે કુરવકાકૃતિઃ ॥

લિલ્લનાશં તથા વિષ્યેત્

તામ્રી શલાકા તાંબાની બનાવેલી હોય છે. એને એ મુખ હોય છે. એના મુખના આકાર કંટાઅશ્વજિયાના દંડની કળી જેવા હોય છે. એ સળીથી મોતિયો વૌધવે.

અંગુલિશસ્ત્ર

કુર્વાદ્ગ્લિશસ્ત્રકમ્ ॥ ૧૩ ॥

મુદ્રિકાનિર્ગતમુલ્કં ફલ્લે ત્વર્ચાક્ષુલાયતમ્ ॥

યોગતો મૃદપત્રેણ મળ્દલામ્ણે વા સમમ્ ॥૧૪॥

તત્ત્વેદશિન્ધ્યપ્રવર્ધમાણાર્પણમુદ્રિકમ્ ॥

સૂત્રશ્વદં ગલ્લજ્જોતોરોગછેદનમેદને ॥ ૧૫ ॥

અંગુલિશસ્ત્ર એવી રીતે બનાવવું કે વૌટીમાંથી એ શસ્ત્રનું મુખ બહાર નીકળે (અં. 'Project થાય'), એનું ફળું અડધા આંગળ લાંબું હોય, આકાર વૃદ્ધપત્ર જેવા કે મંદશાસ્ત્ર જેવા કરવે, વૌટીનું છિદ્ર વેધની અંગૂઠા ભેડેલી અંગળીના પડેલા વેદના માપનું હોય અને વૌટીને દોરો બાંધવો (એ દોરવા બીજે છેડે વેધને કડિ બાંધવો કે જેથી પહેરેલી વૌટી નીકળી ન જાય). આ અંગુલિશસ્ત્ર ગળાના અંદરના માર્ગમાં ચલા રોગના છેદન અને ભેદનના કામમાં વપરાય છે.

બરિશ

પ્રઘ્ણે મુદ્રિકામર્દિર્વેદિશ સુનતાનનમ્ ॥

બરિથ માછરી પકડવાના ૨ કડા જેવા અકારનું હોય છે ૨૦ મુખ (૨ કુશની માફક) પુષ્કળ વર્ણેનું હોય છે ૨૦ શુક્રિકા ૨ મં (વેજ), (પ્રતિજિહ્વિકા) વગેરે શેગમા ચામરી વગેરે બાગને ઊંચા ઉપાડીને પકડી શખવા માટે વપરાય છે

કરવત (આરી)

છેદેઽસ્થના કરવત્ર નુ ત્વત્તાર દશાઙ્ગુલમ્ ॥
વિસ્તારે દ્વઙ્ગુલ સૂક્ષ્મન્ત સુસહ્યગ્ધનમ્ ॥

કરવતની ધાર ખર (દાતા દાતાવાળી) હાય છે ૨૦ દમ ૨ ાગળ લાંબુ ૨ ને બે ૨ ાગળ પહોળુ હોય છે એના દાતા ઝીણુ હાય છે ૨ ન એને લાંબા (પકડવાની મૂક) જડવો હાય છે એ હાડકાનું છેલ્લું શરવા માટે (વહેરવા માટે) વપરાય છે

કર્તરી (કાતર)

શ્નાયુસ્ત્રવકચ્છેદે કતરી કર્તરીનિમા ॥ ૧૭ ॥

કાતર જેવી કર્તરી સ્નાયુ, દોરા ૨ ને વાગ કાપવા માટે વપરાય છે

નખશસ્ત્ર (નરણી)

પર્કર્જુચાર દ્રિમુલ નલશાસ્ત્ર નવાઙ્ગુલમ્ ॥

સૂક્ષ્મશાસ્ત્રોદ્ધતિ-છેદમેદ્મચ્છાનલેલેતે ॥ ૧૮ ॥

નખશસ્ત્ર(નરણી) ન બે મુખ હાત છે ૨૦૬ મુખની ધાર ત્રાસી ૨ ને બીજા મુખની ધાર નીધી હાત છે ન છી નવ અગળ લાંબી હાય છે ૨૦ ઝીલા શય (ફાસ, કાટો વગેરે) કાઢવા માટે તવા છે ન, બે ન ઉશ્કરણું અને ખાતરવુ-એવા કામ માટે વપરાય છે

દત્તરેખન શસ્ત્ર

પદ્ધતાર સ્તુષ્કોળ પ્રયદ્ધાક્રિતિ ચેકન ॥

દત્તરેખનક તેન શોષયેદ્દન્તશસ્ત્રમા ॥ ૧૯ ॥

દત્તરેખન શસ્ત્ર(=દાતની ખેલી ઉપાડવાનું શસ્ત્ર) ૨૦૬ બાજુએ ધારવાળું ચોખૂવિયુ હોય છે ૨૦ ને એક ખૂંટી દાડીને ૨ ટાર ૧૫ હાય છે ૨ ૧ શસ્ત્રથી દાતની ખેલી (=દાતમા બાજેલી પતરીઓ) ઉપાડવી. (આ શસ્ત્ર દાત ખાતરવાની તરીકે જેનું હોય છે ૨ ૧૫ થી ૨૦ ના ૨ કાર ચોખૂવિયો હોય છે ૨ ને એના ચારમાનો ૨૦૬ ખૂંટી ઊંચે હોય છે ૨૦ની તામેના ખૂંટી સાથે દાડી જે તરીકે હોય છે ૨ ને બાડીના બે ખૂંટી બે બાજુએ હાય છે)

સોય

વૃણા મુદરદા' પાશે નિશ્ચ સ્વરોડક સીરને ॥

માસલાના પ્રદેશના કચ્છા કચ્છાહુલમાયતા ॥ ૨૦ ॥

અલ્પમાંસારિયસન્ધિસ્થવળાના દ્વઙ્ગુલાયતા ॥

વીદિવન્ત્રા ઘનુર્મકા પક્ષમાશયમમસુ ॥ ૨૧ ॥

સા સાધ્યદ્વઙ્ગુલા

એમા (શસોમા) સોયો ત્રણ હોય છે ૨૦ બધી ગોળ ૨ ને નાકા ૨ ાગળ બી ૨ ને મજબૂત હોય છે

માસલ બાગમા વાપરવાની સોયના મુખને ત્રણ પાસા હાય છે અને ૨૦ સોય ત્રણ અગળ લાંબી હોય છે

ઘાટા માનવાળા બાગમા થયેલા ઘણુ માટેનો ૨ ન લાકડાના સાધમા થયેલા ઘણુ માટેની સોય બે અગળ લાંબી હોય છે

પકવાશય, ૨ ભાશય ૨ ને મર્મસ્થાનમાં વાપરવાની સોયનું મુખ ઝગર જેવું હોય છે, એ કામમા જેવી વળેલી હાય છે ૨ ન ૨ કી ૨ ાગળ લાંબી હોય છે

કૂર્ચ (સોયોનો કૂચો)

સર્વવૃક્ષાસ્તાશ્વતુરઙ્ગુલા ॥

કૂર્ચો વૃક્ષકપીટસ્થા સ્પાષ્ટો વા સુચગ્ધના
સ યોગ્યો નીલિકાવ્યદ્ધકેશશાનેપુ કુદ્ધને ॥

ચાખીરે ગોળ (=નાકા વિનાની ૨ ને બધે સરખી ગોળ) દરક વર ૨ ૧૫ લાંબી એવી સાતઆઠ સોયોને (તા) (લાકડાના) ૨૦૬ ગોળ હાથમા સળગડ રહે ૨૦વી રીત ઊભી ખામરી ૨ ૧ શસ્ત્રને કૂર્ચ કહે છે નીલિકા, વ્યગ ૨ ને પ્રેશાત (તાવ પડવી) શેગોમા તથા છુલવાના કામમા એ વપરાય છે

ખજ

મર્મઙ્ગુલમુતવૃત્તેત્પામિ કણ્ટકે લજ ॥ ૨૩ ॥

પાખિરશ મધ્યમાનેન ધાણાત્તેન હરેદસ્કુ ॥

દરક મટા(લોખંડોના અકડ અભીલાર તાર)નું મુખ અડધી ૨ ૧૫ હોય એવા અકડ ગોળ કાંગેને લાકડાના ગોળ હાથને એક છે બાજુ પગ અંતર અંતર ફરતા ખાનીન ખજશસ્ત્ર બનાવાય છે એ શસ્ત્રન નાકમા લખવ કરીને દર્દી વડોવવાના લાકડાના રંગેડની માફક ફરોન નાકમાથી લોડી માર્જું (ખજશસ્ત્ર ૧૧ અકાર નનમતમાં પે રી થી એવડા નાના દર્દી વડોવ વાના રીયા જેવો હોય છે રવેધને જે છે પાખિશ હોય છે ને છે. પાખિયાની જગ્યાએ ફળા તાર (સોય) ખાનવાના તાર છે તારવાગે છે ૧ નાકમાં ખાનીને પછી એ શસ્ત્ર રીયાની માફક ફરવાનું હોય છે)

મનનું ખૂંટીયશ

દ્યધનં કર્ણપાડીનાં ચૂચ્યમામુહુલાનતમ્ ॥ ૨૪ ॥

કાનની બૂટ વીધવાના શસ્ત્રનુ મો જૂઠીના કૂલની કળી જેવુ હોય છે

આરા (આર)

મારા ધર્માસ્તુ જ્ઞાતાસ્યા તત્ત્વદેશા તથોર્ચત ।
ચતુરદ્વા, તથા વિષ્ણુચ્છોફ પદ્મામસંશયે ॥૨૫॥
કર્ણપાલીં ચ બહલામ્ ।

રુરા (આર) અડધી આગળ લાબા અને ગોળ મુખવાળા હોય છે ગોળ મુખથી હિંચેનો ભાગ ચાર પાસાવાળો હોય છે રાને તે અડધી આગળ જેટલા લાંબામાં (ડટ્ટામાં) ખેસેલા હોય છે ગૂમડુ પાકયુ છે કે કાચુ છે તે બાબતનો વહેમ પડે ત્યારે ખાતરી કરવા માટે ગૂમડાને રુરાથી વીધવું (ગૂમડામાં આર ખેસવી) તથા જડી તંત્રની બૂટ પણ આરથી વીધવી (ચામડામાં સોય નાખતા પહેલા ચામડામાં કાણુ પાડવા માટે મોલી સોય નાખતા પહેલા ચામડામાં કાણુ પાડવા માટે મોલી જે આર વાપર છે તેના જેવુ જ પણ માપમાં ઉપર જોડામાં કણુ છે એવુ આરાશસ્ત્ર હોય છે)

કર્ણવિધની

બહલાયાશ્ચ શસ્યતે ।

સૂચી ત્રિભાગસુપિરા જ્યહ્મગુલા કર્ણવેચની ॥૨૬॥

કાનની જડી બૂટ વીધવામાં ત્રણ આગળ લાબી અને સોપના ત્રણચતુર્થાંશ ભાગમાં નાકાનાકાવાળી કાન વીધવાની સોય વખણાય છે (સોય કુલ ત્રણ આગળ લાબી, એને રોક છેડે અણી અને અણી વિનાના છેડા તરફના સવા ભેગ આગળ જેટલા ભાગમાં નાકાનાકા હોવા જોઈશે)

અનુશસ્ત્રો

જલૌક ક્ષારદહનકાચોવલનલાદય ।

અલૌહાન્યનુશસ્ત્રાણિ, તાન્વેવ ચ વિકસ્યેવ ।

મપરાશ્વપિ વયન્નાદીન્યુપયોગ ચ યૌગિકમ્ ।

જળો, ક્ષાર, કામ દવાનું ડુબાણુ, કાચ, પથ્થર (કાંકરા), નખ (લોહયુગ્મક, સાગનું કડક પાદકું નજીકનું કડક પાદકું) વગેરે લોખંડના ન બનેલા હોય એવા અનુશસ્ત્રો છે તેમને (અનુશસ્ત્રોને) તથા બીજા મત્રો વગેરેને (મત્રો તથા ચાતુર્મત્રોને) પણ એ જ રીતે (શસ્ત્રો ૨ ને) મત્રો બનાવવાના કદમાં છે એ રીતે બનાવવા તથા એ બધાનો જે પ્રસંગે લેવા ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેવા ઉપયોગ કરવો

શસ્ત્રના કામ

ઉપાદ્યપશ્ચાત્તીર્ગ્યવલેપ્યપ્રસ્થાનકુદનમ્ ॥૨૮॥
છેચ મેઘ વ્યયો મન્યો મહો દાદશ્ચ તત્તિકયા ।

નીચુ ખોસીને ઊંચું ચીરવુ, ચીરવુ, ચીવવુ, ચોધવુ, ખોતરવુ (ખણવુ), ઉત્તરડા કરવા, છૂંચવુ, કાપીને છૂટ પાડવુ, ફાડવુ (=ઝીંડી ચીરવુ), વીધવુ, દર્ડી વધોવતા હોઈશે રોમ વધોવવુ શસ્ત્ર બસાવીને પકડી રાખવુ અને કામ દવા રો શસ્ત્રના કામ છે

શસ્ત્ર કેવુ ન હોયુ જોઈએ?

કુળ્લણ્ણડતનુસ્થૂલહસ્વદીર્ગ્ગવ્યવકતા. ॥ ૨૯ ॥

શસ્ત્રાણા લરધારત્તમપ્રો દોષા પ્રકીર્તિતા ।

શસ્ત્રો બુધ્ધ, તુટલા, (બડુ) પાતળા, (બડુ) જડા, (બડ) ટૂંકા, (બડુ) લાંબા, વાકાચૂકા ૨ ને ખાણવાળા હોવાં રો શસ્ત્રોના ૨ ઇ હોય કલવાય છે (૨ ૧ ૨ ઇમાંથી એક પણ બાબત જે શસ્ત્રમાં હોય તે શસ્ત્ર ખામીવાળુ ગણાય છે રોમાં કરવન ચાપવારૂપ છે, કારણ કે એને દાતા હોવાથી એ દાતારૂપી ખામીવાળુ હોય એ જરૂરી છે)

શસ્ત્રો ગણવાની રીત

હેદમેદનલેટપાર્ય શસ્ત્ર ઘૃન્તફલાન્તરે ॥ ૩૦ ॥

તત્તજનીમયમશ્વુર્ધ્વદ્વીપાત્સુસમાહિત ।

વિશ્વાગ્નાનિ ઘૃન્તામે તત્તજન્યદ્વગુપ્તકેન ચ ॥૩૧॥

તલમચ્છન્નઘૃન્તાત્રા ત્રાહ્ય વીદિમુર્ધ્વ મુલે ।

મૂલેષ્વાહરજાર્યાનિ કિશાસૌક્યતોડપરમ્ ॥૩૨॥

છે ન, લેવન રુને લેખન કરવા માટે શસ્ત્રના વૃત (=ચીટ, ડટ્ટો, લાથાનો છેડા) ૨ ને ફળાની વચ્ચેના ભાગ આગળથી જોઈની (૨ ગૂઢની જોડેની ૨ ઇગળી), વચલી ૨ ઇગળી અને ૨ ગૂઢો રો ત્રણથી શસ્ત્રને બડુ સાવધાનીથી પકડવુ હોતી વગેરે કાઢવા માટેનાં (શરિર મુખ વગેરે) શસ્ત્રોને વૃત(ડટ્ટા)ની ટોચ ૨ ઇગળથી તર્જની રાને ૨ ગૂઢો એ ભે વડ પકડવા લાથની ઉરેલીમાં શસ્ત્રના ડટ્ટાનુ મથાળું છુપાવેલું રહ વેરી રીતે ડ્રીડિંગ મુખ શસ્ત્રને મુખ ૨ ઇગળથી (પાંચે આગળીઓ વડે) પકડવુ શસ્ત્ર બહાર બીંધી કાઢવા માટે શસ્ત્રોને મૂળ ૨ ઇગળથી પકડવા બાકીના (પાગન વગેરે) કામના શસ્ત્રો કામ કરવામાં ફાવટ રાને રો રીતે પકડવા

શસ્ત્રોની કોવળી (પાકોટ)

સ્થાપ્યગ્રાહ્યલુવિસ્તાર મુષ્ણો દાદશાહમુલ ।
ક્ષોમપત્રોંનૈકોરોયદુકૂલમ્દુર્ધ્વર્મજ ॥ ૩૩ ॥

વિન્ધસ્તપાશ મુસ્તૂત સાન્નરોળાંસ્વશાલક ।
શાલાકાપિહિતાસ્યશ્ચ શાલકોશ મુસજ્ઞય ॥૩૪

શસ્ત્રો રાખવાની કોવળી નવ રાગળ પહોળી, પુષ્પજ જડી, બાપ રાંગળ વાળી, બનાવડી રેશમનું મપડ, પત્રોર્ધા (એક જાનનું રેશમી કાપડ), રેશમી દુકૂવ

કાપડ કે મુલાયમ ચામડાની બનાવેલી; ખભે લટકાવવા માટે પટ્ટાવાળી, સારી રીતે સીવેલી, અંતરે અંતરે બનાવેલાં ખાનામાં મૂકેલાં થઓવાળી અને સળી ખોસીને બંધ કરેલા ઠંકણાવાળી અને સારા સંચયવાળી (બધા ઉચિતશેના સંચયવાળી) હોવી જોઈએ.

જળો

જલૌકસસ્તુ સુચિનાં રક્તસાવાય યોજયેત્ ।

પણ મુખિયા લોકોનું લોહી કાઢવા માટે જળો મૂકવી.

ઝેરી જળો ન મૂકવી

દુષામ્યમત્સ્યમેકાહિશ્વકોથમ્લોદ્રવાઃ ॥૩૫॥

રક્તાઃ પ્રવેતા મૃશૃ કૃષ્ણાશ્વપલાઃ સ્થૂલપિચ્છિલાઃ

દન્દ્યાયુધવિચિત્રોધ્વરાજયો રોમશાશ્વ તાઃ ॥૩૬॥

લવિયા વર્જયેત્

ખરાબ પાણીમાં જન્મેલી; માછલી, દેડકાં અને સાપ(વગેરે)નાં મડદાંમાંથી, સડામાંથી તથા મળમાંથી જન્મેલી, રાતી, ધોળી, બહુ કાળી, ચપળ (=બહુ દોડાદોડ કરતી, બહુ સ્ફૂર્તિવાળી), જાડી, ચીકણી, જેના થરીર પર મેદૂનનુષ્ણ જેવી રંગબેરંગી ઊંભી (કે ઉપસેલી) બીટીઓ હોય એવી અને ટુંવાટીવાળી એ જળો ઝેરી હોય છે. એમને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ.)

ઝેરી જળોનું નુકસાનઃ ઉપાય

તામિઃ કળ્દૂપાકજ્વરરત્નમાઃ ।

વિપવિષ્તાસનુત્કાર્યં તથ

તેમનાથી (=ઝેરી જળો મૂકવાથી) ખણજ (ચેળ) આવે છે, અંગ પાકે છે, તાવ આવે છે અને ચકર આવે છે. એનું થાય ત્યારે ઝેર, પિત્ત અને લોહીના વિકાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવાની કહી છે તે ક્રિયા કરવી.

સારી જળો

શુચામ્બુજાઃ પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

નિર્વિપાઃ શૌચસ્થાવા કૃષ્ણા નીલોર્ધ્વરાજયાઃ ।

કપાયપુષ્પાસ્તન્યદ્વયા કિશ્કિત્પીતોદરાશ્વ યાઃ ॥

શોખા પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલી શેવાજ (લીલ) જેવા રંગની, ગોળ, જળી જેવા રંગના ઊભા (કે ઉપસેલા) વિશેષાવાળી, પોપજાની છાલ જેવા રંગની પીકવાળી, પાતળા (નાજુક) થરીરવાળી અને નવ પોળા ચેટવાળી જે જળો હોય છે, તે ઝેર વિનાની હોય છે.

‘સ્તમત્ત’ જળો ન વાપરવી

શા અપ્પસમ્પન્નમાણ્ પ્રતતં ચ તિપાતનાત્ ।

સીરન્તીઃ સલિલં પ્રાપ્ત રક્તમત્તા હિતિ વ્યજેત્ ॥

સારી જળો પણ જે બરાબર નિયોવી કાઢેલી ન હોય અને સારી જળોને જે લોહી ચૂસવા માટે એક પછી એક દરદીને સતત લગાડવામાં આવે, તો તેથી જ્યારે એમને પાછી પાણીમાં નાખવામાં આવે, ત્યારે એ લાલ્લાચાલ્લા વિના પડી રહે છે. એવી જળોને લોહી પીને કેફ ચડ્યો છે એમ સમજીને છોડી દેવી (વાપરવી નહિ.)

(જ્યારે યુસાવનું હોય એટલે લોહી ચૂસવા દીધ પછી જળોને ઉપાડી લઈએ, ત્યારે એ જળોમાં ભરાયેલું લોહી નિયોવી કાઢવું. એ ક્રિયાને જળોનું વખન કહે છે.)

જળો થી રીતે મૂકવી?

અયેનરા નિશાકલ્કયુલ્કેન્મસિ પરિપ્લુનાઃ ।

અર્ચન્તિસોમે તદ્દ વા પુનશ્ચાશ્વાસિતા જલે ॥૪૦॥

લાગયેદ્દનમૃત્સ્તન્યરક્તશાશ્વનિપાતાનૈઃ ।

પિયન્તીરુદ્રતરફન્ધાશ્ચાદયેન્મૃદુવાસસા ॥૪૧॥

ઝેરી અને સ્તમત્તા સિવાયની બીજી જળોને ડાળદરના કચ્ક નાખેલા પાણીમાં, કાંઠામાં કે છશમાં નાખવી, પછી (પાણીમાં એમને માફક આવે છે તે માટે) પાણીમાં નાખીને એમને થોડા પાણી (ઉત્સાદમાં આણવી) અને પછી દરદીને લગાડવી. જે આમ કર્યા છતાં જળો ન વળે તો જે ભાગમાંથી લોહી યુસાવવાનું હોય તે ભાગ પર ઘી, માટી, પાવણ કે લોહી મુકવું અથવા શસ્ત્રથી લોહી કાઢવું કે જ્યો એ બધું ખાવા માટે જળો લવથાઈને દરદીને વળે. પછી જ્યારે જળો ખભા ઊંચા કરીકરીને લોહી પીતી હોય, ત્યારે એમના પર પોચું (પોણું રહે એવી રીતે અને મુલાયમ) કપડું ઓછાડી દેવું.

જળો બગડેલું લોહી જ પડેલું કેમ ચૂકે છે?

સપ્તકારણશુચાસ્રાજ્જલૌકા દુષશોજિતમ્ ।

માદસે પ્રથમ હંસઃ ફીરં ફીરોદકાદિવ ॥૪૨॥

જેમ દૂધ અને પાણી ભેગાં કર્યાં હોય તેમાંથી હંસ દૂધ જ પીએ છે તેમ બગડેલું અને યુદ્ધ લોહી ભેગાં(લેવસેજ) થઈત્યાં હોય (યુદ્ધ અને અયુદ્ધ લોહીનાં જળાં-કેપીલરીઝ-જન્યાં મળતી હોય) તેમાંથી જળો બગડેલું લોહી જ પડેલું પીએ છે.

જળો મૂકવાથી મટતા યેગ

(શુભાશોવિદ્ધર્મીન કુલ્લભાતરક્તગ્લામયાન્ ।

નેત્રર્ચન્વિવધીષર્પાન્ શમપન્તિ જલૌકસઃ ॥૪૩॥)

(ચેત્રો, ધરમ, ગડ, કુદ, પદ, ગ્રામ્ય યેગ,

આંખના રોગ, ઝેર અને રતવા એટલા રોગ જળો મૂક્યાથી મટે છે.)

જળો ક્યારે ઉપાડી લેવી?

દંશસ્ય તોદે કળદ્વાં જા મોક્ષયેવ

જે જગારને જળો કરડી લેાય (દાંત ભેસાડયા લેાય) તે જગારને લેાય ખોસાય જેવું દુઃખ થાય અથવા ખણજ આવે એટલે જળોને ઉપાડી લેવી. (જે લોહી પીવાની લોહપાનને લીધે જળો ઉપાડવા છતાં ન ઊખડે તો એના માં ઉપર હળદરનું કે સિંધવનું ચૂર્ણ મૂકવું એટલે એ છૂટી જશે.)

ઉપાડી લીધા પછી શું કરવું?

ગમયેથ તામ્.

પટ્ટનૈલાકવદનાં રુક્ષકળ્ડનરુષિતામ્ ॥૪૩॥

એ લોહી ચૂસીને છૂટી જાય ત્યાર પછી એના (જળોના) શેઠા ઉપર સિંધવ અને તેલ ચોપડીને તથા ડાંગરનાં લીસાં ફેંતરાં એના પર ભભરાવીને એને (જળોને) ઊલટી કરાવવી.

એક વાર મૂકેલી જળો ફરી ક્યારે મૂકવી?

રક્ષર રક્ષમવાદમૂયઃ સતાર્થં તા ન પાતયેવ્.

લોહીના કેફમાંથી જળોને બરાબી લેવા માટે (લોહીના કેફ એમને ન ચડે એટલા ખાતર) એક વાર મૂકેલી જળો ફરીથી સાત દિવસ સુધી ન મૂકવી.

જળોને બરાબર વમન થવાનાં વશનું

પૂર્વેવ્ પટ્ટના દાદર્યં સમ્યગ્વાન્તે જલોક્ષ્ણામ્ ॥

દરદીને વજગાડતાં પહેલાં જળોમાં જે ચપગતા અને દુકના લેાય એવી જ ચપગતા અને દુકના જળોને લોહીનું વમન કરાવવા પછી જળોમાં આવે તો બરાબર વમન થવું કહેવાય.

વધારે પડતું વમન થવાનાં વશનું

હ્રમોક્તિવોગામ્યુચ્યર્થી

વમન કરાવવા પછી જળો કંટાળેલી લેાય કે મરી જાય તો વધારે પડતું વમન થવું કહેવાય.

લેઈએ તેટલું વમન ન થવું લેાય તેનું વશનું

દુર્વાન્તે સ્થગ્યતા મદઃ.

જેઈએ તેનાથી ઓછું વમન થવું લેાય તે જળો સત્તરડે રહે છે અને એને કેફ રહે છે.

જળોને કેવી રીતે રાખવી? કારણ—

અન્યત્રાન્યત્ર તાઃ રથાપ્યા ઘટે

મુક્ષામ્મુગ્ધામિતિ ॥ ૪૫ ॥

લાલાદિકોથનાશાયે, સવિધાઃ સ્યુસ્તદન્વયાત્.

ઘડાને અંદરથી સારી માટીથી લીંપીને અંદર પાણી ભરીને એ ઘડામાં જળોને રાખવી. જળોની લાળ (અણે, પેશાબ) વગેરેના ક્વેદનો નાશ કરવા માટે જળોને જુદા જુદા ઘડામાં રાખવી (ઘડા બદલવા); (કારણ કે) એના (લાળ વગેરેના) સંબંધમાં રહેવાથી જળો ઝેરવાળી બની જાય છે.

જળો વળે (કરડે) છતાં લોહી ન નીકળે તો શું કરવું?

મગ્નુસૌ સ્વાવયેદ્દશાન્ હરિદ્રાગુહમાક્ષિકૈઃ ॥૪૬॥

જળો વળે (કરડે) છતાં યુદ્ધિ ન વાય (લોહી ન નીકળે), તોજે જગારને જળો કરડી લેાય તે જગાર એ હળદર, ગોળ અને મધ ધસીને લોહી વહેવડાવવું.

શતઘૌતાન્યપિચયસ્તંતો લેપાથ્વ ર્શીનલાઃ.

પછી તે જગારને સેા વાર ઘાંચેલા ઘીનાં પૂમડાં મૂકવાં અને ઈંડા લેપ કરવા.

જળો મૂકવાનું ફળ

દુષ્ટરકાપગમનાત્સયો રાગરુઝાં શામઃ ॥ ૪૭ ॥

બગરેનું લોહી બહાર નીકળી જવાથી રાગશ અને પીડા તરત જ મટી જાય છે.

મગ્નુદં ચલિતં સ્થાનાત્સ્થિતં રક્તં ઘનાશયે.

દ્યમ્લીમવેત્પર્યુપિતં તસ્માત્તદ્વાવયેગ્નુનઃ ॥ ૪૮ ॥

અચુદ્ધ લોહી પોનાના સ્થાન(નસે, જગાં વગેરે) માંથી નીકળે પણ ચામડી તેડીને બહાર ન નીકળતાં ઈંખમાં જ ચામડી નજે ભરાઈ રહે તો તે રાતવાની યવાથી ખાટું થઈ જાય છે. માટે ફરીથી (જળો મૂકીને) લોહી કાઢવું.

કુચડી, નુમડી, કમડી અને ફક્ષ ખોચવાનો ઉપયોગ

યુગ્યાગ્રાલાદુષ્ટિકા રક્તે પિત્તેન દૂષિતે.

તાસામનલલ્લોગ વ્

નુમડી અને કુચડી(કસચી)ના દેવના સાથે સંબંધ વચેલા લોચાથી પિત્તથી બગરેનું લોહી કાઢવા માટે નુમડી અને કુચડી વાપરવી નહિ.

અચાગ્ર વગેરે મંત્ર કર્યાં પોચાં?

યુગ્યાગ્રાલુ કલ્યાણુના ॥ ૪૯ ॥

કફ અને વાયુથી બગરેનું લોહી કાઢવા માટે કુચડી અને નુમડી વાપરવી.

કલેન દુરં દર્પણં ન ગટ્થેન વિનિર્દેય્.

ફક્ષગ્ન્યાત્

કક્ષી બગડેલું લોહી થીજી ગયું હોય છે, તેથી રોડું લોહી કાઢવા માટે રૂમડી વાપરવી નહિ, (કારણ કે રૂમડીમાં દેવતા ભરાતા ન હોવાથી થીજેલું લોહી ઓગળી શકતું નથી)

વાતપિત્તાશ્ચાં દુષ્ટં શ્રુક્ષેણ નિર્હરેત્ ॥૫૦॥

વાયુ ૨ ને પિત્તથી બગડેલું લોહી રૂમડીથી જાડવું કેવું લોહી કઈ ક્રિયાથી કાઢવું? શી રીતે ઉગરડા કરવા? માત્ર યજ્ઞવોપરિ દ્વઢ રજ્જવા પદ્ધતિ વા સમમ્ । જ્ઞાયુસન્ધ્યસ્થિમર્માણિ ત્યજન્

પ્રચ્છાતમાચરેત્ ॥૫૧॥

મધોદેશપ્રવિસૃતૈઃ પદૈરુપરિગાર્મિભઃ ।

ન ગાઢઘનતિર્યગ્નિર્ન પદે પદમાચરન્ ॥૫૨॥

પ્રચ્છાતેનૈકદેશસ્ય પ્રથિતં જલજન્મભિ ।

હરેચ્છુદ્ધાદિભિઃ સુતમસ્યઘ્યાપિ શિરાશ્ચયૈઃ ॥૫૩॥

જે ભાગમાંથી લોહી જાડવું હોય તેનાથી ઊંચેના ભાગ ઉપર જોગથી દોરડું કે પાટો તાણી બાધવા પછી જે ભાગમાંથી લોહી કાઢવું હોય ત્યાંના સ્નાયુ, સાંધા, હાડકા ૨ ને મર્મસ્થાનને ઊંચી દઈને બાકીના ભાગમાં એવી રીતે ઉગરડા કરવા કે પદક (લિસેટા, રાકા) નીચેથી ઊંચે જાય, ઉગરડા ઊંડા ન હોય, બહુ પાસે પાસે ન હોય, નાકા (કે, વડાચૂકા) ન હોય ૨ ને રોક ઉગરડા ઉપર બીજા ઉગરડા ન હોય ૨ મુક રોક ભાગનું લોહી ગાઢવાનું હાય તો પ્રચ્છાતથી (ઉગરડા ભરીને) કાઢું, ગામઈ ગોવું લોહી જળો મૂકીને કાઢવું, જ્યાં ૨ કડવાથી સ્પર્શનું જાન દરદીને ન થાય એવું લોહી રૂમડી વગેરેથી (રૂમડી, તુમડી કે કમલોથી) કાઢવું ૨ ન રાખા શરીરમાં પ્રસરેલું લોહી કાઢવાનું હોય તો ફક્ત ખોલીને કાઢવું

પ્રચ્છાત પિણ્ડતે વા સ્પાત્

લોહી યદ્દ યદ્દ ગયું હોય તોપણ ઉગરડા કરીને લોહી કાઢી શકાય

મવગાઢે જલૌકસઃ ।

લોહી બહુ ઊંડામાં કાઢવાનું હોય તો જળો મૂકવી ત્વપસ્યેડલાબુદીગૃહ્ણમ્

ચામડીમાંનું લોહી કાઢવું હાય તો તુમડી, કુલ્હી કે રૂમડી વાપરવી

શિરૈવ ઘ્યાપકેડસૃજિ ॥૫૪॥

પણ ૨ ખા શરીરમાંથી લોહી રોકી કપાને લોહી કાઢવાનું હોય, ત્યારે તો ફક્ત ખોલવા નિવાય બીજા કોઈ ઉપાય જ નથી.

વાતાદિધામ વા શૂક્ષ્ણજલૌકોલાબુધિઃ ક્રમાત્ ।

અથવા વાયુના સ્થાનમાં રહેલું લોહી રૂમડીથી, પિત્તના સ્થાનમાં રહેલું લોહી જળો મૂકવાથી અને કફના સ્થાનમાં રહેલું લોહી તુમડીથી કાઢવું

લોહી કાઢવા પછી અતિથય ઠગા ઉપચારથી

યનું નુકસાન : ઉપાય

સ્નાસૃજઃ પ્રદેહાયૈઃ શીત સ્યાદ્વાયુકોપત ॥૫૫॥

સતોદકઘ્નઃ શોફસ્તં સર્વિયોષ્ણેન

સેવયેત્ ॥૫૫૬॥

જેનું લોહી કાઢવામાં આવ્યું હોય તેને ઠગા પ્રદેહ વગેરે ઠગા ઉપચારોથી વાયુ કોષે તેથી તોડ અને ખાણજાળો સાંજે આવે છે (૨) સાંજે મગસવાને) ૨) સાંજ ઉપર ઊંનું ધી ચેવવું (રેડવું)

શ્વેતદ્રવ્યે સૂત્રધાને શાન્નિવિનિર્મા

પદ્ધિંચોડધ્યાયઃ ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો : સિરાવ્યધવિધિ

મયાત સિરાવ્યધવિધિમખ્યાયં

ઘ્યાત્યાસ્વામ્ ।

હિતિ હ સમાહુરાગ્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

તમા અધ્યાયમાં લોહી કાઢવાના કેટલાક પ્રકાર કહ્યા તેમાં સિરાવ્યધ પણ ગણાવેલો છે, પરંતુ સિરાવ્યધ વિષે કેટલુંક વિશેષ કહેવાનું હોવાથી તેનો જુદો અધ્યાય કરવાની જરૂર લોવાથી ગ્રંથકર્તા કહે છે કે હવે સિરાવ્યધ (ફક્ત ખોલવી)ના વિધિનું જેમાં નિરૂપણ કર્યું છે તેવો અધ્યાય સમજાવીશુ ૨) વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

શુદ્ધ લોહીમાં લગભગ બેને કામ

મધુરં લવણં કિઞ્ચિદ્દક્ષીનોષ્ણમસદ્દતમ્ ।

પસેન્દ્રગોપદેમાવિશશાલો હેતલાદિતમ્ ॥ ૧ ॥

લોહિત પ્રમલ્લ શુદ્ધ, તતોસ્તેતૈવ ચ સ્થિતઃ ।

શરીરમાં રહેલું શુદ્ધ લોહી ગળ્યું, કાંઈક ખાઈ, જ્યાં ઠડું, જ્યાં જન્મ, પ્રવાહી, ૨) ચાનું કમળ, યોગ્ય નાચ, સોનું, ઘેટાના લોહી તમા સનવાના લોહી જેવું ચાનું હોય છે તેમાં શુદ્ધ સ્પિરિટી જ દેવ ઉપચાર થાય છે અને ટકી રહે છે (જ્યારે નહીં છે)

શુદ્ધ લોહી બગડવાનાં કારણ

તત્પિત્તસ્ત્વેષ્ણેઃ પ્રાયો દૃષ્યતે

તે લોહી સામાન્ય રીતે (જાત, નરમ અને તીવ્ર)

પદાર્થ વગેરે) પિત્તકારક પદાર્થના સેવનથી તથા (અડદ, તલ, વગેરે) કફકારક પદાર્થથી બગડે છે. તે ઉપરાંત ગળા બન્ધમાં કરેલા કમ્બે શેગે દેવશોગથી, શરદ વગેરે ઋતુરોગની શરીર ઉપર અસર થવાથી અને કોઈક વાર વાયુકારક પદાર્થના સેવનથી પણ લોહી બગડે છે, એવું દેખાડવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે.

લોહી બગડવાથી કયા રોગ થાય છે?

કુરુતે તતઃ ॥ ૨ ॥

વિસર્પવિદ્વિઘ્નીહગુલ્માન્નિસદનજ્યવાન્ ।
મુલ્હેત્રશિરારોગમદત્કલ્પનાસ્યતાઃ ॥ ૩ ॥
કુમ્ભવાતાઘ્નપિત્તાઘ્નકમ્બલોદ્વિગ્નપ્રમાન્ ।
શીતોષ્ણાસ્થાગરુક્રાદ્યેરુપકાન્તાશ્ચ યે ગદ્ધાઃ ॥ ૪ ॥
સમ્યક્સાધ્યા ન સિધ્યન્તિ તે ચ રક્તપ્રકોપજાઃ ।

લોહી બગડવાથી વિસર્પ, ગડ, બરોળ, ગોળા, મંદાગ્નિ, તાવ, મુખરોગ, માથાના રોગ, મદ, તરસ, મેમાં ખાઈખાઈ લાગ્યા કરવાનો રોગ, કુક, પત, રક્તપિત્ત, તીખો શ્વેતકાર, ખાટો શ્વેતકાર અને જેરે એટલા રોગ થાય છે. વળી જે રોગ સાધ્ય હોવા છતાં પણ ઠંડા, ગરમ, સ્નિગ્ધ, ક્ષુદ્ર વગેરે ઉપચાર બરાબર કરવા છતાં પણ મટતા નથી, તે રોગ પણ લોહીના કોષથી થયેલા હોય છે.

કયા રોગમાં ફક્ત ખાવડી?

તેષુ દ્વાવયિતું રક્તમુદ્રિકં વ્યઘયેતિસરામ્ ॥ ૫ ॥

ઉપર (શ્લોક ૨ા થી ૫ા માં) કહ્યા તે રોગોમાં બગડેલું અને વધી ગયેલું લોહી કાઢી નાખવા માટે શિરા (ફક્ત) ખાવડી.

ફક્ત કયારે ન ખાવડી?

ન ત્વગ્બોહશાતીનસત્તવગ્ધસુનારુજામ્ ।
મ્લિન્નવાસ્થેદિતાત્પર્યસ્થેદિતાનિલરોગિણામ્ ॥ ૬ ॥
ગમિણીસનિકાજીર્ણપિત્ત-સશ્વાસકાસિનામ્ ।
મનીસારાદત્તલ્લદિવાન્હુસર્વાઘ્નશાપ્કનામ્ ॥ ૭ ॥
સ્નેહપીને પ્રયુક્તેષુ તથા પશ્ચસુ કમંસુ ।
નાટ્યન્ત્રતાં સિરાં વિષયેત્ર તિર્થજનાતિવિનુલ્લેપતામ્ ॥
નાતિશીતોષ્ણવાતાઘ્નવ્યગ્રાત્પદવિકાદ્ગદાત્ ।

જે મનુષ્યને મેળ વર્ષ વર્ષ ન હોય, જેને નિતર કરતાં વધારે વર્ષ વર્ષ હોય, જેનું લોહી ધોરડાં કાઢ્યું હોય, જેને સ્નેહાનથી સ્નિગ્ધ કરી ન હોય, જેને ઠંડક કરી ન હોય, જેને વધારે પડતા ઠંડક કરી હોય,

જેને વાયુનો રોગ થયો હોય, જે ગર્ભવતી, સુવાત્રી, રક્તજીરણવાળો, રક્તપિત્ત રોગવાળો, દમરોગવાળો, ઉષ્ણસ્નન રોગવાળો, અતિમારના રોગવાળો, ઉદરરોગી, બિલ્વટીના રોગવાળો, પાંડુરોગી અને વ્યાખા શરીરે સોજવાળો હોય તેની ફક્ત ખાવડી નહિ વળી જેને સ્નેહપાન કરાવેલું હોય તથા જેનું વમન, વિરેચન વગેરે મંચકર્મ કર્યું હોય તેની ફક્ત ખાવડી નહિ વળી શિરાને બાંધ્યા સિવાય ખાવડી નહિ. ત્રાંસી શિરા ખાવડી નહિ. સ્પષ્ટ દેખાતી ન હોય તેવી શિરા ખાવડી નહિ, અતિશય ઠંડી પડતી હોય, અતિશય ગરમી પડતી હોય, અતિશય પવન વાતો હોય, વાદળાં થયાં હોય ત્યારે ફક્ત ખાવડી નહિ. પણ ફક્ત ખાવડી જેવા રોગ ગભીર બને ત્યારે તે શ્લોક ૮ા માં કહેલા ઠંડી, ગરમી વગેરેની દરદીને અસર ન થાય તેવી ગોઠવણ કરીને પણ ફક્ત ખાવડી.

કયા રોગમાં કઈ ફક્ત ખાવડી?

શિરોતેત્રવિકારેષુ લલાટ્યાં મોક્ષયેતિસરામ્ ॥ ૯ ॥

અપાઙ્ગ્યામુપનાસ્વાં વા

માથાના અને આંખોના લગામાં કપાળની ફક્ત ખાવડી અથવા રાખના લમણ તરફના ખૂણાની ફક્ત ખાવડી અથવા નાકની પાસેના ભાગમાંની ફક્ત ખાવડી.

કર્ણરોગેષુ કર્ણજામ્ ।

કાનના રોગમાં કાનની પાસેના ભાગમાંની શિરા ખાવડી.

નાસારોગેષુ નાસાગ્રે સ્થિતામ્

નાકના રોગમાં નાકના અગ્રભાગમાં રહેલી શિરા ખાવડી.

નાસાલલાટયોઃ ॥ ૧૦ ॥

પીનસે

સંજેષમમા નાક અને કપાળની વચ્ચેની શિરા ખાવડી.

મુલરોગેષુ જિહ્વીપ્રહનુતાલુગાઃ ।

મુખરોગમાં જીભ, રાંધ, ટાંપચી અને તાળુ, એમાં શિરા ખાવડી.

જઘ્નપ્રમિથેષુ મૌયાકર્ણકાઙ્ગશિરઃશ્રિતાઃ ॥ ૧૧ ॥

ગળાની ધંત્રીથી ઉપરના ભાગમાં રહેલી થઈ હોય, તેા ઠંડક, કાન, લમણ અને માખું, એ બધામાં રહેલી શિરા ખાવડી.

ઉત્તરોપાદ્ધિલાટ્યાં ડગ્માદે-

ઝાંઘડામાં છાતી, અપાંન (આંખને લમણ

તરફનો ખુલ્લો) અને કપાળ એ જગામાં રહેલી શિરા ખોલવી

ડપસ્મૃતૌ પુનઃ ।

હનુસન્ધૌ સમસ્તે વા શિરાં ધ્રુમપ્પગામિનીમ્ ॥

વાઈના રોગમાં હડપ્પીના સાધામાં રહેલી શિરા ખોલવી, અથવા આખી હડપ્પીના સઘળા ભાગમાંની ગમે તે ભાગમાંની શિરા ખોલવી, અથવા બે ભમ્મરની વચ્ચેની શિરા ખોલવી

વિદ્રઘૌ પાર્શ્વશ્લેષે ચ પાર્શ્વવક્ષાસ્તનાન્તરે ।

ગડ થયું હોય ત્યારે તથા પાસામા શૂળ આવતું હોય ત્યારે તે બાજુની કશા(કાખ)ની શિરા તથા બે સ્તનના વચગાળામા આવેલી શિરા ખોલવી

તૃતીયકેંડસયોર્મધ્યે

એકાદશિયા તાવમા અને ખભાની સધિમાં રહેલી શિરા ખોલવી

સ્કન્ધસપાદ્યનુચકે ॥ ૧૩ ॥

શોથિયા તાવમા ખભાની નીચે રહેલી શિરા ખોલવી પ્રવાહિકાયાં શૂલિન્યાં ધ્રોણિતો હાથલે સ્થિતામ્ । શૂળવાળા મરડામા કેડથી બે આગળ નીચે આવેલી શિરા ખોલવી

શુક્રમેદામધ્યે મેદે

વીર્યના રોગમાં તથા મૂત્રેન્દ્રિયના રોગમાં મૂત્રેન્દ્રિય ની શિરા ખોલવી

ઝરુગાં ગલગળ્હયોઃ ॥ ૧૪ ॥

ગળાના રોગમા અને કઠમાળમા માથામાં રહેલી શિરા ખોલવી

ગૃધ્રસ્યાં જાનુનોડયસ્નાદૂર્ણે વા ચતુરજ્જલે ।

ગૃધ્રપ્રસીરોગમાં ઢીંચણથી ચાર આગળ નીચે આવેલી શિરા અથવા ઢીંચણથી ચાર આગળ ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી

હન્દ્રવસ્તેરઘોડપર્યાં હાથલે

અપચી નામે રોગમા ઇંડબસ્તિથી બે આગળ નીચેની શિરા ખોલવી (ઇંડબસ્તિ સા. ૪/૫)

ચતુરજ્જલે ॥ ૧૫ ॥

ઊર્ધ્વે ગુલ્ફસ્ય સ્કન્ધયતૌ, તથા ક્રોમુજ્જશીર્ષકે ।

સકિંચની પીઝામા પગની પૂટીથી ચાર આગળ ઊંચેની શિરા ખોલવી

કોટુકધીર્ષક નામે વાગુના રોગમાં પણ પગની પૂટીથી ચાર આગળ ઊંચે શિરા ખોલવી

પાપદાહે શુદ્ધે હૃદયે વિપાયાં વાતકળ્ટકે ॥ ૧૬ ॥

ચિષ્ણે ચ છાજલે વિષ્ણેદુપરિ ક્ષિપ્રમમળઃ ।

પાદદાહ, પત, પાદહર્ષ, વિપાદિકા નામે રોગ, વાતકંટક તથા ચિષ્ણ નામે રોગમાં સિપ્ર નામના મર્મથી બે આંગળ ઊંચે શિરા ખોલવી

ગૃધ્રસ્યામિવ વિશ્વાચ્યામ્

વિશ્વાચી નામે રોગમા ગૃધ્રપ્રસીની પેઠે ઢીંચણથી ચાર આગળ નીચે કે ઊંચે આવેલી શિરા ખોલવી

કહેલી શિરા ન દેખાય તો શું કરવું ?

યયોક્તાનામદશાને ॥ ૧૭ ॥

મર્મહીને યથાસન્ને દેશેડ્ય્યાં ધ્યધયેત્ સિરામ્ ।

કહેલી શિરા ન જડે તો તે શિરાની પાસે જે બીજી શિરા હોય તેના વેધ કરવો (વીંધવી, ખોલવી), પણ ત્યાં મર્મસ્થળ ન હોવું જોઈએ તે ધ્યાનમા રાખવું

એની અંદરની શિરાઓ સિવાયની જગાથી ઉપરના ભાગમાં આવેલી શિરા ખોલવાનો વિધિ

અથ ક્ષિપ્રતત્તુઃ સજ્જસર્વોપકરણો ઘલી ॥ ૧૮ ॥

કૃત્તસ્યસ્યયતઃ ક્ષિપ્રસાધ્રવત્પ્રતિભોજિતઃ ।

ક્ષિપ્રનાપાતપસિપ્તો જાનુસ્યાસનસંવિધતઃ ॥ ૧૯ ॥

મુદુપટ્ટાક્તકેશાન્તો જાનુસ્યાપિતકૃપરઃ ।

મુદિષ્યાં વક્ષગર્ભાગ્ન્યાં ઇન્દ્રે માદં ત્રિપીઢયેત્ ॥ ૨૦ ॥

દન્તપ્રપીઢનોદ્કાસગળ્હાધ્માનાનિ ચાચરેત્ ।

પૃષ્ઠતો યન્ત્રયેશ્ચંત વક્ષમાવેષ્યદ્વરઃ ॥ ૨૧ ॥

કન્ધરાયાં પરિક્ષિપ્ય મ્યસ્યાન્તર્વામતર્જનીમ્ ।

યયોઃસ્તર્મુલયજ્ઞાનાં સિરાણાં યન્ત્રણે વિધિઃ ॥ ૨૨ ॥

જેની શિરા ખોલવાની હોય તેનું શરીર સ્નેહન કરીને સ્નિગ્ધ કરવું જોઈએ જે નાથપ્રસી જરૂર પડવાનો સંભવ હોય તે બધાં તથા પાસે રાખવાં જોઈએ એ (દરદી) બળવાન જેઠેએ એણે સ્વસ્ત્યપન કરી લેવું સ્નિગ્ધ મારગસ અને અન્નનું પ્રતિભોજન કરવું દેવ તાના તાપથી અને તડકે તાપનું ઢીંચણ જેટલા ઊંચા (પાટ કે ખુરશી જેવા) આસન ઉપર બેસવું. માથા ના વાગના છેડા(બાજીના વાગ)ને ઝીણા વસ્ત્રના પાટથી બાંધવા બે અધુકાં ઢીંચણ પર બે કોણી દેકરવી બન્ને મુઠ્ઠીમાં વસ્ત્ર રાખીને બન્ને મુઠ્ઠીઓ વડે બન્ને મન્થાઓ સખન દબાવવી. દાંત પીસી રાખવા (ઉપર ના અને નીચેના દાંત એકબીજા સાથે દબાવી રાખવા), ખાખારા કાવા, ગાય કૂવાવવા. જેની હાથ ખોલવાની હોય તે આટનું કરે એટલે એની પાછળ ઊભા રહીને કપડું વીંટના બીજા માપ્તે દરની યંકમાં કપડું વીંટીને

તથા પાટામા દરદીની ડાબા હાથની તર્જની (અંગૂઠા જેડેની આંગળી) રખાવીને શિરાને કપડુ વીંટવું એમાં આવેલી શિરાઓ સિવાયની શિરાઓને બાધીને ફૂલા વવા માટેના આ વિધિ છે ગળાની અને પાટાની વચ્ચે દરદી પોતાની આંગળી રાખે છે એનું કારણ એ છે કે એમ કરવાથી ગળાનો પાટો આંગળી નેટવો ટીલા રહેવાથી ગળાના પાટાથી દરદીનો સ્વાસ્થ રૂધાચ નહિ સતો મધ્યમયાઽહુલ્યા ઘેચોઽહુલ્યવિમુક્તયા ।
તાદયેત્

પછી ડાબા હાથના અંગૂઠાને ડાબા હાથની વચલી આંગળી અડકાડીને પછી અંગૂઠા પરથી વચલી આંગળીને છટકાવીને વચલી આંગળી વડે શિરા ઉપર ટકોરા મારવા (એમ કરીને શિરા ફૂલે એવું કરવું)

અતિથા પ્રાત્વા સ્પર્શાદ્વાઽહુલ્યધીડનૈઃ ॥૨૩॥
કુઠાર્યા લઙ્ગયેન્મધ્યે વામહસ્તશૃદ્ધીતયા ।
ફલોદ્દેશે હુતિષ્કાપ્ય સિરાં, તદ્વચ મોક્ષયેત્ ॥
તાદયન્ પીઢ્યધૈનાં

અડીને અથવા અંગૂઠાથી દબાવીને જાણી લેવું કે શિરા ફૂલી છે કે નહિ એ રીતે શિરા ફૂલેલી જણાય એટલે કુદારી નામના યત્રને રોના ધારવાના ભાગ આંગળથી ડાબે હાથે કુદારી બિલકુલ ધૂળ નહિ (હાથ ન જાય) એ રીતે પકડીને કુદારી શિરામાં ઊભી ખોસવી અને એ જ રીતે પાછી (એટલે અંગૂઠા પરથી વચલી આંગળી છટકાવીને કુદારી પર ટકોરા મારીને અથવા અંગૂઠાના વચલા ભાગથી કુદારી દબાવીને) શિરા (ફેસ) ખોલવી (શિરામાં ખેસેલી કુદારી કઢી લેવી)

નાક પાસેની શિરા વીંધવાની રીત

વિષ્વેદ્મીહિમુલેન તુ ।

જઙ્ગુષ્ઠેનોત્રમમ્યાગ્રે નાસિકામુપનાસિકામ ॥૨૫॥

પણ નાકના ટેરવા આગળ અંગૂઠાથી નાક ઊંચું કરીને નાકની પાસે આવેલી શિરાને વ્રીહિમુખ ઘસથી ખોલવી.

જીભની નીચેની શિરા ખોલવાની રીત

મમ્યુત્તતવિદ્વામજિહ્વાયસ્તદાધવામ્ ।

જીભનું ટેરવું તાતવા તરફ ઊંચું વળાવીને અને પછી એ વાજેનું ટેરવું ધીનથી (ઉપરના ધીનથી) બરાબર પકડવીને જીભની નીચે આવેલી શિરાને જીભની નીચેના ભાગથી ખોલવી (વીંધવી)

ઝડની શિરા વીંધવાની રીત

યન્ત્રયેત્તનયોર્હર્ષ પ્રીયામિતસિરાવ્યધે ॥૨૬॥

ઝક્રમા આવેલી શિરા વીંધવી હોય ત્યારે પહેલાં શિરા ફૂલે એવી રીતે બંને સ્તનથી ઊંચિના ભાગ ઉપર કપડુ વીંટવું

ભુજની શિરા ખોલવાની રીત

વાપાળાગમ્હસ્તસ્ય જાનુમયે પ્રસુતે મુજે ।

કુક્ષેપારમ્ય મૃદિતે વિષ્વેદ્મસે હર્ષપટ્ટકે ॥૨૭॥

હાથ (ભુજ)ની શિરા વીંધવી હોય તે (દરદીને અધૂકડો બેસાડીને) તેના હાથની કોણી ઢીંચણ પર ટેકવીને હાથ લાબા રખાવવા હથેલીમા પથરી રખાવવે, કૂખથી માડીને હાથ સુધીનો ભાગ ચોળવો (કે જેથી શિરા ફૂલીને ઉપર તરી આવે) પછી જે શિરા વીંધવાની હોય તેનાથી ઊંચે હાથ પર પાંતે બાધવો અને પછી શિરા વીંધવી (ભુજ=ખભાથી કાઢા સુધીનો હાથ)

હસ્તની શિરા ખોલવાની રીત

વિષ્વેદ્મસ્તશિરાં યાહાવનાકુક્ષિતફૂરે ।

વદ્ધજા સુલોપવિષ્વસ્ય મુષ્ટિમદ્મુષ્ઠગમિનમ્ ॥

ઝૂર્જરે વેષ્મપ્રદેશાય પટ્ટિકાં ચતુરદ્વગુલે ।

હાથ (હસ્ત)ની શિરા વીંધવાની હોય ત્યારે દરદીને લેનવું ફાવે એ રીતે બેસાડીને, કોણી આંગળથી હાથ ચોળવા દીધા વિના હાથ સીધા રખાવીને, અંગૂઠો મૂઠીમા રહે એ રીતે હાથની મૂંડી વળાવીને, જે જગ્યાએ શિરા વીંધવાની હોય તે જગ્યાએથી ચાર આંગળ ઊંચે નાનો પાટો તાણી બાધીને પછી હાથની શિરા ઊભી વીંધવી (હસ્ત કાંઠાથી આંગળીના ટેરવા સુધીનો હાથ)

પડખાંની શિરાનો વેધ

વિષ્વેદ્મસ્તશિરાં યાહાવનાકુક્ષિતફૂરે ।

પાશ્વર્યો સિરામ્ ॥૨૯॥

પડખાંની શિરા ખોલવી હોય તે દરદી બંને હાથ ઊંચા કરીને બંને હાથ વડે મોઢું ઊંચી વસ્તુ પકડી રાખે પછી પડખાંની શિરા ખોલવી.
મૂર્તિધની શિરાનો વેધ

મ્રદ્દયે મેદને

મૂર્તિધની શિરા ખોલવી હોય તે મૂર્તિધન તટાર થયા પછી ખોલવી.

જીભની શિરાનો વેધ

જઙ્ગાસિરાં જાનુમ્યકુક્ષિતે ।

જીભની શિરા ખોલવી હોય તે ઢીંચણ લાંબા રખાવીને ખોલવી.

પગની શિરાનાં વેધ

પાપે તુ સુસ્થિતેઽઘસ્તાઙ્ગાનુષંગેર્નિષીદિતે ॥
ગાઢ કરાભ્યામામુલ્ક ચરણે તસ્ય ચોપરિ ।
દ્વિતીયે કુઞ્જિતે કિઞ્ચિદારુઢે હસ્તવત્તતઃ ॥૩૧॥
ધક્ષ્યા વિધેર્નિસારમ્

પગની શિરા ખાવલી હોય તો દરડીના પગ સારી
ગંતે ગોઠવીને દ્વિતીયના સાધાની નીચેના ભાગથી પગની
ધૂંી સુધી બે હાથથી પગને દબાવીને (જે જગારોથી
ફસ ખાવવાની હોય તે તરફ લોહીની ગતિ ર થ જે
દબાવીને—કરાવીને) પછી એ પગ ઉપર બીજો પગ
વાળીને—જરા નગાવીને પછી હાથની ફસ ખાવવા
માટે જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરીને (જે જગારો વધી
વાનું હોય ત્યાંથી ચાર ૨ ાગળ ઊંચે પાટો નાણી
બાધીને) પગની શિરા (ફસ) ખાવવી

દ્વયમનુકેપ્યપિ કલ્પયેત્ ।

તેષુ તેષુ પ્રદેશેષુ તત્તચન્દ્રમુપાયવિત્ ॥ ૩૨ ॥

શરીરના જે જે ભાગની શિરા વિશે રાગગ નથી
કહ્યું તે ત ભાગની શિરા વીંચતી વખત કરવાની યત્ન
ઉપાય જાણનાર વૈદે ૨ ાગળ કહવાઈ ગયથી ૨ ત્રણ ૨
ઉપરથી ઉપજતી કાઠથી યત્નભા=રાગ શી રીત ગોઠવવું,
કયા રાગગથી દબાવવું કયા રાગગ પાગ તાણી
બાધવો વગેરે વિધિ

કેટલું ઊંડું વીંચવું?

માસલે નિશિર્પદેશે ઓઘાસ્યં ઓદિમાન્નમ્ ।

વવાઘમસ્થામુપાર સિરા વિધ્યન્

કુઠ રિકામ્ ॥ ૩૩ ॥

માસવાળા ૨ વયવમા ૨ નવી શિરા વીંચવાની
હોય તો ક્રીડિતુમ યત્ન વાપરવું ૨ ને ત યત્ન શિરામા
જગર જેટલું ઊંડું ખાવવું પણ જે હાથ ઉપર ૨ લેવી
શિરા ખાવવી હાય તો કુદારી યત્ન વાપરવું ૨ ને ૨ યા
જગર જેટલી ઊંડી કુદારી શિરામા ખાવવી

બગામ વીંધવાનું લગતું

સમ્યગ્નિઙ્ઙા સ્ત્રવેદારા યન્ત્રે મુકેતુ ન સ્ત્રવેત્ ।

જે શિરા બગામર વીંધાઈ હોય તો એમાંથી લોહીની
પાગ નીકળે છે, પણ જે યત્ન (કુદારી ૨ ક્રીડિતુમ)
વીંધા પાછું મુકવામા ૨ લે તો લોહીની પાગ ન પ

શિરાવેધના અસમ્યગ્ ચોગનું લગતું

મર્યપકાલં વહત્યહર, હુઞ્જિતા તૈત્તર્ચૂર્ણ ॥૩૪॥

સપાન્દમતિવિદ્યા તુ સ્વદ્દ્યુતેન ધાયતે ।

જે શિરા લોહી વીંધાઈ હોય તો લોહી લોહી નીકળે

છે, ખરાબ રીતે વીંધાઈ હોય તો (લોહી ન નીકળે
એવી રીતે વીંધાઈ હોય તો) તેવ અને કળીયૂનો
ભેગા કરીને ઘસવાથી એમાંથી લોહી નીકળે છે અને
જે વધારે પડતી વીંધાઈ ગઈ હોય તો શિરામાંથી
લોહી નીકળતાં રાગગ થાય છે અને મહામહેનતે
લોહી નીકળતું ગેરી શકાય છે

લોહી ન નીકળવાના કારણો

મીમૂર્છાપન્નશ્ચેધમ્યકુઠ્ઠશ્ચાસ્તિશૂતય ॥ ૩૫ ॥

ક્ષામત્વવેગિતાસ્વેદા રક્તસ્યાશ્ચુતિદેનવ ।

ભય, મૂર્છા, વીંધવાનું યત્ન (પાટો) ઊંડું બધા
હાય, યત્ન (કુદારી કે ક્રીડિતુમ) બહુ હોય, બહુ
ધરાઈને ખાધુપીધું હોય, ફિક્કાશ, ફસ ખાવતી વખતે
તેરમાના કાઈ વગ નાચ્યા હોય અને બરાબર લેક
ન થયો હાય ફસ ખાવા છતાં લોહી ન નીકળવાના
૨ ાવા કારણ છે (એટલે એવા માણસોની ફસ
ખાવવી નહિ)

લોહી બરાબર ન નીકળે તો શું કરવું

મસરગણે સ્ત્રવતિ પેહ્યવ્યોપનિશાનતે ॥ ૩૬ ॥

સાગારધૂમલગ્નતૈર્લેદિતાહિરામુલમ્ ।

જે લોહી બરાબર ન નીકળે તો વાવડિય, ટિકડો,
ડગદગ, તગર, રસોડાની ધુમાડો, સિંધવ ૨ ને તેવ
એવા વાના ભેગા કરીને શિરાના મુખ ઉપર (શિરા
ખાવી હાય તે જગારો) ચોપાડવા

લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો શું કરવું?

સમ્યક્મશ્ચત્તે કોળેન તૈલેન લવળેન ચ ॥ ૩૭ ॥

જે લોહી બરાબર નીકળ્યું હોય તો તેવ ૨ ને
સિંધવ ભેગા કરીને સચેમ કરીને શિરાના મુખ ઉપર
ચોપાડવા

અગ્રે સ્ત્રવતિ હુગાસ્ય હુસુમ્માદિવ પીત્તિકા ।

જેમ કુઝામાં રનાય ૨ ને પીગાથ ભરેલાં હોય
છતાં એમાંથી પીગાથ પડતી નીમ્ને છે તેમ શિરાનાં
બગામ અને ન બગામ લોહીના ભેગા રાગે હોય
છતાં એમાંથી બહુ લોહી પડતું નીમ્ને છે

શુદ્ધ લોહી કેટલું વધી જાય?

સમ્યક્ષગા સ્વય તિદેચ્છુદ્ધ તદ્વતિ નાદતે ॥

હાથને ઝીંચે તે ઝીંચીની નથા પછી જે નાદો
નાય નીમ્નનું બર થઈ જાય છે તે શુદ્ધ લોહી છે
અને પછી મરડું નહિ (મિ ૨ ને શુદ્ધ લોહી નિત
નીના કા મરડું છે)

ફક્ત ખોલનાં દરદીને મુશ્કેલી આવે તે શું કરવું?

યન્ત્રે ભવનુચ્ય મૂર્છાયાં લીજિતે વ્યગ્નતે: પુનઃ ।
 દાવયેન્મૂર્છતિ પુનસ્તપરેહુલ્યદ્વેઽપિ ચા ॥૩૧॥

જો ફક્ત ખોલનાખોલના દરદી બેભાન થઈ જાય
 તે યન્ત્ર (કુમરી કે બ્રીહિમુખ) વીધિમાથી બહાર
 કાઢી લઈને, દરદીને પાંચા નાખીને ભાનમાં આણીને
 ફરીથી લોહી કાઢવું પણ ફરીથી લોહી કાઢનાકાઢતા
 વળી પાછી મૂર્છા આવે તે (એ દિવસે લોહી ન
 કાઢના) બીજા કે ત્રીજા દિવસે લોહી કાઢવું

કયા દોષથી બગડેલું લોહી કેવું હોય ?
 વાતાઘ્ન્યાવાહનં રુક્ષ વેગક્ષાદ્યચ્છત્તેનિભમ્ ।

વાયુથી બગડેલું લોહી કાળું, ચતુ, લુપ્ત, ઝટ
 વહેતું, પાનળુ અને ફીલવાળું હોય છે
 પિત્તાત્ પીતાક્ષિત-વિદ્યમસ્ક-
 ત્ત્વોદયાસચન્દ્રિકમ્ ॥૪૦॥

પિત્તથી બગડેલું લોહી પીળું, કાળું, ગધાતું, પિત્તની
 ગમીને લીધે છી ન જાય એવું ૨ ને મોરપીંછામાં
 હોય છે એવા ચાંદ્રા-ચાંદ્રાવાળું હોય છે
 ક્ષ્માત્ ક્ષિપ્તમચ્છપાણુત્તનનુર્માત્પિચ્છલં ઘનમ્ ।

કફથી બગડેલું લોહી સ્નિગ્ધ, ઘાળુ (ફિક્કુ),
 તાંતવાળું, પિચ્છિલ અને ઘટ્ટ હોય છે

સંચ્છદિદ્ધં સંસર્ગત્
 બે દોષથી બગડેલું લોહી એ બે દોષમાથી દરેક
 દોષથી બગડેલા લોહીના ભેગા લક્ષણો હોય છે

ત્રિરોપં મલિનાયિભમ્ ॥૪૧॥
 ત્રણે દોષથી બગડેલું લોહી મેળું અને ઝાળું
 હોય છે

વધારેમાં વધારે કેટલું લોહી કાઢવું ?
 મનુષ્યો વલિનોડપ્પચ ન પ્રસ્તાદાવયેત્પરમ્ ।

મતિક્ષતો હિ મૃત્યુ રવાદારુણા યાચલામયાઃ ॥
 જેનું લોહી કાઢતાનું હોય તે બતવાન હોય
 તેપણુ લોહું લોહી કાઢવાથી એનું લોહી પૂરું થુલ
 ન થાય તેપણુ એનું લોહી એક પ્રસ્થ (૧૬ તોલા)થી
 વધારે કાઢવું નહીં, કારણ કે વધારે પડતું લોહી નીકળી
 જવાથી મોત થાય ૨ વધા વધુના ભયકર સંજોગ થાય

લોહી વધારે પડતું વતી જાય તે શું કરવું ?
 તત્રાપ્યજ્જલ્પહીરરુપાનાતિ મેયતમ્ ।
 લોહી વધારે પડતું વતી જાય તે ૨. જાળ કરે,
 માંસરસ ખાવે તથા દૂધ અને લોહી પાનું એ દવા છે.

ફક્ત ખોલીને લોહી કાઢ્યા પછી શું કરવું ?
 સ્તુતે રક્તે શનૈર્વન્ત્રમપનીય હિમામ્બુના ॥૪૨॥

પ્રક્ષાલ્ય તૈલપ્લોતાકં વન્ધનીય સિરામુલમ્ ।
 લોહી કાઢી રહ્યા પછી યન્ત્રને ધીમેધીમે કાઢી
 લઈને, શિરાના વીધિને કદા પાણીથી ધોઈને, એના પર
 તેલનું પૂચકું મૂકીને પાટો બાંધવો
 એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં અથુલ લોહી રહી
 જાય તે શું કરવું ?

મનુષ્યં દાવયેદ્મયઃ સાવમદ્વયપરેઽપિ ચા । ૪૩॥
 લેહોપસ્કૃતદેહસ્ય પક્ષાદ્વા મૃદ્ધાનૃપિતમ્ ।

એક વાર લોહી કાઢ્યા છતાં થરીરમાં અથુલ
 લોહી રહ્યું હોય તે એ જ દિવસે સાને કે બીજા
 દિવસે ફરી પાછું ફક્ત ખોલીને લોહી કાઢવું અથવા
 જો લોહી ઘણું જ બગડેલું હોય તે એ માત્રરત્નના
 થરીરનું ફરીથી સ્નેહન કરીને એક પખવાડિયા પછી
 પાછું લોહી કાઢવું

કિંચિદ્ધિ રોપે દુષ્ટાક્ષે નૈવ રોગોડતિવર્તંતે ॥૪૪॥
 લરોપમવ્યતો ધાર્યે ન ચાતિક્ષતિમાચરે ॥

(વધારે પડતું લોહી નીકળી જાય તેના કરતાં બગ-
 ડેલું લોહી લોહું રહી જાય તે સાત, કારણ કે) બગડેલું
 લોહી લોહું થરીરમાં રહી જાય તેથી લોહીના બગાડથી
 યતો રોગ થતો નથી તેથી બગડેલું લોહી લોહું રહી
 જાય તેપણુ લોહી નીકળતું બધું કરવું, પણ વધારે
 પડતું નીકળી જાય એવું કરવું નહીં.
 રહી જશેલું અથુલ લોહી થી રોગ કાઢી નાખવું
 કે થુલ કરવું ?

હેતુજ્ઞાવિનિઃ શોષમ્
 લોહું રહી જશેલું ૨ થુલ લોહી ફમડી, નુખડી,
 કુલ્લી વગેરેથી કાઢવું (ફક્ત ખોલીને ન કાઢવું)

પ્રસાદમયથા નરેત્ ॥૪૬॥
 શાનોપચારવિનાદમિયાગુદિવિશોષણ ।

દુષ્ટે રક્તમનુદ્રિકમેવનૈવ પ્રસાદયેત્ ॥૪૭॥
 ૨ વધા લોહું રહી જશેલું ૨ થુલ લોહી ફમડી
 વગેરેથી કાઢ્યા વગર વધારે પડતું નીકળી જવાનો

જાળ વાને તે કદા ઉપચાર કરીને, સ્નાપિતના રોગમાં
 કરવાની ક્રિયા કરીને, વખન, વિરંબન વગેરેથી શોષન
 કરીને અને ઉપવાસથી લોહીનું શોષન કરીને બગડેલું
 લોહી થુલ કરવું વગી ન બગડેલું લોહી ૮૭ કોપ્યું
 ન હોય (વધું ન હોય) ૨ ને તેથી જોને ફક્ત ખોલીને
 કાઢ્યા નેતું ન હોય તે બગડેલા લોહીને પણ ઉપચારની
 રીતે જ થુલ કરવું

લોહી નીકળું બંધ ન થાય તો શું કરવું?
 રક્તે ત્વતિષ્ઠિત ક્ષિપ્રં સ્તમ્ભનીમાચરોત્ક્રયામ્ ।
 પણ જો લોહી નીકળું બંધ ન થાય તો (સ્ત્રોત
 ૪૮ થી ૫૦મા કહેલી) સ્તભનક્રિયા કરવી.

સ્તભનક્રિયા

રોષપ્રિયહ્મુપત્તદ્વમાપયપ્રયાદ્ગરિકૈઃ ॥ ૪૮ ॥
 મૃત્કપાલાહુતપ્તોમમરીક્ષીરિત્વગદ્ગુરૈઃ ।
 વિચૂર્ણયેદ્વગમુલં પદ્મકાદિહિમ વિથેત્ ॥ ૪૯ ॥
 તામેવ ઘા સિતં વિષ્યેદ્યપાત્સાદનન્તરમ્ ।
 સિરામુલં વા ત્વરિત દહેત્તત્તશાલકયા ॥ ૫૦ ॥

લોપર, કાગ, રતાજવી, આડે, જેઠીમધ, સોનાગેર,
 માટીની દીબ, રસાજન, રેશમી વસ્ત્રની રખિયા, વડ
 વગેરે કીરીચુક્તની અંતર્ણવ અને એ જ વૃક્ષના અકુરો
 એટલા ધાનાનું (વસ્ત્રગાળ) ચૂર્ણ ભેગુ કરીને શિરાના
 વીંધ ઉપર બભરાવવું, પદ્મકાદિ ગણુનો હિમ પીવે
 અથવા પહેલા વીંધની પાસે જ બીજા વીંધ કરવે
 (પાસે પાસે બે છિદ્ર કરવાથી એકે છિદ્રમાથી લોહી નીકળશે
 નહિ) અથવા તપાવેલી સળીથી એકંદ્ર શિરાના વીંધ
 (મુખ) પર ચપકો દેવો (આમ કરવાથી લોહી નીક-
 ળનું બંધ થઈ જાય છે)

આહારવિહારની પરજ કયા સુધી પાળવી?

સ્વસ્થાનમાયાસિતિ પુનર્ન યાવત્ ।

સ્વસ્થાનમાયાસિતિ પુનર્ન યાવત્ ।

દોષાઃ પ્રદુષ્ટા કષિરં પ્રપન્ના-

સ્તાવસ્થિતાહારવિહારમાકુ સ્વાત્ ॥ ૫૧ ॥

પત્ર ખાસવાથી (દબાવવાથી) પોતાનો સ્વાભાવિક
 માર્ગ છોડીને બીજા રસ્તે ચલી ગયેલા (બગડેલા)
 દોષો, (બગડેલા) લોહીમા જવાથી વધારે બગડે છે,
 તેથી જ્યાં સુધી એ દોષો પોતાના સ્વાભાવિક સ્થાનમા
 પાછા ન આવી જાય, ત્યાં સુધી ફક્ત જિવાવેલા
 માણસે હિત (પથ) આહારવિહાર રાખવાં

લોહી કકાળા પછીના પથ આહારવિહાર

નાત્યુણ્ણશીન લઘુ દીપનીય

રક્તેડપનીતિ હિતમપ્રપાનમ્ ।

તદા શરીર હનવાલ્યતાસ્-

ગમિર્નિદોષાદિતિ રક્ષિતલ્લય- ॥ ૫૨ ॥

લોહી કકાળા પછી બહુ ગરમ ન હોય કે બહુ
 ઠંડુ ન હોય એવું, હવડું અને દીપન અન્નપાન
 લિનકર છે, કારણ કે તે વખતે શરીરમાં લોહીના કાગ
 કઈ દગધમે હોતા નથી. તેથી તે વખતે અગ્નિ(જઠ

રાગિન)ની ખાસ સાભાળ રાખવી જોઈએ

(શરીરનો આધાર લોહી પર છે, લોહીનો આધાર
 પિત્ત પર છે અને પિત્ત પોતે જ અગ્નિ છે, માટે
 આવે વખતે અગ્નિ કુપાયથી મદ ન પડી જાય તે
 સાભાળવું)

શુદ્ધ લોહીવાળાનાં લક્ષણ

પ્રસન્નવર્ણેન્દ્રિયમિન્દ્રિયાર્થા-

નિચ્છન્તમધ્યાહ્નપક્ષવેગમ્ ।

સુહ્રાન્વિત પુણ્યલોપપન્ન

વિશુદ્ધરક્ત પુરુષ વદન્તિ ॥ ૫૩ ॥

જેનો રંગ અને ઇન્દ્રિયો નિર્મળ હોય, જે ઇન્દ્રિ
 યોના વિષયોને ઈચ્છે, જેના જશગ્નિનો વેગ અખંડ
 રહે, જે સદા સુખમા રહે, જે હૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવાન
 હોય તેને શુદ્ધ લોહીવાળો પુરુષ કહે છે

હૃત્પદ્મદ્વદયે સૂત્રસ્થાને શિરાવ્યવધિર્નિર્મા

સતર્વિદોડધ્યાય ॥ ૨૭ ॥

અધ્યાય ૨૮ મો : શલ્યાહરણવિધિ

અથાતઃ શલ્યાહરણવિધિમધ્યાવં

દ્યાવ્યાસ્વામાઃ ।

હતિ હ સ્માહુતાન્નેવાહ્યો મહાપયઃ ।

(પાછળ શિરાવ્યવધા અધ્યાપમા શલ્યકૃપ લોહી
 જે આખા શરીરમા વ્યાપીને પીડા કરે છે તેને કાઢી
 નાખવાનો પ્રકાર કહ્યો,) હવે લોખંડ વગેરે વસ્તુનું
 શલ્ય શરીરના અમુક ભાગમા પેસી ગયું હોય તેને
 કાઢવાનો વિધિ જેમા કહેલો છે, એવો અધ્યાય સમજ
 વીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહાપરોએ નીચે
 પ્રમાણે કહ્યું છે

શલ્યની પાંચ ગતિ

વક્ત્રુન્તિદંતગુર્ધર્ગચઃ શલ્યાનાં પદ્મવા ગતિઃ ।

વાક્રી, સીધી, ત્રાસી, ઊભી (ઉપરની તરફ),
 નીચી (નીચેની તરફ), એ પ્રકારે શલ્યની ગતિ પાંચ
 પ્રકારની છે (એટલે શલ્ય વાગતી વખતે કોઈક વાર
 શરીરમા અડધા ચંદ્ર જેવું વાકુ જાય છે, કદાપિ સીધું,
 કદાચિન્ ત્રાસુ, કદાચિન્ નીચેથી પેસીને ઊંચે જાય છે
 અને કદાચિન્ ઊંચેથી શરીરમા પેસીને નીચે જાય છે,
 માટે પાંચ પ્રકારની શલ્યની ગતિ કહેલી છે લોકુ
 વાકુકુ, યાકુકુ વગેરે પદાર્થો શરીરમાં પેસી જાય તે
 શલ્ય કહેવાય છે તીર વાગવાથી ભાલોડુ શરીરમાં
 વાગે, ક્રિત પગમાં પેસી જાય, બંદૂકની ગોળી શરીરમાં
 પેસી જાય એ વગેરે શલ્ય જાણવાં)

શરીરમાં શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

ધ્યામ શોફસ્ત્રાવન્તં સ્વવન્તં શોષિત મુદુઃ ॥૧॥
મમ્યુદ્ગતં શુદ્ધુદવત્પિટ્કોપચિત ઘ્ર્ણમ્ ।

મૃદુમાંસ ચ જાનીયાદન્ત.શલ્ય સમાસતઃ ॥૨॥

શલ્ય શરીરમાં પેસી ગયું હોય તથા ત્વચા (ચામડી) ઉપર તે દેખાતું ન હોય, ત્યારે તે જગ્યાએ સૂજી આવીને પાછળથી ત્વા આગળ પ્રસૂ થાય છે તે પ્રસૂ નો રંગ કાળો હોય, તે ઉપર સોજે રહેલા હોય, તે જગ્યા ઉપર પીકા થતી હોય, તેમાંથી વારવાર લોહી નીકળતું હોય, પરચેટાની પેઠે ઊંચું ઊપસેલું હોય, તેની આસપાસ ઝીઝીઝીલી ફેફસીઓ થયેલી હોય અને તે જગ્યાનું માંસ કોમળ થઈ ગયું હોય, ત્યારે જાણવું કે એ પ્રભુમાં શલ્ય છે

ચામડીમા શલ્ય હોવાનાં લક્ષણ

વિદોષાત્વગતે શલ્યે દિવર્ણઃ કઠિનાયત્ ।

શોફો ભવતિ

(પાછલા શ્લોકમાં શરીરમાના શલ્યના સામાન્ય લક્ષણ કહ્યાં, તે ઉપરાંત) જે શલ્ય ચામડીમા જ હોય તેા વિશેષ કરીને ચામડી સૂજી આવે તથા તે સોજે વિવર્ણ, કઠણ અને ઘણી જગ્યામા પથરાયેલા હોય છે

માંસમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

માંસરથે ચોષઃ શોફો વિવર્ણે ॥ ૩ ॥

પીડનાશ્મતા પાકઃ શલ્યમાર્ગો ન રોહતિ ।

જે શલ્ય માંસમા પેઠેલું હોય તેા તેમા ચોષ થાય (આખા શરીરમાં તીવ્ર અંગન ઊંડે અને તે સાથે અણુ અણુ આવે એવી પીડાને ચોષ કહે છે), સોજે વધે છે, પીડા સહન થઈ શકતી નથી, તે પ્રસૂ પાકે છે અને જે માર્ગે શલ્ય માંસમાં પેઠું હોય તે માર્ગમાં અંકુર (ફૂલ) આવતો નથી

માંસપેશીમા રહેલા શલ્યના લક્ષણ

પેદ્યન્તરગતે માંસપ્રાસરજ્ઞયયુ વિના ॥ ૪ ॥

શલ્ય જે માંસની પેશીમા ગયેલું હોય તેા જે લક્ષણ માંસમાં ગયેલા શલ્યનાં થાય છે તે જ લક્ષણ એમાં પણ જણાય છે, પરંતુ એમાં સોજે આવતો નથી

સ્નાયુમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

શાક્ષેપઃ ક્ષાયુઃ કાલસ્ય સત્ત્વમર્તમવેદનાઃ ।

ક્ષાયુનો ડહરં ચૈતલ

જે શલ્ય સ્નાયુમાં ભરાયું હોય તેા સ્નાયુઓમાં આસેપ થાય, સંરંભ થાય, સ્તંભ થાય અને વેદના

થાય વળી સ્નાયુમાં રહેલું શલ્ય કાઠનું પણ મુકેલું હોય છે

શિરામાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સિરાધ્માનં સિરાશ્ચિતે ॥ ૫ ॥

જે શલ્ય શિરામા હોય તેા શિરાઓ (વાયુથી) ફૂલે છે

સોતોમાં રહેલા શલ્યનાં લક્ષણ

સ્વર્કમગુણહાનિઃ ક્ષ્યાત્ત્વોત્સાં સોતસિ સ્થિતે ।

જે શલ્ય સોતોમા ભરાયું હોય તેા તે સોતની કર્મ અને ગુણનો નાશ થાય

નોંધઃ જે સોત વાટેસ વજેરે જે વહેતું હોય તે વહેતું બધ થાય તે સોતના કમ્બો નાશ થયો કહેવાય. જે સોતોનો જે કુદરતી રંગ હોય તેનો નાશ થાય તે સોતના ગુણનો નાશ થયો કહેવાય (કલકલ)

ધમનીમાં રહેલા શલ્યના લક્ષણ

ધમનીશ્વેર્નલો રક્તં ફેનયુકમુદીચેત્ ॥ ૬ ॥

નિર્ચાતિ શબ્દવાન્ સ્વાચ્છ દ્વક્ષાસઃ કાક્ષવેદનઃ ।

શલ્ય જે ધમનીમા રહ્યું હોય તેા તેમાના વાયુ ફીલવાળું લોહી બહાર કાઢે છે તેમ જ વાયુ અવાજ કરેતા કરેતા બહાર નીકળે છે, વળી અંગની પીડાની સાથે ઉબકા (ઉલાળા) આવ્યા કરે છે

હાડકાંમાં સાધામા રહેલાં શલ્યનાં લક્ષણ

સર્જ્યોં લલવાનસ્થિલાન્વપાતેસ્થિપૂળતા ॥ ૭ ॥

હાડકાના સાધામાં જે શલ્ય ચેટયું હોય તેા શલ્ય ધસાવાથી અસહ્ય પીડા થાય છે અને હાડકું પુરાઈ જાય છે

હાડકાંમાં ચેટિલું શલ્ય

નૈકરુણ કન્ઠોસ્થિરથે શોફઃ

જે શલ્ય હાડકામાં ચેટયું હોય તેા હાડકાં ઉપર સોજે આવે છે અને અનેક પ્રકારની પીડાઓ થાય છે

સોંધમાં ચેટિલું શલ્ય

તદ્વચ્ચ સન્ધિરો ।

વેદાનિકૃત્તિશ્ચ ભવેત

હાડકાંમાં રહેલા શલ્યથી જેવી પીડા થાય છે, તેવી જ પીડા શરીરના સાધારણમાં શલ્ય વાગેલું હોય ત્યારે પણ થાય છે તે ઉપરાંત તે સોંધાઓની વેદાઓ (હાવવાવાવવા વગેરેની ક્રિયાઓ) પણ બંધ પડે છે. (હાડકાંના સાંધા અને શરીરના સાંધા બુદ્ધ હોય છે)

કેદામાં વાગેલું શલ્ય

માટોપઃ કોદ્ધસન્ધિતે ॥ ૮ ॥

માનાદોઃ પ્રપ્રહમૂવદ્ધાંતં ચ ઘ્ર્ણાનનં ।

કોમળા શય ન્યુ દોર ત્યારે રાદિય ર ને
નાના યાપ છે વળી શય વાવારી જે પ્રત ધરા
દાય છે તે પ્રાણના મુખમાં ર ન, ગમે રાત પેશાન
દેખાર છે

મર્મમાં લાગેનું શય

વિદ્યાન્મમગતં શય મમવિદ્યં પલ્લવૈ ॥૧૥॥

મર્મસ્થાનમાં શય લાગે તો તેના લક્ષણ મર્મ
વિદ્યાના લક્ષણ ઉપ થી જાણી લેવા (મર્મવિદ્યાના લક્ષણ
શા ૪/૮૭મા ૨ ૧મા છે)

શય કયા છે તે સાવ ઉપરથી પારખવાની રીત
યથાસં ચ પરિચ્છાત્રિસ્થાનાદિષુ વિમાલયેત્ ॥

શ ૧ ચામી વગેરે કો દાખલ છે (ચામી માથ,
પેથી વગેરેમાંથી કયા વાનું છે) ત નો દરેકમાં
નંદના પોતપોતાના દ્રવના સાવ ઉપરથી સમજી લેવું

(ચામીમાં લમિમ છે માત્ર ચામીમાં શય હોય
તો લમિકામાં લેવું પામી પ્રાપ્તવટે બહાર નીકળે
શિંગમાં લોલી વડ છે તેથી શિરમાં શય હોય તો
પ્રાણમાંથી લોલી નીકળે ડાકામાં મળ્યા હા છે તથી
ડાકામાં શય હોય તો પ્રાણમાંથી મળ્યા નીકળે ૨ ૧મ
પ્રાણમાંથી જે દ્રવ બહાર નીકળતા હોય તે દ્રવ ચામી
વગેરેમાંથી કયા હોય છે તના વિચાર કરીન ચામી
વગેરેમાંથી કયા શય છે તના નિર્ણય કરી શકાય છે

શયનું સેવણ કયાર થાય?

ચહતે દુઃખદેહાનામનુલોમસ્થિત તુ તત્ ॥૧૦॥

શય જે યોગીના ૨ નુસા માર્ગમાં લાગેલું
હોય તો વમન-વિરચન વગેરેથી બુદ્ધ થયો છે દેહ જેનો
રોવા માખનનું તે શય નીકળી ગયા પછી તે જગા
એ ૨ કુર ૨ લે છે

શય ફરી કયારે ઊભજે છે?

દોષકોપમિઘાતાદિક્ષોમાદમૂયોડપિ વાચતે ॥

શયથી થયેલા પ્રાણ ફર્યા જેનો લાગે છતા
બાબા ફર્યા ન હોય તો દોષોના પ્રકોપને લીધે,
વાગવાપછડવાથી, વગેરે કારણનર સોજે ૨ લવાથી
ફરીથી ડગત કરે છે (ઊભજે છે, પીડા કરે છે)

શય નીકળી ગયા વિના ધા ઝગરો હોવાના લક્ષણ
ત્વદનથે યત્ર તત્ર સ્પુર્યગ્ન્યદ્યેદમર્દન ॥૧૧॥

રાગદ્વાદાહસરમ્ભા યત્ર ચાઝ્ય વિલીયતે ॥

આનુ શુન્યતિ લેપો વા તમ્યાત શલ્વવદ્દેત્ ॥

જે શય ચામીમાં છુપાઈ રહ્યું હોય છતા ધા ફગાઈ
તો ચામી પર અભ્યજ, શેક ર ને મદન

(મતન) કરવાથી જે રતાશ, બનતર ર ને સોજે
થાય તો ચામીમાં શય છે ર ને કો, દંબુ ધી
ચામી પર મૂક્યા પછી ધી વીરે (રોજે) તો
ચામીમાં શય છે ર ને કો, ૨ થવા ચામી પર
સુખડ વગેરેના લેપ કર્યા પછી લેપ તરન સુઝઈ જાય
તો ચામીમાં શય છે ર ને કો

માંસપ્રણ સ્પન્નદયા કશોત્તરચ્છલયતાં ગતમ્ ॥
ક્ષોમાદ્રાગાદિભિઃ શલ્વ લક્ષદેત્

માતમ શય છુપાઈ રહ્યું હોય છતા ધા ફગાઈ
ગયો તો તે વમન, વિરચન વગેરેથી દરદીનું શોધન
કરવાથી કર્મ થવાથી (શરીર ઊતરવાથી) માલથી
છૂટ પડ્યું શય હાવાવાલવાથી રતાશ, બનતર
ર ને સોજે થાય છે ને ઉપરથી શોધન કર્યા પછી
રતાશ-બનતર ર ને સોજે થાય તો માતમ શય છે
ર નું સમજવું

તદ્વદેન ચ ॥૧૩॥

પેદ્યસ્થિવસ્થિજેષ્ટેષુ તદ્દમ્

પેથી, ડાકાના સાધા ૨ ને કોમળા શય છુપાઈ
રહ્યું હોય છતા ધા રગઈ ગયો હોય તો માતમ છુપાઈ
રહવા શયની રીતે ર ને પારખવું

અસ્થિષુ લક્ષદેત્ ॥

અસ્થનામન્યજનરવેદ્યન્યપીડનમર્દન ॥૧૪॥

શયનો ધા ફગાઈ ગયો હોય છતા ડાકામાં
શય છુપાઈ રહ્યું હોય તો ડાકાને તેલ શોળવાથી,
શેક કરવાથી, પાટો બાધવાથી, દબાવવાથી ૨ ને ચોળ
વાથી, (મતનવાથી) શ ૧ ડબવાથાલવાથી રતાશ,
બનતર તથા સોજે ૨ લે છે માટે ઉપરની ક્રિયાઓ
કર્તા પછી રતાશ, બનતર ૨ ને સોજે ૨ લે તો ડાકામાં
શય છે ર નું સમજવું

મસારણાકુચનત સન્ધિનથ તથાડરિયવત્ ॥

ધા ઉપરથી રગઈ ગયો હોવા છતાં શય યોગીના
સાધારેમાં છુપાઈ રહ્યું હા તો સાધને લાંબાદૂકા કરીને
વાળવાન કરવાથી તથા ડાકાની માફક તેલ શોળવા
વગેરેની ક્રિયા કરવાથી શય છૂટ પડવાથી રતાશ,
બનતર ર ને સોજે થાય તો શય છે ર ને સમજવું

નથે ક્ષાયુષિરાક્ષોતોચમનીવસમે પથિ ॥૧૫॥

અભ્યુત્ક રથે લગ્નચક્રમારોપ્ય રોમિણમ્ ॥

દીપ નયેત્તનસ્તસ્ય સત્તમાન્નલ્પમાદિશેત્ ॥

સ્નાયુ, શિર, તોત કે ધમનીમાં શય છુપાઈ
રહ્યું હોય છતા ધા ફગાઈ ગયો હોય તો શયવાળા

દરદીને ઘોડા બેઠેલા, ભાગેલા પૈડાવાળા રથમાં બેસાડીને ખાણદેશવાળા રસ્તા પરથી ઝટ (રથ ખૂબ દોડાવીને) બીજે રથને લઈ જવે તેથી શલ્ય છૂટ્ટ પડવાથી રતાશ, બગતરા અને સોજા રાવણે તે ઉપરથી સ્નાયુ વગેરેમાં શલ્ય છે એમ સમજવું

મર્મનયં પૃથક્કોત્તં તેષાં માંસાદિસંઘ્રયાત્ ।

મર્મમાં છુપાઈ રહેલુ શલ્ય રોગબળવા માટે જુગલમ્ ૨ ૧૫ નથી, કારણ કે મર્મ માસ વગેરેમાં જ હોય છે (તેથી માસ વગેરેમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવાની રીત જ મર્મમાં છુપાયેલા શલ્યને પારખવું)

શલ્ય કયા છે તે જાણવાની સામાન્ય રીત સામાન્યેન સહાર્યં તુ ક્ષોભિપયા ક્રિયયા સઠ્ઠુ ॥

સ્વસોશ્વવાસ, પ્રાણવાયુ વગેરે હોવા કરનારી (શરીરમાં ખળભળાટ કરે, સખળકબળ કરે એવી) ક્રિયાઓ કરવાથી જે સ્થાનમાં પીડા થાય તે સ્થાન શલ્યવાળું છે એમ જાણવું

શલ્યનો આકાર ઓળખવાની રીત ઘૃતં પૃથુ ઘનુષ્કોણ ત્રિપટં ચ સમાસતઃ । મહદ્યશલ્યસંસ્થાનં યનાકૃત્યા ત્રિભવદેત્ ॥૧૮

ટૂકામાં કીચો તે શલ્ય ગોળ, જે ખૂણવાળું (પહોળું), ચાર ખૂણવાળું અને ત્રણ ખૂણવાળું હોય છે જે શલ્ય નજરે જોઈ શકાતું ન હોય તેનો ૨ કાર એટલે પાંદડા ઘસ્ટ(ધા)ના ૨ કાર ઉપરથી સમજાવેલા (શલ્ય આગળથી જેવા ૨ કારનું હોય તેવા ૨ કાર નો ધા પાડીને શરીરમાં દાખલ થાય છે, ધા રૂઝા પછી પણ એવા આકારનો યથા વામણી પર રહે છે)

શલ્ય બહાર કાઢવાના ઉપાય તેષામાહરણોપાયો પ્રતિલોમાનુલોમકૌ ।

રોમને (શલ્યોને) બહાર કાઢવાના બે ઉપાય છે પ્રતિલોમ ઉપાય ૨ ને ૨ નુલોમ ઉપાય (જે રસ્તેથી શલ્ય શરીરમાં પેકું હોય તે જ રસ્તે રોમને બહાર પછ કાઢવું તેને પ્રતિલોમ ઉપાય કહે છે ૨ ને જે રસ્તે શલ્ય શરીરમાં પેકું હોય તેની સામેની ત્રિશામાં કાપ મૂકીને રસ્તા કરીને શલ્ય બહાર કાઢવું તેને નુલોમ ઉપાય કહે છે)

ખાસ ચુચનાઃ શલ્ય કઈ રીતે બહાર કાઢવું તે બાબતોનો નિર્દોશ ૨ નેક દૃષ્ટિએ કરવા જોઈએ. શલ્યનો રાકાર, શલ્ય કયાં પેકું છે તે, શલ્ય જે રસ્તે ગયું હોય તે જ રસ્તે પાછું ખેંચવાથી સલામતી છે કે સામી બાજુરે નવો કાપ મૂકીને ખેંચી કાઢવામાં સલામતી છે, મર્મસ્થાનને કઈ રીતે આવે છે કે નહિ

વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને શલ્ય કાઢવું જોઈએ.

મર્મચીતનપરાવીને નિર્હરેસ્તદ્વિપર્યયાત્ ॥૧૯॥

ઉચિત્તી પેગીને નીચે ગયેલા શલ્યને અને નીચેથી પેગીને ઉંચે ગયેલા શલ્યને ૨૦ શલ્ય જે દિશામાં ગતિ કરી હોય તેનાથી ઉંધી દિશા તરફ ખેંચીને બહાર કાઢવા સુલઃહાર્યં યતદ્વિઙ્ઠત્યા તતસ્તિર્ગમનઃ કુરેત્ ।

ત્રાસા (તિરકસ) પેઢેલા શલ્યને શરીરનો જે ભાગ કાપીને મરનાથી ૨ ને સલામતીથી બહાર કાઢી શકાય તે ભાગમાંથી બહાર કાઢવું

કયું શલ્ય હયમનાવણું નહિ?

શલ્ય ન નિર્ધાન્યમુરુઃકક્ષાગ્ઢક્ષણપાશ્વંગમ્ ॥ પ્રતિલોમમનુસુપ્તઢ છેવ પૃથુમુલ્લ ચ યત્ ।

છતી, બગલ, ગાંધના વળાં (સાપા) અને ૫૩ ખામાં પેઢેલું શલ્ય, નીચેથી ઉંચે પેઢેલું શલ્ય, જેના મુખનો ૨ કાર પાણીના પરપોટા જેવો ન હોય એવું શલ્ય, કાપણું પડે એવું શલ્ય અને પતોળું શલ્ય હયમનાવણું નહિ

કયું શલ્ય કાઢવું નહિ?

નિવાહરેદિશરવર્ગં નટ્ઠ વા નિરવદ્રગમ્ ॥૨૧॥

(જે શલ્ય શરીરમાં રહે ત્યાં સુધી માણસ છેવે પણ ૨૦ શલ્ય કાઢવાથી માણસ મરી જાય તે શલ્યને વિશલ્યકન શલ્ય કહે છે)

વિશગાન શલ્યને ૨ ને જે શલ્ય દેખાતું ન હોય (છુપાઈ ગયું હોય) પણ કઈ ઉપદ્રવ ન કરેલું હોય તે શલ્યને બહાર કાઢવું નહિ.

કેવું શલ્ય કયા પાત્રથી કાઢવું?

મયાહરેત્કરમાવ્ય કરેજેતઃ

હાથથી પકડીને ખેંચી કાઢી શકાય એવા શલ્યને હાથથી જ ખેંચી કાઢવું

દુરત્વનુન ।

દશ્યં સિદ્ધાદિમકર્તામિકર્મક્રાન્તનૈઃ ॥૨૨॥

પણ બીજી (હાથથી પકડીને ન ખેંચી મારી શકાય એવું) શલ્ય જે દેખાય ૨૦ હોય તે નિઃમુખ, સર્પમુખ, મચ્છમુખ, વર્મિમુખ ૨ ને કર્કટમુખ નામના સ્ત્રિતક મંચો (નુ ૨૪. ૨૫) વડે ખેંચી કાઢવું (વર્મિ જનની માણસો છે કર્કટ=કચ્છરો)

મહદ્ય મનસસ્થાનં દુષ્કીનુ કાચયને યતઃ ।

જડમુક્ત કહુરવાતીવાયસાનનૈઃ ॥૨૩॥

હાથથી પકડીને ન ખેંચી કાઢી શકાય એવું હાથ જે દેખાતું ન હોય તે શલ્ય આકાર ઉપરથી શલ્યને

આકાર સમજી લઈને શલ્યને કકમુખ, ભૂંગાહુવમુખ, કુરરમુખ, શરરીમુખ અને કાકમુખ નામના સ્વસ્તિક યત્રો વડે ખેંચી કાઢવું

(શલ્ય ખેંચી કાઢતા પહેલા શલ્યનો આકાર જાણવાની ખાસ જરૂર છે દા ત શલ્યનું મુખ (આગલો છેડો) લાથીના અંકુશ જેવો વળેલો હોય (બરતગૂચમ્ ની અકોરી જેવો હોય) તો શલ્યને અમુક રીતે ખેંચી કાઢવા જતાં શરીરની નસો વગેરેમા ભરાઈ જાય છે અને જોર કરવા જતાં શરીરના નવાનવા ભાગ કપાતા જાય છે અને દરદીને ત્રામ પડે છે માટે શલ્ય કેવી રીતે અને કયાંથી બહાર કાઢવું એનો આધાર શલ્યના ઘાટ પર પલ છે)

અન્દંશાખ્યાં ત્વગાદિસ્યમ્

ચામડી વગેરેમા (ચામડી, શિશ, સ્નાયુ અને માંસમા) રહેનું શલ્ય સંદશ મંત્ર(સૂ અ ૨૫)થી ખેંચી કાઢું

તાલાખ્યાં સુપિરં હરેત્ ।

કાણાવાળા શલ્યન તાલયત્રથી ખેંચી કાઢું

સુપિરસ્યં તુ નલકૈઃ

કાણામાં પેકેલા શલ્યને નાડીવંચોથી ખેંચી કાઢવું

દોરં દોરૈર્વધાયધમ્ ॥ ૨૪ ॥

બાકીના શલ્યને (ક્યા યત્રથી બહાર કાઢવું એ બાબત જે શલ્ય માટે ઉપર ન કહી હોય તે શલ્યને) બાકીનાં (સ્વસ્તિક, સંદશ, તાલ અને નાડીયત્ર નિવારનાં) મંત્રોમાંથી જે મંત્ર જે પ્રસંગે ઉપયોગમાં લેવા જોઈ હોય તેનાથી ખેંચી કાઢવું

મંત્રથી ખેંચી ન કાઢાય એવા શલ્યને ઘી રીતે કાઢવું ?

શાલ્મેષ યા વિશમ્યાદૌ તનો નિર્લં દિન યગમ્ ।

હૃત્યા ધૃતેન સરસેષ વચ્ચાડાદિચારિકમાદિદોત્ ॥

અથવા (જે શલ્યને યત્રથી પકડીને ખેંચી કાઢવા જેવું ન હોય તે) પહેલા માંસ વગેરે સત્રથી મારીને શલ્ય બહાર કાઢવું પછી ઘાનું લેવા બંધ કરવું. તથેમ ધીથી ધાને શેક કરવો (ધી ચોળવું), ઘામાં ઘી અને મધની વાટ ભરીને પાટો બાંધવો અને સૂ ૨૮૫ થી ૪૮માં ક્યા પ્રમાણે કરવાનું કહેવું

ષિષ્ટાણ્યુલિલ્લમ્ તુ ચાલાપસ્યા શાન્તકયા ।

શિય અને સ્નાયુમાં જે શલ્ય વગરેવું હોય તે શય્યા વડે ધરાવીને ઘીનું પાટું અને પછી ખેંચી કાઢવું

દરયે સન્ધિનં શલ્ય પ્રામિનસ્ય હિમમ્બુના દરઃ

તતઃ સ્થાનાન્તરં પ્રાપ્તમાહરેત્તપયાવધમ્ ।

ચપામાર્ગે દુરુતકરમ્

હૃદયમા રહેલું શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ છે, તેથી શલ્યવાળા માણસ ઉપર ઓચિનું ઠડું પામી રહેતો એને બાકાવવાથી શલ્ય (હૃદયમાંથી નીકળીને) બીજા જગથારો આવી જશે પછી એ શલ્યને ચોગ્ય રસ્તેથી અને ચોગ્ય યત્રથી બહાર ખેંચી કાઢવું

મન્યતોડ્યેયમાહરેત્ ॥ ૨૭ ॥

બીજા કોઈ જગાએથી પણ જે શલ્ય ખેંચી કાઢવું મુશ્કેલ હોય તો તેને હૃદયના શલ્યની માફક ખેંચી કાઢવું

અસ્યિદષ્ટે નરં પદ્મયાં પીઙ્ગિત્વા વિનિહરેત્ ।

જે શલ્ય હાડકામાં લાગ્યું હોય તો તે માણસ જે બળવાન હોય તો તેના ઉપર બે પગ મૂકીને ઊભા રહીને શલ્ય ખેંચી કાઢવું

દત્વશાયયે સુખલિભિઃ સુગૃહીતસ્ય કિહરૈઃ ॥ ૨૮

અથવા રીતે માણસ ઉપર ઊભા રહીને પગ એવું શલ્ય કાઢી શકાય એવું ન હોય તો બહુ બળવાન મોકલો પાસે શલ્યવાળા માણસને સળંગ પકડી રખાવીને (ચોગ્ય મંત્રથી) શલ્ય કાઢવું

તથાડ્યશાયયે વારક્ષં યત્નોદૃશ્ય ધનુર્ગવ્યા ।

સુચં વક્ત્રઃક્ટેઃ વધીવાત્સુલમાહિતઃ ॥ ૨૯ ॥

સુસવતસ્ય વચ્ચાહ્યા યજિનઃ કશાયાડ્ય તમ્ ।

તાડયેદંતિ મૂર્ધાન યેગેનોદ્રમયન્ યયા ॥ ૩૦ ॥

ઉદરેચ્છત્યમ્

ઉપર કહેલા બે પ્રમાણથી એકે પ્રમાણથી જે શલ્ય ખેંચી કાઢવું અશક્ય હોય તો અને શલ્ય તરીકે જે મોટું શલ્ય હોય તો તે શલ્યના અન્ત્રબાજને વધી લાગીને સ્નાયુ (તાંત) વગેરેની બનાવેલી પનુખની પમણી તેને સાતે રીતે બાંધવું પછી એક ઘોડાના ચારે પગ પાછરી(બાંધવેશ)ની બાંધીને નવા મોઝા અણગથી પગ સહેા વડે બાંધીને રેલા શલ્યને બાંધી બંધ ઘોડાના મોરણ (મોના ચોંચ) માથે મળતુન બાંધેલ પછી ઘોડાને ચાનુક માગવો એટલે ને વેગથી પોતાનું મુખ ઊંચું કરશે એના ખોવાતથી બાંધમાં ચલતો રહેવું શલ્ય પણ બહાર ખેંચાઈ આવશે.

પથ યા શાસ્ત્રાયાં વચ્ચેસત્તો ।

એ ૯૪ પ્રમાણે વૃહતી ઘટ્ટી સાથે બાંધીને પણ શલ્ય મઝવું (તેની રીત એવી છે કે, શલ્ય સાથે બાંધેલી પમણીને એક ઘાડની ઘટ્ટી ધણે દબા મરીને જ્યારી હોય તેની સાથે મળતુન બાંધવી અને દરડીને પછી લખવા પછી તે ઘટ્ટી છેડે દબી એટલે ઘટ્ટી ડ્રીવી દબની સાથે શલ્ય બહાર ખેંચાઈ આવશે.)

શબ્દવા દુર્બલવારક્કં કુશામિ શાલ્યમાહરેત્ ॥૩૧॥
જે શલ્યની ટોચ પાતળી હોય તો તેને બહારનો
છેદ વાળીને તેની સાથે વાસની ચીપ (ખપાટ) બાંધીને
પછી શલ્ય ખેંચી કાઢવું

શલ્ય ઉપર સોજે ફરી વળેલો હોય તો
શ્વયયુગ્મસ્તવારક્ક શોકમુત્પીડય ચુકિત ।
જે શલ્યની ટોચનો ભાગ સોજમા ઢકાઈ ગયો
હાય તો સોજ ઉપરથી દબાવુ કરીને શલ્યનો બહારનો
છેદો દેખાયા પછી ચોગ્ય યુક્તિમુર્વક શલ્ય ખેંચી
કાઢવું

ઉત્તુહિત શ્વ કાઢવાની રીત
સુદ્રાહતયા નાહ્યા નિર્ધાસ્યોત્તુહિતં હરેત્ ॥
જે શલ્યનું મુખ પરપોટા જેવું જાણાતું હોય તો
નાડીયત્ર વડે તેને હવાલીને હથોડી વગેરેથી તે નાડીને
ઠોકીને પછી તે શલ્યને કાઢવું

તૈરેવ વાનયેમાર્ગમમાર્ગોત્તુહિતં તુ ચ ॥
જે પરપોટા જેવા મુખશાળુ શલ્ય એવી જગ્યા
એ જેકું હોય કે બપોથી રોને કાઢવાનો માર્ગ ન હોય
તો તેના વડે (શ્લોક ૩૨ મા કહેલા ઉપાયો વડે હથ
મથાલીને) શલ્યને પહેલું માર્ગમા લાવવું (અને પછી
ખેંચી કાઢવું)

કડીવાળા શલ્ય કાઢવાની રીત
મૃદિત્વા કર્ણિના કર્ણે નાહ્યાસ્યેન નિગૃહ્ય વા ॥
(યાના ખાવાને હોય છે એવી) કડીવાળા શલ્ય
ની કડીને શલ્ય સાથે દબાવી દઈને અથવા નાડી
મત્રના મુખમા પકડી શખીને પછી તે શલ્ય કાઢવું

કડી વિનાનું શલ્ય કાઢવાની રીત
અયઃકાર્ત્તેન નિષ્કર્ણે વિવૃતાસ્યમૃદુસ્થિતમ્ ।
પહોળા મોવાળા, સીધા પેડેલા, કડી વિનાના શલ્યને
લોહચુંબક વડે બહાર ખેંચી કાઢવું

પકવાયમાનું શલ્ય કાઢવાની રીત
પકાશયમાત શલ્ય વિરેકેળ વિનિર્હરેત્ ॥૩૩॥
પકવાશમાં રહેલા શલ્યને જુલમ ૨૮મીને
બહાર કાઢવું

વિષ ધાવમ્, આદિરૂપ શલ્ય
દુદુરાનપિસ્તવત્કતાવાદિ ચૂષ્ણે ।
બગેરેના વાયુ ઝેર, ધાવમ્, લેણી, પાણી વગેરે
શલ્યોને ચૂષમ્ (ચૂસી લે એવાં રૂબી વગેરે) ખેંચીથી
બહાર કાઢવાં.

ગળામાંનું શલ્ય કાઢવાની રીત
કળ્પદ્યોત્તોગતે શલ્યે સૂત્રં કળ્પે પ્રવેશયેત્ ॥૩૫॥
વિશેષાત્ત તતઃ શલ્યે વિસં સૂત્રં સમં હરેત્ ।

જે શલ્ય ગળાના સોતમાં હોય તો કમળની દાડી
સાથે બરાબર બાંધેલી સૂત્રાળીને ગળામા ઉતારવી પછી
બાહરે સૂત્રાળીમા શલ્ય પકડાઈ જા, ત્યારે કમળની દાડી
અને સૂત્રાળી બંનેને સાથે પકડીને શલ્યને બહાર કાઢવું
જોડ્યાડિતાપિતાં ક્ષિપ્તવા

જોડાકામસ્થિરીકૃતામ્ ॥ ૩૬ ॥
વાનયેન્નાતુપ કળ્પાત્

જે ગળાના સોતમાં લાખનું બનેલું શલ્ય હોય
જે દેવપ્રા. તપાવેલી થકામ્ (મરી) ને નાડીયત્ર
વડે ગળામા નાખીને પછી દરે તેને પાણી પાઈને એ
થવાકાને ધીરેલા ધામીના ધકાથી લાખના શલ્ય સાથે
પોટાડી દઈને (પછી નાડીયત્ર પાણુ ખેંચી લઈને)
લાખનું શલ્ય ગળામાંથી બહાર કાઢવું (તપાવેલી
ચથીથી જળુ દારી ન જા તે માટે નાડીયત્રથી સળી
ગળામા ઉતારવી જોઈએ એ ગરમ સળી લાખને કાઢે
રોગે લાખ સાથે સળી ચોગી જાય સળીને થોટેલી
લાખ નાડીયત્ર સાથે બહાર નીકળી આવે)

જતુદિન્ધ્યામજાતુપમ્ ।
જે શલ્ય લાખનું ન હોય તો (લાકડુ, વાલ
વગેરેનું હોય તો) એક શરકાને લાખ ચોપડીને તથા
અગ્નિ વડે તપાવીને નાડીયત્ર દ્વારા ગળામા ઉતારીને
દરે તેને પાણી પાઈને શલ્ય બહાર કાઢવું

માછલીનો કાગિ ગળામાંથી થી રીતે કાઢવો ?
કૈશોન્દુકેન પીનેન દ્રવે કળ્પકમાક્ષિપેત્ ॥ ૩૭ ॥
પ્રહસા સૂત્રચક્ષ્ણ વમત

માસ ખાતાખાના માછલીનો કાગે ગળામા અટકી
રહ્યો હોય તો વાળના ગૂચકાને લાગી દોરી બાંધીને
ચો ગૂચનું ઊંચડીઓ કરાવે રોવા દ્રવ્યથી નેપાર કરેલા
પ્રવાહી સાથે પીને ઊંચડીઓ કરીને ગૂચમાં ભરવેલો
કાગે અને ગૂચનું દોરી વડે રોમ્બમ બહાર ખેંચી લેવા
(દોરીનો બીજો છેદો લાખમા રાખવો)

વાજનું ગૂંચળુ ગળામાંથી થી રીતે કાઢવું ?
તેન ચેતરત્ ।

બને તેનાથી બીજું (કાઢ) (એટલે જે ગળામા
નું ગૂંચનું ભરાઈ ગયું હોય તો ઊંચડીઓ કરાવે એવા
દ્રવ્યથી નેપાર કરેલા પ્રવાહી સાથે લાગે દોરી બાંધેલા
માછલીનો કાગે પી ન્તો અને ઊંચડી કરીને કાઢવાં

ભરાયેલું વાળનું ગૂંચલું દોરી વડે એકદમ બહાર ખેંચી કાઢવું (દોરીનો બીજો છેડો હાથમાં રાખવો)

મો અને નાકમાં રહેલું થપ્ કાઢવાની રીત

અશક્યં મુલનાસાધ્યામાહર્તુ પરતો નુદેત્ ॥૩૮॥

મો અને નાકમાં ભરાયેલું શલ્ય જો મો અને નાકમાંથી કાઢી શકાય તેવું ન હોય તો રોનો બીજો (કોઠામાં) લઈ જવું (પછી કાઠના શલ્યની રીતે કાઢવું)

અપ્પાનસ્કન્ધઘાતાધ્યા ગ્રાસશલ્ય પ્રવેશયેત્ ।

જો કોળિયો શલ્યરૂપે ગળામાં રાટકી ગમે હોય તો પાણી પાઈને રાતે ખભા પર મુકીરો મારીને એને કોઠામાં ઉતારવું

આખ વગેરમાં પડલા મૂકમ શલ્ય

સૂક્ષ્માક્ષિવ્રણશલ્યાનિ ક્ષોમવાલજલૈર્હરેત્ ॥૩૯॥

આખ અને વ્રણમાં ભારીક શલ્ય પડયા હોય તો રેશમી વસ્ત્ર વડે, વાળ વડે રાથવા પાણી વડે તે કાઢવા

પાણીરૂપ થપ્ કાઢવાની રીત

મર્પાં પૂર્ણં વિધુનુયાદવાકિશરસમાયતમ્ ।

વામચેદ્યમુલ મસરાશો ઘા નિલ્લનેષ્ટમ્ ॥૪૦॥

(નદી, તળાવ વગરમાં રાટકીમાં પડી જવાથી પાણી પિવાઈ ગયું હોય તે પછી શલ્યરૂપ નડે છે, માટે તેને બહાર કાઢવું જોઈશે) જેનામાં પાણી શલ્ય રૂપે ભરાઈ રહ્યું હોય તે માણસન ઊંધે માથે લાબો કરીને વસ્ત્રાવીત ઊંચકા ખચરાવવા, તને ઊભરી કરા વડે અથવા રાખાડીના ટગરામાં તને મો મુકી દાટવો

કાનમાં ભરાયેલું પાણી કાઢવાની રીત

કર્ણેન્મુપૂર્ણં હસ્તેન મયિન્વા તૈલવારિણી ।

શિષેદ્ધોમુલ કર્ણે હન્યાદ્વાઽઽચૂપયેત યા ॥૪૧॥

કાનમાં પાણી ભરાઈ ગયું હોય તો તેવ તથા પાણી એકઠા કરીને તેને હાથ વડે રોકીને પછી તે કાનમાં નાખવું તથા કાનને (ઊંધા) નીચે રાખીને ઉપરથી ઠાકવું રાથવા રૂમીપત્રથી પાણી ચૂસી લેવું

કાનમાં જીરુ ભરાઈ ગયું હોય તો—

કીટે સ્ત્રોતોગતે કર્ણે પુરયેલ્લવણામ્પુના ।

સુક્તેન વા સુલોખ્ણેન મૃતે ક્લેદહરો મિધિ ॥૪૨॥

કીટી, કાનખજૂરા વગેરે જવું કાનમાં ભરાઈ ગયા હોય તો સિંધવવાળા પાણીથી તે કાન ભરી કાઢવો રાથવા સહન કરી શકાય રોટલા ગરમ કરેલા મુક્ત વડે તે કાન ભરવો. જ્યારે તે જવું કાનમાં મરી જાય ત્યારે કાનનો મેલ કાઢવાની રીતે તેને પલ બહાર કાઢવો.

(ખાલી પિયકરી કાનમાં રાખીને એ પિયકરીના હાથે ઊંધા ખેંચીને કાનમાંનો પ્લવપથો થપેડો બધા ક્ષય પિયકરીમાં ખેંચી લેવો અને બહાર કાઢી નાખવો)

કયા શલ્ય ઓગળી જાય છે?

જાતુપં દેમરૂપ્યાદિધાતુજં ચ ચિરસ્થિતમ્ ।

ઋપ્મળા પ્રાયશ્ શલ્ય દેહજેન વિલીયતે ॥૪૩॥

લાખ તથા સોનું, રૂપું વગેરે ધાતુનું શલ્ય જે દેહમાં ઘણું કાળ રહે, તે દેહમાંની ગરમીથી તે ઘણું ખરુ ઓગળી જાય છે

ન ઓગળે એવા શલ્ય

મૃદ્વેણુદારુશુદ્ધાસ્થિદન્તવાલોપ્લાનિ ન ।

વિષાણવેષ્ણવસ્તાલદારુશલ્ય ચિરાદપિ ॥૪૪॥

પ્રાયો નિર્મુન્યતે તદ્દિ પચત્પાશુ પલાસજી ।

માટી, વાસ, લાકડું, શિંગડું, હાડકું, દાંત, વાળ અને કાકરાના શલ્ય શરીરની ગરમીથી (યોગ વખતમાં) ઓગળી જતા નથી શિંગડું (હાથીદાંત), વાસ, લોખંડ, તાંડ અને લાકડું એટલાના શલ્ય લાભા વખતે પણ શરીરની ગરમીથી ઓગળી જતા નથી એ શલ્યો (વિષાણુ (હાથીદાંત) થી દારુ (લાકડું) સુધીના શલ્યો) તરત માસ અને લોહીને પકવે (સડાવે) છે તેથી એ શલ્યો ઘણું ખરુ જરા થોડામાં હોય ત્યાંથી છૂટા પડીને બહાર નીકળી જાય છે

માસમાં જેવા શલ્યની કિયા

શલ્યે માસાવગાદે ચેત્સ દેશો ન વિદહતે ॥૪૫॥

તતસ્ત મર્દનસ્વેદશુદ્ધિકર્ષણમુદ્દાયે ।

તીક્ષ્ણોપનાહપાનાગ્રઘનશાસ્ત્રપદાદ્ઘન ॥૪૬॥

પાચાયત્વા હરેચ્છલ્યં પાટનૈપ્રણમેદનૈ ।

શલ્ય માસમાં રાદર પેસી ગયું હોય અને તે જગાએ પાકે નહિ તો જગ્યા રાગળ શલ્ય હોય ત્યાં આગળ પ્રથમ મર્દન કરીને તથા સ્વેદન કરીને તેને પકવવું તથા પાક્યા પછી તેને ચીરીને અથવા વ્રણ ફાડીને શલ્યને બહાર કાઢવું રાથવા વિરેચન આપીને શુદ્ધ કરીને અથવા વખન આપીને, અથવા કર્ષણ કરીને, અથવા બુલ્લ કરીને, અથવા તીક્ષ્ણ ઉપનાહ આપીને અથવા તીક્ષ્ણ અન્નપાન આપીને, અથવા બુદ્ધ શસ્ત્રની બુદ્ધી ધાર વડે વિસેટા કરવાથી તે થાય વાળી જગ્યાને પકવીને, તેને ચીરીને અણીદાર એપણી શલાકાથી ફાડીને અને ફાડીને શલ્ય કાઢવું

ઉપસહાર

શલ્યમદેશાયન્ત્રાણામવેક્યં બહુરૂપતામ્ ॥૪૭॥

તૈસ્તીરુપાર્યર્મતિમાન શલ્ય

વિચાત્તયાઽઽદેત્ ॥૪૭૧॥

ધાતુ, શિંગડુ, વાસ વગેરેના અનેક પ્રકારના શલ્ય થાય છે તથા ચામડી, માંસ, હાડકું વગેરે શલ્ય પેસવાના પ્રદેશ પણ અનેક છે, તેમ જ સ્વસ્તિક, કંક મુખ, નાડી વગેરે યત્ર પણ રાનેક છે એ રીતે શલ્ય, શલ્યના પ્રદેશ રાને શલ્યના યત્રના અનેક રૂપ જાણીને બુદ્ધિમાન વૈદો તે તે ઉપાય વડે કરીને શલ્યને પારખી કાઢવું તથા તે તે સ્થળમા ઘટે તેવા ઉપાયથી તેને બહાર કાઢવું

હૃત્પદ્મદ્વયે સ્વસ્થાને શલ્યાહરણવિધિ
 નામાશ્વવિશોડ્યાપ ॥ ૨૮ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો:-શસ્ત્રકર્મવિધિ

મયાતઃ શસ્ત્રકર્મવિધિમધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
 ઈતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે શસ્ત્રકર્મ(નસ્તર, વાઙકાપ)ની વિધિ જોવા કહેલી છે એવો રાધ્યાય સમજાવીશુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

પ્રભુ ધી રીતે થાય છે?

વ્રજ સજ્ઞાપ્યતે પ્રાયઃ પાકાઠ્ઠ્યવયુર્વૃક્તઃ ।
 સમેવોપચરેત્તસ્માદ્રશ્નૃ પાક પ્રવત્નતઃ ॥ ૧ ॥
 સુસી રહેપસેકાસ્યમોક્ષસંશોધનાદિભિઃ ।

ખડેબો સોજો થઈને પાકે તેમાથી સામાન્ય રીતે પ્રભુ થાય છે (શસ્ત્ર વગેરે વાગવાથી પણ પ્રભુ થાય છે માટે 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે), માટે સોજને ન પાકવા દેવા માટે (સોજે વેરી નાખવા માટે) પુષ્કળ કઠા લેપ, સેક (પાણીથી ઝાડવું), ફસ જાલવી, સંશોધન વગેરે ઉપાયોથી સોજે મટાડવાના ઉપાય યત્ન પૂર્વક કરવા

સામ (કાચ) સોજનાં લક્ષણ
 શોકોડ્વોડ્વોગ્મરુક્ સામ. સર્વજનઃ
 કઠિનઃ સ્થિરઃ ॥ ૨ ॥

સોજે સામ હોય ત્યાં સુધી થોગે, થોડો ગરમ, થોડી પીડાવાળો ચામડી જેવા રંગનો કમ્બુ અને સ્થિર હોય છે

પરમમાન (પાકવા માટેલા) સોજના લક્ષણ
 પચ્યમાનો વિવર્ણસ્તુ રાગી વસ્તિરિયાતતઃ ।
 સ્ફુટતીર સનિસ્તોદઃ સાહ્નમર્ચિજીમ્મિકઃ ॥ ૩ ॥
 સંરમ્મારુચિદાહપાવહરજ્જરાનિવ્રતાન્યિતઃ ।
 સ્વાનાં વિપ્યગ્ન્યત્યાગ્યં વ્રણવત્સ્પર્શનાસહઃ ॥ ૪ ॥

સોજે પાકતો હોય ત્યારે તે ચામડીથી જુદા રંગ નો, ચોપડેલા લેપ વગેરેને રંગે એવો (લેપ વગેરે નો રંગ બદલી નાખે રોવો), હવા ભરીલી બસ્તિન જેવા રાક્કડ, રાગો નૂટના હોય એવી પીડાવાળો રાને સળગે સાપુકાવાળો હોય છે તથા શરીરમા ચૂસારા થાય છે, બગારા આવે છે, સરભ, અસ્તિ, બગતરા, ઊપા, તરસ, તાવ અને ઊંઘ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે, ઠરેલું ઘી મૂકીએ તો ઘી વીધરી જાય છે તથા જેમ વ્રણને કઈ અડકે તો ખમ્બાનું નથી તેમ પાકતા સોજને કઈ અડકે તો ખમ્બાનું નથી

(અહીં સરભ=દાબવાથી, ધમવાથી, કાપવાથી, ફાડવાથી, બચકું બગવાથી વગેરેથી જેવી પીડા થાય તેવી અનેક જાનની વર્ણન ન થઈ શકે એટલી બધી પીડા)

સોજે પાકયાનાં લક્ષણ

પકેડ્વપવેગતા મ્લાનિ પાળ્હુના વલિસમ્ભવઃ ।
 નામોડ્વતેષ્વતિર્મચે કળ્હુશોકાદિમાર્દવમ્ ॥ ૫ ॥
 સ્પૃષ્ટે પૂપસ્ય સજ્જારો મયેદ્વતાવિવામ્ભસઃ ।

સોજે પાકી જાય ત્યારે પીડાનું જેર નરમ પડી જાય છે, સોજે ક્રમાઈ જાય છે, સોજનો રંગ ધોળો થઈ જાય છે, સોજ પર કચ્ચલીઓ પડે છે, સોજે ચારે પાસથી નથી જાય છે (જેસી જાય છે) પણ વચ્ચેથી પુષ્કળ ઊપસી રાવે છે (ઊંચા થાય છે), ખમ્બુજ, સોજે વગેર નરમ પડી જાય છે, તથા જેમ બસ્તિનમા પામી રાપુપાણુ થાય છે તેમ પાકેલા સોજને રાક્ક વાથી રોમા થઈ રાપુપાણુ બસે છે

પાકયાના કારણ

શૂનં નર્તેડનિલાદાહ. પિત્તાચ્છોક. ક્ષ્મોદયાત્ ॥
 રાગો રક્તાચ પાકઃ સ્વાદતો દોવૈ. સજોજિતૈઃ ।

વાયુ વિના શૂન (સમુકા) આવે નહિ, પિત્ત વિના બગતરા થાય નહિ, કફ વધે નહિ ત્યાં સુધી સોજે આવે નહિ રાને લોહી વિના નાશ આવે નહિ માટે (પાકે ત્યારે સમુકા, બગતરા, સોજે રાને રતાશ એ ચારે વાના હોવાથી) લોહી અને ત્રણે દોષોને ક્ષીણ પાકે છે

બહુ પાકી ગયાનાં લક્ષણ

પાકેડ્વતિવૃત્તે સુચિરસ્તનુચ્ચદોપમઝિતઃ ॥ ૭ ॥
 વલીમિરાચિતઃ દયાવઃ શીર્ષમાગતનૂરુઃ ।

જ્યારે સોજે વધારે પડેનો પાકી જાય ત્યારે, (સોજનો ચામડી નીચેનો ભાગ) ખામી પડી જાય છે, સોજવાની ચામડી પાનથી થઈ જાય છે, નોજની

રાદરના માસ વગેરે પરુ વડે ખવાઈ જાય છે, સોજવાળા ભાગમા ખીસોખીન કરચલીઓ પડી જાય છે, સોજવાળા ભાગ કાળો પડી જાય છે અને સોજવાળા ભાગના વાળ ખરી પડે છે

સ્કતપાકનાં લક્ષણ

કફજેષુ તુ શોકેષુ ગમ્ભીરે પાકમેત્યસ્કૃ ॥૮॥
પક્મલિઙ્ગં તતોડસ્પષ્ટ યત્ર સ્પાચ્છીતશોકતા ।
ત્વક્સાવર્ણ્ય રુજોડ્વપ્ત્વં યતસ્પર્શત્વમદમવત્ ॥
સ્કતપાકમિતિ શ્રૂયાત્તં પ્રાજ્ઞો મુક્તસદાયઃ ।

જ્યારે કફથી થયેલા સોજામા બહુ ઊંડું (નીચેનું) ચોડી પાડે, અને તેથી જે સોજામા પાકના લક્ષણ (શ્લેષ્ક જા થી પા) સ્પષ્ટ રીતે જણાઈ આવે એવા ન હોય, સોજા અડકવાથી ઠણે લાગે, સોજાના ગા બીજા નામડીના રંગ જેવા હોય, પીડા થોડી હોય, સોજા અડકવાથી પથર જેવા ઘટ્ટ લાગે તો બુદ્ધિશાળી માણસે કઈ પણ શકા રાખ્યા વિના એનું સ્કતપાક જાહેર (ચોડી પાડી ગયું છે એમ કહેવું, સોજા પાક્યો છે એવું ન કહેવું)

દારણ અને પાટન ક્યારે કરવું?

મલ્પસત્ત્વેષ્વલે ચાલે પાકાદ્વાડ્યયમુદતે ॥૧૦॥
દારણં મર્મસંઘ્યાદિસ્થિતે ચાન્યત્ર પાટનમ્ ।

થોડી હિમનવાગાને, નબળાને કે બાળકને દારણ કરવું શ્લેષ્ક ઊ, ઝાણાગા લગભગવાળો અતિપાક થયો હોય ત્યારે મર્મસ્થાન, શાધા વગેરે ભાગમા દારણ કરવું બાકીના પ્રસંગે પાટન કરવું (ઉં ૨૫ થી ૩૦ માં દારણ દ્રવ્યો આપ્યા છે)

કાયા સોજનું દારણ કે પાટન કરવાથી નુકસાન

આમચ્છેદે સિરાક્ષાનુશ્ચાપદોડ્વગતિશ્ચિત્તિઃ ॥૧૧॥
રુજોગતિવૃદ્ધિર્દરણ વિસર્પો વા ક્ષતોદ્રવઃ ।

જે સોજા જન્યા હોય છતાં દારણ કે પાટન કરવામા નહિ તે શિરા અને સ્નાયુના સંગ થાય છે (શિરા અને સ્નાયુને નુકસાન થાય છે), ચોડી પુષ્કળ નીકળે છે, પીડા ઘણી જ વધી જાય છે, નામડી વગેરે શરીરની જાય છે અથવા ધારે લીધે થતા વિસર્પિય થાય છે

પાકેલા સોજાને ન કાપવાથી નુકસાન

તિષ્ઠન્નન્તઃ પુનઃ પૂયઃ સિરાક્ષાચ્ચસ્રગામિગમ્ ॥
વિવૃદ્ધો દદતિ ક્ષિપ્ર ટુળોલપમિગાનલઃ ।

પણ જે પરુ અદર ને અદર રહે તો તે વધ્યા કરે છે અને એમ વધેનું પરુ, જેમ વધેના અગ્નિ

ધાસની ગળેને તરત બાળી નાખે છે તેમ શિરા, સ્નાયુ, ચોડી અને માંસને તરત બાળી નાખે છે

યશ્ચિહ્નત્યામમજ્ઞાનાથશ્ચ પક્મપુષ્કતે ॥ ૧૩ ॥
શ્વપચાવિવ વિજ્ઞેયો તાવનિશ્ચિત્તકારિણો ।

જે વેદ્ય યોજાના અજ્ઞાનને લીધે (અણસમજ કે ગૂઢલતને લીધે) કાચુ કાપે છે અને જે વેદ્ય પાકેલું કાપવામા ઢીલ કરે છે તે જેવા વિચારો વિના કામ કરનાર બંને વેદીય ચક્રા જેવા (ખૂની જેવા) બણવા (કારણ કે એમને હાથે દરદીનું ખૂન થાય છે, એમની બિનઆવડત કે બેદરકારીથી દરદી મરી જાય છે)

નસ્તર મૂકતાં પહેલાં શું કરવું?

પ્રાક્ષ દાઘકર્મણશ્ચેષ્ટં મોજયેદન્નપ્રાતુરમ્ ॥૧૪॥
પાનપં પાયયેન્નથં તીક્ષ્ણં યો વેદનાક્ષમઃ ।

ન મૂર્છત્યન્નસંયોગાન્મત્તઃ શશ્વ ન બુદ્ધયતે ॥૧૫

નસ્તર મૂકતા પહેલાં (વાદકાપ કરતાં પહેલાં) દરદીને ભાવનું ભોજન ખવડાવવું, દરદી નસ્તરની પીડા સહન કરી શકે એવા ન હોય તેવા દરદીને જે એ દાડ પીતા હોય તો તીક્ષ્ણ દાડ પાવો (દાડ ન પીતા હોય તેને તો ભાવનું ભોજન ખવડાવવું હોય તેટલાથી નહિ છે) ભોજનના સંયોગને લીધે દરદીને મૂર્છા આવતી નથી અને દાડ પીધેલાને શશ્વથી કપાયાની ખબર પડતી નથી

ભાવનું ભોજન અને દાડ કોને ન આપવા?

અન્યત્ર મૂઢગર્મદમમુલ્હતોમોદરાતુપાત્ ॥

મૂઢગર્મ, પથરી, મુખરોગ અને ઉદરરોગના દરદી સિવાયના દરદીને ભાવનું ભોજન ૨ ને દાડ આપવાં

નસ્તર મૂકવાનો વિધિ

મથાહતોપકરણ વૈદ્યઃ પ્રાશ્નમુલ્હમાતુરમ્ ॥૧૬॥
સમ્મુલ્હો યન્નવિત્તાડ્વજુ

ન્યસ્ત્યેન્નમર્મોદિ ઈર્જયન્ ॥

અનુલોમ સુતિશિતં શશ્વમાપૂયદર્શનાત્ ॥૧૭॥
સદ્દેગદ્ગરેત્તથ

પછી જેટલી સાધનસામગ્રીની નસ્તરને અંગે જરૂર પડવાની સંખ્યા હોય તે બધી સાધનસામગ્રી વેદ્ય લાવીને તેપણ રાખે એટલે શેગીનું મોં પૂર્વ દિશા તરફ રખાવીને, વેદ્ય રોના સામું મોં રાખીને, એ યાત્રીવાતી ન જાય એ રીતે રોને બાધીને મર્મ, (શિરા, ત્વચા વગેરે) સિવાયના ભાગમાં ખૂબ ધારવાળું થયેલું પરુ દેખાય ત્યાં સુધી એકદમ અનુલોમ નિસરવું અને તે થયેને એકસારે (કરડે કરડે કે અચમને અચકાને

નહિ) પાછુ ખેંચી લેવું (શસ્ત્રને અનુલેખ ખાસનુ
એટલે વાળના કે ફંવાડાના વળાંકની દિશાએ શસ્ત્ર
ખાસનું કે જેથી વાળ શસ્ત્રની આડ આવીને શસ્ત્રને
ખાણ ન પાડે કે બુદ્ધ ન કરી દે.)

કયા સ્થાનમાં અને કેવેથી કાપ મૂકવો?

પાકે તુ સુમહત્યપિ ।

પાટયેત્ દ્યક્ષુલં

સમ્યગ્દ્યક્ષુલગુલગ્ન્યદ્ગુલાન્તરમ્ ॥૧૮॥

પવિત્વા સમ્યગોષિણ પરિતઃ સુનિરૂપિતમ્ ।

મદ્ગુલોનાલવાલૈર્વાં યથાદેશં યથાશયમ્ ॥૧૯॥

યતો ગતાં ગતિં વિદ્યાદુઃસક્તો યત્ર યત્ર ચ ।

તત્ર તત્ર વ્રગ કુર્યાત્સાંવમત્ક નિરાશયમ્ ॥૨૦॥

સાયતં ચ ત્વશાલ ચ યથા દોષો ન તિષ્ઠતિ ।

સોજનો ગમે તેટલો મોટો ભાગ પાકરો હોય તેપણ
ફક્ત બે આંગળોની ચીરો પાકેલા ભાગમાં મૂકવો
જો બીજી ચીરો મૂકવાની જરૂર હોય તો બે કે ત્રણ
આંગળોને અંતરે મૂકવો વળી (બહુ પહેલો ન હાય
પણ ઊંડો અને માસથી ભરેલો હોય એવા સોજમાં)
એપણી થવાકા (સૂ. ૨૫/૮) વડે, (સોજને પહેલો
હોય તો) ડાબા હાથની અંગૂઠા નેડેલી આગળથી વડે,
(જો સોજને બહુ પહેલો અને ઊંછેલો હોય અને માસલ
ભાગમાં ન હોય તો) કેસ વગેરેના બાકીની ઝાડી વડે,
અને (જો સોજને બહુ જ સાકડે હોય તો) ભૂડના
વાળ વડે બરાબર ચારે બાજુ સોધીને નક્કી કરવું કે
સોજમાં નાકીવ્રણ કઈ કઈ જગ્યાએ છે અને એ રીતે
સોજના જે ભાગમાં દૂર સુધી નાકીવ્રણ ગવેલું જણાય
તે ભાગમાં સ્વયમ્વચ અને રાશયના વિચારે કાપ મૂકવો
જ્યાં જ્યાં સોજને (ગુમડાને) મો થયેલું હોય ત્યાં
ત્યાં નામઢીને નીચાં પછી બરાબર પહેલો કરી શકાય
એ રીતે અને (રાશાયણ વગેરે) કોઈ પણ આશય
ન વિચાર એવી રીતે લાંબો અને પહેલો ચીરો મૂકવો
કે જેથી દોષ આંદર ને અંદર રહી જાય નહિ

નસ્તર મૂકનાર કેવો જોઈએ

શૌર્યમાશુક્તિયા તીર્ક્ષ્ણ શાસ્ત્રમસ્વેદવેપયૂ ॥૨૧॥

અસમ્મોહદ્ય વૈદ્યસ્ય શલ્યકર્મણિ શસ્યતે ।

વેદનું શીર્ષ (બહાદુરી), હાથની નનુરાઈ
(દરદીને ખબર ન પડે એ રીતે હવકે હાથે ઝટ
શસ્ત્ર વાપરી લેવું), ધારવાળું શસ્ત્ર, પસેલો ન શાય,
ધૂઝૂ ન જવાય, મૂર્છા ન આવે (અથવા મૂંઝવણ
ન હાય) એટલાં વાનાં નસ્તર મૂકવાના કાર્યમાં વખ-
લાય છે.

આડો કાપ કયાં મૂકવો?

તિર્યક્કુલિદ્યાલ્લલાટશ્વદન્તવેષ્ટકજન્મણિ ॥૨૨॥
કુક્ષિકર્ણાક્ષુકૂટોષ્ઠકપોલગલલ્લઘ્ણે ।

કપાળ, ભમ્બર, દાંતનું પેઠું, ગજાની હાસરી,
કૂખ, બગલ, સસિફૂટ, લોક, ગાલ અને જાઘનો સાધો
(વળ) - એટલી જગ્યાએ ત્રણે કાપ મૂકવો
અન્યત્ર હેદનાસિર્યક્ સિરાસાયાવિપાટનમ્ ॥

શ્લોક ૨૨, ૨૨|| સિવાયની જગ્યાએ ત્રણે
કાપ મૂકવાથી શિરાઓ રાને સ્નાયુઓ કપાઈ જાય છે
(માટે શ્લોક ૨૮, ૨૨|| નિવાયની જગ્યાઓએ
ત્રણે કાપ ન મૂકવો)

નસ્તર મૂકી રહ્યા પછી શુ શુ કરવું?

શલ્હેઽવચારિતે વાગિમ' સીતા-

મ્મોમિશ્ચ રોગિણમ્ ।

આશ્વાસ્ય પરિતોઽદ્ગુલ્યા પરિપીઢ્ય

ઘર્ણં તતઃ ॥૨૩॥

દ્વાલયિત્વા કપાયેળ હોતેનામ્મોઽપનીય ચ ।

ગુમ્મુલ્લગુલિસિદ્ધાર્યદિદ્ગુસર્ગસ્તાન્વિતૈઃ ॥૨૪॥

ધૂપયેત્પદ્મપદ્મપ્રથાનામ્વપૈર્ધૂતપ્લુતૈ' ।

તિલકલ્લગ્ન્યમધુમિર્વિધાસ્ય મેપજેન ચ ॥૨૫॥

દિગ્ધાં વર્તિં તતો દધાત્તરેવાહ્વાદયેચ તામ્ ।

ધૂતકેઃ સત્કમિશ્ચોર્ચ ઘનાં કવલિકાં તતઃ ॥

નિધાય યુચયા ઘઘ્નીયાત્પટ્ટેન સુસમાદિતમ્ ।

પાર્શ્વે સ્વદેવેઽપસ્યેવા નાઘસ્તાન્નિ ચોપરિ ॥૨૬॥

નસ્તર મારી રહ્યા પછી વેદોં મીઠી વાણીથી અને
ઠંડ પાણીથી દરદીને સ્વસ્થ કરવો પછી વ્રણને બધાં
બાજુથી દબાવીને (૫૦ કાંઠી નાખીને) કપાયથી કાઠી
ધાવો પછી કપડાના પોતાથી ઘામાનું પાણી ઘા
નાખવું (ધાને પાણી વિનાનો કોળે કરવો) પછી ધીમા
ડુબાડી રાત્રેના નૂગા, અગર, સત્તનથ, હિંગ, રાગ,
ત્રિપલ, વગર અને લીમડાના પાદડથી ઘાને ધૂપ
દેવો પછી નવનું કવચિયું, ઘી, મધ અને જે દોષથી
સોજ થયો હોય તે દોષને મટાડે રોવું સ્ત્રીયથ કપડાની
વાટ ઉપર ચોપડીને તે વાટથી ઘા ભરી દેવો (વાટનો
એક છેડો ઘાના મોની બાજાર રહે એવી રીતે રાખવો
કે જેથી ઘા પૂરો અગ્રાવ ને પોતાં ઉપરની નામઢી
જોડાઈ ન જાય) પછી એ વાટ ઉપર (ઘાના મોં
આગળ) ઘીનું મોણ દીધેલા સાધુ મૂકીને વાટને શ્રંકી
દેવી પછી કપડાની બીજી નાડ મૂકીને ગુક્તિથી (દોષ,
કાગ વગેરેને કેવો પાટો અનુકૂળ આવશે તેના વિચાર

કરીને) બહુ ધ્યાન રાખીને ઘાને એવી રીતે પાટો બાધવો કે પાટાની ગાઠ ધાની ડાબી કે જમણી દિશામાં આવે પણ ધાની ઉપરની કે નીચેની બાજુએ ન આવે

પ્રભ્રમાં પાટા વજરે કેવા જોઈએ?

ગુચિસૂક્ષ્મટટાઃ પટ્ટાઃ કવલ્યઃ સવિકેશિકાઃ ।
ધૂપિતા મૃદવઃ સ્પૃશ્ણા નિર્વલીકા ઘ્ર્ણે હિતાઃ ॥

પ્રભ્ર માટે પાટા, કપડાની ગરીઓ અને વાટો સ્વચ્છ, ઝીણાં, મજબૂત, ધૂપ દીધેલા, ચોર્ચા, લીસા (સુવાળા), કરચલી વિનાના હોય તે હિતકર છે કુર્વિતાનન્તરં તસ્ય રક્ષાં રક્ષોનિપિદ્યે ।
ઘલિ ચોપહરેત્યયઃ.

પછી જેને નન્તર મુખું હોય તેના પ્રભ્રની રક્ષા કરવી અને રક્ષસો આવી ન થકે ચોટલા માટે એમને (રક્ષસોને) બંધી આવે

માથે કઈ વનસ્પતિ રાખવી?

સદા મૂર્ઘાં ચ ધારયેત્ ॥ ૩૦ ॥

લક્ષ્મી ગુદામતિગુદાં જટિલાં બ્રહ્માચરિણીમ્ ।

યવાં છન્નામતિચ્છન્નાં દુર્વાં સિદ્ધાર્યકાનપિ ॥ ૩૧ ॥

પછી થમી, શાવિપર્ણી (સમેરવો), પુશ્પિનપર્ણી (ગધી સમેરવો), જટામાત્સી, બ્રાહ્મી, વજ, પાણ, બોજ જાતના ધાણા, ધરો અને સરખવ એ બધું સદા માથે રાખવું (માથે બાધી કે પહેરી રાખવું)

પ્રભ્રવાળાનુ પથ્ય

તતઃ ક્ષેદિદિનેદ્યોકં તસ્યાચારં સમાદિશેત્ ।

પછી સ્નેહપાન કર્યા પછીની દિનચર્યા (સુ. ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) પ્રમાણે કરવાનું દરદીને કહેવું

દહાડે ઊંઘવાથી પ્રભ્રમાં નુકસાન

દિવાસમો ઘ્ર્ણે કણ્ડરાગહૃક્ષાફપુપટ્ટ ॥ ૩૨ ॥

દહાડે ઊંઘવાથી પ્રભ્રમાં ખજૂર, રતાશ, પીડા, સોજા અને પરુ થાય છે

મેથુનની ખાશ મનાઈ

હીળા તુ સ્મૃતિસસ્પર્શદર્શનૈશ્ચલિતચ્ચતે ।

શુકે ધ્યવાયજાનુ દોવાનસર્ગેડ્યવાપ્નુયાત્ ॥

નીચોને સભારવાથી, અડકવાથી અને જોવાથી પણ ચોર્ચા ચરિત ઘડીને નીકળે તો મેથુન કર્યા વિના પણ મેથુન કરવાથી થતા નુકસાન થાય છે (માટે સીઓને યાદ કરવી નહિ, અડકવું નહિ તથા જોવી નહિ)

(ઘ્ર્ણે શ્વપથુરાયાસાત્ સ ચ રાગશ્ચ જાગરાત્ ।

તૌ ચ રક્ષ ચ દિવાસ્વાપાત્તાશ્ચ

મૃત્યુશ્ચ મૈથુનાત્ ॥ ૧ ॥)

(પ્રભ્રમાં મહેનત કરવાથી સોજા આવે છે, ઉજા ગરો કરવાથી સોજા આવે છે અને રતાશ આવે છે, દહાડે ઊંઘવાથી સોજા, રતાશ અને પીડા થાય છે અને મેથુનથી સોજા, રતાશ, પીડા અને મોત થાય છે)

પ્રભ્રમાં પથ્ય આહાર

ભોજનં ચ યથાસાત્મ્યં યવગોધૂમપટ્ટિકાઃ ।

મસૂરમુદ્રતુવરીજીવન્તીસુનિષણ્ણકાઃ ॥ ૩૪ ॥

લાલમૂલકવાર્તાકતપટ્ટીયકવાસ્તુકમ્ ।

ફારવેલ્લકકર્કોટપટોલકટુકાફલમ્ ॥ ૩૫ ॥

સૈન્ધવ્યં વાઙ્મિં ધાત્રી ધૃતં તત્તદિમં જલમ્ ।

જીર્ણશાલ્યોદન સ્નિગ્ધમલ્પમુષ્ણોદકોત્તરમ્ ॥

મુઝાતો જાઙ્ગલૈર્માસઃ શીઘ્ર ઘ્ર્ણમપોહતિ ।

જય, ઘઉં, સાદીચોખા, મસૂર, મગ, નુવેર, ઝેડી, સુનિષણ્ણકની ભાજી, નાના કુમળા મૂળા, વતારક, તાદળજો, બધવાની ભાજી, કારેલા, કકોડા, પટેળ, કકડું રજ, સિંધવ, દાડમ, આબળાં, ઘી, ઉકાળીને ઘાંજું પાણી, જૂના શાળચોખાનો ધીનો દોરો દીધેલા થોડો ભાત, એમાંથી જે માફક આવે તે જગલ પ્રદેશનાં પાણીઓના માસરસ સાથે ખાવું અને પછી પી થકાય એવું ગરમ પાણી પીવું આ ભોજનથી ઘા જટ મટી જાય છે (પથ્ય આહાર ખાવામાં પણ થી સભાડ રાખવી તે હવે પછીના શ્લોકમાં કહ્યું છે)

અજીર્ણથી પ્રભ્રમાં નુકસાન

અશિતં માત્રયા કાલે યથ્યં યાતિ જરાં સુલમ્ ॥

અજીર્ણત્પનિલાદીનાં વિષ્ણનો યલવાનુ ભવેત્ ।

તતઃ શોફરજાપાકદાહાનાહનગાપ્નુયાત્ ॥ ૩૬ ॥

આપસર (સુ. ૮/૪૬, ૪૬૫) અને વખત

સર (સુ. ૮/૫૫) ખાધેલા પથ્ય ખોરાક સહેવાઈથી

પથી જાય છે અજીર્ણથી તો વાપુ વજરનો જગરો

સોજા થાય તેથી (એ સોજાને લીધે) સોજા અને પીડા

થાય, પ્રભ્ર કાંશે ને કાંશે ગટે (સામ થાય), બગતરા

બજે અને પ્રભ્ર ઉપર આનાહ થાય

પ્રભ્રમાં અપથ્ય

નયં ધાન્ય તિલાનુ માપાનુ મયં

માંસમજાઙ્ગલમ્ ।

ક્ષીરેશ્ચુચિરુતોરસ્લં લઘન કટુકં ત્યજેત્ ॥ ૩૭ ॥

યથાન્યદપિ વિષ્ણમિ વિદાહિ ગુરુ શીતલમ્ ।

યર્ગોડ્યં નવધાન્યાદિર્મળિનઃ સર્વદોષહૃત્ ॥ ૪૦ ॥

નવું ધાન, તલ, અડદ, દારુ, જાગલ પ્રદેશ
સિવાયના બીજા પ્રાણીઓનું માસ, દૂધ અને દૂધમાથી
બનતા પદાર્થ, શેરડી અને શેરડીમાથી બનતા પદાર્થ,
ખટાશ, ખારાશ, તીખાશ અને બીજા જે કઈ
વિષ્ટળી, વિદાહી, ભારે અને ઠંડુ હોય તે છોડી દે.
(=અપચ્ચ છે). આ 'નવું ધાન' થી તે 'ઠંડુ' સુધીના
વર્ગ પ્રભુના શેગીના ત્રણ દોષને કાપાયે છે.

અમુક દારૂથી યનું ખાસ નુકસાન

મયં તીક્ષ્ણાંપ્પક્ષ્મામ્લમાશુ ધ્યાપાદયેદ્દમ્બમ્ ।

નીસલુ, ગરમ, લૂખી અને ખાટો દારુ તરન જ
પ્રભુને અનેક પ્રકારનું નુકસાન કરે છે (ધાને બગારી
નાખે છે)

પ્રભુની સંભાળ

વાલોશીરેશ્ચ ધીર્યેત ન વૈન પરિવટ્ટયેત્ ॥૪૧॥

ન તુદૈન ચ કણ્ઠ્યેચ્છેદમાતશ પાલયેત્ ।

લિંગ્વદ્વદ્વિજાતીનાં કયા:

શૂણ્વન્મન વિચ્યા: ॥૪૨॥

ગાધાવાન્ ધ્યાધિમોક્ષાય ક્ષિપ્તં યગ્નમપોદ્દતિ ।

ચમરીના વાળના પખાથી (ચમરીથી) અને
વાળના પખાથી પ્રભુને પવત નાખેલા પ્રભુને કઈ
પણ વસ્તુ સાથે ઘસાવા દેવો નહિ, ધામા કુ ખે એવું
કઈ કરવું નહિ ધામા કે ધા ઉપર અણવું નહિ, કઈ
પણ કામ કરતા કરતા ધાની સભાળ રાખવી સ્નેહીઆ,
પડીલા અને બ્રાહ્મણની મનગમની વાતો સાંભળતા
સાંભળતા રોજ મટારશની બાબતમા આશા રાખનાર
દરદીને ધા જટ મટી જાય છે

પ્રભુ ધાવા વગેરેનું કામ ફરી ક્યારે કરવું?

શ્તીયેડદ્ધિ યુનઃ કુર્યાદ્વિગ્નકમે ચ પૂવચત્ ॥૪૩॥

મશ્તાભતાદિ, દિવસે દ્વિતીયે તાચરેત્તયા ।

તીમચ્ચથો વિમચિતાશ્ચેરત્સંરોદ્દતિ યગ્ના: ॥૪૪॥

પછી બીજો દિવસે શ્લેષક રજા થી ૨૮ મા
એવું પ્રભુકર્મ (પ્રભુને ધાવાનું વગેરે કામ) કરવું
નહિ, પણ ત્રીજે દિવસે પાછું પ્રભુને ધાવા વગેરેનું
કામ કરવું બીજે દિવસે પ્રભુકર્મ કરવાથી પ્રભુમાં સખત
પીડા થાય છે, ગુણે પડી જાય છે (ગદાગદા પડી
જાય છે) અને પ્રભુ ઘણું લાગે વખતે સ્તબ્ધ છે

શાટ અને કણ કેવાં હોવાં જોઈએ એનું કારણ

સ્તિર્ધાં રુક્ષાં જ્ઞયાં ગદાં

દુર્યેસ્તાં ચ વિવેશિકામ્ ।

યગ્ને ન દયાત્કલ્કં યા

પ્રભુમાં બહુ સ્તિગ્ધ, બહુ લૂખી, બહુ ટીલી કે
બહુ કાસી કાસીને વાટ ભરવી નહિ તેમ વાટ પદ્ધતિ
સર જાળવીને મૂકવી (ખરાબ રીતે-અવ્યવસ્થિત
રીતે મૂકવી નહિ), તેમ જ કડક પણ બહુ સ્તિગ્ધ,
બહુ લૂખી, બહુ ટીલી, બહુ જાડો થર કરીને અને
અવ્યવસ્થિત રીતે ચોપડેલા ન હોવાં જોઈએ

સ્નેહાત્કેદો વિવચ્ચેત્ ॥ ૪૫ ॥

માંસલ્હેદોસ્તિરુમ્પ્રોક્ષ્યાદ્વર્ણ શોણિતાગમઃ ।

સ્વયાતિમાદ્દુર્યોસંવિગ્નવર્ત્માવચપગમ્ ॥ ૪૬ ॥

બહુ ચીકણથી ધા વધારે પથપથો થાય છે બહુ
લૂખાણને લીધે માસ કપાઈ જાય છે, બહુ પીડા
થાય છે, ચામડી વગેરે ચિરાય છે અને લોહી નીકળે
છે બહુ ટીલાં, બહુ કામી કાસીને અને અવ્યવસ્થિત
રીતે વાટ અને કડક મૂકવાથી થાંભા માર્ગ ધસાય છે
વાટ ભરવાના ફાપદા

સવૃતિમાંસં સોસ્વદ્ધં સ્માર્તિ વૃણમિગ્નમ્ ।

યગ્નં વિશોધયેચ્છીઘ્ર સ્થિતા દ્યન્તવિકેશિકા ॥૪૭॥

ધામા ભરેલી વાટ સહેલા, માસવાળા, ઊપસી
આવેલા, પરને લીધે ખવાઈ ગયેલા, માસને લીધે
ખાલી પડી ગયેલા ભાગવાળા રાત્રે ગર્ભમા (ક્રિષ્ણ
મા) પડવાળા ધાનું પણ જટ શોધન કરે છે (સાફ
કરે છે, યુદ્ધ કરે છે)

કાઝુંપાકું કપાવાના ખાસ ઉપચાર

વ્યમ્લં તુ પાદિત શોર્કં પાચનૈઃ સમુપાચરેત્ ।

મોજનૈવ્પનાદૈશ્ચ નાતિયગ્નવિરોચિમિઃ ॥૪૮॥

(સોજો પાક્યો છે કે નહિ તે ન સમજવાથી જે
વ્યમ્લ (વિદગ્ધ, કાચોપાકો) સોજો (ગુમડુ) ચિરાવું
હોય (કે ફેડાવું હોય), તે ઉપચાર નરીકે પ્રભુને બહુ
અપચ્ચ ન હોય રોવા (પ્રભુને પથ હોય અથવા
વેણ જ અપચ્ચ હોય રોવા) દુર્યોને ભિગ્નન કરાવવું
અને એવા દુર્યોથી ઉપનાય થોક કરેલા (સોજો
વિદગ્ધ એટલે કાચોપાકો હોય તે સ્થિતિમાં સોજના
લોહીયાથી ખટાશ બની રહે છે, તેથી એવા કાચાપાકા
સોજને બચવ સોજે કરે છે)

કપા પ્રભુને દેખા (ટાંકા) ખારવા?

સય સયોમગાન્ સીધ્યેદ્વિતૂતાનમિધ્યાતજાન્ ।

મેદોજોહ્લિખિતાન પ્રચ્ચીન હધ્યા:

પાલીશ્ચ વર્ણવોઃ ॥૪૯॥

શિપાશિફૂટનાસોઘગ્ધકર્ણંકિષાદુપુ ।

મીઝાલ્લટમુક્ષસ્કિદ્ધમેદૂપાવૂદરાદિપુ ॥૫૦॥

ગમ્મીરેપુ મેરેપુ માંસલેખચલેપુ ચ ।

વાગવાથી પહેલા પહેલા ઘા (સઘોવણ), ચર બીથી થયેલી પાસુ શસ્ત્રથી ખોતરીને કાઢી નાખેલી રસોળી, કાનની બૂટ ટૂકી હોય તેને લાંબી કરવા શસ્ત્રથી ખોતરી (છોલી) હોય ચોલી બૂટ, માથુ, અંત્રિકૂટ, નાક, હોઠ, લમણ, કાન, સાથળ, હાથ, ઝેક, કપાળ, અંડ, કુલા, મૂત્રેન્દ્રિય, ગુદા, ઉત્તર વગેરે ઊંડા, માસલ અને રાચા (સ્થિર) ભાગોમા થયેલા પ્રભને તરત (તે ને તે જ દિવસે) સીવી લેવા (ટેલા મારવા) (જેટલો ભાગ કુદરતી રીતે જ વળી શકે નહિ કે લાખોટૂકો થઈ શકે નહિ તે 'અચળ' કહેવાય છે)

કયા પ્રભને ટેલા ન મારવા?

ન તુ વહ્નનકક્ષાદાલ્પમાંસે ચલે વ્રણાન્ ॥ ૫૧ ॥

વાયુનિર્વાહિણ શલ્યગર્માન્ ક્ષારવિયાગ્નિજાન્ ।

સાથળના વળા, બગલ વગેરે થોડા માસવાળા અને થલ (જે જગાએથી રાવણ વળે કે લાખોટૂકો થાય ચોવા) ભાગમા થયેલા પ્રભ, જગાથી વાયુ બહાર નીકળતો હોય એવા પ્રભ, જેમા શલ્ય હોય ચોવા પ્રભ તથા ક્ષાર, જે રાને રગિનથી થયેલા પ્રભને સીવવા નહિ (ટાકા મારવા નહિ)

ઘા સીવી લેતા પહેલા શું કરવું?

સીંચેચલાસ્થિગુક્ષાસત્ત્વજોમપનીય તુ ॥ ૫૨ ॥

પ્રલમ્બિ માંસ વિચ્છિન્ન નિવેશ્વ સ્વનિવેશને ।

સન્ન્યસ્થિ ચ સ્થિતે રક્તે

સ્નાય્વા સ્ત્રેણ વલ્કલે ॥ ૫૩ ॥

સીંચેજ દૂરે નાસજે ગુહ્યગ્રાસં ન વા થદુ ।

પોતાના સ્થાનમાથી ખસી ગયેલા ડાઝકા, સુકાઈ ગયેલું લોહી, કસ્તર (ધાસ વગેરે) અને વાળ ઘામા હોય તો તે કાઢી નાખીને, શસ્ત્રથી કપાયેલા, બહુ લબડતા માસને અને સાધાનું ડાઝકું જે ઘામાં હોય તો તેને પોતાને યોગ્ય સ્થાને ગોઠવી દઈને, લોહી નીકળતું તદ્દન બંધ થયા પછી, ચામડીની કિનાર (પાળ)ની બહુ પાને કે બહુ રાખે ન હોય એવી રીતે તથા ટાકા વચ્ચે બહુ થોડા કે બહુ વધારે અંતર ન રહે એવી રીતે પ્રભને સ્નાયુ(તાન)થી, સૂતરના દોરાથી કે શણ વગેરે ગાંઠની છાંયમાથી બનેલા દોરાથી સીવી લેવા (ઘાની પાગથી અડધા તસુ આઘા-ઉચિ ટાકા લેવા રાને ટાકા ટાકા વચ્ચે રાખીઆધી તસુનું અંતર રાખવું)

ટાકા માર્યા પછી શું કરવું?

સાન્ત્યપિત્વા તતશ્ચાર્તે વ્રણે મધુષૂતદુતે ॥ ૫૪ ॥

અજ્ઞનશ્તોમજમપીફલિનીશલ્કીફલેઃ ।

સરોધમધુકૈદિગ્ધે યુજ્યાદ્વન્ધાદિ પૂર્વવત્ ॥ ૫૫ ॥

પછી દરદીને (કઠા, પાણીથી, હાથ ફેરવીને, પખા નાખીને વગેરે રીતે) સ્વસ્થ કરીને, સોતાંબન, રેશમી વસ્ત્રની મોંઘ, કાંગ, ધૂપેડા(શક્કી)ના ફળ, લોધર, અને જેઠીમધ એટલા ચીપધોને મધ અને ધીમાં કાલ વીને ઘા ઉપર ચોપડીને, પહેલાની માફક (પ્રભના પાટનમા શ્લોક ૨૪મા થી ૨૮મા કહેલું બધું કરીને) પાટો બાધવાનું વગેરે કરવું

પ્રભની કિનાર સુકાઈ ગઈ હોય તો શું કરીને

સીવવું? કારણ

વ્રણો નિ શોણિતૌષ્ઠો ય

કિશ્ચિદેવાવલિચ્ચ તમ્ ।

સજ્ઞાતઠગિર સીંચ્યેત્સન્ધાન્ હાસ્ય શોણિતમ્ ॥ ૫૬ ॥

જે પ્રભના બે હોઠ (ચામડીની ધાર, કિનાર) સુકાઈ ગઈને લોહી વિનાના થઈ ગયા હોય તે પ્રભના હોઠને શસ્ત્રથી જરાજરા જ છોલવા અને એ રીતે જ્યાર ચામડીની કિનાર પર લોહી રાખે, ત્યારે પ્રભને સીવી લેવો (ટેલા મારવા), કારણ કે લોહી પ્રભને સાથે છે

કયા પ્રસંગે યાના પાટા વાપરવા?

વન્ધનાનિ તુ દેશાદીન્ ધીક્ષ્ય યુજીન્ તેષુ ચ ।

માવિકાગિનકૌશેયમુષ્ણ, ક્ષોમ તુ સીનલમ્ ॥ ૫૭ ॥

શીતાપ્પ તૂલસન્તાનકાર્પાસક્ષાગુલ્કકમ્ ।

તામ્રાયશ્ચપુસીસાનિ વ્રણે મેદ કપાધિકે ॥ ૫૮ ॥

મજ્જા ચ યુજ્યાત્કલ્પક ચર્મલ્લકુશાદિ ચ ।

તેમા (પ્રભોમા) દેશ, (કાલ, માન્ય) વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને પાટો બાધવો (ગરમ કાપડનો), ચામડાનો રાને રેશમી પાટો ગરમ છે, શીમ વસ્ત્રનો પાટો ઠંડો છે તથા શામડી વગેરે વૃક્ષ ના રેસામાથી બનાવેલા કાપડનો, સુતરાઈ કાપડનો, સ્નાયુરોશના કાપડનો અને ગાંઠની છાંયનો બનાવેલા પાટો કઠા અને ગરમ બંને ગુણવાળો છે જે પ્રમમા વરની અને કફ વધારે હોય તો નાનાનો, લોખંડીનો, ક્વાઈની અને સીસાનો પાટો બાધવો જે ડાઝકું ભીંખું હોય તો (તાબડાનો, લોખંડીનો, ક્વાઈની, સીંગાનો પત્રો) લાકડાની ચીપ, ચામડુ, ગાંઠની ગાલ, વાંસની ચીપ વગેરે બાધવા

પાટાના પંદર આકાર અને સ્થાન

સ્વનામાનુગતાકારા વન્ધાસ્તુ દશા પચ્ચ ચા ॥ ૫૯ ॥

કોશસ્થસ્તિકમુત્તોલીચીતદામાનુવેદિતમ્ ।

લદ્વાવિશ્વન્યસ્પગિકાવિતાનોત્સક્કોપ્પકા ૬૦

યમકં મળ્હલાયં ચ પચ્છાહ્નીં ચેતિ યોજયેત્ ।
 યો યત્ર સુનિવિષ્ટઃ સ્વાત્તં તેષા તત્ર યુષ્માન્ ॥૬૧॥
 (વિદધ્યાત્તેપુ તેષ્વેષ કોશમહુલિપર્વસુ ।
 સ્વસ્તિકં કર્ણકક્ષાદિસ્તનેષૂક ચ સન્ધિયુ ॥૧॥
 મુત્તોલીં મેઢ્ઢ્રીવાદો યુઙ્ગ્યાચીતમપાહ્નોયો ।
 સમ્વાયેઙ્ગં તથા દામ, શાલાસ્વેવાનુવેલ્લિતમ્ ॥૨॥
 સ્વદ્વાં ગળ્હે હનો શક્ત્વ, વિશ્વંયં પૃથ્વકોદરે ।
 અન્નપુષ્પાહ્નુલિમેદામ સ્થગિકામન્ત્રવૃદ્ધિયુ ॥૩॥
 વિતાન પૃથુલાહ્નાદૌ તથા ચિરસિ ચેરયેત્ ।
 વિલમ્બિતિ તયોઃસઙ્ગં, નાસોઘ્નિધુકાદિયુ ॥૪॥
 ગોષ્ફળં સન્ધિયુ તથા, યમક યમિકે ઘળે ।
 વૃત્તેઙ્ગે મળ્હલાય ચ, પચ્છાહ્નીં ચોર્વજત્રુપુ ॥૫॥)

કોશ, સ્વસ્તિક, મુત્તોલી (પ્રતાલી), ચીન, દામ,
 અનુવેલ્લિત, ખટ્વા, વિશ્વ, સ્થગિકા, વિતાન, ઉત્તંગ,
 ગોષ્ફુલ, યમક, મંડલાખ્ય રાને પચાળી રો ખદર પ્રકારના
 પાટા છે દરેક પાટાનો રાક્ષાર પાનપાટાના નામવાળી
 વસ્તુના આકાર જેવો હોય છે એ ખદર પાટામાંથી
 જે જે જાતનો પાટો જ્યા (જે ભાગમાં) બરાબર
 એકબીજાને બાંધે તેને ત્યા બુદ્ધિશાલી વેદ્ય બાંધવો

(૧) કમળના પાટા જેવો પાટો બાંધાય તેને
 કમળબધ કહે છે ચોકડી જેવો પાટો બધાય તેને
 સ્વસ્તિકબધ કહે છે સરિયામ રસ્તા જેવો સપાટ રાને
 કરાળિયાના જાના જેવા છિદ્રોવાળો પાટો બધાય તેને
 મુત્તોલી કે પ્રતોલીબધ કહે છે (મુત્તોલી=તારના
 શીકા જેવી બનાવટની છાબડી) ઘણા ચીરશરોથી ગાંધ
 વામાં આવતા પાટાને ચીનબધ કહે છે ચીઓ દામણી
 (બધી) બાંધે છે, રોવા રાક્ષરનો પાટો બધાય તેને
 દામબધ કહે છે પાટાની પાછળના ભાગમાં રાક્ષા
 (વળ) દઈને પાટો બધાય તેને અનુવેલ્લિત બધ
 કહે છે ખાટવાના આકારમાં પાટો બધાય તેને ખટ્વા
 બધ કહે છે જાતજાતના બધાથી બધાના છ ગાદીવાળા
 પાટાને વિશ્વબધ કહે છે દરજીની રાજાશીરો પહેરવા
 ની અગ્રી (ટોટી) જેવો પાટો બધાય તેને સ્થગિકા
 બધ કહે છે ચંદરવા જેવો પાટો બાંધવામાં આવે તેને
 વિતાનબધ કહે છે ખોટા જેવા આકારનો કે ઢાળ પડતો
 પાટો બાંધવામાં આવે તેને ઉત્તંગબધ કહે છે ગોષ્ફુ
 જેવા આકારનો પાટો બાંધવામાં આવે તેને ગોષ્ફુ
 બધ કહે છે બેટાણે બાંધવામાં આવતા પાટાને ચમક
 બધ કહે છે શેપીની માફક ગોળ આકારમાં જે ખાંચે
 બાંધાય છે તેને મંડલબધ કહે છે ચાંચ તરફથી બાંધ
 વામાં આવતા પાટાને પચાળીબધ કહે છે

રાગળીના વેડા ઉપર કોશબધ, કાન, બગલ,
 અને અને સાથે ઉપર સ્વસ્તિક બધ, મૂત્રેન્દ્રિય, એક
 ઝેર ઉપર મુત્તોલીબધ, આખના લમણ તરફના ખૂણા
 ઉપર ચીનબધ, ચાકડી જગારો દામબધ, ગાયપગપી
 શાખારો ઉપર રાનુવેલ્લિતબધ, ગડ (ચલેરાની એક
 તરફની રાખી બાજુ), હાથથી રાને કપાળના હાડકા
 ઉપર ખટવાબધ, બરછા રાને પેટ ઉપર વિશ્વબધ,
 રાગુધના, રાગળીના રાને મૂત્રેન્દ્રિયના દેરા ઉપર
 તથા રાત્રવૃદ્ધિરોજ (ગરુડગાઠ) ઉપર સ્થગિકાબધ,
 લાખા પાટાના રાગ ઉપર તથા માથા ઉપર વિતાનબધ,
 લગ્નના ભાગ ઉપર ઉત્તંગબધ, નાક, લોઠ, હાથથી
 વગેરે ઉપર તથા સાધારો ઉપર ગોષ્ફુલબધ, બે ઘા
 સાથેનાથે હોય તે ચમકબધ, ગોળ ભાગ ઉપર મંડલ
 બધ રાને ગળાની હાલથીથી ઉપરના ભાગમાં પચાળી
 બધ બાંધવો)

કયા ભાગમાં અને કયા દોષમાં કેવી રીતે બાંધવું
 અને પાટો કેટલે કેટલે વખતે છાંડવો ?

વધીયાદાદામૂરિકક્ષાવહ્નનમૂર્ધસુ ।
 શાલાવદનકર્ણોર પૃથ્વપાર્શ્વગલોદરે ॥૬૨॥
 સમ મેહનમુર્કં ચ, નેત્રે સન્ધિયુ ચ ચુપમ્ ।
 ઘર્ષીગાદિચિલસ્થાને વાતશ્લેષમોદ્ગ્રેવે સમમ્ ॥૬૩॥
 ગાદમેય સમસ્થાને, મૃશા ગાદ તદાશયે ।
 રીતે વસન્તેઽપિ ચ તૌ મોક્ષણીયી

ઙ્ગાહ્યાન્નદાત્ ॥૬૪॥

પિત્તરક્તોપરોચ્ચો ગાદસ્થાને સનો મતા ।
 સમસ્થાને ચુપા, નૈવ શિથિલસ્થાશયે તથા ॥
 સાયં પ્રાતસ્તવોર્મહો ગ્રીષ્મે શરદિ ચેવ્યતે ।

સાચ, કૂંચ, બગલ, સાચળના વગ, માથું એટલા
 વગ ઉપર પાટો તાણીને બારેલા હાથપગ, મો, કાન,
 છાતી, પીઠ, પડખા, ગળું, પેટ, મૂત્રેન્દ્રિય અને અંડ
 રોજવા અગ ઉપર પાટો તાણીને નહિ તેમ ઢીંચે
 પણ નહિ એવી રીતે બાંધવો આખ પર અને હાડકા
 ના સાથે પર ઢીંચે પાટો બાંધવો

શરીરના જે ભાગ પર ઢીંચે પાટો બાંધવાનું
 કહ્યું છે, તે ભાગ પર વાયુથી કે કફથી પ્રભુ થયું હોય
 ના ઢીંચાવે નહિ અને તાણીને નહિ એવો સમધારણ
 પાટો બાંધવો શરીરના જે ભાગ ઉપર સમધારણ પાટો
 બાંધવાનું કહ્યું છે તે ભાગ પર વાયુથી કે કફથી પ્રભુ
 થયું હોય તે તાણીને પાટો બાંધવો જે આચાર્ય એટલે
 સ્થાન પર (સ્લોક ૬૧) તાણીને પાટો બાંધવાનું
 કહ્યું છે તે સ્થાનમાં વાયુથી કે કફથી પ્રભુ થયું હોય

તો ખૂબ તાણીને પાટો બાંધવો વાયુથી કે કફથી થયેલા વ્રણના પાટા થિયાળામાં (હેમત અને શિશિરમાં) રાને વસંતમાં ત્રણત્રણ દિવસને અંતરે છોડવા

જે અંગે ઉપર (શ્લોક ૬૧૫) તાણીને પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો સમધારણ પાટો બાંધવો જે રાગો ('શાખા' થી 'મુખ' સુધી) ઉપર સમધારણ પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો ઢીંચો પાટો બાંધવો રાને જે ભાગે (રાખ અને સાધા) પર ઢીંચો પાટો બાંધવાનું કહ્યું છે, તે અંગે પર પિત્તથી કે લોહીથી વ્રણ થયું હોય તો પાટો સમૂળગો બાંધવો નહિ પિત્તથી રાને લોહીથી થયેલા વ્રણમાં ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં સવારે રાને સાંજે એમ રોજ બે વાર પાટો છોડવો (વાયુ રાને કફથી થયેલા વ્રણમાં પણ ગ્રીષ્મ અને શરદઋતુમાં રોજ સવારે રાને સાંજે પાટો છોડવો)

પાટો ન બાંધવાથી નુકસાન

અવશ્વો દંશમશકશીતગતાદિપીડિતઃ ॥ ૬૬ ॥

દુષ્ટીમવેચિરં ચાત્ર ન તિષ્ઠેન્નેહમેવજમ્ ।

છત્ત્વેણ શુશ્કિ રુદિં વા યાતિ રુદો વિવર્ણતામ્ ॥

જે વ્રણ (ધા) પર પાટો ન બાંધવામાં રાખ તો કરડનારા કે ડખ મારનારા પ્રાણીઓના બચકાથી કે ડખથી, મચ્છરથી, ઠીંચી, પવનથી, (ધૂળ, ધુમાડો) વગેરેથી ધામાં પીડા થાય છે તેથી ધા બગડે, ધામાં દવા તરીકે મૂકેલા સ્નેહ ધામાં લાખો વખત રહે નહિ (નીકળી જાય), ધામાંથી બગાડ બરાબર ન નીકળી શકવાથી ધા મહામહેનતે સાફ થાય છે, ધા બરાબર નેહાયેલા ન રહેવાથી મહામહેનતે રંગાય રાને રંગાયા પછી પણ રંગાયેલા ધાની ચામડીનો રંગ બાકીના થયેલી ચામડીના રંગથી જુદો પડે

પાટો બાંધવાના ફાયદા

યશ્વસ્તુ ચૂર્ણિતો મમ્નો ત્રિવિઠ્ઠ પાટિતોઽપિ વા ।

છિદ્રસ્તાયુસિરોઽપ્યાશુ સુલં સંરોહતિ ઘ્નઃ ॥ ૬૮ ॥

વત્યાનશાયનાઘાસુ સર્વંદાસુ ન પીડયતે ।

ઉદ્વૃત્તોષ્ઠઃ સમુત્સન્નો વિષમઃ કઠિનોઽતિષ્ઠ ॥ ૬૯ ॥

સમો મૃદુરુક્ક શીઘ્રં ઘ્નઃ શુષ્પતિ રોહતિ ।

કચરાવાથી (છૂદાળથી, પછાડ લાગવાથી), ભાગવા તૂટવાથી, બાડકું બેસી જવાથી, નિયત જવાથી કે આપુરતો રાને શિયારા નૂલી જવાથી વ્રણ થયું હોય તોપણ તેના પર પાટો બાંધવાથી તે સહેલાઈથી જાય રંગાઈ જાય છે, ઊંઘવાની, સૂવાની વગેરે કિયારા કરતા

ધામાં દુખાવો થતો નથી, ધાની કિનારો (પાળ) ઊંચી વળી ગઈ હોય કે ધા બધી બાજુથી સૂંછ ગયો હોય કે બીજી રીતે વિષમ હોય (અપાટ કે સરખો ન હોય) તોપણ પાટો બાંધવાથી તે સમ (સરખો) થઈ જાય છે, કઠણ ધા પોચો થાય છે અને બહુ પીડાવાળો ધા પીડા વિનાનો બને છે વળી પાટો બાંધવાથી ધા ઝટ સાફ થાય છે અને રંગાય છે

સ્થિરાણમલ્પમાંસાનાં શૈક્ષ્યાદનુપરોહતામ્ ॥

પ્રચ્છાદ્યમોપધં પર્વેર્યથાદોપ યથર્તુ ચ ।

અર્જીર્જતરુણાન્નિલદ્રૈઃ સમન્તાત્સુનિવેશિતૈઃ ॥ ૭૧ ॥

ઘૌતૈરકર્કશૈઃ ક્ષીરિભૂજાનુંનરુદમ્બજ ।

લાખા વખતથી રુઝતા ન હોય એવા (સ્થિર), જેમાં માંસ થોડું જ બરાનું (ઊગતું) હોય એવા અને લૂખાથને લીધે રુઝતા ન હોય એવા ધા માટે કક, સ્નેહ વગેરે જે ઔષધ વાપરવાનું હોય તે ઔષધ વાપરીને પછી શીરીવૃક્ષના, ભોળપત્રના ઝાડના, સાદડના ઝાડના કે કદબના ઝાડના દોષ અને ઋતુને યોગ્ય હોય રાખ, પાકાને ન હોય, તદ્દન નાનારે ન હોય અને કામ્પાવાળા કે ફાટેલાનૂંદેલાં ન હોય એવા તથા કરકરા ન હોય એવાં પાદડા ધોઈને બધી બાજુએ બરાબર ગોઠવીને રો પાદડા વડે બે ઔષધને બગાળ ઢાકી દેવું

(શીરીવૃક્ષ=વડ, પીપળો, પારસપીપળો, ઉમરડો (ગુલર) વગેરે દૂધ જરતા ઝાડ દોષ રાને ઋતુને યોગ્ય પાદડાના ગુણ—દા ત વાયુથી થયેલા વ્રણમાં રાને ઠીંચીની ઋતુમાં સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ, પિત્તથી થયેલા વ્રણમાં અને ગરમીની ઋતુમાં ઠંડક આપે એવાં, કફથી થયેલા વ્રણમાં અને વસંતઋતુમાં લૂખા રાને ગરમ પાદડાને ઉપયોગ કરવો)

કયા વ્રણને પાટો ન બાંધવો ?

કુષ્ઠિનામન્નિદગ્ધાનાં પિટિકામધુમેહિતામ્ ॥ ૭૨ ॥

કર્ણિકાશ્ચોન્દુરુષિપે ક્ષારદગ્ધા વિપાન્વિતા ।

વન્ધનીયા ન મૌસ્પાકે મુદપાકે ચ દારુણે ॥ ૭૩ ॥

શીર્ષમાણાઃ સરુદ્રાદ્ઘાઃ શ્લોકાવસ્યાવિસર્પિણ ।

ચામડીના રોગવાળાના વ્રણ, અગ્નિથી ઘટેલા ના વ્રણ, મધુમેહના રોગીની પીપ્પિકા (પાકું), ઉદરના જેવે લીધે માંસ વધીને થયેલા ઢીમડા, કારથી બાળેલા વ્રણ, ઝેરવાળા વ્રણ, માગ પાકતું (સડતું) હોય, ગુદા બપકર રીતે પાકતી હોય, સડીને માંસ ખરી પડતું હોય એવા વ્રણ, પીડાવાળા વ્રણ, લાલ બનતી હોય એવા વ્રણ, ગમે તે રતવાયામાં પણ મુકેલા રોગના હોય એવા વ્રણ અને રતવાયાના વ્રણ—એ તેર પ્રકારના

પ્રભુ પર પાટો બાંધવો નહિ

ધામાં જીવાત કેવી રીતે પડે તે કાઢવાનો ઉપાય

અરક્ષયા ઘળે યસિન્ન મક્ષિકા નિશિષેદ્દમીન્ ॥

તે મક્ષયન્તઃ કુર્વન્તિ રક્ષાશોષાશ્ચસંસવાન્ ॥

સુરસાર્દિ પ્રયુક્તૈત તત્ર ધાવનપૂરણે ॥ ૭૫ ॥

સતપર્ણકરજ્ઞાનિમ્યરાજાવનત્વચા ॥

ગોમૂત્રકલિકતો લેપઃ સેકઃ ક્ષારામ્બુના દિત ॥

પ્રચ્છાદ્ય માંસપેશ્યા વા ઘળ તાતાશુ નિર્હરેત્ ॥

ધાનુ રક્ષણ ન કરવાથી માખીઓ ધામા ને કીડા મુકે છે તે કીડા ધાને ચાદરથી કેટલી ખાધ છે અને તેથી પીડા અને સોજો થાય છે તથા લોહી ટપકે છે તે ધાને ધોવા માટે રાત્રે ધામા બરવા માટે સુરસાર્દિ ગાળુનો ઉપયોગ કરવો સ્નાતવણ, કણજી, આકરો, લીમો અને રાયણુ એટલા ગાંડની અંતર છાંયને ગાળના મૂતરમા વાટીને લેપ કરવો અને શારનું પાણી છાટવું કે રેડવું એ હિતકર છે, રાયવા થા ઉપર બીજા પ્રાણીની માંસપેશીઓ કાઢીને (એ માંસ ખાવા કીડા ઉપર આવે ત્યારે) તેમને તરત કાઢી નાખવા

દોષવાળા પ્રભુને જટ રક્તવધથી નુકસાન

ન ઘૈનં સ્વરમાણોઽન્તઃ સદોષમુપરોદ્યેત્ ॥ ૭૬ ॥

સોઽલ્પેનાપ્યપચારેણ મૂયો વિકુરંતે યતઃ ॥

પ્રભુમા (ધામા) જરા પણ દોષ રહ્યો હોય ત્યા સુધી ધાને ઉતાવળ કરીને રક્તવેગ નહિ, કારણ કે એ રીતે રક્તવેગ થા સહેજ પાન કૃપ્ત થતા ફરી પાછો જિભળે છે

રક્તવા પછી પણ છસાત માંસ સુધીની પરેજ

ફટેઽપ્યર્જીર્ણવ્યાયામવ્યવાયાદીન્ વિવર્જયેત્ ॥

દર્પે ક્રોચ મયં ચાપિ યાવદાસ્થૈર્પસમ્મવાત્ ॥

માદરેણાનુલ્લોઽય માસાન્ પદ્મ

સત વા વિધિ ॥ ૭૭ ॥

થા રુગઈ જાથ ત્યાર પછી પણ જી સ્થિર ન થાય ત્યા સુધી અજીર્ણ (અપચો), કસરત (મહેનત) મીથુન વગેરે તથા હરખ, કોષ અને ભખનો ત્યાગ કરવો આ વિધિ છ કે સાત માત્ર સુધી ખરા વિધથી (આદરથી) થાશે

ન ક્ષેત્રી પરિસ્થિતિમા શુ કરવું ?

ઉત્પદમાનાસુ ચ તાસુ તાસુ

વાર્તાસુ દોષાવિહાસુહારી ॥

તૈસ્તૈરુપાયૈ પ્રયતશ્ચિન્તિસે

શાલોચનન્ વિસ્તરમુસરોક્તમ્ ॥ ૮૦ ॥

(માખી કીડા મુકી જાથ ત્યારે શું કરવું એ તે

કહ્યું પણ પ્રશ્નમા જેટલું જેટલું બનવું સંભવિત છે તે બધું કઈ વિગતવાર કહી શકાય નહિ માટે) જુદીજુદી પરિસ્થિતિ જિભી થાય ત્યારે દોષ, દૂધ, કાચ વગેરે બાજનોનો વિચાર કરીને વૈધ ઉત્તરસ્થાનમાં પ્રભુ, સંધોપ્રભુ અને ભાગદરના ઉપાયમા ને કઈ વિગત વાર કહ્યું છે તેનો વિચાર કરીને જુદાજુદા ઉપાયોથી ઉપચાર કરવા

હવેશાન્નદવે સૂત્રસ્થાને શલ્કર્મવિધિ

નર્મિકોનન્નિસોઽધ્યાય ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો : શારાન્નિકર્મવિધિ

હવે પછી શારકર્મ (શાર મુકીને બાળવાની ક્રિયા અને અગ્નિકર્મ (દામ દેવાની ક્રિયા)ના વિધિ વિરેને અધ્યાય શરૂ કરવામા આવે છે જેમ શસ્ત્રથી ચીરવા વગેરેની ક્રિયા કરીને એ રીતે મરી શકે એવા રોગના ઉપાય કરવામા આવે છે, તેમ શારથી બાળીને અને અગ્નિથી દામ દઈને મગડી શકાય એવા રોગના ઉપાય કરવામા આવે છે તેથી કહે છે કે—

મયાતઃ શારાન્નિકર્મવિધિમધ્યાય

ધ્યાત્વાસ્થ્યામ ॥

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

હવે પછી શારકર્મ અને અગ્નિકર્મના વિધિ વિરેને અધ્યાય અને સમજાવીશું તે વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

શસ્ત્રો અને અનુશસ્ત્રોમાં શાર શેષ હોવાનું કારણ

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बह्विति यत् ॥

છેદમેઘાદિકર્મણિ કુરુતે વિપમેષ્યપિ ॥ ૧ ॥

દુઃસ્વાયચાર્યશસ્ત્રેષુ તેન સિદ્ધિમયાતુ ચ ॥

મતિરુદ્ધપુ રોગેષુ પદ્ય પાનેર્ઽપિ યુજ્યતે ॥ ૨ ॥

શારથી છેદન, ભેદન (પાટન, લેપન) વગેરે અનેક ક્રિયા કરી શકાતી હોવાથી, શરીરના વિષમ (સમ ન હોય એવા ખાયાખંચીવાળા) ભાગોમાં પણ શારનો ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી, (નાકનું અર્જુદ વગેરે) ને રોગોમા શસ્ત્રનો ઉપયોગ કરવો મુશ્કેલ હોય ત્યાં પણ શારનો ઉપયોગ કરી શકાતો હોવાથી, તેનાથી (શસ્ત્રથી) મરી ન શકે એવા (દુષ્ટ પ્રભુ લેવા) બહુ દુઃસાધ્ય રોગોમા પણ શાર વાપરી શકાતો હોવાથી, શારનો પીવામાં પણ (પીવાની દવા તરીકે પણ) ઉપયોગ થઈ શકતો હોવાથી શાર બધા શસ્ત્રો અને અનુ શસ્ત્રોમાં ઉત્તમ છે

કયા રોગમાં કાર પીવે?

સ પેયોઽર્શોઽગ્નિસાદામ્મુલ્મોદરગારાદિપુ ।

(હરસ, મદાગ્નિ, પથરી, ગોળા, ઉદરરોગ, ગર (કૃત્રિમ એર), આનાબ (શૂળ) વગેરે રોગોમાં કાર પિવાય છે)

કયા રોગોમાં કારનો લેપ કરવે?

યોગ્યઃ સાક્ષાન્મવશ્વિત્રયાદ્યાશઃકુપ્તસુત્તિપુ ॥૩॥

મગન્દરાબુંદમન્યિદુષ્ટતાઢીઢગાદિપુ ।

મપ, ધોળો કોઠ, હરસના મપા ગુદાની બહાર નીકળ્યા લેપ તે રોગ, નામડીના રોગ, સ્વાપ, ભગદર, અર્નુદ, રંગેળી, દુષ્ટ નાડીગ્રસ્ત વગેરે રોગોમાં કારનો લેપ કરવે

કયા રોગમાં કાર પીવામાં કે લેપમાં (કોઈ રીતે) ન વાપરવે?

ન ત્મયોઽપિયોક્તયઃપિત્તેરક્તે ચલેઽવલે ॥૪॥

જ્વરેઽતિસારે હૃન્મૂઘરોને પાણ્ડ્વામયેઽરુચૌ ।

તિમિરે હનસશુદ્ધૌ શ્વયથૌ સર્વેંગાત્રગે ॥૫॥

ભીતગમિષ્ણુતુમતીમેદ્વૃત્તફલયોનિપુ ।

મનીર્ગેઽન્ન શિશૌઃ શુદ્ધે ધમનીસન્ધિમર્મસુ ॥૬॥

તરુણાસ્થિસિરાસ્નાયુસેનગોળનાભિપુ ।

દેશેઽભમાસે વૃષગમેદ્દરોતોનવાન્તરે ॥૭॥

વમરોગાદતેઽક્ષ્ણોશ્ચ શીતવર્ષેઽન્યદુર્દિને ।

પિત્ત, લોહી કે વાયુથી યતા રોગમાં, નબળા માણસને થયેલા રોગમાં, તાવ, અતિસાર, હૃદયના રોગ, માથાના રોગ, પાડુરોગ, અરચિ, તિમિર એટલા રોગોમાં, ભગ્ન સંગ્રાહન કૃમિ લેપ તેને રાખ્યા થયેલા રોગોમાં, ભીતગમિ, ભીતભૂત, અટકાવવાળી (રાખાયેલી) ને ઉપરથી ઉડામ કહેલી ઉદાવુતા યોનિવાપદવાળીને, ખેરાક ન થયેલા લેપ તે સ્થિતિમાં બાળકને, ધરડાને ધમની ઉપર, સાધા ઉપર અને મર્મ ઉપર, કમળા લાડા, ધિરા, સ્નાયુ, સેવની, ગળું અને ફટી ઉપર, થોડા માત્રવાળા ભાગ ઉપર; અંડ, મૂત્રેન્દ્રિય, લોહ, આગળી અને નખના વચગાળામાં, પાપચ્ચ પાપભૂતના રોગો સિવાયના બીજા આંખના રોગોમાં, ઉર્મત અને શિથિરજનુમાં વર્ષાજનુમાં, શીખજનુમાં અને રાક્ષાસ વાદળથી ઘેરાયેલું લેપ તે દિવસે—રોટલા રોગોમાં, એટલા માણસને એટલી જગ્યાએ અને એટલા ગમકે પીવામાં કે નોપડ વામાં (એ બેમાંથી એકે રીતે) કાર વાપરવે નહિ

(પ્રોદ્વૃત્તકૃદ્યોગિ—સીનું ૨૦૪ ગર્ભ રહેવા કૃષી કરના સાધનરૂપ લેવાથી ૨૦૪ને પશુ કૃષ કરે છે તેથી

જે યોનિમાંથી કૃષ (=૨૦૪) ઊંચે વડી ગધું લેાય તે યોનિને પ્રોદ્વૃત્તકૃદ્યયોનિ અથવા ઉદાવુતા યોનિ કહે છે)

મધ્યમ કાર

કાલમુષ્કકશમ્યાકકદલીપારિમદ્રકાન્ ॥૮॥

મશ્વકર્ણમહાવૃક્ષપલાશાસ્કોતવૃક્ષકાન્ ।

હન્દવૃક્ષાકૃપ્તીકનકતમાલાશ્વમારકાન્ ॥૯॥

કાકજહામપામાર્ગમશ્નિમન્યાગ્નિતિલ્લકાન્ ।

સાર્દાન્ સમૂલશાલાદીન્ લખડશઃ

પરિકલ્પિતાન્ ॥૧૦॥

કોશાતકીશ્વતત્ત્રશ્ચ શૂકં નાલં યવસ્ય ચ ।

નિવાતે નિચયીકૃત્ય પૃથક્ તાનિ શિલાતલે ॥૧૧॥

પ્રક્ષિપ્ય મુષ્કકચયે સુધાદમાનિ ચ દીપયેત્ ।

તતસ્તિલાનાં કુતલેદૃગ્ધ્વાઝ્ઞો વિગતે પૃથક્ ॥૧૨॥

કૃત્વા સુધાદમનાં મસ્મ દ્રાણ ત્વિતરમસ્મનઃ ।

મુષ્કકોત્તરમાદાય પ્રયેક જલમૂત્રયોઃ ॥૧૩॥

ગાલયેદર્ધમારેણ મહતા વાસસા ચ તત્ ।

યાવત્પિલ્હિલરકાચ્છસ્તીક્ષ્ણો

જાતસ્તદા ચ તમ્ ॥૧૪॥

શુદ્ધિત્વા ક્ષારતિષ્ઠન્દ પચેલ્લોહાં વિવદ્યન્ ।

પચ્યમાને તતસ્તસિસ્તાઃ સુધામશ્મશકરાઃ ॥૧૫॥

શુકીઃ ક્ષીરપક શક્તનામીશ્વાયસમાજને ।

કૃત્વાઽગ્નિર્ણાન્યહુશઃ ક્ષારોચ્ચે કુઙ્કરોન્મિતે ॥૧૬॥

નિર્વાપ્ય પિષ્ઠા તેનેવ પ્રતીયાપં વિનિક્ષિપેત્ ।

ચ્છલ્લપ્તં શરદ્દક્ષશિસ્તિશુષ્કકૃકપોતજમ્ ॥૧૭॥

ચતુષ્પાત્પક્ષિપિત્તાલમનોદ્વાલવળાનિ ચ ।

પરિતઃ સુતરાં ચાતો દર્વ્યા તમગ્રહૃયેત્ ॥૧૮॥

સચાપ્યેશ્ચ યદોત્તિષ્ઠેદ્વદ્વલેદ્વદ્વચનઃ ।

અથતાર્ય તદા શીતો યવરાશાવયોમયે ॥૧૯॥

સ્થાપ્યોઽયં મધ્યમઃ ક્ષારો

કાલમુષ્કક (મોમ), ગરમાળો, કેળ, દેવદાર, રાત, થોર, ખાખરો, ગરહી, ઇન્દ્રવૃષ, ઇન્દ્રવૃક્ષ (અર્જુન, કડાણો), આક્રેષ, પુતિકરજ, કમ્બુ, ધોળી કલેર, અથેડી, અથેડો, અરમ્બો, ચિત્રો, લોધ, આટાં બાંડા બચા લીધા (૨ને લીધા ન મળે તો પામીમાં પલાળીને બચા લીધા બનાવેલા) મૂળિયા, ડાળી વગેરે(એટલે એ વૃક્ષોના પાંચે ૨.૦) ના (કામડી, સૂડી વગેરેથી ત્રીસાત્રીસા દુકા કરવા પછી ચાંદે ખતની કોથાત્રી (=અવકુ, નુરિયુ, કડાં નુરિયા વગેરે=ધારાકોથાત્રી, મહાકોથાત્રી, હરિન્કોથાત્રી, નિકન્કોથાત્રી), બચ,

વાસી, જવ-એ ૨૫ વસ્તુઓના જુદાજુદા ઢગલા પથ્થર પર કરવા. પછી મુષ્કના ઢગલામાં કળીચૂનાના ઢેફા નાખવાં પછી બધા ઢગલાને તલના ફેતરા વડે જુ- જુદા સળગાવવા જ્યાર નાગનું રાષ્ટ્રોઆપ બધ થાય (બધ બળી રહ્યા પછી દેવતા રાષ્ટ્રોઆપ લેવા વાળી જાય) ત્યારે મુષ્કના ઢગલમાંથી ચૂનાની ભરમ જુદો કાઠી લેવી રો ચૂનાની ભરમ એક દ્રોણ અવગ શખવી અને બીજા બધા દ્રવ્યોની ભરમ પણ સરવાળે એક દ્રોણ અવગ શખવી બીજા બધા દ્રવ્યોની કુલ એક દ્રોણ ભરમમાં મુષ્કની ભરમનું પ્રમાણ વધારે લેવું પછી એક કઠાઈ પર શાદ કપડું બાંધીને તે કપડામાં મુષ્ક વગેરે દ્રવ્યોની એક દ્રોણ ભરમ નાખીને તેમાં અડધો ભાર પાણી રાને રાધી ભાગ ઘાનું મૂતર નાખીને એ ભરમને ત્રણમાંથી કાઠીમાં નાખવી ખાજેલું પાણી રાને મૂતર પિચ્છિલ, ચાનું, નીતનું અને તીક્ષ્ણ થાય ત્યાં સુધી ફરીફરીને એ ભરમ ઓગાળ્યા કરવી. પછી એ કાઠીના પામીને એ જ કઠાઈમાં પકવવું પકવતા પકવતા હાથમાં કરવું (જેથી થોડે નહિ), પછી જ્યારે પાકનું હોય (ઊકળતું હાય) ત્યારે પેલી જુદી રાખેલી ચૂનાની ભરમના ઢેફા, છીપાવીઓ, પા- (ખરી), અને શખને ગરમ રો ચાર વાનાનો પ્રતિ વાપ કરવા (પ્રતિવાપ કરવાની નીત). ઉપરના ચારે વાનાં અગ્નિમાં તપાવીને લાવવાંગ કરવાં પછી કાઠનું ૩૨ તોલા ઊકળતું પાણી એક લોખંડની કઠાઈમાં જુદું કાઠીને તેમાં પેલા તપાવેલા નાગ વાના નાખવા પછી એ ચાર વાના કાઠી પડે રોટલે ફરીને દેવતા પર તપાવવાં રાને પાછાં કાઠના રોના એ જ પાણીમાં નાખવાં એનું અનેકવાર કથા પછી રો ચાર વાનાને એ જ પાણીથી વાટીને તે બધું (કાઠનું ૩૨ તોલા પાણી અને ચૂનાની ભરમ વગર વહેલા ચાર વાનાં) પેલા ઊકળ્યા કરતા કાઠના પાણીમાં પ્રતિવાપરૂપે નાખવું વળી કૂકરે, મેાર, ગીર, કકળી રાને લેવા એવી પત્તીઓની હગારને બારીક વગેરેને તે પણ પ્રતિ વાપ તરીકે નાખવું ગોપગા જમુરો અને પત્તીઓનું પિત્ત, હરતાવ, મનઘીવ અને નિયવ વગેરે પાંચ લવણ પણ એમાં પ્રતિવાપ તરીકે નાખવા આ બધું પ્રતિ વાપ તરીકે નાખ્યા પછી કાઠીથી ચાર ભાજુરો પુષ્કળ હવાવનું અને ઘટ્ટ બનાવવું જ્યારે એ કાઠનું પાણી વચગવાના પગોટા સાથે લેવું (નાટલા) તેનું ઘટ્ટ થાય, ત્યારે તેને દેવતા પરથી ઉતારી લેવું પછી એ ઠંડુ પડે ત્યારે એને લોખંડના ઘાતમુખ ખડેને જલના ઢગલામાં (સાન રાત સુધી) મૂકી રાખવું આને મધ્યમ કાર કહે છે

મૃદુ કાર અને તીક્ષ્ણ કાર

ન તુ પિપ્પલા ક્ષિપ્તેન્મૃદૌ ।

નિર્વાપ્યાપનયેતીદ્ધને પૂર્વવત્ પ્રતિવાપનમ્ ॥ ૨૦ ॥

તથા લાઙ્ગલિકાદન્તિચ્ચિક્રાતિવિવાપવાચાઃ ।

સ્વજિકાકનકક્ષીરિદિહ્યુપ્તીકપલ્હવાઃ ॥ ૨૧ ॥

લાલપક્ષીં ચિઙ્ગં ચેતિ સત્તરાત્રાત્પર તુ સ ।

યોજ્ય.

મધ્યમ કાર બનાવવા માટે જે કરવાનું કહ્યું છે તે બધું કરવું પણ કળી—ચૂનાના ઢેફાં વગેરે ચાર વસ્તુઓ વાટીને નાખવાને બદલે રાખી નાખવી અને નાખીને તરત કાઠી લેવી બીજું બધું મધ્યમ કારની માફક કરવું રાને મૃદુ કાર કહે છે

તીક્ષ્ણ કાર બનાવવા માટે મધ્યમ કાર બનાવવા માટે જે કહ્યું છે તે બધું તે કરવું જ, પણ વધારામાં પ્રતિવાપ તરીકે મધ્યમ કાર માટેના પ્રતિવાપના દ્રવ્યો ઉપરાંત નળપીપ્પલા, દત્તીમૂળ, ચિત્રો, અનિરિપની કળી, વજ, નાજખાર, ધંતૂર, શીથી, હિમ, કલજનાં પાદડા, ઘોશી મુસશી, બીડલવસુ એવું નાખવું આ કાર (ત્રિ કાર) સાન રાત જલના ઢગલામાં રાખ્યા પછી વાપરવા

કથા કારનો કથા રાગમાં ઉપચોગ કરવો ?

તીક્ષ્ણોપનિલશ્લેષમેદૌજેષ્વર્યુદાવિપુ ॥ ૨૨ ॥

મધ્યેષ્વેયેય મધ્યોજ્ય પિત્તાદ્યગુદાજમ્લુ ।

લભ્યર્થે હ્રીળપાનીયે હારામુ પુનરાવર્ણવ ॥ ૨૩ ॥

વાયુ, કફ કે વરખીથી થયેલા કારથી મટે એવા

અનુદ વગેરે રાગો જે ઉગ્ર સ્વરૂપમાં થયા હોય તે

તીક્ષ્ણ કાર વાપરવા એ જ રાગો (વાયુ, કફ કે

વરખીથી થયેલા કારથી મટે એવા અનુદ વગેરે રાગો)

જે સાધારણ સ્વરૂપમાં થાય હોય તે મધ્યમ કાર વાપરવા

પિત્ત અને લોડીથી થયેલા રાગ માટે બીજે

(એટલે મૃદુ) કાર વાપરવા

કારમાં પાણી એટલું થઈ જાય (કાર ઘટ્ટ થઈ

જાય) તે તેનું બધા કાચમ રાખવા માટે ફરીથી કારનું

બીજું પાણી ઉમેરવું (કારનું પાણી કારવિધી પ્રમાણે

તેજાર કરવું હોય તે ઉમેરે.)

કારના ગુણ

નાતિતીક્ષ્ણમૃદુ મદ્ધનઃ પિચ્છિલઃ

શીતળ સિન્ધા ।

શિષ્ટી મુલનિર્વાપ્યા ન મિષ્ટી ન પાનિદક ॥

હારો વધારાગ હાલનેજલોતરિ કમદ્ધ ॥

આયુર્ગત્રિય સરભાગ્રાગ્રમાપીર્યાદ્ય ॥ ૨૪ ॥

સર્વતોડુસરન્ દોષાનુમૂલયતિ મૂલત ।

કર્મ કૃત્વા ગતરજઃ સ્વયમેવોપશામ્યતિ ॥૨૬॥

શાર બહુ તીક્ષ્ણ નથી, બહુ મૃદુ (ધીમી અસર કરે એવો) નથી એ શ્વક્ષુ, પિષ્ઠિય, ઝટ પ્રસરી જાય એવો, ધોળો, ફેલો કરે એવો, કાજી વગેરે નાખીને સહેલાઈથી ઠડો કરાય એવો (એને લીધે બહુ બળતુ હોય તો કાજી વગેરેથી એની બળતરા ઝટ મટી જાય એવો) છે એનો આવ થતો નથી (પચપચું કરતો નથી) એ બહુ પીડા કરતો નથી આ દસ ગુણવાળો શાર શસ્ત્ર અને અગ્નિ (કામ) જે કામ કરે છે તે કામ પણ કરી શકે છે અવયવને જાણે કે ઝડપથી યુક્તીને અને દબાવીને નવા ચારે બાજુ પ્રસરી જઈને શાર દોષોને મૂળથી ઉપેક્ષી નાખે છે શાર પોતાનું કામ (બાળવા વગેરેનું) કરી રહે ત્યારે માણસની પીડા દૂર થાય છે અને શાર રાષ્ટ્રોઆપ થાત થઈ જાય છે

શારના પ્રયોગને વિધિ

શારસાધ્યે ગવે હિન્ને લિખિતે દ્વાવિતેઽથવા ।

શારં શલાકયા દત્ત્વા શ્લોતપ્રાવૃત્તદેહયા ॥૨૭॥

માત્રાશતમુપેક્ષેત

જે રોગ મટાડવાન શારનો ઉપયોગ કરવાનો કલ્પો હોય તે રોગમા પહેલા કાપ મૂક્યા પછી કે શસ્ત્ર ધમીને લેખન કર્યા પછી કે લોહી કાઢ્યા પછી કપડાનું પોતું વાટાળેની થલાકાથી (ચોગ્ધ જગ્યાએ) શાર મૂકીને સો માત્રા સુધી બેસી રહેવું

હરસના રોગમાં સો માત્રા સુધી થું કરવું?

તત્રાર્શં સ્વાનૃતનનમ્ ।

હસ્તેન યન્ત્રં કુર્વોત

તેમાયે શારથી મટાડવાના હરસના રોગમા શાર મૂકીને સો માત્રા સુધી યત્રનું મો લાથથી ઢાકી રાખવું વનશિંગ અને નાકના અર્બુદમાં થું કરવું?

વર્મતોગેપુ વર્મની ॥ ૨૮ ॥

નિર્મુજ્ય પિહુતાઽઽચ્છાદ્ય

રુષ્ણમાર્ગં વિનિશ્ચિપેત્ ।

પદ્મપત્રતનુઃ શારલેપો, ઘ્રાણાર્બુદેષુ ચ ॥ ૨૯ ॥

શારથી મટાડવાના વર્મ રોગમા (=રૂઝાનના પોપચાના રોગમા) પોપચા ઉથલાવીને રાખના કાજી બાગ ઉપર શાર પડે નહિ તે માટે કાજી બાગને સુત રાઉ કાપડની ગળી ઢાકી દઈને શાર મૂકવા ન્યા કમળનાં પાંદડાં જેવો શારનો પાનળો લેપ કરવો (હરસની માફક જાણે લેપ ન કરવો) અને નાકના અર્બુદમાં પણ કમળના પાંદડા જેવો પાનળો લેપ કરવો

નાકના અર્બુદમાં ખાસ ક્રિયા

પ્રત્યાદિત્યં નિપણસ્ય સમુગ્રન્યાગ્રનાસિકામ્ ।

માત્રા વિધાર્યઃ પચ્ચાશત્

નાકના અર્બુદમા શાર મૂક્યા પછી સૂર્યની સામે બેસીને નાકનું ટેરવું ઊંચું રાખીને પનાસ માત્રા સુધી શારનો લેપ રહેવા દેવો (પણ પોપચા વધારે કોમળ હોવાથી પોપચા પરનો લેપ થોડી માત્રા સુધી રહેવા દેવો)

કાનમાં મસામાં થું કરવું?

તદ્દશશિષિ કર્ણજે ॥ ૩૦ ॥

કાનના મધ્યમા તે જ પ્રમાણે (નાકના અર્બુદ જેવું) કરવું

કહેલો સમય(માત્રા) વીંટ્યા પછી થું કરવું?

શારં પ્રમાર્જનેનાનુ પરિમૃજ્યાવગમ્ય ચ ।

સુદગ્ધં ધૃતમધ્વતં તત્પયોમસ્તુકાશિકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

નિર્વાપયેત્તતઃ સાઙ્ઘૈઃ સ્વાદુશીતૈઃ પ્રદેહયેત્ ।

અભિષ્વન્દીનિ મોઝ્યાનિ મોઝ્યાનિ ક્લેદનાય ચ ॥

પછી (શારનો લેપ કરીને અમુક માત્રા સુધી લેપ રહેવા દીધા પછી) શારને પોતાથી ભૂછીને—સાફ કરીને એ સ્થાન બરાબર (જેઈએ તેટલું) બળ્યું છે એવું જણાય તો તે જગ્યાએ ધી અને મધ મૂકીને પછી તે સ્થાને દૂધ, મસ્તુ કે કાજી રેડીને (કે છાંતીને) ઠડક કરવી પછી (જેદીમળ જેવા) ગળ્યાં અને દંડ દ્રવ્યોના ધી ભેગવીને તેનાથી તે જગ્યાએ લેપ કરવો અને પછી (સારી રીતે બજેલા રાબુંદ, મસા વગેરેના મૂળને પચપચું કરીને ખેરવી નાખવા માટે) પચપચું કરવા માટે અભિષ્વદો અન્નપાન ખાવાપીવા (બજેલા બાગનું કવેદન થવાથી તે મૂળથી ખરી પડે છે)

ન ખરી પડે તો થું કરવું?

યદિ ચ સ્થિરમૂલત્વાત્શારદગ્ધં ન સ્તીર્યતે ।

ધાન્યામ્લવીજયષ્ટ્યાદ્વિલૈરાલેપયેત્તત ॥ ૩૩ ॥

વિલકલ્કઃ સમધુકો ઘૃતાક્તો ઘ્નરોપણઃ ।

અને જે રોગનું મૂળ સ્થિર હોવાને લીધે એ શારથી બાગ્યા છતાં મૂળથી ન ખરી પડે, તે ધાન્યા શ્વને તાગિષે બેઢેલો બાગ, જેદીમળ અને તલનો લેપ કરવો જેદીમળ સાથે રાત્રે ધી સાથે કાલેલેલો તલનો કલકનો લેપ કરવાથી ધા રુગાય છે

શારથી બગામર બજેલાનાં લક્ષણ

પપ્પવગ્ગસિતં સત્ર સમ્યગ્દગ્ધમ્

(શાર મૂક્યાની અસર થવાને લીધે) જે જગ્યા પાકા જામું જેવી કાશી થઈ જાય અને જ્યા ખાણે

પડે તે જગા સારથી બરાબર (જેઈએ તેટલી) બળી છે
(એમ સમજવું)

સારથી ખરાબ રીતે બળેલાના લક્ષણ

વિપર્યયે ॥ ૩૫ ॥

તામ્રતાતોદકઙ્ગદ્વાયિંદુર્દગ્મ

જે એનાથી ઊંધું હોય (એટલે જે સાર મૂઠેલી જગા પાક જાળુ જેવી કાળી ન થઈ ગઈ હોય અને ન્યાં ખાલે ન પડ્યા હોય) તામ્ર જેવો રંગ થઈ ગયો હોય, તોદ, ખલુજ (સોજા, વિસ્ફોટ) વગેરે થતું હોય તે તે ઉપરથી જાણવું કે એ જગા સારથી ખરાબ રીતે બળી છે

ખરાબ રીતે બળેલી જગાએ શું કરવું?

તં પુનર્દેહ્ય ॥

તેને (ખરાબ રીતે બળેલી જગાને) ફરીથી સાર મૂકીને બાળવી

વધારે પડતું બળવાના લક્ષણ

અતિદમ્પે સ્વદેદ્રક મૂર્છાદાહજ્વરાદય ॥ ૩૫ ॥

જે (સારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તે તે જગાએથી થોડી નીકળે છે, મૂર્છા, દાહ તાવ, વિસર્પ, સોજા, (વિસ્ફોટ) વગેરે થાય છે

ગુદામા વધારે પડતું બળે તે શું થાય?

ગુદે વિરોગાદિમૂત્રસંરોધોઽતિપ્રવર્તનમ્ ॥

પુસ્તવોપચાતો મૃત્યુર્ન ગુદસ્ય શાતનાદ્ધુવમ્ ॥ ૩૬ ॥

ગુદા વધારે પડતી બળે તે, (સ્વેદક ઊગ્યા જણાવેલાં લક્ષણ ઉપરાંત) ખાસ તે અપેક્ષાન શેકાય છે અથવા કોઈ વાર અપેક્ષાજ બહુ જ થઈ જાય છે, (લીંપના નાસ થવાથી) નપુતકપાત્ર આવે છે અથવા ગુદા ફાટી જવાથી ચોક્કસ મોત થાય છે

નાકમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે શું થાય?

નાસાર્યા નાસિકાપશ્ચાદ્ગાકુચ્ચનોદ્રય ॥

અથેચ વિપયાજ્ઞાનમ્

નાકમાં (સારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય તો નાકમાં બે નતંગેરા વચ્ચેનું બાકું ફાટી જાય છે અને સંકોચાઈ જાય છે અને નાકને પોતાના વિષયનું (સારી કે ખરાબ ગળવું) જ્ઞાન થતું નથી. કાન વગેરેમાં વધારે પડતું બળ્યું હોય તે શું થાય?

તદ્વજ્રોપ્રાદિવૈષ્ણિ ॥ ૩૭ ॥

તે જ પ્રમાણે કાન વગેરેમાં સારથી વધારે પડતું બળી ખુલ્લું હોય તે કાન વગેરે અરણ્ય ફાટી જાય છે

રોને સંકોચાઈ જાય છે તથા એ રાવણને પોતપોતાના વિષયનું (માબાપા વગેરેનું) જ્ઞાન થતું નથી

સારથી વધારે પડતું બળ્યું હોય તે શું કરવું?

વિરોગાદય સેકોઽસ્ત્રલૈર્લેપો મધુ ઘૃતં તિલા ॥

ઘાતપિસહરા ચેષ્ટા સર્વેષાં શિશિરા ક્રિયા ॥ ૩૮ ॥

અમ્લો દ્વિ ક્રીત સ્પર્શોન સારસ્ત્રનોપસહિત ॥

વાત્યામુ સ્વાદુતા તસ્માદમ્લૈર્નિર્વાપયેત્તરામ્ ॥ ૩૯ ॥

રોગા (સારથી) વધારે પડતું બળ્યું હોય ત્યાં ખાસ ખાટા દ્રવ્યો છાટવા (કે રેડવા), મધ, ઘી અને તેવનો લેપ કરવો તથા વાયુ રોને પિત્ત બંનેને મટાડે રોલી બધી જ ઠંડક રાખે રોલી ક્રિયા કરવી એ ઇચ્છવા જોગ (નિતર) છે ખાટો રસ અઙ્કવામા ઠંડ છે રોની સાથે સાર મળે તે સાર એકંદ્ર બળ્યો બની જાય છે માટે ખાટા દ્રવ્યોથી બહુ જ ઠંડક કરવી ('ખાસ' શબ્દ વાપરીને રોવું કહેવા માટે છે કે આ શ્લોકમાં જણાવેલી ખાસ ક્રિયારી ઉપરાંત દૂધ, મસ્તુ કે કાચ છાટીને ઠંડું પાડવાની સામાન્ય ક્રિયા પણ કરવી)

સાર કયારે મારે અને કયારે મટાડે?

(વિપાશિશ્વાશ્વાશનિમૃત્યુતુલ્ય

ક્ષારો અવેદલપમતિપ્રયુક્ત ॥

સ ધીમતા સમ્યગનુપયુક્તો

રોગાદિહન્યાદચિરેણ ધોરાન્ ॥ ૧ ॥)

(સાર જે ઓછો કે વધારે મુકાર તે એર, રાગિન, યત્ર, વજ્ર (વીળી પડવી) અને મોત જેવો થાય, પણ એ જ સાર જે બુદ્ધિશાળી વેદ વડે સારી રીતે મુખેથી લાય તે તથા મહા ભયંકર રોગો પણ નરત મટી જાય)

અમ દેવાની ક્રિયા સારથી સારી થા માટે?

અગ્નિ સ્વારાદપિ ધોષસ્તદ્ગદ્યાનામસમ્મયાત્ ॥

મેષજક્ષારાચ્છાદ્ય ન સિદ્ધાન્ત પ્રસાધનાત્ ॥ ૪૦ ॥

અગ્નિથી બાળેલા (પ્રમેશ) રોગો ફરીથી થતા નથી તથા દવા, સાર અને નરનગરી ન મહેલા રોગો પણ અમ દેવાથી મટે છે, તેથી અમ દેવાની ક્રિયા સાચી બાળવાની ક્રિયાથી પણ વધારે મારી છે

અમ કયા દેવાય?

ત્યત્તિ માંસે સિરાન્નાયુસન્ન્યસ્થિયુ સ પુન્યતે ॥

શય્રી, માત્ર, સિંધ, ત્વાપુ, તાપ અને બાહ્ય ઉપર અમ દેવાય છે

કયા રોગમાં અને એના વડે ડામ દેવાય? ચામડી જ
બળે એવો ડામ ક્યારે અને શાનાથી દેવો?

મપાઙ્ગલાનિમૂર્ચાતિમન્યકીલતિલાદિપુ ॥૪૧॥

ત્વગ્દાહો વતિગદાન્તસ્યૈકાન્તશરદિભિઃ ।

મપ, ઝાલનિ, માધુ દુઘ્નુ, મલરોગ, કીનગ, નવ
વગેરે રોગોમાં (કપડુ, ગુગળ વગેરેની) વાટ, ગાત્રના
નાત, સ્કેટિક મલિ (સૂઈકાતમલિ), શર (ગાળ) વગેર
નાથનથી ચામડી પર ડામ દેવાય છે (=ફક્ત ડામ
ડીને જ ડામની ગાસર થાય એવા ડામ દેવાય છે)
વગેરે શબ્દથી સૂચવે છે કે પીપ્પ, બકરોની લીંડી, લંચાન
(તની) વગેરેથી પણ ડામડીને ડામ દેવાય છે.)

માસ બળે એવો ડામ ક્યારે અને શાનાથી દેવો?

મશોભગન્દરમ્નિયનાઢીદુષ્પ્રણાદિપુ ॥૪૨॥

માંસદાહો મધુસ્નેહભામ્બયોષ્ઠગુહાદિભિઃ ।

ઉગ્મ, ભગલ, રસોળી ગાંડામ દુધ ડામ,
(અર્નુદ, કકમાન, હાથીપગ લાગા ૥૬) વગર નગા
માં મધ, સ્નેહ, જાબવાંક લપાકા, ગાળ, (સોય, મીઠા,
નાનુ, લોખા, ગાંઠ, કાસુ) વગર સાધનથી રા.
મળે એવો ડામ દેવો

શિષ, સ્નાયુ, સાધા અને હાડકુ બળે એવો ડામ

કયા રોગમાં અને કયા સાધનોથી દેવો?

શ્વિષ્ઠવમન્યસુક્ષ્માવનીલ્યસમ્યગ્યધાદિપુ ॥

સિતાદિવાહસ્ત્રેવ

શિષ્ઠવર્મા (૬ / ૧૭), લોખા નીચાણ કરતુ
હોત, નીલિરાગ, શિશ બરમ ન ચીનાઈ લોખ વગર
નગોમાં તે જ સાધનોથી (સ્વેક ૬૨, ૬૨) આ
કોણ સાધનોથી) શિના વગેરે (-શિના, નાપુ, નાપા
અને હાડકુ) બળે એવા ડામ દેવા

ડામ કોને ન દેવો?

ન વહેત્શરવારિતાન્ ।

અન્ત શલ્યાસૂજો મિત્રકોષ્ટાન્

મૂરિવળાનુરાન્ ॥૪૪॥

તેમને શાર મુકવાની મના કરી છે તેમને (સ્વેક
૬ થી ૭), તેમના શરીરમાં રા ર શલ્ય હાય
તેમને અંતર શલ્ય રાને લોખી બચાઈ રહ્યુ હોય, તેમના
કોમિ શસ્ત્ર વગેરેથી ભેદાતો હોય, જે ઘસૂ ગ્રમથી
પીડાતા હોય તેમને ડામ દેવો નહિ

ડામ દીધા પછી શું કરવું?

સુદગ્ધં ઘૃતમલ્લક સિન્નગચીતે પ્રદેહેયેત્ ।

બરાબર ડામ દેવાય એટલે (બરાબર ડામ દેવાવાની

રોગની જગ્યા જમણા એટલે) ઘી અને મધ ચોપડીને
(જેઠીમધ વગેરે) સિન્નગ્ધ અને ઠંડા દ્રવ્યોનો જોડ
લેપ કરવો

બરાબર ડામ દેવાયો હોવાનું લક્ષણ

તસ્ય લિલ્લં સ્થિતે રક્તે શબ્દવલ્લુલિકાન્વિતમ્ ॥૪૫॥

પક્તાલકપોતામ સુરોહં નાતિવેદનમ્ ।

રોગ્ય સ્થાન પર બરાબર ડામ દેવાયો હોવાનું
લક્ષણ રો છે કે જ્યારે ડામથી બળવાની કિયા દરમ્યાન
નોકળતુ લોખી બધ થાય છે, ત્યારે તે જગ્યાએ પર
પોગ જેવો (પટપટ) રાવાજ થાય છે, તે જગ્યા
લગિતવાળી (ડામ, શસ્ત્ર વગેરેથી રાગ કપાય ત્યારે શ્વ
ચાતમાં પાણીના ટીપાની જે આકૃતિ દેખાય છે
વા પાણીના નીપાના રાગરવાળી) થઈ જાય છે, તે
જગ્યા કોઈવાર પાકા તાડકુ જેવા રાત કોઈવાર હોસ
જેવા રંગની થઈ જાય છે, સહેલાઈથી ઝગઈ જાય છે
૨ ન બળ પીડા વની નથી

દુર્દગ્ધ અને અતિદગ્ધના લક્ષણ

પ્રમાદદગ્ધસર્વે દુર્દગ્ધારયર્થદગ્ધયો ॥૪૬॥

દુર્દગ્ધ (ડામ બરાબર દેવાયો હોય તે) અને અતિ-
દગ્ધ (ડામ વધાર પડતો દેવાયો હોય તે) રા બનેલાં
બધા લક્ષણ (હવે પછી કહેવા) પ્રમાદદગ્ધના લક્ષણ
જેવા છે

પ્રમાદદગ્ધનાં પ્રકાર અને લક્ષણ

ચતુર્થા તત્તુ નુચ્છેન સહ

૧ પ્રમાદદગ્ધ (બેદગ્ધકારીથી દેવાયેલો ડામ) નુચ્છ
દગ્ધ સાથે ચાર જાતનો છે (અમ્યદગ્ધ, દુર્દગ્ધ,
રાતિદગ્ધ અને નુચ્છદગ્ધ)

નુચ્છદગ્ધના લક્ષણ

નુચ્છસ્ય લક્ષણમ્ ।

તત્ત્વિવર્ણાપ્યતેઽયર્થ ન ચ રફોટસમુદ્રવ ॥૪૭॥

(ડામ દીધા પછી) ચામડીનો રંગ બદલાય, લા
પુખ્ત બળે છતાં ફેલા ન ઊઠે એ નુચ્છદગ્ધનું
લક્ષણ છે (જે સ્થાન પર અગ્નિ થોડાજ નાકથી
હોય તેને નુચ્છદગ્ધ સ્થાન કહે છે)

દુર્દગ્ધના લક્ષણ

સસ્ફોટદાહતીયોગ દુર્દગ્ધમ્

એ જગ્યાએ (ડામ દીધાથી) ફેલા ઊઠે, બળત
જાય, નીકૂ ઊંચા જેવી લાચ બળે તે જગ્યા દુર્દગ્ધ છે
(એમ અમુનું)

અતિદગ્ધનાં વાસુ

મતિદાહતઃ ।

માંસલમ્બનસહોચદાહધૂપતથેદનાઃ ॥ ૪૮ ॥

સિરાદિનાશસ્તૃખૂલ્લમિનાગામ્ભીર્યમૃત્યવ ।

વધારેપડેના ડામ દેવાથી લોચ તો માત્ર બનતી પડે, (શિરા વગેરે) સ્કોચાઈ જાય, બળનરા બળે, ધુમાડો જોને કાળો રંગ થઈ જાય છે, પીડ થાય છે, શિરા વગેરેનો નાશ થાય છે, તરસ લાગ્યા કરે છે, મૂચ્યાં આવે છે, ઊંઝિ થા પડે છે રાત્રે મોત રાગે છે મોધ —સમગ્દગ્ધનું લક્ષણ મોઢાં જપ, જપાગા આપેલું છે

નુચ્છદગ્ધના ઉપાય

તુચ્છસ્યાશિપ્રતપનં કાર્યમુષ્ણં ચ મેવજમ્ ॥૪૯॥
સ્થાનેડક્ષે વેદનાડ્યયં લિલીને મન્દતા રજઃ ।

નુચ્છદગ્ધના લોહી એકકુ થઈને ઠરી ગયેલું લોચ છે તેથી પ્રુજા પીડા થાય છે, ખસુ એ ઠરી ગયેલું મુસાઈ જાય તો પીડા નરમ પડી જાય, તેથી નુચ્છદગ્ધ અંજને દેવતાથી તપાવવું અને ગરમ ઓસડ આપવાં

દુર્દગ્ધના ઉપાય

દુર્દગ્ધે દાતિમુષ્ણં ચ મુષ્ણપાદાદૌ તતો દિમ્મ ॥૫૦॥

દુર્દગ્ધમાં ઠડું અને ગરમ ઓષધ વારફરતી કરવું, પણ શરૂઆત ઠડા ઓષધથી કરવી (ઠડું, ગરમ, ઠડું ગરમ એ રીતે)

સમગ્દગ્ધ સ્થાનમાં શુ કરવું ?

સમ્યગ્દગ્ધે તવક્ષીતિસુક્ષ્મચન્દ્રનૌરિક ॥

લિમ્પેસ્થાન્યામૃતૈર્હર્ષે પિત્તવિદ્રધિવલ્કિયા ॥૫૧॥

સમગ્દગ્ધ જગાએ પડેલા ધી અને ગળે શાયે વશબોચન, પીપર, સુખડ અને સોનાજેરોના લેપ કરવો અને પછી પિત્તવિદ્રધિ માટે જે દિવા કરવાની કહી છે તે દિવા કરવી

અતિદગ્ધના ઉપાય

અતિદગ્ધે દુતં કુપાસ્ત્યં પિત્તવિસર્પવત્ ।

પિત્તથી થયેલા વિસર્પમા જે અદરનું અને બાહરનું ઓષધ કહેલું છે તે બધું રાતિદગ્ધમા તરત જ કરવું

સ્નેહદગ્ધના ઉપાય

સ્નેહદગ્ધે મૃશતરં રુશ તત્ર તુ યોજયેત્ ॥૫૨॥

સ્નેહથી ડામ દીધા લોચ (કે દાઝથી લોચ) ત્યારે અત્યત લૂખા લેપ વગેરે ગાત્યત લૂખી દિવા કરવી, પણ રોગની અવસ્થા પમામે ત્યાગણ કહેવાઈ ગયેલા ઉપાય પણ કરવા

(શરુક્ષારાસવો યસ્માન્મૃત્યોઃ પરમમાયુષમ્ ।

અપ્રમત્તો મિષક્ તસ્માત્તાન

સમ્યગ્વચારયેત્ ॥ ૧ ॥)

(શલ, લાર રાત્ર અગ્નિ એ મોતનું મોટું ક્ષતિ થાર છે, તેથી લેઈ બિલકુલ ગર્હ્યત કર્યા વિના સમ્યગ્વોજ થાય એવી રીતે રોમનો ઉપયોગ કરવો)

સમાપ્યતે સ્થાનમિદં હૃદયસ્ય રક્તસ્યચત્ ।

અજાગ્દગ્ધના નાસ્પડપ આ સૂત્રસ્થાન પુરુ થાય છે

સૂત્રસ્થાન ગણ્યમ્થ યા માટે ?

મયાર્યા સુત્રિતાઃ સુક્ષ્મા પ્રતગ્યન્તે હિ સર્વતઃ ॥૫૩॥

(સૂત્રસ્થાન રક્તરુપ છે) કારણ કે આ સૂત્ર સ્થાનમાં કુશાગ્ર બુદ્ધિરાગા સમજ થકે એવા વિષયો સૂત્રરૂપે રજૂ કરેલા છે (યોગી યોગીમાં પ્રજ્ઞા અર્થ સમાપ એવી રીતે રજૂ કરેલા છે) અને એ જ વિષયો બધે બાકીની બીજા સ્થાનોમાં) વિસ્તારપૂર્વક કહ્યા છે

શયદાદ્દગ્ધયે સૂત્રસ્થાને શારાંગમિર્મવિધિ

ર્મમ મિશત્તનોડધ્યાય ॥ ૩૦ ॥

મહર્ષિ વાગ્મદેવ

અષ્ટાંગહૃદય

શારીરસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : ગભાવિક્રાન્તિશારીર

ઉત્તે સૂત્રસ્થાન પછી આ શારીરસ્થાન શરૂ થાય છે. ચિકિત્સાના આધારરૂપ ૨ ખા ગ્રથના સારરૂપ ૨ ૭૭ અંગો સુ ૧/૫ મા ગણાના છે ૨ મા શરીર નિર્ણયને આગળ રાગાનુ સ્થાન છે પણ ૨૦ શરીર ધર્મ ૨ થી કામ અને મોક્ષ એ ૨૨ પુરુષાર્થના સાધનરૂપ હાવાથી એનું રક્ષણ કરવા માટે આ યકાર હતું (રાગના મારણ) નિગ (રાગના લમણ) ન ઔષધ (રાગના ઉપાય) નો ત્રણ સ્કંધ (વિષયવિભાગ) વાળા આ ગ્રથ લખ્યા છે તમા સુ ૧/૫મા ૨રીરનું સ્થાન પદલુ હાવાથી ન ત શરીર મુખ્ય હાવાથી પણ મુત્રસ્થાન અને પછી ૨ શારીરસ્થાન શરૂ કરવામા ૨ ૧૫ છે

અથાતો ગર્ભાવિક્રાન્તિશારીર દ્યાર્યાસ્યામ ।
રિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

હવે જેમા ૧૦ની સાપ્તામિ મંત્રી છે એવુ શારીર સ્થાન ૨ જે ગમજાવીશુ નો વિષયમા ૨ ૧૧૧ વગર મહર્ષિ ૨ નીચે પ્રમાણ કરી ગયા છે

ગર્ભ એટલે શુ ?

શુદ્ધે શુકાર્તવે સસ્વ સ્વકર્મફલસંચોદિત ।

ગર્ભ સમ્પવતે ચુકિતશાદ્ગિતિવારણી ॥ ૧ ॥

જેમ પુત્રિથી (જરૂરી માધનગમગીના ઉપયોગ કરવાથી) અરિયામા ૨ ગિન પ્રકટ છે તમ પોતાના કર્મ ૨ ન કવેશથી પ્રતાપયો છવ શુભ (વાયુ વજેરથી ન બળવાના) બા મળેલા વીર્ય ૨ ન અર્જવમા ચુકિતથી ગર્ભરૂપે પ્રકટ થાય છે

(કર્મ=પૂર્વજન્મના કામ કલશ ન વિદ્યા, અસ્મિતા, ગણ દ્રેષ ને અભિનિવશ જે જેવુ નથી તેને તેવુ જાણવુ તે અવિદ્યા દોર નાપ નથી છતા દોરે સાપ રૂપે દેખાય તેનું નામ અવિદ્યા અસ્મિતા-૨ મા જાવે બુદ્ધિથી જુદે નથી એવુ સમજાય તેને અસ્મિતા કહ છે રાગ=નુખ અથવા

સુખના સાધન પાછળ રાત કરણમા પડી રહનાર ઈચ્છા દ્રુષ્ટિ બે અથવા દુ ખના સાધન પાછળ રાત કરણમા પડી રહેનાર ક્રોધ અભિનિવેશ=પૂર્વજન્મના સંસ્કારના બળે સંસારના ભોગોને વળગી રહવાને સ્વભાવ ૨ ને રો ભોગોને મુન્યુ ખૂચવી વેશે એવો મારણનો ભય ચુકિત-કાઈ પણ બાબત પાર પાડવા માટેના સાધન ઉપાય ૨ ને વસ્તુ)

ગર્ભ શી રીતે વધે છે ?

વીજાત્મકૈર્મહામૃતૈ સ્વપ્ને સત્વાનુગીચ સ ।

માનુશ્વાહારરસજૈ કમાલકુક્ષી વિવર્ધતે ॥ ૨ ॥

વીર્ય અને અર્તવરૂપ બનેલા સુષ્મ (ઈંદ્રિયોને ન ગાયર) છવન અનુસરનારા અને માતાના આહાર ના રતમાથી છૂટા પડ્યા (પાવ) મહાભૂતોથી એ ગર્ભ કખમા (માતાના ઉદરમા) થીમધીમે વધે છે

છવ ગર્ભાધયમા જતો દખાતો નથી તેનું શુ ?

તેજો યથાડર્કરદમીના સ્ફટિકેત તિરસ્કૃતમ્ ।

નેચ્ચન દદ્યતે ગચ્છત્સત્ત્વો ગર્ભાશય તથા ॥ ૩ ॥

જેમ સૂર્યકાત મણિ પર પડે પાછું ફેંકાયું (પગવર્તન પામેલું) સૂર્યના કિરણોનું તેજ નીચ પડ્યા બળતણમા જતું દેખાતું નથી તેમ છવ ૫મ ગર્ભા યથમા પેસતો દખાતો નથી

(સૂર્યના કિરણો સૂર્યકાતમણિ પર પડે ત્યાર સૂર્ય કાતની નીચ મૂકવું બળતણ સળગી ઊઠે છે તે ઉપરથી જેમ ૨પાપમે ૨ નુમાન કરીએ કે સૂર્યકાતથી પાછું ફેંકાયેલું સૂર્યનું તેજ બળતણમા પેસતું દેખાતું નથી છતા બળતણમા પેકું જ હોયું જોઈએ, તેમ છવ ૫મ ગર્ભાધયમા જતો દખાતો ન હોવા છતાં તે ગર્ભા થાયા જતો હોવા જોઈએ એનું અમલનું જોઈએ)

છવ અનેક ઉપ કેમ ધારણ કરી શકે છે ?

કારણાનુચિયાવિત્યાત્કાર્યાનાં તત્ત્વમાવતા ।
નાનાયોન્યાહતી સત્વા ઘત્તેડતો દ્રુતલોદયવ ॥

કાર્ત્તે (બનાવવાની વસ્તુઓ) પોતાના કારણે માથી બનતા હોવાથી કાર્યોના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોય છે તેથી જેમ પીગણેલુ લોહુ (જુદાજુદા બીબાંમા ઢાળવાથી) જુદાજુદા રાકર ધારણ કરે છે, તેમ જીવ પણ રોકરૂપ હોવા છતાં (પોતાના પૂર્વજન્મ ના કર્મ અને કારણ પ્રમાણે) જુદાજુદા જાતિ અને રાકર ધારણ કરે છે

પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુસક એ ભેદ થી રીતે થાય? જાત પલ્લવ ચ શુકસ્ય બાહુલ્યાજ્ઞાયતે પુમાનૃ । નક્તસ્ય સ્ત્રી, તયોઃ સામ્યે ક્ષીઃ :

એ જ કારણસર (શ્લોક ૩૩મા કહ્યા પ્રમાણે કાર્યોના સ્વભાવ કારણના સ્વભાવ જેવો હોવાથી) આત્મવ કરતા વીર્ય વધારે હોય તે પુરુષ જન્મે છે (બને છે), વીર્ય કરતા રાત્તવ વધારે હોય તે સ્ત્રી જન્મે છે અને એ જ (વીર્ય અને આત્મવ) સરખા હોય તે નપુસક જન્મે છે

એકસાથે ઘણા બાળકો કેમ જન્મે છે?

શુકાર્ત્તે પુનઃ ॥૫॥

યાયુતા યદુશો મિલે યથાસ્વં મહત્પત્યતા ।

પણ જ્યારે વીર્ય રાત્તે આત્મવ(રાત્ત)ના અનેક દુકંઠ વાયુને લીધે થઈ જાય છે, ત્યારે વીર્ય અને આત્મવ એ ભેદથી જ વધારે હોય તેને હિસાબે પુરુષ જાતિના કે સ્ત્રીજાતિના અનેક બાળકો રોકસાથે જન્મે છે

(બુદ્ધિ, કૂટરી વગેરેને એકસાથે અનેક બચ્ચાં આવતરે તેનું રાત્ત જ કારણ છે એકસાથે એક કરતા વધારે બાળકો જન્મે તેમા કેટલાક નર રાત્તે કેટલાક માદા જન્મે કે બધા નર અને બધા માદા જન્મે એને આધાર વાયુથી પડેલા વીર્ય અને આત્મવ (બેગ)ના દુકંઠઓમા કેટલા દુકંઠમા સીધું અને આત્મવમાથી પુરુષ વધારે છે તેના પર છે)

કંઠગી જાત અને આકારનુ કારણ

વિયોનિવ્રિક્ષતાકારા જાયન્તે વિહૃતૈર્મલેઃ ॥૬॥

બગડેલા (પોતાનો માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે ગયેલા) વાયુ વગેરે મળેને લીધે કંઠગી જાતના અને કંઠગા આકારવાળા ગર્ભ જન્મે છે

સ્ત્રીને ક્યારે, કેટલા દિવસ, કયારથી, કયાં સુધી અટકાવ આવે?

માસિ માસિ રજઃ સ્ત્રીણાં રસજં સ્વયતિ જ્યદમ્ । વસરાદ્વાદ્વાદ્વાદૃર્ધ્વ યાતિ પચ્ચાશ્વત્ ક્ષયમ્ ॥૭॥ આહારસમમાથી (રમણાતુમાથી નહિ) ઉપજના થયેલુ રજ (અટકાવ, આત્મવ) સ્ત્રીઓને (લગભગ)

બાર વરસની ઉંમર થયા પછી મહિને મહિને (દર મહિને) ત્રણ દિવસ સુધી નીજી છે, અને (લગભગ) પચાસ વરસની ઉંમર થયા પછી તેના નાશ થાય છે (બધ થઈ જાય છે)

સમર્થ પુત્ર અવતરવાનાં કારણે

પૂર્ણપોદ્ગમર્થા સ્ત્રી પૂર્ણવિદોત સજ્જતા ।

શુદ્ધે ગર્ભાશયે માર્ગે રક્તે શુક્રેઽનિલે હૃદિ ।

વીર્યવન્તં સુત સતે

જેને વીસ વર્ષ (ઉંમર) પૂરા થયા હોય એવા પુરુષ પાસે મૈથુન કરાવેલી સાળ વર્ષ (ઉંમર) પૂરા થયા હોય રોવી સ્ત્રી જે ગર્ભાશય, ગર્ભને બહાર નીકળવાના રહેતા, રજ (આત્મવ), વીર્ય, વાયુ અને હૃદય શુદ્ધ (દોષોથી બગડ્યા વિનાના) હોય તે (ઘણુ ખરુ) વીર્યવાન (સમર્થ) પુત્રને જન્મ આપે છે

તતો ન્યૂનાદ્યો પુનઃ ।

રોમ્યત્વાયુરઘન્યો યા ગર્ભાં મયતિ નૈવ વા ॥૯॥

પણ સ્ત્રી અને પુરુષ જો તેથી ઓછી ઉંમરના હોય (રાત્તે ગર્ભાશય વગેરે શુદ્ધ ન હોય) તે ગર્ભ રોગી, ટૂંકી આયુરદાયવાળો અને અધન્ય થાય છે અથવા ગર્ભ રહેતા જ નથી

ગર્ભ ન રહેવાનાં કારણે

યાતાદિકુળપમન્યિપૂર્ણમલાદ્યમ્ ।

વીજાસમર્થૈ રૈતોસમ્

વાયુ વગેરે દોષો, કુલુપ (મુઠ્ઠુ, મડદા જેવુ ગંધાતું) પ્રાપ્તિ (ગાદ, રંગોલી) પૂષ (પરુ), શીલુ અને મળ (ગરો, પેશાબ) એ સજાથી રોગાખાવાતું વીર્ય અને આત્મવ ગર્ભના બીજરૂપ બનવાને શક્તિમાન થતું નથી

વાયુથી બગડેલા વીર્યને વાનશુક, પિત્તથી બગડેલા વીર્યને પિત્તશુક, કફથી બગડેલા વીર્યને કફશુક કહે છે મડદા જેવા ગંધાતા વીર્યને કુલુપશુક કહે છે ગઢાઈ ગયેલા વીર્યને પ્રાપ્તિશુક કહે છે પરુ જેવા વીર્યને પૂષશુક કહે છે શીલુ થઈ ગયેલા વીર્યને શીલુશુક કહે છે ગાદ જેવા વીર્યને મલશુક (પુરીપશુક) કહે છે રાત્તે પેશાબ જેવા વીર્યને પામ મલશુક (મૂત્રશુક) કહે છે એ જ રીતે એટલા જ પ્રકાર સોના આત્મવના પણ હોય છે

વીર્ય અને આત્મવ કઈ જાતનું છે તે ઓગમવાની રીત

સ્વલિલ્લેરોપજં યદેવ્ ॥ ૧૦ ॥

રક્તેન કુળપં, શ્લેષ્મયાતાત્માર્થા ગ્રન્યિસાન્નિમ્મ્ ।

પૂવાર્થે રક્તપિત્તાર્થા, ક્ષીણં માદતપિત્તત્ ॥૧૧॥

સુ ૧/૧૦૫ થી ૧૧૫ મા આપેલાં દરેક દોષાં

વક્ષસે ઉપર વીર્ય અને આર્તવ કયા દોષથી બગડેલું છે તે કહેવું. લોહી બગડેલું હોય તો કુલુપવીર્ય કે કુલુપઆર્તવ છે એમ કહેવું. કફ અને વાયુ બંને બગડ્યાં હોય તો રસોળી જેવો આકાર થઈ જાય છે તેને ગ્રથિશુક કે ગ્રથિઆર્તવ કહેવું. લોહી અને પિત્ત એ બંને બગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ પરુ જેવું થઈ જાય છે તેને પૂષ્પશુક અને પૂષ્પઆર્તવ કહેવું. વાયુ અને પિત્ત એ બંને બગડ્યાં હોય તો વીર્ય અને આર્તવ ઓછાં થઈ જાય છે માટે એને ક્ષીણશુક અને ક્ષીણઆર્તવ કહેવું.

કુચ્છાણયેતાન્યસાધ્યે તુ ત્રિદોષં મૂત્રવિદ્મમમ્ ।

(શ્લોક ૧૦થી ૧૧માં ગણાવેલાં) આ બધાં વીર્ય અને આર્તવ દુઃસાધ્ય (સુધારવાં મુશ્કેલ) છે, પણ ત્રણ દોષ બગડ્યાથી થયેલાં હોવાથી પેશાબ જેવાં વીર્ય અને આર્તવ તથા બાકી જેવાં વીર્ય અને આર્તવ અસાધ્ય (ન મટી શકે એવાં) છે.

બગડેલું વીર્ય સુધારવાના ઉપાય

કુર્યાદ્વાતાદિમિદુષ્ટે સ્વૌપચમ્

વીર્ય વાયુ વગેરે દોષોથી બગડેલું હોય તો જે દોષ કોણે હોય તેને મટાડવાનું ઔષધ કરવું (સૂ. અ. ૧૩).

કુળપે પુનઃ ॥ ૧૨ ॥

ઘાતકીપુષ્પલદિરદાદિમાર્જુનસાધિતમ્ ।

પાયથેત્સપિરથવા ચિપકમસનાદિમિઃ ॥ ૧૩ ॥

પણ કુલુપશુક હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ, ખેર, દાડમ અને સાટડ એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ઘી અથવા અગનાદિ ગરુડનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પીવું.

પલાશમસ્માશ્મિદા ગ્રન્થ્યામે

વીર્ય રસોળી જેવું ગંધઈ ગયું હોય તો ખાખરાની નજમ કે પાપાણભેટથી પકવેલું ઘી પાવું.

પૂપરેતસિ ।

ગરુપકવટાદિભ્યામ્

વીર્ય પરુ જેવું હોય તો પક્ષપાદિ ગરુ અને ન્યગ્રો-ખાદિ ગરુડનાં ઔષધોથી પકવેલું ઘી પાવું.

ક્ષીણે શુક્રકરી ક્રિયા ॥

વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય તો વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવી.

સંયુક્ટો વિદ્મમે સર્વિહિજ્જગુસેવ્યાદિ-

સાધિતમ્ ।

પિષ્તે

ગ્રાહ્ય જેવું વીર્ય હોય તો પહેલાં દરદીએ વમન અને વિરેચનથી સંશોધન કરીને પછી ડિંગ, વીરજીવાણી, (ચિત્રક, કાંગ, રિસામણી, કમળનું કમળું મૂળ) એટલાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું.

બગડેલા આર્તવના ઉપાય

ગ્રન્થ્યાતેવે પાઠાધ્યોવવૃક્ષકર્જં જલમ્ ॥ ૧૫ ॥

(ગ્રથિઆર્તવ, કુલુપઆર્તવ, પૂષ્પઆર્તવ અને ક્ષીણઆર્તવ સિવાયના બાકીના આર્તવરોગોમાં તે તે જાતના બગડેલા વીર્ય પ્રમાણેના ઉપાય કરવા પડે.) ગ્રથિઆર્તવમાં કાળી પાટ, ત્રિકટુ અને ઈન્દ્રગણું પાણી પીવું.

પેયં કુળપપૂયાસે ચન્દનં વક્ષ્યતે તુ યત્ ।

ગુહારોમે ચ તત્સર્વે કાર્યં સોત્તરવસ્તિકમ્ ॥ ૧૬ ॥

કુલુપઆર્તવ અને પૂષ્પઆર્તવમાં (પાણી સાથે) ચંદન પીવું. તે ઉપરાંત ઉત્તરસ્થાનમાં ગુહારોગપ્રતિરોધા-ધ્યાયમાં જે બધું કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે તે અને ઉત્તરબસ્તિ એટલું કરવું. (ક્ષીણઆર્તવના ઉપાય કથો નથી, કારણ કે એ સમજી લેવાનો છે, જેમ વીર્ય ઓછું થઈ ગયું હોય ત્યારે વીર્ય બને એવી ક્રિયા કરવાની છે તેમ આર્તવ ઓછું થઈ જાય ત્યારે લોહી બને એવી ક્રિયા કરવી જોઈએ એવું સમજી લેવાનું છે.)

સારો જર્બ રહી શકે એવા શુદ્ધવીર્યનાં લક્ષણ

શુકં શુદ્ધં શુદ્ધ સ્નિગ્ધં મધુરં બહલં ઘટુ ।

ઘૃતમાક્ષિકતૈલામં સદ્ગમ્ય

ઘોળા, ભારે, સ્નિગ્ધ, ગળ્યા, ઘટ્ટ, પુષ્કળ, ઘી જેવા, મધ જેવા અને તલ જેવા વીર્યથી સારો જર્બ રહે છે (ઘી જેવા વીર્યથી ગોરો, મધ જેવા વીર્યથી આછો કાળો અને તલ જેવા વીર્યથી ઘેરો કાળો જર્બ રહે છે.)

સારો જર્બ રહી શકે એવા શુદ્ધ આર્તવનાં લક્ષણ

સાર્તવં પુનઃ ॥ ૧૭ ॥

લાક્ષારસશાશ્નામં ધૌતં યથા વિરજ્યતે ।

પણ જે આર્તવ લાખના રસ જેવું, સસવાળા લોહી જેવું અને ઘોળાથી રંગ કિતરી જાય એવું હોય તે આર્તવથી સારો જર્બ રહે છે.

જર્બ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષ કેવા હોવાં જોઈએ?

શુદ્ધશુકાર્તવં સ્વસ્થં સંરક્તં મિથુનં મિથઃ ॥ ૧૮ ॥

સ્નેહૈઃ પુસયનેઃ સ્નિગ્ધં શુદ્ધં શીલિતવસ્તિકમ્ ।

જર્બ રહે તે પહેલાં સ્ત્રીપુરુષનું મુગલ (જડું) શુદ્ધ વીર્ય અને શુદ્ધ આર્તવવાળું, તદ્દન નીચી, પરપર પ્રેમાળ, મનઝમતો પુત્ર અવતરે એવા જર્બ રહે એવા

સ્નેહોથી સ્નિગ્ધ થયેલુ, વમન અને વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલુ અને નિત્ય બસ્તિ લીધેલુ હેતુ જેઈએ

પુરુષે ખાસ શુ કરવું ?

નર વિશેવાલ્કીરાજ્યૈર્મધુરૌપધસસ્થૃતૈઃ ॥૧૯॥

અવા મુગ્ધમાના પુરુષને ખાસ કરીને ગળ્યાં ઓપવથી મિલ કરેલા થી અને દૂધ પાચા

સીએ ખાસ શું કરવું ?

નારૌં તેલેન માયૈશ્ચ પિત્તલૈ સમુપાચરેત્ ।

એવા મુગ્ધમાની સ્ત્રીને (ખાસ કરીને) પિત્ત ૬૨ એવા તેલ અને ૨૫૬૬ ખવડાવવા

ગર્ભ ધારણ કરવાને યોગ્ય સ્ત્રીના લક્ષણ

શ્વામપ્રસન્નવદનાં સ્ફુરત્છોણિપયોઘરામ્ ॥૨૦॥

શ્વસ્તાશ્ચિકુક્ષિ પુસ્કાર્માં વિદ્યાદતુમર્તૌં સ્ત્રિયમ્ ।

જે સ્ત્રીનું માં (કઈ પણ રાગ વિના) સુકાંઈ (પાતળુ થઈ ગયેલુ) હાથ અને પ્રમન્ન (નિર્ભય) હાથ, જેના કબા અને સ્તન ફરકતા (ધડકતા) હાથ જેની આંખો અને કૂબ નમણી હોય, અને જેને પુરુષ ભેગવવાની ઈચ્છા થઈ હોય અર્થાત્ ઋતુમતી (ગર્ભધારણ કરવાને યોગ્ય) છે એમ જાણવું

ઋતુકાળ વિના ગર્ભ ન રહેવાનું કારણ

પથ સક્લેષમાયાતિ દિનેઽતીતે યથા, તથા ॥૨૧॥

ઋતાવતીતે યોતિ, સા શુક નાત પ્રતીચ્છતિ ।

જેમ દિવસ આયમના ક્રમજ બિઝાઈ જાય છે તેમ ઋતુ (શ્લોક ૨૬, ૨૬૫) પણ જતા થઈને (ક્રમ) બિઝાઈ જાય છે, તેથી વાપરે તે ઝીલી થકતી નથી

માસેનોપચિત રક્ત ધમનીશ્ચામૃતૌ પુન ॥૨૨॥

રૂપાક્ષ્ણ વિગન્ધ ચ વાયુર્ચૌનિમુક્તાપુરેત્ ।

આહારના ઘસન લીધે મઠિના સુધી વધેલા, (આર્તવન બહાર કાઢનાર વાયુના તબાખા આવવાથી) જરા કળા અને ગંધ વિનાના આર્તવને વાયુ ઋતુ કાળમા (શ્લોક ૨૬, ૨૬૫) જે ધમની દ્વારા યોનિમા મુખમાથી બહાર પડે છે (તેથી ઋતુકાળમા થઈ ના કમનું મો ખુલ્લું રહે છે)

અટકાવના ત્રણ દિવસ સીએ કેવી રીતે રહેવું ?

તત પુષ્પેશ્વળાદેવ કલ્પાગણ્યાયિની જ્યહમ્ ॥૨૩॥

મૃજાલક્ષ્મરરહિતા દર્મસસ્તરશાયિની ।

ક્ષૈરેયં યાવક સ્તોકં કોષ્ઠશોધનકરણમ્ ॥૨૪॥

પર્ણે શરાધે હસ્તે યા મુઝીત બ્રહ્મચારિણી ।

પછી અટકાવ દખાવ કે તરત જ ત્રણ દિવસ

સુધી સીએ શુભ વિચારોમા રહેવું, નાહવુંધોવું નહિ, ચણુગાર ઉઠારી નાખવા કાળની સાંડી પર સુવું, (કોણામા ગર્ભ રહેતા હાવાથી) કોણનું શોધન કર અને તર્પણ કર રોવી દૂધમાં રાધેલા જવની વાની જા ઓરાકમા તરીકે પાટકા પર, કોણિયામાં કે હથેલીમા થઈને થોડી જ ખાવી (બીજુ કઈ પણ ખાવું નહિ અને બીજુ વાસણ વાપરવું નહિ) તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું

અટકાવના ચોથા દિવસે શું કરવું ?

વતુયેઽદિ તત સ્નાતા શુક્લમાલ્યા

મ્બરા શુચિ ॥૨૫॥

દ્યક્ષન્તી મર્દસદશા પુન પદયેતુર પતિમ્ ।

પછી ચોથે દિવસે નાહીને, ધોળી કૃત્તમાળા (હાર ગળરા વણી) તથા ધોળા વસ્ત્ર પહેરીને, તન અને મનથી સ્વચ્છ થઈને, પતિના જેવા પુત્ર ઇચ્છતી સ્ત્રીએ સૌથી પહેલા પતિને જોવે

ઋતુકાળના દિવસો છોડરો કે છોડરી અવનરવાનો નિયમ

ઋતુસ્તુ દ્વાદશા નિશા

પૂર્વાસ્તિઓઽવ નિન્દિતા ॥૨૬॥

પકાદશી ચ, શુમાસુ સ્યાતુરો

ડખાસુ કન્યકા ।

બાર તં સુધી ઋતુકાળ હાથ છે તેમાં પહેલી ત્રણ ગત (મેયુન માટે) નિષિદ્ધ છે તથા અગિયારમી રાત પણ નિષિદ્ધ છે બેકરી સંખ્યાની રાતે (૪, ૬, ૮, ૧૦, ૧૩મી રાતે) પુત્ર જન્મે એવે ગર્ભ ૨૯ છે અને એકરી સંખ્યાની રાતે (૧૧, ૭, ૯મી રાતે) પુત્રી અવતરે એવો ગર્ભ રહે છે

(બેકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ આણું હાવાથી પુત્ર ગર્ભ રહે છે, પણ એકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ લીધે કરતા વધારે લોવાથી વર્ષ પ્રમાણમા ચોક્કસ પડે છે તેવો પુત્રીગર્ભ રહે છે પણ જે આહારવિહારને લીધે બેકરી સંખ્યાની રાત આર્તવ લીધેથી વધી જાય તેા છોકરી તેા અવતરે પણ તે છોકરી દેખાવામાં છોકરા જેવી નજીની અને ચોછા અંગવાળી હોય. જે આહારવિહાર ને લીધે એકરી સંખ્યાની રાતે આર્તવ કરતાં વર્ષ વધી જાય તેા છોકરા અવતરે પણ તે છોકરો દેખાવામા છોકરી જેવો, નજીનો અને ચોછા અંગવાળો હોય. અગિયારમી રાતે અને તેરમી ગતે મેયુન કરવાથી નપુરક બાળક જન્મે છે

ઈચ્છા પ્રમાણેનું બાળક અવતરે એવી રીત

કપાખ્યાયોઽય પુત્રીય પુર્યંત વિધિયદ્વિધિમ્ ॥૨૭॥

નમસ્કારપરપાસતુ શાશ્વાયા મન્ત્રવર્જિતમ્ ।

પછી અર્ધવેદ જાણનાર ગોત્રે (બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય કે વૈશ્યના) સ્ત્રીની બાબતમાં રાવતરનાર પુત્ર માટે હિતકર હોય એવો વેદવિધિ વિધિપુરસ્કાર કરવો, પણ નમસ્કાર કરીને બેઠેલી યુદ્ધ સ્ત્રીની બાબતમાં રો જ વિધિ મનોરથાર કર્યા વિના કરવો

મવન્ધ્ય એવં સંયોગ. સ્યાદપ્યં ચ કામતઃ ॥ ૨૮ ॥

એ ગીતે (વેદવિધિ કરવાથી) સ્ત્રીપુરુષનો સંયોગ સફળ થાય છે (ગર્ભ રહે છે) અને ઇચ્છ્ય પ્રમાણેનું બાળક અવતરે છે)

સન્તો હ્યાહુરપત્યાર્યં દમ્પત્યોઃ સજ્જતિ રહઃ ।

સારા માણસો કહે છે કે વરવહુની એકાત્મતા સંગતિ બાળક મેળવવા માટે છે (મૈથુનનું સુખ મેળવવા માટે નહિ)

સગનિ=ખાસ સમયને યોગ્ય ખાસ સંયોગ.

હુરપન્વં કુલાદ્ધારો ગોત્રે જાતં મહત્યપિ ॥ ૨૯ ॥

ઊંચા કુળમાં જન્મેલું હોય તોપણ બરાબ બાળકને કુલાગાર (કુળમાં અગારો) કહે છે

ઈચ્છેતાં યાદશં પુત્રં તદૂપચરિતાંશ્ચ તૌ ।

ચિન્તયેતાં જનપદાસ્તદાચારપરિચ્છદૌ ॥ ૩૦ ॥

માબાપ જેવો પુત્ર (કે પુત્રી) ઇચ્છતાં હોય તેના જેવા આચરણ અને પરિચ્છદ (ચરચીલું) રાને પરિવાર) એમણે રાખવાં તથા ઇચ્છેલા બાળક જેવા રૂપરંગ અને ૨ બરણવાળા (રામુક દેશના) લોકોનું ચિતવન કરવું

કર્માન્તે ચ પુમાન્ સર્પિ ક્ષીરશાલ્વોદનાશિતઃ ।

પ્રાગ્દક્ષિણેન પાદેન શય્યાં મૌઘતિકાશ્ચ ॥ ૩૧ ॥

શારોદેત્ સ્ત્રી તુ ધામેન તસ્ય દક્ષિણપાર્શ્વતઃ ।

તૈલમપાત્તરાહારા તત્ર મન્ત્રં પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

વેદવિધિ પ્રમાણેનું કર્મ પૂરું થયા પછી ઘી, દૂધ અને શાલ્વશોખાનો ભાત ખાઈને સારા મુદૂર્ત (મદુર્ત) કાઢી આપનાર જેમની આશાથી (સારા મુદૂર્તમાં) પુરુષ પહેલાં જન્મેલા પગ પચાવીમાં (ખાટલામાં) મૂકીને (સીધી પહેલા) ખાટલામાં ચઢવું, અને તેલ અને અંદા જેમાં રાગજ પડતા હોય એવો આહાર ખાધેલી સ્ત્રીએ પહેલાં ઊભો પગ ખાટલામાં મૂકીને પુરુષની જગ્યાએ બાજુએથી ખાટલામાં ચઢવું, અને ત્યાં નીચેનો મંત્ર બોલવો :-

ખાટલામાં ભણવાનો મંત્ર

ઔમાહિરસિ આયુરસિ સર્વતઃ

પ્રતિઘાસિ ધાતા ત્વાં

દધાતુ વિધાતા ત્વાં દધાતુ બ્રહ્મર્ષર્ષા મયેતિ ।

બ્રહ્મા બ્રહ્મરૂપતિર્વિષ્ણુઃ સોમઃ સૂર્યસ્તથાઽશ્વિનો ।
મગોઽય મિત્રાવરુણો વીરં દદતુ મે સુતમ ॥ ૩૩ ॥
(સંસ્કૃતમાં રહેલો મંત્ર સંસ્કૃતમાં બોલવો)

તું અહિં (શેષ ભગવાન) છે, તું રાણુપ છે, તું બધો બાળુએ આધારપ છે, બ્રહ્મા તને ઘટે (મેકલે, ધ્રેરે), વિધાતા તને મેકલે, તું બલશાનના તેજથી પુક બન, બ્રહ્મા, બૃહસ્પતિ, વિષ્ણુ, યદુ, સૂર્ય બન્ન અશ્વત ભગ (લક્ષ્મી), મિત્ર (આદિત્ય) રાને વરસુ મને વીર પુત્ર આપે

સાન્ત્વયિત્વા તતોઽન્યોન્યં સંવિશેતાં

મુદાન્વિતૌ ।

ઉત્તાના તન્મના યોપિતિષ્ઠેદક્ષૈઃ સુસંસ્થિતઃ ॥ ૩૪ ॥

પછી વરવહુએ રાક્ષીબીને વણાવનાં મીઠા વચનો કહીને જોભ દૂર કરીને રાગદમાં રાણી જઈને મૈથુન કરવું મૈથુન દરમ્યાન સ્ત્રીએ ચપ્પા સૂવું, મૈથુનમાં જ મન રાખવું અને શારીરના અવયવો બરાબ મેકલેવા રાખવા (વાકાચુકા કે ઊંચાનીચા રાખવા નહિ)

તથા હિ વીજં શુદ્ધાતિ કોપૈઃ સ્વસ્થાનમારિયતે ।

આથે એવી ઘીતે સૂઈ રહેવાનું કારણ એ છે કે શ્લેષક ઉદ્ધમા ક્ષ્મા પ્રમાણે વર્તવાથી દોષો પાતપાતાના સ્થાનમાં રહ્યા હોય તે સ્થિતિમાં (દોષોને) પ્રમેય થયા વિના) સ્ત્રી બીજ (ગર્ભ) ધારણ કરે છે

તરત ગર્ભ રહ્યો હોવાનાં લક્ષણ

લિઙ્ગં તુ સયોગર્ભાયા યોન્યા વીજસ્ય સમુદ્ભવઃ ॥ ૩૫ ॥

લસિર્ગુલ્લં સ્ફુરણં શુકાદ્યાવાયુન્યનમ્ ।

દૃઢ્યસપન્દનં તન્દ્રા દૃઢ્યલાનિર્લોમહર્વણમ્ ॥ ૩૬ ॥

જે સ્ત્રીને તરત ગર્ભ રહે તે સ્ત્રીના લક્ષણ એ છે કે યોનિ સાચી રીતે બીજને ગ્રહણ કરે છે, સ્ત્રી નૃત્તિ થાય છે, કૂખ ભારે થાય છે અને દુધે છે, વીર્ય અને રાત્રીવ યોનિના મુખમાંથી બાર નીકળી જતાં નથી, હૃદય ફરકે છે, સુસ્તી આવે છે, તત્ત્વ લાગ્યા કંઈ છે, મન ઉદાય ગટે છે અને જવા ઊંચા થઈ જાય છે.

પહેલાં મહિનામાં ગર્ભની અવસ્થા

અવ્યક્તઃ પ્રથમે માસિ સસાહાત્કલ્લી મયેત્ ।

ગર્ભઃ પુસવનાન્વયઃ પૂર્વે દ્યક્તેઃ પ્રયોજયેત્ ॥ ૩૭ ॥

પહેલાં મહિનામાં ચક્રસ્થિતના સાત દિવસ પછી ગર્ભ ક્લવ (લોટના ગોળ લોચા) જેવો હોય છે અને અવ્યક્ત પહેલાં મહિના અવ્યક્ત રહે છે (રોટકે, ગર્ભમાં અવયવો વગેરે બધાના નથી) માટે ગર્ભમાં અવયવો વ્યક્ત થાય (જુનિયુન તરી આવે એ રીતે

બંધાય) તે પહેલા (એટલે, પહેલા મહિનામાં) છેકરો અવતરે એવા સૌપથ આપવા

ઘટ્ટી પુરુષકારો દિ દૈવમપ્યતિવર્તેતે ।

(જે પુર્વજન્મના કર્મથી આ જન્મે છેકરો અવ તરવાનું નિર્માણ થયું હોય અને તેથી વાર્ષ અને આર્ત ના મિશ્રણમાં વીર્ય કરતા આર્ત વધારે હોય તે નિયમ પ્રમાણે છેકરો જ આપતરવો જેઈવો, અને આર્તવ કરતા વીર્ય વધારે હોય તે છેકરો જ આપ તરવો જેઈવો. તે પછી પહેલા મહિનામાં છેકરો અવતરે એવા સૌપથો અવગણવાથી છેકરીના છેકરો શી રીતે થઈ શકે? ના શકના સમાધાનમાં કહે છે કે)

કારણ કે પુરુષાર્થ (ઉદ્યમ) બંધવાન હોય તે તે નસીબને પણ પાછું પાડી દે છે

છેકરો અવતરે એવા પ્રયોગ

પુષ્પે પુરુષર્કં હૈમ રાજતં વાડયવાડડયસમ્ ॥૩૮
કૃત્વાડસિવર્ણં નિર્વાંય ક્ષીરે તસ્યાઞ્જલિં પિથેત્ ।

પુષ્પ નક્ત્રમાં સેનાના, ચાંદીના કે ત્રણના બનાવવા પુરુષની રાક્ષતિવાળા પૂતળાને (ઝીંગલાને) દેવ તામા તપાવીને એ પૂતળુ દેવતા જેવું લાલચોળ થઈ બધા ત્યારે એને દૂધમાં ઇમ્બકરીને (દુધાણીને લાડુ પાડીને) એ દૂધપાણી ૧૦ તોલા દૂધ (સીંચા) બીવું

ગૌરદન્ડમપામાર્ગં જીવકર્મમસૈર્વકાન્ ॥ ૩૯ ॥

પિવેતુષ્યે જલે પિષ્ટાનેકદિત્રિસમસ્તરા ।

ધોળા દાંડના અધેડા, છગક, ઝગબક અને કાંટા દર્શાવે એ ચાર સૌપથોને રાલગ રાલગ લસોટીને મુખ નક્ત્રમાં એ દરેકને છૂટ છૂટ પાવુ એ ચારમાંથી મેં મેં ભેગા કરીને જેટલા મિશ્રણ થાય તે મિશ્રણ જુદાંજુદા પાંચ, એ ચારમાંથી ત્રણ ત્રણ ભેગા કરીને જેટલા મિશ્રણ થાય તે મિશ્રણ જુદાંજુદા પીંચા અને એ ચારને ભેગા કરીને બનેલું ચોક મિશ્રણ પીવું

ક્ષીરેણ શ્વેતગૃહ્મતીમૂલં નાસાપુટે સ્વપમ્ ॥૪૦॥

પુત્રાર્યે દક્ષિણે સિદ્ધદ્રામે હુદિત્વાઞ્જલ્યા ।

જેને ધોળા દૂધ આવે છે એવી ભેલોળાણીના મૂળને દૂધ સાથે લસોટીને કંક (લુગડી) બનાવવી એ લુગડીની પોટલી કરીને (ગળિણી સીંગે) પોતે જે પુત્ર મેળવવાની ઈચ્છા હાય તે જન્મના નમકોરામાં નિયોવવી અને પુત્રી મેળવવાની ઈચ્છા હોય તે ઘણા નમકોરામાં નિયોવવી

વયસા લક્ષ્મણામૂલં પુત્રોત્પાદ્ધિતિપદમ્ ॥૪૧॥

નાસવાડડસ્યેન વા પીતં યટગૃહ્મણક તથા ।

ઓગધીર્મીઘનીયાશ્ચ યાજ્ઞાન્તરપયોજયેત્ ॥૪૨॥

પુત્ર ઉત્પન્ન કરે એવું અને પુત્ર જન્મે તે ન હોય તે જિવાડે એવું લક્ષ્મણાનું મૂળ કે વડના આડની નાકપથો નાકથી કે મોથી પીંચી, રાધવા જીવનીય ગણના સૌપથોના ચરીરની ઉપર (નાલવામાં, ચોગવામાં વગેરે રીતે) તથા અદર (ખાગાપીવા વગેરેમાં) ઉપ ચોગ કરવો

જર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે તે માટે કરવાના ઉપાય

ઉપચારઃ પ્રિયહિતિર્મત્રી મૃત્યૈશ્ચ ગર્મઘૃક્ ।

તવતીતપૃતક્ષીરે સદા ચૈનામુપાચરેત્ ॥ ૪૩ ॥

ગળિણી સીંગ વરે અને નાકપથ (કે સેવકો)એ ગળિણીને ગમે એવા પાલ પથ્ય હોય એવા આલાર વિહાર કરાવીને જર્ભ ઉદરમાં ટકી રહે એવો ઉપચાર કરવો, અને એને માફક રાત્રે એ રીતે માખણ, ઘી અને દૂધ અવગણવાથી ઉપચાર કરવો

ગળિણીએ શુ શુ ન કરવું?

અતિથવાયમાયાસં ભાર પ્રાવરણં શુક ।

મકાલજાગરસ્વપ્ન કઠિનોકટકાસનમ્ ॥ ૪૪ ॥

શોકક્રોધમયોદ્વેગવેગશ્ચદ્વિચારણમ્ ।

ઉપવાસાધ્વતીક્ષ્ણોઞ્જાનુકવિદિમ્મિમ્મોજનમ્ ॥ ૪૫ ॥

રક્તં નિવસન શ્વશ્ર્વકૃષ્ણં મધમામેયમ્ ।

ઉત્તાનશયનં યચ ક્ષિયો મેઘછન્તિ તત્પજેત્ ॥ ૪૬ ॥

તથા રક્તછતિ શુદ્ધિં ચક્ષિમામાસતોડપ્માત્ ।

ર્ષમિર્ગર્મં સ્વેદદામ કુક્ષોં શુષ્કે ન્મયેત વા ॥ ૪૭ ॥

સગભાં સીંગ બહુ મૈથુન કરવું નહિ, બહુ મટે નત કરવી નહિ, ભાર ઊંચકવો નહિ, ભાર (વજનદાર) પહેરવું પેશુ નાથ, ઊંધવાને વખતે જાગવું નહિ, જાગવાને વખતે ઊંધવું નહિ કમ્પુ જગા ઉપર કે કમ્પુ ભેડક ઉપર બેસવું નહિ, રાપૂડા બેસવું નહિ, શોક કરવો નહિ, ક્રોધ કરવો નાથ, બીવું નહિ મનને ઉદ્વેગ કરવો નહિ, તર વેગોને અને અભાવાને રોકવા નહિ, ઉપવાસ કરવો નહિ, મુસાફરી કરવો નહિ, તીક્ષ્ણ, ગરમ, ભારે અને વિદ્યો ભોજન આહુષીવું નહિ, ચાનું વસ પહેરવું નહિ, ખાણ કોતરોમાં અને કૂંદામાં જોવું નહિ, દારૂ પીવો નાથ, માસ ખાવું નાથ, ચત્તા ચુવું નહિ, જેને રાત્રેક સુચાવો આવા ગઈ હોય ગણવા જે સુચાવડ સ્વરામાં (સુવાવડીની સારવા કરવામાં) કુશન હોય એવી સીંગ જે આલારવિહાર ન ઈચ્છતી હોય તે રાધાચરિતર છીડી દેવા, અને આલારો મહિયો મેલે નાકથી હન ખોવાયોને લોહી કઢાવવું નહિ, વખન વિરવનડી સોપન કરવું નહિ, બસિન લેવી નહિ ઉપર જે બધું કરવાની મના કરી

છે તે કરવાથી કાચો (અપુરો) ગર્ભ નીકળી જાય, કૂખમાં ગર્ભ સુકાઈ જાય કે મરી જાય.

ગર્ભિણીના આહારની ગર્ભ ઉપર અસર

વાતલેષ્ય ભવેન્નર્મઃ કુપ્જાન્વજઙ્ઘામનઃ ।

પિત્તલેઃ ક્ષલતિઃ પિશ્તઃ, શ્વિત્રી

પાણ્ડુ. કફાત્મભિઃ ॥ ૪૮ ॥

જો ગર્ભિણી વાતકો આહાર કરે તો ગર્ભ ખૂંધા, આપળો, જડ અને દંગણા થાય, પિત્ત કરે એવો આહાર કરે તો ગર્ભ માથે તાલવાળો અને પીળચટ્ટો થાય અને કફ કરે એવો આહાર કરે તો ગર્ભ ઘાળા કોઢવાળો અને ફિટ્ટા ઘાળા રંગનો થાય.

ગર્ભિણી માંદી પડે તો કેવી દવા આપવી?

ધ્યાર્ધીશ્વાસ્યા મૃદુમુલૈરતીક્ષ્ણેરૌષધૈર્જયેત્ ।

નગર્ભાં સ્નાના રોગો મુલાયમ (મુલાળા), સહેલાઈ થી લઈ થકાય એવા ૨ ને બાવે બેરો નથા જલદ ન હોય એવા ઔષધ વડ મટાડવા

બીજ મહિનાનો ગર્ભ

ત્રિતીયે માસિ કલ્પલાદ્ધનઃ પેદયથવાડર્બુદમ્ ॥૪૯॥
પુંઠીફ્લીવાઃ ક્રમાત્તેભ્યઃ.

બીજે મહિને ગર્ભ કપપ (લાંટના જોડા લોચા જેવો) મટીને ધટ્ટ (કલ) પીંથી જેવો લાગે કે અર્બુદ જેવો જોડા થાય છે ધટ્ટ ગર્ભમાંથી છોકરો બને છે, પીંથી જેવા ગર્ભમાંથી છોકરી બને છે અને અર્બુદ જેવા ગર્ભમાંથી નપુતક બને ૭

વ્યક્ત ગર્ભનાં લક્ષણ

તત્ર દ્યક્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

ક્ષામતા ગરિમા કુદેર્મૃર્છાં ચ્છદિરરોચકઃ ॥૫૦॥
ગુપ્તમા પ્રસેકઃ સદનં રોમરાજ્યાઃ પ્રકાશનમ્ ।
મસ્લેષ્ટતા સ્તનો પીતો સસ્તન્યો કૃષ્ણચૂચુકો ॥
પાદશોફો વિદાહોડ્યે શ્રદ્ધાશ્ચ

વિવિધાત્મિકાઃ ।

તમા, ગર્ભ વ્યક્ત થાય (=ગર્ભના અગ્રપ્રત્યન સ્પષ્ટ બંધાવા માટે) ત્યાર ગર્ભિણીના નીચેના લક્ષણ થાય છેઃ શરીર બિન (પાનળુ થાય), કૂખ ભારે થાય, મૂર્છા આવે, ઊંચીએ થાય, અરબિ થાય, બગાસ આવે, મોમાંથી લાગ પડે, અચિત આવે, પેટ ઉપરની વાળની રેખાઓ અપ નહી આવે, ખાટુ ખાવાપીવાનું મન થાય, મન ભરવડા થાય, સ્તનમાં દૂધ આવે, સ્તનની ડીટોંગા ઢાળી થાય, પગે સોજા આવે. બીજ આવાર્ષો કહે છે કે (ગર્ભ વ્યક્ત થાય

ત્યારે) શરીરમાં લાય બળે અને અનેક પ્રકારના ભાવા અભાવા થાય.

ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના થા માટે

ન કરવી જોઈએ

માતૃજં હ્યસ્ય હૃદયં માતૃશ્ચ હૃદયેન તત્ ॥૫૨॥

સમ્યક્ તેન ગર્ભિણ્યા નેઇ શ્રદ્ધાવિમાનનમ્ ।

એનું (ગર્ભનું) હૃદય (ચેતનાનું સ્થાન) એવી મામાંથી પેદા થાય છે અને એ (ગર્ભનું હૃદય) માતા હૃદય સાથે જોડાયેલું હોય છે (તેથી ગર્ભિણીના હૃદયન સંનાય થાય તો ગર્ભના હૃદયને પણ સંનાય થાય છે બામ હૃદય પરવશ હોવાથી પોતાના સ્વભાવ અનુસાર ઇચ્છા ઉપરાંત જાતજાતની ઇચ્છા થાય છે) માટે ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કરવી એ ઇચ્છવા જેવું નથી

વેયમપ્યહિતં તસ્યૈ હિતોપહિતમત્પ્રકમ્ ॥૫૩॥

(ગર્ભિણીને પપ્પ આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તો અ તો અપાય જ પણ) અને અપથ્ય આહારવિહારની ઇચ્છા થાય તોપણ પપ્પ આહારવિહાર સાથે ભિજવીને બહુ જ થોડો અતથ્ય આહારવિહાર પણ કરવા દેવો શ્રદ્ધાવિધાતાદ્રમ્સ્ય વિઠ્ઠિતશ્ચુતિરેવ વા ।

ગર્ભિણીના અભાવાની અવગણના કરવાથી (ગર્ભિણીને ચિતા થાય છે તેવો વાયુ ગ્રેષ્ છે અને વાયુના ક્રોધથી) ગર્ભ (જે લાભા વખતથી રહ્યો હોય તો) બેરોજ થઈ જાય છે અથવા (શોષા વખતથી જ હોય તો) નાશ પામે છે (જે અભાવા પુણ્ય પાડવામાં આવે તો ગર્ભિણીને શક્તિશાળી અને દીર્ઘાયુની બાબ અવગત છે)

ત્રીજ મહિનામાં શું શું વ્યક્ત થાય?

દ્યક્તીમયતિ માસેડસ્ય તૃતીયે ગાત્રપણ્ડકમ્ ॥૫૪॥

મૂર્ધા દે સકિયની વાટ્ સર્વસુદ્ધમાજ્ઞજન્મ વ ।

સમમેવ હિ મૂર્ધાવૈર્ઠનં ચ સુલલુઃકવોઃ ॥૫૫॥

ત્રીજે મહિને એના (ગર્ભના) પાંચ અવયવો- માથુ, બે પગ અને બે હાથ-વ્યક્ત થાય છે, ચેતનાની સ્થાનરૂપ બળાં સુક્ષ્મ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તથા માથું વગેરે પાંચ અવયવોની યાત્રે નાથે જ (ગર્ભને) સુખદુઃખનું જ્ઞાન થાય છે.

ગર્ભને પોષણ થી રીતે મળે છે?

ગર્ભસ્ય નાભી માતૃશ્ચ હૃદિ નાહી નિશ્ચયતે ।

યયા સ પુષ્ટિમાપોતિ કેદાર હ્ય કુલ્યયા ॥૫૬॥

ગર્ભની કુટી અને ગર્ભિણીનું હૃદય એ બંને એક નાડીથી જોડાયેલાં હોય છે અને જ્યમ નાડા વડે ચેતરને

(જિતરમા વાવેલા પાકને) ચોપણ મળે છે, તમ એ નારી દ્વારા એ ગર્ભન ચોપણ મળે છે

(ગભિણીનો ખાધેલો ચાણર અને જલદાનથી પથ્થો લેાય છે, ત્યારે એ ચાણરનો પ્રસાદ નામે ઓળખાતો નિર્મળ ગ્રમ બને છે હવે ગર્ભની ડૂટી સાથે જોડાયેલી નારી સાથ બીજી નારી જોડાયેલી લેાય છે, એ બીજી નારી સાથ માનુ હદય જોડાયેલુ લેાય છે માના હદયમાંથી ચાણરના સ્તનો સારભાગ ધમનીઓ વાટે વહેતોવહેતો બીજી નારીમા જાય છે ત્યાંથી કમેકમે ગર્ભની ડૂટીમા જાય છે રાત્રે પછી એ ચાણર સ્તનો સારભાગ ગર્ભના પકવાણમાં કયાગિન વડ પવતો પવતો જાય છે એમા રતિથય પ્રમાદરસ લેવાને લોધે, ધાતુઓ વગેરેને ચોપણ આવે છે વળી રૂવાડાના છિદ્રો દ્વારા ગર્ભમા ફૂકત ઉપસ્તેહ જ વેગે છે આમ ખુદ રાત્રનપાન પોતે ગર્ભમા ન જતા લેવાથી અને જે નલ ગર્ભમા જાય છે તે મજબિનાનો લેવાથી ગર્ભમા સ્થૂલ પેશાબ અને ગડો બનના નથી)

ચોથા અને પાચમા મહિનામા ગર્ભનો વિકાસ
ચતુર્થે વ્યક્તાઙ્ગાનાં, ચેતનાપાઙ્ગ વજ્રમે ।

જે અંગે અત્યારસુધી સૂમ્મ લેવાથી અવ્યક્ત લેાય છે તે બધા અંગે ચોથા મહિનામા વ્યક્ત થાય છે અને પાચમા મહિનામા (અન જેનુ બીજુ નામ છે એવી) ચેતના વ્યક્ત થાય છે

છઠ્ઠા મહિનામા ગર્ભનો વિકાસ
ષષ્ઠે સ્નાયુસિંહારોમયલવર્ણનલ્લત્વચામ્ ॥૫૭॥

છઠ્ઠે મહિને સ્નાયુરૂપ, શિરાઓ, રૂવાડા, બળ, ગગ, નખ અને નાખડી વ્યક્ત થાય છે (બુદ્ધ તરી આવે છે)

સાતમે મહિને

સર્વે સર્વાક્ષસ્પર્ણાં શાવે પુષ્પતિ સતમે ।

સાતમા મહિનામા ગર્ભના બધા અવયવો વ્યક્ત થઈને એ સમપૂર્ણ બને છે અને સીના બધા ભાગે આભાવાથી (ભાવાભાવા પૂરા પાડવાથી) એ ગર્ભ ચોપાય છે

સાતમે મહિને ઉપદ્રવો એનુ કારણ

ગર્ભેનોત્પદિતા દોષાસ્તસિન્ન દ્વયમશ્રિતા ।

કણ્ઠવિદાહંકુર્વન્તિ ગમિષ્યાઃ કિકિસાનિચ ।૫૮

તે વખતે (સાતમા મહિનામા) ગર્ભને લોધે જિજીવીને (જિંધે પડેવાઈને) ગભિણીના દોષો ગભિણીના હૃદયમાં જઈને ગભિણીને ખરજ, વિદાહ (હાજ, પજ અને ખવાના મૂત્રમા અનેક પ્રકારના સંતાપ) રાત્રે

શ્રિકિવન (નાથજ, સ્તન અને પેટ) ઉપર વિચારે જેથી ગ્યનીરો કરે છે

ઉપદ્રવોના ઉપાય

નયનીતં હિત તત્ર કોલામ્મુમધુરોષયં ।

સદ્મલ્પપદ્મસ્નેહં લઘુ સ્વાદુ ચ મોજનમ્ ॥૫૯

ચન્દનોત્તીરકલ્લેન લિમ્પેદુસ્તનોદરમ્ ।

શ્રેષ્ઠયા ચૈનહરિણગ્રાશોળિતયુકયા ॥ ૬૦ ॥

અશ્વઘ્નપત્રસિદ્ધેન તૈલેનામ્યગ્ન્ય મર્દયેત્ ।

પટોલનિષ્પમક્ષિષ્ઠાહુસ્તે સેચયેતુનુ ॥ ૬૧ ॥

દાર્દ્રમધુકતોયેન મૃજાં ચ પરિશીલયેત્ ।

એ ઉપદ્રવમા (એ ઉપદ્રવો મટાડવાને) બેરનુ પામો અને કળી દાસ વગેરે ગળ્યા સ્ત્રીપથથી સિદ્ધ કરનુ માખણ યાદા મીંગળાનુ, યાદા સ્નેહવાળુ, હલક અને ગળ્યુ રાત્રનપાન ઉત્તર છે સાથજ, સ્તન અને ઉત્તર ઉપર મુખડ અને વોરસુવાળોના કુક અથવા કાગિયા, હરણ કે સસવાના લોપીમા ભેજલીને ત્રિક્ષા ચાપડી, ઘાળી કમેરના પાદડાથી મિલ્લ કરનુ તલ સાથજ, સ્તન રાત્રે ઉત્તર પર ચોપડીને ત્યા રાપી કરવી, વળી ત્યા પગજ લીમડો, મલ્લક અને નુગસીના કવાચની કે લિમ્બની કડી ધાગ કરવી, અને દારુડાદર અને જોડી માનના પાણીથી રાત્ર નાહનુ, હાથ, પગ, મો પાવા વગેરે સ્ત્રીની બાહ્ય શુદ્ધિ કરવી

આઠમે મહિને

મોજોઽષ્ટમે સજ્જરતિ માતાપુત્રો મુદુઃ ક્રમાત્ ॥૬૨

તેન તૌ મ્લાનમુદિતૌ તત્ર જાતો ન જીગતિ ।

શિશુરોજોનસ્થાનાધારી સશયિતા મહેત્ ॥૬૩

આઠમે મહિને (બી ધાતુરે નો તેજડા) ઓગસ માતામા અને પુત્રમા (ગર્ભમા) વારવાર વાજકરતી હાજ જ કુ છે, તેથી તે બને વાજકરતી કરમાય છે રાત્રે પ્રદુલ્લ થાય છે (ત્યારે રોગસ માતામા આવે છે ત્યારે મા પ્રદુલ્લ થાય છે અને બાળક કરે માય છે, અને ત્યારે રોગસ બાળકમા જાય છે ત્યારે બાળક (ગર્ભ) પ્રદુલ્લ થાય છે અને માતા કયાત છે) જે બાળક આઠમા મહિનામા અવન ના એ વખત આઠમા મહિનામા ઓગસ બાળક (ગર્ભ)મા સ્થિર થઈને નનુ ન હાવાથી બાળક છત્રનું નથી થય તો છત્રવ કે નહિ તે વિશે શકા એ છે (કદા મયે જાય, કદાવ જ્યે પમ ખરી), કારણ કે એનુ કેટલું રોગસ લાગ્યા વખતથી સિજ થ જિને એનું લેાય છે અને કેટલુંક ઓગસ મા અને બાળક વચ્ચે રનું એ છે

ધીરપેયા ચ પેયાઽત્ર સઘૃતાઽવાસનં ધૃતમ્ ।

મધુરૈ સાધિતં શુદ્ધયૈ પુરાણશાસ્ત્રતત્ત્વા ॥૬૫॥
શુષ્કમૂલકકોલામ્બુઝાયાયેણ પ્રશસ્યતે ।

શતાઘ્નાકલિકતો યસ્તિઃ સતૈલધૃતસેન્ધવઃ ॥૬૫

રોમા (રાક્ષા મહિનભા) ધી નાખેલી શીરપેયા પીવી, જેઠીમવ વગેરે ગળ્યા રાષધથી મિદ્ર કરેલા ધીની રાનુવાસનબરિત રાપવી, જૂના ગાંડુ શોધન કરવા માટે રૂકો મૂળો (મૂળાની સુકવાણી), વસમ્બાબ રાને ખટાયાના કવાયથી રાને સુવાના કંકણાળી, તેવ, ધી રાને નિધવવાળી નિરુબરિત રાપવી (શીરપેયા= દૂધ રાને ભાત ચોળીને પીવા જેવુ કાંડુ)

પ્રસવનો સમય

તસ્મિન્સ્ત્રેકાહયાતેઽપિ કાલ સનેરત્ પરમ્ ।

રાક્ષ મહિના પૂરા થયા પછી રોક પાડુ દિવસ જાય ત્યાં પછી (બા મહિના સુધી) બાળકને નરખવાના યોગ્ય નમય છે

વગસ પછી શુ થાય?

વર્ષાદિકારકારી સ્વાત્કુક્ષો યાતેન ધારિત્ ॥૬૬

જે બાર મહિના પૂરા થયા છતાં વાયુ ગભને કનખા પકડી રાખે (રાવતરવા ન દે) તો ન ગર્ભ ના કરે છે

નવમે મહિને શુ કરવું?

શસ્ત્રશ્ચ નપમે માસિ ક્ષિગ્ધો માંસરસોદન ।

વહુસ્નેહા યવાગૂર્વા પૂર્વાંકિ ચાનુવાસનમ્ ॥૬૭॥

નવમે મહિને માસરસમા ગધેલો સ્નોગ ભાત ૬ બાહુ સ્નેહાવાળી યવાગૂ રાને શ્લોક ૬૩, ૬૪મા રાગળ કંકણાયેલી મધુર દ્રવ્યાળી મિદ્ર કરના ધીની રાનુવાસન બંધિત દિવસ છે

તત પવ પિચુ ચાસ્યા યોનો નિત્યં નિધાયપેત્ ।

વાતપ્રપન્નમ્બામ્ના ણીતં સ્નાનેઽન્વહ હિતમ્ ॥૬૮

(યોનિમા વાયુના પ્રકોપ ન થાય તો યોનિમાથો ગળા નરગતાથી રાવતરી શકે છે તેથી વાયુના પ્રકોપ મરડવા માટે) રોમા ૪ (ગળ્યા દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરના રોમા ૪) પોનુ (પુમડુ) બેઝીને ગો પોનુ ગાંભીળીનો યોનિમા ૧૪ મુકવું રાને વાયુ મટાડો રોગ થા ગળા કંકણી જેવા મ્થાને ઠોપે પાડીને રો પામી રોન વગ નાગળા માટે રાપવું નો હિતમ્ છે નિઃસ્નેહાદ્ધી ન નવમાન્માસાત્મમૃતિ યાસયેત્ ।

નવમે મહિને બેસે ત્યારથી (પ્રગવ થાય ત્યાં સુધી) ગાંભીળીને સ્નેહ વિનાના નજાવાથી નખવી

નદિ (રોટલે રોનું રોગ સ્નેહન કરવું)

શુ અવતરશે તે જાણવાનાં લક્ષણો

પ્રાગ્દક્ષિણસ્તનસ્તન્યા પૂર્વે તન્ગાર્થવેષ્ટિની ॥૬૯

પુનામદીહદપ્રમરતા પુંસપ્રદક્ષિની ।

ઉગ્રતે દક્ષિણે કુક્ષો ગર્ભે ચ પરિમળ્હે ॥૭૦॥

પુત્રં સતેઽન્યથા કન્યા યા ચેચ્છતિ નૃસક્તમ્ ।

નૃત્યવાદિત્રગાન્ધર્વગન્ધમાલ્યપ્રિયા ચ યા ॥૭૧॥

જે ૭ બિણ્હીના જમણા સ્તનમા પહેલું વાવણ થાય કામ કરતી વખતે જે રો પહેલું જમણું નાગ ઉપરન કામ કરે, નરજાતિના નામવાળી વસ્તુરો માટે એને ઇચ્છ (ભાવ) થાય, નરજાતિના નામવાળી વસ્તુ રો ર ને વ્યકિતરો વિશે મવાલો પૂછે, નરજાતિની વસ્તુરો રાને વ્યકિતરોના સ્વપ્ના રાવે, જમણી કૂખ ડાબી કૂખ કરના વધારે ઊંચી ઊંચી રાવે, ગભની રાકાર (દડા જેવા) વારે બાળુથી જાળ મટોળ હાય તો ગાંભીળીને પુત્ર રાવતરે છે, પલ જે ગાંભીળીને ઊંધા લક્ષણો થાય (પહેલું ડાબા સ્તનમા ધાવણ થાય, કામ કરતી વખતે પહેલું ડાબું રાગ ઉપવીને કામ કરે, નારીજાતિની વસ્તુરો રાને વ્યકિતરો માટે ભાવ થાય, સગલો પૂછે રાને સ્વપ્ના રાવે, ડાબી કૂખ ઊંચી રાવ ગભની રાકાર જોળામજોળ ન હાય), ગાંભીળી પુરુષનો રાગ ઇચ્છતી હોય, ગાંભીળીને નાવ, વાંજર, ગાયન, સુગંધ, દૂધના બારગળા ગમતા હોય તો તે ગાંભીળીને છાકરી રાવતરે છે

ક્રીરં તત્તલ્લકે, તત્ર મધ્ય કુક્ષે સમુગ્રતમ્ ।

છાકરી રાવતરવાના રાને છાકરી રાવતરવાનાં લક્ષણો બેગા હા તો નપુસક બાળક જન્મે છે ગર્ભ નપુસક હોય ત્યાં કૂખનો વચલો ભાગ (અંતરો નહિ ને જમણેરે નહિ) ઊંખેલો હોય છે

યમો પાર્શ્વદ્વયોદ્ગામાત્કુક્ષો દ્વોષ્યામિવ સ્થિતે ॥

બે છેડે ઊપસેલા (પહેલા) રાને વચેથી નાકડા નકડાના પીપ જેવા રાકાડાની કૂખમાં બે પડાના ઊપચેલા હોય તો ગાંભીળીને બે બાળક રાવતરે છે

સુવારડના ઓગમમા કયારે જવું?

પ્રાક ધૈવ નવમાન્માસાત્ સા સતિગૃહમાશ્રયેત્ ।

વેરો પ્રશસ્તે સમ્મારેઃ સમ્પદં સાધકેઽહનિ ॥૭૨

નવમા મહિના પહેલા ગાંભીળી (પૂર્વ દિશા તરફ ઢાળવાના કે ઉત્તર દિશા તરફ ઢાળવાના) શુભ સ્થાનમાં જન્મેલા, સુવારડને રાગો જે નાવનનામગીની નાગ પડાળા સમય હોય, તે બધી નાવનનામગીવાળા સુરા વડના રોગરમા કામ નિદ્ર થાય એવા શુભ રાને પુત્ર

જન્મને યાનુકૂળ નામન હોય રોગ દિવસે રહેવા જવુ
તત્રોદીક્ષેત સા સ્તિ સ્તિકાપરિવારિતા ।

ત્યાં (સુવાવડા રોગશા) સુતિકારણે (જેને
ધણી સુવાવડા રાખી ગઈ હોય રાત જે પ્રત્યવ વખતે
શુ કરવુ તે બાબતના વ્યવસ્થા કુશળ હોય રોગી
શ્રીનો) જેની સેવા માટે તજવડા હાય રોગી ગર્ભાગરો
પ્રત્યવ થવાની રાખા કરના રહેવુ

પ્રસવ થવાની તેયારી હોય તેના લક્ષણે

મદ્યશ્વપ્રસવે ગ્લાનિ કુશ્યક્ષિયત્યાક્ષમ ॥૭૭॥

અધોગુહ્વમરુચિઃ પ્રસેકો મદુમૂવતા ।

વેદનોફરકટીપૃષ્ઠહસ્તિવહ્નૌ ॥૭૮॥

યોનિમેદરજાતોદસ્કુરણસ્વચ્ચાનિ ચ ।

રાજકાન્તમા પ્રસવ થવાના હાય તે ગર્ભાગરો
ગ્લાનિ હાય છે (હર્ષ જરો ગટે છે) કૂખ રાતે
રાખી શિથિલ (હીન) થઈ જાય છે (યોતાના સ્થાન
માથી જાણે ખસી ગયા હોય રોગી લાગે છે), કટાંજી
રાતે છે, નીચેના ભાગ ભારેભાન લાગે છે, રાજગમ્ભો
આવ છે, મોમાથી થૂક રત લાગ નીકળે છે, બહ
પેશાબ હાય છે સાચળ, ઉર, કૂલા (કંઠ), પીઠ,
હૃદય, મુત્રાશય રાતે સાથળના વગર રોગી જગવારો
પીડા થાય છે, યોનિ જાણે ફાટતી હોય, નામકા મારતા
રોધ, જાણે રાત્રી (કે સોય) ખસાતા હોય રોગી
પીડા યોનિમા થાય છે, યોનિ ફરકે છે રાતે યોનિમાથી
આવ હાય છે યોનિમાથી પ્રવાહી બાગ નીકળે છે)
આવીનામતુ જન્મતસ્તતો ગર્ભોદકસ્તિઃ ॥૭૯॥

તે પછી (ઉપર ગાણેથી યોનિની પીડા રાતે
પછી) ગર્ભ બહાર નીકળતી વખતે જે ખાસ શૂળ
લાટે છે તે શૂળ (વેગ) આવડા માલ છે રાતે પછી
ગર્ભનું પાણી નીકળે છે

પ્રસવકાળ પાસે આવે ત્યારે શુ કરવુ ?

અયોપરિચિતગર્ભાં તાં હતકૌતુકમજ્જલામ્ ।

હસ્તસ્થપુષ્પામર્કલાં સ્વમ્યક્ષોભામ્બુસેચિતામ્ ॥૮૦॥

પાયયેત્સૃતાં પેયાં

પછી (=ગર્ભનું પાણી નીકળવા માટે ત્યાર પછી)
જેના પતવકાળ પાસે રાત્રી પહેલો ૧૧૧ રોગી ગર્ભા
ગરો હાય વગેરે જગારો રાખતી બાંધવાનું મજબ કર્મ
કરવુ, નરજાતિના નામવાનુ કૂખ ર ના હાથમા રાખવુ,
રોગ શરીર સારી રીતે તેજ વગડાવુ, રોના (=ગર્ભાગરો
ના) ઉપર સહેલાય રાખુ ગરમ પાણી વગેરે પછી
ધી નાખીને પેયા રાખવો

તનો મુશયને સ્થિતામ ।

આમુદ્ગસન્ધિયુક્તાનામમ્યક્ષાઘ્ની પુનઃ પુનઃ ॥૮૧॥

અયો નામેવિમુદ્રીયાત્કારયેજ્જન્મચક્ષુકમ્ ।

પછી રોને જમીન પર ચોથી પથાનામા સુવાવડી,
પગ વગાડીને ર તે પાદમા રાખીને ચત્રી સુવાવડી,
રોના શરીરે ગરવાર તેલ લગાડવુ, રોની પૂરીથી નીચેના
ભાગમાં નાનવુ (જિંદગી નીચે હાથ દરવેલો) તથા
રાતે બગાસા ખવડાવવા રાતે ઉતાવળે નવાવડા

ગર્ભઃ પ્રયાત્યવાગેવ, તદ્વિજ્ઞં દક્ષિમોક્ષત ॥૮૨॥

આવિચ્ચ જટરં ગર્ભો વસ્તેરુપરિ તિષ્ઠતિ ।

રાત્રમ જરવાથી ગર્ભ નીચે ઊતર છે (માના
હૃદયસ્થાનને છાત્રીને નીચે ઊતરે છે) માના હૃદયથી
છૂટે પડયા પછી ગર્ભ જગરમા દાખર થઈને મુત્રાશય
ઉપર (પાછો) રાખ છે રો (હૃદયથી ગર્ભ છૂટે પડયો
યોવાનુ) લક્ષણ છે

આવ્યોડિમિત્વરચન્દ્યેનાં જટ્વામારોપયેત્તતઃ ॥૮૩॥

વેલુ (પ્રસવની વદનાના શૂળ) ઉતાવળે રાખતા
જાય રોટલે રાતે (ગર્ભાગરો) ખાટલામા બેસાડવી

અથ સમ્પીઢિતે ગર્ભે યોનિમસ્સ્યા પ્રસારયેત્ ।

પછી જ્યાર ગર્ભ બધી તરફથી વાયુના દબાવમા
રાત્રે (વાયુથી થકેડાય) ત્યારે (તેજ વગેરે ચોપડીને)
યોનિને પહોળી કરવી (હાથથી નહિ)

મૃદુ પૂર્વ પ્રવાહેત વાદમાપ્રસવાચ સા ॥૮૪॥

(પછી) ગર્ભ યોનિના મો પાસે રાખતા મુધો
ગર્ભાગરો ગરબે યોનિના મો રાખવા રાખવા માટે
હાથ હાથ જો કરુ અને જ્યારે ગર્ભ યોનિના
મો રાખવા નામે છે રોમ જમીન ત્યાં પ્રસવ
થતા મુધી પૂષ્પ જોર મરવુ

હર્પયેષા મુદુ પુવજન્મશાન્દજ્જલાનિલે ।

'તને પૂત્ર રાખશે' વગેરે વચોથી, કડા પાણીથી
રાત ખવડ નાખીને રોને (ગર્ભાગરો) વાગવાર
ઉત્સાહમા (રાત્રદમા) રાખવો

પ્રયાવાન્તિ તયા પ્રાણાઃ

સતિજ્ઞેશાવસાદિતા ॥૮૫॥

પ્રસવના વેનાથી કમ્બાઈ ગમેલા રોના પાણી
રોગ કયામાં (રોને < ના મા રાખવાથી) પાછા
લાટે છે (તજ થઈ જાય છે)

ગર્ભ ન નીકળે કે ઓર ન પડે તો શુ કરવુ ?

ધૂપયેદ્ગર્ભસક્તે તુ યોનિ રુખ્ણાદિકચ્ચુકૈઃ ।

દિરખ્યપુષ્પીમૂલ ચ પાણિપાદેન ધારયેત્ ॥૮૬॥

સુવર્ચલાં વિશાલ્યાં વા જરાચપતનેડપિ ચ ।
 કાર્યમેતત્તયોત્તિષ્ય વાહોરેનાં વિકમ્પયેત્ ॥૮૪॥
 કદીમાકોટયેન્નાર્ણવાસ્કિજૌ માઢ નિપીડયેત્ ।
 તાલુકળઠ સ્પૃશેદ્વેષ્યા સૂંધિ દધાન્ત્હીપય ॥૮૫॥
 મૂર્જલાઢ્ઢલિકીતુમ્ચીસર્પત્વકુષ્ઠસર્પદૈઃ ।
 પૃથગ્દ્વાભ્યાં સમસ્તૈર્વા યોનિલેપનધૂપનમ્ ॥૮૬॥
 કુષ્ઠતાલીસકલ્ક વા સુરામળ્હેન પાયયેત્ ।
 યૂપેળ વા કુલત્યાનાં ઘાલ્વજેનાસથેન વા ॥૮૭॥

ગર્ભ પોતે નીકળવાની પ્રવૃત્તિ ન કરે તો કાઠા સાપની કાચળીના ધૂપ યોનિને રાખવો અને ડિગ ૧ પુખ્તીનું મૂળ, રાશી ક વધનાગ ગર્ભાશીને લાથ રાને પજે બાધવા રોર ન પડતી લાથ ત્યાર પા ઉપર કંઠુ તે કંઠુ રોજુ ન નહિ જાય રોના બે લાથના બાવડામાથી (બગલમાથી) પકડીને રોને (ખાંભી મારીને) ખગિરથી (લાથાવડી), કેડ પર એડીનો માગવો, મન્ને કૂવાને (ભેગા કંઠીને) પકડી બાવડા, માથાના વાળની હટ તાળવા પર અને ગાયા પર રાડાડવી, માથામા થોળું રૂધ નાખવું, ભોજપત્ર, જાળપીપા (રતવલિષો), નૂત્રી (દૂધીનો નુમડી) સાપની જાયત્રી ઉપલેટ અને સરખવ એ છમાથી દરકના છૂટા છૂટા ન થયે એ છમાથી ગમે ત બે દ્રવ્યથી કે એ છય ભેગા દ્રવ્યોથી યાનિ પર લેપ કરવા અને યાનિને એ દ્રવ્યની ધૂણી આપવી રાથવા ઉપલેટ રાને તાલીસપત્રનો કંક સુરાના નીતવા પાણી સાથ કે કાચીના ધૂપ માથ કે બન્ને જાનના રાસવ લાથ પાવે

ઔર ન પ. તેા બીજુ થુ કરવુ ?
 શતાહ્વાસર્પપાજાજીશિશ્રુતીક્ષ્ણકચિત્રકૈ ।
 સદિશ્વગુકુષ્ઠમદનૈર્મૂત્રે ક્ષીરે ચ સાર્પપમ્ ॥૮૮॥
 તેલ સિદ્ધ હિત પાયૌ ચોન્યા

વાડ્યનુવાસનમ્ ।
 શતપુસ્પાવચાકુષ્ઠકળાસર્પપકલિકત ॥૮૯॥
 નિરુદ્ધ પાતયત્યાશુ સસ્નેહલવણોડપરામ્ ।
 તત્સન્ને હાનિલો હેતુ સા નિર્યાત્યાશુ
 તલ્લયાત્ ॥૯૦॥

સુવા, તરનર, નાજમા, નગલેષ, મી, ચિત્રે, ડિ, ઉપલેટ અને મીડિગ વડ ગાવના મૂતરમા અને દૂધમા (એ બન્નેમા) તિલ કરવું સ સિંધુ ગુલામી અને યોનિમા અનુવાસનસ્તિરૂપે રાખવું એ કિતકર છે સુવા, વડ, ઉપલેટ, લીંડીપીપર, સરતવ એટલા

ઓપધીના કંકમા સ્નેહ રાને સિંધવ નાખીને એની નિરુદ્ધભક્તિ આપવાથી રોર તરત પડે છે ઔર વજળી રહેવાનું (ન પડવાનું) કારણ વાયુ છે વાયુને મટાડવાથી તે (રોગ) જટ બહાર નીકળે છે

કુશલા પાળિનાડકેન હરેત્ક્લત્તનથેન વા ।

રાથવા રોર કાઢવાના કમમા કુશા સીરો પેતાના લાથના નાખ માખીને, લાથ નેન ચોપડીને લાથ વડે (નાન ન રગ્ગરુને) રાસ રાડવી

ગર્ભ અને ઔર નીકળી રહ્યા પછી થુ કરવું ?

મુકગર્માપરા યોનિ તૈલેનાઢ્ઢ ચ મર્દયેત્ ॥૯૧॥

યોનિમાથી ગર્ભ ર ન રોર નીકળી રહે એટલે યોનિ પર રાને રાખા શાગ પર સુવાવડીને તેલ ચોળવું

મક્કલ રાગમા થુ કરવું ?

મક્કલારયે શિરોર્યાસ્તિકોષ્ઠશૂલે તુ પાયયેત્ ।

સુચૂળિત યવક્ષાર ઘૃતેનોળ્લજલેન વા ॥૯૨॥

ધાન્યામ્બુ વા ગુડઘ્યોપત્રિજાતકરજોન્વિતમ્ ।

જે ગર્ભ નીકળ્યા પછી માથામા, મૂત્રાશયમા અને હામા થૂણ આવડાપછી મક્કલ ગગ થાય તો ધી સાથે કે ગર્ભ પાસી નાથ બરાબર નચોડીને ઝીલે કરલો જવખાર પાસા રાથવા જૂનો જોળ, સંક, પીપર મરી, તલ તમારપત્ર, એલવી એટલા દ્રવ્યોના ખારીક ભૂમ નાખીને ધાવાના ક્વાથ પાવે

બાળક અવતરે કે તરત બાળકને થુ કરવું ?

મથ વાલોપચારેળ વાલ યોવિદુપાચરેત્ ॥૯૩॥

ઉવે ગર્ભ જન્મે (બાળક અવતર) કે તરત જ સુવાવડમા થુ કરવું ત જલનાર સારે બાળકના ઉપ થા (કે એ માથા મેલો ઉપવાર) કરવા

સુવાવડીનો વિધિ

સતિકા શુદ્ધતી તેલાદુતાદ્વા મહર્તી પિતેત્ ।

પક્ષકાલકિર્તી માત્રામનુ ચોળે ગુડોદકમ્ ॥૯૪॥

વાતમૌપચતોય વા તથા વાયુનું કુપ્પતિ ।

વિગુપ્પતિ ચ દુણ્ણ દ્વિત્રિરાત્રમયં મમ ॥૯૫॥

સુવાવડીને જે ભૂખ લાગે તો એજ પંચમેલવું બારીક ચૂર્ણ નાખીને ઘીની મોટી માત્રા પીવી અને અના ઉપર ડિનુંડિનું જૂના જોળનું પાણી પાનું અથવા (ધી પીધા પછી) વાયુને મગા એવા ઓપધીના મગ પીવે એમ કરવો વાયુ કોપતો નથી અને ખરાબ થોડી નીડળી જાય છે આ કમ (તર) ત્રમ રાન(વાગ) સુખી થાયવે

(૨૬ ક્વાકે પચા રહે એવી સ્નેહના માત્રાને માટી માત્રા કહે છે)

સ્નેહાયોગ્યા તુ નિસ્નેહમુમેવ વિધિ મજેત્ ।
પીતવત્યાશ્ચ જટરં યમ્વાત્ક વિવેષયેત્ ॥૧૬॥

પણ જે સુવાવડીને સ્નેહન કરવા જેવું ન હોય તેણે ઉપર (સ્નેહક લગાવી લખના) કહેલા વિધિ કરવો પણ સ્નેહ (ધી ૨ ના) ન પીવો (બીજું બધું પીવું)

સ્નેહન કરવા થોડા ઝ સ્નેહન કરવાને અધોગ્ય સુવાવડી ન્યાયે પોતપોતાને થોડા વસ્તુઓ પી રહે, ત્યારે એને નહર (પેડું) ઉપર ધી અને તેલ ચોપડીને પેડું ઉપર વચ્ચે વોટી દેવ (મધુ કઠ્ઠુ કે બધું ઘીવું ન રહે એવી રીત વોટવ કે જેથી એમા પવન ન બરાઈ જાય તમ કાળુ પાલ ન પડે જાય)

જીર્ણે સ્નાતા પિષેત્વેયાં પૂર્વોક્તૌષ્ઠસાધિતામ્ ।
જ્યદ્વાદ્ધૃત્વિદાર્પદિવર્ગસ્વાયેન સાધિતા ॥૧૭॥
હિતા યવાગુ સ્નેહાદ્યા સાત્મ્યતઃ પયસાડયવા ।
સતરાત્રાત્પર ઘાસ્યૈ કમશો શૂહ્ણં હિતમ્ ॥૧૮॥

સ્નેહક લગાવી ૯૬ પ્રમાણે જે પીવું હોય તે પચા રહે ત્યારે નાહીને પડલા કહેવા ઔષધથી (=પંચકોષથી) સિદ્ધ કરેલી પેચા પીવી, ત્રણ વાસા પછી (ચાથા વાસાથી) વિનાપીદ ગુણના ઔષધના ક્વાથથી બનાવેલી સ્નેહ નાખેલી યવાગુ અથવા દૂધથી બનાવેલા યવાગુ એ બેમાથી જે માફક આવે તે યવાગુ પીવી શાસ્ત્રી છે સાત રાત (વાસા) પછી (આક્રમ વાસાથી) એનું ક્રમેક્રમે (ધીમેધીમે) બુ ઘડુ કરવું હિત થાય છે (જીવનીયગુણના રીપથ, બુ ઘડુ ઔષધ, મધુર વર્ગના ઔષધથી તૈયાર કરવા અભયમ, ઉદ્ વર્તન, શેક, અવગાહ અને ઘટવને મિતકર અનનપાનથી બુ ઘડુ કરવું)

દ્વાદશાદેઝનાતિક્રાન્તે પિશિતં નોપયોજયેત્ ।

બાર દિવસ (વાસા) પૂરા ન થાય ત્યા સુધી માસ ખવડાવવું નહિ

સુવાવડીના શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર કરવા
યત્નેનોપચરેત્સર્તાં હુ સાપ્ત્યો હિ તદામય ॥૧૯॥
ગર્ભવૃદ્ધિપ્રસવરુક્ષ્ણેદાન્નસતિપીઢૈઃ ।

સુવાવડીને થતો રોગ (સુવારોગ) ગર્ભ (ઉતરમા) વધવાથી, ગર્ભ નીકળવાથી, સુવાવડીને નર્ભ કડકમાં પીડા થયેલી હોવાથી, પાણી અને લોચી વડી ગયેલું હોવાથી અને સુવાવડીને દબાયેલી હોવાથી (એ બધા કારણોસર) મટાવે મુકેવ હોય છે માટે (સુવારોગ)

થવા ન પામે તે માટે) સુવાવડીની શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે પ્રાન્નપૂર્વક સુવાવડ કરવી (ઉપચાર કરવા)

પથં ચ માસાદધ્યર્ધાન્મુકાહારાદિયન્ત્રણા ॥૧૦૦॥
ગતસૂતામિધાના સ્યાત્પુનરાતેવદર્શનાત્ ॥૧૦૦૧॥

અને આ રીતે દોઢ મહિના પછી આહારવિહાર વગેરેના અકુશ (પરોઝ) માણો છૂટી થયા પછી ફરીથી માસિક અટકવ રાત્રે એટલે સી 'સુવાવડી' કહેવાની બધ થાય છે

इत्यष्टागृहद्वये सूत्रस्थाने द्वितीये शारीरस्थाने
गर्भावकान्तिर्नाम प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥

અધ્યાય ૨ જો : ગર્ભવ્યાપચારીર

મયાતો ગર્ભવ્યાપદ શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःरात्रेयादयो महर्षयः ।

ગર્ભની નપ્રામિદ્યથી શરોનું વિજ્ઞાન જેમા કહેલું છે એવા અધ્યાય પછી હવે અમે ગર્ભના રોગ (વ્યા પદ) સબધી અધ્યાય સમગ્રવીધી એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

(આ અધ્યાયમા ગર્ભના રોગ ઉપરાત ગર્ભના રોગની ચિકિત્સા પણ કહી છે, પણ આ અધ્યાયમાં મોટે ભાગે ગર્ભના રોગ વિષે કહેલું હોવાથી અધ્યાયનું નામ ગર્ભ સાપદ શારીર રાખ્યું છે.)

ગર્ભિણીને આર્તવ દેખાય કે શૂન આવે તે શું કરવું ?

गभिण्याः परिहार्याणां सेवया रोगतोऽयं वा ।

પુણે જણેડયવા શલે બાહ્યાન્ત જિગ્મ્યશીતલમ્ ॥

સેવામ્મોજહિમક્ષીરિવલ્લક્ષ્ણાજ્યલેપિતાન્ ।

घातयेद्योनिवस्तिभ्याમાર્દ્રાદ્રાન્ પિચુનક્કાન્ ॥

શા ૧/૪માથી ૪૫મા જે આહારવિહારનો ન્યાય કરવાનું ગર્ભિણીને કહ્યું છે તે આહારવિહારનું સેવન કરવાથી અથવા (સ્વભાવે ન અપથ્ય એવાં સરસવર્ણ શાક, મદક, દહીં વગેરે આહારથી અને માત્રા, દેશ, કાલ વગેરેને લીધે થતા) રોગને લીધે જે ગર્ભિણીને આર્તવ દેખાય કે શૂન આવે તે બહારથી (=સ્નાન, અવગાહ વગેરે કરીને) અને અંતરથી (=ભોજન, અનુપાન વગેરે દ્વારા) જિગ્મ્ય અને કડક કરે એવા ઉપાય કરવા અને વીરસુવાળો, કમળ, પદ્મકાષ, પીપ્પતો વગેરે દૂધવાળા ગ્રાહની છાલનો કડક અને ઘીનો લેપ કરેલાં મુકથ લીલા (=મુકાથ નહિ એવા) પેતાં (પૂમર્દ) અને વાટો થોળિ અને બસ્તિ વડે રાખનાં (મૂકવા, એટલે થોળિના કમળના મોમાં અને પેશાબના છિદ્રમા મૂકવાં

(પુમણ અને વાગેના છેડા બહાર રાખવો કે બેઠી અને બહાર ખાડી લેવે)

શતઘૌતઘૃતાકાં શ્વીં તદમ્ભસ્યવગાહયેત્ ।

સસિતાશૌંદ્રકુમુદકમલોત્પલકેસરમ્ ॥ ૩ ॥

લિહ્યાત્ ક્ષીરઘૃત લાદેચ્છ્ણાટકકસેચ્છકમ્ ।

પિવેત્કાન્તામ્જશાલુકવાલોદુષ્કરવતપયઃ ॥ ૪ ॥

ઘટેતેન શાલિકાકોલીદ્વિધલામધુકેશુભિઃ ।

પયસા રક્તશાલ્યન્નમધ્યાતસમધુશર્કરમ્ ॥ ૫ ॥

રસૌર્ધ જાક્ષલે

૨ નીવ દેખાતો હાથ કે થૂંક આવતું હાથ એવી બાબિલી સ્ત્રીન સેા વાર ધાયે ૧ થી ચોપાડીને પછી તેના (=ચીરસુવાળો, કમળ, પપ્રકાક, પીપળો વગેરે દધવાળા બાંડની છાલ-રોટના રોપધના) પાણીમા (=ઠંડા પાડેલા કવાથમા) રાવનાડન કરાવવું એ સીરો સાકર, મધ, ચોપણ, ધાતુ કમળ રાન કાળું કમળ એ ત્રણના કેસરા સાથે દૂધ રાને ધી વાટવું, શિંગોડા અને કસેલા ખાવા, કાગ, કમળ, રાના કમળનું મૂળ, નારું ઉમર ડાનું ફળ આટલી વસ્તુઓ સામે ઉઘાડેલું દૂધ ખીજું, શાળના ચોખા, કાંડાની, બગદાસા, રાંતબલા, બેદીમધ અને શેરડી નાખીને ઉઘાડેલા દૂધ માથે રાતી શાળના ચોખાનો ભાત મધ રાને સાકર નાખીને ખાવા, અથવા બગલ પ્રાણીરાના મ સરસ માથ રાતી શાળના ચોખા નો ભાત, મધ રાને આર નાખીને ખાવા

દૂધમા ઔષધો નાખીને દૂધ ઉઘાડવાની રીત

ઔષધથી આકાણુ દૂધ લેવું રાને દૂધથી વાર ગણુ પાણી લેવું ઔષધ, દૂધ રાન પાત્તો ભેગા કરીને ઉઘાડવા ઉઘાડવા ઉઘાડવા બહાર ઉમેરું પાણી બજી જાય રાને રાતવ ઘનુ રોટલું દધ બાગે ગે ન્યારે દેવના ઉપગથી ઉતાડી લેવું

શુદ્ધિર્વજ ચાસ્યોકમાચરેત્ ।

જે બાબિલીને રાત્રીવ દેખાય કે થૂંક આવે તેને સ્તપિતની ચિકિત્સામા કસેલા દેધન નિવારણ બધા બાંડરના અને અંતરના ઉપચાર કરવા

ત્રણ મહિના દરમ્યાન કે સામ આર્તવ દેખાય તો થુ કરવું

મહામર્ણજિમાસાયા પ્રત્યાઘ્યાય પ્રસાધયેત્ ॥૬॥
મામાન્યયે ચ

જર્મ રથે ત્રણ મહિના પૂરા થતા પહેલાં જે આર્તવ દેખાય અને જર્મ રથ પછી જર્મ ન હો મહિને પણ જે બામવાળો (ત્રણ) આર્તવ દેખાય તો એને અસાધ્ય તમજીને ઉપાય કરવા

(ત્રણ મહિના દરમ્યાન જે રાત્રીવ દેખાય તો સામાન્ય રીતે જર્મ ટકતો નથી રાત્રીવ નીકળે તેની સાથે રાત્રમ ભળેલો હોય તોપણ ગમે તેટલા મહિના થયા હોય છતાં પણ રાત્રમને મનાડવાના વૂખા, તીમ્બુ નરમ રાને તોખા ઉપચાર ગાંભીરિને રાવના પડે છે અને રાત્રીવને મનાડવાના ઠંડા અને સિન્ધ ઉપચાર રાત્રમને આવના પડે છ, માટે એ અસાધ્ય છે એમ સમજીને પ્રયત્ન કરવો)

આર્તવ અને આમ બન્નેને લાગુ પડે એવા ઉપાય

તરેષ્ટ રીતં રુક્ષોપસંહિતમ્ ।

ઉપચાસો ઘનોશીરગુહ્યરત્નુધાન્યકા ॥૭॥

દુપાલમાર્પવટકચન્દનાતિનિપાવલા ।

કથિતા સલિલે પાન તૃણધાન્યાનિ મોજનમ્ ॥૮॥

મુદ્રાદિયુષ્કરમે તુ જિતે રિત્ત્યાદિ પૂવવત્ ।

સામ રાત્રીવ દેખાય તો (કડવા, તૂલ વોર) વૂખા પાડનાર દ્રવ્ય માથે ભેરવીને ઠંડા ઉપચાર કરવા (દધ, સત્ત્વ વગરનો વિચાર કરીને) ઉપવાસ કરાવવા મેથ, ચીરસુવાળો, ગળો, મેટો અરુઢો પાના, ધમાસો, પિત્તાપાપ, સુખડ અતિવિષની કળી, બગદાસા એ દમ રીડીધાના પાણીમા કવાથ કરીને પાડે બાંડાન ખવડાવવા રાન ન માથે મગ, (મઠ, મસૂર) વગેરના ગુપ ખાવા રાવના રાવના, પાકી ભાઈ આમ પામી જા નાગ રાના સાફક (શ્લેષક ૧) સિન ૫, ઠંડુ વોર ખાવાપીવામા અને બાંડથી લેપ વગર મરવામા વાપરવું

બધ્યાન=નુપાસના-મં ૧, કોલની, નામે, મં ૧, નીલો નાગની, મકાઈ વોર

જર્મ પડે તો થું કરવું

ર્મં નિપતિતે તીક્ષ્ણ મદ્ય સામર્થ્યતઃ પિવેત્ ॥૯॥

ર્મંકોષ્ટપિચિસુસ્યર્થમતિપ્રિસગ્ગણય ચ ।

લઘુતા પશ્ચમૂલેત રુક્ષાં પેયાં તત્ત્વ પિવેત્ ॥૧૦॥

પેયામમપાયા વન્ને સાધિતા પાશ્વકોત્કે ।

ચિત્સાદિપશ્ચકથાયે તિલોદ્વાજકટુષ્ઠુ ॥૧૧॥

માસતુલ્યદિનાન્યેય પેયાદિ પતિતે પ્રમા ।

લઘુસ્નેહલજ્જા ટીપનીવયુનો હિત ॥૧૨॥

ઉપના ઉપાય ક્યા હતા જર્મ પુરુષ ૧ પે (નીચી જર્મ) તો જર્મ જન મેડાની શુદ્ધિ માટે તથા પીડા બુવરા માટે રાંતિન પપ્રમા નીચ (વગર) દાડ પીવા અને વડી (દાંડની બાંડ) વડી ને તથા વધુપાવપૂરથી બન્નેવેલી લુખી પેયા પીવો જ તો

દણ ન પીતી હોય તો પચકોવના કકમા તલ
 ૨ ને ઉદાલક ચોખા નાખીને સિદ્ધ કરેલી પેશા ૨ ને
 બીલાના મૂળ વગેરે મોટા ખચમૂળના કવાથમા તન
 ૨ ને ઉદાલક ચોખા નાખીને મિલ્ક કુંડેલી પેશા પીવી
 ૨ ૧ પ્રમાણે પચવામાં લગ્નો, સ્નેહ અને લવણ નાખ્યા
 વિનાના, (મરી, ચિત્રે વગેરે) દીપન દ્રવ્યો નાખેલો
 પેશાદિ કમ ગર્ભ પડે ત્યારે જોડેલે મિલ્કને ગર્ભ પડયો
 હોય તેટલા દિવસ સુધી કરવો હિતકર છે (દા ત
 પાચમે મિલ્કને ગર્ભ પડયો હોય તો પાચ દિવસ સુધી
 પેશાદિ કમ કરવો)

દોષવાતુપરિક્કેદશોપાર્થ વિધિરિત્યયમ્ ।

૨૥ (ઉપર કહેલો) વિધિ દોષો (પિત્ત ૨ અને ૨)
 ૨ ન ધાતુરોની ભીનાશ સૂકસી નાખવા મોટે છે
 વાયુ ભીનાશ કરતો નથી નથી ૨ ૮ દાપ રોટલે
 પિત્ત ૨ ને કદ)

સ્નેહાન્નવસ્તપ્થોર્ધ્વં યત્યદીપનજીવના ॥ ૧૩ ॥

પછી (દોષો અને ધાતુરોની ભીનાશ સૂકવ્યા
 પછી) વારે સ્નેહ, સ્નિગ્ધ રાગ્નપાન ૨ ને સ્નિગ્ધ
 બસ્તિઓ રો ત્રણે રોવા રાપવા ક જેથી બળ વધે,
 ૨ ગિન પ્રલેપ લાય અને રોગન વધે

ઉપવિષ્ક ગર્ભ

સજ્જાતસારે મહતિ ગર્ભે યોનિપરિચવાત્ ।

શૃદ્ધિમપ્રાપ્તવન્ ગર્ભ કોષ્ટે તિષ્ઠતિ સમ્ફુર ॥ ૧૪ ॥

અપવિષ્કમાદુસ્ત, વર્ચંતે સ્તેન નોદરમ્ ।

ગર્ભ બનવાન થાય અને કંઠમા મોટો થાય ત્યાર
 પછી જો યોનિમાથી આર્તવ કે બીજ કયાને સાવ થાય
 તો ગર્ભ વધતો રાટકી જઈને કોઠામા (ઉભા)
 પડયો રહે છે પણ ફરક છે ખરા એવા ગર્ભને ઉપ
 વિષ્ક ગર્ભ કહ છે ૨ ઉપવિષ્ક ગર્ભ કાઠમાં પ થો
 રહે તેથી ગર્ભાશીનુ પેટ વધતુ નથી (યોનિમાથી
 આર્તવ વગેરે નીકળવાથી વાયુ કોષ્ટે છે કાપેલો વાયુ
 પિત્ત અને કફને મળે લઈને ગર્ભને રમ પહાયાકાના
 નાડીમા જઈને નામુ દબાવ કરે છે ૨ ૧૪ જ્યારે
 નાડી દોષાથી પુરાય છે, ત્યારે બાળકને પૂતો રમ
 નાડીમાથી મતી શકતો ન હોવાથી ગર્ભ વધતો નથી)

નાજોદર ગર્ભ

શોકોપવાસરુક્ષાદૈરયયા યોન્યતિષ્ઠવાત્ ॥ ૧૫ ॥

વાતે કુદ્ધે ક્ષા. શુષ્યેદ્રર્શો નતોદરં તુ તમ્ ।

ઉદરં શૃદ્ધમયત્ર હીયતે સ્ફુરણ ચિરાત્ ॥ ૧૬ ॥

શાક, ઉપવાસ, રૂઝ વગેરે વાયુન કાપાવ રોવા
 ૨ ૧૪૫૧૧૧૧૧૧ જ્યાં વાયુ કાપે છે ૨ થવા જ્યાં
 ૨ નિશય આર્તવ રહી જવાથી વાયુ કોષ્ટે છે ત્યાં
 ગર્ભ નુપ્રક્રમે પાત્રો થઈ જાય છે ૨ ૧૫ નાજો ૨
 ગર્ભ કહે છે (કેટલાક રોને ઉપવિષ્ક ગર્ભ કહ છે)
 ૧૫ મા (નાજો ૨ ગર્ભમા) ગર્ભાશીનુ ઉં ૨ મોટુ થયુ
 હતા તોપણ પાછુ નાનુ થઈ જાય છે ૨ ને ગર્ભ લાભ
 વખત ફરકે છે (ઉપવિષ્ક ગર્ભમા પેટ મોટ ન થાય
 પણ મોટુ થયેલુ હોય તે નાનુ થઈ જાય નથી નાજો ૨
 ગર્ભમા પેટ વધ તો નહિ જ, પણ વધેલુ હાય ત
 ૧૫ નાનુ થયુ જાય છે)

ઉપવિષ્ક અને નાજોદર ગર્ભના ઉપાય

તથોર્થુજ્જનાયાતમધુરદ્રવ્યસંસ્કૃતે ।

ધૃતક્ષીરસસ્તુતિરામગર્ભાશ્ચ લાદયેત્ ॥ ૧૭ ॥

તેરેવ ચ સુમિક્ષાયા ક્ષોભણં યાનવાહનૈ ।

ત મનને (=ઉપવિષ્ક ગર્ભાશી ૨ ન નાજોદર
 ગર્ભવાળી રો બે ગર્ભાશીરોને) બાલ્ય નવાના
 વાયુ મગાવતો રાત ગરખલ રો તમ ગુપ જેમા
 ભગા લાય રોવા (કાળી દાસ, નાકર વા) ૨ ૧૭થી
 મિલ્ક કરશ થી, ૨ ૫ ૨ ન માસરન પનાર ત્યા સુધી
 ખવડાવતા તથા તમ ગર્ભ ૨ વો યુક્તિથી ખવડાવવા
 ક ગર્ભાશીન સૂગ ન ૧૫ (સૂગ વડ તો ગર્ભન બને
 ગર્ભાશીને નુકસાન થાય) જ્યાં રુનારી (-ઉપર
 કહેલા થી, ૧, માસરસ ૨ ન કાસ ગર્ભ ખાઈને)
 પનાર ત્યાર રો ગર્ભાશીન ૨ થ વગર થાન (ના)મા
 રાત લાધી, ચોલા વગેરે વાહન પર બેનાડીન વાથી
 લાગુ કે જેથી ગર્ભાશીના શરીરમા મોભમ (નાપ
 ખળ) થાય

લીન ગર્ભ બેનો ઉપાય

લીનાત્યે તિસ્ફુરેશ્યેનગોમસ્તોક્તોશર્વાર્હિજા ॥ ૧૮ ॥

રસા વદુષ્ટતા દેયા માપમૂલકજા અપિ ।

શાલતિલ્ય તિલાન્માપાન્સક્તૃષ્ણ પયસા પિતેત્ ॥ ૧૯ ॥

સમેશમાસ મધુ વા ફલ્ગુપદ્ધ્યં ચ શીલયેત્ ।

(જે કાળથી ઉપવિષ્ક ૨ ન નાજોદર ગર્ભ થાય
 છે ૨ ને ૨૦ બે ગર્ભના જે લખતા છ ન કારણ બન
 તમણે લીન ગર્ભના પણ છે, પણ લીન ગર્ભનુ રોક
 લખવ વધાર છે તે રો કે લીન ગર્ભ સમૂળનો ફરકના
 નથી નથી વાગબે ૨ ૧ જોડાકા ૨ કન બે ખાન
 લખવ જ ૨ ૧૫ છે)

લીન નામનો ગર્ભ સમૂળનો ફરકનો નથી લીન
 ગર્ભમા ગર્ભાશીઓ બાજપમી, બાદ, માછલી, દુરરી,

ગોર, એટલા પ્રાણીના માસરસ બહુ ઘી નાખીને પીવા તથા અડદ અને મૂળાના રસ બહુ ઘી નાખીને પીવા તથા કાચું બીડુ, તલ, અડદ અને ગાયુ રો બગુ દૂધ સાથે પીયુ રાજવા ચરબીભર્યા માસરસ સાથે દ્રાક્ષનો દાડ પીવો તથા શેવ કેડ પર નેલ ચોગવુ

હર્ષયેત્સતતં ચૈનામેવં ગર્ભઃ પ્રવર્ધતે ॥ ૨૦ ॥

વળી અન સદા આનન્દમા રાખવી રો ગૈન ગર્ભ વધે છે

પુષ્ટોડન્યથા વર્ષગણેઃ કૃષ્ણાજ્ઞાયેત, નૈવ વા ।

ઉપર જણાવેલા પોષણ સિવાય જે બીજી રીતે (અવધી રીતે, લુપ્તા વગેરે પદાર્થોથી) ગર્ભને પોષણ મળે તો તે ગર્ભ અનેક વર્ષે મહામનિતે જન્મે ગણવા ન થયું જન્મે

ગર્ભિણીના ઉદાવર્તનગતિનો ઉપાય

उदावर्ते तु गर्भिण्याः स्नेहेराशुतरां जयेत् ॥ ૨૧ ॥

યોગ્યૈશ્વ ધસ્તિર્મિદંન્યાત્સગર્ભા સ દિ ગર્ભિણીમ્ ।

ગર્ભિણીના ઉદાવર્તનગતિન ચાર પ્રકારના સ્નેહમાથી યોગ્ય સ્નેહથી જનવેલા પીણા વગેરે પાઉં નથા યોગ્ય અનુવાસન બંતરતો રાખીને તરોતરત મટાડે, કારણકે એ ઉદાવર્તનગતિ ગર્ભિણીને રાત્રે ગર્ભને મારી નાખે છે

ગર્ભ ઉદરમા મરી જાય તેનાં કારણ અન લક્ષણ

गर्भेऽतिदोषोपचयादपथ्यैर्द्वयोऽपि वा ॥ ૨૨ ॥

મૃતેઽન્તરહર શીર્ષે સ્તમ્બ ધમાતં મુશ્કલ્યથન્ ।

ગર્ભાસ્પન્દો ભ્રમસ્વપ્ના કૃષ્ણાદુષ્કલસતં ક્રુમઃ ॥

અર્થતઃ સસ્ત્રિત્રત્યમાવીનામસમુદ્ભવઃ ।

દોષો અતિધાય વધી જવાથી, કુપથ જવાથી ને નરીબ સંગેએ ગર્ભ અદર ન અદર (ઉન્મા) મરી જાય ત્યારે ઉદર ઠડુ, સ્તબ્ધ, ફૂલકાની માફક વાયુથી ફૂલેજુ, બહુ પોણવાળું હોય છે, ગર્ભ ફરકતો નથી, જે આવે છે, તરસ લાગે છે, બહુ મહેનતે ઉઠેલા સ્વાસ ચેવાય છે, કટાંગો આવે છે, અણુગમો થાય છે (સૂવા બેસવામા ચેન પડતુ નથી), આખા હેડાણુ રહેતાં નથી, પ્રસવ થવાનો હોય ત્યારે થતાં વેલુ (ચૂન) અવધતા નથી

ગર્ભ ઉદરમા મરી જાય તો શું કરવું?

तस्याः कोष्ठाग्न्युत्थितायाः पिष्ट्वा

યોનિં પ્રલેપયેત્ ॥

ગુડં કિષ્કં સલવણં તથાન્તઃ પૂર્યેન્મુઠ્ ।

પૂતેન કલ્પીકૃતયા શાસ્ત્રસ્પતિપિચ્છયા ॥૨૫

મન્ત્રેયોર્ગૈર્જરાયુર્કૈર્મૃદ્ધગર્ભો ન ચેત્પતેત્ ।

અયોપૃષ્ઠયેશ્વરં વૈદ્યો યત્નૈનાશુ તમાહરેત્ ॥૨૬

હસ્તમગ્નય યોનિં ચ સાઝશાસ્ત્રમલિપેચ્છયા ।

હસ્તેન શક્યં તેનંવ

જે ગર્ભિણીના ઉદરમા ગર્ભ મરી ગયો હોય તે ગર્ભિણી પર સથેકુ (જરા ગરમ) પાણી છાટીને પછી ગાંજ, કિશ્વ અને સિધવ ભેગા લસોટીને યોનિ ઉપર એનો જાડો લેપ કરવો તથા શાસ્ત્રમલી વૃક્ષનો ગુદર અને અગશીનો ગુદર એ બેને ઘી સારે લસોટીને એનો કડક યોનિની અદર ભરવો, પછી ગર્ભને પારવા માટે (અષ્ટાગસંગ્રહમાં કહેલા) મત્રો જપવા તથા ચૌર કાઢવા માટે ધા ૧/૮૨ થી ૮૦૦ મા ઘોડા ઉપાયો ગર્ભ પારવા માટે કરવા તેમ છતાં જે મૂક ગર્ભ ન પડે તો રાજની પરવાનગી લઈને વૈદ્યે જે ગર્ભ હાથથી કઢાય એવો હોય તો શાસ્ત્રમલીના ગુદર અને ઘીને ભેગા કરીને તે હાથ ઉપર અને યોનિમા ચોપડીને એ હાથ વડે જ ગર્ભને ધનપૂર્વક તરત બહાર કાઢવો

गात्रं च विषमं स्थितम् ॥ ૨૭ ॥

માઝનોત્પી ડસમ્પીઢવિશેષોદ્દેષણાદિમિ ।

માનુલોમ્ય સમાકર્ષેયોનિ પ્રમ્યાર્જવાગતમ્ ॥૨૮॥

બહાર કાઢવામાં આવું આવે રોવી કઠમી રીતે અગત્યની ગર્ભ અદર પડયો રહ્યો હોય તો હાથથી ગર્ભને સીધા લાંબો ગોઠવીને, ઊંચો દબાવીને, ચારે બાજુથી દબાવીને, વધારે ધક્કો મારીને ઊંચો ધક્કો મારીને વગેરે પોતાની બુદ્ધિથી રાત્રે ઉપાયો કરીને ગર્ભને યોનિમાંથી તળજતાથી બહાર કાઢી શકાય એવા સીધા કરાને કુદરતી રીતે ચીકડે ત્યારે જે સ્થિતિમાં ગોઠવાયેલા હોય છે તેવી સ્થિતિમાં યોનિના મારગમાં ગર્ભને ગોઠવીને પછી વૈદ્યે ખેંચી કાઢવો

શ્વસ વાયુરિતે કાઢવા પડે એવા મૂક ગર્ભના ઉપાય

हस्तपादशिरોमयो योनिं मुद्राः प्रपद्यते ।

પાદેન યોનિમેકેત મુદ્રોઽપ્યેત ગુરં ચ યઃ ॥૨૯॥

વિષ્કમ્પી નામ તૌ મૃદૌ શલ્યદારણમર્હત. ।

જે ગર્ભના હાથ, પગ કે માથું એ ત્રણમાંથી એકે તે અંગ યોનિ આગળ આવું આવીને રહ્યું હોય તે ગર્ભને વિષ્કમ્પ મુદ્રગર્ભ કહે છે જે ગર્ભના એક પગ યોનિ આગળ આપે પડ્યો હોય અને બીજો પગ ગુદા આગળ આપે પડ્યો હોય તે ગર્ભને યુગ્મ વિષ્કમ્પ મુદ્રગર્ભ કહે છે. આ બંને પ્રકારના વિષ્કમ્પ

મુઢગર્ભને શસ્ત્રથી વેરીને અગ છૂટ્ટ પાડીને (કકણ કરીને) કાઢવા પડે છે

મખ્ડલાક્ષ્ણિકાશાસ્ત્રાભ્યાં તત્ કર્મ પ્રશસ્યતે ॥૩૦

મડલાગ શસ્ત્ર (સૂ ૨૬/૫, ૫૫) અને અંગુલિ-
શસ્ત્ર (સૂ ૨૬/૧૩, ૧૩૫, ૧૪) રો ખે શસ્ત્રથી એ
પ્રકારના વિષ્કલ મુઢગર્ભનું કામ કરવું સાર છે

વૃદ્ધિપત્રં હિ તીક્ષ્ણાગ્રં ન યોનાવવચારયેત્ ।

વૃદ્ધિપત્ર નામનું શસ્ત્ર આગળથી બહુ અણીદાર
હોય છે, તેથી તે યોનિમા વાપરવું નહિ (કવચ કે
તેથી યોનિમા વાળી બાકાતમા બધ રહે છે)

પૂર્વે શિરઃકપાલાનિ દારયિત્વા વિશોધયેત્ ॥૩૧

કક્ષોરસ્તાલુચિશ્ચકમ્વેદોઽન્યતમે તતઃ ।

સમાલમ્ય દદં કર્પેન્કુશલો ગર્ભશક્કુતા ॥૩૨

ગમિશશિરસં ત્વક્ષિકૃટપોર્ગણ્ડયોરપિ ।

પડેલા તે માથાની ખોપરીના ઘાટકાને શસ્ત્રથી
કાપીને ગર્ભિણીના ઉદરની બહાર કાઢવા પછી ગર્ભનાં
બગલ, છાતી, તાળવું અને હાડપણી એમાથી જે અગને
બરાબર પકડવાનો લાગ ફાવે એવા હોય તે અંગમા
નર્ભશકુયત્ર (સૂ ૨૫/૩૧, ૩૨) બરાબરને એ કામ
કરવામા કુશળ હોય એવા વેદો જેથી ખેંચવું પણ
જે ગર્ભનું માથું ન કાપ્યું હોય તેને ઉપર કહેલા
અંગો ઉપરાંત આમિના ખામસામા અને લમણામા
એ બેમાંથી લાગ ફાવે ત્યા પણ ગર્ભશકુયત્ર બરાબરને
કુશળ વેદો જેથી ખેંચવું

બાહું હિત્ત્વાઽસલકસ્ય વાતા-

ધ્માતોદરસ્ય તુ ૧૩૩ ॥

વિદાર્ય કોઘયન્નાણિ વહિર્વા સશ્તિરસ્ય ચ ।

જે ગર્ભના ખભા આગે આવેતા હોય (ગર્ભને
બહાર નીકળવા ન દેતા હોય) તેનો એ ખભાવાળો
લાથ ખભામાથી કાપીને છૂટો કરીને અને જે ગર્ભનું
પેટ ફૂલી ગયું હોય તેમા આમાશય અને પક્વાશય-
ના આક્રાશય કોણને ચીરીને ચોમાથી આતરણ કાઢીને
સારી રીતે બહાર ફેંકી દઈને, પછી ગર્ભને બરાબર
ગોઠવીને લાગ ફાવે તે અંગમા નર્ભશકુયત્ર બરાબરને
કુશળ વેદો જેથી ખેંચવું

કટીસલકસ્ય તત્રથ ઠઃકપાલાનિ દારયેત્ ॥૩૪॥

જે ગર્ભની કૂલો યોનિની અણે આવેતા હોય
(ગર્ભને બહાર નીકળવા ન દેતા હોય) તેને તે
કૂલો ઉપર પ્રમાણે (વાતાધ્માતોદર ગર્ભની માફક)
ચીરીને તેમાંથી કૂલાના ઘાટકાને કકણ કરી સારી રીતે

બહાર કાઢી નાખવા રાતે પછી લાગ ફાવે ત્યા ગર્ભ
શંકુ બરાબરને કુશળ વેદો જેથી ખેંચવું

યથદ્વાયુવણાદન્નં સજેદ્રમંસ્ય લ્પણ્ડશઃ ।

તત્તચ્છિત્ત્વાઽઘ્નુરેત્સમ્યક્ષોચારીં ચ યત્નતઃ ॥

વાયુને લીધે ગર્ભનું જે જે અગ જકડાઈ ગયું
હોય (અકડ થઈ ગયું હોય અને તેથી વાળીને કે
ફેરવીને ગોઠવી શકાય એવું ન રહ્યું હોય) તે તે અગને
કકડે કકડે કાપી નાખીને બહાર કાઢી નાખવું અને
ગર્ભિણીને વન્યપૂર્વેક બરાબર રાંગાળી લેવી (કાપવાની
ક્રિયામા ગર્ભિણીને ઈજ ન થાય એ બાબતની
ખાસ કાળજી રાખવી ગર્ભનું આખું અગ એકસાથે
કાપવા જતા ગર્ભિણીને ઈજ થાય, માટે કકડેકકડે
કાપીને આખું રાગ કાપવાનું કહ્યું છે)

ગર્મસ્ય હિ ગતિં ચિત્ત્વાં કરોતિ વિમુળોઽનિલ ।

તન્નાનત્પમતિસ્તસાદવસ્થાપેશમાચરેત્ ॥૩૬॥

કોપેલા વાયુને લીધે ગર્ભ અનેક જુદી જુદી
સ્થિતિમા યોનિમા આવીને પડેલા હોય છે તેથી એવે
પ્રસંગે જે સ્થિતિમા ગર્ભ યોનિમા પડેલો હોય તે
સ્થિતિ માટે યોગ્ય ક્રિયા મહાભુદ્ધિશાળી વેદો કરવી,
(ઉપર જે ક્રિયા ન કરી હોય તે ક્રિયા કરવી પડે તેપણ
પૂરતો વિચાર કર્યા પછી જરૂર જણાય તો કરવી)

હિન્ધ્યાદ્રમં ન જીરન્ત માતર સ્વ હિ મારયેત્ ।

સદ્દામત્ત્વા, ન ચાપેદ્ધયઃ ક્ષણમન્યસ્તજીવિતઃ ॥૩૭

ગર્ભ અદર છાંદે છે કે મરી ગયો છે તેની પૂરી
ખાતરી કર્યા વિના વેદો છવતા ગર્ભને કાપવો નહિ,
કેમકે છવતા ગર્ભ કાપવાથી ગર્ભ અને ગર્ભિણી
બને મરી બધ પણ મરી ગયેલા ગર્ભને કાપીને કાઢવામા
એક થય સમ્ બેન્કકાર જેવું નહિ ફીટ કરવી નહિ)

અસાધ્ય મુઢ ગર્ભનાં ચીની લમણ

યોનિસંગરણઞ્ચશમકલ્પશ્વાસપીડિતામ્ ।

પૂલ્યુદ્વાગં દિમાક્ત્રીં ચ મૂઢગર્માં પરિત્યજેત્ ॥૩૮

યોનિ (કમ ૧) બધ થઈ ગયું હોય, યોનિ (કમ ૨)
યોનાના સ્થાનમાથી ખસી ગઈ હોય, મક્કલ શેગ
થયો હોય, સ્વાસ થયો હોય, યોનાના આડકાર આવવા
હોય, ચરીર ઠકુ થઈ ગયું હોય એવી મુઢગર્ભનાં
ચીની અસાધ્ય સમજીને છાંદે દેવી

મુઢગર્ભ કાઢવા પછીની ક્રિયા

યયાપતન્તીમપર્ણં પાતયેત્પૂર્વવદ્વિપક્ ।

યતં નિહેતશાસ્ત્રો તુ સિદ્ધેદુષ્ણેન વારિયા ॥૩૯॥

દધાદમ્યકદેહાયૈ યોનો સ્નેહપિત્તું તત્ ।

યોનિર્મુદુર્ભવેત્તેન શૂલં ચાસ્યાઃ પ્રશામ્યતિ ॥૪૦॥

પછી (મૂઢગર્ભ કાઢ્યા પછી) જે ૨૨૨ ન પડતી હોય તે પહેલાની માફક (થા ૧/૮૨૫ થી ૮૦૫ માં કહેલી રીતે) વેદો પાડવી (બહાર કાઢવી) ૨૫ રીતે રોગરૂપી શબ્દ બહાર નીકળી ગયા પછી ગરમ પાણીથી ગભિણીને નવસવવી પછી ગભિણીના શરીરે તેલ ચોપડવું અને રોની થોળિયા સ્નેહનું પૂમડું (પોતું કે વાટ) મૂકું એમ કરવાથી યોનિ પોથી પડશે અને એનું શૂળ મની જશે

દીપ્યકાતિવિપારાક્ષાદિસ્વેલાપચ્ચકોલકાન્ ।

ચૂર્ણં સ્નેહેન કલક ધા કાથ ઘા

પાયયેત્તત્ ॥૪૧॥

કટુકાતિવિપારાપાટાશાકત્વિગ્નહતેજિનીઃ ।

તદ્વચ્ચ દોપસ્યન્દાર્યં વેદનોપશમાય ચ ॥૪૨॥

ત્રિરાત્રમેવ, સપ્તાહ સ્નેહમેવ તત પિવેત્ ।

સાય પિવેદરિષ્ટ ચ તથા સુકૃતમાસવમ્ ॥૪૩॥

શિરીષકકુમ્ભકાયપિચૂનં યોનો ત્રિતિથિપેત્ ।

ઉપદ્રવાથ ચૈડ્યં સ્યુસ્તાન્

યથાસ્થમુપાચરેત્ ॥૪૪॥

(પછી) ૨૦૪માં, ૨ તિથિની કળી, રાસના, હીંગ, રોલથી અને પચકાવનું ચૂર્ણ રાધવા એ બધાના ચૂર્ણને યોગ્ય સ્નેહ સાથે ભેળવવાને કરશે કટક અથવા એ બધા રોગપોષાને કવાથ રો ગભિણીને પાવો વળી મુઠ્ઠા, ૨ તિથિવની કળી, કાળીવાટ, સાગ, તજ, ડિંગ ૨ ને તજબગ (તજબગ) ૨ જ રીતે (૨ ટલે ચૂર્ણ કરીને કે યોગ્ય સ્નેહ સાથે કટક કરીને કે કવાથ કરીને) પાવો ૨ ૧ બને દવા દોવાને બહાર વહેવડાવી કાઢવા માટે તથા પી ૧ યાત કરવા માટે ત્રણ રાત સુધી પાવાની છે પછી (ત્રણ રાત સુધી ઉપરની બે દવા પાયા પછી) સાત દિવસ સ્નેહ ૭ પાવો (રોટલે કઈ પણ લુપ્ત એવું થવું નહિ) સંજે અરિષ્ટ તથા સાગી રીતે બનાવેલો રામવ પોલો વળી નર મો ૨ ને કકુભના કવાથમાં બેળાને પોના (પૂમડા) થોળિયા મૂકવા વળી નાવ વગેરે બીજા જે ઉપદ્રવો થયા હોય તે ઉપદ્રવોના પોતપોતાના ઉપાય કરવા

પયો વાતહરૈ સિદ્ધં દશાહ મોજને હિતમ્ ।

રસ દશાહ ચ પર લપુપચ્ચાલ્યમોજના ॥૪૫॥

સ્વેદામ્પક્ષપરા સ્નેદાન્ યલાતૈલાદિકાન્ મજેત્ ।

ઝર્ષં ચતુર્થ્યો માસેભ્ય સા કમેળ

સુલાનિ ચ ॥૪૬॥

પછી વાપુ મટાડે રોવા રોગપોષી સિદ્ધ કંથુ દૂધ એને દસ દિવસ સુધી ભોજન તરીકે આપું એ હિતકર છે ત્યાર પછીના દસ દિવસ સુધી માતરન ભોજન તરીકે રાપવો અને ત્યાર પછી રોમ્બે હવડું પથ્થર અને થોડું ભોજન કરવું રોમ્બે તાપનું અને શેક કરવો તથા અભયગ કરવો બલાતેલ વગેરે સ્નેહોની ઉપયોગ કરવો મૂઢગર્ભ કાઢ્યા પછી ચાર મહિના પૂરા થાય ત્યારે (એટલે પાંચમા મહિનાથી) રોમ્બે પોતાને સુખ ચાર રોવા રાપારવિહાર કમેકમે રાખવા બલાતેલ

બલામૂલકપાયસ્ય ભાગાઃ પટ્ પયસસ્તથા ।

યવકોલકુલત્યાના દશમૂલસ્ય ચૈકત ॥૪૭॥

નિષ્કાથભાગો ભાગશ્ચ તેલસ્ય તુ ચતુર્દશ ।

દ્વિમેદાદારુમજ્જિષ્ઠાકાકોલોદ્યચન્દનૈઃ ॥૪૮॥

સારિવાકુપ્પતગરુજીવકર્પમસૈન્ધવૈ ।

કાલાનુસાર્યાશલેયવચાગુરુપુનર્નવૈ ॥૪૯॥

અશ્વગન્ધાવરીક્ષીરુક્ષાચટ્ટીવરાસૈ ।

શતાદ્વાદશપર્પયૈલાત્વકપત્રૈઃ શુદ્ધ્યકલિકૈઃ ॥૫૦॥

પક્ક મૃદ્ધિના તૈલ સર્વવાતવિકારજિત્ ।

સ્તૃતિકાવાલમર્માસ્થિહતક્ષીજેતુ પૂજિતમ્ ॥૫૧॥

ઝરગુલ્મપ્રહોન્માદમ્બ્રાઘાતાન્નૃદ્ધિજિત્ ।

ધન્વન્તરેરભિમત યોનિરોગક્ષયાપદમ્ ॥૫૨॥

૭ યદ્યાણાના મુળનો કવાથ છ ભાગ, દૂધ છ ભાગ, જાંબ, જોર, કળથી અને દસમુળ એ તેર એવંથી સમભાગે લઈને રોનો કવાથ રોક ભાગ, (૨૫૫ કુલ ૬+૬+૧=૩૩ ભાગ થયા), ચૌદમો ભાગ (એટલે રોક ભાગ) તેલનો (દા ત જે તેલ ૧૬ પલ લઈએ તો બનાના મુળનો કવાથ ૯૬ પલ લેવો. બનાના મુળનો ૯૬ પલ કવાથ કરવા માટે બળદ્યાણાના મુળ ૨૪ પલ લેવા, પાણી ૩૮૪ પલ લેવું અને બધું ઊંજળને ઊંજળને ચોથા ભાગનું રોટલે ૯૬ તોવા બાકી રહે રોટલે ઉતારી લેવું દૂધ ૯૬ તોવા લવું જાંબ વગેરે ચાર વસ્તુઓના કવાથ ૧૬ પલ લેવો તે માટે જાંબ, જોર, કળથી અને દસમુળ એ તેર રોગપોષી મળીને ચાર તોવા લેવા એમાં ૬૪ તોવા પાણી નાખવું અને ઊંજળને ઊંજળને ચોથા તોવા પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું (પછી મેદા, મલામેદા, દેવદાદ, મજ્જા મકોલી, શીરકામેલી, સુખડ, ઘાળી સારિવા, ઉપચેટ, તજર, જ્યારક, જ્ઞેષ્ઠક, નિપવ, કાચી નારિવા, શિલા જિત, વજ, અગર, સપ્ટેરી, અસિલ, યાનાવરી, શીર વિદારી, જ્યેષ્ઠક, ત્રિફળા, બોળ, સુખ, ચૂર્ણપર્ણ

(=મુદગપણી અને માપપણી), એવની, તેજ અને તમાવપત્ર (મેદાથી તમાવપત્ર સુધીના ઔષધો દરેક સમભાગે પણ સરવાળે તેલથી ચોથા ભાગના લઈને) એટલા ઔષધોને ખૂબ બારીક લસેટીને એનો કડક કરવો. પછી બદાણાના મૂળનો કવાચ, દૂધ, જવ, વગેરે તેર ઔષધોનો કવાચ, તેલ અને મેદા વગેરે ઔષધોનો કડક એ બધું ભેગું કરીને ધીમે તથા પકવવું (તેલ પકવવાની રીત માટે જુઓ કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૧) ૨) તેવ ાપુના બધા વિકારોને મટાડે છે, સુવાવડી, બાળક, મર્મસ્થાન, લાડકા, પમ્પડ (=મૂઠ માર) રાળા અંગ, શરોર ઘસાઈ જાય, તાવ, ગોળો, વળગાડ, ગાડપણ, મૂત્રાધાન અને અન્ન પિન્ન રોગોને મટાડે છે, ધન્યતારિને ૨૧ યોગ માન્ય છે અને આ યોગ યોગિના યોગોના અને સયનો નાથ કરે છે

ગર્ભનો પ્રસવ થતથતા નિભિમી મરી જાય તે શુ કરવું?

વસ્તિદ્વારે વિપન્નાયાઃ કુક્ષિઃ પ્રસ્પન્દતે યદિ ।

જન્મકાલે તતઃ શીઘ્ર યાદયિ-

ત્વોદરોચ્છિન્નમ્ ॥ ૫૩ ॥

ગર્ભનો જન્મ થવાને વખતે (પણ જન્મ થતા પહેલાં) જે ગર્ભિણી મરી જાય અને એ નિભિમીના મૂત્રાધાન દ્વાર પાસે જે ગર્ભિણીની દૂધ ફરકતી હોય તે તરત જ કુદય વેધે તે બાગ નીચેને બાળકને બહાર કાઢીને બચાવી લેવું

ગર્ભસ્થાવમા ગર્ભની રક્ષા માટે શુ કરવું?

મધુકં શાકવીજં ચ પયસ્યા સુરદાર ચ ।

અમ્ભન્તક' કૃષ્ણતિલાસ્તામ્રવહ્નઃ શતાવરી ॥ ૫૪ ॥

વૃક્ષાદની પયસ્યા ચ લતા સોષેલસારિવા ।

અનન્તા સારિવા રાક્ષા પદ્મા ચ મધુયષ્ટિકા ॥ ૫૫ ॥

વૃહતીદ્વયકાદમર્વક્ષીરિશુક્લ્લવા ઘૃતમ્ ।

પૃષ્ઠિપર્ણી વલા શિમ્ર. અર્ધપ્રા મધુર્પણિકા ॥ ૫૬ ॥

શૃક્ષાટકં વિસ દ્રાક્ષાં કસેષ મધુકં સિતા ।

સૈતાન્ પયસ્યા યોગાર્ધન્દ્રોકસમાપનાન્ ॥ ૫૭ ॥

કમાત્સત્તુ માસેષુ ગર્ભે રૂવતિ યોજયેત્ ।

(૧) જીંદીમધ, સાગનુ બી, શીરકાકોલી અને દેવદાર

(૨) કોવિદાર (=ચપો કાવનાર) કાળા નલ,

મજ્જા, શતાવરી

(૩) વૃમનાદા (=વાદા), શીરકાકોલી, કાળી

ધરો, કાળી સારીવા.

(૪) ધમાસો, સારીવા, રાસ્ના, પદ્મા અને જીંદીમધ

(૫) જીંદીભારીંગણી, જીભીભારીંગણી, શીવલુના ફળ, દૂધવાળા અડની કૂચો અને અતરછાલ તથા ધી.

(૬) પૃથ્વીપર્ણી, બગદાણા, સરગવો, ગોખર, બજો

(૭) શિંગોડા, કમળની કુમળી નાળ, કાળી દ્રાક્ષ, કસેલા, જીંદીમધ, સાકર

આ અડધાઅડધા શ્લોકમા પૂરા થતા સાત યોગો (ઔષધસમૂહો) છે ગર્ભિણીને પહેલા સાત મહિના માથી જેટલામા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તેટલા મા મહિનામા ગર્ભની રક્ષા માટે તેટલામા યોગ દૂધ સાથે પાવો (પહેલા મહિનામા ગર્ભસ્થાવ થતો હોય તે પહેલા યોગ દૂધ સાથે પાવો બીજા મહિનામા ગર્ભ સ્થાવ થતો હોય તે બીજો યોગ દૂધ સાથે પાવો વગેરે તેથી ગર્ભ નીકળી જતા રુટકે છે, પત્ત છેક સુવાવડ આવતા સુધી ઉપર કહેલા મહિનામહિનાના યોગો પાવો)

કપિત્થશિલ્પવૃહતીપટોલેશુનિદિગ્ધિકાન્ ॥ ૫૮ ॥

મૂલૈઃ શૃતં પ્રયુક્તીં શીર માસે તથાડ્યમે ।

નયમે સારિવાનન્તાપયસ્યામધુવયિષ્ઠિઃ ॥ ૫૯ ॥

યોજયેદ્દશમે માસિ સિદ્ધં શીરં પયસ્યયા ।

અથવા યદિમધુકજાગરામરદારુભિઃ ॥ ૬૦ ॥

તથા ૨૦મ મહિને કોઠ, બીજુ, જીભી ભારીંગણી, પટોળ, શેરડી, લેવી ભારીંગણી એટલા ઔષધોના મૂળ સાથે નિલ કરેલુ દૂધ આપવું નવમા મહિનામા સાલિવા, ધમાસો, શીરકાકોલી અને જીંદીમધ એટલા ઔષધો વડે નિલ કરેલુ દૂધ આપવું દશમે મહિને શીરકાકોલીથી ૨ વધા જીંદીમધ, સૂક અને દેવદારથી નિલ કરેલુ દૂધ આપવું

૨૩મગુપ્ત - ગર્ભ ૨૬મો હોવાનો ૧૭મ

મયસ્થિતં લોહિતમજ્જા નાયા

યાતેન ગર્ભે મુચ્ચતેડનમિષ્ઠા ।

ગર્ભાકૃતિત્વાત્કટુકોળ્ળતીક્ષ્ણી

રૂતે પુન કેપલ પવ રક્તે ॥ ૬૧ ॥

ગર્ભે જડા મૂલહતં વદન્તિ

મૂર્તેનં દષ્ટં હરણં યતસ્તે ।

ઓજોશનત્વાદયયાડ્યવસ્યે

મૃતૈરપેક્ષ્યેત ન ગર્ભમાતા ॥ ૬૨ ॥

વાયુને લીધે સીના શરીરમા રોકાઈ રહેવા લાગીને

(શાર્તવને) અણસમજી લોકો ગર્ભ કહે છે, કારણ કે ગાયને લીધે અટકાવ ન આવવાથી શાર્તવ સ્ત્રીના પેટમાં ભરાઈ રહેતા હોવાથી પેટનો આકાર અને બીજા લક્ષણો જોઈ ગર્ભ રહ્યો હોય એવા થાય છે, પણ જ્યારે એ ગર્ભગુચ્છવાળી સ્ત્રી તીષ્ઠા, ગરમ અને તીક્ષ્ણ પદાર્થો ખાય છે ત્યારે રોકડું લોકો જ પોનિમાથી નીકળે છે (ગર્ભ તો રહ્યો જ ન હોવાથી લોકો સાથે ગર્ભ નીકળતો નથી) તે વખતે જ લોકો અણસમજ્યા રોમ માનતા હતા કે ગર્ભ રહ્યો છે, તે જડ લોકો એવું કહે છે કે ગર્ભને ભૂત ઉપાડી ગયું છે, કારણ કે ગર્ભના શરીરને લઈ જતા એમણે કાઠને જોધું હોતું નથી (ગર્ભ હતા એવ મૂખાઓએ માની લીધું હાય છે પણ ગર્ભ નીકળતા કે ઉપાડી જવાનો દેખાતો નથી, તેથી એ એમ કહે છે કે ભૂત ગર્ભને લઈ ગયું હોયુ જ એ) હવે ભૂત તો ઓળસ ખાઈને જીવે છે (શરીર ખાઈને ભૂત જીવતું નથી) તેથી ગર્ભ જે રહ્યો હતા તો ભૂત બાળકના શરીરનું ઓળસ ખાઈ જાય પણ શરીર ખાઈ જાય નહિ, તેથી લોકો સાથે બાળકનું લીંગ પણ નીકળતું જોઈએ હવે ધરીભર એમ માની લઈએ કે ભૂત ઓળસ ખાવાની મર્યાદાને તારીન શરીર પણ ખાઈ જાય છે, તોપણ ગર્ભિણીનું શરીર જેવડું હાય છે તેવડું ગર્ભનું શરીર હાતું નથી તેથી ભૂતને શરીર ખાયુ હાય તો પહેલું ગર્ભિણીનું શરીર ખાવાનું ચા માટે હોય. તેથી ગર્ભિણીને ભૂત ખાઈ નથી તે ઉપરથી પણ સાબિત થાય છે કે ભૂતે ગર્ભને પણ ખાધા નથી માટે એવે પ્રસંગે એવું માનવું જોઈએ કે ગર્ભ રહ્યો જ નથી

શ્વયંશ્રદ્ધદયે સ્વસ્થાને દિત્તિયે શારીરયાને
ગર્ભન્યાતનામ દિત્તિયોડધ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ ને : અંગવિભાગ

ગયા અધ્યાયમાં ગર્ભવ્યાપદ વિષે કહ્યું, પણ શરીરના અવયવોના જ્ઞાન વિના મૂઠ ગર્ભને બહાર મઢી શકતો નથી માટે હવે શરીરના અંગપ્રત્યંગ વિષે કહ્યું જરૂરનું હોવાથી વાગબટ કહે છે કે

અયાતોઙ્ગવિભાગ શારીરં ધ્યાત્યાસ્યામ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

તેથી હવે જેના અંગપ્રત્યંગના વિભાગ આવે છે એવા શરીર સંબંધી વિષય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શરીરના અંગ અને પ્રત્યંગ
શિરોઽન્તરાધિર્દ્વો વાહ સક્રિયનીતિ સમાસત ।
પદ્મમુદ્ગં પ્રત્યક્ષં તસ્યાક્ષિહૃદવાદિકમ્ ॥ ૧ ॥

ટુકામાં માથું, અંતરાધિ, બે હાથ, બે પગ એ છ અંગોનું (મુખ્ય અવયવોનું) શરીર બનેલું છે એના (એ શરીરના) પેગ અવયવો આખ, હૃદય, (ઝાન, નાક) વગેરે છે

પ્રત્યંગ=મુખ્ય અવયવોના પેટા અવયવ દા ત હાથ રાગ છે પણ હાથનો પોંચો રાગગળીઓ વગેરે પેટા અવયવ છે

અંતરાધિ=સૂ ૧૧/૩૨

પચમહાભૂતના ગુણ
શબ્દઃ સ્પર્શશ્ચ રૂપં ચ રસા ગન્ધઃ ક્રમાદ્ગુણાઃ ।
સ્થાનિલાગ્ન્યમુવામ્

શબ્દ (અવાજ), સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ અનુક્રમ આકાશ, વાયુ, તેજ (ચાંદન), પાણી અને પૃથ્વીના (ખાસ) ગુણો છે

(આકાશના ગુણ શબ્દ, વાયુના ગુણ સ્પર્શ એ ગેન અનુક્રમ જણાવે)

અક્રમગુણવૃદ્ધ્યન્વય પરે ॥ ૨ ॥
પાછળના મહાભૂતમાં રોનાથી પહેલાના મહા ભૂતનો એકરોક ગુણ ઉમેરાતો જાય છે (આકાશ થોને પહેલું હોવાથી એ કોઈની પાછળ નથી તેથી એનામાં ફક્ત શબ્દ ગુણ છે વાયુ આકાશની પાછળ હોવાથી એના થોનાના સ્પર્શગુણમાં એની પહેલાના આકાશનો શબ્દ ગુણ ઉમેરાય છે તેથી વાયુમાં શબ્દ અને સ્પર્શ એ બે ગુણ છે, એ રીતે તેજમાં શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ ત્રણ ગુણ છે, પાણીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ ચાર ગુણ છે અને પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણ છે)

કયા મહાભૂતમાંથી શું બને છે ?
તત્ર સ્વાત્ સ્થાનિ દેહેડસ્મિન્
ઓત્ર શબ્દો વિવિક્તતા ।
ચાતાત્સ્પર્શત્વગુચ્છવાસા યદ્દેહસ્પપતયઃ ॥ ૩ ॥
માપ્યા જિહ્વાસ્પદેદા

દ્રાણગન્ધાસ્થિ વાર્ધિયમ્ ।
તેમાંથી (એ પાંચ મહાભૂતોમાંથી) આ દેહમાં (મનુષ્ય વગેરે સ્પૃષ્ઠ દેહમાં) આકાશને લીધે છિન્ને, કાન (સાળગણની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન), અંગાજ અને ખાનીપણ થાય છે (બને છે) વાયુને લીધે સ્પર્શ,

ચામડી (સ્પર્શ થવાની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન) અને ઉચ્છ્ર-
વાસ (પ્રાણ) થાય છે, તેજને લીધે દૃષ્ટિ (જોવાની
ઈન્દ્રિયનું સ્થાન), રૂપ અને પદ્મવાનું કામ થાય છે,
પાણીને લીધે જીભ (જીભના જે ભાગને લીધે સ્વાદ
આવે છે તે ભાગ), રસ અને ભીનાશ થાય છે
તથા પૃથ્વીને લીધે નાક (સુધવાની ઈન્દ્રિયનું સ્થાન),
ગંધ અને હાડકાં થાય છે

દેહમાં માતા તરફથી અને પિતા તરફથી શું થુ બને છે?

નૃદ્વત્ર માતૃજં રક્તમાંસમજ્જગુદાદિકમ્ ॥૪॥

પૈતૃકં તુ સ્થિરં શુક્રધર્મન્યસ્તિક્ષ્ણાદિકમ્ ।

ચેતનં ચિત્તમક્ષાણિ નાના યોનિયુ જન્મ ચ ॥૫॥

આ દેહમાં લોહી, માસ, મજ્જા, ગુદા વગેરે જે
કઈ થાયું છે તે માતામાથી ઉત્પન્ન થયું છે, પણ વીર્ય,
ધમની, હાડકા વગેરે જે કઈ સ્થિર છે તે પિતામાથી
ઉત્પન્ન થયું છે ચિત્ત, ઈન્દ્રિયો તથા (હાથી, બકરી,
ધોળો, સસલુ વગેરે) જુદીજુદી યોનિમા અવતરણ
(જન્મવું) એટલુ થેતના (=આત્મા) ને લીધે બને છે
સાત્મ્યજં ત્વાયુરોગ્યમનાલસ્યં પ્રમા ઘલમ્ ।

પણ આયુષ્ય, આરોગ્ય, આનસનો અભાવ (ઉદામ),
પ્રભા (ક્રાંતિ) અને બળ (શક્તિ) એટલાં વાના
સાત્મ્યને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે

(સાત્મ્ય ત્રણ જાતનું છે—વ્યાધિસાત્મ્ય, દેહસાત્મ્ય
અને દેહસાત્મ્ય સાત્મ્ય એટલે કેટલું પડેલું, દેહને લીધે
સ્વભાવરૂપ બની ગયેલું અહીં રાગની નહિ પણ દેહની
ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવેતો હોવાથી સાત્મ્યનો અર્થ દેહ
ગાત્મ્ય અને દેહસાત્મ્ય લેવો)

સ્સજં ઘણુયો જન્મ વૃત્તિવૃદ્ધિરલોલતા ॥૬॥

આહારના રસને લીધે શરીર જન્મે છે, ટકે છે,
વધે છે અને તૃપ્તિનો અભાવ રહે છે

સાત્વિકં શીચમાસ્તિક્યં ગુલ્લધર્મલ્હિર્મતિઃ ।

રાજસં ઘુભાપિત્ત્વં માનકુહમ્મસ્ત્વસ્મ્ ॥૭॥

તામસં ધ્રમ્યમશાન નિદ્રાડલસ્યં વિચારિતા ।

શૌર્ય (શરીર, મન અને વાણીની શુદ્ધિ),
આસ્તિકતા (પરબંક હોવાની આસ્થા), નિષ્કપટ ધર્મ-
ની ભક્તિ, પ્રજ્ઞા એટલાં વાના સત્ત્વગુણને લીધે થાય
છે બહુ જોલણુ, માન, ક્રોધ, દમ્બ અને મત્સર એટલાં
વાના રજ્જગુણને લીધે થાય છે ભય, અજ્ઞાન, ઊંધ,
આનસ અને વિષાદ (ખેદ, દિવંગીરી) એટલાં વાનાં
તમોગુણને લીધે આવે છે (પરમહાભૂત પણ ત્રણ ગુણ
(સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમસ) નાં બનેલાં હોવાથી એ
ત્રણ ગુણોને લીધે શું બને છે તે આ શ્લોકમા કહ્યું છે)

હતિ મૂતમયો લેહઃ

(ઉપર શ્લોક ૨૧ થી ૭૧ માં જેટલાં વાનાં
ગુણાં, તે બધા દેહને આધારે રહે છે, છતાં એમાથી
પાય મહાભૂત મુખ્ય છે, કારણ કે દેહ પાય મહા
ભૂતનો બનેલો છે, તેથી કહે છે કે) આ પ્રમાણે
દેહ પાય મહાભૂતનો બનેલો છે

ચામડી

તત્ર સત ત્વચોઽસૃજઃ ॥૮॥

પન્થમાનાત્રજાપન્તે ક્ષીરાસન્નાનિકા હય ।

જેમ ઊંઘતા (પાડતા) દૂધ પર તર વળે છે
તેમ લોહી પાકતું બધું (પરિપક્વ થતું બધું) તેમાથી
ચામડીના સાત પડ બને છે

કળાઓ

ધાત્વાશયાન્તરપલેદો વિપકઃ સ્વંસ્વમૂમળા ॥૯॥

શ્લેષ્મણાચ્ચપરાચ્છન્નઃ કલાઘ્યઃ કાષ્ઠસારવત્ ।

તાઃ સત

૨૨૨ વગેરે સાત ધાતુઓના આશયથી વચ્ચેની ખાલી
જગ્યાના જે ભીનાશ હાય છે તે યોતયોતાના ધાતુગિતથી
બરાબર પાકે છે અને પાક્યા પછી એની આસપાસ
કફ, સ્નાયુ અને ઓર છવાઈ જાય છે, ત્યારે એ
ભીનાશને કલા કહે છે જેમ લાકડાના (ગડના) ઘોળા
મધ્યભાગમા એ લાકડાનો સાર (ગર્ભભાગ) હોય છે,
તેની માફક જ ધાતુના આશયની મધ્યમા કલા હોય છે
(દાખલા તરીકે ખેરના ગડનું થડ વચ્ચેથી ચીરવામા
આવે ત્યારે એમાથી ઘોળો ખેરસાર નીકળે છે, જેમ
ખેરસાર ખેરના લાકડાના સાર(સત્ત્વ)રૂપ છે, તેમ
દરેક ધાતુની કલા તે તે ધાતુના નારૂપ છે એ ત્રણ
ઘણે શરીર થતો હોવાથી એને કલા કહે છે કલા
(=યોગે ભાગ) કલા સાત છે (માસધરા, અનુગધરા
મેદોધરા, કફધરા, વિદુધરા, પિત્તધરા, અને શુક્રધરા)

સાત આધાર (આશયો)

સત ચાધારા રક્તસાધઃ કમાત્ પરે ॥૧૦॥

કફામપિત્તપશ્ચવાનાં વાયોર્મૂલ્લસ્ય ચ સ્મૃતાઃ ।

ગર્માશયોઽષ્ટમઃ સ્ત્રીણાં પિત્તપશ્ચાશયાન્તરે ॥

અને ત્રીસ આશયો પણ બને છે—પહેલાં લોહીનો,
પછી ૨-નુક્રમે કફનો, આમનો, પિત્તનો, અગ્નિનો, વાયુ
નો અને પેશાબનો એટલાં બીજા આશય બને છે એનું
માત્ર કહે છે (જે કોષજીમાં લોહી રહે તે રક્તાશય,
આમ રહે તે આમાશય વગેરે) સ્ત્રીઓને આઠમા આશય
ગર્ભાશય છે તે પિત્તાશય અને પક્વાશયની વચ્ચે
આવેલો છે.

કેશનાં અંગે

કોષાઘ્વાનિ સ્થિતાન્યેષુ હૃદયં ક્લોમ કુપ્કુશમ્ ।

યદ્દાહ્નિદોન્નુકં વૃક્ષો નામિદિભાન્નવસ્તયઃ ॥૧૨

રો સાત રાપારોમા હૃદય, ક્લોમ, ફેફસું, કાળજી,
બપ, ઉન્નુક, બે વૃક્ષ (અ. કીડની) નાભિ, ડિબ,
આતરડા અને બસ્તિ એટલા જાણના રાગ રાતેલા છે

જીવનનાં સ્થાન

દશ જીવિતધામાનિ શિરોરસનબન્ધનમ્ ।

કણ્ઠોઽસ્ત્રં હૃદયં નામિર્વસ્તિઃ શુક્રોજસી ગુદમ્ ॥

મનક, છાતી, ગળુ, લોહી, હૃદય, નાભિ (ડૂટી), (બસ્તિ
મૂત્રાશય), વીર્ય, વોજસ્ત રાને ગુદા એ દસ જીવનના
સ્થાન છે (રો મનમા જીવન વધારે પ્રમાણમા રહે છે)
જાળો, કડા, ફૂર્યા, શીવસી, માસરજી, અસ્થિસંધાત,

સીમત અને હાડકા

જાલાનિ કણ્ઠરાશ્ચાન્ને વૃથક્ પોઢશ નિર્દિશેત્ ।

પટ કૂર્ચાં સપ્ત સીવન્યો મેદઃજિહ્વાશિરોગતાઃ ॥

શલેષ તા. પરિહરેષ્વત્ત્વો માંસરજઃ ।

ચતુર્દશાસ્થિસદ્ધાતાઃ સીમન્તા દ્વિગુણા નવ ॥૧૫॥
અશ્વાં શતાનિ પશ્યિશ્ચ ત્રીણિ દન્તનલૈઃ સહ ।

શરીરમા જાળા અને કડાઓ દરેક સોળ સોળ છે,
અમ (નરો) શીખર (કોયુ), છ ફૂર્યા, એક
મૂત્રેન્દ્રિયની, રાક જીભની રાને પાચ માથાની મળી
સાત શીવસી, રોના પાંચ ચાચ વાવવુ નાક (વાઢ
કાપ કરવી નહિ) ચાર માસના રજગુરો (દોરડા) છે
ની અસ્થિસંધાન છે રાઢાર સીમત (વાગની રાંધી)
છે, ત્રણસો નાક હાડકા છે એમા દાત રાન નખનો
નમાવેલ થઈ જાય છે

(જાગાનાં નુજાનીમા લેને કેશવાલિની કો
વાના રિવાજ પડેલા જાય છે રો ને વોજેજમા લેને
રેપિનરીક કહે છે તેના નામ-અમ જાળાનોને જાળા
ન છે કડા=ગળીઓ, હાથ, પગ વગેરે અવયવો
ન કે વાકયુકા ક નાને પાનગી અને નકર દોરડીઓને
કડા કહે છે જાડી કડાઓને માગરજી કહે છે
રડા અને માનરજીને રાગેજમા દેડન કહે છે
ફૂર્યા=રોકીઓની પાંચપાંચે ગાઢવાલેલા હાડમાના
કડા, શીવસી=જાડે સોયથી વોટી લીધુ હોય એવો
આમર, અસ્થિસંધાન=જુનાનું હાડકા જે જાળાને
જના થતા હોય તે જાળા),

ધન્યતરિસ્તુ ત્રીપથાહ, છપીનાં ચ શતદ્વયમ્ ॥

-દશોત્તરં

ધન્યતરિ કહે છે કે હાડકાં ત્રણસો છે અને સાથ
બસો ને દન છે

સહસ્રે દે નિજગાદાત્રિનન્દનઃ ।

ચાંત્રના પુત્ર (રાત્રેય) કહી ગયા છે કે સાથ
બે હજાર છે

સ્નાયુઓ

છાત્યાં નવશતી

સ્નાયુરો નવસો છે (શરીરમાં માસ, હાડકા અને
ચરબીના બંધનને સ્નાયુ કહે છે)

માંસપેશીઓ

પચ્ચ પુંસાં પેશીશતાનિ તુ ॥૧૭॥

અધિકા વિશતિઃ સ્ત્રીणां યોનિસ્તનસમાશ્રિતાઃ ।

પુરુષોને પાંચસો માંસપેશીઓ હોય છે સ્ત્રીઓને
ચોત્તીસ અને બને સ્ત્રીઓમા વીસ માંસપેશીઓ પુરુષો
કરતા વધારે હોય છે (રોટલે સ્ત્રીઓને કુલ પાંચસો ને
વીસ માંસપેશીઓ હોય છે)

મૂઝ શિરાઓ

દશ મૂલસિરા હૃત્સ્થાસ્તાઃ સર્વે સર્વતો વપુઃ ।

રસાત્મકં વહન્ત્યોજસ્તન્નિવદ્દં હિ વેષ્ટિતમ્ ।

હૃદયમા રહેલી દસ મૂળ શિરાઓ છે રો મૂળ
શિરાઓ રાગાદારના રસરૂપ (રાગાદારના રસના સવ
રૂપ) રોજસ્તને રાખા શરીરમા બધી દિશામા લઈ
જાય છે (વાહી, શરીર રાને મનના) કામના રાધાર
એ દસ મૂળ શિરા પર છે

કયા અંગમાં કેટલી શિરાઓ છે? તેમાંની કઈ ન
વૌંધવી?

સ્થૂલમૂલાઃ સુષુક્ષ્માઘ્રાઃ પચ્ચરેણાપ્રતાનવત્ ॥૧૯॥

મિચન્તે તાસ્તતઃ સ્તશતાન્યાસાં ભવન્તિ તુ ।

રા દસ મૂળ શિરાઓ મૂળ રાગના જાડી અને
ટોચને છેડે બહુ પાનગી (ઝીલી) હોય છે પાનગીની
નસોના ફેલાવાની નાફક રેકમાંથી અનેક ફાંગઓરૂપે
રો જુદી જુદી દૂટી નીકળે છે તેથી શિરાઓ નાનસો
છે (શિરા ધિગ સાધાઓને જો છે અને દોષા અને
ધાતુઓને શરીરમા લઈ જાય છે, ફેરવે છે)

તત્રૈકૈનં ચ શાલાયાં શતં તસિદ્ર વેધયેત્ ॥૨૦॥

શિરાં જાલન્યરાં નામ તિષ્ઠશ્યામ્યન્તરાશ્રિતાઃ ।

તેમાંથી (નાનસો શિરાઓમાંથી) એકેએક સો
દરેક શાખામા (બે હાથ અને બે પગમા) છે તેમાં
(હાથપગની ચાતેલા શિરાઓમા) ને જાવધન નામની
શિરા છે તેને અને ત્રણ સદામુખ શિરાઓને એમ દરેક

હાય અને પગની ચાર ચાર મળી કુલ સોળ શિરાઓ વૌધવી નહિ

પોઢશદ્વિગુણાઃ શ્રોણ્યાં, તાસાં દે દે તુ વહ્ણણે ॥
દે દે કટિકતરુણે શસ્ત્રેણાદ્યૌ સ્પૃશેદય તાઃ ।

કૂલામા બત્રીસ શિરાઓ છે તેમાથી દરેક બધન ૧ વળાનો બે બે (=બે વળાનો ચાર) અને કમ્મરની બે બાજુમાથી દરેક બાજુરો કુમળાં ડાકામાથી બે બે (=કમ્મરની ચાર) મળી રો આઠ શિરાઓને રાકડવુ નહિ (શસ્ત્ર ૨ ડાકડવુ નહિ)

પાર્શ્વયો પોઢશકૈકામૂર્ધગાં વર્જયેત્સયો ॥૨૨॥
પડખામા સોળ શિરાઓ છે તેમાથી દરેક પડખા ની પાર્શ્વસપ્તિ નામે રોળખાની ઊંચે જતી શિરાને વૌધવી નહિ

દ્વાદશદ્વિગુણાઃ પૃષ્ઠે પૃષ્ઠવંશસ્ય પાર્શ્વયો ।
દે દે તત્રોર્ધ્વગામિન્યૌ ન શસ્ત્રેણ પરામુદોત્ ॥૨૩॥
પીઠ(બરડા)મા ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાથી કશોજાજુની અને બાજુરો ૨ લેલી ઊંચે જતી બે બે (કુલ ચાર) શિરાને શસ્ત્ર ૨ ડાકડવુ નહિ

પૃષ્ઠવજ્જરે તાસાં મેહનસ્યોપરિ સ્થિતે ।
સોમરાજીમુમપતો દે દે શસ્ત્રેણ ન સ્પૃશેત્ ॥૨૪॥
પીઠ નેટલી (=ચોવીસ) શિરાઓ જરખા છે તેમાથી સમસાજિ (કૂટીરી મુત્રેન્દ્રિય સુધીની વાગની ઊભી હાર) ની બંને બાજુની, મુત્રેન્દ્રિયની ઉપર આવેલી બે બે શિરાઓ (કુલ ચાર શિરાઓ) ને શસ્ત્ર રાકડવુ નહિ

ચત્વારિશતુરસ્યાસાં ચતુર્દશ ન વેદયેત્ ।
સ્તનપોહિતતન્મૂલહૃદયે તુ પૃષ્ઠદ્વયમ્ ॥૨૫॥
અપસ્તમ્બાલ્વયરોરકાં તથાડવાલાપયોરપિ ।

છાતીમા ચાવીસ શિરાઓ છે એમાથી નીચેની ચીદ શિરાઓ વૌધવી નહિ દરેક સ્તનના ચાર બાગ માની બે બે (=ચાર) દરેક સ્તનના મૂળ આગળની બે બે (=ચાર), હૃદયની બે, રાપસ્તમ્બ નામની બે શિરા માથી દરેક બાજુની રોકરોક (=બે) અને અપાચાપ નામે રોળખાની બે શિરામાથી દરેક બાજુની રોકરોક (બે) એમ કુલ ચીદ શિરાઓ વૌધવી નહિ

ગ્રીવાયાં પૃષ્ઠવત્તાસાં નીલે મન્યે હુકાદિકે ॥૨૬॥
વિધુરે માલુકાક્ષાદ્યૌ પોઢશેતિ પરિત્યજેત્ ।

ઢેકમા પીઠ નેટલી (ચોટલે ચોવીસ) શિરાઓ છે તેમાથી બે નીલા, બે માન્યા, બે ફકાટિકા, બે વિધુરા

અને આઠ માતૃકા મળી કુલ સોળને છોડી દેવી (=વૌધવી નહિ)

હન્ગાઃ પોઢશ તાસાં દે સન્ધિવન્ધનકર્મણી ॥૨૭॥

બંને જડબા (=શયા)મા સોળ શિરાઓ છે તેમાથી સાધાને જોડવાનું કામ કરનારી બે શિરાઓને છોડી દેવી (વૌધવી નહિ)

જિહ્વાયાં હનુવત્તાસામયો દે રસવોદને ।

દે ચ વાચઃ પ્રવર્તિન્યૌ

જીભમા જડબાં નેટલી(ચોટલે સોળ)શિરાઓ છે તેમાથી જીભના નીચેના બાગમા રાણેલી સ્વાદનું જ્ઞાન કરાવનારી બે શિરાઓને અને મેલવાની પ્રવૃત્તિ કરાવ નારી બે શિરાઓને(કુલ ચાર શિરાઓને) છોડી દેવી

તાસાયાં ચતુરુચ્ચતરા ॥૨૮॥

વિંશતિર્ગન્ધવેદિન્યૌ તાસામેકાં ચ તાલુગામ્ ।

નાકમા ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાથી ગંધનું જ્ઞાન કરાવનારી બે શિરાઓને અને તાળવામા જતી એક શિરાને (કુલ=ત્રણ શિરાને) વૌધવી નહિ

પટ્ટપજ્ઞાશ્ચત્રયતયોર્નિમેષોઃપેપકર્મણી ॥૨૯॥

દે દે, અપાહ્લયોદે ચ તાસાં પદિતિ વર્જયેત્ ।

બે આખમા છપ્પન શિરાઓ છે તેમાથી પેપચાં ને ઉઘાડવાસ કરાવનારી બે બે શિરાઓને (=ચાર), આખના લમણ તરફના છેડાની બે મળી કુલ છ શિરાઓને છોડી દેવી (વૌધવી નહિ)

તાસાનેત્રાધિતા પર્ણિલ્લાટે,

સ્વપનીધિતામ્ ॥૩૦॥

ત્રેત્રેકાં, દે તથાડડવર્તો, ચતસ્રશ્ચ કચાન્તગાઃ ।

સસૈવ વર્જયેત્તાસામ્

નાકની રાને બે આખની શિરાઓ (૨૪+૫૬= ૮૦) કુલી તેમાથી ત્રણ શિરાઓ લલાટમા છે એમાથી સ્વપની નાખના મર્મમાં રાણેલી એક, આવર્ત નામનાં બે મર્મમા અણેલી બે શિરાઓ અને વાળના છેડા આગળની (જ્યાંથી વાગ ઊગતા બંધ થાય છે ન્યા આગળની) ચાર શિરાઓ મળી કુલ માત્ર શિરાઓને છોડી દેવી

કર્ણયો પોઢશાત તુ ॥૩૧॥

દે શબ્દવોદને શક્તૌ શિરાસ્તા વ્ય વાધિતાઃ ।

દે શબ્દસન્ધિયો તાસામ્

બે કાનમા સોળ શિરાઓ છે એમા અચાળનું જ્ઞાન કરાવનારી બે શિરાઓ, બે લમણ તથા લમણાં આવે સંબંધ રાખતી કાનની શિરાઓ તેમ છે તેમાથી

કેશનાં અંગે

કોષ્ટાઙ્ગાનિ સ્થિતાન્યેષુ હૃદયં વલ્લોમ કુપ્ફુશમ્ ।

યદ્વલ્લીહોન્દુક વૃક્કો નાભિદિમ્ભાન્નવસ્તયઃ ॥૧૨

રો નાન રાપારોમા હૃદય, કલોમ, ફેફસુ, કાળજી,
અન્ન, ઉન્દુક, બે વૃક્ક (અ કીડની) નાભિ, ડિભ,
આતરડા રાને અસ્તિ એટલા જાણના રાગ રાપેલા છે

જીવનના સ્થાન

દશ જીવિતધામાનિ શિરોરસનવચ્ચનમ્ ।

કણ્ઠોઽષ્ટ્ર હૃદયં નાભિર્ચસ્તિ શુક્રોજસી ગુદમ્ ॥

મસ્તક, છાતી, ગળુ, લોહી, હૃદય, નાભિ (ડૂટી), (અસ્તિ
મુખાધારી), વીરિ, વોજન રાને ગુદા એ દસ જીવનના
સ્થાન છે (રો દમમા જીવન વધારે પ્રમાણમા રહે છે)
જાળા, કડના, કૂચાં, શીરમ્, માંસરજજી, અસ્થિસંધાત,

સીમત અને હાડકા

જાલાનિ કણ્ઠરાશ્ચાન્ને પૃથક્ પોઢશ નિર્દિશેત્ ।

પટ કૂર્ચા સ્ત સીવન્વો મેદ્વજિહ્વાશિરોમતાઃ ॥

શલ્હેણ તાઃ પરિહરેચ્છત્ત્વો માંસરજ્જવ' ।

ચતુર્દશાસ્થિસજ્જાતાઃ સીમન્તા દ્વિગુણા નવ ॥૧૩॥

બરદ્ધો શતાનિ પચ્છિઞ્ચ વ્રીણિ દન્તનલૈ' સહ ।

શરીરમા જાળા અને કરડાઓ દરેક સોગ સોગ છે,
૧૫ (૫-૨૦) શીખવણું (કેવણું), છ કૂચાં, એક
મૂત્રેન્દ્રિયની, ૧૬ જીભની રાને પાંચ માથાની મળી
માન શીવમ્, રોના પાંચ થસ વચાવણું નહિ (વઢ
કાપ કરવી નહિ) થાપ મામના રજજુરો (દારડા) છે
નો અસ્થિસંધાન છે રાકાર સીમત (વાગની સાથે)
છે, ત્રણસો નાક હાડકા છે એમા દાન રાન નખનો
નમાવેશ થઈ જાય છે

(જાળા=૧૧ ગુદાછાતીમા લેગે કેશજાળીની કહે
વાના રિવાજ પડેલા જાય છે ૨ ને ૨ ગ્રેજીમા લેગે
ટેપિકરીટ કહે છે તેના નામનામા જાળાનાને જાળા
ન છે કા=૧૧ ગીઓ, હાથ, પાંચ વજે અવરવે
ન કે વામપુક ક નાની પાનથી ૨ ને નજર દારડીઓને
કળા ને છે જાડી કડારઓને માનરજજી ને છે
દાન અને માનરજજીને નગ્રેજીમા લેગેડા કહે છે
કૂર્ચા=લેકડીઓની પાંચપાંચ ગેઠલાવેલા હાડકાના
માન, શીરમ્=જાડે સોપથી ૨૦ની લીધું હોય એવો
આમર, નાભિનપાન=જુ જુના હાડકા લે જાળાઓ
જાળા થતા હોય તે જાળા),

ધન્વન્તરિસ્તુ વ્રીણાદ, સન્ધીના ચ શતદ્વયમ્ ॥

-દશોક્તરં

ધન્વન્તરિ કહે છે કે હાડકા ત્રણસો છે રાને સાધ
બસો ને દસ છે

સહસ્રે દ્વે નિજગાદાત્રિતન્દનઃ ।

ચાત્રના પુત્ર (ચાત્રેય) કહી ગયા છે કે સાધ
બે હજાર છે

સ્નાયુઓ

સ્નાય્યાં નવશતી

સ્નાયુરો નવસો છે (શરીરમા માસ, હાડકા રાને
ચરબીના બધનને સ્નાયુ કહે છે)

માંસપેશીઓ

પચ્ચ પુંસાં પેસીશતાનિ તુ ॥ ૧૪ ॥

અધિકા વિંશતિ' સ્ત્રીણા યોનિસ્તનસમાશ્રિતાઃ ।

પુરોગે પાવસો માંસપેશીરો હોય છે સ્ત્રીઓને
યોનિ રાને બને સ્તનોમા વીસ માંસપેશીરો પુરોગે
કરતા વધારે હોય છે (રોટલે સ્ત્રીઓને કુલ પાંચસો ને
વીસ માંસપેશીઓ હોય છે)

મૂલ શિશઓ

દશ મૂલસિરા દ્વસ્યાસ્તાઃ સર્વે સર્વતો વપુઃ ।

રસાત્મક વહન્વ્યોજસ્તપ્રિયદંદ્વં હિ ચેષ્ટિતમ્ ।

હૃદયમા રહેલી દસ મૂળ શિશઓ છે રો મૂળ
શિશઓ આહારના રનરૂપ (આહારના રસના સત્ત્વ
રૂપ) રોજનને રાખા શરીરમા બધી દિધામા લઈ
જાય છે (વાત્રી, હરીર રાને મનના) કામનો રાધાર
એ દસ મૂળ શિશ પર છે

કયા અંગમા કેટલી શિશઓ છે? તેમાંની કઈ ન
વૌધિય?

સ્વૂલમૂલાઃ સુવહ્નમાદ્યાઃ પન્નરેગપ્રત્તાનવત્ ॥૧૫॥

મિથન્તે તામ્તતઃ સતશતાન્યાસાં ભવન્તિ તુ ।

રા દન મૂળ શિશઓ મૂળ રાપગ જાડી અને
ટોચને છેડે બધું પાનથી (ગીટી) હોય છે પાનની
નંગોના નંગોના નાફક રેખાઓ બનેડ ફાંટાઓરૂપે
એ જુની જુની ફૂની નીચે છે તેથી શિશઓ નાનસો
છે (શિશ શિશ નાધાઓને જો છે અને દોરા અને
ધાનુરોને થીડા લઈ જાય છે, ફૂટે છે)

તન્નૈર્નૈકં ચ શાલાયાં શતં તસિન્ન વેધયેત્ ॥૧૬॥

સિપં જાલન્ધવ નામ તિથશ્ચામ્યન્તરાશ્રિતાઃ ।

તેમાંથી (નન્તસો તિથજામાંથી) નેન્ન-સો
દરેક શાખામાં બે હાથ અને બે પગમાં છે તેમાં
(હાથપગની ચાપેલા શિખામાં) લે જાયડ નામની
શિશ છે તેને અને ત્રણ અર્ધમૂળ શિશઓને એમ દરેક

લાથ અને પગની ચાર ચાર મળી કુલ સોળ શિરાઓ વૌધવી નહિ

પોઢશદ્વિગુણાઃ શ્લોઘ્યાં, તાસાં દે દે તુ વહ્નજે ॥
દે દે કટિકતરુજે શલ્લેખાદૌ સ્પૃશેત્ત તા. ।

કુલમાં બગીસ શિરાઓ છે તેમાંથી દરેક અઘન-
વળાતો જે બે (=બે વળાની ચાર) અને કમ્મરની બે
બાજુમાંથી દરેક બાજુરો કુમળા લાક્ષણથી બે બે
(=કમ્મરની ચાર) મળી રો આઠ શિરાઓને રાક્ષકુ
નહિ (શશ ૨ ડાકડુ નહિ)

પાર્શ્વયો પોઢશૈકૈકામૂર્ધ્વાં વર્જયેત્તયો ॥૨૨॥
પડખામાં સોળ શિરાઓ છે તેમાંથી દરેક પડખા
ની પાર્શ્વશધિ નામે રોગખાતી ઉઠિ જતી શિરાને
વૌધવી નહિ

દ્વાદશદ્વિગુણાઃ પૃષ્ઠે પૃષ્ઠવંશસ્ય પાર્શ્વયો ।
દે દે તત્રોર્ધ્વાગમિન્યૌ ન શલ્લેખ પરામૃશેત્ ॥૨૩॥
પીઠ(બરડા)માં ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાંથી
કોણરજાજુની બંને બાજુરો રાવેલી ઉઠિ જતી બે બે
(કુલ ચાર) શિરાને શશ ૨ ડાકડુ નહિ

પૃષ્ઠવજ્રડે તાસાં મેહનસ્યોપરિ સ્થિતે ।
રોમરાજીમુખયતો દે દે શલ્લેખ ન સ્પૃશેત્ ॥૨૪॥
પીઠ જેટલી (=ચોવીસ) શિરાઓ જડમાં છે
તેમાંથી રોમરાજિ (કૂટીથી મૂત્રેન્દ્રિય સુધીની વાનની
ઊભી ધાર)ની બંને બાજુની, મૂત્રેન્દ્રિયની ઉપર
આવેલી બે બે શિરાઓ (કુલ ચાર શિરાઓ) ને શશ
રાક્ષકડુ નહિ

ચત્વારિશકુરસ્યાસાં ચતુર્દશ ન વેષયેત્ ।
સ્તનરોહિતતન્મૂલહૃદયે તુ પુષ્પહૃદયમ્ ॥૨૫॥
બપસ્તમ્માસ્યયોરેકાં તથાડપાલાપયોરેપ ।

છાતીમાં બાગીસ શિરાઓ છે રોગથી નીચેની
નોદ શિરાઓ વૌધવી નહિ દરેક સ્તનના ચારા ભાગ
માંની બે બે (=ચાર) દરેક સ્તનના મૂળ આગળની
બે બે (=ચાર), હૃદયની બે, અપરનાથ નાખની બે શિરા
માંથી દરેક બાજુની એકએક (=બે) અને અપાવાય
નામે રોગખાતી બે શિરામાંથી દરેક બાજુની એકએક
(બે) એમ કુલ નોદ શિરાઓ વૌધવી નહિ.

મીઠાયાં પૃષ્ઠવત્તાસાં નીલે મન્યે દૃકાટિકે ॥૨૬॥
વિષુરે માલકાઘાટૌ પોઢશેતિ પરિચ્છેદ ॥

એકમાં પીઠ જેટલી (ચોટવે ચોવીસ) શિરાઓ
છે તેમાંથી બે નીલા, બે માન્યા, બે દૃકાટિકા, બે વિપુરા

અને આઠ માનુક મળી કુલ સોળને છેડી દેવી
(=વૌધવી નહિ)

હન્તા. પોઢશ તાસાં દે સન્ધિચન્ધનકર્મણી ॥૨૭॥
બંને જડમાં (=પડખા)માં સોળ શિરાઓ છે તેમાંથી
સાધાને જોડવાનું કામ કરનારી બે શિરાઓને છેડી
દેવી (વૌધવી નહિ)

જિહ્વાયા હનુવત્તાસામયો દે રસયોધને ।
દે ચ વાચ. પર્વતિન્યૌ

જીભમાં જડમાં જેટલી (ચોટવે સોળ) શિરાઓ છે
તેમાંથી જીભના નીચેના ભાગમાં આવેલી સ્વાદનું જ્ઞાન
કાવનારી બે શિરાઓને અને મોલવાની પ્રતિ કાવ
નારી બે શિરાઓને (કુલ ચાર શિરાઓને) છેડી દેવી

નાસાર્યાં ચતુરુત્તરા ॥૨૮॥
વિંશતિર્ગન્ધવેદિન્યૌ તાસામેકાં ચ તાલુગામ્ ।

નાકમાં ચોવીસ શિરાઓ છે તેમાંથી ગંધનું જ્ઞાન
કાવનારી બે શિરાઓને અને તાળવામાં જતી એક
શિરાને (કુલ=ત્રણ શિરાને) વૌધવી નહિ

પટ્પજ્ઞાશાસ્ત્રયનોર્મિમેયોન્મેયકર્મણી ॥૨૯॥
દે દે, મપાહ્નયોર્દે ચ તાસાં પઠિતિ વર્જયેત્ ।

બે આખમાં છપ્પન શિરાઓ છે તેમાંથી પાપશ
ને ઉઘાડવાસ કાવનારી બે બે શિરાઓને (=ચાર),
આખના લમણ તરફના છેડાની બે મળી કુલ છ
શિરાઓને છેડી દેવી (વૌધવી નહિ)

નાસાનેત્રાશ્રિતાઃ પટિર્લલાદે,

સ્થપનીશ્રિતામ્ ॥૩૦॥

તત્રેકાં, દે તથાડડવર્તો, ચતસ્રશ્ચ કચાન્તતાઃ ।
સતેવં વર્જયેત્તાસામ્

નાકની રાને બે આખની શિરાઓ (૨૪+૫૬
૮૦) કરી તેમાંથી નાક શિરાઓ લઘાટમાં છે એમાં
સ્થપની નાખના મર્મમાં રાવેલી એક, આવર્ત નાખના
બે મર્મમાં આવેલી બે શિરાઓ અને વાજના
આગળની (જ્યાંથી વાન ઊગતા અંધ યાત્ર છે ન
આગળની) ચાર શિરાઓ મળી કુલ નાન
છેડી દેવી.

કર્મયો પોઢશાત્ર તુ ॥૩૧॥
દે શાદ્યોધને શાદૌ સિરાસ્તા ય્ય ચાશ્રિતાઃ ।
દે શાદ્યસન્ધિયો તાસામ્

બે કાનમાં સોળ શિરાઓ છે એમાં
જ્ઞાન કાવનારી બે શિરાઓ, બે લમણ તરફ
આવે સંજન રાખતી કાનની શિરાઓ લાગ છે તેમ

વમણના સાધામા આવેલી જે શિરાઓ છેત્રી દેવી

મૂર્ધ્નિ દ્વાદશ તત્ત્વ તુ ॥ ૩૨ ॥

एकैकां पृथगुद्गेषसीमन्ताधिपतिस्थितम् ।

માથામા બાર શિરાઓ છે, તેમાંથી બને ઉલ્લેખમાંની એક એક (=બે), પાંચ સીમંત(સથા)માંની એકએક(પાંચ) અને ૨ અધિપતિમા એક મળી કુલ ૧૭ શિરાઓને ત્રણ અઠકાડનું નહિ

इत्येध्वविभागाय प्रत्यङ्गं वर्णिताः स्थिराः ॥ ૩૩ ॥

આ પ્રમાણે થુ ન વીંધી બેઠીએ તને રાત્રગ પાડીને જાદુ બનાવવા માત્ર રેક રાગની શિરાઓનું વર્ણન કર્યું છે

अवेध्यान्तत्र कात्स्न્યેन देहेऽष्टानवतिस्तथा ।

સદ્ગોળી પ્રથિતા શુદ્ધા વક્ત્રા

सन्निधौ चाश्रिताः ॥ ૩૪ ॥

એ બધી શિરાઓમા શરીરમા કુલ ૩૮ઠકા શિરાઓ તથા જે શિરાઓ ગૂંચવાઈ ગઈ હોય, જે શિરાને નાક પછી બઈ હોય, જે શિરા બહુ નાની અને બારીક હોય, વામી હોય અને હાલકાના નાનામા આપની હોય તે શિરાઓને વીંધવી નહિ

શિરાઓનું કામ

तासां शतानां सप्तानां पादोऽष्टं वहते पृथक् ।

વાપિત્તકર્ફુરુદ શુદ્ધં ચૈવ સ્થિતા મલા- ॥ ૩૫ ॥

શરીરમનુગ્રહંતિ પીડયન્ત્યન્યથા પુનઃ ।

શિરાઓમાંથી સાતસો વિશાઓના એકએક આથો બાગ (૧૭૫ શિરાઓ) વાયુ, પિત્ત અને કફવાગુ તથા શુદ્ધ લોહી વેળ છે (વર્ણ જા છે) (એટલે ૧૭૫ શિરાઓમા વાયુવાગુ લોહી, ૧૭૫મા પિત્તવાગુ લોહી, ૧૭૫મા કફવાગુ લોહી વહ છે અને ૧૭૫મા શુદ્ધ લોહી વહે છે) ૨) પ્રમાણ નહવા (પોતપોતાની શિરામા રહેવા) હોય તરીકેન ઉપયોગી થઈ પડે છે પણ બીજી રીતે (=જે શિરા જે હોયતી ન હોય તે શિરામા) રહેવા દેતા શરીરને પીડા (નુ) કરે છે વાયુ, પિત્ત, કફ અને શુદ્ધ લોહી વતેની શિરામાં લક્ષમ તત્ર ઇલાવારણા સદ્મા. પૂર્ણરિક્તા.

क्षणान्सिराः ॥ ૩૬ ॥

પ્રસ્પન્દિવશ્ચ વાતાન્ન વહન્તે

એમા (=રે સાતસો શિરામા) બ ભી રત્નની વાલ, ઝીમો, ધીમા ભતની રાતે ધીમા ખાલી થતી અને ધકતી શિરાઓમા વાયુવાગુ લોહી વહે છે

પિત્તશોણિતમ્ ।

સ્પર્શોઽપ્યાઃ શીઘ્રવાહિન્યો નીલપીનાઃ

અડકવામા બિની, જાલી વહેતી (=વર્ણ જાતી) અને લીલીપીળી શિરાઓમા પિત્તવાગુ લોહી વહે છે કર્ક પુનઃ ॥ ૩૭ ॥

गौर्यः क्षिग्धा. स्थिरा शीताः

પામુ ગોરી, સ્નિગ્ધ, સ્થિર અને અડકવામા દડી શિરાઓમા કફ (=કફવાગુ લોહી) વહે છે

संस्पृष्टं लिङ्गसङ्गरे ।

ઉપર કહ્યો ત્રણ દાષવાના લોહીને વર્ણ જાતી શિરાઓના લક્ષમ જે શિરાઓમા ભેગા હોય તે શિરા ત તે દાષની ભગા વહ છે (=શરીરમા બધે પહોંચાડે છે)

गूढा समस्थिताः स्निग्धा रोहिण्यः

શુદ્ધશોણિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

શરીરમા બિની રહતી, સમ સ્થિતિમા રહેતી, સ્નિગ્ધ રોહિણી નામની શિરાઓમાં શુદ્ધ લોહી વહે છે ધમની

धमन्या नाभिसम्बद्धा विंशतिश्रतुरत्तरा ।

તામિ પરિવૃતા નાભિશ્ચક્રનામિરિવાત્ક ॥ ૩૯ ॥

તામિશ્ચોર્ધ્વમધસ્તિવેદેહોઽયમનુગ્રહતે ।

ડૂટી સાથે જડાયેલી ધમનીઓ રોહિણી છે જેમ પેડાના માખાની રામપાખ ચારે બાજુ ફરતા પેડાના આરા હાર છે તેમ ડૂટીની રાસપાસ ચારે બાજુ ફરતી આ ધમનીઓ હોય છે અને એ ધમનીઓ બિંબે, નીચે, આડુ રોમ બધી દિશામાં દેખે (પોપીને) ઉપયોગી થઈ પડે છે

સ્રોતો

स्रोतांसि नासिकै कर्णौ नेत्रे पाय्वाभ्यमेहनम् ॥

સ્તનો રક્તપયશ્ચેતિ નાસીનામધિક પ્રયમ્ ।

જે નમકોલ, બે કાન, બે નાભ, નુદા, મો અને મૂત્રેન્દ્રિય એ નવ સ્રોતો પુરુષને હોય છે તે ઉપરાંત સ્ત્રીને જે નતન અને નાભપ્રય નાગ લોહી નીકળવાનો માર્ગ એ ત્રણ સ્રોતો વધારે હોય છે (સ્ત્રીને કુલ બાર સ્રોતો હોય છે)

અન.સ્રોતો

जीवितायतनान्यन्तस्रोताभ्याह्वययोद्भवा ॥ ૪૦ ॥

માણઘાતુમલામ્મોગ્રવાદીનિ

પાદ્મવાયુ, ધાતુઓ, મગ્ગ (ગર્ભ, પેશાન, પ લેવા), ધાતુ અને અનન લેનારા સાનાને (=માર્ગને) અન સ્રોતો કહે છે એ જીવનના આત્ર આન છે

કુટ અને શુદ્ધ સ્રોતો શુ શું કરે?

મહિતસેવનાત્ ।

તાનિ દુષ્ટાનિ રોગાય વિશુદ્ધાનિ સુલાય ચ ॥૪૨॥
આહારવિહારના કુપથથી રો (=સ્રોતો) બગડે
તો રોગ થાય છે, રોને શુદ્ધ સ્રોતો સુખ (આરોગ્ય)
જાપે છે

દોષોના અને ધાનુનાં સ્રોતોના લક્ષણ

સ્વધાતુસમયર્ણાનિ વૃત્તરથૂલાન્યર્ણુનિ ચ ।

સ્રોતાંસિ દીર્ઘપચાલ્યા પ્રતાનસદ્ધર્માનિ ચ ॥

જે ધાનુ વહેનારુ જે સ્રોત હોય તે ધાનુના
ગળનું તે સ્રોત હોય છે રાગારમાં કેટલાક સ્રોત
મોળ, કેટલાક જાડાં અને કેટલાક પાતળા હોય છે,
બધાં સ્રોત લાંબા હોય છે અને પાદગતી નસોની
માફક ફટફટા પડીને બધે પથરાઈ ગયેલા હોય છે

સ્રોતો બગડવાનું કારણ

આહારસ્થ વિહારસ્થ ય સ્વાદોષગુણે સમઃ ।

ધાતુર્મિર્વિગુણો યથ્ચ સ્રોતસાં સ પ્રદૂષક ॥૪૪॥

દોષ વહેનારા સ્રોતોમાંથી જે સ્રોત જે દોષ
વહેવાને નિર્માણ થયું હોય તે સ્રોત તે દોષના ગુણ જેવા
ગુણવાળા આહારવિહારના સેવનથી બગડે છે ધાનુ વહે
નારા સ્રોતોમાંથી જે સ્રોત જે ધાનુ વહેવાને નિર્માણ
થયું હોય તે સ્રોત તે ધાનુના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા
આહારવિહારના સેવનથી બગડે છે

સ્રોત બગડ્યું હોવાનું લક્ષણ

અતિપ્રવૃત્તિ' સક્ષો વા સિરાણાં મન્યયોઽપિ વા ।

વિમાર્ગતો યા મમનં સ્રોતસાં હુદિલક્ષણમ્ ॥૪૫॥

જે સ્રોતમાં જે વહેનું હોય તે સ્રોતમાંથી તે વસ્તુ
વધારે પડતી નીકળી જાય (દા. ત. મૂત્રવાહી સ્રોત
માંથી વધારે પડતો પેશાબ થાય), કે સમૂહગતી ન
નીકળે (કે બહુ સ્થેછી નીકળે), કે શિશરારો (=સ્રોતો) ની
ગાંઠ પડી જાય, અથવા જે વસ્તુ વહેતી હોય તે પાના
ના સ્રોત સિવાય બીજાં રસ્તે વહે એ સ્રોત બગડ્યું
હોવાનું લક્ષણ છે

વિલાનામિય સ્ફુમાણિ દૂર પ્રવિચ્છતાનિ ચ ।

દારાણિ સ્રોતસાં દેહે રક્ષો વેદપર્ચયિતે ॥૪૬॥

કપડાનાં મૂંચિયાની માફક સ્રોતોનાં દ્વાર (મુખ)
ઝીર્ણ અને દૂરદૂર સુધી જતાં દરોમાં પ્રવેશી જાય
છે અને એમના વડે (એ મુખો વાટે) દરોમાં પ્રતાપ
નામના રતમા વધારે થાય છે

સ્રોતો વીધાય તે શુ શું થાય?

દ્યધે તુ સ્રોતસાં મોહકમ્પાધમાનયમિજ્વરાઃ ।

પ્રલાપદૂર્લભિષ્મૂત્રોષા મરણમેવ યા ॥૪૭॥

સ્રોતોવિદ્ધમતો વેદઃ પ્રત્યાખ્યાય પ્રસાધયેત્ ।

ઉચ્ચૈશ્વર્યં યત્નેન સઘ ક્ષતવિધાનતઃ ॥૪૮॥

સ્રોતો વીધાય (કે સ્રોતો ઉપર વાગે) તો મોહ,
જ્વર, રાગધમાન, ઊંઘટી, તાવ, લવચી, શૂળ, ગરો
રોગાય, પેશાબ રોગાય એવા દરદ થાય અથવા મોત
- હોય તે અદે વેદો જેનું સ્રોત વીધું હોય તેનું
મોતમાં રહેનું શબ્દ ધન્યપૂર્વક કાઢીને સઘોદ્રાવ માટે
- હોવા વિધિથી રોની પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા કરવી

પ્રત્યાખ્યાન ચિકિત્સા વિ ૧૧/૪૪, ૪૪૫ પ્રમાણે
જવાબા ઉપાય

અન્નને કોમ્પ પચાવે છે?

અથસ્ય પક્વા પિત્ત તુ પાચકાર્થ્યં પુરેરિતમ્ ।

દોષધાતુમલાદીનામૂષ્મત્યેયશાસનમ્ ॥૪૯॥

પહેલા (શુ ૧૨/૮૫ થી ૧૨) કહેવાઈ ગયું
છે કે પાચક પિત્ત અન્નને પકવે છે દોષો, ધાતુઓ
રોને મળેા વગેરેના અગ્નિ અન્નને પકવે છે રોની
આત્રેયની રાખા છે

ગ્રહમી

તદધિષ્ઠાનમથસ્ય ગ્રહણાદ્ગ્રહણી મતા ।

સૈવ ઘન્યન્તરિમતે કલા પિત્તચરાદ્યા ॥૫૦॥

આયુરતોયયવીર્યોઽમૃતધાત્વક્રિયુણ્યે ।

સ્થિતા વચ્ચાશયદ્વારિ મુક્તમાર્ગર્ગલેય સા ॥૫૧॥

રોનું (ગરકાંડિનું) પાચક પિત્તનું સ્થાન અન્નને
ગ્રહણ કરનું હોવાથી (પારિવોષીયો આહાર પચવા
માટે રો સ્થાનમાં ગ્રહણ થતો લાવાણી) એ સ્થાનને
ગ્રહણી માની છે રો ના ગ્રહણી (એ ડુબોડીનમ)
ધન્ય તરિના અને પિત્તપિત્ત નામની કલા છે (પારિવો
ષીયો આહાર કદમાંથી નીકળે પચાવવામાં ન ઊંડવી
જાય તે માટે) એ ગ્રહણી પારિવોષ અન્નના માર્ગમાં
આગળા ઉઠવામાં, બોનાજની માફક રાત્રેથી છે
(એવે જેમ કપાલના બાલ્કાં મેને ઊપરી ન જાય તે
માટે ઉઠાવે) રાત્રેમાં આવે છે તે પ્રમાણે પારિવોષ
ખિત્તક નામમાંથી ઊંડરતા ઊંડરતા નીકળે પચાવવામાં
ન લાગે રો તે આદર તોડવી અને પચાવવાની
વચ્ચે ગ્રહણી આવેલી છે ગ્રહણીમાં મો બધે રહે છે
તે ર મુક્ત સજ્જેતોમાં ના ઊપરી છે તેથી ખિત્તક ગ્રહ
મીમાં પડ્યો રો છે અને ત્યાં પડે છે)

મુક્તમામાશયે કથ્વા સા વિપાચ્ય નપત્યથઃ ।
 યલ્લત્યથલા ત્વન્નમામમેવ વિમુચ્ચતિ ॥ ૫૨ ॥

ખાવેલા ખોરાકને આમાશયમા રોકી રાખીને રોને પચાવીને પછી બળવાન ગ્રહણી રોને નીચે (પકવા થયેલા) લઈ જાય છે, પણ નબળી ગ્રહણી ખાધેલા ખોરાકને કાચો ને કાચો જ પકવાશયમા છોડી દે છે

ગ્રહણી થાયી બગડે?

ગ્રહણ્યા યલમર્મિહિ સ ચાપિ ગ્રહણીયલઃ ।
 દૂષિતેઽમાવતો દુષ્ટા ગ્રહણી રોગકારિણી ॥ ૫૩ ॥
 ગ્રહણાનુ બદ રાગિન છે રાને રાગિનનુ બદ ગ્રહણી છે તેથી રાગિન બગડે રોટલે બગડેલી ગલ્લી રોગ કરે છે

અન્ન પચવાથી શુ થાય?

યદ્દનં દેહધાત્તોજોથલવર્ણાદિપોષણમ્ ।
 તન્નાર્મિહિતુરહારાત્ર દ્યપચ્ચાદ્રસાદયઃ ॥ ૫૪ ॥

શરીર, ધાતુઓ, રોગજન, બળ, શરીરના રંગ વગેરેને રન્ન પોષણ રાખે છે તેનું કારણ રાગિન (જઠરાગિન) છે, કારણ કે પચાવિનાના રાગરમાથી રસ વગેરે બની શકતા નથી

પહેલી પાચનક્રિયા

મદ્દનં કાલેઽધ્યવહતં કોષ્ટં પ્રાણાનિલાહતમ્ ।
 દ્રવ્યેવિમિથસજ્જાતં મીતં સ્નેહેન માર્દવમ્ ॥ ૫૫ ॥
 સન્યુક્તિત્વ સમાનેન વત્ત્યામાશયસ્થિતમ્ ।
 મોદાયોઽગ્નિર્વથા બાહ્યઃ ॥

સ્થાલીસ્થં તોયત્તન્દુલમ્ ॥ ૫૬ ॥

સૂ ૮/૧૫મા કહેલા વિગતના સમયે ખાધેલા પોષિત્વા અન્નને પ્રાણવાયુ કાકામા લઈ જાય છે ત્યાં (પાણી, નરૂ દૂધ વગેરે) દ્રવેને લીધે એની ગડીરો ભાગી જાય છે, (થી વગેરે) સ્નેહને લીધે રો મુદ્દ બને છે એવા (ગડીરો ભાગીને) ગેકરસ બનેલા રને મુદ્દ બનેલા), આમાશયમા પડેલા રાન્નને મમાન વાયુથી પ્રજ્વલિત કરાયેલા જઠરાગિન, જેમ બહારનો (ચૂનાના કે સળગેલા) રાગિન તપેલીમા ભરેલા પાણી (રાખ, અપરણ) રાને ચોખાને પકાવે છે તેમ પકાવે છે

માદો પદ્મસમ્યગ્ મધુરીમૂતમીર્યેત્ ।
 કેતીમૂત કર્ક, યાતં શિદાહાવસ્ત્તાં તતઃ ॥ ૫૭ ॥
 પિષ્તમામાશયાત્કુર્યાદયમાર્ન, ચ્યુત પુનઃ ।
 મગ્નિના શોષિતં પક્વં પિણ્ડિતં કદ્ધ મારુતમ્ ॥

ખોરાક છો રસવાળો હોવા છતાં (પચતાપચતા) એ પહેલા તે ગળેલી બની જઈને ફીવરે કહે

ઉપર રાખે છે (અથવા, પેદા કરે છે) ત્યાર પછી પચવાની ક્રિયાની વચલી ર વસ્થામા) આમાશયમાંથી ગ્રહણીમા પડતા પડતા વિદાહ થવાથી ખાટું બનેલું રાન્ન પિત્તને પેદા કરે છે પછી (ત્રીજી રાવસ્થામાં) ગ્રહણીમાથી પકવાશયમા ગયેલું, જઠરાગિનથી પચેલું, પ્રવાહીપદ્ધ જેનું શોષાઈ ગયું છે રોનું, લોચા જેનું બનેલું રાને તીખું બનેલું રાન્ન વાયુને પેદા કરે છે-

બીજી પાચનક્રિયા

મૌમાળ્યાગ્નેયવાયવ્ધ્વાઃ પશ્ચોઽખાણઃ સત્તામ્ભસાઃ ।
 પશ્ચાદ્દાઘ્નુનાન્ધ્વાન્ સ્વાન્ પાર્થિ-

વાદીન્ પચન્ત્યનુ ॥ ૫૮ ॥

રાગરમાગિન સહિત પાર્થિવ, જલીય, આગ્નેય રાને વાયવ્ય એ પાચ રાગિન પોતપોતાના પાર્થિવ વગેરે (=પાર્થિવ, જલીય, આગ્નેય, વાયવ્ય રાને આકાશીય) રો પાચ રાગરમા ગુણેને પછી (=જઠરાગિન રાન્નને પકવી રહે છે ત્યાં પછી) પકાવે છે

(ખોરાકમા આકાશીય, વાયવ્ય, આગ્નેય, જલીય રાને પાર્થિવ રો પાચે પ્રકારના દ્રવ્યો હોય છે એ દરકે જાતનું દ્રવ્ય પાચ મહાભૂતનું બનેલું હોય છે. પણ એમા જે મહાભૂતનું પ્રમાણ વધારે હોય છે, તે ઉપરથી રોનું નામ આકાશીય વગેરે પડેલું હોય છે તેથી દરકે દ્રવ્યમા રાગિનતત્ત્વ હોય છે જ્યારે જઠરાગિન રાગરમાને પચાવી રહે છે, ત્યાર પછી એ પચેલા રાગરમાના રાગાશીય દ્રવ્યમા રહેલા અગ્નિ તે દ્રવ્યમા ગડેલા તે દ્રવ્યના ગુણેને પકવે છે તે જ પ્રમાણે વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમા રહેલા અગ્નિ વાયવ્ય વગેરે દ્રવ્યોમા રહેલા ગુણેને પકવે છે જે જે જાતના દ્રવ્યમા જે અગ્નિ રહેલા હોય છે, તે તે જાતના દ્રવ્યના ગુણેને તે અગ્નિ પકવે છે આમ પહેલી પાચનક્રિયા જઠરાગિન કરે છે, પછી બીજી પાચનક્રિયા ભૂતાગિન (=પચમહાભૂતથી બનેલા પાચ જાતનાં દ્રવ્યોમાં રહેલા પાચ જાતના અગ્નિ) કરે છે

પ્રેષણક્રિયા

યથાસ્થં સે ચ પુણ્યન્તિ વકરા

મૂતગુણાન્ પ્રયક્ ॥

(આમ) પોતપોતાના ભૂતાગિનથી પચેલા તે (=પાચ મહાભૂતના ગુણે) જઠરાગિના પચમહાભૂતના ગુણેને મુદ્દામુદ્દ (દરકે મહાભૂત પોતાની જાતના મહાભૂતના ગુણેને) પાચે છે (વધારે છે)

(દા. ત પાર્થિવ ભૂતાગિનથી પચેલા પાર્થિવ ગુણે શરીરમાના પાર્થિવ ગુણેને પાચે છે એ રીતે દરકે મહાભૂતના ગુણે વિષે તથગ્નું)

પાર્થિવાઃ પાર્થિવાનેવ શેષાઃ

શેષાંશ્ચ દેહગાન ॥૬૦॥

તેમા પાર્થિવ ભૂતાગ્નિથી પહેલા પાર્થિવ મહાભૂત ના ગુણો થરીમાના પાર્થિવ મહાભૂતના ગુણોને પોષે છે અને બાકીના (જલીય, રાગનેય, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતથી પહેલા તે તે પોતપોતાની જાત ના મહાભૂતના ગુણો) પોતપોતાના બાકીનાને (=શરીર મા રહેલા પોતપોતાના જલીય, રાગનેય, વાયવ્ય અને આકાશીય મહાભૂતના ગુણોને) પકવે છે

જાહે-પેશાબ થી રીતે બને છે?

કિટ્વં સારથ્ય તત્પન્થમગ્રં સમ્મવતિ દ્વિષા ।

રોનાથી પહેલા આહારના બે ભાગ પડે છે-કિટ્ (મેથ) અને સાર (પ્રસાદરસ, નિર્મળ રસ)

તત્રાચ્છં કિટ્વમસ્ય મૂલં વિદ્યાદત્તં શકત્ ॥૬૧

એમા (=મેથમા) પ્રસાદરસો પ્રવાહી ક્ષરે રો પેશાબ છે અને ઘટ્ટ ક્ષરે રો જાહે છે

ત્રીજી પાચનક્રિયા

સારન્તુ સત્તમિર્મયો યથાસ્યં પચ્યતેડગ્નિમિઃ ।

પહેલા જઠરાગ્નિ વડે રાતે પછી પાચ ભૂતાગ્નિઓ વડે પાકીને સારરૂપ બનેલા (=પ્રસાદરસરૂપ બનેલા) આહારરો રસ વગી પાછો પોતપોતાના સાત અગ્નિઓ વડે (=જે પાનુમા રસ જાય તે પાનુમા રહેલા રાગિન વડે) પકવાય છે (રાા ત્રીજી પાચનક્રિયા છે)

પાર્થિવા પિરાકના કાચા રસને પહેલાં જઠરાગ્નિ અને પછી ભૂતાગ્નિ પકવે છે, ત્યારે તેમાથી મળભાગ છૂટે પડી જાય છે અને સારભાગ રહે છે, એને પ્રસાદરસ કહે છે પછી રાા પ્રસાદરસ પોતેા તદયમા જાય છે ત્યાં રહેલા બાન વાયુ એ રસન પથોને (અ પથ ક્રીને) તદયમા રહેલી દત મૂળ શિરાઓ દ્વારા શરીરમા મોકલે છે, ત્યારે એ પ્રસાદરસ આખા શરીરમા વહેતી રસ નામની પાનુ સાથે બનીને એકરૂપ થઈ જાય છે ત્યાં રત પાનુના આયશમા રહેલા ત્રીપાનુનો પાત્વગ્નિ એ પ્રસાદરસને પકવે છે તેથી એ લોહી ગ્રી પાનુના તારરૂપ બની જાય છે પછી લોહીના તારરૂપ બનેલા પ્રસાદરસ લોહીના આયશમાં જાય છે, ત્યાં લોહીના આયશમા રહેલા લોહીરૂપી પાનુના પાત્વગ્નિ એ રસને પકવે છે તેથી એ માસપાનુના તારરૂપ બને છે આ રીતે અનુક્રમે પ્રસાદરસનું શું શું બનનું જાય છે તે હવે કહે છે-

ધાતુઓ થી રીતે બને છે?

રસાદ્રકં તતો માંસં માંસાન્મેદ-

સ્તલોડસ્યિ ચ ॥૬૨॥

અસ્થો મજ્જા તતઃ શુક્રં શુક્રાદ્ધર્મઃ પ્રજાયતે ।

રસમાથી લોહી, રોમાથી (=લોહીમાથી) માસ, માસમાથી ચરબી, રોમાથી (=ચરબીમાથી) હાડકું, હાડકામાથી મજ્જા (અ મેદા), રોમાથી (=મજ્જા માથી) વીર્ય, (અને) વીર્યમાથી ગર્ભ ઉત્પન્ન થાય છે

ધાતુઓના મળ

કફઃ પિત્ત મલ્લાઃ સ્વેપુ પ્રસ્વેદો નલ્લરોમ ચ ॥૬૩

સ્નેહોપ્રેક્ષિત્વગ્નિશામોજો

ધાતુનાં ક્રમશો મલ્લાઃ ।

(દરેક ધાતુનો પ્રમાદરસ પોતપોતાના પાત્વગ્નિ વડે પાકીને શુ શુ બને છે તે કહ્યુ પપ્ એ બનતા બનતા એ દરેકમાથી જે મેથ છૂટે પડે તે કયા છે તે હવે કહે છે જેમ પાર્થિવાપીથે । આહાર પચીને પ્રસાદરસ બનતાબનતા એમાથી જે મેથ છૂટે પડયો તેને જાહે અને પેશાબ કહે છે, તેમ દરેક ધાતુમા ગયેલા પ્રસાદરસ પાકતાપાકતા છૂટા પડેલા મળ કયા કયા છે તે હવે કહે છે)

કફ, પિત્ત, (નાક, કાન, વગેર) છિદ્રોમા આવતા મેથ, પન્મેથ, નખ અને રૂવાઘ, સ્તંબ, ચામડી રાતે ગળતી ચીકાસ (=આપના પીા વગેરે ચીકાસ), અને રોગના રો અનુક્રમે ધાતુઓના (મેદા, લોહી, માસ, ચરબી, હાડકું, મજ્જા અને વીર્યના) મેથ છે

(રસનો મેથ કફ, લોહીનો મેથ પિત્ત એમ અનુક્રમે લેવાય છે)

ધાતુઓના સાર થી રીતે બને છે?

પ્રસાદકિટ્વો ધાતુનાં પાકાદૈવં દ્વિષ્ટઃ ॥૬૪॥

આમ (પ્રસાદરસથી પોતાની) પાનુરોના પપ્ પચવાને લીધે પ્રસાદ (=સારભાગ) અને કિટ્ (=મેથ) એવા બે ભાગ પડે જાય છે

પરસ્પરોપસંસ્તમ્માદાનુસ્નેહપરમ્પરા ।

પ્રસાદરસનો પ્રવાહ નુગ્ધા વિના વાયુ રહે છે તથી આનન ક્રોચાઈ નપું છે તે પ્રમાણે એક પાનુ બીજા પાનુને પોષણ આપ્યા કરે એવા પન્-પન્ પોષણનો પ્રવાહ પપ્-પાનુ રોવાથી પાનુસેના સ્નેહ (=સાર) ની પન્-પન્ (=પ્રવાહ) વાયુ રહે છે (=એ પાનુના) આરમાથી બીજા પાનુનો સાર બન્યા કરે છે)

આહારમાંથી વીર્ય કેટલે વખતે બને?

કેચિદાહુરહોરાત્રાપ્તહ્રાદપરે, પરે ॥ ૬૫ ॥

માસેત યાતિ શુક્લત્વમગ્રં પાકક્રમાદિમિઃ ।

જઠરાગ્નિ, ભૂતાગ્નિ અને ધાત્વગ્નિથી પચવાને જે કમ આગળ કહ્યો તે કમ વગેરેથી (=કમેકમે પચીને અને દ્રવ્યના પ્રભાવ વગેરેથી) એક દિવસરાત્રમાં (=ચેત્રીસ કલાકમાં) આહારનું વીર્ય બને છે એમ કેટલાક આચાર્યો કહે છે, બીજા કેટલાક કહે છે કે છ દિવસે આહારનું વીર્ય બને છે અને બીજા કેટલાક વધી કહે છે કે એક મહિને આહારનું વીર્ય બને છે

સન્તતા ધોઝ્યધાતૂનાં પરિવૃત્તિસ્તુ ચક્રવત્ ॥ ૬૬ ॥

(જે ધાતુમાંથી બીજી ધાતુ બનતી હોય તે ધાતુ એ બીજી ધાતુના ખોરાકરૂપ છે રમમાંથી લોહી બને છે તેથી રસ લોહીના ખોરાકરૂપ છે આ રીતે એક ધાતુ પોતાની પછીની ધાતુનું ભોજન (=ખોરાક) છે) ભોજન ધાતુઓનું ભ્રમણ (=ફરવાનું) વેગના ભ્રમણની માફક અટક્યા વિના સદા ચાલુ રહે છે

વૃષ્યાદીનિ પ્રમાણેન સઘઃ શુક્રાદિ કુરંતે ।

વૃષ્ય વગેરે દ્રવ્યો પોતાના પ્રભાવથી તરત જ (શ્લોક ૬૫, ૬૫માં કહેલી મુદત ન લગાડતાં) તરત જ વીર્ય વગેરે બનાવે છે 'વગેરે' શબ્દ પાપરીને એવું કહેવા માગે છે કે એકલા વૃષ્ય દ્રવ્યો જ તરત વીર્ય બનાવે છે એવું નથી પણ વિપ, ગર, ધમન ઔષધ, અને મૂકાગર્ભ તથા જરાયુને બહાર કાઢવાની ક્રિયા કરનાર દ્રવ્યો પણ તરત જ પોતાની અસર કરે છે)

પ્રાયઃ કરોલ્યહોરાત્રાત્ક્રમાન્યદપિ મેવજમ્ ॥ ૬૭ ॥

વૃષ્ય વગેરે ઉપરાત બીજા કેટલાક (=દીપન વગેરે કરનાર) ઔષધ પણ સામાન્ય રીતે એક દિવસરાત્રમાં (ચેત્રીસ કલાકમાં) પોતાનું કામ (અગર) કરે છે રસ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે? રોગ અમુક ભાગમાં જ કેમ થાય છે?

ધ્યાનેન રસધાતુર્હિ વિક્ષેપોચિત્કર્મણા ।

યુગપત્સર્વતોઽજસ્રં વેદે વિશ્લિપ્યતે સદા ॥ ૬૮ ॥

શિષ્યમાણઃ જ્ઞવૈગુણ્યાદ્રસઃ સન્નતિ યત્ર સઃ ।

તસિન્નિવકારં કુરુતે સ્વેયર્થામય તોયક્ ॥ ૬૯ ॥

તેમ પવન વડે આકાશમાં ઘેરાયેલું વાદળ બધા આકાશ નીચે નહિ પણ ચોક્કસ જ ભાગમાં વરસાદ કરે છે (=રહે છે) તેમ (આખા શરીરમાં) ફેલાવું એ જેનું સ્વાભાવિક કામ છે એવા વ્યાન વાયુ વડે રમવાનું શરીરમાં બધે એકસાથે નહતે ઉમેઠાં ફેરવાય

છે, એ ફેરવાતો રસ ઓતોના બગાડને લીધે ઓતોમાં જ્યાં ચોટી જાય છે (=અટકી પડે છે) ત્યાં તે (=ચેટિલા રસ) રોગ કરે છે

(રસધાતુ-જઠરાગ્નિથી પાકેલા રાહારના રસને પ્રસાદ કહે છે એ પ્રસાદરસ ધાતુના આકારનો હોવાથી તેને ધાતુ કહે છે)

દોષો શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રોગ ક્યારે કરે?

દોષાણામપિ ચૈવ સ્વાદેકદેશપ્રકોપણમ્ ।

એ જ પ્રમાણે (=જે કારણથી-ઓતો બગડવાથી-રસ શુદ્ધ હોવા છતાં અમુક ભાગમાં રોગ કરે છે તે જ પ્રમાણે-તે જ કારણથી રોટલે સોતો બગડવાથી) દોષો પણ (વ્યાન વાયુ વડે) આખા શરીરમાં (એક માથે સતત ઉમેઠાં ફેરવાતા હોવા છતાં) એક ભાગમાં કેપે છે (=થરીરના અમુક ભાગમાં જ રોગ કરે છે) (આ કારણથી શરીરના અમુક ભાગમાં જ કરોળિયા, દાદર, સોજા વગેરે રોગ થાય છે)

અન્નમૌતિકથાત્ત્રિકર્મેતિ પરિમાયિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

(શ્લોક પાઠથી જ્ઞાસુધીમાં) અન્નના અગ્નિનું (=અન્નને પકવનાર જઠરાગ્નિનું), ભૂતાગ્નિનું અને ધાત્વગ્નિનું કામ મમજાવ્યું

જઠરાગ્નિનું રક્ત કરવાનું કારણ

મદસ્ય પક્કા સર્વેવાં પૂકુણામયિકો મતઃ ।

તન્મૂલાસ્તે હિ તદ્વૃક્ષિશ્યવૃક્ષિશ્યાત્મકાઃ ॥ ૭૧ ॥

તસ્માત્તં વિચિવચકત્તરપાનેન્ચનૈર્હિતૈઃ ।

પાલયેત્ત્રયતસ્તસ્ય સ્થિતૌ હ્રાયુર્વલસ્થિતિઃ ॥ ૭૨ ॥

અન્નને પચાવનાર અગ્નિ (=જઠરાગ્નિ) બધા પચાવનારઓમાં (=અગ્નિ ૧માં) ૨ પિક (શેક, અગત્ય નો) છે, કારણ કે ૨ો અગ્નિરત્રેનું મૂળ એ (=જઠરાગ્નિ) છે (=જઠરાગ્નિને લીધે ખંબ ભૂતાગ્નિ અને માન ધાત્વગ્નિ સમજાવે છે), ૨ો જઠરાગ્નિ વધે તો બીજા અગ્નિ વધે છે અને થટે તો બીજા અગ્નિ થટે છે, તેથી પચ્ય હોય એવા અન્નપાનરૂપી બજાવણ વિધિપુરસર આપીને રોનું (=જઠરાગ્નિનું) મેયમ પૂર્વક નક્કુ કરવું રોની (=જઠરાગ્નિની) ઉપાતી ઉપર આપુણ રાંને બજાવી ઉપાતીનો આધાર છે

સમ, વિપમ, તીમ્ન અને મંદ અગ્નિ

સમાઃ સમાને સ્થાનસ્યે વિવમોઽગ્નિર્વિમાર્ગે ।

પિત્તાભિર્મૂઢ્યેને તીક્ષ્ણો

મન્દોઽસ્મિન્નકપીઢિતે ॥ ૭૩ ॥

ત્યારે સમાન વાયુ પોતાના સ્થાનમાં હોય ત્યારે

અગ્નિ (=જ્વહરાગ્નિ) સમ હોતો છે જ્યારે સમાન વાયુ પોતાના સ્થાન (માર્ગ) છોડીને બીજે માર્ગે જાય છે, ત્યારે રાગ્નિ વિષમ (અધ્યય વિનાશ) થાય છે જ્યારે સમાન વાયુ કોપેના પિત્ત સાથ ભેગવેળ થઈ જાય છે, ત્યારે રાગ્નિ તીક્ષ્ણ થાય છે રાત્રે જ્યારે સમાન વાયુ કંઈથી દબાઈ જાય છે ત્યારે રાગ્નિ મ થાય છે

સમોગ્ન્યવિષમસ્તીક્ષ્ણો મન્દશ્ચૈવ ચતુર્વિધ ।

અગ્નિ ચાર પ્રકારના છે ગમ વિષમ તીક્ષ્ણ અને મદ

ચાર પ્રકારના અગ્નિના કાર્ય

ય પચેત્સમ્યગેવાદી મુક્ત સમ્યક્ સમસ્ત્વસી ॥

વિષમોઽસમ્યગ્વ્યાનુ

સમ્યગ્વાડપિ ચિરાત્પચેત્ ।

તીક્ષ્ણો વદ્ધિ પચેત્છીઘ્રમસમ્યગ્વિ મોજનમ્ ॥

મન્દસ્તુ સમ્યગ્વ્યવ્રમુપયુક્ત ચિરાત્પચેત્ ।

હૃત્વાડસ્યશોષાટોપાન્નકૂજનાધ્માનગૌરવમ્ ॥

જે અગ્નિ સારી રીતે (શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણ) ખાધેલા ખીચેલા રાણાદારને મારી રીતે જ પચાવે છે તે સમ અગ્નિ છે વિષમ રાગ્નિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા (=દેશ, કાલ માત્રા વગેરેની વિધિનો ભંગ કરીને ખાધેલા) રાણાદાર પચે જ પચાવી દે છે અથવા કોઈ વાર વગી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા આદારને પણ લાભે વખતે પચાવે છે તીક્ષ્ણ અગ્નિ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ન ખાધેલા આદારને પણ જ પચાવી દે છે પણ મ રાગ્નિ તે શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ખાધેલા રાણાદારને પણ લાભે વખતે પચાવે છે અને પચાવના પચાવના મા મુકાય રાગ્નિય, ઓતરડાના ગરમ, રાધામાન ન બારપણ (—થરે બારેબાર લાગે) રોગના ઉપદ્રવ કરે છે

શરીરનું ત્રણ પ્રકારનું બળ

સહજ કાલજ યુક્તિરત દેહયજ્ઞ ત્રિધા ।

શરીરનું બળ ત્રણ પ્રકારનું રોગ છે તાજજ (તાજમી મંજુ) કાલજ (જનુ) વગર સમ્યક્ લીધે ઉત્પન્ન થતું અને યુક્તિકૃત (યુક્તિઓથી બાકાત વિચાર વગેરેની યોગ્યતાથી આપેયું)

તત્ર સત્ત્વહારીરોથ પ્રારુજ સહજ કલમ્ ॥૭૭॥
યપસ્ત્રતમૃત્યુયં ચ કાલજ યુક્તિજ પુન ।

વિશારાદ્ધરજાનત તપોતેજ્ઞરયોગજમ્ ॥૭૮॥

તેમાં તત્ત્વ(સત્ત્વ, રજ, તમે જુલ અને તમે જુલ) ને

લીધે તથા હાડકાંસ વગેરેથી બનેલા શરીરને લીધે જે સ્વાભાવિક બળ ઉત્પન્ન થાય તે સહજ બળ છે જુલમી વગેરે ઉત્પન્ન થાય લીધે આપતું અને હેમત વગેરે ઝનુને લીધે રાણુ બળ કાલજ બળ છે પણ યુક્તિજ (યુક્તિકૃત) બળ વિચાર અને આદારથી ઉત્પન્ન થાય છે રાત્રે શકિત રાણુનારા (સાધન અધ્યાય રાત્રે વાજકરમ રાધ્યાધમા કહેવા) યોગથી આવે છે

ત્રણ પ્રકારના દેહ

દેશોઽલ્પચારિદ્રતગો જાહ્નલ સ્વલ્પરોગમ્ ।

આનુપો વિપરીતોઽસ્માત્સમ સાધારણ સ્મૃત ॥

હોતું પાણી, જાડ અને પાકાવાળો, (રાત્રે રો કાલસમર શરીરના સોતો શુદ્ધ રહતા હાવાથી) બહુ રાઈજ રાજ કર રોગ દેશ ત જાગ્ય દેશ છે રોગથી ઊંધા (બલ પાણી, જાડ રાત્રે પાકાવાળો અને તેથી સોતોન બગાડીને બહુ નાજ કર એવા) દેશ આનુપ દેશ છે સમ (જેમાં પાણી, જાડ રાત્રે પાકાવાળું ન હોય તેમ બહુ વધાર પલ ન હોય અને તેથી રાજ રાત્રે આરામ સાધારણ રો એવા) દેશ નાધારમ દેશ છે

શરીરમાં મજબૂત વગેરેનું માપ

મજ્જમેદોવસામુદ્રપિત્તશ્લેષ્મણરન્યસુક્ ।

રસો જલ ચ દેહેઽસ્મિન્નેકાહ્નલિર્નિઘતમ્ ॥૮૦॥

મજ્જા, વરમી, વસા, પેશાબ, પિત્ત, કફ, આંત્ર, લોહી, રસ રાત્રે જળ રા રા શરીરમાં એકએકે ખોલો વધાર છે (જેવે મજ્જા એક ખોલો, વરમી મે ખોલો, વસા ત્રણ ખોલો પેશાબ ચાર ખોલો રોમ અનુક્રમ એક એક ખોલો વધે છે)

પૃથક્ સ્વપ્રસૂત પ્રોત્તમોજોમસ્તિસ્ફૃતસામ્ ।

દ્વાવજ્ઞલી તુ સ્તન્યસ્ય ચત્વારો રજસ ત્રિધા ॥

સોઠસ, મસ્તિષ્ક (મ જાતમાં પે ૧ થતા હો જેવા તીકમો પદાર્થ) અને વીમ એ દરક વસ્તુ માપનની પોતાની એક પાથ (અધ્યા ખોલો) જેટલાં હોય છે પણ સોને પોતાના મે ખોલો જેટ] પાચન રાત્રે ચાર ખોલો જેટ] રજસ (અટકાય પણ જતો પાનુ) રોગ છે

સમપાતોરિદં માત વિષાદ્દુશિષયાયત ॥૮૧॥

ઉપર મેં આપ આપાનું (જેની પાનુઓ-દેશો-પ્રમાપતરો રોગ રોગ) માપનના છે જેમ નમનુ (જે માપનમાં વાયુ કે પિત્ત કે કફ રાઈજ રોગ એવા એક દોષની પ્રદૂષિતતાનાં કે મે દોષની પ્રદૂષિતતાનાં કે તમે દોષની પ્રદૂષિતતાનાં આ માપ નથી) જેમની

સમપ્રકૃતિ (સમપાનુ) નથી તેમનામા તે રો બધુ
(સ્વેક ૭૮૫ થી ૮૧ સુધીમા કહેલી વસ્તુઓ) એનાથી
(=સ્વેક ૭૮૫ થી ૮૧ સુધીમા કહેલા માપથી) વધારે
કે ઓછી હોય છે

સાત પ્રકૃતિઆ થા કારણથી બંધાય છે?

શુકાસ્ત્રગમિનીમોઝ્યચેપ્રાગર્ભશયર્તુષુ ।

યઃ સ્વાદ્દેષોડધિકસ્તેન પ્રકૃતિઃ સત્ત્વોદિતા ॥

(બાપના) વીર્યમા, (માતા) રજસમા, ગભિણી
(=મા)ના રાક્ષર, વિહાર, ગર્ભશય અને ઋતુમા
જે દોષ વધારે હોય તેના ઉપરથી (માપસની) સાત
પ્રકારની પ્રકૃતિ કીધી છે (વાતપ્રકૃતિ, પિત્તપ્રકૃતિ,
કફપ્રકૃતિ, વાતપિત્તપ્રકૃતિ, વાતકફપ્રકૃતિ, પિત્તકફ
પ્રકૃતિ અને ત્રણે દોષની ભેગી પ્રકૃતિ-એ સાત પ્રકૃ
તિઓ છે)

વાયુ સૌથી બળવાન હોય હોવાના કારણે

વિમુત્વાદાશુકારિત્વાદ્વલિત્વાદ્યન્યકોપતાવ્ ।

સ્વાતન્વ્યાદ્દુરોગત્વાદ્દોષાણાં પ્રચલોડનિલઃ ॥૮૪

વાયુ બધે પ્રવરેલા હોવાથી, ઓ અસર કરે એવો
(કે ઓ મારી નાખે એવો) હોવાથી, (બીજા બે દોષ
જતા) બળવાન હોવાથી, બીજા બે દોષોને કોપાવતા
હોવાથી, પોતે સ્વતંત્ર હોવાથી (બીજા કોઈથી એની
ગતિ થતી નથી પણ પોતે સ્વતંત્ર રીતે ગતિ કરી શકે
અને કરાવી શકે એવો હોવાથી), તથા વાયુના રોગો
પણ બહુ હોવાથી ત્રણે દોષોમા વાયુ જબરા છે

(વાયુના ૮૦ રાગ છે, પિત્તના ૪૦ રોગ છે
અને કફના ૨૦ રોગ છે તેથી વાયુથી વધારે રાગ
છે એમ કહ્યું છે)

વાયુપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણે

પ્રાયોજ્ઞ એવ પવનાધ્યુષિતા મનુષ્યા

દોષાત્મકાઃ સ્ફુટિતધૂસરકેશગાત્રાઃ ।

શીતદ્વિપશ્ચલધ્રુતસ્મૃતિશુદ્ધિચેષ્ટા-

સૌહાર્દરહિતયોઽતિશુદ્ધલાપાઃ ॥૮૫॥

મલ્યચિત્તચલજીવિતનિદ્રાઃ

સન્નસક્તચલજર્જરાવાચઃ ।

નાસ્તિકા શુદ્ધમુજ સ્થિલાસા

ગીતહાસમૃગયાફલિલોલાઃ ॥ ૮૬ ॥

મધુરામ્લપટ્ટણાસાત્મ્યાકાઙ્કાઃ

કુશદીર્ઘાકૃતયઃ સશન્દયાતાઃ ।

ન દદા ન જિતેન્દ્રિયા ન ચાર્યા

ન ન કાન્તાદયિતા શુદ્ધવ્રજા વા ॥૮૭॥

નેત્રાણિ ચૈવાં શરધૂસરાણિ

વૃત્તાન્યચારુણિ મૃતોપમાનિ ।

ઉન્મીલિતાનીવ ભવન્તિ સુતે

શલદ્રુમાંસ્તે ગગનં ચ યાન્તિ ॥ ૮૮ ॥

અઘન્યા મત્સરાધ્માતાઃ સ્તેનાઃ પ્રોદ્વલ્લપિણ્ડિકાઃ ।

શ્વષ્ટગાલોપમૃદ્વાશુકાકાનૂકાશ્ચવાતિકાઃ ॥

તેથી જ વાયુપ્રકૃતિવાળા માણસો સામાન્ય રીતે
વાયુથી ભરેલા હોય છે. તેમના વાળ અને આવયવો
તરડાવેલા અને ધૂળિયા રંગના હોય છે તેમને ઠડી
ગમતી નથી તેમની ધીરજ, યાદદાસ્તી, બુદ્ધિ, ક્રિયા,
મૈત્રી, દૃષ્ટિ અને ગતિ સ્થિર હોય છે તેઓ બહુ
બાલબાલ કરે છે તેમના પિત્ત, બળ, રાગમુખ અને ઊંધ
ઓછા હોય છે તે મૂળા તોતડા, સ્થિર-વાણીવાળા,
જોખરા અવાજવાળા અને નાસ્તિક હોય છે તે બહુ
ખાપ છે, વિલાસી હોય છે સગીત, હાસ્ય, શિકાર અને
તકશર રોમને ગમે છે ગળ્યુ, ખાટું, ખાર અને
ગરમ રોમને સહે છે અને એની રોમને ઈચ્છા થાય
છે એમનુ શરીર પાતળુ અને લાંબુ હોય છે એ ચાલે
ત્યારે સવાજ થાય છે એ મજબૂત બાધાના હોતા નથી
પોતાની ઈન્દ્રિયો પોતાને વશ હોતી નથી એ સરકારી
હોતા નથી સ્ત્રીઓને રો ગમતા નથી રોમને બહુ
છિકડા હોતા નથી એમની રાખ બરછટ, પડોતી, ગોળ,
અસુદરા અને મધકા જેવી હોય છે એ ઊંધતા હોય
ત્યારે એમની આંખો બહુ ઉઘાડી હોય એવું લાગે છે
સ્વપ્નમાં એ પર્વત પર, આડ પર, ને આકાશમાં થકે છે
એ કમનસીબ હોય છે, અન્તરથી ભરેલા હોય છે એ
ચોર હોય છે એમના પગની પિડીઓ બહુ ઉપમી
અને લેલી હોય છે એમનો સ્વભાવ કૂતરા, ઘિયાળ,
ઊંટ, ગીધ, ઉદર અને કાગળ જેવો હોય છે (સ્વભાવ
અવાજ, આકાર અને વેશનું અનુકરણ)

પિત્તપ્રકૃતિવાળાનાં લક્ષણે

પિત્ત યદ્વિવેદિજ યા યદસ્મા-

વિત્તોદ્વિક્કસ્તીક્ષ્ણલૃષ્ણામુમુક્ષઃ ।

ગૌરોષ્ણાહસ્તાન્નહસ્તાન્નિવસ્ત્ર

શૂરો માની પિન્નકેશોઽપ્યરોમા ॥૯૦॥

દયિતમાલ્યવિલેપનમપ્પદનઃ

સુચરિતઃ શુચિરાશ્રિતવન્સલઃ ।

વિમવસાહસશુદ્ધિયલાન્વિતો

મયતિ ધૌપુ મર્તિદ્વિપતામર્તિ ॥ ૯૧ ॥

મેઘાદી પ્રાશયિલસન્ધિવન્ધ્યાંસો

નારીણામનમિમનોઽર્યગુજ્જકામઃ ।

આવાસઃ પલિતતરુનીલિકાનાં

મહાકેડંબંમધુરકપાયતિક્તશીતમ્ ॥૧૨॥

ધમંદ્રેષી સ્વેદન પૃતિગન્ધિ-

મૃંધુંચારક્રોધપાનાશનેર્થઃ ।

સુસ પશ્યેત્કર્ણિકારાન્પલાશાન્

દિગ્દાહોક્તાવિચુદ્કર્ણનાંશઃ ॥૧૩॥

તનૂનિ પિદ્ધાનિ ચલાનિ ચૈવા

તન્વલ્પપદ્માણિ હિમપ્રિયાણિ ।

ક્રોધેન મધેન રવેશ્ચ માસા

રાગં વ્રજન્ત્યાનુ તિલોચનાનિ ॥૧૪॥

મધ્યાયુષો મધ્યશ્લા. પષિડતાઃ કલેશમીરવઃ ।

ઘ્યાપ્રશ્નકપિમાર્જારવક્ષાનૂકાશ્ચ પેતિકાઃ ॥૧૫॥

પિત્ત અગ્નિ છે કે અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલું છે તેથી પિત્તપ્રકૃતિવાળાને બહુ ભૂખ અને તરસ લાગે છે એનું શરીર ગરમ અને ગરમ રહે છે ધાતુ, પગ અને માંસ તાબા જેવા રંગના હોય છે એ શૂર વીર અને સ્વમાની હોય છે, વાગ પીઠાટી હોય છે અને રુવાટી આછી હોય છે, ફૂલની માળા, લેપ અને ઘણાગર રોને ગમે છે, તે સાસ કામ કરે છે, પવિત્ર હોય છે, આશિરો ઉગર પ્રેમ રાખે છે, વેળવ, માલમ, બુદ્ધિ અને બળવાળો હોય છે, સકટમા થનું કંપને થાય શરમ્ ૨ યે છે, મજાની ગાત્રપશ્ચિત્ત સારી હોય છે એના સાપા, બાપા ૨ને માતૃવ શિવિત્ત હોય છે સીરોને એ ગમતો નથી લોપ ૨ને વિષવેશ્યા ઓછા હોય છે તે ગમ્યુ, નૂં, કમ્બુ ૨ ને ઠડુ ખાત છે. તેનાથી તાપ સહન થતો નથી અને પચેસે બહુ થાય છે, એનો પચેસે દુર્ગંધ મારે છે એને બહુ ગાત્ર થાય છે તે બહુ કોપ કરે છે, બહુ પાણી પીએ છે, બહુ ખાય છે ૨ ને બહુ ૨ દેખે હોય છે ગિવમા (સ્વપ્ના) પીણી કમ્બુ, ખાખરો, ગરમાયો, દિશાર પ્રેમા આગ, ખરનો તાલો, લોગની, સૂર્ય ૨ ને દેવના ગુરો છે એની રાખો ઝીંઝી, પીઠાટી અને રક્ષિત હોય છે એની પાપમેા પાનથી અને લોટી હોય છે આખને ઠડક ગમે છે કોપ કરે ત્યારે, ઘડ પીચે ત્યારે ૨ને સૂર્યના તેજમાં એની રાખો એકડમ લાય થઈ જાય છે એનો ૨ લગત બહુ લેટીને નીં. અને બહુ લખેા લે નીં એનો મધમ હોય છે બગ થયે મધમ હોય છે એ પડિત હોય છે, કલેશથી દુર રહે છે વાય, પીછ, વાંદરા, ખિલાડી અને વચ્ચાના જેવો સ્વભાવ હોય છે

કફપ્રકૃતિવાળાના વશમા

શ્લેષ્મા સોમઃ શ્લેષ્મલસ્તેન સૌમ્યો

મૃદક્ષિગ્ધશ્લેષ્મસ્થિમાસઃ ।

શુષ્કદેહુઃ કષ્ણેશધર્મૈરતો

શુદ્ધમા યુકઃ સારિરકઃ સત્યસન્ધ ॥૧૬॥

પ્રિયસ્ફુર્દ્વાશરકાષ્ટશાશ્વ

મોરોચનાપદ્મસુવર્ણરણઃ ।

પ્રલમ્બઘાટુ પૃથુપીનવક્ષા

મહાલલાટો ઘનનીલકેશઃ ॥૧૭॥

સુદ્રઙ્ગઃ સમસુવિમલકચાર્દેહો

વલ્લોજોપતિરસશુકપુત્રમૃત્યુઃ ।

ધર્માત્મા વદતિ ન નિષ્કુરં વ જાનુ

પ્રચ્છન્ન વહતિ દૃઢં વિર ચ વૈરમ્ ॥૧૮॥

સમદદિરદેન્દ્રતુલ્યયાતો

જલદામ્મોધિમૃદઙ્ગસિંહયોગઃ ।

સ્મૃતિમાનભિયોગવાન્ ધિનીસો

ન ચ વાલ્પેઽવતિરોદનો ન લોલ ॥૧૯॥

તિલકં કપાયં ફટ્કોબ્જત્કશ-

મલ્લં સ મુલકં વળ્લ્યાસ્તયાપિ ।

રક્તાન્તુભિગ્ધવિશાલદીર્ઘ

સુશ્વકશુક્લાસિતપદ્મલાક્ષઃ ॥૨૦॥

મત્સ્યવાહારક્રોધપાનાશનેહ

પ્રાજ્યાયુક્તો દીર્ઘદર્શો વદાન્યઃ ।

ધ્રાહ્વો ગમ્મીરઃ સ્ફૂલ્લશ ક્ષમાયા

નાયોં નિદ્રાલુર્દીર્ઘસૂત્ર રૂતનઃ ॥૨૦૧॥

ઋતુવિપદિન્નુસંગ સુજ્જો

મલ્લો શુક્ળાં સ્થિરસૌહદ્યશ્ચ ।

સ્વપ્ને સપદ્માન્સવિહંગ્મલાલ-

સ્તોયાશ્યાન્ પશ્યતિ તોયદાશ્ચ ॥૨૦૨॥

બ્રહ્મચંદ્રવરણનાર્દ્યહંસાજાર્પિણઃ ।

તપ્તમ્બહનપસ્તુલ્પાસ્તયા સિદ્ધામ્બગોરુઃ ॥૨૦૩॥

કફ એ વધુ છે તેથી કફપ્રકૃતિવાળાના સ્વભાવ દૃઢ હોય છે એના શરીરના નાપા, પાપા ૨ ને માતૃ વગેરેથી રક્ષણ, ધીમથવામાં અને નાખા નિષ્ક-વેશ હોય છે, તે ભૂખ, નાનું કમ્બુ ૨ ને તાપથી અકાશને નથી બુદ્ધિશક્તિ, વાનિયક અને પ્રતિષ્ઠા પાત્રનારા હોય છે મંદ, શ્લેષ, પાત્રો મર, પોમા, મોલેવના, કમર અને નોના જેવો એના શરીરના રંગ હોય છે એના ગરમ વાપા, પ્રતી વિદ્યાર અને

ભરાવદાર, કપાળ મોટું તથા વાળ ભરાવદાર રાને કાળા હોય છે એના અંગ કોમળ અને રોનો સુંદર દેહ પ્રમાણબદ્ધ (ધારીલા) હોય છે રોના રાગેર ગ જુદા તરી રાવે રોવા હોય છે રોનામા રોજસ, રંત, રસ અને વીર્ય પુષ્કળ હોય છે રોને ઘણા પુત્ર પેરિવાર હોય છે રો ધર્મિક હોય છે રો કંઠાર વાણી બોલતો નથી, લાભા વખત સુધી સખત વેર મનમાં (છુપુ) રાખે છે, મોટા મદોન્યત્ત ડાથીની ચાફક ચાલે છે વાદળા, સમુદ્ર, મુદ્ગ રાને સિદ્ધ ભેલે રોનો ર.વાજ હોય છે એની ચાદદસ્ત સારી હોય છે રો ખતીલા હોય છે, વિનયવાળો હોય છે, અચપલગ્રા પાસે બહુ રોનો કરતો નથી એ લાલચુ હોતા નથી રો કંડ, નૂર, તીખું, ગરમાગરમ, લૂખું રાને થોડું ખાય છે, છતાં બળવાન હોય છે એની રાખો ખૂણામા રાતી, ધમ્મી પાણીદાર, પહોળી, લાંબી, ધોળો અને કાળો બાગ ભરાભર જલ્દાર રાવે એવી તથા ભરાવદાર પાંપણે વાળી હોય છે ત ઓછામોલો હોય છે તેનો કોપ, ખાનુપીવુ તથા ઇચ્છાઓ રોજ હોય છે રોની રાવ રના તથા પેસા ધમ્મી હોય છે એ દીર્ઘદર્શી રાને ઉવાર હાય છે એ શાસ્ત્રવાળો, દેવ, બહુ દાન રાપે રોવા, સમાવાન, સસ્કારી બહુ ઊધનારો, નિરાનિવો રાને કદ દાન હોય છે સરળ, સમજૂ, સુદ, શરમાળ, ગુભજત અને મૈત્રીમા સ્થિર હોય છે સ્વખનમા રોને કમળ, પત્નીઓની વાર, જળાશયો, રાને વાદળા દેખાય છે એ બ્રહ્મા, રુદ્ર, ઈન્દ્ર, વરાહ, ગરુડ, ઘસ, રૌશવન ડાથી, સિદ્ધ, ધોળ, ગાય રાને આપવા ભેલે હોય છે

મે દોષની કે ત્રણે દોષની પ્રકૃતિવાળાના લક્ષણો

પ્રકૃતિદેયસર્વોત્થા દ્વન્દ્વસર્વગુણોદયે ।

જે માણસમાં ઉપરની ત્રણ પ્રકૃતિમાથી ગમે ત બે પ્રકૃતિ ભેગી હોય તેનામા તે બે પ્રકૃતિના લક્ષણો ભેગા જણાય છે અને જે માણસમા ત્રણેય પ્રકૃતિ ભેગી હોય, તેનામા ત્રણેય પ્રકૃતિના લક્ષણો ભેગા જણાય છે

સાસ્ત્રિક, રાજસ અને તામસ વગેરે પ્રકૃતિ

શૌચાસ્તિસ્થાદિમિશ્રેણ ગુણેર્ગુણમયીર્દેવ ॥૧૦૪

શ્વેતક દા થી હામાં આપેલા શૌચ, રાસ્તિકતા વગેરે ગુણો ઉપરથી ગુણમય (સત્ત્વ, રાજસ અને તામસ ની બનેલી) પ્રકૃતિઓ પણ એ જ પ્રમાણે (=ત્રણ દોષની પ્રકૃતિની પ્રમાણે) ત્રણ ગુણની જુદીજુદી, બે બે ગુણની, ભેગી અને ત્રણે ગુણની ભેગી રોય કુલ સાત) જણવી,

અચપલ, વચલી ઉંમર અને ઘડપણની વ્યાખ્યા

વયસ્વાયોદશાદ્દાલં તત્ર ધાત્વિન્નિર્યોજસામ્ ।
ઘૃદિરાસતતેર્મધ્ય તત્રાઘૃદિઃ પરં ક્ષયઃ ॥ ૧૦૫ ॥

સોગ્રમા વરસ સુધી બાળવય (=અચપલ) કહેવાય છે તેમા ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો તથા ઓજસની વૃદ્ધિ થાય છે (અચપલના પાસે ત્રણ પેટા વિભાગ છે— બાળક રોકલા દૂધભર રહે રોવુ, દૂધ અને રાન્ન બને ખાણપીરે રોવુ રાને રોકલા રાન્નભર રહે એવું) બિરોમા વરસ સુધી વચલી (=વચેટ) ઉંમર કહેવાય છે તેમા ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો અને રોજસ વધતા નથી (તેના જે ત્રણ ભાગ છે ત્રીસમા વરસ સુધી જુવાની, ચાળીસમા વરસ સુધી સપૂર્ણત્વ અને સિતેન્મા વરસ સુધી રાપરિહાન) પછી (૬૯ વરસ પૂરા થાય ત્યારથી જીવતા સુધી) ધાતુરો, ઈન્દ્રિયો રાને રોજસનો ધીમે ધીમે નાશ થતો જાય છે

કેવુ શરીર સુખ અને આપુખ માટે યોગ્ય છે ?

સ્વં સ્વં હસ્તત્રયં સાર્થં વપુઃ પાત્રં સુહાયુષોઃ ।
ત ચ યયુક્તમુદ્ધિકૈરપ્રાપ્તિર્નિર્વિતનિજે ॥૧૦૬॥
ઘરોમણાસિતસ્થૂલદીર્ઘલૈઃ સચિપર્વયૈઃ ।

પોતપોતાના સાદાત્રણ હાથ લાખું (=ઉંચું) શરીર સુખ રાને આપુખ માટે યોગ્ય છે, રોવું શરીર પહુ જે જન્મથી જ તદ્દન રૂવાણ વિનાનું, કાળમેશ બહુ જાડુ, બહુ લાખું (=ઉંચું) ને એનાથી ઊંઘટા ગુણિવાળું (=બહુ રૂવાણ, ધોળું, બહુ પાનળું, બહુ દીર્ઘ) એ આઠ નિદાપેલા વધારે પડતા ગુણિવાળું ન હોય તે જ ને સુખ અને રાપુખને માટે યોગ્ય છે

સારાં અવયવોનાં લક્ષણ

સુજિગ્યા મૃદય' સુક્ષ્મા નૈકમૂલા. સ્થિરાઃ કવાઃ ॥

હલાટમુગ્રતં ત્રિષ્ટશઙ્ગમર્જેન્દુસન્નિમમ્ ।

વર્ણો નીચોગ્રતો પશ્ચાન્મહાન્તો ત્રિષ્ટમાંસલો

નેત્રે વ્યક્તાસિતસિતે સુવદ્ધચનપદ્મળી ।

ઉગ્રતાપ્રા મહોચ્છ્વાસા પીતર્જુનીસેકા સમા

માષ્ટો રક્તાયુદ્વૃત્તો, મહત્યો નોલ્લગે દન્ ॥

મહદાસ્ય, ઘના દન્તાઃ સ્તિગ્યાઃ રુઙ્ગ્યાઃ

સિતાઃ સમાઃ

જિહ્વા રક્તાડડયતા તન્વી, માંસલં ચિષુકં મહત્

ગ્રીવા હસ્વા ઘના કૃત્તા, રુઙ્ગ્યાયુગ્રતપીરતી ॥

ઉદર દક્ષેણાવર્તમૂદનામિ સમુગ્રતમ્ ।

તનુરક્તોગ્રતનલં સિન્ધમાતાપ્રમાંસલમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

દીર્ઘાચ્છિદ્રાક્ષ્ણિકા મહત્વાણિપદં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
ગૃહવંશં હૃદયૃષ્ટ, નિગૃહાઃ સન્વયો વદાઃ ॥૧૧૩॥
ષીરઃ સ્વરોઽનુનાદી ચ, વર્ણઃ ક્ષિપ્તઃ સ્થિરપ્રમઃ ।

માથાના વાળ બહુ સ્નિગ્ધ, મૃદુ, ઝીણા, જુદાજુદાં
મૂળવાળા (=દરેકે વાળ જુદોજુદો ઊગેલો, રોક વાળ-
બાથી બીજા વાળ શાખાકેપે દૂરી નીકળે નોવા નહિ)
અને ક્ષિપ્ત (=મજબૂત) હોય, કપાળ ઊંચું, સપાટ
લમણવાળું, અર્ધચંદ્ર જેવું હોય, બન્ને કાન નીચેની
બાજુએ નીચા અને ઉપરની બાજુએ ઊંચા, પાછળની
બાજુએ મોટા, બરાબર ચોટેલા (=ચોટલા) અને માસલ
હોય; બંને આંખો, ઘોળો અને કાંઠો ભાગ જુદા તરી
આવે એવી, સારી રીતે બધાએલી ભરાવદાં પાપણાં
વાળી હોય, નાક અડીવાળું, બહુ ઉચ્છવાળ લઈ શકે
એવું ભરાવદાર, સીધું અને સપાટ હોય, બે હોઠ
સાંતો હોય પણ લખડતા ન હોય, જડબા (=પ્રાના) મોટા
હોય પણ ઊંચા ન હોય, મો (=મોક્ષ) મોટું હોય,
દાંત એકબીજાને અડોઅડ ઊગેલા હોય, સ્નિગ્ધ,
લીસા ધાયા અને મમ (સરખી રીતે ઘસાયે ચોટલા-
ચેલા) હોય, છળ ગતી, લાંબી રાંતે પાતળી હોય,
ઘડપત્ની માંમથ અને મોટી હોય, રોક ટૂકી, ઘટ્ટ અને
ગોળ હોય, ખભા ઊંચા રાંતે ભગવદાં હોય, પેટ
જમણી બાજુ ધૂસરીવાળી રાંતે ઊંડી ટૂટીવાળું તથા
સારી રીતે ઊંચું હોય, હાથપગના નખ પાતળા, સના
અને ઊંચા (=ઉપસેલા) હોય, હાથપગ સ્નિગ્ધ, આડા
તાખાવણાં, માંસલ રાંતે મોટા હોય તથા આગળીઓ
લાંબી, છિન્નિનાની (આગળીઓ લાંબી કડીએ તેા
વચ્ચે પોચાલુ ન રહે એવી) હોય તેવા પ્રતિષ્ઠિત
(=સારા) હાથપગ હોય, કરોડરજ્જુ દેખાય નહિ
એવી રીતે જેમાં માત્ર વજેરે નીચે છુપાવેવું રહે એવી
વિચાન પીઠ (=બરડો) હોય, શરીરના સાધારણે મીન,
શરીર વજેરે નીચે છુપાવેલા રહે રોવા અને મજબૂત
હોય; અવાજ ગળીર અને ઘટ વાગી રમ્ય પછી પાછળ-
થી એનો અવકાશ થાયું રહે છે રોવા અવકાશયો હોય
તથા શરીરનો રંગ સ્નિગ્ધ અને સ્થિર પ્રજાવાયો હોય
(આ તે ને અવવચોનાં શુભ લક્ષણો છે)

શુભ મન કેવું હોય?

સ્થમાવતં સ્થિરં સત્ત્વમિવારિ વિપ્લવલિ

સત્ત્વ (=મન) સ્થવારથી ઘસાયેવું (=સેવપેશની
પ્રતિનિધિમણેનું, ઘસવેરેલા કામણેથી અનેમું નહિ),
સ્થિર અને દુઃખમાં પણ સ્થાય ન પામે એવું હોય તે
આઈ મન છે

શુભ શરીર કેને કહેવાય?

ઉત્તરોત્તરમુક્તેષુ વર્ણોર્માદિનીજ્જમ્ ।

માયામહાનવિજ્ઞાનેવૈવર્માન જ્ઞાનેઃ શુભમ્ ॥૧૧૫॥

ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળું, ગર્ભથી મીંચીને મરણ
શુધી નીચેની, લાભાઈ (=ડિવાઈ), જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન
એ ત્રણે બાજુમાં કમેકમે વધવું વધુ (=મન માથેનું
શરીર) શુભ છે

(ઉત્તરોત્તર સારા ક્ષેત્રવાળું--શ્લોક ૧૦૫માં થી
૧૦૬માં મા કહેલા લક્ષણો જેમાં છે તે શુભ શરીર છે
શ્લોક ૧૦૭થી ૧૧૩માં મા કહેલા અવવચોના શુભ લક્ષણો
જેમાં છે તે વધારે શુભ શરીર છે અને શ્લોક ૧૧૪માં
કહેલા સત્ત્વના લક્ષણ જેમાંનામાં છે તે સૌથી વધારે
શુભ શરીર છે આ રીતે શરીરકૃષી ક્ષેત્ર વધારે શુભ છે.)

(જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન--માનને વિષય જાણવો તેને
જ્ઞાન કહે છે અને મોખ સિધાવના બીજા શિષ્ટ, ચિત્ર
વજેરે વિષયો જાણવા તેને વિજ્ઞાન કહે છે--અમરમેય)

હિતિ સર્વગુણોપેતે શરીરે શાર્દદાં શતમ્ ।

આયુરેશ્વર્યમિપ્રાપ્ત્ય સર્વે માયાઃ પ્રતિષ્ઠિતાઃ ॥

ઉપર કહ્યા તે બધા ગુણોવાળા શરીરમાં તો વરતનું
આયુષ્ય, શ્રેષ્ઠવર્ષ (=નત્તા રાંતે સપાતિ) અને
બધા મનનમના ભાવ (=વનુશ્વે) રહેલાં છે

શરીરના બજનું પ્રમાણ થા ઉપરથી જાણવું?

ત્વપ્રકાદીનિ સત્ત્વાન્તાન્યદ્રવાણ્યયો વયોત્તમ્ ।

લટમમાજ્ઞાનાર્થે સારાણ્યુત્તાનિ દેહિનામ્ ॥૧૧૭

સારૈરુપેતઃ સર્વેઃ સ્વાપરં ગૌરવ્યસંયુતઃ ।

સર્વારમ્ભેષુ વાશાવાન્સદ્ધિનુઃ

સન્નતિઃ સ્થિરઃ ॥ ૧૧૮ ॥

યદેવાં કરતા બીજે, બીજા કરતાં ત્રીજે એમ
અનુક્રમે વધારે ને વધારે ચંદ્રતાના, ચામડી, લોહી વગેરેથી
ઘટ્ટે ઘટ્ટેને સત્ત્વ શુધીના (=નામડી, લોહી, માંન,
સરખી, લાકડાં, મજા, વીંઈ રાંતે સત્ત્વ) એ સ્વાઈ
સાર પ્રમાણેના (=માનવો વજેરે દોષાવાતરોના) બજ-
નું પ્રમાણ જાણવા માટે કહ્યા છે એ બધા (=સારકે)
સારવાયો માણુ, બહુ ધૈર્યવાયો, બધાં ક્રમમાં આડા
રાખનાર, સંવનલોચ, નાપ્રતિધાયો અને નિગ્ધ હોય છે

સાંપ્રિતઃ વજેરે પ્રતિનિધાયને સુખદુઃખને અનુભવ

મનુષ્યેશ્વરીયં ચ સુખં દુઃખ ચ સેવને ।

અન્યકોત્તમમાનસુ રાજસો નૈવ તામસઃ ॥૧૧૯

સાંપ્રિતઃ પ્રતિનિધા મનુષ્ય ભાવનાનાં દુઃખાઈ
જોતા નથી અને દુઃખ ભાવનાનાં અંતરે (અંતર)

થઈ જતો નથી રાગસ પ્રકૃતિનો માણસ સુખ રાને દુખ ભોગવતા તપી થાય છે (=રોને અલકાર થાય છે હું જ આનુ સુખ ભોગવું છું, બીજી કોઈ નહિ મારા સિવાય બીજી કોઈ ન હોયું દુખ વેઠી શકે નહિ આવે અલકાર થાય છે.) તામસ પ્રકૃતિનો માણસ સુખ અને દુખ ૨ નુભવતા જ નથી (=રો એવો બધો જડ હાય છે કે સુખ ૨ ન દુખ ૨ આવે ત્યાર પણ સુખ અને દુખ એને અનુભવું નથી)

પુરુષ અને આયુષ્યને વધારનારા નવ

દાનશીલદયાસત્યમહાચર્યકૃતજ્ઞતા ।

રસાયનાતિ મનો ચ પુવ્યાયુર્વિદ્ધિદ્રવ્ય ॥૧૨૦

દાન, શિયળ, વ્યા, સત્ય, બ્રાહ્મચર્ય, કૃતજ્ઞતા (=કદરદાની, ગુણિયલપાત્ર), રસાયનો અને મોત્રી એ પુરુષ અને આયુષ્યને વધારનારો ગણ (=સમૂહ) છે

જયદામહદયે સૂત્રસ્થાને શારીરસ્થાનેડઙ્ગવિભાગો

નામ તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : મર્મવિભાગ

રાગવિભાગ પછી મર્મવિભાગ વિષેનું શરીરઅંધી જ્ઞાન થઈ રહે છે, કારણ કે મર્મ રાગોને આશરે રહેલા છે એ વિષે પુષ્કળ કડવાનું હાવાથી રાગવિભાગથી જુદો અધ્યાય પાડીને કહ્યો છે

મથાતો મર્મવિભાગ શારીર ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્નાહુતાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યાર પહેલે મર્મવિભાગ વિષેનું શરીરઅંધી જ્ઞાન એમ નમજવાનું ના ગણ્યમા નાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણ કહી ગયા છે

શરીરમા કુલ મર્મ

સતોત્તર મર્મશતમ્

મર્મો ૧૦૭ છે

કયા અંજમા કેટલા મર્મ?

તેષામેકાદશાદિકેતુ ।

પૃથક્સપ્તોસ્તથા યાહોહીણિ કોઠે નગોરસિ ॥

પૃષ્ઠે ચતુર્દશોર્ચે તુ જ્યોત્સિશાચ સત ચ ।

એમા (=૧૦૭ મર્મોમા) બે પગ અને બે હાથ માં દરકમા અગિયાર ૨ ત્રિયાર (=૬૪), કોઠામા ત્રણ, છાતીમા નવ, પીઠમા ચાર, બગીચીમાં હાસડીથી ઉપરના ભાગમા સાત્રીસ (=૩૭) મર્મ છે ના (અર્થાત્) થીબવનું

પગનાં અગિયાર મર્મ

તલહત્ (૪. હાથ અને પગનાં)

મધ્યે પાદતલસ્યાહુરમિતો મધ્યમાહ્નુલિમ્ ॥૨

તલહત્તમ રજયા તત્ર વિહસ્ય પશ્ચતા ।

પગના ત્રિગણીની વચ્ચે પગની વચલી આગળીથી સોંધી લીટીમા તલહત્ નામનું મર્મ છે ત્યા વીંધાય (વાંગે, કપાય કે વીંધાય) તે માણસનું વેદનાથી મૃત્યુ થાય છે (મર્મ વીંધાયથી જે ઉપદ્રવ થતો હોય તે મરતવાના ઉપાય કરવો રામ જણાવવા માટે ક્યો ઉપદ્રવ થાય ત વખતુ છે-સર્વાંગસુદર ટીકા મ્લેક ૫)

સિપ્ર (૪. હાથના અને પગના)

મઙ્ગુઘાઙ્ગુલિમધ્યસ્ય ક્ષિપ્રમાક્ષેપમારણમ્ ॥૩॥

રાગુદા રાને આગળીની વચ્ચે સિપ્ર નામનું મર્મ રાગવડુ છે તે મર્મ વીંધાયથી આમેપક નામનો વાયુનો રાગ કરીને મારી નામે છે

કૂર્ચ (૪. હાથનાં અને પગના)

તસ્યોર્ધ્વે છઙ્ગુલે કૂર્ચઃ પાદભ્રમણકમ્પકૃત્ ।

સિપ્ર નામના મર્મથી બે રાગજ ઊંચે કર્યો નામનું મર્મ છે તે વીંધાયથી પગ ભ્રમે છે અને કંપે છે

કૂર્ચશિર (૪. હાથના અને પગના)

ગુલ્ફસન્ધેરઘઃ કૂર્ચશિર શોકરજાકરમ્ ॥૪॥

પૃટીના સાધાની નીચે કૂર્ચશિર નામનું મર્મ છે એ મર્મ વીંધાય તે સોજે અને પીડા થાય છે

ગુફ (૨)

જહ્વાચરણયો સન્ધો ગુલ્ફો

ચક્ષસ્તમ્મમાન્તરહત્ ।

જઘા અને ચરણના નાધામા ગુલ્ફ નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીંધાયથી પીડા, સ્તબ્ધ અને (નાધાના વચન વચનની) મંદા થાય છે

જઘા-પૃગી અને ઢીંગણ વચ્ચેનો પગ વચન= પગનો પગ્ને

ઈન્દ્રપ્રસ્થ (૨ પગના+૨ હાથના=૪)

જહ્વાન્તરે ત્વિદ્રવસ્તિમરિયત્વસુજ્ઞ ઇવ્યાત્ ॥૫॥

જઘાની વચમા (ચેડીથી બાર આગળ) ઇન્દ્રપ્રસ્થ નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીંધાયથી લોહી વગી જવાથી મરણ થાય છે

બનુ (ઢીંગણ) (૨)

જહ્વોર્ધ્વે સફ્રમે જાનુ સજ્જતા તત્ર ઝીવતઃ ।

જઘા અને હાથજના સનમસ્થાનમાં બનુ (ઢીંગણ)

નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાય તો સામાન્ય રીતે માણસ મરી જાય છે પણ જો જીવંતો રહે તો વાગડો થાય છે.

આણી (૪ હાથનાં અને પગનાં)

જાનુસ્ત્યદ્ગુલાદૂર્ધ્વામાણ્યૂસ્તમ્મશોકરુત્ ॥૬॥
દ્વિચાપથી ત્રણ રાગળ ઊંચે આણી નામનું મર્મ છે તે મર્મ વીધાય તો ઊસ્તભ-અને સોજે થાય છે.

ઊર્ધ્વ (૪. બે હાથનાં, બે પગનાં)

ઉર્ધ્વમધ્યે તદ્દેવાત્સન્નિયશોપોઃ-

સ્રસ્રસ્રયાત્ ।

સાથજની વચ્ચે ઊર્ધ્વો નામનું મર્મ છે તે વીધાયાથી લોહી આછું થઈ જવાથી માથળ સુકાઈ જાય છે.

લેહિતાશ (૪. બે હાથનાં, બે પગનાં)

ઝખ્મૂલે લોહિતાશં હન્તિ પક્ષમસ્રક્ષયાત્ ॥૭॥

સાથજના મૂળમા લેહિતાશ નામનું મર્મ છે. તે વીધાયાથી લોહી રોછું થઈ જવાથી પનાઘાત થાય છે

વિટપ (૨)

મુકવક્ષ્ણયોર્મધ્યે વિટપં પળ્લતાકરમ્ ।

૨૯ રાને સાથજના વળા વચ્ચે વિટપ નામનું મર્મ છે એ મર્મ વીધાય તો નપુસક કરી નાખે છે.

(આણી બે પગમા મળી ૨૨ મર્મ પૂરા થયાં)

હાથનાં અગિયાર મર્મ

મધિમધ (૨), કૂર્પર (૨), કશાધર (૨)

રતિ સક્રોસ્તયા લાહોર્મિજિવ્વ્યોઽગ્ર

મુલ્કવત્ ॥૮॥

કૂર્પરં જાનુવક્ષોર્મધ્યે તયોર્વિટપવત્સુત્ ։

કશાક્ષમધ્યે કશાધૃક્ કુળિત્ત્વં તત્ર જાયતે ॥૯॥

એટલા રાને એવા પગના મર્મ છે જેવાં અને નેટલા પગના મર્મ છે, તેવા અને નેટલાં હાથના મર્મ છે એમા (હાથના મધ્યમા) પગમા જ્યા મુલ્ક મર્મ આવેલું છે તે જ જગ્યાઓ હાથમાં મધિમધ નામનું મર્મ આવેલું છે (=હાથેલી રાને કોણીથી નીચેના હાથની વચ્ચે રોટલે કાંડામા મધિમધ નામનું મર્મ છે) પગમાં જનુ મર્મ જો દેખાઈ છે તે જ દેખાઈ હાથમાં કૂર્પર મર્મ છે. તે બે મર્મ (મધ્યમધ અને કૂર્પર) વીધાય તો હાથનો પેશિ અને આંગળીઓ વગી જાય છે (પેશિ અને આંગળીઓને ખૂંધ આવે છે) બગલ અને અશ (=બગલથી કોણી સુધીનો હાથ)ની વચ્ચે કશાધૃક્ નામનું મર્મ છે. તે મર્મ વીધાય તો આખા હાથ અને

હાથના પેશિને ખૂંધ આવે છે(=વળી જાય છે). (હાથના ૧૧ મર્મમાંથી નેટલા મર્મના નામ પગનાં મર્મના નામથી જુદા છે નેટલા મર્મ ગણાવા બીજા મર્મના નામ રાને ૨૦ વીધાયાની રુસ પગના મર્મ જવા જ છે એ રીતે બે હાથના ૨૨ મર્મ થયા)

કેઠાનાં ત્રણ મર્મ

ગુદા (૧)

સ્થૂલાન્ત્રવદ્ધઃ સચોમ્નો વિહ્વાતવમનો મુદઃ ।

ગુદા નામનું મર્મ મોટા રાતરડા સાથે જોડાયેલું છે એમાંથી ગાડો અને વાપુ (વાહુટ) નીકળે છે એ મર્મ જો વીધાય તો તરત મોત થાય છે

બસ્તિ (મૂત્રાશય) (૧)

મૂત્રાશયો ધનુર્વંકો વસ્તિરત્વ્યાક્ષમાંસગઃ ॥૧૦॥

एकाधोवदनो मध्ये कट्याः सद्यो निहन्त्यसन् ।

ऋतेऽश्मरीव्रणाद्विद्धस्तत्राप्युभयतश्च सः ॥૧૧॥

મૂત્રાશયેકતો મિત્રે વ્રણો રોદ્ધ્વ યત્નતઃ ।

બસ્તિ (અ બેર) પેશાબની કોથળી છે એ કામડા જેવી વળેલી છે ૨૦ જ ભાગમા આવેલી છે ત્યા લોહી રત્ને માત્ર લોપ છે અને એક જ મો (=આકુ)લોપ છે રાને તે નીચે લોપ છે ૨૦ ફૂંજારોના વચલા ભાગમા રાવેલી છે બસ્તિમર્મ વીધાય તો તરત મારી નાખે છે ૫૫વી કાંઠવા માટે બસ્તિમા વ્રણ (ધા) કરવા પડે તે કામ મિવાય જો એ વીધાય તો એ તરત મારી નાખે છે તેમા જે (=૫૫વી કાંઠવા માટે પડ) જો બસ્તિની કરચલી પડી લોપ ને સ્થિતિમા કાપવા જતા બે બાજુ વીધાય તો એ તરત મારી નાખે છે ૨૦ બસ્તિ એક બાજુથી વીધાય તો પેશાબ બર્ષા (=દેવકયા) કરે રોલો વ્રણ થાય રાને એ વ્રણ બહુ થયત્ત મરીએ ત્યારે રુગ્મય

નાભિ (૧)

देहामपकस्यानानां मध्ये सर्वसितरधयः ॥૧૨॥

નાભિઃ, સોડપિ હિ સચોમ્નો

મરીરના મધ્યભાગમા તથા રામાશય અને પકવા થાજની વચમા નાભિ (=ડટ્ટી) રાવેલી છે જે બધી શિશરોને આધાર છે તે નાભિરૂપ મર્મ વીધાય તો પાવ તરત મરણ થાય છે

છાતીનાં નવ મર્મ

હૃદય (૧)

હારમામાશયસ્ય ચ ।

સચાદિધામ હૃદયં સ્તનોરુઃકોઠમન્યતામ્ ॥૧૩॥

દ્વય આમાયનુ દ્વાર છે, સત્ત્વ વગેરેનું (=સત્ત્વ, રાજસ, તમસ, વિજ્ઞાન આત્મા વગેરેનું) એ સ્થાન છે રો કોઠો (=મહાસ્રોત) અને છાતીમાની વચ્ચે તથા બે સ્તનની વચ્ચે આવેલું છે

સ્તનરોહિત (૨), સ્તનમૂલ (૨)

સ્તનરોહિતમૂલાસ્યે દ્યઞ્ગુલે સ્તનયોર્વેદત્ ।

ઋર્ષ્વોષોઽસ્રકફાપૂર્ણકોષ્ટો

નદ્યેત્તયોઃ ક્રમાત્ ॥૧૪॥

સ્તનથી બે આગળ ઊંચે સ્તનરોહિત નામનું મર્મ છે રાને સ્તનથી બે આગળ નીચે સ્તનમૂલ નામનું મર્મ છે રોમ કહેવું જો એ બે મર્મ વીધાય તો રાનું ક્રમે લોહીથી કોઠો ભરાઈ જવાથી રાને કફથી કોઠો ભરાઈ જવાથી મરત થાય છે (=સ્તનરોહિત વીધાવાથી મરમા લોહી ભરાઈ જાય છે અને તેથી મરત થાય છે, સ્તનમૂલ વીધાવાથી મરમા કફ ભરાઈ જવાથી મરત થાય છે)

અપસ્તભ (૨)

અપસ્તમ્માયુર પાર્શ્વે નાડયાચનિલવાહિની ।

રક્તેન પૂર્ણકોષ્ટોઽત્ર શ્વાસાત્કાસાચ નદ્યતિ ॥

છાતીના પડખામા વામુને વચેનારી બે અપસ્તભ નામની નાડીઓ છે રો બે મર્મ વીધાય તો કંઠમા લોહી ભરાઈ જાય છે રાને હાફ રાને ઉપગ્રસ્થી ૬૦૧ મરી જાય છે

અપાવાપ (૨)

પૃષ્ઠશોરસોર્મધ્યે તયોરેવ ચ પાર્શ્વયો ।

મર્ષોઽસ્રકૃટયોવિંશાદપાલાપાપ્યમર્મણી ॥ ૧૬ ॥

તયો કોષ્ટેઽસ્રજા પૂર્ણ નદ્યેચાતેન પૂયતામ્ ।

કરોડરજ્જુ રાને છાતીના વચ્ચેમા તથા કરોડ રજ્જુ રાને છાતીથી ઉપગ્રા ભાગમા રાવેલા ખજાના ડેકાની નીચે આવેલા રાપાવાપ નામના બે મર્મ છે રોમ જામનુ રો બે મર્મ વીધાવાથી કાંઠે લોહીથી ભરાઈ જાય છે અને જ્યારે રો લોહીનું પગ થાય છે ત્યારે મામન મરી જાય છે

પીઠમાં ચૌદ મર્મ

કટીકતરણુ (૨)

પાર્શ્વયો પૃષ્ઠવંશસ્ય ધ્રોણીર્કર્ણા પ્રતિસ્થિતે ॥

વશાશ્રિતે સ્ફિજોરુર્ધ્વે કટીકતરણે સ્મૃતે ।

તપ્ત રક્તક્ષયાત્પાણ્ડુર્હનરૂપો વિનશ્યતિ ॥ ૧૮ ॥

કરોડરજ્જુની બન્ને બાજુએ કૂલાના કર્ણભાગ તરફ આવેલા, કરોડરજ્જુને આશ્રયે રહેલા, કૂલાથી ઉપગ્રાના ભાગમા આવેલા બે કટીકતરણુ (=કમ્મરનાં કુમળા હાડકા) છે રોવું રાપુર્વેદ કહે છે તે બે મર્મ જો વીધાય તો લોહી સ્રોષ્ટ થઈ જવાથી માણસને પારુરોગ થાય છે, એનું રૂપ (=કાન્તિ) જનું રહે છે રાને માણસ મરી જાય છે

કુકુદર (૨)

પૃષ્ઠવંશ હુમયતો યૌ સન્ધી કટિપાર્શ્વયો ।

જઘનસ્ય બહિર્ભાગે મર્મણી તૌ કુકુન્દરૌ ॥૧૯॥

ત્રેષાહાનિરઘાકાયે સ્વશ્વાશ્વાનં ચ તદ્વચાત્ ।

કરોડરજ્જુની બન્ને બાજુરો કમ્મરના બહારના ભાગમા, કમ્મર રાને પડખાના જો બે સાધા (=જોડણુ) છે તે કુકુદર નામના બે મર્મ છે રો બે મર્મ વીધાવાથી કંઠથી નીચેના શરીરની ચેત્રા (=લાનુટક થયુ, યાવડ વગેરે ક્રિયા) થઈ શક્તી નથી તથા અર્ધનું જ્ઞાન પણ થતું નથી

નિતંબ (૨)

પાર્શ્વોન્તરનિવદ્ધૌ યાદુપરિ શ્રાણિકર્ણયો ॥૨૦॥

આશયચ્છાદનોૌ તૌ તુ નિગચ્ચૌ તદ્વચાશ્ચિર્ણૌ ।

મઘ શરીરે શ્લોકોઽપ્ત ધૌર્ધ્વય મરણં તતઃ ॥૨૧॥

બે પડખાના વચ્ચેમા જોડાયેલા, કમ્મરના કર્ણ ભાગ ઉપરથી રાવેલા, મૂત્રાશય વગેરે રાશ્રયોને ડાકી દેના, કુમળા હાડકામા રાવેલા બે નિતંબ (=કૂલા) છે તે બે મર્મ છે ત વીધાવાથી કંઠથી નીચેના ભાગમા જોડે રાવે છે, એ ભાગ નબળો પડી જાય છે રાને પછી મરત થાય છે

પાર્શ્વસંધિ (૨)

પાર્શ્વોન્તરનિવદ્ધો ચ મધ્યે જઘનપાર્શ્વયો ।

તિર્યગ્ચૌર્ધ્વે ચ તિર્દિષ્ઠૌ પાર્શ્વોન્ધી તયોર્ધ્વચાત્ ॥૨૨॥

રક્તપૂરિતકોષ્ટસ્ય શરીરાન્તરસમ્મન ।

બે પડખાના વચ્ચેમા જોડાયેલા, કમ્મર અને પડખાની વચ્ચે રામા અને ઊંચાં ઘોમવારેલા બે મર્મને (=દરેક બાજુરો એમને રોમ બે મર્મને) બે પાર્શ્વસંધિ કહે છે એ બે વીધાવાથી માણસને કંઠે લોહીથી ભરાઈ જાય છે અને તેથી તેને બીજુ શરીર મરે છે (=મરી જાય છે, રા શરીર છૂટી જાય છે અને બીજુ શરીર મરે છે)

મુલત્રી (૨)

સ્તનમૂલાર્જવે માર્ગે પૃષ્ઠવંશાધ્યે સિરે ॥૨૩॥

શુદ્ધત્વૌ, તત્ર વિદસ્ય મરણં રક્તસ્રવ્યાત્ ।

સ્તનના મૂળ આગળના સપાટ ભાગમા કરોડરજ્જુ
ને આધારે રહેલી બે બૃહતી નામની શિરાઓ છે ત્યા
વિધાયાથી લોડી ઓછુ થઈ જવાને કારણે મૃત્યુ થાય છે
અસંકલક (૨)

બાહુમૂલામિસમ્બદ્ધે પૃથ્વંશસ્ય પાર્શ્વયોઃ ॥૨૪॥
મંસયોઃ ફલકે બાહુસ્વાપશોઠૌ તયોર્ધ્વઘાતઃ ।
કરોડરજ્જુની અને બાજુએ હાથના મૂળ (હાથનો
પાખામનો ભાગ) તરફ બેઠાંમેલા અસંકલક નામના બે
મર્મ છે તે બે મર્મ વિધાયાથી હાથ ખોટા પડી જાય
છે અને મૃત્યુ થાય છે

અસ (૨)

ગ્રીવામુમયતઃ જ્ઞાન્વી ગ્રીવાયાહુશિરોન્તરે ॥૨૫॥
સ્કન્ધોષ્પીઠસમ્બન્ધાવંશૌ બાહુક્રિયાહરૌ ।

ઝેકની અને બાજુએ ડોક, હાથ અને માથાના
વચગાળામા આવેલા સ્કન્ધ અને અસની પીઠને જોડ
નારા બે સ્નાયુઓ છે તેમને અસ કહે છે એ બે મર્મ
વિધાયાથી હાથની ક્રિયા (=કામકાજ) અટકી પડે છે

અગાની હાંસડીથી ઉપરનાં ૩૭ મર્મ

નીલા (૨), મન્યા (૨)

કળ્પનાઢીમુમયતઃ સિરા દ્યુસમાશ્રિતા ॥૨૬॥
ચત્ત્રસ્તાસુ નીલે દ્વે મન્યે દ્વે મર્મણી સ્મૃતે ।

સપ્તપ્રણાશૈક્ય રસાજ્ઞાન ચ તદ્વચે ॥૨૭॥

ગાગાની નાડીની બે બાજુએ ઉડપથી માથે જોડા
યેલી ચાર શિરાઓ છે તેમાથી બે શિરાને નીલા કહે
છે અને બે શિરાને મન્યા કહે છે એ ચાર મર્મ છે
રો વિધાયાથી ગાગામાથી રવાજ નીકળતો નથી, અવાજ
અગડી જાય છે રાત્રે સ્વાદનુ જ્ઞાન થતુ નથી

માનુકા (૮)

કળ્પનાઢીમુમયતો જિહ્વાનાસાગતાઃ સિરા ।
પૃથક્ ચત્ત્રસ્તા સઘો દ્રવ્યસન્માતૃકાહવા ॥૨૮॥

ગાગાની નાડીની અને બાજુએ (એમ દરેક બાજુ
એ) છપ અને નાકમા ગયેલી ચારચાર શિરાઓ છે
એ આઠે માનુકા નામના શિરામર્મ છે એ વિધાયાથી
નરન પ્રાપ્ત જાય છે

દ્વકાટિક (૨)

દ્વકાટિકે શિરોપ્રાવાસર્ગ્યૌ, તત્ર ચલ શિરઃ ।
માથું અને ઝેકના જોડામથા અને બાજુએ બે

દ્વકાટિક નામના બે મર્મ છે તે વિધાયા તો માથું
ઠેલ્યા કરે છે

વિધુર (૨)

અઘસ્તાત્કર્ણયોનિષ્ઠે વિધુરે શ્રુતિહારિણી ॥૨૯॥

બંને કાનની નીચે ઊંડા વિધુર નામના બે મર્મ છે-
તે વિધાયા તો કાનથી સાંભળી શકાનું નથી

ફણ (૨)

કળાસુમયતો ઘ્રાણમાર્ગ શ્રોત્રપથાનુગૌ ।

અન્તર્ગલસ્થિતૌ વેદ્યાન્નચવિજ્ઞાનહારિણી ॥૩૦॥

નાકની રાદરના માર્ગની અને બાજુએ, કાનના
અદરને રસ્તેરસ્તે જતા, ગળાની અદર આવેલા ફણ
નામના બે મર્મ છે તે વિધાયા તો ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી

અપાગ (૨), આર્વત (૨)

ત્રેવયોર્ગદ્યતોસ્પાદ્ધૌ શ્રુવાઃ પુચ્છાન્તયોષ્ઠ્યઃ ।

તયોપરિ શ્રુવોનિસ્તાવાવર્તાવાન્પમેષુ તુ ॥૩૧॥

બંને સાંભની બહારના ભાગમા ભમ્મરના પૂછ
ડાના છેડાથી નીચે (=ભમ્મરના વાગના અભિપ્રાય
છેડાથી નીચે) અપાગ નામના બે મર્મ છે અને
ભમ્મરના અભિપ્રાય છેડાથી ઊંચે આર્વત નામના બે
નીચા મર્મ છે રો ચાર મર્મ વિધાયા તો માણસ
આધળો થાય છે

રાખ (૨)

અનુકર્ણ લલાટાસ્તે શાહી સઘો વિનાશનો ।

(ભમ્મરના અભિપ્રાય છેડાથી ઊંચે) કપાલને છેડે,
કાનની પાસે રાખ (=રાખા) નામના બે મર્મ છે તે
વિધાયા તો તરત મારી નાખે છે

ઉત્તેષ (૨), સ્થપની (૧)

કેશાન્તે શાહ્યોરુષ્ઠેમુલ્લેપી, સ્થપની પુનઃ ॥૩૨॥
શ્રુગોર્મધ્યે, ત્રયેડ્યવજ શાલ્યે જીવેદનુસૂતે ।

સ્વયં ઘા પતિતે પાકાત્સઘો નરપતિ ત્ત્વદુતે ॥૩૩॥

લમણાથી ઊંચે જતા વાગનો છેડો આવે છે
(=જવાથી આગળ માથાના વાગ ઊભા નથી), ત્યા
ઉત્તેષ નામની બે મર્મ છે ત્યાં બે ભમ્મરના વચગાળામા
સ્થપની નામનું મર્મ છે એ ત્રણમાં થયેલો હાથ
તેને કાઢવા વિન રોજા દેવથી અથવા ક્યવને લીધે
પાકવાથી થયેલો આપોઆપ પડે જવાથી (નીકળી
જવાથી) માણસ છવરો રહે છે, પણ જો ત્યાનું થયેલ
મરગામા આવે તો માણસ નરન મરી જાય છે

શુઝાટક (૪)

જિહ્વાક્ષિનાસિકાધોરુષ્ઠચતુષ્ટયસદ્ગમે ।

તાલુન્યાસ્યાનિ ચત્વારિ સ્તોતસાં, તેષુ મર્મસુ ॥૩૪॥

વિદ્યઃ શ્લેષ્મકાલ્યેષુ સઘસ્ત્વજતિ જીવિતમ્ ।

છબ, આંખ, નાક અને કાનનાં સ્રોતોનાં જ્યાં સંગમ થાય છે એવા તાજવામાં (=તાજવાના હાડકાની ઉપરના પોલાણમાં રહેલા જોપરીના હાડકામાં) (છબ, આંખ, નાક અને કાનનાં) સ્રોતોનાં શુંગટક નામનાં ચાર મોં છે. એ મર્મ વીધાય તો માણસ તરત પ્રાણ છોડે છે.

સીમંત (૫)

કપાલે સન્ધયઃ પચ્ચ સીમન્તાસ્તિયગૂર્ધ્વગાઃ ॥૩૫॥
શ્રમોન્માદમનોનાશૈસ્તેષુ વિદ્ધેષુ નદયતિ ।

(માથાની જોપરી પાંચ છૂટાછૂટા કક્કાને જોડેને બનાવેલી છે.) જોપરીમાં આડા અને ઊભા પાંચ સાંધા (=હાડકાનાં જોડાણ) છે. તે દરેકને સીમંત (=સૈંથી) કહે છે. એ સીમંત નામનાં મર્મ વીધાય તો ફેર, ગાંડપણ અને ભુલકણપણથી માણસ મરી જાય છે.

અધિપ (૧)

આન્તરો મસ્તકસ્યોષ્ઠૃં સિરાસન્ધિસમાગમઃ ॥૩૬॥
રોમાવર્તોઽધિપો નામ મર્મ સઘો હરત્યસૂત્ ।

માથાની ચંદ્રરત્ના ભાગમાં ઊંચે ફેરાટીનાં ગુંચળાં જેવું, શિરાઓના જોડાણના સમાગમ (=સંગમ) રૂપ અધિપ નામનું મર્મ છે. (એ બધાં મર્મોના શબ્દ છે. બધાં મર્મોના આધાર એના ઉપર છે. માટે એને અધિપ કહે છે.) એ મર્મ વીધાય તો તરત પ્રાણ લે છે.

બીજાં મર્મ

વિપમં સ્પન્દનં યત્ર પીઢિતે રક્ત્ ચ મર્મ તત્ ૫૩૭॥

શરીરના જે ભાગમાં વિષમ ઘટકરૂપ થતા હોય તે ભાગ મર્મ છે. અને શરીરના જે ભાગને દબાવવાથી વિષમ પીડા થતી હોય તે ભાગ પણ મર્મ છે.

મર્મ એટલે શું?

માંસાસ્થિસ્નાયુધમનીસિરાસન્ધિસમાગમઃ ।
સ્થાન્મર્મેતિ ચ તેનાત્ર સુતર્પાં જીવિતં સ્થિતમ્ ॥૩૮॥

માંસ માથે માંસના સંગમને (=જ્યાં એક માંસ-પેશી બીજી માંસપેશીને મળતી હોય તે ભાગને), જ્યાં એક હાડકું બીજા હાડકાને મળતું હોય તે ભાગને, જ્યાં એક સ્નાયુ બીજા સ્નાયુને મળતો હોય તે ભાગને, જ્યાં એક ધમની બીજા ધમનીને મળતી હોય તે ભાગને, જ્યાં એક શિરા બીજા શિરાને મળતી હોય તે ભાગને અને જ્યાં એક સાંધા બીજા સાંધાને મળતો હોય તે ભાગને મર્મ કહે છે. એ કારણસર (=એ જગ્યાએ સંગમ થતો હોવાથી) ત્યાં જીવન વધારે રહેતું છે.

મર્મોની સંખ્યા અને પ્રકાર

વાહુલ્યેન તુ નિદ્રાઃ પોદૈવં મર્મકલ્પના ।

પ્રાણાયતનસામાન્યાદૈક્યં વા મર્મણાં મતમ્ ॥ ૩૯॥

(શ્લોક ૩૭, ૩૮ની વ્યાખ્યાને કિસ્કાએ તો શરીરમાં અસંખ્ય મર્મ છે. છતાં પણ મર્મ ૧૦૭ છે એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે) જે મોટાં મર્મ છે (=જે મર્મ તરિકે પ્રસિદ્ધ છે) તેના જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. (પ્રસિદ્ધ મર્મોની સંખ્યા ૧૦૭ છે પણ) ઉપર પ્રમાણે (=માંસ, હાડકાં, સ્નાયુ, ધમની, શિરા અને સૌંધિ એ છ વસ્તુઓના પોતપોતાની જાતની વસ્તુઓ સાથેના સંગમને મર્મ કહે છે તેથી) મર્મ છ પ્રકારનાં છે. અથવા પ્રાણ(જીવન)નાં ખાસ સ્થાનરૂપ હોવાની બાબત બધાં મર્મોમાં સમાન હોવાથી મર્મોની એકતા માનેલી છે (=મર્મોના છ પ્રકાર પાડવાની પણ જરૂર નથી એવું આયુર્વેદ માને છે).

કયું મર્મ છમાંથી કયા પ્રકારનું છે?

માંસનાં બનેલાં મર્મ (૧૦)

માંસજાનિ વ્દોન્દ્રાલ્પતલદ્વસ્તનરોહિતાઃ ।

માંસનાં બનેલાં મર્મ (=માંસના સમાગમથી બનેલાં મર્મ) દસ છેઃ બે પગનાં ઇન્દ્રબક્તિ (શ્લોક ૫), બે હાથનાં ઇન્દ્રબક્તિ (શ્લોક ૮), બે પગનાં તલ્લક્ત (શ્લોક ૨, ૨૧), બે હાથનાં તલ્લક્ત (શ્લોક ૮) અને દરેક સ્તનનું એક એક એમ બે સ્તનરોહિત (શ્લોક ૧૩૧).

હાડકાંમાં મર્મ (૮)

શક્તૌ કટીકતરુણે નિતમ્બાવંસયોઃ ફલે ॥ ૪૦ ॥
અસ્થ્યયૌ

હાડકાંમાં આઠ મર્મ છેઃ બે શંખ (શ્લોક ૩૧૧), બે કટીકતરુણ (શ્લોક ૧૭૧), બે નિતમ્બ (શ્લોક ૨૮૧) અને બે અંસકુલક (શ્લોક ૨૪૧)

સ્નાયુઓમાં મર્મ (૨૩)

સ્નાયુમર્માણિ ત્રયોવિંશતિરાણયઃ ।

ફૂલંફૂલંચિરોડ્ધાત્ત્વિક્ષિપ્તોદ્ધોપાંસત્રસ્તયઃ ॥ ૪૧ ॥

સ્નાયુઓમાં ૨૩ મર્મ છેઃ ચાર આખી (શ્લોક ૬, ૮, બે હાથમાં બે, બે પગમાં બે), ચાર કુર્ચ (શ્લોક ૩૧, ૮), ચાર કુર્ચશિર (શ્લોક ૪, ૮) બે અપાંગ (શ્લોક ૩૮), ચાર સિપ્ર (શ્લોક ૩, ૮) બે ઉનોપ (શ્લોક ૩૮), બે અંસ (શ્લોક ૨૧૧), એક બક્તિ (શ્લોક ૧૦)

ધમનીર્મા મર્મ (૮)

ગુદાપસ્તમ્મવિધુરઽટ્ટકાટાનિ નવાદિશેવ ।

મર્મણિ ધમનીસ્થાનિ

ધમનીમા રહેલા નવ મર્મ છે રોવુ શીખવવુ એક ગુદા (શ્લોક ૮૫), બે અપસ્તભ (શ્લોક ૧૪૫) બે વિધુર (શ્લોક ૨૮), ચાર શુ ગાટક (શ્લોક ૩૪૫)

શિરાઓને આશરે રહેલા મર્મ (૩૭)

સસન્નિશ્ચિત્સિરાધ્યાયા ॥૪૨॥

શ્વહૃત્તો માલ્કા નીલે મન્યે કક્ષાધરો કળો ।

વિદ્યે હૃદય નામિ. પાર્શ્વસન્ધી સ્તનાધરે ॥૪૩॥
નપાલાપો સ્થપન્યુર્યધ્વત્થો લોહિતાનિ ચ ।

શિરાઓને આશરે રહેલા મર્મ ૩૭ છે બે બુહતી (શ્લોક ૨૩૫), ૨૫૬ માનુકા (શ્લોક ૨૮) બે નીલા (શ્લોક ૮૬૫), બે મન્યા (શ્લોક ૨૬૫), બે કક્ષાધર (શ્લોક ૮), બે હૃત્ત (શ્લોક ૩૦), બે વિટથ (શ્લોક ૭૫), રોક હૃદય (શ્લોક ૧૩), રોક નાભિ (શ્લોક ૧૨૫), બે પાર્શ્વસન્ધિ (શ્લોક ૨૨), બે સ્તન મૂલ (શ્લોક ૧૪), બે રાપાલાપ (શ્લોક ૧૬), એક સ્થપની (શ્લોક ૩૨), ચાર ઉર્વી (શ્લોક ૬૫, ૮), ચાર લોહિતાભ (શ્લોક ૭, ૮)

સાધના મર્મ (૨૦)

સન્ધૌ વિશતિરાવતો મળિષન્ધૌ કુકુન્દરો ॥૪૪॥
સીમન્તા. કૂર્પરો ગુલ્ફો કુકાટ્યો જાનુની પતિ. ।

સાધના મર્મ વીસ છે બે રાવર્ત (શ્લોક ૩૧), બે મણિબધ (શ્લોક ૮), બે કુકુદ (શ્લોક ૧૮), પાચ સીમન (શ્લોક ૩૫), બે કૂર્પર (શ્લોક ૮૫), બે ગુલ્ફ (શ્લોક ૪૫), બે કુકાટી (શ્લોક ૨૮૫), બે જાનુ (શ્લોક ૬), રાને એકર ધિપ (શ્લોક ૩૬૫),

પરમત

માસમર્મ શુદોડન્યોર્ષા, જ્ઞાન્વી

કક્ષાધરો તથા ॥૪૫॥

વિટપો વિધુરાશ્વે ચ, ષ્ટકાટાનિ સિરાસુ શુ ।

મપસ્તમાવપાક્ષો ચ, ધમનીસ્થં ન તં સ્મૃતમ્ ॥

ગુદા માસર્ન મર્મ છે (ધમનીનું નહિ), બે કક્ષાધર સ્નાયુના પર સ્નાયુનાં મર્મ છે (શિરાના નહિ) બે વિટથ સ્નાયુના મર્મ છે (શિરાના નહિ), બે વિધુર સ્નાયુના મર્મ છે (ધમનીના નહિ), ચાર શુ ગાટક શિરાનાં મર્મ છે (ધમનીનાં નહિ), બે અપસ્તભ શિરાનાં મર્મ છે (ધમનીનાં નહિ), બે અપાગ શિરાના મર્મ છે (સ્નાયુનાં નહિ),

અને ધમનીના મર્મ છે ૯ નહિ (=ધમનીના મર્મ જોવા કોઈ પ્રકાર છે ૯ નહિ) રોવુ બીજા કેટલાક આચાર્યો અને છે

છ પ્રકારના મર્મ વૈધાયાના લક્ષણ અને પરિણામ વિદેઝજ્ઞમસૂક્ષ્માવો માંસઘાતવત્તનુઃ ।

પાણ્ડુત્વમિન્દ્રિયાજ્ઞાનં મરણ વાશુ માંસજે ॥૪૭॥

માસર્નુ મર્મ વૈધાય ત્યાર સતત લોહી નીકળ્યા કરે છે, રો લોહી મામના ધાવરામણ જેવું રાત પાતળું લોચ છે, માણસ ક્રિકો પડી જાય છે, ઇન્દ્રિયાને પાતાના વિપચનુ જ્ઞાન થતુ નથી રાને તરત મૃત્યુ થાય છે

મજ્જાન્વિતોઽચ્છો વિચ્છિન્ન

જ્ઞાવો રુક્ વાસ્થિમર્મણિ ।

પાડકાનું મર્મ વૈધાય ત્યાર મજ્જાનવાળો, પાતળો પદાર્થ અવરનવાર નીકળે છે તથા પીડા થાય છે

માયામાક્ષેપકત્તમ્મા

સ્તાવજેઽધ્યધિક રુજા ॥૪૮॥

યાનસ્થાનાસનાશક્તિર્વૈકલ્યમયત્રાડન્તક ।

સ્નાયુનું મર્મ વૈધાય ત્યાર આધામ, આસેપક, જ્ઞાન (એટલા વાયુના રાગ થાય છે), બહુ પીડા થાય છે, આવજ કરી શકાતી નથી, ઊર્મી કે બેસી શકાતું નથી, અંગેમા ખેડ રાવે છે અથવા મરણ થાય છે

રુક્ સશ્વદ્ધકેનોળ ધમનીરથે વિચેતસ ॥૪૯॥

ધમનીનું મર્મ વૈધાય ત્યાર માલસને મૂર્છા આવે છે, તથા શીખવાણુ ગરમ લોહી રાવાળ કરતું કરતું નીકળે છે

સિરામર્મયથે સાન્દ્રમજ્જા વહસૂક્ષ્મયેવ ।

તત્કથાસુદૃઢમશ્વાસમોદાહૃષ્મામિરન્તકઃ ॥૫૦॥

શિરાનું મર્મ વૈધાય ત્યાર રક્ત જન્યું પુષ્કળ લોહી સતત નીકળ્યા કરે છે, ર ને લોહી ઓછુ થવાથી તરસ, દેર, લાક, મોઢ અને હોડી એટલા ઉપદ્રવો થવાથી માણસ મરી જાય છે

વસ્તુ રૂક્ષિરવાર્કીર્ણે રુદ્ધે ચ ફળિસજ્જતા ।

બલચેષ્ઠાક્ષય સ્ત્રીય વર્ત્તોફલ્ય સનિઘજે ॥૫૧॥

સાંધાનું મર્મ વૈધાય ત્યારે વસ્તુ (=વૈધાયેલા ભાન) ઉપર જાણે કંટાળા ઊભી નીકળ્યા લોચ એવું થાય છે, અને એ વૈધિ રજ્યા પડી માણસ ક્રૂર કે અંગે વળી જાય છે, બીજા ઓછુ થઈ જાય છે, લેશ (અંગનું લવનયવન કામકામ) ઓછુ થઈ જાય છે, અંગ સુકઈ જાય છે અને પર્વનભાગ ઉપર સોજે આવે છે

કયાં મર્મ કેટલા વખતમાં મારી નાખે છે ?

નાભિશઙ્ખાધિપાપાનહૃદ્ગુહાટકયસ્તયઃ ।

મથો ચ માતૃકાઃ સઘો તિવ્રન્યેકાદ્યવિશતિઃ ॥

સસાહઃ પરમસ્તેષાં કાલઃ કાલસ્ય કર્ષણે ।

નાભિ, શય (૨), ૫ ધિપ, અપાન (ગુદા) ૬૬૫, શુગાટક (૪), બસ્તિ અને આઠ માતૃકા (૧) ઓગાધીસ મર્મ તરત મારી નાખે છે એ મર્મ વધારે મા વધારે સાત દિવસમાં મૃત્યુને ખેંચી લાવે છે (=મોત આણે છે)

ત્રયોઽશ્વદપસ્તમ્ભતલહૃત્પાર્શ્વસન્ધયઃ ॥ ૫૩ ॥

કટીતરુણસીમન્તસ્તનમૂલેન્દ્રયસ્તયઃ ।

ક્ષિપ્રાપાલાપવૃહતીનિતશ્ચસ્તનરોહિતાઃ ॥ ૫૪ ॥

કાલાન્તરપ્રાણહરા માસમાસાર્ધજીવિતાઃ ।

અપસ્તભ (૨), તલહૃત (૪), પાશ્વસંધિ (૨), કટીતરુણ (૨), નીમન (૫), સ્તનમૂલ (૨), ઇન્દ્રબસ્તિ (૪), મિપ (૪), અપાવાય (૨), ગુદની (૨), નિતભ (૨), સ્તનરોહિત (૨) એ ૩૩ મર્મો વધારે વખતે મારી નાખે છે, એ મર્મો વીંધાયા પછી એક મહિના કે આઠ મહિના છવતા રહી વધાય છે

ઝક્ષેપો સ્થપની ત્રીણિ વિશલ્યપ્રાણિ, તત્ર હિ ॥

વાયુર્માસવસામજમસ્તુલ્હાનિ શોષયન્ ।

શલ્યાપાયે વિનિર્ગચ્છન્

શ્વાસાત્કાસાચ હન્યસ્તુ ॥ ૫૬ ॥

બે ઉત્તેપ અને સ્થપની એ ત્રણ મર્મો એમથી શય કાઢવામાં આવે તે મારી નાખે છે એ મર્મો માથી શય નીકળી જવાથી વાયુ બહાર નીકળતા નીકળતા માસ, વસા, મઠાળ અને મગજને સુકવી નાખી ને શ્વાસ અને ઉપશ્વ કરીને મારી નાખે છે

ફળાવપાદ્મી વિધુરે નીલે મન્યે કુક્ષાટિકે ।

અંસાંસફલકાવર્તવિટપોર્વીકુકુન્દરાઃ ॥ ૫૭ ॥

સજાનુલોહિતાક્ષાણિકાપૃષ્ઠકર્ચકર્પરાઃ ।

વેકલ્યમિતિ ચત્વારિ ચત્તારિશ્ચ કુર્વંતે ॥ ૫૮ ॥

હરન્તિ તાન્યપિ પ્રાણાન્ કદાચિદમિથાતતઃ ।

ફ્લુ (૨), અપાગ (૨), વિધુર (૨), નીચ (૨), મન્યા (૨), કુક્ષાટિક (૨), રાસ (૨), રાંચ ફ્લુ (૨), આવર્ત (૨), વિટપ (૨), ઉર્વા (૪), કુર્કુદર (૨) ખનુ (૨) લોહિતાક્ષ (૪), આમ્નિ (૪), કક્ષાપર (૨), કુર્ચ (૪), કુર્પર (૨) - એ ૪૪

મર્મો અંગમાં ખેડ આણે છે અને કોઈકવાર એ મર્મો ઉપર લાગવાથી પ્રાણ થતુ લે છે (=મારી નાખે છે.)

અયૌ કૂર્ચશિરોગુલ્ફમણિવન્ધ્યા રુઝાકરાઃ ॥ ૫૯ ॥

કૂર્ચશિર (૪), ગુલ્ફ (૨) મણિબંધ (૨), એ આઠ મર્મ પીડ કરે છે

મર્મોનાં માપ

તેષાં વિટપકક્ષાધૃગુલ્ફઃ કૂર્ચશિરાંસિ ચ ।

દ્વાદશાસ્ટુલમાનાનિ

તેમાં (=૧૦૭ મર્મોમાં) વિટપ, કક્ષાધૃક (=કક્ષાપર), ઉર્વા અને કૂર્ચશિર બારબાર આંગળ માપના છે

દ્વાઙ્ગુલે મણિવન્ધને ॥ ૬૦ ॥

ગુલ્ફો ચ સ્તનમૂલે ચ

બે મણિબંધ, બે ગુલ્ફ અને બે સ્તનમૂલ બે બે આંગળ માપના છે

ત્ર્યઙ્ગુલં જાનુકર્પરમ્ ।

બે ખનુ અને બે કુર્પર ત્રણત્રણ આંગળ છે

મપાનશક્તિદ્વામિનીલાઃ સીમન્તમાતૃકાઃ ॥ ૬૧ ॥

કૂર્ચશ્ચક્રાટમન્યાશ્ચ ત્રિશ્વદેને વર્જિતાઃ ।

આત્મપાણિતલોમાનાઃ

રાપાન (=ગુદા) બસ્તિ, ૬૬૫, નાભિ, નીલા, સીમન્ત, માતૃકા, કૂર્ચ, શુગાટક, મન્યા એ ૨૯ મર્મો દરેક માપનની પોતપોતાની હથેલી (=વાર આંગળ) જેટલા માપના છે

શેષાણ્યર્ધઙ્ગુલં વદેત ॥ ૬૨ ॥

પચ્છાશ્ચાલ્પટ ચ મર્માણિ, તિલવીહિંસમાન્યપિ ।

દ્વાપાનિ મર્મણ્યન્યેષામ્

બાકીના ૫૬ મર્મો દરેક માપનના પોતપોતાના આઠમા આંગળ જેટલા માપના છે બીજા કેટલાક આચાર્યો માન છે કે મર્મો તપ જેવણ કે પ્રાચર જેવડાં છે

ચતુર્ધાંકાઃ સિરાસ્તુ યાઃ ॥ ૬૩ ॥

તર્પયન્તિ વપુઃ કૃત્સ્ને તા મર્મણ્યાધિતાસ્તતઃ ।

તત્ક્રતાત્ક્રતજાતપર્વપ્રવૃત્તિર્ધાતુસંસ્ક્રમ્યે ॥ ૬૪ ॥

વૃક્ષધ્વલો વજ્રસ્તીવાઃ પ્રતનોતિ સમીર્યન્ ।

તેજસ્તદુદ્ધૃતં ઘત્તે લૃણાશોષમદ્ભમાન્ ॥ ૬૫ ॥

સ્વિયશ્વસ્તશ્વપતનું હરત્યેનં તલોડન્તકઃ ।

શા ૩/૩૪માં થી ૩૫માં મા વાયુવાયુ, પિત્તવાયુ, કફવાયુ અને શુદ્ધ લોહી વગેરેથી એમ ચાર પ્રકારની ઘિસઓ કરી છે તે આખા શરીરનું તર્પણ

કરે છે (=પાણ ૨૫૫ છે) એ બધી (૭૦૦) શિરા
ઓ મર્મોમા પસુ જાય છે તેથી તેના ઉપર (=મર્મો
ઉપર) ધા થવાથી (શિરાઓમાથી) બોલી મુખ્ય નીક
જવાથી (ધાનુઓને બોલી દ્વારા પોપસુ ઓછુ ઓછુ
મળવાથી) ધાનુઓ ઓછી થતી જાય છે તેથી વધેલા
(=કોપેલા) વાયુ તેજને (=પિત્તને) કોપાવી તીવ્ર પીડા
(થૂળ) ઉત્પન્ન કરે છે અને કોપેલુ તે (=પિત્ત) તરમ,
થોપ, કેફ રાને ફેરના ઉપદ્રવો પેદા કરે છે અને ત્યાર
પછી (=એ ઉપદ્રવો થયા પછી) જેનુ શરીર પા
સેવાથી રેખજેમ થઈ જાય છે, લબડી પડે છે અને
હીનુ પડી જાય છે એવા તે માણસને યમ લઈ જાય છે

મર્મ પર વાગે તેનો ઉપાય

વર્ધયેલ્લચિત્તો ગાર્ગ મર્મણ્યમિહતે દુનમ્ ॥૬૬॥

હેનતાલ્લચિદ્દેશસ્ય સસ્કુચન્તિ સિરા હ્રતઃ ।

ઓચિત પ્રાણિતાં તત્ર રક્તે તિષ્ઠતિ તિષ્ઠતિ ॥૬૭॥

મર્મ ઉપર વાગે ત્યારે તે રક્તવપના સધિ(=સાધા)
ને તરત કાપીને દુદ્ધો પાડી નાખવો, કારણ કે સાધાના
જ્વાળને કાપવાથી શિરાઓ સંકોચાઈ જાય છે તથી
(સંકોચાયેથી શિરાઓમાથી બોલી બહાર નીકળી ન
શકે) બોવાથી પ્રાણીઓનું (=માણસનું) લોહી ત્યા
રેકાઈ રહેતુ હાવાથી તેમા જીવન પસુ રકાઈ રહે છે
(=મરી જવાનુ નથી)

મર્મ ઉપર કાર, ડામ અને વિષ વગેરેની ક્રિયા ન

કરવાનુ કારણ

સુવિક્ષતોડ્યતો ઝીવેદમમણિ ન મર્મણિ ।

પ્રાણવાતિનિ ઝીવેન્નુ કશ્ચિદ્દેઘગુણેન ચેત્ ॥૬૮॥

અમમ્રામિવાતાશ્ચ સોડિપ વૈકલ્યમશ્નુને ।

તસ્માત્સારવિચાગ્ન્યાદીન પત્તાન્મર્મમ્હુર્જયેષ્ ॥

(બધે કેકાણે વીંચાવાથી પ્રાણી મરી જતુ નથી
પસુ મર્મ વીંચાવાથી પ્રાણી મરી જાય છે) તેથી જો
મર્મ સિવાયનો ભાગ વીંચાયો હોય તો માણસ જીવે,
પણ પ્રાણુ લે એનુ મર્મ ઝાલતી રાણીથી પણ વીંચાયું
હોય તો માણસ જીવતો નથી, પણ એ પ્રાણુ લે એનુ
મર્મ પણ ઝાલતી રાણીથી અધૂરું વીંચાયુ હોય
(=જેનુ તેવું વીંચાયું હોય) તો તથા વેધના ગુણને
લોધિ (=વેધ, દુષ્ટો અને સારવાર કરનાર એ ચિકિ
ત્સાના ત્રણ પાદના ચારે ગુણથી) કોઈ દરદી જીવી
જાય તોપણ તેને ખાંડ રાજી જાય છે માટે કારણ
ખાણવાની, જેર શેપડવાની, ડામ દેવાની વગેરે ક્રિયાઓ
મર્મ ઉપર ન કરવી, એમાં ગફલત કરવી નહિ (પાણુ
પાતક મર્મ=વેધક ૫૧૫ થી ૫૮૫ ચિકિત્સાના પા-
નુ ૧/૨૬૫ ૨૭)

મર્મ ઉપર થયેલા રોગ શું કરે?

મર્મમિઘાત સ્વલ્પોડિપ પ્રાયશ્ચો વાચતેતરામ્ ।
રોગા મર્માશ્રયાસ્તદ્વત્પ્રકાન્તા યક્ષતોડિપ ચ ॥૭૦॥

મર્મ ઉપર જ્યાં પણ વાગે તો તેને લીધે આમા
૧ ગીતે બહુ જ પીડા થાય છે તે જ પ્રમાણે મર્મ
સ્થાનમા થયેલા રોગોના કાગજપુર્વક ઉપચાર કરવામા
૨ ૧૩૦ તેપણ એ રોગો સામાન્ય ગીતે ઘણી જ પીડા
કરે છે

ફરજાક્રદ્વદયે સૂચસ્થાને દિત્રીયે શાસોસ્થાને
મર્મવિમામો નામ ચતુર્થોડિપ્યા ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મોઃ વિકૃતિવિજ્ઞાનીયશારીર

પોચા રાધાશયા મર્મસ્થાનો વિષે કંબ મરણ
કરે તે મર્મ રોગો મર્મ યન્ત્રોના અર્થ છે રિષ્ટ
(=વિકૃતિ) વિના મરણ થતુ નથી આમ પગપગએ
મર્મ ૨ ને વિકૃતિ (=રિષ્ટ) વચ્ચે ૨ મધ્ય હોવાથી હવે
મર્મવિભાગ કરી રહ્યા પછી વિકૃતિવિજ્ઞાનીય (મરણ
થવાનુ છે જનુ જસાવનારા લક્ષણોનુ જ્ઞાન કરાવનાર)
શરીર રાહથી જ્ઞાન હવે કરેવામા આવશે

મયાતો વિકૃતિવિજ્ઞાનીય શારીરં દ્યાવ્યાસ્થામ
હિતિ હ સાદુરાત્રેવાદ્યો મહર્ષયા ।

હવે અમે વિકૃતિ (=રિષ્ટ=મરણના લક્ષણ) વિષે
જ્ઞાન આપી શરોમ્સભયા જ્ઞાન સમજાવીશુ એ ૧૪૫
મા રાત્રિષ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કરી ગયા છે

પુર્યં ફલસ્ય ધૂમોડ્ગેર્વસ્વ જલકોદય* ।

યથા અધિષ્યતો લિહં રિષ્ટં મૃત્યોસ્તથા પ્રુવમ્ ॥૧॥

તેમ (ગાડને) ફૂલ કાવ ને ભવિષ્યમ ફૂલ
૨ ૧૪૪ જનુ દેખાડનાર ચિહ્ન છે, તેમ નુમાડે થાય
તે ભવિષ્યમા આગન (આગ) તજગયે એનુ દેખાડ
નાર ચિહ્ન છે, તેમ વાદનુ વડી આવે ન ભવિષ્યમા
વરનાં પડશે એનુ દેખાડનાર ચિહ્ન છે, તેમ ઝિટ
રો ભવિષ્યમા થનારા મરણનું ચિહ્ન ચિહ્ન છે

(માયુષ્મતિ ક્રિયા સર્ગઃ

સક્તા સમ્યયોજિતાઃ ।

અર્જન્તિ મિયજાં મૃત્યૈ કુળક દવ મુષુજિ ॥૧॥

ક્ષીણાયુષિ કૃતં કર્મ વ્યયં કૃતમિયાયમે ।

અવશો દેહસન્દેરં સ્વાર્થદ્વાજિ ચ યચ્છતિ ॥૨॥

તદ્દોદાર્નો ગતાસ્ત્નો લક્ષ્મણં સમ્યયજ્ઞતે ।

ચિહ્નિતઃ પ્રહતેઃ પ્રાણૈઃ પ્રવિદ્વા રિષ્ટલંકયા ॥૩॥

(કંદર) ન રાજ માટે કરેલા કામની માફક, રાવર. ૧
વાળા દગની માટે મેલી બધી મફત કિયારે વેદની
વડની કરે છે, પણ નીચ રાજ માટે કરેલા કામની
માફક, ખૂટેલા રાવર-વાળા દરની માટે રોગટ કહેલી
કિયા વેદન રાવરના ને જીવનું જોખમ રાપે છે
તથા વેદના હિતને નુકસાન કરે છે તેથી ત્વ જમના
પ્રાપ્ત થયેલા (=જવાના) છે એવા ૩૧ જાના લક્ષણ
કહે છે (રોગનો રાને રોગીનો) સ્વભાવ બંધક
જાય તેને જાણકાર માણસો 'રિષ્ટ' નામે ઓળખાવે છે)
અરિષ્ટ નાસ્તિ મરણં હરિષ્ટં ચ જીવિતમ્ ।

રિષ્ટ વિના મૃત્યુ થતું નથી રાને રિષ્ટ દેખાતા
પછી જિંદગી (બા) ટકતી નથી

રિષ્ટ પારખવામા ગરૂધન

મરિષ્ટે રિષ્ટવિહાનં ન ચ રિષ્ટેડ્યપ્યનૈપુણાત્ ॥૨॥

રાવરના રાખાવ (રાવરના ન લેવાથી) જે
લક્ષણ ખરી રીત રિષ્ટ નથી તે રિષ્ટ છે એવું સમજા છે
રાને રિષ્ટ હોવા છતાં રિષ્ટ છે એવું સમજાનું નથી
કેવિચુ તદ્વિષ્ટેપ્યાહુઃ સ્થાયસ્થાયિ વિમેદત્ ।

સ્થાયી રાને રાસ્થાયી એ બે ભેદ ઉપરથી કટલાક
કહે છે કે રિષ્ટ બે જાતનું છે-સ્થાયી અને રાસ્થાયી

અસ્થાયી રિષ્ટનું લક્ષણ

દોષાણામપિ વાહુલ્યાદિપ્રામાસં સમુદ્ભવેત્ ॥૩॥
સ દોષાણાં શમે શામ્યેસ્થાય્યવ્યક્ત્ય તુ મૃત્યવે ।

દોષો બહુ વધી જવાથી પણ રિષ્ટના રાખાવાન
(રિષ્ટ હાય એવો ખોટો દેખાવ) થાય છે દોષો થની
જાર રોગે રો રિષ્ટના રાખાવાસ પણ શમો જાય છે
(ગાવા રિષ્ટના રાખાવાસ રાસ્થાયી રિષ્ટ કહે છે
અસ્થાયી રાખાવ સુવવતું નથી તેથી ખરું જેના રો
રિષ્ટ જ નથી) પણ સ્થાયી રિષ્ટથી તા ચોક્કસ મરણ
થાય છે

(સ્થાયી) રિષ્ટનું લક્ષણ

રૂપેન્દ્રિયસ્વરસ્થાપાપ્રતિચ્છાપામિયાદિબુ ॥૪॥

મન્થેષ્વપિ ચ માંથેષુ પ્રાહુતેષ્વનિમિસત્ ।

વિરુતિર્પાં સમાસેન રિષ્ટ તદિતિ લક્ષ્યેત્ ॥૫॥

૩૧ (શરીરનો રંગ, આખથી દેખાતા આકૃતિ, રંગ
વાર), ઈન્દ્રિયો, સ્વર (રાવાજ) છાયા, પ્રતિચ્છાપા
(પ્રતિબિમ્બ), શરીર, વાહુની રાને મન રો ત્રાપ્તથી
થની કિયારો વગેરે બાકો તથા બીજા ૧૧૫ ચોત
પોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર મળેલા (સ્વાભાવિક) બાકોમા
કારણ વિના ફરફાટ થઈ જાય તે રિષ્ટ છે

એવું ટૂંકામા ઈન્દ્રિય લક્ષણ જાણવું (આમ ફરફાટ
વિકૃતિ, ઈન્દ્રિયોની વિકૃતિ વગેરે રિષ્ટ છે એ બધા
આંગળ વિગતવાર સમજવા છે છાયા રાને પ્રતિચ્છાપા
માટે જુઓ મોક ૪૨ થી ૫૨૪)

કાચચોદિત (=જેમનું મગજ એક વરસની બાદર આવ
વાનું હોય એવા) માણસોના લક્ષણ-રૂપમા વિકા
કેશરોમનિરખ્યક્ત્ય સ્વાભાવ્યકતિમેદ્યતે ।

જેના વાળ રાને રૂવાલા તલ ન નાખ્યું હોય છપા
જાડું તે નાખ્યું હાય એવું દેખાય છે (તે માણસ
કાચચોદિત છે)

ઈન્દ્રિયોમા વિકાર

યસ્યાત્યર્થ ચલે નેત્રે સ્તઘ્વાનર્ગતનિર્ગતે ॥૬॥

જિહ્વે વિસ્તૃતસહક્ષિતે સહક્ષિતવિનતક્ષ્મી ।

ઉક્લાન્તદર્શને હિન્તદર્શને નકુલોપમે ॥૭॥

કપોતામે બલાતામે મુત્તે લુલિતપદ્મમ્ની ।

જની રાખો રાખતમ પુષ્કળ ભમતો હોય,
નજજડ થઈ ગઈ હોય, બહુ ઊંડી હિન્તરી થઈ હોય,
બહુ બગર નીચ્છી રાખી હોય, વાકો થઈ ગઈ હોય,
બહુ પાંચથી (ફાટી) થઈ ગઈ હોય, બહુ બિડાયેલી
રહેલી હોય, ભમ્મરા બહુ સકોળાયેલી રાત કમાન જેવી
બહુ વગેરો થઈ ગઈ હોય, રાખો બહુવર જેની
હાય, રાખે થોડું દેખાતું હોય તે સમજા ન દેખાતું
હાય, રાખો નોબિયાનો રાખે જેવી કે હોવાની
રાખે જેવી થઈ ગઈ હાય, રાગાર જેવી થઈ ગઈ
હાય, પાપણ જાડું પવનથી ઊડતો હાય એવી થઈ
ગઈ હોય (તે માણસ કાચચોદિત છે એવું સમજાવું)

નાસિકાડ્યર્થયથિકૃતા સંતૃતા પિટિકાચિતા ॥૮॥

ઉચ્છ્વના સ્ફુટિતા મ્લાના

જેનું નાક બહુ જ પાણી નાકે બહુ જ સાકડ
થઈ જાય, ફોફીર ફોફીરથી ભરાઈ જાય, મૂળ જાય,
તો જાય (તરફ જાય) અને ચિમગઈ જાય તે માણસ
કાચચોદિત છે એમ સમજાવું)

યસ્યોષ્ઠો વાત્વધોડચર

ઝૂર્ણે દ્વિતીયઃ સ્યાતાં વા પવજમ્બૂનિમાડુમો ॥૯॥

જેનો નીચેથી હોઠ નીચે લગતી પડે, ઉપરથી હોઠ
ઉંચે થઈ જાય કે જેના બને હોઠ પામ જાનું જેના
રંગના થઈ જાય (તે માણસ કાચચોદિત છે એમ
જાણવું)

વન્તાઃ સપ્તર્કરાં દયાવાસ્તાપ્રાઃ પુષ્પિતાઙ્ગિતાઃ ।

સહસૈવા પતેયુર્વા

જેના દાત રેતાળ (રેતી ચોટી હોય એવા કર કરા), કાળા, નાબાવણા થઈ ગયા હોય, જાણે અદર થી કૂલ જિગતા હોય એવા કે કાઠવ ચોપાચો હોય એવા થઈ ગયા હોય તથા રોકરોએક પડી જતા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

જિહ્વા જિહ્વા વિસર્પિણી ॥ ૧૦ ॥

શૂના શુષ્કા ગુરુ શ્યાવાલિતા સુતા સકળટકા ।

જેની જાળ વાકી થઈ ગઈ હોય, કાસળ વિના મોઝા પેસ-નીકળ કરે, સૂજી ગઈ હોય, સુકાઈ ગઈ હોય, ભારે થઈ થઈ ગઈ હોય, કાઠી પડી ગઈ હોય, કફ વગેરેથી ટીપાપેલી રહતી હોય, જડ થઈ ગઈ હોય (સ્વાદ પારખી ન શકતી હોય), જાણે જાગે મટકાટા પડી ગયા હોય તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

શિર- શિરોધરા ઘોઢું પૃષ્ઠ યા મારમાત્મનઃ ॥ ૧૧ ॥

હનૂ યા પિપ્પડામાસ્યસ્ય શકુનુવન્તિ ન યસ્ય ચ ।

જેની રોક પર માથુ (ચિર) રહી શકતું નથી, જેની પીઠ, પીઠ ઉપર રહેલા શરીરનું વજન ઝીલી શકતી નથી અને જેની હાડપથી મોઝા મુઝેલા કોમિશાને પકડી શકી શકતી નથી (==પોર ૧૫ કોમિશો બહાર નીકળી જાય છે) (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

યસ્યાનિમિત્તમજ્જાનિ ગુરુણ્યતિલઘૂનિ યા ॥ ૧૨ ॥

જેના રાવણો કઈ પણ કાસળ વિના બહુ ભારે કે બહુ હલકા થઈ ગયા હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

વિષદોષાદિન્ના યસ્ય શ્લેષ્યો રક્ત પ્રવર્તતે ।

જેના દોષ વિના (જે આધારીયા વિના પાસ) જેના છિદ્રોમાંથી લોહી નીકળતું હોય (તે માણસ કાલચોદિત છે એમ સમજવું)

ઉત્તિસ્કં મેહન યસ્ય શુષ્ણાવતિનિસ્સૃતો ॥ ૧૩ ॥

મતોડન્યયા યા યસ્ય શ્યાલ્

જેની મૂત્રેન્દ્રિય ઊંચી થઈ ગઈ હોય અને જેના રાંડ બહુ લમડી પડ્યા હોય તથા જેને એથી ઊંચુ હોય (અરથે જેની મૂત્રેન્દ્રિય બહુ લમડી પડી હોય અને રાંડ ઊંચે ચડી નામ હોય) (તે માણસ કાલ ચોદિત છે એમ સમજવું)

સર્વે તે કાલચોદિતા ।

ઉપર શ્લોક પાઠ થી ૧૩૦ સુધીના ગાથાના તે અંગે માણસ કાલચોદિત છે

* કાલચોદિત=૧મ વડે કાળા, મરખન આદે નાનીને જિભેલા

રિષ્ટાણા દરદી કેટલા વખતમા મરશે એવી કાળ ની મુદત ન કહી હોય, ત્યારે શ્લોક ૨૪, ૨૫ ઉપરથી અમજી લેવું કે એવા દુર્ગી રોક વસાથી વધારે જીવશે નહિ

યસ્યાપૂર્વા સિરાલેલા શાલેન્દ્રાકૃતયોડપિ યા ॥ ૧૪ ॥

લલાટે ઘસ્તિશીર્ષં યા વળમાસાન્ન સ જીવતિ ।

જેના કપાળ પર કે મૂત્રાધાનના મથાળા (ટોચ) પર પહેલા ન હોય એવી (==નવી) શિરાઓની રેખા રો દેખાય કે રાધુસ ચડ જેવી વાકી રાકૃતિ દેખાય તે માણસ છ મહિના જીવતો નથી (==છ મહિનાની અદર મરી જાય છે)

પશિનીપ્રવલ્લોય શરીરે યસ્ય દૈહિનઃ ॥ ૧૫ ॥

છુતે પુલ્યમાનસ્ય વળમાસાસ્તસ્ય જીવિતમ્ ।

જેમ કમળના પાદ્ય પરથી પાણી મરી પડે છે, તેમ પાણીમા નાડના જે માણસના શરીર પરથી પાણી નથી પડે છે (જે માણસનું શરીર પાણીથી જિભઈ શકતું નથી) તેની જિંદગી છ મહિના હોય છે (==છ મહિનાથી વધાર જીવતો નથી)

હરિતામા સિરા યસ્ય રોમકૂપાઞ્ચ સવૃતાઃ ॥ ૧૬ ॥

સોડ્ડામિલાષી પુલ્લ- પિત્તાન્મળમનુતે ।

જેની શિરાઓ મરસાના પાદ્ય જેવા રંગની (==લાંરી) હોય, રૂવાડાના છિદ્રો બિચઈ ગયા હોય તો જેને ખાદુ આવાથીવાની ઈચ્છા થતી હોય (એ નમે લસણ થતા હોય) તે માણસ પિત્તથી મરે છે

યસ્ય ગોમયર્ચુર્નમ્ ચૂર્ણ મૂર્ધ્નિ મુલેપ્રપિ યા ॥ ૧૭ ॥

સસ્નેહ, મૂર્ધ્નિ ધૂમો યા, માસાન્ત તસ્ય જીવિતમ્ ।

જેના માથા પર કે મો પર માનના છાણ (છાણ ના) ભૂકા લેવું સ્નેહવાળું ચૂર્ણ છાટવું હોય એવું જાણ તથા જેને માથે ધુમકો જાણ તેની જિંદગી રોક મહિના સુધી હોય છે

મૂર્ધ્નિ સુવોર્ષા કુર્વન્તિ સીમન્તાધર્તકા નયાઃ ॥ ૧૮ ॥

મૃત્યુ સ્વસ્યસ્ય પદ્માત્રાત્રિરાત્રાદનુસ્ય નુ ।

માથ કે લખ્મરામાં પહેલા ન હોય એવી (==નવી લહેલી) ગોળ સંધોરો નાળ માથમનું છ રાતની રાત અને માથા માથમનું ત્રણ રાતની અંદર મૃત્યુ મૂરે છે

જિહ્વા શ્યાવા મુલે પૂતિ સઘમશ્ચિ નિમજ્જતિ ॥

શ્યાવા યા મૂર્ધ્નિ લીપન્તે યસ્ય તે પરિવર્જયેત્ ।

જેની જાળ કાળી થઈ હોય, મો ગંધાનું હોય, ઝાંઝાં થઈ બિચઈ ગઈ હોય અને પાણીનો માથે બેસના હોય તેને વેધો છે એવી રેખા

યસ્ય સ્નાતાનુલિપ્તસ્ય પૂર્વે શુષ્કત્યુરો મૃશમ્ ॥૨૦॥
માર્દ્રુપુ સર્વગાત્રેપુ સોડ્યમાસં ન જીવતિ ।

નાહીને શરીરે યદન વગેરેના લેપ કર્યા પછી બીજા
અવયવો બીના લોપ ત્યારે પહેલા જેની છાતી પુષ્કળ
સુકાઈ જતી હોય તે અડધા મહિના પણ જીવતો નથી
અકસ્માદ્યુગપદ્માત્રે વર્ણો પ્રાકૃતવૈકૃતો ॥ ૨૧ ॥
તથૈવોપચયગ્લાનિરોક્ષ્યસ્નેહાદ મૃત્યવે ।

કઈ પગ કારણ વિના શરીર પર શરીરનો રક્ષક
રંગ તથા બગડેલો રંગ બે એકસાથે જાણાય તે મરણ
સૂચક છે, જે પણ કારણ વિના શરીર વધતું અને
ઘટતું એકસાથે જાણાય તે મરણ સૂચક છે કઈ પણ
કારણ વિના શરીરમાં લૂખાશ રાને ચીકણા વગેરે બને
એકસાથે જાણાય તે મરણ સૂચક છે ("વગેરે" શબ્દ
મા કડક અને ગરમી વગેરે વિરુદ્ધ ગુણના એકઠાને
મખાવેશ થાય છે "એકસાથે" અડધા અગ્ર ઉપર રાસક
રંગ, અડધા કે લૂખાશ અને બીજા અડધા રાગ ઉપર
બગડેલા રંગ, પાનગાપણ કે ચીકણા જાણાય)

યસ્ય સ્ફુટેયુરુડ્યુગ્યો નાકૃષ્ટા ન સ જીવતિ ॥૨૨॥
ક્ષવકાસાદિપુ તથા યસ્યાપૂર્વે ધ્વનિર્મવેત્ ।
હસ્યો દીર્ઘાંતિ ધોલ્લ્યાસઃ પૂતિઃ સુરમિરેવ યા ॥

જેની આગળીઓને ખચવા છતાં ટચાક ફૂટના
નથી, જેનો છીંક અને ઉપરસનો રાવાજ પહેલા ન
થતો એવો હોય કે એવો થાય, કે જેના શ્વાસોસ્થવાસ
બહુ ટૂંકા, બહુ લાંબા, દુર્ગંધવાળા કે સુગંધવાળા હોય
તે માણસ જીવતો નથી

આપ્લુતાનાપ્લુતે કાયે યસ્ય ગન્ધોડિતમાનુષઃ ।
મલવસ્ત્રમણાદૌ વા વર્પાન્ત તસ્ય જીવિતમ્ ॥૨૩॥

જેના નાપેલા રાને ન નાપેલા શરીરમાંથી માણસ-
ના શરીરની ગવથી જુદી જાતનો સારી કે ખરાબ વાસ
આવતો હોય અથવા જેના મગ, કપડા, ઘા, વગેરેમાંથી
માણસની ગવથી જુદી જાતની સારી કે ખરાબ વાસ
આવતો હોય તેની કિલગીતો એક વગરના અંત આવે છે

મજન્તેડ્યજ્જસૌરસ્થાઘં યુકામલ્લિકાદયઃ ।
ત્યજન્તિ વાડિતૈરસ્થાત્સોડિપિ વર્ષે ન જીવતિ ॥૨૪॥

શરીરમાં પુષ્કળ સારી રત્ન લેવાથી જેને જુરો
પડે છે અને માખીઓ વગેરે જેના પર બેસે છે તે
માણસ તથા શરીરમાંનો રત્ન બહુ બગડી ગયેલો લેવાથી
જુરો, માખીઓ વગેરે જેના ત્યાગ કરે છે તે માણસ
પણ એક વગર જીવતો નથી

સતતોષ્મસુ ગાત્રેપુ રૈત્યં યસ્યોપલક્ષ્યતે ।

શીતેપુ મૃશમોષ્ણં વા સ્વેદઃ સ્તમ્પોડ્યપ્પેતુકઃ ॥

જેના રાવણ સ્ના ગરમ રહેતા હોય છતાં એમાં
(પુષ્કળ) કડક રાત્રી જાય, જેના રાવણ હમેશા કડક
રહેતા હોય છતાં એમાં પુષ્કળ ગરમી રાત્રી જાય, જેને
કારણ વિના ચાતિશય પરમેવો થાય કે પરમેવો થતો
રોકાઈ જાય (તે માણસ પણ એક વગર જીવતો નથી)

યો જાતશીતપિટિકઃ, શીતાક્ષો વા વિદહ્યતે ।

ઉષ્ણદેષી ચ શીતાર્તઃ સપ્રેતાધિપગોચરઃ ॥ ૨૫ ॥

જેના શરીર પર શાદીની (કફની) ફેણીઓ થઈ
હોય છતાં જેને લાક્ષ બને છે, જેનું શરીર કડક હોવા
છતાં જેને લાક્ષ બને છે રાત્રે જે કઠી (શરદી) થી
પીડિતો હોવા છતાં ગરમ પદાર્થોના દ્રવ્ય કરે છે તે
માણસ યમની સત્તામાં ગયેલો હોય છે (મરી જાય છે)

ઉરસ્યુપ્પા ભવેદસ્ય જઠરે ચાતિશીતતા ।

મિથ પુરીયં તૃણા ચ યથા પ્રેતસ્તથૈવ સઃ ॥૨૬॥

જેની છાતીમાં ગરમી હોય અને ઉદરમાં પુષ્કળ
કડક હોય, જેનું અગ્ર નરમ (બગેલો) થાય અને
પુષ્કળ નરમ લાગ્યા કરે તે માણસ મરી જશે છે
(=એનું મગ પાસે રાત્રી હોય છે)

મૂન પુરીય નિષ્પૂત શુકં વાડ્યુ નિમજ્જતિ ॥૨૭॥

નિષ્પૂતં વહુવર્ણં વા યસ્ય માસાત્સ નશ્યતિ ॥૨૮॥

જેના પેશાબ, મૂત્ર, શુક કે વીર્ય પાણીમાં ફૂટી
જાય રાવણ જેનું શુક અનેક રંગનું હોય તે માણસ
રોક મહિનામાં મરી જાય છે

ઘનીમૂતમિવાકાશમાકાશમિવ યો ઘનમ્ ।

અમૂર્તમિવ મૂર્તે ચ મૂર્તે ચામૂર્તવસ્થિતમ્ ॥૨૯॥

તેજસ્યતેજસ્તદ્વચ શુક્લં કૃષ્ણમસચ સત્ ।

અનેત્રોરોગશ્ચન્દ્ર ચ યદુરુપમલાચ્છન્દમ્ ॥ ૩૧ ॥

જામદગ્નાસિ ગન્ધર્વાન્ પ્રેતાનન્ધ્યાંશ્ચ તદ્વિધાન્ ।

રૂપં વ્યાકૃતિ તસચ યઃ પશ્યતિ સ નશ્યતિ ॥૩૨॥

અપ્પનો રોગ ન લેવા છતાં જેને (પોતું) આમણ
નક્કર (પૃથ્વી) જેનું દેખાતું હોય અને નક્કર (પૃથ્વી)
જેને રાકાશ જેવો પોથી દેખાતો હોય, નામગ વસ્તુ
રો જેનું નિરાધર જેવો દેખાતો હોય અને નિરાધર
વસ્તુઓ જેનું નક્કર બનેલા જેવો દેખાતો હોય, નય
કની વસ્તુ જેને જાખી દેખાતો હોય અને તે ન
પ્રમાણે ધોણી વસ્તુ કાગી રાત્રે ન હોય તે હોય એનું
દેખાતું હોય, જેને ચન્દ્ર કે રોક રૂપ (નસવાની અનેક
આકૃતિ) યાગે કે સમૂહનો સનવાના ઘણ વિનાને

દેખાતો હોય, જે જાગતો હોય ત્યારે શયસો, ગધર્વો ભૂતપિશાચ અને રોવા જા બીજા રાક્ષસો જેતો હોય અને જે જાગતો હોય ત્યારે વિકૃત આકરવાણુ રૂપ જેતો હોય તે મરી જાય છે

સતર્પણા સમીપસ્થાં યો ન પશ્યત્યરુન્ધતીમ્ ।

ધ્રુવમાકાશગદ્ગા વા સ ન

પશ્યતિ તા સમામ્ ॥ ૩૩ ॥

(રાક્ષાશય) સમપિરેનેની પાસે રાવણની રાક ધતીને જે જેઈ શકતો નથી, જે ધ્રુવના તારાને કે રાક્ષાશયગાને જેઈ શકતો નથી તે માણસ રો વરસ જેઈ શકતો નથી (=વરસ પૂર થતા પછલા મરી જાય છે)

મેઘતોયોઽનિર્ઘોષવીળાપણરવેણુજાન ।

શૃણોત્યન્યાશ્ચ ય શઙ્ગાનસતો

ન સનોઽપિ વા ॥ ૩૪ ॥

નિર્ઘોષ્ય કળેં શૃણુયામ યો ધુકધુકાસ્વતર ।

તદ્દ્રઘ્નરસપર્શાન્ મન્યતે યો વિપરેયાત્ ॥ ૩૫ ॥

સર્વશો વા ન યો, યશ્ચ દીપગન્ધ ન જિગ્તિ ।

વિચિન્તા યસ્ય કોવાય સ્વાસ્થ્યાયા

વિચિન્તા રસા ॥ ૩૬ ॥

ય પાસુનેવ કીર્ણાદ્ધો યોઽન્ને ઘાત ન વૈન્તિ વા ।

મન્ત્રેણ સપસ્તીર્થ યોગ વા વિધિર્પૂર્વકમ્ ॥ ૩૭ ॥

જાનાત્યતીન્દ્રિય યશ્ચ તેવા મરણમાદિશેત્ ।

વાતમાને ગગમણટ પાણીના પૂરના ધુધવાટ, વીણા, દેવક અને વામગીના રાવાજ ન થતા હોય છતાં જેને સામગ્રી છે કે થતા હોય છતાં જેને સામગ્રી નથી, અને કાનમા રાગગી ઘાલીને કાન બંધ કરવાથી જેને કાનમા 'મુક' 'મુક' રોવા અવાજ સામળાતો નથી, તે જ પ્રમાણ ગવ (વાસ) રસ (સ્વા) રાને સ્પર્શ ખરી નેત હાથ જેઈએ તેનાથી ઊંચા જેને લાગે છે (લાખવા તરીકે સુખીય હોવા છતાં દુર્ગંધ લાગે ગળ્યુ હોવા છતાં ભાટુ લાગે ઊંચુ હાથ છતાં ઠડુ લાગે), અથવા જેને ગંધ, સ્વા રાને સ્પર્શ નું સમૂહનું જ્ઞાન થતુ નથી, જેને તાજા હોતરેલા ઊંચાની વાગ આવાની નથી શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે ર પેલા રમેા (પલ) જેના દોષોને પ્રકાશ કરે (=ચર કરે) અને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી વિરુદ્ધ રીતે અપાયેલા રમેા (પલ) જેને સાશયગ રાપે ચરીર પર જાણે ધુન ઊંચી હાય એવુ જેનુ ચરીર થઈ ગયુ હોય, ચરીર પર ફરકો પડયાની પલ જેને ખજા પડતી નથી, ઉપર ક્યાં વિના કે વિધિપુરસ્કર શક્ય યોગતાપના કર્યા

વિના (અથવા રસાયનરોગ કર્યા વિના) જેને ઈન્દ્રિયે થી પર વિષયનુ જ્ઞાન થાય તે બધા માણસોના મરણની આગાહી કરવી

સ્વરવિકૃતિ

દીનો દીન સ્વરોઽધ્યક્તો યસ્ય

સ્વાદ્વદગદોઽપિ વા ॥ ૩૮ ॥

સદૃશ યો વિમુદ્ધેદા વિવશ્નુન્ સ જીવતિ ।

જેનો અવાજ રોછા (નરમ), લાચારી ભરેલા, રાસપ - ગદગ (ગળગળા) થઈ જાય અથવા જેને બેલવાની ઈચ્છા હાય છતાં બેલવા નુવાય (બેલવાની સુખ પડ નહિ અને તેથી બેલો શ નહિ) તે માણસ જીવતો નથી

સ્વરસ્ય દુવલીભાવ હર્ષિન્ ચ લલવર્ણયો ॥ ૩૯ ॥

રોગવૃદ્ધિમયુતયા ચ હૃષ્ટા મરણમાદિશેત્ ।

કઈ પામ કારણ વિના રાવાજ કમજો થઈ જાય શકિત રાને ગગ રોછા થઈ જાય રાન રાગ વરના જાય રો જેઈને મરણની આગાહી કરવી

મપસર માપમાણ પ્રાત મરણમાત્મન્ ॥ ૪૦ ॥

ઘ્રોતાર વાસ્ય શઙ્ગસ્ય દૂરત, પરિવર્જયેત્ ।

પોતાના રાસજ કુટરની રાવાજ કરના જુઃ રાવાજથી જ માણસ પોતાનુ પાસે રાવણુ મરણ કે છે (=પોત મરવાના છે રોવુ કહ છે) તે માણસ તથા રો રાવાજ નાભવનાર (= 'હુ મરી જઈશ' રોવા શબ્દ વિકૃત રાવાજે બેલાતા હોય તે સામગ્રી, માણસન (વેદ) દૂરથી છેતરી દેવા

છાયાનુ રિ

સસ્યાનેન પ્રમાણેત વર્ણેન પ્રમયાઽપિ વા ॥ ૪૧ ॥

છાયા વિવર્તેતે યસ્ય સ્વપ્નેઽપિ પ્રેત પલ સ ।

જેની છાયાની રાકૃતિ બ વર્ણ જાય (એવે) જે પોતે સમ રાકૃતિનો હોય છતાં એની છાયાની રાકૃતિ વિષમ હોય અથવા જ પોતે વિષમ રાકૃતિ નો હોય છતાં એની છાયાની રાકૃતિ સમ હોય) જેનો છાયાનુ પ્રમાણ કરી જાય (=એ જે પોતે લાંબો હોય છતાં એની છાયા ટૂંકી હોય અથવા જે પોતે ટૂંકો હોય છતાં એની છાયા લાંબી હોય), જેનો ગામુક હોય છતાં એની છાયાનો ગામુક ફરી જાય, અથવા જેની પોતાની પ્રમા રામુક હોય છતાં એની છાયાની પ્રમા ફરી નહિ હોય તે માણસ સ્વપ્નમા પલ મરુ જ છે (તે પછી જરૂર અવસ્થામા મરુ હોય તેમા થી નવાઈ) એવે એ માણસ યોગ વખત મરી જાય છે)

(છાયા રાને પ્રભા માટે જુઓ શ્લોક ૪૨ થી ૫૨૥)

છાયા અને પ્રતિરજાયા

માનપાદર્શતોયાદૌં યા સંસ્થાનપ્રમાણતઃ ॥૪૨॥
છાયાઽક્ષાત્સમ્ભવ્યુક્તા

પ્રતિચ્છાયેતિ સા પુનઃ ।

વર્ણપ્રભાશ્રયા યા તુ સા છાયૈવ શરીરગા ॥૪૩॥

શરીરની રાક્ષતિ ર ને માપના સિમાએ જે છાયા શરીરમાથી તડકે, ચાટવુ, પાણી (પદ્ધી) વગેરેમા ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રતિરજાયા (પ્રતિબિંબ) કહે છે પણ જે છાયા શરીરના રંગ અને પ્રભાને આશ્રયે બને છે તથા જે (શરીરની બહારના તડકે, ચાટવુ વગેરે પદાર્થમા પડેલી ન હોય પણ) શરીરમા જ ગડબડ હોય (શરીરને આશ્રય જ રહેલી હોય) તેને જ છાયા કહે છે

પ્રતિરજાયાનું ચિત્ર

મવેદસ્ય પ્રતિચ્છાયા

હિન્ના મિત્રાઽધિકાઽકુલા ।

વિશિરા દ્વિશિરા તિહ્વા

વિકૃતા યદિ વાઙ્મયથા ॥૪૪॥

તં સમાસાયુય વિદ્યાપ્ર ચેલ્લક્ષ્યનિમિત્તજા ।

પ્રતિચ્છાયામયી યસ્ય ન ચાદ્ધનીશ્વેત કન્યકા ॥

જેનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષ જોઈ જાણી શકાય એવા કાઈ કારણ વિના કંપાવેલું, છિદ્રોવાળું, પ્રમાણથી મટું, બદલાય કંરુ, માથા વિનાનું, બે માથાવાળું, વાકું અથવા બીજી કોઈ રીતે વિકૃત થયેલું હોય તેની રાખ રંગ પૂરી થઈ છે એમ જાણવું જેની આખમા (રાખ ની કીકીમા) મામે ઊભેલી વસ્તુ કે વ્યક્તિના પ્રતિ બિંબરૂપ પડતી પૂતળી જેવી રાક્ષતિ દેખાય નહિ તેના રાખગદા પણ પૂરે થશે છે એમ જાણવું

કયા મહાભૂતની છાયા કેવી હોય ?

સાત્રીનાં પચ્ચ પચ્ચાનાં છાયા વિવિષલક્ષણાઃ ।

નામસા નિર્મલાઽનીલા સસનેહા સપ્રમેવ ચ ॥

વાતાદ્રગોઽરુણા શ્યાવા મસ્મરુક્ષા હતપ્રમા ।

વિશુદ્ધરુક્ષા ત્વામેયી સીતામા દર્શનમિયા ॥૪૫॥

શુદ્ધવૈદૂર્વમિલા સુસિન્ધ્યા તોયજા મુક્ષા ।

સ્પિરા ક્ષિપ્યા યના શુદ્ધા શ્યામા

શ્વેતા ચ પાર્પિવી ॥૪૬॥

આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતોની જુદા જુદા લક્ષણો વાતી પાંચ છાયા હોય છે (મહાભૂતો તો પાંચ જ ને તેના જુગાં જુગાં અનેક પ્રમાણમા મિશ્રણ થવાથી

રાસાખ્ય પદાર્થો બને છે છતાં એ અસાખ્ય પદાર્થોની છાયા પાંચ જ પ્રકારની હોય છે, અસાખ્ય પ્રકારની નહિ એનું બતાવવાને 'પાંચ છાયા હોય છે' એનું લખ્યું છે.) એમા રાક્ષાસને લીધે ઉત્પન્ન થતી છાયા નિર્મળ, આછા ગળી જેવા રંગની, જરા સ્નિગ્ધ અને જાણે પ્રભાવાળી હોય એવી હોય છે વાયુને લીધે ઉત્પન્ન થતી છાયા ધૂળિયા, રાછી રાતી, બદામી રંગ ની, રાષ્ટ્રોડી જેવી વૃષ્ટી ર ને પ્રભા વિનાની હોય છે અગ્નિને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી છાયા (તપાવેલાં ઘોના જેવી) શુદ્ધ લાલ રંગની, નેજસ્તી અને જેવી ગમે એવી હોય છે પાણીથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયા શુદ્ધ નીલમના જેવી નિર્મળ, પુષ્કળ સ્નિગ્ધ અને રાશોગ્ય આપે એવી હોય છે રત્ને પૃથ્વીથી ઉત્પન્ન થતી છાયા સ્થિર, સ્નિગ્ધ, નક્કર, નિર્મળ, (ગળી જેવી) કાળી અને ધોળી હોય છે

છાયાઓનું ફળ

વાયવી રોગમરણજ્ઞેશાવાન્યા સુલોદયાઃ ।

વાયુથી ઉત્પન્ન થયેલી છાયાને લીધે રોગ, મરણ અને કંવેશ થાય છે બીજી છાયાઓ શુભ લાવે છે

પ્રભા

પ્રમોક્તા સૈજસી સર્વા, સા તુ સત્તવિધા સ્મૃતા ॥

રક્તા પીતા સિતા શ્યાવા

હસ્તિા પાણ્ડુરાઽસિતા ।

બીમી જાતની પ્રભા તેજની (અગ્નિની) બનેલી છે એમ કદા છે રાત્રે રો (પ્રભા) સાત જાતની છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે રાત્રી, પીળી, ધોળી, બદામી રંગની, સરસાગ્રના પાંચ જેવા રંગની અને આછી (મેલી) ધોળી તાર્સા યા. સ્યુવિકાસિન્યઃ

સિન્ધ્યાઽશ્વ વિમલાશ્વ યાઃ ॥૫૦॥

તા. શુભા, મલિના રુક્ષાઃ

સક્ષિતાશ્વાશુભોદયાઃ ।

જે પ્રભાઓમાંથી જે પ્રભા દેવાયેલી (પ્રનરેડી), સ્નિગ્ધ અને નિર્મળ હોય તે શુભ (કલ્યાણકરી) હોય છે ર ને જે પ્રભા મેલી, વૃષ્ટી અને સંકોચાયેલી (સંકટી) હોય તે રાશુભ કરે છે

છાયા અને પ્રભા વચ્ચે તફાવત

વર્ણમાક્રામતિ છાયા પ્રભા વર્ણપ્રકાશિની ॥૫૧॥

છાયા (રાત્રા વગેરે) રંગને દબાવી દે છે (ખાઈ જાય છે), પ્રભા (રાત્રા વગેરે) રંગને પ્રમથ આપે છે (છાયાથી રંગ દબાઈ જાય છે, પ્રભાથી રંગ તરો આવે છે)

આસન્ને લક્ષ્યતે છાયા વિકૃતે મા પ્રકાશતે

કોઈ પશુ વસ્તુની પાસે જઈને રોને જોવાથી રો વસ્તુના જે દેખાવ આવે તે રોની છાયા દેખાય છે, કોઈ પશુ વસ્તુથી દૂર જઈને એને જોવાથી રો વસ્તુનો જે દેખાવ આવે તે રની પ્રભા પ્રકાશ છે

(પર્વતન પાસેથી રોને દૂરથી જોઈને ત્યારે રના જુદાજુદા દેખાવ રાવે છે તથી કલ્પત પણ છે કે દુગરા રૂથી રણિયામાણા)

નાચ્છાયો નાપ્રમ કશ્ચિદ્વિશેષાશ્ચિદ્વચ્ચિન્તિ તુ ॥

નૃણાં શુભાશુભોત્પત્તિ કાલે છાયાસમાશ્રયાઃ ।

કોઈ પશુ માણસ એવો નથી કે જેને છાયા ન હોય રને પ્રભા ન હોય પણ માણસોની છાયામા રહેલા તફાવત (જદીજુદી છાયાઓ) રોગુ સુચવ છે કે અમુક વખત શુભ થશે અને અશુભ થશે

નિકપશ્ચિવ યઃ પાદૌ દ્યુતાંસ પરિસર્પતિ ॥૫૩॥

દીયતે બલત શશ્વદ્યોડનમન્નન દિત વહુ ।

ચોડ્ધાપાશી બહુવિધમૂત્રો વદ્ધાશી

ચાલ્પમૂત્રવિદ્ ॥૫૪॥

યો યાડ્ધાપાશી કપેનાર્તા દીર્ઘે શ્વસિતિ ચેષ્ટે ।

દીર્ઘમુચ્છ્વસ્વ યો હ્વલ નિ શ્વલ્પ પરિતાપ્યતિ ॥૫૫॥

હલ્લં ચ યઃ પ્રશ્વસિતિ વ્યવિદ્લં સ્પન્દતે શ્વશ્મ ।

શિરો વિશ્વિપતે કુચ્છાર્થોડ્ધ

યિત્વા પ્રપાણિકો ॥૫૬॥

યો લલાટાટ્મસ્તસ્વેદ ઋધસન્ધાનચ્ચન ।

ઉત્થાપ્યમાન સમ્મુદ્ધેયો વલી દુર્વલોડ્ધિવા ॥૫૭॥

ઉત્તાન એવ સ્થિતિ ય પાદૌ વિકરોતિ ચ ।

શયનાસનકુલ્યાદેર્વોડ્ધસદેવ જિપ્શ્વતિ ॥૫૮॥

અહાસ્યહાસી સમ્મુદ્ધાન યો લેદિ દશનચ્છદ્ધૌ ।

ઉત્તરોઘ પરિલિહન ફૂત્કારાંશ્ચ કરોતિ ય ॥૫૯॥

યમમિદ્રવતિ ળ્છાયા કૃષ્ણા પીતાડ્ધનાડ્ધિવા ।

મિપન્મેવજ્ઞપાનાઘ્રુમિત્રદિવિપ્રમ યે ॥૬૦॥

ચશાગાઃ સર્વે પૃથૈતે વિજ્ઞેયા સમર્વર્તિન ।

જે ખગેશી નથી જઈને પણ (જમીન પર) થાય એક ઘસડોના ચાલતો હોય, પણ જેસાક પુષ્કળ ખાવા છતાં જેનું બળ રોજરોજ ઓછુ થતું જાય હોય, એવું ખાવા છતાં જેને બહુ ઝાડો-પેશાબ થતા હોય, બહુ ખાવા છતાં જેને થોડો ઝાડો પેશાબ થતા હોય, એવું ખાવા છતાં જે કફના રોગથી પીડાતો લાભા ચાલતો હોય કે રોગ આગેાટતો હોય (તરફડતો હોય), ઉચ્છ્વાન લગી

લઈને અને નિ ચાસ ટૂકા લઈને જે પીણ્ય છે, જ

ડમ ચાસોછ્વચાલ લે છે રન જમી નાહો હુ ડમ

ધ્યા વિનાની ચડતી હોય લથળી ડોલુથી કાઢ

નુધીના ભાગને સકાપીને મ મુશ રીથી જે માથુ રચી

લડતો હોય, જેના કપાળમાથી પરસેવા નીકળતો હોય

રન શરીરના આધાના બધે કીટ થઈ ગયા હોય, જે

પગવાન હોય નબળો હોય પણ જન ઉપડતા ઉપ

ડતા પાછો જોવાન થઈ જાય હોય, જે નતો રૂડું

જોડતો હોય રન જ પગને વિકૃત (=ખાળા)

જન હોય, જે પથારી, બેડ, ભોં (કે શરીર)

ગરમાથી જ ઘાબડ ન હોય તે જ વસ્તુ પડવાની

(જાલવાની, લેવાની) ઉચ્છા કરતા હોય (કુલ્લ=

ભોંત, કુકિ=શરીર), જે પગવાના પ્રસંગ વિના (વાર

વાર) ઉગતો અને જોવાન થઈ જઈને પોતાના

લાઈ (છબ વડ) ચાલતા હોય, જ પોતાનો ઉપલો

ખા રાગના ચાટતા રૂઢાજી મારતો હોય, જેના પગ

માથી પીગ કે આછી લાલ છાત ફરી વળી હોય, રન

જઓ વેધના, દવાનો, પીણાના રાગના, વીંધાનો

ર ને મિત્રોના દ્રોષ કરતા હોય તે બધા માણસો યમને વશ

થાય છે (=થાય વખતમા મરવાના છે) એમ બાજુ

ગ્રીવાલલાટહૃદયં યસ્ય સ્થિયતિ શીતલમ્ ॥૬૧॥

ઉગ્ગોડ્ધર પ્રદેશાશ્ચ શરણ તસ્ય દેવતા ।

જેના ગક, કપાળ રને કાપ દડા હોવા છતાં

એમાથી પરસેવા થવા કરતા હોય અને શરીરનો ખાકી

ના બીજો ભાગ ગરમ હોય તેન વ સિવા કેઈના

આશર નથી (તે મરી જાય છે)

[પૂર્વરૂપિણિ સર્ગાણિ જ્વરોક્તાન્યતિમાજયા ।

યં વિશન્તિ વિશાયેન મૃત્યુર્જ્વરપુર સ્વ ॥૬૨॥]

[તાવના નિદાનમા કલ્પવા તારના પૂર્વધના બધાં

ખાલા ઉપર રૂપમા જે માપનમા લખવ થતા હોય તે

માપનમા તાવન રાગના મરીને મોન ખાલ થયુ

હો છે]

યોડ્ધગુરોતિરનેકાપ્તો ડુચ્છાયો

દુર્મના સદા ॥૬૨॥

વલિ જલિમૃતો યસ્ય પ્રણીતં નોપમુચ્ચતે ।

નિર્નિામત્ત ચ યો મેઘાં શોમામુપચયં ધ્રિયમ્ ॥૬૩॥

પ્રાપ્તોત્યતો વા વિશ્વશં સ પ્રાપ્તોતિ યમક્ષયમ્ ।

જેના રાગિન ઓછા થઈ ગયા હોય, મન ગળા

વ બની નયુ હોય, શરીરની છાયા બગી ગઈ હોય

તે જે ઇમેશા ઉદાન (નમનીન) રોગો હોય (કે મન

નનયુ પડી નયુ હોય), જેનું આપેનું અવિદાન

(કાગવાથ વગેરે) બલિદાન ખાતાસ (કાગવા વગેરે) પ્રાણીઓ ખાતા નથી, કઈ પણ કારણ વિના જ જોના મા મેધા આવે છે, શોભા આવે છે, શરીર હૃદયુષ થાય છે અને લક્ષ્મી મળે છે તથા કઈ પણ કારણ વિના જ જોના મેધા, શોભા, શરીરની પુષ્ટિ અને લક્ષ્મી જતા રહે છે તે યમને ઘેર જાય છે (=મન જા છે)

ગુણદોષમયી યસ્ય સ્વસ્થસ્ય વ્યાધિતસ્ય વા ॥૬૪
યાત્યન્યયાત્વં પ્રકૃતિ ષ્ણમાસાન્ન સ જીવતિ ।

જે નાજ ક માદા માણસના ગુણ કે દોષોના બનેલો સ્વભાવ અમર હોય તેનાથી ઊંધા થઈ ગયે હોય તે માણસ છ મહિના (પાંચ) જીવતો નથી (સ્વભાવ બદલાયા પછી છ મહિનાની અંદર મરી જાય છે)

ગુણ-(૧) સ્વસ્થ વગેરે ગુણ, (૨) નદગુણ
દોષ-(૧) વાયુ વગેરે દોષ, (૨) દુગુણ

મક્તિ' શીલં સ્મૃતિસ્ત્યાગો બુદ્ધિર્વિલમ્હેતુકમ્ ॥૬૫
પઢેતાનિ નિવર્તન્તે પઢમિર્માસેર્મરિપ્યતઃ ।

જે માણસ છ મહિનામા મરવાનો હોય તના ભક્તિ, શિષ્ય (ચારિત્ર્ય), સ્મરણશક્તિ, દાન આગવાની દેવ બુદ્ધિ રાન બગ એ છ વાના કઈ પણ કારણ વિના જતા રહે છે

મત્તયદ્વતિવાક્યમ્પ્રમોહા માસાન્નમરિપ્યત ॥૬૬॥

એક મહિનામા મરનારની ચાલ (ગતિ), વાણી (ભાવ), કપ અને મોઢ દાડિયા માણસ જોવા ના છે

નશ્યત્યજાનન્ પઢહાત્કેશાલુશ્નવેદનામ્ ।

ન યાતિ યસ્ય ચાહારઃ કણ્ઠ કણ્ઠામયાદતે ॥૬૭॥

જના વાગ તેડવામા (પૂટવામા) આવ છતા અને વાગ તાડવાની પીડની ખબર પડતી ન હોય ત માણસ તથા ગાયના રાગ વિના પાંચ મોશક જન ૧૫ ઊંતરતો ન હોય તે માણસ છ દિવસમા મરી જાય છે
પ્રેપ્યાઃ પ્રતીપતાં યાન્તિ પ્રનાહતિક્વદીયંતે ।

યસ્ય નિદ્રા ભવેન્નિત્યા નૈવ વા ન સ જીવતિ ॥૬૮

જેના નોકરો(=સારવાર કરનારાઓ) સાથા પડના હોય, જેના શરીરનો આકાર પ્રેતના સામ્ય જેવો દખાતો હોય, જે તદા (નાતલિય) ઊંધા કરેલા હોય કે જેને કઈ ઊંધ ન આવતી હોય તે જીવતો નથી

પ્રેત=મૃત્યુ, ભૂત

વક્ત્રમાપૂર્ણતેડ્ઘ્નાં સ્વિચ્છત્થરણો મુશ્મ્ ॥
ચક્ષુઃકુલ્લતા યાતિ યમરાજ્યં ગમિષ્યતઃ ॥૬૯॥

જે માણસ યમના દરબારમા જવાનો હોય તેના આંસુના સ્રોતોના મે પુલઈ ગયા હોય છે, તેના

બને પગે પુષ્કળ પરસેવો થયા કરે છે અને એની આંખ બહાવરી બનેલી હોય છે

યૈ પુરા રમતે મૌવૈરરતિસ્તૈર્ન જીવતિ ।

જે વસ્તુરો (કે, વિષયોથી) પરેલા સુખ થતું હોય તે વસ્તુઓથી (કે, વિષયોથી) જેને સુખ થતું ન હોય તે માણસ જીવતો નથી

સહસા જાયતે યસ્ય વિકારઃ સર્વલક્ષણઃ ॥૭૦॥

નિવર્તતે વા સહસા, સહસા સ વિનશ્યતિ ।

જેને સપૂર્ણ લક્ષણોવાળો રોગ એકરોક (=કઈ પણ કારણ વિના) થાય અથવા જેને એવો રોગ એક-વાક શમી જાય તે માણસ તરન મરી જાય છે

તાવનાં રિટ

જ્વરો નિહન્તિ શ્રલવાન્ ગમ્મીતો દૈર્ઘરાત્રિકઃ ॥૭૧

સપ્રલાપન્નમશ્માસઃ ક્ષીણ શૂન હતાનલમ્ ।

અશામં સક્તવચનં રક્તાશં હૃદિ શૂલિનમ્ ॥૭૨॥

સન્નુકાસઃ પૂર્વાદ્દિ યોડપરાદ્દિપિ વા ભવેત્ ।

લભાસવિહીનસ્ય શ્લેષ્મકાસસમન્વિત ॥૭૩॥

બગવાન (=બળવાન હેતુ, પૂરિય, કપ વગેરે વાળો) ગભીર (=ઊંડો, બધી ધાતુઓમા પેશી ગયેલો) ઘણી રોતોથી રાવનો (=લાલા વખતથી રાવના), લવચી, ચક્રર રાને જામ (હાફ) એ ત્રણ ઉપદ્રવોથી તાવ, જેની વાનુઓ ઓછી થઈ ગઈ હોય, જેન સોજ રાવના હોય, જેના જઠરાગ્નિ હોયવાથી હાત જે બગવાન હોય છતા અને ભોલતા ભોલા વગતા હોય, જેની નાખો રોતી થઈ ગઈ હોય અને જેના ન થમા શૂળ આવતું હોય એવા દરદીને માટે નાખ છ નવા આવતા તાવ સાથે મુકી ઉપરસ નાવતી હોય કે તાજે રાવના તાવ સાથે મુકી ઉપરસ નાવતી હોય તો તે બને તાવ દરદીને માટે નાખ છે કફની ઉપસવાથી તાવ બગવાનાના અને માસવિનાશ ની માટે નાખ છે

સ્તપિતાના રિટ

રક્તપિત્તં મુશ્મ રક્તં કૃષ્ણમિન્દ્રધનુષ્પમમ્ ।

તામ્હારિદ્ધરિતં કાં રક્ત પ્રદર્શયેત્ ॥૭૪॥

રોમકૂર્મપ્રિચ્છતં કણ્ઠાસ્યહૃદયે સજત્ ।

વાસસોડરજન પૂતિ વેગવચાતિ મૂરિ ચ ॥૭૫

વૃક્ષ પાળ્લવસ્ત્રાદિકાસશોકાતિસારિણમ્ ।

જે રક્તપિત્ત પુષ્કળ રાતુ હોય, પુષ્કળ કાંડ હોય કે મેષ્ઠનુખ જેવી પ્રભાવાળું દોષ (તે રક્તપિત્ત દરદીને માટે નાખ છે), જે રક્તપિત્ત તાંબાવર્ણ

મગદર જેવું પીળું કે સરસડાના પાટડાના રંગનું અને નાનું રૂપ (=દૃશ્ય, આકાશ) દેખાડે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત અર્ધા રૂપાકાનાં છિદ્રોમાંથી પુષ્કળ નીકળતું હોય (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત ગળામદ, મેઘમ અને હૃદયમાં એકીસાથે થોટી જાય છે (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) જે રક્તપિત્ત કપડાને પાકું રંગી થકનું નથી (તે રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે), ગંધાનું વેગથી વહેતું અને પુષ્કળ વહેતું (એ દરેક પ્રકારનું રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે) રક્તપિત્ત ઘરડા દરદીને તથા પાડુ, તાવ, ઊલટો, ઉધરસ, મોજા અને અતિસારના દરદીઓને મારી નાખે છે

(શુદ્ધ હેલ્ડીમ્ એલેક્સર રૂપકાને રંગ ગજેકર પાણીમાં ભોળવાથી ઊતરી જાય છે પણ પિત્તમાં ભોળેલા કપડાના રંગ સહેકા પાણીમાં ભોળવાથી તદ્દન ઊતરી જતા નથી તેથી રક્તપિત્તમાં પિત્ત હોય છતાં કપડા ને એના રંગ પાકો ન થકતા હોય તા તે રક્તપિત્ત મારી નાખે છે રક્તપિત્ત ભ્યારે ધાતુઓને ઓગાળે છે ત્યારે એ રક્તપિત્તમાં ધાતુઓ ભગવાથી દુર્ગંધ માટે છે આમ ગંધાતા રક્તપિત્તમાં ધાતુઓ પણ બગડીને નીકળી જતી હોવાથી એ રક્તપિત્ત દરદીને મારી નાખે છે)

ઉધરસ અને દમનું રિટ

કાસશ્વાસો જ્વરચ્છદિદૃષ્ટ્યાતીસારશોફિનમ્

તાવ, ઊલટીઓ, તરસ, અતિનાડ અને મોજા એ પણ ઉપદ્રવવાળાને ઉપરન અને દમના નગ મારી નાખે છે

મધ્યેજનું રિટ

યક્ષ્મા પાર્શ્વેક્તાનાહરકચ્છયેસતાપિનમ્

પડખામાં પીડા, આનાહ, ચોલીની ઊલટી અને ખભા તરીકે જ્યાં ૨૪ નાર ઉપદ્રવવાળા સ્પર્શગ દરદીને મારી નાખે છે

ઊલટીઓના રોગનું રિટ

હૃદિવેગવતી મૂત્રશક્લરન્ધિ સ્વચન્દ્રિકા ॥૭૭

સાસવિદુપ્પયસ્કાસશ્વાસવત્યુપક્રિણી

જેરથી થતી, પેશાબ અને ઝાડા જેવી ગંધાતી, ચદ્દકરોવાળી, લોહીવાળી, ગરવાળી, પથરાળી, પીડવાળી, સાથે ઉપન કે દમ હોય અર્થાત્ તેને લાગ્યા વખતથી બધ ન થતી ઊલટીઓના રોગ ગરદીને મારી નાખે છે

તરથના રોગનું રિટ

વજ્જાગ્ન્યરોગક્ષપિતં હૃદિજિહ્વં વિવેતનમ્ ॥૭૮

બીજા રોગથી દુઃખ થાય જાયેલા, જીભને રોની બનાવ કાઢવા રાને બેભાન બની જાયેલા (રો ત્રણે ભેગાં લગભગવાળા) દરદીને તરથના રોગ મારી નાખે છે

મદાન્યનું રિટ

મદાન્યયોસ્તિસીતાતં ક્ષીર્ણં તૈલમમાનનમ્

મદાન્યય રોગ બહુ શરલથી પીડાતા, દૂધગા પરી જાયેલા રાને જેના માની પ્રભા તેલની પ્રભા જેવી હોય તેવા દરદીને મારી નાખે છે

હરસનું રિટ

મર્શાંતિ પાણિપન્નામિગુદ્મુંકાસ્વશોફિનમ્ ॥૭૯

હૃપાશ્વજ્જ્વરહૃદિપાયુપાકજ્વરાતુરમ્

જેના હાથ-પગ, ડાની ગુદા, રાડ અને મા પર સોજો ચાલ્યો હાથ, જન હૃદયમાં પડખામાં, અને શરીરમાં પીડા થતી હાથ, જેન ઊલટી, ગુદા પાકથી અને તાવ એ ઉપદ્રવો જ્યાં હોય તે દરદીને હરસનો ગંગ મારી નાખે છે

અતિસારનું રિટ

મતીસારો વહ્નિવિદ્મંદામંસપ્રાવનમેચકૈ ॥૮૦

તુલ્યસ્તૈલપૂતશીતદધિમજ્જાસાસૈ ॥

મસ્તુલ્લમ્મરીપૂવ્વેસવારામ્યુમાલિકૈ ॥૮૧

અતિસારસિતિશ્લિષ્ઠપૂવ્વચ્છવનવેદન ॥

કર્ચુરઃ પ્રજ્વન્ ધાતુન્ નિપુરીયોઽવ્યવસ્તિવિદ્ ॥

તન્તુમાન્ મશિકાક્રાન્તો રાજીમાંશ્ચન્દ્રકૈયુત ॥

શીર્ષપાયુર્બલિ મુક્તાલં પર્વાસ્થિશ્ચલિનમ્ ॥૮૩

સસ્તપાયુ ચલક્ષીગમગમેયોપવેશયન્ ॥

સલ્દશ્વાસજ્વરચ્છદિદાદાનાહમરાહિકા ॥૮૪

(અતિસારના રોગમાં) ઝાડા, કાગળ, માંસનું ધોવાનું ચોરના પીંછા પરની નાખ, નેર, થી, દૂધ, દહીં, મજા, વસા, રાસ, મસ્તુ, જિંજીર, કાળા, પાન, વેસવાર, પાણી રાતે મારા અસાથી ગમે તે એક) જેવા હાથ, ઝાડા બહુ લાગ, બહુ કાગા, બહુ નીકાચ વાળા, બહુ ગરમ, બહુ વેદનાયગા, પાનુરો વહી જતી હવાળી રંગનેરની, વિષા વિનાના કે બહુ વિષા વાળા, તાનવામાં માખીઓ હાથે મવારે એવા, રિસોટાવાળા, ચોરના પીંછા પરની નાખા (સાધા) જેવા આકાર જેવા દેખાય નેવા, હકત ખાંડીપીંડીનું જે જેવા બાલેભાર નીકળી જતું હોય રોવા, તરમ, સાસ, તાવ, ઊલટી, બળતર, આનાહ તે મરપના ઉપદ્રવ થયા હોય એવા ઝાડાવાળા રવિતારનો રોગ જેની ગુદામાંથી વહીએ (નિ. ૩, ૭૭ થી ૮૫) છિન્ન-

બિન્ન થઈ ગઈ હોય, જેની ગુદાનો બધ છટી ગયો | હોય, જેના પર્વમાં અને હાડકામાં શૂન રાવતું હોય, જેને આમળ નીકળી હોય અને જે નબળો પડી ગયો હોય એવા અતિસારના દરદીને મારી નાખે છે

પથરીનું રિત

અમરી શૂનગૃપ્ણં વદ્મમૂત્ર સ્જાર્દિતમ્ ।

પથરીના રોગ ૨૩ સૂજી ગયા હોય, જેનો પેશાબ બધાઈ (રોકાઈ) રહ્યો હોય અને જેને પીડા થતી હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

મેહરોગનું રિત

મેહસ્તૃદ્વાહપિટિકામાંસકોથાતિસારિણમ્ ॥ ૮૫

તરમ, બળતરા, પાકું (કે ફેફસી), માથા વડે (કે માસ ઓગળીને પેશાબમાં નીકળે) અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળા દરદીને મેહરોગ મારી નાખે છે

પિટિકાનું રિત

પિટિકા મર્મદ્વાદૃષ્ટસ્તનોસંગુદમૂર્ધગા ।

પર્વપાદકરસ્યા ઘા મન્દોત્સાહં પ્રમેહિણમ્ ॥ ૮૬

સર્વે ચ માંસસંક્રોધદાહનૃપ્ણામદ્ધ્વરેઃ ।

વિષપર્મર્મસંરાધહિમાશ્વાસાધ્રમક્રમૈઃ ॥ ૮૭ ॥

મર્મસ્થાન, હૃદય, પીઠ (બરેજ), સ્તન, ખભા, ગુ, માથા, પર્વ, પગ રાત હાથ એટલી જગ્યાએ થયેલી પિટિકા, જેના ઉત્સાહ મદ પડી ગયો હોય એવા પ્રમેહના દરદીને મારી નાખે છે તથા માસનો મગ્ગ, બળતરા, તરસ, કેફ, તાવ, રતબા, મર્મસ્થાનનો સંક્રોધ, હેડકી, દમ, ફેર અને કઠાળો એટલા ઉપદ્રવવાળી પિટિકા બધાને મારી નાખે છે

ગોળાનું રિત

ગુલ્મઃ પૃથ્વરીગાહો ઘન કૂર્મ દ્વયોઘ્રતઃ ।

સિરાનદ્ધો જ્વરચ્છદિહિમાધ્માનસ્જાનિતઃ ॥ ૮૮

કાસપીતસહજાસશ્વાસાતિસારશોકધાન ।

વિશાળ ઘેરાવાવાળો, ઘટ્ટ (નકર) કાનના જેવો ઊપસી રહેલો, જેમાં શિંગાઓ તરી આવેલી હોય એવો, અને તાવ, ઊવડી, હેડકી, ૨૫-૩૦, વેદના, ઉપરમ, નોખમ, હઠાણ, શ્વાન, ૨ નિમગ્ન ૨ ને સોજા એટલા ઉપદ્રવવાળો ગોળાનો રોગ મારી નાખે છે

ઉન્નરોગનું રિત

વિષ્મૂત્રસહમહાશ્વાસશોકહિમાજ્વરશ્રમેઃ ॥ ૮૯

મૂર્ચ્છાન્નદ્યતિસારૈશ્ચ જટ્ટરં દ્વિત્તિ કુર્નલમ્ ।

શ્નાદાશં કુટિલોપસ્થમુપજિહ્વતનુત્યવમ્ ॥ ૯૦ ॥

વિરેચનહતાનાહમાનહાન્તં પુનઃ પુનઃ ।

મગ્ગ રોકાઈ રહે, પેશાબ રોકાઈ રહે, શ્વાસ થાય, સોજા વડે, હેડકી, તાવ, ફેર, મૂરછા, ઊવડીઓ અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળા ઉન્નરોગ નબળા, જેની રાખો સૂજી ગઈ હોય એવા, જેની મૂત્રેન્દ્રિય વાંકી વળી ગઈ હોય એવા, જેના શરીર રાતે ચામડી ભીના ભીના રહેતા હોય એવા અને જેને વિરેચન આપીને આનાહ મટાડવામાં આવતો હોય છતાં જેને ફરીફરીને આનાહ થતો હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

પાણુરોગનું રિત

પાણુરોગઃ શ્વયયુમાન્ પીતાક્ષિનશ્વદર્શનમ્ ॥ ૯૧

સોજાના ઉપદ્રવવાળો પાણુરોગ જેના રાખ, નખ અને દેખાવ પીળા થઈ ગયા હોય એવા દરદીને મારી નાખે છે

સોજાનું રિત

તન્દ્રાદાહાકાંચચ્છદિર્મૂર્ચ્છાધ્માનાતિસારવાન્ ।

અનેકોપદ્રવયુતઃ પાદામ્બ્યાં પ્રસ્તુતો નરમ્ ॥ ૯૨ ॥

નારી શોફો મુલાક્ષન્તિ કુશિગુહ્યાદુમાવપિ ।

રાજીચિતઃ સ્વદર્શદિર્જ્વરશ્વાસાતિસારિણમ્ ॥

ઘેન, બળતરા, અરવિ, ઊવડી, મૂરછા, આધ્માન અને અતિસાર એટલા ઉપદ્રવવાળો, અનેક ઉપદ્રવવાળો, પુરપની બાબતમાં પગેથી શરૂ થઈને ફેલાતો, ચીની બાબતમાં મોઝેથી શરૂ થઈને ફેલાતો, પુરપ અને ચી બનેલી બાબતમાં કૂખ અને ગુદા ભાગમાંથી શરૂ થઈને ફેલાતો, દોષના રંગના વિસોટા ભરવક તરી આવ્યા હોય એવા અને દોષનો સાવ થતો હોય એવો સોજા ઊવડી, તાવ, શ્વામ ૨ ને અતિસારવાળા દરદીને મારી નાખે છે

જ્વરતિસારો શોફાન્તે શ્વયયુર્થાં તયોઃ ક્ષયે ।

દુર્બલસ્ય વિદોષેણ જાયન્તેન્નત્થાય દેહિન ॥ ૯૩ ॥

સોજાને અને તાવ અને અતિસાર થાય કે તાવ અને અતિમારને અને સોજા આવે તો તે નષ્ટા માણના દેહનો તો ખાસ નાશ કરે છે

શ્વયયુર્થસ્ય પાદસ્ય પરિસ્પર્શે ચ વિન્નિડકે ।

સીદ્ધતઃ સક્થિયની ચૈવ તં મિપક્ પરિવર્જયેદ્ ॥ ૯૪

જેને પગે સોજા આવ્યા હોય, પગની પીડીઓ ચોતાના ત્યાગમાંથી ખની ગઈ હોય અને પગ ચોતાનું મમ કંવાને અચકત થઈ ગયા હોય એવા દરદીને વેદો છોડી દેવા

માનનં હસ્તપાદં ચ વિશેષાદસ્ય શુષ્યતઃ ।

શુષ્પેતયા વિના દેહાસ માસાદ્યાતિ પચ્છનામ્ ॥ ૯૫

જેના મોં, હાથ અને પા (બીજા અવયવો કરતાં)

વિતત્ય પશુકામાણિ ગૃહીત્વોદય માસતઃ ।

સ્તિમિતસ્યાતતાક્ષસ્ય સઘો

મુળ્યાતિ જીવિતમ્ ॥ ૧૦૮ ॥

વાયુ પદમાના હાડકાના છેદાને ખેંચીને અને છાતીને નકડી લઈને સ્તિમિત થઈ ગયેલા અને ક્ષાતી આપ્તિવાળા દરદીના પ્રાણ તરત જતી લે છે

(સ્તિમિત=(૧) પરસ્પૃશથી ભિજઈ ગયેલા શરીરવાળા, (૨) જેનું હૃદયનયન બંધ થઈ ગયું હોય એવા)

સહસા જ્વરસન્તાપસ્તુષ્ણા મૂર્છા ચલક્ષયઃ ।

નિપ્લેષણં ચ સન્ધીનાં મુમૂર્ષોષ્પજાયતે ॥ ૧૦૯ ॥

તાવને વેગ એકદમ વધી જાય, તરસ લાગ્યા કડે, મૂર્છા આવે, બળને નાશ થાય, સાંધા જોડે છૂટી જાય એ લક્ષણો થોડી વારમા જ મરનાર માણસને થાય છે

નોસર્ગો વદનાયસ્ય સ્વેદઃ પ્રત્યવતે મૃશમ્ ।

લેપજ્વરોપતપ્તસ્ય હુર્લભે તસ્ય જીવિતમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

કંઠના તાવથી તપી ગયેલા જે દરદીના મો ઉપર થી પુષ્કળ પરસેમો ગોરગર સમયે (વહેલી પરેડમા) નીતરે તની જિંદગી ટકવી મુશ્કેલ છે (=જીવી શકતો નથી)

બળિયાનું રિષ્ટ

પ્રવાલગુલિકાભાસા યસ્ય ગાત્રે મસૂરિકાઃ ।

અપચાનુ વિનશ્યન્તિ ન ચિરાત્સ વિનશ્યન્તિ ॥

જેના શરીર પર પરવાળાના મણકાના રંગના બળિયાના દાગા નીકળીને તરત શમી જાય તે થોડા વખતમા જ મરી જાય છે

વિરક્ષેટકનું રિષ્ટ

મસૂરિવિલદપ્રત્યાસ્તથા વિદુમસન્નિમાઃ ।

અન્તર્વેષ્ટ્રા કિણાભાશ્ચ વિસ્ફોટા વેદનાશનાઃ ॥

મસૂરની દાઢાના આંખરના, પરવાળાના રંગના, વચ્ચે મોવાળા રાંધે આગળ જેવા (એ થા જાનના) વિરક્ષેટક દેહને નાશ કરે છે

કામલાશ્લ્લોભોર્મુર્લ્ય પૂર્ણ શાહ્યોર્મુર્કમાસતા ।

સન્નાસશ્લોષતાઙ્ગે ચ યસ્ય ત પરિવર્જયેત્ ॥

જેની બને આખમા ઝમળો હોય, મો (કુદરતી હાય એવું) ભરાવદાર હોય, બને લમડા ચાનવિનાના હોય, જે ભડકતો હોય અને જેના શરીરમા જમીની હોય તેને વેદો છાંડી દેવો

વિષુષ્ટ નામના સઘોત્રમ્નું રિષ્ટ

વિષુષ્ટં ત્વસ્તમાધ્યમ્ ।

જેના આખીમાં થયેલા વિષુષ્ટ (=ધુષ્ટ) નામના સઘોત્રમ્ કંઈ પણ કારણ વિના વધે જાય (તેને વેદો છાંડી દેવો)

પ્રણનું રિષ્ટ

[ચન્દનોશીરમદિરાકુણપઘ્વાક્ષગન્ધયઃ ।

શૈવાલકુક્કુટાશિલાકુઙ્કુમાલમપીપ્રમાઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અન્તર્દાહા નિરૂપ્પાણઃ પ્રાણનાશકરા યનાઃ ।]

[સુખક, સુગંધિ વાળો, દાડ, મકડુ અને કાળો એટલી વસ્તુની ગંધ જેવી ગંધ જેમાથી આવતી હોય એવા, લીલ, કૂકડાની કલગી, કેસર, હરતાલ (=આલ) અને કાળ/જની પ્રમા જેવી પ્રભાવાળા, રાદરથી બળન કરે એવા અને ઉષ્મા વિનાના પ્રણા પ્રાણને નાશ કરે છે]

યો વાતજો ન શલાય સ્યાન્ન દાહાય પિત્તજઃ ॥

કફજો ન ચ પૂયાય મર્મજશ્ચ રજે ન યઃ ।

અર્ચૂર્ણક્ષર્ણકીર્ણમો યત્રાકસ્માદ્દ દૃશ્યતે ॥ ૧૧૫ ॥

રૂપં શક્તિધ્વજાદીનાં સર્વાસ્તાન્વર્જયેદ્મણાન ।

જે પ્રાણ વાયુથી થયો હોય છતાં શૂળ (સાફ) ન લાવે, જે પ્રાણ પિત્તથી થયો હોય છતાં પાકે નહિ, જે પ્રાણ કફથી થયો હોય છતાં પર ન થાય, જે પ્રાણ મર્મસ્થાનમા થયો હોય છતાં ધીરા ન થાય, જે પ્રાણ મૂર્છા ભભરાયું ન હોય છતાં જાણે મૂર્છા ભભરાયું હોય એવું લાગે, જે પ્રાણમા કંઈ પણ કામળ વિના શક્તિ નામનું કશિષાટ, ધૂળ વગેરેના અમાત્ર દેખાય, તે બધા પ્રણેન વેદો (અભાધ્ય ગતીને) છાંડી દેવા

ભગંદરનું રિષ્ટ

વિષ્મૂત્રમાસત્યહ કૃમિણં ચ મગન્દરમ્ ॥ ૧૧૬ ॥

જે ભગંદરમાથી જાડો અને પેશાબ નીકળતા હોય તથા જેમા કૃમિ પડ્યા હોય તે ભગંદરને છાંડી દેવું

ઘટ્ટયન્ જાનુના જાનુ પાદાવુચમ્ય પાતયન્ ।

યોડપાસ્યતિ મુહુર્વેક્ષમાતુરો ન સ જીવતિ ॥ ૧૧૭ ॥

જે દરદી કીંચત્ર સાથે કીંચત્ર ઘસીને, બન પગ ઉપાડીને પાછા નીચે નાખીને વારવાર મો વાકુનુંક કરે છે તે દરદી છારતો નથી.

દન્તેદિચ્છન્નવામાણિ લૈશ્વ, કેશાંસ્તૃણાનિ ચ ।

મૂર્મિવાયેન વિલિલ્લન્ લોપ્તલોપેન તાડયન્ ॥ ૧૧૮ ॥

દૃષ્ટોમા સાન્દ્રમૂત્રઃ શુષ્કકાસી જ્વરી ચ યઃ ।

મુરુહસન્ મુદ્ઃ સ્વેદન્ શય્યાં પાદેન હન્તિ યઃ ॥

મુદ્દિશ્વદ્રાણિ વિમૃશ્ચાતુરો ન સ જીવતિ ।

દરદી થયેલા રૂવાધવાળો, રગડ જેવા પેશાબ વાળો, તૂસી ઉપરમવાળો અને તાવવાળો જે દરદી થાય

નખ કરતો હોય, દાંતથી વાળ અને ઘાસ (તણખવા) જપ્તો હોય, લાકડાથી જમીન ખેંદતો હોય, માટીના કેડા સાથે બીજુ માટીનું કેડું વગાડતો હોય (પછા ડો હોય), વારવાર પસતો હોય, વારવાર અવાજ કરતો હોય વારવાર પગારીમાં પગ પછાડતો હોય અને વારવાર શરીરના (નાક, કાન, ગુદા વગેરે) છિદ્રોને બાંધતો હોય તે દરદી જીવતો નથી

મૃત્યવે સહસાડર્શસ્ય તિલકચક્ષુઃ ॥૧૨૦॥
મુચ્ચે, દન્તનચ્ચે પુષ્પે, જટરે વિવિધાઃ સિરા ।

માઠા માણસના મો પર રોકદમ તિલક અને યાજ રોગનો ભરાવો થઈ જાય, દાંત અને નખમા ચોકએક પુષ્પ (ફૂલ જેવાં ઘાણા ટપકા) થઈ આવે અને પેટ ઉપર જાતજાતની (અનેક રાક્ષાકાર રાખ જાતની) સિરાઓ એકએક તરી આવે ત મરણ સુધે છે

ઊર્ધ્વશ્વાસં મતોષ્માં શૂલોપહતવહ્નયમ્ ॥૧૨૧॥
શમં વાનધિગચ્છન્ત બુદ્ધિમાન્ પરિવર્જયેત્ ।

જેને ઊર્ધ્વશ્વાસ (નિ ૪/૧યા થી ૧૭) થયા હોય, જેની ગરમી ચાલી ગઈ હોય, જેના સ્વપ્નના વાગમા ઘૂળ આવતું હોય અને જેને જેન જેન ન પરતું હોય તે દરદી બુદ્ધિશાળી વેદો છોડી દેવો

વિકારા યસ્ય વર્ચન્તે પ્રકૃતિ પરિહીયતે ॥૧૨૨॥
સહસા સહસા તસ્ય મૃત્યુર્હરતિ જીવિતમ્ ।

જેના ગળ એકએક (=કઈ કારણ વિના) વધી જાય અને જેની પ્રકૃતિ (=સ્વભાવ) એકએક જતી રહે (બહાઈ જાય) તેના પ્રાપ્ત મૃત્યુ એકએક ઘડી થે છે

યમુદ્દિશ્યાતુરં વૈદા સમ્પાદયિતુમીપધમ્ ॥૧૨૩॥
યતમાનો ન શક્નોતિ દુલભ તસ્ય જીવિતમ્ ।

જે દરદી બાળનમા વેદા ઔષધ જેજવવાનો પ્રયત્ન કર છતા ઔષધ મની શક્તા નથી તે દરદી જીવતો મુશ્કલ છે (=જીવે શક્તો નથી)

વિજ્ઞાતં ચદુશ્ચ સિદ્ધ વિચિવચ્ચાવચારિતમ્ ॥૧૨૪॥
ન સિધ્યત્યોપપચ યસ્ય નાસ્તિ તસ્ય ચિકિત્સિતમ્ ।

જાણીતું, અનેક વાર સફળતા અપાવનાં અને વિધિપુસ્તક વાપરેતું ઔષધ પણ જેને લાગુ પડતું નથી તેને મરણનાનો કોઈ ઉપાય નથી

મવેષસ્યોપધેડો યા કલ્પ્યમાને વિપર્યય ॥૧૨૫॥
અકસ્માદ્વર્ગગત્યાદે સ્વસ્યોઽપિ ન સ જીગતિ ।

જે માણસના (કાચ, ઘી, અવરોહ વગેરે) નોડાય અને (નાન, બાન વગેરે) અન્નપાન બનાવતાં

બનાવતા કઈ યમ કારણોવિના એ ઔષધ અને અન્ન પાનના રગ, ગધ વગેરે લેવા જેઈને એનાથી કઈ જુદા જ થઈ જાય તે માણસ માત્રે હોય તેપણ જીવતો નથી

નિવાતે સેન્ધનં યસ્ય જ્યોતિશ્ચાપ્યુપશમ્યતિ ॥
આતુરસ્ય ગૃહે યસ્ય મિદ્યન્તે વા પતાન્તિ વા ।
મતિમાત્રમસન્નાણિ દુર્લભં તસ્ય જીવિતમ્ ॥૧૨૬॥

જે દરદીના ઘરમા પવન ન આવતો હોય એવી જગ્યાએ યમ બજતણ સાથે દેવતા ઓડવાઈ જતો હોય તથા વાસણો બડાવા ભાગ રાજવા પડે તે દરદી જીવતો મુશ્કલ છે

યં નરં સહસા રોગો દુર્બલં પરિમુચ્ચતિ ।
સશયપ્રાપ્તમાત્રેયો જીવિતં તસ્ય મન્યતે ॥૧૨૮॥

જે નબળા માણસનો રોગ રોકદમ જતો ર (શમી જાય), તેની જિંદગી સંશયમા આવી પડી હોય છે એવું આત્રેય માને છે

કપ્પદેશ ચ પૃષ્ઠોઽપિ દુઃશ્વ મરણ મિપક્ ।
મતાસોર્નન્ધુમિત્રાણા ન ચેદ્દેશ્ચ ચિકિત્સિતમ્ ॥

મરનારના સળા અને મિત્રો પૃષ્ઠ તેપણ વેદો એમને સંભળીને દુઃખ થાય એવી દરદીના મરણની રાગાશી કાપી નહિ, તેમ એની (મરવાના ૧૫ અવા દરદીની) ચિકિત્સા કરવાની ઉશ્કેળ કરવી નહિ

યમદૂતપિશાચાદ્યૈત્પરાસુકપાસ્યતે ।
પ્રક્ષીરોપચયૌર્ધાણિ તસ્માન્ત પરિવર્જયેત્ ॥૧૩૦॥

રોષધની શક્તિન ઉપનાગ (નકમી સ્ત્રી દેનાગ) વમદૂતો, પિશાચો વગેરે મરનાર દરદીની સેવામા લાગત થઈ ગયા હોય છે, તેથી એને (મરનાર દરદીને) છોડી દેવો

આયુર્વેદફલ કૃત્સ્ન યદાયુર્મં પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।
રિષ્ટાનાત્તસ્તસ્માર્ત્તર્વૈવ મવેદિપક્ ॥૧૩૧॥

(૨૫પુષ્પ ૨૭૭ છે તે જામનું અને આયુષની રગા કરવી એ અને ફક્તથી પચાપુરવંદનું બધું ફક્ત આયુ વંદના જામકાળમાં રહેલું છે નથી વેદો તમમાં રિષ્ટના જ્ઞાન માટે આ ૨ અપરોહ

મરણ પ્રાણિનાં હૃદમાયુ પુણ્યોમયક્ષયાત્ ।
તથોત્સ્યક્ષયાદૃષ્ટ વિપ્રમાપરિહારિણામ્ ॥૧૩૨॥

શ્રામીએનું મરણ આચરણ ખૂટવાથી, પુરુષ ખૂટવાથી અને નાચરણ આયુષ તથા પુરુષ બંને ખૂટવાથી થાય છે એનું દેખાય છે તે ઉપચાર ને બે (=આવ ૨૧ અને પુરુષ) ખૂટવા વિ

વિહારનો ત્યાગ ન કરનારોએનું મરણ થાય છે એવું
બુદ્ધાય છે.

શ્યુષ્ઠાદિદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને
વિકૃતિવિજ્ઞાનીયો નામ પદ્ધતોઽધ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રી : દૂતાદિવિજ્ઞાનીય

ગ્રાજી અને માંદા માણસનાં રૂપ, ઉદ્વિગ્ન, સ્વપ્ન,
છાયા વગેરેમાં વિકૃતિ થાય તેનાં લક્ષણો ઉપરથી અને
રોગનાં નક્કી કરેલાં ખાસ લક્ષણો ઉપરથી એ માણસ
કેટલું જીવશે તે વાત વિકૃતિવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમાં કહી.
દૂત વગેરેના શુભ અને અશુભ શુકનો પરથી શુભ
અને અશુભ સૂચવવા માટે આ અધ્યાયનો આરંભ
કરાયો છે.

મયાતો દૂતાદિવિજ્ઞાનીયં

શારીરં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્માદુરત્રેયાદયો મહર્પયઃ ॥

ન્યારે હવે અમે દૂત વગેરેનું ચોક્કસ જ્ઞાન જેમ
કહેવું છે એવું શારીર (શરીર સંબંધી જ્ઞાન) સમજા
વીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે
પ્રમાણે કહ્યું છે :

વૈદ્યને બોલાવવા માટે જે પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળકને
મોકલવામાં આવે તેને દૂત કહે છે. ઘેરથી નીકળનાં,
દરદીને ઘેર જતાં રસ્તામાં, દરદીના ઘરમાં પેસતાં
અને દરદીના ઘરમાં ગયા પછી પણ વૈદ્યને જે શુકન
કે અપશુકન થાય છે તે તથા એવી બીજી શુભઅશુભ
સૂચવનારી બાબતોનો 'વગેરે' શબ્દમાં સમાવેશ થઈ
જાય છે.)

દૂતના શુકન

પાલ્લવ્ણાશ્રમવર્ણનાં સર્વર્ણાઃ કર્મસિદ્ધયે ।

ત પવ વિપરીતાઃ સ્વદૂતાઃ કર્મવિપત્તયે ॥ ૧ ॥

(૯૯ જાતના નાસ્તિકો છે. બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ,
વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ એ ચાર આશ્રમો છે. બ્રાહ્મણ
શત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર મુખ્ય વર્ણો (નાત)
છે. તેની અનેક પેઢા નાત છે.)

દરદી જે જાતના નાસ્તિક હોય, જે આશ્રમમાં
હોય અને જે નાતના હોય તે જ જાતના નાસ્તિક,
તે જ આશ્રમમાં અને તે જ નાતના દૂત (=વૈદ્યને
તેડવા આવનાર) હોય તો કમ (=ચિકિત્સા) સિદ્ધ
થાય છે. (સફળ થાય છે.) એ જ દૂતો જે
દરદીથી ખુદ સંપ્રદાયના, ખુદ આશ્રમમાં અને ખુદ

નાતના હોય તો કમ (=ચિકિત્સા) નિષ્ફળ જાય છે.

દીનં મીતં દુતં વસ્તં રુદ્ધામજ્જલવાદિનમ્ ।

શસ્ત્રિણં દળિદનં પળ્લં મુળ્લશ્મશુજટાધરમ્ ॥૨॥

અમજ્જલાદ્યં કરમર્મણં મલિનં સ્ત્રિયમ્ ।

અનેકં વ્યાધિતં વ્યજ્જં રક્તમાલ્યાનુલેપનમ્ ॥ ૩ ॥

તૈલપદ્મક્રિતિં જીર્ણવિવર્ણાદિક્વાસતમ્ ।

સ્વરોષ્મદિપારુદં કાષ્ઠલોષ્ઠાદિમર્દનમ્ ॥ ૪ ॥

નાનુગચ્છેદ્વિપદૂતમાહવન્તં ચ દૂરતઃ ।

વાયાર બની ગયેલા, બીનેલા, દોડના (ઉતાવળે)
આવેલા, ગ્રાસ પામેલા (અકળાયેલા, ગભરાયેલા),
કઠોરવાણી બોલનાર, અશુભ બોલનાર, હાથપાસવાળા,
લાકડીવાળા, નાપુંસક, દાઝીમૂછ મુંઝવેલા, ગટા રાખનાર,
અશુભ નામવાળા, ઘાતકી કામ કરનાર, મેલા, સ્ત્રીજાતના
એકથી વધારે હોય એવા, રોગી, જેઈએ તેના કરતાં
ઓછા અવયવવાળા (=ખેડવાળા), રાત્રી માળા અને
રાત્રાં લેપવાળા, તેલ અને કદવથી ખરડાયેલા; ફાટેલું-
વિચિત્ર રંગનું (કે ફટકી ગયેલા રંગનું), ભીનું કે
એક જ વસ્ત્ર પહેરીને આવેલા; ગધેડા, ઊંટ કે પાણ
ઉપર બેસીને આવેલા; લાકડું, માટીનું કેડું (=ચેડું)
વગેરે હાથમાં રાખીને દબાવતા (પ્રસતા) અને દૂરથી
બોલાવતા દૂતની પાછળ (=દૂતની સાથે) વૈદ્યે જવું નહિ.

અશસ્ત્રચિન્તાવચને નમ્રે હિન્દતિ મિન્દતિ ॥૫॥

જુદાને પાથકં પિણ્ડાન્ પિતૃમયો નિર્વપત્યપિ ।

સુને મુક્તકવેઽશ્વકે રુદ્ધત્યપ્રયતે તથા ॥ ૬ ॥

વૈદ્યે દૂતા મનુષ્યાનામાગચ્છન્તિ મુમૂર્ષતામ્ ।

વૈદ્ય અમંગળ વિચાર કરતો હોય, અમંગળ, શબ્દ
બોલતો હોય, નાંગો હોય, કપનો હોય, ફેડતો હોય,
અગિનમાં હોય કરતો હોય, પિતૃમયોને પિંડ આપતો
હોય, ઊંઘતો હોય, માથાના વાળ છૂટા રાખ્યા હોય, તેજ
ચોળીને બેઠો હોય, રોતો હોય કે અસ્વચ્છ (અપવિત્ર)
હોય તેવે વખતે મરનાર માણસોના દૂતો વૈદ્યને તેડવા
આવે છે (એવે વખતે આવેલા દૂતવાળો દરદી મરી
જાય છે.)

વિકારણામાન્યગુણે વેશે કાલેઽયવા મિષક ॥૭॥

દૂતમમ્યાગતં દૃષ્ટ્વા નાતુરં તમુપાચરેલ્ ।

જે જાતના રોગ દરદીને થયો હોય તે રોગના
જેવા જ ગુણધર્મોના પ્રદેશમાં કે સમયમાં દૂતને સામે
આવેલા જેઈને વૈદ્યે તે (=દૂતને મોકલનાર) દરદીના
ઉપચાર કરવા નહિ.

(દા. ત., દરદીને કફથી તાવ વગેરે રોગ થયો
હોય તો ઘી, પાણી વગેરે દ્રવની પાતેના પ્રદેશમાં કે

અનુપ દેશમા કે પરોઢમાં રાણેલા દૂત અશુભ છે. પિતથી થયેલા રોગમા અગ્નિ વગેરેથી તપેલા પ્રદેશમા કે બપોરે આવેલા દૂત અશુભ છે વાયુથી થયેલા રોગમા પરમ, લુખા, રેતાળ, પથ્થરવાળા, કકરીવાળા વગેરે પ્રદેશમા કે સાંજે આવેલા દૂત રાશુભ છે ઊલ્લેખીએ, મેહરોળ અને અતિસારના દરદીના દૂત ભાગેલા પુલ ઉપરથી આવે કે આવતા પુલ ભાગે તે અશુભ છે ગેઝના દેશમા કે રોગમા વધારે કરે રોવા ગુણવાળા પ્રદેશમા કે રોવે સમયે દૂત આવે તે અશુભ છે)

સ્પૃશાન્તો નાભિનાસાસ્યકેશરોમનલ્લદ્વિજાન ॥૮
ગુહાપૃષ્ઠસ્તનમારાજઠરાનામિકાણ્ડગુલીઃ ।
કાર્પાસલુસસીસાસ્થિકપાલમુશલોપલમ્ ॥ ૯ ॥
માર્જનીશૂપ્તૈલાન્તમસ્માદ્દારદશાતુપાન ।
રજ્જૂપાનત્તલાપાશમન્યદ્વા મમ્મલિચ્યુતમ્ ॥ ૧૦
તત્પૂર્વદર્શનં દૂતા ધ્યાહરન્તિ મરિપ્યતામ્ ।

દૂતો વેદને પહેલી જ વાર જુરો ત વખતે (=પહેલી મુલાકાત વખતે) દૂતો વેદને દરદીને સંદેશ કહેતા હોય તે વખતે, જે રો દૂતો ફૂદી, નાક, મો, વાળ, ફેવાડાં, નખ, ટાન, ગુહા અગ (ગુદા અને મૂળોદિય), પોક, સ્તન, ટોક, ઉદર, અનામિકા રાગથી (=દંઢથી આગળી એટલી રાગળી), રૂ, પગ વગેરે(આસ)ના બુકો (બુલુ), સીમું, ડાઝકુ, બાપથી, મુસળ (કે સાંભેલુ), વખર, સાવરણી, ચૂપડુ, વચનો છેમે, રાખયા, અગારી (કે કોલસો), વલના છેડના રેસા (પૂછડાં), ધાનના છોડા (ફોનસ), દારકુ, બેડા (પગરખાં), ત્રાજવા-કાટલા, ફાસે કે ભાગેલું કે પલી-આખાડીને ટુકડેટુકડા થઈ ગયેલું જે કઈ બીજુ હોય-પાટલી વસ્તુઓમાથી કોઈ પણ વસ્તુને અડકતા અડકતા દૂતો બોલતા હોય, તો તે મરના માપસોના દૂતો બોલે છે (=દૂતો સંદેશ કહેતી વખતે આખાની ગાઈ વસ્તુને અડકેતો દરદી મરવાનો છે એમ તમજવું)
તથાડર્ધરાત્ર મર્યાદે સન્નયયોઃ પર્વાસરે ॥૧૧
પટ્ટીચતુર્પાનિવમીરાહુકેત્વદપાદિપુ ।
મરણીર્હાસકાડડલેપાપૂર્વાડડર્પિવ્યનમ્ને ॥
વળી અડગી રાત્રે, બપોરે, બે સપ્તાકારે, થનિ દિવસે, છઠ, સાય, કે નેમને જિવને, અનુપ કે કેનુના ઉદયસમય (દુરંદરના ઉત્પાન વખતે, વતિ ચોદશને દિવસે) વગેરે સમયે, ભરણી, કૃતિમ, રાત્રેવેપ, પૂર્ણ (=પૂર્ણાચુની, પૂર્ણાષાઠ, પૂર્ણાષ્ટમ), અર્ધ, મધ્ય અને મૂળ એટલાં નવત્રેમા આવેલા દૂતો અન્યાર

દરદીઓના દૂતો હોય છે (=એ નવત્રેમા બોલાવવા આવેલા દૂતો દરદીનુ મરણ સૂચવે છે).

યસ્મિન્ન દૂતે ભ્રુવતિ વાક્યમાતુરસંશ્રયમ્ ।
પર્યેષ્ઠિમિત્તમગુર્મં તં ચ નાનુવજોદ્ગ્રપક્ ॥૧૩॥
દૂત વેદને દરદી વિરે કહેતા હોય તે વખતે જે વેદને અપશુકન થતા જણાય, તો વેદો તે દૂતની પાછળ (=સાથે) જવુ નહિ

તથા ચિકિલઃ પ્રેતઃ પ્રેતાલક્ષાર પ્વ ઘા ।
છિન્નં દગ્ધં વિનષ્ટં વા તદ્વાદીનિ વચાંસિ વા ॥૧૪
રસો વા કટુકસ્તીમા ગન્ધો વા કૌળપો મહાન્ ।
સ્પર્શો વા વિપુલઃ કુરો યદ્વાડન્યદપિ તાદૃશમ્ ॥
તત્સર્વમિત્તો વાસ્ત્યં વાક્યકાલેડયવા પુનઃ ।
દૂતમગ્યાગત દૃપ્તવા નાતુર તમુપાચરેત્ ॥ ૧૬ ॥

(ઉપરના શ્લોકમા અપશુકનની વાત કરી તે અપશુકન કયા જ્યા છે તે હવે રા શ્લોકોમા કહે છે)
તે (અપશુકન) નીચે પ્રમાણે છે-જનમથી જ સોદા અવવવાળા માણસ, મહુદ, મહા જેવો રાનુલેપ, વસ વગેરે અકાકરવાળો માણસ, કપાયેલી, બળેલી (દાંડેલી) કે નાથ પાયેલી વસ્તુ કે વ્યકિત, રાથવા અમુક વસ્તુ કે વ્યકિત કપાઈ છે, બની (દાંડો) છે કે નાથ પામી છે એ રાશીના શબ્દ, બહુ જગત્ તીખી રસ (=અતિ થય તીખી વસ્તુ), મદદની ઉગ ગય, બહુ મુશ્કેલીથી મળન થઈ સકે એવો દૂર સ્પર્શ, અથવા એવુ બીજુ પણ જે કઈ હોય તે બધું (=તેમાથી કઈ પણ) દૂત સંદેશ કહે તે પહેલા કે પછી રાથવા દૂત સંદેશ કહેતા હોય તે વખતે દેખાય રાથવા રો બધું દેખાતું હોય તે વખતે દૂત આજો હોય, તો તે દૂત જે દરદી માટે આવ્યો હોય તે દરદીના ઉપસાર કરવા નહિ
વેદ પાતાને ઘેરથી નીકળે તે વખતના અને રસ્તામા થતા શુકન અને અપશુકન

હાદાકન્દિતમુક્તુદમાકૃપ્તં સ્થલનં શ્રુતમ્ ।
ચલ્લાતપત્રપાદત્રધ્યસનં ધ્યસનીક્ષણમ્ ॥ ૧૭ ॥
ચિત્તપ્રજ્ઞાનાં પાત્રાણાં પૂર્ણાંતં ચ નિમજ્જનમ્ ।
હતાનિષ્ઠપ્રયાદાશ્ચ દૂપણ મસપાંસુમિઃ ॥ ૧૮ ॥
પયઃચ્છેદોડિહિમાર્જારગોધાસટઠવાનેરે ।
દીતાં પ્રતિ દિનં વાચઃ કૂટાણા મૃગપક્ષિણામ્ ॥૧૯
શુણધાન્યગુરોદગિલ્લજ્જવાસાદચર્મણામ્ ।
સર્પપાણાં ઘસાદૈલવુજપ્રેન્ધનસ્ય ચ ॥ ૨૦ ॥
ક્રીયક્રૂરપપાકાનાં જાલવાનુરયોરપિ ।
હૃદિતસ્ય પુત્રીપસ્ય પૂતિપુરુશ્ચાનસ્ય ચ ॥ ૨૧ ॥

નિઃસારસ્ય વ્યવાયસ્ય કાર્પાસાદેરેરપિ ।

શ્યાનાસનયાનાનામુત્તાનાનાં તુ વર્શનમ્ ॥ ૨૨ ॥

ન્યુષ્ણનામિતરેષાં ચ પાત્રાદીનામશોમનમ્ ।

‘હાય, હાય,’ રોવા શબ્દ, રોકકળ, બૂમ, ચીસ, ઠેકર વાગવી (=પડી જવું), છીંક, વેધના વચ્ચે, છત્રી રાત્રે જોડાને કઈ આકૃત ધાય (=જડે નહિ કે ફેટીપૂટે), સકટમા આવી પહેલા લોક નજરે પડે, મંદિરની બજારો પડી (કે ડુંબી) જાય, ભરેલા વાસણ પડી (કે ડુંબી) જાય, ‘મૂઝો’ રોવા ૨ નિષ્ શબ્દો ઊંચે અવાજે બોલવા લાય, વેદ દરદીને ઘેર જતો લાય ત્યારે રસ્તામા રખિયા કે ધુળ વેરાય, સાળ, બિનાડી, નાઢા, ગરોળી (કે કાચડો), વાદન ૨ પ્રાચીરોમાનુ કોઈ વેધના રસ્તામા ૨ ડાડુ ઊતરે, જો દિશામા સૂર્ય હાય ત દિશામાથી માસ ખાનારા પથુપખીરોને રાવાજ ૨ ને, કાળું ધાન, ગોળ, છાશ, લવાલ, રાખ, ચામડું, સરસવ, વસા, તેલ, ઘાસ, કાદવ બગનજી, નપુંસક, ઘાતકી, ચણા, માછલા પકડવાની જાળ, હરણ પકડવાની જાળ, ઊલટી, ઝાડો, દુર્ગંધ, ભયાનક દેખાવ, જેનો સાર (કત્ત, તરવ) કાઢી લીધો હાય રોવા વસ્તુ, મૈથુન, ૩ વગેરે, દુશ્મન, ચત્તા (=પાપા ઊંચા રહે રો રીતે) પહેલા ખાટલા, આસનો (પાટલા પાટ, બાજઠ વગેરે) અને વાહનો, અને ઊંધા પાટલા બીજા વાસણો ચોટલામા થી કઈ પણ વેધને દરદીને ઘેર જતા દેખાય તે રાશુભ છે

પુસંજા પક્ષિણો ચામા સ્ત્રીસજા

દક્ષિણા શુભા. ॥ ૨૩ ॥

પ્રદક્ષિણં લગમૃગા યાન્તો, નૈવ શ્વજશુકાઃ ।

નર જાતિના નામવાળા પક્ષી વેધની ડાબી બાજુએ ધાર, સ્ત્રીજાતિના નામવાળા પક્ષી વેધની જમણી બાજુએ બાર, રાત્રે પસીરો ૨ ને મુગવર્ગના પ્રાચીરો વેધની ડાબી બાજુએથી જમણી બાજુએ જતાં હોય તે શુભ છે પણ કૂતરો અને શિયાળ રોવા નથી (=વેધની ડાબી બાજુએ જમણી બાજુએ જતા રાય ત શુભ નથી)

અયુગમાશ્વ મૃગા શસ્તા

મુગવર્ગના પ્રાચીરો રોકી સંખ્યામા હાય ત શુભ છે

શસ્તા નિત્યં ચ વર્શને ॥ ૨૪ ॥

ચાપમાસભરદ્વાજનકુલચ્છાગચર્હિણ ।

ચાય, ભાત, ભરદ્વાજ, નોંધિયો, બકરી ૨ ને મોર દેખાય તે સદા શુભ છે (=ડાબી કે જમણી બમે તે બાજુએ શુભ છે)

અશુભં સર્વપોલૂકચિદાલસરટેક્ષણમ્ ॥ ૨૫ ॥

ધુવડ, બિલાડી, ગરોળી (કે કાચડ), દેખાય તે બધી રીતે (=ડાબી કે જમણી બાજુએ, રોકી સંખ્યામા કે બેકી સંખ્યામા રોકે બધી રીતે) અશુભ છે

પ્રશસ્તાઃ કીર્તને કોલગોધાહિશાજાહકાઃ ।

ન વર્શને ન વિસ્તે, વાનરક્ષાવતોઽન્યથા ॥ ૨૬ ॥

ભૂટ, સાઢો, સાપ, સસડું, અને જળો વિષે વાન ચતી લાય તો તે શુભ છે, પણ એ પ્રાણીઓ દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે અશુભ છે, વાદન અને રીંછ એથી ઊલટા છે (=વાદનાની અને રીંછની વાત ચતી સંભળાય તે અશુભ છે, પણ એ બંને પ્રાણીઓ દેખાય કે એમનો અવાજ સંભળાય તે શુભ છે)

ધનુરેન્દ્રં ચ લાલાટમશુભં, શુભમન્યતઃ ।

અગ્નિપૂર્ણાનિ પાત્રાણિ મિત્રાણિ વિશિષ્ઠાણિ ચ ॥ ૨૭ ॥

નામુ મેઘધનુષ્ય ધાય તે અશુભ છે, પણ બીજી દિશામા ધાય તે શુભ છે દેવતાથી ભરેલા વાસણ ભાગેલા લાય ૨ ને ભડકા વિનાના (કે ઉપર ગલવાના મોગરાવિનાના) લાય તે રાશુભ છે

દશ્વક્ષતાદિ નિર્ગચ્છદ્ધશ્વમાર્ણં ચ મજ્જલમ્ ।

વૈષ્ણો મરિષ્યતાં વૈશ્વ પ્રવિશન્નૈવ પદ્યતિ ॥ ૨૮ ॥

વેદ મરનાર દરદીના ધરમા પેસે તે જ વખતે જોડે ૨૮મા થી ૩૮મા મા કહેલા શુભ શુકનની દહીં, ડાંગ વગેરે વસ્તુઓ દરદીના ધરમાથી બહાર નીકળતી જાય છે

દૂતાઘસાણુ દૃષ્ટૈવં લ્યજેદાર્તમતોઽન્યથા ।

કરુણાશુકસન્તાનો યસતસ્તમુપાચરેત્ ॥ ૨૯ ॥

(૨૧વા) ૨૧મા કહેવાઈ ગયેલા) રાશુભ દૂત વગેરેન જોઈને પણ વેધો દરદીને છેડી દેવો, પણ તેથી ઊંધું જોઈને (=શુભ દૂત વગેરે જોઈને) દયાથી શુદ્ધ મનવાળા વેધો મળેને જોઈને તેના ઉપદ્રવ કરવા રસ્તામા કે દરદીના ધરમા પેસતા વેધને યતા શુકન

દશ્વક્ષતેશ્ચુનિષ્પાવમિયક્ષમધુસર્પિષામ્ ।

યાયકાજ્ઞનમૃદ્ધારચળાદીપસરોરુહામ્ ॥ ૩૦ ॥

દુર્ગદ્રિમસ્ક્યમાંસાના લાજાના ફલમસયો ।

રત્નેમપૂર્ણકૃન્માનો કન્યાયાઃ સ્યન્દનસ્ય ચ ॥ ૩૧ ॥

નરસ્ય વર્ષમાનસ્ય દેયતાનાં નૃપસ્ય ચ ।

શુદ્ધાનાં સુમનોવાલચામરામ્ભવામિતામ્ ॥ ૩૨ ॥

શક્ષાસાધુક્ષિગોળીપતોરણસ્વસ્તિકસ્ય ચ ।

મૃમે સમુસતાયાશ્વ વદ્ધે પ્રન્વલિપ્તસ્ય ચ ॥ ૩૩ ॥

મનોહ્રસ્યાપ્રપાનસ્ય પૂર્ણસ્ય શાકટસ્ય ચ ।

નૃમિર્ધન્યાઃ સવસાયા વહઘાયાઃ સ્ત્રિયા મપિ ॥ ૩૪ ॥

જીવજીવકસારક્ષસારસમિયવાદિતામ્ ।

હંસાનાં શતપત્રાણાં બદ્ધસ્યૈકપશોસ્તથા ॥૩૫॥

રુચકાદર્શસિદ્ધાર્થરોચનાનાં ચ દર્શનામ્ ।

ગન્ધઃ સુસુરભિર્વર્ણઃ સુશુક્લો મધુરો રસઃ ॥૩૬॥

ગોપતેત્સુકુલસ્ય સ્વનસ્તદ્બ્રહ્માપિ ।

મૃગપક્ષિનરાણાં ચ શોભિનાં શોભના ગિત્ ॥૩૭॥

છત્રધ્વજપતાકાનામુદ્દેષેપામધિષ્ઠિતઃ ।

મેરીમૃદન્નશાહ્વાનાં શબ્દાઃ પુણ્યાહનિઃસ્વનાઃ ॥૩૮॥

વેદાદ્યપ્યનશ્ચદાશ્ચ સુલો વામુઃ પ્રદક્ષિણઃ ।

પથિ વેદમપ્રવેશો ચ વિદ્યાદારોગ્યલક્ષણમ્ ॥૩૯॥

જ્ઞાં, ડાગર, શેરડી, વાલ, કમળ, મધ, ઘી, લાખ,

અનન, સોનાની ઝારી, ઘટડી, દીવા, કમળ, ફરો,

સીલા માછલા, લીલુ ચાસ, ડાગરની ધણી, રૂપ, લાડુ

વગેરે ખાવાનું, રત્ન, લાથી, ભરેલો ઘડો (બેડુ), કન્યા

(=નાની છોકરી), રથ, જેની ચડતી થતી જતી હોય

એવા માણસ, દેવા, રાજા ધાનુ દૂલ, ધાળા વાળ,

ધાનું વસ્ત્ર, ધાનુ ચમર, ધાળો ઘોડો, ચમ, સળંગન,

બ્રાહ્મણ, પાઘડી (કે ફેટી), તોરણ (૧ મકનનું મુખ્ય

ભાગરૂપ, ૨ તોરણ), સાથિયો, ચણવણી ભભીન (કે

ટેકરી), નાગનો અગિન, મનગમનું રત્નપાન, માથ

ગોથી ભરેલું ગાડુ, વણપ સાથે ગાય, વછેરા સાથે

ઘોડી, બાળક સાથે સી, છાત્રચક્ર પક્ષી, સાગર પક્ષી,

સારસ પક્ષી, મીઠુ બોવનાર (રાધવા પ્રિયવાદી નામનું

પક્ષી), હસો, કમળો, બાધેલું એક પશુ, રુચક નામનું

ગજાનું ધરોણું, ચાટડુ, ધાળા સરસવ, કૂટચાગ્રધિ

(=હવડી જાનના શીમળાનું ઝાડ)-ચોટલું રસ્તામાં રાને

દરદીના ધરમાં પેસતા વેદને દેખાય તે દરદી સાથે

ચવાનું લક્ષણ છે ખૂબ મુખ્યમત્રી સુવાસ, ખૂબ ધાળો

રંગ, ગળપણ, અનુકૂળ (૧. શાંત, ૨ વેદ જાતો

હોય તે દિશામાં જતા) ૨ અખલાનો અવાજ, રોવી જ

(=અનુકૂળ) ગાયોના રાવાજ, સુંદર પશુ, પંખી ૨ ને

માણસની સુદર વાણી, છત્રી ઊંચડે, પંખપત્તાક ફેટા

વધામાં આવે, સ્તુતિ (કે ૨દરતી), નગર, મુદગ

રુને શંખના રાવાજ, પુણ્યાલવાચન ભણવાના ૨ વાજ,

વેદ ભણવાના અવાજ, ડાબી બાજુથી જમણી બાજુ

નરક વાતો સુખ સાથે એવા પવન-ચો બધું વેદ

દરદીને ધેર જતા હોય ત્યારે રસ્તામાં કે વેદ દરદી

ના ધરમાં પેસે તે જ વખતે થાય, તો તે દરદી સાથે

ચવાનું લક્ષણ છે એમ સમજવું

શ્વપુલકં દૂતશાકુલં

આટલાં દૂતના શુક્ર કલા

સ્વમાનૂર્ધ્વં પ્રચક્ષતે ।

તે પછી સ્વપ્ના કલેશે

સ્વપ્નાના શુક્ર

સ્વપ્ને મધ સહ પ્રેતૈર્ધ્વઃ પિષ્ઠન કૃષ્યતે શુના ॥૪૦॥

સ મર્થો નૃત્યુના શીત્રં જ્વરરુપેણ નીયતે ।

સ્વપ્નામાં મરેલા માણસો સાથે દારૂ પીતા જે માણસ

ના સ્વપ્નામાં કૂતરો તાણે છે, તે માણસને તાવના રૂપમાં

પાવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી જાય છે (=તાવથી મરી

જાય છે)

સ્વકમાલ્યવપુર્વલ્લો યો હસન્ દ્વિપતે સ્ત્રિયા ॥૪૧॥

સોડછપિતેન

જે માણસને રોજુ સ્વપ્ન આવે કે પોતે લાલ

માથા પહેરી છે, લાલ શરીર છે, લાલ કપડાં પહેરાં છે

૨ ને પોતે હસતો હોય છે, ત્યારે સ્ત્રી પોતાને (માણસને)

ઉપાડી જાય છે, તે માણસને સ્વતંત્રિય શેગના રૂપમાં

આવેલું મૃત્યુ તરત ઝડપી જાય છે

મદિપશ્વવાદોદ્ગર્દમૈઃ ।

યઃ પ્રયાતિ દિશં વામ્વાં મરણ તસ્ય વદ્મમગ્ના ॥૪૨॥

જે માણસ સ્વપ્નામાં પાશ, કૂતરો, ભૂડ, ઊંટ

ના નપિય સાથે ધમની (=દક્ષિણ) દિશામાં ચાલી

નીકળે છે, તેનું તથશેગથી મરણ થાય છે

લતા કણ્ઠવિની યશસ્તાલો વા દ્વિદિ જાયસે ।

યસ્ય તસ્યાનુ ગુલ્મેન

જે માણસના હૃદયમાં સ્વપ્નામાં કટાવળી લતા

(=વેદ), વાસ કે તાડનું ઝાડ ઊગે છે, તે તરત જોતા

ના શેગથી મરે છે

યસ્ય યદ્દિપ્તર્નાંવિપમ્ ॥૪૩॥

જુદ્ધતો દૃતલિકસ્ય મન્નસ્યોરણિ જાયસે ।

પદ્મ સ નરોદકુષ્ઠેન

સ્વપ્નામાં ભક્ષાવિનાના ૨ ગિનમાં લામ કરતા, ઘી

તેપડેના રાને નાગા રોગા જે માણસની છત્રીમાં

કમળ ઊગે છે, તે કુશળા(=લામડેના રોગ)થી મરે છે

ચંડાલૈઃ સહ યઃ પિષેત્ ॥૪૪॥

સ્નેહ બહુવિધં સ્ત્રમે સ પ્રમેદેણ નદપતિ ।

જે માણસ સ્વપ્નામાં ચંડાલો સાથે ૨ નેક જાતનો

સ્નેહ પીશે તે પ્રમેદ શેગથી મરી જાય છે

હમ્માદેન જલે મલેષો નૃપત્ રાક્ષસે સહ ॥૪૫॥

જે માણસ સ્વપ્નામાં રાક્ષસો સાથે નાચનાનાચના

પાત્રોમાં ફૂંધી જાય તે ઝાડપત્રથી મરે છે

અપસારણ યો મત્યૌ નૃત્યન્ પ્રતેન નીયતે ।

જે માણસ સ્વપ્નમા નાચતો હોય ત્યારે રોને ભૂત વધી જાય, તે વાદીના રોગથી મરે છે

યાનં શ્વેતોપમાર્જાત્કપિશાદૂલકુરેઃ ॥૪૬॥

યસ્ય પ્રેતૈઃ શૃંગાલૈર્વા સ મૃત્યોર્વર્તતે મુષ્ણે ।

જે માણસ સ્વપ્નમા ગધેડુ, ઊંટ, ત્રિવાકી, વા - વાધ, ડુક્કર, ભૂત (કે મરી જાય) કે શિવાજી ઉપર ચલાવે કરે છે, તે મોતના મોખા હોય છે

અપૂષ્પશક્કુલીર્જગમ્યા વિશુદ્ધસ્તદ્વિધ્યં વમન્ ॥૪૭॥
ન જીવતિ

જે માણસ સ્વપ્નમા રાટલા, રોટલી રાંધે ધૂધરા ખાઈને જગ્યા પછી રોવી જ (=રોટલા રાટલી રાંધે ધૂધરાની જ) ઊંડાઈ કરે છે તે માણસ જીવતો નથી

મશિરોગાય સૂર્યેન્દુમ્બ્રહ્મેશ્વરેણમ્ ।

સ્વપ્નમા જે માણસ સૂર્યનું કે ચંદ્રનું કામ થવું જુએ છે, તત્ત્વ રાખતો રાગ થાય છે

સૂર્યાચન્દ્રમસો પાતદર્શન દગ્વિનાશનમ્ ॥૪૮॥

જે માણસ સ્વપ્નમા સૂર્ય રાંધે ચંદ્ર (રાકાશ માથી,) પડતા દેખાય છે, તે રાખડો થાય છે

મૂર્ધ્નિ વશલતાદીના સમ્મયો વયસાં તથા ।

નિલયો મુષ્ટતા કાકશુદ્રાસૌ પરિવારણમ્ ॥૪૯॥

તથા પ્રેતપિશાચલીર્દ્રવિદાન્ધ્રગવાશનૈ ।

સપ્તો વેત્રલતાવશાતુળકળ્પકસક્રુટે ॥૫૦॥

શ્વશ્વદમશાનશાયન પતન પાતુમશ્મનોઃ ।

મજ્જન જલપદ્મવૌ શીઘ્રેણ સ્ત્રોતસા હૃતિ ॥૫૧॥

નૃત્યવાદિક્રમીતાનિ રક્તચ્ચક્ષ્માધારણમ્ ।

યયોઽન્નુચ્છિરચ્ચક્ષ્મો વિવાહઃ ક્ષમધુર્કમ્ ચ ॥૫૨॥

પકાશ્વસ્નેહમધ્યાશ પ્રચ્છદ્વિતિરેત્તેનૈ ।

હિરણ્યલોહયોર્ભા કલિર્વ્યન્ધ્રપરાજયૌ ॥૫૩॥

ઉપાનિયુગનાશશ્ચ પ્રવાન પાદ્મર્મણૌ ।

હર્ષો મૃશ પ્રકૃપિતૈ પિતૃમિથ્યાવમર્તસનમ્ ॥૫૪॥

પ્રદીપ્રમહનશ્વદન્નદૈવતચક્ષુષામ્ ।

પતનં વા વિનાશો વા, મેદન પર્વતસ્ય ચ ॥૫૫॥

કાનને રક્તકુસુમે પાપકર્મનિવેશનૈ ।

ચિતાન્ધકારસમ્યાધે જનન્યાંચ પ્રવેશનમ્ ॥૫૬॥

પાત પ્રાસાદશૈલાદર્મેસ્થેન પ્રસર્ન તથા ।

કાષાયિણામસૌમ્યાના નમ્નાના

દણ્ડચારિણામ્ ॥૫૭॥

રક્તાશાળાં ચ કૃષ્ણાનાં દર્શન જાતુ નૈષ્યતે ।

સ્વપ્નમા માથે વાત, વેલા વગેરે ઊંઘે, માથામાં પમીઓનો માગો, મૂડાવેલું માથું, કાગળ, ગીધ વગેરે

વીંટલાઈ વળે, ભૂત, પિશાચ, સ્ત્રી, દ્રવિડ લોકો, રાક્ષ

દેશના લોકો ર ને ગાળને ખાનારા લોકો વીંટાઈ વળે,

નેત્ર, લના, વાસ, ધાન રાંધે કાટાથી ભરતક જગ્યાએ

ભગઈ પડવું (રસ્તો ન જડવો), ધરામા (=ઉંડા

ખાડામા) સૂવું, સ્મશાનમા લુંગ, મૂળમા કે સ્તંભમા

પડી જવું, પાણી, કાદવ, વગેરેમા ડબવું, જોરથી વહેતા

જગ્યામા તમાઈ જવું, નાચ, વાજાન, ગાયન, ગતી

માથા પડવી રાત્રી કપડા પહેરવા, ઉમ્મર વધી જાય

ઘરેર વધી જાય, રાખગ, લગ્ન, દાઢીમૂછની ઉજામત,

સંધેલું ધાન સ્નાય રાંધે દાડ ખાવાપીવા, ઊલટી યત્રી,

ગડા થવા, સોનું મળે, લોટું મળે, તક્કાર થાય, બંધન

થાય (જેવ વગેરેમા પુરાય), હાર થાય, જોગની જોડના

નાચ થાય (રોક જોડા ખોવાઈ જાય), જોડા પગમાંથી

નીકળીને ઊછળીને રાગળ પડે, બહુ હાગ્ય થાય,

ચિડાવવા પિતૃરો કપડા રાખે દીવો, ગ્રાહ, નક્ષત્ર,

તાન, દવના રાંધે રાખ-રો છ વાના પડે કે નાચ

પામ પર્વત ભદાય, રાત્રી દૂલવાળા જગલમા પેસવું,

જ્યા પાપકર્મ થવું હાય એવા મક્કનમા પેસવું, ચિતાર્માં

પેસવું રાપકારથી ભરેલી જગ્યામા પેસવું માના શરીરમા

પેસવું (=માના શરીરમાં પાછા દાખલ થઈ જવું), મરેલા

પાત વગેરે પરથી પડવું, માછલી (માણસને) ગળે,

ભગવા વચવાવાને જેવા, ઉગ્ર માણસોને જેવા, નાગાને

જેવા, હાથમા લાકડી હાથ રોવાને જેવા, લાલ આંખ

વ રાંધે જેવા ર ને કાળાને જેવા-સ્વપ્નમા આટલું

બને તે હચમચા જેવું નથી

કૃષ્ણા પાપાનનાચારા રીર્ધકેશનહસ્તની ॥૫૮॥

ત્રિરાગમાલ્યવસતા સ્વમે કાલનિશા મતા ।

સ્વપ્નમા કાશી, પાપી મોવાળી, પાપી વર્તનવાળી,

લાજા વાગવાળી, લાજા દાનવાળી, લાજા સ્તનવાળી,

ફટકી ગયેલા રગના માથા રાંધે વચવાળી સ્ત્રી કાળ

ચાંદન નમાન છે રોડે માનવામા રાખે છે

ભયકર સ્વપ્નોનું કારણ

મનોરુદાના પૂર્ણત્વાત્તોતસાં પ્રયત્નમ્ભે. ॥૫૯॥

દૃશ્યન્તે દારુણા સ્વપ્ના રોમી ચૈર્પતિ પશ્ચતાત્મ ।

અરોગ સંશય પ્રાપ્ય કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૬૦॥

મનને વળન કરનારા સોનો (=માન મનને દૃશ્યમા

રહ્યા સોનો) બજવાન દોષોથી પુરાઈ જાય છે, ત્યારે

ભયકર સ્વપ્નો દેખાય છે એ ભયકર સ્વપ્નોથી રોગ

મરી જાય છે, ત્યારે રાંધે નાજ માણસની નિદ્રાથી માટે

વહેમ પડીને એમાંથી કોઈક જ બચે છે

સાત જાતના સ્વપ્ન

દૃષ્ટ ધૃતોઽનુભૂતશ્ચ પ્રાર્થિતઃ કલ્પિતસ્તથા ।

ભાવિકો દોષજઞ્ચેતિ સ્વપ્ન સત્તત્તિથો મતઃ ॥૬૧॥

સ્વપ્ન સાત જાતના છે એમ મનાય છે દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાર્થિત, કલ્પિત, ભાવિક અને દોષજ (દૃષ્ટ સ્વપ્ન-જગતા જે જ્યેષ્ઠ હોય તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને દૃષ્ટ સ્વપ્ન કહે છે શ્રુત સ્વપ્ન-જગતા જે સાબળ્યું હોય તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને શ્રુત સ્વપ્ન કહે છે અનુભૂત સ્વપ્ન-જગતા જે અનુભવ્ય હોય તે ઊંઘમાં સ્વપ્નરૂપે દેખાય તેને અનુભૂત સ્વપ્ન કહે છે પ્રાર્થિત સ્વપ્ન-જગતા અમુક વસ્તુઓ જેઠી, સાબળી કે અનુભવીને એ વસ્તુઓ માટે મનથી ઝખના કરી હોય તે જ પ્રમાણે ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં તે વસ્તુઓની ઝખના થતી અનુભવાય તેને પ્રાર્થિત સ્વપ્ન કહે છે કલ્પિત સ્વપ્ન-જગતા જે વસ્તુઓને જેઠી ન હોય, સાબળી ન હોય, અનુભવી ન હોય કે ઝખી થય ન હોય પણ મરજી મુજબની કલ્પનાઓ કરીને જ ઉપજવી કહી હોય એવી વસ્તુઓ (= કલ્પિતઓ અને પ્રસંગો) ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં દેખાય, તેને કલ્પિત સ્વપ્ન કહે છે ભાવિક સ્વપ્ન-ઊંઘમાં સ્વપ્નમાં જે જ્યેષ્ઠ હોય તે સ્વપ્ન ધૂત થયા પછી જાગ્યા પછી બને તેને (એ સ્વપ્નને) ભાવિક સ્વપ્ન કહે છે દોષજ સ્વપ્ન-વાયુ, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના પોતપોતાના ગુણન અનુરૂપ સ્વપ્ન આવે તેને દોષજ સ્વપ્ન કહે છે (જુઓ. શા. ૩/૮૮, ૮૭, ૧૦૨)

કયા સ્વપ્ન ફળના નથી?

તેથાયા નિષ્ફલાઃ પચ્ચ યથાસ્વપ્રકૃતિર્દિશ્વા ।

વિસ્મૃતો દીર્ઘહસ્યોઽતિ

તેમાંથી પાંચેમાં પાંચ (=દૃષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, પ્રાર્થિત અને કલ્પિત) સ્વપ્ન, પોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેની (=દોષજ) સ્વપ્ન, દાહરે, રાત્રેનું સ્વપ્ન, ભૂલી જાય તેજું સ્વપ્ન, બહુ જ લાંબું સ્વપ્ન અને બહુ જ ટૂંક સ્વપ્ન ફળના નથી (=શુભ કે અશુભ નથી)

કયું સ્વપ્ન કષાય અને કષયું ફળે?

પૂર્વાશ્વે ચિરાસ્ત્વમ્ ॥૬૨॥

દૃષ્ટ કરોતિ તુષ્ટઃ ચ

પોતી રહે આનંદુરૂપ સ્વપ્ન બહુ લાંબુ વખતે અને ઘાટુ ફળે છે

મોહને તદ્દમંદુરૂપ

નિદ્રાયા ઘાઽનુપહત પ્રતીર્ષવંચનૈસ્તથા ॥૬૩॥

આથો છૂટવાને વખતે (=સવારે પો જાગતાં) રાત્રેનું દૃષ્ટ સ્વપ્ન એ ને એ જ દિવસે માટુ ફળ (શુભ કે અશુભ) આપે છે, તેમ જ જ દૃષ્ટ સ્વપ્ન રાત્રી પછી ઊંઘ ન આવવી હોય તથા જે દૃષ્ટ સ્વપ્ન જેવા પછી સ્વપ્નથી વિરુદ્ધ જાતના મોહ ન જાળગ્યા હાય તે દૃષ્ટ સ્વપ્ન ને ને તે જ દિવસે માટુ ફળ આપે છે

અશુભ સ્વપ્નનો ઉત્કાર

યાતિ પાપોરૂપકલતા દાનહોમજપાદિમિ ।

ધન, હાથ જપ (ધ્યાન, નિયમ) વગેરે કરવાથી રાશુભ સ્વપ્ન રહેછુ ફળ આપે છે

સ્વપ્નનું ફળ કયારે બદલાઈ જાય?

મક્ત્યાણમપિ સ્વપ્ન દૃષ્ટવા તત્રેવ ય પુનઃ ॥૬૪॥

પદ્યેત્સામ્ય શુભં તસ્ય શુભમેવ ફલ મયેત્ ।

અશુભ સુવચનાઠ સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરત જ યાદુ જેને શુભ સુવચનાઠ નોમ્ સ્વપ્ન (શ્લોક ૬૫ થી ૭૮) રાત્રે, તેન શુભ ફળ જ મળે છે (તે જ પ્રમાણે શુભ સ્વપ્ન આવ્યા પછી તરત જ જેને રાશુભ સ્વપ્ન આવે છે તેને અશુભ ફળ જ મળે છે)

(સ્વપ્ન બે જાતના છે કલ્પક સ્વપ્ન ચોક્કસ ફળે છે, કેટલાક સ્વપ્ન ફળે કે નહિ તે ચોક્કસ થોડું નથી શ્લોક ૪૦ થી ૪૮વાનાં સ્વપ્ન ચોક્કસ ફળે છે શ્લોક ૪૮ થી ૬૦ સુધીનાં સ્વપ્ન ફળે કે ન ફળે પણ તેમાં ચોક્કસ ફળે એવાં સ્વપ્નનું ફળ ફેરવી થકાનું નથી પણ અચોક્કસ ફળવાળા સ્વપ્નનું ફળ ફેરવી થકાય છે)

સોમ સ્વપ્ન

દેવાન્ દિવાન્ ગોવૃષમાન્

જીવત સુદૃઢો નૃપાન્ ॥૬૫॥

સાપૂન્ યશશિવનો યાદ

મિદ્ધ સ્વપ્નના જલાશવાન્ ।

જન્મ્યા કુમારવાન્ ગોરાન્

નુરૂપલાન્સુનેઝઞ ૧૬૬

નરાશાન કીર્તનન્ ધમન્તાપ્રપિતોક્ષિતમ્ ।

ય પદ્યેદ્દમતે યો યા હન્રાદનંવિશાનિયમ્ ॥૬૭॥

નુરૂપા હુમનસો યજ્ઞમમેવાલેપનં ફલમ્ ।

શાન્ત્રાશ્વદક્ષત્તૃપ્તશિરરદિવાન્ ॥૬૮॥

મારોદ્ધૃતોશ્વયાનં ચ, તરેન્નદ્ધૃતોદધીનં ।
 પૂર્વોક્તરેણ ગમનમગમ્યાગમનં મૃતમ્ ॥૬૧॥
 સમ્યાધાત્રિ.સુતિર્દંઘ્રૈઃ પિત્તમિશ્રામિતન્દનમ્ ।
 રોદન પતિતોત્થાનં દ્વિપતાં ચાવમર્દનમ્ ॥૭૦॥
 યસ્ય સ્ફાદાયુરારોગ્યં વિત્તં ઘટુ ચ સોઽશ્રુતે ।

જે માણસ સ્વપ્નમાં દેવાને, બ્રાહ્મણને, ગાયને,
 -પાપવાને (કે બળદેને), જીવતા મિત્રોને, ગજઓને,
 નારા માણસોને, નામાકિત માણસોને, સગવતા ન ગિને,
 સ્વસ્થ જળાશયોને, નાની છાકરીઓને, નાના છોકરાઓને,
 નાશ માણસોને, ધોળા વસ્ત્ર પહેરેલા માણસોને, બહુ
 તજસ્વી માણસોને અને દેવીપ્રમાન શરીરવાળા, ચાર
 બાજુના લોહીથી ખરડાયેલા શરીરવાળા રાક્ષસન જુરો
 ડાઘવા જે માણસને સ્વપ્નમાં છત્રી, નાટલું, ઝેર,
 માત્ર, ધોળા કૂંડ, ધોળુ વસ્ત્ર, છાલુ કે નરકથી ખરડાયેલી
 વસ્તુ અને ફગ મળે છે, જે માણસ સ્વપ્નમાં પર્યત,
 મહેન, ફાગણુ જાડ, સિંહ માણસ અને ભાંયી ઉપર
 રહે અને બગદગાડી કે ઘોડાગાડીમાં બેસે, જે માણસ
 સ્વપ્નમાં મોટી નાની, પાણીના ઊંડા ધર્મ અને અમુક
 ન તરે, જે માણસ સ્વપ્નમાં કંઈપણ ખૂણા તરફ
 જાય, મા વગર ન ખાનવવા જેવી સ્ત્રી સાથે સ્વપ્નમાં
 નભાગ યાય, જે માણસ સ્વપ્નમાં સક્રમાંથી ઊગરી
 જાય, જેને સ્વપ્નમાં દેવો અને પિતૃઓ સાબાથી રાખે,
 જે સ્વપ્નમાં ને, પડેલ પાછા ઊઠે, જેના ધનુઓ
 (શભા બહારમાં) સંગાથે જાય તે માણસ પુષ્કળ
 વાવરમાં, આનંદ અને ધન ભોગવે છે

આરોગ્ય કોટલે શુ ?

મદ્દલાચારસમ્પન્ન પરિવારસ્તથાઽઽનુર ॥૭૧॥

અધ્યાનોઽનુકૂલસ્ય પ્રમૂતદ્રવ્યસહ્પ્રદઃ ।
 સત્ત્વલક્ષણસંયોગો ભક્તિર્વૈઘઙ્ગિજાતિપુ ॥૭૨॥
 ચિકિત્સાયામાનિર્ઘેદસ્તદારોગ્યસ્ય લક્ષણમ્ ।

આસપાસના માણસો યુભ (નિપવિત્ર) આચરસ
 વાળા હોય, દરની પોત રામુક ઉપાયથી મટશે એવી
 શ્રાદ્ધવાળો અને ર નુકૂળ હોય, જરૂરી દ્રવ્યોના પુષ્કળ
 સંગ્રહ હોય, સત્ત્વગુણના લક્ષણના સંયોગ થયે હોય,
 વેદ અને ગ્રાંથોના તરફ ભક્તિભાવ હોય, ચિકિત્સા
 બાબતમાં ઉત્સાહ બાળી ન પડેલો હોય એ આરોગ્યનું
 લક્ષણ છે

(સત્ત્વગુણના લક્ષણ નિર્મળતા, જ્ઞાન, આરોગ્ય
 વગેરે)

આને શારીરસ્થાન કહેવાનું કારણ

હત્યત્ર જન્મમરણં યત સમ્યગુદાહતમ્ ॥૭૩॥

શરીરસ્ય તત સ્થાનં શારીરમિદમુચ્યતે ॥૭૩૧

સાર્થ (આ શારીરસ્થાનમાં) શરીરના જન્મ અને
 મરણ વિષે સારી રીતે (વિગતવાર) કહેવામાં આવ્યું
 છે, તથી આ સ્થાનને શારીરસ્થાન કહ્યું છે

(ર ૩૧ ના ૨૫૫મા ૨ ૫૫૭ શરીર માથે સંબંધ
 પડતો છે, છતાં પણ ૨ ૧ શારીરસ્થાનમાં ખુદ જન્મ
 (૨ ૧ થી ૪) અને મરણ (૨ ૧ ૫, ૬) વિષે
 વિચાર કરેલા હોવાથી ૨ ૧ સ્થાનમાં શારીર મુખ્ય હોવાથી
 આને શારીરસ્થાન કહ્યું છે)

દત્યશ્ચદ્વદયે સૂત્રસ્થાને દ્વિતીયે શારીરસ્થાને

દુઃખાદિવિજ્ઞાનીયો નામ પદ્મોઽવ્યાય ॥૬॥

શારીરસ્થાન સમાપ્ત

મહર્ષિ વાગ્મદેવ

અષ્ટાંગહૃદય

નિદાનસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : સર્વરોગનિદાન

હેતુ (નિદાન), વિગ (વશસ્તુ) અને ઔષધ (ચિકિત્સા) એ ત્રણ સ્કંધ (વિભાગ) આયુર્વેદનાં વશસ્તુ છે. એ ત્રણેનું સૂત્રસ્થાનમાં સૂચન કર્યું. પછી હેતુ, વિગ અને ઔષધના આધારરૂપ શરીરની ઉત્પત્તિ વગેરે કહેવા માટે શરીરસ્થાન-વખૂં. પછી શરીરરૂપી આધારને આધારે થતા રોગનાં હેતુ, વિગ અને ઔષધ કહેવા માટે નિદાનસ્થાન અને ચિકિત્સા સ્થાન વખ્યા છે. હેતુ અને વિગ ઉપરથી રોગ પદાર્થો સિવાય ઔષધ કરી શકાય નહિ, તેથી પહેલાં નિદાન સ્થાન અને પછી ચિકિત્સાસ્થાન એવો ક્રમ રાખ્યો છે. તેમણે બધા રોગોનું સામાન્ય કારણ જન્મવાની પહેલી જન્મ રોગોથી પહેલાં અધ્યાય 'સર્વરોગનિદાન'ના રાખ્યો છે.

મયાતઃ સર્વરોગનિદાનં વ્યાવશ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेपादयो मद्पर्ययः ।

ત્યારે હવે અમે બધા રોગનું સામાન્ય કારણ સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે માહિત્યો નહીં પ્રમાણ કહી ગયા છે.

‘રોગ’ અર્થના શબ્દો

रोगः पाप्मा ज्वरो व्याधिर्विकारो दुःखमामयः ।

यस्मात्तद्गदायाद्याः शब्दाः पर्यायवाचिनः ॥૧॥

રોગ, પાપ્મા, જ્વરો, વ્યાધિ, વિકાર, દુઃખ, આમય, યસમા, આત્રક, ગદ અને ગદાયા એ પર્યાયવાચક (એક જ અર્થના) શબ્દો છે (એ બધા શબ્દોના અર્થ ‘રોગ’ છે.)

રોગ પારખવાનાં સાધન

निदानं पूर्वकृपाणि कृपाण्युपशयस्तथा ।

सम्नातिथेति विद्वान् रोगाणां पञ्चधा स्मृतम् ॥૨॥

નિદાન (રોગ વચનું કારણ), પૂર્વકૃપા (શ્લેષ

૩, ૩૩, ૪), રૂપો (શ્લેષ ૫), ઉપશય (શ્લેષ ૧૧ થી ૬૧) અને સંપ્રાપ્તિ (શ્લેષ ૭૧ થી ૯૯) એ રોગ પારખવાનાં પાંચ પ્રકારનાં સાધન છે.

‘નિદાન’ અર્થવાચ્ય બીજા શબ્દો

निमित्तहेत्वापतनप्रत्ययोत्पानकारणैः ।

निदानमाहुः पर्यायैः

નિમિત્ત, હેતુ, આપતન, પ્રત્યય, ઉત્પાન, કારણ એટલા શબ્દોનો અર્થ નિદાન (રોગનું કારણ) થાય છે. એ શબ્દોથી ‘નિદાન’ કહે છે (એ શબ્દો વપરાય ત્યારે ‘નિદાન’ અર્થ કરવો).

પૂર્વકૃપનું વશસ્તુ

माहुर्य येन लक्ष्यते ॥ ૩ ॥

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेणानधिष्ठितः ।

અમુક દોષ કે દોષો કોઈ રોગનો કબજે લે તે પહેલાં થતાં જે વશસ્ત્રોથી અગાઉથી એવું જાણી શકાય કે એ રોગ થવાનો છે તે વશસ્ત્રો એ રોગનું પૂર્વકૃપ છે. (દા. ત. નિ. ૨/૬ થી ૮ માં નળાવેલાં વશસ્ત્રો થાય છે તે ઉપરથી અમુક દોષને લીધે તદ્દ ઉદરમાં એવું અગાઉથી કહી શકાઈ નથી; કારણ કે તે વખતે તાવ આગનાર દોષે રોગનો કબજે લીધેલાં હોયો નથી, પણ એ વશસ્ત્રો ઉપરથી એટલું નો કહી શકાય છે કે તાવ આગને, બીજે કોઈ રોગ નહિ થાય.)

लिङ्गमय्यक्तमत्पयाद्याधीनां लघयावयम् ॥ ૪ ॥

રોગોનાં લેખલેખાનાં વશસ્ત્ર લેખ લેખોથી (બહુ બર જેરમાં આવેલાં ન લેખાથી) જે અસ્પષ્ટ વશસ્ત્ર થાય તેને તે તે રોગનું પૂર્વકૃપ કહે છે.

तदेव व्यवहृतं यातं रूपमित्यभिधीयते ।

उत्पदानं व्यवहृतं लिङ्गं लक्षणं चिह्नमारुतिः ॥ ૫ ॥

એ જ પૂર્વકૃપ વચન થાય (દોષ આગળ પડે તે પૂર્વકૃપને કબજે લઈ લે) તેને (રોગનાં) ચિહ્ન

સંસ્થાન, વ્યભન, વિગ, લક્ષણ, વિહન અને આકૃતિ કહે છે

ઉપચય એટલે શું ?

हेतुध्याचिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणाम् ।

औपचान्नविहारणामुपयोग सुखावहम् ॥ ૬ ॥

વિદ્યાદુપશયં ઘ્યાયે. સ હિ સાત્ત્વમિતિ સ્મૃતઃ ।

રોગના હેતુ(=કારણ)થી વિરુદ્ધ, રોગથી વિરુદ્ધ અને (રોગનું શમન કરવાણી) વિરુદ્ધ કાર્ય કરે એવા ને ઔષધ, આહાર અને વિહારનો ઉપયોગ કરવાથી અમુક રોગમાં સુખ થાય તે ઔષધ આહાર અને વિહારને તે રોગનો ઉપચય જણાવે એ ઉપચયનું જ શાસ્ત્રમાં રોગનું માત્રમ (વ્યાધિમાત્રમ) રોગ બીજુ નામ છે (આ શ્લોક બરાબર સમજવા માટે જુઓ (સૂ. ૮/૨૨થી ૨૪)

અનુપચય એટલે શું ?

विपरीतोऽनुपशयो व्याघ्रसारभ्यामिच्छितः ॥ ૭ ॥

એનાથી ઉધાને (=અમુક રોગમાં ને આહાર, વિહાર અને ઔષધથી એ રોગ વધી યદ, દુખ થાય તે આહાર, વિહાર અને ઔષધને) અનુપચય કહે છે અનુપચયનું બીજુ નામ વ્યાધિમાત્રમ (રોગનું અમાત્રમ, રોગને માફક ન આવે ત) છે

સંપ્રાપ્તિનુ બહુ

यथादुपेन दोषेण यथा चानुविसर्पता ।

निर्वृत्तिरामपस्यासौ सम्प्राप्तिर्जातिरागति ॥ ૮ ॥

(દરેક રોગમાં) દોષ કેવી રીતે બગડીને રાને એ બગડેલા દોષ કેવી રીતે ઘટીરમાં પ્રવેશીને તે તે રોગ કરે છે એ દોષ બગડવાની અને પ્રસરવાની રીતને સંપ્રાપ્તિ, જાતિ અને આગતિ કહે છે

(દા ત નિ ૨/૩થી ૫માં દોષ કેવી રીતે એટલે થાનાથી બગડીને અને બગડ્યા પછી કેવી રીતે પ્રવેશીને અને પ્રસરના પ્રસરતા શું શું કરીને છેવટે તાવ આણે છે તે કહ્યું છે, માટે એ હપકતને તાવની સંપ્રાપ્તિ કહે છે)

સંપ્રાપ્તિના ભેદ

सङ्ख्यावकल्पप्राधान्यबलकालविशेषतः ।

सा भिद्यते, यथाऽत्रैव वक्ष्यन्तेऽष्टौ ज्वरा इति ॥ ૯ ॥

રોગાણાં સમયેતાનાં વિકલ્પોઽર્થશકલ્પના ।

સ્વાતંત્ર્યપારતન્ત્ર્યાભ્યાં ઘ્યાયેઃ

પ્રાધાન્યમાદિશેત્ ॥ ૧૦ ॥

હેત્વાદિકાર્ણાવયવૈરલાબલવિશેષણમ્ ।

નકાદિનર્તુમુકાર્ણાધિકાલો યથામલમ્ ॥ ૧૧ ॥

સંખ્યા, વિકલ્પ, પ્રાધાન્ય, બલ અને કાલ એ પાવના વિશેષણોને લીધે રોગના (=સંપ્રાપ્તિના) પાવ ભેદ છે જેમ કે રાત્રી જ (=આ નિદ્રાન સ્થાનમાં જ સંધ્યાય ૨ શ્લોક રાત્રી માં) કહેવામાં આવે છે તાવ રાત્રી છે વિકલ્પ એટલે ભેગા થયેલા દોષોની અશ્વશક્યતા (ભેગા થયેલા દોષોની) સ્વનત્રતા અને પરનત્રતા ઉપરથી રોગનું પ્રધાનપણ (અને અપ્રધાન પણ) કહેવું હેતુ વગેરે(હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપચય અને અનુપચય)ના સંપૂર્ણપણા અને અપૂર્ણપણાને લીધે રોગના બજ રાને ૨ બજની વિશિષ્ટતા થાય છે રાત્રાના અથ (પ્રહર), દિવસના અથ (પ્રહર), વરસ ના જનુરૂપી અથ (વિભાગ) અને આહારના અથને લીધે દોષ પ્રમાણે રોગનો (=રોગ વધવાપટવાનો) સમય હોય છે

(સંખ્યાસંપ્રાપ્તિ એટલે શું તે સમજાવવાને માટે આપ્યો છે કે 'તાવ આક છે' તાવ રાત્રી છે, ઉપરસ પાચ છે એમ દરેક રોગની સંખ્યા કેટલી છે તે ઉપરથી આપણે કેટલા દોષથી એ રોગ થાય છે તે જાણી શકી એ છીએ દરદીમાં તાવના લક્ષણો જણાય તે ઉપરથી એને તાવનો રોગ થયો છે એમ જણ્યા પછી એ કયો તાવ છે એ જાણવું જોઈશે, કેમ કે બરાબર ચિકિત્સા (ઉપાય) કરવા માટે તાવ રાત્રી છે, એટલું જ જાણીને બેઠી રહેવું બસ નથી પણ કયો તાવ આવ્યો છે તે પણ જાણવું જોઈશે હવે જે આપણે તાવ આક છે એવી તાવનો સંખ્યા જાણતા હોઈએ તે તાવ કયા અને કેટલા દોષથી આવ્યો છે તે જાણી શકીએ તાવ ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારથી જ દોષોના ભેદને લીધે તાવ ના ભેદ થયેલા હોય છે (તાવ આવે છે ત્યારથી જ એ વાપુનો, પિત્તનો વગેરે રાત્રીમાંથી એક હોય છે) તેથી તાવ કયો છે એ જાણવું જોઈએ અને ઉપર સમજાવ્યા પ્રમાણે તાવની સંખ્યા તાવ કયો છે તે જાણવાના કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા પણ સંપ્રાપ્તિ છે દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી થઈ શકે નહિ, કારણ કે દોષો ત્રણ જ હોવા છતાં અને ત્રણ દોષો એકલા જુદા જુદા કોષે અને ભેગા કોષે એ રીતે કુલ ત્રણ થવા છતાં તાવ આક કેમ, કયા પાચ કેમ એના ખુલાસા દોષો ઉપરથી મળી શકતો નથી ૧થી દોષો ઉપરથી રોગની સંખ્યા નક્કી કરવામાં આગે નુક રોગ અને લોહીથી થતા રક્તપિત્તના જેવા જેવા પાચ રહી જાય, માટે દરેક રોગની સંખ્યા શાસ્ત્રમાં કેટલી નક્કી કરેલી છે તે બાનનું જ્ઞાન રોગ કયો છે તે પારખવામાં કારણરૂપ હોવાથી સંખ્યા એ સંપ્રાપ્તિ છે

(રોગ દોષના અમુક ગુણ હોય છે (સૂ. ૧/૧૦૮)

થી ૧૧૫) દોષના જેટલા ગુણ ગણવા છે તેમાંના એક ગુણથી, બે ગુણથી, ત્રણ ગુણથી એમ કેટલા ગુણથી કે બધા ગુણથી રો દોષ કોષો છે તે નક્કી કરવુ તેને વિકલ્પ અથવા વિકલ્પના કહે છે દોષ કોષ વાના આચારવિહારથી કરશે જાતજાતના હોષ છે તેથી દોષનો પ્રકોષ પણ જાતજાતનો થાય છે દા ત વાયુના છયે ગુણ નૃસયમા અને વટાણા હોષ છે, તેથી નૃસય રાને વટાણા વાયુના બધા રાશો (=ગુણ) થી વાયુના વધારો કરે છે તાદજળમા લૂખાય, ઠંડપણ અને હલકપણ એ ત્રણ વાયુના ગુણો હોવાથી તાદજળથી વાયુના ત્રણ અથથી વાયુમાં વધારો કરે છે એજરામાં લૂખાય અને ઠંડપણ એ બે વાયુના ગુણો છે, તેથી રોખરો વાયુના બે અંશ (=ગુણ) થી વાયુમાં વધારો કરે છે સીધુ નામના દાડમા લૂખાય એ વાયુનો એક જ ગુણ છે તેથી સીધુ વાયુના એક રાશ (=ગુણ) થી વાયુમા વધારો કરે છે એ પ્રમાણે વિષ્ટ અને કંઠના વધારા માટે પણ સમજવું (વિગત માટે જુઓ માધવનિદાન પર મધુકોથી વ્યાખ્યા) કેટલા દોષ કેટલા અંશે કોષ્યા છે તેની કલ્પનાને રાશાયકલ્પના અથવા વિકલ્પ કહે છે વિકલ્પ કરવાથી પણ તાવ વગેરે રોગો ઓળખાય છે, માટે વિકલ્પ પણ સપ્રાપ્તિ છે)

(ભેગા થયેલા દોષો સ્વતંત્ર છે કે પરતંત્ર છે તે ઉપરથી રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) છે કે અપ્રધાન (=પ્રસૂ) છે તે કહી શકાય છે જે દોષ પોતાના કોષવાનો કારણને લીધે કોષ્યો હોય તો તે સ્વતંત્ર કોષ્યો છે એમ કહેવાય છે, પણ જે રોક દોષ બીજા દોષથી કોષ્યો હોય તો તે પરતંત્ર કોષ્યો છે એમ કહેવાય છે રોગ કરનાર દોષ સ્વતંત્ર કોષ્યો હોય તો તે રોગ પ્રધાન (=મુખ્ય) રોગ કહેવાય છે અને રોગ કરનાર દોષ પરતંત્ર કોષ્યો હોય તો તે રોગ બીજા કહેવાય છે એવું જ્ઞાન દોષોની સ્વતંત્રતાથી અને પરતંત્રતાથી થતું હોવાથી દોષની સ્વતંત્રતા અને પરતંત્રતા પણ સપ્રાપ્તિ છે)

(દરેક રોગના પોતપોતાના નિદાનના અધ્યાયમા જે રોગના જેટલા તેનું, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને અનુપશય કયાં હોય તે દરેક સપૂર્ણપણે-પૂરેપૂરી તે રોગમાં અનુભવાય છે કે અપૂર્ણ તે ઉપરથી રોગનું બજ (=જેર) અને અજન (=અજેર) નક્કી કરી શકાય છે, તેથી તેનું વગેરે સપૂર્ણપણ અને અપૂર્ણપણ પણ સપ્રાપ્તિ છે દા ત. અર્ધ કારણને લીધે થત વરો દોષ, પૂર્ણપણ અને રૂપના બધા લક્ષણો જાણનાં હોય, અથા ઉપશય સામટા અભ્યાસવાથી જ દરદીને જુગ થતું

હોય રાને રોકાદ અનુપશય પણ અભ્યાસવાથી દરદીને દુખ થતું હોય તો રોગ બળવાન છે એમ સમજવું)

(રોગ કયે સમયે વધે છે અને કયે સમયે ઘટે છે તે ઉપરથી પણ રોગ કયા દોષથી થયો છે તે જાણી શકાય છે, માટે રોગ વધવાનો રાને ઘટવાનો સમય પણ સપ્રાપ્તિ છે રાને, દહાડે, જનુઓમા અને ખાધા પીધા પછી રામુક દોષ અમુક વખતે જ અને અમુક જનુમાં જ કોષે છે તે ઉપરથી રોગ કયા દોષથી થયો છે તે જાણી શકાય છે વધુ વિગત માટે જુઓ સુ ૧/૭૫)

નિદાન એટલે શું ?

રૂઠિ પ્રોકો નિદાનાય

૨૧ રીતે (શ્લોક ૨૫ થી ૧૧ સુધી) નિદાનને અર્થ કહ્યો. (નિદાન=૧ રોગ થવાનું કારણ, ૨ રોગ ઓળખવાના પાયે સાધન-હેતુ, પૂર્વરૂપ, રૂપ, ઉપશય અને સપ્રાપ્તિ આ બને અર્થમાં શ્લોક ૨૫ થી ૧૧ સુધીમા નિદાનનો અર્થ કહ્યો)

તં ઘ્યાસેનોપદેશ્યતિ ।

એ નિદાન વિસ્તારપૂર્વક કહેલો. (દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન તે રોગના નિદાનના અધ્યાયમાં તથા કેટલુંક સામાન્ય નિદાન હવે ૨૧ અધ્યાયમાં કહેલો.)

બધા રોગોનું કારણ: દોષોના પ્રકોષનું કારણ

સર્વેવામેવ રોગાણાં નિદાનં કુપિતા મલાઃ ॥૨૨॥

તત્ત્વકોપસ્ય તુ પ્રોક વિવિધાદિતસેતનમ્ ।

બધાજ રોગોનું કારણ કોપેશ મળ (=દોષો) છે દોષોના પ્રકોષનું કારણ જાનજાનનું કુપણ કરવું એ છે એમ કહ્યું છે

અદિત (=કુપણ) એટલે શું ?

અદિતં ત્રિવિધો યોગસ્યવાણાં પ્રાણુદાદ્યત્ ॥૨૩॥

કાશ, અર્ધ અને કર્મ એ ત્રણનો (હોન, મિષ્ટા અને અદિત એ) ત્રણ પ્રકારનો રોગ એટલે અદિત (=કુપણ) એનું અગાઉ (સુ ૧૨/૩૪થી ૪૨મા માં) કહેવાઈ ચુકું છે

વધુ કાચો અને કચર કોષ છે ?

તિકોષલકપાવાસ્વરૂપમિત્તમોક્તેઃ ।

ધારણોદીરણનિશાત્તમરાયુષ્માયૈઃ ॥૨૪॥

નિયાતિયોગમીરોકચિન્તાત્યાવામસેયુઃ ।

કીમાદોરાત્રિમુક્તાને પ્રકૃપ્યતિ સમીરણઃ ॥૨૫॥

કંડુ, તીવ્ર, તૂઠ, રોડું, મૂખ, મોડું ખાવાપીવાથી, વેગને રોકવાથી અને પાણી આપવાથી, અને ઉજરવે

કરવાથી, બહુ ઊંચેથી (ઊંચે અવાજે) બોલવાથી, (વમન, વિરેચન, આસ્થાપન બંધિત વગેરે) ક્રિયા કેના અતિશયથી, ભય, શોક, ધિતા (કે વિચાર), ક્રમરત અને મૈથુનથી, તથા ગ્રીષ્મના અંતર્માં (=વર્ષા ઋતુમાં), (શેઠ) દિવસના છેલ્લા પહોરમાં, રાતના છેલ્લા પહોરમાં અને ખાંધવાને અને (=ખાધું પીધું પની જાય ત્યારે) વાયુનો પ્રકોપ થાય છે.)

પિત્ત શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

પિત્તં કટ્વસ્લતીક્ષ્ણોષ્ણપટ્કોષવિદાહિમિ ।

શરન્મપ્યાક્ષરાજ્યર્ચવિદાહસમયેષુ ચ ॥૧૬॥

તીખુ, ખાટુ, તીવ્ર, ગરમ રાતે ખાર ખાવા પીવાથી, કોષથી, વિદાહી દ્રવ્યથી તથા શર ઋતુમાં (શેઠ) બપોરે, મધરાત અને ખાંધવાના મધ્યમાં (=ખાધું પીધું વચનુ હોય ત્યારે) પિત્તનો પ્રકોપ થાય છે

કફ શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

શ્વાદ્વસ્લલવણાન્નિમ્નગુર્વમિથ્યન્દિશીતલૈઃ ।

માસ્ત્યાસ્વપ્રસુલાજીર્ણદિવાસ્વપ્રતિવૃદ્ધૈઃ ॥૧૭॥

પ્રચ્છર્ણનાદયોગેન મુકમાશ્વસન્તપોઃ ।

પૂર્વાદિ પૂર્વરાત્રે ચ શ્લેષ્મા

ગળુ, ખાટુ, ખાર, સ્નિગ્ધ, ભારે, રાત્રિ ૧-૨ અને કડા પર્ણના ઉપયોગથી (=ખાવાપીવાથી ૨ ન બીજી રીતે વાપરવાથી), બેસી રહેવાથી, બહુ ઊંધવાથી, નુખથી, અજીર્ણથી, -છાટે ઊંધવાથી, બહુ બુલખુ કરવાથી, વમન વગેરે ક્રિયાઓના અવગણ થવાથી, તથા (શેઠ) ખાંધાપીધા પછી તરત, વસતઋતુમાં, શેઠ નવારે (=દિવસના પહેલા પહોરમાં) રાતે શેઠ પહેલી રાતે (=રાતના પહેલા પહોરમાં) કફનો પ્રકોપ થાય છે

બે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

દ્રઘં તુ સફ્રાત્ ॥૧૮॥

બે દોષ કોપાવે એવાં કરણો ભેગા થવાથી તે દોષ કોપે છે (દા ત શ્લોક ૧૩૫ થી ૧૪૫ના રાત્રિ શ્લોક ૧૫૫, ૧૬૫ના કરણો ભેગા થાય છે ત્યારે વાયુ અને પિત્ત આવે કોપે છે)

ત્રણે દોષ ભેગા શાથી અને ક્યારે કોપે છે?

મિશ્રીધાવાત્સમસ્તાનાં સન્નિપાતસ્તથા પુન ।

સહીર્ણાજીર્ણવિષમવિક્ષારાપ્યશનાદિમિઃ ॥૧૯॥

વ્યાપશ્મમ્વપાનીયનુક્રાશાકામમૂલકં ।

વિષ્ણાકમૃદામુરુપતિશુષ્કકૃશામિયૈઃ ॥૨૦॥

દોષત્રયકરસ્તૈસ્તૈસ્થયાઽપ્રપરિવર્તનાત્ ।

ઋતોર્દુષ્ટાતુરોવાતાદમ્હાવેધાદિવાદ્રાત્ ॥૨૧॥

દુષ્ટાત્ પર્વતાશ્લેષાદ્મહૈર્જનમર્શપીડનાત્ ।

મિથ્યાયોગાચ વિવિધાત્પાપાનાં

ચ નિષેવળાત્ ॥૨૨॥

સ્ત્રીणां પ્રસવવૈષમ્યાત્તથા મિથ્યોપચારતઃ ।

બધા (ત્રણે) દોષને કોપાવનારા કરણો (શ્લોક ૧૩૫થી ૧૭૫ સુધીના) ભેગાં થવાથી, તથા વળી સંક્રીર્ણાશન, અજીર્ણાશન, વિષમાશન, વિરુદ્ધાશન, રાત્રિયાશન (=રાતવાગી ખાવાથી, વચપચુ થઈ ગયેલું હોય રોગુ ખાવાથી) વગેરે પ્રકારનું ભોજન કરવાથી, બ્યાપન (=જેના કુદરતી ગળ અને ગળ જતા રહ્યા હોય રોગા અને પચપચો તથા ગળાનો) દારૂ પીવાથી, વ્યાપન પાણી પીવાથી, શાકની સુકવણી, કાચા મૂળ, ખાજ, માટી, જવ, સુરા, ગધાનું માગ, ચૂક માંસ, કૃષ (ધાનુરો ૨૦છી હોય રોગુ, સ્નાયુ પુષ્કળ હોય રોગુ, જમા હાડકા સિવાય બાકી ભાગ બહુ ન હોય રોગુ) માંસ ખાવાપીવાથી, ત્રણે દોષને કોપાવનારાં તે ન (ચાહાર, વિહાર તથા ક્રિયા)થી આહારમાં ફેરફાર કરવાથી (=ચેથાનું રાત્રિ ખાવાપીવાથી રાત્રે માફક રાત્રિનું રાત્રિ છેડી દઈને માફક ન રાત્રેનું હોય તેવું ખાવાપીવાથી), ઋતુ બગડવાથી (=ઋતુના હિન મિથ્યા < ને રતિયોગથી), આમેથી વાતા પદનથી, (દેવ, દિવ, ગર્ધન વગેરે) ગ્રહોના આવેશથી શરીરમાં ભરાવાથી), ઝેરથી, કૃત્રિમ ઝેરથી, બગડેલા અન્ન પાનથી, પર્વત પાસે રહેવાથી, સૂર્ય વગેરે જાતો નાવાથી, જનમનસત નડવાથી, અનેક જાતના (રસાપન, સ્નેહન, સ્વેદન, વિરેચન વગેરેના) મિથ્યાયોગથી પાપ કરવાથી, સ્ત્રી રો સુવાવડમાં (=બાળક રાત્રે રતી) બહુ કષ્ટાય તેથી તથા સુવાવડમાં ખોટા ઉપચાર થવાથી બધા (ત્રણે) દોષોનો સન્નિપાત થાય છે (=ત્રણે દોષ આવે કોપે છે).

કોપેલા દોષ શી રીતે ચેત કરે છે?

પ્રતિરોગમિતિ કુદ્ધા રોગાધિષ્ઠાનગામિનીઃ ॥૨૩॥

રસાયની.પ્રપચાનુ દોષા વેદે વિકુલંતે ॥૨૩૩॥

દરેક રોગમાં આ પ્રમાણે (=શ્લોક ૧૩૫થી ૨૦૫માં કલ્યા પ્રમાણે) ગેણેલા દોષો ને જાનાએ રોગ થવાનો દોષ ને જાનાએ જતી નાહરોમાં ૪૮ થી જઈને શરીરમાં રોગ કરે છે ('રોગનો સ્થાન તરફ જતાથી' રો જાનાએ એવાં પાત્ર અર્થ થાય છે કે 'રોગમાં સ્થાન-રસ, લોકો વગેરે ધાતુરો) તરફ જતાથી.)

શ્વેતશ્લેષદ્વયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને સર્વરોગનિદાન

નામ પ્રયમોઽપ્યયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ ભે : જ્વરનિદાન

બધા રોગોનું સામાન્ય નિદાન કહ્યા પછી હવે દરેક રોગનું પોતપોતાનું નિદાન કહેવાનું છે. તેમાં બધા રોગોમાં તાવ મુખ્ય લેવાથી પહેલું તાવનું નિદાન કહે છે.

અથાતો જ્વરનિદાનં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःपादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે તાવનું નિદાન સમજાવીયું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપિરઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरोशोशनोऽन्तकः ।

क्रोधो वृक्षाध्वरत्वंसी वदोर्ध्वनयनोऽमृतः ॥ १ ॥

जन्मान्तयोर्मोहमयः सन्तापात्माऽपचारजः ।

विविधैर्નામમિઃ ક્રૂરા નાનાયોનિષુ વર્તતે ॥ ૨ ॥

રોગપતિ (રોગોમાં મુખ્ય), પાપ્મા (પાપી), મૃત્યુ, ઓશોશન (બધી ધાતુને ચોરનાર શોભસને ખાઈ જનાર), અંતક (પથ), ક્રોધ (દશ પ્રજાપતિથી અપમાનિત થયેલા ભગવાન રીકરના કપાળમાંથી નીકળેલા ક્રોધ), દશના પશુને નાશ કરનાર, સદ્ગુની ત્રીજી આંખમાંથી જન્મેલા, જન્મવખતે અને મરણવખતે મૂર્છાકુપે આવતો, સંતાપકર્ષ, અપચાર (કુપ-થ) ને લીધે જન્મેલા કૂર તાવ (પથુપાંખી વગેરે) જુદી જુદી યોનિઓમાં જુદે જુદે નામે લેવા છે.

(વાલીઓના તાવને પાકવ, યોશના તાવને અભિ-તાવ, બાલોના તાવને ગૌકર્ણક, પક્ષીઓના તાવને મકર, કૂતરાના તાવને અચર્ક, પાક્ષીમાં જન્મેલાં પ્રાણીઓના તાવને ઈન્દ્રમદ, વનસ્પતિના તાવને જ્યૌતિ, ધાનના તાવને ચૂર્ણક, પાક્ષીના તાવને નીલિક્ષ, જમીનના તાવને ઊંચ અને માટીસોના તાવને જ્વર કહે છે.)

તાવનમ્ ભેદઃ તાવકેટય ?

સ જાયતેઽપ્થયા દોષેઃ પૃથક્કિયૈઃ સમાગતૈઃ ।

માગનુક્રમ

એ (તાવ) આઠ છે (જ્યાઠ રોગે આવે છે) : એકલા વાયુથી, એકલા પિત્તથી, એકલા કફથી, બે દોષ ભેગા થવાથી (જ્વાનપિત્તથી, વાનકફથી અને પિત્તકફથી), ત્રણે દોષ ભેગા થવાથી અને આગનુક.

તાવની સંપ્રાપ્તિ

मलास्तत्र स्यैः स्वैर्दुष्टाः प्रदूयन्ते ॥ ૩ ॥

મામાસાવં પ્રવિદગમમનુગમ્ય પિષાય ચ ।

છોટાંશિ પત્તિસ્થાનાય નિરસ્થ જલનં ચદિઃ ।

છદ તેનાભિષ્વર્ણતદ્વગ્નઃ સ્વપ્નં વપુઃ ।

કુર્બન્તો ગાત્રમયુષ્ણં જ્વરં નિર્વર્તેન્વિતિ ॥ ૫ ॥

તેમાં (નિ. ૧/૧૩૩ થી ૨૨૧ વાળા) પોત-પોતાને બગાડનારાં કારણોથી બનરેલા, લોભીમાં દાખલ થઈને ‘આમ’ ની પાછળ જઈને (જ્વરામ સાથે ભગ્ની જઈને) પથવાના સ્થાનમાંથી (અગ્નિમાંથી) જ્વરા-ગ્નિને બહાર કાઢીને તેની સાથે (બહાર નીકળેલા અગ્નિ સાથે) ચારે પાસ ફરતા, આખા શરીરમાં પીડ કરતા અને શરીરને બહુ ગરમ કરી દેતા (શરીરની સામાન્ય ગરમીમાં વધારો કરતા) દોષો તાવ આજે છે.

તાવનું પૂર્વરૂપ

સ્રોતોવિક્ષ્ણ્યાત્પાયેણ તતઃ સ્વેદો ન જાયતે ।

તસ્ય પ્રાપ્તપ્રમાલસ્યમરતિર્ગર્ગરોરવમ્ ॥ ૬ ॥

આસ્યવૈરસ્યમરુચિર્જુમ્મા સાષ્ટાકુલાક્ષિતા ।

મજ્જમર્દોઽવિપાકોઽગ્રમાણતાં બહુતિવ્રતા ॥ ૭ ॥

રોમહર્ષાં વિનમનં વિષ્ણિકોદ્દેહનં વલમઃ ।

દિતોપદેદોષ્યાન્નતિઃ પ્રીતિરસ્તપ્તદૃવણે ॥ ૮ ॥

દ્રેષઃ સ્વાદુષ્ણ મધ્યેષુ તથા વાલેષુ વૃદ્ધ મૃશામ્ ।

શન્વામિતીતયાતમ્બુજાયોષ્ણેધ્વનિમિત્તતઃ ॥

દૃષ્ટા દ્રેષઃ

અગ્નસ, અગ્નગ્ને (એગેની), શરીર ત્યારે થઈ જાય, મેનિ સ્વાદ બગાડી જાય, અસ્થિ, બગાડાં, આંખમાં પાક્ષી આવે, આંખ આકુળથાકુળ રહે, શરીર કસ-રોગ આવે (ચૂંચાયા થાય), ખાંધુધીયું પચે નહિ, બળ ઘટી જાય, બહુ ઉંઘ આવે, રૂંવાડાં ઊભા થાય, શરીર ટટાર ન રહી શકે (શરીર કીડી થઈ જાય), પગની પિંછીઓમાં કળતર થાય, કંઠાળો, હિતની શિખામણ સોંખી ન શકાય, ખટાથ, ખાસથ અને તીખાથ માટે આવ થાય, અગ્નિ ભોભન તથા બાજો માટે અભાવ થાય, બહુ તરસ લાગે, અચાત્ર, અગ્નિ, ઈંડક, પવન, પાક્ષી, છાંયો અને જરમીની ઈંચા અને અભાવ કંઈ કશું વિના જા થાય-આ એનું (તાવનું) પૂર્વરૂપ છે.

તત્તુ જ્વરસ્ય થયકતા મયેવ ।

ત્યાર પછી (પૂર્વરૂપ થઈ રહ્યા પછી) તાવ જન્મ થાય છે (જ્વરા ત્યારમાંથી કો તાવ છે તે સમજાય એવાં લક્ષણોવાળા જન્મે પ્રકટ થાય છે.)

વાયુના તાવનાં લક્ષણ

માગમાપગમશોમશ્ચુડનાથેત્નોષ્ણામ્ ॥ ૧૦ ॥

વૈષ્ણવં તત્ર તથાજે તામ્નાઃ સ્યુર્વેદનાઘલાઃ ।

પાદપોઃ સુનતા સ્તમઃ વિષ્ણિકોદ્દેહનં મમઃ ।

વિષ્ણેષ થય સમ્પીનાં સાદ ઝવેઃ જટીમહઃ ।

પૃષ્ઠં સોરમિયામોતિ નિપીત્યત્ત દ્વોરમ્ ॥ ૧૨ ॥

છિન્નત્વ ઇવ ચાસ્વાનિ પાશ્વર્ગાનિ વિશેયતઃ ।

દૃવમ્પ્ર મહસ્તોદઃ પ્રાજનેનેઃ વક્ષસઃ ॥ ૧૩ ॥

સ્તન્ધયોર્મધ્યં યાહોર્મધ્યં પીઠગમંસયો ।

વશક્તિર્મક્ષણે હન્યોર્નુશ્મગ્નં કર્ણયો મ્વનઃ ॥ ૧૪ ॥

નિલ્લોઠ શાઘયોર્મૂર્ધ્નિ વેદમા વિત્સામ્યતા ।

કરાયામ્યન્વમયયા મલ્હાનામપ્રવર્તનમ્ ॥ ૧૫ ॥

રુક્ષારુણત્વગાસ્પાશ્વિનત્વમૃગુપીપતા ।

પ્રસેકારોચકાશ્રદ્ધાવિપાકાસ્તેદજાગરા ॥ ૧૬ ॥

કળ્કકોઠ્ઠશોપસ્તૃન્નુષ્કોઠ્ઠકૃત્તિકાસા વિપાદિતા ।

હર્ષો રોમાદ્ગદગ્નેષુ વેપથુ ક્ષવયોર્મંદ્રઃ ॥ ૧૭ ॥

અમઃ પ્રલાપો ધર્મેષ્છા વિનામશ્ચાનિલજ્વરે ।

તાવ કપા અને ક્રેટલા અવયવમા અને કાર ચરૂ થાય, ઊતરી જાય, વધી જાય, ઉડકો પડે, પીઠ કરે અને ગમી(અ ટમ્પગ્ગર)નું માપ-રોટલી બાજ તેમા કંઈ ઠગધડી ન હાય, તે તે (નીચે ગણાવવા) અંગેમા થતી તે ત (નીચે ગણાવેલી) પીઠઓ થલ હોય (=ધરીમા થાય ૨ તે ધરીમા ન થાય), પગની સુખિ, પગનો સ્તબ, પિંગ્લોમા કાનર, ચાક, સાધા જાણે નૂટના હોય રોનું લાગે, સાથા પોમાનુ કામ કરી ન થકે, કમ્બર પકડાઈ જાય, બગ્ગે જાણે કચરાતો હોય રોનુ દુ ખ થાય, પેટ જાણે પિલાનું હોય એવી પીઠ થાય, ખામ કરીને પડખાના હાડકા જાણે કપાતા હોય રોની પીઠ થાય, હૃદય વચકાઈ જાય, છાતીમા જાણે પળેલા ખિન્નાતા હોય રોની પીઠ થાય, ખબા વધે વાઈ જાય, હાથ ઊંડા વિરાતા હોય એવી પીઠ થાય, ખબા દખાતા (પિલાતા) હોય એવી પીઠ થાય, ઘડમા ખાઈ ન થકે, બગાસાં આવે, કાનમાં અવાજ થાય, લમજામા પળેલા ખિન્ના જેવી પીઠ થાય, માથામા વેદના થાય, મોનો સ્વાદ બગડી જાય, મો નૂરુ નૂરુ લાગે અથવા મળો નીકળે નહિ, ચામડી, મો આખ, નખ, પેશાબ અને ગરો લૂખાં ૨ને આજા લાલ હોય, લાંબ પડે, અરવિ, ખાવાનું મન ન થાય, પથે નહિ, પરસેવો ન થાય, ઉજાગરો થાય (=ગ્રંથિ ન આવે), ગળું અને હોઠ સુકાય, તરખ લાગે, સૂકી ઉધરસ આવે, સૂકો માથ (હાડ) વડે, દુખાચપાણુ રૂવાડા ઊભા થાય, અંજ (ચામડી) જાણે કટાકટા વાળી થઈ જાય, દાંત ૨ખાઈ (=ખટાઈ) જાય, થરીર ધૂન્ને, છડી ન આવે, ફેર આવે, લવરી થાય, તાવની ઇશ્વર થાય, થરીર નમી જાય (ટટાર મેસાખ નહિ કે ખા રંગવાય નહિ) અટલા લક્ષણે વાયુના તાવમા થાય

પિત્તના તાવનાં લક્ષણ

યુગપછાતિરક્તાનાં પ્રગાવઃ કટુવચ્ચના ॥૧૮॥

નાસાસ્પપાકઃ શીતેન્દ્રા

અમો મૂર્છા મદોઽસ્તિઃ ।

વિત્સંસ. પિત્તવમનં રક્તછાપનમ્લકઃ ॥૧૯॥

રક્તકોટોદ્રમ. પીનહરિતત્વ ત્વગાદિષુ ।

સ્વેદો નિશ્વાસદૈગ્ધ્યમતિવૃણા ચ પિત્તજે ॥

તાવ ૨ખા થરીરમા એજાથે વ્યાપી જાય, લવરી થાય, મો નીખુંનીખું રહે, નાક પાકે (ઉ ૧૮/૧૮, ૧૮/૧૮), મા પાકે (ઉ ૨૧/૫૭ થી ૫૮), ઠાડની ઇશ્વર થાય, ફેર ૨ આવે, મૂર્છા આવે, કેક ગે, અભુગમે, ખડા થાય, પિત્તની ઊલટી થાય, રાનુ પૂક આવે, ખાટા રોડકાર આવે, રાતા નાક પડે, ચામડી (=મે, આખ, નખ, પેશાબ અને ગરો) વગેરે પીના અને સગનના પાદ્ય જેવા ગળા થાય છે, પરસેવો થાય, નિશ્વાસની ગંધ બગડી જાય, બહુ તરસ લાગે રોગમા પિત્તના તાવના લક્ષણ છે

કફના તાવનાં લક્ષણ

વિશેષાદુર્ચિર્ગાંડ્યં સ્રોતોરોષોઽલ્પવેગતા ।

પ્રસેકો મુલમાપુર્વે દહ્યેપશ્વાસપીનસાઃ ॥૨૧॥

હૃદ્યાસદર્શન કાસઃ સ્તમ્ભઃ શ્વેત્યં ત્વગાદિષુ ।

અન્નેષુ શીતપિટ્ટિકાસ્તન્દ્રોદર્દઃ કનોદ્ભવે ॥૨૨॥

બહુ અગ્નિ, ગડતા, સ્રોતો પુરાઈ જાય, તાવનું જોર થોડું હોય, પ્રસેક, મો ગળુગળ્યુ રહે, હૃદય કફથી લીપાવેલું હોય, હાડ વડે, સજેખમ, હૃદયસ, ઊલટી, ઉધરસ, સ્તબ, ચામડી (=મે, આખ, નખ, પેશાબ, ગરો) વગેરેનો રંગ ધોળો હોય, રાવથો ઉપર ઠરી (=કફની) ફેણીઓ થાય, સુસ્તી રહે, શીજસના મેગાં ઢીમગ થાય-એટલા કફથી આવતા તાવના લક્ષણ છે

તાવના વખત ઉપરથી તાવ ઓળખવાની રીત

કાલે યથાસ્વં સર્વેષાં પ્રવૃત્તિર્જિહ્વિરેવ વા ।

જે દોષનો તાવ હોય તે દોષનો પ્રકોપ થવો વખતે બધા તાવ થરૂ થાય છે (=આવવા માંડે છે) કે વધે છે (તાવ કપા દોષનો છે તે આ રીતે પારખી શકાય છે)

ઉપશય અને અનુપશયથી તાવ ઓળખવાની રીત નિર્દાનોકાનુપશયો વિપરીતોપશાયિતા ।

નિ ૧/૧૩૭ થી ૨૨૫ સુધીમાં દોષને કોષ વનારા પોતપોતાનાં કારણો કહ્યાં છે તે અનુપશય છે (=તાવમા વાયુને કોષાવનારાં કારણોનો ઉપશય

કરીએ તેથી જે દુઃખ વધી પડે તે વાયુનો તાવ છે એમ જાણવું) રોનાથી ઊંધું (દોષનું શમન કરનારા કારણો) વાપરવાથી જે સુખ થાય તે શમન થયેલા દોષનો તાવ છે એમ જાણવું

(દરેક દોષને મટાડવાના ઉપચાર સુ. અ. ૧૩ માં કહ્યા છે)

બે ભેગા દોષના તાજાના લક્ષણ

યથાસ્વં લિહ્વસંસર્ગો જ્વરઃ સંસર્ગજઃ

બે દોષ કોષવાના લક્ષણો ભેગા હોય ત્યારે બે ભેગા દોષનો તાવ હોય છે

વાતપિત્તનાં તાવનાં લક્ષણ

અપિ ચ ॥ ૨૩ ॥

શિરોતિમૂર્ચ્છાવમિદાહમોહ-

કળ્ડાસ્પશ્વરોપારતિપર્વમેદાઃ ।

અનિદ્રતાતુહ્નધ્રમરોમહર્ષા

જુમ્પાતિવાયત્વં ચ ઘલાત્સપિત્તાત્ ॥૨૪॥

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોષવાથી આવેલા તાવનાં આધુ દુષ્ણે, મૂર્છા, ઊલટી, બળતરા, ઉદાસીનપણું, ગળુ સુકાય, માં સુકાય, રાત્રીગમે, સંધ્યા તૂટે, ઊંઘ ઊડી જાય, ખરચ, ફેર, કે વાણ ઊંઘા થાય, બગાસા આવે અને બહુ બોલબોલ કરે

કફવાતના તાવનાં લક્ષણ

તાપહાન્યરુચિર્વશિરોરુક્

પીનસશ્વસનકાસવિઘ્ન્યાઃ ।

શીતજાદ્યતિમિરઞ્જમતન્દ્રાઃ

શ્લેષ્મવાતજનિતજ્વરલિહ્નમ્ ॥ ૨૫ ॥

તાવની ગરમી ઘોડી હોય, અરુચિ, કાંપાભા પીડ, આધુ દુષ્ણે, સળેખમ, પાડ, ઉપરસ, ઝાડો, પેશાબ વગેરે ન થાય; ટાક વાય, જડના, આંખે અંધારા આવે, ફેર અને સુરેલી (=ધેન) રો કફ અને વાયુ ભેગા કોષ વાથી આવેલા તાવના લક્ષણ છે

કફપિત્તના તાવનાં લક્ષણ

શીતસ્તમ્મસ્વેદાદાહ્યવલ્લ્યા

તુષ્પાકાસશ્લેષ્મપિત્તપ્રવૃત્તિઃ ।

મોહસ્તન્દ્રાલિતતિકાસ્યતા ચ

કેવં રૂપં શ્લેષ્મપિત્તજ્વરસ્ય ॥ ૨૬ ॥

ગઠ (=કફ), સ્તંભ, પરતેવો અને બળતરા એ ચાર આપનેનો ઘઈ નિખમ ન રહે (કોઈ વાર ટાક વાય તે કોઈ વાર બળતરા બને, કોઈવાર સ્તંભ થાય

તે જોઈ વાર પરતેવો થાય), તરેઈ લાગે, ઉતરત આવે, કફ અને પિત્ત નીકળે, મોહ, મોહ, માં ટાક (શ્લેષ્મી વૃષ્ણો) અને કંબુ હાય, એ કફ અને પિત્ત બેગા કોષવાથી આવેલા તાવનું રૂપ જાણવું

સાનનાતોતરનાં લક્ષણ

સ્વર્ગો લક્ષ્મીઃ સંવર્દાહોઽપ ચ મુહુર્મુહુઃ ।

તદ્વચ્ચીતં મહાનિદ્રા દિવા જાગરણં નિશિ ॥૨૭॥

સદા વા નૈવ વા નિદ્રા મહાસ્વેદોઽતિ નય વા ।

ગીતસર્વનહાસ્યાદિવિકૃતેહાપ્રવર્તનમ્ ॥ ૨૮ ॥

સાધુષ્ણી કલ્પે રક્તે મુગે હુલિતપદ્મમણી ।

મક્ષિણી પિષ્ઠિકાપાર્શ્વમૂર્ધર્વાસ્થિરભ્રમઃ ॥

સદ્યનો સજ્જો કર્ણો કળ્ડ શૂકૈરિવાચિત ।

પરિદગ્ધા હ્રવા જિહ્વા મુલ્ સસ્તાન્નસન્ધિતા ॥

રુક્તપિત્તકફાદિયો લોલન શિરઘોઽતિવક્તુ ।

કોઠાનાં દ્યવરકાતાં મળ્ડાતાં ચ દર્શનમ્ ॥

હ્રાયા મલસંસર્ગઃ પ્રવૃત્તિર્વાઽલ્પશોઽતિ વા ।

શિશ્વાસ્યતા ઘલ્લ્લંઘ્રાઃ સ્વરસાદઃ પ્રલાપિતા ॥

દોષપાકધિરાત્તન્દ્રા પ્રતતં કળ્ડકૂજનમ્ ।

બધા (ત્રણ) દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવ બધા

(ત્રણ દોષના) લક્ષણોવાળો હોય છે અને રોમાં

વારવાર બળતરા થાય છે, તે જ પ્રમાણે (=વારવાર)

ટાક વાય છે, દિવસે બહુ ઊંઘ આવે છે અને રાત્રે

ઉજાગે થાય છે કે આંખો છાંડી અને રોત ઊંઘા

કરે છે કે સમૂળગી ઊંઘ આવતી નથી, કા તે પુષ્કળ

પરતેવો થાય છે કે સમૂળગી પરતેવો થતો નથી, ગાવાની,

નાથવાની અને ઉસવાની બેતુદી વેશ કરે, અપો

આસુવાની, મેલી (=રોડીની), લાવ, વાંકી રાને ચીપ

સથેલી (ચૂથાઈ ગયેલી) પાંપણોવાળી હોય છે, પિંડી

ઓમા, પડખામાં, માથામાં, પર્વમાં અને હાડકામાં પીડા

થાય છે, ફેર આવે છે, કાનમાં અવાજ થાય છે અને

ચીડ થાય છે, ગામાં જાંઘ કાંઠામાં પડી જાય છે,

છળ આગી (=દાઝવા જેવી) અને ખર અને ભારે

ઘઈ જાય છે, શરીરના સંધા કીલા પડી જાય છે,

(દરેક) ઘાડી, પિત્ત અને કફ થૂંકે છે, આધુ (બધા

જાણી) યેવે છે, બહુ દગ્ધ થાય છે, કીમણ અને

બદ્ધથી ગળનાં અને ઘાંઘાં નકમાં દોખાય છે દદરમાં

ચીડ થાય છે, મન બાગી જાય છે (=નીકળવા નથી)

અથવા મન લોભેનું નીકળે છે કે બહુ નીકળે છે,

મા ચીકણું રહે છે, બરા ઓછું ઘઈ જાય છે, અવાજ

નરમ પડી જાય છે, દરેક લવડી કરે છે, વાને વખને

દોષો પાકે છે, ઘેન રહે છે, ગળામાંથી ઘરેડા નેવો સતત અવાજ થાય છે.

સંનિપાતનં બીજં બે નામ

સન્નિપાતમનિન્યાસં તં શ્રુયાચ્ચ હૃતૌજસમ્ ॥૩૩॥

તે સંનિપાતને અભિન્યાસ અને હૃતોજસ કહેવો.

અસાધ્ય સંનિપાતગ્વરનાં લક્ષણ

દોષે વિપદે નષ્ટેઽગ્નૌ સર્વસમ્પૂર્ણલક્ષણઃ ।

અસાધ્યઃ

જ્યારે દોષોનો વિભાવ થાય (=દોષ કાચા ને કાચા પડ્યા રહે અને નીકળે નહિ), જઠરાગ્નિ (વધારે) હોવાવાથ, ત્યારે સંનિપાતગ્વરનાં બધાં લક્ષણો જણાતાં હોય એવો સંનિપાતગ્વર અસાધ્ય છે.

સોઽપ્યથા ક્લહ્યો ભવેદૈકલ્યદોષિ વા ॥૩૪॥

નહિ તે (=જે બધાં લક્ષણો ન જણાતાં હોય પણ થોડાં લક્ષણો જણાતાં હોય તે) સંનિપાતગ્વર દુઃસાધ્ય હોય છે; અથવા દુઃસાધ્ય હોવા ઉપરાંત કંઈ ખોટા પણ આણે છે.

શીતાદિ અને દાહાદિ સંનિપાત

મન્યચ્ચ સન્નિપાતોત્થો

વત્ર પિત્તં પુન્યકુ સ્થિતમ્ ।

ત્વચિ કોષ્ટેઽપ્યથા દાહં વિદધાતિ પુરોઽનુ વા ॥

તદ્દ્વાતકફો શીતં દાહાદિદુંસ્તરસ્વયોઃ ।

અને વળી સંનિપાતથી (=ત્રણે દોષ સાથે કોષવાથી) ઉત્પન્ન થયેલા (બીજાં એક એવો) તાવ છે કે જેમાં વાયુ અને કફથી અલગ રહેલું પિત્ત કોઈક વાર ચામડીમાં તો કોઈક વાર કોષામાં પહોંચાં કે પછી બજતરા કરે છે. તે જ પ્રમાણે પિત્તથી અલગ રહેલા કફ અને વાયુ કોઈક વાર ચામડીમાં તો કોઈક વાર કોષામાં પહોંચાં કે પછી ઠંડક આણે છે (=ચામડી કે કોષો ઠંડા પડી જાય છે). આ બંને જાતના સંનિપાતમાંથી દાહાદિ સંનિપાત મટવો બહુ મુશ્કેલ છે. (ચામડીમાં રહેલું પિત્ત બહાર વધારે અને અંદર ઓછાં બજતરા કરે છે; કોષામાં રહેલું પિત્ત અંદર વધારે અને બહાર ઓછી બજતરા કરે છે. તે જ પ્રમાણે ચામડીમાં રહેલા વાયુ અને કફ બહાર વધારે અને અંદર ઓછી ઠંડક આણે છે, કોષામાં રહેલા કફ અને વાયુ બહાર ઓછી અને અંદર વધારે ઠંડક આણે છે.)

શીતાદિ સંનિપાત

શીતાદૌ તત્ર પિત્તેન કફે સ્થન્દિતશોપિતે ॥૩૬

શીતે શાન્તેઽન્લકો મૂર્ચ્ચા મદસ્તુષ્ણા ચ જાયતે ।

શીતાદિ સંનિપાતમાં પિત્ત વડે કફ ઓગળે અને સુકાઈ જાય અને ટાક મટે (એટલે બજતરા થાય), ત્યારે ખાટા ઓઝકર, મૂર્ચ્ચા, કંઈ રીતે તરસા રો ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

દાહાદિ સંનિપાત

દાહારૌ પુનર્યતે સ્યુસ્તન્દ્રાઘીવમિલ્કમાઃ ॥૩૭

પણ દાહાદિ સંનિપાતમાં (દાહ થઈ રહે પછી) અને (જ્યારે દાહ (બજતરા) કરનાર પિત્તથી ઓગળેલા કફથી જ પિત્ત થાંત પડે છે. ત્યારે કફ વધી પડવાથી), ઘેન, લાળ (અને શૂક), ઊલટી (અને ઊભકા) અને કંટાળો રો ચાર ઉપદ્રવો થાય છે.

આગંતુ ગ્વરના પ્રકાર

માગંતુરમિધાતામિપદ્મશાપામિચારતઃ ।

ચતુર્થો

આગંતુ ગ્વર ચાર છેઃ સ્થિતિધાતજ (સ્થાક ૩૮, ૩૯), અભિધાતજ (સ્થાક ૩૯), શાપજ (=પ્રાણસુ, ગુરુ, વૃદ્ધ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપથી આવેલા) અને અભિચારજ (મૂઠ મારવી વગેરે જંતર-મંતર કરવાથી આવેલા).

અભિધાતજ ગ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ

અત્ર ક્ષતચ્છેદદાહાદ્યેરમિધાતજઃ ॥૩૮॥

ધમાચ

એમાં અભિધાતનો તાવ ઘા પડવાથી, કપાવાથી દાહવાથી વગેરે કારણોથી તથા થાક (મહેનત) ને લીધે આવે છે.

તસમિન્યવનઃ પ્રાયો રક્તં પ્રદૂપયન્ ।

સ્યયથાશોકવૈવર્ણ્યં સર્જનં કુરતે જ્વરમ્ ॥૩૯॥

તેમાં (=અભિધાતના તાવમાં) સામાન્ય રીતે વાયુ લોહીને બગાડીને પીકા, સોજા અને થરીરને રંગ બગડે એ ત્રણવાળો તથા (એકલી) પીડાવાળો તાવ આણે છે. (આયુર્વેદરચનાન દીકા પ્રમાણે ઘા પડવાથી, કપાવાથી અને દાહવા વગેરેથી કોષેલા વાયુ પહોંચી જાતનો અને મહેનતથી કોષેલા વાયુ બીજા જાતનો તાવ આણે છે.)

અભિધાતજ ગ્વરનાં કારણ તથા લક્ષણ

પ્રદાહવેશોપચિવિપકોચમીશોકકામજઃ ।

અમિપદ્મત્

પ્રદાહી (ઉ. ૨૧. ૩), આવેશથી (બુદ્ધતા વગ-વાડથી. ઉ. અ. ૪), દવાથી, ઝેરથી, કોષથી, બીકથી, શોકથી અને કામથી (=વિષયવાસનાથી) આવેલા તાવ

અભિપ્રગળથી આવેલા તાવ છે ('ગ્રહાવેશ' શબ્દ ભેગો લઈએ તો 'ગ્રહનો આવેશ' એવો અર્થ કરવો.)

મદેનાસ્મિન્નકસ્માદ્દાસરોદને ॥૪૦॥

એમાં (=અભિપ્રગળ તાવમાં) ગ્રહથી અને વગગાડથી આવેલા તાવમાં દરદી કઈ કાલુ વિના ઇમે છે અને રહે છે

ઓષધીગન્ધજે મૂર્છાં શિરોસ્વમયુઃ ક્ષવઃ ।

દવાની ગંધને લીધે રાવેલા તાવમાં મૂર્છા, માથું દુખે, ઊંઘડી અને છીંક રોટવા લક્ષણો હોય છે

વિશાન્મૂર્છાનિસારાસ્યદયાવતાદાહદ્રવાઃ ॥૪૧॥

જેથી આવેલા તાવમાં મૂર્છા, અનિસાર, મો બાદખી રગનુ થઈ જાય, બજતરા અને હદયના રોગ રોટવા વગર થાય છે

ક્રોધાત્કમ્પઃ શિરોસ્વ ચ

ક્રોધને લીધે આવેલા તાવમાં શરીર ધૂલે છે અને માથું દુખે છે

પ્રલપો મયશોકજે ।

બીક અને શોકને લીધે આવેલા તાવમાં દંદી લવગી કરે છે

કામાદુષ્મનોઽસ્તિર્દાદોદી નિદ્રાધીષ્ટિદાયઃ ॥૪૨॥

વિષયવાસનાને લીધે આવેલા તાવમાં ફેર, અરચિ રાને બગતરા થાય છે તથા શરમ, ઊંઘ, બુદ્ધિ અને પીંગળ રો વાર વાનાનો નાશ થાય છે

કયા અભિપ્રગળ તાવમાં કયા દોષ કોષે છે?

મહાદો સન્નિપાતસ્ય મયાદો મરુતલ્લયે ।

કોપઃ કોષેઽપિ પિત્તસ્ય

ગ્રામી (=ગ્રહાવેશથી) થકે થતા ત્રણમાં (=ગ્રહ દવા રાને જેથી રાવેલા તાવમાં) ત્રણે દોષ કોષે છે, ભયથી થકે થતા ત્રણમાં (=તીક, શોષ અને વિષ-વાસનાથી આવેલા તાવમાં) વાયુ કોષે છે રાને કોપથી આવેલા તાવમાં પિત્ત પલ (=વાયુ રાને પિત્ત) કોષે છે

યો તુ શાપામિચાર્જો ॥૪૩॥

સન્નિપાતજ્યયો ધોરી તાવસલ્લત્તમો મતી ।

પલ જે શાપથી રાને જોત્તરમંતરથી આવેલા તાવ છે તે ત્રણે દોષથી આવેલા હોય છે ધોર (ભયમ) હોય છે રાને સ્થાન કરવા સૌથી મુશ્કેલ છે એવું આપુર્વે માને છે

સન્નિપાતાર્કિર્જ્યેષ્ઠમાનસ્ય તપ્યતે ॥૪૪॥

પૂર્વે વેતસ્તતો દેહસ્તતો વિસ્તોટપદ્મજ્ઞે ।

સરાહમૂર્છામંતસ્ય પ્રત્યદં વર્યતે ડરઃ ॥૪૫॥

તેમાંવે વળી જોત્તરમંતર કરનારાઓ જેનું નામ દઈને હોમ કરે છે (=જે માણસને હેરાન કરવા માટે એનું નામ દઈને હોમ કરે છે) તે માણસનું પહેલા મન તપે છે, પછી શરીર તપે છે પછી વિસ્ફોટ, તન, ફેર, બજતરા રાને મૂર્છા એટલા ઉપદ્રવો એને ગળી જાય છે (=વાગુ પડે છે) અને શેલશેલ એનો તાવ વધે જાય છે

इति ज्वरोऽष्टधा दृष्टः

આમ યાસમાં જ્વર ૮ઠ્ઠ કદમાં છે

તાવના પેટા વિભાજ

समासाद्विधिघस्तु सः ।

શરીરો માનસ સામ્યસ્તીક્ષ્ણોઽન્તર્વહિરાયયઃ ॥૪૬॥
પ્રાકૃતો વૈકૃતઃ સાધ્યોઽસાધ્યઃ

સામો નિરામકઃ ।

ઉપર કહ્યા આઠ તાવના વળી ભેદકાર્ય પેના વિભાજ ટૂકમાં નીચે પ્રમાણે છે શરીર, માનસ, સૌમ્ય, તીક્ષ્ણ, રતનગાય, બહિરાકાષ, પ્રાકૃત, વૈકૃત, સાધ્ય, અસાધ્ય, નામ, નિરામ, (દરેક વિધે વિગત પાંચે પછી આપી છે)

શરીર અને માનસજ્વર

पूर्व शरीरे शरीरे तापो मनसि मानसे ॥ ४७ ॥

શરીરજ્વરમાં પહેલું શરીર તપે છે (પછી મનને સનાપ-દુખ થાય છે), માનસજ્વરમાં પહેલા મન તપે છે (=મનને દુખ થાય છે) (પછી શરીર તપે છે) (શરીરનો તાવ તો પહેલું શરીર તપે તે ઉપરથી આગળથી પણ મનનો તાવ જોખમરા માટે નાક સંપિનામાં નીચેના લક્ષણો આપ્યા છે-મનની વ્યગ્રતા, અપ્રગ્મતા, ગ્વાદિ એ ત્રણ મનના તાવનાં (=મન તપે તેનાં) લક્ષણ છે અને ઈન્દ્રિયો પાનપોનાના વિષયોનું અપ્ર ન ક્ર એ સંનાપનું લક્ષણ છે નરક વિ. ૩/૩૬૫)

સૌમ્ય અને તીક્ષ્ણ જ્વર

पयने योग्यादित्याच्छीतं श्लेष्मयुने मयेत् ।

જ્વરે વાયુ ક્રકે તાપે જેઘ્ર ત્યાર વાયુ તોગરાડી (જેની સાથે જેઘ્ર તેનો ગ્રન્થાર પાનામાંથી લઈ લે એવો) હેરાથી વાતકજ્વર થીન એટલે સૌમ્ય તાવ છે (સૌમ્ય જ્વર=વાતકજ્વર)

दाहः पित्तयुने, मित्रं मित्रे

વાયુ પિત્ત સાથે જેઘ્ર ત્યારે બગતરા થાય છે, વાયુ જ્વરે પિત્ત અને ક્રકે અને સાથે જેઘ્ર છે ત્યારે દંડ

અને બળતરા ભેગા થાય છે (આમ તીક્ષ્ણભર બે જાતના છે એક નર્મ તીક્ષ્ણ રાને બીજે ધીમા શોભ અને ધીમા તીક્ષ્ણ)

અતરાગાય અને બહિરાક્રીય તાવ

અન્ત સઘ્રયે પુન ॥૪૮॥

જ્વરેડધિક વિકારા સ્યુરન્ત ક્ષોભો મલમહ ।

રાતરાગાય તાવમા તાવના લક્ષ્મો રોકવા બહાર નહિ પણ રાદર વધાર થા છે તાવ અને એના લક્ષ્મો તીવ્ર હા છે નાન ગા । પેશાબ વગર મળો નીચી થકના નથી

વહિરેવ વહિવેગે તાપોડપિ ચ સુસાપ્યતા ॥૪૯॥

બહારના વગવાળા (-બહિરાક્રીય) તાવમા માત્ર બહારની નથી । કાય છે અત વળી એ તાવ સા લાગી મગી થાય છે

પ્રાકૃત અને વૈકૃત તાવ

વર્ષાશરદ્ધસન્તેયુ વાતાદૈ પ્રારુત પ્રમાત્ ।

વૈરુતોઽપ્ય સ દુસાપ્ય

પ્રાયશ્ચ પ્રારુતોઽનિલાત્ ॥૫૦॥

વર્ષાઋતુમા વાયુના તાવ ઘટતુમા પિત્તને તાવ અને વસતઋતુમા ક્ષુન્ધા તાવ રો પ્રાકૃત તાવ છે (નવાનુની પ્રકૃતિવાળીને આવેલો વાયુના તાવ, પિત્તપ્રકૃતિવાળાના આવેલો પિત્તને તાવ અને ક્ષુ પ્રકૃતિવાળાને આવેલો ક્ષુન્ધા તાવ પણ પ્રાકૃત તાવ છે) એ સિવાય તાવ (=વર્ષા, શરદ અને વર્ષા સિવાયની ઋતુઓમાં આવેલો તાવ અને ને ઋતુઓ મા પણ ઉપર કહ્યા સિવાયના બીજા દાષાથી આવેલ તાવ) વિકૃત તાવ છે એ (વિકૃત તાવ) મ તા મુરકે તાવ છે અને શયુધી આવેલો પ્રાકૃત તાવ પણ નામાન્ય રીત મળવા મુશ્કેલ હોય છે

એ પ્રાકૃતભરમા નમારુ ઉપચત કરચનું કામ કર્યાસુ મારુનો રુપ પિત્તગ્નેષ્માન્યિનો વ્યવસ્થ ।
કુર્વાત પિત્ત ચ શત્રિ તપ્ય ચાનુરુત વક ॥૫૧॥
તપ્તસ્ત્વા વિસર્ગાય તપ્ત માનશાનાદ્વપ્તમ્ ।
કક્તો વસન્તે તમપિ વાતપિત્ત મવેદનુ ॥૫૨॥
(વર્ષાઋતુમા પેશાબ વાયુ મેષે છે અને પાત્રથી

(અનુભવ-જેમ કોઈ સ્વતંત્ર રાજ પોતે પોતાના હાથી ઘોડા, રથ, પાયદળ વગેરેને લઈને દુશ્મનો સામે લડતો હોય તે વખતે પાછળથી (=અધવય) એ સ્વતંત્ર રાજાની કુમક રોના લશ્કરમા વધારા કરવા બીજુ લશ્કર રાણી પહોંચે, તેમ ન શરદ ઋતુમા પિત્ત સ્વતંત્ર રીતે પોતાના ન પ્રકાપના બળે તાવ આવે છે તેમા પાછળથી ક્ષુન્ધાને જોરમા વધારા કર છે માટ રા લખવામા પિત્ત સ્વતંત્ર છે રાને ક્ષુ રાનુ બરા રોગે પાછળથી આવેલો બરા રાપનાર છે એ ઉપરથી વર્ષા ઋતુના રાને વસત ઋતુના પ્રાકૃત તાવનુ સમજ લેવુ)

રોમના (-પિત્ત અને ક્ષુન્ધા) સ્વભાવન લીધે (પિત્ત અને ક્ષુ રો બે દાષ નકારકા ઉપવાસ છોડી શકતા હાવાથી) રાન વર્ષા રાન શરદ ઋતુઓમા વિત્ત । મગ ચાવતા પાણી એ બે ઋતુઓમા પ્રાકૃત તાવમાં નકાર । ઉપવાસ સ્વભામા કઈ પણ જો નમ હાનુ નથી

વસત ઋતુમા કાપેલા ક્ષુ તાવ આવે છે અને વાયુ તથા પિત્ત એના (એ ક્ષુન્ધા) અનુભવ ના છે

(ક વક્ત રોચી શકા ને વર્ષાઋતુમાં રાદાન કામ પાવતો હાવાથી ઘટીનુ બરા ઘાનુ જાય છે તેથી વસત ઋતુના પ્રાકૃત તાવમાં નકાર । ઉપવાસ કાવવામાં નરા જોખમ રાનુ છે પણ એ રીકા બરાબર નથી, મરવ કે તાર આમાથામાં ઉપજા થાય છે નકારકા ઉપવાસ ખમી થક એવા ક્ષુન્ધો વસત ઋતુમાં પ્રાકૃત તાવ આવ છે વસત ઋતુના સ્વાભાવમા હાવા છતાં એમા મધ્યમ ના ના રકે છે તાવ ના પોતે નમ રા ઉપવાસથી મ નેત્રો વગ છે નનુમક પિત્ત પણ નકારકા ઉપવાસ ખમી થકે નેમ છે અને વાયુ મુખ્ય રોષ નથી પણ નનુમક છે માત્ર વર્ષા ઋતુના પ્રાકૃતભર મા પણ નકારકા ઉપવાસ સ્વભાવમા છે

વર્ષાને શ્રવત્રાપ ઘટેને લટન મદદ ।

અનન્યદુષ્ટનિ વાયુર્ન લટન નમ્ ॥

નકાર ક્ષુ અને પિત્ત દુર ના થી "નયમ" પાને ગણ પાછી પણ પુખ્ત નમ । ઉપવાસ ખમી થકે છે પણ વાયુ ના "નયમ" પાછી નમ પાછી એક ભવ પણ નકારકા ઉપવાસ ખમી નથી

આ ગ્રહાન ઉપ થી પણ નેનું ના નકી થાય છે

કયા તાવ સાધ્ય છે?

ઘલવત્સ્વલ્યદ્રોષેષુ જ્વરઃ સાધ્યોઽનુપદ્રવઃ ।

શેષા દોષવાળા અને બળવાન આતુએનાં ગાંઠેલા ઉપદ્રવ વિનાનો તાવ સાધ્ય છે

અસાધ્ય તાવ

સર્વથા વિકલિધાને પ્રાગસાધ્ય ઉદાહૃતઃ ॥૫૨॥

કેવા દરદીને કેવા તાવ અસાધ્ય છે તે પહેલાં (થા. ૫/૭૧થી ૭૩મા) વિકૃતિવિજ્ઞાનના રાધ્યાયમા કહેવાઈ ગયું છે

સામજવરનું લક્ષણ

જરોપદ્રવતીક્ષ્ણત્વમ્લાનિર્વિદુમુચ્ચતા ।

ન પ્રવૃત્તિર્ન વિઢ જીર્ણા ન શુસ્તામજ્વરાકૃતિઃ ॥

તાવના (લવરી, ફેર, વગેરે) ઉપદ્રવે ઉગ્ર સ્વરૂપમા તોપ, થરીર સુકાય નહિ (રાખવા કઠણી શો), બહુ પેશાખ થાય, ગાંઠે ઊતરે નહિ, ગાંઠે ઊતરે તો પચેલા નહિ પણ કાંચો ઊતરે અને ભૂખ લેાય નહિ એ સામ જ્વરનું લક્ષણ છે

પચ્યમાનજ્વરનું લક્ષણ

જ્વરલેષોઽધિકં તુષ્ણા પ્રલાપઃ શ્વસનં ધ્રમઃ ।

મલપ્રવૃત્તિક્ષેપઃ પચ્યમાનસ્ય લક્ષણમ્ ॥૫૫॥

તાવનો વેગ વધે, તરંગ, લવરી, ઠાંકે, ફેર, મળ નીકળે, દોષોનો ઉત્ક્રેષ્ઠ થાય અને પચ્યમાન (=પાકતા) જ્વરનું લક્ષણ છે

(જ્વર સામ રાવરથામાથી પચ્યમાન અવરથામાં આવે ત્યારે આ શ્લોકમા કહેલા લક્ષણો ધવાથી ૨ ભૂ-મભજ્ય માણસો ગભરાઈ જાય છે અને નકોરણ ઉપવાસ-ને લીધે તાવ લઈ પડી પડી એવી ઝાંઝી બ્રમણથી ઉપવાસ છેડી દઈને અવળે રહેને રહે છે, પણ એ બરાબર નથી 'સામ' પાકવા બ નેહીરો અને પાક-વાની દિશા થતી લેાય ત્યારે આવે બદલદાટ (=ખગ-બગાટ) મહે એ કુદરતી છે)

નિયમ તથા પચ્યજ્વરનું લક્ષણ

જીર્ણતાઽમ્ભવિપર્યાસાસ્તરાત્રં ચ લઘ્નતાત્ ।

'સામ'થી નવરણ થાય તે ઉપરથી (એટલે પગા, પગમા કોચાં ગામજ્વરનાં લક્ષણો વિરલ લક્ષણો થાય તે ઉપરથી અને પચ્યમાન રાવર-તામાં પણ 'સામ' તોપ છે તેથી શ્લોક પગા, મપમાં કોચાં પચ્યમાન જ્વરનાં લક્ષણો વિરલ લક્ષણો થાય તે ઉપરથી, એટલે તારના ઉપદ્રવે નતમ પડી જાય, દરેક મુખ્ય (અથવા નિર્ધિષ્ટ) થયેને ઉત્ક્રેષ્ઠ થયે, પેશાખ થયે થાય, પચેલા ગાંઠે જન્મે ભૂખ

લાગે, તાવનો વેગ ઊતરે જાય (=તાવ ઊતરી જાય), તરંગ માપમર લાગે, લવરી ન થાય, ઠાંકે ન થાય, ફેર ન આવે, દોષોનો ઉત્ક્રેષ્ઠ ન થાય રોટવા લક્ષણો થાય (તે ઉપરથી) તથા નાન તાવ મુખી (તાવ ગત રહેને સાત દિવસ મુખી) લાગટ કરવા નકોરણ ઉપવાસ ઉપરથી જાણુ કે તાવ છૂટી (=પકવ) થયો છે.

૨૧ શ્લોકમા નિયમ (=પકવ) જ્વરના લક્ષણ તરીકે બે વાત કહી છે (૧) 'ગમ'થી વિરલ લક્ષણો અને (૨) સાત તાવના નજીક ઉપવાસ મેઈ તાવમાં સાત કરતા રોછા દિવસના ઉપવાસથી મળે (=દોષો વગેરે) પાકી જાય છે, કાંઈ તાવમા સાત દિવસના ઉપવાસ થી મળે પાકી જાય છે અને કાંઈ તાવમા સાત કરતા વધારે દિવસના ઉપવાસથી મળે પાકે છે માટે મળેમાથી 'સામ' પાકી જાય ન તાવ પકવ થવાની ખરી ક્તેલો છે, તેથી 'આમનિયર્થસાત્' પાકેનું મુખ્ય છે વળી નાન રાવનો ઉપવાસની મુદત રાખી ઉપવાસ છે રોમ તમજી વાયુના મુદનિયા તાવ માટે રા મુદત છે બાકી ફક્, પિત્ત, બે લેના દોષ અને ત્રણે લેગા દોષના તાવમા દરકમા જુદી જુદી મુદતે મળે પાકના તોવાથી અને ઉપવાસની મુદત પણ જુદી જુદી છે

સામાન્ય માણસે ૨ લી મીલવડમા ઊતરવાની જરૂર નથી ઉપવાસ પણ એક પ્રમાણ લાગત છે તેથી સુ ૧૪/૧૬ થી ૧૭મા કાલા, બરાબર લાગત થયુ દોષોનાં લક્ષણો લગાય, ત્યારે કમકમે ઉપવાસ છેડાય તો બવાસાર રીત છે

પાંચ પ્રકારના જ્વર

જ્વરઃ પચ્ચવિધ પ્રોક્તો મન્ડકાલપલાયતાત્ ॥૫૬॥

પ્રાયશઃ સન્નિપાતેન ભૂયસા નૃપદિશ્યતે ।

સન્તતઃ સતતોઽપેષસ્તૃતીયકન્તુર્ધકો ॥૫૭॥

દોષોના બધા અને રાવરને લીધે તથા દોષોના કોપ-વાના સમયના બધા અને રાવરને લીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો કયો છે એ (તાવ) સામાન્ય રીતે ત્રણ દોષ સાથે કોપવાથી આવે છે, છતાં પણ કેવિંચ ત્રણ દોષમાંથી જ દોષ બીજા કરતાં વધારે કોષો તાવ નેના ઉપરથી તે તાવ વિષે અખજરથામા આવે છે (=તાવ ના સામ પાડવામા આવે છે) રાવર, જવર, અન્નેપુ, નૃલીક અને અનુર્ધક એ તારના પાંચ પ્રકાર છે

(સામાન્ય શ્લોક સામાં તારથી સખ્યા રચા કરે છતાં અહીં તાર પાંચ પ્રમાણ કરા છે તેથી વિરલો જેતુ નાનકડો સજર છે, પણ ખર્ડે લેનાં રોષો કંઈ વિરલો નથી એક ને રોષ વનુનાં મંબા અને પ્રમર

જુદાં જુદાં હોઈ શકે રોક ને એક વસ્તુના બધી રીતે સરખા પણ જુદાંજુદાં નંગ (વ્યક્તિઓ) ને રો વસ્તુના ભેદ (=સખ્યા) કહે છે, પણ રો જ વસ્તુના બધા સામાન્ય ધર્મ જેમા રહેલા હોય છતાં એકદ જુદો ધર્મ પણ રાદર હોય તેને તે વસ્તુનો પ્રકાર (=વિધા) કહે છે દા ત ચાર વાસણ બધી રીતે સરખા હોય તો તેને વાસણની ચાર સખ્યા (ભે) કહે છે, પણ જો એ ચારમાં વાસણના બધા સામાન્ય ધર્મો હોવા ઉપરાંત (=રો ચારે વાસણ હોવા ઉપરાંત) એમા જુદાજુદા ઘટ વગેરે જુદા જુદા ધર્મ પણ રહેલા હોય તો એને વાસણના ચાર પ્રકાર (=વિધા) કહે છે તપેલી, થાળી, વાટકો, પવાનુ રો વામણના ચાર પ્રકાર છે ચાર થાળીરો રો થાળીના ચાર નંગ (=ભેદ, સખ્યા) છે (માધવનિદાન રૂખ્યા ૧/૧૦૧ ઉપર વધુ મપુકોશી ટીકાના આધારે)

૨. પાંચ પ્રકારના તાવમાંથી સતતજ્વર મળના અને કાળના બગને લીધે રાત્રે છે અને બાકીના ચાર પ્રકારના તાવ મળના રને કાળના બગ અને રબગને લીધે રાત્રે છે માટે મળેા (=દોષો) ના બગ અને રબગને લીધે તથા દોષોના કોપવાના સમયના બગ અને રબગને લીધે તાવ પાંચ પ્રકારનો છે

સતતજ્વરની સપ્રાપ્તિ

ધાતુમૂચકાદિક્ષોતસાં વ્યાપિનો મલાઃ ।

તાપયન્તસ્તત્તું સર્વાં તુલ્યદૃષ્ટ્યાદિવર્ષિતાઃ ॥૫૮॥

શ્લિનો ગુરવ સ્તગ્ધા વિશેષેણ રસાશ્રિતા ।

સ્તન્તરં નિષ્પત્તિદ્વન્દ્વા જ્વરં કુર્યુ સુદુઃસહમ્ ॥

ધાતુઓને, પેશાનને રને ગાડને વહેનારાં સોતોમાં વ્યાપી ગયેલા, રાખા શરીરને તપાવતા, પોતપોતાના નમાન ગુણવાળી ધાતુઓ (+દેશ, જનુ, પ્રકૃતિ) વગેરે થી વધારાતા, બગવાના, (સામ હોવાથી) બારે, (ઊંચેથી કે નીચેથી નીકળતા ન હોવાથી) સ્તગ્ધ અને સ્તગ્ધ નરમ પડનાર કોઈ વિરુદ્ધ તત્ત્વ (ધાતુ, દેશ, જનુ વગેરે) હાલત ન હોઈ રેવા, ખાત કરીને સ્પર્ધાનુ રાશ્રય લઈને રહેલા મળેા (દોષો) મહામુલેથીથી સહન કરી શકાય રોવા સતતજ્વર પેટા કરે છે (આશ્રે છે)

(પોતપોતાના સમાન ગુણવાળી ધાતુઓ—તાવ ધાતુઓમાંથી જે ધાતુના ગુણ વધુના ગુણ જેવા હોય તે વાતુમાં વધારો કરે જે ધાતુના ગુણ પિત્તના ગુણ જેવા તાવ તે પિત્તમાં વધારા કરે અને જે ધાતુના ગુણ જેવા હોય તે ધાતુ મ્દ્યા વધારો કરે)

(સતત તાવ આણુનાર દોષો બધી ધાતુઓમાં વ્યાપેલા હોય છે, પણ રસધાતુમાં વિશેષ રહેલા હોય છે)

સતતજ્વરની મુદત : સાધ્ય, અસાધ્ય

મલં જ્યોત્ષ્મા ધાતુત્વા સ શીઘ્રં ક્ષપયેત્તતઃ ।

સર્વાકારં રસાદીનાં શુદ્ધ્યાઃ

શુદ્ધ્યાડપિ ધા કમાત્ ॥૬૦॥

વાતપિત્તકફૈઃ સત્ત દશ દ્વાદશ શાસરાન્ ।

પ્રાયોઽનુયાતિ મર્યાદાં મોક્ષાય ચ વધાય ચ ॥૬૧

શ્વપ્તિવેશસ્ય મતં, હારીતસ્ય પુનઃ સ્મૃતિઃ ।

દ્વિગુણા સ્વત્તમી યાવત્રવચ્ચેકાવદશી તથા ॥૬૨॥

પપા ત્રિદોષમર્યાદા મોક્ષાય ચ વધાય ચ ।

શુદ્ધપશુદ્ધા જ્વરઃ કાલં દીર્ઘમધ્યનુવર્તેતે ॥૬૩॥

તાવની ગરમી કોઈક વાર મળને (દોષને) તો કોઈવાર ધાતુઓને ઝટ રોધી કરે છે (=નાશ કરે છે) તેથી રો તાવની ગરમી વાતુ સૌથી વધારે કોષો હોય તો સાત દિવસ, પિત્ત સૌથી વધારે કોષો હોય તો દસ દિવસ રાને કહી સૌથી વધારે કોષો હોય તો બાર દિવસની મુદત સુધી સામાન્ય રીતે ચાલુ રહે છે (સામાન્ય રીતે વાતુનો તાવ સાત દિવસ, પિત્તનો તાવ દસ દિવસ રને કહીને તાવ બાર દિવસ સુધી રહે છે) એ તાવની ગરમીથી મળેા કે ધાતુઓ રોધી થતી હોવાને કારણે જે રસ વગેરે (=ધાતુઓ, પેશાન, ગાડે રને દોષો એ બાર વાના) પૂરેપૂરાં નિર્મા બની જાય તો રો તાવ એટલી મુદતે ઊતરે છે પણ જે તાવની ગરમી લાગવા છતાં રો બાર વાનાં ર શુદ્ધ ન રહે તો રો તાવની ગરમી રોટલી મુદતમાં દુદીને માત્ર નાખે છે રા રુચિવેશને મન છે પણ હારીતની સ્મૃતિ (=મન) રોલી છે કે ત્રણ દોષની (=ત્રણ દોષના જુદાજુદા તાવની) મુદત તાનથી બમણી (=ચોટ દિવસની), નવથી બમણી (=અઠાર દિવસની) અને ર ગિષાદથી બમણી (=બારીસ દિવસની) છે (=વાતુના સતતજ્વરની મુદત ચોટ દિવસની, પિત્ત ના સતતજ્વરની મુદત અઠાર દિવસની રને મ્દ્યાના સતતજ્વરની મુદત બારીસ દિવસની છે) અને રોટલી મુદતે તે તાવ (જે રસ વગેરે પૂરેપૂરાં નિર્મા થઈ જાય તો) ઊતરે છે રૂચવા (જે રસ વગેરે પૂરે પૂરાં શુદ્ધ ન બની જાય તો) તે તે તાવ પોતપોતાની મુત દરમ્યાન દરડીને માત્ર નાખે છે, પણ જેમા રસ વગેરેની પૂરેપૂરી શુદ્ધિ પણ ન થઈ હોય તેમ ન તાવ ર શુદ્ધિ પણ ન ગઈ હોય એવા) શુદ્ધિ અને રુચિ ભેની હોય રેવા તાવ ઉપર લગાવેલી મુત

કરતા વધારે લાગી મુદત સુધી આવે છે (=વાનુ રહે છે)

[જો નીચે ૨.૫૯વા 'નિગમ'ના લક્ષણ જણાય તો તાવની ગરમી મળેલો નાશ કરે છે રોમ સમજાવ્યું, પણ જો સામના લક્ષણો જણાયા કરે તો તાવની ગરમી ધાનુઓનો નાશ કરે છે રોમ સમજાવ્યું સીતા પુરા થેલા ન હોય, શ્વાસોચ્છવાસ નિયમિત નાથે (અથવા થમિત ૨.૫૯), શરીર સ્ફુટિવાણુ (=ફૂફડો) થાય, વાયુ અનુલોમ થાય, વાજી, શરીર ૨ ને મનની કિચાર ૩ કરવામા ૨.૫૯સ ન આવે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય, થો ચીકણ-ચીકણ ન લાગે, યાત્રે, પેશાબ, પરસેવો વગેરે મળે બહાર નીકળે, ભૂખ લાગે ૨ ને કસાળો ન આવે (=ઉત્સાહ આવે) ૨ો 'નિગમ'ના લક્ષણ છે (મર્ચાંગસુદર ટીકા)]

વિષમજ્વરનું સામાન્ય લક્ષણ

કૃષ્ણાનાં દશધિમુક્તાનાં

મિથ્યાહારાદિસેવિનામ્ ।

અહોર્ણિ દ્વોષો દૃપ્યાદેલ્લેખશઃ

અવ્યતમતો યલમ્ ॥૬૪॥

સવિપક્ષો જ્વરં કુર્યાદ્વિષમં ક્ષપવૃદ્ધિમાફ ।

જેને તાવ ઊતરી ગયો હોય નોરા, ફૂબથ ૨ ને વિષમા ૨.૫૯સ, વિહાર (+દગ) વગેરેનું સેવન કર નાર માણસોના ઘોષ પણ હોય (=વાયુ, પિત કે કફ) ને જો ફૂફડો વગેરે (=ધાનુ, દેશ, જનુ વગેરે)માના કેટલાંક નરકથી બા મળે ૨ ને જો દોષનો તાવ હોય તેનાથી વિરુદ્ધ ગુણધર્મવાળું તત્વ (ધાનુ, દેશ, જનુ વગેરે) પણ તાવ દરમ્યાન બહાર હોય અને જો દોષની વધારે થવા કરતી હોય તો તે દોષ વિષમ જ્વર આપે છે

વિષમજ્વરમાં તાવ અડિતર વપાનું કારણ

દાયઃ પ્રવર્તતે તેવાં સ્વે કાલે જ્વરવન શલી ૬૬૫મા નિર્વર્તે પુનઃશ્વ પ્રત્યનીકબલ્લાલઃ ।

એમનો (એક જગ્યાથી દશગણા અણુઓનો) દોષ બજવાન બનીને (=સમાન ગુણવાળી ધાનુ) વનેરે પાતેથી બજ મેજવીને) પોતાના પ્રોત્તરને તમરે દરદીને તાવ અણુને પ્રવૃત થાય છે (=પોતાનું જગમ દેખાડે છે), પણ એ જ દોષ ત્યારે પોતાના પ્રત્યનીકા (=વિરોધી ગુણધર્મવાળી ધાનુ) વનેરેના) અતરે લીધે અપત (=નરમ) બની જાય છે, ત્યારે ૨ પાછે ૬૬૧ જાય છે (તે વખતે તાવ ઊતરી જાય છે)

વિષમજ્વર ઊતરે ત્યારે દોષ કયા રહે છે ?

ક્ષીણે દ્વોષે જ્વરઃ સૂક્ષ્મો રસાદિષ્વેવ લીયતે ॥૬૬ લીનતાત્કાર્યં વૈવર્ણ્યજાટ્યાદીનાદધાતિ સઃ ।

વિષમજ્વર ૨.૫૯નાર દોષ જ્યાં ક્ષીણ (=નિર્બળ, નબળા) થઈ જાય છે, ત્યાર ૨ ન વગેરે ધાનુઓમા જ ભરાઈ જાય છે (૨ દોષ ત ન નાશ પામતો નથી, પણ ધાનુઓમા ભરાઈ જાય છે) ૨ ન ધાનુઓમા ભરાઈ નેહવા લેવાથી ૨ો દોષ ૨ ને ફૂબજો પાડ છે, શરીરનો રંગ બગાડી નાખે છે, જઠરા ૨.૫૯ છે વગેરે વિવિધ ઉત્પન્ન કરે છે

સતતજ્વર અમૃતાર મુદતિયો છે અને વિષમજ્વર અડિતરનો છે એનું કારણ

માસપ્રવિવૃત્તાસ્યત્યાત્તોત્સાં રસમાહિનામ્ ॥૬૭

માનુ સર્વસ્ય વયુષો દ્યપ્તિરપિજ જાયતે ।

સન્તતઃ સતતસ્તેન, વિપરીતો વિપરંયામ્ ॥૬૮॥

વિષમો વિષમારમ્પ્રક્રિયાકાલોઽનુપ્રજ્ઞવાન્ ।

(તાવના દોષમા તાવ ૨.૫૯ની વખતે તાવ આપ નામે દોષ ૨.૫૯મથમા હોય છે) ૨ ન વનેરો સોડોના મુખ (૨.૫૯મથમા રહેલા દોષની) પાસે લાવાથી ૨ ને પડેલાં લેવાથી દોષ આખા શરીરમાં ઝટ લાગી જાય છે (=ફૂડી વગેરે છે), તેથી સતતજ્વર સતત નાનુ રહે છે (=પોતાનો મુદત થવા વિના તદન ઊતરી જતો નથી), પણ વિષમજ્વર અમૃતાર દોષની આપન મા ઊંડડુ લેવાથી (=સતત વગેરે વિષમજ્વરે આપ નાર દોષ લોડી વગેરે જ ધાનુમાં ભરાઈ નેતો હોય છે તે ધાનુઓને વનેરો સોડોનાં મુખ ૨.૫૯મથમી વધારે ને વધારે દૂર લેવાથી ૨ ને વધારે ને વધારે વૃદ્ધ (ઝીમ, સીમ) લેવાથી સતત વગેરે વિષમજ્વર સતત જતાં ઊવડો થાય છે (=સતત વગેરે વિષમ જ્વરમાં તાવ અમૃતાર દોષ કોઈમાં વગેરે વખતે લાગે છે અને આખા શરીરમા પુરપૂરે લાગતા નથી) વિષમજ્વરનાં અરમ્પ (=અપ્રમાણ), ત્રિષ ૨ ને તમર કનેષ્ટ વિનાનાં તર છે અને લગ્ન વખત મુખી થઈ પડે છે (કોઈ વિષમજ્વર મારતો, તો કોઈ પીગતો, તો કોઈ વરી જાયો છૂં થાય છે ૨.૫૯ એના અરમ્પ કનેષ્ટ વિનાનો હોય છે કોઈ વિષમજ્વરમાં ટાક થાય છે તો કોઈમાં વરી હાય બને છે ૨.૫ એની ત્રિષ કનેષ્ટ વિનાની હોય છે કોઈ વિષમજ્વર ત્યારે કોઈ અપેરે, કોઈ અપેરે, તો કોઈ વગેરે મથાને ૨ ને છે ૨.૫ એના તમર કનેષ્ટ વિનાનો છે)

સતતચર

બેનો કક્ષામય-પ્રાય-કરોતિ લગતે અવસ્થા કદર
મજ્જાભય સ્વ તિ ક્ષ્યાવ

(સતતચર આવનાર હોય બધી પાનુરોમાં લોપ
તે પાવ) વિશેષે ૩૩૭ લેખીમાં સોલો હોય સતતચર
આવે છે એ (સતતચર) સતદિવસમાં (=૨૦)ક
સવારથી ભીજ સવાર સુધીમાં) બે વાર રાત્રે છે
(એ બે વાર વડે છે અને બે વાર ઊતરી જાય છે)
(એ બે વાર દાહડે આવે અને ઊતરી જાય અને બીજી
વાર રાત્રે વડે અને ઊતરી જાય એવો અર્થ નથી,
પ્રથમ બોલીસ ક્લાકમાં ગમે ત્યારે બે વાર રાત્રીને
બે વાર ઊતરી જાય છે)

અન્યેદ્યુજવર

સરુદન્વેયુરાશિત ।

તસ્મિન્માસવદા નાઢી

અન્યેદ્યુ તાવ રોજરોજ એકવાર રાત્રીને ઊતરી
જાય છે એમાં (=અન્યેદ્યુ તાવમાં) તાવ આવનાર
હોય (વિશેષે) માસને વહેનારી નાઢીરોમાં ૩ કાશ્ય
કરીને રહેલા હોય છે

નૃતીયક-એકાંતરિયા તાવ

મેદોનાઢીસ્તૃતીયકે ૥૭૦॥

મહાવિસ્તાનિલામૂર્ધનિકસ્ય કફપિત્તતઃ ।

સપૃષ્ઠસ્વાનિલકફાસ ચૈકાહાનતરઃ સ્મૃતઃ ॥૭૧॥

નૃતીયક (=એકાંતરિયા) તાવમાં તાવ રાત્રાનારો
હોય થરબી વહેનારી નાઢીરોમાં (વિશેષે) રહે છે (રો
ત્રણ પ્રકારનો છે) રોકાતરિયા તાવ પિત્ત રાત્રે વાયુ
નાથે કોપવાથી આવે ત્યારે માથુ પકડાય છે (=માથામાં
જનજનતનો ઘીડ થાય છે), કફ રાત્રે પિત્ત ભેગા
કોપવાથી રાત્રે ત્યારે ત્રડ પડાય છે (રેડના માથામાં
જનજનતની વદના થાય છે) રાત્રે ત્યારે વાયુ રાત્રે
કફની રાત્રે છે ત્યાં થતી રાત્રે કમનુ ઘાટ બન
પડાય છે (=રો અનેમાં જનજનતનું દુખ થાય છે)
રો (રોકાતરિયા) તાવ રોકાયેલ દિવસને આનરે અનરે છે

ચતુર્થક-ચોથિયા તાવ

ચતુર્થકો મલે મેદોમજ્જાસ્પ્યન્યતમસ્થિતે ।

મજ્જસ્ય પવેલ્યપરે પ્રમાવં સ તુ દર્શયેત્ ॥૭૨॥

ત્રિધા ક્ષેન જંઘાઝ્યાં સ પૂર્વે

ચિરહોડનિલાલ્ ।

ત્યારે તાવ આવનાર મુદા (=હોય) ચતુર્થી, મજ્જા
હાડકામાંથી ગમ ને એકમા સોલો હોય ત્યારે

ચોથિયા તાવ રાત્રે છે (ચોથિયા તાવ રાત્રે દિવસ
આવે છે) પછી બે દિવસ નથી રાત્રીને, પછી એક દિવસ
રાત્રે છે પછી પછી બે દિવસ નથી રાત્રીને, રો
રોને તાવ આવવાના બે દિવસો વચ્ચે તાવ રાત્રી
વિનાશા મેં ખાલી દિવસોનું ૩૧૨ રહે છે) કેટલાક
રોનું માને છે કે હોય મજ્જામાં હોય ત્યારે ૯૪ ચોથિયા
તાવ રાત્રે છે એ બે રાત્રી પોતાનો પ્રભાવ દેખાડે છેઃ
કફથી ચાલ્યો હોય (=કક વધારે હોય) તે પહેલાં
જલોથી થઈ થઈને પછી ભીજ રાત્રીમાં વ્યાપે છે અને
વાયુથી રાત્રીમાં હોય (=કોપેલા ત્રણ દોષોમાં વાયુનું
પ્રમાણ વધારે હોય), તે પહેલાં માથાથી થઈ થઈને પછી
ભીજ રાત્રીમાં વ્યાપે છે.

ચતુર્થકવિપર્યય તાવ

અસ્થિમજ્જોમયગતે ચતુર્થકવિપર્યયઃ ॥૭૩॥

ત્રિધા, દ્યહ જ્વરયતિ દિનમેક તુ મુઞ્ચતિ ।

તાવ રાત્રાનાર હોય હાડકા અને મજ્જા બન્નેમાં
રહેલા હોય તે ચતુર્થકવિપર્યય નામનો તાવ આવે છે
એ ત્રણ પ્રકારનો છે એ બે દિવસ આવે છે
ર ન પછી રોક દિવસ નથી રાત્રીને, પછી બે દિવસ
રાત્રે છે રાત્રે પછી રોક દિવસ નથી રાત્રીને એવા
કમે રાત્રે છે (તેથી રોને ચતુર્થકથી ઊલટો તાવ કહે
છે ચતુર્થક તાવ રોક દિવસ રાત્રે છે રાત્રે બે દિવસ
નથી રાત્રીને, ચતુર્થકવિપર્યય તાવ બે દિવસ આવે છે
ર ન રોક દિવસ નથી રાત્રીને તેથી ચતુર્થકવિપર્યય તાવ
ચતુર્થક તાવથી ઊલટો છે)

(૨) તાવ ત્રણ ત્રણે દોષ તાથે કોપવાથી આવે
છે, છતાં રોમાં વાયુ, પિત્ત કે કફ ભીજ બે કરતાં વધારે
કાપેલા હોય ત ઉપરથી રોના ત્રણ પ્રકાર પડે છે)

વિષમજ્જવર દરમ્યાન એના પ્રકાર બદલાવાનું કારણ

થલાયલેન દોવાણામન્નચેષ્ટાદિજન્મના ॥૭૪॥

જ્વરઃ સ્થાન્મનસસ્તદ્વત્કર્મણઃ તદા તદા ।

દોષપૃથ્વ્યર્ત્વેદોરાચ્રમશ્રુતીનાં થલાઙ્ગવરઃ ॥૭૫॥

મનસા વિવચાનાં ચ કાલ તં તં પ્રપદ્યતે ।

ત્યારે ત્યારે આહાર, વિહાર, (નદેશ, કામ) વગેરે
લોષ દોષોમાં રાત્રેલા બન અને નિર્મળતાને લીધે
કે મનના દોષોના (સ્વસ્થ અને તમસના) બન અને
નિર્મળતાને લીધે, કે કર્મના (પૂર્વજન્મના કર્મના)
બન રાત્રે નિર્મળતાને લીધે (સતત, અન્યેદ્યુ, નૃતીયક,
ચતુર્થક અને ચતુર્થકવિપર્યય) તાવ આવે છે, ત્યારે
દોષો, દુષ્ટો, જનુ, દિવસનો પગર, રાત્રીનો પગર
વગેરેના બનને લીધે તથા મનના બનને લીધે તથા

૮, સ્પર્શ, રૂપ, રસ ૨ ને ગદ્ય ૨૦ વિષયોના મળને
પે તાવ જુદાજુદા સમયને પામે છે (=તાવ સતત,
ત્યેદ્યુ, તુનીયક કે ચતુર્થક બને છે રાવવા કોઈ કોઈ
૨ ચતુર્થક થયા પછી પાછા તુનીયક રાત્યેદ્યુ કે
તત યઈ જાય વગેરે)

તાવ ઊતરતો હોવાના લક્ષણ

પાત્ન પ્રક્ષોભયન્ દોષો મોક્ષકારે વિલીયતે ॥
તો નર શ્વસન્ સ્વિચન્

ફૂજન્ વમતિ ચેદ્યતે ।
પતે પ્રલપત્યુષ્ણૌ શીતૈશ્ચાદૈર્હતમમ ॥ ૭૭ ॥
વેસશો જ્વરવેગાર્તે સમોઘ ઇવ વીક્ષતે ।
ત્રોપશબ્દ ચ શરુદ્વ્ય સ્તજતિ વેગવત્ ॥ ૭૮ ॥

તાવ ઊતરતી વખતે તાવ ૨ પ્રત્યાર દોષ ધાતુરોને
નળભાગથી મૂકીને રાંદર ભરાઈ જાય છે તથા આમસ
કાંઈ છે, પરસ્પેવા થાય છે ફૂફું ૧ માર છે ઊંડટીઓ
કર છે, તરફે છે ધૂળે છે, લપરી કર છે એના
કેટલાક રાગ ગરમ રાને કેટલાક રાગ ઠંડા યઈ જાય
છે, એની કાન્તિ ઊંડી જાય છે બેભાન બની જાય છે
તાવનો વેગ વધી જાય છે, જલે ગુન્સો થયો હોય રોવી
રીને જુરો છે તથા ૨ પ્રવાહા ૨ ને પાતળા ગાળના
અનેક વેગો રાવાળ સાથે રાંધે છે (=પાતળા ગાળ
થાય છે એમાં 'આમ' પણ નીચે છે રાને ગાળ
થતા થતા પુષ્કા રાવાળ થાય છે)

તાવ ઊતરી ગયો હોવાના લક્ષણ

વેદો લ્હુર્વ્યપગતશ્લમ્મોહતાપ
પાકો મુદે કરણસૌષ્ઠ્યમયચ્ચન્ ।
સ્વેદ ક્ષય પ્રકૃતિયોગિ મનોઽપ્રલિપ્સા
કળદ્વ્ય મૂર્ધ્નિ વિગતજ્વરલક્ષણાનિ ॥ ૭૯ ॥

શરીર ૭૫કું (=ફૂફું, રૂડાં નિવાળું) યઈ જાય,
કટાંગે (=વિવિધાપણ) મોહ (=બેભાની) અને
તાપ (=તાવની ગરમી) જતા ત્થ, મુખપાક થાય
(=મારે બરા મુતર) ઇન્દ્રિયો નયન બની જાય, પીડા
ભા નીંદ, પરસ્પેવા થાય, છીડા નાવ મનનો મૂળ
અભાર પાછો આવે, ખાવાપીવનું મન થાય અને માંસ
ખમ્બર આવે, એ તાવ ઊતરી ગયો હોવાનાં લક્ષણ છે

શ્વપદાદ્રદવે તુર્વા નિદનરથાને જ્વાનિદાન
નામ દ્વિવોષ્ય ॥ ૮ ॥

અધ્યાય ૩ જો : રક્તપિત્તકાસનિદાન

તાવના નિદાન પછી હવે રક્તપિત્તનું નિદાન
થઈ કહે છે ગરમી વિના તાવ રાપવતો નથી અને
પિત્ત વિના ગરમી રાપવતો નથી તેથી તાવના નિદાન
પછી રક્તપિત્તનું નિદાન થઈ થા! એ યોગ્ય ૭૮ છે
તેથી લેખક કહ છે કે

અથાતો રક્તપિત્તકાસનિદાન ધ્યાત્વાશ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુરત્રેયાદયો મહર્ષય ।

ત્યાર હવે આમ રક્તપિત્તનું રાને કાસ (ઉપરનું)
નિદાન કહેયું એ બાબતમા આત્રેય વગેરે મહર્ષઓ
ની ૧ પ્રમાણે શ્રી ગયા છે

રક્તપિત્ત

રક્તપિત્તનું નિદાન

શ્વ્રોત્વોષ્ણતીક્ષ્ણકટુમ્લલવળાદિવિદાહિમિ ।
કોદ્રોયોદ્વાલકૈશ્વાન્નિસ્તદ્યુકૈરતિસેપિતૈ ॥ ૧ ॥
કુપિત પિત્તલે પિત્તં દ્રવ્ય રત્ત ચ મૂર્ચ્છિતે ।
તે મિથસ્તુલ્યરૂપત્વમાગમ્ય દ્વાપ્નુતસ્તનુમ્ ॥ ૨ ॥
બહુ ગરમ (હિન્ના) તીક્ષ્ણ (જલદ) તીખા,
ખાદા ખાસ (નાશ) વોરેનું અનિસેવન કરવાથી
(=લોખા વખત સુધી કે પુષ્કળ પ્રમાણમા તેવન કર
વાથી), એ બધા સાથે (=ગરમથી તે તાર વગેરે સાથે)
ભગવીને ડેલવી, ઉલ્કાક વગેરે ત્યાગારનું અનિસેવન
કરવાથી, (તથા) પિત્ત મ્લનાશ પદાર્થોનું અનિસેવન
કરવાથી મપેલાં દ્રવ પિત્ત રાને લોખી એકશ્રીજ સાથે
સેવન થઈ જઈને બને સરખા રાનાં (એકરૂપ)
યઈ જઈને શરીરમા પ્રવરી જાય છે

પિત્તને રક્ત (=રોગી) કમ કયો છે?

પિત્ત રક્તસ્ય વિદ્યતે સસર્ગાદ્વેષણાદપિ ।

ગાંધર્વર્ણાનુલુક્તેષ્ઠ રત્તેન લ્પવદિવ્યતે ॥ ૩ ॥

પિત્ત લા રીમાંથી બને છે (શા. ૩/૬૩, ૬૪૫)
પિત્ત લોખી સાથે ભરેનું તાવ છે પિત્ત અને લોખી
એકશ્રીજને બનાવી શકે છે (સુ. ૧૧/૨૫૫ થી ૨૬૫)
તથા પિત્તની નાર રાને રત્ત લોખીના ૧૫ અને રત્ત
જેનાં તોષ છે એ તાર પ્રવરથી પિત્તને લોખી મો છે
(૧ ના. ૧૨. ૨૫૫ અને ૨૬૦ પિત્તના અર્થમા
વાપરા છે)

લોખી કોષે ત્યારે કયાથી વધે છે?

પ્રમલ્લપ્ત્વમ્ ર્થાનાર્થીદતા યદ્વત્તથ તત્ ।

(જોયેથી લોખીનું ત્યાગવિક મુખ આપે પોષ)

જેટલું છે એવું થા ૩/૮૦મા કથુ છે તે પાછી લોહીના પ્રકોપ થાય ત્યારે વધીને રપદ તોલા જેટલુ થઈ જતું પણ જાણાય છે, ૨૦ વધારે થી રોત થાય છે તે સમજાવવાને કહે છે કે)

લોહીના સ્થાનમાથી (=રક્ત વહેવાર સ્ત્રોતોમાંથી), બરેજખાથી રાને કાળખાથી રો (પિત્ત સાથે બળેલુ લોહી) નીકળે છે

રક્તપિત્તના પૂર્વરૂપ

શિતોમુરુચમરુચિઃ શીતેચ્છા ધૂમકોઽપ્લકઃ ॥

હૃદિચ્છાદિતવેમત્સ્યં કાષઃ

શ્વાસો ધ્રમઃ ક્લમઃ ॥

લોહલોહિતમત્સ્યામગન્ધાસ્યત્વં સ્વરક્ષયઃ ॥૫॥

રક્તહારિદ્રહરિતવર્ણતા તપનાદિપુ ।

નીલલોહિતપીનાનાં વર્ણાનામવિશેષનમ્ ॥૬॥

સ્વપ્ને તદ્વર્ણદર્શિત્વં ભવત્યસ્મિન્ ભવિષ્યતિ ।

જ્યાર ૨૧ (રક્તપિત્ત) થવાનું હોય છે ત્યાર માથુ ભારે રહે છે, રાસરિ, ઠંડકની ઇચ્છા, ધૂમક, અખ્બક, ઊલટી, ધવેલી ઊલટીની સૂચ, ઉપરસ, લાફ, ફેર કટાણે, મોમાથી લોક, લોહી, માછલી રાને રાખ જોવી ગધ, રાવાજ મેસી જા, રાખ (નવામી, ચેશાખ, ગાંઠે, નખ) વગેરેના રંગ રાને, પીંગા ક લહિત થઈ જાય, નીલ રંગ, લાલ રંગ રાને પીંગા રંગ રોગખી ન થાય, રાને સ્વપ્નમા તે રંગો (=લાલ, નીલ પીંગા, બદામી રંગના રાને ભડકાવાળા રૂપ-વરકસડિના) જુરો-રોટલા લમણે થાય છે

રક્તપિત્ત કયાકયાથી નીકળે છે? ઊર્ધ્વગામી, અધો

ગામી અને ઉભયગામી રક્તપિત્ત

કર્ણ નાસાક્ષિકર્ણાસ્વીર્દ્યોતિગુદૈરધઃ ॥૭॥

કુપિત રોમફૂવૈશ્વ સમસ્તૈસ્તત્ર્યક્રતે ।

કોપેલુ રક્તપિત્ત નાક, રાખ, કાન રાને મોમાથી જેમ ઊંચેથી (=ફૂટીથી ઊંચેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત કહે છે), મૂર્છાદિય, ચોનિ રાને ગુદામાથી રોમ નીચેથી (=ફૂટીથી નીચેના માર્ગે) નીકળે છે (તેને અધોગામી રક્તપિત્ત કહે છે), અને રૂવાડાના છિદ્રોમાથી અને બધા (ફૂટીથી ઉપરના રાને નીચેના) માર્ગેથી નીકળે છે (તેને ઉભયમાર્ગ ગામી રક્તપિત્ત કહે છે)

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય લોવાના કારણે

કુષ્ઠ સાધ્ય કફાધ્માત્તહિરેચનસાધનમ્ ॥૮॥

યક્ષોયઘ ચ, પિત્તસ્ય વિરેકો હિ વરોયધમ્ ।

અનુયન્ધી કક્ષો યશ્ચ તથ તસ્યાપિ શુશ્કિષ્ઠ્વ ॥

કપાયાઃ સ્વાદવોઽપ્યસ્ય

વિશુદ્ધશ્લેષ્મણો હિતાઃ ।

કિમુ તિક્તાઃ કપાયા વા યે નિસર્ગાત્કફાપહાઃ ॥

ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત કફનુ પ્રમાણ વધારે લોવાથી થાય છે તેથી રોને (=ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તને) મટાડવાનો ઉપાય વિરેચન લોવાથી, (ગળ્યા, નૂરા અને કડવા રોમ) રાનેક પ્રગટના રોના રોપધો લોવાથી, પિત્તને માટે વિરેચન રો ઉત્તમ ઉપાય લોવાથી, ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્તમા કક રાનુમધી હોય છે તેનું પણ વિરેચનથી શોધન થઈ થકનું લોવાથી, કફનુ શોધન થઈ ગયા પછી રો ગળ્યા ગળ્યા કપાણે (સ્વરસ, કક, થુન, ચીત, ફાટ) પણ ફાપદો કરતા લોવાથી અને સ્વાભાવિક રીતે જ કફન મટાડે રોવા કડવા કપાણે ના ખાસ કરીને ૮ રાગમા (કફના અનુબંધ વાળા ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત) મટાડતા લોવાથી ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત સાધ્ય છે (-મત્રી શક છે)

(સુ ૧/૧૫૫, ૧૮ પ્રમાણે કપાણથી કક અને પિત્ત બન્ન મટે છે)

અધોગામી રક્તપિત્ત યાપ્ય કેમ?

અધો યાપ્ય ચલાયસ્માત્તપ્રચ્છદૈનસાધનમ્ ।

અલ્પોયઘ ચ પિત્તસ્ય વમન ન વરોયધમ્ ॥૧૧॥

અનુયન્ધી ચલો યશ્ચ શાન્તયે

ઽપિ ન તસ્ય તત્વ ।

કપાયાશ્ચ હિતાસ્તસ્ય મધુરા દદ્ય કેવલમ્ ॥૧૨

અધોગામી રક્તપિત્તમા વાયુનું પ્રમાણ વધારે લોવાથી, રો ઊલટીઓ કરાવવાથી મટનું લોવાથી, એના રોપધ થોડા લાવાથી, પિત્તને માટે ઊલટીઓ કરાવવી રો ઉત્તમ ઉપાય ન લોવાથી, વધી અધોગામી રક્ત પિત્તમા વાયુ રાનુમધી છે તે વાયુનું ઊલટીઓ કરાવવાથી શમન થનું ન લોવાથી અને રોમા ફકત ગળ્યા કપાણે જ ફાપદો કરના લોવાથી અધોગામી રક્તપિત્ત યાપ્ય છે

(સુ ૧/૧૫૫, ૧૮ પ્રમાણે પિત્ત અને વાયુ બન્ને ને મગડી શકે રોવા ફક્ત મધુર ગન (=ગળ્યા) જ છે)

ઉભયમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે કેમ?

કફમાઠકૃષ્ણલ્પમ્લસાધ્યમુમયાયનમ્ ।

અશાય્યપ્રતિલોમ્યાવાદ્માવાદોયધસ્ય ચ ॥૧૩॥

ન હિ સંશોચનં કિંચિદસ્યસ્ય પ્રતિલોમગમ્ ।

શોચન પ્રતિલોમ ચ રક્તપિત્ત મિયન્નિતમ્ ॥૧૪॥

પ્રવમેવોપશામનં સર્વશો નાસ્ય વિદ્યતે ।

સંઘ્રેષુ હિ દોષેષુ સર્વજિજ્ઞમનં હિતમ્ ॥૧૫॥

ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્તમા કફ અને વાયુ બને અનુબધી હોવાથી, ઊર્ગગામી રક્ત રધિગામી બનેનું પ્રતિબોધન કરે (=નીકળતા હોય તેનાથી અવળે માર્ગે લઈ જાય) એવું કોઈ પણ શોધન રીપથ નથી તેથી (=અધિગામીને ઊલટીરે શેકવા જતા ઊર્ધ્વગામી વધી પડે રાત્રે ઊર્ધ્વગામીને વિરેચનથી શેકવા જતા રધિગામી વધી પડે તેથી) ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્તને નીકળતું હોય તેના ક્રતા રાવળે માર્ગે લઈ જવું અશક્ય હોવાથી, (સુ ૧/૧૫૫, ૧૬ પ્રમાણે એકે રસ રોચે નથી કે જો રાનુબધી કફ રાત્રે વાયુ તથા મુખ્ય પિત્ત એ ત્રણેને મટારી શકે તેથી) એનું કઈ પણ ઔષધ ન હોવાથી, રક્તપિત્ત રોગમા પ્રતિબોધન કરે એવું શોધન ઔષધ જ મંગડવાને ઉપાય હોવાથી તથા બધા દોષો ભિન્ના થતા હોય ત્યારે બધા દોષોનું શમન કરી શકે એવું જ શમન રીપથ ફાપદો કરે પણ બધા દોષોનું શમન કરે એવું કોઈ શમન ઔષધ જ ન હોવાથી ઊભયમાર્ગગામી રક્તપિત્ત અસાધ્ય છે

ક્રો ડોષ અનુબધી છે તે ઓજશ્વચાનું લક્ષણ તત્ર લોગાનુગમનં સિરાસ હવ લદાયેવ ।

તેમા (રક્તપિત્તમા) ક્રો ડોષ રાનુગામી (=અનુ બધી) છે તે સુ ૨૭/૩૮૫ થી ૬૧મા કહેલા ચિત્ર-રોમાના લોભીનાં લક્ષણો ઉપરથી પારખવું

રક્તપિત્ત પછી ઉપરસનો વિષય કેમ?

ઉપદ્રવાંશ વિકૃતિજ્ઞાનતરતેષુ ચાપિકમ્ ॥૧૬॥

આનુકારી યતઃ કાસસ્તમેવાતઃ પ્રવક્ષ્યતિ ।

રક્તપિત્તના ઉપદ્રવોને વિકૃતિવિજ્ઞાનીય અધ્યાય (નિ. ૨૪. ૫/૩૩૫ થી ૩૫૫)માં સ્વોત્પન્ન એ ઉપદ્રવોમાંથી ઉપરસનો ઉપદ્રવ રક્તપિત્તવાતને બહુ જલદીથી મારી નાખે છે, નથી તરે એને જ (=એ ઉપરસના રોગ વિષે જ) વિસ્તારથી કહેશે

ઉપરસ

ઉપરસની સમ્પન્ના

પશ્ચ કાસાઃ સ્મૃતા વાતવિત્તલ્લેપ્પશ્વતલયેઃ ॥૧૭

શાસ્ત્રમાં ઉપરસ પાંચ છે. વાયુની, પિત્તની, કફની, લાનની અને લગ્નની

ઉપરસ બન્ને તે યું વાય?

શ્વાપોષેક્ષિતાઃ સર્વે

ઉપરસમા યોગ્ય ચિકિત્સા કરવામા ન આવે તે બધી (પાચે) ઉપરસમાંથી ભવ થઈ જાય છે
કઈ ઉપરસ વધારે બળવાન?

બલિનઘ્નોત્તરોત્તરમ્ ।

૨૦ પાચે ઉપરસ એક પછી એક વધારે ને વધારે બળવાન (=મટવી મુશ્કેલ) છે (વાયુની કરતા પિત્તની, પિત્તની કરતા કફની એ ક્રમે પાચ ઉપરસ મટવી વધારે ને વધારે મુશ્કેલ છે)

ઉપરસનું પૂર્વરૂપ

તેવાં મવિષ્ણતાં રૂપ કળ્થે કળ્હરોચકઃ ॥૧૮॥
શૂકપૂર્ણામકળ્થત્વમ્

ઉપરસ થવાની હોય ત્યારે પહોળા ગળામા વળ (ખસુજ) આવે છે, નાચિ થાય છે અને ગળામા જાણે કાટાકાટા પડે ગા હોય એવું લાગે છે

ઉપરસની સપ્રાપ્તિ

તત્રાષ્વો વિહતોઽનિલઃ ।

ઝૂઝે પ્રવૃત્તઃ પ્રાપ્યોરસ્તસિનૃ

કળ્થે ચ સંસજન ॥૧૯॥

શિર સ્તોતાંશિ સમ્પૂર્ણ તતોઽગ્નિન્યુક્ષિપત્રિવ ।

ક્ષિપત્રિવાક્ષિણી વૃષસુરઃ પાશ્વે ચ પીઢ્યન્ ॥૨૦

પ્રવર્તતે સ યક્ષ્મેણ મિદ્રકાસ્યોગમજ્જનિ ।

રોમા (=બધી ઉપરસમા) નીચેના (=અપાન) વાયુ (ગુદામા) પુષ્કળ ભટકઈ ને પાછો મારીને, ઊંચે ચડીને, છાતીમાં (=પરમામા) પતેથીને, પડ ખામા તથા ગળામાં ઘૂંટામા કરીને, માથાનાં સોનેને ભરી દઈને (=સોનેમા ભરાઈને સોનેને ફેલાવી દઈને), પછી જાણે અવધોને ઉછાળેનાં ત્રણ સ્વેદો, આપોને જાણે બહાર પડેલી ક્રકડો હોય એવો ને (=અપાનવાયુ) પીક અને છાતી ઉપર દબાવ કરીને ભાગેલા (=તડ પડેલા, જાંખલા) કંતાના વામણ બંને જ અચાજ કરતા ક્રતા મોમાંથી (ઉપરતરફ) બહાર નીકળે છે

પાચે ઉપરસની સંપ્રાપ્તિ એકસરખી હોય છતાં દરેકની યોગ્ય અને અચાજનાં ફરક કેમ?

દેતુમેદાશ્વતીવાતમેદો વાયો સર્વહસઃ ॥૨૧॥

યદુજાશ્વયેગમ્ય કાસાતાં જાયતે ઘટઃ ।

(કમ્પુ કે) પાંચે ઉપરસનાં મધ્ય જુદીજુદી હોવાથી એ દરેકમાં વેનવાળો વાયુ જુદીજુદી રીતે ભટકાય છે (=આમા પડકાય છે), તેની બધી ઉપરસમાં યોગ્ય (=યુક્ત) અને અચાજ જુદીજુદી જતાની હોય છે.

(બધી ઉપરસનાં અપાનવાયુ બગડે છે, તેથી બધી ઉપરસનું સમવાયી કારણ એક જ છે, છતાં અપાનવાયુને બગાડનાર પિત્ત, કફ વગેરે તથા જુદા-જુદા આહારવિહારથી નિમિત્ત કારણ જુદાંજુદાં હોવાથી પાંચે ઉપરસનાં કારણે જુદાંજુદાં છે એમ કહ્યું છે.)

વાયુની ઉપરસનાં નિદાન અને લક્ષણ

કુપિતો વાતલૈર્વાતઃ શુષ્કોરુકઞ્ઠવચ્ચત્રતામ્ ॥૨૨॥
હૃત્પાશ્ચર્યશિરઃશૂન્ય મોહશોભસ્વરક્ષપાન ॥
કરોતિ શુષ્કં કાસં ચ મહાવેગજ્વાસ્યનમ્ ॥૨૩॥
સોડક્ષર્ણ્યં કર્કં શુષ્કં

કુચ્છાનમુપત્વાડ્યપતાં પ્રજેત્ ॥

વાયુ કરે એવા આહારવિહારથી કોપેલા વાયુ છાતી, ગળું અને મોંને સૂકી નામ્ને છે; તદય, પડખાં, છાતી અને માથામાં શૂળ આફે છે; બહુ વેગવાળી, બહુ પીડાવાળી અને બહુ અવાજવાળી સૂકી ઉપરસ કરે છે. એ વાયુને લીધે શરીર ઉપર જાણે કંટાકંટા ઊગ્યા હોય એવું થઈ જાય છે (અથવા ફંવાડાં ઊભાં થઈ જાય છે), અને મહામુકેલીથી સૂકો કફ નીકળી જાય ત્યારે ઉપરસ ઓછી થાય છે (=નરમ પડે છે)

પાંચે ઉપરસમાં વાયુ તો કોપે છે અને વાયુ કરે એવા આહારવિહાર વિના વાયુ કોપે નહિ, તેથી વાયુ કરે એવા આહારવિહાર પાંચે ઉપરસનું કારણ છે. તેથી આખી 'વાયુ કરે એવા આહારવિહાર'નો અર્થ 'ધણે વાયુ કરે એવા આહારવિહાર' કરવા બેઠેરે.)

પિત્તની ઉપરસનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પીતાક્લિકફતા તિક્તાસ્યત્વં જ્વરો ઝ્રમઃ ॥૨૪॥
પિતાશ્મવમનં તૃષ્ણા વૈશ્વર્યં ધૂમકોમલકઃ ॥

પ્રતતં કાસવેગેન જ્યોતિષામિવ દર્શનમ્ ॥૨૫॥

પિત્તની ઉપરસને લીધે આંખો અને કફ પીળાં હોય છે, મોંમાં કડવાશ રહે છે, પિત્ત અને લોહીની ઊલટી થાય છે, તરસ લાગે છે, સ્વેદ બગડી જાય છે ધૂમક અને આશ્વક થાય છે, સતત ઉપરસ આવવાથી જાણે ગ્રહો અને તારા દેખાતા હોય એવું લાગે છે.

કફની ઉપરસનાં લક્ષણ

કફાદુરોડ્યસ્પૃશ્મૂર્ચહૃદયં સ્તિમિતં ગુરુ ॥

કઞ્ઠોપલેપઃ સદ્રનં પીનસચ્છર્પરોચકાઃ ॥૨૬॥

રોમહર્ણ્યં ઘનજિગ્મ્યશ્વેતશ્લેષપ્રવર્તનમ્ ॥

કફની ઉપરસને લીધે છાતીમાં ઓછી પીચ થાય છે, માથું અને તદય સગળડ અને ભારે થઈ જાય છે, પગમાં કફ લીપાઈ જાય છે, શરીર કામ કરી શકતું નથી;

સળેખમ, ઊલટી અને અરુચિ થાય છે; ફંવાડાં ઊ થાય છે; ઘટ્ટ, ચીકણા અને ઘણો કફ પડે છે.

શ્વેતકાસનાં નિદાન અને લક્ષણ

યુગાદૈઃ સાહસૈસ્તૈસ્તૈઃ સેવિતૈરપયાવલમ્ ॥૨૭॥

ઝરસ્યન્ત ક્ષતે વાયુઃ પિત્તેનાનુગતો વલી ॥

કુપિતઃ કુરુતે કાસં કર્કં તેન સજ્જોગિતમ્ ॥૨૮॥

પીતં દયાવં ચ શુષ્કં ચ પ્રથિતં કુપિતં વહુ ॥

ઘ્રીવેત્કઞ્ઠેન રજતા વિભિન્નેન ચોરસા ॥૨૯॥

સ્ત્રીભિરિવ તીક્ષ્ણાભિસ્તુઘમાનેન શૂલિના ॥

પર્વમેદ્જ્વરશ્વાસતૃષ્ણાવૈશ્વર્યકમ્પવાન ॥૩૦॥

પારાવત દવાકૂજન પાશ્વશૂલી તતોડ્યસ્ય ચ ॥

ક્રમાદ્યોર્યં રુચિઃ પક્તા વસં વર્ણશ્ચ હીયતે ॥૩૧॥

શ્રીણસ્ય સાસ્ટ્વમૂત્રવં સ્વાશ્ચ વૃષ્ટકટીપ્રહઃ ॥

મુલ (મધુ મેધુન, બહુ ભાર ઉપાડવા, બહુ સાવડું હાથી, ઘોડે, પાડો વગેરેને દોડતા ખેંચી પકડવા; કદમ્બ ધનુષ્ય ખેંચવું) વગેરે ગજ ઉપરાંતનાં જાતજાતનાં સાહસે કરવાથી ત્યારે છાતીમાં ચાંદુ પડે, ત્યારે પિત્તના અનુબળવાળો કોપેલા બળવાન વાયુ ઉપરસ કરે છે. એ ઉપરસથી લોહીવાળા, પીળા, બદામી રંગના, સૂકા, ગંધાઈ ગયેલા (લાચાણ) અને ગંધાતા ગળફા ગળામાંથી બહુ પડે છે, ગળામાં પીડા થાય છે, છાતી જાણે ચિરાઈ જતી હોય એવું લાગે છે, છાતીમાં જાણે અણીદાર શેરો ખેસાતી હોય એવું લાગે છે અને શૂળ આવે છે, પર્વ જાણે ફાટે છે; તાવ, હાંફ, તરસ, અવાજ બગડે, કંપ થાય—એટલા ઉપ-દ્રવોવાળો દરદી લોહાની માફક અવાજ કરે છે અને એના પડખામાં શૂળ આવે છે. ત્યાર પછી એનાં લીંબ, રવિ, નકશાગ્નિ, બળ, રંગ એક પછી એક ઓછાં થઈ જાય છે, અને એ રીતે સીધું થઈ ગયેલા (=લીંબ વગેરે જેનાં ઘટ્ટી ગયાં છે એવા) દરદીના પેશાબમાં લોહી આવે છે અને એની પીઠ અને કેટ નકશાઈ જાય છે.

શયની ઉપરસનાં લક્ષણ

વાયુપ્રચાનાઃ કુપિતા પાતથો રાજપદ્મિનઃ ॥૩૨॥

કુર્બન્તિ ચક્રમાયતનઃ કારાં ઘ્રીવેત્કફ તતઃ ॥

પૂતિપૂયોપમં પીનં વિષ્ણં હરિતલોહિતમ્ ॥૩૩॥

લુચ્ચેત દય પાશ્વં ચ હૃદયં પતતીય ચ ॥

મરુસાદુષ્ણશીતેચ્છા ચક્ષાશિત્વં યલક્ષયઃ ॥૩૪॥

લિગ્મયસપ્રવચ્ચત્વં શ્રીમદ્દશાનનેત્રતા ॥

તતોડ્યસ્ય ક્ષયરૂપાણિ સર્વાણ્યાવિર્ગવન્તિ ચ ॥૩૫॥

વાયુ જેમાં મુખ્ય છે એવી, ભયરેગના અધ્યાયમાં

(નિ. ૫/૩૫, ૪૫) કહેલા કારણોને લીધે કોયેલી ધાનુઓ સ્થના રોગીને ઉધરસ કરે છે, પછી રોને ગધાતા પર ભેલે, ગધાતો, પીળો, ઉશિત રંગે લાલ કફ પડે છે, પડખા જાણે પોતાના સ્થાનમાથી ખેંચી કઢાતા હોય એવું લાગે છે, હૃદય જાણે પોતાની જગ્યા એથી થી જુનું હોય એવું લાગે છે, કઈ પણ કારણ વિના ગરમ અને કઠ્ઠા આડાગવિડાની ઈચ્છા થાય છે, ખૂંટ માપ છે, બળ રોહુ થાય છે, મો સિંગધ અને પ્રસન્ન રહે છે, દાંત અને રાખો સુંદર લાગે છે અને ન્યાર પછી નિ ૫/૧૩થી ૧૪મા મા કહેલા સંજેખમ વગેરે સ્વરોગના બધા (=રંગિયાર) લક્ષણો પ્રકટ થાય છે

સાધ્ય અને અસાધ્ય ઉધરસ

સ્થાયે ક્ષયજઃ કાસઃ ક્ષીણાનાં દેહનાશનઃ ।

ચાપ્યો વા લલિતાં, તદ્વત્

ક્ષનજોઽમિનવૌ તુ તૌ ॥ ૩૬ ॥

સિષ્યેતામપિ સ્નાનાપ્રાત્

અગ્રી સ્થની ઉધરસ લીસુ (=દૂબળા ર ને નબળા) માણસોનાં શરીરોના નાશ કરે છે (=સાધ્ય છે), પણ બળવાન માણસોની સ્થની ઉધરસ સાધ્ય છે ર થવા કોઈ વાર અસાધ્ય છે તે જ પ્રમાણે લીસુ માણસોની સ્થની ઉધરસ અસાધ્ય છે અને બળવાન માણસોની સ્થની ઉધરસ સાધ્ય અથવા કોઈ વાર અસાધ્ય છે, પણ રો મે (=સ્થની ર ને સ્થની ઉધરસ) તાજી રોય (=જૂની ન હોય) ર ને સુ ૧/૨૬મા થી ૨૮મા કહેલા ચારે સાધનો ઊભર હોય તો મટે પણ ખરી

સાધ્યા લોચૈઃ પૂયક ધ્રુવઃ ।

મિથ્રા યાપ્યા દ્વપાસંવૈ જરસા સ્યવિરસ્યચ ॥ ૩૭

દુષ્ટાદુષ્ટા દોષથી ચલેલી ત્રણ (=વાયુની, પિત્તની અને કફની) ઉધરસ સાધ્ય છે (પાછળથી બીજે અનુબળ દોષ બળવાથી ચલેલી) મે દોષની ઉધરસ સાધ્ય છે ર ને ઘટ્ટા માણસને ઘડપણને લીધે (અહાર વિધારને લીધે નહિ) ચલેલી ઉધરસ સાધ્ય છે

ઉધરસમાં મેદસ્માર રહેવાથી શું થાય?

કાસાઽશ્વાસશ્વપન્ડરિક્વરસાદાવયો ગદા ।

મયન્નયુરેક્ષ્યા યસાસાસાસં ત્વરયા જયેત્ ॥ ૩૮ ॥

મેદસ્માર રહેવાથી (શ્વાસોક્ત ઉપાય ન કરવાથી અને કુપચ્ય કરવાથી) ઉધરસમાંથી દમ, લય, ઊંચગીચો, અજાન લેખી જાય વગેરે થેતો થાય છે, તેથી તેને (ઉધરસને) તરા મળાડશે.

શ્વપન્ડરિક્વરે ગુર્જાયે મિદામરણને રત્નસિત્તરાશ

મિદાને નામ ગુર્જાયેન્કાવ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ-હિંમ્નિદાન

ઉધરગમાં શ્વાસોક્ત ઉપાય ન થાય તો દમ વગેરે ચગ થાય છે, રોવુ ગદા ર.ધ્યામા ક્ષુ, તેથી ઉવે દમનું નિદાન કહે છે

મયાતઃ શ્વાસહિંમ્નિદાન ધ્યાત્યાસ્થમા ।

દિતિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્પયઃ ।

ન્યારે ઉવે રોમ સ્થાન (=દમ, હાફ) અને હેઝીનું નિદાન સમજાવીશુ રો વિપચમા રાત્રેય વગેરે મહર્પયો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શ્વાસ (દમ, હાફ)

શ્વાસરોગનાં કારણ

કાસવૃદ્ધ્યા ભવેન્શ્વાસ પૂર્વેવા લોપકોપતૈઃ ।

આમાતિસારવમથુવિપચાપ્નુર્ફરરપિ ॥ ૧ ॥

રજોધૂમાનિર્લેર્મર્મપાતાંદિતિહિમાશ્નુતા ।

ઉધરસ વધવાથી રાયવા રાગના (=નિ ૧/૧૩૫ થી ૨૧મા મા) કહેલા દોષોને કાપાવનારી કારણોથી, આમ, રતિસાર, ઊંચ, એ, પાડરોગ ર ને તાવથી પણ ધૂળ, ધુમાડો, પવન, મર્મ ઉપર વાગવું ર ને બહુ કઠ્ઠા પામીથી શ્વાસરોગ થાય છે

શ્વાસના પ્રકાર

શુદ્ધકસ્તમકલિત્તો મહાનૂર્થય પશ્યમ ॥ ૨ ॥

શુદ્ધક, તમક, છિન્ન મગ ર ને પાંચમે ઊધ્ય (એ શ્વાસના પાંચ પ્રકાર છે)

શ્વાસની સંપ્રાપ્તિ

કફોપચ્છગમતઃ પવતો ત્રિવ્યગાસ્થિતઃ ।

પ્રાણોદકાષ્ટવાદીને હુદ્દ છોતાંસિ દૂષયન્ ॥ ૩ ॥

ઉર સ્યઃ કુરુતે શ્વાસમામાશયસમુદ્ભવમ્ ।

બગેડો (=કોયેલો), બધે (સ્થાપા શરીરમાં) વ્યાપી ગયેલો, કફની તમકેસા માર્ગવાતો પવન (=વાયુ) ન્યારે પ્રાપ્તને વોનારાં, પાણીને વોનારાં ર ને રાન્નને વોનારાં સોનોને બગાડેને (ખાન કરેને) છત્રીમાં ગયે છે, ન્યારે એ વાયુ આમલકમાંથી ઉત્પન્ન થતો શ્વાસ નાથનો રાત મે છે

પ્રપન્નનું પૂર્વજ

પ્રાણે તસ્ય દુષ્ટામ્યન્નને પ્રાણવિજોમના ॥ ૪ ॥

માનાદ શ્વાસમેદમ

હૃદયમાં ર ને પડખામાં દૂર, પ્રાણવાયુ પોતાની રાજાપાલિક નિતિ છેડેને ન્યારી નિતિ કરે, રાજા :

થાય અને લમણા જાણે ફટના હોય રોવી પીડા થાય રો
(સ્વાતનુ) પૂર્વરૂપ છે

શુદ્ધસ્વાસનાં નિદાન, લક્ષણ, ઉપાય

તત્રાયાસાતિમોજનૈઃ ।

પ્રેરિતઃ પ્રેરયેત્ શુદ્ધં સ્વયં સંશમનં મરુત્ ॥૫॥

રોમાં (પાય પ્રકારના સ્વાસમાં) કનરન વગેરે
મહેનતથી રાત્રે બહુ ખાવાપીવાથી વીકરેલા વાયુ રાપિયા
આપ (કઈ પણ ઉપાય કર્યા વિના) મટી જાય રોવા
શુદ્ધ નામના સ્વાસને ઉત્પન્ન કરે છે

તમકસ્વાસના લક્ષણ

પ્રતિલોમાં સિરા ગચ્છન્તુદીર્ઘ પવનઃ કફમ્ ।

પરિગ્રહ શિરોમીઝમુરઃ પાશ્વે ચ પીડયન્ ॥૬॥

કાષ ધુવ્વરકં મોહમરુચિ પીતસં તૃપ્મ્ ।

કરોતિ તીવ્રવેગં ચ શ્વાસં પ્રાણોપતાપિનમ્ ॥૭॥

પ્રતામ્પેસ્તસ્ય ઘેગેન નિષ્પ્રૂતાન્તે ક્ષણ સુહી ।

ઠુચ્છાચ્છવાનઃ શ્વસિતિ

નિવળ્ણઃ સ્વાસ્થ્યમૃચ્છતિ ॥૮॥

ઝચ્છિત્તાક્ષો લલાટેન સ્વિષ્ણતા શ્રુશર્મતિમાન્ ।

વિશુષ્કાસ્યો મુહુઃશ્વાસી

કાઠ્ઠશ્વસ્યુષ્ણં સ્વેપથુઃ ॥૯॥

મેઘામ્બુશીતપ્રાગ્વાતૈઃ પ્રલેપ્તેભિઃશ્ચ વિવર્ધતે ।

સ પાપ્યસ્તમકઃ સાશ્વો નવો વા

ઘલિનો ભવેત્ ॥૧૦॥

વાયુ ક્લબળે અને ધિરાચેતોમા જાઉંને, કટન ડિવ
નગરોને, માયુ અને યેકને જાવની જાકરી રાખીને, છાતી
ને પાખામા પીડા કરીને ઉપરસ, ઘરોડો (=ધુ-ધુ-
એવો અવાજ), મોહ, અનિદ્રા, સ્વેપ્નમ, નરન અને
બહુ વેગવાળા, પ્રાણવાયુને ત્રાન આપે રોવા સ્વાસન
(=દમને) ઉત્પન્ન કરે છે એના (=નમકસ્વાસના)
વેગથી દરદી બહુ દેરાન થાય છે, ગાત્રના નીકળ્યા
પછી શ્વસનરેન પડે છે, સૂતે સૂતે સ્વાન લેતા બહુ
મુકેલી પડે છે બેઠેબેઠે પીડા થતી નથી, (દમ નડ
નારે) રાપિયા ડિંચી થતી જાય છે, કપાળમા પાસેરો
થાય છે અને કપાળ ખૂબ ડુબે છે, મો બહુ સુમય
છે, વારવાર દમ પડે છે, ગરમ આગતવિજાની દમ્બજા
થાય છે, શ્રુકર છે રો (=તમકસ્વાસ) વાટખાથી,
પાપીથી, કઠકથી અને પૂર્વ નરુથી આવતા પવનથી
વર્ધે છે રો પાખનન છે, પણ થોડા વિવનથી જ
થયેલા અથવા બજવલ માપસને થયેલા નમકસ્વાસ
સાંધવાઈથી મટી શકે છે

પ્રતમકસ્વાસનાં લક્ષણ

જ્વારમૂર્છાસુતઃ શીતૈઃ શામ્યેત્પ્રતમકસ્તુ સઃ ।

પણ રો (=તમકસ્વાસ) સાથે તાવ રાત્રે મૂછો
બળે તે પ્રતમકસ્વાસ છે રો પ્રતમકસ્વાસ ઠડા રોપી,
નાભાર અને વિહારથી મટે છે

(પ્રતમકસ્વાસ તમકના પેટા પ્રકાર હોવાથી સ્વાસ
છ પ્રકારના નહિ પણ પાય પ્રકારના છે)

છિન્નસ્વાસનાં લક્ષણ

છિન્નાચ્છ્વસિતિ વિચ્છિન્નં મર્મચ્છેદરુજાદિતઃ ॥

સસ્વેદમૂર્ચ્છઃ સાનાહો ઘત્તિદાહનિરોધવાન્ ।

અધોરત્વિષ્ણુતાક્ષશ્ચ મુહાન્ રક્તકલોચનઃ ॥૧૨॥

શુષ્કાસ્યઃ પ્રલપન્ દીનો નષ્ણાચો વિચેતનઃ ।

છિન્નસ્વાસને લીધે માપસના સ્વાસોચ્છવાન નૂટક-
નૂટક થાય છે (=સ્વાસોચ્છવાનની ક્રિયા થોડી વાર
ચાલે છે, પછી થોડી વાર રટકી પડે છે, પાછી થોડી-
વાર ચાલે છે), મર્મ કપાળા હોય રોવી પીડા થાય છે,
પાસેવા થાય છે, મૂર્છા આવે છે, રાનાહ થાય છે,
મૂત્રાશયમાં લાય બળે છે રાત્રે પેશાબ રોકાઈ જાય છે,
નગર નીચી રહે છે, રાપિયા પાછી બરાય છે, મોહ
થાય છે, રેકે રાખ લાય હાય છે, મો સુમય છે,
ઘવરી કરે છે, લાવાર બની જાય છે, દરદીની છાપાને
નાય થાય છે રાત્રે વિન ઉદ્દગમા રહે છે

મહાસ્વાસનાં લક્ષણ

મહતા મહતા દીનો નદેન શ્વસિતિ કથન્ ॥૧૩

ઉદ્બ્રમાતઃ સંરંઘ્વો મત્તર્પમ દ્વાનિશમ્ ।

પ્રપ્તજ્ઞાનવિજ્ઞાનો વિશ્રાન્તનયનાનનઃ ॥૧૪॥

વક્તઃ સમાક્ષિપન્ ઘટ્તમૂત્રવર્ચા વિચીર્ગવાક્ ।

શુષ્કકળ્ડો મુહુઃમુહાન્ કર્ણશક્તિશિરોતિરક્ ॥૧૫

મહાસ્વાસને લીધે માપસ લાચાર બની જાઉંને નાકથી
ફૂંકાણ મારીને, રાખ શરીર ઊછળે રો રીતે અકાળેલા
હાય એવો માપસ માટેલા આખવાની માફક રાતરિવસ
(=જરા પણ રાટકયા વિના) મોહા રાવાજ સાથે (=ધરડ-
વરડ રંતો રાવાજ કરતા કરતા) સ્વાસોચ્છવાસ લે છે.
તે વખતે એના જ્ઞાન ર ને વિજ્ઞાનના નાથ થાય છે એના
રાપિયા અને મો બહારવં બની જાય છે, છાતી ખેંચાય છે,
ઝરેપેશાન બધ થઈ જાય છે, નગર બોડી કમનું
નથી (=વાપી નૂટકનૂટક નીકળે છે), ગર્જ સુમય છે,
વારવાર એવાન બની જાય છે અને કનમ, લમણાંથી
અને માથામા રાત્રી પીડા થાય છે

ઊર્ધ્વસ્વાસનું લક્ષણ

રીર્ધમૂર્ધ્વે શ્વસિત્યૂર્ધ્વાન્ન ચ પ્રત્યાહરત્યયઃ ।

શ્લેષ્યાવૃત્તમુલ્લાતાઃ કુદ્ગન્ધવહાદિતઃ ॥૧૬॥

ઊર્ધ્વદશીક્ષતે શ્રાન્તમક્ષિણી પરિતઃ ક્ષિપન્ ।

મર્મેષુ ચ્છિદ્યમાનેષુ પરિદેવી નિવલ્લવાક્ ॥૧૭॥

ઊર્ધ્વસ્વાસને લીધે દરદી લાભા નાને ઊંચા સ્વાસ (=લાભાવાળા ઉચ્છ્વાસ) કાઢી શકે છે પણ પાછો નીચે લાવી શકતો નથી (=નિસ્વાસ લઈ શકતો નથી), દરદીના સોનોના મો કઠ્થી પુરાઈ જાય છે, કોપેલા વાયુથી દરદી પિગાય છે, આંખો ઊંચી ચડી જાય છે, આંખો ચારે બાજુ ફેરવીને બાવળ જુરો છે, જાણે મર્મ કપાતા હોય રોમ દુ ખી થાય (અથવા ફો) છે અને વાણી શેકાઈ જાય છે.

છિન્ન, મહા અને ઊર્ધ્વસ્વાસનું સામ્ય કે અસામ્યપણું

પતે સિદ્ધયેયુરમ્યક્તા દ્યક્તાઃ પ્રાણદરા હુષમ્ ।

હિતિ શ્વાસનિદાનમ્ ।

આ (=છિન્ન, મહા અને ઊર્ધ્વસ્વાસ) જ્યા સુધી વ્યક્ત ન થયા હોય (=એમનાં લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાઈ આવે એવાં ન હોય), ત્યા સુધી (ઉપાય કરવાથી) મરી શકે પણ વ્યક્ત થયા પછી (લક્ષણો સ્પષ્ટ જણાયા પછી) ચોક્કસ છવ થે છે

આમ સ્વાસનું નિદાન પૂરું થયું

મય દિષ્માનિદાનમ્ ।

હેડકી

હેડકીનાં કારણ, પૂર્વક, સંખ્યા, પ્રકૃતિ અને સંક્રમ

શ્વાસક્રોધેતુપ્રાશ્નપદ્ધત્યામરુતિસંખ્યાઃ ॥૧૮॥

હિષ્મા:

સ્વાસરોગના જે હેતુ (શ્લોક ૮૫ થી ૧૫), પૂર્વક (શ્લોક ૪, ૪), સંખ્યા (શ્લોક ૨), પ્રકૃતિ (પાસેનું કારણ, શ્લોક ૨૫ થી ૩ અને સંક્રમ (જો સ્થાનનો આકાશ લઈને હોય રોગ કરે છે તે સ્થાન શ્લોક ૩૫) છે તે જ હેડકીનાં હેતુ, પૂર્વક, સંખ્યા, પ્રકૃતિ અને સંક્રમ છે

(આ શ્લોકમાં કોઈ હેતુ વગેરેની એકના મોટે ભાગે ખરી છે, હમેશાં નહિ, કા વ કે શુદ્ધ હેડકી આપાદ્યમાંથી નહિ પણ અજાની ગાંસીના મુત્રમાંથી આવે છે)

પાંચ હેડકીનાં નામ

મલ્કોદ્રવા શુદ્ધા યમ્લ્લા મ્લત્તિતિ ચ ।

ગમ્ભીરો ચ

લકતોદ્ભવા (=ખાવાપીવાને લીધે ઉત્પન્ન થયેલી, રાન્નજ), શુદ્ધા, યમ્લ્લા, મલ્કી ગને ગમ્ભીરો એ પાંચ હેડકીના પાંચ નામ છે

લકતોદ્ભવા (=ગન્નજ)ના લક્ષણો

મહત્તય ત્વરયાડ્યુક્તિસેવિતઃ ॥૧૯॥

રુક્ષતીક્ષ્ણત્વરાસાત્ત્યૈરત્રપાતૈઃ પ્રપીડિતઃ ।

કરોતિ દિધમામરુજા મન્દશાન્દાં ક્ષવાનુગામ્ ॥

શામં સાત્માપ્તપાનેન યા પ્રયાતિ ચ સાડ્ગજા ।

એમાંથી (=રો પાંચ હેડકીરોમાંથી) ઉતાવળે ઉતા મળે (=સ્પષ્ટ કરીને) ખાવેલાપીધેલા, યુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા, લુપ્તા, તીક્ષ્ણ, ખર અને અસામ્ય અન્નપાનથી કોપેલા વાયુ રાન્નજ (=લકતોદ્ભવા) હેડકી કરે છે (આટલા અન્નજ હેડકીના કારણ છે. એ હેડકી પીગ વિનાની, મદ અવાજવાની અને હેડકી પછી છોક આવે રોવી હોય છે (આટલા અન્નજ હેડકીના લક્ષણ છે) એ હેડકી સામ્ય અન્નપાનથી મરી જાય છે. (આ એનો ઉપાય છે)

(યુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા=જે કમમા, જે ઋતુમાં, જેની સાથે ભેગવીને, જે રીતે ચાપીને, જે વખતે, જે દેશમાં રહે જે માપમાં જે અન્નપાન ખાવાપીવા જોઈએ, તે રીતે તે અન્નપાન ન ખવાપિવાય તે યુક્તિ વિના ખાધેલાપીધેલા અન્નપાન કોવાય)

શુદ્ધા હેડકીનાં લક્ષણ

માયાસાતપચનઃ શુદ્ધઃ શુદ્ધાં હિષ્માં પ્રવર્તયેત્ ॥

જનુમૂલપ્રવિષ્ણતામસ્પર્શો મૃદુ ચ સા ।

વૃદ્ધિમાયાસ્યતો યાતિ મુક્તમાત્રે ચ માર્દવમ્ ॥૨૦॥

મદનતને લીધે થોડો કોપેલા વાયુ શુદ્ધા હેડકીને ઉત્પન્ન કરે છે (=શુદ્ધ છે) એ શુદ્ધ હેડકી જાણી ઘસડીના મૂળમાં જામે છે એના વેન થોડા હોય છે (=શુદ્ધ હેડકી બહુ રસવાની નથી) નથા એનું જોર લાગવું મોઝ છે મદનન ક્ષવાથી એ વધી જાય છે અને ખાવાથી નરન નરમ પડી જાય છે

યમ્લ્લા (=વેજની, પરિણામની) હેડકીનાં લક્ષણ

ચિરેણ યમલેયૌગારાદારે યા પ્રવર્તેતે ।

પરિણામોનુલ્લે વૃદ્ધિ પરિણામે ચ મચ્છતિ ॥૨૧॥

કમ્પવચ્ચતી શિરોમૌત્રમાપ્તાત્સ્યાતિનુપ્પતઃ ।

પ્રત્યગ્ચ્છેદંતીસારનેશ્વિનુતિનુમિમ્નઃ ॥૨૨॥

યમ્લ્લા સેવિતી હિષ્મા પરિણામચ્ચતી ચ સા ।

લમ્બે વખતે, જ્યારે સ્પષ્ટાર પવનો હોય ત્યારે એ હેડકીનાં જોડાં જેમાં થયેલા છે અને જ્યારે

આવાર પચી રહે નારે જે વધી જાય છે તથા જે હેડકી રાખતી હોય નારે દરદીનુ માથું રાને ઝેક કષે છે, રાખાન થાય છે, બહુ તરસ લાગ્યા કરે છે, લવચી, ઊંચટી, રાતસાર, રાખોમા ખાણી ભરાય, બગાચા રોટલા ઉપદ્રવો થાય છે, તે હેડકી યમલા, વેગિની રાને પળિલામવતી હેડકી ટે (યમલાના ત્રણ નામ છે)

મહત્તી હેડકીનાં લક્ષણ

સ્તમ્ભયન્તી તત્તુ વાચં સ્મૃતિ સંજ્ઞાં ચ મુષ્ણતી ।
રુચ્યતી માર્ગમન્નસ્ય કુર્વતી મર્મવદ્નમ્ ॥૨૬॥
પુષ્ટતો નમતં શોરં મહાહિમા પ્રવર્તે ।

મહામૂલા મહાશકરા મહાવેળા મહાલલા ॥૨૭॥
મણિમા રાવે છે નાર દરદીના બે ભમર અને બે લમણ સ્તમ્ભ બની જાય છે, રાખોમા પાણી ભરાય છે રાને રાખો વક્રવક્ર જામે છે, શરીર અકડાઈ જાય છે, વાની જામ્યાઈ જાય છે (=બોલી થકાંતુ નથી), સ્મગલશક્તિ રાને ભાન ડગઈ જાય છે, અન્નનો માર્ગ રૂધાય છે, મર્મસ્થાન ડગી જાય છે (રૂધવા મર્મસ્થાનમા ઊગ્ર થાય છે), છાતી બહાર નીકળી રાવે છે રો રીતે પીક વળી જાય છે રાને શરીર સુકાય છે મહત્તી હેડકીના મૂળ, ર વાજ, વેગ અને જોર મોટા હોય છે

ગભીરા હેડકીનાં લક્ષણ

પકાશયાદ્વા નામેર્વા પૂર્વચા પ્રવર્તે ।
તદ્વપા સા મુહુઃ કુર્વાન્નમમન્નસાસ્ત્રાણમ્ ॥૨૮॥
ગમ્ભીરેણાનુનાદેન ગમ્મીરા

જે હેડકી પકાશયાદવાની કે પડેમાની નીકળે પણ જે બોલે બધી બાબતમા પડેવા કાઢી મહત્તી હેડકીની જેવી જ રીતે નોકમે, જેના લક્ષણ તેના જેવા (=મહત્તી હેડકીના લક્ષણ જેવા) હોય પણ જે વારવાર બગાચા રાવે, જેમા વારવાર શરત પ્રસરે (=ત્રાસ), નથા જે રાખા યાદી ગભીર યુક્ત થાય ન ગભીરા હેડકી છે

હેડકીનું સાધ્ય અને અસાધ્યપણું

તાસુ સાધયેત્ ।

આયે દે, વર્ગયેદ્યે સર્વલિદ્ધાં ચ લેગિનીમ્ ॥૨૯॥
સર્વાશ્વ સંહિત્રામમ્ય સ્થિરિરસ્ય દ્યવાયિન ।

દ્યાયિષિઃ ક્ષીણદેહમ્ય મકચ્છેદ્દશનસ્ય વા ॥૩૦॥

इति हिमनिदानम् ।

નમાથી (=પાવે હેડકીમાથી) પાડી બેના

ન (અકતાદભવા ન ન ગુદના) ઉપાય કરવા (=અ. જે

સાધ્ય છે), છેડી બેને (=મહત્તી ન ન ગભીરને) છેડી દેવી (=રો બે રાસાધ્ય છે), નથા જેમા બધા લક્ષણો થતા હોય રોવી વેગિની (=મહત્તી) હેડકીને પણ છેડી દેવી (=રો રાસાધ્ય છે) જે માણસમા 'આમ'નો સત્ત્વ થયો હોય, જે ઘરડો હોય, જે ઘાયુ ખરૂ મૈથુન કરતો હોય, જેનું શરીર રોગથી દૂબળું થઈ ગયું હોય ર થવા ખોરાક ન લેવાથી જે દૂબળો થઈ ગયો હોય રોવા માણસને આવતી બધી (=પાવે) હેડકીઓ છેડી દેવી (રાસાધ્ય છે)

રા ન, હેડકીનું નિદાન પૂરું થયું

હેડકી અને જ્વાસની ભયંકરતા

सर्वेऽपि रोगा नाशाय न त्वेवं दीव्रकारिणः ।
हिमाम्भासो यथा तौ हि मृत्युकाले कृतालयौ ॥

(યોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો) બધાંયે રોગ મારી નાખે છે, પણ રો બધા રોગ હેડકી અને જ્વાસ જેવા જાવદીથી મારી નાખતા નથી, કારણ કે રો બે (=હેડકી અને જ્વાસ) ના મરણ વખતે શરીરમા ધર કરીને રહેતા હોય છે (=મરણ વખતે હેડકી અને જ્વાસ અવશ્ય ઊપડે છે)

इत्यष्टाङ्गद्वये तृतीये निदानस्थाने श्वासहिम्ना-
निदान नाम चतुर्विंशत्यायः ॥ ४ ॥

અધ્યાય ૫ મો : રાજ્યક્ષમાદિનિદાન

ઉત્તરના યોગ્ય ઉપાય કરવામા બેદરકારી રાખવાથી જ્વાસ, લાષ, ઊંચટી વગેરે રોગ થાય છે, રોગ નિ ૩/૩૮ મા કહ્યું તેથી ઉપચર પછી જ્વાસનું રાને નિ ૪/૧૮ પ્રમાણે જ્વાન જેવા જા કરણ વગેરે વાથી હેડકીનું નિદાન કહ્યું ઘટે લાગુ નિદાન કરે છે

मयातो राजयक्ष्मादिनिदानं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुःरात्रेयादयो महर्षयः ।

ન્યારે તમે અમે રોગજ્ઞમા (=લાષ) વગેરે (=લાષ, મરમેદ, રાત્રિ, ઊંચટી, જ્વદ્યના રોગ, તરસનો રોગ) નું નિદાન સમજાવીશું રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે રોગો નીવે પ્રમાણ કરો ગયા છે

अथ राजयक्ष्मादिनिदानम् ।

क्षयरो।अनुं निदान

ક્ષયરોગના ન્યાર નામ

अनेकरोगानुगतो बहुरोगपुटोगमः ।

રાજ્યક્ષમા ક્ષયઃ શોષો રાગરાહિતિ ચ સ્મૃતઃ ॥

(તાવ રતિસાર વગેરે) અનેક રોગો જની પાછા આવે છે રાત્રે (ગોળા, રતિસાર વગેરે) ઘણુ રોગો જની પહેલા રાત્રે છે રોગો રાત્રે રાજ્યશાસ્ત્ર, સપ, શોષ રાત્રે રોગરાજ રો ચાર નામે રાત્રિવેદશાસ્ત્રમાં કહેલા છે

સપના ચાર નામ પાડવાના કારણ

નક્ષત્રાણા દ્વિત્રાનાં ચ રાજોઽમૃતદયં પુરા ।
યથ રાજા ચ યદમા ચ રાજયદમા તતો મત ॥૨॥
દેહોપદક્ષયકૃતે ક્ષયસ્તત્સમ્ભવાચ સ ॥
રસાદિશોષણાચ્છોષો રોમરાટ તેપુ રાજનાત્વ ॥૩॥
નક્ષત્રોના રાત્રે બ્રાહ્મણના રાજ(=ચંદ્ર)ને પડના ૨૫ રોગ થશે હવે તેથી રાત્રે વળી ૨૫ રોગ બધા રોગોમાં રાજ છે રાત્રે રોગ પછુ છે તેથી આયુર્વેદ એને રાજ્યશાસ્ત્ર માને છે શરીર અને રાત્રિપદના સપના કારણરૂપ હોવાથી તથા તેમાથી (=શરીરના સપમાથી—શરીરની ધાતુરોના સપમાથી) રાત્રે ઉત્પન્ન થતો હોવાથી રો રાગનુ નામ સપ છે, ૨૧ રોગ રસ વગેરે ધાતુઓને મૂકવી નાખતો હોવાથી રાત્રે શોષ કહે છે અને તેમનામા (=બધા રોગોમાં) એ રાજ તરીકે ચળતો (=પ્રકાશતો) હોવાથી રાત્રે રોગરાજ કહે છે (ચંદ્રને પોતાના સસરા દક્ષ પ્રજાપતિનો શાપ લાગવાથી સપરોગ થશે હવે, તેનુ વિગતવાર વર્ણન ચરકસંહિતામાં રાખ્યું છે)

સપ થવાના કારણ

સાહસ વેગસંરોધ શુક્રોજઃ સ્નેહસ્રક્ષયઃ ।

અન્નપાનવિધિત્યાગશ્ચારસ્તસ્ય હેતવ ॥૪॥

સાહસ, વેગને રોકવા, (શરીરમાથી) વીળી, રોગરાજ અને શીઘ્ર ઓછા થાય અને ખાવાપીવાના વિધિનો ભંગ થાય નો રોગા (=સપ રાગની) ચાર કારણો છે સાહસ=શરીર, મન કે વાસ્તવની કંટુ નજા ઉપ રાગનુ ક્રમ.

અન્નપાનવિધિનો ત્યાગ યુક્તિ વિના ખાધેલાં પીધેલાં રચનપાન. (નિ. ૬/૧૯થી ૨૦માં મોધ)

સપની સંપ્રાપ્તિ

તૈદ્દીર્ઘાંઽનિત્ત્વં પિત્ત વ્રજ કોદીર્યં સર્વત ૧

શરીરસંધીનાવિદ્ય તાન્ સિત્તાઘ્ર પ્રવીટયન્ ॥

મુષ્ણિત્વિ સ્ત્રોનસાં યદ્યા તપ્યેતિધિત્વં પા ૧

સપદૂરંધ્રેયધર્તિર્યપ્યપ્યાર્યં જનયેદ્વદાન્ ૬૬ ॥

ને ચાર કારણોથી કેપેરો વાગુ પિત્તને અને કફને પોતાના સ્થાનમાંથી ચતારોતે, પોતે શરીરના સાધારણ

મા દાખલ થઈને, તેમને (=સાધારણને) ૨ ને શિયરોને ખૂન સડોની દઈને, સ્ત્રોતોના મુખને બંધ કરીને કે કોઈ વાર વળી બહુ જ પડોળા કરી દઈને ઊંચે વડીને સળેખમ વગેરે, નીચે જઈને વિદુ ભ્રષ્ટ વગેરે અને રાત્રા જઈને પડખામાં પીડા એવા શ્લોક ૧૩ થી ૧૪માં મા કહના પોતપોતાના રાગ કુ છે

સપનુ પૂર્વરૂપ

રૂપં મવિચ્યતસ્તસ્ય પ્રતિદ્યાયો મૃદા ક્ષવ ૧

પ્રસેકો મુલમાયુર્યં સદનં વહ્નિદેહયો ॥૭॥

સ્વાસ્થ્યમત્રાપનાત્કો દુષ્વાવપ્યદુર્બીક્ષણમ્ ૧

મક્ષિકાતુલ્યકેશાદિપાત પ્રાયોઽન્નપાનયો. ॥૮॥

દૃઢાસદૃઢદિરુચિરન્નતોઽપિ યલક્ષ્ય ૧

પાણ્યોસ્વેક્ષા પાદાસ્પશ્ચોકોઽક્ષ્ણોરતિદુઃકૃતા ॥૯॥

યાદ્દો પ્રમાણજિજ્ઞાસા કાર્યે યૈમતસ્યદશનમ્ ૧

સ્ત્રીમદમાસપ્રિયતા ઘૃણિત્વ મૂર્ચ્ગુણનમ્ ॥૧૦॥

નલકેશાતિવૃદ્ધિશ્ચ, સ્વપ્ને વામિમલો મયેન્ ૧

પત્ન્યકુલાસાહિકપિખ્યાપદક્ષિભિ. ॥૧૧॥

કેશાસ્થિતુપમસ્માદિરાશી સમધિરોહણમ્ ૧

શુભ્યાનાં પ્રામદેશાનાં દર્શન શુભ્યતોઽમ્મસ ॥૧૨॥

જ્યોતિર્નિરિણા પતતાં જ્વલતાં ચ મહીરહામ્ ૧

તે(=સપરોગ) થવાનો તાપ ત્યાર સળેખમ, પુષ્પજ

હૃદય, પ્રસેક, કો નાગુગળુ રાત્રા, જઠરાગ્નિ બહુ મંદ

પી જળ, શરીર નબળુ પી બળ, સપવાના વાતમ,

જળવાનાં વાતમ, રચન, ધોમા વગેરે સ્વચ્છ હોય તે

પણ રાસ્વચ્છ દેખાય, ખાનપાનમાં સામાન્ય રીતે

માખી, તમખાગુ, વાગ વગેરે પડે, હાથા, ઊંઘ, રોગ,

શરધિ, ખાવાપીતાં પમ બરા રોગી વનુ જળ, પોતાની

હાથે રીડે જુએ (=પોતાના અંગોનુ પ્રમાણ, ૧૧ વગેરે

જળવાની હચ્છાવાળાથી જુએ, પછે ૨ ને મોરો મોજ

રહે, આંખો બહુ શીતી હોય, બને નજનુ પ્રમાણ

જળવાની હચ્છા થાય, શરીર (મુંદર તાપ નોપવ)

દર રોગે બીજાનું (=રૂપુ પૂર્તિ ન. રૂપુ) વાને,

સ્ત્રી (=મેયુન), દારૂ અને માત ગમે, ધૂમિત્વ

(=૧ વાગારો, ૨ સળે પડે ચળાત ક ન મી લાન),

માથે મધુ ઢાળે દે, નખ અને વાગ મધુ વધી જાય

પતનિશા, કાર્ય નાપ વા ૩, સિમી પગપડ ૩ ન

પંખીરોગી ૧ રો જળ રો, (શરમા) વાદ, ઘાત,

શનદી (=ઉંઘ), તપિશ વનના કવચ ઉપર ન

છે, (સ્વપ્નમાં) ગુના (=ડોન્ટ) ચામડી અને દેહ,

મુખનુ જળી, નેરના પડવા થયે તથા સવનના યદ

દેખાય છે

શયનાં લક્ષણ

પીતસ્રવાસકાસાંસમૂર્વસ્વરુજોડરુચિઃ ॥૧૩॥
 ઝઘ્ઘર્, વિઙ્ઞંશસંશોવાવધઃ, ચ્છદિશ્ચ કોષ્ઠમે ।
 તિર્યક્થ્યે પાર્શ્વઘ્નદોષે, સંધિમેભવતિ જ્વરઃ ॥
 રૂપાણ્યેકાદશૈતાનિ જાયન્તે રાજયક્ષિણઃ ।

જ્યારે દોષ (=વાયુ) ઉચિ ચઢવો હોય ત્યારે સજે-
 ખમ, શ્વામ, ઉધરસ, ખભામા, માથામા રાત્રે યોગવાયા
 પીડા નથા રાત્રિ થાય છે, દોષ નીચે ગયો હોય ત્યારે
 ઝાઈવાર ભાગન ઓછો થાય છે અને કોઈ વાર ઝાંચો
 મુકાઈ જાય છે, દોષ કોઠામા ગયો હોય ત્યારે ઊલટીઓ
 થાય છે, દોષ રાણે ગયો હોય ત્યારે પડખામા પીડા
 થાય છે રાત્રે દોષ સંધિઓમા ગયો હોય ત્યારે તાજ
 નાચે છે સ્પર્શગવાળાન આ અગિયાર લક્ષણ થાય છે

સજેખમ વગેરેના ઉપદ્રવે

તેવામુપદ્રવાન્ વિદ્યાત્કળોદ્ધ્વસમુરોઝ્જમઃ ॥૧૫॥
 જુમ્માહ્મર્દનિષ્ટીવલ્લિસાદાસ્યપૂતિતાઃ ।

રાવાજ ખોખરો થઈ જાય, છાતીમા પીડા, બગામા,
 શરીર ચૂથાય, થૂકથૂક કરતું પડ, જઠરાગ્નિ મટ પડે
 ૨ ને મો ગંધાય રોટલા એમના (=પીતસ્ર વગેરે અગિયાર
 લક્ષણોના) ઉપદ્રવે જાગવા

(ઉપદ્રવ—

વ્યાધિરુપરિ યો વ્યાધિર્મિલચ્યુત્તરકાલઞ્ચ ।

ઉપક્રમવિષયો ચ સ હ્રુપદ્વ ઉચ્યતે ॥

રોક રોગ થયા પછી રોની ઇલાતીમા રોના ઉપર
 જ રોવો બીજો રોગ થાય કે જ મૂળ રોગના ઉપાય
 નવામા દખલપડ થઈ પડ તેને ઉપદ્રવ કહે છે)

વાયુથી થયેલા શયનાં લક્ષણ

તત્ર વાતાચ્છિર પાર્શ્વશૂલમસાહ્મર્દનમ્ ॥૧૬॥
 કળ્પોઽસ્યેવઃ સ્વરઘ્નશઃ

તેમા (=શયમા) વાયુથી થયેલા શયમા, માથામા રાત્રે
 પડખામા સડકાં માર છે, ખભામા અને શરીરમા
 ચૂથારા થાય છે, અવાજ ખોખરો થઈ જાય છે અને
 રાવાજ બેગી જાય છે

પિત્તથી થયેલા શયનાં લક્ષણ

પિત્તાત્પાદાંસપાણિયુ ।

દાહોડિસારોડ્ધ્વકૃચ્છદિમુલગન્ધો જ્યરો મદઃ ॥

પિત્તથી થયેલા શયમા પગમા, ખભામા અને હાથમા
 જાગવા થાય છે, અનિદાર, લોહની ઊલટી, મો
 ખાંસ, તાવ અને રૂંદ એવા લક્ષણ થાય છે

કફથી થયેલા શયનાં લક્ષણ

કફાદ્રોચકફર્દિઃ કાસો મૂર્ધાક્ષ્મગૌરવમ્ ।

પ્રસેકઃ પીનસઃ શ્વાસઃ સ્વરસાદોડ્ધ્વવદિતા ॥

કફથી થયેલા શયમા અરધિ, ઊલટી, ઉપરમા,
 માથુ અને શરીર ભારે રહે, પ્રસેક, સજેખમ, શ્વાસ,
 અવાજ બેગી જાય, જઠરાગ્નિ થોડો થઈ જાય રોટલા
 લક્ષણ થાય છે

આવાપીવા છતાં ધાતુઓને ચોષણ કેમ મળતુ નથી ?

દોષમેન્દાનલત્વેન સોપલેયઃ કફોલ્બનઃ ।

સ્રોતોમુલેષુ રુદ્ધેષુ ધાતુમસ્વલ્પકેષુ ચ ॥૧૭॥

વિદહમાનઃ સ્વસ્થાને રસસ્તાંસ્તાનુપદ્રવાન્ ।

કુર્યાદગચ્છન્માંસાદીનમ્ ક્વોર્ધ્વ પ્રધાવતિ ॥

પચ્યતે કોષ્ટ ઇવાદ્રમન્નં પક્વૈવ ચારય યત્ ।

પ્રાયોડ્ધ્માન્મલતાં યાતં નૈવાલં ધાતુપુષ્ટયે ॥૨૧॥

રસોડ્ધ્વસ્ય ન રક્તાય માંસાય-કુત ઇવ તુ ।

ઉપસ્તંબઃ સ ક્ષાલતા કેવલં વર્તતે હયી ॥૨૨॥

કફ જેમા અધિક છે અને તેથી જે કફથી લીધાઈ
 ગયા છે એવા દોષો વડે જઠરાગ્નિ મ- પડી ગયેલા
 હાવાથી, સ્રોતોના મો પુરાઈ ગયેલા હોવાથી રાત્રે
 ધાતુઓની ગરમી (=ધાત્વગ્નિ) બહુ થોડી થઈ
 ગયેલી હાવાથી રસ (રાસાત્તરનો રસ) પોતાના જ
 શ્વાનમા (આમાશયમા) અપકૃષ્ટે પાકીને (શ્લેષ્મ
 ૧૫, ૧૫મામા કહેવા) જુદાજુદા ઉપદ્રવો કરે છે અને
 લોહી (=રસ અધુરો પાકવાથી બનેલું કાચુંપાકું લોહી—
 શુદ્ધ લોહી નહિ) માત્ર વગેરે ધાતુરોમાં પહોંચ્યા વિના જ
 ઊંચું મસે છે (=થૂક, ઊલટી વગેરે દ્વારા નીકળે છે) એને
 (=સ્રવ્યંચીનો) રાસાત્તર ફક્ત કાળમા જ ફક્ત દહાડ
 ગિનથી જ પાકે છે (=ભૂતાગ્નિ અને ધાત્વગ્નિથી
 ફરી પાકતો નથી) તેથી (=ઉપર જણાવેલા બધા
 મરુદોને લીધે) એના રાસાત્તરમાથી મોટે ભાગે ગણે
 રાત્રે વેણથ બનતાં હોવાથી રો રાસાત્તર ધાતુરોને
 ચોષણ આપી શકતો નથી એના રાસાત્તરમાથી (શુદ્ધ)
 લોહી પણ બની શકતુ નથી તે પછી માન તે બન
 જ કયાથી ? એ સ્પર્શગો ફક્ત ગ્રાસને લીધે (=રાસાત્તર
 મા ગ્રાસના ભરવાને લીધે) ટકે રહે છે અને તેથી
 જીવે છે

અમાધ્ય શયના લક્ષણ

લિજ્જેષ્વત્પેષ્વપિ ક્ષીણ વ્યાધ્યોપચયલાક્ષમ્ ।

વર્ગયેત્

દરદીમા શયના લક્ષણ થોડા હોવા છતાં પણ જે

દરદી કીડુ થઈ ગયો હોય (=જન અને માન ઓછા

યઈ ગયા હોય) અને જે રોગનુ અને ઔપધનુ જેર
અમી શકે એવા ન હાય તે દરદીને છોડી દેવા

સાધ્ય સપના લક્ષણ

સાધ્યેદેવ સર્વેષ્વપિ તતોઽન્યથા ॥૨૩॥

ઉપર રાત્રાધ્યના લક્ષણ કહ્યા તેનાથી ઊંધા લક્ષણ
વાળા જે તે સપના બધા લક્ષણ હોય તોપણ મટાડવું
(સપના બધા લક્ષણ હોય કે ઘોડા પસુ જે દરદીના
શરીર અને બાળ ઘસાઈ ન ગયા હોય અને જે દરદી
રાગનુ અને દવાનુ જેર અમી શકે એવા હોય તે
મયરાગ મત્રી શકે છે)

હતિ રાજવૃક્ષમાદિનિદાનમ્ ।

આમ સપનાનુ નિદાન પૂરું થયું

મય સ્વરભેદનિદાનમ્ ।

સ્વરભેદનું નિદાન

સ્વરભેદની સમ્યા

દોષેર્ધ્વસ્તં સમસ્તીશ્ચ ક્ષયાત્ પૃષ્ઠ મેદસા ।
સ્વરમેદો ભવેત્

છૂગાછૂટા વાયાથી (=વાયુથી, પિત્તથી મૂંઝી)
અથ ભેગા દોષોથી સપરાગથી અને છટ્ટો ચરબીથી
સ્વરભે રાગ થાય છે

વાયુના સ્વરભેદના લક્ષણ

તત્ર દામો રુદ્ધચ્ચલ સ્વર ॥ ૨૪ ॥

શૂકપૂર્ણમિકઠત્વ સ્તિગ્વ્યોષ્ણોપશાયોઽનિલાત્ ॥

તમા (=છ સ્વરભેદમાથી) વાયુના સ્વરભેદમા
નારાગ નરંગો (=પાસે મેકવાને પાવ ન સમભાવ
એવા) લૂષો (=મનને કંકશ લાગે એવા) અને
નવ (=મોહવાના આપરા રમી જાય એવા) હોય છે,
આમા જાય કંટામટા ઊગ્યા હોય એવું લાગે છે
એમા સ્તિ પ અને નરમ ઉપચાર માફક આવે છે

પિત્તના સ્વરભેદના લક્ષણ

પિત્તાસાલુગલે દાહ શોષ ઉત્તાવસ્થનમ્ ॥૨૫॥

પિત્તના સ્વરભેદમા તાવવામાં અને નશામા બળ
નરા થાય છે તાવનું તથા જળું શુક્રાય છે અને પૂરું
બોયી સમનું નથી

કફના સ્વરભેદના લક્ષણ

લિમ્પશ્રિય વફાલકષ્ટ મન્દ મુરચુતાયને ।

સ્વતો વિપદ્ય

કફના સ્વરભેદમા સ્વર જમ્ડે ગપાને લોપને હોય
નેરા, પીમા, મોખતા અને તોનડોના હોય છે

ત્રણ દોષના સ્વરભેદના લક્ષણ

હર્વેસ્તુ સર્વલિપ્તઃ

બધા ભેગા દોષના સ્વરભેદમા જુ પાનુદા ત્રણ
દોષના સ્વરભેદના લક્ષણો (સ્વર ૨૪થી ૨૫મા)
ભેગા હોય છે

સપના સ્વરભેદના લક્ષણ

ક્ષયાર્કપેત્ ॥૨૬॥

ધૂમાયતીવ ચાત્યર્થમ્

સપના સ્વરભેદમા ગળુ છોલાય છે અને જાલ
ગામાથી (રોને નાક વગેરેમાથી) મુમાડ નીકળેતા
હાય રોવું લાગે છે (અથવા ગામામા જામે મુમાડ
લાગ્યો હોય રોવી ૨ અર થાય છે)

ચરમીના સ્વરભેદના લક્ષણ

મેદસા શ્લેષ્મલક્ષણ ।

રુદ્ધચ્ચલક્ષ્યાક્ષરશ્ચ

મૂંઝીના સ્વરભેદના લક્ષણ કફના સ્વરભેદના
લક્ષણ જેવા છે, પાવ વધારામા દરદીના બોહવા અસા
મહામુકેલીથી ઝોળખી શકાય છે

સાધ્ય અને અસાધ્ય સ્વરભેદ કયા ?

મત્ર સર્વેસ્વત્ત્વ ચ ધર્મયેત્ ॥૨૭॥

એમા (=છ સ્વરભેદમા) બધા ભે ॥ દોષથી વધેલા
અને છેલ્લો (=ચરબીથી વધેલા) એ મે સ્વરભેદને
છોડી દેવા (બાકીના વાર સાધ્ય છે)

હતિ સ્વરભેદનિદાનમ્ ।

આમ સ્વરભેદનું નિદાન પૂરું થયું

મયાતોચક્રનિદાનમ્ ।

અરોચક(=અરુચિ)નું નિદાન

સમ્યા

અતોચકો મયેદોષૈર્મિતાદિદયસમયૈ ।

સચિયાતેન મનસ સન્તાપન ચ વશમ ક્ષરત્

છજ અને કદમ્બમાં જેવા દોષને લોપ (=દેવ)
ફૂગાફૂગ દોષને લોપ (=છજ અને કદમ્બ ૨ જા)
અથ ભેગા દોષને લોપ અને (કોઈ દાહ વગેરે)
મનના તંત્રાપને લોપ પાંચમા (અથ) અરવિ પાંચ છ

દરેક પ્રકારની અર્થવર્તા લક્ષણ

કયાપતિત્તમનુરે વાતાદિપુ મુગ પ્રમાત્ ।

તર્કાગ્યે વિરસ શોષજોષાદિપુ પયામ્ ॥૨૮॥

અતોચકનિદાનમ્ ।

વાયુ વગેરેથી ઉત્પન્ન થયેલી અરચિયા મો રાનુકમે નૂરુ, કડ્ડુ રાને ગળ્યુ રહે છે (=વાયુની રારચિયા નૂરુ, પિત્તાની રારચિયા કડ્ડુ રાને કફની રારચિયા ગળ્યુ રહે છે) અથા ભેગા દોષોથી થયેલી અરચિયા મોનો સ્વાદ બગડી જાય છે (રાયવા મો સ્વાદ પારખી યકનું નથી), રાને શોક, ક્રોધ વગેરેથી થયેલી અરચિયા જે જે દોષ મેખો હોય તે તે દોષ પ્રમાણેના સ્વાદ વાળુ મો રહે છે (=શોક, બધ, કામ, લોભ, અદોષાઈ વગેરેથી વાયુ કાપે છે તેથી મો નૂરુ રહ છે, ક્રોધથી પિત્ત કાપે છે રાને તેથી મા કડ્ડુ રહ છે રાને વળ ગાડથી મનને સતાપ થવાથી ત્રણે દોષ મેખે છે તેથી મોનો સ્વાદ બગડી જાય છે)

આમ, અગ્નિનુ નિદાન પૂરુ થયુ

મથ છર્દિનિદાનમ્ ।

ઊલટીના રોગનું નિદાન

સપ્થા

છર્દિદોષઃ પૃથક્સર્વેર્દિદૃશ્યથા પશ્યમી ।

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી થતી (=વાયુની, પિત્તની રાને કફની), અથા ભેગા દોષોની અન પાચથી સૂગ ચડે એવી વસ્તુઓથી થતી એમ ઊલટી થાય છે

સપ્રાપ્તિ

उदानो विहतो दोषान् सर्वास्त्वपूर्णमस्यति ॥

અમી (=પાણે) ઊલટીઓમા ઉત્તનવાયુ બાડેના દોષોને ઊલા ફેકે છે (=ઉછળે છે)

પૂર્વપ

तासु ह्येतास्यलाघण्यमसेકારुचयोऽग्रता ।

તેમા (=પૂર્વે ઊલટીઓમાં) ઉ-કચેથ, મામા ખાતુ ખાતુ લાગે, પ્રતેક રસન નરતિય એ થયેલા રસારે છે (=પૂર્વપ છે)

વાયુની ઊલટીના લક્ષમ

नामिषुष्ठं रुजनं वायुं पार्थेयं चाहारमुखिपत् ॥

તતો વિચ્છિન્નમસ્વાસ્ય કપાય કેનિલ યમેત્ ।

શમ્પોદ્રારયુતં રૂણમચ્છ રુચ્છેન્ન લેગયત્ ॥૩૨॥

કાસાસ્થાયોપહનમૂર્ધસ્વરપીડાદ્રમન્વિત્ ।

ઉપરમ, મો સુકાપ, ન થમા, માપામા રાને બેડા પીડ તથા કલારો એવેલા વાના સાથ કુડે, પીડ અને પાપામા પીડ મડેને વાયુ ખાતુ ને ઉડારે છે (=વાયુ ન લીધે રસપાર લાગવીએ ની ઉછળે માત છે) પશ્ચે (૨૨ વાયુને લીધે) કન્કેડ, ચીરેડ, નૂડ, દીપ

વાળી, રાવાળ રાને ઉદ્ગાર સાથે, કાળી, પાતળી, મુચ્કેલીથી અને વેગવાળી ઊલટીઓ થાય છે (=ઊલટીના વેગો આવે છે)

પિત્તથી થતી ઊલટીઓના લક્ષમ

पित्ताक्षत्पेदकनिर्मं धूत्रं हरितपीतकम् ॥ ૩૩ ॥

સાષ્ઠગમ્લં કટૂણં ચ લુપ્મૂર્છાતાપદાહવત્ ।

પિત્તને લીધે શારના જેવી, પાકી જેવી, ધુમાળેલી (કાગાથપડતી રાતી), લીલીપીળી, લાંબાવાળી, ખાટી, નીખી અને ગરમ ઊલટીઓ થાય છે તેમા સાથે તરસ, મૂચર્છા, શરીરમા ગરમી રાને બળતરા હોય છે

કફથી થતી ઊલટીના લક્ષમ

कफात् क्षिण्य घनं शीत

શ્લેષ્મતન્તુગવાક્ષિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

મધુર લવણ મૂરિ પ્રસક્ત લોમહર્ષણમ્ ।

મુલશ્વયયુમાધુર્યતન્દ્રાહ્લાસકાસવાન્ ॥ ૩૫ ॥

કફન લીધે થીકમ્પી, ઘટ્ટ, દડે, કફના બાળાખાંવાળી, ગળી, ખાટી, પુકડા, સતત રૂવાડાં ઊભા થઈ જાય એવી ઊલટીઓ થાય છે, તેમા સાથે મો ઉપર સોજે (=ફૂરે), મોમાં ગળ્યુગળ્યુ લાગે, ઘેન, હાલાત અને ઉપરમ હાય છે

ત્રણે ભેગા દોષોની ઊલટીનાં લક્ષમ

सर्वलिप्ता मूले सर्वे रिष्टोक्ता या च तां त्यजेत् ।

અથા ભેગા દોષોથી થયેલી ઊલટી તથા રિષ્ટના બાપાપમા (યા પ/ઉડ, ઉડાપમા) જે ઊલટીઓ મળે છે, તે બંને પ્રકારની ઊલટીઓમાં ત્રણ બગા દોષની ઊલટીના લક્ષમ હોય છે તે બંને ઊલટીને છોડી દેવી (એ અગાપ છે)

સૂત્રથી થતી ઊલટીના લક્ષમ

पूष्यमेष्वाशुचिद्विष्टदोषान्प्रयणादिति ॥ ૩૬ ॥

તતે ચિષ્તે હદિ દ્રિષ્ટે છર્દિદિશાયંયોગજા ।

નપાયા, નડ, રત્નપડ, સુગ વડ એવા પા ઘેને જેવાની ક ને પડારથી વિરે ના નપાથી મનન સત્તાપ થાય અને નપામા કચ્છ થાય તેથી જે ઊલટી થાય, તે સુગ વડ એવી વનનુના વોગથી થયેલી ઊલટી થવાય છે

વાતાદીનેચ વિમુદો રમિનૃણામદોહદે ॥ ૩૭ ॥

શૂલ્કેવપુહ્લાઈવિનેગાત્ રમિજાં વદેત્ ।

રમિદોગાતિજેષ્ઠ

હિનિ છર્દિનિદાનમ્ ।

અમિષને લીધે, ન તન લાઈ, નપામા ન લીધે

અને ગર્ભ રક્તો લોષ તેને લીધે થતી ઊલટી એ ઊલટી નાં લક્ષણો ઉપશ્ચી વાયુ વગેરે દોષોની ઊલટી છે એવું જ મંમજનુ (૨) ઊલટી રોને જુદી ગણવી નહિ) યુગ, કપ, હૃદય તથા કરમિયાના રોગના (નિ ૨૧ ૧૪) અને હૃદયરોગના લક્ષણો (નિ ૫/૩૮ થી ૪૪) ઉપરથી કહેવું કે ઊલટીના કરમિયાને લીધે થાય છે

મમ ઊલટીરોગનું નિધાન પૂરું થયું

મય હૃદોગનિધાનમ્ ।

હૃદયરોગનું નિધાન

સંખ્યા, કારણ

સ્મૃતાઃ પઞ્ચ તુ હૃદવાઃ ॥ ૩૮ ॥

તેનાં ગુલ્મનિધાનોકૈઃ સમુત્થાનેષ્ઠ સમમયઃ ।

હૃદયરોગ પાંચ છે એવું આયુર્વેદ કહે છે ગોળાના રોગના નિધાનમાં (નિ ૧૧/૩૩ થી ૩૮) કહેલા કારણોથી હૃદયરોગો થાય છે

વાયુના હૃદયરોગનાં લક્ષણ

યાતેન શ્વસ્યતે પ્રયથે તુ ઘ્ને સ્ફુટતીવ ચ ॥ ૩૯ ॥

મિષતે શુષ્યતિ સ્તગ્ધ્યં હૃદય શ્વસ્યતા દ્રવઃ ।

મક્ષાહીનતા શોકો મયં શમ્વાસદિષ્ણુતા ॥ ૪૦ ॥

વેપયુર્ઘ્ન મોહઃ શ્વાસરોષોઽસ્થનિદ્રતા ।

વાયુના હૃદયરોગમાં હૃદયમાં બહુ જ શુભ રચાય છે, સોષો ખોલ્યા જેવી પીડ થાય છે, હૃદય જાણે ફાટે છે, વિરાધ છે, સુકાય છે, સજ્જન થઈ જાય છે, ખાંસી પડી જાય છે, ટૂંકે છે કઈ કારણ વિના જ રહીમાં લાચારી, શોક, બીક, રાગાજ ખમી ન થાય, યુગ્મી, વેપન (=ભીન પર આગેટવું, હૃદયની અંતઃપાત્ર કઈ વીંટાનું લોષ એવું લાગવું) મોહ, યાત્ર ફેણ અને ઊંધ બોછી થઈ જાય એટલા લક્ષણ થાય છે

પિત્તનાં હૃદયરોગનાં લક્ષણ

વિષ્ણુત્ત્વા ધ્રમો મૂર્ચ્ઝા દાહઃ

સ્વરોઽપ્તકઃ ક્રમઃ ॥ ૪૧ ॥

છાંનં ધામ્વવિષ્ણુત્ત્વ ધૂમકઃ પીનતા જ્વરઃ ।

પિત્તથી થતા હૃદયરોગમાં તરત, ફરે, મૂર્છા, બળ નથી, પરસ્પેશ, રક્ત, કટાગ્ર, ખાંસ પિત્તની ઊલટી એ, પૂખક, પીચાક અને તાવ એટલાં લક્ષણ થાય છે

ક્રૂપા હૃદયરોગનાં લક્ષણ

ત્વેષ્ણતા હૃદયં સ્તગ્ધ્યં માર્કિં સાદમગમ્યમ્ ॥ ૪૨ ॥
કાશમિસાદિનિષ્ઠીવ નિદ્રાલભ્યાદિવિવ્રતાઃ ।

ક્રૂપી થતા હૃદયરોગમાં હૃદય સજ્જન, અણુ ચંદર પથ્થર ભર્યાં લોષ એવું ભારે થઈ જાય છે એમાં નાથે ઉપરમ, મદાગ્નિ, ચૂકચૂક કરવું, ઊંધ, આગસ, રાસિ અને તાવ લોષ છે

ત્રણે દોષના હૃદયરોગનાં લક્ષણ

સ્વલિહ્વલિમિર્ઘેરેઃ

ત્રણે ભેગા દોષથી થતા હૃદયરોગમાં ત્રણે છૂટા છૂટા દોષના હૃદયરોગના લક્ષણો ભેગા લોષ છે

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગના લક્ષણ

કૃમિમિઃ શ્વાસનેપ્રતા ॥ ૪૩ ॥

તમ પ્રવેશો હૃદ્યાસઃ શોષઃ કપ્હઃ કફસ્રુતિઃ ।

હૃદયં પ્રતતં વાત્ર ક્રકચેનેવ દાર્યતે ॥ ૪૪ ॥

વિકલ્પેશમયં ઘોરં તં શીઘ્ર શીઘ્રકારિણમ્ ।

હિ હૃદોગનિધાનમ્ ।

કરમિયાથી થતા હૃદયરોગમાં આપ્તિ બદામી રગની લોષ છે, આપ્તિ ર પારા રાપે છે, હૃદ્યાસ, હૃદયનો શોષ, ખમ્મજ, કફ નીકળ્યા રે, હૃદય અણુ સતત કરે થતથી વલેરાય છે (એટલા લક્ષણો થાય છે), એ કરમિયાથી થયેલા, તરત મારી નાખે એવા અપકર રોગના તરત ઉપાય કરવા

આમ હૃદયરોગનું નિધાન પૂરું

મય લ્પ્થાનિધાનમ્ ।

તરસના રોગનું નિધાન

સંખ્યા

યાતાત્પિતાત્કક્ષાત્ત્વા સન્નિપાતાદ્રસદક્ષતાવૃદ્ધિય પઠી શ્વાયુપસર્ગાથ

વાયુથી, પિત્તથી, ક્રૂપી, ત્રમ્ ત્રિત્ર દોષથી, રન થાનુ એછી થઈ જવાથી અને છઠી બીજ રોગના ઉપદ્રવ્ય એમ તરસના ચત્ર છે

મયા નમગમ્યનું કારણ

યાતપિત્તે તુ કારણમ્ ।

સર્વાણિ

જ્યાં તરસનનું માત્ર ૨૫ અને પિત્ત છે

તમગ્રોરો દિ સોમ્યધાનુમરોપવાત્ ॥ ૪૬ ॥

સર્વરોહધમોક્ષમગમ્યદ્વાદમોહસ્વ ।

માત્ર કે રહેલા (૧૫ અને પિત્તને) પ્રોષ દોષોની ત્રીજા યાનને (૧૫ અને ૨૫ અને)

સૂકવી નાખીને આખા થરીમાં ફેર, ઉત્કપ (ઉદ્ગમ્યું)
તાપ, તરત, બગતરા રતને મોઢ ઉત્પન્ન કરે છે

સંપ્રાપ્તિ

જિહ્વામૂલગલક્રોમતાલુતોયવહાઃ સિરાઃ ॥ ૪૭ ॥

સંશોષ્ય તૃણા જાયન્તે

જીભનુ મૂળ, ગળુ, કંઠામ, તાનુ ચોટલા રંગો
ને પાણી પહોંચાડનારી શિગરોને સૂકવી નાખીને બધા
તરતના રોગ થાય છે

સામાન્ય લક્ષણ

તાસાં સામાન્યલક્ષણમ્ ।

મુક્તશોષો જલાતુતિરત્રદેયઃ સ્વલક્ષ્યઃ ॥ ૪૮ ॥

કળ્પોઘ્નિજિહ્વાકાર્કશ્યં જિહ્વાનિષ્કમણં ક્રમઃ ।

પ્રલાપશ્ચિત્તવિદ્મંશસ્તુદ્મહોક્તાસ્ત્યાઽપ્મયાઃ ॥ ૪૯ ॥

મેા સુકાપ, પાણી પીધાથી સતોપ ન થાય, ખાનુ
ગમે નહિ, અવાગના નાશ થાય, ગળુ હાઠ અને જીભ
કરકસ થઈ જાય, જીભ મેની બહાર નીકળે, કટાણે
આવે, લવરી થાય, ચિત્તને વિભ્રમ થાય તથા તરત
મારવાથી (=શેકવાથી) જે રોગો થાય એમ સુ ૬/૧૦
મા કહ્યું છે તે બધા રોગો થાય છે-ચોટલા બધી તરત
ના સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુની તરતનાં લક્ષણ

માનસાત્ શામતા દેવ્યં શક્તોદઃ શિતોદ્રમઃ ।

શ્વવાજ્ઞાનાસ્યચૈરસ્યધૃતિનિદ્રાચલક્ષણાઃ ॥ ૫૦ ॥

શીતામ્બુપાનાદ્વૃદ્ધિશ્ચ

વાયુની તરતને લીધે દુર્બળાપણુ, લાચારી, લમ-
ણમા શોષ ખોસાતી હોય ચોવી પીડ, માનુ બમી
જાય, નાકને ગધની ખબર ન પડે, મેન્ટે સ્વા- બગડી
જાય, કાને ગાણુ સાંભળાય, ઉંઘ ન ને બગ ચોછ થઈ
જાય-એટલાં લક્ષણ થાય છે.

પિત્ત તરતનાં લક્ષણ

પિત્તાન્મૂર્છાસ્યતિક્તા ।

રક્તોક્ષણત્વં પ્રવતં શોષો દાહોઽતધૂમકઃ ॥ ૫૧ ॥

પિત્તની તરતને લીધે મૂર્છા આવે, મેા કડનુ રહે,
આંખો રાતી રહે, તાત મેામા શોષ પડે, બગતરા થાય
અને બહુ ધૂમક થાય

કફની તરતનાં લક્ષણ

ક્ષો રણદિ કુપિતસ્તોયવાહિયુ માયતમ્ ।

મેોતઃસુ ચ કફસ્તેન પહ્લવ્જોષ્યતે તત્ ॥ ૫૨ ॥

શુકૈરિવાચિતઃ કળ્પો નિદ્રા મધુરવપ્નતા ।
આધ્માનં શિરસો જાહ્યં સ્તૈમિત્યચ્છંદોરોચકાઃ ॥

માલસ્યમવિપાકશ્ચ

કોપેલો કફ પાણીને વહેનારા ગ્રોતોમાં વાયુને
ગમી રાખે છે એ વાયુ એ કફને કાઢવની માફક
સૂકવી નાખે છે, તેથી ગળામાં કંટાકંટા જેનું થઈ જાય
છે, ઉંઘ આવ્યા કરે છે, મેા ગળુગળુ રહે છે, આધ્માન
થાય છે, માથું ૮/૬ બની જાય છે, સ્તૈમિત્ય, ઊલટી
અને અગ્નિ થાય છે, રાજસ આવે છે અને ખાનુ
પીધુ પચનું નથી

ત્રણે ભેગા દોષની તરતનાં લક્ષણ

સર્વેઃ સ્યાત્સર્વલક્ષણા ।

બધા દોષ ભેગા કોપવાથી થયેલા તરતના રોગમા
ત્રણે દોષના ગુણગુણ લક્ષણે ભેગા હોય છે
આથ, ઉપવાસ વગેરેથી થયેલા તરતના રોગ

શામાં સમાય ?

આમોદ્ભવા ચ, મહુસ્ય સંરોધાદ્વાતપિત્તજા ॥ ૫૩ ॥

ઉષ્ણક્લાન્તસ્ય સહસા શીતામ્બો મજતસ્તુપમ્ ।

ઝપ્પા રુદ્ધો ગતઃ કોષ્ઠ યાં કુર્યાત્પિત્તજૈવહા ॥ ૫૪ ॥

યા ચ પાનાતિપાનોદ્યા,

તીક્ષ્ણાગ્રેઃ ક્ષેહજા ચ યા ।

ક્ષિયગુર્વસ્તલ્લઘ્વમ્બોજનેન કફોદ્ભવા ॥ ૫૫ ॥

વરી 'આમ' થી થયેલો તરતનો રોગ પછુ ત્રણે
ભેગા દોષથી થયેલો હોય છે ખાવાનુ બધ કરવાથી
(=ઉપવાસથી) થયેલો તરતનો રોગ વાયુ અને પિત્ત
ભેગા કોપવાથી થાય છે તાપથી રક્તજાયેલો મામુસ
એકદમ ઠડુ પાણી પીએ તેથી તે ગરમ (પીધેલા પાણી
થી) રૂધાઈને કોઠામા બઠઈને જે તરત નામનો રોગ
કરે છે તે તથા બહુ દાડ પીવાથી જે તરતનો રોગ
થાય છે તે અને પિત્ત કોપવાથી થાય છે તીમ્ન બઠા
ગિનવાળા મામુસને સ્નેહ પીવાથી જે તરતનો રોગ
થાય છે તે તથા સિન્ગ, ભારે, ખાનુ અને ખાર
ખાવાથી જે તરતનો રોગ થાય તે અને કફના પ્રમેયથી
થાય છે

તરતના લક્ષણો થતી તરતનાં લક્ષણ

તૃણા રક્ષણોક્તેન લક્ષણેન ક્ષયારિમકા ।

તરતના લક્ષણો થતા લક્ષણ ઉપરથી (સુ ૧૧/
૧૦) રતના લક્ષણો થતો તરતનો રોગ સ્વીકારવા

ઉપદ્રવ્ય તરતનાં લક્ષણ

સોપમેદ્યત્રાપ્ત્યદીર્ઘરોગોપસર્ગતઃ ॥ ૫૬ ॥

યા તુજા જાયતે તીવ્રા

સોપસર્ગાત્મિકા સ્મૃતાઃ ॥૫૭૩॥

હિતિ તુજાનિદાનમ્ ।

અપરોગ, પ્રમેદ, તાપ (નઉપરસ, આસ, ઉર ભત) વગેરેમાંથી એકાદ રોગ લાભે નાલે તેમાંથી ઉપદ્રવ રૂપ જે તીવ્ર તરસને રોગ થાય, તેને રાખુર્વેદ ઉપનર્ત્તમક તરસ કહે છે

શ્વપાન્નહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને રાજ્યસ્માદિ-
નિદાન નામ પદ્મોડધ્યાય ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્ષી : મદાત્યયાદિનિદાન

અયાતો મદાત્યયાદિનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામ્ ।

હિતિ હ સ્નાહુરાગ્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે તમે રામે મદાત્યય વગેરે(=મદાત્યય, મદ, મૂચર્ષા, સન્યાસ)નું નિદાન સમજાવીશું એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

મદાત્યયનું નિદાન

મદ(=મ)ના ગુણ

તીક્ષ્ણોષ્ણક્ષુદ્રસક્ષમામ્લ વ્યવાય્યાગ્રુકરં લઘુ ।

પિકાશિ વિશદં મધમોજસોઽસાદિપર્યય ॥૧॥

દ્રઘ તીક્ષ્ણ, ગરમ, લુપ્ત, સૂક્ષ્મ, ખાટું, વ્યવાયી, નટ વાતર કરે એવા, નરકો, વિકાશી અને કોરો છે એવોજ સેનાથી (=દ્રઘથી) ઊંધું છે (મદ, ઠંડુ, સ્નિગ્ધ, તાંદ, ગળ્યું, સ્પિષ્ટ, લાભે વખતે રાસર કરે એનું ભાવે શ્વપ્ત રાત્રે પિચિછવ છે)

દ્રઘ અને એ વચ્ચે શરભાપદ્મ અને તક્ષવત સીક્ષ્ણાદયો વિષેઽયુકાદિચોપગ્નયિનો ગુણઃ ।
જીવિતાન્તાય જાયતે વિષે વૃક્કયવૃક્તિઃ ॥૨॥
એમાં પણ વિત્તને ભાગથી નામે એવા એ જ (નઉપર કહેવા) તીક્ષ્ણ વગેરે દસ ગુણે કહેવા છે, પણ એ દસ ગુણે એમાં મોટા પ્રમાણમાં ગરમી છતરનો એક આવે છે (=માતે નામે છે) (દ્રઘના એ દસ ગુણે પણ પ્રમાણમાં ગરમી એ જવા થતા નથી)

દ્રઘના પહેલા મદની અસર

તીક્ષ્ણાદિમિતુંજૈર્મયે સ્નાહીનોજસો ગુણાન્ ।

શ્વામિર્શાસહોગ્ય જેનો મવનિ ચિત્તિપામ્ ॥૩॥

માતે મને

પહેલા મદ દરમ્યાન (=દ્રઘ પીધા પછી દ્રઘના પહેલા વેગ દરમ્યાન) દ્રઘ પોતાના તીક્ષ્ણ વગેરે દસ ગુણેથી એવોજના દસ ગુણોને ખાતભાગીને (=ગળ થયોને, ઘસાયોને) વિત્તમાં વિકાર ઉત્પન્ન કરે છે (પહેલા મદમાં એવોજનો નાશ થતા નથી રાત્રે તત્પ જગન થાય છે-શ્વેત લા નર્વાનમુદ્દ ટીકા)

બીજા મદની અસર

દ્વિતીયે તુ પ્રમાદાયતને સ્થિતઃ ।

દુઃકિક્લ્પહતો મુઃ સુહૃમિત્યધિમુચ્યતે ॥ ૪ ॥

બીજા મદમાં, બેદરકારીના સ્થાનમાં પહેલેલા (તદન બેપરવા બની ગયેલા) ખરાબ કે પનારનોથી ઉપાયેલા (=ખરાબ કે પનારોથી જેનો પુરુષાર્થ નાશ પામે છે એવો) રાત્રે શું કરાય રાત્રે શું ન કરાય એ જાણતું ભાનમૂલેલા નો માણસ સુખથી ત્યજી છે (પહેલા મદમાં જે સુખ લાગતું હતું તે બીજા મદમાં લાગતું નથી) (બીજા મદમાં એવોજના થોડા નાશ થાય છે-શ્વેત લા તર્વાનમુદ્દ ટીકા)

બીજા અને ત્રીજા મદના વધગણાની અસર

મધ્યમોત્તમયોઃ સર્વિં પ્રાપ્ય રાજસતામસ ।

નિરલ્લુહરા ઇવ ધ્યાલો ન કિંચિદ્રાચરેજ્ઞઃ ॥૫॥

વચલા (=બીજા) રાત્રે છેલા (=ત્રીજા) મદના વધગણામાં રહ્યાને એ માત્રત અંકુશ વિનાના લોકેલા ભાગીની માફક રત્નગુલ અને તમેગુલવાગો બનીને એવો જડ બની જાય છે કે રેનેનું એક ખરાબ કામ નથી કે જે એ ન કરે

ઈયં મૂર્તિપદાનાં વૌશીસ્વચ્ચેદમાસ્યદમ્ ।

एकोऽय बहुमागंवा दुर्गतैर्द्विशिक परम् ॥ ६ ॥

આ મદની અસરમાં નિવા લાગે ખાતભાગી (પાપોની) ખાત છે, એ દુરાશનું પદ છે આ એકથી (આ બીજા અને ત્રીજા મદની વધગણાની અસરમાં) અનેક યોને ખરાબ રાત્રે નરગનું સીખર નાનું ગુરુ છે

ત્રીજા મદની અસર

નિષેધ શાયવચ્ચે તૃતીયે તુ મને સ્થિતઃ ।

મરણાદપિ પાપામ્લ નત્ પાપત્રાં હશામ્ ॥૭॥

જ્ય ત્રીજા મદમાં પાપોને એ માનવ માદાની માફક નિષેધ (=દરેક વસ્તુ અને ખનની વિષા કાં વિના) પ.વા ને છે તે વખતે એ પાપો મ.પ.થી પણ બૂંદે દશા ન કરે છે (ત્રીજા મદમાં ખાત એવોજના નાશ નહીં થાય છે-શ્વેત લા તર્વાનમુદ્દ ટીકા)

દાડ પીવાથી નુકસાન

ધર્માર્થમં સુલં દુલ્ખમર્યાનયં હિતાહિતમ્ ।

યદાસકો ન જાનાતિ કુયં તચ્છીલયેદ્યુધઃ ॥૮॥

જેની (=જે દાડની) લન લાગવાથી ધર્મનું ન
લાભનું, ન સુખનું ને દુઃખનું, હિતનું ને અહિતનું બાન
ન રહે તે દાડની દેવ ગ્રાહ્ય માલગ કેમ રાડે ?

મયે મોહો મય શોકઃ ક્રોધો મૃત્યુશ્ચ સચિતાઃ ।

સોન્માદમદમૃર્છાયાઃ સોપસ્માપાપતાતકા ॥૯॥

યત્રૈકઃ સ્થિતિવિશ્રાન્તસ્ય સર્વપ્રસાદુ યત્ ।

દાડમા (=દાડ નિશય પીવામા) મોહ ભય, શોક,
ક્રોધ, મોત, આડપણ, કેફ, મૂર્છા, વાઈ અને રૂપતાનક
નામનો વાયુનો રોગ વસેલો છે રારી જેમા (-જે
પીવાથી) રોકેલા સ્મૃતિવિશ્રાન્ત થાય (=જાન બૂલી
જવાય, સ્મૃતિનો લોપ થાય) તેમા (=તે દાડમા) જે
કઈ હોય તે બધું ખરાબ જ હોય (દાડ પીવાથી જીભ
બધા રોગ થાય છે રો વાત ધરીબર બાજુરો રાખીરો
તોખણ દાડ પીવાથી ભાત બૂલી જવાય છે રો રાડ
જ નુકસાન દાડ ન પીવાનું મમજવા માટે બન છે)

દાડ મુક્તિથી ન પિવાય તો યનુ નુકસાન

મયુકિયુકમયં હિ ઘ્યાઘયે મરણાય વા ॥૧૦॥

મયં ત્રિવર્ગધીર્વૈરજ્જાદેરપિ નાશનમ્ ।

અથનુ કે જે રાત્રી (=ર ૧૦૨) મુક્તિથી ન
લેવાય તો રોગ કરે છે રાજવા ખરી નામ છે, પણ
દાડ જે મુક્તિથી ન પિવાય તો (રોગ કે મોત કરે
રોકેલું જ નહિ, પણ) ત્રિવર્ગ (=ધર્મ, ધર્મ ર ને
કામ), બુદ્ધિ, ધીરજ, લાજ વગેરેનો પણ નાશ કરે
છે (દાડ પીવાની મુક્તિ નીચેના શ્લોકોમા તથા ૯૧
મા શ્લોકમા નાથી છે)

દાડનો મદ બહુ કોને નથી ચડતો ?

નાતિમાદ્યન્તિ યન્તિન રુતાહારા મદ્રાશનાઃ ॥૧૧॥

ક્ષિન્ધાઃ સત્ત્વવયોયુક્તા મયન્તિત્વાસ્તદ્વચ્ચવાઃ ।

મદઃક્રુપાધિકા મન્દવાતપિષ્ઠા દહાઘ્રયઃ ॥૧૨॥

ખાવાન, જમવા (=તરત જમી રહેલા), બહુ
ખાનાર, સિંગધ, સત્ત્વવાળા, વયવાળા (=યુવાન),
રાજ દાડ પીવાના મદ્યવશવાળા, રોગ દાડ પીનારના
કુળમા જન્મેલા, રવિક ચગ્રીવાળા, ર પિક કફવાળા,
જમનામા વાયુ અને પિત્ત બહુ રોકેલા હાય રોવા
રને રો પ્રથમ જડગિનવાળા-રોકેલા મામ્સોને દાડ
નહો નથી

કોને કોને દાડ બહુ ચડે છે ?

વિપર્યયેડતિમાદ્યન્તિ વિશ્રમ્બાઃ કુપિતાશ્ચ ચે ।

મયેન ચામ્લકફ્લેણ સાગીર્ણે વહુનાડતિ ચ ॥૧૩॥

શ્લોક ૧૧ થી ૧૨ મા ગાળાવા નેનાથી ઊંધા
મામ્સોને (=નબળા, બૂખ્યા, રોકેલું ખાનારા, લૂખા
શરીરવાળા, સત્ત્વવિનાના, બાળકો અને ઘરડા, જવડે
જ દાડ પીનારા, દાડ ન પીનારના કુળમાં જન્મેલા, રોકેલી
ચરબીવાળા, રોજ કફવાળા, રાધિક વાયુ રાને પિત્ત
વાળા તથા મદ રાગિનવાળા મામ્સોને), દાડ સમુત
જેવા છે રોવા વિશાસે રહીને દાડમા રચ્ચાપચ્ચા રહેતા
રને કોઈ ભરાયેલા-રોકેલા મામ્સોને દાડ બહુ ચડે
છે રાને વળી બહુ ખાટા, બહુ લૂખા, જરા રુછર્પા
હાય નારે પીધેલા ર ને બહુ પીધેલા દાડથી બધાને
બહુ મ નડે છે

મદાન્યની સંખ્યા

વાતાપિત્તાન્કફાત્સર્વશ્ચ વારઃ સ્યુર્મદાન્યયાઃ ।

સર્વેડપિ સર્વજાયન્તે ધ્યપદેશસ્તુ મ્યસા ॥૧૪॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી રાને ત્રણ ભેગા દોષથી
રોમ ચાન મદાન્ય હોય છે રો બધા (=ચારે મદાન્ય
બધા (=ત્રણ ભેગા) દોષોથી થાય છે, પણ કોપેલા
ત્રણ દોષમાંથી જે દોષ વધારે કોખા હોય તેના ઉપર
તે નામ આપવામા રાવે છે

મદાન્યનાં સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં તેપાં પ્રમોહો હૃદયદયયા ।

વિહ્રમેદઃ પ્રતર્ત લુપ્તા

સોમ્યાન્નેયો જરોડુચિઃ ॥૧૫॥

શિરપાર્શ્વાસ્થિશ્લક્ષ્મ્યો મર્મમેદલ્લિકપ્રદઃ ।

ડરોવિકચસ્તિમિરં ફાસઃ શ્વાસઃ પ્રજાતાર ॥૧૬॥

સ્વેદોડિતિમાત્રં વિદ્રમ્બઃ શ્વયસુશ્ચિત્તવિશ્રમઃ ।

પ્રલાપશ્લકિન્કરુલ્લેશો ધ્રમો દુસ્વપ્નદર્શનમ્ ॥૧૭॥

ગાઠ મોહ, હૃદયમાં પીડા, ભાંગેલા ઝાડા થાય,
સનત તરસ, ટાકેણો રાને ઊનો તાવ, રાસિ, માથામાં,
પગનામા રાને હાડકામા ડગતર, કપ, મર્મ વિરાધા જેવું
દુઃખ, ત્રિક જડગઈ જાય, છાતીના વિબંધ, સંધારા
રાવે, ઉપરચ, શ્વાસ, ઉજાગરો, પરસેવો, બહુ વિપ્રભ,
સોળ, મન ભટકમા કરે, વવરી, ઊવગી, ઉન્નવેશ,
હર, ખરાબ સ્વપ્ન દેખાવ-રો રોમના (=વારે મદ
ન્યાના) સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુના મદાન્યના લક્ષણ

વિશેષાજાગરશ્વાસકમ્પમૂર્ચકજોડિતિલાઘ્ ।

શ્વમે ધ્રમત્યુત્પતતિ પ્રેતેશ્ચ સદ્ માપતે ॥૧૮॥

વાયુના મદાત્મ્યમા ખાત્ર કરીને તે ઉજાગરો, શાસ, કપ, માણુ દુષ્ટિ રાને સ્વપ્નમા દેશપરદેશમા ફરે, ફરે (સ્વાપ્નમા ઊડે) રાને મળેલા સાથે જોલે (રોટલા વશમ્ ખાસ થાય છે)

પિત્તના મદાત્મ્યમા વશમ્

પિત્તાદાહજ્વરસ્વેદમોહાતીભારતદ્વિધ્રમા ।

દેહો હરિતહારિદ્રો રક્તનેત્રકપોલતા ॥૧૧॥

પિત્તથી થયેલા મદાત્મ્યમા બળતર, તાવ, પર શ્વેદો, મોહ, ર તિસાર, રે, શરીર મરચાડના પાદડા જેવા રંગનું અને લગર જે પીળુ થઈ જાય તથા આંખો રાને ગાય લાલ થઈ જાય (રોટલા વશમ્ ખાત્ર હોય છે)

કફના મદાત્મ્યમા વશમ્

શ્લેષ્મણા છદિદ્વલ્લાસનિદ્રોદર્દાક્ષીર્યમ્ ।

કફના મદાત્મ્યથી ઊંઘ, લલામ, ઊધ, ઉગ અને શરીર બાંધે થઈ જાય છે (રોટલા વશમ્ ખાત્ર થાય છે)

ત્રણે ભેગા દોષના મદાત્મ્યમા વશમ્

અંગે સર્વલક્ષ્ણમ્

બધા ભેગા દોષથી થયેલા મદાત્મ્યમા રક્ત ફૂટા છૂટા દોષથી થયેલા ત્રણે મદાત્મ્યમા લક્ષણે ભેગા હોય છે

મુપત્વા મયં પિચેત યઃ ॥૨૦॥

સહસાન્નુવિતં યાડ્યસ્ય દર્શકવિશ્વયો ।

મથેતાં માદનાત્કણી દુર્બલમ્ય વિદોગતા ॥૨૧॥

જે માપમ દાડ પીવાનું છે તે દીના પછી ફરી પાછો નેકરેક (મુપત્ત માપમાં) રેજ દાડ અથવા માફક ન રાથે રેજા બીજે દાડ પીરો છે, તેને અને ખાત્ર કરીને તે નજાગ માપસને વાયુના પ્રભાવને લીધે થયેલ રાત્રિ વિષય નામના પ્રે કમ્પાસ રોગો (શ્લેષ્મ ૨૧ા થી ૨૨ા) થાય છે

ધ્વંસકચાનં વશમ્

અંસકે શ્લેષ્મનિદ્રીય કણ્ઠશોષોર્ધતનિદ્રતા ।

શાર્દસહસં તન્દ્રા ચ

ધ્વંસક રોગમા પાનરો ફડ મુખમા નીકળે છે નુ મુખ છે, ખાત્ર પ્રિય રાથે છે, ન વાત્ર ખમી દમરો નથી રાને ધેન રો છે

વિશયે રોગનં વશમ્

વિશયેડ્ઠશિરોતિરુષ્ ॥૨૨॥

દુષ્કણરોગઃ સમોદઃ કાસસ્તુજા યમિમ્મરઃ ।

વિશયરોગમા શરીરમા ને માથામા બહુ પીડ થાય છે, હઠવાના અને ગળાના રોગ થાય છે, સમોદ ઉપર, તરુ, ઊંચી અને તાવ (એટલા વશમ્ થાય છે)

દાડ ન પીવાનો ફાવે

નિવૃત્તો યસ્તુ મયેષ્યો જિતાત્મા બુદ્ધિર્વર્ણ ॥

વિકારૈઃ સ્પૃષ્યતે જાતુ ન સ શારીરમાનસઃ ।

હતિ મદાત્મ્યનિદાનમ્ ।

જે સમયે, વિચારીને કમ નાન માપન બધો જાતના દાડમાથી નિવૃત્ત થઈ ગયો હોય છે (માપ માથા લીધી હાય તેમ દાડથી દૂર રા છે), તેન શરીરના અને મનના રોગ અડતા નથી (મન નથી)

આમ મદાત્મ્યનું નિદાન પૂર થયું

મદ, મુશ્કર્ષ અને સન્ધાસરોન કેને થાય?

રજોમોહાહિતાદારપરસ્ય સ્યુહ્યો ગદાઃ ॥૨૩॥

રસાસુક્ષ્મેતનાયહિષ્મોતોરોધસમુદ્ભવાઃ ।

મદમૂર્છાસદયાસા યયોત્તરશ્લોત્તરા ॥૨૫॥

જે માપસમા રજોનુમ વધાર તાવ તેને (માપ મુશ્કર્ષથી મળે રોગી વસ્તુન મેગવવાની ઈચ્છા કરનારને), જેનામા મોહ વધાર હોય તેને (માપ મુશ્કર્ષથી અમલ થકા રોગી બાતનન નમજવાની ઈચ્છા કરનારને) તથા નુશ્વાન કમ રોગી રાગા લીધા કરનારને રા, લોડી અને બતનાન વહેનાં નાના પૂથવાથી થતા, રેકરેક્ટો વધાર બ્રજવાન (માપ કમ મુશ્કર્ષ રાત્રિ મુશ્કર્ષ રાત્રિ સન્ધાસરો વધાર બ્રજવાન) રોગ મદ, મુશ્કર્ષ અને સન્ધાસરો નામના ત્રણ રોગ થાય છે

અથ મદનિદાનમ્ ।

મદનું નિદાન

સન્ધા

મદોઽથ દોષઃ સર્વેષ્ઠ રક્તમઠવિવરણિ ।

મદાત્મ ત્રણ છૂટાછૂટા રોગો (વાયુથી, પિત્તથી, કફથી), જ્યાં જેના દોષોથી, લોડી બતનાથી, નુ પીવાથી રાને રોગ થાય છે

વાયુથી થતા મદના ત્રણ

સતાત્તરદ્રુક્કામાપઘટલઃ રક્તમઠવિવરણિઃ ॥૨૬॥

રક્તસદયાસરજતનુર્મદે યાત્રોદ્યયે મથેલ્ ।

વાયુથી થતા મદમાં પ્રમત નેનુ, મેટ, ઉત્તરુ (સ્વપ્નરૂપિનું) મેટ છે, રાત્રિ અને છે, રોગ, મન

અને વાણીથી થતા ક્રમમા ભુલથાપ થઈ જાય છે
(=વચ્ચેવચ્ચે કઈ કરવાનું રહી જાય છે) અને શરીર
ગૂબુ, બદામી રંગનું અને આછું લાલ થઈ જાય છે

પિત્તથી થતા મદનાં લક્ષણ

પિત્તેન ક્રોધના રક્તપીતામઃ કલહપ્રિયઃ ॥ ૨૭ ॥

પિત્તથી થતા મદમા માણસ ચીડિયો, રજે સતો
પીંગો અને તકરારી થઈ જાય છે

કફથી થતા મદના લક્ષણ

સ્વલ્પસમ્યક્વાવપાણ્ડુઃ

કફાદિધાનપરોડલસઃ ।

કફથી થતા મદમા માણસની વાણી સ્વલ્પ (=૧
પાસે બેઠેલાને પણ ન સભળાય રોચી, ૨ યોડી) અને
મનઘ્ર (=૧ ભોલતા લોચા વળે એવી, ૨ ગળગળી)
હાય છે, શરીરનો રંગ ધોળો (=ફિક્કો) હોય છે, માણસ
વિચારમગ્ન અને આળસુ હોય છે

ત્રણે ભેગા દોષના મદનાં લક્ષણ

સર્વાત્મા સન્નિપાતેન

ત્રણે ભેગા દોષના મદમા છૂટાછૂટા ત્રણ દોષના
મનસ્થિતિના લક્ષણો ભેગા હોય છે

લોહી બગડવાથી થતા મદના લક્ષણ

રક્તાસ્તગ્ધાન્નહૃદિતા ॥ ૨૮ ॥

પિત્તલિપ્ત્વં ચ

લોહી બગડવાથી થતા મદમા શરીર અને આંખો
સ્નન્ય બની જાય છે અને પિત્તથી થતા મદના લક્ષણો
હાય છે

દાડથી થતા મદના લક્ષણ

મયેન વિઘ્નેદ્વાસ્વરાન્નતા ।

દાડથી થતા મદમા ઇચ્છાઓ (ચેષ્ટાઓ),
અવાજ અને શરીર વિકૃત બની જાય છે

ઝેરી થયેલા મદનાં લક્ષણ

વિવે કમ્પોડતિનિદ્રા ચ

સર્વેમ્પોડ્યયધિકસ્તુ સઃ ॥ ૨૯ ॥

ઝેરી થયેલા મદમા કપ અને બહુ ઊંઘ એ
બે લક્ષણો થાય છે ઝેરી થયેલા મદમા મનથી
ચીડી જાય એવી છે

લક્ષણોલ્લક્ષણોઃકર્પાદિતાદીન્ શોણિતાદિયુ ।

ઈતિ મદનિદાનમ્ ।

લોહીથી, દાડથી અને ઝેરી થયેલા મદમા
રોમા કપા દોષના લક્ષણો વધારે છે તે ઉપરથી વાયુ

વજેરેના (=વાયુનો, પિત્તનો, કફનો કે ત્રિદોષનો) મદ
તરીકે ગણી લેવા

- આમ મદરોગનું નિદાન પૂર થયું

મય મૂર્છાયનિદાનમ્ ।

મૂર્છાયનું નિદાન

વાયુથી થતા મૂર્છાપરોગનાં લક્ષણ

મરુણં હૃષ્ણનીલં વા લં પશ્યન્પ્રવિશેત્તમઃ ॥ ૩૦ ॥
શીઘ્રં ચ પ્રતિયુષ્યેત હૃત્પીઢા વેપથુશ્રમઃ ।

કાર્શ્યં શ્યાવારુણા હાયા

મૂર્છાયે માઠતામકે ॥ ૩૧ ॥

વાયુથી થતી મૂર્છામા માણસને મૂર્છા આવતા
પહેલા રાશ્ટ્ર લાલ, કાળું કે ગળી જેવા રંગનું આક્રમ
દેખાય છે અને પછી ૨ ધારામાં દાખલ થાય છે
(=બેભાન થઈ જાય છે) અને પછી તરત પાછો
ભાનમા ૨ આવે છે, હૃદયમા પીડા થાય છે, ધૂન જે છે,
હર આવે છે, કૂબળો થઈ જાય છે, માણસની છાયા
બગામી રંગની રાત ૨ ઘણી લાલ હોય છે

પિત્તની મૂર્છાના લક્ષણ

પિત્તેન રક્ત પીન વા નમઃ પશ્યન્ વિશેત્તમઃ ।

વિયુષ્યેત ચ સસ્યેદ્રો દાહત્તટ્તાપપીઢિતાઃ ॥ ૩૨ ॥

મિદ્રાવિષ્ણીલપીતામો રક્તપીતાકુલેક્ષણા ।

પિત્તથી આવતી મૂર્છામા મૂર્છા આવતા પહેલા
રાત કે પીળું ૨ કાચા બેનાબેના માણસ રાધારામા
પેસે છે (=બેભાન બને છે) અને જ્યારે એ ભાનમા
આવે છે તે વખતે રોને પાસેથી થયેલા હોય છે, બળ
તર, તરસ અને તાપથી નો પીડાપેલા હોય છે, એને
ઝાડે થઈ જાય છે, રોના શરીરનો રંગ ગળી જેવો કે
પીંગો હોય છે અને રોની ૨ પાંખો નાની, પીંગી અને
બાવતી હોય છે

કફની મૂર્છાનાં લક્ષણ

કફેન મેઘસંકાશં પશ્યન્નાકાશમાવિશેત્ ॥ ૩૩ ॥

તર્માશ્રરાશ્ય યુષ્યેત સદૃહ્લાસઃ પ્રસેકવાન ।

ગુરુભિઃ સ્તિમિતૈરદૈર્ઘ્યાર્થમર્ચનચ્ચયત્ ॥ ૩૪ ॥

કફથી થયેલી મૂર્છામા મૂર્છા આવતા પહેલા
વાદળા જેવું આક્રમ દેખાય છે અને પછી અધારમા
દાખલ થાય છે (=બેભાન બને છે), ભાન પાછું આવતા
વાર લાગે છે એન હજારો અને પ્રસેક થાય છે
જ્યારે ૨ ને ભિન્નિન ૨ વચ્ચેનો લીધે જઈ બીના નામગ્રથી
મરી લીધે હોય રોચી લાગે છે

ત્રિદોષની મૂર્ચ્છાનાં લક્ષણ

સર્વાકૃતિભિર્દોષૈરપસાર દ્વાપરઃ
પાતયત્યાશુ નિશ્ચેદં વિના વીપ્રસ્થચેતિઃ ॥ ૩૫ ॥

इति मूर्च्छायनिदानम् ।

ત્રણે ભેગ દોષથી રાવેલી મૂર્ચ્છામાં ત્રણ છૂટા છૂટા દોષની મૂર્ચ્છાના લક્ષણે ભેગો હોય છે રો બીજી વાઈ જેવી હોય છે રો દરદીને તરત (બેભાન કરીને) પાડી નાખે છે વાઈમા હોય છે રોવી બીભત્સ ચેટાઓ (૭ ૭/૨૧ થી ૪૧) રામા (=ત્રિદોષની મૂર્ચ્છામાં) હોતી નથી

રામા મૂર્ચ્છાનું નિદાન પૂરું થયું

अथ संन्यासनिदानम् ।

संन्याससंयोगનું નિદાન

दोषेषु मदमूर्च्छायाः कृतवेगेषु देहिनाम् ।

સજ્યસંવૌપશામ્યન્તિ, સજ્યાસો નૌપધેવિના ॥ ૩૬ ॥

જ્યારે દોષોને વેગ ખતમ થઈ જાય છે, ત્યારે માણસોના મદ્દસેગ અને મૂર્ચ્છાશિગ સંયોગ રાખે (=અગર દવાએ) મટી જાય છે, પણ સંન્યાસરોગ રોપધે વિના મટતો નથી

સંન્યાસનાં સંપ્રાપ્તિ અને પરિણામ

वाग्देहमनसां चेष्टामाक्षिप्यातिबला मला ।

સજ્યાસં સત્રિપતિતાઃ પ્રાણાયતનસંધવાઃ ॥ ૩૭ ॥

कुर्वन्ति, तेन पुरुष काष्ठीभूतो मृतोपमः ।

ત્રિયેત શીઘ્ર શીઘ્રં ચૈચ્છિક્ષિતા ન પ્રયુજ્યતે ॥ ૩૮ ॥

પાણી, શરીર અને મનની ક્રિયાને રાટકરી દઈને બહુ બળવાન બનેલા દોષો ભેગા કોષીને પ્રાણના સ્થાનમાં (=હૃદયમાં) રહીને સંન્યાસી નામનો સગ કરે છે, તેથી માણસ લાકડા જેવા અને મટાડા જેવા બની જાય છે અને જે તરત જ ઉપાસ કરવામાં ન આવે તેા જટ મરી જાય છે

अगाधे माहबहुले सलिलौघ इवातटे ।

સજ્યાસે વિનિમજ્જન્તં નરમાશુ નિવર્તયેત્ ॥ ૩૯ ॥

इति सन्यासनिदानम् ।

જેમ ઘણા મગરવાળા, રવિણ અને અપાર (=એકે કિનારો ન દેખાય એવા) પાણીના પ્રવાહમાં ડૂબતા માણસને એકદમ ઉગારી લેવા જેઈએ, તેમ સંન્યાસરોગમાં ડૂબતા માણસને પણ તરત જ બચાવી લેવા.

આમ સંન્યાસરોગનું નિદાન પૂરું થયું

मदमानरोपतोपममृतिमिर-

તિમિનિજૈઃ પરિવ્હજઃ ।

युक्तयुक्तं च समं युक्तिवियुक्तेन मयेन ॥ ૪૦ ॥

શ્લોક ૧૧ થી ૧૩ તથા ૪૧ મા બતાવેલી મુક્તિ વિના દારૂ પીવાથી માણસની સાથે જન્મેલા મદ, અભિ માન, રોષ, સતોષ વગેરે દુઃખનો બહુ વળગે છે અને (એવી રીતે દારૂ પીનારને મન) યોગ્ય અને અયોગ્ય બધું સરખું જ હોય છે (=યોગ્ય અયોગ્યનું ભાન એવું નથી)

દારૂ પીવાની મુક્તિ

बलकालदेशसात्म्यप्रकृतिसहायामयवयांसि ।
प्रविमज्ज्य तद्वनुरूपं यदि

વિચિત્તે તત. પિવત્યમૃતમ્ ॥ ૪૧ ॥

બળ, કાળ, દેશ, સાત્મ્ય, પ્રકૃતિ, સાધી, રોગ અને ઉમર રોટલી બાબતોના પૂરેપૂરો વિચાર કરીને રો બાબતોને યોગ્ય રીતે દારૂ પીએ તેા તે અમૃત પીએ છે

इत्यष्टाङ्गद्वये तृतीये निदानस्थाने मदात्म्यादि-
निदान नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : અર્શનિદાન

अथातोऽर्शं निदान व्याख्यास्यामः ।

इति ह साहस्रत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે રામે ૭૩૨નું નિદાન સમજાવીશુ એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાવિરો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

પરસના નીમ, સંપ્રાપ્તિ, આકાર

मरिचत्वाणिनो मांस्कीलका विशासन्ति यत् ।

મર્ચાસિ તસ્માદુચ્યન્તે ગુદમાર્ગનિરોધતઃ ॥ ૧ ॥

दोषास्त्वज्ઞાંસમેદાસિ સન્દૃષ્ય વિવિધાકૃતીન્ ।

માંસાસ્કુટાનપાનાદો કુર્વન્ત્યર્શાસિ તાન્ જગુઃ ॥ ૨ ॥

કારણ કે માંસના ખીલાઓ (=ખીલા જેવા મના) ગુદમાં રહ્યા રોગને પ્રાણીઓને દુઃખનની માફક મારી નાખે છે (અથવા પીગ કરે છે), તેથી એમને (=પરત ના મસાને) અર્શ કહે છે દોષો નામથીને, માંસને અને વચ્ચેને બગાડીને ગુદ (+કાન, નાક) વગેરેમાં જાતજાનના આકારના માંસના ચંદુરો (=મત્તા) ઉત્પન્ન કરે છે, એ મસાને પરત કહે છે

પ્રકાર

સહજમ્નોત્તરોત્થાનમેદાદ્દેષા સમાસતઃ ।

શુક્લ્લાયિવિમેદાચ

દૂધમા, રો હરમ બે જાતના હોય છે હરમ થવાના સમયના ધોરણે (૧) જન્મથી જ થયેલા અને (૨) જન્મ પછી થયેલા, એ બે જાતના, તથા (૧) સૂકા (=કેરા) રાત્રે (૨) દૂધના રો ધોરણે બે જાતના

ગુદાના સ્થાન અને રચના

ગુદઃ સ્થૂલાન્ત્રસંઘ્રયઃ ॥૩॥

અર્ધપચ્છાક્લસ્તસ્મિસ્તિસ્તોડ્ધર્ધાક્લ્લા ।

સ્થિતાઃ ।

વલ્યઃ, પ્રવાહિણી તાસામન્તર્મધ્યે વિસર્જની ॥૪॥
વાહ્યા સંવરણી તસ્પા શુદ્ધોષ્ઠો ઘટિરક્લ્લે ।

યવાદ્યર્ધઃ પ્રમાણેત રોમાણ્યત્ત તત પરમ્ ॥૫॥

મેટા અંતરગ્ર (=કે) કાબન) સાથે સાથ પાય રાગળની ગુદા બેઠાયેલી છે એમા (=ગુદામા) દરેક દોઢદોઢ રાગળના રોવા ત્રણ વાટા (=વળા) અવેલા છે તેમા સૌથી રાહરના વાટાન પ્રવાહિણી કરે છે (કારણ કે રો વાટામાથી મળ રાગળ ધકલાય છે), વચના વાટાને વિસર્જની કહ છે (કારણ કે રો વાટે રાગળ ધકલાતા મળનું વિસર્જન કરે છે), રન બહારના વાગને સંવરણી કહ છે (કારણ કે રો વાટે બિડાઈ જઈને મળને પૂરી નાખે છે) તેનાથી (=સંવરણીથી) રોજ રાગળ બહાર ગુદાનો ઘેઠ હોય છે રોનું માથ દોઢ જવ જેટલુ હાય છે તેનાથી (=ગુદાના હોમથી) બહારના બાગમં = હીં (ગુદા ઉપર) વાગ ઊગે છે

વારસામા આવેલા બધા રોગ અસાધ્ય કેમ ?

નત્ર દેતુઃ સહોત્થાનાં વલીવીજોપતતતા ।

મર્શસાં, વીઝતસિસ્તુ માતાપિપ્રચારત ॥૬॥

વૈવાચ, તામ્યાં કોપો દિ સ્ત્રિપાતસ્ય તાન્યત ।

વસાધ્યાન્દેવમાણવાતાઃ સર્વે રોમાઃ કુલોદ્ભવાઃ ॥૭॥

રોમા (=નને જાતના હરમમાં) જન્મથી થયેલા (=વારસામા રાગવા) હરતનું કારણ વલીના (=વાટાના) મીલનના ઉપનાય છે (દાવાથી બગડ્યુ અને ઉપનાય રાગવા ઉપનાય કહે છે) માથાપના બીજ(લીધ) રાત્રે આનંદના જે બાગમાથી બાગકની ગુનના વાટા બને છે તે બાગના ઉપનાય માથાપે કરેલા બાગાર નિહરના કુપમનો લીધે અથવા (બાગમના) નનીબને

લીધે થાય છે રો બે હરમસર (=માથાપના કુપમ અને બાગકના નસીબને લીધે) ત્રણે દોષ સાથે કોપે છે તથી રો (-હરમ) = સાધ્ય છે રાગ વીતે બધા વધપરપરપરે ઊતરી ર વેલા વિષે કંચુ (=રો જ કારણ સર બધા વારસામા ઊતરી રાવેલા રોગ ર માધ્ય છે)

સહજાનિ વિરોપેણ રૂક્ષદુર્દશાંતાનિ ચ ।

અન્નમુલ્લાનિ પાણ્ડુનિ દારુણોપદ્રવાણિ ચ ॥૮॥

જન્મથી જ થયેલા જન્મ તો ખાસ કરીને લૂના, જેવા ન ગમે રોવા, ર,દરની બાગુએ મોવાના, ફિક્કા અને બગકર ઉપદ્રવો કર રોવા હોય છે

સખ્યા

પોદાડ્યાનિ વૃથાદોષસર્ગનિચયાક્લતાઃ ।

બીજ (જન્મ પછી થતા) હરમ છે છે, તણ છૂટાછૂટા દોષથી થયેલા (=વાયુના, પિત્તના, કફના) બે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા, ત્રણે દોષ નાથે કોપવાથી થયેલા અને લોહીથી થયેલા

(મે દોષ બેગ કોપવાથી ત્રણ સખ્યા થાય છતાં અહીં રોક ગણી છે)

સૂકા અને દૂધના હરમનું કારણ

શુક્લાણિ વાતત્કેમ્પરશમાદ્રાણિ ત્વચ્ચપિત્તઃ ॥૯॥

વાયુના રાત્રે કફના પ્રમાણથી સૂકા હરમ થાય છે, લોહીના રાત્રે પિત્તના પ્રકાપથી દૂધના (=લોહીપત્તા) હરમ થાય છે

હરમના હરમ અને સપ્રાપ્તિ

દોષપ્રકોપદેતુસ્તુ પ્રાચુક્તસ્તેન સ્થાદિતે ।

અગ્રો, મલેડિતિનિચિતે, પુનશ્ચાતિવ્યવાયત ॥૧૦॥

યાતસક્તોમવિયમકલિનોઃકટકાસનાત્ ।

ઘરિતનેઝાદમલોષોઃતિલઘૈલાદિઘટ્ટનાત્ ॥૧૧॥

મૂર્શ રીતામ્બુસપ્સર્શાત્પતતાતિપ્રવાહનાત્ ।

યાતમૂર્શશલ્લેગધારણાસદુદીરણાત્ ॥૧૨॥

જ્વરગુલ્માતિસારામમહુષીશોકપાણ્ડુમ્ ।

કર્નાનાદિપ્રમાગ્યથ ચેષ્ટાશ્ચે, ચોપિતાં પુન ॥૧૩॥

આમગર્ભપ્રતનાદ્રમંથુદિપ્રપીઢનાત્ ।

ઈદશીક્ષાપરૈર્ધાયુરવાન. કુપિતો મલમ્ ॥૧૪॥

પાયોર્ધીલુપુ ત ધત્તે તામ્વમિરપગમૂતિપુ ।

જાયન્તેડ્રાણિ

દોષો કોપવાનું હરમ ર ગજા (નિ. રા. ૧ માં) કંઠવાઈ બધુ છે તેનાથી (=દાવાના પ્રકોપથી) ત્યારે જઠરાગ્નિ મદ પડે બધા, (ગુના વાટામા) બહુ ગામ બગડે રહે ત્યારે અને વધી બધુ મીથુનને લીધે

હરસના સામાન્ય લક્ષણ

વાતનના ૨ ચક્રા ૨ ને ઉછાળાને લીધે, ખાડાખેવાવાળી
૨ ને કદલુ જગારો બેસવાથી, ૨ાધુકડ બેસવાથી, બસિ-
નું નેત્ર, પથ્થર, માટીનું ઢેકું, પૃથ્વીની સળાટી(=જમીન)
કપડું વગેરે (ગુદા સાથે) ઘસાવાથી, (ગુદાને) બહુ
ઠડુ પાણી રાડવાથી, (ગરો, પેશાબ રાને વાફૂટ કરવા
મટે) સનત કગાજવાથી, વાફૂટ, પેશાબ રાને ગાડના
વેગને રોકવાથી કે પરાણે રાસવાથી, તાવ, ગોળો,
અતિસાર, રાખ, ગ્રહણી, સોજા ૨ ને પાડુરોગને લીધે
દુખળા પડી જવાથી, જો ૨ ગળી જો કામ ન કરે
જોઈરો તે અગથી તે કામ કરવાથી, ૨ ને વળી સી
રોની બામનમા તે ગમે ગર્ભ પડવાથી, ગર્ભ વધે
તેના દબાણ(બાંધ)ને લીધે—૨ો રાને રોવા બીજા
કારણોને લીધે કોપેલા ૨ પાનવાયુ પેલા મળન (=અડ
ને) ગુદાના વાટામા રાખે છે (ત્યા જવા કરાના
ગાડને લીધે) ગુદાના પચપચા થઈ ગરેલા વાટારોમા
હરસ ઉત્પન્ન થાય છે

પૂર્વકૃપ

તત્પૂર્વલક્ષણં મન્દવદ્વિતા ॥ ૧૫ ॥

વિષમ સક્રિયસદન પિપ્પિકોદ્દેષ્ટનં ધ્રમ ।
સાદોઽક્ષે નેત્રયોઃ શોફ શાકુરેદોડયવા પ્રદઃ ॥ ૧૬ ॥
માલતઃ પ્રચુરો મૂઢઃ પ્રાયો નામેરવશ્ચરન્ ।
સરક સપરિકર્તેશ્ચ કુચ્છાશ્રિગંચ્છતિ સ્વનન્ ॥ ૧૭ ॥
મન્ત્રવૃજનમાટોપઃ ક્ષામતોદ્રાવ્યુરિતા ।
પ્રમૂત મૂત્રમલ્પા વિદ્વશ્ચા ધૂમકોડ્ડલકઃ ॥ ૧૮ ॥
શિરઃપૃષ્ઠોરસો શૂલમાલસ્ય પ્રિયવર્ગતા ।
તન્દ્રેન્દ્રિયાણા દૌર્લભ્ય કોષો દુસ્ત્રોપચારતા ॥ ૧૯ ॥
આશાઙ્કા પ્રહણીદોષવાણ્ડુગુલ્મોદરેષુ ચ ।

મટાગિન, વિષભ, પગ લીલા થઈ જાય, પિપ્પી
ઓમા ચૂંથારા ફેર, શરીર કીડું થઈ જાય, રાખે સોજા
(=થાજ) ભાગલ ગરો થાય અથવા ગરો પકડાઈ
રહે (=ગરો થાય જ નહિ), પુષ્કર મુઠ વાયુ સામાન્ય
રીતે ફેરીથી નીચેના ભાગમા ફરેફરેતો, ખીડ કરતો,
જાણે કાતરથી કાપતા લોથ રોવી પીડા કરતો. વાજ
કરતોકરતા મત્સ્યુચ્છલીથી બાહાર નીકળે છે, ૨ તરફ
મા ગડનાટ થાય છે, પેટ વડે છે, ફિક્કાચ (૨ થવા
દુખળાપણ), બહુ રોડાકર, બહુ પેશાબ, માડ થાણે,
ખાનું ગમે નહિ ધૂમક, અન્નક, માથામા, બરડામા ૨ ને
છાતીમાં યુગ, અગસ, શરીરનો રંગ બ લાઈ જાય,
યેન, ઉન્નિદાની નબળાઈ, કોષ, સારવાર કરનારને
ઉપાય પડે કે જે કી ઘટે, તથા ગ્રહપ્રીયાજ, પાડુરોગ
ગોળો રાને ઉત્કરોગ તે નહિ થવા લાગે એવા લક્ષણ
આવે—આ એનું (=હરસનું) પૂર્વકૃપ છે

પતાન્દ્યેવ વિવર્ધન્તે જાતેષુ હતાનામસુ ॥ ૨૦ ॥

૨ો મૂરો હરસ થાય છે, ત્યારે ૨ો જ (=પૂર્વ
રૂપના) લક્ષણો વધે છે (=વધારે પ્રમાણમા થાય છે).

નિવર્તમાનોડપાનો હિ તેરયોમાર્ગોઘતઃ ।

ક્ષમભયશ્ચનિલાનન્યાન્ સર્વેન્દ્રિયશરીરમાન્ ॥ ૨૧ ॥

તથા મૂવશક્તિપત્તકક્ષાન્ ધાતૃશ્ચ સાશવાન્ ।

મૃદ્તાત્વગ્નિતત સર્વાભવતિ પ્રાયશોડર્શતઃ ॥ ૨૨ ॥

હકો બ્રહ્મ હતોલાહો દીન ક્ષામોડતિતિપ્રમ ।

મસારો વિગતચ્છાયો જન્તુગુણ્ણ હ્ય દ્રુમ ॥ ૨૩ ॥

કૃત્તૈસ્તુપદ્વૈસ્તો યથોકૈર્મર્મપીડનઃ ।

તથા કાસવિપાસાસ્યૈરિશ્વશ્વાસપીનસઃ ॥ ૨૪ ॥

ક્ષમાક્ષમન્નવમયુક્ષપયુશ્વયયુજ્વરઃ ।

ત્વેચ્યવાધિર્યતેમિર્મશકરોદમરિપીડિતઃ ॥ ૨૫ ॥

ક્ષામમિશ્વરો ધ્યાયન્મુદ ઈયન્ત્રોચકી ।

સર્વપર્વાસ્થિદ્વપ્રાપિયાયુવકુક્ષણશૂલમાન્ ॥ ૨૬ ॥

ગુદેન સ્વતા વિઙ્ઞાં પુલાકોદકસાગ્રિમાન્ ।

વિવદ્મુકં શુષ્કાદ્ર પક્ષામં ચાન્તરાડ્ઞતરા ॥ ૨૭ ॥

પાણ્ડુ પીતં હરિદ્રકં વિચ્છિલં ચોપવેશ્યતે ।

રોમલું (=હરસ) નીચેના ગરના શેષેલા ભાગથી
પાછો વળેલા (=ઊંચે + ડાલે) રાપાનવાયુ નથી
ઉન્નિદામા ૨ ને રાખા શરીરમા ફરતા બીજા વાયુ ને
(=સમાન ઉત્તમ, ધ્યાન ૨ ને પ્રાપ્તવાયુને) ખજાજા
વીને (=કાપીવીને) તથા પેશાબ ગરો, ગિત નેને
ધાનુરોને રોમના ૨ પ્રથો નાથ ખજાજાવીને ૨ જિને
મટ પાડે છે, તેથી (હરસવાળો) હરક માલત નેને
લીધે ગામના રીતે દુખળો બહુ નિન્નતાથી થવાય,
જળળો, બહુ નિરતેજ, જીવાને કોઈ ખાધેલા માડ જરો,
નાર વિનાનો ૨ ને છાયા વિનાનો, મર્મસ્થાનમા પીડા
કરે એવા કંપવાઈ ગયેલા બધા ઉપદ્રવાથી નાનાના,
૨ ને ઉત્કર, તરન, મોના સ્વાદ બજરે, ગ્યામ, નજે
અમ, કમળો, શરો નુદે (કળે) ઊંચે, છાંદ, નાજ,
તાવ, નપુંસકપથ, બેરોપાથ, નિમિરેતન, વકનનાજ
૨ ન જમતથી પીડાતો, નમના ૨ ને બેરેલા ૨ વાજરાનો
વારવાર વિવારમા ૨ ને જતા, ધૂંકડૂક કરતા, ૨ ને
વાગે, બધા પર્વ, કાડક, કદચ, ફેની, ગુલ, નાગના
વશ ૨ ને જગારો ગૂજ (સપ્ત)રાગો બનાને
સામાના ૨ ગ્યામનું નેવી ચીકમી તાંત જમતી નુ ।
ચાઈ કાઈકાર નવાયેલા તે કાઈક વાર લીચો, મઠક
વાર ચૂકો ના કોઈક વાર બીનો, નેઈક વાર પામ ૩

કોઈક વાર કાચો, પાળા, પીળો, હાગિત કે રાતો તાત
વાળો ઝાડો અવારનવાર કરે છે

વાયુના હરસનાં લક્ષણ

ગુદાકુરુ ઘટ્ઠનિલાઃ શુષ્કાશ્ચિમિચિમાન્વિતાઃ ॥

મ્લાનાઃ ક્ષયાવારુણાઃ સ્તબ્ધા

વિપમાઃ પરુયાઃ હરાઃ ।

મિથો વિસદશા વક્ત્રાસ્તીક્ષ્ણા

વિસ્ફુટિતાનનાઃ ॥૨૯॥

વિમ્બીકર્કનધુલજૂરકાર્પાસીફલસન્નિભાઃ ।

કેચિત્કદમ્યપુષ્પાભાઃ કેચિત્સિદ્ધાર્યકૌપમા ॥

શિરપાર્શ્વાસકટયુરુવજ્જનાભ્યધિકલ્પયાઃ ।

શ્વવધૂદ્ધારવેદ્યમ્મહદ્મહારોચકમદાઃ ॥૩૧॥

કાસશ્વાસાશ્નિવૈપમ્યકર્ણનાદન્નમાવહાઃ ।

તૈરાતૈર્ગ્રયિતં સ્તોકં સજ્જદ સપ્રવાહિકમ્ ॥૩૨॥

સ્વફેનપિચ્છાનુગત વિવક્ષુપવેશ્યતે ।

કુષ્ણત્વજ્ઞસંવિષ્ણૂન્નન્નન્નવજ્જઞ્ઞ જાપતે ॥૩૩॥

ગુલ્મપ્રીદોદરાદીલાસમ્મવસ્તત પચ ચ ।

જેમા વાયુને પ્રકોપ વધારે છે એવા ગુલ્મના મક્કા (=હરસ) સુકા, સત્રવળાટ કરે એવા (=વાર એવા), શીમળાપેલા, બદામી રંગના લાલ, સ્તબ્ધ, ગમે તેમ આડાડાવળા ઊગી નીકળેલા, પરપ, ખગ, રોક બીજથી તલન ગુદા, વાકા, અણીદાર, મો રાખથી ફટેલા ધિલોડા, બોર, ખજૂર અને કૃપાસ જેવા, કટ લાક કદબના ફૂલ જેવા, કટલાક સરસવ જેવા, માથામા, પડામા, ખભામા, કમ્બરમા, સાથળમા, સાથળના વળા મા રોગી જગથારો વધાર પીડા કરતા, છીકા, નીકાર વિશ્લભ, હદય પકડાઈ જાય, અરુચિ, ઉધરસ, શ્વાસ, વિષમ સ્વપ્ન, કાનમા અવાજ થાય કે રોને કર એટલા ઉપદ્રવ કરે એવા લોચ છે રોમના વડે (=વાયુ ના હરન વડે) પીડાતા માણસ કરોળે, ન્યા રોને બાકામહાવાળો, ચોડો, બધામેલો ઝાડો અવાજ સાથે થાય છે એ ઝાડા પછી પીડા થાય છે તથા ફીણ અને તાત નીકળે છે (વાયુના હરસવાળા દરફીના) ચામડી, નખ, ઝાડો, પેશાબ, આખો અને મો કાશ લોચ છે તથા એમાથી (વાયુના હરસમાથી) જ ગોગે, ખીલો દર અને નજીવારોચ થાય છે

પિત્તના હરસના લક્ષણ

પિત્તોત્તરા નીલમુહા રક્તપીતાસિતપ્રમા ॥૩૪॥

સન્ધ્યપ્લવાવિણો વિન્નાસ્તનવો મૃદ્ય સ્વયાઃ ।

॥૩૫॥

વાહપાકજ્વરસ્વેદત્ત્વમૂર્છાચિમોદ્વાઃ ।

સોપ્માળો દ્રવનીલોષ્ણપીતરકામવર્ચસઃ ॥૩૬॥

યવમધ્યા હરિત્પીતહારિદ્રત્વજ્ઞનાદયઃ ।

જેમા પિત્ત વધારે કોપેલુ લોચ એવા હરસ મો આગળ ગળી જેવા રંગના, રાતી, પીળી અને કાળી પ્રભાવાળા; પાતળુ લોહી દૂઝતા, ગંધાતા, પાતળા (=અનુક), મુદ, ઠીલા, પોપટની છબ, કાળજના કકડો અને જળોના મો જેવા, બજારા, પાક, તાવ, પરસેવો, તરસ, મૂર્છા, અરુચિ અને મોહ કરે એવા, ગરમ (=ગીના), પાતળો, ગળી જેવા રંગનો, ગરમ, પીળો, રાતો અને કાચો ઝાડો કરે એવા, વચ્ચે જવ જેવા તથા દરફીના ચામડી, નખ વગેરે (=ચામડી, નખ, ઝાડો, પેશાબ, આખો અને મો) હરિત, પીળા અને હાદર જેવા થઈ ગયા લોચ એવા હાય છે

કફના હરસના લક્ષણ

શ્લેષ્મોલ્બણ મહામૂલા ઘના મન્દરજ સિતાઃ ॥

ઉચ્છૂનોપચિતાઃ ક્ષિપ્તઃ

સ્તબ્ધબુત્તગુરુચિરા ।

પિચ્છિલાઃ સ્તિમિતાઃ શ્લેષ્ણાઃ

કણ્ઠવાદ્યાઃ સ્વર્નાન્નિપ્રિયાઃ ॥૩૮॥

કરીરપનસાસ્થ્યામાસ્તથા ગોસ્તનસન્નિમાઃ ।

વજ્જનાનાહિનઃ પાયુઃસ્તિનાભિવિકર્તિનઃ ॥૩૯॥

સકાસશ્વાસહૃદ્ધાસપ્રસેકાકચિપીનસાઃ ।

મેહહૃદ્ધુશિરોજાઢ્યશિશિરજ્વરકારિણઃ ॥૪૦॥

ફલેધ્વામિમાર્દવચ્છર્દિરામપ્રાયવિકારવાઃ ।

વસામસકપ્રાજ્યપુરીયાઃ સપ્રવાહિકાઃ ॥૪૧॥

ન સ્વન્તિ ન મિચ્છન્તે પાણ્ડુક્ષિપ્તચ્ચાગ્વયાઃ ।

જેમા કફને પ્રકોપ વધારે લોચ એવા હરસ મુજ આગળ બહુ મોટા, ઘટ્ટ, લોહી પીડાવાળા, ઘાતા, ઊંચ સેવા, ભયવંશ, સિંગધ, સ્તબ્ધ, ગોળ, ભારે, સ્વિદ્ય, લપ્પમા, સિમિત, સુંવાળા, ખણજી ભરેલા (=અનુ વન આવે એવા), અડધુ ગમે એવા, કેસ અને ફૂલના દળિયા જેવા, ગાથના આંબળ જેવા, સાથળ ના વળામા રાનાલ ક્ર એવા, ગુદા, મુત્રાદય અને સાથળના વળામા કાનગી કપાતુ લોચ એવી પીડા કરે એવા, ઉધરસ, શ્વાસ, હઠાસ, પ્રસેક, અરુચિ, સળે-ખમ, પ્રમેહ, મુત્રકૃચ્છ, માથાની જડતા, ટાંઠો તાવ, નપુસકપણ, અદાગિન, ઊલટી, 'આમ' જેવા વધારે લોચ છે, એવા (અનિસાર, ગાંઘી વગેરે) રોગો કરે એવા, વસા જેવા અને કફ તથા ચરબીયુક્ત ગ્રધવાળા

સાથે પ્રવાહિત્ર (૧. મરડે, ૨ ઝાડો ઉતારવા માટે ક્ષાત્રનું પડે) હોય એવા, જેમા ચામડી વગેરે (=ચામડી નખ, ઝાડો, પેશાબ, આંખો અને મોં) ધોળા હોય એવા હોય છે એ કફના હરસ નથી દૂરના કે નથી ફટકા મે દોષનાં હરસનાં લક્ષણ

સંસ્કૃત્તિભાગાઃ સંસર્ગાત્

જે જે દોષ ભેગા કોપવાથી હરસ થયા હોય તે મે દોષના હરસના લક્ષણ ભેગા હોય છે ત્રણે દોષનાં હરસનાં લક્ષણ

તિચયાત્સર્વલક્ષણાઃ ॥૪૨॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી હરસ થયા હોય તે હરસમા ત્રણે દોષના હરસના લક્ષણ ભેગા હોય છે લોહીના પ્રકોપથી થયેલા હરસનાં લક્ષણ

રક્તોક્ષણા ગુદે ક્રીલાઃ પિત્તાકૃતિસમન્વિતાઃ

વટપ્રતોહસદશા ગુજાવિદુમસાગ્રિમાઃ ॥૪૩॥

સેજ્યયે દુરુમુષ્ણં ચ માદવિદુમ્પ્રતિપીડિતાઃ ।

અવન્તિ સહસા રક્તં તસ્ય ચાતિપ્રવૃત્તિતઃ ॥૪૪॥

મેકામ. પીડ્યતે દુઃલ્હઃ શોણિતક્ષયસમ્ભવૈઃ ।

હીનચર્મબલોત્સાહો દ્વતીજાઃ કલુપેન્દ્રિયઃ ॥૪૫॥

જેમા લોહી વધારે કોખું હોય એવા ગુદના ખાલા(=હરસ)ના લક્ષણ પિત્તના હરસના લક્ષણ જેવા હોય છે એ વરના રાકુર જેવા, ચણાહી અને પરવાળા જેવા હોય છે કફુ ઝાડથી બીસાયેલા રો હરસમાથી ઓચિનું ન બગરેલું અને ગરમ લોહી નીકળે છે, અને એ (=લોહી) બહુ નીકળવાથી દરદી દેક્ષ જેવા રગને બની જાય છે, લોહી ઓછું થઈ જવાથી થતા દુઃખથી (સૂ ૧૧/૧૦) પીડાય છે, ક્ષીરરત્ન રંગ બળ અને ઉત્સાહ જતા રહે છે, ઓજસ ઘણાઈ જાય છે તથા ઈન્દ્રિયો ક્ષુબ્ધ (=મેલી, વ્યાકુળ, નખાળી) થઈ જાય છે,

ઉદાવર્ત

સુત્રકોદ્રવ્યજૂર્ણાકરીત્વજ્વળાદિમિઃ ।

રુદ્ધૈઃ સઙ્ગમાહિર્ભાવયુઃ

સ્વે સ્થાને કુપિતો વલો ॥૪૬॥

મધોવહાનિ છોતાસિ સંકત્યાયઃ પ્રશોધયન્ ।

પુરીયં વાતવિષ્મૂઝસઙ્ગ કુર્વતિ દારુણમ્ ॥૪૭॥

તેન તીવ્રા રુજા કોષ્ઠપૃષ્ઠપાર્શ્વગા મયેત્ ।

માધ્માનમુદરાવેષો હ્રાસઃ પરિકર્તનમ્ ॥૪૮॥

જત્તો ચ સુતરાં શૂલં ગન્ધશ્ચયુક્તમ્ભવઃ ।

પવનસ્યોર્ધ્વગામિત્વં તત્કલ્પયંતિચિજ્યતા ॥૪૯॥

હૃદયોગમહુળીદોષમૂઝસઙ્ગપ્રવાહિકાઃ ।

વાયિર્યતિમિત્રાસાશિરોરુક્ષાસપીનસાઃ ॥૫૦॥

મનોવિકારસ્તુષ્ણાસપિત્તગુલ્મોદરાદયઃ ।

તે સેષ વાતજા રોગા જાયન્તે મૃશાદારુણાઃ ॥૫૧॥

દુર્નૌજામિત્યુદાવર્તઃ પરમોઽયમુપદ્રવ' ।

વાતાભિભૂતકોષ્ઠાનાં તૈવિનાઽપિ સ જાયતે ॥૫૨॥

મગ, કોદરી, જગ, કેરા, ચણા વગેરે લૂખા અને સગાલી પદાર્થો ખાવાપીવાથી વાયુ (=અપાનવાયુ) પેતાના સ્થાનમાં કોપીને, ભગવાન બનીને, (ઝાડો, પેશાબ વગેરેને) નીચે લઈ જનારા સોતેનો પૂરી દઈને નીચે ઝાડને સૂકવી નાખીને, વાછુટ, ઝાડો અને પેશાબ એ ત્રણના ભગર સગ કરે છે (=બહાર નીકળતા રેકીને ભગર સ્થિતિ ઊભી કરે છે) તેથી કોઠામા, ભરણમા, કદુયામા અને પડખામા તીવ્ર વેદના થાય છે, આધ્માન, પેટ જાણે ચામડાથી મઠી લીધું હોય, કદાસ, કાતરથી કાતરાનું હોય એવી પીડા અને મૂત્રા થયા તો મુષળ યુગળ, ગાલ (અને લમણ) ઉપર સોજ આવે, વાયુ ઊંચે થયે, તેથી ઊલટી, અરચિ, તાવ, કદયાના રોગ, ગ્રહણીરોગ, પેશાબ બાય થઈ જાય, મરડો, બહેરાશ, નિમિગ્ધરોગ, દમ, માયું દુષ્કે, ઉપરસ, સળેખમ, મનના રાગ, તરંગ, રક્તપિત્ત, ગોળો ઉદરરોગ વગેરે રોગો તથા વાયુથી થતા જાતજાતના બહુ ભયર રોગો થાય છે ૨૨ શીતને ઉદાવર્ત નામનો આ માધ્મ ઉપદ્રવ હરસવાદાને તથા હરસ વિના પણ જેમના કોઠો વાયુથી ભરાઈ નયો હોય તેમને પણ થાય છે

કયા હરસ અસાધ્ય છે?

સહજાનિ ત્રિદોષાણિ યાંત જામ્યન્તરે વલો ।

સ્થિતાનિ તાન્યસાધ્યાનિ

વાય્વન્તેઽગ્નિવલાદિમિઃ ॥૫૩॥

વારસામા ઊતરી રાવેલા, ત્રણે દોષ સાથે કોપ વાથી થયેલા, દેહ અંદરની વની(=વાટા)માં થયેલા એ ત્રણ જાતના હરસ અસાધ્ય છે, જરહાગિન બળ (નપાદસંપત-સૂ ૧/૨૬૧ થી ૨૮, ૨૧૧૨૬૧) વગેરે અનુકૂળ હોય તો ત્રણ હરસ થાય છે

કયા હરસ કટશાય છે?

દ્વન્દ્વજાનિ દ્વિતીયાયાં વલો યાન્વાગ્નિતાનિ ચ ।

દૃષ્ટ્સાધ્યાનિ તાન્યાગુઃ પરિસંયન્તરાણિ ચ ॥

જે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા, ગુદાની વચ્ચી વલો(=વાટા)માં થયેલા અને જે હરસ થયાને એક વરગ વીતી ગયું હોય એવા-એ ત્રણ જાતના હરસ

કષ્ટમાધ્ય છે

કયા ડરસ સુખસાધ્ય છે?

યાદ્યાયાં તુ વલોં જાતાન્યેકદોષોલ્ખાનિ ચ ।
અશાંસિ સુલસાધ્યાનિ ન ચિરોત્પતિતાનિ ચ ॥

પણ બહારની વની(=વાત)મા થયેલા, એક દોષ
ડોષવાથી થયેલા ૨ ને તાજા (=એક વગરની અંદરના)
ડરસ-એ ત્રણ જાતના ડરસ સુખાધ્ય છે

મૂર્તેન્દ્રિય વગેરેના મસા

મેદાદિષ્વપિ વક્ષ્યન્તે યથાસ્વં

મૂર્તેન્દ્રિય (નયોનિ, નાક, કાન,) વગેરેમા થયેલા
મના વિષે પણ યોનિયોનાના સ્થાનમા (=ઉત્તરસ્થાનમા
ગુહ્યરોગના, નાકના રોગના, કાનના રોગના વગેરે
અધ્યાયમા) કહેવામા ૨ પ્રવેશે

ડૂટીના મસા

નામિજ્ઞાનિ તુ ।

ગણ્ડપદાસ્યરૂપાણિ પિચ્છિલ્લાનિ મૃદ્નિ ચ ॥૫૬

ડૂટીમા થતા મસા અજશિવાના મો જેવા આકાર
ના, પિચ્છિલ અને મૃદુ હોય છે

ચર્મકીલ

ધ્વાનો ગૃહીત્વા શ્લેષ્માળ

કરોત્યશંસ્ત્વલો બહિઃ ।

કીલોપમ સ્થિરચ્છર ચર્મકીલ તુ ત વિદુઃ ॥૫૭॥

વાનવાયુ કફને પકડી રાખીને ચામડીને બહાર
(=ગુનાના હોડની બહાર) ખીલા જેવા, સ્થિર અને
ખર મસા કરે છે એને (=એ મનાને) ચર્મકીલ કહે છે

દરેક દોષના ચર્મકીલના લક્ષણ

ઘાતેન તોદઃ પારુષ્યં પિત્તાદસિતરક્તતા ।

શ્લેષ્મણા સ્નિગ્ધતા તસ્ય પ્રચિત્તત્ત્વ સર્વવર્જતા ॥૫૮॥

એ ચર્મકી ૧ વાયુના પ્રકોપથી થયા હોય તો
અકુશ ખાંસના જેવી પીડા થાય છે અને એ પરચ
હોય છે, પિત્તના પ્રકોપથી થયા હોય તો કાચાશ અને
વાલાશ હોય છે અને કફના પ્રકોપથી થયા હોય તો
સ્નિગ્ધ, ગમવાના અને થરીરના રગના હોય છે

ડરસની બપકરતા

મર્શાસાં પ્રશમે યત્નમાશુ કુર્ચાંત શુદ્ધિમાન્ ।

તાન્યાશુ હિ શુદ્ધં શુદ્ધ્યા કુર્ચ્યન્દગુદોદરમ્ ॥૫૯

બુદ્ધિશાળી વેદો ડરસ મગડવાને ચાપતા ઉપાય
જરૂર, કેમ કે નહિ તે એ (=ડરસ) ગુદાને શેકી
લઈને તત્ત્વ બદલગુદોદર નામનો ઉદરરોગ કરે

શાયણદ્વદયે તૃતીયે નિદાનધ્યાનેડરસા નિદાન

નામ સત્તમોડધ્યાય ॥ ૭ ॥

અધ્યાય ૮ મો : અતિસાર- ગ્રહણીદોષનિદાન

અથાતોડ્ડીસારગ્રહણીદોષનિદાનં

ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ૨ તિસાર અને ગ્રહણીદોષ
(સગ્રહણી)નું નિદાન મમજીવીયુ એ બાબતમા
આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે *

અતિસાર

સંખ્યા

દોષૈર્વ્યસ્તેઃ સમસ્તૈશ્ચ મયાચ્છોકાચ પદ્ધિવિઘઃ ।

અતિસારઃ

દરેક છૂટાછૂટા દોષથી, ત્રણે ભેગા દોષથી, બધી
અને શેકથી એમ છ પ્રકારનો અતિસાર હોય છે

કારણ અને સંપ્રાપ્તિ

સ સુતરાં જાયતેડ્યમ્બુપાનતઃ ॥ ૧ ॥

કુશાશુષ્કામિપાસાન્મયતિલપિષ્ટવિરુદ્ધકૈ ।

મદ્યરક્ષાતિમાત્રાગ્રેશંભિઃ સ્નેહરિશ્મમાત્ ॥ ૨ ॥

કુમિશ્વો વેગરોઘાચ તદ્ધિઃ કુપિતોડ્ડનિલઃ ।

વિષસયત્વધોડ્ડયાતું હત્વા સૈનૈવ ચાનલમ્ ॥૩॥

શ્યાપથાનુશ્કલ્લકોષ્ટે પુરીયં દ્રવર્તા નયન્ ।

પ્રકલ્પતેડ્ડતિસારાય

એ (=અતિસાર) ખાસ કરીને બહુ પાણી પીવાથી
થાય છે દૂબળા પ્રાણીનું માસ, માતની સૂકવણી, માફક
ન આપતું હોય એવું ખાનપાન, તલવું કંપરિયું, વઠકા
(=ચણાચણેનું ધાન) દારૂ, લૂખું અને માપવી વધારે
ખાવાપીવાથી, ડરસથી, સ્નેહ પીવાથી થયેલા રોગોથી,
કરમિયાથી, વેગા શેકવાથી અને એવા (વાયુને કોપા
વનારા) કારણથી કોપેલા વાયુ શરીરમા ધી પાત્રીડથી
ધાતુને નીચી લઈ જઈને અને તેનાથી જ (=એ પાત્રી
થી જ) જાક્યાગ્નિને મદ કરી દઈને અને પછી ગણ
ના કોષને બગાડી દઈને, આગને પ્રવાહી બનાવી દઈને
અતિસાર રોગ કરે છે

પૂર્વરૂપ

લક્ષણં તસ્ય માવિન્ ૮૪॥

તોદો હ્દગુદકોષ્ટેષુ ગાત્રસાક્ષો મ્લગ્રહઃ ।

માગ્રમાનમવિપાકશ્ચ

એ (=અતિસાર) થતા પહેલાં દૈધ્ય, ગુદા, રત્ને કોશમાં તેદ અવધવેનો સાદ, ઝાડો ઊતરે નહિ, આ આધ્માન અને પથે નહિ એટલા લક્ષણો થાય છે

વાયુના અતિસારનાં લક્ષણ

તત્ર વાતેન વિઙ્ગલમ્ ॥૫॥

અત્પાત્વં શવ્દશૂલાદયં વિવક્ષમુપવેદયતે ।

રૂક્ષં સ્ફોનેમચ્છ ચ પ્રયિત વા મુદુર્મુહુઃ ॥૬॥

તયા દમ્બગુહામાસં સપિચ્છાપરિકતિકમ્ ।

શુક્કાસ્યો અપ્પાયુધ્વ હૃદ્દોમા વિનિષ્ક્રાન્ ॥૭॥

તેમાં (=બધી જાતના અતિસારમાંથી) વાયુથી થતા અતિસારમાં દરદીને થોડુથોડુ, પુષ્કળ અવાજ અને શૂળથી ભરેલું, લૂખું, ફીણવાળું, પાતળું અથવા કોઈવાર ગઝાથેલું, તથા ભળેલા ગોળ જ્યા રગનું અને ચીકણું જાડનું પાણી વિવળ સાથે અને કંતરથી કંતરાનું હોય એવી પીડા કરતું કરતું વારવાર નીકળે છે, દરદીનું મોં મુકાય છે, ગુદાની આગળ ભણાર નીકળે છે, ફવાડા ઊભા થઈ જાય છે અને દુર્ગંધ મારે છે (કે મરડો થાય છે)

પિત્તના અતિસારના લક્ષણ

પિત્તેન પીતમશિતં દારિદ્રં શાદ્ગલપ્રમમ્ ।

સરકમતિદુર્ગંધં લુપ્મૂર્ચ્ચાસ્વેદદાહવાન્ ॥૮॥

સશૂલં પાયુસ્તનાપપાકવાન્

પિત્તથી થતા અતિસારમાં દરદીને પાંચા, કાળા, હાદર જેવા રંગના, ઘાસના મેદાન જેવી પ્રભાવાળા, લોહીવાળા, બહુ ગંધાતા ઝાડા થાય છે અને દરદીને તરસ, મૂરછાં, પરસેવો, બળતરા, શૂળ, ગુદા ગરમ થઈ જાય, ગુદા પાકે એટલા લક્ષણો થાય છે

કફના અતિસારના લક્ષણ

શ્લેષ્મણા ઘનમ્ ।

પિચ્છિલ તન્તુમચ્છલેતં

ક્લિન્ધમામં કફાન્વિતમ્ ॥૯॥

ગમીક્ષ્ણં ગુચ્ઠં દુર્ગંધં વિવક્ષમુપચ્છરુઃ ।

નિદ્રાલુરલસાન્નદિહિલ્પાલ્પ સપ્રવાહિકમ્ ॥૧૦॥

સરોમહર્ષઃ સોત્ક્રેશો મુલ્યસ્તિગુદોદરઃ ।

ક્લેત્રોપ્પ્યકૃતસંભ્રમ

કફથી થતા અતિસારમાં દરદીને ઘટ્ટ, ચીકણા, તીવ્ર જા, ધોળા, સિંગળ, કચા, કફવાળા, ભારે, ગંધાતા । વારવાર, વિગંધ સાથે થોડાંથોડાં અને મરડાની) થાય છે દરદીમાં ઊંધ, આજસ, નાનાં ઊંધા થાય, ઉન્નવેદ્ય,

મુત્રાશય, ગુદા અને ઉદર ભારે થઈ જાય અને ઝાડો થાય તેપણુ દરદીને ઝાડો થશે હોવાનું ભાન ન થાય—એટલા લક્ષણો થાય છે

ત્રિદોષના અતિસારનાં લક્ષણ

સર્વાત્મા સર્વલક્ષણઃ ॥૧૧॥

બધા (=ત્રણે) દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા અતિ સારના ત્રણે છૂટાછૂટા દોષથી થતા અતિસારના લક્ષણો ભેગા હોય છે

ભયના અને દોહના અતિસારના સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

ભયેન ક્ષોભિતે ચિત્તે સપિત્તો દ્રાવયેચ્છરુઃ ।

વાયુસ્તોડતિસાયેત ક્ષિપ્રમુણં દ્રવ્ય પ્લવમ્ ॥૧૨॥

વાતપિત્તસમં લિપ્તૈરાહુઃ

ભયથી ચિત્ત બળભળી ઊઠે ત્યારે પિત્ત નાથે વાયુ ઝાડને પ્રવાહી બનાવી દે છે અને પછી ઉપરા ઉપરી, ગરમ, પ્રવાહી, પ્લવ (=જ્યાં પડે ત્યાં પ્રવરી જાય એવો—વિચુલ્લ—ચરક ચિ ૧૯) અને લક્ષણોમાં પિત્ત અને વાયુથી થતા અતિસારના ભેગાં લક્ષણોવાળા ઝાડા કરાવે છે

તદ્વચ શોકત્ ।

શોકને લીધે થતા અતિસાર એના જેવો જ (=ભયથી થતા અતિસારના જેવો જ હોય છે)

બીજી દૃષ્ટિએ અતિસારના પ્રકાર

મતીસારઃ સમાસેન દ્વિયા સામો નિરામક ॥૧૩॥

સાચ્છનિરચઃ

ટૂકામાં અતિસાર મે જાતનો છે સામ અને નિરામ, લોહીવાળો અને લોહી વિનાનો

સામ અતિસારનું લક્ષણ

તત્રાયો મૌરવાદપ્તુ મજ્જતિ ।

શરુદ્દુર્ગંધમાટોપવિષ્માતિપ્રસેક્તિઃ ॥૧૪॥

તેમાં પહેલામાં (=સામ અતિસારમાં) ઝાડો વળન દાર હોવાથી પાણીમાં ડૂબે છે અને ગંધાય છે તથા દરદીને આગેષ, વિટ ભ, પીપ્ર અને પ્રસેક થાય છે

નિરામ અતિસારના લક્ષણ

વિપરીતો નિરામસ્તુ

પણ નિરામ અતિસાર (સામ કરતા) ઊંચા હોય છે

કફનિસારને અપવાદ

કફાત્પક્ષોડપિ મજ્જતિ ।

કફથી થતા અતિસારમાં ઝાડો પાકો (=નિરામ હોય તેપણુ) ડૂબે છે

મહણીરોગ (=સ'મહણી)

ગ્રહણીરોગ કેને થાય?

અતીસારેપુ યો નાતિયત્તવાન ગ્રહણીમદઃ ॥૧૫
તસ્ય સ્વાદન્નિવિધ્વંસકરૈરન્યસ્ય સેવિતૈઃ ।

અતિસાર થયા પછી જે શાસ્ત્રોક્ત ઉપાય કરવામા અનિશ્ચય પ્રયત્નથીય ન હોય તેને તથા નરહશમિનના નાશ કરે નોવા આહારવિહારનું સેવન કરનારા બીજા રોને (=અતિસાર રોગ ન થયો હોય તેવા માણસો ન) ગ્રહણીરોગ થાય છે

અતિસારનો સ્વભાવ અને ભયંકરતા

સામ શકુન્નિરામં વા જીર્ણે યેનાતિસાર્યતે ॥૧૬॥
સોડતિસારોડતિસરણાદાશુકારી સ્વમાયતઃ ।

આહાર પરયા પછી જેના વડે (=જે રોગ વડે) સામ કે નિરામ આકારપે રાતિસરણ કરવાય છે (=ખાધેલુંપીધેલું હાત તેના કરતા અતિ રોગે બીજુ ઘણુ બધુ ગણ વાટે બહાર કાઢવામા આવે છે, રોગે જેમા ખાધેલુપીધેલુ ગણ વાટે બહાર નીકળી જતુ હોવા ઉપરાંત શરીરની ધાતુઓ પણ દ્રવ થઈને બહાર નીકળી જાય છે) તે રોગ અતિસાર છે એ રાતિસાર ગણમા અતિસરણ થતુ હોવાથી એ સ્વભાવે ન અતિ મારી નાખે રોગ છે

ગ્રહણીરોગનો સ્વભાવ

સામ સાધ્રમજીર્ણેડ્ર જીર્ણે પર્કં જુ નૈવ વા ॥૧૭॥
અકસ્માદ્વા મુદુર્બદ્ધમકસ્માચ્છિયિલં મુદુઃ ।
ચિરકુદ્ગ્રહણીદોષઃ સજ્જયાચોપવેશયેત્ ॥૧૮॥

ગ્રહણીરોગ રાત્ન ન પચ્યુ હોય ત્યાર સામ અને નનવાળો (=ખાધેલુંપીધેલુ નેમનું તેમ નીકળી જાય એવા) ગણ કરાવે છે એમ અન્ન પચ્યુ હોય ત્યાર પાકો કરાવે છે અથવા સમૂળગો ગણો કરાવતા નથી, અથવા કોઈ વાર કઈ પણ કાશ વિના એ વારવાર અપાયેલા ગણો કાવે છે અને કોઈ વાર કઈ પણ કાશ વિના એ વારવાર દીઝા ગણ કરાવ છે આ (=ગણો) સવિન દોષોને બીધે થાય છે ૨૧ ગ્રહણીરોગ લાના વખતે મારી નાખે છે

સંખ્યા

સ ચતુર્થા પૃથ્વ્યદોષૈઃ સન્નિપાતાઘ જાયતે ।

ગ્રહણીરોગ ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી તથા ત્રણે ભેગ દોષથી એમ ચાર રીતે થાય છે

પૂર્વક

માદ્યપં તસ્ય સદનં ચિરાત્પચનમલ્લકઃ ॥૧૯॥

પ્રસેકો વત્રવૈરસ્યમરુચિસ્તદ્ ક્રમો ધ્રમઃ ।

માનસોદરતા હર્દિઃ કર્ણદ્વેડોડ્ગ્રજૂનનમ્ ॥૨૦॥

અગસાદ, પચતા બહુ વાર થાય, રાત્રીક, પ્રસેક, મોનો સ્વાદ બગી જાય, અરુચિ, તરસ, કટાળો, ફેર ઉદરનો આક્રોષ, ઊલટી, કર્ણદ્વેડ, અને આંતરગ્રાહ ગડગડત એ એનું (=ગ્રહણીરોગનું) પૂર્વક છે

ગ્રહણીરોગનાં સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં કાર્દ્યં ધૂમકસ્તમકો જ્વરઃ ।

મૂર્છા શિરોરુચિવ્રમ્ભઃ શ્વયયુઃ કરપાદયો ॥૨૧

દુબળાપણુ, ધૂમક, તમકાશ, તાવ, મૂર્છા, માથામા પીડ, વિષભ અને હાથેપગે સોજ રો (ચારે પ્રકરના) ગ્રહણીરોગના સામાન્ય લક્ષણ છે

વાયુના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ

તન્નાનિલાચાલુદ્ધોપસ્તિમિરં કર્ણયોઃ સ્વનઃ ।

પાશ્ચાત્યેક્ષણમીવારુજાડમીક્ષણ વિપૂચિકા ॥૨૨

રસેપુ ઘૃષ્ઠિઃ સર્વેપુ ક્ષુત્ત્વળા પરિકતિકા ।

જીર્ણે જીર્ણતિ ચાધ્માનં મુક્તે સ્વાસ્થ્યં સમમુતે ॥

વાતહ્રદ્રોગમુસાર્થઃ પ્તીહપાણ્ડુત્વશક્તિઃ ।

ચિરાદુલ્લં દ્રવં શુષ્ક તન્વામ શ્વપેનયત્ ॥૨૩॥

પુન પુન સ્ત્રેદ્વર્ચઃ પાયુરુદ્ધ્વાસકાલવાન ।

તેમાથી (=ચાર પ્રકરના ગ્રહણીરોગમાથી) વાયુ ના ગ્રહણીરોગમા તાળનું સુકાય, તિમિર, અનર્મા રાવાજ થયા કરે, પડખામા, સાથળમા, સાથળના વળામા અને યેકમા પીડ, વારવાર વિપૂચિકા, બધા રસો માટે હચ્છા થાય, ભૂખ, તરસ, ગુદામાં કાતરથી કતરાનું હોય એવી પીડ, પચી ગયા પછી રાત્રે પચનું હોય ત્યારે રાત્રીમાન, ખાધા પછી સ્વસ્થતા લાગે, વાયુનો રોગ, હૃદયનો રોગ, ગોળો, હરસ, બરળનો રોગ અને પાકુરોગ થયો હોવાનો વહેમ પડે, કોઈ વાર દ્રવ તે કોઈ વાર મૂક, માતળા, કાયા, ગણ સ્વરાજ ત્યને ફીફ સાથે, દુબ સાથે, લંબે વખતે થાય, તથા દરદીની ગુદામા પીડ થાય અને દરદીને ઉપરસ અને શ્વાસ (=હાડ) થાય-એટલાં લક્ષણો થાય છે

પિત્તના ગ્રહણીરોગના લક્ષણ

પિત્તેન નીલપીતામં પીતામઃ સ્ત્રજતિ દ્રવમ્ ॥૨૪

પૂત્યસ્ત્રોદ્ધારહત્કષ્ટદાહાકચિરુદ્દિતઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થયેલા ગ્રહણીરોગમાં પીળા પી બેલા, ગંધાતા, ખાટા ઓઝરવાળા, હૃદયમાં અને ગળામાં દાહવાળા તથા અરુચિ અને તરસથી પીડાતા

દરદીને ગળી લેવા ગળના અને પીળા રંગના દ્રવ ગણ થાય છે

કફના ગ્રહણીરોગનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મણા પચ્યતે કુશ્લમજં છર્દિરરોચક ॥૨૬॥
માસ્રોપદેહનિષ્ઠીવકાસહ્વાસવીતસા ।

હૃદય મન્યતે સ્ત્યાનમુદરં સ્તિમિતં ગુરુ ॥૨૭॥

ઝહારો દુષ્ટમધુર ચદનં સ્ત્રીવ્હર્યમ્ ।

મિત્રામશ્લેષ્મસંસૃષ્ટગુરુર્જવં પ્રવર્તનમ્ ॥૨૮॥

મહાશ્યાપિ દૌર્લભ્યમ્

કફના પ્રકોપથી થયેલા ગ્રહણી રોગમા ખાધેનું મહામુશ્કેલીથી પચે છે, ઊંડતી, અરુચિ, મો કફથી લેપાઈ જાય, શુક્રશુક્ર કરુણ પડે, ઉધરત, કઠણસ, સળે ખમ, કદમની ગણે પિંડો લળી ગણે હોય એવું લાગે, ઉદર સ્તિમિત અને ભારે રહે, ઓડકર બગડેલા ગળ્યા આવે, અગસાદ, સ્ત્રી જોઈને ઉચ્છેરાટ ન થાય, ભાગેલો, કાચો, કફ ભળેલો અને ભારે ઓડ થાય અને દરદી દૂભળે ન હોય છતાં પણ એને નબળાઈ લાગે— એવા લક્ષણો થાય છે

ત્રિદોષના ગ્રહણી રોગના લક્ષણ

સર્વજે સર્વસંહાર ।

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા ગ્રહણીરોગમા ત્રણ છૂટાછૂટા દોષના ગ્રહણીરોગોના લક્ષણો ભેગા હોય છે

વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મદ અગ્નિ પણ ગ્રહણીદોષ વિમાનોઙ્કશ્ચ યે ચોક્તા વિપમાઘાત્તયોઙ્મયઃ ॥
તેઙ્ગિ સ્યુપ્રંઘણીદોષા

શારીરસ્થાનમા ૨ ગવિભાગના ૨ ધ્યાયમા જે વિષમ વજેને ત્રણ (વિષમ, તીક્ષ્ણ અને મદ) અગ્નિ ક્રિયા છે (શા ૩/૭૨૫ થી ૭૬) તે પણ ગ્રહણીના રોગ છે

(તે પછી કુલ સાત ગ્રહણીરોગ કહેવા જોઈએ એવી રીતે સાથ, પણ સપ્રાપ્તિ, પૂર્વરૂપ રૂપ વગેરે વાળા તે નાર જ મુખ્ય ગ્રહણીરોગ છે અને વિષમ વગેરે ત્રણ અગ્નિ તે ગ્રહણીરોગના આભાસ લેવા છે વળી એ ત્રણ અગ્નિ ત્રણ દોષથી થાય છે, માટે ત્રણ અગ્નિને વાપુના, પિત્તના અને કફના ગ્રહણીરોગમાં અભાવેશ થઈ શકે છે, તેથી ગ્રહણીરોગ કુલ નાર છે)

સમ અગ્નિ

સમસ્તુ સ્વાસ્થ્યકારણમ્ ।

તમ અગ્નિ (શા ૩/૭૨૫ થી ૭૬) આરોગ્યના

આઠ મહારોગ

વાતવ્યાધ્યક્ષ્મરીકુષ્ઠમેહોદરમગ્નવાઃ ।

અશાંતિ પ્રહણીલ્પથી મહારોગા સુદુસ્તરા ॥૩૦॥

વાયુના રોગ, પથરી, કુષ્ઠ, પ્રમેહ, ઉદરરોગ, ભગવટ, ઘસ અને ગ્રહણી રો મહામુશ્કેલીથી મટે એવા આઠ મહારોગ છે

ફલ્યશ્ચક્ષ્મદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાનેઙ્ગિસારમહણી
દોષનિદાન નામાશ્વમોઙ્ધ્યાય ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો-મૂત્રાઘાતનિદાન

મઘાતો મૂત્રાઘાતનિદાન વ્યાખ્યાસ્યામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાઘાતરોગનું નિદાન સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વસ્તિવસ્તિશિરોમેદૂકદીવૃષણપાયવ ।

વક્સમચ્ચના. પ્રોક્તા ગુદાસ્થિવિવરાશ્રયા. ॥૧॥

બસ્તિ (=મૂત્રાશય, એ બેઝર), બસ્તિનું માથું, મૂત્રેન્દ્રિય, કમ્બર, અડ અને ગુદા એટલા અંગો ગુદાના બાડકની બધાલમા આશ્રય કરીને રહેલા છે, તેથી એ અંગો એક રાગ સાથેના સમઘથી એક અંગને આધાર રહેલા છે એમ કહ્યું છે

મૂત્રાઘાત અને પ્રમેહની સપ્રાપ્તિ

અધોમુલોઙ્ગિ વસ્તિર્હિ મૂત્રગાહિસિરામુલે ।

પાર્શ્વેભ્યઃ પૂર્વતે વક્ષમે શ્યન્દમાનેરનારત્મ ॥૨॥

યેસ્તૈરેવ પ્રવિશ્યૈત દોષા કુર્વન્તિ વિશતિમ્ ।

મૂત્રાઘાતાન પ્રમેહાંશ્ચ કુચ્છાન્નર્મમસમાશ્રયાન્ ॥૩॥

બસ્તિનું મો નીચું છે છતાં પેશાન વહેનારા સોનોના સત્રન પેશાન ઝમતા જે સૂચમ મો દ્વારા મો તિવાયની બીજા બાજુઓમાંથી મૂત્રાશય પેશાનથી ભરાય છે, તે જ મો વાટે (=સોનોના મો વાટે) દોષો મૂત્રાશયમા દાખલ થઈને બસ્તિવૃષ્ટિ મર્મમાં થતા અને મુશ્કેલીથી મટે એવા વીત મૂત્રાઘાત અને વીસ પ્રમેહરોગ કરે છે

(જેમ જળાશયમા માટીના નેવા થયે જોયે રાખી મૂકીએ તે એમાં થયેલા મો વાટે પાણી ભરાતું નથી, પણ મો તિવાયના બામીના ભાગનાં સૂચમ છિન્નો માંથી જળાશયનું પાણી થયેલાં ઝમે છે, તે પ્રમાણે પેશાન થયે નાના આંતરગ્રામી સૂચમ સોનોનાં મો વાટે ઝમીને મૂત્રાશયમાં ભરાય છે વૃક્ષ (સં કીડની)-

માંથી પેશાબ બનીને ગવિની (અ યુરેટર) વાટે મૂત્રાશય (અ. બ્લેડર) માં રાખતો હોવાની પદ્ધતિની કંપના આપુર્વેદને કબૂલ નથી.)

મૂત્રકૃચ્છ્ર

વાયુથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

ઘસ્તિવક્ષણમેદ્ધાતિયુક્તોઽપ્પાલ્પં મુદુર્મુદુઃ ।

મૂત્રયેદ્ધાતજે કૃચ્છ્રે

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને મૂત્રાશયમા, અડમા અને મૂત્રેન્દ્રિયમા પીડા થાય છે, તથા એ થોડુથોડુ (=ટીપેટીપે) વારવાર મૂત્રે છે

પિત્તથી થતા મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

પંતે પીતં સત્પાદક ॥૪॥

રક્તં વા

પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા દરદીને બળતગ અને પીડા થાય છે અને એને પીળા કે રાતો પેશાબ થાય છે

કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના લક્ષણ

કફજે ઘસ્તિમેદ્ગૌરવશોકવાન્ ।

સપિચ્છ સવિવર્ણં ચ

કફના પ્રકોપથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિય ભારે થઈ જાય છે અને એ બને અવયવો પર સોજા આવે છે તથા દરદીને ગેઝાઈરેઝાઈને અને પિચ્છિલ્લ પેશાબ થાય છે

ત્રિદોષના મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણ

સર્વે. સર્વાત્મર્ક મલૈઃ ॥૫॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમા ત્રણે છૂટાછૂટા દોષની થયેલાં મૂત્રકૃચ્છ્રનાં લક્ષણો ભેગા હોય છે

પથરી

સંપ્રાપ્તિ, સંખ્યા

યદા વાયુર્મૂલં ઘસ્તેરાઘૃત્ય પરિશોષયેત્ ।

મૂત્રં સપિત્તં સર્કર્કં સશુર્કં વા તદ્વા ક્રમાત્ ॥૬॥

સજ્ઞાયતેઽશ્મરી ધોરા પિત્તાદ્ગોરિલ્લ તૈચના ।

શ્લેષ્માધ્રવા ચ સર્વા સ્યાત્

જ્યારે વાયુ મૂત્રાશયનું મોં રોકીને નર્ષ પેશાબને, પિત્તવાયા, કફવાયા કે વીર્ધવાયા પેશાબને સૂકવી નાખે છે, ત્યારે મૂત્ર સુકાયા પછી રહેલા કચરાથી થતી પથરી ધોર હોય છે, મૂત્ર સુકાયા પછી રહેલા પિત્તથી થતી પથરી ગોરોચન જેવી અને વધારે મોટા મોટા છે ...

સુકાયા પછી રહેલા કફથી થતી પથરી તેથીયે વધારે ધોર (=ભયકર) હોય છે અને મૂત્ર સુકાયા પછી રહેલા વીર્ધથી થતી પથરી સીધી વધારે ભયકર હોય છે બધી જાતની પથરી કફને આધારે બધાય છે (ધોર= મટવી મુશ્કેલ)

પૂર્વરૂપ

બયાસ્યા. પૂર્વલક્ષણમ્ ॥૭॥

ઘસ્તયાધ્માનાં તદાશ્મશ્વેશેષુ પરિતોઽતિઘ્ક ।

મૂત્રે ચ ઘસ્તાગન્ધત્વં મૂત્રકૃચ્છ્રં જ્વરોઽરુચિઃ ॥૮॥

મૂત્રાશય ફૂલી જાય, મૂત્રાશયની પાસેના ભાગ મા ફરતી અતિશય વેદના, પેશાબમા બકરા જેવી વાસ આવે, પેશાબ ટીપેટીપે અને પીડા સાથે થાય, તાવ આવે અને અરુચિ થાય—એટલું એનું (=પથરીનું) પૂર્વરૂપ છે

પથરીના સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યલિહ્નં રક્તનાભિસેવનીઘસ્તિમૂર્ધસુ ।

વિશીર્ણધારં મૂત્રં સ્યાત્તયા માર્ગનિરોધને ॥૯॥

તદ્વપાયાત્સુલં મેદ્દેદચ્છં ગોમેદકોપમમ્ ।

તત્સહ્ચોભાત્સતે સાદ્ધમાયાસાચાતિરુમ્ભેત્ ॥૧૦॥

ડૂટીમા, સેવનીમા અને મૂત્રાશયની દોષમા પીડા થાય, તેનાથી (=પથરીથી) પેશાબને રસ્તો રોકાયેલા હોય ત્યારે પેશાબની ધાર તૂટતૂટક આવે અને એ (=પથરી) નીકળી જાય (અથવા માર્ગમાંથી ખસી જાય), ત્યારે પાતળો અને ગોમેદક નામના મસિં જેવા રંગનો પેશાબ થાય, જ્યારે પથરી અદર ઘસાવાથી થાડુ પડે ત્યારે લોહીવાળો પેશાબ થાય અને કામ લેવાથી (=મુસાફરી વગેરે મહેનત કરવાથી) બહુ પીડા થાય

વાયુની પથરીના લક્ષણ

તત્ર યાતાદ્મુશાત્યર્તો દન્તાન્ હાદતિ વેપતે ।

મૃદ્નાતિ મેદ્ધનં નામિ પીડયલ્પનિશ ઘળન્ ॥૧૧॥

સાનિલં મુજ્જતિ શઙ્કન્મુદુર્મેદતિ વિન્દુશ્ 。

શ્યાવા રક્તાઽશ્મરી વાસ્ય

સ્યાચિતા કળ્પદૈરિવ ॥૧૨॥

તેમાં વાયુથી થયેલી પથરીમા અતિશય પીડા ભોગ વનો દર્દની દાંત કંચકચાવે છે, ધૂળ છે, મૂત્રેન્દ્રિયને ચોળે છે (=ચસણે છે), ડૂટી દબાવે છે, કંપના ઊંચા સતત કર્યા કરે છે, ગાંઠ કરવા જતા સાથે વાફૂટ થઈ જાય છે, વારવાર ટીપેટીપે મૂત્રે છે, એની પથરી બાંધે રંગની, લૂપી અને જાંતે વારે પાન કંઠકાંઠા છવાઈ જાય હોય એવી હોય છે

પિત્તની પથરીના લક્ષણ

પિત્તેન દહતે શક્તિ પચ્યમાન ઇવોષ્પવાન્ ।
મહાતકાશ્વિલંઘ્યાના

રક્તા પીતાડિસિતાડિમરી ॥૧૩॥

પિત્તથી થયેલી પથરીમા મૂત્રાશય જાણે બળતું હોય એવી બળતરા થાય છે, મૂત્રાશય જાણે પાકતું હોય એવું ગરમ હોય છે, પથરીનો રાક્ષર બિલામના કળિયા જેવો હોય છે અને પથરીનો રંગ યાત્રો, પીલો કે કળો હોય છે

કફની પથરીના લક્ષણ

શક્તિનિસ્તુદ્યત ઇવ શ્લેષ્મણા શીતલો ગુરુ ।

અમરી મહતી સ્પૃશ્ણા મધુવર્ણાડ્યવા સિતા ॥૧૪॥

કફથી થયેલી પથરીમા મૂત્રાશયમા હોય ખોશા જેવી પીડા થાય છે, મૂત્રાશય ઠંડુ અને ભારે હોય છે, પથરી મોટી, સુવાળી, મધ જેવા રંગની કે કળી હોય છે

પતા ભવન્તિ બાલાનાં તેપામેવ ચ મૂષ્ણા ।

માધ્વોપચયાત્પત્વાદ્મદ્વજાહરણે સુલા ॥૧૫॥

(બાળકો દહાડે ઊંઘતા હોવાથી, અધ્યશન કરતા હોવાથી, ઠંડા, સિન્ધુ ૨ ને ગળ્યા રાક્ષર એમને ભાવના હોવાથી) ૨૫ (=વાયુની, પિત્તની અને કફની પથરીઓ) બાળકોને થાય છે અને રોમની (=બાળ મેની) ના પથરીઓ (બરિષ્થત્ર વજેરથી) પકડવી અને (શસ્ત્રથી કાપીને) કાઢવી સામાન્ય રીતે સહેલી પડે છે, કાશ્મુ કે એમનું (=બાળકોનું) મૂત્રાશય નાનું હોય છે તથા (બાળકોની) પથરી વધીને બહુ મોટી થતી નથી

શુક્રામરીની સપ્રાપ્તિ તથા વજ્રસુ

શુક્રામરી તુ મહતાં જાયતે શુક્રધારણાત્ ।

સ્થાનાચ્ચુનમમુક્તં હિ મુષ્કયોરન્તરેનિલા ॥૧૬॥

શોષયત્યુપસસ્પૃશ્ણા શુક્ર તચ્ચુક્ષ્મમરી ।

શક્તિરુષ્કચ્છ્રમૂત્રત્વમુષ્કશ્વયુકારિણી ॥૧૭॥

તસ્માનુત્પન્નમાત્રાયાં શુક્રમેતિ વિલીયતે ।

પીઢિતે ત્વકાકોરસ્મિન્

પરુ શુક્રામરી તો મોટી ઉમરના માણસોને વીર્ય શેરી ચખવાથી થાય છે (સીસંગની ઈન્દ્રિયને લીધે કે સીસંગને લીધે ઉત્પન્ન થતી ગરમીથી વીર્યને) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેલા છતાં ઘરિરની બહાર ન નીકળી ગયેલા વીર્યને વાયુ એ રીતની વચમાં એકઠું કરીને સૂકવી નાખે છે તે સુકાઈ ગયેલું વીર્ય તે પથરી (=શુક્રામરી) છે શુક્રામરીને લીધે મૂત્રાશયમાં પીડા

થાય છે, બહુ પીડા સાથે થોડેથોડે પેશાબ થાય છે અને અડ ઉપર જોણે આવે છે એ શુક્રામરી ઉત્પન્ન થાય કે તરત જ એ ભાગ ઉપર દબાવુ રાખે તો વીર્ય નીકળે છે અને બધાપેલી પથરીની આસપાસ બીજી વધારે વીર્ય થોડે છે

શર્કરાઓ

અમર્યેવ ચ શર્કરા ॥૧૮॥

મણુઓ વાયુના મિત્રા સા ત્વસ્મિન્નુલોમ્ને ।

નિરેતિ સહ મૂષ્ણે પ્રતિલોમે વિચલ્પતે ॥૧૯॥

વાયુને લીધે તૂટીને બૂકો થઈ ગયેલી પથરી ના શર્કરા કહે છે જ્યાર વાયુ રાનુલામ (=સવળી) ગતિ કરતો હોય ત્યારે એ (રેતીરૂપ પથરી) પેશાબ સાથે બહાર નીકળી જાય છે અને જ્યારે વાયુ પ્રતિલામ (=અસવળી) ગતિ કરે છે, ત્યારે અ-૨ પકડાઈ રહે છે (=બહાર નીકળતી નથી)

વાતનિસ્તિ(મૂત્રાધાતન)ની

સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મૂત્રસન્ધારિણ કુર્યાન્નુસવા વસ્તેમુંલં મલ્લ ।

મૂત્રસંઘં રજં કળ્લં કદાચિથ સ્વધામતઃ ॥૨૦॥

પ્રચ્યાપ્ય વસ્તિમુદ્વૃત્ત ગર્ભામ સ્થૂલવિપ્લુતમ્ ।

કરોતિ તત્ર કદાહસ્પન્દનોદ્વેષનનાનિ ચ ॥૨૧॥

ચિન્તુરાશ્વ પ્રવર્તેત મૂન વસ્તો તુ પીઢિતે ।

ધારયા ક્ષિવિધોડ્યેય વાતશક્તિરિતિ સ્મૃતઃ ॥૨૨॥

દુરસ્તરો દુસ્તરતરો દ્વિતીય પ્રયલાનિલા ।

જે માણસ પેશાબને શેરી ચખે છે તેના મૂત્રાશય ના મુખને વાયુ શેરી દઈને પેશાબ થતો અટકતી દે છે, પીડા કરે છે, ખમ્ખા ૨ જિ છે અને કોઈક વાર તો એ વાયુ મૂત્રાશયને પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી નાખીને મૂત્રાશયનું મો ઊંચું કરી નાખે છે, મૂત્રા થતને ગર્ભ જેવું, સ્થૂન તથા ચચન બનાવી દે છે તથા ત્યા પીડા, બળતરા, ફરકટ (=મકારા) અને અમળાટ થાય છે, પેશાબ ટીપેટીપે આવે છે પરં જ્યારે મૂત્રાશય ઉપર દબાવુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે ધાર્મીય (=વર્ગીય ધાર સાથે) પેશાબ થાય છે એ રીત આ વાતનિસ્તિ (=મૂત્રાધાતન) ને પ્રકરના છે (=૧ પારભીય પેશાબવાગો, ૨ ટીપેટીપે પેશાબવાગો) એમ શાસ્ત્ર કહે છે, એમાંથી પહેલો મટલો મુશ્કેલ છે અને બીજો બળ વાન વાયુવાગો હોવાથી મગજે તેથીવે વધારે મુશ્કેલ છે (બીજા વાતનિસ્તિમાં વાયુ બળવાન હોવાથી ટીપેટીપે આવે છે)

(મૂત્રકૃચ્છ્ર અને મૂત્રાધાતન વચ્ચે ફરક એ છે કે,

મૂત્રકૃષ્ણમા પેશાબ જરૂરરતા દુઃખ થાય અને પેશાબનુ રોકાણ થોડું હોય પણ મૂત્રાધાતમા પેશાબનુ રોકાણ બળવાન હોય તે(૨)

વાતાધીલા

શકુન્માર્ગસ્ય વસ્તેશ્ચ વાયુરતરમાશ્રિતઃ ॥૨૩॥

મઘીલામ ઘન ગ્રન્થિ કરોત્યચલમુચ્ચતમ્ ।

વાતાધીલેતિ સાડધ્માનવિષ્મૂચ્ચાનિલસહ્ચુત્ ॥૨૪॥

મગ્નનો રસ્તો (=ગુ ૧) ૨ ને મૂત્રાધવાના વચ આગામા વાયુ ભરાઈને પથ્થરની લગેટી જેવી ઘટ્ટ, ગાંઘેલાં નહિ એવી અને ઉપસેની ગાંઠ કર છે, ૨ને વાતાધીલા કહ છે એને લીધે આધાન થાય છે તથા ગાંઠ, પેશાબ અને વાદ્યૂ નધ થઈ જાય છે

વાતકુડીકા

વિગુણ કુણ્ડલીમૂતો વસ્તી તીવ્રવયોડનિલ ।

માવિધ્ય મૂત્રં ધ્રમતિ સસ્તમ્બોદ્વેગૌરવ ॥ ૨૫ ॥

મૂત્રમલ્વાપમયવા વિમુચ્ચતિ શક્યસુજન ।

વાતકુણ્ડલિકૈસ્તેવા

(દા.પ, દેશ વગર મ કુનારા કારણેને લીધે) અસ્તિમા ગોળગોળ ક્યા કરતા (=અસ્તિન રાદરથી ઘેરી બેનો) તીવ્ર પીડા મરતા, સ્તબ્ધ, ઉદ્વેગન અને ભાર કરતો કોપેલો વાયુ પેશાબને વીગઈને (=પેશાબની આસપાસ અસ્તિમા ક્યા કર છે રાધવા કેટલીકવાર એ કોપેલો વાયુ (પેશાબની રાધાપાસ ફરવાને બદલે) મોડો કરાવતા કરાવતા ચોડાચોડા પેશાબ કરાવી દે છે

મૂત્રાનીત

મૂત્ર તુ વિષ્ટત ચિરમ્ ॥ ૨૬ ॥

ન નિરેતિ વિચ્છન્ન વા મૂત્રાતીત તદલ્પરક્ ।

પણ લાંબા વખત સુધી રોકી રાખેલો પેશાબ બહાર નીકળે નહિ અથવા વાયુને નીધે બધ થઈ ગયેલો પેશાબ થોડી પીડા સાથે બહાર નીકળે એને (=એ અને ગેગને) મૂત્રાનીત કહ છે

મૂત્રજઠર

વિધારણાત્મતિહત વાતોદાવર્તિત યદા ॥ ૨૭ ॥

નામેરચસ્તાદુદર મૂત્રમાપૂર્યેત્સદા ।

કુર્પોત્તીવ્રજાધ્માનમપક્તિ મલસહમમ્ ॥ ૨૮ ॥

તન્મૂત્રજઠરમ્

પેશાબના વેગન રાકવાથી અવગુ પકેચાવેનું અને વાયુથી ઊંચુ લઈ જવાયેનું મૂત્ર કુની નીચના આગ મા પેગને ભરી નાખે છે ત્યારે તીવ્ર પીડા, આધાન,

અપચો અને મળનો સંગ્રહ થાય છે આને મૂત્રજઠર કહે છે

મૂત્રોત્સાહ

છિદ્રવેગુષ્મેનાનિલેન વા ।

માક્ષિતમલ્પ મૂત્ર તદ્વસ્તી નાલેડયથા મનો ॥૨૯॥

સ્થિત્યા સ્વેચ્છેને. પશ્ચાત્સરજં

વાડ્ય નીરુદ્ધમ્ ।

મૂત્રોત્સાહ. સ વિચ્છિન્નતત્ત્વેયગુરુરોક્ષ ॥ ૩૦ ॥

પેશાબ આવવાનો માર્ગ બગડવાથી કે વધુ બળ જાયો રોકાઈ રહેલો થોડો પેશાબ મૂત્રાધવામા, નાળમા (=પેશાબ મૂત્રાધવામાથી નીકળી મૂત્રેન્દ્રિયના મક્ષિ સુધી જે સોતવાટ આવે છે તે સોતમા) કે મૂત્રેન્દ્રિયના આગળના મક્ષિમા (આગળના ડીઝામા) પહોં રહીને પછી પીડા સાથે કે પીડા વિના ધીમેધીમે બહાર જાય છે, એને મૂત્રોત્સાહ કહ છે એમા દરદીની મૂત્રેન્દ્રિય કંકરકંક નીકળતા મૂત્રમાથી જાય રહેલો (નીકળતા બાકી રહતા) મૂત્રને લીધે ભાર થઈ જાય છે

મૂત્રગ્રથિ

અન્તર્યસ્તિમુલ્હે વૃક્ષઃ સ્થિરોડ્યસ્ય સહસા ભયેત્ ।

મદમરીતુલ્પરક્ પ્રતિયર્મ્મગ્રન્થિ સ ડચયતે ॥ ૩૧ ॥

મૂત્રાધવાના માની વચ્ચે ગોળ, સ્થિર, નાની અને પથરી જેવી પીડા મર રોવી ગાંઠ રોકાએક થાય તને મૂત્રગ્રથિ કહ છે

મૂત્રથુક

મૂત્રિતસ્ય સ્થિય વાતો વાયુના શુકમુચ્ચતમ્ ।

સ્થાનાચ્યુત મૂત્રયત પ્રાક્ પશ્ચાદ્વા પ્રવર્તતે ॥ ૩૨ ॥

મસોદકપ્રતીકાશ મૂત્રશુક તદુચ્યતે ।

પુરુષ પેશાબ કરવાનો થરો હોય ત સ્થિતિમા સ્ત્રી પાસે જાય (=મેથુન કર) તે તના પોતાના સ્થાન માથી બગેવા લીધેને વાયુ ઊંચુ થાયવી દે છે તે ઊંચું થઈ ગયેનું લીધે પેશાબ કરતી વખતે પેશાબ થાય તે પહેલાં કે પેશાબ થઈ રહ્યા પછી રાખવાના પાક્ષી જેવું બા । નીકળે તેને મૂત્રથુક કહે છે

વિઠવિધાન

રુક્ષદુર્બલયોર્ચાતાદુદાયતે શરદપદા ॥ ૩૩ ॥

મૂત્રજોતોઞ્જુપયંતિ સચ્ચ શરદા તદા ।

મૂત્ર વિદ્રુત્પગ્નઘ સ્વાદિદ્

વિધાત તમાદિરોક્ ॥ ૩૪ ॥

જુખા થયેરવાળા અને નબળા મામતનો ગાંઠ વાયુથી ઊંચો થઈ જઈને જ્યારે પેશાબના સોતમા

પણે છે, ત્યારે યાજ સાથે ભજેલા પેશાબ યાજ જેવો
ગંધાય છે આ રોગને વિડ્વિધાત કહેવો

ઉપ્પ્રવાત (=ઉનવા)

પિત્ત ધ્યાયામ્તીક્ષ્ણોષ્ણમોજનાઘાતપાદિભિઃ ।

પ્રચુલ્લં વાયુના ક્ષિત વસ્યુપસ્યાતિવાહયત્ ॥૩૫॥

મૂત્રં પ્રવર્તયેત્પીતં સરત્કં રક્તમેવ વા ।

વર્ણં પુનઃ પુનઃ છુલ્લાદુષ્ણવાતં વદન્તિ તમ્ ॥૩૬॥

આયામ(=કમરત, મહેનત)થી નીકળે તે ગરમ
બોજનથી, અમ્લવાથી, તડાથી વગેરે કારણગર કોષેલુ,
વાયુથી ધડેલાપેલું અને મૂત્રાશયમાં તથા મૂત્રેદ્રિયામાં
પીડા અને બળતરા કરતું પિત્ત પીળા, ઘેડા લાલ કે
તદન લાલ અને ગરમ પેશાબ વારંવાર મળામહેનતને
કારણે તેને ઉપ્પ્રવાત કહે છે

મૂત્રમય

રક્તસ્ય ક્ષાન્તદેહસ્ય વસ્તિસ્યૌ પિત્તમારુતૌ ।

મૂત્રશર્ધૈ સરુદાદં જનયેતાં તદાહયમ્ ॥૩૭॥

પૂખા શરીરવાળા અને કરમાઈ ગયેલા શરીરવાળા
માનુસના મૂત્રાશયમાં રહેલા પિત્ત અને વાયુ મૂત્રનો
નાશ કરે અને સાથે પીડા અને બળતરા કરે, તો તે
જ નામનો (મૂત્રમય નામનો) રોગ છે

મૂત્રસાદ

પિત્ત કન્તો દ્વાર્વાપ વા સહચેતેડનિલેન ચેત્ ।

છુલ્લામૂત્રં તદા પીતં રક્ત શ્વેનં ઘનં ચુજેત્ ॥૩૮॥

સદાદં રોચનાશ્ચાહ્વર્ણવર્ણં મયેચ તત્ ।

શુષ્ક સમસ્તર્ગ્ગં વા મૂત્રસાદ વદન્તિ તમ્ ॥૩૯॥

તે વાયુ પિત્તને કે કંકરો કે બનેને (પિત્ત અને
મૂત્રને ભેગા) પિચ્છપ બનાવી દે, તો દરદીને મધા-
મુરોરીથી પીળો, લાલ, ઘેડો અને રંગદ જેવો પેશાબ
બળતરા નાથે આવે છે વખત જતા રો મુત્રમાં જાય
છે ત્યારે એ (પિત્તને લીધે) ગોળાવના જેવા રંગનો
(કંકર લીધે) ચંખના બુડા જેવા રંગનો કે (તંબુ
દોષને લીધે) ગ્રામ રંગનો (પીળા, ચના અને ઘાળા
- નો) રંગ છે અને મૂત્રપાદોગ મો છે

इति विस्तरतः प्रोक्ता रोगा मूत्राप्रवृत्तिजाः ।

निदानदृष्टीकृत्ष्वे वक्ष्यन्तेऽतिप्रवृत्तिजाः ॥ ૪૦ ॥

આ પ્રમાણે પેશાબ ન થવાથી થતા રોગો એકનાં
નિદાન અને લક્ષણ રૂપેને વિગતવાર કહ્યા ત્યારે
પછી (અધ્યાય ૧૦ માં) વધારે પડેલા પેશાબ થવાથી

થતા રોગો નિદાન અને લક્ષણ સાથે વિગતવાર
કહેવામાં આવશે.

इयमष्टाद्वये तृतीये निदानस्थाने मूत्रायात

નિદાન નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો : પ્રમેહનિદાન

મયાત. પ્રમેહનિદાન ધ્યાય્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પ્રમેહરોગનું નિદાન સમજાવો
તો વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી
ગયા છે

સંખ્યા

प्रमेहा विंशतिस्तत्र श्लेष्मतो दद्या, पित्ततः ।

પટ્ટ, સ્વ્વારોડનિલાત્

પ્રમેહ વીસ છે તેમાં -૪ કફી, ૭ પિત્તી અને
૧૫ વાયુથી થાય છે

प्रमेहं यवान् કારમ્

તેમાં મેદોમૂત્રકફાયહમ્ ॥ ૧ ॥

મદ્રપાતક્રિયાજાતં યત્પાવસ્તપ્રવતમ્ ।

સ્વાદ્મલ્લવર્ણાભિઘનુરપિચ્છિલ્લસીનલમ્ ॥ ૨ ॥

નવધામ્ચસુતાનૂપમાંસેશુગુદગોરસમ્ ।

एकस्थानासनरतिः शयनं विधिर्नित्तम ॥ ૩ ॥

નળ્યુ, ખાટુ, ખારું, સ્નિગ્ધ, ભાર, પિચ્છપ
અને ઠંડુ પાનપાન, નળુ પાન, મુરો, અનૂપ દેહના
પ્રાપ્તિનુ માથ, મરડો, ગોળ, કૃપ (નદર્ભ અને છાયા),
એક જગારો કે રોકે આમન પર પડેલા રત્ન કે બેસી
રહેતું, તથા મુ ગાંધામાં વળિથી દુક (=નિયમ
વિરુદ્ધની) ઊંધ-એટલા ભે અનન (=ખાણ), પાન
(=પીણ) અને કિષા, નરખી, પેશાબ રાત્રે કફ કર
રોચ છે, તે(અન્ન, પાન અને કિષા)નું નમૂન
તમન (=લીસ જાતના પ્રમેહને) પેદા કરે છે

કફના પ્રમેહની સંખ્યા

बस्तिमात्राया कृत्वे प्रमेदान् दूषितः कः ।

દૂષ.યોગ્યો ઘણુ.પલ્લદસ્વેદમેદોરસામિયમ્ ॥૪૧॥

શ્લેષ ૧ તો ૩ મા કહેવા કાન્યોથી બળદેલા કફ
મૂત્રાશયમાં આવીને શરીરના કંબે, પાનેરો, નરખી,
રત્ન અને માંસને બનાવીને (કફના ૪૫) પ્રમેહ ન કરે

પિત્તના પ્રમેહની સંખ્યા

पित्तं कृत्वापि सीते कृत्वादी मूत्रसंश्रयम् ।

જ્યારે કફ વગેરે સૌમ્ય ધાતુઓ ઓછી થઈ જાય, ત્યારે (બગડેલું) પિત્ત પેશાબમાં રહેલા બોલીને પણ (=બોલીને તથા થરીરના ક્ષેત્ર, પરચેલા, ચરબી, રસ માત્રને) (બગાડીને પિત્તના છ પ્રમેહ કરે છે)

વાયુના પ્રમેહની સંપ્રાપ્તિ

ધાતૂન્ ચસ્તિમુપાનીય તત્કાયેડપિ ચ માત્તઃ ॥૫

અગરેલો વાયુ ધાતુઓને (=૧ વાયુના પ્રમેહ કરી શકે એવી ધાતુઓને, ૨ રસ વગેરે ધાતુઓને, ૩ વામા, મળ્મળ ઓળસ અને રસ નામની ધાતુઓને) મૂત્રાશય પાસે લાવીને (વાયુના પ્રમેહ કરે છે) અને વળી તેમના (=૧ તે ધાતુઓના, ૨ પિત્ત અને કફના) નાશ કરીને પણ (વાયુ વાયુના પ્રમેહ કરે છે)

સાધ્ય, અસાધ્ય પ્રમેહ

સાઘ્યાધ્યાપરિત્યાજ્યા મેહાસ્તેનૈવ તદ્ભવાઃ ।

સમાસમક્રિયતયા મહાત્પયતયાડપિ ચ ॥૬॥

તેનાથી જ (=કફ, પિત્ત અને વાયુના પ્રમેહોની જે પોતપોતાની સંપ્રાપ્તિ શ્લેષ્ઠ ડા થી ૧૧ સુધીમાં કહી તે સંપ્રાપ્તિથી જ) તેને લીધે (=કફ, પિત્ત અને વાયુને લીધે) ઉત્પન્ન થયેલા પ્રમેહો રાત્રીક્રમે સાધ્ય, સાધ્ય અને રાત્રાધ્ય છે (=કફના પ્રમેહ સાધ્ય છે, પિત્તના પ્રમેહ સાધ્ય છે અને વાયુના પ્રમેહ ૨ સાધ્ય છે) ડાગલ કે કફના પ્રમેહમાં કરવાની ક્રિયા (=ઉપાય) સમ (=સવળી, રાત્રીકૃત પડે રોવી) છે, પિત્તના પ્રમેહની ક્રિયા અસમ (=અવળી ન પડે એવી) છે અને વાયુના પ્રમેહની ક્રિયા તદ્દન વિરલ્લ છે, અને વળી (વાયુના પ્રમેહમાં મળ્મળ વગેરે ધાતુઓ રોછી થતી હોવાથી) થરીરના બહુ વિનાશ થાય છે

(કફથી થતા પ્રમેહમાં કફ હોય છે અને ચરબી વગેરે દૂળ છે તીખી, કડવી વગેરે જે ક્રિયાથી કફ મટે છે તે જ ક્રિયાથી ચરબી વગેરે પણ મટે છે માટે કફના પ્રમેહમાં ક્રિયા સમ છે અને તેથી કફનો પ્રમેહ નાધ્ય છે પિત્તના પ્રમેહમાં પિત્ત હોય છે અને ચરબી વગેરે દૂળ છે પિત્તને મટાડે એવી ગળપણ વગેરે ક્રિયાથી ચરબી વધી પડે છે અને ચરબીને મટાડે એવી તીખાશ વગેરે ક્રિયાથી પિત્ત વધી પડે છે માટે પિત્તના પ્રમેહ મા ક્રિયા સમ નથી નથી પિત્તના પ્રમેહ સાધ્ય છે વાયુના પ્રમેહમાં પણ ક્રિયા સમ નથી એટલું જ નહિ પણ એમાં મળ્મળ વગેરે ગ્રંથી ધાતુઓ રોછી થતી હોવાથી પ્રમેહ રાસાધ્ય છે)

અથ પ્રમેહોનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્ય લક્ષણં તૈર્ણા પ્રમૂતાવિલમૂઢતા ।

પુષ્કળ પેશાબ થાય અને હોળી પેશાબ થાય એમનું (=વિશેષ પ્રમેહોનું) સામાન્ય લક્ષણ છે

પ્રમેહના પ્રકાર

કૌષ્ઠ્યવિશ્લેષેડપિ તત્સયોગવિશેષતઃ । ૭ ॥
મૂત્રવર્ણાદિમેદેત મેદો મેહેષુ કલ્પયતે ।

દોષ અને દૂષમાં ફેર ન હોય (=દોષ અને દૂષ એના એ જ હોય) છતાં પણ એ દોષ અને દૂષના જુદાજુદા સંયોગોને લીધે પેશાબના ગ્ગ (+ ગંધ, સ્વાદ, સ્પર્શ) વગેરેમાં જે ફેર પડે છે તે ઉપરથી પ્રમેહોમાં ભેદો (=પ્રકાર) કલ્પાય છે

કફના પ્રમેહના દસ પ્રકાર

ઉદકમેહ

મચ્છ વહુ સિતં શીત નિર્ગન્ધમુદકોપમમ્ ॥૮॥
મેહત્યુદકમેહેન કિઙ્ચિચાવિલપિચ્છલમ્ ।

ઉદકમેહને લીધે દરદીને પાતળો, ધોળો, ઠંડો, (સારી કે ખરાબ) ગંધ વિનાનો, પાણી જેવો પેશાબ થાય છે અને થોડો હોળી અને પિચ્છલ પેશાબ થાય છે

ઇંશુમેહ

દ્વક્ષો રસમિવાત્પર્ય મધુરં ચેશુમેહતઃ ॥૯॥

ઇંશુમેહને લીધે થરીરના રસ જેવો પુષ્કળ અને ગળ્બો પેશાબ થાય છે

સાંદ્રમેહ

સાન્દ્રોમવેત્પર્યુપિતં સાન્દ્રમેહેન મેહનિ ।

સાંદ્રમેહને લીધે એવો પેશાબ થાય છે કે જે પેશાબ ને આખી રાત રાખી મૂકવામાં આવે તો તે ઘટ્ટ બની જાય છે

મુરામેહ

સુરામેહી સુરાતુલ્યમુપર્યચ્છમચો ઘનમ્ ॥૧૦॥

મુરામેહવાળા માણસને મુરા જેવો પેશાબ થાય છે (એ પેશાબને આખી રાત રાખી મૂકવામાં આવે તો) એ ઉપર પ્રવાહી અને નીચે ઘટ્ટ હોય છે

પિષ્ટમેહ

સંઘટ્ટરોમા પિષ્ટેન પિષ્ટવદ્ઘલ સિતમ્ ।

પિષ્ટમેહને લીધે દરદીના રૂ વર્ણ ખડા થઈ જાય છે અને એને લોટ જેવો, પુષ્કળ અને ઘાળો પેશાબ થાય છે

શુક્રમેહ

શુક્રાભિ શુક્રમિથં વા શુક્રમેહી પ્રમેહતિ ॥૧૧॥

શુક્રમેહવાળા માણસને વીંધ જેવો અથવા વીંધ વાળો પેશાબ થાય છે

સિકતામેહ

મૂત્રાણૂ સિકતામેહી સિકતારૂપિણો મલાનૂ ।
સિકતામેહવાળાને દેખાય એવા, બારીક, સ્ત્રીના
કફ જેવા આકારના મળતા (=કફનો) પેશાબ થાય છે.

શીતમેહ

શીતમેહી સુષ્કહુશો મધુરં મૃશશીતલમ્ ॥૧૨॥
શીતમેહવાળા માણસને ગળ્યો અને બધુ બ
કો પેશાબ ધમ્મી બ વાર (=વારંવાર) થાય છે.

શનેમેહ

શનેઃશનેઃ શનૈર્મદી મન્દમન્દ પ્રમેહતિ ।
શનેમેહવાળા માણસને તૂટકતૂટક અને થોડેથોડે
પેશાબ થાય છે.

લાલામેહ

લાલાતન્તુયુતં મૂત્રં લાલામેહેન પિચ્છિલમ્ ॥૧૩॥
લાલામેહને લીધે લાળના તાંતણાવાળો અને
પિચ્છિલ પેશાબ થાય છે.

પિત્તના અમેહના છ પ્રકાર

ભારમેહ

ગન્ધવર્ણરસસ્પર્શોઃ ક્ષારેણ ક્ષારતોયવત્ ।
ભારમેહને લીધે રંગ, ગંધ, સ્વાદ અને સ્પર્શના
ભારના પાણી જેવો ટોચ એવો પેશાબ થાય છે.

નીચમેહ

નીચમેહેન નીલામ્
નીચમેહને લીધે મળી જેવો પેશાબ થાય છે.

કાચમેહ

કાલમેહી મરીનિમમ્ ॥૧૪॥

કાચમેહવાળાને મેશ (=કાળા) જેવો પેશાબ
થાય છે.

ભારિન્દ્રમેહ

હારીદ્રમેહી કટુકં હરિદ્રાસભિમં વદત્ ।
ભારિન્દ્રમેહવાળાને તીખો, ભારકર જેવો અને
ખજનશ કરે એવો પેશાબ થાય છે.

મર્જિતમેહ

પિચ્છં મર્જિતમેહેન મર્જિતસલિલોપમમ્ ॥૧૫॥
મર્જિતમેહને લીધે ગંધાદો અને મજબૂત પાણી
જેવો પેશાબ થાય છે.

રાતમેહ

વિષમુખં સલવનં રક્તમં રક્તમેહતઃ ।

રક્તમેહને લીધે ગંધાદો, ગરમ, ભરા ખારો અને
લોહી જેવો પેશાબ થાય છે.

વાયુના ચાર અમેહ

વસામેહ

વસામેહી વસામિથ્રં વસાં વા મૂત્રયેન્મુહુઃ ॥૧૬॥
વસામેહવાળાને વસાવાળો અથવા વસાનો પેશાબ
વારંવાર થાય છે.

મજ્જામેહ

મજ્જાનં મજ્જમિથ્રં વા મજ્જમેહી મુહુર્મુહુઃ ।
મજ્જામેહવાળા માણસને મજ્જાનો રાત્રીમાં મજ્જા
વાળો પેશાબ વારંવાર થાય છે.

હસ્તિમેહ

હસ્તી મત્ત હવાજલં મૂત્રં વેગવિવર્જિતમ્ ॥૧૭॥
સલસીકં વિવદ્ધં ચ હસ્તિમેહી પ્રમેહતિ ।
હસ્તિમેહવાળા માણસને માતેલા લાથીની માફક
અટક્યા વિના, વેગ વિના, લસિકા (સૂ. ૧૨/૨) આદિ,
વિશ્રંધવાળો પેશાબ થાય છે.

મધુમેહ

મધુમેહી મધુસમમ્
મધુમેહવાળા માણસને મધ જેવો પેશાબ થાય છે.

મે જાતો મધુમેહ

જાયતે સ કિલ દ્વિષા ॥૧૮॥

કુદ્ધે ધાતુક્ષવાદ્ધાયો દોષાદ્યુતપદોઽથવા ।
એ (=મધુમેહ) બે રીતે થાય છે: ૧. પાનુરો
ઓછી દવાથી વાયુ કોષે તેથી અથવા ૨. દોષને લીધે
વાયુનો માર્ગ રોકાવાથી વાયુ કોષે તેથી.

વાયુ કૃષ્ણશ્યામ કપારે અને અશ્યામ કપારે?
માદ્યુતો દોષલક્ષાણિ છોડનિમિત્તં પ્રદર્શયેત્ ॥૧૯॥
ક્ષીણઃ ક્ષણારક્ષણાત્ પૂર્ણો મજતે

કૃષ્ણસ્તાપ્યતામ્ ।

જેવો માર્ગ રોકાવાથી થાય એવો વાયુ કંઈ પણ
કરમ વિના જો દોષને લીધે માર્ગ રોકાવાથી થાય તે દોષજો
(નિ. ૧૬/૨૯૫ થી ૩૧૫ માં ક્રમમાં) વર્ણના દેખાઈ છે
(કામ્બ કે વાયુનો સ્વભાવ કામ છે). ધરિયાં (મુત્રા-
કામ) રહે છે તો રહે છે અને ધરિયાં બહારથી વાયુ
કૃષ્ણશ્યામ બને છે. (જ્યારે દોષને લીધે વાયુનો
માર્ગ રોકાવાથી વાયુ કોષે છે, ત્યારે વાયુ કૃષ્ણશ્યામ
થાય છે, પણ જ્યારે પાનુરો ઓછી દવાથી વાયુ
કોષે છે, ત્યારે વાયુ અશ્યામ બને છે.)

બધા પ્રમેહને મધુમેહ કેમ કહે છે ?

કાલેનોપેક્ષિતાઃ સર્વે યદાન્તિ મધુમેહતામ્ ॥૨૦॥
મધુરં યદ્ધ સર્વંયુ પ્રાયો મધ્વિવ મેહતિ ।

સર્વંઽપિ મધુમેહાઘ્યા માધુર્યંચ તનોરતઃ ॥૨૧॥

બધા પ્રમેહની બાબતમા જો બેદરકાર રહેવાય
(=શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર ન કરવામા રહેવે) તો બધા
પ્રમેહમાથી વખત જતા મધુમેહ થઈ જાય છે તેથી
અને બધા પ્રમેહોમા મામાન્ય રીત મધ જેવો ગળે
પેશાન થાય છે તેથી અને શરીરની મોઢાશ(=ગળાપણુ)
ન લીધે (=શરત પાત્ર એકદરે ગળ્યુ હોવાથી)—આ
ગળા કારણતર બધાર પ્રમેહો મધુમેહ કહેવાય છે

કફના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

અવિપાકોઽરુચિશ્છર્દિન્દિન્દ્રા કાસઃ સ્પીનસ ।

ઉપદ્રવાઃ પ્રજાયન્તે મેહાતાં કફજન્મનામ્ ॥૨૨॥

ખાધુપીધુ પરે નહિ, અરુચિ, ઊલટી, ઊથ, ઉધરસ,
નજીબમ—એટલા કકથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો થાય છે

પિત્તના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

યત્તિમેહનયોસ્તોદો મુષ્કાવદરણ જ્વરઃ ।

દાહસ્વપ્નાઽમ્લકો મૂર્છા

વિદ્મેદઃ પિત્તજન્મનામ્ ॥૨૩॥

મૂત્રાશય અને મૂત્રેન્દ્રિયમા તોદ થાય, રાત્રિ ચિરાતા
લાય રોવી પીડા થાય, તાવ, બળનશ, તરસ, રાત્રીક,
મૂર્છા, ખાગલ જાગ વાય—એટલા પિત્તથી થતા પ્રમેહો
ના ઉપદ્રવો છે

વાયુથી થતા પ્રમેહોના ઉપદ્રવો

વાતકાનામુદાર્તકમ્પદ્દમ્હલોલતાઃ ।

શૂભ્રમુન્નિદ્રતા શોષઃ કાસઃ શ્વાસશ્ચ જાયતે ॥૨૪॥

ઉદાર્ત, કંપ, હલ્લ જકડાઈ જાય, ખાવાપીવાની
લાલસા, શૂન, ઊંઘ ઊંઘી જાય, (ગળુ, નાળયુ અને
મો) સુકાય, ઉધરસ, શ્વાસ (=ફમ, ઠાંક)—એટલા
વાયુના પ્રમેહોના ઉપદ્રવો છે

દશ પ્રમેહપિટિકા

શરત્રિકા કચ્છપિકા જાલીની વિનતાઽલજી ।

મસૂરિકા સર્પપિકા પુત્રિણી સવિદારિકા ॥૨૫॥

વિદ્રધિશ્ચેતિ પિટિકાઃ પ્રમેહોપેશયા દશ ।

સન્ધિમર્મસુ જાયન્તે માંસલેષુ ચ ધામસુ ॥૨૬॥

શરત્રિકા, કચ્છપિકા, અગ્નિની, વિનતા, અંબજ,
મસૂરિકા, સર્પપિકા, પુત્રિણી, વિદારિકા અને વિદ્રધિ એ
દશ ફેલીઓ પ્રમેહોગ્નની બાબતમા બેદરકાર નેવાથી

સાધારણોનાં મર્મસ્થાનમા અને બહુ માનવ બાબતમા
થાય છે

શરત્રિકા

અન્તોશ્વતા મધ્યનિદ્રા શ્યાવા ક્ષેદરુજાન્વિતા ।
શરાયમાનસંસ્થાના પિટિકા સ્યાચ્છરાવિકા ॥૨૭॥

શરત્રિકા નામની ફેલી (=નાનું નૂમડું) છેલ્લી
ઉપશેલી, વચમા પાડવાળી, બદામી રંગની, ક્લે
અને પીડવાળી, તથા કોટિયા (=અપ્પલિયા) જેટલા
માપની અને મોટિયા જેવા રાક્ષસી હોય છે

કચ્છપિકા

અવગાદાતિન્તિસ્તોદા મહાવસ્તુપરિગ્રહા ।

શ્લક્ષ્ણા કચ્છપપૃષ્ઠામા પિટિકા કચ્છપી મના ॥૨૮॥

ઉંડાપ્રમા થતા પીડા અને નોટવાળી, શરીરના
પુષ્કળ ભાગ ઉપર થયેલી, પીની, કાવબાની પીઠ જેવી
ફેલીની કચ્છળી (=કચ્છપિકા) માની છે

અગ્નિની

સ્તવ્યા સિરાજાલયતી સ્નિગ્ધસ્રાવા મહાશયા ।
રુજાનિસ્તોદયહુલા સ્ફુમન્નિદ્રા ચ જાલીની ॥૨૯॥

અગ્નિની સ્નિગ્ધ, સિરાજોના જાળાવાળી, સ્નિગ્ધ
લાવ થાય અગ્નિ, શરીરના પુષ્કળ ભાગ ઉપર થતી,
પુષ્કળ પીડા અને નાટવાળી, ઝીણા ઉંડાવાળી રીત છે

વિનતા

અવગાદરુજાક્લેદા પૃષ્ઠે વાજકરેઽપિ વા ।
મહતી પિટિકા નીલા વિનતા વિનતા સ્મૃતા ॥૩૦॥

ઉંડાપ્રમા થતા પીડા અને ક્લેદવાળી, પીક ઉપર
ક જાદર ઉપર પાત્ર થતી, ખગી જેવા રંગની, ઉંડી
(=ઉપશેલી નહિ) અને મોની ફેલી(=નૂમડા)ના
શાખમા વિનતા કહે છે

અંબજ

દહતિ ત્વચમુથાને મૃશં કષ્ટા વિસર્પિણી ।
રક્તરુષ્ણાઽતિવૃત્તસ્ફોટદાહમોદજ્વરાઽલજી ॥૩૧॥

અંબજ ઊપરે તાર નામની બને છે, બહુ પીડા
કરે છે, ફેલાઈ જાય છે, નાકાપડની કાઠી હાય છે
અને બહુ તરસ, કાઠીની, નળન-ક, મોઢ અને તાર
એટલા લક્ષણવાળી હોય છે

મમૂરિકા

માનસંસ્થાનયોસ્તુલ્યા મમૂરેણ મસૂરિકા ।
મમૂરિકા મતૂર જેવા અને મમૂર જેવા આમની
હોય છે

સર્પથી

સર્પપામાનસસ્થાના ક્ષિપ્રપાકા મહારુક્તા ॥૩૨॥
સર્પથી સર્પપાનુલ્પપિટિકાપતિવિરિતા ।

સર્પથી તરત્રવ લેવેલી રતન નનનવ નેરા રાકાગની,
જે પાડે એવી, બહુ પીઠાવાળો, નરનવ નેવી બેસી
ઓથી વીંટાયેલી (=ઘેરાયેલી) બાંધ છે

પુત્રિણી

પુત્રિણી મહતી ભૂતિસુલ્કમપિટિકાચિતા ॥૩૩॥

પુત્રિણી (બીજી પિટિકાર નેના પ્રમાણમા) માટી,
અને અનેક બીજીબીજી વસ્તુઓ થી ભરતક લેણ છે

વિદ્યારિકા

વિદ્યારીકન્દવદ્વૃક્તા ફાટના ચ વિદ્યારિકા ।

વિદ્યારિકા વિદ્યારીકના નાજી ગામમંદોગ રાને
કાપ લેણ છે

વિદ્યપિ (નંદ)

વિદ્યધિર્વશ્યતેન્નયન

વિદ્યપિ (ગદ) બાંધ વાળે (નિ. ૧૧ ૧ મા)
કેવેલાં

સાધ્ય અને અસાધ્ય પિટિકાઓ

કન્દ્રસાધ્ય પિટિકાઓ

તત્રાણં વિટિકાવ્રમ્ ॥ ૩૪ ॥

પુત્રિણી ચ વિદ્યારી ચ દુઃસહા યદુમેદસ ।

એમા (=એ દમ પિટિકાઓમા) પહેલી ત્રણ
પિટિકા (થાપિકા, કચ્છપિકા રતન જાનની), પુત્રિણી
અને વિદ્યારી (=વિદ્યારિકા), ૨. પાન બહુ લરનીવાળા
માદ્યુક્તને થતી લેવાયી મળન કરવી મુશ્કેલ છે (=કચ્છ
સાધ્ય છે)

સાધ્ય પિટિકાઓ

શયાઃ પિત્તોલ્પનાસ્ત્વન્યા

સમમત્યત્વમેદસઃ ॥ ૩૫ ॥

બાકીની ચારમા પિત્ત વધાન લેણ છે અને એ
શેડી નરનાવાળાને થાય છ નથી એ તલન થાય
એવી (=નાશ) છે

(બામેની ચાર=વિનના, ર.લજ, મસૂરિકા અને
સર્પથી. વિદ્યપિ વિષે નિ. ૨ ૧૧મા કહેલે એટલે
આવી કુલ નવ પિટિકાઓના ગાખર સાધ્યપણની વાત
કરી છે)

કઈ પિટિકામાં કયા દોષનો વધારો
પ્રકાશ લેણ છે?

તાસુ મેહવાશ્ય સ્વાદોદોદ્રેકી યથાપયમ્ ।

એમા (=એ દમ પિટિકાઓમા) (ત્રણ દોષનો
પ્રત્યેક લેણ છે, પણ તેમાથી) જે દોષના પ્રમેહમા જે
પિટિકા થઈ લેણ તે દોષ તે પિટિકામા વધારે કોણેલા
લેણ છે

(વાયુના પ્રમેહમા પિટિકા થાય ત્યાર તે પિટિકામા
વાયુ ઊભા બે દોષ કરતા વધારે કોણેલા લેણ એ જે
પ્રમાણે પિત્તના પ્રમેહમા અને કફના પ્રમેહમા થયેલી
પિટિકાઓમા અનુક્રમે પિત્ત અને કફ પોતાના નિવા
વના જાળ બે દોષા કરતા વધારે કોણેલા લેણ છે)

પ્રમેહ વિના પણ થતી પિટિકાઓ

પ્રમેહેણ વિનાડ્યેતા જાયન્તે દુષ્પમેદસઃ ।

તાવચ્ચ નોપલક્ષ્યન્તે યાવદ્વસ્તુપરિમહઃ ॥ ૩૬ ॥

પ્રમેહ રોગ વિના પા ૨૧ (=દમ પિટિકાઓ)
જેની વચ્ચી બજારી લેણ તન થાય છે, રાન જ્યા
સુધી રોગ પિટિકાઓ તરુ (=રાધાધામૂન અન)
તરીક જે ભાગ વ્યાનવ કહેવામા આવ્યા છે તે અંગો
ન પકડાય, ત્યા સુધી એ પિટિકાના લક્ષણ પ્રકટ થતા
નથી (=એ પિટિકાએ રોગનાઈ આવતી નથી)

પ્રમેહ અને રક્તપિત્ત વચ્ચે ફરક

હારિદ્વર્ણે રક્તં વા મેહમાશ્વપજિતમ્ ।

યો મૂત્રયેત્તં તં મેહં રક્તપિત્તં તુ તદ્વિદુઃ ॥૩૭॥

પ્રમેહના પૂર્ણપના વસણ (પેડા ૩૭૧, ૩૮૨)
વિના મામતને હાથર લેવા અંગો કે લાવ પેશાબ થાય
તો તેને પ્રમેહરોગ કહેતા નથી પણ રક્તપિત્ત કહે છે

અથ પ્રમેહાનું પૂર્વધ્ય

સ્વેદોદ્ગમ્નાઃ શિયલત્વમદ્રે

શર્યાસતસ્વમસુલામિપત્તઃ ।

દ્યુષ્કેવજિદ્વાધવળોપદેહો

ઘનાદ્રતા કેશનાવાતિશુચિઃ ॥ ૩૮ ॥

શીતમિયત્વં શલનાલુશોષો

માપુર્યમાસ્યે કર્ણપદશાદઃ ।

મવિવ્યતો મેહગણસ્ય રુપં

મૂત્રેડમિધાવન્તિ વિપીલિકાશ્ચ ॥૩૯॥

પરસ્પેશ થાય, સરીર ગંધાય, સરીર કીટીડી વઈ
જાય, સૂઈ ગમેજી, બેતી રત્નું, ઊંધવુ અને સુખ
એ ચાર વર્ના ઉપર આનંદ નહી, તદય, આખ, છામ
અને કાનમા તે તે રંગના ડેવ કે દોષ લીધાવેલા
રહે, સરીર વધી જાય, વાત અને નખ બહુ વધે,
કડું ગમે, ગળું અને તાવડું સુમર, મોં અપુન્ય

રહે, હાથ અને પગ બળે, અને પેશાબ તરફ કીડીઓ દોડે (=પેશાબને કીડીઓ ચડે)—એ થવાના પ્રમેહોના લક્ષણ છે (=વીસે પ્રમેહનું પૂર્વરૂપ છે)

દટ્ટવા પ્રમેહં મધુરં સપિચ્છં

મધૂપમં સ્પાદિવિધો વિચારઃ ।

સમ્પૂરણાદ્વા કફસમ્ભવઃ સ્વાત્

ક્ષીણેષુ દોષેષ્વનિલાત્મકો યા ॥૪૦॥

ગળ્યો, પિચ્છવાળો, મધ જેવો પ્રમેહ જોઈને બે વિચાર આવે (=સદેહ થાય) જો એવા પ્રમેહમાં દોષો મુશ્કેલ હોય તો રોગે સદેહ થાય કે શું આ કફનો પ્રમેહ હશે? અને જો એવા પ્રમેહમાં દોષો ઓછા હોય તો એવો સદેહ થાય કે શું આ વાયુનો પ્રમેહ હશે? (પણ સારો સદેહ ખરો જોના થવો જોઈએ નહિ, કારણ કે કયા દોષનો પ્રમેહ છે તે, તે તે દોષના પ્રમેહના લક્ષણો ઉપરથી નક્કી કરી શકાય છે)

(પિચ્છા =શેષનાના ગુદર જેવી ચીકણ—અરુણદત્ત)

સાધ્ય અને અસાધ્ય પ્રમેહ વિષે વધુ વિચાર

સર્વરૂપાઃ કફપિત્તમેહાઃ

ક્રમેણ યે ઘાતકૃતાશ્ચ મેહાઃ ।

સાધ્યા ન તે, પિત્તકૃતાસ્તુ યાવ્યા

સાધ્યાસ્તુ મદોયદિ નાતિદુર્મ ॥૪૧॥

(આગળ સ્લોક ૬માં કહ્યું પ્રમેહ સાધ્ય, પિત્તના પ્રમેહ યાવ્ય અને વાયુના પ્રમેહ અસાધ્ય છે રોમ જાણુ છે હવે આ સ્લોકમાં રોના અપવાદ કહે છે)

પૂર્વરૂપના લક્ષણો જોયા ચાલુ રહ્યા કરે એવા કફના પ્રમેહ અને પિત્તના પ્રમેહ સારાધ્ય છે, વળી જો પ્રમેહ પહેલાં કફના હોય, પછી એમાંથી બગડીને પિત્તના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય અને એ જ પાછા બગડીને વાયુના પ્રમેહ થઈ ગયા હોય, એવા ક્રમથી થયેલા વાયુના પ્રમેહ પણ અસાધ્ય છે (=શક્યતાથી જ વાયુના પ્રકોપથી થયેલા પ્રમેહ તો સ્વેદ - પ્રમાણે અસાધ્ય છે જ, પણ જો કફના પ્રમેહ ઉપર કહેલા ક્રમના બગડીને પછીથી વાયુના પ્રમેહ બની ગયા હોય તે પણ અસાધ્ય છે) પિત્તના પ્રમેહ યાવ્ય છે પણ એ યાવ્ય કહેવા પિત્તના પ્રમેહોમાં જો વરબી બહુ જ ન બગડી હોય, તો એ પિત્તના પ્રમેહ પણ સાધ્ય છે

શરદશાદ્રદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને પ્રમેહનિદાન

નામ દશમોઽધ્યાય ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મોઃ વિદ્રધિવૃદ્ધિ- ગુલ્મનિદાન

મયાતો વિદ્રધિવૃદ્ધિગુલ્મનિદાનં

સ્વાત્યાસ્યામ' ।

इति ह स्नादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ૨ મે વિદ્રધિ (=ગડ), વૃદ્ધિ (=વધવા વળ) અને ગુલ્મ(=ગોળા)નું નિદાન સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વિદ્રધિનું નિદાન

કારણ

भुक्तैः पशुपितायुष्णरूक्षशुष्कविदाहिभि ।

जिह्वाशय्याविवेष्टामिस्तस्त्रાચ્ચાચ્ચપ્રદૂપणैः ॥૧॥

दुष्टत्वदमांसमदोस्थिनायस्त्रसृक्कण्डराधय ।

यः शोफो बहिरन्तर्वा महामूलो महारज ॥૨॥

वृत्तः स्यादायतो यो वा

स्मृतः पोढा स विद्रधिः ।

સતવાતી બહુ ગરમ, બહુ લૂખું, બહુ સૂકું અને બહુ વિદાહી વસ્તુરૂપે ખાવાપીવાથી, વાકીટ્ટી થયા રીમાં સુવાથી, શરીરના અવયવો વડે અવગી રેષા ઓ કરવાથી, તથા લોહીને બગાડે એવી જુદીજુદી વસ્તુઓથી બગડવા ચામડી, માંસ, ચરબી, હાડકું, આયુ, લોહી અને કડરના આધારે, બહાર કે અંદર મૂળમાં મોટો, બહુ પીડ કરે એવો, ગોળ કે લાંબો જે સોજે થાય, તે વિદ્રધિ છે એવું આયુર્વેદ મંત્રે છે, એ છ રીતે થાય છે

સંખ્યા

दोषैः पूयस्समुदितैः शोणितैश्च क्षतेन च ॥૩॥

ત્રમ છૂટાછૂટા દોષોથી (=વાયુનું, પિત્તનું, કફનું), માથે કોષેલા ત્રમ દોષોથી, લોહીથી અને જનથી (=શ્વેત વગેરે વાગવાથી)—રોમ વિદ્રધિ છ છે

બાહ્ય અને આંતર ગડ

बाह्योऽत्र सत्रतत्राङ्गं दारुणो ग्रथितोऽत्र ।

માત્તરો દારુણતરો ગમ્મીરો ગુલ્મવદન' ॥૪॥

घष्णीकवत्समुच्छ्रायी शीघ्रचात्यग्निशूलवत् ।

એમાં (=બહારના અને અંતરના એ બે નડમાંથી) બહારનું ગડ (=શરીરની બહાર ઊપડી આવેલું નડ) તે તે અવયવ ઉપર થાય છે, ભયંકર, ગંધાગ્રં અને

મેઘા ઉપાડવાળું હોય છે આતર વિદ્યુષિ વધારે બધા
કર, ઘરીની અંદર છુપાયેલું (=ઊંડું), ગોળા જેવું
નક્કર, કીડીઓના ચક્ષુ જેવું દેરી જેવા રાક્ષસનું
તથા અગ્નિ અને શયની માફક તરત મારી નાખે
એવું હોય છે

ગડ કયા ભાગમાં થાય?

નાભિપસ્તિયકુલ્લીદક્ષોમહત્કુશિવક્ષ્ણે ॥૫॥

સ્વાદ્વક્ષ્યોરપાને ચ

ડૂંદી, મૂત્રાશય, કાગળ, બરોળ, ક્લોમ, ૬ થ,
ફૂપ, સાયકનાં વળા, વૃક્ષ (અ કાંડની) અને
મુદાના ભાગમાં ગડ થાય.

વાયુના ગડનાં લક્ષણ

વાતાત્તશ્રાતિતીવચ્ચ ॥

દયાવાળાશ્ચિરોચાનપાકો વિપ્રસંધિયતઃ ॥

ચ્યધન્દેશ્ચમાનાહસ્પન્દસર્પણશાધવાન્ ॥

તેમાં (અથા ગડમાંથી) વાયુથી થયેલું ગડ બહુ
જ તીવ્ર પીડવાળું, બદામી રંગનું કે આછું લાલ, ઉપાડ
થતાં અને પાકતા ઘણા વખત લાગે તેવું, ઘગધડ
ધિનાના અકારવાળું, વીધાનું હોય એવી પીડવાળું,
કપાનું હોય એવી પીડવાળું, ફેર, રાનાના, અને ફરકાટ
વાળું, ગડ ફેલાઈ બધા રોવું, અને અવાજ થા
એવું હોય છે

પિત્તના ગડનાં લક્ષણ

રક્તામ્નાસિતઃ પિત્તાત્તપ્પમોહજ્વરદાહવાન્ ॥૭॥

ક્ષિપ્રોત્પાનપ્રપાકશ્ચ

પિત્તથી થતું ગડ યતું, તાબાવર્ણ કે કાગુ હોય
છે, એમાં તરૂં, મોહ, તાવ અને બળતરા થાય છે,
એના ઉપાડ જલદી થાય છે અને એ ગડ પાકે છે

કફના ગડનાં લક્ષણ

વાણ્ણુ' કણ્ણુપુતઃ કફાત્ ॥

સોચ્છેદશીતકસ્તામ્નગુમ્મારોચકાતોચ્ ॥૮

વિરોચાનવિપાકશ્ચ

કફના પ્રકોપથી થતું ગડ ઘાનું, ખમ્બર અથવા
એવું, ઉન્નવેધ, સીનસ્વર, સ્તબ્ધ, બગાડી, અર્ચિ
અને ભારવાળું, તથા લાંબી વખતે ઉપાડ થાય અને
લાંબી વખતે પાકે એવું હોય છે

ત્રિધેયના ગડનાં લક્ષણ

સર્વર્ત્ત સંક્ષિપ્તાત્ ॥

ત્રણે દેહ સાથે કોપવાથી થતા ગડનાં ત્રણ મુદા
મુદા દેહોથી થતા ગડનાં ત્રણ લક્ષણ છે

બાહ્ય અને આંતરવિદ્યુષિનાં લક્ષણ

સામર્થ્યાચાત્ર વિમજેદ્વાહ્યામ્યતરલક્ષણમ્ ॥૯

એમાં દાખના પ્રકોપથી થતું ગડ બાહ્ય છે કે
આંતર છે તે પેગવિભાગના લક્ષણ, સામર્થ્યના અવાજ
(શ્લોક ઉપાથી જા મા શ્રેયા લક્ષણોને જાણાર)
જુદા પાડવા

લોહીથી થતા ગડના લક્ષણ

કુળ્પાસ્ફોટાદૃત્ત દયાવસ્તીવિદાહજ્વાજ્વર ॥

પિત્તલિદ્ધોઽસ્ત્રજા યાદા

સ્ત્રીણામેવ તથાડન્તર ॥૧૦॥

લોહીના પ્રકોપથી થતું ગડ કાંથી લાક્ષીરોથી
છરામેલું, બાંધી રંગનું, તીવ્ર બળતરા, પીડ અને
તાવવાળું તથા પિત્તના ગડના લક્ષણવાળું હોય છે
લોહીથી થતું ગડ પુરુષોને બાહ્ય હોય છે (આત્મ-
નહિ) અને ફક્ત સ્ત્રીઓને જ આંતર હોય છે (બાહ્ય
નહિ) (શ્લોક ટીકાકારા એવો અર્થ કરે છે કે લોહી
થી થતું બાહ્ય અને આંતર ગડ ફક્ત સ્ત્રીઓને જ
થાય છે)

સર્વવિદ્યુષિના સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

શક્ત્યોદયમિચાતેન ક્ષતે વાડપથ્યકારિણઃ ॥

ક્ષતોપ્પા વાયુવિસિત્ત સરકં પિત્તમીરવન્ ॥૧૧

વિત્તાસ્યલક્ષણ કુર્વાદિદ્યુષિ ભૂર્યુપદ્રવમ્ ॥

યત્ન વગેરે વાગવાથી કે યત્ન બીજા રીત પદ
(=ગુપ્તુ ક્ષય વગેરેથી) થા તથા હાથ ન લિપિમાં
આભારવિધારનું કપાળ કપાળી વાયુ ધામાની નાખાને
ચાર પાત વેરવેર કરી નાખે છે, તેથી એ ૧ મી
લોહી તારે પિત્તને કોપાવીને પિત્તથી થયેલા અને
લોહીથી થયેલા ગડનાં લક્ષણવાળું અને અનેક ઉપ-
દ્રવ્યોનું ગડ કરે છે

ગુદગુદા ગડમાં ગુદગુદા ઉપદ્રવ્ય થા આંધરે થાય છે?

તેપદ્રવ્યમેદશ્ચ સ્મૃતોડિપિષ્ઠાનમેદત્ ॥૧૨॥

તમાં (=અર્થાં ગડમાં) ગડનાં ગુદગુદા જ્વાનને
લોપ ગુદગુદા ઉપદ્રવ્ય થાય છે એવું સ્વપૂર્વ ને છે

ગડના ગુદગુદા ઉપદ્રવ્ય

નાભ્યાં દિપ્ત્યા મથેદસ્ત્રી મૂચ દૃષ્ટ્યેન પૂતિ ચ ॥
આસો વર્તિ રોપમ્નુ

મોહપુરુષાસસ્ય વટપુનઃ ॥૧૩॥

ગલમદદ ક્ષોમિ સ્વાસ્થ્યગ્રાપ્તો હરિ ॥

ક્રમેદસ્મક કાસો હૃદયે પટ્ટને વ્યયા ॥૧૪॥

કુક્ષિપાર્શ્વનિર્ભરાંસાતિઃ કુક્ષાઘાટોવજન્મ ચ ।
સન્ધ્યોર્ગ્રહો વહ્નયોર્ગ્રહયોઃ કટિપુષ્પયોઃ ॥
પાર્શ્વયોઃ દ્યવા પાપૈ પવનસ્ય નિરોધનમ્ ।

ગડ ડૂટી ઉપર થાય તે ડેડકી રાત્રે, મૂત્રાશય ઉપર ગડ થાર તે પેશાબ કરતા દુખ થાર રાત્રે પેશાબ ગંધાતો થાય, કાળજ ઉપર ગડ થાય તે શ્વાસ થયે, બરોજ ઉપર ગડ થાય તા ઉચ્છ્વાસ રાગમ, કંઠામ ઉપર ગડ થાય તા તરમ લાગ્યા કરે અને ગળુ કેવાર હત્ય ઉપર ગડ થાય તે બધા રાગ બઝકાઈ જાય, મોઢ થાય, બાંધાના રાવ, ઉધરમ આવે, હ વધા થયરાટ રાત્રે પીડા થાય, કૂખમા ગડ થાય તા કૂખ અને પડખાના વચગાળામા રાત્રે ખભામા પીડા થાય છે તથા રાત્રે થાય છે, સાથળના વગામા ગડ થાય તા પગ બઝકાઈ જાય છે, વુઝ (અ કીડની) ઉપર ગડ થાય તે કમ અને પીડમા તથા પડખામા પીડા થાય છે, ન ગુદામા ગડ થાય તા અપાન વાયુનું ચકાણુ થાય છે

કાંઠા, પાકા અને સંકષ્ટ ગડના લક્ષણ
મામપક્વિદગધ્ય તેષાં શોફવદાદિશેત્ ॥ ૧૬ ॥
ગડ કાંઠા છે, પાકા છે કે વિ ગધ (= વધારવ તા પાકી ગયેલા, નરી ગયેલા) છે તે (સુ ગડ રથી ઊા મા આપેલા) કાંઠા, પાકા અને વધા પડના રા । ૧૬ના સોજના લક્ષમા ઉપરથી સુ (મથા ૧૦ના નમા કાંઠા નોજા-નુમ ૧૦ના નમા બવા, પાકા ૧૦ના લક્ષ પાકા સોજના લક્ષ ત્રિવા નાન વધા પ તા પાકી ગયેલા નના લક્ષ વધાવના પામી ૧૫ના સોજના લક્ષ બવા ૧૫ છે)

કમા થયે ગડ કમાથી રહે છે ।
નારેલ્ય મુજાત્પકા પ્રસવત્યધરે ગુદાત્ ।
ગુદામ્યામ્રમિજો

ડૂટીથી ઉપરના ખાનમા થયલા ૧ પાક ના મોમાથી નરે છે (= પ નીચે છે), ડૂટીથી નાંચના ભાગમા થયેલા ૧ રાત્રે નાં નુ ભાગથી નર છે અને ડૂટીમા થયેનુ ૧ ગુદામાથી નાં મોમાથી રર છે કનેદ (= સાવ) ઉપરથી પડુ ગડ કમા દાપથી થયુ છે તે થી રીતે જાણી શકાય ।

વિદ્યાદોષ ફ્લેદાઘ વિદ્યઘો ॥ ૧૭ ॥
યથાસ્વં મળવત્

ઉ ૨૫/૫થી ૧૦મા નાં પેલા વાયુના ગ્રવના, પિનના ગ્રમના, કડના ગ્રમના, લોહીના પ્રકોપથી રના ગ્રમના અને ત્રિદોષના ગ્રમના લક્ષમા ને દેડના કનેદ (= પ ન

વગેરે કોહવાટ) ના લખાયા રાખ્યા છે તે ઉપરથી પણ ગડમા કમે દોષ છે (= ગડ કમા દોષથી થયુ છે) તે જાણુ (જે દાખના ગ્રામમાં જેવા કમે દોષ છે તે દાખના ગડમા પણ તથા ન કમેદ દોષ છે માટે કમે ઉપરથી પણ ગડમા કાપેલા દોષ કમે છે ન જાણી શકાય છે)

અસાધ્ય ગડ

તન્ન વિવર્ચ્ય. સન્નિપાતજ. ।
પક્વો દુગ્ધામિવસ્તિસ્યો મિત્રોડન્તર્ધાહરેવ વા ॥ ૧૮ ॥
પક્વશાન્તઃ સવન્ વક્ત્રાત્ ક્ષીણસ્યોપદ્રવાન્વિત. ।

નેમાથી (= બધા ગડમાથી) ત્રણે દોષ માથે કોપ વાથી થયેનુ ગડ છે. દેવા રોગ્ય (= નાસાધ્ય) છે, હત્ય, ડૂટી રાત્રે મૂત્રાશય પગ થયેનુ બાહ્ય ગડ કે રાત્રે ગડ પાક રાત્રે દૂટે ત ર સાધ્ય છે, (ગમે તે ભાગ પર થયેનુ) રાત્રે ગડ પાક રાત્રે મોથી રવ તે અસાધ્ય છે, તથા બહુ દુખના માલતન કમેદ ૧૨૧ થી ૧૫મા મા કલ્પા ઉપદ્રવારાનુ ગડ થાય ન પામ નના ૧ છે

સ્તનવિદ્યપિ (= થાન પાક)

પ્રવમેય સ્તનચિરા વિવૃતા પ્રાપ્ય યોક્તિામ્ ॥
સ્તનાના ગમિણીનાં વા સમ્પ્રવેચ્છમયુર્ચન ।
સ્તને સદુષ્ણેડુષ્ણે વા વાહ્યનિદ્રિચિલ્લણ ॥ ૧૯ ॥
નાદીના શ્લેષ્મયક્ષત્વાત્કમ્યાના ન સ જાયતે ।
હતિ વિદ્યપિનિદાનમ્ ।

એ જ પ્રમાણ (= કોક ૦ થી ૨ પ્રમાણે) મુવા વડા નગર્વા બોલોના સ્તનની પાસામા મુખવાથી િનના સુધી પતારેલા ઘટ્ટ નોજે ધાવમવામા કે ધાવમ વિનાના સ્તન ઉપર રાત્રે છે નાન તના ૧૫મા બાહ્ય વિદ્યપિ જેવા દોષ છે તે નોજે (= થાન પાકનું) કમ્પાનના આવના નથી, કાગળ અમના સ્તનની ચિરા રેના મુખ નુમ્પ લા ર છે

વધરાવળનું નિદાન

સપ્રાપ્તિ

અથ હસિનિદાનમ્ ।

કુન્દો રક્ષગતિર્ગાયુ શોકગ્લવરધ્ધરન્ ॥ ૨૦ ॥
મુક્તો વહ્નન્ત પ્રાપ્ય ફલકોશામિવાદિની ।
પ્રપીઢ્ય ધમનીનુંકિ કરોતિ ફલકોશયો ॥ ૨૧ ॥
પેનાની નાન રક્તવાથી કોપેલા વાયુ સોજે અને મૂત્ર કરનાકેનો, દુનેફના નાવર્ગનાં વગામાથી અમમાં

પહેલોને અંડની કોથળી (અં સ્કોટમ) તરફ વલેનથી
ધમનીઓને ખૂબ બજાડીને કોથળીની વૃદ્ધિ કર છે
(=કાયળીને ફૂલાવીને મોટી કરી નાખે છે)

સાત પ્રકારની વધરાવળ

વૌણ્ણમેદોમૂચાન્ત્રે સ વૃદ્ધિ સત્તયા ગદ્ ।
મૂચાન્ત્રજાવપ્યનિલાદેતુમેદસ્તુ કેવલમ્ ॥ ૨૩ ॥
દોષથી (=વાયુથી, પિત્તથી, કફથી) લાડીથી
ચરબીથી, પેશાબથી રાને & તરસાથી થતો એમ વધરા
વળનો રાગ સાત રીતે થાય છે પેશાબથી થતી આતર
ક્રમા થતી એ બે વધરાવળ પણ વાયુન હોધ થાય છે
ફક્ત કાસજુ જુદા હોવાથી એ બે વધરાવળને વાયુની
વધરાવળથી જુદી ગણાવી છે

વાયુની વધરાવળના લક્ષણ

આતપૂર્ણદતિસ્પર્શો રુદ્ધો વાતાદદેતુરુક્ ।
વાયુની વધરાવળમા મધળીને રાડકવાથી રો વાયુથી
ફૂલાવેથી મસક (કે ફૂલમ) જેવો લાગે છે, કોથળી
બૂખી હોય છે અને કાસલ વિના પીડા થાય છે

પિત્તની વધરાવળના લક્ષણ

પક્વોદુશ્વરસદ્વાષા પિત્તાદાહોષ્મપાકવાન્ ॥ ૨૪ ॥
પિત્તની વધરાવળમા કોથળી પાક ઉમેડના ફળ
જેવી થઈ જાય છે તથા એ વધરાવળમા બળતરા થાય
છે કોથળી બરમ રહે છે અને પાકે છે

કફની વધરાવળના લક્ષણ

કફાછીતો શુરુ ક્ષિગ્ધ

કળ્પમાનુ કઠિનોડ્વપરુક્ ।

કફની વધરાવળમા કોથળી કઠી, ભાર, સ્નિગ્ધ,
ખાનગવાળી, કઠણ અને થોડી પીડાવાળી હાય છે

લેડીની વધરાવળના લક્ષણ

રુખ્ણસ્ફોટાવૃત્ત પિત્તવૃદ્ધિલિપ્તગ્નસ્ત ॥ ૨૫ ॥
લેડીની વધરાવળમા કાથળી ઉપર મોઝ જેવી
મળી ફોડાનીપેડાહીઓ હવાઈ જાય છે રાને પિત્તની
વધરાવળ જેવા લમણા થાય છે

ચરબીની વધરાવળના લક્ષણ

કફવન્મેદસા વૃદ્ધિર્મૃદુસ્તાલફલોપમ ।

ચરબીની વધરાવળના લક્ષણ કફની વધરાવળ જેવા
છે પણ ચરબીની વધરાવળમાં કોથળી મૃદુ અને તાક
ફળ જેવી હાય છે

ખૂનની વધરાવળના લક્ષણ

મૂત્રપારણશીલસ્ય મૂત્રજ સ તુ ગચ્છત ॥ ૨૬ ॥

મમ્મોમિ પૂર્ણદતિવત્સોમ યાતિ સદસ્મૃદુ ।
મૂત્રકૃદ્ધ્યમ્મધસ્તાઘ વલય ફલકોશયો ॥ ૨૭ ॥

પેશાબની હાલ/તને રાત્રી રાખવાની ટેવવાળા માણસ
ને પેશાબની વધરાવળ થાય છે રોમા નવાર નવાર
દરદી ચાલે, ત્યાર પાછીથી ભરતી મસક જેવો સોબ
થાય છે (=જેમ પાછીભરતી મસક લઈને ચાલીએ
ત્યાર મસકમા પાછી લાલે છે તબુ ન પેશાબની
વધરાવળમા થાય છે) રોમા પીડા હાય છે, અડકવામા
મૃદુ હોય છે મૂત્રકૃદ્ધ થાય છે તથા કોથળીની નીચ
હાથ પહેરવાના કા જેવા & કાર થાય છે

અતવૃદ્ધિ (=સારણગઠ)

યાતકોપિભિરાહારે શીતતોયાવગાહને ।
ધારણેભારાધ્રવિપમાદ્ગવશતેન ॥ ૨૮ ॥
સોમળે ક્ષુમિતોડ્વૈશ્ય ક્ષુદ્રાન્નાવયવં યદા ।
પવતો વિગુણીકૃત્ય સ્તનિવેશાદ્યો નયેત્ ॥ ૨૯ ॥
કુપાદિક્ષ્ણસન્ધિસ્યો પ્રત્યયામ શ્વયંતુ તદા ।

ઉપેક્ષ્યમાણસ્ય ચ મુષ્કવૃદ્ધિ
માધ્માનરુક્સ્તમ્ભવતીં સ વાયુ ।
પ્રપીડિતોડ્વન્ત સ્વનવાન્ પ્રયાતિ
પ્રમાપયસેતિ પુનશ્ચ મુક્ત ॥ ૩૦ ॥
મન્ત્રવૃદ્ધિરસાધ્યોડ્વ યાતવૃદ્ધિસમાકૃતિ ॥ ૩૧ ॥
રુદ્ધકૃષ્ણારુણસિરાંતન્તુજાલગાવાક્ષિત ।
ઈતિ વૃદ્ધિનિદાનમ્ ।

વાયુન કાપાવ રોવા સાલગથી ઠડા પાણીમા બેનીન
અનક વાર નાહવાથી વડેન રાકવાથી વગેરે પરાણે
આણવાથી (કાકવાથી) ભાર ઉપાવાથી ચાલવાથી,
શરીરના રાગોથી જે પ્રવૃત્તિ ન કરવી જોઈરો એવી
વિષમ પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા વાયુન કાપાવનારા બીજા
કારણોથી કાપવા વાયુ નાના આનરના રોક ભાગને
હીવા પાી દઈને (કાચાછ) U અમર જેવા આકાર
માં બનાવીને) રોન ની કળાએથી નીચું ઉતારી
દે છે ત વખત તાથળના વગાના સાધાર્માં રહેલો વાયુ
ગાક જેવા સોજે આપ છે જે આ રોગના તરત શાઓકત
ઉપાય કરવામા જોઈરકાી રખાય તો એ વાયુ અંને
ફૂલાવી દે છે તથા સાર આધ્માન પીડા અને સ્તભ
થાય છે કોથળીના ઉત્તરથી આનર ને અંત (=કિડ્ડી)
દબાવીએ તો વાયુ અચળ કરતા (મેથળીમાથી) બહાર
નીકળે છે થય નાવવા જેવી દઈએ એવેલે વળી
પાછો કોથળીને (=આનરગને) ફૂલાવતો થઈએ આવ
છે આ સારમગાકને રાગ ૨ તાંધ છે, એનાં લક્ષણ
વાયુની વધરાવળ જેવાં છે અને એમાં લૂખી, મની

અને આછી રાત્રી શિરાઓમા જળાથી કોથળી છવાઈ જાય છે (=કોથળી ઉપર કહેવા રજની શિરાઓના જળાજળાં તરીકે આવે છે)

અથ ગુલ્મનિદાનમ્ ।

ગુલ્મ(=ગોળા)નું નિદાન

રાખ્યા

ગુલ્મોઽથા પૃથક્કોષે સહૃદયેતિચયં ગતિ ॥૩૨॥
માર્તવસ્ય ચ દોષેણ નારીણાં જાયતેઽદમ્ ॥

ગુલ્મ આઠ રીતે થાય છે છૂટાછૂટા ત્રણ દોષોથી, ત્રણ દોષોમાથી બેબે સાથે કેપેલા દોષોથી, ત્રણ દોષો સાથે કોષવાથી અને ૨ ઇમુ ૨૥૧૧૧ બગડવાથી સ્ત્રીઓને થાય છે તે રકતગુલ્મ

કારણ, સાપ્તમિ, પૂર્વરૂપ, આકાર

જ્વરચ્છર્ધતિસારાયેન્મનાદૈશ્વ કર્મભિઃ ॥ ૩૩ ॥
કશિતો ઘાતલાન્યસિ શીતં ઘાઽમ્બુ યુગુક્ષિતઃ ।

યઃ પિત્તયનુ ઘાઘાતિ લઘ્નતપ્પનાદિકમ્ ॥ ૩૪ ॥
સેવતે દેહસદ્ગોષમિ હૃદિ વા સમુદીરયેત્ ।

ઘનુદીર્ણામુદીર્ણાન્વા ઘાતાદીષ વિમુચ્ચતિ ॥ ૩૫ ॥
સ્નેહસ્વેદાવનશ્યસ્ય શોષન વા નિપેયતે ।

શુષ્કો ઘાઽઽઽુ વિદ્રાહીનિ ભજતે સ્યન્દનાનિ વા ॥ ૩૬ ॥
વાતોલ્પજાતસ્ય મલાઃ પૃથક્

મક્ષા દિશોઽયવા ।

સર્વે વા રકયુક્તા વા મહાત્ત્રોનોનુદ્યાયિન ॥ ૩૭ ॥

ઋર્ષાષોમાર્ગમાતૃયુ કુર્વંતે શૂલપૂર્વકમ્ ।

સ્પર્શોપલભ્ય ગુલ્મારયમુત્સુરુનં પ્રત્યિરુપિણમ્ ॥ ૩૮ ॥

તાવ, ઊલ્લી, ૨ તિમાર (=ગ્રહણી) વગેરે સેવથી તથા વમન (+વિરચન, ૨ રચાપન) વગેરે કર્મથી દૂબળો પડી ગયેલો જે માણસ વાયુ પદાર્થ ખાય પીરો, જે ભૂખ્યો માણસ ઠડુ પાણી પીએ, જે માણસ ખાધાપીયા પછી દેહમા જળજળાટ થાય (=અમુ સખજડખજ થઈ જાય) એવા વધન (=ફૂલવ, ઠેકચે) મારીને ઓળખી જાય, તરબું વગેરે કામ કરે, જે માણસ ઊલ્લીનો ઉછળો ન આવ્યો હોવા છતાં પરાણે ઊલ્લી કરે, વાછૂટ (+ગળે, પેશાન) વગેરેની હાજત થયા છતાં જે એ હાજતોને રોકે, જડી સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા વિના જે માણસ શોષન કરે, અથવા શોષન થઈ રહ્યા પછી જે માણસ તરત વિદ્રાહી અને અદન પદાર્થો ખાયપીએ, તેના વાતોલ્પણ દોષો છૂટા

1. બે બે ભેગા, ત્રણે ભેગા અથવા લોહીથી યુક્ત
... 11 મહાત્ત્રોનું અનુદયન કરતાકરતા ઉપરના અને

નીચેના રસ્તાને રોકીને પડેલા શૂન ઉત્પન્ન કરીને આડકીને ઓળખી થકાય રોવું, ઊપસેલું, ગાઠ જેવા આકારનું ગુલ્મ (=ગોળો) કરે છે

(વાતોલ્પણ=૧ વાયુ જેના કારણરૂપ છે એવા- અરુદ્ધત ૨ વાયુ જેમા વધારે પ્રમાણમા કોષો હોય એવા-ચંદ્ર ૨ને તોડર)

ગોળો એટલે શું ?

કર્શનાત્કલ્પવિદ્વપિતૈર્ભાગંસ્યાવરણેન વા ।

વાયુ કૃતાશ્રયઃ કોષ્ટે રૌદ્ર્યાત્કાઠિન્યમાર્ગત ॥૩૯॥

સ્વતન્ત્ર સ્વાશ્રયે હુષ્ટ પરતન્ત્ર પરાશ્રયે ।

પિષિઙ્ગત્વાદમૂર્તાંઽપિ મૂર્તવમિવ હંશ્રિતઃ ॥૪૦॥

ગુલ્મ હત્યુચ્યતે ઘસિતનામિહત્પાર્શ્વસંશ્રયઃ ।

કર્શન(=ધાનુરો ઓછી થવા)ને લીધે અથવા કંઈ ગાઠ અને પિત્તથી (વાયુનો) માર્ગ રોકવાને લીધે કોષમા રાવણીને શેલો, લુખાશને લીધે કઠણ બનેલા (=ગોળારૂપ બનેલા) પોતાના સ્થાન(=પકવાશય)માં હાથ ન્યારે સ્વતન્ત્ર અને પારકા સ્થાન(=આશ્રાય)માં હોય ન્યારે પરતન્ત્ર (=કંઈ અને પિત્ત ઉપર આધાર રાખતા) બગડેલા, ફક્ત આક્રવાથી જ ઓળખી થકાય એવો હોવાથી અમૂર્ત હોવા છતાં પિષ્ઠ(=ગોળા)રૂપ બની ગયેલો હોવાથી કઠણપણને લીધે મૂર્ત જેવા બનેલા, મૂત્રાશય, ફૂટી, કદમ અને પડખામા આગળ કરીને શેલો વાયુને ગુલ્મ (=ગોળો) કહે છે

વાયુના ગોળાના લક્ષણ

વાતાન્મન્યાશિરઃશૂલં જ્વરસ્ત્રીહાન્ત્રકૂજનમ્ ॥૪૧॥

વ્યથ સુચ્યેવ વિટ્સહ્નઃ શુચ્છાદુઃકૃત્વસનં મુહુ ।

સ્તમ્બો ગાત્રે મુકે શોષ કાર્શ્યં વિપ્રમરદિતા ॥૪૨॥

રુક્ષરુપ્તવગાદિત્વ ચલત્વાદનિલસ્ય ચ ।

અનિરુપિતસસ્યાનસ્યાનટુલિક્ષવ્યય ॥૪૩॥

પિપ્પીલિકાવ્યાત હવ ગુલ્મઃ સ્ફુરતિ નુદતે ।

વાયુના ગોળામા મન્યામા ૨ ને માયામા શૂન આવે, તાવ આવે, બરોળ બગડે, આંતરગ્રામી ગડગડ થાય, જાણે સોષ ખોસાતી હોય એવું ફૂંખ થાય, ગળે ન થાય, ઉચ્છ્વાસની કિંચ વાગવાર અને મુકેથી થી થાય, શરીરમા સ્તબ થાય, મો સુકાય, દૂબળા થાય, બઝરાગિન વિષમ થાય, સામગ્રી વગેરે(=શામી, નખ, આખ, મો વગેરે) લુખા અને કાગા પડી જાય અને વાયુ થવ હોવાથી ગોળાના આકાર, સ્થાન, વૃદ્ધિ, તથા અને વ્યથા અનિશ્ચિત હોય, ગોળા ઉપર જાણે કીડીઆ વ્યાપી ગઈ હોય એવું લાગે અને ગોળો થકે અને અંકુશ ખોસ્યા જેવી પીડા કરે

પિત્તના ગોળાનાં લક્ષણ

પિત્તાદાહોઽન્લંકો મૂર્છાંવિદ્-

મેદસ્વેદતદ્વજ્વરાઃ ॥ ૪૪ ॥

હારિદ્રત્વં ત્વગાદ્યેષુ ગુલ્મશ્ચ સ્પર્શતાસદઃ ।

દૂયંતે દીપ્યંતે સોષા સ્વસ્થાનં દૃઢતીવ ચ ॥૪૫

પિત્તને લીધે થયેલા ગોળામાં બળતરા, અમ્બક, મૂર્છા, બાગેલા આગ્રે, પરસેવા, તરસ, તાવ, ચામડી વગેરે હજાર જોવી પીળાશ અને સ્પર્શ ન ખમી શકે એવા ગરમ ગોળો પીડા કરે, સળગાવે અને પાતાના સ્થાનને જાણે (=તપાવેલા લોખંડનો ગોળો અડકતો હોય એ રીતે) દગડે-એટલાં લક્ષણે થાય છે.

કફના ગોળાનાં લક્ષણ

કફાત્સૈમિત્યમરુચિઃ સદતં શિશિરજ્વરઃ ।

પીનસાલસ્યદ્દહાસકાસગુલ્મવાદિતાઃ ॥ ૪૬ ॥

શુભ્નોઽવગદઃ કંઠેનો ગુલ્મઃ

સુપ્તઃ સ્થિરોઽપરુક્ ।

કફના પ્રકોપથી થયેલા ગોળામાં સ્તેમિન્ય, અરુચિ, અંગસાદ, ઠંડો તાવ, સળેખમ, આળસ, લક્ષાસ, ઉપ-રસ, ચામડી વગેરેમાં ધીલાશ, ગોળો વેતિ ઊંચિ, કફલુ, ભારે, કોઈ અડકે તેની ખબર ન પડે એવા (બહેરે), શિથર અને થોડી ધીડવાળો હોય-એટલાં લક્ષણે થાય છે.

દોષના ગોળાનું બીજું લક્ષણ

સ્વદોષસ્થાનધામાનઃ સ્થે સ્થે કાલે ચ હઠ્ઠરાઃ ॥

પ્રાયઃ

ગોળો જે દોષથી થયો હોય તે દોષના પાતાના સ્થાનમાં આક્રમ્ય કરીને ગોળો રહે છે અને તે દોષના પ્રકોપના મમ્બે સમાન્ય રીતે શૂળરૂપી થીડ કરે છે.

(દોષનાં સ્થાન અને સમય માટે જુઓ સુ. ૧૧૫ થી ૩ તથા સુ. ૧/૭૭.)

બે દોષના ગોળાનાં લક્ષણ

ત્રયસ્તુ હન્દ્રોત્થા ગુસ્માઃ સંસૃજલક્ષણાઃ ।

બે બે દોષ સાથે કોપીને થયેલા ગોળા ત્રણ હોય છે (વાતપિત્તને, કફવાતને અને પિત્તકફને) અને એ ગોળામાં જે બે દોષ સાથે કોપ્યા હોય તેનાં લક્ષણે ભેગાં હોય છે.

ત્રિદોષના ગોળાનાં લક્ષણ

સર્વજસ્તીવરુદાહઃ શીઘ્રપાકી ઘનોઽતઃ ॥ ૪૮ ॥

સાઽસાપયો

બધા દોષો સાથે કોપવાથી દરેલા ગોળામાં સખત થીડ અને બળતરા હોય છે, એ ભયદીથી પાકે છે,

ષટ્ અને ઊપસેલા હોય છે. એ ગોળો અસાધ્ય છે.

રક્તગુલ્મ

રક્તગુલ્મસ્તુ સ્ત્રિયા યવ પ્રજાયતે ।

રક્તગુલ્મ (=લોહીનો ગોળો) તો કુત્ર સ્ત્રીને જ થાય છે.

રક્તગુલ્મનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

પ્રતી વા નવસૂતા વા યદિ વા યોનિરોગિણી ॥૪૯

સેવતે વાતલાનિ સ્ત્રી કુદસ્તસ્યાઃ સમીરણઃ ।

નિરુણદ્યપાર્તવં યોન્યાં પ્રતિમાસમવસ્થિતમ્ ॥૫૦

કુક્ષિ કયોતિ તદ્ભેલિન્નમાવિષ્કયોતિ ચ ।

હસ્તાસદૌહદસ્તન્યદર્શનક્ષમાતાદિકમ્ ॥ ૫૧ ॥

જનુઆખમાં (નિ. ૧/૨૬) કોઈ સ્ત્રી કે તાજી સુવાણ આવી હોય એવી કોઈ સ્ત્રી કે યોનિરોગવાળી કોઈ સ્ત્રી વાપડાં ખાનપાનનું સેવન કરે તો તેનો કોપેલા વાયુ દર મહિને આવતા આતવને યોનિમાં શેડી રાખે છે, કૂખ (=ઉદર)ને મોટું કરે છે (=ગર્ભાવસ્થાની માફક પેટ વધે છે), તથા લક્ષાસ, ભાવાભાવા, ધાવણ આવડું, દૂબળાપણું (=અથવા ફિક્કાશ) વગેરે ગર્ભ રહ્યો હોવાના લક્ષણે દેખાડે છે. (=એવાં લક્ષણે થાય છે.)

રક્તગુલ્મના ઉપદ્રવો

કમેણ વાયુસંસર્ગાત્પિત્તયોનિતયા ચ તત્ ।

શોનિતં કુરુતે તસ્યા વાતપિત્તોત્થગુલ્મજાન ॥૫૨

રુપસ્તમ્બદાહાતીસારતુલ્લજ્વરાદીનુપદ્રવાન્ ।

ગર્ભાશયે ચ સુતરાં શલં દુષ્ટાસગાધ્રયે ॥ ૫૩ ॥

યોન્યાસ્ર સ્નાયુદોર્ગન્ધયતોદસ્પન્દનવેદનાઃ ।

પછી ધીમેધીમે એમાં (=આતવમાં) વાયુ ભળવાથી અને પિત્ત એવા કારણરૂપ હોવાથી એ લોહી એ સ્ત્રીને વાયુ અને પિત્તથી થતા ગોળાને લીધે થતા શૂળ, સ્તંભ, બળતરા, અતિસાર, તરસ, તાવ વગેરે ઉપદ્રવો કરે છે, બગડેલા લોહીના આક્રમરૂપ બનેલા ગર્ભાશયમાં પુષ્કળ શૂળ આવે છે, તથા યોનિમાંથી સ્રાવ થાય છે (=બગડા નીકળ્યા કરે છે), યોનિ ગંધાય છે, યોનિમાં તોદ, લડકારા અને થીડ થાય છે.

ગર્ભ અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત

ન ચાક્ષ્ણેર્મયદ્ગુલ્મઃ સ્કુલ્યપિ તુ શલવાન્ ॥૫૪

પિષ્ટીમૃતઃ સ પવાસ્યાઃ

કદાચિત્સ્પન્દતે ચિરાત્ ।

ન ચાસ્યા ઘર્ષતે કુનિર્ગુલ્મઃ યવ તુ ઘર્ષતે ॥૫૫॥

(ગર્ભ તો પાતાના અવયવો સાથે ગર્ભાશયમાં

ફરકે છે) રક્તગુલ્મ ગર્ભની માફક અવયવો સાથે ફરકતુ નથી, (ગર્ભ રહે કે ફરકે તેમા પીડા થતી નથી) વળી રક્તગુલ્મ તો શુળવાળુ હોય છે, (ગર્ભ થોડોએડે વખત ફરક્યા કરે છે) આ રક્તગુલ્મ ન ગોળાકાય બનીને એ સીને કોઈક વાર લાંબે વખતે ફરકે છે, (ગર્ભ ગરો હોય ત્યારે સીનું પેટ વધે છે પણ રક્તગુલ્મ માં) સીનું પેટ વધતુ નથી પણ ગોળા ન વધે છે

વિદ્રધિ અને રક્તગુલ્મ વચ્ચે તફાવત

સ્વદોપસશ્રયો ગુલ્મઃ સર્વો ભવતિ તેન છઃ ।

પાક ચિરેણ મજતે નૈવ વા વિદ્રધિઃ પુનઃ ॥ ૫૬ ॥

પચ્યતે શીઘ્રમત્પયં દુષ્ટરક્તાશ્રયત્વતઃ ।

મતઃ શીઘ્રવિદાહિત્વાદિદ્રધિઃ સોઽભિર્ધીપતે ॥ ૫૭ ॥

અથા ગુ મ(ગોળા)મા જે દોષથી જે ગુ મ થયેનું હોય તે દોષ ને ગુલ્મમા રહેલો હોય છે તથા તે (ગોળા) ઘણે લાંબે વખતે પાડે છે કે નથી પાડતો, પણ વિદ્રધિ(=ગડ)મા તો પુષ્કળ બગડું લોલી રહેતું હોવાથી એ ઝટ પાડે છે તેથી એ ઝટ પાડતું હોવાથી એને વિદ્રધિ કહે છે

બાહ્યગુલ્મ અને આંતરગુલ્મના લક્ષણ

ગુલ્મેઽન્તરાધયે ઘસિતકુશિદ્ધત્વીહચેદનાઃ ।

અગ્નિવર્ણયલાઘ્નો યેગાનાં ચાપ્રવર્તનમ્ ॥ ૫૮ ॥

મતો વિપર્યયો યાદ્યો કોઠાગ્નેયુ તુ નાતિલ્લક ।

ધૈવર્ણ્યમવકાશસ્ય ચહિરુચ્ચતતાઽધિકમ્ ॥ ૫૯ ॥

इति गुल्मनिदानम् ।

આંતરગુલ્મમા મૂત્રાશયમા, કૂખમા, હૃદયમાં અને બહારમા પીડા થાય છે, ગરબાગિન, શરીરનો રંગ અને બાગનો નાશ થાય છે તથા વેગો આવતા નથી બાહ્ય ગુલ્મમા એથી ઊંધુ થાય છે (ગરબાગિન, શરીરનો રંગ અને બાગનો નાશ થતો નથી તથા વેગોની પ્રવૃત્તિ પાડે છે), મૂત્રાશય, હૃદય વગેરે કોઈના અંગોમા બહુ પીડા થતી નથી ગોળા જે ભાગમા હોય તે ભાગના શરીરનો રંગ બાકીના શરીરના રંગથી જુદો બની જાય છે અને બહારના ભાગમા ગોળાનો વધારો ઉપાડ (ઉંચાઈ) હોય છે

આમ, ગુલ્મનું નિદાન પૂરું થયું

આનાડનું લક્ષણ

સાટોપમત્યુપરુજમાપ્માનમુદરે મૃશમ્ ।

ઋર્ચાધોવાતરોષેન તમાનાદૈ પ્રવક્ષતે ॥ ૬૦ ॥

ઉર્ધ્વચયુ (=ઓડાર) અને અધિચયુ (=ચાડુ)

શેકાવાથી આંતર(=ગડગટ)વળી, બહુ ન વખત

પીડાવાળો, (પેટનો) પુષ્કળ ફુગાવો (=આધ્માન) થાય તેને આનાડ કહે છે

અઘોલા અને પ્રત્યઘોલા

ઘનોઽધીલોપમો ગ્રન્થિરઘીલોર્ધ્વં સમુચ્ચતઃ ।

આનાહલ્લિક્ષિસ્તિર્યક્તુ મત્યઘીલા તદાહતિઃ ॥ ૬૧ ॥

ઘટ્ટ, લપોટી જેવી, (ફૂટીથી નીચેની બાજુએ) ઊભી ઊપસેલી ગાંઠને અઘોલા કહે છે, પણ આનાડ જેવા લગભગાળો, આડી ઊપસેલી અને અઘોલા જેવા આકારની ગાંઠને પ્રત્યઘોલા કહે છે

નૂની અને પ્રનૂની

પકાશયાદ્ગુરોપસ્યં વાયુસ્તીમસ્જઃ પ્રયાન ।

તૂની, પ્રતૂની તુ ભવેત્સ પ્વાતો વિપર્યયે ॥ ૬૨ ॥

પકવાશયમાથી ગુદા અને મૂર્છોદ્રિય તરફ જતા તીવ્ર વેદના કરતા વાયુને તૂની કહે છે, એનાથી ઊલટા જતા (=ગુદા અને મૂર્છોદ્રિયમાથી પકવાશય તરફ જતા) તીવ્ર વેદના મરતા એને ન (=વાયુને ન) પ્રતૂની કહે છે

ગોળાનું પૂર્વક

ઉદ્ગારયાહુલ્યપુરીપદન્ય-

તુલ્યક્ષમત્યાન્નવિકુજનાતિ ।

માટોપમાપ્માનમપક્ષિકાલિક

માસદ્રગુલ્મસ્ય વદન્તિ ચિદ્મ ॥ ૬૩ ॥

પુષ્કળ ઓડાર આવે, ગરો શેકાય, ધરાઈને આઈ-થી શેકાય નહિ, આંતરગ્રામા ગડગટ થાય, આંતર અને આધ્માન થાય, ખાધુંપીધું પચે નહિ, શક્તિ રહે નહિ (અથવા પાચનશક્તિ રહે નહિ)—એ ગુલ્મચાન થવાનો હોય તેના લક્ષણ છે (=ગુલ્મચાનનું પૂર્વક છે)

શ્વપચાદ્દેવે તૃતીયે નિદાનસ્થાને ત્રિધિવૃદ્ધિગુલ્મ

નિદાન નામેકાદત્રિઽઽપ્યાય ॥ ૬૪ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : ઉદરનિદાન

મથાત ઉદરનિદાનં ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुराश्रयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે ઉદરચેત્રનું નિદાન સમજાવીશું એ વિષય મા આશ્રય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉદરચેત્રનું કારણ

રોગાઃ સર્વેઽપિ મન્દેઽગ્ની સુતરામુદરાણિ તુ ।

મજીર્ણાન્મિલનૈશ્ચાત્રૈર્જાનન્તે મલસશ્ચપાઘ ॥ ૬૫ ॥

અથ રોગો અગ્નિ (=ગરબાગિન) મંદ પડે ત્યારે

વાય છે, પણ ઉદરરોગો તે ખાસ કરીને બદરાગિન મદ પડે ત્યારે (આમ, વિદ્યુત્ત, વિદ્યુત્ત અને નસશેષ એ ચાર જાતના) અજીર્ણથી, (ગદાતા, રાતવાસી, સંકીર્ણ વગેરે) મેલા ખાનપાતથી અને મળેા (=દોષો તથા ગરો, પેશાબ વગેરે) અતિશય વધી જવાથી (=જરૂર મા હડ ઉપરાત ભેગા થવાથી થાય છે

ઉદરરોગની સામાન્ય સંપ્રાપ્તિ

ઊર્ધ્વાધો ધાતવો રુદ્ધવા વાહિનીરમ્યુવાહિની ।

પ્રાણાન્યપાતાનુ સન્દૃષ્ય

કુર્યુસ્ત્વઙ્ગાસસન્ધિગાઃ ॥૨॥

આધ્યાપ્ય કુશિમુદરમ્

નામડી અને માસના વચગાતાના રહવા દોષા જળ વહેનારા સ્રોતોને ઉપગ્રથી અને નીચેથી ઉધા દઈને (=મધ્ય કરી દઈને), પ્રાણુવાયુ, બદરાગિન અને અપાનવાયુન બગાડીને, કૂખને કુલાવી દઈને ઉદર મેગ કરે છે

સખ્યા

મઘ્યા તથા મિચતે ।

પુચ્ચદૌવે. સમસ્તેષ્ઠ પ્લીહ્યદ્ધતોદકે ॥૩॥

તેના (=ઉદરરોગના) આઠ ભેદ છે. ત્રણ છૂટા છૂટા દોષથી થયેલા ત્રણ, ત્રણે આથે કોણેલા દોષથી થતો રોક, પ્લીહોદર, બલોદર, લતોદર અને ઉદકોદર (=ગલોદર, જળ ધર)

ઉદરરોગથી પીડાતાનો લક્ષણ (૩૫)

તેનાર્તા શુષ્કતાલ્વોદા શૂનપાદકરોદરાઃ ।

નદ્વેષ્ટાથલહારાઃ કુશાઃ પ્રધમાતકુક્ષયઃ ॥૪॥

સ્યુઃ પ્રેતરૂપાઃ પુરુષાઃ

તેનાથી (=ઉદરરોગથી) પીડાતા માણસોના તાવુ અને લોઠ સુકાયેલા હોય છે, પગે, હાથે અને પેટે મેળા હોય છે, શેષા, બગ અને આહારનો નાશ થાય છે, દુબળા પડી જાય છે, કૂખ કુલી જાય છે અને મડગા જેવા દેખાય છે (રાહારનો નાશ થાય છે=ભૂખ મરી જાય છે)

પૂર્ણપ

ભાધિનસ્તસ્ય લક્ષણમ્ ।

શુભ્રાશોડનં ચિરાત્સર્વં સ્વદિદાહં ચ પચ્યતે ॥૫॥

જીર્ણાજીર્ણં ન જાનાતિ સૌહિત્ય સહતે ન ચ ।

શ્નીયતે ઘલતઃ શબ્દચ્છ્વસિત્યલ્પેડિ ચેષ્ટિતે ॥૬॥

શુદ્ધિર્વિશોડમ્વુત્તિશ્ચ કિઞ્ચિન્ચોફશ્ચ પાદયોઃ ।

રુક્ષસ્તિસન્ધૌ તતતા લઘ્વસ્વાભોજનૈરપિ ॥૭॥

રાજીજ્યમ્ લલીનાશો જટરે

ભૂખ થયી જાય, બધું અન્ન (=ખાનપાન) ઘણું લાંબું વખતે અને વિદાહ સાથે પચે, ખાધુપીધુ થયો જાય કે અજીર્ણ છે તેની મમજા ન પડે, અને ઘરાઈને ખાનુપીધુ સહન ન થઈ થડ (=ઘરાઈને ખાવાપીવાથી આકુળવ્યાકુળ થઈ જવાય), બળ હમેશાં ઓછું થતું જાય, થોડું પણ કામ કરતા હાલી જવાય, ગરો બહુ થઈ જાય અને (કાઈમાર) ગરો તદન બધું થઈ જાય, પગે જરા સોજ આવે, મૂત્રાશયના સાધામા પીડા થાય, હલકું અને થોડું ખાધપીએ કે તદન ન ખાધપીએ તાપણ પેટ તસતરી જાય (=ફૂલીને તડનૂમ થાય), પેટ ઉપ-વિશિષ્ટ દેખાય, પેટ ઉપરની કચલીઓ જતી રહે—એ ઉદરરોગના પૂર્વરૂપના લક્ષણ છે

ઉદરરોગના સામાન્ય લક્ષણ

જટરેપુ તુ ।

સર્વેપુ તદ્દા સદનં મલસન્નોડ્વપવક્તિતા ॥૮॥

દાહઃ શ્વયધુરાધ્માનમતે સલિલસમ્ભવ ।

બધા ઉદરરોગોમા તદ્દા, અગમદ, મળો નીકળે નહિ, બદરાગિન બોછે થઈ જાય, નગરતા, સોજ, આધ્માન રાને આખરે પેટમા પાણી ભરાવું—એટલા વાના થાય છે

જળધર થના પડેલાના બીજ ઉદરરોગોના સામાન્ય લક્ષણ

સ્વં ત્યતોયમ્વણમશોફં નાતિમારિક્મ ॥૯॥

ગવાક્ષિત સિરાજ્ઞાલૈ સદા મુઢમુઢાયતે ।

નામિમન્ન ચ વિપ્રચ્ચ વેગં દૃત્વા પ્રણદ્યતિ ॥૧૦॥

મારુતો દ્વત્કટીનામિપાયુઢક્ષણવેદનાઃ ।

સશ્વો નિશ્ચરેદ્ધાયુર્વિહયતા મૂત્રમલ્યકમ્ ॥૧૧॥

નાતિમન્દોડનલો લૌલ્ય ન ચ સ્થાદિરસ મુલમ્ ।

પાણી સિવાયના (=જળધર સિવાયના) બીજા બધા ઉદરરોગોમાં પેટ આછું લાલ હોય છે, યોગ્યોગ્ય સોજ હોય છે, બધું ભારભાર લાગતા નથી, શિશુઆની જમ્મે જાડ પેટ પર ગૂઢાઈ જાય છે (=તસતતી આવે છે), પેટમા હમેશા ગડગડાટ થાય છે, વાયુ ટૂંનોના અને આતરકરોના વિષ્ણવ કરીને (=તસતતવાયોને ફૂલાવા દઈને), વેગ કરીને, કદયમા, કમ્પરમા, ટૂંટીમા, ગુદામા અને સાયનના વચમા પીડા કરીને પોતે નાશ પામે છે (=જમ્મેતા નથી), વાયુ અવાજ સાથે (=વાયુટના અવાજ સાથે) બહાર નીકળે છે, ગાડે બધું થઈ જાય છે, પેશાબ બધું થોડું થાય છે, બદરાગિન બધું મદ હોતો નથી, ખાવાપીવાની લાખુષતા થવા કં છે, મોનો સ્વાદ બગડી જતો નથી

પાતોદરનાં લક્ષણ

તત્ર વાતોદરે શોફઃ પાણિપાન્મુષ્કકુક્ષિપુ ॥૧૨॥
કુક્ષિપાશ્વોદરકટીપૃષ્ઠસ્થ પર્વમેદનમ્ ।

શુષ્કકાસોઽક્ષમર્દોઽયોગુરુતા મલસદ્ગ્રહઃ ॥૧૩॥

દ્યાવાકૃણ્ણત્વગાદિત્વમકસ્માદ્વૃદ્ધિદ્વાસવત્ ।

સતોદમેદમુદરં તનુકૃષ્ણસિરાતતમ્ ॥૧૪॥

આધ્માતદતિવચ્છદ્માહતં પ્રકરોતિ ચ ।

વાયુશ્ચાત્ર સરુશ્વદો વિચરેત્સર્વતોગતિઃ ॥૧૫॥

તેમા (=અથા ઉદરરોગીમાથી) વાયુથી થતા ઉદર રાગમા હાય, પગ, અડ અને કૂખ ઉપર સોજે હોય છે, કૂખ, પડખા, પેટ, કમ્બર અને બરડામા પીડા થાય છે, પર્વ ફાટે છે (=ફાટતા હોય એવી પીડા થાય છે), શુદ્ધ ઉપરસ, શરીર કસમેડા ખાય (=ચૂંથારા થાય), નીચેનો ભાગ બારેબારે લાગે, મળોનો સંગ્રહ થાય, ચામડી વગેરે બદામી રંગનું કે આછા લાલ થઈ જાય, કઈ કારણ વિના કોઈવાર પેટ ફૂલી જાય અને ઝાઝવાર પેટ નાનું થઈ જાય, ઉદરમા તોદ અને ભેદ નેવી પીડા થાય, પેટ ઉપર પાતળી અને કાળી શિરા નો તરી આવેને બાપી જાય, પેટને (ટકોરો મારીને) વગાડીએ તો ફૂલાવેથી મસક (કે નગારા) નેવો (ડમડમ) અવાજ થાય, અને આમા (=વાતોદરમા) વાયુ પીડા અને અવાજ કરતોકરતો બધે ગતિ કરીને ફરે છે

પિત્તોદરનાં લક્ષણ

પિત્તોદરે જ્વરો મૂર્છાં દાહસ્વદ કટુકાસ્યતા ।

ધ્રમોઽતિસારઃ પીતત્વં ત્વગાદાબુદરં હરિત્ ॥૧૬॥

પીતતામ્રસિરાનન્દં સસ્વેદં સોષ્ણ વદ્યતે ।

ધૂમાયતિ મૃદુસ્પર્શો ક્ષિપ્રપાકં પ્રદૂયતે ॥૧૭॥

પિત્તથી થયેલા ઉદરરોગમા તાવ, મૂર્છા, બળતરા, તરંગ, મો તીખુંતીખું રહે, ફેર, અતિગાર, ચામડી વગેરેમા પીળાશ, પેટ હરિત રંગનું થાય, પેટ ઉપર પીળી, તાખાવળી શિરાઓ ફૂલીને તરી આવે, પેટ પર પર નેવો થાય, પેટ ગરમ રહે, દાઝનું હોય એવું થાય, ધુમાડો લાગીને કાળું પડે જાય એવું થઈ જાય, અડ કવામા મૃદુ લાગે, ઝટ પડે, પેટમા પીડા થાય છે

કફોદરનાં લક્ષણ

શ્લેષ્મોદરેઽજ્ઞસદનં સ્વાપઃ શ્વયયુગૌરયામ્ ।

નિદ્રેત્કેશારચિશ્વાસકાસશુક્લત્વગાદિતા ॥૧૮॥

હરં સ્તિમિતં ગ્રહણં શુદ્ધરાજીવતં મહત્ ।

અભિવૃદ્ધિ કઠિનં શીતસ્પર્શો ગુરુ સ્થિરમ્ ॥

ફૂધો થયેલા ઉદરરોગમા અંગસાદ, અંગ બહેર

થઈ જાય, સોજનો બાર લાગે, ઊંધ, ઉત્કલેશ, અરુચિ, હાંફ, ઉપરસ અને ચામડી વગેરેમા ધોળાશ, પેટ સ્તિમિત, શ્વસુ, ધોળા વિસોટા વિસોટાવાળું, માટું, ઘણું વખતે વધે એવું, કઠણ, અડકવામાં ઠડું, બારે અને સ્થિર હોય છે

ત્રિદોષના ઉદરરોગનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

ત્રિદોષકોપનેતૈસ્તોઃ સ્ત્રીવૃદ્ધૈશ્ચ રજોમલૈઃ ।

ગરદૂષીવિપાદૈશ્ચ સરક્તાઃ સજ્જિતા મલાઃ ॥૨૦॥

કોષ્ઠં પ્રાપ્ય વિકુર્વાણાઃ શોષમૂર્છાધ્રમાન્વિતમ્ ।

કુર્યુસ્થિલિહ્નમુદરં શીઘ્રપાકં સુદારુણમ્ ॥૨૧॥

ઘાઘતે તથા સુતરં શીતવાતાભ્રદર્શને ।

ત્રણે દોષને કોપાવે એવા તે તે આહારવિહારને લીધે, કામણ કરવા માટે સ્ત્રીએ આપેલા આર્તવ અને હાય વગેરે અંગાના મેલને લીધે તથા ગર અને દૂષી વિપ (નવિરુદ્ધ ભોજન) વગેરેને લીધે એકલા થયેલા દોષો લોહી સાથે કોઠામાં જઈને, બગડીને બળાના, તાળવાના અને મેના શોષવાળો, ત્રણે દોષનાં ભેગાં લક્ષણવાળો, ઝટ પાકે એવો ઘણો ભપકર ઉદરરોગ કરે છે અને તે (=ત્રિદોષનો ઉદરરોગ) ઠીક, પવન અને વાદળા જણાવ ત્યારે વધારે પીડા કરે છે

ખીલોદરનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અત્યાશિતસ્ય સદ્ગોમાષાનયાનાદિચેષ્ટૈઃ ॥૨૨॥

અતિવ્યવાયકર્માષ્વદમનવ્યાધિચરૈઃ ।

વામપાશ્વોધિતઃ સ્ત્રીહા ય્યુતઃ સ્થાનાદિવર્ગતે ॥૨૩॥

શોષિતં ઘ્ન રસાદિશ્ચો વિવૃદ્ધં તં વિવર્ધયેત્ ।

સોઽષ્ઠોલેવાતિકઠિનઃ પ્રાક્ તતઃ કૂર્મપૃષ્ઠવત્ ॥૨૪॥

ક્રમેણ વર્ષમાનશ્ચ કુક્તાબુદરમાવેત્ ।

શ્વાસકાસપિપાસાસ્યૈરસ્યાધ્માનજ્વરૈઃ ॥૨૫॥

પાણ્યુત્ત્વમૂર્છાદિમિદાદિમોહેશ્ચ સંયુતમ્ ।

અરુણામં વિવર્ણં ચા નીલહારિદિરાગિમત્ ॥૨૬॥

હાથી વધારે ખાનાર માણસના દોષો વાહનમાં બેસીને જનું વગેરે કિશાઓથી તથા અતિથય મેથુન, બહુ કામ (=અવળી વેશ), બહુ ચાલવું, બહુ ક્રિયતીઓ કરવી, ફૂધ કરી નાખે એવા રોગ વગેરે કારણથી સખજડખજ થાય તેને લીધે ડાબે પડમે આવેલી બરોળ પોનાના સ્થાનમાંથી ખસી જઈને વધે છે અથવા રસ વગેરે બીજા ધાનુઓ કરતાં પ્રમાણમાં વધારે વધી ગયેલું લોહી તેને (=બરોળને) વધારે છે એ (=વધેલી બરોળ) શુદ્ધાતમાં અછીલા નેવી કઠણ હોય છે, પાછી કાચખાની પીડની માફક ધીમધીમે વધતીવધતી કૂખમા ઉદરરોગ કરે છે. આ ખીલોદર

રોગમાં સાથે લાંકા, ઉપરસ, તરસ, મોનો સ્વાદ ખરાબ થઈ જાય, આત્માન, પોષા, તાવ, ધોળાશ (=હીકાશ), મૂરછા, ઊલટી, બળતરા અને મોઢા હોય છે અને પેટ આછા લાલ ગળનું કે બગડી ગયેલા રંગનું રાને ગળી જેવા રગના અને લગ્ગદર જવા રગના વિસેટાવાળુ હોય છે.

ખીલેદર કયા દોષનું છે તેનાં લક્ષણ

ઉદાયર્તજનાનાહેર્માદિત્વદ્વહનજ્વરે. ।

ગૌરવારુચિકાઠિન્યૈવિદ્યાત્તથ મલાન ક્રમાત્ ॥૨૭

તેમા (=ખીલોદરમા) ઉદાયર્ત, પોષા રાને આનાલ ઉપરથી વાયુ મોઢા, તરસ, બળતરા અને તાવ ઉપરથી પિત્ત અને ભાર, અરુચિ અને કઠુપચ્છા ઉપરથી કફ, એમ અનુક્રમે દોષોને જાણવા

૧૬૬૬૨

હીદિવર્દાક્ષણાત્પાશ્વાત્ કુર્યાદ્ધરુદપિ ચ્યુતમ્ ।

બરોળની માફક જ (એ જ કારણોને લીધે તથા એ જ રીતે) જમણે પડખે વધેલું કાળજી પણ ઉદર રોગ કરે છે

(૧૬૬૬૨નો સમાવેશ ખીલોદરમાં કરવામા આવે છે, તેથી ઉ રોગની સંખ્યામાં એને જુદુ ગણાનું નથી.)

બહોદરના કારણ, સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

પક્ષમવાલૈઃ સદાગ્રેન મુકૈર્વચાપને મુદે ॥ ૨૮ ॥

દુર્નામિમિદ્વાયર્તૈરન્યૈવાંજ્ઞોપલેપિમિઃ ।

વર્ચપિત્તકફાનુ રુગવા કતોતિ કુપિતોડનિલ ॥

જવાનો જઠર રોગ સ્પુર્સાદ્જ્વરજ્વરુદ્ધવાઃ ।

કાસશ્વાસોદસવનં શિરોદ્ધ્રામિપાયુરુઃ ॥૩૦॥

મલસજ્જોડ્ધવિઠ્ઠવિઠ્ઠર મૂદમાયતમ્ ।

સ્થિર નીલાશ્વજિરાગજિનદ્વમરાજિ યા ॥૩૧॥

નામેરુપરિ ચ પ્રાયો ગોપુચ્છાઠ્ઠિ જાયતે ।

માણપોષા સાથે પાપમેા કે વાન ખવાપધિવાય તેમી, હરણથી, (અર્થ, પેશાબ વગેરે રાક્ષાથી વેગેલા) ઉદાયર્તથી કે (દારી, ભાન, આદ, અજથી વગેરે) આંતર ડાને કફથી લીધી નામે એવા બીજા દુરોથી ગુદાનો માર્ગ બંધ થઈ જવાથી કેપેશ આપાન વાયુ ઝડો, પિત્ત અને ક્ષુને રોગોને ઉદરોગ કરે છે આ બદ ગુદોદર રોગને લીધે બળતરા, તાવ, તરસ, હીકા, ઉપરસ, બાક, નાજન પેટી પડી જાય, માવામાં, કદખમાં, કૂટીમાં અને ગુદામાં પોષા થાય, (અર્થ, પેશાબ વગેરે) મરેા

નીકળે નહિ, અરુચિ, ઊલટીઓ, પેટમા પવન પૂંટાયા કરે (=બહાર નીકળી શકે નહિ), પેટ સ્થિર, પેટ પર ગળીના ગળી અને આછી લાલ શિરાઓના વિસેટા ભરચક તરી આવે કે સમૂળગા વિસેટા ન તરી આવે અને સામાન્ય રીતે કૂટીથી ઉપરના ભાગમાં ગાયના પૂંછા જેવો આકાર થાય છે

સતોદર (=છિદ્રોદર, પરિશ્રાવ્યુદર)

અસ્પ્યાદિશ્લૈઃ સાશ્વેદ્મુકેરત્યશનેન વા ॥૩૨

મિથતે પચ્યતે વાડન્નં તચ્છિદ્રૈશ્ચ શ્વન્વહિ ॥

આમ યવ ગુદાથેતિ તતોડ્ધપાલ્પં સવિદ્સ ॥૩૩

તુલ્ય કુળપગન્ધેન પિચ્છિલ પીતલોહિતઃ ।

રોપશ્ચાપુર્યં જઠર જઠર ધોરમાવહેત્ ॥ ૩૪ ॥

વર્ચયેત્તદ્ધો નામેરાશુ ચૈતિ જલાત્મતામ્ ।

ઉદ્રિક્કદોષરુપં ચ વ્યાત ચ શ્વાસવદ્ધ્રમે ॥૧૫

છિદ્રોદરમિદ પ્રાદુઃ પરિશ્રાવીતિ ધાપરે ।

હાડકા વગેરે થ-ચ ખાધેલા ખેરાક સાથે જાય તેથી કે લદ ઉપરાત ખાવાથી આંતરડુ વિરાય કે પાકે છે એના (આંતરનાં) છિદ્રોમાથી બહાર વહેતા, મડદા જેવી ગંધવાળો, પિચ્છિલ, પોળા અને લાલ કાચો ને કાચો રાત્નરસ ગાઢા સાથે ગુદાવાગે બહાર નીકળે છે, અને બાકીનો (જેટલો રસ બહાર નથી નીકળતો તે) પેટને ભરી દઈને ભાંકર ઉદરોગ કરે છે (એ સતોદર રોગમા પેટ) કૂટીથી નીચેના ભાગમા થઈ છે અને એમાથી તરત જ જળપા થઈ જાય છે એમાં કેપેલા દોષોના અધિક લક્ષણ હાય છે તથા લાંકા, તરસ અને ફેર એમા જાપેલા હોય છે આ રોગને છિદ્રોદર (=સતોદર) કહે છે અને બીજા આચારો એને જ પરિશ્રાવી ઉદર કહે છે

જગ્યા૨

પ્રકૃત્તજોહવાનાદે સદ્ધસાડ્ધમામ્બુવાપિન ॥૩૬॥

મયમ્બુવાનામ્બુવાપિનૈ શીળસ્પાતિરુશ્ચય યા ।

ચ્ચવાડ્ધમાર્ગાનિલ ક્ષ્ણ જલમૂચ્છિત ॥૩૭

યધંપેતાં તદેયામ્બુ તત્તસ્પાનાદુદરાધિતૌ ।

ઠઠ સ્વાદુદરં ઘ્ણાગુદધ્વતિસ્તાન્યિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

કાસશ્વાસાચિયુતં નાનાવળશિરાતતમ્ ।

તોયપૂર્ણરુતિસ્પરોશાદ્ધપ્રશોમયેપયુ ॥ ૩૯ ॥

દકોદર મહાશિનચ સિયત્માકૃતનામિ તત્ ।

જન્મે સ્નેઃ પોષા વગેરે પવનમાં કય થય ક્રોં હોય તે માત્ર એકાએક મપુ પાણી થીએ તેના, અથવા રોગા અગ્નિ મંદ હોય, જે રોગ વગેરે ખાલ

કાશ્વસર ધાનુઓ ઝોછી થઈ જવાથી કીલુ થઈ ગયો હોય, અને જે ઉપવાત વગેરેથી ચરબી અને માસ ઝોછા થવાથી દૂબળા પડી ગયા હોય તે માનસ બહુ પાણી પીએ, તે તેના પાણીના સ્રોતને રોકીને પાણી સાથે ભળેલા વાયુ અને કફ ઉદરમાં રહીને તેના (=પાણીના) સ્થાનમાથી (=કરોમમાથી) તે જ પાણીમાં વધારો કરે છે ત્યાર પછી જળ ધર થાય છે જળ ધરમાં સાથે તરસ, ગુદામાથી સાવ થાળ, પીડ, ઉપરસ, ડાફ, અરુચિ એટલા વાના હોય છે, પેટ ઉપર અનેક રંગ ની શિરાઓ તરી રાખીને વ્યાપી જાય છે, પેટને ઝડકવાથી એનો સ્પર્શ, પેટને વગાડવાથી એનો અવાજ, પેટ ઢાલવાથી થતો ખગભગટ અને પેટને ટોચે મારવાથી થતો ઘડકાર—એ બધું પાણીથી ભરેલી મસાની ખાખરામાં થાય એવું થાય છે આ જળ ધર બીજા ઉદરરોગ કરતા વધારા માટું, સિનગ્ધ, સ્થિર અને બધી બાજુથીગેળા ફૂટીવાળુ હોય છે (=ફૂટી પોતાના ખાણ માથી બહાર નીકળે છે અને ફૂટીને મૂળ નાશ થાય સાથે જેણેથી ભાગ ઊપરીને ટોચ ઉપર ઝાલી જાય છે)

બીજા ઉદરરોગોમાથી થતા જોડાદરની સંપ્રાપ્તિ
 ઝપેશયા ચ સર્વેષુ દોગ સ્વધ્યાનતશ્ચુતા ॥૪૦॥
 પાકાદ્વા દ્રવીકુર્યુ સન્ધિસ્રોતોમુલાન્યપિ ।
 સ્વેદઃ પાઘ્નસ્રોત સુ વિહતસ્તિરંગાસ્થિત ॥૪૧॥
 તદ્વેદોદ્ગમાપ્યાપ્ય પિચ્છા કુર્યાત્તદા મયેત્ ।
 શુક્રદરં સ્થિરં લુપ્તમાહત ચ ન દ્વાદવત્ ॥૪૨॥
 મૃદુ વ્યપેતરાજીક નાર્મ્યા સ્પૃષ્ઠ ચ સર્વતિ ।
 તદનુદકજન્માસિન્નુક્ષ્ણુસ્થિસ્તનોઽધિકમ્ ॥૪૩॥
 શિરાન્તર્ધાનમુદ્ગજઠરોક્તં ચ લક્ષણમ્ ।

બધા ઉદરરોગોમા જે બેરકારી રાખવામા આ
 (=વખતર ઘાસોકન ઉપાય ન થાય) ના પોતાના સ્થાનમાથી ખરીને બીજા સ્થાનમા જવેલા અને પાકવાને લીધે દ્રવ બનેલા દોષો નાશાઈ અને સ્રોતોના મુખોને પણ દ્રવ બનાવે છે (=વધવા, પાણીથી બનાવે છે) તથા બાહ્યસ્રોતો (=પરેના ઘાડાના છિદ્રો)માથી નીકળી ન થકતો પરેના ઝાડા બની ન જ પાણીમા (=પેડાં કુખિમાં વધી જવેલા પાણીમાં) વધારો કરી ને પિચ્છ કરે છે ત્યાર પેટ ભાર, સ્થિર, જોડ વા ડવા છતાં અવાજ ન થાય એવું મૃદુ વિનેટા વિનાનું, ફૂટીમાં ઝડકવાથી પ્રાર એવું બન છે ત્યાર પછી એમા (આ ઉદરોમા) પાણી પેટમા ભાગા માટે છે, ત્યાર પછી કૃપ વધાર મેડો થાય છે (=ફૂલે છે), ઘિલઓ દેખાની ઝાણ થાય છે અને જળ ધર ના વધારો દેખાય છે

ઉદરરોગોનું સાધ્માસાધ્યપણું

વાતપિત્તકફાદ્વાસન્નિપાતોદકોદરમ્ ॥૪૪॥

કુચ્છં વયોત્તરમ્

વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, બરોળનો, ત્રિદોષનો અને પાણીનો ઉદરરોગ ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે (=વાયુ કરતા પિત્તનો વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય, પિત્ત કરતા કફનો વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય એ ક્રમે જળ ધર સૌથી વધારે કૃચ્છ્રસાધ્ય છે)

પક્ષાત્પર પ્રાયોડપરે હતઃ ।

બાકીના જે (બહોદર અને સતોદર) મામાન્ય રીત એક પખવાડિયુ રહીને મારી નાખે છે

સર્વે ચ જાતસલિલ રિષ્ટોક્તોપદ્રવાન્વિતમ્ ॥૪૫॥

સ્થેક ૪૦ થી ૪૩મા કલા પ્રમાણે જેમાં પાણી પેદા થયું હોય એવા બધા ઉદરરોગ સામાન્ય રીત મારી નાખે છે (=કૃચ્છ્રસાધ્યને બદલે અસાધ્ય બની જાય છે), તથા રિષ્ટના અધ્યાય (શા ૫/૮૯ થી ૯૦) મા કહેલા ઉપદ્રવોવાળા ઉદરરોગ મારી નાખે છે

જન્મનેવોદરં સર્વે પ્રાયઃ કુચ્છતમ મતમ્ ।

વલિનસ્તદ્જાતામ્બુ યદ્વાસાધ્યં નવોત્પિતમ્ ॥૪૬॥

નામાન્ય રીતે બધાય ઉદરરોગો થાય ત્યારથી જ અને કુચ્છસાધ્ય મનાય છે, પણ દરદી બજવાન ૧૫ પાણી ભગવા ન માડયુ લાય અને ઉ રોગ તાજે જ થયેલા થાય ના ન યોગ્ય પ્રયત્નથી મરી શકે છે

દરનગ્નદ્વદયે નૃતીયે નિદાનદથાને ડરનિદાન

નામ દ્વાદશોડશ્યાય ॥૧૨॥

અધ્યાય ૧૩ મો : પાંદુરોઽમરોઽ-

વિસર્પનિદાન

અયાત પાણ્દુરોગશોકપિસર્પે

નિદાન યાજ્ઞામ્યામ ।

દતિ હ સ્માહુરાયેવાદયો મહર્ષય ।

ત્યાર પહે એ પાડુ ૧૧ મોજ જન વિનર્પ (૨૧૧)નું નિ નાન અમળતરીય એ વિષયમા આપ્ય વન માર્ગજોને નીવ પ્રમાણ મ્યુ છે

પાડુત્રય નપ્રાપ્તિ અને નામ

વિનામવાના લુપેતા યયોને કોપમૈત્ર્ય ।

તથાનિલેન શત્તિના કિત પિત્ત દર્દ સ્થિતમ ॥૧॥

ધમનીદર્શ સન્નાપ્ય ધ્યાનુરસવર્તનં મનુમ્ ।

ચંદ્રમયપ્રલમસાનિ પ્રદુષ્યાન્તરમાશ્રિતમ્ ॥૨॥

ત્વદ્દ્વાસયોસ્તત્કુરુતે ત્વચિ

ઘર્ણનં પૃથધિધાનં ।

પાણ્ડુ ગરિદ્રહરિતાનં પાણ્ડુ-૨ તેષુ સ્વાધિકમ્ ॥૩॥

પતોઽપ્તઃ પાણ્ડુરિત્યુકઃ સ રોગઃ

પિત્ત લેખા મુખ્ય હોય એવા દોષે આગળ (નિ ૧/૧૨) થી ૨૨માં) કહેવાઈ ગયેલાં દોષોને કોષાય નારાં કારણોથી કોષે છે (=ત્રયે દોષો કોષે છે તેમા પિત્ત વધારે કોષે છે) તેમાંથી જગવાન બનેલા વાયુ વડે ફેંકાયેનું, દદૃશમા રહેલું પિત્ત (દદૃશમા રહેલી) દશ ધમનીઓમા પડોચીને, આખા શરીરમા પ્રસરી જઈને કફ, ચામડી, લોહી અને માંસના વચગાળામા રહીને ચામડીમાં જાતજાતના ધોળો, પીળો અને હરિત રંગ આણે છે પણ એ ત્રણ રંગમાં ધોળો રંગ વધારે હોય છે તેથી તે રોગને પાડુરોગ કહે છે

પાડુરોગનાં લક્ષણ

તેન ગૌરયમ્ ।

ધાતૂનાં સ્વાચ શૈથિલ્યમોજસશ્ચ ગુણક્ષયઃ ॥૪॥

તતોઽસ્પરકમેદસ્કો નિ સારઃ

સ્વાચ્છલ્યેન્દ્રિય- ।

મૃધમાનેરિવાદ્દેનાં દ્રવતા દદ્યેન ચ ॥૫॥

શૂનાશિકૃટ સદનઃ કોપનઃ ક્ષીરનોઽલ્પવાક્ ।

ગ્રન્થદ્રિઃ શિશિષ્લેપી શીર્ષરોમા હતાનલ ॥૬॥

સપ્રસન્નયો જ્વરી શ્વાસી કર્ણદ્યેહી શ્રમી ધમી ।

તેનાથી (=પાડુરોગથી) પાનુઓ ભારે અને ઠીલી થઈ જાય છે, ઓજસના ગુણ(નિ ૬/૧)નો નાશ થાય છે, નેત્રો દરીનાં લોહી અને ચરબી ઓછા થઈ જાય છે, તાપાત જતી રહે છે, ઉન્નિદ્રા ઠીલી થઈ જાય છે, અંગે અર્ધે ચુંથાય છે, દદૃશ અર્ધે ડુલે છે (=રોગ પામે છે), અખિનાં ખામમાં ઉપર શોભે આવે છે, અંજસાદ થાય છે, દરદી નિદ્રિયો થઈ જાય છે, શૂકશૂક કરે છે, ચોડુ ભાંડે છે, ખાવાપીવા ઉપર નિરસ્કાર આવે છે, ઠંડકને નિરસ્કાર આવે છે, રૂવાય જતી પડે છે, જલદાગિન બન્યા છે, પગ સંજ્જડ થઈ જાય છે, નાવ આવે છે, વાક ચકે છે, કર્ણનદિ થાય છે, ફર આવે છે અને શાક લાગે છે

(ઓજસના ગુણ માટે ગુરુો નિ ૬/૧)

સંખ્યા

સ પચાષા પૃથગદોષે, સમસૈર્મુક્તિવાદનાત્ ૩૩

એ (=પાડુરોગ) પાચ રીને થાય છે મૂળમૂળ દોષોનો (=વાયુરો, પિત્તનો, ક્ષયો), ત્રિદોષને ૨ ને આદી ખાવાથી

પૂર્વરૂપ

પ્રામૂખ્યમસ્ય દ્વદ્યયસ્પન્નનં રુક્ષતા ત્વચિ ।

મર્ચચિઃ પીતમૂખ્યત્વં ભેદામાવોઽલ્પવદ્વિતા ॥૮॥

સાદઃ શ્રમો

દદૃશ થાકે, ચામડીમા લૂખાશ, અરુચિ, પીળો પેશાબ પરસેવા ન થાય, જલદાગિન થોડો થઈ જાય, અંજસાદ ૨ ને થાય—એટલું એનું (=પાડુરોગનું) પૂર્વરૂપ છે

વાયુના પાંડુનાં લક્ષણ

અનિલાસત્ર ગાત્રલકોદિકમ્પનમ્ ।

રુક્ષકૃત્તારુણસિત્તાનલવિષ્ણુવ્રનેવ્રતા ॥૯॥

શોકાતાઘાસ્યવૈરસ્થવિદ્શોષા પાર્શ્વમૂર્ધલક ।

તેમા (=બધા પાંડુરાગમાંથી) વાયુથી થતા પાંડુ રાગમાં શરીરમાં તોદ, પીણ અને કપ થાય છે, શિથાઓ, નખ, ગરો, પેશાબ ૨ ને ૨.૩મા કાર્ણ પડી લૂખા, ૨ ન આછા લાલ હોય છે, સોજે આનાબ, મોનો સ્વાદ બગડી જાય, ગરો મુકાઈ જાય, પડખામા અને માથામા પીણ થાય—(૨૦૨૨ લક્ષણ હોય છે)

પિત્તના પાડુનાં લક્ષણ

વિસાદરિતપાનામસિરાદિયં જ્વરસ્તમ ॥૧૦॥

વૃદ્ધલ્પદમૂર્છાંશીતેચ્છા દોર્ગગ્ધં કટુરુચ્રતા ।

પર્ણમિદોઽન્નકો દાહઃ

વિસા વગેરે (સ્થાક ૯) હરિત અને પીળાં હોય છે, નાવ આવે છે, અંધારાં આવે છે, નરસ લાગે છે, પરસેવા થાય છે, મૂર્છાં આવે છે, ઠંડા પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે, શરીરમાંથી દુર્ગંધ આવે છે, મોં તીખુંતીખું રહે છે, ભાંગવ ગ્રંથા થાય છે, આશ્વક અને બાનરા થાય છે—એવો લક્ષણ પિત્તથી થતા પાડુરાગમા થાય છે

કફના પાડુના લક્ષણ

કર્ણાદ્યુદ્ગસિરાદિતા ॥૧૧॥

તન્ત્રા લયવચ્ચન્ત્રતં રોમહર્ષં સ્વપ્નપ 。

કાસકટદિશ્ચ

મૂચી થતા પાડુરાગમા શિથ વગેરે (સ્થાક ૯) ધમી હોય છે, ઘેન, ખાજખાજ મેદ, રૂવાઈ ઊભાં થાય, ન વાજ બેતી જાય, ઉપરત જન હિચી—એવાં લક્ષણ થાય છે

ત્રિદોષના પાંડુના લક્ષણ

નિષપાન્નિશ્ચિત્તોઽતિદુઃસહ ॥૧૨॥

મુખ હોય તોવે મેષાચી થતા પાડુરાગમા મુખ મૂળમૂળ દોષથી થતા પાંડુરાગના લક્ષણો મેળો હોય છે અને એ તત્ત્વ કરવા તોથી વધાર મુશ્કેલી હોય છે

માટી ખાવાથી યતા પાંડુરોગનાં કારણ,
સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

મૃત્કપાયાડનિલં પિત્તમૂષરા મધુરા કમ્પ્ ।
દૂપયિત્વા રસાદીંશ્ચ રોધ્યાદ્મુક્તં વિરુદ્ધ્ય ચ ॥ ૧૩ ॥
સ્ત્રોતાંસ્પયકૈવાણ્યે કુર્યાદ્રુદ્ધવા ચ પૂલ્યત્ ।
પાણ્ડુરોગં તતઃ શૂનતામિપાદાસ્યમેહન ॥ ૧૪ ॥
પુરીપ કમિમન્મુદ્ધેન્દ્રિજં સાસૃક્કર્પ નરઃ ।

(ખાધેલી) માટી તૂરી લોષ તે વાયુને બગાડીને
શાગળી લોષ તે પિત્તને બગાડીને રાને ગળી લોષ
તે કફને બગાડીને, તથા રસ વગેરે ધાતુઓને બગાડીને
પોતાની (માટીની) વુખાયને લીધે ખાધેલા રાહારને
લૂણા બનાવી દઈને કાચી જ (રાયવા નહિ જેવી
પાકેલી જ) લોવાથી સ્ત્રોતાને પૂરી દઈને પહેલાની
માફક (સ્લેક ઠાથી ડાની માફક) પાંડુરોગ કરે છે
તેથી (=ને પાંડુરોગથી) ડૂંટી, પગ, મો રાને મૂળેન્દ્રિય
પર સોજે આવે છે, તથા દરદીને કૃમિગણો, ભાગેલા,
બોલીવાળો અને કફવાળો ગડો થાય છે "

કમળાના કારણ, સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

યઃ પાણ્ડુરોગી સેવેત પિત્તલં તસ્ય કામલામ્ ।
ફોષ્ટશાલાઘવાં પિત્તં

દગ્ધવાડ્ડ્યાંસમાવહેત્ ।

દારિદ્ર્યેન્નમૂર્ચ્વત્ત્વજ્જનસવવન્નશકૃત્તયા ॥ ૧૫ ॥

દાહાર્વાવિપાકત્ત્વજ્જાવાન્ મેકામો દુર્બલેન્દ્રિયઃ ।

જે પાંડુરોગી પિત્ત કરે એવા રાહારવિહારનું સેવન
કરે છે, તેનું પિત્ત બોહા રાને માસ રો બેને બાળીને
કોહો અને થાખા જેવો આકાષ છે એવો કમળાનો
રોગ કરે છે તેમ દરદીના આંખ, પેશાબ, વામડી,
નખ, મો અને ગાંઠો હાદર જેવાં પીળાં લોષ છે, તેને
(=કમળાને) લીધે દરદીને બગતરા થાય છે, ખાખું
પરનું નથી, તરસ વાગે છે, દેહકા જેવો દેખાય છે અને
ઈન્દ્રિયો રાશકત બની જાય છે

કમળાનું બીજું કારણ

મથેત્પિત્તોશ્વળસ્થાસી પાણ્ડુરોગાદતેષ્વિ ચ ॥

પાંડુરોગ વિના પથ જેનામા પિત્ત વધારે લોષ
તેને પથ કમળો થાય છે

કુલકમળો

ઉપેક્ષ્યા ચ શોકાભ્યા

સા હૃદ્ય કુમ્મકામજા ।

જે કમળાની શાસ્ત્રોત ચિકિત્સા વખતતર ન થાય

તે શરીરે સોજા ભરાઈ જાય છે અને કુલકમળો કહે
છે, એ કૃષ્ણસાધ્ય છે

હલોમક (—લોહર, અલસ)

હરિતશ્યાવપીતત્વં પાણ્ડુરોગે યદા ભવેત્ ॥ ૧૮

વાતપિત્તાઙ્ગમસ્તૃષ્ણા છીધ્વહર્ષો મૃદુર્જ્વરઃ ।

તન્દ્રાગ્લાનલઘ્નશો લોહરં તં હલીમકમ્ ॥ ૧૯ ॥

અલસં નેતિ શસન્તિ

પાંડુરોગમા જ્યારે શરીરનો રંગ હરિત, બદામી
કે પીળો થઈ જાય, અને વાયુ તથા પિત્તને લીધે
ફેર, તરસ, સ્ત્રીને જોઈને હર્ષ ન થાય, હલકો તાવ
આવે, દેન, બળ ઓછું થાય જરૂરાગિન રોછો થાય,
રોગવા લક્ષણ થાય તેને લોહર, હલોમક અને અલસ
રોગ કહે છે

તેમાં પૂર્વમુપદ્રવા ।

શોકમધાનાઃ કથિતાઃ સ પ્વાતો નિગદ્યતે ॥૨૦

इति पाण्डुरोगनिदानम् ।

પહેલા (=શોક ન તથા ૧૮મા) સોજા જેમા
મુખ્ય છે એવા પાંડુરોગના ઉપદ્રવો કહ્યા છે તેથી
રોગે (=સોજાનો રોગ) વિષે જ કહેવામા આવે છે.

આમ પાંડુરોગનું નિધન પૂરું થયું

અથ શોકનિધાનમ્

શોક (—સોજા)

સોજાની સંપ્રાપ્તિ

પિત્તરક્તકફાન્યાયુર્દુષ્ટો દુષ્ટાન્ બદિઃસિતાઃ ।

નીત્વા વચગતિસ્તિદિ કુર્યાત્ત્વજ્જાંસંચયમ્ ॥૨૧

ઉત્તેચં સહત શોક તમાહુનિચયાદતા ।

સર્વે

તેમના વડે (=પિત્ત, લોહી અને વાયુ વડે) જેની
ગતિ રોકાઈ ગઈ લોષ એવો કોષેલા વાયુ, કોષેલા
પિત્ત, લોહી અને વાયુને બાહ્ય દિશાઓમાં વઈ જઈને
વામડી અને માસને આકાષે થતો ખોરાખીય ઉત્તેષ
(=ઉપાડ સોજા) કરે છે, તેને સોજા કહે છે તેથી
(=વાયુ, પિત્ત અને કફ ત્રયેથી સોજા આવતો લોવાથી)
બધા સોજા ત્રિદોષને લીધે આવે છે

સોજાની સંખ્યા

हेतुविशेषैस्तु रूपमेवाप्रवात्मकम् ॥ २२ ॥

દોષોઃ પૃથગ્દૃષ્ટેઃ સર્વેત્તમિધાતાદિપ્રાદયિ ।

જુદાં જુદાં કારણોને લીધે જુદાજુદાં લક્ષણો
થતાં લોવાથી સોજા નવ છેઃ દુઃશઃકૃષ્ટા દોષના (વાયુને,

પિત્તો અને કફનો એમ ત્રણ, જે બે ભેગા દોષના (વાયુપિત્તનો, વાયુકફનો, પિત્તકફનો એમ ત્રણ), ત્રિદોષનો, વાગવાથી થતો અને જેરથી થતો

બીજી દૃષ્ટિએ સોજના ત્રણ પ્રકાર

દ્વિધા વા નિજમાગન્તુ સર્વોદ્દેકાદ્ભજન ચ તમ્ ॥
પૃથુભ્રતગ્રથિતતાવિદોષૈશ્વ ત્રિધા વિદુઃ ।

(૧) નિજ રાને આગતુ, (૨) રાખ્યા શરીરે આવેલા અને એક અવયવ ઉપર આવેલા, (૩) વિશાળ પાણુ, ઉપર રાને ગંઢાવેલાપણુ—એ દૃષ્ટિએ બે પ્રકારે પડે તેને લેધે—(૨) ત્રણ દૃષ્ટિએ) સેજ ત્રણ પ્રકારનો છે એવું (મુનિએ) જાણે છે

સોજનાં કારણ, સપ્રાપ્તિ

સામાન્યહેતુઃ શોકાનાં દોષજાનાં વિશેષતઃ ॥૨૪
દયાધિકર્મોપજાસાદિક્ષીણસ્ય ભજતો વૃત્તમ્ ।

અતિમાત્રમયાન્યસ્ય શુભસ્લસ્તિગ્ધશીતલમ્ ॥૨૫
લવણદ્વારતીક્ષ્ણોષ્ણશાકામ્બુ સ્વપ્રજાગત્મ્ ।

મૃદુદ્રાવ્યમાંસવસ્તૂરમર્જીર્ણધમમેધુનત્મ્ ॥૨૬॥

પદાતેર્માર્ગગમનં યાનેન શોભિનાડિપિ વા ।

શ્વાસકાસાતિસારાશ્નિજઠરપ્રવરજ્વરાઃ ॥૨૭॥

વિપૃચ્યલસકચ્છદિગર્ભવીસર્વપાણદયઃ ।

અન્યે ચ મિથ્યોપકાન્તાસ્તેર્લોપા

વક્ષસિ સ્થિતાઃ ॥૨૮॥

ઝરે શોકમધો વસ્તો મચ્ચે કુર્વાન્તિ મધ્યગા ।

સર્વાઙ્ગાઃ સર્વગતં પ્રત્યક્ષેષુ તદાથયાઃ ॥૨૯॥

(૧) રોગથી, પંચકર્મથી વગેરેથી દૂષણો પડી ગયેલા માણસ રોકારોક (=નેટલા દિવસની મૃદન પછી લેવું જોઈએ તેટલા દિવસ વીત્યા પહેલાં) ભારે, ખાદુ, સ્નિગ્ધ, ઠડુ, ખાટુ, જારવાળું, તીક્ષ્ણ, ગરમ ખાવપીએ શાક ખાય, પાણી પીએ, દિવસે ઊઠે, રાત્રે જાગે, માટી ખાય, (વક્રી, કૂકડે વગેરે) ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાય, માંસની સૂકવણી ખાય, સંછર્ષા લેવા છતાં અને શાક લાગ્યો હોય છતાં મેધુન કરે, જે નાલીને રહેતો જાય કે શરીરને હાથમથાવી નાખે એવા વાતનમા જાય તે એ દૂખના પડી ગયેલા માણસોના દોષો, (૨) તથા (રાત્રી, પંચકર્મ વગેરેથી દૂખના પડી ન ગયા હોય એવા) બીજા માણસો ઉપર કબુતુ ભારે, ખાદુ વગેરેથી માંડીને શરીરને હાથમથાવી નાખે એવા વાતનમા જવાની ક્રિયા સુધીની ક્રિયારે હા ઉપર્યંત કરે તે એ બીજા માણસોના દોષો, (૩) તથા દમ, ઉપરસ, અનિદ્રા, ડરન, ઉંચોગ, પ્રદર, તાવ, કોનનિધુ, સ્વનનક, ઊંઘડી,

ગર્ભ, રતવા, પાકુરોગ અને બીજા રોગોમા મિથ્યા (=આયુ વૈદ્યો વિરુદ્ધ) ઉપાય કરવામા આવે તેથી બગરેલા દોષો જે છતીમા રહ્યા હોય તેા શરીરના ઉપલા ભાગમા સોજા આવે છે, મૂત્રાશયમા રહ્યા હોય તેા શરીરના નીચલા ભાગમાં સોજા આવે છે, શરીરના મધ્ય ભાગમા રહ્યા હોય તેા વચલા ભાગમા સોજા આવે છે, આખા શરીરમા ભાષી ગયા હોય તેા આખા શરીરે સોજા આવે છે અને પ્રત્યંગેમા રહ્યા હોય તેા તેના (=પ્રત્યંગેના) ઉપર સોજા આવે છે રા ખાસ કરીને દોષોના પ્રકોપથી આવતા સોજાનુ સામાન્ય કારણ છે

પૂર્વરૂપ

તત્પૂર્વરૂપં દવયુઃ સિરાયામોઙ્ગાગૃત્વામ્ ।

શખન લાઘ્વા બળે, સિરાઓ લાઘી થઈ જાય, અવયવ ભારે થઈ જાય—એ સોજાનું પૂર્વરૂપ છે

વાયુથી આવેલા સોજનાં લક્ષણ

વાતાછ્છોફક્ષલો રુદ્ધઃ લરોમાઘ્નાસિતઃ ॥૩૦

સન્નોવસ્પન્દર્હર્ષાંતિતોદમેદપ્રસુતિમાન્ ।

ક્ષિપ્રોત્પાનશમઃ શીઘ્રમુસમેત્પીઢિતસ્તનુઃ ॥૩૧॥

ક્ષિગ્ધોષ્ણમર્દનૈઃ શામ્યેદ્રાગ્રાવલ્પો

દિયા મહાન્ ।

ત્વક્ ચ સર્વપલિતેવ તસ્મિશ્ચિમિચિમાયતે ॥૩૨॥

વાયુથી આવેલા સોજમાં સોજે ગંધપ્રવિનાશ રાકારનો, લૂપ્પો, બરાડટ રૂવાલાળો, અછિં લાલ કે કાળો, સંકોચાય રોવે, થડું એવો, રૂવાડાં ઊભા થાય એવો, પીઠવાળો, નોઢવાળો, જાંઘે ચિરાનું હોય એવી પીઠવાળો, મુનિવાળો, ઝટ ઊપરી આવે અને ઝટ થાય જાય એવો, દબાવવામાં આવે તેા ટરન ઊભા વધે એવો અને પાતળો હોય છે. એ સ્નિગ્ધ તથા ગરમ પદાર્થોનું વારવાર મર્દન કરવાથી મટે છે એ રાત્રે થોડો રાત્રે વિરમે મોટો હોય છે એમાં ચામડી પર જાંઘે સરપવનો લેપ કર્યો હોય તેમ ચામડી ઉપર (=લીંપીપીપર ખાપી હોય અને જાજ ઉપર જે તમનમાટ થાય છે તેવો) તમનમાટ થાય છે

પિત્તથી થતા સોજનાં લક્ષણ

પીત્તરક્તાસિતામાસઃ પિત્તાદાતાઘ્રોમદ્વસ્ ।

શીઘ્રાનુસારમશામો મચ્ચે ગ્રામ્જાયતે તનુઃ ॥૩૩॥

સત્કંઠદાહજ્વરસ્વેદદવસ્તેદમદધ્રમઃ ।

શીતામિલાપી વિદ્મેદી

ગાંધી સ્પર્શાસિદ્ધો મૃદુઃ ॥૩૪॥

પિત્તથી યતા સોજના રગ પીળો, રાતો રાતે
કાગો લોપ છે, રૂંવાડા બરા તોલાવણી લાય છે, એ
સોજે ઝટ રૂંવાડો જાય છે અને ઝટ શમી જાય છે,
પહેલા એ શરીરના મધ્ય ભાગમા થાય છે, એ પાતળો,
તરસ, બળનરા, તાવ, પરસેવો, રંગન, પચપ-નાપણ,
મદ રાતે ફેર-એટલા લક્ષણવાળો, ઠંડકની ઈચ્છા થાય
એવો, આડને ભાગીને ઉતારે એવો, બધવાળો, સ્પર્શ
નહન ન થાય રોવા રાતે મૃદુ લાય છે

કથ્થો યતા સોજનાં લક્ષણ

કળદ્વામાન પાણ્ડુરોમચ્છકઠિનઃ શીતલો ગુરુઃ ।

ક્ષિપ્તઃ ક્ષુદ્રક્ષ્ણઃ સિપટઃ સ્થાનો

નિદ્રાચ્છર્વશ્નિસાદૃક્ત્ ॥૩૫॥

માક્રાન્તો નોઝમેત્કચ્છશમજન્મા નિશાથલઃ ।

શ્વેત્ત્વાસુક વિરાત્પિચ્છાં કુશશશ્ચારિવિધ્રતઃ ॥

સ્પર્શોષ્ણકાઢશી ચ કફાત્

કફને લીધે આવતા સોજમા ખુબજ રાતે, રૂંવાડા
રાતે વામડી ધોળા લોપ, મોજે કઠણ, ઠંડો, ભાદ, સિનગધ,
મલકણ, સ્થિર અને સ્થાન લોપ, એનાથી ઊંધ આવે,
ઊલટીરો થાય રાતે જઠરાગ્નિ મદ થઈ જાય, એ
દબાવવાથી ઊંધો વધે નહિ, મુશ્કલીથી મટે રાત મુશ્ક
નીથી થાય (==સોજે આન), રાતે જો પડે (વરે),
ઘાબ, ઘસ વગેરેથી છે ભ તાપણ લોહી નીકળે નહિ
પણ ધણે વખતે પિચ્છા નીકળે, સોજના કોઈ અડક
તા સાદ એવી ઈચ્છા થાય, સોજને ગમ પડ્યાની
ઈચ્છા થાય

એ દોષના સોજનાં લક્ષણ

યથાસં દન્દ્વજાલ્પયઃ ।

છક્કરાદેતુલિહ્નાનામ્

એ એ દોષના કારણો અને લક્ષણ ભેગાં થવાથી
ન તે એ દોષના લક્ષણવાળા એ દોષના ગણ (સોજા)
ભાય છે (વાયુપિત્તના, વાયુકફને અને પિત્તકફનો)

ત્રિદોષના સોજનાં લક્ષણ

નિચયાન્નિચયાત્મકઃ ॥૩૬॥

અણ દોષના કારણો રાતે લક્ષણ ભેગા થવાથી
નણ દોષના છૂટાછૂટા ભેગાના ભેગા લક્ષણોવાળો
ત્રિદોષના સોજે લાય છે

વાગવાથી યતા સોજનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અભિધાતેન શાસ્ત્રાદિચ્છેદમેદશ્વતાદિમિઃ ।

દિમાનિલોદ્ગપ્તિર્નિર્મલાતકપિકચ્છુન્નઃ ॥૩૮॥

રસે શ્વેત્ત્વે સંસ્પર્શાચ્છ્રયયુઃ સ્યાદ્વિસર્પવાન્ ।

મૃશોષ્મા લોહિતામાસઃ પ્રાયશઃ પિત્તલક્ષણઃ ॥

હથિપાર (તલાકડુ, ઢેખાળા, પથ્થર) વગેરેને લીધે
કપાવાથી, ચિનવાથી, ઘા પડવાથી (કે છેલાવાથી)
વગેરે કારણસર તથા ઠંડા પવન લાગવાથી રાતે દરિ
યાનો પવન લાગવાથી તથા ભિલામો રાતે કોયાના ફૂલ
ના રમથી રાતે ભિલામો રાતે કોયાના છોડાનાં કાટા
રાડકવાથી જે સોજે રાતે છે તે વિસર્પવાળો, બહુ
ગરમ, લાવ રગના રાત સામાન્ય રાતે પિત્તના સોજ
જેવા લક્ષણવાળો લાય છે આને અભિધાતેનો
(=વાગવા, ભાગવા, કપાવા, કચરાવા વગેરેથી રાતેવે)
સોજે કહે છે

ઝેરથી યતા સોજનાં કારણ અને લક્ષણ

વિપજઃ સવિપ્રાણિપરિસર્પણમૂઝગાત્ ।

દંપ્રદન્તનસાવાતાદવિપ્રાણિનામપિ ॥૪૦॥

વિષ્મૂઝશુકોપહતમલવદ્વચ્છસક્રાત્ ।

વિપવૃક્ષાનિલસ્પર્શાદ્રયોગાલ્પર્ણનાત્ ॥૪૧॥

મૃદુચ્છલોડલભ્રમી ચ શીત્રો દાહરજાકરઃ ।

ઝેરે પ્રાપ્તી શરીર પર ચાલે કે મૂતરે તેથી, (ઝેરે
પ્રાપ્તીના રાતે ઝેરી ન લાય રોવા પ્રાણીના પલ) દાહ,
ઝાત અને નખ લાગવાથી, ઝાડો, પેશાબ રાતે વીર્યથી
બગડેલું ન મળવાળું (=મેલું) વચ્ચે અડકવાથી,
ઝેરી ઝાડ ઉપર વાઈત રાતે પવન અડકવાથી, જર
ના ધોળવાળું ચૂર્ણ (જ દવા) ભભરાવવાથી (કે છાત
વાથી) ઝેરથી અલગના સોજે રાતે છે તે મૃદુ, ચર્મ,
અલગની (=નીચો ઊંડરના જાય એવો) રાતે થીક
(જ ઝટ મારી નાખે એવો, જ ઝટ ઉત્પન્ન થાય
રોવા) લાય છે

સાધ્યાસાધ્યપાથુઃ

નગોડનુપદ્મઃ શોકઃ સાધ્યોડસાધ્યઃ પુરેરિતઃ ॥

ઈતિ શાકનિદાનમ્ ।

નાજે આરોગ્ય રાતે ઉપદ્રવવિનાનો મોજે સાધ્ય
છે, સાધ્ય સોજે પડેલા (=જા પ/૯૧૧ થી ૯૨૫)
કરેવાઈ ગયો છે

રાત સોજનું નિદાન પૂર્વે થયું

મથ વિસર્પનિદાનમ્ ।

વિસર્પ (=રતવા)

રતવાની સંખ્યા

સ્યાદ્વિસર્પોડમિધાતાત્તેદંદિર્વૃલ્લેશ્ચ શોકવત્ ।

સોજની માફક રિતર્પ અભિધાન મુખીના દોષથી
રાત દૂબથી થાય છે (=રિતર્પની નખા ડોળના
જેટલી છે તેમ રિતર્પની સાખા મોક ૨૨૫ પ્રમાણે

હોવા છતાં અભિધાત સુધીની જ હોય છે, એટલે વિષથી થતો વિસર્પ હોતો નથી ત્રણ છૂટાછૂટા દોષથી થતા ત્રણ, ત્રણ દોષોમાથી બે બે દોષો સાથે કોપ વાથી થતા ત્રણ, ત્રણ દોષો સાથે કોપવાથી થતો એક, અભિધાત-વાગવાભાગવાથી થતા એક અને દૂષોથી થતો એક એમ કુલ નવ વિસર્પ હોય છે)

રતવાનાં સ્થાન અને દુઃસાધ્યપણું

અધિષ્ઠાનં ચ તં પ્રાહુર્બાહ્યાન્તરમયાધ્રવાત્ ॥૪૩॥
યયોત્તરં ચ દુઃસાધ્યાઃ

મુનિઓ કહે છે કે રતવા બહારના ભાગના (ઉપરઉપરનો), અદરના ભાગના (ઊંડા ભાગમાં થતો) અને બહારના તથા અદરના એમ બંને ભાગમાં થતો હોવાને લીધે એના ૮ વિધાન (સ્થાન, જગ્યા) ત્રણ હોય છે, અને પહેલા કરતા બીજો અને બીજા કરતા ત્રીજો રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે (આશ કરતા આંતર અને આંતર કરતા બાહ્યાર રતવા વધારે ને વધારે દુઃસાધ્ય હોય છે)

રતવાનું કારણ

તત્ર દોષા યથાયયમ્ ।

પ્રકોપણે પ્રકુપિતા વિદોષેણ વિદાર્દિભિઃ ॥૪૪॥

દેહે શીઘ્રં વિસર્પન્તિ તેઽન્તરન્ત સ્થિતા વહિઃ

વહિઃસ્થ્યા દ્વિતયે દ્વિસ્થ્યાઃ

તેમાં પોતપોતાને કોપાવનારા કારણોથી અને ખાસ કરીને વિદાર્દી પદાર્થોથી કોપેલા દોષો શરીરમાં એકદમ ફરી વળે છે એ દોષો શરીરની અદરના ભાગમાં રહ્યા હોય તો આંતર વિસર્પ કરે, બહારના ભાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્ય વિસર્પ કરે અને બંને ભાગમાં રહેલા હોય તો બાહ્યાર વિસર્પ કરે

અંતરાક્રાશ (આંતર) અને બાહ્યાક્રાશ

રતવાનાં લક્ષણ

વિચાત્તન્નાન્તરાશ્રયમ્ ॥૪૫॥

મર્મોપતાપાત્સમોહાદ્યનાના વિષદૃત્તાત્ ।

તુળ્લાતિયોગાદ્દેગાનાં ચિપમં ચ પ્રવર્તનાત્ ॥૪૬॥

માનુ ચામ્પિયલભ્રશાદતો વાહ્યં વિવર્ણયાત્ ।

મર્મસ્થાનમાં દુઃખ થાય, મુચર્ષ આવે, (મન નાક વગેરે) શરીરના મર્મો બહુ ફરકે (ઘડકે), બહુ જ નરસ લાગ્યા કરે, વેરો અસ્તીને (કંકડકંકડે) બાહ્ય નીકળે, જઠરાગ્નિનો અને બળનો એકદમ નાશ થાય તે ઉપરથી અંતરાક્રાશ રતવા સમજાવે. ઉપર કથાં તેનાથી ઉપાં લક્ષણો હોય તો બાહ્યાક્રાશ રતવા સમજાવે.

વાયુના રતવાનાં લક્ષણ

તત્ર વાતાત્પરીસર્પે વાતજ્વરસમવયઃ ॥૪૭॥

શોકસ્કુરુણનિસ્તોદમેદાયામાતિર્હર્ષવાન્ ।

તેમાં (બધા રતવામાંથી) વાયુથી થતા રતવામાં વાયુના તાવ જેવી પીડા થાય છે અને સોજો, ફરકાટ, તોદ, ભેદ, લભાઈ (=વિસ્તાર), પીડા અને હર્ષવાળો હોય છે (હર્ષવાળો=તેમાં રૂવાડા ઊભા થઈ જાય છે)

પિત્તના રતવાનાં લક્ષણ

પિત્તાદ્યનગતિઃ પિત્તજ્વરલિક્ષ્ણોઽતિલોહિતઃ ॥૪૮॥

પિત્તથી થતો રતવા બટ પ્રસરી જાય છે, એનાં લક્ષણ પિત્તજ્વરના લક્ષણ જેવા હોય છે અને એ બહુ જ લાલ હોય છે

કફથી થતા રતવાનાં લક્ષણ

કફાત્કળદ્યુતઃ ક્લિન્નઃ કફજ્વરસમાનઃ ॥૪૯॥

કફથી થતા રતવા ખાલુજવાળો, ક્લિન્ન અને કફજ્વર જેવી પીડાવાળો હોય છે

સ્વદોષલિક્ષ્ણીયન્તે સર્વે સ્ફોટેરુપેક્ષિતાઃ ॥૫૦॥

તે પક્ષમિદ્રાઃ સ્વં સ્વ ચ વિશ્રિતિ યજ્ઞલક્ષણમ્ ।

બધી જાતના રતવામાં જે શાસ્ત્રકેત ઉપાય કરવામાં ન આવે તે ને દોષનો રતવા હોય તે દોષનાં લક્ષણવાની ફેણીઓફેણીઓ રતવા ઉપર ભરાઈ જાય છે જે એ રતવાને પાકા પાછી ફેણવામાં (=વીરવામાં) આવે, તે ને દોષનો રતવા હોય તે દોષનાં પ્રભુનાં લક્ષણ (=ઉ ૨૫) ધારણ કરે છે

વાતપિત્તવિસર્પ(અગ્નિવિસર્પ)નાં લક્ષણ

વાતપિત્તાજ્વરચ્છદિમૂર્છાંતીસારતદ્ગ્રમૈઃ ॥૫૦॥

અસ્થિમેદામિસદનતમકારોચકૈર્યુતઃ ।

કરોતિ સર્વમર્મં ચ દીતાહ્વારાચકીર્ણયત્ ॥૫૧॥

યં યં દેશં વિસર્પન્ત વિસર્પન્તિ મયેસ સઃ ।

શાન્તાહ્વારાસિતો નીલો રક્તો

યાઽપ્યુ ચ લીયતે ॥૫૨॥

અગ્નિદુગ્ધં હવ સ્ફોટે શીખગત્યાદ્ દૃઢં ચ સઃ ।

મર્મનુસારી લીસર્પઃ સ્વાહાતોપ્રતિશલક્ષ્ણઃ ॥૫૩॥

વ્યયેતાહં હરેસહાં નિર્વાં ચ ભ્રાસમીરયેત્ ।

દ્વિષ્ણં ચ સ ગતોઽવસ્થામીદહ્યોં લમતે ન ના ॥૫૪॥

કવિચ્છર્માવંતપ્રત્તો ભૂમિશાપ્યાસનાદિયુ ।

વેદ્યમાનસ્તતઃ ક્ષિપ્તો મનોદેહમનોદ્ભવામ્ ॥૫૫॥

દુષ્પ્રજોઘોઽમૃતે નિર્વાં લોમીલીસર્પ ઉચ્ચતે ।

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા વિસર્પમા તાવ, ઊંઘટી, મૂર્છા અતિસાર, તરસ, ફેર, ઢાંકા ચિરાતા હોય એવી પીડા, જઠરાગ્નિનો સાદ, અધારા અને અરુચિ હોય છે, બહુ આખા શરીર ઉપર સળગતા અગારા પાથર્ષા હોય એવું આખું શરીર લાગે છે, જે જે ભાગમા રતવા ફેર છે તે તે આ લેવાયેલા અગારા જેવા કાળા, ગળી જેવા રંગનો કે ચોટા થઈ જાય છે, તથા દેવવાથી દાઝવા જેવા ફોલાફોલા થઈ આવે છે આ વિસર્પ ઝટ પ્રસરી જતો હોવાથી ઝડપથી મરને અનુસરે છે, પછી પીમેધીમે વાયુ બહુ બળવાન બનીને શરીરમા પીડા કરે છે, મેળાન બનાવી દે છે, ઊંઘ ઉડાડી મૂકે છે, શ્વાસ અને હેડકી ઉપાડે છે આવી સ્થિતિએ પહેલેલા રતવામા માલુસ અભુગમામા ડૂબી જાય છે અને એને જમીન પર, પથારીમા કે બેઠક વગેરે ઉપર કોઈ કેસાણે થેન પડતું નથી પછી દુખી થઈને આગોટતા અગોટતા મન અને શરીરના થાકને લીધે એવી ઊંઘ આવી જાય છે કે જેમાથી બહુ મુશ્કેલી થી જાગી શકાય છે અને અગ્નિવિસર્પ કરે છે

વાતકફલિસર્પ(=અધિવિસર્પ)નાં લક્ષણ

ફાફેન રુદ્ધઃ પવનો મિત્વા સં વહુષા કફમ્ ॥૫૬॥
રક્ત વા વ્યુદરક્તસ્ય ત્વકુસિરાસ્તાવમાંસમ્ ।
દૂપયિત્વા ચ દીર્ઘાંતુટ્ટસ્થૂલચરાત્મનામ્ ॥૫૭॥
મૃત્યુનાં કુચ્ચને માલં રક્તાનાં તીવ્રજન્યરામ્ ।
શ્વાસકાસાતિસારાસ્યશોષહિમાવમિષ્ટમે ॥૫૮॥
મોહવૈવર્ણ્યમૂર્છાક્ષમહામિસદનેયુતામ્ ।
શ્લેષ્યં મૃત્યુવીસર્પઃ કફમારુતકોપજઃ ॥૫૯॥

કફ વડે શેકાયેલા વાયુ કફને અનેક ભાગમા તોડી નાખીને, અથવા જેનામા લોહી વધી ગયું હોય તેવા માલુસના ચામડી, શિરા, સ્નાયુ અને માસમાં રહેલા લોહીને બગાડીને (=આ બે રીતે) વાયુ લાંબી, ઝીણી ગોળ, ખડી, ખર અને રાત્રી ગઢિની હારમાળા બનાવે છે એમાં સખત પીડા, તાવ, શ્વાસ, ઉપરસ, અતિ સાર, મોં સુકાય, હેડકી, ઊંઘટી, ફેર, મોઢ, રંગ બગડી જાય, મૂર્છા, શરીર તૂટે અને જઠરાગ્નિનો સાદ-એટલા વાના હોય છે આ અધિવિસર્પ કફ અને વાયુ સાથે કોપવાથી થાય છે

કફપિત્તવિસર્પ(=કદમવિસર્પ)નાં લક્ષણ

કફપિત્તાઞ્જ્વર-સ્તમ્નોન્નિદ્રાતન્દ્રાશિરોરુદ્ધઃ ।
મજ્જાવસાવવિક્ષેપમ્લગ્નાપારોચકમ્રમા ॥૬૦॥
મૂર્છામિદાનિર્વેદોષ્ટ્યં

વિપામેન્દ્રિયગૌરવમ્

આમોપવેશનં લેપઃ સ્નોતસાં સ ચ ઘર્ષતિ ॥૬૧॥
પ્રાયેણામાશાયે ગૃહ્થેકદેશ ન ચાતિચ્છ્વ ।
પિટકૈરવકીર્ણોઽનિપીતલોહિતપાણ્ડુરઃ ॥૬૨॥
મેચકામોઽસિતઃ લિગ્ધો

મલિનઃ શોફવાન ગુહઃ ।

ગમ્મીરપાક પ્રાપ્ત્યોષ્મા

સ્વપ્નઃ ક્ષિલ્લોઽવદીયતે ॥ ૬૩ ॥

પૃક્ષ્વચ્છીર્ણમાંસશ્ચ સ્પષ્ટસ્તાયુસિરાગણઃ ।

શવગન્ધિશ્ચ વીસર્પ કર્દમાલ્યમુશન્તિ તમ્ ॥૬૪॥

કફ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થતા રતવામા તાવ, સ્તભ, ઊંઘ, થેન, પીડા, અગસાદ, વિષેપ, લવરી, અરુચિ, ફેર, મૂર્છા, જઠરાગ્નિ ઓછો થાય, ઢાંકા ચિરાતા હોય એવી પીડા, તરસ, ઈન્દ્રિયો ભાર થઈ જાય, કાંથો ઝાડા થાય અને સોતો કફ વગેરેથી લીપાઈ જાય આ વિસર્પ હોઁજીમા એક ભાગને પહેલા પકડીને પછી આખા શરીરમા ફેલાવા માડે છે, એમા બહુ પીડા થતી નથી, બહુ પીળી, લાલ અને ધાગ ફોલીઓથી છવાઈ જાય છે એ રતવા મેચક (=મેર ના ગળા) જેવા કાળા, દિનગ્ધ, મેલા, સોજાવાળા, ભારે, ઊંડાણમા પાડે રોવો, બહુ ગરમ, અડકવામાં પચપચે અને અડકવાથી ઉતરડાઈ જાય એવો, કાંઠવ જેવો, ઇન્નાબિન્ન થઈ ગયેલા માસવાળો, સ્નાયુઓ અને શિરાઓના સમૂહ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે એવો અને મઘદા જેવો ગધાનો હોય છે એ રતવાને કદમવિસર્પ કહે છે

ત્રિદોષના રતવાના લક્ષણ

સર્વજો લક્ષણે સર્વે સર્વધાત્વતિસર્પણઃ ।

બધા દોષો સાથે મેપવાથી થતા રતવામા બધા છૂટાછૂટા દોષોના રતવાનાં લક્ષણો ભેગા હોય છે આ રતવા બધી ધાતુઓમાં પુષ્કળ દેહાઈ જાય છે

અભિચાતથી થતા વિસર્પનાં લક્ષણ

યાદ્યદેતો ક્ષતાકુલ્લઃ સરક્તં પિત્તમીરયન્ ॥૬૫॥
વિસર્પે મારુત કુર્વાવ કુલ્લસ્યસદૌશ્ચિતમ્ ।

સ્ફોટે-શોફજરુરુજાદાદાદયં શ્યાવલોહિતમ્ ॥૬૬॥

યશ્ચ વગેરે બહારનાં કારણથી પ્રપ્ત થવાથી કોપેલા વાયુ લોહી સાથે પિત્તને કોપાવીને ક્યથી જેવી ફોલી ઓછી ભરેલા પુષ્કળ સોજા, તાવ, પીડા અને બા નશવાળો, લાલ બગાડી રંગનો રતવા કરે છે

સાધ્ય-અસાધ્ય

પૂપવ્દોષેભ્યઃ સાધ્યા દન્દ્વજાઘ્રાનુપદ્રવાઃ ।

મજ્જાપ્તો ક્ષત સર્વોત્તો સર્વે વાયાન્તમર્મકાઃ ॥૬૭॥

શીર્ષસ્થાયુસિરામાંસા.

પ્રક્ષિન્ના. શવગન્ધયઃ ॥ ૬૭૩ ॥

इति विसर्पनिदानम् ।

કુષ્ઠાકૂષ્ઠ દોષ કોપવાથી થતા ત્રણ રતવા સાધ્ય છે તે દોષ ભેગા કોપવાથી થયેલા રતવામાં જો ઉપ દ્રવ્યો ન હોય તો એ સાધ્ય છે, અભિદ્રાવથી થયેલા અને ત્રિદોષનો એ જો રતવા અસાધ્ય છે જો મર્મ સ્થાનમાં રતવા થયો હોય, સ્નાયુ, શિરા અને માત મરી ગયા હોય, બાલુ પથ્થરથી થઈ ગયું હોય અને મદદા જેવી ગંધ મારતી હોય તો બધા રતવા રાસાધ્ય છે

આમ રતવાનું નિદાન પૂરું થયું

इत्यष्टाङ्गद्वये तृतीये निदानस्थाने पाण्डुरोगशोऽहं
विसर्पनिदानं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : કુષ્ઠશ્ચિત્ર-
કૃમિનિદાન

મયાત. કુષ્ઠશ્ચિત્રકૃમિનિદાનં દ્યાવ્યાસ્વામ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

આરે અને અને કુષ્ઠ (=ચામડેના રોગો), પિત્ત (=પીત્ત કોઠ) અને કૃમિ (=કર્મિષ્ઠ, જીવ વગેરે) નું નિદાન સમજાવીશું એ બાબતમાં આત્રેય વગેરે મહા વિદ્વે આ પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કુષ્ઠનાં કારણ અને સપ્રાપ્તિ

મિષ્યાહારવિહારેણ વિદોષેણ સિતોદિના ।

છાણુનિન્દ્યાવધાન્યસ્યદ્દરણદોષ સેવિતે ॥ ૧ ॥

પાપમિત્રઃ કર્મમિત્રઃ સ્વપ્ન પ્રાક્તનેષ્ટિતા મ્લકા ।

શિરા પ્રપચ તિરંગાસ્યલ્લીકાછાણામિત્તમ્ ॥ ૨ ॥
દૂષયન્તિ સ્પર્શીકૃત્ય નિઘ્રવન્તસ્તતો વદિઃ ।

સ્વચ્ચ કુર્ચન્તિ વૈયર્ણ્યે પુરાઃ કુષ્ઠમુશન્તિ તત્ ॥ ૩ ॥

મિષ્યા આહારથી, મિષ્યા વિહારથી, ખાસ કરીને વિરુદ્ધ ભોજનથી, આ જાતે કરેલા કે તથા જાતેમાં કરેલા-આમ મામસોની નિદ્રા, તારા મામસોનો વધ, પાપી મિષ્યાન વઈ તેવી વગેરે-આપકમાં કરવાથી કોપેલા દોષો આડી (=જિંથી નહીં) જાતી દિશામાં જાતેને થાય, વસિષ્ઠ, લોચી અને મોક્ષને બચાવે છે અને જાણે એમને (=ચામડી, વસિષ્ઠ, લોચી અને મોક્ષને) દીર્ઘ જીવે દાનિ પછે મજ્જર (=મરીને) ઉપરથી નહીં) કરવા મરેલા દોષો ચામડેના રત વગર નામે છે એને ૧૩ નો છે

ધાજો કોઠ કુષ્ઠથી જીવે થા માટે ?

કાલેનોવેશિતં યસ્યાત્સર્વે કૃષ્ણાતિ તદ્વપુ ।

પ્રપચ ધાતૃત્વ્યાપ્યાન્ત

સર્વાન્ સજ્જેષ્ઠ ચાવહેત્ ॥ ૪ ॥

સસ્વેદલ્લેદસક્રોયાન્

જ્ઞાન્ સુદાનુ સુદાનુ ॥ ૫ ॥

લોમચન્દ્રાગુચન્તીતરુણાસ્વીનિ ધૈ કમાત્ ॥ ૫ ॥

મશ્નયેન્દ્રવિગ્રમસાચ કુષ્ઠવાહાનુશદ્ધત્ ॥

જો કુષ્ઠની યાત્રાકેત રિન્સા ન થાય તો વખત જતા ન (=કુષ્ઠ) આપા મીડેનેરી નામે છે (અથવા મસાબ કરી મૂકે છે), ૨૦ કુષ્ઠ ધાતુઓમાં પહેલીને ધાતુરેની આ ૨ પ્રકારે જાતેને, બધી ધાતુઓને ૩૦ જી કરીને, પરસ્પર, પથપથાપથ, કોલવાટ ૨ ને જીવા તથા ઘણા ભપકર કૃમિ ઉત્પન્ન કરે છે, જે કૃમિ દ્વારા ધોમધોમ કુષ્ઠ, રૂવા, ચામડી, સ્નાયુ ધમની અને કૂમાં ડાડકાને ખાઈ જાય છે ૨ ન આ મશ્નયર ચિત્ર (=ધાજો કોઠ) ને કુષ્ઠથી જીવે કાઠો છે (ધાજો કોઠમાં કંઠે, કૃમિ વગેરે જાતા નથી તેથી ધાજો કોઠ કુષ્ઠથી જીવે છે)

સંખ્યા

કુષ્ઠાનિ સત્તયા દોષૈઃ પૃષ્ઠાક્ષિત્રૈ સમાગતૈઃ ॥ ૧ ॥

કુષ્ઠ સાત રીતે થાય છે કુષ્ઠાકૂષ્ઠ ત્રણ દોષથી, જે તે દોષ સાથે કોપવાથી અને ત્રણ દોષ સાથે કોપવાથી સર્વેષ્ઠવિ વિદોષેષુ વ્યવદેશોડયિકૃતયત ।

બધા કુષ્ઠ ત્રણ દોષ સાથે મપવાથી થતા ભેદના છતાં જે કુષ્ઠમાં જે દોષ વધારે મેળેથી તેથી ને ઉપરથી તે કુષ્ઠ અમુક દોષને છે એનું નામ સ્વપદામાં નામે છે

કુષ્ઠનાં નામઃ કષ્ઠ કુષ્ઠ કષ્ઠ દોષ વધારે

કોપવાથી થાય છે ?

યાતેન પુષ્ઠં કાપાલં, પિસાદોદુશ્વરં, જ્ઞાત્ ૬૭૩

મળદારણ વિચર્ષી ચ, ક્રમશઃ પાનપિસાતમ્ ।

ચર્મકુષ્ઠક્રિતિમિષ્ણાલ્લપિપાત્રિકા ॥ ૮ ॥

વાતાલેપ્તોદ્રવાઃ શ્લેષ્મિપિસાદદ્વજાતાઢવી ।

પુણ્ડરીક સપિસ્ટોટ પામા ચર્મદર્લ તથા ॥ ૯ ॥

સર્વે દયાન્કારણ,

ચાણી (=ચણુ વધારે મેળવાથી) કોપકુષ્ઠ, પિત્તથી નીકળકુષ્ઠ, કૃમિથી મનકુષ્ઠ અને વિષથી, ચાણુ અને પિત્ત બંને વધારે મેળવાથી ત્રણ કુષ્ઠ, ચાણુ અને કૃમિ બંને વધારે કોપવાથી ચાર, એકકુષ્ઠ, વિષથી, ત્રણ અને વિષથીના નવના કુષ્ઠ, કૃમિ અને પિત્ત બંને વધારે કોપવાથી ૬, દયાનો, પુણ્ડરીક,

વિસ્ફોટ, પામા રાને ચર્મદલ તથા ત્રણ દોષ રોક-
સરખા વધારે કોપવાથી કાકાકુષ્ઠ થાય છે

સાત મહાકુષ્ઠ

પૂર્વે ત્રિક દદુ સકારુણમ્ ।

પુણ્ડરીકક્ષજિદ્ધે ચ મહાકુષ્ઠાનિ સત્તુ ॥૧૦॥

પહેલા ત્રણ (=કાપાલ, રોદુબર રાને મ.૧),
૨૬, ૨૭, ૨૮, પુષ્કળ અને ક્ષતિજનક એ નાત મહા
કુષ્ઠ છે

કુષ્ઠનું પૂર્વરૂપ

મતિસ્પર્શસ્પર્શલેદાસ્વેદવિવળતા ।

દાહ. કણ્ઠસ્વચિ સ્વાપસ્તોદઃ

કોટોદ્ગતિઃ શ્રમ ॥૧૧॥

મળાનામધિકં શૂલ શીમોત્પત્તિશ્ચિરસ્થિતિ ।

રુદાનામપિ રુક્ષત્વ નિમિત્તેડસ્યેડપિ કોપનમ્ ॥૧૨॥

રોમહર્ષોડચ્છજ કાપ્ણ્યં કુષ્ઠલક્ષણમગ્રજમ્ ।

બહુ મનસુપાદ, અડકવામાં ખરપણ, ૧૫,
પરસેવો ન થાય, ચામડીના રંગ બગડી જાય, બળતરા,
ખલજ, ચામડી બહેરી થઈ જાય, ચામડીમાં તોં થાય,
દીમણા થાય, થાક, પ્રવેશા વધારે સમુદ્ધા રાત્રે, ઝાલા
ઝટ થાય અને વાળા વખત સુધી વાલુ રહ, પ્રમા
અગાધ છતાં પણ લૂખાશ ૨ રાત્રે રાત્રે નવજાગે
મનના ફરીથી પ્રાપ્ત થાય, રૂવાડા ઊભા થાય, લોચી
કાચુ પડી જાય—આ કુષ્ઠનું પૂર્વરૂપ છે

કાપાલકુષ્ઠ

રુખ્ણારુણકપાલાભં રુક્ષ સુત લર તનુ ॥૧૩॥

વિસ્તૃતાસમપર્યન્ત દુષિતૈર્લોમમિશ્રિતમ્ ।

તોદાહ્યમહપકણ્ઠક કાપાલ શીઘ્રસર્પિ ચ ॥૧૪॥

કાળા અને રાખા લાલ ઠીકરા જેવા લૂખો,
ખર, પાતળી ચામડીવાળો, ફાલેલા અને લાભાડકા છેપ
વાળો, ખરા થયેલા રૂવાડાથી ભરચક, પુષ્કળ તાદ
વાળો, ઘેડી ખલજવાળો અને ઝટ પ્રસરી જાય વા
કુષ્ઠ કાપાલકુષ્ઠ છે

રોદુબરકુષ્ઠ

પકોદુમ્પરતપ્રત્યમોમગોવસિતચિતમ્ ।

બહલ બહલક્રેદરકં દાદરુજાધિકમ્ ॥૧૫॥

માશ્વયાનાવદરુણકર્મ વિષાદુદુમ્પરમ્ ।

પાકા ઉમેડના ફાં જેવા તાનાવર્મો, ચામડી ૨ ન
રૂવાડવાળા, ગોરવર્મો શિંગાઓથી ભરચક, ઘટ્ટ, પુષ્કળ
ગદગદા અને લોહીવાળા, પુષ્કળ બળતરા અને પીડ
વાળા, ઝટ ઊપડી આવે એવા, ઝટ ફાટે એવા અને
ઝટ ફાં થાય એવા કુષ્ઠનું રોદુબરકુષ્ઠ અર્થવા

મંડલકુષ્ઠ

સ્થિરં સ્થાનં ગુરુ જિગ્ધં શ્વેતરક્તમનાશુગમ્ ॥૧૬॥

મન્યોગ્યસક્તમુત્સયં બહુકણ્ઠસૂતિકિમિ ।

સ્પર્શપીતામપર્યન્તં મળ્ડલં પરિમળ્ડલમ્ ॥૧૭॥

સ્થિર, સ્થાન, ભારે, સ્નિગ્ધ, ધોળાશપડતા રાત્ર,
ઝટ ન પ્રપરે રોવા, રોકબીજ સાથે જોડાયેલા, ઉત્સેધ
વાળા, પુષ્કળ ખલજ, સાવ અને ફાંમિવાળા, લીલા
અને પીળા છેડાવાળા ગોળાકાર કુષ્ઠને મંડલકુષ્ઠ અર્થવા

વિચચિકા (=વિચચી, ખરજી)

સકણ્ઠપિટિકા દયાવા લસીકાહ્યા વિચચિકા

વિચચિકાકુષ્ઠ ખલજવાળો, ફોક્ષીઓવાળો, બદામી
રંગના અને લસિકાથી ભરચક હોય છે

ક્ષતિજનક

પરપ તનુ રક્તાન્તમન્તદયાવ સમુગ્રતમ્ ॥૧૮॥

સતોદદાહરુક્ષલેદ કર્કશઃ પિટિકૈશ્ચિતમ્ ।

પ્રક્ષજિદ્ધાકૃતિ પ્રોતમૃક્ષજિદ્ધં બહુકિમિ ॥૧૯॥

પુખ્ત, છેડા અગર આછા ૨ ને લાલ, અદર
(વચ્ચે) બદામી રંગના, ઊપસેલા, તોદ, બળતરા
અને પીડવાળા, ગદગદા, કર્કશ ફોક્ષીરોથી ભરચક,
સીંછીની છબ જેવા રાખારંગના અને બહુ ફાંમિવાળા
કુષ્ઠનું ક્ષતિજનક કહે છે

અર્ધકુષ્ઠ

હસ્તિચર્મલરસ્પર્શં ચર્મ

હાથીની ચામડી જેવા ખરબચડા સ્પર્શવાળા કુષ્ઠને
અર્ધકુષ્ઠ કહે છે

એકકુષ્ઠ

પ્રકાલ્ય મહાશયમ્ ।

મસ્તેદં મત્સ્યશકલસન્નિભમ્

રોડકુષ્ઠ નામનો કુષ્ઠ લાની પડેળો (=પુખ્ત)
જગાવા થાય છે, એમાં પરસેવો થતો નથી અને એ
માછલીના ભોંજા જેવો હોય છે

કિટિભ

કિટિભ પુન ॥૨૦॥

રુક્ષં કિણવરસ્પર્શં કણ્ઠમન્યરુચાસિતમ્ ।

પણ કિટિભકુષ્ઠ લૂખો, અડકવામાં આંટા જેવો
ખર, ખલજવાળો, કઠન અને કાઠો હોય છે

સિન્ધ (=કરોળખા)

સિન્ધ રુક્ષં મહિઃ જિગ્ધમન્તપૃષ્ઠં રજઃ કિરેદ્ ।

સ્પર્શસ્પર્શં તનુ શ્વેતતાન્તં દોનિચકપુષ્પવદ્ ।

પ્રાયેણ ચોર્મકાયે સ્યાદ્

કોળિયા બહારથી વાખા, અદરની સ્તિન્ધ, ઘસા
પાથી ઝીણી ફેતરી ખરે એવા, અડકવામા મલકણ,
પાનના, ઘોળાશપડના, તાબાવણા, દૂધીના દૂધ જેવા
લોષ છે એ સામાન્ય રીતે કેટલી ઉપચારના ભાગમા
થાય છે

અવસક (=અવસ) કુષ

ગળદેઃ કળદ્યુતૈશ્ચિતમ્ ॥૨૨॥

રૈલસકમ્

ખસળવાળા ગતા ગૂમગ્રાથી ભરતક કુષને અલગ
કુષ કહે છે

વિપાદિકા (=લાવપત્ર ફાટવા)

પાણિપાદવાયો વિપાદિકા ।

તીમાન્યાં મન્દકળદ્વચ્ચ સરાગપિટિકાચિતાઃ ॥૨૩॥

તીવ્ર પીડવાળા, થોડી ખસળવાળા, આછી રાતી
ફેલીઓથી ભરતક લાવપત્રના વાડિયા એ વિપાદિકા
કુષ છે

દૃગ્ (=દૃગ્, દાદર, દરાળ)

દીર્ઘપ્રતાના દૂર્વાવદતસીકુસુમચ્ચલિઃ ।

ઉત્તરમળદલા વદ્મઃ કળદ્વમ્વનુપક્ષિણી ॥૨૪॥

દાદર પરીની માફક લાંબી પ્રસરે છે, અજધીના
દૂધ જેવા રંગની લોષ છે, એના ગોળ ચકામા ઊપસેલા
લોષ છે, એમાં ખસળ આવે છે અને એ (=દાદર)
વામા વખત સુધી ચાલુ રહે એવી લોષ છે

ચતાર (=ચાતરથી)

સ્થૂલમૂલં સદાહાર્તિ રક્તદ્યાવં વહુચળમ્ ।

ચાતાર. ફેલેદ્વજન્તવાદયં પ્રાયશઃ પર્વજન્મચ ॥૨૫॥

ચાતાર નામનો કુષ સ્થૂલ મૂળવાળો, બગતરા
અને પીડવાળો, રાતા બદામી રંગનો, બહુ વ્રમવાળો,
બહુ ગદગદા (=પથપથો), જીવાળી ભરેલો અને
સામાન્ય રીતે પર્વ ઉપર લાઈ એવો લોષ છે

પુરુડચેક

રક્તાન્તમન્તરા પાણ્દુ કળ્પદુદાહરજાન્યિતમ્ ।

સોરસેયમાચિત રક્તઃ પદ્મપદ્મિર્માનુમિ ॥૨૬॥

પતનમૂરિલસીકાસુપ્રાયમાનુ વિમેદિ ચ ।

પુનઢીકમ્

પુરુડચેક નામનો કુષ છેડા આળ રંગો, વચ્ચે
ઘીરો, ખસળ, બગતરા અને પીડવાળો, ઉન્નપવાળો,
કમળના પાંદડાની માફક રાતી ઝીણી રખાઓથી ભરેલો,
થટ અને પુષ્પ વર્તિમ અને લાલોથી ભરેલો અને
જ ફાટે એવો લોષ છે

વિરુદ્ધ

તનુલગ્નિશ્ચિતં સ્કોટૈઃ સિતારણે ॥૨૭॥

વિસ્કોટમ્

પાતળી ચામડાવાળા ધોળા અને આછા લાલ
ફેલાઓથી ભરતક કુષન વિરુદ્ધક કહે છે

પામા (=ખસ)

પિટિકાઃ પામા કળ્પનલેદરજાધિકાઃ ।

સૂક્ષ્માઃ દ્યાવાલુણા વહ્નયઃ

પ્રાય રિક્તપાણિકૂપરે ॥૨૮॥

પુષ્પજ ખસળ, કેવલ (=ચેપનું પામી) અને
પીડવાળી, ઝીણી બદામી રંગની અને લાલ ઘણી
ફેલીઓ તે ખસ છે રાત રો માટે ભાલે દૂધા, લાઈ
અને કૂપર (=ઝેલો અને કીચલ) ઉપર થાય છે

ચર્મદલ

સસ્કોટમસ્પદોસહ કળ્પ્યાતોદદાહવત્ ।

રક્તં દલચર્મદલમ્

ચર્મદલકુષ ફેલાવાળો તપસ ખમી ન થકે એવો,
ખસળ, ઊંધા, તોદ અને બગતરાવાળો, રાતો અને
વધે એવો (અથવા ફાટે રોવા) લોષ છે

કાકળકુષ

કાકળ તીવ્રદાહરક ॥૨૯॥

પૂર્વ રક્તં ચ લુપ્ત ચ કાકળન્તીકલોપમમ્ ।

કુષ્ઠલિલ્લેયુત સર્વેર્નકર્ણે તતો મયેત્ ॥૩૦॥

કાકળ નામનો કુષ મખત બગતરા અને પીડ
વાળો, ચક્રાતરા રાતો ર ન મગો, વળેલી જેવો અને
કુષના બધા લગભગવાળો લા છે થાડી એ અનેક
રંગો બની જાય છે

કથા દોષ અધિક છે તે થા ઉપરથી કોનું?

દોષમેદીપવિદિતરાદિરોહિદ્રકર્મમિ ।

કુષેષ્ટુ દોષોત્પન્નતામ્

દોષમેદીપ અપચમા (=નુ અ ૧૨ મા) અપેચા
દોષોનાં લક્ષમ અને કામ (=અ. ૨૨) ઉપરથી કુષોમાં
કથા દોષ વધારે છે તે કહેવું

સાધ-અસાધનો વિચાર

સર્વદોષોત્પન્નં ત્યજેત્ ૩૩૧

રિષ્ટોકં વચ્ચ યથાસ્થિમજ્જુક્તસમામયમ્ ।

જ્યાં પ્રત્તે દોષ પુષ્પ કામ્ય લોષ એવા કુષ,
રિષ્ટો (સા. અ. ૫ માં) એવો કુષ અને લાલ,

મગ્ગ અને વીર્ય જેનું આકાશસ્થાન હોય એવો કુષ્ઠ એ ત્રણ પ્રકારના કુષ્ઠને છોડી દેવા (=અમાધ્ય ગણીને ઉપાય કરવા નહિ)

યાવ્યં મેદોગતમ્

ચરબીમા ઊતરેલો કુષ્ઠ યાવ્ય છે

કુચ્છ પિત્તદ્વન્દ્વાસ્ત્રમાંસગમ્ ॥૩૨॥

પિત્ત જેમા પુષ્કળ હોય એવો કુષ્ઠ, બે દોષ સાથે વધારે કોપવાથી થયેલો કુષ્ઠ, લોહીમા ઊતરેલો કુષ્ઠ, માત્ર મા ઊતરેલો કુષ્ઠ કૃષ્ણસાધ્ય છે

અકુચ્છં કપવાતાદયં ત્વક્સ્થમેકમલં ચ યત્ ।

કફ જેમા પુષ્કળ હોય રહેલો, વાયુ જેમા પુષ્કળ હોય નેલો, ચામડીમા રહેલો રાત્રે જેમા એક જ દોર વધારે કોપેલો હોય રહેલો કુષ્ઠ કૃષ્ણસાધ્ય નથી (=અસાધ્ય છે)

ચામડી વગરેમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણ

તત્ર ત્વચિ સ્થિતે કુષ્ઠે તોદૃવૈવર્ણ્યરૂક્ષતાઃ ॥ ૩૩ ॥

સ્વેદસ્વાપશ્વયયથઃ શોષિતે, વિશિતે પુનઃ ।

પાણિપાદાધિતા સ્ફોટા

ફલેદ્ર. સન્ધિયુ ચાધિકમ્ ॥૩૪

કૌર્ણ્યં ગતિશ્ચયોઽપ્પાના દલનં સ્પાશ્ચ મેદસિ ।
નાસામદ્ધોઽસિમજ્જસ્યે નૈત્રરાગઃ સ્વરક્ષયઃ ॥૩૫

ક્ષતે ચ ક્રમય, શુક સ્વદારાપત્યવાધનમ્ ।

તેમા કુષ્ઠ ચામડીમા (રમધાનુમા) રહેલો હોય તે તોદ્ર થાય, ચામડીનો રંગ ગરબી જાય અને ચામડી વૂખી પડે જાય, લોહીમા રહ્યો હોય તે પરસેવો થાય, સુષ્ણિ થાય રાત્રે સોજે રાત્રે, વળી માત્રમા રહ્યો હોય તે હાથપગ ઉપર ફેલાય થાય રાત્રે સાધારણેમા વધાર કંબેદ થાય, ચરબીમા રહ્યો હોય તે દૂધ થઈ જવાય, ચાલી થકાય નહિ રાત્રે અવવેલો કપાતા હોય એવી પીડ થાય, ઘાડકામા ક મગ્ગમા કુષ્ઠ રહ્યો હોય તે નાક બેસી જાય (=વીળુ થઈ જાય, બાળી જાય), આંખો લાલ થઈ જાય, રાગજ નીકળે નહિ રાત્રે ઘામા જીરડા પડે, વીર્યમા કુષ્ઠ રહ્યો હોય તે પોતાની સ્ત્રી અને બાળકને નર (=સી અને બાળકોને પણ કુષ્ઠ થાય)

યથાપૂર્વં ચ સર્વાણિ સ્પુર્ણિજ્ઞાન્યસ્થગાદિષુ ॥૩૬॥

હતિ કુષ્ઠનિદાનમ્ ।

લોહીમા રહેલો કુષ્ઠથી થઈ થતા કુષ્ઠોમાં એની પહેલાના કુષ્ઠના બધા લક્ષણો પણ હોય છે (દા. ત લોહીમા રહેલો કુષ્ઠમા ગોના પોતાના ખાસ લક્ષણો હોવા ઉપરાંત ચામડીમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણો પણ હોય છે)

માત્રમા રહેલો કુષ્ઠમા એના પોતાના ખાસ લક્ષણો ઉપરાંત ચામડીમા રહેલો કુષ્ઠના અને લોહીમા રહેલો કુષ્ઠના લક્ષણો પણ હોય છે એ રીતે વીર્યમા રહેલો કુષ્ઠમા શ્લોક ૩૩ થી ૩૫મા મા ગણાવેલા બધા લક્ષણો હોય છે)

આમ કુષ્ઠનું નિદાન પૂરું થયું

મથ શ્વિત્રનિદાનમ્ ।

શ્વિત્ર (=ધોળો કોઠ)

શ્વિત્રની સંપ્રાપ્તિ અને બીજા નામ

કુષ્ઠેકસમ્મવં શ્વિત્ર કિલ્લાસ દારુણ ચ તત્ ।
નિર્દિષ્ટમપરિસ્થાવિ ત્રિચાતૂદ્ભવસંશ્રયમ્ ॥૩૭॥

શ્વિત્ર (ધોળો કોઠ) કુષ્ઠની માફક જ ઉત્પન્ન થાય છે, એ કિલ્લાસ અને દારુણ કહેવાય છે (=શ્વિત્ર ના બીજા નામ કિલ્લાસ અને દારુણ છે), એમાથી થય નીકળતો નથી અને રો ત્રણ દોષોથી થાય છે અને ત્રણ ધાતુઓમા (=લોહી, માત્ર, ચરબીમા) એ રહ છે

દોષ પ્રમાણે લક્ષણ

વાતાદ્રક્ષાણ્યં, પિત્તાત્ત્રામ્નં કમલપત્રવત્ ।
સદાહ રોમવિઘ્નસિ, કપાત્કુલેતં ઘન શુરુ ॥૩૮

સકળદુ ચ, કપાદ્રક્તમાંસમેદ શુ ચાદિશેવ્ ।

વાયુનો શ્વિત્ર લૂખો રાત્રે રાત્રી લાલ, પિત્તનો શ્વિત્ર કમળના પાટા જેવો તાબાવર્ણો, બળતરાવાળો અને રૂવાળનો નાથ કરે રહેલો, કફનો શ્વિત્ર ધોળો, ઘટ્ટ, ભારે રાત્રે ખૂલવાળો હોય છે, વાયુનો શ્વિત્ર લોહીમા, પિત્તનો શ્વિત્ર માત્રમા અને કફનો શ્વિત્ર ચરબીમા રહ છે એમ કહેવું

સાધ્ય-અસાધ્ય વિચાર

વર્જનૈવેદગુમયં કુચ્છં તથોત્તરોત્તરમ્ ॥ ૩૯ ॥

દોષથી થયેલો અને ધાતુમા રહેલો એ બંને શ્વિત્ર ૨૧ એવા (=સરખા) હોય છે (=વાયુનો શ્વિત્ર જે ૨૧નો હોય છે તે ૧૧ ૨૧નો લોહીમાં રહેલો શ્વિત્ર હોય છે પિત્તના શ્વિત્રના જે ૨૧ હોય છે તે ૧૧ ૨૧ માત્રમા રહેલો શ્વિત્રનો હોય છે, કફના શ્વિત્રનો જે ૨૧ હોય છે તે ૨૧ ચરબીમા રહેલો શ્વિત્રનો હોય છે) એ બંને શ્વિત્ર રોક પછી એક વધાર કૃષ્ણસાધ્ય છે (વાયુના શ્વિત્ર કરતાં પિત્તનો અને પિત્તના કરતાં કફનો શ્વિત્ર વધારે કૃષ્ણસાધ્ય છે, તે જ પ્રમાણે લોહીમા ગેલો શ્વિત્ર કરતાં માંસમાં રહેલો અને માત્રમા

રહેવા કરતા ચરબીમાં ગેરેલા શિત્ર વધારે કુચ્છ સાધ્ય છે)

મગુક્તરોમાશ્વહલમસંસ્પૃ મિયો નયમ્ ।
અનમ્નિદમ્બજ સાધ્ય શ્ચિત્ર વર્જ્યમતોઽન્યથા ॥
ગુહ્યાણિતલીપ્તેષુ જાતમવ્યચિરન્તનમ્ ।

જેમાં વાળ ઘણા થઈ ગયા હોય એવા, બહુ ઘટ્ટ (=CC) સુધી ઊતરેલાં) ન હોય એવા, જેના ડાઘ અ રસરસ જોઈને સળગ ન થઈ ગયા હોય એવા (=છટાછટ્ટા સાઈવાણે), નવા (=જેને થવે એવ વરસ ન લીની ગયુ હોય ગેવા), દાઝવાથી ન થવા હોય એવા શિત્ર સાધ્ય છે, નનાથી ઊંધા શિત્ર અસાધ્ય છે ગુહ્ય ભાગ, હવેની અને પાના તથિયા ઉપર થયેલા શિત્ર નવા હોય તોપણ અસાધ્ય છે

ચૈત્રીપલ્લુ

સ્પર્શકાદારશય્યાદિસેરતાઃ પ્રાયશો ગદાઃ ॥૪૧
સ્પર્શ સજ્જારિણો, નેત્રત્વલિકારા વિરેખતઃ ।

ઈતિ શ્ચિત્રનિદાનમ્ ।

સામાન્ય રીતે બધા રાગો દરદીને નદરવાથી તથા દરદીના વાસામુખા ખાવાથી, દરદીની પધારીમાં સુવાથી (નદરદીની બેઠક પર બેસવાથી, દરદીના કપડાંને અડકવાથી) વગેરેથી ફેલાય છે, તેમાંથી અખિના અને ગામરીના રોગ તો ખાસ ફેલાય છે (આ સ્થોક પ્રમાણે 'કોન્ડેન્સન' થી ચેપ લાગે છે 'કોન્ડેન્સન' થી નહિ.)

આમ ચિત્રરોગનું નિદાન પૂરું થયું

મય ક્ષમિનિદાનમ્ ।

કૃમિરોગનું નિદાન

પ્રકાર

દમવસ્તુ દિષ્ટા પ્રોક્તા યાહ્યામ્યન્તરમેદકઃ ॥૪૨
બાહ્યની કૃમિ (કરમ) અને નદરના કૃમિ એ નફારતને લીધે કૃમિઓ બ પ્રકારના છે એમ કયુ છે (બાહ્યના કરમ અને અંદરના કરમ)

બાહ્યની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

વહિમેજ્જતારુગ્નિદ્વજન્મમેદાશ્ચતુર્વિધા ।

ચોરીની બાહ્યના બાહ્યના (પરિવેશ વગર) મર મળી, કૃષ્ણાથી, ચે. રીમથી અને ગ્રામથી ઉત્પન્ન થવા એમ બેમના વાર પ્રકારની દૃષ્ટિએ કૃમિઓ વાર બનવા છે

બાહ્યની દૃષ્ટિએ કૃમિના પ્રકાર

નામતો વિશતિવિધા

નામો ઉપરથી કૃમિરો વીમ બનવા છે

બાહ્યકૃમિ

યાહ્યાસ્ત્રામૃજોદ્ધવા ॥ ૪૩ ॥

તિલપ્રમાણસંસ્થાનર્ગાં કેશામ્યપાશ્વર્યા ।

યદુપાદાશ્ચ સૂક્ષ્માશ્ચ યુક્તા લિશ્વાશ્ચ નામન ॥૪૪॥
દિષ્ટા તે કોઠપિટિકાકણ્ઠગૃણ્ઠાન્ પ્રકુર્વંતે ।

તેમાંથી (=બાહ્યના અને અંદરના કૃમિઓમાંથી) બાહ્યના કૃમિના સ્થાન વગેરેથી બહારની શુદ્ધિ ન થવાને લીધે ઉત્પન્ન થાય છે એ તર જરૂર તર જેવા આકારના અને નવ જેવા રાના તા છે એ વાળ અને કપડામાં રહે છે એમને ઘણા પા તા છે એ ગામ તા છે નામની દૃષ્ટિએ બે પ્રકારના ગાય છે જુ અને લીમ એ મેક, ફોફીરો, ખાતર અને ના કર છે

આંતરકૃમિ

કુષ્ટકદેસનોઽસ્તર્ગાં

શરીરની નદર ઉત્પન્ન થનાર કૃમિકુષ્ટ જે શરવ થી ઉત્પન્ન થાય છે (સ્થોક ટા થી ૧૫) તે બાહ્યથી ઉત્પન્ન થાય છે

કૃમિ અંતરકૃમિ

સ્તેષમજાસ્તેષુ પાચિકમ્ ॥ ૪૫ ॥

મધુરામ્નુક્રમીરદિષ્ણત્તનયોદ્ધે ।

તેમાંથી (=અંતરકૃમિઓમાંથી) કૃમિ ઉત્પન્ન થતા અંતરકૃમિ વધારમાં નમુ ખાનખાન, ઝોગ, પા, દાઘ, તાગ અને નવા ખાન ખાવાથીયથી થાય છે

ગ્રામથી ઉત્પન્ન થતા અંતરકૃમિ

શરજ્ઞા વદુવિશ્વાળયગોશ્વોક્તુકાદિમિ ॥૪૬

ગ્રામમાં ઉત્પન્ન થતા અંતરકૃમિ (વત્ર અને નદર વગેરે જેવાં) બહુ ગ્રામ બનાવ નેવાં નનન, (યાજમની બહુ વગેરે જેવાં) બહુ ગ્રામ ખન ર એવા દાઘ, લેલાં દિધી ધન વગેરેથી થાય છે

કૃમિ અપાશ્વર્યાં ચેર્યા કૃમિ

જાદામાશ્વે જાતા મૃદા સર્વેન્નિ સર્વંતઃ ।

ગૃપચાનિમા ચૈવિત્ ચૈવિત્કૃષ્ણાદોષમા ॥૪૭॥

કૃષ્ણાન્ધાકૃષ્ણાન્ધાન્ધાન્ધુદીયોસ્તયાઽન ॥

સ્વેકાન્નાધારમાસાશ્ચ નામન યમયા તુ તે ॥૪૮

મન્નાદા ઉદરાવેષ્ટા હૃદયાદા મહાકુહાઃ ।
કુરવો ધર્મકુસુમા સુગન્ધાસ્તે ચ કુર્વેતે ॥૪૧॥
હૃદ્યાસમાસ્યસ્ત્રવણમવિપાકમરોચકમ્ ।

મૂર્છાચ્છદિજ્જરાનાહકાર્યશ્વધુપીનસાન્ ॥૫૦॥
કંને લીધે આમાશયમા જન્મેલા કૃમિઓ મોટા થાય ત્યારે ભય (=આખા શરીરમાં) ફેરે છે એમાના કટલાક ચામડાની વિશાળ વાંધર (=વધારા) જેવા, કેટલાક અળશિયા જેવા, શુભ્રજેલા થાનના શુભ્રગા જેવા આકારના, પાતળા, લાંબા અને ઝીણા, ઘાળા, તાંબા જેવા રંગના, નામની દૃષ્ટિએ તાન પ્રકારના, અન્નાં, ઉદરાવટ, હૃદયાદ, મહાકુહ, કુર, દર્ભકુસુમ અને સુગંધ એ સાત નામના સાત જાતના હોય છે એ હૃદ્યાત, મોમાંથી લાળ નીકળે, ખાધુંપીધું પચ નહિ, અરચિ, મૂર્છા, ઊલટી, તાવ, આનાહ, દૂબળાપણ, ઊંઝા અને સળેખમ એટલા રાગ કરે છે

લોહીમા જન્મેલા કૃમિ

સ્ત્રવાહિસિરોત્પાતા રક્તજા જન્તવોડ્યવ ।

શ્પાદા વૃક્ષતામ્રાશ્ચ સૌન્દ્યાન્નેચિદદર્શનાઃ ॥૫૧॥
કેશાદા લોમવિષ્વસા લોમદ્વીપા ઉદુમ્બરાઃ ।
પટ તે કુષ્ઠકર્માણ સહસ્રોરસમાતરઃ ॥૫૨॥

લોહીમા જન્મેલા જનુઓ (કૃમિ) લોહી વડે નારી શિશુઓમાં ઉત્પન્ન થાય છે બહુ જ ઝીણા, પગલિનાના, ગોળ, તાંબાવર્ણા, કેટલાક તો બેઈ પાંચ ન છકાય એવા ઝીણા, કેશાદ, લોમવિષ્વસ, લોમદ્વીપ, ઉદુમ્બર, સોરન અને માત્રુ એવા છ નામના, છ જાતના એ (=લોહીમા જન્મેલા કૃમિ) કૃષ્ટ જેવી જ અસર કરે છે (=રૂવાડા ઊભા થાય છે, ખુબજ આવે છે, તોદ થાર છે, વાગ અને રૂવાડા ખરી પડે છે, કૃમિ ચામડી, યિગ, સ્નાયુ, માંસ અને ફૂલ હાડકુ ખાય છે)

આણથી પકવાશયમા જન્મતા કૃમિ

પકાશયે પુરીયોત્યા જાયન્તેડ્યોવિસર્પિણ ।

રૂદ્ધા સન્તો ભવેયુશ્ચ તે

ચદાશ્માશયોનુલાઃ ॥૫૩॥

તદાડ્યોદ્ધારતિ શ્વાસા વિઙ્ગાન્યાનુવિધાયિત ।

પૃથ્વૃતતનુસ્થૂલા શ્યાવપીતસિતાસિતાઃ ॥૫૪॥

તે પશ્ચ માદ્રા હમય' કકૈરકમકેરુકા ।

સ્વાસુતાદા સુલ્લાત્યા લેલિહા જનયન્તિ ચ ॥૫૫॥

વિન્મેદશ્લેષિષ્મકાર્શ્યપાકપપાણ્ડુતાઃ ।

રોમહર્ષમિસદનમુદકર્ણવિનિર્ગમાત્ ॥૫૬॥

આણથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિ પકવાશયમાં જન્મે છે

એ નીચે ઊતરે છે (=ઊંચે ચડતા નથી) જ્યારે બે મોટા થયા પછી આમાશય તરફ જાય છે, ત્યારે એના (=દરદીના) ઓડાં અને નિસાતા ઝાડ જેવા ગંધાય છે એ કૃમિ મોટા, ગોળ, પાતળા કે જાડ હોય છે, બદામી રંગના, ઘીળા, ઘાળા કે કાળા હોય છે એ કૃમિના પાચ નામ છે કંકેરક, મંકેરક, સૌમુરાદ, સુનૂન અને લેલિહ એ બહાર નીકળે ત્યારે ભાગલ ઝાડે આપે છે, ચૂર, વિષ્ણુ, દૂબળાપણ, પરપતા, ઘાળા, રૂવાડા ઊભા થાય, જઠરાગ્નિ મટ પડી જાય અને ગુદામાં ખાણ આવે એટલા વાના થાય છે

શ્વશ્વજ્ઞહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને કુષ્ઠશ્ચિક્ષમિ
નિદાન નામ ચતુર્દશોડયસ્ય ॥૧૪॥

અધ્યાય ૧૫ મો : વાતવ્યાધિનિદાન

મથાત્તો વાતવ્યાધિનિદાનં વ્યાપ્યાસ્થામ ।

હતિ હ સ્વાહુરપત્રેયાદયો મહર્પયઃ ।

ત્યાર પહેલે અમે વાયુના રોગોનું નિદાન સમજ વીધુ, એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુનો મહિમા

સર્વોપનિર્ણકરણે વિશ્વસ્યાસ્યૈકકારણમ્ ।

અદુદુદુદઃ પવન, શરીરસ્ય વિદ્યોપત' ॥૧॥

અદુષ્ટ (=ન બગડેલો, સમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના બધા અર્થ (=વિશ્વને અને શરીરને ટકાવી રાખતુ વગેરે શુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે અને દુષ્ટ (=બગડેલો, વિષમ) વાયુ આ વિશ્વના અને ખાસ કરીને શરીરના બધા અનર્થ (=વિશ્વનો અને શરીરનો નાશ કરવો વગેરે અશુભ કામ) કરવાનું એકનું એક કારણ છે

સ વિશ્વકર્મ્યા વિશ્વાત્મા વિશ્વરૂપ પ્રજાપતિ' ।

જપા ઘાતા વિમુર્ષિણુ સંહર્તા મૃત્યુરન્તક ॥૨॥

તદ્દુષ્ટા પ્રયત્નેન યતિતત્ત્યમત' સદા ।

વાયુ વિશ્વકર્મ છે (=બધાં જમ કરે છે) શકર જન્મે છે, વધે છે, ટકે છે, ભાગે છે, સુખાય છે વગેરે સાચ અને ખરાબ કામ વાયુને લીધે થાય છે તેથી એ વિશ્વકર્મ છે), એ વિશ્વનો આત્મા (=યેનુ, શકિન) છે, એ વિશ્વરૂપ છે, વિશ્વનો પ્રજાપતિ (બ્રહ્મા) છે, સરજનહાર છે, ધારણ કરનાર છે, શકિતશાલી, સર્વ-શાળી, સંહાર કરનાર, મૃત્યુ અને વધે છે માટે એ (વાયુ) અગડે નહિ (=કોયે નહિ) તે બાબતમાં

સદા યત્ન સાથે (=દિલ દઈને, અત કર્મપૂર્વક)
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

વાયુનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને કામ
તસ્યોક્તં દોષવિજ્ઞાને કર્મ પ્રાકૃતવૈકૃતમ્ ॥૩॥
સમાસાદ્યાસતો દોષમેદીયે નામ ધામ ચ ।
પ્રત્યેકં પઞ્ચાચા ચારો ઘ્યાપારઘ

એનું (=વાયુનું) સ્વાભાવિક કામ અને બનહેવા
વાયુનું કામ દોષવિજ્ઞાનીય અધ્યાયમા (સુ અ ૧૧ મા
ટૂકમા કહ્યું છે, અને એનાં નામ, સ્થાન, ગતિ અને
કામ એ દરેકના પાંચ પાંચ પ્રકારના દોષમેદીય અધ્યાય
મા (સુ અ ૧૨ મા) વિગતવાર કહ્યા છે

इह वैकृतम् ॥ ૪ ॥

તસ્યોચ્યતે વિમાગેન સનિદાનં સલક્ષણમ્ ।

અહીં એનું વૈકૃત કર્મ (=બગરેલા વાયુનું કામ)
એના નિદાન અને લક્ષણ માથે જુદું કોરવામા આવે છે

વાયુના પ્રકોપનાં કારણ અને સંપ્રાપ્તિ

ધાતુક્ષયકરેર્વાયુઃ કુપ્યત્યતિનિવેયિતૈઃ ॥ ૫ ॥

ધાતુ દ્યોતઃકુ રિક્તેષુ મૃદાં તાન્યેન પૂર્યન્ ॥

તૈમ્પોઽન્યદોષવર્ણેભ્યઃ પ્રાપ્ય ઘાઙ્ગરણ થલી ॥૬॥

ધાતુઓના નાશ કરે એવા આઘાતવિભારનું અતિ
થા તેવન કરવાથી ખાલી પડી ગયેલાં સોનામાં ફરેલા
વાયુ એ ૧/૪ સોનાને પુખ્ત બરી દઈને (=સોનામાં
પુખ્ત બરાઈ જઈને) કોપે છે, અથવા તે (સોના)
બીજા (=કંક વગેરે) દોષોથી ભરાઈ જવાથી બરાવાન
વાયુના માર્ગમાં (કંક વગેરે) આઘા આવે તેથી વાયુ
કોપે છે

પક્ષાણનાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ

તત્ર પક્ષાણયે ક્ષ્ણઃ ક્ષ્ણાનાહામ્નઃકૂજનમ્ ।

મન્દરોષાદમરર્મશંતિકષ્ણકૃત્તીમદમ્ ॥ ૭ ॥

કરોત્યધરકાયે ચ તાંસ્તાન ક્ષ્ણાનુપદ્રવાન્ ॥

એમાં પક્ષાણનાં કોપેલા વાયુ, યુગ, આના
અનુપ્રાપ્તિ, મન્દરોષ, મન્દરોષ, મન્દરોષ, મન્દરોષ,
બાન, ત્રિશ, થીક અને કમ્બ પક્ષાઈ જાય, એટલા
અને (બીજા) જલજનના કૃષ્ણ-બાક ઉપદ્રવો જોવા
નીચા આગમાં કરે છે

આપાણનાં કોપેલા વાયુના ઉપદ્રવ

મામાણયે લઘ્યન્નુષ્ણાસકાસંધિર્લિક્ષા ॥ ૮ ॥

જ્વોપરોષમુદ્રાસાન્ સ્વાપીનૂર્ણ ચ તામિત્ ॥

અ. ૫ ૬૧માં કોપેલા વાયુ, મન્દરોષ, મન્દરોષ, મન્દરોષ, મન્દરોષ

ઉપદ્રવ, કોષાગનિયુ, ગળાનો રત્નો બધ થઈ જાય, આડ
કા અને ટૂંટીથી ઉપરના ભાગમા રોગો કરે છે

ઈન્દ્રિયામાં કોપેલા વાયુનું કામ

દ્યોત્રાદિષ્વિન્દ્રિયઘર્ષ

કાન વગેરે ઈન્દ્રિયે ધ કોપેલા વાયુ તે ને ઈન્દ્રિય
ના (ઈન્દ્રિયની શક્તિનો) નાશ કરે છે

આમલીમાં કોપેલા વાયુનું કામ

ત્વચિ ક્ષુદ્રનરુક્ષતે ॥ ૯ ॥

આમલીમા કોપેલા વાયુ વાકિય (=લીચ) પાડે છે
અને લૂખાથ ચગતે છે

લેશીમાં કોપેલા વાયુનું કામ

રક્તે તીવ્રા રજઃ સ્વાપં તાપં રાગં વિવર્ણતામ્ ।

મહંયન્નસ્ય વિષ્ણમમર્ષિ કરાતાં શ્રમમ્ ॥ ૧૦ ॥

લેશીમા કોપેલા વાયુ તખત પીડા, અંગમાં સ્વાપ,
ગરબો, રનાથ, રન બગડી જાય, ધા (નાં), અન્નનો
વિષ્ણ, અર્ષિ, દૂબળાપણ અને ફેર એટલા ઉપદ્રવો
કરે છે

માંસ અને નગ્નીના કોપેલા વાયુનાં કામ

માંસમેદોગ્નો પ્રત્યીક્ષોદાદવાન્

કર્કશાન્ ધમમ્ ।

શુર્યન્ વાતિયગ્ન્યન્નં મુદિરુદ્ધતોષમમ્ ॥ ૧૧ ॥

માન અને નગ્નીમાં કોપેલા વાયુ પુખ્ત નોદ
વાતી અને કર્કશ રતોતી (નાક) કરે છે, થક લ પડે
છે, જાડ મુક્તીઓના અને આમલીના માર પડ્યો રોગ
એનું બાદે બનુ પીડાવાનું અને સ્નાયવાનું (=મનસ્સ)
થતી કની નામે છે

ભાગમાં કોપેલા વાયુનાં કામ

અસ્થિભ્યઃ સવિગમગ્ન્યસ્થિગ્ન્યં

તીવ્રં ધરશયમ્ ।

ભાગમાં રોગો વાયુ કોપે નાન પનથ, સ્નાયમાં
અને ભાગમાં તીવ્ર શુન આવે છે તદા જાગે નાક
થાય છે

મન્દ્રમાં કોપેલા વાયુનાં કામ

મન્દ્રગ્નોદસ્થિપુ સોપિયંમન્દ્રાં મન્દ્રતાં રજમ્ ॥ ૧૨ ॥

મન્દ્રમાં રોગો વાયુ કોપે નાન ભાગમાં કમ્બ
પાડે તદા અરથ ન દે અને સ્નાય પીડા કરે

ચોરમાં કોપેલા વાયુનું કામ

ગુરુમ્ ગીરુમુગ્મગં મન્દ્રં વિહિતમેય યા ।

મન્દ્રમ્ ગુરુમ્ ગુરુમ્

વીર્યમા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે વીર્ય ઝટ છૂટી જાય છે કે વીર્ય સમૂળજી છૂટતું નથી (=પકડાઈ રહે છે) કે વીર્યમા વિકાર થાય છે, તે જ રીતે દરદીના ગર્ભને (=પુત્રને) પણ વીર્ય ઝટ છૂટી જાય છે કે વીર્ય સમૂળજી છૂટતું નથી કે વીર્યમા વિકાર થાય છે

શિરામાં કોપેલા વાયુનું કામ

સિરાસ્વાધ્માનરિક્તે ॥ ૧૩ ॥

તત્સ્થઃ

શિરામા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે શિરાઓ ફૂલે અને ખાલી થાય

સ્નાયુમા કોપેલા વાયુનું કામ

સ્નાવસ્થિતઃ કુર્યાદ્ગુદ્ધસ્યાયામકુચ્ચતાઃ ।

સ્નાયુમા રહેલો કોપેલો વાયુ ગુદ્ધસી (ગ્લેક પડા, પગ), આયામ (ગ્લેક ૨૧૧ થી ૨૬) અને ખૂબ કરે છે

સાધામા કોપેલા વાયુનું કામ

યાતપૂર્ણં દતિસ્પર્શં શોકં સન્ધિગતોઽનિલઃ ॥ ૧૪ ॥
પ્રસારણાકુચ્ચનયોઃ પ્રવૃત્તિ ચ સયેદનામ્ ।

સાધામા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે હવા ભરીને ફૂલાવેલી મસક જેવા સ્પર્શવાળો સોળે આવે છે અને રાગ લાગુટકું કરવાની ક્રિયા કરતા પીડા થાય છે

આખા શરીરમા કોપેલા વાયુનું કામ

સર્વાઙ્ગસંઘ્રયસ્તોદભેદસ્ફુરણમજ્જનમ્ ॥ ૧૫ ॥

સ્તમ્ભનાક્ષેપણસ્યાપસન્ધ્યાકુચ્ચનકમ્પનમ્ ।

આખા શરીરમા રહેલો વાયુ કોપે ત્યારે તો, બેદ, ફેંકવું, ભાગવું, સ્તબ્ધ રાગને ઉછાળવા કર, સ્વાપ, સાધને સહોથી નાખવા અને કષ રોટલા વાના થાય છે

આલેપક

યદા તુ ધમની. સર્વા યુક્તોઽભ્યેતિ મુહુર્મુહુઃ ॥ ૧૬ ॥
તદાઽઙ્ગમાક્ષિપત્યેપ વ્યાધિરાક્ષેપકઃ સ્મૃતઃ ।

જ્યારે કોપેલો વાયુ ફેંકીશરીને બધી ધમનીઓ તરફ જાય, ત્યારે રો અગને વાવકા મારે છે (અથવા મોકો છે, ખેંચે છે) રોને ચાલમા આલેપક ચેગ કહે છે

અપતંત્રક (=અપતંત્રક)

અધઃ પ્રતિહતો યાયુર્વ્રજધૂર્ધ્વ દ્વદાચિતાઃ ॥ ૧૭ ॥

નાદીઃ પ્રનિરય દ્વદયં શિરઃ ચક્ષો ચ પીઠયન ।

આક્ષિપેત્પરિતો ગાત્રં ધનુર્વચાસ્ય નામયેત ॥ ૧૮ ॥

જ્વહ્નદુચ્છયમિનિ સ્પન્ધસસ્તમીન્નિત્વતઃ ।

કપોત ઇય કૂજેષ નિ મેશઃ સોઽપતન્ત્રકઃ ॥ ૧૯ ॥

સ પચ ચાપતાનાલ્યો મુક્તે તુ મરતા હૃદિ ।

અશ્રુવીત મુહુઃ સ્વાસ્થ્યં મુહુરસ્વાસ્થ્યમાવૃતે ॥ ૨૦ ॥

નીચેથી પાછો પકવાપેલો વાયુ ઊંચે જઈને હૃદય મા રહેલી નાડીઓમા પેરીને, હૃદયમા, માથામા અને લમણમા પીડા કરીને, બધી બાજુથી શરીરને સહોયે છે અને એને (=શરીરને) કામકાની માફક વાળે છે તેથી દરદીને ઉચ્છ્વાસ લેતા બહુ દુઃખ થાય છે, એની આખો સ્તબ્ધ, લબડી પડેલી અને મથિલી લેાય છે લેલાની માફક એ અવાજ કર છે અન બેલાન થઈ જાય છે. આ અપતંત્રક રોગ છે અને એને જ અપ તાનક કહે છે, પછી જ્યારે વાયુ હૃદયને છોડી દે છે (=હૃદય ઉપર હુમલો કરતો નથી), ત્યાર રોને વારવાર ચેન પડે છે (=સ્વસ્થતા અનુભવે છે) ૨ ને જ્યારે હૃદયમા વાયુ ભરાય છે, ત્યારે રો ૨ સ્વાસ્થ્ય રાનું ભવે છે (=અસ્વસ્થ બની જાય છે)

ગર્ભપાતસમુત્પન્નઃ શોણિતાતિસ્રવોત્થિત ।

અભિઘાતસમુત્પન્નઃ દુશ્ચિકિત્સ્યતમો દિ સ. ॥ ૨૧ ॥

રો (=અપતંત્રક રોગ) શીઓને ગર્ભપાત પછી થાય છે, (પુરુષોને રાને સ્ત્રીઓને) બહુ લોહી નીકળી જવાથી થાય છે અને અભિઘાતથી (વાગવા, કપા વાથી) થાય છે એ રોગ વધારેમા વધારે કૃષ્ણસાંધ છે

અનરાયામ

મન્યે સંસ્તમ્ય યાતોઽન્તરાયચ્છન્ ધમનીર્વદા ।

વ્યભોતિ સફલં દેદં જપુરાયમ્યતે તદા ॥ ૨૨ ॥

અન્તર્ધનુરિવાઙ્ગં ચ વૈગેઃ સ્તમ્ભં ચ નિપ્રયોઃ ।

કરોતિ જૃમ્ભો દશનં દશનાનાં કાફોદ્રમમ ॥ ૨૩ ॥

પાર્શ્વયોર્વેદનાં યાક્યહનુષ્ટપ્થશિરોમદમ ।

અન્તરાયામ इत्येष

વાયુ ડેકની બે બાજુની મન્યા નામની જે નાડી ઓરો સ્તબ્ધ કરીને જ્યારે ધમનીઓને રાફર (=છતી તરફ) ખેંચતોખેંચતો રાખા શરીરમા વ્યાપી જાય છે. ત્યારે એની ગયાની ઘાસડી અઘની બાજુએ (છતી તરફ) ધનુષની માફક વેગથી (=શરીરની, ફેંકીશરીને ખેંચાય છે (કે વામી વળે છે) આખો સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, બગાડા આવે છે, એ દાન ક્વચ્છાવે છે, એના મોમાથી કફ નીકળે છે, પડખામા પીડા થાય છે, વામ્બી, જઠરા, પીક ૨ ના માયુ પકડાઈ જાય છે તેથી એને અનરાયામ કહે છે

આધ્યાયામ (=અધિરાયામ, ધનુષકંભ, વેગી)

વાદ્યાયામઃ તદ્વિષ ॥ ૨૪ ॥

દેહસ્ય યદિરાયામાનં પૃષ્ઠનો નીયતે શિર ।

અરશોત્ક્રિષ્યતે તન્ન કન્ધરા ચાવમૃતયે ॥૨૬॥
દન્તેષ્વાસ્યે ચ વૈવર્ણ્યં પ્રસ્યેદઃ સસ્તગાત્રતા ।
આહ્યાયામ ધનુષ્કમ્ભં બ્રુવતે વેગિનં ચ તમ્ ॥૨૬॥
આહ્યાયામ રોગ પશુ એ રીતનો છે રોગ
(=આહ્યાયામમા) શરીર બહાર વળતું હોવાથી માથું
પીક તરફ વળતું જાય છે અને છાતી આગળ થતી
રાવે છે, ઠેક કચરાય છે, દાંતનો અને મોનો વગ બગડી
જાય છે, પરસેવો થાય છે, શરીર ઢીલુ લખ થઈ જાય છે
એને (એ રોગને) આહ્યાયામ, ધનુષ્કમ્ભ અને વેગી
કહે છે

વ્રણાયમ

વ્રણં મર્માશ્રિતં પ્રાપ્ય સમીરણસમીરણાત્ ।
વ્યાયચ્છન્તિ તનું દોષાઃ સર્વામાપાદમસ્તકમ્ ॥
તૃપ્યતઃ પાણ્ડુગાત્રસ્ય વ્રણાયામઃ સ વર્જિતઃ ।
દોષો મર્મસ્થાનમા થયેલા વ્રણમા પહેર્યોને પછી
વાયુથી ઘેરાઈને પગથી તે માથા સુધી આખા શરીરમા
ખૂબ ખેંચાતા હોય છે, (અને સાથેસાથે) દરદીને તરસ
લાગે અને શરીર ધોળુ થઈ જાય તેને વ્રણાયમ કહે
છે એ અમાધ્ય છે

ગતે વેગે મૃતેશ્વાસ્યર્થ્યં સર્વેશ્વાસેપવેષુ ચ ॥૨૮॥
શ્લેષક ૧૬ થી ૨૭મા સુધીના બધા આલેપક
રોગોમા જ્યાં વેગ (=બુધ્ધિ) ચાલ્યો જાય ત્યારે
એને પડે છે (નહિ તે નહિ)

હનુસંસ

જિહ્વાતિલેહનાચ્છુષ્કમ્ભક્ષણાદમિષાતતઃ ।
કુપિતો હનુસલ્લસ્યઃ સંસયિત્વાગ્નિર્યો હનુ ॥૨૯॥
કરોતિ વિવૃતાસ્પત્વમથવા સંવૃતાસ્પતામ્ ।
હનુસંસઃ સ તેન સ્પાત્કૃચ્છાશ્વર્ણમાપણમ્ ॥૩૦॥

જીભ ઉપરથી બહુ ઊંચ ઉતારવાથી, મુંકુ ખાવા
થી, અભિધાતથી (=વાગવા, પછડાવાથી) કોપેલા
જગ્યાના મૂળમા રહેલા વાયુ જગ્યાને લગાવવી નાખીને
(પોતાના સ્થાનમાંથી ખસેડી નાખીને) મો ઉઘાડુ
જ રહે અથવા બધ જ રહે એવું કહે છે એ હનુ
સંસ રોગ છે એને લીધે ચાવતા અને ખાવતા બહુ
મુશ્કેલી પડે છે

જિહ્વાસ્ત્નભ

આગ્યાધિનીસિરાસંસ્થો જિહ્વાં સ્તમ્ભયતેડનિલઃ ।
જિહ્વાસ્તમ્ભઃ સ તેનાન્નપાનવાક્યદેષ્યવીશતા ॥૩૧॥
વાણીને વહેનારી (=જેને લીધે ઉચ્ચાર કરી શકાય
છે તે) શિરાચોમા રહેવા વાયુ જીભને અડકત કહે છે

છે એને જિહ્વાસ્ત્નભ રોગ કહે છે એને લીધે ખાઈ,
પી અને ખાલી થકાનું નથી

અનિત, એકમામ (=અગ્નિદોષ વા)

શિરસા મારહરણાદતિહાસ્યપ્રમાપણાત્ ।
ઉત્ત્રાસવક્રપ્રક્ષયથોઃ સ્વરકાર્મુકકર્ષણાત્ ॥૩૨॥
વિપમાડુપધાનાચ્ચ કઠિનાનાં ચ ચર્વેણાત્ ।
વાયુવિવૃદ્ધસ્તૈસ્ત્રેષ્ઠ વાતલૈશ્વર્ચમાસ્થિતઃ ॥૩૩॥
વક્ત્રીકરોતિ વક્ત્રાર્ધમુક્તં હસિતમીક્ષિતમ્ ।
તતોડસ્ય કમ્પતે સ્પર્ધા વાક્સદ્ગઃ સ્તન્ધનેત્રતા ॥૩૪॥
દન્તચાલઃ સ્વરવ્રંશઃ શ્રુતિદ્વાનિઃ ક્ષવગ્રહઃ ।
મન્થાજ્ઞાનં સ્મૃતેર્મોહહ્રાસઃ સ્તુતસ્ય જાયતે ॥૩૫॥
નિષ્ઠીવઃ પાર્શ્વેતો યાયાદેકસ્યાશ્ણો નિમીલનમ્ ।
જયોરુદ્ધ્વં રુજા તીવ્રા શરીરાર્ધેડધરેડપિ વા ॥
તમાહુરિતં કેચિદેકાયમમથાપરે ।

માથે ભાગ ઊંચકવાથી, બહુ ઉસડસ કરવાથી, બહુ
ખેલખેલ કરવાથી, મો વાકું રાખીને છીક ખાવાથી,
બહુ કઠણ ધનુષ ખેંચવાથી, ખાડાદેકાવાળા ઓશીકા
થી (=રોગા રોગીકા પર માથું રાખવાથી), કઠણ
પદાર્થો ચાવવાથી અને વાયુ કર એવા જાતજાતના
આવારવિહારથી (નિ ૧/૧૭મા થી ૧૫) કોપેલા
વાયુ શરીરના ઉપરના ભાગમા ચારે પાસે રહીને અધુ
(=રોકે બાજુનું) મો વાકું કરી નાખે છે, દરદીનું
ખેલવાનું, ઉસવાનું અને ખેલવાનું વાકું કરી નાખે છે,
પછી રોનું માથું કપે છે, વાણી નીકળી શકતી નથી,
આખ સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, દાંત ઢાલી જાય છે, સ્વર
બગ થાય છે, સભળાનું નથી, છીક રાવતી અટકી
જાય છે, ગંધનું જ્ઞાન થતું નથી, યાદશક્તિનો મોઢ
થાય છે, ક્રિયામાં ત્રાસ થાય છે, મોને ખૂંટીથી ધૂંક
નીકળે છે, એક આખ મિચાઈ જાય છે, ગળાની
વાસડીથી ઉપરના ભાગમા સખત પીડ થાય છે, અડધા
શરીરમાં કે અધરમા (૧ નીચલા લોકમા, ૨ શરીરના
નીચલા ભાગમાં) પશુ પીડ થાય છે એને (=એ
રોગને) કેટલાક અદિત કહે છે અને બીજા એકાયામ કહે
છે (આ રોગને ગુજરાતીમા અગ્નિદોષ વા કહે છે)

સિરાગ્રથ

સ્તમાશ્રિત્ય પથનઃ કુર્યાન્મૂર્ધધરાઃ સિરાઃ ॥૩૭॥
રુજાઃ સવેદનાઃ કૃન્નાઃ

સોડમાધ્યઃ સ્પાત્તિરાપ્રહઃ ।

વાયુ લોહીમાં રહીને માથાને ટેકવનારી (=માથામાં
રહેલી) શિરાચોને લુપ્તી પીડવાની અને કાગી બનાવે
છે એ શિરાગ્રથ રોગ અસાધ્ય છે

એકાંગરોગ, પશાધાત, પશવધ

ગૃહીત્વાડ્યં તનોર્વાયુઃ

સિરા. ક્ષાર્યવિંશોષ્ય ચ ॥૩૮॥

પક્ષમન્યતરં હન્તિ સન્ધિવન્ધાન વિમોક્ષયન્ ।

દૃત્તોડ્યંકાયસ્તસ્ય સ્વાદકર્મણ્યો વિચેતનઃ ॥

પષ્કાદ્ગરોગં તં કેચિદન્યે પશ્યવધં વિદુઃ ।

વાયુ શરીરના અડધા ભાગનો (=જમણી કે ડાબી ગમે તે એક બાજુના શરીરનો) વિષ્ણુ કરીને, શિરા ઓ અને સ્નાયુઓને સૂકવી નાખીને, સાંધાઓના બંધનને છૂટા કરી દઈને (જમણા કે ડાબી) ગમે તે એક પડખાને મારી નાખે છે (=નિષિક્ષ બનાવી દે છે). તેથી એનું (=દરબીનું) અડધું (=એક બાજુનું) શરીર કામ કરી શકતું નથી રાત્રે લગભગ બહેરે મારી જાય છે (=સ્પર્શનું જ્ઞાન બહુ થોડું થાય છે) એ રોગને કેટલાક એકાંગરાગ કહે છે અને બીજા પશવધ (=પશાધાત) કહે છે

સર્વાંગરોગ

સર્વાંગરોગં તદ્વચ સર્વકામાશ્રિતેડનિલે ॥૪૦॥

(પશાધાતની માફક અડધા શરીરમા નહિ પણ) આખા શરીરમા જ્યાર વાયુ રહેલો હોય છે, ત્યારે એ જ પ્રમાણે થતા (=પશાધાતના જેવા જ) સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણોવાળા પણ આખા શરીરમા થતા) રોગને સર્વાંગ રોગ કહે છે

શુદ્ધવાતહતઃ પક્ષઃ કુચ્છસ્થાપ્યતમો મતઃ ।

કુચ્છસ્થાપ્યેન સંયુદ્ધો વિવર્જ્યઃ ક્ષયદેતુકઃ ॥૪૧

શુદ્ધ વાયુથી થયેલા પશાધાત બહુ જ કૃચ્છ્રસાધ્ય છે એનું શાસ્ત્ર માને છે પિત્ત કે કફ સાથે ભળેલા વાયુથી થયેલા પશાધાત કૃચ્છ્રસાધ્ય છે અને ધાતુઓના ભવ(=એછી થવી)ને લીધે કેપિંલા શુદ્ધ વાયુને લીધે થયેલા પશાધાત અસાધ્ય છે

(શુદ્ધ વાયુ-બીજ દોષ સાથે ન ભળેલા કે નિરાશ વાયુ નિ. ૧૬/૨૮ ॥ થી ૩૦

૬૩૩

આમયદ્વાયનઃ કુર્યાત્સંસ્લામ્યાઙ્ગં કષ્ઠાન્વિતઃ ।

અસાધ્યં હતસર્વદં દળદ્યવ્દળકં મરત્ત ॥૪૨॥

જેણે 'આમ' થી સોનેલા મુખ બાંધ કરી દીધા હોય, અને જેની પાછળ મ્ક અવરતા હોય એવો (=કફ સાથે ભળેલો) વાયુ દડક નામનો અસાધ્ય રોગ કરે છે એમાં (દરબીની) બધી રોગાઓ મરી જાય છે અને દરદી લાકડી જેવો અડક થઈ જાય છે

અવબાહુક

અંસમૂલસ્થિતો વાયુઃ સિરાઃ સહ્નોચ્ય તત્રગાઃ ।

વાહુપ્રસ્પન્દિતહરં જનયત્યવધાહુકમ્ ॥૪૩॥

ખભાના મૂળમા રહેલો વાયુ ત્યા જતી (=ખભા ના મૂળમા રહેલી) શિરાઓને સહ્નોથીને હાથનું ધવન ચલન કરી લે એવો અવબાહુક નામનો રોગ કરે છે

વિશ્વાચી

તલં પ્રત્યહ્ગુલીનાં ચા કખ્ઢરા વાહુપૃષ્ઠતઃ ।

વાહુચેષ્ટાપહરણી વિશ્વાચી નામ સા સ્મૃતા ॥

હાથની આગળીઓની, હાથના પાછળના ભાગ માથી હથેલીના ઉપરના ભાગ તરફ જતી જે કડગ હાથની કિધા થવા દેતી નથી તે વિશ્વાચી છે એમ આયુર્વેદ કહે છે

અંજ, પંજુ (વાંગો)

વાયુઃ કટ્યાં સ્થિતઃ સક્ષ્મઃ કખ્ઢરામાક્ષિપેષદા

તદા સ્વપ્નો ભવેદ્ગન્તુઃ પદ્મુઃ સક્ષ્મોદ્ગ્યોરપિ ॥

કેડમા રહેલો વાયુ જ્યારે પગની કડગને ખેંચે ત્યારે પ્રાણી ખજ (=એક પગે વાંગો) થાય છે અને બંને પગની કડગને ખેંચે ત્યારે પંજુ (=બે પગે વાંગો) થાય છે

કલાયખજ

કમ્પતે ગમનારમ્ભે સ્વજ્ઞાનિય ચ યાતિ યઃ ।

કલાયખજં તં વિદ્યાન્મુક્તસન્ધિમવન્ધનમ્ ॥૪૬॥

જે (=પગ) ચાલવાની શરૂઆતમાં કરે અને પછી વાંગપ્રતો હોય એમ ચાલે તે રોગને કલાયખજ રોગ જાણવો એમ સાંધાઓનાં બંધન છૂટી ગયાં હોય છે

ગીરસ્તંભ (અાક્રમવાત)

શીતોષ્ણદ્રવ્યસંશુલ્કગુરુઙ્ગિર્ધર્મિનિવેષિતઃ ।

જીર્ણાંજીર્ણં તથાડડવાસમહ્નોમન્યપ્રજાગરિઃ ॥૪૭

સમ્લેષ્મમેદ-પયનમામમત્યર્થમશ્ચિતમ્ ।

અભિમુચેતરં દોષમૂલુ ચેત્પ્રતિપચતે ॥૪૮॥

મકલ્પ્યસ્થિતિ પ્રપૂર્વાન્તઃ

શ્લેષ્મણા સ્તિમિતેન તત્ ।

તદા સ્વપ્નાતિ તેનોરુ સ્તર્યો શીતાયચેતની ॥૪૯

પરચીયાત્રિય ગુરુ સ્વાનામતિશુદ્ધવ્યર્થો ।

ધ્યાનાઙ્ગમદંસ્તેમિત્યતન્દ્રાહ્લચેરચિચરિઃ ॥૫૦॥

સંયુત્તો પાદસદનરુચ્છ્રોદ્ધરણસુષિમિઃ ।

તમુદમ્નમ્મમિત્યાહુરાદ્યવાતમથાપરે ॥૫૧॥

ઠડુ અને ગરમ, પ્રગટી અને નુક, ભારે (અને

અ. રયા.

અલ્પકુ) સ્નિગ્ધ (અને લૂપ્પુ) એવા પરસ્પર વિરોધી દ્રવ્યોના સેવનથી (એસેસેસ ખાવાપીવાથી), થય વામા કાચુંપાકું રહી જાય ત્યારે (=આહારના કેટલોક ભાગ પચે અને કેટલોક ન પચે ત્યારે) તથા મહેનત, શરીર સખજઅખજ થઈ જાય એવી કિચા, (વિવે) ઊંઘ અને (રાત્રે) ઉજાગરો એ ચાર વાના શેજાજ કરવાથી મુખજ એકઠો થયેલા આમ તથા કફ, વગી અને વાયુ જ્યારે બીજા દોષને (=પિત્તને) દબાવી દઈને પગના હાડકાની અદર દરી ગયેલા (=પિંડો વળી ગયેલા) કદને ભરી દઈને સાથળોમા પતોયે, ત્યારે તે સાથળ રહી જાય છે, સ્નિગ્ધ, ઠંડા, બડેરા (=સ્પર્શજાનવિનાના), જાણે પાકા હોય એવા, ભાર અને બહુ થીડવળા હોય છે (=બની જાય છે), એમા ઘિના (=દિલગીરી, ઉદાસીનતા), શરીર યુથાજ, સ્તેમિન્ય, ઘેન, ઊલ્લ, અરુચિ, તાજ, પગ રહી જવા, પગ મહામુકેલીથી ઊપડે, પગની સુષ્પિત રોટલાં વાના હોય છે એ રોગને ઊરુતન કહે છે અને બીજા એને આકચવાત કહે છે

કોષ્ટુર્થીર્થ

વાતશોણિતજઃ શોફો જાનુમધ્યે મહારુજ ।

શોયઃ ક્રોષ્ટુકશીર્ષઃ સ્થૂલઃ કોષ્ટુકશીર્ષયત્ ॥

પતના રોગમાથી ઉત્પન્ન થયેલા (અથવા વાયુ અને લોહી કોષવાથી ઉત્પન્ન થયેલા), બહુ થીડવળો, કીચાતી વચમા અભિરો સોજે કોષ્ટુર્થીર્ નામનો વાયુનો રોગ છે એ સોજે જાણે (=બહુ ભરાવદર) અને શિયાળના માથા જેવો હોય છે

વાતકટક

કક્ પાદે વિયમન્યસ્તે શ્રમાદ્વા જાયતે યદા ।

યાતેન ગુલ્ફમાશ્રિત્ય તમાહુર્વાતકન્ટકમ્ ॥૫૩॥

પગ આગેઅવળો (વાકોચુંડો) મુકવાથી કે વાકથી પગની ધૂટીમાં રહીને વાયુ જે પીડા કરે છે તેને વાત કટક રોગ કહે છે

ગૃધ્રસી

પાપ્પિ પ્રત્યઙ્ગુલીના યા કન્ટરા માદતાર્વિતા ।

સચ્ચ્યુત્ક્ષેપ નિગૃહ્ણાતિ ગૃધ્રસાં તાં પ્રચશ્રતે ॥

પગની એટી તરફ જતી પગની આંગળીઓની જે કડા વાયુથી પીડાઈને પગને ઊપડવા દેતી નથી તને ગૃધ્રસી કહે છે

ખલ્લી

વિશ્વાચી ગૃધ્રસી ચોકા લહી તીવરજાન્વિતે ।

વિશ્વાચી અને ગૃધ્રસી એ બે રોગમા સાથે સખત થીડા પવ્વ લોય, ત્યારે એ બે રોગને ખલ્લી કહે છે

પાદહર્ષ

હૃથ્યેને ચરણી યસ્ય ભવેતાં ચ પ્રસુતવત્ ॥૫૫॥

પાદહર્ષઃ સ વિશેયઃ કફમારુતકોપજઃ ।

જોના પગ હર્ષવાળા હોય (=પગના વાળ ટટાર રહે, બદર ઠંડા રહે અને ઝઝૂલી રહે) અને જાણે જાણ પતી ગયા હોય એવા હોય તે માણસના એ રોગને પા હર્ષ રોગ જાણેલા એ રોગ કફ અને વાયુ અને માથે ઝપવાથી થાય છે

પાદદાહ

પાદપોઃ કુરુતે દાહ પિત્તાસ્ટ્વસહિતોડનિલા ॥૫૬॥

વિશેજતઙ્ગકમિને પાદદાહ તમાવિશેત ૫૬૬ ॥

પિત્ત અને લોહી સાથે વાયુ ખાસ કરીને થાય વામા અલ્પ હોય ત્યારે પગમા બળતરા કરે તે રોગને પાદદાહ રોગ કહેવા

શયશઙ્ગહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને વાતવ્યાધિ

નિદાન નામ પદ્ધત્તોડધ્યાય ॥૧૫॥

અધ્યાય ૧૬ મો : વાતશોષિતનિદાન

મયાતો વાતશોણિતનિદાન ધ્યાવ્યાસ્યામ ।

હતે હ રમાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ।

ત્યારે હવે અમે વાતશોષિત (વાતરજત, પત, અ વેપરી) રોગનું નિદાન સમજાવું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

વાતરજત (=આકચરોજ, ખુડ, વાતખાસ)ના

કારમ્, સપ્રાપ્તિ અને નામ

વિદાહ્યન વિહલં ચ તત્તચાસ્ટ્વકમ્પદૂષણમ્ ।

મજનાં વિધિહીન ચ સ્વપ્રજાગરમૈયુનમ્ ॥૧॥

પ્રાથેણ સુકુમારાણામચઢ્કમણશીલીનામ્ ।

અભિધાતાદશુદ્ધેષ્ઠ નૃણામસૃજિ દૂપિતે ॥૨॥

વાતલે દીતલેર્વાયુદ્વેષઃ કૃદ્ધા વિમાગમઃ ।

તાદૃશૈવાસૃજા રુદ્ધઃ પ્રાપ્તદેવ પ્રદૂષયેત્ ॥૩॥

મોહ્યરોગ સુઢ ઘાતચલાસ વાતશોણિતમ્ ।

તદાહુર્નામિમઃ

(દાઢ, ખટાશ, છાજ, દહીં, વાઢ, ચોખા, જાનર પ્રાપ્તિઓનું માન, કળાઈ, વનુવસી વગેરે) વિદાહી વનન, વિરુદ્ધ આહાર, લોહી બગાડે એવાં જનજનના

નન્નપાન, ક્ષાત્રોક્ત વિધિથી વિરજ્ય નર્મન લીરેલી
 ક્રિષ્ણ, ફરેલા ઉજાગરા ૨ ને મેથુન—આટલા વાનાનુ સેવન
 કરનાર, નામાન્ય રીતે સુકુમાર, (જેના દેહના ૨ વ્યવે
 મુદુ હાય રોગ). નાતવાની જે વગરના (-મેટા ભાગે
 બેની રોગના) માલરોગ વાગવાથી કે ચરોરનુ ઈશ
 ન કર્યુ હાવાથી જ્યાં લોભી બગ, ત્યાં વાયુ કે
 નોવા, કદાચ આગવિહારથી વરેલા, કાપેલા ૨ ન પોતાના
 સ્વાભાવિક માર્ગ છાત્રીને બીજે માર્ગે નોલેા વાયુ
 રોવા જ (=વધવા, કાપેલા રાને પોતાના સ્વાભાવિક
 માર્ગ છાત્રીને બીજે માર્ગે ગવવા) લોલીથી સમય છે
 (=વાયુની નિમિત્તક છે) રો વાયુ પ ના રોગ જ
 (=લોલીને જ) બગાડ છે (પછી માન વગ પાનુ
 રોગ બગાડ છે) રો રાગને ૨ કથરાગ પૂજ,
 વાનનનાન, વાનગાદીન (વાતરન) જેવા નામ કદ
 છે (=રોગના રોગના નામ છે)

તથા પૂર્વ પાદૌ પ્રધાતિ ॥૩૫॥

વિશેષાધાનયાનાદૌ પ્રલમ્બૌ

માન કરાન (હાથી ઘોડા વગર) વાનથી ૨ ન
 નાવવાથી સૂણ નમેલા - (લખડા) પગ રો નાગ
 પડેલા નની નાવે છે (થાર છે)

પતનુ પૂર્વપ્ર

તસ્ય લક્ષણમ્ ।

મધિવ્યત કુપ્તસમ તથા સાદઃ કથાહતા ॥૫॥
 જાનુજ્જોરુકટયસહસ્તપાદાહસન્ધિપુ ।

કળ્પકુરુણનિસ્તોદમેદગૌરવસુસતા ॥૬॥

ભૂત્વા ભૂવા પ્રણશ્યન્તિ મુહુરતાર્ધમન્વન્તિ ચ ।

ન (=પત) રવાના રીતે તના તથા (=પૂ
 ડ) હુમના પૂ હાય લેવા હાય છે ન ઉપરાત ૨ ગ
 ના, નીની કોપાય, કોપાય, જ્યા, માપાય, નમન,
 ખભા, હાડ, પના ૨ ન વચવાતા નાથામા ખમન,
 જરા, ના, બ, મા - ન નુપિત રોગ થઈ જીન
 પાદુ મની જા - ન વાગવન પ્રકર થાર (=વધે નાર)

પાદયોર્મૂલમાસ્થાય કદાચિહસ્તયોગિ ॥૭॥

માલ્હોરિય વિરં કુલ્લ કૃત્ત દેહં વિધાયતિ ।

ન (=પત) નાનામા પતના મૂળમા ૨ ન
 નાડ વા હાપના મૂળમા પગ લીને ત્યાંથી ઉ ના
 ડેની માફક કોપીને નાના થી મા પ્રતની જાય છે

ઉત્તાન પત તથા ગભીર પતની સપ્રાપ્તિ

ત્વજ્ઞાંસાશ્રયમુત્તાને તત્પૂર્વે જાયતે તત. ૮ ।

કાલાન્તરેણ ગમ્ભીરં સર્વાન ધાતુભિદ્વલ્ ।

પહેલા તા રો (=પત, વાયુથી બગડેલુ લોલી)
 ચામીમા અને માગમા રહે છે, તેથી પહેલુ ઉત્તાન
 પત થાય છે, પછી વખત જતા રો બધી ધાતુરો
 તરફ જાય છે (=સસ વગેરે બધી ધાતુરોમા વ્યાપી
 જાય છે) તેથી ગભીર પત થાય છે

ઉત્તાન પતના લક્ષણ

કળ્પવાદિસયુતોત્તાને ત્વક્કાન્ના ર્યાવલાહિતા ॥
 સાશામા મૃશદાહોષા

ઉત્તાન પતમા ખમન વગેરે વાળી (=ખમન,
 ફરકાટ, તોફ, ભેદ, ભાર અને સુપ્તિવાળી) ચામી
 તાબાવની, બામી રંગની રાને લાલ, આપામવાળી
 તથા પુષ્કળ બ્રમરશ રાને ઉપાવાળી હોય છે

ગમ્ભીર પતનાં લક્ષણ

ગમ્ભીરેઽધિકપૂર્વકુ ।

શ્વયથુપ્રચિતઃ પાકી વાયુ સમ્પ્રસ્થિતમ્જસુ ॥

છિન્દ્રિવ ચરત્યન્તર્મ્મકોર્કુર્વશ્ચ વેગવાન ॥

કરોતિ સ્વજ પશુનું વા શરીરે સર્વતશ્ચર ॥૧૧

ગભીર પતમા પહેલા (=શ્લેષક ૯, ૮ મા)
 કડલી (ઉત્તાન પતની) પીણ જેમા વધારે પ્રમાણમા
 હાય છે નોવા, ગદાયેલા (=કમ) ૨ ને પાકે રહેલા
 સોજે ૨ રો છે વેગવાળો વાયુ સાધારોમા, હાડકામા
 ૨ ન મનજમા જાડુ કાપેલા હોય રહેલી પીણ કરતો
 કરના ફર છે, તથા શરીરમા બધે ફરતોફરતો અગને
 ન વ વાળી દઈને ખજ કે પશુ (શ્લેષક ૪૫ કરે છે)

વાયુ વધારે હોય તો થુ થાય ?

વાતેઽધિકેઽધિક તત્ર શૂલકુરુણતોદનમ્ ।

શોકસ્ય રોક્ષ્યકૃણ્યત્વદ્યાવતાવૃદ્ધિહાનય. ॥૧૨॥

ધમન્યકુગુલિસન્ધીનાં સદ્ગોનોદ્ગમદાઽતિરુ ।

ઝીતદ્રવાનુપશયૌ સ્તમ્ભવેવધુસુતય ॥૧૩॥

પતમા વાયુ વધારે હોય તો તમા (=પતમા)
 વૃગ, ફરકાટ અને ના વધારે પ્રમાણમા થાય એજી
 પૂગા, કાશ, બામી રંગના રાને વધારે રહેલા હોય,
 ધમનરશ રાને ૨ ગભીરો નાથા સમચાઈ જાય,
 શરીર નકડકડી જાય, બાધ પીણ થાર, કદા પડેલો
 ડેશ થાય (=સદન ન કરી શકાર) રાને કદા પદાર્થ
 વાપરવાથી સુખ ન થાર (=દર ગલટુ વરે), સન,
 કપ ૨ ન મુપ્તિ થાય

પતમા લોલી વધારે હોય તો થુ થાય ?

સ્ત્વે શોકોઽતિરુતોદસ્તાઽશ્ચિમિચિમાયતે
 સ્તિગ્ધરુદ્ધૈઃ શામં નૈતિ કળ્પમ્લેદસમન્યત. ॥૧૪॥

સમાનવાયુ ધાથી કોપે, શું થાય ?

સમાનો વિપમાર્જીરીતસદ્ગીમેભોજનૈઃ ॥૨૫॥

કરોત્યકાલશયનજાગરાદૈશ્વ દૂપિત. ।

શુન્નગુલ્મપ્રહ્ણયાદીન્ પકામાશયજાન્ ગદાન્ ॥૨૬॥

વિષમ ભોજન, અજીર્ણ ભોજન, ઠડુ ભોજન રાત્રે સકીર્ણ ભોજનથી તથા ચોગ્ય સમય વિના સૂવાથી, બગવા વગેરેથી બગડેલા સમાનવાયુ શૂળ, ગ્રાણી, ગ્રહણી વગેરે પકવાશય અને અમાશયમા થતા રોગો કરે છે.

અપાનવાયુ ધાથી કોપે, શું થાય ?

અપાનો રુક્ષગુર્વશ્વેગાઘાતાતિવાહનૈઃ ।

યાનયામાસનસ્થાનચક્ષ્મૈશ્ચાતિસેવિતૈ ॥૨૭॥

કુપિતઃ કુરુતે રોગાન્ કુચ્છાન્ પકાશયાશ્ચયાન્ ।

મૂચશુક્રમદોપાર્શ્વોગુદ્વશ્ચશાદિકાન્ શહન્ ॥૨૮॥

લૂખા અને ભારે આહારથી, વેગાને રોકવાથી કે પરાણે આપ્તવાથી (=બહાર કાઢવાથી), પગપાળી મુસાફરી, વાહનમા મુનાફરી, રોક જગારે બેસી રહેવું, ઊભા રહેવું અને ફરફર કરવું એટલા વાના બહુ જ કરવાથી કોપેલા અપાનવાયુ પેશાબના રોગ, વીર્ધના રોગ, હરસ, અમાજ નીકળવી વગેરે પકવાશયમા થતા અનેક કૃષ્ણમાધ્ય રોગો કરે છે

સામ અને નિરામ—વાયુના લક્ષણ

સર્વે ચ માસનં સામ તન્દ્રાસ્તૈમિત્યગૌરવૈઃ ।

ક્ષિગ્ધત્વારોચકાલસ્યશૈઃપશોફાગ્નિહાનિમિઃ ॥૨૯॥

કટુરુક્ષામિલાપેજ તદ્વિધોપશયેન ચ ।

યુક્તં વિદ્યાગ્નિરામ તુ તન્દ્રાદીનાં ચિપર્યયાત્ ॥૩૦॥

ધેન, સ્તેમિત્ય, ભારેપણ, સ્નિગ્ધપણ, રસિય, આગ્રસ, ઠંડક, સોજો, જઠરાગ્નિનો નાશ, તીખું અને લૂખું ખાવાપીવાની ઈચ્છા અને તીખા અને લૂખા ઉપાથી સુખ થાય એટલા લક્ષણો ઉપરથી (પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન રાત્રે અપાન) એ બધા પ્રકાર નો વાયુ સામ છે એમ જાણવું અને ઉપરના ધેન વગેરે લક્ષણોથી વિન્દ્ય લક્ષણો ઉપરથી વાયુ નિરામ છે એમ જાણવું

વાયુના અનેક પ્રકારના આવરણના લક્ષણ

વાયોરાયરણં ચાતો ઘટુમેશં પ્રવ્યયતે ।

તેથી વાયુનું આવરણ અનેક પ્રકારનું કહેવાય છે
(=વાયુનો માર્ગ કઈ વગેરે રાત્રે વરતુઓથી રોકાય છે)

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ

લિહ્ન પિત્તાવૃતે દાઘસ્તુષ્ણા શૂલં ક્રમસ્તમ ॥૩૧॥

કટુતોષ્ણામ્લલપર્ણવિદાહઃ શીતકામતા ।

જ્યારે વાયુ પિત્તથી રોકાય (=પિત્ત વાયુના માર્ગમા આડું આવે), ત્યારે બળતરા, તરસ, શૂળ, દેર, અધારાં આવે; તીખું, ગરમ, ખાટું અને ખારું ખાવા પીવાથી વિદાહ થાય, ઠંડા આહારવિહારની ઈચ્છા થાય—એટલા લક્ષણ થાય છે

કફથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

શૈત્યગૌરવશૂલાનિ કટ્વાઘપશયાઽધિકમ્ ॥૩૨॥

લહુનાયાસરુક્ષોષ્ણકામતા ચ કકાવૃતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ કફથી રોકાયો હોય, ત્યારે ઠંડક, ભારેપણ, શૂળ, તીખું વગેરે (=તીખું ગરમ, ખાટું અને ખારું—સ્વેદક ૩૧૧) ખાવાપીવાથી ખાસ સુખ (=તાહત) લાગે, વાહન, મહેનત, લૂખું અને ગરમ એ ચારની ઈચ્છા થાય

લોહીથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

રક્તાવૃતે સદાહાર્તિસ્ત્વદ્ગ્રાસાન્તરજા મૃદામ્ ॥૩૩॥

મયેચ રાગી શ્વયશુર્ત્યવન્તે મળ્ડલાનિ ચ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં લોહી રાગુ રાગુ હોય, ત્યારે ચામડી રાત્રે માસના અંતે બળતરા નાથે પુખ્ત પીડા થાય છે, લાલશોળ સોજો હોય છે અને ગોળ વાળા (=ચક્રમા) થાય છે

માસથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

માંસેન કઠિનઃ શોકો વિવર્ણઃ વિટિકાસ્તયા ॥૩૪॥

દર્પઃ પિપીલિકાનાં ચ સજ્જાર દ્વ જાયતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ માંસથી રોકાય, ત્યારે સોજો કઠમ રાત્રે બગડેલા રંગનો લોપ છે, ફેલીઓ થાય છે, રૂવાણ ઊભા થાય છે તથા અવયવો ઉપર જાણે કીડી ઓ વાવની લોથ રોવું લાગે છે

ચરબીથી રોકાયેલા વાયુ(=આક્રમવાત)ના લક્ષણ

ચલં ક્ષિગ્ધો મૃદુઃ શીતઃ શોકોગાત્રવ્યરોચકા

માઢ્યવાત ઇતિ જ્ઞેયઃ સ જ્ઞહ્યો મેદસાઽવૃતે ।

જ્યાર વાયુના માર્ગમા ચરબી રાગી આવે, ત્યારે અવયવો ઉપર સોજો ખસતો, ઊનગ્ધ, મૃદુ અને ઠંડો હોય છે તથા ચરબિ થાય છે એને રાક્રમવાત જાણવો એ કૃષ્ણમાધ્ય છે

લાઝમથી રોકાયેલા વાયુના લક્ષણ

સ્પર્શામસ્થયાવૃત્તેઽપ્યુષ્ણં પીડનં ચામિનન્વતિ ॥૩૫॥

સૂચ્યેવ તુયનેઽપ્યર્થમજ્ઞં સીદતિ શલ્યતે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ લાઝમથી રાગાય છે, ત્યારે ત્યા બહુ ગરમ વરતુ રોકવાથી અને અવયવો સારું

વાગે છે; જાણે સોય ખોસવાથી થતી હોય એવી પીડા થાય છે, અંગસાદ થાય છે અને રસોમાં શૂળ આવે છે.

મનજાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મજ્જાવૃત્તે વિનમનં જુમ્મપે પરિવેશનમ્ ॥૩૭॥

શૂલં ચ પીડ્યમાનેન પાણિભ્યાં લભતે સુલમ્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં મનજા આવી આવે, ત્યારે અંગે વળી જાય છે, બગાસાં રહેવે છે, જાણે થરીરે દોરડાં તાણી બાંધ્યાં હોય એવી પીડા થાય છે, શૂળ આવે છે અને એ અંગને જ્યારે હાથથી દબાવવામાં (ચોળવામાં, મનજાવામાં) આવે ત્યારે ત્યાં સારું લાગે છે.

વૌર્ધ્યથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

શુક્લાવૃત્તેડતિવેગો વા ન વા નિફલતાડિવા ॥

જ્યારે વાયુનો માર્ગ વૌર્ધ્યથી રોકાય, ત્યારે વૌર્ધ્યના બહુ વેગ આવે (=વારંવાર વીર્ય છૂટે) કે સમૂળનું વીર્ય ન છૂટે કે વીર્ય નકામું જાય (=વૌર્ધ્યથી જર્ણ રહે નહિ.)

આહારથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મુકં કુક્ષોં રજા જીર્ણે શામ્યત્પન્નાવૃત્તેડનિલે ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ આહારથી રોકાય, ત્યારે ખાધા પછી કુખમાં પીડા થાય છે અને ખાધેલું પચ્યા પછી એ પીડા શમી જાય છે.

પેશાબથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

મૂત્રામૃદ્ધિરુદ્ધમાનં યસ્તેમૂત્રાવૃત્તે મથેત્ ॥૩૯॥

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં પેશાબ આડે આવે, ત્યારે પેશાબ થતાં નથી અને મૂત્રાણવનું અધ્ધમાન થાય છે (=દુધી જાય છે).

અગ્રાથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

વિંકાવૃત્તે વિશ્વઘોડયઃ સ્વસ્થાને પરિહન્તતિ ।

મજત્યાગુ જરં સ્નેહો મુકે ધ્વાનદ્યતે નરચક્ષ્ણા ।

શરૂપીઢિતમગ્રેન દુઃલં શુકં ચિરત્પરુજેત્ ।

જ્યારે વાયુના માર્ગમાં અગ્રે અગ્રે આવતો હોય, ત્યારે નીચે પેતાના સ્થાનમાં (=૧. અધાનવાયુના સ્થાનમાં, ૨. અગ્રના સ્થાનમાં) વિભંય થાય છે અને એ રીતે રૂપાયેલા વાયુ પેતાના સ્થાનમાં જામે કપાનું હોય એવી પીડા રહે છે, સ્નેહ ઝટ પડી જાય છે અને ખોરાક ખાવાપીવાથી મધ્યસ્થને અન્યાય થાય છે, તથા ખોરાકથી દબાવતેલો અગ્રે મુગાઈ નળિને થાયે વપને માગમુકેથીની રિતરે છે.

બધી ધાતુઓથી રોકાયેલા વાયુનાં લક્ષણ

સર્વધાત્વાવૃત્તે ઘાયો ઓળીવદ્દક્ષણપૃષ્ઠકક્ ॥૪૧॥

વિહામો મારુતોડસ્વસ્થં હૃદયં પીડ્યતેડતિ ચ ।

જ્યારે વાયુનો માર્ગ બધી ધાતુઓથી રોકાય, ત્યારે કૂલા, કાથળનાં વળાં અને પીઠમાં પીડા થાય છે. વાયુ પેતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે જાય છે, હૃદયમાં અસુખ થાય છે અને હૃદયમાં બહુ જ પીડા થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુનાં લક્ષણ

અમો મૂર્છાં રજા દાહઃ પિત્તેન પ્રાણ આવૃત્તે ॥

વિદગ્ધેડ્યે ચ યમનમ્

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રોકાય, ત્યારે ફેર, મૂર્છા, પીડા, બગતરા અને ખોરાકનો વિદાય થયા પછી ઊંઘડી થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ

ઉદાનેડપિ અમાદયઃ ।

દાદોડન્તર્જાઘ્રશાશ્વ

પિત્તથી જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રોકાય, ત્યારે ફેર વગેરે (મ્લેક ૪૨, ૪૨૧) થાય, તે ઉપરાંત સંદર બગતરા થાય તથા બળનો નાશ થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા બ્યાનવાયુનાં લક્ષણ

દાદો ધ્યાને ચ સર્વંગા ॥૪૩॥

પલમોડ્જ્વેષાસજ્જ્વલ સત્તન્તાપઃ સવેદનઃ ।

પિત્તથી બ્યાનવાયુનો માર્ગ રોકાયો હોય, ત્યારે આખા શરીરમાં બગતરા, કંટાળો, શરીરની કિશ્કિઓનો નાશ થાય (શરીરથી કંઈ કામ થઈ શકે નહિ), સાથે ગરમી અને પીડા થાય.

પિત્તથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ

સમાન કમ્પોપહતિરતિસ્વેદોડરતિઃ સવૃદ્ ॥૪૫॥

દાહઃ રવાશ્

પિત્તથી સમાનવાયુનો માર્ગ રોકાયો હોય, ત્યારે અગ્નિને નાશ થાય છે, બહુ પરસેવો થાય છે, અનુ-અંગે આવે છે, તરત લાગે છે અને બગતરા થાય છે.

પિત્તથી રોકાયેલા અધાનવાયુનાં લક્ષણ

મવાને તુ મલે દારિદ્ર્યવર્ગતા ।

રજોતિવૃષ્ટિસ્થાપય યોનિમેહનવાયુસુ ॥૪૭॥

જ્યારે અધાનવાયુનો માર્ગ પિત્તથી રોકાયો હોય, ત્યારે અગ્રે વગેરે મગ્ન થયેલ મેત્સ્ય રેવના હોય છે.

રજોગુણ બહુ જોર પકડે છે (રાજવા સ્ત્રીને બહુ રાત સુવ આવે છે) તથા યોનિ, મૂત્રેન્દ્રિય રાત્રે ગુદા તપી જાય છે

કફથી રોકાયેલા પ્રાણવાયુના લક્ષણ

શ્લેષ્મણા ત્વાઘૃતે પ્રાણે સાદસ્તન્દ્રાડચર્ચિર્વમિઃ ।
ઈવંતં ક્ષયથૂદ્ધારનિ શ્વાસોઽચ્છ્વાસસહ્મદઃ ॥૪૬॥

જ્યારે પ્રાણવાયુનો માર્ગ કફથી રોકાય, ત્યારે અંગસાદ, ઘેન, રાત્રિ, ઊંચડી, થૂંક નીકળે છે તથા છીંક, શ્વેતકાર, નિશ્વાસ રાત્રે ઉચ્છ્વાસ પકડાઈ જાય (=એ ચાર ક્રિયાઓ સરખાતી થાય નહિ)

કફથી રોકાયેલા ઉદાનવાયુનાં લક્ષણ

ઉદાને મુક્તાત્રત્વમચર્ચિર્વાસ્વરગ્રહઃ ।

ઘલવર્ણપ્રણાશઃ

જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ કફથી રોકાય, ત્યારે શરીર ભારે થઈ જાય, રાત્રિ થાય, બોલવાની ક્રિયા અને અવાજ પકડાઈ જાય, તથા બળ અને રંગનો નાશ થાય

કફથી રોકાયેલા વ્યાનવાયુનાં લક્ષણ

વ્યાને પર્વારિધ્યાગ્રહઃ ॥૪૭॥

મુક્તાડક્ષેપુ સર્વેપુ સ્થલિતં ચ ગતો મૃશ્મત્ ।

જ્યારે વ્યાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો રાખે, ત્યારે પર્વ, ડાડકાં અને બોલવાની ક્રિયાનો સ્તંભ થાય (=પકડાઈ જાય), બધા ર વ્યવેશા ભાર લાગે રાત્રે ચાલતાચાલનાં પુષ્કળ દેસ વાગે

કફથી રોકાયેલા સમાનવાયુનાં લક્ષણ

સમાનેતિહિમાક્લ્મ્સમસ્વેદો મન્દ્યવદ્વિતા ॥૪૮॥

જ્યારે સમાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો આપે તોય, ત્યારે શરીર બહુ ઠંડુ થઈ જાય, પાંચેનો ન થાય, જઠરાગ્નિ મંદ થઈ જાય

કફથી રોકાયેલા અપાનવાયુનાં લક્ષણ

અપાને સ્વર્કર્મ મૂજાશ્ચકૃત સ્પાત્મપર્વનન્મત્ ।

જ્યારે અપાનવાયુના માર્ગમાં કફ આડો આપે તોય, ત્યારે કફવાળા ઝડપેશ્વાજ થાય

વાયુર્ન ૩૨ પ્રકારનું આવરણ

રતિ ક્ષાંતિશતિવિધં ઘાયોરવર્ણ ચિદુઃ ॥૪૯॥

આ રીતે (સ્લોક ૩૧ થી ૮૮) વાયુને ૩૨ પ્રકારનું આવરણ છે એમ જાણવું જાય છે

પાંચ વાયુનું પરસ્પર આવરણ

પ્રાણાદયસ્તથાડ્યોન્યમાકૃષ્ણવન્તિ યથાક્રમમ ।
સર્વેપિ વિશતિવિધં વિદ્યાદાવરણ ચ તત્ ॥૫૦॥

(તે ઉપરાંત) પ્રાણ વગેરે બધાય (=પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન રાત્રે ૨ પાન) ક્રમવાર એકબીજાના માર્ગને રોકે છે ૨૦ આવરણ વીત પ્રકારનું છે એમ જણાયું

(પ્રાણ વડે ઉદાન વગેરે બાકીના ચારનો માર્ગ રોકાય તે ચાર આવરણ, ઉદાન વગેરે બાકીના ચારમાના દરેક વડે પ્રાણનો માર્ગ રોકાય તે ચાર આવરણ, ઉદાન વડે વ્યાન, સમાન રાત્રે ૨ પાનનો માર્ગ રોકાય તે ત્રણ આવરણ, વ્યાન, સમાન રાત્રે અપાન ૨૦ ત્રણમાના દરેક વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે ત્રણ આવરણ, વ્યાન વડે સમાન રાત્રે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય તે બે આવરણ સમાન રાત્રે ઉદાન ૨૦ બેમાથી દરેક વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય તે બે ૨ આવરણ સમાન વડે ૨ પાનનો માર્ગ રોકાય તે ૨૦ ૨ આવરણ અપાન વડે સમાનનો માર્ગ રોકાય તે એક ૨ આવરણ ૨૦ રીતે પાંચ વાયુ એના પરસ્પર ૨ આવરણ કુલ ૨૦
(=૪+૪+૩+૩+૨+૨+૧+૧ છે)

પાંચ વાયુના પરસ્પર આવરણનાં લક્ષણ

નિશ્વાસોઽચ્છ્વાસસરોચ

પ્રતિદયાય શિરોગ્રહઃ ।

હૃદોગો મુલશોષઃ પ્રાણેનોદાન માઘૃતે ॥૫૧॥

ઉદાનેતાડ્યુતે પ્રાણે વર્ણોઽજોઘ્નસહ્યઃ ।

પ્રાણવાયુ વડે જ્યારે ઉદાનવાયુનો માર્ગ રોકાય ત્યારે શ્વાસોઽચ્છ્વાસ ? નિશ્વાસ રોકાવટ થાય છે, નહીં ખમ થાય છે, માથુ પડ્યું છે, હૃદયના રોગ થાય છે, મો સુખાય છે ઉદાનવાયુ વડે જ્યારે પ્રાણના માર્ગ રોકાય છે, ત્યારે શરીર ના ગરમ, બેચેન અને બળનો નાશ થાય છે

વિશાડનથા ચ વિમજેસ્તંગમાવરણં મિષક ॥૫૨॥
સ્થાનાન્વલેદય વાતાનાં

શુષ્કિ દાર્દ્રિ ચ કર્મણાત્ ॥

આ ધાત્વે વાયુઓના સ્થાનનો અને વાયુના મમમાં વધારો છે કે ઘટાડો છે એ જાણવું (૧૨૦) એને વેદો બધા જાણવું આ પાંચે નામના (મો વાયુ કયા વાયુથી ગેમાય ત્યારે કયા વસ્તુ થાય તે નમણ લેવું)

(દરેક વાયુના સ્થાન તથા ક્રેપેશ અને ૧ ક્રેપેશ ૧૦ વાયુના મમ મૂ. ૧૦ માં આપ્યા છે

પાચમાથી જે વાયુ માર્ગ શેકતો હોય તેના કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જે વાયુનો માર્ગ રોકાયો હોય તેના કર્મ ઓછા થઈ જાય છે વળી જે કર્મ થાય છે તે કયા સ્થાનમા થાય છે તેનો પણ વિચાર કરવા પડ છે લક્ષણ કયા વાયુના સ્થાનમા થાય છે તથા કયા વાયુના કામ જોરેજોર ચાલે છે તે કયા વાયુના કામ રોકાઈ ગયાં છે તેટલી બાબતોનો વિચાર કરવાનો કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુરો રોક્યો છે તે નક્કી થઈ શકે છે)

(દા ત ઉદાન વડે રાપાનનો માર્ગ રોકાય ન્યાર ઊલગી, શ્વાસ ઉપગમ, શ્વાસ જઠરાગ્નિ ર નિત્ય વજોર થાય છે રૂપાન વડે ઉડાનનો માર્ગ રોકાય ન્યાર મૂત્રાશય દૂર્લ્ભી જાય, ઉદાવર્ત, ગોણે લોહ જઠરાગ્નિ ર ને કાનરથી કનરાનુ હોય એવી ઝીણ થાય છે વ્યાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય ન્યાર ઝાંઝે, પેશાન અને વીંધે બહુ જ નીકળે છે સમાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ન્યારે મૂર્છા, ઘેન, લવચી અગ્નિ, જઠરાગ્નિનો, રોગગ્નિનો અને બાળનો નાશ—રોગનું થાય છે ઉદાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ન્યાર મો બાળી રંગનું થઈ જાય, જઠરાગ્નિ સ્તન્ય અને લોહ થઈ જાય, ધરમેલો થાય, ધરોરની વેશાનો થાય નહિ ર ને આંખો મિચાઈ જાય રા પોલે વેઈ કયા વાયુનો માર્ગ કોય વાયુ શેકે ન્યારે કયા લગ્ન થાય, તે શ્વાસને આધારે પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરી લેનું)

વાયુના અસંખ્ય આવરણો

પ્રાણાદીનાં પંચજાના મિથ્રમાવરણ મિથ્ર ॥૫૨॥
પિત્તાદિમિદ્ધાદિશર્મિમિથ્રાણા મિથ્રિતૈષ્ઠૈઃ ।

પ્રાણ વજોર થાય વાયુઓમારી રોકાયેક, બેને, ત્રણત્રણ કે ચારચાર અં રૂ ર એકબીજાના રાવર (માર્ગ રોકનાર) અને આર્ય (બેનેમા માર્ગ રોકાય તે) બનવાથી અસંખ્ય મિથ્રા રાવરણ થાય છે વળી પિત્ત વજોરે બાર (=પિત્ત, કફ, લોહી, માત્ર, રૂબી, ઘાટકુ, મજ્જા, વીંધે, સ્તન, પેશાન ગ્રાહ અને બીજાનું) માના દરક વડે ઉપર કંઈના થાય વાયુઓનાં અસંખ્ય મિથ્રા આવરણોનો માર્ગ રોકવાથી વળી તેથી વધારે અસંખ્ય આવરણો બને છે વળી એ રીત બનેલા મિથ્રા આવરણો અં ર અં ર મિથ્રા થાય તેથી આવરણો નેના કરતાં વે વધાર અસંખ્ય બને છે

મિથ્રૈઃ પિત્તાદિમિસ્તદ્વિમિથ્રાગમિરનેકથા ॥૫૩॥
તારતમ્યનિકલ્પાચ યાત્યાતૃત્તિરસહૃયતામ્ ।
તા લક્ષ્યેદ્યહિતો યયાસ્ય લક્ષણોદયાત્ ॥૫૫॥
શતે શતેશ્ચોપશ્યાદગ્ન્યાદમપિ મુદુર્મુદુ ।

(આગના શ્લોકમા પિત્ત વજોર બારમાથી નેક છૂટછૂટ આવરણ કર તેની ગાતરી થઈ, પણ પિત્ત વજોર બારમારી ગમે તે બેને, ત્રણત્રણ, ચારચાર અ બરના સમુદ્ધા આગના શ્લોકમા કહેલા વાયુના ર સખા આવરણોનું આવરણ કરે તેની ગાતરી થઈ નથી વળી પિત્ત વજોર બરના અસંખ્ય મિથ્રા સમુદ્ધા તથા થાય વાયુના રાવરક અને આવાર્યના ભાવથી થયેલા અસંખ્ય સમુદ્ધામા કઈ વસ્તુ કોના કરતા કેટલે અથવા વધારે છે એવો તર અને તમનો વિચાર પણ આગલા શ્લોકમા થયો નથી તેથી કહે છે કે —)

તે જ પ્રમાણે પિત્ત વજોરે મિથ્રા થઈને પ્રાણ વજોરે મિથ્રા થયેલાના માર્ગનું આવરણ કરે રોકા અનેક પ્રકારના મિથ્રામિતે લીધે તથા એ બધામા કયું કોના કરતા કયું વધારે પ્રમાણમા છે ર ને કયું સૌથી વધારે છે એ રીતે અનેક વિકલ્પો હોવાથી આવરણો ર સંખ્ય બને છે દરેકના પોતપોતાના લક્ષણો પ્રકટ થાય તે ઉપરથી વેઈ ખાન દઈને ધીમેધીમે વારવાર એ આવરણો ઓળખવા આવરણ છુપારેનું હોય (=લક્ષણો બહુ ન થતા તોય) તોપણ ઉપધાનો ઉપધોગ કરીને છૂપું આવરણ પણ વેઈ ધીમેધીમે વારવાર બાન દઈને ઓળખી શકનું

વિદોષાઝીવિતં પ્રાણ ઉદાનો પલ્મુચ્યતે ॥૫૬॥
સ્વાત્ત્વો પીઠનાશાનિરાયુષ્ણ યલ્લસ્ય ચ ।

(જ્યાં વાયુ છરનરૂપ છે એ વાત ખરી પણ) ખાન કરીને તો પામવાનું છરનરૂપ છે ખાન કરીને ઉડાનરૂપ બનરૂપ છે રી બેને (=પ્રાણ અને ઉડાન) તો માત્ર જરાથી રનુકમે આવરણ અને બાળનો નાશ થાય છે

સાધ્યશ્લોક આવરણો

માવૃતા વાયવોડ્ઝાતા

ઘાતા વા વચ્ચર સિયતા ॥૫૭॥
પ્રયત્નેનાપિ ઉડાવ્યા મરેયુવોડ્ઝુપક્ષમા ।

શાનાથી આ વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે, એવો જન વિષે નિશ્ચય ન થઈ શકે તોય એના ...

માનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો નિશ્ચય થયો હોય એવા વાયુઓ જે અંક વરસ સુધી અ નેને રોકાયેલા રહેલા હોય, તે એવા વાયુઓ પ્રથમ કરવા છતાં પણ દુ સાધ્ય હોય છે અથવા અસાધ્ય બની જાય છે

રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી થતા ઉપદ્રવ મંવદ્રધિપ્લોહદ્રોગગુલ્મામિસદનાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

મવન્ત્યુપદ્રવાસ્તેવામાવૃતાનામુપેક્ષણાત્ ॥ ૫૯ ॥

જેના માર્ગમા કઈ રોકાણ હોય એવા વાયુ ને બેદરકારી રાખવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર ન કરવાથી) ગદ્ગદ, બરોળનો રોગ, હૃદયના રોગ, બદ્ધશક્તિ મંદ પડી જાય વગેરે ઉપદ્રવ થાય

इत्यष्टाह्नहृदये तृतीये निदानस्थाने वृद्धौ
निदानं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ ૧૬ ॥

નિદાનસ્થાન સમાપ્ત

પાંચમાથી જે વાયુ માર્ગ રોકતા હોય તેના કર્મની વૃદ્ધિ થાય છે અને જે વાયુનો માર્ગ રામયો હોય તેના કર્મ ઓછા થઈ જાય છે વળી જે કર્મ થાય છે તે કયા સ્થાનમા થાય છે તેનો પણ વિચાર કરવો પડે છે લક્ષણ કયા વાયુના સ્થાનમા થાય છે, તથા કયા વાયુના કામ જોરખેર ચાલે છે અને કયા વાયુના કામ રોકાઈ ગયા છે રોકેલી બાબતોનો વિચાર કરવાથી કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુનો રોકાયો છે તે નક્કી થઈ શકે છે)

(દા ત ઉદાન વડે રાપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે ઊલ્લેહી, શ્વાસ, ઉપગમ, યોડો જલરાગિન, રક્તિમાર વગેરે થાય છે અપાન વડે ઉદાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂત્રાશય કૂલી જાય, ઉદાવર્ત, ગોળો, યોદ્ય જલ રાગિન અને કાતરથી કાતરાનું હોય રોચી ઘોસ થાય છે. વ્યાન વડે અપાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે ગામે, પેશાબ અને વીર્ય બહુ જ નીકળે છે સમાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મૂર્છા, ઘેન, લવચી, અગ્ર ધત્ત, જલરાગિનો, નેત્રજલનો અને બજનો નાશ—રોકેલું થાય છે ઉદાન વડે વ્યાનનો માર્ગ રોકાય ત્યારે મો બળાખી રગનું થઈ જાય, જલરાગિન સ્તંભ્ય અને યોડો થઈ જાય, પરમેવો થાય, શરીરની વેદાગ્રે થાય નહિ અને અપાન મિચાઈ જાય રાત્રિ પાંચલે વેદો કયા વાયુનો માર્ગ કયા વાયુ રોકે ત્યારે કયા લક્ષણ થાય, તે જાણને આધારે પોતાની બુદ્ધિથી નક્કી કરી લેવું)

વાયુના અસંખ્ય આવરણો

પ્રાણાદીનાં ચ પચાત્તા મિશ્રમાવરણં મિય ॥૫૩॥
પિત્તાદિમિદ્ધદશમિમિશ્રાણા મિશ્રિતૈશ્ચ તૈઃ ।

પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓમાથી રોકરોક, બેને, ત્રણત્રણ કે ચારચાર અદરઅદર રોકબીજના રાવગડ (=માર્ગ રોકનાર) અને અપાન (=જેનો માર્ગ રોકાય તે) બનવાથી અસંખ્ય મિશ્ર આવરણો થાય છે વળી, પિત્ત વગેરે બાર (=પિત્ત, કફ, લોહી, માસ, વરચી, ડાકડું, મજ્જા, વીર્ય, અન્ન, પેશાન, ગામે ર તે બધી પાનુરો) માના દરેક વડે ઉપર કહેલા પાંચ વાયુઓનાં અસંખ્ય મિશ્ર આવરણોના માર્ગ રોકાવાથી વધી તેથી વધારે અસંખ્ય આવરણો બને છે વધી રહે એને બનેલા મિશ્ર આવરણો અ ર અંદર મિશ્ર થાય તેથી આવરણો તેના કરતાં જે વધારે અસંખ્ય બને છે

મિશ્રૈ પિત્તાદિમિસ્તદ્વિનિમિશ્રગમિરનેકથા ॥૫૪॥
તારતમ્યનિકલ્પાચ યાત્યાદૃષ્ટિરસંજ્ઞયતામ્ ।
તા લક્ષણેદ્વહિતો યથાસ્વ લક્ષણોદયાત્ ॥૫૫॥
શનૈ શનૈશ્ચોપશયાદ્ગૃહામપિ મુદુમુદુ- ।

(આગળના શ્લોકમા પિત્ત વગેરે બારમાથી વચ્ચે છૂટછૂટ અવાગલ કરે તેની મજાતરી થઈ, પણ પિત્ત વગેરે બારમાથી ગમે તે બેબે, ત્રણત્રણ, ચારચાર કે બારના સમૂહમા આગળના શ્લોકમા કહેલા વાયુના ર સખા ન વારણોનું અવાગલ કરે તેની મજાતરી થઈ નથી વધી પિત્ત વગેરે બારના અસંખ્ય મિશ્ર સમૂહો તથા પાંચ વાયુના રાવગડ અને આવાર્પના ભાવથી થયેલા અસંખ્ય સમૂહોમા કઈ વસ્તુ કોના કરતા કેટલે અથવા વધારે છે રોચે તર અને તમનો વિચાર પણ આગલા શ્લોકમા થયો નથી તેથી કહે છે કે —)

તે જ પ્રમાણે પિત્ત વગેરે મિશ્ર થઈને પ્રાણ વગેરે મિશ્ર થયેલાના માર્ગનું આવરણ કરે રોચા અનેક પ્રકારના મિશ્રણોને લીધે તથા એ બધામા કયું કોના કરતા કેટલું વધારે પ્રમાણમા છે અને કયું સૌથી વધારે છે રો રીતે અનેક વિકરણો હોવાથી આવરણો રાસખ્ય બને છે દરેકના પોતપોતાના લક્ષણો પ્રકટ થાય તે ઉપરથી વેદો વ્યાન દઈને ધીમેધીમે વારવાર એ અવાગલો ઓગળવા રાવરણ છુપાવેનું હોય (=લક્ષણો વ્યક્ત ન થતા હોય) તેપણ ઉપશયનો ઉપયોગ કરીને છપું આવરણ પામ નેઈ ધીમેધીમે વા-વાગ વ્યાન દઈને ઓગળી કાઢવું

વિશેષગ્જીવિતે પ્રાણ યદાનો ધલમુચ્યતે ॥૫૬॥
સ્વાત્તયો પીડનાસ્થાનિરાયુષ્મ ધલસ્ય ચ ।

(બધા વાયુ જીવનરૂપ છે એ વાત ખરી પણ) ખાત કરીને તો પ્રાણવાનુ જીવનરૂપ છે ખાત કરીને ઉત્તરવાયુ બળરૂપ છે રો બને(=પ્રાણ અને ઉત્તર) નો સોજ થવાથી રાનુકમે આવરણ અને બજનો નાશ થાય છે

સાધ્યસાધ્ય આવરણો

માનૃતા વાયવોડ્ઝાતા

જ્ઞાતા વા વસરં રિયતાઃ ॥૫૭॥
પ્રયત્નેનાપિ હુ સાધ્યા મથેયુર્વાનુપક્રમાઃ ।

જાનાથી તથા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે, એવો જેને વિષે નિશ્ચય ન થઈ શકેલો હોય રોચા વાયુઓ અથવા

યાનાથી કયા વાયુનો માર્ગ રોકાયો છે એવો નિશ્ચય થયો તોય એવા વાયુઓ જે એક વરસ સુધી એ રીતે રોકાયેલા રહેલા હોય, તે એવા વાયુઓ પ્રવળ કરવા છતાં પણ દુઃસાધ્ય તોય છે અથવા અસાધ્ય બની જાય છે.

રોકાયેલા વાયુના ઉપચાર ન કરવાથી થતા ઉપદ્રવ નિવદ્રધિહ્રોહદ્રોગમુલ્પામ્નિસદનાદયઃ ॥ ૫૮ ॥

મનસ્સુપદ્રવાસ્તેપામાવૃતાનામુપેક્ષણાત્ ॥ ૫૮૩ ॥

જેના માર્ગમાં કંઈ રોકાણ હોય એવા વાયુઓ તરફ બેદરકારી રાખવાથી (શાસ્ત્રોક્ત ઉપચાર વખતસર ન કરવાથી) ગડ, બરોળનો રોગ, દૃઢના રોગ, ગોળા, જલશગ્નિ મંદ પડી જાય વગેરે ઉપદ્રવો થાય છે.

હલ્યષ્ટાઙ્ગહૃદયે તૃતીયે નિદાનસ્થાને વાતશોષિત-

નિદાનં નામ ષોડશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૬ ॥

નિદાનસ્થાન સમાપ્ત

મહર્ષિ વાગ્મટેઝ્ઠ

અષ્ટાંગહૃદય

ચિકિત્સાસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : જ્વરચિકિત્સા

(રોગ થી રીતે પારખવે તે આગળ નિદાનસ્થાનમાં કહેવાઈ ગયું છે હવે થી ચિકિત્સા (ઉપચાર) કરવી તે કહેવું જોઈએ તેથી હવે ચિકિત્સાસ્થાનનો આરભ થાય એ યોગ્ય છે નિદાનસ્થાનમાં જે કમળા રોગ કહ્યા છે તે જ કમળા આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં એના ઉપાય કહેવા યોગ્ય છે, તેથી પહેલા તાવની ચિકિત્સા જ કહેવાની ઈચ્છાથી વાગબટ કહે છે કે —)

ઘ્યાતો જ્વરચિકિત્સિતં ઘ્યાલ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ દ સ્માદુરત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

હવે અમે તાવના ઉપાય વિગતવાર કહીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે (એટલે આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ જે કહ્યું છે તે જ આ ચિકિત્સાસ્થાનમાં અમે લખ્યું છે અમારી બુદ્ધિના તરંગો દોડાવીને અમે કઈ પણ લખ્યું નથી)

તાવમા નકેરગ્ર ઉપવાસ એનુ કારણ

મામાશયસ્યો હસ્તાર્ચિ સામે

માર્ગાન્ વિધાય યત્ ।

વિદધાતિ જ્વરં દોષસ્તસ્માદુર્બીત લઙ્ગનમ્ ॥૧॥
પ્રાશ્નપેપુ જ્વરાદો વા, ચલં યત્નેન પાલયન્ ।

આમાશયમાં રહેલા, આમવાળો દાણ નદહાગિનને હણીને (=હોલવીને, છાઈ દઈને), ચારના સ્રોતોને પૂરી દઈને તાવ આણે છે, તેથી તાવના પૂર્વરૂપમાં કે તાવની (સહેજ પછુ) થડાત થાય કે તરત બળ પ્રાપ્તપૂર્વક સાચવી રાખીને (ઉપવાસ કરવા)

(આમાશય=હોલરી આમ=ખાઈવાપીધવા આધારનો ન પચેલો કચો રસ. સ્રોત—જુસ્તો ચારીર સ્થાન શ્લોક ૪૦, ૪૧, ૪૨ પૂર્વરૂપ=અમુક રોગ થતાં પહેલા એ રોગ થવાની તેપથી છે એવું દેખાડનારાં કેટલાંક લક્ષણો થાય છે તેને તે રોગનું પૂર્વરૂપ કહે છે

તાવના પૂર્વરૂપમાં ઉપવાસ કરવા, પણ જો તાવના પૂર્વરૂપની ખબર ન રહે કે નમજાનું ન પડે તો તાવ મહેજ પછુ થડ થાય કે તરત ઉપવાસ કરવા ‘જ્વરાદો’ (=તાવની થડઆતમાં) એ શબ્દનો એવો અર્થ કરવાનો નથી કે તાવની થડઆત થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવો અને પછી તાવના બીજા દિવસથી ખાવા પીવા માડવું ‘જ્વરાદો’ થઈ ઉપવાસ ક્યારે થડ કરવા અને ક્યાર છોડવા એ બંને સમય દેખાડે છે મોડામાં મોડા તાવ આવે કે તરત ઉપવાસ થડ કરવા અને તાવની આદિ એટલે પહેલી અવસ્થા (તરતુ અવસ્થા) પૂરી થાય ત્યારે છોડવા એવું ‘જ્વરાદો’ શબ્દ વાપરીને વાગબટ કહેવા માગે છે

વળી ઉપવાસ બાંના હોય ત્યારે આપણુ બાળકે એનું કઈ કામ કરવું નહિ ઉપવાસ ચાલતા હોય ત્યારે પણ તાવને લીધે દરદી નિર્મળ હોય છે એવી સ્થિતિ મા મોહબોલ કરીને, ઘરઘર કરીને કે એવાં બળ ઘટે એવા બીજા કામ કરીને ચરીરને વધારે નિર્મળ કરવું નહિ, પણ બળનો સંગ્રહ કરવો ‘ચલ યત્નેન પાલયન્’ (=બળ પ્રાપ્તપૂર્વક સાચવી રાખીને) એ શબ્દો વાપરીને વાગબટ એનું કહેવા નથી માગતા કે ઉપવાસ દરમિયાન બાળકે થતું હોય તો ઉપવાસ ન કરવા એ તો એમ કહેવા માગે છે કે તાવમાં ઉપવાસ તો કરવા જ પણ સામેનાં થકિત સધવે રાખવાનો (વેડફે ન નાખવાનો) પ્રયત્ન કરવો ખાઈપીને કે બીજા રીતે નવી થકિત ઉમેરવાનું લેખના શબ્દો કહેના નથી, પણ ઉપવાસ કરતાંકરતા હોય એટલી થકિત પ્રાપ્તપૂર્વક સધવી રાખવાનું (ટમચી રાખવાનું) કહે છે

રોગમાં ઉપવાસ વગેરે લખવાને પદ્ધતિએ જે લખેલા થાય છે તે સુત્રમ્યાનના અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૬ થી ૧૮ના અમુક ભાગમાં સ્થાપ્યા છે તેમાં ઉત્સાહ પણ એક લખ્યું છે વળી નીચે શ્લોક ૪માં ઉપવાસને પદ્ધતિમાં બાળકે પણ આવે છે એનું લેખક પાને જ

લખે છે આપુવંદને રાખારે લેખક આપુ માનના
રોવાથી એ રોગ ન કહે કે ઉપવાસ કરવાથી અશક્તિ
આવે અશક્તિ રોગથી કે શાસ્ત્રવિઅદની ચિકિત્સાથી
આવે, શાસ્ત્રોક્ત ઉપવાસથી નહિ

વળી ઉપવાસ કરવા યોગ્ય સ્થિતિમાં કે પછી
ખાવાપીવાથી પણ બળ થટે છે

‘બળ પ્રપન્નપૂર્કિ માનવી રાખીને’ એ શબ્દોનો
અર્થ એવો પણ થઈ શકે કે સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪
શ્લોક ૨૯ થી ૩૦ માં ગણાવેલા હદ ઉપરાંત એટલે
અતિ લાઘવના લક્ષણો દરદીમાં લક્ષણ એટલે સુધી
ઉપવાસ ન કરાવવા

(હરે લેખક બળ માથવી રાખવાનું કારણ કહે છે)

बलाघिघ्नतामारोग्यमारोग्यार्थः क्रियाक्रमः ॥૨॥

આરોગ્યનો આધાર બળ ઉપર છે અને આરોગ્ય
માટે ઉપચારની ક્રિયાનો ક્રમ (અ કોર્સ) છે

(આરોગ્યનો આધાર બળ ઉપર હાવાથી જે દરદી
પોતાની શક્તિ બીજી રીતે વેઢી નાખે તે ઉપચાર
કરવા છતાં પણ બળ ઉપર આધાર રાખતું આરોગ્ય
સાપેડે નહિ.)

પૂરા ઉપવાસને લીધે શું શું થાય?

लङ्घनैः क्षपिते दोषे दीप्तिः प्रो लाघवे सति ।

स्वास्थ्यं क्षुचुङ्खलिवः पक्वैर्लમोनश्च जायते ॥

ઉપવાસથી જ્યારે (કોષેલા) દોષનો નાશ થાય,
જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, શરીર હલકું ફૂલ જેવું થાય
(=શરીરમાં સફૂન આવે), ત્યાર આરોગ્ય, બુદ્ધિ, તરસ,
ખાવાની ઇચ્છા, ‘રામ’નું પાચન, બળ અને ઓજ
જન્મે છે

(ઓજ=વીર્યમાથી બનતું તેજ આ ઓજ નામના
સૂક્ષ્મ તત્ત્વને લીધે માલમ્બા ધિમન, ધીરજ, શીર્ષ
વગેરે ગુણો આવે છે)

તાવમાં ઊલટી કરાવે કરાવવી? બીજા સંયોગોમાં

ઊલટી કરાવવાથી શું થાય?

તત્રોત્ક્રેષ્ટે સમુત્ક્રેષ્ટે કફપ્રાયે ચલે મલે ।

सहस्राक्षप्रसेकाद्वेपकासविपूचिके ॥૪॥

સંયોમુકસ્ય સજ્જાતે જ્વરે સામે વિરોધતઃ ।

વમન વમનાર્હસ્ય શાસ્ત્રં

कुर्यात्तदन्यथा ॥૫॥

अथासीवारसम्मोहहृद्रોगवियमज्वरात् ।

જ્યારે તે દોષ ઘણા જ વધી ગયા હોય, પોતાના
સ્થાનમાંથી બહાર નીકળ્યા હોય, (દોષમાં) કફનું પ્રમાણ

ઘણું વધારે હોય, દોષ પોતાના સ્થાનમાં ઢીલા (છૂટે)
પડી ગયા હોય (પણ બહાર નીકળતા ન હોય), દોષ
સાથે ખાલી ઉમકા, લાળ, ખાવાપીવાની સૂગ, ઉષ્ણ
અને કોગળિયા(અ કોલેરા)ના ઉપદ્રવ હોય ત્યારે અને
ખાસ કરીને તરત જમવા માણસને જ્યારે સામન્ય
આવે, ત્યારે જે દરદી ઊલટી કરાવવાને યોગ્ય હોય
(સૂ ૧૮/૧થી ૧૧) તેને ઊલટી કરાવવી રો સાક
છે. પણ ઉપર વર્ણવેલી સ્થિતિ ન હોય છતાં ઊલટી
કરાવવાથી દમ, ગદા, મૂર્છા, હૃદયના રોગ અને વિષમ
જ્વર(મેલેરિયા તાવ)ના રોગ થાય છે

વમનનાં (ઊલટી કરાવે એવા) ઔષધો

पिप्पलीभिर्युतान् गालान् कलिङ्गैर्मधुकेन वा ॥

उष्णाम्भसा समधुना पित्रेत्सलवणेन वा ।

पटोलनिम्बकर्कोटिवेत्रपत्रोदकेन वा ॥૭॥

तर्पणेन रसेनेक्षોर्मयैः कल्पोदितानि वा ।

वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविमामवित् ॥૮॥

(વમન કરવાને માટે મીઠાળ શ્રેષ્ઠ છે, કેમ કે તે
બીજા વિકાર કરતું નથી) એ મીઠાળને તેની બરોબર
પીપરના ચૂર્ણ સાથે વમન ઔષધ તરીકે આપવું (જ્યાં
જ્યાં વજન ન બતાવ્યું હોય, ત્યાં ત્યાં સમાન લેવું
એવો રિવાજ છે તથા બીજા વેદ્યાધારો પણ એમ કહી
ગયા છે) અથવા ઇન્દ્રજવની સાથે, અથવા જેદીમથના
લાકડા સાથે, અથવા મધ અને ઊના પાણી સાથે, અથવા
સિંધવ સહિત ઊના પાણી સાથે મીઠાળ આપવું અથવા
પટોળના પાદડાના રસમાં, અથવા લાંબાના પાદડાના
રસમાં અથવા નેત્ર(નેતર)ના પાદડાના રસમાં મીઠાળ
વાટીને વમન માટે આપવું અથવા તર્પણ કરનારાં
ઔષધોની સાથે, અથવા જોરડીના રસ સાથે, અથવા
મધ સાથે મીઠાળ વમન માટે આપવું અથવા પાછળ
(ક ૧માં) વમન કરવાના ઔષધ કહેવા છે તેમાંથી
કોઈ પણ ઔષધ વમન માટે આપવું (એ વમન
ઔષધ આપની વખતે વેઠો રોગીનું અને રોગનું બળ
અને સમયનો વિચાર કરીને વમન આપવું, કેમ કે
વ્યાધિનું બળ ગ્રેટર બધું ન હોય કે જેથી વમન
આપવાની જરૂર હોય, અથવા રોગી ગ્રેટર શક્તિમાન
ન હોય કે તે વમનને સહન કરી શકે અથવા કાગ
એવા હોય કે જેથી વમનકર્મ રોગીને હિનકર ન થાય,
તે તે વમનથી બીજા ઉપદ્રવ પેદા થાય છે માટે)
બળ અને કાગના વિભાગને જાણનારાં વેદો વમન આપવું
તર્પણ કરનાર ઔષધો—જુઓ ૨૨૩મહિતા સૂત્ર
સ્થાન અધ્યાય ૨૩.

ઉપવાસ તો અવશ્ય કરવા

હૃતેઽહૃતે વા વમને જ્વરી કુર્વાદિશોષણમ્ ।

દોષાણાં સમુદીર્ઘાનાં પાચનાય શામાયચ્ ॥૧૨॥

જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને શોષ્ય હોય તેણે વમન કર્યા પછી ઉપવાસ કરવો તથા જે જ્વરવાળો રોગી વમન કરવાને અશોષ્ય હોય તેણે વમન કર્યા વિના પણ ઉપવાસ કરવો, કેમ કે ચારે પાસથી ઊબળેલા—ઊપલી આવેલા વાતાદિક દોષનું પાચન કરવાને તથા તેનું શમન કરવાને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે

ઉપવાસ કયાં સુધી કરવા?

દોષેણ મસનેવાગ્નો હ્રોએઞ્ઞં ન વિપલ્યતે ।

તસ્માદાદોષપચનાજ્જ્વરિતાનુપવાસયેવ્ ॥૧૦॥

રાખોડીથી ઠકાવેલા અગ્નિથી જેમ અન્ન રચાતું નથી, તેમ આમ (સામ દોષ) વડે ઠકાવેલા જઠરાગ્નિ થી ખાધેલું અન્ન પચતું નથી માટે જ્યા સુધી (સામ) દોષ પાકી જાય (નિરામ થાય), ત્યા સુધી જ્વરવાળા રોગીને ઉપવાસ કરાવવા

વાતકફજ્વરમાં કેવું પાણી, કેટલું

પીવું? તેનું કારણ

તુષ્ણાસ્પાસ્પમુષ્ણામ્ પિવેદ્રાતકફજ્વરે ।

તત્કરં વિલય નીત્વા તુષ્ણામાગ્રુ નિર્વર્તયેવ્ ॥૧૧॥

હદીર્યં ચામ્નિ છોતોંસિ મૃદૂરુત્ય વિશોષયેવ્ ।

સ્ત્રીનપિત્તાનિલ્લેદશશ્નમૂત્રાનુલોમનમ્ ॥૧૨॥

નિદ્રાજાહ્વારુચિહરં પ્રાણાનામપલમ્બનમ્ ।

વિપરીતમતઃ શીતં દોષસહ્જાતવર્ધનમ્ ॥૧૩॥

વાયુ અને કફના જ્વરમાં (વાતકફજ્વરમાં) (રોગી ને તરસ લાગે ત્યારે રોગીએ) ઘોડુઘોડુ ઊંનું પાણી પીવું, કેમ કે રો રીતે ઘોડુઘોડુ ગરમ પાણી પીવાથી તે કફને ઓગાળીને તત્કાળ (ઘોડી વારમાં) તરસને મટાડી દેશે, વળી તે ગરમ પાણી જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરીને ઓતોને કોમળ કરીને શુદ્ધ કરશે, વળી જે પિત્ત, વાયુ, પરસેવો, જાડે અને મૂત્ર પ્રવૃત્ત નહિ થતા હોય તે સર્વને તે તેમને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તવશે વળી તેથી ઊંધ, જડતા અને અરચિ દૂર થશે, પાચે પ્રાણ (વાયુઓ) પોતપોતાના સ્વાભાવિક કામે લાગશે, એ જ્વરમાં ઠડુ પાણી રોગીને પીવા આપવાથી ઉપર જણાવેલી અસરથી ઊલટી અસર થાય છે અને દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે.

(એ રીતે ઊંનું પાણી પીવાની અસર કહેવાને બહાને ગ્ર વકારે વાતકફજ્વરના સ્વરૂપને જાણ કરીક

પ્રકાશ કર્યો છે. જેમ કે, વાયુએ સૂકવેલો કફ જડ થઈ જાય છે તેથી તરસ લાગે છે, તેમ જ ઘણું અગ્નિમાદ્ય, સ્રોત(દાષાદિને વહેનારી શિરાઓ)નું અશુદ્ધ-પણું નથા પિત્ત, વાયુ, પરસેવો, ઓરો રાદિ બરાઈ રહે છે, એ બધું પણ વાતકફજ્વરમાં થાય છે)

જરૂર પાણી કેને અને કયારે પીવા ન આપવું?

ઉષ્ણમેઘ્ગુણત્વેઽપિ યુઝ્યાત્રૈકાન્તપિત્તલે ।

ઉદ્દિકપિત્તે દયયુરાહમોહાનિસારિણિ ॥૧૪॥

વિપમયોલ્લિયતે પ્રીષ્મે ક્ષતક્ષીણેઽક્ષપિત્તિનિ ।

ઊંનું પાણી એવા (ઉપર કહ્યા તેવા) ગુણવાળું હોવા છતાં પણ જે મનુષ્યને કેવળ પિત્તનો જ જ્વર હોય, અથવા જે જ્વરમાં પિત્ત અધિક બળવાન હોય, રાશવા દબથુ,^૧ દાહ,^૨ મોહ, ર તિસાર (ગાડા), એ ઉપદ્રવ જેને હોય, અથવા જે જ્વર વિપરીત કે મધ્ય પાતળી ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે જ્વર ગ્રીભ-જનુમાં ઉત્પન્ન થયો હોય, અથવા જે રોગીને ઉરક્ષત-શય થવાથી તે સીસું (નબળો) થઈ ગયો હોય, અથવા જે રોગીને રક્તપિત્તનો વ્યાધિ થયો હોય, તેને અને તે જ્વરમાં ઊંનું પાણી પીવું નહિ

પિત્તજ્વર વગેરેમાં કેવું પાણી હિતકર છે?

ઘનચન્દનશુષ્કમ્પર્પટોશીરસાધિતમ્ ॥૧૫॥

શીતં તેષ્થો હિત સોપ પાચનં તદ્દૃજ્વરાપહમ્ ।

ઉપર જે કેવળ પિત્તજ્વરવાળા રોગી વગેરે કહ્યા છે, તેમને તરસ લાગે તો મોથ, સુખડ, સુક, વાળો, પિત્તપાપડો અને કાળો વાળો, એ રૂઝા સમાનભાગે લઈને તેમને આખાપાખા કચરીને પછી બથેર પાણીમાં એક તોલો, એ પ્રમાણમાં તેનો કવાય કરીને, અરધું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈ ઠડુ પાણી તે જ જ્વર રોગીને પીવા આપવું એ ઠંડક કરે એવું પાણી એમને હિતકર, આમનું પાચન કરનાર તથા નુષા અને તે સાથે તાવને પણ દૂર કરનાર છે

ઠડુ પાણી-ઉઝાળીને માટીના વાસણમાં ધરેલું પાણી, બરફનું કે રેફ્રિજેટરમાં ધરેલું પાણી નહિ

પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય જ્વરમાં તજવું

જન્મા પિત્તાદત્તે નાસ્તિ જ્વરો નાસ્ત્યૂષ્ણગાવિતા ॥૧૬॥

તસ્માત્તિલ્લિહ્વાનિ ત્યજેત્ પિત્તાધિકેઽધિકમ્ ।

૧. નેન રચાદિમાં જે તીવ્ર બળતર બને છે તેને 'દબથુ' કહે છે

૨. આખા થરીરમાં જે તીવ્ર અચન થાય છે તેને 'દાહ' કહે છે

પિત્ત વિના ગરમી હોતી નથી અને ગરમી વિના જ્વર હોતો નથી, માટે પિત્તવિરોધી જે દ્રવ્ય હોય તે સર્વેનો દરેક પ્રકારના જ્વરના ત્યાગ કરવો, પણ જે જ્વરમા પિત્ત રાધિક હોય તે જ્વરમા તો બિલકુલ ત્યાગ કરવો ('પિત્તવિરોધી' = જે દ્રવ્ય પિત્તને કોષાય નારા કે પિત્તના વ્યાપિમા અહિતકર છે તે)

જ્વરમા બીજુ થુ થુ ન કરવું

જ્ઞાનાભ્યક્ષમદેહાંશ્ચ પરિદોરં ચ લહનમ્ ॥ ૧૭ ॥

જ્વરમા કેવળ પિત્તવિરોધી દ્રવ્ય તળવા રો- જ નહિ, પણ સ્નાન, અભ્યાસ, લેપ અને જ્વરમા કરવાના ઉપવાસ સિવાય બીજુ કોઈ પણ જાતનુ વાધન, એટલા વાનપો ત્યાગ કરવો સ્નાનાદિક પિત્ત ડરનારા હોવા છતાં પણ તેમના રૂચિત્વ પ્રભાવને લીધે તે જ્વરમા વિરુદ્ધ છે, માટે તેનું સેવન કરવાનો નિષેધ કર્યો છે

(તાલવાની મનાઈ કરવામા 'સ્પર્શજગ' કરવાની (શરીર પાણીના પોતા ફરવવાની) તથા માથે કે શરીર ના બીજા ભાગ પર અરફ મૂકવાની મનાઈ આપોઆપ જ આવી જાય છે)

(વાધન • જે કિયાથી શરીર ડલકુ થાય તે કિયાને આયુર્વેદમા વાધન કહેવામા આવે છે ઊલટીરો કરાવવાથી, જુલાબ કરાવવાથી, અસ્તિ (એનિમા) આપવાથી, નાક વાટે નસ્ય ફૂંકવાથી, તરસ્વો ચખવાથી, પવન ખવડાવવાથી, તડકો ખાવાથી, પાચન રૂપિયા ખાવાથી, નકોરડા ઉપવાસ કરવાથી રાને કસરત (મહેનત) કરવાથી એમ દસ રીતે શરીર ડલકુ બન છે, તેથી એ દસ કિયાઓને વાધન કહ છે કેટલાક ફસ પાલોને બોલી કાઠવાની કિયાને પણ વાધન કહ છે એમને મતે વાધન અગિયાર પ્રકારનું છે આ દસ કે અગિયાર પ્રકારના વાધનમાથી ફક્ત નકોરડા ઉપવાસ રૂપી વાધન તાવમા જરૂરી છે, બાકીના બધા વાધનની મનાઈ કરવામા આવી છે માટે ઉપર શ્લોક ૩૩થી ૪૩મા જણાવેલા કટોકટીના પ્રસંગ સિવાય તાવમા ઉપવાસ સિવાયનું બીજુ કોઈપણ પ્રકારનું વાધન કરાવવુ નહિ)

સામજ્વરમા દવાની મનાઈ

મજીર્ણ દય શૂલ્યં લામે તીવ્રવજિ જ્વરે ।

ન પિષ્વેદીવ્યં તદ્દિ મૂય ઇવામમાવહેત્ ॥ ૧૮ ॥

જેમ રાજર્ણુ સામ ('આમ'વાનુ) હોય ત્યારે ગમે તેટલી તીવ્ર પીડા થતી હોય તોપણ શૂન મગરે એવી દવા ન પીવી જોઈએ, તેમ તાવ સામ હોય

ત્યારે ગમે તેટલી પીડા થતી હોય, છતાં પણ દવા ન પીવી જોઈએ, કારણ કે-દવા આમમા વધારો જ કરે છે

તાવમા દૂધની મનાઈ

આમામિમૂતકોષ્ટસ્ય ક્ષીરં વિપમહેરિવ ।

'આમ'થી છવાઈ ગયેલા કોઠાવાળા દરદીને દૂધ સાપના ઝેર જેવુ થઈ પડે છે

(તાવની તરફ અવસ્થામા રોટલે જરા પણ તાવ રાખતો હોય તે સ્થિતિમા દરદીને કોઠો આમથી છવાયેલા હોય છે વળી તાવની મધ્યમ રાવસ્થામા પણ તાવની ગરમી જોકે ચામડી ઉપર રાખતી નથી, છતાં તાવ શરીરમા તો હોય છે જ રો વાન, તાવ ઊતર્યા પછી પણ પીગો પેશાબ રાખવો વગેરે જે લક્ષણો આ- જ રહે તે ઉપરથી જોઈ થકાય છે અને તાવની પુરાણ અવસ્થામા પણ તાવ પુરાણ એટલે જાનો ડ ઘરડોઘરડો પણ શરીરમા ડાઘર હોય છે, મને ગયેલો હોતો નથી માટે તાવ તદ્દન મરી જતા સધો ૧૬ ન પીવુ જોઈએ, ખાસ કરીને તરુજ્વરમા તા ન જ પીવુ જોઈએ

આ શ્લોકનો રાશ ક્રેટલાક જુદો કરે છે અને એને શ્લોક ૧૮ સાથે સળગ લઈ લે છે એમના મત પ્રમાણે આ શ્લોકનો રોવો રાશ થાય છે કે જેમ દૂધ ઝેરને મટાડનાર હોવા છતાં જ એ સાપને ખાવામા આવે તો સાપના ઝેરમા વધારો કરે છે, તેમ દવા તાવ મટાડે એવા ગુણવાળી હોય તોપણ જ્યાં સુધી દરદીના કોઠો આમથી છવાયેલા હોય ત્યાં સુધી ગમે તેટલી તીવ્ર વેદના પીડા થતી હોય તોપણ તાવમાં દવા પીવી નહિ, કારણ કે એ દવા આમમા વધારો કરે છે

મને રોમ લાગે છે કે, 'દૂધમા પિત્તને શાંત કરવાનો ગુણ હોવાથી અને તાવ છેવટે તો પિત્તને લીધે આવતો હોવાથી તાવમાં દૂધ પીવાથી પિત્ત શાંત થાય રાને તેથી તાવ ઊતરે,' એવી રાકાનો જ્વાબ આપવાને આ શ્લોક લખ્યો છે.)

જ્વરમાં શેક કરવો

સોર્દર્દપીનસખ્વાસે જઘાપર્પસ્થિશ્લિનિ ॥૧૯॥

વાતશ્લ્પ્માત્મકે સ્વેદઃ પ્રશસ્તઃ સમ્પ્રત્તનયેત્ ।

સ્વેદમૂનશ્ચદ્વાતાન્ કુર્યાદ્દોષ્ઠ પાટયમ્ ॥૨૦॥

જે તાવમાં સાથે મોટુ શીતલ, જૂનું સરોખમ અને દમ હોય તેમાં તથા જે જ્વરમા જ્વાબા, સાધા મા અને ઘાડકામાં સમૂકા મારતા હોય તેમા, તેમ જ વાતશ્લ્પ્માત્મકા પૂર્વે સ્વેદવિધિમા કદા પ્રમાણે

રોગીને શેક કરવો, કેમ કે તેથી પરોવેલો, મૂત્ર, ઝડો, વાયુ એ સર્વે સારી રીતે બહાર નીકળે છે અને જઘરાગિન વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે

સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચાર કરવો

સ્નેહોકામાચારવિધિં સર્વશઘ્નાપુલાયેત્ ।

તેમ જ સ્નેહવિધિમાં કહેલો આચારવિધિને (સૂ ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) સર્વ પ્રકારે પાળવો તે પણ જ્વરમાં હિતકર છે

(સૂત્રસ્થાનમાં સ્નેહવિધિના અધ્યાય ૧૬માં શ્લોક ૫૫ થી ૭ સુધીમાં સ્નેહવિધિ માટે કોણ કોણ યોગ્ય નથી તે ગણાવ્યું છે

હવે તાવમાં આમ હોય છે અને આમ હોય ત્યારે સ્નેહન ન કરવું એમ કહ્યું છે, માટે તાવ હોય ત્યાં સુધી એટલે તાવની તરફ અવસ્થામાં સ્નેહન ન કરવું એમ દર્શિત થાય છે, તાવની મધ્યમ અવસ્થામાં પણ સ્નેહન ન કરવું, તાવની પુરાણ અવસ્થામાં સ્નેહન કરી શકાય)

મળ પાચનના ઉપાય, તે ક્યારે કરવા ?

લઘ્નં સ્વેદનં કાલો વયાગ્યસ્તિક્તલો રસઃ ॥૨૧॥
મલાનાં પાચનાતિ સ્યુર્યાવાવસ્યં ક્રમેણ યા ।

ઉપવાસ, શેક, તાવની મુદત, યથાગૂ અને કહેલો રસ—તે તાવની અવસ્થા પ્રમાણે અથવા અનુક્રમે દોષોને પકડી શકે

(તાવની તરફ અવસ્થામાં ઉપવાસ કરવા, શેક કરવો અને મુદતમાં તાવની મુદત થવા દેવી, એ ત્રણથી સામ હોય પાકે છે, મધ્યમ અવસ્થામાં ખીચડી જેવો થોડો ઉલ્કો મોરસ અને મુશણ અવસ્થામાં કડવી દવાથી રહોસ્તલો આમ પાકી જાય છે

વળી ઉપવાસ વગેરે કમસર કરવાથી દોષ પાકે છે માટે પણ તાવની તરફ અવસ્થામાં ઉપવાસ કરવા યોગ્ય છે)

કયા તાવમાં ઉપવાસ ન કરવા ?

શુદ્ધવાતક્ષયાગ્નુર્જીર્ણચરિત્તુ લઘ્નમ્ ॥ ૨૨ ॥
નેષ્યતે

આમ દોષાદિકથી દુષિત થયેલા વાયુને લીધે જે તાવ રાત્રીના હોય તે શુદ્ધ વાતજ્વર કહેવાય પાનુનો સમ થવાથી જે જ્વર થયો હોય તેને જ્વરજ્વર કહેવો, ભૂન, વિષ, વાયુ, અગ્નિમાં ઘાતવું, વાગવું ઈત્યાદિથી જે તાવ રાત્રે તેને આગ્નુજ્વર કહેવો, નેષ્ય કાનુજુ ને બરોબ વધી ગયા હોય ને ઘસીરમાં સતત ઝીંઝી

તાવ રહેતા હોય તેને જ્વરજ્વર કહેવો એ સર્વ જ્વરમાં વાધન (ઉપવાસ) કરવું ઈચ્છવા યોગ્ય નથી
(વાતજ્વર શુદ્ધ એટલે નિરામ થાય ત્યારે ઉપવાસ કરવા ન જોઈએ, પણ વાતજ્વર સામ હોય ત્યાં સુધી તે ઉપવાસ કરવા જોઈએ એમ આ શ્લોકમાં કહ્યું છે)

ઉપરના ચાર જાતના તાવમાં કેવું

શમન આપવું ?

તેષુ હિ હિત શમન યત્ન કર્ત્તવ્યમ્ ।

શુદ્ધ વાયુ વગેરેથી થતા જે જ્વર ઉપર કહ્યા તેમાં શમન ઔષધ રાખવું શમન જે પ્રકારનું છે સતર્પણ અને અપતર્પણ જે શમન તુમિ (પુષ્ટિ) કરે તે સતર્પણ શમન જાણવું, અને જે શમન અપતર્પણ કરે તે અપતર્પણ કરનાર શમન ન હોય તેવું શમન કરવું એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જે ઔષધ થોડું અથવા બહુ (તર્પણ) કરે રોગ, હોય અને વાતાદિને શમવાનાર હોય તે યોગ્ય

ઉપવાસ ક્યારે છોડવા તે સમજવાની રીત

તત્ર સામજ્વરાદ્ય્યાં જાનીયાદવિશોપિતમ્ ॥૨૩॥
દ્વિવિધોપક્રમજ્ઞાનમચેક્ષેત ચ લઘ્નને ।

તેમાં (તાવમાં) સામજ્વરના લક્ષણ ગણાય ત્યાં સુધી ઉપવાસની મુદત પૂરી થઈ નથી એમ જાણવું અને દ્વિવિધોપક્રમથી રાખાયામાં આપેલાં લક્ષણોના જ્ઞાનને આધારે ઉપવાસ થવા જોઈએ તેટલા થયા છે કે નહિ તે જોઈ લેવું

(સામજ્વરના લક્ષણ માટે જુઓ નિદાનસ્થાન અધ્યાય ૨, શ્લોક ૫૪

સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૪માં ૧૬૫, ૧૭, ૧૭૫ માં લખિતના લક્ષણ એટલે જોણે જેવી રીતે અને જેટલા ઉપવાસ કરવા જોઈએ તેટલા કર્યા હોય ને દરદીના લક્ષણ આપ્યાં છે

ઉપવાસ પૂરા થયા પછીની ચિકિત્સા

પેશા પીવાની મુદત

યુક્ત લઘ્નિલક્ષેસ્તુ તં પેયામિદપાચરેત્ ॥૨૪॥

યયાસ્યોપધસિદ્ધામિર્મળંડપૂર્વાભિરાદિતઃ ।

તસ્યાશિર્ગીષ્યતે તામિઃ સમિદ્ધિરિવ પાવકઃ ।

પદ્મ વા મૃદુલ્લં વા જ્વરો યાવદયાપ્તુયાત્ ॥૨૫॥

જ્વરે જ્વરવાળા રોગીના ઉપવાસ પૂરા થાય, ત્યારે જે જ્વરને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તે ઔષધથી તેવાર કરેલા મઠ અને પછી મંડ કરતાં કાઠું જાડી એવી પેશા વડે પ્રથમ તેનો ઉપવાર કરવો, અર્થાત્ એવા મંડ

અને પેશા તેને પાવા રોથી કરીને જોમ બળતણ નાખવાથી આગિન સળગે છે, તેમ રોગીનેા જ્વરાગિન પ્રદીપ્ત થાય છે એ રીતે છ દિવસ સુધી પેશા પાવી રાખવા તાવ ઊતરે ત્યાં સુધી રોવી પેશા આપવી

(ઉપવાસ યોગ્ય મુદત સુધી થાય તો રોગ નરમ પડી જાય છે રોવું સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪ શ્લોક ૧૭) મા કહ્યું છે, (વ્યાધિમાર્દવમ્) એ રીતે ઉપવાસ થાય અને રોગ નરમ પડે ત્યાર પછી પેશા આપવાની છે પણ જો કોઈ કટોકટીને પ્રસંગે રોગ નરમ પડ્યા પહેલાં પેશા આપવાની જરૂર ઊભી થાય, તાપણ તાવ નરમ પડતા સુધી તો પેશા જ રાખ્યા કરવી, રોનાથી વધારે ઘટ્ટ બનાવટ આપવી નહિ, રોમ રા શ્લોકમા કહ્યું છે)

વળી રોગ નરમ પડે કે તરત પેશા આપવાની નથી, પણ પહેલાં રોક-એ દિવસ મઠ રાખીને પછી પેશા આપવાની છે અને દરદીને તાવ નરમ પડ્યા પછી ઓછામા ઓછા છ દિવસ ફક્ત મઠ રાખે પેશા પર જ રાખવાનો છે આ મઠ રાખે પેશા પણ દવાની માફક અત્યંત માપસર આપવા જોઈશે

જેને આજ રાપણે તાવ ઊતર્યો કહીએ છીએ તેને જૂના વખતમા તાવ નરમ (મુદુ) પડ્યો કહેતા હતા જ્યારે થરીર ઉપર તાવની ગરમી ન હોવા ઉપરાંત થરીરની અદરની ધાતુઓ વજેરમાથી પણ તાવની ખાટી ગરમીનું બીજ સુધ્ધા નાથ થામે, ત્યારે તાવ મટ્યો એમ કહેવાય

મઠ અને પેશાના ગુણ માટે જુરો સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૬ શ્લોક ૨૬ થી ૨૮) જે દ્રવ્યનો મઠ કરવાનો હોય તે દ્રવ્ય કરતા નોદગણુ પાણી લેવું પછી પાણી અને દ્રવ્ય (અથવા દ્રવ્યનો અધકચરા ખાંચેલાં ભુજો) ભેગા કરી દ્રવ્ય બફાય અને સીજે ત્યાં સુધી ઉકાળવું રંગડો તળિયે બેસી જાય અને પાણી ઉપર રહે ત્યારે હવાળા વિના પાણી નિતારી લેવું આવા ઓસામણને મઠ કહે છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઉતારીને જમીન પર મૂક્યા પછી કડછીથી હવાળીને તરત તળિયે કડછી માર્યા વિના ઉપરઉપરથી કડછીથી બરી લેવી આવી મઠ કરતા જ્યાં વધારે ઘટ્ટ પણ પ્રવાહી બનાવટને પેશા કહે છે)

ઉપવાસ પછી પાવાની પેશા

પ્રાગ્લાજપેર્વાં સુજર્ણં સગુણ્ડીધાન્યપિપ્પલીમ્ ॥
સસૈન્ધર્વાં, તયાઽમ્ભાર્ચી

તાં પિવેત્સહદાદિમામ્ ।

રોગીને પ્રથમ મમરા (ડાંગરની ધાણી)ની પેશા

પીવાને આપવી. તે પેશામાં સૂક, ધાણા અને પીપર નાખવાં તથા તેમાં સિધવ નાખવો. સૂક, ધાણા અને પીપર સાથે મમરા નાખીને ઉકાળવા તથા તેમા થોડોક સિધવ નાખવો તેને લાજ પેશા કહે છે

જે રોગીને ખટાણ ઉપર પ્રીત હોય તેને તે પેશામાં દાઝ નાખીને આપવું પેશા ઓટલે જાવર સમજવું-

તાવના કયા રોગીએ કેવી પેશા પીવી ?

સૃષ્ટિવિદ્ બહુપિત્તો વા

સગુણ્ડીમાક્ષિકાં હિમામ્ ॥ ૨૭ ॥

જે જ્વરરોગીને ગાઝ થતા હોય એવા જનામાં પિત્ત બહુ હોય તેણે સૂક અને મધ સાથે ઠડી પેશા પીવી (ધાણા અને પીપર આદી ન જોઈશે) સિધવ નાખી શકાય)

(આ શ્લોક જેને તાવના લક્ષણરૂપ ગણા થતા હોય તેને લાગુ પડે છે)

(પેશા ઠડી પડ્યા પછી મધ નાખવું)

માંસરસ, ગુણ વજેરે કરવાનાં દ્રવ્ય

યસ્તિપાર્શ્વશિરઃશૂલી વ્યાધીનોશ્વરસાધિતામ્ ।

જે જ્વરરોગીને મૂત્રાશયમા, પડખામા અને યાથામાં શૂળ આવતું હોય તેણે ભોદિગણુ અને ગોખરનાં કવાયમા તૈયાર કરેલી પેશા પીવી

પૃશ્નિપર્ણીયલાલિલ્વનાગરોત્પલધાન્યકૈ ॥ ૨૮ ॥

ચિદ્વા જ્વરાતિસાર્યમ્ભાં પેર્વાં દીપનપાચનીમ્ ।

જે જ્વરરોગીને અતિસાર (આડનો રોગ) થયો હોય તેણે પૃશ્નિપર્ણી, કાસકીનાં મૂળ, બીર્વા, સૂક, કમળ અને ધાણા-એ ઔષધથી તૈયાર કરેલી અને ખાટી પેશા પીવી કેમ કે તે દીપન કરનારી અને પાચન કરનારી છે

(જેને તાવ સાથે ગાઝનો રોગ થયો હોય તેને આ શ્લોક લાગુ પડે છે)

હસ્તેન પચ્ચમૂલેન દિક્કારુક્ષ્વાસકાસવાન્ ॥ ૨૯ ॥

પચ્ચમૂલેન મહતા કફાર્તો યવસાધિતામ્ ।

વિચલ્લર્વાઃ સર્વાર્વાં પિપ્પલ્યામલકૈઃ કૃતામ્ ॥ ૩૦ ॥

ચવાગ્ સર્પિવા મૃદાં મલ્લદોષાનુલોમનીમ્ ।

નાના પંચમૂળથી બનાવેલી પેશા જે જ્વરરોગીને ઉડડી, કળતર, દમ અને ઉપરસ થતાં હોય તેણે પીવી. મોટા પંચમૂળથી અને જવથી બનાવેલી પેશા કફથી પીપ્પલેવા જ્વરરોગીએ પીવી. (આ જગ્યાએ જવને બદલે ચોખા લેવા: જવ તો કવાયમાં જ

યેવા ગ્રથમા કહ્યું છે કે દકલાવણિક રસ સાથે ભાત
આપવો દકલાવણિકના અર્થ માટે જુઓ સૂ ૬/૩૨.

મળપાચનની મર્યાદા

इत्ययं षडहो नेयो बल दोषं च रक्षता ॥૩૮॥

એ રીતે (પૂર્વે) કદા પ્રમાણે ઉપવાસ છોડ્યા
પછીના પહેલા છ દિવસ કાઢવા તથા તેમા રોગીનું
બળ તથા દેહનું રક્ષણ કરવું, એટલે વાયુ વગેરે દોષ
કૃચ્છ્રસાથ્ય કે અસાથ્ય ન થાય તેની સંભાળ રાખવી,
તથા રોગીનું બળ ક્ષીણ ન થઈ જાય એમ કરવું જે
બળનું રક્ષણ કરવા માટે વેદ્ય રોગીને સતર્પણ ઉપાય
કે તે આમની વૃદ્ધિ થવાથી આમ સંહિત દોષ વૃદ્ધિ
પામે છે જે દોષને કમી કરવા માટે અપતર્પણ કરે
તો બળનો નાશ થાય છે માટે છ દિવસ સુધી મધ્યમ
પ્રાતિથી વેગે એવા ઉપચાર કર્યા કરવા કે જેથી દોષ
વધે નહિ અને બળ ઘટે નહિ

(ભૂખ કરતા વધારે ખાવાપીવાથી પણ બળ ઘટે
છે એ રીતે પણ મળ ન ઘટે તેની સંભાળ રાખવી)

મળ પકવ થયા પછીના ઉપચાર

तत पक्वेषु दोषेषु लङ्घनाद्यैः प्रशस्यते ।

કપાયો દોષદોષસ્ય પાચન શમનોડયવા ॥૩૯॥

પછી પાછળ કાઢવા વાઘન વગેરેથી સામ દોષ
પકવ થયા પછી છ દિવસ પછી કવાય કરવો હિતકર
છે મોથ, પિત્તપાપક ઇન્દ્રિય (શ્લેષ્મ નય, જ્વા, ૪૯)
પાચન છે, તથા આગળ કલિંગાદિ કવાય કહેવામા આવશે
તે શમન છે મોથ, પિત્તપાપકો ઇન્દ્રિય કવાયને પાચન
આવું નામ આપે છે તથા કનિગકાદિ કવાયને શમન
એ નામ આપે છે માટે પછાતને પાચન કવાય
અને ઝીજને શમન કવાય કહેવો પેલાવાળા છ દિવસ
મા દોષ પકવ થાય છતાં પણ જે દોષ લગભગ રાપકવ
રહ્યા હોય તેનું પાચન કરનારા એ કવાય છે જ્યાર
કવાય દોષના પાચનને માટે પેલોનો હોય, ત્યાર તે
પાચન કવાય છે અને તે જ કવાય શમનને માટે
પેલોનો હોય ત્યારે તે શમન કહેવાય છે

(તાવના દરદીને સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૪ના
શ્લોક ૧૭, ૧૭ા મા કહેવા વર્ણિતના વિવન વાય ત્યા
સુધી ઉપવાસ કરાવવા પછી છ દિવસ ચિકિત્સાસ્થાનના
અ ૧ શ્લોક ૨૪થી ૩૮ સુધીના કદા પ્રમાણે પેલા
પાવો, તેથી કાવા દોષો પાકશે, છતાં જે દોષોમા કઈ
'આમ'ની કવાય રહી ગઈ હશે તો તે બીજા છ
દિવસ સુધી આ શ્લોક ૩૯મા કદા પ્રમાણે કવાય
આપવાથી પાકી જશે.)

પિત્તજ્વર અને કફજ્વરના કવાય

તિक्तः पित्ते विशेषेण प्रयोज्यः कटुकः कफे ।

પિત્તજ્વરમા વિશેષે કરીને કહેવો કવાય પાવો
અને કફજ્વરમા વિશેષે કરીને તીખા કવાય પાવો
(એમા વિશેષ સમજવાનું એ છે કે, પિત્તજ્વર વિના
બીજા જ્વરમા પણ કહેવો કવાય યોજ્ય થકાય, કેવળ
પિત્તજ્વરમા જ કહેવો કવાય આપવો એવો કાઈ મેળ
નથી, કારણ કે કહેવા રસમા જ્વરને મટાડવાનો ગુણ
રહ્યો છે ચરક મુનિ પણ કહે છે કે, કહેવો રસ પોતે
અચિકર ન હોવા છતાં પણ તે અરુચિનો નાશ કરે
નારો છે, વિપને શમાવનારો છે, કૃમિનો નાશ કરનારો
છે, મૂર્ચ્છા અને દાહને શમાવનારો છે, નુપાને શમાવ
નારો છે, ત્વચા અને માસને સ્થિર કરનારો છે તથા
જ્વરને મટાડનારો છે માટે બધા રસોમા કહેવો રસ
જેવા જ્વરનો નાશ કરનારો છે તેવા બીજા રસ નથી
એમ જણવું અને એટલા જ કારણથી ગળો વગેરે
દ્રવ્યને પણ જ્વરદન કદા છે તીખા રસવાળા દ્રવ્ય
માથી જે દ્રવ્ય જ્વરનો નાશ કરનારા હોય તને જ
કફજ્વરનો નાશ કરવામા યોગ્યતા, કેમ કે સર્વ તીખા
રસવાળા દ્રવ્ય કાઈ જ્વરનો નાશ કરનારા નથી)

નૂરા રસનો કવાય નવા તાવમા આપવો નહિ

पित्तश्लेष्महरद्वेषिकपायः स न शस्यते ॥૪૦॥

(નૂરા રસનો) કવાય પિત્ત અને કફનો નાશ
કરે એ વાત ખરી, છતાં પણ એ આપવો સારા નથી

નવા તાવમા કવાય (દવા) આપવો નહિ

नवज्वरे मलस्तम्भात्कपायो विपमज्यम् ।

ફરતેસ્ત્રિહૃદ્ધાસહિષ્માપ્માનાદિકાનપિ ॥૪૧॥

નવા (તરૂન) તાવમા કવાય દોષોનું સ્તબ્ધ
કરે છે, તેથી વિપમજ્વર (મહેરિયા), અરુચિ, ઊંઘા
(મોઝમોઝ), હેડી, આંક્રા વગેરે થાય છે

(તાવની તરૂણ રાવસ્થામા ફક્ત ઉપવાસ જ
કરાવવા જોઈએ એમા કોઈ પણ જાતનો કવાય કે
દવા આપવાથી નુકસાન થાય છે કેટલાક કવાય શબ્દ
નો અર્થ અહીં નૂરા રસ કરે છે)

ઓપથ આપવાનો કાગ

सप्ताहादौषघ्नं केचिदाहुर्न्ये दशाहृत ।

કેચિદ્વચ્ચમુક્તસ્ય યોજ્યમામોલ્યને ન તુ ॥૪૨॥

કેટલાક આચાર્યો કહે છે કે, સાત દિવસ લીની
જ્યા પછી આઠમે દિવસે જ્વરવાળાને ઓપથ આપવું
કેટલાક કહે છે કે, દશ દિવસ પછી આપવું, કેટલાક કહે
છે, પૂણ ઉપવાસ પછી પેલા વગેરે લવકુ અન્ન ખાનારને

ઓષધ આપવું પણ જે તાવના દરદીમા આમનું
જોર વિશેષ હોય તેને તે છ, સાત કે દશ દિવસ પછી
પણ ઓષધ ન આપવું

સામજવરમાં ઓષધ ન આપવાનું કારણ

ત્રીજવરપરીતસ્ય દોષવેગોદયે યતઃ ।

દોષેઽથવાઽતિનિષ્ઠિતે તન્દ્રાસ્તૈમિત્યકારિણિ ॥

અપચ્યમાનં મૈષજ્ય મૃયો ઝલપતિ ઝવરમ્ ।

કેમ કે જ્યારે તીવ્ર જવરથી વ્યાપ્ત થયેલા માણસના
આમશ્ચી દોષનો વેગ ઊપડે છે, (=સામવાયુ વગેરે
દોષનો વેગ ઊપડે છે) અથવા સામશ્ચી દોષ અતિશય
એકઠો થાય છે, (=સામવાયુ વગેરે દોષ ઊપડે છે),
ત્યારે તે ઘેન અને ગઝતા ઉત્પન્ન કરે છે તેવા વખતે
આપેલું ઓષધ પણ, જેટલા સામશ્ચી પુરુષેલા હોવાથી,
જઠરાગ્નિ આમશ્ચી ઠકાયેલા હોય છે તેથી પચનું નથી અને
કરીને જવરને વધારે જોર પર આણે છે પણ થમાવનું
નથી, માટે જે જવરમા આમનું જોર વિશેષ હોય તેને
છ દિવસ કે સાત દિવસ કે દશ દિવસ પછી પણ જવરને
થમાવનારું ઓષધ આપવું નહિ

જવરમાં ઓષધ ક્યારે આપવું ?

મૃદુર્જવરો લઘુર્દૈશ્વલિતાઞ્ચ મલા પદા ॥૪૫॥

અચિરજ્વરિતર્યાપિ મૈષર્જં યોજયેત્તદા ।

જ્યારે તાવ નરમ પડે (ઊતરે), દેહ જ્યારે
હલકો થાય અને મૂત્ર, ગરો વગેરે મળ જ્યારે પ્રવૃત્ત
થાય, ત્યારે ગમે તે તે જવર થોડા દિવસનો હોય
(=છ દિવસ પણ પૂરા ન થયા હોય) તેપણ તેને
ઓષધ આપવું

(તાવ એક દિવસમા ઊતરી જાય તે બીજા
દિવસથી પણ ઓષધ આપાય માટે તાવ કેટલી મુદત
નો છે અને ક્યારે નિરામ થાય તેના ઉપર ઓષધ
આપવાની શરૂઆત કરવાનો સંધાર છે ગમે તે જાતનો
તાવ હોય તેપણ તાવ આવ્યા પછી અમુક દિવસો
દવા શરૂ કરવી એવો બધા તાવ માટે એકસરખો
નિયમ બાધી શકાય નહિ)

તાવ ઊતર્ય પછી આપવાનાં પાચન ઓષધ

મુક્તયા પર્યંટં યુક્તં શુભળ્યા દુઃસ્વર્ણયાપ્રિ વા ॥૪૬॥

પાપ્યં શીતકર્ણયં વા પાઠોદીરં સ્વાલકમ્ ।

પિનેસ્તદ્ધ્ય મૂનિયમગુદ્ધવીમુક્તનાગરમ્ ॥૪૬॥

મોજની સાથે પિત્તપાપડો મેનલીને અથવા સૂકની
સાથે અથવા ધમાસાની સાથે પિત્તપાપડો મેનલીને
તેનો ક્વાથ કરીને રાત્રવા લિમ કરીને તે પીવો અથવા
કાઠીપાટ અને ગળે વાળે અને વાળે, એનો ક્વાથ કે

લિમ પીવો રાત્રવા તે જ પ્રમાણે કરિયાનું, ગળે,
મોઢ અને મૂકનો ક્વાથ કે લિમ પીવો

યથાયોગમિમે યોજ્યા. કપાયા દોષપાચના ।

જ્વરારોચકટુષ્ણાસ્યૈવરસ્યાપતિનાશનાઃ ॥૪૭॥

ઉપર કહેલા મોઢ, પિત્તપાપડો વગેરે ક્વાથમાથી
જ્યા જે ઘટે ત્યા તે ચોળવો એ સર્વે ક્વાથ (ક્વાથ)
દોષને પકવનાર છે એ સર્વે યોગ (અ પ્રિક્ષિધાન્સ)
જવર, અરચિ, તૃપ્ત્યા, મુખની વિરસતા અને અપચો
એ સર્વનો નાશ કરનાર છે

સંતત, સતત, અન્વેદ્ય, એકાતરિયા અને

ચોષિકા તાવનું શમન ઓષધ

કલિજ્ઞકાઃ પટોલસ્ય પત્રં કટુકરોહિણી ॥૪૮॥

પટોલં સારિવા મુક્તા પાઠા કટુકરોહિણી ।

પટોલનિમ્બત્રિકલામૃદ્વીકામુસ્તવત્સકાઃ ॥૪૯॥

કિરાતતિકમમૃતા ચન્દન વિશ્વમેષજમ્ ।

શાસ્ત્રીમુસ્તામૃતાશૌદ્રમર્ધ્વલોકક્રમાપનાઃ ॥૫૦॥

પણ્ડેતે સન્તતાદીનાં પચ્છાનાં શમના મતાઃ ।

આ "કલિજ્ઞક" વગેરે ઓષધો બતાવનારા શ્લોકોનો
પહેલો પાવ લીટીઓ (=પાવ અર્થા શ્લોક)મા બતા
વેલા ઓષધો અનુક્રમે સતત વગેરે પાચ જવરોને
થમાવનારા છે એટલે હંદુજવ, પચેવના પત્ર અને
કડુ, એ ત્રણનો ક્વાથ સતતજવરનું શમન કરે છે
પટોલ, સારિવા, મોઢ, પાઠા અને કડ, એ આષધોનો
ક્વાથ સતતજવરનું શમન કરે છે પટોલ, લીંબડો,
ત્રિકુળા, દ્રામ, ગેય, કડાછલ, એ ઓષધોનો ક્વાથ
અન્વેદ્ય જવરનું શમન કરે છે કરિયાનું, કડુ, ગળે,
રક્તચંદન અને સૂક, એનો ક્વાથ એકાતરિયા તાવનું
શમન કરે છે આમળા, મોઢ, ગળે અને મધ, એનો
ક્વાથ ચોષિકા તાવનું શમન કરે છે

મોઢ - ક્વાથ ઠંડા પડ્યા પછી મધ નાખવું

વાતજવરનો પાચન ક્વાથ

દુષલમામૃતામુસ્તાનાગરં વાતજે જ્વરે ॥૫૧॥

અથવા પિપ્પલીમૂલગુદ્ધવીવિશ્વમેષજમ્ ।

વલીયઃ પચ્છમૂલં ચ

વાતજવરમા ધમાસો, ગળે, મોઢ, સૂક-એ વાર
ઓષધનો ક્વાથ આપવો અથવા પીપ્પલીમૂળ, ગળે
અને સૂકનો ક્વાથ આપવો અથવા લઘુ પચમૂળનો
ક્વાથ આપવો

પિત્તજવરમાં પાચન ક્વાથ

પિત્તે શક્યવાગ્નમ્ ॥૫૨॥

કટુકા ચેતિ સક્ષોદ્ર સુસ્તાપપટકં તથા ।
સઘનયાસભૂતિમ્યં

પિત્તજ્વરમા ઈદ્રજ્વ, મોથ, કડુ એનો કવાથ
મધ સાથે આપવો, અથવા ધમાસો રત્ને નિપાતા
સાથે મોથ રત્ને પિત્તપાપરો આપવો

કફજ્વરમાં પાચન કવાથ

વત્સકાચો ગળ. કફે ॥૫૩॥

અથવા વૃષગાઢેયીશ્ઠકૃદેરદુરાલભાઃ ।

કફજ્વરમા વત્સક (કઝાછાન), મૂર્વા, ભારગ
વજેરે વત્સકાદિ ગણુ પાછળ (સૂત્રસ્થાન રાધાયા ૧૫
શ્લોક ૩૩મા) કહ્યો છે તે રાપવા રાથવા અરડૂસી,
મોથ, આદુ અને ધમાસાના કવાથ રાપવો

હિવિચન્ધાનિશ્લેષ્મયુક્તે દીપનપાચનમ્ ॥૫૪॥

અથવાપિપ્પલીમૂલશમ્યાકકટુકાચનમ્ ।

નૂક, બધમેથ, વાયુ અને કફ્યુક્તજ્વરમા મોટી
હરે, પીપરીમૂળ, ગરમાગે, કડુ રત્ને મોથ એ રીપધ
નો કવાથ રાપવો, તથા ગરમાગિનનુ દીપન અને મળનુ
પાચન થાય છે

વાતપિત્તજ્વરમા ધમન કવાથ

દ્રાક્ષામધૂકમધુકરોધકાશ્મર્યસારિવાઃ ॥૫૫॥

સુસ્તામલકહીરેરપદ્મકેસરપદ્મકમ્ ।

મૃણાલચન્દ્રોદીરનીલોપલપરુપકમ્ ॥૫૬॥

ફાન્ટો હિમો વા દ્રાક્ષાદિકીર્તીકુસુમગાસિતઃ ।

યુક્તો મધુસિતાલજર્જવલ્લિપિત્તજમ્ ॥૫૭॥

જ્વરં મદાલ્સ્ય છર્દિ મૂર્છાં દાહ ધ્રમ ધ્રમમ્ ।

ઝર્યંગં રક્તપિત્ત ચ પિપાસા કામલામ્પિ ॥૫૮॥

કાગી દ્રાક્ષ, મહુની અતલકાવ, જેદીમધ, લોપર,
હીવસુના ફળ, સારિવા, મોથ, રાખમા, વાગે, કમળનુ
કેસર, પદ્મકાથ (અથવા કમળકાકી), કમળનો નાળ,
રક્તચન્દન, કાગે વાગે, કાગુ કમળ, ફાવના, રો
ઓપધોને દ્રાક્ષાદિ નાલ કહે છે રો દ્રાક્ષા ગમ્બો
ફાટ અથવા હિમ કરવો તથા તેને જઈના ફૂલથી
સુવાનિન કરવો પછી મધ, સાકર અને ફૂલેવા ધમન
(ડાહની ધાણી) તેમા નાખીને રોગીને આપવો.
એ પીવાથી વાતપિત્તજ્વર, માત્સ્યરોગ, ઊવને, મૂર્છા,
દાહ, શામ, વક્ત્ર (કર), ઊંચે માથે જનાન સ્થપિત,
તરન અને કમળો નોટવા વાના મટે છે

પાચયેન્કટુકાં પિષ્ટમા કપરેઽમિતરે નુર્ચો ।

નિપીડિતો પૃતયુતસદસો જ્વરદાહજિત્ ॥૫૯॥

કડુ વાવીને પાણીમા વાટવુ તથા તેને નવા ઘણી
ચોખ્ખી નવી ઠીબમાં પાણી સાથે રાખવું પછી તે
કડુને વૃગણમા ધાવીને રસ નિચોવી લેવો અને તેમાં
ઘીનાખીને રોગીને પાવો એ રસ જ્વરમા થતા દાહને
શાત કરે છે

વાતકફજ્વરમાં ધમન કવાથ

કફવાતે વચા તિક્તા પાટાર્શ્વચવત્સકાઃ ।

પિપ્પલીચૂર્ણયુક્તો વા કાપચ્છિદ્રજ્ઞોદ્ધવોદ્ધવ ॥૬૦॥

કફવાતજ્વરમા વજ, કડુ, માદા, ગરમાગે, કઝાછાવ,
એનો કવાથ આપવો અથવા ગળેના કવાથમા પીપરનું
ચૂર્ણ નાખીને આપવુ

ધ્યાત્રીશુષ્કમૃતાકાથ. પિપ્પલીચૂર્ણસંયુતઃ ।

વાતશ્લેષ્મજ્વરશ્વાસકાસપીનસશ્વલજિત્ ॥૬૧॥

શીંગણ, સૂક રત્ને ગળેના કવાથ પીપરના ચૂર્ણ
અડિન પીવાથી વાતકફજ્વર, દમ, ઉપરસ, પીનસ
(સળેખમ) અને શુષ્ક મટે છે

પથ્થાકુસ્તુંબરીમુસ્તાન્ડીકટુલ્પપટમ્ ।

સકટફલવચાભાદ્રીદિગ્ધં મધુહિલ્લમુલ્ ॥૬૨॥

કફવાતજ્વરછીવકુસિહૃત્પાશ્વેદનાઃ ।

કળ્ડામયાસ્યશ્વયથુકાસશ્વાસાત્રિયચ્છતિ ॥૬૩॥

હરે, ધાણા, મોથ, સૂક, રોલિસ, પિત્તપાપરો,
કાપકળ, વજ, ભારગ, દેવદાર એ ઓપધોનું ચૂર્ણ મધ
રાત્રિ ડિગ સાથે ખાવાથી કફવાતજ્વરમાં કૂખ, કદાચ
અને પડખામા લેદના થતી લોથ, કદમા રોગ લોથ
અથવા કક સામી પીડ થતી લોથ, મોકા ઉપર શોષે
રાખવો લોથ, ઉપરસ, દમ—એ ઉપદ્રવોને શાત કરે છે હિત
તથા મધ વાગ્યાર માસા (દરેક તોલો ૦૧) નોટકા લેવો
(જે દવામા મધ નાખવાનું લોથ તે જવા દેડ
પડયા પછી એમા મધ નાખવું મધ ખાધા પછી કક
કરવો નહિ)

કફપિત્તજ્વરનો ધમન ઉપાય

આરગ્વધાદિઃ સક્ષોદ્રઃ કફપિત્તજ્વરં જયેત્ ।

તથા તિક્તાત્ર્યોશીરનાયન્તીત્રિફલામૃતાઃ ॥૬૪॥

પટોલાતિથિવાનિમ્મર્ચાગ્ન્યવવાસકાઃ ।

ગરમાગે, ઈન્ડ્રજ્વ વજેરે આગ-૨ શદિ ગણુ પાછળ
કહેવો છે તેનો કવાથ મધ નાવે પીવાથી કફપિત્ત
જ્વર નાશ પામે છે, તેમ જ કડુ, આગ-૨, કાગે વાગે,
ત્રાચમાલુ, ત્રિકુશ અને ગળેના કવાથ પાનુ મધ નાવે
પીવાથી કફપિત્તજ્વર મટે છે

(આગવધાત્રી કવાથ મટે જુઓ સુત્ર-૨૫
અશ્વાય ૧૫, શ્લોક ૪૭)

સન્નિપાતજવરનુ શ્મન

સન્નિપાતજ્વરે ધ્યાત્રીદેવશક્તિશાઘતમ્ ॥૬૫॥
પટોલપત્રતિમ્ભવક્રિફલાકટુકાપુતમ્ ।

સન્નિપાતજવરમા ભોરીગણી, દેવદાર, હાદર,
મોથ, પગેલનાં પાદમ, લીમડાની રાતરછાન, ત્રિકુળા
અને ઝડુ એનો ક્વાથ રાખવો.

નાગર પૌષ્કર મૂલં મુદ્ગીચી કણ્ઠકારિકા ॥૬૬॥
સકાસશ્વાસપાશ્વર્તી વાતશ્લેષ્મોત્તરે જ્વરે ।

સૂક, પુખ્તમૂના, ગંગા, રીંગણી નો નાર રીપધનો
ક્વાથ જે સન્નિપાતજવરમા વાયુ અને કફ વધારે હોય
ર ને સાથ ખાની, શ્વાસ ર ને ઝડપામા પીડ થતી
હોય તેમા આપવા

સર્વ જવરમા શ્મન ક્વાથ

મધુકપુષ્પમૃદ્ધીકાત્રાયમાણાપરૂપકમ્ ॥૬૭॥
સોશીરતિક્તા ત્રિફલા કાદમર્ચ કલ્પયેદ્દિમ્ ।
કપાય ત પિબન્ કાલે જ્વરાન્ સર્વાનિવોદ્ધતિ ॥૬૮॥
જાત્યામલકમુસ્તાનિ તદ્વદ્ધન્વયવાસકમ્ ।

મધુકાના ફૂલ, કાળી દ્રામ, ત્રાયમાણ, ફાવમા,
વાળા, કડુ, ત્રિકુળા, કાદમરી, એ ઔષધનો હિમ કરવો
પછી તેને શાસ્ત્રમા કહેલ વખતે પીવાથી સર્વ જવર
મટે છે

તે જ પ્રમાણે મર્ચ જવરમા જઈ, આમળાં
મોથ રાને ધમાસો એ રીપધનો દડા ક્વાથ પીવા
આથવા એકવા ધમાસોનો જ સાદ્ય કહ્યા પ્રમાણે
કહે ક્વાથ (હિમ) પીવો

(“શાસ્ત્રમા કહેલે વખતે પીવા” એટલે “ઉપવાસ
અને પેયાના દિવસો પીવા પછી પીવો”)

જવરમા ઝાડો કબજ હોય તેનો ઉપાય

ઘણદિદ્ કટુકાત્રાક્ષાત્રાયન્તીત્રિફલાગુદમ્ ॥૬૯॥

તેમ જ જે તાવના દરડેન ઝાડો કબજ રહતો
તેય તેવે કડુ, કાળી દ્રામ, ત્રાયપતી, ત્રિકુળા અને મોના
એ ઔષધનો ક્વાથ પીવો

તાવમાં ઉપવાસ છૂટયા પછી

પથ્ય ભોજન,

પેયા ક્યારે પીવી? કોણ ન પીવી? કારણ

જીર્ણોઘ્નોડસ પેયાઘમાચરેત્

શ્લેષ્મવાત્ર ત્ ।

પેયા કફ વર્ધયતિ પક્કં પાંસુપુ વૃદ્ધિવત્ ॥૭૦॥

(ઉપવાસ છૂટયા પછી) શેગીને જ્યારે ઔષધ
પીયા પછી તે પચી જાય ત્યારે તેણે પૂર્વ કહેલું પેયા
વગેરે રાત્રી પીધુ, પપુ જેને કફુ જોર અધિક હોય
તેણે પેયા વગેરે પીધુ નહિ, કેમ કે પાતળા કફન પેયા
જડ કરીને તેની વૃદ્ધિ કર છે, અહીં સમજવાનું એમ
છે કે પેયા કફન વરતુત વધારતી નથી, પણ જે કફ
પાતળો છે તેન ઘાડા કર છે જેમ ધૂળમા વૃદ્ધિ થવાથી
ઝાડવ થાય છે તેથી વસ્ત્રન ધૂળ પવતી નથી પણ તે
છૂનીછૂની રહતી હતી ત એકાદ ઘઉંને ઘન થાય છે,
તેમ કફ પણ પેયા વગેરથી ઘન થાય છે

કફવાળા જવરરાગીનું ભોજન

શ્લેષ્માભિપત્નદેહાનામત પ્રાગપિ યોજયેત્ ।
યૂવાન્ કૂલ્પયચળકચ્છાયાદિકૃતાન્ લઘૂન્ ॥૭૧॥
રુક્ષસ્તિકરસોપનાન્ હયાન્

રચિકરાન્ પટ્ટન ।

એકવા માટે કક વ. જેમના દડા પિન્ન (કફ
ઝરતા, મધી રવયથતો) થયવા છે એવા જવરવાળા
રાગીનોને (ઉપવાસ છૂટયા પછી) પ્રથમ પથ્ય વખતે
પાપુ કળા, નાપુ, દાડમ વગેરથી બનાવતા હાકા,
(ધી વગેર નીકટમા નહિ થએલા) રૂપ (લૂખા), કટવા
રહવાળા, ગવ, વર્ણ, રસ, સ્પર્શ વગર પ્રીતિકર હાવાથી
હરમા અનન્દ આપનારા, મુખને રસિ ઉત્પન્ન કરનારા
તથા લવણુપુષ્પ થય આપવા

બહુ કફવાળા જવરરાગીને હિતકર ભોજન

રક્તાઘા શાલયોજીર્ણ વધિકાશ્ચ જ્વરે હિતા ॥૭૨॥
શ્લેષ્મોત્તરે ઘીતતુવાસ્તથા શરીરુતા યવા ।

રાત્રીશાન, મધાશાન, કવમ જતની ઝગર વગેરેના
વોખા અને સાધી નાખા એ નર્વ જે જુના તેના તે તેનો
ભાત તથા જેમને નાથકર ન ખાઈવા (બરડા) છેડા
વિનાના જવ બહુ કફવાળા તાવમા (ઉપવાસ છૂટયા
પછી) હિતકર છે

જુના-રોજમા ઓછા એક વરમ જૂના

જવરથીની માટે ભાત કરવાની રીત

મોદનસ્તે મૃતો દિશ્વિ પ્રયોક્ત્વો યથાયથમ્ ॥૭૩॥
દોષદૃષ્ટાદિવસ્તો જરણકાયસાધિત. ।

સાદ્ય (પ્રાંક ૭૨મા) જોની રાત્રીશાન વગેરેનો
ભાત જે શેગીને જેવા કોય હોય તે રાગીને તેવો
આપવો એ ભાતને ગધનાં વખતે બેત્રણ વાર તેમા
પાણી રેડીને ઓતાપણ કાઢી નાખવું વગી વાયુ વગેરે
દોષ, રસ વગેરે દુષ્ઠ તથા દેશ, કાળ, વય, તત્ત્વ, સાત્ત્વ,

શરીર, આહાર, એ સર્વના બળનો વિચાર કરીને જ્વરનો નાશ કરનારા યોગ્ય ઔષધના ક્વાથમાં તે ભાત સંધવે અને પછી (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી કમસર) રોગીને ખાવા આપવે. (એકાતરિંગે વગેરે જ્વરવાળાને પેષા આપ્યા વિના જ કળથી, ચણા, મગ વગેરેના યૂષ આપવા, એ આ જગ્યાએ વિશેષ જાણવાનું છે)

જ્વરરોગીને આપવાના યૂષ

મુદ્ગાચૈલંધુમિર્યૂપાઃ કુલત્યૈશ્ચ જ્વરાપહા. ॥ ૭૪ ॥

જ્વરવાળાને (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી) મગ વગેરે ડલકા કઢોળની દાળના યૂષ આપવા એટલે મગ, ચણા, કળથી, મક, મસૂર વગેરેના યૂષ આપવા રાત્રે તેમાં પણ જે ડલકા (જલદી પચે રોવા) કઢોળ હોય તેના યૂષ આપવા મગ સર્વ કઢોળમાં ડલકા છે માટે મગ સર્વથી પહેલા કહેવા છે, કળથીનો પણ યૂષ કરવો અને રોગીને આપવો, કેમ કે તે સર્વે યૂષ જ્વરનો નાશ કરનાર છે

કોઈ કહેશે કે 'મગ વગેરે' રોમ કડવાથી તમામ કઢોળની સાથે કળથી પણ સમજાય છે જ ત્યારે તેને જુદી કહેવાનું કારણ શું છે? તેના ખુલાસા એમ છે કે કળથી ગરમ પથે ત્યારે ખાટી, વીર્ય, પથરી, દમ, સળેખમ, ઉપરસ, હરસ, કફ, વાતુ, એ સર્વના નાશ કરનારી તથા પિત્ત અને રક્તને વધારનારી છે માટે જે કળથીનો યૂષ ધણી કળથી લઈને કર્યો હોય તથા ઘણા પાણે હોય તો તે ગરમ, વિપાકમાં ખાટો અને રક્તપિત્ત કરનારી હોવાથી જ્વરને મટાડવાને બદલે વધારે છે, તે કારણથી કફ વગેરેની શાંતિ કરવાને માટે તેને વાપરવો પડે તો થોડીક કળથી લઈને તે યૂષ કરવો તથા થોડો જ પીવાને આપવો

જ્વરરોગીનાં થાક વગેરે

કારવેલ્લકકર્કાટવાલમૂલકપર્પટૈઃ ।

વાતાકનિમ્બકુસુમપટોલફલપહ્લવૈઃ ॥ ૭૫ ॥

ભત્યન્તલયુમિમાસૈર્જાફ્લૈશ્ચ દિતા રસા ।

ધ્યાઘીપરુપતર્કારીત્રાક્ષામલકદાડિમૈઃ ॥ ૭૬ ॥

સંસ્કૃતાઃ પિપ્પલીશુન્કીચાન્યજીરકસૈન્ધવૈઃ ।

સિતામધુખ્યાં પ્રાયેણ સયુતા વા રુતાહતા ॥ ૭૭ ॥

કરેન્દા, કઠોડા, કુમળા મૂળા, પિત્તપાપડે, વતાક, લીમડાનાં ફૂલ, પગેલના ફળ ૨ ને પાંદડા, એના થાકના રસ તેમ જ અન્યત્ર ડલકા જગત્ર પ્રાણીઓના માગથી તેપાર કરેલા માસરમ જે ભાર્તી જાતી, કાવના, અરઘી, કાળી દ્રાક્ષ, આમળા અને દાડમ નાખીને તથા પીપર, શુઠ, ધાણ, છઠ્ઠ અને સિંધવનો મગાચ નાખીને

બનાવવામાં આવે તો તે માગરમ અને થાકનો રસ (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી યોગ્ય સમયે) હિતકર છે (કારેલા વગેરેથી સિદ્ધ કરેલા માસરત હિતકર છે, રોગે અર્થ પણ કેટલાક કરે છે)

ઉપર કહેલા યૂષ રાત્રે રસમાં દાડમ, છઠ્ઠ, શુઠ વગેરે નાખેલું હોય (કૃત) કે ન નાખેલું હોય (અકૃત) તોપણ તે યૂષ અને રસમાંથી કેટલાક યૂષ અને રસમાં (દરદી અને દરદની અવસ્થાનો વિચાર કરીને) સાકર અને મધ પણ નાખાય છે

જ્વરરોગીને ભંજન

યત્નશ્ચત્કસેદ્ધાનિ રુચ્યાનિ વ્યજ્જનાનિ ચ ।

અચ્છાન્નનલસમ્પન્નાનિ

અને ખાવાની રુચિ ઉત્પન્ન કરે એવા (માપસર) ભંજના (= ૧ થાક, ૨ પ્રતિમસાલા) ને બહુ પાતળી મોળી છાચમા રોગીને દેવતા પર ઉકાળીને બનાવેલી (હોટ વિનાની) કઢી (ભાત સાથે) (ઉપવાસ છૂટ્યા પછી યોગ્ય સમયે) આપવી

જ્વરરોગીનું ખાધા પછીનું અનુપાન

અનુપાનેઽપિ યોજયેત્ ॥ ૭૮ ॥

તાનિ ક્રત્યેતશીતં ચ વારિ મયં ચ સાત્મ્યતા ।

ઉપર કહેલી કઢી જ્વરરોગીને ભાજન કર્યા પછી પીવાને પણ આપવી, તેમ જ ઉકાળીને કઠું કરેલું પાણી અને જે માફક આવતું હોય તો મધ પણ અનુપાન (પાણ્ય પીવાને) માટે આપવું

તાવના રોગમાં ભાજનનાં સમય, માપ અને જાત

સજ્વરં જરમુક વા દિનાન્તે ભોજયેલ્લુ ॥ ૭૯ ॥

શ્લેષ્મશ્વપવિચ્છ્રોષ્મા ઘલવાનનલસ્તદા ।

જે માણસને જ્વર (ચિ ૧/૨૨) આવતો હોય અથવા જેને થોડા દિવસથી તાવ આવતો હોય થોડો થોડો તે માણસને સાજો થોડું અને ડલકું ખાવાને આપવું કેમ કે તે સમયે કફનો લાગુ થવાથી જઠરાગ્નિ વૃદ્ધિ પામીને અન્ન પચાવવાને સમર્થ થાય છે

(આખા દિવસમાં એક જ વાર ખાવા આપવું અને તે પણ ડલકું અને થોડું)

યયોચિત્તંજ્યગ્ર કાલે દેશસાત્મ્યાનુરોધતઃ ॥ ૮૦ ॥

પ્રાગલ્પ્યલ્લિપ્તેદ્ધાનો ન હ્યર્જીર્ણં પીહયતે ।

અથવા જ્વરવાળા (ચિ ૧/૨૨) કે જ્વરમુખ્ય માણસને જે કાળ યોગ્ય હોય તે કાળે ભાજન આપવું, એટલે જે માણસને ભાજનનો જે સમય માફક હોય તે સમયે તેને ભાજન આપવું, કેમ કે એવા વ્યક્તિને

સમયે ઘણું કરીને ભૂખ ઊઠડે છે તેને જે ભોજન આપવું તેમાં પણ જે દેશમાં જે માફક આવતું હોય તે તથા દરદીની પ્રકૃતિને માફક આવતું હોય તે ભોજન આપવું એથી કરીને અત્પ અગ્નિવાળો માણસ પણ દિવસના પૂર્વ ભાગમાં જે ભોજન કરે તે તે અજીર્ણ થી પીડાને નથી (ભોજન માટે યોગ્ય સમય-સૂ ૮/૫૫)

ધૃતપાન કરાવવાનો કાળ

કપાયપાનપથ્યાત્રૈર્દશાહ્નિતિ લક્ષિતે ॥૮૧॥

સર્પિર્દયાત્કપે મન્દે વાતપિત્તોત્તરે જ્વરે.

મેાથ, પિત્તપાપડે ઈત્યાદિ ક્વાથ પીને તથા પેશા, પૂષ વગેરે પથ્ય ભોજન કરીને દશ દિવસ કાઢયા પછી જ્યારે કફ કમી થાય ત્યારે, વાત અને પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા જ્વરમાં ધી બાવાને આપવું સાચોકત ઉપાય કરનારને છે, સાત કે આઠ દિવસ પછી 'આથ જ્વર' એવી સજ્ઞા જ્વરની રહેતી નથી એ વિષે ચરકમુનિ કહે છે, સાત દિવસે સાત ધાનુના મળનું પાચન થાય છે માટે ઘણું ખરું આઠમે દિવસે 'નિરાથજ્વર' કહેવાય છે માટે ત્યાર પછી ઓછામાં ઓછા દશ દિવસ ક્વાથાદિ પીવામાં કાઢયા પછી ધી આપવું

ધી ક્યારે આપવું તે નક્કી કરવાનું

ખરું ધારણ

પખવેણુ દોષેષ્વમૃતં તદ્વિષેષમન્યથા ॥૮૨॥

દશાહે સ્વાદતીતેઽપિ જ્વરોપદ્રવ્યવૃદ્ધિઋત્.

લજ્જતાદિક્રમે તત્ર કૃર્વાદાકફસજ્જવાત્ ॥૮૩॥

એમ કરવાનું કારણ એ છે કે દોષ પકવ થયા પછી ધી અમૃત જેવા ગુણ કરે છે, પણ દોષ અપકવ હોય તે ધી ધી ઝેરના જેવા અવગુણ કરે છે જે દશ દિવસ (શ્લોક ૮૧) ચીન્યા છતાં પણ દોષ પકવ ન થયો હોય તે એવી અવસ્થામાં પીધેલું ધૃત જ્વરમાં ઉપદ્રવ્યની વૃદ્ધિ કરે છે માટે જે કફનો નાશ ન થયો હોય તે તે અવસ્થામાં ધૃતપાન ન કરતા ઉપવાસ વગેરે ક્રમ જે પૂર્વે કહેલો છે તે ક્રમ કફનો નાશ થતા સુધી કરવો.

જીર્ણજ્વરના ઉપાય

જીર્ણજ્વર કેમ થાય રહે છે ?

પેષ્ઠાત્વચ્છલત્વાચ્છ જ્વરો જીર્ણોઽનુવર્તને.

દેહમાંની ધાનુઓના નિર્મલપાત્રને લીધે જીર્ણ જ્વર ઘણા કાળ સુધી ચાલે છે રસ લેવાથી વગેરે ધાનુઓની પેઠે વાત, પિત્ત અને કફને પણ ધાનુ ઓ જ ભૂલવા, કેમ કે તેઓ યજ્ઞ દેહને ધારણ કર

નારા છે માટે તે પણ નિર્મળ એટલે સ્વત્પ થઈ જાય છે ત્યારે જીર્ણજ્વર પાછળ પડે છે-વાયુ થઈ રહે છે.

જીર્ણજ્વરમાં ધી પીવાથી કેમ ફાયદો થાય છે ?

ચક્ષં દિ તેજો જ્વરઋત્તેજસા ચક્ષિતસ્ય ચ ॥૮૪॥

વમનસ્યેદકાલામ્બુકપાયલણુબોજનૈ.

યઃ સ્વાદતિથલો ધાનુઃ સહચારી સદાગતિઃ ॥૮૫॥

તસ્ય સંશામનં સર્પિર્દોષસ્યેવામ્યુ વેદમનઃ.

ભૂખા પડેલા જઠરાગ્નિ તાવ આણે છે જેમ પાણી બળતા મકાનને ઊલવે છે તેમ જઠરાગ્નિની ગરમીથી, ઊલટીઓ કરાવવાથી, શેક કરવાથી, તાવની મુદતને લીધે, (ઉઝાળે) પાણી પીવાથી, ક્વાથ પીવાથી તથા હલકુ ખાવાપીવાથી ભૂખા પડેલા દરદીમાં અગ્નિની સાથે ફરતો જે વાયુ નામનો દોષ બહુ જોર પકડે છે તેને ધી શાંત પાડે છે

(તાવમાં ઉપવાસ વગેરે ઉપચાર બરાબર કર્યા પછી જે દરદી ભૂખા પડ્યો હોય અને છતાં તાવ જતો ન હોય, તે જ ધી દવા તરીકે માપસર પીવાનું છે)

વાયુ અને પિત્ત મટાડવાને ધી ઉત્તમ કેમ છે ?

વાતપિત્તજિતામર્ચ્યં સંસ્કારં ચાનુરુઘ્યતે ॥૮૬॥

સુતરા તદ્વથો દષાઘ્વાસ્ત્રોપધસાધિતમ્.

ધીના ગુણ એવા છે, કે તે જેવું વાયુ અને પિત્તને જીતનારું છે તેવા બીજા ઔષધ નથી (અને તેથી જ પૂર્વ કહ્યું છે કે કફ કમી હોય અને વાતપિત્તનું જોર અધિક હોય એવા જ્વરમાં યોગ્ય સમયે ધી આપવું) વળી ધી ચેતાની શીતજાતાને ત્યાગ ન કરીને બીજા જે ઔષધોના તેને સંસ્કાર કર્યા હોય છે તેના સંસ્કારને (ગુણને) ઘણું કરે છે તે પણ સ્નેહ વિધિમાં પ્રતિપાદન કરેલું છે, એ જ ન્યાયને આધારે ચરકમુનિ પણ કહે છે, કે 'ધી જેવું સંસ્કારનું અનુવર્તન કરે છે (બીજા ઔષધોના ગુણ ચેતાનામાં ઉતારે છે), તેવું બીજા કોઈ સ્નેહ સંસ્કારનું અનુવર્તન કરતો નથી, માટે સર્વ સ્નેહોમાં ધૃત એ ઉત્તમ સ્નેહ છે ધૃતમાં એવા ગુણ છે માટે વાતપિત્તાદિક જ્વરમાં તે જ્વરને યોગ્ય હોય તેવા ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું ધૃત નિર્સંશયપણે આપવું

ધી ત્રાપિવિપરીત અને યેનુવિપરીત છે

વિપરીત જ્વરોઽગ્નયં જયેતિપિત્તં ચ શૈત્યતઃ ॥૮૭॥

એદાદ્રાતે ધૃત તુલ્ય યોગસંસ્કારતઃ કષ્કેમ્.

ધીના ગુણ સ્નિગ્ધ (સ્નેહાનુ) અને શીતના છે તથા જઠરની ગરમીના ગુણ રૂપ અને તીવ્ર છે

એ જ જરૂરની ગરમી જ્યારે કોદામાંથી બહાર નીકળીને શરીરમાં પ્રસારે છે, ત્યારે તે જલર કહેવાય છે, માટે જલરની ગરમી પણ રૂક્ષ અને તીક્ષ્ણ છે તેથી તે ધૂતના ગુણથી વિપરીત ગુણવાળી છે. એ રીતે ધીથી વિપરીત એની જલરની ગરમીને ધી શમાવે છે. તથા ધીના શીતળ સ્વભાવને લીધે ધી પિત્તને શમાવે છે પણ ધી કાંઈ સ્નેહન હોવાને લીધે પિત્તને શમાવતું નથી; કેમ કે પિત્ત પણ સ્નેહન સ્વભાવવાળું જ છે. ધૂત સિંગ્ધ છે માટે તે વાયુને શમાવે છે; પણ કાંઈ તેના શીતળ સ્વભાવને લીધે તે વાયુને શમાવતું નથી, કેમ કે વાયુ પણ શીતળ નો છે જ. અર્થાત્, ધૂત ચેતાના સિંગ્ધ ગુણને લીધે વાયુને શમાવે છે અને શીતળ સ્વભાવને લીધે પિત્તને શમાવે છે; તેમ જ કફ શીતળ તથા સિંગ્ધ છે તેથી તેનો ગુણ ધૂતના ગુણની સમાન છે, તથાપિ કફજલરને ડરનારા ઔષધના યોગથી તથા સંસ્કારથી તે કફને પણ ડરે છે. કોઈ કહેશે કે પિત્ત જ્યારે સિંગ્ધ છે ત્યારે તે પિત્ત જ વાયુને કેમ શમાવતું નથી? અને કફ સિંગ્ધ અને શીતળ છે ત્યારે તે વાત અને પિત્ત બંનેને કેમ શમાવતો નથી? તે જાણવું કે જીર્ણવરમાં ઉપવાસ વગેરેથી અતિથય રૂક્ષ થઈથી જલરની ગરમીથી પિત્ત પણ રૂક્ષ થઈ જાય છે, તેથી તેમાં સ્નેહ રહેતો નથી અને તેથી તે વાયુને શમાવી શકતું નથી. એ જ રીતે કફ વિશે પણ જાણવું.

જીર્ણવરમાં ક્વાચ ધી સાથે આપવા

पूर्वे कपायाः सद्युताः सर्वे योज्या यथामलम् ॥

પૂર્વે કહેલાં પાચન ઔષધ અને ક્વાચ સર્વે વાયુ વગેરે દોષમાંથી જે દોષને નેમ્ શકે તેમ ધૂત સહિત આપવાં.

જીર્ણવરમાં ખાંસી ઉપર ક્વાચ

त्रिफलापिचुमन्दत्वक्कायुकं बृहतीद्वयम् ।

સમસૂરલ્લં ક્વાચાઃ સદ્યુતો જ્વરકાસહા ॥૮૯॥

ઉરડે, બટેડાં અને આમળાં (ત્રિફળા), લીમડાની અંતરહાલ, નેલીમંથ, બંને બોરોગણી અને મગૂરની દાળ એનો ક્વાચ ધી સહિત આપવાથી તે જલર અને ખાંસીના ઉપદ્રવને મટાડે છે.

જીર્ણવર અને મંદાગ્નિ વગેરે ઉપદ્રવે માટે ધી

पिप्पलीन्द्रयवघातनितिक्षा-

सारिवामलकनामलकीमिः ।

શિત્લમુસાદિમ્યાલનિસેઝી-

द्रक्षिणाप्रतिविरया स्थिरया च ॥૯૦॥

ધૂતમાશુ નિહન્તિ સાચિતં

ज्वरमग्निं विषमं हलीमकम् ।

જલરં ચિ શ્રુશતાપમંસયો-

वर्मयुं पाण्ड्यशिरोरुजं क्षयम् ॥૯૧॥

પીપર, હેંદ્રજ, ધાવડી, કડુ, સારિવા, આમળાં, ભોંઆમળા, બીલાં (નાનાં), મેથ, મુખડ, ત્રાયમાલ, વાળો, કાળો દ્રાક્ષ, અતિવિષ, શાલિપર્ણી, એ ઔષધોનો કલ્ક (ભૂગદી, ચટણી) કરીને તેથી ચોગણું ધી તેમાં નાખવું તથા ધી કરતાં ચોગણું તેમાં પાણી નાખવું. પછી પાણી બગી જાય પણ ધી બાકી રહે ત્યાં મુખી તેનો ક્વાચ કરીને ધી ગાળી લેવું; એ રીતે તેજર કરેલું ધી જીર્ણવર તથા વિષમાગ્નિ, હલોમક, અરુચિ, ખળા તપતા હોય તે, ઊલટી, પાસાં અને માથામાંની ધીમ અને સપ એ સર્વે ઉપદ્રવોને મટાડે છે.

વાતજીર્ણવર અને પિત્તજીર્ણવર ઉપર ધૂત

तैल्वर्कं पवनजग्मनि ज्वरे

योजयेत्त्रिधुतया वियोजितम् ।

તૈલ્વર્કં વૃષધૂતં ચ પૈત્તિકે

यथा पालनिकया शृतं हविः ॥૯૨॥

આગળ (ચિકિત્સાસ્થાન અધ્યાય ૨૧, શ્લોક ૩૨, ૩૩) વાતગ્નાધિની ચિકિત્સામાં તૈલ્વર્ક ધૂત એટલે લેપર વગેરેથી સિદ્ધ કરેલું ધી કોવામાં આવશે. તે ધી વાયુથી આવેલા જલરમાં આપવું, પણ તેમાં નનોતર નામની ઔષધ લેવી નહિ; અર્થાત્, નનોતર સિવાયની બીજી ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું તેલ્વર્ક ધૂત વાતજલરમાં આપવું. વળી આગળ કુશોગની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૧૯, શ્લોક ૨ થી ૭) નિકતમૂત કોવામાં આવશે અને રત્નપિત્તની ચિકિત્સામાં (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૪૦ થી ૪૨ માં) વૃષધૂત કોવામાં આવશે તે પિત્ત જલરવાચને આપવું. વળી ત્રાયમાલથી સિદ્ધ કરેલું ધૂત પણ પિત્તજલરમાં આપવું.

કફના જીર્ણવર ઉપર ધૂત

विजङ्गसौयचलचटपयाडा-

व्योनामिस्त्रिधूतवयाचदरुः ।

પર્લાંશકેઃ સ્તોરસમં ધૂતસ્ય

प्रस्यं पचेर्जाणिकफज्वराम् ॥૯૩॥

વારડિંગ, સંચળ, વરક, પાડ, બોલ (= મુંદ, પીપર, મલી), વિજો, વિધર, જલપાર, એ પ્રત્યેક ઔષધ ચારચાર ભાગ લઈને તેમાં બજેર દૂધ નાખવું તથા તેટલું જ ધી નાખવું. એ મર્ચને ચારગણું પાણીથી

ધી માત્ર બાકી રહે ત્યાં સુધી તથા એ રીતે સિદ્ધ કરેલુ ધી છર્ણ કફજ્વરનો નાથ કન્યાર થાય છે

છર્ણજ્વરનું મૂત

ગુદ્ધલ્યા રસજ્વલકાર્યાં ત્રિફલાયા વૃષસ્ય ચ ।

મૃદ્ધીકાયા લલાયાશ્ચ સ્નેહાઃ સિદ્ધાં જ્વરચ્છિદ્રઃ ॥

ગળા, ત્રિકુળા, અરડૂસી, કાળી દ્રાક્ષ અને કામકી ના મૂળ એ પાંચ ઔષધોના રસ તથા કડક લઈને તે વડે સિદ્ધ કરેલા પાંચ ગુદાગુદા સ્નેહ જ્વરનો(છર્ણ જ્વરનો) નાથ કૃ છે સ્નેહ ૨૦૦ વડે મૂત સમગ્નુ, કેમ કે તે સર્વે સ્નેહમા ઉત્તમ છે

ધી પચ્યા પછીનું ભોજન

जीर्णे घृते च भुञ्जीत मृदुमांसरसौदनम् ।

જર્ણે હાલે દોષહર પર તત્ત્વ વલ્લભદમ્ ॥૧૬૫॥

જ્યારે ધી પચી જાય ત્યારે તીક્ષ્ણ ગુણગ્રહિત માંસનો રસ તથા ભાત ખાવો, કેમ કે જ્યારે શરીરમા પરિપૂર્ણ બળ આવે છે, ત્યારે તે બળ દોષને હરે છે તથા તે માંસરસનું ભોજન અતિશય બળ આપનાર છે

વાયુના છર્ણજ્વરમાં અપચ માંસરસ

कफपित्तहरा मुद्गरकारवेष्टादिजा रसाः ।

પ્રાયેળ તસ્માન્ન દિતા જીર્ણે વાતોત્તરે જ્વરે ॥૧૬૬॥

શૂલોદાવર્તવિષ્ટમ્મજનના સ્વરવર્ધના ।

મળ, કારેલા વગેરથી સસ્કારપુકત કરેલા માંસરસ કફ અને પિત્તને હરનારા છે, માટે તે જ છર્ણ જ્વરમા વાયુ અધિક હોય તેમા હિતકર નથી, કેમ કે તે શુભ, ઉત્તર્વર્ન અને બધકોષ ઉત્પન્ન કરે છે તથા જ્વરને વધારે છે

છર્ણજ્વર ન મટે તો શેષન કરુ

વમન કરારે અને ક્યુ આપવું ?

न इषाम्नयेवमपि चेज्ज्वरं कुर्वीत शोधनम् ॥૧૬૭॥

શોધનાર્હસ્ય, વમન પ્રામુક તસ્ય યોજયેત્ ।

જામાશાયગતે દોષે યલિન. પાલ્યન્મલમ્ ॥૧૬૮॥

એ રીતે પણ તાવ ન મટે તો જો દરદી શોષન કરવા શોભ હોય, એની હોઠ્ઠીમા દોષ હોય અને એ બળવાન હોય તો એનું બળ સંવર્ધી રહે એ રીતે એને આશળ મ્લેક ૬ થી ૮મા કલેસી ઊલ્લીઓ કસવાની દવા આપવી

વિરેચન કરારે અને ક્યુ આપવું ?

पक्वे तु क्षिपिले दोषे ज्वरे वा विषमघ्नजे ।

મોદક ત્રિફલાશ્યામાત્રિપ્રતિપલિકેસરી ॥૧૬૯॥

સસિતામયુર્મિર્દદ્યાહોપાદં વા વિરેચનમ્ ।

દ્રાક્ષાચાત્રીરસ તદ્વત્સદ્રાક્ષાં વા હરીતકીમ્ ॥

મારવધં વા પયસા મૃદ્ધાકાના રસેન વા ।

ત્રિફલાં ત્રાયમાળા વા પયસા જ્વરિત પિવેત્ ॥

દોષ ને પાકીને છૂટા પછી ગયા હાય અથવા વિષ કે દાહથી ઉત્પન્ન થયેલા જ્વર થયો હાય, તો ત્રિકુળા, કાળુ નસીતર, લાલ નસીતર, પીપર અને નાગકેતર, એ ઔષધોની ગાળી ૨૧ પવી, અથવા વ્યોષ (સૂંદ, પીપર, મરી), ત્રિપતક (તંબૂ, તમાલપત્ર, એલચી), મોચ, વાવડીય, રામળા, તથા રો સર્વેની બગેબર નસીતર લઈને તેની મધ અને સાકરમા ગોળી કરીને તે વિરચન (ગુલાબ) આપવું (ક ૨/૨૧, ૨૩૫) અથવા કાળી દ્રાક્ષ ફાંચે આમળાનો રસ આપવો અથવા કાળી દ્રાક્ષ સાથે ૫૦૦ આપવી અથવા દૂધ સાથે કે કાળી દ્રાક્ષના રસ સાથે ગરમાનાના ગોળ આપવો અથવા છર્ણજ્વરવાળા રોગીએ ત્રિકુળા કે ત્રાયમાળને દૂધ સાથે પીવું

છર્ણજ્વરમા વમનવિરેચન પછીનો ભોજનકર્મ

विरिकानां च ससर्गो मण्डपूर्वा यथाक्रमम् ।

જેમને વિરેચન આપ્યું હોય તથા જેઓને વમન આપ્યું હોય એવો છર્ણજ્વરવાળા રોગીઓને પ્રથમ મંડ આપવો તથા પછી પેશા ક્રમ પ્રમાણે બોશક આપવો

યેજે પડતા મળને અઠકાવવા નહિ

व्यवमानं ज्वरोद्विक्कमुपेक्षेत मलं सदा ॥૧૭૦॥

વકોડપિ દિ વિકુર્વાત દોષ કોષ્ટે કૃતાસ્પદઃ ।

અતિપ્રવર્તમાન વા પાચયન્ સહ્યમહ નયેત્ ॥૧૭૦

તાવને લીધે સ્થાનમાથી ચડિન થયેલા મળ ગણ વાટે બહાર પડે તો હોય તે પડતા દેવો પણ તેને અટકાવવો નહિ, કેમ કે પકવધરમા ગેરેડો દોષ પાકો હોય તેપણ વિગત કરે છે, (તે પછી આશાયરમા સહેડો દોષ વિકાર કરે એમા શું આકાર્ય) જે ન મળ અનિશય પ્રગટ થયો હોય તો તેને પકવીને પછી અટકાવવો, પણ પચ્વ કર્યા વિના તો રાટમવરો જ નહિ

આપ (કાચા) મળને રોકવાથી તાન

મામસહ્યમહો દોષા દોષોપક્રમ ફરિતા ।

આમને (કાચા ગાળને) ૨૧ મરી રામવાથી જે નુકસાન થાય છે તે દોષોપક્રમથીય અધ્યાવર્મા કનું

છે (માટે કાચા ગાળને અટકાવવાનું એવીય ન આપવું)

આમન્વરમા શોધન કરવામા જોખમ

પાયચેદ્ દોષહરણં મોહાદામજ્વરે તુ યઃ ॥૧૦૪
પ્રસુત હૃણસર્વે સ કરાગ્રેણ પરામૃશેત્ ।

જે વેધ અજ્ઞાનપણથી આમન્વરમા દોષને બહાર કાઢનાર ઔષધ રોગીને પાય છે, તે સૂતેલા કાળા સાપને હાથની આગળી વડે અડકે છે (=છડે છે) એમ જાણુ, અર્થાત્ સૂતેલા કાળા સાપને આંગળીથી અડકવું જેવું ભયકર છે તેવું આમન્વરમા આમને (=સામ દોષોને અને મળોને) બહાર કાઢનાર ઔષધ રોગીને પાવું ત પણ ભયકર છે આમને પકવ કરીને પછી તેને બહાર કાઢવો

શીઘ્ર યથેશ માણસને વમનાદિ હિતકર નથી

જ્વરક્ષીણસ્ય ન હિત વમન ન વિરેચનમ્ ॥૧૦૫॥

કામતુ પયસા તસ્ય નિરુદ્ધૈર્વા હરેન્મલાન્ ।

જે માણસ જ્વરથી શીઘ્ર થઈ ગયો હોય ત માણસને વમન તથા વિરેચન હિતકર્તા નથી, પણ જો જરૂર હોય તો દૂધ વડે (દૂધ પાઈને-ઉમાદ્રિ) અથવા નિરુદ્ધબસ્તિઓ આપીને તેના મળોને બહાર કાઢવા

દૂધ કોને પાય છે ?

ક્ષીતોચિતસ્ય પ્રક્ષીજશ્લેષ્મણો દાહતુહ્યતઃ ॥૧૦૬॥

ક્ષીર પિત્તાનિલતૈસ્ય પટ્યમપ્યતિસારિણ ।

જેનો કફ બહુ જ ઓછો થઈ ગયો હોય, જેને બાનના થતી હોય અને તરસ લાગ્યા કરતી હોય, જેને પિત્ત અને વાયુને થીયે ખીજ થતી હોય અને જેને અતિમાર થયો હોય તેને પણ જો એ દરદીને દૂધ માફક આવતું હોય તો દૂધ પથ્ય છે

છર્જન્વરવાળાને દૂધનો ગુણ

તદ્વપુલ્લહ્નોત્તત્ પ્લુપ્ત વનમિશમિના ॥૧૦૭॥

દિવ્યામ્બુ જીમ્બેતસ્ય જ્વર જાગ્રુ નિયચ્છતિ ।

જેમ અગ્નિ વડે બગી ગયેલા વનને મેઘનું જળ જિવાડ છે, પાછું નાકુરિત કર છે, તેમ વાઘન વન તમ થયેલા થયીરને દૂધ જિવાડ છે અને જ્વરને પાણી વારમા મટાડે છે છે

છર્જન્વરમા કેવું દૂધ કપાડે પાવું ?

સસ્કૃત કીતમુણ્ણ વા તસ્માદ્ધારોણમેષ વા ॥૧૦૮

વિમંજ્ય કાલે યુક્તિત ઝગરણ હન્યનોઽજ્યયા ।

એટલા માટે દૂધને બીજા દ્રવ્ય વડે તત્કાલમુખ કરીને એ દૂધ ઘટ્ટ કે ઊંડું અથવા દોષોને તરત જ જે ગરમ દૂધ નીકળે છે તનું દૂધ, દોષનો તથા છડી

અને દરદની અવસ્થાનો વિચાર કરીને છર્જન્વરવાળા રોગીને પાવું, પણ એથી ઊલટી રીતે જો જ્વરવાળાને દૂધ આપવામા આવે તો તેથી જ્વરવાળા રોગીનું મૃત્યુ થાય છે

પયઃ સન્નુષ્ટીલર્જૂરમૃદ્ધીકાશર્કરાર્ઘૃતમ્ ॥૧૦૯॥
શ્વતકીતં મધુચુતં તૃદ્દાહજ્વરનાશનમ્ ।

મુંઠ, ખજૂર, કાળી દ્રાક્ષ, સાકર અને ઘી એટલાં વાના દૂધમા નાખીને ઉકાળવા તથા પછી તે દૂધ ઠંડું પડયા પછી તેમા મધ નાખીને રોગીને પાવું, એટલે તે તરસ અને પાછડીકત છર્જન્વરનો નાશ કરશે

તદ્વદ્ દ્રાક્ષાથલાયથીસારિવાકળચન્દને ॥૧૧૦॥
ચતુર્ગુણેનામ્મસા વા વિપલ્યા વા શ્વત પિવેત્ ।

તે જ પ્રમાણે કાળી દ્રાક્ષ, કાસકીના મૂળ, જેથી મધ, સારિવા, પીપર અને રાતી મુખડ, એ ઔષધિઓ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવાથી તરસ અને દાહયુક્ત છર્જન્વર મટે છે અથવા તે ઔષધિઓમા દૂધ નાખીને તેમા દૂધથી ચારગણ પાણી નાખવું તથા ઉકાળવું ઊકળતાઊકળતા દૂધ માત્ર થય રહે, ત્યારે દૂધ પાણી ઘટ્ટ ઠંડું પડયાથી રોગીને પાવાથી તરસ અને દાહયુક્ત છર્જન્વર મટે છે અથવા એકથી પીપરને દૂધમાં ઉકારીને તે ઠંડું પાણી પીવાથી પણ તરસ અને દાહયુક્ત છર્જન્વર મટે છે

કાસાચ્છ્રાણાચ્છિર શૂલાન્પાર્શ્વ

શૂલાચિરજ્વરાત્ ॥૧૧૧॥

મુચ્યતે જ્વરિત પીચા પશ્ચમૂલીપટં પયઃ ।

લઘુપયમૂળને દૂધમા ઉકારીને ઠંડું પાડયા પછી તે દૂધ પીવાથી છર્જન્વરવાળો રોગી ખાંસી, દમ, માથાનું શૂન, પાસાનું શૂન અને ઘણા દિવસના છર્જન્વર, એ તર્વથી મુક્ત થાય છે

શ્વતમેરુન્ડમૂલેન ચાલયિલ્લેન વા ઝગરાત્ ॥૧૧૨॥

ધારોણ વા પયઃ પીચા દિવસાનિલર્ચસ ।

સસ્કપિચ્છાતિચુતે સન્નુષ્ટશૂલમગાહિકાત્ ॥૧૧૩॥

રેરગના મૂળને અથવા નાનાં (કુમળી) બીલાઓને દૂધમા ઉકારીને ઠંડું પડયાપછી તે દૂધ પીવાથી અથવા ધારાવ દૂધ પીવાથી જે અનિદામાં ઝડપી તથા વાયુની અનિદાવ હોય અથવા લોહી અને બાનના ઓનામવ જેનું લેખા પાનું હોય, અને તરસ, શૂન તથા મલો એવા ઉષ્ણ લેખા હોય, એવા અનિદા વાળા છર્જન્વર થી રોગી મુખ થાય છે

સિદ્ધં શુષ્ઠીઘલાદ્યાદ્રીગોકળકમુદૈઃ પયઃ ।
શોકમૂચશક્રદ્વાતવિવન્ધજ્વરકાસજિત્ ॥ ૧૧૪ ॥

મૂક, બલા (કાસકીના મૂળ), ભેરૂંગણી, ગોખરુ,
અને ગોંગ, એ ઔષધથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવાથી
સોજી તથા મૂત્રની, ગાડાની અને પેશાબની કબજિયાત
તેમ જ ખારી, એ ઉપદ્રવેવાળો જીર્ણજ્વર મટે છે
વૃશ્ચીઘિલ્લવર્ષામૂસાચિતં જ્વરશોકમુત્ત્ ।

નાની સાદોડી, બીલા રત્ને મોટી સાદોડી, એ ત્રણથી
સિદ્ધ કરેલું દૂધ જીર્ણજ્વરમાં સોજાના નાશ કરે છે
શિશિપાસારસિદ્ધ ચ ક્ષીરમાશુજ્વરાપહમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

સીસમના લાકડાના ગળા વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ
જ્વરોથી જીર્ણજ્વર મટાડે છે

દૂધ સિદ્ધ કરવાની રીતઃ ઔષધ કરના આઠગણ
દૂધ લેવું અને દૂધ કરતા પાણી ચારગણ લેવું પછી
દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યાં સુધી તેના કવાથ કરી દૂધ
ગાળી લેવું

જીર્ણજ્વરમાં નિઝબક્તિ આપવાના ફાયદા

નિક્કહસ્તુ ઘલં વદ્ધિ વિજ્વરત્વં મુદં કચિમ્ ।

દોષે યુક્ત. કરોત્યાશુ પકે પકાશયં ગતે ॥ ૧૧૬ ॥
પકવાશયમાં રહેલો દોષ પકવ થયેલો દોષ અને

તેને બહાર કાઢવાને (શ્લોક ૧૦૫માં પ્રમાણે) નિઝ
બક્તિની યોગ્યતા કરવામાં આવે, તો તે બળ આપે છે,
જઠરાગ્નિને વધારે છે, તાવનો નાશ કરે છે, હર્ષ ઉત્પન્ન
કરે છે અને રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે

પિત્તં વા કફપિત્તં વા પક્વાશયગત હરેત્ ।

સંસનં ત્રીનપિ મલાન્ બક્તિઃ પક્વાશયાશ્રયાન્ ॥

વિરેચન આપ્યું હોય તો તે પકવાશયમાંના પિત્ત
ને અથવા કફ અને પિત્તને હરે છે, પણ બક્તિ આપી
હોય તો તે પકવાશયમાંના ત્રણે દોષને હરે છે

અનુવાસનબક્તિ કોને આપવી ?

પ્રક્ષીળકમ્પિત્તસ્ય ત્રિકપૃષ્ઠકટિમહે ।

વીતામેર્યદશઠતઃ પ્રયુક્ષીતાનુવાસનમ્ ॥ ૧૧૮ ॥

જે માણસના કફ અને પિત્તનો બહુ નાશ થયો
હોય, જઠરાગ્નિ પ્રતીમ હોય, ઘડી બધાઈ ગયો હોય,
જો તેની કરોડની નીચેનો ભાગ, પોડ તથા કમ્બર રહ્યો
ગયા હોય તો તેને અનુવાસનબક્તિ આપવી

જીર્ણજ્વરનાયક નિરૂપકબક્તિ

પટોલનિમ્બજ્વરનકટુકાચતુરફલેઃ ।

સ્થિરાશ્લગોશુરકમ્દનોશીત્વાલકેઃ ॥ ૧૧૯ ॥

પયસ્વર્ષાદિકે કાથ ક્ષીરદોષ વિમિશ્રિતમ્ ।
કલિકૈર્મુસ્તમદનરુપ્ણામશુક્રપક્ષકેઃ ॥ ૧૨૦ ॥
વક્તિ મધુઘૃતાભ્યાં ચ પીડયેજ્વરનાશનમ્ ।

પટોલ, લીંબડાના પાતળા, કટુ, ગરમાળો, શાલિપર્ણી,
બગદાસા, ગોખરુ, મોંઢા, કાળો વાળો, વાળો, અ
ઔષધોના અરધા દૂધ ૨ ને ૨૫ થી પાણીમાં ફક્ત
દૂધ શેષ રહે એવો કવાથ કરવો પછી તેમાં મધ
અને ઘી નાખીને ભસ્તિ ૨ ૧૫ થી અથવા મોથ, મોંઢા,
પોપર, જેઠીમધ, કાછાબ, ૨૧ ઔષધના કકડમાં દૂધ
સિદ્ધ કરીને તેમાં મધ ૪ ન થી નાખીને તેના વડે
ભસ્તિ આપવી એથી જીર્ણજ્વરના નાશ થાય છે

ચત્ત. પળિનીચંદીફલોક્ષીરનૃપદુમાન્ ॥ ૧૨૧ ॥

કાપયેત્કલ્કચેદ્રીશતાઢાકલિનીફલમ્ ।

મુસ્ત ચ વક્તિ સમુદ્ગૃહ્યોદ્રસર્પિર્ગરપાહઃ ॥ ૧૨૨ ॥

મુદ્ગપર્ણી (જગલી મગ), માલપર્ણી (જગલી
અડદ), શાલિપર્ણી, પૂચનપર્ણી, એ ચાર પર્ણીઓ,
જેઠીમધ, મોંઢા, કાળો વાળો, ગરમાળો, એ સર્વને
કવાથ કરવો તથા જેઠીમધ, સુવા, કાગ, મોંઢા અને
મોથ એ ઔષધોના કકડ નથા નાખીને ગોંગ, મધ
અને ઘી સાથે ભસ્તિ ૨ ૧૫ થી જીર્ણજ્વર મટે છે

જીર્ણજ્વરમાં અનુવાસનબક્તિ

જીરન્તીં મદન મેદાં પિપ્પલી મધુકં ઘચામ્ ।

ઘ્ર્ઞિ રાક્ષાં ઘલાં વિલ શન્તુપ્પાં શ્તાવરીમ્ ॥ ૧૨૩ ॥

પિપ્પલા ક્ષીરં જલ સ્પિસ્તલ ચેકત્ર સચિતમ્ ।

જ્વરેડનુવાસન દ્વાદાઘયાક્ષેદ યથામલમ્ ॥ ૧૨૪ ॥

જીરંતી, મોંઢા, મેદા, પોપર, જેઠીમધ, વજ,
ઘરિ, શરન્ના, બગદાસા, બીલા, સુવા, શતાવરી, એ
સર્વને પાણી સાથે વહીને તેનાથી યોગ્ય ઘી અથવા
તેલ લેવું તથા ઘી અથવા તલ જેટલું દૂધ તેમાં નાખવું
પછી દૂધથી યોગ્યતા પાણી સાથે તેને ઉકાળીને ઘી
કે તેલ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે ગાળી લેવું એ ઘી
કે તેલ વડે અનુવાસનબક્તિ આપવી તેથી જીર્ણજ્વર
મટે છે જ્વરમાં જે જે વાયુ વગેરે દોષ પ્રમાણ હોય
તેને યોગ્ય સ્ત્રોત (ઘી કે તલ) લેવો

ય ચ વિદિપુ યક્ષ્મ્યે ઘ્વનયો જ્વરનાશનાઃ ।

વળી જે જ્વરનાયક બક્તિઓ બક્તિકાપનાના
અધ્યાયમાં (કટપચ્યાન અધ્યાય ૪) કહેવામાં આવ્યો
તે પણ આપવી

જીર્ણજ્વરમાં નયક

પિપ્પોરુગૌરવલ્કેપહરમિન્દ્રિયધોષનમ્ ॥ ૧૨૫ ॥

જીર્ણજ્વરે રુચિકરં દદ્યાદ્રસ્યં વિરેચનમ્ ।

કૌહિનં શૂન્યશિરસો દાહાતે પિત્તનાશનમ્ ॥૧૨૬॥

જર્ણજ્વરમા માથાની પીડાને ડરનાર, શરીરના બારેપણને તથા કફને ડરનાર, ઈન્દ્રિયોને જાગ્રત કરનાર અને રુચિ કરનાર વિરેચન નસ્ય આપવું, મગજ ખાલી થઈ ગયું હોય તો સ્નેહથી સિદ્ધ કરેલું નસ્ય આપવું રાત્રિયા સ્નેહયુક્ત નસ્ય આપવું, માથામા દાહ થતો હોય તો પિત્તને ડરનાર નસ્ય આપવું

જર્ણજ્વરમા ધૂમાદિક આપવા

ધૂમગણ્ડપકવલ્લાન્ યથાદોષ ચ કલ્પયેત્ ।

પ્રતિશ્યાયાસ્યવૈરસ્યશિરઃ કણ્ઠામયાપહ્વાન્ ॥૧૨૭॥

વળી જ્વરમા જેવા દોષ હોય તેને ઘટતા, સજે ખમ, મુખની વિરનતા તથા માથુ રાને કઠના રોગને ડરનાર ધૂમપાન, ગડય (કોગળા ભરાવવા) અને કવચરૂપી ઉપાય કરવા

જર્ણજ્વરમા અરુચિનો ઉપાય

ઘ્રાણી માતુલિદ્ગસ્ય કેસરં સાઝ્યસંચવમ્ ।

ધાત્રીદ્વાક્ષાસિતાના વા કલ્કમાસ્યેન ધારયેત્ ॥

જ્વરમા ર રુચિ થાય તો સિધવ રાને ઘી સહિત બિજેશના ગર્ભન મુખમા રાખવા રાત્રિયા રક્ષમળા, કાળી દ્રાક્ષ રાને માકરની લુગદી મુખમા રાખવી

જર્ણજ્વરમા અને આગળ જ્વરમા કેવાં અભંજ,

લેપ, સેક, ઝાઝન અને ધૂમપાન

કયારે કરવા ?

યથોપશ્ચયસંસ્પર્શાન્ શીતોષ્ણદ્રવ્યકલ્પિતાન્ ।

અમ્યહ્વાલેપસેકાદીન્ ડરે જીર્ણં ત્વગાધિતે ॥૧૨૯॥

કુર્યાદ્ઝનધૂમાંશ્ચ તથૈવાગનુજેડપિ તાન્ ।

જર્ણજ્વર જાગ્રત જ્વરને (ચામડીને) આકાષે રહેલા હોય ત્યાં શરીરને જે જાતનો સ્પર્શ સારો લાગે એવા દ્રવ્ય કે ગરમ દ્રવ્યથી બનાવેલા રાખાંજ, લેપ, સેક (જળ વગેરે છાટવું કે ચીંચવું) વગેરે કરવા, તેમ જ રાત્રિના કે ધૂમ વગેરે પદ્ધતિ જે શરીરને મુખ ઉપજાવે એવા હોય તે કરવા તેમ જ આગળ જ્વરમા પણ ઝંઝન રાને ધૂમના રો જ ઉપચાર કરવા

દાહવાળા જર્ણજ્વરમાં અભ્યન

દાહે સહસ્રઘોતેન સર્પિષાઽમ્યહ્વામાચરેત્ ॥૧૩૦॥

જર્ણજ્વરમાં શરિ દાહ થતો હોય તો ડાહ વાર

પાણીથી પારેલા ઘીને રીંડે ચોળવું

સૂત્રોક્તેષ્ઠ ગળીસ્તૈસ્તૈર્મધુરામ્લકપાયકૈઃ ।

દૂર્વાદિભિર્વા પિત્તત્રૈઃ શોષનાદિગળોદિતૈઃ ॥૧૩૧॥

શીતવીર્યૈર્હિમસ્પર્શૈઃ કાયકલ્કીરુતૈઃ પચેત્ ।

તૈલં સક્ષીરમમ્યહ્વાત્સઘો દાહજ્વરાપહમ્ ॥૧૩૨॥

પાછળ સૂત્રસ્થાનમા (અધ્યાય ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪મા મા) ઘટાદિ મધુર ગણ કહ્યો છે, (૨ ધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૫, ૨૬મા) આમળા વગેરે ખાટો ગણ કહ્યો છે, (અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૩૧, ૩૨મા) ડરડે વગેરે તુષ ગણ કહ્યો છે, વળી દૂર્વાદિ, ન્યગ્રોધાદિ, પચકાદિ, સારિવાદિ એ પિત્તનો નાશ કરનારા ગણ કહ્યા છે અ શીત શોષનાદિ ગણનો સંગ્રહ સૂત્રસ્થાન ના અધ્યાય ૧૫મા કહેલો છે તેમાના શ્લોક ૬, ૧૧, ૧૨ અને ૪૧મા કહ્યા ગયુમાથી જે દ્રવ્યો શીતવીર્ય અને શીત સ્પર્શવાળા હોય તેના કલ્ક અને ક્વાથ કરીને તેમા દૂધ સહિત તેલ પકવ કરવું તે તેલ શરીર ઉપર ચોળવાથી નતકાળ દાહવાળો જર્ણજ્વર દૂર થાય છે

દાહવાળા જર્ણજ્વરમા લેપ

શિરો ગાત્રં ચ તૈરેવ નાતિપિષ્ટેઃ પ્રલેપયેત્ ।

એ જ ગણિના રોવા જ ઔષધો વડે (શ્લોક ૧૩૦મા થી ૧૩૧મા) તેલ સિદ્ધ કરીને શરીરે ચોળવું જોઈએ, એટલું જ નહિ, પણ તે જ ગણિના ક્વેવા જ ઔષધને યોગ્યતા વાટીને શરીર તેનો લેપ કરવો અને વિશેષ કરીને માથે લેપ કરવો બહુ બારીક વાટીને લેપ ન કરવો, પણ યોગ્યતા વાગવા, એનું કારણ એ છે કે જ્યારે બહુ બારીક વાટીને જોડો લેપ શરીર ઉપર કરવામા આવે છે, ત્યાં ગરમી બહાર નીકળવા પામતી નથી તેથી ઊંચડી વધારે બગતરા થાય છે માથે વિશેષ કરીને લેપ કરવાનું કારણ એ છે કે જ્વર ધણ ખરું માથામા રહે છે બધા શરીરમા જ્વર ન હોય પણ માથુ ગરમ હોય તો તે મનુષ્યનો જ્વર જલ્દી છે એમ જાણવું નહિ, એટલા માટે વિશેષ કરીને માથે લેપ કરવાનો કહ્યો છે

દાહવાળા જર્ણજ્વરમા સેક (સ્નાન વગેરે)

તત્કાલેન પરીપેક્ષમગ્રાહં ચ યોજયેત્ ॥૧૩૩॥

તથાડડરનાલસાલ્લક્ષીરમુત્કપૃતાદિભિઃ ।

જર્ણજ્વરમા દાહ થતો હોય તો તેને શ્લોક ૧૩૦મા થી ૧૩૧મા વાળાં ઔષધોના ક્વાથ વડે સ્તિચન કરવું એટલે તે વડે સ્નાન કરાવવું તથા તેવા ક્વાથ એક ચીથમા ભરીને તેમા રોગીને ડૂબા મનાવવી તેમ જ આમળા, પાણી, દૂધ, સુકન (નરમે), ઘી ઇત્યાદિ વડે પણ લેગીને નવઝાવવા અને ડૂબા મનાવવી

(આરનાથ-ફોતરા વિનાના (છોટા) કાચા કે રાધલા પઠને પાણીમાં પલાળી રાખવાથી આથો આવે ત્યારે ઉપરનું આથાનું ખાટું પાણી નિનારી લેવામાં આવે, તે પાણીને આરનાથ કહે છે)

કપિત્થમાતુલિદ્વામ્લવિદારીરોધદાદિમ્ ॥૧૩૪॥
 ઘડીપલ્લવોરથેન કેનંતારિષ્ટકસ્ય વા ।
 લિસેડકે દાહરુદ્મોહાઙ્ગુદિસ્તુષ્ણા

ચ શામ્યતિ ॥૧૩૫॥

કેટું, બિએરુ, આમલી, વિદારીકદ, લોખર, દાડમ, એ ઓષધોના કવાથથી અથવા તેના પાદડાના કવાથથી અથવા તેના પાદડાના ફીણથી અથવા ભોરડીના પાદડાના ફીણથી અથવા અરોડાના ફીણથી ઘસીરને લેપ કર્યા હોય તે દાડ, પીર, મોહ, ઊવડી અને તરસ એ છર્ણવગના ઉપદ્રવો મટે છે

યો વર્ણિત પિત્તહરો દોષોપક્રમણે ક્રમઃ ।
 તં ષ ઈલીયત દીર્ઘં સદાહો નશ્યતિઙ્ગરઃ ॥૧૩૬॥

દોષોપક્રમણીયાધ્યાય(સૂ ૧૩)માં પિત્તને ધરનારો જે ક્રમ વર્ણવેલો છે તેનું જ સેવન કરે છે, તેના દાડવાળે છર્ણવગ ઉનાળે નોંધ પ્રાપ્ત છે

શીતગ્ન્યર્માં અખાંઙ્ગ લેપ, સેક, ધૂપ, ચેક
 ચીર્યોષ્ઠેષ્ણસંસ્પર્શસ્તંગરામુલુકુલુકુમ્ ॥૧૩૭॥
 પુષ્પસ્પીગેયશીલેયસરલામરદારુમ્ ॥૧૩૮॥
 નપરાસ્નાપુરવચાચંદ્રેલાદ્યવોરકેઃ ।
 પૃથ્વીકાશિમુરસાહિસ્રાધ્યામકસર્ગે ॥૧૩૯॥
 વંશમૂલામૃતરંજદ્વયપત્તરોહિણેઃ ।
 તમાલપત્રમૃતીકશાલ્હીકીધાન્યદીપ્યકેઃ ॥૧૪૦॥
 મિશિમાપકુલત્યાગ્નિપ્રકીર્યાનાપુલોહધૈઃ ।
 ગત્યેષ્ઠ સદ્વિષદ્રવ્યેઃ રીતે તેલં ઙ્ગરે પચેત્ ॥૧૪૧॥
 વચયિતેઃ લક્ષિતેયુક્તેઃ સુતાસૌવીરવાદિમિઃ ।
 તેનામ્યક્રયાત્મસુલોષ્ણેન, તેઃ સુવિષ્ટિષ્ઠ લેપયેત્ ॥

શીતગ્ન્યર્માં ઉપર વર્ણવેલા અને ઉપર સ્પર્શવાના તરવર વગેરે ઓષધોના કવાથ અને કટકો નિષ્ક કરેનું તેજ મુત્ર અને સૌવીર વગેરે મધ સાથે મિક્ષા કરીને ઘસીરે લેવાનું તરવર વગેરે ઓષધ નીચે પ્રમાણે છેઃ તરવર, અતર, કેતર, ઉપેટ, પુલેર (અ વિષ્ણી), શિયા જિલ, મરવનુષ (એક જાતનો દેવદાર), દેવદાર, નખચ, રાસ્ના, ગૂનજ, વલ, ચંડ (એકાના, ઉ-કનો), અને જાતની એવલી, ચોરક, મેટી એવલી, સરજવો, નુવશી, જાદામાંની, ખેંડન ઘસ, સરસવ, દહમુન,

અળો, અને જાતના દિવેલા, પન્નૂર, ચેલિસ, તમાલ-પત્ર, કરિયાનું, સલ્કી, પાણા, અલમોદ, સુવા, અડદ, કળથી, ચિત્રો, કણ્ઠ બન્ને, પ્રકારની રાસ્ના અને એ જ પ્રકારના બીજાં દ્રવ્ય એ દ્રવ્યો લઈને તેના કવાથ અને કટકથી તેજ પકવવું તથા તે શીતગ્ન્યર્માં સુત્ર અને સૌવીર વગેરે સાથે લેવાયેલા ગરમ લાગે એમ ઘસીરે લેવાનું તેથી શીતગ્ન્યર્ મટે છે (જે ઓષધનું નામ બે વાર બાવ્યુ લેાય તે બે વાર લેવું)

કવોર્ણસ્તૈઃ પરીપેકમગ્નાહં ચ કલ્પયેત્ ।
 કેવલૈરપિ તદ્વચ સુકગોમૃતમસ્તુમિઃ ॥૧૪૨॥
 આરગ્યવાદિવર્ગ ચ પાનાગ્યજ્ઞનલેપને ।

ધૂપાનમરુજાન વાંશ્ય વશ્યન્તે વિષમઙ્ગરે ॥૧૪૩॥
 પાછળ કહેલા (શ્લોક ૧૩૬ થી ૧૪૦) દ્રવ્યોને શારી પેકે વાટીને તે વડે લેપ કરવો તે જ દ્રવ્યોના કવાથ વગર ગરમ લેાય ત્યારે તે વડે સેવન કરવું અથવા તેમાં કુલકી મારવી તે જ પ્રમાણે સૂન, નુ મૂત્ર, દારૂનું નીતરું પાણી, એમાંથી એકને જ કેવળ લઈને તે વડે સેવન કરવું પાછળ (સૂત્રગ્રંથાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૧૭૫) આરગ્યવાદિ વર્ગ કહેલો છે તમા કવાથ પાવો, તેનું તેજ સિદ્ધ કરીને ઘસીરે લેવાનું તથા તેને અપિ સુશ્મ વાટીને તેના ઘસીરે લેપ કરવા વગી વિષમગ્ન્યર્માં જે ધૂપ કહેવામાં આવે ત ૨ નરના ધૂપ પણ કરવા

અગ્ન્યનગ્નિગ્નાઙ્ગ સ્વેદાઙ્ગ સ્વેદિ મેવજમોજનમ્ ।
 ગર્મમૃથેદમશાયને કુચકમ્પલરહુકાન ॥૧૪૪॥
 નિર્ધૂમદીતેરજ્જાર્દસન્તિથ હસન્નિકા ।
 મયં સન્ધૂયજ તક કુલ્લયવાતિકોદ્રવાઙ્ગ ॥૧૪૫॥
 સંસીલચેદપયુમાઙ્ગ પથામ્યદપિ પિત્તલમ્ ।
 દપિતાઃ સ્તનશાલિન્ય પીના વિધ્રમમ્પ્રવાઙા ॥૧૪૬॥
 યોવનાસવનમ્સાઙ્ગ તમાલિકેયુરુગ્નાઙ્ગ ।

ધીતરીનં ચ વિજ્ઞાય તાસ્તોતોપનયેપુનઃ ॥૧૪૭॥
 પાછળ સ્વેદવિધિ(સૂ ૧૭)માં અગ્નિદૂન સ્વેદ અને અગ્નિ વિના કાકરાના સ્વેદના પ્રકાર કહેલો છે તેજા સેક શીતગ્ન્યર્માં લેવા કરવા જે ઓષધ જે ભોજન પચેલો જાયો તેનું લેપ તે શીતગ્ન્યર્માં લેવાયું ધરના માંત્રના જ્યેષ્ઠમાં જે ભોજનમાં શીતગ્ન્યર્ગ રાત સૂચની પથારી કરવી, કુશ, અમરચંદ્રો અને પાખરીઓ તેને ઓગ્રાવી, પુખ્ત પિત્તનાથ પત્રપરવાનના ૧ વડે ધરનો લેપ એવી દેવતાની મંત્રીઓના તેને તાપ આપવો, મધ પાણી, તુંડ, પીર અને મળેનું મુદ્દાં નાખીને છત્ર પાલો કરવી, લેપા અને કોટી ખાસમાં

વાપરવી તથા જેનું શરીર ધૂળનું હોય એવા શીત-
જ્વરવાળાએ બીજું પણ જે પિત્તકર્તા હોય તેનું સેવન
કરવું વળી પ્રિય, સ્તનના ભરાવાવાળી, માસલ (દૃષ્ટપૃષ્ઠ)
વિનાસ (નખરા) એ જ જેનું ભૂપણ છે એવી,
જીવાની તથા મદ્ય વડે મત્ત થયેલી સ્ત્રીઓ તેને આલિ-
ંગન કરે અને શીત જ્યારે જેનું રહે-ટાઢ મટી જાય,
ત્યારે તે સ્ત્રીઓને દૂર કરવી (આલિંગન માત્ર કરવું,
સંભોગ કે સંભોગની ઈચ્છા કરવી નહિ)

(કૃપા-હાથી ઉપર શોભા માટે નાખવાનું ચિત્રામણ
વાળું કપડું)

આલિંગન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં ફક્ત આલિંગન
જ કરવું, તેનાથી આગળ વધવું નહિ આલિંગનથી
દરનીમા ગરમી આવે, ઐથુનથી રમી નીકળી જાય

સંનિપાત (ત્રિદોષ) જ્વરના ઉપાય

દોષોને થી રીતે છતવા?

વર્ષનેત્રેકદોષસ્ય ક્ષપણેતોચ્છિદ્રતસ્ય યા ।

કાફસ્થાનાનુપૂર્વ્યા યા તુલ્યકક્ષાજયેમ્ભલાન ॥૧૪૮॥

સંનિપાત જ્વરમા જ્યારે કેટલાક દોષ હીન
અથવા ઓછા બળવાળા હોય અને કેટલાક દોષ અધિક
બળવાળા હોય, ત્યારે જે બે દોષ અથવા બે દોષ
હીન અથવા ઓછા બળવાળા હોય તેની વૃદ્ધિ કરવી,
તથા જે એક કે બે દોષ અધિક બળવાળા હોય તેને
ઓછા કરવા અને એમ કરીને મમગ્ર વાયુ વગેરે
દોષોને સમાન બળવાળા કરીને તેમને છતવા તેમા પણ
પ્રથમ કહ્યું છે જીને પછી અનુક્રમે બીજા દોષને છતવા
અથવા પ્રથમ આમાશયના દોષને છતીને પછી પકવા
શયના દોષ છતવા એ પ્રમાણે કહ્યા અથવા સ્થાનના
અનુક્રમે દોષોને છતવા

કોઈ કહેશે કે વિષમ દોષવાળા સંનિપાત જ્વરમા
એકે દોષની વૃદ્ધિ કરવાથી સંનિપાત જ્વરની શી
રીત થાતી થાય? તો એનો ખુસાસો એમ છે કે,
સંનિપાત જ્વરમા એક દોષ સીધું હોઈને તથા બીજા
બે દોષ અસીધું હોઈને જ્વર ઉત્પન્ન કરનારા
હોય તો તે બે દોષોને સુખે કરીને છતી થકાતા નથી,
કેમ કે તેઓ વિષમ આક્રમવાળા છે, માટે જે દોષ
સીધું છે, તેની વૃદ્ધિ કરીને તે સર્વે દોષ સમાન કરવા,
એવું પછી એક જ જાતની કિયાથી સર્વે દોષને સુખે
કરીને છતી થકા છે, માટે જ એમ કહ્યું છે કે એક
દોષની વૃદ્ધિ કરીને ઈંડો, તેજાજ્ય જ છે ઉદાહરણ-જેમ
કે, વાનદોષ સીધું હોય તથા પિત્ત અને કફ વૃદ્ધિ
પામે ॥ હોય ત્યારે વાનદોષની વૃદ્ધિ કરવી વાનદોષ

સીધું હોય, તો શીત, લઘુ, રૂઝ ઇત્યાદિ ગુણવાળા
દ્રવ્યથી તેની વૃદ્ધિ થાય છે એવા ઉપાયથી વાયુ વૃદ્ધિ
પામે છે એટલે એ જ ઉપાયથી બહુમા પિત્ત અને
કફ પણ કંઈક કાપ પામે છે, કમી થાય છે, પિત્ત અને
કફના ઘટવાથી જ્વર પણ કાંઈક કોમળ થાય છે,
કમી થાય છે અને તેથી તે સુખે કરીને છતી થકાય છે
દૂર કરી થકાય છે એ જ પ્રમાણે પિત્ત દોષ સંનિ-
પાતમા સીધું હોય અને બીજા બે દોષ પ્રમાણમાં
વધારે હોય તો જ્વરને નાશ કરનારી એવી તીક્ષ્ણ,
ઉષ્ણ અને કટુ દવાની યોગ્યતા કરવાથી પિત્ત વધે છે
અને વાત તથા કફ કાંઈક કમી થાય છે, તેથી જ્વર
કોમળતાને પામવાથી તે સુખે કરીને છતી થકાય છે.
એ જ રીતે સંનિપાતમાનો કફદોષ સીધું હોય તો
જ્વરનો નાશ કરનારી શીતળ, મધુર, સ્નિગ્ધ વગેરે
દવા આપવાથી કફ વૃદ્ધિ પામે છે અને તેની જ
સાથ વાયુ અને પિત્ત કાંઈક કમી થઈને જ્વર ઓછો
થાય છે તેથી તે સુખે કરીને છતી થકાય છે એ
પ્રમાણે ત્રણે દોષ જ્વર કરનારા છતાં ઉપર કહેલી
પુકિતથી નમને છતી થકાય છે

એ જ પ્રમાણે એક દોષ બળવાન હોય અને બીજા
બે દોષ સીધું હોય ત્યારે પણ બળવાન દોષને કમી
કરવાના ઔષધ આપવાથી સુખે કરીને સંનિપાત છતી
થકાય છે એ રીતે જેમા એક દોષ કે બે દોષ ઉચ્છેદન
(વૃદ્ધિ પામેલા) કે કાપ પામેલા હોય તેવા સંનિપાતની
ચિકિત્સા કરવાનો ક્રમ કહ્યો

સર્વે સમાન દોષથી થયેલા સંનિપાતની ચિકિત્સાને
ક્રમ એમ કહ્યો છે કે કહ્યા અને સ્થાનના ક્રમથી
સમાન દોષથી થયેલા સંનિપાત છતવા એમાં એવો
અર્થ છે કે પ્રથમ કફ છતવો, પછી પિત્ત છતવું અને
પછી વાયુ છતવો, પ્રથમ કફ છતવાનું કારણ બતાવના
એક ગ્રંથકાર કહે છે કે 'કેટલાકને મને પ્રથમ ૨ મા
શયમા રહેલો કફ છતવો એવું છે, કારણ કે માથામા
છતીમાં અને કકમાં કફ જ્યારે લેવાઈ રહ્યો હોય,
ત્યારે અન્નની રચિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? અને
રચિ ન હોય ત્યારે લોભન, પાન અને ઔષધને
પ્રવેશ શરીરમાં શી રીતે કરવો? અને જો કઈ ગમે ન
ગતરે તો દોષને થી રીતે છતી થકાય? માટે પ્રથમ
કફની જ નાશ કરવો, કેમ કે તે કાપાના દુરને બધ
કરવાનો આગ્રહો (ઉવાગો) છે પિત્તમધ્યજ્વર (શરીર
મા નીચે વાયુ અને ઊંચે કફની વચ્ચે ડૂબે વગેરેમા
રહેનારું) તથા આયુકાચી (જટ અનર કં એવું)
છે માટે વાયુ સંવિત પિત્તને કફ છતવા પછી છતવું.

વાયુ તેનાથી નીચે રહેનારો છે માટે પિત્તને જીવ્યા પછી વાયુને જીવેલ.

સ્થાનેક્રમ ક્રમ એવો છે કે આપાદ્યમા રહેલો દોષ પ્રથમ જીવેલ અને પછી પચાશ્ચયમા રહેલો દોષ જીવેલ.

કોઈ કહેશે કે ત્રિદોષને હરવારા ઔષધો રોક જ વખતે ચોજીને થા માટે ત્રિદોષનો નાશ ન કરવો, કે જોથી સ્થાનાઙ્કિના ક્રમથી પીમધીમે દોષ હરવાનું કહ્યું છે? તેનો ખુલાસો એ છે કે, ત્રિદોષને હરનારા દ્રવ્ય બહુ જ ઓછા છે, પણ જે દ્રવ્ય એક દોષને હરવામા ઘણા સમર્થ છે એવાં દ્રવ્ય ઘણા છે, માટે રોક એક દોષને હરવો અનુકૂળ પડે છે.

કાનના મૂળ આગળ સોજે

સન્નિપાતજ્વરસ્વાન્તે કર્ણમૂલે સુદારુણ ।

શોક* સજ્ઞાયતે યેન કશ્ચિદેવ વિમુચ્યતે ॥૧૪૨

સન્નિપાત જ્વરના અન્યમા કાનના મૂળ આગળ અનાન બપકર યોજે થાય છે તે સોજે આવ્યા પછી કોઈક જ બચે છે.

કાનના મૂળ આગળના સોજાની ચિકિત્સા

સ્ત્રાવસેચનૈ દીપ્તિ સર્પિ પાનિશ્ચ ત જયેત્ ।

પ્રદેહૈઃ કર્ણપિત્તગ્નૌર્વાનૈ* કવલગ્રદૈ* ॥ ૧૫૦ ॥

એવો સોજે થાય ત્યારે શેગીને જળો મુકાવીને તે સોજામાંથી લેલી ખેંચી કઢાવીને અને શેગીને ઘી પાઈને, વળી કફ અને પિત્તનો નાશ કરનારા લેપ તે સોજા ઉપર કરીને, તેવા જ નસ્ય દૂકીને તથા તેવા જ કવચ ભગવીને કોળા કરાવીને તે સોજે મટાડવો.

(તેજા જઙ્ગમ અને પિત્તનો નાશ કરે એવી દવાઓના)

સન્નિપાત જ્વરમાં કૃસ ક્યારે ખોલવી?

શીનોળાક્ષિગ્ધરુશ્ણાઘૈર્જરો યસ્ય ન શામ્યતિ ।

શાલાનુસારી તસ્યાનુ

સુદૌદ્રાહી* કમાચ્છિપામ્ ॥૧૫૧॥

જે તાવના રાગીને ઠંડા, ગરમ, સિન્ધ, રૂષ, સર્જન, સ્વેદન વગેરે ઉપચાર ને તે જ્વરને બરાબર ઘાણુ પડે તેવા યોગવા છતાં પણ જ્વર મટે નહિ તેજો જ્વર ચીપરને અનુસરો છે એમ જાણ્યું એવા જ્વરવાળાના બાહુની શિરા કમો કરીને ખોલવી. કમો કરીને કહેવામા એ તાત્પર્ય છે કે પ્રથમ એક બાહુની શિરા ખોલવી તથા પછી બીજા બાહુની ખોલવી, પણ એકસાથે અને નાથની શિરાઓ ખોલવી નહિ.

વિષમજ્વરના ઉપાય

વિષમજ્વરમા કૃસ ક્યારે ખોલવી?

અયમેવ વિધિ કાર્યો વિષમેઽપિ યથાયથમ્ ।

જ્વરે વિષમજ્વર યાતાદીન્ યથાન્તરમુચ્યતે ॥૧૫૨॥

સતત વગેરે વિષમજ્વરમા પણ પૂર્વે કહેલો કૃસ ખેરવશનો વિધિ યાતાદિક દોષને જે પ્રમાણે કરવો ઘટિત થાય તેમ કરવો વળી હવે પછી જે પદોર્વાલ, કવાય કહેવાય તે પણ યાતાદિક દોષને જેમ યાત્ન લેાય તેમ વિચાર કરીને યોગવા.

વિષમજ્વરના કવાય અને ઔષધો

પટોલકદુકામુસ્તામાણદામધુકૈ* કૃતા ।

ત્રિચતુ*પચ્છશઃ કાથા વિષમજ્વરનાશના ॥૧૫૩

પગેળ, કડુ, મોલ, હરદે, લેદીમધ, એ ચાચમાંથી પાલ્લી ત્રણ, પહેલી ચાર કે પાંચ ઔષધીઓનો કવાય કરીને પીવાથી તે વિષમજ્વરનો નાશ કરે છે.

યોજયેત્ત્રિકલાં પથ્યાં શુદ્ધીર્ણી પિણ્ણી પૃથક્ ।

તૈસ્તૈર્વિધાનૈ* સમુદ્ધૈ મહાતકમયાપિ વા ॥ ૧૫૪ ॥

વળી વિષમજ્વરમાં ત્રિકૂળા, હરદે, ગંગો, પીપર એ ઔષધીઓમાંની ગમે તે છૂટછૂટી આપવી આવવા ઉત્તરસ્થાનના ઉદ્ધમા રસાયનાધ્યાયમા કહેલી તે તે વિધિરો પ્રમાણે ગળ ગટિત ખિવામા આપવા.

વિષમજ્વરમા લયન અને બુંદડું

લજ્જત મૃદ્ધ વાડડૌ જ્વરાગમનાસરે ।

અથવા જે દિવસે જ્વર આવવાનો હોય તે દિવસે (સામનિશામનો વિચાર કરીને) ઉપવાસ કરાવેલો અથવા બુંદડું ઉપચાર કરવા.

વિષમજ્વરમા જમતા પહેલા ક સંચારમા

શુ ખાણુ?

પ્રાત સતેલં લઘુને પ્રામમક વા તથા વૃતમ્ ॥૧૫૫

જીર્ણે તદ્દદધિ પયસ્તક સર્પિશ્ચ વટ્પલમ્ ।

કલ્યાણક પચ્છગર્ભૈ તિક્તાણ્ય લૂપતાગ્નિમ્ ॥૧૫૬

વિષમજ્વરવાળાએ તવારમાં અથવા જમતાં પહેલાં તેજ ત્યારે લગમ ખાણું, અથવા તે જ રીતે (એટલે તવારમા અથવા જમતા પહેલાં) જૂનું ઘી પીજું, અથવા છલ્લો અથવા દૂધ અથવા છાશ અને (તજવરમાંની ચિકિત્સાથી કહેતું) વટ્પલ ઘી અથવા ઉન્નાપતિરેધમાં મોર ૨૬ થી ૩૧માં કહેતું કન્યાપ્રકથૂત, અથવા

અપસ્મારપ્રતિષેધર્મા શ્લોક ૧૮માં કહેવું પચગળ્ય,
અથવા કુષ્ઠચિકિત્સામા શ્લોક ૮થી ૧૦મા કહેવું તિકતા
ખ્ય, અથવા રક્તપિત્તની ચિકિત્સામા કહેવું વૃષસા
ધિત (ચારૂસીમા સિદ્ધ કરેવું) થી ભાજન પહેલા
અથવા સવારમા ખાવું

ત્રિકૃષાદિ ધૂત

ત્રિફલાકોલતકારીસ્વાયે વૃક્ષા શૂતં ઘૃતમ્ ।

તિલ્લત્ત્વકૃદ્ઘૃતાવાપ વિપમજ્વરજિત્પરમ્ ॥૧૫૭॥

ત્રિકૃષા, ઘેર, અરણી, એનો કવાથ ચારગણા
લેવો થી રાત્રે દહીં સમાન લેવું તથા તેમાં લેપરની
છાલ આવાપ તરીકે નાખવી એ રીતે સિદ્ધ કરેવું
થી વિપમજ્વરને છતવામા શોષ છે

વિપમજ્વરના વારાને દિવસે વમન

સુર્યાં તીક્ષ્ણં ચ યન્મયં શિલિતિત્તિરિદ્ધજમ્ ।

મંસ મેઘોષ્ણવીર્યં ચ સહાશ્વેન પ્રકામતઃ ॥૧૫૮॥

સેવિત્વા તદ્દહઃ સ્વપ્નાદથવા પુનરુદ્ધિલેત્ ।

સુર્ય, તીક્ષ્ણ, દારૂ મેર, તેતર કે કકડનું માસ
અથવા સાધારણ ઉષ્ણવીર્યવાળું મસિ, રો વસ્તુઓને
અન્ન સાથે પુષ્કળ ધરાતા લગી ખાઈને તે દિવસે
સૂઈ રહેવું રાત્રવા એ પદાર્થો જે ન પથે તેા તેને
ઓઢી કાઢવા-ઊંઘથી કરવી

સર્પિયો મહર્તાં માત્રાં પીત્વા વા છદંયેત્પુન ॥૧૫૯

ધોની માટી માત્રા પીવી અને પછી તેની ઊંઘથી
કરવી (માત્રાનું પ્રમાણ પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં અ
૧૬/૧૭, ૧૮મા કહ્યું છે)

વિપમજ્વરના વારાને દિવસે લેવાનું વિરેચન

નીલિનીમજગન્યાં ચ ત્રિવૃતાં કદ્ધુરોહિનીમ્ ।

પિષ્તેજ્જરસ્વાગમને સ્નેહસ્વેદોપપાદિત ॥૧૬૦॥

વિપમજ્વર જ્યારે આવવાનો લોષ ન્યારે પ્રથમ
સ્નેહપાન કરવું તથા પછી થેક કરવો અને રો પ્રમાણે
સ્નેહ અને સ્વેદવિધિ પૂરી થયા પછી દરદીને ગલી,
તલપણી, નસોતર, કડું, એમાંનો કાઠી એક ઓપધનો
અથવા બધાપનો કવાથ પાવો

વિપમજ્વરમા અજન, નસ્ય, ધૂપ, ભડકાવડુ,

ધાર્મિક ક્રિયા, અજન

મનોહા સેન્ધવં કૃષ્ણા તૈલેન તયનાશ્વતમ્ ।

યોજ્યં

મગ્ધશીવ, સિંધવ અને ચીપરશી સિદ્ધ કરેલા તેવ
વે જ્વરવાગાને નેત્રમાં અજન કરવું

નસ્ય

હિઙ્ગુલમા ઘ્યાગ્રીવસા નસ્યં સસૈન્ધવમ્ ॥૧૬૧

પુરાણસર્પિઃ સિંહસ્ય વસા તદ્વત્સસૈન્ધવા ।

ફિંગ, વાધણની વસા અને સિંધવનું નસ્ય (નાકમા
મુઘવાનું ઓસડ) ચાપવું, તેમ જ જૂનું થી, સિંહની
વસા અને સિંધવનું નસ્ય રાખવું)

(વસા=માસમા રહેલી સરખી)

ધૂપ

પલકૃષ્ણા નિમ્બપત્રં વચા કુષ્ઠં હરીતકી ॥૧૬૨॥

સર્પપાઃ સયવાઃ સર્પિર્ધૂપો વિઙ્ગવા વિઙ્ગલજા ।

પુરુષ્યામવચાસર્જનિમ્બાર્કાગલ્ફાર્કમઃ ॥૧૬૩॥

ધૂપો જ્વરેષુ સર્વેષુ કાર્યોઽયમપરાજિતઃ ।

ગૂગળ, લીમડાના પાદરૂપ, વજ, ઉપલેટ, હરડ,
સરખ, જવ અને થી રોટલાનો ધૂપ સર્વે વિપમ
જ્વરમા કરવો, રાત્રવા બિલાડાની વિશાનો ધૂપ કરવો,
અથવા ગૂગળ, રાહિસ ઘાસ, વજ, રાજ, લીમડો,
આકરો અગર, દેવદાર, એ ઓપધનો ધૂપ સર્વે
વિપમજ્વરમા કરવો એ ઠારનો નથી, (કેમ કે તેથી
સર્વે વિપમજ્વર નાશ પામે છે)

ધૂપનસ્યાજ્ઞનોત્રાસા યે ચોક્ષાશ્ચિત્તૈવૃક્તે ॥૧૬૪॥

અથવા ગાડપણ, વાઈ વજેરે ચિત્તની વિકૃતિ
કરનારા રોગમા જે ધૂપ, નસ્ય, રાજન અને ત્રાસ
આપેલા વજેરે ઉપાય કહ્યા છે, તે યાવ વિપમજ્વરમા
કરવા

ધાર્મિક ક્રિયા

દૈવાધ્યયં ચ મૈયજ્યં જ્વરાન્ સર્ગાન્ ઘ્યપોહતિ ।

વિદોષાદ્વિપમાન્ પ્રાયસ્તે હ્યાગન્ત્વનુયન્ધવજાઃ ॥૧૬૫

ફક્ત ધૂપ વજેરે જ વિપમજ્વરનો નાશ કરે છે
એવું નથી, પણ મધિ, મગજ, બરિંતન, પ્રાપચિત,
જપ, દાન, સ્વસ્ત્યપન વજેરે દેવાગ્રાથ ઓપધ પણ
સર્વે જ્વરોનો નાશ કરે છે, રાત્રે વિદોષ કરીને તે
વિપમજ્વરનો નાશ કરે છે, કેમ કે તે (વિપમજ્વર)
સામાન્ય રીતે ભૂત વજેરે આગનું માગેા ચાનું રહે
વાથી આવે છે

વિપમજ્વરમાં ફક્ત ક્યારે ખોલવી ?

યયાસ્યં ચ સિરાં વિષ્ણુદેશાન્તોં દિવમજ્વરે ।

વિપમજ્વર ન ક્રિતરે તેા જે દોષને જે ચિન્
ચોગ્ય લોષ તે સિરા ખોલવી.

સંગ્રહ નામે ગ્રંથમાં ૨૦ વજેરે ધાનુજન જ્વર
થશે લોષ તેની ચિકિત્સા આ પ્રમાણે કહેલી છે ૨૦

ધાનુમા જવર રહ્યો હોય તો વમન અને લઘન કરાવવું
ગદતધાનુમા જવર રહ્યો હોય તો સેક, સસમન, લેષ
અને લોહી કઢાવવું માનમા જવર રહ્યો હોય તો
તીક્ષ્ણ જુલાન આપવે જરૂરીમા જવર હોય તો જરૂરી
નાથક રોષધ આપવું હાડકામા જવર હોય તો વાયુને
શમાવનાર ઔષધ, આભ્યગ, શેક રાને ચાપી કરવા,
તમ જ વાયુની પીડને શમાવનાર બસ્તિકર્મ પસુ કરવું
મન્જ અને વીર્ય ધાનુમા જવર રહ્યો હોય તો તે
અગ્નિયા છે, માટે તેની ચિકિત્સા તે ગ્રથમા કરી નથી

આગંતુ જવરના ઉપાય

શુષ્ક વાયુથી, રતવાથી, વિરજેટથી અને
અભિધાનથી આવેલા તાવ

કેયલાનિલવીસર્પવિસ્કોટામિહતજ્વરે ॥ ૧૧૬ ॥

સપિ પાતહિમાલેપસેકામંસરસાશનમ્ ।

કુર્યાચયાસ્વનુકં ચ રક્તમોક્ષાદિસાધનમ્ ॥ ૧૧૭ ॥

શુષ્ક વાયુ, વીર્ય (રતવા) અને વિરજેટથી
આવેલા જવરમા ઘી પોવું, દડા લેપ અને શેક કરવા,
મામત્તનું ભોજન કરવું રાને જે દોષ માટે જે ફસ
બાલવાનું પૂર્વે (સુ. અ. ૨૭મા) કહેલું છે તે પ્રમાણે
ફસ બાલવી

ગ્રહથી આવેલો તાવ

મહોત્થે ભૂતવિષ્ણોકં ચલિમન્ત્રાદિસાધનમ્ ।

ગ્રહથી આવેલા જવરમા ભૂતવિદ્યામા (ઉત્તરચાન
અધ્યાય પમા) કદા પ્રમાણે બધિદાન અને મન્ત્ર
વગેરે ઉપાય કરવા

દવાની વાસથી અને રેરથી આવેલા તાવ

મોવધીગચ્છે પિત્તશામનં

વિપજિદ્વિપે ॥ ૧૧૮ ॥

કોઈ ઔષધની ગંધથી જવર આવેલો હોય તો
પિત્તશામક ઉપાય કરવો રાને વિષથી આવેલા જવરમા
વિપનાથક ઉપાય કરવો

કોષથી, કામથી, ભયથી અને શોકથી

આવેલા તાવ

શ્વેરર્ષર્મનોશ્લેષ યથાદોષશમેન ચ ।

દિતાદિતચિદેકૈશ્વ જ્વરં ક્રોધાદિજં જયેત્ ॥ ૧૧૯ ॥

ક્રોધનો યાતિ કામેન શાન્તિ ક્રોધેન કામજઃ ।

ભયશોકોન્નવી તામ્યાં

મીશોકામ્યાં સયેતરી ॥ ૧૨૦ ॥

કોષ વગેરે માનસિક વિકારથી જવર આવ્યો
હોય તો, મનઝમતી વસ્તુઓ રાપીને, મનને ખુશ
કરે તેવા પર્ણ આપીને, જે જે દોષનો ઉપાય હોય તે
તે દોષને યથાવગાર રોષધ આપીને રાને છિન્ન થુ
અને અહિન્ન થુ તે વાતની સમજ પાડીને તે કોષ વગેરેથી
આવેલા જવરને છતવો-મગડવો કોષથી આવેલો
જવર કામ વડે-વિષયના ભોગ વડે થાત થાય છે કામથી
આવેલો જવર કોષ વડે થાત થાય છે ભય અને
શોકથી આવેલો જવર કામ રાન કોષ વડે થાત થાય
છે, તેમ જ કામ રાન કોષથી રાવેલો જવર ભય
અને શોક વડે થાત થાય છે

[(૧) કામ, શાક, કોષ રાને ભયથી વાયુ
કાપે છે, તેથી કામ, શોક, કોષ રાને ભયથી આવેલો
તાવમા વાયુ થાત થાય એવી ક્રિયા કરવાથી ફાયદો
થાય છે

(૨) ભય રાને શાકને લીધ મામસો ઉદ્ભવમા
રાવો જાય છે, રાન કામ રોટલે શ્રી ભાનવવાની
ઈચ્છાથી તથા કોષથી માલસ ઉત્પાદમા રાને આવેશમા
આવો જાય છે, તેથી ભય રાન શાકથી આવેલા તાવમા
કામ રાને કોષથી ફાયદો થાય છે, કામને કે ઉત્પાદમા
રાને આવેશથી ઉદ્ભવ દૂર થાય છે]

થાપથી અને જતરમતરથી આવેલા તાવ

શાપાપર્વળમન્ત્રોત્થે ચિદિર્દૈવવપાશ્ચયઃ ।

મુનિ કે પિતા વગેરે મામસે કોષથી જે થાપ
રાખ્યો હોય તથી જે જવર રાને હોય તે તથા
અપ-વિદ્યાના અભિચાર (મુક મારવાના) મત્રોના બળથી
જે જવર આવેલો હોય તેને શમાવવાને, જવર શમાવવાનો
દવાગળ વિધિ જે પૂર્વે (૧૦૫મા શ્લોકમા) કહ્યો છે
તે વિધિ કરવો

આગંતુજવરમા આધારવિધાન

તે જ્વરઃ કેયલાઃ પૂર્વે ધ્યાપ્યન્તેજનન્તરં મલૈઃ ॥
તસ્માદ્દોષાનુસારેણ સેષાદ્દોષાદિ કલ્પયેત્ ।

તે (આગંતુ)જવર પ્રથમ તે કેરો જવરરૂપે જ
આવે છે, પણ પછી વાયુ વગેરે દોષ વાપી જાય છે
(કોષે છે), માટે જવરમા જે જે દોષ જમાવેલો હોય
તે તે દોષનો વિચાર કરીને (તે જે દોષ માટે એવા)
આધારવિધાન રાવવા

ન હિ જ્વરોઽનુવધ્માતિ માયતાઘૈવિતા કૃતઃ ॥ ૧૨૦ ॥

કોઈ કહેશે કે થાપ વગેરેથી આવેલા જવરમા વાયુ
વગેરેનો કોષ કેમ હોય? તે કહેવાનું કે વાયુ વગેરે
દોષ વિના જવર રાવે

આગતુ તાવમાં પણ વાપુ ત્રગેરે દોષ સંભવે છે તેથી વાપુ વગેરે દોષનો વિચાર કરીને આહાર વગેરે આપવું

ઉપસંહાર

મધ્ય તાવમાં કરવાના ઉપાય

જ્વરકાલસ્મૃતિં चास्य हारिभिर्यप्यैर्हरेत् ।

જેને જ્વર આવતો હોય તે માણસના મનને આકર્ષે એવા વિષયો વડે તેના જ્વર આવવાના સમયને અને જ્વરની સ્મૃતિને જીવતી દેવા

कण्ठाद्रौ मनः शुद्धं सैज्वरविनाशनाम् ॥૧૭૩॥

રાગ, દ્વેષ વગેરથી પર અને દયા વડે ભીનું (દયાળુ) મન પણ સર્વ જ્વરનો નાશ કરનાર છે

તાવ ઊતર્યા પછી પણ શું શું કર્યાં સુધી

ન કરવું ? કારણ

त्यजेदाथललाभाच्च ध्यायामस्तानમેधુનम् ।

શૂંસાત્મ્યવિદાહાન્ન યથામ્યજ્વરકારણમ્ ॥૧૭૪॥

તાવ ઊતર્યા પછી પણ શરીરમાં પછી જ્યાં સુધી (પહેલાના જેવી) શક્તિ રાવે નહિ, ત્યાં સુધી તાવ ઊતરેલા માણસે પણ કસરત (મહેનત), પાન, મૈથુન, ભારે ભોજન, અસાત્મ્ય, (માફક નહિ એવું) ભોજન, વિદાહી અન્ન, અને બીજુ પણ જે તાવ આણે એવું હોય તે તલવું

‘તે ઉપરાત કોઈ પણ લોટની બનાવેલી વાની, લીંડુ શાક, સુકુ માસ, તવ, દહીં, ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ, અનુપ દેશનાં પ્રાણી, જળચર પ્રાણી, બકરી, ઘેટું, બળદ, ગાય, બૂઠ અને પાણી માત્ર, સૂકા શાક, એ સર્વ વાનાં જ્વરરોગીએ તલવ્યા’ (બરહસ્પતિ)

न चिज्वरोऽपि सहसा सर्वाग्नीનો भवेत्तथा ।

નિવૃત્તોઽપિ જ્વરઃ ક્ષીણં ધ્યાપાદયતિ દુર્બલમ્ ॥

તાવ આવીને મટી ગયા પછી પણ માણસે કમ છોટીને સર્વ પ્રકારના ભોજન કરવા માગવા નહિ, કેમ કે જ્વર ઊતર્યા છતાં પણ દુર્બલ દેહવાળા માણસનો તે તરત નાશ કરે છે

તાવની જુદી જુદી અવસ્થાને શોગ્ય કમસ

ચાસોકત ચિકિત્સા કરવાનું કારણ

अथ प्राणहरो यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः ।

ત્સ્યાં તસ્યામવસ્થાયા તત્તત્કુર્યોદ્વિપગ્નિતમ્ ॥

બીજ શેગ કરતા તાવ જલ્દી પ્રાણ લે એવો છે, હાટે જ્વરવાળા રગીની, સામ, પચ્ચમાન, પકવ, ક્ષ્ણ, વિષમ, ચિરનિવૃત્ત ઈત્યાદિ અવસ્થામાં ઉપવાસ,

સ્વેદન, ચવાગુ, પાચન, શીર, ધૂતપાન વગેરે તે તે અવસ્થાને શોગ્ય ઔષધ કરવા

એ તેવો ઉગ્ર તાવ મટાડે એવા ઉપાય

ઓષધો મળયાજી સુમન્ત્રાઃ

સાધુગુરુદ્વિજદૈવતપૂજાઃ ।

મીતિકરા મતસો વિપયાજ

મન્ત્યપિ વિષ્ણુકૃત જ્વરમુગ્ધમ્ ॥૧૭૫॥

ઔષધીઓ, મણિઓ, સારા મંત્રો, સાધુ, ગુરુ, બ્રાહ્મણ અને દેવતાઓના પૂજન તથા મનને રાહન આપે એવા વિષયો, એ સર્વે ખુદ વિષ્ણુએ આણેલા ઉગ્ર જ્વર હોય તેનો પણ નાશ કરે તો પછી એ બીજા જ્વરનો નાશ કરે એમાં શું રાશ્ય ?

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे चिकित्तिस्थाने ज्वर

ચિકિત્તિ નામ પ્રમયોઽધ્યાયઃ ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જ્વરરકનપિત્તચિકિત્સા

એવું કહેવામાં આવે છે કે મહેનતવાળા લોકોમાંથી જ્વર ઉત્પન્ન થઈ અને તેના સત્તાપથી રક્તપિત્ત થયું એવી રીતે જ્વર અને પછી રક્તપિત્તનો ઉત્પત્તિ ક્રમ કહેલો છે, માટે જ્વર પછી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી શોગ્ય છે નિદાનસ્થાનમાં રક્તપિત્ત વિષે જે વિગતવાર કહેલું નથી તે આ જગ્યાએ વધારે સ્પષ્ટ કરીને પણ કહેવામાં આવશે, કારણ કે રક્તપિત્ત ઝટ મારી નાખે એવો શેગ છે

वयातो रक्तपित्तचिकित्सित व्याख्यास्याम ।

इति ह स्माहुरાગ્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યારે હવે અમે રક્તપિત્તની ચિકિત્સા (ઉપાય) સમજાવીશું, એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સાધ્ય રક્તપિત્ત

ऊर्ध्वं बलिनोऽपेगमेकदोषानुगं नयम् ।

રક્તપિત્ત સુષ્ણુ કાલે સાધયેન્નિરુપદ્રવમ્ ॥૧॥

બળવાન પુરુષને (ઓને નહિ) રક્તપિત્ત ન થયું હોય અને તેમાં જે રક્તપિત્ત ઊર્ધ્વગામી હોય, તેજ વાળું ન હોય, કદ્દ હોય એકલો જ જેની પાછળ ઘાનુ થયેલા હોય, જે શાપ વખતથી થયું હોય, જે શેગથી વિરુદ્ધ કાળમાં એટલે હેમત કે શિથિરમાં થયું હોય તથા જે શરીરસ્થાનમાં વિકૃતિવિનાશનીય અધ્યાયમાં શ્લેષક ડગથી ઉપાધ માં કહેવા ઉપદ્રવો રહિત હોય,

તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી; અર્થાત્ ઊર્ધ્વગામી રક્ત પિત્તમાં ઉપર કદાચ તેવા લક્ષણવાળું રક્તપિત્ત સાધ્ય જાણવું.

પાપ્ય રક્તપિત્ત

અયોગ યાપયેદન્તં યદ્ધ દોષદ્વયાનુગમ્ ।

નીચે ગતિ કરનારા રક્તપિત્તને અધિગામી કહે છે તે પાપ્ય છે અને ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત બે દોષથી યુક્ત હોય તે ત પછુ પાપ્ય છે.

અસાધ્ય રક્તપિત્ત

જ્ઞાન્તં યાન્તં પુનઃ કુર્યન્

માર્ગન્માર્ગાન્તરં ચ યત્ ॥૨॥

અતિપ્રવૃત્ત મન્દાસ્રેશ્ચિદોરં દ્વિપથ ત્યજેત્ ।

ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી ગમે તે રક્તપિત્ત રોકવાર અતિશય ઘાત થઈ જઈને પાછુ કોષ પામે રોગુ હાય, તે એક દોષયુક્ત હોય કે બે દોષયુક્ત હોય તથાપિ વૈદ્યે તેની ચિકિત્સા ન કરવી (ચરક ચિ ૪/૨૧ પ્રમાણે આ પાપ્ય છે) વળી જો ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત પ્રમાણે આ પાપ્ય છે) વળી જો ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત તેમ નીકળવાના નાક, નાભી, કાન રાને માં, એવા માર્ગ છોડીને (બદલીને) ગુદા અને મૂત્રેન્દ્રિયને ગરુને નીકળે તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી તેમ જ અધિગામી રક્તપિત્ત હોય છતાં તે નાક, માં વગેરે માર્ગે નીકળીને ઊર્ધ્વગામી થયું હોય તેની પણ ચિકિત્સા ન કરવી તેમ જ લોહીએ જ પાણુનુ અ્યાન છે માટે ઊર્ધ્વમાર્ગથી કે અધિમાર્ગથી જે રાતિશય નીકળતું હોય તેને પછુ તજવું વળી મદ ૨ વિનવાગ્ર માણુસને બેમાથી ગમે તે પ્રકારનુ રક્તપિત્ત થયું હોય તે તેને તજવું, કેમ કે નીખું, ખાટું, ગરમ, લુખું, તીક્ષ્ણ ઈત્યાદિ ગુણવાળા જે રોષધ જઠરાગ્નિને પ્રવીર્ય કરનારા છે તે બધાથ રક્તપિત્તની વૃદ્ધિ કરનારા છે, રાને એનાથી વિપરીત ગુણવાળા રોષધ રક્તપિત્તમાં ક્ષયદો કરે છે, પણ જઠરાગ્નિને છેક જ મદ બનાવે છે માટે મદ ૨ વિન વાગ્રને ધરેલા રક્તપિત્તમાં બધા ઉપાદાર રાવળા પડતા હોવાથી તેની ચિકિત્સા વૈદ્યે કરવી નહિ વળી જે રક્તપિત્ત (ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી) ત્રણ દોષથી યુક્ત હોય તેને પણ તજવું, કેમ કે તે વિષમ હોવાથી વચન કે વિરચન બેમાથી એક કિયાને ચોગ્ય હોતું નથી તેમ જ જે રક્તપિત્ત એક તારે બને આગંથી નીકળતું હોય તેને પણ તજવું, કેમ કે તેનું પ્રતિલેખન અર્થાત્ આવળી ગતિ કરાવી શકે એવું રોષધ જ નથી, (કારણ કે ઊર્ધ્વગામીને અધિગામી કરવા જતા અધિગામી વધી પડે અને અધિગામીને ઊર્ધ્વગામી કરવા જતાં અધિગામી વધી પડે.)

રક્તપિત્ત ચિકિત્સા નક્કી કરવાનું ધારણ

જ્ઞાત્વા નિદાનમપ્યનં મલાવનુબલો વલમ્ ॥૩॥
દેશકાલાદયસ્થાં ચ રક્તપિત્તે પ્રયોજયેત્ ।

લઢ્ઢનં વૃહ્ણં વાડડડ્ડી કોષન શમનં તથા ॥૪॥

રક્તપિત્ત શા કારણથી થયું છે તે કયે રસ્તે નીકળે છે (વહે છે), તેની યથાવર ગમન કરનારા દોષ, તેનું બળ, દેશ કાળ વગેરે અને અવસ્થા, એ સર્વ જાણીને રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી વળી લંબન, બુલ્લુ, શાષન, શમન તથા નિદાન વગેરે જાણીને ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી રક્તપિત્તની ચિકિત્સા કરવી.

મેમાંથી ગમે તે રક્તપિત્તમાં પ્રથમ લાધન કરાવવું કે બુલ્લુ કરવું, કે લેપન કરવું, કે શમન કરવું, તે નક્કી કરતા પહેલાં રક્તપિત્ત શા કારણથી થયું છે ત જણવું રક્તપિત્ત થવાનું કારણ તીક્ષ્ણ, ગરમ, તીખા, ખાટા ઈત્યાદિ પદાર્થોનું લેવન છે તેને ત્યાજવું, કેમ કે આગળ કહેવાયા ૨ વચે કે રક્તપિત્તને ઈત્યાદ્ય ગરમાગ જે કાઈ પદાર્થ હાય ત સર્વનો ત્યાગ કરવો.

વળી ઊર્ધ્વગામી કે અધિગામી છે તે પણ જાણ્યા પછી ચિકિત્સા કરવાનું કારણ એ છે કે, 'ઊર્ધ્વગામી રક્તપિત્ત હાય તે પ્રથમ તર્પણ રોષધ આપવા, 'ભ્યાનં કમ્પુક્ત રક્તપિત્ત કઠમાર્ગમાથી નીકળતું હોય અને ગાઢાગ્રાંથ જેવું હોય ત્યાર મધ અને ધી સાથે કમળના નાખતો હાર ચાટવો ઈંડો આગળ કહેવાયા આવશે તે ઉપાય બરાબર કરી શકાય, તેમ જ ગુદામાંથી રક્ત પિત્ત જતું હોય તેા વિરેષ કરીને બસિત (ચેનિમા) ચાવી રોમ પણ કહેવામા આવશે.

વળી કહેશે કે જો વાયુના કોષવાળું રક્તપિત્ત થયનું ન હોય તેા બકરીનું દૂધ પાનું ઈંડો વળી રક્ત પિત્તશેષમા પિત્ત મૂળ દોષ છે અને વાયુ તથા કફ ૨ નુલ્ય છે (પાકજથી ભળેલા છે) રોનું સમજી અને તેાજ ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

તે જ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના બળનો પણ વિચાર કરવા જોઈએ, કેમ કે 'ભજનું રક્ત કરીને મધ, પેશા વગેરે રાપવું' એમ આગળ કહેવામા આવશે.

દેશનું પણ જ્ઞાન હોવું જોઈએ દેશ બે પ્રકારનો છે ચારીરદેશ અને ભૂમિદેશ. મુખ, નાક, ઈત્યાદિ અવયવને ચારીર દેશ કહે છે.

જેમ ઊર્ધ્વગામી ચારીર રક્તપિત્તમાં મેમાંથી લોહીવાળું પિત્ત નીકળે તેા જે રોષધ આપવું જોઈએ તે જુદું છે અને નાકમાંથી લોહીવાળું પિત્ત નીકળે ત્યાં જે ચિકિત્સા કરવાની છે તે પણ જુદી છે, તેમ જ અધિગામી રક્તપિત્તમાં પણ ગુદામાંથી લોહીવાળું

પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી અને મૂત્રેન્દ્રિયમાથી
બાહીવાળું પિત્ત નીકળે તેની ચિકિત્સા જુદી છે

ભુમિદેશ ત્રણ પ્રકારનો કહેલો છે જાગવ, અનૂપ
અને સાધારણ તેમાં પણ જાગવ દેશમાં થયેલા રક્ત
પિત્તનું રોપથ જુદું છે, રાનૂપ દેશમાં થયેલા રક્તપિત્ત
નું રોપથ જુદું છે અને સાધારણ દેશમાં થયેલા રક્ત
પિત્તનું રોપથ જુદું છે

મુહૂર્ત (ધડી, પગ વગેરે) ઠડી, ગરમી, વર્ષા વગેરે
જનુરૂં અને રોગની અવસ્થા (અ સ્ટેઈજ) એ કાળના
પ્રકાર છે તેમાં પણ શીતજ કાળમાં આપવાનું રોપથ
જુદું, અને બીજા કાળમાં આપવાનું રોપથ જુદું છે

ઉપરાંત સગીના જઠરાગ્નિનું બળ, આહાર, તત્વ,
સાત્ત્વ, ઉત્તમ, પ્રકૃતિ એ પણ ચિકિત્સા કરનારે સારથ્ય
જાણવા જોઈએ અને તેનો વિચાર કરીને રોપથ કરવું
ચોગ્ય છે એવું “અ દિ (વગેરે)” શબ્દથી સૂચવ્યું છે

બિર્ધગામી અને અધિગામી
રક્તપિત્તના ઉપાય

અન્તર્પણોત્થ બલિનો યદુરોપસ્ય સાધયેત્ ।
ઝર્વમાગ વિરેકેણ યમ્નેન ત્વઘોગતમ્ ॥૫॥
શમનેર્ઘ્નૈર્જ્વલ્યશ્ચામ્યહ્લ્યયુદ્ધાતવેષ્ય ચ ।

તત્તમાન કરવાથી થયેનું, બળવાન માણસને થયે
અને જેનામાં હોય ઘણો હોય એવા માણસને થયેનું રક્ત
પિત્ત જે બિર્ધગામી હોય તો જુલાબ આશીને મગ્ધયુ
અને જે અધિગામી હોય તો બિલ્વીએ કરાવીને મટાડવું
પાન આપનાર કવાથી થયેનું, દુર્બળ માણસને થયે
અને જેનામાં હોય થોડા હોય એવા માણસને થયેનું
બિર્ધગામી રક્તપિત્ત શમન ઉપાયથી મટાડવું વળી
શમન ઉપાય કરવા કે, બુદ્ધિ ઉપાય કરવા અને
અધિગામી રક્તપિત્ત બુદ્ધિ ઉપાયથી મટાડવું એનો
નિર્ણય કરના પહેલા બીજા એ વિચાર કરવાનો છે કે,
દરેક વ્યક્તિને ચોગ્ય છે કે બુદ્ધિને ચોગ્ય છે જે
વાદનને લીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો અધિગામી રક્ત
પિત્તમાં પણ શમન ઉપાય કરવા અને જે બુદ્ધિને
લીધે રક્તપિત્ત થયું હોય તો બિર્ધગામી રક્તપિત્તમાં
પણ વાદનના ઉપાય કરવા

ઝર્વ પ્રકૃતે શમનો રસો તિક્તકપાયકો ॥૬॥
ઉપવાસથ નિન્નુઠ્ઠિપદ્મોદકપાયનઃ ॥

જે રક્તપિત્ત બિર્ધગામી હોય તો સગીને સુ
વિનાના પગ ઉઠાવે પાવે અને પછી કડવા અને
નૂરા રસવાળા પદાર્થ ખાવાપીવા સહાયવા, એ શમન
રોપથ છે ઉપવાસ કરાવે એ પણ શમન ઉપાય છે

વાળો, ઘાળો (સુગંધી) વાળો, મોથ, પિત્તપાપડો,
રતાજીવી અને સૂક, એ છ ઔષધના કવાયનું નામ
પડગ કવાય છે

અધોમે રક્તપિત્તે તુ ચુંદણો મધુરો રસઃ ॥૭॥

અધિગામી રક્તપિત્ત થયું હોય તો બુદ્ધિ (પૌષ્ટિક)
મધુર રસ (ગળપણ) હિતકર છે

ઝર્વો તર્પણ યોગ્યં પ્રાક્ ચ વેયા ત્વઘોગતે ।

બિર્ધગામી રક્તપિત્તમાં પ્રથમ તર્પણ ઉપચાર
કરવા અને અધિગામી રક્તપિત્તમાં પ્રથમ વેયા થીવને
સાધવી

કેનુ કેવુ લોહી નીકળતું રોકવું કે ન રોકવું ? કારણ

અન્તરો બલિનોઽમુદ્ધ ન ધાર્યં તદ્દિ રોગહૃત્ ॥૮॥
પારયેદન્યથા શીઘ્રમશ્નિવચ્છીઘ્રકારિ તત્

જે માણસ બળવાન હોય અને જે સારી રીતે
ખાનો હોય તેનું લોહીવાળું પિત્ત નીકળતું અટકાવવું
નહિ, કેમ કે તે અટકાવવાથી શિરાવ્યર્થવિધિમાં કલ્મ
પ્રમાણે રતવા, ગુમડા, પ્લીહા (બરોજ) વગેરે રોગ
પેદા કર છે પણ જે માણસ દુર્બળ હોય, જે ખાઈ ન
શકેતા હોય, તેનું રક્તપિત્ત નીકળતું અટકાવવાનો
તત્કાલ ઉપાય કરવો, કેમ કે જે રક્તપિત્ત અટકાવવામાં
નરવાવે તો રુચિની પેદા તે તત્કાલ મરણ નિપજાવે છે.

બિર્ધગામી રક્તપિત્તમાં વિરેચનના યોગે
ત્રિવૃદ્ધ્યામાકચાગેણ કલ્કેન ચ સ્થાકર્કમ્ ॥૯॥
સાધયેદ્દિગ્ધિવલ્લેહ લિહ્યાત્પાનિતલ તતઃ ।

ધાતુ અને મળ નસોતર લઈને રીતસર તેનો
કવાય કરીને તેમાં એ જ એ રોપધનો કક (લુગદા)
તથા સાકર નાખીને વિધિપૂર્વક અવલેહ (ચાટવું)
કરવો અને પછી તેમાંથી લયેલી ભરીને ચાટવો, એવી
બિર્ધગામી રક્તપિત્ત મટે છે

ત્રિવૃત્તા ત્રિફળા ધ્યામા પિપ્પલી શર્કરા મધુ ॥૧૦॥
મોદક- સન્નિપાતોઽર્ધરક્તશોકચરાપહઃ ।

ત્રિવૃત્તસમસિત્તા તદ્દત્ પિપ્પલીપાદસયુતા ॥૧૧॥

નસોતર (ધાતુ), ત્રિફળા (વરે, બરેડા, આમળા),
કાળ નસોતર, પીપર અને સાકર, એ ઔષધનો ગોળીઓ
મધમાં વાળવી એ ગોળી સન્નિપાત, બિર્ધગામી
રક્તપિત્ત, સોજા અને તાવને મટાડે વળી નસો
અને સાકર સમાવ લઈને તેમાં ચોથે ભાગે પીપર
નાખીને તે ચૂર્ણ અવગ્રાહ્યથી પાન સન્નિપાત, બિર્ધગામી
રક્તપિત્ત, સોજા અને ભર મટે છે

અધિગામી રક્તપિત્તમાં વમનના પાચ યોગે

વમન ફલસંયુક્તં તર્પણં સહિતામધુ ।
સસિતં વા જલં ક્ષોદ્રયુક્તં વા મધુકોદકમ્ ॥૧૨॥
ક્ષીર વા રસમિક્ષેર્યં

અધિગામી રક્તપિત્તવાળાને વમન આપવું તે વમનમાં રોપધ ૨૫ પ્રમાણે છે, સાકર અને મધ મહિત મીઠાના ફળ સાથે તર્પણ ૨૫૫૫ વમન માટે આપવું અથવા સાકર અને પાણી સાથે મીઠા ૨૫૫૫ અથવા જીંદીમધનું પાણી મીઠા સાથે આપવું અથવા મધ સાથે મીઠા ૨૫૫૫ અથવા દૂધ સાથે અથવા શેરડીના રસ સાથે મીઠા આપવું

(ઊલટીએ કરાવવા માટે જ્યાં મીઠાનું વાપરવાનું હોય ત્યાં મીઠાની છાલ વાટીને આપવી)

રક્તપિત્તમાં વમન કે વિરેચનથી શુદ્ધ થયેલાએ શુ આણુપીણુ ?

શુદ્ધસ્વાનન્તરો વિધિઃ ।

યથાસ્વ મન્યપેયાદિ. પ્રયોજ્યો રક્ષતા યત્નમ્ ॥૧૩॥

ઉર્ધ્વગામી રક્તપિત્તવાળો કે અધિગામી રક્તપિત્ત વાળો એ નુકસે વિરેચન કે વમનથી શુદ્ધ થાય એટલે પછી ઉર્ધ્વગામીમાં મધ વગેરે રાત્રે અધિગામીમાં પેષા વગેરે આહાર આપવો નો વિધિ કરવો અને તેના બળનું રક્ષણ કરવું

મંથ

મંથો જ્વરોક્તો દ્રાક્ષાદિ,

પિત્તગ્રૈર્વા ફલૈઃ કૃતઃ ।

મધુલર્જનમૂદ્રીકાપરુષકસિતામ્મલા ॥૧૪॥

તે મધ જ્વરપ્રકરણમાં કહેલો (જલક પાપથી યદ મા કહેલો દ્રાક્ષ વગેરે વાળો) કરવો અથવા દ્રાક્ષ, જામળા, કામરી ઇત્યાદિ પિત્તને ઘટનારા ફળ વડે કરવો અથવા મધ, ખજૂર, દ્રાક્ષ, ફલસાં, સાકરનું પાણી ઇત્યાદિ વડે કરવો

મન્યો વા પચ્છસારેણ સપૃતૈર્ભજસકુમિઃ ।

વાહિમામલકામ્લો વા

મન્દામ્પ્લમામિલાપિનામ્ ॥૧૫॥

પચસાર (જુ ૩/૩૦૫) વડે રાત્રી થી સહિત મમતાના સાથુ વડે મધ કરવો અથવા જે મદ અગ્નિ વાળો હોઈને ખાટા પદાર્થની ઇંધણ કરતો હોય તેને દાહમ અને આમળા વડે ખાટો કરવો (ઉપરનો મંથ) આપવો

પેષા, માંસરસ

કમલોત્પલકિક્ષલ્કવૃષ્ટિપર્ણામિયલ્પ્તુકાઃ ।

હરીરં શાયરં રોષ ધૃક્કવેરં કુચન્દનમ્ ॥૧૬॥

હીવેરં ઘાતકીપુષ્પ ચિલ્લમચ્યં દુરાલભા ।

અર્વાર્ધવિહિતાઃ પેષા વક્ષ્યન્તે પાદયોગિકાઃ ॥૧૭

ભૂતિમ્મસેન્નજલદા મસુઃ વૃષ્ટિપર્ણયપિ ।

વિદારિગન્ધા મુદ્રાક્ષ ઘલા સર્પિર્હેરુકાઃ ॥૧૮॥

કમળ અને કાળુ કમળ એ બેનું ફેસર, પુશ્પિપર્ણા અને કાળુ, વાળો, શાબર, લોપર, ચાદુ અને રતાળવી, કાળો વાળો, ધાવડીના ફૂલ, બીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો, એ ત્રણ જુદાંજુદાં ઔષધી વડે પેષા તેવાર કરવી હવે પાદયોગિક કહીએ છીએ (૧) કરિયાનું, વીસવડાવાના મૂળ, મોથ, મસૂર રાત્રે પુશ્પિપર્ણા, અથવા ચાવિપર્ણા, મગ, બળદાણા, ઘી રાત્રે શેણકબીજ, એનો કવાથ કરીને તેમાં પેષા બનાવવી

પાદયોગિક-શ્લેષ્મના એક ચરણ (પા. ૦)માં કહવી ઉવારનોના યોગ

રક્તપિત્તવાળાના ભોજન

જાજ્ઞલાનિ ચ માંસાનિ શીતવીર્યણિ સાઘયેલ્ ।

વૃષ્ટમૃદ્યજલે સેવા યચાશુ કલ્પયેદ્રસે ॥૧૯॥

શીતાં સર્શકરાશોદ્રાસ્તદન્ધ્યાંસરસાનપિ ।

ઈપદ્મલાનનમ્લાન વા ઘૃતમૃદાન સર્શકરાન ॥૨૦

પૂર્વ કહેવી પેષાના રોપધાના કવાથમાં સસલા વગેરે જગત પ્રાણીના શીતવીર્ય માગને મિલક કરવા પછી તે માસરતમાં સામર રાત્રે મધ નાખેથી દહીં થવાનું કરવી અને તે રોગીને ખાવા આપવી, જે રોગીને થોડી ખટાશ જોઈતી હોય તે જ્યાં ખાટા અથવા ખટાશ ન જોઈતી હોય તે ખજાચરિનાના, ઘીમાં વધારેલા અને સાકર નાખેલા માસરન આપવા ધાન અને શાક

દાક્ષિણ્યમિય ધાન્યં રક્તે શાક ચ શસ્યતે ।

અન્નસ્યરુપવિજ્ઞાને યદુક્તં લઘુ શીતલમ્ ॥૨૧॥

રક્તપિત્તમાં ઉંઝીમાં અને શીંગમાં થયેલું ધાન ૨ ને થાક ગુણકરો છે, તેમ જ પાણન સૂત્રમ્બાનમાં ૨ ન્નસ્યરુપવિજ્ઞાનીય નખાયામાં જે જે હરકા અને કદા પદાર્થ કહેલા છે તે આપવા

તરફ લાગે ત્યારે ચાણી, પીપ્પા

પૂર્વોક્તમસ્ય પાનીયં પચ્છમ્લેન વા શ્વેતમ્ ।

લઘુના શ્વેતદીતૈં વા મધ્યમ્મો વા ફલામ્સુ વા ॥૨૨

અથવા સુકવિનાનુ પાન જળ જે પાછળ (શ્લેષક
 ॥ મા) કંઠેથી છે તે પાણી ૨ થવા લઘુપાનમૂળ પાણીમા
 ઉકાળીને ઠંડુ કરી તે પાણી પાનુ ૨ થવા રોકડું પાણી
 ઉકાળીને ઠંડુ પાન પાણી ૨ થવા મધ સાથે મેથેવેલું
 પાણી પાનુ ૨ થવા પિત્તના નાશ કર એવા કાળી દ્રાક્ષ
 ગરેર ફાથી મિશ્ર કરવું પાણી પાનુ

પાણી પદ્મ કવાનો વિધિ એક તાલા રોપધિ
 ૪૬ને તેને બશર પાણીમા નાંધુ પાણી બળતા સુધી
 ઉકાળુ રહતા પાણીન ઠંડુ પાણી પીવા આપવું

માસરસ

શશ સવાસ્તુક શસ્તો

વિષ્ણુઃ તિત્તિરિ પુન ।

ઉદ્ગમ્યસ્ય નિયંદ્રે સાધિતો માસ્તેઽધિકે ॥ ૨૩ ॥

ભૂક્ષસ્ય વહિણસ્તદ્વ્યયગ્રોધસ્ય ચ કુકુટ ।

અપિત્તવાત્તાન જે વિબધ હાથ તો અથવાનો
 બાજુ નાથ મમતાનુ માગે ખાવા ૨ ૧૫ જે વાયુ
 રુચિક હાથ તો ઉગ્ર (ગુલર ઉમે)ના કવાથમા
 મિશ્ર કરવું (નારણુ) નંતરનું માસ ખાવા ૨ ૧૫૫ તમ
 જ પીપ્પલા કવાથમા મિશ્ર કરવો મર ખાવા ૨ ૧૫૫
 મથવા વાના કવાથમા મિશ્ર કરવો કૂક ૧ ખાવા ૨ ૧૫૫

રક્તપિત્તમા અપથ્ય (પરજ)

યત્કિંચિદ્વક્તવ્યસ્ય નિદાન તચ વર્જયેત્ ॥ ૨૪ ॥

જેનાથી રક્તપિત્ત થાય તે તે આકારવિહાર (નિ
 ૩/૧ ન)ના ૧ ૧ ૨ વા

રક્તપિત્તમા ધમન ગ્રીપથ

ગાસારસેન ફલિનીમૃદ્રોઘાન્નમનાશિકમ્ ।

પિત્તાસ્ફુ શમયેત્પીત, નિર્વાસો વાઙ્મરૂપકાત્
 શર્કરામધુસયુક્ત કેન્દ્રો વા, શૂતોઽપિ વા ।

વૃષ સઘો જયત્યસ્ર, સ હસ્ય પરનોપચમ્ ॥ ૨૬ ॥

અગ્નિના નસમા કાગ ગાપીલ ન લાપર, રસા
 જન અને મર નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે
 અથવા અર નાના રુનમા મધ ૨ ન સાશર નાખીને તે
 પીવાથી અથવા રોડે અગ્નિના રુન પીવાથી અથવા
 નના ઉવાર પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે અર સી જ
 રક્તપિત્તન ૨૦ મા છે અગ્નિના રો રક્તપિત્તનુ
 પરમ ગ્રીપથ છે

રક્તપિત્તમા કવાથ અને ચાટવાની દવા

પટોલમાલતીનિમ્બચન્દનદ્વયપદ્મકમ્ ।

રોઘો વૃષસ્તન્દુલીય દૃષ્ટ્યા મૃન્મદયન્તિકા ॥

શતાવરી ગોપકન્યા કાકોલ્યૌ મધુવૃષ્ટિકા ।

રક્તપિત્તહરા ક્વાથાશ્લય સમધુશર્કરા ॥ ૨૮ ॥

પટોળ, અમેરી લોમ્બ, રક્તચંદન, શ્વેતચંદન
 ૨ને પદ્મકાશ રોના કવાથમા મધ ૨ને સાકર નાખીને
 પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે વળી બન જાતના લોધ, ૧
 અરડૂસી તા ગળે મારો માટી, કાવણીના ફૂલ
 એના કવાથમા મધ ૨ ન સાકર નાખીને પીવાથી પાત્ર
 રક્તપિત્ત મટે છે તમ જ શતાવરી તારિવા કાકાલી,
 શીરકાકાળી જેલીમ, રોના કવાથમા મધ ૨ ને સાકર
 નાખીને પીવાથી રક્તપિત્ત મટે છે એ ત્રણે કવાથ
 રક્તપિત્તન હરનારા ૨૭

બાળ ગ્રાથમા કંઠુ છે ક ૨ ડૂસી, ઠંડુ અથવા
 ઈન્દ્રજવ કાળુ સવા બન કાટાસગિયો, રોટલાને લીલા
 છતા પાત્ર બમણા ન લવા માટે ૨ । જગ્યાએ અરડૂસી
 લીલા લવી છતા ગ્રાપી ન લવી

પલાશવલ્કવાથો વા હુદ્રીન શર્કરાન્વિતઃ ।

લિહામ્દ્રા મધુસર્પિર્વા ગવાશ્વશક્તો રસમ્ ॥

ખાખરાનો છાલના કવાથ ઘણા ઠકા કરીને તેમા
 સાકર નાખીને પાવા ૨ થવા ગારના છાલના અને ઘોડાની
 લાદના ગમમા મધ ૨ ન લી નાખીને પાવું એથી
 રક્તપિત્ત મટે છે

સશ્વોદ્ર ગ્રથિતે રક્તે લિહાત્પારાગ્તાચ્છક્ત્ ।

લાલી જ ના ૧૬ ના હાથ લોહીની ગાઢા પાની
 તાર તા મધનો માલ કનૂતરની લગાર ચટાસવી

બહુ લાહી નીકળી જનુ હાથ તે શું કરવું ?

અતિનિ સ્તરક્તશ્ચ શ્વોટ્રણ કપિર પિતેત્ ॥ ૩૦ ॥

જાજ્જલ, મધયેદ્વાઽઽમમામ પિત્તયુર્ન વદ્ત્ ।

જે અતિશય લાલી પડુ તો તે જગલ દેશના
 પ્રાણીનું લોહી મધ નાખીને પીવું અથવા કાળજામાં
 પિત્ત હાથ નની નાથ જ લોકાનુ (બકરાનું) વધુત
 (કાળજુ) કાચુ ને કાચુ ખાવું

ચન્દનોદીરજલદલાનમુદ્રકળાયે ॥ ૩૧ ॥

યલાજલે પર્યુપિત કર્યાવો રક્તપિત્તહા ।

ચાન્દન વાળો માથ રુલવા મમરા, મગ, પીપર,
 જવ, એ સને આખી રાત બગલાપાના કવાથમા
 પલાળી નાખીને તના કવાથ કરી પીવા એથી રક્ત
 પિત્તનો નાશ થાય છે

પ્રસાદશ્ચન્દનામ્મોજસેન્યમૃદ્મૃદ્લોટ્તજ ॥ ૩૨ ॥

સુગીત સસિતાશ્વોદ્ર શોણિતાતિપ્રવૃત્તિજિત્ ।

બહુ રક્તપિત્ત નીમ્બનું હથે તો તપાવેલા માંની

દેહાને સુખડ, કમળ, વાળા, એમના પાણીમા નાખીને (છમકારીને) તે પાણી સારી પેઠે ઠડુ પડવા દઈ તેમા સાકર રાને મધ નાખીને પાવાથી અટકશે

માપોષ્ય વા નવે કુમ્મે પ્રાપ્તયેદિશુગણ્ડિકાઃ ॥
સ્થિતં તદ્ગુણમાકાશે રાત્રિં પ્રાત સ્નત જલમ્ ॥
મધુમદ્વિકવામ્ભોજનકૃતોત્તસં ચ તદ્ગુણમ્ ॥૩૫॥

શેરડીની ગંડીને (કકડાને) કચરીને નવા (કોરા) પડામા પાણી રડીને તેમા પલાળવી પછી તેમા જીવડા, કચરો વગેરે ન પડે એવી સલાળથી (અગારીમા) રાતે ખુલ્લુ મૂકી રાખવું પછી ખીલેલા કમળ વડે અઠકૃત કરેલું (ખીલેલું કમળ રાદર હુબાડી રાખેલું) તે જળ સવારમા મધ નાખીને પીજું, તેથી લોહી બહુ વહેતું અટકશે

યે ચ વિત્તજ્વરે ચોકા. કવાયાસ્તાંશ્ચ યોજયેત્ ॥
વળી પાછળ જ્વરપ્રકરણમા જે કવાય પિત્તજ્વર ઉપર લાગુ કરવાના કહ્યા છે તે કવાય પણ રક્ત પિત્તમા આપવા

આ બધું કર્યા છતાં રક્તપિત્તનું શમન ન થાય તો શું કરવું?

કવાયિવિવિધેરિમદીતિઽગ્રો વિજિતે કવેઃ ॥૩૫॥
રક્તપિત્તં ન ચેષ્ઠામ્યેસત્ર વાતોત્થળે પયઃ ॥
ગુડવાચ્છાગ શૃતં, તદ્વદ્યથ પશ્ચગુણેઽમ્ભસિ ॥
પશ્ચમૂલેન લઘુના શૃતં વા સત્તિવામધુ ॥
જીવકર્પમકદ્ધાક્ષાયલાગોઽરુનાગરૈઃ ॥૩૬॥
પૃથક્પૃથક્શૃતં ક્ષીર સઘૃત વિતથાઽથવા ॥

પાછળ કહેલા ગુદામુદા કવાયથી રાત્રિને પ્રદીપ થયા છતાં અને કડે જિતાયા છતાં પણ જો રક્તપિત્ત થમે નહિ તો, જે તે રક્તપિત્તમા લાગુનું બાળ અધિક હોય, તો દૂધથી પાવવામા પાણીમા બકરીનું દૂધ ઉકારીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે ઠડુ પાડીને રાત્રીને પાવું અથવા પાચગણુ પાણીમા ગાયનું દૂધ ઉકારીને દૂધ માત્ર શેષ રહે, ત્યારે ઠડુ પાડીને રાત્રીને પાવું અથવા લઘુપચમૂળના કવાયમાં ગાયનું દૂધ ઉકારીને ઠડુ પાડીને તેમાં મધ અને સાકર નાખીને પાવું અથવા છત્રકના કવાયમાં, અથવા ઋષભકંઠના કવાયમા અથવા કાળી દ્રાચના કવાયમા, અથવા બજાદામના કવાયમાં, અથવા ગેખરુના કવાયમા, રાશવા સૂંઠના કવાયમાં, ગાયનું દૂધ ઉકારીને તેમા ઘી અથવા સાકર નાખીને પાવું

પેશાબને રસ્તે નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય
ગોક્ષ્ણકામીકૃતં પળિનીમિરતથા પયઃ ॥૩૮॥

હન્યાશુ રક્ત સરુજં વિશેષાન્મૂત્રમાર્ગમ્ ॥

વેદના સહિત જે રક્તપિત્ત વધેતું હોય તે ગેખરુ, શતાવરી અને ચાર પર્ણીઓ (શાલિપર્ણી, પુશ્પિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી, માપપર્ણી), ૨૦ ઔષધિઓના કવાયમા સિદ્ધ કરેલું ગાયનું દૂધ પાવાથી અટકે છે, અને ખાસ કરીને ૨૦ ઉપાય મૂત્રમાર્ગે વહેતા લોહીને રાટકાથી આરામ કરે છે

ગુદામાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના ઉપાય
વિષ્માર્ગે વિશેષેણ દિતં મોચરસેન તુ ॥૩૯॥
વટપ્રોહૈ શુક્લૈર્ ગુણ્ડયુદીચ્યોત્પલૈરપિ ॥

જે ગુદવાટે લોહી વહેતું હોય તો ખાસ કરીને શેમલાના ગુંદરના પાચગણુ કવાયમા દૂધ ઉકારીને દૂધ માત્ર શેષ રહે ત્યારે તે પાવાથી આરામ થાય, રાશવા વડની વડવાઈના દૂમળા અકુરના રાશવા વડની ટીથીએના રાશવા સૂંઠ, વાળા અને કાળું કમળ, એ ત્રણના કવાયમા ગાયનું દૂધ ઉકારીને દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યારે તે પાવાથી પણ રક્તપિત્તવાયાન આરામ થાય છે

રક્તાતિસારદુર્નામચિકિત્સાં વાય કલ્પયેત્ ॥

વળી ગુદવાટે વહેતા રક્તપિત્તને અટકાવવા માટે જે ઉપાય રક્તાતિસારમાં રાને ઘરસની ચિકિત્સામા કરે વામા રાશવડે, તે પણ કરવા

પીત્વા કવાયાન્ વયસા મુક્ષીત પયસૈવ ચ ॥
કવાયયોગૈરેર્થિર્વા વિપન્ન પાયયેદ્ધૃતમ્ ॥૪૧॥

રક્તપિત્તવામા રોગીને દૂધ સાથે (પૂર્વે કહેલા) કવાય પાવા રાને તેને ભિજવન પણ દૂધ સાથે જ કરાવવું. રાશવા પૂર્વે કહેલા કવાયોમા પકવ કરેલું ઘી પાવું

વાસાધૃત

સમૂલમસ્તકં શુષ્ણં ઘૃપમણ્ડગુણેઽમ્ભસિ ॥
પક્ત્વાઽણંશાવશેષેણ ઘૃતં તેન વિપાચયેત્ ॥૪૨॥
તત્પુષ્પમર્મં તચ્છીત સક્ષોદ્રં પિત્તશોણિતમ્ ॥

પિત્તગુણમંજરવાસકાસદ્દોગકામલાઃ ॥૪૩॥

તિમિરશ્રમવીસર્પસ્વરસાદોઽષ નાશયેત્ ॥

મૂળ, ઘાંત અને પાદડાં સહિત અરૂંડીને લાવીને કચરીને આઠગણુ પાણીમાં તેનો કવાય કરવો. પછી (જ્યારે ઊકળતાઊકળતા આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે) તે કવાયમા કવાયથી અઠમા ભાગનું ઘી નાખીને તે ઘીમાં અરૂંડીમાં દેલેલો કંક (ગૂનદી) કરીને નાખવો. પછી ઘી માત્ર બાકી રહે ત્યાં સુધી પકવ કરીને ઘી ગાળી લઈ ઠડુ પડવા દેવું એ ઘીને મધ સાથે નયઝાથી રક્તપિત્ત મટે છે; એટલું જ નહિ,

પણ પિત્તગુહ, જ્વર, દમ, ઉધરસ, હૃદયના રોગ, કમળો, રૂપિ ગાળ પડવાના રોગ, ચક્રર, રતવા ને સ્વરભગ એટલા રોગ મટે છે

પચાશયુત, ત્રાયમાસુયુત

પલાશવૃન્તસ્વરસે તદ્ભે ચ ધૃત્ પચેત્ ॥ ૪૪ ॥
સક્ષોદ્ તથ રક્તઘ્નં, તથૈવ ત્રાયમાણયા ।

ખાખરાના ઊંટાને કચરીને તેનો રસ કાઢવો એ રસમાં ૨ હમા ભાગનું ઘી નાખીને ઘીમા ખાખરાનાં બીજા ઊંટાનો ક્રક નાખીને ઘી પકવવું રો ઘી ઠંડુ થયા પછી મધ સાથે આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે, તેમ જ ત્રાયમાસુના ક્વાથમા કે સ્વરસમા પણ રો જ રીતે ઘી પકવ કરીને મધ સાથે રોગીને આપવાથી રક્તપિત્ત મટે છે

ગળામાથી નીકળતા રક્તપિત્તનો ઉપાય

રક્તે સ્પિચ્છે સક્તે પ્રયિતે કણ્ઠમાર્ગને ॥ ૪૫ ॥

લિહ્યાન્માક્ષિકર્ષપિચ્ચાં ક્ષારસ્તુપલતાલજમ્ ।

પૃથ્વૃચકૃત્થાગ્મોજરેન્દુશ્યામામધૂકજમ્ ॥ ૪૬ ॥

બોલી શીમળના રસ જેવું ચીકણ વઈ ગયું હોય, બોલી કફવાળુ હોય, તે ગંદાઈ ગયું હોય, તે ગળામાથી નીકળતું હોય, તે કાળા કમળના નાખનો કાર કાઢીને તેને ઘી તથા મધ સાથે ચાટવો

તે જ પ્રમાણે કમળની રજ ચાથવા પીપર, અથવા મુડુકોના કાર, એમાથી કાઈ પણ એક મધ અને ઘી સાથે ચાટવાથી કકમા રહેું ગંદાઈ ગયેલું રક્તપિત્ત મટે છે

કોઈ કહેશે કે જકા કાર તરીકે સ્વભાવના હોવા છતાં ૨૥ રક્તપિત્તમા તેનો ઉપયોગ કમ થાય? તે સમજવું કે, કમળા વગેરે પદાર્થો શીતળ સ્વભાવના છે, માટે તેમાથી બનેલા કાર પણ તેવા જ સમજવો કહ્યું છે કે, કારકારણને અનુસરનાર હોવાથી જે સ્વભાવ કારણનો હોય છે, તે જ સ્વભાવ કાળના પણ હોય છે કારનો મુખ્ય ગુણ રોગાત્મક છે, માટે કફના અનુબંધવાળું ગંદાઈ ગયેલું બોલી કદમા રહ્યું હોય તેને ઘી અને મધ સાથે મળેલા કાર ઓગાળીને ચોપન કરીને રોગને મગરો છે, પણ રક્તપિત્તને કોષા વતો નથી

ગુદામા રક્તપિત્તમા ભક્તિ

ગુદાગમે વિદોષેણ શોણિતે વસ્તિરચિત્તે ।

ગુદાવાટે રક્તપિત્ત પડતું હોય ત્યારે ખાસ કરીને ભક્તિ આપવી શોગ્ય છે

નાકમાંથી નીકળતા રક્તપિત્તના (નસકોરી ફૂટવાના રોગના) ઉપાય

ઘાણગે રુચિરે શુદ્ધે નાચન ચાતુપેચયેત્ ॥ ૪૭ ॥
કપાયયોગાન્ પૂર્વોક્તાન્ ક્ષીરેક્ષાદિરસાપ્તુતાન્ ।
ક્ષીરાદીન્સંચિતાંસ્તોયં કેવલં વા જલં હિતમ્ ॥ ૪૮ ॥
રસો દાહિમપુષ્પાણામાશ્વારઘ્નઃ શાહૂલસ્ય વા ।

નાકમાથી શુદ્ધ બોલી પડતું હોય તે નસ્ય (છીક છીની માફક સૂઝવાનું રોપધ) આપવું અથવા પાછળ ને કવાથના ઔષધો (રક્તપિત્ત માટે) કહ્યાં છે તે ઔષધને દૂધ કે શેરડીના રસમા ઓગાળીને નાકમા મૂકવા, અથવા પાછળ કહેલા એ ઔષધોને માસરસ કે ઘીમા ઓગાળીને મૂકવા ચાથવા દૂધ, શેરડીના રસ, માસરસ કે ઘી રોમાથી કાઈ પણ રોકમા સાકર મેળવીને તેના ટીપા નાકમા મૂકવા અથવા સાકરનું પાણી અથવા એકનું પાણી નાકમા મૂકવું તે પણ હિતકર છે અથવા દાડમના ફૂલોના રસ નાકમા મૂકવો અથવા કેરીની ગોટલીના રસ નાકમા મૂકવા દુર્વા (ધરો)નો રસ કાઢી નાકમા મૂકવો (નસ્યની દવાને નસકોરામા ફૂટા વીને અથવા સૂઝીને નાકમા ઊંચે ચડાવવી)

લેપ, અગ્ન વગેરે

કલ્પયેચ્છીતવર્ગે ચ પ્રદેહાગ્ન્યજ્જનારિપુ ॥ ૪૯ ॥

વળી રક્તપિત્તના રોગવાળાને શીતવીર્ય ઔષધો ઓમાંની જે જે મળી આવે તે તે ઔષધોનો લેપ કરવો તેમ અગ્ન વગેરે પણ કરવા

ઉપસહાર

યથ પિત્તજ્વરે પ્રોક્તઃ યદિચ્છન્તશ્ચ મેયજમ્ ।

રક્તપિત્તે હિત તથ શ્વતક્ષીણે હિતં ચ યત્ ॥ ૫૦ ॥

જે રોપધ પિત્તજ્વરમા ખાસ કે પીરા માટે અને નોગવા કે લેપ વગેરે નવા કહેતું છે, તેમ જ જે ઔષધ ઉરજાતથી શીત થયેલા માણસને હિતકર છે, તે નર્વ ઔષધ રક્તપિત્તમા હિતકર છે

જ્યેષ્ઠાન્નદ્વદશે ચતુર્થે ચિકિત્સિતાગ્ને રક્તપિત્ત-

ચિકિત્સિત નામ દ્વિતીયોઽધ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ ને : કાસચિકિત્સા

અથાતઃ કાસચિકિત્સિત્તં ત્યાવ્યાસ્વામ્ ।

ઈતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ન્યારે ઉવે રામે કાસ(ઉપરમ, ખાસીનો રોગ)ની ચિકિત્સા મમજીવશું એ વિષયમા - ત્રેય વગેરે મર્દપિ ઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

કેવલાનિલજં કાસં સ્નેહિરાદાલુપાચરેત્ ।

વાતામ્સિદ્ધૈઃ ક્લિન્ધેષ્ઠ પેયાયૂપરસાદિભિઃ ॥૧॥

લેહધૂમેસ્વથાડ્યવક્ત્વેદસેકાવાગાહનૈઃ ।

ચસ્તિભિર્નદ્ધવિદ્વાતં, સપિત્તં તૂર્ણમત્તિકૈઃ ॥૨॥

પૂતૈઃ ક્ષીરૈશ્ચ, સકફં જયેત્સ્નેહવિરેચનૈઃ ।

કેવળ વાયુની ખાસી હોય તો પ્રથમ વાયુને ઘડનાથી ઓપિઓથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે તેનો ઉપચાર કરેલા 'પ્રથમ' કહેવામાં એ હેતુ છે કે વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં વાયુને કોપાવનાર દોષ કદ વગેરે છે તેનો પ્રથમ લૂખા વગેરે રીપથી ઉપચાર કરીને પછી વેધો ઉધરસના ઉપચારની સાથે વાયુનો ઉપચાર કરે, એથી તેમની ગેરમમજીની દૂર કરવાને 'પ્રથમ' રીમ કમુ છે વળી કેવળ વાયુની જ ખાસી હોય તો સ્નિગ્ધ પેથ, મૂષ, રસ વગેરે પીવા આપીને, તેમ જ લેહ, ધૂમ, અભ્યંગ, સ્નેહ, સેક, અવગાહ (ડ્રાઇ) ઇત્યાદિ ઉપાયો વડે વાયુની ઉધરસને મગાડવી જે ઉધરસમા જાડે અને વાફ્ટ બંધ હોય તો બસ્તિઓ આપવી જે પિત્ત વાતી વાયુની ઉધરસ હોય તો ભોજન કર્યા પછી તરત રોગને પોગ્ય દવાથી સિદ્ધ કરેલા ધી, દૂધ ઇત્યાદિ પીવા રાત્રીને ઉધરન મગાડવી જે કફવાતી વાયુની ઉધરસ હોય તો સ્નેહપાન કરાવીને અને વિરેચન આપી ને મગાડવી.

* એક ઠાવાના સ્નેહો

શુદ્ધવીજ્ઞકારીરમ્યાં પૃથક્ષિશ્તાપલાદમે ॥૩॥

મસ્ય. સિદ્ધો પૂતાદાતકાસનુદઢિષીપન્ ।

ગેતોનો રત ત્રીત પચ્ચ લેવા અને રૌનભીંગ

* આ સ્નેહી વિનન નીચેના મ્લેકમાં આપી છે

* પચ્ચ ઇત્યાદિ દ્રવ્યોનું માપ લખવાને નીચે કોષ

રસ પાણ તેલો ૪ લેવા ૨૧ બન્નેના રતમાં એક પ્રસ્થ ધી નાખીને દહત ધી બાકી રહે ત્યા સુધી પાક કરેલા ૨૦ ધી વાયુની ખાસીને મગાડનાર રાતે ૨ ગિનેને પ્રદીપ કરનાર છે

ક્ષારરાક્તાવચાદિજ્ઞપાઠાયઘ્રયાદ્યાધ્યાન્યકૈઃ ॥૪॥

દ્વિશાળૈઃ સર્પિષઃ પ્રસ્ય પશ્ચકોલયુતૈઃ પચેત્ ।

દશમૂલસ્ય નિર્ઘૃહે પીતોષ્ણઢાનુપાપિના ॥૫॥

સ કાસશ્વાસહૃત્પાર્શ્વમહુળીરોગમુલ્મનુત્ ।

જવખાર, રાસના, વજ, લિંગ, પિત્તામૂળ, લેહધૂમ, પાણ, સુંક, પીપર, ચવક, પીપરીમૂળના ગોળા, અને ચિત્રો, અ રીપધયાથી દરેક મે મે સાત લેવા પછી તેનો કદક કરીને રેક પ્રસ્થ (૬૪ તોલા) ધીમાં નાખીને દશમૂળના કવાથમા તે ધી સિદ્ધ કરુ ૨૦ ધી પીપા પછી મઝ પીવા તેથી ઉધરમ, દમ, લેહના રોગ, પડખાની પીઠ, ગાડપીરોગ, અને ગોગો રાત્રી રોગ મટે છે

દ્રોણેષ્ઠા સાધયેદ્રાસ્નાદશમૂલશતાવરી ॥૬॥

પલોન્મિતા દિકુડય કુલત્યં વદરં વયમ્ ।

તુલાર્થં વાજમાસસ્ય તેત સાર્યં પૂતાદકમ્ ॥૭॥

સમશીર પલાંશૈશ્ચ જીવનીપૈ સમીક્ષ્ય તત્ ।

મયુક્ત યાતરોગેષુ પાનનાવનચસ્તિભિ ॥૮॥

પશ્ચકાસાન્ શિરઃકર્મ્પં યોનિવક્ષણવેદનામ્ ।

સર્ગાઢિકાઢ્ઢરોગાંશ્ચ સમ્પીઢોર્ષાનિલાન્ જયેત્ ॥૯॥

રાસના, દશમૂળ, શતાવરી, ૨૦ ઓપિમાનું દરક રેક રેક પચ લેવું, કળથી, મોર ૭ ને જવ, ને રીપધ મે મે કુડવ લેવા, બકરાનું માસ આપી નુકા લેવું પછી ૨૦ સર્વનો એક હોય પાલીમાં કવાથ કરેલા તે કવાથમાં રેક આડક ધી નાખવું તેમાં ધી લેટવું ગાયનું દૂધ નાખવું તથા જીરનીવ ગવનાં ઓપધ એક પચ (ચાર તોલા) નાખવા અને તે વડે ધી

રસાનું છે તે ઉપથી જ્યાં જ્યાં તેવા સન્ધે રાત્રે ત્યાં ત્યાં તેનું માપ જમી લેવું

શવ=૪ માસ ૪ મ્લેક=૬૪ તોલા

ત્રીવ=૬ માસ ૨૫૩=૨૫૬ તોલા

કર્પ=૧ તોલા

પચ=૪ તોલા ૬૫=૧૦૨૪ તોલા

પ્રસુતિ=૮ તોલા

રૌનત્રીવ = ૧૬ તોલા નુપા=૮૦૦ તોલા

કુડવ = ૧૬ તોલા માપ=૮૦૦૦ તોલા

પ્રથા ૧ પધર્થ જરયાનું ૧૪ થત આતપનું ૨૧૧૪ ૪ આતપ થનનું નો પા ૫ લેવે છે તેને 'કુડવ' કહે છે

સિદ્ધ કરવું એ ધીમે દેશ, કાલ વગેરેના વિનાશ કરીને
વાતરોગમા પાવામા, મુંઝારવામા કે બસ્તિ રાપવામા,
જે વાપરવામા રાવે તે પાચે પ્રકારની ઉપરસન,
માથુ ધૂપવા કરવાના વારોગને, ચોનિની તથા રાડની
વેદનાને, સર્વગને રાને એકાગવાયુન્ય સંગન, ખીલા
(અરોગ)ને અને ઊંઘ વાયુને મગડે છે

વિદાયદિગણાધકલ્કસિદ્ધ ચ કાસજિત્ ।

વિદાયદિ ગણમાં કલ્કવા રીપધોના કથા કરેન
તેમા ધી નાખીને તથા ત ધોમા વિદાયદિ ગણના
ઓપધોના કલ્ક નાખીને ધી પકડે કરું હાય તે ન ધી
ખાવાથી કાસ(ખાની) મટે છે

સ્વાક ૧૧ વાળા લેા

મશોકવીજશ્રવકજનુપ્રાજ્ઞનપત્રકૈ. ॥૧૦॥

સચિદેશ્વ ઘૃત સિદ્ધં તત્ત્વર્ણ વા ઘૃતલુતમ્ ।

લિદ્યાત્પચ્ચાનુપિદેદાજે કાસાતિપીડિતઃ ॥૧૧॥

અંસાપાવવના બી, ગરૂ, વારડિંગ, રનાગન,
પચકાક રાને બીડલવસુ, એ ઓપધોથી ધી મિલ કરું
લેપ તે થી અથવા ધીમા એ રીપધિરોનું ચૂપ કાઢવીને
તે થી, જે માસસ સાટે અને વાટવા પછી બકરીનું દૂધ
પીએ તે ઉપરસથી ખૂબ પીડાતો મનુષ્ય ઉપરનના રાગ
થી મુક્ત થાય છે (તેન ઉપરનના રાગ મટે છે)

વિદફ્ન નાગરં રાસ્તા પિપ્પલી દિક્ષુ સૈન્ધવમ્ ।

માર્ગો દ્વારશ્ચ તત્ત્વર્ણ વિદેદ્યા ઘૃતમાત્રયા ॥૧૨॥

સકલેડનિલજે કાસે શ્વાસદિધ્માહત્તમ્પ્રયુ ।

તેથી વાયુથી થયેલો કફવાથી ઉપરસમા, તમ ન
દમ, લેડી અને મરડાનિમા વારડિંગ, સુંક, ચલ્લા,
પોપર, ડિંગ, સિધવ, ભારજ અને જવખાન ર તર્વ
નું ચૂર્ણ ધોની રોગ્ય માત્રા સાથ પીનું

કુટાલમાં શ્દફવેરં શટ્ટો દ્રાક્ષાં સિતોપલામ્ ॥૧૩॥

લિદ્યાત્કર્કટશ્દક્તો ચ કાસે તૈલેન વાતજે ।

વાયુથી થયેલી ઉપરગમા પમાસો, આદુ, શટકચુર,
કાળી દ્રાક્ષ, નાકર અને કાકડાચિંગ, એ ઓપધનું ચૂર્ણ
કરીને તેને તેલની સાથે ચાટવું

રુપ્પશાં પિપ્પલી મુસ્તં

માર્ગો કર્કટકો શટ્ટોમ્ ॥૧૪॥

પુરાણમુદ્દેલાખ્યાં ચૂર્ણિતાન્યલેહ્યેષુ ।

તદ્દસ્રુષ્ણાં શુષ્કોં ચ સમાર્ગો તદ્દદેશ્વ ॥૧૫॥

ખમાસો, પીપર, મોષ, ભારજ, કામ્પરિન, શટ
ક્યુરે, એ સર્વ ઓપધના ચૂર્ણને જૂના યોગ તથા
તેવમાં મેગવીને વાટવા તથા વાયુની ઉપરત મટે છે

તે ન પ્રમાણે પીપર અને સૂકના ચૂર્ણને એકત્ર કરીને
તેને જૂના ગોળ તથા તેલમા ચાટવું તે ન પ્રમાણ
ભારજ અને સૂકના ચૂર્ણને જૂના ગોળ સાથે તેલમા
વાટવું તેથી પણ વાયુની ખાસી મટે છે

પીવાની પાચ દવા

પિવેચ્છ ણ્યાં કોષ્ઠેન સલિલેન સસૈન્ધવામ્ ।

મસ્તુના સસિતાં શુષ્કોં દક્ષા વા કણરેણુકામ્ ॥

પિવેદ્દરમજ્જો વા મદિરાદધિમસ્તુમિઃ ।

અથવા પિપ્પલીફલ્લં ઘૃતમૃદ્ધં સસૈન્ધવમ્ ॥૧૭॥

મિધવ સહિત પીપરના ચૂર્ણને લગાર લગાર ગરમ
પાણી સાથે પીવું રાથવા સૂક અને સાકરને દહીંમા
છુટેલા પાણી સાથે પીવી અથવા પીપર અને રેણુકબીજ
ન દહીં સાથે પીવા

બારના ઠગિયાની મીઠને દાડ, દહીં અથવા દહીંમાથી
છુટેલા પાણી સાથે પીવી, અથવા પીપરના કડકન ધીમા
ચેડીને તમા સિધવ નાખીને તે દાડ દહીં અથવા દહીંમા
છુટેલા પાણીમા પીનું

ધૂમમાન

કાસી સર્પીનસો ધૂમ રૈદિર્કં વિધિના વિવેદ્

દિધ્માશ્વાસોત્કધૂમશ્ચ ક્ષીરમાંસરસાશનઃ ॥૧૮॥

ખાઓવાના માપસને સાથે સળેખમ પણ લેપ એટલે
ગરમ ઉપરસ રાને સળેખમ બન થયા લેપ તેણે સ્નિગ્ધ
ધૂમ વિધિ પ્રમાણે પીવેા તથા દૂધ, માસ, અને માસસ
ખાવાથી થયેલી ખાસી રાને સળેખમવાનારો તેથી
ન રમની ચિકિત્સામા કહેલા ધૂમ પીવા

(સ્નિગ્ધ ધૂમ માટે અને ધૂમ પીવાની વિગતો માટે
ગુરુ સૂત્રસ્થાન રાપાપ ૨૧મે)

માંસસ અને ધૂમ

આસ્વાનુપૌદકૈઃ શાલિયવગોધૂમપષ્ટિકાન્

રસમાંપાત્મગુણાનાં વૃષેર્વા મોજયેદિતાન્ ॥૧૯॥

ગ્રામ્ય પ્રાણીઓ કે અનુપ દેશના પ્રાણીઓ કે
ગરમર પ્રાણીઓના માતન સાથે અથવા આદુ અને
કોવના ચૂપની સાથે, શાક, ચોખા, જવ, શટ અને
નાગે ચોખાનું પચ ભોજન રોગીને કતાવવું

પેચા

યસાનીપિપ્પલીચિલ્લમધ્યનાગરવિષ્કંઠઃ ।

રાસ્તાજાજાપૃથક્પણિપલાશાશટિયોષ્કરેઃ ॥૨૦॥

સિદ્ધાં સ્નિગ્ધામ્લલવર્ણા વેપામનિલજે પિવેદ્

કટિહત્પાર્શ્વકોષ્ઠાંતિશ્વાસદિધ્માપ્રણાશનીમ્ ॥

અગ્નિદ, પીપર, બીજાનો નર્મ, સુંક, રિંગે,

જુ સહ

રાસ્ત્રા, છઠ્ઠ, પુશ્નિપાણી, ખાખરાના બીજ, ષટ્કુમ્ભ, પુષ્કરમૂળ, એ ૨ પૈથાથી સિદ્ધ કરેલી, સિન્ધ, ખાટી ૨ ને ખાટી (ધીવળી અને લગાર ખાટી તથા મીઠું નાખેલી) પેથા વાયુથી થયેલી ખાસીવાળાને પીવી, કેમ કે તે વાયુની ઉધરસ મટાડવાની સાથે કે, હૃદય, પાસા અને કોઠામાં થનારી પીડાને, દમને ૨ ને હેડકીનો નાશ કરે છે

વશમૂલરસે તદ્વત્ પञ्चકોલગુહાન્વિતામ્ ।
પિષ્તેભ્યં

સર્માતિલા ક્ષીરેયીં વા સસંઘવામ્ ॥૨૪॥

તે જ પ્રમાણે લશ્મૂળના ક્વાથમાં સિદ્ધ કરેલી પચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક ૨ ન સુંઠ) તથા ગોળમુક્ત પેથા પીવો તથા દૂધ રાત્રે ચોખાની પેથામાં ચોખા ભેટલા જ તબ નાખીને ૨ ને સિધવ નાખીને તેવાર કરેલી પેથા પીવી (હેમાદિ) (રોથી વાયુની ઉધરસ મટવાની સાથે કે, હૃદય, પાસા અને કોઠામાં થયેલી પીડા, દમ રાત્રે હેડકી મટે છે)

મારસ્યકૌકુટવારાદૈર્માસૈર્વા સાસ્યસેન્ધવામ્ ।

અથવા માછલીના અથવા કૂકડાના અથવા ડૂકર ના માસની બનાવેલી પેથા રાત્રે ઘી અને સિધવ નાખીને પીવી

વાયુથી થયેલી ઉધરસમાં શાક, રોષ, ભય, પીડા વાસ્તુકો વાયસીશાક કાષ્ઠ સુનિયજ્જનક ॥૨૫॥
કણ્ઠકાર્યા, કલ પત્ર શાલ શુષ્ક ચ મૂલકમ્ ।
રેન્દ્રાસ્તૈલાદ્યો

મસ્યા, ક્ષીરેશુરસગૌડિકા ॥૨૬॥

વચિમસ્ત્વારનાલામ્લકલામ્બુમદિરા પિવેત્ ।

અથવાની બાજુ, કાકળાનું શાક, કાસુંદરે, સુનિ પશુકની બાજુ, ભેરંગશીનું ફળ અને પાદડા, કુમળા તથા સુકા મૂળા, તેલ વગેરે રોષ, દૂધ, ચેરડીનો રસ, ગોળની બનાવટો, દહીં દહીંમાં છૂટેલું પાણી, કાંજ, ખાટા ફળથી સિદ્ધ કરેલું પાણી અને મધ, એ સર્વે વાયુની ઉધરસવાળાને ખાવાપીવાયોગ્ય અન્નપાનજાણવા

પિત્તથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

(પૃષ્ઠ ૨૫ થી ૪૦)

વચન

પિત્તકાસે તુ શક્યે વનન સર્વિથા હિતમ્ ॥૨૭॥

તથા મદનકાશ્મર્યમપ્રુકકથિતૈર્જલૈઃ ।

કલવણાદ્ધક્તૈર્કૈં વિશીશુરસાન્નૈઃ ॥૨૮॥

કદ્ધવાળી પિત્તની ખાસીમાં ઘી વડે ઊવટીઓ કરાવવી હિતકર છે, તેમ જ મીઠા શીવમના ફળ, જેહીમધ, એ ઔષધના ક્વાથ વડે ઊવટીઓ કરાવવી હિતકર છે, તેમ જ મીઠા અને જેહીમધનો કલ્ક કરીને વિદાટી કદ તથા ચરડીના રસમાં તે કલ્ક ડુબાડી રાખીને તે પાછોને ઊવટીઓ કરાવવી હિતકર છે

વિચયન

પિત્તકાસે તનુકર્ષે ત્રિવૃતા મધુરૈર્યુતામ્ ।

યુષ્ણપાદિરેકાય યુતા ઘનશ્લેષ્મણિ તિક્તકૈ ॥૨૭॥

પિત્તની ઉધરસમાં ૩ પાતળો લેણ તે ગળી વરતુની સાથ નસોટાના જુલાબ રાપવો રાત્રે કદ જે ઘન (જડા) કદ લાપ ના કડવા ઔષધ સાથ નસોટાને જુલાબ રાપવા

સમગ્રો

શ્વતદોષો હિમ સ્વાદુ ક્ષિણ્યં ઇંસર્જનં મજેત્ ।

ઘને કર્ષે તુ શિશિર ક્ષ્ણં તિક્તોપસંહિતમ્ ॥૨૮॥

જુલાબ વગેરથી દાખની શુદ્ધિ થયા પછી કદ, ગળી અને સિન્ધ (ધી, નવ વંગરાવાળી) પેથા વગેરે પીવું થયું જે કદ જા. લાપ ના પેથા વગેરે ઠુ, લૂખું અને કડવા દ્રવ્ય મળવીને પીવું

લેહ

લેહ પૈત્તે ચિતાઘાત્રીસૌંદ્રદ્રાશાહિમોત્પલૈઃ ।

સકર્ષે સાદ્ધમરિચ, સતૃત સાનિલે હિત ॥૨૯॥

મૃદ્ધીકાર્પશત ત્રિશાત્પિપ્પલી શર્કરાપલમ્ ।

લેહયેન્મયુના

ગોર્વાક્ષીરપચ શઠ્ઠ્વસમ્ ॥ ૩૦ ॥

પિત્તની ખાસી લેણ તે સાકર, આમથા, મધ, કાળી દ્રાખ, સુખા રાત્રે કમળ ૩૦ ઔષધોનો અવલેહ (ચટ્ણ) કરવો, પિત્તની ઉધરસમાં સાથે કદ લેણ તે મોષ અને યરી ઉમેરીને ઉપરનો અવલેહ કરવો પિત્તની ખાસીમાં સાથે વાયુ લેણ તે ૨૦ જ ઔષધોનો (સાકરથી કમળ સુધીના ઔષધોનો) ૨ રવેલ ધીમા કરવો, અથવા પચાસ દાખા કાળી દ્રાખના, ત્રીજા દાખા પીપર, ચાર તેવા સાકર, એટલું ઔષધ મધ સાથે નાખું અથવા ગાયના કે કૂધ થાવનાર વાછરડાના છામનો રમ મધ માથ નાખવો

ત્વગેલાઘ્યોપમૃદ્ધીકાપિપ્પલીમૂલપૌકરૈઃ ।

લાઝમુસ્તાશાઠીરામ્નાઘાત્રીકર્ણચિમીનકૈ ॥૩૧॥

શર્કરાસૌંદ્રધર્મિલંહો દ્વદ્રોગકાસહ ।

તજ, રેશ્મી, સું, પીપર, મરી, કાળી દ્રાખ, પીપરીમૂળ, પુષ્કરમૂળ (૫૦ની ધાની) કદ લેણ

મમરા, મોય, પટકુચે, રાસ્તા, આમળા, બહેડા, સાકર, મધ અને ધી રો વસ્તુઓને અવલેહ (ચાટણ) કરવાથી હૃદયના રોગનો અને ખાસીનો નાશ થાય છે

અન્નપાન

મધુરજાક્ષિલરસૈર્વશ્યામાકકોદ્રવાઃ ॥૩૨॥
મુદ્રાદિયુગ્ધે શાકેષ્વતિકકૈર્માત્રયા હિતાઃ ।
ઘનમ્લેષ્મણિ લેહ્યાશ્ચ તિક્તકા મધુસંયુતાઃ ॥૩૩॥
શાલયઃ સ્યુસ્તનુક્રમે પષ્ટિકાશ્ચ રસાદિભિઃ ।

જે પિત્તની ખાસીમા કફ ઘન (ખડો) હોય તે જાગવ દેશના પ્રાણીરોના ગળવા માસરસ સાથે રાવવા મગ, કાળી વગેરેના યુષ સાથે રાવવા કર્યાં શાક સાથે જવ, સામેા કે કોદરા, રો અન્નજ આપસર ખાવા એ હિનકર છે, તથા ઘન હોય તેા તેમા મધ સાથે કરવા ઔષધના ચાટણ રાપવા તે હિનકર છે પિત્તની ખાસીમા કફ પાનળે હોય તેા પાછળ (શ્લેષ્ઠ ૩૨, ૩૩ મા) કહેવા રસ વગેરેની સાથે શાળ ચોખા અને સાડી ચોખા ખાવા હિનકર છે

અનુપાન

શર્કરામ્નોઽનુપાનાથ દ્રાક્ષેશ્ચસ્વરસા પયઃ ॥૩૪॥
તથા સાકરં પાણી, કાળી દ્રાક્ષના રસ, ચેરડીનો રસ, કે દૂધ રો ખાધા પછી પીવું

કયાં દ્રવ્યો વડે માસરસ, દૂધ, પેય અને યુષ બનાવવા?

કાકોલીશ્વહતીમેદાહયૈઃ સ્વપુનાગરૈઃ ।

પિત્તકાસે રસસીરપેયાયુવાન્ પ્રકલ્પયેત્ ॥૩૫॥

કાકોલી, શીંગણી, મેદા, મદામેદા, અરડમ્બી, મૂક, એ રીપધી સાથે માસરસ, દૂધ, પેય, યુષ વગેરે રાગીને આપવાથી પિત્તની ખાસી મટે છે

દ્રાક્ષાં કળાં પશ્ચમૂલં લુણાયં ચ પચેજ્જલે ।
તેન ક્ષીરં ઝટતં શીત પિત્તેન્સમણુશર્કરમ્ ॥૩૬॥
સાધિતાં તેન પેયાં વા સુદીતાં

મધુનાઽન્વિતમ્ ।

કાલી દ્રાવ, પીપર, તુલ પવમૂળ એ રીપધીને સોગળા પાણીમા નાખીને ઉકાળવા, અને ચોથે બાજે રહે ત્યારે તે ક્વાથ ઠંડ પાડીને તેમા પાણીમા ઉમનેતું દૂધ ઠડું પડે ત્યારે નાખીને તેમા મધ તથા માકડ નાખીને પીવું અથવા તે જ ક્વાથમા નિદ્ધ કરેલી પેયાને ઠંડી પાડીને તેમા મધ નાખીને પીવી

(પાણીમાં ઉમનેતું દૂધ - જેટલું દૂધ હોય તેટલું જ પાણી રો દૂધમાં નાખીને એને ઉમનું બિઝનું

બિઝનું જ્યારે નવું ઉમેરેલું પાણી બળી જાય પણ દૂધ હતું એટલું બાકી રહે ત્યારે એ દૂધને પાણીમા ઉકાળેલું દૂધ કહે છે)

પીણું

શાઠીદ્વીવેરશ્વહતીશર્કરાવિશ્વમેપજમ્ ॥૩૭॥

પિપ્પલા રસં પિવેત્પૂતં ચલ્લેખ વૃતમ્ચિલ્લિતમ્ ।

પટકુચે, વાળે, શીંગણી, સાકર અને મૂક એ રીપધીને પાણીમા વાટીને તેના રસ વચથી ગાળી વછીને તેમા ઘી નાખીને પીવું

સિદ્ધ ઘી અને મૂર્છ

મેદાં વિદારીં કાકોલીં સ્વયંમુતાફલં થલામ્ ॥૩૮॥

શર્કરાં જીવકં મુદ્રમાપપર્ણો દુરાલમામ્ ।

કલ્કીકૃત્ય પલેત્સર્પિઃ ક્ષીરેનાષ્ટમુનેન તત્ ॥૩૯॥

પાનમોજનલેહેપુ પ્રયુક્તં પિત્તકાસજિહ્વ ।

લિહ્યાદ્વા ચૂર્ણમેતૈર્ણ કવાયમથવા પિવેત્ ॥૪૦॥

સાકર, જીવક, મગ, રાની રાહ (મખપણી), ધમાસો, એ ઔષધનો કલ્ક કરીને તેમા રાહગણું દૂધ નાખીને તે વડ ઘીને પાક કરેલા રો ઘીને પીવાથી, ખાવાથી કે ચાટવાથી પિત્તની ઉધરસ મટે છે અથવા રો જ રીપધીનું ચાટણ કરીને ચાટવું અથવા એ જ રીપધીનો ક્વાથ કરીને પીવો

કફથી થયેલી ઉધરસની ચિકિત્સા

(શ્લેષ્ઠ ૪૦ મા પી ૭૨)

સ્નેહન

કાકાસી વિવેદાદૌ સુરકાષ્ઠાત્ પ્રદીપિતાત્ ।

સ્નેહં પરિસ્તુત ધ્યોવયવક્ષારાચર્જીનિતમ્ ॥૪૧॥

ફફની ખાસીવાળા રોગીને દેવદારના ઘાકાને સળગાવીને તેમાથી જે ઓકિલા રન (તેલ) ટપકે તેમાં પૂક, પીપર અને મતી તથા જવખાગ નાખીને પીવો

વમન, વિગ્ધન, નસ્ય

જિગ્ધં ત્રિરેચયેદુર્ગમયો મૂઢિ ચ યુક્તિત્ ।

તીક્ષ્ણપિરેકૈર્લિન

વધી તે ને પીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી ઉધરસ અગમી, નીચેના નર્ગમ અને માથે વિગ્ધન નસ્યપુ-એ વિગ્ધન રોલી રીને આપવું કે જેથી બજની પ્રાપ્ત ન થાય એની બજવાન રોષ તે તેને તીક્ષ્ણ વિગ્ધન આપવું

સંસર્ગી

સંસર્ગી વાસ્ય યોગ્યેષુ ॥૪૨॥

યવમુદ્રકુલત્યાગ્નિશ્વપ્રકૃષ્ટઃ કદ્મલદેઃ ।
કાસમર્દકવાર્તાકવ્યાગ્રીશ્વારકળાન્વિતૈ ॥ ૪૩ ॥
ધાન્વદેહરસૈ સ્નેહસ્તિલસર્વપતિમ્બજૈ ।

અને પછી પેલા વગેરે જે રાપવુ ઘટે તે આપવુ પેલા વગેરેમા કયા પદાર્થ યોગવા તે આ પ્રમાણે છે જવ, મગ, કનઘી, વગેરે રાન્નમા ગરમ અને વૂખા તથા ઘણા તીખા પદાર્થ નાખીને તેની પેલા વગેરે આપવા વળી કાસાદરો(કાસામર્દક), વતાડ(રીંગણ), રીંગણી, જવખાર, પીપર એવા તીખા ઔષધ યોગવા વળી તે રોગીને જગલ પ્રદેશના રાને દરમા રહનાના પ્રાણીઓના માસરસ રાને તેલ, સરસવ રાને લગિણી ઓના તેલ ખાવાને આપવા, અર્થાત્ કફની ખાસીવાળા રોગીને જવ વગેરે રાન્ન આપવુ, વતાડ વગેરે શાક રાપવુ, પીપર વગેરે તીખાચ આપવા, દરમા રહેનારા અને જગલ દેશના પ્રાણીઓના માસરસ આપવા, અને તલ, સરસવ વગેરેનું તેલ રાપવુ

તરસ માટે પીણ

દશમૂલામ્બુ ધર્મામ્બુ મયં મધ્યમ્બુ વા પિત્તે ॥ ૪૪ ॥
મૂલૈ પૌષ્કરશમ્યાકપટોલૈ સંસ્થિત નિશામ્ ।
પિત્તેદ્ધારિ સદસૌદ્ર કાલેષ્વશ્વપ વા ત્રિપુ ॥ ૪૫ ॥

કફની ખાસીવાળા પુરુષે દશમૂળનો ક્વાચ પીવે અથવા દશમૂળ પાણીમા ઉઠાવીને તેની વરાળથી થયેલુ પાણી પીવુ, રાધવા એ જ પ્રમાણે રોકવા પાણીની વરાળથી થયેલુ પાણી પીવુ અથવા દારૂ પીવે રાધવા મધ રાને પાણી પીવુ રાધવા મુષ્કરમૂળ, ગરમાળો, પટૌવ રો ત્રણ ઔષધને રાને પાણીમા પલાળી રાખીને સવાર તે પાણી ગાળી લઈને તમા મધ નાખીને તે પાણી પ્રાત કાળમા પીવુ રાધવા ભોજન કરતા પહેલા ભોજનની વચમા કે ભોજનને રાને પીવું

લેવ

પિપ્પલી પિપ્પલીમૂલં ટટ્કવેરં વિમ્બીનકમ્ ।
શિશિકુક્કટપિચ્છાન્તા મપી ક્ષારો યયોદ્ધવ ॥ ૪૬ ॥
વિશાલા પિપ્પલીમૂલ ત્રિવૃતા ચ મધુદ્રવા ।
કફકાસહરા લેહાશ્વયઃ શ્લોકાર્થયોજિતા ॥ ૪૭ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાથી પ્રવચના ત્રણ અર્થાઅર્થા શ્લોકમા જે રીપ્પ કહેલા છે તે કફની ખાસીને મટાડે છે પહેલું રીપ્પ —પીપર, પીપરીમૂળ, રાદુ અને બેડું એ ચાર રીપ્પને અવલેહ મધમાં આપવા, બીજુ મોગ અને કફના પીછાની રાખ તથા જવખાર મધમા ચટાવવા ત્રીજુ ઇદ્રવારણી, પીપરીમૂળ અને નસોતર એનો અવલેહ મધ સાથે ચટાવે

મધુતા મરિચં લિહ્યામધુનેવ ચ જોઢકમ્ ।
પૃથ્વસ્રાંશ્ચ મધુના ધ્યાગ્રીવાર્તાકમૃદ્ધજાન ॥ ૪૮ ॥
કાસમ્પ્રસ્યાશ્વશકૃત સુરસપ્સાસિતસ ચ ।

કફની ઉપરસવાળાઓ મધ સાથે મરી ચાટવા, મધ સાથે રાગર (ર ગર) ચાટવુ, મધ સાથે ભારીંગણી નો રસ અથવા વતાડનો રસ, રાધવા ભાગરાનો રસ, અથવા કાસાદરનો રસ, રાધવા ઘોડાની લાંબો રસ, અથવા કાળી નુલસીનો રસ ચાટવો

દેવદાશઠીરાક્ષાકર્કટાલ્યાદુરાલમા ॥ ૪૯ ॥
વિપ્પલી નાગર મુસ્ત પથ્યા ધાત્રી સિતોપલા ।
લાજાઃ સિતોપલા સર્પિ

ટટ્કી ધાત્રીફોલોદ્રવા ॥ ૫૦ ॥

મધુનૈલયુતા લેહાશ્વયો વાતાનુગે કફે ।

કફની ઉપરસમા વાયુ મજેલો લેવ તે દરમા, શટ્કચૂરો, રાન્ના, કાકડસીંગ રાને ધમસી એ રીપ્પમા મધ અને તેલમા ચટાવવા અથવા પીપર, મુસ્, માથ, હરડ, રામળા, રાને ખડીસકર, એ રીપ્પમા મધ રાને તેલમા ચટાવવા અથવા ફૂલેલા મમરા, ખડીનાડ, ઘી, કાકડસીંગ અને આમળા, રો રીપ્પમા મધ રાને તેલમા ચટાવવા

જોખીઓ

દે પલે દાદિમાદ્યો મુદાદ્યોપાત્પલત્રપમ્ ॥ ૫૧ ॥
રોચનં દીપન સ્વર્ય પીતસશ્વાસકાસજિત્ ।

દાડમ રાક તોલા, ગોંગ બત્રીશ તોલા, વ્યોર (સક, પીપર અને મરી ત્રણે મળીને) ખાવાથી તે અધિ ઉત્પન્ન કરે છે જદશગિને પ્રીત કરે છે, ઘાટા બેસી ગયો લાપ તેને ઉગાડે છે, રોગેખમ મગડે છે અને દમ તથા ઉત્પન્નને મગડે છે

(દવા બનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે, દર ટકનું માપ નહિ)

ગુડક્ષારોપણકળાદાદિમ શ્વાસકાસજિત્ ॥ ૫૨ ॥
ક્રમાત્પલદ્રવ્યાર્ધાસકર્વાર્ધાક્ષપલોન્મિતમ્ ।

ગોંગ, જવખાર, મરી, પીપર, દાડમ એ ચાર રીપ્પ ૨ નુકરે આઠ તોલા, અડધા તોલા, તોંગે, અડધા તોલા અને ચાગ તોલા, એ પ્રમાણે લેવા એ સર્વનું ભેગુ ચૂર્ણ આપવાથી શ્વાસ, ઉપરન, મગેખમ વગેરે મટે છે (દવા બનાવવાનું પ્રમાણ આપ્યું છે, દર ટકનું માપ નહિ)

ચાવન ઔષધ

પિત્તેજરોતં પથ્યાદિ સટટ્કીક ચ પાવનમ્ ॥ ૫૩ ॥

જવરની ચિકિત્સામાં (શ્લેષ્મ ૮૨માં) હરો, ધાતુ
વગેરેના જ પાચન ક્વાથ કહેવો છે, તેમાં કાકાશીંગ
નાખીને તે પીવું તેથી પણ દમ, ઉપરમ વગેરે મટે.
અથવા દીપકત્રિવૃદ્ધિશાલાઘનપૌષ્કરમ્ ।

સકળં કથિત મૂત્રે કાફાસી જલેડપિ વા ॥૫૪॥

અથવા અન્તરોદ, નસેતર, ઈન્દ્રવાસ્તુ, મોથ,
પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોના ગાયના મૂત્રમાં અથવા પાણીમાં
ક્વાથ કરીને તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને કફની ઉપરસ
વાગાએ પીવે।

પીવાનુ ધમન ઔષધ

તૈલમ્ન્યં ચ વૈદેહીકલ્પાક્ષં ષસિતોપલમ્ ।

પાપથેકાફકાસમ્ કુલત્પસલિલાપ્તમ્ ॥૫૫॥

કળીનો ક્વાથ કરીને તેમાં તલના તલમાં થેડો
એક તોલો પીપરના ચૂર્ણની વગદી નાખીને સાકર સાથે
પીવું, તેથી કફથી થયેલી ઉપરસ મટે છે

સિદ્ધ થી

વશમૂલાઢકે પ્રસ્ય પૂતસ્પાક્ષસમે પચેત્ ।

પુષ્કરાદ્દશઠીચિત્ચસુરસાઘ્યોપહિન્નુમિ. ॥૫૬॥

પેશાનુપાન તત્સર્વવાતશ્લેષ્મામયાપહમ્ ।

ધમૂળનો ક્વાથ ૨૫૬ તોલા કરીને તેમાં ૬૪
તાલા ઘી નાખવું પછી પુષ્કરમૂળ, પટ્ટચૂરો, બીલા,
નુલસી, ઘોષ (ચૂક, પીપર, મરી,) અને હિંગ,
એ છ ઔષધ એક એક તોલો લઈને તેના કડક તેમાં
નાખવો અને ઘી થોપ રહ ત્યાં લગી પાક કરવો
૨ ને પછી ઘી ગાળી લેવું એ ઘી પેશાના અનુપાન
માં રાખવાથી વાયુ અને મૂત્રની ભેગી ખાંસીના રોગનો
નાશ થાય છે

નિર્ગુંડીપત્રનિર્પાસસાચિત કાસનિદ્પૂતમ્ ॥૫૭॥

નજેડના પાદડાને ૨૨૨૫ કરીને તેમાં ઘી ૫૩૫વું
એ ઘી વાતકફની ઉપરસને મગડે છે

પૂત રસે વિદહ્વાનાં ઘ્યોપગમે ચ સાચિતમ્ ॥૫૭૩

વાલડાના રસમાં ઘી નાખીને તેમાં ચૂક, પીપર
તથા મરીના કડક કરીને નાખવો, પછી ઘી ૫૩૫વું
એ ઘી પીવાથી વાતકફની ઉપરસ મટે છે

પુનર્નવશિયાટિકાષ્ટલકાસમર્દામૃતા
પટોલવૃદ્ધીફળિજ્વલસં પપ્પસંયુતે ।

પૂત નિકટુના ચ સિદ્ધમુપયુજ્ય સન્નાપતે

ન કાસવિરમન્નરક્ષગુદારકુરેભ્યો મયમ્ ॥

પીળી સાગેડી, રાતી સાગેડી, દેવદર, મલિ, ૧,
પીપ, પીચ, ભારીગણી અને પીંગા મગડો એ ત્રણ

રસ કાકાએ તે રસમાં રસથી થોથે હિરસે દૂધ નાખવું
અને દૂધ જેટલું જ ઘી નાખવું તે ધીમાં ધીથી થોથે
હિરસે ત્રિકટુચૂક, પીપર, મરી)ના કડક નાખીને
પાક કરવો. ફક્ત ઘી જ બાકી રહે ત્યારે ઘી ગાળી
લેવું એ ઘી આપવાથી ખાસી, વિષમજવર, ક્ષય અને
હરસને ભય રહેતો નથી (મટે છે)

કટકાસીધુત

સમૂલફલપત્રાયાઃ કણ્ઠકાર્યા રસાઢકે ॥૫૯॥

પૂતપ્રસ્યં ઘલાઘ્યોપવિદહ્વાનિદાદિમ્ ।

સાવર્ચલયવક્ષારમૂલામલકપોષ્કરૈઃ ॥૬૦॥

વૃદ્ધીવૃદ્ધીતપથ્યાયવાનીચિત્રકાદિમિ. ।

મૃદ્ધાકાચવ્યર્વામૃદુરાલમ્મામલધેતસૈઃ ॥૬૧॥

શૃદ્ધીતામલકીમાગારાક્ષાગોક્ષુરકૈઃ પચેત્ ।

કલ્કેસ્તત્સર્વકાસેષુ શ્વાસહિમાષુ લેપ્યતે ॥૬૨॥

કણ્ઠકારીપૂતં ચૈત્તલ્કલ્પ્યાધિવિનાશનમ્ ।

મૂળ, ફળ અને પાંદડાં સહિત ભારીગણી લઈને
તેના રસ ૨૫૬ તોલા કાઢવો તે રસમાં ૬૪ તાલા
ઘી નાખવું પછી તે ધીમાં બળદાણા, ઘોષ (ચૂક,
પીપર, મરી), વાવડિંગ, પટ્ટચૂરો, દાઝ, સયળ, જવખાર,
પુષ્કરમૂળ, આખળું, પીપરીમૂળ, સાંઠેડી ભારીગણી, હરકે,
અન્તરોદ, ચિત્રો, જીરું, કાળી દાઝ, ચલક, સાંઠેડી,
ધમાસો, અમ્બવેનમ્, કકડશીંગ, ભોઆનગી, ભારગ,
ચરના, ગોખન, એ ઔષધોના કડક સાત તોલા
નાખવો પછી ફક્ત ઘી જ બાકી રહે ત્યાં લગી પાક
કરીને ઘી ગાળી લેવું તે ઘી સર્વ પ્રકારની ઉપરસમાં
દમધા અને હિમા(હેડીના)રોગોમાં આપવાથી તે
સર્વ વ્યાધિઓ મટે છે એ ધીને કટકાસીધુત કહ છે

લેહ

પચેઘાઘીતુલાં ક્ષુણ્ણાં વહેડપામાઢકસ્યતે ॥૬૩॥

શિપેત્ પૂતે તુ સચ્ચૂર્ણ ઘ્યોપરાક્ષામૃતામિકાન્ ।

શૃદ્ધીમાર્ગાઘનમ્નિઘન્યવચ્ચાસાન્ પલાર્ચકાન્ ॥

સપિપ. પોડશાપલ ચત્વારિશાપલોનિ ચ ।

મસ્યપિંડકાયાઃ ગુણાયા પુનઃ તદ્ધિધેવેત્ ॥

વર્ચલિપિનિ રીને ચ પૃથગ્ દિકુદ્ધવં શિપેત્ ।

પિપ્પલીનાં તવશ્તીર્વા માશ્લિષ્વ્યાનવસ્ય ચ ॥૬૫॥

લેહોઽયં ગુલ્મદ્રોણદુર્ગામશ્વાસકાસજિત્ ।

ભોઆગણીને કરીને તેમાંથી દસ શેગ ભાગ લેવો
અને તેને ૨૫ મગ અને ૨૫ શેગ પાનીમાં તપના વધી
૨૫૬ તોલા જેટલું પાણી બાવીને ત્યારે તેને ગાળી લેવું
પછી તેમાં ઘોષ (ચૂક, પીપર, મરી), ચરના, ચલક

ચિત્તો, કાકડાસીંગ, ભારગ, મોચ, ગઠોડ, ધમાસો એ ઔષધાનું ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી દરેકનું બે બે તોલા ચૂર્ણ નાખવું પછી તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખવું અને ચાર ચાર થુલ કરેલા કાકડ (ઉકળેલા શેરડીનો રસ) નાખવો પછી ફરીને એ બધું ચૂલે ચડાવવું અને જ્યારે તે પાક કઠ્છીને ચેટિ એટલા ઘાડો થાય, ત્યારે તે ઠંડુ પડવા દઈને તેમાં પીપર, વઘલોચન અને જૂનું મધ એ પ્રત્યેક રીપથ સોપસોળ તોલા નાખવું આ અવલેહ (ચાટણ) ગોળો, લદયના રોગો, હરસ, દમ અને ઉધરસને મટાડે છે

ધૂમપાન

શમનં ચ પિવેદ્ધૂમં શોષનં વહલે કપે ॥ ૬૭ ॥

કફની ઉધરસમાં શમન ધૂમપાન કરવું અને કફ ઘણો હોય તો શોષન ધૂમપાન કરવું

મતઃશિલાલમ્પુકમાંસીમુસ્તેહ્યુદીત્વચઃ ।

ધૂમં કાસમ્પ્રવિધિતા પી વા ક્ષીરં પિવેદનુ ॥ ૬૮ ॥

નિષ્ઠ્યૂતાન્તે શુદ્ધયુતં કાળ્યં ધૂમો નિહન્તિ સઃ ।

યાતશ્લેષ્મોત્તરાન્ કાસાન્નચિરેણ ચિરન્તનાન્ ॥ ૬૯ ॥

મનઝીલ, હરતાલ, જીરીમથ, જટામાસી, મોચ અને ઈંગોશની છાલ એ ઔષધાનું સૂતસ્થાનમાં કઠ્લા પ્રમાણે ખાસીને મટાડનાર વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરીને પછી થૂડી રહ્યા પછી (કફ નીકળી ગયા પછી) લગાર ગરમ કરેલા દૂધમાં ગોળ નાખીને તે દૂધ અનુપાન તરીકે પાવું એ ધૂમપાન કરવાથી વાયુ અને કફની આધિક્ય(વધારે પ્રકોપ)વાળી જૂની ઉધરસ મટે છે

કફની ઉધરસ સાથે તમકવાસ હોય

તે શુ કરવું ?

તમક કફકાસે તુ સ્યાચેતિતાનુબન્ધજઃ ।

પિત્તકાસક્રિયાં તત્ર યયાવલ્યં પ્રયોજયેત્ ॥ ૭૦ ॥

જે કફની ખાસીમાં પિત્તના જોરથી તમકવાસ થાય તો રોગીની અવસ્થાનો વિચાર રાખીને પિત્તની ઉધરસની ક્રિયા કરવી.

ઉધરસમાં કફ હોયતો અનુબંધ કષા

હોયમાં હોય તે શુ કરવું ?

કફાનુબન્ધે પવને કુર્યાત્કપ્પદરાં ક્રિયામ્ ।

પિત્તાનુબન્ધયોર્યાત્કપ્પયોઃ પિત્તનાશિનીમ્ ॥ ૭૧ ॥

વાતશ્લેષ્માત્મકે શુક્રે ક્ષિન્ધમાદ્રિં વિક્લ્પગમ્ ।

કાસે કર્મ સપિત્તે તુ કપ્પજે તિક્તસંયુતમ્ ॥ ૭૨ ॥

વાયુની ઉધરસમાં કફનો અનુબંધ હોય તો કફ-કાનનો નાશ કરનારી ક્રિયા કરવી અને વાયુ અને

કફની ઉધરસમાં પિત્તનો અનુબંધ હોય તો પિત્તકાસને મટાડે એવી ક્રિયા કરવી.

વાયુ અને કફ(લેગા)ની સુકી ખાસી હોય તો સ્નિગ્ધ ઉપચાર કરવા અને ખાસી લીલી હોય એટલે કફ-નીકળતો હોય (ગળફ પડતા હોય) તો લૂખા ઉપચાર કરવા પિત્ત અને કફ(લેગા)ની ખાસી હોય તો તેમાં કઠવા ઔષધ મેગલીને ઉપચાર કરવા

ઉરઃક્ષત(ક્ષતકાસ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૭૨ થી ૧૫૦ ॥)

ઉરક્ષતના ઔષધ

અરસ્યન્તઃક્ષતે સઘો લાક્ષાં ક્ષૌદ્રયુતાં પિવેત્ ।

ક્ષીરેણ શાલીનઃ જીર્ણઽચાત્ક્ષીરેણ સશ્કારાન્ ॥ ૭૩ ॥

છાતીની અદર સત (ચાદુ) થવાથી જે ઉધરસ થઈ હોય તેમાં દૂધમાં મધ સાથે લાખ તરત જ પીવી, રાત્રે તે ઔષધ પત્રી ગયા પછી સાકર અને દૂધ સાથે શાલિ શગરનો ભાત ખાવો

પડખામાં અને મૂત્રાશયમાં ખીડ તથા ઘોડા

પિત્ત અને અગ્નિવાળા ઉરક્ષતનો ઉપાય

પાશ્વે વસિસલ્લકવાલ્પપિતામિસ્તાં સુરાયુતામ્ ।

જે ઉરક્ષતની ઉધરસવાળાને પાખામાં અને મૂત્રાશયમાં દરદ થવું હોય તથા જનું પિત્ત અને અગ્નિ (જટશન) કમી હોય, તેણે સુરા નામના દારૂ સાથે લાખ પીવી

ભાઈલ ગાડાવાળા ઉરક્ષતનું ઔષધ

મિશ્રવિટ્કઃ સમુસ્તાતિવિપાપાટાં સલ્લસકામ્ ।

જે રોગીને ગાડો નરમ (ભાંગલ) થતો હોય, તેણે મોથ, અતિવિષ, પદામૂળ અને કડાછાલ એ ઔષધ સહિત લાખ પીવી

પ્રદીપ જટશનિવાળા ઉરક્ષતનાં ઔષધ

(શ્લોક ૭૩ થી ૧૨૫ ॥)

લાક્ષાં સર્પિર્મેધૂચ્છિદ્રં જીવનીયં ગળં સિતામ્ ।

ત્વક્ષીરાં સમિતં ક્ષીરે પક્ત્વા દીતાનલઃ પિવેત્ ॥

લાખ, ઘી, મીઠું, છાત્રનીયનમ્, સાકર, વઘલોચન એ સર્વ ઔષધોનો દૂધમાં રાધીને પ્રજ્વળ જટશનિ વાળા ઉરક્ષતના રોગીએ પીવું

ઉરક્ષત (ચાદુ) અવધ માટેનું ઔષધ

દ્વારિકાધિસમ્પ્રિયપદકૈસરચન્દ્રતૈઃ ।

કૂટ પયો મધુયુતં સન્ધાનાયૈ પિતેક્ષતી ॥ ૭૬ ॥

તેમ જ છાતીમાં પડેલા કાસને (ચાદીને) સાધવા

(રૂપવતી) માટે કાસરો, અતિવિષ, ગઠોડા, કમળનું કેસર તથા સુખડ એ ઔષધો દૂધમાં નાખીને ઉકાળવાં પછી દૂધ ગાળી લઈને ઠંડુ પાડવા પછી તેમાં મધ નાખીને ઉરજતના રોગીને પાવું તેથી ચાલુ રજાય છે

ઉરજતમાં તાવમાં લાઘ્ય બળે તેનું ઔષધ

યવાનાં ચૂર્ણમામાનાં ક્ષીરે સિદ્ધં વૃતાન્વિતમ્ ।

જ્વરદાહે સિતાક્ષોદ્રસકૂચ્યા પયસા પિવેત્ ॥૭૭॥

ઉરજતવાળાને તાવમાં દાહ થતો હોય તો કાચા જવના લોટને દૂધમાં રાખીને તેમાં થી નાખીને પીવો, અથવા જવના સાથુને દૂધમાં નાખીને તેમાં મધ-સાકર મેળવીને તે પીવો

ઉપરસવાળા ઉરજતમાં ઔષધ

કાસવાંસ્તુ પિવેત્સર્પિમંચુરૌપદસાચિતમ્ ।

શુક્રોદક વા કથિતં સક્ષોદ્રમરિચ હિતમ્ ॥૭૮॥

ચૂર્ણમામલકાના વા ક્ષીરે પક્ વૃતાન્વિતમ્ ।

રસાયનવિધાનેન પિપ્પલીર્વા પ્રયોજયેત્ ॥૭૯॥

ઉરજતની ઉપરસવાળાને જળમાં ઔષધથી સિદ્ધ કરવું થી પીવું અથવા ગોળનું પાણી ઉકાળીને તેને ઠંડુ પાડવા દીધા પછી તેમાં મધ અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવું, અથવા રામજાના ચૂર્ણને દૂધમાં રાખીને તેમાં થી નાખીને તે પાવું અથવા રસાયનવિધિમાં (ઉત્તરસ્થાન અધ્યાય ૩૯ શ્લોક ૮૫માં થી ૧૦૦માં સુધીમાં) કલા પ્રમાણે પીપરનો પ્રયોગ કરવો

ઉપરસવાળા તથા પર્વમાં અને લાડમાં

શુભવાળા ઉરજતનું ઔષધ

કાસી પર્વાસ્થિશૂલી ચ લિહ્યાત્સવૃત્તમાક્ષિકા ।

મધૂકમધુકદ્રાક્ષાલ્પક્ષીરિપિપ્પલીયલા ॥૮૦॥

ઉરજતની ઉપરસવાળાને સાધના લાડમાં કળતર થતું હોય તો મધુકા, બેલીમધ કાળી દ્રાક્ષ, વશલોચન, પીપર અને બળદાણા, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે ચાટવું

પિત્ત લોહી, ઉપરસ વગેરે ઉપદ્રવોવાળા

ઉરજતનું ઔષધ

ત્રિજાતમર્ધકર્પાશ પિપ્પલ્યર્ચપલ સિતા ।

દ્રાક્ષા મધૂકં શર્જૂર પલાંશ સ્ફરૂણચૂર્ણિતમ્ ॥૮૧॥

મધુના મુટિકા મ્નિત તા વૃષ્ટ્યા પિત્તશોષિતમ્ ।

કાસસ્વાસાર્ચિચ્છર્દિ-

મૂર્ચ્છાહિંદમામદશ્મન્ ॥૮૨॥

ક્ષતક્ષયસ્વરંધ્રોશ્મીદાશોપાહ્યમારતાન્ ।

રંકનિષ્ઠીષ્ટત્પાર્શ્વરંધ્રમિપાસાચ્ચરતપિ ॥૮૩॥

ત્રિજાત (તજ, તમાલપત્ર, એલચી) અર્ધો તેલો, પીપર બે તેલો અને સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, મધુકા, ખજૂર એ દરેક ચારચાર તેલો, એ ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ કરીને મધ સાથે તેની ગોળીઓ વાળવી એ વીર્ય વધારનારી ગોળીઓથી રક્તપિત્ત, ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ઊલટી, મૂર્છા, હેડકી, ઊબકા, ચકર, ઉરજત, કષય સ્વરૂપ થ, પ્લીહા (બેરોળ), સોજો, ઊન્મેદભ, લોહીના ગળકા પડતા હોય તે, હૃદયમાં અને પડખામાં દરદ થતું હોય તે, તૃષારાગ અને જ્વર એટલા વાના મટે છે

ગળકામાં લોહી પડે એવા ઉરજતનું ઔષધ

વર્ષામૂશર્કારકશાલિતળ્લજ રજ ।

રક્ષોધીવી પિવેત્સિદ્ધ દ્રાક્ષારસપયોઘૃતે ॥૮૪॥

મધૂકમધુકક્ષીરસિદ્ધ વા તળ્લુલીયકમ્ ।

જેને લોહીના ગળકા પડતા હોય તેણે સાદોડી, રાતી થાળના ચોખા, અને સાકરનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષો રસ, દૂધ અને ઘીમાં સિદ્ધ કરીને પીવું અથવા મધુકા, બેલીમધ અને દૂધ એમાં સિદ્ધ કરવો તાદળજો પીવો

ઉરજતમાં કષયો લોહી પડે તો

કયુ ઔષધ કરવું ?

યથાસ્તં માર્ગવિચ્છતે રક્તે કુર્ણીય મેષજમ્ ॥૮૫॥

ઉરજતમાં જો લોહી મુખ વગેરે માર્ગથી પડતું હોય તો રક્તપિત્તની ચિકિત્સામાં કલા પ્રમાણે જે રસ્તેથી લોહી પડતું હોય તે રસ્તા માટે કહેલા ઉપાય કરવા

મૂકયામુવાળા ઉરજતનું ઔષધ

મૂદવાતસ્ત્વજામેદં મુરાશૃષ્ટ સૈન્ધવમ્ ।

ઉરજતરાગમાં જેના વામુ આપૂત જઈને (૨૨ & ૧૬) રાકાઈ ગયો હોય, તેને બકરીની ચરખીને મુરામાં શેકીને તેમાં લગાર સિંધવ નાખીને ખાવા આપવો

ધિક્કા, દુબળા ઉરજતના રોગીનું ઔષધ

શ્વામ દ્વીળ ક્ષતોરસ્કો

મન્દન્નિદ્રોઽન્નિદ્રીતિમાન્ ॥૮૬॥

શ્વતક્ષીરસરોણાપાત્સવૃત્તસૌદ્રાકારમ્ ।

જે ઉરજતવાળો રાત્રી થઈ કૃષ અને હીર વઈ ગયો હોય, ઊંઘ કરી વઈ નઈ હોય અને બઠાગિન પ્રદીપ્ત હોય, તેણે બકરીની ચરખીમાં ઘી, મધ અને સાકર નાખી તે ચરખી દૂધની તર (મલાઈ) માથે ખાવી

શર્કરાયવળોધૂમેં જીવકર્મમકોં મધુ ॥૮૭॥

શ્વતક્ષીરનુપાને વા લિહ્યાત્સીજ ક્ષત ક્ષ્મા ।

અથવા જે માણસ ઉર ભતથી કીણુ અને કૃષ ઘઈ ગયો હોય તેણે સાકર, જવ, ઘઉં, જીવક, જયભક્ત અને મધ એ ઔષધોનો અવલેહ ચાટવો અને પછી ઉકળેલુ દૂધ પીવું

ક્રધ્યાત્પિશાતનિયૂદ્ધ ઘૃતમૃદ્ધં પિવેચ સઃ ॥ ૮૮ ॥
પિપ્પલીશ્નોદ્રંસયુક્તં માંસશોણિતવર્ધનમ્ ।

જે ઉર ભતનો દરદી થયોરે કૃષ ઘઈ ગયો હોય તેણે માસાદારી પ્રાણીના માસરસને ધીમા શેકીને તેમા પીપરનું ચૂર્ણ રાને મધ નાખીને પીવું, તેથી માસ અને લોહીની વૃદ્ધિ થાય છે

વૌર્ષ, બળ અને ઈન્દ્રિયોની શક્તિ કીણુ
ઘઈ હોય એવા ઉર ભતનું ઔષધ

પ્રમોઘોદુમ્બરાશ્વત્યજ્જલશાલમ્રિયજ્જુમિઃ ॥ ૮૯ ॥
તાલમસ્તકજમ્બૂરૂક્ષપિપ્પલાઈશ્ચ સપદ્મકૈઃ ।
સાશ્વકર્ણૈઃ શૂતાદ્દર્શીતાદ્યાઞ્જાતેન સર્પિષા ॥ ૯૦ ॥
શાલ્વોદનં ક્ષતોરસ્કઃ દર્શિણશુકલેન્દ્રિયઃ ।

જે ઉર ભતવાગાના વૌર્ષ, બળ રાને ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ઘટી ગયા હોય, તેણે વડ, ઉદુબર (ઉમેરો), પીપળો, પીપર, રાત્ર, કાંગુનું ઝાડ, જાલુડો, ચારાગીનું વૃક્ષ, એ સર્વની ભતરછાલ, તાડના મથાળાના પાદ્ય, પદ્મ કાષ, રાજ, એ સર્વે ઔષધિઓ દૂધમા નાખીને ઉકાળેલા દૂધને રાખરીને બનાવેલા દર્દીમાંથી બનાવવા ધી માથે શાલિ જાતની ઝાગરનો ભાત ખાવો

વાતપિત્ત અને વાયુની પીડાવાળા ઉર ભતનું ઔષધ
વાતપિત્તાદિતેડ્યજ્જ્ઞો માત્રમેદે ઘૃતમત ॥ ૯૧ ॥
તૈલેશ્ચાનિલરોગપ્તેઃ પીઢિતે માતરિશ્વના ।

ઉર ભતની ઉપરસમા રોગી વાતપિત્તથી પીડાતો હોય અને તેના અગ કાંટાં હોય તો થરીર ધી ચોખ્ખું અને તે જે વાયુથી પીડાતો હોય તો વાયુના રોગનો નાશ કરનારા તેવ થરીર ચોખ્ખાં

હૃત્પાર્શ્વોત્તિપુ પાનં સ્વાઝીવનીયસ્ય સર્પિષ ॥ ૯૨ ॥
કુર્યાદ્વા વાતરોગપ્તં પિત્તરક્ત્વાયિરોચિ યત્ ।

ઉર ભતરોગમા જે હૃદય અને પડખામાં પીડા થતી હોય તો જીવનીયઘૃત પીવું અથવા રક્તપિત્તનું તિરોધી જે રીપ્પ વાયુના રોગનો નાશ કરનાર હોય તે કરવું

(સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ના શ્લોક ૮મા જીવનીયનૂમાં જે ઔષધી ગણાવ્યા છે, તેનાથી સિદ્ધ એવા ધીને જીવનીયઘૃત કહેવાય છે)

ફિક્કા, દૂધળા, પાતળા ઉર ભતવાળા માટે
ખુદા ખુદા સિદ્ધ થી અને ધીના લાડુ
(શ્લોક ૮૩ થી ૧૧૩)

યજ્ઞ્યાહ્નનાગધલયોઃ કાથે ક્ષીરસમે ઘૃતમ્ ॥ ૯૩ ॥
પયસ્યાપિપ્પલીવાંસીકચ્ચકૈઃ સિદ્ધં ક્ષતં દિતમ્ ।

જેથીમધ અને નાગબવાના કવાથમા કવાથ જેટલુ દૂધ નાખવું રાને દૂધથી ચતુર્થાંશ ધી નાખીને તેમા ક્ષીર કાઢોતી, પીપર રાને વઘરાયનના કડક નાખીને ધી સિદ્ધ કરવું, એ ધી ઉર ભતની ઉપરસમા કિતકર છે
(અમૃતપ્રાથ ધી)

જીવનીયો ગળઃ શુષ્ઠી ચરી ધીરા પુનર્નવા ॥ ૯૪ ॥
લલામાર્ગોસ્વમૃતકિશ્કીશ્કીતામલકીકળાઃ ।

શુદ્ધાટકં પયસ્યા ચ પચ્ચમૂર્ત્તં ચ યલ્લુ ॥ ૯૫ ॥
દ્રાક્ષાક્ષોટાદિ ચ ફલ મધુરસ્તિગધચૂહણમ્ ।

તૈ પવેત્સર્પિષ પ્રસ્થ કર્ણશૈઃ શ્લક્ષ્ણકલિકૈ ॥ ૯૬ ॥
ક્ષીરદાત્રીવિદારીશુચ્છાગમાંસરસાન્વિતમ્ ।

પ્રસ્વાર્ધ મધુનઃ કીતે શકરાર્ધતુલારજઃ ॥ ૯૭ ॥
પલાર્ધક ચ મરિચત્ત્રજોલાપત્રકૈસરમ્ ।

વિનીય ચૂર્ણિત તસાહિહાન્માત્રં યથાવલમ્ ॥ ૯૮ ॥
મમૃતપ્રાશમિયેતત્રત્તણામમૃતં ઘૃતમ્ ।

સુષામૃતરસં પ્રાશ્યં ક્ષીરમ્સરસાશિના ॥ ૯૯ ॥
નરજુક્ષતક્ષાણદુર્બલવ્યાધિચ્ચિંતાનુ ।

ચીપ્રસક્તાનુ કુશાગ્ન વર્ણસ્વરહીનાશ્ચ વૃદ્ધયૈત્ ॥ ૧૦૦ ॥
કાસદિપ્પમાજ્વરશ્વાસદાહવૃણાદ્યપિત્તજુત્ ।

પુત્રદં છર્દિમૂર્છાહિંચોનિમૃત્રામચાપદમ્ ॥ ૧૦૧ ॥
જીવનીય ગણ પાછળ સૂત્રસ્થાનમા અધ્યાય ૧૫

શ્લોક ૮ મા કહેવામા આવ્યા છે તેમા કહેવા તમામ ઔષધો, મુક, થતાવરી, મહાથતાવરી, સાટોડી, બળાપ્પા, ભારગ, કોયા, જરદિ, પટ્ટમુરો, ભોઆમલી, પીપર, શિંગોડુ, સીરકાકાલી, લઘુ પાચમૂના, જાલી દ્રાક્ષ, એનાડ

વગેરે મધુર, સ્નિગ્ધ રાને પોષિક ફળ, એ સર્વે ઔષધ એકરોક તોલો લઈને તેમનો સૂખ કંક કરવો અને તે ૧૨૮ તોલા ધીમા નાખવો પછી દૂધ, આમ

ખાનો રસ, વિદારીકદનો રસ, શેરડીનો રસ અને બકરાના માખનો રસ, એ સર્વે રસમા તે ધી ૫૩૧ કરવું ધી

ઠડુ થવા પછી તેમા ૬૮ તોલા મધ, ૨૦૦ તોલા સાકરનું ચૂર્ણ રાને મરી, તલ, એવરો, તમાચપત્ર અને કેસર, એ સર્વે બે બે તોલા ચૂર્ણ કરીને નાખવાં

એ સર્વે એકત્ર કરવું રાને પાણી થોડીરે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે તેમાંથી લઈને નાટનુ એને અમૃતપ્રાથ નામે

ધૃત કરે છે તે જ્યે નાથ એકિને સુધા રાને દેવોને
અમૃત છે તેમ મનુષ્યોને રામૃત જેવો ગુણ આપનારું
છે દૂધ અને માનસાનુ ભોજન કરનારા મનુષ્યોનો
આ ધૃત ખાવું જે પુરુષનું લીધું નાથ પામ્યુ હોય, જે
માણસ ઉર ભતથી શીઘ્ર થયેલા હોય, જે દુર્ભોજ હોય
અને રોગથી કૃષ થયેલા હોય, જે પુરુષ સ્ત્રીના અતિશય
ઉપભોગ કરતા હોય, જે કૃષ થઈ ગયેલા હોય, રાને
જે માણસોની કાંતિ કે સ્વર નાથ પામ્યા હોય, તેમને
એ (કૃષપણથી મુક્ત કરે) પુત્ર કરે છે વળી તે આસી,
હેડકી, જ્વર, દમ, દાહ, તરસાનો રોગ ર ને રક્તપિત્તનો
નાથ કરે છે, તે પુત્ર ર પે છે, અને ઊઘડીનો, મૂછનો
તથા હૃદય, ચેતન અને મૂત્રના રોગોનો નાથ કરે છે

શ્વદંત્રોશીરમજ્જિષ્ઠાવલાકાદમર્યકક્ષુણમ્ ।
વર્મમૂલે પૃથક્પર્ણી પલાશપંખકૌ સ્થિરામ્ ॥૧૦૨॥
પાલિકાનિ પચેત્તેષા રસે ક્ષોરચતુર્ગુણે ।
ફલકેઃ લગુતાઝીરંતીમેદર્પમકઝીવકૈ ॥૧૦૩॥
શતાવર્યદ્વિમૂઢીકાશકરાધ્યાગ્ણીચિસૈઃ ।
પ્રસ્યઃ સિદ્ધો ઘૃતાદ્રાતાપિત્તહ્રોગશુભુત્ ॥૧૦૪॥
મૂત્રઘ્નસ્ત્રમ્પ્રમેહાશ્વાકાસહોપશ્વયાપદ્મઃ ।
ઘનુ સ્ત્રીમયમારાપચલિદાનાં બલમાસદ્ ॥૧૦૫॥

ગોખર, વાળા, મજ્જક, બળદાણા, કાશમરી (શીવલુ,
સવની), શેલિસ, દર્બનું મૂળ, પૃથ્વીનીયર્ણી, ખાખરો,
ઋષભક, શાલિપર્ણી, રા સર્વનો રસ ચારચાર તોલા લઈને
તેમાં તે સર્વથી થોથા ભાગનું દૂધ નાખવું પછી તથા
કીચા, છાતી, મેદા, ઋષભક, છવર, શતાવરી, ઋદ્ધિ,
કાળી દ્રાક્ષ, સાકર, ગોરખમુંડી અને કચ્છ એ સર્વનો
કંક કરીને નાખવો તથા તેમાં ૬૪ તોલા ધી પકવ
કરવું એ ધી વાયુ, પિત્ત, હૃદયના રોગ અને શૂનનો
નાથ કરે છે, મૂત્રકૃષ્ણ, પ્રમેહ, હરસ, ખાસી, શોષ અને
શયને દૂર કરે છે, તથા ધનુષ્ય ખેંચવાથી, સ્ત્રી સેવવાથી,
દાડુ પીવાથી, ભાર ઊંચકવાથી અને ચાકવાથી થાકી ગયે
લાઓને બળ અને માસ રાપે છે

મથુકાષ્ઠપલદ્રાક્ષામસ્યકાયો પચેદ્ઘૃતમ્ ।
પિપ્પલ્યઘ્નપલે ફલકે પ્રસ્યં સિદ્ધે ચ સીતલે ॥૧૦૬॥
પૃથગઘ્નલં ક્ષોદ્રશર્કરાગ્ના ઝિમિષ્ઠયેત્ ।
સમસક્તુ ક્ષતક્ષીણરક્તગુસ્મેષુ તત્તિતમ્ ॥૧૦૭॥

ઠેડીમય બત્રીસ તોલા રુને કાળી દ્રાક્ષ ૬૪
તોલા લઈને તે બન્નેનો કાચ કરવો તેમાં ૬૪ તોલા
ધી નાખીને બત્રીસ તોલા પીપરનો કંક નાખવો પછી
ધી પકવ (સિદ્ધ) કરીને ગાળી લેવું તથા હડુ પડયા
પછી તેમાં બત્રીસ તોલા મધ અને બત્રીસ તોલા સાકર

નાખવી. એ ધીમાં ધી જટલા વગનનો સાધુ નાખીને
ખાવાથી ઉર ભતથી શીઘ્ર થયેલા માણસને અને રક્ત
ગુચ્છના રોગવાળી સ્ત્રીને ફાયદો થાય છે

ધાત્રીફલચિદારીશુઝીવનીયરસાદ્ઘૃતાત્ ।
મલ્લાજયોઝ પયસોઃ પ્રસ્યં પ્રસ્યં ત્રિપાષયેત્ ॥૧૦૮॥
સિદ્ધશીતે સિતાક્ષોદ્રં દ્વિપ્રસ્યં વિનયેત્તતઃ ।
યક્ષ્માપસારપિત્તાસ્રક્ષાસમેહક્ષયાપદમ્ ॥૧૦૯॥
વયઃસ્થાપનમાયુષ્યં માંસશુકલપ્રદમ્ ।

રામળા, વિદારીકદ, શેરડી, છવનીમગલુના સ્ત્રોષધી,
એ સર્વનો રસ કરીને તે ૬૪ તોલા લેવો ધી ૬૪
તોલા લેવું ગાયનું દૂધ ૮૪ તોલા લેવું બકરીનું દૂધ
૬૪ તોલા લેવું પછી રીત પ્રમાણે (ક રા. ૬) ધી
પકવ કરીને તને ગાળી લઈ હડુ પડયા દઈ ૬૪ તોલા
સાકર અને ૬૪ તોલા મધ તેમાં નાખવું પછી તે ધી
ખાવું, તેથી વક્ષમા (રોગ), વાઈ, રક્તપિત્ત, ખાસી,
પ્રમેહ અને શય, એ રોગ દૂર થાય છે વળી તે ધી
ઉમ્મરને સ્થિર કરે છે, રાપુષ્ય આપે છે તથા માંસ,
લીંધ અને બળ રાપે છે

કયો દોષ વધારે હોય તો ધી ચાટવું કે ખીવું ?
ધૃત તુ પિત્તેઽધ્યધિકે લિહ્યાદ્રાતેઽધિકે પિવેષ
લીઢ નિર્વાપયેત્પિત્તમત્પત્વાદન્તિ નાનલમ્ ।

આકામઅધિનિલ પીતમૂષ્માણ નિરુણદિ ચ ॥૧૧૧॥

પિત્તની અધિકતા હોય તો ધી ચાટવું અને વાયુની
અધિકતા હોય તો ધી ખીવું ધી ચાટવાથી તે પિત્તને
થમાવે છે, અને તે થોડું લેવાથી નજીશનિનો નાથ
કર્તું નથી. પીપ્પલુ ધી વાયુને છોડે છે અને નજીશનિને
કઠોર થમાવે છે (લગાર માદ કરે છે)

નોંધ : (આ શ્લોકો ગરક્ષસંધાના વિકિત્સાસ્થાન
અધ્યાય ૧૧ શ્લોકો ૫૨, ૫૩નો ઉતારો છે એ શ્લોકો
૫૨ ટીકા લખતા આયુર્વેદીપિકા ટીકામાં ટીકાકર
વક્રચાવિદત લખે છે કે ઉપર કહેલા પાત્રીફલો
ધૃતમાં સાકર વગેરે નાખવાથી એ ચાટવા જેવું થાય
છે એનું સાકર વગેરેવાળું પાત્રીફલો ધૃત પિત્ત
વધારે હોય તો ચાટવું એ વાયુ વધારે હોય તો પાત્રી
ફલો ધૃતમાં સાકર વગેરે (એટલે સાકર અને મધ)
નાખવું નહિ એટલે એ ધી પીવા જેવું બનશે. આનું
સાકર વગેરે વિનાનું પાત્રીફલો ધૃત વાયુ વધારે હોય
તો ખીવું)

શ્વામક્રીણરુષાઙ્ગાનામેતાન્યેઽઘૃતાનિ તુ ।
ત્વચ્છીરશર્કરાલાજર્ણાઃ સ્થાનાનિ યોજયેદ્ ॥

સ્પર્ધિગુહાન્ સમધ્વંશાન્ કૃત્વા દધાત્પપાન્તુ ચ ।
 રેતો ચીર્યં બલં પુષ્ટિં તૈરાશુતરમાન્બુયાત્ ॥૧૧૨૩॥
 પૂર્વે જે ધી કહ્યા છે તે જ ધી શરીરે જે દિક્ષા
 હોય તેમને, નબળા હોય તેમને ૨ ને દૂબળા (પાતળા)
 હોય તેમને વધુલોચન, પીપર ૨ને ડાગરની ધામીના
 ચૂર્ણ સાથે પાવા તથા તે ધી નાખીને સાકર અને
 મધના લાડુ કરવા સાકર બસો તોલા લેવી, મધ ૬૪
 તોલા લેવું અ લાડુ ખવડાવ્યા પછી દૂધ પાવું તેથી
 કરીને વીર્ય, બળ અને પુષ્ટિ ઉનાવળે પ્રાપ્ત થાય છે

કૂષ્માણ્ડકરસાપન

વીતત્ત્વગસ્યિકૂષ્માણ્ડતુલાં સ્વિશા પુનઃ પતેત્ ।
 ઘટ્ટયન્ સર્પિષઃ પ્રસ્યે ક્ષોદ્રવ્યગ્જ્ઞ ચક્ષિપેત્ ॥૧૧૨૪॥
 સ્વગ્ઢાચ્છતં કળામુપ્લવ્યોદ્ધિપલં જીરકાદપિ ।
 ત્રિજાતધાન્યમરિચં પૃથગર્ધપલાંશકમ્ ॥૧૧૨૫॥
 અવતારિતરીતે ચ દત્વા ક્ષોદ્ર ઘૃતાર્ધકમ્ ।
 સ્વજેનામપ્ય ચ સ્થાપ્ય તન્નિહન્યુપયોજિતમ્ ॥
 કાષ્ઠદિધ્માજ્જરશ્વાસરર્કાપિસક્ષતક્ષયાન્ ।
 હર સન્ધાનજનનં મેધાસ્મૃતિશ્લપ્રદમ્ ॥૧૧૨૬॥
 અશ્વિભ્યાં વિહિતં દૃષ્ટ્વ કૂષ્માણ્ડકરસાપનમ્ ।

એક કોળી લાચીને તેમથી ત્રિશ તથા છોડા
 (છાલ) કાઢી નાખવા. પછી તેના કકડ કરીને તેમથી
 ૪૦૦ તોલા જેટલું વજન લઈને તેને પાણીમા બાફી
 કાઢવા પછી ૧૨૮ તોલા ધી લઈને તેને તેમા ચેકવા
 અને નવેથાથી રૂપતા જવું જ્યારે તે મધના રંગ
 લેવા વગતા થાય, ત્યારે તેમા ૪૦૦ તોલા ખાંડ
 નાખવી, પીપર ૨૧૬ તોલા નાખવી, સુંઠ ૨૧૬ તાલ
 નાખવી છઠ્ઠ ૨૧૬ તોલા નાખવું, ત્રિખત (તજ,
 તમાલપત્ર, રોલથી ભેગા) એ તાલા નાખવા, ધાત્રા
 એ તોલા નાખવા, મરી એ તોલા નાખવા પછી તલ ચૂલા
 પરથી નીચે ઉનારીને ઠડુ પડવા દઈ તેમા ૬૮ તોલા
 મધ નાખવું ૨ને કઢી વરી ડગાવીને ઘાટીના રીઠા
 મધ નાખવું કે કાચની બગીચીમા મૂકી ચખવું એ પાક
 વામણમા કે કાચની બગીચીમા મૂકી ચખવું એ પાક
 ખાવાથી ખામી, હેડકી, તાવ, દમ, રક્તપિત્ત, ઉરગન,
 શય, એ રોગોના નાશ થાય છે, છાતીમા ચાડુ પડવું
 હોય તેને રૂઝ રાત્રે છે, વધી તે બુદ્ધિ, સ્મૃતિ અને
 બળ આપે છે આ હાવને દિન-રાત્ર સ્થાપન રાત્રિવની
 કુમારોએ કહેવું છે

નાગબલાપાન

પિયેશાગલામૂલસ્યાર્ધકર્ણાધિવર્ષિતમ્ ॥૧૧૨૭॥
 પલ ક્ષીરયુતં માંસં ક્ષીરકૃતિરતત્તમુકુ ।

एष प्रयोगः पुष्ट्यायुर्वलवर्णकरः परम् ॥११२८॥
 मण्डूकपर्ण्यः कल्पोऽयं यष्ट्या विध्वौषधस्य च ।
 ચાર તોલા નાગબલાના મૂળને દૂધ સાથે પીવું
 તથા શેઠરોજ અરધીઅરધી તોલા તે ચૂર્ણ વધારતા
 રહેવું એ પ્રમાણે એક મહિના સુધી પ્રયોગ કરવો.
 એ પ્રયોગ કરનાર મનુષ્યે દૂધ ઉપર ચોતાનો નિર્વાહ
 કરવો, ૨ ન્ન ખાવું નહિ ૨૧ પ્રયોગ પુષ્ટિ, રાપુખ,
 બળ - ને ક્રાંતિ ૨ ૧૫વર્ષમા શ્રેષ્ઠ છે ૨૦ જ પ્રયોગ
 (નાગબલાને ઠેકણે) મજ્જા, જેઠીમધ, રાધવા સુદનો
 પવ કરવાથી એ જ શુભ આપે છે

નાગબલાધૂત

પાદ્મોષ જલદ્રોણે પચેન્નાગબલાતુલામ્ ॥૧૨૦॥
 તેન કાચેન તુલ્યાંશ ઘૃતં ક્ષીર ચ સાધયેત્ ।
 પલાંધિકૈશ્ચાતિવલાલયાયષ્ઠાપુનર્તનૈઃ ॥૧૨૧॥
 પ્રળેપ્તીકાકાદમર્યમિયાલકપિક્કચુભિ ।
 અશ્વાગન્ધાસિતામીઠમેદાયુર્મત્રિકણ્ઠકે ॥૧૨૨॥
 કાકાલીક્ષીરકાકોલીક્ષીરશુક્લાદ્વિજીરક ।
 મૃગાલગિસલ્જૂરકાકાટકકસેવકૈઃ ॥૧૨૩॥
 પત્તપ્રાગલાસર્પિઃ પિત્તરક્ષતક્ષયાન્ ।
 જયેત્ત્વદ્ધ્રમદાદાંશ ચલપુષ્ટિકરં પરમ્ ॥૧૨૪॥
 લવણમાયુષ્યમોજસ્યં લલીપલિતનાશનમ્ ।
 ઉપયુગ્ય ચ વળ્લાસાન્ બુદ્ધોઽપિ તલ્કળાયતે ॥૧૨૫॥

જ્યાર તારીખથીસ શેર પાણીમા દમ થર નાગ
 બલાનો કવાથ કરવો તે કવાથ ઊકળતા ચોથા ભાગનું
 પાણી બાફી રહે, ત્યારે તેમા કવાથ જેટલું ઘી તથા
 તેટલું જ દૂધ નાખીને તેનો પાક કરવો ઘા પકવ
 કરતા પહેલાં તેમા રતિબલા, બલા, જેઠીમધ, સાંડોડી,
 રજકમળ, કાશમરી, ચાચી, કીવા, ચાસપ, ચાકર,
 જનાવરી, મેદા, મહામેદા, ગાખર, કામેરી, કીરકાકોલી,
 જ્યેત વિદ્યારીકદ (ભાખમીયુ), છર, શાલજીર, એ
 ૨૦૧૫મા જે-ને તાલા લઈને તેને કાક તેમા નાખવો
 ૨૦ રીતે સિદ્ધ થયેલા ઘીને નાગમ ધાત્રુત કા છે તે ઘી
 ખાવાથી રક્તપિત્ત, ઉરગન, લપ, તપ્ત, નકર, દામ,
 ૨૦ રોગ થટે છે તે બળ ૨ ૧૫વર્ષમા ૨ને પુષ્ટિ કર
 વામા શ્રેષ્ઠ છે તે ક્રાંતિ આપે છે, રાપુખને વધારે છે
 ૨ને ૨૦૧૫ની વૃદ્ધિ કરે છે વધી તે શરીર પહેલી
 કરચીરીરો ૨ને પુષ્ટિવાને નાશ કરે છે એ ઘીનું છે
 માસ સુધી સેવન કરવાથી વૃદ્ધ માણસ પવ જુવાન
 થાય છે

મદ અગ્નિચાગા ઉરમતનાં ઔષધ

દીપ્તેષ્ઠો વિધિરેવ સ્યાત્

મન્દે દીપનપાચનઃ ।

યથોક્ત ક્ષતિનાં શસ્ત્રો, ગ્રાહી શક્રિતિ તુ દ્રવે

ઉપર જે ઔષધ કહ્યા છે તે પ્રદીપ્ત બળાગ્નિ વાગ્યને આપવા જેવા છે જે રાગ્નિ મદ હોય તેા ઉરમતવાગ્યને રાગ્નિમા (શ્વ) ની ચિકિત્સામાં જે દીપન પાચન ઔષધ કહેવામા ૨૧વે છે તે કરવા જે ગણે પાનગો ૨૧૧વો હોય તે ગણે બધાય રોવા ઉપા ૧ કરવા

અગ્ન્યરસાપન (અગ્ન્યરસાપીતરી)

દશમૂલ સ્વયમ્ભૂતાં શક્તિપૂર્ણાં શરીં બલામ્ ।

હસ્તિપિપ્પલ્યપામાર્ગપિપ્પલીમૂલચિત્રકાન્ ॥૧૨૭

ભાગી પુષ્કરમૂલં ચ દ્વિપલોશ યવાદકન્ ।

હરીતકીશત ચકં જલપચ્છાદકે પચેત્ ॥૧૨૮॥

યવસ્વેદે કપાય ત પૂતં તચાખયાશતમ્ ।

પચેદ્ગુહલુનાં દત્વા કુઙ્કય ચ પૃથગ્ચુનાત ॥૧૨૯

તૈલાત્સપિપ્પલીઘૂર્ણાત્તિદ્વદશીતે ચ માશ્નિકાત્ ।

લેહ્ય ઉ ચાખ્યે નિત્યમત સ્વાદેદ્રસાયનાત્ ॥૧૩૦

તઢલીપલિત હન્યાદ્ઘર્ણાયુર્લવર્ધનમ્ ।

પચ્ચક્ષાસન્ શયં શ્વાસં સહિષ્ણં વિયમગ્નરમ્ ॥

મેહગુલમગ્નહૃણશોદ્ધોદ્દોગારુચિ પીનસાન્ ।

મગસ્યવિહિતં ધન્યમિદં ઘેષ્ટ રસાયનમ્ ॥૧૩૧॥

દશમૂળ, કીચા, શાખપુષ્પી, પટકચૂરા, બળદામૂળ,

ગજાપીપર, રાપામાર્ગ (અંબે), પીપરીમૂળ, ચિત્રો

ભાગમૂળ, પુષ્કરમૂળ, એ સર્વ ઔષધો ૨ ૧૨ ૧૩

તરફ લેવી ૨૦ મર્વને ૧૨૮૦ તોલા રાખવા ૧૦૦ કરતા

પાણગણ પાણીમા નાખીને ઉકાળવા જ્યારે ૧૦૦

બકાઈ જાય ત્યારે તે કાચને ગાળી લેવો ૨૧ને પેલી સો

હરે પાક કાઢી લેવી ૧છી પેલા કવાણમા ૪૦૦

તોલા ગોળ ૨૧ને પેલી સો હરે નાખીને તેમા ઘી,

તેલ તથા પીપરનું ચૂર્ણ સોળસોળ તોલા નાખવું ૨૧

ફરી ફક્ત ગોળ બાકી રહેતા લગી પાક કરવો જ્યાર

તે પાક નેપાર થાય ત્યારે હઠો પડયા પછી સોળ તોલા

મધ તેમા નાખવું ૨૧ સ્વાયનવૃષ્ટ ૨૧લેહ્યમાથી દરરોજ

બે પચ રોટલે આઠ તોલા જોટલે અવલેહ્ય ચાટવો ૨૧ને

પેલી બે હરે ખાવી નેથી શરીરે પડેલી કચ્છીરો અને

પતિશાનો નાશ થાય છે, કાતિ, અનુપૂષ્પ ૨ ને ૭૧ વય

છે, પાંચ પ્રકારની ખાખી, લા, દમ, હેડમી, ત્રિપથ

લવર, પ્રમેહ, ગોત્રો, સગ્રાહ્યી, હરણ, હરણા સેન,

અરુચિ, સળેખમ, એ સર્વે રોગ મટે છે આ અગ્ન્યર

સાપને કહેવું સ્થાપન અતિ ઉત્તમ છે

વસિષ્ઠરસાપન (વસિષ્ઠપીતરી)

દશમૂલ બલાં મૂર્વાં હરિદ્રે પિપ્પલીદ્વયમ્ ।

પાઠાશ્વગન્વાપામાર્ગસ્વમ્ભૂતાતિવિપામ્ભૂતાઃ ॥૧૩૩॥

શાલધિવં ત્રિવૃદ્ધતીમૂલં પત્રં ચ ચિત્રકાત્ ।

યવસ્યાં કુટજં હિંદી પુષ્પં સાર ચ વીજકાત્ ॥

નોટસ્થાવરમહાતવિકક્કૂતશતાવરીઃ ।

પૂતીક્ષ્ણશ્યામકચન્દ્રલેખાસહાચરમ્ ॥૧૩૫॥

સૌભાજનકાનિમ્બલગિધુરં ચ પલોશકમ્ ।

પથ્યાસહસ્રં સશત યવાનાં વાદકદ્વયમ્ ॥૧૩૬॥

પચેદ્દણુને તોમે યવસ્વેદેડ્વતારયેત્ ।

પૂતે ક્ષિપેત્સપથ્યે ચ તત્ર જીર્ણગુહાતુલામ્ ॥૧૩૭

તૈલાઝયઘાશીરસતઃ પ્રસ્થં પ્રસ્થં તત્ પુનઃ ।

અચિધ્રવેન્મૃદાવન્મૌ દર્શલિપેડ્વતાયં ચ ॥૧૩૮॥

શીતે પ્રસ્થદ્વય ક્ષોદ્રાતિપિપ્પલીકુઙ્કય ક્ષિપેત્ ।

ઘૂર્ણાકૃતં ત્રિજાતાશ્ચ ત્રિપલં નિલ્લનેત્ ॥૧૩૯॥

ધાન્યે પુરાણકુમ્ભસ્થં માંસં લાદેય પૂર્વવત્ ।

રસાયન વસિષ્ઠોક્તમેતત્પૂર્વગુણધિકમ્ ॥૧૪૦॥

સ્વસ્થાનાં નિષ્પરીહારં સર્વતુ પુ ચ શસ્યતે ॥

દશમૂળ, ગજામૂળ, મૂર્વા (મિરવેલ), ૧૧૬૨,

દાદૃષ્ટદર, પીપર, ગજાપીપર, કાળીપાટ, ૨૧૧૫,

૨ લેહ, કીચા, અતિવિષ, ગણો, નાના બીલા, નમેતર,

દનામૂળ, ચિત્રાના પાદમ, કીરકાકોલી, હેન્દુલ, ૧૪૧

માર્ગી, બિજેગતી કૂલ અને ગર્ભ, ગોરખમુદ્રી, બિલામી,

વીકળો, શતાવરી, યુતિકર, ગરમલ્લો, બાવરી, કાન

નાશિ, સગરો, લાંઘાની ૨૧૧૪૫, રોખરો, ૨૦

ન ૧ ઔષધ ચારચાર તોલા લેવા મોટી હરે ૧૧૦૦

લેવી ૧૨ ૧૧૨ તોલા લેવા ૨૦ સનિ ૨૧૧૪૫

પાણોમા કવાણ કરવો અને જ્યારે ૧૦૦ બકાણ, ત્યારે

નીચે ઉતારીને કવાણ ગાળી લેવો પછી તેમા પેલી

૧૧૦૦ હરે નાખીને જૂનો ગાળ ૧૦૦ તોલા નાખવો

૨૧ને તેલ, ઘી ૨૧ને આમળાનો રસ ચોતલ-ચોતલ

તોલા નાખવો ને પછી ફરીને પાણુ તે મર્વને ચુરો

ચણવવું અને ધીમા તાપથી તેના પાક કરવો જ્યારે

ત પાક કઢીને ચોટ ચોટલો ઘાણે થાય, ત્યારે તેને નીચે

ઉતારવો અને હઠો પડે ત્યારે ૧૨૮ તોલા મધ નાખવું,

સોળ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ નાખવું અને તજ, તમાકુ

૨ ને રોલવી એ ત્રણના ભેગા ચૂર્ણોથી બાર તોલા

નાખવું અને પછી તે સર્વને રોક્ત કરીને ધીમા રીશ

વાસવુમા (મટીના રીઝા ગાડવામા) બરીને અનાજની કોઠીમા એક મહિને દાટી રાખવુ મહિનો પૂરો થાય પછી પાછળ અગસ્ત્યસાધનામા કહ્યા પ્રમાણે ખાવું તેથી તેમા કહેવા રોગો મરી જશે ૨ ને તે કાતા વધારે ગુણુ આપશે વસિષ્ઠ મુનિરને ખેલું ૨ । રસાયણ સર્વે જનુરોમા વખાણવા ચોગ છે, ખાવાથી સાગ ગુણુ આપે છે ૨ે રસાન રોજ વિનાના (સાજ) માણસ માટે ખાત જરુરુ (ન છોડવા જવુ) છે તે સર્વે જનુમા વાચવા ચોગ છે

પાડવયૂર્ણ

પાલિકં સૈન્યવ ગુપ્તી દ્વે ચ સૌવર્ચલાત્પલે ॥
કુઙ્કવાશાનિ વૃક્ષામ્લં દાદિમ પત્રમાર્જકાત્ ।
પૈકૈકાં મરિચાજાઞ્જ્યોર્ષાન્યકાદ્ દ્વે ચતુર્થિકે ॥
શર્કરાયા પલાન્નવશ દ્વે ચ પ્રદાપયેત્ ।
કૃત્વા ઘૂર્ણમતો માત્રામશ્નપાનેષુ દાપયેત્ ॥૧૪૩
રુચ્યં તદ્દીપનં વલ્ય પાશ્ચાત્તિશ્વાસકાસજિત્ ।

સિધવ અને સૂઠ એમ્નેક પલ લેવા સચળ બે પલ લેવુ ૨.૫મયુર, દાડમ ૨ ને નુવચીના પાદડા એ ત્રણ ચાર ચાર પલ લેવા મરી ૨ ને જીરુ રોકરોક પલ લેવા ઘાણુ બે પલ લેવા સાકર બાગ પલ લેવી (પલ રોટલે ચાર તોલા જાણુ) ૨ે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તે માધસર ખાવાપીવામા ૨ પ્રાપયુ ૨ે ગૂણે રચિ ઉત્પન્ન કરનાર, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનાર બળ રાપનાર પાસામાની પીણ હરનાર ૨ને દમ તથા ખાસીને મગડનાર છે

શીશુ પાડવયૂર્ણ

રકાં પોડશિકાં ઘાન્યાદ્
દ્વે દ્વે ચાજાજિદીપકાત્ ॥૧૪૪॥
તાસ્યાં દાદિમવૃક્ષામ્લે

દ્વિદ્વિ સૌવર્ચલાત્પલમ્ ।

ગુપ્તયાઃ કર્કે કપિત્થસ્ય મધવાત્પજ્જ પલાનિ ચ ॥
ત્રન્ચૂર્ણં પોડશપલે શર્કરાયા વિમિશ્રયેન્
ગાઢવોડ્યં પ્રદેય સ્વઞ્જપાનેષુ પૂર્વવત્ ॥૧૪૫॥

ધાત્ર ચાર તોલા, જીરુ ૨.૫ તોલા, અજયેન્ બાઠ તોલા, દાડમના બીજ ૨.૫ તોલા, આમયુર બાઠ તોલા, સચળ ચાર તોલા, સૂક એક તોલા, કોઠા ૧ ગર્ભ વીસ તોલા, એ સઘળાના ચૂર્ણમા ૬૪ તોલા કર નાખીને તેને ભેગુ કરવુ આ પાડવ યૂર્ણ ઉપર લોક ૧૪૧થી ૧૪૩મા મા) કહેવા શાકર ચૂર્ણની ૩ જ ખાવાપીવામા આપવું

ઉરજાતમા કરવાનો વિધિ

વિધિશ્ચ ચક્ષુર્મહિતો યથાવચ્ય ક્ષતે હિતઃ ।

ઉરજાતમા પલુ ભયરોગમા જે વિધિ કહેવા છે (કહેવાશે) તે રોગીની અવસ્થા ઉપર વિચાર કરીને કરવા, કેમ કે તે પલુ રોગીને ફાપદો કરનાર છે

ઉરજાતમા કોણે કયા ધૂમપાન કરવા ?

નિવૃષ્ઠે ક્ષતદોષે તુ કફે વૃદ્ધે ઝર. શિર ॥૧૪૭
દાહ્યતે કાશિનો યસ્ય

સ ના ધૂમાન્ પિબેદિમાન્ ।

ઉરજાતમા છાતીમા પડેલી ચાંદી અગાધ પછી કફના વધારાથી જેને ઉધરસ રાખવી હાય એવા દરદીનુ છાતી ૨ને ખાલુ ફાટવુ હેતુ તેણે ૨.૫જાજ કહેવામા આવશે તે રીતે ધૂમપાન કરવુ

દ્વિમેવાદ્વિભાગપટાકલૈઃ ક્ષોમે સુખાવિને ॥૧૪૮
વર્તિ કૃત્વા પિબેદ્ધૂમ જીવનીયઘૃતાનુષ ।

મેદા, મધામેદા, બલા, અતિબલા, બેઠીમધ ૨ે ઔષધોના કડક વડ રેશમી વસને સારી રીતે ૫ટ દેવા પછી તેની ગોળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેના એક છેડે સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવુ અને પછી જીવનીયઘૃત (પાછળ કઢવુ છે તે) પીવું

મત શિલાપલાશાજાગમધાત્વકક્ષીરિનાગરૈઃ ॥

તદ્દેવાનુપાન તુ શર્કરેશ્ચુડોદકમ્ ।

મનથીક, આખરો, રાની તુળસી, વધલોચન, સૂઠ, ૨ે ઔષધોના કડક કરીને તે વડે સામ (રેશમી) વસને સારી રીતે ૫ટ દેવા પછી તેની ગોળ દિવેટ જેવી વાટ કરીને તેના રોક છેડે સળગાવીને વિધિપૂર્વક ધૂમપાન કરવુ ૨ને પછી સાકરનુ પાણી, શેરડીના રસ કે ગાળનુ પાણી ૨ નુપાન તરીકે પીવુ

પિપ્પ્યા મત શિલાં તુલ્યામાદ્ર્યાં વટશુક્તય ॥૧૫૦॥
સર્સપિપ્પ્યં પિબેદ્ધૂમ તિષ્ઠતિપ્રતિભોજનમ્ ।

લોંથી વડગાઈના રાકુરની માથે મનથીલને વાટીને પાછળ કહુ તેમ વર્તિ (વાટ) કરીને ધૂમપાન કરવુ તથા પછી શી પીવુ અને તેતર પક્ષીનુ માસ ખાવુ

ક્ષયરોગની ઉધરસ

(પેઠા ૧૫૧ થી ૧૮૦)

ખેલુ શુ કરવુ ?

ક્ષયજે વૃદ્ધે પૂર્વે કુર્પાદિમેઘ વર્ચનમ્ ॥૧૫૧॥

ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાસીમાં પ્રથમ બુધ્ધ (પૌષ્ટિક) ઉપાય કરવા અને જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરવી

કેમે કેવું વિરેચન આપવું?

યદુદોયય સસ્નેહં મૃદુ દદ્યાદિરેચનમ્ ।

જે દોષ વધારે હોય તે સ્નેહ (ધી વજેરે) સાથે મૃદુ વિરેચન (હલકો ગુલાબ) ૨ આપે

અણુ વિરેચન ધી

શમ્યાકેત ત્રિવૃતયા મૃદ્ધીકારસયુક્તયા ॥૧૫૨॥

તિલ્વકસ્ય કવાયેણ વિદારીસ્વરસેન ચ ।

સર્પિઃ સિદ્ધં પિત્તેયુક્તયા ક્ષીણદેહો વિશોદયનમ્

જરમાયાનો ગોળ રાજવા કાળી દ્રાક્ષના રગમા ભિજવેલુ નસોતર ૨ થવા સાતા લોધર (તિલ્વક) નો કવાય, ૨ થવા વિદારીકર (ભિયકોળુ) નો સ્વરસ ૨૦ ચારમાથી ગમે તે ઔષધ વડે મિલ્લ કરેલું ધી લયથી નબળા પડેલા રોગીનો દેશ, કાળ વજેરેના બળનો વિચાર કરીને પીવું, તેથી લયથી લીધે થયેલા દેહવાળા રોગીના મનની શુદ્ધિ થશે

શમન ધી

પિત્તે કફે ધાતુષુ ચ ક્ષીણેષુ ક્ષયકાસવાન ।

ઘૃત કર્કટકીકૌશાદિયલાસાધિત પિત્તે ॥૧૫૩॥

જે માણસને લયકાર (લયની ખાસી) થઈ હોય તેના પિત્ત ૨ને કફ તથા ધાતુઓ ઓછા થઈ ગયા હોય તેણે કાકડાશિંગ, દૂધ, બળા ૨ને ૨ નિભલાથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું

વિદારીમિઃ કદમ્બૈર્વા તાલસસૈશ્વ સાચિતમ્ ।

ઘૃતં પયશ્ચ

મૂત્રસ્ય વૈવર્ણ્યં કુચ્છનિર્ગમે ॥૧૫૪॥

લયવાળા રોગીના પેશાબનો રંગ બગડયો હોય ૨ થવા પેશાબ કટથી થતો હોય તે વિદારીકદની જેટલી જતો મળે તેટલી વડે, ૨ થવા કદબની જેટલી જતો મળે તેટલી જતોના કદબથી, ૨ થવા તાલના દૂધથી સિદ્ધ કરેલું ધી અને દૂધ રોગીને પાવું

કયા ઉપદ્રવોમાં કયું અનુવાસન કરવું?

શ્ને સવેદને મેદે પાયૌ સન્નોળિવક્ષ્ણે ।

ઘૃતમળ્લેન લઘુનાઞ્જુવાસ્યો મિષ્ઠકેળ વા ॥૧૫૬॥

લયરોગીની મૂત્રોદ્રિય સૂછ ગઈ હોય તથા તેમાં પીણ થતી હોય, ૨ થવા ગુદા, કમ્બર કે જાથનો સાધા સૂછ ગયો હોય, તે લઘુપંચમૂળથી સિદ્ધ કરેલા ધૂતમઝ વડે ૨ થવા ધી અને નેલ મિષ્ટા કરીને તે વડે અનુવાસનબલ્લિ આપવી

મૂતમઃ લાભા વખત સુધી સ્થિર પડી રહેલા ધી ઉપર જે પાતળું ધી તરે તેને મૂતમઃ કહે છે

અનુવાસન કર્યો પછીના માંસરસના ઉપચાર

જાક્ષલેઃ પ્રતિમુક્તસ્ય વર્તેકાઘા વિલેશયાઃ ।

કમ્બશઃ પ્રસજ્જાસ્તદ્વત્યોજ્યાઃ પિશિતાશિનઃ ॥

ઔષ્ણ્યાત્પ્રમાથિમાવાચ

સ્ત્રોતોભ્યશ્ચવ્યવન્તિ તે ।

કર્કં મૃદૈશ્વ તૈઃ પુષ્ટિં કુર્યાત્સમ્યગ વહન્ રસઃ ॥

લયરોગીના ૨ અનુવાસનબલ્લિ ૨ થવા પછી, જે રોગી માત્રબોજન કરતો હોય, તે તને જાગૃત દેશના પ્રાણીરોનું માસ ખાવા ૨ થવા પછી વર્તક વજેરે કોતરેલા રહેનાર પ્રાણીરોનું માસ ૨ થવા પછી કમે કરીને (જેમ જેમ જરૂરિયાતનું બળ વધતું જાય તેમ તેમ) પ્રસજ્જ પ્રાણીરોનું માસ ૨ થવા, કેમ કે એ સર્વે ઉષ્ણ રાત્ર પ્રમાથી* છે, તેથી તે નસોમાથી કફને રોગાણીને તાકી નાખે છે, ૨ને ૨૦ રીતે નસો શુદ્ધ થઈ રોટલે તે માર્ગે નાસી રીતે રસ વડે છે ન તે પુષ્ટિ કરે છે

ગુદાગુદા ઉપદ્રવોવાળી લયની ઉપરસમાં

ચોગ્ય સમયે આપવાના ગુદાગુદાં સિદ્ધ ધી

ચવિકાત્રિફલાભાર્ગદિશમૂલૈઃ સચિત્રકૈઃ ।

કુલયપિપ્પલીમૂલવાટાકોલયવેજંલે ॥૧૫૭॥

શ્વતૈર્નાવરદુ સ્પર્શપિપ્પલીશઠિનોકૈઃ ।

પિષ્ટેઃ કર્કટગુક્ષયા ચ સમે સર્વિદિપાચયે ॥

સિદ્ધેઽસિષ્ઠાગિતૌ ક્ષારૌ દ્વૌ પચ્છલયનાનિ ચ ।

દત્તવા યુત્તયા પિત્તેન્માત્રાં ક્ષયકાસનિર્પીડિતા ॥

લયથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉપરસના રોગવાળાને નીચેનું

ઔષધ નેપાર કરી ખવડાવવું થવક, ત્રિફળા, ભારગ,

દશમૂળ, ચિત્રા, કાથી, ગોપરીમૂળ, કાળીવાટ, ઘોર

અને જવ ૨૦ સર્વેના પાત્રોમા કવાય કરવો તથા તેમાં

ધી નાખીને તેમાં સુંક, ધમાસો, પીપર, પટકચૂરે, પુષ્પર

મૂળ અને કાકડાશિંગ, ૨૦ સર્વ સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ

કરીને નાખવું પછી ધી પકવ કરવું ધી પકવ થાય રોટલે

તેમાં જવખાર અને સાજખાર નાખવા, તથા પાચ લવણ

નાખવા પછી લયની ખાસીથી પીણથેલા રોગીએ પાતાની

પ્રકૃતિ, દેશ, દોષ ઈત્યાદિ જોઈને તે ધી આપસર પીવું

કાસમર્દામયામુસ્ત્રાપાટાકટ્ફલતામૈઃ ।

પિપ્પલ્યા કટુરોહિણ્યા કાશ્મર્યા સુરસેન ચ ॥૧૬૨॥

અક્ષમાર્ચૈર્મૃતમસ્ય ક્ષીરદ્વાદ્વારસાઢકે ।

પલ્લેલ્લોપજ્વરહૃદ્ધર્વકાસદરં શિવમ્ ॥૧૬૩॥

* જે દ્રવ્ય પોતાના સુખ અને તીક્ષ્ણ ગુણને લીધે

સ્ત્રોતમાં પ્રવેશ કરીને વહોલીને તેમાંના દોષને બહાર તાકી નાખે છે, તે પ્રમાથી દ્રવ્ય કહેવાય છે

કાસોદરો, હરડે, મોચ, કાળીપટ, કાચકું, સૂક, પીપર, કડુ રાને કાઠમગીના સ્વરસ, રો સર્વ ઔષધ એક એક તોલો લઈને તેનો કંક કરવો પછી દૂધ તથા કાળી દ્રાક્ષનો રસ મળીને રાપદ તાલા લેવું તથા તેમા ૬૪ તોલા ધી નાખીને તેમા પેલો કંક નાખીને ધી પકવ કરવું એ રીતે પકવ થયેલું ધી ચોળીને ખાવાને આપવું, કેમકે તે સપરાગ, જ્વરરોગ, પેટમા બરોળની ગાઠ વધે છે તે રોગ ૨ ને સર્વે પ્રકારના કાસરોગ (ખાસીના રોગ) ૨૧ સર્વને મટાડે છે તથા આરોગ્ય કરે છે

વૃષભાધીગુહ્વીનાં પત્રમૂલફલાદ્કુરાત્ ।

રસકલ્કંધૂતં પથ્થં હન્તિ કાસજ્વરાક્રીઃ ॥૧૬૪

૨ રૂક્ષી, ભોરીગણી ૨ ને ગળો, રો રૂપિયરોગોના પાદડા, મુળ, ફળ ૨ ન ૨ કુર રો સર્વનો રસ કાઢીને તથા તેમનો કંક કરીને તે વડે સિદ્ધ કરેલું ધી ખાસી, જ્વર અને રાત્રિ, એટલા આધારે તેને તંબુ છે, મટાડે છે

દિગુણે દાદિમરસે સિદ્ધ વા ધ્યોપસંયુતમ્ ।

વિવેદુપરિ મુક્તસ્ય પવધ્નારયુતં નર ॥૧૬૫ ॥

પિપ્પલીગુહ્સિદ્ધ વા ક્ષાગક્રીરયુતં ધૃતમ્ ।

રાથવા ધીથી બમણા દાઢમનો રસ લઈને તેમા સૂક, પીપર ૨ ને મરીના કંક વડે ધી સિદ્ધ કરવું, તથા તેમાં જવખાર નાખીને તે ધી માલસે ભોળન કર્યા પછી પીવું તેથી ખાસી, જ્વર ૨ ને રાત્રિ મટે છે રાથવા પીપર અને ગોળથી ચારગણુ ધી લેવું, ધીથી ચારગણુ પાણી લેવું ૨ ને તેમા ધી જેટલું બકરીનું દૂધ નાખવું એ પ્રમાણમા દૂધ તથા પાણીમા ધી નાખીને પીપર અને ગોળના કંક સહિત તેને પકવ કરીને તે ધી ગેળીએ ભોળન કર્યા પછી પી ।

એ બધા સિદ્ધ ધીના કાર્પ (અશર)

પતાન્યમિવિવૃદ્ધયર્થે સર્પોપિ ક્ષયકાસિનામ્ ॥૧૬૬

સ્યુર્વોપવદ્ધકઠોરઃ ક્રોતસાં ચ વિશુદ્ધયે ।

એ પ્રમાણે પૂર્વે કહ્યા તે ધી સ્થની ઉપરસવાના ચીનીના અગ્નિની વૃદ્ધિ કરનારા છે, તથા કફ વજરે દોષ વડે કઠ, છતી ૨ ને સોનો બધ થઈ ગયા હોય તેમને શુદ્ધ કરનારા છે

હરીતકીલેહ

પ્રલોન્નિતે ચબન્વાયે વિશતિ ચિત્તયાઃ પલેષ ॥

સ્વિક્ષા મૃદિત્વા તાસ્તાસ્મિન્

પુરાણાત્પત્ત્વલ ગુડાત્ ।

પિપ્પલ્યા દ્વિપલં કર્વે મનોહાયા રસાઙ્ગનામ્ ॥૧૬૮

દત્તવાર્ધાક્ષં પલેદમૂયઃ

સ લેહઃ શ્વાસકાસજિત્ ।

રોક પ્રસ જવનો કવાથ કરીને તેમા વીસ મોટી હરડે સધવી જ્યારે તે સધળી હરડે સારી રીતે બહાય, જ્યારે તેને તેમા જ ચોળી નાખીને ઠંબિયા બહાર કાઢી નાખવા પછી તેમા ૨૪ (ચોવીસ) તોલા જૂનો ગોળ, આઠ તોલા પીપરનું ચૂર્ણ, રોક તોલો મધુશીલ અને રાધી તોલો રસાઙ્ગ નાખીને ફરીને તેનો પાક કરવો ઉત્તમ પાક થાય જ્યારે તે લેહને ઉતારીને ઠડો કરી રોગીને ચાટવા આપવો તેથી રોગીના દમ અને કાસ (ખાસી)ના નાશ થશે

શારલેહો

શ્વાધિપાં સચયો વૃધ્ધાઃ સઘૃતક્ષોદ્રશર્કરાઃ ॥૧૬૯

શ્વાસકાસહરા, બહિષાદી વા મધુસર્પિવઃ ।

પરણ્ડપત્રજ્વાર વા ધ્યોપતૈલગુહ્સનિતમ્ ॥૧૭૦ ॥

લેહયેષ્, શારમેવં વા સુરસૈરણ્ડપત્રજનામ્ ।

લિહ્યાત્ ત્ર્યુપગચૂર્ણં વા પુરાણગુહ્સર્પિયા ॥૧૭૧ ॥

શાહુડીના સિન્ધોળિયા બાળીને તેની રાખ કરવી તથા તેમા ધી, મધ અને સાકર નાખીને રોગીને તે ચટા કરવું તેથી દમ અને ઉધરસ મટે છે વળી મોરના પગને બાળીને મધ તથા ધી સાથે ચાટવાથી દમ ૨ ને ઉધરસ મટે છે રાથવા દિવેલના (બેરડાના) પાદડાનો શાર કાઢીને તેમા સૂક, પીપર ૨ ને મરીનું ચૂર્ણ, તેલ ૨ ને ગોળ મેઢવીને તે ચાટવું રાથવા ઉપર કહ્યું રો જ રીતે ગુણસીના પાદડા તથા દિવેલાના (બેરડાના) પાદડા (અથવા સારા રસવાના દિવેલાના પાદડા) નો શાર, ગોળ, તેલ અને ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી) ના ચૂર્ણ સાથે ચાટવો અથવા જૂનો ગોળ અને ધીની સાથે સૂક, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું

એ તે જાતની ઉધરસના ઔષધ

પદ્મકં ત્રિકલા ધ્યોર્વં વિઢ્ઢં દેવદાર ચ ।

ઘટા રાક્ષા ચ તચૂર્ણે સમસ્તં સમશર્કરમ્ ॥૧૭૨

શ્વાદન્મધુચૂતાશ્વાં વા લિહ્યાત્કાસહરં પરમ્ ।

તદ્વન્મરિચચૂર્ણં વા સઘૃતક્ષોદ્રશર્કરમ્ ।

પદ્મક (પદ્મકાંઠ અથવા કમળકાંઠ), ત્રિકુના (હરડે, બેલડા, આમળાં), ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), વારાંગ, દેવદાર, ઘટા, રાક્ષા ૨ ને સર્વનું ચૂર્ણ કરી

* પાદડાને બાળીને તેની રાખને પાણીમા ચોળી નાખવી પછી છવા દઈ નીતવું પાણી લેવાની કઠાઈમાં લઈને તેને બાળી નાખવું, એટલે છેવટે શાર રહેશે. એ જ રીતે બીજા શાર પણ બનાવવા.

ને તે બધાની બરોબર સાર તેમાં નાખવી અને પછી તેને મધ તથા ઘી સાથે ચાટવું અથવા ઘી, મધ અને સાર સાથે મરીનું ચૂર્ણ ચાટવું, કેમ કે તે ખાસી મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે.

પથ્યાશુષ્કીઘનગુદૈર્ગુટિકાં ધારયેન્મુલે ।

સર્વેષુ શ્વાસકાસેષુ કેવલં વા ત્રિમીતકમ્ ॥૧૭૪॥

ઉરડે, સૂદ, મોથ અને જૂનો ગોળ—એ ચાર ઔષધ વડે બનાવેલી ગોળી મુખમાં રાખવાથી સર્વે પ્રકારના દમ તથા ઉધરસ મટે છે અથવા ફક્ત બહેડાની છાલ મુખમાં રાખવાથી પણ દમ અને ઉધરસ મટે છે પવકલ્ક ઘૂતમૃદે તિલ્વકસ્ય સશર્કરમ્ ।

પેવા ઘોત્કારિકા સર્દિ-

વટ્કાસામાતિસારજિત્ ॥૧૭૫॥

રાતાબોધરના પાદડાના કંક (વાટીને કરેલી જુગદી) ને થોડા ધીમાં શેકવો પછી તે સાર ભેળવીને ખાવું અથવા રાતાબોધરના પાદડાની પેવા પીવી અથવા રાતાબોધરના પાદડાના કંકની પૂરી ખાવી તેથી શિખડા ઊભરી, તરસનો શેગ, ઉધરસ અને રાગાતિસાર મટે છે **કણ્ઠકારીરસે વિદ્ધો મુઠ્ઠયુષઃ સુસસ્કૃત ।**

સર્ગોરામલક સામ્લ. સર્વકાસામ્પગિજતમ્ ॥

ભારિંગણીના રસમાં મગને બાફીને તેનું ચોસામણ કાઢવું તથા તેમાં લિંગ, સિંધવ વગેરે નાખીને તેને વધારવા તેમાં ઘીનાં આમળા તથા દાડમ વગેરે ખટાઈ નાખવી (વળી તેમાં ચાકુ, સુંક વગેરે નાખીને તીખા કરવા) એ મગનો મૂષ સર્વે પ્રકારની ઉધરસનું ઔષધ છે.

શયની ઉધરસમાં દૂધ, મૂષ, માસગન્ધ

વાતમૌલ્યચનિ કવાયે ક્ષીરં વૃષાન્ રસાનપિ
સૈષ્કિરાન્ પ્રાતુદાન્ ચેલાન્

દાપયેત્કપકાસિને ॥ ૧૭૭ ॥

વાયુને મગડે રેસા ઔષધના કવાયમાં તિલક થયેલું દૂધ, મૂષ કે વિષ્કર, પ્રનુદ, લિંબા રેસનાત પ્રાણી એના માસના રસ શયની ઉધરસવાચને આપવા

શયની ઉધરસમાં ધૂમપાન તથા સ્તરીર, અગ્નિ અને બળ વધારવાના ઉપાય

ક્ષતકાસે ચ યે ધૂમા સાનુપાના નિર્દશિતાઃ ।

ક્ષયકાસેઽપિ તે યોગ્યા વક્ષ્યતે યથ વ્યયનિ ॥

ચૂર્ણં દીપનં વાસે ક્ષોતસાં ચ વિશોધનમ્ ।

શ્વત્સાસ્તત્યકાસિયોઃ પર્યં સર્વે પ્રશસ્યતે ॥૧૭૮॥

પાછા ઉરડાની ઉધરસમાં જે અનુપાન સહિત ધૂમપાન કરવાના કયા છે તે સર્વે ધૂમપાન શયની ઉધરસમાં પણ કરવા વળી હવે પછી ચમ્પ(ભય)-

શેગમાં જે બુદ્ધિ (પૌષ્ટિક), રાગિને પ્રદીપ કરનારા અને સ્ત્રોતોને સ્વચ્છ કરનારા રોપધ કહેવામાં આવે, તે સર્વે પણ શયની ઉધરસમાં ૨ પાવા વળી જે જે ગુણે શયની ઉધરસને ઉત્પન્ન કરનારા છે, તે તે ગુણેથી જિવતા ગુણવાળા બળ ૨ પાનારા સર્વે ઔષધો પણ શયની ઉધરસવાળા માટે સારા છે.

શયની ઉધરસમાં કેવા ઉપાયથી

કાપેલાં માપ ? કાળ

સન્નિપાતોદ્ભવો ઘોરઃ ક્ષયકાસા યતસ્તતઃ ।

વ્યથાદોષબલં તસ્ય સન્નિપાતહિતં હિતમ્ ॥૧૮૦॥

પાત, પિત્ત અને કફ એ ત્રણ દોષના કાંપથી જે શયની ઉધરસ ઉત્પન્ન થાય છે, તેને સન્નિપાત ક્ષયકાસ કહે છે માટે તેમાં જે જે દોષો બળવાન હોય તે તે દોષ પ્રમાણે, સન્નિપાતની ચિકિત્સામાં જે જે ઔષધ હિતકારી ગણેલાં છે તે તે ઔષધ અર્ધી (સનિ પાત લયકામમાં) પણ હિતકારી ગણવા

હવે શાસ્ત્રદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિત્વાને ક્ષતચિકિત્સિત્વા નામ વૃત્તીયોડખ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : શ્વાસ(દમ, હાંફ)ની અને હેડકીની ચિકિત્સા

નિદાનમાં કામ સાથે શ્વાસ તથા હિષ્મા(હેડકી)ના સમય બતાવે છે, માટે ચિકિત્સામાં પણ કામ પછી શ્વાસ તથા હિષ્માની ચિકિત્સા બતાવવાના હેતુથી કહે છે, કે

અયાતઃ શ્વાસહિષ્માચિકિ-

તિસતં શ્વાપ્યાસ્યામ ।

ઠિતિ દ કમાહુત્રાગ્રેયાદયો મહર્ષય ।

હવે અમે શ્વાસ તથા હિષ્માની ચિકિત્સા સમગ્રીનું એ વિષયમાં આગેલા વગેરે મત્તિવ્ય નીવ પ્રમાણે કહી નથી છ

દમ અને હેડકીના ઉપાય એકતરખા હોવાનું કામ શ્વાસહિષ્મા યતસ્તુત્યદેશ્યાયાઃ, સાધનં તત્ત ।

તુલ્યમેવ

નિદાન-ચાનમાં દમ અને હેડકીના હેડ, પૂડક, નખા, પ્રદીપ વગેરે સમાન એવા છે, માટે તેમની ચિકિત્સા પણ નખાન છે

પહેલાં એક

તદાતે ચ પૂર્વે સ્વદેશપાચરેત્ ॥ ૧ ॥

જિગ્મેલ્લજનતેગતં

દમ અને હેડકીથી પીડાયેલા રોગીઓને ઓળ ઉપચાર કરતા પહેલા પ્રથમ શેક કરવો તેને શેક રોગી રીતે કરવો કે રોગીને શરીરે લવણવાળુ તેલ ચોળીને પછી પાછળ સ્નેહવિધિમા કહ્યા પ્રમાણે સ્નિગ્ધ શેક કરવો લૂખો શેક કરવાથી વાયુ કોષવાનો ભય રહે છે, માટે સ્નિગ્ધ શેક કરવાનુ કહ્યું છે

શેક કરવાથી શુ થાય ?

તૈ: સેપુ ગ્રથિત. કફ: ।

સુલીનોઽપિ વિલીનોઽસ્ય

કોઽ પ્રાપ્ત* સુનિર્હત ॥૨॥

ઓતસા સ્યાન્મૃદુલ્લ ચ મલતપ્રાનુલોમતા ।

ઓતોમા જે કફ ઘણો ચીમ્ણા થઈને લગી રહ્યો હોય છે તથા ગઠાઈ ગયો હોય છે તે શેક કરવાથી નમ્મ થઈ રહેલો છે અને કોહામા આવે છે, તથા ત્થા રાખ્યા પ્રકી તેને સહેલાઈથી ધરીમાથી બહાર કાઢી શકાય છે વળી શેક કરવાથી ઓતો કોમળ થાય છે અને વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગે જાય છે

શું બલગ્રથીને પછી કોને શાનાથી વખન કરાવવું ?

લિપ્તં ચ મોઝયેદદં સિઘમમાનુપજૈ રસૈ: ॥૩॥

વધ્યુસારેણ વા દયાસતોઽસ્મૈ વપ્ત મૃદુ ।

વિશેષત્કાસલમશુદ્ધદ્રમ્હસ્તરસાદિને ॥૪॥

પિપ્પલીસૈન્ધવકૌદ્રયુક્ત વાતાવિરોધિ યત્ ।

દમ અને હેડકીવાળાને બરાબર શેક કર્યા પછી તેને અનુષ દેશના પ્રામીઓના માસના રસ સાથે શાલિ ચોખા વગેરે સ્નિગ્ધ (જવ વગેરે લૂખુ અન્ન નહિ) અન્ન ખાવો ૨ ૧૫૫ અથવા શેક કર્યા પછી તે રોગીને દહીની તરની સાથે મુદુ (કોમળ) વખન (ઊલટીનું કૌદ્રય) આપવું જે એકઠે આઠે, ઊલટીના ઉદાગ, છાતીમા સળકાટ (દુદાગ) અને સ્વગ્ગાજ (પાટો બેસી જવાના રોગ), રો રોગ થયા હોય તેને ખાન પીપર, ત્રિધવ તથા મધ સાથે વાયુનું ૨ વિરોધી દ્રવ્ય (વાયુને ઉત્પન્ન ન કરે એવું દ્રવ્ય) ઊલટી માટે આપવું, બાદત્ ઉપરસ વગેરેમાં તે ખાસ કરીને ઊલટી કરાવવી, પણ તે ઊલટી કરવાનું રોગથી વાયુ કરે એવું હોવું ન જોઈએ

વખન કરાવવાથી શું થાય ?

નિર્હતે સુલમામોતિ સ કફે હુદયિમદે ॥૫॥

ઓત:સુ ચ વિશુદ્ધેયુ ચરત્વિહતોઽનિલ: ।

ઊલટીનું ઓપધ આપવાથી દમના અને હેડકીના રોગીનું શરીર બગાડનાર કફ જે ધરીના ઓતોમાં લપ ટકી ગયો હોય છે તે નીકળી જાય છે તેથી એથી સુખ

પામે છે અને ઓતો કફ નીકળી જવાથી શુદ્ધ થાય છે એટલે વાયુની ગતિ રોકાયા વિના તે વાયુ ઓતોમા સ્વાભાવિક ગતિ કરે છે

કોને ક્યું અનુલોમન અને વિરચન

ઓપધ આપવું ?

ધમાનોદાયર્વતતમકે માતુલુક્ષ્મામ્લવેતસૈ: ॥૬॥

દિહ્મુપીલુબિદ્યુક્તમત્રં સ્યાદનુલોમનમ્ ।

સૈન્ધવ ફલામ્લં વા કોષ્ઠં દયાદિરેચનમ્ ॥૭॥

જે તમક જ્વાસમા પેટ ચડતું હોય અને ગાંડપેશાન ન થતા હોય, તેવા તમક જ્વાસમા બિજેરુ, રામ્મ વેતસ, ડિંગ, પીડુડા અને બીડલવણ, રો ઓપધો સહિત ભોજન આપવું, તેથી વાયુની સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ થશે અથવા રો અવસ્થામા વાયુને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવર્તવાનાર બિજેરુ વગેરે ફળ વગેરે ખટાશ યુક્ત લગાર ઉષ્ણ વિરચન સિધધ નાખી ૨ ૧૫૫

દમ અને હેડકીમા શોધન કરવાનું કારણ

પતે દિ કફસંક્રમ્મગતિપ્રાણમકોપજા: ।

તસ્માત્ત્વમાર્ગશુદ્ધયર્થ-

મૂર્ચ્ચાધ: શોષત દિતમ્ ॥૮॥

કેમ કે જ્યારે કફ વડે પ્રાણવાયુની ગતિ રોકાય છે ત્યારે પ્રાણવાયુ કોષ છે અને એવી રીતે પ્રાણવાયુના કોષવાથી બધી જાતના હડકી અને દમ ઉત્પન્ન થાય છે માટે તે પ્રાણવાયુના માર્ગની શુદ્ધિ માટે વખન વડે ઉપવા ભાગની અને વિરચન વડે નીચલા ભાગની શુદ્ધિ કરવી હિતકર છે

ઉદીર્યતે મૃશતરં માર્ગરોધાદ્દહ્નજ્વલમ્ ।

યથા તથાઽનિલસ્તસ્ય માર્ગમસ્માદિશોધયેત્ ॥૯॥

જેમ વહેતા પાણીના માર્ગે રોકવાથી તે પાણી એક જગ્યાએ ઘણું વધી જાય છે, તેમ વાયુ પણ સ્વાભાવિક પથે વહેવા છતાં તેના માર્ગના રોધ (રોકાણ) ધવાથી વાયુ (રોક જગ્યાઓ) અત્યંત વધી જાય છે, એટલા માટે ઉપર ૨ ને નીચે વાયુના માર્ગ સાફ કરવા જોઈએ

ધૂમપાન કયાં અને શા માટે કરવું ?

મયાન્તો હૃતસયુદ્ધૈર્મૂર્લીતં મલ્લં હરેત્ ।

ઉપર કહી તે વખન, વિરચન વગેરે શોધન ક્રિયા કર્યા છતાં પણ દમ અને હેડકી થમે નહિ, તે સૂક્ષ્મ ચિયરથોમા ભથઈ રહેવા કફ નામે મળને નીચે કહેલું ધૂમપાન કરીને મટાડવો.

ધૂમપાન શાના વડે કરવું ?

હરિદ્રાપત્રમેરુદ્મૂલં લાક્ષાં મતશિલામ્ ॥૧૦॥

સુદેવદાર્વલં માંસીં પિપ્પવા વર્તિ પ્રકલ્પયેત્ ।
તાં ઘૃતાકાં પિત્તેદ્ધૂમં યશ્નન્ વા ઘૃતસયુક્તાન્ ॥૧૧॥
મધુચ્છિદં સર્જત્સં ઘૃતં વા ગુરુ યાગુરુ ।
ચન્દનં વા તથા શ્ટક્કં

લાલાન્વા સ્નાવવાન્ ગમ્ય ॥૧૨॥
પ્રક્ષગ્ગોધાકુરુક્ષેણચર્મશૂદ્ધ્યુપાણિ વા ।
ગુગુલુ વા મનોહાં વા શાલનિર્ધાસમેવ વા ॥૧૩॥
શલ્કીં ગુગુલું લોહ પન્નક વા ઘૃતાપ્લુતમ્ ।

જાન્ય, તમાનપત્ર, ચોરડાનું મૂળ, કાશી દ્રાક્ષ
મનશીન, દેવનાર, જનાવ અને જટામણી એ ત્રણ
સાન વાટીને તેનો આપ વાટ કરવો તથા તેન ઘી થોપાને
પછી વિષિપૂ કિ ધૂમપાન કરવું તથા જાન્ય ધોવાના
કોને તેને તમામ મૂળીન ધૂમપાન કરવું અથવા મોઢુ
અને રાગ એ નાથ એકઠા કરીને તેનું ધૂમપાન કરવું,
અથવા ૧. કપ્પા ૧૦નું ધૂમપાન કરવું અથવા નુખનું
ધૂમપાન કરવું = વચા બગ - નાથના થિ ઇત્યુ તથા
તેની કામળા જ નાથ નીર વટક છે તેના વાગનું
ધૂમપાન કરવું = વચા નીંધ, મજરી, કુરગ (માપુકું
બાજ), ક માંપાન જા ઇત્યુ એમાંથી ગમ તેનું ભ
થિનુ કે બી, જા મને તેનું ધૂમપાન કરવું, અથવા નુખ
નું ધૂમપાન કરવું, = વચા મનથીનું ધૂમપાન કરવું
અથવા સોલ નામ જિન્ય નું ધૂમપાન કરવું અથવા
નાઈ (ધણ્ડી) નામે જિન્ય નું રત અથવા ૧ ।
તેને અથવા લોગન ૨ થવા પદકાકન થીમા આપીને
તમાથી ગમ તે કરવું ધૂમપાન કરવું

કાને, કોયે એક શાખા વ. કયા કરવા ?

મનદયં સ્વેદનીપાનામસ્વેદાનામપિ ક્ષણમ્ ॥૧૪॥
સ્વેદયે'લસિનાધ્નિરસુલ્પોષ્ણસ્નેહસેવનૈઃ ।
અત્કામિકોપનાદેશ સ્વેદાદયાપોત્કામેવજી ॥૧૫॥
ઉત્તર ક્ષણં ચ મૃદુત્વિ

જે તાલીઓને અવશ્ય થક કરવા જઈને
તમને, તમ જા શક કરવા થોજી જાણ તમને
પવ સામર સહિત દૂધ વ. નાથાથ એવા નાથ આ
થક કેડી, તેમ જ સુતસ્થાનના નાથાથના અવાક
પાથ થી જા મા જાણ ઉત્કામિક અને થોડીને વા વા
જા જા કોમવ ઉપર ૨ વડે જા અને કાલી - વા
જાના થક કરવા

આમ આસ અને તામ લેડોમા થોડું શુ કરવું ?
સામે ત્વામિવિં ચરેત્ ।

જા થા ૧ અને જાણ (સામે) નાથ (જાન્ય)

સહિત) હોય તો તેને પકવ કરવાને ઉપવાસ, પાથન
વગેરે આમિવિં કરવો

વમનવિરેચનનો અનિયોગ થાય તો શું કરવું ?
અતિયોગોક્તં વાતં દૃષ્ટ્વા પવનનાશનૈઃ ॥૧૬॥
સ્નિગ્ધિ રસાયૈર્નાત્યુષ્ણેરગ્યદ્વૈજ્ઞ શમં નયેત્ ।

રાગોને વમન કે વિરેચન અનિયમ થવાથી વાપુ
કાપ પામેલો જોવામા આવે તો વાપુને નાથ કરનારા
૨ ને જિન્ય માસરસ, ઘી, દૂધ વગેરે આપવા તથા
વજારવજાર ગરમ એવા આખ્યાન, (તેજ) શરીરે રોગ
પાથી ને વાપુને શાંત કરવો, શમાવશે

કોનું શોધન ન કરવું ? એમને માટે
શમન એવધ

અનુક્રિષ્ટક્રાપ્તસ્વિદુર્ગલાનાં હિ શોધનાત્ ॥૧૭॥
યાયુર્લેધ્માસ્પદો મમં સંશોધ્યાતુ હરેદસન્ ।
કયાયલેદસ્નેહાપિસ્તેવાં સંશામયેદત્ ॥૧૮॥

જે તાલીના કદે આનથી બંધિત થશે નથી, જેન
વક કયા નથી તથા જા દુર્બલ છે, એવા રોગોને વમન,
વિરેચન વગર સાથન લાગુ કરવાથી વાપુ બચવા
પાવે જા પૂરો મર્મિયાનને સુકાં નાથ છે જેન
ત કાગ તાલીના પ્રાપ્ત હર છે (સરવા માટે ઉપર
મદ નવા હોયે મન આનવાના તાલીના વમન વગેરે
ન નાપુ, પણ જે રોગો ડાપા તથા એવે લેખો
કદે આનથી બંધિત થશે તોય, જેમને થક કરો તોય
તથા જાન નાથ જાણ, તેવા તાલીઓને વમન, વિરેચન
વગર સાથન આપવું એ કે નવા રોગોનું શોધન કર
વાથી વજારવજા પ્રાપ્ત થાય છે)

ઉપર કવા જા તાલીના શોધન ઉપાધ કરવા
જાન્ય નાથ, તમન કયાથ, અનંધપાન, લેદ (આપુ)
વા = આપીને તમનાં દમ અને લાગાનું શમન કરવું

જાથ વગેરેથી બચવા આસ અને ઉડોનાં એવધ
ક્રીષ્ણજનાતિસારામૃત્પિસદ્ગાનુક્રમજ્ઞાન ।
મનુરતિભિગ્ધીનાર્ષદિધ્મામ્બાસાનુપાજ્ઞેત્ ॥૧૯॥

જે મામનનું કોન નથા થાતુ વને હોખ વડાથી
તને હોખ કે જામ ક્રિષ્ણથી તોય, અથવા જાન્ય ન
અનિયન = દાખાના અનુનથથી હોખ કે જામ ક્રિષ્ણ
તોય, તેન નાથ, જિન્ય, કાગ વગેરે ઉપવાસ કરવો

અનંધપાન

શુભાગ્દામુલાનાં પચાથે મનુર્જાહ્નિ રસાઃ ॥
તૃગાથ

જાથી અને દુઃખજન કરાદમા જાવડે પ્રલે
જા અલ

ઓના માસરસ સિદ્ધ કરવાથી જે યુગ બને છે તે હેડકી તથા દમવાળા રોગીને હિતકર છે

શિશુવાત્કિકાસપ્રવૃપમૂલકૈઃ ॥ ૨૦ ॥

પલ્લવૈનિમ્બકુલકવૃહતીમાતુલુક્ષ્મૈઃ ।

ધ્યાત્રીદુરાલમાશૂક્ષ્મિલ્લમ્બત્રિકણ્ટકૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સામૃતાગ્રિકુલતૈષ્ઠ યુષઃ સ્વાત્પચ્છિત્તેજલૈઃ ।

તદ્દ્રાસ્ત્રાવૃહવાદિલભુદ્રૈઃ સચિત્રકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

પેપા ચ ચિત્રકાજાજીશૂક્ષ્મસૌષર્વલૈઃ કૃતા ।

વશમૂલેન વા કાસશ્વાસહિષ્મારુજાપહા ॥ ૨૩ ॥

સરગવે, વતારક, કાસોદરે અને અરડૂસી એમના મૂળના કવાથથી પેપા કરવી, અથવા લાંબા પગેલ, ભોરંગણી અને બિજેન એમના પાદડાના કવાથથી પેપા કરવી, અથવા ભોરંગણી, ધમરો, કાકડાસોંગ, બીયાનો ગર્ભ અને જોખર એ ઔષધના કવાથથી પેપા કરવી, અથવા શરના, ભોરંગણી વગેરે બના તથા ચિત્રકના કવાથમાં મગનો બનાવેલા મૂપ રાપવા, અથવા ચિત્રે, છુર, કાકડાસોંગ અને સરજળ એ ઔષધોના કવાથથી પેપા કરવી, અથવા દશમૂળના કવાથથી પેપા કરવી, એ સર્વ પેપાઓ ખાસી, દમ અને હેડકીની પીડાને નાશ કરનારી છે,

વશમૂલશ્ચીરાલામાર્ગોવિલ્લ્લિપૌષ્કર ।

ફૂલીરશૂક્ષ્મચપલાતામલકવમૃતૌવધૈ ॥ ૨૪ ॥

પિવેત્કયાયં જીર્ણંડસ્થિન પેપા તૈરેલ સ્નાંચિતામ્ ।

દશમૂળ, પટ્ટચુરે, શરના, ભારંગ, બીલુ, જલ્દિ, પુષ્કરમૂળ, કાકડાસોંગ, પીપર, ભોલચામલી, બજો અને સુંઠ-એ ઔષધોને કવાથ હેડકી અને દમવાળા રોગીએ પીવે તથા એ કવાથ પછી જળ નાથે એ જ-ઔષધોના કવાથમાં સિદ્ધ કર્યાં પેપા પીવે.

શાલિષ્ટિકાગોધૂમવવમુપ્રકુલત્વમુક્ ॥ ૨૫ ॥

કાલહદમ્હપાશ્વર્તિદિહિમાશ્વાસપશાન્તયૈ ।

યાય જાતની ડાગરના ચોખા, સાદી ચોખા, વડે, જળ, મગ, કજી, એ ધાન્ય ખાનારા માવસની ખાસી, તદ્દષ જકડાઈ જવાના રોગ, પાસાની પીડા, હેડકી અને દમ થાન થાય છે (અર્થાત્ નિરામ ખાસી વગેરે રાગ વાળાએ એ ધાન્ય ખાવા.)

સકુન્ વાડકાંકુરક્રીર-

માષિતાના સમાશ્લિકાન્ ॥ ૨૬ ॥

યવાનો વશમૂલાદિનિષ્પાપલુલિતાન્ પિવેત્ ।

અથવા આડાના અંકુરના દૂધમાં પચાવીને સૂકવેલા (પટ્ટ દીપેલા) જવના સાધુ કરીને તેમાં મધ

નાખવું તથા ઉપર ૨૩૫-૨૪ મા શ્વાકમા કરેલા દશ મુલાદિ ઔષધોના કવાથમાં તેને દોહીને પી જવે.

મધે ચ યોજયેત્ ક્ષાર-

હિહ્મવાજ્યપિદ્ધાદિમાન્ ॥ ૨૭ ॥

સપૌષ્કરશ્ચીઘ્યોપમાતુલુક્ષ્મલ્લેત્સાન્ ।

હેડકી તથા દમવાળા રોગીના ખોરાકમાં જવખાર, ઘિંગ, ઘી, બીડવણુ, દાડમ, પુષ્કર મૂળ, પટ્ટચુર, સુંઠ, પીપર, મરી, બિજેન અને રાત્રી વચ્ચે તેને દ્રવ્ય નાખવા

તરસ લાગે ત્યાર થુ થીયું ?

વશમૂલસ્ય વા કાયમયજા દેવદારુણઃ ॥ ૨૮ ॥

પિવેદ્વા વારુણીમણ્ડ હિષ્માશ્વાસી પિપાસિતઃ ।

જે હેડકી રાત્રી દમના રોગીને તરસ લાગે તે તેણે દશમૂળનો કવાથ પીવા, ૨ થવા દેવદારના કવાથ પીવા ૨ થવા વારુણી નામ દાડનું પાણી થીયું

દીપન ઔષધ

વિપ્પલીવિપ્પલીમૂલપથ્વાજન્તુમ્ચિત્રકૈઃ ॥ ૨૯ ॥

કલ્કિતેલેપિતે રુદ્ધે નિશ્પિદ્યુતમાજને ।

તત્ર માસસ્થિત તદ્દિ દીપનં શ્વાસકાસજિત્ ॥ ૩૦ ॥

ધીનું રીટુ વાસવું લઈને તમા, પીપર, પીપરીમૂળ, ખરડ, વાવડિંગ, ચિત્રો-૨ ૨ ૧ થવાના કકનો લપ કરવા તથા તે સુકાવા પછી તમા છાશ ભરીને રોક માત્ર સુધો તેને મધ કને (સીડેન) સાખી મૂકવું પછી જે છાશ હેડકી અને દમવાળાને પીવી તથા તેના જલદાનિ પ્રદીપ લઈને દમ તથા ખાની મગ

પાઠાં મધુરકાં વાદ સરલ ચ નિશિ સ્થિતમ્ ।

સુરામણ્ડેડ્પલલય પિવેત્પ્રસૂતસમ્મિતમ્ ॥ ૩૧ ॥

માર્ગોચુલ્લયૌ સુક્ષ્માશ્ચોષિ

ક્ષાર વા મરિચાન્વિત્તમ્ ।

સ્વકાપયિષ્ઠાં લુલિતાં વાપ્પિકાં પાયયેત વા ॥ ૩૨ ॥

હેડકી અથવા શ્વાસના રાગવાળાને કાળીપાટ, કાળી દાઠા, દેવદાર અને નરવ એ ઔષધોને નુલ નામે મધના ઉપરના નીતરમાં પાત્રોમાં અને નાખી મૂકવા અને સવારમાં તેને ગરમી લઈને તેમાં લાગ મીટું (લવણ) નાખીને એક ખાના (રાશન) બનાવેલાં થીયું અથવા ખારગ અને નુકળા નુર્ન બનાવેલાં થીયું સાથે થીયું અથવા મને તાપે જવખાર પીવે, અથવા હિન્નપત્રીના કવાથમાં હિન્નપત્રીના વાળે તે જ કવાથમાં એળાળીને તે પીવી ૨ માના ઘરોડા ઉપાય થી હેડકી તથા દમ મટે ।

કયા દોષને અનુમંધ હોય તે શું પીવું ?
 સ્વરસ સપ્તર્ણસ્ય પુણાણાં ચ શિરીષતઃ ।
 દિધ્માશ્વાસે મધુકગાયુક્ત પિત્તકફાનુગે ॥૩૩॥
 ઉત્કારિકા તુમ્ભાકુળામધૂલીઘૃતનાગરૈઃ ।
 પિત્તાનુષન્ધે ચોક્તકથા, પવને ત્યનુશન્ધિનિ ॥૩૪॥
 શ્વાવિચ્છન્નામિપકગાઘૃતશલ્યકફોપિતે ।
 સુવર્ચ્ચારસન્યોષસર્પિધિઃ સહિતં પયઃ ॥૩૫॥
 મનુ શાલ્વોદનં પેયં વાતપિત્તાનુશન્ધિનિ ।
 ચતુર્ગુણામુચિદ્ધં વા છાગં સગુહનાગરમ્ ॥૩૬॥

મધુપર્ણ (શાનવામ) ના અરચમા અથવા સમ્પવના
 દૂધના અરચમા મન તથા પીપર નાખીને પાવાથી
 જે (ત્રિદોષના) હડકી ૨ ને દમમા પિત્ત અને કફનો
 અનુમંધ હશે તે હડકી ૨ ના દમ મટ

વાતકપૂર, પીપર જેઠીમધ, ઘી ૨ ના સૂ, ૨
 રોષધિઓથી બનાવેલી પૂરી (રોગે) અધિક પિત્તના
 અનુમંધવાળા હડકી ૨ ને દમવાળાને આપવી જે
 હડકી અને દમમા વાપુના અનુમંધ હોય તો તે ઉંડા
 રિકા (પૂરી) શાહુડીના મારસ સમવાનુ માર પીપર,
 ઘી ૨ ને શાહુડીના લોહથી કરવા વાતપિત્તના અનુ
 મંધ હોય તે અનનીના ગ્ગ, ત્રિકટુ અને ઘી નાખે
 ૬ ન પ્રથમ શાનિ ગગના ભાત ખાઈને પછી પીવું
 (દૂધ ગાયનું ૪ બકીનું જે દેશમા જે માફક આવતું
 હોય તે લેવું) અથવા ચાગુણ પાણીમા સિદ્ધ કરવા
 બકીનીના દૂધમા ગોર ૨ ના સૂક નાખીને તે પીવું
 દમ, અભિષ્પદ અને ઉધરસ મટાડે એવા લેહ

વિપ્પલીમૂલમધુકગુહગોશ્વશકુદ્રસાન્ ।

દિધ્મામિવ્યન્દકાસપ્રાન્

લિહ્યાન્મધુઘૃતાન્વિતાન્ ॥૩૭॥

પીપરીમૂળ, જેઠીમધ, ગોર, બળના છાણનો તથા
 ચોડાની લાલનો રસ-નો મર્ચમા મધ ૨ ને ઘી મેળ
 વીને ચાટવાથી હડકી, ૨ અભિષ્પદ તથા ખાની મટે છે

બહુ કંફવાળા શ્વાસ અને હેડકી માટે
 ચાટવાના અને પીવાના ઔષધ

ગોમજાશ્યસરાહોળસ્મેયાજવિહ્સમ્ ।

સમષ્વેકૈકશો લિહ્યાદ્રહુશ્લેષ્માડ્યવા પિચેત્ ॥૩૮॥

ચતુષ્પાઞ્ચરોમાસ્થિચુલ્લહોદ્ધાવં મયીમ્ ।

તથં વાજિગન્ધાયા

લિહ્યાઞ્જ્યાસા કપોલ્લયઃ ॥૩૯॥

શકીવૌષ્કરધાત્રીર્નો વૌષ્કર વા કળાન્વિતમ્ ।

ગરિકાજ્જનકુળ્ણા વા સ્વરસ વા કપિત્થજમ્ ॥૪૦॥

રસેન વા કપિત્થસ્ય ધાત્રીસેન્ધવપિપ્પલીઃ ।

ઘૃતશૌદ્રેણ વા પથ્થાવિટ્ફોષ્ણપિપ્પલીઃ ॥૪૧॥

કોલલાજામલદ્રાક્ષાપિપ્પલીનાગરાણિ વા ।

ગુહટેલનિશાદ્રાક્ષાકળારાસ્ત્રાવણાણિ વા ॥૪૨॥

પિચેદ્રસામ્બુમ્ધામ્લેલેહીપથ્થજાંસિ વા ।

હેડકી ૨ ને દમવાળા રોગીએ બળદ લાથી, ઘોડે,
 વરાહ (ભૂડ), ઊંટ, ગધેડે, લેદે, બકરા એ પ્રાણીઓ-
 માથી ગમે તે એકની લાદ (છાણ) નો રસ મધ સાથે
 ચાટવો, અથવા જે કફનું જેર ધાતુ હોય તે તે રસ
 મધ સાથે પીવો, અથવા ચોપગા પ્રાણીના ચામડાની,
 રૂવાડાની, હાડકાની, ખરાંની કે શિંગડાની રાખ કરીને
 મધ નાથ ચાટવી દમમા રોગવાળાને જે કફનું જેર વધારે
 હોય તે તો ૨ રાધને બાળીને રાખ કરીને તે મધ સાથે
 ચાટવી, અથવા પટકચુરો, પુષ્કરમૂળ ૨ ને રામમા,
 રોનુ ચૂર્ણ મધ સાથે ચાટવું અથવા પીપર ૨ ને
 પુષ્કરમૂળ ચાટવા અથવા ગેરુ, રસાબન અને પીપરો
 મધમા ચાટવી, અથવા કોંઠીના (કોઠ) પાદશનો સ્વરસ
 મધમા ચાટવો, અથવા કોંઠીના પાદશનો સ્વરસ સાથે
 આમળા, સિંધવ અને પોપરો ચાટવી, ૨ થવા હરડે,
 વાવડિંગ, મરી ૨ ને પીપર, એ રોષધીના ચૂર્ણને ઘી
 તથા મધ સાથે ચાટવું, અથવા બેર, મમરા, રામમા,
 કાળી દ્રાક્ષ, પીપર ૨ ને સૂકેને મધ તથા ઘીમા ચાટવા
 અથવા ગોર, તેલ, હાદર, કાળી દ્રાક્ષ, પીપર, રાસ્ના
 અને મરી-એ રોષધીના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી સાથે
 ચાટવા, અથવા “૨ ગસ્ત્યાવલેહ” વગેરે પાછળ કહેલા
 અવલેહ, ઔષધ, ચૂર્ણ વગેરેમાંથી જે રોગ હોય તેને
 માસરમ, જળ કે મંદ્રની ખટાઈ વગેરે સાથે પીવા

હેડકી, દમ, યજ્ઞમાર્ગ શૂળ, તાવ અને

ઉધરસ મટાડે એવું ચૂર્ણ

જીવન્તીમુસ્તસુરસત્વગોલાદ્યવૌષ્કરમ્ ॥૪૩॥

ચન્ડાતામલકીલોદ્ધમાર્ગનાગરાવાલકમ્ ।

કન્કટાલ્પાશઠીદૃષ્ણાનાગકેસરચૌરકમ્ ॥૪૪॥

ઉપયુક્તં યથાકામ ચૂર્ણં દ્વિગુણશર્કરમ્ ।

પાચ્ચક્રજ્વરકાસપ્ર દિધ્માશ્વાસહરં પરમ્ ॥૪૫॥

છાત્રી, મોષ, રાસ્ના (અથવા તુલસી), તળ,
 નાની એકથી, મોટી રોડી, પુષ્કરમૂળ, ઉદરની,
 ભોષરામલી, અગરુ, ભારગ, સૂક, વાળો, કાકડસીંગ,
 પટકચુરો, પીપર, નાગકેસર, ગોઠાના (ચુરો) નો
 ગવેના ચૂર્ણમા બમણી ગરુ નાખીને ઉચ્છ્રમા સાથે
 તે પ્રમાણે (રોગના પ્રમાણે) ખાવાથી તે પાસામાંનું
 શૂળ, તાવ અને ખાસીને મટાડે છે તથા હેડકી તથા

દમને મટાડવામા તે કોઇ ચોપથ છે

હેડી અને દમ માટે ચૂર્ણ

શઠીતામલકીમાર્ફીવણ્ડાગલકપૌષ્કરમ્ ।

શર્કારાણુગુણ ચૂર્ણે હિમાચ્ચાસાહર પરમ્ ॥૪૬॥

પટ્ટચૂરા, ભોમરામલી, બારગ, ઉલ્કચી, પાળા, પુષ્કરમૂળ-એ સર્વે ઓપધોના ચૂર્ણથી આઠગણી સાકર નાખવી એ ચૂર્ણ હેડી અને દમ મટાડવામા ઉત્તમ છે

નસ્ત્રો

તુલ્યં ગુહ નાગર ચ મક્ષયેલાવચેત વા ।

ગોળ અને સૂક શરખે ભાગે લઈને તેની ગોળી કરીને ખાવી અને તેથી હેડી અને દમ મટે છે, અથવા ગોળ અને સૂક શરખે ભાગે લઈને તે સૂપવુ (તેનુ નસ્ય આપવુ) તેથી હેડી અને દમ મટે છે

લગુનસ્ય પલાણ્ડોર્વા મૂલ પૂક્નનકસ્ય વા ॥૪૭॥

ચન્દનાદ્વા રસ દધાન્નારીલીરેણ નાષનમ્ ।

સ્તમ્યેત મક્ષિકાવિષ્ણામલકકરસેત વા ॥૪૮॥

સલેન્ધ્રચ છુતાલ્હ ધા, સિદ્ધ સ્તમ્યેત વા પૂતમ્ ।

કલ્કિત્તેમંધુરદ્રવ્યૈસ્તપિવેજાચયેત વા ॥૪૯॥

સકુટુણ સકુચ્છીત ઘ્યત્યાસાત્ સસિતામધુ ।

તદ્વપ્યસ્તયા સિદ્ધમધોભાગોપધૈર્વૈતમ્ ॥૫૦॥

લસણનું મૂળ રાશવા હુચથીનું મૂળ, અથવા ગાન્ધર્વનું મૂળ, રાશવા સુખડાને રસ-એસથી થયે તે લઈને સીના સ્તન્ય (ધાવણ)મા ઘસીને મેળવીને એક તે સૂધાડવાથી (નસ્ય રાપવાથી) હેડી અને દમ મટે છે અથવા માખેની હગાર સીના ધાવણમા અથવા લાખના ૨ જાતાના રસમા ઘસીને સૂધાડવાથી (નસ્ય આપવાથી) પણ હેડી અને દમ મટે છે

ધૃતમંડામા સિંધવ નાખીને એનું નસ્ય આપવું અથવા દૂધ તરીકે સીનુ ધાવણ નાખીને અને મધુર વર્ણની દ્રવ્યોના કંક નાખીને પકવેવુ ધી પાવુ અથવા એ ધીનું નસ્ય આપવુ ૨મા ધીનું નસ્ય પહેલા ઊર્નું, પાછી ટાટુ, ઊનુ ટાટુ એમ વારાફરતી આ ધીનુ નસ્ય આપવું આ ધીનુ ઊર્નુ નસ્ય આપવા પહેલા નસ્ય આપવા કાઢેલા ધીમા સાકર નાખવી (ઓગાળવી) અને ૨મા ધીનું ટાટુ નસ્ય આપવા પહેલા નસ્ય આપવા માટે કાઢેલા ધીમાં મધ બેળવવુ આ ધી પાવા ની પણ આ ૭ રીત છે અથવા ઉપર ધી ૭ રીતે (=મધુર વર્ણના દ્રવ્યોના કંકથી) સિદ્ધ કરવાનું કહ્યું છે, તે ૭ રીતે સિદ્ધ કરેલું દૂધ એ ધી પ્રમાણે ૭ પીવા તથા નસ્ય તરીકે રાપવું અથવા નીચે (શ્લેષક ચંચા ધી ૫૨ માં) કહેવાં ઓપધો વડે સિદ્ધ કરેનું

ધી ડિસ્વાળા ધોની મારક ૭ પીવા માટે તથા નસ્ય તર બોધ ।

ઓવાનાં કે ચાટવાનાં સિદ્ધ ધી

કળાસૌવર્ચલક્ષાર્ચસ્થાદિશ્ચુચોરક' ।

સકાયસ્થૈષ્ટ મસ્તુદશમૂલરસે પચેત્ ॥૫૧॥

તત્ પિચેજાવનીયૈર્વા લિહ્યાત્સમધુ સાધિતમ્ ।

પીપર, સવળ, ગોજાખાર, આમળા, હિંગ, ગહોના (ચુલેર), હરડ-એ ચોપધોના કંક કરીને તેને ધીમાં નાખવુ તથા તે ધીને દહીંના નીતથી પાણી સાથે દશમૂળના કવાચમા રસેડવાનવિધિમાં કહ્યા પ્રમાણે પકવવું એ સિદ્ધ થયેલુ ધી પીવાથી હેડી અને દમ મટે છે અથવા જીવનીય ગણ ૭ પાછળ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં) કહેલા છે, તેના ઓપધોના કંકથી સિદ્ધ કરવા ધીમા મધ નાખીને ચાટવું તેથી પણ એ ૭ ગુણ થાય છે, અર્થાત્ પીપર વગેરથી સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવુ અને જીવનીય ઓપધોથી મિદ્ધ કરેલુ ધી ચાટવુ ૭ ગુણ પહેલામા પીવાથી થાય છે તે ગુણ બીજામા ચાટવાથી થાય છે

લેજોવલ્યમયા કુદ્ધ પિચ્ચલી કદુદોહિની ॥૫૨॥

મૂત્રીક પૌષ્કર મૂલ પલાશક્ષિત્રક શઠી ।

પટ્ટદ્વયં તામલકી જીવત્તી વિલ્વપેશિકા ॥૫૩॥

વચા પત્ર ચ તાલીસ કર્પાશૈસ્ત્રિપાનચેત્ ।

દિશ્વગુપાદૈર્ધૃતમસ્થૈર્પાતિમાશુ નિહન્તિ તત્ ॥૫૪॥

શાસ્ત્રાનિલાશોઘ્રહણીદિહમાહ્તપામ્વૈદેના ।

તેજખા, હરડે, ઉપરેટ, પીપર, કદુ, રાગમેા પુષ્કરમૂળ, આખરા, દિત્રો, પટ્ટચૂરા, સિંધવ, સચળ તેજશશ્વર, જીવતી, શીસાએ ચર્મા, લલ, નાચી ૧૫૪ એ સર્વે રોકએકે તોલા લેવા અત હિંગ પા તોલો (ચનુર્ધાશ) લેવી એ સર્વ દ્રવ્ય વડે ૬૪ તાલા ધી સિદ્ધ કરવુ બગાલો કહ્ ૭ સોતોમા ભરાયેલો ઉધ તે એ ધી પીવાથી આગલીને બહાર નીકળે તથા સોતો ખુલ્લ થયે તેથી ડાચપરમાં ચાડયેલા વા હસ્ય સચાલવી હેડી હદયમા વેદના અને પાસાની વેદના મટી જશે

મઘોરોન પિચેસ્વપિ ક્ષારેણ પટુનાડધવા ॥૫૫॥

ધાન્વન્તર મુદ્ગચુત દાધિક હપુપાદિ વા ।

પ્રમેહની વિકિત્સામાં ધાન્વન્તરિએ કહેનું 'ધાન્વન્તર ધૃત' કહેનું છે રસ્તપિત્તની વિકિત્સામા 'પ્રમુદ્ધત' કહેનું છે ગુ મયેગની વિકિત્સામા 'દારિકધૃત' કહેનું છે અને ઉલ્કચની વિકિત્સામા 'હપુપાદિ ધૃત' કહેનું છે એમાંથી મેઈ પત્ત એક ધી લઈને તે ધીથી અર્ધા

જાવનાર અથવા સિંધવ તેમાં નાખીને પીવું તેથી હેડકી અને દમ મટે છે.

ચિત્તને ભોભ થાય એવા ઉપાયથી ઔષધ

શ્રીતામ્બુસેકઃ સહસ્રા ત્રાસવિક્ષેપમીશુચઃ ॥૫૧॥
હૃયૈર્ધોષ્ણગાસરોધાશ્ચ હિત કીટૈશ્ચ દંદાનમ્ ।

જેને હેડકીનો આવતી હોય કે દમ લેપડવો હોય, તેના ઉપર તે ન જાણે એમ ઓળિવું રોકાએક ટાલુ પાણી રેડવું અથવા તેના ચિત્તને એકાએક ઉદ્બોધ થાય એવા ત્રાસ ઉત્પન્ન કરવો અથવા તેને ખાંચીને ધુણાવવો, હવાવવો, અથવા તેને બિવડાવવો અથવા તેને શોક ઉત્પન્ન કરવો, અથવા તેને એકારોક ઉર્ધ્વ ઉત્પન્ન કરવો, રાજવા અદેભાઈ ઉત્પન્ન કરવી, અથવા તેણે પોતાનો શ્વાસ રોકવો, અથવા તેન કીડીમંકોડા વગેરેનો દધ કરાવવો એ સર્વે ઉપાય હેડકી અને દમ વાળાને હિત કરનારા છે (કેમ કે તેથી વાયુના વેગ થાન પડે છે)

• હેડકી અને દમ(શ્વાસ)ની સામાન્ય ચિકિત્સા

યત્કિશ્ચિક્ષકપવાતમ્મુર્ષાં વાતાનુલોમનમ્ ॥૫૩॥
તાસેષ્ય પ્રાયશા યચ્ચ સુતરાં માફતાપહમ્ ।

જે જે દ્રવ્ય કે ઔષધ રાજવા આહારવિહાર વધુ અને વાયુ જુદા જુદા હોય કે ભેગા હોય તોપણ નમનો નાથ કરે છે તેમ જ જે આહારવિહાર કે ઔષધ વગેરે નરમ છે તે વાયુને ઘસુનાર અને તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરનાર છે તે આહારવિહાર અને ઔષધ વગેરેનું હેડકી અને દમવાળા રોગીએ સેવન કરવું તથા જે આહાર, વિહાર, ઔષધ અને ક્રિયા વાયુનો સારી રીતે નાશ કરે એવા હોય તેનું ઘણું ખર્ચ નેવન કરવું

શ્વાસ અને હેડકીમાં કર્ષણ નહિ પણ શમન

અને બૃહલ્ ઉપાય કરવાનું કાણુ

સર્વેર્વા શુંહણે હલ્પઃ શઘ્નયશ્ચ પ્રાયશો ભવેત્ ॥
નાલકર્થે શમનેડપાયો મૃશોઽશ્વપ્ચશ્ચ કર્ષણે ।
શમનેશુંહણેશ્ચાતો મૂયિષ્ઠ તાનુપાચરેત્ ॥૫૫॥

હેડકી અને દમવાળા ગર્વે રોગીઓને બૃહલ્ (પોષ્ટિક) ઉપાય કરતા કદાચિત્ દેવરોગથી રોગ વધુ કે બીજે કોઈ રોગ તે ઉપાય કરવાથી થાય તો સામાન્ય રીતે તે થોડો હોય છે તથા જલદી મટાડી શકાય તેવો હોય છે, હેડકી અને દમવાળા રોગીઓને શમન ઔષધ આપવાથી પણ કદાચિત્ દેવરોગથી બીજે ઉપદ્રવ થાય તો તે પણ ઘણું થતો નથી તથા જે ઉપદ્રવ થાય છે

તે સાધારણ થાય છે; પરંતુ હેડકી અને દમવાળાને 'કર્ષણ' ઉપાય કરવાથી જો કદાચિત્ કોઈ ઉપદ્રવ થઈ આવ્યો તો તે ઘણું મોટો થાય છે અને પછી તે રાસાય થઈ પડે છે એટલા માટે હેડકી અને દમવાળા રોગીને કર્ષણ ઉપાય (રોગીના દોષ વગેરેનો નાશ કરવા માટે રોગીનું શરીર દૂબળું થાય એવા આહારવિહાર, ઔષધ વગેરે આપવાં તેને કર્ષણ ઉપાય કહે છે) ન કરવા, પણ એવા રોગીઓના ઉપચાર ઘણુંખર શમન અને બૃહલ્ ઉપાયથી ભરવા.

ઉપરસ, શ્વાસ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીને

એકબીજાનાં ઔષધ લાગુ પડે છે

કાસશ્વાસક્ષયચ્છર્દિદિહ્માશ્વાન્યોન્યમેષજૈઃ ॥૫૬॥

ખાસી, દમ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકી રો રોગ ના જે જે ઔષધ કહેલા હોય તે તે ઔષધ વડે રોમાના ગમે તે રોગની ચિકિત્સા થઈ શકે છે જેમ કે ખાસીના ઔષધ દમ, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીમાં લાગુ પાડી શકાય છે, દમના ઔષધ ખાસી, શ્વ, ઊલટી અને હેડકીમાં લાગુ પાડી શકાય છે, શ્વના ઔષધ પણ બાકીના ચાર રોગમાં લાગુ પાડી શકાય છે રોવી રીતે આ રોગોમાં ઔષધો પરસ્પર લાગુ કરી શકાય છે

શ્વયશ્ચાશ્વદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતદધ્યાને શ્વાસિધ્મા

ચિકિત્સિત નામ ચતુર્થોડધ્યાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મે : ક્ષયરોગની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટે કહ્યું છે કે ઉપરન દમ, શ્વ વગેરેની ચિકિત્સા સમાન છે, માટે દમ અને હેડકીની ચિકિત્સા કહ્યા પછી રાગ્યક્ષમા(શ્વ) ની ચિકિત્સા કહેવાના આરંભ કરી કહે છે કે—

વયપાતો રાજયક્ષમાદિચિકિ-

તિસં ધ્યાત્માસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुतात्रेयादयो महर्षयः ।

હવે અમે રાગ્યક્ષમા વગેરેની ચિકિત્સા રામજીવીયુ-એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

કેવ શ્વરોગીનું શી રીતે શોધન કરવું?

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोघनम् ।

ऊर्ध्वाघो यक्षिमणः कुर्यात्सस्नेहं यत्र कर्णम् ॥

જે શ્વરોગવાળો શરીરે બળવાન હોય તથા જ્યેષ્ઠ આ દોષનું લગ વધારે હોય તેને પ્રથમ સ્નેહવાન ક્ય-

વધુ તથા યજ્ઞી સ્વેદવિધિ પ્રમાણે પરચેલા કાઢવો (ચેક કરવો) અને તે પછી (ઊંઘટી કરાવીને) ઉપરથી તથા (જુલાબ કરાવીને) નીચેથી ચોપન કરવું; ચોપન કરવાને જે રીત ૨ ૧૫૫૫ તે સગર સ્નેહવાયુ તથા રેહને દૂબળો ન કરી નાખે એવું હોય તે ૨૧૫૫૫

વમન ઔષધ

પયસા ફલચુક્તેન મધુરેણ રસેત વા ।

સર્પિષ્પન્થા યવાઘ્વા વા વમનદ્રવ્યસિદ્ધયા ॥૨૧॥

વસેત્

સપના રોગીઓ મીઠાન તથા દૂધ ભેગુ કરીને પીને ઊંઘટી કરવી ૨ થવા ગળ્યા માગરસમા મીઠાન નાખી તે પીને ઊંઘટી કરવી, અથવા મીઠાન વગેરે ઊંઘટી કરાવે એવા પદાર્થ વડે સિદ્ધ કરેલી જવાગૂમા ધી નાખીને તે ખાઈને ઊંઘટી કરવી

વિરેચન ઔષધ

વિરેચનં વચાત્ ત્રિકૃષ્ણમાપ્નુયદ્માન ।

શર્કરામધુસર્પિષિઃ પયસા તર્પણેન વા ॥ ૩ ॥

દ્વાદશાવિદ્યારી કાશમયૈર્મોસાનો વા રસૈર્યુતાન્ ।

નસીતર, પીપર અને ગરમાણે-એમાના ગમે તે એકને મધ, સાકર અને ઘી સાથે સપરોગીને વિરેચન માટે આપવું, અથવા દૂધની સાથે નસીતર વગેરે આપવા, અથવા (કાળી દ્રાણ વગેરે) તર્પણ (તુલિ) કરનાર ઔષધની સાથે નસીતર વગેરે આપવા, અથવા કાળી દ્રાણ વિનારી કદ કાશમયી કે માસના રસ એમાના ગમે તેની સાથે નસીતર વગેરે ઉપર કહેલા ઔષધ જુલાબ માટે સપરોગીને ૨ ૧૫૫૫

ચોપન પછી બુ ધમ્ કરવા શુ કરવું ?

શુષ્કફોષ્ણસ્ય ચુક્તેત ત્રિધિં શુંહનદીપનમ્ ॥૪॥

ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ઊંઘટીરો અને જુલાબથી સપરોગીના કોઠો શુદ્ધ કર્યા પછી તેને બુ ધમ્વિધિ અને ટીપનવિધિ કરવા એટલે જે વસ્તુઓ તેને પુષ્ટિ કર નારી હોય તે તથા જે વસ્તુઓ તેના બહારગિનને પ્રતીમ કરનારી હોય તે તેને ૨૧૫૫૫

અન્નપાન

હવાનિ ચાદ્રવાનાનિ યાતદ્વાનિ લઘૂનિ ચ ।

શાલિષર્પિષ્કોષ્ઠમયમુદ્દે સમોપિતમ્ ॥૫॥

માર્જં ક્ષીરં ઘૃતં માંસં કાપ્યાન્માંસં ચ શોષજિત્ ।

તે રોગીને જે ૨ ન્નપાન કદ્યને માટે હિતકર હોય, વાપુનો નાથ કરનારા હોય તથા જે પરવામાં હરકાં હોય તે આપવા વળી શાનન ચોખા, સાટી ચોખા,

ઘાઉં, બજ અને મગ એ સર્વ પાન રોક રોક વરસના જૂના હોય તે ખાવા આપવા

બકરીનું દૂધ, બકરીનું ઘી, બકરીનું માંસ તથા માસા હાને પ્રાણીનું માંસ એ સર્વે લખને મટાડનારા છે

કોનું માંસ થી રીતે ખવડાવવું ? કરતુ

કાકોલકુકુદ્ધીપિગવાશ્વનકુલોત્તમ ॥ ૬ ॥

ગૃધ્રમાસલરોષ્ટ્રં ચ હિત છમોપસંહિતમ્ ।

જ્ઞાતે જુગુષ્ણિતં તદ્દિ છદિપે ન ચલોજસે ॥૭॥

શું ખવડાવીએ છીએ એ દરદીને ખબર ન પડે એવી રીતે તેને છેતરીને કાગડો, ઘુવડ, વઠ, દીપડો, બજદ, બેઠક, નેળિયો, સાપ, ગીધ, બાસ પક્ષી, ગધેડો જેટ એ પ્રાણીઓનું માંસ તેને ખવડાવવું દાખલા તરીકે તેને કહેવું કે 'આ તેતરનું માંસ છે' એમ બુલાવીને તેને ઉપર કહેલા માંસ ખવડાવવા, કરતુ કે જે તેના જાસવામા આવે કે આ કાગડા વગેરે નિંદા પક્ષીઓનું માંસ છે તો તેને ચીતરી થડે અને તેથી તેને ઊંઘટી વાથ, તથા તેથી બજ થતુ વધે નહિ અને ઓળ પડુ વધે નહિ

કયા દોષના લપમા કોનું માંસ કેવી રીતે સધવું ?

મૂત્રો

મૃગાદ્યાઃ પિત્તકફયોઃ પવને પ્રસદ્ધાદયઃ ।

હેસયારીકૃતાઃ પથ્યા રસાદિષુ ચ ફલિપતાઃ ॥૮॥

મૃદાઃ સર્વપતૈલેન સર્પિષા વા યથાયથમ્ ।

રસિકા મૃદવઃ સ્તિઘાઃ પટ્ટદ્રવ્યામિસસ્કૃતાઃ ॥

હિતા મોલકકોલયાસ્તદ્વૃષ્ણાશ્ચ સાધિતા ।

મૂત્ર, વિષ્કર અને પ્રુદ વગેરે વગના પ્રાણીઓ ના મગ પિત ૨ ને કહ્યા લપમાં હિતકર છે વાયુથી થયેલા લપમાં 'પ્રમ' વગેરે વર્ગનાં પ્રાણીઓનું માંસ હિતકર છે તેમના માસને વેગવાર કરવા અથવા તેમના માસને રસ કરવા અથવા તે માસને સળવના તેલમાં અથવા ઘીમાં જેમ રોગ્ય હોય તેમ (દેશ, કાળ વગેરેના વિચાર કરીને) ચેકવાં એ માસનાં વેસમ્ અને માતરસ રસવાર્થ, મુકુ ગુણવાળા (નીમ્ન નહિ) સ્નિગ્ધ અને સિંધવ વગેરે મુકુ દ્રવ્યથી સરકારયુક્ત કરેલાં હોય તો તે સપરોગીને હિતકર છે મૂત્રો અને અને કાળીના મૂત્ર પડુ તે ૧૮ પ્રમાણે બનાવ્યા હોય તો તે પડુ હિતકર છે

સાન સતેખમ વગેરે પટેલ છે વિકાર

મગમગ બકરીના પાંસરસ

સર્પિષ્ઠીકં સર્પં સકુલત્વં સનાગરમ્ ॥૧૦॥

સદાદિમં સામલકં સિન્ધમાજં રસં પિવેદ્ ।
તેન ષડ્ વિનિવર્તન્તે વિકારાઃ પીનસાદયઃ ॥૧૧

બક્રાના માસરસમા પીપરનુ ચૂર્ણ રાથવા જવનુ
ચૂર્ણ રાથવા કળથીનુ ચૂર્ણ, અથવા સૂકનુ ચૂર્ણ
અથવા દામના બીજ, અથવા રામળાનુ ચૂર્ણ નાખીને
તથા તે રસમા ધી નાખીને તે પીવા તેથી સળેખમ
વગેરે (નિ ૫/૧૩) છ વિકાર નાશ પામે છે

દાઙ, પાણી, રાંધવાનુ પાણી

પિવેચ સુતરાં મધ જીર્ણં સ્રોતોવિશોધનમ્ ।
પિત્તાદિપુ વિશેષેળ મધ્વરિષ્ટાલ્લાઘ્નકાઃ ॥૧૨॥
સિદ્ધ વા પચ્ચમૂલેન તામલક્યાર્ણવા જલમ્ ।
પર્ણિનીમિશ્રત્ત્વમિર્ધાન્યનાગરકેળ વા ॥૧૩॥
કલ્પયેચ્છાનુકૂલોઽસ્ય તેનાશ્ચ ગુચિ યત્નવાન્ ।

શયરોગીઓ ઘણા જૂનો દાઙ પીવા, કેમ કે તે
સ્રોતોને શુદ્ધ કરે છે પિત્ત, કફ રાને વાયુના કોપમાં
અનુક્રમે દ્રાક્ષનો દાઙ, અરિષ્ટ અને વાલુણી નામે દાઙ
નું નીતરું પાણી વિશેષ કરીને પીવા રાથવા પચમૂળનો
કવાથ, અથવા ભોયઆમલીનો કવાથ, અથવા શાલિપર્ણી,
પુશ્પિપર્ણી, મુદ્ગપર્ણી અને માષપર્ણી, એ ચાર પર્ણીઓનો
કવાથ પીવા, રાથવા ધાણા રાને સુંકેનો કવાથ પીવા
તેમજ શયરોગીની સેવા કરનાર પરિચારકે રોગીને અનુ
કૂળ લઈને તથા યત્ન કરીને ઉપર કહેલી રીતિવિધીઓ
માંથી કોઈ એકના કવાથ વડે તેનુ શુદ્ધ ભોજન તેવાર
કરવું, આથી સપરાગીરો પચમૂળ વગેરેના કવાથમા
બનાવેલું સ્વચ્છ અન્ન ખાવું

શયરોગમાં સિદ્ધ ધી

દશમૂલેન પયસા સિદ્ધં માંસરસેન વા ॥૧૪॥
લલાગર્મે ઘૃતં યોજ્ય કલ્યાન્માંસરસેન વા ।
સક્ષોદ્રં પયસા સિદ્ધં સર્પિર્દશગુણેન વા ॥૧૫॥

શયરોગવાળાને દશમૂળનો કવાથ તથા દૂધ, એ
ભેમા બળદાણાના કંકથી સિદ્ધ કરેલું ધી મધ સાથે
આપવું, અથવા માસરસમા બળદાણાના કંકથી સિદ્ધ
કરેલું ધી મધ સાથે આપવું અથવા માંસાધારી
પ્રાણીઓના માસરસમા દામના કંકથી સિદ્ધ કરેલું
ધી મધ સાથે આપવું

જીવન્તીં મયુકં દ્રાક્ષા ફલાનિ કુટન્તસ્ય ચ ।
પુષ્કરાદ્ધ શર્ટીં કૃણાં

ધ્યાત્રીં મોસુરકં ચલામ્ ॥૧૬॥

નીલોત્પલં તામલકીં ત્રાયમાણીં દુપાલમામ્ ।
ક્લ્લીકીર્ય ઘૃતં પક્વં રોગરાજહર્ત્ પરમ્ ॥૧૭॥

જીવન્તી, લેલીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ઈન્દ્રજવ, પુષ્પર
મૂળ, પટકમુચે, પીપર, ભોરીંગલી, ગોખરુ, બળદાણા,
કાળુ કમળ, ભોયઆમલી, ત્રાયમાણ, ધમાસી, એ સર્વે
ઓપધનો કંક કરીને, ધીથી ચોગણા પાણીમા રો કંક
વડે ધી સિદ્ધ કરીને શયરોગીને પીવા આપવું, કેમ કે
તે ધી રોગના રાજ કાષ્ઠને મટાડવામા કૌશ છે

ઘૃત સર્જૂરમૃદ્ધીકામધુકૈઃ સપરુપકૈઃ ।
સપિપ્પલીકૈઃ વૈસ્વર્યકાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ॥૧૮॥

ખજૂર, કાળી દ્રાક્ષ, લેલીમધ, ફાલસા, એ રીપધના
કંક વડે ચોગણા પાણીમા સિદ્ધ કરેલા ધીમા પીપરનુ
ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી શયરોગવાળાને સ્વરભગ, ખાસી,
શ્વાસ અને જ્વર મટે છે

દશમૂળગૃતાત્કીરાત્સર્પિર્વદુરિયાન્નવમ્ ।
સપિપ્પલીકૈઃ સક્ષોદ્રં તત્પર સ્વરબોધનમ્ ॥૧૯॥
શિર.પાશ્વાસશૂલ્મ કાસશ્વાસજ્વરાપહમ્ ।

પચ્ચમિઃ પચ્ચમૂલેર્વા શૃતાપદુરિયાન્નવમ્ ॥૨૦॥

દશમૂળ નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાથી જે નબુ ધી
બને છે, તેમા મધ અને પીપર નાખીને પીવાથી તે
ઘાંટો ઉઘાડવામા ઉત્તમ ગુણ કરે છે વળી તે માથુ,
પાસા અને ખભામાંના શુળ(સણકા)નો નાશ કરે
છે તથા ખાસી, શ્વાસ અને તાવને દૂર કરે છે અથવા
પાચ જતના પચમૂળને દૂધમા ઉકાળ્યા પછી એ
દૂધમાથી જે ધી બને છે, તે પણ એવા જ ગુણ કરે છે
(પાચ જતના પચમૂળ-માદત, ઉસ્વ, મધ્યમ,
છરનાખ, તુલાખ, જુઓ સૂત્રસ્થાન ૨:૫૫ ૬,
શ્લોક ૧૬૭ થી ૧૭૧)

પચ્ચાનાં પચ્ચમૂલાનાં રસે ક્ષીરવતુગુંણે ।
સિદ્ધં સર્પિર્નયયેતદ્ધક્ષમણઃ સતતં ચલામ્ ॥૨૧॥

દૂધથી ચોગણા પાંચ પચમૂળના રસથી સિદ્ધ કરેલા
ધીથી વક્ષમ(શયરોગ)વાળા રોગીના સાત ઉપદ્રવો
(નિ ૫/૧૫, ૧૫૫) નું બર નાશ પામે છે

પચ્ચકોલયક્ષારપટ્પલેન પવેદ્ઘૃતમ્ ।

પ્રસ્યોન્મિતં તુલ્યપયઃ

સ્રોતસાં તદ્દિશોધનમ્ ॥૨૨॥
શુભજ્વરોદરહીમહાહનીપાણ્ડુપીનસાન્ ॥

શ્વાસકાસાગ્નિસદનશ્વપથૂર્વાનિલાજલે ॥૨૩॥

પચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, લવઙ, નંદ)
અને જ્વખાર મળીને ચીત્રીસ તોલા ઓપધનો કંક
કરીને ચોસક તોલા ધી તથા તેટલું (૮૦ તોલા)
દૂધ લઈને તેમજ તે નાખવુ રાને પછી વિધિ પ્રમાણે

ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પીવાથી તે ઓતોનું શોષન કરીને તેમાંથી મળ કાઢી નાખે છે. વળી તે ગોળા, જવર, ઉદરરોગ, બરોળ, ગ્રહણીરોગ, પાડુરોગ, સળેખમ, દમ, ખાસી, મદ રાગ, શોભે રાગે ઊર્ધ્વવાયુ એટલા રોગને મટાડે છે

રાસ્તાપલામોશુરકસ્થિરાવર્ષામુવારિણિ ।

જીવન્તીપિપ્પલીગર્મ સ્ફીરં શોષન્નિદ્યુતમ ॥૨૪॥

રાસ્તા, બલા, ગોખર, શાવિપર્ણી, સાટોડી, એ ઔષધોના કવાથમા દૂધ તથા ધી નાખીને તેમા જીવન્તી તથા પીપરનો કંકર નાખી ધી પકવ કરવું એ ધી પીવાથી સ્વરોગ મટે છે

મધ્વગન્ધાગ્નિતાક્ષીરાદ્યુત ચ સસિતાપયઃ ।

રાસધના કંકરને દૂધમા ઉકાળીને દૂધનું ધી બનાવવું એ ધી સાકર તથા દૂધ સાથે પીવાથી કષ્ઠ રોગ મટે છે

માસધુત

સાધારણામિપતુલાં તોયદ્રોણદ્વયે પ્વેત ॥ ૨૫ ॥

તેનાદ્યમાગશેષેણ જીવન્તીપઃ પલોન્મિતૈઃ ।

સાધયેત્સર્પિયઃ પ્રસ્થં વાતપિત્તામપ્યાપદમ્ ॥૨૬॥

મોલસર્પિરિદં પાત શુકં માંસસ્તેન વા ।

કાસઘ્વાતસ્વરઘ્નાશોષદ્યુત્યર્ધશ્લક્ષિત્ ॥ ૨૭ ॥

સાધારણ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ૪૦૦ તોલા લઈને તેને ૨૦૪૮ તોલા પાણીમા ચકવું પછી ઊકળતે ઊકળતે તેમાંથી આઠમે ભાગે પાણી રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને પાછળ સૂતરમાનમાં રાધ્યાય ૧૫ મ્લેક ૮ મા જીવન્તીપ ગણના ઔષધોમાનું પ્રત્યેક ચારચાર તોલા લઈને તેનો કંકર કરવો રાત્રે પેલા માસકવાથમા તે કંકર ૨ ને ૬૪ તોલા ધી નાખીને ધી પકવ કરવું એ માસધુત કહેવાય છે એ ધી પીવાથી વાયુ તથા પિત્તનો રોગ નાશ પામે છે તેને એકલુ પીવાથી સ્વપ્ના માસરસ સાથે મેળવીને પીવાથી ખાસી, દમ, સ્વરભંગ, શોષ (સર્પરોગ), હૃદયનુ શૂન અને પાસાનુ શૂન, એટલા રોગ મટે છે

ધીના લાડુ

પલાજમોદાત્રિકલાસૌરાષ્ટ્રીયોપચિત્રકાન્ ।

શારાનરિદ્યાયત્રીશાલત્રીજકસમ્મવાન્ ॥ ૨૮ ॥

મહાતક વિઢઠ્ઠં ચ પૃથગ્પલોન્મિતમ્ ।

છહિલે ઘોઢશગુણે ઘોઢશાશ્ચિત્તં પ્વેત્ ॥૨૯॥

પુનસ્તેન દુતપ્તસ્યં સિદ્ધં વાસ્મિન્પલાનિ પટ્ ।

તપ્તશીર્ષાં સિપેત્રિશ્ચિત્તવાપા દિગુણં મણુ ॥૩૦॥

દુતાત્રિજાતાત્રિપલં તતો લીઢં જગાહતમ્ ।

પયોનુપાન તત્રાહિ રસાયનમયન્ત્રણમ્ ॥ ૩૧ ॥

મેધ્યં ચક્ષુષ્યમાયુષ્યં દીપન હન્તિ ચાચિરાત્ ।

મેહગુસ્મશ્ચયથાપિપાણ્ડુરોગમગન્દરાન્ ॥ ૩૨ ॥

એવથી, અજમેદ, ત્રિકૃષ્ણ, ગોપીચંદ, વ્યોષ (સુક, પીપર, મરી), ચિત્રો, રાત્રીકાને સાર, ખિરસાર, સાવનુશનો સાર, નીબલાનો ચાર, બિલામા, વાવડિંગ, એ પ્રત્યેક રીપથ બત્રીસ બત્રીસ તોલા લેવા તથા તેને સાળગણા પાણીમા નાખીને સાળમા ભાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળવા પછી એ સર્વેના કવાથમા ૬૪ તોલા ધી નાખીને ધી પકવ કરવું હી તેચાર થાય એટલે તેમા ચોવીસ તોલા વશલેચન, એકસો વીસ તોલા સાકર અને ધી કરતા બમણું મધ નાખવું તે પછી તેમા તજ ચાર તોલા, તમાલપત્ર ચાર તોલા રાત્રે રોલથી ચાર તોલા નાખવી પછી એ સર્વેને કાણી વડે હલાવીને રોકત કરવું એ રીપથને દિવસ ના પહેલા પહેરખા ખાવું (ચાટવું) તથા તે ઉપર અનુપાન તરીકે દૂધ પીવું એ રીપથ સર્વોત્તમ રસા યન છે વળી તે બુદિ, રાખ અને આયુષા માટે સાર છે અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ કરનાર છે તે પ્રમેહ, ગોળા, કષ્ઠરોગ, પાડુરોગ ૨ ને ભગદર એ રોગોને બલદીધી મટાડનાર છે

યે ચ સર્વિગુંડા પ્રોક્તા ક્ષતે યોગ્યાઃ

ક્ષયેડપિ તે ।

સતકાસ (ચિ ૩/૧૧૧૧ થી ૧૩૩) માં જે ધીના લાડુ રાખવાના કલા છે તે સ્વરોગમા પણ રાખવા

ચૂર્ણ અસ્થેષ

ત્વગેલાપિપ્પલીરીરીશર્કરા દિગુણઃ ક્રમાત્ ॥

જ્વિતા મક્ષિતા. કૌંદ્રસર્પિયા વાડગલેહિતાઃ ।

સ્વર્ષાઃ કાલક્ષયઘ્વાસપાશ્વરુક્ષ્ણાશાનાઃ ॥૩૧॥

તજ, રોચ્છી, પીપર, વાસકપૂર, સાકર, એ પાવ ઔષધો ઉત્તરોત્તર બમણાં લેવા એટલે તજ એક તોલા એવથી બે તોલા, પીપર ચાર તોલા, વાસકપૂર આઠ તોલા, સાકર ત્રીશ તોલા, એ પ્રમાણમા લઈને તેનું ચૂર્ણ કરીને ફાડવું અથવા મધ તથા ધી સાથે ચાટવું એ ચૂર્ણ સ્વરભંગને મટાડે છે તથા ખાસી કષ્ઠ, દમ, પાસામાનુ શૂન અને કફ એ સર્વનિ નાશ કરે છે

(ધી અને મધ ભેગા લેવાના હોય, ત્યારે એ બેનેનું સરખું પ્રમાણ કરી લેવું નહિ.)

અથ સ્વરસાદિચિકિત્સિતમ્ ।

સ્વરસાદિ(સ્વરભેદ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૮૧ થી ૪૧૧)

ખાસ કરી કિયા કરવી

વિશેષાત્સ્વરસાદેડ્સ્ય નસ્યધૂમાદિ યોજયેત્ ।

શ્વરોગવાળા રોગીને અવાજ બેસી જાય તો વિશેષે કરીને તેને નસ્ય આપવું ૨ યથા તેને ધૂમપાન કરાવવું વગેરે ઉપાય કરવા

વાયુના સ્વરસાદના ઉપાય

તત્રાપિ વાતજે કોણે પિત્તેદૌત્તરમ્તિકમ્ ॥૩૫॥

કાસમર્દકવાતાર્તકીમાર્ચસ્વરસર્વૃત્તમ્ ।

સાધિતં કાસજિત્સ્વર્યં સિદ્ધમાર્તગલેન વા ॥૩૬॥

તેમા જે વાયુથી થયેલા સ્વરભગ હોય, તેા કાસો દૂરો, ભોરીંગણી ૨ ન ભાગના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરવું ધી લગાર ગરમ કરીને ભાજન કર્યા પછી પી । ૨ાયવા કાળા ફૂલના કાટાનગિરાના ૪૮ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું, કેમ કે એ અને ધી ખાનીન મટાડનારા તથા સ્વરને ઉઘાડનારા છે

બદરીપત્રકલ્કં વા વૃત્તમૃદં સસિન્ધવમ્ ।

અથવા ભોરણીના પાંદડાનો ૪૮ કરીને તેને ધીમા શેકવો તથા પછી તેમા લગાર સિન્ધવા નાખીને ન ખાવું (તેથી પાદ ખાની મળે ૨ ન સ્વર ગ્રીણશ)

તૈલં વા મધુકદ્વાક્ષાપિગ્લીહમિનુત્કલેઃ ॥૩૭॥

હંસપાચાઘ મૂલેન પર્ણં નસ્તો નિપેચયેત્ ।

જેઠીમધ, કાળી દ્રાવ, પીપર, વાવડિન, મીંઢા અને રિમામલીનૂ મૂળ ૨ ને ઓષધથી પકવ કરેલા તેજને નાકમા મુકવું (ફૂંડવું), તેથી સ્વરભગ મટે છે

સુહોદકાનુપાનં ચ સર્સપિર્ણં મુઙ્ગોદનમ્ ॥૩૮॥

મક્ષાયાન્પાયસં ચૈવં સિર્ગ્યં સ્વેદં નિપેજયેત્ ।

વડી સ્વરભગવાળાને, ધી, ગોળ અને બાન ખાવા તથા ગોરવરણું (નંદુ) પાણી ન ઉપર પીવું અથવા દૂધપાક અને ધી ખાનું તથા ન ઉપર સયદ પાણી પી । વડી ને રોગીને સ્નાન સ્વેદ કાઢવો (શેક કરવો)

પિત્તના સ્વરસાદના ઉપાય

પિત્તોદ્ધવે પિત્તેઃસર્પિઃ શ્વતશીતપયોનુપઃ ॥૩૯॥

ક્ષીરિવૃક્ષાસ્કુરપ્તવાયકત્ત્સિદ્ધં સમાદિકમ્ ।

અશ્વીયાઘ સર્સપિર્ણં યદ્યોમધુકપાયસમ્ ॥૪૦॥

જે સ્વરભગ પિત્તથી થયો હોય તેા તે તેનીએ શાષણુલના અંકુરનો કપાય કરો તેમા ધી નાખીને

તેમા તે ૧ વૃક્ષના અંકુરનો ૪૮ નાખીને ધીને મિદ્ધ કરવું એ ધી તેણે મધ સાથે પીવું તથા તેની ઉપર ઉકાળીને ઠડુ પાડેલું દૂધ અનુપાન તરીકે પીવું વળી તેણે દૂધપાકમા જેઠીમધ અને ધી નાખીને એ દૂધપાક ખાવો

યલાપિદારિગન્ધાભ્યાં વિદાર્યાં મધુકેત ચ ।

સિદ્ધં સલવણં સર્પિર્નસ્યં સ્વર્યમનુત્તમમ્ ॥૪૧॥

બળદાણા, શાલિપર્ણી, વિદારીકદ ૨ ને જેઠીમધ એ ચાર ઓષધના ૪૮ વડે સિદ્ધ કરેલા ધીમા સિન્ધવા નાખીને રોગીને સુધાડવું (નાકમા ફૂંકવું) કેમ કે તે સર્વોત્તમ નસ્ય છે

પ્રપૌણ્ડરીકં મધુક પિપ્પલી વૃહતી લલા ।

સાધિતં ક્ષીરસર્પિષ્ઠ તત્સ્વર્યં નાવન પરમ્ ॥૪૨॥

લિહ્યાન્મધુરકાણાં ચ ચૂર્ણં મધુપૃથ્વાપ્લુતમ્ ।

પ્રપૌણ્ડરીક (સ્થાનકમળ), જેઠીમધ, પીપર, ભારી ગણી, બળદાણા, ૨ ને ઓષધના ૪૮ વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધમાથી બનાવેલા ધીનું નસ્ય લેવું, કેમ કે તે ખેતી ગયેલા ઘાટો ઉઘાડવામા ક્રોધ છે વળી પિત્તસ્વરભગ વાળા રોગીએ મધુર રસવાળા દ્રવ્યનું ચૂર્ણ કરીને તેને ધી તથા મધમા નાખીને વાટવું

કફના સ્વરસાદના ઉપાય

પિવેત્કટૂનિ મૂવેણ કફજે રુક્ષમોજન ॥૪૩॥

કદ્દલામલકરયૌવં લિહ્યાસૈલમધુપ્લુતમ્ ।

વ્યોપધારામિત્રચિકાભાર્ગીપચ્યામધૂનિ વા ॥૪૪॥

કફથી થયેલા સ્વરભગમા ગાયના મૂત્ર સાથે તેમા ઓષધ પીવા તથા લૂખા પદાર્થો ખાવામા લેવા, કાષ્ઠ, અમથા અને ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), ૨ ને ઓષધીનું ચૂર્ણ મધ તથા તેજ સાથે વાટવું, જલમાર, વિતે, વગર, ભારંગમૂળ અને હરદે ૨ ને એપરિતોનું ચૂર્ણ મધમા વાટવું

યૌવૈયયામું યમકે કળાચારીકૃતાં પિત્તેત્ ।

મુખ્યાડ્યાત્પિત્તલીં મુઙ્ગીં

તીક્ષ્ણં વા ઘમનં મજેત્ કંઠ્ય

જે કફથી સ્વરભગ થયો હોય તેા પીપર અને અમથાના કપાયમા લે તેને ધી નાખીને તેમા નસ્ય નાખીને સિદ્ધ કરેલી યવાનૂ પીવો તથા ભોજન કર્યા પછી સૂક અને પીપર ખાવો ૨ વડા તીક્ષ્ણ વમન વર્ધન ગિવતી કરવી

તારીને ભાવવાથી અથવા ખેતી ગયે હોય

તેના ઉપાય

શર્કરાશ્લોદ્રમિદ્રાણિ શૃતાનિ મધુરૈઃ સદ્ ।

પિષ્તેત્પયાંસિ યસ્યોચ્ચંદ્રહોડમિહતઃ સ્વરઃ ॥૪૬॥

इति स्वरसादचिकित्सितम् ।

જે માણસને ઊંચે સ્વરે બોલવાથી ઘાટે બેસી ગયો હોય, તેણે દૂધમાં (સાકર રાત્રે મધ સિવાયના) મધુર વર્ણના પદાર્થો નાખીને ઉકાળીને તે દૂધ ઠડુ પડ્યા પછી તેમાં સાકર તથા મધ નાખીને ધીવુ રોટલે તેમાં ઘાટો ઊંચડો

રાત્રિ સ્વરસાદની ચિકિત્સા પૂરી થઈ

मथारोचकचिकित्सितम् ।

अरुचिना उपाय

(શ્લોક ૪૬માં થી ૬૦)

અરુચિની સામાન્ય ચિકિત્સા

विचित्रमम्रमरुचौ हितैरुपहितं हितम् ।

જે માણસને અરુચિનો રોગ થયો હોય તેને નાના પ્રકારના રાત્રિ સાથે જે પચ્ય હોય તે મિશ્ર કરીને આપવુ, રોટલે તેને હિતકર થશે રાત્રિ તો તેથી અરુચિ મટશે આ ઉપરથી સમજવું કે અરુચિ નામે રોગ બધા રોગ કરતા મોટો છે, કારણ કે રોમા રોગીના પ્રાણ દકારવા માટે રાપચ્ય રાત્રિ પાણી ૨ ૫૩ છે

अद्विस्तमूर्जा चित्तनिर्वाणं हृद्यमोषधम् ॥૪૭॥

હૌં કાલો દન્તવર્વનં મક્ષયેન્મુલધાયનૈઃ ।

કળયેઃ ક્ષાલયેદાસ્ય ધૂમં પ્રાયોગિકં પિષ્તે ॥૪૮

સ્નાન વગેરે કરીને થીરની બહારની યુદ્ધિ રાખવી અને ધર્માચરણ વડે અંતરની યુદ્ધિ રાખવી, ચિત્તને શાંત રાખવું, તદ્વચે હિતકર રોગ થાય, સાલસગર અને વખત દાંતલ કરવું, મુખને યુદ્ધ કરનારા કપાય (કવાથ) વડે કોળા કરવા રાત્રે પ્રાયોગિક (મુદુ, સ્નિગ્ધ) ધૂમપાન કરવું એ સર્વે અરુચિને મટાડવાના સામાન્ય ઉપાય છે

(પ્રાયોગિક, મુદુ સ્નિગ્ધ ધૂમપાન—જુઓ સૂત્ર સ્થાન અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૧૨માં થી ૧૫)

तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोपलाः ।

शशाङ्गरिणात्याग्न મહ્યા રુચિકરાઃ પરમ ॥૪૯

અરુચિવાળાએ કપૂર, ખડીસાકર અને તાલીન પત્રના ચૂર્ણની ગણીઓ (ગોળીઓ) અને કપૂરી બાળ (સૂડ ૨૦ ૩/૩૨) ખાવે, કેમ કે તે અત્યંત રુચિ ઉત્પન્ન કરે છે

વાયુની અરુચિનું ઔષધ

वाताद्रोचके तत्र पिष्टेच्छूर्णे प्रसज्या ।

... ॥૫૦॥

छर्शैश्चा वचाम्મोषि

જે વાયુથી અરુચિ થઈ હોય તા પ્રમન્ના નામે દારૂની સાથે રેણુકબીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાળી દ્રાક્ષ, સિંધવ રાત્રિ રોગીધાનુ ચૂર્ણ પીવું, રાત્રિ રોગથી, ભારગ, જવખાર રાત્રિ રોગ, રોગીધાનુ ધી મેળવીને તે ધી સાથે રેણુકબીજ વગેરેનું ચૂર્ણ ખાવું, ૨ ૫૩ વજનુ ચાણી પીને ઊંચડો કરવી

पित्तनी अरुचिनु औषध

पित्तान्च गुडवारिमिः ॥ ૫૧ ॥

लिप्ताद्वा शर्करासर्पिलवणोत्तममाक्षिकम् ।

પિત્તથી થયેલી રાત્રિમાં ગોળનું ચાણી પીને ઊંચડો કરવી, અથવા સાકર, ધી, સિંધવ રાત્રિ મધ રાત્રિ રોગીધાનુ નાખી પીને ઊંચડો

ફેફસાં અરુચિનું ઔષધ

फेफोद्मेनिम्वजलेर्वाण्यकारग्वचोदकम् ॥ ૫૨ ॥

પાન સમધ્વરિણાશ્ચ તીક્ષ્ણઃ સમધુમાઘવાઃ ।

पिष्टेच्छूर्णे च पूर्वोक्तं हरेण्वाष्टणवारिणा ॥ ૫૩ ॥

ફેફસાં અરુચિમાં લીમગ્રનુ ચાણી પીને ઊંચડો કરવી, અથવા અલ્પમેદ રાત્રિ ગરમાળાનું ચાણી પીવું, રાત્રિ મધ સાથે અરીસા પીવા, ૨ થવા કાળી દ્રાક્ષ કે મકુટના તીક્ષ્ણ દારૂ મધ નાથે પીવે ૨ થવા પાછળ કોંબુ (રેણુકબીજ, પીપર, વાવડિંગ, કાળી દ્રાક્ષ, સિંધવ રાત્રિ રોગીધાનુ) ચૂર્ણ ગરમ ચાણી સાથે પીવું

પ્રસેક, અરુચિ, તદ્વચા અને પડખામાં પીંગા, ઉથરસ, શ્વાસ અને ગળાના રોગ માટે ચૂર્ણ

पलात्यद्जानगकुसुमतीक्ष्णकण्ठ्यामहोषधम् ।

માગરુદ્ધં કપાચ્છૂર્ણં નિદ્રન્તિ સમશર્મત્ ॥ ૫૪ ॥

પ્રસેકારુચિહરતાર્થકાસશ્વાસગાલામયાન ।

એવ ટી, તળ, નાગેસર, મરી, વાંડીપીપર, સૂડ એ સર્વે અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ તોલા વડેને તે સર્વેની તમાન સાકર તેમાં નાખવી એ ચૂર્ણ ખાવાથી લાજ પડવાનો રોગ, અરુચિ, તદ્વચા રોગ, શ્વાસના રોગ, ખાંસી, દમ અને ગળાના રોગ એ સર્વે મટે છે

અરુચિ, વિબંધ, ઉપરસ, હૃદય, પાચ્ચ, બરોજ, ડાસ

અને સંગ્રાહણી માટે પાચ્ય ચૂર્ણ

યવાનીતિત્તિહીનાસ્લવેતસૌપચદાદિમ્ ॥૫૫॥

કૃત્વા કોલં ચ કર્પાંશં સિતાયાશ્ચ ચતુષ્પલમ્ ।

ધાન્યસૌવર્વલાજાજીવરાઙ્ગં ચાર્ધકાશિકમ્ ॥૫૬॥

પિપ્પલીનાં શતં ચૈકં દ્વે શતે મરિચસ્ય ચ ।

ચૂર્ણમેતત્પરં રુચ્યં હૃદ્ય માદિ, દિનસિત ચ ॥૫૭॥

વિશ્વધકાસહૃત્પાશ્વંઘ્રીહાશોઘ્રહૃણીગદાન્ ।

અભયોઽ, આમલી, અમ્બવેનસ, સૂઠ, દારૂ

અને ભાર, રો રોષધ રોક એક તોલો લેવું શાકર

સોળ તોના લેવી ધાણા, રાચળ, છૂન રાને તજ

રો રાડધીઅડધો તોલો લેવું રોક સા પીપર લેવી

બસો મરી લેવા રો સર્વનું ચૂર્ણ કરવું રો ચૂર્ણ રાત્રાત

રુચિકર્તા રાને ગ્રાહી (મગ્ર બાધનાર) છે તથા તે

વિબંધ, ખાસી, હૃદયના રોગ, પાચાના રોગ, ડાસ

અને ગ્રાહીરોગ મટાડ છે

ઉપરસ, શ્વાસ, અરુચિ, ઊવટી, બરાળ, હૃદયમા

અને પડખામા થૂળ, પાકુ, તાવ, અતિસાર

અને મૂકવાત માટે ચૂર્ણ

તાલીસપત્રં મરિચ નામરં પિપ્પલી શુભા ॥૫૮॥

પયોસ્તરં ભાગચુસ્યા ત્વોલે ચાર્ધમાનિકે ।

તદ્વચ્ચ દીપતં ચૂર્ણં કળાણશુણ્ણકર્મ ॥૫૯॥

કાસશ્વાસારુચિર્ચર્દિલીહૃદ્ધૃત્પાશ્વંદાલનુત્ ।

પાષ્ણદુગ્ધરાતિસાર્ધં મૂઢવાતાનુલોમનમ્ ॥૬૦॥

હૃત્યરોચકચિકિત્સિતમ્ ।

તાલીસપત્ર, મરી, સૂઠ, ગળાપીપર ૨ ન લીટી

પીપર, રો સર્વે રોષધો ૨ નુકમે રોક, બે, તણુ,

ચાર અને પાચ ભાગ લેવા રો સર્વે રોષધો તજ

તથા રોષધી રાડધારાડધો લેવા તથા તેમા લીટીપીપર

કરતાં આઠગણી આઠ નાખવી રો ચૂર્ણ ગરગળિને

પ્રદીપ કરે છે રો ચૂર્ણ ખાવાથી ખાસી, ડાસ, ૨ નિ,

ઊવટી, બરોજની ગાઠ, હૃદયનું થૂળ, પાનાનું થૂળ,

રો રોગ મટે છે વળી પાડુરોગ અને રાત્રિનારોગનો

રો ચૂર્ણ નાશ કરે છે તથા મૂકવાયુને તેના સ્વાભાવિક

માર્ગે ગતિ કરાવે છે

૧. ૫૨ રસવિની ચિકિત્સા પૂરી થઈ

ક્ષયમાં ઉપદ્રવેના ઉપાય

લાગ પડ્યાગથી ઉપદ્રવના ઉપાય

મર્કામૃતાક્ષરજલે શર્વતીમુપિતૈર્થૈઃ ।

પ્રસેકે કલ્પિતાન્સક્તુન્

મધ્યાંશ્વાઘાદૃલી વમેત્ ॥૬૧॥

કટુતિકેસ્થયા શૂલ્પં મધ્યેજાક્ષલં પલમ્ ।

શુષ્કાંશ્ચ મધ્યાન્ સુલઘૂક્ષણકાદિરસાનુપઃ ॥૬૨॥

૨. ૬૩ના મૂળનો કવાથ, ગળોનો કવાથ અને

દૂધ, રો અર્ધ ભેગા કરીને તેમા રાતે જવ પલાળી

મૂકવા પછી તેને ટેકીને દળવા રાતે તેનો સાથુ કરવો.

પછી જો રોગોના મેઢામાથી પાણી ઘણુ છૂટતું હોય

(લાળ પડતી હોય), જોને મેળ બહુ ૨ જલની હોય,

તેણે રો સાથુ ખાવો જો રોગી બળવાન હોય તો તેણે

તીખા તથા કડવા રોષધો ખાઈને ઊવટી કરવી

વળી તેણે જગલ પ્રદેશના પ્રાણીરોગોના મારાને તથા ઉપર

ચેકીને ખાતું, સૂકા ભય્ય પદાર્થ ખાવા, બહુ હવકા પડ

થોનું ભોજન કરવું અને થાપા વગેરેના રસ(પુષ)ને

રાત્રીપાન તરીકે પીવા

શ્લેષ્મણોડિતપ્રસેકૈન્ વાયુ. શ્લેષ્માણમસ્યતિ ।

કમપ્રસેકં તં વિદ્વાન્નિગ્ધોષોરેવ નિર્જયેત્ ॥૬૩॥

ત્યારે કફ (વાગનું પાણી) ઘસો નીકળવા માડ

છે ત્યાર વાયુ તે કફને મુખ દ્વારા બહાર કાઢે છે,

તન કફપ્રસેક કહે છે એ રોગને જાણના વેધો તેના

સ્નિગ્ધ ૨ ન ઉપા ઉપાય કરીને તે રોગને છોડવો

સંજેખમ અને ઊવટીથી ઉપદ્રવના ઉપાય

પીનસેડપિ કમમિમ વમયોં ચ પ્રયોજયેત્ ।

રો કફપ્રસેકમા કહેલો રોષધનો કમ પીનન એટલે

મળેખમમા તથા ઊવટીના ઉગળા(ઊનકા)ના રોગમાં

પણ કરેલા, અર્થાત્ તેમા પણ સ્નિગ્ધ રાતે ગરમ

ઉપાય કરવા

વિદોગાપીનસેડપ્યજ્ઞાન

સ્નેહાન્ સ્વેદાંશ્ચ શીલયેત્ ॥૬૪॥

સ્નિગ્ધાનુશ્ચારિકાપિષ્ટેઃ શિર. પાશ્વર્ગલાદિપુઃ ।

છગળામ્લકટૂંદ્રેશ્ચ રસાન્ સ્નેહોપસહિતાન્ ॥૬૫॥

નળેખમના રોગમા ખાન કરીને રાખ્યાન, સ્નેહ

૨ ને સ્નિગ્ધ એટલે(ચક)નું સેવન કરાવું વળી માથુ,

પાસા અને ગાળુ વગેરે દેઢાણે સ્નિગ્ધ ઉત્ક્રિષ્ટસ્ને

રાતે પિડસ્નેદ કરવા તથા ખાચ, ખાટા, તીખા અને

ગરમ પદાર્થોના પૂરો સ્નેહ નાખીને પીવા

આખામાં, ખભામાં અને પડખામાં શુગળી

ઉપદ્રવેના ઉપાય

શીતોસપાશ્વંદુલેપુ યયાદોરવિધિં ચરેત્ ।

ઔદકાનુપપિશિતૈરપનાદાઃ સુસસ્થનાઃ ॥૬૬॥

તત્રેષાઃ સચતુઃસ્નેહાઃ

માથુ, ખભા અને પાસામાં થુન (સણકા) થતું હોય, તે જે દોષ(વાયુ, પિત્ત કે કફ)ના હોય તે પ્રમાણે ઉપચાર કરવા તથા જળચર પ્રાણીરોગે કે રાત્રીપ દેશના પ્રાણીઓના માંસમાં ધી, તેલ, વસા, મજા અને ચાર પ્રકારના સ્નેહ ભેગવીને તે માંસને સસ્કાર આપીને તેની પોટીસ બાપવી

જે દોષ સાથે કોખ્યા હોય તેના લેખ

દોષસગો દ્યયતે ।

પ્રલેપો નતયષ્ટાહશતાઘ્નકુષ્ઠચન્દનૈઃ ॥ ૬૭ ॥

બલારાસ્નાતિલેસ્તઘ્નસર્પિર્મયુકોત્પલૈઃ ।

પુનર્નાશકૃષ્ણાગ્ન્યાથલાવીતાવિદારિભિઃ ॥ ૬૮ ॥

જે દોષથી થયેલુ સજેખમ હોય તે તગર, જેઠીમધ, સુષમ, ઉપલેટ અને સુખડ રો રાત્રીપોનાં જાડો લેખ કરવો અથવા બગદાણા, રાસ્ના, તેલ, ધી, જેઠીમધ અને કમળનો જાડો લેખ કરવો ૨ થરા સાટેડી, સરગવો, બગદાણા, શીરકાકોશી, વિદારીકાં રો રાત્રીપોનાં જાડો લેખ કરવો.

નસ્ય, ધૂમપાન, સ્નેહ, આભંજ, બસ્તિ

માશનં ધૂમપાનાતિ સ્નેહાઘ્નોત્તરમત્તિકાઃ ।

તૈલાન્યથ્યજ્જોગીની મત્તિકર્મ તથા પરમ ॥ ૬૯ ॥

નસ્ય રાત્રીપુ, ધૂમપાન કરાવવા, તેમ જ ભોજન કર્યા પછી સ્નેહપાન કરાવવા, વજીર અને જળ કરવા યોગ્ય તેલ ચોળવા અને બસ્તિકર્મ કરવું ન પણ સપરોગ મટાડવામાં શ્રેષ્ઠ છે

સપમાં લોટી બગડે તેમાં થુ કરવું ?

શુદ્ધાધિર્વા યયાદોષં હુષ્ટમેષાં હરેદચ્છુઃ ।

વાયુ, પિત્ત કે કફ દોષના સપવાળાનુ બગડેલુ લોટી જે દોષથી રોગ થયો હોય તેના વિચાર કરીને (સૂ ૨૬/૫૪૩) કમ્પી, તુમ્પી, જળો વગેરેથી ખેંચી કાઢવું

પ્રલેહઃ સપૃત્તૈઃ શ્રેષ્ઠઃ પક્ષકોટીસ્તચન્દનૈઃ ॥ ૭૦ ॥

દૂર્વામધુકામજિઠાકેસરૈર્વા ઘૃતાપ્તુનૈઃ ।

પક્ષકાઠ, વાળો, સુખડ, રો ત્રપુને ઘીમાં પાટીને તેના લેખ કરવો તે શ્રેષ્ઠ છે રાજવા દૂર્વા (ધરે). જેઠીમધ, મજા અને કેપર રો ચારને ઘીમાં પાટીને તેના લેખ કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે

પટાદિસિદ્ધતૈલેન શતઘૌટેન સર્પિષા ॥ ૭૧ ॥

મન્યજ્ઞઃ પયસા લેકઃ શસ્તાઘ્ન મધુકામ્બુતા ।

વડની અતરછાવના કડક વડે સિદ્ધ કરેલા તેલથી કે શેા વાર ધાપેલા ધી વડે સપરોગને ૨.ભાગ કરવો (મરીજે ચોળવું), રો સાદુ છે, તેમ જ દૂધ વડે અથવા

જેઠીમધના પાણી વડે તેના ઉપર લેક (સિયન, ધાર) કરવો તે પણ શ્રેષ્ઠ છે

સપમા અતિસારના ઉપાય

પ્રાયોજોપદતામિત્તવાતસપિચ્છમતિસાર્યતે ॥ ૭૨ ॥

તસ્યતિસારમ્પ્રહણીવિહિતં હિતમૌષધમ્ ।

સપરોગીનો અગ્નિ સામાન્ય રીતે મદ હોય છે તેથી તેને વારવાર પિચ્છવાળો ગાડા થાય છે માટે રોગે વખતે રતિસાર અને ગ્રાહણીમાં કહેલું રાત્રીપ તેને રાત્રીપુ તે હિતકર છે

સુક્રતા જતા સપરોગીનો જાડો રોકી

રાખવાનુ કારણ

પુત્રિપં યજ્ઞતો રક્ષેચ્છુષ્યતો રાજયક્ષિમણઃ ॥ ૭૩ ॥

સર્વધાનુક્ષયાર્તન્ય લલ તસ્ય હિ વિદ્વલમ્ ।

જે સપરોગી સુકાઈ જતા હોય તેના ગાડાના મળનુ ચળ કરીને રાત્રીપુ કરવું, કેમ કે તે સપરોગી પાનુઓના સપથી પીડાતો હોય છે, તેથી તેના અગ્નિનુ બળ રો જ તેનુ બળ છે, રક્ષાત્ નળના બળથી તે ટકી શકે છે (પાનુઓના બળથી નહિ)

માંસ અને દાળનો પ્રસેમ

માંસમેવાશ્વતો ગુપ્તવા

માર્દાકં વિવતોઽનુ જ ॥ ૭૪ ॥

અવિચારિતવેગસ્ય યશ્ના ન લભતેઽન્તરમ્ ।

જે માણસ દેશ, કાળ, સંસ્થા ન સદનુ વગેરેના વિચાર કરીને મુક્તિ પ્રમાણે માંસ ખાય છે તથા તે પછી કાચી દ્રાક્ષના દાડ પાણુ મુક્તિ પ્રમાણે પીએ છે, અને જે ગાયે, પેશાબ, છીંક, બગાણુ વગેરેના વેગને અટકાવતો નથી, તે માણસને સપરોગ થવાનો અવકાશ જ નથી.

સુરં સમગ્દં માર્દાકમરિષ્ટાન્સીધુમાશ્વવાજ્ઞ ॥ ૭૫ ॥

યયાદામનુવાનાથે વિવેચ્છાંચાતિ મક્ષયન્ ।

ઓતોવિવચ્છમોધાર્યં લલૌજ-પુષ્ટયે ચ તત્ ॥ ૭૬ ॥

સપરોગવાતરો માન ખાઈને પછી અનુપાન તરીકે સુરા, મદ, દ્રાક્ષાનજ, રતિષ્ટ, સીધી, માધવ, રે મધ્યાથી જે અનિદા જોયો-જોયો હોય તે પીવું, કેમ કે તેથી ઓનો બા રાઈ ગયા હોય છે તે ખુલા થાય છે તથા તે બળ, રોગ અને મુક્તિ આપે છે

અભંજ, અવગાડન, મદન, ઉર્ધન

સ્નેહસીતામ્બુકોષ્ટેષુ સ્વમ્યક્તમવનાહયેત્ ।

ઉર્ત્તોર્મિ મિથકે સ્નેહૈ-

મૃયોડશ્યક્તં સુલૈઃ કરૈઃ ॥ ૭૭ ॥

મૃત્તીયાત્સુલમાસીનં સુલં ચોદ્વર્તયેન્પરમ્ ।

શયવાના રોગીને તેલ ચોળવા પછી સ્નેહ, દૂધ રાને પાણીના વાસણમા બેસાડવે વાસણ (કોટી) માથી બહાર નીકળ્યા પછી ગુલમ (ગોળા) ની ચિકિત્સામા કહેવા મિશ્ર સ્નેહ વડે દરદીને સાર લાગે રોમ ધીમે ધીમે રોગીને સહન રહે રોમ બેગાડીને ચોળવુ રાને પછી સુખ થાય રોમ ઉદ્ઘર્નન કરવુ (નીચેથી ઊંચે ચોળવુ)

ઉદ્ઘર્નન થાનાથી કરવુ ?

जीवन्तीं शतवीर्यां च विकसां सपुनर्नवाम् ॥ ७८ ॥

अश्वगन्धामपामार्गं तर्कारीं मधुकं बलाम् ।

विदार्यो सर्पपानं कुष्ठं तण्डुलानततीफलम् ॥ ७९ ॥

माषास्तिલાंश्ચ किण्वं च सर्वमेकत्र चूर्णयेत् ।

यवचूर्णं त्रिगુणितं દધ્વા યુક્તં સમાશ્લિકમ્ ॥ ૮૦ ॥

પત્તદુદ્ધર્તન કાર્યં પુષ્ટિવર્ણયલમ્દમ્

જાતી, ધાતી દૂવાં (ધરો), મજ્જક, સાટોડી, આસપ, રાશોડો, રાશડી, જોડીમધ, બાદાણુ, વિદારી કદ, મગનવ, ઉપલેટ, ચોખા, ગળસી, રાફ્ તલ અને કિણ્વ એ સર્વને વાત્રીને તેનુ ભેગુ ચૂર્ણ કરવુ પછી તેમા સર્વના કુલ વજનથી ત્રણગણ જવનું ચૂર્ણ નાખવુ અને તેમા (બોટુ) મધ ભેળવવુ ઉપર (શ્લોક ૭૭) જે ઉદ્ઘર્નન કહે છે તે રોવી રીતે તૈયાર કરવુ ૯ ને પાછળ કદમા પ્રમાણે દરદીને કળ વળે રોમ ચોળવુ એ ઉદ્ઘર્નન ચોળવાથી રોગીના શરીરને પુષ્ટિ, વીર્ય અને મન પ્રાપ્ત થાય છે

(કિણ્વ=દાડુનાં તળેનો રંગો)

થાનાથી નાહવુ ?

गौरस्वर्पकल्लोऽस्नानीयौषधिभिश्च सः ॥ ८१ ॥

સ્નાપાદતુસુલૈસ્તૌયર્જાવનીયોપસાધિતૈઃ ।

શયરોગવાળાએ ધાના સરસવનો કડક ચોળીને તથા માટા બાદાણુ વગેરે સ્નાનચોગ્ય ઔષધિઓ શરીરે લગાવીને પછી જે જે ઝનુમા જેવુ જેવુ (જિનુ, ટાટુ વગેરે) પાણી શરીરને સાર લાગવુ લેાય તેવા પાણીને જીવનીયપ્રમા કહેવા રોગવાથી સિદ્ધ કરીને તે વડે સ્નાન કરવુ

યમગાર, અનુવેષન

गन्धमाल्यादિકां भूयामलक्ष्मीनाश्नीं भजेत् ॥ ८२ ॥

પછી અલ્પમીના નાથ કરનાર ગંધમાલ્યાદિક અન્કાર પારણ કરવા, અર્ધાન્ યદન વગેરે સુગંધિનો ચેપ કરવો તથા દુલ્બના હાર વગેરે પહેરવા

આનંદ, બસ્તિ, આહાર, ધર્મક્રિયા

સુહૃદાં દર્શનં ગીતવાદિત્રોત્સવસંયુતિઃ ।

યસ્તયઃ ક્ષીતસર્પોપિ મયમાસસુક્ષીલતા ॥ ૮૩ ॥

દેવવ્યપાશ્રયં તત્તદથર્થોક્તં ચ પૂજિતમ્ ॥ ૮૩ ૧ ॥

પછી પોતાના વહાલા નાથવો તથા મિત્રો વગેરેને મળવુ રાને જાનના, વાળિત્ર સાબળવા તથા પુત્રજન્મ, વિવાહ વગેરે ઉત્સવોની વાતો સાબળવી વળી તેણે બસ્તિરો લેવી, દૂધમાથી બનાવેલુ ઘી ખાવુ અને દધ તથા માતનુ યથાચોગ્ય સારી રીતે સેવન કરવુ તેણે દેવાશ્રય કર્મ (ચિ ૧/૧૬૧) કરવા, તેમ જ રાશર્વ વેદમા કહેલુ યજ્ઞ વગેરે ત ત કર્મ કરવુ, કેમ કે રો હિતકર છે

इत्यष्टाङ्गहृदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने राजवस्मारि-

ચિકિત્સિત નામ પદ્મોડપ્ખ્યાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ હો : ઊલટીઓ થવાથી

રોમના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૪)

શયરાગવાળાને વિશેષ કરીને ઊલટી વગેરે ઉપદેશ થાય છે માટે શયની ચિકિત્સા પછી છાંદ (બકાટી, ઊલટી) વગેરેની ચિકિત્સા કહેવાના લેનુથી ગ્રથકાર કહે છે કે—

अथातश्छद्दिहद्रोगतृष्णाचिकित्सितं

દયાયાસ્યામ ।

इति ह साहुरात्रेयाद्यो महर्षयः ।

નારે હવે ૨.મે છાંદગ (ઊલટી), હદ્રોગ (હદય ના રોગ) રાને તૃષ્ણારોગ (તૃષ્ણારોગ, તરન બહુ અને વારંવાર લાગવાનો રોગ) ની ચિકિત્સા સમજાવીયું રો વિષયમા ૮ ત્રિય વગેરે મહર્ષિઓ ની પ્રમાણે કહી ગયા છે

સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૬)

યાપુ સિવાયની બધી ઊલટીમાં ઉપવાસ :

ઊલટીઓમાં કોને વમન ઔષધ આપવું ?

મામાશયોદ્દેશમવાઃ પ્રાયશ્ચલ્યાં હિતં તત્ ।

લક્ષ્નં પ્રાયુતે યાયોર્મનં તત્ર યોજયેદ્ ॥ ૧ ॥

પલિનો યદુદોષસ્ય ચમત્. પ્રતતં બદ્ધ ।

નામાન્ય રીતે તમામ ઊલટીઓ આમાશય (જાતલી) માથી દોષ ઊછળવાથી થાય છે માટે ઊલટીના જે ભવાને પ્રથમ લંઘન (ઉપવાસ) કરાવવા એ જ હિતકર છે

પિત્તેન્મન્ય યવાગું વા લાજૈઃ સમયુશર્કરામ્ ।

મુદ્રનાક્કલજૈરદ્યાત્વખનૈઃ શાલિપદ્ધિકમ્ ॥ ૧૨ ॥

મૃદ્બુદ્ધલોષ્ઠમથ સુશીત સલિલ પિવેત્ ।

મુદ્રાશીરકણાધાનૈઃ સહ વા સંસ્થિતં નિશામ્ ॥ ૧૩ ॥

દ્રાક્ષારસ રસં વેશોર્ગુહ્યમ્બુ યયોડપિ વા ।

પિત્તથી થતી ઊવટીમા વિરેચનને માટે કાળી દ્રાક્ષ અને શેરડીના રસમા નસેતર ૨૫૫વુ, ૨૫૫વા સાતા લેધર થી સિદ્ધ કરેજુ ધી ખાનુ પિત્તની ઊવટીમા જે પિત્ત વધીને કફના સ્થાનમા ગયું હોય, એટલે જે રામાયયમા પિત્ત વધી ગયું હોય તેા મધુર રાને કડવા વમન ઔષધી આપીને તે પિત્તને ઉપરના આગથી (મોથી) ઊવટીઓ કરાવીને બહાર કાઢી નાખવુ, અથવા વિરેચન ન ૨૫૫વા વમન આપીને જ તે પિત્તને કાઢવુ એ રીતે વમન રાને વિરેચન વડે શુદ્ધ થયેલા પિત્તથી થતી ઊવટીઓવાળા રોગીએ ડાગરની ધાણીને મધ, મધ તથા સાકર નાખીને પીવે, અથવા યવાગૂમા ડાગરની ધાણી, મધ તથા સાકર નાખીને તે પીવી, રાયવા મગના કે જગલ પ્રાણીઓના માંસના વ્યજન સાથે શાળને કે સાદી ચોખાને ભાત ખાવે, અથવા માટીના ગોળાને અગ્નિમાં તપાવીને પાણીમાં છમકાવીને પછી તે પાણી બહુ ઠંડુ કરીને પીવુ, અથવા મગ, વીરજવાળો, પીપર ૨ ને ધાણા એ રોગધ ને રાત્રે પાણીમા પલાની રાખીને સવારે તે પાણી ગળી લેવું અને તે પાણી પીવુ, રાયવા કાળી દ્રાક્ષના રસ પીવે, અથવા શેરડીના રસ પીવે, અથવા ગળાનું પાણી પીવુ અથવા દૂધ પીવુ

જમ્બામ્બપલ્લવોશીરવટશુક્તવરોહજઃ ॥ ૧૪ ॥

કાપઃ ક્ષોદ્રયુત પીતઃ શીતો વા વિનિપદ્ધતિ ।

હૃદિ ડ્રવ્વમ્પતીસારં મૂઝાં વળ્લા વ દુર્મયામ્ ॥ ૧૫ ॥

જાનુએ અને આંખો એ બેના કુમળા પાદ્ય, વીંજુ વાળો, વડની વડવાઈનાં કુમળા અકુર, એ રોગધાના ક્વાથમા મધ નાખીને તે પીધા હોય અથવા એ રોગધા નો હિમ મધ નાખીને પીધા હોય તેા તે, પિત્તની ઊવટી, તાવ, ૨ નિતાર, મૂર્છા અને મ્તન્ધા તનને મટાડે છે

ષાત્રીરસેન વા શીતં પિત્તેન્મુદ્રદલામ્બુ વા ।

કોલમક્ષસિતાલાનામશિકાપિટ્કણાન્નતમ્ ॥ ૧૬ ॥

ક્રિહાત્ક્ષોદ્રેણ પથ્યા વા દ્રાક્ષાં વા યદ્રાણિ વા ।

મગના પાદ્યને પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી ઠંડુ કરીને આમળાની રસ સાથે પીવું અથવા મગના પાદ્યને હિમ પીવે અથવા બેરના દરિયાથી ચીંદ, સાકર, મખા (ડાગરની ધાણી), માખાની ધ ૫૨, પીપર અને રસાન

એ સર્વને મધ સાથે ચાટવા અથવા મધ સાથે ઘરે ચાટવી, રાયવા કાળી દ્રાક્ષ, રાયવા બેરનો કડક ચાટવો, તેથી પિત્તની ઊવટી મટે છે

કશ્થી થતી ઊવટીઓના ઉપાય

કફજાયાં વનેન્નિમ્બકૃષ્ણાપિણ્ડીતસર્વપઃ ॥ ૧૭ ॥

યુક્તેન કોષ્ઠતોયેન, દુર્બલં ચોપવાસયેત્ ।

મારગ્વધાદિનિર્મૂહં શીતં ક્ષોદ્રયુતં પિવેત્ ॥ ૧૮ ॥

મન્યાનુ યવેર્વા યદુશ્ચકૃદિદ્મોઘમાયિતૈઃ ।

કફદ્વમ્બ હ્રદ્ય ચ રાગાઃ સાર્જકમૂત્ત્વનાઃ ॥ ૧૯ ॥

લીંદં મન શિલાકૃષ્ણામરિચં વીજપૂરકાત્ ।

સ્વરસેન કપિત્થસ્ય સક્ષોદ્રેણ વર્મિ જયેત્ ॥ ૨૦ ॥

લાદેકકપિત્થ સહ્યેવ, મધુના વા દુરાલભામ્ ।

લિહ્યામરિચચોચૈલાગોશ્ચકૃદ્રસમાશિકમ્ ॥ ૨૧ ॥

કશ્થી થતી ઊવટીમા લીમડાની રાતરછાલ, પીપર, મીઠાઈ ૨૫૫ સરસવને વાટીને તેને લગાર ગરમ કરેલા પાણીમા નાખીને પીવુ ૨ ને ઊવટી કરવી રાગી જે દુર્બળ હોય તેા તેને ઊવટી ન કરાવતા ઉપવાસ કરે વવા, રાયવા પાછળ સૂત્રસ્થાનના ૨૫૫૫ પદ્યમામા આરગ્વધાદિગણ કહેલા છે (ગ્રંથક ૧૭), તે રોગધાના ક્વાથને ઠંડુ કરીને તેમા મધ નાખીને પાવે રાયવા ઊવટીને મટાડનારા રોગધા વડે અનેકવાર પટ દઈને તૈયાર કરેલા જવના મધ પાવા, અથવા મૂળના નાચ કર તથા હૃદયને દ્રિઃ લાગે તેવું અન્ન ખવડાવવુ પાછળ સૂત્રસ્થાનમા (સૂ. ૩/૩૦) રાગ, ખાટર વગેરે કહેવા છે તેમાના રાગ નામના પીણમા નુબનીના પાદ્ય તથા ચેદિતખડ નાખીને તે પાવે મનથીવ, પીપર, મરી એ સર્વને બિજેરાના અથવા ક્રેડાથી તૃત્તમા નાખીને તેમા મધ નાખીને ચાટવાથી ઊવટી મટે છે અથવા મૂંઠ, પીપર અને મરી સાથે કોઠું ખાવું અથવા મધ સાથે ધમાતાનુ મૂંઠું ચાટવું

સૂત્ર ૫૩ જેથી વસ્તુઓથી થતી ઊવટીઓના ઉપાય

ઘનુકુલોપચારેણ યાતિ ક્ષિપાર્જના શામ્ ॥

સૂત્રમાના (નીતરી ૫૩ જેવા) પદ્યને લેવાથી જે ઊવટી થતી હોય તેને મટાડવાને રાખીને મનને રમનુક્રેષ એવા ઉપગાર કરવા તથી તે વધી જાય છે

કૃષિથી તથા બીજા કામથી થતી

ઊવટીઓના ઉપાય

કમિજા કમિદ્વોગગદિતૈઃ મિપગ્નિતૈઃ ॥ ૨૨ ॥

યયાસ્ય પરિશેષાદ્ય, તન્નુતાદ્ય તથાડમયાઃ ।

જે ઊવટી કમિજાથી ઉત્પન્ન થતી હોય, તેને

ઉપાય કૃમિરોગ રત્ને હૃદયના રોગમાં કહેલા નીપથિ
વડે કરવો તરત, આમ અને ગાંધિનીના રાભાવા બતા
શ્રીજ કરસિને લીધે થતી ઊવટીરોગના ઉપાય કરવામાં
ઊવટીના કારણ મટવાના ઉપાય કરવા તથા ઊવટીને
લીધે થતા બોજ રોગો મટાડવાને તે જ પ્રમાણે
(તથા) કરુ

ઊવટીઓ થાવુ જ રહે તે શુ કરવું ?
હૃદિપ્રસન્નેન હિ માતરિશ્વા
ધાતુક્ષયાત્કોપમુપેત્યવદ્યમ્ ।
કુર્યાદિતોઽસ્મિન્ વમનાતિયોગ-
પ્રોક્તં વિધિ સ્તમ્ભનવૃદ્ધનીયમ્ ॥ ૨૩૬ ॥
શર્પિર્ગુદા માસરસા ઘૃતાતિ
ક્લયાણકરુપ્પણજીવનાતિ ।
પયાસિ પથ્યોપહિતાતિ લેહા-
દ્વર્દિ પ્રસક્તા પ્રશામ નયન્તિ ॥ ૨૩૭ ॥
હિતિ હૃદિચિકિત્સિતમ્ ।

ઊવટીઓ થાવુ રહે તે ધાતુનો કષય થાય છે અને
તેથી રાવશ્ય વાયુ કોપે છે, માટે પાછળ વમનવિધિમાં
જમુ છે, કે જ્યારે હલ કરતા વધારે ઊવટીરો વાય
ત્યારે તેને રાહકાવવાને રાત્રે વમનચામને પુષ્ટ કરવાન
જે વિધિ પાછળ (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૯માં) વમનવિધિ
માં કહ્યો છે, એ વિધિ ૨ । ઊવટીરોગના રોગમાં પલ
કરવો, તેમ જ ઘીના લાડુ (જિ ૩/૧૧૨માં), માસરસ,
ક્લયાણકાદિ, ત્રિકટુથી નિદ્રા કરવું ધી, છાનનીચામના
ઓષધોથી નિદ્રા કરવું ધી, પથ્ય રોગના નાખેલા દૂધ
રત્ને સ્વપ્નલેહ-રો તર્ય દોષ, દૂધ વનેલ્લો વિચાર કરીને
રોગીને આપવાથી, લાગ્યા વખતે સુધી ચાવતી ઊવટી
જાત થાય છે

અથ હૃદ્રોગચિકિત્સિતમ્ ।

હૃદયના રોગની ચિકિત્સા
(શ્લોક ૨૪ થી ૪૯)
વાયુથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય
(શ્લોક ૨૪ થી ૪૩)

જોગો નાને જનપાતની પીટ મટો નેત્ર તેજ
ચ્દ્રોમે વાતજે તૈલ મસ્તુસીર્વાતક્રવ ॥ ૨૫ ॥
પિપેત્સુરોજ્જા સ્પિટ ગુલ્માનાદાવિચિષ્ણ તત્ ।
વાયુથી થતા હૃદયના રોગના ઉપાય
પાછળ, સોતર નામે ગ્રહ, છાન નામ બીરસમ નેટવા
વાળાં તેરવા નાખીને તેને નાસ નત્ય કરીને તે તેવ

પીટુ તેથી હૃદયનો રોગ, જોગો અને રાનાલ(પેટ
વડવાનો રોગ)ની પીટ મટે છે

તૈલં ચ લગ્નઃ સિદ્ધં સમ્પ્રાપ્તં તયાગુણમ્ ॥ ૨૬ ॥

પાવ લવણ વડે ગાના મૂત્રમાં રાત્રે ખાટી
જાછમા સિદ્ધ કરેતુ તેવ પીવાથી પણ હૃદયનો રોગ,
જોગો ૨ ન રાનાલની પીટ મટે છે

વિલ્ય રાક્ષા યવાન્ કૌલ દેવદાર પુનર્નવામ્ ।

કુલત્યાન્ પશ્ચમૂલં ચ પસ્વા
તસ્મિન્પચેજ્જલે ॥ ૨૭ ॥

તૈલ સત્રાવને પાને વસ્તીં ચ વિનિયોજયેત્ ।

બીડુ, ચરના, જવ, બોર, દેવદાર, સાંદોરી, કળથી,
પદમૂળ નો સર્વનો પાખીમાં કવાય કરીને તે કવાયમાં
તેવ નાખીને તેવ માત્ર બાકી રહ ત્યા લગી તેને પકવ
કરવુ રો તેવ નર ૨ ૧૫વામાં, પીવામાં ૨ ને બંધિત
રાત્રિવામાં વાપરવુ (તેથી હૃદયના રોગ, જોગો ૨ ને
રાનાલની પીટ મટે છે)

પદમૂળમાં અને હૃદયમાં પીટ તથા જોગો મટાડે એતુ ધી

ગુર્મીવયસ્યાલવણકાયસ્યાદિશ્વપોષકૈઃ ૧૨૮માં

પથ્યયા ચ શૃતં પાર્શ્વદ્વજાગુલ્મજિતદૂતમ્ ।

મુઠ, રામળા, તિલવ, તકોલી, દિ ૧, પુષ્કનૂળ,
૧૨૮-એ રોગપીથો નિદ્રા કરવું ધી પીવાથી પાત્તાની
૨ ને હૃદયની પીટ તથા જોગો મટે છે

હૃદયને, ચાત અને જોગો મટાડે એતુ ધી

સોનર્વલસ્ય દ્વિપલે પથ્યાપજ્ઞાદાદનિતે ॥ ૨૯ ॥

શૃતસ્ય સાધિત પ્રસ્યો દ્વિદ્રોગભ્યાસગુલ્મજિત્ ।

રાહ તાકા સર્વના અને પાત્તા તકે નાખીને
૬૪ તોના ધી નિદ્રા કરવું રો ધી પીવાથી હૃદયના રોગ,
જોગો અને નાખો મટે છે,

નાપતંક, હૃદયને અને ચાત મટાડે એતુ મૂર્ધ

દાદિમ કુખાલગ ગુર્મી દિવ્રમલ્લેગસમ્ ॥ ૩૦ ॥

મપતન્નકદ્વિદ્રોગભ્યાસત્ર ચૂર્નમુસમ્ ।

દાદિમ, કાંતું મીઠું, ચૂન, દિ ૧ ન નત્યવતત
રો પાતુ નેત્ર મૂર્ધ નાપતંક, હૃદયના અને જોગો
મટાડે એતુ મૂર્ધ છે,

હૃદયમાં વિચિત્રા નાને ચૂન મટાડે એતુ ન્યોપ

પુષ્કરાદશકીગુર્મીગીતપૂરજટામયાઃ ॥ ૩૧ ॥

પીત્તાઃ કન્ધીરતાઃ સારગુતાન્તલવનેયુત્તાઃ ।

વિચિત્રકારાલહરાઃ

કાષ. કોષ્ઠાશ્વ તદ્ગુણઃ ॥ ૩૨ ॥

યવાનીલવણક્ષારચવાજાજ્યૌષ્ઠૈઃ કૃતઃ ।

સ્વપૂતિર્દાસ્વીજાઢપલાશશતિષૌષ્કરૈ ॥૩૩

(યવક્ષારો યવાની ચ પિત્તેદુષ્ણેન વારિણા ।

પતેન વાતજં શૂલં ગુલ્મ ચેવ ચિરોલ્પિતમ્ ॥૩૪

મિથતે સતરાશ્રેણ પવનેન યથા ઘનઃ ।)

પુષ્કરમૂળ, પટક્યૂરા, નૂક, બિજેરાના મૂળ, હરદ, એ સર્વનો કડક કરીને તેમા જવખાર, ઘી, બિજેરાનો રસ અને પાચ લવણ નાખવા પછી તેને પીવાથી તે, પેટમાં કપાઈ જતુ હોય એવી વેદના સહિત જે ચૂક આવે છે તેને મટાડે છે, તેમ જ રાજમેદ, સિંધવ, જવખાર, વજ, જીરુ, સૂક, કણજ, દેવદાર, બિજેર, હરદ, પટક્યૂરા અને પુષ્કરમૂળ એ ઔષધોનો કવાચ કરીને લગાર ગળા હોય તેવા પીવા તેથી પાચ વિક તિકા નામે શૂળ (ચૂક) મટે છે

(જેમ પવનથી પાચુ વિષ્ણુજી જાય છે તેમ જવખાર ૨ ને રાજમેદ ૨૦ બેન ગરમ પાણી સાથે પીવાથી વાયુથી થયેલુ શૂળ અને જૂના ગોળો તાપ દિવસમા મટી જાય છે)

હૃદયમા, પડખામા અને ચોનિમા શૂળ માટે તથા જોગા માટે ઔષધ

પશ્ચકોલશાટીપથ્યાગુડવીજાઢપૌષ્કરમ્ ।

વારુણીકલ્પિકતં શુષ્ઠ યમકે લવણાશ્વિતમ્ ॥ ૩૫

હૃત્પાર્શ્વયોનિશૂલેષુ લાદેદ્ગુલ્મોદરેષુ ચ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પિત્તે, થવક ૨ ન સૂક, પટક્યૂરા, હરદ, ગોળ, બિજેર, પુષ્કરમૂળ, ૨૦ ૨૧ ધીને વારણી નામે લગમા વાટીને કડક કરવા તમા ત કન્ઝને ઘી, તલ, વના અને મળજા એ ચાર સ્નેહમાના નમે તે ને સ્નેહમા થકવો પછી તેમા સિંધવ નાખીને તે કડક ખાવો ૨૦ કડક ખાવાથી હૃદય, પાચા રાત્રી પ્રિનિમા શૂળ ૨ થવનુ હરદ તે મગજ તથા ગોળો અને ઉદરરાગ પણ મટય

વાયુના હૃદયરોગમા કેવા થેક અને કેવા ઘી જૈઈએ ?

ક્ષિપ્તધાસ્ત્રેહ દિતા-સ્વેદાઃ

સંસ્કૃતાનિ ધૃતાનિ ચ ॥ ૩૫ ॥

વાયુથી થયેલા હૃદયમાના રોગમા સ્વે-વિષિમા કલ્પમા સ્નેહ, સ્વેદ અને વાતનાથક ઔષધિથી પકવેલા ઘી દિનાકાર છે

તરલ લાગે ત્યારે શુ પીવું ?

તદ્યુતા પશ્ચમૂલેન ગુણ્યા વા સાધિત જલમ્ ।

વારુણીદધિમગ્નઃ વા ધાન્યામ્લવા પિત્તેષ્ટુપિ ॥ ૩૬ ॥

હૃદયનો રોગમા તરલ લાગે તો લઘુ પવનમૂળ ૨૮ રાથવા સૂક વડે સિદ્ધ કરેલું પાણી પીવુ અથવા વારુણી નામે મધ પીવુ અથવા દહીના મટ પીવો, ૨ થવા ધાન્યામ્લ પીવુ

મ્લોક ૨૫ થી ૩૬ વાળી કિયા કેવા

હૃદયરોગમા કરવી ?

ચાયામસ્તમશ્લામે હૃદિ મારુતદૂપિતે ।

કિયૈવા

જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમા આસેપવાયુ, સ્તભ વાયુ, શુભ ૨ ને આમ, ૨૦ ઉપદ્રવો હોય તો ઉપર કહી તે જ કિયા કરવી

વાયુના હૃદયરોગમા દ્રવ, આયમ અને પ્રમેદ

હોય તો શુ કરવું ?

સદ્રવાયામપ્રમોહે તુ હિતા રસાઃ । ૩૭ ॥

ક્ષેદાદ્યાસ્તિત્તિરિકૌશ્વશિશિર્વતંકદક્ષજા ।

પાનુ જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગમા દ્રવ, આયમ તથા મૂર્છના ઉપદ્રવો થતા હોય તો તેતર, કૂકર (વણી, સરસા), મેળ, વજા, અને કૂકરો-૨૦ પ્રાતીરમેના માસના રતમા ઘણા સ્નેહ નાખીને તે પીવા, એ લિત કર છે

વલતેલં સરદ્રોગઃ પિત્તેદ્રા સુકુમારકમ્ ॥ ૩૮ ॥

પથ્યાઢશતપાકં વા મદાક્ષેહ તયોત્તમમ્ ।

જે માનસને હૃદયનો રાગ થયો હોય તેમજ બહુ તેલ (ચિ ૨૧/૭૩ થી ૮૧) પીવુ, રાથવા ચિ ૧૩/૮૦ થી ૮૭ મા વૃદ્ધિની ચિકિત્સામા કહેલું સુકુમારક નામે તલ પીવું, ૨ થવા સો વાર પકવ થયેલું જેથી મધનુ તલ જે (ચિ અધ્યાય ૨૨ મ્લોક ૮૦ થી ૪૪ મા) વારતકત(પત)ના નાગમા કહેલું છે તે પીવુ, અથવા (નીચે ૨૧ પેલા) ઉત્તમ મહાસ્નેહ પીવા

રાક્ષાજીવકજીવન્તીન્દ્રાધ્યાધીપુતનૈઃ ॥ ૩૯ ॥

માર્ગોસ્તિયત્વચાધ્યોવેર્મદાક્ષેહં વિપાચયેત્ ।

દધિપાદ તથાસ્તેષ્ઠ લાભતઃ ઇ નિર્પેયિતઃ ॥ ૪૦ ॥

તર્પણો રૂંદ્ધણો વસ્યો વાતહ્રોગનાશતઃ ।

રાસના, જીવક, જીવતી, બાદામી, ભાંડી, બી, નાટો, ભા ગો, ઘાવિપર્ણી, વજ, ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), એ ૨૦૧ ધાના કડક વડે તથા સ્નેહ કરતા ચોથા બાનના દર્દી સાથે મહાસ્નેહ (ઘી, તલ, મળજા અને વના ૨૦ વારે એકકા કરવા તેને મહાસ્નેહ ક્રો ૭) ન પકવ કરવો પછી કાજ વગેરે જે ખાઈ મટી થક તે તેમા નાખી તે સ્નેહ પીવો જે મહાસ્નેહ

ઈન્દ્રિયો તથા માનુષોને પુષ્ટ કરનાર, બધા આપનાર અને વાયુથી થતા હૃદયરોગનો નાશ કરે છે

દીતેઽમ્નો સદ્રવાયામે હૃદોને વાતિકે હિતમ્ ॥૪૧॥
સ્રીર દધિ ગુઢઃ સર્વિતૈરકકાનૂપમામિવમ્ ।

જે વાયુથી થયેલા હૃદયરોગવાળાનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત હોય તથા દ્રવ અને આશ્લેષવાળો હૃદયરોગ હોય તો તેને દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી, જળચર પ્રાણીઓનું માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ હિતકર છે

દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી કયા હૃદયરોગમાં ન વાપરવા ?

પ્તાન્યેવ ચ વર્જ્યાનિ હૃદોગેષુ ચતુર્થમ્ ॥૪૨॥
શેષેષુ, સ્તમ્ભજાઢ્યામસયુક્તેઽપિ ચ વાતિકે ।

ઉપર જે દૂધ, દહીં, ગોળ, ઘી, જળચર પ્રાણીઓનું માસ અને અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ ખાવાનું કહેલું છે, તે માત્ર વાયુથી થયેલા હૃદયરોગ વાગ્યાને માટે જ જામવું વાયુના હૃદયરાગ સિવાય બાકીના ચારે હૃદયરોગોમાં તથા વાયુના હૃદયરોગમાં પણ સ્તમ્ભ, જડતા અને આમ હોય તો તેમાં પણ એ દૂધ વગેરે આપવા નહિ

કફના અનુભવવાળા વાયુના હૃદયરોગમાં કરવાની ક્રિયા

કફાનુયન્ધેતાસ્મિન્સુ રક્ષોળામાચરેત્કિયામ્ ॥૪૩॥
તે વાયુનો હૃદયરોગ જે કફના અનુભવવાળો હોય તો સૂખા અને ગરમ ઉપચાર કરવા

પિત્તથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૪ થી ૪૮)

વિરેનન, પેષાદિ કમ, ઓષધ

વેત્તે દ્રાક્ષેચ્ચુનિર્યાસાસતાક્ષોદ્રવરૂપકૈ ।
યુક્તો વિરેકો દ્વયઃ સ્વાત્ક્રમઃ શુદ્ધે ચ પિત્તહા ॥
ક્ષતપિત્તજ્યરોક્તં ચ વાદાન્તઃ પરિમાર્જનમ્ ।
કન્દૂરીમયુકત્કલ્લં ચ પિત્તેસહિતમમ્ભસા ॥૪૫॥

પિત્તના હૃદયરોગમાં કાળી દ્રાક્ષ, હેરડેના રસ, નાકર, મધ, ફાવતા, જે ઓષધો ત્રણે વિરેનન આપવું, કેમ કે તે હૃદયને હિતકર છે વિરેનન આપીને શુદ્ધ કર્યા પછી પિત્તના નાશ નાશ પેષાદિકમ ચાલુ કરવા, તેમ જ ઉદરનામ જન પિત્તવદ-માં કયા પ્રમાણે ક્ષેરોત્તરી બદરોત્તરી અને નલ્લથી યુક્તિ કરવી વગેરે તેને કડુ અને જેલીમખનો રસ વાપર અને પાણી તપને પાવે

સિદ્ધ થી, અસ્તિ

શ્રેયસીશર્કરાદ્રાક્ષાજીવકર્મમકોત્પલેઃ ।
ચલાક્ષર્જુરકાકોલીમેદાયુમેઘ સાધિતમ્ ॥૪૬॥
સક્ષીર મહિષં સર્પિઃ પિત્તહૃદોગનાશનમ્ ।

ગજાળીપર, સાકર, કાળી દ્રાક્ષ, જીવક, જીવભક, કાળુ કમળ, જવદાણુ, ખજૂર, કાકોલી, મેદા, મહામેદા, એ ઓષધોના કલ્ક વડે ભેતના દૂધમાં નાખેલું ભેસનું ઘી ગિલ્લ કરવું એ ઘી પિત્તથી થયેલા હૃદયરોગ નો નાશ કરનાર છે

પ્રયોળ્હરીકમધુકવિસગ્રન્યિકસેરુકાઃ ॥૪૭॥
સચુળ્હરીશીવલાસ્તામિ સક્ષીર વિપચેદ્ધૃતમ્ ।
શીનં સમપુ તત્ત્વેષ્ટ સ્વાદુર્વર્ગકૃત ચ યત્ ॥૪૮॥
વર્સિત ચ દયાત્સક્ષીરં તેલ મયુકસાધિતમ્ ।

રૂચકમળ, જેલીમખ, કમળ, પીપરીમૂળ, કસેલા નુલ, સેવાળ, એ સર્વ ઓષધોનો વડે દૂધ નાખીને ઘી પકવ કરવું એ હૃદય થાય ત્યારે મધ નાથે પિત્તના હૃદયરોગવાળા રોગીને પાનુ, રાયવા દ્રાક્ષાદિ મધુર (ગળ્યા) વર્નાના ઓષધોથી પિત્ત કરે, ઘી પાનુ, કેમ કે તે હૃદયને હિત કરનાર છે વળી રોગીને જેલીમખથી સિદ્ધ કરેલા તેવમાં મધ મેળવીને તેની બસ્તિ આપવી

મધુર (નળા) રોગીના — જુનના નૂતન્યાન અધ્યાય ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૬

કફથી થતા હૃદયરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૯ થી ૫૫)

એક, વમન, અપાહર

કફોદ્ભવે વમેત્સિયઃ પિન્દુમન્દવવામ્ભસા ॥૪૯॥
કુલ્લત્પધ્નતેત્પરસતીક્ષ્ણમધયયાશનઃ ।

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા હૃદયરોગમાં રોગીને પ્રથમ એક કરવા, તથા પછી ઘીમખે અને વજના પ્રાણીથી તેને શિવલીંગ કવચથી એ રોગીને કળવી, જાનવ પ્રાણીઓના માત્રનો રસ, તીક્ષ્ણ (ગરમ) મધ અને જરૂર ખાવા-પીવાને આપવા

(કેમકે ઘી તોનું છે તે માટે જુનનો નૂતન્યાન આપવા પણ મધવર્ના)

મૂર્ધ્ન, કચાચ, લેપ, ઘી, મા. અને નાખવું
પિત્તેન્નુલ્લં યવાદિજ્ઞુલ્લવળદ્વયનાગરાન્ ॥૫૦॥
સંહાયવાનકફાપવશારાત્સુગામ્બુના ।
ફલધાન્યાલકોલ્લધયૂમ્મુદાસૈસ્તયા ॥૫૧॥

પુષ્કરાદ્ધામયાશુષ્ઠીશઠીપાદાવચાકળાત્ ।

પ્રવાય તથાડમયાશુષ્ઠી-

માત્રીપીતદ્રુકફલાત્ ॥ ૫૨ ॥

કૃષ્ણી થયેલા હૃદયરોગમા વળ, હિંચ, મિથિય, સચળ, સૂઠ, એલચી અભ્રમોદ, પીપર, ભવખાર, એ ઓપધાનુ ચૂર્ણ લગાર ગરમ (સહેકા) પાણી સાથે પીવું, અથવા રાત્રી ચૂર્ણ ફલાણુ સાથે પીવું, અથવા ધાન્યામ્બ સાથે પીવું, અથવા કળધીના યૂષ સાથે પીવું, અથવા ગોમૂત્ર સાથે પીવું, અથવા ફૂન, ધાન્યામ્બ, કળધીના યૂષ અને ગોમૂત્રથી સિદ્ધ કરવા રાત્રી સાથે પીવું, અથવા મુધરમૂળ, હરડે, સૂક, પટકચૂર, રસના, વળ રને પીપર એ ઓપધાનુ ચૂર્ણ ઉપર કહેલા અનુપાનમાથી ગમે તે એકની સાથે પીવું, અથવા હરડે, સૂક, અતિવિપત્તી કળા, દાણળદર રને કાષ્ઠળ એ ઓપધાનો કવાય પીવે.

પ્રવાયે રોહિતકાશ્વચલદિરોદુમ્બરાજુંતે ।

સપલાશવટે વ્યોપત્રિચ્છૂર્ણાશ્વિતે કૃત ॥ ૫૩ ॥

સુલોદિકાનુપાતશ્ચ લેહ કસુવિકારહા ।

રોહીડી (રગતપ્રીડા), પીપળો, ખેર, ઉમરડો (ગુલર), સાદા, ખાખરા, વડ, એ વૃક્ષોની અંતરછાલના કવાયમાં ત્રિકટુ (ચૂડ, પીપર, મરી) અને નંતોતરનુ ચૂર્ણ નાખીને અવલેહ બનાવવો પછી તે અવલેહ શાટીને તે ઉપર લગારક ગરમ કરવું પાણી પીવું તેથી કફનો વિકાર નાશ પામે છે

શ્લેષ્મગુલ્મોદિતાગ્યાતિ

ક્ષારાશ્ચ વિવિધાન્ પિવેત્ ॥ ૫૪ ॥

કકુલ્મના ઉપાતમા જે જે થી અને કાર બતાવેલા છે, તે તે અનેક પ્રકારના થી અને કાર કફના હૃદય રોગમા પીવા

પ્રયોજયેન્ચિલાહ વા બ્રાહ્મણ વાડ્ય રસાયનમ્ ।

તથાડમલફલેહ વા

પ્રાશ્ન વાડગસ્ત્યનિમિત્તમ્ ॥ ૫૫ ॥

કફના હૃદયરોગમા શિવલિત રાપવો, રાશ્વના રસાનના અધ્યાયમા કહેવું (કલવા) બ્રાહ્મણ-સાધન આપવું, અથવા રસાનમા કહેલો આયુર્વકાનલેહ આપવો, અથવા કાતાપ્રિત્તનામા કહેલો રાત્રીસ્થાવલેહ આપવો.

ધૂનું ઓપધ

સ્વાચ્છલ યસ્ય મુક્તિઃ, જીર્ણીકર્ય, જપ ગતે ।

શામ્યેત્સ કુષ્ઠકૃમિજલ્મગદ્યતિલ્લકે ॥ ૫૬ ॥

સવેવદાવેતિવિર્યશૂર્ણે મુણ્યામ્બુના પિવેત્ ।

જે માણસને ખાધા પછી તરત રાત્રી પવવા માંડતા પહેલા અત્યંત ઘૂળ થતું હોય (પેટમાં રાત્રી પવવાનું હોય), અને પવતું હોય ત્યારે થોડું દુખનું હોય અને અને પચી રહે ત્યારે તે દુખનું કષી નું હોય, તે માણસે ઉપલેટ, વાવડિંગ, મિથિય, સચળ, રાતો લેખર, દેવદાર અને રાતિવિપત્તી કરી, એ ઓપધાનુ ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે પીવું

યસ્ય જીર્ણીકર્ય સ્નેહે:

સ વિરેચ્ય: ફલે: પુન: ॥ ૫૭ ॥

જીર્ણીકર્ય, તથા મૂલેસ્તીક્ષ્ણે: શૂલે સદાડચિકે ।

જે માણસને અને પચી ગયા પછી પેટમાં દુખનું હોય, તેને વિરેચન દ્રવ્યથી સિદ્ધ કરના સ્નેહ વડે જુલાબ આપવો જે માણસને અને પવતા-પચના દુખનું હોય તેને ફળ વડે વિરેચન આપવું અને જેને ખાધા પહેલા અને પછી સદા ઘાણ દુખ્યા કરતું હોય તેને તીક્ષ્ણ મૂળ વડે વિરેચન આપવું વિરેચન કરાવે એવા ફળ તથા મૂળમાથી કેટલાક નીચે બતાવ્યા છે

ફળવિરેચન અથવા જુલાબ કરાવે એવા ફળ—કાળી દ્રામ, વાવડિંગ, ખજૂર, ફાંબના, ગરમાળો, આમળા, હરડે, બહેડ, કપિચો, ઉંદરની, કાકડી, નેપાળો, ગળી, કોલા રાત્રી પીલણ

મૂળ વિરેચન અથવા જુલાબ કરાવે એવા મૂળ—સાતલા (સાધેર), શખાવળી, દંતીમૂળ (નેપાળાના મૂળ), ઉંદરકીના મૂળ, ગરમી, નંતોતર, કાળુ નંતોતર, કમ્બુજ ઈત્યાદિ

આમાશયમા કોપેશ વાયુનું અનુગ્રામન

ચી રીતે કરવું?

પ્રાયોડનિલો વક્ષગતિઃ કુપ્તત્યામાશયે ગતઃ ॥ ૫૮ ॥
તસ્યાનુલોમન કાર્યં શુદ્ધિલક્ષ્ણપાત્તે ।

આમાશયમા ગેલો વાયુની ગતિ રોકાય છે, ત્યાર સામાન્ય રીતે આમાશયમા રહેલો વાયુ ગ્રેષે છે, માટે એના રોગમા વમનવિરેચન વગેરેથી રાત્રીથી શુદ્ધિ કરવી તથા તેને ઉપચાન કરાવીને અને પાવન ઓપધ આપીને વાયુનું અનુગ્રામન કરવું, એટલે વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગમા ગતિવાળો કરવો

કૃષિથી થતા હૃદયરોગનું ઓપધ

કૃમિમ્રમોપધ સર્વે કૃમિને હૃદયામયે ॥ ૫૯ ॥

इति हृद्गोगचिकित्सम् ।

પેટમા કૃમિમા ઉપનિ ન થવાથી હૃદયરોગ થય હોય તો (કૃમિરોગમા) કૃમિને નાશ કરવા જે જે ઓપધ કહેવું છે, તે તે અર્થ કનુ

અથ તૃણાચિકિત્સિતમ્ । તૃણા(તરસ)રોગની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૯-૧૧૦ થી ૮૪૦)

સામાન્ય ચિકિત્સા

તૃણાસુ વાતપિત્તગ્નો વિધિ. પ્રાયેણ શસ્યતે ।

સર્વાસુ શીતો ઘાઘ્વાન્તસ્તથા શમનશોધનઃ ॥૫૯॥

બધા પ્રકારના તરસના રોગમાં ઘણું ખરું પાણુ અને પિત્તનો નાશ કરનારા વિધિ કરવે, તથા બાહ્ય અને આંતર ઠંડક થાય એવા ઉપાય કરવા અને શમન રોપથ આપવા

ઠંડક થાય એવા ઉપાય

દિવ્યામ્લુ શીત સક્તોદ તદ્દ્વર્ત્તમ્ ચ તદ્દુશુભમ્ ।

નિર્વાપિત તત્તલાદકપાલચિકિત્સાદિમિ. ॥૬૧॥

સશર્કરં વા કથિતં પશ્ચમૂલેન વા જલમ્ ।

દર્મપૂર્વેણ મન્યથ પ્રશસ્તો લાજસકુભિ. ॥૬૨॥

યાદ્યધ્યામપૈર્ શીત. શર્કરામાશિકાન્વિત. ।

યવાગુ શાલિમિસ્તદ્દાકોદૈવથ ચિરન્તનૈ. ॥૬૩॥

શીતેન શીતવીર્યથ દ્રવ્ય. ચિદ્દેન ભોજનમ્ ।

હિમામ્બુષરિપિક્કસ્ય પયસા સહિતામધુ ॥૬૪॥

રશ્વશ્વાનમ્લલગ્નીજાઘ્નૈર્ધૃતમજિતૈ ।

સુદ્રાદીના તથા યૂરેર્જીવનીયરસાન્વૈતે ॥૬૫॥

નસ્યં ક્ષીરયુત સિદ્ધ શીતૈરિક્ષોસ્તથા રસ ।

નિર્વાપણાથ ગણ્ડયા. સ્વસ્થાનોદિતા હિતા ॥૬૬॥

દાહજ્વરોક્ષા લેપાથા નિરીદ્ધાવ મનોરતિ ।

મહાસરિદ્ધશ્વાદીના દશનસ્મરણાનિ ચ ॥૬૭॥

ઠંડક ગાળનામાં (સુ ૫૫ થી ૨૫૫) અથવા ગા ૧૦/૧૧ જેવા ૧૧ ગુણવાળા બોમળામાં (સુ ૫/૪૫, ૫) મધ નાખીને પીવું અથવા તપાવેલા માથેના ગોળા, તપાવવા ધાત્રના દીકરા કે ગરમ રતી તે પાણીમાં નાખીને (છગકારીને) પછી ઠંડુ પડ્યા પછી તે પાણી ગાળીને પીવા આપવું અથવા તે જગમાં સાકર નાખીને પીવા આપવું અથવા તુલુ પરમૂળ નાખીને ઉકાળેલા તે જળને ઠંડુ પાડીને પીવા આપવું અથવા જાગરની વાણીના સાથુ દર્દના મધમાં નાખીને પીવા આપવે તે પણ શ્રેષ્ઠ છે અથવા કાચ જળની બાટીઓ કરીને તેને દેવતા ઉપર ચેકવી, તથા તે ઠંડી થાય ત્યાર મધ, સાકર સાથ તે ખાવી અથવા યોગના ચાખાની થવાગુ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી. અથવા જૂના કોલ્લની કોઠરી કાઢીને તેની

થવાગુ કરીને તેમાં મધ, સાકર નાખીને તે ખાવી. અકવામાં ઠંડી અને શીતવીર્ય રોપથિઓથી સિદ્ધ કરેલા બોળાને ઠંડુ કરીને ખાવું અથવા તરસના રોગવાળા માણસના ઉપર ઠંડુ જળ છાટીને તેને સાકર, દૂધ અને કાળી દ્રાક્ષના દારૂ સાથે બોળન આપવું અથવા જે તેને માફક હોય તે જાગવ પ્રાણીઓના માખના રસમાં લગાર ખટાઈ અને સિધવ નાખીને (અથવા ન નાખીને) તથા તેને ધીમા પથારીને તેની સાથે બોળન આપવું અથવા સૂત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલા જીવનીયગુણના રોપથિના કવાય સહિત મગ વગેરના યુષની સાથ બોળન આપવું, અથવા શીતવીર્ય રોપથિઓ વડે થરડીના રસમાં સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી બારબાર કાઢવા ધીનું નસ્ય આપવું અથવા સૂત્રસ્થાનમાં કહેલા શેપલુ ગૂણ (સુ ૨૨/૨૫ થી ૨૫૫) ભરપવડા અથવા દાહજ્વરમાં મ્હલા (ધિ ૧/૧૩૨૫) ધરા વગેર દ્રવ્યના લેપ વગેર કરવા, તેમ જ તરસના રોગવાળાને કોઈ પ્રકારની કામના (ઉપચાર) કરવી નહિ, નહિ, નહિ આનની સખવું, તથા માટી નદીઓ અને પાણીના ગાટા ધ્રુવ (ધરા) વગેરના દર્શન કરવા તથા તેનું અમરણ કરવું

પાણુની તરસના ઉપાય

તૃણાયા પવનોત્થાવા સગુહ દધિ શસ્યતે ।

રસાથ્થ બૃહળા શીના વિદ્યાપદિગણામ્લુ ચ ॥

પાણુથી ઉત્પન્ન થોડી તરસમાં ગાળ સાવ દર્દ ખાણુ એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ પાણુઓની પુષ્ટિ કરનારા ઠંડા માતરસ પાણુ શ્રેષ્ઠ છે તથા પાણુ સૂત્રસ્થાનમાં અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮માં કહેલા વિ રીદ્ધિ ગરના રોપથન પાણીમાં ઉકાળીને તે પાણી પાણુ એ પણ શ્રેષ્ઠ છે

પિત્તની તરસના ઉપાય

પિત્તજાયા સિતાયુક પક્ષોદુશ્વરજો રસ ।

સ કાથો વા હિમસ્તદ્દ શરિવાદિગણામ્લુ વા ॥

તદ્ધિયંથ ગળે શીતકપાયાન સાસતમધૂન ।

મયુરોરોપૈસ્તદ્દશ્વ ક્ષીરિવૃંશ્થ કલ્પિતાન ॥૭૦॥

કીજપૂરકમ્લદ્વાકાવદેતસપલ્લવાન ।

મૂર્લાનિ કુશકાશાના યથ્થાદ્ય ચ જલે ગૃતમ્ ॥

જ્વરોદિત વા દ્રાક્ષાદિ પશ્ચાત્તારામ્લુ વા વિનેત ।

પિત્તની તરસમાં પાચ ઉમરગના (નુજરા પુત્રના ફૂળના) રસમાં સાકર નાખી પીવું, અથવા પાચ ઉમરગના કવાય સાકર સાવ પીવે, અથવા તેના ગિમ સા ર સાથે પીવે, અથવા સાલ્વાદિ પાણુના રોપથના રોપથ પીવે, અથવા સૂ ૫ ૧૫માં કહેલા શીતવીર્યવાળા

ઓપધાના ગણના હિમમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવે, અથવા મધુર વર્ણનાં દ્રવ્યોથી બનાવેલા ક્વાથમાં સાકર અને મધ નાખીને પીવાં, અથવા પીપળે, વડ વગેરે દ્રવ્ય નીકળે એવાં વૃક્ષની અંતરછાવના ક્વાથ કરીને તે ઠંડા પડયા પછી તેમાં મધ, સાકર નાખીને પીવા, અથવા મિજેઠ, ડાળી દ્રાણ, વડ, નેનર—એ ચારનાં પાદકાં, દર્ભ અને કાસનાં મૂળ તથા બેઘીમધ—રો ઓપધાને પાણીમાં ઉકાળીને ઠંડું કરીને તે પાણી પીવું અથવા જવરની ચિકિત્સામાં શ્વેતક પપથી પાટમાં દ્રાણદિ ફીટ કરેલા છે તે ફીટ પીવે; અથવા પંચ-સારાંનું (સ્ક્ર. ૩/૩૦૫) પીવું

કફની તરસના ઉપાય

કફોદ્રવાપાં યમનં નિમ્બપ્રસવચારિણા ॥ ૭૨ ॥

ચિત્વાદકીપશ્ચકોલદમ્પશ્ચકસાચિતમ્ ।

જલ પિવેદ્રજન્યા વા સિદ્ધે સર્વોદ્રાકરમ્ ॥ ૭૩ ॥

મુદ્ગયૂર્વં ચ સમ્યોપપટોલીનિમ્બપલ્લયમ્ ।

યવાધ્ર તીક્ષ્ણકયલનસ્પલેહાંશીલીયેષ્ ॥ ૭૪ ॥

કફની તરસના રોગ થશે હોય તો લીમડાના પાદકાંનું પાણી (સ્વરસ) પીન ડેવડો કરતો, તેમ જ બીજું, તુવેર, સુંઠ, પીપર, મરી, ચિત્રા, પીપતેમૂળ અને દર્ભપચક એ ઓપધાથી તિલ્લ કરેલું પાણી પીવું, અથવા તાનદશથી તિલ્લ કરેલા પાણીમાં મધ અને સાકર નાખીને તે પીવું, ત્રિકટુ (નુક, પીપર, મરી), પટોળ અને લીમડાના પાદકા નહિન મગનો મૂલ ખાવા અથવા, અથવા જવનું અન્ન ખાવું, અથવા તીમ્મ કોનના બની રાખવા અથવા તીમ્મ નસ્ય અથવા, અથવા તીમ્મ ન વડેલ નાટવા.

ત્રિદોષની તરસના ઉપાય

સર્વેરામાથ તદ્વગ્ના કિયેશ યમનં તથા ।

શૂપ્તપ્પાઠકૃત્વચાફલામ્લોપ્પામ્મુમસ્તુમિઃ । ૭૫ ॥

તેણે હોય એકત્ર મરવાથી અથવા આમથી તરસના નાનમરો હોય તેના ઉપાય તરીકે સ્નિનપાનને તથા આમને નાનપાનથી કિપા કરતો ફીટ છે, તેમ જ યમન આપવું એ પણ કોષ છે; તેમ જ નુક, પીપર, મરી, ચિત્રા, વડ, એ ઓપધાનું પુર્ણ, ખાટા નષ્ણા રસના ન્તમાં, તરસ પાણીમાં અથવા દર્ભના નીનર્થ પશુઓ પીવું

ઉપચારને લીધે થતા તરસરોગના ઉપાય

મધ્રાન્યવાન્મઠમુખ્યં હિમં ન્ન્યં ચ ક્ષલનિન્ ।

અન્ન ન ખાવાને કારે જે તરસનો રોગ થાય છે તેમાં તરસ મડ તથા દિઝ મર કાઢ, પ્રકૃતિ, આમને વડેલા ચિત્ત કરીને પીવે. (સ્ક્ર. ૪૨૭ની વચકટુ

પ્રકૃતિ હોય તેણે ગરમ મંડ પીવે; જેની પિત્તકટુ કે વાતપિત્ત પ્રકૃતિ હોય તેણે ઠંડો મંથ પીવે. એ જ પ્રમાણે કાળ અને સાત્ત્વ વિષે પણ જાણવું. આ જગ્યાએ મંથ રોટલે ધીમાં કરમાવેલા, ઠંડા પાણીમાં પલાળેલા બહુ પાતળો નહિ કે બહુ જાડો નહિ એવો સાધુ.)

યાકને લીધે થતા તરસના રોગના ઉપાય

તુપિ શ્રમાન્નાંસરસં મન્યં વા સચિતં પિવેત્ ॥ ૭૬ ॥

કામની તરસનો રોગ થશે હોય તો માંસને રસ અથવા સાકર મેળવીને મંથ પીવો.

તાપને લીધે થતા તરસરોગના ઉપાય

ઘાતપાત્સચિતં મન્યં યવકોલજસકુમિઃ ।

સર્વોપ્પદ્ધાનિ લિમ્બેષ્ચ તિલપિણ્યાકકાશ્વિકેઃ ॥ ૭૭ ॥

જે તરસે કે તાપ લાગવાથી તરસનો રોગ થશે હોય તો જવ અને બોરના સાધુનો મંથ કરીને તેમાં નાકર નાખીને તે પીવે, તથા તરસનો ખોળ અને કાજ મેઢવીને તે વડે આમને ઘટીરે લેપ કરવે.

તાપ વેદ્યા પછી ઠંડું પાણી પીવાથી થતા

તરસરોગના ઉપાય

શીતરનાનાથ મધામ્મુ

પિવેત્તુમાન્ ગુદામ્મુ વા ।

ઠંડા પાણીથી સ્નાન કરવાથી કાઠિને તરસનો રોગ થયા હોય તો તમ્બે હાંનું પાણી પીવું અથવા નાનું પાણી પીવું.

દાષ્ટી થતા તરસરોગના ઉપાય

મધાદ્યંજલ મધં સ્નાતોઽલ્લયનૈર્ગુન્મ ॥ ૭૮ ॥

દાષ્ટી પીવાથી તરસનો રોગ થશે હોય તો નાટલ દાષ્ટીમાં અડનું પાણી મેઢવીને તથા અડનું પાણી મરદાશ દાષ્ટી સિપર અને ખટાઈ નાખી તે પીવું

નીમ્મ જલપિનપાનને રોગ પીવાથી થતા

તરસરોગના ઉપાય

સ્નેહતીક્ષ્ણતરપિસ્તુ સ્વધાયપિશિરં જલમ્ ।

તેજાપાન કરવાથી રોગે જલપિનપાન થયા થશે હોય તેણે સ્વધાય કરીને (કુદની ગિને લી) જે પાણી ઠંડું તાપ ને પીવું.

સ્નેહ પચે કે ન પચે તેથી થતા તરસરોગના ઉપાય

સ્નેહાદ્યુપાન્મઝીર્ણાન્ જીર્ણાન્મઝં વિગાઠિતઃ ॥

તેજાપાન કરવાથી રોગે જલપિનપાન થયા હોય તેણે સ્વધાય કરીને (કુદની ગિને લી) જે પાણી ઠંડું તાપ ને પીવું.

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગના ઉપાય

પિત્તેસ્તિગ્ધાન્નદુષિતો દિમસ્પર્ષિ ગુહોદકમ્ ।

સ્નિગ્ધ અન્ન ખાવાથી તરસનો રોગ થયો હોય તો બરફની સ્પર્ષ કરે એનું ઠંડુ (અતિશય ઠંડુ) ગોળનું પાણી પીવું

ભારે વગેરે અન્ન ખાવાથી થતા તરસરોગના ઉપાય
મુર્વાચ્ચેન દુષિતઃ પી-બોળામ્સુ તદુલ્લિલેત્ ॥૮૦

ભારે વગેરે ગુલવાળું અન્ન ખાવાથી જેને તરસનો રોગ થયો હોય તેણે ગરમ પાણી પીને તે ખાધેલું અન્ન ઊલટી કરીને અગાર કાઢી નાખવું

શ્લેષ્મી થતા તરસરોગના ઉપાય

ક્ષયજાયા ક્ષયહિત સર્વે મૃદ્ધામૌવધમ્ ।

શ્લેષ્મીના જે તરસનો રોગ થયા હોય તેને મટાડવાને ક્ષયરોગની ચિકિત્સામાં જે જે નુહણુ ઔષધો કહેવા છે તથા ક્ષયગળવાવાને જે જે હિતકર છે, તે તે મર્દ ઉપાય કરવા

દૂધાળા, નબળા, લૂખાના તરસરોગના ઉપાય

છઠાદુર્લભકષ્ણાં ક્ષીર છાગો રસોડયયા ॥૮૧

જે માણસો ઘરોરે કૂથ, નબળા કે લૂખા હોય તેમને દૂધ પાવું હિતકર છે, અથવા બકરાનો માખરસ પલું તેમને હિતકર છે

હોઈયા હોઈયાવાળી તરસના ઉપાય

ક્ષીર ચ છોર્નવાતાયાં ક્ષયકાસહૃતઃ ષ્ટતમ્ ।

તરસના રોગમાં બહુ શ્વેદકાર કે હોઈયાહોઈયા થાય તો ક્ષય અને ઉધરસને મટાડનારા ઔષધો દૂધમાં ઉકાળીને તે ૬ થ ઠંડુ કરીને રાત્રીને પાવું, અથવા બકરાનો માખરસ પાવવો

કોઈ રોગના ઉપદ્રવરૂપ તરસમાં શુ કરવું?

રાગોપસર્ગજ્ઞાતાયાં ચાન્વામ્સુ સસિતામ્સુ ॥૮૨
પાને પ્રશસ્ત સર્વા ચ ક્રિયા રોગાત્પેક્ષયા ।

જે કોઈ રોગના ઉપનર્ગથી (ઉપદ્રવરૂપે) તરસનો રોગ થયો હોય, તે પાણીના પાણીમાં મધ તથા તાકર નાખીને તે પીવાને આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ જે જે રોગ તે તરસનું કારણ હોય, તે તે રોગને મગડવાની નર્મ ક્રિયાઓ કરવી.

તૃષ્ણન્ પૂર્વામવદ્દીનો ન લહેત જલ યદ્વિ ॥૮૩
મરણ દીર્ઘરોગ વા પ્રાપ્તુયાસ્વરિત તત્ ।

સાત્ત્વ્યાન્નપાતનૈવજ્યેસ્તુષ્ણો તસ્ય જયેતુરા ॥
તસ્યો જિતાયામન્યોડપિ ધ્યાયિઃ શસ્ત્રધિકિ-

સ્તિતુમ્ ॥૮૪કે ॥

इति तृष्णारोगचिकित्सितम् ।

જે માણસ પ્રથમ થયેલા કોઈ રોગથી ક્ષીણ થઈને તરસના રોગથી પીડાતો હોય, તેને જે પીવાને પાણી ન મળે તો તે મરણ પામે અથવા તેને લાના વખત સુધી ચાલે એવો રોગ થાય માટે તેને માફક આવ એવા અન્ન પાન અને ઔષધો આપીને પ્રથમ તેની તરસ જેમ બંને તેમ ઉઠાવવે મટાડવી અને પછી બીજો રોગ મટાડવાનો ઉપાય કરવા, કેમ કે પ્રથમ જે તરસને મટાડવામાં આવે, તે પછી બીજા રોગની પણ ચિકિત્સા કરી શકાયે

इत्यष्टान्नद्वये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने छर्दिहृद्द्रોग

तृष्णाचिकित्सित્વ नाम षष्ठोऽध्याय ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : મદાત્મ્ય, મદ, મૂર્છા
અને સંન્યાસની ચિકિત્સા

પાછલા અધ્યાયમાં છેવટ નુખાના ઉપનાર બનાવ્યા પછી આ અધ્યાયમાં મદાત્મ્ય નામે રોગ જે દાડે પીવાથી થાય છે, તેની ચિકિત્સા કહે છે, કમકે જેમ તરસના રોગનું કારણ વાયુ અને પિત્ત છે, તેમ મદાત્મ્યનું કારણ પણ વાયુ અને પિત્ત છે, માટે તે બંનેની ચિકિત્સા યલે ભાગે મમાન છે એ કારણથી યથાકાર અધ્યાયને આરભ કરતા કહે છે કે,

अथातो मदात्म्यादિचिकित्सितं

ध्यात्म्यास्यामा ।

इति ह स्माहुरાગ્રેયાदयो मर्दयः ।

ત્યાર છટે અમે મદાત્મ્ય વગેરે રોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે માદર્શિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

મદાત્મ્યની ચિકિત્સા

(૧૫૬ ૦૧ થી ૨૬)

સામાન્ય ચિકિત્સા

(૧૫૬ ૦૧ થી ૧૧)

દોષના પ્રમાણ પ્રમાણે ચિકિત્સા : કારણ

यं दोषमधिकं पश्येतस्यादौ प्रातःकारयेत् ।

કારણનાનુપૂર્ણા ચ તુલ્યદોષે મદાત્મ્યે ॥૧॥

મદાત્મ્યરોગમાં ગરમ વાયુ વગેરે દોષ વિષય હોય (એણવધના કોષેલા હોય) ત્યારે જે દોષનું બળ વધારે જોવામાં આવતું હોય તેની ચિકિત્સા પ્રથમ

કરવી. પણ જે મદાત્મ્યમાં સઘળા (ત્રણ) દોષ સમાન હોય (સરખા કોષેલા હોય) તે કફના અથવા સ્થાનના દોષોને અનુક્રમે જીતવા (ચિ ૧/૧૪૮)

પિત્તમારુતપર્યન્તઃ પ્રાયેણ હિ મદાત્મ્યયઃ ।

કેમ કે સામાન્ય રીતે વખત જતા મદાત્મ્યરોગ પિત્ત અને વાયુ સુધી પહોંચે છે. પ્રથમ મદાત્મ્યને લીધે કફ વધે છે, પછી પિત્ત અને વાયુ વધે છે.

દારૂના હીન, મિથ્યા અને અતિયોગથી થયેલા

રોગ દારૂથી જ મટેઃ કારણ

હીનમિથ્યાતિપીતેન યો ધ્યાયિરુપજાયતે ॥૨॥

સમપીતેન તેનૈવ સ મંચનોપશામ્યતિ ।

મદ્યસ્ય વિપચારદશ્યાત્

વિવં તૂર્ક્યવૃત્તિભિઃ ॥૩॥

તીક્ષ્ણાદિભિર્ગુણેર્વાગાદિપાત્તરમપેક્ષતે ।

તીક્ષ્ણોષ્ણનાતિમાત્રેણ પીતેનામ્લાવદાહિતા ॥૪॥

મંચનાઘ્રસક્કેદો વિદમઃ ક્ષારતાં ગત ।

યાન્ કુર્યાન્મદત્વમોહજ્વરાન્તદાર્દ્રહિવિષ્ણમાન્ ॥૫॥

મચોત્કિદ્યેન દોષેણ રુઝાઃ સ્ત્રોત સુ મારુત ।

ચુતીયા વેદના યાઞ્ચ શિરસ્યસ્થિયુ સન્ધિયુ ॥૬॥

જીર્ણમમદદાપસ્ય પ્રકાઙ્ક્ષતાલાઘવે સતિ ।

યૌગિક વિધેયચુકં મધમેવ નિહન્તિ તાન્ ॥૭॥

ક્ષારો હિ યાતિ માધુર્યં શીઘ્રમમ્લોપસંહિતઃ ।

મધમમ્લેષુ ચ શ્રેષ્ઠ દોષવિવ્યન્દનાવલમ્ ॥૮॥

તીક્ષ્ણોષ્ણાદૌ પુરા પ્રોક્તૈર્પીનાદૈસ્તયા ગુણૈઃ ।

સાત્મ્યત્વાચ્ચ તદૈવાસ્ય ધાતુસામ્યકર પરમ્ ॥૯॥

હીન (ઓછું) મદાપાન, મિથ્યા મદાપાન કે

અતિ (વધારે પડતું) મદાપાન કપાથી જે રોગ થાય

છે, તે રોગ ને જ મધ યોગ્ય પ્રમાણમાં પીવાથી થમે છે

મદાપાન કરતાકરતા આખા ભમે અને મન જાળ

પામે તે પહેલા જ મદાપાન કરતા બટકવું એ તમ

મદાપાનનું લક્ષણ છે કાળી દ્રાક્ષનું, મધુનું કે નાચનું,

જે જે જાતનું મધ પીવાથી રાન થશે હોય, તે તે

જાતના મદાપાનથી તે રોગ થમે છે, કેમ કે મધના

અને વિષનો સ્વભાવ એકતરમો છે જેમ વિષ તીક્ષ્ણ

વગેરે દથ ગુણવાનું (ઉ ૩૫/૭, ૭૫) છે, તેમ મધ

પણ તીક્ષ્ણ વગેરે દથ ગુણવાનું (નિ ૬/૧) છે, માટે

જેમ વિષની યાતિ વિષથી થાય છે, તેમ મધની યાતિ

પણ મધથી જ થાય છે કોઈ કહેશે કે જે મધ (દારૂ)

અને વિષ (ઝેર) તમાન હોય, તે જેમ એક જાતના

વિષની યાતિ બીજી જાતના વિષથી થાય છે, તેમ એક

જાતના મધથી થયેલા મદાત્મ્ય રોગની યાતિ બીજી

જાતના મધથી થવી જોઈએ, તો તેનો ખુલાસો એ

છે કે વિષમાં તીક્ષ્ણ વગેરે દથ ગુણો મોટા પ્રમાણમાં

રહેલા છે, માટે એક વિષની ચિકિત્સા માટે બીજા વિષનો

ઉપરોગ કરવો યોગ્ય છે, કેમ કે જેમ ન કરે તો એક

જ વિષ પોતે કરેલા રોગને યાત કરવાને બસ થાય

નહિ, પણ મધમાં જે તીક્ષ્ણ વગેરે દથ ગુણો રહેલા છે

તે ઓછા પ્રમાણમાં રહેલી છે, અને તેથી એક જાતના

મધથી જે રોગ થાય છે તેને તે જ મધ મટાડી શકે

છે તીક્ષ્ણ વગેરે ગુણો વિષમાં મોટા પ્રમાણમાં રહેલા

છે અને મધમાં ઓછા પ્રમાણમાં રહેલા છે એ જ

વિષ અને મધમાં ફેર છે

તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, અમ્લ (ખાટું), વિદાહી, બેવા

ગુણવાળું મધ અતિશય પીવાથી અનન્યા રસનો ક્ષેદ

(બીનાશ) વિદગ્ધ થઈને તે ભાર બની જાય છે અને

તેથી જે મદ, તરસ, મોહ, જ્વર, આતર્દાહ અને

ભ્રમ થાય છે, તમ જ તે મધ પીવાથી પોતાના સ્થાન

માથી ચલિત થયેલા હોય વડે શિરાઓમાં ફરતો વાયુ

રોકાવાથી માથામાં, હાડકામાં અને સાધામાં જે અત્યંત

તીવ્ર વેદના થાય છે, તે ઉપદ્રવો અને વેદના આમ

અને મધનો હોય જ્યારે પાકી ગયે તેમ જ બીજી

ઈચ્છાઓ કરવાની તેનામાં સ્ફૂર્તિ આવે, ત્યારે તેને

વિષિ પ્રમાણ યૌગિક મધ આપ્યું હોય તો તેના મદ,

તરમ વગેરે ઉપદ્રવો તથા ઉપર કહેલી વેદનાઓ નાથ

પામ છે, કેમ કે ભારમાં જ્યારે ખગ્ધ મળે છે, ત્યાર

તે તન્કાળ ગુણો બને છે, એવા તેનો સ્વભાવ છે

અને મધ એ તમામ ખાટા રસમાં શ્રેષ્ઠ છે, માટે તે

દોષન અતિ કરાવીને પાછા તેના સ્થાનમાં લાવવાને

નમર્થ છે

દારૂના તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ વગેરે જે ગુણ અગાઉ (નિ

૬/૧માં) કહ્યા છે તે ગુણોને લીધે તથા ધન્ય દોષન

વગર જે ગુણો અગાઉ (સુ ૫/૬૨થી ૬૪ થી) કહ્યા

છે, તે ગુણોને લીધે તથા દારૂ ૬૨૨ને કોઈ પણ નવજો

લાવવાથી દારૂ મ નવવના યનીની ધાતુઓને તમ કરવા

૮૯ ઉત્તમ ઉપાય છે

મદાત્મ્યમાં કઈ દવા કયા સુધી કરવી ?

સક્ષાહમષ્ટારાને વા કુર્યાત્પાનાત્યયોપચમ્ ॥૧૦॥

જીવંત્યેતાવત્તા પાને કાલેન ત્રિપચાશ્રિતમ્ ॥૧૦॥

મદાત્મ્ય ચરનું ઔષધ ત્રાન વિવ ક બદ

દિવન કરનું (તેથી વધારે દવાજ કરવું નહિ) ; કેમ કે

પીવેલો દારૂ ખોટા માર્ગનાં બેલા હોય, તો તે બટક

દિવતમા પતી જાય છે

પરં તત્તોડુખમ્નાતિ યો રોગસ્તસ્ય મેયજમ્ ।

યથાયથં પ્રયુક્તીત કૃતપાનાત્યયૌવચઃ ॥ ૧૧ ॥

ત્યત કે આઠ દહાડા સુધી મદાત્મ્યનુ ઔષધ કર્યા પછી પણ જો રોગીને આરામ ન થાય, તો પછી મદાત્મ્યને લીધે જે રોગ માલુમ પડતો હોય તે રોગનુ પોતપોતાનું ઔષધ કોષેલા દોષના તિવાર કરીને કરવું, કેમ કે મદાત્મ્યનુ ઔષધ કંગવાની મર્યાદા ઘણામાં ઘણી આઠ દિવસની કરેલી છે

વિશેષ ચિકિત્સા

પાપુ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના

મદાત્મ્યના ઉપાય

તત્ર વાતોલ્બળે મધ વધાત્પદ્ધત્તુ યુતમ્ ।

વીજપૂરકવૃક્ષાન્કોલદા ડેમદીપ્યકૈ ॥ ૧૨ ॥

યવાનીહપુપાજાઝીર્યોપત્રિલવણાર્દ્રકૈઃ ।

શૂભ્રેર્માર્સદ્દેહિતકૈઃ સ્નેહવદ્ધિશ્ચ સક્તિમ્ ॥ ૧૩ ॥

ઉષ્ણક્ષિત્ત્વામ્લલવણા મેઘમાંસરસા હિતાઃ ।

માત્રાપ્રાતકપેરીમિઃ સંસ્કૃતા રાગપાડવાઃ ॥ ૧૪ ॥

ગોધૂમમાપવિકૃતિર્મૃંદુશ્ચિત્રા મુલપિયા ।

માદ્રિકાદ્દંકુલ્માપસુકર્માંસાદિર્ગમિની ॥ ૧૫ ॥

સુરમિલ્લવણા કીતા નિગદા વાઙ્મજ્જાગળી ।

સ્વરસો વાઙિમાત્ર કાથઃ પશ્ચમ્ભૂતાત્કનીપસઃ ॥ ૧૬ ॥

શુષ્કીયાન્યાસત્યા મસ્તુ-

સુકામ્ભોચ્છામ્લકાઙ્ગિકમ્ ।

અધ્વક્ષોદ્વર્તનદ્ધાનમુષ્ણ પ્રાવરણ ઘનમ્ ॥ ૧૭ ॥

ઘનદ્ધાગુહજો ધૂપઃ પશ્ચધ્વાગુહકુક્કુદમ્ ।

કુચોદ્ધોણિશાલિન્યો યૌવનોષ્ણાઙ્ગયથ્ચઃ ॥ ૧૮ ॥

હર્ષેણાલિઙ્ગને યુકાઃ પ્રિયાઃ સવાહનેપુ ચ ।

મદાત્મ્ય રોગમાં જો વાપુનું બળ અધિક હોય તો લેટથી બનાવેલું મધ, તેમા બિએન્ડ, આમચુર, બેર, દાઝમ, અલ્મો, રાવભાદ, પાણી, છરુ, સુદ, પીપર, મરી, સિંધવ, રાવળ, બીન્વલ, આદુ, કવચા ઉપર લેકેનું માસ, લીનક અને પી વજેર સ્નેહવાળો સાધુ, એમા ના ગમે તે એક સાથે જથ્થા બે કે વધારે ઔષધો અથવા મધ્ય ભેળવીને આપવું, અથવા ગરમ રિન્ગળ, ખાટા અને ખારા એવા ચરબીભર્યા પ્રાણીઓના માનસ રસ હિતકર છે, અથવા કેરી કે આખાતક(આનાડા)ની પેશીઓ (ગરના કકડા) વડે સસ્કારયુક્ત કરેલા વગ અને ખાંડવ નામના પીણા આપવા, અથવા કોમળ જાનજનની અને માવે એવી ઘઉંની કે અડધી વાનીઓ

આપવી, અથવા કોથમી, આદુ, કળથી, સરસો, માસ વજેરે નાખીને તેવાર કરેલું, સુગંધવાળું, સિંધવ નાખેલું ૬-૮ અને જાનુ વાટણી નામે મદનું નીતરું પાણી આપવું, અથવા દાઝમનો સ્વરસ આપવો, અથવા વધુ-પથમૂળનો કવાથ આપવો, અથવા સુદ અને ધાણાનો કવાથ આપવો, અથવા દહીંનું નીતરું પાણી અથવા સરકાના પાણીમાંથી નનાવેલી ખાટી કાઠ આપવી. આવા રોગીને અલ્મગ, ઉદ્ભૂતન અને સ્નાન ગરમ જાંઘી તથા રોડવાનું જાડુ જાંઘીએ તેના આગળ અગરના (અગરવત્તીઓના) ખૂબ જાડું ધૂપ કરવો તેને અનર અને કેસરના પર્ક(જાડા રંગા)નો લેપ કરવો વળી જે સ્ત્રીઓના સ્તન, સાથળો અને કુલાઓ યોભાયમાન હોય તથા જુવાનીને લીધે જેમની શરીરરૂપી ગાંઠ (વાકડી) ઊભી હોય, એવી મનગમતી સ્ત્રીઓ ઊમળકાથી આલિંગન કરે તે હિતકર છે, તેમ જ તેવી સ્ત્રીઓ તેના શરીરની ચર્મી કરે તે પણ હિતકર છે

પિત્ત વધારે હોય એવા ત્રિદોષના

મદાત્મ્યના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦ થી ૩૨ ॥)

પિત્તોલ્બળે વજુજલં શાકંદ મધુ વા યુતમ્ ॥ ૧૯ ॥
રસદ્દાંડિમલજૂરભવદ્રાક્ષાપરુપ્પજઃ ।

સુશીતં સધિતાસત્કુ યોજ્યં તાદૃક્ વ પાનકમ્ ॥ ૨૦ ॥

સ્વાદુવર્ગકર્પાર્યર્થો યુક્તં મધં સમાશ્લિકમ્ ।

મદાત્મ્યમાં પિત્તનું જોર વધારે હોય તો નાકરના દારૂમાં ઘણું પાણી મેળવીને પાવું, અથવા દાઝમ, ખજૂર, મીઠા લીનું, કાળી દ્રાક્ષ, રાને મીઠા ફાલસા, એ ફળોના ગ્રસ મધમાં મેળવીને ઘણા હડો કરીને તે આપવો અથવા એવું જ રોડવે ઠડુ પાનક (પાછળ નૂ અં ૩ મા કહેલું) નાકર તથા સાધુ સાથે આપવું (નાથુ ડાગરની પાણીના લેવો, જવનો નહિ), અથવા ખજૂર વર્ગના ઔષધોના કવાથ સાથે મધ મધ નાખીને આપવું

શાલિપદિકમક્ષીયાચ્છરાજેનકપિજલૈઃ ॥ ૨૧ ॥

સત્તીનમુત્રામલકપટોર્લાદાઙિમં રસૈઃ ।

પિત્તના મદાત્મ્યવાગારો શાળ ચોખા અને સાંધે ચોખાને ભાત તલચા, લકેચ, કાગિયાર હરણ અને ઘાંધા તેતરના માનરગ સાથે ખાવો, અથવા વટાણા, મન, આમથા, પટેર કે દાઝમના રસ સાથે ખાવો (રતસ્વરત, પૂષ)

નરસ અને ત્રિદોષવાળા મદાત્મ્યનો ઉપાય

કર્પિત્ત સમુક્ષિદ્ધિયેત્તુદ્ધિવાહવાન્ ॥ ૨૨ ॥

પીત્વાઽમ્બુ શીતં મધ યા મૂત્રીચુરસસંયુતમ્ ।
દ્રાક્ષારસં યા સંસર્ગી તર્પણાદિઃ પરં હિતઃ ॥૨૩॥
તથાઽમિદંદિવ્યતે તસ્ય દોષદાપાશ્વપાત્નતઃ ।

જે મદાત્મ્યપદોગવાળાનું તન્મસ લાગ્યા કરતી હોય અને દાહ થતો હોય તેણે કફ અને પિત્ત મ્યાનથી ચલિત થયા હોય તેની, ઠંડુ પાણી પાને સારી રીતે ઊવડી કરી નાખવી, અથવા રોટીના પુખ્ત રત્ન માથે મધ મેગવીને તે પોને ઊવડી કરવી, અથવા કાળી દ્રાક્ષનો ન્ન પીને ઊવડી કરવા ઊવડી કર્યા પછી તર્પણ (પાનુ તથા ઈન્દ્રિયો વગેરેને નુમ કરનારી ક્રિયા) થી ચરૂ થતો પેપા વગેરે કમ કરવા હિતકર છે એ પ્રમાણ કરવાથી મદાત્મ્ય રાગવાળાનો વાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને તે જે રહસ્યા દોષને તમા રાગીને ખાધેલા અન્નને પચાવે છે

ઉચ્ચરત્, લોહીવાળા બળખા, પડખામા અને

સ્તનમા પીડા, તરત, વિદાહ, ઉન્કરેણ

વાળા હૃદય અને છાતીવાળા

મદાત્મ્યના ઉપાય

કાસે સરકતિષ્ઠીથે પાર્શ્વસ્તનચક્ષુસુ ચ ॥૨૪॥
તૃણાર્ણાં સવિદાદ્યાર્ણાં સોઢ્ઢેયો દ્વયોરસિ ।
શુદ્ધચીમદ્રસુસ્તાના પટોલસ્યાથવા રક્ષમ્ ॥૨૫॥
સશુદ્ધેરે ચુક્રીત તિત્તિરિપિત્તમોજનમ્ ।

પિત્તના મદાત્મ્યમા ખોની ગતી હોય અને તમા ચોળી પડતુ હોય, પાના અત્ત સ્તન રાગવા પીડા થતી હોય, દાહ નહિન તન્મસ થતી હોય તમા છાતી અને તન્મસમા ઉછાયા માગના (ઉત્તરમા આવતા) હોય, તમા નયો, ચૂક, મેલ તમા તલેનો અથવા પટોલને રત્ન આદિ નહિત પોતે અને તમા નેતરનું માન ખાવા આપવું

વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય અને બાળુ જ

તરત હોય એવા મદાત્મ્યના ઉપાય

તૃપ્યતે ચાતિ ચલવદ્વાતપિષ્તે સમુદ્રતે ॥ ૨૬ ॥
વદ્યાદ્ દ્રાક્ષારસં પાત્તં શીત દોપાનુલોમનમ્ ।
જીર્ણેશ્યાન્મધુરામ્લેન છાગમાસરસેન ચ ॥ ૨૭ ॥

જે મદાત્મ્યવાળા નયોને વાયુ અને પિત્ત બાધક કાપ્યા હોય અને જે મદાત્મ્ય તન્મસ થી ચીકટા થાય, તેના દોષને રચાયાવિક માર્ગે પ્રયુક્ત કરવાયે કદ તરીકે દ્રાક્ષનો રસ તેને પીવડવવા જવાય તે દ્રાક્ષનો ન્ન તેને પચી જાય, ત્યારે તેણે ગરમા અને ખાત રત્ન સાથે અપવા બચવાના માનના નાથ બાળના કનુ

તરતવાળા મદાત્મ્યના ઉપાય

તૃપ્યત્પદ્મા પિથેન્મદં મદં રક્તન વહુદકમ્ ।
મુસ્તદાદિમલાજામ્બુ જલ યા પર્ણિનીશ્વતમ્ ॥૨૮॥
પાટસ્યુતલકન્દૈર્વા સ્વભાવાદેવ વા હિમમ્ ।

જે મદાત્મ્યના નેગીને તરત લાગતી હોય, તે તેમ ચત્તીનું રક્ષણ કરવા માટે પુખ્ત પાણી મેગવીને થાડુ થોડુ મધ પાવું, અથવા મેલ, દાઝમ રાત ગરમી થાણીનું પાણી પીવું, અથવા શાલિપર્ણી, પુષ્કોતપર્ણી, મુન્ગપર્ણી અને માપપર્ણી એ ઔષધિર નિ કવાય પીવે, અથવા પટોલ રાતે કમળના કદના કવાય પાવે અથવા જે પાણી સ્વભાવે જ શીતળ હોય તે પીવું (ઉપર ક્લેબા અથવા પાણી દહા જ પીવા)

બાળુ દાહ પીવાથી ગળુ, તાળવુ, હોઠ ચુકાય અને

છબ બહાર લમડે ત્યારે શું કરવું ?

મઘાતિપાનાદધ્વાતો ક્રીળે તેજસિ ચોદતે ॥૨૯॥

યઃ શુષ્કગલતાવ્રોષ્ઠો જિહ્વાં નિષ્કૃષ્ય ચેદતે ।

પાયથેતકામતોઽમ્મસ્તં નિશીયપવનાહતમ્ ॥૩૦॥

મદાત્મ્ય વાગુ કરવાથી જે માણસનો જમરાતુ માલ થઈ ગઈ હોય તથા તે જ પાનુ વૃદ્ધિ પામીને માલ પામી હોય અને તેથી જે માલનું ગળુ, તાળવું અને હોઠ નુકસાન જતા હોય તથા જે છબ બહાર ગ્રાહીને બાળેડાના હોય, તથા માલસને તે મધ્યસ્થિતના કદા ચવનના નાથદાથી શીતળ થયેનું પાણી તે પચાવ નેવું પાનુ

તરત તરત મદાત્મ્યના ઉપાય

કોલદાદિમવૃક્ષામ્લચુકીકાચુકિકારસઃ ।

પન્નામ્લકો મુલાલેપઃ સયસ્તૃષ્ણાં નિયજ્ઞતિ ॥૩૧॥

બોર, દાઝ, રોકમ, વાનથી અને રાત્રીએ એ પાત ખાત બાળેડાને પચાવ કદ છે એ પચાવવાના રત્ન વડે મુખ ઉપર લેપ કરવાથી તન્મસ તરત મટે છે બાળુ દાહ પીવાથી લપાટ બાળન ઉઠે તો શું કરવું ?

સ્વચ પ્રાપ્તયા પાનોપ્મા પિત્તરક્કામિમૂલિતઃ ।

દાહ પ્રકુચતે ઘોર તથાતિથિશિરો વિધિઃ ॥૩૨॥

મદામ્યતિ રસસ્ત્વં રોહિણીં વ્યધયેચ્છિરામ્ ।

મદાત્મ્ય કર્યા પછી મનની નયની નામ પ્રમાણે વાત છે અને ત્યાં જો તરત તમા દિન વડે વધારાથી એ નયની મદાત્મ્યવાનક દાહ ઉત્પન્ન કર છે એ નામ પેલે બિનધા કદા ઉપચાર કરવા એમ કદા પાનુ જ ત નામથી રમે નાં ત ત ચાળીને નાત્તન પાળેને નુમ કરવા અને પાતે તેની ચોળીનો નામે ચિન (દાહ ઝાઝા) બાળવી

કફ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્યના ઉપાય
વમન, ઉપવાસ, હિમ

ઉલ્લેહનોપવાસાશ્ચ જયેત્ કુલેમોલ્લેખં વિચેત્ ॥
શીતં શુષ્કીસ્થિરોદીવ્યદુઃસ્પર્શાન્યતમોદકમ્ ।

મદાત્મ્યમા કફની અધિકતા લેખ તો વમન અને
ઉપવાસ વડે તે મદાત્મ્ય મટાડવો તથા સૂક, શાલિપર્ણી,
વીરસવાળો અને ધમાસો, એમાંથી ગમે તે કોઈ એકનો
હિમ શેળીન પાવો

નિરામ થયા પછી ભૂખ લાગે ત્યારે શું
ખાવું અને ખવડાવવું ?

નિરામં શુષ્કિતં કાલે પાયયેદ્દુહમાશિકમ્ ॥૩૪॥
શાર્કરં મધુ ઘા ઝીર્ણમરિષ્ટં સીધુમેય વા ।

રુક્તતર્પણસયુક્ત યવાનીતાગરાન્વિતમ્ ॥ ૩૫ ॥

કફના મદાત્મ્યરોગીને વમન વગેરેથી શુદ્ધ કર્યા
પછી જ્યારે તેનો આમ પાકી જાય તથા તેને ભૂખ
લાગે, ત્યારે તેને જૂના સાકરના મદમાં કે જૂના દૂધના
દાડમાં ઘાલું મધ નાખીને યાવુ, રાશવા જૂનું (હરે
વગેરેનું) અરિષ્ટ ૨ થવા સીધું નામે મધ લૂખા ૨ને
તપાસ કરે એવા એ બંને ગુણવાળા (ઘરની પાણીના
શામુ જેવા) ઔષધો, ૨ જોગદ ૨ ન ગૂંડ નાખીને ખાવું

યૂષેણ યવગોધૂમં તનુનાડપ્તેન મોજયેત્ ।

ઉષ્ણામ્લકટુતિક્તેન કૌલત્યેનાત્પસર્પિષા ॥૩૬॥

શુષ્કમૂલકજૈષ્ઠાગૈ રસૈર્વા ધન્વચારિણામ્ ।

સામ્લવેતસવૃક્ષામ્લગટોલીઘ્યોપદાહિનિ ॥૩૭॥

કફમદાત્મ્ય રોગવાશને કબ્જીના બહુ પાનજા
અને ગરમ થોડા મૂપમા બગાર ખટાય, બગાર તીખાય,
બગાર કડવાય ૨ને બગાર થી નાખીને તેની સાથે જળ
અથવા ઘઉંનું બોળન ખાવા રાપણુ, ૨ થવા સૂકા
મૂળાના, ૨ થવા બકરાના, ૨ થવા જાગલ પ્રાણીઓના
રસમા રુચ્ચવેદ, કાકમ, પટોલ, સૂક, પીપર, મરી
અને દાઝ નાખીને તેની સાથે જળ કે ઘઉંનું બોળન
ખાવા આપવું

અમ્લવેદ—અમ્લવેદ ન મગે તો ખટી લૂલી કેવી
મમૂતશુષ્કીમરિચહરિવાદ્કપેશિકમ્ ।

ઝીજપુરવાઘમ્લમુષ્ટીરસર્વર્થિતમ્ ॥ ૩૮ ॥

કરીરકરમર્દાદિ રોચિણુ બહુશાલનમ્ ।

પ્રય્યકાદાહ્નલગ્ન વિકલ્પેતતિમર્દકમ્ ॥૩૯॥

યયાગ્નિ મહ્યયન્ માંસં માધય નિગદં વિચેત્ ।

કફમદાત્મ્યના રોગીએ નાના પ્રકારે તરકાર આપેલું
માત પોતાના જઠરાગ્નિના બળનો વિચાર કરીને ખાવું

તથા જૂનું માવવ નામે મધ પીવું જે માત કફમદાત્મ્ય-
ના રોગીએ ખાવું તેમા પુષ્કર સૂક, મરી, હરેતક
વર્ગ ૨ને ૨ દાઝની કાતરીઓ (વીરી) નાખવી, બિચ્છે
સાનો ૨૫ વગેરે નાખીને તેને ખાટું કરવું, તેને થી
વગેર રસેદાના એકાદ થોડા રસેદા થકીને ખટ
કરું, તેમ જ નીચે જ રાશગલવણ કહેવાશે તે તેમા
આગળ પડતું નાખવું તથા તેની સાથે કેલ, કરમદા
વગેરેથી બાવે એવું બનાવવું અને પુષ્કર હનીતક
વર્ગની વસુરે નાખેલું એ માત ખાવું

એતેની શુદ્ધિ કરે એવું દીપન એષધ

સિતાસૌત્ત્વલાજાજી-

તિન્ત્રિકીકામ્લવેતસમ્ ॥૪૦॥

ત્વગેલામરિચાર્ષીશામદ્રાક્ષલવણં દિતમ્ ।

એતોવિશુદ્ધમ્નિકર કફમાયે મદાત્મયે ॥૪૧॥

સાકર, સરળ, છરુ, રામધી, રાખવેદ એકએક
બાળ, તજ, રોવંતી અને મરી ૨૦ થિર ૨૦ થા ભાગ,
એને અજાગલવણ કહે છે એ કફ વધાર હોય એવા
ત્રિદોષના મદાત્મ્યમા એવની શુદ્ધિ કરનાર ૨૫
૨ ઝિને પ્રદોષ કરનાર છે

કફ વધારે હોય એવા ત્રિદોષના મદાત્મ્ય

હટ મટે એવા ઉપાય

લક્ષણોદ્વર્તનચર્યજ્ઞાનમોગતલક્ષ્ણે ।

સકામાપિઃ સદ્દ લ્હીમિર્યક્ત્યા જાગરેણન ચ ॥૪૨

મદાત્મ્યવ કફમાયઃ શીઘ્ર સસુપશામયતિ ।

લૂખા ૨૫ ગરમ પદાર્થો ઉદ્વર્તન કરવાથી,
તેવા જ દુષ્ક શરીરે ઘસવાથી, તેવા જ સ્નાન કરવાથી,
તેવા જ બોળન કરવાથી, ૨ને ઉપવાસ કરવાથી, તેમ
જ દેહ, કાક વગેરેના વિચાર કરીને નકામ સ્ત્રીઓ
સાથે જાગલ કરવાથી જેમા કફ વધાર હોય એવા
મદાત્મ્ય તરકાર નાશ થાય છે

બાકીના દહ ચિન્નિયાતમદાત્મ્યના ઉપાય

યદિદં કર્મ નિર્વિદ્યં પુણ્યદોષલં પ્રતિ ॥૪૩ ॥

સન્નિયાતે દશયિષે સ્તહેપેરિપિ વિકલ્પયેત્ ।

પાછળથી જે મદાત્મ્યની ચિકિત્સા બતાવી છે,

તેમા વાવું અધિક લેખ તો લેટથી નબલેવું મધ વગેરે
આપવાનું કહેલું છે, પિત્ત અધિક તો નો પુષ્કર
પાણી સાથે સાકરું મધ વગેર આપવાનું કહેલું છે,
કફ ૨ ધિક લેખ તો વમન, ઉપવાસ વગેરે કર્મ કહેલું છે,
એ રીતે ત્રણે દોષો સાથે કોમ્પા હોવા પાત્ર તેમા
જે દોષ અધિક કોમ્પો લેખ, તે તે જુદા જુદા દેવને

ઉદ્દેશીને ચિકિત્સાકર્મ કહેવું છે, તે કેવળ એ ત્રણ પ્રકારના મનિનપાતમા જ સમગ્રજી રોગ નહિ; પરંતુ દશ પ્રકારના મનિનપાતમાથી જે બાકીના સાત પ્રકાર રક્ત, તેમા પણ સમગ્રજી તાત્પર્ય કે, મદાત્મ્યવ્યાધિમા ત્રણે દોષ કોષે છે તેથી દોષનો સનિનપાત તો હોય છે જ, પરંતુ જે દોષ બીજા કરતા વધારે બળવાન હોય તેને ઉદ્દેશીને ચિકિત્સા બતાવવામા આવે છે મનિનપાત ના ત્રણ દોષમાથી કોઈ દોષ અધિક કામ્યા હાય છે, કોઈ દોષ મધ્યમ તાપવાળા હોય છે, અને કોઈ દોષ ઓછા કોષવાળા હોય છે, એ ઉપરથી સનિનપાતના દશ પ્રકાર નક્કીવા છે પહેલા પ્રકારના મનિનપાતમા વાયુ, પિત્ત અને કફમાથી એક દોષ વધારે કોષેલા હોય છે અને બીજા બે દોષ મધ્યમ હોય છે, બીજા પ્રકારના મનિનપાતમા બે દોષ વધારે કોષેલા હોય છે અને એક દોષ મધ્યમ હોય છે, ત્રીજા પ્રકારના મનિનપાતમા એક દોષ મધ્યમ હોય છે અને બીજા બે રોગા હોય છે, ચોથા પ્રકારના મનિનપાતમા એક દોષ વધારે કોષેલા હોય છે અને બીજા બે ઓછા કોષેલા હોય છે પાંચમા પ્રકારના મનિનપાતમા બે દોષ વધારે કોષેલા હોય છે અને એક દોષ ઓછા કોષેલા હોય છે, છઠ્ઠા પ્રકારના મનિનપાતમા એક દોષ ઓછા કોષેલા હોય છે અને બાકીના બે દોષો મધ્યમ હોય છે, સાતમા પ્રકારના મનિનપાતમા ત્રણે દોષ મધ્યમ હોય છે નવમા પ્રકારના મનિનપાતમા ત્રણે દોષ ઓછા કોષેલા હોય છે આઠમા પ્રકારના મનિનપાતમા ત્રણે દોષ મધ્યમ હોય છે અને એક દોષ વધારે કોષેલા હોય છે અને રોગ દશ પ્રકારના મનિનપાતમાથી ગમે ત પ્રકારના મનિનપાત હોય તેની ચિકિત્સા યાદી બતાવેલી, વાયુ વગેરે વધારે કોષેલા હોય તેની જુદી જુદી ચિકિત્સા ઉપરથી કવંચી જેના કે વાયુના ઉત્કર્ષ (વધારે કોષવાળી જે ચિકિત્સા કરવી છે, તથા પિત્તના ઉત્કર્ષની જે ચિકિત્સા કરવી છે ન અને પ્રકારની ભેગી ચિકિત્સા વાર્તાપિત્તના ઉત્કર્ષમા કરવી એ પ્રમાણે દોષના બળ ઉપર વિચાર કરીને બીજા પ્રકારના મનિનપાતમા ચિકિત્સા કરવી

બીજા મદાત્મ્યમા રક્ત અને જઠરાગ્નિ

વધારે તેનું ઔષધ

ત્વક્ષામગુણમગાધામસ્તિવાજાજિધાનવકઃ ॥૪૪॥

પરુષકમધૂર્કલાહુરાદૈશ્વ સિતાન્વિતઃ ।

સકપિત્યં રસં દ્ય પાનકં શશિચોદિતમ્ ॥૪૫॥

મદાત્મ્યયેષુ સર્વેષુ પેય ચચ્ચસિદીપનમ્ ।

નજ, નાગકેસર, ચીપર, મરી, જીરું, ધાણ, ફલસાં, મહુડા, એલવી અને દેવદાર એ ચર્વમા સાકર મેળવીને તેમા કોંછનો રત્ત નાખવો તથા તેને કપૂરની વાસ આવવો એ રીતે કરેલું પીણુ દૈન્યને હિતકર, રવિકર તથા અગ્નિને પ્રદીપ કરનાર છે

મદાત્મ્યમાં હર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયા થા

માટે કરવી જોઈએ ?

નાવિક્ષોમ્ય મનો મદ્ય શરીરમવિહન્ય વા ॥૪૬॥

કુર્યાન્મદાત્યયં તસ્માદિપ્યતે હર્ષણી ક્રિયા ।

મદ્યથી જે મદાત્મ્ય રોગ થાય છે તે મનનો ભોભ કપાં વિના કે શરીરને હાનિ પહોંચાડ્યા વિના કોઈ ઉત્પન્ન થતો નથી, માટે મદાત્મ્યવાળાને હર્ષ ઉત્પન્ન કરે એવી ક્રિયાઓ કરવી તે ઇચ્છવા જેવું છે

શુદ્ધિ, યમન વગેરે કરવા છતાં મદાત્મ્ય ન

માટે તો દૂધ પથ્ય લેવાનું કરેલું

સંયુક્ષિરામનાથેષુ મદ્વોપઃ કૃતેભ્યાપ ॥૪૭॥

ન ચેચ્છામ્યેત્કલ્પે ક્ષીણે જાતે દૌર્બલ્યલાયકે ।

તસ્ય મદ્યવિદ્યમ્બસ્ય વાતપિત્તાધિકસ્ય ચ ॥૪૮॥

મીષોપત્તસ્ય તરોર્યથા ચર્વે તથા પયઃ ।

મદાત્મ્યવાળાને શોધન, યમન વગેરે ઉપચાર કર્યા છતાં પણ જો તેનો રોગ યમે નહિ તો તથા તેના શરીરમાથી કફના કાય થવાથી તે નબળો અને વજનમા ઘટના થઈ ગયો હોય તો, તેમ જ મદ્ય વડે તેની ધાતુ દબાય થવાથી વાયુ અને પિત્ત વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તો, જેમ ઉનાળામા તાપથી તપેલા વૃક્ષને વૃદ્ધિ ફાયદો કરે છે, તેમ તે દરદીને દૂધ ફાયદો કરે છે

મદ્યક્ષીણસ્ય દ્વિ ક્ષીણં ક્ષીરમાત્રેવ પુષ્યતિ ॥૪૯॥

મોજસ્તુલ્યં ગુણૈઃ સર્વૈવિપરીત ચ મદ્યતઃ ।

કેમ કે મદ્યથી ક્ષીણ થયેલા માણસનું ઓછું પણ ક્ષીણ થઈ જાય છે, તને દૂધ જાવલીથી પુર કરે છે, કારણ કે દૂધના સઘળા ગુણ ક્ષીણના ગુણ જેવા છે અને મદ્યના ગુણથી દૂધના ગુણ ક્રિયા છે એક મુનિ કહ્યું છે, કે ગાયનું દૂધ મધુર, ઠંડું, મૃદુ ગુણવાળું, સ્વિન્ન, પૃષ્ઠ, લીસું, પિચિલ, ભારે, મદ અને પ્રતન એ દશ ગુણવાળું છે, તથા રાત્રી પણ એ જ દશ ગુણવાળું છે માટે દૂધ ખાવાથી જીવનની પુષ્ટિ થાય છે.

દૂધનો પ્રયોગ કયાં સુધી કરવો ?

પછી દારૂ કેવી મુકિતથી પીવો ?

પપ્સા વિહતે રોગે ઘટે જાતે નિવર્તયેલ્ ॥૫૦॥

ક્ષીરપયોગં, મદ્યં ચ ક્રમેણાલ્પાલ્પમાચરેલ્ ।

ન વિશ્વધ્વંસકોત્યેઃ સ્પૃશોતોપદ્રવેયથા ॥૫૧॥

મદાત્મ્યરોગીના રોગ દૂધ પાઈને મટાડવા પછી તથા તેના શરીરમા બળ આવ્યા પછી તેનો દૂધનો પ્રયોગ બંધ કરવો, તથા ફરીને કચે લેણુલેડુ મધ (દહ) એવી રીતે આપવા માડણુ કે જેથી વિશ્વ અને વિધ્વંસક રોગથી થતા ઉપદ્રવો થાય નહિ

વિશ્વ અને વિધ્વંસક રોગોના ઉપાય

તયોસ્તુ સ્યાદ્ધૂતં ક્ષીરં વસ્ત્યો વૃહણાઃ શિવાઃ ।
મમ્યદ્ધોઽર્તનસ્તાનામ્પ્રપાનં ચ વાતજિત્ ॥૫૨॥

વિશ્વ અને વિધ્વંસક રો બે રોગોમા દૂધ અને ઘી આપવું, તથા જેથી કાઈ નુકસાન થાય નહિ એવી બૃ હણુ અસ્તિઓ આપવી, તેમ જ અભ્યગ, ઉદ્વર્તન, સ્નાન તથા વામુને શમાવે એવું ભેજન અને પાન (પીવાનું) આપવું

દાહ પીવાથી કોને રોગ ન થાય ?

યુક્તમયસ્ય મયોત્યો ન ધ્યાધિકપજાયતે ।
મતોડસ્ય વષ્ટયતે યોગો ય. સુલાયૈવ કેવલમ્ ॥૫૩॥

જે માણસ નિ. ૬/૮૦૫ ૪૧મા કહેલી ગુકિતથી (અથવા, વિધિપુરસ્કર) દાહ પીંગે છે તેને મધપાનથી થતો રોગ થતો નથી, એટલા માટે રો મધમાં બીજા પાણી વગેરે દ્રવ્ય ભેજવવાના કહેવામા રાવશે, કેમકે એ ભેજવણીથી માત્ર સુખ જ થાય છે

મુશનો મહિમા

માશ્વિતં યા મહત્તેજો લલ સારસ્વતં ચ યા ।

વધાત્વૈન્દ્ર ચ યા વીર્યં પ્રમાવ વૈષ્ણવ ચ યા ॥૫૪॥

અહ્ય મકરકેતોર્યા પુલ્કાર્યાં લલસ્ય યા ।

સૌશ્રામણ્યં ક્ષિતમુસે યા હુતાશે ચ હૃયતે ॥૫૫॥

યા સર્વપંચિષ્વર્ણાન્મધ્યમાનાત્સુરાસુરૈઃ ।

મહોદયેઃ સમુદ્મૂતા ધ્રીશશાઙ્ગમૃતેઃ સહ ॥૫૬॥

મધુમાઘવમૈરેયસીધુગૌઢાસવાદિભિઃ ।

મદશક્તિમનુજ્ઞસ્તી યા કૃપૈર્વહુવિઃ સ્થિતા ॥૫૭॥

યામાસ્વાઘ ચિલાસ્તિન્વો યવાર્યં નામ વિદ્ધતિ ।

કુલાક્ષનાડપિ યાં પીશ્વા તપત્યુલ્લમાનસા ॥૫૮॥

અનદ્વાલિક્ષિતેરજ્ઞઃ ક્ષાપિ ચેતાં મુનેરપિ ।

તરજ્ઞમજ્ઞજ્ઞકુટીજ્ઞજૈર્માનિનીમનઃ ॥૫૯॥

પક્ત પ્રસાદ કુચ્ચતે યા દ્વયોરપિ તિલ્લિત્મ્ ।

યયાકામં મટાવાતિપરિદ્ધાપ્સરોગે ॥૬૦॥

વળવનુલ્કા યુદ્ધે યામાશ્વાઘ મ્થજન્યસ્યત્ ।

યાં શીલયિત્વાપ્તિ ચિરં વહુધા વહુવિપ્રહમ્ ॥૬૧॥

નિત્ય હર્ષાતિવેગેન તત્પૂર્વમિવ સેવતે ।

શોકોદ્દેગારતિમયૈર્યાં દૃષ્ટ્વા નાભિભૂયતે ॥૬૨॥

ગોષ્ઠીમહોત્સવોધાનં ન પસ્યાઃ શોભતે વિતા ।

સ્મૃત્વા સ્મૃત્વા ચ વહુશો

વિયુક્તઃ શોચતે યયા ॥૬૩॥

અપ્રસન્નાડપિ યા પ્રીતૈ પ્રસન્ના સ્વર્ગા એવ યા ।

અપીન્દ્રં મન્યતે હુ સ્ય હૃદયસ્થિતયા યયા ॥૬૪॥

અનિર્વેદ્યસુલાસ્વાદા સ્વયમેદૈવ યા પરમ્ ।

इति विद्यास्ववस्थासु प्रियामनुकरोति या ॥૬૫॥

પ્રિયાદતિપ્રિયતાં યાતિ યપ્રિયસ્ય વિશેષતઃ ।

યા પ્રીતિર્યાં રતિર્વાં વામ્

યા પુષ્ટિરિતિ ચ સ્તુતા ॥૬૬॥

દેવદાનવગન્ધર્વયક્ષરાક્ષસમાનુષૈઃ ।

પાનપ્રવૃત્તીં સત્યાં તુ તાં સુરાં વિધિના વિવેત્ ॥૬૭॥

જે સુગ અશ્વિનીકુમ્ભરના મોટા તેજને પાસલ કર છે, જે મરસ્વતીના બળને પાસલ કરે છે, જે ઇન્દ્ર સમાન વીર્યવાળી છે, જે વિધ્મના જેવા પ્રભાવવાળી છે, કામદેવનું જે અસ્ત્ર છે, બળશામના જેવો જેનો પુરુષાર્થ છે, સૌત્રામણિ નામે યજ્ઞમા જેનો દોષ અગ્નિમા રાને બ્રાહ્મણેના મુખમા કરવામા રાવે છે, મર્વ રોષધિથી ભરવા મહાસાગરને દેવો રાને દેત્યોએ વળીને લેણુલેડો તેમાથી જે લક્ષ્મી, ચંદ્ર અને અમૃતની સાથે નીકળી છે, જે સુવ પોતાની મઃશક્તિનો નાશ કર્યાં સિવાય મધુ, માધવ, ગૌરવ, ઓધુ, ગૌડી, ચાસલ ઇત્યાદિ રાનેક રૂપે રહેલી છે, વિવાસ્તિનીઓ (સીઓ) જેને પીને પોતાના નામના અર્થ પ્રમાણે ગુણવાળી (વિવાસી) થાય છે, કુલાકનાર । (કુળવાન) સીઓ ધમ્ જેને પીને ઉદ્ધત મનવાળી થઈને કામદેવથી ભેટારોવા અંગે વડે (કામદેવના આવેશવાળાં અંગે વડે) મુનિના મનનુ પણ હજી કંઈ છે, જે સુગ સમુદ્રના વામ મોઝ સમાન વાહી ભમ્મર વચ્ચડાવીને રિસાવેલી સીનું મન માત્ર પ્રાનન્ કરીને તેના પ્રભાવથી સી અને પુરુષ બન્નેનું મન પ્રાનન્ કરે છે, જેના યોગથી પોતાની ઇન્દ્ર પ્રમાણે વીર પુરોની પ્રાપ્તિ થવાથી અપ્સરાઓના દોષા પ્રતન્ થાય છે, જેના યોગથી (જેનું પાન કરીને) વીર પુરુષો સાગ્રામમા પોતાના પ્રાણને નષ્ટા જેવા (નુષ્ટ) નાણેને તેના સ્નાન કરે છે, વિવિધ પ્રકારના દેવતાથી (રૂપવાળી) જે મુશને મનુષ્યો નિન્તર ધમ્ કાલ સુધી સેવા કરતા હોય છતાં ધમ્ ફરીને મને તે સમયે જાણે તે પડેવરહેલી જ મળી હોય તમ ઉપધિયા પડીને તેનું

પાન કરે છે, જેનું દર્શન માત્ર થતામા ૯/ શોક, ઉદ્વેગ, અભુગમો રાને ભય, ૨૦ સર્વ નાથ પામે છે, જેના વિના મિત્રમણી, મહાત્સવ કે બાગ શોભતા નથી, જે પ્રાપ્ત ન થવાથી તેનો વિશેષી પુરુષ તેને વારવાર સભારીને શોક કરે છે, જે પેલે પ્રસન્ન (નિર્મળ) ન હોય, મેલી, રગવાદી હોય, રોમ છતાં પાદ તે રાનદ આપે છે ૨ ને ત પ્રમન્ન (નિર્મળ) હોય તો સ્વર્ગનું સુખ રાપે છે, જેને કલ્પમા વાસુ કરવાથી પુરુષ પોતાની તરખામણીમા ઈન્દ્રન પાલ દુ ખી માને છે, જેના સ્વાદના સુખનું વર્ણન કરી શકાય રોવુ નથી, પરંતુ જેનું સુખ રસનુભવથી ૯/ માત્ર જણવામા રાવે રોવુ છે, ૨૦ પ્રમાણે જે પોતાની વિવિધ પ્રકારની ૨ વસ્થાઓમા પ્રિયા (પ્રિય સ્ત્રી) નું ૨ નુકરણ કરે છે, (અર્થાત્ ઉપર જે વર્ણન સુરાનું કરવું છે તે બધું પ્રિયતામાને પણ લાગુ પડ છે, તેથી જે સુરા પ્રિયતામા જેવી છે), જે સુરા પુરુષને પ્રિય હોય તા તે પુરુષને પોતાની પ્રિયા અધિક પ્રિય લાગે છે, જે સુરા પ્રીતિરૂપ, સ્નિદ્ધ, વાહ્નિરૂપ ૨ ન પુષ્ટિરૂપ છે, રોમ કહીને દવ દાનવ, ગધવ, યક્ષ, રાક્ષસ ૨ ન મનુષ્યા વખાન છે, એવી સુરાનું પાન કપાનો (પીવાની) ધર્મદાત્રમા જેને મના નથી કરવી, તવા પુરુષે તેનું નીચે કલ્પવા વિધિપૂર્વક પાન કરવું

(પ્રમન્નમા ૧ વારભો નામના ૧૩નું નીતનું પાલ્લી, ૨ સદ્ધ ૨ પ્રમન્નમા ૧ વારભીના રોગ, ૨ નાનક)

દાર્દ્ર્ય મટલ નાન

સમ્પવન્તિ ચ તે રોગા મેદોનિલક્ષ્ણોદ્ભવા. |

વિધિયુક્તાર્હે મદાયે ન સિધ્યન્તિ દારુણા ||૧૮

જે ભયકર રોગો વરતી, વધુ અને કદ્ધી થાત છે, ન વિધિ પ્રમાણેના હિત પ્રયોગો વિના મન્ન નથી

દાર્દ્ર્ય મટલ

અસ્તિ વેદસ્ય સાડવસ્થા યસ્યા પાન નિવાર્યતે. |

અન્યથ મદ્યાગ્નિગદ્ધિવિધોયધસસ્કૃતાત્ ||૧૯||

જ્યારે દોનો પ્રતિબન્ન ૨ વસ્થા હોત (દોમાંથી કવે બહુ નીકળતો હોત) અથવા પ્રમદ થવા પોતે વેદે અવસ્થા હોય, ત્યારે દાર્દ્ર્ય પીવાની મના છે પણ જે તે ૩ જાના હોય અને તમા વિરિષ પ્રમન્નાં વીર્યો મેળવ્યા હોય, તો તે પીવાને બાંધ નથી

માન્ય જાજ્ઞન માસં વિધિનાડ્યુપકરિતમ્. |

મય સદાયમમાય સમ્યક્ પરિભક્તકમ્ ||૨૦||

૨ નૂપ, જાડ વોલ દેશના પ્રાચીનના માનની જનાર કરાધિ વિરિપુરસ્તો મો હોય, ૨ થી ને

જેઈએ તેવી રીતે તૈયાર કરીને ખાધુ હોય, તોપણ તેને જે દાર્દ્ર્યથી મિત્ર ન હોય (રોગે સાથે ડાર્દ્ર્ય પીવામા ન રાવે), તો તે સારી રીતે કેમ પડે?

સુતીક્રમાદત્તવ્યાધિચાતિનો લઘુત્ત્વસ્ય ચ. |

મદ્યમસવિયુક્તસ્ય પ્રયોગે સ્વાત્કિયાન્ ગુણ. |૨૧||

લઘુ રોગ છે કે તે રાનત ઉગર રોવા વાનુના રોગોનો નાથ કરે છે, પરંતુ જે તે મદ્ય અને માત વિનાનું હોય (રોગે લક્ષણ સાથે માન અને વર્ણ આવવાથીવામા ન રાવે), તે તનો પ્રયોગ કેટલો ગુણ કરે? ૨ થીત્ માર્ગ ગુણ નહિ કો બંધવા યોગ ૯/ ગુણ કરશે

નિગૂઢશલ્યાહરણે શલ્યશ્ચારામિકર્મણ. |

પીતમયો વિપ્રહતે સુલ્લ વેદ્યવિક્રયનામ્ ||૨૨||

જ્યાર કટો કે બાંધોડુ વગેરે શલ્ય શરીરમા પેલી ખુ હોય અને તે દેખાનું ન હોય ત્યારે તેને ચીરીને કે દનાવીને કઠેનું પડ છે, તમ જ દાર્દ્ર્યકર્મ, કારકર્મ (કાર મૂવીને આવી મૂકવું) તથા ૨ ઇનકર્મ (જમ દેવા) નો કિયાર ૧ પાદ રા હીરો સહન કરવી કામ છે, તાપણ એવ પ્રમયે નગીન દાર્દ્ર્ય પાવામા રાવે તો પછી વેદાન હય જ લગન વિ વાર તે નવે તે સુખે સહન કરે છે

અનલોક્ષેજનં રન્ય શોકપ્રમવિનોદકમ્. |

ન ચાતઃ પરમસવ્યવદારોગયલપુદિદ્ધત્ ||૨૩||

દાર્દ્ર્ય કંટા અધિપાન, જાજ્ઞનિને પ્રલેપ કરના, રીડ ઉપવન્ન રન, હાક ૨ ને મમના નાથ કરના નથા રાત્રાપ, બન રન પુષ્પ અપનારો સોવુ કાઈ નથી

રક્ષતાં જીવિનં તસાત્રેયમાત્મરતાં સદા. |

માધ્યતોપાશ્રિતેહિતે પરમે ધર્મસાધનમ્ ||૨૪||

(૨૩ પ્રમાણે મદ્યમા માનમા ૧ જમ છે) માદ લિન્નોનું નામ જના રામી પુત્રે અગ્નિન અને ઉપાગિન (અગ્નિનનાય - અગ્નિન) મનુષ્યોનું રીત કરનાર તથા ધર્મ નાત્રાના પન્ન સારનક ૧ (મદ્ય) પોત

તના માટે દાર્દ્ર્ય પીવાને વિધિ, પ્રમાણ

(૧૯૩૩ ૩૩૫ ૨૨)

હાતઃ પ્રમય્ય મુરતિપ્રમુક્ત વયાસ્ય

વૃત્તિ વિચાય ચ સમસપરિવ્રહસ્ય. |

માપાનમ્મિમય ગન્ધજલામિનિકા-

માહારમ્જસમોપગતો અવેદ્ય ||૨૫||

સ્વાસ્ત્યેઽય શયને કમનીયે
મિત્રમૃત્યુરમણીસમવેનઃ ।

સ્વં યશઃ કથકચારણસદ્ધૈ-
રુદ્ધત નિશમયઘ્નતિલોકમ્ ॥ ૭૬ ॥

વિલાસિનીનાં ચ વિલાસશોભિ
ગીતં સનુત્યં કલતૂર્યઘોષૈઃ ।

કાઙ્ગીફલપેશ્વલકિદ્વિષ્ણીકૈ
કીડાવિદ્ધૈઃ કૃતાનુનાદમ્ ॥ ૭૭ ॥

મણિકનકસમુદયપત્રનેૈવિચિત્રૈઃ
સજ્જલવિવિધલેખશૌમવસ્થાવૃતાઙ્ગિઃ ।

અપિ મુનિજનચિત્તશોભસપ્તાવદિનીમિ-
શ્ચકિતહરિણલોતપ્રેશ્વણીમિ. પ્રિયામિઃ ॥ ૭૮ ॥

સ્તનનિતમ્બકૃતાદંતિગૌરવા-
દલસપ્માકુલમીશ્વરસમ્બ્રમાત્ ।

ઇતિ ગતં દધતીમિરસસ્થિત
તરુણચિત્તવિલોભનકામંગમ્ ॥ ૭૯ ॥

યૌવનાસવમત્તામિવિલાસાધિષ્ટિતામપિઃ ।
સઙ્ચાયમાણં મુગપત્તન્વજ્ઞીમિરિતસ્તતઃ ॥ ૮૦ ॥

ઠાલવૃન્તનલિનીદલાનિરૈઃ
શીતલીકૃતમતીવ શીતલંઃ ।

વર્ણનેઽપિ વિદધદશાનુગં
સ્વાદિતં કિમુત ચિત્તજગ્મનઃ ॥ ૮૧ ॥

વૃત્તરસેન્દુમૃગૈઃ કૃતવાઇં
મલ્લિકયોઙ્ગવલયા ચ સનાથમ્ ।

સ્ફાટિકશુકિગત સતરઙ્ગ
કાન્તમનઃક્રિમિવોદ્વદ્વદઙ્ગમ્ ॥ ૮૨ ॥

તાલીસાચં ચૂર્ણમેલાદિકં વા
હૃદય પ્રાઙ્ય પ્રાગ્વચ સ્થાપતં વા ।

તત્પ્રાપ્યિન્યો ભૂમિમાગે મુમૃષ્ટે
તોયોમિથ્રં દાપતિયા તતઃ ॥ ૮૩ ॥

ધૃતિમાન્ સ્મૃતિમાશ્રિયમન્યૂતપધિકમાચરન્ ।
ઉચિતેનોપચારેણ સથમેંગોપપાઙ્યન્ ॥ ૮૪ ॥

જિતયિકસિતાસિતસરોજ-
નયનસદ્કાન્તિવર્ધિતશ્રીકમ્ ।

કાન્તામુલમિવ સૌરમ-
હૃતમધુપાણ વિરેન્મયમ્ ॥ ૮૫ ॥

મદાપાન કરવા ઇચ્છનારા માનુસે પ્રથમ સ્થાન
કરોને તથા પોતપોતાના ઉપ, બ્રાહ્મણ, અને નુબ્ધોને

પ્રથમ કરીને અને પોતાનાં સમગ્ર પરિણામ (નાકર,
નેકર વગેરે)ની વૃત્તિ (આલોચિકા) આપીને, અર્થાત
ત નિ પગન્ન કરીને બોલનમગ્ધની પાસે તેપાર કરવી
કપૂર, વાળેા વગેન્ના સુગંધી જગથી છાટીને સુવા
સિત કરવી 'ત્ર પીવાની 'રપાપાનભૂમિ'મા જવુ
'ર પાપાનભૂમિ'મા ગયા પછી ન્યા સુદર પલાન બિછા
વીન તથા તેના ઉપન સુદર રાહાડ નાખીને બિછાનુ
તેપાર કરવુ હોય તે ઉપર પોતાના મિત્ર, સેવક રાને
સીકો નહિન બેનુ પછી ત સ્થગમા પોતાના યથ
ગાનારા વાગમ, ભાટ વગેર રાવા હોય તમના મારાથી
સર્વ બેાડ કરતા વધારે રાને રાદભુત એવા પોતાના
યથ સામર્થવા વળી તે સ્થગમા નુન્ય કરનારી વિચાર
વતી સીરોનો કડ પહેરેવા કદોરાની ઝીણીઝીલી ધુધ
રોરો હાવવાથી તેના નકાર થતા હાય તથા ત સાથે
મધુર વાગિત્ર વાનતા હાય, તેના સૂર નીકળતા હોય,
તેમ જ પાળેલા પોષ્ટ, હન, પારેલા વગેર પક્ષીરોને
મધુર અવાજ થતા હાય, ત નાથ ન સીચાના મુખનુ
ગાયન ચાલજનુ તથા તેમના વિચાર (જવુ, રાવુ,
હાવજુ, રાખના કટાસ કરવા, હાથ ઊગાનીવા કરવા
વગેર હાવભાર) વડે ચાલનુ નુન્ય બેનુ પછી મુનિ
રોનો ચિત્તન પાછુ મોખ ઉપન્ન કરનારી અને બપ
પામેલા ઉડવાના નત્ર જેવા ચચક નેત્ર વડે જેનારી
પ્રિય સીરો જેઓ પોતાના સ્તન અને નિનખના
રાતિથય ભાગી થીયે થીમે ચાલનારી છતા પોતાના
સ્થામી પાસે જવાની ઉતાવળથી શમુમા પોતાનુ ઉતાવળ
રાને શમુમા થીમુ રોયુ રાતિથમિત વાચવા વડે જુવાન
પુરુષોના ચિત્તને બોલાવનાર વશીકરણરૂપ ગતિ ધાન્ય
કર છે, તથા જેઓ જુવાનાથી રાપાનવ(મદ)થી મત્ત,
વિવાસવાથી તથા ન્યશુક રાગવાથી હાલ, તેમણે જન
રાને સોનાના બનાવવા જનજનના જેમ, ચિત્ર વગેરેથી
રાગકૃત કરેલા, ઊંચી જાતના બીના રથમી વગ
વટિલા, વાલસુભા મદને રોકતાથ રક કાસિયી બીજે
દેખામે મૂકેલુ હોય, અર્થાત ઉપન કરી તેવી સીરો
મદાપાનને રાહથી તારા મૂકતી હોય તથા તાડના
વૌલસા અને કપાળના પાદના અન્યત્ર સીતળ વાપુ
નાખીને જે મદન થીતત કર્યુ હોય તથા જે મદને
જેવાથી જ મનુષ્ય કાયવદ્ય વડે જા નો તેના સ્વાદ
લેવાથી છેક જ કામદેવને વડ વડે જવાપ બેમા થુ
આશર્મી રોયુ જે મદ હોય, વરી જેને આમાને
સ્વ, કપૂર તથા કુન્દવૃં વડે નુચનિત કર્યુ હોય તથા
જેના ઉપર ઊજળા મોગવર્ષા પુષ્પોના હાર નાખીને
નુચ્છાભિત કર્યુ હોય, તેમ જ જેને રુદિક કે હીપમા,
સંકિડના પાત્રમા અથવા હીપના પાત્રમા કાઝયુ

હોય તે સમયે જાણે એ મધ સાક્ષાત્ શોભાશમાન કામદેવ જ દેહધારી થયો હોય એવું જે તરજબુક્ત દેખાતું હોય, એવું મધ પોતું એ પીતા પહેલાં વધને સ્થિર કરનાર તાલીસાદિ ચૂર્ણ અથવા એવાદિક ચૂર્ણ અથવા હૃદયને ક્ષયદો કરે એવું કે સ્થાપન અધ્યાયમા કહેલું જીવાન બનાવનાર ચૂર્ણ છે તે પ્રથમ ખાવું પછી (કુખ્યાડ, ભેરવ, વેતાલ વગેરે) જે દેવો મધ પાનના અધિકારી હોય તેમને તે મધમા જગ મેળવીને તે મધ લીપિલી તથા સ્વચ્છ કરેલી પૃથ્વી ઉપર નાખીને આર્પણ કરવું અને તે પછી પોતે ધીરજબુક્ત તથા સ્મૃતિબુક્ત થવું, અને નિત્ય નિયમ કરતા વધારે નહિ કે ઓછું નહિ એટલું મધ સ્વચ્છ થયેય ઉપચાર કરીને પીવું તે મધ જાણે સ્ત્રીના મુખ જેવું છે સ્ત્રીનું મુખ વિકાસ પામેલી કાળા કમળને છતનારા નેત્રના કટાક્ષ વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરત ખંચાઈ આવે એવું છે, તેમ જ મધ પણ વિજાત પામેલા કાળા કમળને છતનાર નેત્રના પ્રતિબિંબ વડે વૃદ્ધિ પામેલી શોભાવાળું છે તથા તેની સુગંધીથી ભરત ખંચાઈ આવે એવું છે

પીતૃત્વં ચવકક્ષય પરિજનં

સન્માન્ય સગ્ગતો

ગત્વાડશ્વારમુખં પુર સુખિપત્નો

સુજ્ઞાત મૂર્ચાડય ચ ।

માંસાપૂષ્પઘટાર્કાદિહર્ષિતયુક્ત સર્સોર્ધલ-

ક્ષિત્તિર્મો નિશિ વાસ્તવમેવ યનિતા-

સગ્ગતનાર્થ વિધેત્ ॥ ૮૬ ॥

એ રીતે ને ખાતા મધ પીને પછી સ્વચ્છ પરિવાનનું સન્માન કરવું પછી આગરભુખિ ભગવાના ઓરણમાં જઈને ઉત્તમ વેદના દેખતા જાગર કરવું તે ભોજનમા મામ, પૂરીઓ, ધી, ખાડુ વગેરે લીનક વર્ગની વસ્તુઓ અને સત્ત્વ ભેદિયે, પછી સ્ત્રીના પણ જે ત્રણ વાર મધપાન કરવું તથા યજ્ઞે લીઓનું નાન કરવાને ઘોડક જ મધ પીવું

રહસિ દપિતામક્રે રુદ્યા મુજાન્તરપીડના-

તુલકિતતનુ જાતસ્વેદો સમ્પ્રપયોધરાન્ ।

યદિ સપ્તમસં શીષોર્ધાર ન પાપયતે રુતી

કિમનુમયતિ ક્લેશાપાપ તત્તો રૂદતન્વતામ્ ॥ ૮૭ ॥

જે કોઈ પુરુષ એકાદમા પેશાબી પ્રિયને ખાવાના ભેજાડેને છતી સત્તી તેને દયાચરણે લેતા ચીર રોમાય થયો છે તથા જેને ચરતેચ થયો છે, તથા જેના સ્તન કપે છે, એવી સ્ત્રીને જે અધિગત મલમે

સરકો પાઈને ભાગ્યશાળી થતો ન હોય તો પછી ઘર ચલાવવાના સાધન મેળવવામા ગૂંચાઈ જવાથી બહુ ક્લેશવાળા ગૃહસ્થાશ્રમનું વેતરું તે શું કરવા કરે છે?

વરતનુવપ્તસદ્ગતિસુગન્ધિતર સરક

કુંતમિવ પદ્મરાગમણિમાસવરૂપધરમ્ ।

મવતિ રતિશ્રમેણ ચ મદઃ પિયતોહ્લપમિ

ક્ષયમત મોજસઃ પરિહરન્ સ શપીત પરમ્ ॥ ૮૮ ॥

ઉત્તમ અગવાળી સ્ત્રીના મુખના સમાગમથી અધિક સુગંધવાળો થયેલો ૨.ને પદ્મરાગ નામનો લાલમણિ જાણે આતવનુ રૂપ ધારણ કરી પ્રવાહી થયો હોય તેવો લાલ રંગનો સરકો સભોગના શ્રમવાળો પુરુષ થયો પણ પીએ, તો તેને મદ (સાચક) થયે છે, માટે એવી રીતે કામદેવથી થયેલા ઓજના ભયનો પરિહાર (દૂર કરવાનો ઉપાય) કરીને પછી પુરુષે મુખ

હ્ય ચુક્ત્વા પિશ્નમયં ન ત્રિવર્ગાદિદ્રીયતે ।

અસારસંસારસુખ પરમ ધાધિગચ્છતિ ॥ ૮૯ ॥

દેશ્વર્યયોપભોગોડય સ્મૃહણીયઃ સુરેરપિ ।

ઉપર કહી તરી કુતિતથી મધપાન કરનારા પુરુષનો પર્મ, અર્થ અને કામરૂપ ત્રિવર્ગ નાથ પામતો નથી, પણ આ બત્તાર સંસારનું નર્વાતમ મુખ તેને મળે છે આ મધપાનરૂપી ઔશ્વપના ઉપભોગ દેવનાઓને થકુ ઈચ્છ્યા લેતા છે

મન્યયા દિ વિપ્તસુ સ્યા-

ત્વશ્વાસાપેન્ચન ઘનમ્ ॥ ૯૦ ॥

અપભોગેન રહિતો મોગવાન્નિતિ નિઘમ્ને ।

નિર્મિતોડતિકદર્યાડય

વિચિતા નિધિપાલક ॥ ૯૧ ॥

તસ્માદ્યવસ્થયા પાન પાનસ્ય સતતં હિતમ્ ।

જિત્વા વિપ્તલુપ્થાના-

મિન્દ્રિયાણાં રૂઠન્વ્રતામ્ ॥ ૯૨ ॥

જા પુરુષ પ્રા. કરતા ધનનો ઉપયોગ ન કરે તો તે ધન વિપતિના તમયમા (ધન ઘટું - બ ત્યારે) નેના પશ્ચાત્તાપર અનિલ પ્રવર્તિત રાખનાર બનતો હોય છે જે પુરુષ ધનને ઉપભોગ નથી કરતો તેને જામ નાનવાન (ફિમિય નર્મ) કહીને નિદે છે, અર્થાત્ નર્મ લેમ ધનનું સ્વભાવ છે તેમ આ કૃપણ પુરુષને મુખ વિધિલ જાગું - કામ રૂઠ્યને રૂઠ્યનું કરો હોય તેવું છે બહુ પોરે કહે છે અન્યા માટે મધનું પણ વ્યવસ્થા પૂરક પાન કરવું જોઈએ છે, પરંતુ વિપતિમાં લુપ્ત થયેલી ઇન્દ્રિયોની નવનવા છતતો જઈએ, અર્થાત્

ઈન્દ્રિયો વશમા રાખીને મદપાન કરવું (૨૧૮ કે વ્યસન માટે નહિ પણ રાસાયણ વધે એવું જ મલ પાન કરવું)

ગરીબોએ કેવો, કેટલો અને કેવી રીતે દારૂ પીવો ?

વિધિર્વિસુમતામેષ મહિવ્યદ્વસવસ્તુ ચે ।

યથોપપત્તિ તૈર્મદ પાતલ્ય માત્રયા હિતમ્ ॥૧૩॥

જે પુરુષ ધનવાન છે તેને માટે પાશળ મદપાનનો વિધિ કહેલો છે, પણ જે પુરુષોને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તેમણે તે પુકિતસર રાત્રે માપતર મદ પીવું

દારૂ પીવાનો સમય જોય

યાવદ્ દુષ્ટે સમ્પ્રાન્તિર્યાયઞ્ચ ક્ષોભતે મન ।

તાવદેવ વિરત્તય મદાદાત્મવતા સદા ॥૧૪॥

દૃષ્ટિ ભ્રમિત થાય રાત્રે મન ક્ષોભ પામે એટલી હદ સુધી સપત્રી પુરુષે દારૂ પીવો નહિ (એવી રીતે હદમા રહીને દારૂ પીવો તેને મદપાનનો 'નમ્ય યોગ' કહે છે, એથી વધારે પીવો એટલે દૃષ્ટિ ભ્રમિત થાય તથા મનમા ક્ષોભ થાય ત્યા સુધી દારૂ પીવો તેને 'અનિયોગ' કહે છે સમ્યગ્યોગથી રોધક મદપાન તે 'હીનયોગ' કહેવાય છે એ જ રીતે દેય, દોષ, પ્રકૃતિ વગેરેના વિચાર કર્યા વિના દારૂ પીવાથી 'મિથ્યાયોગ' થાય)

કયા દોષવાળાએ દારૂ પીતાં પહેલાં શું કરીને દારૂ પીવો ?

મમ્યક્ષોદ્વર્તનહ્રાનવાસધૂપાનુલેપનૈ ।

ક્ષિપ્યોઘૌર્માન્નિતશ્ચાઘ્રિઃ પાન ઘાતોત્તર પિવેન્ ॥૧૫॥

જે પુરુષમા વાયુ વધારે હોય તેણે શરીર તેજ ચોળવા ઉદ્વર્તન ચોળવું, સ્નાન કરવું, સુગંધ પાસણ કરવી, ધૂપ કરવી, લેપ કરવો તથા ક્ષિપ્ત થઈ અને નરમ રાત્રનપાન લેવવા એ સર્વ કર્યા પછી તેણે મદપાન કરવું

શીનોપચારૈર્વિવૈર્મધુરસ્નિગ્ધશીનલૈઃ ।

પૈત્તિકો ખાવિતશ્ચાઘ્રિઃ પિયન્મદ ન સીદતિ ॥૧૬॥

જે પુરુષમા પિત્ત વધારે હોય તેણે વિવિધ પકાર ના શીરશ ઉપશરથી તથા જળવા, સિન્ગધ અને કડા બાનથી ભાવનાયુક્ત થઈને મદપાન કરવું, તેથી તે નશબો પડતો નથી

ભાવિત=ભાવનાયુક્ત થઈને=ધરણીને

ઉપચારૈર્શિશ્ચિરૈર્વગોધૂમમુક્ પિવેન્ ।

સ્તેષ્મિકો ધન્વજૈર્માર્સેર્મદ મારિચિકંઃ સદ્ ॥૧૭॥

જેનામા કફ વધારે હોય એવા પુરુષે ગરમ ઉપશર કરવા તથા જળ અને ઘઉં ખાવા, તેમ જ જાનક પ્રાણી ઓળા માટી નાખેલા માર્ચ સાથે મદપાન કરવું

કયા દોષવાળા માટે કયા દારૂ સારો ?

તત્ર વાતે હિત મદ્ય પ્રાયઃ પૅષ્ટિકગૌષ્ટિકમ્ ।

પિત્તે સામ્મોમધુ, કફે માર્દ્ધીકારિણપ્રાપ્તવમ્ ॥૧૮॥

વાયુના દોષ માટે સામાન્ય રીતે લોટનો નર અને ગોળનો દારૂ હિતકર છે, પિત્ત માટે પાણી અને મધ નાખેલું મદ્ય હિતકર છે અને કફ માટે દ્રાક્ષનું મધ્ય, રશિ અને મધનો દારૂ હિતકર છે

કયા દોષવાળાએ ક્યારે દારૂ પીવો ?

પ્રાક્ પિત્રેચ્છૈષ્મિકો મદ્ય

મુકસ્યોપરિ વૈત્તિકઃ ।

વાતિકસ્તુ પિવેન્મધ્યે, સમદોષો યયેચ્છયા ॥૧૯॥

હિત મદાત્મ્યચિકિત્સિતમ્ ।

જે પુરુષની કફપ્રકૃતિ હોય તેણે ભોજન કરતા પહેલા દારૂ પીવો, અને જેની પિત્તપ્રકૃતિ હોય તેણે ભોજન કર્યા પછી દારૂ પીવો જે પુરુષની વાત પ્રકૃતિ હોય તેણે ભોજન કરતા જતા દારૂ પીવો રાત્રે જેના દોષ સમાન હોવાથી જે સમપ્રકૃતિનો હોય તેણે પોતાની મજામા રાત્રે તે વખતે દારૂ પીવો

મદ્ય મદમૂર્છાંયચિકિત્સિતમ્ ।

મદની અને મૂર્છાની ચિકિત્સા

(૨૩૦૬ ૬૦૫ થી ૧૦૬)

મદ અને મૂર્છામાં ખાતર કયા દોષના

ઉપાય કરવા ?

મદેષુ વાતપિત્ત પ્રાયો મૂર્છાસુ ચેચ્યતે ।

સર્વેત્રાપિ વિરોધેણ વિત્તમેવોલક્ષયેત્ ॥૧૦૦॥

મદમા ખાતર કરીને વાતપિત્તનો નાશ કરનારી ચિકિત્સા કરવી જોઈએ, તેમ જ મૂર્છામા પણ તેવી જ ચિકિત્સા કરવી જોઈશે અને મદ તથા મૂર્છા, એ સર્વમા પિત્તને જ રાષ્ટ્રિક સમજવું (મ=નવા)

મદ અને મૂર્છાનો સામાન્ય ચિકિત્સા

શીતા પ્રદેહા મળયઃ સેકા દ્યજનમાસ્તાઃ ।

સિતાદ્રાદોમુલ્લર્જરકાશ્મર્ચસ્વરસાઃ પયઃ ॥૧૦૧॥

સિદ્ધં મધુરવર્ણેણ રસા યુવાઃ સદાદિમાઃ ।

પથ્થિકાઃ શાલયો રક્તા યવાઃ સર્પિશ્ચ જીયન્મ્ ॥

કલ્પણકં મહાતિકં પદ્મલ પયસાડમ્નિકઃ ।

પિપ્પલ્યો વા શિલાહં વા રસાયનગિયાનતઃ ॥૧૦૩॥

ત્રિફલા વા પ્રયોક્ત્વા સમૃત્તશ્શોદશન્તા ।

મદ અને મૂર્છાને જે પિત્તને પ્રોષ્ણ થાય છે તેને માટે કય લેવા કરવા, મધિ પાત્રના વગેરે નીચે

ઉપચાર કરવા, ઠંડુ પાણી છાટવું, વીંજણથી ઠડો પવન નાખવો, સાકર, કાગી દ્રાક્ષ, શેરડી ખજૂર, કાશમગી (શીશમ) વગેરે ઠંડા પદાર્થથી ઠંડા ઉપચાર કરવા, રોવા ૪ ઠંડા સ્ત્રીપદના સ્વરસ પાવા, કાગી દ્રાક્ષ વગેરે મધુર વર્ગના સ્ત્રીપદથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ પાવા, માચર ૧ ગને ચૂષ દાઢય સંલિત રાપવા, સાઠી ચોખા, રાત્રી શાળ રાત્રે જવ તથા ધી વગેરે ખાવા આપવા, જીવનોચ ગજુના સ્ત્રીપદ આપવા ઉન્માદપ્રતિરોધમાં કહેવું 'કચ્છાલુક ઘૂત' આપવું, કુશરોગની ચિકિત્સામાં કહેવું 'મધા તિકતકઘૂત' રાપવું, રાજ્યકમાની ચિકિત્સામાં કહેવું 'પટ્ટપલ્લવઘૂત' રાપવું, દૂધ માથે વિત્રે પાવો, રમા ચનના વિષિ પ્રમાણે પીપરોનો અથવા શિલાકિરિતના પ્રયોગ કરવો, ર થવા ધી, માકર અને મધ સાથે ત્રિક ધાનો પ્રયોગ કરવો

મદ અને મૂર્છાના વેગ (દુમવા) બધ ન થાય તે શુ કરવું?

પ્રસક્તવેગેષુ હિતં મુલનાસાવરોચનમ્ ॥ ૧૦૪ ॥
વિવેક્યા માનુષીક્ષીર તેન દયાશ્ચ નાવનમ્ ।
મૃણાલિસકુળ્યા યા લિહ્યાત્સોદ્રેણ સામયા ॥
દુરાલમાં વા મુસ્તં વા સીતેન સલિલેન વા ।
પિત્તેન્મરિચકોલાસ્થિમજ્જોશીરાહિકેસરમ્ ॥ ૧૦૬ ॥
ધાત્રીફલરસે સિદ્ધં પથ્થાન્વાથેન વા ઘૂતમ્ ।

મદ વગેરેનો વેગ ચાલુ રહેતો હોય તો હાથ વડે રોગીના મુખ ને નાક મધ કરવા, અથવા ઓળું પાવસ તેને પાડું, રાથવા તે પાવસનું નસ્ય ફેંકવું, રાથવા કમળાનુ (રસ), કમળનું તિલ (દાઢ), પીપર અને હરે, રો સર્વને મધ સાથે ચાટવું, રાથવા પમાસો કે મેથ મધમાં ચાટવી, અથવા મરી, બોગના દંડિ ધાત્રી મીઠા, વાળો રસ નાનકેસર એ સ્ત્રીપદાના શુદ્ધિ ઠંડા પાણી સાથે પીવું, રાથવા આમલાના રસમાં કે હરેડેના કવાયમાં સિદ્ધ કરવું ધી પીવું

કયા દોષનું જોર છે તે વિચારીને

ઉપચાર ઉપાય કરવા

કુર્માક્રિયાં યથોક્તાં ચ યથાદોષજલોદયમ્ ॥ ૧૦૭ ॥

વળી રોવા મ અને મૂર્છાવાળા રોગીને જે જે દોષનું બળ વિશય હોય, તે તે દોષનો વિચાર કરીને ઉપકરણો દિધા કરવી

પચકર્મ, ફત ખોડકી

પચ્ચકર્માણિ ચેદાણિ સેવન્તં શોણિતસ્ય ચ ।

વળી પાચકર્મ (પચકર્મ) પચ્ચ દોષનું નશ જોઈને કરવા અને ફત ખોડી જોડી કાઢવું

ધીરજ, જ્ઞાન વગેરેથી ઉપાય

સત્ત્વસ્યાલસ્યત્ જ્ઞાનમગુહિવિવરોષુ ચ ॥ ૧૦૮ ॥

વળી રોવા રોગીને સત્ત્વગુણનો રાશાય કરવો; મહાભૂત, ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રારો, મન, બુદ્ધિ, અકાર, પુરુષ (-ત્મા) વગેરેના જ્ઞાનનો રાશાય કરવો તથા તરૂં વિરોધોની લાવના રાખવી નહિ

મદ અને મૂર્છા બહુ જ વધી જાય તો શુ કરવું?

મરેષ્વતિપ્રવૃદ્ધેષુ મૂર્છાંયેષુ ચ યોજયેત્ ।

તીક્ષ્ણં સજ્જાસચિહિતં

મદ અને મૂર્છા અતિશય વધી જાય ત્યારે સન્યાસની ચિકિત્સામાં કહેવું તીક્ષ્ણ નસ્ય ફેંકવું

ઝેરથી થતા મદના ઉપાય

વિપ્રસં વિપજેષુ ચ ॥ ૧૦૯ ॥

રિતિ મદમૂર્છાયાંચકિત્સિતમ્ ।

તેમ વિષથી મદ થયો હોય તો વિષનો નાશ કરવાની ચિકિત્સા કરવી

અથ સંન્યાસચિકિત્સિતમ્ ।

સંન્યાસરોગની ચિકિત્સા

(પ્રક્રિયા ૧૦૬ થી ૧૧૫)

જ્ઞાનમાં લાવવાના ઉપાય : જ્ઞાનમાં

આપ્યા પછીનું સ્ત્રીપદ

આગુ પ્રયોગ્યં સજ્જાસે સુતીક્ષ્ણ નસ્યમજ્જનમ્ ।

ધૂમઃ પ્રથમન્તં તોદઃ સુતીક્ષ્ણ નલાન્તરે ॥ ૧૧૦ ॥

કેશાતાં લુહ્નન વાહો દંશો દશનવૃષિકઃ ।

કદ્વસ્ત્લગાલન વક્ત્રે કપિકદ્વસ્ત્વચ્ચર્ચનમ્ ॥ ૧૧૧ ॥

અત્પિત્તો લઘ્વસપ્તઃ લગુનસ્વરસં પિત્તેત્ ।

સાદેસપ્થોપલવણં વીજપૂરકકેસરમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

લઘ્વશ્વપ્રતિ તીક્ષ્ણોષ્ણમવાત્સોતોગિગુહયે ।

સંન્યાસ નામના રોગમાં રોગીને કાઈ જ્ઞાન હોય નહીં તેથી તન્માત્ર રાશાય તીક્ષ્ણ નસ્ય નાકમાં મૂકવું, તથા રાશાય તીક્ષ્ણ રાશાય આપ્યામાં આગળ, ત ૪ પ્રમાણે અતિ તીક્ષ્ણ ધુમાળે તેને દેવો, પ્રથમન નસ્ય ફેંકવું, તેના નખની વચમાં ચોપ ધોવો, તેના વાજ નાખવા, તેને જમ દેવા તેને દાનથી નરફ બરડું અથવા વીંજના દબ મણવવો, તીખા અને ખાટા પદાર્થો છડેવું અને ખાટું પાણી તેના મુખમાં ઘડવું, તેને શન-ક્રોધ-અવરો એવા નાશ ઉપાયથી તે ઊંડીને રોગ થાય તથા તેને જ્ઞાન આવે ત્યારે તેને ઘડવું નસ્ય નસ્ય, નૂદ, પીપર, મરી, દિવર, ત્રિજલો નર્મ

અને કેસર એ ઓપધાનું ચૂર્ણ ખવડાવવું, વળી તેણે
ઓતો શુદ્ધ થવા માટે જરા ઉવડું, તીખું, કડવું રાને
નરમ (ઊંજું) અને ખાવું

ફરેલી બેભાન ન થઈ જાય તે માટે શુ શુ કરવું?
વિસ્માપનૈઃ સંસ્કરણૈઃ પ્રિયઘ્રવણદર્શનૈઃ ॥૧૧૩॥
પટ્ટાભગીતવાદિત્રાણ્યેર્ધ્યાપામશીલનૈઃ ।
સંસનોલ્લેખનૈર્ધૂમૈઃ શોણિતસ્વાવસેચનૈઃ ॥૧૧૪॥
ઝપાચરેત્ પ્રતતમનુશ્ચન્નયાત્પુતઃ ।
તસ્ય સંરક્ષિતવ્યં ચ મનઃ પ્રલપહેતુતઃ ॥૧૧૫॥

તે મદ વગેરે રોગવાળા મનુષ્યને વિસ્મય થમડે
એવી વાતો સભાસીને વિસ્મય ઉપજાવવે, પ્રિય કથાઓનું
તથા પ્રિય વસ્તુઓનું દર્શન કરાવવું તથા શ્રવણ કરાવવું,
મનોહર ગાયન અને વાજિત્રના ધ્વનિ સભાશ્રવણ,
તેની શક્તિ પ્રમાણે કેસરત કરાવવી (શરીરને મહેનત
આપવી), તેને વમન તથા વિરેચન આપવું, ધૂમપાન
કરાવવું, ફરે ખાધાવીને લોહી કઢાવવું, તથા તેનું મન
પાછું બેભાન ન થઈ જાય એમ તેના મનનું રક્ષણ કરવું
(બીજા વાતમા શેરી સખનું), એવી રીતે ફરીને તેને
એમો ન આવે તે માટે સતત ઉપાય કરવા

इत्यष्टाङ्गद्वये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने मदाय्यादि-
चिकित्सित नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

અધ્યાય ૮ મો : હરસના ઉપાય

अथातोऽशंसां चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुः।अत्रायदयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે હરસના રોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું
એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે
કહી ગયા છે

કેસર (સૂકા) હરસની ચિકિત્સા

હરસને બાળવાનો વિધિ : બાળ્યા પછી શું કરવું?

કાલે સાધારણે ઘ્યઘે નાતિદુર્બલમશંસમ્ ।
વિશુદ્ધકોષ્ટ લઘ્વલ્પમનુલોમનમાશિતમ્ ॥૧॥
શુચિ કૃતસ્વસ્થયન મુકધિષ્મુત્રમધ્યયમ્ ।
શયને કલકે વાઙ્મ્યનરોત્સજ્ઞે ઘ્યાધિતમ્ ॥૨॥
પૂર્વેણ કાયેનોત્તાન પ્રત્યાદિત્યશુર્દં સમમ્ ।
સમુત્રતકટીદેહમથ યન્ત્રણવાસસા ॥૩॥
સપ્ત્ત્વો-શિરોઘરાયાં ચ પરિક્ષિતમૃતુ સ્થિતમ્ ।
આલામ્યત પરિચરેઃ સર્પિપાઽશ્વકપાયવે ॥૪॥

તતોઽસ્મૈ સર્પિપાઽશ્વકં નિદધ્યાદ્જુ યન્ત્રકમ્ ।
શનૈરનુસુત્તં પાયો, તતો દૃષ્ટ્વા પ્રવાહણાત્ ॥૫॥
યન્ત્રે પ્રવિષ્ઠં દુર્નામ્ પ્લોતશુષ્કિતયાઽનુ ચ ।
શલાકયોત્પીઘ્ય મિષક્ યયોત્કવિચિત્તા દહેત્ ॥૬॥
ક્ષારેણૈવાદ્રમિતરક્ષારેણ જ્વલનેન વા ।
મદ્દદ્વા શલિનશ્લિત્વા વાતયન્ત્રમયાતુરમ્ ॥૭॥
સ્વશ્વકપાયુગ્રનમવગાહે નિઘાપયેત્ ।
નિર્વાતમન્દિરસ્થમ્ય તતોઽસ્યાચારમાદિશેત્ ॥૮॥
પૈ૯કર્મિત સતાહાત્સાહાત્સમુપાચરેત્ ।

શરદ કે વસંત ઋતુઃ । તથા જ્યારે આકાશ વાદળા
વિનાનું નિર્મળ હોય ત્યારે રાત્રિઘ્ય દુર્બલ ન હોય
એવા હરસના રોગીને કોઠો વમન-વિરેચન વગેરેથી
શુદ્ધ કરવો, તથા ઉવડો, થાડ તથા અનુલોમન (એટલે
વાયુ અને ગડાની સ્વાભાવિક માર્ગ પ્રવૃત્તિ કરાવે
એવો) ખોશક તેન ખવડાવવો પછી તેને પાણી અને
માટી વડે શુદ્ધ કરવો, તથા સ્વસ્થયન કરાવીને અને
ઓરોપેશાલ કરાવીને ખાટવામા કે પાટ ઉપર સુવાડવો,
અથવા (વેદ્ય સિવાય) બીજા પુરુના ખોળામા સુવા
ડવા સુવાડતા પહેલાં જેવું કે તેને હરસ ઉપતત બીજો
કોઈ રોગ નથી તેને ચોરાં રીત સુવાડવો કે તેના
શરીરના આગલો (માથાથી કેડં ઘુપીનો) ભાગ ખતો
રહે તથા તેની ગુદા જે દિદામા સૂઈ ગયેલા હોય તે
દિદામા રહ વળી તે વાઙ્મ્યકા સૂતેલા ન હોવા જેઈએ
પછી સરખી રીતે સૂતેલા હોરા જેઈરો, તથા તેની કમ્મર-
નો ભાગ ઊંચે રહવા જેઈએ પછી તેને બાધવાના
વસ્ત્ર વડે તેની બન્ને તાથળો તથા યોકું બાધી જોને
જડકી રાખીને તેને બરાબર પાસગ તાપવો, કે જોથી
તે શરદર્મ (નસ્તર) કતો વખતે યાવેથાયે નહિ
પછી શરમાય નહિ એવા પરિવાસ (રોગીની વાકરી
કરવાસ) પાસે તેને જાણવવા અને તેની ગુદામા ઘી
ચોપડવું પછી ગુદામા મુકવાનું જે યંત્ર હોય તેને ઘી
ચોપડીને રોગીને દુ ખ થાય નહિ એવી રીતે ધીમેધીમે
ગુદામા સીધું મુકવું રાને પછી તે ચંચના છિન્દ્રમાથી
જેવું કે ગુદામાનો અર્ધ (૯-૧, મનો) પાનમા પેછો
છ કે કેમ? હરત પત્રમા પેછડો માત્રમ પેડ કે એટલે
એક સારી ઉપર કપડું વાળીને ત વડે પેડા હરસને
ઉપરથી દબાવવો તે પછી સુત્રચંચનામા કડેલા સાત-
ઝિનકમિયા બતાવેશ વિધિ પ્રમાણે લીધા હરસને કાર
વડે બાળવો, બળિ વડે ઝમવો નહિ જે હરત પેડો
હોય તે કાર વડે કે બળિ વડે નમે તેનાથી ઝમવો નથવા
રોગી બધવાન હોય અને હરત મોલો હોય તે હરસને

કાપી નાખવો. પછી રોગીની ગુદામાંથી યત્ર કાઢી લઈને તેની ગુદા તથા કૂવાને સારી રીતે ઘી ચોપડવું અને તેને પાણીથી ભરેલા મોટા પાત્રમાં અવગાહન માટે બેસાડવો. પછી પવન વિનાના ઓરડામાં રહેલા એને પાછળ સૂત્રસ્થાનમાં (સૂ. ૧૬/૨૫૫ થી ૨૭૫) કહેવો 'ગરમ પાણી' વગેરેના આચાર કરવાનું કહેવું એવી રીતે નાતગાત દહાડે એકએક હરસ ડમવો, બાળવો કે કાપવો, બધા મગાનો રોકતાથે ઉપચાર કરવો નહિ

બહુ હરસવાળાને શુ કયું?

પ્રાતઃશ્વિર્ણે તત્તો વામમર્શઃ પૃષ્ઠાગ્રજ તતઃ ॥૧॥

શ્લેષ્મીઃ

જેને એક કરતા વધારે હરસ હોય તેને પ્રથમ જમણા ઉરતનો ઉપાય કરવો, પછી ડાબા ઉરતનો અને પછી પાછળ કે ૨ જાગ થયેલા ઉરતનો ઉપાય કરવો.

બરાબર બગેલા (ડામ્પેડ) ઉરતના લક્ષણ

સુદગ્ધસ્ય સ્વાદ્વાયોરુલોમતા ।

ચુધિરત્તેદ્મિપટ્ટતા સ્વાસ્થ્યં વર્ણવલોદયઃ ॥ ૧૦ ॥

હળુ બરાબર ડામ્પેડ ત્યારે રોગીને વાયુની પ્રવૃત્તિ સ્વાભાવિક માર્ગે યાત્રા છે, અને ખાવાની અનિયાય છે. બદલાવેલ પ્રતીક થાય છે રોગીને થેન પડે છે તથા બીજા ૨ ને કાનિ આપે છે.

મૂત્રાશયમાં શૂળ થાય તો તેને લેખ

યસ્તિશૂલે ત્રયો નામેલંપયેન્નલક્ષણકલિકૈઃ ।

વર્ષામૂકુષુસુરભિમિશિલોદ્ગમરાહ્વયે ॥ ૧૧ ॥

હળવામાં રાગીને મૂત્રાશય (Bladder) માં સાબુકા મળે તો નાટોડી, ઉપલેટ, ઘણકી (સાબુડુ), સુત્ર, અગર અને દેવદાર, ૧૨ ઓપધાને બારેક વાટીને ટૂંલીની નીચે પેટા ઉપર લેખ કરવો.

ઉત્તરાંગના યાત્રા-પેશાબના નિમિષના ઉપાય

શરૂન્મૂત્રમતીવાતે પરિપેકાવગાદયોઃ ।

વરણાલમ્બુરૈરણ્ડમોક્ષકપુતર્તવઃ ॥ ૧૨ ॥

સુપવીસુરમીઝાં ચ કાથમુણ્ય પ્રયોજયેત્ ।

સંક્ષેપ્તમથા ક્ષાર તૈલં વા વાતનાશનમ્ ॥ ૧૩ ॥

યુક્તીનાથ શરૂન્નેદિ સ્નેહાન્ વાતમતીપનાન્ ।

ઉરવાળાને યાત્રા અને પેશાબના નિમિષ થાય તો વાયવસ્થા, અનુપા, એરડાનું મૂત્ર, ચોખ્ખું, સાથોડી, કારેલીનું મૂત્ર, ચણકી (નાબેડુ), એ ઓપધાને કાચ કરીને તે નાભ હોઠ ત્યારે તેમાં તેલ નાખીને તે વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવું અથવા વાયુનો

નાથ કરનાર ઓપધાઓ વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ વડે ધાર કરવી અને અવગાહન કરવું, અથવા વાયુનો નાથ કરે એવા બલા તેલ વગેરે તેલની ધાર કરવી અને તે તેલમાં અવગાહન કરવું, રાશવા (ખોરાકમાં) ગાંઠની કબજિયાતમાં નાથ કરે ચોપ અને વાયુને હલે એવા બદલાવેલ પ્રતીક કરે એવા સ્નેહ આપવા. હરસને બાળવાની ક્રિયા કોને ન કરવી?

એમને શુ કરવું? કારતેલ, લેક

અથાપ્રયોગ્યદાહસ્ય નિર્ગતાન્ કફવાતજાન્ ॥ ૧૪ ॥

સક્તમ્કમ્પકુન્ડલશોકાન્ અપ્ય ગુદ્વીલકાન્ ।

વિલ્વમૂલાશિક્ષારકુષ્ઠઃ સિદ્ધેન સેવયેત્ ॥ ૧૫ ॥

તૈલેનાદિવિઢાલોપ્વરાહવસયાડથવા ।

[કાસીસે સેન્દ્રવં રાસ્તા ગુપ્તી કુષ્ઠ ચ લાક્ષ્લી ।

છિલાશ્નકાશ્વમારં ચ જન્તુદ્દહન્તિચિત્રકૌ ॥ ૧ ॥

હરિતાલં તથા સ્વર્ણશીરી તેષ્ઠ પષેત્કસીઃ ।

તૈલં સુધાર્કપવસી ગર્વા મૂત્રે ચતુર્થુણે ॥ ૨ ॥

પતદપ્પક્ષોર્જાસિ ક્ષારવત્પાતયેદ્દુત્તમ્ ।

ક્ષારકર્મકર હૃત્ત્રપ્ત ચ દૂપયતે વલિમ્ ॥ ૩ ॥

સ્થેરયેન્નુ પિષ્ઠેન દ્રવ્યસ્થેદેન વા પુનઃ ॥ ૧૬ ॥

સક્તુના પિષ્ઠિકામિથા ક્ષિન્ધાનાં તૈલસર્પિયા ।

રાક્ષયા હુપુપાયા વા

પિષ્ઠેર્વા કાર્ણ્યગાન્ધકૈઃ ॥ ૧૭ ॥

જે ઉરતસવાળા મનુષ્યના ઉરતને કારણે કે અગ્નિની બાળવાની યાત્રામાં મના હોય (સૂ. ૩/૨૫ થી ૭૫, ૮૫, ૪૪) તેવા રોગીના ગુદાની બહાર નીકળેલા ઉરત કફ ૨ ને વાયુથી થયેલા હોય અને એ ઉરતમાં બદલા, ખરડા (વેગ), ધીંગ અને કોળા થયેલા હોય તો એવા ઉરતને ઘી ચોપડીને પછી તેના ઉપર બીચીનું મૂત્ર, ચિત્રો, જવખાટ, ઉપલેટ, એ ઓપધાથી ત્રિદૃષ થયેલું તેલ રોપવું અથવા નાથ, બિલાડી, ઊંટ કે ભૂંડી વના (વરની) રાત્રી (હોઠાડની, ચિપ્પા, રાત્રા, સૂક, ઉપલેટ, રતવેલિયો, કિચાનિત, અખરખ, પાણી કસેર, વાલકિં, નેપળો, ચિત્રો, હરતાલ, ઘણ, એટલા ઓપધા સર્પિયા અને લઈને એમના કફ વડે નાના ચારગણા મૂત્રમાં તેલ, થોરનું દૂધ અને બાકડાનું દૂધ સિદ્ધ કરવા. એ ઉરત ઉપર ચોપડાવાથી કારણી માફક એ ઉરતને તરત ખેરવી નાખે છે એ ચોપડાવાથી કારણેથી અત્યાર થાય છે છતાં ગુદાની વડે (પિ. ૭/૩૫ થી ૫) બનતી નથી. પછી પિષ્ઠવેદ કરવો, અથવા તુલનાનામાં કહેવા દ્રવ્યવેદ કરવો, અથવા તેલ કે ઘી યુક્ત કરેલા વાયુની પોટલીઓ વડે લેક કરવો, અથવા

સસ્ત્રા, પલાશી કે સરગવેા એમાથી ગમે તે એક
ઓપધના ચૂર્ણમા તેવ કે ઘી મેળવીને તેની ગરમગરમ
પોટલીઓ કરીને તે વડે ચેક કરવેા

ધૂમ્રી દેવાને ઉપાય

અર્કમૂર્ચં શમીપત્રં ત્રુકેશાઃ સર્વકચ્ચુકમ્ ।
માર્જાર્ચમ્ સર્વિશ્ચ ધૂપતં હિતમર્શસામ્ ॥ ૧૮ ॥
તથાઽશ્વગન્ધા સુરસા શ્વતી પિપ્પલી વૃત્તમ્ ।

આકાંડનું મૂળ, શમીના પાદડા, માણસના માથાના
વાળ, સાપની કાચળી, જિહ્વાગ્રનું ચામડું અને ઘી,
એટલા પદાર્થોના ઉરસને ધુમાડે દેવા તે હિતકારક
છે, તેમ જ આસાધ, સસ્ત્રા, ભેરિંગણી, પીપર, ઘી
એ પ્રત્યેકનો જુદોજુદો ધુમાડો ઉરસને આપવો એ
હિતકારક છે

માઃ

ધાન્યામ્લપિટ્ટૈર્જામૃતવીજૈસ્તજાલકં સૃદુ ॥ ૧૯ ॥
લેપિતં છાપયા શુષ્કં ચર્તિર્મુદજશાતની ।

કૂકડવેલના બીજને કાજમા બારીક વાટીને તે
વડે તેના દૂધમા જે કોમળ જળું હોય છે તે જાગા ઉપર
વેપ કરવો અને તેની દિવેટ કરવી અને તેને છાપડામા
નૂકવવી એ દિવેટ (વાટ) ગુદામા મૂકવાથી ઉરસનો
નાશ થાય છે

સજાલમૂલજામૂતલેહે વા ક્ષારસયુતે ॥ ૨૦ ॥
ગુજાસૂરણકૂધ્માળંડવીજૈર્વૈત્તિસ્તથાગુણા ।

કૂકડવેલનું જળ તથા મૂળ વર્ષને તે વડે ઘી, તેવ
વગેરેમાથી કોઈ સ્નેહ સિદ્ધ કરીને તેમાં જવખાર,
ચણાદીનું ચૂર્ણ, સુરુષ, કોળાના બીજ, એ સર્વ બારીક
વાટી નાખીને તેની વતિ (વાટ) બનાવવી તથા તે
ગુદામા મૂકવી તેથી ઉરસ નાશ પામે છે

વેપ

સ્તુકશીરાર્દ્રનિશાલેપસ્તથા, મામૂત્રકલ્પિતૈઃ ॥ ૨૧ ॥
કૃકયાકુશકૃત્કળાનિશામુજ્જાપલેસ્તથા ।

ચોરના દૂધમાં જનદર પલાશીને તે વડે વેપ કરવો
અથવા નાપના મૂત્રમા કૂકડાથી હળાર, પીપર, જનદર
અને ચણાની વાટીને તેના વેપ કરવો, એ બન્ને ઉપાયોથી
ઉરસ મટે છે

સ્તુકશીરપિષ્ઠિઃ પદ્મન્યા

હલિનીવારણાશ્ચિમિઃ ॥ ૨૨ ॥

કુલીરજાદ્ધીવિજયાકુષ્ઠાકબ્જતુલ્યકૈઃ ।
શિમુમૂલકચર્તિઃ પથ્રરશ્ચપ્તનિમ્લૈઃ ॥ ૨૩ ॥
પીલુમૂલેન વિન્ધેન હિહુના ચ સમન્વિતૈઃ ।

વજ, જાગીપર (સત્વેલિયા), વારલુશ્ચિ (હાથી-
ના હાડકા), કાકડાશિંગ, વિજયા, ઉપલેટ, બિલામો,
મોરચુષુ, સરગવેા, મૂળાના બીજ, કલેરના પાદડા અને
લીમડાના પાદડા, એ વસ્તુઓને ચોરના દૂધમા વાટીને
વેપ કરવાથી ઉરસ નાશ પામે છે, તેમ જ પીલુડાના
મૂળ, બીજ અને હિંગમો ભેગો વેપ કરવાથી પણ
ઉરસ નાશ પામે છે

કુષ્ઠ શિરીષીજાતિ પિપ્પલ્યઃ સંધ્યં ગુહઃ ॥ ૨૪ ॥
અર્કશોરં સુવાદીરં ચિકન્ઠા ચ પ્રલેપનમ્ ।

ઉપલેટ, સરડાના બીજ, પીપર, સિંધવ, ગોળ,
આકાંડનું દૂધ, ચોરનું દૂધ અને ત્રિફળા (હરડે, બહડા,
આમળા), એ સર્વનો ભેગો વેપ કરવાથી ઉરસ
મટે છે

આર્કં પયઃ સુધાકાણ્ડ કટુકાલાણુપલ્લવા ॥ ૨૫ ॥
કરજ્જો વસ્તમૂત્ર ચ લેપન શ્વેષ્ઠમર્શસામ્ ।

આકાંડનું દૂધ, ચોરનું ઝીંબુ (કાંડબા), કરવી
દૂધીના પાદડા, કરજ અને બકરાનું મૂત્ર એ સર્વનો
ભેગો વેપ કરવા એ ઉરસને માટે ઉત્તમ છે

આનુવાસનિકૈલેપઃ પિપ્પલ્લગ્રાષ્ઠેષ્ઠ પૂજિતઃ ॥ ૨૬ ॥

આ અધ્યાયના ૮૯ થી ૯૨મા શ્લોકમા પીપર,
મીઠા વગેરે ઓપધોથી તેવ સિદ્ધ કરવાનું કહેતું છે,
તે તેલની ચાનુચામનબલિત આપવામા આવે છે, માટે
તે આનુવાસનિક તેવ કહેવાય છે એ તેવ વડે ઉરસને
વેપ કરવાથી ફાયદો થાય છે.

સિદ્ધ તેવ

પતિરેવૌર્ધ્વં કુપાત્તિલાભ્યચ્ચુનાય ચ ।

ઉપર જે દ્રવ્યો વડે વેપ કરવાના કહેવા છે, તે
દ્રવ્યો વડે તેલ સિદ્ધ કરવા અને તે ઉપચારાના ઉરસ
ઉપર રાખ્યા કરવાના ઉપયોગમા લેવા

ધૂમ્રી, વેપ અને તેવના ફાયદા

ધૂપનાલેપનાશ્યજ્ઞે પ્રઘનન્નિ ગુદાહકુરા. ॥ ૨૭ ॥
સાઙ્ગત દુષ્કરિર, તતઃ સમ્પચતે સુચી ।

ઉરસને ધુમાડે આપવાથી, વેપ કરવાથી તથા
તેવ ચોપડાથી નુદામગ્રા ઉરસના અકુર(મના)મા
રહેતું બનતું લોધી તેમાથી નીકળી જાય છે અને
તેથી તે ટી સુખી થાય છે

નૂરેયા અને કદમ્બ ઉરસના ઉપાય

મયનેમાનમુચ્છ્વનકૃતિનેશ્યા હરેદશુક ॥ ૨૮ ॥

મશાંમ્યો જલજાઘસસ્વીકૃષ્ઠૈઃ પુનઃ પુનઃ ।

જે પત્ત દુલ્બેયા અને કદમ્બ હોય તેમાથી

ઉપરના ઉપાયોથી પણ લોહી નીકળતુ નથી; તેથી તેને જળો લગાડીને અથવા શસ્ત્રથી અથવા સોષથી અથવા કુર્ચ નામે શસ્ત્રથી વારંવાર લોહી કાઢી નાખવું.

ઉરસમાંથી લોહી કાઢી નાખવાનું કારણ

દ્વિતોષ્ણક્ષિગ્ધરુક્ષ્મિં ન વ્યાધિરુપશામ્યતિ ॥૨૧॥
રક્તે દુષ્ટે મિપક્વ તસ્માદ્રક્તમેવાવસેચયેત્ ।

દડા, ગરમ, રિનગય અને લૂખા વગેરે ઉપાયો કરવાથી ઉરસનો રોગ મટતો નથી, કેમ કે તેમાં લોહી બગડેલુ હોય છે, એટલા માટે વેદો તેમાંનું લોહી બહાર કાઢી નાખવાનો ઉપાય કરવો

જેને ભાંગય ઓરો આવતો હોય એવા

ઉરસવાગાનો ક્રમ (સ્લોક ૩૦ થી ૫૧)

દહીં પીવું

યો જાતો નોરસઃ ક્ષીરાદ્વિચૂર્ણવિચૂર્ણિતાત્ ॥૩૦॥
પિયંસ્તમેવ તેનૈવ મુજ્જાનો ગુદજાનૌ જયેત્ ।

દૂધમાં ચિત્રાનું ચૂર્ણ નાખીને જમાવવાથી જે ગોસ્ત (દહીં) થાય છે તે દહીં પીવું તથા ભોજન પણ તે દહીં સાથે જ કરવું એમાં ઉરસ મટે છે

દહીંના મઠો અને ચૂર્ણ

કોવિદારસ્ય મૂલાનાં મધિતેન રજઃ પિયન્ ॥૩૧॥
અક્ષન્ જીર્ણં ચ પર્યાપિતિ મુચ્યતે હતનામસિઃ ।

નરેદ કાનનારના વૃક્ષનાં મૂળનું ચૂર્ણ દહીંના મઠો સાથે પીવું અને તે પત્તી જાય ત્યારે પણ અન્ન ખાવું, તેથી ઉરસ મટે છે

ગુદામાં લોચ, શૂળ અને મંદાગિનનો ઉપાય

ગુદમ્બયમુદાલાર્તા મન્દાગિનીલ્મિકાન્ પિતેત્ ॥
દિશ્વયાદીનનુતક વા લાદેદ્ગુદહરીતવીમ્ ।
તકેણ વા પિતેત્પર્યાવેદ્દામ્નિકુટજત્વચઃ ॥૩૩॥
ફલેક્ષ્મગવાન્યોતિઃસૂરપાન્ વાંડશર્વધિનાન્ ।
કોળામ્બુના વા ત્રિકુટ્યોપદિશ્વયામ્લવેતસમ્ ॥

જે ઉરસના રોગીને ગુદામાં લોચ, શૂળ અને મંદાગિનનો ઉપાય કરવો પડે તો તેને ગુદામાં લોચ અને નળા બદલતીન મદ લોચ, તેમજ ગુદામાંથી દિશ્વયા-મા (નાપાય ૧૮માં) કહેવા હિન વગેરે વાના ચૂર્ણો છાંય સાથે પીવો; અથવા તે ચૂર્ણ ખાઈને તે ઉપર છાંય પીવો; અથવા નાચ અને હળોની પાત્રી ખાઈને તે ઉપર છાંય પીવો, અથવા હલ્દી, ચાંદી, રિત્તી અને કપાશવ, એ બોરોનું ચૂર્ણ છાંય સાથે પીવું અથવા હળવ, પીપર, રિત્તી અને તુજા એમના

એક એક ભાગ વધારે લઈને રોમનું ભેળું ચૂર્ણ છાંય સાથે પીવું, (એટલે છેદ્રભવ એક તોલો, પીપર તે તોલો, રિત્તી ત્રણ તોલા અને સુરુષ ચાર તોલા એ પ્રમાણમાં લેવાં); અથવા સિંધવ, સંયળ, બીજલવણ, મુંક, પીપર, મરી, હિંગ અને અમ્બવેતસ એ ગોળધાનું ચૂર્ણ લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું.

યુક્તં વિલ્વકપિત્યામ્યાં મહૌપધિબિદેન વા ।

ઘરુષ્કરેર્થવાન્યા વા પ્રદ્યાત્તકનર્પણમ્ ॥૩૫॥

દયાદ્વા હપુપાહિશ્વચિત્રકં તકસયુતમ્ ।

માંસં તકાનુપાનાનિ લાકેત્પીતુફલાનિ વા ॥૩૬॥

પિવેદ્દહરહસ્તકં નિરત્રો વા પ્રકામતઃ ।

ઉરસના રોગવાળાએ બીલાનો ગર્બ તથા કોંકનો ગર્બ વાટીને તેની સાથે છાંય અને જવનો સાધુ ખાવો. બીજુ કાંઈ ખાવું નહિ, અથવા મુંક અને બીજલવણ સાથે છાંય અને જવનો સાધુ ખાવો, બીજુ કાંઈ ભોજન કરવું નહિ, અથવા બિલામાંના ચૂર્ણ સાથે છાંય અને જવનો સાધુ ખાવો, બીજુ કાંઈ ભોજન કરવું નહિ; અથવા તે જ રીતે અલભાદની સાથે છાંય અને જવનો સાધુ માત્ર ભોજન તરીકે ખાવો; અથવા પલાંની, ચિત્રો અને હિંગ એ ત્રણનું ચૂર્ણ છાંય સાથે પીવું; અથવા પીતુડીનાં ફળ (પીલુડા) એક મહિના સુધી નાચ તથા તે ઉપર છાંય પીવો, અથવા અન્ન ન ખાવું પણ નિન્નનિન્ન પોતાનાથી પિચાય તેટલી છાંય પીવો (એ મર્ચ ઉપાય ઉરસને મટાડનાર છે.)

છાંય-વિ. ૮/૮૦૫, ૪૧.

ઉરસવાગાને બહુ જ મંદાગિન હોય તે

છાંયનો પ્રયોગ

અત્યર્થે મન્દાકાયામેસ્તકમેવાયચારયેત્ ॥૩૭॥

જે ઉરસના રોગીને બદલાઈને અતિશય મદ પડે તો તેને સપ્તર્શ્મિન અન્ન ન આપવો ફક્ત છાંય પાવો.

છાંય કેટલા દિવસ, કોને, કેવી રીતે પાવો?

સતાદં વા દશાદં વા માસાર્થે માસમેવ વા ।

ચલકાલચિકારકો મિપક્વ તત્કં પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

સાર્યં વા લાજસન્નૂતા દયાત્તકાપલેહિકામ્ ।

જીર્ણં તત્કં પ્રદ્યાદ્વા તકરેપાં સંશ્ન્યમામ્ ॥૩૯॥

તકાનુપાનેં સસ્નેહં તકોદનમતઃ પરમ્ ।

યુરે રસેર્ગં તકાર્થેઃ શાલીન્ મુચીન્ માત્રવા ૪૦

રોગીના બચવે, કાચવે તથા પિકાવે જવનાર વેદો તાન દિવસ, દસ દિવસ, પચ્ચ દિવસ કે એક

મહિને હરસના ચેખીને ફક્ત છાશ પાવી, બીજુ કંઈ અન્ન ખાવા આપુ નહિ, અથવા જો રોગી ફક્ત છાશ પીને રહી શકે એમ ન હોય તે સાજરે અગરની ધાણીના સાથ કરીને તેનું ચાટણ લગાવ સિંધવ નાખીને છાશમા પાવુ એ ચાટણ કરવામા પણ છાશનો જ ઉપયોગ કરવો, અથવા છાશ પચી ગયા પછી સાજરે છાશમા પેચા કરીને તેમા સિંધવ નાખીને પીવા આપવી. એ રીતે કરતા કરતા જઠરાગ્નિનું બળ વધે એટલે ઘાસ ધી નાખીને ભાત તથા છાશ ખાવા આપવા અને તે ઉપર છાશ પાવી, અથવા છાશ નાખીને કરેલા ધૂધ કે છાશ વડે સિદ્ધ કરેલા કે છાશ મેળવેલા માંસરગની સાથે ધાણના ચોખ્ખાને ભાત થારી ખાવો (અર્થાત્ હરસરોગમા જેમ બને તેમ રોગીને છાશ આપવો એ બહુ હિતકારક છે)

કેને કેવી છાશ પાવી ?

જ્ઞમર્વાન્નુતસ્નેહ યતશ્ચાનુદ્વૃતં વૃતમ્ ।

તત્ત્વં દોષાન્નિશ્વલચિત્ત્રવિધં તત્ત્વયોજયેત્ ॥૪૧॥

જો છાશમાથી બિલકુલ માખણ કાઢી લીધું હોય તેને રૂક્ષ (ભૂખી) છાશ કહે છે બીજા પ્રકારની છાશમાથી અરધુ માખણ કાઢી લીધેલું હોય છે અને ત્રીજા પ્રકારની છાશમાથી માખણ બિનકુલ કાઢી લીધેલું નથી હાનુ એ ત્રણ પ્રકારની છાશ દાપ, જઠરાગ્નિ અને બગેનો વિચાર કરીને હરસરોગમા પીવા આપવી

હરસમાં છાશના પ્રયોગના લાભ

ન વિરોદ્ધન્તિ ગુરજાઃ પુનસ્તકસમાહતાઃ ।

નિષ્પિકં તદ્દિ દદ્ધતિ ભૂમાવપિ ત્ણોલુપમ્ ॥૪૨॥

છાશ પીવાથી નાશ પામેલા હરસ ફરીને ઊગતા નથી, અર્થાત્ તે સમૂળના નાશ પામે છે છાશને જો જમીન પર નાખી હોય છે તે તે જગ્યાએ બીજા ધામ, વેલાને ઊગવા દેતી નથી, તે પછી કોમળ માસના અકુદ્ધ હરસનો એ નાશ કરે એમા શુ આશ્ચર્ય !

શ્ચોત છુ તત્કચુદ્ધેપ રસો ધાતુચુપેતિ યઃ ।

તેન પુષ્ટિર્થલ વર્ણઃ પરં તુષ્ટિશ્ચ જાયતે ॥૪૩॥

વાતપ્લેમ્પવિકારાણાં શત્રં ચ ચિન્તિવર્તેતે ।

શરીરના સોનો વાયુ અને કફ વડે પુરાઈ ગયા હોય છે તે છાશથી શુદ્ધ થાય છે, તેથી રક્ત ધાતુઓમા પહેલેને છે, અને તેથી પુષ્ટિ, બળ, ક્રિતિ અને ઉત્તમ નુષ્ટિ (તરોય) થાય છે, તેમ જ સેકંદ્ર પ્રકારના વાયુ અને કફના વિકાર થાત થઈ જાય છે

દર્શના મધ્યમે પ્રયોગ

મયિત માજને હુદ્ગદ્વતીફલલેપિતે ॥૪૪॥

નિશાં પર્યુપેત પેયમિચ્છન્નિર્ગુદ્ધજ્ઞયમ્ ।

જો માલુસો પોતાના હરસનો નાશ કરવાને ઇચ્છતા હોય તેમણે નાની ભારીંગણીના ફળના કચ્ક વડે અદરથી લપિયા વાથવુમા મઠો ભરી મૂકીને તેને રોક તત રહેવા દેવા અને સવારે તે મઠો પીવો

તકારિત

ધાન્યોપકુશ્વિકાજાઝીહુવાપિપ્પલીદ્વયૈઃ ॥૪૫॥

કારવીમન્થિકશટીયવાન્થ્યન્નિયવાનકેઃ ।

ચૂર્ણિતેર્વૃત્તપાત્રસ્યં નાત્યમ્લ તત્કમાસુતમ્ ॥૪૬॥

તત્કારિષ્ટ પિવેજાતં વ્યકામ્લકટુ કામતઃ ।

દીપન રોચન વર્ણ્યં કફવાતાનુલોમનમ્ ॥૪૭॥

ગુદ્ધવ્યયુકગ્ધર્વતનાશત ધલવર્ધનમ્ ।

ધાણ, કર્કાંજ છાં, છાં, પર્લાંસી, પીપર, ગળપીપર, સુવા, ગણેણ, પદ્મચૂરો જવાન અજમો, અજમોદ એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને બહુ ખાટી નહિ એવી છાશને ઘીના ધાન્યુમા નાખીને તેમાં તે ચૂર્ણ નાખુ તથા તે છાશને ખાટી થવા દેવી જગરે તે છાશ ખાટી અને નીખી માલુમ પડે, ત્યારે તે તકારિષ્ટ કહેવાય છે એ તકારિષ્ટને રોગીએ ઇચ્છા મુજબ પીનું એથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થયે, ખાવાની રુચિ ઉત્પન્ન થયે, શરીરની ક્રિતિ વધત તથા કફ અને વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરશે. વળી તે ગુલમાં સોજે થશે હવે તેને, ગુદાની ખરબને અને ગુદાની પીચને મટાડે તથા બળ વધારશે. (આ તકારિષ્ટ કરવામા છાશ ચારસો તોવા હોય તે ધાણ વગેરે ઓપધો ચાર ાગ તોવા નાખવા એવો વૃદ્ધ વૈદ્યોનો રિવાજ છે)

નિત્રકછાશ

ત્વચ ચિત્રકમૂલસ્ય પિપ્પરા કુમ્મ પ્રલેપયેત્ ॥૪૮

તત્ત્વં વા દયિ વા તત્ર જાતમશ્વરં પિનેત્ ।

નિત્રાના મૂળની છાશને વાટીને તે વડે ઘણી અંદર ચાર પાન લેપ કરવે, તથા તે ઘટ્ટમા દૂધ નાખીને તેનું દર્દી કરવુ અથવા દર્દી નાખીને વડોરીને છાશ કરવી. એ રીતે થઈ દર્દી કે છાશ પીવાથી ાગ મટે છે

ભારનાદિ છાશ

માર્ગાસ્કોતામૃતાપજ્જકોલેષ્વપેય સચિધિઃ ॥૪૯

ભારના, નક્તી, હરે, સુંઠ, પીપર, પીપરીમૂળ, રિતે, નવક-એમના મૂળની છાશને વાટીને તે વડે ઘણી અંદર ચાર પાન લેપ કરવા તથા તે ઘટ્ટમાં દૂધ નાખીને તેનું દર્દી કરવુ અથવા દર્દી નાખીને વડો-

આશ્રયના અભ્યવસે લીધે રાષ્ટ્રાત્મનો અભાવ થાય
એ સ્પષ્ટ છે એટલા માટે અનુભવમન ઔષધી હરસના
હિતકારી છે

વાયુનું અને આગનું અનુભવમન કરે એવા છાશ, સીધું,

ગોળનો દારૂ અને સુરાના પ્રયોગ

વાડિમસ્વરસાજાજીવવાતીગુડનાગરે: ॥૬૦॥

પાટયા વા યુતં તત્કં વાતવર્ચેનુલોમનમ્ ।

સીધું વા મૌહમથવા સચિત્રકમદાંપધમ્ ॥૬૧॥

પિવેસુરં વા હપુયાપાટાસૌર્વર્ચલાન્વિતામ્ ।

દાડમનો સ્વરસ, જીરું, ચવાની અન્ત્યો, ગોળ
અને સૂક, એ ઔષધી સાથે છાશ પીવી અથવા પછાડ
મૂળ સાથે છાશ પીવી, અથવા પિત્તે અને સૂક સાથે
સીધું નામે મદ્ય પીવું, રાશવા વિત્તે અને સૂક સાથે
ગોડ નામે મદ્ય (ગોળનો દારૂ) પીવું, રાશવા પલાયી,
પછાડમૂળ, અને સંચળ સાથે સુરા પીવી. એ સર્વે
વાયુનું તથા આગનું અનુભવમન કરનારા છે

હરીરનું અને નરસિનનું બળ વધારે એવો

પીપર અને તલનો પ્રયોગ

દશાદિદશકૈર્નૃદ્ધાઃ પિપ્પલીદ્વિપિતુ તિલાન્ ॥૬૨॥

પીત્વા હરીણ લખતે ઘલં દેહહુતાશયોઃ ।

પહેલા દશ પીપર લઈને ચાર તોલા તલ તેમ
નાખવા તથા એક તોલા દૂધમા નાખીને તેને વાટવા.
પછી બાર તોલા દૂધમા તે કડકને રોગાળીને પી ભવે.
પછી બીજા દિવસે વીસ પીપર અને આઠ તોલા તલ તે
તોલા દૂધમા વાટીને પહેલા દિવસની પેઠે દૂધમા પી
ભવું એ રીતે દરરોજ દશદશ પીપર પ્રમાણેના ભવો
અને તેલ ચારવા તોલા વધારતા ભવા (દૂધનું પ્રમાણ
એવું છે કે દ્રવ્ય દૂધમા વાટવાનું હોય તે દૂધ એક તોલા અને
દ્રવ્ય દૂધમા અગ્રગણવાનું હોય તે દૂધ બાર તોલા લેવું)
એ રીતે નરસિનનું બળ થાય ત્યા સુધી કરવું આ પ્રયોગ
અગ્નિનું બળ વધારે છે તથા દેહનું બળ વધારે છે.

હરસની પીડા માટે કાળીપાટના પ્રયોગ

તુ સ્પર્શકેન ચિલ્લેન યવાન્ત્યા નાગરેણ વા ॥૬૩॥

પૈકૈકૈનાપિ સયુકા પાટા હન્યર્દાસાં રજમ્ ।

ધમાસો, બીડું, ચવાની અન્ત્યો અથવા સૂક,
એ એકએક ઔષધની સાથે પણ (એક, બે, ત્રણ કે
ચાર સાથે) ભેજવીને પછાડમૂળ આખું હોય તે તે
હરસની પીડાને મટાડે છે.

અરિદો

છલિલસ્ય ઘટે પક્ત્વા પ્રસ્થાધર્મમપાત્વચમ્ ॥

પ્રસ્થં ધાત્ર્યા દશપલં કપિત્થાનાં તથોડ્યતઃ ।

વિષ્ણાલં રોધમરિચકૃષ્ણાવેલૈલવાલુકમ્ ॥૬૫॥

દ્વિપલાંશં પૃથકપાદરોપે પૂતે ગુડાત્તુલે ।

દસ્વા પ્રસ્થં ચ ધાતકયાઃ સ્થાપયેદ્યુતમાજને ॥

પક્ષાત્ત્વ રીલિતોરિષ્ટઃ

કરોત્સન્નિ, નિહન્તિ ચ ।

ગુદગ્રમહ્ણીપાણ્ડુકુદોદરગરજ્વરાન્ ॥૬૭॥

શ્વયથુર્ગ્રીહહ્રોગગુલ્મપશ્મવમિક્ષ્મીન્ ।

ચાર દ્રોણ (૨૦૨૪ તોલા) પાણીમાં બત્રીસ
તોલા ઉરદેહ્ય નાખવું, ચોતક (૬૪) તોલા આમળા
નાખવા, કોંઘના ગર્બ ચાગીન તોલા નાખવો, (તેનાથી
આડી) વીસ તોલા ઉદ્રવારફી નાખવી, તથા લોધર,
મરી, પીપર, વાવડિંગ, ચણકબામ એ પાંચ ઔષધ
આઠઆઠ તોલા નાખવા. પછી સર્વને ઉકાળતાં લોધા
ભાગનું પાણી રહે એટલે ગાળી લેવું તથા તેમાં આઠસે
તોલા ગોળ નાખવો અને ચોતક તોલા ધાવડીના દૂધ
નાખવા પછી તેને ઘીના રીડા વાસણમાં ભરીને વાસણ
નું મો સીડીને ચાખી મુકવું પછી એક પખવારિયા પછી
તે રારિષ્ટને કાઢીને તેમાંથી નિયમ પ્રમાણે (ચાર તોલા)
પીવાથી તે નરસિનને પ્રદીપ્ત કરે છે અને હરસનો
નાશ કરે છે વળી તે ગ્રહણ, પાનુરોગ, ચામડીના રોગ,
ઉરરોગ, વિષ, જ્વર, સાંજો, બરડનો રોગ, હૃદયના
રોગ, ગાળો, ભય, ઊલટી અને કરમિયા એટલા રોગને
મટાડે છે

જલદ્રોણે પચેહન્તીદશમૂલચરાન્નિકાન્ ॥૬૮॥

પાલિકાન્ પાદરોપે તુ ક્ષિપેદ્ગુડતુલં પરમ્ ।

પૂર્વવત્સર્વમસ્ય સ્યાદાનુલોમિતરસ્વયમ્ ॥૬૯॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં દત્તીમૂળ
(નેપાળના મૂળ), દશમૂળ, ત્રિફળા, પિત્તે, એ સર્વે
ઔષધી ચાર-ચાર તોલા નાખવા પછી તેને ઉકાળતાં
લોધા ભાજે પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેમાં
૪૦૦ તોલા ગોળ નાખવો પછી બધું અભ્યારિષ્ટની
આકૃત કરવું, એટલે ધાવડીના દૂધ ચોતક તોલા નાખવા,
પછી તેને ઘીના રીડા વાસણમાં નાખીને વાસણ
નું મો સીડી લઈને પદર દિવસ ચાખી, મુકવું તે પછી એ
અરિષ્ટ તેનાર થાય એટલે તેને પીવાથી પાછળ કંપેના
અભ્યારિષ્ટ કરતા આ વધારે અનુભવમન કરનારો છે,
એટલે વાગુ, ગાધા વગેરેને તે સ્વાગાધિક માટે પ્રવૃત્ત
કરનારો છે

પચેદુરાન્નાપ્રાપ્તસ્ય દ્રોણેષાં પ્રાસ્તૃતેઃ સહ ।

દત્તીપાટામિવિજ્ઞાપાવાસામલક્ષનાગરેઃ ॥૭૦॥

તસ્મિન્ સિતાશત દગ્રાપાદસ્યેષ્યચ પૂર્વવત્ ।
લિપ્યેન્કુમ્ભં તુ ફલિનીકૃષ્ણાચઘ્યાજ્યમાદિકૈઃ ॥

એક દ્રોણ પાણીમાં ચેતક તેવા પદાર્થો નાખવા પછી નેપાળો, પહાડમૂળ, ચિત્રો, વિજયા, અરુણી, આમળા, સૂક, એ ઔષધો રાહજાહ તેવા નાખવા પછી તે સર્વેનો કપાલ કરવો ઉકાળતા ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તને જાણી લઈને તેમાં ચારસો તેવા માકર નાખીને પાક કરવા પછી પાછળ કઢા પ્રમાણે તેમાં ધાવડોના ફૂલ ચાલત ત્યાં નાખવા પછી એક ધીનું ગેટુ વાગાન નઈ ને ઝાણી, પીપર, ચવક, ઘી અને મધ એટલાન વાગેન વાગામને અદરથી લપ કરવો અને તેમાં ઉપરવાળો સ્વાથ ભરવા તથા વાસણનું મા નીચીન પંદર દિવસ રાખી મૂકવું રોન દુશવળ્યારિષ કહે છે એ ચારિષ વાયુ વગરનું અનુવામન કર છે, અને પાછળ (સાક ૬૭ આમાં) કહેતા હરસ વૈર રાગને મગા છે

સિદ્ધ ધી

અનુવામન ધી

પ્રામ્ભક્તમાનુલોભ્યાય ફલામ્ભ વા પિત્તદ્યુતમ્ ।
ચઘ્યાચિત્રકસિદ્ધ વા યવશ્ચારગુડાન્વિતમ્ ॥૬૨॥
પિપ્પલીમૂલસિદ્ધ વા સગુડશ્ચારતનામ્ ।

વાયુનું અનુવામન કરવા માટે ભોજન કરવા પછી બિંબો વાલ ખાટા રાગ વા સિદ્ધ મરુ ધી વાયુ અથવા ચવક અને પિત્તા એ કૌપીયો સિદ્ધ કરવું ધી જવખાર અને નાગ નાખીને પોડ, અથવા પીપરી મૂળથી સિદ્ધ કરવું ધી જાગ, જવખાર અને નૂક નાખીને ધી

વાયુનો, ઝાડનો અને પદાર્થનો વિગ્રહ

મટ એવું ધી

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલધાનકાદાદિમૈર્ધુતમ્ ॥૬૩॥

દધા ચ સાચિત વાતશસ્ત્રમૂલચવિગ્રહનુત્ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પાપા દામ અને ઝાડ, એ પદાર્થો સિદ્ધ કરવું ધી વાયુ ઝાડ અને પેલાનના વિગ્રહ લેપ તેને મટ છે

દીપન અને હરત મટાડે અગુ ધી

પલાશાક્ષારતોયેન ત્રિગુણેન પચ્છદ્યુતમ્ ॥૬૪॥

વત્સકાદિવ્રતીવાપમશાશ્ન દીપન પરમ્ ।

ખાખરાના મારનું પાણી ધી કરવા ત્રમણ (૧૫ ગણ) લઈને તેમાં ધી નાખીને માત્ર ધી જાગે રહે ત્યાં થગી પાક કરવો તેમાં વળખા ૧૫ (નું ૧૫/૩૩, ૩૮)ના ઔષધોનું નૂલ પ્રતિવાથ તરીકે નાખવું એ

ધો હરસનો નાથ કરે છે અને જરગાગિને પ્રદીપ કરવામાં ગ્રેષ છે

ગુદામાં અને અડમાં પીપર, મરડો, આમળ,

મૂનકૃષ્ણ અને સાવ માટે ધી

પચ્ચકોલામયાક્ષારયગાનીશિદ્ધસેન્ધવૈઃ ॥૬૫॥

સપાઠાધાન્યમરિચે સચિલ્લેર્ધધિમદ્ધનમ્ ।

સાધયેત્ તત્ત્વયત્યાશુ ગુદવલ્લખવેદનામ્ ॥૬૬॥

પ્રવાદિકા ગુદશ્રંઘાં મૂનકૃષ્ણ પરિચયમ્ ।

પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક ૨ ને સૂક, હરડ, ધૂ, જ્વાલી અલ્લો, બીરુણ, સિધવ, પહાડમૂળ ધાણુ, મરી બિલાના ગર્ભ, દહીં, એ સર્વ ઔષધો વડ ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી ખાવાથી ગુ ૧ અને રાડની વડના મટે છે તમ જ મરડો, ગુઆમાં આમળ બહાર નીકળી લાય ન રાગ, મૂનકૃષ્ણ અને સાવ એ રાગ મટે છે

આખા, મૂનકૃષ્ણ, મરડો, આમળ, હરત,

ગુદામાં અને વાયુ માટે ધી

પાઠાજમોદધનિકાશ્વદ્ગ્રાપચ્ચકોલૈકૈઃ ॥૬૭॥

સચિલ્લેર્ધધિ ચાક્ષેરીસ્વરસે ચ ચતુર્ગુણે ।

હન્યાગ્યં સિદ્ધમાનાહ મૂનકૃષ્ણ પ્રવાદિકામ્ ॥૬૮॥

ગુદશ્રંઘાતિગુદજપ્રદ્ધાનીગદમાકતાન્ ।

પહાડમૂળ અગમડ પાપા, જોખર, પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રા, ચવક, સૂક, બીડ, એ ઔષધોનો મટ કરીને, પીપરી સ્વરસ તથા દહીં બંને મરીને નરચાને ધી કરવા ઝરગાગા લઈને તેમાં ધી તથા પાડ મૂળ વોરના કડ નાખીને ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી ખાવાથી જે નાચના ૧૬, મૂનકૃષ્ણ, મરડો, રાખના નીકળાસની થીડ હાલ, જાડાની ૧ અને વાયુ એટલા વડ મટે છે

વાયુનો તથા ઝાડનો વિગ્રહ મટાડવા માટેરવ

શિશિતિત્તિરિલાગાના રમાન

સ્થાન્ સુસસ્કૃતાન્ ॥૬૯॥

દશાણા વર્તકાના ચા દયાદિદ્વાતમદ્ધમદે ।

માર, તેર ચારલ, ફૂલ અને રાગ ચાના માન નન ખાઈ નાકે તથા નાકી રીન સંક યુન કરીને પીપર આપવા તેથી વાયુનો તથા ઝાડના વિગ્રહ મટાડ

ભોજન

વાસ્તુકાગ્નિનિદ્ધન્તીપાઠાન્તીશાદિપલ્લમાન્ ॥૭૦॥

અન્યથા ફલગાતમ્ શાક ચ લગુ મેદિ ચ ।

મદિહ્ન યમકે મૃદ સિદ્ધ દધિમરે-સદ્ ॥૭૧॥

ધનિકાપણ્ણકોલાભ્યાં પિષ્ઠાભ્યાં દાહિમામ્બુતા ।
માદ્રિકાયાઃ કિસલયૈ શકલૈરાદ્રકસ્ય ચ ॥૮૨॥
યુક્તમદ્ધારપૂપેન હૃદયેન સુરમીકૃતમ્ ।

સર્ગીરક સમરિચ વિહસીવર્ચલોક્કટમ્ ॥૮૩॥

વાતોચરસ્ય રૂક્ષસ્ય મન્દાગ્રેર્વદ્ધવર્ચસઃ ।

કલ્પયેદ્રકશાલ્યવ્રણજ્જન શાફવદ્રસાન્ ॥૮૪॥

ગોગોષાછગલોપ્રાણાં વિશેષાત્કલ્પ્યભોજિતામ્ ।

અથવા, ચિત્રે, નસેતર, નેપાળે, પદારમૂળ, આમલી વગેરેના પાદ્ય તથા બીજુ યજ્ઞ જે કકુએ અને વાયુનો નાશ કરે તથા મળનો ભેદ કરે (અગ્નિને તોડીને નરમ કરે) એવું થાક હોય તે સર્વે વર્ણને કોઈ પણ બે સ્નેહમાં ડિગ સંલિપ વધારીને સાતળવું પછી તેમાં દહીંની તર નાખીને તેને ચક્રા દેવું, બદ્ધથા દેવું તથા પછી તેમાં થાણ અને પરકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રે, ચવક, સૂક)નું ઘૂર્ણ નાખવું, ઈસમને રસ નાખવે, કોષભીરની પાદ્ય નાખવા, આદૂની ચીરીઓ કરીને નાખવી. પછી દેવતા (અગ્નિ) ઉપર ડિગ વગેરે સુગંધી પદાર્થ નાખીને તેનો ધુમાડો તેને દહીંને સુગંધ વાળુ કરવું પછી તેમાં છઠ્ઠ, મરી, બીડવવડુ, સના- એ પદાર્થો આગળ પડતા નાખવા પછી જે શાલુસના શરીરમાં વાયુ અધિક હોય, જે શરીરે લૂખા હોય, જેનો જઠરાગ્નિ મદ હોય, જેનો અગ્ર બધાઈ ગયો હોય તેને રાત્રી ઘાળના ખાત સાથે ને વટ્ટી (સખર) થાક તરીકે ખાવા રાખવી જે શેષીને માસ ખાવું હોય તો તેની સાથે બજદ, સાદો, બકર, ઊંટ અને ખાસ કરીને કાચું માસ ખાનારા પશુપક્ષીઓના માસરસ આપવા.

વાયુનું અને અગ્નિનું અનુચિતન કરે એવા પીચા મદિરા શાકંર ગૌંડ સીંહુ લક તુપોદકમ્ ॥૮૫॥

અગ્નિ મસ્તુ પાનીય, પાનીયં વાઙ્મયક શ્વતમ્ ।

વાન્થેન ધાન્યશુઠીમ્યા કષ્ટકારિકયાઽથવા ॥

અન્તે પ્રકસ્ય મધ્યે વા વાતવર્ચાનુલોમનમ્ ।

“હ, માકરનો દાઢ, ગોગનો દાઢ, નીપુ, છલ, નુસેદક, ર સિંહ અને દહીંમાંથી છૂટેવું પાણી પીવું, અથવા એકલા પાણી, પાણી અને સૂકક એંચી ભારીમાંથી એ ત્રણમાંથી જે પ્રસંગે જે નાખવું હોય હોય તે નાખીને ઉકારેવું પાણી ખાધા પછી કે ખાતાખાતી વચ્ચે થોડું પીવું, તેથી વાયુનું અને અગ્નિનું અનુચિતન થાય છે

હરસમાં અનુચિતન કરવાની જગે
વિદ્યાયાતકપિત્તાનામાનુલોમ્યે હિ નિર્મલે ॥૮૬॥
શુદ્ધે શામ્યન્તિ શુદ્ધાઃ પાવકાશ્ચામિવર્ચસે ।

અગ્નિ, વાયુનું, કકુનું અને પિત્તનું અનુચિતન થવાથી ગુદા નિર્મળ થાય છે અને તેથી હરસ મટી જાય છે જઠરાગ્નિ વધે છે

અનુચિતનની જગે કોને છે ?

ઉદાચતવરીતા યે યે સાત્યર્થે વિકલ્પિતાઃ ॥૮૮॥

વિલોમવાતાઃ શૂલ્કર્તાસ્તેષ્વિદ્યમનુવાસનમ્ ।

જે શેષીઓને ઉદાચતરિંગ થયેલા હોય તથા જેમને શૂલક ઉપાધી રાખતા હતા (લૂખા) કરવામાં આવ્યા હોય તેમ જ જેમનો વાયુ રાવણે રસ્તે ગતિ કરતો હોય, તેમ જ જેઓ શુભરોગથી પીડા પામેલા હોય તેમને ૨ નુવાસન કરવું ઈચ્છવા હોય છે

અનુચિતન

પિળલીં મદન વિલ્વં શતાઢ્ઠાં મયુક વચામ્ ॥૮૯॥

કુપ્ત શર્ટી પૃષ્કરાચ્યં ચિત્રકં દેવદાર ચ ।

પિષ્ઠા સેલ વિપકલ્યં દ્વિગુણશીરસંયુતમ્ ॥૯૦॥

મર્ચાસા મૂઢવાતાનાં તત્ત્વેષ્વમનુવાસનમ્ ।

શુવનિ સરળ શલ્ મૂચકચ્છ પ્રવાહિકામ્ ॥૯૧॥

કટયૂરુપ્પદોર્લિપ્યમાનાહ વહ્ન્યાચયમ્ ।

પિચ્છાઘાવ શુદ્ધે શોક વાતવર્ચોવિનિપ્રદમ્ ॥૯૨॥

ઉત્પાન બહુશો યથ જયેત્ચાનુવાસનાત્ ।

પીપર, મીંઢ, બીજુ, સુવા, જેડીમય, વળ, ઉપલેટ, સૂક, પુષ્કરમૂક, ચિત્રે, દેવદાર, એ સૌથીઓને પાણીમાં વાગીને તેનો કુક કરવો પછી તેવથી બમણા દુધ રાત્રે ચોળણ પાણી લઈને તે સર્વ એકત્ર કરીને તેમાં ઉપર કહેલા કુક નાખવો અને તેવ પકવ કરવું (મૂક યથા પાણી નાખવાનું કહ્યું નથી નથા ને નાખવાનું બીજ ગ્રથમાં કહ્યું છે માટે નાખવું)

(જ્યાં સ્નેહ, દૂધ, માન વગેરેની સાથે પાક કરવાના કલા હોય ત્યાં સૌથીઓનું નરત ખંચવાને માટે શેષામુ પાણી નાખવું દૂધ વગેરેની સાથે મેશવેલા દૂધમાંથી સ્નેહ નીકળી શકતો નથી તથા પાક નાતી રીતે થતો નથી માટે જળ નાખવું જરૂરનું છે) એવી રીતે નિષ્ક કરવા તેવથી નુદામાં અનુવાસનખર્તિન વગરવી ને જે હરસમાં વાયુ વિગુણ (પ્રતિજીમ) હોય તે હરસમાં ડિગકારક છે, તેમ જ ગુદા બહાર નીકળતી હોય, ગુદામાંથી શુધ થતું હોય, મૂચકચ્છ વધો હોય તથા મરત થવા હોય, તેમાં પણ એ તેલની અનુવાસન બર્તિન વિનિપ્રદક છે વધી કમ્મર, તાવન અને પીઠની દુનઃશાન્ત વર્ધિ હોય, સાથેના વગામાં પડન ભગવાની તે કૃત્રી જાદુ, ગુદામાંથી પિવડા—(નરપદા)માં સાથ થશે હોય, ગુદામાં સ્નેહે આવશે હોય, વાયુની નવર

ગાડાની કમળિયાત થઈ હોય, અને વારવાર ઝાડો થતો હોય તે સર્વને રો તેલ વડે રાનુવાસનબસ્તિ આપવાથી શાંત કરી શકાય છે

નિરૂદ્ધ અસ્તિ

નિરૂદ્ધ વા પ્રયુક્તીત સહીર પાઞ્ચમૂલકમ્ ॥૧૩
સમૂચસ્નેહલવણં કલ્કયુક્ત ફલાદિભિઃ ।

અથવા (ગોશુરાદિ) પચમૂળનો કવાથ તથા દૂધ તમાન લઈને તેમા મૂત્ર, સ્નેહ અને સિંધવ મેળવવો તથા પાછળ કહેલા ફળ વગેરેનો કડક તેમા ભેગવીને તે વડે નિરૂદ્ધનસ્તી ૨ ૧૫વી

(ગોશુરાદિ પચમૂલ-ગોખરુ મોરડી, ઈન્દ્રવરસા, કાતોદરો, સરસો-એ પાંચ ઝાડના મૂળ)

હરમ ભે પ્રકારના છે સૂકા અને લીલા તેમાંથી સૂકા હરસની ચિકિત્સા ૨ ત્યાર સુધી કદા પછી ઉવે લીલા (દૂઝતા) હરસની ચિકિત્સા કાઢ છે

રક્તાશ્નિ (દૂઝતા હરસ)ની ચિકિત્સા

વાયુના કે કફના અનુબંધના ઉપાય

મથ રક્તાર્શાં ધીલ્ય માકૃતસ્ય કફસ્ય વા ॥૧૪
મનુવચ્ચં તતઃ સ્નિગ્ધં રુક્ષં વા યોજયેદ્દિમ્મ ॥

બોલીથી ઉત્પન્ન થયેલા હરસમા સર્વદા પિત્તનું પ્રાધાન્ય હોય છે ૨ ને વાયુ અથવા કફ તેના અનુબંધી હોય છે, માટે વાયુના અનુબંધવાળા બોલીના હરસ હોય તો સ્નિગ્ધ અને કઠા ઉપચાર કરવા રાન કફના અનુબંધવાળા બોલીના હરસ હોય તો લૂખા અને કઠા ઉપચાર કરવા કઠા ઉપચાર કવાનું કારણ રો છે કે, પિત્ત સદા ઉષ્ણ છે માટે વાયુ કે કફના ઉપચારની માથે પિત્તનો ઉપચાર થવો જોઈએ

વાયુના અને કફના અનુબંધના લક્ષણ

શ્લક્ષ્ણવાય લર રુક્ષમધો નિર્વાતિ નાનિલ. ૧૫
કટ્યૂરુગુદશલં ચ હેતુર્વંદિ ન રુક્ષણમ્ ॥

તત્રાનુબંધો વાતસ્ય શ્લેષ્મણો યદિ વિદ્ સ્વપા ॥
શ્વેતા પીતા ગુરુ સ્નિગ્ધા,

સપિચ્છઃ સ્તિમિતો ગુદઃ ।

હેતુઃ સ્નિગ્ધગુરુવિદ્યાપય્યાલં ચાશ્લક્ષણાત્ ॥૧૭

જ્યારે ઝાડનો રંગ કાળો હોય તથા ઝાડો કરકસો નન લૂખો હોય, તેમ જ વાફૂટ ન થતી હોય, કમર, સાથળ કે ગુદામા થાણ થતુ હોય, તેમ જ દૂઝતા (લૂખાશ) ઉત્પન્ન કરનાર આહારવિહારનું સેવન કર્યું હોય, ત્યારે તે હરત વાયુના અનુબંધવાળા છે રોમ જાણવું જો

ઝાડો નરમ હોય તથા તેનો રંગ ધોળો કે પીળો હોય અને ઝાડો ભારે તથા ચીકણો હોય, ગુદા પિચ્છ-યુક્ત (નાતણાવાળો) તથા જડ હોય તથા સ્નિગ્ધ અને ભારે આહારવિહારનું સેવન કર્યું હોય, ત્યારે તે હરસને કફના અનુબંધવાળા જાણવા વળી શિરાવ્યથા-વિષિમા સુ સ્થા ૨ ૨૭ શ્લોકેક ઉલ્લાથી ૪૧ મા જે ગુદાગુદા દોષવાળા બોલીના લક્ષણ કદા છે, તે ઉપરથી પણ વાયુનો કે કફનો અનુબંધ ઓળખવો

બોલી બગડયુ હોય તો શોધન અને લઘન
દુરેડન્ને શોધન કાર્યં લઘનં ચ યથાથલમ્ ॥

વાયુ વગેરેથી બોલી બગડયુ હોય તો રોગીના બળનો વિચાર કરીને તેને શોધન કે લઘન (ઉપવાસ) કરાવવું રોગી બહુ દોષવાળો તથા ચકિતવાળો હોય તો તેને વમન, વિરેચન વગેરે શોધન ઉપાય કરી બોલી સુધારવા ચત્ન કરવો અને રોગી થોગ દોષવાળો તથા અશક્ત હોય તો માત્ર ઉપવાસ કરાવવો

ફૂઝતુ બોલી કયાં સુધી બધ ન કરવું ?

વાયવ્ય દોષેઃ કાલુષ્યં સ્તુતેસ્તાવદુરેક્ષણમ્ ॥૧૮॥

રક્તાર્શવાળાનું બગડેલું બોલી હરસ દૂઝવાથી નીકળતું હોય તો તેને, જ્યાં સુધી તે બોલી દોષ વડે મથિન દેખાતું હોય, ત્યાં સુધી બધ ન કરતાં વહેવા જ દેવું

નિર્મળ બોલી વહેવા માંડ્યા પછીના સામાન્ય ઉપચાર

દોષાણાં પાવનાર્થં ચ વક્તિસ્તુક્ષણાય ચ ॥

સ્કન્ધમહાય ચ રક્તસ્ય પર તિક્તરુપાચરેત્ ॥૧૯॥

ત્યારે નિર્મળ બોલી વહેવા માટે, ત્યારે તે વહેતું બધ કરવું, અને પછી સામ દોષનું પાચન કરવાને, જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરવાને અને બોલીનો સંગ્રહ કરવાને કકવા રસવાળા દ્રવ્યથી ઉપચાર કરવા

શીઘ્ર દોષવાળાના અને અધિક વાયુવાળાના

દૂઝતા બોલી માટે ઉપાય

યત્તુ પ્રશ્નીણદોષસ્ય રક્તં વાતોલ્બણસ્ય વા ॥

સ્નેહૈસ્તસાધયેદ્યકૈઃ પાનાશ્યજ્ઞનયક્તિપુ ॥૨૦૦॥

જે માણસના દોષ શીઘ્ર થઈ ગયેલા હોય એટલે જેના વાયુ વગેરે દોષને પ્રકોપ થાત થશે દોષ તેનું બોલી વહેતું હોય અથવા વાયુ જેનામાં અધિક હોય રોગ માણસના હરસમાંથી બોલી નીકળતું હોય, તો તેને સ્નેહપાન કરાવવાથી, સ્નેહ થરીરે ચોળવાથી અને સ્નેહ વડે બસ્તિઓ આપવાથી ઉપાય કરવા

ગ્રીષ્મમાં કેવું લોહી બંધ કરવું કે ન કરવું?

યત્તુ પિત્તોલ્વળં રક્ત ધર્મકાલે પ્રવર્તતે ।

સ્તમ્યમનીયં તદેકાન્તાશ્ચ સ્વેદાત્કપ્તાનુગમ્ ॥૧૦૧

માસુસને પિત્તના અધિકપણવાળું જે લોહી ગ્રીષ્મ ઋતુમાં વહે છે, તે લોહીને રાવશ્ય રક્તકાવણુ, પણ જે ગ્રીષ્મઋતુમાં પણ તે લોહી વાયુ કે કફના અનુભંધ વાયુ લેાય તે તેને અટકાવવાની જરૂર નથી (તેની ચિકિત્સા લઘન વગેરેથી કરવી)

કફના અનુભંધવાળા લોહીની ચિકિત્સા
સકળેઽધે પિત્તેત્પાષ્પં શુષ્ઠીકુટજલ્વલ્કલમ્ ।

કિરાતતિષ્ઠત્કં શુષ્ઠી ધન્વયાસં કુચન્દનમ્ ૧૦૨
દાર્વીત્વજ્જનિમ્બસેવ્યાતિ ત્વચં

વા દાડિમોદ્ગમ્ ।

જે હંચનું લોહી કફના ૨ નુભંધવાળું હોય તે સૂક અને કડાછાલનો ક્વાથ પીવા રાખવા કરિયાતું, કડું, સૂદ, ધમાસો, રક્તચંદન (રસાળથી), દારહણદર, તજ, લીમડાની રાતરછાલ અને વાળો રો ઔષધોના ક્વાથ પીવો રાખવો દાડમની છાલનો ક્વાથ પીવો

કુઝતા હરસની દવાઓ

કુટજલ્વલ્કલં તાક્ષ્યં માક્ષિક શુણ્વલ્લમ્ ॥૧૦૩
પિત્તેત્તણ્ડુલતોયેત કલ્કિત વા મયૂરકમ્ ।

કડાછાલ, મીઠણ, રસાળન, મધ, આતિવિષ, એ ઔષધોને ચોખાના ધોવડામણ સાથે પીવો અથવા ચોખાના ધોવડામણ સાથે ઘાટેલો અપામાર્ગ (રહેણાં) પીવો
તુલાં દિવ્યામ્બસિ પચેદાર્દ્રાયાઃ

કુટજલ્વલ્કલ ॥૧૦૪॥

નીરસાયાં ત્વચિ ક્વાથે વ્યાસસ્ફુમરજીકૃતાન્ ।
સમજ્ઞાફલિનીમોચરસાન્

મુખ્યશકાન્સમાન્ ॥૧૦૫॥

તૈઞ્ચ શક્યવાન્ પૂતે તત્તો દર્વીપ્રલેપનમ્ ।

પક્વાડવલેહં લીઢવા ચ

તં યથાગ્રિયલં પિત્તે ॥૧૦૬॥

પેયાં મળ્ડં પયઃશ્લગ ગમ્ય વા હામદુઘમુક્ ।
લેહોઽયં શમપ્તયાશુ રક્તાતીસારપાયુજાન્ ॥૧૦૭
પલવદ્રકપિત્તં ચ સ્વદૂર્ધ્વમધોઽપિ વા ।

નારસો તોવા વરસાદના પાણીમાં પનાત (પ૦) તોવા લીલી કડાછાલ નાખવી રાત્રે એ બધું ઉકાળવું પછી તે છાલમાંથી કડવાશ પાણીમાં આવી જાય અને છાલ કડવાશ વિનાની થઈ જાય (ચિકિત્સામાં આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે), ત્યારે તે ક્વાથને જાની

લઈને તે ક્વાથના પાણીમાં મજ્જક, કાળ અને મોચરસ, એ ઔષધોનું મૂર્ણ સૂકમ કરીને ચારચાર તોલા નાખવું અને તે બધાની બરોબર (બાર તોલા) ઈન્દ્રવનુ મૂર્ણ નાખવું પછી ફરીને તેનો પાક કરવો ત્યારે તે પાક કઠછીએ ઘોટે એટલો ઘાડા થાય, ત્યારે ઉતારી લેવો આ અપલેહ ચાટીને પછી જેવું પેતાના જરૂરિયાનનું બળ હોય તેના પ્રમાણમાં રોગીએ પેયા, મઠ, બકરીનું દૂધ કે ગાયનું દૂધ પીવું અને રોગીરો બકરીનું દૂધ જોજન તરીકે ખાવું આ અપલેહ રક્તાતિસારને, કુઝતા હરસને તથા નીચેને માર્ગે રાત્રે ઉપરને માર્ગે પેલેલા બળવાન રક્તપિત્તને તરત મટાડે છે

કુટજલ્વલ્કુતુલાં દ્રોણે પચેદર્દ્રાંશોપિતમ્ ॥૧૦૮॥

કલ્કીકૃત્યક્ષિપેત્ત્ર તાક્ષ્યંશીલ કટુત્રયમ્ ।

રોધદ્રવ્ય મોચરસે ઘટાં દાડિમજાં ત્વચમ્ ॥૧૦૯

ચિત્ત્વલ્કલ્કલિકાં મુસ્તં સમજ્ઞાં ઘાતકીફલમ્ ।

પ્લોન્મિતં દશપલ કુટજસ્યૈવ ચ ત્વચ- ॥૧૧૦

ત્રિશ્પલ્લાનિ ગુડતો પૃતાપૂતે ચ વિશતિ ।

તત્પચ્ચ લેહતાં યાતં ધાન્યે

પક્ષસ્થિત લિહન ॥૧૧૧॥

સ્વર્ગશાંપ્રહણીદોષધ્વાસકાસાદિયચ્છતિ ।

ચારસો તોલા કડાછાલ (ઈન્દ્રવનના પુષ્પની છાલ) લાવીને તેનો રોક દ્રોણ (અથવા ૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં આઠમા ભાગનું પાણી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો પછી ક્વાથ જાળી લઈને તેમાં રસાળન, ત્રિકટુ (સુદ, પીપર, મરી), રાત્રે અને ધોળા બન્ને લેખર, મેનરસ, બવદામ્બ, દાડમની છાલ, નાના બીલા, મોઘ, મજ્જક, ધાવડીના દૂધ, એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કડક કરીને તેમાં નાખવો, તથા ચાલીસ તોલા કડાછાલનો કડક નાખવો, એકસો લીલ તોલા ગોળ નાખવો, લીલ તોલા ઘી નાખવું, એ સર્વને ફરીને પકવ કરીને કઠછીરો ઘોટે એવું કરવું પછી તેને ધીન રીઠા વાલડામાં ભરીને પદર દિવન સુધી બનાવ બગેલી કોઢીયા, કોઢીનું મો સીડીને ઝડકીને તપક કરેલા (પૂતે) અનાજના ઘાતે મૂકવું પદર દિવસ પછી તેને કાઢીને તેમાંથી નિષય પ્રમાણે ખાવાથી (નાટવાથી) સર્વ પ્રકારના હરત, ગ્રહણીદોષ, દમ અને ખાતી મટે છે.

રોગં તિલાન્મોચરસં સમજ્ઞાં ચન્દનોત્પલમ્ ॥૧૧૨

પાયવિત્વાઝ્જદુષ્ટેન શાલીસ્તેનૈવ મોઢયેત્ ।

લેખર, તવ, મોચરસ, મજ્જક, નુપત અને કાગુ કમળ એ ઔષધોને બકરીના દૂધમાં પાવાં અને રોગીને બકરીના દૂધમાં જ ભાત ખવડાવવો.

યથાહપદ્મકાનન્તાપયસ્યાક્ષીરમોરટમ્ ॥૧૧૩॥
સવિતામધુ પાતવ્યં શીતતોયેન તેન વા ।

ઢેલીમધ, પદ્મકાષ, ધમાસે, શીરકાકોલી, મોરવેલ,
એ ઓપધોના કદક મધ અને સાકર નાખીને ઠંડું
પાણી નાખીને પાવે અથવા બકરીના દૂધ સાથે પાવે.

રોધ્રંકદ્વલ્લકુટજસમજ્ઞાશાસ્ત્રલીલ્લચમ્ ॥૧૧૪॥
દિમ્કેસરયથાહસેવ્યં વા તળ્લુઝામ્બુના ।

લોધર, અલવો (અરજુ, મોટો અરડૂસો), ઈન્દ્રજવ,
મજ્જા, શીમળાની અંતરછાલ એ ઓપધો ચોખાના
ધોવાડામણ સાથે પીવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે અથવા
સુખડ, નાગકેસર, ઢેલીમધ અને વાળો એ ઓપધો
ચોખાના ધોવાડામણ સાથે પીવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે.

યવાનીન્દ્રયવાઃ પાઠા વિલ્લં શુષ્ઠી રસાશ્વનમ્ ॥
ચૂર્ણશ્ચલે હિતઃ શૂલે પ્રવૃત્તે ચાતિ શોણિતે ।

જો ડરસમાં સણકા મારતા હોય તથા તેમાંથી
અતિથય લોહી નીકળતું હોય તો યવાન અજમો, ઈન્દ્ર-
જવ, પાઠાડમૂળ, બીડું, સૂક, રસાંજન, એ ઓપધોનું
ચૂર્ણ પાણીમાં પીવું.

દુગ્ધિકાઠ્ઠકારીમ્બાં સિદ્ધં સર્વિઃ પ્રશસ્યતે ॥
મયવા ધાતકીરોધ્રકુટજવ્યક્ત્ત્વલોત્પલૈઃ ।

સકેસરૈર્વયક્ષારદાદિમસ્વરસેન વા ॥૧૧૭॥

દૂઝતા ડરસના રોગીને દૂધી અને ભોરીંગણી વડે
પકવ થયેલું ધી આપવું શ્રેષ્ઠ છે, અથવા ધાવડીનાં દૂલ,
લોધર, કકાણલ, મીઠાજ, કમળ અને નાગકેસર, એ
ઓપધો વડે સિદ્ધ કરેલું ધી આપવું શ્રેષ્ઠ છે, અથવા
જવખાર અને દાડમના સ્વરસ વડે સિદ્ધ કરેલું ધી
આપવું શ્રેષ્ઠ છે.

શર્કરામ્મોજકિજ્જલ્લસહિતં સહ વા તિલૈઃ ।

મયસ્તં રક્તગુદ્જાન્ નવનીતં નિયચ્છતિ ॥૧૧૮॥

સાકર અને કમળના કેસર સહિત માખણ ખાવાનો
અભ્યાસ ઘણા દિવસ રાખવાથી દૂઝતા ડરસ મટે છે.
તેમ જ તલ સાથે માખણ ઘણા દિવસ ખાવાથી પણ
દૂઝતા ડરસ મટે છે.

હાગાનિ નવનીતાગ્ધક્ષીરમાંસાનિ, જાદ્વલઃ ।

મનમ્લો વા કદમ્લો વા સવાસ્તુફરસો રસઃ ॥

રક્તશાલિઃ સરો વદ્મઃ પથિકસ્તલ્લની સુરા ।

તલ્લગ્ધ સુરામણ્ડઃ શોણિતસ્યોપધં પરમ્ ॥૧૨૦॥

બકરીના દૂધનું માખણ, તેના દૂધનું ધી, તેનું
દૂધ અને તેનું માંસ એ દૂઝતા ડરસનું શ્રેષ્ઠ ઓપધ છે.
વળી ખટાઈ વિનાનો કે લોહી ખટાઈવાળો બથવાનો

ભાજીના શાકનો રસ ભેળવેલો જંગલ પ્રાણીઓના માંસ-
નો રસ પણ દૂઝતા ડરસનું સર્વોત્તમ ઓપધ છે; તેમ જ
ચતી શાળનો ભાત, દહીંની તર, સાકી ચોખાનો ભાત,
તાજી (લગભગ ગળી બનેલી) સુરા, તાજો સુરાનો મંડ,
એ દૂઝતા ડરસનું ઉત્તમ ઓપધ છે.

દૂઝતા ડરસમાં ડુંગળીના પ્રયોગો
વેપાયૂપરસાદ્યેષુ પલાણ્ડુઃ કેવલોડિપિ વા ।

સ જયત્યુલ્લખન રક્ત માસતં ચ પ્રયોજિતઃ ॥૧૨૧॥

પેશા, યૂષ, માંસરસ વગેરેની સાથે ભેળવીને ડુંગ-
ળીનો કંદ ખાવામાં આવે અથવા પેશા વગેરે વિના પણ
અકલી જ ડુંગળીનું સેવન કરું લોપ, તો તે ઘણા
પ્રબળ દૂઝતા ડરસને મટાડે છે તથા વાયુને પણ
મટાડે છે.

દૂઝતા ડરસમાં વાયુને છતવોઃ કારણ
વાતોલ્લખાનિ પ્રાયેજ મધન્યસ્થેડિતિનિસ્તે ।
મજ્ઞાસિ તસ્માદધિક તજ્જયે યદ્વામાચરેત્ ॥૧૨૨॥
ડરસરોગમાં બ્યારે લોહી બહુ વધી જાય છે, ત્યારે
ડરસમાં વાયુનું જોર વધારે થાય છે, માટે દૂઝતા ડરસમાં
વાયુને છતવાના વધારે યત્ન કરવો.

દૂઝતા ડરસમાં ઠંડા ઉપચાર ક્યારે કરવા ?
રૂપ્વાડ્વપિત્તં પ્રવલમલ્લો ચ કફાનિલ્લો ।
શીનોપચારઃ કર્તવ્યઃ સર્વથા તત્પ્રશાન્તયે ॥૧૨૩॥

દૂઝતા ડરસમાં લોહી અને પિત્ત પ્રબળ હોય
તથા કફ અને વાયુ નિર્બળ હોય, ત્યારે તે લોહી
અને પિત્તને શાંત કરવા માટે સર્વથા વેદ્યે ઠંડા
ઉપચાર કરવા.

ઉપરના ઉપાયોથી ન મટે તો શું કરવું ?
ન ચેદેવં જ્ઞામસ્તસ્ય સ્તિગ્ધોઞ્ઞેસ્તપૈયેત્તતઃ ।
રસૈઃ કોઞ્ઞૈષ્ઠ સર્વિમિરવપીડકયોજિતેઃ ॥૧૨૪॥
સેચયેત્તં કયોઞ્ઞૈષ્ઠ કામં તૈલપયોવૃતઃ ।

ઉપર જે દૂઝતા ડરસના ઉપાય બતાવ્યા છે તેથી
જો દૂઝતા ડરસ શાંત પડે નહિ તો સ્તિગ્ધ અને
બિના માંસરસ વડે દરદીનું તર્પણ કરવું, અથવા ભોજન
પહેલાં કે ભોજન પછી ગયા પછી બીજા ટંકે પચી રહે
એટલું જ ધી અગ્રવા ટંકે પીવું અથવા તેને તેવ, દૂધ
કે ઘીને લગાર ગરમ કરીને સેવન કરવું. (વેળા કરવું.)

પ્રથાધિકા, આમળ, રતરસાવ અને
તાવ માટે પિચ્છાગ્રસ્તિ
યવાસકુશાકારાનાં મૂલં પુષ્પં ચ શાસ્ત્રલેઃ ॥૧૨૫॥
ન્યમ્નોચોદુમ્બરાશ્વત્થશુક્લાશ્ચ દ્વિપલોન્નિતાઃ ।

ત્રિપ્રસ્યે સલિલચૈતક્ષીરપ્રસ્યે ચ સાધયેત્ ॥૧૨૬
ક્ષીરદોષે કપાયે ચ તસ્મિન્ પૂતે વિમિધયેત્ ।
ક્લ્લીકૃત મોચરસં સમઘ્ન ચન્દ્રનોલ્પલમ્ ॥૧૨૭
મિયહ્નું કૌંટજં વીજં કમલસ્ય ચ કેસરમ્ ।
પિચ્છાવસ્તિરયં સિદ્ધઃ સપૂતક્ષોદ્ગર્જકઃ ॥૧૨૮
મવાહિકાગુદ્મંશરક્તસ્રાવજ્વરાપહઃ ।

ધમસો, દર્બ, કસરો, એ રોપધના મૂળ આઠ
આઠ તોલા લેવાં, શીમળાના ફૂલ આઠ તોલા લેવા,
વડ, ઉમેડે (ગુહર), પીપળો, એ વૃક્ષની તેથીઓ
આઠઆઠ તોલા લેવી, એ સર્વ ઔષધને એકસો બાણ
તોલા પાણી તથા દર તોલા દૂધના નાખીને દૂધ માગ
બાકી રહે ત્યા લગી ઉકાળવું પછી તે દૂધને ગાળી લઈને
તેમા મોચરસ, મજ્જક, સુખડ, કાળુ કમળ, કાગ, ઇન્દ્રગવ, કમળનું
કેસર, એ ઔષધોના કંકડ ભેળવવો આ સિદ્ધ
થયેલા ઔષધને પિચ્છાબસ્તિ કહે છે તેમા ઘી, મધ અને
સાકર નાખીને બસ્તિ આપવાથી, મરડો, આમળ, લોહી
પડવું અને તાવ મટે છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તૈયાર કરેલા
ઔષધની લોહા માપચીનિફેડબસ્તિ તે જ પિચ્છા
બસ્તિ બલુવી

યદ્યાપ્તપુન્ડરીકેણ તથા મોચરસાદિમિઃ ॥૧૨૯
ક્ષીરદ્વિગુણિત પક્ષો દેયઃ સ્નેહોડનુવાસનમ્ ।

લેદીમધ, પ્રપૌડરીક (સ્થળકમળ) તથા મોચરસ,
મજ્જક, સુખડ, કાળુ કમળ, કાગ, ઇન્દ્રગવ, કમળનું
કેસર, એ ઔષધોના કંકડમા ઘી વગેરે ચોગ્ય સ્નેહ
તથા તેથી બમણું દૂધ નાખીને સ્નેહ પકવ કરવો
પછી એ સ્નેહ વડે અનુવાસનબસ્તિ આપવાથી, મરડો,
આમળ, લોહી પડવું, તાવ એ રોગ મટે છે

ધી

મધુકોત્પલરોધામ્બુ સમઘ્ના પિલ્વચન્દ્રનમ્ ॥૧૩૦
ચવિકાક્રિતિવિપા મુસ્ત પાઠા ક્ષારો યવાગ્રજઃ ।
દાર્ધ્યલ્હનાગર માંસી ચિત્રકો દેવદારુ ચ ॥૧૩૧
વાક્તેરીસ્વરસે સર્પિઃ સાધિત તૈલ્લિદોષજિત્ ।
મઘોતિસારમ્હળીપાળ્ડુરોગજ્વરાશ્વો ॥૧૩૨
મૂત્રકુચ્છે ગુદ્મશ્ચે વસ્ત્યાનાદિ પ્રવાહણે ।
પિચ્છાશ્ચાષેડ્ઘોશ્ચ શૂલે દેય તત્પરમીપગમ્ ॥૧૩૩

લેદીમધ, કાળુ કમળ, લોપર, વાલો, મજ્જક, બીલું,
સુખડ, ચવડ, અતિવિપ, મોચ, પદ્મમૂળ, જવખાર,
દારુનાદર, તજ, સુંક, જટામાલી, ચિત્રો, દેવદર, એ
સર્વ ઔષધોના કંકડ કરીને તે વડે ખાડી લૂછીના
સ્વરસમાં ઘી સિદ્ધ કરવું એ ઘી પિદાધને મટાડનારું

છે વળી તે હરસ, અતિસાર, ગ્રાહણી, પાંડરોગ, જવર,
અરુચિ, મૂત્રકુચ્છ, આમળ, મૂત્રાશયના રોગ, આકુષે,
મરડાના રોગ, પિચ્છાસ્રાવ, હસ સબધી શુળ, એ
રોગોમા શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે માટે આપવું

હરસથી થયેલા રોગો માટે ઉપાય

વ્યથાસાગ્નમધુરાસલાનિ

શીતોષ્ણાનિ ચ યોજયેત્ ।

નિત્યમગ્નિષલાપેક્ષી જયત્યર્શઃકૃતાન્ ગદાન્ ॥૧૩૪

જે હરસવાળા રોગીને જઠરાગ્નિના બળની
ઉચ્છા હાથ તેણે ગળ્યા અને ખાટા તથા શીતવીર્ય અને
ઉષ્ણવીર્ય ઔષધો વાશકરતી આપવા, અર્થાત્ એક
ગળ્યુ ઔષધ, તો તેની પછી બીજુ તેનાથી ઊલટુ,
એટલે જરા ખાટુ ઔષધ, એક શીતવીર્ય ઔષધ,
તો તેની જોડે બીજુ તેનાથી ઊલટુ એટલે ઉષ્ણવીર્ય
ઔષધ, એ રીતે આપવા તેથી જઠરાગ્નિનું બળ વધે
છે અને હરસથી ઉત્પન્ન થયેલા રોગ મટે છે (અથવા
એક દિવસ ગળ્યુ અને શીતવીર્ય દ્રવ્ય આપવું, તો
બીજે દિવસે ખાટુ અને ઉષ્ણવીર્ય દ્રવ્ય આપવું)

હરસમા ઉદાવર્તના ઉપાય

વદાવર્તાર્તમયજ્ય તૈલઃ શીતજ્વરાપદઃ ।

સુન્નિધેઃ સ્વેદયેતિપૃષ્ઠેર્વતિમસી ગુદે તતઃ ॥૧૩૫

અગ્નિકાં તત્કારાર્કનુષ્ઠસન્નિધિમામ્બુલોમનીમ્ ।

વદ્યાચ્છલયામાત્રિવૃન્તી-

પિપ્પલીનીલીનીફલેઃ ॥૧૩૬

વિજૂર્નિતૈર્દિલ્લવર્ણગુંદાગોમૂત્રસપુતેઃ ।

તદ્વન્નાગધિકારાટગૃહધૂમેઃ સસર્પૈઃ ॥૧૩૭

જે હરસના રોગી ઉદાવર્તથી પીડાતા હોય તેને
પ્રથમ શીતજ્વરને નાશ કરનારા તેલ વડે અભ્યગ્ય
કરવો (તે તેલ ગુદા ઉપર ચોડવું), તથા સ્નિગ્ધ
પીટીક બાધીને તેને શેક કરવો પછી તેની ગુદામાં
તેના (રોગીના) હાથના અંગૂઠા જેટલી જાડે અને
સ્નેહ ચોપડેની વાટ મુકવી, એ વાટ બનાવવાની રીત
આ પ્રમાણે છે- કાળુ નસોતર, નસોતર, નેપાળો,
પીપર, જલીના ફળ એ ઔષધનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને
તેમા સિપવ અને સવળ નાખવાં તથા તે ચૂર્ણમા
ગોળ અને ગાનું મૂત્ર નાખવાં, અને તેની વિપિતર
વાટ બનાવવી અથવા તેજ પ્રમાણે પીપર, મીઠા,
હરડો મુખાન અને હરહર, એ ઔષધોમાં તેજ અને
ગામૂત્ર નાખીને વાટ બનાવવી. એ લેમાંથી નમ તે
વાટને સ્નેહ ચોપડીને ગુદામાં મુકવાથી વાયુ, ગ્રાહ
વર્જેનું અનુચેમન થાય છે

પતેપામેષ વા સૂર્ણે ગુદે નાઢ્યા વિનિર્ધમેત્ ।

અથવા ઉપર જે જે ઔષધ કહેલાં છે એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગુદામાં નળી મૂકીને પછી તે નળીમાર્ગે તે ચૂર્ણ ગુદામાં ફૂંકવું (આ ચૂર્ણમાં ગેળ તથા ગોમૂત્ર નાખવું નહિ, ઉપર જે કાણુ નસોતર, નસોતર, દત્તીમૂળ, પીપર, ગળીના ફળનું ચૂર્ણ કહ્યું છે તે લેવું અથવા પીપર, મીઠણ, ઘરનો પુમાસ અને સરસવ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ લેવું એમાંથી ગમે તે રોક ચૂર્ણ ભૂંગળી વાટે ગુદામાં ફૂંકવું)

એ રીતે ઉદાવર્ત ન મટે તો નિષ્ફ,

વિરેચન અને અનુવાસન

તદ્વિઘાતે સુતીક્ષ્ણં તુ યસ્તિ

સ્તિગ્ધં પ્રપીડયેત્ ॥૧૩૮॥

ઋજુકુપાદિગુદશિરાવિષ્ણમૂલમરુતોરચ્ચ સઃ ।

ભૂયોડ્વયચ્ચે ઘાતમૈવિરેચ્યઃ સ્નેહરેચ્ચતે ॥૧૩૯॥

બનુવાસ્યથ રૌક્ષાદિ સજ્જો માસ્તવર્ચસો ।

ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પણ નિષ્ફળ જાય તો પછી અત્યંત તીક્ષ્ણ સ્નેહમસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ રોગીને ગુદા, માથું, ખજે, મૂત્ર રો બધાના વાણુનું અનુલેખન કરે છે ફરીને પણ જો વાયુ અને ગંડો કબજ થાય તો વાયુનો નાશ કરનાર સ્નેહ વડે તેને વિરેચન આપવું તથા વાયુનો નાશ કર એવા સ્નેહ વડે તેને અનુવાસનમસ્તિ આપવી, કમ કે વાયુ અને ગાંડની કન્ઠિગળાન બૂખાઇને સીધે થાય છે

ઉદાવર્ત વગેરેમાં કચ્છામુક સાર

ત્રિપટુત્રિકમુદ્રેષ્ટાદન્ત્યરુક્તરચિત્રકમ્ ॥૧૪૦॥

જર્જર સ્નેહમૂત્રાકામન્તર્ધૂમ વિપાચયેત્ ॥

ચારાવસન્ધો મૃદ્ધિતે ક્ષારઃ કલ્પાણકાઢ્યય ॥

સ પીતઃ સર્પિયા શુક્રો મન્કે

વા સ્તિગ્ધમોજિના ।

વદાવર્તવિષ્ણશોંઘ્યલપાણ્ડરહમીન્ ॥૧૪૨॥

મૂત્રસજ્જાદમરીશોકફઙ્ગોગ્રહણીગદાન્ ।

મેહહ્રીહરજાનાહશ્વાસકાસાશ્ચ નાશયેત્ ॥૧૪૩॥

સિંધવ, સચળ, બીડવલુ, સૂંઠ, પીપર, મરી, હરડે, બહેરાં, આમળા, નેપાળો, ભિલામો, પિત્રો, એ સર્વને એકઠા ખાંડીને તેમાં સ્નેહ અને ગેમૂત્ર નાખીને તે સર્વને કોડિમાંના સપુટમાં ઘાલીને (સપુટને સીડીને) તેનો પુમાને બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને પકવ કરવું. એવી રીતે કે, બે ચરખા કોડિયા લઈને એકથા તે ઔષધ મૂકીને તેના ઉપર બીજુ ઊંધું વાળવું અને તે

બેના સાથે માટીથી પૂરીને (છાદીને, સીડીને) તે ઉપર કપડું વીંટીને તેને માટીથી લેપવું એ રીતે કરીને છાદા ની બહીમા તેને લાલચોળ થાય ત્યા સુધી રહેવા દઈ સપુટને દેવતામાંથી બહાર કાઢી ઠડો પડવા દેવા. પછી એ સપુટમાંથી ઔષધ કાઢી લઈ તેને ખવડા નાખી બારીક ચૂર્ણ કરવું પછી એ ચૂર્ણને પાણીમાં ડોલવું અને પાણી ગળી લેવું તથા તળે બેઠેલા કચરો કાઢી નાખવો. પછી ગળાં લીધેલા પાણીને ઉકાળીને પાણી બધું ઉગ્રી મૂકવું રોટલે પાણીમાં ઓગળેલા સાર વાસણ માં ચોટેલા રહેતે રોને ‘કલ્પાણકાશર’ કરે છે એ સારને ઘી સાથે પીવાથી અથવા કિનગ્ધ ભોજન કરનારા માણસે તેને ભોજન સાથે ખાવાથી ઉદાવર્ત, વિભધ, હરસ, ગોળો, પાડુરોગ, ઉદરરોગ, કરંભિય, મૂત્ર નાશ વઈ જવાનો રાગ, પથરીરોગ, સોજો, હઠપ ના રોગ, ગ્રહણી-રોગ, પ્રમેહ, બહેરાની પીડા, પેટ ચઢવાનો રાગ, દમ અને ખાસી એટલા રોગ મટે છે

ઉદાવર્તના બીજા ઉપાય

સર્વં ચ કુપ્યાદ્યત્તોક્તમદોસાં ગાઢ્યવર્ચસામ્ ।

જે હરસવાવાને ગાંડ થાય થતો હોય, કહ્યું થતો હોય તેની જે જે ચિકિત્સાઓ કહેલી છે, તે સર્વ આ હરસ સંબંધી ઉદાવર્તમાં કરવી

હરસ વગેરે મઙ્ગાવાના મઙ્ગાદીપન સરકા

દ્રોણેડપાં પૃતિવત્કદ્વિતુલમય પન્થે-

ત્યાદશેષે ચ તસ્મિન્

કેવાડસીતિગુંડસ્ય પ્રતનુકરજસો

ધ્યોપતોડપોં પલાનિ ।

પત્તમાસેત જાત જનપતિ પરમા-

મૂખ્મ્ણઃ પત્તિશક્તિ

શુક કૃત્વાડડનુલોમ્ય પ્રજયતિ ગુદજ-

સીદ્ધિગુલ્મોદરાણિ ॥૧૪૪॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં મલિન કરેલી છાલ ચાકસો તોલા નાખીને તે પાણી તોલા બાળાનું બાકી રહ ત્યા સુધી તેને ઉકાળવી પછી તે ક્વાચને ગાળી લઈને તેમાં ત્રણતોલા વીંધ તોલા ગોળ નાખવો. સૂંઠ, પીપર, મરી, એ ત્રણ મરીને બગીચ તોલા લઈને તેનું અત્યંત બારીક ચૂર્ણ કરીને તે તેમાં નાખવું પછી એ સર્વને રોટા વાસણમાં એક મલિનો બધ કરી રાખી મૂકવું પછી તે સરકો પીપાથી ગળવા કિનની પાવન શક્તિ અત્યંત વધે છે તથા વાયુ, ગ્રહ વગેરેનું અનુલેખન થવાથી હરસ, બહેરા, ગોળો ને ઉદરરોગ એ સર્વ મટે છે

પવેનુલાં પૂતિકરજ્જ્વલકાદ્-

દ્વે મૂલતશ્ચિત્રકકણ્ટકાર્યોં .

દ્રોણત્રયેડપાં ચરણાવશેષે

પૂતે શતે તત્ર ગુડસ્ય દયાત્ ॥૧૪૫॥

પલિકં ચ સુર્ચાંગત ત્રિજાત-

ત્રિકટુપ્રત્યિકદાડિમાશ્મમેદમ્ ॥

પુરપુષ્કરમૂલધાન્યવચ્ચ

હપગમાર્દ્રકમલ્લવેતસ ય ॥૧૪૬॥

શીતીમૂત ક્ષૌદ્રવિશ્વાત્યુપેત-

માર્દ્રદ્રાશાવીજપૂર્દ્રકૈશ્વ .

યુક્તં કામ ગણિકામિસ્તયેશોઃ

સર્પિ પાત્રે માસમાત્રેણ જાતમ્ ॥૧૪૭॥

ત્રુક ક્રકચમિવેદ ડુર્નાન્ના વદ્દીપન પરમમ્ ॥

પાષ્ણુગરોદરગુલ્મફ્લીહાનાહાશ્મહચ્છ્રામ્ ॥૧૪૮॥

ત્રણ દ્રોણ (૩૦૭૨ તોલા) પાણીમાં મરિન કરવા ની છાવ ચારસો તોલા અને આઠસો તોલા વિત્રે અને ભોરીગણીના મૂળ નાખીને તેનો કવાથ કરવો પછી પાણી થોથો ભાગ બાકી રહે, ત્યારે ગણી લઈને તેમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો તથા તળ, તમાલ પત્ર અને રોલથી રો ત્રણનું સુશ્મ ચુર્ણ કરીને તે ચાર તોલા નાખવુ, સૂક, પીપર, મરી, રો ત્રણનું ભારીક ચુર્ણ ચાર તોલા નાખવુ પીપરીમૂળ ચાર તોલા, દાઝ ચાર તોલા, પાષાણભેદ ચાર તોલા, પુષ્કરમૂળ ચાર તોલા, ધાતુ ચાર તોલા, ચવક ચાર તોલા, પલાશી ચાર તોલા, આદુ ચાર તોલા, ર મ્બવેતસ ચાર તોલા, એ સર્વ સુશ્મ વાટીને નાખવુ અને ફરીને પાક કરવો. જ્યારે તે સધળુ ઠકુ પડે, ત્યારે તેમાં મધ એંશી તોલા નાખવુ, પછી તેમાં લીલી કાળી દ્રાણ બે તોલા, બિજેઠ બે તોલા અને શેરડીની ગરેરી ઇન્છામાં રાખે તેટલી નાખવી પછી તેને ધીના રીઝ વાસણમાં ઘાવીને ચોક મણિના સુધી રાખી મુકનું એ ચુક (ખાટો રાસવ) કરવતની પેઠે હરસને વહેરી નાખે એવો છે જલશગિને પ્રદીપ કરવામાં ઉત્તમ છે, તથા પાડુરોગ, ગર, ઉદરરોગ, ગોળા, બરાળ, અક્રમે, પથરી અને મૂત્રકૃષ્ણ, એટલા રોગને મટાડે છે (ગર=કૃત્રિમ ગર)

દ્રોણં પીલુરસસ્ય વચ્છગલિતં

ન્યસ્તં હર્ષિમર્જિને

ગુડીય દિપલૈર્મંદામપુફલાન્તર્જરપાત્રીક્લે .

પાટામાદ્રિદુરાલમાન્લવિબુલપ્યોપ્ત્યંગેલોહકે ॥

સ્પૃકાકોલલવલ્લવેલ્લચપલામૂલામ્નિકે પલિકં ॥

ગુડપલશ્વતયોજિત તિવાતે

નિહિતમિદ પ્રપિંશ્ય પક્ષમાત્રાત્ ॥

નિશમયતિ ગુદાઙ્કુરાન્ સગુલ્મા-

નનલલલ પ્રલલં કરોતિ ચાશુ ॥૧૫૦॥

પીપુડાનો રસ ચોક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) લઈને તેને વચ્ચ વો ગાળીને ધીના રીઝ વાસણમાં નાખવો તથા તેમાં ધાવડીના ફૂલ, કાળી દ્રાણ, ખજૂર, આમળા પગરમૂળ, અતિવિષ, ધમાસો, રમ્બવેતસ, ત્રિકટુ (સૂક, પીપર મરી), તળ, એલચી, કડુ, લજમણી, બોર, લવિંગ, વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, વિત્રે એ દરેક ઓથ ચાર-ચાર તોલા નાખવુ એ સર્વમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો, પછી તેને પવન વિનાના સ્થાનમાં એક પખવાડિયુ મૂકી રાખવુ પછી પીલાથી તે ગુદામાંના હરસને રાંને ગોળાને જલદીથી મટાડે છે તથા જલરાગિનું બળ વધારે છે

ગોળા, બરોળ, હરસ, કુક, પ્રમેહ અને

મદાગિન માટે ગોળ

પૈકૈકૌ દશપલે દશમૂલકુલ્મ-

પાટાદ્ર્યાકંઘુણવલ્લમકટફલાનામ્ ॥

દાયે સ્તેડનુ કલ્લદેન જલેન પવ્વે

પાદરિચે ગુડતુલા, પલપલ્લક ચ ॥૧૫૧॥

દયાત્પચેકં દ્યોપચઘ્યામયાનાં,

વલ્લેમુંદી દ્વ વચ્છારતસ્ય ॥

દર્વામાલિમ્પન્ હન્તિ લીંદો ગુડોડ્યં

ગુલ્મફ્લીહાર્શં કુષ્ઠમેહામિસાદાન્ ॥૧૫૨॥

દશમૂળ, નસોતર, બને પ્રકારના પદાર્થમૂળાં વચ્છાન્ નુ મૂળ, અતિવિષની કળી, કાષ્ઠજ રો દરેક ગાળીત ચામીસ તોલા લઈને તેને બાગી નાખવા અને પછી તે રાખને ચોક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં નાખીને થોડીવાર પછી એ પાણી ગાળી લઈને રો નાગી લીધેલા પાણીને ઉકાળતા ઉકાળતા એ થોથા બા નું બાકી રહે ત્યારે એમાં ચારસો તોલા ગોળ નાખવો, અને ત્રિકટુ, ચવક, હરેં એ દરેક વીસવીસ તોલા નાખવા, આઠ તોલા વિત્રે નાખવો અને આઠ તોલા જલપાર નાખવો પછી તેને કકડીએ ચોટે ત્યાં સુધી પકવ કરવું એ ગોળ ખાવાથી ગોળા, બરોળ, હરસ, ચામડીના રોગ, પ્રમેહ અને મદાગિન એટલા રોગ મટે છે

હરસ વચેરે માટે અવગ્યા

તોયદ્રોણે ચિત્રકમૂલતુલાર્થે

સાધ્ય યાવત્પાદલસ્યમવેદમ્ ॥

મયો વત્વા ઝીર્ણગુદસ્ય પલાતિ

કાથ્ય મૂય. સાન્દ્રતયા સમમેતત્ ॥૧૫૩॥

ત્રિકટુકમિસિપથાકુપ્તમુસ્તાવરાહ-

કુમરિપુત્રહનૈલાચૂર્ણકીર્ણાંડવલેહઃ ।

જયતિ ગુદજકુણ્ડીદગુલ્મોદરાણિ

પ્રવલયતિ હુતાશ શશ્વદમ્યસ્યમાનઃ ॥

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમા અંશે તોલા ચિત્રાના મૂળ નાખીને ત્યાં સુધી ચોથા ભાગનું પાણી રહે, ત્યાં સુધી તેને કવાથ કરવો. પછી તે કવાથન ગાળી લઈને તેમા ગોળ બત્રીસ તોલા નાખવો. રાને પછી તે ઘાઠો થતા સુધી તેનો કવાથ કરવો. પછી તન નીચે ઉતારીને હવાવીને સરખો કર્યા પછી તેમા ત્રિકટુ, સુવત્, હરદ, ઉપલેગ, ચોથ, ત્રિકૂળા, વાવડિંગ, ચિત્રો અને એલચી, એ બધાનું ચૂર્ણ નાખીને હવાવીને ભેગું કરવું. એ રાવલેહ ખાવણથી હરન, ચામડીના રંગ, બરોળ, ગોળો, ઉલ્લસાગ, એ સર્વ મટે છે તથા રો અવલેહનુ કાષ્ઠ સેવન કરવાથી અગ્નિ પ્રબળ થાય છે.

હરસ મટે ગોળી

ગુદલ્પોપવરાવેલ્લતિલારુપ્કરચિત્રકે. ।

મર્શાસિ હન્તિ ગુલિકા

લ્લગ્નિકાર ચ કીલિતા ॥૧૫૫॥

ગોળ, ત્રિકટુ, ત્રિકૂળા, વાવડિંગ, તપ, ભિલ્લમા, ચિત્રો એ ઔષ્ધો લઈને ગોળી બનાવવી એ ગોળી રોગ ખાવાથી હરસ અને નામડીના રોગ મટે છે.

સૂરણને પુટપાક

મૃહ્લિસ' સૌરણ કન્દ્ પક્ત્વાઘ્રો પુટપાકયત્ ।

અઘાન્સતેલલવણ ડુર્નામિવિનિવૃત્તયે ॥૧૫૬॥

સૂરણના કદ (ગાક) માટીનો લેપ કરીને અગ્નિ મા દેવતા જેવા ચળકતો બાથ ત્યાં સુધી પકવવો. પછી પકવ થયેલા તે ક ના કકડ કરીને તેમા તેવ તથા સિંધવ નાખીને (તેવમા તરીને તથા સિંધવ નાખીને) ખાવા, તેથી હર-રોગ મટે છે.

સુરણવટી

મરિચપિપ્પલિનાગરચિત્રકાન્

ક્રમાવપંચિતમાગસમાહુતાન્ ।

શિલિવત્તુર્ગુણસૂરણયોજિતાન્

કુચ ગુદેન ગુદાન્ ગુદજલ્લિન્દ ॥૧૫૭॥

મરી એક તાલો, પીપર બે તોલા, સૂક ત્રણ તાલા, ચિત્રો ચાર તોલા, એ પ્રમાણે એનુક્રમે વધતા પ્રમાણમા લેવા, તથા ચિત્રા કરતા સૂરણ ચાર-પાંચ લેવું, રાત્રી ન

સર્વને વાટીને એકત્ર કરીને તેની ગોળમાં ગોળીરો લાગવી. એ ગોળીઓ હરસ મટાડનારી છે (સૂરણને યોગ ૧૫૫મા મા કહેલી રીતે પકવીને એનો ઉપયોગ કરવો.)

ચૂર્ણીકૃતા પોઢશ સૂરણસ્ય

માગાસ્ત્તોડર્ષેન ચ ચિત્રકસ્ય ।

મહોપધાદ્વો મરિચસ્ય ચંકો

ગુદેન ડુર્નામજયાય પિપ્પડી ॥૧૫૮॥

સોળ ભાગ સૂરણના લઈને તેમા કકડ કરી તેને સૂકવીને ચૂર્ણ કરવું, તથા તેનાથી અર્ધા એટલે આઠ ભાગ ચિત્રાના ચૂર્ણના લેવા, સૂકના ચૂર્ણના બે ભાગ લેવા, મરીના ચૂર્ણના એક ભાગ લેવો, એ સર્વને એકત્ર કરીને બમણા ગોળમાં તેની ગોળીઓ લાગવી. એ ગોળી ખાવાથી હરસ મટે છે.

મદ અગ્નિ મટાડવા વડવામુખ ચૂર્ણ

પથ્યાનાગરકુળ્ણાકરણલેહા-

ગ્રિમિ. સિતાનુલ્યે. ।

વડવામુખ ર્થ જરયતિ

બહુગુર્વપિ ભોજનં ચૂર્ણા ॥૧૫૯॥

હરદ, સૂક, પીપર, કપૂથ, વાવડિંગ, ચિત્રો અને એ બધાની બત્રીસર સાકર, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ખાવાથી વડવાના અગ્નિની માફક જલગળિન પ્રતીત થઈને ઘણ ભારે અન્ન લેાય તોપણ તેને તે જલદીથી પચાવે છે.

હરસ મટે ગોળી

કલિજ્ઞ ગાઢલીકુળ્ણાગરકુળ્ણામાર્ગતદુઃક્રે. ।

મૂનિમ્યસેન્યવગુર્દેગુડા ગુદજનાશના. ॥૧૬૦॥

ઇન્દ્રગજ, જાળપીપર (રતલેલિષો), પીપર, ચિત્રો, નાપાયા (અઘાડ), તાદગળે, કરિયાનું, સિંધવ અને ઘા, રો બીપધાની ગોળી કરીને ખાવાથી હરસ મટે છે.

રોપધાદિ ચૂર્ણ

લગ્નાત્તમપદિકલિજ્ઞયથા-

શિરિયિત્તમહાપિચુમન્દયુતાન્

પિથ સ્તદિન મયિતાલુહિતાન્ ।

યદિ મદિતુમિચ્છસિ પાયુકહાન્ ॥૧૬૧॥

સિંધવ, ચિત્રો, ઇન્દ્રગજ, કપૂથનું મૂય, મોટા (બમન) લોમકાની છાવ, એ સનાના ચૂર્ણને સિંધવથી ગુળ મા છે જ નુ તારા હરડાનો નાવ કરવા ઇચ્છો છો તો એ સિંધવથી ચૂર્ણ ત્યાં દાખા મળિત (મધી)માં ઘોળીને થી બર્ધાત્ નાન દિવસ સુધી એ ચૂર્ણ અઘાધી ખોવાથી હરસ મટે છે.

હરસના ઉત્તમ ઔષધ

શુક્રેષુ મહાતકમગ્ન્યમુત્કં
મૈષ્ણમ્યાદ્રપુ તુ વત્સકત્વકૃ ।

સર્વેષુ સર્વતુલ્ય કાલશેષ-

મર્શ સુ વલ્ય ચ મલાપહ ચ ॥ ૧૬૨ ॥

હરસ સૂકા હોય તો તેના ઉપાય તરીકે બિલામા સીથી શ્રેષ્ઠ છે, અને હરસ લીલા હોય તો કડાશલ સીથી શ્રેષ્ઠ ઔષધ છે, તેમ જ સૂકા રાત્રે લીલા સર્વ પ્રકારના હરસનો સર્વ યજ્ઞુઓમા હરસના રાગીને બન આપનાર અને મનનો નાશ કરનાર ઔષધ છાશ છે

હરસવાયાનુ પથ્યઅપથ્ય (પરજ)

મિત્વા વિવન્ધાનતુલોમનાય

યન્મારુતસ્પાગ્નિવલાય યચ્ચ ।

તદન્નપાતોપધમર્શસેત

સેથ્યં, વિવર્ચ્યે વિપરીતમસ્માત્ ॥ ૧૬૩ ॥

જે ઔષધ રાત્રે અન્નપાન (કરી જાયેલા કફ વગેરે) વિભાધને તોડે છે અને વાયુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તેમ જ જે અગ્નિને બળવાન કરે છે તે ઔષધ અને અન્નપાનનું હરસવાયા રાગીએ સેવન કરવું, અને જે ઔષધ કે અન્નપાન એથી ઊંચકુ છે, એટલે વાયુનો વિભય કરનાર છે તથા અગ્નિને પ્રબળ કરનાર નથી, અગ્નિને મંદ કરનાર છે, તે અન્નપાન અને ઔષધનું હરસવાયાએ સેવન કરવું નહિ

હરસ, અતિસાર અને ગ્રહણીશયગા જઠરાગ્નિ ની રક્ષા કરવાની જરૂર અને કારણ

મર્શાતિસારપ્રહણીવિકારા-

પ્રાયેણ ચાન્ચોન્યનિવાનભૂતા ।

સત્તેજસ્તલે સન્તિ, ન સન્તિ દીતે,

રક્ષેદતસ્તેષુ વિશેષતોડગ્નિમ્ ॥ ૧૬૪ ॥

હરસ, અતિસાર અને ગ્રહણીયગા, એ રોગો સામાન્ય રીતે એકબીજાની ઉત્પત્તિના કારણરૂપ છે એ રોગો જઠરાગ્નિ મંદ થાય છે ત્યારે ઉત્પન્ન થાય છે અને ત્યારે જઠરાગ્નિ પ્રતીત હોય છે, ત્યારે તે રોગ થતા નથી માટે એ રોગોમા ખાસ કરીને જઠરાગ્નિની રક્ષા કરવી (એટલે જઠરાગ્નિ વધારે મંદ ન પડે પણ પ્રબળ અને તેવું કરવું)

હરપદ્મદ્વયે ચતુર્યે ચિકિત્સિત્વાપાનેડર્શચિકિત્સિત્વા નામ અષ્ટમોડધ્યાય. ॥ ૮ ॥

અધ્યાય ૯ મો : અતિસારચિકિત્સા

હરસ અને અતિસાર રોકબીજના કારણરૂપ છે એમ પાછલા અધ્યાયમા છેવટે કહ્યું છે, માટે હરસ તથા અતિસારની ચિકિત્સામા સમાનતા છે આ કારણથી હરસ પછી અતિસારની ચિકિત્સા કલવાનો આગમ કરના ગ્રંથકર્તા કહે છે કે

મયાતોડ્ઝીસારચિકિત્સિત દ્યારયાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःपत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે અતિનારની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના અતિસારના ઉપાય

બહુ વાયુવાળા અતિસારના ઉપાય

(સ્થાન ૧૧ થી ૧૫)

વાયુના અતિસારમા પણ પહેલા ઉપવાસ કારણ

અતિસારો હિ મૃયિષ્ઠ મવત્યામાશયાન્યય ।

દ્વત્વાર્ગિ વાતજેડગ્નસ્માત્પ્રાક્

તસ્મિન્નહન હિતમ્ ॥ ૧ ॥

અતિસારનો રોગ થયું ખરું જઠરાગ્નિને મંદ કરીને રામાશય(લાજરી)માં ઉત્પન્ન થાય છે, માટે વાયુથી થયેલા અતિસાર હોય તોપણ એ રોગમા પ્રથમ ઉપવાસ કરવા શ્રેષ્ઠ છે (અતિસાર રામાશયમાથી થાય છે માટે તેને આમાશયના સનયવાળો કહ્યો છે મૂળમા કહ્યું છે કે 'વાયુના અતિસાર હોય તોપણ ઉપવાસ કરવા શ્રેષ્ઠ છે' એ ઉપરથી સમજવું કે કફ વગેરેથી થયેલા અતિસારમા તો ઉપવાસ વધારે હિતકર છે. અતિસાર કેઈ વાર ભય વગેરેથી થાય છે, તે રામાશયમાથી થતો નથી, માટે રોમ કહ્યું છે કે ઘણ ખઠ' (હમેશા નહિ), અતિસાર આમાશયમાથી થાય છે વળી એમ પણ નમજવું કે અતિસારની પાછલી અવસ્થામા અતિનાર જૂનો થયા પછી રાગીના ધાનુ વગેરેનો નિષ્ક્રય (લા.) થઈ જાય છે માટે તે સમયે તેને ઉપવાસ કરાવવા જરૂરના નથી, માત્ર અતિનારની ચક્રમાનના દિવસોમા (તમા રાવસ્વામા) ઉપવાસ હિતકારક છે.)

શૂળ, આનાદ અને પ્રસેકવાળા અતિસારમા વમન ફાટાનાહપ્રસેકાર્તે વામયેદતિસારિણમ્ ।

જે અતિસારવાળો રોગી શૂળ, આનાદ (પેટ ચડવું) અને પ્રસેક (ચેમાથી બાગ પડવી) એ ઉપ-

દ્રવ્યો પીડતા હોય તેને ઊવટી કરાવવી. (એને પ્રથમ ઉપવાસ છિત્તર છે. ઉપવાસ પછી ઊવટીઓ કરાવવી, કેવળ વાપુના અતિસારવાશને જ વચન આપવું એમ નહિ, પણ પિત્તના અતિસારવાશને કે કફના અતિસારવાશને પણ ઉપરના ઉપદ્રવો હોય તો તેને પણ વચન છિત્તર છે.)

અતિસારમાં ઝાડા બંધ કરારે ન કરવા?

દોષાઃ સચિચિતા યે ચ વિદગ્ધાહારમૂચ્છિતાઃ ॥

યતીસારાય કલ્પન્તે તેપૂર્ણેષ્વ મેપજમ્ ।

શુશોત્કલેશમકુલ્પે સ્વયમેવ ચલામસુ ॥ ૩ ॥

અને વિદગ્ધ આહાર (અથાહાર્ણ, વિદગ્ધાહાર્ણ, વિદગ્ધાહાર્ણ, અને રનદેશાહાર્ણ-ચરક વિ ૧૮/૧૩૩ ચક્રપાનિગ્રહ-) ને લીધે વધીને પુષ્કળ સંવિત થયેલા દોષો અતિસારનો રોગ કરે છે એ દોષોને ખૂન ઉત્કલેશ થવાથી વહેવાના સ્વભાવવાળા એ દોષો પિતાની મેળે જ (ગાડા વાટે) નકાર નીકળતા હોય તેમને નીકળવા દેવા એ જ ખરો ઈલાજ છે

આમાતિસારમાં ઝાડા બંધ ન આપવું

ન તુ સ્વપ્રવૃત્તિયોર્ગ્ય પૂર્વમામાતિસારિણિ ।

આમાતિસારવાળા રોગીને સંપ્રાપ્તિ રોટરે ગરબે રોકે એવું ઔષધ યજ્ઞાતમાં ન આપવું.

દોષના વિશ્લેષમાં હરો

અપિ સામાન્યુક્તશૂલસ્તૈમિલ્યકારિણિ ॥ ૪ ॥

પ્રાણદા પ્રાણદા વોષે વિવેકે સમ્પ્રવર્તિતી ।

ત્યારે દોષનો વિશ્લેષ થયો હોય (વગરવગર થોડા પ્રાણ થતા હોય), ત્યારે અતિસારવાળું જે રોગ છે, યતીર ભારે થાય છે, શુભ આવે છે અને જરૂર થાય છે એવે પ્રત્યેક રોગીને પ્રાણદા (હરો) જ પ્રાણદા (છાતન આપનારી) થાય છે, અર્થાત્ રોગીને હરો પાત્રી જવવા તેનું મૂર્ખા પાણી નામે આપવું.

જા બધુ દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર કર્યા હશે સાપાતક દોષવાળા અને થોડા દોષવાળા અતિસારના દરદીના ઉપચાર કરે છે.

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના ઉપચાર

પિત્તેત્સપિતાસ્તોયે મધ્યદોષો વિશોયયન્ ॥૫॥

મૂત્રીકપિણ્ણોગુપ્તીવચાયાન્યહીતકીઃ ।

અથવા શિલ્પધનિકામુસ્તનાગરાલકમ્ ॥૬॥

વિદ્વાઠાઠાવપાપધ્યાહનિચિગ્રાગરાણિ ચા ।

ગુપ્તીવનવચામાદ્રાશિલ્પયસકદિકુન્નુ ચા ॥૭॥

મધ્યમ દોષવાળા અતિસારના રોગીને પ્રથમ

ઉપવાસ કરવા. પછી કરિયાનું, પીપર, સૂક, વજ, ધાણ, હરદ, એ ઔષ્ધોનો કડક કરીને પછી તેને સાતી રીતે ઉઝાળીને પ્રપથ્યા બનાવીને પીવી અથવા રો જ રીતે ઉઝાળીને બીણુ, ધાણુ, મેથ, સૂક અને વાળા રો રીપથ પીવાં; અથવા બીડવણુ, પલામૂળ, વજ, હરદ, વાવડિંગ અને સૂક એ રીપથ પીવાં; અથવા સૂક, મેથ, વજ, પીપર, ઓલાનો ગળ, કપાળવ અને હિંગ એ ઔષધ પીવાં.

અત્ત દોષવાળા અતિસારનો ઉપચાર

શસ્યતે ત્વલ્પદોષાણામુપવાસોઽતિસારિણામ્ ।

જે અતિસારવાળા દોષ થોડા કોણા દોષ તેણે ઉપવાસ કરવા એ જ ક્રોધ છે. (મધ્યમ દોષવાળા એને રૂને બધુ દોષવાળાએને ઉપવાસ કરાવીને પછી ઔષધ આપવું પડે છે, પણ અત્ત દોષવાળાને ઔષધ આપવાની જરૂર નથી; કારણ કે ઔષધ વિના જ માત્ર ઉપવાસથી તેને અતિસાર મટે છે.)

અતિસારમાં તરસનો ઉપચાર

યવાપ્રતિવિપાઘ્યાં વા મુસ્તાપર્પટકેન વા ॥૮॥

દીવેરનાગરાઘ્યાં વા વિપકં પાચયેઙ્ગલમ્ ।

અતિસારના રોગીને તરસ લાગે તો દાઢ, દેબ વગેરેના વિચાર કરીને કોઈ વખત વજ અને અનિવિષ નાખીને ઉઝાળવું પાણી પાવું; કોઈ વખત મેથ અને પિત્તપાપયે નાખીને ઉઝાળવું પાણી પીવું; અને કોઈ વખત વાળે અને સૂક નાખીને ઉઝાળવું પાણી પાવું. (વિપકવ-ત્રિકળતાં ત્રિકળતાં આઠમા ભાગથી થતું પાણી ઔષ્ઠ પાણી બાકી રહે એટલું નહીં ઉઝાળવું.)

અતિસારમાં બેભાન

યુક્તકાલે શુશ્રુતામ્ લઘ્વચં પ્રતિમોઝયેન્ ॥૯॥

તથા સ શીર્ષં પ્રામેતિ યચિમિગ્રન્થં લલમ્ ।

(ઉપચારની અવસ્થા પૂરી થયા પછી) અતિસારવાળાને બધારે અત્યંત ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવાનો યોગ્ય વખત થયે તેને ધાણું, હરદ, ભાતન ખાવા આપવું તેથી તેને દરદીથી રીપ. દરદીનું જાન અને દરદીનું જાન પ્રાપ્ત થાય છે. (શીર્ષ નાનકાશાળને તેમ જલનર ઉપચાર કરવા પછી તરત જ ભાતન ખાવા આપે છે, તેમ અતિસારવાળાને આપવું નહિ થવું જાનર ઉપચાર થયા પછીનાં વચન (૧૧) સ્થાન અપાયા ૧૪, ૨૫૩ ૧૬૫ થી ૧૭૧) એવામાં અપાયા ને પછી થતું હોયાર વગરની ને નાનકા આપવું. બેભાન આપવું ને પણ ધરતું અને વડ આપવું.)

અતિસારવાળાનું પીણું

તમેળાવન્તિસામેન યથામ્વા તર્પણેન વા ॥ ૧૦ ॥
સુર્યા મધુના વાઽથ યથાસાત્મ્યમુપાચરેત્ ।

આનું ભોજન કરનારને છાશ, કાંજી, પેશા, તર્પણ
ઔષધિનું જળ, સુરા કે દ્રાક્ષનો દાઢુ, એમાંથી ગમે તે
એક જે જેને માફક હોય તે તેને, પીવા આપવું.

ત્યાર પછી અતિસારવાળાનું ભોજન

મોજ્યાનિ કલ્પયેદુર્ધ્વં પ્રાદિદીપતપાચનૈઃ । ૧૧ ॥

શાલવિલ્વશાકીયાન્યદિત્તુક્ષાન્લદાઢિમૈઃ ।

પલાશદપુપાજાતીયવાનીચિડલૈન્ધૈયૈઃ ॥ ૧૨ ॥

લઘુના પચ્ચમૂલેન પચ્ચકોલેન પાઠયા ।

એ પછી (સ્લોક ૯ થી ૧૦ થી) ભોજન અને
પીણાની રચના પૂરી થયા પછી) અતિસારવાળાનું
ભોજન કુખળાં બીજાં, પટ્ટકચુરો, માણ, હિંગ, આમચુર,
દાડમ, ખાખરો, પર્લાશી, છઠ્ઠ, ચવાની અજમો,
ખિડલવણુ, સિંધવ, લઘુપંચમૂળ, પંચકોલ (પીપર,
પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂક, પદાડમૂળ એટલાં
ગ્રાહી, દીપન અને પાચન ઔષધોથી બનાવવું.)

કફ અને પિત્ત વધારે હોય એવા અતિસારમાં
પેશા : વાપુનું અનુલેખન કરે એવી પેશા

શાલિપર્ણીવલ્લધિલ્લૈઃ પૃષ્ઠિપર્ણા ચ સાધિતા ॥

વાઢિમાસ્તા હિતા પેશા કરપિત્તે સમુલ્લભે ।

અમવાપિપ્પલીમૂલવિલ્લૈર્વાતાનુલોમની ॥ ૧૪ ॥

જો અતિસારમાં કફ અને પિત્ત વધારે કોષેલાં
હોય તો શાલિપર્ણી, બજદાણા, બીલાં, પૃષ્ઠિપર્ણી એ
ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી પેશામાં દાડમની ખટાઈ નાખીને
પાવી તે હિતકર છે. વાપુનું અનુલેખન કરવા માટે
(વાપુને તેના સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરવા માટે)
ચરડે, પીપરીમૂળ અને બીલાંથી સિદ્ધ કરેલી પેશા પાવી
જાય. દોષવાળા, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારીને થોડો
થોડો છાશ તે આપવામાં વિરેચન અને પેશા

વિચરં દોષશુદ્ધિલો દીપ્તઘ્નિર્વૌષ્ઠિસાર્યતે ।

ઠુણાવિદ્ધક્ષિકાકપાયૈસ્તં વિરેચયેત્ ॥ ૧૫ ॥

પેશાં યુઙ્ગ્યાદિત્તિકસ્ય વાતઘ્નૈર્વૈપનૈઃ છતામ્ ।

જે બહુ દોષવાળા અતિસારના રોગીને થોડો થોડો
છાશ પેશા કરતો હોય પણ તેને જઠરાગ્નિ મંદ ન
પડેલા હોય તેને પીપર, ચાવડી અને ત્રિકુળાને કચાવ
પાઉંને જુવાળ આપવેા જુવાળ થવા પછી તેને
વાપુને નાથ કરે એવાં અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે

એવાં ઔષધો વડે કરેલી પેશા આપવી.

નિચમ, પ્રદીપ્ત અગ્નિવાળા અતિસારમાં

મરડા જેવું હોય તેને ઉપાય

મામે પરિણતે યસ્તુ દીપ્તેઽગ્રાણુપવેશ્યતે ॥ ૧૬ ॥

સક્તેતપિચ્છં સહજં સવિશ્વં પુનઃ પુનઃ ।

અત્યાસ્પમત્પદ્મમલં તિવિંદ્વવા સમવાદિકમ્ ॥ ૧૭ ॥

દધિતૈલઘૃતક્ષીરૈઃ સ ગુચ્ઠીં સગુહાં પિવેત્ ।

સ્વિન્નાનિ ગુહતેલેન મક્ષયેદ્ વદરાણિ વા ॥ ૧૮ ॥

ગાઢવિંદ્વિહિતૈઃ શાર્કૈર્યદુલ્લેહસ્તયા રસેઃ ।

શુચિતં મોજયેદેનં દધિદાહિમસાંધતેઃ ॥ ૧૯ ॥

શાલ્યોવનં તિલેર્માર્પૈર્મુદ્રેર્વા સાધુ સાધિતમ્ ।

શઠ્યા મૂલકપોતાયાઃ પાઠાયાઃ સ્લિક્ષિકસ્ય વા ॥

સુપાવવાનીકર્કાલક્ષીરિણીર્નિર્મટસ્ય વા ।

ઉપેવકાયા જીવન્ત્યા યાકુલ્યા વાસ્તુકસ્ય વા ॥

સુવર્ચલાયાઞ્ચઙ્ગોર્વા લોણિકાયા રસેતપિ ।

ફર્મવર્તકલોપાકશિલિતિત્તિરિકૌંસ્કુટૈઃ ॥ ૨૨ ॥

અતિસારના રોગવાળા માણસનો આમ પાકવા
પછી અને જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થવા પછી જો તેના ઝડા
ફીણ અને પિચ્છવાળા થતો હોય, પીણ સારથે થતો
હોય થોડેથોડે વારંવાર થતો હોય, અટકીઅટકીને
થતો હોય, મળ (વિક્રા) સહિત કે મળરહિત થતો હોય,
ફીણ (જળસ) નીકળતું હોય તો તેવા અતિસારવાળાએ
સુંદના ચૂર્ણમાં ગોળ નાખીને તેને દહીં, તેલ, ઘી
રસને દૂધ સાથે મેળવીને પીવું; અથવા તેણે બાદેલાં
બોર, ગોળ અને તેલમાં ખાવા, એ પ્રમાણે દોષ વગેરે
બાળતોને ચિત્તર કરીને કોઈકવાર સુંઠ પીવા પછે
અને કોઈક વાર ઉપર કહેલાં બોર ખાવા પછી અતિ-
સારવાળાને બહુ ભૂખ લાગે તો તેને મળને બાંધ-
નારાં બજવાની ભાજી વગેરે શાક તથા ઘણા રસેડવાળા
માંસરસ દહીં તથા દાડમ વગેરેથી સિદ્ધ કરીને તેની
સાથે શાલિ ચોખાનો ભાત ખવડાવવો; અથવા તલ,
ચણક કે મગ વડે સારી રીતે સિદ્ધ કરેલા રસેડે તલ,
ચણક કે મગ લેવા નાખીને રાંધેલા શાલિ ચોખાને
ભાત ખાવા આપવો; અથવા પટ્ટકચુરો, ઘણા કુખળા
નશન મૂળા, પદાડમૂળ, સ્વલિક, ચૂપા, ચવાની (અજ-
મોદ), ભૂઠ (નાનું) કેળું, દૂધી, ચીખડું, પોઈ,
છાંતરી, બાવળી, બજવાની ભાજી, રવચી, ફુંદલી
ભાજી અથવા લુણી, એમાંના ગમે તે શાકના રસ
સાથે અથવા કાલ્મે, નકસા, સિંધાન, મેર, તેતર
અથવા કૂકડનાં માંસરસ સાથે શાલિ ચોખાને ભાત
ખાવા આપવેા.

પક્વાતિસારના ઉપાય

વિલ્વમુસ્તાક્ષિમેષજ્યઘાતકીપુષ્પનાગરઃ ।

પકાતીસારજિત્તકે યથાગુર્દાધિકી તથા ॥૨૩॥

કપિત્થકચ્છુરાફઝીયૂથેકાવટરોલુજૈઃ ।

દાડિમીશણકાર્પાતીશાસ્ત્રલીનાં ચ પલ્લવૈઃ ॥૨૪॥

બીજું, મેથ, પદ્મારી લોપર, ધાવડીની ફૂલ, સૂક, એ ઓષધોથી સિદ્ધ કરેલી યથાગુ પીવાથી પક્વાતિસાર (નિરામ અનિસાર) મટે છે; તેમ જ કોઠ, ધમાસો, ફાંગ, પીળી જૂઈ, વડ અને ગૂંદાં એ સર્વનાં પાંદડાં તથા દાડમ, શણ, કપાસ, શીમળો અને કેળ એ સર્વનાં પાંદડાંથી સિદ્ધ કરેલી યથાગુમાં દહીં નાખીને તે ખાવાથી પક્વાતિસાર મટે છે.

મરડાના ઉપાય

ફલ્કો વિલ્વશાલાટૂનાં તિલકલ્કશ્ચ તત્સમઃ ।

વદ્મઃ સરોમ્લઃ સંઘ્રઃ લ્હો

હન્તિ પ્રવાહિકામ્ ॥૨૫॥

કાથા અને નાના બીધાના કંક કરીને તેની બરોબર તલનો કંક ભેળવેલા તથા તેમાં થી વગેરે સ્નેહ દેશ, દોષ વગેરેના વિચાર કરીને નાખેલા અને તે સર્વમાં દહીંની ખાટી તર ભેળવેલી એ રીતે બનાવેલા ખલથી મરડો મટે છે.

(પ્રવર્ધકાનું લક્ષણ)

શુભે રક્તે પુરીયે ચ વાયુના વિઢવિવર્જિતમ્ ।

પ્રવાહિકૈતિ વિચયાતં યક્ષેનામં પ્રવર્તેતે ॥

(અરુણદત્ત ટીકા ૧૭)

(લોચ) લાઢ ગાયે નીકળ્યા પછી વાયુને લોપિ (કે વાયુ સાથે) ગ્રાહ વિનાનું ફીણ લેવું (જગજ) નીકળે તેને પ્રવાહિકા કહે છે.)

અપચર્જિત ખવ

મરિચં ઘનિકાઝ્જાઝી

તિગ્નિહીકં સઢી વિઢમ્ ।

દાડિમેઘાતકી યાઢા ત્રિફલા પચ્ચકોલકમ્ ॥૨૬॥

વાવશૂકં કપિથાઘ્રજન્યમ્ખય સડીપ્પકમ્ ।

પિપ્પેઃ પદ્મગુણવિવંસ્તૈર્દંત્રિ મુત્રરસે મુદે ॥૨૭॥

સ્નેહે ચ યમકે સિદ્ધઃ લ્હાડવમારજિતઃ ।

દીપનઃ પાવનો પ્રાહી રજ્યો વિચ્છિન્નિનાશનઃ ॥

મરી, યાસુ, છઠ, અમરી, પટકપુત્ર, બિલ્વપત્ર, દાડમ, ધાવડીની ફૂલ, પદ્મમૂળ, ત્રિફળ, પચ્ચકોલ, (સૂક, પીપર, પીપરીમૂળ, પિપ્પે, ચવક) જગખાર,

કોહાનો ગર્ભ, કેરી, જાંબુડાનો ગર્ભ, અજમોદ, તથા એ સર્વથી છગણે બીધાનો ગર્ભ એ સર્વને એકઠા વાટીને તેને દહીં, મગનો રસ (મગનું ઓસામણ), ગોળમાં નાખીને એકત્ર કરવું. પછી તે સર્વને ચારમાંથી ગમે તે બે સ્નેહ લઈને તેમાં નાખીને પકવ કરવું. આ ઔષધને અપચર્જિત ખવ કહે છે. એ દીપન, પાવન, પ્રાહી અને રજિ ઉત્પન્ન કરે એવા છે તથા મરડાનો નાશ કરે છે.

કોલાનાં લાલવિલ્વાનાં કલ્કઃ શાલિવલ્લ્યચ ।

મુદ્રમાપતિલાતાં ચ ધાન્યયુષં પ્રકલ્પયેત્ ॥૨૮॥

પેક્ષ્યં યમકે મૃદં દધિદાડિમસારિકમ્ ।

વર્ચશ્ચયે શુષ્કમુલં શાલ્યપત્રં તેન મોજયેત્ ॥૨૯॥

વદ્મઃ સરં વા યમકે મૃદં છગુડનાગત્મ્ ।

સુરં વા યમકે મૃદં વ્યજ્ઞનાયં પ્રયોજયેત્ ॥૩૦॥

ફલામ્લં યમકે મૃદં વૃષં મૃગ્ધનકલ્પ વા ।

મૃદાન્યા યમકે સરત્ત્વ લાદે-

છોપાવર્ણિતાન ॥૩૧॥

માપાન સુસિદ્ધાંતલદ્ધા પૂતમળ્ડોપસેવનાન ॥

રસં સુસિદ્ધપૂતં વા હાગમેવાન્તરાધિજમ્ ॥

પષેદ્દાડિમસારામ્લં લ્હાધાન્યસ્નેહનાગમ્ ।

રક્તશાલ્યોદનં તેન મૃગ્ધાનઃ પ્રપિવંશ તમ્ ॥૩૨॥

વર્ચશ્વલ્કૃતેરાશુ ચિકારૈઃ પરિમુચ્ચતે ।

પીપર, પીપરીમૂળ, પિપ્પે, ચવક, સૂક, નાના બીધા, શાલિ લોખા, જગ, મગ, અજો, તલ, એ સર્વનો ભેગો કંક કરીને (ઘણ) તે વડે ધાન્યપુષ્પ કરવે. પછી તેને ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહમાં નાખીને વધારે અને તેમાં દાડમની કળીઓ(લીજ) નો રસ તથા દહીં નાખવું. પછી જે અતિસારવાળા રોગીના મજાને લથ થઈ જવાથી થોડે શેષ પડેતા લેખ, તે રોગીને તેની સાથે શાજ લોખાનો ભાત ખાવા આપવો અથવા ચારમાના ગમે તે બે સ્નેહમાં વધારેલી દહીંની તરમાં ગોત અને સૂક નાખીને તે સાથે રાત્રી ચારમા ભાત ખાવા આપવો અથવા ગમે તે બે સ્નેહમાં નુતને વધારીને તેને ભાત સાથે કરીને દેઝાને વાપરવી અથવા બિલ્વનાં કે આમરના કે દાડમ વગેરેના રસ લે ખાટા બનાવેલા ચાલના પૂષ્પને તે ભાત સાથે (વંદન તરીકે) ખાવો અથવા સૂક, પીપર અને મરીનું મુદ્દાં ભેજવેલા સાધુને ગમે તે બે સ્નેહમાં ડોરીને બાંધી અથવા સાટી રીતે બાંધેલા અડદને શેષ પૂતમળમાં બેસવી ને ખાવા; અથવા લડકા કે પેટાના અંતરપિના મંદ રસને ચાટી રીતે સિદ્ધ કરીને તથા ગરીને તેમાં દાડમથી

કળીર તેની ખરાઈ તથા ધાણા અને મૂક નાખીને તેને સ્નેહ (ધી વગેરે ગમે તે) માં લીધીને એ માલસ્ય સાથે રાત્રી થાળાના ભાત ખાવાથી અને એ માલસ્ય પીવાથી અતિસારવાળા રોગીમાં ઝડપના મળનો લાભ થવાથી જે વિકાર થાય છે (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૧, શ્લોક ૨૧) તેમાંથી તે જલદી મુકત થાય છે

દુતમઃ—દુત ધી ઉપર તરત પાતળુ (પ્રવાહી) ધી

અતિસારમાં મૂળવાળા મરડાને ઉપાય

શાલયિત્વ ગુહ તેલં પિપ્પલીં વિશ્વમેષજમ્ ॥૩૫॥

લિહ્યાદ્વાતે પ્રતિહતે સ્તૂલઃ સપ્રવાહિકઃ ।

વાયુને પ્રકોપ થવાથી જેને મૂળ આવતુ હોય અને મરડો થયો હોય તેણે નાના કુમળા બોલા, ઝોળ તેલ, પીપર, શૂક એ એપેધાને લેવા કરીને ચાલવા

વલ્કનં શાયરં પુષ્પં ધાતમ્યા વદરીવલમ્ ॥૩૬॥

પિનેદ્વધિસરક્ષૌદ્રકપિયસ્વરસાપ્લુતમ્ ।

લોપરની છાલ, ધાવડીના ફૂલ અને લોરીના પાદ્ય રો જે નિ એકલ કરીને તેને દહીંની તર, મધ અને કોલીના પાદ્યનો રસ એ સર્વમાં લેજલીને (તેલીને) પીવા (એથી વાયુના કોપથી થયેલા મૂળ અને મરડો મટશે)

વિવદ્વાતવર્ચાસ્તુ વહુશાલપ્રવાહિકઃ ॥૩૭॥

સરકપિન્ડસ્તુષ્ણતઃ ક્ષીરસૌહિત્યમર્દતિ ।

યમકસ્યોપરિ ક્ષીર ઘાતોષ્ણં વા પ્રયોજયેત્ ॥૩૮॥

ઝટમેરણમૂલેન શાલયિત્વેન વા પુનઃ ।

જે અતિસારના રોગવાળા માણસને વાયુના ૨ ને ઝડપનો વિભય થઈ ગયો હોય, જેને ગુદામાં ઘણા સમુદા મરડા હોય તથા મળ વિના માત્ર ફીણ જેવો પદાર્થ વારંવાર ઘસે પડતો હોય, તેમ જ ગ્રાહ વાટે લોહી રાત્રે જળમાં પડતો હોય, તથા તેની સાથે તેને તરત પશુ ચારગર લાગતી હોય તેવા રોગીને પડતા મુખી દૂધ પાણી, અથવા ચારમાના ગમે તે તે સ્નેહ તેને પાઈન તે ઉપર તેને ધારોણ દૂધ પાણી (તરત દોષે) ફીણમય દૂધ તે ધારોણ દૂધ જરુર) - થવા એરડાનુ ગૂળ કરીને દૂધમાં નાખીને દૂધ ઉકાળી તથા પછી ઠડુ પડતા હઈ તે પાણી, અથવા નાના બોલા કરીને દૂધમાં ઉકાળી તે દૂધ ઠડુ પાણી પાણી

પયસ્તુકારય મુસ્તાનો વિશત્તિ

ત્રિગુણેન્દ્રભસિ ॥૩૯॥

ક્ષીરત્રિશિદ તત્પીત હન્યાદામ સવેદનમ્ ।

દૂધથી ત્રણગણ પાણી લઈને તેમાં લીટ સાથે

ઉકાળવી જ્યારે ફક્ત દૂધ બાકી રહે ત્યારે તે ઉતારીને ગાળી લેવું તે દૂધ પીવાથી વેદના સહિત જે આમ (જળસ) પડતો હશે તે મટશે (અર્થાત્ લીટ સાથે કહેલી છે તેટલી ગોળનું વજન સામાન્ય રીતે ચાર તોલા થાય નામાન્ય કંદપના પ્રમાણે જેના ચાર તોલા સાથેને ચોખ્ખા તોલા પ્રવાહીમાં ઉકાળીને ચોખા ભાખનો એટલે સોગ તોલા કવાય બાકી રહે તે લેવો જોઈએ ત્યારે એ રો ઉપરથી સોગ તોલા દૂધ અને તેથી ત્રણગણ એટલે અઠવાળીત તોલા પાણી મળીને ચોસઠ તોલા પ્રવાહી થાય છે તેમાં ચાર તોલા સાથે ઉકાળતા બાકી સોગ તોલા દૂધ રહે તે ઉપોત્તમ લેવું)

વિપ્પલ્યા પિવતઃ સૂક્ષ્મ રક્તો મરિચજન્મ વા ॥૪૦॥

ચિરકાલમનુષ્કાઽપિ નદપ્પલ્યાશુ પ્રવાહિકા ।

પીપરનું બાનીક ચૂર્ણ કરીને પાણી સાથે પીનારનો અથવા મનીનું બાનીક ચૂર્ણ કરીને પાણી નાથે પીનારનો ઘણા કાળથી યાનુ રહેલો મરડો જલદીથી નાશ પામે છે

નિયમ, મૂળવાળા, કૃથ અને રૂક્ષ અતિ

સારરોગી માટે ઉપાય

નિરામરૂપ શૂલર્ત લઙ્ગનાયૈષ્ઠ કર્વિતમ્ ॥૪૧॥

લઙ્કાકોઠમપેદ્યાશ્ચિ સક્ષારં પાયયેદ્ ઘૃતમ્ ।

જે રોગી નિરામ, મૂળથી પીડાયેલો, ઉપવાસ વગેરે થી કૃથ થયેલો અને રૂક્ષ (લુખા) કોઠાવાળો હોય તેના લઙ્કાકોઠના ભજનો ચિચાર કરીને તેને સાર સહિત થી પાનું

સિદ્ધ દધિસુરામળે દશમૂલસ્ય ચામ્મસિ ॥૪૨॥

સિન્ધૂતપવ્ત્રકોલામ્યા તેલ સધોર્તિનાશનમ્ ।

દહીના મદમાં કે સુવત્તા મદમાં કે દદ્યમૂળના કવારમાં નિધવ અને પવકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ત્રિપ્તો, વગેરે, શૂક) ના ક-કથી નિધવ જે તે ઉપર કહેલા સનચાગની પીપરો તત્કાલ નાથ કરે છે

વૃદ્ધિભિઃ શુષ્કગઃ પલેદ્દામ્યાં

દ્વાર્યાં ગ્રન્થ્યાંસેન્ધવાત્ ॥૪૩॥

તેલપ્રાય પચેદ્દશા ત્રિસારકઠગ્રાપદમ્ ।

લોપીત તોલા શૂક, આઠ તોલા પીપરીમૂળ, આઠ તોલા ત્રિપ્તો અને ૨૮૬ તોલા નિધવ એ સર્વના ક ૩ કરીને તે વડે દહીંમાં ચોસઠ તોલા તેલ સિદ્ધ કરું એ તેનું અતિસારની પીડાને મળે છે

ઝડપનો અભિગ્રાહ અને મૂળના ઉપાય

વક્તો માંસદુષ્યાગ્ને પરીવમદન્નજિવ્ ॥૪૪॥

પાનાનુકાસનામ્યવ્રપ્રયુક તેલમેક્તઃ ।

તદ્વિ વાતજિતામશ્ય શૂલં ચ વિગુણોન્નિલઃ ॥૪૫

એક બાળુ માસ, દૂધ અને ઘી ૨ પાવાથી ગ્રાહ
ની કબજિયાત રાત્રે શૂળ રો ઉપદ્રવો મટે છે, તથા
બીજા બાળુ પીવા માટે, રાત્રીવાસના માટે રાત્રે અભયજ
માટે વાપરેલું તેવ પણ ગાંડની કબજિયાત અને શૂળને
મટાડે છે; કારણ કે તેવ એ વાયુને મટાડનારા સર્વ
ઓષધોમાં શ્રેષ્ઠ છે, રાત્રે કોષ પાસેથી વાયુ રોજ
શૂળ છે, માટે તેવ વાયુને છતે છે એટલે શૂળ મટે છે

શૂળ અને મરડામાં તેવ ઉત્તમ લેવાનું કારણ

ધાત્વન્તરોપમર્દાદૈવં ચલો વ્યાપી સ્વધામગઃ ।
તૈલં મન્દાનલસ્યોપિ ચુક્રયા શર્મકરં પરમ્ ॥૪૬

ધાત્વાશયે સતૈલે હિ વિભિસી નાર્યાત્મતે ।

જ્યારે પિત્ત રાત્રે કફ વગેરે ધાતુઓ સીધા થાય
છે, ત્યારે વાયુ રાખા ઘરીસા વ્યાપે છે અને પોતાના
સ્થાનમાં એટલે પકવાશયમાં (નાના આતરણમાં) તે
કોષે છે અતિસારવાળા શેળીની જે અવસ્થા થાય છે
તે સમયે જોકે તેનો જઘ્નગ્નિ મદ લેાય છે, છતાં
મુકિત વડે (પ્રયોગ વડે) તેને તેવ આપવામાં આવે
તો તે તેના દુખનો નાશ કરી તેને ઘણું સુખ આપે
છે, કેમ કે જ્યારે વાયુના સ્થાનમાં (નાના આતરણમાં)
તેવ જાય છે, ત્યારે મરડો ટકી શકતો નથી.

પ્રથમિકા(મરડા)માં તેવ જ શ્રેષ્ઠ છે

શીળે મલે સ્વાયતનચ્યુતે

શ્વોપાન્તરેપ્વીરણ વક્રનારે ।

કો નિદ્રાપ્રાપિત કોષ્ટશૂલી

નાન્તર્બહિસ્તૈલપતો યદિ સ્યાત્ ॥ ૪૭ ॥

જ્યારે (આતરણમાં) મન (ગ્રાહ) ઓછા થઈ
જાયો હોય, વાયુ સિવાયના બીજા દોષો (કફ અને
પિત્ત) પાતપોતાના સ્થાનમાંથી અલિપ્ત થયા હોય અને
વાયુ એકલા જ પોતાની બહારદુરી બતાવતો હોય (જેર
મારતો હોય) ત્યારે દરદીને કોષમાં શૂળ આપે છે અને
ગ્રાહ થતા શૂળ આવે છે રાત્રે શેષ પાવ છે એવી
અવસ્થાવાળો કોષ દરદી અદર અને બહાર તેવ વાપર્યા
વિના (તેવ પીધા વિના અને તેવથી અનુવાસન
અને રાખા કર્યા વિના) છોડી શકે?

ગુદામાં પીણ તથા આમજ માટે ઉપાય

ગુદાધ્વજાપોયુક્તવાત્સહીરં સાપિત હૃદિકા ॥૪૮॥

રસે કોલામ્લચાક્ષ્યોર્શિષ્ટિ પિષ્ટ ચ નાગરે ।

દૂધ અને ઘી ભેગાં કરીને તેમાં મેત્તો અને
ખાટી લૂણીનો રસ નાખવો થ

(દહી નાખીને) વાટેથી સૂઠની લૂગદી બનાવીને નાખવી.
પછી એ બધું દેવતા પર મૂકીને રોનું ઘી સિદ્ધ કરવું
ગુદામાં પીણ થતી હોય અથવા આમજ બહાર નીકળતી
હોય તો આ ઘી આપવું આ પાક કરવામાં સુંઠ કરતા
ઘી ચારગણું લેવું અને ઘી કરતાં મોર અને ખાટી
લૂણીનો રસ ચારગણો લેવો દૂધ અને ઘી તરખે ભાગે
લેવો

તૈરેવ ચામ્લેઃ સંયોજ્યં સિદ્ધં છુસ્ત્વકલિકતેઃ ॥૪૯

ધાન્યોપળવિઢાજાપિપ્પકોલકદાહિમં ।

પાછળ (શ્લોક ૪૮માં) કહેલા મોર અને ખાટી
લૂણીના રસમાં ધાત્રા, મરી, બિંદવવડ, જીરું, સુંઠ,
પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક અને દાડમ એ
રઔષધોના સૂક્ષ્મ (ખારીક) કટક વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી
પણ એ જ ફાયદો આપે છે

યોજયેત્ત્નેહૃવસ્તિ ધા દશમૂલેન સાધિતમ્ ।

શરીરશતાઢાકુર્થ્યાં વચયા ચિત્રકેણ વા ॥૫૦॥

અથવા દશમૂળ વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે સ્નેહ
અસ્તિ આપવી રાત્રા વટકચૂરો, સુવા અને ઉપલેટથી
સિદ્ધ કરેલા અથવા વજ વડે સિદ્ધ કરેલા, અથવા
ચિત્રા વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે સ્નેહઅસ્તિ આપવી

મરડે, આમજ, મૂત્રાઘાત અને

કશિયતમાં અનુવાસન

પ્રવાહને શુભધરો મૂત્રાઘાતે કટિપદે ॥૫૧॥

મુત્રામ્લેઃ યત્ત તૈલ ઘુત વાડ્યજુવાસનમ્ ।

મરડે, આમજ નીકળતી, મૂત્રાઘાત અને કમર
જઘ્નગ્નિ જતી, એ રોગોમાં નળ્યાં અને બહાર શ્લેષ
થાથી સિદ્ધ કરવું તેવ કે ઘી અનુવાસનઅનિનમાં આપવું

આમજ નીકળે તો શું કરવું?

પ્રમેશયેદ્ગુદં પ્યત્તમમ્યક્ સ્વેદિતં મૃદુ ॥૫૨॥

કુર્ચાંશ ચોક્ષ્ણાચ્ચ મધ્યચિત્રદ્રેણ ચર્મણા ।

ગુદા (આમજ) બહાર નીકળી નહીં હોય તો
તેને નહ ચોખીને તથા રોક કરીને કામગ કરવો,
પાછી મલ ઘાટવી તથા ૧૪માં (જવાણા ચમક વડે
ગોદાનનાં બાધવો.

ખાટાનનાં : ગોદાન જેવા આમરનો પાક

પચ્ચમૂલસ્ય મહતઃ કાય હીરે ત્રિગચયે ॥૫૩॥

કુન્દુરં ચાન્વટિતં તેન વાતાપ્રક્રમ્યત્ ।

તૈલ વચેદ્ગુદાધ્વજાં પાનામ્લદ્રેન તઞ્ચયે ॥૫૪॥

મેટા પદમૂળનો કચાવ એવો તથા વજનમાં તેનો
બહાર તેવ લઈને તે તેવ અને કચાવ લેનાં દૂધમાં

પકવ કરવા. એ દૂધમા ચાતરડાં રહિત (આતરડા કાઢી લીધેલા) ઉંદર અને વામુનાચક્ર ઔષધોના કડક (ગરમા એરડમૂળ વગેરેનો કડક) નાખવો. પાકમા દૂધ તેવથી ચોગણુ લેવું. આઠી બીજે દ્રવ પદાર્થ નથી માટે તેવથી દ્રવ ચોગણા લેવો જ જોઈએ, બીજ સ્નેહની પેઠે આઠી દૂધ તેવની બરેબર લેવું નહિ. દૂધ થણુ ઘોવાથી વામુનુ કાર્ય જે ગુલ્મ થ (આમળ નીકળથી) તેને જલદીથી થમાવે છે, માટે ચાચગણુ દૂધ લેવું એ જ ચોગ્ય છે એ રીતે સિદ્ધ થયેતું તેવ પાવાથી તથા ચોળવાથી ગુલ્મ થ મટે છે (કવામમા તેવ, દૂધ અને આતરડા કાઢી લીધેલા ઉંદર નોડુ ભેગુ ઉકાળી તેવસિદ્ધ કરવું)

પિત્તના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૫૪ થી ૮૦૧)

સામ પિત્તાતિસાર

વૈત્તે તુ સામે તીક્ષ્ણોષ્ણવર્ચ્ય પ્રાગિવ લઙ્ગમ્ ।

પિત્તનો અતિસાર સામ ઉપાય તો પાછળ વાતાતિ સારમા થયીરહે હવડુ કરવાને જે કરવાનું કહ્યું છે, તે બધું કરવું માત્ર તેમાથી જે નીસરૂ અને ઉષ્ણ ઉપાય તે છોડી દેવું

પિત્તાતિસારમાં તરત્તરનો ઉપાય

વદ્ધવાન પિત્રેવ પદ્ધન્નમ્ સમ્

નિમ્ન સ્વાસ્થિવમ્ ॥ ૫૫ ॥

પેવાદિ હુધિતસ્પાત્રમગ્નિસન્ધુષ્ણ હિતમ્ ।

શૂદ્ધત્યાદિગ્નામીઠદ્વિયલાશૂર્પણમિ ॥ ૫૬ ॥

પિત્તાતિસારવાળા સમીને તરત્તર લાગે તેા તેણે સૂક, મોઘ, અને વાળા (કાળા અને તુગથીવાળા), પિત્તપાવડે, રકતવદન, એ પાચન જળમા (ચિ ૧/૧૫, ૧૫૫) ક્રિયાનું તથા સારિવા નાખીને કવાય કરીને તે ઠાડ પડયા પછી પીવે. જ્યારે તે ચાલી અત્યંત ભૂખ્યા થાય, ત્યાર તેને રાત્રિનીલી વૃદ્ધ કરનાર પેવા વગેરે અન્ન ખાવા ચાપવું તે હિતકર છે તે પેવા વગેરે બુલનાદિ ગણુ(દ્રવ્ય પચમૂળ)ના ઔષધો, થતાવડી, બચા, અતિબચા અને શૂર્પણમી, એ ઔષધો થી સિદ્ધ કરવાં (દ્રવ્ય પચમૂળ=૨૫૫ પચમૂળ નુ ૬/૧૬૮)

ઉપવાસ વગેરે છતાં ના જીવેના પિત્તાતિસારના ઉપાય

પાયયેદનુચન્ધે તુ સક્ષીઢ્ઠ ટન્ગુલામ્મસા ।

કુટન્નસ્ય ફલં પિપ્પં સ્વસ્તં સન્નુગમિયમ્ ॥ ૫૭ ॥

પાઠાવત્સકવીજત્વમ્દર્વીર્ગ્રન્થિકશુષ્કિ વા ।

કાથ વાડતિવિપાવિલ્લવત્સ-

કોરીલ્યમુસ્તજમ્ ॥ ૫૮ ॥

અથવાડતિવિપામૂર્વાનિશેન્દ્રયથતાક્યંજમ્ ।

સમઘ્વતિવિપાશુષ્કીમુસ્તેન્દ્રયથકટુફલમ્ ॥ ૫૯ ॥

પાછળ કદા પ્રમાણે ઘાઘન રાત્રે પેવા વગેરે ઉપચારે કરવા છતાં પણ અતિસાર ન મટે, તો તે અતિસારવાળાને પલાંડમૂળ, ઈન્દ્રજવ, કડાણવ, દારુજદર, ગદોડા અને સૂક અને સર્વનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવતમણુ સાથે પાવુ અથવા કડાણવ, ઈન્દ્રજવ અને અતિવિપ, એ ત્રણનું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવ-સમણુ સાથે પાવુ અથવા અતિવિપ, બીજુ, કડાણવ, વાળો અને મોઘ, એ ઔષધોનો કવાય પાવો, અથવા અતિવિપ, મૂર્વા (મોરવેડ), હળદર, ઈન્દ્રજવ અને રતાજન, એ રાત્રીપીના કવાય પાના અથવા અતિવિપ, સૂક, મોઘ, ઈન્દ્રજવ રાત્રે કાષ્ઠક એ રાત્રીપીના કવાય મધ સાથે પાવો

યલં વત્સકવીજસ્ય અપયિત્વા રલં પિત્રેવ ।

યો રસાસી જયેઢ્ઠીઢ્ઠ સપૈત્ત જટરામયમ્ ॥ ૬૦ ॥

મુસ્તાકપાયમેવં વા પિત્રેન્નયુષમાયુતમ્ ।

સક્ષોઢ્ઠ શાલ્મલીઢ્ઠુતકપાય વા હિમાદ્યમ્ ॥ ૬૧ ॥

જે માણસ પ્રથમ માન્યત ખાઈને પછી ચાર તેવા ઈન્દ્રજવના પાણીમા કરેલા કવાય પીરે, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે એ જ પ્રમાણે જે માણસ પ્રથમ માતરત ખાઈને પછી ચાર તેવા મોઘનો પાણીમાં કરેલા કવાય મધ નાખીને પીરે, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે. અથવા જે નાણુન પ્રથમ માતરત ખાઈને પછી શીમરજન દૂધના ડીઢ્ઠા લિપ્તમા મધ નાખીને પીને, તેના પિત્તાતિસાર જલદી મટે

કિરાત્તિકરુ મુસ્ત વત્સક સરછાઢ્ઠનમ્ ।

કટુઢ્ઠેટી ઢીઢ્ઠેર વિલ્લમર્ષ દુરાલભા ॥ ૬૨ ॥

તિલા મોચરસ રોઢ્ઠ સમઢ્ઠા કમલોત્પલમ્ ।

નાગર ધાતકીપુષ્પ ઢાઢિમસ્ય ત્વગુત્પલમ્ ॥ ૬૩ ॥

સર્ધંયલોકૈઃ સ્મૃતા યોગાઃ

સક્ષોઢ્ઠાસ્ટગ્ગુલામ્મુના ।

કરિયાનુ વગેરે રાત્રીપીના ચાર થો । દરેક અપા-અરધા શ્લોકમાં કહેવા છે, તેમાથી નામે તે એક થો । મધ અને ચોખાના ધાવતમણુ સાથે પીવાથી પિત્તાતિસાર મટે છે તે ચાર થોના આ પ્રમાણે છે (૧) કરિયાનું, કડુ, મોઘ, કડાણવ, રતાજન, એ ઔષધોના ચૂર્ણને મધ તથા ચોખાના ધાવતમણુ સાથે પીવું (૨)

ભાષ્યશીગણી, વાણી, બીલાનો ગર્ભ અને ધમાસો એ રોગધાનુ ચૂર્ણ મર અને ચોખાના ધાવરમણ સાથે પીવું (૩) તલ મોચરસ, લોધર, મજ્જક અને કાળુ કમળ એ રોગધાના કક મધ અને ચોખાના પાણી સાથે પીવા (૪) સૂક, ધાવડોના ફૂલ, દાઝમની છાલ, કાળુ કમળ એ રોગધાના કક મધ અને ચોખાના ધાવરમણ સાથે પીવા

પકવ (નિરામ) પિતાનિસારના ઉપાય
નિશેન્દ્રયવરોધલાકાથ પન્થાતિસારજિત્ ॥૬૪
ઉગર, ઈન્દ્રિય લોધર અને એવડી એ ઔષધોના કથાય પન્થાનિસારન મ ૧૩ છે એવે પકવ પિતાનિસારન મ ૧૦ છે

રોધામ્યષ્ટામિયઙ્ગત્રાદિગણા

સ્તદ્વત્ પૃથક્ વિન્નેત્ ।

૧. ગાંઠી ॥૬૫ ૨. ગાંઠી ૧૫ અને પ્રિયવર્ણાદિ ગણ માંડી ૧૫ ત તરીકે લેવા રોગધાન મધ નથા ચાખાના ધાવરમણ સાથે પીવા તરીકે પન્થાતિસાર નાથ પામ છે
પદ્મવદ્નરકયષ્ઠાદફલિનીદાદિમાઙ્ગકુરે ॥૬૫॥
પથાવિલેપીલકાન્ન કુર્વાસદધિદાદિમાન્ ।
તદ્વદ્ધિત્યવિલ્યામ્નજમ્યુમયે પ્રક્લપયેત્ ॥૬૬॥

મે ૧. ગાંઠીના છાલ, લેડીમધ, કા ૧. દાઝમના એવડી એ રોગધાન વગેરે વિલેપી ક ખવ કરવા અને નથા ૧ તથા ૧ મ નાખીને ખાવા ૨. પાવા, અથવા મળના ભાં બી ૧ રોગધા મ વા જાનુની ના ૧ રોગધાન વગેરે વિલેપી ક ખવ કરવા તથા ૨. પાવા ૧ મ નાખીને ખાવા ૨. પાવા એ નળે ૧૦ ૧ પાવા વાલ પકવતિનાન મ ૧૦ છે

અજાયય પ્રયોક્તય નિગમે, તેન ચેચ્છર્મ ।
દોષાધિક્યાન્ન જાયેત યલિન ત વિરેચયેત્ ॥૬૭॥

જો પિત્તવી રસકે અતિ ધરના ૧૧ નિગમ લેખ તા તન ત પીવું ૨. પાવાના પ્રથા ૧ કરવા, પથ લખના અતિ ધરના એ ૧૧ જ તરીકે અતિ ધર મર નહિ, તા પછી જ ત ૧ તિ બગરાન ૧૫, તા તન વિ ૧૦ ૧૧૧૧ ૧૧૧૧ તા તને વિરેચન આપવું નહિ

અનિસારમા ગ્રા અને ગાળી પાવડનો નીકળના લેખ તેના ઉપાય

ધ્યત્યાસેન શુદ્ધરક્તમુપવેચેત યોગ્યિ વા ।

પલાશફલનિર્મૂલુ યુક્ત વા પથસા વિન્નેત્ ॥૬૮॥

તતોન્નુ કોળ પાતળ્ય હોરમેર પથાગત્ ॥

પ્રવાહિતે તેન મલે પ્રશામ્યતુદરામય ॥૬૯॥

જે અનિસારના રોગવાળાને ગાળ થવાની લોહી પડે છે અને લોહી પડવાથી ગાળ થાય છે, તેને ખાખશ ના ફળનો કવાથ રોકેલા પાવા અથવા દૂધ સાથે પાવે તે પછી રાત્રીથી ચવાવાથ તેટલું દૂધ લગાર નરમ કરીને પાવું તે દૂધને લીધે મળ બહાર નીકળી જવાથી પેટના રાગ (અનિસાર) થાત પડે છે

પલાશત્પ્રયોગ્યા વા ત્રાયમાણા વિશોધની ।

ખાખશના ફળની પેક ત્રાયમાણનો કવાથ એકલો પાવે અથવા દધમા પાવા તથા ત પછી રાત્રીને પચી થક તેટલું દૂધ લગાર નરમ કરીને પાવું તેથી પણ શાંતન થાય છે

અનુવાતન કમાર કરન્ ॥

સસમ્યૌ ક્રિયમાણાયા શૂલ યતનુવર્તેત્ ॥૭૦॥

છત્તદોષસ્ય ત શીત્ર યથાગ્રહ્યનુવાસયેત્ ।

જે અનિસારના રાગીનો મે ૧ લી ગયો લેખ, તેને પેથાઈ કમ કર્યા છતાં પણ જે શૂળ મટે નહિ તો તેના બદલાઈ નથા બગના વિચાર કરીને, બદલાઈને મર ન પડ એવી રીત, તરત અનુવાતન કરવું

અનુવાતન ધાના વગેરે કરવું ॥

શતપુષ્પાવરીભ્યાં ચ વિલેવેન મધુકેન ચ ॥૭૧॥

તૈલપાદ વયોયુક્ત પક્ષમન્વાસન છુલ્મ ॥

શુભ, શતાવરી, બીલી અને લેડીમર, એ ઔષધોના કક વગેરે (ધીથી) ચાથા ભા ૧૦ તરતમા દૂધ નાખીને પી પકવ કરવું એ ધી અનુવાતનના ઉપાગમા લેવું

પિત્તાનિસારમા પિચ્છાનસ્તિ કથાર આપયી ॥

અશાન્તાવિત્યતીસારે પિચ્છાચસ્તિ પરહિત ॥૭૨॥

જમ કરવા છતાં પણ અનિસાર વાન થાક નહિ તા પછી તન પિચ્છાનસ્તિ ૨૫૫થી ૧૦ અનિસાર છે (વા ૨ માપથી નિર નહિ આપવી તન પિચ્છાનસ્તિ કલ છે)

પિચ્છાનસ્તિની બનાવટ, વિધિ, દાવડ

પતિવેષ્ય કુશારાદૈરાદ્રુતાનિ શાલ્મ્લે ।

વૃષ્યમૃત્તિકવાડલિય સ્વેદયેન્નેરોમયાગ્નિના ॥૭૩॥

મૃચ્છોપે તાનિ સહુચ

તત્પિચ્છ મુષ્ટિશામ્લત્ ॥

મદ્યેત્યપસ પ્રસે પૂતેનાસ્વાપયેત્ ॥૭૪॥

નવયષ્ઠાદકલ્કાન્યયોદ્રેતૈલગ્રતાડ્નુ ચ ।

સ્નાતો મુચ્ચીત વપસા જાઘ્નલેન રમેત વા ॥૭૫॥

પિત્તાતિસારવ્યરોગકુલ્મ

સમીરણાદ્યમહર્ણીવિદ્યારત્ ॥

જયત્યયં શીઘ્રમતિપ્રવૃત્તિ

વિરેચનાદ્યાપનયોષ્ઠ્ય વસ્તિઃ ॥ ૭૬ ॥

શીઘ્રગાત્રી કૃત્વના વીર્યા ડીટા લાગીને તેને લીલા દર્શી (બળ)માં લયેટવા પછી તે ગાત્રને કાચી માટીને લેપ કરવા અને તેને ગાત્રના છાત્રના અગ્રપાને તાપ દેવા. માટી સુકાઈ જાય ત્યારે તે ગોળા કાઢી લઈને તેમાંથી બફાવેલા ડીટા એક મૂળી (ચામ તોડા) લઈને ૬૪ તોલા દૂધમાં નાખીને ઘૂંટવા પછી તેને ગાળી લઈને તે દૂધમાં તગર રાત્રે લેલીમધમાં ૬૬૬ નાખવા તથા ધી, મધ અને તેવ નાખવું પછી રો બિશ્ક વડ આસ્થાપનબસ્તિ રાખવો. પછી રોનોરો સ્નાન કરીને દૂધ સાથે કે જગત પ્રાણીઓના શાન્તન સાથે બિશ્ક બાંધે આ બસ્તિ આપવાથી પિનાનિસાર, તાવ, સોજા, ગોળા, પન, સગ્રાહણી રાત્રે વિરેચન તથા અસ્થાપનથી દોષની અતિ પ્રમૂતિ થઈ ગઈ હોય તે રો શર્વ મટે છે

અથ અનિસારમા દૃષ્ટિત

પાળિત કુટજોત્યં ચ સર્વોત્તિસારનાશનમ્ ।

ઘસકાલિસમાયુક સામ્ય-

પ્રાદિ સમાશ્લિકમ્ ॥ ૭૭ ॥

ઇદ્રજવના મિત્તિમાં વળગાડીને તથા અબઝાદિ બહુના ઓપધા રો તે મધ નાખીને ખાવાથી તે સર્વ પ્રમરના અતિસારનો નાશ કરે છે, અર્થાત્ આમાનિસાર અને પકવાનિસાર બન્નેનો નાશ કરે છે

કેવં અતિસારમા પુટપાકયો ઉપાદ કરચે?

નીરુક્તિતામં દોષાન્નિપ્રેપ સાદં વિરોધિતમ્ ।

નાનાવર્ગમતીસાર પુટપાકરુપાચરે ॥ ૭૮ ॥

જેનો બદલાઈ પ્રતીક હોય એવા દરેકનો પક્ષ અતિસાર પીડા વિનાગો, મિસાગ, ગ્રામ્ય લોહી પડે, જૂનો અને રાત્રે રો અગ્રાપાને હોય તે તે અતિસારના ઉપાદ પુટપાક વડે કરવા

પુટપાક યાને કરચે?

ત્યક્ષિપિગ્દર્શિચક્રતસ્ય ધીર્વર્ગપિપસૃતાત્ ।

મૃક્ષિનાદગિના ચિવગ્રાપ્સ

નિર્પણિત રિમમ્ ॥ ૭૯ ॥

મતીસારી પિપેત્રુક મધુના સ્થિતપાકરુપાત્ ।

અરચે-જવા મેલો અરુદો એ ગુલનો છાત્રનો ગોળા કરીને તેના ઉપર મલકાવેલી માટીમાં પાદા લીધીને તે ઉપર કાચી માટીને લેપ કરવો પછી તે ગોળાને નાખવા છાત્રના અગ્રપાને તાપ માટે નુકાઈ ૧૧ એટલે અરુદાના ગોળા પાસે રાખીને રત્રે નિશ્ચયે

કરવો તે રત્રે ટાટા પડવા દઈને તેમાં મધ કે સાકર નાખીને અતિસારવાળા રાત્રીને પીવા આપવો.

પયં શીરિદ્રમ્લગ્નિમસ્તામરોદૈશ્ય કલ્પયેત્ ॥ ૮૦ ॥

કટ્વક્ટ્વચામૃતયુતા સ્વેદિતા સલિલોષ્મણા ।

સશોદ્રા હત્યતીસાર યલ્લવન્તમપિ દ્રુતમ્ ॥ ૮૧ ॥

એ પ્રમાણે જ જે વૃગોમાં રો દૂધ નીકળે છે, એટલે વડ, પીપર, પીપળો, ચાણ, ઉમરજ વગેરે વૃક્ષ (ચોર, ખરતાડી વગેરે નહીં)ની છાત્ર તથા તેના કુમળા અકુર (એટલે વડ વગેરેના કુમળા અકુર વડ) પણ પુટપાક કરીને તે રાત્રે ૭૧ પ્રમાણે મધ કે સાકર તથા અનિસારને પાવાથી અનિસાર મટે છે અલવાની (બાદ અરુદાની) છાત્રના ઘોડાની કરીને પાણીની વગળથી તેને બાફવી પછી તેને મધ સાથે ખાવા રાખવી, તેથી ગમ તથા નગવાન અનિસાર પણ બલ્લદી થી મટે છે

રક્તાતિસારના ઉપાય

(ગ્રંથક ૮૧ થી ૧૦૧ ॥)

દૂધ

પિત્તાતિસારી સેવેત પિત્તલાયેર ચ. પુનઃ ।

રક્તાતિસારં કુરુતે તસ્ય પિત્ત સત્કૃદ્ધરમ્ ॥ ૮૨ ॥

શ્વેતળ ગુદપાક ચ તત્ર ડામ પપો હિતમ્ ।

પમોત્પલસમદ્રામે શ્વેત મોવચ્ચેન ચ ॥ ૮૩ ॥

સારિયાપણિદોષોઽં પ્રસરીતો નદિદિક્તઃ ।

સશોદ્રગર્ગર પાને માત્રેન ગુદનેચને ॥ ૮૪ ॥

પિત્તના અતિ રુચાને નનુપા જે રૂચી ૧૩૩ પિત્તકારક અન્નપાન લઈને તરત્રે કરે, તે તેનું પિત્ત અતિશય કોચીને તેના અનિસારને રક્તાતિસાર નું રૂચ આપે છે તથા તેની સાથે તાવ, તાવ અને જખર ૭૦ પાક થાય છે અથવા તેને પાણી સાથે, અથવા કમળ, મજ્જા અને મોવચ્ચ નાખીને ઉપાદે ૧૩૩ રૂચ કીને પીવા રાખવું એ પિત્તકારક છે અથવા ચારિયા, લેલીમધ અને લેપર નાખીને ઉપાદે ૧૩૩ રૂચ કિનારક છે, અથવા વનો વગરના કુમળા અકુર નાખીને ઉપાદે ૧૩૩ રૂચ કિનાર છે એમાં થી ૧૦ જે ઉપાદેવા દૂધમાં નહીં તથા સાકર નાખીને કરીને પાણી, ખાચાના બાફ અને તે ૧૦ જે રૂચ પાચે, ગુદા ઉપર તે દૂધની ઘર રાખવી

અથવા અને પુષ્પ

તદ્ગુદપાકયોઽન્નન્ના સાગવા. પાનાપ્રયોદિતાઃ ।

કાર્મવંચકૃષ્ણમ્ કિન્નિદ્રમ્ સપાર્શ્વઃ ॥ ૮૫ ॥

તે જ પ્રમાણે રક્તાતિસારવાળાને ખટાઈ વિનાના માસરસ તથા યુષ વગેરે તેમાં ઘી નાખીને ખાવાપીવા આપવા એ હિતકર છે, તેમ જ કાશ્યપી(શીવણી)ના કૃળનો યુષ વગાર ખટાઈ સાથે સાકર નાખીને ખાવા પીવા આપવો, તે પણ હિતકર છે

પેયા, માખણ

પયસ્યર્ષોદકે છાને હીવેરોત્પલનાગરિઃ ।

પેયા રક્તાતિસારમ્ની પૃષ્ઠીર્ણીરસાન્વિતા ॥૮૬॥

પ્રાગ્મક્ત નવનીતં વા તિહ્યાન્મધુસિતાયુતમ્ ।

બકરીના દૂધમાં દૂધથી અડધું પાણી નાખીને તેમાં વાળો, કાળુ કમળ ૨ ન સૂઠ નાખીને તેની પેયા કરીને તેમાં પુશ્તિપાર્ણીના ૨૦ નાખીને પીવાથી રક્તા તિસાર મટે છે, અથવા ભોળન કરતા પહેલા મધ અને સાકર સાથે માખણ ચાટવું (એ પણ રક્તાતિસારમાં હિતકર છે)

બધુ જ રક્તાતિસારમાં શું કરવું ?

શલિન્યસ્તેડસ્મેવાજં માર્ગે વા ઘૃતમર્જિતમ્ ॥૮૭॥

ક્ષીરાનુપાન ક્ષીરાશી બ્રહ્ ક્ષીરોદ્ભવં ઘૃતમ્ ।

કપિશ્ચલરસાક્ષી વા લિહિન્નારોગ્યમ્મરુતે ॥૮૮॥

તે રક્તાતિસાર બળવાન હોય તે બકરાનું કે ઘરણું બોલી ઘીમાં શેડીને ખાવું તથા તે ઉપર દૂધ પીવું અને દૂધ ખાઈને રહેવું રાથવા દૂધમાંથી બારેબાર કાઢેલા (છાશમાંથી નહિ) માખણનું બનાવેલું ઘી ત્રણ દિવસે ચાટવું, અથવા ધોળા તેતરના મામળા રત પીવો એ પ્રમાણે કરનાર રક્તાતિસારની આરામ્ય પામે છે

રક્તાતિસારમાં ઘતાવરીના પ્રયોગ

પીત્વા ઘતાવરીકલ્ક ક્ષીરેણ ક્ષીરમોજન ।

રક્તાતિસાર હત્યાગુ તથા વા સાધિત ઘૃતમ્ ॥૮૯॥

જે માખણ ઘતાવરીના કંકને દૂધ સાથે પીએ તથા દૂધનું જ ભોળન કરે તેના રક્તાતિસાર બંધ થઈ નાશ પામે છે, અથવા ઘતાવરીના કંક વડે સિદ્ધ કર્ણું ઘી પીને પણ ભોળન તરીકે દૂધ જ પીને જ રહે, તેના રક્તાતિસાર તરત મટે છે.

વાસ્તવિ ધૂત

લાક્ષાનાગરવૈદ્ધીકટુકાદાવિવલ્કલઃ ।

સર્પિ. સેન્દ્રયવૈઃ સિદ્ધ

પેયામગ્ઢાચારિતમ્ ॥૯૦॥

મતીસાર જયેન્દ્રીય ત્રિદોષમપિ દારુણમ્ ।

લાખ, નૂંક, પીપર, કડુ, ઘણાદરની છાત અને ઇન્દ્રજ્ય એ ઔષધો સિદ્ધ કરવું થો. પેયા કે મઝ

સાથે પીવા રાપવાથી ભયકર ત્રિદોષનો અતિસાર હોય તોપણ તે મટે છે, (તથા રક્તાતિસાર પણ મટે છે)

રક્તાતિસારના ઉપાય (ચાનુ)

કૃષ્ણમૃચ્છૃયપ્રવાહસોદ્રાસ્કૃત્પન્ડુલોદકમ્ ॥૯૧॥

જયત્યસ્ત્રં પ્રિયક્મુશ્ચ તણ્ડુલામ્બુમધુપ્લુતા ।

કાળી માટી, બળદાણુ, જેઠીમધ, ભોરીંગસૂતી રત્ન, ચોખાનું ઘોવરામણુ, એ સર્વેને એકત્ર કરીને પીવાથી રક્તાતિસાર મટે છે, તેમ જ કાળને મધ તથા ચોખાના ઘોવરામણમાં શેડીને પીવાથી રક્તાતિસાર કારક છે

કલ્કસ્તિલાનાં કૃષ્ણાનાં શર્કરાપાકમ્ભાગિકઃ ॥૯૨॥

માજેન પયસા પીતઃ સઘો રક્તં નિયચ્છતિ ।

કાળા તલનો કંક એક ભાગ અને સાકર પાચ ભાગ, એ બેને રોકકા કરીને બકરીના દૂધ સાથે પીવાથી તન્કાગ રક્તાતિસાર કાબૂમાં આવે છે (મટે છે).

પીત્વા સશર્કરાક્ષોદ્રં ચન્દન તણ્ડુલામ્બુના ॥૯૩॥

વાદત્વળ્લામ્મોદેર્યો રક્તસાવાચ મુચ્યતે ।

સાકર અને મધ નાખીને સુખડને ચોખાના ઘોવરામણ સાથે પીવાથી બળતરા, તરત, પ્રમેહ અને બોલી વધી જવું એ રોગો મટે છે

ગુદા પાકે કે ગુદામાં લાધ બગે તેના ઉપાય

ગુરૂચ્ચ દાદે પાકે વા સેકલેપા દિતા દિમાઃ ॥૯૪॥

ગુદામાં બળતરા થતી હોય કે પાક થશે હોય તે ૬૫ લેપ કરવા કે ૬૫ રોપધોનાં નિવન કરવા થિન કરે છે

સિવન ઔષધોથી તૈયાર કરેલા પાણીની ધાર કરવી કે એવું પાણી છાટવું

રક્તાતિસારમાં પિચ્છાશ્લિત ક્યારે આપવી ?

મલ્પાલ્યં बहुशो रक्तं सदाहमुपवेद्यते ।

પવા વિવશો વાયુશ્ચ કુચ્છાશ્ચરિત વા ન વા ॥૯૫॥

પિચ્છાશ્લિત તવા તસ્ય પૂર્વાકમુપકલ્પયેત્ ।

જ્યારે રક્તાતિસારના દરદીને નૂકાઈનું મળે અને પાર થોડા થોડા થોડીના ગાડ થતા હોય અને જ્યારે વાયુનો વિનય થવાથી વાયુ મનાવવાનું ફરી થકતો હોય કે તદ્દન ન ફરી થકતો હોય, ત્યારે એવા દરદીને પહેલા (જ્યેષ્ઠ ૩૨૫ થી ૩૬૫) કંઠી પિચ્છાશ્લિત આપવી.

રક્તાતિસારની પિચ્છાશ્લિતની મનાવટ, ફાગ

પદ્માન જર્જેરો હત્ય શિશિપાકોવિદારવાઃ ॥૯૬॥

પલ્લેચવાંશ સ વ્ધાથી ઘૃતક્ષીરસાન્વિતઃ ।

પિચ્છાચ્છૂર્તો ગુદમંદ્રો પ્રવાહજરજાસુ ચ ॥૧૭॥
પિચ્છાચ્છૂર્તઃ પ્રયોક્તવ્યઃ ક્ષતક્ષીણબલાવહઃ ।

કળા સીસમના ઝાડના અને સફેદ કાચનારના
ઝાડના પાદડાને કચરીને તેના જલ નાખીને કવાથ કરવો.
તે કવાથમા થી તથા દૂધ નાખીને પિચ્છાબસ્તિ આપવી
જો રોગીને ઝાડ સાથે પિચ્છાને સાવ થતો હશે,
આમજ બહાર નીકળતો હશે, મરડાની પીડ થતી
હશે, તો એ પિચ્છાબસ્તિથી મરડે એ બસ્તિ છાતીના
ચાદાથી દુર્બળ બનેલા માણસને બરા આપનારી છે

રક્તાતિસારમા અનુવસન

પ્રપોષ્ટરીકસિદ્ધેન સર્વિપા ચાનુવાસનમ્ ॥૧૮॥

સ્વબક્મગ વડે સિદ્ધ કરેલા થી વડે અનુવાસન
બસ્તિ આપવાથી પણ ઉપર કંથુ તેવું જ ફર થાય છે

અતિસારમાં ઝાડ સાથે, પહેલાં કે પછી

બોહીના ઝાડે થાય તેના ઉપાય

રક્તં વિદ્યસહિત પૂર્વે પથ્થાદ્યા યોઽતિસાર્યતે ।

શતાવરીઘૃત તસ્ય લેહ્યાર્થમુપકલ્પયેત ॥૧૯॥

જે અતિસારના રોગવાળાને ઝાડની સાથે અથવા
પહેલું કે પછી બોહી પડતું હોય તેને શતાવરીથી સિદ્ધ
કરેલું થી ચાટવાને માટે આપવું

શર્કરાચાર્કરં લીઢ નવનીતં નવોદ્ધૃતમ્ ।

ક્ષોદ્રપાદ જયેચ્છીઘ્રં તં વિનાર હિતાશિત ॥૨૦॥

નાથુ ઉતારે] માખણ લઈને તેનાથી સાર કરાડી
તથા મધ ચોથે બાને લઈને તે સર્વત્ર રોકત કરવું
પછી રોગીને ચાટવા આપવું જો રાત્રી થય પાનથે તો
એ ઉપાયથી તેના ઉપરના (શ્લોક ૯૮॥ વાળા) રોગ
મટી જશે

ન્યપ્રોધોદુશ્વરાશ્વત્યગુહાનાપોથ્ય વાસંયેત્ ।

મહોરાત્રં જલે તત્તે ઘૃત તેનામ્મસા પતેત્ ॥૨૦૧॥

તવર્ષશર્કરાયુક લેહ્યેત્ક્ષોદ્રપાદિકમ્ ।

મધો વા યદિ લાડપૂર્વે યસ્ય રક્ત પ્રવર્તેતે ॥

વડ, ગુલર (ઉમેરે) અને પીપળા, એ વૃક્ષોની
લીંબોઓ લાવીને તેને કચરીને, ઊના પાણીમાં નાખીને
એક દિવત તથા રાત (સાંચીત કસક) રહેવા દેવો.
પછી તે પાણી નાની લઈને તે પાણીમા થી સિદ્ધ
કરવું એ ઘીમા તેનાથી અડધી સાર તથા ચોથા
ભાગનું મધ મેળવીને તેને ચાટવું તેથી રોગીને જો
નીચે નુધ વનરે માટે કે ઉપર મુખ વનરે માટે
બોહી પડતું હોય, તો તે મરડે

કફના અતિસારના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦૨થી ૧૧૬)

પહેલા ઉપચારઃ પછી શ્રીળં ઓપધી

શ્લેષ્માતિસારે વાતોક વિરોપાદામપાચનમ્ ।

કર્તવ્યમનુબન્ધેઽસ્ય વિવેત્પક્ત્વાઽગ્રીદીપનમ્ ॥

ત્રિલ્વકર્કટિકામુસ્તપ્રાણદાવિશ્વમેષજમ્ ।

વચાવિદ્વજ્જમૂતીકધાનકામરદાક વા ॥ ૧૦૪ ॥

અથવા પિપ્પલોમૂલપિપ્પલીદ્વયચિત્રકમ્ ।

કફના ૨ તિસારમા ખાસ કરીને વાયુના અતિસારમાં
કલા પ્રમાણે '૨' ૧૫ ને પકવવા (વાયુના અતિસારમા
કહેવો બીજો વિધિ કરવાની જરૂર નથી માત્ર આમને
પકવવા) એમ કરના પણ જો અતિસાર ન મટે તો
બીજા, કાકડશીંગ, મેઘ, હરે, સૂક એ ઔષધોના
કવાથ કરીને પીવો, તથા અગ્નિ પ્રદીપ થયે અથવા
વજ, વાવડિન, કરિયાનું, ધાણ અને દેવનાર, એ
રૂપધોના કવાથ કરીને પીવો, તેથી અગ્નિ પ્રદીપ
થયે અથવા પીપરીમૂળ, પીપર, નળપીપર અને
ચિત્રો, એ ઔષધોના કવાથ પીવો, તેથી અગ્નિ
પ્રદીપ થયે

પાઠાગ્નિસ્તક્કપ્રગ્નિતિકાગુર્ણાવચામયા ॥૧૦૫॥

પરિપિતા ચદિ વા વિષાઃ શ્લેષ્માતીસારમેષજમ્ ।

પથામૂળ, ચિત્રો, કાકડશીંગ, પીપરીમૂળ, કડ,
સૂક, વજ, હરે, એ ઔષધોના કવાથ કરીને પીવો
અથવા ઘાટીન નામ પાણી સાથે પીસ એ કરાનિ
સારનું ઔષધ છે

સોવર્ચલચચારોપહિદ્ગુપતિવિગમયાઃ ॥૧૦૬॥

વિતેચ્છ્લેષ્માતિસારાતંશૂનિતાઃ કોષ્ઠવારિણા ।

સરળ, વજ, સૂં, પીપર, મરી, હિ ૧, અતિવિગની
કરી, હરે, એ રૂપધોનું મૂર્દા કરીને લનાર નામ
કરેલા પાણી સાથે પીવાથી કફતિસાર મટે છે

મય લોદ્યા કપિયસ્ય સ્વપ્નોપશ્ચોદ્રશર્કરમ્ ॥

કટ્ફલ મધુચૂકં વા મુચ્યતે જટરામયાત્ ।

સૂં, પીપર, મરી જે ગરુડનું મૂર્દા તથા મધ અને
સાર નાખીને કોથાના ના ચાટવાથી ઘરડાના રોગ
કફતિસાર મટે છે, તેમ જ કાકડશીંગ અને મધ ચાટ-
વાથી પણ એ જ ગુરુ થાય છે

કળાં મધુચૂતાં લીદ્યા તત્તે પીત્વા સચિત્રકમ્ ॥

મુસ્ત્વા વા પાલ્લિત્વાનિ ધ્યપોહ્યુત્તરામયમ્ ।

પીપર અને મધ સાથે ચાટવાથી અથવા ચિત્રાનું

ચૂર્ણ નાખીને છાવ પીવાથી અથવા નાના કણ બીલા ખાવાથી ૧૮૦નો શેન કફનિસાર નાથ પામે છે

કફનિસાર ઉપર પાઠાદિ ચૂર્ણ

પાઠામોચરસામ્મોદધાતકીવિલ્વતાગરમ્ ॥૧૦૯॥

સુકન્ધમ્પતીસારં ગુદતક્ષેણ નાશયેત્ ।

પાઠામૂળ, મોચર, મોચ, ધાવડીના ફૂલ, બીલા, સૂંઠ, એ સર્વનું ચૂર્ણ છાવ રત્ને ગોળ સથે પીવાથી બહુ કફસાધ્ય અનિસાર હોય તેપણ મટે છે

કફનિસાર ઉપર કપિત્થાષ્ટક ચૂર્ણ

ધવાનીપિપ્પલીમૂલચાતુર્જાતકનાગરે ॥૧૧૦॥

મરિચાગ્નિજલાજાતીધાન્યસૌચલં સમે ।

શૃપામ્લધાતકીકૃષ્ણાવિલ્વદાટિમરીપ્પલ્ક ॥૧૧૧॥

ત્રિગુણે પદ્મગુણસિતે કપિથાણુગૈઃ કૃતઃ ।

ચૂર્ણાંડતાંસારમ્લઘ્નીશ્વરગુહમ્લગલામ્રવાન ॥૧૧૨॥

કાસધ્યાસાગ્નિસાદાર્શં પીનસારોચકાનૃ જયેત્ ।

ધવાની અગમો, પીપ્પલીમૂળ, ચાતુર્જાતક, (તલ, તમાલપત્ર, એવંચી, નાગ-તર), સૂંઠ, મરી, રિતો, વાગો, છઠ્ઠ, ધાત્રા, સવળ, ૨૦ ઓણા નમ્બાન લેવા આમચૂર, ધાવડીના ફૂલ, પીપર, બીલાં, ઘાંચ, રાત્રીમોદ ૨૦ ઓણા ત્રણઘણા લેવા સાથે છાવ્રા લેવી કોકુ આઠઘણા લેવું, એ સર્વનું મૂળ કવું ૨૦ ચૂર્ણ ખાવાથી અનિસાર, શુદ્ધી, કાષ, મોગે, ઉગ્રેન, ખાસી, દમ, મદ અગ્નિ, હરિત, સર્વેષમ, નરિચ, એ સર્વે રાગ મટે છે

દાંડિમાષ્ટક ચૂર્ણ

કર્ષામિતા તથાશીરી ચાતુર્જાતદિકાર્ષિકમ્ ॥૧૧૩॥

યવાનીધાન્યકાજાતીમ્રનિવ્યથોપ પલાંશકમ્ ।

પલાનિ દાંડિમાદૃષ્ટૌ સિતાયાશ્વેજનૃ રુતઃ ॥૧૧૪॥

ગુણેઃ કપિથાણુકવચૂર્ણાંડય દાંડિમાષ્ટક ।

મોઝ્યો વાતાતિસારોર્કર્ષપાપસ્ય છલાદિમિઃ ॥

સફેદ તરબીર (વધવાશન) ૨૦૨ તેમજ, ચાતુર્જાત (તલ, તમાલપત્ર, રોડરી અને નાગ-તર) એ નાથ, ધવાની અગમો, ધાત્રા, છઠ્ઠ, ગાંધા, બીરા (સૂંઠ, પીપર, મરી), એ ઓણા ૨૨ ચાર નાથ, ઘાંચ બીરાત તેવા અને સાકર ગરીલ તેવા એ સર્વ ઓણા ધાને એકઠ કરી તેનું ચૂર્ણ કરવું એ દાંડિમાષ્ટક ચૂર્ણ કપિથાષ્ટક ચૂર્ણના સ્થે ૬૦ મુષ કર છે એ ચૂર્ણ હરદ અને દરડીની અવચાને વિચાર મળે વાવનિ સારમા મેગા 'ખર' વગેરેથી સાથ પાડવું ચાતુર્જાત, વ્યાધ, ત્રિકૃષ ૨૦૨ નીચાના સમુ

દાવવાનક ચઢેદો આવે ત્યાં ચોપધાનું પ્રમાણ તેને એક ચોપધ જેવું જણીને લેવું જેમ કે, ૨૫ ઓણામાં ચાતુર્જાત બે તેવા કણ છે, તે તલ, તમાલપત્ર, એવંચી અને નાગ-તર, એ સર્વે યળીને બે તેવા લેવું એ ૬૦ રીતે બીજી યજ્ઞારો પાડુ સમજવું

સવિઙ્ગઃ સમરિચઃ સકપિથઃ સનાગરઃ ।

ચાન્દ્રેતિત્ત્વકોલામ્લ પલઃ પ્રલેપ્તાતિસારજિત્ ॥

વાવડિય, મરી, કોહનો ગર્બ, સૂંઠ, ૨૦ ઓણા સહિત ખાની લૂણી, છાવ અને મોગની ખટાઈ એ નાખીને બનાવેલો ખવ કફનિસારનો નાથ કરનાથ છે

સાધુ કફવાળા અનિસારનો ઉપાય

ફીળે પ્રલેપ્તમ્ણિ પૂર્વાક્તમ્લ લાક્ષાદિ વટ્પલમ્ ।

પુરાણ યા પૂત દયાદવાગ્મમ્લમિધિતમ્ ॥૧૧૫॥

ફૂંડે ૨ હોઝા ઘઉં થો હોય તો પૂર્વ કહેવું નાથ થૂત (એક ૪૮, ૪૮) આપવું, અથવા ૨૫૦ ૮૮૫ થી ૮૮૫ માં કાઠી લાક્ષાદિ થૂત આપવું, અથવા સરતગમા (પિ ૫/૨૧૫ થી ૨૩) કહેવું ૫-૫ થૂત અથવા યવા ૨ રાત મંડ સાથે બેઠાથી જૂનું થી આપવું

કફનિસારમા પિચ્છામ્લિત્તિ ક્યારે આપવી?

વાતપ્લેગ્મનિવંધે વા દયયતિ કફોપિ વા ।

ફૂલે પ્રવાહિકાયા વા વિઙ્ગારસિતિ પ્રદાસ્યતે ॥૧૧૬॥

વચાનિલ્વકુણાકુણ્ડશતાદાલગ્નાનિવિતઃ ।

કફનિસારવાગાને ચાતુર્જાત અને ફૂલો વિતાર થશે હોઝા અથવા રતિશય કફ પડેલો હોઝા અથવા નુલમા ચૂર્ણ આપવું પણ ૨, ૧૫૫ મરી ૫૫૫ થો તેને પિચ્છામ્લિત્તિ આપવી પાડે છે એ પિચ્છામ્લિત્તિ પાછળ એક ૯૬ થી ૯૭૦માં મરી છે તમા વડ, બીલા, પીપર, ઉપરેટ, ગુલા ને તે તિર ન ઓરંચ મેગીને આપવી.

કફનિસારમા નાનુચતન

વિલ્વનંતેન તૈલેન યચાચ સાથિતેન યા ॥૧૧૭॥

રહુશઃ કન્થવાતાન કોષ્ઠોનાન્વાસન દિલમ્ ।

ફૂંડે ને ચાપથી ચરચાર પોડાના કફનિસાર ૬-૧૧ ને ઓગની મોલમા ૩ કાઠાના તેમજ સૂંઠ ૨૦૨ અથવા તરના તેમજ વગના ને તે સિદ્ધ મેગીને તે સવડુ રીતે ને તે ૨-૨ નાનુચતન પિચ્છામ્લિત્તિ આપવી છે

ચાપ ચાપ અનિસારના ઉપાદે

કપ કમશે મલકાય? મલક

ફીળે કફે ગુદે દૈવકલાતીસારદુરિતે ॥૧૨૦॥

મનિલ. પ્રશ્નોડવર્ણ સ્વસ્થાનસ્થઃ પ્રજાયતે ।

સ બલી સહસા હન્યાત્

તસ્માત્ત ત્વરયા જયેત્ ॥ ૧૨૧ ॥

વાયોરનન્તરં પિત્ત પિત્તસ્થાનન્તર કફમ્ ।

જયેત્પૂર્વે ત્રયાણાં વા મધેયો વલ્લયત્તમઃ ॥ ૧૨૨ ॥

ભ્યારે રાતિસારવાળા રોગીના કફ એકાં થઈ બધ તથા ઘણા મળ સુધી રાતિસાર નાવવાથી મુઠા પણ દુર્બળ થઈ જાય, ત્યારે પોતાના સ્થાનમાં રહેલા વાયુ ધણા પ્રબળ થાય છે, અને એવી રીત બળવાન થયેલા વાયુ રોગીના એકાએક પ્રાણ લે છે, માટે વેદો તે વાયુને જલદી છોડવો, વાયુને છોડ્યા પછી પિત્તને છોડવું અને પિત્તને છોડ્યા પછી કફને છોડવો, અથવા એ ત્રણેયમાંથી જે દોષ બીજા જે દોષ કરતાં વધારે બળવાન થયેલા હોય તેને પ્રથમ છોડવો

ભયના અને શોકના અતિસારના ઉપાય

પ્રીત્તોકાશ્યામવિ ચલ. શીઘ્ર કુચ્ચત્વતસ્તયોઃ ।

કાર્યા ક્રિયા વાતહરા

હરંગાશ્વાસનાતિ ચ ॥ ૧૨૩ ॥

ભય અને શોક વડે પણ વાયુ જલદી કોપે છે, માટે ભયાતિસાર કે શોકાતિસારના પણ રોગીના વાયુને હરવાની ક્રિયા કરવી તથા તેને હર્ષ પમાડવાની અને આશ્વાસન આપવાની ક્રિયાઓ કરવી

અતિસાર મટયો હોવાનાં લક્ષણ

યસ્યોદારાદિના મૂત્ર પવનો વા પ્રવર્તે ।

દીતામેલ્લેધુકોષ્ઠસ્ય શાન્તસ્તસ્યોદરામયઃ ॥ ૧૨૪ ॥

જે અતિસારના રોગીને પેશાબની અને વાદફૂટની સાથે સાથે બધે થઈ જાય નહિ તથા તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થયા હોય અને કોષા (પેટ) હલકો પડયો હોય તેના ઉચ્ચ્વાસિ, (રાતિસાર) થાત થયા છે, અતિસાર મટયો છે એમ જાણવું

હયશાન્નહરયે ચતુર્યે વિવિસ્તિતથાનેસ્તીસાર

ચિન્નિસ્તિત નામ નવનોડખ્યાય ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૧૦ મો : ગ્રહણીદાપચિકિત્સા

અતિસાર અને સગ્રહણી વચનુ કામુ તમાન છે એ વગેરે કામુમાંથી અતિસાર પછી ગ્રહણીની ચિકિત્સા કરવાનો આરભ કરતા ગ્રહણાર કહે છે કે,

મયાતો પ્રહણીદોષચિકિત્સિત વ્યાસ્યાસ્યામઃ ।

સ્તિ દ સાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયા ॥

ત્યારે હવે રામે ગ્રહણીદોષની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં ન્યાયેષ વગેરે માહિરોગી નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સામ સંગ્રહણીની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૧)

સગ્રહણીમાં ઉપવાસ

ગ્રહણીમાઘિત દોષમર્જીર્ણવદુપાચરેત્ ।

મતીસારોક્તવિચિતા તસ્યામ ચ ત્રિપાચયેત્ ॥ ૧ ॥

જે વાયુ વગેરે દોષ ગ્રહણીમાં રહેલા હોય તેની ચિકિત્સા ગ્રહણીની પેટ કરવી, એટલે વાઘન (ઉપવાસ) વગેરેથી ઉપવાસથી કરવી, રાત્રિ અતિસારમાં કહેલા વિધિ પ્રમાણે તે માણસના આમને પકવવા ।

ઉપવાસ છૂટ્યા પછી અન્ન લેવાનો વખત

આવે ત્યારે શું ખાય ?

મન્નકાલે યવાગ્વાદિ પન્નકોલાદિમિચ્યુત્મ્ ।

વિતરેપદુલ્લઘ્વત્ પુનર્ચોગાશ્ચ દીપનાન્ ॥ ૨ ॥

ભ્યાર જમવા જેવી અવસ્થા થાય ત્યારે (સુખ અટકે છેલ્લો શ્લોક) પંચકોષ વગેરે (દીપન અને પાચન) દ્રવ્યો નાખીને તથા સિંધવ નાખીને હલકા અન્નની થવાગુ વગેરે (માપસર) ખાપવી તથા દીપન કરે એવાં ઔષધોના યોગે ખાપવા

જતા આમવાળા ગ્રહણીદોષમાં પેશ,

પામી, છાશ, મુઠા

દયાસાતિવિષં વેવામમે સાન્હાં સનામરામ્ ।

પાનેસ્તીસારવિદિત વારિ તર્ક સુરાદિ ચ ॥ ૩ ॥

ઉપવાસ છૂટ્યા પછી જે ગ્રહણીમાં આમ દોષ રહ્યો હોય, તે અતિવિષ અને મુક સાથે લગાર પદાર્થવાશી પેશ લોભન તરફે આપવી તથા પીવાને માટે અતિસારના પ્રકારમાં કોઈ નાખ, છાશ કે મુઠા વગેરેમાંથી જે ચોગ્ય હોય તે અપવું

ગ્રહણીદોષનાથને છાશ ત્રણ દોષમાં

પણ હોવાનુ કામુ

ગ્રહણીદોષિણાં તર્ક દીપનપ્રાહિલાઘવાત્ ।

પચ્ય, મધુરપાકિયાઘ ચ પિત્તપ્રદૂષણમ્ ॥ ૪ ॥

કઠાપોષ્ણવિકાશિત્યાદૃશત્યાઘ કફે દિતમ્ ।

વાતે સ્વાદ્વસ્લસાન્દ્ર-

ત્યાગપચ્કમવિદાદિ તત્ ॥ ૫ ॥

ગ્રહણીદોષ(સગ્રહણી)વાથને છાશ પણ છે, કેમ કે તે જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારો, અને ખાપનારો

અને હલકી છે વળી એ પરમા પછી મધુર થાય છે, માટે પિત્તને બહુ બગાડતી નથી વળી તે તૂરી, ગરમ, વિકાશી અને વૂખી છે માટે તે કફમા હિતકર છે (અર્થાત્ કફમાં નાથ કરનારી છે) વળી તે ગળી, ખાટી અને ઘાણી છે, માટે વાયુમા હિતકર છે, પણ તે છાશ તરતની વલોવેલી (તાજી) રાત્રે તેથી ૨ વિદાહી (વિદાહ નહિ કરનારી) જેઠરો રોવા ગુણવાળા બીજા દ્રવ્ય રહેવા દઈને પ્રથમ છાશના ગુણ કહેવાનો હેતુ એ છે કે, છાશ પોતાના સ્વભાવે કરીને ગ્રાહ્યીદોષવાળાને હિતકર છે

વિકાશી=જે દ્રવ્ય ધાતુઓમાંથી ઓળને છૂટ પાડી દઈને સાધાના બપને ઢીલા પાડે દે, તે વિકાશી દ્રવ્ય કહેવાય છે દા ત સોપારી અને કોઢરા

ઉપરત્ત, અજીર્ણ, અરચિ, શ્વાસ, હૃદયના

રોગ, પાકુ, બરોજ અને ગોળાના ઉપાય

વતુર્ણા પ્રસ્યમમ્લાનાં ધ્રુવણાચ પલત્રયમ્ ।

લત્રણાનાં ચ ચત્વારિ શકરાવાઃ પલાયકમ્ ॥૬॥

તચ્ચર્ણ શાકસપાત્રરાગાદિપ્રવચારયેત્ ।

કાસાઝીર્ણાદિચિશ્વાસહૃવાપ્ણ્વીદિગુલ્મનુલ્ ॥૭॥

બેર, દાડમ, આમચુર, અને ખાટી લૂણી એ ચાર ખટાઈ અથવા આમચુર, અમ્બવેતસ, દાડમ રાત્રે બેર એ ચાર ખટાઈઓ ચોસક તોવા લેવી, ત્ર્યપ્લ (સૂક, પીપર, મરી) બાર તોવા લેવું, પાંચ લવણ (સરવાળે) સાત તોવા લેવા ત્રાકર બરીસ તોવા લેવી, રો સર્વ ઓષધિઓનું ચૂર્ણ કરવું પછી તે ચૂર્ણ શાક, દાડ, બાન્ન, રાગ (ચરબત) વગેરેમાં નાખવું એ ચૂર્ણ શાક વગેરે સાથે ખાવાથી ખાસી, અજીર્ણ, અરચિ, દમ, હૃદયના રોગ, પાકુ, બરોજ અને ગોળા મટે છે

ચારે ખટાઈ મગીને ચોસક તોવા, ત્રણે તોખાઈ મગીને બાર તોવા અને પાંચે લવણ મગીને સાત તોવા લેવા

નાગરાતિવિષામુસ્તં પાપ્યમામહરં પિપેલ્ ।

ઝ્વળામ્બુના યા મન્કલ્લં

નાગર ઘાડથવાડમયામ્ ॥૮॥

સસૈન્ધવં વચાદિ યા તદ્વન્મદિરપાડપવા ॥

સૂક, અતિવિષ, મેઘ, એ ત્રણને ક્વાથ કરીને પીવે, તેથી સ્વામ પાડી જાય છે, અથવા સૂક, અતિવિષ અને મેઘને કન્ક કરીને ગરમ પાણી સાથે પીવે, તેથી પણ આમ પાડી જાય છે, અથવા તુકુંનું ચૂર્ણ નાન્ય પાણી સાથે પીવું, અથવા હરેનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવું અથવા (સુવસ્થાન અથવા ૧૫ સ્ત્રીકેક ઉપાધ્યાસાપેલા)

વચાદિ ગરુના રોપધાનું ચૂર્ણ ત્રિધવ સહિત ગરમ પાણી સાથે પીવું, રાથવા વચાદિ ગરુના ઓપધાનું ચૂર્ણ મદિરા સાથે પીવું

સંગ્રહણીમાં આમવાળો ઝાડો અને

પ્રવાણિકાનું રોપધ

વર્ચસ્યામે સપ્રવાહે પિવેદ્વા વાદિમામ્બુના ॥૯॥

વિઢેન લવણં પિપ્તં વિલ્વચિત્રકનાગરમ્ ।

જે ગ્રાહ્યીદોષમા ઝાડો સાન થતો હોય તથા તે સાથે મરડો રહેતો હોય તે ગિરલવણ, બીલી, વિત્રો, સૂક, રો રોપધાનું ચૂર્ણ દાડમના પાણી સાથે પીવું

સામ, કફ અને વાયુથી કોઠામા થતી પીડનું ઓપધ

સામે કફાનિલે કોષ્ઠઠ્ઠરે કોષ્ઠાચારિણા ॥૧૦॥

જે સામ કફ રાત્રે વાયુની પીડા પેટમા થતી હોય તે બીડલવણ, બીલી, વિત્રો અને સૂક, રો રોપધાનું ચૂર્ણ લગાડે ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું

કલિદ્વિદ્વિન્વતિવિવાવચાસૌવર્ચલામયમ્ ।

હૃદિદ્વદ્રોગશૂલેપુ પેયમુષ્ણેન વારિણા ॥૧૧॥

પથ્યાસૌવર્ચલાઝાઝીચૂર્ણ મરિચસંયુતમ્ ।

ઈદ્રવ, દિગ, અતિવિષ, વજ, સંચળ, હરે, એ રોપધાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી શિબ્દી, હૃદયના રોગ અને યુગ મટે છે, અથવા હરે, સંચળ, છઠ અને મરી એ રોપધાનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે પીવાથી પણ રો જ ગુણ થાય છે

કોઠામા વાયુને મટાડે એવું દીપન ચૂર્ણ

પિપ્પલ્લી નાગર પાટાં ચારિવાં વૃહતીઘ્રયમ્ ॥૧૨॥

ચિત્રકં કોટજં ક્ષારં તથા લત્રણપચ્ચકમ્ ।

ચૂર્ણીકૃત વૃષિમુરાતન્મળ્લોળામ્બુકાઝીર્ણ ॥૧૩॥

પિપેદિશિવિન્વયયે કોષ્ઠયાતહર પરમ્ ।

પીપર, સૂક, પાડામૂળ, ચારિવા, વી હાણી, ભેષ યોગશી, વિત્રો, ઈદ્રવ, લવણ, ૨ ને પાંચ લવણ, એ સર્વનું સૂક્ય ચૂર્ણ કરીને દાડ, સુવ, સુવને મન ગરમ પાણી કે કાંચ સેપાથી ગમે તે રોકતી સાથે પીવું, તેથી વજલિન વધવા અને વળી ઉત્તમાને વાયુ મટવા થાય એ મઝ ઓપધ છે.

ઉત્તમ પાચન અને દીપન ઝાડો

પટૂનિ પચ્ઞ દ્વો ક્ષારો મરિચ પચ્ચકોલકમ્ ॥૧૪॥

દીપ્યક દિસ્તુ ગુલિકા વીઝપૂરસે રુતા ॥

કોલદાદિમતોયે યા પરં પાચનદીપની ॥૧૫॥

પાંચ લવણ, જે ખાર (૮/૧ખાર, તાજખાર), ખરકોલ (પીપર, પીપરોમૂન, વિત્રો, વરક, સૂક)

અન્તે અને હિંગ, એ ઓષધોની ગોળી બિન્દ્રસના રસમાં, બોરના રસમાં કે દાડમના રસમાં વાળવી એ ગોળી અન્તે પાચન કરનારી તથા દીપન કરનારી છે.

વાયુ અને કફથી વર્તાં બિલ્લી, સંગ્રહણી, પાખામાં અને હૃદયમાં પીઘ, તાવ, સોજા, પાંડુ, ગોળા, મદાત્મક, હરસ, પ્રસેક, સંગેખમ, દમ, ઉપરસ માટે અંગુપાન સાથે ઓષધ

તાલીસપત્રચવિકામરિચાનાં પલ પલમ્ ।
કૃષ્ણાતન્મૂલયોર્દે છે પલે શુષ્કી પલત્રયમ્ ॥૧૬॥
ચતુર્જાતિમુશીરં ચ કર્પાશં સ્ફક્ષણચૂર્ણિતમ્ ।
ગુદેન વટકાન્ કૃત્વા ત્રિગુણેન સદા મજેત્ ॥૧૭॥
મધયુષ્વરસારિષ્ઠમસ્તુપેયાપયોનુષઃ ।
ઘાતશ્લેષ્માત્મનાં હર્દિગ્રહણીપાર્શ્વદ્વજામ્ ॥૧૮॥
જ્વરશ્વયયુષાપદ્મતુલ્સપાનાત્પયાશંસામ્ ।
પ્રસેકપીનસધ્વાસકાસાનાં ઘ નિવૃત્તયે ॥૧૯॥

તાલીસપત્ર, ચવક અને મરી, એ ત્રણ ઓષધ ચારચાર તોલા લેવા, પીપર અને પીપરીમૂળના ગઢોડા એ બે ઓષધ આઠઆઠ તોલા લેવા, સૂક ખાર તોલા લેવી; ચતુર્જાત (તજ, તમાલપત્ર, એલથી અને નાગ કેસર) તથા વાળો (વીરસુવાળો) એ બે રીઘધ એક એક તોલા લેવા. પછી રો સર્વને વાટીને ચૂર્ણ કરવું તથા તેની ત્રણગણા ગોળમાં ગોળીઓ કરીને સદા ખાવી (કાશા ગોળમાં નહિ પણ ગોળની ચાસ સદા ખાવી (કાશા ગોળમાં નહિ પણ ગોળની ચાસ સદા ખાવી) રો ગોળી ખાનારે દારૂ, યુષ, સ્ત્રીમાં ચૂર્ણ ભેળવવું) રો ગોળી ખાનારે દારૂ, યુષ, માસરસ, રાશિર, દર્દીનું નીતર્પુ પાણી, પેશા અને દૂધ અંગુપાન તરીકે પીવા જોઈશે એ રીતે એ ગોળી ખાવાથી વાયુથી અને કફથી થતા બિલ્લી, ગ્રહણી, પાસાંની અને હૃદયની પીઘ, તાવ, સોજા, પાંડુરોગ, ચામડીના રોગ, ગોળા, મદાત્મક રોગ, હરસ, પ્રસેક (ધરીરમાંથી કે મોમાંથી પાણી કે લાળ છૂટવાનો રોગ), સંગેખમ, દમ અને ખાંસી, એ સર્વ રોગ મટે છે

અગ્રાના વિમધ માટે ઓષધ
મમયાં નાગરધ્યાને વધાત્તત્રૈવ વિદ્મગ્રહે ।
જે રોગીને રો ગોળીથી અગ્રની કબજિયાત થતી હોય તે ગોળી બનાવવામાં સૂકને દેકાણે હરડે લેવી.
ઉપર ગ્રહણી બિલ્લી વગેરે રોગ પિત્તથી થતા હોય તે થું કરવું ?
છર્વાદિયુ ચ પેતેયુ ચતુર્ગુણસિતાન્વિતાઃ ॥૨૦॥
પાષ્ણેન વટકાઃ કાર્યા ગુદેન સિતયાડણિ વા ।

પરં હિ વદ્ધિસમ્પર્કાલ્લિવિમાન મજન્તિ તે ॥૨૧॥
(શ્લોક ૧૮, ૧૮ા, ૧૮માં ગ્રહણેવા) બિલ્લી વગેરે રોગ પિત્તથી થતા હોય તે ગોળાને દેકાણે સાકર લેવી ગોળી કરતી વખતે ગોળા કે સાકર કાચા ન નાખવા. પણ તેને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને પ્રથમ તેની ચાતણી કરવી અને પછી તેમાં ચૂર્ણ ભેળવીને ગોળીઓ કરવી, કેમ કે અગ્નિના યોગથી તે પચવામાં બહુ હલકા બને છે

નિરામ સંગ્રહણીની ચિકિત્સા

વાયુની નિરામ સંગ્રહણીના ઉપાય

(શ્લોક ૨૧ા થી ૨૧ા)

દીપન, ઘી, વિમધ, હોષ તે થું કરવું ?

મધૈન પરિપન્થામ મારુતપ્રહણીગદમ્ ।
દીપનીયયુતં સર્પિઃ પાયયેદલ્પશો ભિષક્ ॥૨૨॥
કિંચિત્સયુક્તિતે ત્વગ્નીં સત્કવિષ્ણુવ્રમાક્તમ્
દ્વપદં ત્ર્યહ વા સન્નેહ સ્વિન્નાભ્યક્તં નિરુદ્ધયેત્ ॥
તત્ત પરદૈત્લેન સર્પિણા તૈલકેન વા
સક્ષારેણાનિલે શાન્તે સક્તરોપ વિરેચયેત્ ॥૨૩॥

વાયુની ગ્રહણી રોગવાળા રોગીને આમ જ્યારે પછી જય, ત્યારે પચકોલ વગેરે દીપન ઓષધ નાખીને થોડુથોડુ ઘી વેદો રોગીને પાવુ (ગરુડાગ્નિ પ્રદીપ કરવા માટે થોડુથોડુ ઘી પાવાનું કહ્યું છે) જ્યારે અગ્નિ જલક પ્રદીપ થાય ત્યારે જે રોગીને ગ્રામે, પેશાબ અને વાછૂટ ન થતા હોય, તે બે કે ત્રણ દિવસ રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી તેને થેક કરવા તથા તેને તેલ વગેરે સ્નેહ ચોપડાવા પછી તેને નિષ્ક બસ્તિ આપવી. નિષ્કબસ્તિ નાખ્યા પછી વાયુ થાત થાય એટલે આ રીતે જોના (ચોટલા) દોષ ખરીને છૂટા પડી ગયા છે એવા તેને એરડિયું તથા જવખાર પાઈને અથવા લોધર વગેરેથી સિદ્ધ કરેનું ઘી જવખાર સહિત પાઈને વિરેચન આપવું

ગુદવશ્માચાય વદ્ધવર્ચસ્ક ચાનુવાસયેત્ ।
દીપનીવામ્લવાતપ્રસિદ્ધતૈલેન ત તતઃ ॥૨૫॥
નિરુદ્ધં ચ વિરિકં ચ સમ્યક્ષાપ્ત્યનુવાસિતમ્ ।
શ્લક્ષ્ણપ્રતિસયુક્તં સર્પિરગ્યાસયેપુનઃ ॥૨૬॥

જે રોગીને મગજમાં ગુદ તથા લૂખો લેવાથી તેના અગ્રનો વિમધ હોય એવા રોગીને સૂક વગેરે દીપન ઓષધ, આમયુર, બિન્દ્ર, દાડમ વગેરે ખાતા ઓષધ તથા ઉપલેટ, સરસા, ચેરેડિ વગેરે વાયુને હમનાવત ઓષધ, એ ઓષધોથી સિદ્ધ કરેલા તલ વડે અંગુપાન

બસ્તિ આપવી જે રોગીને પાછળ કહ્યા પ્રમાણે નિરૂદ્ધ
બસ્તિ આપી હોય, વિરેચન આપ્યું હોય તથા સારી
રીતે અનુવાસન બસ્તિ આપી હોય, તેને હલકું અન્ન
ખાવા આપીને તે સાથે ફરીને ઘી પીવાનો અભ્યાસ
રખાવવો.

યુગ્મ, ગોગ્રે, ઉદરરોગ, દમ, ઉપરસ, વાયુ
અને કફનાથક ઉત્તમ દીપન ધી

પચ્ચમૂલામયાદ્યોપપિપ્પલીમૂલસેન્ધવૈઃ ।
રાક્ષાક્ષારદ્વયાજાજીવિહ્વલશઠિમિર્ધુતમ્ ॥૨૭॥
શુક્રેન માતુલક્રસ્ય સ્વરસેનાર્દ્રકસ્ય ચ ।
શુક્લમૂલકકોલામ્લચુકિકાદાદિમસ્ય ચ ॥૨૮॥
તત્ક્રમસ્તુસુરામણદર્શીર્વૈરકતુપોદ્ધૈઃ ।
કાઞ્ચિકૈન ચ તત્પચ્ચમિદિત્તિકરં પરમ્ ॥૨૯॥
શૂલગુલ્મોદરશ્વાસકાસાતિલકાપદમ્ ।

મેઠા પચમૂળ, હરદ, વ્યોષ (ચૂક, ઘીપર, મરી),
ધીપધીમૂળ, સિંધવ, રાસ્ના, જવખાર, સાજખાર, જીરુ,
વાવડિય, પટકચૂરો, એ ઔષધોનો કંક કરવો પછી
મિશ્રિતના સરકામા, આદાના સ્વરસમ્મ, સૂરો મૂળો,
ભાર, ખાટી લૂણી કે દાદમ જેમાંથી એક ઔષધના
સ્વરસમા અથવા છાયા, હાલોનું નીતયું પાણી, તુલના
મઠ, સોલીર, તુલોદક, અને કાજમા ઘી નાખીને
ઉપર કહેલા કંક વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. ૨૦ ધી અગ્નિ
પ્રદીપ કરવામા શેષ છે તથા યુગ્મ, ગોગ્રે, ઉદરરોગ,
દમ, ખાસી, વાયુ અને કફ, ૨૦ રોગોને દૂર કરનાર છે.
સર્વજીવપ્રકરસ સિદ્ધ વા પાયયેદ્દુતમ્ ॥૩૦॥

અથવા મિશ્રિતના રત વડે મિદ્ધ કર્ણુ ધી લેખીને
પાવુ એથી પણ ઉપર કહેલા ગુણ થા છે.

વાયુ મટે એવે અભ્યગ

તૈલમચ્ચક્ષનાયૈ ચ સિદ્ધસેમેષ્વલાપદન્ ।

પાછળ કહેના મેઠા પાચ મૂળ વગેરે ઔષધોથી
સિદ્ધ કર્ણુ તેવ લેખીને ચોગપાચી વાયુ મટે છે.

કફના આરમ્ભવાગ વાયુનું, તામ કફનું,

વાયુનું ઊપદેશ તામ કફનું ઔષધ

પ્રતેપામોગવાના વા પિત્તેર્ચૂર્ણ સુલામ્મુના ॥૩૧॥
ઘાતે નચ્ચમાદૃતે સામે કફે વા વાયુનોઘતે ।

અથવા એ પચમૂળ વગેરે ઔષધોનું ચૂર્ણ વગાર
ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું તેથી કફની વીરલેષ
વાયુ, તામ, કફ અથવા વાયુથી ઊપદેશ તામ કફ મટે.

પિત્તથી થયેલી નિરામ સંગ્રહણીના ઉપાય

(શ્લોક ૩૨ થી ૪૪)

ભગરેણ પિત્ત કાઢવાના અને અગ્નિ

પ્રદીપ કરવાના ઉપાય

અગ્નેર્નિર્વાપકં પિત્તં રેકેણ વમનેન વા ॥૩૨॥

હત્વા તિકલધુપ્રાહિદીપનૈરવિદાહિમિઃ ।

અગ્નેઃ સન્ધુશ્ચરેદાગ્નિં ચૂર્ણઃ ક્ષહશ્ચ તિક્તકૈઃ ॥૩૩॥

અગ્નિ રાત્રે પિત્ત અને ગાઢપીમા શેષ છે
તથા પિત્ત દ્રવ્ય છે માટે અગ્નિને હોલવી નાખનાર
જે પિત્ત અગ્નિની નીચે તથા ઉપર રાખ્યું હોય, તેને
જે દ્વાર નજીક હોય ત્યાંથી (અપિત્ત ઉપર હોય તે
મેરોથી અને નીચે હોય તે ગુદામાંથી) ઘસત અને
વિરેચન વડે કાઢી નાખવું પછી કડવા, હલકા, મધ
બાધનારા અને જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરનારા છતા બચ-
તરા ન કરે રોવા અન્ન વગે, તથા કડવા રસવાળા ખાટા
ચૂર્ણ વડે રાત્રે કડવા રસથી સિદ્ધ કરેલા સ્નેહ વડે
અગ્નિને પ્રદીપ કરવો.

સંગ્રહણી વગેરે રોગોના નાશ કરે એવું ચૂર્ણ

પટોલનિમ્બત્રાયત્તીતિક્તાતિક્તકપર્પટમ્ ।

કુટજત્વક્કલં મૂર્ધા મધુશિમ્પલં લવા ॥૩૪॥

દાર્યૈત્વપ્પદાકૌશીરયવાનીમુસ્તચન્દનમ્ ।

ઘૌરાણ્વતિવિપાત્યોપત્વ્યગેલાવત્રદાવ ચ ॥૩૫॥

ચૂર્ણિત મધુના લેટ્યં પેય મંદર્જલેન વા ।

ઉત્પાણ્ડુવ્રહ્મણીરોગગુલ્મશૂલાકવિઝરાર ॥૩૬॥

કામલો સન્નિપાત ચ મુલરોગાશ્ચ સાશયેદ્

પો ૧, લોમણ, ત્રાખાણ, કડુ, કરિયાનું, પિત્તપાચક,
કપાશવ, ઈન્દ્રજવ, ચેરદેવ, ઘીકા સરખવાનું ૬૫
વડ, દાઝબદલી છાત, યજકાશ, વાણી, વાવાની અન્ન,
મોવ, તુષક, ગોપીચંદન, આતિવિ, ત્રિકટુ (ચૂક,
ધીપર, મરી), તજ, રોલવી, તમાલખર અને દેવદાર,
એ નીતયેનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં નાટવું, અથવા તે
પર પાચે કે પાણી ઘાન પીવું એ ચૂર્ણ ખાવાથી કફના
રોગ, પાંડુરોગ, ગ્રહણીગ, ગોગ્રે, તુલચંદન, નર્તકી,
લાવ, કમળો, સન્નિપાત અને મુખરોગ નાશ પામે છે.
મુનિમ્બકટુકામુસ્તાત્રવૃણેન્દ્રયવાનુ ધમાનુ ॥૩૭॥
હો ચિત્રકાશ્વત્રત્વગ્માગાનુ પોદશ ચૂર્ણયેદ્ ।
ગુડશીતામ્બુના પીતં વ્રહ્મણીરોગગુલ્મનુવ ॥૩૮॥
કામલાચ્ચરપાણ્ડુવ્રમેહાકચ્ચત્રિસારજિવ્ ।

ચિત્તાનું, કડુ, મોવ, ત્રિકટુ (ચૂક, ધીપર, મરી),
ઈન્દ્રજવ, એ ઔષધ સન્નિપાત બાન લેવાં, જે જઠર

ચિત્રાનાં લેવા; અને કદાશ્રવનાં સોળ ભાગ લેવા; અર્થાત્ કરિયાનું વજરે ચાર ઓપધ એકએક તોલા, બે તોલા ચિત્રા અને કદાશ્રવ સોળ તોલા લેવી. પછી એ ઓપધોનું ચૂર્ણ કરીને કંઠા પાણીમાં ઓળ નાખીને તે સાથે પીવું. રોગી ગ્રહસૂદોષ, ગોળા, કમળા, તાવ, પાંડરોગ, પ્રમેહ, અરવિ અને અતિસાર એ રોગ મટે છે.

નાગરાતિવિષામુસ્તાપાઠાવિલ્લં રસાજ્ઞતમ્ ॥૩૧॥

કુદજલ્પસફલં તિક્તકા ધાતકી ચ કૃતં રજઃ ।

ક્ષોદ્રતણ્ણુલવારિચ્ચાં પૈત્તિકે પ્રહ્રણીગદે ॥૩૦॥

પ્રવાહિકાશોગુદરુકોત્પાનેષુ લેષ્યતે ।

ચૂંક, અતિવિષ, મોઘ, પલાડમૂળ, બીવી, રસાંજન, કદાશ્રવ, ઇન્દ્રગ્વ, કડુ, ધાવડીનાં દૂલ, એ ઓપધોથી કરવું ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવસમજ સાથે પીવાથી પિત્તથી થયેલા ગ્રહસૂદોષ, મરડો, હરસ, ગુદામાં પીડા અને લોપીથી થયેલાં રોગ મટે છે.

સિદ્ધ થી

ચન્દનં પન્નકોક્ષીટં પાઠાં મૂર્ધાં કુટગ્રટમ્ ॥૩૧॥

પદ્મમ્બાસારિવાસ્કોત્રાસતપર્ણાટિવ્યકાન્ત ।

પટૌલોદુમ્બરાશ્વત્યવટાશ્વત્થકપીતનમ્ ॥૩૨॥

ફટુકાં રોહિણીં મુસ્તાં નિમ્બં

ચ દ્વિપલાંશકાન્ત ।

રોગેડાં સાધયેત્તન પૈત્તેસપિઃ પિત્તુન્મિતઃ ॥૩૩॥

કિરાતતિકેન્દ્રયવવીરામામગધીકોત્પલઃ ।

પિત્તપ્રવૃણ્યં તત્પેયં કુટ્ટોકં તિક્તકં ચ યત્ ॥૩૪॥

સુખક, પપ્પકાશ, વાળે, પલાડમૂળ, મોરવેલ, અથવા (મોઢા અરકુસા), વળ, સારિયા, ગરસી, સત્તવમુ, અરકુસી, પટોળ, ઉડુબર (ગુહર, ઉમૈર), પીપળે, વડ, પીપર, અંબાળે, કડુ, ચેદિસી, મોઘ અને લીંબો, એ સર્વેને આઠઠાક તોલા લઈને તે સર્વને કચરીને એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણીમાં તેને કથાવ કરવા પછી તેમાં એકસા અઘાવીસ તોલા થી નાખીને તેમાં કરિયાનું, કડુ, ઇન્દ્રગ્વ, ઘાવડી, પીપર અને કાળું કમળ, એ ઓપધ એકએક તોલા લઈને તેને કકક કરીને નાખવે. જે માપસને પિત્તથી ગ્રહસૂદોષ રોગ થયો હોય તેમ્ એ થી પીવું. વળી કુદની વિહિત્તમાં જે નિષતકપૂત અને માલતિકાપૂત કરવા છે તે પણ પીવે.

મૂર્ધાં વરેચા નિરુપ મંગ્રાસીના ઉપચ

(૨૦૧૬ ૧૫ થી ૧૫૫)

કેંડાં વપન અને પીપન ઓપધ અપચં ?

પ્રહણ્યં મ્લેષ્મણુદાપાં તીક્ષ્ણે પ્રચ્ચરંને દ્વટે ।

કદ્મલ્લપનજારોઃ ક્ષમારમિં વિપર્યયે ૬૪૫

જ્યારે ગ્રહસૂત્ર કક્ષી દૂષિત થાય (બગડે) ત્યારે રોગીને પ્રથમ ઊલટી કરાવે એમાં તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય આપીને તેને વપન કરાવવું, અને પછી તીખાં અને ખારાં દ્રવ્ય વડે તથા ક્ષાર આપીને કમેકમે તેનો બદલાવો વધારવો.

પેષા વજેરેનાં દ્રવ્યો

પન્નકોલામયાધાન્યપાઠાગ્ન્યપલાશકૈઃ ।

વીજપૂર્ણગાદૈશ્વ સિદ્ધેઃ પેયાદિ કલ્પયેત્ ॥૩૬॥

ધંવકોલ, (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રા, ચવક અને

સૂક), હરદે, ધાણ, પલાડમૂળ, કાપૂકાચલી અને બિજીરનાં

કુમળાં પાંદડાં, એ ઓપધોથી સિદ્ધ કરેલી પેષા વજેરે

બનાવીને કક્ષાસૂત્રોવાળાને પાવી.

આસવો

દ્રોણ મધૂકપુષ્પાણાં વિઙ્ગં ચ તતોડ્યંતઃ ।

ચિત્રકસ્ય તતોડ્યં ચ તથા મહાતકાદકમ્ ॥૩૭॥

મહિષ્ઠાસ્ટપલં ચૈત્તલ્લદ્રોણપ્રયે પચેત્ ।

દ્રોણ્યેયં શૃતં દીતં મધર્ષાદકસંયુતમ્ ॥૩૮॥

પલામૃણાલાગુરુમિશ્રમ્વનેન ચ રૂપિતે ।

કુસ્મે માસં સ્થિતં જાતમાસયં તં પ્રયોજયેત્ ॥

પ્રહ્ણીં દીપયત્યેવ વૃદ્ધાઃ પિત્તરુકનુત્ ।

શોવકુષ્ઠકિલાસાનાં પ્રમેહાણાં ચ નાશનઃ ॥૫૦॥

મધુગ્રાની દૂલ ૧૦૨૪ તોલા લેવાં વાવડિ

પીપર તોલા લેવાં; ચિત્રા તેથી અર્ધાં એટલે ૨૫૬ તોલા

લેવાં; બિયામાં ૬૪ તોલા લેવાં; મહલ્લ બન્નીસ તોલા

લેવી; એ સર્વે ત્રણ દ્રોણ (૩૦૭૨) તોલા પાણીમાં પકવવું

અને જ્યારે ઊકળતાં ઊકળતાં એક દ્રોણ પાણી બાકી રહે

ત્યારે તેને ગાળી લઈને દંડુ કરવું. પછી તેમાં બન્નીસ

તોલા મધ ભેળવવું. પછી એકલી, કમળનાં તંતુ, અજી

અને ચંદન, એ ઓપધોનાં કક વડે એક ઘડમાં

લેપ કરીને તે કથાવ તે ઘડમાં નાખવો તથા ધણું મોં

સીટી દઈને એક મહિના રહેવા દેવું. એ રીતે થયેલા

આસવ કક્ષાસૂત્રોવાળા રોગીને આપવો. એ આસવ

પીવાથી ગ્રહસૂત્ર પ્રદોષ થાય છે, પાનુઓની પુષ્ટિ થાય

છે, સ્તપિત મટે છે, ઘન, નાખડીનાં લેન, કિયાલ

અને પ્રમેહ એ લેનનાં નાશ થાય છે.

મધૂકપુષ્પસ્વરસં શૃતમર્ષદાયીઘટમ્ ।

શોદ્રપાદયુતં દીપિતં પૂર્વેવત્સપ્તિપાપયેત્ ॥૫૧॥

તપિચન્ પ્રહ્ણાદાગ્ન

જયેરસ્યાન્ હિતાશનઃ ।

મધુગ્રાની દૂલને સ્વરસં લેવા તોલા લઈને તેને

કથાવ કરીએનાં તેમાંથી અર્ધાં રત બાકી રહે ત્યારે

દેવતા પરથી ઉતારીને ઠડુ પડવા લેવું પછી તેમાં ચોથે ભાગે મધ નાખવું અને ઠડુ થયા પછી તેને પહેલા શ્લોક ૪૮મા, ૪૯મા કલા પ્રમાણે એલચી વજેરેથી લેપેલા ઘડમા ભરીને રોક માંત તાપી મૂકવું એ આસવ પીને પથ્ય ભોજન કરનાર સર્વ પ્રકારના ગ્રહબીદાંબ મટે છે

તદ્વદ્વાક્ષેશુલર્જસ્વરસાનાધુતાન પિવેત્ ॥૫૨
જે રીતે પહેલા (શ્લોક ૪૬ થી ૪૮મા) મહુડાનો આસવ તૈયાર કરવાનો કલ્પ છે, તે જ રીતે કાગી દ્રાક્ષ, શેરડી, ખજૂર, એમના આનવ પણ કરવા રાને પીવા (દ્રાક્ષનો સ્વપ્ન ન નીકળે તો તેના કરવા કરવા) શાર

હિદ્ગુતિકાવચામાદ્રીપાન્દ્રવ્યવગોશુરમ્ ॥
પચ્ચકોલ ચ કર્પાશ પલાશ પટુપચ્ચકમ્ ॥
પૂતતૈલદિકુડયે દધ્ન પ્રચ્ચદ્યે ચ તત્ ॥
માપોથ્ય વ્યાથયેદ્યૌ મૃદાવનુગતે રસે ॥૫૩॥
મન્તધૂમ તતો દગ્ધ્યા ચૂર્ણાકૃત્ય પૃતાપ્લુતમ્ ॥
પિત્તેપાણિતલ તસ્મિન્

જીળ સ્યાન્મધુરાશન ॥૫૫ ॥
વાતશ્લેષ્મામપાન સર્ગાન હન્યાદ્વિપગરાશ ચ ॥

હિંગ, કડું, વજ, રણકમીર, પાંડુમૂળ, ઉદ્બલ, ગોખર, ખંડોન, (પીપર, પીપરીમૂળ, વજ, ચિત્રા, શુંક), એ સર્વમાથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકએક તોલા લવું પણ લવણ સરવાળે વીન તોલ લગાવી સોન તોલા લેવું અને તેન સોન તોલા લેવું દર્દી ૧૨૮ તોલા લેવું પછી ઉપર કહેલાં હિ. વજર એલચી તથા લવણ, દર્દી, તેન અને ધીમા વાગીને નાખીને રાકત કરવાં પછી ધીમા તથા ઉપર એવી રીતે ઉકાડવા કે તે નહ બધા તે એલચીમા ચોપાઈ જા. એમ થયા પછી તેને એક લીટી દીધેલા સમુદ્યા મૂકી તેને ધુમાડે બાફ ન નીકળે એવી રીતે તેને બાળી નાખીને પછે ઠડુ પરથા પછી તેનું નૂર્ણ કરવું એ નૂર્ણમાથી બગળી ભરીને (આથર બે તોલા લેટ) ધીમા જેટલે પોડું બનાવે એ એલચી પરી જાય, ત્યાર નચ્ચુ બાળન મ્દુ આમ કરવાથી વાયુ અને કફના ઘર્વ ન થાય અદુષ્ટિમ અને કૃત્રિમ વિષ મટે છે

મૂનિન્ય રોહિણી તિક્તા

પટોલ નિષ્પર્પટમ્ ॥ ૫૬ ॥

દગ્ધ્યા માદિપમૃત્રેણ પિવેદ્શિવિવર્ધનમ્ ॥

કિરણું, પલ્લે, કુંડ, પાંચ, એમ, પિત્તપાક, એ એલચીને આથર અને તેની બન થયા પછી

ચિ ૮/૧૪૦મા, ૧૪૧મા કોલી રીતે એ બસંમાથી શાર બનાવી તે શારને પાણના મૂતર સાથે પીવા એથી અગ્નિનું બળ વધે છે

દ્વે હરિદે વચા કુષ્ટ ચિત્રક. કટુરોહિણી ॥૫૭
મુસ્તા ચ હાગમૃત્રેણ સિદ્ધ શારોડશિવર્ધન. ॥

બન્ને હાદર (હાદર અને આનાહાદર), વજ, ઉપલેટ, ચિત્રો, કડું અને મોથ, એ એલચીનો શાર ચિ ૮/૧૪૦મા, ૧૪૧મા કલા પ્રમાણે બનાવી બકરાના મૂત્રમા કર્વો એ શાર અગ્નિની વૃદ્ધિ કરાશે છે

ગોળી

ચતુષ્પલં સુધાકાષ્ઠાન્નિપલ લવણત્રયાત્ ॥૫૮ ॥
વાર્તાકકુડવ ચાર્કાદિયૌ દ્વે ચિત્રકાપલે ॥

દગ્ધ્યા રસેનવાર્તાકાદુગુટિકા મોજનોત્તરા. ॥૫૯॥
શુકમન્ન પચન્યાનુ કાસશ્વાસાર્શંસાં હિતા ॥

વિશ્વચિકામ્રતિશ્યાપહદ્રોગશમનાથ તા. ॥ ૬૦ ॥

ધોરનું દિનું સોળ તોલા લેવું, સિંચ, તંબૂ, અને બિંબવમ એ ત્રણ મળી બાર તોલા લેવા, વાલક સોળ તોલા લેવું, આકા બત્રીસ તોલા લેવા, ચિત્રો આઠ તોલા લેવા, પછી એ તર્વને બાળીને લંકાના રાશા તની ગોળી વાગવી એ ગોળી ભોજન કર્યા પછી ખાલી રા ગોળીથી ખાધું રાત્રી ૧૨૪ પરી જાય છે ખાલી, દમ અને બસંમાં ફાલ્દા થાય છે અને મેનડીયું (મેંચેત), તાગમ અને હદયના રોન મટે જાય છે

નૂર્ણ

માનુલુક્ષશઠીરાદ્યાકટુરવહરીતસી. ॥

શર્જિકાપાવદ્શકાર્યો શારો પચ્ચ પટૃતિ ચ ॥૬૧॥
સુલામ્બુષીતં તચ્ચૂર્ણ યવવર્ણાશિવર્ધનમ્ ॥

બિજેટ, પટકપૂંચ, વસ્ત્રા, ત્રિકુટ (નૂં, પીપર, મી) ઉરને, ચાલખાર, જાતખાર, પાંચરવ એ એલચી નું નૂર્ણ રીતે તેને ચઘા પામી સાથ પીવાથી બળ અને અગ્નિ વધે છે

વિષય ધી

શ્લીષ્મકે મહ્નીરોષે સવાતે તૈતૃત પનેવ્ ૬૬૨ ॥
પાન્યન્તર યમ્પલં ચ મહાતકટુતામયમ્ ॥

જે મ્દુરો ગ્રસ્થના પન થયે ૬૬૨ અને તેના ચાપુનો ઉપદ્રવ લેવા, તે નિદેહ ૬૬૨ છે એક ઉપર ૬૦મા, ૬૧મા શ્લોક માં મ્દુરો છે તે ૩ - ૫૪૨ નચ્ચુ અને તરીકેના પાણ બાળવું, બદલા કરેલ કિન્નિયામા પાન્યન્તરપૂન કહેવું કે તે બદલા થાય

અમાની ચિકિત્સામા (અ ૫. શ્લો. ૨૨) પટ્ટપથ
ધૃત કહેલું છે તે રાધવા ગુલ્મચિકિત્સામા ભક્ષાતક
ધૃત કહ્યું છે (કેવાથે) તે, નયવા ઉદરોગમા અભયા
ધૃત કહેલું છે તે—એ સથળા ધૃતમાંથી ગમે તે થી
રોગીને ખાવા આપ્યું

ચિદ્ધકાચોપલવળચર્જિકાયાવશકજાન્ ॥ ૬૩ ॥
સત્તા કણ્ટકારીં ચ નિનક્ર નૈકતો દદેત્ ।
સત્કૃત્વ દ્યતસ્યાસ્ય ક્ષારસ્યાર્ધાદકે પતેત્ ॥ ૩૪
નાદક સર્વિપા પેપ તદ્દમિલલઘૃદયે ।

બિડવણ, કાઠવણ, ખાચ, સાલખાચ, જવખાચ,
સાથે, ભોળાંદૂધી અને ચિત્રો—એ તર્વને એક ન
કરીને બાળવાં. પછી તેમા પાણી રડોને તે ગાળી લેવું
અને કાઠા કાઠા નાખ્યા પછી કચ્છ પાણી રહે તેન
બાળવું જે કાર થાય તેમાં પાણી રડોને તે ગાળી લઈને
ચોખ્ખા પાણીને પાણી બાળવું એ રીતે સાત વાર કરી
પછી છેડે રહેલા કારમાંથી એકસો અઢીવી । તેવા કાર
લઈને તેમા બસો છાપન તેવા થી નાખીને તેન પકવ
કરવું એ થી પીવાથી જઠરાગ્નિનું બળ વધે છે
(કાર બનાવવાની રીત માટે જુઓ પિ. ૮/૧૦૭,
૧૪૧ના રાગુવાલ)

સન્નિપાત(નિદાશ)ગ્રહણીયા ઉપાધ

(શ્લોક ૧૫)

નિચયે વજ્રકર્માણિ ગુહ્યાચૈતવથાવલમ્ ॥ ૬૫ ॥

તમે દાયથી થોડા ગ્રહણીયામા વમન, વિ રન,
આસ્થાપન, અન્વાતન અને નજા એ ધોન કર્મવર્ગીનું
અને દોષનું નજા જોઈને કરવા વળી વાયુ વગેરે જુદા
જુદા દાયથી ગ્રહણી માટ પાછા જે જે કરવાનું
કહ્યું છે, તે તે સન્નિપાતગ્રહણીયા ભેળું કરવું

સંયહણીમાં મંદાગ્નિની ચિકિત્સા

કહ્યા પ્રકોપવાદા કેવા દરદીને મંદાગ્નિ

માટાચા ક્યુ ઓપા આપવું ?

મત્તેકે શ્લેષ્મિકદંત્યામોદીપત રુદ્ધતિલકમ્ ।

યોજ્ય કૃશસ્ય સ્વત્યાસાત્તિલગ્ધરુદ્ધ કાનોદયે ॥ ૬૬ ॥

શીળક્ષામશરીરસ્ય દીપન સ્નેહસયુતમ્ ।

(પ્રતેક મે પ્રકારના હોા છે એક કફપ્રતેક
અને બીજે વાતપ્રતેક) મંદ અગ્નિચાગને જરૂર
કફપ્રતેક દોષ, ત્યારે લૂખું અને કાનું દીપન ઓા
વગેરે આપવું જે દૂબળા માણસની અગ્નિ મંદ હોય
છતાં તેણે કફ કોરે તે તેને વાતપ્રતેક સિન્ધ અને
લૂખું ઓપા આપવું. એટલે એક દિવસ સિન્ધ

આપીને પછી લૂખું આપવું અને એક દિવસ લૂખું
આપીને પછી સિન્ધ આપવું, એમ વારાફરતી આપવું,
કેમ કે, જે દૂબળા પણ બહુ કફવાળા અને લૂખા માણસને
ફક્ત લૂખું જ આપવામા આવે, તો તે વગર દૂબળો
પડે, જે એકલું સિન્ધ ઓપા જ રાપે તો કફ
વધી જાય, માટે વારાફરતી સિન્ધ અને લૂખું ઓપવ
વગેરે આપવું જે માણસનું શરીર શીષ રન કૃષ થયું
હોય તેને જે કફ વધી જાય, તો તન સ્નેહ લીધે પચાવ
વગેરે દીપન દ્રવ્ય આપવું

બાધુ પિત્તચાગ દરદીના મંદાગ્નિનું ઓપા

દીપન યદુપિત્તસ્ય તિલ મધુસ્કેયુતમ્ ॥ ૬૭ ॥

બહુ પિત્તવાળા જે મંદાગ્નિ હોય તો ગળ્યા
દ્રવ્યમા ભેગીને કનુ દીપન ઓપા આપવું

બાધુ વાયુચાગ દરદીના મંદાગ્નિનું ઓપા

સ્નેહોડ્મલ્લગ્નૈર્યુક્તો યદુવાતસ્ય શસ્યતે ।

બહુ વાયુવાળા અને મંદ અગ્નિચાગ માણસન
ખાટા અને ખાસ ગલવાળા દ્રવ્યમા ભેગીને સ્નેહ
રાપવા બો કોષ છે

મંદાગ્નિમા દોષ મંદ એવા ઓપા સાથે

સ્નેહ ભેગવવાનું કારા

સ્નેહમેવ પર તિદાહ્નલાનલદીપનમ્ ॥ ૬૮ ॥

નાલ સ્નેહસમિદ્યસ્ય શામાયાત્ર સુગુર્વપિ ।

મંદ અગ્નિને પ્રદીપ કરવાને સ્નેહ એ જ ઉત્તમ
ઉપાધ છે, આ ક નાલ વડ જ અગ્નિ પ્રદીપ થવા
હોય, તે અગ્નિને અત્યંત બાળ અત્યંત પથ મંદ
થકતું નથી (માટે મંદ અગ્નિચાગ નામનો દાયથી
વિરુદ્ધ સ્નેહ નાથે સ્નેહ આપવા એ ખાન કરી છે)

ઓછા કકચાગ, નિદ્રામ પથ દીપા નજા

વાચા દરદીના મંદાગ્નિને ઉપાધ

પોડ્મલામિત્વાત્રાન્તે શીળે

વર્ચ પન્નમપિ ચક્રયમ્ ॥ ૬૯ ॥

મુજેન્દયોગધયુત સ પિન્દસ્પશો યતમ્ ।

તેન સ્વામાર્ગમાનીત શકર્મણિ નિયોજિત ॥ ૭૦ ॥

શમાનો દીપવલ્યગ્નિમો સન્ન્યુકનો હિ સ ।

જે માનસને જ અગ્નિ માટે વિરતો અને કુજો
સથ થવાથી જેને જરૂર હોય ખા ન મંદ વચ દોષ,
તો લૂખું કુફ અને સિન્ધ સાથે લૂખું લી રીવું
કન કે એ કમ જે થી રીવાથી માનસ વાયુ પાનના
ત્યાબધિક થ મા પ્રવૃત્ત થઈને અન્ન પાવવાડી

પોતાના કામમા લાગી જઈને અગ્નિને પ્રદીપ કરે છે, કારણ કે અગ્નિને પ્રદીપ કરનારો સમાન વાયુ જ છે

કદમ્બ ઝાડો મુશ્કેલીથી કિતરતો હોય તેનો ઉપાય પુરીપં યજ્ઞ ક્લુચ્છેન કઠિન્નત્વાદ્મિમુચ્ચતિ ॥ ૭૧ ॥ સ ઘૃતં લવણૈર્યુક્તં નરોડ્ગ્રાવગ્રહં પિવેત્ ।

જે માણસના ગાંધનો મળ એકઠો થઈને કદમ્બ થઈ જવાથી મહાપરાણે બહાર નીકળતો હોય, તે માણસે જમતા પહેલા પાન લવણ નાથે ઘી પીવું અને પછી ભોજન કરવું

બુખાશને લીધે થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય રીક્ષ્યાન્મન્દેડ્ગલે સર્વિસ્તેલં

વા દીપતૈઃ પિવેત્ ॥ ૭૨ ॥

જ્ઞાતા(બુખાશ)ના કારણથી જે માણસનો અગ્નિ મદ પડે તથા હોય તેણે પચકોલ વગેરે દીપન ઔષધોની નાથે ઘી અથવા તેલ પીવું

ખડુ સ્નેહ પીવાથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય ક્ષારચૂર્ણસિવારિષ્ટાન્ મન્દે સ્નેહાતિપાનતઃ ।

અનિદ્રા સ્નેહ પીવાથી જઠરાગ્નિ મદ પડે તથા તે તેણે ક્ષાર, ચૂર્ણ, આતવ અને અરિષ્ટ પીવા

ઉદાવર્તથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય ઉદાવર્તોનુ યોક્ત્વ્યા નિરુહસ્તેહયસ્તયઃ ॥ ૭૩ ॥

ઉદાવર્ત રોગથી અગ્નિ મદ થાય તે નિરુહસ્તિન અને સ્નેહનસ્તિઓનો પ્રયોગ કરવો

દોષ ખાડુ વધવાથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય દોષાતિવૃક્ષ્યા મન્દેડ્ગ્નો સમુદ્ગ્રોડ્ગ્રવિધિ ચરેત્ ।

દોષની અનિદ્રા વૃદ્ધિ થવાથી અગ્નિ મ- પડે તથા તે પ્રથમ તેને વમન, વિરેન વગેરે આપીને તેની વૃદ્ધિ કરવી, પછી પેલાં કમ પ્રમાણે જનન લેવું

રોગ મટી જવા પછીના મદાગ્નિનો ઉપાય ધ્યાધિમુક્તસ્ય મન્દેડ્ગ્નો સર્વિરેષુ તુ દીપનમ્ ॥ ૭૪ ॥

૮૧ થઈને તે મટી જાય પછી મધુજન્ય જઠરાગ્નિ મ- હોય, તે ઘી પીવું એ જ જઠરાગ્નિને પ્રદીપ કરવાનો ઉપાય છે

મુત્તાફરી, ઉપચાત અને દૂધપપ્પણથી થયેલા મદાગ્નિનો ઉપાય

અગ્નિપવાસક્ષામર્ચ્યગાવા પાયયેદ્યુતમ્ । અગ્નાર્ચીકિતં શર્ચ્યં દીપન રૂદ્ધપં ચ તત્ ॥ ૭૫ ॥

કેઈ માણસે મુત્તાફરી કરી હોય, ઉપચાત કર્યા હોય અને દૂધપપ્પણ થઈ નેત્ર હોય નેત્ર તેના જઠરાગ્નિ

મદ થઈ જાય હોય, તે જમતી વખતે એ પચાવી શકે એનાથી અર્ધી થવાગુ રહેને ખવડાવીને પછી એને ઘી પાઈને પછી પાછી એને બાકીની અર્ધી થવાગુ ખવડાવવી એમ કરવાથી થરીમા બળ આવે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય છે અને બૃહસ્પ થાય છે

ઘણા કાળના મદાગ્નિનો ઉપાય

દીર્ઘકાલમસદ્ગ્રાતુ ક્ષામક્ષીણકુશાન્નરાન્ ।

મસહનાં રસૈઃ સામ્લેખૈઃ-

વેત્પિશિતાશિનામ્ ॥ ૭૬ ॥

લઘુષ્ણકદુષ્ણોધિત્વાદ્ દીપયન્ત્યાગુ તેજલમ્ ।

માંસોપચિતમાંસત્વાત્પરં ચ લલવર્ધનાઃ ॥ ૭૭ ॥

જે માણસને ઘણા દિવસથી જઠરાગ્નિ મદ પડે જવાથી આહારરસ આવી રીતે ન પચવાથી થરી કૃશ, શીમુ અને દૂબળું થઈ ગયું હોય, તે માણસ જે માંસ ખાતો હોય તે તેને પ્રસહવર્ગના પ્રાણીઓના માંસરસમા ખટાઈ નાખીને તે માંસરસ ખાવા આપવો, એ માંસરસ ઉલકો ગરમ અને શોષન કરનાર છે, માટે તે જઠરાગ્નિને જલ્દીથી પ્રદીપ કરે છે વડી માંસ ખાવાથી થરીરમાં માનની વૃદ્ધિ થાય છે તેથી પાન એ બળ વધારવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

શું શું કેવી રીતે આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?

સ્નેહાસિયસુરારિષ્ટચૂર્ણસ્વાયહિતાશનૈઃ ।

સપ્તક પ્રયુક્તૈર્હેત્સ્ય લલમદ્રેષ્ય વર્ધતે ॥ ૭૮ ॥

સ્નેહ, આતવ, મુશ, અરિષ્ટ, ચૂર્ણ, કૃશ અને પચ નિરુહન-એ લવેને અવરજા પ્રમાણે રોગ રીતે આપ્યાં હોય તે દેહનું અને અગ્નિનું બન વધે છે

સ્નેહથી અગ્નિ વધે તેનું દર્શન

દીપો યયૈવ સ્યાનુષ્ણ વાહોડ્ગિઃ સારવાદગ્નિઃ ।

સસ્તેહૈર્જાયતે તદ્વાહારૈઃ કોષ્ટગોઽન્નલઃ ॥ ૭૯ ॥

જેમ સમયે, જેર વગેરે સ્નેહયુક્ત "સારવામાં" વાહકથી સજ્જાયેલા બહારનો અગ્નિ નિર થાય છે તેમ (સેવ્ય વખતે આપેલા) સ્નેહયુક્ત પાન આપે થી પ્રવર્તવિત થયેલ જઠરાગ્નિ ખડુ નિર થાય છે

કેટનું આપવાથી અગ્નિ વધે છે ?

નામોજનેન કાપામિર્દ્વાપ્યતે નાતિમોજનાત્ ।

યથા તિરિચ્ચનો યદિત્સ્યો

વાડતીચ્ચનાદૃતઃ ॥ ૮૦ ॥

જેમ અન્નના સમૂહનું નાનકું ન નાનકું ને પ્રદીપ થયે નથી કે બહાર દેરવા ઉપર ઘણા બન નહોતો દેરવા પચાઈ પડે તે પ્રદીપ થયે નથી, ન

(મોગ્ય વખતે) ભોજન ન કરવાથી નઠરાગિન પ્રદીપ્ત થતો નથી, કે અતિથય ભોજન કરવાથી પણ નઠરાગિન પ્રદીપ્ત થતો નથી.

નઠરાગિન શી રીતે પ્રદીપ્ત થાય છે? આપસર અને માફસર ખોરાક મળે કે ન મળે તે શું થાય?

ભસ્મક રોગ

યદા ક્ષીણે કલ્પે પિત્તે સ્વસ્થાને વવનાનુગમ્ ।
પ્રવૃદ્ધં વર્ધયત્યગ્નિં તદાઽસૌ સાનિલોઽનલઃ ॥૮૧॥
પસ્ત્વાઽન્નમાશુ ધાત્વંશ

સર્વાનોજશ્ચ સક્ષિપન્ ॥

મારયેત્યાત્સ ના સ્વસ્થો

મુક્તે જીર્ણે નુ તામ્યતિ ॥૮૨॥

જે સમયે કફ ઓછો થવાથી આમાશયમા પિત્ત વૃદ્ધિ પામે છે તથા તેની પાછળ વાયુ પણ આવે છે, તે સમયે વાયુ સહિત પિત્ત નઠરાગિનને અતિથય વધારે છે એ રીતે વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ પ્રથમ અન્નને પચાવી દે છે અન્ન પચી રહ્યા પછી કોમમા બીજુ પાવન કરવા જેવું દ્રવ્ય ન હોવાથી તે તરવે ધાતુઓનું પાવન કરે છે તથા ઓળને કમી કરી નાખે છે એમ થવાથી વૃદ્ધિ પામેલો અગ્નિ માફતનો પ્રાણ લે છે એ માફત ખાર ત્યારે અને ચેત પડે છે, પણ ખાધેલું પચી જાય ત્યારે ત્રાસ થાય છે

સૂત્કાસદાહમૂર્છાવા

દ્યાયયોઽત્યગ્નિસમ્ભવાઃ ।

અગ્નિ અતિથય વધી જવાને લીધે (ભસ્મક અગ્નિને લીધે) તરત, ઉપરત્ત, બગતત્ત, મૂર્છા વગેરે રોગો (ઉપદ્રવો) થાય છે

ભસ્મક અગ્નિને ધાતુ કરવાને ઉપાય

તમત્યગ્નિં મુક્તિગ્ધમન્દ્રસાન્દ્રહિમસ્થિરેઃ ॥૮૩॥
મન્દ્રપાનિનેવેલ્હાન્તિ દીપ્તમગ્નિમિન્દ્રામ્બુમિ ।

તેમ અતિથય તમગેવા અગ્નિને જળ છાટીને ધાતુ કરવામાં આવે છે, તેમ તે અતિથય વૃદ્ધિ પામેલા ભસ્મક નામે અગ્નિને ભારે સ્નિગ્ધ, મદ, ઘાત, કઠિ અને સ્થિર અન્નપાન વડે ધાતુ કરવે

મુદુમુદુરજીર્ણંઽપિ મોગ્યાન્યસ્વોપહારયેષ્ ॥૮૪॥
નિરિપ્તોઽન્તર લગ્ન્યા યર્થતં ન વિપાલયેત્ ।

ભસ્મક સનવાળ માફતને નીકળે અન્ન પાનું ન રહે તેપણ બીજુ અન્ન ખાધને ખાધું એવી રીતે પરવાર તેને ખરડાવું, કે જેથી અગ્નિ પચાવવાની

દ્રવ્યને પચાવીને ધાતુઓને સૂકવવાની તક પામીને તે માફતનો નાશ કરે નહિ

ભસ્મકમા પ્રથમ ભોજન

કૃષારં પાયસં સ્નિગ્ધ પેષ્ટિકં ગુહવેદ્યતમ્ ॥૮૫॥
અશ્નયાદૌદકાનૂપપિષિતાનિ મૃતાનિ ચ ।

મત્સ્યાન્ વિશેષતઃ શ્લેષ્માન્

સ્થિરતોવચરાશ્ચ યે ॥૮૬॥

ખીચડી, દૂધપાક, સ્નેહમુક્ત ખોરાક, લોટની બનાવટ, ઝોળના રૂપાતર, જળાર પ્રાણીઓના અને અનુપ દેશના પ્રાણીઓના ચરબીભર્યા માત અને સુવાળ માફત તથા ખાસ કરીને સ્થિર જળમા રહેલા (તથા વગેરેમા રહનારા) પ્રાણીઓના માન ખાવા (એથી અતિ વૃદ્ધિ પામેલા નઠરાગિન ધાતુ પડે છે)

માવિકુ સુશૃત માંસમદ્યાદત્યાગ્નિવારણમ્ ।

પેટીનું માત જે અતિથય ચરબી ભરેલું હોય, તે ખાવાથી પણ અગ્નિ અતિથય વધારે થતો અટકે છે

ભસ્મકમાં તરસના ઉપાય

પયઃ સહમધૂચ્છિષ્ટ ઘૃત વા તૃપિતઃ પિત્રેત્ ॥૮૭॥

મૌધૂમત્સૂર્યં પયસા યદુર્સપિ પરિચ્છિતમ્ ।

આનૂપરસયુક્તાન્ વા સ્નેહાસ્તેલચિર્મજિતાન્ ॥૮૮॥

શ્યામાન્નિરૂપિત્ત્વં વા પયો દયાદિરેચનમ્ ।

અસહુત્પિત્તહરણં પાયસમતિમોજનમ્ ॥૮૯॥

અગ્નિ અતિથય વૃદ્ધિ પામવાથી જેને તરત લાગ્ય કરતી હોય તેમ મધુચ્છિષ્ટ (મીઠું) સાથે દૂધ પીવું (કાંઈ મધુચ્છિષ્ટનો અર્થ, 'મદન' કરે છે અને તેથી મીઠા સાથે દૂધ પીવું એવા પણ અર્થ થાય છે), અથવા મધુચ્છિષ્ટ (મીઠું) સાથે ઘી પીવું, અથવા ઘઉંના લોટને ખુબી ઘીમા ઘેળીને તે દૂધ સાથે પીવે, અથવા તેક વિના બીજા નમે તે સ્નેહાન અનુપ દેશના પ્રાણીઓના માતરન સાથે પીવ, અથવા પીપર અને નસાતરમા પકવ કરેલું દૂધ પાછળે રિત્તન જાણવું, અને પારવાર દૂધપાકનું તને ભોજન આપવું, જેથી તેના પિત્તનું ઘટ્ટું થાય

ભસ્મકમા કેવળ આપાર્દવ્યાર કરવય? કાઠ્ય

યતિકિશ્વૃદ્ ગુહ મેષ ચ શ્લેષ્મકારિ ચ મોજનમ્ ।

સર્વે તદત્યગ્નિહિત મુક્ત્યા ચ સ્વપતં દિવા ॥૯૦॥

જે કાંઈ ભેજન ભાર અને તરબી ઉત્પન્ન કરે

નારુ તેમ જ જે નાસાન કુ ઉત્પન્ન કરે

હોય તે સર્વે, તથા ભોજન કરીને સ્થિર રહે

પણ, અતિથય વધેલા અગ્નિને મદનમાં મટે નહીં

આહારમ્નિઃ પચતિ દોષાનાહારવર્જિતઃ ।

ધાતુન ક્ષીણેષુ દોષેષુ જીવિતં ધાતુસદ્ધયે ॥૧૧

અગ્નિ આહારને પચાવે છે, આહાર ન હોય તો ધાતુનું પાચન કરે છે; ધાતુનો ક્ષય થાય એટલે ધાતુ-ઓનું પાચન કરે છે; અને ધાતુઓનો ક્ષય થાય એટલે જીવિતનું પાચન કરે છે, જીવિતનો નાશ કરે છે.

જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવાની આજ્ઞા

પતત્પ્રકૃત્યૈવ વિકલ્પમત્રં

સંયોગસંસ્કારવશેત ચેદમ્ ।

હત્યાદ્યવિજ્ઞાય યથેષ્ટચેષ્ટા-

ધ્વરન્તિ યત્સાઽગ્નિવલસ્ય શક્તિઃ ॥૧૨ ॥

તત્માદર્શિ પાલયેત્સર્વયત્નૈ-

ત્તસ્મિન્નષ્ટે યાતિ ના નાશમેવ ।

દોષેર્મ્નસ્ટે પ્રસ્યતે રોગસદ્ધયં-

યુકે તુ સ્વાદ્વીજ્ઞો દીર્ઘજીવી ॥૧૩ ॥

એટલા માટે 'આ અન્ન સ્વભાવે જ વિરુદ્ધ (અપચય) છે, આ અન્ન સંયોગવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન સંસ્કારવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન માત્રાવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન કાળવિરુદ્ધ છે, આ અન્ન પાત્રવિરુદ્ધ છે,' વગેરે ન જાણવાથી માણસો પોતાની મરજીમાં આવે એવા આહારનું સેવન કરે છે. જેનું તેમનું એ વર્તન હોય છે તેવી જ તેમના જઠરાગ્નિના બળની શક્તિ હોય છે. (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નનાં દુષ્ટતાં આ પ્રમાણે છે. કરમદાં, દર્બી, સરસપત્રી ભાજ્ય, ગોળનો કાઠમ, ચુંકું માંસ, મઠ વગેરેનાં શણગેર્યાં પાન, કાચા ખૂળા, ફાણ વગેરે સ્વભાવે જ અપચય (પ્રકૃતિવિરુદ્ધ) અન્ન (ભોજન) છે. દૂધ પડાઈ સાથે, આનૂષ માંસ અડદ વગેરે સંયોગવિરુદ્ધ ભોજન છે (જુઓ વિરુદ્ધ ભોજન). ઊંચીત પશીનું માંસ ઉગદરવાના યુગ ઉપર પરીવીરે ઉગદરવા વગેરેના અગ્નિથી પકવ કરેલું હોય, એ વગેરે સંસ્કાર વિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. મધ અને ઘી સરખા પ્રમાણમાં એકઠાં કરીને ખાવાં, એ વગેરે માત્રાવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. કાકમાચી(પાળો પીણુડી)ની ભાજ્ય રાતે રાખી મૂકેલી સવારે ખાવી, એ વગેરે કાળવિરુદ્ધ અન્ન જાણવાં. કાંસાના વાસણમાં દસ દબણ રાખી મૂકેલું ઘી ખાવું, એ વગેરે પાત્રવિરુદ્ધ ભોજન જાણવાં. એવી રીતે પ્રકૃતિવિરુદ્ધ વગેરે અન્નને જાણ્યા વિના ગમે તેમ ભોજન કરવાથી જઠરાગ્નિની શક્તિમાં ફેરફાર થઈને તે રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. માટે સર્વે પ્રકારના યત્ન કરીને જઠરાગ્નિનું રક્ષણ કરવું; કેમ કે જઠરાગ્નિનો નાશ થવાથી મનુષ્ય પણ નાશ પામે છે. જે જઠરાગ્નિ

વાયુ વગેરે દોષ વડે ગ્રસ્ત થાય તો માણસ પણ અનેક રોગથી ગ્રસ્ત થાય છે. પણ જે જઠરાગ્નિ સ્વસ્થ (સમ) હોય તો માણસ નીચેગી અને લાંબી આયુરદાવાળો થાય છે.

હત્યાદ્યદ્વદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને ચઢ્ઢોદોષ-
ચિકિત્સિતં નામ દશમોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : મૂત્રાધાત, મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરીની ચિકિત્સા

મૂત્રાધાત, મૂત્રાધાતનું મુલાનું, મૂત્રેન્દ્રિય, કટિ, અંડ અને ગુદા એ અવયવો ગુદાના લઘુકા સાથે અને ગુદાના પૌષ્ણા સાથે સંબંધવાળા હોવાથી બેઝા-યેલા છે એમ પૂર્વે કહ્યું છે, માટે ગ્રહણીદોષની ચિકિત્સા કદા પછી મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા કહેવી જોઈએ. વળી ગ્રહણી અને મૂત્રાધાત બન્નેની સ્તંભનરૂપ સમાન ચિકિત્સા હોવાથી પણ ગ્રહણી પછી મૂત્રાધાતની ચિકિત્સા કહેવી જોઈએ વગેરે તેનુથી ગ્રંથકાર કહે છે, કે—

અધાતો મૂત્રાધાતચિકિત્સિતં, ધ્યાસ્યાસ્યાનઃ ।

ઇતિ ન સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે મૂત્રાધાત(મૂત્રકૃચ્છ્ર, પથરી)ના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

વાયુના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા

કેર્થ સિન્ગ્ય છેક, છેક અને

અવગ્રાહન કરવાં ?

કુન્ઢે વાતાતૈલાત્કમધોનામેઃ સમીરજે ।

સુન્નિચૈઃ સ્વેદયેદક્ષં વિષ્ઠલેકાધવાદ્દનૈઃ ॥ ૧ ॥

વાયુથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ડૂંટીની નીચે ચર્મ-પાત બધાતેલ વગેરે વાયુનો નાશ કરનારાં તેલ ચોપડીને પિડસ્વેદ, છેક (ગરમ પાણીની ધાર કરવી), અવગ્રાહન (ગરમ પાણીમાં ડૂંટી સુધી બેસવું), વગેરેની ઝંઝને પરસેવો આણવો. પિષ્ટાદિ સ્વેદ બહુ સિન્ગ્ય કરવાં. અર્થાત્ રૂલ (લૂખા) છેક કરવા નહિ.

મૂત્રકૃચ્છ્રમાં યુગ્મના ઉપાય

દશમૂલયલેરેખદાબીઠપુનર્નવૈઃ ।

કુલત્યકોલપત્તચ્ચુચીવોપલસેવકૈઃ ॥ ૨ ॥

તૈલસર્પિવેરાહક્ષેવત્તાઃ કથિતકન્નિકૈઃ ।

સપન્નલયનાઃ સિદ્ધાઃ પીતા શૂલહરાઃ પરમ ॥૩

દશમૂળ, બળદાણુ, એરંડો (દિવેલો), બપ, કામાવરી, સાંઢોડી, કળમી, બેર, પનૂર, ધાત્રી સાંઢોડી,

પાપાણ્ડુલેદ, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં ઘી, તેલ અને ભૂંડની અને ચીંછની વચ્ચાને નાખીને ઉપર કહેલાં દધમૂચ વગેરેના કંક વડે તેને પકવ કરવા, પછી સિંધવ વગેરે પાચ લવણ સહિત તેમને પીવાથી તે મૂત્રકૃચ્છ્રના શુષ્કને ઉત્તમ રીતે મટારે છે

દ્રવ્યાખ્યેતાનિ પાનાશ્ચ તથા પિષ્કોપતાહને ।

હદ તૈલફલેયુક્ત્યાત્સામ્લાનિ ક્ષેદવન્તિ ॥૪॥

એ (ઉપરના સ્વેદમાં કહેલા) દલશૂલ વગેરે દ્રવ્યો પીવામાં, ખાવામાં, પિંડસ્વેદમાં અને ઉપનાસ સ્વેદમાં તેથી ફળ, ખાટા દ્રવ્યો, અને સ્નેહ સાથે વાપરવા (નાનિયેર, અંબેડ વગેરે તેથી ફળ જાણવા મૂળમાં 'તૈલક' શબ્દ છે તેના અર્થ કેટલાક 'તલ' કરે છે છાશ, કાજી વગેરે ખટાર જાણવી.)

પેશાબની પીયારો ઉપાય

સૌવર્ચલાઘ્વાં મદિરાં પિવેન્મૂત્રરજાપદ્ધામ્ ।

મદિરામાં ઘણુ સવળ નાખીને મદિરા પીવી તેથી મૂત્રની પીયાર નાશ પામે છે

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

પૈત્તે ગુક્રીત શિશિર સેકલેપાવગાહનમ્ ॥૫॥

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્રમાં ઠંડ સેક, લેપ અને અવ ગાહન કરવા

પિત્તના મૂત્રકૃચ્છ્ર માટે કવાથ

પિત્તેદ્વરં ગોશુલકં વિદારીં સેકસેઠકામ્ ।

છનાલ્યં પશ્ચમૂલં ચ પાક્યં સમધુશર્જનમ્ ॥૬॥

ઘતાવરી, ગોખર, વિદારીકદ, કસેરા અને ગુણુ ખચમૂળ, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં મધ અને સાર નાખીને પીવાથી પિત્તથી થયેલા મૂત્રકૃચ્છ્ર મટે છે

મૂત્રાધાતના ઉપાય

શુપકં ત્રણુસૈર્વાસ્તદ્વાવીજાનિ કુદ્દકુમમ્ ।

ત્રાક્ષામ્બોધિઃ પિવન્ સર્વાન્

મૂત્રાધાતાનપોદ્ધતિ ॥ ૭ ॥

પાપાણ્ડુલેદ, તાસળી કાકડી, કાકડી, કાબરી (કસુંબીની બીજ) અને કેસર એ સર્વના કંક, કાબી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવાથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાધાત નાશ પામે છે

પર્વાદવીજવપ્શનાદ્દર્શર્વાર્વાં તખ્તુલામ્બુના ।

તોયેન કલ્કં ત્રાક્ષાયા. પિત્તેત્પર્યુપિતેન વા ॥૮॥

કાકડીના બીજ, જેટીમધ અને દારુડળદર, એ ત્રણને ચોખાના ધાવરામણ સાથે પીવા, અથવા કાબી દ્રાક્ષના કંક રાતવાસી પાણી સાથે પીવા. એથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાધાત મટે છે

કફના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

કફજે વમસ સ્વેદ તીક્ષ્ણોષ્ણકટુમોજનમ્ ।

પવાનાં વિઠ્ઠતી. ક્ષાર કાલદોષં ચ શીલયેત્ ॥૯॥

કફથી થયેલા મૂત્રાધાત ઉપ તો શેનીને ઊલટી કરાવવી, શેક કરવા, તીક્ષ્ણ, ગરમ અને તીવ્ર ભોજન આપવું, જવથી બનેલા પેશા, યવાગુ, લાધુ વગેરે ખાવા પીવા આપવા અને ક્ષાર તથા છાશ આપવા

પિત્તેન્મથેન સુક્મેલાં ધાત્રાફલરસેન વા ।

ક્ષારદ્વાપિશ્વદ્દૃઘૈલાલ્પોષં વા મધુમૂત્રવપ્ ॥૧૦॥

ફરસ કળ્પકાર્પાં વા પાવયેન્માક્ષિકાન્વિતમ્ ।

શિતિવારકવીજ વા તમેળ ક્ષુદ્ધણચૂર્ણિતમ્ ॥૧૧॥

ધવસતાઢકુટનગુદ્ધવીજવતુરજ્જલમ્ ।

કેમ્બુકૈલાકરજ્જ ચ પાક્ય સમધુ સાધિતમ્ ॥૧૨

તૈર્વાં પેર્વાં પ્રવાલ વા ચૂર્ણિત તખ્તુલામ્બુના ।

સતેલં પાટલાક્ષાર સત્કૃષ્ણાધ્યમ સ્તુતમ્ ॥૧૩॥

દારુ સાથે નાની રોડવીનું ચૂર્ણ પીવું, અથવા આમળાના રસમાં નાની રોડવીનું ચૂર્ણ પીવું, અથવા સેતોવરમાં જન્મેલાં દ્રાહીનું હાડકું, ગોખર, એલચી, મેંદુ, પીપર, મરી, એ ઔષધોના ચૂર્ણને મધ અને ગાખના મૂત્ર સાથે પીવું, અથવા ભારિંગામૂત્રોના સ્વરસ મધ સાથે પીવો, અથવા કરજના બીજને બારીક વાટીને છાશ સાથે પીવા, અથવા ધાવડે, ઘાસી, ઇન્દુજવ, ગળે, ગરખાળે, કંકુ, એલચી, કરજ, એ ઔષધોના કંકાથ કરીને મધ નાથે પીવા, અથવા ધાવડે વગેરે આઠ વનસ્પતિઓથી સિદ્ધ કરેલી પેશા પીવી, અથવા પશવજાને બારીક વાટીને તેનું ચૂર્ણ ચોખાના ધાવરામણ સાથે પીવું, અથવા પાકવાના કારને સાત વાર ઉકારીને તેમાં તેલ નાખીને તે પાવો. એ સર્વ ઔષધ કફથી થયેલા મૂત્રાધાતને મટાડનારા છે

પાટલીવાવશ્કાઘ્યા પાશ્વિદ્વાતિલાદપિ ।

ક્ષારોદકેન મદિરા ત્વગેલોપકસંયુતામ્ ॥ ૧૪ ॥

પિત્તેદ્ગુહોપશ્ચાન્વા લિહ્યાદેતાન્ શુપક્ શુપક્ ।

પાકવાના અને જવખારના સાના પાણી સાથે પાશ્વિદ્ પીવો, તરબા કારના પાણી સાથે તજ, એલચી અને ખાલે નાખીને દારુ પીવો, અથવા તજ, એલચી અને ખાલે ચોખામાં નાખીને ગુદાં ગુદાં ખાવા (અર્થાં પાશ્વિદ્ એટલે બકાશન લીમડા.)

સન્નિપાત (ત્રિદોષ) ના મૂત્રકૃચ્છ્રના ઉપાય

સન્નિપાતાત્મકે સર્વે યથાવસ્થમિદં હિતમ્ ॥ ૧૫ ॥

અસ્મન્યપ્યચિરોત્થાને વાતવસ્ત્યાદિકેષુ ચ ।

એ મૂત્રકૃચ્છ્ર ત્રણે દોષના થયેલા હોય તો પૂર્વે જે જુદા જુદા દોષના મૂત્રકૃચ્છ્રના જુદાજુદા ઉપાય કયા છે, તે સર્વે રોગીની અવસ્થાનો વિચાર કરીને એકલાથે કરવાથી તે હિતકર થાય છે. પૂર્વે કહેલી જુદા જુદા દોષના મૂત્રકૃચ્છ્રની ચિકિત્સા કેવળ સન્નિપાત-મૂત્રકૃચ્છ્રમાં જ હિતકર છે રોમ જ નથી, પરંતુ હોળા કાળથી જ ઉપવ્રન્ત થયેલી પથરીનો રોગ, વાતગતિ, વાતકુંડલિકા વગેરે મૂત્રાધાત રોગમાં પણ હિતકર છે

પથરીની ચિકિત્સા

કુન્દાખ્ય કેવો પથરી દવાથી ને કેવો

પથરી કાપવાથી મટે?

અસ્મરી દ્વાદળો દ્વાપિરન્તકમ્પતિમો મતઃ ॥ ૧૬ ॥

તદળો મેપર્જઃ છાપ્પઃ પ્રત્યુદ્ધરદેવમ્હિતિ ।

પથરીનો રોગ માત્રાખંડક છે અને તેને કાળ (૧૫) દેવે માનેજા છે જ એ વાત વનો (૧૪) દોષ તો ઓરોગીથી મટાડી શકાય છે, પણ જે વધે નવો દોષ તો પછી ઘટ્ટથી ચોટીને પથરી કાઢી પડે છે

પથરીના પૂર્વપ્રમાં ઉપચાર

તસ્ય પૂર્વેપુ રૂપેષુ હેઠાદિકમ્પ રજ્જતે ॥ ૧૭ ॥

તે પથરીના વાતા પૂર્વપ્રમાં ભેદન, જ્વરન, વખન વગેરે કમ કરવા જોઈએ.

વાયુથી વધેલી પથરીના ઉપચાર

પાપાગમેરો વાસુકો વશિરોડમન્તકો વતિ ।

કયોતવશ્વતિશ્લામન્ત્રકોરીટકન્ડકમ્ ॥ ૧૮ ॥

તુભાદની શાકફળ દવાઓ ગુપ્તચિકિત્સકઃ ।

પચા તુલ્કયાઃ ફોલાતિ

વચનઃ કટકાન્તકલમ્ ॥ ૧૯ ॥

ઝરકાદિવ્રતીવાપમેગં વચાયે મટં પૂનમ્ ॥

મિનતિ વાતસન્નિપાતો તપોનિ સીમ્રમસ્મરીમ્ ॥ ૨૦ ॥

પાપામુત્રકે મેડી નેત્રકે એ જોડે, વ્રતઃ

પાનપાક, ઘાસતો, જાડે, વનિતથ, અરણ કે

મેડા અરૂણા, વામ, રોમ, વામ (૩૨-૩૩),

વામ, ને જાતી નેત્રકે ૩૦ મુલ, મેળ, ૨૨,

કાચી, મેડ, વામ, નિમ્બ, ને વરં એરિયા ૩૨૨મા

ધી તિલ કરીને તેના કિરણે નરુના (જુવસ્થાન

નખા ૧૫, ૨૦૩ ૨૩) એરિયા નખેને પોરવી

વાયુથી ઉપવ્રન્ત થયેલી પથરીને તે તત્કાળ મટાડે છે.

(શાકફળ=સાગનું ફળ)

ગન્ધર્વહસ્તવૃહતીધ્વાઘ્રીગોધુરકેશુરાત્ ।

મૂલકલ્કં પિથેદ્ધા મયુરેણાદમમેદનમ્ ॥ ૨૧ ॥

એરિયા (દિવેલા), મેડી રીંગલી, બારિંગલી, ગોખર, એખેચ, એ વનસ્પતિઓના મૂળનો કલ્ક કરીને ગળ્યા દર્દી સાથે પીવાથી વાતાશ્મરી (વાયુથી થયેલી પથરી) નૂટે છે, મટે છે

પિત્તથી થયેલી પથરીના ઉપાય

કુદાઃ કાશઃ શરો ગુપ્ત રત્કટો

મોરટોડમમિત્

ર્ધર્મા વિદારી વારાહી શાલિમૂલં ત્રિકુષ્ઠકઃ ॥ ૨૨ ॥

મલ્લૂકઃ પાટલી પાઠા પન્નૂરઃ સકુરુષ્ઠકઃ ।

પુનર્નથે શિરીષઃ તેપાં ક્વાથે પંચદૃષ્ટમ્ ॥ ૨૩ ॥

પિષ્ટેન પ્રપુછાદીનાં યીજેનેન્દીચરેણ ચ ।

મયુરેણ શિલાજેન તત્પિત્તાદમરિમેદનમ્ ॥ ૨૪ ॥

ઝામ, કાવર, વરકટ, મુલ, વાલ, ઉંડા, હેરનું

મૂળ, પાપામુત્રક, ઝામ, વિદારકદ, વાલકીકદ, ઘાતનાં

મૂળ, ગોખર, મેડા અરૂણા (અરણ), પાક, વામ

(પાપામુત્ર), પન્નૂર, કાશાદિત્રી, તાંડા, વનર, એ

એરિયાના કણમાં ધી તિલ કરી, પછી તે

પાંખા તડમુલ વગેરેના ઓળું (તડમુલનાં ઓળ,

ઓળપના ઓળ વાન કુન્દાની ઓળ) નું નાખીને

પીડું, અરણ કાશ કમળનાં ઓળ (કમળાકાંડ)

નાખીને પીડું; અરણ દેવેદાસ નાખીને પીડું; અરણ

દિવાળિયા નાખીને પીડું એ ધી પિત્તાશ્મરીને તાંડા

(પિત્તની પથરીને મટાડનાર) છે

કાચી વરેલી પથરીના ઉપચાર

વચનાદિઃ સ્ત્રીગમ્ભો ગળાવેલાહરેણુકા ।

મુખ્યુલ્લેચિંચ કુષ્ઠે ચિત્રકઃ સમુરાઘવઃ ॥ ૨૫ ॥

તે ચન્નિતઃ છતાપાપમૂલકાદિગમ્ભે વ ।

મિનતિ કલ્કામાનુ સાધિત મૂનમસ્મરીમ્ ૨૬

નૂતરધાનના પાંખા અરણમા (૨૦૩ ૨૧ ના

૨૨મા) કલ્કા રજ્જતિ નામ તથા રોગનાં મુલ વાન

રિપરિદિ મુલ જે વામુલક છે તેના અરણ વર

તથા તે તરે એરિયા, વરકટીયા, મુલ, કાચી, ઉપવ્રન્ત

રિપ, દેવદાન એ અરણ વર ના પાક એરણ

કલ્ક કરીને તે કલ્કમા કલ્કાદિ નામ અરણ (૧૫

૨૨મા ને ૧૫, ૨૦૩ ૨૩) નાખ્યા પછી તે ધી

ધી તિલ કરી તે ધી કાચી ઉપવ્રન્ત વાથી પથરી

કર્મા દ્રવ્યો વડે શાર, દૂધ વગેરે બનાવવું ?

ક્ષારક્ષીર્યવાન્વાદિદ્વયૈઃ સ્વૈઃ સ્વૈશ્વ કલ્પયેત્ ।

જે જે દોષથી અશ્મતી ઉત્પન્ન થઈ હોય તે તે દોષને મટાડે એવા દ્રવ્યો લઈને તે વડે શાર, દૂધ, યવાગુ વગેરે બનાવવી.

થર્કશરોગનો ઉપાય

પિત્તુકાક્રોહકતકશાન્દેવીરજૈઃ ફલૈઃ ॥ ૨૭ ॥

પીત્તુષ્ણામ્બુ સમુદ્ધ શર્કરાપાતન પરમ્ ।

કપાસના જિરવા, રાંડવ, નિર્મલી, નાગ, કમ્બુ અને ઓષધોના દૂધ ઝોળા ર ને ગરમ પાણી સાથે પીવાથી થર્કશને ઉત્તમ પ્રકારે કોપે છે, નાશ કરે છે ક્રોડાપ્રાસમાસ્થીની શ્વદ્રા તાલપત્રિકા ૧૨૮ મજમોદા કદમ્બસ્ય મૂલૈ વિશ્વસ્ય ચૌગચમ્ । પીતાનિ શર્કરાં મિત્થઃ સુરયોષ્ણોદકેન વા ॥ ૨૯ ॥

કૌંચ પત્તી (વડીલા), ઊંટ અને ગધેડે, એ જનવરોના હાડકા, ગોખર, કાળી મૂસલી, રાજમોદ, કદબનુ મૂળ, બીધીનુ મૂળ, સૂક, રો રોષધીને બારીક પાટી રોકત્ર કરીને સુત્ર સાથે રાધવા ગરમ પાણી સાથે પીવાથી થર્કશરોગ નાશ પામે છે

પથરી માટે ચુર્ન

નુત્યકુષ્ઠકવીજાનાં ચૂર્ણ માત્રિકસંયુતમ્ ।

અવિક્ષીરેણ સતાહ પીનમદ્મરિપાતનમ્ ॥ ૩૦ ॥

ચેરિયાના બીજના ગુદામાં મધ મેળવીને સ્નાત દાઘા ઘેટીના દૂધમાં પીવાથી પથરી રોગ મટે છે (પથરી પડે છે)

પથરી માટે કવાચ

કાચશ્ચ શિમુમૂલોત્થ કદુષ્ણોદ્ગમરિપાતનઃ ।

ચરગવાના મૂળનો કવાચ લગાર લગાર ગરમ હોય તે વેળા પીવાથી તે પથરીનો નાશ કરે છે (પથરીને પાડે છે)

થર્કશરોગ અને પથરી માટે શાર

તિલાપામાર્ગકદલીપલાઘાવલસમવાઃ ॥ ૩૧ ॥

ક્ષારઃ પેત્રોઽવિમૂલેણ શર્કરાસદ્મરીપુ ચ ।

તથ, અધાટે, કેળ, ખાખરી અને જવ, એ ઓષધોનો તાર કાઢીને તેને ઘેટીના મૂત્ર સાથે પીવે, તેથી થર્કશ અને પથરી બંને રોગ મટે છે

પથરી માટે બીજા ઓષધ

શ્વેતવદ્ધામૂલૈ વા પિપ્પેદેન સુરાવિમિ ॥ ૩૨ ॥

તત્સિદ્ધં વા પિપ્પેક્ષીરં લેદનાભિકપ્પદુતઃ ।

હરીતક્યસ્યસિદ્ધં વા સાધિતં વા પુનર્નવૈઃ ॥ ૩૩ ॥
ક્ષીરાન્નમુર્ચ્ઙ્ગશિલામૂલૈ વા તણ્ડુલામ્બુના ।

રોકલુ સુવર્યવાનુ મૂળ સુરા, ગરમ પાણી વગેરે સાથે પીનું જે રોગી વેદનાથી પીડાતો હોય તો તેણે સુવર્યવાના મૂળથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું ૨ થવા હરબના કળપાથી સિદ્ધ કરેલું રાધવા માટેપીથી સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, અથવા મેરની શિયાનુ મૂળ ચોખાના શિવગ્રમ્બ સાથે પીવું ગોરાકમા દૂધ સાથે પથ્ય ભોજન ખાવું (રોગી પથરી મટે છે)

અથા મૂત્રાધાતમાં કરવાની ક્રિયા

મૂત્રાધાતેષુ વિમજ્જેદત શેષેષ્વપિ ક્રિયામ્ ॥ ૩૪ ॥

પૂર્વે જે મૂત્રાધાતની વિહિત્સા કરી છે તે ઉપર વિચાર કરીને મૂત્રાતીત વગેરે બીજા મૂત્રાધાતના રોગો મા પદ્ધ જેવી ગત્યા ક્રિયા પડે તેવી ત્યા ક્રિયા કરવી

સર્વ મૂત્રવિકારનું ઓષધ

વૃદ્ધ્યાદિગુણે સિદ્ધં દ્વિગુણીકૃતમોશુરે ।

તોયં પયો વા સર્પિર્વાં સર્વમૂત્રવિકારાજિત્ ॥ ૩૫ ॥

બુદ્ધ્યાદિ ગુણમા બમણ ગોખર નાખીને કવાચ કરવે, ૨ થવા દૂધ પકવ કરવું રાધવા થી પકવ કરવું ૨૦ કવાચ, દૂધ કે ઘી તર્વ પ્રકારના મૂત્રરોગને મગડે છે

લેવદાર ઘન મૂર્વાં યદીમથુ હરીતકીમ્ ।

મૂત્રાધાતેષુ સર્વેષુ સુરાક્ષીજલૈ પિવેત્ ॥ ૩૬ ॥

દેવદાર, મેથ, મેરલેલ, લેદીમથ, મધ, હરદ, એ તર્વ રોષધીને સુરામાં, દૂધમાં કે પાણીમાં પીવાથી તર્વ પ્રકારના મૂત્રાધાત દૂર થાય છે

રસં વા ઘન્યવાસસ્ય કવાય કકુમસ્ય વા ।

સુલામ્મસા વા ચિફ્લાં

પિષ્ઠા સૈન્ધવસંયુતામ્ ॥ ૩૭ ॥

ધ્યાવીગાશુરકકાયે યવાગુ વા સફાણિતામ્ ।

ફવાયે લીરતરાદેર્ગે તાન્નચૂરસેઽપિ વા ॥ ૩૮ ॥

મયાદ્વીતરાયેન ભગિનિં વા શાલાજનુ ।

પમાસનો રત અથવા સાદરને કવાચ પીવે,

૨ થવા લગાર ગરમ કરવા પાણી નાથે વાટેથી ત્રિકવા

ને લિપવ તથિત પીવી, રાધવા ભેરિગમ્બી અને

ગોખરના કવાચમાં સિદ્ધ કરેલી યવાગુ કાકન (હલકો

ગોળ) સાથે પીવી, ૨.થવા (નૂત્રસ્થાનના રનધ્યા

૧૪ મટેન ૨૪ માં કરેલી) લીરતરાદિ નમુના રોષધીના

કવાચમાં સિદ્ધ કરેલી પેષા પીવી, અથવા કુકડના માત

ત્સમાં સિદ્ધ કરેલી પેષા પીવી, ૨.થવા લીરતરાદિ નમુ

નાં રોષધીની બાવળા (પુટ) અપેરો શિવાગિત

આવે એમાનું ગમે તે ઔષધ કરવાથી સર્વે પ્રકારના મૂત્રાધાત દૂર થાય છે

પથરી છૂટી પાડવાના ઉપાય

મધ વા નિગદ પીત્વા રથેનાશ્વેન વા પ્રજેત્ ॥ ૩૯ ॥
શીઘ્રવેગેન સજ્જોભાત્તયાડસ્ય જ્યવતેડમરી ।

રાશવા જૂનો દારૂ પીને રથ કે ઘોડા ઉપર બેસીને ધમી ઝડપથી જવાથી તેના શોષ (આશ્મકા) વડે પથરી છૂટી પડી જાય છે

પથરી માટે વીરતરશદિ ગણનો ઉપયોગ

વિરચન, બસ્તિ

સર્પથા ચોપયોક્ત્યો વર્ગા વીરતરાદિક ॥ ૪૦ ॥

રેકાર્યે તૈલ્લક સર્પિયેસ્તિકમ ચ શીલયેત્ ।

વિશેષાદુત્તરાન્ ઘસ્ટીન્

પથરીના ગાવાળારી કચાચમા, પચામ, પાલીમા એમ સર્પ પ્રાંતવીરતરશ ગણુ વાપરવા વિરચન માટે ગરમાળારી સિદ્ધ કરવું હો વાપરવું વા તમા બસ્તિ કર્મની જો નવ રાખવી રાત તમા પાંચ ખાંચ કરીને ઉતાર બસ્તિ રાત્રી લવી

શુક્રાશ્મરીના ઉપાય

શુક્રાદમર્યા તુ શોધિતે ॥ ૪૧ ॥

તમૂત્રમાગ ઘટવાન્ શુક્રાશ્મવિશુદ્ધયે ।

પુમ ન સુતુતો વૃષ્ણા

માસાના કુઘટસ્ય ચ ॥ ૪૨ ॥

કામ છકામા સેન્નત પ્રમદા મદદ્વાયની ।

શુક્રાશ્મ । રામા ઉતાર બસ્તિ વા મૂત્રમા જનુ ઘાતન જા પછી શુક્રાશ્મનું સાધન કરવા માટે વૃષ્ણ દ્રવ્ય રાત દુકાનુ માન બગવાન પુરુષ ખૂબ વચાઈને ખાઈને કામગીરી રાત મા માતી સ્ત્રીઓને મગજ મુગળ બા લવવી

પથરીવાળાને અશ્કિયા કષાર કરવી ?

સિદ્ધરુપકમૈરેભિર્ન ચેચ્છાન્તિસ્તદા મિષક્ ॥ ૪૩ ॥
ઈતિ રાજાનમાપૃચ્છ્ય શશ્વ સાધ્યવચારયેત્ ।

ઉપર ક્રકા પથરીને મગડ રોવા દિવા ઉપાયા વડ પાન જો રાત મા પછી વેદો નીવ પ્રમાણ ગળનો પરવાનગી વગર સાચી રીત નાવચેતીથી અલ કર્મ (સાપત્તન) કરવું

રાજની રથ શુ કરીને લેવી ?

મક્રિયાયા ધ્રુવો મૃત્યુ

ક્રિયાયો સંશયો મવેત્ ॥ ૪૪ ॥

નિશ્ચિતસ્યાપિ વૈદસ્ય બહુશ્ચ સિદ્ધકર્મણ ।

વેદો રાજાને કહેવું કે, 'તે રાજાનું' જા માણસ ને રાજ થયો છે, અને જો તેની ચિકિત્સા તરીકે શસ્ત્ર કર્મ નહિ કરવામા આવે, તો તેનું મરણ નક્કી છે ૨ ને શસ્ત્રકર્મ કરવામા આવશે તો જ વેદાને શાસ્ત્ર ન બચાવથી ખાતરી હોય કે તમુક શસ્ત્રકર્મ કરવામા તમુક રાજ નક્કી મળશે અને જો વેદો ઘણે પ્રસંગે આ ક્રિયા કરીને કાર્યસિદ્ધિ કરવી હોય, તેમા વેદા પછુ ધરીની જાતની વિશેષતા રહ છે ' એ રીતે વેદ પામ રાજાને કહીને શસ્ત્રકર્મ કરવાની પરવાનગી લેવી

પથરીવાળાને અશ્કિયાનો વિધિ

અથાતુરમુપસ્તિગ્ધશુદ્ધમીપચ કશિતમ્ ॥ ૪૫ ॥

અખ્યક્તલિપ્રવવુવમમુક્ત કૃતમજ્જલમ્ ।

આજાનુફલકસ્યસ્ય નરસ્યાઙ્ગે વ્યપાશ્રિતમ્ ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વેણ કાયેનોત્તાન નિવણ્ણ વજ્જચુમ્ભલે ।

તતોડસ્યાકુચિતે જાનુરૂપેરે વાસસા દદમ્ ॥ ૪૭ ॥

સહાશ્રયમનુપ્યેણ વજ્જસ્યાશ્વાસિતસ્ય ચ ।

નામે સમતાદ્અપ્યગ્ધાદ્ધસ્તસ્યાશ્વ વામત ॥ ૪૮ ॥

મૃદિ ગ મુષ્ટિનાડક્રામેઘાવદ્અર્ધમધોગતા ।

તત્કાલ્ક વધિતનથે તર્જનીમધ્યમે તત ॥ ૪૯ ॥

મદ્દક્ષિણે શુવેડક્કલ્લયો પ્રણિધાયાનુસેવિત્ ।

આસાચ વલ્લવક્ષાભ્યામદમરી ગુદમદ્યો ॥ ૫૦ ॥

કૃત્વાડન્તરે તથા શ્લિતિ નિર્વૈલોક્મનાયતમ્ ।

ઉત્પાટયેદ્દક્કુલિભ્યા યાગ

જ્ઞિચિરિવોદ્રતમ્ ॥ ૫૧ ॥

શલ્ય સ્વાસ્ત્યેર્વર્ગા મુક્ત્યા યવમાત્રેણ પાટયેત્ ।

અદમમાનેન ન યથા નિચતે સા તથાડક્કરેત્ ॥ ૫૨ ॥

સમગ્ર સપયકરેણ, સ્ત્રીણાં યસ્તિસ્તુ પાશ્યેગ ।

ગર્ભાશ્વાથયસ્તાસા શાશ્વમુક્કલ્લવત્ત ॥ ૫૩ ॥

ન્યસેદ્તોડગ્યથા હ્યાસા મૂત્રસ્રાવી ય્ણો મયત્ ।

મૂત્રપ્રસેકક્ષણનાગ્રસ્થાપ્યપિ વૈકલા ॥ ૫૪ ॥

વાસ્તમેદોડમરીદેતુઃ સિદ્ધિ યાતિ ન તુ દ્વિયા ।

રાજની પરવાનગી લીધા પછી રાજાને સ્નાપના

પ્રયત્ન સ્તિગ્ધ કરવા, વમન, વિરચન વા રથાં ગુલ

કેરવા તથા ઉપવાન વગેરે કરાવીને લાગ દુધ (પાનગી)

કરવા પછી તેન શરીર ખાન કરીને નાનની નીવ તેન

ચાળીને પછી રૂક કરીને પરતેલા કાકરા, જો દિવસે

શસ્ત્રકર્મ કરવાનું હોય તે દિવસે વાની ખાવાનું આપવું

નહિ પછી તન મગડકર્મ કરાવીને રાત્રિમાં બેઠકા બેસા

આસન ઉપર બેઠકા બીજા પુરુષના ખોળામા એવી રીત

બેસાવ્ય કે તેનું આજ [આથથી કે. ગુપ્તીનું] શરીર

છત્તુ (ચત્તુ) રહે અને લુગડાની ઉઘાણી ઉપર તે બેઠેલા હોય એમ બેસાડયા પછી વચ્ચે વડે તેના બંને ઢાંચા અને બંને કોણી લગાર વાકા વાળીને જે આણસના ખોળામાં તે બેઠો હોય તેની જોડે તેને મજબૂત બાધવો. આટલું થયા પછી શેગીને રાશ્વાસન આપવું (કે નુ ફિકર કરીય નહિ, તારો શેગ મને જશે, વગેરે મધુર વચનથી તથા પખા વડે વા નાખીને તેનું સ્નાન કરવું) પછી ફૂટીની નીચે ચારે પાત ફરતું અને તેલ ચોળવું પછી ફૂટીનો નીચે ડાબી બાજુ વેંદો ચોળવું અને પથરી નીચે ઊતરે ત્યાં સુધી મુઠી વડે દબાવવું પથરી નીચે ઊતરી સાલૂમ વડે એટલે વેંદો પોતાના ડાબા હાથનો, નખ કપાવી રાખેલી તરફની તથા મધ્યમાં આગળીઓને તેલ ચોળવીને શેગીની મૂરોદ્રિયની સેવની ને રસ્તેરસ્તે તે આવે એવી રીતે ગુદામાં મૂકવી પછી તે બે આગળીઓ ગુદામાંના વલયામાં લઈ જઈને પથરીને ગુદા અને મેટુ(મૂતેન્દ્રિય)ના વચગાળામાં આણવી પછી બસ્તિ(મૂત્રાશય)ને કરચલી વિનાનું તથા અવિસ્તીર્ણ કરીને (ફાટી જાય એટલી ઉદ સુધી તાણ્યા વિના) પેલી બે આગળીઓ વડે પથરીને ઊંચી ઉપાડવી તે પથરી એક ઘાટની પેઠે ઊપમી આવ ત્યાં સુધી ઊંચી ઉપાડવી પછી સેવનીની ડાબી બાજુએ એક જગ જેટલું અંતર મૂકીને ત્યાં (સેવનીની ડાબી બાજુએ સેવનીની એક જગ જેટલા અંતર) શસ્ત્ર વડે પથરીના માપનો છે. કરવો, અર્થાત્ પથરી બહાર નીકળી શકે એવો જ કાપ મૂકવા પછી તે પથરી ભાગે નહિ એવી રીતે સાપની ફાંટા જેવા રાખજો વાકા ચત્ર વડે (સર્પમુખ ચત્ર વડે) જાગવીને આખી ન આખી બહાર કાઢી લવી, કેમ કે જો તે અંદર ભાગી જાય તો અંદર રાહેલા પથરીના ભાગ પાછા વધે સીરોની ભરિવ (મૂનાશય) બહુ પાસે હોય છે અને ગર્ભાશયને આધાર રાખી હોય છે માટે તેમને (સીરોને) શસ્ત્રકર્મ કરવું હાય તો કાપ મૂકતી વખતે ચંતુ ઉત્તાન—(અપ) શસ્ત્ર રાખવું (કે જેવાં શસ્ત્ર ગર્ભાશયને લાગી ન જાય), જો એમ ન કરે તો તેમને મૂત્રસાવી પ્રપ્ત થાય, એવે રોગે પ્રપ્ત થાય કે જેમાંથી મૂત્ર નીકળ્યા કરે. મૂત્રપ્રતેકમાં (મૂત્રા શયના દાર સાથે જેપ્રાયેના મૂત્ર નીકળવાના સ્રોતમાં) કાત વધાવી સીરોને જ મૂત્રસાવી પ્રપ્ત થાય એમ નથી, પુરતને પણ મૂત્રપ્રતેક સ્થાનમાં કાત વધાવી મૂત્રસાવી પ્રપ્ત થાય છે પથરી કાઢવા માટે બસ્તિને એક જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટે છે પણ બે જગ્યાએ કાપી હોય તો તે મટતું નથી (વની પથરી કાઢવા માટે બસ્તિ ઉપર મૂકેલા એક કાપ પણ કિયા

ના અભ્યાસથી અને સાવધાનીથી કાર્ય પૂરતો મૂકેલા હોય છે તેથી અને પથરી બહુ વધેલી હોય છે તેવી મટે છે, પણ એકાએક શસ્ત્ર વાગવાથી કે એવી જ રીતે બીજા કોઈ પ્રકારે બસ્તિ ઉપર એક જગ્યાએ થયેલા કાપ પણ મટતો નથી)

શસ્ત્રકિયા કર્યા પછી લોહી બંધ કરવાના ઉપાય

વિશાલપમુષ્ણપાનીયદ્રોણ્યાં તમવગાહયેત્ ॥૫૫॥
તથા ન પૂર્યંતેડછેણ ઘાસ્ત, પૂર્ણ તુ પીઢયેત્ ।
મેદ્રાન્ત, ક્ષીરિષ્ટશામ્બુ

એ પ્રમાણે શેગીની પથરી કાઢ્યા પછી જરમ પાણીનો દ્રોણી(ન ટબ)માં તેને બેસાડવા, કેમ કે એમ કરવાથી બસ્તિ લોહીથી ભરાઈ જતી નથી એમ કર્યા છતાં પણ દેવશોમથી બસ્તિ લોહીથી ભરાઈ જાય તો વડ, ઉમેડા, પીપર, પીપળો વગેરે દૂધવાળા જડના કવથ વડે મેટુ(મૂતેન્દ્રિય)માં ઉત્તરબસ્તિ રાખવી. દ્રોણીચાર બેઠીને નાહી શકાય એવું નાહવા નું નગોશ વાસણ (ટબ)

લોહી બંધ થયા પછી મૂત્રવ શોષનકિયા

મૂત્રસંગુહયે તત્ ॥૫૬॥

કુર્યાદ્ગુહલ્ય સૌહિલ્યં મધ્યાજ્યાકમ્રણઃ પિતેત્ ।
દ્વો કાલો સઘૃતા કોળ્યા યદાગ્નું મૂત્રશોધનઃ ॥૫૭॥
અપ્ત, વગાહ પયસા ગુદાદ્વેગાલ્પમોદનમ્ ।

મુઝીનોર્વ કલાસ્ત્થ રસંગોદ્ગલચારિનામ્ ॥૫૮

પછી પેશાબનું શોષન કરવા માટે શેગીને ખૂબ ધરાઈને જોળ ખવડાવશે અને પથરી કાઢવાથી જે પ્રપ્ત (વા) થશે હોય તે ઉપર મધ અને ઘી ચોપડવું તે રોગીએ સાનસવાર (આત્મિ, કાકડી, કોણુ, ગોખા વગેરે) પેશાબ રાખે એવા રોગીથી બનાવેલી બનાર લગણ ગરમ શરાબુ થી તાજે નહ દેવત પીતી. શરીર દસ દબા સુધી ધર્યા ગોશ અને થોડા ભાગ નાખીને તે દૂધ સાથે ખાવું એ દત્ત દવાડા લીટી ગયા પછી બેર, દાડમ વગેરે ફળની ખટાઈ નાખીને જાગલ પ્રાપ્ત રોગી માત્રના રત્ત સાથે ભાત માપતર ખાવે

પથરીની શસ્ત્રકિયાનો વા ફરવવાના ઉપાય

ક્ષીરિષ્ટકવાયેણ ઘર્ણે મશાલ્ય લેપયેત્ ।

પ્રપાન્ડરીકમઙ્ગિષ્ઠાયણાદનયનોપયે. ॥૫૯॥

યનામ્પક્ષે પચેત્તેલમેખિરેવ નિશાન્વિતૈઃ ।

પછી જેમાંથી દૂધ નીકળે છે એવા વડ વગેરેના જડના કવથથી પ્રપ્તે ધિવો અને તેના ઉપર સ્વન—કમન, ચણદ, જેડીમધ અને પાણી લેપશે, એ અભિયોગ લેપ કરશે, તેમ જ પ્રપ્ત ઉપર ચોપડાવું તેવ પણ

એ બા ઓપધામા હજદર મેળવીને તે વડે નિષ્ક કરવું
નથા તે પણ પ્રણ ઉપર ચોપધ્યુ

પથરીના વ્રણને થેક : છતાં ચેષાબ ચાવું

ન થાય તો ઝામ, ઉત્તરબસ્તિ

દશાહં સ્વેદયેચ્છેનં, સ્વાર્ગ સહરાત્રતઃ ॥૬૦॥

મૂત્રે ત્વગચ્છતિ વહેદદમરીઘનામગ્નિના ।

સ્વાર્ગપ્રતિપત્તૌ તુ સ્વાદુપાયેરુપાચરેત્ ॥૬૧॥

તે વસ્તિભિઃ

અને દન ઝાડા સુધી રો વ્રણને સ્વેદન કર્મ
(દક) કરવું થક કર્યા પછી તાત રાત્રિઓમા મૂત્ર
પોતાને કુદરની માર્ગે ચાવું ન થાય તો પથરીના
ઝામને અગ્નિથી ઝામ દેવો પછી ન્યાર મૂત્ર પોતાને
માર્ગે ચાવું થાય ત્યારે ઘણા ગળ્યા દ્રવ્યથી તિલક
કેળી ઉત્તરબસ્તિઓ વગેરે તેના ઉપચાર કરવો

પથરીની થસકિયાનો ધા રુખા પહેલાનું

અને પછીનું પથ

ન ચારોહેદ્યૈ રુદ્રમ્બોડપિ સઃ ।

નગનામાશ્વદુશ્ચોર્યાદ્યાપ્તુ ધ્રુવેત ચ ॥૬૨॥

પથરીનાનવાનાને પ્રણ ઝામઈ ગયો હાય તોપણ
તેજે રુખા પછી રોક વપ સુધી પાંત, હાથી, ઘેડો
ગાઠ, શી અને રથ ઉપર વડવું નહિ તેમ જાળમા
પણ તગવું (ભૂસકા મારવા, કૂદવું) નહિ

પથરી કાઢવાને થસકિયા કયાં ન કરવી ? નુકસાન

મૂત્રશુક્લહૌ વસ્તિગ્રુપૌ સેવર્ની શુદ્ધમ્ ।

મૂત્રપ્રસેક યોર્નિ ચ શસ્ત્રેનાયૌ વિવર્જયેત્ ॥૬૩॥

પથરી કાઢવા માટે પ્રણ કરવો હોય અથવા બીજા
કોઈ કારણસર પ્રણ કરવો હોય તો મૂત્રવલ વગેરે સ્થાન-
મા થસ વગાડવું નહિ મૂત્રવલ વગેરે આઠ સ્થાન
નીચે પ્રમાણે છે મૂત્રને વહેનાર સોત, વીર્ધને વડે
નાર સોત, બસ્તિ, અને વૃષણ, સેવની, ગુદા, મૂત્ર-
પ્રસેક અને યોનિ, મૂત્રને વડન કરનાર સોત કપા
વાથી બસ્તિ મૂત્રથી બસઈ જવાથી મરણ થાય છે,
વોર્ધને વડન કરનાર સોત કપાવાથી પણ મરણ થાય
છે અથવા નપુનક થઈ જવાય છે બસ્તિ કે ગુદા
કપાવાથી તન્કાન મરણ નીપજે છે, અંડનું સોત કપા
વાથી ધ્વજાબન થાય છે (જિન, જનનેન્દિય શિદિય
વઈ જાય છે), સેવની અને યોનિ કપાવાથી પીડ થાય
છે મૂત્રપ્રસેકના સોતનું છેદન થવાથી નાથી મૂત્ર
જડે છે, એટલા માટે એ આઠ સ્થાન કાપવા નહિ
ફરશાફ્રહદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતથાને મૂત્રાગત-
ચિકિત્સિત નામકાદયોડ્યાયઃ ॥૬૪॥

અધ્યાય ૧૨ મો : પ્રમેહ(મેહ)ની ચિકિત્સા

અથાતઃ પ્રમેહચિકિત્સિતં દ્વાસ્વાસ્વામઃ ।

હતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે પ્રમેહ(મેહ)ના ઉપાય સમ
જાણીયુ રો વિષયમા રાત્રિય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે

બળવાન પ્રમેહરોગીને કરવાનાં સ્નેહન, વમન

વિરેચન, બસ્તિ, તર્પણ

મેહિનો થલિનઃ કુર્યાદાદૌ વમનરેચને ।

સ્લિગ્ધસ્ય સર્પવારિણિનિકુમ્ભાક્ષકરજ્જલેઃ ॥૧॥

તૈલૈશ્લકષ્ટકાઘેન યથાસ્વ સાધિતેન વા ।

સ્નેહેન મુસ્તદેવાહ્વનાગરપ્રતિવાપવત્ ॥૨॥

શુરસાદિકપાયેણ દ્વાદાસ્થાપતં તતઃ ।

ન્યગ્રોષાદેસ્તુ પિત્તાર્તે રસઃ શુદ્ધ ચ તર્પયેત્ ॥૩॥

જે પ્રમેહવાળો રોગી સમજત હોય તેને બીજા
ઉપાય વાગુ કરના પહેલાં તરસવ, કંડુ, નેપાનાનાં
મૂળ, બહેડા અને કરજ રો ઓપધાથી સિદ્ધ કરેલા
તેલ વડે, અથવા હવે પણ ત્રિકટકા સ્નેહ (સ્વેદ
૧૭ થી ૧૮ માં) કહેવામા આવય તે વડે, અથવા
રાગીના દોષ, પ્રકૃતિ વગેરે જોઈને તેને માફક આવે
એવા ઓપધાથી નિષ્ક કરવા સ્નેહ વડે દર્દીને સ્નિગ્ધ
કરીને પછી વમન રાત્રિ વિરેચન આપવું, (કેમ કે
વમન, વિરેચન રાત્રિવાથી પ્રમેહના કલેષ (બીનાથ) થમે
છે) વમન, વિરેચનથી રોગીને શુદ્ધ કર્યા પછી મુરસાદિ
ગમુના દ્રવ્યોના (સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૩૦)
કવાથમા મોય, દેવદાર અને મુંદનું પૂર્ણ પ્રતિવાપ
તરીકે નાખીને આસ્થાપન બસ્તિ આપવી જે રોગી
પિત્તથી પીડિતો હોય તો તેને ન્યગ્રોષાદિ ગમુના
ઓપધાના કવાથમા મોય, દેવદાર અને મુંદનું પૂર્ણ
પ્રતિવાપ તરીકે નાખીને તેની આસ્થાપન બસ્તિ
આપવી પછી ન્યાન રો રીતે પ્રમેહવાળો રોગી શુદ્ધ
થાય, ત્યાં તેને (જાગ્રત પ્રાણીઓના) માંતગત વડે
ગુમ કરવો

પ્રમેહવાળાને યમન ઓપધ આપવા : કારણ

મૂત્રમહજ્જાગુલ્મશ્ચાયાસ્વપતર્ણનાત્ ।

તતોડ્ડુપચરક્ષાર્થે શમનાનિ પ્રયોજયેત્ ॥૪॥

પ્રમેહવાળાનું અપનર્પણ કરવાથી મૂત્ર વધાર
જવાનો સ્વ થાય છે તેમ જ જોગો અને લય વગેરે

રોગ થાય છે માટે પ્રમેહની પાછળ બીજા રોગો ઉત્પન્ન ન થાય તે માટે પ્રમેહરોગવાળાને યમન ઔષધો નાપવાં એ એમ ન કરવામા આવે તો પ્રમેહ થમી જ્યા પછી પણ વજાર કારણ મળતા તે પાછા પ્રકટ થાય છે (રોગ ફરીથી થાય છે)

એમનું યોધન કરવાની મના છે એવા

પ્રમેહરોગીને યમન ઔષધો ન આપવાં

અસંશોધ્યસ્વ તાન્યેવ સર્વમેહેપુ પાયયેત્ ।

જે પ્રમેહવાળા રોગીને યોધન ન થઈ શકે એમ હોય (સૂત્રસ્થાન ૧૮/૩ થી ૬, ૧૦ થી ૧૧, ૧૯/૩ થી ૫) તેને મર્વે પ્રમેહમા ઉપર કહ્યું તેમ યમન ઔષધ ન પાવા તેમને યોધન ઔષધ ન ન આપવા)

પ્રમેહની યમન ઔષધો

વાત્રીરસસ્તુતાં પ્રાઢે હરિદ્રાં માશિકાન્યિતામ્ ॥૫

દાર્વાસુરાહ્વત્રિફલામુસ્તા વા જ્વયિતા જલે ।

ચિત્રકત્રિફલાદાર્વાકલિજાન

વા સમાશિકાન ॥૬॥

મધુચુક ગુદ્ધ્યા વા રસમાપ્તલકસ્ય વા ।

આમળાના રસમા હાદર ઈંદને તેમા મધ નાખી ને સવારમા પાનુ અથવા દારૂં ૧૬૨, દેવદાર, ત્રિફળા, મોથ, એ ઔષધોના ક્વાથ પાણીમા કરીને પાવો, અથવા ચિત્રે, ત્રિફળા, દારૂં ૧૬૨ અને ઈન્દ્રજવ, એ ઔષધોના ક્વાથ મધ સાથે પાવા અથવા ગુગ્ગુલુના રસ મધ સાથે પાવો, અથવા આમળાના રસ મધ સાથે પાવો-એ સર્વે ઉપાય પ્રમેહને ધમાવે છે

કફપ્રમેહના ઔષધ

રોધાભયાતોયદકટ્ફલાના

પાઠાવડ્ઢાઝુનધન્યનાનામ્ ।

ભાયત્રિદાર્વાર્કમિહસવાર્ગ

કપ્તે ત્રયઃ ક્ષોદ્રયુતા કપાયાઃ ॥૭॥

જે કફથી થયેલા પ્રમેહ હોય તે લોધર, હરે, મોથ અને કાયકૂળનો ક્વાથ કરીને તેમા મધ નાખીને પાવો, અથવા પહારમૂળ, વાવડિંગ, સાદડ અને પાણુ નો ક્વાથ કરીને તેમા મધ નાખીને પાવો, અથવા ખેર, દારૂં ૧૬૨, વાવડિંગ અને ધાવડે, એ ઔષધોના ક્વાથ કરીને તેમા મધ નાખીને પાવો એ ત્રણે ક્વાથ કફપ્રમેહને ધમાવનારા છે

પિત્તપ્રમેહના ઔષધો

હરીરોધાઝુનધન્યનાનાં

પટોલનિમ્બામલકામૃતાનામ્ ।

રોધામ્યુકાલીયકવાતકીનાં

પિત્તે ત્રયઃ ક્ષોદ્રયુતાઃ કપાયાઃ ॥૮॥

વીરણુ, વાળો, લોધર, સાદડ અને ચદન (કંત ચદન) ના ક્વાથમા મધ નાખીને પાવો, અથવા પટોળ, લીમડો, આમળા અને ગુગ્ગુલુના ક્વાથમા મધ નાખીને પાવો, અથવા લોધર, વાળો, દારૂં ૧૬૨ અને ધાવડે એ ઔષધોના ક્વાથમા મધ નાખીને તે ક્વાથ પાવો એ ત્રણે ક્વાથ પિત્તપ્રમેહને ધમાવનારા છે

કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહમા અન્નપાન

યથાસ્થમેભિઃ પાનાન્ન યવગોધૂમમાવતાઃ ॥૯॥

ઉપર કફપ્રમેહ અને પિત્તપ્રમેહના જે ક્વાથ બતાવ્યા છે, તેમની સાથે રોગીના દોષને વિચાર કરીને ઉપર કહેલા લોધર વગેરેમાથી અન્નપાન બનાવવા તથા ઉપર કહેલા કફના અને પિત્તના પ્રમેહ માટે કહેલા ઔષધોની ભાવના નવ તથા ઘઉંને આધીને તેનું અન્નપાન બનાવવું

વાતપ્રમેહના ઔષધની મનાવટ

વાતોલ્કળેષુ સ્નેહાશ્ચ પ્રમેહેપુ પ્રકલ્પયેત્ ।

જે પ્રમેહમા વાયુનું બળ અધિક હોય તેમા એ ન ઔષધો વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરીને રોગીને આપવા.

મધા પ્રમેહમાં સામાન્ય પથ્ય

મપૂપસકવાઢ્યાદિર્ધનાં વિકૃતિર્દિતા ॥૧૦॥

મજાશ્વગુદ્ધમુકાનામથવા વેળુજન્મનામ્ ।

છળચાન્યાનિ મુદ્દાયાઃ શાલિજીર્ણઃ સપશ્ચિકઃ ॥૧૧

ધીકુકુટોઽસ્તઃ સલકસ્તિલસર્પકિદ્દજઃ ।

કપિયં તિન્દુકં જમ્યૂસ્તસ્કૃતા રાગવાઢ્યાઃ ॥૧૨

તિક્તં શાર્કં મધુ ઘેષ્ટા મધ્યાઃ

શુષ્કાઃ સસકવઃ ।

ધન્યમોસાનિ શૂલ્યાનિ

પરિશુષ્કાણ્યયસ્કૃતિઃ ॥૧૩॥

મધ્યરિષ્ટાસવા જીર્ણાઃ સીધુઃ પકરસોદ્ભવઃ ।

તથાઽસનાદિસારામ્યુ

વર્ધામ્મો માશિકોદકમ્ ॥ ૧૪ ॥

જવની વાનીનો જેવો કે, પૂરીઓ, સાયુ, પાટય વગેરે પ્રમેહવાળાને હિતકારક છે તેમ જ ગાય કે ઘેણને જવ ખવરાવીને પછી તેમના છાત્રમાથી જવ કાઢી લઈને તેની પૂરીઓ, સાયુ વગેરે કરીને રોગીને આપવા તે પણ હિતકર છે અથવા વાનિયા જવ (જે વાંસમાથી થાય છે તે જવ) ની પૂરીઓ, સાયુ વગેરે કરીને રોગીને આપવાં હિતકર છે બટી, સામેા વગેરે નુસંધાન્ય, મખ

વગેરે ડબકા કઠોળ, જૂના શાળ ચોખા કે સાઈ ચોખા એ અન્ન પ્રમેહવાળાને હિતકર છે શીકુકુટ નામે ખલ લેમા તલ અને સરસવતી ખોળ નાખવામા આવે છે તથા જે છેડા કાઢી નાખેલા થઈ, આદ્યના કકડ વગેરે થી બનાવવામા આવે છે, અને જે માળવામા પ્રસિદ્ધ છે, તે પ્રમેહવાળાને હિતકર છે કોઠું, જેરોચળુ અને જાળુ, એ પ્રમેહવાળાને હિતકર છે, તથા કોઠું, જેર-કોચળુ અને જાળુથી બનાવેલા રાગ, ખાડવ પત્ર હિતકર છે વળી કડવુ શાક, મધ, ત્રિકુળા, સાથુ અને સુકા બોજન સોપામા પથેલીને શેકયુ હોય અને અતિથય પકવ થવાથી જે સૂકુ થયું હોય તેવુ જાગવ પ્રાણીઓનુ માંસ—એ સર્વે પ્રમેહવાળાને હિત કરનારા છે વળી હવે પછી (શ્લોક ૨૮મા થી ૩૨ મા) અપરકૃતિ કહેવામા આવશે તે, જૂનું મધ, જૂનું અરિષ્ટ, જૂના આસવ, પકવ રસમાથી બનાવેલું સોધુ નામે મધ, (સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮ મા આપેલા) અસનાદિ વર્ગનું સાસળું, દર્ભનું જળ અને મધપાહુ, એ પત્ર પ્રમેહ વાળાને હિતકર છે

કેવા જવનો સાધુ કેવી રીતે પીવે?

વાસિતેપુ વરાપવાથે શર્ધરી શોપિતેઘઃ ।

પથેપુ સુકુતાન્ સક્તુન્

સર્ધોદ્રાન્ સીધુના પિત્તે ॥૧૫॥

જવને ત્રિકુળાના કવાથમાં આખી રાત પલાળી રાખવા પછી દિવસે તેને સૂકવી નાખવા, પછી તેના સાચી રીતે સાધુ કરીને તેમા મધ નાખીને તેને સીધુ સાથે પીવે.

કફપિત્તના પ્રમેહ ઉપર પુષ્પચૂર્ણ

શાલસતાદ્કમ્પિલ્લટુક્કાશ્કકપિત્તયત્નમ્ ।

રોહીતકં ચ કુસુમ મધુનાઽઘાત્સુચૂર્ણિતમ્ ॥૧૬

કફપિત્તપ્રમેહેષુ પિત્તેષ્ઠાગ્રીરસેન વા ।

રાજનું આદ, ચેલીયે, કપોરે, બહેરુંનું વૃષ, કોદી અને રાહીયે, એટલા વૃક્ષોના ફૂલોનું ચૂર્ણ કરીને મધ તાથે ખાવું એ તે પ્રમેહ કફ અને પિત્તને (બેન્ડ) હોય તો એ જ ચૂર્ણ આમળાના સ્વરસ સાથે પીવું

વાતકફના, પિત્તના કે મિઠા દોષોના પ્રમેહમા સ્નેહ

ત્રિફળકનિશારોપ્રસોમપત્તકચારુનૈઃ ॥ ૧૭ ॥

પદ્માકામ્લત્કારિષ્ઠવન્દનામુદીપૃષ્ઠકે ।

પટોલમુસ્તમશિષામાદ્રીમહાતર્કઃ પચેત્ ॥ ૧૮ ॥

તૈલ વાતકફે પિત્તે પૃથ મિથેપુ મિથકમ્ ।

ગેખર, બગદર, ચોપર, ખેર, વચ, તાદ,

પદ્માકાશ, ધોળી કાચનાર, કફ, ચંદન, અગર, અલમોદ, પટોળ, મોથ, મચ્છક, રોચુકબીજ, બિલામા, એ ઔષધોના કચ કરીને તે વડે તેલ સિદ્ધ કરવુ અને તે વાત કફ પ્રમેહમા પીવુ એ પિત્તપ્રમેહ હોય તો એ જ ઔષધોના કચથી થી સિદ્ધ કરવુ અને પીવું તથા ભેગા હોય હોય તો એ જ કચ વડે થી તથા તેલ બને વાના સિદ્ધ કરીને પીવા.

મધ પ્રમેહમા ધાન્યતરણુત

દશમૂલશઠીદન્તીસુરાદ્ધિપુનર્નવમ્ ॥ ૧૯ ॥

મૂલ સ્તુગકૃષોઃ પચ્યા મૂકદમ્બમરુફરમ્ ।

કરજ્ઞૌ વરુણાન્મૂલે પિપ્પલ્યાઃ પોષ્કરં ચ યત્ ૨૦

પૃથગ્ દશપલં પ્રસ્યાન્ યવકોલકુલત્યતઃ ।

ત્રીશ્ચાપ્સુગિતે તોયે વિપચેત્પાદ્વર્તિના ॥ ૨૧ ॥

તેન દ્વિપિપ્પલીચવ્યવચાનિચુલોદિપ્યેઃ ।

ત્રિવૃદ્ધિદ્વક્કમ્પિલ્લમાર્ગીવિશ્વૈશ્વ સાધયેત્ ॥૨૨॥

પ્રસ્યં ઘૃતાઙ્ગયેત્સર્વાસ્તન્મેહાન્ પિટિકા વિપ્પમ્ ।

પાણ્ડુવિદ્રિધિગુલ્માશઃ શોવશોકાગ્નોદયમ્ ॥૨૩

શ્વાસ કાસં વર્મિ વૃષ્ટિઃ ક્રીહાનં વાતશોગિતમ્ ।

કુષ્ઠોન્માદાવપસાર ધાન્યન્તરમિદ્ ઘૃતમ્ ॥ ૨૪

દધમૂલ, પટકવૃષ, નપાળો, દેવદાર, બને (ધાત્રી

અને રાત્રી) સાટીરોત્તે, ઘરનું મૂળ અને આકાશનું

મૂળ, હરદે, ભૂમિકદબ, બિલામા, કરજનું અને પુતિ

કરજનું મૂળ, વરુણનું (વાલરુણનું) મૂળ, પીપ્પલે

મૂળ, પુષ્કરમૂળ, એ તર્વ ઔષધ જુદા જુદા નાળીસ

ચાગીત તેવા લેવાં. જવ, ઘોર અને કળથી એ

ત્રણને જુદા જુદા ચોતક તેવા લેવાં પછી તે તર્વ

નો આઠગણ પાત્રીમા કવાય કરવો. તે કવાય ટિકાનાં

ટિકાનાં જગરે ચોમા ભાગનું પાત્રી બાકી રહે, ભાર

તેમા પીપર, નરબીપર, કચ, વચ, ખેર, રોહિત

ધાત, નવોતર, વાવડિન, કપિચો, બારન અને બીજાં

એ ઔષધોના કચ નાખીને ચોતક તેવા થી તિલ

કરનું એ થી ખાચથી તર્વે પ્રકારના પ્રમદ, પ્રમેહ

પિટિકાઓ, વિર, પાપુરોન, નડ, ગોગે, બન્ન, સાચે,

ચોપ (સા) તન, કૃત્રિમ જેર, ઉચ્ચન્દન, દમ, ખાત્રી,

લિવડી, વપલરન, નના, પન, ચામડેના તન, નાંખમ,

વાઈ એ તર્વ તન મટે છે એને ધાન્યતરણુત કહે છે.

મધ પ્રમેહ વગેરે ઉપર ગ્રેષ્ઠતર

રોષમૂર્વાશઠીવેદ્ધમાર્ગીનતનસલ્લવાન્ ।

શ્લિઙ્ગન્ત્રકવિપક્ષપતિવિપાત્રિધાન્ ॥ ૨૫ ॥

દે ત્રિપાલે ચતુર્ધાવ મૂનિય વટુરોહિણીમ્ ।

ચવાનીં પીષ્કર પાઠાં ઘ્ર્ણિય ચઘ્ય ફલત્રયમ્ ॥૨૬
કર્પાશમમ્બુકલશે પાદશેષે દ્વિમે ।

ઘ્રો પ્રસ્થો માક્ષિકાક્ષિપ્ત્વા રક્ષેત્પશુમુપેક્ષયા ॥
ત્રોધાસવોઽયં મેહાશં શ્વિત્રકુષ્ઠાત્ત્રિહ્રમીન્ ।
પાણ્ડુચ પ્રઘ્ણીદોષ સ્થૂલતાં ચ નિપચ્છતિ ॥

બોધર, મૂર્વા (મેરવેલ), પટ્ટકુચે, વાવડિય, ભારગ, તગર, નખલ, હલકી જાતની મોચ, ઈન્દ્રજય, ઉપલેટ, પદાણી બોધર, કાચ, અતિવિષ, ચિત્રા, બન્ને પ્રકારની વિશાલા (ઈન્દ્રવાલ્મી), ચતુર્ભૂત (તલ, તમાલપત્ર, એલચી અને નાગકેસર), કરિયાતુ, કંકુ, ચવાની અજમો, પુષ્કરમૂળ, પદામૂળ, પીપરીમૂળ, ચવક, ત્રિકુષા, એ સર્વ ઔષધો રોકએક તોલે વઈને તેને એક દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ક્વાથ કરવો. પછી જ્યારે ઊકળતાઊકળતા તેમાંથી ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને ગાળી વઈને ઠડુ કરવું પછી તેમાં એકસો અઢીવીસ તોલા મધ નાખીને તેને એક પાત્રમાં નાખીને બધ કરીને એકાદ જગ્યાએ હવાબાચવાળા સિવાય પથર દિવસ રહેવા દેવું એ રીતે તૈયાર થયેલા આસવને રોધાસવ કહે છે એ રોધાસવ પીવાથી પ્રમેહ, હરસ, ચામડીના રોગ, ઘોળો કોઠ, અરુચિ, કરમિયા, પાડુરોગ, ગ્રહણીરોગ અને ચરબી વધી જવાથી થયેલ જડુ થઈ જાય છે, તે રોગ મટે છે

બધા પ્રમેહ વગેરે ઉપર અચસ્કૃતિ સાધયેદસનાદીના પલાનાં વિશતિ પૃથક્ ।
દ્વિવહેડપા શિપેત્ત્ર પાદસ્યે દ્વે શતે મુઢાવ ॥૨૭
શૌંદ્રાદકાર્ષે પલિક વસત્કાર્દિ ચ કલ્પિતમ્ ।
તત્કૌંદ્રિપ્પિલીચૂર્ણપ્રદિગ્ધે પુત્રભાજને ॥૩૦॥
સ્થિતં દદે જતુચ્ચતે યવરાશૌ નિધાપયેત્ ।
હિદિરાક્ષારત્તાનિ વહુશૌડત્ર નિમજ્જયેત્ ॥૩૧॥
તનુનિ તીક્ષ્ણલોહસ્ય પત્રાણ્પાલોહસસ્ત્રયવાલ્ ।
અચસ્કૃતિ. સ્થિતા પીતા પૂર્વસ્નાદયિકા ગુલે.
સૂત્રસ્યાનર્મા (અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮માં) અસનાદિ ગણના ઔષધો કરેલા છે તે દરેક ઔષધ વીસવીસ પલ લેવા, અને તેને આઠ દ્રોણ પાણીમાં નાખીને ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ક્વાથ કરવો પછી એ ક્વાથ ગાળી વઈને તેમાં આઠસો તોલા ઓગ નાખવો. એકસો અઢીવીસ તોલા મધ નાખવું અને વત્સકાર્દિ ગણના ઔષધો (સૂ. સ્થાન અ. ૧૫, શ્લોક ૩૩, ૩૮) એકએક પલ વઈને તેણે કલક કરીને નાખવો. પછી એક મજબૂત અને ઘી ભરવાનું માટીનું વાતમું જે લાખથી લાખિયું (લાખ ચોપડું) હોય તેની

અદર ચારે પાસ પીપરનું ચૂર્ણ અને મધ ચોપડીને તેમાં તે સર્વ ક્વાથ વગેરે નાખવું પછી તે વાતમુંને બંધ કરીને જવના ઢગવામાં ઘાટી મૂકવું પંદર દિવસ પછી તેને બહાર કાઢીને, ચોલાદના વરખ જેવાં બારીક (અતિ પાતળાં) પતરાં ખેરના અંગાણમાં લાલચોળ તપાવીને તે વાતમુંમાં ભોળવા. વળી ફરીને બહાર કાઢીને તપાવવા તથા ભોળવા. જ્યાં સુધી તે પતરા પેલા આસ વમાં ગળી જાય, ત્યાં સુધી એ પ્રમાણે કરવું એ રીતે ચાસકૃતિ બને છે એ પીવાથી પાછળ કહેલા રોધાસવ કરતા વધારે ગુણ થાય છે (આસવમાં ભોળવાના પત્રાનું વજન ચોસઠ તોલા જેટલું છે)

પ્રમેહ માટે ૫૫૫ આઘારવિહાર

રુક્ષમુદ્ગર્તન ગાઢ ઘ્યાપામો નિશિ જાગર ।

યચ્ચાન્યચ્છ્લેષ્મમેદોઘં બહિરન્તઃક વદિતમ્ ॥૩૩

પ્રમેહરોગમાં થયેલ જે ઉદ્ગર્તન ચોળવાનું (નીચેથી ઊંચે ચોળવાનું દ્રવ્ય) તોય તે લૂખું જેઈએ અને તે ભાર દઈને ચોળવું, હલકે હાથે ચોળવું નહિ, કસરત કરવી, રાતે જાગવું અને બીજા પણ જે ઉપચાર કહે અને ચરબીના નાશ કરનારા હોય, તે થયેલની બહાર અને થયેલની અદર કરવા તે હિતકર છે

ઉપદ્રવો સાથે બધા પ્રમેહ મટાડે

એવું રક્ષાપન

સુમાયિતા સારજલેસ્તુલા પીત્વા ઘિલોદ્ગવાત્ ।
સારામ્બુજૈવ મુઢ્ઘાન શાલીન્ જાફ્ફલજૈ રલે ॥૩૪

સર્વાનિમિષવેન્મેહાન્ સુવદ્ગપદ્ધવાનપિ ।

ગણ્ડમાલાગુંદમગ્નિયસ્યોસ્પકુષ્ઠમગન્દરાન્ ॥૩૫॥

હ્રિમ્સ્ત્રીપદશોફાંઘ પર ચૈતદ્રસાયનમ્ ।

ખેરસાર વગેરે સારના પાણી વડે ચાર સો તોલા શિવાજીબને સાચી રીતે ભાવના આપીને તે શિવાજીબને તે જ ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે ખાવો તથા ખેરસાર વગેરે સારના પાણી સાથે શાલી ગ્રગરના ચોખાનો ભાત તથા જાગલ પ્રાવરુઓનો માતરસ ખાવો તથા પીવો. એ રીતે કરવાનો કઠમાળ, અનુદ, રતોળી, થયેલની સ્થૂલતા, ચામડીના રોગ, ભગદર, કરમિયાના રોગ, હાથોપગ, સોજ, એ રોગ મટે છે, ને જે જે જાતના પ્રમેહ થયા હોય તે તે સર્વ જાતના પ્રમેહ પલુ તેના અનેક ઉપદ્રવો તથિત નાશ પામે છે આ ઔષધ શ્રેષ્ઠ રવાજન છે

ઝરેત્ર પ્રમેહરોગની માટે ઉપાય

અઘનદ્વચ્છરપાદચરહિતો મુનિવર્તનઃ ॥૩૬॥

યોઙનાનાં શત યાપાલ્ સ્નેહા સલિલાશયાન્ ।

ગોશઠ્ઠમૂત્રવૃત્તિર્વા ગોભિરેવ સહ ભ્રમેત્ ॥૩૭॥

જે પ્રમેહવાળા માણસના ધરમાં ધન હોય નહિ; અર્થાત્ જની પાસે ઔષધ માટે ખર્ચ કરવા જતું દ્રવ્ય ન હોય, તેણે છત્રી વિના અને જોડા વિના મુનિ જેવું જીવન ગાળીને આક્રમણવર્તી મારીવ ચાલવું, અથવા જાણીય (તળાવ) જાતે ખેડવા, રાજવા ગામના છાણ અને મૂત્ર ઉપર નિર્વાહ કરીને (=માઈ પીને) ગાયોની સાથેસાથે ભખવું

દૂધળા પ્રમેહરોગીનું ઔષધ

રૂઢવેદોવધાહારૈરમેદોમૂત્રલૈ કુશમ્ ॥

જે માણસ શરીરે કૃષ (પાતળો) હોય તેને વરની અને મૂત્ર ઉત્પન્ન ન કરે એવા ઔષધ અને આહાર ખવડાવીને તેનું બુ હણ કરવું (શરીર વધારવું) (અર્થાત્ તેને બુ હણ ઔષધ અને ખિરાક આપવા, પણ તે મૂત્ર અને વગીને વધારે એવા ન જોઈએ)

પ્રમેહપિટિકાઓની ચિકિત્સા

શરત્રિકાઘાઃ પિટિકાઃ શોફત્વસમુપાચરેત્ ॥૩૮॥

અપકા ઘળવત્પન્થાઃ

પ્રમેહના રોગીને શરત્રિકા વગેરે ફેલીઓ (નિ ૧૦/૨૩) થી ૩૬ થાય છે, તે જ્યાં સુધી પાકે નહિ ત્યાં સુધી તેની ચિકિત્સા સોજની પેઠે કરવી જો તે પાકેલી હોય તો તેની ચિકિત્સા વણ પ્રમાણે કરવી

પિટિકાઓના પૂર્વરૂપના ઉપાય

તાસાં પ્રાશૂપ્ત ય્વ ચ ॥

ક્ષીરિવૃક્ષામ્બુ પાનાય વસ્ત્મૂર્ચં ચ શસ્પતે ॥૩૯॥

તીર્ક્ષ્ણં ચ શોઘનં, પ્રાયો હુવિરેચ્યા દિ મેહિનઃ ॥

જો પિટિકાઓની પૂર્વરૂપની અવસ્થામાં રોગીને વડ, પીપળો વગેરે જામાથી દૂધ નીકળે છે એવા વૃજનો કવાથ પીવા આપવો, તેમ જ પેટનું મૂત્ર રોગીને પાવું, એ પણ કોષ્ટ છે વળી પ્રમેહવાળાને ચોધન (વિરેવન) નીકળું (તખત) આપવું; કેમ કે પ્રમેહવાળાને જુલાબ થવો કઠણ છે

પિટિકાઓ પાકી હોય તેનો ઉપાય

તૈલમેલાવિના કુર્યાન્નજેન ઘ્નરોપણમ્ ॥૪૦॥

ઉઘર્ત્તને કપાયં તુ વર્ગોનારવધાદિના ॥૪૧॥

પરિવેકોડસનાઘેન પાનાઞ્ચ વસ્ત્કાદિના ॥૪૨॥

પિટિકાઓ પડત ચવાથી પ્રમૂક થઈ હોય તો એવાદિ નાણા ઔષધો વડે તેવ તિલ કરવું, અને તે તેવ પ્રભુને ચોપડવું. તેથી પ્રભુને નકુર આવે છે. પ્રભુના ઉદ્વર્તન કરવા માટે આરગવધાદિ નાણા ઔષધો વડે

કવાથ કરીને તે વડે ઉદ્વર્તન કરવું. પ્રભુ ઉપર અસનાદિ ગણના ઔષધોના કવાથ કરીને તેની ધાર કરવી (છાંટવું) તથા વસ્ત્કાદિ ગણના ઔષધો વડે અન્નપાન બિલ કરીને તે રોગીએ ખાવા

પિટિકાનો ઘા રુઠવવાના ઉપાય : અન્નપાન

પાઠાચિત્રકશાર્ફાસારિવાકણ્ટકારિકાઃ ॥

સતાઢં કીટજં મૂલં સોમલ્લં તુપદ્મમ્ ॥૪૩॥

સચ્ચૂર્ણં મધુના લિહ્યાત્ત્વચ્ચૂર્ણં નવાયસમ્ ॥

પાઠામૂળ, ચિત્રો, કર્ક, સારિવા (કળીવેલ, કપરી), રીંગણી, રોહીડો, ઈન્દ્રજવનું મૂળ, ખેર, ગર-માળો, રો ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને મધમાં ચાટવું તે જ પ્રમાણે (જેને કાટ ન ચડયો હોય એવા) નવા ગળ-વેલ લોખડના વરખના ચૂર્ણને પણ મધ સાથે ચાટવું

અસાધ્ય મધુમેહનો ઉપાય

મધુમેહિત્વમાપન્નો મિપગ્મિઃ પરિવર્જિતઃ ॥૪૩॥

શિલાજનુતુલામઘાત્પ્રમેહાર્તઃ પુનર્તવઃ ॥૪૩૧॥

પ્રમેહના રોગવાળાના પ્રમેહમાથી જ્યારે વધતા વધતા મધુમેહ થાય છે, ત્યારે તે અસાધ્ય કહેવાય છે. એ રીતે મધુમેહ રોગ જેને યથો હોય અને વેધોએ પણ જેને રાસાધ્ય ગણીને તજી દીધો હોય, તે પણ જો ચારસો તોઘા થિલાગિત આવે, તો તે પ્રમેહથી પીડિતો માણસ પાછો નવો થાય છે, નીચગી થાય છે.

ખરનાદના બ્રથમા દરેક જાતના પ્રમેહના જુદા-જુદા ખાસ ઉપચાર કલા છે, તે નીચે પ્રમાણે છે (જલપ્રમેહ વગેરેના લક્ષણ માટે જુઓ નિદાન-સ્થાન અ. ૧૦, ક્લેક ૮ થી ૧૮.)

૧ જલપ્રમેહમાં પીપળો, સુખડ, અંગૂ અને પાલડમૂળ, એ ઔષધોના કવાથ પીવો

૨ ઈંજુપ્રમેહમાં પાલડમૂળ અને વાવડિંગનો કવાથ પીવો.

૩ તાદ્રમેહમાં તુવેરની દાન અથવા પીગી કસુંદ ફિનકર છે,

૪ વારણીમેહમાં અર્જુનવૃક્ષ(સાદડ)નો કવાથ પીવો

૫ પિષ્ટમેહમાં હમદર અને નાકર દંડ પાણી સાથે પીવો

૬ મુકમેહમાં ડિના પાણી સાથે અથવા સુચ સાથે લીધે પીવો.

૭ નિઃતામઘમાં ચિત્રો, ફિજ અને ઉપરેટનો કવાથ પીવો.

૮ શીત્રમેહમાં લીમડાનો કવાથ પીવો.

અ. સ.

૮ શનિમેહમા પાપાણુબેદનો કવાથ સુરા સાથે પીવે શ્રેષ્ઠ છે

૧૦ વાલામેહમા ત્રિકૃણા તથા ગોખરનો કવાથ પીવે

૧૧ કારમેહમા શક્તી (સાધાર્ણ), વાળો, સિધવ અને વળ, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ આપવું એ હિતકર છે

૧૨ નીલમેહમા લોખર, મજ્જક અને કદબનો કવાથ પીવે

૧૩ કાલમેહમા બહેડનો કવાથ અથવા બહેડનો કડક શોષ છે

૧૪ નિશામેહમા ધાવરી, પપકાષ, મજ્જક, એ ઔષધોના કવાથ પીવે

૧૫ માનિકમેહમા ત્રિકૃણા, મોથ, વીરલુવાળો, પપકાષ અને લોખર, એ ઔષધોનો કવાથ પીવે

૧૬ લોહિતમેહમા ત્રિકૃણાના કવાથ સાથે શિવા નિત પીવે

પ્રમેહવાળાનું શોધન—વીરલુવાળો, નસોતર, આમળા, મોથ, રસાળન, કડુ, અતિવિષ, લોખર, એ સર્વ ઔષધોનું ચૂર્ણ ખેરના પાત્રો સાથે થીવું પ્રમેહના શેગવાળાને એ શોધન (વિરેચન) સારુ છે

इत्यष्टाद्वहदये चतुर्थे चिकित्सितस्थाने प्रमेहचिकि-
स्त्रित नाम द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

અધ્યાય ૧૩ મો : ગડની અને વધરાવળની ચિકિત્સા

વિદ્રધિ (ગડ) એ પ્રમેહનો ઉપદ્રવ છે માટે પ્રમેહની ચિકિત્સા કદા પછી વિદ્રધિની ચિકિત્સા કહેવી યોગ્ય ધારી વાગબટ કહે છે કે

अथातो विद्रधिबुद्धिचिकि-

स्त्रितं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षय ।

હવે વિદ્રધિ (ગડ) અને બુદ્ધિ(વધરાવળ)ની ચિકિત્સા અમે સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બાહ્ય વિદ્રધિ(ગડ)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૭)

કાથા અને પાકા ગડના ઉપાગ

વિદ્રધિ સર્વમેવામ શોકવત્સનુપાચરેત્ ।

પ્રતતં ચ દરેદ્રકં પક્વે નુ મળવત્કિયા ॥૧॥

સર્વે પ્રકારના વિદ્રધિ જ્યારે કાથા હોય ત્યારે તેની ચિકિત્સા સોજની પેઠે કરવી. (જળો મૂકાવીને) તેમાંથી લોહી સતત ખેંચી કઢાવવું, અને તે વિદ્રધિ પાકે ત્યારે વ્રણની પેઠે ઉપચાર કરવા (કાથા ગૂમડાને પાકવા ન દેવા માટે જળો મૂકાવીને, ફત્ત ખોલાવીને કે રૂમટીથી લોહી કઢાવતા રહવું)

વાયુના ગડની ચિકિત્સા

पञ्चमूलजलेर्धौत वातिक हवणोत्तरैः ।

भद्रादिवर्गयष्टाह्नतिलेरालेपयेद्ब्रणम् ॥ ૨ ॥

વાયુના વિદ્રધિમા થયેલા ઘાને પચમૂળના કવાથ વડે ધોવા તથા પાછળ કહેલા ભદ્રાદિ વર્ગના ઔષધો (સૂ સ્થા ૨ ૧૫, શ્લોક ૨૪) જેટીમધ, તલ અને સિધવ, એ ઔષધો વાટીને વ્રણ ઉપર લેપ કરવો

વાયુના ગડનો ધા થી રીતે ધોવો

અને રુચિવે ?

वैरेचनिकयुकेन वैरुतेन विमोक्ष्य च ।

विद्वारीवर्गसिद्धेन त्रैवૃતેતૈવ રોપયેત્ ॥ ૩ ॥

(સૂ સ્થા ૨ ૧૫, શ્લોક ૨૫ કહેલા) વિરેચન કરનારા દ્રવ્યમાં નસોતર નાખીને વ્રણને તાક કરવો તથા (સૂ સ્થાન ૨ ૧૫, શ્લોક ૮૫ કહેલા) વિદ્વારિ વર્ગના ઔષધોથી સિદ્ધ કરવા નસોતરના સ્નેહથી તેનું (વ્રણનું) રોપણ કરવું, અકુર આણવા (રૂચવેલા).

પિત્તના ગડની ચિકિત્સા

क्षालितं क्षोरितोयेन लिम्पयष्टमृतातिलैः

पित्त घृतेन सिद्धेन मज्जिष्ठोशीरपक्वकैः ॥ ૪ ॥

પયસ્યાદિનિશાષ્ટ્રેષ્ટાયટીરુર્ધ્વશ્ચ રોપયેત્ ।

न्यम्रोद्यादिप्रवालत्वस्फलेर्वा

વડ વગેરે દુધ નીકળે એવા વૃક્ષના કવાથથી પિત્ત વિદ્રધિના વ્રણને ધોવા તથા જેટીમધ, જળો ૨ ને તરબો કડક કરીને તેને બહારથી લેપ કરવો પછી મજ્જક, વીરલુવાળો, પપકાષ, શીરકાકોલી, હાદર, દારુદાદર, ત્રિકૃણા, જેટીમધ, એ ઔષધોનો કવાથ કરીને તેમા સ્નેહવિધિમાં કદા પ્રમાણે ધી તથા દુધ નાખીને રો ન ઔષધોના કડક વડે ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી વડે પિત્તવિદ્રધિના વ્રણને રૂચવેલા, અકુર આણવા અથવા વડ વગેરે દુધ નીકળે એવા ગડના પ્રવાહ (કુમળા પાદમાં), છાવ નાને રૂચી ધી સિદ્ધ કરીને તે ધી વડે રૂચવું

કફના ગડની ચિકિત્સા

कफज पुनः ॥ ૫ ॥

જાગ્યવાદિના ઘોત સરુક્કુમ્મનિશાતિલે ।

લિપેત્કુલત્થિકાદન્તી-

ત્રિવૃક્ષધામામિતિલ્લકૈઃ ॥ ૬ ॥

સસંધ્યેઃ સગોમૃતૈસ્તૈલં કુર્વાત રોપણમ્ ।

કંફના ગંફના ગ્રાફને ગરમાણના ક્વાથ વડે ધોવા તથા જવનો સાથુ, નસીતર, હાલદ, તલ, એ ઔષધોના કંક વડે બહાર વેપ કરવા અને કળથી, નેપાળો, નસીતર, પીપર, ચિત્રો, લોધર, સિંધવ અને ગાયન મૂત્ર, એ ઔષધો વડે તેલ નિવડ કરીને તે તેલ ધા રૂબવા માટે વાપરવું

સ્તવિદ્રધિ અને આર્ગુવિદ્રધિના ઉપાય

સ્ત્રકાગન્તુદ્ધવે કાર્યા પિત્તવિદ્રધિવલ્કિયા ॥ ૭ ॥

લોહી કોપવાથી વળેલા તથા શત વજર ચાગનું કારણથી થયેલા વિદ્રધિની ક્રિયા પિત્તવિદ્રધિની ક્રિયા જેવી કરવી (અર્થાત્, જે ઔષધો રુતે જે કર્મ પિત્ત વિદ્રધિમા લાગુ પડે છે તે ઔષધો અને તે કર્મ સ્તવ વિદ્રધિ તથા સ્તવિદ્રધિમા લાગુ પડે છે)

ઉપર બહિર્વિદ્રધિની (બાહ્ય વિદ્રધિની) ચિકિત્સા કલા પછી અંતરવિદ્રધિ એટલે શરીરની અંદર જે વિદ્રધિ થાય છે તેની ચિકિત્સા કરે છે

કાયા અંતરવિદ્રધિના ઉપાય

(શ્લોક ૭૯ થી ૧૦)

કવાથ

ચરુનાદિગળકાથમપથ્થેઽધ્યન્તરોત્થિતે ।

ઝપકાદિમતીવાપ પૂર્વાદ્ધો વિદ્રધો પિવેત્ ॥ ૮ ॥

અંતરવિદ્રધિ જે કાયા હોય તે વરદાદિગળના ઔષધોના કવાથ કરીને તેમા ઊંડાદિ ગરુના ઔષધોનું મૂર્હા પ્રતિવાપ તરીકે નાખીને વિવરના પૂર્વભાગમા અર્થાત્ સવારમા પીવું

ધી, નિરુધ અને અનુચલનબલિત

પૂતં વિરેચનદ્રઘેઃ સિદ્ધ તાઘ્યાં ચ પાયયેત્ ।

નિફઠં સ્નેહર્ષતિ ચ તાઘ્યામેવ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૯ ॥

શરીરની અન્નના ભાગમા ઉત્પન્ન થયેલું વિદ્રધિ જે પાડનું ન હાય તે વાળુ વજરે જે દોષથી તે ઉત્પન્ન થયું હોય તે દોષને ઘોળ વિરેચન ઔષધોથી સિદ્ધ કરે, ધી નેત્રીને પાડનું તથા વસ્ત્રાદિ ગળના અને ઊંડાદિ ગળના ઔષધો વડે નિવડ કરે, ધી પાડ, તેમ જ વસ્ત્રાદિ અને ઊંડાદિ ગળના ઔષધો વડે નિવડ કરેલા સ્નેહ વડે અનુચલનબલિત આપવી તથા તે જ ઔષધોથી નિવડાવિત આપવી

અન્નપાન, લેપ

પાનમોજનલેપેષુ મધુશિશુઃ પ્રયોજિતઃ ।

દક્ષાવાપો યથાદોષમપક હન્તિ વિદ્રધિમ્ ॥ ૧૦ ॥

જે દોષથી અંતરવિદ્રધિ થયું હોય તે દોષને મટાડે એવા ઔષધો આવાપ તરીકે ચાતા સરગવાના કવાથમા નાખીને એ કવાથ ખાવામાં, પીવામાં અને લેપ કરવામાં વાપરવાથી કાયા ગંફનો નાશ થાય છે

ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોઝ, મદ, તાવ, તરસ,

મૂચર્ષ, ઊવટી, હૃદયરોગ, રક્તપિત્ત, કુઠ

અને કમળો મટાડે એવા ઔષધો

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૧૦૭)

કવાથ

ત્રાયન્તીત્રિકલાનિમ્બકટુકામધુકં સમ્ ॥

ત્રિવૃત્પટોલમૂલાભ્યાં

ચત્વારોંઽશા પૃથક્ પૃથક ॥ ૧૧ ॥

મસૂરાચિત્તુપાદૃષ્ટો તત્કાથઃ સધૃતો જયેત્ ।

વિદ્રધીગુલ્મવીર્યપદાદમોહમદજ્વરાન્ ॥ ૧૨ ॥

વૃન્મૂર્છાચ્છદિદ્દદ્રોગપિત્તાસ્ફુલ્લકામલાઃ ।

ત્રાયમાસુ, ત્રિકુળા, લીમોઝ, કંકુ, જીરીમધ એ પાંચ ઔષધો મમાન એટલે સરેખે ભાગે (એક એક ભાગ જેટલા દરેક) લેવા નસીતર ચાર ભાગ જેટલું લેવું, પટોળના મૂળ ચાર ભાગ જેટલા લેવા છાંય પછી નાખેલા મસૂર આઠ ભાગ જેટલા લેવા પછી એ સર્વનો કવાથ કરીને ધી સાથે રોગીને પાવો એથી ગડ, ગોળો, રતવા, દાહ, મોઝ, મદ, તાવ, તરસનો રોગ, મૂચર્ષરોગ, ઊવટીનો રોગ, હૃદયનો રોગ, રક્તપિત્ત, ચામડીના રોગ અને કમળો, એટલા રોગ મટે છે

કુઢવં ત્રાયમાણાયાઃ સાષ્ટ્યમણુગુણમ્પસિ ॥ ૧૩ ॥

કુઢવં તદ્દલાઙ્ગાનીચ્ચરસાક્ષીરતો પૃતાત્ ।

કર્પાંશ કલ્કિતં તિકાત્રાયન્તીવન્ત્યાસકમ્ ॥ ૧૪ ॥

મુસ્તાતામલકીઘીરાજીવન્તોચન્દનોત્પલમ્ ।

પષ્ઠદેકચ સયો ય તદ્વૃતં પૂર્વવદ્ગુણૈઃ ॥ ૧૫ ॥

સોન તોર ત્રાયમાસુ લઈને તેને વડનમા પાણીમાં સોન તોવા પાણીમાં રહેલા મૂર્હા ઉઠાડવું અને પછી તેમાંથી સોન તોવા પાણી લેવું. આમ થાય સ્વસ્થ સોન તોવા લેવો, કૃષ સોન તોવા લેવું, ધી સોન તોવા લેવું, પછી ગડ, તામાપ, ધમાસો, માથ, તાવ આપવી, કાનેનો, છાતનો (પન્નટોરી), નુખત, અડા, એ તરફ ઔષધો એકએક તોવા વડે તેના કંક કરીને તે તરફના નાખવો પછી એ તરફને એક કરીને તેને

પાક કરીને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી ઉપર (શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૨૫ માં) કહેલા ત્રાપતી વગેરેના કવાયથી જે ગુણ થાય છે તેવા ગુણ કરે છે.

દ્રાક્ષા મધુકં લર્જૂરં વિદારી સશતાવરી ।
પરુપકાણિ ત્રિફલા તત્કાયે પાચયેદ્દૃઢત્ ૧૬
દ્વીરેશ્વચાત્રીનિર્યાસપ્રાણદાકલ્કસંયુતમ્ ।
તન્મૂર્તિર્ન શર્કરાશૌદ્રપાદિકં પૂર્વવદ્ગુણેઃ ॥ ૧૭ ॥

કાળી દ્રાક્ષ, મધુકાં, ખજૂર, વિદારીકંદ, સતાવરી, ફાલસાં, ત્રિકુળાં, એ સર્વેનો કવાય કરવા. તે કવાયમાં શેરડીનો રસ નાખવો તથા આમળાંકી સ્વરસ નાખવો. એ સર્વમાં દૂધ નાખીને તેમાં ઘી નાખવું તથા તેમાં હરડેના કલ્ક નાખીને તેને વિધિસર પકવવું. એ રીતે સિદ્ધ થયેલા ધીમાં, ઘી ઠંડુ પડ્યા પછી ધીથી ચાલે ભાગે સાકર અને તેટલું જ મધ નાખવું. એ ધીનો ગુણ પણ પાછળ (શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૨૫ માં) કહ્યો તેવો છે.

બઝમાંથી લેાડી થી રીતે કાઢી નાખવું?

દોષેષ્ટુદ્ધાદિમિરચક્ સિરયા વા યયાન્તિકમ્ ।

વિદ્રપિ(ગડ)ચેગમાં થુંગ વગેરે (સૂ. અ. ૨૫)
મંત્રાથી લેાડી ખેંચાવવું અથવા વિદ્રપિની સમીપમાં
જે શિયા હોય તેમાંથી લેાડી કાઢી નાખવવું.

કેઠામાં વધેલા, પાક ઉપર થયેલા, બહાર

ઊપસેલા બઝને પેટીસ

વિદ્રપિ પચ્યમાનં ષ કોષ્ટસ્યં વદિરુદ્રતમ્ ॥૨૮
જ્ઞાત્વોપનાદ્યેત્

કેઠામાં વિદ્રપિ વધુ હોય અને તે પાકતું હોય ત્યારે તે જ જગ્યાએ બહાર ઊપસેલું દેખાતું હોય, તે જગ્યાએ તે છે એમ જણાવીને તેને બંધારણ બાંધવું (પેટીસને ચેક બાંધવે).

ગડ પાકતું હોવાનાં લક્ષણ: ઉપાધ

શુભે સ્થિતે તદ્વેવ પિષ્કિતે ।

તત્પાર્શ્વપીઢનાસ્તુતી વાદ્વાદિવત્પકેષુ ચ ॥૨૯॥

પક: સ્પાદિદ્રપિ મિત્વા ત્રણવત્તમુપાચરેત્ ।

જ્યારે થુંગ (સત્રુક્ત) ફક્ત ગડ જેટલા બઝમાં જ આવતું હોય, ગડની બહાર આગુબાગુ દબાવવાથી જણે તે અંગ બહેરું થઈ ગયું હોય એવું લાગે અને જ્યારે ત્રણવત્ત વગેરે ઓછાં થઈ જાય, ત્યારે ગડ પાકતું કહેવાય. તે વખતે એને ચીરીને પછી પ્રસૂ લેવા ઉપાય કરવા.

અંતઃવિદ્રપિ પાક્યાનાં ચિહ્ન

અન્તર્માગસ્ય ચાપ્યેતચિહ્નં પક્વસ્ય વિદ્રપેઃ ॥૨૦॥

શરીરની અંદર જે અંતઃવિદ્રપિ થાય છે તે પાકે છે, ત્યારે પણ ઉપર કહ્યાં તેવાં ચિહ્ન થાય છે.

અંતઃવિદ્રપિ પાકીને અંદર ને અંદર

હૃદે તો શું કરવું?

પક: સ્તોતાંસિ સમ્પૂર્ણ

સ પાત્યૂર્ધ્વમધોઽયવા ।

સ્વયં પ્રવૃત્તં તં દોષમુપેક્ષેત હિતાશિનઃ ॥ ૨૧ ॥

વશાદ્દં દ્રવ્યશાદ્દં વા રક્તન્ મિષગુપત્રવાન્ ।

અસમ્યક્વદિતિ પેટેયે વરુણાદં સુભાગ્મસા ॥૨૨॥

પાયયેન્મધુશિર્ણુ વા યવાર્નું તેન વા ફલામ્ ।

જ્યારે અંતઃવિદ્રપિ પાકે છે અને ફાટે છે ત્યારે તેમાંનો મળ (દોષ) મોટી શિયાઓમાં ભરાઈને પછી ઉપરથી મુખ દ્વારા કે નીચેથી ગુદા દ્વારા નીકળે છે. એ વખતે શેગીએ પણ ભોજન કરવું અને જે દોષ નીકળતો હોય તેને તેમ ને તેમ નીકળવા દેવા. એ રીતે કોઈ પ્રકારની ચિકિત્સા ન કરતી દસબાર દવામાં માત્ર શેગીને બીજા ઉપદ્રવ ન થાય એવી રીતે તેની સંભાળ વેધે રાખવી. જો વિદ્રપિમાંનો મળ સારી રીતે પડેતો ન હોય તો વરુણાદિ ગણ(સૂ. રથા. અ. ૧૫, શ્લોક ૨૫)નાં ઔષધોનો કવાય લગાવવાગર જરમ હોય તેવા પાવો, અથવા વરુણાદિ ગણનાં ઔષધોનું ચૂર્ણ લગાવ જરમ પાણી સાથે પાવું, અથવા ચતા સરગવાનો કવાય પાવો, અથવા ચતા સરગવાના કવાય વડે કરેલી થવાગુ પાવી.

વિદ્રપિ(ગડ)વળગતું પથ ભોજન

યવકોલકુલપ્યોત્પયૂપૈરર્ચં ચ શસ્યતે ॥ ૨૩ ॥

જવ, ભોર, કળાયે, એ દ્રવ્યોના યુગ સાથે અન્ન ખાવું એ અંતઃવિદ્રપિવાળને હિતકર છે.

વિદ્રપિવાળનું સોધન

ऊर्ध्वं दद्याद्वाहात्त्रायन्तीर्क्षयिष्या तैस्वकेन वा ।

શોષયેદ્દલતઃ, શુદ્ધઃ સક્ષીદ્દં તિલકં પિથેત્ ॥૨૪॥

દસ દિવસ થઈ ગયા પછી પાછળ શ્લોક ૧૩ થી ૧૫માં કહેલા ત્રાપમાણાદિકયુત વડે, અથવા તિલક-ધૂત (ચિ. ૨૧/૩૨, ૩૩) વડે, શેગીની ઇકિત જોઈને તેનું સોધન કરવું. એ સોધનથી વિરેવન થયા પછી મધ સાથે કરિયાનું પીવું.

દોષ પ્રમાણે વિદ્રપિના ઉપચાર

સર્વેશો ગુલ્મવચ્ચેનં તથાશોષમુપાચરેત્ ।

કયા દોષથી નહ થયુ છે તેનો વિચાર કરીને બધી રીતે ગુત્તમની પહે ગડની ચિકિત્સા કરવી; અર્થાત્ વાતવિદ્રુપિની ચિકિત્સા વાતગુત્તમ પ્રમાણે, પિત્તવિદ્રુપિની ચિકિત્સા પિત્તગુત્તમ પ્રમાણે, એમ સર્વ પ્રકારે ગુત્તમે મળતી ચિકિત્સા અત્તવિદ્રુપિથી કરવી

એમ તેવા નડમાં ગુગળ અને શિલાજિત

સર્વાપસ્થાસુ સર્વાસુ ગુમ્ફુલું વિદ્રવીપુ ચ ॥૨૫
કાર્યાયૌર્ગિકયુક્તવાસ્ત્વૈઃસ્થસ્તદ્વિદ્યલાજતુ ।

તમામ પ્રકારના વિદ્રુપિઓમા અને વિદ્રુપિની તમામ અવસ્થાઓમા વિદ્રુપિને શોગ્ય કવાયથી સાથે ગુનન રૂપવા અથવા તેવા ન કવાયની સાથે શિલાજિત આપવે

એને ત્યાં સુધી ગડને પાકવા દેવું નહિ; કારણ પાકું ચ વારંચલાત્સિદ્ધિઃ પકે હિ દૈવિકી ॥૨૬
મપિ સાન્નુ વિદાહત્વાદ્વિદ્રુપિઃ સોઽમિધીયતે ।

વિદ્રુપિના ગતવાયાના વિદ્રુપિન પાકવા ન દેવાના યત્ન કરવા, અર્થાત્ તેને ન પકવતા વતી નાખવાનો ઉપાય કરવા, કેમ કે વિદ્રુપિ પાકવા પછી શેનીનું છવન છવનુ (શોગનુ મટનુ) દેવાથીન થાય છે, વેધના હાથમા નેનું નથી વળી તે (ગડ) જવદીથી વધારી થાય છે માટે તે વિદ્રુપિ કહેવાય છે, માટે પણ તેને પાકવા ન દેવાના પ્રયત્ન કરવા

પ્રમેદ અને નડ સાથે થયા હોય તેનો ઉપાય

સતિ ચાલોચયેન્મેદે

પ્રમેદાણાં ચિકિત્સિતમ્ ૫૨૭॥

જો વિદ્રુપિવાયાન પ્રમદ થાય તો પ્રમાણની ચિકિત્સા કરવી, તેમ વિદ્રુપિની ચિકિત્સા પણ સ્વી

સ્તનવિદ્રુપિની (યાન પાક તેની) ચિકિત્સા

સ્તનજે ઘળવાસ્થૈ ન સ્તેનમુપનાદયેત્ ।

પાટયેત્પાલયન્ સ્તન્યયાદિનીઃ કૃણ્ણચૂચકો ॥૨૮
સર્વાસ્વામાયપસ્થાસુ નિર્દુહીત ચ તત્સ્તનમ્ ।

સ્તન ઉપર ગડ થયુ હોય (યાન પાકે) તો તેને બાંધવું (પાટીત, ઢક) બાંધવું નહિ, એ તિવાયની પ્રશ્ન માટે જે જે ક્રિયા કહેલી છે તે નથથી કરવી. સ્તનવિદ્રુપિને નીચું પડે તો નત્તન (ચપ્પ, દૂધ) વડેનારી ચિત્તઓ અને કાચી ડેરીઓને બેનું રક્ત કહેને નીનું, અર્થાત્ દૂધ વાંનવારી ચિત્તઓ અને કાચી ડેરીઓને નીરતી નહિ વિદ્રુપિ કાનુ હોય નથવા તે પાક ઉપર નહનું હોય અથવા તે પાકેનું હોય વગેરે

સર્વ અપસ્થામાં સ્તનમાંથી દૂધ કાઢવું, દૂધ કાઢવાનું બધ કરવું નહિ.

इति विद्रुपिचिकित्सितम् ।

अथ वृद्धिचिकित्सितम् ।

वृद्धिः (वधरावणानी) चिकित्सा

વાયુની વધરાવણનો ઉપાય વિરેચન

શોધયેત્તિવૃતા ક્ષિપ્તં વૃદ્ધોર્જ્જ્વલાત્મકે ॥૨૯
કોશાપ્રતિલ્પકૈરણ્ડસુકુમારકમિધ્રકૈઃ ।

જો વાયુથી વધરાવણ થઈ હોય તો પ્રથમ કોશાપ્ર- (આમચૂર)નો સ્નેહ, તિલ્વક (લોધર)નો સ્નેહ, એરડ- સ્નેહ (દિવેલ), સુકુમાર સ્નેહ, (૨૫ અધ્યાયમા જ (શ્લોક ૪૦૪ થી ૪૦૫મા કહેલા) અને મિશ્રક સ્નેહ (ગુત્તમા શ્લોક ૮૯થી ૯૦મા મા કહેવાશે), એ સ્નેહ વડે સ્તિગ્ધ ત્રેવા શેનીને ત્રિપુત (નસોતર) વડે વિરેચન રાખવું

મરિક, શેક, લેપ, નસતર વગેરે

તતોઽનિલમ્પ્રનિર્યૂહકલ્પસ્નેહૈર્નિરુદ્ધયેત્ ॥૩૦॥

રસેન મોજિતં યદિત્લેનાન્વાસયેદનુ ।

સ્વેદપ્રલેપા વાતપ્રાઃ

વક્ષે મિરજા ઘળકિયામ્ ॥૩૧॥

વાયુની વધરાવણના રોગવાયાનું યોગ્ય કર્યા પછી વાયુના નાશ કરે એવા ઔષધોના કવાય તથા કંક વડે લિપ્ત કરેલા સ્નેહથી નિરુદ્ધનિત આપ્યા પછી તેને માસરસ સાથે ભોજન આપવું અને પછી યશ્તિ- તેલ (જેદીઘપના તેલ) વડે તેને અન્વાતન બંધિત આપવી વળી વાયુનો નાશ કરે એવા રોક અને લેપ કરવા, તથા તે વધરાવણ પાકે ત્યારે તેને રાત્રીને પ્રશ્નમાં જે ક્રિયા કરવાની કહેલી છે તે કરવી

પિત્તની અને લોહીની વધરાવણનો ઉપાય

પિત્તરકોઽન્નૈવે વૃદ્ધાવામપક્ષે યથાયથમ્ ।

શોકઘળકિયાં કુર્યાત્

પ્રતતં ચ હરેદરુક્ ॥૩૨॥

પિત્તથી કે લોહીથી વધરાવણ વઈ હોય તે જો નામ (કાચી) હોય તો નામચોડના ઉપાર કરવા અને પકવ હોય તો પ્રશ્નની ક્રિયા કરવી વળી (શ્લોક ૧૭૫મા કહેલી રીતે) તેમાથી નિર્દત લોહી કાઢે નાખવા કરવું.

કાચી વધરાવણનો ઉપાય પ્રશ્નચોપન તેલ

મોમ્રેણ પિયેત્કલ્પં ષ્ટેપ્પિકે પીત્તદાઘમ્ ।

વિમ્લાપનાદતે ચાસ્ય

શ્લેષ્મપ્રતિષ્ઠકમો હિતઃ ॥ ૩૩ ॥

પશ્ચે ચ પાટિતે તૈલમિષ્પતે ઘ્નશોઘનમ્ ।

સુમનોલ્કરાર્કોલ્લસપ્તર્ણેષુ સાધિતમ્ ॥ ૩૪ ॥

પટોલનિષ્કરજનોવિઙ્ગકુટંજેષુ ચ ।

કકથી વધરાવળ થઈ હોય તો દાહ્યજદરનો કકઠ ગાયના મૂત્ર સાર પીવે. કકઠ થિમાં (કકઠી થયેલા જ થિરોગમાં) જુ રજુદા ઉપાયથી રોગથી (ગકઠ) ન કર માવી (વેરી) નાખવાનું કરેલું છે તે આ જગ્યારો ન કરતા તે સિવાયનો બીજો બધો કકઠ થિનો કકઠ (ઉપાય) કકઠુદિમાં (કકઠની વધરાવળમાં) કરવો એ હિતકર છે એ કકઠુદિ પાકે ત્યારે તેને ચીરવી અને પછી પીગી ચમલી, ભિલામાં, રકોલ, સાતપણ, પટોળ, લીમડો, હળદર, વાવડિંગ, ઈન્દુજવ, એ રોગોના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલું પ્રણીયાધન (ધામાંથી બગાડ કાઢી નાખે એવું) તેવ તે પ્રણીયા વાપરવું ઈચ્છવા જોગ્ય છે

ચરબીથી થયેલી વધરાવળનો ઉપાય

મેદોર્જ મૂત્રવિષ્ણેન સુસ્વિચ સુરસાદિના ॥ ૩૫ ॥

શિરોવિરેકદ્વયેર્વા વર્જયન્ ફલસેવનીમ્ ।

વારયેદ્દ્વિષ્ણેજેન સમ્પદ્મેદધિ સ્ફુટતે ॥ ૩૬ ॥

ઘ્ન માશકકાસીસલેષ્વવપ્રતિસારિતમ્ ।

સીર્યેવગ્નજ્વનં ચાસ્ય યોજ્ય મેદોવિગ્નુચયે ॥ ૩૭ ॥

મન શિલેલાસુમનોમત્થિમહ્નતકૌ હતમ્ ।

તૈલમાયણસન્ધાનાત્સનેહસ્વેદો ચ શીલયેષ્ ॥ ૩૮ ॥

ચરબીથી થયેલી વધરાવળમાં સુરસાદિ ગ્રણીઓપધાને રાધવા સુ આ વધના સ્વેદક ઝમા રાપેલા થિરોવિરેચનના દ્રવ્યોને ગાયના મૂત્રમાં પાટીને ન વડે તે વધરાવળને સારી રીતે થેકવી (પરસેવો કાઢવો) પછી ફવસેવનીને કાખા સિવાય વૃદ્ધિપત્ર નામે થયે વડે સાવધાનીથી સારી રીતે વધરાવળને ચીરવી, અથાનું ફવ સેવની થિરાય નહિ તે ધ્યાનમાં રાખવું પછી તમાથી બધી ચરબી હીક કરીને કાઢી નાખવી ચરબી કાઢી નાખતા પછી મધ, હીરાકસી અને સિધવ એ ૨ પિપાનો મધમ પ્રણીયા પોતે હાથે ચોપડીને પ્રણી ચીવી લેવો પછી તને ચરબીનું શોષન કરવા માટે મનસિદ્ધ, એરચી, પીળી ચમેલી, પીપરીમૂળ અને ભિલામાં, એ ઓપધાથી સિદ્ધ કરેલું તેવ તે પ્રણી ઉપર ચોપડવું પછી પ્રણી સપાઈ જતાં મુખી સ્નેહ અને સ્વેદ(થેક)નું સેવન બી રાખવું

મૂત્રની વધરાવળનો ઉપાય

મૂત્રજ સ્વેદિત સ્તિર્યેવેષ્વપટેન વેદિતમ્ ।

વિધ્યેદ્ધસ્તાત્સેવન્યાઃ ક્ષાવયેચ યયોદરમ્ ॥ ૩૯ ॥

ઘ્ન ચ સ્થગિકાદદં રોપયેત્

મૂત્રથી થયેલી વધરાવળને સ્તિર્ય ચોપડી વડે થેક કરીને પરસેવો કાઢવો ને પછી લૂગડાના પાટા વડે તેને વાંટીને સેવનીથી નીચે વાંધવું (કાણુ પાડવું) તથા જ્યે જ્યેલ્લરમાં પાણી કાઢવામાં આવે છે તેમ તેમાંનું મૂત્ર કાઢવું રાત્ર અંદરનો મૂત્ર વગેરે મળ બહાર કાઢી નાખવો પછી સ્થગિકા નામે બધ (પાટા) વડે પ્રણીને બાંધીને ફાવવો

અત્રવૃદ્ધિ(સારસુગક) નો ઉપાય

મન્નદેવુકે ।

ફલકોશમસમ્પ્રાપ્તે ચિકિત્સા વાતવૃદ્ધિવત્ ॥ ૪૦ ॥

અત્ર(આતરકુ)ની વૃદ્ધિ થવાથી થયેલા વૃદ્ધિરોગ (સારસુગકનો રોગ) થવા હાય તો તે વૃદ્ધિ અંડની ક્રેયળોમાં ન ઉતરી હોય તો તની ચિકિત્સા વાયુની વધરાવળની ચિકિત્સાની જેઠે કરવી

વધરાવળ, ગડ, ગાળો, હરમ, ચોનિમા મૂત્રેન્દ્રિયમાં

પીમ, વાયુની પીડ, શોષ, ઉદરરોગ, પત, બરોળ

અને ગ્રાસ્ત્રની કમળિયાત માટે સુકુમાર સ્નેહ

વલેપુતર્નવતુલાં તથા દશપલાઃ પૃથક્ ।

દશમૂલપયસ્યાશ્વગન્ધૈરપ્ણ્ણશતાવરીઃ ॥ ૪૧ ॥

દ્વિદર્ભશરકારોશ્વમૂલપોટગાન્ધિતાઃ ।

વદેશ્વમપ્ણ્ણાગરયે તત્ર ત્રિશાત્પલ મુદાત્ ॥ ૪૨ ॥

પ્રસ્થમેરણ્ણતૈલસ્ય દ્વૌ પૃતાત્પયસસ્તથા ।

આવેપેદ્ દ્વિપલાશ ચ

કૃણાતમૂલસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૩ ॥

વધીમધુ(ચિત્ર)કમુદ્વીકાયવાની

નાગરાણિ ચ (ક્ષારનાગરમ્) ।

તરિલ્લં સુકુમારાશ્વ સુકુમાર રસાયમ્ ॥ ૪૪ ॥

વાતાતપાગ્નવાતાદિપરહર્ષયૈષ્યવજ્રનમ્ ।

પ્રયોજ્યં સુકુમારાણા-

મીશ્વરાણા સુલ્લાત્મનામ્ ॥ ૪૫ ॥

તૃણાં હ્રીડુન્મર્ત્તુનામલ્લમીકલિતાશાનમ્ ।

સર્વકાલોપયોગેન કાન્તિલાવણ્યપુદ્ધિદમ્ ॥ ૪૬ ॥

વર્ષમેવિદ્ધિગુસ્માશાધિનિમેદ્ધાનિલાતિષુ ।

શોકોદરવુદ્ધલીહવિદનિષ્કપેષુ ચોત્તમમ્ ॥ ૪૭ ॥

ચરતો તોવા લાટો, રદમૂવ, શોરહોલી, આસપ,

એરડો, ઘાતવડો, બને પ્રકારના દર્બ (શબ), વરકડ,

કાવ, ચેરડીનું મૂળ, ના (દેવનર, એક જાતનો કાવ)

એ પ્રત્યેક ઔષધ ચાળીસચાળીસ તોલા લેવું પછી એ સર્વને ૧૦૨૪ તોલા રાવવા રોક દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળવાં પછી તે પાણી જ્યારે ઉકળતાઉકળતાં રાક્ષસ બાજનું રહે, ત્યારે તેને ગાળી લઈને તેમાં રોકસોપીસ તોલા ગોળ, ચોસઠ તોલા દિવેલ (રોરડિયું), એકસો અઠાવીસ તોલા ઘી, અને એકસો અઠાવીસ તોલા દૂધ નાખવું પછી તેમાં પીપર, પીપરીમૂળ, સિંધવ, જેઠીમધ, કાળી દ્રાક્ષ, ચવાની રત્નમો અને મૂઠ એ પ્રત્યેક ઔષધ રાક્ષ રાક્ષ તોલા આવાપ તરીકે નાખવાં એ રીતે સિદ્ધ કરેલા તે સ્નેહને સુકુમાર નામે રસાયન કહે છે એ રસાયન સુકુમાર છે માટે વાયુ (પવન), તાપ, પગાળી મુસાફરી, વાહનમાં બેસીને મુસાફરી વગેરે છાંદી દેવદારી પરજા પાળ્યા વિના થઈ આ તેલ વાપરી થકાય છે જેઓ સુકુમાર તથા મોટા લોક છે તથા સુખિયા છે, તેમને એ આયુષ્ય રોગ છે જે પુરુષોને ઘણી સ્ત્રીઓ હોય તેમને એ રસાયન આપવું આ તેલથી રાક્ષસી અને કંબેલ નાથ પામે છે એ રસાયન સર્વે ઋતુમાં અને સર્વે સમયમાં વાપરવાથી કાંતિ, સુંદરતા અને પુષ્ટિ રાપે છે વળી તે વધરાવળ, ગર, ગોળા, ધરસ, યૌનિમાં પીડા, મૂત્રે નિદ્રામાં પીડા અને વાયુની પીડાનો નાથ કરે છે, તેમ જ સોજા, ઉદરરોગ, પત, બરોળ અને ઝાઝની કબજિયાત એ રોગમાં ઉત્તમ ગુણ કરે છે

અંત્રવૃદ્ધિમાં ક્યારે અને કયાં ડામ દેવો ?

યાયાદ્યર્થ ન ચેન્દ્રાન્તિ સ્નેહરેકાનુવાસતે : ।
 ભસ્તિકર્મ પુર કૃત્વા વજ્રક્ષણસ્ય તતો વહેલ્ ॥૪૮॥
 મક્ષિતા માર્ગરોચાય મસતઃ

જે સ્નેહપાન, વિરેચન અને અનુવાસનથી પણ વધરાવળ મટે નહિ તે પ્રથમ ભસ્તિકર્મ કરીને પછી વાયુને માર્ગ શેકવા માટે અંડમાં રહેલી અંત્રવૃદ્ધિ અગ્નિ વડે ડામવી

મર્ચેન્દુવક્રપા ।

મજ્જુપ્તસ્વોપરિ જ્ઞાવ-

પીત તન્તુસમ ચ યત્ ॥૪૯॥

અક્ષિપ્ય સૂચ્યા તત્તિર્ચવ્દેહિચ્છિત્વા પતો મદઃ ।
 તતોડમ્પાપાશ્વેડ્યે ત્યાહ-

વેદેદ્રાડનામિકારુગુલેઃ ॥ ૫૦ ॥

ગુલ્મેડમ્બેર્વાતકફજે સ્ત્રીજિ ચાપ ત્રિપિ. સ્મૃત ।
 કનિષ્ઠિકાનામિકવો-

વિંકાચ્ચાં પતો મદઃ ॥ ૫૧ ॥

સારસ્વતઃ ડાળી કે જમ્બી જે બાજુએ હોય તે બાજુના હાથના અંગૂઠાના પાંચલા બાજ ઉપર બારીક

તાનણા જેવો નાનો પીળો સ્નાયુ હોય છે તેને ઉપાડીને (ઊંચા કરીને) અંડમાં ચદ્ર જેવા વાંકા આકારની સોય વડે એ સ્નાયુને ત્રાસી છેડીને પછી ડામ દેવો, એવા કેટલાકનો મત છે કેટલાક આચાર્ય રોમ કહે છે કે, ચરીરની જે બાજુ ઉપર રોગ છે તે બાજુના અંગૂઠા પર ડામ ન દેતાં તેનાથી બીજા બાજુના પગના અંગૂઠા ઉપર, ઉપર કહેલી રીતે ડામ દેવો કેટલાક રાચાર્યાના એવા મત છે કે અંગૂઠા ઉપર ડામ ન દેતા અનામિકા આગળી ઉપર જ્યાં એવા બારીક સ્નાયુ હોય છે તેને પાછળ કહેલી રીતે ડામ દેવો કેટલાક આચાર્ય એમ કહે છે કે વાયુ અને કફથી થયેલા ગુલ્મરોગમાં તથા બરોળના રોગમાં, તેમ જ વિપ્રવાચી નામે વાયુના રોગમાં જે બાજુ તરફ રોગ હોય તે બાજુ તરફની (પગની) કનિષ્ઠિકા અને અનામિકા ઉપર જે બારીક તાંતણા સરખા સ્નાયુ હોય છે, તેને ઉપાડીને વાંકી સોય વડે તેમાં ત્રાસી છેડ કરીને પછી તેને ડામવો

(કનિષ્ઠિકા=ટચલી આગળી. અનામિકા=ટચલી આગળીની બેડેની આગળી)

હૃત્પદ્માન્નદયે ચદ્યે ચિકિત્સિતાયાને વિદિશિ-
 વૃદ્ધિચિકિત્સિત નામ ત્રયોદશોડશ્ચાઃ ॥ ૬૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા

મયાતો ગુલ્મચિકિત્સિતં ધ્યાત્વાસ્યામાઃ ।

હતિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગુલ્મ(ગોળા)ની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના ગુલ્મની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૦૧ થી ૧૦)

ઝાઝના અને વાટૂટના વિમધવાના, પુષ્કળ

પીડાવાળા, લૂબાચ અને ચરદીથી

થયેલા વાયુના ગોળાને ઉપાય

ગુલ્મ વજ્રદાદ્યજ્ઞાત ધાતિકં તીવ્રવેદનમ્ ।

રુક્ષશીતોદ્રવ તૈલૈઃ સાધયેદ્વાતરોગિનૈઃ ॥ ૧ ॥

પાનાધાન્વાસનામ્પક્ષેઃ સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદમાષ્ટરેલ્ ।

માનાહવેદનાસ્તસ્મયિજ્જન્થેપુ વિદોયતઃ ॥ ૨ ॥

સ્રોતસાં માર્દવં કૃત્વા જિત્વા માર્યતમુલ્મજનમ્ ।

મિત્તવા વિજન્યં સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદો ગુલ્મમદ્ગૃહતિ ॥ ૩ ॥

જે વાયુનો ગુલ્મ (ગોળા) લૂખા અને ઠંડા પદાર્થો ખાવાથી થશે હોય તથા જેમાં વાયુ તથા ઝાડની કબજિયાત થઈને તીવ્ર વેદના થતી હોય, તેને વાયુના રોગોની ચિકિત્સામાં કહેવા તેલ વડે મટાડવો. વાયુના ગોળાના રોગવાળાને પ્રથમ સ્નેહપાન કરાવીને પછી અનુવાસન બંધિત આપવી. પછી ગુલ્મ ઉપર તેલ ચોળવું એ રીતે તેને સ્નિગ્ધ કરીને પછી તેનો પરસેવો કાઢવો (શેક કરવો) ગુલ્મની જગ્યાએ તેને પરસેવો થાય રોમ કરવું જ્યારે રોગીનું પેટ ચઢવું હોય એટલે ગુલ્મવાળી જગ્યા કઠણ થઈ હોય, તથા ત્યાં વેદના થતી હોય તથા રોગીથી હવાનુચલાનું ન હોય, હાલતા ચાલતા વેદના થતી હોય રોમ રોગી સહજર થઈ ગયો હોય, રાત્રે ઝાડે તથા વાછૂટ બધું થઈ ગયું હોય, ત્યારે તે ખાસ કરીને ગુલ્મની જગ્યાએ પરસેવો કાઢવો, કેમ કે સ્નિગ્ધ થયેલા માણસોના સ્પર્શ, પરસેવા થવાથી (શેક કરવાથી) કોમળ (નરમ) થાય છે, વધેલા વાયુ જિતાય છે અને ઝાડની તથા વાયુની કબજિયાત હોય છે તે પણ મટે છે અને રોગી રીતે શેકથી ગુલ્મ મટે છે.

ફૂટીથી ઉપર પકવાશયમાં અને જઠરમાં

થયેલા વાયુના ગોળાનો ઉપાય

સ્નેહપાનં દિત્ત ગુલ્મે વિરોષેણોર્ધ્વનામિજે ।

પક્વાશયગતે વસ્તિકમયં જઠરાશયે ॥૪॥

ગુલ્મરાગમાં સ્નેહ પીવા દિતકર છે અને ખાસ કરીને જ્યારે ગુલ્મ નાભિની ઉપર હોય ત્યારે તે સ્નેહ પીવા વધારે દિતકર છે જે ગુલ્મ પકવાશયમાં હોય તે બંધિત આપવી દિતકર છે અને જે ગુલ્મ જઠરમાં હોય તે બંને વાના કરવા દિતકર છે, એટલે સ્નેહપાન કરાવવું તથા બંધિત આપવી બંને દિતકર છે.

પ્રદીપ્ત જઠરાગિનવાળા વાયુના અને ઝાડના

વિશયવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

દીપ્તિઝમો વાતિકે ગુલ્મે વિવન્ધેઽનિલવર્ચસોઃ ।

રૂઢ્ઢાન્યાશ્રવાનાનિ સ્તિગ્ધોષ્ણાનિ પ્રશાયેત્ ॥૫॥

પુનઃ પુનઃ સ્નેહપાનં

વાયુના ગુલ્મના રોગમાં રોગીને અગ્નિ જે પ્રદીપ્ત હોય અને ઝાડે તથા વાયુ કબજ હોય તે રોગીને બુધ્ધ તથા સ્નિગ્ધ અને ઉષ્ણ (ગિની) અન્નપાન આપવું, તેમ જ વારવાર સ્નેહપાન કરાવવું.

વાયુના ગોળામાં નિરૂદ્ધ અને અનુચક્રન બંધિત કોને આપવી?

નિરૂદ્ધાઃ છાનુવાસનાઃ ।

પ્રયોજ્યા વાતજે ગુલ્મે કપપિસાનુરક્ષિણઃ ॥૬॥

વાયુના ગુલ્મમાં કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનારા માણસને નિરૂદ્ધબંધિતઓ તથા અનુવાસનબંધિતઓ આપવી (કફ અને પિત્તનું અનુરક્ષણ કરનાર=વાયુ મટાડવાને સ્નિગ્ધ અને ગરમ દ્રવ્યો આપતા કફ અને પિત્ત વધી ન જાય એની સલાહ રાખીને બંધિત આપવી.)

ગોળામાં બંધિત ઉત્તમ ઉપાય હોવાનું કારણ

પસ્તિકર્મ પરં વિદ્યાદ્ગુલ્મર્જનં, તદ્વિ માહતમ્ ।

સ્વસ્થાને પ્રથમં જિત્વા સયો ગુલ્મમપોહતિ ॥૭॥

તસ્માદમીક્ષણશો ગુલ્મા નિરૂદ્ધઃ છાનુવાસનેઃ ।

પ્રયુજ્યમાનેઃ શામ્યન્તિ વાતપિત્તકફાત્મકાઃ ॥૮॥

ગુલ્મરોગમાં બંધિત સર્વથી શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, કેમ કે તે વાયુને પ્રથમ તેના જ સ્થાન(પકવાશય)માં છોડે છે, વાયુના બળનો નાશ કરે છે અને તેથી તત્કાળ ગુલ્મ મટે છે એટલા માટે ગુ-મરોગમાં વારવાર અનુવાસન તથા નિરૂદ્ધબંધિતઓ આપવાથી વાતગુલ્મ, પિત્તગુલ્મ અને કફગુલ્મ થમી જાય છે, મટે છે.

વાયુના ગોળાના ઉપદ્રવો માટે સિદ્ધ ધી

દિહ્ગુહોર્વર્ચલયોપવિદ્વાદાદિમરીપ્યકેઃ ।

પુષ્કરાજાજિઘામ્યામ્લવેતસશારચિત્રકેઃ ॥૯॥

શરીરવાજાગમ્યૈલાહુરસૈર્દધિસંયુતેઃ ।

શૂનાનાહર સર્પિઃ સાધયેદ્વાતગુલ્મિનામ્ ॥૧૦॥

વિઘ્ન, સચળ, વોષ (સુંઠ, પીપર, મરી), વિઘ્ન-લવણ, દાઝમ, અજમોદ, પુષ્કરમૂળ, છજ, ધાતુ, અમ્લવેતસ, જવખાર, ચિત્રો, પટ્ટમુષ્ટે, વગર, તલવાની, એલચી, ચરુના, એ ઔષધોના કવાથ કરીને તેમાં દહીં નાખવું તથા ધી સિદ્ધ કરવું એવી રીતે સિદ્ધ થયેલું ધી વાતગુલ્મવાળા રોગીઓનું શૂળ તથા પેટ વગર એ ઉપદ્રવને મટાડે છે.

વાયુના ગોળા વજરે માટે ધી

હપુપોષળપૃથ્વીકાપજ્ઞકોલજ્ઞદીપ્યકેઃ ।

સાજાજીલૈન્ધવેરેદ્વા હુમ્પેત ચ રસેત ચ ॥૧૧॥

વાદિમાનમૂલકાકોલાપચેત્સપિનિહન્તિ તત્ ।

પાતગુલ્મોદરાનાહપાર્શ્વેઽન્કોષ્ઠવેદનાઃ ॥૧૨॥

યોન્યશામિહ્નીરોપકાસાધ્યાસાર્ચિજ્યરાન્ ।

પળાશી, મરી, એલચી, પંચકોટ (પીપર, પીપર-મૂળ, ચિત્રો, લવક, સુંઠ), અજમોદ, છજ, જિરફ, દહીં, દૂધ, દાઝમનો રસ, મૂળાનો રસ, ખોરનો રસ, એ ત્રણ ઔષધો વડે ધી સિદ્ધ કરવું એ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી વાયુના ગોળા, ઉદરનો, પેટ વગર, પાલ-

માંની વેદના, હૃદયની વેદના, કોષામાંની વેદના, ચોન-
દોષ, હરસ, ગ્રહણીદોષ, ખાસી, દમ, ચરચિ અને
તાવ એટલા રોગ મટાડે છે

દાધિક ધૃત

દશમૂલં ચલા કાલાં સુપર્વી દ્વૌ પુનર્નવૌ ॥૧૩॥

પૌષ્કરેણ્ડરાસ્તાશ્વગન્ધાભાર્ગ્યમૃતાશઠીઃ ।

પચેદ્ગન્ધપલાશ ચ દ્રોણેષાં દ્વિપલોન્નિતમ્ ॥૧૪॥

યવૈઃ કોલૈઃ કુલત્યૈશ્ચ માપૈશ્ચ પ્રાસ્થિકૈઃ સહ ।

પગાયેસ્મિન્દધિપાત્ર ચ ધૃતપ્રસ્ય વિપાચયેત્ ॥૧૫॥

સ્વરસૈદાદિમાત્રાત્રાત્રાતુલુકૌદ્ધૈર્વૈર્યુતમ્ ।

તથા તુપામ્બુધાન્યામ્લશુકૈઃ સ્પર્શ્ણશ્ચ કલિકતઃ ॥

માર્ગાંતુમ્બુરુપ્પ્રગ્ન્યાદ્રાન્યરાસ્તામિધાન્યકૈઃ ।

યવાનકયવાન્યમ્નૈતસાસિતજીરકૈઃ ॥૧૭॥

ઘજાજીદિહ્ગુહપુગાકારવીવૃપકોપકૈઃ ।

નિકુમ્ભકુમ્ભમૂર્ધ્વમ્પિપ્પલીવેલ્લદાદિમૈઃ ॥૧૮॥

શ્વદ્વાત્રપુલ્કેર્વાર્કવીજહિચાશ્મમેદકૈઃ ।

મિસિદ્ધિશ્ચારસુરસસારિવાનીલિનીફલૈઃ ॥૧૯॥

ત્રિકટુત્રિપટ્ટપેતેર્દાધિક તદ્દ્યપોહતિ ।

રોગાનાનુતરાન્ પુર્વાન્ કથાનાપિ ચ શીલિતમ્ ॥

મપસ્મારગવોન્મામૃગાઘાતાનિલામયાન્ ।

દશમૂળ, બગાવા, ગળીના મૂળ, કાળીજીરો,
બન્ને જાતની સાટોડીર, પુષ્કરમૂળ, એરડાનું (દિવેલાનું)

મૂળ, રાસ્ના, આસાધ, ભારગ, ગળા, પટકપૂરો રાને

કપૂરકાવલી, એ પ્રત્યેક ઔષધિ ૨ અઠાસક તોલા લઈને

એક દ્રોણ રોટલે ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા ભેગો ઉકાવવી

રો ઉકાળા કરતા પહેલાં દશમૂળ વગેરેની સાથે જવ,

બેર, કળી રાને ૨૮૬ એ પ્રત્યેક ચોસકચોસક તોલા

નાખવા. પછી એ કાથામાં દાદમ, રબામ, અને

નિજેર, રો ફોળોનો સ્વરસ નાખવો વળી તેમાંથી જેટલું

તુલ્યક અને ધાન્યામ્લ નાખવું પછી એ સર્વને ઘીમાં

વાતવ્રમા નાખીને તેમાં ચોસક તોલા ઘી નાખવું, તે

ઘીમાં નીચેના ઔષધોના બારીક કડક કરીને નાખવો

ભારગ, તુમ્બુર, વજ, પીપરીમૂળ, રાસ્ના, ચિત્રા, ધાણ,

યવાનક નામે રાજમાની જમ, યવાની અજબો, અમ્લ

વેતલ, કાળીજીર, જીર, હિંગ, પગલો, ભાંડે અજબો,

અરુસી, ખાસ, નેપાળો, નંતોતર, મૂર્વા, જળપીપર,

વાર્ષા, દાદમ, ગોખર, અરિયાના બીજ, કાકડીના

બીજ, જાટામાતી, પાપામ્બુલેદ, સુંવ, જવખાર, સાજી

ખાર, રાસ્ના, સારિયા, ગળીનાં ફળ, ત્રિકટુ (સુક,

પીપર, મરી), ત્રિપલ, સયન, ઔજવવડુ, એ ઔષધોના

કડક નાખવો પછી ઘીને સિદ્ધ કરવું, પકવવું એ
દાધિક ધૃત કહેવાય છે એ ઘીનું સેવન કરવાથી પૂર્વે
કહેલા વાયુનો ગોળો વગેરે બહુ કસાધ્ય રોગ પણ
મટે છે વળી તે વાઈ, કૃત્રિમ વિષ, ગાડપણ, મૂત્રાઘાત
અને વાયુના રોગને મટાડે છે

(તુમ્બુરનો અર્થ ધાણ થાય છે, પણ જાણી ગુલ્મ
રોગમાં મરાઈ બાપામા જેને નિરફલ કહે છે તે તુમ્બુર
વેલાનું છે)

ઝૂપળાત્રિકલાધાન્યચવિકાવેલ્લચિક્રકૈઃ ॥૨૧॥
ક્લ્લીકૃતેર્ધૃતં પકં સક્ષીરં વાતગુલ્મનુત્ ॥

સુક, પીપર, હરે, બહેડ, રામના, ધાણ,
ચવક, વાર્ષા, ચિત્રા, રો ઔષધોનો કડક કરીને તે
વડે દૂધ સહિત ઘી પકવ કરું હોય તો તે ઘી વાયુના
ગોળાને મટાડે છે દૂધ ઘીની સમાન લેવું અને દૂધથી
ચોગણ પાણી લેવું

તુલાં લશુનકન્દાના પૃથક્પશ્ચપલાંશકમ્ ॥૨૨॥
પશ્ચમૂલં મહચામ્ભુભારાઘં તદ્વિપાચયેત્ ॥

પાદવોષ તદર્ધેન દાદિમસરસ સુતામ્ ॥૨૩॥

ધાન્યામ્લં દધિ ચાદાય પિષ્ઠાધાધપલાંશકાન્ ॥

ઝૂપળાત્રિકલાદિક્ષુપયાનીચલ્યદીપ્યકાન્ ॥૨૪॥

સામ્લવેતસસિન્ધૂર્યદેવદારુન્ પચેદ્ધૃતાત્ ॥

તેઃ પ્રસ્ય તત્પરં સર્વેવાતગુલ્મવિકારજિત્ ॥૫॥

લસુના કદ વારસો તોલા લેવા રાને મોઢાં
પવમૂળ દરેક ચીસચીસ તોલા લેવા રો સર્વને વાર
હર તોલા પાણીમા પકવ કરવા પછી જાણે ઊકળતાં
ઊકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી રહે ત્યારે તેને ગાળી
લઈને તે કાથાથી અરબા પ્રમાણમાં દાદમનો સ્વરસ,
સુંવ, ધાન્યામ્લ અને દહીં લઈને તે કાથામાં નાખવા
પછી ચોસક તોલા ઘી તેમાં નાખીને બે બે તોલા
ત્રિકટુ (સુક, મરી, પીપર), ત્રિક્ષ્ણ, હિંગ, યવાની
અજબો, ચવક, અજબો, રામવેતલ, ત્રિપલ, દેવ
દાર, એ ઔષધોનો કડક કરીને તેમાં નાખવો પછી ઘી
પકવ કરવું એ ઘી વાયુના ગોળા સમયે સર્વે વિકારોનો
નાશ કરે છે

૫૬૫૩ધૃત

પટ્ટપલં વા પિવેત્ સર્વિર્વેદુકં રાજયક્ષમ્નિ ॥

મસપ્રયા વા ક્ષીરાયઃ સુરયા દાદિમેન વા ॥૨૬॥

પૂતે માલ્લગુલ્મઃ કાર્યાં વદ્ધઃ સરેણ વા ॥

રાજનમ્બ(શ્વ)મા જે ૫૬૫૩ધૃત કહે છે,
તે વાયુના ગોળાના રોગમાં પીનું, પપ્પ તે ઘી સિદ્ધ
કરી વખતે જ્યાં દૂધ લેવાનું છે ત્યાં તે દૂધથી

જગ્યાએ પ્રસન્ના નામનો દારૂ, સુશ, દારૂનો ત્વરસ અથવા દારૂની તર લેવી બીજા ઔષધો જ ના કહેવા છે તે જ લેવા એ ધી પીવાથી વાપુનો ગોળા મટે છે

વાપુના ગોળામા કફ વધી અથ તો શુ કરવું ?
શાતગુલ્મે કફો વૃદ્ધો હૃત્વાઽસિમ્ભર્ચિયદિ ॥૨૭
હૃદ્યાસં ગૌરવં તન્દ્રાં જનયેદુલ્લિસેત તમ્ ।

વાપુના ગોળામા જો કફ વૃદ્ધિ પામીને જઠરાગ્નિ નો નાશ કરે અને અરુચિ, ઊલટા, ભારપણ અને સુસ્તી ઉત્પન્ન કરે તો વમન ઔષધ ૨ પીને ઊલટી કરાવીને તે કફને બહાર કાઢી નાખવો

શુભ, આફરો તથા આતરડાના અને વાપુના વિમલવાળા (વાપુના) ગોળાના ઉપાય
શૂલાનાદ્વિવિધ્યેષુ શાત્વા સસ્નંહમાશયમ્ ॥૨૮॥
નિર્ઘૃત્યૂર્ણવટ્કા પ્રયોજ્યા ઘૃતમેષજૈ ।

વાપુના ગોળાવાળાને શુભ, રાત્રનાડ (પેટ ચડવું), વાપુનો અને ગાડાનો વિબંધ, એવા ઉપદ્રવ થાય તો તેનો આશય (સ્થાન) વિનગ્ધ થયેલો છે એમ જાણીને તેને વાપુના ગોળા માટે ધી બનાવવામાં (સિદ્ધ કરવામાં) વાપરવાના (શ્લોક ૮૮ થી ૨૬૫) ઔષધોનાં કવચ, ચૂર્ણ અને ગોળીઓ કરીને ખાવા આપવી

કોલવાદિમધર્માશ્વત્કમ્પામ્લકાઞ્ચિકૈઃ ॥ ૨૯ ॥
મળ્લેન યા વિવેપ્રાતઃકૃણ્યન્વિશ્રમ્ય વા પુરઃ ।
ભેરનુ પાણી, દાડમનું પાણી, ગરમ પાણી, છાશ, મધની ખટાઈ, કાંજ, મઠ, એમાંથી ગમે તે રોકની સાથે સવારમા ચૂર્ણ (હવે પછી કહેવાશે તે) ને વાર વાર ભાવના ૨૫પીને તેની, ગુલ્મનો નાશ કરવારૂપ કર્મ કરવાને સમર્થ એવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ કફ તથા વાપુથી થયેલા ગુ મમાં અપવર્તી

કફ અને વાપુ (ભેર) ના ગોળાનું ઔષધ
ચૂર્ણાનિ માતુલુહસ્ય માવિતાન્યસહસ્રસે ॥ ૩૦ ॥
કુર્વીત કાર્મુકનરાત્ વટકાન્ કફવાતપોઃ ।
બિભેતના રમમા રો ચૂર્ણ (કહેવાશે તે) ને વાર વાર ભાવના ૨૫પીને તેની, ગુલ્મનો નાશ કરવારૂપ કર્મ કરવાને સમર્થ એવી ગોળીઓ કરવી. એ ગોળીઓ કફ તથા વાપુથી થયેલા ગુ મમાં અપવર્તી

વાતગુહ્ય માટે ચૂર્ણ
(શ્લોક ૩૦૧ થી ૩૮)
કુસામ્બ ગુમ વગેરે ઉપર ચૂર્ણ
હિત્તુવવાવિજ્ઞપાપશુગન્ધા-
દાદિમદીપ્યકથાન્યકપાઠાઃ ।

પુસ્કરમૂલશઠીહપુપાશિ-

શ્વારયુગત્રિપદ્મિકદૂનિ ॥ ૩૧ ॥

સાજાજિવણ્ય સહતિન્તિરીકં
સવેતસામ્લ વિનિહન્તિ ચૂર્ણમ્ ।

હૃત્પાશ્વર્થસ્તિપ્રકયોનવાપુ-
શૂલાનિ વાચ્ચામકફોદ્ધવાનિ ॥ ૩૨ ॥

કુદ્ધાન્ ગુલ્માન્ વાતવિષ્મૂત્રસજ્ઞ
કળ્લે વન્ધ હૃદ્મહ પાણ્ડુરોગમ્ ।

અગ્રાશ્ચગ્રામ્નીહદુર્નમહિષ્મા-
વર્ષાધ્માનશ્વાસકાશાગ્નિસાદાન્ ॥ ૩૩ ॥

હિંગ, વજ, હરદે, રાની નુલબી, દાડમ, અન્ભોદ, ધાણ, પાણડમૂળ, પુષ્કરમૂળ, પટકચૂરો, પળાસી, નિત્રો, જવખાર, સાજીખાર, સિંધવ, સવળ, બિંદુવણ, સૂક, પીપર, મરી, છઠ, ચવક, ચામલી, અમ્બલેતત, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરવું રો ચૂર્ણ ખાવાથી હૃદય, પાસાં, પેટ, ત્રિક, યાનિ ૨ ને ગુદા, એ જગ્યાએ વાપુ, આમ અને કફથી થયેલું શુભ વતુ હશે તે મટશે, મુકે લીધી મટે એવા ગુલ્મ મટશે, ગમે, પેશાબ અને વાપુનો અવશય મટશે, કક બપોઈ ગમે હશે તો તે, હૃદય જકડાઈ ગયું હશે તો તે અને પાણુચેગ મટશે, અન્ન ખાવાની રુચિ નહિ થતી હોય તો એ ચૂર્ણ ખાવાથી હશે પ્લીહા એટલે બરોળના રોગ મટશે, હરસ મટશે, હેડકીનો રોગ, વધરાવળ, પેટ ચડવાનો રોગ, દમ, ખાસી અને અગ્નિ ૨ ને સર્વ મટી જશે.

વેશ્વાનરચૂર્ણ

લવણયવાનીદીપ્યક-

કળ્લનાગરમુસ્તરોત્તર વૃદ્ધમ્ ।

સર્વસમાદાહરીતકી-

ચૂર્ણે વૈશ્વાનર સાક્ષાત્ ॥ ૩૪ ॥

સિંધવ, ચવાની અન્ભો, અન્ભોદ, પીપર, સૂક, એ પાચ ઔષધ ઉત્તરેતર એકએક ભાગ વધારે લેવા, (અર્થાત્ સિંધવ એક તોયો, તે ચવાની બે તોય અને સૂક પાચ તોય, એ પ્રમાણમાં લેવા) જ સર્વની બરાબર હરે વર્ણને તેનું ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણ સાક્ષાત્ વૈશ્વાનર અગ્નિ જેવું છે, અર્થાત્ જઠરાગ્નિને પ્રતીક કરવામા સર્વોત્તમ છે

વાપુના ગોળા માટે ચૂર્ણ
ત્રિકદુકમજમોદા સેન્ધવં જીરકે દ્વે
સમધણ્ણઘૃતાનામણ્ણમો હિત્તુમાગ ।
પ્રયત્નકલ્લમોજ્યઃ સર્પિષા સંપ્રયુક્તો
જનયતિ જઠરાગ્નિ વાતગુલ્મ નિહન્તિ ॥ ૩૫ ॥

મૂંઠ, પીપર, મરી, રાજમેદ, સિંધવ, જીરું, શાહ-જીરું, રો સાત ઔષધિઓ સમાન લેવી અને એ સર્વથી આઠમા ભાગે ડિંગ નાખવી. પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જમતા પહેલાં પહેલાં જ કોળિયાના વખતે એ ચૂર્ણ ઘી સાથે ખાવું, તેથી જઠરમાં પુષ્કળ અગ્નિ ઉત્પન્ન થાય છે તે વાપુનો ગોળા મટે છે

શાદૂં લચૂર્ણ

હિહ્મગ્રાવિહ્મગુણ્યજાજિવિજવા-

વાઘ્વામિધાનામયૈ-

શૂર્ણા, કુમ્ભનિકુમ્ભમૂલસહિતૈર્ભાગોત્તર વર્ધિતૈઃ ।

પીતઃ કોણાજલેન કોષ્ઠજલ્લો ગુલ્મોદરાદીનયં

શાર્દૂલઃ પ્રસભ પ્રમથ્ય હરતિ

ઘ્યાધીન્ મૃતૌયાતિવ ॥ ૩૬ ॥

ડિંગ, વજ, બિહવણ, સુંઠ, જીરું, હરડે, બલા મૂળ, ઉપલેટ, નસાનર અને દત્તીમૂળ, રો ઔષધી ઉત્તરોત્તર રોકરોક ભાગ વધાર લેવાં પછી તેના ચૂર્ણને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું એ ચૂર્ણને શાદૂં લચૂર્ણ કહે છે તે કાંદામાં ઉત્પન્ન થયેલી પીડા, ગોળાનો ગેળ, ઉદરરોગ વગેરે રોગોને નાશ કરે છે જોમ શાદૂં લ (સિંહ) હરજૂના દોઝાંડા પકડીપકડીને નાશ કરે છે, તેમ આ શાદૂં લ (ચૂર્ણ) પણ સગડપી હરજૂના દોઝાંડા નાશ કરે છે

સિન્ધૂત્પપથ્યાકળદીપ્યકાનાં

ચૂર્ણાનિ લોયઃ પિષ્ત્રાં કઠોળૈઃ ।

પ્રવાપિત માશ કફવાતજન્મા

નારાલ્ચિમિષ્ઠિ હવામયોઘઃ ॥ ૩૭ ॥

સિંધવ, હરડે, પીપર, જળ્મો, રો ચાર ઔષધોનું ચૂર્ણ જ્યારે ગરમ પાણી સાથે પીનારના કફથી અને વાપુથી થયેલા સપાશ રાગના ગમુદાખ જાણે બાણ વાગવાથી ભેદાશ લોય તેમ નાશ પામે છે

પૂતીકપત્રગજચિમ્બેત્તચ્ચવદ્ધિ

ઘ્યાંય ચ સસ્તરચિત્તં લવણોપધાનમ્ ।

વમ્બા વિચૂર્ણ્યં દધિમસ્તુયુત પ્રયોજ્ય

ગુલ્મોદરશ્વયશુપાણ્ડુગોદ્રવેષુ ॥ ૩૮ ॥

એક માટેના પાત્રમાં ચૂનિકરેલના પાદડા મૂકવા તે પાદડા ઉપર ગળવોપરનું ચૂર્ણ પાથરવું તે ઉપર ચિમ્બેત્ત (નોખડા)નું ચૂર્ણ પાથરવું તે ઉપર વવકનું ચૂર્ણ પાથરવું, તે ઉપર ચિત્રાનું ચૂર્ણ, તે ઉપર સૂદનું, તે ઉપર પીપરનું અને તે ઉપર મરીનું ચૂર્ણ પાથરવું તે સર્વની ઉપર સિંધવનું ચૂર્ણ પાથરવું ત્યારે તે વાતપ્રત્ને

બધ કરીને અગ્નિમાં બાળવું એ કંઠું થાય ત્યારે તે ચૂર્ણને કાઢીને વાટીને પછી તેને દહીંના નીતથી પામ્મીમાં ગોળા, ઉદરરોગ, સોજા, પાંડુરોગ અને હરસ એ રોગોમાં અવગ્રાવવું

વાપુના ગોળા માટે રસ

હિહ્મગુણિગુણં સૈન્ધવમસ્યાત્

ત્રિગુણં ચ સૈલમેરણ્ડમ્ ॥ ૩૯ ॥

તત્ત્રિગુણરસોનરસં ગુલ્મોદરવર્ધશૂલધ્રમ્ ।

['ત્રી ત્રણગણા સિંધવ લેવે, તનાથી ત્રણગણું એરડિયુ લેવું, તેનાથી ત્રણગણા લસણના રસ લેવે એ સર્વ એકત્ર કરીને પીવાથી ગોળા, ઉદરરોગ, વધરાવળ અને શૂલરોગ એ નર્વ મટે છે

માતુલુહરસો હિહ્મ દાઢિમં વિહસૈન્ધવમ્ ॥ ૪૦ ॥

સુરામણ્ડેન પાતવ્યં વાતગુલ્મરજાપહમ્ ।

બિજેરાના રસ, ડિંગ, દાઢમ, બિહવણ, સિંધવ, એ ઔષધિઓના ચૂર્ણને સુરાના મઝ સાથે પીવાથી વાપુના ગોળાની પીડા દૂર થાય છે

વાપુના ગોળા માટે કરક

ગુણ્યા. કર્વે ગુહસ્ય દ્વૌ

ધૌતાત્કુળાતિલાસલમ્ ॥ ૪૧ ॥

લાદન્નેકત્ર સન્ચૂર્ણ્યં કોણાક્ષીરાનુયો જયેત્ ।

વાતહરોગમુલ્માર્શોવોનિશૂલશકુદ્ધદ્ધાન્ ॥ ૪૨ ॥

એક તેલો ચૂક, બે તેલો ગોળ, ઘાંધેના કાચ તથા ચાર તેના, રો સર્વને રોકકા કરીને વાટીને ખાવાં તથા તે ઉપર લગારલગાર ગરમ કરવું દૂધ પીવું તેથી વાપુનો કટ્ટોળ, વાપુનો ગોળા, હરસ, પાનિશુલ અને ગાંડાનો અવરાધ, એ રોગ મટે છે

કલો દોષ અનુબળ લોષ તો ધાતી તાથે દિવેલ ધીવું?

પિત્તેરેણ્ડતૈલં તુ વાતગુલ્મી પ્રસચ્રયા ।

શ્લેષ્મણ્યનુલેલે વાયો, પિત્તે તુ પપ્પસા સહ ॥ ૪૩ ॥

વાપુના ગોળાના રોગમાં વાપુના (વાયુ સાથે) કફ જેનું જ લોષ તો પ્રસન્ના નાથે દિવેલ ધીવું અને વાપુની નાથે પિત્ત જેનું જ લોષ તો દૂધની સાથે દિવેલ ધીવું

વાપુના ગોળામાં પિત્ત વધી જાય તો શું કરવું?

વિનુચ્ચંદિ ધા પિત્ત સન્તાપ વાતગુલ્મનઃ ।

કુર્યાદિરેચનીયોડ્ડો સસ્નેહિરાનુલોમિકૈઃ ॥ ૪૪ ॥

તાપાનુવૃત્તાવેચ ચ રક્ત તસ્યાવસેચયેત્ ।

વાપુના ગોળાવાળા લોનીને જો પિત્ત વધીને લંડાય

(પરિતપ) ઉત્પન્ન કરે તો વિરેચન કરે એવા આનુ-
બોધિક (દોષની) સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરનાર)
દ્રવ્યો વડે તેને વિરેચન આપવું, એમ છતાં પણ તેનો
તાપ ન મટે તો તેનો રક્તચાપ કરવો (લાલી કાઢવું)

વાયુનો ગોળો વગેરેમાં લસણનો ઉપયોગ

સાધયેલ્લુદ્ધશુષ્કસ્ય લશુનસ્ય ચતુષ્પલમ્ ॥૪૫॥
ક્ષીરોદકેડણ્ણુગિતે ક્ષીરશેષે ચ પાચયેત્ ।
વાતગુહમુદાવર્ત ગૃધ્રસીં વિપમજ્જરમ્ ॥૪૬॥
દ્વદ્વાંગે વિદ્રાધ શોષ સાધયત્યાશુ તત્પયઃ ।

સૂક્ષ્મ અને થુલ કરેલા શોષ તોવા લસણથી આઠ-
ગણાં દૂધ અને પાણી લઈને તેમાં તે લસણનો, દૂધ
બાકી રહે ત્યાં લગી, પાક કરવો એ દૂધ પીવાથી
વાયુનો ગોળો, ઉદાવર્તરોગ, ગૃધ્રસીં નામે વાયુનો રોગ,
વિપમજ્જર, હૃદયનો રોગ, વિદ્રાધિ, શોષ (લપ) એ
રોગ મટે છે.

ગોળો, ગરુરોગ અને આનાહનો ઉપયોગ

તૈલં પ્રસઘ્ન ગોમૂત્રમારનાલં યયાગ્રજઃ ॥ ૪૭ ॥
શુભ્રં જઠરમાનાહં પીતમેકઞ્ચ સાધયેત્ ।

તેલ, પ્રસન્ના, ગાયનું મૂત્ર, કાઠ, જવખાર, એ
સર્વને એકત્ર કરીને પીવાથી વાયુનો ગોળો, ગરુરોગ
અને આનાહ (પેટ વડવાનો રોગ) મટે છે

શૂળ, આનાહ અને વિમંથવાળા વાયુના ગોળાનું ઔષધ

વિવ્રકવ્રન્ધિકૈરણ્ણુકાથઃ પરં દિતઃ ॥ ૪૮ ॥
શૂલાનાદ્વિવિધ્યેષુ સહિદ્ગુવિદ્લેખઘ્નઃ ।

ચિત્રો, પીપરીમૂળ, દિવેલાનું મૂળ અને સુંક,
એ ઔષધોના ક્વાથમાં હિંગ, બિહવલ્લુ અને સિંધવ
નાખીને પીવાથી તે શૂલ, આનાહ વિમંથને મટાડવામાં
પરમ હિતકારી છે

કેદારમાં દાહ અને પીડાનો ઉપાય

પુષ્કરૈરણ્યોર્મૂલં યવધન્યવાસકમ્ ॥ ૪૯ ॥
જલેન ક્વચિત્ પીત કોષ્ઠદાહજ્વાપહમ્ ।

પુષ્કરમૂળ, દિવેલાનું મૂળ, જવ, ધમાસો, એ
ઔષધોના પાણીમાં ક્વાથ કરીને પીવાથી તે, કેદારમાં
થતા દાહને અને પીડાને મટાડે છે

કેદારમાં, પીડામાં અને ખળખળા શૂળનો ઉપાય

વાત્વાઘૈરણ્ણુદર્માણાં મૂલં વાહ મહોષધમ્ ॥ ૫૦ ॥
પીતં નિકાશય તોયેન કોષ્ઠપૃષ્ઠાસદ્ગજિત્ ।

કેદારમાં, પીડામાં અને ખળખળા શૂળ થતું હોય
છે તે બલામૂળ, એરડમૂળ, દર્બમૂળ, દેવદાર અને સુંક,

એ ઔષધોને પાણીમાં ઉકાળીને પીવાથી મટે છે.

વાતગુહમ (વાયુના ગોળા) નો ઉપાય

શિલાજં પચસાડનસ્પષ્કમૂલશૃતેન વા ॥ ૫૧ ॥

વાતશુષ્કી પિવેત્

મોટાં પચમૂળને દૂધમાં ઉકાળીને, તે દૂધમાં શિલા-
જિત નાખીને વાતગુહમવાળાને પાવું

ઉદાવર્તના ઉપદ્રવના ઉપાય

વાત્યમુદાવર્તં તુ મોજયેત્ ।

સ્તિગ્ધં પૈષ્પલિકૈર્ઘૈર્મૂલકાનાં રસેન વા ॥ ૫૨ ॥

જો વાતગુહમવાળાને ઉદાવર્ત હોય તો પીપરના
ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલા યુષ સાથે સ્નેહયુક્ત બલામૂલ
ખવડાવવું, અથવા મૂળોના રસ સાથે ખવડાવવું.

વાયુના તથા આગના વિમંથવાળા વાયુના

ગોળાનું ઔષધ

યજ્ઞવિળ્મારુતોડ્શ્રીયાલ્ક્ષીરેણોળેન યાવકમ્ ।

કુલ્માપાન વા बहुस्नेहान्

મજ્જેલ્લવળોત્તરાન્ ॥ ૫૩ ॥

જો શેરીનો વાયુ (વાહુટ) તથા ગરો બધ થયાં
હોય તો ગરમ દૂધ સાથે જવની વાનીરો ખવડાવવી,
અથવા ઘણું તેલ નાખીને અને મીઠું નાખીને કળથી
ખવડાવવી.

મળયુક્ત વાયુના ગોળાનું ઔષધ

નીલિનીનિવૃતાદન્તીપથ્યાકમ્પિલૈકઃ સદ્ ।

સમલાય ઘૃતં દેયં સધિદક્ષારતાગરમ્ ॥ ૫૪ ॥

ગોળો, નસાતર, નેપાળો, હરે, કપીલો, એ ઔષધો
સાથે બીહવલ્લુ, જવખાર અને સુંક, મેગલીને ઘી
આપવું તેથી મળયુક્ત વાતગુહમ મટશે.

વાયુનો ગોળો વગેરે મટે નીલિનીયુત

નીલિનીં ત્રિકલાં રાસ્તાં ચલાં કટુકરોહિણીમ્ ।

પદ્મેદ્વિદ્વજ્ઞં વ્યાર્મીં ચ પાલિકાનિ જલાદકે ॥

રસેડ્ધમાગદોષે તુ ઘૃતપ્રસ્થં ત્રિપાચયેત્ ।

દધ્મ. પ્રસ્થેન સયોજ્ય સુષાશીરપલેન ચ ॥ ૫૬ ॥

હવો ઘૃતપલે દધાચવાગમૂળ્લમિધિતમ્ ।

જીર્ણં સમયિવરિક્તં ચ મોજયેદ્દસમોજનમ્ ॥ ૫૭ ॥

ગુલ્મકુપ્તોદરવ્યજ્ઞશોકપાણ્ડ્યામપજ્જરાન્ ।

ચિન્નં હ્રીહાનમુન્માદ્ હન્યેત્ત્રીલિનીનિવૃતમ્ ૬૫૮ ॥

નયી, ત્રિકૃષ્ણ, રસના, બીહવલ્લુ, કડુ, વાવડિન,

રજાણી, એ ઔષધો વાર વાર તોવા લઈને બસો
છાપન (૨૫૬) તેના પાણીમાં ઉકાળવાં. પછી ત્યારે

ઊકળતાં ઊકળતાં આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે,
ત્યારે તેમા ચોસઠ તોલા થી, ચોસઠ તોલા દહીં તથા
ચોસનું દૂધ ચાર તોલા નાખીને થી પકવ કરવું અને
પકવ થયેલું થી ગાળી લેવું પછી ચવાગૂ અને મઝા
ભેળવીને ચાર તોલા થી રોગીને આપવું જ્યારે તે
થી પચી જાય ત્યારે સારી રીતે રેચ કરાવ્યા પછી
તે માણસને માસરસ સાથે ભોજન આપવું, એ નીચિની
ધીથી ગોળો, ચામડીના રોગ, ઉત્તરોગ, બગરોગ, સોજો,
પાડુરોગ, તાવ, ધોળો કોઠ, બરાળ, ગાડપણ, એટલા
રોગો મટે છે

વાયુના ગોળાવાળા માટે આહાર

કુકુટાશ્વ મયૂરાશ્વ તિત્તિરિકૌશ્વવર્તકાઃ ।

શાલયો મદિરા સર્વિર્વાત-

ગુલ્મચિકિત્સિતમ્ ॥૫૧॥

કૂકડા, મોર, તેતર, વર્ધીલા, ચકલા, શાલી (સાજ)
હાગર, મદિરા અને ધી, એ સર્વે વાયુના ગોળાની ચિકિત્સા
જાણવી, અર્થાત્ વાયુના ગોળામા એ સર્વે હિતકર છે

મિતમુષ્ણં દ્રવં સ્નિગ્ધ મોજનં ચાતગુલ્મિનામ્ ।

સમગ્ધા દારુણી પાતં તપ્ત વા ધાન્યકૈર્જલમ્ ॥

વાયુના ગોળાવાળાઓનું ભોજન ગરમ, દ્રવ
(પ્રવાહી), સ્નિગ્ધ અને માપરતર બોઈએ મંડ સહિત
વારુણી નામે મધ પીવું અથવા ધાણનું પાણી ઉકા
ળીને તે પીવું

પિત્તના ગોળાના ઉપાય

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૭૫)

સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા

પિત્તગુલ્મ માટે વિરેચન

સ્નિગ્ધોષ્ણોનોદિતે ગુલ્મે પૈત્તિકે સંસનં દિતમ્ ।

દ્રાક્ષામયાગુરસ કમ્પિહ્લ વા મધુદ્રૂતમ્ ॥૬૧॥

ફલોકં રક્તપિત્તોક

સ્નિગ્ધ અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી જ્યારે
પિત્તનો ગોળો થયો હોય ત્યારે સસન (વિરેચન)
ઓપધ આપવું હિતકર છે, વિરેચન તરીકે કાળી દ્રાક્ષ,
હરદે, ગોળ, એ વસ્તુનો ક્વાથ તેને આપવો, અથવા
મધમા કપિલા નાખીને તે પાવો, અથવા વિરેચન
કટપ (કટપસ્થાન અધ્યાય ૨મા) કહેલાં ઓપધો વડે
વિરેચન આપવું, અથવા (ચિ. સ્થાન. અ. ૨, શ્લોક
૧૦ થી ૧૧માં) રક્તપિત્તમાં કહેલાં (નવોતર, ત્રિકુળા
ઈં) ઓપધો વડે વિરેચન આપવું

ગુલ્મ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલા પિત્તગુલ્મ માટે
ચમનઃ એમાં વિરેચન ક્યારે, કયું આપવું ?

ગુલ્મે રુક્ષોષ્ણજે પૂન ।

પર સશમનં સર્પિસ્તિકં વાસાધૃતં શ્રુતમ્ ॥૬૨॥

તૃણાશ્વપશ્ચક્રવાયે જીવનીયગણેન વા ।

શ્રુતં તેનેય વા ક્ષીરં ન્યમ્રોદાદિગણેન વા ॥૬૩॥

ગુલ્મ અને ગરમ પદાર્થનું સેવન કરવાથી પિત્તનો
ગોળો થયો હોય તો કુશ્વચિકિત્સામા કહેવું તિક્તપુત્ર
તે ગુલ્મને થમાવવામા શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે, અથવા તુલ્સી
પચમૂળના ક્વાથમા સિદ્ધ કરેલું થી હિતકર છે, ૨ થવા
જીવનીય ગણના ઓપધો વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ હિતકર
છે, અથવા ન્યમ્રોદાદિ ગણના ઓપધો વડે સિદ્ધ
કરેલું દૂધ હિતકર છે

તત્રાપિ સસનં ગુડપાચ્છીમ્રમાત્યયિકે ભિષ્ક ।

વૈરેચનિકસિદ્ધેત સર્પિણ પવસાપિ વા ॥૬૪॥

ગુલ્મ અને ગરમ પદાર્થોથી થયેલું પિત્તગુલ્મ
અત્યંત ગભીર થઈ ગયું હોય તો તેમાવે સૂ સ્થા.
અ. ૧૫, શ્લોક ૨મા કહેલા વિરેચનના ઓપધોથી
સિદ્ધ કરેલું થી કે દૂધ વેછે તત્કાળ આપવું

પિત્તગુલ્મ માટે સિદ્ધ થી

રસેનામલકેશૂનાં ઘૃતમસ્ય વિપાચયેત્ ।

પથ્યાપાદ પિથેત્સર્પિસ્તિક્ષિયં પિત્તગુલ્મનુત્ ॥૬૫॥

પિથેદ્ધા તૈલ્લશ્ચ સર્પિયંશ્ચોકં પિત્તવિદ્રવૌ ।

આમળાનો અને શેરડીનો રસ બરાબર છાપન (૨૫૬)
તોલા લઈને તેમાં ૬૪ તોલા થી નાખવું તે ઘીમા
સોળ તોલા હરદેનો કટક નાખીને તે થી સિદ્ધ કરવું
એ થી પીવાથી પિત્તગુલ્મ મટે છે ૨ થવા પિ સ્થા.
અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨-૩૩મા કહેલું તૈલ્લકઘૃત (તેલ
ઘૃત) પીવું અથવા પિત્તવિદ્રવિમા પિ અ. ૧૩, શ્લોક
૩૩ થી ૪૫ મા જે થી કહેલું છે તે પીવું

કચ્છ

દ્રાક્ષાં પવસ્યાં મધુકં ચન્દન પન્નક મધુ ॥૬૬॥

પિત્તેત્ષણ્ડુલતોયેત પિત્તગુલ્મોપશાન્તયે ।

કાળી દ્રાક્ષ, સીરકકોચી, નેદીમધ, નુબન, પન્ન
કાક, મધ, એ સર્વેને સોળાના ધાવણમનુ સાથે પીવું
તેથી પિત્તગુલ્મ થાત થાય છે

કવાથ

દ્વિપલં ત્રાયમાળાયા જલદ્વિપ્રસ્યસાચિતમ્ ॥૬૭॥

મણ્ડમાગ્નિથ પૂત ફોળાં ક્ષીરસમ પિથેત્ ।

પિત્તેદુપરિ તસ્યોષ્ણ ક્ષીરમેય પયાલમ્ ॥૬૮॥

તેન નિર્હતવોપસ્ય ગુલ્મઃ શામ્યતિ પૈત્તિકા ।

એકસો અઘ્રાવીસ તોવા પાણીમા આઠ તોવા ગ્રામ માણ નાખીને આઠમા ભાગનુ પાણી બાકી રહે ન્યા સુધી ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથને ગાળી લઈને તેમા તે ક્વાથની બરોબર દૂધ નાખવું અને લગાર લગાર ગરમ હોય તેનુ પીવું પછી તે ઉપર પોતાની પાવનશક્તિ પ્રમાણે પિવાય તેટલુ ગરમ દૂધ પીવું એ ઔષધથી દોષ નીકળી જઈને પિત્તગુલ્મ થાત થશે

બળતરના ઉપાય

વાદેડમ્યજ્ઞો ધૃતૌ ક્ષીતેઃ સાગયૈલેપોદિમૌપચૈઃ ॥
સ્પર્શઃ સરોહ્વાં પત્રૈઃ પાત્રૈશ્ચ પ્રચલજ્વલૈઃ ।

જે પિત્તગુલ્મમા દાહ (બળતરા) થતો હોય તે શીતવીર્ય અને રાક્ષવામા ઠડી ઔષધિઓ વડે સિદ્ધ કરેલુ ધી મેળવું, તેમ જ વીર્યમા અને સ્પર્શમાં એ બંને રીતે ઠંડા ઔષધોમા ધી મેળવીને તેના લેપ કરવો, અથવા કમળના પાદમાં અથવા ભેખાથી પાણી ભરનુ હોય એવા પાત્રો ગોળાવાળા ભાગ ઉપર અડાડવો

ખાસ કેવા ગોળામા લોણી કઢાવવું ?

વિવાહપૂર્વરૂપેનુ શલેષ્વદેશ્ચ માર્દવે ॥૭૦॥
શુભ્રાસોપદેશ્વેદ્રકં પિત્તગુલ્મે વિશેષતઃ ।

જે ગોળામા પ્રથમ દાહ થયા પછી ગોળા ચઢતો હોય, શૂષ્ણ આવતુ હોય અને અગ્નિ મંદ પડતો હોય, તે ગોળામા ઘણીવાર લોણી કઢાવવું તથા પિત્તગુલ્મમા તે ખાસ કરીને લોણી કઢાવવું

લોણી કઢી નાખવાના ફાયદા

હિન્નમૂલા વિદ્વહન્તે ન ગુલ્મા યાન્તિ ચ ક્ષયમ્ ॥

રક્તં હિ હ્યસ્મતા યાતિ,

તત્ચ નાસ્તિ ન ચાસ્તિ ચક્ ।

(લોણી કઢાવાથી) ભેમના મૂળ કપાયેલા છે એવા ગોળા પાકતા નથી પણ નાશ પામે છે, કેમ કે તેમા રહેલુ લોણી ખાટુ થઈ જાય છે વળી, તે લોણી અદર રહેતું નથી. તેથી તેની પીડ પણ થતી નથી.

દોષો કાઢ્યા પછી કરમાયેલા દર્દીને કરવાનું બુદ્ધ

હતવોષં પરિમ્લાન જાઙ્ઘલૈસ્તપિત રસૈઃ ॥૭૨॥

સમાશ્વસ્ત સરોવાતિ સર્પિરવાસયેતુન ।

ગોળાના સગવાળાના (કાપેરો) દોષ (લોણી કઢીને) બહાર કાઢ્યા પછી રોગી આન થઈ જાય છે (કરમાય છે), તેથી જનન પ્રાણીઓના માતરસ વડે તેનું તર્પણ કરવું (તેને એ ખવડાવીને કષ્ટપુષ્ટ કરવો)

પણ જે પીડા બાકી રહી ગઈ હોય તે તે દરદી થાત પડે ત્યારે રોગ ધી પિવડાવવું

પાક ઉપર ચઢતા ગોળા માટે કરવાની ક્રિયા

રક્તપિત્તવિદ્વહ્તવાતિક્રિયામનુલભ્ય વા ॥૭૩॥
ગુલ્મે પાકોમ્યુલે સર્વા પિત્તવિદ્વધિવત્ક્રિયા ।

ગુલ્મમા રક્ત અને પિત્તની અંતિધ્ય વૃદ્ધિ થવાના કારણથી તથા ગુલ્મ ઉપર જે જે ક્રિયાઓ કરવામાં આવતી હોય તેમાંની એકે તેને લાગુ ન કરવાથી (ચોરસ) ક્રિયા ન થવાથી ગોળા પાકે-મુખ થાય છે (પાકે થો છે) એવા ગુલ્મ ઉપર પિત્તવિદ્વધિમાં કહેલી ક્રિયાઓ કરવી

પિત્તગુલ્મવાળાના અન્યથાન

શાર્લિર્ગધ્યાનપયસા પટોલી જાઙ્ઘલૈઃ ધૃતમ્ ॥૭૪॥

ધાત્રી વરૂપકં દ્રાક્ષા સર્જૂરં દાડિમં ચિતા ।

મોચે, પાનેડમ્ ચલપા શુભ્રાદૈશ્ચ સાધિતામ્ ॥૭૫॥

શાળના ચોખા, ગાયનું દૂધ, બકરીનું દૂધ, પટોળ, જાગલ દેશનાં પ્રાણીરોગનું માત, ધી, આમળાં, ફાલસાં, કાળી દ્રાક્ષ, ખજૂર, દાડમ, સાકર, એ વસ્તુઓનું ભિજન કરવું અને પીવા માટે રંગાણી તથા બળદાણા વડે સિદ્ધ કરેલું પાણી વાપરવું.

કફગુલ્મની ચિકિત્સા

(સ્લેષ્ઠ ૭૫) થી ૧૧૭))

વમન, ઉપવાસ, સચર્મ, દીપન

એકમજે વામવેત્તુર્વમવમ્યમુપવાસયેત્ ।

તિક્તોષ્ણકટુસચર્મ્યા વર્હિ સન્ધુક્ષયેત્તત્ ॥૭૬॥

દિગ્ધવાદિમિથ્ દ્વિગુણક્ષારદિહ્નવમ્ભલેવેત્સઃ ।

કફથી થયેલો ગોળો હોય તો તેમા રોગીને પ્રથમ ઊંચટી કરાવવી જે તે રોગી ઊંચટી કરાવવા ચોખ્ખ ન હોય (તું અ. ૧૮) તો તેને ઉપવાસ કરાવવો. પાછી તેને કઢ્યા, ગરમ અને તીખા દ્રવ્ય બેઝાવેલી સચર્મ પાઈને તેના જઠરાગ્નિ પ્રદીપ કરવો, તેમ જ દિગ્ધ, જ્વખાર અને અમ્બવેતસ બમણા નાખીને (સ્લેષ્ઠ ૮૫ થી ૧૮૫) રાત્રવા ૩૧, ૩૨માં કહેલો) દિગ્ધ વગેરે ઔષધો વડે અગ્નિ પ્રદીપ કરવો.

દિગ્ધ, ઊંચટી આવેલા, સળજક, કફ, સિંધ

અને નાનાપડવાળા કફગુલ્મના ઉપાય

નિગૂઢં યદિ લોપ્પદ્ધ સ્તિમિત કટિન સ્થિરમ્ ॥૭૭॥

માનાહાદિયુતં ગુલ્મ સરોષ્ય વિનયેત્તુ ।

જે કફગુલ્મ (કફી ચરોગો ગોળો) તેના સ્થાનમાં

અત્યંત ગૂઢ (ડીંડુ), બહાર તરી આવેલું, જડ, કઠમ્, સ્થિર અને આનાથ વગેરેવાળું યોષ, તે પ્રથમ તે રોગીનું યોધન કરવું; પછી ગોળાનું ચમન કરવું

કફગુલ્મ માટે ધી

घृत सक्षारकटुतं पातय्यं कफगुल्मिनाम् ॥७८॥

તે કફગુલ્મવાળા રોગીને જળખાર અને કડુ સાથે ધી પીવું

દશમૂલધૃત

सद्योपक्षारलवणं सहिह्वविडदाडिमम् ।

કફગુલ્મ જયત્યાશુ દશમૂલઘૃત ઘૃતમ્ ॥ ૭૯ ॥

દશમૂળના કવાચમા સિદ્ધ કરેલા ધીમા સૂઠ, પીપર, મરી, જળખાર, સિંધવ, ડિંગ, બિડલવણુ, દાડમ, એ ઔષધો નાખીને પીવું, તેથી કફગુલ્મ તત્કાળ મટે છે

ભક્ષાતકધૃત

भक्ष्मातकानां द्विपलं पञ्चमूल पलोन्मितम् ।

અત્યંત તોપાદકે સાધ્ય પાદરોપેણ તેન ચ ॥૮૦॥

તુલ્ય ઘૃતં તુલ્યવયો વિપ્વેદક્ષસમિતૈઃ ।

विडह्विह्वगुणिन्पूत्यपावशूकशठीविडैः ॥ ८१ ॥

સદ્વીપિત્તાત્ત્રાયણાદ્વપ્તપ્રન્યાકણનામરૈઃ ।

एतद्भक्ष्मातकघृतं कफगुल्महरं परम् ॥ ८२ ॥

હીલ્પાણ્ડવામયઘ્વાસપ્રદ્ધર્મીરોગકાસજિત્ ।

બિલામા આઠ તોલા લેવા વધુપરમૂળ જુદા જુદા દરેક ચાર ચાર તોલા લેવા પછી તે સર્વને ૨૫૬ તોલા પાણીમાં ઉઝાળતા ઉઝાળતા ચોથા ભાગનું પાણી રહેતાં સુધી કવાચ કરવા પછી તેમા કવાચની બરોબર ધી અને ધી જેટલું દૂધ નાખીને તેમા ચાવડિંગ, ડિંગ, સિંધવ, જળખાર, પટક્યુરો, બિડલવણુ, ધિંગો, શસ્ત્રી, જીરીમ્, વળ, પીપર અને સૂંઠ, એ સર્વ એક એક તોલા લઈને તેનો કટક કરીને નાખવો એને ભક્ષાતકધૃત કહે છે. તે એ ધી કફગુલ્મને મટાડવામા શ્રેષ્ઠ છે તેમ એ ધીથી બરોળ, પાડુરોળ, દમ, ગ્રાહ્યરોળ અને ખાસી એ રોગો પણ મટે છે

કફગુલ્મીના ધી પીપા પછીના કમ

ततोऽस्य गुल्मे वैदे च समस्ते स्वेदमाचरेत् ॥८३॥

ધી પીવણવા પછી તે કફગુલ્મ રોગવાળાના ગોળા ઉપર અને આખા શરીર ઉપર ચેક કરવે.

અમાં ગુલ્મમાં સ્નેહન અને સ્વેદની આવશ્યકતા

सर्वत्र गुल्मे प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते ।

યા ક્રિયા ક્રિયતે યાતિ સા સિદ્ધિ ન વિરુદ્ધતે ॥૮૪॥

આઠ પ્રકારના ગોળાના રોગમાં પ્રથમ સ્નેહન અને સ્વેદ (ચેક) કર્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામા આવે છે તે ક્રિયા નિહ થાય છે, પણ પ્રથમ રોગીને જ્વર (ધૂપા પાડવાની ક્રિયા) કરાવ્યા પછી જે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તે નિહ થતી નથી.

ગુલ્મ માટે શસ્ત્રક્રિયાનો નિધિ

स्निग्धोषवित्रहारीत्यस्य गुल्मे शैथिल्यमागते ।

यथोक्तां घटिकां न्यस्येद् गृहीतेऽपनयेच्च ताम् ॥

વસ્ત્રાન્તરં તતઃ કૃત્વા છિન્ધાદ્ ગુલ્મં પ્રમાણવિત્ ।

विमार्गजिपद्वादशैथ्यालाभं प्रपीडयेत् ॥ ८६ ॥

પ્રમુખ્યાદ્ ગુલ્મમેવૈકં ન ત્વન્નહદયં સ્પૃશેત્ ।

ગુલ્મવાળા રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને તથા (ચેકથી) પરચેલા કાઢીને તેના ગોળાને નરમ (થોથો) કરવા ગોળો નરમ થાય એટલે યત્નવિધિમાં કથા પ્રમાણે ઘટિકા (ક્લબી, કુલ્લી) મુકી રાત્રે ગોળો ઊપડી આવે રોટલે તેને ઉપાડી લેવો, પછી ગોળા ઉપર વજ્ર ઢાકીને છેદ કરવાનું પ્રમાણ જાણનારા વેદો વિમાર્ગ, અભ્યષ્ઠ અને આદર્શ, એમાંથી જે સાધન મળી આવે તેનાથી ગોળાને ચીરવો પછી ગોળાને દબાવીને અદરના મળ (બગાડ) કાઢી ગોળાને ગોળા ચીરતાં અને દબાવતા સાવધાની રાખવી કે આંતરડાને કે લદ્દાને (હથિવારનો કે દમાણનો) સ્પર્શ થાય નહિ.

(લદ્દાના જે ઓળર વડે મોથી ચામડા ઉપર લીટી દોરે છે તે રોગીને વિમાર્ગ કહે છે ૨,૭૫૬નો છે) અને આદર્શ(=ચટ્ટુ)ની કિનાર મોઢા ને દબાવવાના કામમા આવે છે)

પછી લેપ અને ચેક

तिलैरुण्डातसीवीजखर्पैः परिलिप्य च ॥ ८७ ॥

જ્વલેષ્મગુલ્મપ્રમયસ્પાત્રૈઃ સુતોષ્ઠીઃ સ્વેદયેતત્ ।

પછી કફગુલ્મ ઉપર તલ, એરંડો, અજસી, સર તલ, એ સર્વના કટકો લેપ કરવો, રાત્રે તે પછી રોગીને ધીમે ચેક થાય એવા વેદાના ગરમ પાવતી તેને ગોળા ઉપર ચેક કરવો.

આ રીતે સ્થાનમાંથી ખસેડ્યા કફગુલ્મનું યોધન

एवं च विस्त्रुतं स्थानात् कफगुल्मं विरेचने ॥ ८८ ॥

સસ્તેર્હવંસ્તિમિશ્રેન શોષયેદ્દાદામૂલકૈઃ ।

એમ કલવાથી કફગુલ્મ પોતાના સ્થાનમાંથી નહિન થયે ગુલ્મ નહિત થાય રોટલે સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપીને અને દશમૂલની નસ્તિઓ આપીને તેનું યોધન કરવું

કફગુલ્મમાં વિરેચનયોગે : મિશ્રકસ્નેહ

પિપ્પલ્યામલકદ્રાક્ષાશ્યામાદિઃ પાલિકૈઃ પચેત્ ॥
પરણ્ડતૈલહૃવિયોઃ પ્રસ્યૌ પચ્છિ પન્નુગુણે ।
સિદ્ધોડ્યં મિશ્રકઃ સ્નેહો

ગુલ્મિનાં સંસત હિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

ઘૃષ્ઠિન્નિઘ્નિશૂલેષુ વાતવ્યાધિષુ ચામૃતમ્ ।

પાપર, ગામળાં, કાળી દ્રાક્ષ, કાળુ નંસેતર, એ ઓષધો ચાર ચાર તોલા લઈને તેના કલ્ક વડે દિવેલ અને ઘી, એ દરેક સ્નેહ ચોસઠ ચોસઠ તોલા છઠ્ઠાશ દૂધમાં નાખીને પકવ કરવો; અર્થાત્ ચોસઠ તોલા દિવેલ અને ચોસઠ તોલા દૂધ એકત્ર કરીને સાતસો અઞ્જલ તોલા દૂધ તેમાં નાખવું તથા તેમા ઉપર કવેરો પીપર વગેરેના કલ્ક નાખવો, એ પકવ કરેલા મિશ્રક સ્નેહ ગુલ્મવાળા રોગીને હિતકર છે; કેમ કે તે સ્થાનથી ચ્ચિત થયેલા દોષને વિરેચન દ્વારા બહાર કાઢે છે. વળી તે વધરાવળ, બડ, શુષ્કરોગ અને વાપુના રોગો, એ રોગમાં અમૃત જેવો છે.

બીજાં સંસત પૃત

પિવેદ્રા નીલિનીસર્પિર્માત્રયા દ્વિપલીકૃવા ॥૧૧॥
તથેવ સુકુમારાપ્યં ઘૃતાન્યૌદરિકાણિ ચા ।

અથવા પાછળ શ્લેષ્ઠ પગાં ધી ૫૮ માં કહેલું નીલિનીપૃત આઠ તોલા ધીવું અથવા વિદ્રધિની ચિકિત્સામાં શ્લેષ્ઠ ૪૦૫ ધી ૪૭ માં કહેલું સુકુમાર નામે ધી આઠ તોલા ધીવું, અથવા ઉદરવિકિત્સામાં ૯૪ ધી કવેલામાં આવશે તે પીવડા એ સર્વે ધી વિરેચન કરીને ગુલ્મને (કફગુલ્મને) ઘાત કરનારાં છે.

દંતીહરીતકી

દ્રોણેડમ્સઃ પચેદ્વત્યાઃ

પલનાં પશ્ચવિશતિમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચિત્રકસ્ય તથા પથ્યાસ્તાપતીસ્તદ્રસે સ્તૃતે ।
દ્વિપ્રસ્યે સાધયેત્પૃતે શ્લિપેદ્વન્તીસમ ગુદમ્ ॥ ૧૩ ॥
વૈલાત્પલાનિ ચત્યારિ ત્રિવૃતાવાઙ્ચ ચૂર્ણતઃ ।
ભાષાકર્ણં તથા મુળ્મ્યાઃ સિદ્ધે લેહે તુ સીતલે ॥ ૧૪ ॥
શ્ચુ તૈલસમં દયાચતુર્જાતાચતુર્ધિકામ્ ।
મતો હરીતકીમેકાં સાવલેહપલામદન્ ॥ ૧૫ ॥
ગુલં વિરિચ્યતે જિગ્ધો દોષપ્રસ્યમતામયઃ ।
ગુલ્મદ્રોગદુર્નામશોકાનાહરોદરશ્ચ ॥ ૧૬ ॥
હૃષીકેશશરણિદ્રીહમહળીવિષમજ્યરાન્ ।
રન્તિ દન્તીહરીતકઃ

પાણ્ડુતાં ચ સકામલામ્ ॥ ૧૭ ॥

એક દ્રોણ પાણી લઈને તેમાં પચીસ પલ (સો તોલા) દંતીમૂળ નાખવાં, સો તોલા વિત્રો નાખવો, સો તોલા ઉરડે નાખવી, પછી તેનો ક્વાથ કરવો તેના ક્વાથમાંથી બે પ્રસ્ય (એકસો અઞ્જલીસ તોલા) ક્વાથ ગાળી લેવો, અને તેમાં ક્વાથમાંથી બધી ઉરડે નાખવી. પછી તેમા સો તોલા ગોળ નાખવો, સોન તોલા તેલ નાખવું. નંસેતરનું ચૂર્ણ સોન તેલના નાખવું, પીપર બે તોલા નાખવી, સૂક બે તોલા નાખવી જ્યારે તે અવલેહ (નાટલ) તૈયાર થઈને ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં તેલ જેટલું મધ નાખવું. ચાતુર્ગત (તલ, તમાવ-પત્ર, એલચી અને નાગકેસર એ સર્વે) મળીને ચાર તોલા નાખવું. એ રીતે રો દંતીહરીતકી અવલેહ તૈયાર કરવો. પછી તેમાંથી એક ઉરડે અને ચાર તોલા અવલેહ ખાવો. તેથી રોગી સ્થિર થઈને સુખી કરીને વિરેચન પામી શકે છે એક વખત એ ખાવાથી એક પ્રસ્ય એટલે આખરે દોઢરો ભોજે ગણમાં નીકળી જાય છે અને રોગી નીરાગી થાય છે. વળી ગોળા કઠપના રોગ, ડરસ, સોજ, પેટ ચાપું, ફાત્રિમ જે, ઉદરરોગ, ચામડીના રોગ, ઉત્કલેહ (દોષ ઊપડી આવવા), અરચિ, બરેળ, ગ્રહણી અને વિષમજ્વર, એ સર્વે એ અવલેહ અને એ ઉરડેથી મટે છે. વળી તે દંતીહરીતકીથી પાંડુરોગ અને કમળા પલ્લ મટે છે.

સુષાક્ષીરદ્વં ચૂર્ણં ત્રિવૃતાયા સુમાવિતમ્ ।

કાર્પિકં મણુસર્પિર્મ્યાં લીદ્વા સાધુ વિરિચ્યતે ॥૧૮

ચેરના દૂધમાં નંસેતરના ચૂર્ણને સાધુ રીતે ખાવના આપીને તે ચૂર્ણમાંથી એક તોલા ચૂર્ણ મધ અને ઘી સાથે નાટલાથી સાત રીતે વિરેચન (જુલાન) થાય છે.

કુદ્વયામત્રિવૃદ્તીવિજવાશ્ચારુગુલ્મર ॥

ગોમૂષેણ પિવેદેકં તેન ગુગુલુમેય ચા ॥ ૧૯ ॥

ઉપરેટ, કાળુ નંસેતર, દંતીમૂળ, હરડે, જાવખાર, ગુલામ, એ સર્વના ચૂર્ણને ખાવના મૂત્ર સાથે ધીવું અથવા શેકવા મૂત્રવને ૯૪ નાખના મૂત્ર સાથે પીવડા (ચેલી વિરેચન (જુલાન) થાય છે અને કફગુલ્મ મટે છે.)

કફગુલ્મમાં નિઃક્રમ્બન

નિરુદ્ધાન્ કર્મશિષ્યકાન્

યોગવેદ્ ગુલ્મનાશનાન્ ॥

નિઃક્રમ્બ (કે. એ. જી.) માં જે જે નિઃક્રમ્બન આપવાની કહેલી છે. તેમાંથી જો નિઃક્રમ્બન ગુલ્મને નાશ કરવાનો છે તે નિઃક્રમ્બન.

ગુહ્ય ઉપર કાર, અરિષ્ટ અને ઝમ

કૃતમૂલં મહાવાસ્તુ કટિનં સ્તિમિતં ગુરુમ્ ॥૧૦૦
ગૃહમાંસં જયેદ્ ગુસ્તં ક્ષારારિષ્ટામિકર્મભિઃ ।
પ્રકાન્તરં દ્વપન્તરં વા વિષ્રમખ્યાય વાચ્યહમ્ ॥૧૦૧
શરીરદોષલયોર્વર્ધનક્ષણોદયતઃ ।

જે ગોળાએ ઊંડાં મૂળ નાખ્યાં હોય તથા જે ગોળા વધી ગયો હોય (મોટો થયેલો હોય), કઠણ થયો હોય, જડ હોય, ભારે હોય અને માંસથી ઢંકાયેલો હોય તેને ક્ષારકર્મ, અરિષ્ટપાન કે અગ્નિકર્મ વડે ઘટાડવો, (તે ઉપર કાર, અરિષ્ટ, અગ્નિ વગેરેની ક્રિયા કરવી.) એક વખત કાર વગેરે કર્મ કર્યા પછી (બળ અને દોષનું પ્રમાણ જાણનાર વેદો) એક કે બે કે ત્રણ દિવસ વચમાં વિશામો લઈને વળી પાછું તે કર્મ કરવું. વળી રોગીના શરીરના દોષ અને બળનો વિચાર કરીને તેને (=શરીરના બળને) વધારવા યોગ્ય હોય ત્યારે વધારવું અને (શરીરના દોષને) ઘટાડવા યોગ્ય હોય ત્યારે ઘટાડવા. એવી રીતે વેદો કાર વગેરે ક્રિયા કરવી. (ચરક, ચિ. ૫/૫૭૩).

કફગુહ્યમાં કયા કાર વાપરવા?

અર્શોદિમરીમહાપ્તુકાઃ

ક્ષારા યોજ્યાઃ કફોલ્લયે ॥ ૧૦૨ ॥

કફ જેમાં અધિક હોય તે ગોળામાં હરસ, પથરી અને ગ્રાહ્યો એ ત્રણ રોગની ચિકિત્સામાં કહેવા કારનો ઉપયોગ કરવો.

શારાગદ

દેવદાત્રિવૃહન્તીકટુકાપચ્ચકોલકમ્ ।

સર્જિકાયાવશ્કાહ્યો

શ્રેષ્ઠાપાઠોપકુચિકાઃ ॥ ૧૦૩ ॥

કુપ્તં સર્પસુગન્ધાં ચ દ્વપક્ષાંશં પટુપચ્ચકમ્ ।

પાલકં ચૂર્ણિતં તૈલવસાદિચઘૃતાપ્લુતમ્ ॥ ૧૦૪ ॥

ઘટસ્થાન્તઃ પચેત્પક્વમિવર્ગે ઘટે ચ તમ્ ।

ક્ષારં મૃદ્ધિવા ક્ષીરાજ્યતક્રમયાદિભિઃ પિવેત્ ॥ ૧૦૫ ॥

ગુલ્મોદાવર્તવર્ધ્માર્શોજઠરમ્હૃષ્ણીક્રમીન્ ।

અપક્ષારગરોન્માદ્યોનિશુકામયાશ્મરીઃ ॥ ૧૦૬ ॥

ક્ષારાગદોડયં શમયેદિયં ચાતુમુજઙ્ગમ્ ।

દેવદાર, નસાતર, દંતીમૂળ, કડું, પંચકોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રે, ચરક, નુંક), સાજીનાર, જવખાર ત્રિક્ષા (હરે, બહેડ, આમળાં), પાદા (પદ્મામૂળ) કાળીજીરી, ઊપલેટ, રસના, એ પ્રત્યેક ઔષધ બે-બે

તોલા લેવું. પંચલવણુ દરેક ચાર ચાર તોલા લેવાં એ સર્વેનું ચૂર્ણ કરીને તેલ, વસા, દહીં અને ઘીમાં ડુબાડવાં. અને તે સર્વને એક ઘડામાં મૂકીને તેમાંથી વરાળ બહાર ન નીકળે એવી રીતે તેને સીંધી દઈને અગ્નિમાં પકવ કરવું. જ્યારે ઘડો તપીને દેવતાના રંગનો લાલચોળ થાય ત્યારે એમાંથી બળેલાં ઔષધ કાઢીને એનો વિષિસર કાર બનાવીને એ કાર દૂધ, ઘી, છાશ, દારૂ વગેરે સાથે પીવા. એ કાર ગુહ્ય, ઉદાવર્ત, વધરાવળ, હરસ, જઠરરોગ, ગ્રાહ્યરોગ, કર-મિષ્ટા, વાઈ, ગરોગ, ગાંડપણ, યોનિરોગ, લીધરોગ, પથરી, એ સર્વને મટાડે છે. વળી તે કાર સાપ અને ઉંદરનાં જેર પણ શમાવે છે.

ક્ષારનું શરીરમાં કર્મ

શ્લેષ્માર્ણ મધુરં સ્નિગ્ધં રસક્ષીરઘૃતાશિનઃ ॥ ૧૦૭ ॥
હિત્વા મિત્વાડશયાત્ ક્ષારઃ

શુશ્કતાક્ષારયત્થઃ ।

માંસરસ, દૂધ અને ઘીનું ભોજન કરનાર માણસના આશયમાંથી (કફને) છીદીને, ભેદીને તેના ગળ્યા તથા સ્નિગ્ધ કફને કાર પોતાના નીચે પાડવાના ગુણને લીધે નીચે પાડે છે. આઘ વાટે બહાર કાઢે છે.

જૂના આસવ અને અરિષ્ટ કોણે થા માટે વાપરવા?

મન્વેષ્માવરુચી સાત્ત્વૈર્મયૈઃ સક્તેહમશ્રુતામ્ ॥ ૧૦૮ ॥
યોજયેદાસવારિષ્ટાગ્નિગદાન્ માર્ગશુચયે ।

જે માણસનો જઠરાગ્નિ મંદ પડી ગયો હોય અને જ્વરે અરિષ્ટ થઈ હોય તેણે માફક આવતા દારૂ સહિત સ્નેહયુક્ત ભોજન કરવું અને તેના માર્ગ(ઓ)ની શુદ્ધિ માટે જૂના આસવ અને જૂના અરિષ્ટ વાપરવા.

કફગુહ્યવાળાનાં અન્નપાન

શાલયઃ પટ્ટિકા જીર્ણાઃ

કુલત્યા જાફલં પલમ્ ॥ ૧૦૯ ॥

ચિારિયત્વાગ્નિતર્કારીયવાનીવરુણાઃકુરાઃ ।

શિપ્રુલક્ષગચિરવાનિ યાલં શુષ્કં ચ મૂલકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

વીજપૂરકહિ રૂચ્યસ્લવેતસક્ષારદાઢિમ્ ।

ધ્યોયં તત્કં ઘૃતં તૈલં મત્કં, પાનં તુ વાઘ્ની ॥ ૧૧૧ ॥

ધાન્યાસ્લં મસ્તુ તત્કં ચ યવાનીચિઢચૂર્ણિતમ્ ।

પચ્ચમૂલગટત વારિ જીર્ણં માર્શીકમેવ વા ॥ ૧૧૨ ॥

કફગુહ્યવાળાએ શાલિ ઈંદરના ચોખા, કળયે, જાંબવ પ્રાચીઓનું માંસ, કરંજ, વિત્રે, અરણી, વવાની અજગે, વરૂના અંકુર, સગવો, નાનાં (કુમળાં) બીયાં, કુમળા અને સૂકા મૂળ, બિજે, હિંચ, સુ. સુ.

આશ્વત્થત્ત, જવખાર, દાડમ, સુક, પીપર, મરી, છાશ, ઘી, તેલ, ભાત, એટલી વસ્તુઓ ભોજન તરીકે લેવી તથા વાસ્તુ નામે મધ, ધાન્યામ્બ, દર્શનુ નીતયું પાણી, જ્વાન(યવાની અજો) નુ બિડવવસુનુ ચૂર્ણ નાખેલી છાશ, પચમૂવના કવાથનુ પાણી રાત્રે જૂના કાળી દ્રાવનો દારૂ રો પીવામુ લેવા.

પિપ્પલીપિપ્પલીમૂલાચરકાગાજિસૈન્ધવૈ.

સુરા ગુલ્મ જયત્યાગુ જાગલધ્વ વિમિશ્રિત ૧૧૩
પીપર, પીપરીમૂ, રિત્રે, છાશ, સિંધવ, એ સર્વનુ ચૂર્ણ સુરામાં નાખવુ તથા જાગલ પ્રાણીરોગના માસના રત્ન તેમાં ભેગવવા, એ પીવાથી ગાયો તન્કાવ મટે છે.

સ્વેદ ગળા ધી ૧૧૩ સુધીના ઉપાયથી કફગુલ્મ ન મટે તો લોહી કાઢવા પછી બાળવાની ક્રિયા

ઘમનૈર્લક્ષ્મૈઃ સ્વેદૈઃ સર્પિપાતૈર્વિરેચનૈઃ.

ઘસ્તિક્ષારાસવારિષ્ટગુલિકાપચ્યમોજનૈઃ ॥૧૧૪॥

શ્લેષ્મિકો વદ્મમૂલત્વાદિ ગુલ્મો ન શામ્યતિ.

તસ્ય દાહ હતે રક્તે કુર્વાવન્તે શારાદિમિ. ॥૧૧૫॥

કફગુલ્મના ઉપાય તરીકે વમન, લાઘન (ઉપવાસ), સ્વેદ (શેક, પરસેવો), ઘી પીવુ, વિરચન, બસ્તિકર્મ, શારકર્મ, રાસવ, અરિષ્ટ, ગોળીરોગે, પચ્ચ ભોજન, એ સર્વ વડે પણ બદ્ધમૂલ (જેના મૂળ ઊંડા ગયેલા એવું) ઊવાથી કફગુલ્મ જે થમ નહિ તે તેના ગુલ્મમાંથી લોહી કાઢવા પછી ઘર (સાકા) વગેરેથી થમ દેવો.

કફગુલ્મને કેવી રીતે બાળવુ?

મથ ગુલ્મ સર્પયન્ત વાસસાન્તરિત મિપક્.

નામિષ્ઠસ્તપ્નહૃદયં રોમરાજીં ચ ઘર્જયન્ ॥૧૧૬॥

નાતિગાઢ પરિમૃદોચ્છરેણ જ્વલતાગ્નવા.

લોહેનારણિકોલ્યેન વારુણા તૈન્દુકેન વા ॥૧૧૭॥

તતોઽન્નિવેને શમિતે શીતૈર્વેણ દ્વ ક્રિયા.

ગોળાને ચારે પાસથી પ્રથમ વજ્ર વડે ઢાકવો અને પછી, વેદો દ્વડી, મુનાથપ, આતરડા, હૃદય અને રોમાવલિ એટલાં સ્થાન તછને સળગતો સાથે, તથા લેણુ લોટુ, સળગતુ અરણિયું લાકડુ કે સળગતું ઝેર કથોવાના ઝાડનું લાકડુ બહુ જ ભાર દીધા વિના (ઝમ બહુ ઊંચે ન લેતવી જાય એ રીતે) ગોળાની ચારે બાજુ ફેરવુ (ગોળાકારે) અને ગોળા ઉપર (ચોક્કડી આકારે) ફેરવવું (અડકડીને ફેરવવું), પછી અગ્નિને વેગ સમી જાય ત્યારે ઠગ ઓપધા વડે વ્રણની જેઠે ક્રિયા કરવી.

આમવાળા ગુલ્મની ચિકિત્સા ભેગા દોષોવાળા ગોળાના ઉપાય

આમાન્વયે તુ પેયાદૌ

સન્ગુહ્યાગ્નિં વિલક્ષિતે ॥૧૧૮॥

સ્વ સ્વં કુર્વાત્કમ મિશ્રં મિશ્રદોષે ચ કાલવિત્.

ગોળા આમયુક્ત હાથે તે રાત્રીને લાધન કાવીને પેશ વગેરેથી જઠરાગ્નિન પ્રબલવિત કરીને પછી સમય જાણનારા વેદો જે જે દાખને યોગ્ય જે કમ કરવો હાથ તે કરવો.

દાષ મિશ્ર હાથ તા મિશ્રકમ કરવો

રક્તગુલ્મની ચિકિત્સા

લક્ષણ, ચિકિત્સા કરવાનો સમય,

સ્પેક્ટન, સ્વેદન, વિરચન

ગતસ્રવકાલાયે નાર્યે ગુલ્મેઽક્ષસમ્મયે ॥૧૧૯॥

શિઘ્રશ્વિજ્ઞશરીરાયૈ વદ્ધાસ્ત્નેહવિરેચનમ્.

શ્રીઓને રક્તગુલ્મ થાર છે, તેના ચિહ્ન ગર્ભ રહ્યો હાવાના ચિહ્ન જેવા હાથ છે, માટે એ ગર્ભ છે કે રક્તગુલ્મ છે તેનો નિશ્ચય તન્કાણ થઈ શકતો નથી, માટે પ્રસૂતિકાળ (દશ માસનો કાળ) વીતી ગયા પછી તેને સ્નેહપાન કરાવીને પછી તેને શેક કરીને પરસેવો કાઢવા અને પછી સ્નેહવિરચન નાખવું.

રક્તગુ-અમા કચામ

તિલકવાથો ઘૃતગુદ્યોપમાર્ગોરજોન્વિત. ॥૧૨૦॥

પાન રક્તમયે ગુલ્મે નથે પુષ્પે ચ યોપિતઃ.

તલના કવાથવા ઘી, ગોળ, સુક, પીપર, મરી અને ભારગનુ ચૂર્ણ નાખીને પીવાથી રક્તગુલ્મ મટે છે, તેમ જ જે સ્ત્રીના અટકાવ બધા વર્ષ ગયા હોય તેને આ કવાથ પીવાથી અટકાવ આરવા મટે છે.

માર્ગોઽઘ્નિષ્ઠાફરજ્વલ્મગ્નિધિકામરદારુજમ્ ॥૧૨૧॥

ચૂર્ણે તિલાનો ફવાયેન પીત ગુલ્મરુજાપદમ્.

ભારગ, પીપર, કળગની છાવ, પીપરીમૂળ, દેવદાર એ ઓપધાના ચૂર્ણને તલના કવાથમાં પીવાથી રક્ત ગુલ્મની પીપ્ર મટે છે.

રક્તગુ-અમા કચામ

પલાશાક્ષારપાત્રે દ્વે દ્વે પાત્રે તેલસર્પિષોઃ ॥૧૨૨॥

ગુલ્મરોગિણ્યજનનીં પક્ત્વા માત્રાં પ્રયોજયેદ્.

આમત્તના શાર આઠ તોલા અને તેવ તથા ઘી આઠ તોલા એ ભેગા કરીને તેમાં બરીલ તોલા પાણી

નાખવું. પછી તે સ્નેહ પકવ કરવો. એ પકવ થયેલા સ્નેહ માપસર લેવાથી ગોળા ઢીલા પડી જાય છે.

સ્કતગુલ્મમાં ચેનિવિરેચન ક્યારે આપવું ?
ન પ્રતિચેત યથેવં દદ્યાદ્યોનિવિરેચનમ્ ॥૧૨૩॥
જે એમ છતાં પણ તે ગોળા ફૂટે નહિ તો પછી વેદો તે સ્ત્રીને ચેનિવિરેચન આપવું.

ચેનિવિરેચનની બનાવટ

ક્ષારેણ યુક્તં પલલં સુધાક્ષીરેણ વા તતઃ ।
તાભ્યાં વા ભાવિતાન્દયા-

દ્યોતોં કટુકમતસ્યકાન્ ॥ ૧૨૪ ॥

વરાહમતસ્યપિત્તાભ્યાં

નત્કકાન્ વા સુભાવિતાન્ ।

કિષ્કં વા સમુદ્ધક્ષારં દદ્યાદ્યોતોં વિગુહ્યે ॥ ૧૨૫ ॥
રક્તપિત્તહરં ક્ષારં લેહ્યેન્મણુસર્પિણા ।

લઘુતં મદિરાં તીક્ષ્ણાં મત્સ્યાંધ્રાસ્યે પ્રયોજયેત્ ॥

વસ્તિ સ્ક્ષીરનોમૂર્ચં સક્ષારં દાશમૂલિકમ્ ।

જવખાર સાથે શેકેલા તલનું ચૂર્ણ મેળવીને ચેનિમાં રાખવા આપવું. અથવા સુધાનીર (ચેરના દૂધ) સાથે શેકેલા તલનું ચૂર્ણ મેળવીને તે ચેનિમાં રાખવા આપવું, અથવા જવખાર તથા ચેરના દૂધની ભાવના આપેલાં દરિયાનાં માછલાને (લસોડીને) ચેનિમાં રાખવા આપવાં અથવા હુક્કરના અને માછલીના પિત્તની ભાવના આપેલા વસ્ત્રના દુધા ચેનિમાં રાખવા આપવા, અથવા ગોળ અને જવખાર સહિત હિણ ચેનિનું શોધન કરવા માટે આપવું, સ્કતપિત્તને હરનારી કાર (કાળા કમળની નાળનો કાર-ચરક ધિ. ૪/૮૩) મધ અને ઘી સાથે ચાટવો તથા લસણ, તીક્ષ્ણ મધ અને મત્સ્ય, એ તેને ભોજનમાં આપવાં, તેમ જ બસ્તિકાષ્ઠ (ઉ. અ. ૪) માં કહેલી દશમૂળની બસ્તિ દૂધ, ગોમૂત્ર તથા જવખાર મેળવીને આપવી.

ગુલ્મ ક્યારે ફેડવું ?

મર્વર્તમાને રુચિરે હિતં ગુલ્મપ્રમેદનમ્ ॥ ૧૨૭ ॥

ઉપર કહેલા ઉપાય કર્યા છતાં પણ ચેનિ દ્વારા લોહી નીકળે નહિ તો પછી ગુલ્મને ફેડવું એ હિતકર છે.

લોહી નીકળ્યા પછીની ક્રિયા તથા અન્નપાન

યમકામ્યકલ્પેન્મ્ પ્રવૃત્તે સમુપેક્ષણમ્ ।

રસોદનસ્તયાડઽહારઃ પાનં ચ તરુણી સુપા ॥ ૧૨૮ ॥

લોહી નીકળવા માટે ત્યારે ચારમાંના ગમે તે બે સ્નેહ થયેલી ચેનિ, તથા નીકળતા લોહીને અટકાવવું

નહિ. તેને ખાવા માટે ભાત તથા માંસરસ આપવો, અને તાજી સુશ પીવા આપવી.

વધારે પડતું લોહી વહે તો શું કરવું ?

રુચિરેડતિપ્રવૃત્તે તુ રક્તપિત્તહરાઃ ક્રિયાઃ ।

જે લોહી અતિથય વહે તો સ્કતપિત્તને મટાડનારી ક્રિયા કરવી.

વાયુથી પીડા થાય તો શું કરવું ?

કાર્યા વાતરુગાર્તાયાઃ સર્વા વાતહરાઃ પુનઃ ॥ ૧૨૯ ॥

જે સ્ત્રી વાયુની પીડાથી પિડાયેલી હોય તો વાયુને મટાડે એવી સર્વ ક્રિયાઓ કરવી.

આનાદ થાય તો શું કરવું ?

આનાદાદાબુદાવર્તયલાસદ્યો યથાયથમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

જે પેટ ચક્ષુ વગેરે ઉપદ્રવ થતા હોય તો ઉદા-વર્તના અને કદની નાશ કરનારી ક્રિયાઓ કરવી.

ઇત્યગ્રાહ્યદયે ચદ્યૈ ચિકિત્સિત્થાને ગુલ્મચિકિ-
ત્સિત્તિ નામ ચતુર્દશોઽધ્યાયઃ ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મોઃ ઉદરરોગોની ચિકિત્સા

મયાત ઉદરચિકિત્સિતં ધ્યાન્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुःपत्रेयादयो मध्वर्ययः ।

ત્યારે હવે અમે ઉદરરોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું. ત્યારે હવે અમે ઉદરરોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે. (ગુલ્મની પછી ઉદરની ચિકિત્સા કહેવાને આરંભ કરવાનું કારણ એવું છે કે જેમ ગુલ્મની ઉત્પત્તિમાં વાયુ એ મુખ્ય કારણ છે તેમ ઉદરરોગની ઉત્પત્તિમાં પણ વાયુ મુખ્ય કારણ છે.)

અથા ઉદરરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૭૦ થી ૧૨૧)

રોગ વિરેચન

દોષાતિમાત્રોપચયત્સોતોમાર્ગનિરોધનાત્ ।

સમ્પ્રવૃત્યુદરં તસ્માન્નિલયમેતં વિરેચયેત્ ॥ ૧ ॥

દોષ અતિથય વધી જવાથી તે થયેલી ધાતુઓ વગેરેને વહન કરનારાં સ્રોતોના બંધ કરે છે તેથી ઉદરરોગ થાય છે, માટે ઉદરરોગીને રોગ વિરેચન આપવું

ઉદરરોગીને ચોગ્ય વિરેચન

પાયયેત્તલમૈરુદં સમૂં સપયોડ્વિ વા ।

માંદં દ્વો વાડયચા ગર્વ્યં મૂં માહિપમેવ વા ॥ ૨ ॥

પિથેદ્વોક્ષીરમુક્ સ્યાદ્વા કર્મભીક્ષીરવર્તનઃ ।

દાહાનાહાતિવૃત્તમૂર્છાંપરીતસ્તુ વિરોધતઃ ॥ ૩ ॥

ઉદરરોગવાળાને એક મહિના કે બે મહિના સુધી ગાયના મૂત્ર સાથે અથવા દૂધ સાથે દિવેલ પાનુ અથવા દોષ, દુષ્ય વગેરેના વિચાર કરીને એકતુ ગાયનું મૂત્ર પાનુ અથવા બેસનું મૂત્ર પાનુ અથવા ષોરકામા ફક્ત ગાયનું દૂધ અથવા ઊંટડીનું દૂધ પીવું અને જે માણસને ઉદરરોગમા બળતર, ગેટ ચડવું, બહુ તરસ, મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવ હોય તેણે તો ખાસ કરીને ફક્ત ગાયનું દૂધ કે ઊંટડીનું દૂધ પીને રહેવું ચોગ્ય છે
(એકવા દૂધ ઉપર રહેનાર માણસે પાણી તદ્દન બંધ કરવું જોઈએ)

લૂખા અને બહુ વામુવાળા ઉદરરોગી માટે વિરેચન રુક્ષાણાં બહુવાતાતાં દોષસશુલિકાઙ્ગુલિણામ્ ।
સ્નેહનીયાતિ સર્પીપિ જઠરમ્નાનિ યોજયેત્ ॥૪૥॥
જે માણસે ઘણા વામુવાળા તથા લૂખા પછી ગરેલા હોય તે જોખના દોષનું શોધન કરવાની જરૂર હોય તેમને જઠરોગને મટાડ તે અને સ્નેહન કરે એવા ઘી આપવા

પદ્મલં દશમૂલામ્મુમસ્તુહાઢકસાધિતમ્ ।
એક આઠક દશમૂલનો ક્વાથ અને દહીંનું એક આઠક નીતરું પાણી એ બેમા સિદ્ધ કરેલું એક પ્રસ્ય પદ્મલ ઘી (ચિ પ/૨૧૫ ઘી ૨૩) ઉદરરોગમાં આપવું
ઉદરરોગ ઉપર સ્નેહો

નાગરત્રિપલ પ્રસ્ય ઘૃતતૈલાત્તથાઙ્ગુલકમ્ ॥૫૫॥
મત્તુન, સાધયિતૈતિવેત્સ્વર્વોદગ્ગુલુન્ ।
કફમારુતસમ્ભૂતે ગુલ્મે ચ પરમ હિતમ્ ॥૬૬॥

તેમ જ સૂક ત્રણ પલ, એક પ્રસ્ય ઘી અને તેલ તથા એક આઠક દહીંનું નીતરું પાણી, એ સર્વ દ્રવ્યો બઈને સ્નેહ સિદ્ધ કરવો. એ સ્નેહ પીવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ નાશ પામે છે તેમ જ કફ અને વાયુ એક સાથે કોપવાથી થયેલા ગોળામા પલ એ પરમ હિતકર છે

ચતુર્ગુણે જલે મૂત્રે દિગુણે ત્રિપ્રકોત્પલે ।
કલ્કે સિદ્ધ ઘૃતપ્રસ્ય સ્થારં જઠરી પિવેત્ ॥૭૭॥
ઘી એક પ્રસ્ય લેવું, ઘી કરતા પાણી ચોગ્યનું લેવું, તથા પીની બમણું ગોળનું લેવું, જે સર્વમાં ત્રિપ્રકોત્ કલ્ક એક પલ નાનવા. પછી ઘી સિદ્ધ કરવું એ સિદ્ધ થયેલા ઘીમાં જવખાર નાખીને ઉદરરોગીએ પીવું

યવકોલકુલત્યાનાં પશ્ચમૂલસ્ય ચામ્મસા ।
સુરાષોવીરકચ્ચાં ચ સિદ્ધ યા પાપયેદ્ઘૃતમ્ ॥
જવ, ઘોર, કળથી અને પંચમૂળ, એ ત્રણના

ક્વાથ તથા સુરા અને સોવીર, એ ઓપધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી ઉદરરોગીને પાવું

ઉદરરોગમા સ્નેહોની અસર : પછી આપવાના વિરેચન પમિઃ સિન્ધવાય સજ્જાતે વલે શાન્તે ચ મારુતે ।
ક્ષસ્તે દોગ્ધાયે દાગ્ધાત્કલ્પદૃષ્ટં વિરેચનમ્ ॥૯૫॥

ઉપર કહેલા સ્નેહ વડે જ્યાર ઉદરરોગી સ્નગ્ધ થાય, તેનામા બળ ઉત્પન્ન થાય, તેનો વાયુ શાન્ત પડે અને વાયુ વગેરે દોષના આશય (સ્થાન) નરમ થાય ત્યારે કલ્પસ્થાન અધ્યાય ૨ મા વિરેચનક-પમ્ય કહેલા ઉદરરોગને મટાડનારા વિરેચન આપવા

વિરેચન પછીનો કમઃ ચૂર્ણ, આહાર
પટોલમૂલ ત્રિકલાં નિશાં વેલ્લં ચ કાર્પિકમ્ ।
કમ્પિલ્હનીલિનીકુમ્ભમાગાન્ દ્વિત્રિન્દુરુગ્ગાન્ ॥૧૦॥
પિચેત્કલ્પન્ન મૂત્રેણ પયાપૂર્વં તતો રસે ।
ચિરિકો જાઙ્ગલૈરચાત્તત્ત પઙ્કદિવસં પયઃ ॥૧૧॥
ઘૃત પિચેદ્યોપયુત પીતમેવ પુનઃ પુનઃ ।
લન્તિ સર્વાદરાગ્યેતત્ચૂર્ણં જાતોદકાન્ત્યપિ ॥૧૨॥

પટોલમૂળ, ત્રિકળા, હળદર, વાવડિંગ, એ સર્વે એક એક તોલો લેવા કપીલો પટોલમૂળથી બમણું લેવો, ગળીના મૂળ પટોલમૂળથી ત્રણગણું લેવો, નસોતર પટોલમૂળથી ચારગણું લેવું એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું (એ ચૂર્ણ પીવાથી) વિરેચન થયા પછી પ્રથમ પેશા પીવી અને પછી જગલ પ્રાણીઓના માસરસ સાથે શાન્ત ચોખાનો ભાત વગેરે ભાજન જમવું પછી છ દિવસ સુધી દૂધને ઉકાળીને તેમા સૂક, પીપર અને મરીનું ચૂર્ણ નાખીને ખોરાક તરીકે ફક્ત એ દૂધ પીવું છ દિવસ પછી પાછુ ઉપર કહેલું પટોલમૂળ વગેરેનું વિરેચન લેવું, પેશા પીવી, (જગલ પ્રાણીઓનો) માતરત અને ભાત ખાવો તથા છ દિવસ સુધી ત્રિકટુના ચૂર્ણ સાથે ઉકાળેનું દૂધ પીવું એ રીતને સાતસાત દિવસનો કમ ફરીફરીને કરવો. એ રીતે ચૂર્ણ ખાવાથી અને એ કમ કરવાથી સર્વ પ્રકારના ઉદરરોગ મટે છે કદાપિ જગોદર (જગધર) થઈ ગયું હોય તો તે પશુ એ જ કમથા ને છ

ઉદરરોગ ઉપર ચૂર્ણો
(યોગ ૧૨૫ થી ૨૧)
ગવાક્ષી શક્તિર્ના દર્તી તિલ્વ
કસ્ય ત્વચ વચામ્ ।
પિચેત્કલ્પન્નમુદ્ગોકાકોલામ્મોમૂક્તીધુમિઃ ॥૧૩॥

નાભમુકલ, શખાવળીના મૂળ, દત્તીમૂળ, લેપરની છાત્ર, વળ, એ રોપધાનુ ચૂર્ણ બેરડીના મૂળ, કાળી દાઢ, બેર, એ ત્રણનો કવાથ, નાનું મૂત્ર અને સીધુ નામે દાડ એ ત્રાનની સાથે પીવું રાત્રાત્ કવાથ, જોમૂત્ર અને નીધુ એ ત્રણે એકત્ર કરીને તે સાથે ઉપરનું ચૂર્ણ પીવું

નારાયણ ચૂર્ણ: જુદા જુદા ગેજોમાં

એ ચૂર્ણ લેવાનો રીત

યવાની હપુષા ધાન્ય શતપુષ્પોપકુચિકા ।

કાલ્વી પિપ્પલીમૂલમજગન્યા શઠી વચા ॥૧૪॥

ચિત્રકોઝાજિક ઘ્યોપં સ્વર્ણક્ષીરી ફલત્રયમ્ ।

દ્વો ક્ષારો પોષ્કર મૂલે કુષ્ઠ લવણપચ્ચક્રમ્ ॥૧૫॥

વિઙ્ગ વ સમાશાતિ દન્ત્યા માપત્રય તથા ।

ત્રિવૃદ્ધિશાલે દ્વિગુણે સાતલા ચ ચતુર્ગુણા ॥૧૬॥

પૃથ નારાયણો નામ ચૂર્ણો રોગગણાપહઃ ।

નૈનં પ્રાપ્યામિયર્ષન્તે રોગા વિણુમિયાસુરાઃ ॥૧૭॥

તકેગોદરિમિ પેયો ગુલિમર્મિયંદરામ્બુના ।

આતાહવાત સુરયા વાતરોગે પ્રસન્નયા ॥૧૮॥

દધિમળ્હેત્ર વિદ્સન્તે દાડિમામ્બોધિરશૈસઃ ।

પરિકત સત્ત્વશાલેય્યામ્બુધિરજોગંકે ॥૧૯॥

ભગમ્બરે પાપહુરોગે કાસે શ્વાસે ગલગ્રહે ।

હ્રદોગે ગ્રહણીરોપે કુષ્ઠે મન્દેસ્તલે જ્યે ॥૨૦॥

દંત્ત્રાગિપે મૂલગિપે સગરે કુત્રિમે વિપે ।

યવાઈ સ્તિપ્તકોઠેત્ર પેયમેતદ્વિરેષનમ્ ॥૨૧॥

યવાની અગ્રમે, પળાસી, પાણ, રવા, કાળી

છાત્ર, બેરડી રાત્રમે, પીપરીમૂળ, તવાળ (તવવતી)

૫૦કયુલ, વળ, વિત્રા, છાત્ર, સુદ, પીપર, મરી, દાઢી

બરે, બરેડા, આમળા, જવખાર, નાજખાત્ર, પુકરમૂળ,

ઉપરેડે, પાલ લવાણ, વાવડિન, સોડા રાત્રેય સરખે

ભાતે લેવા દત્તીમૂળના ત્રણ ભાગ લેવા નવોતર

૮ ન બન્ધવારહીના મૂળ-૨૧ બેના બે બે ભાગ લેવા

નાવેત્ર (કાનડા)ના ચાર ભાગ લેવા એ નવનુ

ચૂર્ણ કરી રોને નાચપત્ર ચૂર્ણ કંડ છે તે સનેના

નમુ રાને નાચ કરનાત છે તેમ વિપણને પામીને

અનુગે વૃદ્ધિ પામના નથી તેમ આ ચૂર્ણને પામીને

ગેગ વૃદ્ધિ પામના નથી જેને ઉત્તરવન થયા તોય

તેમ ને ચૂર્ણને છાત્ર નાથ થીનુ જેને નાચાત્રે રો

થો રોત્ર તેમ્ એ ચૂર્ણને બેરડા કવા સાથે પીવું

બન રાનાલ નામે વાળુના રો રો લેય તેમ્ સુરા

નાર એ ચૂર્ણ પીવું જેને વાળુના રવ થયા લેય તેમ

પ્રમનના નામે ત્રાઠ નાથે એ ચૂર્ણ પીવું જેના ત્રણ

આનરના થેડી વચાથી બિત-તો ન લેય, તેમ્

દર્દીના મઠ સાથે એ ચૂર્ણ પીવું ઉત્તરવાજાએ એ ચૂર્ણ

દામના રસ સાથે પીવું જેને પરિકત રોગ (પેટમા

અથ્થે કાતરથી કપાઈ બનુ લેય એવી ચૂર્ણ આપવાના

રોગને પરિકત કંડ છે) થથો લેય તેમ્ રામચુરના

પાણી નાથે એ ચૂર્ણ પીવું રાજર્ણવાગાસે નરમ પાણી

સાથે ૨૧ ચૂર્ણ પીવું રાને રો બ પ્રમાણે બગદર,

પાકુગાગ, ખાસી, દમ, ગળુ રલી બનુ હેડપનો રોગ,

સગાડલી, ચામડીના રોગ, મદાગિન, તાવ, દાઢવાળા

પ્રાણીઓનુ ઝેર, વછનાગ વગેરે મૂત્રિયાનુ ઝેર, ગર

તીજિ બધા કૃત્રિમ ઝેર, રો નર્વમા રાગીને પ્રથમ

ત્રિગથ કોઠાવાગો કરીને રાગને થોડય લેય, રોનુ અનુ-

પાન બાધીને તે સાથે આ નારાયણ ચૂર્ણેય વિરેચન થનુ

હપુષાં કાઝનશીરાં ત્રિકલાં નીલિનીફલમ્ ।

ત્રાયન્તીં રોહિણી તિક્તાં

સાતલાં ત્રિવૃતા વચામ્ ॥૨૨॥

સૈન્ધવ કાલલવર્ણાં પિપ્પલીં સોત ચૂર્ણયેત્ ।

દાડિમત્રિકાલામાંસરસમૂત્રસુલોદકૈ ॥૨૩॥

પેયોડયં સર્થેગુલ્મેષુ સ્ત્રીદ્ધિ સર્વોદરેષુ ચ ।

શ્વિત્રે કુષ્ઠેપજરકં સદને વિપમેજ્જલે ॥૨૪॥

શ્લોકાશરોપાપહુરોગેષુ કામલાયાં હલીમકે ।

યાતપિત્તકાકાશ્ચાશુ વિરેકેણ પ્રસાધયેત્ ॥૨૫॥

પામ્લી, દારૂ, ત્રિકા (હરે, બરેડા, રામળા)

નળીના ફળ, ત્રાયમાત્ર, હરે, કડુ, તાથેર, નેસોતર,

વળ, સિપય, રાચા અને પીપર, એ સર્વનુ ચૂર્ણ કરવું

રો ચૂર્ણ દામનુ પાણી, ત્રિકાપનો કવાથ, માત

રમ, ગાપનુ મૂત્ર રાઘવા લગાર ગરમ કરેનુ પાણી

એમાના ગમે તે કોઈ નાથ પીવું તેથી નર્વ પ્રકામના

ગેગથ, થીયા (બરેડા), મર્વ પ્રકારના ઉલ્કા,

પાણી કોઠ, અલ્કા, મદાગિન, વિપમાગિન, તોળા, બરેડા

પાણેન, કમળો, હલીમક એ નર્વ રોગ મટે છે થળા

તે થાન, પિત્ત અને કફ-એ દોષને વિરેચન કરીને

મટાડ છે

નીલિનીં ત્રિચુલે ઘ્યોપં ક્ષારો લવણપચ્ચક્રમ્ ।

ચિત્રકં ચ પિપ્પેચ્ચૂર્ણે સર્પિણોદરગુલ્મનુલ્ ॥૨૬॥

નશી, નેતર, ત્રિકટ, (ચૂ, પીપર, મરી) જવખાર,

નાજખાર, પા રવાત્ર રાને વિત્રા એ તર્જના ચૂર્ણને

ધો માથ પીવાથી ઉત્તરોગ અને ગુન્ધરોગ મટે છે

નશીર ઉત્તરેચનમા ખાત કરીને નમગ

દર્દી માટે કપાના ઉપાય

પ્રવેચ્ય પિપ્પેચ્ચ ક્ષામઃ શુલ્કોન્તરાડન્તરા ।

કારમં ગધ્યમાજં વા

વૃષાદાત્યયિકે ગદે ॥૨૭॥

સ્નેહાનેવ વિરેકાર્યે હુર્લેખ્યો વિશેષતઃ ।

પહેલા સ્થેક લા થી ૧૧ મા કહ્યા પ્રમાણે શોધન થયા પછી નમળા દર્દીને જગવ પ્રાણીનોના માસરસ અને ઉટ્ટીનું, ખાધનું કે બચીનું દૂધ વાસકરતી પીવું (માસરસ, દૂધ, માસરસ, દૂધ એમ વાસકરતી પાવું.) એ રોગ ગભીર સ્થિતિમાં હોય તો ઉદરસાગીને અને નમળા ઉદરસાગીને તો ખાસ વિરેચન માટે સ્નેહ વિરેચન ૧૧ આપવા.

ઉદરરોગ ઉપર ચિદ્ર વિરેચન ધી

(સ્થેક ૨૮ થી ૩૩ા)

હરીતકીસક્મરજ પ્રસ્યયુક્તં પૃતાદકમ્ ॥૨૮॥

મમ્નો વિલાપ્ય મથિત લજ્જેત યવપલ્લકે ।

નિષાપયેક્ષતો માસાદુદ્ગત ગાલિતં પવેત્ ॥૨૯॥

હરીતકીનો કાથેન વધ્વા ચામ્લેન સંયુતમ્ ।

ઉદર ગરમછીલામાજાહં શુભવિદ્રવી ॥૩૦॥

હન્યેતત્કુદુમ્માદમપસ્મારં ચ પાનતઃ ।

હરેનું બાળક ચૂર્ણ કરીને તેમાંથી એક પ્રસ્થ લેવું પછી તેમાં એક અડક ધી નાખવું પછી તેને અગ્નિ ઉપર ચડાવીને ઓગાળીને (વીધારીને) કણ્ઠી વડે બધાવવું અને તે પછી એક વાસકુમા તે તરવ બરીને મો સીટી દઈને જવના ઢગલામાં એક માસ થગી દાટી રાખવું એક મહિના થયા પછી તેને ગાળી લેવું પછી તે ધીમા હરેના કથા અને ખાટું દહીં નાખીને તેને પકવ કરવું એ ધી થીવાથી ઉદરરોગ, ફૂનિમ જે, અશ્વલા નામે ગાક થાય છે તે, જેટ વડે છે તે ગોળા, ગડ, ચામડીના રોગ, ગાડપણ અને વાઈ એ રોગો માટે છે

સ્તુક્ષીરયુક્તાદ્રોક્ષીરા-

ચ્છૃતશીતાત્ સમાહતાત્ ॥૩૧॥

યજાતમાજ્ય સ્તુક્ષીરસિદ્ધ તથા તથાશુભમ્ ।

થોરના દૂધમાં નાખવું દૂધ નાખીને તેને ગરમ કરવું પછી તે દૂધને ઠંડું કરીને કણ્ઠી (સ્થેક) થી વધાવવું એ દૂધમાંથી જે ધી નીકળે તેને થોરના દૂધ મા પકવ કરવું એ ધી પણ ઉપર (સ્થેક ૨૮ થી ૩૦ મા) કહેવા હરીતકી ધીના જેવા ગુણવાળું છે

શીરદ્રોણ સુષાકશીરપત્યાર્ધસદિતં દધિ ॥૩૨॥

જાતં મથિતઃ તત્સર્વિષ્ણિવૃત્તિસં ચ તદ્ગુણમ્ ।

એક દ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) ગાયના દૂધમાં આપવા

પ્રસ્થ (બચીન તોલા) થોરનું દૂધ નાખવું એ દૂધ બમી બધાથી જે દહીં થાય તેને વધાવીને ધી બનાવવું. એ ધી નસોતરના કથામાં નસોતરના કડક વડે પકવ કરવું એ ધી ઉપર (સ્થેક ૨૮ થી ૩૦ મા) કહેવા હરીતકી ધી જેવા ગુણવાળું છે

તથા સિદ્ધં પૃતપ્ત્યથા પયસ્યપ્રણુણે પિતેત્ ॥૩૩॥

સ્તુક્ષીરપલ્લકકૈન ત્રિવૃતાપદપ્લેન ચ ।

તે ૧૧ પ્રમાણે ધી કરતા ૨૥૬૫૫૫ દૂધમાં એક પ્રસ્થ (ચોતક તોલા) ધી નાખીને તેમાં ચાર તોલા થોરના દૂધમાં થોવીસ તોલા નસોતરના કડક કરી તે નાખીને ધી સિદ્ધ કરીને તે પીવું, અર્થાત્ એક પ્રસ્થ ધી, એક પ્રસ્થ દૂધ, અને ચાર તોલા થોરના દૂધથી કરેલ થોવીસ તોલા નસોતરના કડક એટલા દ્રવ્યથી ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પણ ઉપરના જેવા ૧૧ ગુણ આપે છે.

ધી પીધા પછી કોમ્બે શુ પીવું ?

પયાં ચાલુ પિતેત્યેવાં રસ સ્વાદુ પયોડયવાતાશ્શ

ઉપર કહેના ધી પીધા પછી પેશ પીવી અથવા ગળ્યો માસરસ પીવો ૨ થવા દૂધ પીવું (કફવાગ્રાએ પેશા, પિત્તવાગ્રાએ દૂધ અને વાયુવાગ્રાએ ગળ્યો માસરસ પીવો)

ધી પચ્યા પછી અને જુલામ થયા પછીને કમ

પૃતે જીર્ણં વિરિક્તચ્ચ કોર્ણં નાગરસાધિતમ્ ।

પિવેદ્યમ્ તતઃ પેયાં તતો વૃષ ફલ્લધ્યજમ્ ॥૩૫

ધી પચી ગયા પછી અને જુલામ થયા પછી (પહેલે દિવસે, એ ૧૧ દિવસે) નુંક નાખીને ઉત્તજેનું વગરકચાર ગરમ હોય એવું પાણી પીવું પછી (બીજે દિવસે) પેશા પીવી અને (ત્રીજે દિવસે) પછી કાશીના ગૂપ પીવો.

શુખ પહેલા માટે વિરેચન ધી

પિવેદ્યશ્ચપ્તઃ સ્તેવ મ્યો વા પ્રતિમોજિતઃ ।

પુન પુનઃ પિતેત્સપિરાનુવૃર્ણાંજયૈવ ચ ॥૩૬॥

તેનું ચોરે રસ (ગૂપ પેશ) હોય તેને નું. ૧૮/૨૫, ૪૩ પ્રમાણે પ્રતિભાવના કરીને ત્રણ વાર સુધી નચવા (જરૂર જણાય તો) થોરને વાર સુધી એ ૧૧ (સ્થેક ૩૧ થી ૩૩) કમથી ધી વારવાર પીવું (આ ધૃતપાન રસ આમૃત માટે છે, સ્તિત્ય માટે નહીં)

ધી કોમ્બે બનાવવાં ?

પૃતાન્યેતાનિ સિદ્ધાનિ

પિદ્યાત્કુલો મિપ્ક ।

ગુસ્માનો ગરદોવામુવરણો વ ઘાન્તયે ॥૩૭॥

સર્વે ગુલ્મરોગ, કૃત્ત્રિય જેર અને ઉદરરોગની
ચાતિને અર્થે પૂર્વે કહેલાં સધળાં ધી કુશળ વેદો
સિદ્ધ કરીને વિધિસર આપવાં.

આનાહ મટે એવાં ધી

પીલુકલ્કોપસિદ્ધં વા ઘૃતમાનહમેદનમ્ ।
તૈલ્વકં નીલિનીઘર્ષિઃ સ્નેહ વા મિશ્રકં પિત્તેન્ ॥

આનાહ (પેટ ચડવું) નો નાશ કરે અવુ પીલુકાં ॥
કલ્કથી સિદ્ધ કરેલું ધી તેમ જ તૈલ્વધૃત (ચિ.
૨૧/૩૨, ૩૩) નીલિનીધૃત (ચિ. ૧૪/૫૪૫ થી ૫૮)
અથવા મિશ્રક સ્નેહ (ચિ. ૧૪/૮૯ થી ૯૦) પીવાં.

દોષ નીકળી ગયા પછીનું ભોજન

હૃતદોષઃ કમાદશ્ચ લઘુશાલ્યોદનં પ્રતિ ।

એ રીતે ૧૫ પીવા વગેરેથી જ્યારે પેટમાંના દોષ
નીકળી ગયા, ત્યારે પચવ. ઘણો હલકો શાળનો ભાત
ચોડે ખાવો. એ પ્રમાણે સ્નાન કરી કમ થડ કરવો.

ઉદરરોગમાં રક્ષાસક્ષા દોષને કાઢવા બદલના ઉપાય

ઉપયુક્ત જટરી દોષશેષનિવૃત્તયે ॥૩૧॥

હરીતકીસહદ્રં વા ગોમૂત્રેણ પયોનુપઃ ।

છદ્રં પિપ્પલીનાં વા સ્તુક્ષીરેણ સુમાવિતમ્ ॥૪૦॥

પિપ્પલીવર્ધમાનં વા ક્ષીરાક્ષી વા શિલાજતુ ।

તદ્વા ગુમ્ફુલં ક્ષીરં તુલ્યાર્દ્રકસં તથા ॥૪૧॥

ઉદરરોગવાળા માણસે પાછળ કદા તે ઉપચાર

કર્તા પછી દોષને કાંઈ ભાગ બાકી નહોતો હોય
તેની નિપૂતિને માટે એક ઉચ્ચ કોઈ હરડેને વારં
ગાયના મૂત્રની નવન. આપીને તે ખાવી તથા ઉપર
દૂધ પીવું; અથવા ચોરના દૂધમાં એક ઉચ્ચ પીપ-
રોને વારંવાર ભાવના આપીને તે ખાવી; અથવા
ઉત્તરસ્થાન અ. ૩૯ પ્રકાર ૯૮ થી ૧૦૦માં કહેલા
સ્નાયનવિધિ પ્રમાણે વર્ધમાન પીપરો ખાવી; અથવા
શિલાનિત દવા તરીકે ખાઈને ખારાકમાં ફક્ત દૂધ
પીને રહેવું; અથવા તે જ પ્રમાણે ગૂળગની ચોળના
કરવી; અથવા દૂધ નેટવો જ આદુના રસ દૂધમાં
મેળવીને તે દૂધ પીવું.

ચિદ્રનામવાક્યમાં કલ્કં ક્ષીરેણ વા પિવેત્ ।

માસં યુક્તતથા હસ્તિપિપ્પલીવિશ્વમેષજમ્ ॥૪૨॥

અથવા ચિત્રો અને દેવદાર એ બેના કલ્ક દૂધ
સાથે પાવે; અથવા બજેર સંયમ પાળીને (પચ
પાળીને) એક મહિના સુધી ગળાપીપર અને મૂંઠો
કલ્ક દૂધ સાથે પીવો.

૫મી ગણેલા ઉદરરોગના ઉપાય

વિઙ્ગં ચિત્રકો વન્તી ચયં ઘ્યોપં ચ તૈઃ પયઃ ।

કલ્કૈઃ કોલસમૈઃ પીત્વા પ્રવૃક્ષમુદરં જયેત્ ॥૪૩॥

વાવડિંગ, ચિત્રો, નેપાળો, ચવક, મૂંઠ, પીપર,
મરી, એ ઔષધોનો કલ્ક કરીને તેમાંથી બેર નેટવો
કલ્ક દૂધ સાથે પીવાથી વધેલું જર મટે છે.

મોત્યં મુજાતિ વા માસં સ્તુક્ષીરં ધૃતાન્વિતમ્ ।

ઉત્કારિકાં વા સ્તુક્ષીરપીતપથ્યાકળાકૃતામ્ ॥૪૪॥

અથવા ચોરનું દૂધ અને ધી, એ બેની સાથે
એક મહિના ભોજન ખારાક ખાવો, અથવા ચોરનું
દૂધ, પીળા દૂધનો કાંટાસળિયો, હરડે અને પીપર,
એ ઔષધોથી (ધી નાખીને) કરેલી પૂરી ખાવી.

ઉદરરોગમાં વામુના અમુક ઉપદ્રવોના ઉપાય

પાર્શ્વશ્લેષપસ્ત્રમં હૃદ્મહં ચ ધનિરુત્ત્વઃ ।

યદિ ટુર્નિવં તતસ્તૈલં ચિલ્લશારાન્વિતં પિત્તેન્ ॥

પક્કં વા ટિપ્પુકવલાપલાશાતિલનાલજૈઃ ॥

ક્ષારૈઃ કદલ્યપામાર્ગતકારીજૈઃ પૃથક્કૃતૈઃ ॥૪૬॥

જે ઉદરરોગમાં વામુને લીધે પાસાંમાં થૂળ, કદા
જકાઈ જાય અને સ્તન થાય તો બીલાં અને કાર
સહિત તેવ પીવું, અથવા આરૂસો, બળદામુ, ખાખરો
અને તિલજાલ (તલસરા) એ ચારના કારથી પચવ
થયેલું ફેલ પીવું, અથવા કેળ, અથોરો અને અરૂણીમાંથી
બનાવેલા જુદાજુદા કાર વડે મિલ્લ કરવું તેવ પીવું.

દોષના અમુક આવરણ માટેના ઉપાય

કષ્ટે વાતેન પિત્તે વા તામ્યાં વાડપ્યાયુતેન્નિલે ।

ધલિનઃ સ્વીપચયુતં તૈલમેરણ્ડજં હિતમ્ ॥૪૭॥

વાયુ વડે કફ આવૃત (રંધાપેલો) દોષ કે પિત્ત
રંધાપેલું દોષ, અથવા કફ અને પિત્તથી વાયુ રંધાપેલો
દોષ તો બળવાન માણસને તે તે દોષને મટાડે એવાં
ઔષધો નાખીને દિવેલ આપવું હિતકર છે.

ઉદરરોગ ઉપર લેખ

દેવદારપલાશાકંહસ્તિપિપ્પલિશિયુકીઃ ।

ચાખ્યકર્ણઃ સગોમૃતૈઃ પ્રવિદ્યાદુદરં બહિઃ ॥૪૮॥

દેવદાર, ખાખરો, આકડો, ગળાપીપર, સરંગો,
ચળવૃક્ષ અને ગાયનું મૂત્ર, એ ઔષધો વડે પેટનો
બહાર (પેટ ઉપર) બહાર લેખ કરવો.

ઉદર ઉપર લેખ

વૃષિકાલીવવાગુપ્તીપદ્મમૂલપુનર્નવાત્ ।

વર્ષામૃદાન્યકુદ્યાચ કાર્યમૃતૈશ્ચ સેચયેત્ ॥૪૯॥

મીઠીઆવળ (સોનામુખી), વજ, સુદ, પચમૂળ, સાટોડી, ચતી સાટોડી, ધાતુ, ઉપલેટ, એ ઔષધોના ક્વાથો વડે તથા આઠ મૂત્ર (સૂ ૫/૮૧૫) વડે પેટ ઉપર સિંચન કરવું (ધાર કરવી)

જુલાબ થયા પછી શેક અને પાટો : કારણ

વિરિક્તમ્લાનમુદર સોદિતં સાલ્કણાદિભિઃ ।

વાસસા ચેદયેદેયં વાયુનાંધમાપયેત્પુનઃ ॥૫૦॥

વિરેચન થયા પછી ઉદર ભેલી જાય તથા પેટ ઉપર સાલ્કણસ્રવેદ (સૂ ૧૭/૩૫) નામના આવે પછી પેટ ઉપર વજ વીટવું, કે જ્યોતે તેમા ફરીને વાયુ ભરાઈને તે કૂંબે નહિ

ઉદરરોગમાં આધ્માનવાળાને બંધત

સુવિરિક્તસ્ય યસ્ય સ્વાદાધ્માતં પુનરેવ તત્મ
સુક્ષ્મિષ્ઠૌસ્તલલવર્ણૈર્નિરુદ્ધૈઃ સમુપાચરેત્ ॥૫૧॥

સોપસ્તમ્જોઽપિ ઘા વાયુરાધ્માપયાર્થં યં નરમ્ ।

તીક્ષ્ણાઃ સ્પર્શાઓત્ત્રાઃ શસ્યન્તે તસ્ય પ્રસ્તયાઃ ॥

પણ જે ઉદરરોગીને બરાબર રેવ લાગ્યા પછી આધ્માન થાય તેના ઉપચાર બરાબર સિંગ્ધ, ખાટી અને ખારી નિરૂપબંધિઓથી કરવા

આથવા કફ વગેરેના આધારવાળા (=આવશ્યકવાળા) ચરકે (ચિ ૧/૧૩૮ ચક્રપાણિદેન) પણ વાયુ, જે માલુસને આધ્માન ઉત્પન્ન કરે (તેનું પેટ ચડવાનો ઉપદ્રવ ઉત્પન્ન કરે), તે માલુસને જવખાર અને ગાયના મૂત્ર સાથે તીક્ષ્ણ બંધિતઓ આપવી રો શ્રેષ્ઠ છે

इति सामान्यतः प्रोक्ताः

સિદ્ધા જટરિણાં ક્રિયાઃ ।

એ પ્રકારે (બધા ઉદરરોગોમા લાગુ પડે એવી) ઉદરરોગવાળાની સામાન્ય ક્રિયાઓ કહી અને તે સર્વ સિદ્ધ ક્રિયાઓ છે

વાતોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૩ થી ૫૮૫)

વાતોદરના બળવાન રોગીને કયાં સ્નેહન,

સ્વેદન અને વિરેચન આપવું?

વાતોદરેષ્ય બલિનં વિવાર્યાવિશ્રુતં પૂતમ્ ॥૫૩॥

પાપયેત તતઃ ક્ષિન્ધં સ્વેદિતાઙ્ગં વિરેચયેત્ ।

બહુશસ્ત્રેલ્યકેનેનં સર્પિયા મિથકેળ વા ॥૫૪॥

વાયુથી થયેલા ઉદરરોગમાં જે રોગી બળવાન હોય તે સુત્રસ્થાનના અધ્યાય ૧૫ શ્લોક ૮ વાળા વિદ્યાર્થિ ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેનું થી પ્રથમ રોગીને

પાપુ એ ધી પીવાથી રોગીને કોઈ સિંગ્ધ થાય એટલે તેને શરીરે શેક કરવા શેક કયાં પછી તેને વિરેચન આપવું એ વિરેચન તે રોગીને સામાન્ય રીતે તલ્લકધૂત (ચિ અ. ૨૧, શ્લોક ૩૨) અથવા મિથક ધૂત (ચિ. અ. ૧૫, શ્લોક ૮૮) વડે આપવું

સંસર્ગા, દૂધ થા માટે અને કયાં સુધી પાવું?

ક્રુતે સંસર્ગે ક્ષીરં ચલાર્થમવચારયેત્ ।

પ્રાગ્નુક્લેશાન્નિવર્ત્યં ચ ચલે લઘ્વે ક્રમાત્પયઃ ॥૫૫॥

રોગીને સત્સર્જન ક્રિયા કયાં પછી તેને બળ આપવા માટે દૂધ પાવું પછી જ્યારે કફ તેના સ્થાનથી ચલિત થયેલા પ્રાગ્નુ પડે, ત્યાર પછી જ્યારે રોગીને બળ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે ધીમેધીમે દૂધ પાવુ બધ કરવું, એકાએક બધ કરવું નહિ

પછી દીપન

યૂર્વે રસૈર્વા મન્દામ્લલઘ્નૈરેષિતાનલમ્ ।

પછ. વાતોદરવાળા રોગીને યૂર્વ તથા મંદસરમાં થોડી ખટાઈ તથા લવણ નાખીને તે પીવા આપવા અને તેના જલશાખિ પ્રદીપ કરવો.

ઉદાવર્તવાળા વાતોદરમાં સ્નેહન, સ્વેદન, નિરૂપબંધિ

સોદાવર્તં પુનઃ ત્રિગ્ધસ્યિત્રમાસ્થાપયેત્તતઃ ॥૫૬॥

તીક્ષ્ણાધોમાગયુક્તેન દાશામૂલિકવ્યસ્તિના ।

પછી તેને ઉદાવર્તનો ઉપદ્રવ થતા હોય તે ફરીને પણ તેને સ્નેહપાન કરાવીને સિંગ્ધ કરવો અને ફરીને શેક કરવો. તે પછી શરીરના નીચેના ભાગમાં આપવાના તીક્ષ્ણ દાશમૂલિક બંધિત વડે તેને નિરૂપબંધિ આપવી. પાત્ર ૬૮ સ્થાન અ. ૪ શ્લોક ૩૬ થી ૩૮ માં દાશ-મૂલિક બંધિત કરેલી છે

વાતોદરમાં કેનું અનુવાસન કરવું અને

કેને શ્મનક્રિયા કરવી?

તિલોલ્લુકૃતેલેન વાતપ્રામલશ્ચતેન ચ ॥૫૭॥

સ્ફુરણાક્ષેપસન્ધ્યસ્થિપાર્થપૃષ્ઠત્રિકાંતિપુ ।

કર્ણં બદ્ધશ્ચાલ્ક્રાતં દીતાન્નિમનુવાચયેત્ ॥૫૮॥

નવિરેચ્યસ્ય શમનાં વસ્તિર્, ભૂટવાદયઃ ।

જે વાતોદરના રોગીને વઘારા, આંતરી, પાકાં-માં, પડામાં, પોકમાં અને પાકાં પીટ થતાં હોય તથા જે વાતોદરવાળા રોગી રૂઝ (લૂપા પડેલા) હોય, જ્યોત્તે તથા વાજીટ બધ હોય, પણ જેને જલશાખિ પ્રદીપ હોય તથા બળવાન હોય તેને તવનું તેવ અને દિવેતનું તેવ (એરિધિયું) વાયુના નાશ કરનાર અને ખાટા દ્રવ્યો સિદ્ધ કરીને અથવા વાયુના નાશ કરનાર

અને ખટાથવાળા દ્રવ્યનો કવાથ તથા તલનું તેલ અને એરણિયું ભેગા કરીને તે વડે રાત્રીવાસન બંધિત આપવી વળી જે વાતાદરવાળા રોગીને સ્ફુરણ (ઘડકારો, ફરકવું), આસેપ (આવડી) અને સાધના ઘડકાં, પાસાં, પીઠ અને ત્રિક, એ કેકાણે પીધા થતી હોય અને તે વિરેચન આપવા યોગ્ય ન હોય (સૂ. સ્થા. અ. ૧૮) તે તેને રોગ શમાવનારા બંધિત, દૂધ રાત્રે ઘી વગેરે આપવા

પિત્તોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૫૦ થી ૬૫)

બળવાન રોગીને કયા સ્નેહન, વિરેચન,

નિરૂક અને અનુવાસન આપવાં ?

બલિનં સ્વાદુસિદ્ધેન પૈત્તે સહેદ્ય સર્પિષા ॥૫૧॥

દ્યામાન્નિમળ્લીનિફલાવિપ્લવેન વિરેચયેત્ ।

સિતામચુષ્પતાદ્યેન નિરૂકોઽપ્ય તતો દિતઃ ॥૬૦॥

ન્યગ્રોધાદિકપાયેણ સ્નેહ્યસ્તિશ્ચ તચ્છૃતઃ ।

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ બળવાન હોય એટલે ઔષધના વેગને સહન કરવાની શક્તિવાળો હોય તો મધુર વર્ગના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલા ઘી વડે તેનું સ્નેહન કરવું, એટલે એ ઘી પાઈને સિંગધ કરવો. પછી કાળું નસોતર, ઘાળુ નસોતર, ત્રિકુળા (હરરે, બેરેડ, આમળા), એ ઔષધોથી પકવ કરેલા ઘી વડે તેને વિરેચન આપવું પછી તે રોગીને સાકર, મધ અને ઘી પુષ્કળ નાખીને પાછળ સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૨ માં કહેલા ન્યગ્રોધાદિ ગણના ઔષધોના કવાથ વડે નિરૂકબંધિત આપવી હિતકર છે, તેમ જ ન્યગ્રોધાદિ કવાથ (કવાથ) માં પકવ કરેલી સ્નેહબંધિત અનુવાસનમાં આપવી પણ હિતકર છે

નબળા રોગી માટે કમ

દુર્બલં ત્વનુવાસ્યાદૌ શોચયેત્કીરણસ્તિભિઃ ॥૬૧॥

જાતે ચામિષ્ણલે જિગ્ધં ભૂયો ભૂયો વિરેચયેત્ ।

ક્ષીરેણ સન્નિવૃત્તસ્ત્રેનોસ્વૃકશ્ચતેન વા ॥૬૨॥

સાતલાત્રાયમાણાઘ્ન્યાં શ્વતેનારણ્યથેન વા ।

સકફે વા સમૂલેણ સતિકાન્થેન સાનિલે ॥૬૩॥

વયસાઽન્યતમેનેપાં વિદ્યાર્પાવિશ્વતેન વા ।

મુહૂર્ત જટર વાસ્ય પાપસેતોપનાદયેત્ ॥૬૪॥

પિત્તોદર રોગવાળો માણસ જો નબળો હોય તો તેને પ્રથમ અનુવાસન કરીને પછી કીરણબંધિત (દૂધની બંધિત) બો આપીને તેનું શોષન કરવું શોષન કરવાથી ન્યારે તેના બદ્ધગિનનું બા. વધે, ન્યારે તેને સિંગધ કરીને વારવાર વિરેચન આપવું તે વિરચન આ પ્રમાણે

છે. નસોતરના કક સાથે દૂધ પાવું, અથવા એરણનાં ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું, અથવા સાથે, ત્રાય-માણ અને ગરમાળાના ફળ નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પાવું (આ ત્રણમાંના જેમ તે યોગથી રેચ લાગે છે) જો પિત્તોદરમાં કફ પણ સાથે હોય તો ઉપર કહેલા ઉર કોઈ દૂધમાં ગાળવું મૂત્ર મેળવીને પાવું, જો પિત્તોદર માં વાયુ ભળેલો હોય તો તિકતધૂત સાથે ઉપર કહેલા દૂધમાંનું જેમ તે એક દૂધ પાવું (તિકત એટલે કન્યા દ્રવ્યયુક્ત ધૂત તે તિકતધૂત જાણવું એ ઘી નિ. ૧૯/૨ થી ૭ માં કહેલું છે) અથવા સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮ વાળા વિદ્યાર્પિદ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા દૂધ સાથે ભોળન કરવું પિત્તોદરવાળા રોગીના પેટ ઉપર દૂધપાકનું બધારનું (પોટીત) બાંધવું અર્થાત્ દૂધના બાધારનું બાધવા યોગ્ય દ્રવ્ય નાખીને દૂધને ઘાટુ થવા દઈ તેનું બધારનું બાંધવું

દૂધ, બંધિત અને વિરેચનનો ફરીફરીને કરવાનો કમ

પુનઃ ક્ષીરં પુનર્ગસ્તિ પુનરેવ વિરેચનમ્ ।

કમેષ ધ્રુવમાતિષ્ઠન્ યતઃ પિત્તોદર જયેત્ ॥૬૫॥

પિત્તોદરમાં વારવાર ઉપર કહેલા દૂધ પાવાં, વારવાર ફરીફરીને બંધિત આપવી, ફરીફરીને વિરેચન આપવું એ સર્વે યોગ્ય કમમાં ચોક્કસ કરવું કે જો કોઈને પિત્તોદરને મટાડી શકાય, અર્થાત્ દૂધ, બંધિત અને વિરચન, વારાફરી વારવાર આપવામાં યત્નશીલ થવું, તેથી પિત્તોદર મટે છે

કફોદરની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૬૫ થી ૭૫)

બળવાન રોગીને કરવાનાં સ્નેહન, સ્નેહન,

વિરેચન અને સસર્જો

વત્સકાદિવિપ્લવેન કફો સસેદ્ય સર્પિષા ।

સ્વિદ્ય સ્તુક્ષ્ણાસિદ્ધેન બલવન્તં વિરેચિતમ્ ॥૬૬॥

સસર્જયેત્કટુદ્ધારાયુકૈર્યૌઃ કફાપહૈઃ ।

બળવાન એટલે ઔષધનો વેગ સહન કરે એવા કફોદરવાળાને વત્સકાદિ ગણ (સૂ. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૩૩, ૩૪) નાં ઔષધો વડે પકવ કરેલા ઘી વડે સિંગધ કરવો. પછી તેને શેક કરવો અને પછી ઘોરના દૂધ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પાઈને તેને વિરેચન આપવું જુવાળ લાગી રહ્યા પછી તીખાં અને ઘારયુક્ત તથા કફને ધમ્-ધારાં દ્રવ્યોયુક્ત અન્ન વડે તેને સંતરવન કરવું એટલે પેષાદિકમ લાગુ કરવો, અર્થાત્ તીખાં અને ઘારયુક્ત દ્રવ્ય વડે સિદ્ધ કરેલી પેષા પાવી વગેરે કરવું

અ. મા.

નિષ્ક્રિય, અનુવાસન, ભોજન

મૂત્રચૂષણતૈલાદ્યો નિઘ્નોઽસ્ય તતો હિત ॥૬૭॥
મુષ્કકાદિકપાયેન સ્નેહવસ્તિશ્ચ તદ્દ્યુતઃ ।
ભોજનં ઘ્યોષદુગ્ધેન કૌલત્યેન રસેન વા ॥૬૮॥

સસર્જન કમ કર્મા પછી ગોમૂત્ર, ત્રિકટુ (ચૂક
પીપર, મરી) અને તેલ નાખીને મુષ્કકાદિ ગણ (ચૂ
સ્થા, અ. ૧૫ શ્લોક ૩૨) ના ઔષધોના કવાથ વડે
સિદ્ધ કરેલી નિઘ્નબંધિત હિતકર છે, તેમ જ મુષ્કકાદિ
કવાથ વડે સિદ્ધ કરેલા સ્નેહની સ્નેહબંધિત રાપવી
કફોદરવાળા રોગોને ત્રિકટુ નાખેલા દૂધ સાથે રાધવા
કળથીના રસ સાથે ભોજન આપવું હિતકર છે

દાડ પીનારના અમુક ઉપદ્રવોવાળા કફોદરનો ઉપાય
સ્તૈમિત્વાચચિદ્દહાસે મન્દેઽગ્નૌ મધપાય ચ ।

વધાદરિષ્ટાન્ દારાંઘ્ય કફસ્થાનચિરોદરે ॥૬૯॥
જે માણસ દાડ પીતો હોય તેને બગાડા, અરચિ,
ઊબકા (ઉલાળા) અને મદ રગિન થાય અને તે
સાથે તેનું ઉદર કફ વડે સળગત વઈ જાય, તો તેને
અરિષ્ટ અને શાર રાપવા

કફોદર વજેરે માટે શાર

વિશ્વપુકુલ્યે ત્રિકટાં દેવદાઘ નિશાઘ્યમ્ ।
મહાતકં શિયુકલં કટુકાં તિલકં વચામ્ ॥૭૦॥
શુષ્કીં માત્રીં ઘનં કુણ્ડં સરલં પટ્ટપશ્ચકમ્ ।
વાહયેજ્જર્જરીહ્ય વધિસ્નેહવતુષ્કવત્ ॥૭૧॥
અન્નધૂમ તનઃ ક્ષારાદ્વિઙ્ગાલવદકં પિષેત્ ।
મદિરાદધિમખ્ડોળજશ્વરિષ્ટપુરાસવૈઃ ॥૭૨॥
ઉદરં શુભમમ્લીલાં ત્વયીં શોકં વિસૃષિકામ્ ।
ક્લીહદ્રોગમુદજાનુદાર્પનં ચ નાશયેત્ ॥૭૩॥

હિંગ, પીપર, ત્રિકટુ (હરે, બહેડા, આમળા),
દેવદાર, હાદર, દારુહાદર, ભિલામા, સરગવાના ફળ,
કડું, કરિયાણું, વજ, સુંઠ, અનિરિ, મોષ, ઉપલેટ,
સરલવૃક્ષ, ખવલવૃક્ષ, એ સર્વ ઔષધોને બાવીક પાટીને
તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં દહીં તથા ઘી, તેલ, વત્તા
અને મગજ, એ ચાર સ્નેહ નાખવા એ સર્વને એક
વાસણમાં બીંદીને તેમાંથી વરાગ બહાર ન નીકળે એમ
બંધ કરીને (તીંડીને) તેને અગ્નિમાં મૂકીને વાતપૂર્વક
બરેલી વસ્તુઓ બગી રહે નાં ચુપી વાતપૂર્વક અગ્નિમાં
રાખવું બળ્યા પછી તેમાંથી શાર કાઢીને તે શારમાંથી
એક તોડો લઈને મદિરા દર્દ, મંડ, ગરમ પાણી,
અરિષ્ટ, સુષ, આસવ, એમાંથી નમે તે એકની સાથે
પીવે તો તેને ઉદરરોગ, ગુદમરોગ, અશ્લીવા નામે પેટમાં

ગાઠ થાય છે તે, તુળી અને પ્રતુનીરોગ, સોજા, કોગળિયું
(કોરેસ), હૃદયના રોગ, હરસ, બરોગ અને ઉદાર્પન
રોટવા રોગનો નાશ કરે છે

નબળા માણસના કફોદરમાં પીવાની દવા
જયેદરિષ્ટોમૂત્રચૂર્ણાયસ્કૃતિપાનતઃ ।
સક્ષારતૈલપાનૈશ્ચ દુર્બલસ્ય કફોદરમ્ ॥૭૪॥

નબળા માણસને કફોદર થયું હોય તો તેને અરિષ્ટ,
ગોમૂત્ર, ચૂર્ણ અને પ્રમેહચિકિત્સામાં વિ ૧૨/૨૮માં
થી ૩૨ મા કહેલી રાયસ્કૃતિ તથા શાર નાખીને તેવ
પાણું એ ઉપાયથી નબળાનું (ઔષધનો વેગ સાધન ન
કરી શકે તેવા રાગીનું) કફોદર મટે છે

નબળા રોગીના કફોદરમાં પોટીસ શેક
ઉપનાહં સસિદ્ધાર્યકિષ્કૃષ્ણૈર્વાજૈશ્ચ મૂલકાદ્ ।
કશિકૈત્તદ્દર સ્વેદમનીષ્ણા ચાત્ર યોજયેત્ ॥૭૫॥
કફોદરવાળા નબળા રોગીને, સરસવ, 'કિષ્કૃષ્ણ'
૨ ને મૂળાના બીજોના કુક કરીને તેનું બધારણ
(પોટીસ) બાધવું તથા તેને વારવાર પેટ ઉપર સ્વેદ
(પરસેવો) કાઢવો (શેક કરવો)

સંનિપાતોદરનો ઉપચાર

સનિપાતોદરે કુર્યાન્નાતિશીળબલાનલે ।
દોષોદ્રેકાનુરોધેન પ્રત્યાહવાય ક્રિયામિમામ્ ॥૭૬॥
ક્ત્તીદ્રવ્યક્તીફલજં તૈલં પાને ચ શસ્યતે ।

જે દરદીને વાયુ, પિત્ત અને કફ-એ ત્રણે દોષ
કોપવાથી ઉદરરોગ થયો હોય પણ જેના બળ અને
બકરાગિન બધુ એછા ન થઈ ગયા હોય તેવા દરદીમાં
જે દોષ વધારે કોષ્ટો હોય તેનો વિચાર કરીને તે પ્રમાણે
૨૩ (નીચે જણાવેલા) ઉપચાર કરવા, પણ ઉપચાર કરતા
પહેલાં વેદો જાણી હેવું, કે આ ઉપચાર નહિ કરે તો
શોભ નક્કી છે અને કરશે તો બની જવાનો સંભવ છે

હવે ઉપચાર કહે છે •
દત્તીમૂળ અને દ્રવંતી (વિરાટેલાં પાદ્મવાતી દત્તી)-
ના ફળથી તિલક કરેનું તેવ પાણું એ તાઠં છે
મિઠાદ વધી જવેલા બધા ઉદરરોગોના
અને સનિપાતોદરના ઉપાય

ક્રિયાનિવૃત્તે જઠરે ત્રિદોષે નુ વિદોષતઃ ॥૭૭॥
વધાદાપૃષ્ઠ્ય તજ્ઞાતીન્
પાનું મધેન કન્ધિતમ્ ।
મૂલં કાકાવનીગુણાકવીરકલ્પમમ્ ॥૭૮॥
જ્યારે કોઈ પણ ઉદરરોગ એટલા બધા વધી જાય

કે તેનો ઉપાય થઈ શકે નહિ, તથા ખાસ કરીને ત્રિદોષો-
દરોગ થઈ ગયો હોય, ત્યારે રોગીના બાધવોની રજા
લઈને પછી વેદો રાત્રી ચણાઈનું મૂળ, ધાળી ચણાઈનું
મૂળ અને કણુનું મૂળ, એ ઔષધનો કડક કરીને
રોગીને દારૂ સાથે પાવે.

પાનભોજનસંયુક્તં દયાદ્યા સ્થાવરં વિપમ્ ।
યસિન્ વા કુપિતઃ સર્પો વિમુચ્ચતિ ફલેવિપમ્ ॥૭૧॥
તેનાસ્ય દોષસહ્વાતઃ સ્વિરો લીનો વિમાર્ગયઃ ।
ઘહિઃ પ્રવર્તેતે મિશ્રો વિષેનાશુ પ્રમાયિના ॥૮૦॥
તથા વ્રજત્યગદતાં શરીરાન્તરમેવ વા ।

અથવા રાસાધ્ય ઉદરરોગવાળાને વેદો પીવાના
પદાર્થમાં કે ખાવાના પદાર્થમાં સ્થાવર વિષ ભેળવીને
આપવું અથવા છછેડાયેલા સર્પે જે રૂઝ ઉપર પોતાનું
ઝેર નાખ્યું હોય તે ફળ ખાવા આપવું એ રીત ઝેર
આપવાથી રોગીના દોષનો તમુદાય જે સ્થિર હોય છે,
ધાનું વજરેમાં ભળી ગયો હોય છે તથા બિઝે માં
ગતિ કરેલો હોય છે, તે (દોષનો તમુદાય) પ્રમાયી
ઝેર વડે છૂટો પડીને તત્કાળ શરીરમાંથી બહાર નીકળ
છે અને એનું ઘવાથી રાત્રી નીરોગી થાય છે રાયવા
પછી બીજા શરીરને પામે છે, મુન્ય પામે છે
પ્રમાયી-જે ઔષધને લીધે દોષનો સત્ત્વ શરીર
ના છિદ્રોમાંથી બહાર નીકળવા માટે, તે ઔષધ પ્રમાયી
કહેવાય છે

ત્રિદોષોદરવાળાનો દોષ બહાર નીકળવા પછીની એક
મહિના સુધીની ક્રિયા

હૃતદોષં તુ શીતામ્બુસ્નાત ત પાયયેત્યય ॥ ૮૧ ॥
પેવા વા ત્રિપ્લવઃ શાકં

મળદૂર્યા વાસ્તુકસ્ય વા ।
કાલશાક યવાપ્ય વા લાદેલરસસાધિતમ્ ॥૮૨॥
નિરન્ત્રલવળસ્નેહ સ્વિન્નાસ્વિજમનમ્બુક્ ।
માસમેકં તતઞ્ચૈવ ત્વિત. સ્વરસં પિવેત્ ॥૮૩॥

રાત્રીના દોષને કાઢ્યા પછી રોગીને ઠંડાપાણીથી
સ્નાન કરાવીને તેને દૂધ પાવું, અથવા પેશા પાવું,
અથવા નચેતરનું, બ્રાહ્મીનું કે બજવાની બાજનું થાક
તે જ ઔષધના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરીને આપવું, ૨ થવા
કાષઘાક કે વપશાક પોતપોતાના જ સ્વરસમાં સિદ્ધ કરીને
આપવું એ થાકમાં ખટાઈ, લવણ કે ઘી, તે જ વજેર
સ્નેહ નાખવા નહિ વળી તે ઊંચે તે થાક બહુ થીજ
વીને ન ખાવું કે તદ્દન થીજળ્યા વિના પાણ ન ખાવું પગનું
સાધારણ સીંચીને ખાવું જનન બિલકુલ ખાવું નહિ.
જે તેને તરસ લાગે એ તેણે ઉપર કહ્યા તેમાંથી જે

થાક રોગી ખાતો હોય તે થાકનો સ્વરસ (પાણીને
ઢંકણું) પીવો એ પ્રમાણે એક મહિના લગી કરવું.

મહિના પછીના નખળા રોગી માટે કમ

પૂર્વં વિનિર્હતે શાકૈરપિ માસાત પરં તતઃ ।
દુર્વલાય પ્રયુક્તિ પ્રાણમૃત્તારમ પયઃ ॥૮૪॥

એ પ્રમાણે થાક અવગ્રહીને પેટમાં ભરાયેલા પાણી-
રૂપી દોષ કાઢ્યા પછી એક મહિને રહીને દુર્બલ
રોગીને જીવન આપનાર ઊંટડીનું દૂધ પીવાને આપવું

પ્લીહાદર (બરોળ વધે તેની) ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, ફક્ષ બાલથી

પ્લીહોદરે યથાદોષં સ્નિગ્ધસ્ય સ્વેદિતસ્ય ચ ।
સિરાં મુકવતો દશા વામબાહો વિમોક્ષયેત્ ॥૮૫॥

બરોળ વધવારૂપી ઉદરરોગ થયો હોય તેને જે
દોષનો કોષ હોય, તેને ચોગ્ય ઘી પિવડાવીને સ્નિગ્ધ
કરવા પછી દોષને લાગુ પડે એ રીતે શેક કરવો અને
પછી તત્ દર્દી સાથે ભોજન કરાવીને ડબ્બા હાથની ફક્ષ
ખાતીને લેણી કાઢવું

રોગીમાં બળ આવ્યા પછી સ્નેહન, દોષત ઔષધો
લગ્યે થલે ચ મૂયો-પિ જ્ઞેહપીત વિશોચિતમ્ ।

સમુદશુશ્કિજ ક્ષાર પયસા પાયયેત્તયા ॥૮૬॥

મમ્લસત વિઢકનાચૂર્ણાદયં તત્કમાલજમ્ ।

સૌભાક્ષનસ્ય વા કાથ સેન્ધવાગ્નિકનાન્વિતમ્ ॥૮૭॥
દિગ્વાદિચૂર્ણે ક્ષારાગ્નયં યુક્તિ ચ યથાપલમ્ ।

બળેળ વધી હોય એવા નખળા રોગીને જ્યારે
ઔષધના વેગ સત્ત્વ કરવા જેટલી શક્તિ આવે, ત્યાર
તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને પછી દોષન કરવું પછી
તમુદ્રમાં ઉત્પન્ન થયેલી છીપેનો ક્ષાર બનાવીને તે ક્ષાર
દૂધ સાથે પાવો અથવા કાજ વજેર ખટાઈમાં જોડા
લેવા કરજના ક્ષારમાં બિઝલવણ અને પીપરનું પુકક
ચૂર્ણ નાખીને તે પાવો, ૨ થવા સગવાના ક્ષારમાં
મિધવ, વિત્રો અને પીપર-એ ઔષધોનું ચૂર્ણ નાખીને
પાવું, અથવા દિગ્વાદિ (દિગ્વાદક) ચૂર્ણ જાપવું.
અથવા વિ ૧૦/૬૩ થી ૬૫ માં કહેલું ક્ષારયુત
આપવું, એ તર્વે ઔષધ રોગીને નાશ કરવાની લક્ષિ
એઈને આપવા.

પિપ્પલીનાગરં વન્તીસમાંશં દ્વિગુણમયમ્ ॥૮૮॥

વિઢાર્ધાશયુતં ચૂર્ણનિવસુણામ્બુના પિવેત્ ।

પીપર અને સુંઢ-એ બંને સરખે ભાગે લઈને
દરેકને એક-એક બાન લેવા દંતીમૂળના બે ભાગ લેવા

હરે બે બાળ લેવી બિડલવણ અઘ્ની બાળ લેવા
એ સર્વનુ ચૂર્ણ એકત્ર કરીને તેને ગરમ પાણી સાથે
પીવુ, તેથી ખીંચોદર રોગ મટે છે

વિઢાંજં ચિત્રકં સકૂન્ સવૃતાન્ સૈન્યવ વચાન્ ॥૮૯॥
દગ્ધ્વા કપાલે પયસા ગુલ્મગ્રીહાપહં પિવેત્ ।

વાવડિમ, ચિત્રો, ધી સહિત સાથુ, સિંધવ, વળ,
એ સર્વને માટીની કોરી ઘીબમા બાળીને પછી તેનો
ભર બનાવીને તે ભરનુ વાટીને ચૂર્ણ કરવુ રો ભાર
દૂધ સાથે પીવાથી ગોળા અને બરોળ (ખીંચોદર)
મટે છે

બરોળ ઉપર પોટીસ

તૈલોન્મિશ્રંચંદ્રકપત્રેઃ સમ્મદિતૈઃ સમુપતન્નઃ ॥૯૦॥
મુસલેન પીઢિતોઽનુ ચ

યાતિ ઘ્રીહા પયોમુજો નાશમ્ ।

બોરડીના પાદડાને તેલમા નાખીને સારી પેઠે
ચોળવા પછી ખીંચા (બરોળ) ઉપર તેનુ બધાથણ
(પોટીસ) બાધવુ પછી તે ઉપર મુસલથી વડે દબાવવુ
ખોચકમા દૂધ ન લેવુ એ રીતે ખીંચા (બરોળ) નાથ
પામે છે, મટી જાય છે

બરોળ વજેરે માટે અસવ

રોહીતકલ્પતાઃ ફલ્લતાઃ લવ્ણશઃ સામયા જલે ॥૯૧॥
મૂત્રે ષાડ્ડસુતુયાત્તચ સતરાત્રસ્થિતં પિવેત્ ।

કામ્પ્લાઘ્રીહગુલ્માર્શઃ કૃમિમેહોદાપહમ્ ॥૯૨॥

પાણીમા હરે અને ચાતા રોહિડાની લેવમા કકડા
કરીને નાખવા, અથવા ગોમુત્રમા હરેના કકડા નાખીને
તેમા ચાતા રોહિડાની લેવમા કકડા નાખવા (અથવા
પાણીમા કે ગોમુત્રમા હરેનો કવાથ કરીને તે હરે સહિત
તેમા ચાતા રોહિડાની લેવમા કકડા નાખવા) અને તેને
તેમાં ચોળી નાખવા પછી ને હરે સહિત બધુ દ્રવ્ય
સાત દિવસ સુધી મટીના વાસણમા રહેવા દેવુ સાત
દિવસ પછી તે જળ કે મુત્ર પીવુ અને હરેને ચાટ-
ણની માફક ખાવી એવી કમળો, બરોળ, ગોળો, હરણ,
કપિયા, પ્રમેહ અને ઉંદરોગ મટે છે.

ચિદ્ર ધી

રોહીતકલ્પચઃ કૃત્વા પલાનં પચ્ચર્ષિશતિમ્ ।

કોલદિપ્તસ્યસયુક્તં કપાયમુપકલ્પયેત્ ॥૯૩॥

પાલિકેઃ પચ્ચકોલેસ્તુ તૈઃ સમસ્તૈઃ તુલ્યયા ।

રોહીતકલ્પચા પિષ્ટિર્ધૃતપ્રસવં વિપાચયેત્ ॥૯૪॥

ઘ્રીહાભિવૃદ્ધિં શમયન્નેતવાનુ પ્રયોજિતમ્ ।

ચાતા રોહિડાની હાલ રોગ તેલ લેવી અને તેમાં

એકસો અઠાવીસ તોલા ભાર નાખીને તેનો કવાથ
કરવો પછી તેમા ચોસઠ તોલા ધી અને ધીમાં પચ-
કોલ (પીપર, પીપરીમૂળ, ચિત્રો, ચવક, સૂદ) એ પ્રત્યેક
ઓષધ ચાર ચાર તોલા અને હરેકળ તે બધા (પચ
કોલ) ની બરોબર એટલે વીસ તોલા વઠીને તેનો કલ્ક
કરીને નાખવો પછી તે ધીને પકવ કરવુ રો ધી
ખાવાથી બરોળ વધેલી હોય તે જવલીથી મટી જાય છે

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ માટે તેલ

કદલ્યાસ્તિલનાલાનાં ક્ષારેણ કુરુકસ્ય ચ ॥૯૫॥
તૈલં પપ્પચં જયેત્પાતાઘ્રીહાનં કફવાતજમ્ ।

કેળ, તલસા અને અપેટો-એ તલના ભાર વડે
તેલ પકવવુ એ તેલ પીવાથી કફ અને વાયુથી વધેલી
બરોળ મટે છે

કફ અને વાયુથી વધેલી બરોળ ઉપર ઘમ

મશાન્તો ગુલ્મવિધિના યોજયેદ્વિક્રમં ચ ॥૯૬॥
અમાસપિચ્છાસહિલે ઘ્રીદ્ધિ વાતકફોરણે ।

એ પ્રમાણે (ઉપર કદા પ્રમાણે) ઉપાય કરવાથી
પણ બરોળ મટે નહિ, તો જે બરાળમા વાયુ અને કફ
વૃદ્ધિ પામ્યા હોય તથા જેમા પિચ્છા અને પાત્તી
બરાળાં નથી એવા ખીંચોદરોગ (વધેલી બરાળ) ઉપર
ગુલ્મરોગમા કહેવા વિધિ પ્રમાણે અગ્નિકર્મ કરવુ
(ઘમ દેવા)

પિત્તથી વધેલી બરોળ માટે ઉપાય

પેત્તિકે જીવનીવાનિ સર્પાંપિ ક્ષીરચસ્તયઃ ॥૯૭॥

રક્તાવસેકઃ સંતુલ્લિઃ ક્ષીરપાનં ચ શસ્યતે ।

જે બરાળ પિત્તના પ્રકોપથી વધી હોય તો પાછળ
સૂ રશા અ ૧૫ સ્વેક ૮ માં કહેવા જીવનીક ગણનાં
ઓષધી વડે સિદ્ધ કરવા ધી પાવા, ક્ષીરબસ્તિઓ
(દૂધ વડે બસ્તિઓ) આપવી, ફલ ખોચીને લોલી કાઢવું
(પાછળ કોણું છે કે ઘમ બાળુની ચિત ખોચવી,
એમ છતા પણ આવી ફરીને લોલી કાઢવાનું કહેવાનું
કારણ એ છે કે, પિત્તથી વધેલી બરોળમા લોપોને
સવર ધણે વાય છે, માટે તે બરોળ લોલી વધારે
કાઢી નાખવું) અને દૂધ પાવું, એ ઉપાય મેષ છે

યકૃત્વૃદ્ધિની (કાળળુ) વધે

તેની) ચિકિત્સા

યકૃતિ ઘ્રીદવત્કર્મં વક્ષિને નુ મુને ચિરામ્ ॥૯૮॥

જમણી બાળુને વક્રવ (કાળળુ) નામે નાક હોય
છે તે વધી હોય તો જે ઉપાય બરોળના કદા છે તેમા
તે જ ઉપાય કરવા તમારા એટલા છે કે બરોળમાં

સેવો કાઢવો પછી ડાબી કૂખમા જે જગ્યા ફૂટીથી ચાર આગળ નીચી હોય ૨ને સાથેસાથે રોમચાજથી (=ફૂટીથી તે મૂત્રેન્દ્રિય સુધી વાળની ઊભી લીટી છે તેનાથી) ચાર આગળ ડાબી બાજુરો પણ હોય તે જગ્યાએ શસ્ત્રથી કાપ મૂકવો ૨ને ચીરા આગળથી આંતરડા બહાર કાઢીને બહાર તપાસ કરીને તે ઉપર જે વાળ, મળનો લેપ કે કાકરી વગેરે હોય તે કાઢી નાખવું છિદ્રોદર હોય તેા આંતરડામા જે શલ્ય હોય તે કાઢી નાખવું અને આંતરડામા દૂઝતો ભાગ સાફ કરવો, પછી છિદ્ર ઉપર મકોડા મૂકીને તેવો ડામ મરા વેવો જગ્યારે તે વળગે ત્યારે તે મકોડાના માથા આગળ થી મકોડાનું માથા સિવાયનું ભાગીનું અંગ ખેંચવું અને એ મકોડાના માથા સિવાયનું શરીર લઈ લીધા પછી આંતરડા ઉપર મધ ૨ને થી ચોપડીને ૨ તરફને તેમને ઠેકાણે બરાબર ગોઠવવા પછી બહારનો જે ગ્રણ (ધા) કપો હોય તે સીવી લેવો, ૨ દરનો ગ્રણ સીવવો નહિ પછી કાળી માટી અને જીરમધ ભેગા કરીને તે વડે બહાર ગ્રણ ઉપર લેપ કરીને પાટો બાધવો પાટો બાધ્યા પછી રોગીને પવન વિનાની જગ્યામા રહેવા દેવો અને તેને ફક્ત દૂધ ખાવા આપવું, તેમ જ તેને સ્નેહગ્રોહી માં રાખવો (તેલ, ઘી વગેરે સ્નેહ ॥ વાસણુમા કેડ સુધી ડૂબેલો રાખવો)

જળધરમા તથા બીજા ઉદરરોગોમા પણ પેટમા પાણી ભરાય ત્યારે શસ્ત્રક્રિયા કરવાનો વિધિ
છગજે જઠરે તૈલૈરમ્બકસ્યાનિલાપદૈ ।
સ્વિન્નસ્યોળામ્બુતાડકક્ષમુદરે પટ્ટવેદિતે ॥૧૧૩॥
બસન્ધિદ્રોદિતસ્યાને વિષયેદંસ્તુલમાત્રકમ્ ।
નિધાય તસ્મિન્નાર્દી ચ દ્વાવયેદર્ધમમ્ભસઃ ॥૧૧૪॥
મયાસ્ય નાડીમાઠુપ્ય તૈલેન લવણેન ચ ।
મળમમ્બજ્ય બધ્વા ચ વેદ્યેદ્વાસલોદરમ્ ॥
તૃતીયેદિક્ષિ ચતુર્થે વા યાવદ્વાયોઢરા વિનમ્ ।
તસ્ય વિશ્રમ્ય વિશ્રમ્ય દ્વાવયેદલ્પશૌ જલમ્ ॥
વિવેદ્યેદ્વાદતર જઠર વાસણા રુચમ્ ।
નિ કુતે લક્ષિતઃ પેયામસ્તેદલ્લવણાં વિવેલ્ ॥૧૧૭॥

જળધર ઉપર પ્રથમ તબના તેલ વડે તથા સરસિયું, દિવેલ વગેરે વાપુને ડણુ કરવાસ તેલ વડે અભયગ કરવો. તે તેલ ચોળવાં. એ રીતે સ્નિગ્ધ કરીને પછી ગરમ પાણી વડે તેને શેક કરવા પછી બજલ સુધી તેના પેટને લૂગાથી વાંટી લેવું તે પછી બલ્દોદર તેના ઉત્તેદરમાં જે જગ્યાએ નીલ મૂકવાનો કહેવા અને છિદ્રોદરમાં જે જગ્યાએ નેટલો લેપ કરવો છે, તે જગ્યાએ એક રાગજ નેટલો લેપ કરવો

(વૈષ્ણુ) પછી તે વેધમા નાડી (ભૂગળી) મૂકીને જળોદરમાનું અર્ધુ જળ વહેવડાવવું, કાઢી નાખવું પછી વેધમાથી નાડી ખેંચી લઈને તેલ તથા સિંધવને ગ્રણ ઉપર ચોપડીને પાટો બાધી લેવો અને પછી તેનું પેટ ઉપર ચોપડીને વાંટી લેવું એ રીતે એકવાર કર્યા પછી ત્રીજા કે ચોથા દહાડે પણ ૨૦ જ રીતે ફરીને પાણી કાઢવું રોગીના શરીરનું બહાબળ જોઈને ત્રણ, ચાર, પાંચ, છ અને એ રીતે સોળ દિવસનું રાતર રાખીને પાણી કાઢવું સોળ દિવસથી વધાર દિવસનું અતર રાખવું નહિ રોગી રીતે થોડે થોડ પાણી કાઢવાનું કારણ એ છે કે, જે એકદમ શરીરમાથી ઘણું પાણી વહી જાય તેા તેથી રોગીને બીજા ઉપદ્રવ (નુકસાન) થાય છે તેા તેથી રોગીના ઢીલા પડ્યા પેટને કપડાથી પાણી કાઢ્યા પછી રોગીના ઢીલા પડ્યા પેટને કપડાથી મજબૂત બાધવું, પણ તેના આસોષસ્થાસને સાકાણ થાય નહિ તેવું બાધવું પાણી કાઢ્યા પછી જળધરના રોગીએ પ્રથમ ઉપવાસ કરવા તથા પછી જરાક સ્નેહ અને જરાક લવણ નાખીને પેચા પીવી કહેલ (બીનાય, પચપચુ) ન થાય તથા વાપુ કાપે નહિ માટે લગાર સ્નેહ ૨ને લગાર લવણ પેચામા લેવું

જળધરવાળાની એક વરસ સુધીની પરજ

શ્યાત્કીરણુત્તિઃ વળ્માસાસ્ત્રીન્ પેવા પપસા પિવેલ્ ।

ત્રીશ્રાન્વાન્ વયસૈવાદ્યાત્ ફલામ્લેન રસેન વા ॥
મલ્વશોડસ્નેહલવણ જીળે શ્યામાકકોદ્રવમ્ ।
પ્રવતો વસરેણેવં વિજયેલ્ જલોદરમ્ ॥૧૧૫॥

જળધરવાળાએ છ માસ લગણુ દૂધ પીને રહેવું પછીના ત્રણ માસ દૂધ સાથે પેચા પીવી. ત્યાર પછી ત્રણ માસ સુધી દૂધ સાથે અથવા ફૂગોની ખટાઈ તાપે અથવા માસરસ સાથે જૂનો સાંધો અને જૂનો ગેદરા નું અન્ન લેવું સ્નેહ અને લેણુ લવણ નાખીને ખાવું. એ પ્રમાણે વરસ સુધી બરાબર પચ પાળીને જળોદર (જળધર) રોગને છોડવો.

વગ્ધેષુ યન્નિતો દિષ્ટે નાત્વદિષ્ટે જિતેન્દ્રિય ।

ઉદરરોગવાળા માણસે મ્લેક ૧૨૫, ૧૨૫૫ માં કહેવા ત્યાન કરવા અગ્ર આહારવિહારમા નિયત લવું, અર્ચાત્ જે બાધાવિહારની મના કરી હોય તેના તદ્દન ત્યાન કરવો. જે અન્નપાન વગેરે ખાવાની વેધો આજ્ઞા કરી હોય તેમાં સ્થનિપતિત (સ્વચ્છલી) ન થવું અર્ચાત્ તેના માપસર ઉપવેશ કરવો, તથા જે અન્નપાન વગેરે ખાવાના વેધો કદા નથી તેને વિષે નિતેન્દ્રિય લવું, અર્ચાત્ તેમાં યજ્ઞયુગીવી તદ્દન ત્યાન કરવો.

દૂધના ગુણ

મેષજાપચિતાજ્ઞાનાં હૃદયમેવામૃતાયતે ॥૧૩૧૩॥

જે રોગીનું શરીર ઔષધોથી બિનથી ગયું હોય, તેમને દૂધ રામુત જેવો ગુણ કરે છે (માટે ઔષધનો પ્રયોગ કર્યા પછી દૂધ રાખવું યોગ્ય છે)

શ્વયશાન્નહૃદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાન ઉદરચિકિત્સિત નામ પચ્ચદશોઽધ્યાય ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો : પાંડુરોગની ચિકિત્સા

મયાતઃ પાણ્ડુરોગચિકિત્સિતં ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

શ્વિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે ઉવે અમે પાંડુરોગ(અ એનિમિયા)ની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

પાંડુરોગની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૩૫)

સ્નેહન માટે ધી

પાણ્ડુવામયી પિત્તેષપિરાદૌ કલ્યાણકાલ્પયમ્ ।

પશ્ચગ્ધ્યં મહાતિક્ત કૃતં વાડરગ્વધાદિતા ॥ ૧૧ ॥

(પાંડુરોગમાં મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવી અને તે પછી વાયુ અને કફની ચિકિત્સા કરવી, કેમ કે એ રોગ ઉત્પન્ન કરવામા પિત્ત એ જ મુખ્ય છે પિત્તની યાનિ માટે ધી પીનું યોગ્ય છે માટે) પાંડુ રોગનામાને પ્રથમ 'કલ્યાણકપુત' (ઉત્તરત્યાન અ. ૬, શ્લોક ૧૬ થી ૩૧) પીવું, અથવા ઉત્તરત્યાન અ. ૭, શ્લોક ૧૯ થી ૨૩ માં અપસ્તમ્બ પ્રતિપેપના અધ્યાયમાં 'પચનગ્ધ પુત' કહ્યું છે તે પીવું, અથવા ત્રિ. સ્થા. અ. ૧૯ માં શ્લોક ૭૩ થી ૧૮૫ માં કુક્રોચનની ચિકિત્સામાં 'મહાનિકત પુત' કહ્યું છે તે પીવું, અથવા ત્રી. સ્થા. અ. ૧૫, શ્લોક ૧૮૮ થી આર.વધાદિ નામના ઔષધના કવાથ વડે તિલ્લ કરવું ધી પીનું

રાહિમાતુકુટયો ધાન્યાકુટવાર્ષે પલં પલમ્ ।

ચિન્નકાચ્છન્નેરાશ પિપ્પલ્યર્ષપલં ચ તેઃ ॥૨૧॥

ચલ્કિત્તેચિશતિપલ પૂતસ્ય સલિલાદકે ।

ચિદ્દ દ્વપાણ્ડુગ્નારોમ્મીદવાતકસાતિનુલ ॥૩૧॥

રીપન ધ્યાષકાકામ મૂદવાતાનુભોમનમ્ ।

દુન્નપ્રસવિનાં ચ કપ્પાનાં ચ પ્રશસ્યતે ॥૪૩॥

પ્ર.પ. ત્યારે તેમાં લેવાં પડ્યા બેડ તેમાં જરા

ચિત્તો, મૂઠ, એ જે ઔષધ ચાર-ચાર તોલા લેવાં પીપર જે તોલા લેવી, એ તપના કડક કરવો. પછી બસો છાપ્પન (૨૫૬) તોલા પાણીમા એકી (૮૦) તોલા ધી નાખીને તેમા ઉપર કહેલો કડક નાખીને તે ધી સિદ્ધ કરવું એ રીતે તિલ્લ થયેલું ધી હૃદયના ચેન, પાંડુરોગ, ગુદમરોગ, હરસ, બરોગ, વાયુના ચેન, કફ-રોગ, એ સર્વની પીડાનો નાશ કરે છે વળી તે જલ્દતગિને પ્રદીપ્ત કરે છે તથા દમ અને ખાતીને મટાડે છે તે મૂઠ (રુધાઈ રહેલા) વાયુનું ર.નુસેખન કરે છે રોટલે તેને સ્વાભાવિક માર્ગે પ્રવૃત્ત કરે છે, તથા તે ધી પ્રતલકાળે કષ્ટ પામતી શ્વેને આપવાથી તેને સહેલાઈથી પ્રનવ થાય છે રાત્રે વધ્યા શ્વેને જે ધી ખવડાવવાથી સતાન થાય છે

વમન, સ્નેહન, ચિરેચન

સ્નેહિતં વામયેત્તીશ્ણી

પુનઃ મિનઘ્ન ચ શોચયેત્ ।

પયસા મૂત્રયુક્તં વહુશઃ કેચલેન વા ॥ ૫ ॥

પાંડુરોગનામાને સ્નેહપાન કરાવીને તેને તીલ્લ ઔષધ વડે બિહરીનો કશલવી રાત્રે ફરીને તેને સ્નેહ પાન કરાવીને દૂધ તથા ગોમૂત મેનવીને પાનું અથવા એકલું દૂધ પાવું અને એમ કરીને તેનું પાનવાર શોધન કરવું

પાંડુરોગના વિરેચન ઔષધ

દન્તીફલરસે કોષ્ઠે કાદમર્ચાઝલિમાસુતમ્ ।

દ્રાક્ષાઝલિ વા સુદિન તત્

પિત્તે પાણ્ડુરોગનિજ્ ॥ ૬ ॥

મૂત્રેણ વિષ્ટ પચ્ચાં વા તત્સિદ્ધ વા ફલદ્રવ્યમ્ ।

જેપાનાના બીને વાટીને તેને પાણીમાં ઉઘાડવું પછી તે કાદમર્ચા પાણીમાં આધારે મેઝા તેમાં ઘીસુ-ન્યા ફરીને આરીને તે પાણી પાડું, તેથી પાંડુરોગ મટે છે, અથવા સમુદરે જાત તેમાં કાચી દ્રાક્ષને નામ પામેલા ચેચીને પીવી, તે પણ તે જ નુસ આપે છે, અથવા જરૂરે જોમૂતમાં વાટીને તે પીચાણે પાડવાનું મટે છે, અથવા જોમૂતમાં તિલ્લ પાન કરીને પીચાણે પાડું તે જ નુસ થાય છે

સ્વર્ણશીર્ષીચિટ્ટચ્છામામદ્રાગ્ન્યશ્લોષમ્ ॥ ૩૩ ॥

ગોમૂતપ્રલિતા પિટ્ટ મૂત્રનં તેનય વા ચિત્તે ।

કાચિદ્દ હારિત્રેમિષાં ચિવિદ્દોગાનુભોમનમ્ ॥ ૮૯ ॥

ધણે, લતે, રૂ, રેડ, રેડીયો રેડ, અને મૂઠ, એકથી એકરૂંને લેવા તેમાં નાના મૂત્રમાં

વાટીને પીવાથી રાશવા ગેમૂત્રમા એ ઔષધોનો ક્ષય થ
કરીને પીવાથી રાશવા એ ન ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું
દૂધ પીવાથી પાડુરોગ મટે છે, કેમ કે તે દૂધ વધુ
વગેરે દોષનુ રાનુલેખન કરનાર છે

લેહ્યયુર્ણ, ભોજન

મૂત્રે સ્થિતં વા સત્તાદં પયસાડયોરજઃ પિવેત્ ।
જીર્ણં ક્ષીરેણ મુક્ષીત રસેન મધુરેણ વા ॥૯॥

લેહ્યાના વરખની બારીક રીતે ગેમૂત્રમા સાત
દિવસ રાખી મૂકવી પછી તે દૂધ સાથે પીવી, તથા તે
પછી ગભા પછી દૂધ સાથે કે ગભા માસરસ સાથે
ભોજન કરવું (રોથી પાડુરોગ મટે છે)

વમનવિરેચન પછી ઉરડે

શુલ્કશ્ચોભયતો લિહ્યાતપર્યાં મધુઘૃતદ્રુતામ્ ।

વમન ને વિરેચન લઈને નીચે ઉપર બને
પાસેથી શુદ્ધ થયેલા માણસે મધ અને ઘીમાં કાલવીને
હરડે ચાટવી

પાડુ, તાવ, દાઢ, ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ગોળો,

આનાઢ, સધિવા અને રક્તપિત્ત માટે યુર્ણ
વિશાલાકટુકામુસ્તાકુદાસકલિહ્વાકઃ ॥૧૦॥
કર્ણાશા દ્વિપિચુર્મૂર્વા કર્ણાર્ષાશા છુન્નપિવા ।
પીત્વા તત્ત્વર્ણમમ્મોમિ. સુર્લોલિહ્યાત્તતો મધુ ॥૧૧॥
પાણ્ડુરોગં સ્વર વાદ કાસં શ્વાસમરોચકમ્ ।
શુભ્માનાદામવાતાંશ્ચ રક્તપિત્તં ચ તઙ્ગયેત્ ॥૧૨॥

ઈન્દ્રવાદ્દહી, કડુ, મોથ, ઉપલેટ, દવદાર, હન્દ
૧૧૧ એ ઔષધો એકરોકે તોલા લેવાં મૂર્વા બે તોલા
લેવી રાષ્ટ્રી તોલા રાષ્ટ્રીક લેવું પ્રદી ૨૦ કર્ણર્ણ
યુર્ણ કરીને તેને લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવું અને
તે ઉપર મધ ચાટવું એથી પાડુરોગ, તાવ, બગતર,
ઉપરસ, દમ, અરુચિ, ગોળો, આનાઢ (પેટ ચડવાનો
રોગ), સધિવા અને રક્તપિત્ત મટે છે

પાડુ, રક્તપિત્ત અને કમળા માટે કવાથ

વાસાગુદ્ધવીત્રિફલાકટ્વીમૂનિમ્બનિમ્બજઃ ।

વ્વાય ક્ષોદ્રુતા હન્તિ પાણ્ડુપિસાક્ષકામલાઃ ૧૩
આરૂસી, ગળો, ત્રિફળા, કડુ, કરિષ્ણુ અને
લીમડાની અંતરખલ, એ ઔષધોનો ક્ષય કરીને તે
ઠંડો પડવા પછી તેમાં મધ નાખીને પીવાથી તે પાડુ,
રક્તપિત્ત અને કમળા મટાડે છે

કમળા, પાંડુ, હૃદયરોગ, કુષ્ઠ, ઉરડ અને પ્રમેહ માટે નુર્ણ
ઘ્યોપામિલેલ્લિત્રિફલામુલ્લેત્તુલ્યમયોરજઃ ।

ચૂર્ણિતં તત્કમધ્વાજ્ય-

કોળ્મામ્મોમિઃ પ્રયોજિતમ્ ॥૧૪॥

કામલાપાણ્ડુદ્રોગકુદાશંમિહનાશનમ્ ।

સૂક, પીપર, મરી, ચિત્રો, વાવાઝગ, ત્રિફળા, મોથ
એ સર્વના સરવાળાની બરોબર લેહ્યાના વરખનું યુર્ણ
લઈને તે સર્વનું યુર્ણ કરવું પછી તે યુર્ણને છાથ, મધ,
ઘી રાશવા લગાર ગરમ પાણી સાથે રાપવાથી કમળા,
પાડુરોગ, હૃદયના રોગ, ચામડીના રોગ, ઉરડ અને
પ્રમેહ મટે છે

પાંડુ માટે ગોળી

ગુહનાગરમણ્ડરતિલાંશાન્ માનતઃ સમાન્ ॥૧૫॥

પિપ્પલીદ્વિગુણાન્દઘાદ્ગુટિકાં પાણ્ડુરોગિણે ।

ગોળ, સૂક, મંદૂર અને તલ-એ ચાર ઔષધ
સરખા પ્રમાણમાં લેવા તથા તેમાં એ બધાના સર-
વાળાથી બમણી પીપરો નાખીને ગોળી કરવી એ ગોળી
પાડુરોગવાળાને આપવી

મંદૂરલેખાડનો કાટ

પાડુ, કુષ્ઠ, અજીર્ણ, સોજો, ઊરડતલ, અરુચિ, ઉરડ,
કમળા, પ્રમેહ અને બરોબર માટે મંદૂરવટક

તાપ્ય દાર્ધ્યાસ્ત્વચં ચમ્યં પ્રત્યિકં દેવવાદ ચ ॥૧૬॥

ઘ્યોપાદિનવક ચૈતત્ત્વર્ણયેદ્ દ્વિગુણં તત્ 。

મણ્ડર ચાષ્ણનિર્મ સર્વેતોડગુણેઽથ તત્ ॥૧૭॥

પૃથગ્વિવપકથે ગોમૂત્રે ઘટકીકરણક્ષમે ।

પ્રક્ષિપ્ય ઘટકાન્ કુર્યાન્નાન્ લાવેત્તકમોજનાઃ ॥૧૮॥

પતે મણ્ડરઘટકાઃ પ્રાણદાઃ પાણ્ડુરોગિણામ્ ।

કુદાન્વજરકં શોષાન્નૂલસ્તમ્બમરોચકમ્ ॥૧૯॥

મર્ષાંચિ કામલા મેહાન્ પ્લીહાન શમયન્તિ ચ ।

ચુર્ણમાસિક, દારડાદરની બલ, નવક, ગલડ,

દેવદાર તથા ત્રિકટુ વગેરે નવ ઔષધો પાછળ (પ્રેક

૧૩૩ મા) કલા છે તે (એટલે સૂક પીપર, મરી,

ચિત્રો, વાવડિંગ, ઉરડ, બલેડ, આમળા અને મોથ)

રો સર્વ ઔષધોનું યુર્ણ કરવું એ સર્વ ઔષધોથી બમણું

કમળા જેવું કાળું મંદૂર લેવું પછી એ સર્વનો બાઢ

ગભા ગાના મૂત્રમાં તે ઔષધોને તથા મંદૂરને એ

બનેને જુદા જુદા પકવ કરવાં નવારે ગુટિકા કરવા

લેવાં તે ઘન (જાડ) થાય, ત્યારે તેમને એકત કરીને

તેની ગોળી કરવી એ ગોળીને મંદૂરવટક કહે છે તે

પાડુરોગવાળાએ ખાવી તેથી તેને છવન મળે છે એ

ગોળીએ ખાવાના પાડુરોગીને ધોરડમાં મુખાને

છાથ લેવી તે મંદૂરવટક ચામડીના રોગ, અજીર્ણ, સોજો

ઊરુત્તમ, અરુચિ, હરસ, કમળો, પ્રમેહ અને બરોળ એ રોગોને ધમાવી દે છે.

ખાસ વાઈ, કમળો અને હરસ માટે અવલેહ
તાપ્યાદ્રિજતુરોવ્યાયોમલાઃ પચ્ચપલાઃ પૃથક્ ॥૨૦॥
ચિત્રકચિત્રફલાધ્યોવવિઙ્ગઃ પાલિકૈઃ સહ ।
શર્કરાષ્ટપલોન્મિશ્રાશ્ચર્ણિતા મધુતા દ્રુતાઃ ॥૨૧॥
પાણ્ડુરોગં વિપ કાસ યક્ષ્માણં વિપમં જ્વરમ્ ।
કુષ્ઠાન્યજરકં મેહં શોફં શ્વાસમરોચકમ્ ॥૨૨॥
વિરોપાદ્ધત્યપસ્મારં કામલો ગુદજાનિ ચ ।

સુવર્ણમાષિક, શિવાલિત, રૂપાનો કાટ, લોખન્દનો કાટ, પ્રત્યેક લોખન્દનો તોલા લેવું ત્રિત્રે, ત્રિકૃષ્ણ, ત્રિકટુ (સૂક, પીપર, મરી), વાવડિંગ-એ સર્વે ચાર ચાર તોલા લેવા; પછી એ સર્વમા બનીસ તોલા સાકર નાખીને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી એ સર્વ રોગોષ મધમા કાંચવીને ચાટવાથી પાડુરોગ, વિપરોગ, ખાસી, કષ્ઠ, વિષમજ્વર, ચામડીના રોગ, અજીર્ણ, પ્રમેહ, શેજ, દમ, અરુચિ, એ રોગ મટે છે, તથા એ રોગોષ વાઈ, કમળો અને હરસ, એ રોગને તો ખાસ કમળે મટાડે છે

પાંડુ વજેરે માટે ગોળી
કૌંટજજિફલાનિમ્યપટોલઘનનામરેઃ ॥ ૨૩ ॥
માવિતાનિ વશાહાનિ રસૈર્દ્રિજિગુણાનિ વા ।
શિલાજતુપલાન્યષ્ટો તાવતી સિતશર્કરા ॥ ૨૪ ॥
ત્વક્ક્ષીરિપિપ્પલીધાત્રી-

ફર્કટાસ્વાઃ પલોન્મિતાઃ ।

નિદિગ્ધ્યાઃ ફલમૂલાભ્યાં

પલ યુક્ત્યા ત્રિજાતકમ્ ॥ ૨૫ ॥
મધુત્રિપલસયુકાન્ કુર્યાંશ્ચક્ષમાન્ ગુડાન્ ।
વાહિમામ્બુપયઃ પશ્ચિરસતોયસુરાસવાન્ ॥ ૨૬ ॥
તાન્ મક્ષયિત્વાઙ્ગુ વિવેધિરસો મુક પથ વા ।
પાણ્ડુકુષ્ઠજ્વરલીહતમકાશાંભિગન્દરમ્ ॥ ૨૭ ॥
હન્યૂત્પતિન્નુકામિદોપશોવમરોચકમ્ ।
કાસાસૂંદરપિત્તાસૂકશોફગુલ્મમામયાન્ ॥૨૮॥
મેહવર્ષમ્ભ્રમાન્ હન્યુઃ સર્વદોષહરાઃ શિલાઃ ।

ઈન્દ્રજન, ત્રિકૃષ્ણ, લોખન્દનો અંતઃકાચ, પટોળ, મેષ, સૂક, એ આઠ રોગોષ આઠ પવ (૩૨ તોલા) લઈને તેમાં આઠગાંડુ પત્રો નાખીને - ૧૫૦ ભાનનું પાણી બાકી રહે તા નીચે કચાવ કરવું પછી કચાવ નાખી લઈને તે કચાવ વડે આઠ પવ (બીસ તોલા) શિયાલિતને દત્ત વાર, પોત વાર કે ત્રીચ

વાર પટ આપવા પછી બનીસ તોલા ખરી સાકર, ચાર તોલા વજ્રલોચન (વાસકપૂર) ચાર તોલા પીપર, ચાર તોલા આમળાં રબે ચાર તોલા કાકડાચીંગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ તેમા નાખવું ભેરિંગણીના મૂળ અને ફળ ચાર તોલા નાખવા તબ, તમાલપત્ર અને એવથી પણ યુક્તિ પ્રમાણે રોટલે સુવાસ બેસવા જેટલાં નાખવા પછી એ સર્વમા બાર તોલા મધ નાખીને એક એક તોલાની ગોળી કરવી પછી રોગીએ ભેરિંગ એક એક કાંચ કે ન કાંઈ હોય તો પાનુ એમાથી એક ગોળી ખાઈને તે ઉપર દાઢમનું પાણી (૨૨,) દૂધ, પશીનો માતરસ, પાણી, સુરા કે રાનવ-એમાથી જે રોગ માટે જે રોગ હોય તે પીવું એ ગોળી ખાવાથી પાડુરોગ, ચામડીના રોગ, તાવ, બરોળ, તમક શ્વાસ, હરસ, ભગદર, હઢયાના રોગ, મૂત્રનો રોગ, ભગડેવા લીંપિયા રોગ, અગ્નિનો દોષ, કષ્ઠ, કૃત્રિમ જેર, ઉદર રોગ, ખાસી, લેહીલા, રક્તપિત્ત, શેજ, ગોળા, ગળાના રોગ, પ્રમેહ, વધરાવળ રબે વક્કર-ફેર એ સર્વ રોગ મટે છે વળી તે સર્વે દોષને હનનારી કન્યાકુકુતી ગોળી છે

હલીમક, પાંડુ અને કમળા માટે અવલેહ

દ્રાક્ષાપ્રસ્થં કળાપ્રસ્થ શર્કરાધૃતુલ તથા ॥૨૯॥
ત્રિપલં મધુક ગુણીં ત્વન્ક્ષીરીં ચ વિચૂર્ણિતમ્ ।
ધાત્રીફલરસદ્રોગે તત્ત્વશ્ચિપ્ત્વા લેહવત્યચેત્ ॥૩૦॥
શીતાન્મધુપ્રસ્થયુતાદ્ લિહ્યાન્યાણિતલં તત્ત્વઃ ।

હલીમકં પાણ્ડુરોગ કામલો ચ નિયચ્છતિ ॥૩૧॥

કામી દ્રાક્ષ ચોતક તોલા, પીપર ચોતક તોલા, સાકર બીસ તોલા, જીરીમધ, સૂક, વજ્રલોચન (વાસકપૂર) એ ત્રણનું ચૂર્ણ ૨૫૬ તોલા એ સર્વને એક ટ્રેસ (૧૦૨ તોલા) આમળાના રસમા નાખીને અવલેહની પેઠે તેમાં પાક કરવું પછી તે ઠંડો થાય ત્યારે તેમાં ચોતક તોલા મધ નાખીને તે સર્વને એકત્ર કરવું પછી તેમાથી એક તોલા લઈને પાટનું એવી ત્રીમક રેન, પાડુરોગ રબે કમળા-એ રોગો મટે છે.

પાંડુ અને કમળા માટે યુપંચમુજ, કાચો દ્રાક્ષ, આમળાં ફનીયાઃ પચ્ચમૂલામ્બુ શસ્યતે પાનમોજને ।

પાણ્ડુનો, કામલાતાંતો મૂઠીકામલકાદ્રસઃ ૦૩૨
પાડુરોગચાને અને કમળાના રોગચાને લાગુ પાંડુના કચાવ ખાચા-પીપામાં એક છે, જેટલે તે કચાવ પીપામાં લેવા તથા તે કચાવ વડે તિલ કરવું ભેરિંગ ખાઈ તે ૧૪ પ્રમાણે કામી દ્રાક્ષના રસ અને આમળાના રસ ૧૫ પાંડુ તથા કમળાચા પેલીરો

માટે ખાવાપીવામા શ્રેષ્ઠ છે

इति सामान्यतः प्रोक्तं पाण्डुरोगे निपण्णितम् ।

એ પ્રમાણે પાડુરોગના સામાન્ય ઔષધ કહ્યા છે

પાડુમાં વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૩ થી ૩૮)

विकल्प्य योज्यं विदुषा पृथग्दोषवत् प्रति ॥३३॥

તે ઉપરથી ઔષધ વગેરે બનાવી જાણનાર વેદો પોતાની બુદ્ધિથી જુદા જુદા દોષના બળ ઉપર વિચાર કરીને તે તે દોષમા યોગ્ય ઔષધ બનાવીને તે ઔષધ વાપરવું

કયા દોષમાં કેવું ઔષધ બનાવવું ?

स्नेहमायं पचनजे तिकक्षीत तु पैत्तिके ।

श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं विमिश्रं साक्षિયાતિકે ॥३४॥

વાયુથી થયેલા પાડુરોગમા મોટે ભાગે સ્નેહરૂપ (અથવા પુષ્કળ સ્નેહ નાખીને) રૌપ્ય બનાવવા પિત્તથી થયેલા પાડુમા કટવા, કટા રૌપ્ય બનાવવા પાડુરોગ કક્ષી થયો હોય તો તીખા, લૂખાં તથા ગરમ ઔષધો બનાવવા રાતે સન્નિપાતપાંડુ હોય તો મિઠા ઔષધો એટલે સ્નિગ્ધ, કટવા અને કટા તથા તીખા, લૂખા અને ગરમ, એવા ઔષધો બનાવવા.

માટી ખાવાથી થયેલા પાંડુરોગના

ઉપાય

(શ્લોક ૩૪ થી ૩૯)

ઔષધ

मृदं निर्यापयेत्कायात्તીक्ष્णैः सशोघनैः पुरा ।

પાંડુરોગવાળાના શરીરમા રહેલી માટીને પોરનું દૂધ વગેરે તીક્ષ્ણ વિરચન આપીને શરીરમાથી પહેલા કાઢી ના વી

બળ આપે એવું ધી

घलाघानानि सर्षपि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥३५॥

પછી જ્યારે (નિવનથી) કોઠો શુદ્ધ થાય ત્યારે બળ આપનારા ધી આપવા

માટી ખાવાથી થયેલા વિકાર માટે ધી

घ्योषणविस्त्वद्विरजनीत्रिफलाद्वિપुर्नर्मवम् ।

મુસ્તાન્યયોરજ પાઠા વિઢઙ્ગ દેવદાર ચ ॥૩૬॥

वृश्चिकाली च भार्गवं च लक्ष्मीरस्तैः शृवं घृतम् ।

સર્વાન્ પ્રશમયત્યાશુ વિકારાન્ મૃત્તિકાહતાન્ ॥

મુઠ, પીપર, મરી, બીલા, લળદર, દારુલબદર, હરદ, બહેણ, આમળાં, રતી સાટો, ઘાળી સાટો, ગ્રાહ,

લોખડના વરખનું ચૂર્ણ પડાડમૂળ, વાવડિંગ, દેવદાર, ચીંદિયાવળ (સેમામુખી) ભારંગ, એ સર્વ રૌપ્યધોને કટક કરીને તેમા રૌપ્યધોથી ચારગણું દૂધ નાખવું તથા દૂધથી ચારગણું પાણી નાખવું પછી તેમા દૂધ બેટણ થી નાખીને તેનો કવાથ કરવો ઊકળતા ઊકળતા ફૂકત થા બાકી રહે ત્યારે તે ધી ગાળી લેવું માટી ખાવાથી થયેલા સઘળા વિકાર રો ધી ખાવાથી થમી જાય છે તત્કલેસરયથાદ્વિપ્પલીક્ષીરશાઙ્ગલૈઃ ।

ઉપર કહ્યું તે જ પ્રમાણે કેસર, જંદીમધ, પીપર, દૂધ અને કાળી ધરો, એ સર્વ વડે ધી સિદ્ધ કરવું, રો ધી ખાવાથી પણ ઉપર કહ્યો તે જ ગુણ થાય છે

માટી ખાવાની દેવ ન છૂટે તે માટે

સાથે આપવાનું ઔષધ

मृद्वेदपणाय तल्लोच्ये वितरेद्भक्तिं मृदम् ॥३७॥

वेह्नाग्निनिम्बमस्रैઃ પાઠયા મૂર્વપાડયવા ।

માટી ખાનારને તેની લાલચ છૂટતી ન હોય, તે તેની માટી ખાવાની દેવ છાંડવા માટે લાલડિંગ, વિત્રે, લીમડાના નવા પાંદડાના અંકુર, પડાડમૂળ અથવા મૂર્વા એમાંથી ગમે તેનો પટ દીધેલી માટી તેને ખાવાને આપવી

આપેલી માટીની જાત ઉપર ઔષધની જાતનો આધાર

मृद्भेदमिन्द्रोपायानुगमाद्योज्यं च मेयजम् ॥३८॥

કાળી, ઘાળી, એવી જુદીજુદી જાતની માટી જે જે દોષ ઉત્પન્ન કરે છે તેના જ્ઞાનપૂર્વક ઔષધ આપવું જેમ કે તુચ સ્વાદવાળી માટી વાયુને કોપાવે છે ખાર વાળી માટી પિત્તને કોપાવે છે, ગળી માટી કફને કોપાવે છે વગેરે લક્ષણને જાણીને ઔષધ આપવું, માત્ર માટી ખાથી છે એટલું જ જાણીને માટીને કાઢવાનો ઉપાય કરવો નહિ, કેમ કે માટીને કાઢવાનું ઔષધ તે તેના કારણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું આપવું પડે છે માટે વાયુ કરે એવી, પિત્ત કરે એવી કે કફ કરે એવી જેમાથી જે પ્રકારની માટી ખાવાથી પાડુરોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ ઔષધ આપવાથી માટી નીકળીને પાંડુરોગ મટે છે વિચાર કર્યા વિના માટી કાઢવાનું ઔષધ આપ વાથી એ ઔષધ અવળું પડે છે

કમળાની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૯ થી ૫૧)

સામાન્ય ઉપાય

કામળાયાં તુ પિત્તઘ્નં પાણ્ડુરોગાવિરોધિ વત્ ।

કમળાના રોગમાં પિત્તને હરનારું અને પાં

રોગનું અવિરોધી એટલે પાડુરોગ માટે પણ કુપ્રથમ

ન હોય એવું ઔષધ આપવું

ગોળો, કમળો અને પાંડુ મટ્ટે હરડેનું યી
પથ્યાશતરસે પથ્યાવૃન્તાર્ધશતકલ્પિતઃ ॥૪૦॥
પ્રસ્થઃ સિદ્ધો ઘૃતાદ્ગુલ્મકામલાપાણ્ડુરોગનુલ્લ
એકસો હરડેના કવાથ કરીને તેના ચોસઠ તોલ
ધી નાખવું તથા પચાસ હરડેના ડીઠાનો ૬૬ કરીને તે
ધીમાં નાખવો પછી તે ધીને સિદ્ધ કરવું એ ધી કમળો
અને પાદુરોગ મટ્ટે છે

કમળામાં જરમાળાનો પ્રયોગ

આરગ્ધ્વં રસેનેશોવિદ્યાર્પામલકસ્ય વા ॥૪૧॥
સન્યૂપળં વિશ્વમાત્રં પાપયેત્કામલાપહમ્ ।

જરમાળો ચાર તોલા વઠીને તેના સૂકા, પીપર અને
મરી મેળવીને ઘેરડીના રસ સાથે, વિદારીકદંબા રસ સાથે,
અથવા આમળાના રસ સાથે પાવો એથી કમળો મટ્ટે છે

નેપાળો, નસેતર

પિવેન્નિકુલ્મકલ્પં વા દિગુલ્લં શીતવારિણા ॥૪૨॥
કુલ્મસ્ય ઘૂર્ણં સર્વોદ્ર ત્રિફલેન રસેન વા ।

અથવા કમળાના રોગવાળાએ આઠ તોલા
દત્તીમૂળનો ૬૬ ૬૬ પાણી સાથે પીવો, અથવા પાળા
નસેતરનું ચૂર્ણ મધ સાથે કે ત્રિકૂળાના કવાથ
સાથે પીવું

(દિગુલ્લે કેકપ્લે દિગુળ પાઠ હાય, તે એનો અર્થ
એવો થાય કે દત્તીમૂળ કરતાં બમણું ગોળ દેવો)

ત્રિકૂળા, ગોળો, દારુણદર, લીમડો

ત્રિફલાયા ગુહ્યન્યા વા દાર્વ્યા નિઘ્નસ્ય વા રસમ્
પ્રાતઃપ્રાતર્મધ્યયુતં કામલાતપિ યોજયેત્ ।

ત્રિકૂળાનો અથવા ગોળોનો અથવા દારુણદરનો
અથવા લીમડાનો રસ (અથવા કવાથ) કમળાના રોગ
વાળાને રોગ વહેલી સવારે મધ સાથે પાવો

કમળામાં અંબન

નિશામેરિકધાત્રીભિઃ કામલાપહમહનમ્ ॥૪૩॥

હળદર, ગેરુ અને આમળાં એટલા ઔષ્ધો કમ-
ળાના રોગવાળાની આખમાં અંબનાથી કમળો મટ્ટે છે.

તવના ખોળ જેવો ગરો વતો હોય તે શું કરવું?

તિલપિષ્ઠનિમં યસ્તુ કામલાયાન્ સુજેન્મલમ્ ।

કફરુદ્ધપથં તસ્ય પિત્તં કફરુદેર્જયેત્ ॥૪૫॥

કમળાવાળા ગેરોને તવના ખોળ જેવો ગરો
વતો હોય, તે તેના જે પિત્તને માર્ગ કફથી રોકાવેલો
રોગ છે, તે પિત્તને કફનાથક દ્રવ્યો વડે છબવું.

કમળામાં કયા ઉપદ્રવો થાથી થા : છે?

ઉપદ્રવોની ચિકિત્સા

રુક્ષશીતગુરુસ્વાદુધ્યાયામવલ્લનિગ્રહઃ ।

કફસમ્પૂર્ણિલ્લો તો વાયુવૃદ્ધા પિત્તં વહ્નિઃ ક્ષિપેત્ ॥

હારિદ્રેનેત્રમુક્તવલ્કલ્પ્યેતવર્ષાસ્તદા નરઃ ।

મવેત્સાટોપવિષ્મમો ગુરુણા હૃદયેન ચ ॥૪૭॥

દૌર્બલ્યાત્પાગ્નિપાર્શ્વતિદિધ્માશ્વાસારુચિજ્વરૈઃ ।

કમેષાત્પેડનુપચ્યેત પિત્તે શાલાસમાગ્નિતે ॥૪૮

રહેસ્તં રુક્ષકદ્વલ્લેઃ શિલિતિતિરિદ્ધજૈઃ ।

શુષ્કમૂલકર્જૂરૈઃ કુલત્યાત્યૈશ્ચ મોજયેત્ ॥૪૯॥

કુશામ્લતીક્ષ્ણકટુકલ્પણોષ્ણ ચ શસ્યતે ।

સર્વીજનપૂરકરતં લિહ્યાદ્યોપ તથાડડશાયમ્ ॥૫૦

સ્વ પિત્તમેતિ તેનાસ્ય શરુદવ્યનુરુચ્યતે ।

વાયુશ્ચ યાતિ પ્રશમં સહાટોપાદ્યુપદ્રવૈઃ ॥૫૧॥

લૂખા, ઠંડા, ભારે, ગળ્યા, એવા પદાર્થોનું સેવન,

કસરત કરવી, બળ કરવું, પકડી રાખવું વગેરે આહાર

વિહારથી વાયુ કોપીને બપોરે કફની સાથે મળી જાય છે

ભારે તે વાયુ પિત્તને તેના સ્થાનમાંથી બહાર ફેંકે છે,

તેથી માણસની આંખો, મૂત્ર અને નામડી હળદર

જેવા પીળા થાય છે, ગરો થાળો થાય છે, અટોપ

થાય છે અને ગરો કમળ થાય છે વળી થોડું પિત્ત

પોતાના આશયમાંથી નીકળીને હાથપગથી શાખા

એમાં ચડી જાય છે, ભારે હૃદય ભારે થાય છે, માલન

દુર્બળ થઈ થાય છે, બદરાગિન મંદ થાય છે, પાત્તામાં

પીગ થાય છે, પેડાં થાય છે, પાંડુ બિપડે છે, અગ્નિ

શૂન્ય છે અને તરવ આવે છે, એવા એક પછી એક ઉપદ્રવો

થાય છે એવા ઉપદ્રવવાળા માણસને લૂખા, તીખા રાત્રે

ખાટા એવા ભાર, તેતર અને કૂકડાના માનરત સાથે

તેજન આપવું, અથવા સૂકા મૂળાના મૂષ સાથે અથવા

કળથીના મૂષ સાથે તેને તેજન આપવું વળી તેને

અન્યત્ર ખાટું, તીક્ષ્ણ, તીખું, ખાઈ અને જરમ ભોજન

આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે વળી તેણે સુંક પીપર અને મરીના

ચૂર્ણમાં જિજેરણો રત નાખીને ચાટવું એજ કરવાથી

તેનું પિત્ત રોગના આશયમાં પાછું આવે છે, તેથી

તેનો ગરો થાય છે, તેમ જ આટોપ વગેરે ઉપદ્રવ

સાથે વાયુ પદ્મ થઈ જાય છે

પહેલાં ઉપદ્રવોની પછી કમળાની ચિકિત્સા

નિવૃત્તોયદ્વયસ્યાસ્ય કાર્યઃ કામલિકો વિધિઃ ।

બપોરે એ તરફ ઉપદ્રવ મટી જાય, ભારે તે

ગેરોને કમળાનો રોગ મથાડવાનો વિધિ કરવો

કુભકમળો ઉપાય

ગોમૂત્રેણ પિત્તેલુક્મકામલાયા શિલાજતુ ॥૫૨॥
માસ માસિકયાતું વા કિટ્ટ વાઽય હિરણ્યજમ્ ।

જે કુભકમળો થયો હાય તો એક મહિના સુધી
ગાયના મૂતર સાથે શિલાગિત પીવું, અથવા ગોમૂત્ર
સારે સુવર્ણમાસિક પીવું, રાથવા સોનાનું કીટું ગોમૂત્ર
સાથ પીવું

હલીમકનો ઉપાય

ગુદ્ધચીસ્વરક્ષરીસાધિતેન હલીમકી ॥૫૩॥
મહિવીહવિપા ક્ષિગ્ધઃ પિત્તેન્દ્રાચીરસેન તુ ।
ત્રિવૃત્તોત્તરિકોઽપ્પાસ્વાદુ પિત્તાનિલાપહમ્ ॥૫૪॥
દ્રાક્ષાલેહ ચ પૂર્વાક્ત સર્વાપિ મધુરાણિ ચ ।
યાપનાન ક્ષીરયસ્તીશ્ચ શીલયેન્સાનુવાસનાન ॥૫૫॥
માર્દ્ધાકારિષ્ટયોગાશ્ચ પિત્તેયુક્ત્યાઃકિવૃદ્ધયે ।
કાસિક ચામયાલેહ પિપ્પલી મધુક વલામ્ ॥૫૬॥
પયસા ચ પ્રમુચ્ચીત યથાદોષ યથાથલમ્ ।

હલીમક રાવાવારો ગળોના સ્વરસ રાન પુષ્પા
નિન્દ્રા સ્વપ્ન બંધના થી વડ સ્તિ ૫ થવું (સ્નકન
ક જુ) (ભાનના ધીથી ગળાના સ્વરન ચારગણા લેવા
તમા પૂ ૫ થીની બરાબર લુ એ પાકકમ જાળવા)
નિન્દ્રા થયા પછી તમે આમથાના રસ નાથ નસોતર
રી નસોતર વડ વિ રન લીધા પછી ગળુ અને વાયુના
તથા પિત્તાના નાથ કરના ૨૦૫ થ ખાવું, પૂર્વે શ્લોક
૨૮ થી ૩૧ મા) કલ્પે દ્રાક્ષાવરેક ખાવા ગળ્યા
દ્રાક્ષા નિન્દ્રા કરવા થી ખાવા ચાપનસ્તિરો સીર
મસ્તિર । રાન ચાનુવાનન મસ્તિરો લથી રાગિનનો
વૃત્તિ કરવા માટે દ્રાક્ષાદિત વાર ૨૦૫ થ મુક્તિપૂર્વક
પીવા મનની ચિકિત્સામા શ્લોક ૧૬૭ થી ૧૬૮ મા
મા હરીતકથવલેહ છે ત ખાવા અથવા દોષ અને
બળના પ્રમાણમા પીપર, મધ રાને બળતાનું દૂધ
ના ૨૦૫ થ

ચાપનસ્તિન—ગુન ૧૧ કંપસ્થાન અ ૮ શ્લોક
૩૧ થી ૩૪ થ

પાણ્ડુરોગમા પાણ્ડુ કંવાના સોજ માટેના ઉપાય
પાણ્ડુરોગેષુ કુશલ શોફોક ચ ક્રિયાક્રમમ્ ।

વાદ (નોજ) વિપના સત્ત્વમા રાધાધમા કંબુ
ઉપા પાણ્ડુ ગુરિયાથી વેચે વિચાર કરીને પાણ્ડુ
ગળા ક વા

દ્રવ્યદ્રાહ્મદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્યાને પાણ્ડુરોગ-
ચિકિત્સિન નામ યોદ્ધોઽપ્યાય ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો : સોળની ચિકિત્સા

પાણ્ડુરોગની ચિકિત્સા પછી શેફ (સોજ) રોગની
ચિકિત્સા કરવાનો આરંભ કરના ગૃથકાર કરે છે કે,
મયાત-શ્વયથુચિકિત્સિત વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह साधुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે ઉપે સોળના રાગની ચિકિત્સા રામે તમ
જવીથુ એ વિષયમા આત્રેય વગર મહર્ષિ ૧૨ નીચ
પ્રમાણે કરી ગયા છે

સોળની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૭)

સર્વાંગશોફની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૪ મા)

દામથી થયેલા, આખા શરીર પર પ્રસરેલા સામ સોજ
માટે ઉપવાસ, હવકુ ભોજન અને શોધન
સર્વત્ર સર્વાંગસરે દોષજે શ્વયથો પુરા ।
સામે વિશોષિતો મુસ્તવા

લઘુ કોળામ્મસા પિત્તે ॥ ૧ ॥

નાગરાતિવિપાદાકવિદ્ધેન્દ્રયવાપણમ્ ।

અથવા વિજયાશુષ્કીદેવદાકપુત્રનૈવમ્ ॥ ૨ ॥

નવાયસ વા દોષાદ્ય શુદ્ધયે મૂલદરીતકી ।

વરાકવાયેન કટુકાકુમ્માયલ્પુપ્પાનિ વા ॥ ૩ ॥

અથવા ગુગુલુ તદ્વજતુ વા શેલસમ્મવમ્ ।

દામથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજે આખા શરીર ઉપર
પ્રસરેલા સોજ તથા ત સામ હાથ ત્યાગ પ્રથમ ઉપવાસ
કરીને પછી લઘુ ભોજન કરવું પછી મૂક સતિવિષ
દેવદાર, વાર્વાળ, ઈન્દ્રવજ, મરી, એ ૨૦ થીનાનું મૂર્દા
લગાર ગરમ પાણી સાથ પીવું ૨ થવા હર, પૂર્વ
દેવ ર અને નાગેડીનું મૂર્દા લગાર ગરમ પાણી ૪૮
પીવું જે રાત્રી દોષમુક્ત સોજ રોગ લાવું બરા થવા
લેખ, તો તેજે (વિ ૧૨/૨૮ મા થી ૩૨ મા કુજ)
નવાયસ (અગ્રાહ્ય—નુશ્વત વિ ૨૩/૧૨ ઉપર
અગ્ર) પીવું શોધન માટે વિ ૮/પાથી પદ
પ્રમાણે ગાયના મૂત્ર સાથે હરનું સેવન કરવું અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે કડું નસોતર, લેહનુર્ધા અને
ત્રિકટુ(સુક, પીપર, મી)નું સેવન કરવું, અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે ગુનગનું સેવન કરવું અથવા
ત્રિફળાના કવાથ સાથે શિલાગિતનું સેવન કરવું
અગ્રિન માટે સોજ અને યાગ સામ, હાર, ભાનવ
અને ચકાપચેલોય તે મું કરવું ?

મન્દાગ્નિ-શીલયેદામગુચમિશ્રવિશ્વવિદ્ ॥ ૪ ॥

તર્ક સૌવર્ચલચ્ચોપશોદ્રયુક્તં ગુહામયમ્ ।

તેકાનુપાનમયવા તદ્દદ્વા ગુહનામરમ્ ॥ ૫ ॥

શોકરોગવાળાનો બદલાવને મદ લેવ તથા ઝાંઝે આમયુક્ત ભારે, ભાગેલા અને રોકાયેલા હોય, તે તેણે સંવળ, ત્રિકટુ અને મધ સહિત છાથ પીવી, અથવા ગોળ અને હરદે ખાઈને તે ઉપર છાથ પીવી, અથવા ગોળ અને સૂક ખાઈને તે ઉપર છાથ અનુપાન તરીકે પીવી

ગોળ અને આદુને પ્રયોગ

આર્દ્રકં વા સમગુદ પ્રકુજ્ઞાર્થવિવર્ધિતમ્ ।

પર પશ્ચપલં માસ યૂપક્ષીરરસાશનઃ ॥ ૬ ॥

ગુલ્મોદરાશં શ્વયધુપમેહાન્

શ્વાસપ્રતિશ્વાલસ્રકાવિપાકાન્ ।

સકામલાશોપમનોવિકારાન્

કાસં કર્કં લૈવ જયેત્પ્રયોગઃ ॥ ૭ ॥

આદુને છાલીને તેની ઝીણી કાતળીઓ (ચીરી ઓ) કરવી પછી તેમાં તેટલા જ ગોળ મેળવીને પહેલે દિવસે બને મળીને બે તોલા ખાવુ, પછી બીજે દિવસે ચાર તોલા ખાવુ, ત્રીજે દિવસે છ તોલા ખાવું એ રીતે દરરોજ બે બે તોલા વધારે ખાતાખાતાં વીસ તોલા સુધી વધુ પછી પાછા દરરોજ બે બે તોલા કમી કરતા જમુ કમી કરતા કરતા બે તોલા ઝાંઝી રહે ત્યાર પાછુ પહેલાની માફક વધારતા જમુ એ ગોળ આદુનો પ્રયોગ એવી રીતે એક માસ સુધી કરવો. એ પ્રયોગ ચાલતા હામ તે વખતે કફ, પિત્ત અને વાયુ માથી જે વધારે હોય તેને માફક આવે એવી રીતે યુષ દૂધ કે માસરસનુ ભોજન કરવુ એ પ્રયોગ કરવાથી ઘોળા, ઉવરાગ, પંસ, સોજી, તમામ પ્રકારના પ્રમેહ, દામ, સંજેખમનો રોગ, અલસક રોગ, અપચાની રોગ, કમળો, સર્વાંગાકુંડના રોગ, મનમાં થતા વિકારથી થયેલા મન સમગી રોગ, ખાતી રાત્રે કફ એ સર્વ રોગ મટે છે

સોજી, ઉવરાસ, હાંકિ, ઉદરરોગ અને મદ અગ્નિ-
માટે આદુનું ઘી

પૂતમાર્દ્રકનામરસ્ય કલ્ક-

સ્વરસાગ્નિં પપસા ચ સાધયિત્વા ।

શ્વયધુક્ષવધૂદરાગ્નિસાદૈ-

રમિમૂતોડપિ પિબન્ ભવત્યરોગ ॥ ૮ ॥

આદુના સ્વરસમાં સ્વરસથી ચાથા ભાગનું દૂધ તથા તેટલું જ ઘી નાખીને તેમાં આદુના કલ્ક નાખીને ઘી સિદ્ધ કરવું એ ઘી પીવાથી સોજી, ખાતી કે જમુ હાંકિ અથવાનો રોગ, ઉદરરોગ અને મદ અગ્નિ-એ

રોગથી થાકેલા (કટાગેલા) મનુષ્ય પણ રાગતીવન થાય છે

નિરામ શોફમાં ઝાંઝીની કબજિયાત હોય તેના ઉપાય

નિરામો વજ્રશમલઃ પિવેચ્છવયયુપોદિતઃ ।

ત્રિકટુત્રિવૃતાદન્તીચિત્તકૈઃ સાધિતં પયઃ ॥ ૯ ॥

મૂત્રં મોર્ચાં મહિષ્યા વા સક્ષીર ક્ષીરમોજનઃ ।

સસાહ માસમયવા સ્વાદુપૂક્ષીરવર્તનઃ ॥ ૧૦ ॥

જે સોજીનો રોગી નિરામ હોય અને એને ઝાંઝીની કબજિયાત હોય તેણે ત્રિકટુ, નસાતર, દત્તીમૂળ અને વિત્રા, એ ઔષધોને ક્વાથ પીવો, રાથવા ગાયનુ કે ભેંસનુ મૂત્ર દૂધ સાથે પીવું અને ખાવાપીવામાં દૂધ જ લેવું, અથવા બીજુ કાઈ ખાવાપીવા વિના સાત દહાડા કે એક માસ પર્યંત ઊંટીનું દૂધ પીને નિર્વાહ કરવા (ચલાવવું)

સોજા, ઉરસ, ઝેળો અને પ્રમેહ માટે ઘી

યવાનક યવાક્ષાર યવાર્ણીં પશ્ચકોલકમ્ ।

મરિચં દાડિમ પાઠાં ધાનકામમ્લવેતસમ્ ॥ ૧૧ ॥

વાલધિલ્વ ચ કર્ગાશ સાધયેન્સલિલાદકે ।

તેન પન્તો ઘૃતપ્રસયઃ શોફાર્ણાંગુલ્મમેદહ્વા ॥ ૧૨ ॥

અલ્બેશ, બદખાર, રાત્રી ન જમવા, પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રા, વવક, સુંક, મરી, દાડમ, પહાડ મૂળ, ધાત્રા, અશ્વવેતલ, કુમ્ભા બીચાં, એ પ્રત્યેક ઔષધ એકએક તોલા લઈને તે સર્વના બસા છાપન (૨૫૬) તોલા પાણીમાં ક્વાથ કરવો. પછી એ ક્વાથ મા સાતઠ તોલા ઘી પકવ કરવું એ ઘી સોજા, ઉસ, ઝેળો અને પ્રમેહના નાશ કરે છે

વજ્રાશ્વિત્રકમર્માદા ઘૃત તત્તક્કસયુતમ્ ।

પક્વં સચિત્રક તદ્દદ્ગુણે

દૂધમાં વિત્રાનુ ચૂર્ણ નાખીને તે દૂધને જમવાની દવા કરવું એ દર્દીને પેલાવીને છાથ કરવી એ છાથમાં ઘી નાખીને તેમાં વિત્રાને કલ્ક નાખીને તે સિદ્ધ કરવું એ વિત્રક ઘી પણ ઉપર (શ્લોક ૧૮ થી ૧૨ માં) કહેવા ધીના લેવા જ ગુરુ આવે છે

સોજા માટે ઘી

યુકયાથ કાલયિત્ ॥ ૧૩ ॥

ધાન્વન્તરં મહાતિકં કલ્પાનમમયાપૂતમ્ ।

વળી તેનીની અરસ્યા, દોષ, દેશ, દૂધ વગેરે જાતનારા વેદો શોધવન ઉપર પાત્રવતરપૂત (વિ. ૧૨ શ્લોક ૧૮ થી ૨૪), મહાતિકતપૂત (વિ. ૧૮ શ્લોક ૭ થી ૧૮), કલ્પાપૂત (ઉત્તરચાત્ર અ. ૬

શ્લોક ૨૬ થી ૩૧) અને અભ્યાધૂત (ચિ. ૧૫ શ્લોક ૨૮ થી ૩૦) આપવા.

સોજા વગેરે ઉપર દશમૂલાવલેહ
દશમૂલકપાયસ્ય કંસે પથ્યાશતં પવેત્ ॥૧૪॥
દત્ત્વા ગુહતુલાં તસ્મિન્ લેહે દયાદિચૂર્ણિતમ્ ।
ત્રિજાતર્કં ત્રિકટુકં કિંચિદ્ યવશૂકજમ્ ॥૧૫॥
પ્રસ્થાર્ધં ચ હિમે ક્ષોદ્રાત્તત્રિહન્યુપયોજિતમ્ ।

પ્રવૃક્ષશોકજ્વરમેહગુલ્મ-

કાર્દ્યામવાતામ્લકરકપિત્તમ્ ।

વૈવર્ણ્યમૂત્રાનિલશુકલોપ-

શ્વાસરુચિપ્લીહમરોદરં ચ ॥ ૧૬ ॥

દશમૂળ ચારસો તોલા લઈને તેના ક્વાથ કરવો. પછી તે ક્વાથ અસો છપ્પન તોલા ભેટલો લઈને તેમા સો હરડે પકવ કરવી પછી તેમા ચારસો તોલા ગોળ નાખવો અને તળ, તમાલપત્ર અને એલચી એ ત્રણ મળીને બાર તોલા તથા સૂઠ, પીપર, મરીનું ચૂર્ણ સોજા તોલા તથા એક તોલા જવખાર નાખવો પછી એ અવલેહ ઠંડો પડે ત્યારે તેમા બત્રીસ તોલા મધ નાખવુ વૃદ્ધિ પામેલો સોજા, તાવ, પ્રમેહ, ગોળ, ઘરીરની કૃદબ, વાયુના રોગ, અશ્વપિત્ત, રક્તપિત્ત, મો વગેરેની વિવર્ણતા, મૂત્રદોષ, વાયુદોષ, વીરંદોષ, દમ, અરુચિ, બેરોગ, કૃત્રિમ જેર અને ઉદરરોગ એ સર્વે રોગ દો અવલેહને ઉપયોગ કર્ણથી નાથ પામે છે

સોજાના રોગીને પથ્ય અન્નપાન

પુરાણયવશાલ્પ્યઞ્નં દશમૂલામ્બુસાધિતમ્ ॥૧૭॥
અલ્પમલ્પપટ્ટન્નેહુ ભોજનં શ્વયથોહિતમ્ ।
ક્ષારવ્યોપાન્વિતૈર્મોદ્રઃ કૌલચૈઃ સકળૈ રસૈઃ ॥૧૮॥
તથા જાહ્નલજૈઃ કૂર્મગોષાશ્લેષકજૈર્ણપ ।
અનમ્લ મથિતં પાને મયાન્યોપધવન્તિ ચ ॥૧૯॥

જૂના જવ અને જૂની શાલિ ડાગરના ચોખા, એનું ભોજન દશમૂલના ક્વાથમા સિદ્ધ કરીને તેમાં લગાર લવાયુ તથા જ્યેષ્ઠ સ્નેહ (ધી) નાખીને તે શેફરોગવાળાને થોડુ થોડુ ખાવા આપવું તે હિતકર છે તે ભોજન સાથે મગના કે કળશીના ઓસામણમા જવખાર અને િકટનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવા આપવું તેમ જ જગલ પ્રાણીઓના તેમ જ કાચબા, સાકા, શાકુડી વગેરે પ્રાણીઓના માંસરત્તમા પીપરનું ચૂર્ણ નાખીને તે પીવા આપવા અથવા ખાટુ ન થઈ ગયું હોય એવું મથિત (મઠો) પીવા આપવું અથવા સોજા મટાડે એવાં ઔષધ નાખીને દારૂ પીવા આપવો.

સોજા, અતિસાર, હૃદયરોગ, ગોળો, હરસ, મંદ અગ્નિ અને પ્રમેહ માટે પેથા

અજાજીશાઠિજીવન્તીકારવીપોષ્કરરાશ્નિકૈઃ ।

વિલ્વમધ્યવહારવૃક્ષાસ્તૈર્વદરોમિતઃ ॥૨૦॥

કૃતા પેથાઽઽઽપૈતૈભ્યાં યુક્તિમૃદા પરં હિતા ।
શોકાતિસારહૃદ્રોગગુલ્માશૌભ્યામિમેહિનામ્ ॥૨૧॥

જીર, પટકચૂરો, હરણદોડી, કાળીજીરી, પુષ્પર મૂળ, ચિત્રો, બીલીનો ગળ, જવખાર, આમચૂર, એ સર્વ એકએક તોલા લઈને તેના ક્વાથમા પેથા કરીને તેને ઘી તથા તેલનો યુક્તિપૂર્વક વધાર કરવો. ઘી તથા તેલમા તેને યુક્તિપૂર્વક શેકવી એ પેથા શેફરોગવાળા ને તેમ જ અતિસાર, હૃદયના રોગ, ગોળો, હરસ, મદાગ્નિ અને પ્રમેહવાળાને અતિશય હિતકારી છે

ગુણેસ્તદ્વચ પાઠાયાઃ પશ્ચકોલેન સાધિતા ।

પચકોલ વડે સિદ્ધ કરેલી પેથા પણ ઉપર (શ્લોક ૧૮ના થી ૨૧ માં) કહેલી પેથા ભેલો ગુણ આપે છે, તેમ જ પહાડમૂળ વડે સિદ્ધ કરેલી પેથા પણ એવા જ ગુણ આપે છે

સોજાના રોગમા અભ્યગ, લેપ નાલવાનુ પાણી

શીલેયકુપ્તસ્થોનેયરેણુકાગુરુપક્વકૈઃ ॥ ૨૨ ॥

શ્રીવેદનલસપૃક્ષાદેવદારુમિયઙ્ગુભિઃ ।

માંસીમાગધિકાવન્યધાન્યશ્યામકલાલકૈઃ ॥ ૨૩ ॥

ચતુર્જાતકતાલીસમુસ્તાગન્ધપલાશકૈઃ ।

કુર્યાદભ્યક્ષતં તીલ લેપં સ્નાનાય તૂરકમ્ ॥૨૪॥

શિલાજિત, ઉપલેટ, થુવેર, રેણુકાબીજ, અગર, પથકાક, સરલનો ગુદ, નખલા, કપૂરીમયુરી, દેવદાર, ઘઉંલા, જટામારસી, પીપર, મોચ, ધાતુ, શલિસ પાંદ, વીરસુવાળો, તળ, તમાલપત્ર, એલચી, નાગકેતર, તાલીદ પત્ર, મોચ અને કપૂરકાચલી, એ ઔષધો વડે શેફ રોગવાળાના શરીર ઉપર ચોળવાનું તેલ સિદ્ધ કરવું, એ ઔષધોના લેપ કરવો તથા નાલવા માટે એ ઔષધો વડે જળ સિદ્ધ કરવું, અર્થાત્ એ ઔષધો નાખીને પાણી ઉકાળવુ તથા તે વડે દરદીને નવગ્રવો

સ્નાતં વા નિસ્યવર્ષામૂતકમાલાકંવારિણા ।

અથવા શેફરોગવાળાને લીમડાનુ પાણીથી કે સાથેડીના પાણીથી કે કરળના પાણીથી કે આકડના પાણીથી નવગ્રવો.

એકાઞ્ચેફ ઉપર લેપ

પક્ષાઙ્ગશોકે વર્ષામુકરધીરકનિર્ગુરુ ॥૨૫॥

વિપાલાત્રિફલારોધનલિકાદેવદારમિઃ ।

હિંસાકોશાતકીમાત્રીતાલપર્ણાજયન્તિભિઃ ॥૨૬॥

સ્થૂલકાકાદનીશાલનાકુલીત્રુવર્ણિભિઃ ।

વૃદ્ધવર્ણિહસ્તિકર્ણેષ્ઠ સુલ્લોખેલેપતં હિતમ્ ॥૨૭॥

થરીના એક અંગ ઉપર શેફ (સોજે) થયો હોય તો સાથેથી, કુરેર, ખાખરો, ઇન્દ્રવારસી, ત્રિકુળા, લેપર, નવિકા, દેવદાર, જટામાલી, ધિસોડી, અતિવિષ, પરિણા, જ્યેષ્ઠી, મોટી માન્ડકાકણી, ચાગ, બેરડોળી, લઘુ ઉદરકની, વશલોનન, ઋદ્ધિ, ગમેા એરચે એ સર્વ ઔષધો વાટીને લગાર ગરમ કરીને તે વડે ચેકાગ શેફ ઉપર લેપ કરવો તે હિતકર છે

આટલી શેફચેગની સામાન્ય ચિકિત્સા જાણવી

સોળની વિશેષ ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૭ા થી ૪૧)

વાયુના સોળના ઉપાય : વિરેચન,

શેક, અભ્યંગ, લેપ

અયાનિલોત્યે શ્વયથી માધાર્થે ત્રિહૃત પિપ્પેલ્ ॥

તૈલમેરણ્ડજ વાતવિહ્વિચ્છે તદેવ તુ ॥ ૨૮ ॥

મામ્મકં પયસા યુક્ત રસૈર્વા કારયેત્તયા ।

સ્વેવાચ્ચજ્ઞાન્ સમીપ્માન્ લેપમેકાદ્ગમે પુનઃ ॥૨૯॥

માતુલુજ્ઞાપ્તિમચ્ચેન શુષ્કીહિંસામારુઢયૈઃ ।

જે વાયુથી સોજે આવ્યો હોય તો એક પપ્પ લાડિયા સુધી નસોતર અને એરગિયું પીવું વાયુથી ગળે કબજ થયો હોય ત્યારે પણ તે જ ઔષધ ભોળન કરના પહેલા દૂધની સાથે અથવા માસરસ સાથે પીવું, તેમ જ વાયુને મગડે એવા સ્વેદ (ચેક) તથા અભ્યંગ (તેલ ચોળવું)નું સેવન કરવું થરીના એક અંગ ઉપર વાયુથી શેફ થયો હોય તો બિજેઝ, અરસી, સૂક, જટામાલી અને દેવદાર એ ઔષધોને લેપ કરવો

પિત્તના સોળના ઉપાય

II

પેષે તિક્તં પિપ્પેલ્પિત્ત્યંધોધાત્તેન વા જૂતમ્ ॥૩૦॥

પિત્તનો સોજે હોય તો તિક્તકાખ્ય ધૂત (ચિ. ૧૯ શ્લોક ૨ થી ૭) પીવું, અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગરુ વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી પીવું

તરસ, બજતરા અને શેલકાથી ઉપદ્રવેનું ઔષધ

ક્ષાર વૃદ્ધાદ્દમોદેપુ લેપાભ્યજ્ઞાઘ્ન શીતલાઃ ।

એ રાગવાગને તરસ લાગે, બજતરા થાય કે મોઢ થાય તો દૂધ પીવું અથવા ન્યગ્રોધાદિ ગરુના ઔષધો

વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું, તેમ જ થીતળ લેપ અને અભ્યંગ કરવા

અતસ્તાપ, ફેર, સનિપાત, રતમ, સોજે,

દાઢ, ઝેર અને તાવ માટે કવાય

પટોલમૂલત્રાયન્તીયષ્ટ્યાહકટુકામયાઃ ॥ ૩૧ ॥

દાઢ દાર્વી હિમં દન્તી વિશાલ નિચુલ કળા ।

તૈઃ કાયઃ સધુત પીતો હત્યન્તસ્તાપત્ત્વજ્ઞમાન્ ॥

સસન્નિપાતવીર્ષર્પીકોફાહવિપજ્વરાન્ ।

પટોળમૂળ, ત્રાયમાલ, બેલીમધ, કડુ, હરડ, દેવ દાર, દારુદમદર, રકતમદન, દત્તીમૂળ, ઇન્દ્રવારસી, નેતર, પીપર એ ઔષધોનો કવાય કરીને તેમા ઘી નાખીને પીવાથી થરીર ન દરથી તપનું હોય તે રોગ, તરસ, ચક્કર-ફેર, સનિપાત, વિસ્પર્ષ, સોજે, દાઢ, વિષ અને તાવ એ રોગ મટે છે

કફના સોળનો ઉપાય

તેવ

મારુચ્ચાદિના છિદ્ર તૈલ શ્લેષ્મોદ્ગમે પિપ્પેલ્ ॥૩૩॥

મારુચ્ચાદિ ગરુના ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલું

તેલ કફથી થયેલા શેફવાળાને પીવું

સોજે પુચ્ચ, પદ્મ અગ્નિ, અરસિ, સજ્જડ

આશ્વકૃષ્ણી ઉપદ્રવેના ઉપાય

સોતોવિચ્છે મન્દેડ્ગોવર્ચી સ્તિમ્તિશાયઃ ।

ક્ષારચૂર્ણસવારિષ્ટમૂત્રતકાણિ શીલયેલ્ ॥૩૪॥

જ્યારે કફના સોજના રાગવાગના સોત બધ થાય, અગ્નિ મંદ થાય, અરસિ, થાન અને આશ્વ સજ્જડ થાય, ત્યારે ક્ષાર, ચૂર્ણ, આમવ, અરસિ, ગોમૂત્ર અને છાયાના ઉપવાર વારવાર કરવા

કફના સોજ માટે લેપ, મર્દન

કૃષ્ણાપુરાણપિષ્પાકશિયત્વકચિકતાતસીઃ ।

પ્રલેપોન્મર્દને યુક્ત્યાસુલોખ્યા મૂત્રકલ્પિતાઃ ॥૩૫॥

પીપર, જૂનો ખોળ, તરગવાની છાવ, રેતી અને અગ્ની, એ ઔષધોને ગોમૂત્રમાં વાટીને સહેવાય એવું ગરમ કરીને કફથી આવેલા સોજ ઉપર જાે લેપ કરવો તથા મર્દન કરવું (ચોળવું)

નવાચનું પાણી, લેપ

સ્નાન મૂયામ્મપી સિચે કુલ્લત્કારિચિક્રકૈઃ ।

કુલ્લત્કનાગરામ્યા વા ચણ્ડાશ્ચાલ વિલેપને ॥૩૬॥

ગોમૂત્ર અને પાણીના ઉપચેદ, નરસી અને ચિત્રા ઉકાળીને તે મૂત્ર અને પાણી વડે સ્નાન કરવું શેફવાગને દિનકર છે, તેમ જ કચલી અને સૂક પપ્પ

ગામૂત્ર અને પાણીમા ઉકાળીને તે ગામૂત્ર અને પાણીથી સ્નાન કરવુ હિતકર છે, ગદોના અને અગરના લેપ કરવો હિતકર છે

એકાંગશોક ઉપર લેપ

કાલાજશૂદ્રીચરલચસ્તગન્ધાદ્યાદ્યાઃ ।

एकैपिका च लेपः स्याच्छूल्यययावेकगात्रो ॥૩૭

મનિષ્ઠા, મેંદાશિંગી, સરળવૃક્ષ, રાત્રી નુળસી, આસપ અને જટામાત્રી રો ઓષધિનો લેપ એકાંગશોક ઉપર કરવો, અર્થાત્ શરીરના એક ભાગ ઉપર સોળે થયો હોય તે એ ઓષધિનો લેપ કરવો

કયા દોષ માટે કયુ શોધન કેવી રીતે કરવુ ?

यथादोष यथासक्तं शुद्धिं रक्तावसेचनम् ।

કુર્વાત,

જે દોષ માટે જે જાતનું શોધન રોગ્ય હોય તે પ્રમાણે શોધન કરવુ (એટલે કફના પ્રકાપમાં ઊલટી ઓ કરાવવી, પિત્તના પ્રકાપમાં જુલાબ કરાવવા અને વાયુના પ્રકાપમાં બસ્તિ રાખવી) વળી દોષ જે જગ્યાએ શરીરમાં કોપ્યો હોય તે જગ્યાની પાસેના દ્વારમાંથી દોર બહાર નીકળે એવી રીતે શુદ્ધિ કરવી (એટલે દોષ કુટીની ઉપર હાથ તો ઊલટીરો કરાવવી, દોષ કુટીની નીચે હોય તો જુલાબ આપવા અને બસ્તિ આપવી અને દોષ માથામાં હાથ તો નસ્ય રૂંકવું) ફક્ત ખોલોને લોહી કાઢવુ

બે ભેના દોષના સોજની ચિકિત્સા

મિથ્યદોષે તુ વોનોદ્રેકયલાત્કિવામ્ ॥૩૮॥

જે બે દોષ સાથે કોપ્યા હોય તેા કયો દોષ વધારે કોપ્યો છે, તેને વિનાશ કરીને તે દોષની કિયા કરવી

ત્રિદોષના સોજને ઉપાય

अजाजिपाठाघनपञ्चकोल-

ध्याघ्रीरज्ज्यः सुखतोयपीताः ।

શોક ત્રિદોષ ચિરજં પ્રકુર્ચં

निग्नन्ति भूनिम्बमहीपथे च ॥૩૯॥

છત્, પદ્મમૂળ, મોષ, પીપર, પીપરીમૂળ, ત્રિજે, વવક, નુક, રીંછી, હાલદ જે સર્વજનુ મુદ્દા કરીને તથેકા પાણી સાથે પીવાથી ઘણા કાચથી થયેલા, વધી ગયેલા ત્રિદોષને સોજે દોષ તે મટે છે કરવાનું અને મુક પીવાથી પણ એવા સોજ મટે છે

સોજ વગેરે રોગ માટે નુદ્ધ

अमृताक्षितपं सिवाटिका

सुरकाष्ठं उपर सगोजलम् ।

શ્વેદયદ્રુકુષ્ઠપાણ્ડતા-

कृमिमेहोर्षकफानिलापहम् ॥૪૦॥

જળો, હરદે, સિવાટિકા, દેવદાર, ગુજળ એ ઓષધિને ગામૂત્રમાં પીવાથી સોજે, ઉદરરોગ, ચામડી ના રોગ, વાયુના (શરીરની ફિક્કાશ) કૃમિરોગ, પ્રસેદ, ગિર્ધવાયુ, કફના રોગ અને વાયુના રોગ, એટલા રોગ મટે છે

इति निजमधिकृत्य पथ्यमुक्तं

એ પ્રકારે વાયુ વગેરે દોષથી ઉત્પન્ન થયેલા સોજને ઉદ્દેશીને તેની ચિકિત્સા કરી

વાગવાથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા

क्षतजनिते क्षतजं विशोघनीयम् ।

સુતિહિમધૃતલેપસેકરફૈ-

કાઈ વાગવાથી જે સોજ આવ્યો હોય તેમાં લોહીનું શોધન કરવું, બગડેલું લોહી બાઝી ગયું હોય તને કાઢી નાખવું, અર્થાત્ સોજની યોગ્યતા જોઈને લોહી કાઢવું, કદા લેપ કરવા, ઘી ચોપાડવું, જળ વગેરેનું સિંચન કરવું, વિરેચન આપવું એ ઉપાય કરવા

ઝેરથી આવેલા સોજની ચિકિત્સા

विषजनिते विषजिघ शोक इहम् ॥૪૧॥

ઝેરથી આવેલા સોજ ઉપર ઝેર મટે એવી કિયા કરવી

સોજના યનચાયાએ તજવા જેવા આણંદકાર

प्राग्याजानूप पिशितमयलं गुणकशाक तिलाप्र मौडं पिशाप्र वधि छलवणं विज्जलं मयमलम् ।
घाना यल्लूरं समशानमथो गुर्वसात्म्य विशाहि
स्यमं चारात्रौ श्वयधुगद्वान्न पज्जयेमैमुन च ॥

સોજના યનચાયાએ ગ્રામ્ય પ્રાણીઓનું માંસ ખાતુ નહિ, જનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માંસ ખાતું નહિ, નિર્ગર પ્રાણીનું માંસ ખાતુ નહિ, યાત્રી નુકવળી ખાતી નહિ, તરવું બન્ન ખાતુ નહિ, બાત્રની વાનીબ ખાતી નહિ, લોટની વાનીઓ ખાતી નહિ, દારૂ, લગ્ન, પિત્તર દ્રવ્ય, ખાદ્ય મધ, પાણી, નુક માંસ, સમઘન, ભારે-નલાત્મ (માફક ન જારે એવું), વિષાદી બન્ન પાન, જે સર્વ ખાતું નહિ, તેમ જ તેમું દિવસે કમવું નહિ અને કદો સેયુત કરવું નહિ

ગ્રામ્ય પ્રાણીના=નાદ, બબર, ઊંટ, નિંદ્રા બચ્ઠ, ઘોડે વગેરે જામમાં નહોતા (પારેલા) પ્રાણીના શલ્યજ્વલદયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતરૂપાને અવરૂ ચિકિત્સા નામ સ્તદશોડ્યાન ॥૪૦॥

અધ્યાય ૧૮ મો : વિસર્પ(રતવા)ની ચિકિત્સા

જેમ શરીરની ચામડી સોજના રોગમા ઊપડી આવે છે તેમ વિસર્પમા પણ ઊપડી આવે છે, તથા સોજની અને વિસર્પની ચિકિત્સા સમાન છે માટે સોજની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વિસર્પરોગની ચિકિત્સા કરવાના હનુવી ગ્રંથકાર કહે છે કે —

અથાતો વિસર્પચિકિત્સિતં વ્યાહ્યાસ્યામઃ ।
સ્તિ હ સ્માહુરાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે વિસર્પ (રતવા) રોગની ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વિસર્પમા પહેલુ શુ શુ કરવું ?

આદાવેવ વિસર્પેષુ હિતં લઙ્ગનક્ષણમ્ ।
રક્તાવસેકો વમન વિરેકઃ સ્નેહન ન તુ ॥૧॥

વિસર્પરોગમા પ્રથમ જ લાઙ્ગન અને ક્ષણકર્મ (શરીર લૂખું પાડવાની ક્રિયા) કરવું તથા કૃષ ખોલીને લોહી કાઢવું, વમન આપવું અને વિરેચન આપવું રો હિતકર છે, પણ વિસર્પરોગમા સ્નેહન કરવું હિતકર નથી

વિસર્પમાં ક્યુ વમન ઔષધ આપવું ?

પ્રચ્છદ્વન વિસર્પઘ્ન સયધીન્દ્રયવં ફલમ્ ।
પટોલપિપ્પલીનિમ્બપલ્લવૈર્વા સમન્વિતમ્ ॥૨॥

જેથીમધ, ઇન્દ્રજવ, પટોળ, પીપર, લીમડાની કૃપણા—એ સર્વ નાથે મિઠાશ પાવાથી વિસર્પ રોગને મટાડે એવી ઊવણીઓ થાય છે

વિસર્પમા ક્યુ વિરેચન ઔષધ આપવું ?

રસેન યુકં ત્રાયન્ત્યા દ્વાક્ષાયાઘ્નફલેન યા ।
વિરેચનં ત્રિવૃન્નૃણં પયસા સર્પિયાડયવા ॥૩॥
યોગ્ય, કોષ્ઠગતે દોષે વિરોધેઽવિશોધનમ્ ।

વિરેચનને માટે નસોતરના યુર્ણને ત્રાયમાણુના રત સાથે અથવા કાળી દ્રાક્ષના રત સાથે અથવા ત્રિફળાના રત સાથે આપવું. અથવા દૂધ સાથે કે ઘી સાથે નસોતરનું યુર્ણ આપવું, જ્યારે દોષ કોહામા જાય ત્યારે ખાસ કરીને વિરેચન આપવું

શોધન ન કરવા યોગ્ય અને ઘોષ દોષવાળા

દરદી માટે શમન ઔષધ

અવિશોધ્યસ્ય દોષેઽસ્યે શમન ચન્દ્રતોત્પલમ્ ॥
મુસ્તનિમ્બપટોલં વા પટોલાદિકમેય વા ।

સારિવામલકોશાદમુસ્ત વા કથિતં જલે ॥૫॥

જે વિસર્પરોગવાળો રોગી શોધન કરવા યોગ્ય ન હોય (સૂ ૧૮/૩ થી ૭, ૧૦ થી ૧૧) અને દોષ ૨૮૫ હોય તો શમન ઔષધ તરીકે તેને ચંદન અને કાળુ કમલ—રો આપવા અથવા લ્હોનું નીતયું પાણી, લીમડા ૨ ને પટોળ રાપવા અથવા પટોલાદિ ગરુના ઔષધ (સૂ અ ૧૫, સ્થોક ૧૫) આપવા અથવા સારિવા, આમળા, વાળો ૨ ને મેાથ—એ ઔષધોના પાણીમા ક્વાથ કરીને તે આપવે

વિસર્પમા તરસ મટાડવાનો ઉપાય

ડુરાલમાં પર્યટક ગુદ્ગર્ચો વિશ્વમેયજમ્ ।
પાન્થ શીતકવાય વા તૃણાવીસર્પવાન પિવેત્ ॥

ધમાસે, પિત્તપાપટો, ગળો અને સૂક—એ રોષધોના ક્વાથ અથવા તે ઔષધોના હિમ વિસર્પના રોગવાળો જે માણસને તરસ બહુ લાગતી હાય તેણે ન પીવા

દાર્વીપટોલકટુકામસરત્રિફલાસ્તથા ।
સનિમ્યયધીત્રાયમ્તીઃ કથિતા ઘૃતમૂર્ચ્છિતા ॥

દારહાદર, પટોળ, કટુ, મસુર, ત્રિફળા, લીમડે, જેથીમધ અને ત્રાયમાણુ એ ઔષધોના ક્વાથ કરીને તેમા ઘી નાખીને પાવાથી વિસર્પ રોગવાળાની તરસ મટે છે

વિસર્પમા કૃષ ખોલીને ? કારણ

શાસ્ત્રાકુપ્તે તુ રુધિરે રક્તમેવાદિતો હરેત્ ।
ત્વઙ્માસન્નાયુસંસ્લેદો રક્તક્રેદાશ્ચિ જાયતે ॥૮॥

હાયપગરૂષી શાખાઓમા લોહી ભગડ્યુ હોય તો શરૂઆતથી જ ફેલ ખોલીને લોહી કાઢવું, કારણ કે લોહીની ભીનાશથી ચામડી, માત અને સ્નાયુમા પણ ભેજ લાગે છે

એજ કક્ષાશ નિશમ વિસર્પમા ધી

નિરામે સ્લેષ્મણિ ક્ષીણે વાનપિત્તોત્તરે હિતમ્ ।
ઘૃત તિક્ત મહાતિક્ત કૃતં વા ઘ્રાયમાણયા ॥૯॥

વિસર્પરોગવાળો નિશમ જાય તથા તેના કફ પ્રમાણથી રોછો વર્ધે જાય હોય અને વાયુ તથા પિત્ત પ્રમાણથી વધી ગયું હોય તો નિમ્નકધૂત કે મલા નિમ્નકધૂત તેને પીવાને આપવું, અથવા ત્રાયમાણુ તિલક કર્ણુ થી તેને પીવાને આપવું (પાટન સ્થોક ૧ મા વિસર્પરોગવાળાને સ્નેહન કરવાની મના કરવી છે, છતાં રોગની ખાસ અવસ્થાને સીધે નહીં સ્નેહન કરવાનું કહ્યું છે)

વિસર્પમાં લેપ વગેરે બહારના ઉપચાર કર્યારે
કાવદો કરે છે?

નિહતેષ્ઠે વિશુદ્ધેન્તરદેપિ ત્વહ્માંસસન્ધિગે ।

યદ્દિ.ક્રિયાઃ પ્રદેહાઘાઃ સઘો ધીસર્પશાન્તયે ॥૧૦

વિનપરિગવાપાનુ લોહી કાઢવા પછી અને શરીર-
માંથી દોષનું દોષન કર્યા પછી જ્યારે ચામડી, માન
અને નાનામાં દોષ રહેવા લાગે, ત્યારે લેપ વગેરે બહાર
ની ક્રિયાઓ કરવી, તેથી તત્કાલ વિનપરિગ જ્ઞાન લાગે છે

વાયુના વિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

શતાહ્વામુસ્તવારાહીવશાતંગલધાન્યકમ્ ।

સુરાદ્વા છળગન્ધા ચ કુઠં ચાલેપત ચલે ॥૧૧

નુપા, મૌથ, વાલડીકદ, વાસની ગાંઠ, કાળા કાંટા
શેરિયો, ધાસા, દેવદાર, એ ઔષધોના લેપ વાનવિસર્પ
ઉપર કરવો અથવા વાનવિસર્પ ઉપર ઉપરેટનો લેપ કરવો

મૌથ : વિસર્પમાં લેપનાં ઔષધોમાં બી લેવાનો
જ લેપ કરવા (શ્લોક ૧૭)

પિત્તવિસર્પ ઉપર કરવાના લેપ

ન્યમ્રોધાદિગણઃ પિત્તે તથા પશ્ચોત્પલાદિકમ્ ।

પિત્તવિસર્પમાં ન્યમ્રોધાદિ નમ્ર (સુ. અ. ૧૫,
શ્લોક ૮૫) ના ઔષધોના લેપ કરવા વિનકરે છે,
તેમ જ પાશુપતચિકિત્સા ઔષધોના લેપ કરવો પણ
વિનકરે છે

પશુપતચિકિત્સા ઔષધો : તાનું કમન, કાનું કમન,
ઘવાન, કાંતવ, પેર, કમનના દાઝ, રીનાડ, મૌથ, નાકર,
લોન્સવાનો, નુપા, મોનો, નન્, તોર ભાગી, ત્ર્યમકમન,
કેલીમન, પપકાઝ, બી. દુધ-આ જાત કાઠ છે

ન્યમ્રોધપાદાસ્તરુણાઃ ક્ષલિતમ્સંયુતાઃ ॥૧૨

વિસર્પપિષ્ઠ લેપઃ શ્વાસ્થ્યધીતપૂતાપ્તુતઃ ।

પચિનીકર્દમ શાંતિઃ પિષ્ઠ સૌકિયમેવ પાર ॥૧૩

શઘ્નઃ પ્રચાલ શુક્રિકર્ષા ગૈરિકાં ચા પૂતાન્વિતમ્ ।

વનુ વેગવેગના કુમળા અતુર કરના નવખા
બહારના તથા તમા કમનથી કુમળી દાંતોની આઠ બાજુ
વોને પછે ત સનિ નેશ ચાર દિવસ બીજા આખોને
તેનો લેપ કરવા, તેથી પિત્તવિસર્પ મટે છે કેટલા કમન
તમા પાન લેપ તેથી તવારની કાઠ પાવેના લેપ
કરવા, એવા પાણીમાં અને કાંતવે, એવા પાણીમાં
દાઝ રાંધે, એવા પાણીમાં કાંતવે અને એવા
પાણીમાં કાંતવે, એવા પાણીમાં લેપ કરવો
તમા બી નરચોન તમા લેપ કરવા, એ વિનકરે
ઉલ્લેખ કરે છે

વિસર્પકમળની રેસાવાળી કુમળી દાંતી

કફવિસર્પ ઉપર કરવાનો લેપ

ત્રિફલાપદ્યકોશીરસમજ્ઞાકરવીરકમ્ ॥૧૪

નલમૂલાન્યનન્તા ચ લેપઃ શ્લેષ્મવિસર્પહા ।

ત્રિફળા, પપકાઝ, વીરસુવાળો, મજ્જ, ધાળી
કસેર, નાળીનાં મુળ, ધમાસો, એ ઔષધોના લેપ કર-
વાથી કફવિસર્પ નાશ પામે છે.

ઘવસતાહ્વાસવિરદેવદારકુરુષ્ઠકમ્ ॥૧૫

સમુસ્તારવર્ધન લેપો ઘર્ગાં વા ઘઘનાદિકઃ ।

ઘાતવર્ધન વપ્રાણિ ત્વચઃ શ્લેષ્માતકોઘ્નવાઃ ॥

દન્દ્રાણિશાકં કાકાહ્વા શિરીષકુસુમાનિ ચ ।

ધારણે, જ્ઞાનવમ્, ખેર, દેવદાર, કાંતવેલો,
મૌથ, ગરમાળો, એ ઔષધોના લેપ કરવો, અથવા
પાછા સુત્રસ્થાનમાં (અ. ૧૫, શ્લોક ૨૧ માં) કહેવા
વન્મુદિ ગમ્નાં ઔષધોના લેપ કરવો. અથવા નન્
માનાનાં પાદ્ય, મૂંઘના ઝાડની છાલ, કાચી તરબોળ,
લાલ, અંબેર, તરબોળનાં ફૂલ, એ ઔષધોના લેપ કરવો
કફવિસર્પમાં શુક્ર, પ્રમૂખાં ચોપવાનું બી, લેપ અને મુર્દા

સેકમળાન્યદ્વ્યપિલંપર્ણાન્ પથાપયમ્ ॥૧૬

વૈતેરેલોપઃ કુર્ચાદાયો હેપા પૂતાધિકાઃ ।

ઉપર કફવિસર્પમાં જે ઔષધ કહેવા તે વડે જ
વિનકરે ઉપર લિખન વગેરે કરવું, તથા તે જ ઔષધમાં
બી પાચીને તે વડે પ્રમુ ઉપર અપચા કરવો અને તે
જ ઔષધ વડે લેપ કરવા અને તેનું મુર્દા બહાર
તે તથા ઔષધોમાંથી જે ઔષધ શુક્ર વગેરે જે માં
માટે જાન્ય લેપ તે ઔષધ તે માં માટે લેપ
વાયુના વિસર્પમાં જ્યારે બી મનસા લેપ કરવા

કફ અને પિત્તના સ્થાનમાં જામ વાયુ બહાર જે કાઠ
લેપ કરવા? કાઠ દોષ માટે કાઠ લેપ કરવા?

કનકધાનગતે સામે પિત્તસ્થાનગતેષ્ઠયા ॥૧૮

મગ્ગીકાષ્ઠા હિતા ક્ષત્તા દર્શાપસે પૂતાન્વિતઃ ।

મન્યવેદીકાસ્ત્રનવસ્ત્રનુગ્મન્નન્નશરિષ્ઠઃ ॥૧૯

પાત્તવાઃ ઘણે ઘણેશ્ચેષ્ઠે

મન્યવેદીકાસ્ત્ર વગેરે

તમા વાયુ કફના સ્થાનમાં નાશ પામે તે કાઠ
કાઠ નાશ પામે તે કાઠ લેપ કરવા છે એવા કાઠ
વિનકરે એવામાં નાશ પામે તે કાઠ લેપ કરવા છે
તે કાઠનાં એ કાઠનાં લેપ કરવા તેથી તે કાઠ
વિનકરે લેપ કરવા તે કાઠનાં લેપ કરવા તે કાઠનાં

એ લેપ શ્લેશ્મલ બદલીને નવા કરવા, કેમકે તેના તે જ લેપને બદલવા વિના ચાતુ રાખવાથી તે મદવીર્ય થઈ જાય છે (અસર ઓછી થઈ જાય છે)

મિશ્ર દોષની ચિકિત્સા

સંસ્પૃદ્દેશે સંસ્પૃષ્ટમેતકર્મ પ્રશસ્યતે । ૨૦ ॥

જે વિસર્પમા બે કે ત્રણ દોષ ભેગા હોય તે પાછળ જુદાજુદા દોષના વિસર્પની જે ચિકિત્સા કહેલી છે તેને યોગ્ય રીતે ભેગી કરીને ચિકિત્સા કરવી, અર્થાત્ પાતવિસર્પ અને પિત્તાવિસર્પના ઔષધો મિશ્ર કરીને પાતપિત્તાવિસર્પની ચિકિત્સા કરવી, અને એવી જ રીતે બીજા મિશ્ર દોષની અને ત્રિદોષની ચિકિત્સા સમજવા

અગ્નિવિસર્પની ચિકિત્સા

શતધૌતધૃતેનામિ પ્રવિદ્યાત્કેવલેન વા ।

સેચયેદ્ધૃતમપ્થેન શીતેન મધુકામ્યુતા ॥ ૨૧ ॥

સિતામ્મસાડ્મોદજલૈઃ ક્ષીરેણશુરસેત વા ।

પાનલેપનસેકેષુ મહાતિક્તં પર હિતમ્ ॥ ૨૨ ॥

અગ્નિવિસર્પ ઉપર સો વાર ધોયેલા ધોતે જડો લેપ કરવો અથવા ફક્ત ધૃતમઃ વડે તે ઉપર સિંચન કરવું, અથવા જીંદીમધના ઠંડા પાણીથી સિંચન કરવું, અથવા સાકરના ઠંડા પાણી વડે, રાશવા કમળના ઠંડા પાણી વડે અથવા દૂધ વડે, રાશવા શેરડીના રસ વડે સિંચન કરવું અગ્નિવિસર્પવાળાને પીવામા લેપ કરવામાં અને સિંચન કરવામા મહાતિક્તધૃત (ચિ ૨૮ થી ૧૮૦) અતિશય હિતકર છે

ગ્રાધિવિસર્પની ચિકિત્સા

મન્યાચ્ચે રક્તપિત્તમ્ કૃત્વા સમ્યગ્યોદિતમ્ ।

ફાનાનિલગ્નં કર્મેષુ ધિષ્ઠસ્વેદોપનાહમ્ ॥ ૨૩ ॥

ગ્રાધિવિસર્પમા આગળ કહેવાઈ ગયેલી રક્ત પિત્તને મટાડે એવી ચિકિત્સા બરાબર કરીને પછી કફને અને વાયુને નાશ કરે એવી પિચરુષ અને પોષ્ટીકની ક્રિયા કરવી

મન્યિથીસર્પશ્લે તુ તૈલેનોળેન સેચયેત્ ।

વશ્મૂલવિપક્વેન તદ્દન્મૂર્જજલેન વા ॥ ૨૪ ॥

ગ્રાધિવિસર્પનું શુલ્ (સડકા) થતું હોય તો દય-મૂળમા પકવ કરેલા તેડ વડે તેના ઉપર સિંચન કરવું, અથવા દયમૂળમા પકવ કરેલા જામૂન વડે સિંચન કરવું અથવા દયમૂળમા પકવ કરેલા જળ વડે સિંચન કરવું

સુલોળ્ળયા પ્રવિદ્યાદ્વા પિષ્ટયા કૃણમન્યયા ।

નક્તમાલત્વવા શુક્લમૂલકૈઃ કલિનાડપવા ॥ ૨૫ ॥

સરગવાને વાટીને સહેવાય એવો ગરમ કરીને તે

વડે લેપ કરવાથી, અથવા કરજની છાલ વાટીને લગાર ગરમ કરીને તેના લેપ કરવાથી, અથવા સૂકા મૂળાને અથવા બહેડુ વાટીને તેના પાણી તેવી જ રીતે એટલે લગાર ગરમ કરીને લેપ કરવાથી ગ્રાધિવિસર્પ મટે છે

વન્તી ચિત્રકમૂલત્વક સૌધાર્કપયસી ગુડઃ ।

મહાતકાર્થિ કાસીસલેપો મિન્ધાચ્છિલામપિ ॥ ૨૬ ॥

શાહમર્માશ્રિતં પ્રત્યિ કિં પુનઃ કફસમ્ભવમ્ ।

દીર્ઘકાલરિથત પ્રતિધેમિર્મામ્બાચ મેપજૈઃ ॥ ૨૭ ॥

દંતીમૂળ, ચિત્રાનુ મૂળ, ચિત્રાની છાલ, ધોરનુ દૂધ, આકડાનું દૂધ, ગોળ, ભિલામાની મીઠા, લોરાકરી, એ ઔષધોના લેપ કરવાથી તે પથ્થરની છાટને પણ તોડી નામે તે પછી ઘસીરના બહારના માર્ગમા રહેલા કફની એક ગ્રાથિ(આડ)ને તોડે એમા થી નવાઈ । ઘણા કાળથી થયેલી ગાંઠ હોય તેને એ ઔષધોથી દાઢવી

મૂલકાના કુલત્યાનાં યૃષેઃ સક્ષારદાઢિમૈઃ ।

ગોધુમાર્ચૈર્વાદૈર્વા સતીધુમધુશાન્તૈઃ ॥ ૨૮ ॥

સક્ષોદ્રૌણીમળમંડીર્માતુલુહરસાન્વિતૈઃ ।

વિકલાયાઃ પ્રયોગેષ્વ વિપ્લવ્યાઃ શ્લોદ્રસયુતૈઃ ॥ ૨૯ ॥

દેવદારુગુહ્યોશ્વ પ્રયોગૈર્નિરિજસ્ય ચ ।

મુરતમહાતસક્તૌર્વા પ્રયોગૈર્માશ્લિકસ્ય ચ ॥ ૩૦ ॥

ધૂમૈદિરેકૈઃ શિરસઃ પૂર્વાંકૈર્ગુલ્મમેદનૈઃ ।

તસાયો હેમલવળપાપાળાદિપ્રપીડનૈઃ ॥ ૩૧ ॥

મૂળાના અને કળથીના યુષ્મા જવખાર અને દાડમ નાખીને પીવાથી, ગીધુ, મધ અને સાકરના દારૂ સાથે ઘડીની કે જવની વાનીઓ ખાવાથી, મધ અને ભિલ્લેરના રસ સાથે વારશ્લીતા મંડ પીવાથી, ત્રિફળાના, પીપરના, દેવદારના, ગળોના અને શિલા જિતના (ચિ ૨૮ થી ૨૮૦ મા કહેવા) પ્રયોગો મધ સાથે કરવાથી, (ચિ ૧૮ થી ૪૮૦ થી પરમા કહેવા) મુરતવક્ત્રુનો પ્રયોગ કરવાથી, ભદ્રાતકસક્તુનો પ્રયોગ કરવાથી, સુવર્ણમાશિકના પ્રયોગ કરવાથી, યોગ્ય ધૂમ પાન કરવાથી, નસ્ય લેવાથી, પડેલા (ચિ ૧૪/૮૬ મા) કહેવા ગોળાને ફાડે એવાં (વિમાર્ગ, અજપદ અને આદર્શ નામના) સાધનોના ઉપયોગ કરવાથી, તથાવેલા લેપમાં, સોનું, સિંધવ પથ્થર વગેરે વડે દબાવવાથી (ઘણા કાળથી થયેલી કફની ગાંઠ ફાટે છે)

કટુ ગાંઠ ઉપરની ક્રિયાઓથી ન મટે તો શરથી

કે ડામથી ભાજવી કે રામથી ચીરવી

અમિ. કિયામિ. સિદ્ધામિ-

વિવિધામિચ્છે સ્થિતઃ ।

ગ્રન્યિ. પાપાણકઠિનો યદિ નૈવોપશ્યામ્યતિ ॥૩૨॥

અથાસ્ય દાહઃ ક્ષારેણ શરૈર્દૈન્નાડપિ વા દિત્તમ્ ।

પાકિભિઃ પાચયિત્વા વા પાટયિત્વા તમુચરેત્ ॥૩૩॥

ઉપર ગાઠ તોડવાની જે વિવિધ ક્રિયાઓ કહેવી છે તે સિદ્ધ છે એ ક્રિયાઓ કરવા છતાં પણ ઘણાં ઝાળથી થયેલી અને વધેલી બળવાન રાને પથરા જેવી કકણ ગાઠ થમે નહિ, ફાટે નહિ તો પછી તેને ક્ષાર વડે બાળવી, અથવા સાઠો કે સોનું તપાવીને તે વડે તેને ઝામવી, અથવા પકવનારા ઓષધો વડે તેને પકવી ને પછી શસ્ત્ર વડે તેને ચીરવી રાને તમા જે ગાઠ ગદાઈ ગઈ હોય તને બહાર કાઢી નાખવી

અથિવિસર્પવાળાનું લોહી ક્યાર કાઢવું ?

મોક્ષયેદ્યદુશ્ચાશ્વસ્ય રક્તમુલ્લેશમાગતમ્ ।

પુનઃપ્રાપ્નતે રક્તે વાતશ્લેષમ્જિદ્વૈયધમ્ ॥૩૪॥

અથિવિસર્પ શેગવાળા માણસને લોહી સ્થાનથી નહિત થઈને વિકાર ઉત્પન્ન કરતું હોય તો તે લોહી વાગવાર કાઢી નાખવું (જગેા મૂકીને કે શસ્ત્રકર્મ કરીને લોહી કાઢી નાખવું) જ્યારે એ રીતે લોહી કાઢવામા આવે, ત્યાર પછી વાયુ અને કફન મટાડનાર ઔષધ કરવું વિસર્પ પચપચો થઈ જાય અને એમા દાહ થાય

અને પાકે તો છુ કરવું ?

પ્રક્રિયે દાહપાકાભ્યા યાદ્યાન્તર્ગ્ગણવત્ક્રિયા ।

દાર્બિલિદ્વલ્લકમિલ્લઃ સિદ્ધ સેલ ઘ્ણે દિત્તમ્ ॥૩૫॥

દૂર્વાચ્ચરસિદ્ધ તુ કફપિત્તોત્તરે વૃત્તમ્ ।

જ્યારે ગમે તે જાતનો વિસર્પ ગટગટો થઈ જાય, એમા બગતરા થાય રાને એ પાક (રોટલે પાકીને ફાટે તથા તેમાથી પડુ વહેવા લાગે), ત્યારે તેને બહાર થી અને રાદરથી પ્રાપ્તના જેવા ઉપવાર કરવા, દાંડ ડાદર, વાવડિંગ અને કપિલો, એ રીતેથી સિદ્ધ કરે તો લ પ્રભુમા હિતકર છે જે પ્રભુમાં કફ અને પિત્તનું બળ વધારે હોય તો દૂર્વા (પરો)મા સ્વસ્તથી સિદ્ધ કરવું થી મૂકવું

વિતર્પ માટે લોહી કાઢવાની ક્રિયા ઉત્તમ

પક્તઃ સર્વકર્માણિ રક્તમોક્ષણમેક્તઃ ॥૩૬॥

વિતર્પણમાં રોક બાળુ તેના ઢેટવા ઉપાયો કહેવા છે તે બધા મૂકીએ ૨ ને બીજા બાળુ એકલી લોહી કાઢવાની ક્રિયા મૂકીએ તો તે (લોહી કાઢવાની ક્રિયા) બીજા બધા ઉપાયોની બચાવર થાય છે, અર્થાત્ બીજા બધા ઉપાયો મળીને વિતર્પ મટાડવામા ઢેટલો અત્તર કરે છે, તેટલી અત્તર એકલી લોહી કાઢવાની ક્રિયા કરે છે

વિસર્પમાં વારંવાર લોહી કાઢવાનું કારણ

વિસર્પો ન હ્યસસ્ટુઃ સોડમ્પિત્તેન જાયતે ।

રક્તમેવાધ્રયથ્થાસ્ય ઘટુહોડસ્ર હરેદતઃ ॥૩૭॥

કોઈ પણ પ્રકારનો વિતર્પણ લોહી અને પિત્તના શેગ વિના ઉત્પન્ન થતો નથી એ વિતર્પના આશ્રય લોહી જ છે, નીજી નથી, એટલા માટે વિતર્પમાથી રાનેક વાર લોહી કાઢવું

બાહુ દોષવાળા વિતર્પણીને વિરચન થી સિવાય

બીજું કંઈ ન આપવાનું કારણ

ન વૃત્તં ઘટુદોષાય દેય યન્ન વિરેચનમ્ ।

તેન દોષો હાપરતધ્વસ્વગ્રકપિશિતં પચેત્ ॥૩૮॥

જે થી ૨ દોષવાથી વિરચન થાય નહિ એવું થી બાહુ દોષવાળા વિસર્પણીને આપવું નહિ, કેમ કે વિતર્પણેગમા મુખ્યત્વે કરીને પિત્તની ચિકિત્સા કરવાની છે, રાને વિરચન એ પિત્તના ઉપામા મુખ્ય ઉપાય છે પણ જડ થઈ ગયેલા દોષ વિરચન ન કરે એવું થી વિસર્પવાળા શેગીને આપવાથી નામડી, લોહી અને માગને પકવે છે, માટે વિરચન કરે એવું જ થી વિસર્પ વાળાને આપવું

શ્વપાશ્વદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વિસર્પ

ચિકિત્સિત નામાશ્વદોડધ્યાયઃ ॥૩૯॥

અધ્યાય ૧૯મો : કુષ્ઠ(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા

નિદાનમા કહેલા સમય પ્રમાણે વિતર્પ પાડી કુષ્ઠના(ચામડીના રોગ)ની ચિકિત્સા કહેવામાં આવેલ કરતાં અથમર કહે છે કે,

મયાતઃ કુષ્ઠચિકિત્સિતં ઘ્યાણ્યાસ્યામ્ ।

હિતિ હ સ્માહુતાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે કુષ્ઠ (ચામડીના રોગ) ની ચિકિત્સા સમજાવીશું' એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષીઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બધા કુષ્ઠમાં સ્નેહ પાવની આપવામાં

કુષ્ઠિન સ્નેહપાનેન પૂર્વે સર્વમુપાચરેત્ ।

(કુષ્ઠરોગમા ચામડી, લોહી અને માન બગડી ચકે છે (રોષ નીકળે છે), તેથી તથા રાત્રના સ્વભાવથી ઘેરી ૨ વચ્ચે કુષ્ઠ (પાનનું) થાય છે, માટે બધી જાતના કુષ્ઠવાળા માણસોને પ્રથમ ઘેરીની તૃપ્તિ કરવા માટે, સ્નેહપાન કરવાપર ઉપવાર કરવો

વાતકુષમાં કયો સ્નેહ પાવો ?

તત્ર વાતોત્તરે તૈલ ઘૃતં વા સાચિતં દિતમ્ ॥૧॥

દશમૂલામૃતેરણ્ડશાક્ષિપ્રમેષવૃદ્ધિભિઃ ।

તેમા જે કુષમા વાયુ બળવાન હોય તેમા (વાયુ વધારે કોષવાથી થયેલા કુષમા) દશમૂલ, ગળેા, એન્ડ મૂળ, ચણેાદી અને મહિસાપોગ (મેઝાસોગ), એ ઓષધો વડે સિદ્ધ કરેલુ ધી કે તેલ દિતકર છે

પિત્તકુષ વજેરમા કયો સ્નેહ પાવો ? તિક્તકંઘૃત

પટોલનિમ્બકટુકાદાર્વાપાઠાદુરાલમાઃ ॥૨॥

પર્પટં ત્રાયમાણાં ચ પલાંશં પાંચવેદપામ્ ।

ઘ્યાદકેડણ્શશોષેણ તેન કયોંનિમૈસ્તવ્યા ॥૩॥

ત્રાયન્તીમુસ્તમૂનિમ્બકલિજ્જકળચન્દત્રીઃ ।

સર્પિણો દ્વાદશપલં પચેત્તત્તિક્તક જયેત્ ॥૪॥

પિત્તકુષ્ટપરીસર્પપિટિકાદાહત્વદ્ધ્રમાન્ ।

કળ્પપાણ્ડ્વામયાન્ ગણ્ડાન્

દુષ્ટનાદીચળાપચી- ॥૫॥

વિસ્ફોટવિદ્રઘીગુસ્મશોનોન્માદમદાનપિ ।

શ્વોગતિમિરલ્પ્યજ્જપ્રહૃણીચિત્રકામલાઃ ॥૬॥

મગન્દ્રમપસ્મારમુદરં પ્રવર ગરમ્ ।

ગર્શોડચપિત્તમન્યાઞ્ચ

સુકુચ્છાન્ પિત્તજામ્ ગદાન્ ॥૭॥

પટોળ, લીમડો, કડુ, દારુનર, પહાડમૂળ, ધમાસો, પિત્તપાપડો, ત્રાયમાણ, એ ઓષધો ચાર ચાર તોલા લઈને ચાચસો બાર (૫૧૨) તોલા પાણીમાં નાખીને ઊકળતાઊકળતા આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહેતાં લગી ક્વાથ કરવો પછી તે ક્વાથમા આઠતાલીટ ૪૮ તોલા ધી નાખીને તેમા ત્રાયમાણ, ચોપ, કરિયાનુ, ઈન્દ્રજલ, પીપર, સુખડ, એ ૨૧૫થી એક એક તોલા લઈ તેનો કંક કરીને નાખવો પછી તે ધીને ધી માન થેષ રહેતાં લગી સિદ્ધ કરવું એ 'તિક્તકંઘૃત' કહેવાય છે એ ધી પીવાથી પિત્તકુષ, વિતર્ષ, ફેણીઓ, બળતરા, તરત, ચકર, ખાનગ, પાંડુરોન, ગૂમ્મ, દુષ્ટ નાડીગ્રસ્ત, ન પાકે એવો નસોગી, વિસ્ફોટક, નડ, જોગે, સોજ, ગાંડાપુ, મદરોગ, હૃદયન અને નિમિલ્લેન, વ્યનરોગ, શુદ્ધીરોગ, ધોરો કાક, કમરો, ભગર, વાઈ, ઉરરોગ, લેણીવા, વિપત્ત, હરત, રક્તપિત્ત અને બીજા ધમ્ પિત્તથી ઉત્પન્ન થયેલા બધુ કષ્ટસાધેન મટે છે

મહાતિક્તકંઘૃત

સત્ત્વચ્છાઃ પર્પટકઃ શમ્યાકઃ કટુકા વચા ।

ત્રિકલા પદ્મકં પાઠા રજન્વોં સારિવે કળે ॥૮॥

નિમ્બચન્દનયષ્ઠાદ્ધિશાલેન્દ્રયવામૃતાઃ ।

કિરાતતિક્તક સેવ્યં વૃષો મૂર્વા શતાવરી ॥૯॥

પટોલાતિવિપામુસ્તાત્રાયન્તીઘન્યવાસકમ્ ।

તૈર્જલેડણ્ગુણે સર્પિદ્વિગુણામલકીરસે ॥૧૦॥

સિદ્ધ તિક્તાન્મહાતિકં ગુણૈરશ્યધિક મતમ્ ।

સાતવણ, પિત્તપાપડો, ગરમાળો, કડુ, વજ, ત્રિકુળા, પચકણ, પહાડમૂળ, હાદર, દારુનર, અને જાતની સારિવા, પીપર, ગળાપીપર, લીમડો, સુખડ, લેણીમય, ઈન્દ્રજાલ, ઈન્દ્રજલ, ગળેા, કરિયાનુ, કડુ, વાળેા, અરડૂસી, મૂર્વા, ધનાવરી, પટોળ, અતિવિન, મોવ, ત્રાય માણ, ધમાસો, એ ઓષધોના કંક કરવો પછી ધીથી આઠગણુ પાણી લઈને તેમા ધીથી બમણો આમ બાનો ૨૨૪ નાખવો તેમાં ધી નાખીને ધીમા ઉપર કહેલો કંક નાખીને તે (સિદ્ધ) પકવ કરવું એ રીતે સિદ્ધ થયેલું ધી 'મહાતિક્તકંઘૃત' કહેવાય છે એ મહાતિક્તક ઘૃત ઉપર કહેલો 'તિક્તકંઘૃત' કરના અધિક ગુણવાગુ છે એમ ગુનિચોનુ માનવું છે

કક્ષુકુષમા કયો સ્નેહ પાવો ?

કફોત્તરે ઘૃત સિદ્ધં નિમ્બસતાદ્ધિચ્ચક્રકૌઃ ॥૧૧॥

કુષ્ઠોપળવચાશાલમિપાલચતુરજ્જુલૈઃ ।

કુષમા કફોષ બળવાન હોય તે (કફથી થયેલા કુષમા) લીમડો, સાતવણ, ચિત્રો, ઉપરેટ, મરી, વજ, ચળ, ચાચેલી અને મોટો ગરમાળો, એ ઓષધોના કંકથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું

બધા કુષ ઉપર કયો સ્નેહ પાવો ?

સર્વેષુ ચાલકરજં તૌયર સાર્પપ વિવેત્ ॥૧૨॥

સ્નેહં ઘૃત વા હમિજિત્વપ્યામહાતકૈઃ શૃતમ્ ।

બધા કુષમાં ભિન્નમાંથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું અથવા તવરિષા ચેરિષાથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું, અથવા તરતવથી સિદ્ધ કરેલું ધી પીવું, અથવા એ ૯ ઓષધો થી સિદ્ધ કરવો ઘરમાંથી નામે તે એક સ્નેહ પીવા અથવા વાપરવા, હરે અને ભિન્નમાંથી સિદ્ધ કરેલું ધી કે સ્નેહ પીવો

મારમ્વપ્સ્ય મૂલેન શત્કલ્પઃ શૃત ઘૃતમ્ ॥૧૩॥

પિશ્ન કુષ્ટ જપ્તયાગુ મગ્ન સ્વદિર જલમ્ ।

જરમાથામા મૂત્ર વડે તેા વાર સિદ્ધ કરું ધી પીવું અને પાણી તરેકે મેગનું પાણી (મેરમે કયા) પીવાયો અથવા હપવો એવી કુષલન તન્નાન મટી જાય છે

કયા કુષ ઉપર કયો અભંગ સ્નેહ

યમિરેવ યથાસ્વં ચ સ્નેહૈરભ્યજનં હિતમ્ ॥૧૪॥

પાછળ જે જે સ્નેહ કરેલા છે તે તે સ્નેહ વડે જે જે દોષને જે જે સ્નેહ યોગ્ય હોય તેનાથી કુષ ઉપર અભંગ કરવો હિતકર છે.

સ્નેહન પછી કુષવાળાનું ચોધન

જિગ્ધસ્ય શોધનં યોજ્યં વિસર્પેં યદુદાહતમ્ ।

કુષરોગીને સ્નેહપાન કરાવીને સિગ્ધ કર્યા પછી વિસર્પમાં (ચિ. અ. ૧૮ શ્લોક ૨૫, ૩ માં) જે જે ચોધન ઔષધ કરેલાં છે, તે વડે ચોધન કરવું યોગ્ય છે.

કુષમાં કોને કઈ રીતે લોહી કાઢવું?

લલાટહસ્તપાદેષુ શિરાશ્ચાસ્ય વિમોક્ષયેત્ ॥૧૫॥

મ્લછાનમલ્પકે કુષ્ટે શૃઙ્ગાઘાત્થ યથાયથમ્ ।

વેદો કુષરોગીના ચરીરની ચક્રિતેના વિચાર કરીને તેના કપાળની, હાથની અને પગની ક્ષય ખાવવી. જે કુષ યોગ્ય હોય તે પ્રચ્છનકર્મ કરવું અને દોષના પ્રિસામે સ્મૃતી વગેરેના ઉપયોગ કરીને બગરેલું લોહી કાઢી નાખવું. (પ્રચ્છનકર્મ માટે જુઓ સૂ. ૨૬/૫૦ થી ૫૩)

કુષવાળાને લોહી કાઢવા પછી અને વિરેચન

કર્તા પછી કયો સ્નેહ પાવો? કારણ

સ્નેહૌપચાયયેચ્ચૈનં કુષ્ઠૌરન્તરાડન્તરા ॥૧૬॥

મુક્તસ્ત્વિરિક્તસ્ય રિક્તકોષ્ટસ્ય ક્ષુદ્રિનઃ ।

મમજનસ્તથા શ્વસ્ય ન સ્વાદેહમમજનઃ ॥૧૭॥

કુષરોગીનું લોહી કાઢવા પછી તથા તેને વિરેચન આપ્યા પછી કુષનો નાશ કરનારા સ્નેહ વડે વચમાં-વચમાં તે રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને તૃપ્ત કરવો એમ કરવાથી (કુષનાશક સ્નેહ પાવાથી) વાયુ ઝેનું લોહી કાઢવું છે એવા તથા જુવાબ કરાવેલા અને તેથી જેને કોહો ખાલી થઈ ગયો છે, એવા તે કુષરોગીના દેહને નાશ કરતો નથી. (અર્થાત્ કુષરોગીનું લોહી કાઢવાથી તથા તેને વિરેચન આપવાથી તે રોગીના કાષ્ઠો ખાલી પડી જવાથી કુષરોગીનો વાયુ કોષીને તેના દેહને નાશ કરે છે, માટે એ વાયુને કોષ અટકાવવાને તેને પાછળ કરેલા કુષ મટાડે એવા સ્નેહ પાવા જોઈએ.)

વિસર્પ, તાપ, કમળો, લોહીમગ્ન અને કુષ માટે

વજ્રકથૂત

શાસ્ત્રામૃતાનિમ્બવરાપટોલ-

મ્યામીકરજીવફક્તકપકમ્ ।

સર્પિવિસર્પજ્વરકામલાસ-

કુષ્ઠાપહં વજ્રકમામનન્તિ ॥૧૮॥

અરકુચી, ગળો, લીમડો, ત્રિકુળા, પટેલ, રીંગણી, કરંજ અને વીરસુવાળો એ ઔષધોના કંકથી પકવ કરેલું ઘી વિસર્પ, તાપ, કમળો, લોહી બગડવાથી થતા રોગ અને ચામડીના રોગ એટલા રોગને દૂર કરનારું છે એમ મુનિઓ કહે છે.

મહાવજ્રકથૂત

ત્રિફલાત્રિકટુદ્વિકાન્ઠકારી-

ફટુકાકુમ્ભનિકુમ્ભરાજવૃક્ષૈઃ ।

સવચાતિવિપાક્ષિકૈઃ સપાટૈઃ

પિચુમાર્ગીર્નવવજ્રદુગ્ધમુષ્ટા ॥૧૯॥

પિટ્ટૈઃ સિદ્ધં સર્પિપઃ પ્રસ્થમેભિઃ

મૂરે કોષ્ટે સ્નેહનં રેચનં ચ ।

કુષ્ઠશ્ચિત્રગ્રીહવર્ધમાદિમુસ્માન

હન્યાત્કુચ્છૂલ્લસ્ત્નમ્હાવજ્રકાલ્પમ્ ॥૨૦॥

ત્રિકુળા, ત્રિકટુ, બની રીંગણીઓ, કડુ, નસોત્તર, દંતીમૂળ ગરમાળો, વજ્ર, અતિવિષ, ચિત્રો, પલામૂળ એ ઔષધોમાંનું દરેક એકએક તોલા લેવું. પછી નવા ચોરનું દૂધ ચાર તોલા લઈને તેમાં તે સ્પર્શ કરી કરવો. પછી ઘીથી ચોગળા પાણીમાં ચોમક તોલા ઘી નાખીને તેમાં ઉપર કરેલા કંક નાખવો અને ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી સખત કોષાવાળાને સ્નેહન અને રેચન બંને થાય છે. વળી તે ઘી અતિ દુસ્ત્રાધ ચામડીના રોગ, ધોળો કોઠ, બટેલ, વધરાવળ અને જાળો એ સર્વ રોગોના ઉત્તાવળે નાશ કરે છે. એને 'મહા-વજ્રકથૂત' કહે છે.

વમન અને વિરેચન કયો એવું ધી

વન્ત્યાદકમર્પાં દ્રોણે પન્ત્યા તેન પૃતં પચેત્ ।

ધામાર્ગવપલે પીતં તદ્દુર્ગ્ધો વિશુદ્ધિત્ ॥૨૧॥

દંતીમૂળ બન્ધોષપન (૨૫૬) તોલા લઈને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમાં તેનો કવાય કરવો તે કવાયમાં ઘી નાખીને ગલકીનાં મૂળનો કંક ચાર તોલા નાખીને તે વડે ઘી સિદ્ધ કરવું. એ ઘી પીવાથી ઉપરથી મુખ દ્વારા (ઊલટી કરીને) તથા નીચેથી (વિરેચન કરીને) શુદ્ધિ થાય છે.

કુષ વગેરે માટે આર્વર્ગકીયુત

આવર્તકીયુતો દ્રોણે પચેદાંશરોપિતમ્ ।

તન્મૂલૈસ્તથ નિર્વૃદ્ધે ઘૃતપ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥૨૨॥

પીત્વા તદેકદિવસાન્તરિતં સુજીર્ણં

મુજીત કોદ્રવમસસ્કૃતકાઙ્ગિકેન ।

કુષ્ટ ચિલાસમપર્ચીં ચ વિજેતુમિચ્છન્

ઈચ્છન્ પ્રજાં ચ વિપુલા મ્હણ સ્મૃતિં ચ ॥

ચારસો તોલા સોનામુખી (મીઠીઆવળ) ના પાદક ઘઉંને ૧૦૨૪ તોલા પાણીમા તેનો ક્વાથ કરવો પછી ઓક્ષતાઓક્ષતા આઠમા ભાગનુ પાણી બાકી રહે ત્યારે તેમાં ૬૪ તોલા ઘી નાખીને તેમા સોનામુખીના મૂળનો કટક નાખીને તે ઘી પકવ કરવું (મૂળમા આવર્તકો છે તેનો અર્થ 'બ્રહ્મતી' એવો પણ થાય છે, માટે એ રીતે અર્થ કરતા મોટા દત્તીમૂળના ક્વાથમા ઘી નાખી તેમા તેનો જ રોટલે મોટા દત્તીમૂળનો કટક નાખીને ઘી પકવ કરવું) એ ઘી એક એક દિવસને આતરે પીવું એ ઘી બરાબર પચી ગયા પછી સસ્કાર આપ્યા વિનાની કાજી સાથે કોદરીનું ભોજન કરવું એથી કુષરોગ, કિલાસ નામે કુષ, ન પાકે એવી રસોળીનો રોગ, એ સર્વ મટે છે, વળી એથી બહુ પ્રજા થાય છે, ગ્રહલુ શક્તિ અને પાદશક્તિ વધે છે

કુષ્ટના બીજ ઉપાય

ચતૈલ્લીતકવસા ક્ષૌદ્રજાતીરસાન્વિતા ।

કુષ્ઠમ્પી સમસર્પિર્વો લગાયઞ્ચસનોવકા ॥૨૪॥

ગંધક, મધ અને ઘોળ, એ ત્રણને મિશ્ર કરીને બ્રહ્મચર્ય પાળીને જે માણસ પીએ તેનો કુષરોગ મટે છે અથવા ખેર, બીજલો અને વાળો એમા ગંધક રાને અને ગંધક ભેટલું ઘી મેળવીને ખાવાથી કુષ મટે છે (કુષરોગીએ બ્રહ્મચર્ય પાળવું)

કુષરોગીનું પધ્યાપધ્ય

શાલયો યવનોધૂમાઃ કોરટ્પા. પ્રિયઙ્ગવ. ।

મુશ્ન મસૂરાસ્તુવરી તિલકાકાનિ જાઙ્ગલમ્ ॥૨૫॥

વરાપટોલજલદિરનિમ્બાવધ્વકરયોજિતમ્ ।

મચાન્વૌપધગર્ભાણિ મથિત ચેન્દુરાજિમત્ ॥૨૬॥

અજપાન હિત કુષ્ટે ન ત્યમ્લલવળોવળમ્ ।

વચિબુગધુદાનૂપતિલમાર્ણસ્યજેત્તરામ્ ॥૨૭॥

ડાંગર (ચોખા), જવ, ઘઉં, કોદર, કાંગ, મન, મસુર, તુવેર, કડવા થાક (કારેલાં વજેરે), જગલ દેશનાં પ્રાણીઓનું માસ, એ ભોજનને ત્રિકા, પટોળ, ખેર, ચીમળો, બિલામાં એની સાથે ભેજવીને ખાનું ને કુષરોગમાં હિતકર છે વળી કુષ મટાડે એવીં ઓપધ જેમાં નાખ્યાં હોય એવા ઘઉં, બારસે નાખેનીં ઓધ, એ સર્વ જનપાન હિતકર છે, પણ ખાટા,

ખાસ અને તીખા પદાર્થો (ભોજન) હિતકર નથી, દહીં, દૂધ, ગોળ, ચનૂપ દેશના પ્રાણીનુ માસ, તલ અને અડદ, એટલા ભોજન તેા કુષવાળાએ ભિન્ન કુલ તબવા (દરેક રોગમા રોગને ઉત્પન્ન કરનારા (કારણરૂપ) આહાર, વિહાર અને ક્રિયાનો ત્યાગ કરવાનો કહેલો હોય છે એ ત્યાગ (પરેઠ) તે રોગની ચિકિત્સા છે એમ જણવું)

ભાવચોગ્ધવાળી બાવચી, તુકમરિયા નહિ કેટલાક ભાવચીને બાવચો પણ કહે છે

પાકેલા દોષ માટે થોપન, ક્વાથ કુષ વજેરે માટે છ રાતનો પ્રયોગ

પટોલમૂલત્રિફલાવિશાલાઃ

પૃથ્વ્યત્રિભાગાપચિત્ત્રિશાળાઃ ।

સ્યુક્ષ્માપમાણા કદુરોહિણી ચ

માગાધિકે નાગરપાદયુક્તે ॥૨૮॥

વતત્તલ્લં જર્જરિત વિપક્વ

જલે પિવેદોપવિશોધનાય ।

ઝીર્ણે રસેર્ધન્યમૃગદ્વિજાનાં

પુરાણશાસ્ત્રોદનમાદદીત ॥૨૯॥

કુષ્ટ વિકાસં પ્રહ્ણીપ્રદોષ-

મર્છાસિ કુચ્છ્રાણિ હલીમક ચ ।

પદ્માવયોગેન નિહન્તિ ચૈતદ્

દ્વદ્વસ્તિશ્લ વિપમન્ચર ચ ॥૩૦॥

પટોળમૂળ, ત્રિકા (દરેક, બહેડ, આમનાં), ઈન્દ્રવાસ્પી, એ દરેક રૂપેય ત્રણ શાખામાંથી એક નવીયાથ બાદ કરતા જે આવે તેટલાં લેવાં, (થાણુ એટલે પાવલીબાર) અર્થાત્ દરેક આઠ આઠ માસા ભેટલાં લેવા એ જ પ્રમાણે ત્રણમાસ અને કેડુ ત્રણ માસ લેવાં સુક લે માસ લેવી, એવી રીતે આઠ રૂપેય મળીને આઠાગીત માસા એટલે ચાર તોલા રૂપેય લેવું પછી તેને અધકચર ખાંડીને પાણીમાં ઊભાવું એ પકવ થયેલા ઓપધને દોષનું થોપન કરવા પીવું જ્યારે એ ઓપધ પવી જપ ત્યારે જનલ પ્રદેશનાં પધુ તથા પટોળીના મોતરત સાથે જૂના થાવિ ચોખાનો ભાત ખાવો એ પ્રયોગ છ રાત્રીઓ લીતનાં સુધી કરવાથી કુષ્ટ ન, કિસતવન, ગ્રામીસોન, કુસાધ વસ, પ્લીમકચોન, હદવનું અને મુનાસનું મૂન તથા વિપમન્ચર મટે છે

માપ (માસ) — ૧ માસ = ૧ દામ્

શામ્ — ૧ દામ્ = ૧ તોલો

કુષ્ટ વગેરે માટે ઔષધી

વિઙ્ગસારામલકામયાનાં

પલત્રયં ત્રીણિ પલાનિ કુમ્ભાત્ ।

ગુડચ્ચ ચ દ્વાદશ માસમેષ

જિતાત્મનાં હન્યુપયુજ્યમાતઃ ॥ ૩૧ ॥

કુષ્ઠચિત્રશ્વાસકાસોદરાશ્ચ-

મેહહ્રીદયશ્ચિત્તજનનુગુલ્માન્ ।

ચિદ્ધં યોગં પ્રાહ યક્ષો મુમુક્ષો-

મિશ્રોઃ પ્રાણાન્ માણિભદ્રઃ કિલેમમ્ ॥ ૩૨ ॥

વાવડિંગ, ખિંગાર, આમળા, હરડે, એ ચારે મળીને બાર તાલા લેવા, નસોતર બાર તોલા લેવું ગોળ અડતાલીન તોલા લેવો એ નવ એકકુ કરીને એક મહિના ચુધી ખાવું તથા સામગ્રી લોવું (પરજ બરોબર પાનવી) બધું મળીને એ ઔષધ બોતેર તાલા થાર છે માટે દરેક બોતેર તોલાનો રીનુસો બાળ ખાવો (જીઠ જગ્યાએ પણ એ રીત ઔષધ ખાવા નું માપ સમજવું) એ ઔષધ ખાવાથી ચામડીના રોગ, ધોળો કાઠ, દમ, ખાસી, ઉદરરોગ, ઉત્ત, પ્રમેક, બરોળ, રસોડી, કમિયા, ગોગ્રો એ રોગ મટ છે એક મિનુ રાગથી પ્રાપ્ત તબીબા હવા, તન મિલિબદ્ર નામે અને આ નિદ્ર રોગ કથા છે

ભૂતિશ્ચનિશ્ચત્રિફલાપક્ષકાતિવિપાકળાઃ ।

મૂર્વાં પટોલાદિનિશાપાઠાતિક્તંદ્ર્યારુણીઃ ॥ ૩૩ ॥

સકલિદ્ધચાસ્તુલ્યા દ્વિગુણાશ્ચ યયોત્તરમ્ ।

લિહ્યાહત્ત્રિવૃદ્ધાલીઝૂળિતા મધુસપિયા ॥ ૩૪ ॥

કુષ્ઠમેહપ્રસુતીનો પરમ સ્વાત્તદૌષધમ્ ।

કરિયાનુ, લીમડે, ત્રિફળા, પચકાષ, નિવિર, પીપર, મોરચેવ, પટોળ, હાદર, દાન્ડાદર, પાળામૂળ, કડું, ઈન્દ્રવારૂણી, ઈન્દ્રગવ, વગ એ ઔષધી સરખે બાળે લેવા, નોળાળો, નસોતર, અને જાલી, એ ઉત્તર તર બમણા લેવા, એટલે કરિયાનુ વગેરે ઔષધ એક એક તેલો લઈને તે દત્તમૂળ જે તાલા, નસોતર તર તેલા અને પ્રાલી આઠ તોલા લેવી એ ત્રી ઔષધાનુ ચુર્ણ કરીને તને મધ તથા ધી સાથ ચાટવું નામડીના રોગ, પ્રમેહ અને પ્રસુતિ નામે વાયુતન મટાવાનું એ શેષ ઔષધ છે

નૌધ . મધ ન થી વગલમા સરખા લેવા નહિ.

વરાવિઙ્ગરૂળ્યા યા લિહ્યાસેલાન્યમાશ્કિઃ ॥ ૩૫ ॥

અથવા ત્રિફળા, વારડિ અને પીપર, એ ઔષધ ચતા ચુર્ણને તેલ, ધી અને મધ સાથ ચાટવાથી વાયુ

કુષ્ઠરોગ મટે છે.

કાકોદુમ્બરિકાષેલ્લનિમ્વાદ્યદ્યોપકલ્કવાન્ ।

હન્તિ વૃક્ષકનિર્મૂહઃ પાનાત્સર્વાસ્ત્વગામયાન્ ॥ ૩૬ ॥

કળો ઉમરડો (ગુદર), વાવડિંગ, લીમડે, મોષ, ત્રિકટુ એ રોપધીના કડક મહિના ઈન્દ્રગવનો કવાય પીવાથી સર્વે નામડીના રોગ મટે છે

કુટજાગ્નિનિમ્બનૃપતસ્લદિરાસનસપ્તર્ણનિર્મૂહઃ ।

સિદ્ધા મધુધૂતયુકાઃ કુષ્ઠપ્રીમંશ્લયેદમયાઃ ॥ ૩૭ ॥

ઈન્દ્રગવ, રિતો, લીમડે, ગરમાળો, ખેર, જીબલો, સાતવત, એ રોપધીના કવાયમા પકવ (સિદ્ધ કરવી) હરડેને મધ તથા ધી સાથે ખાવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામ છે

દાર્શીલદિરનિમ્વાનાં ત્વક્કાથ. કુષ્ઠપૂરન ॥

દાગદાગર, ખેર અને લીમડો, રોમની છાલનો કવાય ચામડીના રોગનો નાશ કરનારા છે

નિશોત્તમાનિમ્બપટોલમૂલ-

તિક્તાવલાલોહિતયષ્ટિકામિઃ ।

કૃતઃ કયાય. કફપિત્તકુષ્ઠ

સુસેવિતો ધર્મ દ્વોષ્ઠનસિ ॥ ૩૮ ॥

અમિરેવ ચ કૃતં ધૂતમુલ્યં

મેવજર્જયતિ માલતકુષ્ઠમ્ ।

કલ્પયેત્તદિરનિમ્બગુડ્ડની-

દેરદાવરજની પૃથગેવમ્ ॥ ૩૯ ॥

જેમ ધર્મ નાનો નીતે પાનવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે તમ, હાદર, ત્રિફળા, લીમડે, પટોળમૂળ, કડું, વગ અને મજાલ, એ ઔષધિને કવાય કરીને પીવાથી વાયુ ક્ષી પિત્તની શરેલા કુષ્ઠને । મટે છે જે ના ઔષધી વડ નિદ્ર કરેનું થી વાતકુષ્ઠને મટા છે જે ના પ્રમાણે ખેર, લીમડે, નજો, દેવડા, હાદર, એ દરેક ઔષધ ગુડ, ગુડ લઈને તે વડ સિદ્ધ કરેનું થી પાનવાથી વાયુ કુષ્ઠ ના મટે છે

પાઠાદાર્શીલદિગુણેષાકટુકામિ-

મૂનં ચુક્ત શકયૈષ્ઠોષ્ણજલ યા ।

કુષ્ઠા પીવા માસમરક્ સ્વાદુગુદકીલી

મેદી શોફી વાપરુરજીર્ણી કમિમાશ્ચ ॥ ૪૦ ॥

પાળામૂળ, હાદર, રિતો, કાળા નાઈરવની કાળી, કડું ના ઈન્દ્રગવ, રોમનું ચુર્ણ નામુલ્યમાં મિત્રાન થીતુ ન રવા એ ચુર્ણ સાથ નરમ પાણી થીતુ ના પ્રમાણ એક માન નુખી કવાયથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામ છે, તેમ ના રાત્રીના રાત્રી, પ્રતેરનાશ, સાથ

વાળો, પાડુરાગવાળો, અજીર્ણવાળો અને કરચિયાવાળો પણ એ ઔષધ એક માસ પીએ તો નીશીની થાય છે

લાક્ષાદન્તીમધુરસવરાદ્રીપિપાઠાવિટક
પ્રત્યકુણ્ઘીચિકિત્સુરજનીસતપર્ણાટરૂપમ્ ।

રક્તા નિમ્બં સુરતરુ કૃત પક્ષમૂલ્યો ચ ચૂર્ણે ।

પીંચા માસ જયતિ હિતભુગવ્યમૂલ્યેણ કુષ્ઠમ્ ॥૪૧

લાખ, દત્તીમૂળ તાડ, ત્રિકુટા, રિત્રો, પાડાડ મૂળ, વાવડિંગ, ઘોળો અથેડા, ત્રિકટુ, હાદર, સાતવણ અરૂંધી, મજ્જા, લીમડા, દેવદાર અને વશમૂળ, એ ઔષધાનુ ચૂર્ણ એક મહિનો ગાયના ગૂંચ સાથે પીવું અને પછે ભિજન કરવું, એથી કુષ્ઠરોગ મટે છે

નિશાકળાનાગરવેહૃતૌર

સવહિતાપ્ય કમશો વિર્વાંધતમ્ ।

ગવામ્બુપીત ઘટકીકૃતં તથા

નિહન્તિ કુષ્ઠાનિ સુદારણાન્યપિ ॥૪૨॥

હાદર એક ભાગ, પીપર બે ભાગ, રૂક ત્રણ ભાગ, વાવડિંગ ચાર ભાગ, ચેરિયુ પાંચ ભાગ, રિત્રો છ ભાગ, મુવર્ણમાસિક સાત ભાગ, રો રીતે અનુક્રમે વધારે વધાર વર્ધન તેનું ચૂર્ણ કરીને ગાયના મૂત્ર સાથે પીવું, અથવા તેની ગોળો કરીને ગાંધા મૂત્ર સાથે પીવી, તેથી અત્યંત દારણ કુષ્ઠ મટે છે

(સમસમા ગુટિકા)

નિકટૂત્તમાતિલાકરક

રાજ્યમાક્ષિકસિતોપલાવિહિતા ।

ગુલિકા રસાયન કુષ્ઠ

જિજ્ઞૃષ્યા ચ સતપમા ॥૪૩॥

ત્રિકટુ, ત્રિકુટા, તડ, બિલામા, ઘી, મધ, ૫૪૨, એ સાત ઔષધ સરખે ભાગે વર્ધન તેની ગોળો કરવી એ સમસમા નામની ગોળો કુષ્ઠ મારવાની વીંચ વધાર નારી તથા ૨ ૫૫૧ છે

ચન્દ્રશકલાધિરજની

વિઙ્ઘત્તવરાસ્ત્વરુષ્કરત્રિકન્થામિ ।

ઘટકા ગુડાશક્લતા

સમસ્તકુષ્ઠાનિ નાશાયન્ત્યગ્ચક્તા ॥૪૪॥

બાવડી, રિત્રો, હાદર, વાવડિ, તતરિયા, ચેરિયાને દત્તિયા, બિલામા, ત્રિકુટા, એ ચીકણી નીચા ગોળીઓ કરીને રાત્રે ખાવાથી બધા ચામડીના રોગ નાશ પામ છે

વિઙ્ઘમ્હાતકપાકુચીના

સદ્વીપિવારાદિહરીતકિનામ્ ।

સલાક્ષલીકૃષ્ણતિલોપકુલ્યા

ગુહેન પિષ્ઠી વિનિહન્તિ કુષ્ઠમ્ ॥૪૫॥

વાવડિંગ, બિલામા, બાવડી, રિત્રો, વારાહીક, (ભોપકાળ) હાદર, જળપીપર (=રતવિત્રો), કાળા તથા પીપર, એ ઔષધોની ગાંધા ગોળી કરીને ખાવાથી મક મટ છે

શશાક્ષલેષા સવિઙ્ઘસારા

સપિપ્લીકા સહુતાશમૂલા ।

સાયોમલા સામલકા સનૈલા

કુષ્ઠાનિ કુચ્છાણિ નિહન્તિ લીલા ॥૪૬॥

બાવડીમા વાવડિંગનું મૂળ, પીપર, રિત્રાનું મૂળ, લાઝનું કીટું અને ચામડા મેદવીન તને તડ નાથ બાવડીના ચાટવાથી કુ સાં ૧ ચામડીના ૧૧ મટ છે

પર્થ્વાતલગુઙે પિષ્ઠી કુષ્ઠ સાદક્કરેજયેત્ ।

ગુડાકર્કરજન્તુપ્રસોમરાજીઘ્તાડવયા ॥૪૭॥

હાદર, તડ ગાળ ૨ ને બિલામાની ૫૫૧ કરીને ખાવાથી ચામડીના રોગ મટે છે, અથવા ગાળ, બિલામા, વાવડિંગ અને બાવડીની ગોળી કરીને ખાવાથી પાંચ ચામડીના રોગ મટે છે

વિઙ્ઘાદિજનુશ્ચોદ્રસર્પિષ્ણત્વાદિર રજઃ ।

કિટિમશ્વિવદ્રુષ્ણ લાદેન્મિતહિતાશન ॥૪૮॥

વાવડિંગ, શિયાળિત અને મેરલા નું ચૂર્ણ કરીને મધ તથા ઘી સાં ૧ ખાવાથી કિટિબ નામે કુષ્ઠ રોગ મક અને હાદર (દારણ) એ રોગ મટે છે ૧ ૫૫૧ માં ૫૪૨ અને ૫૪૧ ભાગનું કરવું

સિતાતૈલકૃષ્ણાણિ ધાત્ર્યયોમલવિપ્લી ।

લિહાન સર્વકુષ્ઠાનિ જવત્યતિમુકુષ્ણયિ ॥૪૯॥

નાકર, વારાહી, ચામડા, લાઝનું મે ૧૫૫ એ સવળ ચૂર્ણ તડમા પ્રિય કરીને ૫૫૧ ૧ ૫૪૧ પ્રમરના મુશકરી મટે અથવા ચામડીના ૫૫૧ ૫૫૧ ૫૫૧ છે

મુસ્ત યથાપ ત્રિકલા મશિષ્ઠા દાય પક્ષમૂલે કે ।

સતચ્છદ્વનિમ્બયરુ સવિશાલા ત્રિપકો મૂળો ॥૫૦॥

ચૂર્ણ તર્પણમાર્ગનેચેમિ સપાજિત સમરણમ્ ।

નિવ્ય કુષ્ઠનિપદ્ધનમેતપ્રાયોગિક સાદન્ ॥૫૧॥

શ્વપુ સપાન્દુરોગં

શિવ પ્રહણીત્રોયમશાંતિ ।

વર્ધમનન્દરપિટકાસ્ત્વરુકાટાપનીહન્તિ ॥૫૨॥

માળ, ત્રિકટુ, ત્રિકુટા, મજ્જા, દેવદાર, વશમૂળ,

સાતવણુ, લીમડાની અતરછાવ, ઈન્દ્રવાસ્પતી, ચિત્રે, જીરવેલ-એ ઔષધો સરખે ભાગે લેવા અને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તેમાં નવ ભાગ તાજુ નાખીને તેમાં ગંધ મેળવવું એ પ્રાયોગિક ચૂર્ણ છે એને નિત્ય ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠરોગ નાશ પામે છે વળી સોજ, પાડુરોગ, ઘેળો કોઠ, ગ્રહણીદોષ, હરત, વધરાવળ, ભગદર, ફોદીઓ, ખસુલ, કોઠ, આપલી (ન પાકે એવી રસોળી)-એ સર્વ રોગ પણ તે ચૂર્ણ ખાવાનો પ્રયોગ કરવાથી મટે છે

રસાયનપ્રયોગ

રસાયનપ્રયોગેણ ભુવરાસ્થીનિ શીલયેત્ ।

મહાત્તકં વાકુલિકાં વદિમૂલં શિલાહ્વયમ્ ॥૫૩॥

તવરિયા ચેરિયાનો દળિયો, બિલામાં, બાવલી= (બાવડો, તકમરિયા નહિ), ચિરાનું મૂળ કે ચિલા જિત-એમાંથી ગમે તે કોઈ એક ઔષધનો રસાયન વિધિથી પ્રયોગ કરવાથી કુષ્ઠરોગ મટે છે (જુઓ ઉત્તરે સ્થાન અ ૩૯ (રસાયન સ્વધ્યાય) શ્લોક ૮૩ થી ૯૧, ૭૪ થી ૭૮, ૧૦૭, ૬૨ થી ૬૬, ૧૩ થી ૧૩૮)

લેપ વગેરે બહારના ઉપચાર કરતાં યદેર્ચા યદેરની અંદરના દોષ મટાડવાની જરૂર

इति बोधे विनितेऽस्तसु-

त्वस्यે શામનં યદિઃ પ્રલેપાદિ દિતમ્ ।

તીક્ષ્ણલેપોત્ક્રિયં

કુઠં દિ વિવૃષિમેતિ મલિને દેહે ॥૫૪॥

એ રીતે ઉપચાર કરવાથી યદેરની અંદરના દોષોમાં નાશ કર્યા પછી જ્યારે દોષ નામડેમાં રહેલા દોષ ત્યારે બહાર યદેર ઉપર પ્રલેપ વગેરે કરવું હિતકર છે, કેમ કે યદેરની અંદરની શુદ્ધિ કર્યા વિના કુષ્ઠ ઉપર બહાર (નામડે ઉપર) તીક્ષ્ણ પ્રલેપ કરવાથી કુષ્ઠ ઉલ્કાલેપ પામીને દોષવાળા યદેરમાં વૃદ્ધિ પામે છે, માટે પ્રથમ અતઃશુદ્ધિ કર્યા પછી બહાર પ્રલેપ વગેરે કરવું હિતકર છે

કુષ્ઠ પર લેપ કરવાનો વિધિ

સ્થિરકઠિનમણ्डलानां कुष्ठानां

પોટલેહિતઃ સ્વેદઃ ।

સ્થિરો સ્થંભ કુઠં શર્ક્ષેલિપિતં પ્રલેપનૈલિભ્યેત્ ॥૫૫॥

જે કુષ્ઠમાં નામડે ઉપર સ્થિર અને કઠ્ઠા મટા (નામા) થયા હાથ તેન પાડીને વડે રક્ત કાઢીને પરતેલા કાઢેલા પછી જ્યારે કુષ્ઠ પરતેલામાં રાખ તથા નામા ડિપલે ત્યારે તેને શલ રંગે ખોતરીને પછી તે ઉપર લેપના ઔષધ વડે લેપ કરવો

કેવા કુષ્ઠમાં અને કી રીતે સાર આપવો?

येषु न शङ्खं कम्पते स्पर्शेन्द्रियनाशानेषु कुष्ठेषु ।

તેષુ નિપાત્યઃ ક્ષારો રક્તં લોપં ચ વિસ્નાવ્ય ॥૫૬॥

સ્પર્શદ્રિયનો નાશ કરનારા જે કુષ્ઠમાં થયેલા યદેર નથી, તે કુષ્ઠમાંથી લોહી અને દોષ કાઢીને સાર વાપરવો, અર્થાત્ તેમાંથી બગડેલું લોહી અને દોષ કાઢીને યદેર સાર બહારાવવો

કઠ્ઠા, કરકરા, જડ, સિયર અને જૂના

કુષ્ઠ ઉપર લેપ

लेपोऽतिकठिनपक्षे सुप्तं कुष्ठे स्थिरे पुराणे च ।

પીતાગદસ્ય કાર્યો વિધેઃ સમન્વોઽગદેશ્ચાનુ ॥૫૭॥

જે નામડેના રોગ અત્યંત કઠ્ઠા અને કઠરા સ્પર્શવાળો લેપ તથા જે જડ, સિયર અને ઘામા કાઢેલા લેપ ત નામડેના રોગવાળાને પ્રથમ ઔષધ વિદ્યાર્થીને પછી તેના કુષ્ઠ ઉપર મત્ત તથા ઝેરકાંચા વડે લેપ કરવા અને તે પછી ઔષધનો લેપ કરવો

સ્તમ્ભ, બાડુ સ્વાપવાળા, પરતેલા વિનાના,

ચેળવાળા કુષ્ઠ ઉપર લેપ

स्तम्भानि सुप्तसुताम्यस्वेदन-

કણ્ઠુલાનિ કુષ્ઠાનિ ।

घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकषास्त्रिः प्रदेह्यानि ॥ ५८ ॥

જે કુષ્ઠ સ્તમ્ભ, બાડુ જડ, પરતેલા ન નીકે એવા અને ખરજ (વજ) આવે રહેલા લેપ તને વડાં છાપીના બદલા વડે અથવા તમુદ્રીનું વડે અથવા ઘઉં વડે યદેરને પછી તે ઉપર લેપ કરવો

કુષ્ઠમાં માટે નામડાનું પાણી

मुस्ता त्रिफला मदनं करय

મારવધઃ ત્રિફલવાઃ ।

सताहकुष्ठफलतीक्ष्णार्थः सिद्धार्थकं ज्ञानम् ॥ ५९ ॥

ઘોષ, ત્રિફળ, ઘોઠા, કરકરા, નામામાં, ઈન્દ્ર, સાનમ, ઉપરેટ, કોન, દોષોના અને યદેરને પાણીના ઉગારીને ૧ પાણીથી કુષ્ઠમાં માનવન લગા કરવું

કુષ્ઠમાં અને વખન, ત્રિવન વગેરે માટે કઠ્ઠા

एष कषायो यमनं त्रिरेचनं वनकस्यपौढगं ।

તિન્દ્રોષકુષ્ઠોક્ષપ્રથાચનઃ પાન્દુરોગમ્ ॥ ૬૦ ॥

ઉપર ઘોષ, પટા, પટામાં કરકરા માટે, ત્રિફળ વગેરે યદેરના કઠ્ઠા કુષ્ઠ યદેરના અને વખન વાપર છે, ત્રિવન વાપર છે, (ન સ્તમ્ભ)

ચામડીનો રંગ સુધારે છે, ચામડી ઉપર ઘસવાના કામ મા ચાલે છે, ચામડીના વિકાર, કુષ્ટ, સોજા અને પાડુરોગને મટાડે છે

કુષ્ટ માટે લેપો

કર્ણવીરનિશ્ચકુટજા-

છ્દમ્પાકાશ્ચિત્રકાચ મૂલાનામ્ ।

મૂત્રે વર્ણલેપી કાથો લેપેન કુષ્ઠમ્ ॥૬૧॥

ધોળી કસેરનું મૂળ, લીમડનું મૂળ, કડું મૂળ, ગરમાળાનું મૂળ, ચિત્રાનું મૂળ, એ ઔષધોનો કવાથ ગોમુત્રમાં કડબીને ચોટે ઓટલા ઘાડો કરવો પછી તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે

શ્વેતકર્ણવીરમૂલં કુટજકર્ણશ્વ-

ત્કલં ત્વચો દાર્પ્યં ।

સુમન પ્રવાલયુક્તો લેપઃ કુષ્ઠાપહઃ સિદ્ધઃ ॥૬૨॥

ધોળી કસેરનું મૂળ, ઈન્દ્રજય, કરળનું ફળ (કણ્ઠ), દારુણદરની છાલ, ચમેલીના પાદ્ય એ સર્વનો લેપ કુષ્ટને મટાડવામાં સિદ્ધ છે, અર્થાત્ એ લેપ કરવાથી કુષ્ટ નક્કી મટે છે

શરીરી ત્વક્ પુષ્પં કાર્પાસ્યા રાજવૃક્ષપત્રાણિ ।

પિષ્ઠા ચ કાકમાચી ચતુર્વિધઃ કુષ્ઠહા લેપઃ ॥૬૩॥

સરસડાની છાલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે કપાસના ફૂલને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે ગરમાળાનાં પાદ્યોને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે ધોળી પીલુડીને વાટીને તેનો લેપ કરવાથી કુષ્ટ મટે છે એ ચાર પ્રકારનો લેપ કુષ્ટને લગુનારો છે

દ્યોપસર્પર્પનિશાઘૃદધૂમે-

ર્વાવશૂકપટુચિત્રકકુષ્ઠેઃ ।

કોલમાત્રગુટિકાઙ્ગવિપાશા

ચિત્રકુષ્ઠહરણી વિરલેપઃ ॥૬૪॥

તુંડ, પીપર, મરી, સરતવ, હાદર, ધરમાનો ધુમાલ, ગવખાર, તિથવ, વિટો, ઉપવેટ, એ સર્વ સર્પને બાને લેવાં અને તે સર્પથી નર્ધા તેમાં જોર કરવાથી નાખતો પછી તેની ઘેર લેપી ગાળી વાગવી તે ગોળીનો લેપ કરવાથી પાંદડાં કોઠ અને કુષ્ટ મટે છે ધોળો કોઠ અને કુષ્ટ મટાડવામાં એ ઉત્તમ લેપ છે

કુષ્ઠાચાને અભ્યન અને ઉદ્ધર્વન

નિમ્બ દરિદ્રે સુરલં પટોલ

કુષ્ઠાધ્યગ્ધે સુરદાક તિમુઃ ।

સર્પર્પ નુમ્બરધાન્યવન્ય

ચળ્ડા ચ ચૂર્ણાનિ સમાનિ કુર્યાત્ ॥૬૫॥

તૈસ્તકપિષ્ટૈઃ પ્રથમ શરીર

તૈલાકમુદ્ગર્તયિતુ વતેત ।

તથાઽસ્ય કળ્ડ પિટિકાઃ સ્કોટાઃ

કુષ્ઠાનિ શોફાશ્ચ શમ વ્રજન્તિ ॥૬૬॥

લોમશે, હળદર, દારુણદર, તુવની, પટોળ,

ઉપવેટ, આસપ, દેવદાર, સગવો, સરતવ, તુમુર, ધાણ, મોષ, ઉલ્કની, એ સર્વ સમાન લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી રોગીને શરીરે પ્રથમ તેલ ચોળવું પછી ઉપરના ઔષધોના ચૂર્ણને છાયામાં વાટીને તેલ ચોળવા રોગીને શરીરે તે છાયામાં વાટેલું ચૂર્ણ નીચેથી ઉપર ચોળવાનો ચલ્ન કરવો, તેથી તે રોગીની ખતુજ, ફોલીઓ, કોઠ, કુષ્ટ અને સોજા એ સર્વ મટી જાય છે

હાદર, ખતુજ, ટિટિલ, ખસ અને ખરજવાનો ઉપાય

મુસ્તામૃતાસક્કટફૂટેરી

કાસીસક્કમ્પિલ્લકકુષ્ઠોધાઃ ।

ગન્ધોપલ સર્જરસો વિદર્ભ

મનશિલાલે કરવીરકચ્ચ ॥૬૭॥

તૈલાકગાત્રસ્ય કૃતાનિ ચૂર્ણા-

ન્યેતાનિ દદ્યાદવચૂર્ણનાર્થમ્ ।

વદ્ સક્કણ્ડઃ કિટિમાનિ પામા

વિચર્ચિકા ચૈતિ તથા ન સન્તિ ॥૬૮॥

મોષ, ગોળ, ખાંડ, દારુણદર, લીચની, કપિલો, ઉપવેટ, પીપર, નાક, આકર, રાગ, વાર્ચ, મનશિલ, હરતાલ, કસેરનો છાલ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને રોગીના શરીર ઉપર પ્રથમ તેલ ચોળીને પછી એ ચૂર્ણથી તે ઉપર મર્દન કરવું એથી દાર (દવાર), ખતુજ, ટિટિલચળ, ખસ, ખરજનું એ ત્રી નાશ પામે છે

ખરજવા ઉપર લેપ

સ્તુમાળે સર્પપાત્કરકઃ કુચૂલાનલપાચિતઃ ।

લેપાશ્ચિર્ચિકા દન્તિ રાગવેગ દય વ્રપામ્ ॥૬૯॥

જેમ રાગનો લેપ (પ્રેમનો આવેશ) વળતો નાશ કરે છે, તેમ સરતવના કચ્ચને રાગનો નાશ કરે છે. તેમ સરતવના કચ્ચને (નુ = ૧/૧૫) વાટીને કુદ્ધ (તુષ)માં અન્નિયા (નુ = ૧/૧૫) પછીને તેનો લેપ કરવાથી ખરજવાનો નાશ થાય છે

કુષ્ટ માટે નાક લેપો

મનશિલાલે મરિચાનિ તૈલ-

માર્ક પયઃ કુષ્ઠદરઃ પ્રદેહઃ ।

તથા કરજ્જમ્પુનાટવીજં

કુષ્ઠાન્વિતે ગોસલિલેન પિષ્ટમ્ ॥૭૦॥

મનશિવ, ઉરતાવ, મરી, તેલ અને આકડાનું દૂધ, એમનો જાણે લેપ કુષ્ઠ મટાડે છે. તેમ જ કરંજ અને દૂધાણિનાં બીજ તથા ઉપલેટ, એ ત્રણ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ કુષ્ઠ મટે છે.

ગુગુલુમરિચવિઙ્ગે:

સર્વપક્ષાતીસર્જરસમુસ્તૈઃ ।

શ્રીવેષ્ઠકાલગન્ધર્મનશિલાકુષ્ઠકમ્પિલ્લૈઃ ॥૭૧॥

અમયદરિદ્રાસહિતૈશ્ચાકિકતેલેન મિશ્રિતૈર્યમઃ ।

દિનકલ્પકરામિતતૈઃ કુષ્ઠં ઘૃષ્ટં ચ તદ્દં ચ ॥૭૨॥

ગુગુળ, મરી, વાવડિંગ, સરસવ, હોરાકસી, રાળ, મોવ, સરંજના ગુંદ, નળી, ગધક, મનશિવ, ઉપલેટ, કપિલા, ડાળદર, દારુહળદર, એ સર્વને એકત્ર કરીને તેને ઘાણીમાંથી તરત કાઢેલા ગરમગરમ તેલમાં મિશ્ર કરવું અને પછી સૂર્યાના તાપથી તપાવીને તે કુષ્ઠ ઉપર ઘસવું, તેથી કુષ્ઠ નાશ પામે છે. (ઘાણીમાં પીલવાથી ગરમ થયેલ તેલ જે તરત નીકળેલું હોય તેને ‘ચાકિક તેલ’ કહે છે. કેટલાકનું કહેવું એમ છે કે, જે લોકોની લાટ વડે ઘણા કાળ સુધી તેલ પીલું હોય તે લોકોના કકડા ડીને તેમાંથી યુક્તિ વડે જે તેલ કાઢવું હોય, તેને ‘ચાકિક તેલ’ કહેવું.)

કરોળિયા અને કિયાસ માટે લેપ

મરિચં તમાલપદ્મં કુષ્ઠં

સમનશિલં સક્ષાસીસમ્ ।

તૈલેન યુક્તમુપિતં સતાહં માજને તામ્રે ॥૭૩॥

તેનાલિતં સિધં સતાહાદ્ ધર્મસેવિનોડપતિ ।

માસાચ્ચં કિલાસં રનાનેન વિના વિગુહ્યસ્ય ॥૭૪॥

મરી, તમાલપત્ર, ઉપલેટ, મનશિવ, હોરાકસી, એ ઔષધોમાં તેલ મેળવતો તેને સાત દિવસ સુધી તાંબાના વાટણમાં રાખી મૂકવું. કરોળિયાને તેની તે સાત દિવસ ઘાણીને તડે ભેંસે તેા કરોળિયા મટે છે. જે કિયાસ પણ તંબા જ થયેલા હોય તેા એ લેપ એક માસ સુધી ચાળવાની કિયાસદાન પણ મટે છે. દરદીએ નાશનું નાશ પણ એમ દોષોનું દાન કરેલું હોયું જોડેજો.

કરોળિયા ઉપર ચોળાચનું તેલ

મયૂરકક્ષારજલે સત્કૃત્યઃ પરિસ્તૈઃ ।

સિદ્ધં યયોતિપત્તીતલમચ્છદ્ધાત્સિષ્મનાશનમ્ ॥

સાત વાર ગાયેલા અપેયના કારના પાણીમાં

માલકાંકણીના તેલને પકવ કરીને તે ચોળવાથી કરોળિયાનો ચોળ નાશ પામે છે.

કરોળિયા ઉપર લેપ

વાયસજજ્ઞામૂલં વમનીપત્રાણિ મૂલકાદ્વીજમ્ ।

તત્રેણ મૌમવારે લેપઃ સિધ્ધમાપહઃ સિદ્ધઃ ॥૭૫॥

અધેડીનું મૂળ, શાભનાં પાંદડાં, મૂળનાં બીજ, એ સર્વને છાશમાં વાટીને તેનો મોળવારે લેપ કરવાથી કરોળિયા નામે કુષ્ઠ મટે છે. આ ઉપાય સિદ્ધ છે.

પત્રના વાટિયા, ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિભ

અને લૂખસ માટે મલમ

જીવન્તી મશ્વિષ્ઠા દાર્વી કમ્પિલ્લકં પયસ્તુત્થમ્ ।

પપ્ ઘૃતતૈલપાકઃ સિદ્ધઃ સિદ્ધે ચ સર્જરસઃ ॥૭૬॥

દેવઃ સમધૂલ્લિષ્ઠો વિપાદિકા

તેન નશ્યતિ છલ્કા ।

ચર્મકકુષ્ઠકિટિમં કુષ્ઠં શામ્યત્યલસકં ચ ॥૭૮॥

ગળો, મજક, દારુહળદર, કપિલા, આકડાનું દૂધ, મોરથૂથ, એ ઔષધોને ઘી અને તેલમાં નાખીને પાક કરવો. એ પાક તૈયાર થાય ત્યારે તેમાં રાળ અને મોવ નાખીને મલમ કરવો. એ મલમ ચોપડવાથી વિપાદિકા (પગના વાટિયા) નાશ પામે છે; તેમ જ ચર્મકુષ્ઠ, એકકુષ્ઠ, કિટિભકુષ્ઠ અને લૂખસ એ સર્વે પણ એ મલમ ચોપડવાથી નાશ પામે છે.

કક અને વાપુથી થયેલા ચામડીના રોગ તથા નાડીગ્રસ્થ

માટે અભ્યંગ તેલ, વળક તેલ

મૂલં સતાહ્વાચકુ શિરીવાશ્વમારા-

વર્કાન્માલત્પાશ્ચિત્રકાસ્ફોતનિમ્વાત્ ।

વીજં કારકં સાવેપ પ્રાપુનાટં

ધેષ્ઠા જમ્બુનં ત્ર્યૂષણં દ્વે હસ્તિ ॥૭૯॥

તેલં તેલં સાધિતં તૈઃ સમૂચ્ચ-

સ્વવદ્દોષાણાં દુષ્ટનાડીવળનાતમ્ ।

અચ્છેદ્ધેન શ્લેષ્મવાતોદ્ધવાનાં

નાશાયાલં વજ્રકં વજ્રતુર્યમ્ ॥૮૦॥

સાતવણનું મૂળ, સરસવની છાવ, ઘેની કમરની છાવ, આકડની છાવ, ચમેચીના છાવની છાવ, નિયાની છાવ, ઘેશી ગરુડીની છાવ, લીમડની છાવ, કરંજનાં બીજ, સરસવનાં બીજ, કુંવાડિયાનાં બીજ, ત્રિફળા, વાવડિંગ, ત્રિકટુ, ડાળદર, દારુહળદર એ સર્વ ઔષધોને કક કરીને તેમાં ગાયનું મૂત્ર નાખીને તેમાં તલનું તેલ નાખવું, અને પકવ કરવું. એ તેલ ચોપડવાથી કુષ્ઠ નાડીગ્રસ્થ મટે છે તથા કક અને ચપુથી

થયેલા ચામડીના રોગ મટે છે. કફ અને વાયુથી થયેલા ચામડીના રોગનો તથા કુષ્ઠ નાડીવ્રણનો નાશ કરવામાં આ 'વજ્રક તેલ' વજ્ર જેવું સમર્થ છે.

મહાવજ્ર તેલ

પરપ્ળતાક્ષ્યઘનનીપકદમ્બમાર્ગી-

કમ્પિલ્લવેલ્લફલિનીસુરવાણીમિઃ ।

નિર્ગુણ્યદુષ્કરસુરાહસુવર્ણદુઘા-

ધ્રીવેદગુગ્ગુલુશિલાપટ્ટાલવિષ્ણુઃ ॥૮૧॥

તુલ્યસ્તુર્ગર્કદુઘ સિદ્ધં તૈલં સ્મૃતં મહાવજ્રમ્ ।

મતિશાયિતક્ષ્મકમુળં

શ્વિત્રાશાન્નિન્યમાલામ્ ॥૮૨॥

એરંડાનું મૂળ, રશાળન, મોથ, કદંબની છાલ, ભારગ, કપિવો, વાવડિંગ, કાંગ, ઈન્દ્રવારુણી, નંગોડ, બિલામાં, દેવદાર, દણ્ડી, સરસવો ગુદ, ગૂગળ, શિલાનિત, સિંધવ, હરતાલ, સૂંઠ, એ ઔષધોમાં સમાન ભાગે ઘેરનું તથા આકડાનું દૂધ નાખવું. પછી તેમાં તેલ નાખીને સિદ્ધ કરવું, એ તેલને 'મહાવજ્ર તેલ' કહે છે. ઉપર જે વજ્રક તેલ કહ્યું છે તેના કરતાં ગુણમાં તે નડિયાનું છે. તે તેલ ઘેળો કોઠ, હરસ અને કંઠમાળ રોગને મટાડે છે.

કુષ્ઠ ઉપર અભ્યાંગ માટે તેલ

કુષ્ઠાશ્વમારશ્નુધ્વાર્કમૂવસ્તુકક્ષીરસન્યયૈઃ ।

તૈલં સિદ્ધં વિપાવાપમમ્બજ્ઞાત્ કુષ્ઠજિત્પરમ્ ॥૮૩॥

ઉપરેટ, ઘાળી કસિર, ભાંગરો, આકડો, ગોમુત્ર, ઘેરનું દૂધ અને સિંધવ, એ ઔષધોમાં તેલ સિદ્ધ કરીને તે તેલમાં આવાપ તરીકે એકાદયુ નાખીને રોગ પાલી કુષ્ઠ મટે છે. અર્થાત્ કુષ્ઠને મટાડવામાં એ તેલ ઉત્તમ છે.

કન્ધ અને ખરજના ઉપર ચોપડાનું તેલ

સિદ્ધં સિચ્ચપતિન્દ્રપુરતુચ્ચકતાર્થજૈઃ ।

કાલૂ ચિવદિ કાં ચાનુ કન્દુતૈલ તિર્વહતિ ॥૮૪॥

મીષુ, નિંદુર, યુનન, મેલમુ અને વિચલિત, એ ઔષધોનો નિલ્લ કરેનું સરતવનું તેલ (ચલિનું) કન્ધ રોગ રતને ખરજનું એ મે રોગને તરા મટાડે છે.

દાદર ઉપર લેપ

લાક્ષા ધ્યોષ પ્રાપુતાટં ચ યીરં

સર્પાવેદ કુષ્ઠસિચ્ચાર્થકાશ્ચ ।

તકોન્મિધઃ સ્પાચરિદ્રા ચ લેપો

દ્રઢૂલો મૂલકોર્થ ચ યીરમ્ ॥૮૫॥

લાખ, સૂંઠ, પીપર, મરી, કુંવાડિયાનાં બીજ, સરસવો ગુદ, ઉપરેટ, સરસવ, હળદર એ સર્વને છાશમાં મેળવીને તેનો લેપ દાદર (દરાબ) ઉપર કરવાનો કહેવો છે. અથવા એકલા મૂળાનાં બીજને છાશમાં વાટીને તેનો લેપ કરવાથી પણ દાદર મટે છે.

વાતકફ્ફુષ્ઠ ઉપર છ પ્રકારનો લેપ

ચિત્રકસોમાજ્ઞનકી,

ગુદુચ્યપામાર્ગદેવદારુણિ ।

લલિરો ઘવશ્ચ લેપઃ,

દ્રપામા દન્તી દ્રવન્તી ચ ॥૮૬॥

લાક્ષારસાશ્વત્તૈલાઃ, પુનર્નવા

વેતિ કુપ્તિનાં લેપા ।

દધિમણ્ડયુતાઃ પાદૈઃ પટ

પ્રોક્તા માત્રાકક્ષમાઃ ॥૮૭॥

(૧) ચિત્રા અને સરગવાની છાશને દહોના મંડમાં (ઉપરના પાત્રોમાં) વાટીને તેનો લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ બનેના તથા થયેલા પ્રકોપથી થયેલા કુષ્ઠરોગ મટે છે (૨) ગળો, અધોડા રાને દેવદાર, એ ત્રણને પણ દહોના મડમાં વાટીને લેપ કરવાથી વાત-કફથી થયેલા કુષ્ઠ મટે છે. (૩) એ જ પ્રમાણે ખેરતાર અને ધાવણને દહોના મંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૪) પીપર, દંતીમૂળ અને ઉદકનીને દહોના મંડમાં મેળવીને લેપ કરવો; (૫) લાખ, રશાળન, એકલીને મેળવીને લેપ કરવો; (૬) વાટીડીને દહોના મડમાં ભેળવીને એનો લેપ કરવો. એ પ્રકારે શ્વેડોના રોક એક ચતુર્થાંજ જે છ ઔષધ કહેવાં છે તે ઔષધોના દહોના મંડ નાથે લેપ કરવાથી વાયુ અને કફ (બિના) નો કુષ્ઠરોગ નટે છે.

પિત્તકફ્ફુષ્ઠ ઉપર લેપ

જલગ્વપ્લોહકેસરપદ્મવચ્ચન્દનમૃગાલાનિ ।

માગોત્તરાણિ સિદ્ધં મલેપન પિત્તકરકુષ્ઠે ॥૮૮॥

વીરુચકો, ઉપરેટ, લોહ, કેતર, તમાચપત્ર,

મોથ, તુલસી, કમલપત્ર, એ સર્વને એકએક બાન રપનાં

લઈને તેનો લેપ તૈયાર કરવો એ લેપ પિત્તકફ્ફુષ્ઠ ઉપર

લેપડાવાનો તે નિશ્ચ મટે છે.

નવન ડ્રો એવા કુષ્ઠ ઉપર લેપ

તિલપૂતર્ધોતપૂતર્ધજ્ઞો દશમાનકુષ્ઠુ ।

તૈલશન્દનમુષ્કગરીગ્ધરીકોતપલુનુષ્ઠ ॥૮૯॥

જે કુષ્ઠમાં લેવોના કલોમાં નવન ડ્રોનો લેપ

તેમાં કચ્છ ૨-૧થી તિલ તથા પી રો નવન પાત્રો

ધોષેલા ધી વડે લેપ કરવો, અથવા સુખડ, જેટીમધ, સ્થળકમળ અને કાગુ કમળ, એમા તેલ મેળવીને તે વડે લેપ કરવો

લેપ નીકળતો હોય કે દાહ થતો હોય

તો યું કરવું ?

ફલેદે પ્રપતતિ ચાક્ષ્ણે દાહે

વિસ્ફોટકે ચ ચર્મદલે ।

શીતાઃ પ્રદેહસેકા વ્યધનવિરેકૌ ઘૃતે તિક્તમ્ ॥૧૦

કુષમાથી લેપ, પાણી વગેરે કહેડ નીકળતો હોય તો ચાદન, જેટીમધ, સ્થળકમળ અને કમળ એમને તેલમાં મેળવીને તે વડે લેપ કરવો જે કુષમા દાહ થતો હોય, વિસ્ફોટક થયો હોય અને ચર્મદળ નામે કુષ થયો હોય તો ઠંડા લેપ કરવા અને ઠંડા ઔષધોનું સિંચન કરવું, તેમ જ ફસ ખાવડી, રોગીને વિરેચન આપવું, અને તિક્તઘૃત (શ્લેષક ૨ થી ૭) આપવું રો હિતકર છે

જેમાં છવાત પડી હોય એવા કુષ માટે લેપ

લવિરલ્પનિમ્બકુટજાઃ ઘેષ્ટા-

હમિનિપ્તલોમયુપર્ણઃ ।

મન્તર્વહિઃ પ્રયુક્તાઃ હમિકુષ્ઠનુદઃ સગોમૂત્રાઃ ॥

ખેરસાર, અરડૂસી, લીમડાની અનરધણ, ઈન્દ્ર-જવ, ત્રિકૂષા, વાવડિંગ, પટોળ, ગળા, એ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમા વાટીને તેનો શરીરે લેપ કરવાથી તથા એ જ ઔષધોને ગાયના મૂત્રમા પીવાથી જે કુષમા કરમિશા (છવાત) પડવા હોય તે કુષ મટે છે

કુષમાં ક્યો દોષ વધારે કેપેલો હોય તો

પહેલું શું કરવું ?

વાતોત્તરેણ સર્પિર્વમન શ્લેષ્મોત્તરેણ કુષ્ટેણ ॥

પિત્તોત્તરેણ મોહો રક્તસ્ય વિરેચન ચાત્રે ॥૧૨॥

જે કુષમા વાયુ બળવાન હોય તેમા પ્રથમ ધી પિત્તઘણુ હિતકર છે જે કુષમાં કફ બળવાન હોય તેમા રોગીને ઊલટીઓ કરાવવી રો શ્રેષ્ઠ છે, જે કુષમા પિત્ત બળવાન હોય તેમા રોગીને પ્રથમ વિરેચન આપવું અને પછી લોહી કાઢવું એ શ્રેષ્ઠ છે

કુષમા લેપ કરતા પહેલાં શું શું

કરવું જોઈએ ?

યે લેપાઃ કુષ્ઠાનાં યુગ્મ્યન્તે નિર્દેશાસ્ત્રદોષાનામ્ ।

સંશોધિતાશયનાં સઘઃ સિદ્ધિર્ભવતિ તેષામ્ ॥૧૩

જે કુષરોગવાળા માણસોના લોહીના દોષ પ્રથમ દૂર કરેલા હોય તથા જંગમ આધારોની શુદ્ધિ કરી

હોય, તેને ઉપર કહેલા લેપ કરવાથી તરકાળ નિદિ (આરામ) થાય છે

કુષમાં શોધન, લોહી કાઢવું, યમન અને

સ્નેહનથી થતી ધારી અતર

દોષે હૃતેડપનીતે રક્તે યાહ્યાન્તરે કૃતે શમને ॥

સ્નેહે ચ કાલયુક્તે ન કુષ્ઠમૃતિવર્તે સાધ્યમ્ ॥

વાયુ વગેરે દોષ બહાર નીકળવા પછી, લોહી કાઢ્યા પછી, બહારથી અને અદરથી યમન કર્યા પછી તથા વખતસર સ્નેહન કર્યા પછી કુષ મટવા વિના રહેતો નથી

બહુ દોષવાળા કુષરોગીનું શોધન કરવાની

રીતઃ કારણ

યદુદોષઃ સંશોધ્યઃ કુષ્ઠી

યદુશોડનુરક્ષતા પ્રાપ્નાન્ ।

દોષે હૃતિમાત્રહૃતે ધાયુર્હૃન્વાદલમાશુ ॥૧૫॥

બહુ દોષવાળા કુષરોગીના પ્રાણીનું રક્ત કાઢવું વેદો વારંવાર (પણ દરેક વખતે યોગ્ય) શોધન કરવું, કેમ કે જે તેનું શોધન એકસામંદ્ર મુખ્ય કરવામા આવે અને તેથી એકસાથે અતિશય દોષ કાઢી નાખવામાં આવે, તો તેથી વાયુ બળવાન થઈને તે બગરહિત થયેલા રોગીના તરકાળ પ્રાણ લે છે

કુષમાં કેટલા દિવસને અંતરે કયું

શોધન કરવું ?

પક્ષાપક્ષાચ્છેદન્યન્યભ્યુપેયા-

ગ્માસાન્માસાન્જોષનાન્યવ્યધસ્તાન્ ।

શુષ્કિર્મૂર્ધિ સ્યાત્ત્રિરાત્રાત્રિરાત્રાન્

પષ્ઠે પષ્ઠે માસ્યસૂક્ષ્મોક્ષણ ચ ॥૧૬॥

કુષરોગવાળાએ પખવાડિયેપખવાડિયે વમન રીયથ ખાવું, મહિને મહિને રાધાદ્રાગથી શોધન કરવું, અર્ધાન્તરે વિરેચન લેવું, ત્રણ ત્રણ દિવસે (નસ્ય લઈને) માથાની શુદ્ધિ કરવી અને છ-છ મહિને ફત ખોલાવવી

કુષમાં બરાબર શોધન ન થાય તો ગુડચાન

યો ડુર્ગાન્તો હુર્વિત્કોડયવા સ્યાત્

કુષ્ઠી દોષેક્ષ્તેર્ધાપ્યતેડૌ ।

નિ.સન્દેહ યાત્વસાધ્યત્વમેવં

તસ્માત્ કૃત્સ્નાધિર્દેવસ્ય દોષાન્ ॥૧૭

જે કુષરોગીને સારી રીત વમન કે વિરેચન વડે ન હોય તે કુષમા રોગીના દોષ બળવાન થઈને તેના શરીરમા વ્યાપી જાય છે, અને એ રીતે થવાથી કુષ-

રોગ અગ્રાધ્ય થાય છે, માટે કુષ્ટ રોગવાળાના બધા દોષ કાઢી નાખવા.

કુષ્ટ ઉપર પ્રતાદિ ઉપચાર

ઘટદમયમસેવાત્યાગશીલાભિયોગો

દિવસુરુપૂજા સર્વસત્ત્વેષુ મૈત્રી ।

શિવશિવસુતતારાભાસ્કરારાપનાનિ

પ્રકટિતમલપાપં કુષ્ટમુન્મૂલયન્તિ ॥૧૮॥

પ્રતો, ઈન્દ્રિયદમન, યમ(મનોનિગ્રહ)નું સેવન તથા દાન, શીલ વગેરેની દેવ રાખવી; શ્રાદ્ધભૂ, દેવ અને ગુરુનું પૂજન, સર્વ પ્રાણી ઉપર મિત્રભાવ અને શિવ, ગણપતિ, ગ્રાહ્ય અને સૂર્યના આરાધન, એ બધું દોષોના પ્રકોપ અને પૂર્વ જન્મના પાપ ભેગા પ્રગટ થાય છે, રોગા કુષ્ટરોગને જડમૂળથી ઉપેદી નામે છે

શ્વશાસ્ત્રદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્યાને કુષ્ટચિકિ

ત્સિન નામૈકોનવિદ્યોડ્યાયઃ ॥૧૯॥

અધ્યાય ૨૦ મો : ધોળા કોઢ(શિત્ર)-ની અને કરમિયા(કૃમિ)ની ચિકિત્સા

અયાતઃ શ્વિત્રકૃમિચિકિત્સિતં ઘ્યાલ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્ચયઃ ।

ત્યારે હવે અમે શિત્ર (ધોળા કોઢ) તથા કરમિયા રોગની ચિકિત્સા નમજાવીશું. રો વિપયમા આત્રેય વગેરે મહાધિરો નીચે પ્રમાણે કહી નથા છે.

ધોળા કોઢની ચિકિત્સા

ધોળા કોઢના ચાંપતા ઈલાજ કરવાની જરૂર

કુષ્ટાદપિ લીમત્સં યચ્છીઘ્રનર

ચ યાલ્પસાધ્યત્વમ્ ।

શ્વિત્રમતસ્તચ્છાન્ત્યૈ યતેત દીતે યથા ભવને ॥૧॥

શિત્રરોગનું કુષ્ટ કરના પશુ વધારે ચીતરી વડે બેઠો છે તથા તે જલનીલી સ્નાનથી થઈ જાય છે. માટે લેખ પર નાખી ડીકડા દોર તેને ઘેરવવાને તરત જલ કરવા પડે છે, તેમ ધોળા કોઢ મટાડવાને પશુ તરત જલ કરવો.

પોષકાં સારોપન, અન્નપન, તડકો અને પેશ

સંશોધનં વિદોયાપ્રયોજયેલ્યુર્ધ્વમેષ વેદસ્ય ।

શ્વિત્રે સંસનમપ્ય મલપૂરણ ક્ષયતે છગુરુઃ ॥૨॥

તે પીચાશ્વકતનુયોગાદલ સર્વેવારસનાત્મકમ્ ।

સેવેત ચિરિક્ષતનુરુપદં વિપાસુઃ વિવેલ્પયામ્ ॥૩॥

શિત્રકુષ્ટમા ખાત કરીને પ્રથમ જ દેહનું શોધન બરાબર રીતે કરવું, તેમા બાવનીનો ક્વાથ અને ચોરનું દૂધ એ બેનું ભેગું વિરેચન આપવું શ્રેષ્ઠ છે. રો વિરેચન પીધા પછી શરીરે તેવ ચોળીને પોતાનાથી સહન થાય તે પ્રમાણે સૂર્યના કિરણો તાપ લેવો (તડકે બેસવું), જુવાળ થયા પછી તરત લાગે ત્યારે પેશ પીવી એ પેશ ત્રણ દિવન સુધી પીવી.

કેટલાક ('મલ્યુ')નો અર્થ કાગો ઉત્તરા (ઉમરગે) કરે છે

ધોળા કોઢવાળા અંન ઉપર થતા ફોલાના ઉપાય શ્વિત્રેડક્કે ચે સ્ફોટા

જાયન્તે કણ્ઠકેન તાન્ મિન્ધ્યાત્ ।

સ્ફોટેષુ નિન્ધતેષુ

પ્રાતઃ પ્રાતઃ વિતેત્ ત્રિદિનમ્ ॥૪॥

મલયૂમસતં પ્રિયદ્ગું

શતપુષ્પાં ચામ્મસા સમુત્કાશ્ય ।

પાલાશ વા ક્ષારં યથાશલં ફાગિતોપેતમ્ ॥૫॥

ધોળા કોઢવાળા રોગ ઉપર જે ફોલાઓ થાય છે તેને કાઢા વડે ફોડવા અને ફોડાઓમાથી ચેપ નીકળી ગયા પછી ત્રણ દિવસ સુધી સવારમાં બાવની, બીજવો, કાગ, સુયા, એ બીજોધોને પાણીમાં ઉકાળીને પીવા, અથવા પોતાની ચકિન પ્રમાણે ગોળના કાકળ નાંધે ખાખરાનો કાર ચાડવો.

પલ્લવશ્વશ્વલકલનિયુર્ધ્વેનુરાજિકાકલ્મ્ ।

પીત્તોષ્ણસ્થિતસ્ય જાતે સ્ફોટે

તત્ત્રેણ મોજન નિલેખણમ્ ॥૬॥

કાશ ઉમરગનો (ઉડમરગુત્તરી) અને બહેગની છાજના ક્વાથમા બાવનીનો કંક પીને તડકામા નેતવું, તેથી ફોલા થાય ત્યારે પછી વરણ વિનાનું તિલન છાજ નાંધે કરવું, અર્થાત્ છાજ તાપ બોજન કરવું અને વરણ ખાવું નહીં.

ધોળા કોઢ માટે બેમુનવચઃ નાખાવિતાર

મય્ય મૂન ચિપ્રકલ્પોગયુક્તં

સર્પિનુમ્ને સ્થાપિતં દ્વોદ્વમિધમ્ ।

વક્ષાદૂર્ધ્વે શ્વિત્રિણા વેપમેતત

કાવે ચાસ્મે કુષ્ઠરુદ વિપાનમ્ ॥૭॥

નાખના મુનમાં વિષો અને વિટક નાખીને તેને ધોળા રીક વાલમાં ખસડી પડે તેમા મલ નાખવું. પડે તે વચ્ચે રીક પચાઈવું નહીં મૂકવું. પખવડી વધ પડે (પર લેવનકાલને તે પો) અને કુષ્ઠનામાં કાવે ચાસ્મે વાલોને કાઢવા.

સર્વને વોઢાના વાસાનુમા નાખીને ઘોરના તથા આકડા ના દૃધમાં લાડુ થાય એવો પાક કરવો પછી સળી વડે તેનો વેપ શિત્ર ઉપર કરવો તેથી કુકરોગ, કિલાસ, તિલકાક, અધિમાન, હરસ અને ચર્મકીલ રોગ મટે છે

ધોળા કોટનું દુઃસાધ્યપાણું

શુદ્ધયા શોણિતમોક્ષે-

વિરૂક્ષણેર્મદ્વણેષ્ઠ સક્તુનામ્ ।

શિત્રં કસ્પચિદેવ પ્રશામ્યતિ ક્ષીણપાપસ્ય ॥૧૮॥

જે માત્રુમના પાપનો ક્ષય થયો હોય છે, તેવા કોઈક નો જ ધોળા કોટ, વમન, વિરેચન વગેરે શોધનથી, ફૂસ ખાવવાથી, શરીર વાળું પાડવાથી અને ગાળુ ખાવા થી થમે છે, મટે છે

इति शिवचिकित्सितम् ।

શિત્ર અને કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા સમાપ્ત છે, મટે હવે કૃમિચિકિત્સા કહેવાનો આગમ કરતા ગ્રથ કાર કહે છે કે,

अथ कृमिचिकित्सितम् ।

કૃમિ(કરમિયા)ની ચિકિત્સા

સ્નેહન, સ્વેદન, શોષને વર્ણિત કરવા, નિષ્ઠ, વમન, વિરેચન, પેષા, અનુવાસન

ક્ષિણચરિત્રે ગુદક્ષીત્મસ્વાયે. કૃમિણોદરે ।
ઉલ્લેશિતકૃમિર્યકે શયરી તાં મુલોપિતે ॥૧૯॥
સુરસાદિગણં મૂલે કાથયિત્વાઽર્ધચારિણિ ।
તં કપાય કળાગાલકૃમિનિરુક્કયોજિનમ્ ॥૨૦॥
સતેલસ્વાર્જિકાશાર ગુહ્યાદ્વસ્તિ તતોદ્વિતિ ।
તસ્મિન્નેવ નિરુદ્ધ ત પાપયેત ભરેચનમ્ ॥૨૧॥
ત્રિગુલ્ફલકં ફલકળાકળાયાલોડિતં તતઃ ।
ઝર્ષાય.શોષિતે કુર્વાપચ્છકોલમૃત કમમ્ ॥૨૨॥
ફટ્ટતિક્કળાયાણાં કપાયે. પરિષેધનમ્ ।

કાલે વિદ્વક્તેલેન તતસ્તમાનુવાસયેત્ ॥૨૩॥

કૃમિલેનવાનાના ઉચ્ચને પ્રથમ સ્નેહવાન કરાવે ને સ્નેહ કરવું, પછી એક કીરને પલ્લેએ બાધવે પછી તેને ઝોલ, દૂધ, માખણ વગેરે ખવડાવે તેના ઉચ્ચમાં કૃમિનો તથા કૃમી ઉતરેલ કરવા, એટલે પછી તે ઝીરે તેને નિયતે ડ્રિયા દળેને નાચવા મૂકમાં બાળુ પાણી નાખીને તુલ્યકિ નાખતાં બોધે તેમાં નાખીને તેના કચર કરવા તે કચરમાં પીપર, મીઠા અને ચાર્બાનને કાંક નાખવા તથા તેના તેવ અને તાજામાર મેરાડીને બલિ આપવે એ રીતે

નિરુક્કયસ્તિ આપેવા તે રોગીને તે જ દિવસે મીઠા તથા પીપરના કવાથમા નસોદરનો કાંક નાખીને વિરેચન આપવું એ રીતે ઉપરથી અને નીચેથી એટલે વમન અને વિરેચન વડે તેનું શોષન થયા પછી પાંકોવ(પીપર, પીપરીમૂળ, વિત્રો, ચવક, સુક) સંધિત પેષા, વિરેષી વગેરે કમ કરવો તે પછી તીખા અને કડવા કવાથો વડે એક કરવો પછી જારે રોગીનો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ થાય, ત્યારે વિદગતેષ(વાવડિગથી તિલ કવેા તે) વડે તેને અનુવાસન બલિ આપવી

માથાના કૃમિની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૩) થી ૩૨)

આચાર. ભોજન

શિરોરોગનિષેધોકમાચરેન્મૂળયોગ્યત્ ।

ઉદ્વિકતિકકટુકમરુસ્નેહં ચ ભોજનમ્ ॥૨૪॥

માથામા કૃમિનો ઉપદ્રવ થયો હોય ના ઉત્તર સ્થાનમા પ્રોશેશનપ્રતિષેધ અધ્યાયમા (ઉ.અ. ૨૪મા) જે કરવાનું કહ્યું છે તે કરવું પછી ૨ નિવર કરવા અને તીખા દ્રવ્યવાળું તથા ઘોડા સ્નેહવાળું ભોજન કરવું

विद्वक्कण्णामारचपिण्णलीमूलशाम्भिमि ।

વિનેસસ્વર્જિકાશાર્યવામૂ તદ્વસાધિતામ્ ॥૨૫॥

તેમ જ વાવડિગ, પીપર, મરી, પીપરીમૂળ, તર ગવો અને તાજામાર એ બીજાથી વડે છાતમાં નિહા કરેલી થવાનું પીરી

रक्षं शिरसिक्लिहीपारिभद्रकंदानुकाव ।

પલાશનીત્રવપ્તરપૃતિકાદ્વા પૃથક્ વિનેત્ ॥૨૬॥

સક્ષોદ્રં, સુરસોદીન યા

लिह्यात्क्षોद्रयुतान् पृथक् ।

તર રી, નસી, લીમો, કોની (એટલે કમકાતો), એમનો તલ પીચ, ૨ થા માખણના બોલ, પપૃડ કરત એમાના નમે તે એકના તલ મર નારે પીચ. અથવા નુ. લિહ નખતાં બોધમારી જે મને તે એકના મર તલે મટું.

મૂર્ખ

शतहृदयोऽभ्यपिचूर्णं विद्वक्स्वाधमावितम् ॥૨૭॥

કૃમિમાન મનુના લિહાદ્વાવિતં યા ચારસે ।

ધાત્રની ઘાટના મૂર્ખને એ વખત ચાર્બાનના કચરમાં ભાવના આપીને કૃમિનાચરને તે મૂર્ખ મર લાવે એટલે અથવા ધાત્રની ઘાટને વિદ્વક્ના કચરના પટ દળે તે મર તલે એટલે

નસ

શિરોગતેષુ કૃમિનુ પૂર્વે પ્રથમ ચ તત્ ૩૨૮

જે કૃમિ માથામા થયા હોય તે તે જ યુર્ણનું
(ઘોડાની લાદના યુર્ણને વાવડિંગના કવાથના કે ત્રિકુળા-
ના ૫૨ દઈને તૈયાર કરેલા યુર્ણનું) નસ્ય નાકમાં ફૂંકવું.

અનન્યાન

આયુર્કર્ણાકિસલયૈઃ સુપિષ્ટૈઃ પિષ્ટમિષ્ટિતૈઃ ।

પક્ત્યા પૂપલિકાં લાદેન્દ્રાન્યામ્લં ચ વિદેન્નુ ॥૨૧॥

સપચ્ચકોલલવળમસાન્દ્રં તકમેવ યા ।

ઉદરકનીનાં પાદ્યને સારી રીતે બાંધી વાટીને
તેમા ચોખાનો લોટ મેળવીને તેની નાની પૂરી જેવડી
શેટલી કરવી અને પછી તેને પકવ કરીને ખાવી તથા
તે ઉપર ધાન્યામ્લ (કાજની ખટાઈ) પીવી, અથવા
પચકોલ અને સિધવ નાખીને પાતળી છાશ પીવી
નીપમાર્કવનિર્ગુણડીપલ્લવેષ્વર્ણયં વિધિઃ ॥ ૩૦ ॥

વિઙ્ગજ્ઞાનમિષ્ટૈર્વા પિષ્ટૈર્મધ્યાન પ્રકલપયેત્ ।

ઉપર જે ઉદરકનીના પાદ્યનો વિધિ કહ્યો તે જ પ્રકારે
કદબ, ભાગરે અને નગોડના પાદ્યનો પણ વિધિ છે
આર્થાત્ એ ત્રણમાંથી જેના પાદ્ય મળે તે લાવીને તેની
લોટમાં શેટલી કરીને ખાવી અને તે ઉપર ધાન્યામ્લની
ખટાઈ બથવા પચકોલ અને સિધવ નાખીને પાતળી
છાશ પીવી તેમ જ વાવડિંગનું યુર્ણ લોટમાં મેળવીને
તેના શેટલી વગેરે ભજ્ય બનાવવા (અને તે ખાવા)

પીવા માટે અને બસ્તિ માટે તેલ

વિઙ્ગજ્ઞાનમ્લૈર્યુક્તમર્ધાશિરાતપે સ્થિતમ્ ॥૩૧॥

દિનમારુફરં તૈલં પાને વસ્તો ચ યોજયેત્ ।

સુરાહસરલસ્નેહં પૃથગેવ ચ કલ્પયેત્ ॥૩૨॥

ભિલામાના તેલમાં એ તલથી અડધી વાવડિંગની
દાળ (ફાડિયા) ભેળવવી તથા તેને એક દિવસ તડકામાં
રાખવું એ તેલને પીવામાં રાત્રે બસ્તિમાં વાપરવું એ
જ પ્રમાણે દેવદારના તેલનો, તેમ જ સરલ વૃક્ષ (તેલિયો
દેવદાર) ના તેલનો પણ જુદો જુદો વિધિ સમજવો.
ગ્રાહમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિની ચિકિત્સા

પુરીપજેષુ સુતરાં દયાદ્વસ્તિરેચને ।

ગ્રાહમાંથી કૃમિ ઉત્પન્ન થયા હોય તે સારી
રીતે બસ્તિ આપવી તથા વિરેચન આપવું

કૃના કૃમિની ચિકિત્સા

શિરોચિરેત્ વમનં શમનં કફજનમસુ ॥ ૩૩ ॥

કૃથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિરોગમાં શિરોચિરેચન,
નસ્ય, વમન એવર અને ઘસન એવર આપવું

લોહમાંથી ઉત્પન્ન થતા કૃમિની ચિકિત્સા

રત્નજાનો પ્રતીકારં કુપાર્ત્કુષ્ટચિકિત્સિતાત્ ।

લોહમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા કૃમિનો ઉપાય કુષ્-
રોગની ચિકિત્સામાં (ચિ. અ. ૧૮, શ્લોક ૮૦૫,
૮૧ માં) કહ્યા પ્રમાણે કરવો

ફંવાણં ખાઈ જનાર કૃમિના ઉપાય

ઇન્દ્રલુપ્તવિધિશ્ચાત્ર વિધેયો રોમભોજિપુ ॥ ૩૪ ॥

રાત્રે ફંવાણં ખાઈ જનારા કૃમિનો ઉપાય ઉત્તર-
સ્થાનમાં શિરોરોગપ્રતિષેધ કહ્યો છે, ત્યાં (અ. ૨૪ શ્લોક
૨૮ માં) ઈન્દ્રલુપ્તરોગનો વિધિ બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે
કરવો

કૃમિરોગમાં અપથ્ય આહાર

ક્ષીરાણિ માંસાનિ પૂતં ગુડં ચ

દધીનિ શાકાનિ ચ પર્ણવન્તિ ।

સમાસતોડસ્લાનમધુરાન્ રસાંશ્ચ

કૃમીન્ જિહાસુઃ પરિવર્જયેત્ ॥ ૩૫ ॥

જે માણસને કૃમિઓનો ત્યાગ કરવો હોય અર્થાત્
કૃમિરોગમાંથી બચવું હોય અને કૃમિરોગ મટાડવો હોય,
તેણે અનેક પ્રકારના દૂધ, અનેક પ્રકારના માસ, ઘી,
ગોળ, દહીં અને પાદ્યલાવાળા થાક (ભાજી) તજવા,
ટૂકામાં ખાટા અને મધુર રસ તજવા, ખાવાપીવા નહિ.

શય્યાશ્નદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને શિવ્રકૃમિ-

ચિકિત્સિત નામ વિંદોડ્યાયઃ ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૨૧ મોઃ વાયુના

રોગોની ચિકિત્સા

અચાનો વાતવ્યાધિચિકિત્સિતં વ્યાલ્યાસ્યામ્ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે વાતવ્યાધિ (વાયુના રોગ)ની
ચિકિત્સા સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષ-
ચિંતે નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

શુદ્ધ વાયુના રોગમાં અનેક રીતે સ્નેહન, સ્નેહન

કેવલં નિરુપસ્તસ્મામાદો સ્નેહેત્પાચેત્ ।

વાયુ સર્પિર્વેસામજ્જતૈલપાનેતરં તતઃ ॥ ૧ ॥

સ્નેહશ્ચાન્તં સમાધ્યાસ્ય પયોમિઃ સ્નેહયેત્પુનઃ ।

યૂર્ષ્યમ્યોદકાનુપરસૈર્વા સ્નેહંચયુતઃ ॥ ૨ ॥

પાપસઃ રુષૈઃ સામ્યલઽર્ણઃ સાનુવાસનૈઃ ।

નાગૈસ્તર્પણશ્ચાદૈ સુક્તિર્ધૈઃ સ્વેદયેત્તતઃ ॥ ૩ ॥

સ્વભ્યક્ત સ્નેહંચયુક્તઃ શઙ્કાર્ણઃ પુનઃ પુનઃ ।

શુદ્ધ વાયુના રોગ નીચે કહી દેવામાં આવેલ

વિનાશો અને નિરાશ હોય, તો તેનો ઉપચાર પ્રથમ સ્નેહ વડે નીચે પ્રમાણે કરવો તે માણસને ઘી, વસા, મઘ્ઘ્ય અને તેજ પિત્તકાવવા પછી સ્નેહ ચૈવાથી કટાણે એટલે રોને દૂધ પાઈને એના કટાણે દૂર કરવા તથા તે પછી યુષ્મઘ ગ્રામ્ય પ્રાણી, જળચર પ્રાણી અને અનુપ દેશના પ્રાણીના માંસસમમા સ્નેહ મેળવીને તે પાઈને તેને સ્નિગ્ધ કરવો અથવા ખીર, ખીચડી, એમ સ્નેહ મેળવીને ખાદ્ય અને ખાદ્ય સ્થ સંહિત ખાવા આપીને સ્નિગ્ધ કરવો, ૨ નુવાસન બંધિત આપીને સ્નિગ્ધ કરવો, પછી વાયુના નાશ કરે રોવા તર્પણ (ધાનુ વગેરેની તુમ્મિ કરનારા) ૨ ન્નમા સારી પેઠે સ્નેહ નાખીને તે ખાવા આપીને રોગીને સ્નિગ્ધ કરવો સ્નિગ્ધ કર્યા પછી રોગીને સારી રીતે તેજ ચોળીને (જ્યા પાતળાથી હોય તે સ્થળમા) સ્નેહવિધિમા કહેવા શક્યદિ સ્નેહમા સ્નેહ નાખીને તે વડે શેક કરીને તેને વારવાર સ્નેહ (પરસેવો) કહેવા (ચરકસંહિતાના ચુ. ૨૧ ૧૪ શ્લોક ઉટા ઘી ૬૩ સુધીમા શકર રાથવા સકર વગેરે શેકના તેર પ્રકાર આપેલા છે)

વાયુમાં અભ્યગ અને શેકથી ક્ષાયદોઃ દૃઢાત
સ્નેહાકં સ્વિન્નમજ્જં તુ ઘર્કં સ્તગ્ધં સવેદનમ્ ॥૪૫॥
યથેષ્ટમાનામયિતું હુલમેવ હિ શક્યતે ।

કેમ કે સ્નેહ ચોપડીને શેકેલુ અગ્ર, વાકુ હોય, સ્તમ્બ ઘઈ ગયેલુ (ગઢાઈ ગયેલુ) હોય અને તેમા વેદના થતી હોય, તોપણ (તેથી સ્નેહ ચોપડીને શેક કરવાથી) ઈચ્છા પ્રમાણે તહેવાઈથી (વેદના વિના) તે અગને વાળી શકાય છે

શુષ્કાણ્યપિ હિ કાષ્ઠાણિ સ્નેહસ્વેદોપપાદનૈઃ ॥૫૧॥
શક્યં કર્મણ્યતાં નેતું કિંમુ ગાત્રાણિ જીવતામ્
સૂક્ષ્મ વાક્યને પણ સ્નેહ (તેજ) ચોપડીને તથા વવાથી તેને વાળીને જેવી કઠીંગરી કરવી હોય તેવી કરવા યોગ્ય કરી શકાય છે, તો થઈ સ્નેહ ચોપડીને શેક કરવાથી જીવતા મનુષ્યના રાગ વાળી શકાય રોગ્ય શું આશ્ચર્ય છે !

હર્પતોદગ્ધાયામશોકસ્તમ્મમહાદયઃ ॥૬॥
સ્વિન્નસ્થાશુ પ્રશામ્યન્તિ માર્દ્વં સોપજાયતે ।

શરીરના કૃવાડા જિભા થતા હોય, સોજ બોરવા જેવી પીડા થતી હોય, અંજ ખેવાનું હોય, સોજે નકયો હોય, રાગ અકઝઈ નર્સા હોય, અજ તસરવડ થવા હોય તો તે તર્વે શેક કરવાથી થયો જાય છે અને અજ કોમળ થાય છે

વાયુમાં શેક કર્યા પછી સ્નેહના ક્ષયદોઃ

સ્નેહશ્ચ ઘાતૂર્ન સંશુષ્કાનુ

પુણાત્યાદ્યુપયોજિતઃ ॥ ૭ ॥

વલમશ્ચિવલં પુદિ પ્રાણાધ્વાસ્યાભિવર્ધયેત્ ।

શેક કર્યા પછી વાયુના રોગીને સ્નેહન કરવાથી તેની સુખાઈ ગયેલો ધાનુઓને તત્કાળ ચોપણ મળે તે અને તેના બળની તથા જઘરાગિનના બળની વૃદ્ધિ થાય છે, તે હરપુષ્ટ થાય છે તથા તેના પ્રાણની વૃદ્ધિ થાય છે
અલકુત્ત પુનઃ સ્નેહૈઃ સ્વેદૈશ્ચ પ્રતિપાદયેત્ ॥૮॥
તથા સ્નેહમૃદૌ કોષ્ઠે ન તિષ્ઠન્ત્યનિલામયાઃ ।

ચોટલા માટે વાયુના રોગવાગાનુ વારવાર સ્નેહન કરવુ અને શેક કરવો રો રીતે કરવાથી સ્નેહ વડે કોઠો કમળ થાય છે અને સ્નેહ વડે કોઠો કોમળ થયો ચોટલે વાયુના રાગ જિભા રહેતા નથી, અર્થાત્ નાથ પામે છે

વાયુમા શોધન ક્યારે કરવુ ?

યગ્નેતેન સદોષત્વાત્કર્મણા ન પ્રશામ્યતિ ॥ ૯ ॥

મૃદુભિઃ સ્નેહસયુકૈર્મૈપજેસ્તં વિશોધયેત્ ।

ઉપર જે સ્નેહન અને સ્વેદન કર્યા કહ્યુ તે કરવાથી પણ વાયુના રાગ દોષયુક્ત લાવાથી અમ નહિ, તો સ્નેહયુક્ત કોમળ ઓપથી વડે તેનુ શોધન કરવુ શોધન સ્નેહો

ઘૃતં તિલ્લકસિદ્ધં વા સાતલાસિદ્ધમેવ વા ॥૧૦॥

વયસેરજ્જલ વા પિત્તેદોષહર શિવમ્ ।

લોપરથી નિષ્ક કરેલું ઘી, અથવા તાથેરથી નિષ્ક કરેલું ઘી, અથવા દૂધ નાથે રેરડિયુ થીનુ, કેમ કે એ સ્નેહ દોષને હરણ કરનાર તથા ક-આપ્તકારક (ગિતકર) છે

સ્નેહ વડે અનુચોમન કરવાનું કાણુ

સ્તિગ્ધામ્લલવળોષ્ણાધીરાહાર્દદિ મલકિતઃ ॥૧૧॥

સ્તોતો વદ્ધવાડનિલ

ઠન્ન્યાત્તસ્માત્તમનુલોમયેત્ ।

કેમ કે સ્તિન-પ, ખાટો, ખાટો, ગરમ ઈત્યાદિ ખાદ્ય વડે પિત્ત અને કફરૂપો મળે એકઠો થઈને સોતને પૂડી દે છે અને તેથી વાયુ રોગ્ય છે માટે વાયુનુ અનુચોમન કરવુ યોગ્ય છે

વાયુમા નમજા રોગોના ઉપાયના ક્રમ

દુર્ગ્ધો યોગ્યિરેચ્યઃ સ્યાત્ત નિહૃદ્ધપાચરેત્ ॥૧૨॥
રીપનં પાચનીર્યર્વા મોર્યર્વા તપુતેતરમ્ ।

સમુદ્વસ્વોત્પત્તે ચામ્નો સ્નેહસ્વેદો પુનરિતો ॥૧૩॥

જે દુર્ગ્ધા માણસ વિરેચન આપવા પોતે ન

હોય તેને વિરેચન ન આપતા દીપન અને પાચન નિરૂપજસ્તિ આપવી, અથવા દીપન અને પાચન ઔષધો સહિત ભોજન પદાર્થ તેને આપવા એ રીતે તેનું બરાબર શોધન થાય અને તેનો જરૂરિન બચારે પ્રદીપ થાય, ત્યારે ફરીને તેને સ્નેહન અને સ્વેદન ઉપચાર વાગુ કરવા તે તેને હિતકર છે

વાયુ હોઝીમાં હોય તો શું કરવું?

આમાશયગતે વાયો વમિતપ્રતિમોજિતે ।

સુહામ્નુતા પઢ્ધવણં વચાદિં વા પ્રયોજયેત્ ॥૧૪
સન્નુક્ષિતેઽગ્નો પરતો વિધિઃ કેવલવાતિકઃ ।

જો આમાશય(હોઝી)મા વાયુ કોષ્ઠો હોય તો રોગીને વમન કરાવીને અને પછી તેને ભોજન કરાવીને ગમેકા પાણી સાથે પરુધરણ રીપધો કે વચાદિ ગણ (સૂ અ ૧૫ શ્લોક ૩૫) ના ઔષધો આપવા સગ્રહ નામે ગ્રથમા પરુધરણ ચોગ રા પ્રમાણે કહ્યો છે. —દારુહળદર, ઈન્દુભવ, કડુ, અતિવિષ, વિત્રો, પહાડમૂળ, એ ઔષધોનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને રાશરે એક પૈસાભાર (ખરેખર પ્રમાણ ૨/૫ તોલા છે) ગોમૂત્ર સાથે પીવું એ ઔષધોથી તેનો જરૂરિન પ્રદીપ થાય એટલે શુદ્ધ વાયુના રોગમા વિધિ કરવો

દૂટીમાં અને દૂટી નીચેના વાયુનો ઉપાય

મગ્સ્યાન્નામિપ્રદેશસ્યે સિદ્ધાન્વિત્ત્વશાલાહુભિઃ ॥૧૫
ઘસ્તિકર્મ ત્વઘોનામેઃ શસ્યતે વાવપીડકઃ ।

જો દૂટીમાં વાયુ હોય તો કાના નાના બીજાની સાથે રાધેલા માછરા ખાવા રાખવા જો વાયુ દૂટીથી નીચે કોષ્ઠો હોય, તો બસ્તિ રાખવી તથા અવપીડક મૃતપાન (સૂ ૪/૬ થી ૭) કરાવવું

કોઠાના વાયુનો ઉપાય

કોષ્ઠમે ક્ષારચૂર્ણાદ્યા હિતા પાચનદીપનાઃ ॥૧૬

કોઠામા વાયુ કોષ્ઠો હોય, તો પાચન અને દીપન ગુણવાળા ક્ષાર, ચૂર્ણ વગેરે હિતકર છે

વાયુ હૃદયમા કોષ્ઠો હોય તેનો ઉપાય

હૃદયસ્યે પયઃ સ્વિરાસિદ્ધમ્

હૃદયમા કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપચાર શાવિપર્ણથી સિદ્ધ કરવું દૂધ પાછીને કરવો અર્થાત્ શાવિપર્ણની કંક નાખીને દૂધ ઉકાળવું અને તે ઠડુ થયા પછી પીવા આપવું, તેથી હૃદયમા કોષ્ઠેવા વાયુ શાન થાય છે

માથામાં કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

શિરોવસ્તિઃ શિરોગતે ।

હૈદિકં તાવનં ધૂમઃ શ્રોત્રાદીતાં ચ તપ્તં ॥૧૭॥

માથામાં શુદ્ધ વાયુનો રોગ હોય તો શિરોગતે આપવી શ્રેષ્ઠ છે, તેમ જ સ્નેહન, નસ્ય, ધૂમપાન અને કાન વગેરેમા તેવ મૂકીને તેનું તર્પણ કરવું

આમદીના કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

સ્વેદાશ્વજ્ઞનિવાતાનિ હૃદયં ચાત્રં ત્વગાશ્રિતે ।

વાયુ આમદીમા કોષ્ઠો હોય, તો વાયુ મટે એવું તેવ ચોળવા, શેક કરવો, પવન ન આવે રોવી જગ્યા મા રહેવું તથા હૃદયને હિતકર અને પ્રિય લાગે એવું રાન્ન ખાવા આપવું

લોહીમાં કોષ્ઠેવા વાયુનો ઉપાય

શીતાઃ પ્રવેદા રક્તસ્યે વિરેકો રક્તમોક્ષણમ્ ॥૧૮

વાયુ લોહીમા કોષ્ઠો હોય તો ઠંડુ લેવ કરવા, વિરેચન રાખવું અને લોહી કઢાવવું

માંસમાં તથા ચરબીમાં કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

વિરેકો માંસમેદઃસ્યે નિરુદ્ધા શમનાનિ ચ ।

માંસમા અને ચરબીમા વાયુ કોષ્ઠો હોય, તો વિરેચન રાખવું, નિરૂપજસ્તિ રાખવી અને શમન ઔષધો આપવા

હાડકામાં અને મજ્જામાં કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

વાહ્યાશ્વ્યન્તરતઃ સ્નેહૈરસ્થિમજ્જગત જયેત્ ॥૧૯॥

સ્નેહ ચોળીને બહારથી તથા સ્નેહપાન કરીને અદરથી, સ્નિગ્ધ થઈને હાડકામા અને મજ્જામાં કોષ્ઠેવા વાયુને છતવો

વીર્યમા કોષ્ઠેવા વાયુની ચિકિત્સા

પ્રહર્ષાડ્યં ચ શુક્રસ્યે વલ્લશુક્રકરં હિતમ્ ।

વીર્યમા વાયુ કોષ્ઠો હોય તો રોગીને ખૂન હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો, તથા ના રાને વીર્યની વૃદ્ધિ કરે એવું રાન્ન ખાવા આપવું

વીર્યના માર્ગ રોકાયા હોય તેની ચિકિત્સા

વિચક્ષમાર્ગે દ્વૃષ્ટા તુ શુક્રં દયાદિરેચનમ્ ॥૨૦॥

ચિકિત્સા પ્રતિશુક્રં ચ પૂર્વાક્તાં કારયેત્કિંચામ્ ।

વીર્યના માર્ગ રોકાયા છે એમ જોવામા આવે તો રોગીને વિરેચન રાખવું તેને જુવાન થયા પછી અને ભોજન કતવ્યા પછી ઉપર કોષ્ઠેવા વિધિ કરવો, અર્થાત્ તેને હર્ષ ઉત્પન્ન કરવો તથા તેનું ના રાને વીર્ય વધે એવું ભોજન આપવું

જર્બ અને માત્રક વાયુથી શુક્રમાં હોય તેનો ઉપાય

ગર્મં શુષ્કે તુ વાતેન ચાલાતાં ચ વિગુપ્તતામ્ ॥૨૧॥

ચિતાકાદમર્યમ્પ્રયુકેઃ સિદ્ધિમુન્યાપને પયઃ ।

વાયુ વડે ગર્ભ સુકાઈ ગયા હોય અથવા વાયુ વડે બાળકો સુકાઈ જતા હોય, તો તેમને સાકર, શીવસુના ફળ અને જેઠીમય એ ઔષધો વડે સિદ્ધ કરવું દૂધ ગર્ભની તથા બાળકોની પુષ્ટિ કરવા માટે પણ

સ્નાયુ, સાધા અને શિરામાં પહોંચેલા વાયુનો ઉપાય સ્નાવસ્ત્રાધિશિરાપ્રાપ્તે સ્નેહદાદ્યોપનાહનમ્ ॥૨૨॥

સ્નાયુ, સાધા અને શિરાઓમાં વાયુ હોય તો ત્યાં સ્નેહ ચોળવો, ઘમ દેવો અને બધારસુ (પાટીસ) બાધવું

મકોવાઈ ગયેલા અગ્ર ઉપર અભ્યગ્ર તૈલં સદ્ધક્ષાચતૈરભ્યક્ત્તા માપસ્તેન્ધવસાધિતમ્ ।

વાયુ વડે અગ્ર મકોવાઈ ગયું હોય તો અડદ અને સિંધવથી સિદ્ધ કરવું તેવ ચોળવું

હોઠી વહી જવાથી થયેલા વાયુની ચિકિત્સા બાગારધૂમલવ્રણતૈલૈર્લેપ્ત, સ્તુતેડ્ડુજિ ॥૨૩॥

જે હોઠી વહી જવાથી વાયુ થયો હોય તો તે ઉપર ધરમાતો ધુમાત, સિંધવ અને તેવનો લેપ કરવો

બહેર મારેલા અને અમળાટવાળા અગ્રની ચિકિત્સા સ્તુતેડ્ડુજે લેપ્યુકે તુ કર્તવ્યમુપનાહનમ્ ।

જે અગ્ર બહેર મારી ગયું હોય તથા તેમાં અમળાટ થતો હોય તો બધારસુ (પાટીસ) બાધવું

હવે જે રાગો 'વાતવ્યાધિ' (વાયુના રોગો) ના નામથી ઓળખાય છે તેની ચિકિત્સા ખતાવે છે

શુદ્ધ વાયુના અપતાનકનો ઉપાય (શ્લોક ૨૪ થી ૩૪)

કેવા અપતાનક વાયુમાં તરત ઉપાય કરવા? અપાપતાનકેનાર્તપ્રસસ્તાક્ષમવેપતમ્ ॥૨૪॥

મસ્તબ્ધમેદુમસ્ત્વેદઃ સ્થિરાયામર્ગજિતમ્ । મલ્લદ્વાધાતિનં ચનં ત્વરિત સમુપાચરેત્ ॥૨૫॥

જે માણસોને અપતાનક વાયુ થતો હોય તે માણસ નું નેત્ર સ્થાનથી ચલિત ન થયું હોય, તે કપનો ન હોય, તેની મૂત્રેન્દ્રિય સ્પન્ધ ન થઈ હોય, તેને બળિ રાગામ ન થયો હોય, તે ખાટલા ઉપર (નિષ્ઠાના ઉપર) થઈને ન પછડતો હોય, અધારિત ભેગે ઉપડવડાઈને અપ તાનક વાયુ હોય તેમાં ઉતાવળે ઉપાય કરવો

સ્નેહન, ચેક, નસ્ય અને અચ્છપાન તથા પ્રાગેર સુશ્નિગ્ધસિવપ્રાગે તીક્ષ્ણનાયનમ્ ।

સ્ત્રોતોવિશુદ્ધયે સુક્રવાદચ્છપાન તત્તો પૂતમ્ ॥૨૬॥

વિદ્યાર્પદિગણકાથદધિક્ષીરરસૈઃ શૂતમ્ । નાતિમાત્ર તથા વાયુર્ચામોતિ સહસૈવ વા ॥૨૭॥

રાષ્ટાતાનક વાયુવાળા રોગોને પ્રથમ સારી રીતે સ્નિગ્ધ કરીને તેને ચેક કરીને ત્રિકટુ વગેરેનું તીક્ષ્ણ નસ્ય તેને ફૂટવું, તેથી ચોતની શુદ્ધિ થાય છે તે પછી વિદ્યાર્પદિ ગણ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮) નો કવાચ ઘીથી ચોળવો લઈને તેમાં ઘી તથા તેની બસોબર દહીં, દૂધ અને માતરસ નાખવો. પછી તેને સિદ્ધ કરવું એથી વાયુ સ્નેહપાનવિધિમાં કદા પ્રમાણે અચ્છપાન કરવું એથી વાયુ સ્થિતિ થાય વ્યાપી જતો નથી, તેમ વાયુ એકાએક પણ વ્યાપી જતો નથી.

વાયુનાથક સિદ્ધ મહાસ્નેહ કુલ્લથયવકોલાનિ મદ્દાર્યાદિકં ગળ્યમ્ ।

તિ.કાઠ્યાનાનુપમાસ ચ તેનામ્લૈ. પયસાડિપિ ચ ॥૨૮॥ સ્વાદુસ્કન્ધપ્રતીવાપ મહાસ્નેહં વિપાચયેત્ ।

સેકાભ્યજ્ઞાવગાહાન્નપાનનસ્યાનુવાસનૈઃ ॥૨૯॥ સ હન્તિ વાર્તં, તે તે ચ સ્નેહસ્વેદાઃ સુયોજિતાઃ ।

કળથી, જવ, બેર, ભદ્રાલવદિ ગળ્યના ચીપથી (નુચસ્થાન, અધ્યાય ૧૫, શ્લોક ૫), તથા અનુપ દેહના પ્રાણીનું માંસ, એ સર્વને કવાચ કરીને તેમાં પાન્યાશ્વ વગેરે ખટાઈ નાખવી તથા દૂધ નાખવું

પછી તેમાં મહાસ્નેહ (ધી, તેલ, વન, મળ્લા) નાખીને તેમાં મધુર વર્ણના ઔષધો (સૂ. અ. ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪) નો કક ધ્રતિવાપ તરીકે નાખવો.

એ રીતે પકવ (સિદ્ધ) થયેલા મહાસ્નેહ ચેક કરવામાં (તિચન કરવામાં), અભ્યગ્રમાં (થરીરે ચોળવામાં), અવ ાવમાં (તેમાં થરીર બોથી રખવામાં), અન્ન સાથે ખાવામાં, ચીવામાં, નન્ન તરીકે વનને અનુવાસન કરવામાં વાપરવો એથી વાયુનો નાશ થાય છે. વધી પૂર્વે કહેલા તે તે સ્નેહ અને સ્વેદનો બસોબર ઉપયોગ કરવાથી તેઓ પણ વાયુનો નાશ કરે છે

બાળમાં લાવવા માટે અગ્રીઃ અને પ્રથમન નસ્ય લેગાન્તરેપુ મૂર્ધાનમસહચાસ્ય રેચયેત્ ॥૩૦॥

અવર્પાદેઃ પ્રથમનેસ્તીક્ષ્ણઃ શ્લેષ્મનિર્બહ્નઃ । શ્વસનાસુ વિમુક્તાસુ તથા સઘ્રા સ વિન્દતિ ॥૩૧॥

વાયુનો એક વે । બાળમાં પછી બ્રીજે વે । બાળે તેલવામાં (જે વેનની વચમાં જે અંતર ના તેમાં) વારવાર ને રાત્રીના નાકમાં કરીને કાઢી રાખે એવું, અત્યંત તીક્ષ્ણ < રાષીઃ નસ્ય ફૂટવાથી માથાને વિદેવન બાધવું તુંક, મરે, દંત્યાર્પ અત્યંત તીક્ષ્ણ એવા ચેનોના નાકમાં ફૂટવાથી લટવામાં રાત્રીના અત્યંત

ની સૂક્ષ્મ નારીઓમાથી કફનો નાશ થાય છે, અને એ ગતે શ્વાસની સૂક્ષ્મ નારીઓમાથી કફ નીકળી જઈને તે ખૂણી થાય છે એટલે રોગીને સજા (ભાન) રાખે છે

અપત્તાનકમાં થી

સૌવર્ચલાભયાધ્યોપવિદ્ધં સર્પિશ્ચલેડધિકે ॥૩૧૩॥

સચળ, હરડે, સૂઠ, પીપર, મરી, રો પાન ઔષધ થી સિદ્ધ કરેલુ થી રાધિક વાયુવાળા અપત્તાનકમાં રાખવુ

પલાદકં તિલ્લકતો વરાયા:

પ્રસ્થં પલાંશં ગુરુપચ્ચમૂલમ્ ।

સૈરણ્ડંચિહીત્રિવૃતં ઘટેડપા

પસ્તા પચેત્વાદશૂતેન તેન ॥૩૨॥

દધ્નઃ પાત્રે યાવશૂકાત્રિવિલ્લે:

સર્પિ પ્રસ્થં હન્તિ તત્સેધ્યમાનમ્ ।

દુષ્ટાન્ વાતાનેકસર્વાન્નસ્યાન્

યોનિધ્યાપદ્ગુલ્મવધ્માદિરં ચ ॥૩૩॥

લોખર બત્રીસ તોલા, ત્રિકૂળા ચોસઠ તોલા, બીલી ચાર તોલા, અરણી ચાર તોલા, રાવરો (એટલે મોટો અરૂંસો) ચાર તોલા, પાણ ચાર તોલા, કામરી ચાર તોલા, એરડમૂળ ચાર તોલા, રીંગણી ચાર તોલા અને ચ્ચેસાર ચાર તોલા એ સર્વે રાષ્ટ્રપાને રોક ટ્રોણ (૧૪૪ તોલા) પાણીમા ચોથા ભાગનું પાણી રહેતા સુધી જાળવા પછી ક્વાથને ગાળી લઈને તેમા એક આઠક (૨૫૬ તોલા) દહીં નાખવુ અને જવખાર બાર તોલા નાખવો એ સર્વમા (૬૪) તોલા થી નારીને સિદ્ધ કરવુ એ થી સેવવાથી એક રાગમા કે સર્વાંગમા રહેલા દુષ્ટ વાયુના રોગ, યોનિરોગ, જોળા વધરાવે અને ઉદરરોગ એ સર્વ મટે છે

વિધિનિતલ્લકવજ્જેયો શમ્યાકાશોકયોરપિ ॥૩૪॥

જે પાછળ (શ્લોક ૩૨, ૩૩) તિલ્લકધૂતનો વિધિ કહ્યો છે તેવા જ વિધિ ગરમાણાનું અને આસા પાવવનું થી સિદ્ધ કરવાનો જાણવો રાષ્ટ્રીત ગરમાણાની કે આસાપાવવની રીતરજાલ બત્રીસ તોલા લેવી અને બીજા ઔષધો તિલ્લકધૂતમા કલા પ્રમાણે લેવાં અને એ જ રીતે થી સિદ્ધ કરવુ રો થી પણ તિલ્લકધૂત જેવા ગુણ આપે છે (મૂળમા શમ્યાક શબ્દ છે તેના સર્થ અરુણદત્ત મહાનિવ કહે છે અને નિષદુ રત્નાકરનો કર્તા 'મોટો ગરમાણો' કહે છે)

અપત્તાનકનો ઉપસચાર

વિકિત્સિતમિદં કુર્યાચ્છુદયાતાપતાનકે ।

સચ્ચદોષે સંચુરં

એ પ્રમાણેના ઉપચાર થુજ વાયુથી થયેલા અપત્તાનક રોગમા કરવા જ્યારે અપત્તાનકમા બે દોષ કે ત્રણ દોષ ભેગા કેપેલા હોય, ત્યારે તે તે દોષની ભેગી ચિકિત્સા કરવી

કફમુકત અપત્તાનકનો ઉપાય

ચૂર્ણયિત્વા કફાન્વિતે ॥૩૫॥

તુમ્બુરુખ્યભયા હિઙ્ગુ પૌષ્કર લવણત્રયમ્ ।

યવક્લાત્યામ્બુતા પેયં હૃત્પાશ્ચાત્પતન્નકે ॥૩૬॥

હિઙ્ગુ સૌવર્ચલં શુષ્કી દાડિમં સામ્ભવેતસમ્ ।

પિવેદ્વા શ્લેષ્મપવનહૃદ્રોગોક્ત ચ શસ્તેતે ॥૩૭॥

જે રાષ્ટ્રત્રક રોગ કફમુકત હોય તેા ધાણ, હરડે, પીપર, મૂળરમૂળ, વિધિવ, સચળ, બિહવણ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને જવના ક્વાથરૂપી જળમા પીવુ રાષ્ટ્રત્રક વાયુમા હૃદય રાને પાસામા વેદના થતી હોય તા, વિન, સચળ, સૂઠ, દાડમ, રામ્ભવેતસ, રો સર્વનું ચૂર્ણ જવના ક્વાથના પાણીમા પીવુ, રાયવા કફવાતથી થયેલા હૃદયના રોગમા જે ઔષધ કહેવા છે તે પણ અહીં શ્રેષ્ઠ છે

અંતરાયામ અને બહિરાયામની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૩૭ થી ૪૦)

આયામયોરદિત્તવદ્વાહ્યામ્યન્તરયોઃ ક્રિયા ।

તૈલદ્વોર્ણ્યાં ચ શયનમાન્તરોડન્ન સુદુરતપ્ ॥૩૮॥

આહ્યાયામ રાને અંતરાયામની ચિકિત્સા અર્થેત વાયુના જેવી કરવી આયામ વાયુવાગાને તેથી ભરવા વાતપ્રમા સુવારવો એ બે આયામમાથી અંતરાયામ વાયુ મટવો મહાકઠલુ છે, અર્થાત્ તે અતિ કઠિનાય છે

અંતાધ્ય આયામના લક્ષણ

વિવર્ણદન્તવદનઃ સ્વસ્તાન્નો નપ્ચેતનઃ ।

પ્રસ્તિવંશ ધનુષ્કમ્બી દશરાજ ન જીવતિ ॥૩૯॥

જે આયામવાળા રોગીના દાન અને મુખ વિવાર્ણ થઈ ગયેલા હોય, રાષ્ટ્રીત તેના રંગ બદલાઈ ગયો હોય, અંત બત્રી પડયા હોય, ભાન બનુ નુ હોય, શરીર પરતેવો થતો હોય અને જે કામગીરી પહે વાકો વગી જતો હોય, તે જેની દષ્ટ તાત જુરી છવે નહિ (ધનુષ્કમ્બી=ધનુર ધાયુ ત્રાય તેવા માનવ)

ઉપદ્રવરિત આયામની ચિકિત્સા

વેગેષ્વતોડન્યાયા જીવેન્મન્દેષુ વિનતો જડઃ ।

લઙ્ગઃ કુપિઃ પશ્વહતઃ પદ્મલો વિકલોઽથવા ॥૪૦॥

હનુજાસે હનુક્ષિન્ધસ્વિયો સ્વસ્થાતમાનયેવ ।

ઉન્નામયેષ્ઠ કુશલધિષ્ઠુકં વિવૃતે મુલે ॥૪૧॥
નામયેષ્ઠવૃતે શેષમેકાયામવદાચરેત્ ।

જે આયામ રોગવાળાને ઉપર (શ્લોક ૩૮, ૩૯ માં) કહ્યા છે તેવા લક્ષણ ન હોય અને વેગ (રોગના હુમલા) ધીમા હોય તો તે રોગી જીવે ખરો પણ તે વડો વળી જાય, ૪૦ થઈ જાય, પગે ખાંડ થઈ જાય, હાથે ધૂલો થાય, એને પક્ષાઘાત થાય, એ સાથળમાથી પાગળો થાય, અથવા ગાંઠો થઈ જાય જે રોગીની હડપચી તેના સ્થાનમાથી ખસી ગઈ હોય તો હડપચીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કરીને પછી અગ્નિ વડે તેને શેકવી અને પછી જે મો ઉધાડુ રહેતું હોય તો વેદો તે હડપચીને ઊંચી દબાવવી, જે મુખ બીરુંડુ રહેતું હોય તો હડપચીને નીચી નમાવવી એ રોગની બીજી ચિકિત્સા એકાયામ વાયુની ચિકિત્સા પડે કરવી

જિહ્વાસ્તંભની ચિકિત્સા

જિહ્વાસ્તમે યથાવચ્ચ

કાર્યે વાતચિકિત્સિતમ્ ॥ ૪૨ ॥

જે જીભ ૪૦ થઈ જાય તો જેવી જેવી રોગની અવસ્થા હોય તે પ્રમાણે સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે વાયુની ચિકિત્સા કરવી

અર્દિત વાયુ(અડદિથો વા)ની ચિકિત્સા

અર્દિતે નાવનં મૂર્ધ્નિ લૈલં ધ્રોવાક્ષિતર્ણનમ્ ।
સહોકે ઘમનં વાહરાગયુકે સિરાધ્યઘઃ ॥૪૩॥

અર્દિત(અડદિથો વા)મા નાકમા સૂધવાનું (ફુંકવાનું) ઔષધ આપવું; માથે તેલ ઘાવવું, આખ અને કાનમા તેલ મૂકીને તેનું (આખનું અને કાનનું) તર્પણ કરવું, જે અર્દિત વાયુમા સોજો હોય તો રોગીને વમન આપવું, જે બળતરા અને રાગ (રતાય) યુક્ત અર્દિત વાયુ હોય તો ફક્ત ખાંડલી

પક્ષાઘાતની ચિકિત્સા

સ્નેહનં સ્નેહસંયુક્તં પક્ષાઘાતે વિરેચનમ્ ।

પક્ષાઘાત વાયુમા સ્નેહપાન કરાવવું તથા સ્નેહ ચોળવો. તેમ જ રોગીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવું

અવબાહુની ચિકિત્સા

અવબાહૌ હિતં નસ્યં સ્નેહશોત્તરપત્તિકઃ ॥૪૪॥

અવબાહુ નામે વાયુના રોગમાં નસ્ય (નાકમાં સૂધવાનું ઔષધ) આપવું હિતકર છે તેમ બાહ્ય

કર્મા પછી સ્નેહપાન કરાવવું હિતકર છે (સગ્રહ નામે ગ્રંથમા કહ્યું છે કે જે રોગ સામ(અભયગો) હોય તો ઉપવાસ ૨૦ જ દિતકર છે)

ઊરસ્તંભની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૪ માં થી ૫૪ માં)

પૂખા ઉપચાર

ઋક્ષામ્મે તુ ન સ્નેહો ન ચ સંશોધનં હિતમ્ ।
શ્લેષ્મામમેદોવાહુલ્યાદુષ્ક્રિયા તન્મ્હપનાન્યતઃ ॥
કુર્યાદ્દ્રુષોપચારઃ યવશ્યામાક્રોધ્રવાઃ ।
શાકેરલવણેઃ દાસ્તાઃ કિચ્છિત્તૈલજલોઃ શૃતૈઃ ॥
જાદ્ગલેશ્ચૃતૈર્મૈર્લેધ્વમ્મોરિષ્ઠપાયિનઃ ।
વત્સટાદિર્હરિદ્રાદિર્વંચાદિર્વા સસૈન્ધવૈઃ ॥ ૪૭ ॥
આદ્યવાતે સુહ્રામ્મોભિઃ પેયઃ પદ્મહરણોઽયવા ।

ઊરસ્તંભ રોગમા શ્લેષ્મા (કફ), આમ ૨ને મેદ ઘણા હોય છે, માટે તેમા સ્નેહન હિતકર નથી, તેમ જ તેને શોષન ઉપચાર લાગુ કરવા પણ હિતકર નથી માટે કફ, આમ અને મેદનો નાશ કરે એ ૧ ઔષધ અને ક્રિયા રોગીને મુક્તિથી લાગુ કરવાં તે પૂખા ઉપચાર કરવા, મધ ૨ને પાણીના અરિષ્ટ તે પાવો, તથા જવ, સામો અને કોદરના ૨ાન્ન તેને ખાવા આપવા. તે ૨ાન્ન સાથે લગારકે લવણ નાખીને તથા લગારકે તેલમા વધારેલા અને પાણીમા બાફેલા ઘાક આપવા. વળી તને જાગલ પ્રાણીઓનું માસ ખાવા આપવું, પણ તે સાથે ઘી આપવું નહિ ઊરસ્તંભનો રોગ હોય તો વત્સકાદિ ગરુડના ઔષધો અથવા હરિ દ્રાદિ ગરુડના રોષધો અથવા વનાદિ નામના રોષધો એમાના ગમે તે રેકે ગરુડના રોષધોમા સિંધવ ભેગ વીને લગારકે ગરમ કરેલા પાણી સાથે તે પીવા ૨૧વા ૨૨ રાધ્યાપમા પાછળ કાઢવું (શ્લોક ૫૮) પદ્મહરણ ચુર્ણ સિંધવ નાખેલા લગાર ગરમ કરેલા પાણી સાથે પીવું

લિહ્યાત્કોદ્ગેષ્ઠ વા દ્રેષ્ટા ચઘ્યતિકાકળાઘનાત્ ॥
ફલ્લનં સમયુ વા ચઘ્યપરવાગ્નિસુરવાઙમ્ ॥
મૂર્ચ્યાં શીલયેત્પથ્યાં ગુગુલું ગિરિસમ્મથમ્ ॥

અથવા ત્રિફળા, ચવક, કંડુ, પીપર અને મોષ, એનું ચૂર્ણ મધ સાથે બાટવું, રાત્રવા ચવક, ૫૦૦, સિન્ધે, દેવદાર, ૨૪ રોષધોના કંક મધ સાથે બાટવા, અથવા ગોમુત્ર સાથે બરડે પીવી, અથવા ગોમુત્ર સાથે નૂળજ કે ઘિયાળિત પીવા

ધ્યોવાગ્નિમુસ્ત્રિકલાવિદ્ગેર્ગુલું સમમ્ ।

હાદન્ સર્વાન્ જયેદ્યાધીન્

મેદન્ શ્લેષામવાતજાન્ । ૫૦ ॥

ત્રિકટુ, ચિત્રો, મોષ, ત્રિક્ષ્ણ, વાપડિંગ, એ પાન ઔષધો સમાન લઈને તે સર્વના સરવાળા બરો બર ગુના લેવો, એ સર્વ એકત્ર કરીને ખાવાથી મેદથી, કફથી, આમથી અને વાયુથી લયેલા બધા રોગો મટે છે.

શામ્યત્યેવ કફાકાન્ત. સમેદસ્ક. પ્રમજ્જતઃ ।
ધારમ્બાન્વિતાન્ સ્વેદાન્ સેકાનુદ્વર્તનાનિ ચ ॥
કુર્યાદ્દ્યાઞ્ચ મૂત્રાદ્યૈઃ કરજ્જપલસર્પૈઃ ।
મૂલૈર્વાંઞ્યર્કનર્કારીનિમ્બજૈઃ સસુરાદ્યૈ ॥ ૫૨ ॥
સક્ષોદ્સર્વપાપકચ્છલોદ્વલ્મીરુમૃત્તિકૈઃ ।

એ પ્રમાણે (પાછા કદા પ્રમાણે) કિષકમ કરવાથી કફમુકત તથા મેદમુકત વાયુ થમે છે વળી કાર અને ગોમુત રો બે વાના નાખેલા ઔષધથી રોક કરવે, સિચન કન્ગુ તથા પીકીની માફક નીચેથી જીવે ચોળવું વળી કરજના ફળ અને સરસવને નાખના મૂત્રમા વાટીને તેનો લેપ કરવા, અથવા આકડનું મૂળ, અર છીનું મૂળ, લીમડાનું મૂળ, દેવદાર, સરતવ, અપ્કવ માટીના ગોળો, ગદડની માટી, એ સર્વના મધ માથે લેપ કરવે.

કફક્ષયાર્થં દ્યાયામે સહો ધૈનં પ્રવર્તયેત્ ।
દ્યલાન્યુલ્લઘ્વેચારીઃ શક્તિઃ પરિશીલયેત્ ।
સ્થિરતોય સરઃ ક્ષેમ પ્રતિદ્યોતો નદીં તરેત્ ॥
શ્લેષમેદ ક્ષયે ચાર્ત્ર સ્નેહાદીનચારયેત્ ।

ઉત્તેસ્તભ રોગવાળાને કફ અને મેદના નાશ કરવા માટે સહિવાનો વ્યાયામ (મહેનત, કસત) કરાવવો જેમ કે તેની પાસે સ્થળો ઓળનાવવા, તેની શક્તિ પ્રમાણે તેણે સ્ત્રીઓ ભેગવવી, જે સહિવાનું પાણી સ્થિર હિર તથા મગર વગેરેથી નિત લેખ તેવા સલામતી ભરતા નહેવરમા તપવું, લગીમા પ્રવાહની સામે તરવું તે રીતે શ્રમ કરવાથી કફ અને મેદ ઓછા થાય એટલે તેને સ્નેહન વગેરે વાનું કરવું.

માક્રીના વાતરોગોમાં ચિકિત્સાનું ધ્યાન

સ્થાનદૃષ્ટ્યાદિ ચાલોચ્ય કાર્યં શોષેષ્વપિ ક્રિયા ॥

માક્રીના વાતરોગોમા પણ રોગનું રચાન દુષ્ક ધાનુ (નખાવણ) વગેરેના વિશરકરિને થયાયોગ્ય ક્રિયા કરવી.

ઉંચા પ્રમાણે પાન ચાટી શકે એવો કચાથ

સત્ત્વરં સુરદાર સનાગર

જનિતમન્મસિ તૈલવિમિધિતમ્ ।

પવનપીડિતદેહગતિઃ પિષન્

દુત્તવિલમ્બિતગો ભવતીચ્છયા ॥ ૫૬ ॥

વાયુપડે બેના દેહની ગતિ પીડાયેલી હોય તેણે કંટાળેળિયો, દેવદાર અને સુઠ એને ઉકાળીને તેમાં તેલ નાખીને પીવું તેથી તે પોતાની ઈચ્છા પ્રમાણે ઉતાવળે અને ધીમે નાશી શકે છે.

વાયુનાથક ઉત્તમ ધી

ચક્ષ્મામ્હોપચક્ષીપિવિષ્ણોશટિપોષ્કરમ્ ।

પિષ્વા વિપાચયેત્સર્પિર્વાતરોગહરં પરમ્ ॥ ૫૭ ॥

ચક્ષ્મા, સુઠ, ચિત્રો, પીપર, પટ્ક્યુરો, પુષ્કરમૂળ એટલા ઔષધોને બારીક લસોટીને તેના કંકથી વિષિ-પુરસર ધી પકવવું એ ધીથી વાયુના રાગ મટે છે.

વાયુના રોગો વગેરે રોગો માટે ધી

નિમ્વામૃતામૃષપટાલનિશિઘકાન્તં

માગાન્ પૃથક્ દશ પલાન્ વિપચેદ્ધટેડ્ગામ્ ।

મણ્દાંશોવિતરસેન પુનશ્ચ તેન

પ્રસ્ય ઘૃતસ્ય વિપચેત્પિષ્ણાગવલ્લૈઃ ॥ ૫૮ ॥

પાઠાવિઙ્ગુસુરદારુગજોપકુલ્યા-

દ્વિક્ષારનાગરનિશામિશિવચ્ચકૃષ્ટૈઃ ।

તેજોવતીમરિચયસકદીપ્યકાશિ-

રોહિણ્યરુષ્કરવરાકળમૂલયુકૈઃ ॥ ૫૯ ॥

મંજિષ્ઠયાંતિવિપયા વિપયા યવાન્યા

સંજુલુગુગુલુલૈરપિ પાશ્વસહ્લવૈઃ ।

તલ્લેપિત વિષમતિ પ્રયલ સમીર

સન્ધ્યસ્થિમજ્જગતમપ્યથ કુપ્તમીદરુ ॥ ૬૦ ॥

નાઢીવળાશુદ્ધભગન્દરગણ્ડમાલા

જર્જરીસર્ગદગુલ્મગુદોત્થમેહાન્ ।

યક્ષ્મારુચિશ્વસનપીનસકાસશોફ-

હૃત્પાનુરોગમદ્વિદ્રવિધિવાતરકમ્ ॥ ૬૧ ॥

એક દ્રોણ પાણી લઈને તેમા લીમડો, ગજો, અરજુલી, પટોળ, રીનાણી રો પ્રત્યેક ઔષધ વાગીલ નાખીને તાપા નાખીને તેનો કચાથ કરવો. તે કચાથ ઉત્તરનાં -ઉકડના પાણી આઠમ બાજે રહે ત્યારે તેમા નીચેનાં દ્રવ્યોનો કંક રોક એક તેવા નાખવો:-પાકમૂળ, વાપડિંગ, દેવદાર, ગળાપીપર, લવખાર, નાછખાર, પૂકું, હાજર, સુષ, લક, ઉપચેટ, માલકાંજી, મરી, કપાશ, અન્નમિદ, ચિત્રો, કટુ, પિત્તામાં, વગ, પીપર, મૂળ, મજ્જ, અતિવિર, કાંચલી, પચાની નળત્રિ, એ સર્વમાં વીસ તેવા યુદ્ધ નૂનના નાખવો. પછી તેમાં ૬૦ તેવા ધી નાખવું પછી ધીને સિદ્ધ કરવું એ રીતે

સિદ્ધ થયેલું ધી ધીવાથી અતિ બળવાન વાયુ હોય તે મટે છે જે વાયુ સાધારણમાં હોય, હાડકામાં હોય, મજ્જામાં હોય, તોપણ એ ધીથી મટે છે, એ જ પ્રમાણે સાધારણ, હાડકામાં કે મજ્જામાં કુદ થયેા હોય તે પણ મટે છે વળી નારીવ્રણ, ચર્મુદ, બગદર, કઠમાળ, ઊર્ધ્વજનુના (ગળાની હાતરીથી ઉપરના) તર્વ રોગ, ગુદમરોગ, હરસ, પ્રમેહ, શય, અરુચિ, દમ, સજેખમ, ખાસી, શોષ, દુદયના રોગ, મદરોગ, ગડ અને પાન રો સર્વે રોગ મટે છે

માથામાં કોપેલા વાયુમાં નસ્ય

ઘલાશિલ્વશૂતે ક્ષીરે ઘૃતમખંડે વિપાચયેત્ ।
તસ્ય શુક્તિઃ પ્રકુચ્ચો વા નસ્ય વાતે શિરોગતે ॥૬૨॥
બળદાણા રાને બીલા રો જે ઔષધો નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાં ઘૃતમઝ પકવ કરવો તે સિદ્ધ થયેલા ઘૃતમઝમાંથી જે તેવા કે ચાર તેવા ધી સૂધવાથી (નસ્ય લેવાથી) માથાનો વાયુ મટે છે

શુદ્ધ વાયુમાં વસાનસ્ય

તદ્વત્સિદ્ધા વસા નકમત્સ્યકૂર્મસુલુકજા ।
વિદોષેણ પ્રયોકલ્પ્યા કેવલે માતરિધ્વનિ ॥૬૩॥
ઉપર જેમ બળદાણા અને બીલામાં સિદ્ધ કરવા દૂધમાં ધીનો મઝ સિદ્ધ કરી સૂધવાનો કલો છે, તે જ પ્રમાણે મગર, મત્સ્ય, કાચબો કે છાણમગરીની વત્તા બળદાણા અને બીલા નાખીને ઉકાળેલા દૂધમાં સિદ્ધ કરીને શુદ્ધ વાયુવાળાને ખાસ કરીને સૂધવા આપવો, અર્થાત્ શુદ્ધ વાયુ ઉપર રો વસાનુ નસ્ય સારો ગુણ કરે છે

વાયુના બધા રોગ માટે તેજ

જીર્ણ પિણ્યાક પચ્ચમૂલં પૃથક્ ઘ ।
કાર્ણ્યં કષ્ઠાચાધ્યામેકતસ્તૈલમાગમ્ ।
ક્ષીરાદયંશ પાચયેત્તેન પાના-

ઘાતા નશ્યેયુઃ શ્લેષ્મયુક્તા વિદોષાત્ ॥૬૪॥

જૂનો ખોળ અને પચમૂળ એ મેનો જુદા જુદા ક્વાથ કરવો પછી બને ક્વાથ ભેગા બરીને જે ક્વાથ ની બરોબર તેમાં તેલ નાખવુ, તથા તેલ કરતા આઠ ગણુ દૂધ નાખવુ પછી તેનો પક કરવો (સિદ્ધ કરવું) ત્યારે તેલ મિલ્લ થાય (તેલ માત્ર થેલ રહે) ત્યારે તે તેલ ગાળી લેવું એ તેલ પીવાથી બધા પ્રકારના વાયુના રોગ મટે છે અને કષ્ઠુકન વાયુનો જેન તોય તે તે ખાત મટે છે

પ્રધારિણીતુલાકવાયે તૈલપ્રસ્યં પયઃસમમ્ ।

દ્વિમેદામિશિમશ્ચિષ્ઠાકુષ્ઠરાસ્નાકુચન્દનૈઃ ॥૬૫॥

જીવકર્મકાકોલીયુગલામરદાકમિઃ ।

કશ્કિતૈર્વિપચેત્સર્વમાઘતામયનાશનમ્ ॥૬૬॥

ચાર સો તેલા પ્રસારણ વેલ લઈને તેનો ક્વાથ કરવો તેમાં ચોસક તેલા તેલ રાને તેટલુ જ દૂધ નાખવુ પછી મેન્ડા, મહામેન્ડા, સુવા, મજ્જા, ઉપલેટ, યસ્ત્રા, રતાજળી (રતત્યદન), જીવક, જ્યેષ્ઠક, કાકોલી, ક્ષીરાકોલી રાને દેવદાર, રો રૌપયોનો કડક તેમાં નાખીને તે તેલ મિલ્લ કરવું એ તેલ સર્વ પ્રકાર ના વાયુના રોગને મટાડનાર છે

સમૂલશાલસ્ય સહાચરસ્ય

તુલા સમેતા દશમૂલતથ્ચ ।

પલાનિ પચ્ચાશદમીકતથ્ચ

પાદાવશેર્ણ વિપચેદ્દેડપામ્ ॥૬૭॥

તત્ર સેધ્યનસકુષ્ઠહિમેલા-

સ્પૃક્ષ્યિયદ્ગુનલિકામ્પુશિલાજૈઃ ।

લોહિતાનલદલોદસુરાદૈઃ

કોપનામિશિતુચ્ચકનતૈશ્ચ ॥૬૮॥

તુલ્યક્ષીરં પાલિકૈસ્તૈલપાત્ર

સિદ્ધં કૃદ્ધાન્ શીલિત્ત્વં દન્તિ વાતાન્ ।

કમ્પાદેયસ્તમ્મશોષાદિયુક્તન્

ગુલ્મોન્માદો પીનસ યોનિરોગાન્ ॥૬૯॥

ધોળો કાટલાદિયો મૂળ રાને યાના સહિત રોજ તેા (૮૦૦ તેલા) લેવો શમૂર પણ તેટલા જ લેવા થતાવરી બગેા તેલા લેવી એ નર્વનો ચાર દ્રોણ પાણીમાં એક દ્રોણ પાણી બારી રહેના લગી ક્વાથ કરવો તેમાં વાળો, નખવા, ઉપલેટ, સુખડ, એલડી, લજમણી, પ્રિયનુ (કાગ), નલિકા, કાળો વાળો, દનડ ફૂલ, રતાજળી, નલદ (વાળો, પીળો વાળો), શેાહ, શિયાલિત, ચાતી કરમ, સુવા, શિલારન, તનાર, એ ઔષધો ચાર ચાર તેલા લઈને તેનો કક નાખવો પછી તેમાં રમદ તેલા તેલ અને તેટલુ જ દૂધ નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલનું નેવન કરવાથી કપ, આસેષ, સ્તન્ય, ચોર વગેરેથી યુક્ત દુઃપ્રાપ્ય વાયુના રોગ મટે છે, તેમ જ બોળો, ગાંધપ, મગેખમ અને પાનરોગ પણ રો તેલથી મટે છે

ભેડમર્દખને કહે નવાચરતેજ

સહાચરતુલાયામ્પુ રસે તૈલાદકં પચેત્ ।

મૂલકન્કાદિપાપલં પયો દત્ત્વા ચતુર્ગુણમ્ ॥૭૦॥

અથવા નતપદ્મન્યાસ્થિરાકુષ્ઠસુરાદ્યાત્ ।

સેલાનલદશૈલેયશતાદારકચન્દનાત્ ॥૭૧॥

ચિદ્દેહસિન્ન શર્કરાચૂર્ણાદિદ્વાદશપલં ક્ષિપેત્ ।
મેહસ્ય સમ્મતં તેલં તત્કૃચ્છાન્નતિલામયાન્ ॥૭૨॥
વાતકુણ્ડલિકોન્માદગુલ્મવર્ધ્માદિકાન્ જયેત્ ।

ધાળો કાટાશેળિયો ચારસો તોલા લઈને તેના ક્વાથમા બસો છપ્પન તોલા તેલ નાખવું પછી તેમા નાળીસ તોલા કાટાશેળિયાના મૂળનો કંક નાખવો અને તેલથી ચોગણુ દૂધ નાખવું એ સર્વનો પાક કરીને તેલ સિદ્ધ કરવું અથવા ચારસો તોલા કાટાશેળિયાના ક્વાથમા બસો છપ્પન તોલા તેલ તથા તેલથી ચોગણુ દૂધ નાખીને તેમા તગર, વજ, શાલિપર્ણી, ઉપલેટ, દેવદાર, એલચી, વાળો, શિવાલિત, સુવા (સવા), રકતવદન, એ રીપધોનો કંક નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલ સિદ્ધ થાય એટલે તેમા બોતેર તોલા સાકરનું ચૂર્ણ નાખવું એ તેલ લેહમહાધરો પસાદ (મજૂર) કરેલું છે તે ઘણા કઠણ (મટવાને કઠણ) વાયુના રોગને મટાડે છે વળી તે વાતકુણ્ડિકા રોગને, ગુલ્મરોગને અને વધશબ્દને પણ મટાડે છે

બલાતેજ

બલાશતં છિન્નદ્વાપાદ રાત્રાષ્ટભાગિકમ્ ॥૭૩॥

જલાદકશતે પચ-વા શતભાગસ્થિતે રસે ।

વધિમસિન્નધુનિર્વાસશુકેન્સૈલાદક સ્નેહઃ ॥૭૪॥

પચેત્સાન્નપયોર્ધાન્ન કલ્કૈરેમિઃ પલોન્મિતૈઃ ।

શઠીસરલદાવૈલામજિષ્ઠાશુસ્વન્દનૈઃ ॥૭૫॥

પદ્માકતિબલામુસ્તાશૂર્પર્ણાહરેણુમિઃ ।

યણ્વાદસુરસંધ્યાઘનલપમકર્જીરકૈઃ ॥૭૬॥

પલાશરસકસ્તૂરીતલકાજાતિકોશકૈઃ ।

સ્પૃક્કાકુલ્કુમશૈલેયજાતીકાકુલ્કામ્ભુમિઃ ॥૭૭॥

ત્વક્કુન્દરુકપૂરતુરુકપ્રીતિવાસકઃ ।

લવઙ્ગનલકાકુલ્કાકુલ્કામ્ભીસીમિયસ્મુમિ ॥૭૮॥

સ્થાણેયતગરધામવચામદનકણ્ઠૈઃ ।

સનાગકેસરૈઃ સિદ્ધે દ્વાદશાગ્રાવતારિતે ॥૭૯॥

પત્રકલ્ક તતઃ પૂતં વિચિન્તા તત્પયોજિતમ્ ।

ફાસં શ્વાસ જ્વરહૃદિ મૂર્છાં ગુલ્મશ્વત્સ્યાન્ ॥૮૦॥

હ્રીદશોપાવપસારમલ્હર્મી ચ પ્રણાશયેત્ ।

બલાતૈલમિદ શ્રેષ્ઠં વાતવ્યાધિચિન્તાશનમ્ ॥૮૧॥

બાદામા ચારસો તોલા લેવા, ગળો સો તોલા લેવી, ચાસના પચાત તોલા લેવી, પછી એ ત્રણનો સો આઠક (૨૫૬૦૦ તોલા) પાણીમા ક્વાથ કરેલા એ ક્વાથ એક આઠક રહે ત્યાર નાળી લઈને તેમા એક આઠક (૨૫૬ તોલા) દહીં તેડું જ દહીંનું નીતયું પાણી, તેડો જ શેરડીનો રસ અને તેડલે જ સરકો

મેળવવો પછી તેમાં એક આઠક તેલ નાખવું તથા અઘી આઠક (એક સો અઘીવીસ તોલા) બકરીનું દૂધ નાખવું એ સર્વમા પદકચૂરો, સરલ વૃક્ષની છાલ (જેનો ગુદર તે રાજ કહેવાય છે), દારુહળદર, એલચી, મજ્જ, અગર, સુષ્ક, પચકાષ, અતિબલા, મોથ, ચૂર્ણપર્ણી (જગલી મગ), રેણુકબીજ, જેટીમધ, તુળસી, કાળી જઘબક, જવક, ખાખરો, હીરાબાગ, કંસુરી, કાળી નગોડ, ગાયકજી, કપૂરીમધુરી, કેસર, શિવાલિત, ચમેલી, કાપકળ, વાળો, તજ, સાલવૃક્ષ (જેનો ગુદર બેરજી કહેવાય છે) કપૂર, શિવારસ, નાળી જેજે, તેલવિગ, રોહિસંધાસ, વજ, મીઠળ, મોથ, નાગકેસર, એ રીપધો માનું દરેક ચાર ચાર તોલા લઈને તેના કંક કંઈ નાખવો પછી તેલ સિદ્ધ કરવું પછી તેને નીચે ઉતા રીને તેમાં તમાકપત્રનો કંક નાખવો પછી તે તેલને ગાળી લઈને તેના વિધિપૂર્વક ઉપયોગ કરવાથી ખાની, દમ, તાવ, ઊલટી, મૂર્છા, ગોળા, ઉર ભત, ભય, બરોળ, શોષ રોગ, વાઈ અને અલક્ષીનો નાશ થાય છે આ બલાતેલ વાયુના રોગનો નાશ કરનાર છે

વાયુના રોગ અને શ્વીનુ વલિમાપય્ય

મટાડે એવા સ્નેહો

પાને નસ્યેજ્વાસનેઽપ્યજ્ઞને ચ

સ્નેહા. કાલે સમયગેતે પ્રયુજાન્ ।

દુશ્પન્ વાતાનાશુ શાન્તિ નયેતુ-

ર્ધન્યા નારીઃ પુત્રભાજ્ય કુર્યુઃ ॥૮૨॥

પહેલા જે જે સ્નેહ કહેલા છે તે ધીવામાં, સૂપવામાં, અન્વાસનબક્તિમા અને શરીરે ચોળવામાં કાળનો વિચાર કરીને વિધિપૂર્વક ચોળવા હોય, તો તે વાયુના દુષ્ટ રોગોને તત્કાળ દાત કરે છે તથા વધ્યા શ્વીને પુત્રવતી કરે છે

વાયુના રોગમાં કફ અને પિત્તને બક્તિઓ

આપીને ક્યારે બહાર કાઢવો?

ક્ષેદસ્વેદૈર્દૃતઃ શ્લેષ્મા યદા પક્વાશયે સ્થિતઃ ।

પિત્ત વા દર્શયેદ્યૂર્ધં યત્તિમિસ્ત વિનિર્જયેત્ ॥૮૩॥

સ્નેહ અને સ્વેદનો ઓળખેલા કફ કે પિત્ત પક્વાશયમા રહીને પોતપોતાના પિત્ત પ્રકર કરે, તો તે કફ અથવા પિત્તને બક્તિઓ આપીને છતવા નર્ધન મટાડવા.

હૃત્પદ્મદ્રવ્યે ચતુર્થે ચિકિત્સિતદ્યાને વાતવ્યાધિ
ચિકિત્સિત નામ દર્શયેદ્યુષ્યાન્ ॥૮૪॥

અધ્યાય ૨૨ મો: પતની, વાયુના પ્રકોપની અને વાયુના આવરણની ચિકિત્સા

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કહ્યા પછી વાતરકત (ફેબત)ની ચિકિત્સા કહેવાનો આરભ કરે છે વાતરકત મેદો ભાગે વાયુના જ રોગ છે પણ એ રોગ લોહી સાથે ભળેલા વાયુથી થતા હોવાથી તથા તે વિષે ઘણું કહેવા જેવું હોવાથી એની ચિકિત્સા વાતવ્યાધિથી જુદી બતાવી છે.

અથાતો વાતશોષિતચિકિ-

તિત્તં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्नाहुरत्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે પતની ચિકિત્સા સમજાવીશું. એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહ્યો ગયા છે

વાતરકત(પત)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૪૮)

પતમા આતર ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૧૬૧)

પતની સામાન્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૧૧ થી ૪૧)

વાતરકતવાળાને રક્તસ્રાવ કરવે સ્નેહન:

લોહી કાઢવામા સભાળ

વાતશોષિતનો રક્ત સિન્ધવ્ય રહુતો હરેત્ ।

ઘલ્પાલ્પ પાલયન્ વાયુ યથાદોષ યથાઘલમ્ । ૧૧

વાતરકત(પત)વાળા રોગીને પ્રથમ સ્નિગ્ધ કરીને તેના વાયુના કોષ ન ધાય એવી રીતે તેના વાયુનો કોષ ન થાય એવી રીતે તેના દોષ, દુષ્ટ, બળ વગેરેના વિચાર કરીને, તેનું લોહીપણુ પણ બહુ વાર લોહી કાઢવું કેમ કે એક સાથે ઘણું લોહી શરીરમાંથી વહી જવાને લીધે તેના વાયુ કોષે છે

પતમા ક્યારે યી રીતે લોહી કાઢવું ?

રુપ્રાગતોદ્ગાદેષુ ઝલોકોભિર્વિનિર્હરેત્ ।

શુક્લતુમ્બીશ્ચિમિચિમાફન્દ્રુદ્ગદ્યનાન્નિતામ્ । ૨૨

પ્રચ્છાનેત સિરામિર્વા દેશાદેશાન્તરં મજત્ ।

જે વાતરકતવાળાને પીડા થતી હોય, ત્યાંજ બહુમતી હોય અને બળતથા થતી હોય, તે નાં આગળ જ્યાં

મૂકીને લોહી કાઢી નાખવું જે સમયમનું હોય, તેમાં ખરજ આવતી હોય, પીડા થતી હોય અને દુખનું હોય તેા રૂમડીથી અને તુમડીથી લોહી કાઢવું, જે લોહી શરીરમા એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ દોડવું હોય તેા પ્રસ્થનક્રિયાથી (સૂ ૨૬/૫૦૫ થી ૫૨૧) અથવા સિરાવ્યાધ વિધિથી (ફ્સ ખાલીને) લોહી કાઢવું

પતમા લોહી ક્યારે અને કેમ ન કાઢવું ?

અક્કલાનોતુ ન સ્નાધ્ય રુક્ષે વાતોત્તરે વયત્ ॥૩॥

ગમ્મીર શ્વયથુ સ્તમ્મં કમ્પ ક્ષાયુચિરામયાન્ ।

સ્નાનિમર્ન્યાઞ્ચ વાતોત્થાન્

કુર્યાદાયુરુત્સસ્યાત્ ॥૪॥

જે રાગીનું અજ ચીમખાઈ (સુકાઈ) ગળું હોય તેા લોહી ન કાઢવું તેમ જ જે દરદી લૂખો પડી ગયેા હોય અને જેનામા વાયુ વધારે બળવાન હોય તેનું લોહી પણ કાઢવું નહિ પણ લોહી લૂખુ હોય તેા વાયુના રોગની ચિકિત્સામાં કહેવા ઔષધ કરવા, કેમ કે જે વાયુ બળવાન હોવા છતાં લોહી કાઢવામા આવે તેા લોહી ઓછું થવાથી વાયુ ગભીર રોગે, સ્તબ્ધ, કષ્, સ્વાયુના રોગ, સિદ્ધિએના રોગ, ગલાનિ અને બીજા વાયુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ ઉત્પન્ન કરે છે

વિરેચન કરવા યોગ્ય પતરોગીને કેવું વિરેચન આપવું ?

વિરેચ્ય સ્નેહયિત્વા તુ સ્નેહયુક્તેવિરેચનૈ ।

જે પતરોગી વિરેચન આપવા યોગ્ય હોય તેને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નેહયુક્ત વિરેચન આપવા

વાયુ વધારે કોપેલા હોય એવા

પતના ઉપાય

(શ્લોક ૫ થી ૬)

દૂધ અને સ્નેહ

વાતોત્તરે વાતરક્તે પુટાર્ણ પાપયેદ્ધુતમ્ ॥ ૫ ॥

જે વાતરકતમાં વાયુ પ્રવન હોય તેમા રાગીને જીનું થી પાવું

આવળીદીરકાકોલીકીરિણીઝીવકં સમૈ ।

સિદ્ધ સર્પકૈઃ સર્પિ સહીર વાતરક્તુત્ ॥ ૬ ॥

ઘોરખમૂત્રી, ભીરકાંબી, ચારિયા, છવક અને તરસવ, એ ઔષધ તરખે ત્યારે લઈને એમના ક ક સંહિત તથા દૂધ સંહિત થી પકવ કરે તે થી પીવાથી વાતરકત મટે છે

દ્રાક્ષામધુકવારિભ્યાં સિદ્ધં વા સહિતોપલમ્ ।

ધુત પિષેતયા સીર ગુદ્ધીસરસે શુતમ્ ॥ ૭ ॥

તેલં વયઃ શર્કરં ચ પાપયેદ્ધા સુમંદિતમ્ ।

કાળી દ્રાક્ષ, જેટીમધ, એ બેના કવાથમાં સિદ્ધ કરેલા ઘીમા સાકર નાખીને તે પીવું, અથવા ગળેના સ્વરસમાં સિદ્ધ કરેલું (ઉકાળેલું) દૂધ પીવું; અથવા તેજ, દૂધ અને સાકર બરાબર એકત્ર કરીને પાવાં થલાશતાવરીરાક્ષાદશમૂલે: સપીલુભિઃ ॥૮॥
શ્યામેરુષ્ટસ્થિરામિદ્ધ વાતાતિમ્નં શૂતં પયઃ ।

બળદાણા, થતાવરી, રાસ્ના, દશમૂલ, પીલૂચ, કાળુ નંસાતર, એરશનું મૂળ, શાવિપર્ણ, એ ઔષધો નાખીને ઉકાળેલું દૂધ વાતરકતની પીયનો નાથ કરે છે
ધારોણં મૂત્રયુક્તં વા ક્ષીરં દોપાનુલોમનમ્ ॥૯॥

તરતનુ દોષેલુ ફીલુભયું ગાયનુ દૂધ પીવાથી અથવા ગાયના દૂધમાં સરખે ભાગે ગાયનુ મૂત્ર ભેગવીને પીવાથી દોષનુ (વાયુનુ) અનુલોમન થાય છે

પિત્ત વધારે કોપ્યું હોય એવા પતના ઉપાય

(શ્લોક ૭૫ થી ૮૩)

ઓછા દોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન પૈત્તે પક્ષવા ઘરીતિકાપટોલત્રિકલામૃતાઃ ।
પિત્તેદ્ધૃતં વા ક્ષીરં વા સ્વાદુતિકકલાપિતમ્ ॥૧૦

જેમા પિત્ત વધારે હોય એવા વાતરકતમા થતા વની, કડુ, પટોળ, ત્રિકૂટા, ગળે, એ ઔષધોમાં ઘી પડવ કરીને પીવું, અથવા મધુર અને કડવા દ્રવ્યવરે નિદ્ધ કરેલું દૂધ પીવું

મધુર (ગળ્યાં) દ્રવ્ય સૂ અ ૧૦, શ્લોક ૨૨ થી ૨૪

કડવાં દ્રવ્યઃ સૂ અ ૧૦, શ્લોક ૨૭ થી ૨૮

બાહુદોષ(પિત્ત)વાળા માટે વિરેચન

ક્ષીરેર્જેરુષ્ટતેલં ચ પ્રયોગેષ પિત્તેશ્વરઃ ।
થહુદોષો વિરેકાર્થે જીર્ણે ક્ષીરોદનાશનઃ ॥૧૧॥

જે માણસમા બહુ દોષ (પિત્ત) હોય તેણે વિરેચન થવા માટે દૂધ સારે દિવેન પીવાનો પ્રયોગ વાજ કરવો, અને તે ઔષધ જ્યારે પચી જાય ત્યારે ભાત અને દૂધ ખાવા

કપાયમમ્બયાનાં ધા પાયયેદ્ધૃતમંજિતમ્ ।
ક્ષીરાનુપાનં ત્રિવૃતાત્તૂર્ણં દ્રાક્ષારસેન વા ॥૧૨॥

અથવા હવેના કવાથને તેમા શેકીને (હમ-કારીને) પાવે, અથવા નમ્બાતના મૂળનું ચૂર્ણ દૂધના અનુપાત નાથ પાવું, અથવા નેનાતરના મૂળનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાવના રસ નાથ પાવું.

પતમા ભસ્તિઃ એના ૩૫૬

નિર્દેશા મલં તસ્ય સઘૃતેઃ ક્ષીરવ્યસ્તિભિઃ ।
ન હિ વસ્તિ સમં કિન્નિદ્વાતરકચિકિત્સિતમ્ ॥૧૩

અથવા ધીવાળી ક્ષીરભસ્તિઓ આપીને તે વાત રકતરોગવાળોના મળ કાઢવો, કેમ કે ભસ્તિના જેવું બીજુ વાતરકતનું ઔષધ નથી અને જ્યારે ગુદા, પાસા, સાથજ અને સાધાના હાડકામા પીડા થતી હોય ત્યારે તો (ભસ્તિ) વિશેષે કરીને હિતકર છે

કફ વધારે કોપ્યો હોય એવા પતના ઉપાય

(શ્લોક ૧૪ થી ૧૫)

મુસ્તાધાત્રીહરિદ્રાણાં પિવેકાર્યં કફોલ્લજે ॥૧૪

સક્ષોદ્રં ત્રિકલાયા વા મુદ્ગર્ચી વા યથાતથા ।
જે વાતરકતમા કફનો પ્રકોપ હોય તો મેથ, કાળી દ્રાક્ષ અને હળદરનો કવાથ પીવો, અથવા ત્રિકાળોના કવાથ મધ સાથે પીવો, અથવા ગમે તે રીતે ગળેનું સેવન કરવું

એમ તે રીતે=સ્વરસ કાઢીને, કલક કરીને, ચૂર્ણ કરીને કે કવાથ કરીને

ચરીરને વૃષ્ટ પાડવાની ક્રિયા
યથાર્હસ્નેહપીતં ચ ધામિતં સ્તુરુ રુસયેવ્ ॥૧૫॥
જે માણસને જે સ્નેહપાન કરાવવું યોગ્ય હોય તેને યોગ્ય સ્નેહપાન કરાવીને પછી ઊંચી કરાવવાનું ઔષધ આપવું પછી તેને લૂખા પાડવાની હળવી ક્રિયા કરવી

રૂમ્બકર્મ વૃષ્ટ પાડવાની ક્રિયાઃ સૂ ૨૫ ૧૬,
શ્લોક ૩૩, ૩૪

ત્રણે દોષ વધારે કોપ્યા હોય એવા
શૂળવાળા પતનુ ઔષધ
ત્રિકલાધ્યોષપત્રૈલાત્વક્ષીરીચિત્રક વચામ્ ।
વિઙ્ગ પિપ્પલીમૂલં લોમશાં વૃષક ત્વચમ્ ॥૧૬॥
ક્રાંતિ લાક્ષલિકીં ચયં સમભાગાનિ વેપયેત્ ।
કસ્યે લિપ્ત્વાડયર્સી પાત્રીં

મરવાદે મશ્વરેદિદમ્ ॥૧૭॥
વાતાશ્ચે સર્વદોષેપિ પરં શૂલાન્વિતે હિતમ્ ।
ત્રિકૂટા, ત્રિકટુ, તમાકપત્ર, એન્ડીવોળ, વાદ કપૂર, વિષ્ણુ, વજ, વાચન, પીપરીમૂળ, ચીરી હેવ-

કથી, અરુણી, તલ, ઝલિદ નામે વનસ્પતિ, ઝયભક નામે વનસ્પતિ, ચવક, એ સર્વને સમાન ભાજે લઈને પાણીમાં વાટવાં. પછી તેને લોઢાની લોહી ઉપર પલેલી સવારે ચોપડવું (લેપ કરવા) અને બપોરે તે લેપ ખાવો. એ ઔષધ થૂળવાળા ત્રિદોષના વાતરકતમાં પણ અત્યંત હિતકર છે.

પતમાં એખરાનો પ્રયોગ

કોકિલાશ્વકનિર્ઘૂઃ પીતસ્તચ્છાકમોજિતા ॥૧૮
કૃપામ્યાસ હવ ક્રોધં વાતરકં નિપચ્છતિ ।

દયા રાખવાની દેવ જેમ ક્રોધને ઉલ્લે છે, તેમ એખરાનો કવાથ પીવા તથા તેનું શાક ખાવું, એ ઔષધ પતને ઉલ્લે છે.

જૂના પતના ઉપાય : ચિકિત્સા

પન્નમૂલસ્ય ઘાત્યા વા રસેલ્લીનીકીં વચામ્ ॥ ૧૯
ચુદં સુક્રુદમપ્યજ્ઞે બ્રહ્મચારી પિવન્ જયેત્ ।

પંચમૂળના અથવા આમળાંતના રસમાં ગંધક, બ્રાહ્મચર્ય પાળીને પીવાથી થયેર ઉપર અત્યંત સ્થિર થયેલા (જુનો) ખુણ્યો (વાતરકત, પત) નાથ પામે છે.

હત્યામ્યન્તરમુદિપ્તં

કર્મ બાહ્યમતઃ પરમ્ ॥૨૦॥

૨૦ પ્રકારે વાતરકતરોની થયેરની અંદરની ચિકિત્સા કરી. ઉલ્લે બહારની ચિકિત્સા કરીએ છીએ.

પતમાં બાહ્ય ચિકિત્સા

(શ્લોક ૨૦ ૫૦ ૪૪)

ચેત્યનં તેજ

મારનાલાલકે તૈલ પાલકજૈરસં શુભત્મ ।

મમૂતે લક્ષિતં તોયે જ્યસ્વાહાવિનુત્પરમ્ ॥૨૧॥

બસા છાપન તોયા કોઠમાં એનાથી તોયા બાનનું તેજ નાખીને તેમાં રાત નાખવી અને પછી પછા પાણીમાં તેને નાખીને ઉઠાવવું તથા કડકી વડે હવાવવું. એ તેજ ચેત્યવાથી વાતરકતનો તાજ, બળતણ અને પીય નાથ પામે છે.

(વિધેય)

સમધુચ્છિદ્રમચ્છિદ્ર સચર્જરહસારિયમ્ ।

પિન્ડતેલં તદ્વપ્નઃશ્વાતરકક્રાપદમ્ ॥૨૨॥

પૂરે (શ્લોક ૨૧ માં) કહેલું તેવ મીઠુ, મજા, રાત અને સારિયા વધિત પાક (તિલ) મું લેપ તે રોગ વિધેય છે. તે થયેરે ચેત્યવાથી વાતરકતની પીય મટે છે.

(સેક, છાંટવું, રેડવું)

વશમૂલદ્રાત્ કીરં સઘઃ શૂલનિવારણમ્ ।

પરિપેકોઽનિલપ્રાયે તદ્વત્કોળેન સર્પિણ ॥૨૩॥

દશમૂળના કવાથમાં ઉઠાળેલા દૂધનું સેવન કરવાથી (ધાર કરવાથી) વાતરકતનું થૂળ તત્કાળ મટે છે. વાયુ જેમાં અધિક હોય એવા વાતરકતમાં લગાર ગરમ કરેલા ઘીની ધાર કરવાથી પણ પતનું થૂળ તરત મટે છે.

સ્તંભ, આંચકી, થૂળ અને દાહવાળા

પતમાં સેકનાં ઔષધ

સ્નેહમૃગુચ્છિદૈર્ઘ્યં ચતુર્મિઃ પરિપેચયેત્ ।

સ્તમ્બાક્ષેપકશૂલાર્તે કોળીરદિ તુ કીતલેઃ ॥૨૪

અથવા જેને સ્તંભ, આંચકી અને થૂળ વધાં હોય તેને મધુર દ્રવીથી તિલ કરેલા સહેકા ચારે સ્નેહ વડે ધાર કરવી. જે બળતણ હોય તેા ઉપરવાળા સ્નેહ ઠીક પડે ત્યારે એ સ્નેહની ધાર કરવી.

તદ્વદ્વપ્પાવિક્ષ્ણાગોઃ ક્ષીરસ્તૈલવિમિશ્રિતેઃ ।

સ્તંભ, આંચકી અને થૂળથી પીડાતા પતના રોગીને ગાયના સહેકા દૂધ વડે, ઘેડીના સહેકા દૂધ વડે કે બકરીના સહેકા દૂધ વડે ધાર કરવી. જે બળતણ હોય તેા તે ૧૨ દૂધ ઠંડું કરીને તે વડે ધાર કરવી.

નિઃકાષેર્જીવનીયાનાં પન્નમૂલસ્ય વા લઘોઃ ॥૨૫

છત્રનીય ગૂળનાં ઔષધોના કવાથ વડે કે લુપ-પંચમૂળના કવાથ વડે ધાર કરવી (એટલે જે સ્તંભ, આંચકી વગેરે હોય તેા તે કવાથ યશ્ન કરીને ધાર કરવી અને જે બળતણ હોય તેા તે કવાથ ઠીક પડે ત્યારે ધાર કરવી).

પતમાં દાહ માટે રેડવાનાં ઔષધ

દ્રાક્ષેકુરુલમ્બાનિ વૃધિમસ્ત્યમ્લકાચિક્ષ્ણઃ ।

સેકાર્યે તન્નુલક્ષોદ્રાકારામ્લમ્લ શમ્પલે ॥૨૬॥

જે વાતરકતવાશને બળતણ હોય તેા, કાચી દ્રાક્ષનો રસ, ચેરડીનો રસ અને દાહ દર્દીનું નીતનું પાણી, ખાટો કોઠ, ચોખાનું પાણી, મધનું પાણી અને સાકરનું પાણી એ ઔષધોથી ધાર કરવી.

પતમાં દાહ, પીય અને કંઠાચાનો ઉપાય

મિપ્યાઃ મિવંપદા નાર્યેશ્વન્દનાર્કરસ્તનાઃ ।

સ્પર્શશીતાઃ સુલ્પસ્પર્શાં પ્રતિ વાહં કર્ચંદ્રમ્ ॥

પીંડ ઉપાળ કરે એવો, મીઠું મેચનાવે, નંદન વડે લેવાવા તથા લન પોતન (બીન્દ) મેચાં છે એવો, હીન રસાયણો અને નુન દારુ એવા રસાયણો બીન્દો દાહ, પીય તથા કંઠાચને મટાડે છે.

પતમાં રતાય અને પીડાવાળા દાઢ માટે,
રતવા અને સોજ માટે લેષ

સરાને સરુજે વાહે રક્તં દૃત્વા પ્રલેપયેત્ ।
પ્રપૌંડરીકમણિષ્ઠાદાર્વામધુકચન્દનૈઃ ॥૨૮॥
સિતોપલૈરકાસકુમમ્સૂરોશીરપસકૈઃ ।
લેપો રુદાહવીર્ષરંગશોફનિર્ઘ્નજ્ઞઃ ॥૨૯॥

જે દાઢની સાથે વાતરકતવાળાને વામડી ઉપર રતાય
અને પીડા હોય તે તે સ્થાનમાંથી લેવારી કઢાવીને પછી
ન્યા સ્થળકમળ, મજ્જા, દારુણદર, લેટીમધ, ચદન,
સાકર, એરકા, સાધુ, મસૂર, વાળા અને પચકાષ્ઠ, એ
સર્વના લેષ કરવો રોથી પીડા, બળતરા, રતવા, રાગ
(રતાય) અને સોજ એ સર્વ મટે છે

પતમાં શૂળ મટાડે એવું પોટીસ

વાતપ્રેઃ સાધિતઃ સ્તિગ્ધઃ કુશરો મુદ્રપાયસઃ ।
તિલસર્પપિણ્ડેચ શૂલપ્રમુપનાદત્તમ્ ॥૩૦॥

તલ અને મળને એકઠા કરીને તેને વામુનાથક
રોપધના કવાથમા રાધીને તેની ખીચડી બનાવવી તેમાં
દૂધમા રાધેલા મગ નાખવા તથા તેમાં તલ અને સરસવ
વાટીને મેળવવા, એ સર્વને એકઠા કરીને તેનું બધા
રણુ (પોટીસ) બાધવાથી શૂળ મટે છે

પતમાં સ્નંભ, તોદ, પીડા, આવામ, સોજ અને
અગગ્રાડ માટે પોટીસ અને લેષ

મૌદકપ્રસહાનૂપવેસવારાઃ સુસંસ્કૃતાઃ ।
જીવનીયોપધૈઃ સ્નેહયુકાઃ સ્યુરુપનાદન્તે ॥૩૧॥
સ્તમ્ભતાદરુગાયામશોકાદ્ગ્રમ્હનાશનાઃ ।
જીવનીયોપધૈઃ સિદ્ધા સપયસ્કા વસાડપિ વા ॥

જળચર પ્રાણી, પ્રતલ વર્ગના પ્રાણી, અનૂપ
પ્રાણીઓ, એ પ્રાણીઓના માંસ વડે બનાવેલા, સારી
રીતે વધારેલા, જીવનીય રોપધ વડે સિદ્ધ કરેલા અને
સ્નેહયુક્ત કરેલા વેસવારનું બધારણ બાધવાથી સ્તભ,
તોદ, પીડા, આયકી, સોજ, અગનું પકડવું, એ સર્વ
મટે છે, તેમ જ જળચર પ્રાણી વગેરે જે જે જાતનાં
પ્રાણી ઉપર કહેલા છે, તેમની વચ્ચાને જીવનીય ગુણના
ઓપધેમા સિદ્ધ કરીને દૂધ સાથે બધારણ બાધવાથી
સ્તભ, તોદ, પીડા વગેરે મટે છે

પૃત સહચરાન્મૂલં જીવન્તી હાગલ પયઃ ।
લેપઃ પિષ્ઠાસ્તિલાસ્તદ્વદ્યુષ્ટાઃ પયસિ નિર્વૃતાઃ ॥

કંઠાસજિયાનું મૂળ અને જળા એ બાને વાટીને
ધી અને બકરીના દૂધમાં પિષ્ઠા કરીને તેના લેષ કરવો
અથવા ડોકેલા તલને દૂધમાં વાટીને દૂધ મેળવીને તેના

લેષ કરવો. એથી વાતરકતનું શૂળ વગેરે મટે છે.

વામુના પતમાં શૂળ માટે લેષ

ક્ષીરપિષ્ઠકુર્મા લેપમેરણ્ડસ્ય ફલાનિ વા ।
કુર્વાન્નૂલનિવૃત્ત્યર્થે શતાઢ્ઢાં વાડનિલેડધિકે ॥

અળસીને દૂધમા વાટીને લેષ કરવો અથવા દિવે-
લીઓ (એરંડાના બીજ) ને દૂધમાં વાટીને તેના લેષ
કરવો અથવા સુવાને દૂધમાં વાટીને તેના લેષ કરવો,
તેથી વામુના વધારે થવાથી પતમા જે શૂળ થયું હશે
તે મટેશે.

અભ્યંજ

મૂત્રક્ષારસુરાપક ઘૃતમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ।

ગાયનું મૂત્ર, જવખાર અને સુરા એ ત્રણમા સિદ્ધ
કરેલું ઘી ચોળવાથી વામુ વધી ગયેા હોય તેવા પતમા
ફાપદો થાય છે

સેક, અભ્યંજ

સિદ્ધં સમધુ શુકં વા સેકાભ્યજ્ઞે

મધ સાથે સરકો મેળવીને તે ચોળવું અને તેની
ધાર કરવી તે વામુના પતમાં હિતકર છે

સૂકત ગોળ, મધ, ધાન્યામ્બ, દર્હાની તર, થેરડી-
નો રસ, એ સર્વને એકત્ર કરીને એક વાસણમા ઘાલીને
ધાન્યમા દાટી મૂકવાથી જે ખાટો રસ (આશો) થાય
છે, તેને સૂકત કહે છે જુદી જુદી બનાવટ પ્રમાણે ગુડ-
સૂકત, ઈંછુસૂકત, મધુસૂકત મદ્યસૂકત ઇત્યાદિ તેના બેદ છે

કફના પતમા શૂળ માટે લેષ

કફોત્તરે ॥૩૫॥

ગૃધ્રધૂમો વચા કુષ્ઠં શતાઢ્ઢા રજનીદ્રવ્યમ્ ।

પ્રલેપઃ શૂલનુદાતરકે

કફ જેમા વધારે કોખો હોય એવા પતમા ધરનો
ધુમાસ, વજ, ઉપલેટ, સુવા, હળદર અને દારુણદર,
જે ઓપધેમા લેષ કરવાથી શૂળ મટે છે

વામુ અને કફના જેમા પતમાં શૂળ માટે

લેષ અને સેક

વાતકફોત્તરે ॥૩૬॥

મધુષિમોદિતં તદ્વદ્વીજં ધાન્યામ્લઘંયુતમ્ ।

વામુ અને કફ બન્ને જેમા બળવાન હોય એવા
વાતરકતમા મીઠા સરગવાના બીજને કાઢવા વાટીને
તેના લેષ કરવાથી શૂળ મટે છે

મુદ્ગર્તલિસમ્લેષ સિદ્ધેદાતકફોત્તરે ॥૩૭॥

વામુ અને કફ જેમાં અધિક હોય એવા વાત
રકતમા ઉપરનો લેષ એક મુદ્ગર્ત સુધી વાખ્યા પછી તે

ઉપર સરકે વગેરે ખટાઈનું સેચન કરવું (છાટવું, રેડવું)

મુદૂર્ત=૪૮ મિનિટ

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા

ઉત્તાન લેપનામ્યક્ષ્ણપરિચેકાવાગાહનૈઃ ।

ઉત્તાન પતની ચિકિત્સા લેપ, અભ્યંગ, સેચન અને અવગાહન વડે કરવી

ગંભીર પતની ચિકિત્સા

વિરેકાસ્થાપનસ્નેહપાનૈર્ગમ્भीરમાચરેત્ ॥૩૮॥

ગંભીર પતની ચિકિત્સા વિરેચન, આસ્થાપન બંધિત અને સ્નેહપાન વડે કરવી

વાયુ અને કફ બંને વધારે કોષ્ઠા હોય એવા ઉત્તાન

પતમાં કેવા લેપ, સેક, અભ્યંગ વગેરે કરવા ? કારણ

વાતસ્થાપનોત્તરે કોષ્ઠા લેપાદ્યાસ્તથ શીતલૈઃ ।

વિદાદશોફલકણ્ડવિઘ્નિઃ સ્તમ્ભનાદ્ભવેત્ ॥૩૯॥

વાયુ અને કફ જેવા રાધિક હોય એવા ઉત્તાન વાતરકતમા લગાર ગરમ લેપ વગેરે હિતકર છે જે શીતલ લેપ વગેરે કરવામા આવે તો દોષ થીજ બવાથી દાહ, સોજા, કળતર અને ખુલ્લુ વધી જાય

પિત્ત અને લોહી બને વધારે કોષ્ઠા હોય એવા પતમા

કેવા લેપ, સેક વગેરે કરવા ? કારણ

પિત્તરક્તોત્તરે વાતરકે લેપાદયો દિમાઃ ।

જ્વલૈઃ દ્વોયોવદગ્રાગસ્વેદાવશરણોદ્ભવ ॥૪૦॥

જે વાતરકતમા પિત્ત ૨ ને લોહી રાધિક કોષ્ઠા હોય તેમા દહા લેપ વગેરે હિતકર છે જે ગરમ લેપ કરવામા આવે તો દગ્રાથ, લાહા બળે, ધીજ થાય, રાગ (રક્તશ્લેષ્મ) બળે, વદલેશો બાપ અને અગમી રહે

પતમા પિત્ત, દાહ અને તાવ મટે એવું તેલ

મધુચણ્વાઃ પલશત કપાયે પાદ્મોષ્પિતે ।

તૈલાદક સમક્ષીર પચેત્કલ્કૈઃ પલોન્મિતેઃ ॥૪૧॥

સ્થિરાતામલકીર્વાપિયસ્યામીરુચન્દ્રૈઃ ।

લોહહંસપદ્મીમાંસીદ્ધિમેદામધુપર્ણિભિઃ ॥૪૨॥

કાકોલીક્ષીરકાકોલીશતપુષ્પદિપદ્મકૈઃ ।

જીવકર્મમંજીવન્તીત્વકપ્પત્તનસ્યાલકૈઃ ॥૪૩॥

પ્રપોળ્લીકમણ્ડિષ્ઠાસારિદૈન્દ્રીમિતુષ્કૈઃ ।

ચતુષ્પયોર્ગ વાતાસુકૃષ્ણિદાહસ્વપાર્વિનુત્ ॥૪૪॥

જેદીપ્ત ચારસો તોવા લઈને તેવા ચોથા બાગનું પાણી બાકી રહેતાં સુધી કપાય કરવા તેમા ચોતક તોવા તેલ અને તેટલું જ દૂધ નાખીને તેમાં ઘાલિ

પણી, ભોપઆમલી, દૂર્વા (ધરો), અર્કપુષ્પી (સુરજ-મુખી), શતાપરી, સુખડ, અગર, રકતલાજળ (રિસા મરી), જટામાતી, મેદા, મધામેદા, ગળો, કાકોલી, ક્ષીરકાકોલી, સુવા, ઋષિદ, પદ્મકાષ, છવક, ઋષભક, છવતી (ગળો) તબ, તમાલાવત્ર, નખલા, વાળો, સ્વજ કમળ, મજ્જા, સારિવા, ઈન્દ્રવાસી, શુદ્રમોષ, એ પ્રાચેક ઔષધ ચાર ચાર તોલા લઈને તેનો કરક કરીને નાખવા પછી તેલ સિદ્ધ કરવું એ તેલનો પ્રયોગ ચાર રીતે થઈ શકે છે, ચોટલે પીવામા, નસ્થમા, ચોળવામા અને અનુવાસન બંધિત આપવામા એ વપરાય છે એ તેલથી વાતરકતમા પિત્ત, દાહ અને તાવની યોગ મટે છે

પત વગેરેમા બહાતેલ

વલાકપાયકલ્કાભ્યાં તૈલં ક્ષીરસમ પચેત્ ।

સદશશતપાકં તદ્વાતાસુચ્વાતરોગનુત્ ॥૪૫॥

સ્થાપનં મુલ્યતમમિન્દ્રિયાણાં પ્રસાદનમ્ ।

જીવનં વૃદ્ધર્ણ સ્વર્ય શુકાસુદૌવનાશનમ્ ॥૪૬॥

બળદાણાનો કપાથ કરીને તેમા તેલ તથા તેલ જેટલું દૂધ નાખીને તેમા બળદાણાનો કક નાખીને તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ હજાર વાર પકવ કરવું અથવા સો વાર પકવ કરવું એ તેલ વાતરકતનો રાગે વાયુના રોગોનો નાશ કરનાર છે વળી એ ક્રોધ રસાપન છે ઈન્દ્રિયોને પ્રમન્ન કરે છે, જીવનને સ્થિર કરે છે, ધાનુઓની પુષ્ટિ કરે છે, સ્વરને સુધારે છે તથા વર્ષના અને લોહીના દોષનો નાશ કરે છે

પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુની તથા વાયુનાં

આવરણો(રોકાણો)ની ચિકિત્સા

(શ્લોક ૪૫ થી ૫૨)

ચરભી કે કફથી વાયુનો રસ્તો રોકવાથી કોષેલા

વાયુની ચિકિત્સા

કુપિતે માર્ગસંરોદાન્મેદસો વા કફસ્ય વા ।

મતિદુષ્ટયાડનિલે શસ્તં નાર્દો સ્નેહનશૂદ્ધનમ્ ॥૪૭॥

કૃત્વા તન્નાદ્યવાતોક વાતશોષિતિક તત્ ।

મેપજં સ્નેહન કુર્યાદ્યથ રક્તપ્રસાદનમ્ ॥૪૮॥

ચરભીની કે કફની અતિથય વૃદ્ધિ થવાથી વાયુનો માર્ગ રોકાઈ જાય અને તેથી વાયુ કોષે તો પ્રવેશ તેનો સ્નેહન અને બુલ્લ ઉપચાર કરવો. તેમાં મેદ કે કફથી વાયુ આપુત થયો હોય તો આક્યવાત(આમ વાત, મોષિવા)ની જે ચિકિત્સા કરેલી છે તે કરવી. તે પછી વાતરકતની ચિકિત્સામા જે સ્નેહન તથા રકત ની શુદ્ધિ કરનાર ઔષધ હોય તે કરવું

પાંચે વાયુ સામટા કોષ્યા હોય તેની ચિકિત્સા
પ્રાણાદિકોષે યુગપચયોદિદં યથામયમ્ ।
યથાસદ્ર્યં ચ મૈપજ્યં વિકલ્પ્યં સ્વાદ્યાયાવલમ્ ॥૪૯॥

જે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ એકસાથે (સામટા) કોષ્યા હોય, તે વ્યાધિની ચિકિત્સાનુ ઉદ્ધવન ન કરીને (વાત વ્યાધિમા જે ચિકિત્સા કરવાની કહેલી છે તેની વિરુદ્ધ ઉપચાર ન કરતા) ૨ ને પ્રાણ વગેરે વાયુ ૧ ના કોષથી જે રોગ ઉત્પન્ન થયા હોય તેનો વિચાર કરીને (તેને અનુકૂળ આવે એવી રીતે) યથેલા રોગમા પ્રાણ વગેરે વાયુઓમાથી જે વાયુ વધારે પાસે હોય તેનુ ઓછક પ્રથમ કરવુ, તથા તે પ્રાણ વગેરે વાયુઓ જે કોષેલા હોય તેમના બળનો (અથવા રાગોના બળનો) વિચાર કરીને વૈદો પોતાની બુદ્ધિથી ઔષધની કંપના કરવી પ્રાણ વગેરે વાયુઓ પ્રાણ, ઉદાન, વ્યાન, સમાન અપાન (જુઓ સૂ. ૨' ૧૨)

સામ વાયુની અને નિરામ વાયુની ચિકિત્સા
નીતે નિરામતાં સામે સ્વેદલક્ષ્ણપાચનૈઃ ।
રુદ્ધધ્વાલેપસેકાદૈ કુર્પાત્કેવલયાતનુત્ ॥ ૫૦ ॥
પ્રાણ વગેરે વાયુ સામ હોય તો લેક, વાધન (ઉપવાસ) અને પાચન વગેરે કર્મ વડે તથા લૂખા લેપ અને સેચન વગેરે પ્રયોગ વડે તેને નિરામ કરવો પછી ધુલ વાયુ નદાડવાની ચિકિત્સા જેવી કરવી ઘટની હોય તેવી કરવી

વાયુના રોગોની ચિકિત્સા કઈ અવસ્થામા કરવી ?
શોપાક્ષેપણસક્ષોચસ્તમસ્વપનકમ્પનમ્ ।
હનુદંસોર્દિત સ્નાહ્યં પાઙ્ગુલ્યં સુહવાતતા ॥૫૧॥
સન્ધિચ્યુતિઃ પશ્વઘ્નો મેદોમજ્જાસિયગા ગદાઃ ।
પતે સ્થાનસ્ય ગામ્મીર્યાન્તિષ્ઠેયુર્યક્તો નવાઃ ॥૫૨॥
તસાઙ્ગયેષવાનેતાન્ ધલિનો નિરુપદ્રવાન્ ।

અંગ સુકાઈ જાય, આવકા આવે, રુગ ટુકું થઈ જાય, સ્તબ્ધ એટલે લાડગની પેડે અને અડકડ થઈ જાય, સ્વપન એટલે રુગમાથી ચેતના જતી રહે, બહેર મારી જાય, કપન એટલે રાગ કપે, હનુદંસ એટલે હડપથી તેના સ્થાનથી ખસી જાય છે તે રોગ, અદિત (અડધિરો વા), પાઙ્ગુ એટલે ખોડાપણ, પાગુલ્ય એટલે પાગજાપણ, ખુડવાત એટલે પાન, સાધ્યઓ સ્થાનમાથી ખસી જાય, પશ્વઘાત તથા ચલ્લી, મજ્જા અને હાડકામા બીજ જે રાગો વાયુથી થાય છે તે સર્વે ઊર્ધ્વ સ્થાનમાં ઉત્પન્ન થયા હોય છે, તેથી એ રોગ નવા હોય ના સુધી પ્રયત્ન કરવાથી મટે છે

મટે એ રોગ નવા હોય અને ઉપદ્રવ વિનાના હોય અને રોગી ઔષધોના વેગ મહન કરે એટલે બળવાન હોય એ સ્થિતિમા તેમના ઉપાય કરવા

પિત્તથી રોગાયેલા વાયુના ઉપાય
વાયો પિત્તાવૃતે શીતામુષ્ણાં ચ बहुशः क्रियाम् ॥૫૩॥
વ્યત્યાસાદ્યોજયેત્સર્પિર્જાવનીયં ચ પાયયેત્ ।

ઘન્યમાંસં યવાઃ શાલીર્વિરેકઃ ક્ષીરવાન્ મૃદુ ॥૫૪॥

જે વાયુ પિત્તથી આવૃત રહેલો હોય તો થીત ૧ રાને ગરમ ઉપચાર વારાફરતી ઘણી વાર કરવા, જીવ નીચ ગણ (સૂ. ૨ ૧૫ શ્લોક ૮) ના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાવુ, અગવ દેશના પ્રાણીઓનુ માત, જવ રાને થાવિ ડાગરના ચોખાનો ભાત ખાવાને આપવો, દૂધયુક્ત મૃદુ વિરેચન આપવુ

આવૃત=આવરણવાળો, રોગાયેલા ઘેરાયેલો
સક્ષીરા વસ્તયઃ ક્ષીર પન્નમૂલવલાશતમ્ ।
કાલેડનુવાસન તૈલૈર્મધુરોપઘસાધિતઃ ॥૫૫॥

વાયુ પિત્તથી આવૃત હોય તો દૂધ સહિત બરિત રો આપવી, બળદાણુ અને મેઠા પચમૂળથી ઉકાળેલું દૂધ આપવુ અને સમય પ્રાપ્ત થયે મધુર ઔષધો (સૂ. અ ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૪) થી સિદ્ધ કરવા તેલ વડે અનુવાસન બરિત આપવી

યદીમધુલતાતૈલઘૃતક્ષીરઘૈ સેચનમ્ ।
પન્નમૂલકવાયેન વારિણા શીતલેન વા ॥૫૬॥

પિત્તથી આવૃત વાયુવાળાને જદીમધથી સિદ્ધ કરવુ તેલ, બલાતેલ, ઘી, દૂધ, એ પ્રવાહીઓથી સેચન કરવુ (પાર કરવી) હિતકર છે, તેમ જ પચમૂળના કવાય વડ અને દાડ ખાણી વડે સેચન કરવું પણ હિતકર છે

કફથી રોગાયેલા વાયુના ઉપાય
કફાવૃતે યથાશ્રાન્તિ જાઙ્ગલા મૃગપક્ષિણ ।
સ્વેદાસ્ત્રીક્ષ્ણા નિરુદ્ધાશ્વ ઘમનં સવિરેચનમ્ ॥૫૭॥
પુરાણસર્પિસ્તૈલ ચ તિલસર્પપંજં હિતમ્ ।

કફના આવરણવાળો વાયુ હોય તો જવના અન્ન (જવની બનાવેલી વાનીઓ) ખાવા હિતકર છે, જાનવ દેશના પશુ અને પક્ષીઓનાં માત ખાવા હિતકર છે, શેક ૨ ને નીમ્બ નિરુદ્ધાશ્વ આપવી હિતકર છે, વિરેચન અને ઘમન આપવું હિતકર છે, તેમ જ જીરું ઘી તથા તલનુ તેલ અને તલવિનું હિતકર છે

કફપિત્તથી રોગાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
સંસૃષ્ટે કમ્પિત્તાઘ્નાં પિત્તમાદો વિનિર્મયેત્ ॥૫૮॥

જે કફ અને પિત્ત બનેથી વાયુ આવૃત્ત થયો હોય, તે પ્રથમ પિત્તને છતવું, તે પછી વાયુ સાથે બળેલા કફને છતવો

લોહીથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કારયેત્રકસંસ્થે વાતશોનિતીર્કી ક્રિયામ્ ।
વાયુ લોહીથી રાવૃત્ત હોય તે વાતચકતની ચિકિત્સા કરવી

માસથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
સ્વેદામ્યક્ષરસા ક્ષીર સ્નેહો માંસાવૃતે દિતમ્ ॥૫૧॥
જે વાયુ માસથી રાવૃત્ત હોય તે શેક, અભ્યંગ, માસરસ, દૂધ અને સ્નેહ દિતકર છે

ચરબીથી રોકાયેલા વાયુની (ઊરસ્તબની) ચિકિત્સા
પ્રમેહમેદોવાતપ્રમાહ્યવાતે મિપગ્નિજતમ્ ।
જે વાયુ ચરબીના રાવૃત્ત હોય તે પ્રમેહને ઘસનાર, ચરબીને ઘસનાર તથા વાયુને ઘસનાર ઔષધ કરવું

હાડકું, મળજા અને વીર્યથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મદ્યુસ્નેહોઽધિમજ્જસ્યે પૂર્વોક્તં રેતસાઽઽવૃતે ॥૬૦॥
જે હાડકામાં ર ને મળજામાં વાયુ રહ્યો હોય, તે મહાસ્નેહ રાવૃત્તો જે વીર્યથી વાયુ આવૃત્ત હોય તે પૂર્વ કહેલા વાતવ્યાધિમાં શુક્ર ધાતુમાં રહેલા વાયુનું જે ઔષધ કહેલું છે તે કરવું દિતકર છે

અન્નથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મજાવૃત્તે પાચનીયં વમનં દીપનં લઘુ ।
અન્નથી વાયુ આવૃત્ત હોય તે પાચન, વમન, દીપન તથા સ્વભાવે પચવામાં હલકું હોય તે તરૂં દિતકર છે

મૂત્રથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મૂત્રાવૃત્તે મૂત્રલાતિ સ્વેદાશ્ચોત્તરવસ્તયઃ ॥૬૧॥
જે વાયુ મૂત્રથી રાવૃત્ત હોય, તે આશિયું વનેર મૂત્ર આલે રોવા ઔષધ આપવા શેક કરવો અને ઉત્તરબસ્તિ રાવૃત્ત

ઝાઝમી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
વરપ્વ્વેતલં વર્ત્તસ્યે વસ્તિસ્નેહાશ્ચ મેદિતઃ ।
જે વાયુ ઝાઝમી મળ વડે આવૃત્ત હોય તે ઝોર ડિયું (દિવેલ) યાવું, તેમ જ ઝાઝમે તેડે રોવા બસ્તિ અને સ્નેહ આપવો

બધા સ્થાનમાં રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
કર્કપેષ્તાવિરુદ્ધં યથાચ વાતાનુલોમનમ્ ॥૬૨॥
સર્વસ્થાનાવૃતેઽપ્યાશુ તત્કાર્યં માતરિચ્ચતિ ।

વાયુ બધા સ્થાનમાં રોકાયો હોય, તે જે જે ક્રિયા કફ અને પિત્તને ર વિરુદ્ધ હોય તથા જે જે કર્મ વાયુનું અનુલોમન કરનાર હોય તે તે નર્વ કર્મ તરત કરવું

બધી ધાતુથી રોકાયેલા વાયુની ચિકિત્સા
મનભેષ્પન્દિ વ શ્લિગ્નં ક્ષોતસાં શુદ્ધિકારણમ્ ॥૬૩॥
યાપના વસ્તયઃ પ્રાયો મધુરાઃ સાનુવાસનાઃ ।
પ્રસમીક્ય ચલાધિપ્યં મૃદુ કાર્યં વિરેચનમ્ ॥૬૪॥
રસાયનાનાં સર્વેવાનુપયોગઃ પ્રશસ્યતે ।
શિલાદ્વય વિશેષેણ પયસા શુદ્ધગુમ્ફોલો ॥૬૫॥
સ્નેહો વા માર્ગવસ્તદ્વદેકાદશિતાશિતઃ ।

જે વાયુ સર્વ ધાતુઓથી આવૃત્ત હોય, તે જે દ્રવ્ય અભિષ્પન્દિ ન હોય, સ્નિગ્ધ હોય, ર ને ચીતની શુદ્ધિ કરનાર હોય, રોયુ બધું ખોરાક, ખીસા તથા રોસડ તરીકે આપવું, વળી યાપન બસ્તિઓ જે વિશેષ કરીને મધુર હોય તે રાવૃત્ત, સ્નેહ બસ્તિ આપવો, ર ને શેનીનું બળ ભેદીને હાવું વિરેચન રાવૃત્ત વળી તેમાં સર્વે રસાયનનો ઉપયોગ કરવો રો નાર છે તથા તેમાં દૂધ સાથે શિલાગિત વાપરવો રો ખાસ સારો છે, ર થવા શુદ્ધ ગુણનો પ્રયોગ કરવો રો સારો છે, ર થવા બાદ રસાયનમાં કહેલા અવનપ્રાણ આપવો.

સ્વેદક દધાનું પાકાતર ચરકસંહિતા ૧૧
૨૮/૨૪૨ મા નીચે પ્રમાણે છે

સ્નેહ વા માર્ગવસ્તદ્વદેકાદશિતાશિતઃ ।
ર દર્શન ર થવા પુરૂષે અવન અધિષ્ઠે કહેલો અવનપ્રાણાવલે રોજ આવો ર ને ખોરાક તરીકે દૂધ પીને રહેવું

રોકાયેલા અપાન વાયુની ચિકિત્સા
અપાને ત્વાવૃત્તે સર્વે દીપન પ્રાહિ મેપજમ્ ॥૬૬॥
વાતાનુલોમનં કાર્યં મૂત્રાશ્ચવિશોધનમ્ ।

અપાન વાયુ ગમે તેના વડે રાવૃત્ત થયો હોય તે દીપન અને આહી રાવૃત્ત આપવું, તેમ જ વાયુનું અનુલોમન કરવું તથા મૂત્રાશ્ચાનું શોધન કરવું

ઉપસંહાર
હતિ સક્રેપતઃ પ્રોકમાવૃતાનાં વિક્ષિપ્તિતમ્ ॥૬૭॥
પ્રાણાદીનાં મિપકુર્વાદિતકર્ત્ત્વં સ્વપમેવ તત્ ।
અ પ્રમાણે અવૃત્ત થયેલા વાયુઓની દૂધામૃતા

ચિકિત્સા કહી છે એ ઉપર તર્ક કરીને વેદો પ્રાણ વગેરે પાંચ વાયુઓની ચિકિત્સા પોતાની મેળે કરવી.

પ્રાણ વગેરે વાયુઓનું અનુલોમન

ઉદાત્ત યોજયેદૂર્ધ્વમપાત્તં ચાનુલોમયેત્ ॥ ૬૮ ॥

સમાત્ત શમયેદ્વિદ્વાંસ્ત્રિયા ધ્યાનં તુ યોજયેત્ ।

પ્રાણો રક્ષ્યશ્ચતુર્થ્યોડપિ તસ્થિતો

દેહસંસ્થિતિઃ ॥ ૬૯ ॥

સં સ્થાનં નયેદેવં વૃતાન્ વાતાન્ વિમાર્ગવાન્ ।

ઉદાત્ત વાયુ સદા ઊંચે જાય છે માટે વિદ્વાન વેદો એવા પ્રયત્ન કરવા કે જેથી તે ઊંચે જાય. અપાત્ત વાયુ નીચે જાય છે માટે તેનું અનુલોમન કરવું અર્થાત્ તે નીચે જાય એવું કરવું. સમાત્ત વાયુને શમાવવા, એટલે તેની ગતિ ઊંચે નથી કે નીચે પણ નથી, પરંતુ મધ્ય માં છે, માટે તે ઊંચે કે નીચે ન જતા પોતાના સ્થાનમાં રહે રોવા યત્ન કરવા. ધ્યાન વાયુ શાખા શરીરમાં ફરનારા છે માટે ઉપર, નીચે તથા મધ્યમાં રોવી ત્રણ રીતે તેની સ્વાભાવિક ગતિ થાય રોવા વેદો યત્ન કરવા એ ચાર વાયુઓ કરતા પ્રાણવાયુનું વેદો વિશેષ સમાપ્ત કરવું, કેમ કે પ્રાણવાયુની બરાબર સ્થિતિ હોય ત્યાં સુધી જ શરીર રહે છે, પોતાનો માર્ગ છેડીને ઊલટું માર્ગે ગયેલા પ્રાણ વગેરે વાયુઓને પાતપોતાને માર્ગે આણવાનો એ રીતે યત્ન કરવો.

પિત્તથી અને લોહીથી રોકાયેલા વાયુ સિવાયના બાકીનાં વાયુના આવરણમાં લક્ષણોના પ્રયોગ

સર્વે ત્રાવરણં પિત્તરક્તસર્ગવર્જિતમ્ ॥ ૭૦ ॥

રક્તાવનાવિધાનેન લઘુનો દાન્તિ શીલિતઃ ।

પિત્તનું અને લોહીનું આવરણ બાદ કરતા બાકીના નપા વાયુના આવરણને સ્થાપનવિધીથી સેવવું લક્ષણ હમે છે, અર્થાત્ સ્થાપનવિધિ પ્રમાણે લગ્ન લુનો પ્રયોગ કર્યા હોય તો વાયુના તમામ આવરણનો નાશ થઈ વાયુ પોતપોતાના માર્ગે ગયા કરે છે એ માન

પિત્તનું કે લોહીનું આવરણ હોય તે લક્ષણથી મટવું નથી.

પિત્તથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

પિત્તાશ્રુતે પિત્તહરં મસતશ્ચાનુલોમનમ્ ॥ ૭૧ ॥

ઉદાત્ત વગેરે વાયુ પિત્તથી આવૃત્ત હોય તો પિત્ત મટે એવા તથા વાયુનું અનુલોમન થાય એવા એટલે વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરે એવા ઉપાયાર કરવા

લોહીથી રોકાયેલા વાયુના અનુલોમનનો ઉપાય

રક્તાશ્રુતેડપિ તદ્વચ્ચ લુહોક્તં યચ્ચ મેવજમ્ ।

રક્તપિત્તાનિલહરં વિચિધં ચ રક્તાયનમ્ ॥ ૭૨ ॥

જે ઉદાત્ત વગેરે વાયુ લોહીથી આવૃત્ત હોય તો તે જ પ્રમાણે પિત્ત મટે એવું સીધું કરવું, તેમ જ વાતરકતમાં કહેલું ઔષધ કરવું, તથા રક્ત, પિત્ત અને વાયુને હરનાર ઔષધ કરવું, તે હિતકર છે; વળી સર્વ દોષ, દૂષ્ય વગેરેનો વિચાર કરીને જાતજાતના રક્તાયનમાં યોગ્ય રક્તાયન આપવું

ચિકિત્સાસ્થાનનો ઉપસંહાર

યથાનિવાન નિર્દિષ્ટમિતિ સમ્યક્

ચિકિત્સિતમ્ ।

માયુર્વેદફલં સ્થાનમેતસ્વડોડતિનાશનાત્ ॥ ૭૩ ॥

એ જ પ્રમાણે નિદાન પ્રમાણે જ આ ચિકિત્સા સારી રીતે કહી છે આ ચિકિત્સાસ્થાન આયુર્વેદનો ફાયદો છે, કેમ કે તે રોગ(વીર્ય)નો તત્કાલ નાશ કરનાર છે

ઓપના પર્થક શબ્દો

ચિકિત્સિતં ફિલં પથ્યં પ્રાપ્તિશ્ચ મિવનિવ્રતમ્ ।

મેવજ જામને ફાસ્તં પર્થકૈઃ સ્મૃતમૌપધમ્ ॥ ૭૪ ॥

ચિકિત્સક, દિત, પથ્ય, પ્રાપ્તિશ્ચ, મિવનિવ્રત લેપન, શમન, શન્ત, એ સર્વ શબ્દોનો અર્થ એવો છે.

દિપ્તશાસ્ત્રદ્વયે ચતુર્થે ચિકિત્સિતસ્થાને વાતરોગિત-

ચિકિત્સાસ્થાન ચિકિત્સોડધ્યારઃ ॥ ૨૨ ॥

મહર્ષિ વાગ્મદેવ

અષ્ટાંગહૃદય

કલ્પસિદ્ધિસ્થાન

અધ્યાય ૧ લો : વમનકલ્પ

અયાતો વમનકલ્પં વ્યાખ્યાયિતમ્ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે વમનકલ્પ (વમનનો કલ્પ) સમ-
જાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે.

કલ્પ=કલ્પના, યોજના, વિધિ, બનાવટ

અથ મદનકલ્પ : ।

મદનકલ્પ

(શ્લોક ૧ થી ૧૮૧)

વમન માટે મોકળ અને વિરેચન માટે નસોતર
ઉત્તમ યોગ્યનું કારણ

વમને મદનં શ્લેષ્ઠં, ત્રિપુન્મૂલં વિરેચનં ।

नित्यमन्यस्य तु व्याधिविशेषेण विशिष्टता ॥૧॥

ઊંચતો કરાવવા માટે મોકળ સદા ઉત્તમ છે અને
જીવાળ કલવવા માટે નસોતરનું મૂળ સદા ઉત્તમ છે.
ઊંચતો અયે એમાં અને જીવાળ અયે એમાં (મોકળ
અને નસોતર સિવાયનાં) બીજાં દ્રવ્યોની વિશેષતા તે
અમુક ર.મુક ખાત્ર રેંગા પૂરતી જ છે.

વમન માટે મોકળનું મુર્દા કરવાની રીત

फलाग्निं नातिपाण्डुरं नि चातिहरितान्यपि ।

आदायाद्दिनं प्रशस्तार्धं मध्ये मीप्सवस्तन्तयोः ॥૨॥

પ્રમુખ્ય કુશમુષોત્ત્વાં ક્ષિપ્ત્વા ચઢવા પ્રલેપયેત્ ।

गोमयेनानु मुत्तोलीं धान्यमध्ये निपापयेत् ॥૩॥

મુદુમૂતાનિ મન્નિદગ્ધાનિ કુશલેષ્ટનાત્ ।

निष्कृष्टानि गतेऽष्टाहं शोषयेत्तान्वातवे ॥૪॥

તેમાં ઉત્તઃ મુગુષ્કાનામુદુલ ફટવિપ્પત્તીઃ ।

दधिमन्नाम्यपठलेभूदित्वा शोषयेत्तुलः ॥૫॥

ततः सुगुप्तं सस्थान्य कार्यकाले प्रयोजयेत् ।

મોકળનાં ફળ બહુ ધોળા રંગના વર્ણવા (બહુ
પાકી ગયેલાં) હોય તેવા ન લાવવા, તેમ ઘણા લીલા
રંગનાં (ઘણા કાચાં) પણ ન લાવવા, અર્થાત્ ભોળા
વેલા મોકળ લાવવા એ ફળ વસાન અને શ્રીષ્ઠ એ
બે ઋતુની વચ્ચે એટલે વસ્તનઋતુ ઊતરવાના અને
શ્રીષ્ઠઋતુ ચેતવાના સમયમાં થીજ દિવસ અને થીજ
નક્ષત્ર વગેરે દિનશુદ્ધિ જેઈને લાવવા. પછી તેને સારું
કાતેને દર્ભની મુત્તોલી (=છાવડી, ગુચ્છો સુ. ૨૯/
પલ્લમાં) નાખવા પછી તે મુત્તોલીને આધીને તે
ઉપર ગાયના છાત્રનો લેપ કરવો. પછી તે મુત્તોલીને
ધાન્યમાં ઘટી દેવી. એવી રીતે આઠ દિવસ સુધી તે
મુત્તોલીને ધાન્યના ઢગલામાં રાખ્યા પછી જ્યારે તે
મોકળ કોમળ થાય (લગભગ પાંચ થાય) અને તેની
વાસ મધ જેવી રાવવા મીઠી આવે, ત્યારે તે મુત્તો
લીમાંથી તે મોકળને કાઢવાં અને તેને તડકામાં સૂકવવાં.
પછી સુકાયેલાં મોકળમાંથી તેની ફાળિપ્પથી બહાર
કાઢીને દહીં, મધ, ઘી અને ખાંડમાં મેળવીને તે સૂત્રને
જિરાં ચોરીને રેડકાં કરવાં ત્યારે રીતે ચોળવા પછી
કૂતોને તેને તડકે સૂકવવું તુકાવા પછી સારી રીતે સ્વચ્છ-
ને તેને ચખી મુકવું અને કામ પડે ત્યારે તેને વાપરવું.
(ફાળિપ્પથી=મોકળને બાગવા પછી વનખાલો
નીકળનાં લોડેપીપર જેવા આકારનાં બી.)

વમન માટે મોકળનું મુર્દા ધોળાના વિધિ

अथादाय ततो मायां जर्जरौकृत्य वासयेत् ॥६॥

शर्बरी मधुचटपा या कोनिदारस्य वा जले ।

कनुंदारस्य विन्म्या या नीपत्तय विदुलस्य वा ॥૭॥

રણપુખ્યાઃ સદાપુખ્યાઃ

પ્રત્યક્ષપુખ્યુરવંચવા ।

ततः विबेत्कषायं तं प्रातर्मृदिताग्नित्वम् ॥ ८ ॥

ગુતોદિગેન વિખિત્ત સાધુ તેન તપા વનેત્ ।

પછી જ્યારે જરૂર પડે ત્યારે તે ઔષધમાથી દેશ, દૂધ, કાળ, બળ વગેરેના વિચાર કરીને ચોગ્ય માપ તઈને તેને ખાડીને તેને જઘીમધના, સફેદ કાચનારના, ગૂદાના, મીઠાં ધિલોડાના, કદબના, નેતરના, શણના ૨ હડના મૂળમા કે ધાવા રાષ્ટ્રેડના (અપામાર્ગ ના) પાણીમા રાતે પલાળી મૂકવુ પછી સવારે તેને તે જ પાણીમા ચોળી નાખીને કપડ વડે ગાળી લેવું અને તે કયાય સૂત્રસ્થાનમા (૨ ૧૮ શ્લોક ૧૫ ૧૭ મા કહેલા વિધિ પ્રમાણે પીવા એ રીતે કરવાથી મારી રીતે વમન થાય છે

કફજ્વર, સળેખમ, ગોળો, અતવિદ્રધિ રોગોમા કયા સુધી ઊલટીઓ કરાવવી ?

શ્લેષ્મજ્વરપ્રતિવચાયમુલ્માન્તવિવ્રધીપુ ચ ॥ ૧ ॥
પ્રચ્છદ્યેદ્વિરોપેણ વાવસ્પિત્તસ્ય દર્શનમ્ ।

કફજ્વર, સળેખમ, ગોળો, અતવિદ્રધિ રો રોગો મા જ્યા સુધી પિત્ત જોવામા આવ, પિત્ત બહાર નીકળે, ત્યા સુધી ખામ કરીને ઊલટી કરાવવી

તાવ, અરુચિ, શુક્રમુક કરવુ, રસોળી, અર્બુદ, ઉદરરોગ માટે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ

ફલપિપ્પલિચૂર્ણ વા ક્વાથેન સ્વેન ભાવિતમ્ ॥૧૦
નિભાગત્રિકલાચૂર્ણ કોવિદારાદિવારિણા ।

પિવેજ્જવપરચિષ્ઠીવમ્રન્ધ્યપચ્યર્બુદોદરી ॥ ૧૧ ॥

મીઠાનના ફળની પિપ્પલીના (શ્લોક ૧૧) ચૂર્ણને તે ફળની પિપ્પલીના ક્વાથનો પટ દેવા પછી તેમા ત્રિકલાનું ચૂર્ણ ત્રણ ભાગ નાખવું રાતે પાછળ શ્લોક ૬૧૧ થી ૭૧૧ મા કહેલા સફેદ કાચનાર વગેરેના ક્વાથમા તે પીવુ જ્વર, અરુચિ, વારવાર શુક્રવાનો ગળ, રસોળી, અપચી (ન પાકે એવી રસોળી), ૨ મુંદરોગ અને ઉદરરાગમા ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પીવુ

પિત્ત કફના સ્થાનમા ગર્બુ હોય ત્યારે ઊલટીઓ કરાવવાનું ઔષધ

વિત્તે કફસ્થાનગતે જીમૂતાદિજલેન તત્ ।

પણ કફના સ્થાનમા પિત્ત ગયુ હોય, તે જામૂ-તાદિ (કુકડવેલ વગેરે)ના ક્વાથ તાણ મીઠાનની ફળ પિપ્પલીનું ઉપર કહેલું ચૂર્ણ પીવુ

જામૂતાદિ=જામૂત, ઇંશાકુ (કંચી દૂધી), ધિસાડી, રાજકોથાતકી (તૂરિયા) અને ઇન્દ્રજલ

હૃદયમા દાહ અને અધિગામી રક્તપિત્ત

માટે મીઠાળ પીવાનો રીત

હૃદાદ્યોક્ષપિત્તે ચ ક્ષીર તસ્પિપ્પલીશૃતમ્ ॥૧૨
ક્ષેરેયી વા

જો છાતીમા બનતરા બળતી હોય કે અધિગામી રક્તપિત્તનો રોગ થયો હોય તેા મીઠાળની પિપ્પલી (શ્લોક ૧૧) નાખીને ઉકાળેલું દૂધ પીવુ એવી રીતે કે મીઠાળની પિપ્પલી કરતા ૨:૧અંશુ દૂધ લેવુ ૨:૧ને દૂધ કરતા વારગણુ પાણી લેવુ પછી દૂધ મા ૧ બાકી રહે ત્યા લગી ઉકાળીને પાક કરવો પછી એ દૂધ પીવાથી વમન થાય છે, અથવા દૂધમા સિદ્ધ કરવી તે ફળપિપ્પલીની પેથા પીવી

કફથી થતી ઊલટીઓ, પ્રસેક અને તમકાસ માટે મીઠાળ પીવાનો રીત

કાફત્વદિપ્રસેકતમકેષુ તુ ।
દધ્યુત્તર વા દધિ વા તત્ત્વત્ત્વક્ષીરસમ્મયમ્ ॥૧૩॥

કફથી થતી ઊલટી, પ્રસેક (મુખમાથી લાગે કે પાણી નીકળવાનો રોગ) ૨ ને તમકાસ, રો રોગોમા મીઠાળની પિપ્પલીનું (શ્લોક ૧૧) તૈયાર કરી ચમનું ચૂર્ણ નાખીને સિદ્ધ કરવું દૂધ ૨ ૧ખરીને બનાવવા દહીંની તર ખાવાથી ૨ થવા રો દહીં સાથે મીઠાળની પિપ્પલીનું ચૂર્ણ ખાવાથી પણ વમન થાય છે

મદાગ્નિ અને સુકાનુ જનુ થરીર એ મે માટે વમન ઔષધ

ફલાદિક્વાથકલ્કાખ્યા સિદ્ધ તસિદ્ધદુગ્ધજમ્ ।
સર્પિ કફામિમૂલેડ્ઘો શુષ્પદેદ્દે ચ વામનમ્ ॥૧૪

જો રાગીનો જઘનગ્નિ કફથી મદ પડે ગયા હોય તથા જનું થરીર સુકાઈ જનું હોય, તેને મદનફન (મીઠાળ) વગેરે ઊલટી કરાવનારા દ્રવ્યોના ક્વાથ અને કંક વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધમાથી બનાવેલા ધીને તે જ દ્રવ્યોના ક્વાથ ૨ ને કંક વડે સિદ્ધ કરીને ૨:૧પવાથી વમન થઈને નાસ્ત થતે

ફળાદિ દ્રવ્યો મીઠાળ, જામૂત, કંચી, દૂધી, ધિસાડી, રાજકોથાતકી (તૂરિયા) રાતે ઇન્દ્રજલ

મીઠાળની મીઠાળનો અવરોધ અને ક્વાથ

સ્વરસ ફલમજ્જો વા મહાતકવિધિશૃતમ્ ।
આદર્વાલેપનાત્તિદ્ધ લીદ્વા પ્રચ્છદ્યેતુલ્લમ્ ॥૧૫
ત લેહ મધ્યમોન્મેષુ તલ્કપાવાદ્ય યોજયેત્ ।

મીઠાળની મીઠાળનો સ્વરસ કાઢીને બિદાખના વિધિ પ્રમાણે તેને પાક કરવો જ્યારે તે પાક કાઢી એ ચોંટે એવો થાય, ત્યાર તેને નાટીને નુખે કરીને વમન કરવું એ જ અવરોધને બદલ તથા જો જાણે આપવો, તેમ જ મીઠાળનો ક્વાથ પડુ આપવો

અતિ સંતર્પણથી થયેલા રોગો માટે વમન ઔષધ

વત્સકાદિપ્રતીવાપઃ કષાયઃ ફલમજ્જનઃ ॥ ૧૬ ॥

નિમ્બાર્કાન્યતરજ્વથાયસમાયુક્તો નિયચ્છતિ ।

વદ્મભૂલાનપિ વ્યાપીન્ સર્વાન્ સન્તર્પણોદ્ધવાન્ ॥

અતિથય સતર્પણ કરવાથી થયેલા રોગ શરીરમાં મૂળ નાખીને સ્થિર થયા હોય, તેમના પશુ નાથ કરવા માટે મીઠાના ફળની મીઠાને કવાથ કરીને તેમાં વત્સકાદિ ગણ (સૂ ૨૧ ૧૫, શ્લોક ૩૩-૩૪) ના ઔષધોનું ચૂર્ણ પ્રતિવાપ તરીકે નાખવું તથા તેમાં લીમડાનો કે અલકડાના મૂળનો કવાથ ભેળવીને પાવો

જિવટીઓ કરવા માટે સૂષ્કાની દવા

રાઠપુષ્પફલશ્લક્ષણચૂર્ણમાલ્યં સુરક્ષિતમ્ ।

વમેન્મળ્હરસાદીનાં વત્તો જિપ્ત સુલ્યં સુલ્લી ॥૧૮

एवमेव फलभावे कल्प्य पुष्प शलाटु वा ।

મીઠાના ફલ અને ફળનું સૂક્ષ્મ ચૂર્ણ કરીને તે વડે અતિથય બાળુ કરવું મીઠાનું પુષ્પ લેવું પછી મડ, માસરસ, ખીચડી, દૂધ, ચવાગુ વગેરે ખૂબ ખાઈને તે પુષ્પ સુંધવું, એવી રીતે સુંધવાથી સુખી (સુવાણે) માણસ સહવાઈથી જિવટી કરસ, એટલે કાઈ કરના તેને કાઈ તકલીફ થયે નહિ

એ જ પ્રમાણે, મીઠાના ફળ ન મળે તો મીઠાના ફલ લઈને ચાવવા મીઠાના કાચા મરવા (કાચા મીઠા) લઈને પાછગ શ્લોક ૬ મા કહ્યા પ્રમાણે તેને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેને જલીમધ વગેરેના કવાથ મા રાત્રે પલાળી રાખવું, અને સવારે તેને તે જ પાણીમાં ચોળી નાખીને તે પાણી લુગડે ગાળીને રોગીને પાવું

इति मदनकल्पः ।

अथ जीमूतकल्पः ।

जुमूतकल्प

(શ્લોક ૧૦૧ થી ૨૬)

जीमूताद्याश्च फलवत्

કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવી ધિસોડી, ઉંદળજ વગેરે પશુ મીઠાની જે રીત કહેલી છે તે જ રીતે તેના કરીને વમનમાં વાપરવા.

તાવ, દમ, ઉપરત્ત, હેડકી વગેરેમાં કૂકડવેલનો પ્રયોગ

जीमूत तु विशेषतः ॥ ૧૯ ॥

प्रयोक्तव्यं ज्वरधासकासहिष्मादिरोणिगाम् ।

ખાત કરીને તાવ, દમ, ખાની, હેડકી વગેરે રોગમાં કૂકડવેલનું વમન આપવું

કૂકડાં અરંધ્ર, ઉપરત્ત, પાડુ અને કષય માટે

કૂકડવેલનું કમ્પ અંગ કેવી રીતે વાપરવું?

પયઃ પુષ્પેડત્ય નિર્વૃત્તે, ફલે પેયા પયઃકૃતા ॥૨૦

હોમશે ક્ષીરસન્તાન, વ્યુત્તરમહોમશે ।

શૂતે પયસિ વ્યમ્લ જાત હરિતપાણ્ડુકે ॥ ૨૧ ॥

આસુત્ય વાહુળીમણ્ડં પિવેન્મૃદિતગાલિતમ્ ।

કફાદરોચકે કાસે પાણ્ડુલ્લે રાજયક્ષમણિ ॥૨૨॥

જો કૂકડવેલને ફલ રાખ્યા હોય તો તે કૂકડવેલના ફલ નાખીને ઉકાળેવું (સિદ્ધ કરેલું) દૂધ આપવું, જો કૂકડવેલને ફળ રાખ્યા હોય તો તે કૂકડવેલના ફળથી સિદ્ધ કરવા દૂધ વડે નનાવેલી પેયા આપવી, જો ફળ રવાડીવાળા કુમળા હોય તો તે વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ ઉપર જે અવળી (પાતળી તર) બાજે છે તે વમન કરાવવા માટે આપવી, જો કૂકડવેલના ફળ કંઠસ થયેલા હોય તો તેનું ચૂર્ણ નાખીને દહીંની તર ખાવી જો જમૂત(કૂકડવેલ)ના ફળ કાચાપાકાની વચલી રાવસ્યાવાળા (ભોડાપેલા) હોય તો તેન નાખીને ઉકાળેલા દૂધને જમ્બાવીન દહીં કરીને તે ખાટું દહીં પીવું, ૨ થવા વાસુડી નામે મધના ઉપરના પાણી મા તે ભોડાપેલા ફળનું ચૂર્ણ રાત્રે પલાળી સવારે તે તેમાં ચોળી નાખી ગળી લઈને પીવું એ પ્રમાણે કફના રાસ, કાંત (ખાસી), પાડુરોગ અને તથરોગ એ રોગોમાં કરવું (દેખાડિ)

કડવી તુભડી (દૂધી), ધિસોડી વગેરેના ઉપયોગ

इय च कल्पना कार्या तुम्भीकोशातकीष्वपि ।

ઉપર જે પ્રમાણે જમૂત(કૂકડવેલ)ની કલ્પના (બનાવટ) કહેલી છે, તે પ્રમાણે કડવી તુભડી અને ધિસોડી વગેરેની પણ બનાવટ કરવી. રાધાનું પુષ્પ થાય ત્યાંથી તે ફળ થાય ત્યાં સુધી તેમાં કહ્યા પ્રમાણે જુદેજુદે પ્રકારે વમન ઔષધ તેના કરી વાપરવું

वातपित्तनी पीय नने कृपितना ताव माटे

કૂકડવેલનો વમન માટે પ્રયોગ

पर्यागवताना शुष्काणां फलाना वेणिजन्मनाम् ॥૨૩

चूर्णस्य पयसा शुक्तिं वातपित्तार्दितः पिबेत् ।

દેવા ત્રીણયપિ વાડડરોધ્ય

क्वाथे तिक्तोत्तमस्य वा ॥૨૪॥

આરમ્બાદિનવકાદાસુચાન્યતમસ્ય વા ॥

निष्ठय पूर्वं च क्वाथ पित्तम्लेषज्वरी पिबेत् ॥૨५

કૂકડવેલના બસબર પાક્યા ફળ થાવીને તેનું ચૂર્ણ

કરીને તેમાંથી બે તોલા ચૂર્ણ લઈને વાત તથા પિત્તથી પીડાતા મનુષ્યે તે દૂધ સાથે પીવું. અથવા કફપિત્તના તાવવાળાએ તે કૃષ્ણમાંથી બે કે ત્રણ કૃષ્ણ લઈને લીમ-ગાના ક્વાથમાં તેને વાટી નાખીને પીવાં અથવા આર-ગવધાદિ ગણુ (સૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૧૭) નાં નવ ઔષધોમાંથી ગમે તે એકના ક્વાથમાં તેને વાટીને નાખવું અને રાતે પલાળી મૂકવું. પછી સવારમાં તેને તેમાં ચોળી નાખીને તે ક્વાથ ગાળી લઈને પિત્તકફજ્વર-વાળાએ પી ભલે.

પિત્તના, કફવાતના કે કફના તાવ માટે કૂકુંડવેલના પ્રયોગ

જીમૂતકલ્કં વૃણં વા પિવેચ્છીતેન ચારિણા ।

જ્વરે પેતે કયોળેન કફવાતાત્કફાદપિ ॥૨૬॥

પિત્તજ્વરમાં જીમૂત (કૂકુંડવેલ) નું ચૂર્ણ અથવા કલ્ક કંડા પાણી સાથે પીવે. અને બે જ્વર કફવાત-થી થયેા હોય કે કફથી થયેા હોય તે તે ચૂર્ણ કે કલ્ક લગાર ગરમ પાણી સાથે પીવે.

इति जीमूतकल्पः ।

अथैक्ष्वाकुकल्पः ।

ઇક્ષ્વાકુકલ્પ

(શ્લોક ૨૧૧ થી ૩૪)

ઇક્ષ્વાકુ (કડવી દૂધી) કેને માટે ઉત્તમ

વમન ઔષધ છે?

कासश्वासविपच्छर्दिज्वरार्ते कफकृशिते ।

इक्ष्वाकुर्वमने शस्तः प्रताम्यति च मानवे ॥૨૭॥

ખાંસી, દમ, વિષ, ઊવટી અને તાવથી પીડાયેલા રોગીને તથા કફથી પાતળા થઈ ગયેલા રોગીને, તેમ જ પ્રતમક શ્વાસથી દુઃખી થતા માણસને વમન કયાવવા માટે કડવી દૂધી શ્રેષ્ઠ છે.

પિત્તકફજ્વરમાં પિત્ત વધારે હોય તે વમન

માટે કડવી દૂધી થી રીતે વાપરવી?

फलपुष्पविहीनस्य श्रवालैस्तस्य साधितम् ।

पित्तक्लेमज्वरे क्षीरं पित्तोद्विक्ते प्रयोजयेत् ॥૨૮॥

જે રોગીને પિત્તકફજ્વરમાં પિત્તનું બહુ અધિક હોય તે કડવી દૂધીને ફળ કે ફુલ અથવા તે પલેયાં તેનાં કુમળાં પાંદડાં (ફુલો) લાવોને તે વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ રોગીને પાવું. (તેથી વમન થશે.)

કફની ઉપરસ અને કફના દમવાળાને વમન માટે

કડવી દૂધી થી રીતે વાપરવી?

हृतमध्ये फले जीर्णे स्थितं क्षीरं यदा दधि ।

स्यात्तदा कफजे कासे श्वासे वम्यां च पाययेत् ॥૨૯॥

કડવી દૂધી ઘરડી થાય એટલે તેના મધ્યમાંથી ગાળો (ગલ, વિષાં વગેરે) કાઢી નાખીને બાકી રહેલી ખાલી તુમરીમાં દૂધ ભરવું. તે દૂધનું દહીં થાય, એટલે કફથી ઉત્પન્ન થયેલી ખાંસીવાળાને, કફથી થયેલા દમ-વાળાને તથા ઊવટીના રોગમાં તે દહીં પાવું.

પાંડુ, કુષ્ઠ અને ઝેરના રોગ માટે

કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

मस्तुना वा फलानमध्यं पाण्डुकुष्ठविषादितः ।

तेन तक्रं विपक्वं वा पिवेत्समधुसैन्यधम् ॥૩૦॥

પાંડુરોગથી પીડાયેલા, ચામડીના રોગથી પીડાયેલા તથા વિપરોગથી પીડાયેલા રોગીએ કડવી દૂધીનાં ફળને ગર્ભ (ગલ) દહીંના નીતર્યા પાણી સાથે પીવે, અથવા કડવી દૂધીના ગર્ભ વડે પકવ કરેલી છાશ કંઠી પડે એટલે તેમાં મધ અને સિંધવ નાખીને તે પીવી.

ઝેર, ગોળો, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાં અને લાથીપત્ર

માટે કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

भावयित्वाऽऽजदुग्धेन बीजं तेनैव वा पिवेत् ।

विपगुस्तोदरमन्यिगण्डेषु स्त्रीपदैषु च ॥૩१॥

વિપરોગ, ગોળો, ઉદરરોગ, રસોળી, ગૂમડાંના રોગ અને લાથીપત્ર રોગમાં કડવી દૂધીનાં બીજને બકરીના દૂધના પટ દઈને તે બીજને તેના જ (બકરી-ના) દૂધ સાથે પીવાં.

કફજ્વર, ઉપરસ, ગળાના રોગ અને અશ્મિ માટે

કડવી દૂધીનો ઉપયોગ

सक्तभिर्वा पिवेन्मम्यं तुम्भीस्वरसभावितैः ।

कफोद्धवे ज्वरे कासे गलरोगेष्वरोचके ॥૩२॥

કફથી ઉત્પન્ન થયેલા તાવમાં, ખાંસીમાં, ગળાના રોગમાં અને અશ્મિમાં તુમ્બીના સ્વરસ વડે ભાવના આપેલા (પટ દીધેલા) જાવના સાધુ સાથે પી અને પાત્રી એકત્ર કરીને પીવું. (સાધુ, થી અને પાત્રી વગેરે મિશ્રણને મંથ કરો છે.)

ગોળા અને જૂના તાવ માટે નમકા ન

પડી જવાય એવું વમન ઔષધ

गुल्मे ज्वरे प्रसक्ते च कल्कं मांसरसैः पिबेत् ।

नरः साधु वमत्येवं न च दौर्बल्यमनुते ॥૩३॥

ગુહ્યરોગમાં તથા તાવ વાગુ પડયો હોય તે ખસતો ન હોય એવા છર્ણવરમા કડવી દૂધીના કડક માસરલ સાથે પીને વમન કરવું, કેમ કે રોગી રીતે વમન કરવાથી રોગી માણસને સારી રીતે વમન થાય છે અને તે દુર્બલ થઈ જતો નથી.

વમન માટે કડવી દૂધીની સૂચવાની દ્રવ્ય
 સુમ્વ્યાઃ ફલરસૈઃ શુક્લે. સપુષ્પેરચ્છર્ણિતમ્ ।
 છર્દયેન્માલ્યમાધ્રાય ગન્ધસમ્પત્સુલોચિત્ ॥૩૪॥

જે માણસ ગાંધની સપત્તિના નુખને યોગ્ય હોય એટલે શુગળ ભોગવવાને યોગ્ય હોય, તે માણસે કડવી દૂધીના ફળના રસ તથા કડવી દૂધીના દ્રવ્યો રસ એકત્ર કરી તે વડે કડવી દૂધીના પુષ્પને વાસિત કરી તે પુષ્પ સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ પુષ્પની માળામાં નાખવું પછી તે માત્ર સૂચવી. તેથી વમન થશે.

ફીતીક્વાકુલ્પઃ ।

અથ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

ધામાર્ગવકદ્ય

(શ્લોક ૩૪ થી ૪૦)

કયા રોગમાં કડવા નૂરિયાથી ઊંચીઓ કરાવવી ?
 કાસગુલ્મોદરગરે વાતે શ્લેષ્માશયથિતે ।
 ફળે ચ કળ્થવક્ત્રયે ફરસપ્રયંનેષુ ચ ॥૩૫॥
 ધામાર્ગયો ગદેષ્વિષ્ઠ મિથેષુ ચ મદ્યસુ ચ ।

ખાંતીના રોગમાં, ગોશ્વાસ રોગમાં, ઉચ્ચેશ્વરમાં, વિષરોગમાં, કફના જ્વાનમાં વાયુ રહે ત્યારે, કદમાં અને મુખમાં કફ રહે ત્યારે, કફના તંબુલ વગેરેથી થતી અને જૂના થઈ ગયેલા તથા બહુ વધી ગયેલા રોગોમાં કડવા નૂરિયાનું વમન હિતકર છે.

ઉપરના અને નીચના દાન માટે કડવા નૂરિયાનું અવયોગ

જીવકર્મમર્દો વીરા ક્ષયિકન્ધ શતાવરી ॥૩૬॥
 કાકોલી ખાયળી મેદા મહામેદા મપુલિહા ।
 તદ્વર્જોમિ વૃષઠેહા ધામાર્ગવરજોન્વિતા ॥૩૭॥
 કાસે દ્વદશશ્દિ ચ શતા મપુલિહાદુતાઃ ।

ઉપરના દાન તથા નીચના દાનમાં અને નીચના વમન માટે - કળ્થ, શરણ, મહાદર, શેર, માચે, તેલી, દરદર, માચે, નાલમુડ, મધ, મહામ, રોગપદ એ નીચના વધી ગયેલા વધે તેમાં પદ્મ-નરનું ચૂર્ણ નાખવું તથા મધ અને

સાકર સાથે અવલેહ કરીને આટલો. એ અવલેહનું વમન ખાસીના રોગવાળાને તથા હૃદયના દાહવાળાને હિતકર છે.

પિત્તવાજા અને પિત્તની ગરમીવાળા કફ

માટે કડવા નૂરિયાને ઉપયોગ

તે સુશામ્બોનુપાના સ્યુઃ પિત્તોભસહિતે કળે ॥

પિત્તની ગરમી સહિત કફવાળાને ઉપર શ્લોક ૩૬ થી ૩૭ માં કહેલા અવલેહ વાપર નરમ પાણીના અનુપાત સાથે પાઈને વમન કરાવવું હિતકર છે.

એ કડવા માટે કડવા નૂરિયાને ઉપયોગ

ધાન્યનુસ્વરૂપેણ કલ્કસ્તસ્ય વિપાપહ ।

એ કડવા નૂરિયાના કડકને ધાન્ય તથા વિરજના કવાથ સાથે પીચાવી વમન થાય છે, તેથી વિપદાઈ દૂર થાય છે.

મનના રોગ માટે કડવી દૂધીના ઉપયોગ

ચિન્મ્યા પુનર્નવાયા વા કાસમર્દસ્ય વા રસે ॥૩૮॥

એક ધામાર્ગ્ય દે વા માનસે મૃદિત વિદેત્ ।

વચ્ચત્વરીજ સાપ સાધિત વા કલાદિમિ ॥૩૯॥

ધિવાડી, તાટી કે કાસો વગેરે રસમાં એક ક જે કડવા નૂરિયાને રોગી નાખીને પીવું તેથી વમન થાય છે. અથવા કડવા નૂરિયાથી તિલ કરવા દૂધમાંથી નનું બી પીચાવી વમન થાય છે. અથવા મીઠા, કુકર, ઠંડાકુ (કડવી દૂધી), કડું નૂરિયા કડવી નચી ઇન્દુલ, ના છે એવાથી તિલ કરવા દૂધનું બી પીચાવી વમન થાય છે એ ત્રણ વમન માનસિક રોગ વાળાને હિતકર છે.

ફીતિ ધામાર્ગવકલ્પઃ ।

અથ ક્ષેદકલ્પઃ ।

ક્ષેદ(કડવું) બલકું)નો કદ્ય

(૧૨૫ થી ૧૩૦)

જૂના કુક, પડ, મીઠા, તેલ, નર અને માટે ઉપયોગ

ફેરેસોડિકાનુરીલ્પોન્ન પ્રગાટુ પ્રસવત્ ।

ફેરેસોડિકાનુરીલ્પોન્ન પ્રગાટુ પ્રસવત્ ॥૩૯॥

કડવી દિવાડી (નરકું), નરકું ૧૦, તે ૩ અને નરક ૭ માટે ૫૫ કરી વધુ નરક ૨૫ કરી ૨૫ મુદ નાપિયા નરક ૧૦, ૨૫, ૨૫, ૨૫ (૫.૩), ૨૫, ૨૫ અને ફીરેસોડિકા ન ૫૫ થી ૨૫ થી ૨૫ છે.

વમન માટે કડવા ગલકા સાથે માંસરસ
પૃથક્ ફલાદિપટ્કસ્ય ક્વાથે માંસમનૂપજમ્ ।
કોશાતકયા સમં સિદ્ધં તદ્વસં લવણં પિવેત્ ॥૪૨॥

મીઠળ, કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવું નૂરિયું, કડવું ગલકું, ઇન્દ્રગ્વ, રો છ ઓપધના ક્વાથમા કડવી ગલ કીની બગેબર રતનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ સિદ્ધ કરવું, તથા તે માસરસ સિદ્ધિ નાખીને પીવે તથી વમન થાય છે

ફલાદિપિપ્પલીતુલ્યં સિદ્ધં ક્ષ્વેદરસેડયવા ।

ક્ષ્વેદકવાથં પિવેત્સિદ્ધ મિશ્રમિશ્નુરસેન વા ॥૪૩॥

મીઠળ, કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, કડવું નૂરિયું, કડવું ગલકું અને ઇન્દ્રગ્વ, એ છ ફળના બીજની બગેબર અનૂપ દેશના પ્રાણીઓનું માસ લઈને તેને કડવા નૂરિયાના રસમા નિદ્ર કરવું અને તે માસને કડવા નૂરિયાના રસ સાથે પીવે અથવા કડવા નૂરિયાના ક્વાથમા સિદ્ધ કરેલા માત્રને શેરીના રસમા સિદ્ધિ નાખીને તે સાથે પીવે, રોથી વમન થાય છે

इति क्ष्वेदककल्पः ।

अथ कुटजफलकल्पः ।

कुटज(ईंद्रग्व)नो कल्प

(શ્રીક ૪૩૧ થી ૧૬)

ઈન્દ્રગ્વથી કોને ઊલટીઓ કરાવવી ?

कौटज सुकुमारेषु पित्तरक्तफोदये ।

ज्वरे विसर्पे हृद्रोगे खुडे कुष्ठे च पूजितम् ॥४४॥

જે માણસો રાત્રત કોમળ પ્રકૃતિના હોવાથી ઊલટીના વેગને સહન ન કરી શકે એવા હોય, તેમને પિત્ત, રક્ત કે કફના ઉપાદ થઈ ચાલ્યા હોય ૨, અથવા તાવ, રતવા, હૃદયના રોગ, પત કે ચામડીના રોગ હોય, તો તેમને ઇન્દ્રગ્વનું વમન આપવું એ શ્રેષ્ઠ છે

वमन माटे ईन्द्रग्व यी रीते पावा ?

सर्पपाणं मधूकानां तोयेन लवणस्य वा ।

पाययेत्कौटज वीजं युक्तं कुरारयाड्यवा ॥४५॥

સપાઈ વાડકદુગ્ધાઈ તલુણ પાયવેત્પૃથક્ ।

फलजिमूतकेद्वालुकजीवन्तीजीवकोदके ॥४६॥

સરતવ અથવા ગેરીમાના જુદા જુદા ક્વાથમા અથવા તિવપના પોલીમા ઇન્દ્રગ્વ વાટીને તે પાવા અથવા ફલકા (મનગોખાની ખીવડી) સાથે ઇન્દ્રગ્વ પાવા અથવા ઇન્દ્રગ્વને સ્નાન દબાવે નાકડના દૂધમા

પલાળી ચાખીને પછી તેને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરવું. એ ચૂર્ણને મીઠળ, કૂકડવેલ, કડવી દૂધી, ડોડી, જવક, એમાંના ગમે તે એકના પાણી સાથે પાવું

इति कुटजफलकल्पः ।

આ અધ્યાયમાં બતાવેલા કલ્પ માત્ર

દિશા બતાવે છે

वमनौषधमुख्यानांसिति कल्पादिगीरिता ।

वीजेनानेन मतिमानन्यान्यपि च कल्पयेत् ॥४७॥

વમન ઔષધમા મુખ્ય ઔષધોની કેવા કેવા રોગમા કેવી કેવી કલ્પના કરવી તેની આ પ્રમાણે (આ અધ્યાયમા કયા પ્રમાણે) દિશા બતાવી છે, માટે બુદ્ધિ માન વેદો આ બીજ ઉપરથી (દિશા ઉપરથી) બીજ પાડુ વમન ઔષધની કલ્પના કરવી

इत्यष्टाह्नद्वये पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने वमनकलो

नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ જો : વિરેચનકલ્પ

વમન પછી વિરેચનનો ઉપયોગ છે માટે વમન-કલ્પ કયા પછી વિરેચનકલ્પ થઈ કરતા તત્કાર કહે છે કે,

अथातो विरेचनकल्पं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે રામે વિરેચનકલ્પ (વિરેચનનો કલ્પ) તમજાવીયું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહે નાથ છે

अथ त्रिवृच्छयामयोः कल्पः ।

नसोत्तरनो कल्प

(શ્રીક ૧૦૧ થી ૨૧૧)

નસોતરના ગુપ્ત

कपायमधुरा रुक्षा विपाके कटुका त्रिवृत् ।

कफपित्तप्रशमनी रौक्ष्याचानिलकोपनी ॥१॥

તેપાથે વગેરે બીજ વિરેચન દ્રવ્યો કરતા નસોતર થઈ ઉત્પત્ત છે, એકે કોઈ પણ રોગમા તેને ઉપ-યોગ કરવાની મનાઈ નથી તેમ તેના વિરેચનથી કઈ ગુણતાન થતું નથી માટે ત્ર વકાર વિરેચન દ્રવ્યોની બાબત મા પ્રથમ નસોતરની કલ્પના કહેતા તેના ગુપ્ત કહે છે

નસોતર કપા (સ્વાદમાં તૂટ), નમું, લુપ્ત-વિષાકમા તીખું છે, તીખું છે માટે કદને કમરે છે.

ગળ્યુ છે માટે પિત્તને યમાવે છે અને લૂખું છે માટે વાયુને કોષાવે છે

નસોતરના યોગ

સેદાનીમૌપધેયુક્તા નાતપિત્તકકાપદૈઃ ।

કલ્પવૈશેષ્યમાસાદ્ય જાયતે સર્પરોગજિત્ ॥૨॥

ઉવે એવા ગુણવાળુ નસોતર વાત, પિત્ત અને કફનો નાશ કરનારાં ઔષધોની સાથે ભેગવાય તે તેના ખાન યોગો થાય છે, અર્થાત્ એ જ નસોતરમા નીજ ઔષધો મેળવીને તેનું જે રોગને જેનું જોઈએ તેનું ઔષધ બનાવવામા આવે છે, અને ત્યારે તે સર્વ રોગને જીતનારાં થાય છે

નસોતરની જાતો . રાતા નસોતરના ગુણ

દ્વિધા ક્ષ્યાતં ચ તન્મૂલ

દયામં દયામાઽરુણ ત્રિવૃત્ ।

ત્રિવૃદાશ્ચ ચરત્તર નિરપાયં સુત્ર તયોઃ ॥૩॥

સુકુમારે શિશૌ વૃદ્ધે મૃદુકોષ્ઠે ચ તદ્વિત્ ॥

તે નસોતરનું મૂળ બે પ્રકારનું છે એક કાળુ અને બીજું શ્યામારુણ (કાળુ તે ખરૂં પણ રતાશ પર) પ્રશેધાને કાળુ નસોતર અને બીજાને લાલ કે ચતુ નસોતર કહે છે તેમાથી ચતુ નસોતર વધારે નારુ છે, કેમ કે તેનું વિરચન રાપવાથી રાગીને વાપાય (બીજો ઉપદ્રવ) થતો નથી અને, સરગૃતાથી રવ લાગે છે માટે સુકુમાર, બાળક, વૃદ્ધ અને નરમ કેદાવાદા રોગો ઓળે તે હિતકર છે કાળુ નસોતર નુકસાન પણ કરે છે તેથી ત રાતા નસોતર જેટલું સા- નથી

કાળા નસોતરના ગુણ

મૂર્છાસમ્મોહજ્વલકળકપણક્ષણનપ્રદમ્ ॥ ૪ ॥

શ્યામ સીક્ષ્ણાશુકારિત્વાદતસ્તદપિ શમ્યતે ।

કૂરે કોષ્ઠં ત્વૈદોષે પ્લેશક્ષમિણિ ચાતુરે ॥૫॥

કાળા નસોતરનું મૂળ મૂર્છા અને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે વળી તેનાથી હૃદયને ત્રાન થાય છે ગળામા પીડ થાય છે અને નુદામા પીડ થાય છે (એટલે કાળુ નસોતર ખરાબી છાતીમા અને ગળામા ઉત્પન્નનું હોય તેમ થાય છે તથા નુદામા ખેતરાનું હોય તેમ થાય છે) વળી તે તીક્ષ્ણ છે માટે આયુધારી (તકાળા કાર્ય કરનાર) છે માટે કૂર (કઠોર) કદાચાનાને, ઘણા દોષવાળા રાગીને તથા દૂનના છતાં પણ નીપજના વેગને તબન કરે એવા રાગીને, વિરચન આપવામાં તે પણ સાતં છે

। કેમ ॥ માટે નસોતરનું મૂળ તેવાર કરવાની રીત

ગમ્મીરાનુગતં શ્રદ્ધામતિર્ચંતિસ્તુર્ન ચ યત્ ।

ગૃહીત્વા વિસ્ત્રજેત્કાષ્ઠં ત્વચં શુષ્કા નિધાપયેત્ ॥૬॥

જે નસોતરનું મૂળ માટીની ટકાઈને જમીનમા ઊતરેનું હોય, લીનું હોય તથા જે વાકુ ન જતા નીધુ જ (૨ 1/2 નહિ પણ ૧૦) જમીનમા ગમેલું હોય, એનું મૂળ વઈને તે ઉપરની છાલ ઉખાડી લેવી અને લાકડું કાઢી નાખવું પછી ત છાલને સૂકવોને રાખી મૂકવી.

કયા દોષના રોગમા નસોતરનું મૂળ

કયા ઔષધ સાથે પીનું ?

અથ કાલે તતશ્ચૂર્ણ ફિશ્ત્રિતગારસૈન્ધવમ્ ।

વાતામયે પિવેદમ્લૈ

પૈત્તે સાન્ધ્યસિતામધુ ॥ ૭ ॥

ક્ષીરદ્વાલેષુકાશ્મર્ચન્વાદુસ્કન્ધવરાસૈ ।

કફામયે પીલુરસમૂત્રમચામ્લકાન્નિકૈ ॥ ૮ ॥

પશ્ચકોલાદિચૂર્ણંચ યુક્ત્વા યુક્ત કકાપદૈઃ ।

જે જ્યાર વિરચન રાપવાનું હોય ત્યારે તે વાયુને રોગ હોય તે નસોતરની એ છાલના ચૂર્ણમા લગાવ સૂક અને સિંધવ નાખીને કાજ વગેરે ખટાઈ સાથે તે ચૂર્ણ પીવું જે પિત્તનો રોગ હોય તે તે ચૂર્ણમા થી તથા ગાકર અને મધ નાખીને તેને દૂધ નાથે રાખવા કાશી દ્રાક્ષ, શેરડી, શીવમુના ફળ, મધુર વર્ગના રોગધા (સુ. ૨. ૧૦ શ્લોક ૨૨ થી ૨૪), કે ત્રિકાના રત્ન સાથે પીવું જે કફનો વિકાર હોય તે પીનું તે રત્ન, નામૂત્ર, મધ કે ખાટી કાજ, એમાથી તે ગમે એકની સાથે ત ચૂર્ણ પીનું વળી કફના વિકારમા નસોતરના ચૂર્ણમા પનકાલ (પીપર, પીપરમૂળ, પિત્ત, લવક, નુક) વગેરે કફ મ 1/2 એવા રોગધનું ચૂર્ણ યુક્ત પ્રમાણે ગેયલોને તેને પીનું તે રત્ન વગરના પીનું

હૃદયને ફાલે કરે એવા નસોતરના અવરોહ

ત્રિવૃત્કલ્પકપાયાઽધ્વા સાધિત સસિતો દિમ્ ॥૯॥

મધુત્રિજાતસયુક્તો લેહો જથ વિરેચનમ્ ।

નસોતરના કંક અને કયાય ને બે વડે તાકર નાખીને અવરોહ તિલ્લ કરવા તથા તે ઠંડ થાય ત્યારે તેમા મધ અને ત્રિજાત (તર, તમાચપત્ર, એરણી) નાખવા (કલ્પવિજિત્વામા વિ. ૧. ૩ શ્લોક ૧૩ થી ૧૬) મા કટકાકારવેલ કંકો છે તે પ્રમાણે ઔષધનું પ્રમાણ અર્ધ પડ જમનું) નસોતરના કયાયમા નસોતરના કંક અને તાકર નાખીને કંકોને ચોટ ત્યાં

સુધી પાક કરવો. એ પાક ઠરો થાય ત્યારે તેમાં મધ તથા ત્રિજાત નાખવાં, એ અવલેહ હૃદયને ક્ષયદો કરે એવું વિરેચન ઔષધ છે

સન્નિપાતજવર, સ્તંભ, તરસ અને દાહમાં વિરેચન અજગન્ધા તવક્ષીરી વિદારી શર્કરા ત્રિવૃત્ ॥૧૦
ચૂર્ણિતં મધુસર્પિર્મ્થા લીઢ્વા સાધુ વિરિચ્યતે ।
સન્નિપાતજ્વરસ્તન્મપિપાસાદાહ્વીહિતઃ ॥ ૧૧ ॥

સન્નિપાતનો તાપ, શરીરનો સ્તંભ, તરસ અને દાહથી પીડાતા રોગી જગલી તુલસી, પથ્થરાચન, વિદા ત્રીકદ, સાકર અને નસોતર, એ સર્વના ચૂર્ણને મધ તથા ઘી સાથે ચાટે તેા સાત્રું વિરેચન થાય છે

નસોતરનો પુટપાક

લિમ્પેદન્તશ્ચિવૃત્તયા દ્વિધાકૃત્વેકુમ્ભગણ્ડિકામ્ ।
ઘ્નીકૃત્ય ચ તત્ત્વિન્ન પુટપાકેન ભક્ષયેત્ ॥૧૨॥
શેરીની ગરેચના બે ભાગ કરીને તેને ચાલેથી નસોતરના કડકના રેપ કરવો. પછી તે બે ભાગને એકઠા મેળવીને પુટપાકની રીતે તેને પકવવા જ્યારે તે બક્ષાય ત્યારે તેને ખાવાથી વિરેચન થાય છે

ત્રણ દાહના રોગ, મદ અગ્નિ અને સુકુમાર માણસો માટે સચામત વિરેચન

મુષ્ણેલામ્યાં સમા નીલી તલ્લિવૃત્તૈશ્ચ શર્કરા ।
ચૂર્ણ ફલરસક્ષૌદ્રસક્તુમિસ્તર્પણં પિવેત્ ॥ ૧૩ ॥
વાતપિત્તકફોત્થેપુ રોગેષ્વત્પાનલેપુ ચ ।
નરેપુ સુકુમારેપુ નિરપાર્યં વિરેચનમ્ ॥ ૧૪ ॥

તજ અને એલચીની બરોબર ગળીના મૂળ લેવા અને જે ત્રણની બરોબર નસોતર લેવું તથા તે સર્વેની (ચારેની) બરોબર સાકર લેવી. એ સઘળાંનું ચૂર્ણ દાહમાં રસ, મધ તથા જવના સળુમા મેળવીને પીવું એ ચૂર્ણ તર્પણ કરવાર છે. જે માણસને વાત, પિત્ત, અને કફના રોગ થયા હોય, જેમનો જઠરાગ્નિ મદ હોય અને જે માણસ સુકુમાર હોય, તેમને આ ઉપદ્રવ વિનાનું વિરેચન છે, અર્થાત્ આ વિરેચનથી બીજે ઉપ દ્રવ થતો નથી.

ગોળ, બરોળ, ઉદરરોગ, ઉપરસ, હલીમક, અરધ્ય, કફના અને વાયુના રોગ માટે વિરેચન

વિહન્નત્તુલ્લભયાવશ્કફળાશ્ચિવૃત્ ।
સર્વતોડર્ષનં વહીઠ મધ્યાજ્યેન ગુંદેન વા ॥ ૧૫ ॥
ગુલ્મ હ્રીહોદર કાસં હલીમકમરોચકમ્ ।
કફવાતકૃતાશ્વાન્યાન્ પરિમાર્ષિં મવાન્ ચઘ્ન ૧૬

વાવડિંગની દાળ (જેમ ધાણામાંથી ધાણાની દાળ કાઢે છે તેમ વાવડિંગમાંથી કાઢેલી દાળ), ત્રિક્ષ્ણ, જવખાર, પીપર, એ સર્વે સમાન લઈને તે સર્વથી અર્ધું નસોતર લેવું પછી તે સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં મધ અને ઘી મેળવીને તે ચાટવું અથવા તે ગોળમાં ખાવું એ વિરેચનથી ગોળા, બરોળ, ઉપરસ, હલીમક, અરધ્ય અને બીજા કફ તથા વાયુથી થયેલા અનેક રોગ માટે છે

કુદ, ઘરસ, કમળો, ગોળો, પ્રમેદ, ઉદરરોગ, ભગદર, ગ્રહમ્થી અને પાંડુ માટે વિરેચન કલ્યાણક ગુડ

વિહન્નપિપ્પલીમૂલત્રિક્ષ્ણધાન્યચિત્રકાન ।
મરીચેન્દ્રયઘાજાતીપિપ્પલીહસ્તિપિપ્પલીઃ ॥૧૭॥
દીપ્યકં પશ્ચલવણં ચૂર્ણિતં કાર્પિકં પૃથક્ ।
તિલતૈલત્રિવૃચ્ચૂર્ણમાઘૌ ચાષ્ટપલોન્મિતૌ ॥૧૮॥
ધાત્રીફલરસપ્રસ્થાક્ષીન્ શુદ્ધાર્થતુલાન્વિતાન્ ।
પક્ત્વા મૃદ્ધમિત્તા શ્વાદેત્તતો માત્રામયન્નગ્નઃ ॥૧૯॥
કુષ્ઠાર્શઃકામલાગુલ્મમેહોદરમગન્દરાન્ ।
મહ્ણીપાણ્ડુરોગાંશ્ચ હન્તિ પુંસવનશ્ચ સઃ ॥૨૦॥
ગુદઃ કલ્યાણકો નામ સર્વેષ્ટુતુપુ ચૌર્ગિક ।

વાવડિંગ, પીપરીમૂળ, ત્રિક્ષ્ણ, ધાણ, ચિત્રે, મરી, ઉન્નજવ, છઠું, પીપર, ગળચીપર, અન્તોદ, પાંચ લવણ, એ સર્વે એકએક તોલા લઈને તેનું ચૂર્ણ કરવું પછી તરવું તેલ બત્રીસ તોલા લેવું અને બત્રીસ તોલા નસોતરનું ચૂર્ણ લેવું આમળાની રસ એકસો બાણું તોલા લેવો ગોળ બરોળ તોલા લેવો એ સર્વને એકત્ર કરીને તેના ધીમા તાપ ઉપર પાક કરવો. પછી તે પાક રોગીએ મપસર ખાવો આ કલ્યાણક ગુડ માનારને કઈ પરજ પાળવી પડતી નથી એ ખાવાથી ચામડાના રોગ, ઘરસ, કમળો, ગોળા, પ્રમેદ, ઉદરરોગ, ભગદર, ગ્રાહ્મીરોગ, પાંડુરોગ એ સર્વે માટે છે વધી એ ઔષધ ખાવાથી પુત્ર થાય છે. આ ઔષધને કલ્યાણક ગુડ કહે છે તે સર્વે જનુઓમાં આવી શકાય છે

મૂતકૃમ્ય, તાપ, ઊલટી, ઉપરસ, ઘેષ, રંધ મધ, દાહ, પાંડુ, મંદાગ્નિ, જે તથા પિત્તના રોગ માટે સચામત વિરેચન

વ્યોષત્રિજાતકાન્મોદકમિત્રામલકૈમિટ્ ॥૨૧॥
સર્વેઃ સમા સમસિતા ક્ષૌદ્રેણ ગુટિકાઃ કૃતાઃ ।
મૂતકૃમ્યજ્વરચ્છર્દિકાસશોયશ્રમહનં ॥ ૨૨ ॥
તાપે પાણ્ડ્યામયેડ્વલેડ્મો શસ્તાઃ સર્વવિષેપુ ચ ।
અવિપત્તિરય યોગઃ પ્રશસ્તઃ પિત્તરોગિણામ્ ॥૨૩॥

ત્રિકટુ (સૂઠ, પીપર, મરી), ત્રિજાત (તલ, તમાલપત્ર, એલચી,) મોથ, વાવડિંગ, આમળા, એ સર્વે સમાન લેવા તથા તે સર્વેની બરોબર નસોતર લેવું. નસોતરની બરોબર સાકર લેવી. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની મધ નાખી ગોળીઓ વાળવી. તે મૂત્ર કુચ્છ, તાવ, ઊલટી, ખાસી, શોષરોગ, ચક્ર-ફેર, શ્વેત રોગ, દાઢ, પાડુરોગ, મંદાગ્નિ અને સર્વે પ્રકારના વિપન્ની પીડા, એ સર્વમા સારી છે. એ નુકસાન ન કરે રોગો યોગ છે એ પિત્તરોગી માટે સારો છે

વર્ષાઋતુનું વિરચન

ત્રિવૃતા કૌટંજ વીજં પિપ્પલી વિશ્વમેષજમ્ ।
શ્વૌદ્રદ્રાક્ષારસોપેતં વર્ષાકાલે વિરેચનમ્ ॥૨૪॥

નસોતર, ઈન્દ્રજવ, પીપર, સૂઠ, એ ચાર ઔષધ નું ચૂર્ણ મધ તથા કાળી દ્રાક્ષના રસમા પીવાથી વર્ષા ઋતુમા સુખકર વિરેચન થાય છે.

શરદઋતુમાં વિરેચન

ત્રિવૃદુરાલભામુસ્તશર્કરોદીચ્ચચન્દનમ્ ।

દ્રાક્ષામ્બુના સચટ્પાદ્મસાતલ જલદાત્પયે ॥૨૫॥

નસોતર, ધમાસા, મોથ, સાકર, વણે, સુખડ, જીંદીમધ, સાથેર, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કાળી દ્રાક્ષના કવાથ સાથે પીવાથી શરદઋતુમાં સુખકર વિરેચન થાય છે

હેમંતમાં વિરેચન

ત્રિવૃતાં ચિત્રકં પાઠામજાજીં સરલં વચામ્ ।

સ્વર્ણશીરીં ચ હેમન્તે ચૂર્ણમુષ્ણામ્બુના પિત્તે ॥૨૬॥

નસોતર, ચિત્રો, પહાડમળ, છઠં, સરલ દેવદાર, વજા અને દણ્ડી, એ ઔષધોનું ચૂર્ણ કરીને હેમંત ઋતુમા ગુલાબ લેવા માટે ગરમ પાણી સાથે પીવું

ગ્રીષ્મમાં વિરેચન

ત્રિવૃતા શર્કરાતુલ્યા મીમ્સકાલે વિરેચનમ્ ।

ગ્રીષ્મઋતુમા નસોતર તથા તેની બરોબર સાકર મેળવીને તે ચૂર્ણ ખાવું તે ગ્રીષ્મઋતુ માટે શ્રેષ્ઠ વિરેચન છે

સ્નેહન કરવાને બધી ઋતુમાં આપવા શ્રેષ્ઠ વિરેચન

ત્રિવૃત્તાયન્તિહપુપાસાતલકાકુરોહિણીઃ ॥૨૭॥

સ્વર્ણશીરીં ચ સબ્ચૂષ્યં ગોમુત્રે ભાવયેત્પ્રહમ્ ।

અપ સર્વેતુકો યોગઃ જિન્નધાના મલદોષહત્ ॥૨૮॥

નસોતર, ત્રાણમાણ, પલાલી, સાથેર, કડું, દારુ ડિંગ, એ સર્વનું ચૂર્ણ કરીને તેને ગરમ મૂત્રમા ત્રસ

દિવસ સુધી પટ દેવા, એ ચૂર્ણ સ્નેહપાન કરાવીને સ્નેહ કરેલા માત્રસને સર્વ ઋતુમા આપવાથી તે તેમના મળ અને દોષને બહાર કાઢે છે

વૃષા ધરીરવાળાને પણ આપવા શ્રેષ્ઠ વિરેચન

કયામાત્રિવૃદુરાલમ્માહસ્તિપિપ્પલિલિલ્લસકમ્ ।

નીલિનીકટુકામુસ્તાભિષ્ઠાયુક્ત સુચૂર્ણિતમ્ ॥૨૯॥

રસાઞ્ચોષ્ણામ્બુમિઃ શસ્તં રુદ્રાણામપિ સર્વદા ।

કાળુ નસોતર, વમાનો, ગજાપીપર, કડાછાવ, ગળી, કડું, મોથ, ત્રિકુળા, એ સર્વનું ભેગું ચૂર્ણ એકત્ર કરીને માતરેત, ધી રત્ને ગરમ પાણી સાથે પાવાથી વિરેચન થાય છે એ વિરેચન ક્ષેત્ર (વૃષા ધરીરવાળા) માત્રસોને પણ અર્વાકાળે ક્ષેત્ર છે

इति त्रिवृच्छयामयोः कल्पः ।

अथ राजवृक्षकल्पः ।

अरभाणानो कल्प

(શ્લોક ૩૦ થી ૩૭)

તાવ, હદયરોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમાં અરમાળો

જ્વરહ્રોગપાતાગુદાવર્તોદિરોગિયુ ॥૩૦॥

રાજવૃક્ષોઽધિક પચ્ચો મૃદુર્મધુરહીતલ ।

તાવ, હદયરોગ, પત, ઉદાવર્ત વગેરે રોગમા અરમાળો ઘણો પથ છે, કેમ કે તે મૃદુ, ગળેા અને કઠો છે

બાળક, વૃદ્ધ, ઉત્તરતરોગી અને સુકુમારને અરમાળો

વાલે વૃદ્ધે ક્ષતે ક્ષીણે સુકુમારે ચ માનવે ॥૩૧॥

યોગ્યો મૃદ્ધનપાચિત્વાદિજોષાતુરકુશલ ।

બાળકને, વૃદ્ધને, ઉત્તરતરવાળાને અને સુકુમાર મનુષ્યને અરમાળાનો ગુલાબ આપવો, કેમ કે તે બાળક તથા અનપાથી (બીચે ઉપદ્રવ ન કરે એવો) છે

અરમાળાનું વિરેચન તેચર કરવાનો રીત

ફલકાલે પરિણત ફલ તસ્ય સમાહરેત્ ॥૩૨॥

તેપાં ગુણવતા માર સિક્તવાસુ વિનિશ્ચિપેત્ ।

સત્તરાત્રાત્સમુદ્વૃત્ય રોગપેદાત્પે તતઃ ॥૩૩॥

તવો મઝાનસુદૃત્ય શુષોં પાત્રે નિધાયેત્ ।

અરમાળાના વૃક્ષને જ્યારે ફળ પાકવાનો તમજ થાય, ત્યારે તેની ઝાંઝાને પાકેલી જોઈને વાવરી, તેમજથી તાવેતાવી યોગ્યપાથી બાક બચાવે તોય તેની ઝાંઝા વાવરી સુધી તેમ રહેવા

રીયા પછી તેને બહાર કાઢીને તેને તડકામાં સૂકવવી.
પછી તેમાંથી તેનો ગર્ભ કાઢી ચઢીને એક સ્વચ્છ વાસણમાં
તેને ભરી રાખવો.

નરમાળાનું વિરેચન કોને કરી રીતે આપવું?

દ્રાક્ષારસેન તં દયાદાદ્યોદાવર્તપીઢિતે ॥૩૪॥

ચતુર્વર્ણે સુસં વાલે યાવદ્દ્વાદશવાર્ષિકે ।

એ નરમાળાના ગર્ભ યુગતરા અને ઉદાવર્તવાળા
રીનીને કાઢી દ્રાક્ષારાસ નાથે આપવો તે ચાર વર્ષના
બાળકથી માંડીને બાળ વર્ષ સુધીની ઉંમરના બાળકને
આપવો, ૪૫ કે તેમના ના સુખરૂપ વિરેચન કરાવે છે.

ચતુરદશમુલમજ્જો વા કપાયં પાયયેદ્દિમમ્ ॥૩૫॥

દધિમણ્ડસુરામણ્ડકાત્રીફલરસં પૃથક્ ।

સૌવીરકેઠ વા યુક્ત કલ્કેન ત્રૈવૃત્તેન વા ॥૩૬॥

ચાલવા નરમાળાના ગાળના દિમ લેવા પછી તેને
દહીના પા ઠે નાથ ચાલવા મુગ નાથે મધના નિતરામણ
નાથ, અથવા આમળાના અંગની નાથ અથવા નીલોર નાથે
મધની નાથ ચાલવા નસોતરના ચૂર્ણની નાથ મેઘવીન યાવા

દત્તીકપાયે તન્મજ્જો શુકં ઝીર્ણં ચ નિશ્ચિપેત્ ।

તમરિષ્ઠ સ્થિતં માસં પાયયેત્ પક્ષમેષ વા ॥૩૭॥

દત્તીમૂળ(નપાળાના મૂળ)ના કવાયમાં ગર
માળાનો ગર્ભ અને જુના યાગ નાખવો પછી તે ગર્ભને
અંક નેક્ર વાનામુખા ભરીને વાનામુનું શેા સીંચે દહીંને
એક માન ૬ અંક પાનવાણી નાખી મૂકવો પછી તેને
તે અગ્નિ પાયા, અથા વિન્યન થાય છે

इति राजवृक्षकल्पः ।

अथ तिल्वककल्पः ।

લોધરનો કલ્પ

(શ્લોક ૩૭૧ થી ૪૧)

લોધરનું ચૂર્ણ બનાવવાની નીત ખીચાની નીત

સ્વચં તિલ્વકમૂલસ્ય

ત્યક્ત્વાડ્યન્તરવલ્લભ્ ॥

વિશેષ્ય ચૂર્ણિવા ચ દ્વૌ ભાગૌ ગાલયેત્તતઃ ॥૩૮॥

રોધરમેષ કપાયેળ લતીયં તેન ભાવયેત્ ।

કપાયં દશમૂલસ્ય તં ભાગં ભાવિતં પુનઃ ॥૩૯॥

શુકં ચૂર્ણ પુનઃ દત્ત્વા તતઃ પાણિતલ પિત્રેત્ ।

મસ્ટુમ્ડસુરામણ્ડકોલધાત્રીફલત્સુમિઃ ॥૪૦॥

લોધનૂળના મૂળ ઉપરની જાડી છાલ કાઢી

નાખીને રાદરની પાતળી કાગળ જેવી છાલ (અંતર-
છાલ) લેવી તથા તેને સૂકવવી અને સુકાયા પછી તેનું
ચૂર્ણ કરવું એ ચૂર્ણના ત્રણ ભાગ કરીને, તેમાંથી બે
ભાગ લોધરના કવાય સાથે ગાળવા. તથા તે ગાળેલા
કવાય વડે ચૂર્ણના બે ત્રીજા ભાગ રહ્યો હોય તેને ૫૮
આપવા, ભાવના દેવી. તે સુકાયા પછી તે ચૂર્ણના
દશમૂળના કવાયની ભાવના દેવી. પછી તે ચૂર્ણને
સૂકવવું સુકાયા પછી તેમાંથી એક તોણે લઈને દહીંનું
નીતયું પાણી, ગાયનું મૂત્ર, સુરાનો મઠ અથવા મેરના
કે આમળાના સ્વરસમાં તે ચૂર્ણ ધીવું (ભાવના આપ-
વાન ૪૦ કવાય કરવો તેના આપવું પ્રમાણ ચાગળ
શિવાગળ કલ્પ (ઉ અ ૩૯ શ્લોક ૧૩૪, ૧૩૫)
કહેવાયો, તેમાં કલ્પા પ્રમાણે સમજવું પણ અહીં એટલું
કહેવું જરૂરનું છે કે, લોધરના મૂળની છાલનું ચૂર્ણ
જેટલું હોય તેટલા લોધરનો કવાય આઠગણ પાણીમાં
કરીને ઉકાળતા ઉકાળતા આઠમા ભાગનું પાણી બાકી
રાખી ત વડે ભાવના દેવી. દશમૂળના કવાયની ભાવના
નું પ્રમાણ પાનુ એ ૪૧ રીતે સમજવું.)

લોધરનો લેહ

તિલ્વકસ્ય કપાયેળ કલ્કેન ચ સશર્કરઃ ।

સપ્તતઃ સાધિતો લેહઃ સ ચ શ્રેષ્ઠં વિરેચનમ્ ॥૪૧॥

લોધરનો કવાય કરીને તેમાં લોધરનો કલ્ક નાખવો
તથા તમા ઘી અને સાકર નાખવા. પછી એ તરબી
કમળીરો ચોટા લ્યા લગી પાક કરવો. એ રાવલેહ ચાક
વાની ઉત્તમ વિરેચન થાય છે.

इति तिल्वककल्पः ।

अथ सुधाकल्पः ।

ચોરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૧૧ થી ૪૮)

ચોરનું વિરેચન કોને ન આપવું? કાગળ

સુધા મિનતિ દોષાણાં મહાન્તમપિ સચ્ચયમ્ ।

આયુર્વેદ કઠશિશ્રેણમૈવ તાં કલ્પયેદ્દતઃ ॥૪૨॥

મુદાં કોષ્ટેડજલે નાલં સ્થિરે દીર્ઘરોગિણિ ।

ચોરનું (ચોરના દૂધનું) વિરેચન આપવાથી દોષને
ચલેા અવધ હોય તેપણુ તેને તડકા ને તોડી નાખે
છે, પણ તે જલદીથી નુકસાન (ઉપદ્રવ) કરે એવું
છે, માટે જે રોગીને કોષ્ટ મુદ્દ હોય, જે નિર્મળ હોય,
જે બાળક હોય, જે વૃદ્ધ અને જે લાથા સંવચાસ
હોય, તેને એ ઉપાય કરવો નહિ

ધોરનો પ્રયોગ કયા રોગ માટે કરવો ?

કેવો ધોર ઉત્તમ કહેવાય ?

કલ્પ્યા ગુલ્મોદરગરત્વપ્રોગમધુમેદિપુ ॥૪૩॥

પાણ્ડો દૂધીવિપે શોફે દોપવિશ્રાન્તચેતસિ ।

સા શ્રેષ્ઠા કળ્પકૈસ્તીક્ષ્ણૈર્બહુમિશ્ર સમાચિતા ॥૪૪

ગોખા, ઉદરરાગ, કૃત્રિમ વિષ, ચામડીના રાગ, મધુમેદ, પાડુરોગ, દૂધીવિષ, સોજ, દોષ વડ થયેલા નિનાશ્રમ એ સર્વ રોગોમા ધોરને વિરેચન માટે વાપરવો. તે ધોર જો રાખીદર ઘણા કાટકાટવાળો હોય તો તે ઉત્તમ સમજવો.

ધોરનું વિરેચન બનાવવાની અને પીવાની રીત

દ્વિવર્ષાં વા ત્રિવર્ષાં વા શિશિરન્તે વિશેષતઃ ।

તા પાટયિત્વા શલ્કેણ શિરમુદારયેષત ॥૪૫॥

વિત્વાદીનાં વૃદ્ધત્યોર્વા ક્વાથેન સમમેકશ ।

મિશ્રયિત્વા સુધાશિર

તતોઽક્ષરેષુ શોષયેત્ ॥૪૬॥

પિવેત્ કૃત્વા તુ ગુટિકા મસ્તુમૂચસુપદિમિ ।

જે ધોરમાથી વિરચન બનાવવું હોય તે ધાર બે વર્ષનો કે ત્રણ વર્ષનો (જૂનો) બેઠીને ખાસ કરીને શિશિરઋતુમા (પછી જરૂર પડે તો બીજા ઋતુમા પણ) તેન થાથ વડે ચીરવો અને તેમાંથી દૂધ કાઢવું. પછી તે દૂધને બિલ્વાદિ ગણ (બુદ્ધ પચમૂલ)ના ઔષધોના કવાથ સાથે અથવા બીજા ભેદિગણીઓના કવાથ સાથે-એમાંથી એકના કવાથ સાથે મેળવીને તેને અગારા પર પાણી અને દૂધ શોષાઈ જતા સુધી રાખવું. પછી તે દૂધની ગોળી કરીને દહીંના નીનર્થ પાણી, ગોમૂત કે મુશ વગેરે સાથે તે પીવી.

ત્રિવૃતાદીન્નવ નરા સ્વર્ણશિરોં સસાતકામ્ ॥૪૭॥

સસાહ સ્તુત્વપય પીતાન્ રસેનાઞ્ચેન વા પિવેત્ ।

રાત્રું નતોતર, કાળું નતોતર, ગરમાળો, લોધર, ઘાર, શખવલ, તાવેર, દત્તીમૂળ, ઉદરકની (૧ નવ), ત્રિકૂળ (૫૨, બદામ, નામળી), દણેર, સાવચ (એક જાતના ધોર), એ સર્વને સાત દહાડા સુધી ચારના દૂધમા પલાળી રાખવી. પછી તેને અલતર હાથે કે પો સાથ પીવું, એવી વિરચન થાય છે.

(સાધર એક જાતનો ધાર થાય છે, તેને ચાર ધારા હતા છે)

તદ્દ્વ્યોષોતમાકુસ્મ-

નિકુમાઝો ગુમાચુના ॥૪૮॥

તે જ પ્રમાણે સુંઠ, ચીપર, મરી, હરડે, બદામ, આમળા, નસિતર, દત્તીમૂળ અને વિત્રે, એ ઔષધોને સાત દિવસ ચારના દૂધમા પલાળી તાપીને તન ગોળના પાણી સાથે પીવાથી વિરચન થાય છે.

इति सुधाकल्प ।

અથ શક્તિનીસમ્પલયો કલ્પ ।

શંખવેલનો અને સાધેરનો કલ્પ

(શ્લોક ૪૮૧ થી ૫૦૧)

બનાવવાની રીત કયા રોગમા કેવી રીતે આપવું ?

નાતિશુષ્ક ફળ ગ્રાહ્ય શક્તિન્યા નિસ્તુરીકૃતમ્ ।

સમ્પલયાસ્તથા મૂલ તે તુ તીક્ષ્ણવિક્રાયિણી ॥૪૯॥

શ્લેષ્મામયોદરગરત્વધ્યધ્વાદિપુ કલ્પયેત્ ।

બહુ સુકાઈ ગયેલા નહિ રોવા શખવેલના ફળ બેઠીને તેના ઉપા કાઢી નાખવા તથા સાધરનું મૂળ લેવું એ બંને વસ્તુ તીક્ષ્ણ અને વિકાસી છે એ ઔષધોને કફરાગમા, ઉદરરાગમા, કૃત્રિમ વિષરાગમાં, ગોળમા રાત્રે બીજા રોવા રાખમા ૨-૫વા.

અક્ષમાત્ર તયો વિષ્ણ મદિરાલવણાન્વિતમ્ ॥૫૦

હૃદ્રોગે વાતકફજે તદ્દ્વદ્વસ્ત્વેઽપિ યોજયેત્ ।

ઉપર કહેલા શખીની રાત્રે સપ્તમા (શંખવેલના ફળ અને સાધેરનું મૂળ)ની રોટ તોચાની ગોળી કરવી રો જાતી મદિરા રાત્રે લવણ નાથે વાવું અને સ્થૂંધી થયેલા હૃદયના રાગમા ને ગોળાના તાપમા રાખવી.

इति शक्तिनीसम्लयो कल्प ।

અથ દન્તીદ્રવન્ત્યો કલ્પ ।

નેપાળનો અને ઉંદરકનીનો કલ્પ

(શ્લોક ૫ થી ૫૧૧)

કેવું મૂળ કેવું ? નેપા ગુરુ

વન્તિદન્તસ્થિર સ્થૂલ મૂલ દન્તીદ્રવન્તિજમ્ ॥૫૧॥

આતાઘ્રયવાતીક્ષ્ણોળમાયુકારિ વિકાશિ વ ।

શુક પ્રકોપિ વાતસ્ય પિત્તશ્લેષ્મચિલાયનમ્ ॥૫૨

જાથોના યંત્ર જેવું સ્થિર અને જડ નપાખનું તથા એટલી ઉદરકનીનું મૂળ જેવું તે કાઠીકે જેવું તથા કાળું હાથ છે તે તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, ત કાટ ફળ અને ૧૫વાનું અને વિકાસી છે. વતી તે વાયુનું નડુ મધાતનનું તથા પિત્ત અને કફના નાથ મનાય છે.

વિરેચન તૈયાર કરવાની રીતઃ

એ કોને કઈ રીતે આપવું?

तत्क्षौद्रपिप्पलीलिप्तं स्वेद्यं मृद्वर्धयेष्टितम् ।

शोष्यं मन्दातपेऽग्न्यर्कौ

હતો હ્રસ્વ વિકાશિતામ્ ॥૫૩॥

તત્ પિવેન્મસ્તુમદિરાતત્રપીલુરસાસવૈઃ ।

અમિષ્યળતનુર્ગુલ્મી પ્રમેહી જઠરી ગરી ॥૫૪॥

ગોમૃગાજરસૈઃ પાણ્દુઃ કૃમિકોષ્ઠી મગન્દરી ।

નેપાળાના રાને ઉદરકનીના મૂળને આણીને તે ઉપર મધ તથા પીપરના ચૂર્ણનો લેખ કરવો પછી તેને માટી રાને દર્ભ વડે વીંટીને અગ્નિમા ગરમ કરીને બાફવું પછી તેને રાણ તડકામા સૂકવવું કેમ કે એમ કરવાથી રાગિન રાને સૂર્ય તેના વિકાસી ગુણનો નાશ કરે છે એવી રીતે તૈયાર કરેલા નેપાળાના મૂળને અને ઉદરકનીના મૂળને, જેનું શરીર અભિખદવાળું હોય, જે ગોળાના રોગવાળો હોય, પ્રમેહવાળો હોય, જઠરરોગવાળો હોય કે કૃત્રિમ રેતના રોગવાળો હોય, તેલું દર્દીનું નીતરું પાણી, મદિરા, છાશ, પીલુદાને રસ કે આસવ, એમાંથી ગમે તે એકની સાથે પીવું અને જે પાંડુરોગી હોય, જેના કોઠામા કરમિયા હોય અને જેને બગદરનો રોગ લયો હોય તેલું ગાય, મૂળ (હરિણ) કે બકરાના માસરસ સાથે એ મૂળ પીવું

નેપાળાથી અને ઉદરકનીથી સિદ્ધ કરેલા કષો સ્નેહ કથા રોગમા આપવા?

सिद्धं तत्कायकल्पाभ्यां दशमूलरसेन च ॥૫૫॥

વિસર્પવિત્રધ્યલજિક્ષાદાહાનુ જયેદ્દ્યુતમ્ ।

તેલ તુ ગુલ્મમેહાશંચિવિબન્ધકક્ષમારતાનુ ॥૫૬॥

મહાસ્નેહઃ શઙ્કચ્છુક્રવાતસજ્જાનિલબ્ધયથાઃ ।

નેપાળાના અને ઉદરકનીના મૂળના કવાથ કાને કંક વડે તથા દ્યમૂળના કવાથ વડે સિદ્ધ કરવું થી પીવાથી વિષપશિંગ(અવા), ગડ, અલ્પશ્વેગ અને બગલના ગૂમધમાં બગતરા થતી હોય તે રોગ મટે છે એ જ સ્ત્રીશયી તેવ સિદ્ધ કરીને પીવાથી ગોળા, પ્રમેહ, હરસ, વિનય, કફ અને વાયુ એ રોગો મટે છે જો ચારે સ્નેહ (લેન) તે સ્ત્રીશયી સિદ્ધ કર્યા હોય તો તે પીવાથી ગડ, વીર્ય અને વાયુ એ ત્રણ ન નીકળવાડથી રોગ મટે છે તથા વાયુની પીડાઓ મટે છે

इति दन्तीद्वयन्त्योः कल्पः ।

વિરેચનના મુખ્ય ઔષધ

વિરેચને મુલ્યતમા નીતે ત્રિવૃતાદયઃ ॥૫૭॥

ચનું નસોતર, કાળું નસોતર, ગરમાળો, લોધર, થોર, શંખલેલ, સાથેર, નેપાળાનું મૂળ અને ઉદરકની, એ નવ ઔષધો વિરેચનમા સર્વથી શ્રેષ્ઠ છે

अथ हरीतकीकल्पः ।

હરિતેનો વિરેચનકલ્પ

(શ્લોક ૫૭૩ થી ૬૦૧)

હરીતકીમપિ ત્રિવૃદ્ધિવાનેનોપકલ્પયેત્ ।

પાછળ જેમ નસોતરના વિરેચનની કલ્પના કરેલી છે, તે જ પ્રમાણે હરિતેની પણ કલ્પના (બનાવટ) કરવી, તેથી વિરેચન થશે

गुडस्याष्टपले पथ्या विंशतिः स्यात्पलपलम् ॥૫૮॥

દન્તીચિત્રકયોઃ કર્પો પિપ્પલીત્રિવૃતોર્દશ ।

પ્રકલ્પ્ય સોદકાનેકં દશમે દશમેઽહ્નિ ॥૫૯॥

ઉષ્ણામ્મોઽનુપિવેત્ત્વાદેત્

તાનુ સર્વાન્વિધિનાઽમુના ।

एते निष्परिहाराः रयुः सर्वव्याधिनिवर्हणा ॥૬૦॥

વિશેષાદ્મહાનીપાણ્ડુકષ્ણક્રોઠાર્શસાં હિતાઃ ।

इति हरीतकीकल्पः ।

જત્રીસ તોવા ગોળ લઈને તેમા વીત માટી હરેનું ચૂર્ણ નાખવું હતીમૂળ અને ચિત્રાનું મૂળ ચાર ચાર તોલા નાખવું પીપર અને નસોતરનું ચૂર્ણ એકએક તોલા નાખવું એ બધું મિશ્ર કરીને પછી તેની દસ ગોળીઓ લાગવી અને તેમાંથી એકએક ગોળી દસ દસ દહ બને આતરે ખાવી તથા તે ઉપર ગરમ પાણી પીવું એ રીતે બધી ગોળીઓ ખાઈ જાવી. એ ગોળીઓ ખાવામા કઈ પરેજ નથી. એ નવ પ્રકારના રોગોને નાશ કરે છે, તથા ખાસ કરીને ગ્રાહ્યરોગ, પાંડુરોગ, ખાજુર, કોઠશો અને હલ્ત, રોટલા રોગને મટાડે છે

गुग्गुलुમની असर ओछी के वधारे करवाना उपाय

અલ્પસ્યાપિ મહાર્થલ પ્રભૂતસ્યાલ્પકર્મતામ્ ॥૬૧॥

કુર્યાત્સર્ણલેપવિર્ણલેપકાલસંસ્કારયુત્તિમિઃ ॥૬૨॥

કોઈ ઔષધ અલ્પ વીર્ય (કર્ત)વાળું હોય અથવા તેની માત્રા (માપ) અલ્પ હોય તો તેની સાથે કોઈ શોષ્ય હોય તેવા ઔષધનો ચોન કરીને (તેમાં બીજ શોષ્ય ઔષધ મેળવીને) અથવા બપોર વખેરે નયમે તે આપીને, અથવા તેને શોષ્ય બીજા ગુણ ઉત્પન્ન કરવાર સત્કાર આપીને અથવા તે ઔષધ આપવાના પ્રકારમા કોઈ દેશ્કાર કરીને, તે અલ્પવીર્ય કે અલ્પ

માત્રાવાળા ઔષધ વડે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરવો. જેમ કે ઉપર કહ્યું તેમ હરે અલ્પ વિરચન કરવાથી છે, છતાં તેમાં નસીતર, દત્તીમૂળ વગેરે ઔષધ મેળવીને, તેને ગરમ પાણી સાથે આપીને, તેને બધોરે આપીને, તેને પીપર વગેરે તીવ્ર ઔષધોમાં મેળવીને તે આપવી એમ કરવાથી હરે મોટો અર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે તે જ પ્રમાણે કોઈ રીપ્પ બહુ લીધવાનું હોય અથવા તેની માત્રા ઘણી હોય તો તેમાં બીજા ચોગ્ય અલ્પ ગુણુ કરનારા ઔષધો મેળવીને અથવા તેને પરાહ વગેરે કળમાં આપીને રાધવા તેને મદલોર્થ કરનારા સસ્કાર આપીને અથવા તેને અલ્પ થકિતવાળું કરે એવી રીતે (કડુ પાણી વગેરે સાથે) આપીને અલ્પથકિતવાળું, અલ્પ કર્મ કરનારું કરવું.

વિરચનના અનુપાત

ત્વકેસરામ્રાતરુદાદિમેલા

સિતોપલમાક્ષિકમાતુલુહૈઃ ।

મધેન તેતૈશ્ચ મનોજુઠૈ

યુક્તાનિ દેયાનિ વિરેચનાનિ ॥૬૦૨॥

તજ, કેસર, રામચુર, દાઘ, એલચી, સાકર, મધ, બિજેરુ, દાઢ રાને એવાં જ બીજા મનને અનુકૂળ ઔષધોમાં મેળવીને વિરચનના ઔષધ આપવા, કેમ કે એમ કરવાથી વિરચન જેઈએ તેમુ થાય છે.

હિચિદાદ્રહદયે પચ્ચમે વસ્તિદિદિયાને વિરેચનકલ્પો

મામ દિત્તીયોડધ્યાય. ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ જો : વમન અને વિરચનનાં

ઔષધ અશાઓકત રીતે આપવાથી

યતા ઉપદ્રવોના ઉપાય

પ્રથમ વમનકલ્પ કહીને પછી વિરેચનકલ્પ કહેવા છે હવે વમન અને વિરચન અશાઓકત રીતે આપવાથી અયોન, અતિયોન ક મિધ્યાયોન થાય તેથી બીજા કોઈ ઉપદ્રવ થાય, તેની પિકિત્તા કલવાને ન્યારભ કરીને ન વકાર કહે છે કે

અપાતો વમનવિરેચનવ્યાપ-

તિસિદ્ધિ વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુગ્ધાદયો મહર્ષયઃ ॥

હવે નમે વમન અને વિરચનથી થયેલી વ્યાપદની પિકિત્તા તપખગીયું એ બાતમાં ન્યારેષ વગેરે મહ પિઓ નીચે પ્રમાણે કહી નયા છે :

વ્યાપદ=અશાઓકત રીતે કિયા કરવાથી થતા ઉપદ્રવો.

ઊલટીની દવા આખા છતાં ઊલટી કોને ન થાય ?
કયા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

વમન મૃદુકોષ્ટેન છુદ્ધતાડ્સ્પર્શનૈન વા ।

અતિતીક્ષ્ણહિમસ્તોકમજીર્ણં દુર્બલેન વા ॥૧॥

પીતં પ્રયાત્યધસ્તસ્મિન્નિદ્રાહાનિર્મલોદયઃ ।

વામચેતં પુનઃ સ્તિર્થં સ્મરન્ પૂર્વમતિક્રમમ્ ॥૨॥

જે માણસનો કોઠો મુદુ (કોમળ) હોય, અથવા જે ભૂખ્યો હોય, અથવા જેના કોઠામાં કફ થોડો હોય, અથવા જેને અઠર્જા થયું હોય અથવા જે દુર્બળ હોય, એવા દરદીને આપેલું વમન ઔષધ અતિથય તીક્ષ્ણ હોય, અથવા અતિથય કડુ હોય અથવા અતિથય થોડું હોય, તો પીધેલું વમન ઔષધ કોઠામાં નીચે જતું રહે છે એમ થવાથી વમન વડે જે દોષ કાઢેલા હોય છે તે બહાર નીકળતો નથી અને ઊલટું, વમન વડે કાઢવાનો દોષ (એટલે કેવળ કફ અથવા બીજા દોષ-પુકત કફ) વુદિ પામીને કાઢે છે માટે એવા રોગીને ફરીને સ્નેહપાન કરાવવું અને પાણુ ફરીને વમન આપવું ફરીને વમન આપતી વખતે વેઈ પાતાની પગેલાની ભૂવનું સ્પર્શ કરતાં જતું કે આવા રોગીને આવી સ્થિતિમાં એવું ઔષધ મેં આપ્યું તેથી તેને વમન ન થતા ઊલટી દોષની વુદિ થઈ એ માટે અપ-થય છે માટે ફરીને એવી ચૂક થવા દેવી નહિ.

રેચની દવા આખા છતાં કોને રેચને

બદલે ઊલટી થાય ? ઉપાય

અર્જીર્ણતઃ શ્લેષ્મવતો દ્રઙ્ગત્યૂષ્ઠૈ વિરેચનમ્ ।

અતિતીક્ષ્ણોઘ્નલવળમહ્વધર્માતમૂરિ વા ॥૩॥

વન પૂર્વોદિવા વ્યાપત્

સિદ્ધિઃ, ન તથાડિપિ ચેત્ !

આશયે તિષ્ઠતિ તત્સત્તીર્થં નાવચારયેત્ ॥૪॥

અન્યત્ર સાત્ત્વાદ્દૃષ્ટાદા મેયજાગ્રિરપાયતઃ ।

અર્જુવાશને અને કદવાશને અતિથય તીખ્ણ, અતિથય ગરમ, અતિથય ખાઈ, તદરને નમે એવું ન હોય કે કદરને પિત્તર ન હોય તેવું, અને અતિથય વિરચન ન્યારવામાં રવારે તો વિરેચન હિરે રહે છે, અર્થાત્ અઠર્જા વગેરેવાય રાનોને તેવું (અતિતીક્ષ્ણ વગેરે) વિરેચન ન્યારવાથી ને પેટમાં ન રડતાં ઊલટીને માટે વનર નીકળી જાય છે એમ થવાથી એવું કરવાના દોષનું ચોપન ન થવાથી પારું કામ પાર પડતું.

નથી રાત્રે તે દોષ કોષે છે રોમ થાય ત્યારે તેનો ઉપચાર
પણ પાછળ (શ્લોક ૨ મા) વમનમા કઢાવો છે તેવો
જ કરવો, રોટલે જે રોગીને વિરેચન આપ્યું હોય તેને
તે રોપધથી વિરેચન ન થતા ઊઠતી (વમન) થાય
તો તેને ફરીને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કરવો રાત્રે
પછી પૂર્વ વિરેચન રાપવામાં જે ચૂક કરી હોય તેને
સભારીને (તેથી ચૂક ન થવા દઈને) ફરી વિરેચન
રાપવું રોમ કર્યા છતાં પણ જે કોઠામાં વિરચન રોપધ
ટકે નહિ, રાત્રે વમન થઈ જાય તો તેને ત્રીજી વાર
(ગરમાળો વગેરે) વિરેચન રાપવું નહિ પણ જે તે
વિરેચન રોપધ સામ્ય (પ્રકૃતિને માફક આવે રોવું)
હોયને હિતકર રાત્રે નુકસાન ન કરે રોવું હોય તો
ત્રીજી વાર રાપવાને હરકત નથી

કેવા દરદીને કેવા ઔપધ કયા ઉપદ્રવો કરે છે ?

અક્ષિગ્ધસ્તિવ્રદેહસ્ય પુરાણ રુદ્ધમૌપધમ્ ॥૫॥

દોષાનુલ્લેહય નિર્દોષમશક્ત જનપેદ્દાન્ ॥

વિષ્ણશ ધ્યયધુ દિધ્મા તમસો દર્શન દુષમ્ ॥ ૬

પિંડીકોદ્દેષ્ટન કણ્ઠમૂર્ચાં સાદ વિવર્ણતામ્ ॥

ક્ષિગ્ધસ્તિવ્રસ્ય તાડ્યસ્લપ

દીપ્તાગ્રેર્જીર્ણમૌપધમ્ ॥ ૭ ॥

શીતૈર્વા સ્તધ્યમામે વા સમુલ્લેહયાહરનમ્લાન્ ॥

તાનેવ જનયેત્રોમાનયોગ સર્વ ઇવ સ ॥ ૮ ॥

જે રોગીને સ્નેહપાન કરાવીને સ્નિગ્ધ કર્યો નથી,
તેમ જોને એક કરીને પરોસો કાઢવો નથી, તેને ઘણા
દિવસનું જીવું રાત્રે રૂપ (ભૂખ) રોપધ (વમનવિરચન
નું) આપવાથી તે રોપધ પેટમાં ગયા પછી દોષને
તેના સ્થાનમાંથી ચલિત કરે છે, પણ તે દોષને બહાર
કાઢવા જેટલી શક્તિ તેનામાં ન હોવાથી વિષ્ણુ થ,
સોમ, દિધ્મા (તેડકી), રાધાસ ૨ રાવણ, તરુણ, પગની
પિંડીરોમા કળતર થવું, ખજજ, સાંધા નથી જવા,
શરીરનો રંગ ફટકી જાય, રો રોગ ઉત્પન્ન કરે છે રાત્રે
તે જ પ્રમાણે રાત્રીને સ્નિગ્ધ કર્યો હોય તથા એક પણ
કર્યો હોય છતાં પણ તેનો જઠરાગ્નિ પ્રતીક હોવાથી તેને
જે રોપધની રાત્રે માત્રા રાત્રી હોય (રોપધ રાત્રે
જોઈ તે તે કરતા પ્રમાણમાં વાડુ રાખ્યું હોય) તો તે
રોપધ પાની જઈને ઉપર કઢાવેલા જગત ઉત્પન્ન
કરે છે રાત્રે રોપધ પીધા પછી શરીરની આ ર કે
શરીરની ઉપર કાઢ ઉપર થાય તો તે રોપધ સમ્ય
થઈને દોષને ચલિત કરે છે, પણ બહાર કાઢી શકતા
નથી રાત્રે ઉપર કઢાવે એ જ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે
તેમ જ રાત્રે વિરેચન થઈને પણ તે ઔપધ

એ જ રોગ કરે છે આ બધા રોપધના અયોગ જાણવા
અને એ રોયોગ ઉપર કહેલા રોવા ને એવા જ રોગ
ઉત્પન્ન કરે છે માટે વેદો વમનવિરચનમાં ઔપધનો
રોયોગ કહી થવા દેવો નહિ

વિષ્ણુ થ = (૧) અવજી પરિણામ લાવવાની શક્તિ,
(૨) જે ઉદેશથી કામ કર્યું હોય તે ઉદેશ પાર ન પડે

શ્લોક ૫ થી ૮ વાળા ઉપદ્રવોના ઉપાય

ત તૈલલવણાભ્યક્ત સ્વિન્ન પ્રસ્તરસદ્કરૈઃ ॥

નિરુદ્ધ જાક્ષલસૈર્ભોજયિત્વાડ્નુવાસયેત્ ॥૧॥

ફલમાગધિકાદારુસિદ્ધતૈલેન માષ્ટયા ॥

ક્ષિગ્ધ વાતહરૈ સ્નેહૈઃ પુનસ્ત્રિદ્ધૌન શોધયેત્ ॥૧૦

ઉપર કહ્યા તેવા ઔપધના ક્રાયોગથી તેના દોષ
સ્થાનમાંથી ચલિત થવા હોય, તેને શરીરે પ્રથમ સ્થિત
અને તેવે રોગીને પ્રથમ સ્વેદવિધિમાં કહેલા 'પ્રસ્તર'
અને સકર (સૂ ૧૭/૮૯) નામના સ્વેદ વડે એક
કરવા પછી તેને નિમ્નગતિ રાપવી તે પછી તેને
જાગલ દેશના પ્રાણીઓના માસદૈસનું ભોજન કરાવવું
પછી તેને મીઠા, પીપર રાત્રે દેવદારથી તિજ કરવા
તેલની માત્રા વડે અનુવાનન ભરિત આપવી તે પછી
તેને વાપુને હરનારા તેવ વડે સ્નિગ્ધ કરવો અને તે
પછી તેને તીવ્ર વિરેચન આપીને તેનું શોધન કરવું

અધુ દોષવાળા, ભૂખા, મદ અગ્નિવાળા અને ઉદાવર્તવાળાને

દવા થોડી પડવાથી થતો આધ્માન ઉપાય

બહુરોપસ્ય રુક્ષસ્ય મન્દાગ્રેરુપમૌપધમ્ ॥

સોદાવર્તસ્ય ચોત્કલેહ્ય

દોષાન્ માર્ગાન્ નિહ્યતૈ ॥

શૂશમાધ્માપયેન્નાર્મિ શુષ્પાર્શ્વશિરોરજમ્ ॥

આસં ધિન્મૂત્રનાતાતા સદ્ધ કુર્ચાશ્વ દારુણમ્ ॥૧૭

અભ્યક્તસ્વેદવર્ત્યાદિ સનિહ્વાનુવાસનમ્ ॥

ઝગર્થહર સર્વ કર્માધ્માસ્ય શસ્તૈ ॥ ૧૩ ॥

અધુ દોષવાળા, ભૂખા યતીરવાળા, મદ અગ્નિ
વાળા રોગીને અને ઉદારના રોગવાળાને (વમન કે
વિરચનનું) થોડું ઔપધ આપ્યું હોય, ત્યારે તે ઔપધ
દોષને તમના સ્થાનમાંથી ચલિત કરીને તે દોષ વડે
દોષને જવાના માર્ગને તો છે અને તેથી નાશિત અગ્નિ
થાય કહેવાય છે (આદ્ય આપ્યું છે) તથા તે સાથે મદ
પાતા અને માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે, બદ કરે
છે અને ઝગર, શેશાન અને વાઈને ભયગ્રસ્ત રીતે વડે છે
ત્યારે એ રીતે પેટ નહીં અને ઉપર કહ્યા તેવા ત્રીજા
ઉપદ્રવ થાય, ત્યારે તેને શરીર તેવ વાપવું, મદાગ્નિ

વજેરે બાધીને પરસેવા કઢવો, ગુદામાં વર્તિ (વાટ) મૂકવી, નિઝહબસ્તિ અને અનુવાસનબસ્તિ આપવી; તથા ઉદાવર્તચિગને મટાડનારા મધુષા કર્મ કરવા, કેમ કે આફરાવાળા શેગીને તે મર્વ કર્મ હિતકારક છે

થૂળ, વિગંધ અને આનામ મટાડવાનો ઉપાય પશ્ચમૂલયવક્ષારવચામૂતિકસન્ધવૈ: ।

યવાગ્ર: સુકૃતા શૂલવિવંધ્યાનાહનાશની ॥૧૪॥
પચમૂળ, જવખાર, વજ, અજમો અને સિંધવ એ ઔષધો વડે સારી રીતે સિદ્ધ કરેલી થવાનું સળીને પાવાથી થૂળ, વિગંધ અને ચેટ વડે થી લેવાય તે (આફરા) એ સર્વે મટે છે

વિરેચનના અતિયોગના ઉપદ્રવો ઉપાય પિપ્પલીદાદિમક્ષારદિક્ષ્ણાશુંઘ્યમ્લવેતસાન્ ।
સસૈન્ધવાન્ પિવૈન્મયૈ.

સાપપોષ્ણોદકૈન વા ॥ ૧૫॥
પ્રવાહિકાપરિસાવવેદનાપરિકર્તને ।

જો વિરેચનના અતિયોગથી પ્રવાહિકા (મરડો) થઈ ગયા હોય કે અડધે બહુ જ વહેતો હોય, વેદના થતો હોય, ચૂક કે આકડી આવતી હોય, તો પીપર, દારૂમ, જવખાર, હિંગ, સુક, રામ્યવેતસ રાને નિપવ એ ઔષધોનું થૂળ દારૂ સાથે, ઘી સાથે કે ગરમ પાણી સાથે પીવું

વમનવિરેચનથી આવતા વેગ ચેકવાથી
યત્તા ઉપદ્રવ: ઉપાય

ચીતૌપધમ્ય વેગાના નિમ્નહાન્મારુતાદય: ॥ ૧૬ ॥
કુપિતા હૃદયં ગત્વા ધોર કુર્વન્તિ હૃદમ્હમ્ ।
દિધ્માપાર્શ્વરુજાકાસદૈન્યલાલાક્ષિવિષ્મ: ॥ ૧૭ ॥
જિહ્વાં રાદતિ નિ સંજ્ઞો દન્તાન્ કટકટાયયન્ ।

વમન કે વિરેચનનું ઔષધ પીયા પછી વમન કે વિરેચન થવા માટે તેના વેગ (અવગત)ને ચેકવાથી વાયુ વજેરે દોષ કોષીને (હૃદયમાં) ગય છે અને ત્યા જઈને ભયકર રીતે હૃદયને જડી રાખે છે તથા તેની સાથે હેડકી, પાચકમાં પીડા, ખાતી, દીનતા, મોઝામાંથી આવે એકવચી, આંખો વગરવકર થતી, એવા ઉપદ્રવ થાય છે વળી તે માણસ બેભાન થઈને જીવ કરે છે તથા દાન કકરે છે

ન ગચ્છેદ્વિષ્મ તત્ર વામચેદાશુ તં મિષક્ ॥ ૧૮ ॥
મધુરે: પિત્તમૂર્ચ્છાંતે કદુભિ: કષ્ઠમૂર્ચ્છિતમ્ ।
પાચનીયસ્તત્રાસ્ય દોષદોષ વિપાચયેન્ ॥ ૧૯ ॥

કાર્યામિં ચ વલ સાસ્ય ક્રમેણામિપ્રવધેન્ ॥

શેગીની એવી અવસ્થા થાય ત્યારે વેદો કાઈ પણ સ્થાય ન કરતા તે શેગીને તત્કાળ ઊભરી કરાવવી જો શેગીને પિત્તથી મૂર્છા (બેભાની) આવે હોય, એટલે તે મૂર્છામાં પિત્તના ચિકુન જણાતા હોય તો તેને ગળ્યા ઔષધથી ઊભરી કરાવવી, અને કફની મૂર્છા હોય તો તીષ્ઠા ઔષધથી ઊભરી કરાવવી ઊભરી થયા પછી શેગીના જે દોષ બાકી રહ્યા હોય તેને પાચન ઔષધો આપીને પકવવા રાને પછી તેના શરીરના અગ્નિ અને બાજ ક્રમનું વધારવા

અર્થ વમનથી થતા હૃદયરોગનો ઉપાય
પવનેનાતિવમતો હૃદય યસ્ય પીઢ્યતે ॥ ૨૦ ॥
તસ્મૈ સ્ત્રિગ્યામ્લલવણાન્

દયાત્પિત્તકફેન્ન્યયા ।
જો શેગીને બહુ ઊભરીને થવાથી વાયુને લીધે હૃદયમાં પીડા (દબાણ) થતી હોય તેને સ્ત્રિગ્યા, ખાટું અને ખાર ઔષધ આપવું, પિત્ત વગેરે હૃદયમાં પીડા થતી હોય તો ગળ્યું અને ચીતળ ઔષધ આપવું, તથા કફ વડે પીડા થતી હોય તો ગરમ, તૂખું અને તીખું ઔષધ આપવું
ઔષધના અતિયોગથી કોષેલા વાયુના ઉપદ્રવોનો ઉપાય
પીતૌપધમ્ય વેગાનાં નિમ્નહેણ કફેન વા ॥ ૨૧ ॥
રુદ્ધોડતિ વા વિશુદ્ધસ્ય શુદ્ધાત્મધ્વાનિ મારુતઃ ।
સ્તમ્ભવેપશુનિસ્ત્વોદસાદોદેશ્વર્તિભેદનૈ: ॥ ૨૨ ॥
તત્ર વાતહર સર્વૈ સ્નેહસ્વેદાદિ શસ્યતે ।

ઔષધ પીયા પછી વમન કે વિરેચનના રાને અટકાવવાથી, અથવા કફ વડે, અથવા અર્થ સાધન થવાથી (વમન કે વિરેચન થાતું થવાથી) વાયુ તે શેગીના શરીરમાં જડતા, કપ, તોડ, વગેરે ગતી લેતા, કમલર થવું, પીડા થવી, ફાટ થવી, એ ઉપદ્રવો ઉત્પન્ન કરીને જોડાને જડકે છે એમ થાય ત્યારે વાયુને મારડે એવા સ્નેહ અને સ્વેદ (શેક)ની યોગના કરવી એ તોડ છે

જૂનાને અને મુકુ કોષવાને તીક્ષ્ણ વિરેચનથી
યત્તા ઉપદ્રવ: ઉપાય

યદુત્તીર્થં કુધાર્તસ્ય યદુકોષ્ટસ્ય મેષજન્મ ॥ ૨૩ ॥
હત્વાડડ્યુ શિટ્પિત્તકફાન્
ધાતૂનાસ્ત્રાવયેદ્દરાન્ ।
તત્રાતિયોગે મધુરે: શેપનોપશુહિસેન્ ॥ ૨૪ ॥
બૂખથી પીડારો, મુકુ (નરમ) કોષવાના

માનસને રુનિશય તીક્ષ્ણ વિચ્ચન આપવાથી તે ગણને મન, પિતા તથા કુટુંબે જાગૃતીથી બહાર કાઢી નાખીને પછી દ્રવ ધાતુઓને ગુદાવાટે વહેવડાવે છે એવી રીતે વિરચનનો રુનિયોગ થાય, ત્યારે ગળ્યા દ્રવ્યથી વમન આપીને કોળામાં બાકી રહેલું વિરેચન દ્રવ્ય વમન દ્વારા બહાર કાઢી નાખવું

દવાથી બહુ ઊંચટી કે બહુ ઝાડા થઈ

જ્ય તે મગાડવાના ઉપાય

યોજ્યોડિતિ વમને રેકો વિરેકે વમન મૃદુ ।

પરિપેકાવગાદાયે સુદીતૈ સ્તમ્ભયેચ તમ્ ॥૨૫॥

જો ડિગરી અનિશય રાત્રીના વિરેચન રાખવું અને જો વિચ્ચન વધારે થાય તો કંઈ વમન રાખવું તમ જ આત્મન કડુ પાણી ગળુ, કડા પાણીએ રાગીન સ્નાન કરાવુ વાદ્યોત્તર ઉપચાર કરીને વિચ્ચન રાટખાવવું

અઙ્ગન ચન્દનોશીરમજાસુકશર્કરોદકમ્ ।

લાજઘૂર્ણ પિવેન્મન્યમતિયોગહર પરમ્ ॥૨૬॥

નની, સુખડ, લીંબુ વાળો બકરીનું લોહી, સાકર, પાણી અને ડાંગની વાણીનું ગૂળા, એ સર્વનો મધ પીવે, મ ક એ વિરચનનો અનિયોગ મગાડવામાં (બહુ જુલાન તથા અપકાવવામાં) મોટ ઉપાય છે

મધ

સત્ત્વ સર્વિધાનકતા રાતિવારિપારપ્તતા ।

નાતિવાન્ના ન ચાચ્છા મન્ય શ્વમિયોચિતે ॥

નાથુને ધીનું મોણુ ઈને દાડ પાવોમાં પથાજીવે તાથુ પચાવ્યા પછી બહુ જાડા ન થઈ જાય કે બહુ પાનવું થય ન ગઈ એનું જ પાણી પટેરેથી તાપુ પચાવવા રે ૨૧ નનાવ ન માર મે છે

વમનસ્થાતિયોગે તુ ગીતામ્નુપરિપેચિત ।

વિવત્કલરસમન્થ સપૃતકાદ્રશર્કરમ્ ॥ ૨૭ ॥

સોદારાયા નૃશ છર્ચા મૂર્ચાયા ધાન્યમુસ્તયો ।

સમધુકાઙ્ગન વર્ણ લેહ્યેન્મધુસમુત્તમ્ ॥ ૨૮ ॥

વમન જોવધન રીતે અનિશય વમન થાય ત્યારે રાત્રીન કડુ પાણી ગળવું, તથા અને કાંઈ દ્રાણ વગેરે ફળના નાની નાથ ધી, મધ અને તાકરમુક્ત મધ પાવા જો ડિગમની નાવ બહુ ઊંચટી થતી હોય તો મોવર, પાવા, મોર, નેટીમર અને રાગન એ ઓરોનું ગૂળા મધ તથા મેઘરોને ગળવું

ઊંચટીમાં થવાથી જીભ અદ્ય ખેંચાઈ જાય કે

બહુ નીકળી જાય તેના ઉપાય

વમવોડન્ટ પ્રવિદ્યાયા ગિહ્યાયા કષલમશ્ ।

સ્નિગ્ધામ્લલવળા હૃદ્યા યૂપમાંસરસા હિતાઃ ॥૨૯

ફલાન્યમ્લાનિ સ્વાદેયુસ્તસ્ય ચાન્યેડ્યતો નરાઃ ।

નિઃસૃતા તુ તિલદ્રાક્ષાકલ્કલિપ્તાં પ્રવેશયેત્ ॥૩૦

અતિ વમન થવાથી જીભ ઘટીરની અદર જતી રહેલી હોય તો સ્નિગ્ધ (ચીકણ), ખાટા, ખાસ અને કઠકને ગમે કે કુપદો કરે એવા યૂપ તથા માસરસના કવલ (કોળા) ભરાવવા વળી તની સામે મેસીને બીજા માણસને ખાટા ફળ ખાવા એવા ઉપાયથી માધ જતી રહેલી જીભ બહાર આવે જો ઊંચટી ઘણી થવાથી જીભ બહાર નીકળી રાખી હોય તો તથ અને કાળી દ્રાક્ષના ક કના તે ઉપર લેપ કરીને તેને પાછું મોમાં ધાવવી

બહુ ઊંચટીમાં થવાથી મોઢાનું બધ થઈ જાય

વગેરે વમુના રોગ માટે ઉપાય

વાગ્મહાનિલરોગેપુ પૃતમાસોપસાધિતામ્ ।

યથાગુ તનુકા ર્થાસ્તેહસ્વેદૌ ન કાલ્કિત્ ॥૩૧

અનિશય વમન થવાથી (વાયુ કોષી) મોઢાનું બધ થઈ ગયું હોય વગેરે વામુના રોગ થયા હોય તો કાગને જાણનારા વૈદ્યે કનુનો અને સમરનો વિચાર કરીને ધી અને માસદી સિદ્ધ કરવી પાતળી થવા રોગોને ખાવા (પીવા) રાખવી, તથા રોગીને સ્નિગ્ધ કરીને તનો ધક કરવો

અતિ વિરચનથી ગાડામાં લોહી પડવું

છે કે પિત્ત, તેની પરીક્ષા

અતિભોગાન્ન મેપજ્ય જીવ હરતિ શોનિતમ્ ।

તલ્લોવાદાનમિત્યુક્તમાદત્ત જીવિત ચત્ ॥ ૩૨ ॥

શુને કાકાચ વા ર્થાત્તેનાન્નમગ્નૃજા સદ્ ।

નુકેડ્યુકે વદેન્જીવ પિત્ત વા મેપજેરિતમ્ ॥૩૩

શુસ્લ વા ભાચિત વચ્ચનાગન કોળ્યવારિણા ।

પ્રજ્ઞાલિપ્ત વિવર્ણ સ્યાત્પિત્તે શુદ્ધ તુ શોનિતે ॥૩૪

વિરચનના અતિયોગ થવાથી ગાડા વટે લોહી પડે છે, તેમાંથી જો લોહી રોગીના જીવ લે છે તે લોહી ને "જીવાન" કહે છે, કેમ કે તે જીવ નામના લોહીનું જન્મ કરે છે હર પિત્ત ને લોહીના ગળ તથા ને વરખા છે, માટે જા લોહી છે કે પિત્ત બની પરીક્ષા કરવી કદમ પડે છે માટે વિરચનમાં પચા લોહી તથા અન્ન મેઘરોને કુદરતને કે કાનડને નાખવું જો તે ને બળને ખાઈ જાય તો જાણુ કે એ રીત નથી પણ જીવ નામનું લોહી છે, પણ જો તે ખાવ નહીં તો જાણુ કે તે જીવ નામનું લોહી નથી પણ પિત્ત છે, વળી થામા વચને વિરચનના લોહીમાં મોઢીને નહ

સુકવર્ણ, જરા સુકાષા પછી તેને લગાર ગરમ (સચકા) પાણીથી સાચી રીતે ધોવું જો ધોવા પછી વસ્ત્ર વિવર્ણ (વિચિત્ર રંગનું) થાય તો તે પિત્ત છે એમ જાણવું, અને તે હતું તેવું પાછું શુદ્ધ થાય તો તે જીવ નામનું બોલી જાણવું.

વિરેચનથી લોહી વહેતું હોય તેના ઉપાય

વૃષ્ણામૂર્છામદાર્વત્ય કુર્યાદમરણાત્કિયામ્ ।
રક્તપિત્તાતિસારઘ્ની તસ્યાશ્ચ યાગરક્ષણીમ્ ॥૩૫॥
મૃગાગોમહિષાજાના સવાસ્કં જીવતામસ્કૃ ।
પિવેલીવામિસન્ધાન જીવ તદ્વ-ચાશ્ચ ગચ્છતિ ॥૩૬॥
તદેવ દર્મમૃદિત રક્તં વસ્ત્રો નિપેચયેત્ ।

અતિ વિરેચનથી ખાડા વાટે જીવ નામનું લોહી વહેતું હોય અને તેવા રોગી તરસ, મૂર્છા અને મદ્યથી પીડાતો હોય તો રક્તાતિસાર કે પિત્તાતિસાર મટાડવા માટે જે ક્રિયા કરવામાં આવે છે તેવી, પ્રાણુનું રસણ કરનારી ક્રિયા મરતા સુધી કરવી (એ ઉપરથી સમજવું કે એવા રોગીની દશા મરણ તુલ્ય છે, એનો પ્રાણ જીવદી જવાનો સંભવ છે તથા સમયમાં પણ ચિકિત્સા કરવી એમ પૂર્વે કહેલું છે) વળી એવા રોગીનું લોહી વહી ગયું હોય છે માટે તેને જીવતા મૃત (હરણ), ગાય (કે બળદ), પાકાનું કે બકરાનું તાજું લોહી ધોવું, કેમ કે એ લોહી તરફજ જીવના અભિસાધિ કરે છે, મનુષ્યના લોહી સાથે તે લોહી ભળી જઈને તેને જીવતા રાખે છે વળી તે તાજા લોહીમાં કુમળા દર્બના અકુર શોળી નાખીને તેને બસ્તિમાં નાખીને તેની મિશ્રબસ્તિ આપવી શ્યામાકાશનર્યમધુકદ્બૌશીરૈ રૂત પચ ॥ ૩૭ ॥

ઘૃતમગ્ધાઝનસુત મસ્તિ વા યોજયેદ્દિમામ્ ।
પિચ્છાબસ્તિ સુશીત વા ઘૃતમગ્ધાનુવામનમ્ ॥૩૮॥
વળી તે રોગીને કાગ, ધીવણના ફળ, જીંઘીયા, ધરા, વીરણ વાળો રો ઔષધા દૂધમાં નાખીને, ઊકાળી ને તે દૂધ ઠંડુ કરીને તેમાં ધીનો ઉપરો ભાજ જે ઘૃત મઝ કઢવાય છે તે અને રસાબન નાખવું પછી તે વડે ઠંડી બસ્તિ આપવી અથવા પિચ્છાબસ્તિ આપવી, અથવા અનાત શીનજ એવા ઘૃતમઝ વડે અનુવાસન બસ્તિ આપવી.

પિચ્છાબસ્તિ=૧૨ અ ૯, ૪લાક ૭૨ થી ૭૬

ઘૃતમઝ=૫૪૪ ધીની ઉપર તરતું પ્રવાહી થી

વિરેચનના અતિયોગથી નીકળેલી આમળને ઉપાય
ગુદ ધ્રુષ્ટે કષાયિઙ્ગ સ્તમ્ભયિત્વા પ્રવેશયેત્ ।

જો વિરેચનના અતિયોગથી ગુદ (આમળ) બહાર

નીકળી ગઈ હોય તો ગુદા રસવાળા દ્રવ્યના કવાઈ વડે તેને સ્તમ્ભન થતા સુધી ઘાઈને ગુદામાં પાછી મૂકવી

વિરેચનના અતિયોગથી થયેલી બેભાનીનો ઉપાય
વિસંઘ્રા શ્રાવયેત્સામવેણીતાદિનિસ્તનમ્ ॥ ૩૯ ॥

જો વિરેચનના અતિયોગથી રોગી બેભાન થઈ ગયો હોય તો તેને સામવેદનું ગાન સંભળાવવું તથા વાસળી અને ગાન વગેરેના ચૂર સંભળાવવો

શ્વપચાગદ્વદયે પચ્ચમે કલ્પસિદ્ધિયાને વમનનિરેચન
વ્યાસલિદ્ધિર્નામ તૃતીયોઽધ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : અસ્તિકત્વ

અચાતો બસ્તિકલ્પ વ્યાખ્યાસ્યામ ।

इति ह स्माहुरनियदयो महर्षय ॥

(વમન રાતે વિરેચનની માફક બસ્તિ પણ દોષને બહાર કાઢે છે તેથી) હવે અમે અસ્તિકત્વ સમજાવીશું, એ વિષયમાં રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

સાન્ન માપ્નચને પ્રૃદ્ધિ પ્રમાણે આપવા યોગ્ય અસ્તિ

बला गुह्यर्ची त्रिकला सरास्ता

द्विपञ्चमूल च पलोन्मिस्तानि ।

अष्टौ फलान्यर्धतुला च मासा-

वृत्तागारत्पेदप्सु चतुर्थશેषम् ॥૧॥

પૂતો ચવાનીકલવિલ્વકુટ

पचाशताह्वाघनपिप्पलीनाम् ।

कल्कैर्गुदक्षौद्रघृतैः सतैर्ल-

र्जुक्तं सुखोष्णो लवणान्नितञ्च ॥૨॥

બસ્તિ પર સર્વગદપ્રમાર્થી

स्वस्थे हितो जीवनवृद्धिञ्च ।

વસ્તો ચ યસ્મિન્ પઠિતો ન કલ્ક

सर्वघ्न दद्यादमुमेव तत्र ॥ ૩ ॥

બદદાણુ, ગળો, ત્રિકા, રાસ્તા, દશમૂળ, એ પ્રત્યેક ઔષધ ચાર ચાપ તોલા લેવું આઠ મીકાગ લેવા (એટલે તે પાત્ર આશરે ચાર તોલા થશે) બસો તોલા બકરાનું માસ લેવું પછી એ તર્વને ચો ગણ પાણીમાં નાખીને ચતુર્થાથ પાણી બાને રહેતાં સુધી તેનો કવાઈ કરવો પછી એ કશરને ગાળી ચઈને તેમાં ચવાની અલ્બે, મીકા, ગીવા, ઉપવેટ, વળ, તુવા, મોષ અને ઘીષર, એ તર્વ તમાનભાજે લઈને તેનો આઠ તોલા કલ્ક તે કવાઈમાં નાખવો (કેમ કે સાન્ન માપ્નચ

માટે આઠ તોલા કલ્ક નાખવો એમ તંત્રકારનું વચન છે. પછી જે વાતપ્રકૃતિવાળા માણસને બસ્તિ આપવાની હોય, તો તેમાં ધી અને તેલ કવાથથી ચોથા ભાગનાં નાખવાં; જે સાજાં માણસ વિરાપ્રકૃતિવાળો હોય, તો છઠ્ઠા ભાગનાં નાખવાં; અને જે સાજાં માણસ કફપ્રકૃતિવાળો હોય, તો આઠમા ભાગનાં નાખવાં. (કેમ કે વાયુના રોગમાં કવાથથી ચોથા ભાગનો, પિત્તમાં છઠ્ઠા ભાગનો અને કફમાં આઠમા ભાગનો સ્નેહ નાખવાનું કહેવું છે.) ત પછી કવાથ ઠંડો પડ્યા પછી તે કવાથમાં ગોળ, મધ અને સિંધવ નાખવાં, તેનું પ્રમાણ વેદ્યો મુક્તિથી જાણી લેવું. એટલે કવાથ બહુ ખારો ન થાય, બહુ બેડો ન થાય અને બહુ પાતળો ન થાય, એ હિસાબે તે નાખવાં. પછી એ સર્વ એકત્ર કરીને તે કવાથ વડે લગાર લગાર ગરમ બસ્તિ આપવો. એ બસ્તિ સઘળા રોગનો નાશ કરનારી, સ્વસ્થ (નિરોગી) માણસને પણ હિતકર હવન આપનાર અને પુષ્ટિ કરનાર છે. બસ્તિના પ્રયોગમાં જ્યાં કયો કલ્ક નાખવો તે કહ્યું ન હોય અને ત્યાં કલ્કની જરૂર હોય તો, ત્યાં (સર્વત્ર આ કલ્ક (ઉપર કહેલી યવાની અજમા વગેરે આઠ વસ્તુઓનો કલ્ક) વાપરવો.

વાયુના મધ્ય રોગ મટાડે એવી નિષ્કબસ્તિ

દ્વિપચ્ચમૂલસ્ય રસોઽસ્મ્યુક્તઃ

સચ્છાગમાંસસ્ય સપૂર્વેષ્યઃ ।

ત્રિલેહયુક્તઃ પ્રથો નિરુહઃ

સર્વાનિલજ્વાપિહરઃ પ્રવિદ્યઃ ॥ ૪ ॥

દ્યમૂળ તથા બકરાના માંસનો કવાથ કરીને તેમાં કાંઈ વગેરે ખટાઈ નાખવી તથા તેમાં મૂવે શ્લોક ૨ માં કહેલો કલ્ક નાખીને તેમાં ઘી, વસા અને મગજ એ ત્રણ સ્નેહ ભેળવવા, એ શ્રેષ્ઠ નિષ્કબસ્તિ વાયુના સર્વ રોગોને મટાડે છે એમ કહેવું છે.

દીપન, માંસ અને બળ વધારનાર તથા

આંખની ઘડિત વધારનાર નિષ્કબસ્તિ

ચ્છાપટોલીલપુપચ્ચમૂલ-

ત્રાયન્તિકૈરણ્યવાત્સુસિદ્ધાન્ ॥

પ્રત્યો રસાચ્છાગરસાર્થયુક્તઃ

સાખ્યઃ પુનઃ પ્રત્યસમઃ સ ચારન્ ॥૫॥

પ્રિયજ્ઞુકુળ્માપનદત્તકયુક્તઃ

સતેજસર્પિર્મધુસૈન્ધવઃ ॥

સ્વાદીચ્છો મંધવચ્ચમૂલ-

ચ્છાપટોલીલપુપચ્ચમૂલ- ॥ ૬ ॥

બળદાણ, પટોળ, લઘુપંચમૂળ, ત્રાયમાસુ, દિવેલા-નું મૂળ અને ઈન્દુજવ, એ રોગધોનો કવાથ કરીને તેમાંથી ચોસઠ તોલા કવાથ જુદો લેવો. પછી બકરાના માંસનો રસ બત્રીસ તોલા લઈને તેમાં મેળવવો. પછી તે બેને અગ્નિ ઉપર ચણવીને છન્નું તોલામાંથી ચોસઠ તોલા જોટવું રહે ત્યારે તેને નીચે ઉતારીને તેમાં પ્રિયંગુ (કાંગ,) પીપર અને માથનો કલ્ક ભેળવવો. તથા તેમાં તેલ, ઘી મધ અને સિંધવ મેળવવાં. એ સર્વને એકત્ર કરીને તેની નિષ્કબસ્તિ આપવાથી તે જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે, માંસ વધારે છે, બળ આપે છે અને આંખને તત્કાળ બળ આપે છે.

શુષ્ક, ભાર, વિમ્બ, ગોળ, પથરી, વધરાવળ, ગ્રાહણી, ઉશ્ક અને કફવાતના રોગો માટે દીપન અને લેખન બસ્તિ

પરણ્ઠમૂલાત્રિપલ પલાશ-

તથા પલાશં લપુપચ્ચમૂલમ ।

રાસ્તાબલ્હિન્નરુહાશ્વગન્ધા-

પુનર્નવારગ્ધવેશ્વરક ॥ ૭ ॥

ફલાનિ ચાષ્ઠી સલિલાઢકાખ્યાં

વિપાચયેદ્યપ્રમરોપિતેઽસ્મિન્ ।

ચ્ચાશતાહાહપુપાપ્રિયજ્ઞુ-

ચષ્ટીકળાબત્સકવીજમુલાન્ ॥ ૮ ॥

કયાત્સુપિદં સહતાદ્યેશલ-

મક્ષપ્રમાણં લવણંશયુક્તમ્ ।

સમાશ્લિકતૈલયુતઃ સમૂત્રો

વસ્તિજયેદ્દેહસનદીપનોઽમૌ ॥ ૯ ॥

જ્ઞોરુપાદત્રિકષ્ટકોષ-

હરુશુશૂલ શુરુતાં વિવચ્ચમ્ ।

શુસ્તાશ્મવર્ષમ્પ્રજ્ઞીગુલોથાં-

સ્તાંસ્તાંચ રોગાન્ કફજાતજાતાન્ ॥ ૧૦ ॥

દિવેલા (ચેરંડા) નું મૂળ બાર તોલા લેવું. તે જ ખાખરો પત્તુ બાર તોલા લેવો. લઘુપંચમૂળ ચાર તોલા લેવો, તે જ રાસ્તા, બજદાણ, ગમે, જાસન, સાયોડી, જરમાળો, દેવદાર, એ ઓપથ પત્તુ ચાર ચાર તોલા લેવો. મીઠાન નેન જઠ લેવો. એ સર્વને પાંચતે બાર (૫૧૨) તોલા પાણીમાં ઉકાડવાં અને જલને બાજે પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેને નીચે ઉતારી નાચી લેવું. પછી તેમાં વજ, મુથા, પરાંતી, કાંદા, જીરેમધ, પીપર, ઈન્દુલવ, શેષ અને રવાંજન એ સર્વને ચાર રીતે વગેરે એ એક તોલા નાખવું. તથા દિવેલા ૫ (૫) લેવો. ખાખરો પછી તેમાં મધ, તેલ અને રેમુડ

નાખીને તેની બસ્તિ આપવી. આ બસ્તિ બેખન અને દીપન છે. એ બસ્તિ આપવાથી ગંધા સાયળ, ત્રિક, થીઠ, કેઠો(પેટ), હૃદય અને ગુહસ્થાન, એ જગ્યાનું શુભ મટે છે. શરીરનું ભરેપાણું અને ઝાડા વગેરેનો વિભંધ મટે છે. વળી તે રોગો, પથરીનો રોગ, વધરાવળનો રોગ, ગ્રહસ્ત્રીરોગ, હરસ અને બીજા કફુવાતથી થયેલા અનેક રોગોને મટાડે છે.

પિત્તરોગ ઉપર બસ્તિ

યષ્ટિચાહ્નરોધાભયચન્દનૈશ્વ

શૂતં પયોડપ્યં કમલોત્પલૈશ્વ ।

સશર્કરાશ્વૌદ્રઘૃતં સુશીતં

પિત્તામયાનૃદન્તિ સજીવનીયમ્ ॥૧૧

જેઠીમધ, બોધર, સુગંધી વાંચો, સુખડ અને કમળ તથા કાળાં કમળ, એ સર્વ વડે ઉઝાળેલા ગાયના દૂધને ઠંડું પડવા દઈ તેમાં જળનીય ગણુ (સુ. અ. ૧૫ શ્લોક ૮) નાં ઓષધોના કણ નાખીને તેમાં સાકર, મધ અને ઘી નાખવું પછી તેને સારી પેઠે ઠંડું થવા દઈને તેની બસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ પિત્તના સઘળા રોગને હણે છે.

દાઘ, અતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત, હૃદયરોગ, પાડુ, વિષમગ્નવર, ઝાંઝો, મૂત્રકૃષ્ણ, કમળો અને મધા પિત્તના રોગો માટે બસ્તિ

રાસ્નાં ઘૃતં લોહિતિકામનન્તાં

વલાં કનીયસ્થપશ્ચમૂલ્યૌ ।

ગોપાક્ષાચન્દનપદ્મકર્દ્ધિ-

યષ્ટિચાહ્નરોધાણિ પલાર્ચકાનિ ॥૧૨॥

નિઃક્રાઢ્ય લોચેત રસેત તેન

શૂતં પયોડપ્યૌઠકમમ્બુદીનમ્ ।

અર્ચન્તિમેદર્દિર્બરીર્વિવારી-

વીરાઢિકાકૌલિકસેરુકામિઃ ॥૧૩॥

સિતોપલ્લાઝીમકપરેણુ-

પ્રપૌન્ધરીકોત્પલપુન્ડરીકૈઃ ।

રોધાત્મશુભમધુષ્ટિકામિ-

તૌગાઢ્યુઢ્ઢાતકચન્દનૈશ્વ ॥ ૧૪ ॥

પિષ્ટેર્વૈતશ્વૌદ્રયુતૈર્નિહ્લં

સસૈન્ધવં શીતલમેઘ વધાન ।

પ્રત્યાગ્તે ધન્વરસેન શાલીન્

શ્રીરેણ નાડ્યાસરિષિકગાત્રઃ ॥૧૫॥

વાહાતિસૂરપ્રવરાણપિત્ત-

હત્વાપ્સુરોગાન્ વિષમગ્નરં ચ ।

સગુભમૂત્રપ્રવહકામલાવીન્

સર્વામયાનૃપિત્તકૃતાન્નિહન્તિ ॥૧૬॥

ચરના, અરુડસી, મજ્જા, પદ્માસે, બળદાણ્ઘ, લઘુપંચમૂળ, નૂરુ પંચમૂળ, સારિવા, સુખડ, પદ્મકાષ્ઠ, ઝલ્હિ નામે ઓષધિ, જેઠીમધ, બોધર, એ પ્રત્યેક બે બે તોલા થેલાં. એ સર્વના પાણીમાં કવાય કરીને તે કવાયમાં એકસો અઠ્ઠાવીશ (૧૨૮) તોલા દૂધ નાખવું અને ઉકાળવું. જ્યારે ફક્ત દૂધ બધું બાકી રહે ત્યારે તેમાં, ઝેડી, મેદા, ઝલ્હિ, થતાવરી, વિદારીકંદ, મહાથતાવરી, કાકોલી, કીરકાકોલી, કસેલા, સાકર, જવક, કમળ, રેણુકમીઝ, સ્વળકમળ, કાળું કમળ, ઘાળું કમળ, બોધર કીચાં, જેઠીમધ, નાગકેસર, મુંજ, સુખડ, એ સર્વને બારીક પાટીને તેના કણ કરીને નાખવો. પછી તેમાં ઘી અને મધ નાખીને તેમાં સિંધવ નાખવો. એ નિરૂઢ સારી પેઠે ઠંડો થવા દઈને આપવો. જ્યારે તે નિરૂઢ પાછો નીકળે ત્યારે બસ્તિ બેનારે સ્નાન કરીને અથવા શરીર ઉપર પાણી રેડીને જગલ પ્રાણીઓના માંસરસ સાથે થાંધે યંગરના ચોખ્ખોના ભાત ખાવો, અથવા માકક આવવું હોય તો દૂધ સાથે ભાત ખાવો, એ નિરૂપથી બખતરા, અતિસાર, લોહીવા, રક્તપિત્ત, હૃદયના રોગ, પાંડુરોગ, વિષમગ્નવર, રોગો, મૂત્ર પકડીઈ જાય તે રોગો, કમળો અને બીજા પિત્તથી થયેલા સર્વ રોગોનો નાશ થાય છે.

કફના રોગો, મંદ અગ્નિ, ખાવા ઉપર

અભાવ-એ રોગો માટે બસ્તિ

કોશાવકારમ્બદેચવાન-

મૂર્ચાશ્વદંટ્રાકુટજાર્કપાઠઃ ।

પત્તવા કુલ્લત્યાન્ ઇૃદ્ધીતીં ચ લોચે

રસસ્ય તસ્ય પ્રસ્તા દશ સ્યુઃ ॥૧૭॥

તાન્ સર્વપૈલામવનૈઃ સકુલ્લૈઃ

રક્ષપ્રમાણૈઃ પ્રસ્તૈશ્વ યુક્તાન્ ।

ક્ષૌદ્રસ્ય લૈલસ્ય પલ્લાહયસ્ય

ક્ષારસ્ય લૈલસ્ય ચ સાર્પપસ્ય ॥૧૮॥

વદ્યાનિહ્લં કફરોગિતાય

મન્દામ્રયે ચાશનચિદ્વિપે ચ ।

કોશાતક (કડવું દોડડું), ગરમાળો, દેવદાર, મોરવેલ, ગોખર, ઈન્દ્રગવ, આકડનું મૂળ, પદ્મમૂળ, કળથી, રંગલો, એ સર્વના પાણીમાં કવાય કરવો. પછી તે કવાયમાંથી એથી તોલા જેટલો કવાય લેવો. પછી તેમાં સરસવ, એવરી, મીઠા અને ઉપલેટનો કણ એક

એક તોલા નાખવે; અને મધ, ફવતેલ (મીઠાળના કડક અને ખટાઈથી સિદ્ધ કરેલું તેલ), જવખાર અને સરસિયું એ સર્વે આઠ આઠ તોલા નાખવાં. પછી એ એકત્ર કરેલી નિઝૂબસ્તિ કફરોગવાળાને, મંદ અગ્નિ વાળાને અને ભોજનનો જેને દ્રૃષ્ટિ (સૂગ) થતો હોય (અન્ન ખાવું ન ભાવનું હોય) તેને આપવી. (ઉપર કોષાતક વગેરેનું માપ કહ્યું નથી, છતાં સામાન્ય પરિભાષા પ્રમાણે તેના માપની કલ્પના કરવી. એટલે દ્રવ્યો કરતાં સોળગણું પાણી મૂકીને તે ચોથા ભાગનું રહે ન્તાં સુધી ક્વાથ કરવો. હવે ક્વાથ એથી તોલા બેઈએ છીએ માટે પાણી ત્રણસો ચોવીસ તોલા મૂક્યું. અને ઔષધ પાણીથી સોળમે ભાગે એટલે વીસ તોલા લેવા. પણ બધાં મળીને ઔષધ દસ છે, માટે પ્રત્યેક ઔષધ એ બે તોલા લેવું એમ સમજાય છે.)

સુકુમારને યોગ્ય પ્રસ્તુત(સુકુમાર)

નિઝૂબસ્તિએ

(શ્લોક ૧૯ થી ૨૫૫)

વદ્યે મૃદ્ન સ્નેહકૃતો નિરુદ્ધાન્

સુસ્થોચિતાનાં પ્રસ્તૈઃ પ્રયક્તુ ॥ ૧૯ ॥

હવે હું સુખને યોગ્ય એવા સુકુમાર માણસોને માટે સ્નેહથી સિદ્ધ કરેલા કોમળ નિઝૂબ જુદા કઠીય તે સર્વે પ્રસ્તુત (આઠ તોલા) વગળાને એકમ (યુનિટ) તરીકે લઈને બનાવાય છે.

અધેમાન્ સુકુમારાણાં

નિરુદ્ધાન્ સ્નેહનાન્ મૃદ્ન ॥

કર્મણા વિપ્લુતાનાં ચ વદ્યામિ પ્રસ્તૈઃ પ્રયક્તુ ॥ ૨૦ ॥

હવે પછી હું જે નિઝૂબ કહ્યું છું તે સુકુમાર (સુવાળા, સુખી) અને કામકાજ કરીને વાકી ગયેલા માણસોને યોગ્ય કહ્યું છું; કેમ કે તે નિઝૂબ સ્નેહન કર્મ કરવામાં સમર્થ અને કોમળ છે તથા આઠ તોલાને એકમ તરીકે લઈને લીધેલા દ્રવ્યોથી એ જુદાજુદા બનાવેલા છે.

વાયુ મટે એવી સુકુમાર બસ્તિઓ

ક્ષીરાદ્ દ્વૌ પ્રસ્તૌ કાર્યૌ મયુતૈલયુતાભયઃ ॥

સ્વજેન મમ્ભિતો વસ્તિર્વાત્તમ્નો વલ્વર્ણકૃત્ ॥ ૨૧ ॥

દૂધ સોળ તોલા લેવું, મધ, તેલ અને ઘી મળીને ચોવીસ તોલા લેવું, પછી એ સર્વને લાકડાના પાટલા વડે ઢાલાવીને એકત્ર કરવું. એ બસ્તિ વાયુને હણે છે તથા બળ અને ક્રિતિ આપે છે.

એકૈકઃ પ્રસ્તૃતસ્તૈલપ્રસન્નાશૌદ્રસર્પિષામ્ ॥

વિલ્વાદિમૂલક્યાયાદ્ દ્વૌ કૌલ-

ત્યાદ્ દ્વૌ સ વાતક્ષિત્ ॥ ૨૨ ॥

તેલ, પ્રસન્ના નામે દારૂ, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક આઠ આઠ તોલા લેવું; બીધી વગેરે પંચમૂળ (બીધી, અરણી, અલવો (અરકુસો) પાડળ, કાશમરી)નો ક્વાથ સોળ તોલા લેવો; અને કળથીનો ક્વાથ તોળ તોલા લેવો. એ બધાની ભેગી બસ્તિ વાયુને હણે છે.

અભિધ્મંદ, કરમિયા, કુષ્ઠ અને પ્રમેહ માટે

સુકુમાર પંચતિકત બસ્તિ

પટોલનિન્દ્રમૂત્રીકરાસ્તાસત્ત્વદામ્ભસઃ ॥

પ્રસ્તૃતઃ પ્રથગાગ્વાચ્ચ વસ્તિઃ સર્પપક્લ્કવાન્ ॥ ૨૩ ॥

સ પચ્ચતિક્તોઽભિષ્યન્દક્રમિકુષ્ઠપ્રમેહહા ॥

પટોળ, લીમડો, કરિયાનું, રાસ્ના, સાતવીણું એ પાચ કડવા ઔષધોનો જુદો જુદો ક્વાથ આઠ આઠ તોલા લેવો. અને તે સર્વેને એકત્ર કરીને તેમાં ઘી આઠ તોલા નાખવું. એ સર્વમાં સરસવનો કડક નાખવો. એ બસ્તિને પંચતિકત બસ્તિ કહે છે. તે બસ્તિ અભિધ્મંદ, કરમિયા, ચામડીના રોગ અને પ્રમેહને હણે છે.

ઝાંડો ન હોતરતા હોય તેને માટે તથા આનાથ માટે સુકુમાર બસ્તિ

ચત્તારસ્તૈલગોમૃદ્વદિમગ્ધાન્લક્ષિકાત્ ॥ ૨૪ ॥

પ્રસ્તૃતાઃ સર્પવૈઃ પિટૈર્વિદ્સક્ષાનાહમેદનઃ ॥

તેલ, ગાણું મૂત્ર, દહીનું નીતરું પાણી અને ખાટી કાજી, એ ચારમાંથી દરેક આઠ આઠ તોલા લેવું. તથા તેમાં સરસવ વાટીને તેના કડક નાખવો. એ બસ્તિ આડાનો મળ બાગી ગયો હોય તેને નિદે છે તથા આનાથ રોગને મટાડે છે.

વિવચ્ચકિત વધારે એવી સુકુમાર બસ્તિ

પયસ્યેભુક્ષિરાસ્તાવિદારીશૌદ્રસર્પિષામ્ ॥ ૨૫ ॥

એકૈકઃ પ્રસ્તૃતો વસ્તિઃ કૃષ્ણાકલ્કો વૃષલક્ષ્ણ ॥

શીરકાંઠો, શેરડી, શાલિપર્ણી, રાસ્ના, વિદારીકંદ, મધ અને ઘી, એ પ્રત્યેક ઔષધ ૨૫ આઠ તોલા લઈને તેમાં પીપરનો કડક નાખીને બસ્તિ રચાવી એ બસ્તિ વીર્ય ઉત્પન્ન કરે છે (વિવચ્ચકિત વધારે છે)

સિદ્ધ બસ્તિઓ

(શ્લોક ૨૬ થી ૫૨૫)

સિદ્ધવસ્તીનતો વદ્યે સર્વેદા યાન્ પ્રયોજયેત્ ॥ ૨૬ ॥

નિર્ગ્યાપદો વદ્ધુપ્લઙ્ગન્ વલ્લપુટિકરાન્ સુત્તાન્ ॥

ઉપર પ્રમાણે પ્રસૂત(સુકુમાર)બસ્તિ કહી રહ્યા પછી હવે હું સિદ્ધ બસ્તિઓનો કટક કહું છું એ સિદ્ધ બસ્તિઓ વ્યાપદ(નુકસાન)રહિત છે, બહુ ફળ આપનારી છે, બળ રાત્રે પુષ્ટિ આપનારી છે તથા સુખ ઉત્પન્ન કરે એવી છે, માટે તે સર્વદા બેવા યોગ્ય છે.

પ્રમેહ, હરત્ત, કરમિયા, ગોળો અને સારણાં
માટે રસાયન માધુતૈલિક સિદ્ધ બસ્તિ

મધુતૈલે સમે કર્પઃ સૈન્ધવાદ્વિપિયુર્મિસિઃ ॥૨૭॥
ષરણ્દમૂલકાયેન નિરુદ્ધો માધુતૈલિકઃ ।

રસાયન પ્રમેહાર્શી કૃમિશુલ્માન્ત્રવૃદ્ધિનુત્ ॥૨૮॥

મધ અને તેલ સમાન એક એક તોલો બેવા, સિધવ એક તોલો બેવો, સુવા બે તોલો બેવા. એ સર્વને એરડાના મૂળના કવાથ સાથે મેળવીને તેની નિરૂદ્ધબસ્તિ આપવી. આ બસ્તિમા મધ અને તેલ મુખ્ય છે, માટે આ બસ્તિ માધુતૈલિક કહેવાય છે આ નિરૂદ્ધ રસાયન છે અને તે પ્રમેહ, હરત્ત, કરમિયા, ગોળો અને સારણાં ગાંઠ એ રોગોનો નાશ કરે છે

આંખ અને રક્તપિત્ત માટે સિદ્ધ બસ્તિ

સાચદ્રિમધુકક્ષેપ ચમુષ્ણો રક્તપિત્તજિત્ ।

એ બસ્તિમા (ઉપર જે માધુતૈલિક બસ્તિ કહી તેમા) જેદીમધ મેળવીને બસ્તિ આપવાથી તે આંખને બળ આપે છે તથા રક્તપિત્તને મટાડે છે

ચાપન બસ્તિ

ચાપનો ઘનકલ્કેન મધુતૈલરસાન્ધવાન્ ॥ ૨૯ ॥

પાયુજાનૂરૂપજનસ્તિર્મૈહનશુભજિત્ ।

મોઘના કટક સાથે મધ, તેલ, માસરત્ત અને ઘી એ ચારની બસ્તિ આપવાથી ગુદા, ઈંચણ, સાયળ, વૃષણ, મૂત્રાશય રાત્રે મૂર્ગાદિય એ અવયવોમા મારાત્મી સ્વપ્ના મટે છે. (તે બસ્તિ પ્રાણ ધારણ કરે છે, માટે તે ચાપન બસ્તિ કહેવાય છે)

પ્રસૂતાર્શૈર્વૃત્તૌત્રવસાતૈલઃ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૩૦ ॥

ચાપન સૈન્ધવાર્ષાશ્વહુપાર્શ્વપલાન્વિતમ્ ।

ઘી, મધ, વસા અને તેલ, એ પ્રત્યેક અઠાધાક તોલા બઠીને તેમાં અર્ધા તોલો સિધવ તથા બે તોલા પળાંસી મેળવી ચાપન નિરૂદ્ધબસ્તિ બનાવવી.

મુકતરથ બસ્તિ

શરણ્દમૂલનિ ક્વાયો મધુતૈલ સસૈન્ધવમ્ ॥૩૧॥

શ્વ પુજાર્થો નસ્તિઃ સજ્જાતિપિપ્લીફલઃ ।

એરડાના મૂળના કવાથમાં મધ, તેલ અને સિધવ

નાખવા તથા તેમા વજ, પીપર અને મીઠાનો કટક નાખવો એ બસ્તિને મુકતરથ બસ્તિ કહે છે, કેમ કે રચને ઘોઘા કે હાથી ગોઘા હોય તેમને પણ એ બસ્તિ આપવાનો નિર્ણય નથી, માટે એ બસ્તિને મુકતરથ કહે છે, અર્થાત્ જમીને તે અવસ્થામા એ બસ્તિ આપવાનો બાધ નથી

દોષહર બસ્તિ

સ ક્રવાયો મધુપદ્મન્યા-

શતાહ્વાદિશ્ચસૈન્ધવમ્ ॥ ૩૨ ॥

સુરદાર ચ રાસ્તા ચ વસ્તિર્દોષહરઃ શિવઃ ।

પાછળ કહેલા એરડાના મૂળના કવાથમા મધ, ઘોળી વજ, સુવા, હિંગ, સિધવ, દેવદાર, વજ અને રાસ્તા, એ સર્વના કટક મેળવીને બસ્તિ આપવી, કેમ કે તે દોષને કટવા માટે ઉત્તમ બસ્તિ છે

દોષહર સિદ્ધ બસ્તિ

પદ્મમૂલસ્ય નિઃકવાથસ્તૈલ માગધિકા મધુ ॥૩૩॥
સસૈન્ધવઃ સમધુકઃ સિદ્ધવસ્તિરિતિ સ્મૃતઃ ।

પદ્મમૂળના કવાથમા તેલ, પીપર, મધ, સિધવ અને જેદીમધ મેળવવું, એને સિદ્ધ બસ્તિ કહે છે

કફના રોગ, પાકુ, કોઝાળિયું, વીર્યન અને વાયુના રોગ, વિરંધ અને મૂત્રાશયના

અટોપ માટે ગોમૂત્ર બસ્તિ

દ્વિપદ્મમૂલત્રિફલાફલત્રિત્વાનિ પાચયેત્ ॥૩૪॥
ગોમૂત્રે, તેન પિત્તેશ્વ પાઠાનત્સકતોયદૈઃ ।

સફલેઃ શૌદ્રૈતૈલાન્યાં ક્ષારેણ લવણેન ચ ॥૩૫॥

યુકો નસ્તિઃ કફન્યાપિપાણ્ડુરોગાનિપૂર્ણિપુ ।

શુક્રાનિલવિજન્યેષુ નસ્ત્યાટોપે ચ પૂજિતઃ ॥૩૬॥

અને પદ્મમૂળ (દધમૂળ), ત્રિફળા, મીઠાળ, બીજા, એ સર્વનો ગાળના મૂત્રમા કવાથ કરવો, પછી તેમાં પદ્મમૂળ, કાઝાળા, મોવ અને મીઠાન એ સર્વના કટક નાખવો. પછી તેમા મધ અને તેલ તથા વજાવર અને સિધવ નાખવો. એ પ્રમાણે કરેલી બસ્તિ આપવાથી કફના રોગ, પાકુરોગ, કોઝાળિયું (કોલેરા), વીર્યન, વાયુરોગ, વિરંધ, મૂત્રાશયના અટોપ એ સર્વ મટે છે, એ સર્વ રોગ મટાડવામાં તે પૂજ્ય છે

ચાપનરથ બસ્તિ

મુસ્તાપાઠામૃતૈરશ્વહારાસ્તાપુનનવાઃ ।

મલ્લિઘારવ્યધોશીરજાવમાનાશ્ચરોહિનીઃ ॥૩૭॥

કનીયઃ પદ્મમૂલં ચ પાલિકં, મદનાટ્કમ્ ।
 જલાઢકે પન્થેત્ત્વં પાદશેષ પરિણુતમ્ ॥ ૩૮ ॥
 ક્ષીરદ્વિપ્રલયસંયુક્તં ક્ષીરશેષં પુનઃ પન્થેત્ ।
 સપાદજાન્નલસઃ સસર્પિર્મધુસેન્ધવઃ ॥ ૩૯ ॥
 પિષ્ટિર્યદ્દિમિસિદ્ધ્યામાકલિન્નકરસાગ્રનૈઃ ।
 વસ્તિઃ સુસ્થોઽયો માંસાશ્વિલશુકચિવર્ચનઃ ॥ ૪૦ ॥
 વાતાસૃક્મોહમેહાશોંગુલ્મવિષ્મૃતસદ્મદ્ભૂત્ ।
 વિપમજ્જ્વરવીસર્પવધ્મોઽધ્માનપ્રવાહિકા ॥ ૪૧ ॥
 વદ્ધક્ષ્ણોરુકટીકુક્ષિમન્યાષોત્રશિરોરુજઃ ।
 હન્યાદસુગદ્ગોન્માદશોષકાસારમકુણ્ડલાન્ ॥ ૪૨ ॥
 ચક્ષુષ્યઃ પુત્રદો રાજા ચાપનાનાં રસાયનમ્ ।

મોષ, પલામૂળ, ગળો, એરશનુ મૂળ, બળદાણ, રસ્ના, સાટોડી, મજ્જક, ગરમાળો, વાળો, ત્રાગમાણ, બહેણ, હરદો, લઘુપચમૂળ, એ સર્વે ઔષધો ચાર ચાર તોલા લેવા મીઠાન નજ ૨ ડા લેવા એ સર્વેને ૨૫૬ તોલા પ્રાણીના ઉકાળીને ચોથા ભાગનું પ્રાણી બાકી રહે ત્યારે ગાળી લેવું પછી તેમા ૧૨૮ તોલા દૂધ નાખીને તે કવાથને ફરી ઉકાળવો અને દૂધ માત્ર થોય રહે ત્યારે તેમાં ગજલ દેશના પ્રાણીઓના માસરસ ચોથે ભાગે નાખવો તથા ધી, મધ અને ત્રિધવ પાત્ર યુક્તિથી પરિમાણ (માપ) જાણીને નાખવા પછી તેમા જીરમધ, સુવા, કાળુ નસોતર, ઈન્દુલવ, રસાજન, એ ઔષધો વાટીને તેનો કટક નાખવો એવી રીતે કરવી બલિત લગણ લગણ ગરમ હોય તલી (સુખ ઊપજે એવી ગરમ) આપવી એ બલિત માસ, જલશગિન, બળ અને વીર્યને વૃદ્ધિ કરે એવી છે, પત, મોષ, પ્રમેહ, હરસ, ગાળો, ગાડ-પેશાબનું રોકાણ, વિપમજ્જ્વર, રતવા, વધરાવળ પેટ ચડવાનો રોગ, મરડો, જાઘના રાધામા, સાયજમા, કમરમા, કૂંચમા, લેકની પાછલી શિરામા, કાનમા અને માથામા થતી પીડા, લોહીવા, ગાડપણ, સોજો ખારી, પથરી રાને વાતકુલિકા રો સર્વને મટાડે છે, આખને બાપ આપે છે, પુત્ર આપે છે ચાપન બલિત ઓમા એ શ્રેષ્ઠ છે તથા રસાયણ છે

વાયુ મટાડે એવી બલિત

મુગાળા લઘુબદ્રાણા દશમૂલસ્ય ચાર્મસા ॥ ૪૩ ॥
 હપુપામિસિગાન્ધીકલ્કૈર્વાતહરઃ પરમ્ ।
 નિરુદ્ધોઽત્યર્થવૃષ્યશ્ચ મહાન્નેહસમન્વિતઃ ॥ ૪૪ ॥

નાના નને મોટા મુગવર્ગના પ્રાણીઓના માત તથા દશમૂળ, એમના કવાથમા પળાચી, સુવા અને મોષ, એ ઔષધોના કટક નાખીને બનાવેલી તેની બલિત વાયુ

હરવામા ઉત્તમ છે જે તે જ (ઉપરની) બલિતમાં મહાનેસ (ધી, વસા, મજા, તેલ) મેળવ્યા હોય તે તે નિરુદ્ધ અત્યંત વીર્યવર્ધક થાય છે.

વીર્ય વધારનારી બલિત

મયૂરં પક્ષપિતાન્ત્રપાદવિદુતુષ્ઢવર્જિતમ્ ।
 લઘુના પદ્મમૂલેન પાલિકેન સમન્વિતમ્ ॥ ૪૫ ॥
 પક્ત્વા ક્ષીરજલે ક્ષીરશેષં સઘૃતમાક્ષિકમ્ ।
 તદિદારીકળાયદિશ્વતાહ્વાફલકલ્કવત્ ॥ ૪૬ ॥
 વરિતરીપત્પદ્યુતઃ પરમં લલ્લશુકકૃત્ ।

એક મોરપક્ષીને લાવીને તેની પાખો, પિત્ત, આતરણ, પગ, વિશા અને મોઢું (ચાચ) એટલા કાઢી નાખીને બાકી રહેલા ભાગનું મોરનું માત દશ પવ એટલે ચાલીસ તોલા લેવું પછી તેમા ચાર તોલા પચમૂળ નાખવા પછી એકસો રાધાવીસ તોલા પ્રાણી અને તેટલું જ દૂધ એકઠું કરીને તેમા તેનો કવાથ દૂધ માત્ર બાકી રહે ત્યા સુધી કરવો પછી તે કવાથને ગાળી લઈને તેમા ધી અને મધ નાખવું તથા તેમાં વિદ્યારીકદ, પીપર, જીરમધ, સુવા રાને મીઠાને કટક નાખવો પછી તેમા લગણેક સિધવ નાખીને તેની બલિત આપવી તેથી તે અત્યંત બળ તથા વીર્ય બનાવે છે

કલ્પનેયં પૃથક્ કાર્યાં તિતિરિપ્રમૃતિવિષ્ ॥ ૪૭ ॥
 વિકિરેયુ સમસ્તેષુ પ્રતુદ્વપ્રસહેષુ ચ ।

જલચારિયુ તદ્વચ મત્યેયુ ક્ષીરવર્જિતા ॥ ૪૮ ॥

ઉપર જે મોરના માસ વડે બલિત બનાવવાનો વિધિ કહેલો છે તે જ પ્રમાણે તેતર વગેરે તમામ વિકિર પ્રાણીઓ, પ્રતુદ પ્રાણીઓ, પ્રતલ પ્રાણીઓ, અને જળચર પ્રાણીઓના માસ વડે પણ બલિતની કલ્પના (બનાવટ) કરવી માછલીના માસથી બલિત કરવી હોય ત્યારે તેમા દૂધ નાખવું નહિ, કેમ કે માછલા દૂધ સાથે વિરુદ્ધ છે

વાજકરણ બલિત

મોધાનકુલમાર્જારશલ્યકોન્દુરજ પલમ્ ।
 પૃથક્ દશપલ ક્ષીરે પદ્મમૂલ ચ સાયવેત્ ॥ ૪૯ ॥
 તપશ્ચઃ પલવેદ્દેહીકલ્કદ્વિલવણાન્વિતમ્ ।
 સતેતપલેદ્દેહીકલ્કેર્વાતહરઃ રસાયણ ॥ ૫૦ ॥
 ન્યાયામમથિતોરસ્કક્ષીણેન્દ્રિયલોજસામ્ ।
 વિષદ્ધશુકવિષ્મૃત્સુલ્લવાતવિકારિણામ્ ॥ ૫૧ ॥
 ગજવાજિરવક્ષોભમમ્મજર્જરિતાત્મનામ્ ।
 પુનર્નયત્ કુરુતે વાજીકરણસુતમમ્ ॥ ૫૨ ॥
 મગરી (છાપમગરી), નેાળિયો, ત્રિનારો, શકુરો

રાની ઉદર, એટલાં પ્રાણીઓમાંથી દરેકનું માંસ ચાવીસ
તોલા તથા પંચમૂળ એ સળિયા દૂધમા કલાથ કરવો. તે
દૂધમા મીઠાગ અને પીપરનો કડક સિંધવ તથા સચળ
સંમિત નાખવા. તથા સાકર, તેલ, મધ અને ઘી પણ
નાખવાં. પછી એ બસ્તિ આપવી. એ બસ્તિ રસાયન
છે અર્થાત્ તે ઘડપણ અને રોગને દૂર કરે છ જે
માનુસોની છાતી વ્યાપામ વડે (કસરત વડે) કામિત
થઈ ગઈ હોય તથા તથી તેમની ઈન્દ્રિયોની શક્તિ ને,
બળ અને ઓજ્ઞ હીણ થઈ ગયાં હોય, તેમ જ જાઓ
આદિત વાયુના વિકારવાળા હોય, તેમ જ જમના વીર્ય,
ગ્રામ અને પેશાબ કનજ થઈ ગયા હોય, રોગ્ય રીતે
પ્રવૃત્ત થતાં ન હોય, તથા હાથી પર, ઘોડા પર કે રથમા
બેસીને જવાથી જમના અગ બાગી ગયા હોય કે બાખરા
થઈ ગયાં હોય, તેમને આ ઉત્તમ વાજકરણ બસ્તિ
ફરીને નવાપાછું આપે છે અર્થાત્ તે સર્વ રોગ દૂર
થઈને તેઓ બળવાન (સામન્ય) થાય છે

વાજકરણ બસ્તિવાળાનું ભોજન

સિદ્ધેન વયસા મોજ્યમાત્મશુભેચ્છુરે : ।

ઉપર કહેલી વાજકરણ બસ્તિ ભણે લીધી હોય
તેણે કોથા, ઘાળી ચણેલી અને રોમરાના બીજ નાખીને
ઉકાળેલા દૂધ સાથે ભોજન કરવું

સ્નેહબસ્તિ

પરજ ન પાળવી પડે એવી સ્નેહબસ્તિ

સોહાંશ્ચાયન્ત્રાણાન્ સિદ્ધાન્

સિદ્ધરઘ્યેઃ પ્રકલ્પયેન્ ॥૫૩॥

સિદ્ધ બસ્તિ બનાવવા માટે જે ઔષધી વાપર
વાના કલા છે, તે ઔષધી વડે સિદ્ધ કરેલા (પકવેલા)
એણે (તેપર કરેલી સ્નેહબસ્તિઓ) અભિયંત્રણ
(પરજ ન પાળવી પડે એવી છે) છે (એવી સ્નેહ-
બસ્તિઓ બનાવવી.)

પરજ પાળવી પડે એવી સ્નેહબસ્તિઓ :

વાયુ-ગ્રાશક સ્નેહબસ્તિઓ

વોષપ્તાઃ સપરીહાર વક્ચન્તે સ્નેહવસ્તયઃ ।

દશમૂલં ચલાં ચલામશ્વગન્ધાં પુનર્નવામ્ ॥ ૫૪ ॥

ગુહ્યચૈવેણદમૂતીકાભાર્ગીટપકરોદિપમ્ ।

શવાવરી સહચરં કાકનાસાં પલાંશકમ્ ॥ ૫૫ ॥

ચમપાપતસીકોલકુલત્યાન્ પ્રસ્તોત્ત્મિતાન્ ।

વહે વિપાચ્ય લોચમ્ય ટ્રોણદોષેણ તેન ચ ॥૫૬ ॥

પચેતેલાટકં પેદ્યેર્જાવતીયૈઃ પલોન્મિતૈઃ ।

અનુપાસનમિત્યેતસ્તવચાતવિકારણુન્ ॥ ૫૭ ॥

હવે દોષનો નાશ કરનારી અને પરજ પાળવી પડે
એવી સ્નેહબસ્તિઓ કહેવાયે દશમૂળ, બળદાણ,
ચન્દા, ચાસધ, સાટોરી, ગળો, દિવેલાનું મૂળ, કરિ-
યાનું, બારણ, અરુકુની શેલિન, શનાવરી, કાટાશેળિયો,
કાકનાશા, એ સર્વે ચાખનાર તોલા લેવા જવ, આડદ,
અળશી, બોર, કળથી, એ નવે સાક આઠ તોલા લેવા.
એ સર્વને ચાર ટ્રોણ (૪૦૯૬ નેલા) પાણીમા ઉકાળીને
એક ટ્રોણ (૧૦૨૪ તોલા) પાણી બાકી રહે, ત્યારે તે
વડે રથદ તોલા તેલ સિદ્ધ કરવું તે તેલ સિદ્ધ કરતી
વખતે જીવનીય ગણના રીપડા ચાપ ચાર તોલા વઈને
તેનો કડક તેમા નાખવા એ અનુવાસન બસ્તિ મર્વ
પ્રકારના વાયુનો નાશ કરે છે

આનૂયાનો વસા તદ્વજીવતીયોપસાધિતા ।

જીવનીય ગણના રીપડા વડે અનુપ પ્રદેશના
પ્રાણીની વનાને સિદ્ધ કરીને તે સ્નેહ વડે અનુવાસન
બસ્તિ આપવી તે પશુ ઉપર કહેલી બસ્તિના જેવા જ
ગુણ કરે છે

શતાઘ્વાચિરિવિશ્વાન્હૈતૈલ સિદ્ધં સમીરણે ॥૫૮

સુષા, કરજ, ધાન્ધામ્બ વગેરે કાઠ, એ ઔષધાથી
સિદ્ધ કરેલા તેલની સ્નેહબસ્તિ આપવાથી વાયુનો
નાશ થાય છે

સિન્ધવેનામિવર્ણત તમં ચાનિલજિદ્ધ પૃતમ્ ।

વળી સિન્ધવન અગ્નિનશ તપાવીને લાલચોર કરીને
તે ઘીમાં નાખવો, અને તે વડે નરમ થયેલા ઘીને
સુખ ઊપરે એવું (સંધવાનું) નરમ રાખીને તે વડે
અનુવાસન બસ્તિ આપવી.

મુંડણ, વાપુ અને પિત્તને મટાડે એવી, બળ,

વીર્ય, જરથિન વધારે એવી, અટકાર અને

વોષના રોગ મટાડે એવી, પુન આપે

એવી સ્નેહબસ્તિ

જીવન્તી મદનં મેદાં શ્રાવર્ણાં મધુકં ચલામ્ ॥૫૯

શતાઘ્વર્ષમકો કૃષ્ણાં કાકનાસાં શવાવરીમ્ ।

સ્વગુપ્તાં ક્ષીરકાકોલીં કર્કટાશ્વાં શટીં ચલામ્ ॥૬૦

પિષ્ટાં લૈલપૃતં ક્ષીરે સાધયેત્ત્વતુમુંગે ।

બંદ્હણં યાતવિષ્તમં ચલશુકામિવર્ણમ્ ॥ ૬૧ ॥

રજઃશુકામયહર પુત્રીયં ચાનુગસનમ્ ।

ગેરી, મીઠા, મેટા, ગોરખમુરી, ગેરીમધ, બન-

દાણ, સુષા, જાવડા, પીપર, કાકનાશ, શનાવરી,

કોનાં, શીસણોલી, કાકનાસાં, પટક્યુનો, વગ, એ

તર્વનો કડક કરીને તે વડે તેલ અને ઘી મિશ્ર કરીને

તે બને સ્નેહથી શોભણ દૂધમા તે સ્નેહ સિદ્ધ કરવો
એ સ્નેહની અનુવાસન બસ્તિ આપવાથી તે થતીરને
પુષ્ટિ આપે છે, વાયુ તથા પિત્તને ઘસે છે, બળ વધારે
છે, વીર્ય વધારે છે, જઠરાગ્નિની વૃદ્ધિ કરે છે, સ્ત્રીઓના
આર્તવ (અટકાવ) સબધી તથા પુરુષના વીર્ય સબધી
રોગને હરે છે, તથા પુત્રની ઈચ્છાવાળાને તે હિતાવહ છે

કફરોગ, વધરાવળ, ઉદાવર્ત, ગોષ્ઠ, હરણ,
બરોળ, પ્રમેહ, સપિવા, આનાહ,

પથરી માટે સ્નેહબસ્તિ

સૈન્ધવં મદનં કુઠં શતાહા નિચુલો વચા ॥૬૨॥
હીવેરં મધુક ભાર્ગી દેવદારુ સકટ્પલમ્ ।
નાગરં પુષ્કર મેદા ચવિકા ચિત્રકઃ શઠી ॥૬૩॥
વિદઙ્ગાતિવિષે રશમા હરેણુર્નાલિની સિરા ।
વિલ્વાજમોદ્ધવલા દન્તી રાત્ના ચતૈઃ સમૈઃ ॥૬૪॥
સાધ્યમેરુદતેલ વા તૈલ વા કફરોગનુત્ ।
વર્ષાદાવર્તગુલ્માશં પ્રીદ્યમેહાદ્યમાસતાન્ ॥૬૫॥
આનાહમશ્મરો ચાણુ દન્યાત્તદનુવાસનમ્ ।

સિંધવ, મીઠાળ, ઉપલેટ, સુવા (સવા), નેતર,
વજ, વાળો, જીંદીમધ, ભારગ, દેવદાર, કાચફળ, સુંઠ,
પુષ્કરમૂળ, મેદા, ચવક, ચિત્રો, પટકચૂરો, વાવડિય,
અતિવિષ, કાગ, રેણુકબીજ, ગળીનું મૂળ, સમેરવે,
બીલી, અજમેહ, ગીપર, દત્તીમૂળ (નેપાળના મૂળ),
રાત્ના, એ સર્વ ઔષધો સમાન ભાગે લઈને તેના
કદક વડે સ્નેહ સિદ્ધ કરવાના વિધિમા કલા પ્રમાણે
એરડિયુ (દિવેલ) અથવા તલનું તેલ તિલ કરવું.
(કેટલાકને મત એમ છે કે અરધ એરડિયુ અને
અરધ તલનું તેલ એ ને મિશ્ર કરીને તેને સિદ્ધ કરવું)
એ રીતે સિદ્ધ થયેલા સ્નેહની અનુવાસન બસ્તિ કફ
રોગને નાશ કરે છે વળી તે વર્ધ (વધરાવળ) રોગ,
ઉદાવર્ત રોગ, ગોષ્ઠ, હરણના વળ, પ્રમેહ રોગ,
સપિવા, આનાહ (પેટ વડવાનો) રોગ, પથરીનો રોગ,
એ સર્વ રોગોના તત્કાળ નાશ કરે છે

કફના રોગો માટે સિદ્ધ સ્નેહબસ્તિ

સાધિતં પશ્ચમૂલેન તેલ વિલ્વાદિનાઽથવા ॥૬૬॥
કકમં

કલ્પયેત્તેલ દ્રવ્યેર્વા કફપાતિમિઃ ।

ફલેરપ્તુણેઽથાન્લેઃ સિદ્ધમન્વાસનં કષ્ઠે ॥ ૬૭ ॥

પચમૂળના કાચ વડે ર.૧૫ નિ.વ્યાદિ મદન
પચમૂળના (નું ૨-૬ મ્લેહ ૧૬૦) ઔષધો વડે
તિલ કરેલા તેવની અનુવાસન બસ્તિ આપવાથી તે

કફને ઘસે છે અથવા કફને નાશ કરનારા ઔષધો તથા
આમચુર વગેરે ખાટા ફળ આક્રમણ લઈને તે સિદ્ધ
કરવું એ અનુવાસન બસ્તિ પણ કફના રોગમા સિદ્ધ
ઉપાય છે

મુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ બસ્તિ ક્યારે આપવી?

મૃદુબસ્તિજડીમૂતે તીક્ષ્ણોઽન્યો વતિરિચ્યતે ।
તીક્ષ્ણૈર્વિકર્પિતે સ્નિગ્ધો મધુરઃ શિશિરો મૃદુઃ ॥૬૮

મુદ્ધ બસ્તિ ગળી, સ્નિગ્ધ ૨.ને ઠડી હોવાથી
કોઠામા જડ થઈને પડી રહે છે, અર્થાત્ કોઠામા જ રહે
છે માટે મુદ્ધ બસ્તિ રાખ્યા પછી ગોમૂત્ર વગેરેથી કરેલી
બીજી તીક્ષ્ણ બસ્તિ રાખવી જોઈએ, ૨.ને તે તીક્ષ્ણ
બસ્તિઓ વડે કોઠાનું વિશેષ કરીને કપાલ વાથ ત્યારે
પછી સ્નિગ્ધ, ગળી અને ઠડી એવી મુદ્ધ બસ્તિ
આપવી જોઈએ

મુદ્ધ અને તીક્ષ્ણ બસ્તિ થો રીતે બનાવવી?

તીક્ષ્ણત્વં મૂત્રપીલવગ્નિલવણક્ષારસપૈઃ ।

પ્રાત્કાલં વિચાતત્ત્વં ક્ષીરાજ્યાદૈસ્તુ માર્દવમ્ ॥૬૯

ગોમૂત્ર, પીલુગ, ચિત્રો, સિંધવ, જવખાર અને
સરસવ, એ ઔષધો વડે બસ્તિમા તીક્ષ્ણપદ્ધતિ રાખી
થકાય છે, ૨.ને ઘી અને દૂધથી બસ્તિમાં કોમળપદ્ધતિ
આણી થકાય છે માટે જે સમયે જેવી બસ્તિ આપવી
ચોખ્ખી હોય, અર્થાત્ બસ્તિ મુદ્ધ કે તીક્ષ્ણ કરવાની જરૂર
પડે ત્યારે તેવા તેવા મુદ્ધ કે તીક્ષ્ણ દ્રવ્ય નાખીને બસ્તિ
મુદ્ધ કે તીક્ષ્ણ કરવા

બસ્તિ બનાવવાના દ્રવ્યો પસંદ કરવામા કઈ કઈ
બાબતોનો વિચાર કરવો જોઈએ?

વલકારોગદોષપ્રકૃતીઃ

પ્રવિભન્ય યોજિતો બતિઃ ।

સ્વેઃ સ્વૈરૌપધર્મોઃ સ્વાન્ સ્વાન્ રોગાન્નિર્વર્તયતિ ॥
એનીનું બળ, ઔષધ આપવાનો સમય, વન, દોષ,
પ્રકૃતિ, એ સર્વના વિચાર કરીને તે તે રોગને રોગ
તેવા તેવા ઔષધો વડે સિદ્ધ કરેલી બસ્તિ જે વચરે
જેમ રોગ્ય હોય તેમ આપી હોય, તો તે બસ્તિ રોગ
પાતાના રોગોને મટાડે છે અર્થાત્ જે જે વચરે ઉદેશી
ને તેને રોગ્ય ઔષધોથી સ્નેહ તિલ કર્યા હોય તે
સ્નેહ તે તે રોગને મટાડે છે

ઝળાતીનાં રીતાન્ઙ્કીવા-

ર્તાનાં તથા મુલોઞ્ઞાઙ્કી

વયોઘ્નોપધયુત્તન્ વર્તાન્ સવર્ચ્યં યુક્તીવ ॥૭૧

જે યોનીનો નરમીથી પીડાના હોય તેમને જ

અસ્તિઓ આપવી, અને જેઓ શરદીથી પીડાતા હોય તેમને સહેલાતી ગરમ અસ્તિ આપવી. એવી રીતે જે રોગીને જે ઔષધ યોગ્ય હોય તેનો વિચાર કરીને તે ઔષધથી યુક્ત અસ્તિ બનાવીને આપવી.

બૃંહસ્ અને શોધનઅસ્તિ કોને આપવી કે ન આપવી ?

વસ્તીમ્ બૃંહનીયાન્ વશાદ્

વ્યાધિષુ વિશોધનીયેષુ ।

મેહસ્ત્રિનો વિશોધ્યાયે ચ નરાઃ કુષ્ઠમેહાર્તાઃ ॥૭૨

ન ક્ષીણક્ષતદુર્બલમૂર્ચ્છિત-

કૃશશુષ્કશુદ્ધદેહાનામ્ ।

નૃણાદ્વિશોધનીયાન્ લોચનિવદ્માયુષો યે ચ ॥૭૩॥

જે રોગીમાં શોધન કરવાની જરૂર હોય તે રોગીમાં બૃંહસ્ (પોષિક) અસ્તિ આપવી નહિ. જે માણસના શરીરમાં ચરબી ઘણી હોય તેમનું, તથા જે માણસો ચામડીના રોગથી અને ક્રમેદરોગથી પીડાતા હોય તેમનું શોધન કરવું યોગ્ય છે; માટે તેમને બૃંહસ્ અસ્તિ આપવી નહિ. પણ જેઓ શીસુ વર્ષ ગણેલા હોય, જેઓ ઉર-ભાતવાળા હોય, દુર્બળ થઈ ગયા હોય, જેમને મૂર્છા આવી હોય, જેઓ શરીર પાતળા હોય, જેઓનાં શરીર સૂકાં હોય, જેમનું શરીર યુદ્ધ હોય એવા માણસોને તેમ જ જેમનું આયુષ્ય માત્ર દોઢના બાળથી જ ટકી રહ્યું હોય તેમનું શોધન અસ્તિ આપવી નહિ; કેમ કે તેમના દોષ ઓછા કરવાથી તેમની નિદ્રાગી બેખમમાં આવી પડે છે.

શ્વશાશ્વદ્વયે પદ્મને કલ્પસિદ્ધિદાને વસ્તિકલ્પો

નામ ચતુર્વિંશત્યાયઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યાય ૫ મોઃ અસ્તિ અશાસ્ત્રોક્ત

રીતે આપવાથી થતા ઉપદ્રવના

ઉપાય

અયાવો નરિવિવ્યાપત્સિદ્ધિં ન્યાસ્યાસ્યામઃ ।

રિતિં હ સ્માદુરાગ્રેયાવ્યો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે અસ્તિવ્યાપત્ સિદ્ધિ સમજવીશું. (અર્થાત્ જે રીતે અસ્તિ આપવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે તે રીતે અસ્તિ ન આપવાથી જે નુકસાન થાય તેનો ઉપાય કરવાનો અધ્યાય સમજવીશું). એ વિષયમાં આગ્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

નિરૂપાસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૧૧ થી ૨૭ ॥)

કેવા દરદીને કેવી અસ્તિ કયા ઉપદ્રવ કરે છે ?

અસ્તિશ્ચન્નિવદેહસ્ય ગુરુકોષ્ઠસ્ય ચોજિતઃ ।

કીર્તિરૂપાન્નેહલ્લભણદ્રવ્યમાત્રો ધનોઽપિ ચા ॥૧॥

અસ્તિઃ સદ્દર્શોઽય ચં દોષં દુર્બલત્વાદનિર્હરન્ ।

કરોત્યયોર્ગ તેન સ્યાદ્વાતમૂત્રશાશ્વદ્મહઃ ॥ ૨ ॥

નાભિવસ્તિરુજા હાદ્વો દ્વલેપઃ શ્વયશુરૈર્દે ।

કર્ણગૃંધાનિ વૈષર્ણ્યમરતિર્નંદિનમાર્દવમ્ ॥ ૩ ॥

જે માણસનો દેહ સ્તિગ્ધ ન કર્યો હોય કે જેનો પરસેવો ન કાઢતો હોય તેમ જ જેનો કોરો ભારે હોય એવા માણસને ઠંડી, ચોડા સ્નેહવાળી, ચોડા વલસુવાળી, ચોડા દ્રવ્યવાળી (ચોડા ઔષધથી બનાવેલા કષય) સરથવા બહુ દ્રવ્યવાળી અસ્તિ આપી દોષ, તે તે અસ્તિ દોષને શોષ પમાડીને ચોડાના અસામાર્થને લીધે તે દોષને બહાર કાઢી ન ચક્તી અરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. (ભાવાર્થ એ છે કે, કોઈ માણસને સ્તિગ્ધ કર્યા પછર કે પરસેવો કાઢવા વગર અસ્તિ આપવામાં આવે તો તે અસ્તિ બરાબર લાગુ ન પડતાં (પાતાનાં બળ વડે તેનો જે દોષ કાઢવાનો હોય તે ન કાઢી ચકતાં) દોષને માત્ર ઉપાડી (ઉભવ્યાદી) શકે છે, અને એવી રીતે અસ્તિ બહાર લાગુ ન પડે તેને અસ્તિનો અરોગ કહે છે. એવી જ રીતે જેનો કોરો ભારે હોય તેને પણ વિપિસર અસ્તિ ન આપવામાં આવે, તો અસ્તિનો અરોગ ઉત્પન્ન થાય છે. કોરો સ્તિગ્ધ કર્યો હોય અને પરસેવો કાઢીને કોમળ કર્યો હોય છતાં પણ અસ્તિ ઘણી ઠંડી હોય અથવા ચોડા સ્નેહ કે ચોડા વલસુવાળી હોય અથવા જેઈએ તે કરતાં છેક જ ચોડાં ઔષધથી બનાવેલી હોય, તો તે પણ જેઈતી અસર ન કરીને અરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે જ પ્રમાણે ઘણાં દ્રવ્યથી બનાવેલી ધન (ગ્રી) અસ્તિ આપવાથી તે શિથિઓમાં સંચાર ન કરી ચકવાને લીધે દોષનો શોષ (બળબળાટ) માત્ર ઉત્પન્ન કરીને અરોગ ઉત્પન્ન કરે છે. અસ્તિ ત્યારે એ પ્રમાણે બહાર કાઢવાના દોષને બહાર ન કાઢતાં તેનો શોષ માત્ર કરે છે, ત્યારે એ પ્રમાણે શુભિત વરેલો (ઉભવેલો) દોષ, મૂત્ર અને ગાત્રને કબજ કરે છે; નાભિમાં અને મૂત્રા-ચયમાં પીડા કરે છે અને દાહ કરે છે; કટથ લીંપાઈ જાય છે, ગુદામાં સોજા કરે છે; વગેરે શરીરે ખમ્ખ અને ગૂમ્મમાં થાય છે, શરીરના રંગ બગડે છે, અમ્લગ્રંથો ઉત્પન્ન કરે છે; તથા જઠરાગ્નિના બળને કમો કરે છે.

બસ્તિ વડે ઉભંગેલા દોષને બહાર કાઢવાના ઉપાય
ક્વાથદ્વયં પ્રાત્નિહિતં મધ્યદોષેડતિસારિણિ ।

उण्णस्य तस्मादेकस्य तत्र पानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥

फ़्लवर्चस्तथा स्वेदाः कालं ज्ञात्वा विरेचनम् ।

वित्त्वमूलत्रिष्टुद्धारुयवकोलकुलत्थवान् ॥ ५ ॥

सुरादिमूत्रवान् वस्तिः सप्राक्पेण्यस्तमानयेत् ।

પાછળ અતિસારચિકિત્સામાં (ચિકિત્સા સ્થાન
અ ૯ સ્થેક યા, ૬) એક ક્વાથ કરિયાનું, પીપર,
ચૂક, વગર, ધાણા અને હરદે, એ ઔષધોનો કહેલો છે,
અને બીજે ક્વાથ બીલા, ધાણા, મેથ, સુંઠ અને વાળા,
૨૦ ઔષધોના કહેલો છે ત્યારે પાછળ કહ્યા પ્રમાણે
બસ્તિ આપવામાં ચૂક થવાથી બસ્તિના ઉપદ્રવ થાય
અને દોષ કોલ પામ્યા છતાં બહાર નીકળે નહિ, ત્યારે
૨૦ જે ક્વાથમાંના કોઈ પણ ૨૦૬ ક્વાથ ગરમ કરીને
વાડીને પાવે. એ યિત્કર છે વળી તેવા રોગીઓને
મૂત્રસ્થાનમાં કહ્યા પ્રમાણે ફળવતિઓ આપવી, ચેક
કરવો, અને રોગીની જુદી જુદી અવસ્થાઓ જોઈને
વિવેચન રાખવું વળી બીલીના મૂળ, નસોતર, દેવદાર,
ગવ, બેાર, ક્વાથી, ૨૦ ઔષધોના ક્વાથમાં સુરા વગેરે
ખટાઈ નાખીને તથા પાછળ કહેલાં થવાની અજમા,
મીઠા, બીલા, ઉપલેટ, ગવ, સુવા, મેથ, પીપર, એ
ઔષધોના કંક નાખીને (કલ્પસ્થાન અ ૪ સ્થેક ૨)
તેની બસ્તિ આપવી કે જ્યારે તે સ્થાવર પામેલા દોષને
બહાર ખેંચી આણવે.

બહુ દોષવાળા અને લૂખા કોઠાવાળાને ડળવી બસ્તિ
આપવાથી થતા ઉપદ્રવ : ઉપાય

युक्तोऽल्पवीर्यो दोषाढये रुद्धे क्लृपशयेऽथवा ॥ ६

वस्तिर्दायावृत्तो रुद्धमागो रुन्ध्यात्समीरणम् ।

स विमार्गोऽनिलः कुर्यादाध्मानं मर्म પીઢનમ્ ॥ ૭

विंशदं शुद्धकोष्ठस्य मुष्कयङ्कुषणवेदनम् ।

रुणद्धि हृदयं शूलरितश्चેતश्च પાષતિ ॥ ૮ ॥

જે રોગીનું શરીર ઘણા દોષથી ભરેનું હોય તથા
જેનો કોઠો લૂખા કે કૂર (તખત) હોય, તેને અલ્પ
વીર્યવાળો બસ્તિ આપવાથી તે બસ્તિ કોઠામાંના દોષથી
આવૃત થાય છે (દોષો બસ્તિને વીંછળાઈ વળે છે)
અને તેના (બસ્તિના) માર્ગ રોકાય છે, તેથી તે વાયુના
માર્ગ રોકે છે, અને તેથી વાયુને પોતાના માર્ગ
છોડીને બિચરે માર્ગ નહિ કરવી પડે છે, જેથી રીતે
વાયુ અવરોધ રસ્તે જાય છે તેથી તેને આધ્માન અને
મર્મમાં પીડ થાય છે, વડી તેની નુકામાં તથા કોઠામાં
દુઃખ થાય છે અને અડધામાં અને ત્યાજ્યના વજામાં

વેદના થાય છે, વાયુ તેના હૃદયને ઘેરી લે છે અને તેમાં
શૂળ થાય છે તથા વાયુ શરીરમાં અર્બીતમાં દોરે છે.

स्वभ्यकस्त्रिगगात्रस्य तत्र वर्ति प्रयोजयेत् ।

वित्त्वादिव્ધ નિરુદ્ધઃ સ્વાત્પીલુસર્પમૂત્રયાત્ ॥ ૧૧ ॥

सरलामरदारुभ्यां साधित चानुवासनम् ।

ઉપર જે બહુ દોષવાળા અને લૂખા કે તખત કોઠા
વાળાને ડળવી બસ્તિ આપવાથી ઉપદ્રવો કરેલા છે તે
થાય ત્યારે તે રોગીને અગે સાચી રીતે તેલ ચોળીને
તથા તેને અગે ચેક કરીને તેને ફળવતિ મૂકવી, તથા
બિલ્વાદિક મહત્ પચમૂળ (સૂ અ. ૬ સ્થેક ૧૬/)
વાળા ઔષધોના ક્વાથમાં પીણુડા તથા સગરવને કંક
અને ગેામૂત્ર નાખીને તેની નિફડ બસ્તિ આપવી
અથવા સરલવૃક્ષ (સાળનું ઝાડ) અને દેવદારના ક્વાથ
વડે સિદ્ધ કરેલા તેલની અનુવાસન બસ્તિ આપવી

કેવી બસ્તિ કોને, કેટલી અને કેવી રીતે

અથવા તે કયા ઉપદ્રવ થાય ? ઉપાય

कुर्वतो वेगसरोधं पीडितो वाऽतिमात्रया ॥ ૧૦ ॥

અત્રિઘલવગોળ્લો વા વાસ્તરત્વાડ્લપ્તમેપજ્ઞ ।

મુદુર્ધાં મારુતેનોર્ધ્વં વિક્ષિતો મુસનાસિકાત્ ॥ ૧૧ ॥

નિરેતિ મૂર્છાદ્દહાસતૃઙ્ગદાહાદીન્ પ્રવર્તયન્ ।

માનુસને બસ્તિ આપ્યા પછી તે પોતાના ગર્ભ
પેશાબ, વાયુ વગેરે વેગને રોકે ત્યારે અથવા બસ્તિને
હાસીદાસીને વડાવી હોય ત્યારે, અથવા બસ્તિની મુખ્ય
ખાત્રા વડાવી હોય ત્યારે અથવા રનેહ વગરની, વડા
વગરની કે ઉપજતા વગરની બસ્તિ આપવામાં અગ્રવી હોય
ત્યારે, અથવા ગર કરતાં થોડો બસ્તિ આપી હોય કે
થોડા ઔષધથી તેશર કરેલી બસ્તિ આપી હોય ત્યારે,
અથવા બસ્તિ મુદુ હોય ત્યારે તે બસ્તિને વાયુ ઉઠી
ફેંકે છે અને તેથી તે મુખમાંથી અને નાકમાંથી બહાર
નીકળે છે, તથા તે મૂર્છા, બિન્કા, તરત, દાહ વગેરે
ઉપદ્રવ ઊભા કરે છે

મૂર્છાવિકારં દટ્વાડ્ય-

સિદ્ધેચ્છીવામ્નુના મુશ્કમ્ ॥ ૧૨ ॥

व्यजेदाहमनाशनं प्राणायामं च कारयेत् ।

પ્રશ્પામ્નિદરં મૃત્વ્યાન્ કરેરુપેત્થોમુશ્કમ્ ॥ ૧૩ ॥

કેદોપૂર્તિલ્પ ધુન્વીત મીપવેદ્યાવાલ્દપ્રિમિ ।

શશ્વોત્કારાજપુરુષેતિરેતિ તથા લ્પ ॥ ૧૪ ॥

पाणिबन्धगीलापीड कुर्यान्न प्रियते तथा ।

પાણોબ્ધનિરોધાદિ મુપસિદ્ધરાચન ॥ ૧૫ ॥

અપાનઃ પવનો વર્તિત તમાઘેવાપકર્ષતિ ।

કુષ્ઠક્રમુકકલ્ક ચ પાયયેતાન્લસંયુતમ્ ॥ ૧૬ ॥

ઔષ્ણ્યાત્તદ્વયાત્સરત્વાચ

વર્તિત સોડ્યુનુલોમયેત્

ગોમૂત્રેણ ત્રિવૃત્પધ્યા-

કલ્કં વાડ્યોનુલોમનમ્ ॥ ૧૭ ॥

પવવાશયસ્થિતે સ્થિતે નિલ્હરે દાશમૂલિકઃ ।

યવકોલકુલત્વંચ વિધેયો મૂત્રસાધિતે ॥ ૧૮ ॥

વસ્તિર્ગોમૂત્રસિદ્ધૈર્વા સામૃતાવંશપલ્લવૈઃ ।

પૂતીકરણ્ણવૃત્તપત્રશઠીદિવાદ્વરોદિપૈઃ ॥ ૧૯ ॥

સતૈલગુલંસિન્ધુત્વો વિરેકૌપધકલ્કવાન્ ।

વિલ્વાવિપશ્ચમૂલેન સિદ્ધો વસ્તિરુરઃસ્થિતે ॥ ૨૦ ॥

શિરઃસ્યે નાવનં ધૂમઃ પ્રચ્છાદ્યં સર્પૈઃ શિરઃ ।

પાછળ સ્થેલ ૧૦, ૧૧ માં કહેલાં કારણથી બસ્તિ દબાઈને બ્રિચે ચઢી જાય ત્યારે માત્રસને મૂર્છા વગેરે વિકાર થાય છે એમ પાછળ કહેવું છે. ત્યારે એવી રીતે શેળીને મૂર્છાવિકાર એવામાં આવે ત્યારે તેના મોં ઉપર હંડું પાણી છાંટવું અને જ્યાં સુધી તેને કંટાળે બિતરે ત્યાં સુધી તાડનાં પાંદડાનાં લીંઝણથી કે બીજ કયાથી તેને પવન નાખવે. વળી તેને પ્રાણાયામ કરાવવા, કેમ કે બ્રિચે ચઢી ગયેલી બસ્તિ પ્રાણાયામ વડે નીચે બિતરે છે. વળી તે માત્રસની પીઠ, પાશાં અને પેટ ઉપર ગરમ હાથ ફેરવ્યા કરવે. તેને નીચે શેઠે નાખીને (બ્રિચે સુવાડીને) તેના માથાના વાળ ગૂંચીને તેને બ્રિચા કરીને હવાવેલા તેને સાપ, વાઘ વગેરે પ્રાણીઓ, હથિયાર, બળતું ઓશણું, સરકારના માત્રસો વગેરેથી બીવગ્રાવવો; કેમકે બ્રિચે ચઢી ગયેલી બસ્તિ એવા ઉપાય કરવાથી નીચે બિતરે છે. વળી તે મરી ન જાય તેમ હાથ વડે કે વજ્ર વડે તેનું ગળું દબાવવું; કેમ કે એમ કરવાથી પ્રાણ તથા ઉદાનચાતુર્ય નિરોધ થાય છે, અને તેમના નિરોધ થવાથી અપાન-વાયુ પોતાના સ્વાભાવિક માર્ગમાં ગતિ કરીને ઉપર ચઢી ગયેલી બસ્તિને તત્કાલ નીચે ખેંચે છે. વળી તે શેળીને ઉપરેટ તથા પાછાથી યોપરના કલ્ક કરીને ખટાઈ સાથે પાવે; કેમ કે એ કલ્ક પોતાના ઉષ્ણ, તીક્ષ્ણ અને નીચે સરકવાના ગુણના લેગથી તે બસ્તિનું અનુલેખન કરે છે; અથવા ગરમના મૂત્ર સાથે નચેતર અને હરદેય કલ્ક પાવે તે પણ બસ્તિનું નીચેની તરફ અનુલેખન કરનારું ઔષધ છે. જે બસ્તિ પચવાશમાં હોય તે શેળીને શેઠ કરીને તેને દશમૂલના કપાથી બનાવેલી (તિન્દુપનુત્પુલક) નિષ્ક બસ્તિ આપવી; અથવા જલ

ભાર અને કળથી એ ઔષધી વડે ગોમૂત્રમાં સિદ્ધ કરેલી નિરૂપ બસ્તિ આપવી; અથવા ગળી, વાંસનાં પાંદડાં, પૂતિકરંજ, તજ, તમાલપત્ર, પટકપૂરો, દેવદાર, રોહિત ઘાસ, એ ઔષધોના ક્વાથમાં તેવ, ગોળ સિંધવ અને વિરેચન કરનારાં (નસેતર, ગરમાળો વગેરે) ઔષધોના કલ્ક નાખીને તેની નિરૂપ બસ્તિ આપવી જે બસ્તિ છાતીમાં ચઢી ગઈ હોય તે બીલી વગેરે મહત્ પાંચ મૂળથી સિદ્ધ કરેલી બસ્તિ આપવી; જે બસ્તિ માથામાં ચઢી ગઈ હોય તે ધૂમપાન કરાવવું નરસ આપવું તથા સસ્તવના કલ્ક વડે માથું ઢાંકવું, સસ્તવના કલ્કનો માથે લેપ કરવો.

બસ્તિના અતિયોગનાં કારણ, લક્ષણ અને ઉપાય

વસ્તિરત્યુષ્ણતીક્ષ્ણાન્લચનોડસ્તિસ્વેદિતસ્ય વા ॥ ૨૧ ॥

અલ્પે દોષે મૃદો કોષ્ઠે પ્રયુકો વા પુનઃ પુનઃ ।

અતિયોગત્વમાપન્નો ભવેત્કુશ્વરુજાકરઃ ॥ ૨૨ ॥

વિરેચનાતિયોગેન સ તુલ્યાકૃતિસાધનાઃ ।

બસ્તિ અતિથય ગરમ, અતિથય તીક્ષ્ણ કે અતિથય ઘન (ગડી) હોવા છતાં તે આપી હોય, ત્યારે અથવા અતિથય શેઠ કર્યા પછી બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, અથવા અલ્પ દોષપાળાને અને કોમળ કોષાપાળાને વારંવાર બસ્તિ આપવામાં રહેવે ત્યારે તે બસ્તિમાં અતિયોગ થાય છે અને તેથી તે શેળીની કૂખમાં પીડા કરે છે, એનાં લક્ષણો વિરેચનના અતિયોગનાં લક્ષણ પાછળ કહેવાઈ ગયાં છે તેના નેનાં હોય છે તથા તેના ઉપાય પણ વિરેચનના અતિયોગના ઉપાયના નેનાં જ કરવે.

અભિ કારવાળી, ખાટી, તીક્ષ્ણ, ઊંઠી,

ખારી બસ્તિના ઉપદ્રવોઃ ઉપાય

વતિઃ ક્ષારામ્લતીક્ષ્ણોષ્ણ-

લવણઃ પૈત્તિકસ્ય વા ॥ ૨૩ ॥

ગુદં વદન્ લિસન્ ક્ષિપવન્

કપેલસ્ય પરિક્લવમ્ ।

સ વિવર્મ્યં જલત્યજ્ઞં વર્ણઃ વિર્ષં ચ મૂરિભિઃ ॥ ૨૪ ॥

બહુશ્ચાતિવેગેન મોહં ગચ્છતિ સોડસક્રુન્ ।

રક્ષપિતાવિસારમી ક્રિયા તત્ર પ્રશસ્યતે ॥ ૨૫ ॥

દાહાદિપુ ત્રિવૃત્કલ્કં મૃદીકાવારિણા પિવેન્ ।

વદ્ધિ પિત્તશ્લદ્ધવાન્

ફલ્વા શાહાદિકાન્ યપેન્ ॥ ૨૬ ॥

વિશુદ્ધ્ય પિવેચ્છીતાં યવાન્ શર્કરાયુવાન્ ।

યુક્તાદ્યાડસ્તિવિરિક્તસ્ય

દ્યોષવિદ્ક્લસ્ય મોત્રનન્ ॥ ૨૭ ॥

માપયૂષેણ કુલ્માપાન્ પાનં દચ્ચથવા સુરામ્ ।

અતિથય શરમુક્ત, અતિથય ખટાઈ મુક્ત, અતિથય તીક્ષ્ણ, અતિથય ઊની કે અતિથય ખારી બસ્તિ આપ વાથી તથા પિત્તપ્રકૃતિવાળા માણસને એવી બસ્તિ આપવાથી તેની ગુદામા દાહ થાય છે, તેમા ઉઝડા બરાતા હોય તેમ દુખ થાય છે તથા તેની શક્તિનો સ્પર્શ થતો હોય છે અને તે બધું થવાની સાથે ગુદામા થી આવ વહે છે, તેની ગુદામાંથી અનેક પ્રકારના રગવાળુ પિત્ત તથા વિદગ્ધ થયેલું લોહી ઘણું અને મોટા વેગથી વહે છે, તે વારવાર મૂર્છા પામી જાય છે એવું થાય ત્યારે રક્તપિત્તથી થયેલા અતિસારને મટાડનારી ક્રિયા કરવી રો શ્રેષ્ઠ ઉપાય છે જે દાહ વગેરે થતાં હોય, તે નસોતરનો કંક કળી દ્રાક્ષના પાણી સાથે પીવા, કેમ કે તે કંક પિત્ત, ગ્રાહનો મળ, વાયુ, એ સર્વને મટાડીને દાહ વગેરે મટાડશે નસોતરના કંક વડે શુદ્ધ થયા પછી સાકર સંક્રિત ઠરી રવાગુ પીવી. રાથવા તેને અતિ વિરેચન થવાથી તેના ગ્રાહનો મળ જોઈતો તે કરતાં ઓછો થઈ ગયો હોય તે અડદના ધૂણી સાથે કળથી ખાવા આપવી અને પીવા માટે દહીં અથવા સુરા આપવી.

કુદમાપ= (૧) કળથી (૨) બાફેલા જવ, મળ વગેરે બાક્યા

સિદ્ધિર્વસ્ત્યાપદામેવ

સ્નેહજતેસ્તુ વચ્ચતે ॥ ૨૮ ॥

ઉપર નિષ્ક બસ્તિઓના ઉપદ્રવના ઉપાય કલ્પા, હવે સ્નેહ બસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય કહીએ છીએ

સ્નેહ બસ્તિના ઉપદ્રવના ઉપાય

(શ્લોક ૨૮ થી ૩૫)

બસ્તિને સ્નેહ વાયુથી શેકાવાના કારણ,

વક્ષમ્ અને ઉપાય

શીતોડ્વલો વાડધિકે વાતે

પિત્તેડ્વલુપ્પાઃ કફે મૃદુઃ ।

અતિમુકે ગુરુર્વચં સઙ્ગવેડ્વલ્લભસ્તપા ॥ ૨૯ ॥

વક્ષસ્તપૃથ્વઃ સ્નેહો નાપાત્યભિમ્બાદપિ ।

સ્તમ્મોરુસવનામ્નાતજ્વરણાદ્ગમર્દનૈઃ ॥ ૩૦ ॥

પાર્શ્વરુગ્વેદૈર્વિંધાદ્વાયુના સ્નેહમાશૃતમ્ ।

ક્ષિપ્ત્વાન્ધવળોળીસ્ત રાસ્તાપીવદ્રવેલિકૈઃ ॥ ૩૧ ॥

સૌતીરકસુરાકોલકુલ્લયવસાપિતૈઃ ।

નિરુદ્ધૈર્નિર્દેત્સમ્યક્ સમૂઘૈઃ પાશ્વમૂલિકૈઃ ॥ ૩૨ ॥

તામ્યામેવ ચ તેલામ્યાં સાયં મુકેડ્વુવાસયેત્ ।

જેને વાયુનું બળ અધિક હોય તેને ઠરી અથવા થોડી બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેને પિત્તનું બળ અધિક હોય તેને રાત્રિથય ગરમ બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેને કફનું બળ અધિક હોય તેને મૃદુ બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, જેણે અતિથય ખાધુપીધું હોય તેને ગુરુ (ભારે) બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, અને જેને ગ્રાહનો મળ બહુ ભેગો થયો હોય તેને અલ્પ બળવાળી (અલ્પ માત્રા વાળી અને અલ્પ વીર્યવાળી) બસ્તિ આપી હોય ત્યારે, વાયુ વગેરેથી આવૃત્ત થયેલા તે બસ્તિને સ્નેહ ગુદામાંથી પાછો નીકળતો નથી, કેમ કે વાયુ વગેરે હોય તે સ્નેહને પાછો નીકળતો રોકે છે અને એવી રીતે સ્નેહ પાછો ન નીકળે ત્યારે સ્તબ્ધ, તાથળ ઢીલી થઈ જવી, પેટ ચડવું, તાવ આવવો, શૂળ થવું, કશીર મા કળતર થવું, પાસામા પીડા થવી, પગની પીડા ઓમં કળતર થવું એ ઉપદ્રવ થાય છે એ ઉપદ્રવ થાય ત્યારે સ્નેહ વાયુથી શેકાયો છે એમ જાણવું એવા રોગોને સિંગ્ગ, ખાટી, ખારી અને ગેરમ નિષ્ક બસ્તિ આપીને તે શેકાયેલા સ્નેહને બહાર કાઢવો. રાસ્તા અને દાહરુદ્ર થી સિદ્ધ કરેલા તેલ, કાંઈ, સુર, ભોર, કળથી અને જવ, રો ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલી નિષ્ક બસ્તિ વડે તે સ્નેહને ક્વાથથી સિદ્ધ કરેલા નિષ્ક વડે તે સ્નેહને સારી રીતે પાછો આપવો વળી તે રોગોને સંજ્ઞા ખાવા આપા પછી રાસ્તાથી સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે રવનુવાસન બસ્તિ આપવી, અર્થાત્ કોઈ વખત રાસ્તાના તેલનો ઉપયોગ કરવો અને કોઈ વખત દાહરુદ્રના તેલનો ઉપયોગ કરવો

બસ્તિને સ્નેહ પિત્તથી શેકાયો હોય

તેના વક્ષમ્ અને ઉપાય

રુદ્ધાદ્વગસમ્મોહવૈવર્ણ્યતમકજ્જરૈઃ ॥ ૩૩ ॥

વિચાત્પિત્તાપૃત્ત્વ સ્વાદુવિસૈત્ત્વ નસ્તિમિદિરેત્ ।

સ્નેહ બસ્તિને સ્નેહ પિત્તથી શેકાઈ ગયો હોય તે તરુષ, બળતર, રતાશ, તમક્યાત અને તાવ, એ વક્ષમ્થી ઓળખવો. એ સ્નેહને જવથી અને કંઠી ઔષધથી સિદ્ધ કરેલી બસ્તિઓ આપીને બહાર કાઢવો

બસ્તિને સ્નેહ કફથી શેકાયો હોય

તેના વક્ષમ્ અને ઉપાય

તન્દ્રાશીતજ્વરાલસ્યપસેકારચિતૌરવૈઃ ॥ ૩૪ ॥

સમ્મુર્ચ્છાન્ધાનિર્ભિચિંધા-

ચ્છલેમ્ણા સ્નેહમાશૃતમ્ ।

કપાયતિષ્ઠકદુકેઃ સુરમૂત્રોપસાધિતૈઃ ॥ ૩૫ ॥

પક્ષતેલયુતઃ સામ્ભલેસ્તિભિસ્તં વિનિર્દેરેત્ ।

જે સ્નેહ કકથી રોકાઈ બધો હોય તેા મેન, શીત-
જવર (ટાંઘિયો તાવ), ચાળસ, મુખમાંથી લાળ નીક
ળવી, અરુચિ, બારેપહુ, મૂર્છા અને ગ્વાનિ, એ વિષ્ણુ
થાય. ૨૦ ચિત્તનો વડે સ્નેહ કકથી રોકાયો છે એમ
જાણુ નૂત, કડવા અને તીખા ઔષધોની મુરા અને
ગામૂત સાથે નિઝૂલ બલિત્તિ સિદ્ધ કરીને તથા તેમાં ખટાઈ
૨ ને ફળતેલ નાખીને તેની બલિત્તિ આપીને ૨૦ સ્નેહને
બહાર કાઢવા (ફળતેલ—(૧) ઉષ્ણવીર્ય એવા
અખિંડ વગેરે ફળનું તેલ, (૨) મીઠળ અને તલનું
તેલ, (૩) મીઠળથી સિદ્ધ કરેલું તેલ)

અસ્તિભે સ્નેહ અન્યથી રોકાય તેમાં લક્ષણ અને ઉપાય
છર્દિમૂર્છારુચિગ્લાનિશૂલતિદ્રાક્ષમર્દનૈઃ ॥ ૩૬ ॥
આમલિઙ્ગૈઃ સદાદૈસ્ત વિદ્યાત્પ્રજ્ઞાપ્રવૃત્તમ્ ।
કદ્દનાં લવણાનાં ચ કાર્યેઽમૂર્ણેષ્વ પાચનમ્ ॥ ૩૭ ॥
ચતુર્વિ રેકઃ સર્વં ચ તત્રામવિદિતં દિતમ્ ।

ઊલ્લી, મૂર્છા, અરુચિ, ગ્વાનિ, શુળ, ઊર્ધ્વ, શરીર
મા ચૂસાર થવા, અને બગતરા તથા ચૂ. અ. ૧૩
શ્લોક ૨૪ વાળા આમના ચિત્તનો વડે જાણુ કે સ્નેહ
અતિભોજનથી રોકાયેલા છે એમ હોય ત્યારે તીખા
અને ખારા ઔષધોના કવાથ વડે અને મૂર્છા વડે આપનું
પાચન કરવું પછી તેને લલકો જુલાલ ૨૧૫વે
૨૧ને આમદોષ મટાડવાની સર્વે કિયાઓ કરવી તે
હિતકર છે

અગ્રથી રોકાયેલા અસ્તિના સ્નેહનાં લક્ષણ અને ઉપાય
વિષ્મૂત્રાનિલસક્ષાર્તિગુરુત્વાધ્માનિદ્રાદ્રઘ્નૈઃ ॥ ૩૮ ॥
સ્નેહં વિદાવૃત્તં જ્ઞાત્વા સ્નેહસ્ત્વેદઃ સર્વતિભિઃ ।
રયામાવિલ્વાદિસિદ્ધેષ્વ નિર્લુપ્તૈઃ સાનુવાસનૈઃ ॥ ૩૯ ॥
નિર્દેરેદ્વિધિના સમ્યગ્લવાવર્તદરેણ ચ ।

એમ, રેશાબ અને વાહુટ થાય નહિ, પીઠ, બારે-
પહુ, પેટ પડવું, હદય પકડાઈ રહે—એ નિદ્રાનો વડે
સ્નેહને અગ્રના મળથી રોકાયેલા જાણીને તે રોકીના
ઉપચાર સ્નેહ વડે, લેક વડે અને ફરવર્તિઓ વડે કરવા
વળી રથમાદિ ૨૨ને નિલ્વાદિ નહિના ઔષધો વડે સિદ્ધ
કરેલી નિઝૂલ બલિત્તિઓ આપીને તથા અનુપાચન બલિત્તિ
ઓ ૨૫૫વે વિધિપૂર્વક તે સ્નેહને બહાર કાઢવે, તેમ જ
ઉપચારશિત્રમાં કહેવા ઉપાયો વડે તે સ્નેહને બહાર કાઢવે.

રથમાદિ અતુઃ નૂ. અ. ૧૫ શ્લોક ૨૫ નિલ્વાદિ
અમુનમપદ્મ પંચમૂત્ર

ભૂખ્યોને, સૂજેથી ગુદાવાળાને અને ફક્ત પેષા જ પીધી
હોય તેને આપેલી સ્નેહ અસ્તિના ઉપદ્રવઃ ઉપાય

અમુક્ષે શૂનપાયૌ વા પેયામાત્રાશિત્ત્વ વા ॥ ૪૦ ॥
ગુદે પ્રણિહિતઃ સ્નેહો વેગાદ્વાવત્પનાવૃતઃ ।
ઋષ્યં કાર્યં તતઃ કળઠાદૂર્ધ્વેભ્યઃ લેખ્યં પત્યપિ ॥ ૪૧ ॥
મૂત્રરયામાત્રિષ્ટિસિદ્ધો યવકોલુકુલ્યવાન્ ।
તત્તિદ્વતેલો દેયઃ સ્યાન્નિહત્ઃ સાનુવાસનઃ ॥ ૪૨ ॥
કળઠાદાગચ્છતઃ સ્તમ્ભકળઠપ્રહિવિરેચનૈઃ ।
છર્દિમ્ત્રીભિઃ ક્રિયામિશ્વ તત્પ કુર્યાન્નિબર્હણમ્ ॥ ૪૩ ॥

જે આપણે ભોજન ન કર્યું હોય તેની, અથવા
જેની ગુદા સૂજાઈ ગઈ હોય તેની, ૨૫૫ વા જ માત્રસે
ફક્ત પેષાનું ભોજન કર્યું હોય તેની ગુદામાં સ્નેહ
મૂક્યો હોય (તેને સ્નેહઅસ્તિ આપી હોય) તેા તે
સ્નેહ ઝેઈ મળથી ન રોકાતો હોવાથી વેગથી શરીરના
ઉપલા ભાગમાં દોડે છે તથા કકથી ઉપરનાં છિદ્રો
(મુખ અને નાક વગેરે) પાછે બહાર નીકળે છે. એવા
માત્રસને ગાળનું મૂત્ર, પીપર, નેસાંતર, એ ઔષધોથી
સિદ્ધ કરેલા નિઝૂલમાં ઇન્દ્રજવ, બેર અને કળથીનો
કક તથા જવ, બેર અને કળથીના કકથી સિદ્ધ કરેલું
તેલ નાખીને નિઝૂલ બલિત્તિ આપવી ૨૨ને અનુવાસન
બલિત્તિ પણ આપવી વળી તે સ્નેહ કળાથી નીકળતો
હોય તે વખતે તેને ઉચ્ચવાસ રોકીને, કઠ દબાવીને
તથા વિરેચન આપીને તથા ઊલ્લી મટાડનારી કિયાઓ
વડે સ્નેહઅસ્તિના સ્નેહને યામી ગુદાપાછે બહાર કાઢવે.

સર્વ (૧) પંખો નાખવે, ઠંડુ પાણી છાટવું
વગેરે કલ બાહ્ય ઉપચાર, (૨) બહાર નીકળતા ચાલ
ને રોકવો

કાથા સ્નેહની અસ્તિના ઉપદ્રવઃ ઉપાય

નાપકવ્ય પ્રણયેત્સેહં ગુદં સ શુપતિમ્પતિ ।

તતઃ કુર્યાત્સરઘ્નોઽકળઠ-

શોકાન્, ક્રિયાઽત્ર ચ ॥ ૪૪ ॥

તીક્ષ્ણો અસ્તિત્વયા વૈલમ્કંપત્રત્તે ગૃતમ્ ।

કાથા સ્નેહને ગુદામાં બલિત્તિ દ્વાય વઈ જવો નહિ
એ કે તે ગુદાને વાંધી નાખે છે (ખરી નાખે છે)
અને તેથી પીડા, મોહ, ખડ્ગજ, તોચ એ ઉપદ્રવ થાય
છે એમ થાય તેા તે રોકીને તીક્ષ્ણ બલિત્તિ આપવી
તથા રથકળનાં પાંદડાંનાં રતમાં લિલ્લ કરેલા તેલની
બલિત્તિ આપવી

અભિપાતિય વામુ ગુદામાં જવથી વરેચ ઉપદ્રવઃ ઉપાય

અનુષ્ઠાત્વ તુ વટે વા વત્ત નિઃશેષ પ્થ વા ॥ ૪૫ ॥

પ્રવિદ્ય ક્ષુભિતો વાયુઃ શ્લતોદકરો ભવેત્ ।

તત્રાભ્યક્તો ગુદે સ્વેદો વાતત્રાન્યશનાનિ ચ ॥૪૬॥

સૂ. અ. ૧૯, શ્લોક ૨૪૫ માં વખ્યા પ્રમાણે બસ્તિને પ્રથમ દબાવીને તેમના તમામ વાયુ કાઢી નાખીને પછી તેમાં સ્નેહ વગેરે ભરીને બસ્તિ આપવામાં આવે છે. પણ જો એ રીતે તેમણે વાયુ કાઢી નાખ્યા સિવાય તથા તેની પછવાડે જે બાધન બાંધવું જોઈએ તે બાંધ્યા સિવાય બસ્તિ અપવામાં આવે, તો તેમાંનો તમામ વાયુ ગુદામાં પ્રવેશ કરીને કોબ પામે છે અને તેથી તે શુળ તથા તોદ ઉત્પન્ન કરે છે. એમ થાય ત્યારે રોગીની ગુદા ઉપર તેવ ચોપડવું અને સ્વેદ કાઢવો (ચેક કરવો) તથા તેને વાયુનો નાશ કરનારા ભોજન આપવાં.

બસ્તિ ગુદામાં ખોસવામાં કરેલી ઉતાવળથી કે

બસ્તિ ઊછળવાથી થતા ઉપદ્રવઃ ઉપાય

દુર્વં પ્રણીતે નિષ્ક્રુદે સહસોત્ક્લિષ્ટ એવ વા ।

ત્યાત્ કટીગુદજ્ઞોરુઘરિતસ્તમ્ભારિતિભેદનચ ॥૪૭॥

મોજનં તત્ર વાતદં સ્વેદાભ્યક્તઃ સઃસતયઃ ।

ગુદામાં બસ્તિ મૂકતી વખતે જો તે ઉતાવળે ખોસવામાં આવે અથવા ઉતાવળે પાછી ખેંચી લેવામાં આવે અથવા પણ તરફથી પથારી એકાગ્રેક ઊછળે તો કમ્બર, ગુદા, જંઘા, સાથળ, મૂત્રાશય એ જગ્યાએ સ્તંભ, પીડા અને ફાટ થાય છે. એમ બને તો રોગીને વાયુનાશક ભોજન આપવું. પરસેવો કાઢવો (ચેક કરવો), અભ્યાંગ કરાવવો (તેવ ચોળવાં) અને (વાયુનાશક) બસ્તિઓ આપવી.

બસ્તિ અથવથ છૂટી જવાથી થતા ઉપદ્રવઃ ઉપાય

પીઢ્યમાનેન્તરત્ર મુકે ગુદે પ્રતિહતોન્નિલઃ ॥૪૮॥

ચરઃશિરોરુજં સાદમૂર્ચાશ્ચ જનયેદ્દલી ।

વસ્તિઃ સ્યાત્તત્ર વિત્વાદિ-

ફલદયામાદિમૂચવાન્ ॥૪૯॥

ગુદામાં બસ્તિ ચડવવા માટે બસ્તિને ગુદામાં દબાવીને ચડવવામાં આવતી હોય તે વખતે (ટીલું બંધાવું હોવાને કારણે જો બસ્તિ અથવથ છૂટી જાય તો) તે સ્થાનનો વાયુ પાછો ધકેલાઈને છાતીમાં અને માથામાં પીડા ઉત્પન્ન કરે છે તથા બળવાન એવો તે વાયુ બંને સાથળને શીરુ કરી નાખે છે. એમ થાય ત્યારે રોગીને બિલ્વાદિ ઔષધોના (મંદકર્ પચમૂળના) કવાચમાં ચીઢળ, રામાદિ ગાલ (સૂ. અ. ૧૫, શ્લોક ૪૫) અને ગેમૂત્ર નાખીને તથા નિઝા આપવો.

બસ્તિને બહુ દાબવાથી ઉપદ્રવઃ ઉપાય

અતિપ્રીઢિતઃ કોષ્ટે તિણ્યાયાતિ વા ગલમ્ ।

તત્ર વસ્તિર્વિરેકશ્ચ ગલ્પીઢાદિ કર્મ ચ ॥ ૫૦ ॥

બસ્તિને ગુદામાં મૂકીને તેને અતિથય દાબવામાં આવે તો તેમાંના સ્નેહ કોઠામાં ભરાઈ રહે છે અથવા ગળામાં આવે છે, એમ થાય ત્યારે તે રોગીને ફૂંચીને બસ્તિ આપીને સ્નેહ પાછો કાઢવો અથવા તેને વિરેચન આપવું. અથવા તે મરી ન જાય એવી રીતે તેનું ગળું દાબવું, વગેરે કર્મ કરવાં.

શુદ્ધિ કરેલાની તથા શીરુ થરીર, બળ અને બળશક્તિ

વાળાની રાખવાની ખાસ સંભાળ

વમનાદૈર્વિશુદ્ધં ચ ક્ષામદેહ્વલનલમ્ ।

યથાઽણં તરુણં પૂર્ણં તૈલપાત્રં યથા તથા ॥૫૧॥

મિષકુ પ્રયત્નોત્તરો રક્ષેત્સર્વસ્માદપચારતઃ ।

જે માણસને વમન, વિરેચન વગેરે આપીને તેની શુદ્ધિ કરી હોય તથા જે માણસનાં દેહ, બળ અને અગ્નિ શીરુ થઈ ગયેલાં હોય, તેનું વેઠો નવાં ઈંડાની પેઠે અથવા તેવથી સંપૂર્ણ ભરેલા પાત્રની પેઠે બધા અપચારથી યત્નપૂર્વક રક્ષણ કરવું; એટલે જે જે આંતર-વિહાર વગેરે તેને પ્રતિકૂળ (અપચ) હોય, તેનાથી તેને દૂર રાખવો.

ચોધન કરેલાને કયા રસ આપવા ?

દયાન્મધુરહૃદયાનિ તત્તોન્મલ્લલ્લભૌ રસૌ ॥૫૨॥

સ્વાદુતિક્તૌ તત્તો મૂયઃ કપાયકદુઃકૌ તત્તઃ ।

વમન, વિરેચન, બસ્તિ વગેરેથી શુદ્ધ કરેલા માણસની પ્રકૃતિમાં દેરફાર થઈ ગયેલા હોય છે, માટે તેની રસસલ પ્રકૃતિમાં તેને આપવા માટે વેદો તેને પ્રથમ મધુર (ગળે) અને હૃદયને ઘિતકર રસ ખાવા માટે આપવા; પછી ખાટા અને ખારા રસ આપવા, પછી મધુર અને કડવા રસ આપવા; પછી તૂટ અને નીખા રસ આપવા.

ચોધન કરેલાને અસલ પ્રકૃતિમાં આણવાનો ઉપાય

અન્યોન્યપ્રત્યનીકાનાં રસાનાં ભિન્નસ્થયોઃ ॥૫૩॥

વ્યત્યાસાદુપયોગેન ક્રમાત્ પ્રકૃતિં નયેત્ ।

વમન વગેરેથી રૂઝ (લુખા) બનેલા માણસને પહેલાં મધુર રસ આપીને (ખવડાવીને) સ્નિગ્ધ કરવો પછી મધુર રસથી વિરુદ્ધ ગુણવાળા ખાટા વગેરે રસો મધી કોઈ રસ આપીને પાછો લુખા પાડવો. પછી પાછા મધુર રસ આપીને સ્નિગ્ધ કરવો. પછી મધુર

રસના વિરોધી રસ આપીને લુપ્તો પાડેલો. એવું વારા ફરતી કરીને વેદો ગોને ધીમે ધીમે રસેતી ર સહ પ્રકૃતિ માં લાવી દેવા

અસહ પ્રકૃતિમાં આલ્ષ્યો સોચનું લક્ષણ

સર્વસહ સ્થિરબલો વિજેયઃ પ્રકૃતિં ગત ॥૫૪॥

જે માણસ સર્વ આહાર-વિહાર વગેરેને સહન કરી શકે સોધો તથા સ્થિર બળવાળો થાય, તે પોતાની અસહ પ્રકૃતિમાં રાખ્યો છ રોમ જાણુ

ઇત્યશક્તદયે પશ્ચમે કલ્પસિદ્ધિધાને રતિ
આપસિદ્ધિર્નામ પશ્ચમોઽધ્યાય ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ ક્રો : દ્રવ્યકલ્પ

પાછળ અનેક રોગ ઉપર અનેક રીપધી કહેવા છે પણ તે રીપધીમાં કહેલા કવાય, હિમ, ફાટ, ચૂર્ણ, ગુટિકા, કલ્ક વગેરેની શી રીતે કલ્પના (બનાવટ) કરવી તે કહ્યું નથી, માટે તે કહેવાના હેતુથી ન થકાર કહે છે કે

અયાતો દ્રવ્યકલ્પ દ્યારવાલ્યામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।

ત્યારે હવે અમે દ્રવ્યકલ્પ (દવા શી રીતે બનાવવી તે) સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉત્તમ ઔષધિનું લક્ષણ

घनं माधारणे देशे समे समुत्तिके शुचौ ।

इमशानपैत्यायतनश्चभ्रवल्मीकवर्जिते ॥ ૧ ॥

सुदौ प्रदक्षिणजले कुशरोद्विषत्तल्लते ।

अफालकृष्टेऽनाक्रान्ते पादपैर्नलवर्तरे ॥ ૨ ॥

शस्पते भेषज जातं, युक्त वर्णरसादिभिः ।

जन्तवज्ઞમ દવાદગ્ધમવિદગ્ધ ચ ચૈતૈ ॥ ૩ ॥

भूतैरद्यायातपाम्बायैर्यथाकाल च सेवितम् ।

અવગાદમહામૂલસુદીર્ઘો દિશમાગ્રિતમ્ ॥ ૪ ॥

જે ઔષધ જંગલ પ્રદેશમાં કે ગાંધારી પ્રદેશમાં ઊંચેનું હોય, જે સપાટ (ઊંચીનીચી નહિ સરખાતે બાગમાં નહિ કે દેકર ઉપર નહિ) તારો મહોવાળો અને ચોખ્ખો જાતીનામાં ઊંચેનું હોય, વળી જે સ્પર્શનભૂમિ, ગેન (દેવ કે ગ્રામને જેમાં વાત હોય તેનું ગડ), કનર ખાનું, ખાંડ, ત્રાસે નેચી ભૂમિમાં ઊંચેનું ન હોય, કામર (નુવાનો) નથા નવાં પાણી નહીં ફાટ હોય એવો ભૂમિમાં ઊંચેનું હોય, વધી બધા દર્દી અને અતિવાત ઊંચીને પધારેનું હોય, જે ભૂમિ જ રહે

ઝોડી ન હોય અને જે ભૂમિમાં મોટાં બળવાન વૃક્ષો ભગ્યક ઊગ્યા ન હોય, તે ભૂમિમાં ઊંચેનું હોય અને તે રીપધીના ગંગામાં તથા રસમાં ફેરફાર (વિકાર) થયેલા ન હોય, તેને છવડાએ કરડી ખાધેલું ન હોય કે તે દવામાં બની ગયેલું ન હોય, તેમ જ તે વિકાર પામેલા જળ, વાયુ, તાપ વગેરે મહાભૂતથી વિદગ્ધ થયેલું (વિકાર પામેલું) ન હોય, તથા છાપડો, તડકો, જળ વગેરે જે તેના પોષણને ઉપરોચના સાધનો છે તે વડે થોગ્ય સમયે તેનું પોષણ થયેલું હોય, વળી તેના મૂળ મોટા હાઈને જામીનમાં ઊંડા ગયેલા હોય તથા તે ઉત્તર દિશામાં ઊંચેનું હોય, તો તેને ઉત્તમ રીપધી જાણુ

ઔષધ કોણે, ક્યારે, કેવું તેથી લાવવું ? કેવી

રીતે રાખવું ? કેટલા વખતમાં લાવવું ?

અથ કલ્પાણચરિત શ્રાદ્ધ શુચિરૂપોપિત ।

શુદ્ધિયાદૌષય સુસ્થ સ્થિત કાલે ચ કલ્પયેત્ ॥ ૧ ॥

સક્ષીર તદસમ્પત્તાવનતિકાન્તવત્સરમ્ ।

ઋત્વે શુદ્ધૃતશૌદ્રધાન્મહાળ્યાનિદક્ષત્ ॥ ૬ ॥

હવે ઔષધ હરણ કરવાની (તોડવાની) શ્રદ્ધા વાળા, સ્નાન વગેરે કર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલા તથા ઉપવાસ ભેજે કરેલા છે એવા માણસે સ્વસ્થપન વગેરે મગજ કર્મ કરીને રીપધીને લાવવું, તથા તેને સારી સ્થિતિમાં રાખી મૂકવું અને યાદી જ્યારે પ્રસંગ પડે ત્યારે તેને લાવવું જો તે ઔષધ ભેઈતી વખતે દૂધ સંધિત (લોણ) મળે તો ઘણું ઘાઠ, પાણી જે તેનું ન મળે તો ન માઉથી ઉપર કહ્યું તે રીતે આણી મૂકવું હોય અને તેને તેથી એક વર્ષ ચીનું ન હોય તો લાવવું જરૂર નેહન, ઘી, મધ, ઘસ્ટ, ઘીરટ અને શાસ્ત્રિય એટલા જેમ એક વર્ષ કરતા વધારે જૂનાં તેમ ત્યાર જાણવા

દૂધ, છાણ, મૂન, પાનું, પીંછાં, ચીન, ના

અરી વગેરે કેવા પ્રાણીનાં લાવવાં ?

પવો નાષ્કલ્પન માણે વિષ્ણુ તથા મીરજામ્ ।

ચચોલવતા પાતુપિન્દશુદ્ધસુરાદિકમ્ ॥ ૭ ॥

જે જનવરનું દૂધ લેવું હોય તો જેન પોલાણે ઘસા મરિના ચીરી નષ્ટ હોય એવી નાખડી જાય, ભલે, અડી વગેરે જે જનવરનું દૂધ લેવું હોય તેનું દૂધ લેવું છાણ, મૂન અને દૂધ નીચા પી પ્રાણીનાં લેવાં દાખલા તરીકે નાદી નાખનું મૂન, છાણ કે દૂધ ખપ લાગે નહિ, માટે પ્રાણીનું મૂન, છાણ કે દૂધ લેવાનું કહ્યું હોય ત્યાં નીચીની પ્રાણીનું મૂન, છાણ કે દૂધ લેવું જરૂર વત્તાં યાનું, પીંછાં, ચીન, પડી, વાન, નખ, નાખડી વગેરે લેવાનાં કયાં હોય ત્યારે તે તરફ (જુગન)

અને બળવાન બતાવવાના હેવા

કયા રસવાળા દ્રવ્યોના કષાય, સ્વરસ,
કલ્ક વગેરે બની શકે?

કષાયબોલનયઃ પચ્ચ રસા લક્ષણવર્જિનાઃ ।

રસઃ કલ્કઃ શૂતઃ શીતઃ

ફાળ્ટશ્ચેતિ પ્રકલ્પના ॥ ૮ ॥

પચ્ચધૈવ કષાયાણાં પૂર્વં પૂર્વં ચલાધિકા ।

ખારા રસ સિવાયના ગળ્યા વગેરે પાચ રસ રો કષાય નુ ઉત્પત્તિસ્થાન છે સાર્થત્ ખારા સિવાયના બીજા પાચ રસનો કષાય બની શકે છે (રસ શબ્દ વડે તે રસવાળુ દ્રવ્ય સમજવું) ગળ્યા વગેરે પાચ રસવાળા દ્રવ્યમાંથી સ્વરસ, કલ્ક, શૂત, શીત અને ફાટ, એવી પાંચ કલ્પનાઓ (બનાવટો) કરવામાં આવે છે અને રો પચિને કષાય કહે છે રો પાચમાંથી રાગજની બનાવટ પાછળની બનાવટથી અધિક બળવાળી છે રોટલે ફાટ કરતાં શીત બળવાન છે, તેના કરતાં શૂત બળવાન છે, તેના કરતાં કલ્ક બળવાન છે, અને તેના કરતાં સ્વરસ બળવાન છે ગળ્યા વગેરે પાચ રસમાંથી રોક રસનો સ્વરસ, બીજાના કલ્ક, ત્રીજાનો શૂત, ચોમ ન સમજવું પણ ખારા વિનાના બાકીના બધાજ રસના સ્વરસ, કલ્ક, શૂત વગેરે બને છે રોમ જણવું લખણ તે સદૈવ મુકુ છે માટે તેનો સ્વરસ નીકળી શકતો નથી, તેમ તેના કલ્ક પણ બની શકતો નથી, કેમ કે જો દ્રવ્યમાં બીજુ પ્રવાહી નાખીને વાટતા તેના ગોળા બની શકતો હોય અને રોગજની ન જોતા હોય તેના કલ્ક બને છે, પણ લવણમાં પાણી વગેરે પ્રવાહી નાખીને વાટતાં તે રોગજની જાય છે માટે તેના કલ્ક બને નહિ લવણનું શૂત પણ બનવું નથી, કેમકે દ્રવ્યને પાણીમાં ઉકાળીને તેને (તેના કુચાને) બહાર કાઢી શકાય અને તે દ્રવ્યનો કોઈ રસિ (સ્ત્વ) જ પાણીમાં રોગજને ત્યારે તેને શૂત કહે છે, માટે મીઠાનું (લવણનું) શૂત બની શકતું નથી અને એ જ પ્રમાણે શીત અને ફાટ પણ પ્રવાહી હોવાથી લવણના શીત અને ફાટ બની શકતા નથી માટે લવણ સિવાયના બાકીના પાચ રસના સ્વરસ વગેરે પાંચ પ્રકાર ના કષાય બની શકે છે એમ કહ્યું છે.

સ્વરસ વગેરે બનાવવાની રીત

(શ્લોક ૯ થી ૧૦)

સ્વરસ કાઢવાની રીત

સઘ-સમુદ્ભૂતાત્ કુણ્ણાદ્

ચઃ સ્વેદસ્વટ્પીરિહાત્ ॥ ૧ ॥

સ્વરસઃ સ સમુરિટઃ

પાછળ શ્લોક ૧ થી ૪ મા કહેલા સપાટ વગેરે ગુણવાળી પૃથ્વીમાંથી તરત જ ઉખાડીને તેને (ઔષધ-ને) તત્કાલ કચરીને કપડામાં ઘાલીને દબાવવાથી જે રસ નીકળે છે તેને સ્વરસ કહે છે

કલ્ક અને ચૂર્ણ બનાવવાની રીત

કલ્કઃ પિષ્ટો દ્રવાણ્ણુતઃ ।

ચૂર્ણોઽણ્ણુતઃ

રહના (સૂકા) ઔષધને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ભેળીને તેને વાટવાથી કલ્ક બને છે તેમ જ સૂકા દ્રવ્યને પ્રવાહી દ્રવ્યમાં ભેળ્યા વિના વાટવા (ખીંડવા)થી ચૂર્ણ બને છે.

કષાય બનાવવાની રીત

શૂતઃ સ્વાજઃ

ઔષધને દ્રવ દ્રવ્યમાં નાખીને તેને ઉકાળવાથી કષાય બને છે

શીત (હિમ) બનાવવાની રીત

શીતો ચારિં દ્રવે સ્થિતઃ ॥ ૧૦ ॥

ઔષધ દ્રવદ્રવ્યમાં (પ્રવાહીમાં) આખી રાત રહે પછી તેને ગાળી દેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને શીત (હિમ) કહે છે

ફાટ બનાવવાની રીત

સઘોઽમિષ્ણુતપૂતસ્તુ ફાળ્ટઃ

આખા દ્રવ્યને (ગરમ) પાણીમાં ધૂંટીને (મચ્છો-ને કે યેલીને) તત્કાલ ગાળી દેવાથી જે પ્રવાહી નીકળે તેને ફાટ કહે છે

સ્વરસ વગેરે કેટલું આપવું તેનું માપ

(શ્લોક ૧૦ થી ૧૪)

તપ્પમાલકલ્પતે ।

સુક્યાદ્રવાધ્યાદિલત્તસ્તમા જ વચનં મુનેઃ ॥ ૧ ॥
માત્રાયા ન વ્યવસ્યાડરિત

વ્યાપિં કોઠં લઠં યયઃ ।

આલોચ્ય દેશકાલો જ

ચોગ્યા તદ્વચ કલ્પના ॥ ૧૨ ॥

યેનનું બદ, કોણનું બદ, વનસ્પતિના મનું બદ, ઔષધ સીતલીય છે કે ઉષ્ણલીય, તથા દેવ, માનુ વગેરે બાબતોએ વિચાર કરીને તે સ્વરસ વગેરેનું માપ અને બનાવટ નક્કી કરવા એ વિરે મુનિનું વચન એવું છે કે, ઔષધ બાપવાની માત્રા (માપ) કદમ અને નક્કી કરી શકાય નહિ પણ યેન, કોણ, બદ ઉપર

અને દેશકાળ, એ સર્વના વિચાર કરીને માત્રા (માપ) નક્કી કરવી અને ઉપરની બાબતોના વિચાર કરીને ઔપધને ઉગ્ર, સાધારણ કે હળવુ બનાવીને આપવું

સ્વરસનું મધ્યમ માપ

મખં તુ માનં નિર્દિષ્ટં ત્વરસસ્ય ચતુષ્પલમ્ ।

તોપણ સ્વરસનું મધ્યમ (સાધારણ) માપ હોય ચાર પલ એટલે સોળ તોલા કહેવું છે, ચારાત્ જોગીને સ્વરસ પાવે હોય તો સોળ તોલા પાવે એ મધ્યમ માત્રા છે કક્કનું મધ્યમ માપ

વેગ્યસ્ય કર્ણમાલોહચં તદ્ દ્રવસ્ય પલત્રયે ॥ ૧૩ ॥

બને પ્રકારના કક્કનું (કક્કનું રાને ચૂર્ણનું) માપ એક તોલા જાણવું તથા તે કક્ક જે દ્રવમાં રોહીને પાવે હોય તે દ્રવ (પ્રવાહી) બાર તોલા બેવે

શુત (કથાય)નું મધ્યમ માપ

નવાર્થં દ્રવ્યપલે કુર્યાન્નિસ્થાર્થં પાદશેષિતમ્ ।

ચાર તોલા ઔપધ લઈને તેને રાઠગણ એટલે બનીસ તોલા પાણીમાં નાખીને ઉકાળવું અને ઊકળતા ઊકળતા થોડા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે તેને બાળી લેવું એ રીતે કથાય કરવો ચારાત્ ઉપરની રીતે કરેલા આઠ તોલા કથાય પીવે. એ કથાયની મધ્યમ માત્રા છે

શીત (હિમ)નું મધ્યમ માપ

શીતં પલે પલૈઃ શ્દ્મિ.

શીત કથાય (હિમ) કરવો હોય ત્યારે થોડીસ તોલા પાણીમાં ચાર તોલા ઔપધ રાખી રાત પલાળી મૂકીને સવારે તે બાળી લેવું (અને તે પીવું)

ફાટનું મધ્યમ માપ

ચતુર્મિસ્રુ તલોડસસ્ ॥ ૧૪ ॥

ફાટ કથાય કરવો હોય ત્યારે સોળ તોલા (જરામ) પાણીમાં ચાર તોલા દ્રવ્ય (ઔપધ) નાખીને તેને ઘૂટવું ઉપર પ્રમાણે પાંચ પ્રકારના કથાયની કથાના (બનાવટ)નું મધ્યમ માન (માપ) બતાવ્યું છે પછી દેશ, કાળ, દોષ, રોગીની પ્રકૃતિ, ઔપધિના ગુણ, વીર્ય વગેરેના વિચાર કરીને જરૂર હોય, તો તે માપથી અધિક માપ લેવું અને ઓછાની જરૂર હોય તો ઓછું લેવું

ધી, તેલ વગેરે સ્નેહ પકથાની (સિદ્ધ કરવાની) સામાન્ય રીત

સ્નેહ, કક્ક રાને દ્રવનું પ્રમાણ

ત્નેહપાકે ત્વમાતોઘ્નૌ ચતુર્ગુણવિધર્ષિતમ્ ।

ક્લક્લેસ્ત્રવ્ય રોગ્યમ્

સ્નેહના પાક કરવો હોય તેનું પ્રમાણ જ્યાં ન કહ્યું હોય ત્યાં કક્ક કરતા સ્નેહ ચોગણાં લેવો, અને સ્નેહ કરતા દ્રવ (પ્રવાહી) ચોગણાં લેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ કરવા વિષે ચોનકનો મત

અખીતે શૌનકઃ પુતઃ ॥ ૧૫ ॥

સ્નેહે સિધ્ધતિ શુદ્ધામ્બુ-

નિ ક્વાપસ્વરસૈ' કમાત્ ।

ક્લક્લસ્ય ચોજયેદંશં ચતુર્થે પદ્મમટમમ્ ॥ ૧૬ ॥

પૃથક્ સ્નેહસમં દયાત્પદ્મમટ્તિ તુ દ્રવમ્ ।

પણી ચોનક નામે વૈદ્યાચાર્ય પાતાના ગ્રંથમાં એમ લખે છે કે, સ્નેહ ત્રણ પ્રકારે સિદ્ધ કરવામાં આવે છે કોઈવાર તે શુદ્ધ પાણીમાં સિદ્ધ કરાય છે, કોઈવાર કથાય મા સિદ્ધ કરાય છે, અને કોઈવાર તે સ્વરસમાં સિદ્ધ કરવામાં આવે છે જ્યારે સ્નેહ પાણીમાં સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહ કરતાં કક્ક થોડે ભાગે લેવો, કથાયમાં સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી કક્ક છઠ્ઠે ભાગે લેવો, અને સ્વરસમાં સ્નેહ સિદ્ધ કરવો હોય ત્યારે સ્નેહથી આઠમે ભાગે કક્ક લેવો કથામાં એક કરતા વધારે દ્રવ્ય હોય અને તેનું માપ જુદુજુદુ ન બતાવ્યું હોય, તો તે સર્વ સમાન લેવા અને તે સર્વેના કરતાં સ્નેહ ચોગણાં લેવો જે સ્નેહ એકથી વધારે હોય, તો તે બે, ત્રણ કે ચાર મળીને ચોગણાં લેવો, જેમ કે સોળ તોલા કક્ક હોય રાને સ્નેહ ચાર એકઠા કરવાના હોય, તો દરેક સ્નેહ સોળ તોલા લઈને ચોતઠ તોલા જેટલું વળન કરવું જે દ્રવ (પાણી, દૂધ, ગોમૂત્ર, કથાય, સ્વરસ વગેરે પ્રવાહી) બે એકઠા કરવાના હોય તો તે બને મળીને સ્નેહ કરતાં ચોગણાં લેવા પણ જે ત્રણ દ્રવ એકઠા કરવાના હોય, તો તે ત્રણે મળીને અને ચારે એકઠા કરવાના હોય તો ચાર મળીને સ્નેહ કરતા ચોગણાં લેવા પણ જે દ્રવ પાંચ એકઠા કરવાના હોય એટલે પાંચ જાનનાં પ્રવાહી એકઠા કરવાનાં હોય, તો તે પાંચે મળીને સ્નેહથી ચોગણાં ન લેતાં તે પ્રત્યેક દ્રવ સ્નેહની બધેતર લેવો જેમ કે કક્ક સોળ તોલા અને સ્નેહ ચોતઠ તોલા છે, તો જુદી જુદી જાતના પાંચ દ્રવોમાંને પ્રત્યેક દ્રવ ચોતઠ તોલા જેટલો લેવો અને બધા મળીને ત્રણસો ચોતઠ તોલા દ્રવ લેવો અને એ જ પ્રમાણે છ જાતના દ્રવ હોય, તો છઠ્ઠે મળીને (૭૪૪=૩૮૮) ત્રણસો ચોતઠી તોલા દ્રવ લેવો.

સ્નેહ સિદ્ધ વધે (પાકયે) હોવાનું વક્ષ્ય

નાશ્વરુદિમાદિષ્ટા કલ્કે ન સ્નેહેઽપી સજાન્વતા ॥ ૧૭

વર્ગોદિસમ્પદ ચદા વદૈનં રીપમાદરેત્ ।

(ધી, તેલ વગેરે) સ્નેહમાં નાખેલો કંક જ્યારે આગળીએ ચોટી નહિ રને તેમાંનો સ્નેહ અગ્નિમાં નાખી જોવાથી ચટ્ ચટ્ રોલો રવાજ નીકળે નહિ, તેમ જ સ્નેહના ગળ, ગણ, રસ રાને સ્પર્શ મારા લાગે તેવા થાય, તેમ જ તે કાળે ન પડે ગયો હોય, ત્યારે જાણુ કે સ્નેહ સિદ્ધ થયો છે તે વખતે તેને તત્કાલ અગ્નિ ઉપરથી ઉતારી લેવો.

घृतस्य फेनोपशमस्तैलस्य तु तदुद्धवः ॥ १८ ॥

ધીનો પાક કરતા જ્યારે તેના ઉપર આવેલુ ફીણ થમી જાય ત્યારે તેનો પાક થયો જાણવો તેલનો પાક કરતા જ્યારે તેલ ઉપર ફીણ આવે ત્યારે તેનો પાક થયો જાણવો.

લેહ (નાટણ) તેવાર થયાનું લક્ષણ

लेहस्य तन्मुमत्ताऽमु मज्जन सरणं न च ।

લેહ(ચાણુ)ના બરાબર પાક થાય ત્યારે તેના તાર નીકળે તથા તેને પાણીમાં નાખવાથી તે ડૂબી જાય, પણ ટુકડા ટુકડા થઈને પાણીમાં ફેલાઈ જાય નહિ તે લેહનો પાક થયો છે રોમ જાણુ.

પાકના પ્રકાર, લક્ષણ, અસર અને ઉપચાર

पाकस्तु त्रिविधो मन्त्रशिक्षणः स्वरचिकित्सा ॥ १९ ॥

મન્દ કલ્કસમે કિટ્ટે ચિકિત્સા મદનોપમે ।

કિશ્તિસીમિતિ કૃષ્ણા ચ

चर्त्य (ति)माने च पश्चिमः ॥ २० ॥

દગ્યોક્ત કર્ત્ય નિષ્કાર્થ

स्वादामस्त्वप्रिसादृष्टम् ।

મુદુન્તે સ્વરોડમ્બજ્ઞે, વાને નસ્તો ચ ચિકિત્સા ॥ ૨૧ ॥

એ સર્વ પાકના ત્રણ પ્રકાર છે મન્દસ્નેહ, ચીકણી સ્નેહ અને ખરચિકણ સ્નેહ જ્યારે સ્નેહમાંનો નીચે કરેલો ઔષધનો કાદવ કંકના જેવો બને એટલે આન ગીએ ન ચોટી, ત્યાર તે સ્નેહને મદસ્નેહ જાણવો, તથા કંકના રગ જેવો સ્નેહનો વર્ણ થાય ત્યારે તે પાકને મન્દસ્નેહ જાણવો ચીકણી (અથવા, ચીકણા-દેમાર્ગ) ગળ જેવો સ્નેહનો રગ થાય ત્યાં સુધી પાક રવાજા આવે ત્યાર તેમાંનો ઔષધનો કા વ આનથીએ ચોટી છે, તને ચિકણ (ચીકણ) સ્નેહપાક જાણવો જ્યારે સ્નેહનો રગ કાઉંક નાથ પામવા માટે તથા જલ કાગે થવા વાગે તથા કંકને આ લીએ વગારે જોવાથી તે દિવેટની પેઠે ગાંઝે ત્યારે તેને ઉઘો નોડે ખરચિકણ સ્નેહપાક જાણવો એથી વધારે જ પાક થાય ને દાન પાક જાણવો દાન સ્નેહ કંકેથી અંતર કરે કંકનો

નથી, માટે તે નકાસો થાય છે કેમ કે તેનું વીર્ય બળી જાય છે અને જો સ્નેહ કાચા રહ્યો હોય તે જલદાગિન-ને મંદ કરે છે મદસ્નેહ નસ્યમાં વાપરવો, ખરચિકણ સ્નેહ રાજ્યગમ્યા (શરીરે ચોળવામાં) વાપરવો, અને ચીવામાં તથા બહિર રાપવામાં ચિકણ સ્નેહ વાપરવો.

પરિમાણ (તેલ, વજન)ની સજ્ઞા (પારિ

ભાષિક શબ્દો)ના અર્થ

शाण पाणितल मुष्टिं कुटवं प्रत्यमादकम् ।

ટ્રોણં વહ ચ ક્રમશો વિજાનીયાક્ષતુર્ગુણમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચાણ, પાણિતલ મુષ્ટિ, કુટવ, પ્રત્ય, રાકક, ટ્રોણ અને વહ, રો સર્વ રાનુકમે પૂર્વપૂર્વના પરિમાણથી ચાણના સમજવા એટલે, ચાર ચાણ એટલે એક પાણિતલ, ચાર પાણિતલ એટલે એક મુષ્ટિ, વગેરે સમ જનુ રોનું સ્પર્શકરણ થવા માટે નિયંત્રિતકરને અનુ સરીને નીચે કોષ્ટક રાખ્યું છે

૮ સરસવ=૧ જવ

૯ જવ=૧ રતી રોનું બીજા નામ ગુંજ કે વસિહી છે

૬ રતી=૧ માપ (માસો) એના બીજા નામ હમ અને થાન્ય છે

૭ માપ=૧ ચાણ રોના બીજા નામ નિષ્ક અને પરસ છે નામાન રીતે એ એક પાવલોભાર વજન થાય છે

૮ ચાણ=૧ પાણિતલ એના બીજા નામ કર્પ પાણિમાનિકા, જમ, પિયુ, કિચિત્, પાણિ નિદુક, બિઝાન, રોડિયક, કરમધ, હલપદ, સુવર્ણ, કવલગ્રાહ અને ઉદુબર એવા છે નામાન્યત રોનું વજન એક તોલો થાય છે

૯ પાણિતલ=૧ મુષ્ટિ એના બીજા નામ પદ, પદ, રવામ, વનુચિત્, પ્રકુવ, મોઝી, મિલ્લ એવા છે નામાન્યત રોનું વજન ૪ તોલા બરાબર થાય છે

૬ મુષ્ટિ=૧ કુટવ એના બીજા નામ અર્ધાદ, અર્ધમાન, રાપમાન એવા છે એનું વજન સો ૧ તોલા બરાબર થાય છે

૭ કુટવ=૧ પ્રત્ય એનું વજન ૬૪ તેલ બરાબર છે

૮ પ્રત્ય=૧ રાકક એના બીજા નામ જાન અને કવપાત્ર છે એનું વજન ૨૫૬ તેલ જેટલું છે

૪ આકક=૧ દ્રોણ એના બીજા નામ કલ્પ, તલ્લણ, અર્મણ, ઉન્માન, ઘટ, રાણિ એવા છે, એનું વચન ૧૦૨૮ તોલા થાય છે

૪ દ્રોણ=૧ વહ એના બીજા નામ દ્રોણી, વૃકી અને ગોણી છે એનું વચન ૪૦૮૬ તોલા છે એ ઉપરાંત ૮૦૦૦ તોલાનો ભાર ગણાય છે ૪૦૦

તોલાની તુલા (તોનું, દસ થેર) ગણાય છે ૧૬૩૮૪ તોલાની ખારી ગણાય છે

લીલુ દ્રવ્ય કેટલું લેવું ?

દ્વિગુણં યોજયેદાર્દ્રં કુહવાદિ તથા દ્રવમ્ ।

એક ન પ્રયોગમા સૂકા ૨ ને લીલા દ્રવ્ય ભેગા લેવાનો પ્રસંગ આવે તો સૂકા દ્રવ્યથી લીલુ દ્રવ્ય બમણું લેવું એટલે સૂકા ચાર તોલા કહી હોય તો સૂકાને અભાવે આઠ આઠ તોલા નાખવું, ૨ ને સૂકા દ્રવ્યની સાથે ન દ્રવ (પ્રવાહી) ગણાવ્યા હોય ૨ ને સૂકા દ્રવ્યને દેકાણે લીલા દ્રવ્ય લેવા પડે તો કુડવ અને કુડવથી મોટા માપમા લેવાના પ્રવાહી લખ્યા કરના બમણા લેવા

કયું પ્રવાહી વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યા

કયું પ્રવાહી વાપરવું ?

પેષણાલોઢને કારિ સ્નેહપાકે વ નિર્દ્રે ॥ ૨૩ ॥

ત્યા ઔષધને વાટીને કલ્પ કરવાનો કલ્પો હોય અથવા ઓગાળવાનું (ઝોલવાનું) કહ્યું હોય, ત્યા કયા પ્રવાહીમા ઘાટવું કે ઓગાળવું તે ન કહ્યું હોય, તો પાણી વડે તે કરવું સ્નેહપાકમા પણ બીજા દ્રવ્ય (પ્રવાહી) કહ્યું ન હોય તો પાણી ન વાપરવું

દ્રવ્યોનું પ્રમાણ ન કહ્યું હોય ત્યા કયા પ્રમાણમા લેવા ?

કલ્પયેત્સદ્દશાન્ આગાન્ પ્રમાણ યત્ર નોદિતમ્ ।

કલ્પીકુર્વાન્ ચૈષ્યમનિરૂપિતકલ્પનમ્ ॥ ૨૪ ॥

જે પ્રયોગમા દ્રવ્યોનું પ્રમાણ વિશેષ કરીને બતાવ્યું ન હોય ત્યાં તે સર્વે સમાન ભાગે લેવા અને જે પ્રયોગમા ઔષધો માત્ર ગણાવ્યા હોય પણ તેના કલાથ કરવો ચૂર્ણ કરવું કે ગુટિકા કરવી વગેરે બનાવટ કહી ન હોય ત્યાં તે સર્વનો કલ્પ કરવા

દવામાં વનસ્પતિનું કયું અંગ (ભાગ) વાપરવું ?

અજ્ઞાનુષ્ઠૌ તુ મૂલં સ્યાદમ્બિદ્ધૌ તદેવ તુ ।

પાદ્ય, કૂંડ, ફળ, મૂળ, છાલ વગેરે અનેક અંગો-માથી વનસ્પતિનું કયું અંગ દવામા વાપરવું તે ન કહ્યું હોય ત્યા મૂળ વાપરવું, (અરૂચીના પાદ્ય વાપરવા એ વાત પ્રસિદ્ધ છે, પણ) જે ઝાડનું કયું અંગ વાપરવું તે વાત પ્રસિદ્ધ ન હોય તે ઝાડનું પણ મૂળ વાપરવું

તોલ, વચનનો બીજો સદ્ધર્મનો અર્થ

દ્વૌ શાખૌ વટક કોલ વદરં દ્રશ્યમશ્ચ, તૌ ॥૨૫॥

અશ્ચ પિચુ. પાણિતલ સુવર્ણ કવલમશ્ચ ।

કર્પૌ વિદાલપદક તિન્દુક પાણિમાનિકા ॥૨૬॥

શબ્દાન્તલમમિત્રેઝર્થે શુકિરપ્રમિકા પિચુ ।

પલ પ્રકુચો ચિત્તવ ચ મુષ્ટિરાષ્ણ ચતુર્થિકા ॥૨૭॥

દે પલે પ્રસૂતસ્તૌ શ્વાવજ્જલિસ્તૌ તુ માનિકા ।

આદકં ભાજનં કસો,

દ્રોણ કુમ્ભો ઘટોઝર્મણમ્ ॥૨૮॥

તુલા પલશત, તાનિ વિંશતિર્મારં વચ્યતે ।

પાછળ સંક્ષેપમા જે શાસ્ત્ર વગેરે પરિમાણ કહ્યું છે તે અહીં વિસ્તારથી કહ્યું છે એ ન પરિમાણ બીજા સગ્રહ વગેરે ગ્રંથમા પણ કહ્યા છે અહીં શાસ્ત્રથી આરભ કર્યો છે, પણ શાસ્ત્ર કેટલાને કહેવા તે લખ્યું નથી માટે આરભથી તે આપવું યોગ્ય ધારી નીચે લખ્યું છે

૩૦ ચરમાણુ=૧ વણી

૬ વંથી=૧ મરીચિ

૬ મરીચિ=૧ સરસવ.

૮ સરસવ=૧ નડુલ

૨ નડુલ=૧ ધાન્વમાય (અડદ)

૨ ધાન્વમાય=૧ નવ.

૪ નવ=૧ અબૂકા

૪ અબૂકા=૧ માયક

૮ માયક=૧ શાલ.

૨ શાલ=૧ વટક કોચ, બદર, દ્રક્ષણ, એવા એના પર્થાય છે

૨ વટક=૧ અશ્વ પિચુ, પાણિતલ, સુવર્ણ, કવલ ગ્રામ, કર્પ, બિણવપદક, તિન્દુક, પાણિમાનિકા, એવા એના પર્થાય છે, અર્થ જુદો નથી

૨ અશ્વ=૧ શુકિત એનો પર્થાય અટમિકા છે

૨ શુકિત=૧ પલ. પ્રકુચ, ચિત્તવ, મુષ્ટિ, આશ્વ, ચતુર્થિકા એવા એના પર્થાય છે

આ પરિમાણ સગ્રહ ગ્રંથોમાં લખ્યાં છે

- ૨ પલ=૧ પ્રમુત.
 ૨ પ્રમુત=૧ અંગલિ.
 ૨ અંગલિ=૧ માનિકા=૮ પલ.
 ૨ માનિકા=૧ પ્રસ્થ.
 ૪ પ્રસ્થ=૧ આઠક. ભાજન અને કંસ એના
 પર્થિય છે.
 ૪ આઠક=૧ દ્રોણ. કુંભ, ઘટ અને અર્ભણ, એવા
 એના પર્થિય છે.
 ૧૦૦ પલ=૧ તુલા (તોલું)
 ૨૦ તુલા=૧ ભાર.

પર્વતભેદે દ્રવ્ય વિશેષ

હિમવદ્વિન્ધ્યશૈલાભ્યાં પ્રાયો વ્યાપ્તા નસુંધરા ।
 સૌમ્યં પર્થ્ય ચ તત્રાયમાદ્યેયં વૈન્ધ્યમૌષધમ્ ॥૨૧॥

હિમાલય અને વિન્ધ્યાચળ એ બે પર્વતોથી બસુંધરા
 પૃથ્વી વ્યાપ્ત છે. તેમાંથી હિમાલયનું ઔષધ સામ્ય અને
 તેથી પથ્ય છે. અને વિન્ધ્યાદ્રિનું ઔષધ આઠનેય હોવાથી
 તેટલું પથ્ય નથી.

इत्यष्टांगहृदये पञ्चमे कल्पसिद्धिस्थाने द्रव्यकल्पो
 नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

મહર્ષિ વાગ્મદેવ

અષ્ટાંગહૃદય

ઉત્તરસ્થાન

અધ્યાય ૧ શ્લો : બાળકના ઉપચાર

અથાતો બાલોપચરણીય-

મધ્યાયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

નારે હવે બાળકના ઉપચાર કરવા માટે ઉપદેશી બ્રાહ્મણ અને સમજણીયું એ વિષયમાં ૨ ત્રિંશ વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બાળક જન્મે કે તરત થુ કરવું

जातमग्नं विशोध्योत्पादनात् सन्धवसर्पिषा ।

પ્રસ્તુતિકલેશિતં ચાતુ બહતિલેન સેષયેત્ ॥૧॥

અમરનોર્વાદનં વાસ્ય કર્ણમ્બલે સમાચરેત્ ।

અથાસ્ય દક્ષિણે કર્ણે મન્ત્રમુચારયેદિમમ્ ॥૨॥

બાળક જન્મે કે તરત ધીમા સિંધવ નાખીને એ ધીધી બાળક ઉપરથી ૨૦૨ સાકું કરી નાખીને પછી પ્રસવથી ક્ષાયેલા બાળક ઉપર બલાનોવ (ચિ. ૨૧/૭૩ થી ૮૧) સિંધવુ, પછી રોના કાનના મૂળ આગળ બે પથરા બખણવવા અને પછી એના જમણા કાનમાં આ(=નીચેના) મંત્ર બોલવો

મંત્ર

‘अङ्गादाङ्गात्सम्भवसि हृदयादभिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि

સજીવ શરદા શતમ્ ॥ ૩ ॥

शतायुः शतवर्षोऽसि दीर्घमायुरवाप्नुहि ।

નક્ષત્રાણિ વિશો રાત્રિરહસ્યત્વાઽભિરક્ષતુ’ ॥૪॥

તું ૨૦૧ રાત્રીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે, પુત્રના નામે તું રાખ્યા છે (=૧ પુત્રપે પુ પોતે જ આવરશે છુ તે તું છે, ૨ પુત્રપે આત્મા આવરશે છે તે તું છે), તું શે શરદાકાળ (૨૧વર્ષ) સુધી જીવશે, તું શે આવરદાને, શે વર્ષના છે, તું થાશે આવરદા પામશે, નક્ષત્રો, દિશાઓ, રાત અને દિવસ (એ બધાં) તારે રક્ષણ કરશે

(મંત્રનો સાર્ય ઉપર પ્રમાણે છે મંત્ર મૂળ સંસ્કૃતમાં બહુવો)

નાયકો શી રીતે કરવો? પછી થુ કરવું?

स्वस्थीभूतस्य नाभिं च सूत्रेण चतुरङ्गुलान् ।

ચત્વરોર્ધ્વ વર્ધયિત્વા ચ પ્રીવાયામવસજ્જયેત્ ॥૫॥

નાભિં ચ કુદ્ધતિલેન સેષયેત્સાપયેદનુ ।

શ્શીરિવૃક્ષકપાયેણ સર્વગન્ધોદકેન ઘા ॥ ૬ ॥

કોષ્ઠોગ સત્તરજતતપનીયનિમજ્જનૈઃ ।

પછી બાળક સ્વસ્થ થાય એટલે રોના નાખ્યા (=નાખ)ને ડૂટીથી ચાર ૨ ગળ ઉંચે દોરો બાધીને, (પારવાળા થસથી) નાયકો કાપીને તેને દોરાથી ટેકમાં પહેરાવી દેવો ૨ ને (પછી) ઉપલેટથી સિંધ કરેલુ તેલ ડૂટી પર ચેવવુ પછી શીરિવૃક્ષના સરોંકા કપાથથી રાખવા નપાવેલા ચાંદી અને સોનું છમકારીને સરોંકા બનાવેલા (સુખડ, ચેલથી વગેરે) નથા સુગંધિદાર દ્રવ્યોના પાણીથી બાળકને નવવડવું

ચાટણ

ततो दक्षिणतर्जन्या तालूश्चम्यायगुण्ठयेत् ॥ ७ ॥

શિરસિ સ્નેહપિચુના, પ્રાર્થ્ય વાસ્ય પ્રયોજયેત્ ।

હરેણુમાર્ગ મેથાયુર્બલ્યર્થમભિમન્ત્રિતમ્ ॥ ૮ ॥

વેન્પ્રીધાક્ષીયચાશ્નપુણીકલ્કં ઘૃતં મધુ ।

પછી જમણા હાથની તર્જની (=અંગૂઠા જોડેની ૨ ગળથી) થી (બાળકનું) તાળવું ઊંચું કરીને રોને માથે તેવનું ઘેનું મુકવું અને મેથા, ૨ ડાખ અને બળ માટે (સ્વેક રા ઘી ૪ વાળા મંત્રથી) મંત્રેલું, ઇન્દુવરણા, બ્રાહ્મી, વજ અને રાખાવળીને ભેંજો કડક, ઘી અને મધનું ચાટણ (માથમાં) ફક્ત વચ્ચા નેટલું, એને ચટાવું

चामीकरवचाद्राक्षीताम्यपय्या रजाकृताः ॥ ९ ॥

લિદ્યાન્મધુઘૃતોપેતા હેમધાત્રીરજોઽયવા ।

અથવા સોનાના વરખ, વજ, બ્રાહ્મી, સુવર્ણપ્રાક્ષિક

અને હરોને બારીક (વચગાળ) ભૂકો કરીને ઘી અને મધ સાથે ચટાડવું અથવા સોનાના વરખ અને આમ-જાનો વચગાળ ભૂકો મધ અને ઘી સાથે ચટાડવો,
ગર્ભામ્ભઃ સૈન્ધવયતા સર્પિષા વામયેત્તતઃ ॥૧૦॥

પછી સિંધવવાળુ ઘી પાઈને ગર્ભનું પાણી ઓછાવો નાખવું

જાતકર્મસંસ્કાર

પ્રાજાપત્યેન વિધિના જાતકર્માણિ કારયેત્ ॥

પછી પ્રાજાપત્ય વિધિથી વેદો જાતકર્મ (બાળક જન્મ્યા પછી કરવાના) સંસ્કાર કરાવવો

ધાવણ ક્યારે આવવા માટે?

સિરાણાં હૃદયસ્થાનાં વિવૃતત્યાત પ્રસ્થતિઃ ॥૧૧૧
તૃતીયેઽદિ ચતુર્થે વા ક્ષીણાં સ્તન્યં પ્રયતંતે ॥

હૃદયમાં રહેલી શિરાઓ પ્રસવને લીધે પહેલાથી થઈ જતી હોવાથી (પ્રસવ પછી) ત્રીજા કે ચોથે દિવસ સીરાને ધાવણ આવવા માટે છે

પહેલા ત્રણમાર દિવસ બાળકને શુ ચટાડવું?
પ્રથમે દિવસે તત્તમાત્ર ત્રિકાલં મધુસર્પિષી ॥
અનન્તામિથિતે મન્થપાયિતે પ્રાશયેચ્છિશુમ્ ॥

તેથી (=પહેલા ત્રણ માર દિવસ ધાવણ આવવું નથી તેથી) પહેલે દિવસે (આખા દહાડામાં મગી કુલ) તણ વાર બાળકને ધમાસો મેળવેલાં મધ અને ઘી મંત્રથી પવિત્ર કરીને ચટાડવાં (અથવા અને ઈન્દુ પ્રમાણે અર્ધી રાતનાનો રા.ધં ધમાસો નહિ પણ પરા થાય છે)

દ્વિતીયે લક્ષ્મણાસિદ્ધં તૃતીયે ચ મૃતં, તતઃ ॥
પ્રાજ્ઞનિપિદ્ધસ્તનસ્પાસ્ય

તરપાણિતલસન્મિતમ્ ॥

સ્તન્યાનુપાનં ક્ષો કાલો નવનીમં પ્રયોજયેત્ ॥ ૧૧૪

બીજા અને ત્રીજા દિવસે લક્ષ્મણા(=ધીંગી ભારિ ગણી)થી સિદ્ધ કરેલું ઘી દિવસમાં ત્રણ વાર ચટાડવું પછી જેને પહેલાં પવનપ્રવાની મળાઈ જતી એવા એ બાળકને દિવસમાં બે વાર ઘાવની બેચેલીના ખાટખા મધ એટલું (=એક તોલા) માખણ ચટાડીને માખણ ચટાડ્યા પછી તરત પવનપ્રવા

માનું ધાવણ: એને અભાવે ધાવ કેવી રાખવી?
માતુરેષ પિયેત્સ્તન્યં તદ્વચલં વેદપુદયે ॥
સ્તન્યાધાન્યાયુમે કાર્યં તદસ્તસ્પદિ વત્સલે ॥૧૧૫॥
અવ્યક્તે મદ્ધપારિણ્યો યર્ણમકૃતિઃ સમે ॥
નીરજે મધ્યપયસો જીવદ્રસ્તેઃ જ હોલુપે ॥૧૧૬

હિતાહારવિહારેણ યત્નાવુપચરેષ્ઠ તે ॥

બાળકે પોતાની માને જ ધાવવું, કારણ કે એ (=માનું ધાવણ) બાળકના શરીરને વધારી થકે છે. તેને અભાવે (=માનું ધાવણને રાખાવે) બાળક ઉપર વહાવસોથી, ખોડાંબિનાની, બ્રહ્મચર્ય પાળનારી, બાળકની માના જેવા જ રજ અને પ્રકૃતિવાળી, નીરોગી, વચેટ (પીક, પ્રોટ) ઉભરની, જેના પોતાના બાળકો છવતા હોય એવી, લાવચુ ન હોય એવી બે ધાવ રાખવી. એ બંને ધાવને પથ્ય ચાહાર અને વિહાર ચીવટપૂર્વક રખાવવા

ધાવણ થાથી નાથ પામે અને થાથો મને?

શુક્રઘ્રોથલ્લુનાયરાસાઃ

સ્તન્યાનાશસ્ય હેતવઃ ॥ ૧૧૭ ॥

સ્તન્યસ્ય સીધુવચ્ચાંનિ મધાન્યાનુપજા રસાઃ ॥
ક્ષીરં ક્ષીરિણ્ય ઓપધ્યઃ શોકાદેઃ વિપર્યયઃ ॥૧૮

લોક, કોપ, ઉપવાસ અને મહેનત, એ ધાવણને નાથ કરવાના કારણ છે સીધું સિવાયના દાહ, અનુપ દેશના પ્રાણીને નાશરસ, દૂધ, ડોહી વગેરે દૂધવાળી ઓપધિ તથા શોક વગેરે (=લોક, કોપ, ઉપવાસ અને મહેનત)થી ઊંધું (=આનંદ, શાંતિ, ધરાઈને ખાવું અને ચલાવવું) એ ધાવણ બનાવવાનાં કારણ છે

કેવી સીને ધાવવાથી બાળકને શેર થાય?

વિરુદ્ધાહારમુક્તાયાઃ ક્ષુધિતાયા વિવેતતઃ ॥

પ્રદુષ્ઠાલોગંમિથ્યાઃ સ્તન્યં રોગકરં શિશોઃ ॥૧૯

જેણે વિરુદ્ધ ભોજન કર્યું હોય એવી, ભૂખી, દિવની (ર.વવા બેભાન), જોની ધાનુઓ (=દોષો અને ધાનુઓ) બની હોય એવી, અને સગર્ભા-એટલી સ્ત્રીઓનું ધાવણ બાળકને શેર કરે છે

ધાવણને અભાવે કેવું દૂધ ધાવું?

મ્નન્યાભાવે પયરજ્ઞાનં ગમ્યં વા તત્પુણં પિવેત્ ॥
હસ્તેન પચ્ચલ્લેન સ્થિરામ્યાં વા સિતાપુતમ્ ૨૦

(માનું કે ધાવના) ધાવણને રાખાવે મળેલું દૂધ બાળકે પીવું અથવા કૂત્ર (=વધુ) પદમૂર વડે કે સમેચે ૨ ને ગળી સમેચે બે બે વડે સિદ્ધ કરવા ગાવના દૂધમાં તાકર નાખીને એ રીતે રાખના દૂધને બાળીના દૂધ જેવા ગુણવાળું બનાવીને એ ગાવનું દૂધ બાળકે પીવું

અને એને જરૂરના ઓળું

પછી નિશાં પિયેષેણ પૃથક્કાલકલિપ્યાઃ ॥
જાણ્યુર્ધ્વાધ્યાનાનસ્ય દ્યુતઃ પરનાં મુદ્ન ॥૧૨૧॥

બાળકની રક્ષા અને બચિની કિંમત કરીને બાળકના સગારો (ચેજ ચાંદે રાત્રે) ખાસ કરીને છઠ્ઠી ચાંદે ખૂબ આનંદભરે જાય

દશ ઉઠસ અને નામ પાડવું

દશમે દિવસે પૂર્ણ વિધિભિઃ સ્વકુલોચિતૈઃ ।
કારયેત્ક્રતિકોત્યાનં નામ ઘાલસ્ય ચાંચિતમ્ ૨૨
ચિત્રતોડકૈર્મનોદ્વાલરોચનાગુરુચન્દનમ્ ।

નક્ષત્રદેવતાયુક્તં ચાન્ધવં વા સમાક્ષરમ્ ॥ ૨૩ ॥

દશમે વાસો પૂરે થાય ત્યારે પોતપોતાના કુળને મોગ્ય વિધિથી સુવાવડીનું દશ ઉઠસ કાઢવું (=સુવાવડીને નવકાવવાનો ઉત્સવ કરવો) તથા બાળકની જુદાજુદા રાશિયો ઉપર મણીય, હરતાય, ગોત્રવાના, રુગર અને સુખડ પહેરાવોને પછી કુટુંબ, નાતજાત વગેરેના માન પામેલું બાળકના જન્મનક્ષત્રના દેવતાના નામવાળું કે બાપના કુટુંબના કોઈ પૂર્વજનું હોય એવું, સમ અક્ષરોવાળું (જે ચાર, છ-૨૦વી બેઠી સંખ્યાના ૨.સરોવાળું) નામ પાડવું

(કયા નક્ષત્રના કયા દેવ છે તેની વિગત અધિનીના બે અધિન, બરહીનો રમ, કૃત્તિકાને અગ્નિ, રોહિણીને પ્રજાપતિ, મુગશિરસનો ચંદ્ર, આર્દ્રાનો રુદ્ર, પુનર્વસુનો અદિતિ, પુષ્યનો બુધસ્થપતિ (ગુરુ), આશ્લેષાના સાપ, મઘાના પિનુરો, પૂર્વાષાઠગુનીનો ભગ, ઉત્તરાષાઠગુનીનો ર્ધમા, હસ્તનો મૈત્ર, ચિત્રાનો વિશ્વકર્મા, સ્વાતિનો વાયુ, વિશાખાના ઈન્દ્ર ૨ને ૨ અગ્નિ અનુરાધાનો મૈત્ર, જ્યેષ્ઠાનો ઈન્દ્ર, મૂળનો નિર્ઝનિ, પૂર્વાષાઠનો જળ, ઉત્તરાષાઠનો અધ્યા દેવ, અવસ્થનો વિષ્ણુ, ધનિષ્ઠાના વસુઓ, શતભિષજનો વરુણ, પૂર્વાભાદ્રપદાનો રાજેન્દ્રપાત્ર-અગિયાર રુદ્રોમાંનો એક રુદ્ર, ઉત્તરાભાદ્રપદાનો અહિર્નુંબ-એક રુદ્ર, રેવતીનો પૂષ્ય.)

પચાસી અને ઓછીકાં

તતઃ પ્રકૃતિમેદોકરૂપૈરાયુઃપરીક્ષણમ્ ।

પ્રાણુદકશિરસઃ કુર્વાત

ઘાલસ્ય જ્ઞાનવાન મિપક્ ॥ ૨૪ ॥

શુચિધોતોપધાનાનિ નિર્વલીની સૃજનિ ચ ।

શય્યાસ્તરજવાસાંસિ રક્ષોદ્ગ્રીર્ધૃષ્ટિતાનિ ચ ॥ ૨૫ ॥

પછી જાની વેદો બાળકનું માથુ પૂર્વ દિશામાં કે ઉત્તર દિશામાં રાખીને (યા. અ. પમા) ગુટ્ટીગુટ્ટી પ્રકૃતિઓના વસણ કર્યા છે તે ઉપરથી એના ચામુખની પરીક્ષા કરવી, તથા રક્ષસોના નાશ કરે એવો ધૂપ દીપિયાં કરવોવિનાનાં, પોતાં, પવિત્ર અને પાવેલા ઓછીકાં અને પચાસીમાં પાવવાનાં કપડાં (-ચાલો વગેરે) કરવા

ચામુખોનો નાશ કરે એવો ધૂપ

કાકો વિશસ્તઃ શસ્ત્રધ્વપને ત્રિવૃતાન્વિતઃ ।

જ્યતા કાગડાને મારી નાખીને ૨૦ કાગડામાં નસો તર ભેજવીને એવો ધૂપ દેવો ૨૦ સારો છે.

બાળકને શુ શું પહેરાવવું?

જીવત્સદ્ગાદિશુદ્ધોત્થાન

સદા વાલઃ શુભાત્ મળીન્ ॥ ૨૬ ॥

ધારયેદોષધીઃ શ્રેષ્ઠા વાઘ્યમ્ત્રીજીવકાદિકાઃ ।

હસ્તામ્યાં ગ્રીવયા મૂર્ધ્નાં વિદોષામ્સતર્ત વચામ્ ॥ ૨૭ ॥

આયુર્મેધાસ્મૃતિસ્વાસ્થ્યકરી રક્ષોભિરક્ષિणीમ્ ।

બાળકે હમેશા જ્યતા ગેંડા વગેરેના ઘોળામાંથી બનાવેલા શુભ બદરબટ્ટા તથા બાલી, ઈન્દ્રવરુણ, જીવક વગેરે ઉત્તમ ઔષધિ ૧૦૦ ના ખાત કરીને તેો ચામુખ, મેઘા, સ્મરણ્યકિત અને આરોગ્ય આપે એવી તથા રક્ષસોમાંથી ઉગારી લેનારી વજ હાથે, ઝેકમા અને માથે પહેરવી

કાન કયારે અને કેવી રીતે વીધવા?

પદ્મસપ્તમમાસેષુ નીરજસ્ય શુભેઽદિનિ ॥ ૨૮ ॥

કર્ણો દિમાગમે વિધ્યેદ્વાઙ્મદ્ગ્ધસ્થસ્ય સાન્ત્વયન્ ।

જે બાળક નીરાળી હોય તેો છઠ્ઠા, સાતમા કે આઠમા મહિનામાં શુભ દિવસે ધાત્રી (=મા કે ધાવ)ના ખાનામાં બાળકને બેસાડીને એને કલાવીકલાવીને શિયાળો ભેજતા એના બને કાન (વેદો) વીધવા

પ્રાગ્દક્ષિણે કુમારસ્ય મિપગ્ધર્મં તુ યોપિતઃ ॥ ૨૯ ॥

દક્ષિણેન દ્યધસ્ત્ર્વર્ષો પાલિમન્થેન પાણિના ॥

મચ્યતઃ કર્ણપીઠસ્ય ફિચ્છિદ્રજ્ઞાધયં પ્રતિ ॥ ૩૦ ॥

જરાયુમાયપ્રચ્છન્ને રવિરિમ્યત્રમાસિતે ।

ધૃતસ્ય નિશ્ચલં સમ્યગત્ નકરસાદ્ધિતે ॥ ૩૧ ॥

વિધ્યેદ્દૈષકૃતે છિદ્રે સકૃદેવજં લાઘવાત ।

નોખેં ન પાર્શ્વતો નાધઃ

બાળક ઘાલી ન જાય ૨૦ રીતે એને પકડવી રાખીને વેદો જમણા હાથમાં સોય રાખીને ૨૦ને ઘાલા હાથે (બાળકના) કાનની બૃટ પકડીને કાનના નીવડા ભાગની વચમાં જતા ગાંઠ તરફની બાજુએઊંચો જેવા પાતળા પાટથી ઢાકાયેલા, સુર્ધના કિન્નુવી પ્રકાશિત કરાયેલા, લાલ લાખ (અનતા)નું દરુદ કરીને બરાબર નિશાની કરાયેલા, જમણી જા કટાયેલા (=કુદરની) છિદ્ર (=વેધ)માં એક જ વાર, સીધું અને પકડે હાથે લાખ ની નિશાની કરતા નહિ હિંચે, નહિ બાજુમાં કે નહિ નીચે એવી રીતે છાકવો પડે એ જમણા અને છાકવો

પહેલો ગ્રામે કાન વીધવો

(જે ભાગમાં કાન વીધવતો હોય છે ત્યાં બાળક જન્મે ત્યારથી કુદરતી રીતે જ રોક છિદ્ર હોય છે એ છિદ્ર ઉપર ચોર જેવું પાતળું પડ ચાડુ આવેલું હોય તે જગ્યારો પહેલાં લાલ લાખનુ ટપકુ મૂકીને નિશાની કરવી કે જેથી ૨ ધુપાદુ ન વીંધાય એ છિદ્ર ઉપર સુપના પ્રકાશ પડે એ રીતે બાળકને મેસાડવું કે જેથી વીંધતી વખતે રો ભાગ બરાબર દેખાય. બાળક હાલી ન જાય એ રીતે રોને મેસાડવું સોય ઉલટે હાથે પહેલે જ પકડે સીધી સાતસી નીકળે રોવી રીતે કાન વીધવો આડઅવળ વીંધાઈ ન જાય તેની કાળજી રાખવાનું કારણ

શિરોસ્ત્ર દિ સંથિતાઃ ॥૩૨॥

કાલિકામર્મરીરક્તાઃ

કારણ કે ત્યાં (ડીચે) કાલિકા નામની શિરા, (બાજુમાં) મર્મરી નામની શિરા રાત્રે (નીચે) રક્તા નામની શિરા રાત્રેલી છે

તદ્વાધાશ્રાગઠસ્વરા. ॥

સશોકદાહસંસ્ક્રમ્ભમન્યાસ્તમ્ભાપતાનકાઃ ॥૩૩॥

રો શિરાઓ વીંધાય તો કાન લાલ થઈ જાય, પીડા, તાવ, સોજો, બળતરા, બોલી, જમ્યા થઈને સોજો રાખે, મન્યાસ્તભ રાત્રે ૨ પતાનક (નિ ૧૫, ૧૯૫) એટલા રાગ થાય

ઉપરના રોગ થાય તો શું કરવું?

તેષાં યથામર્થે કુર્પોદ્ધિમજ્યાશુ ચિકિત્સિતમ્ ॥

એ રોગોના રોગવાર [બાળક પાંડેને તે ન રોગના ઉપાય જટ કરવા

સ્થાને વ્યધાન્ન કથિરં ન રમ્યાગદિસમ્ભવઃ ॥૩૪॥

સ્થોક ૩૦ થી ૩૧ માં કહેલી યોગ્ય જગ્યાએ કાન વીંધાય તો લાંબી નીકળવું નથી તેમ જ પીડા, રતાશ વગેરે (સ્થોક ૩૨માં, ૩૩માં કહેલા) ઉપદ્રવો થતા નથી

સ્નેહાન્તે સ્વચ્ચતુસ્કૃતં સુત્રં ચાતુ નિધાયયેત્ ॥

આમતેલેન સિન્ધૌષ્ઠ બદલા તદ્દારય ॥૩૫॥

વિષ્યેત્પાલી હિતમુજ સન્ધાયારોઽય સ્થયીયસી ॥

વર્તિસ્ત્રયહાસત્તો રુદ્ધં વર્ધયેત રુદ્ધે. રુદ્ધેઃ ॥૩૬॥

પછી (=કાન વીંધી રહ્યા પછી) ચોપમા પહેલો સ્નેહ ચોપડવા દોઢા કાનના વીંધ્યા પદ્ધતિવલે અને તેના પર કાનુ તેજ મૂક્યા કરવું તે જ પ્રમાણે (સ્થોક ૨૯ થી ૩૧માં માં કહેલી રીતે) જાડી બૂટને આદર નામના યલથી (નું ૨૪ થી ૨૫) વીંધવી

બાળકને પથ્ય ખોરાક ન આપવો પછી (=કાન વીંધ્યા પછી) તરુ દિવસ રહીને જરા વધારે (=દોઢા કરતા જરા વધારે) જાડી (તેલ ચોપડેલી) વાટ કાનમાં (દોરાની જગ્યાએ) સરકાવવી પછી જ્યારે કાન રુદ્ધાઈ જાય ત્યારે ધીમધીમે વાટની જગ્યાઈ વધારતા જવો

ધાવણ ક્યારે અને કેવી રીતે છોડાવવું?

અથેનં જાતદર્શનં ક્રમેણાપનયેત્સ્તાનાત્ ॥

પૂર્વાર્કં યોજયેત્કીરમન્નં ચ લઘુ હૃદ્દહનમ્ ॥૩૭॥

પછી જ્યારે એને દાંત આવ્યા રહે ત્યારે કમેકમે એને ધાવણ છોડાવવું અને આગળ (સ્થોક ૧૯૫, ૨૦માં) કહેલું દૂધ રાત્રે ઉલટું પણ બુલુ કરે એવું અનાજ રોને રાખવું (ધાવણ એકદમ છોડાવી દેવું નહિ, પણ સુ ૩/૪ ઊંચા, ૪૮ માં કહેલા ક્રમસર છોડાવવું)

ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવાના લાકુ

મિયાલમજ્જમધુકમધુલાજસિતોપદેઃ ॥

અપસ્તનસ્ય સંયોજ્યઃ પ્રીણનો મોદકઃ શિશોઃ ॥

વીપનો વાલબિસ્થિલાશંકરાલાજસકુમ્ભિઃ ॥

સન્ધમાહો ધાતકીપુષ્પશંકરાલાજાતપંથ ॥૩૮॥

ચારોળીની મીઠા (=ચારોળી), જેઠીમધ, ખનરની ધાણી અને સાકર, એ ચાર વસ્તુઓની બનાવેલી ધાણી લાડુડી, નાનાં નીલા, એલવી, સાકર, ખનરની ધાણી અને સાણુ, રો પાંચ વસ્તુઓની બનાવેલી ધીપન લાડુડી, તથા ધાવણના દૂધ, સાકર, ખનરની ધાણી, એ ચાર તપીત વસ્તુઓની બનાવેલી સંગ્રાહી લાડુડી (સ્થોક ૩૬માં, ૩૭ પ્રમાણે) ધાવણ છૂટ્યા પછી બાળકને આપવી

બાળકને શરખાં કેવા ઉપચાર કરવા?

રોગાધ્યાસ્ય જયેત્સામ્યેર્થપજેરવિપાદવૈઃ ॥

અગ્ન્યશાત્પયિકાદ્ધૃષ્ટ્યાવેર્ધિરેકં સુતરા ત્વજેત્ ॥૩૯॥

બાળકના રોગો સીમ અને લોભ ઉત્પન્ન ન થાય એવા (=તીક્ષ્ણ ન હોય એવા, બળવાળી ન મૂકે એવા) એવંશથી મટાડવા માટે નાખે એવા કોટકોના વાળ લિપાય બાળે કોઈ પણ પ્રસંગે એને જુલાલ તે ન જ આપવા

પ્રાસયેન્નાવિધેયં તં વ્રત્તં શુદ્ધન્તિ દિ પ્રદાઃ ॥

બાળક કણુ ન માનવું હોય ત્યારે પણ એને ચાત આપવો નહિ (=નિવડાવવું કે ધમકાવવું નહિ), કણુ કે બીનેલા બાળકને ગ્રાહ (ઉ ૨૦, ૩૧ થી ૨૫) વગેરે છે

વદ્ધવાતાત્ પરસ્પશોત્ પાલવેલ્લવનાશ તમ્ ॥૪૦॥

બાળકને એની પાસેથી પસાર થનારના વસ્ત્રની
અપરથી પવન ન આવવા દેવો, બાળકને મન ને પરણું
હોય (=એની સાથે બાળક હળી નગ યું હોય) તેને
બાળકને અડકવા ન દેવો તથા કોઈને બાળકને ઓળંગીને
નવા ન દેવું.

બાળકને પાવાનું ધી

બ્રાહ્મીસિદ્ધાર્થકયચાસારિવાકુલ્લસેન્ધવે : ।

સકળે: સાધિતં પીતં બાહ્યમેધાસ્મૃતિચ્છ્રુતમ્ ॥
આયુષ્યં પાપ્મરક્ષોર્ન મૃતોન્માવનિર્ઘણમ્ ।

બ્રાહ્મી, સરસવ, વજ, સારિવા, ઉષ્ણેટ, સિંધવ
અને પીપર, એ સાત વસ્તુઓના કંકથી સિદ્ધ કરેલું
ધી પીવાથી વાચા, મેધા અને સ્મરસુશકિત આવે છે.
આયુષ્યનો ફાયદો થાય છે, વાયનો અને રક્તસોનો
નાશ થાય છે અને ભૂતેન્માદ (ઉ. અ. ૪) મટે છે.

અર્થગ ધી

વચ્ચેનુલેલામણ્ડલીમણ્ડપુષ્પીશતાવરી: ॥૪૩॥

બ્રહ્મસોમામૃતામાહી: કલ્પકૃત્ય પલાંશિકા: ।

અષ્ટાન્નં વિપચેત્સપિ: પ્રસ્થે ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ॥૪૪॥

તત્પીતં થાન્યમાયુષ્યં ધાસ્મેધાસ્મૃતિચ્છ્રુતમ્ ।

વજ, બાવચી (=મુપેલ બનાવવામાં વાપરે છે તે
બાવચી, નુકમરિયાં નહિ), મંડુકી (મંડુકપર્ણી), ખડ-
બ્રાહ્મી, થંખાવળી, શતાવરી, વરધાણે, હરડે (અથવા
ગળે) અને બ્રાહ્મી, એ કહે છે ચાર ચાર તોલા લઈને
તેના કંક કરીને એ આઠ રંગ (=અરીષ્ઠ)વાળું દૂધ
તોલા ધી અને ધીથી ચારગણું દૂધ, એ દસ વાનાં
લેગાં કરીને પકવેલું ધી પીવાથી ધન્ય થવાય છે,
આયુષ્યને ફાયદો થાય છે તથા વાચા, મેધા, સ્મરસુશકિત
અને ભુદિ આવે છે.

સારસ્વત ધી

અજ્ઞાક્ષીરામયાવ્યોપપાટોમાશિમુસેન્ધવે: ॥૪૫॥

સિદ્ધં સારસ્વતં સર્વિર્બાહ્યેપાસ્મૃતિચ્છ્રુતમ્ ।

બકરીનું દૂધ, હરડે, બોષ (=ચુંક, પીપર અને
મરી), પહાડમૂળ, ઘોડાવજ, સરગવ અને સિંધવ,
એ નવ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું સારસ્વત ધી પાવાથી
વાચા, મેધા સ્મરસુશકિત અને જલશક્તિ મેધા થાય
છે. (=વર્ષે છે).

ચન્દ્રામૃતાશીપન્થ્યાશક્તિનીવેલ્લનાગર: ॥ ૪૬ ॥

અપામાર્ગેણ વ મૃતં સાધિતં મૃતંવદ્યુગે: ।

વજ, ગળે, પટકરો, હરડે, શંખવેલ, વાવડિંગ,
ચુંક અને અગ્રેય એ આઠ વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું ધી

ગુણની બાબતમાં આગળના ધી જેવું (=સારસ્વત
ધી જેવું છે).

શરીર વગેરે બાંધનશ ચાર યોગ

હેમ શ્વેતવચા કુદ્દમકંપુષ્પી સકાશ્વના ॥૪૭॥

હેમ મત્સ્યાક્ષક: શઙ્ઘ: કેઠર્ય: કનકં વચા ।

ચત્વાર યતે પાદોકા: પ્રાશા મધુદૃતપ્લુતા: ॥૪૮॥

વર્ષ લીલા વપુર્મેધાલવર્ણકરા: શુભા: ।

(૧) સોનું, ઘાળી વજ અને ઉપલેટ; (૨)
સોનું અને સુરભ્યુખી; (૩) સોનું, બ્રાહ્મી અને થંખ;
(૪) પલાડી લીમંથે, સોનું, વજ, શ્વેકના એકએક
ચરભામાં કહેવા આ ચાર યોગોને મધ અને ઘીમાં
કાલવીને બનાવેલા પ્રાશ (=ખોરાક, ચાટણું) ને એક
વરસ સુધી ચાટવામાં આવે, તે ને શરીર, મેધા, બળ
અને શરીરનો રંગ આવે છે (સુધારે છે) અને શુભ છે.

વાચા શુદ્ધ કરવાના ઉપાય

બન્ધાયદબહસિન્ધુત્થપધ્યાનાગરદીપ્યકૈ: ॥૪૯॥

શુષ્યતે ધાગ્ધવિર્લિદિ: સકુદ્ધકળગીરકૈ: ॥૫૦॥

વજ, જેદીમંથ, સિંધવ, હરડે, ચુંક, અજમે, ઉપ-
લેટ, પીપર અને છં, એ નવ વસ્તુઓ ધી સાથે
ચાટવાથી વાચા શુદ્ધ થાય છે (=સપ્ત ઉચ્ચાર થઈ
થકે છે.)

સ્ત્વશ્વજ્ઞદયે ષઠે ઉત્તરસ્થાને ચાલોચરણીયો
નામ પ્રયતોડ્યાય: ॥ ૧ ॥

અધ્યાય ૨ ને : બાળકના રોગના

ઉપાય

અયાતો ચાલામયપ્રતિપેદં જ્યાલવાસ્યામ: ।

ફિતિ હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્વય: ॥

નારે હવે રાત્રે બાળકોના રોગ મટાડવાના ઉપાય
સમજાવીયું. એ વિષયમાં અત્રેષ વગેરે માધ્યમો નીચે
પ્રમાણે કીધા ગયા છે.

બાળકોનું વર્ગીકરણ: રોગનું કારણ

ત્રિવિધ: કષિતો ચાલ: ક્ષીરાત્તોભયવર્તન: ।

સ્વાસ્થ્યં તામ્યામદુષ્ટામ્યાં

દુષ્ટામ્યાં રોગસન્મય: ॥૧॥

બાળક ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે: (૧) દૂધ પીને
રોગનારા, (૨) અન્ન ખાઈને રોગનારાં તથા (૩)
દૂધ અને અન્ન બંને ખાઈપીને રોગનારાં. એ બે
(દૂધ અને અન્ન) ચોખ્ખાં હોય તો આરોગ્ય રહે
છે અને એ બે બગેલાં હોય તો રોગ થાય છે.

શુદ્ધ દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
યદદ્ધિરેકતાં યાતિ ન ચ દોપૈરધિષ્ઠિતમ્ ।
તદ્ધિશુદ્ધં પયો

જે દૂધ પાણી સાથે એકરસ થઈ જાય અને તેમાં
દોષો રહેવા ન હોય તે શુદ્ધ દૂધ છે

વાયુથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
વાતાદુષ્ટં તુ પ્લવતેઽન્મસિ ॥૨॥
કપાયં ફેનિલં રુક્ષં વર્ષામિષ્ઠવિવન્ધકૃત્ ।

વાયુથી બગડેલું દૂધ પાણીમાં તરે છે, નરુ,
ફીણવાળું, લૂપું અને અણપેશાબને રોકે એવું હોય છે

પિત્તથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
પિતાદુષ્ણામ્લકડુકં પીતરાજ્યપ્તુ વાદકૃત્ ॥૩॥

પિત્તને લીધે બગડેલું દૂધ ગરમ, ખાટું અને તીવ્ર
હોય છે, પાણીમાં રેડવાથી રોમાં પીળા પીળા વિસ્તેષ્ટ
પડે છે અને રો બળતરા કરે એવું હોય છે

કફથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ
કફાત્સલવર્ણં સાન્દ્રં જલે મજ્જતિ પિષ્ઠિલમ્ ।

કફથી બગડેલું દૂધ જળા ખાટું, ઘટ્ટું, પાણીમાં
નાખવાથી તળિયે ભેસે રોવું અને પિષ્ઠિલ હોય છે
બે અને ત્રણ દોષથી બગડેલા દૂધ(=ધાવણ)નું લક્ષણ

સંસૃષ્ટિર્લેપં સંસંગાત્ ત્રિલિપ્તં સાશિપાતિકમ્ ॥૪॥

બે દોષથી બગડેલું દૂધ એ બે દોષથી ભેગા
લક્ષણવાળું હોય છે અને ત્રણ દોષથી બગડેલું દૂધ
ત્રણ દોષના ભેગા લક્ષણવાળું હોય છે

કયુ અશુદ્ધ દૂધ કયા રોગ કરે?
યથાસ્વલિપ્તં સંત્રિપ્તં જનયત્યુપયોજિતમ્ ।

બાળકને જે દોષથી બગડેલું દૂધ પાવામાં આવે
તે દોષના લક્ષણવાળા રોગ તે કરે છે

કેવી પીડા થાય છે તે થા ઉપરથી સમજવું?
શિશોસ્તીક્ષ્ણમમીશં ચ રોદનાલ્લજ્યેદુગ્ધમ્ ॥

બાળકને તીક્ષ્ણ અને સતત (અથવા વારંવાર)
પીડા થાય છે એ એના રોગ ઉપરથી સમજવું (બાળક
થાડું રોદે છે છાનું રહી જાય છે કે કબેકબ ખાઈને
રો છે વગેરે ચેવાની રીત ઉપરથી બાળકને કેવી
પીડા થતી હશે તે સમજવું)

પીડા કયા થાય છે તે સમજવાની રીત
સ યં સ્પૃશેદ્ બૃથં દેશં યય ચ સ્પર્શનાક્ષમઃ ।

તત્ર વિષાદુર્જનં
જે જગ્યાએ (=જે અવસ્થા ઉપર) બાળક અડકવા

કરે અને જ્યાં બીજા કોઈ એને અડકે તે એનાથી
સહન થાય નહિ તે જગ્યાએ પીડા (=દરદ) થાય છે
એમ સમજવું

મૃદ્ધિં રુઙ્ગં ચાક્ષિનિમીલનાત્ ॥૬॥
હૃદિ જિહ્વોષ્ઠદશનશ્વાસમુદ્ધિનિપીઢનૈઃ ।
કોષ્ઠે વિવન્ધવમથુસ્તનદંશાન્વકૂજનૈઃ ॥૭॥
આધ્માનપૃષ્ઠનમનજટરોન્નમનૈરપિ ।
વસ્તો ગુદો ચ વિષ્ણુસજ્જોત્વાસદિગીક્ષણૈઃ ॥૮॥

(બાળક) ૨ ખેા મીંચી રાખે તે ઉપરથી સમજવું
કે માથામાં પીડા થાય છે, જીભ દબાવે, હોઠ દબાવે,
દાંત બીડી દે, શ્વાસ દબાવે રાત્રે મૂઠી વાળી રાત્રે તે
ઉપરથી સમજવું કે હૃદયમાં પીડા થાય છે, બાળકને
વિબંધ, ઊલટી, (માના કે ધાવના) સ્તનને બંધકું
ભરે, આંતરમાં ગડગડાટ, રાધ્માન, બરડામાંથી વળી
જાય (=ટટ્ટાર ન બેસી થકે) રાત્રે પેટ ફૂલી જાય
રોટલા લક્ષણ ઉપરથી સમજવું કે એને કોઠામાં પીડા
થાય છે, તથા નડિ ૨ ને પેશાબ ન થાય, ભડકે (=ચમકે)
રાત્રિ દિશાઓમાં જોવા કરે એટલા લક્ષણ ઉપરથી જમણું
કે મૂત્રાશયમાં અને ગુદા ભાગમાં (=ગુદામાં ૨ ને
મૂર્જાદ્રિષ્ટમાં પીડા થાય છે)

ઉપાય કોને કરવા ?
અથ ધાત્ર્યાઃ ત્રિયાં કુર્યાપચાદોપં યથામયમ્ ।

ધાવતા બાળકને ધવાવવાની સીને (=માને કે
ધાવને) તે તે દોષ રાત્રે રોગના ઉપાય કરવા

વાયુથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય
તત્ર વાતાત્મકે સ્તન્યે દશમૂલંધ્યદં વિવેત ॥૯॥

અથવાઽમિવચાપાટાકટુફાકુષ્ઠદીપ્યકમ્ ।
સમાર્ગવારસરલલુધિકાલીકાળોપમ્ ॥૧૦॥

તેમાં, ધાવણ વાયુથી બગડેલું હોય તે મારે (કે
ધાવે) ત્રણ દિવસ સુધી દશમૂળનો કપાય પીવે ૮,૯ થા
વિત્રો, વળ, પાટામૂળ, કડું, ઉપવેદ, અલબે, બારણ
મૂળ, દેવદાર, સરવણની છાવ, મીંદીચાવળ (સેના
મુખી), પીપર અને મરી એટલી વસ્તુઓનો કપાય
ત્રણ દિવસ સુધી પીવે.

તતઃ પિષેદન્યતમં વાતધ્યાધિહરં પૃતમ્ ।
અનુ ચાષ્ણસુરામેવં જિગ્ધાંમૃદુ વિરેચયેત્ ॥૧૧॥
વસ્તિક્રમં તતઃ કુર્યાત્સ્વેદાદીં માનિલાપદાન ।

પાણી (ચોથા દિવસથી) ૧૮ થા ૨૧ થા વધુના
તેનને મટારે એવાં થી કઢાં છે તેમાંથી જમે તે એક
જાતનું થી મારે (કે ધાવે) પીનું ત્યાં પડે પાનગી

સુરા પીવી. આ રીતે ધવડાવનારી ઝીનું સ્તોત્ર કર્યા પછી રહેને ડબકો દેશ આપવે. ત્યાર પછી બંધિત આપવી અને વાયુ મટાડે એવું સ્વેદન વગેરે (=સ્વેદન, અભ્યાંગ વગેરે) કરવું.

રાસ્તાજમોદાસરલદેવદાસરજોન્વિતમ્ ॥ ૧૨ ॥

વાલો લિહાદ્ વૃત્તં તૈર્વાં વિપક્વં સસિતોપલમ્ ।

રાસ્તા, અભ્યાંગ, સરલવૃક્ષ અને દેવદાર એ ચારનું કપડછાણ (પરજાણ) ચૂર્ણ ધોખાં કાવવીને એ ધી અથવા ગે ચાર (=રાસ્તા વગેરે) વડે સિદ્ધ કરેલું અને સાકર ભેળવેલું ઘી બાળકને ચટાડવું.

પિત્તથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય

પિત્તદુષ્ટેડમૃતામીરપટોલીનિમ્બચન્દનમ્ ॥૧૩॥

ધાત્રી કુમારચ પિવૈત્ કવાથયિત્વા સસારિવમ્ ।

અથવા ત્રિકલામુસ્તામૃતનિમ્બકદુરોદિનીઃ ॥૧૪॥

સારિવાદિ પટોલાદિ પદ્મકાદિ તથા ગળમ્ ।

પિત્તથી ધાવણ બગડ્યું હોય તે માએ (કે ધાવે) અને બાળકે ગળા, થતાવરી, પટોળ, લીમડો, મુખડ અને સારિવા એ છ વસ્તુઓને કવાથ પીવે; અથવા ત્રિકુળા, મોઘ, કરિયાનું અને કડુ રે ચાર વસ્તુઓને કવાથ પીવે; અથવા સારિવાદિ ગણુનો, પટોલાદિ ગણુનો કે પદ્મકાદિ ગણુનો કવાથ પીવે.

દૃઢાન્યેભિશ્ચ સિદ્ધાનિ

પિત્તઘ્નં ચ વિરેચનમ્ ॥ ૧૫ ॥

દીર્ઘાશ્મયજ્જલેપાદીન ચુકયાત

તથા એમનાથી (=સારિવાદિ, પટોલાદિ અને પદ્મકાદિ ગણુથી) સિદ્ધ કરેલા ઘી પાવા, પિત્ત મટાડે એવું વિરેચન આપવું અને ઠંડા (=ઠંડક કરે એવા) અભ્યાંગ, લેપ વગેરે કરવા.

કફથી બગડેલા ધાવણ માટે કરવાના ઉપાય

સ્લેષ્માત્મકે યુગ્મઃ ।

યથચાક્ષસ્તિથવયુતં કુમારં પાયયેદ્ મૃતમ્ ॥૧૬॥

સિન્ધૂત્થપિન્ધલીમદ્રા, પિષ્ટેઃ ક્ષોદ્રપૃતૈરથ ।

રાઠપુણ્યેઃ સ્તનો લિમ્બે-

ચ્છિદ્રોઽથ દશનચ્છદો ॥ ૧૭ ॥

સુલભેયં ચમેદ્રાલઃ

પણ ધાવણ કફથી બગડ્યું હોય તે બાળકને લઘી-મધ અને સિંધવ ભેળવેલું ઘી પાવું, અથવા સિંધવ અને પીપર ભેળવેલું ઘી પાવું. પછી ચીંદળનાં ફલને લસોટીને એમાં મધ ભેળવીને માનાં (કે ધાવનાં) રાનો ઉપર અને બાળકના દાંતનાં પેડાં ઉપર લેપ કરવે.

એમ કરવાથી બાળકને દુઃખ થયા વિના ઊંઘથી થાય છે તીક્ષ્ણધાત્રીં તુ વામયેત્ ।

પણ ધવડાવનારી ઝીને તે ઊંઘથી કરાવે એવાં તીક્ષ્ણ દુષ્પ્રોથી ઊંઘથી કરાવવી.

અથાચરિતસંગર્ગમુસ્તાદિ ક્વથિતં પિવેત્ ॥૧૮

તદ્વસતગરપૃથ્વીકામુરવાચકલિક્કાન ।

અથવાડતિવિષામુસ્તમહાપ્રત્યાપંચકોલકમ્ ।

ત્યાર પછી સંસર્જનનો કમ પૂરો કરીને માએ (કે ધાવે) મુસ્તાદિ વગેરેના કવાથ પીવે; અથવા તગર, હિંગુપુત્રી, દેવદાર રહેને ઇન્દુલપ એ ચાર વસ્તુઓને એ ન પ્રમાણે (=કવાથ કરીને) પીવી; અથવા અતિ-વિષની કળી, મોઘ, ઘોડાવળ અને પંચકોલ એટલી વસ્તુઓને કવાથ પીવે.

ત્રણે દોષથી બગડેલા ધાવણથી થતો કોરાવસક રોગ

સ્તન્યે ત્રિદોષમલિતૈર્વર્ગન્ધ્યામં જલોપમમ્ ।

વિવલ્લમચ્છં વિચ્છિન્નં ફેનિલં લોપયેદ્યતે ॥૨૦

ઘઠજ્ઞાનાવ્યધાવર્ણ, મૂર્ચ પીતં સિતં ઘનમ્ ।

ઘ્વરાચકત્ત્વદ્વર્દિ-

શુષ્કોદ્ધારવિઘ્નમ્ભિકાઃ ॥ ૨૧ ॥

અન્નમજ્જોડ્ધવિશેષઃ કૂજનં વેપથુર્મમઃ ।

પ્રાણાશિમુલપાકાચા

જાયન્તેડ્યેડપિ તં ગદમ્ ॥૨૨॥

ક્ષીરાલસકમિત્યાહુરત્યથં ચાતિદારુણમ્ ।

ધાવણ ત્રણે દોષ કોપવાથી બગડ્યું હોય તે બાળકને ગંધાતા, કાચા પાણી જેવા, વિબલ (=વિભંધવાળા), નૂટકનૂટક (=કંકરકંકર), જાતજાતની પીડા સાથે અને જાતજાતના રંગના અણ વાથ છે; પેશાબ પીળો, ઘણો, અને રજા જેવો થાય છે; તાવ, અરુચિ તરસ, ઊંઘથી, સૂકા ચોક્કાર, બગાસાં, થીર નૂટે, થીરનો વિશેષ થાય, આંતરગ્રામં ગડગડત થાય, કંપ ફેર, નાક, આંખ, અને મોં પાકે વગેરે તથા બીજા પણ એવા રોગો થાય છે. આને કોરાવસક રોગ કહે છે. એ માટે નાખે એવો અને બહુ ભયંકર છે.

કોરાવસકનો ઉપાય

તત્રાણુ ધાર્યાં વાલે ચ ધમનેનોપપાદયેત્ ॥૨૩॥

તેમાં (=કોરાવસક રોગમાં) માને(કે ધાવને)

અને બાળકને (પહેલું) વમન કરાવવું.

વિહિતાયાં ચ સંસર્ગ્યો પચાદિ યોજયેદ્રણમ્ ।

નિષાદિ વાડ્યયા માત્રી-

પાદાતિકાપનામાયાન્ ॥૨૪॥

ત્યાર પછી વિસર્જનનો ક્રમ પૂરા કરાવીને વચ્છાદિ ગણુનો કવાથ પાવો, અથવા નિશાદિ ગણુનો કવાથ અથવા આતિથિની કળી, પહાડમૂળ, કડુ, મોથ અને ઉપલેટ, એ પાચ વસ્તુઓનો કવાથ પાવો.

મગરોડું ધાવણ સુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધ

પાટાશુષ્કમૃતાતિકતિકાદેવાદ્યસારિવાઃ ।

સમુસ્તન્મૂર્વેન્દ્રયવાઃ સ્તન્યદોષહરાઃ પરમ્ ॥૨૯॥

પહાડમૂળ, સુંઠ, ગળી, કરિયાતુ, કડુ, દેવદાર, સારિવા, મોથ, મોરવેલ, અને ઇન્દ્રવ એ (દસ) ધાવણ ના દોષને ઉત્તમ રીતે મટાડે છે

અનુવન્ધે યથાવ્યાપિ પ્રતિકુર્વતિ કાલવિત્ ।

આટલુ કરવા છતાં પણ જે સીરાવસક રોગ ચાલુ રહે તે સમયસુચક વેદો સીરાવસકમાં થતા તે તે રોગોના જુદા જુદા (=રોગવાર) ઉપચાર કરવા

બાળકને દાંત આવે તેને બીધે કયા રોગ થાય ?

દન્તોદ્ગ્રેદ્ય રોગાણાં સર્વેપામપિ કારણમ્ ॥૨૬॥

વિરોધાક્ષરવિદ્ભેદકાસચ્છાદિશિરોરુજામ્ ।

અભિખ્યન્દસ્ય પોથકયા વિસર્પેસ્ય ચજાયતો ॥૨૭॥

બાળકને દાંત આવે તેને બીધે બધાંય રોગો થઈ શકે છે, પણ ખાસ કરીને તાવ, ઝાડ, ઉષ્ણ, માથાના રોગ, અભિ આવે, પોથકી (ઉલ્કા, લા) અને રતવા એટલા રોગો થાય છે

પૃથ્થક્કે ચિદાલાનાં વર્ધિણાં ચ શિલોદ્રમે ।

દન્તોદ્ગ્રેદ્યે ચવાલાનાં ન હિ કિંચિદ્ન વ્યયતે ॥૨૮॥

બિલાડીઓને કોડા ફૂટે ત્યારે, મોશોને (માથાની) કલગી નીકળે ત્યારે અને બાળકોને દાંત ફૂટે (આવે) ત્યારે એમનું રોકે રાગ ન દુખે એવું હોતું નથી (=અગેઅગમા પીડા થાય છે)

દાંત આવે તેના રોગ મટાડવા શું કરવું ?

યથાદોષં યથારોગં યથોદ્રેકં યથામયમ્ ।

વિમન્ય વેશકાલાદીસ્ત્રય યોગ્યં મિપગ્જિતમ્ ॥

કોષેના દોષ મટે એવું, યથેલા રોગ મટે એવું, જે દોષની બહુ જ વૃદ્ધિ થઈ હોય તે શમે એવું અને જોખમવિનાશનું (=નુકસાન ન કરે એવું) એટલું દેહ, કાળ વગેરેનાં (=દેહ કાળ, સત્ત્વ, તાત્ત્વ અને પ્રકૃતિઓ) છૂટોછૂટો વિચાર કરીને કરવું

બાળકોને દવા મોટા જેવી પણ થોડી આપવી

ત एष दोष दृष्याद्य ज्वराद्या व्याधयद्य यत् ।

અતસ્તદેવ ભેષજ્યં માત્રા ત્વસ્ય કનીયસી ॥૩૦॥

સૌકુમાર્યાલ્પકાયત્વાત્ સર્વાન્નાનુપસેવનાત્ ।

(મોટાના રોગમાં અને બાળકોના રોગમાં) દોષો, દૂષો અને તાવ વગેરે રોગો એના એ જ હોય છે, તેથી દવા પણ (મોટા અને નાના બંનેને) એની એ જ હોય છે, પણ બાળકને આપવાની દવાની માત્રા (માપ) મોટા કરતાં પ્રમાણમાં ઓછી હોય છે, કારણ કે બાળક બહુ નાજુક હોય છે, એનું શરીર નાનું હોય છે અને એ બધી જાતના અન્ન ખાઈ શકતું નથી.

સ્નિગ્ધા પચસદા વાલા ધૃતક્ષીરનિષેવણાત્ ॥૩૧॥

સઘસ્તાન્ વમનં તસ્માત્ પાયયેન્મતિમાન્ મૃદુ ।

બાળકો ઘી અને દૂધ ખાઈને રહેતા હોવાથી એ (=બાળકો) સદા સ્નિગ્ધ હોય છે તેથી બુદ્ધિસાગી વેદો એમને ઊંઘટી કરાવે એવું હજીવું એટલું તરત પાવું

કયા બાળકને કયારે ઊંઘટી કરાવવી ?

સ્તન્યસ્ય તૃપ્તં વમયેત્ ક્ષીરક્ષીરાન્નસેવિનમ્ ॥૩૨॥

દૂધ (=ધાવણ)ભરે રહેતા કે થોડા ધાવણ અને થોડા અન્નભરે રહેતા બાળકને ધવડાવીને તૃપ્ત કર્યા પછી એને ઊંઘટી કરાવવી

પીતવન્તં તન્નું પેયામન્નાદં ઘૃતસંયુગ્મમ્ ।

એકલા અન્ન (=ધાવણ સિવાયના ખોરાક)ભરે રહેતા બાળકને ઘી નાખેલી પાતળી પેષા પિવડાવીને પછી એને ઊંઘટી કરાવવી

બાળકને કઈ કયા કરી શકાય ?

યસ્તિ સાધ્યે ચિરેકેળ, મર્શનં પ્રતિમર્શનમ્ ॥૩૩॥

યુગ્ધ્યાદિરેચનાદીસ્તુ ધાત્ર્યા પચ યથોદિતાન્ ।

જુલાબ આપવાથી મટે રોવા રોગમાં બાળકને બલિ આપવી, મર્શ નરસથી મટે એવા રોગમાં બાળકને પ્રતિમર્શ નરસ આપવું, પણ કદા પ્રમાણેના વિરેચ વગેરે તો મા કે ધાવણ જ ૨૫વા (ધાવણ બાળકને નહિ.)

ધાવણના દોષ સુધારનારાં ઉત્તમ ઔષધો

મૃવાંબ્યોપવરાકોલજમ્બૂત્વકુદાસ્તપંચાઃ ॥૩૪॥

સપાટા મધુના લીલાઃ સ્તનદોષહરાઃ પરમ્ ।

મોરવેલ, ત્રિકટુ, ત્રિફળા, મોરની છાલ, જનુની છાલ, દેવદાર, તરતર અને પહાડમૂળ એ દોષને યથ સાધે ચાટવાથી ધાવણના દોષ ઉત્તમ રીતે મટે છે

દાંત આવતાં દુખ ન થાય તેના ઉપાય

દન્તપાલીં સમધુના જ્વૈનં પ્રતિસારયેત્ ॥૩૫॥

પિપ્પલ્યા ધાતકીપુષ્પ્યાત્રીફલદૃતેન ચા ।

પીપરના યુદ્ધિને ૨૫વા ધાવણના દૂધના અને

આમબાના યુરુને મધમાં કાઢવીને દાતના પેદા ઉપર
હલકે હાથે ઘસવું

લાવતિત્તિરિવલ્લરરજઃ પુષ્પરસજ્જતમ્ ॥ ૩૬ ॥
કુત્ત કરોતિ બાળાનાં દન્તકેસરવનુસમ્ ।

લાવાના અને તેતરના માંસની સુકવણીના યુરુને
મધમાં કાઢવીને પેદા ઉપર હલકે હાથે ઘસવાથી બાળ
કોનું મો એકદમ દાંતફાંટી કેસરવાળુ બની જાય છે
(=કળી જેવા દાંત એકદમ આવવા માટે છે)

વચાન્નિવૃહતીપાઠકફુકાતિવિવાધનૈઃ ॥ ૩૭ ॥
મધુરિચ્છ ઘૂતે સિદ્ધં સિદ્ધં દશનજન્મનિ ।

૧૬૪, બિલી ભોરિગણી, બેલી ભોરિગણી, પહાડમૂળ,
કંડુ, અતિવિષની કળી, મોથ રાત્રે મધુર વર્ણના દ્રવ્યો
થી સિદ્ધ કરેલું ઘી વિષરાવવું રો બાળકના દાંત સ્વચ્છ
માટે સમબાણ રીપષ છે

દાંત આવતા થયેલા રોગના ઉપાય

રજ્જમીદારસરલધ્રેયસીવૃહતીઝપમ્ ॥ ૩૮ ॥
પૃથ્વિપર્ણી શ્વતાઘ્ના ચ હોદં માશિકસપિપ્પા ।
પ્રહ્ણીદીપનં શ્રેષ્ઠં માસતસ્પામુલોમનમ્ ॥ ૩૯ ॥
અતીસારજ્વરશ્વાસકામલાપાણ્ડુકાસનુત્ ।

પાલસ્ય સર્વરોગેષુ પૂજિતં વલ્લર્બદમ્ ॥ ૪૦ ॥
હળદર, દેવદાર, સરલપુષ્પ, ગળ્પીપર, બિલી
ભોરિગણી, બેલી ભોરિગણી, સમેરેલા, સુવા રો આદ
વાના ભેગા કરીને મધ રાત્રે ઘી (ભેગા) સાથે ચાટવું
તે ગ્રહણીમા ઉત્તમ દીપન કરનાર રીપષ છે, વાયુને
રાનુલેખ કરે છે, ર તિસાર, તાવ, શ્વાસ, કમળેદ, પાંડુ
રોગ અને ઉષ્ણ મગડે છે, બાળકના બધા રોગોમાં
પૂજાયેલું (=ઉત્તમ) રીપષ છે તથા બળ રાત્રે શરીર
માં રગ રંગે છે

સમજ્ઞાપાતકીરોઘ્નકુદ્વલ્લદ્વલ્લદ્યૈઃ
મહાસહાદ્રુસહામુદ્રવિલ્વશાલુમિઃ ॥ ૪૧ ॥
સકાર્પાંતીકલેક્ષોયે સાધિતૈઃ સાધિતં વૃતમ્ ।
શ્વીરમસ્તુયુષં દન્તિ શીઘ્રં દન્તોદ્ભવોદ્ભવાન ॥ ૪૨ ॥
વિવિધાનામવાનેતત્ત્વૃદ્ધકાશ્યપનિમિતમ્ ।

રિસામણી, પાવડી, લોપર, મોથ, બદા, ર.તિબલા,
મહાસહા, મુદ્રતહા, મગ, કાચા રાત્રે નાનાં બીલા
અને કપાસિયા, એ અડિયાર ઔષ્ધને પાણીમાં સાધીને
(=કવાય કરીને) એ કવાયથી સિદ્ધ કરેલા ઘીમાં દૂધ
અને મરતુ ભેળવીને બાળકને રાપવાથી દાંત આવતાં
થયેલા અતઃપ્રવૃત્ત રોગો તરત મટી જાય છે સ્વા ઘી
પુદ્ધ કરાયે બનાવેલું છે (=ચોપી કાઢેલું છે)

દન્તોદ્ભવેષુ રોગેષુ ન બાલમતિયન્વયેત્ ॥ ૪૩ ॥
સ્વયમપ્યુપશામ્યન્તિ જાતદન્તસ્ય યદ્ભવાઃ ।

દાંત સ્વપાને કારણે થયેલા રોગોમાં બાળક પાસે
બહુ પરેશ પળાવવી નહિ કારણ કે બાળકને દાંત
ફૂટવા પછી એ રોગો આપોરતપણે મટી જાય છે

બાળક સુકાવાનું કારણ અને તેના ઉપાય

અત્પ્રહઃસ્વપ્રશીતામ્બુસ્તૈષ્મિકસ્તાન્યસેવિનઃ ॥

શિશોઃ કષેન રક્ષેપુ સ્રોતઃસુ રસવાહિણુ ।

અરોચકા પ્રતિશ્યાયો ઝવરઃ કાસઞ્ચ જાયતે ॥

કુમારઃ શુષ્યતિ તતઃ જિઘ્ઘશુક્લમુલેક્ષણઃ ।

દહાડે બહુ ઊંઘનાર, ઠંડુ પાણી પીનાર અને કફ
વાળું પાણ્ય ધાવનાર બાળકના રસ વહેનારા સ્રોતો પુરાઈ
જવાથી બાળકને રાસિ, સળેખમ, તાવ અને ઉષ્ણ
વાય છે તેથી બાળક સુકાઈ જાય છે તથા રોગો મા
રાત્રે રાત્રે સ્નિગ્ધ રાત્રે ઘોળા થઈ જાય છે

સૈન્ધવવ્યૂપશાઠ્ઠૈષ્ટાપાઠાગિરિકદમ્બકાન્ ॥ ૪૬ ॥

શુષ્યતો મધુસર્પિર્ન્યામિદ્ધવાદિયુ યોજયેત્ ।

સુકાતા બાળકને અરુચિ વગેરે (રાસિ, સળેખમ,
તાવ રાત્રે ઉષ્ણ રોટલા) રોગ થયા હોય તમા સિંધવ,
ત્રિકટુ, ભારગી, પહાડમૂળ રાત્રે ગિરિકદબ (=ભેય
કદબ) રોટલા ઔષધ મધ રાત્રે ઘી સાથે ચટાડવા
અશોકરોહિણીયુક્ત પચ્ચકોલં ચ ઘૃણિતમ્ ॥ ૪૭ ॥

વદરીધાતકીધાત્રીર્જ્જ્વાલા સર્પિપા કૃતમ્ ।

રાત્રે કડુ સાથે પચ્ચકાવનું યુરુ રાત્રે મોર, પાવડી
રાત્રે સમબાણ રો રાત્રે યુરુ ધીમા કાઢવાનું ચટાડવું

સ્રોતોને શુદ્ધ કરનાર ઉત્તમ ઘી

સ્થિરાવચાન્નિવૃહતીકાકોલીપિપ્પલીનતૈઃ ॥ ૪૮ ॥

નિન્જુલોત્પલવર્ષામૃભાગ્નિમુક્તૈઃ કાર્પિકૈઃ ।

સિદ્ધં પ્રસ્થાધૈમાજ્યસ્ય સ્રોતસા શોધનં પરમ્ ॥

સમેરેલા, વડ, બેલી ભોરિગણી, બિલી ભોરિગણી,
કકોલી, પીપર, તગર, નેતર, કાળું કમળ, સાટોડી,
ભારગી રાત્રે મોથ રો દરેક રોક રોક તોલા લઈને
એ બધાથી સિદ્ધ કરેલું રાત્રે પ્રસ્થ ઘી સ્રોતોને શુદ્ધ
કરનાર ઉત્તમ ઔષધ છે (ઘી બનાવવાનાં માપ
આપ્યાં છે, ચાટવાનું માપ દેશ, કાલ, ઉંમર વગેરેને
આધારે નક્કી કરવું)

સિન્ધાચગન્ધાસુરસાકળાગર્ભ ચ તદ્ગુણમ્ ।

રૈંગણી, અગ્નિગંધ (=અગ્નિ), તુલસી અને પીપર
એ ચારના કંકડો સિદ્ધ કરેલા ઘીના પાણ્ય એ જ શુદ્ધ છે
(=સ્રોતોને શુદ્ધ કરે છે.)

શરીર સુખાનું લેખ તેના ઉપાય
યદ્યાદ્ધાપિપ્પલીરોધપદ્મકોત્પલચન્દનૈઃ ॥૫૦॥
તાલીસસારિવાભ્યાં ચ સાધિતં શોષજિદ્ધૂતમ્ ।

જેઠીમધ, પીપર, લોધર, પીળુ કમળ, કાળું કમળ,
સુખડ, તાલીસપત્ર રાત્રે સારિવાથી સિદ્ધ કરેલું ધી
શરીર સુખાવધી રોગને મટાડવામા ઉત્તમ છે.

શૂક્ષ્મમૃદુલિકાભાગીંપિપ્પલીદેવદારભિઃ ॥૫૧॥
અશ્વગન્ધાદિકાકોલીરાક્ષર્ષભકજીયકૈઃ ।

શૂર્પર્ણીવિઢફૈશ્વ કલ્કિતઃ સાધિતં ઘૃતમ્ ॥૫૨॥
શશોત્તમાક્ષનિર્ઘૃતે શુષ્પતઃ પુષ્કિલપરમ્ ।

કકડાશીંગ, પાણીમા ઊગતુ જેઠીમધ, બારગમૂળ,
પીપર, દેવદાર, રાસગંધ, કકોલી, શીયાકોલી, રાત્રા,
ન્દમલક, છવક, શૂર્પર્ણી (અમુદ્ગર્ણી અને માપ
ર્ણી) રાત્રે વાવડિંગ રોટલા રોપધાના કડકવડે
સસલાના માથાના કવાથમા સિદ્ધ કરેલું ધી સુખામા
માણસને પોષણ આપનાર ઉત્તમ રોગધ છે

ઘવાચય.સ્થાતગરકાયરથાચોરકઃ શૂતમ્ ॥૫૩॥
યસ્તમૂરસુરાભ્યાં ચ તેનમમ્યક્ષનૈ હિતમ્ ।

વજ, આમળા, તગર, હરદે અને ગંઢોનાના કડક
વડે બકરીના મૂત્ર અને સુરામા પકવેલું તેવ શરીર ચોળવા
માટે ઉત્તમ છે

લાક્ષાદિ તેવ (અરેશ્વરના તેવ)
લાક્ષારસસમં તૈલપ્રસ્થં મસ્તુ ચતુર્ગુણમ્ ॥૫૪॥
અશ્વગન્ધાનિશાદારકૌન્તીકુણ્ડલચન્દનૈઃ ।

સમૂર્વાતોદિપીરાસ્નાશતાદ્રુવામધુકૈઃ સમૈઃ ॥૫૫॥
સિદ્ધં લાક્ષાદિકં નામ તૈલમમ્યક્ષનાદિદ્રમ્ ।

ઘલ્યં જ્વરક્ષયોન્માદશ્વાસાપસ્મારયાતનુત્ ॥૫૬॥
યક્ષરાક્ષસમૃતઘ્નં ગમિણીનાં ચ શસ્ત્યતે ॥

એક પ્રસ્થ લાક્ષારના, એક પ્રસ્થ તેવ અને ચાર
ગણે મસ્તુ એ ત્રણમાં અતગંધ, ઘણદર, દેવદાર,
રેણુકાજીર, ઉપવેટ, મોચ, સુખડ, મેરવેલ, હરદે, રાત્રા,
સુવા, જેઠીમધ, રો બાર રોપધી તરખે બાને (કરપા
અ ૬ મા કહેવા માપમા) લઈને રોગે કડક નાખીને
પકવેલું તેવ લાક્ષાદિ તેવ કહેવાય છે ૨૫ તેવ શરીરે
ચોળવાથી બધા રોગે છે, તાવ, તથા, આપ્તમ, આત્મ,
વાઈ ૨ ને વાયુ મટે છે, ગત, તપન રાત્રે ભૂતના
નાથ થાય છે અને તનબાંધે રોગે માટે ઘણું સાબ છે

બાજકના ઉપરત, તાવ અને ઊલટીના રોગમા ઉપાય
મધુનાડતિવિયાશૂક્ષાપિપ્પલીહૃદયેચ્છિદ્યમ્ ॥૫૭॥
પક્ષા વાડતિવિયા કાસજ્વરચ્છદિરપદુતમ્ ।

ઉપરત, તાવ અને ઊલટીઓથી પીડાતા બાજક-
ને અતિવિષની કળી, કકડાશીંગ અને પીપર એ ત્રણે
મધ સાથે ચટાડવાં અથવા એકલી અતિવિષની કળી મધ
સાથે ચટાડવી

ધાવણની ઊલટી થઈ જતી લેખ તેના ઉપાય
પીતં પીતં ચમતિ યઃ સ્તન્યં તે મધુસર્પિણા ॥૫૮॥

દ્રિયાતર્તકીકલરસં પશ્ચકોલં ચ લેહયેત્ ।

પિપ્પલીપશ્ચલવળં કૃમિજિત્પારિભ્રકમ્ ॥૫૯॥

તદ્વલ્લિષ્ઠાતથા વ્યોધં મર્પીં ચા રોમચર્મણામ્ ।

લમતઃ શલ્યકશ્વાધિદ્વોધક્ષશિશ્વિજન્મનામ્ ॥

જે બાજક ધાતીધાવીને ઊલટી કરી નાખતું લેખ
તેને (૧) ઊભી ભોરિંગણી, બેઠી ભોરિંગણી ૨૦ બનેને
સ્પર્શ અને પચકોલ મધ અને ધી સાથે ચટાડવા, (૨)
પીપર, પાચ લવણ, વાવડિંગ રાત્રે બકાવન લીમડ
રોટલા વાના મધ રાત્રે ધી સાથે ચટાડવાં, તથા (૩)
શલ્ય જનની શાદુડી, શાદુડી, સાકો, ટીંછ અને મોર એ
પાચ પ્રાણીઓમાંથી જેનાં મળી શકે તેનાં વાળ અને
ચામડીની મધી રાત્રે ત્રિકટુ મધ રાત્રે ધી સાથે ચટાડવાં

ઊલટી મટાડવાના ઉપાય
સદિરાશુંનતાલીસકુણ્ડચન્દનજે રસે ।

સક્ષીરં સાધિતં સર્પિર્ધમધું વિનિયચ્છતિ ॥૬૦॥

ખેર, સાદક, તાલીપત્ર, ઉપવેટ અને સુખડ
રો પાચ રોપધના કવાથમા દૂધ ૨ ને ધી નાખીને તિલ
કરેલું ધી ઊલટીને મટાડે છે

[હનુમૂલગતો વાયુદન્તદેશસ્થિગોચરઃ ।

યદા શિશોઃ પ્રકુપિતો

નોત્તિઘ્નન્તિ તદા દિગ્ધા ॥૬૧॥

યક્ષાશિનો યાતિકસ્ય ચાલયત્યનિઃ શિગા ।

હન્યાશ્રયાઃ પ્રમુજસ્ય દન્તાઃ

શબ્દ કરાંત્યતઃ ॥૬૨॥

બાજકના જડનાના મૂળમા રોટલા, દાંતની જડના
ના લાક્ષમા ફરેતો વાયુ જ્યારે ઝેરે છે, ત્યાર નાખને
દાંત આવતા નથી. રૂપ ખાનાર, ઘાત અને ઉલટા
બાજકનો વાયુ જડનાને આશ્રયે રોકી દિશરને
લાગે છે અને તેથી દાંત વડે બાજક કરે છે (દાંત
ખખટે છે)

સદન્તો ઝાયતે યસ્તુ દન્તાઃ પ્રાગ્ધસ્ય ચોત્તગા ।

કુચીત તસ્મિન્નુત્પાતે શાન્તિં તે ચ દિગ્ધાતયે ॥૬૩॥

દધાન્મદક્ષિણે ઘાલં નૈગમયં ચ પૂજયેત્ ।

જે બાજક દાંત સાથે જા જાને નાત તે બાજક

ના ઉપવા દાત પહેલા રૂવે તે (તે બાળકના) તે ઉપવાતમા થાતિક્ષિા કરવી, તે બાળક દક્ષિણ સાથે બ્રાહ્મણને રનાથી દેવુ રાતે નેગરે (ઉ ૩/૧૪) નામ ના ગ્રહની પૂજા કરવી.

તાલુકટક (=ગળુ પડવુ)

તાલુમાંસે કફઃ મુદ્રઃ કુરુતે તાલુકળટકમ્ ॥૬૩૨
તેન તાલુપ્રદેશસ્ય નિમ્નતા મૃદ્ધિ જાયતે ।

તાલુપાતઃ સ્તનદ્રેષઃ

કુક્ષ્યાત્પાને શકુદ્વદ્રવમ્ ॥ ૬૩૩ ॥

ત્વદાસ્યકળ્પવશિરુજા મીવાનુર્ધરતા વમિ ।

(ગળુ વગેરે ખાવાપીવાથી) તાળવાના આસન્ય કોપેલા કક તાલુકટક નામનો રાગ કર છે ૨ ને લીધે માથામા તાળવાની જગ્યાએ ખાતે ખડે છે, તાળુ (=ગળુ) પડે છે, બાળકને ધાવવાનું મન થતું નથી, ધાવતા કુખ થાય છે, પાનીમા ઝાડા થાય છે, નરમ થાય છે, મોમા ખણુજ રાવ છે ૨ જામમાં પીડા થાય ડાક ટકાર રહી શકતી નથી (ડાક લબડી પડે છે) અને ઊલટી થાય છે

તાલુકટકના ઉપાય

તત્પોત્કિષ્પ્ય ચવશ્ચરશૌદ્રામ્યા પ્રતિસારયેત્ ॥૬૩૪
તાલુ તપ્તલ્પનાશુષ્ઠીગોશકુદ્રસસૈન્ધવઃ ।

તુમા (=તાલુકટક રોગમા) બાળકનું તાળુ ઊંચુ દબાવીને (ઊંચુ કરીને) તાળવ જવખાર અને મધ ઘસવાં તથા પીપર, મૂઠ, ગાળના છાણના રસ રાત્ર સૈન્ધવ એ ચાર ભેગા કરીને તાળવે ઘસવા

શુક્લવેરનિશામુક્કં કલ્પિતં વટપલ્લવૈઃ ॥૬૩૫
વદ્ધ્યા ગોશકૃત્વા રિપ્તં કુક્કુલે સ્વેદયેતત ।

૨ ૬૬, ૬૩૬૨ ૨ ને બાળક રો ત્રણના ડકને વડનાં પાદડામા બાળીને રોના ઉપા છાણુના લેપ કરીને રોન કુકુલમા (શુ ૬/૧૧૧) થેકનું (=બાકુનું, પકવનું) પછી રોના રસ નિચાવીને રો રસ રોના (=બાળકના) તાળવા ૨ ને મોં પર ચોપડવા અને બને ૨ તાળક રો રસનાં લીપાં મૂકવા

હરીતકીવચાકુક્કલકં માશિકસયુતમ્ ।
પીત્વા કુમારઃ સ્તન્યેન મુચ્યતે તાલુકળટકાટા ॥

હરદે, વજ અને ઉપલેટ રો ત્રણના ક કમા મધ મેળવીને એ કક ને બાળક ધાવણ સાથે પીએ તા તાલુકટક રોગ મટે છે

અહિપૂતન રોગ કોના બીજા નામ

મળોપલેપાત્સ્વેદાદ્યા ગુદે રક્તકકોદ્રવઃ ।

તામ્નો વ્રણોન્નતઃ કળ્પમાનઃ જાયતે મૃત્યુવદ્રવઃ ॥૬૩૬

દેવિત્તં માતૃકાદોપં વદન્ત્યન્યેઽહિપૂતનમ્ ।

પૃથ્વર્યુગુદકુટ્ટં ચ દેવિચિત્તં તમનામિકમ્ ॥ ૭૦ ॥

ગુમા મળ લપેટાઈ જવાથી કે ગુદાને તાપ લાગવાથી (=ચેકાવાથી) ગુદામાં લોહી અને કકને લીવ થયે તામાવણે, ખણુજ રાવે રોવે, ખણુ ઉપ દ્રવાવાળો પ્રણુ રાત્ર થાય છે કટલાક રોને માતૃકલોપ કહ છે, બીજા કટલાક રોન અિપૂતન પૃથક ૨ ન ગુ કુટ્ટ કહે છે ૨ ને કટલાક રોને ૨ નામિક કહ છે

અહિપૂતનના ઉપાય

તત્ર ધાત્યા પય શોઘ્યં પિત્તપ્લેમ્હરોપયૈ ।

રોમા (=અહિપૂતન રોગમા) પિત્ત ૨ ને કક મગડ ૨ વા રોપવાથી ધવડાવનારી સીનું ધાવણ રુપરુ

જૃતશીતં ચ શીતામ્બુ ચુકવન્તરપાનકમ્ ॥૭૧॥

સર્શોદ્રાતાર્શ્યશીલેન વ્રણં તેન ચ લેપયેત્ ।

ત્રિફલ્ગવદરીપ્તશ્લક્ષ્વકવાથપરિપેચિતમ્ ॥૭૨॥

કાસીસરોચનાનુત્થમનોદ્ધારસાક્ષને ।

લેપયેદમટપિષ્ઠિયાં જ્વળિતિર્વાઽવજ્વર્ણયેત્ ॥ ૭૩ ॥

સુશ્લક્ષ્ણરથવા યદીશક્તૈર્સૌધીરકાક્ષને ।

સારિવાશક્ત્તાભિમ્યામસનસ્ય ત્વચોઽથવા ॥૭૪

રાગકળ્પત્કટે કુર્યાત્રત્તસાથ જલ્લીકસા ।

સવ ચ પિત્તવ્રણનિચ્છસ્યતે ગુદકુટ્ટકે ॥ ૭૫ ॥

ઉકાળીને (=ઉકાળતા ઉકાળતા ૨ ડધિરાધ બાળી નાખીને) પછી માટીના વામણમા ઘસીને હડુ કરણુ પછી ૨ નર પાચક તરિક (પીવા માટે) વાપરવું ચોગ્ય છે (તેથી પિત્ત થયે છે) તથા (પિત્ત લાવેના કકના શમન માટે) રો ઘરણુ પાણી મધ ૨ ને રસાગન પ્રથે ભેળવીને એનો ગુદાના પ્રણુ ઉપર લેપ કરવો, રાવવા ત્રિકા, ભેર, પીપર ૨ ને તળના કવાથી ધા ધાઈને (=રો કવાથી ધાનું સિવન કરીને) ડીચકસી, કપીલા, મેરમૂખ, મણુચી, હરનાટ ૨ ને રસાગન રો છ વસ્તુ ૨ રોને કાજ સાથ લેસોટીને પ્રણુ ઉપર ચોપડવી, રાવવા રો છ વસ્તુઓનું મુર્ણુ રો ધા ઉપર ભાખવાવનું, રાવવા ભેલીમધ, રાખ, સોલીકાગન (=તુરમો) રો ત્રણને ખૂબ બારીક લેસોટીને ભભરાવવા, રાવવા સારિવા, શાખનો જર્મ રો બેને ખૂબ બારીક લેસોટીને ભભરા વવા, રાવવા બીનચાની છાલને ખૂબ બારીક લેસોટીને ધા ઉપા ચોપડવી જે ધામ્ય ખડુ જ લાવાદ આવી

ગઈ હોય અને ધામાં ખૂબ ખલ્લ રાખતી હોય, તો
જ્યો મુકાવીને લોઈ કઢાવવું ગુદકુટ્ટક (=રૂડપૂતન)
રોગમાં પિત્તથી થયેલા ગ્રાહ મટાડવા માટે કરવાની બધી
ક્રિયા કરવી એ સારો ઉપાય છે

માટી ખાંધાથી થતા રોગોને ઉપાય

પાટલેલદિરજનીમુસ્તભાગીપુતનંત્રે : ।
સચિલ્વચ્ચપૃગૈઃ સર્પિશ્ચકાલીયુતૈઃ શૃતમ્ ॥૭૬॥
લિહાનો માચયા રોગેર્મુચ્યતે મૃત્તિકોદ્ભવૈઃ ।

પહાડમૂળ, વાવડિંગ, હાદર, દારહદર, મોથ,
ભારગમૂળ, સાટોરી, બીલા, ત્રિકુટ અને શીઝીરણવળથી
સિદ્ધ કરેલું ધી માપસા ચાટનાર બાળકના માટી ખાવા
થી થતા રોગ મટી જાય છે

ધાવણ બાળકને દવા પાવાની બીજી રીત
વ્યાધેર્યધસ્ય ધિપર્ય સ્તનસ્તૈન પ્રલેપિત. ।
સ્થિતો મુહૂત ધૌતોડનુ પીતસ્તં ત જયેદ્ ગદમ્ ॥૭૭॥

જે રોગનું જે રોસડ હોય તે રોસડ ધવણ
નારી સ્ત્રીના સ્તન પર લગભગ ૪૮ મિનિટ સુધી
થોપેલું રાખીને પછી એ રોસડ સ્તન પરથી ધોઈ
નાખીને પછી બાળકને ધવણવાસા ૨ થી ૭ તો
રોગ મટી જાય છે

ફલ્ગદ્ગદ્ગદ્યે ધકે ઉત્તરસ્થાને ચાલમયપ્રતિવધો
નામ દ્વિતીયોઽધ્યાય ॥ ૨ ॥

અધ્યાય ૩ નેઃ બાળકોને થતી ગ્રહોની
પીડા(રોગ)ના ઉપાય

અથાતો ચાલમયપ્રતિવધો વ્યાસ્યાધ્યાયઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાજેયાદયો મહર્ષયઃ ।

માટે હવે ૨ મે બાળકોને થતી ગ્રહોની પી (રોગ)
મટાડવા બાબતનો ૨ ધ્યાય સમજાવીશું ૨. વિષયમા
૨ પ્રાચીન વગેરે માધ્યમો વીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ગ્રહોની ઉત્પત્તિ

પુરા ગુદસ્ય રક્ષાર્થ નિર્મિતાઃ શૂલપાણિના ।
મનુષ્યવિગ્રહાઃ પચ્ચ સપ્ત સ્ત્રીવિગ્રહા પ્રદાઃ ॥૧॥

પહેલાં મહાદેવજી (પેાળા પુત્ર) કાલિકેર
સ્વામીના સક્ષુ માટે પુરુષ નેવ્યા શરીરવાસ થાય
અને સી નેવ્યા શરીરવાસ સાન (એમ કુલ બાર) ગ્રહો
ઉત્પન્ન કર્યા

ગ્રહોનાં નામ

સ્કન્દો વિશાલો મેપાલ્યઃ

શ્વમ્રહઃ પિતૃસંજિતઃ ।

શકુનિઃ પૂતના શીતપૂતનાઽદિપૂતના ॥૨॥
મુખમણ્ડલિકા તદ્ભવેતી શુક્રેરેવતી ।

સ્કંદ, વિશાખ, મેપ, શ્વમ્રહ રાને પિતૃ (રો પાત્ર
પુરુષ ગ્રહો) તથા શકુનિ, પૂતના, શીતપૂતના, ૨ દૃષ્ટિ
પૂતના (-૨, ૬ પૂતના), મુખમંડલિકા, રેવતી અને
શુક્રેરેવતી (રો સાત સ્ત્રીગ્રહો)

ગ્રહોના વળગાડનું પૂર્વધ્વ

તેર્પાં ઘટીમ્પતાં રૂપં પ્રતતં રોદનં જ્વર ॥૩॥

રો ગ્રહો (બાળકને) વળગવાના હોય ત્યારે
પડેલા બાળક સતત રોવા કરે છે અને રોને તાવ
નડે છે

ગ્રહોના વળગાડનું સામાન્ય લક્ષણ

સામાન્યં રૂપમુત્તન્સજૃમ્ભાશૂંષેપદીનતાઃ ।

કેનદ્વાવોર્ષ્વદૃષ્ટયોદ્દન્તદેશપ્રજાગરાઃ ॥૪॥

રોદનં કૂતનં સત્યશિલ્પેઃ સ્વરવૈકૃતમ્ ।

નચીરકસ્માપરિતઃ સ્વધાન્યજ્ઞવિલેચનમ્ ॥૫॥

બાળક નચક, બગાસા, ભમ્બર ઊછળ, લાચારી,
મોમાથી ફીપ નીકળે, ઊંચુ જુરો, હાક કરે, દાન
કળ્યાય, જાગે, રોડે, ઊંડામ, ધાવણ રોગે નહિ,
રાગભ બલવાઈ જાય, કઈ પણ કારણ વિના માના કે
ધાવના રાગન બધી બાજુરો પોતાના નખથી ખસે—
એવા ગ્રહોના વળગાડના સામાન્ય લક્ષણ છે

સ્કંદ વગરો હોવાના લક્ષણ

તથ્રેકનયનસ્રાપી શિરો ચિહ્નિયતે મુહુઃ ।

હૃતૈકપક્ષઃ સ્ત્રધાન્નઃ સસ્વેદો સતકન્ધર ॥૬॥

દન્નવાદી સ્તનદ્રેપી

પ્રસ્યન્ રોદિતિ ચિસ્વરમ્ ।

અનન્યો ધમન્ લાલો મૃદામૃચ્યે નિરીક્ષતે ॥૭॥

સામુદાયિકરુદ્રિયો વડમુદિશાદૃષ્ટિશુઃ ।

ચલ્તિકાક્ષિગ્ણધ્નુઃ સંરક્તોમયલોચન ॥૮॥

સ્કન્દાંતસ્તેન વૈકલ્યં મરણં વા ભવેદ્ બુધમ્ ।

રોમાં, સ્કંદથી પીડાતા બાળકની આંખમાંથી પાણી
નીકળે છે, માથું વારવાર રાખતેમ ફેરવે છે, રોડ
પાખું રહે જાય છે, શરીર સ્તન્ય વઈ જાય છે, પર-
સેવા થાય છે, હેક નબો પડે છે, દાન કળ્યાયે છે,
ધાવણ નખનું નથી, ચમકીરમક્રોન બનુન રહે છે,
એ વાંકુ વઈ જાય છે, મુખના લાગ પડે છે, ઊંચું જાય

કરે છે, વસા અને લોહી જેવી ગંધ મારે છે, ઉદ્વેગ
માં રહે છે, મુઠ્ઠીઓ વાળી રાખે છે, ઝાંઝો બધાઈ
(રોકાઈ) જાય છે, રોકે આખ, ગાંઘ રાને ભમ્મર
લાંબે છે તથા બંને રાખો લાંબ થઈ જાય છે તેને
લીધિ (=સ્કંદના વળગાડથી) નક્કી (વાગપાથ, કાણુ
પથ વગેરે) ખેડ રાખે છે રાશવા બાળક મરી જાય છે

વિશાખનો વળગાડ અથવા સ્કંદાપસ્માર

સંજ્ઞાનાશો મૃદુઃ કેશલુચ્ચનં કન્ધરાનતિઃ ॥૧૧॥
વિનમ્ય જૃમ્ભમાણસ્ય શકૃન્મૃદ્યપ્રવર્તનમ્ ।
ફેનોદ્રમનમૂર્છેદા હસ્તધૃપાવનર્તનમ્ ॥૧૦॥
સ્તનસ્વજિહ્વાસન્દંશસંરમ્ભજ્વરજાગરાઃ ।
પૂયશોણિતગન્ધશ્ચ સ્કન્દાપસ્મારલક્ષણમ્ ॥૧૧॥

બાળક વારંવાર બેભાન બની જાય, પેતાના વાળ
ખેંચે (=વાળ થૂટી નાખે), ગરબન વળી જાય, નીચા
વળીને બગાસુ ખાતાખાતા આડપેરાબ થઈ જાય, ચોમા
થી ફીસુ કાંઢે, ઊંચુ જોયા કર, હાથને, ભમ્મરને અને
પગને નથાંબે, સ્તનને અને પેતાની છાતીને કરડે,
આવેશ, તાવ, ઉજાગરા તથા પર ર ને લોહી જેવી
ગંધ મારે-રો સ્કંદાપસ્માર (વિશાખના વળગાડ)ના
લક્ષણ છે

મેય (=નેજમેય)ના વળગાડના લક્ષણ

આદ્માનં પાણિપાદસ્ય સ્પન્દનં ફેનનિર્વેમઃ ।
તૃપ્તુષ્ટિવન્ધાતીસારસ્વરદૈન્યવિવર્ણતાઃ ॥૧૨॥
કૃજનં સ્તનનં હૃદિઃ કાસદિહિમાપ્રજાગરાઃ ।
ઓષ્ઠદંશાક્લસન્નોચસ્તમ્ભવસ્તામગન્ધતાઃ ॥૧૩॥
ઊર્ધ્વં નિરીક્ષ્ય હસનં, મધ્યે વિનમનં, જ્વરઃ ।
મૂર્છેકનેયશોફશ્ચ નૈગમેષ્યદ્વાકૃતિઃ ॥૧૪॥

૨ આદ્માન, હાથપગ ધડકે, મે માથી ફીસુ નીકળે,
તરસ, મુઠ્ઠીઓ વાળી રાખે, ૨ તિસાર, ૨ વાગ્યા થક
પાણુ રાખે, શરીરના રંગ બગી જાય, ઊંકારા કરે,
સ્તનન (=ચિત્કાર) કરે, ઊંઘટી, ઉધરસ, હેડકી, ઉજ
ખરો, હાક કરડે, શરીર સોડોની નાખે, સ્તભ, બકરી
જેવી ગંધ માર, ઊંચુ જોઈને હસે, શરીર વચ્ચેથી વળી
જાય, તાવ, મૂર્છા તથા રોકે રાખે શોળે રાખે-
રોટલા નેજમેય પ્રકર (=મે)ના લક્ષણ છે

મગ્ગાડના વળગાડના લક્ષણ

કમ્પો હૃપિતરોમત્વં સ્વેદશ્ચક્ષુર્નિમીલનમ્ ।
વહિરાયામનં જિહ્વાદંશોન્તઃકળ્તકૃજનમ્ ॥૧૬॥
ધાવનં વિદ્રુસગન્ધત્વં ક્રોશનં ચ શ્વચ્છુનિ ।
કપ, ૩ વાડા ઊભા થાય, પરસેવો, આંખો બિચા

લીલી રહે, બહિરાયામ (નિ. ૧૫/૨૪ થી ૨૬), દાંત
પડે છબ કરડે, ગળામાં અંદર ઘસઘસ અવાજ થાય,
દોડાદોડ કરે, આડા જેવી ગંધ આવે તથા કૂતરાની.
માફક રહે-રો મગ્ગાડના વળગાડના લક્ષણ છે

પિતૃના વળગાડના લક્ષણ

રોમહર્ષો મુહુઘાસઃ સહસા રોદનં જ્વરઃ ॥૧૬॥
કાસાતિસારવમયુજૃમ્ભાતૃદ્વશગન્ધતાઃ ।
અક્લ્પવાક્ષેપવિક્ષેપશોપસ્તન્મવિવર્ણતાઃ ॥૧૭॥

મુશ્વિન્ધ. સુતિશ્ચાક્ષ્ણોર્વાલસ્ય સ્યુ. પિતૃમ્દહે ।
૩ વાડા ઊભા થાય, વારંવાર ભડકે, રોકારોક
રો, તાવ, ઉધરસ, રાતિસાર, ઊંઘટી, બગાડા, તરસ,
મડા જેવી દુર્ગંધ, શરીરના અવયવોમાં રાશકા અને
વિક્ષેપ, શરીરના રાગ સુકાય, સ્તભ, રંગ બગડી જાય,
મુઠ્ઠીઓ વળેલી રહે, આખમાંથી પાણી નીકળ્યા કરે
રોટલા લક્ષણ પિતૃ નામના પ્રકરના વળગાડના બાળકને
થાય છે

શકુનિના વળગાડના લક્ષણ

સસ્તાદ્વૃત્ત્યમતીસારો જિહ્વાતાલુગલે વ્રણાઃ ॥૧૮॥
સ્કોટા. સદાહરુપાકાઃ

સન્ધિપુ સ્યુ. પુનઃપુનઃ ।

નિશ્ચદ્ધિં પ્રવિલીયન્તે
પાકો વક્રે ગુદેડપિ ઘા ॥૧૯॥
મધ્યં શકુનિગન્ધત્વં જ્વરશ્ચ શકુનિમ્દહે ।

શરીર બગડી પડે, રાતિસાર, છબ ઉપર, તાજ
વામાં અને ગળામાં ઘાસ (=નાશ) પડે, બળતરા થાય
એવા, પીડા કરે રોવા અને પાકે રોવા ફોક્ષા વાર
વાર શરીરના સાથા ઉપર રાત્રે થાય અને હાડકાં વરાઈ
જાય, મુખપાક થાય રાશકા ગુદા પાકે, બીક લાગે,
પખી જેવી ગંધ રાખે તથા તાવ-રોટલા શકુનિના
વળગાડના લક્ષણ છે

પૂતનાના વળગાડના લક્ષણ

પૂતનાયા ચમિઃ કમ્પસ્તન્દ્રા રાત્રી પ્રજાગરાઃ ॥૨૦॥
હિહ્માડ્ડમાનં શકૃદ્ભેદ પિપાસા વૃનનિમ્દહઃ ।
સસ્તદ્વાક્લરોમત્વં કાકવત્પૂતિગન્ધતા ॥૨૧॥

ઊંઘટી, કપ, ઘેન, રાત્રે ઉજાગરા, હેડકી, આદ્માન,
ભાગવ ઝાંઝો થાય, તરસ, પેશાબ રોકાઈ રહે, અંગ
બગડી પડે, ૩ વાડા ઊભા થાય તથા કાનડા જેવી દુર્ગંધ
આવે-રોટલા પૂતનાના વળગાડના લક્ષણ છે

શીતપૂતનાના વળગાડનાં લક્ષણ

શીતપૂતનયા કમ્પો રોદનં તિર્યગીક્ષણમ્ ।

તૃણાડ્યજૂઠોઝીસારો

વસાવદ્વિસ્રગન્ધતા ॥૨૨॥

પાર્શ્વસ્યેકસ્ય શીતત્વમુષ્ણત્વમપરસ્ય ચ ।

કપ, રોયુ ત્રાણે, ત્રાણુ જુરો, તરસ, રાંતરણમા ગડગપટ, રાંતરસ, વસા જેવી દુર્ગંધ, શરીરનું રોક પડનું ઠંડુ રહે અને બીજું પડખું ગરમ રહે—રોટવા લક્ષણ શીતપૂતનાના વળગાડથી થાય છે

અધપૂતનાનાં વળગાડનાં લક્ષણ

અધપૂતનયા ક્ષદિર્શ્વરઃ કાસોડ્વપનિત્રતા ॥૨૩॥

ચચેત્તો ભેદદૈવજ્વળ્યદોગિન્યાન્યજ્ઞશોષણમ્ ।

દષ્ટેઃ સાદાતિસ્ફ્રજ્ઞપોથકીજન્મશૂનતાઃ ॥૨૪॥

તિષ્ઠોઢેગસ્તનદ્વેપવેવર્ણ્યસ્વરતીક્ષ્ણતાઃ ।

વેપથુર્મૈત્સ્યગન્ધત્વમપ્થવા સામ્લગન્ધતા ॥૨૫॥

ઊઘટી, તાપ, ઉપરસ, ઊંઘ થોડી રહે, જાડે બાગેલો, ખરાબ રગનો રંગે ગધાને લોખ, શરીર સુકાય, આંખની કક્કિત થટે, રાત્રીમાં બહુ પીડા, ખાણ, ખીલનો રોગ થાય, રાત્રી ઉપર શોભે આવે, હેડકી, ઉઢ્ઢાન, પાવડુ ગમે નહિ, શરીરનો રંગ બે લાઈ જાય, સ્વર તીક્ષ્ણ થાય, કપ, શરીરમાંથી માછલી જેવી ગંધ આવે અથવા જરા ખાટી વાસ રહે—રોટવા લક્ષણ રાધપૂતનાના વળગાડથી થાય છે,

મુખમહિતાના વળગાડનાં લક્ષણ

મુખમહિતયા પાણિપાદાસ્યરમણીયતા ।

ચિરામિરસિતામામિરાચિત્તોદરતા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અરોચકોડ્ઘ્નલપર્શ્વો ગોચ્રસમગમ્યતા ।

લાય, પગ અને મો મુંદર લાગે, પેટ ઉપર કાળી ચિરાચો ખીસેખીચ તરી આવે, તાવ, રાત્રિય, શરીર ચીમખાઈ જાય, શરીર ગાળના મૂતર જેવું ગળાય—રોટવાં લક્ષણ મુખમહિતા(=મુખમહિતા)ના વળગાડથી થાય છે.

રેવતીના વળગાડના લક્ષણ

રેવત્યાં શ્યાવનીલત્વં કર્ણનાસાક્ષિમર્દનમ્ ॥૨૭॥

કાસદિષ્પ્માશ્વિક્ષિપ્તપથકચક્રત્વરત્વતાઃ ।

નસ્તગમ્યો જ્વરઃ શોષઃ

પુરિપં દરિતં વ્રવમ્ ॥૨૮॥

શરીર બદામી રગનું કે ગળી જેવા રંગનું થઈ જાય, કાન, નાક અને રાત્રી ચોળે, ઉપરસ, હેડકી, આંખોમાં વિશેષ, મો થાકુ થઈ જાય, લાલાશ, બકરી

જેવી ગંધ રાખે, તાવ, શરીર સુકાય, જાડે ઘરિત રગનો અને પાતળો થાય—રોટવા રેવતીના વળગાડનાં લક્ષણ છે

શુક્રરેવતીના વળગાડના લક્ષણ

જાયતે શુષ્કરેવત્યાં ક્રમાત્સર્વાક્ષસજ્ઞયઃ ।

શુષ્કરેવતીના વળગાડમાં કમેકમે બધા રંગોનો નાશ થાય છે (સુકાતા જાય છે)

ગ્રાહનો વળગાડ રસાધ્ય લોખના લક્ષણ

કેશાશ્વતોડ્વપિલેખઃ સ્વરદૈવ્યં ચિદ્વર્ણતા ॥૨૯॥

રોદનં શૂરગન્ધત્વં રીધકાહાનુષર્તનમ્ ।

ઉદવેગમ્યથો વૃત્તા યસ્ય નાનાવિશં શક્ત્ ॥૩૦॥

જિહ્વાયા નિમ્નતા મધ્યે

દયાયં તાલુ ચ તં ત્યજેત્ ।

વાળ ચૂટી નાખે ખાવુપીનું ગમે નહિ, અવાજ નમ પડી જાય, શરીરના રંગ બદલાઈ જાય, રંગ, ગીંધ જેવું ગળાય, લાન લખત સુધી વળગાડ વાલુ રહે, રોટમા ચોળ ગાડ (રોટાળીરંગ) લોખ, જાડે જાત-જાતનો થાય, છાંખ વચમાંથી ખાણવાળી (નીલી) અને તાળવુ બામી રગનું લોખ તેને છાંડી દેવો(=રસાધ્ય જાયવા)

શુક્રરેવતીનું અસાધ્ય લક્ષણ

પુજ્ઞાનાંડ્રં વહુવિધંયો કાલઃ પરિહીયતે ॥૩૧॥

તૃણાશુકીતઃ ક્ષમાક્ષો દન્તિ તં શુષ્કરેવતી ।

જે બાળક ર નેક પ્રકારનું રસન ખાવાપીવા છતાં શરીર સુકાતું જાય, જેને તરન લાગ્યા કરે અને જેની રાખો ઝીણી (ક નાળી) થઈ જાય, તે બાળકને શુક્રરેવતી મારી નાખે છે

ગ્રોહનો વળગાડનાં લક્ષણ

દિસારત્યયેનાકાહ્ન પ્રદ્યમહજ્ઞકારણમ્ ॥૩૨॥

ગ્રાહને દિશા કરવાની ઇચ્છા થાય, સ્ત્રી તારે આનંદ ભોગવવાની ઇચ્છા થાય અને પૂજા(અર્ચ)ની ઇચ્છા થાય એ ત્રણ માર્ગોથી ગ્રોહ વળગે છે

દિશાની ઇચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડનાં લક્ષણ

તત્ત્વ દિસાત્મકે ચાલો મહાન વા સુતનાસિકઃ ।

ક્ષતજિહ્વઃ કળેદ્વાદમસુતી સાધુલોચનઃ ॥૩૩॥

દુર્વર્ણો દીનવચનઃ પૃથિગન્ધિષ્ઠ જાયતે ।

ક્ષામો મૃગપુરિપં સ્વં મૃદુનાતિ ન જુગુપ્સતે ॥૩૪॥

હસ્ટો ચોદમ્ય સંરબ્ધો દન્યાતમાર્તનં તથા પરદ્ 。

તદ્વચ શલકાછાપેરાંમ વા દીપ્તમાવિશેત્ ॥૩૫॥

અપ્સુ મસ્તપતેત્કૃપે કુર્યાંદમ્યથ તદ્વિધમ્ ।

તુદ્વાહમોદાન પ્રયસ્ય હર્દનં ચ પ્રવર્તયેત્ ॥૩૬॥
રક્તં ચ સર્થમાર્ગેભ્યો રિદોત્પત્તિં ચ તં ત્યજેત્ ।

તેમા (=ઉપરના ત્રણ કારણોમાથી) હિસાની ઈચ્છા થી ગ્રહ વળગે છે ત્યારે બાળક કે મોટો માણસ જેને ગ્રહ વળગે છે તેના નાકમાથી લટિ નીકળ્યા કરે છે, છાત્ર પર કાપા પડી જાય છે, મોટેથી ગણગણે છે, ચેન પડતું નથી, ચાખમા આસુ ભરાય છે, શરીરની છાયા બગડી જાય છે, બોલવાનું રોકી થઈ જાય છે, દુર્ગંધ મારે છે, માનુષ્યો ચોક્કી થઈ જાય છે, પોતાના અંગેપેથાબ યુદ્ધે છે છતાં રોને સૂગ ચડતી નથી, આવેશમાં આવીને હાથ ઉગામીને પોતાની જાતને અને બીજાને મારી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે ધર્મિયાર, વાકડું વગેરે ઉગામીને પોતાની જાતને ર ને બીજાને મારી નાખે છે અથવા સળગતા ર જિનમા પેસે છે, પાણીમા (પડતું મૂકીને) ડૂબી જાય છે, કુવામા પડે છે તથા એવું એવું બીજું કરે છે, તરસ, બળતરા રને મૂર્છા આણે છે તથા પચની ઊઘટી કરે છે, શરીરના બધા સ્ત્રોતોમાથી લોહી કાઢે છે તથા રિષ્ટ થાય છે, એને (જેને હિસાની ઈચ્છાથી ગ્રહ વળગ્યા હાથ તેને) ત્યજ દેવું (=રાસાધ્ય અણુવું)

હી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડના લક્ષણ

રહઃકીરતિલંબાપગમ્યભ્રમુપગમિયઃ ॥૩૭॥

દુષ્ટઃ શાન્તઃ ક્રુઃસાધ્યો રતિકામેન પીડિતઃ ।

એકાતમા હી સાથે મૈથુન, વાતચીત, ખુશબો (=રાતર વગેરે), કુલના હર ર ને શણગાર વગેરે કરવું ગમે, આનંદી ર ને શાન્ત હોય, રોટલા લક્ષણ વાળો હી સાથે રાનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રહથી પીડાતા માણસ કૃષ્ણસાધ્ય છે

પૂજની ઈચ્છાવાળા ગ્રહની પીડાના લક્ષણ

રીનઃ પરિમૃશનં વદનં શુષ્કૌણ્ણલતાલુક ॥૩૮॥

શક્તિં વીક્ષતે રીતિ ધ્યાયત્યાયાતિ રીનતામ્ ।

અન્નમન્નામિલાપેડપિ દત્તં નાતિ ચુમુક્ષતે ॥૩૯॥

મૃદ્ધીતં લલિકામેન તં વિચારત્તુલસાધનમ્ ।

રંક બનીને મોરો હાથ ફેરવે, લોક, ગણ અને તાણવું સુમધ્ય; થકાથી (કે બીતાનીતા) જુરો, બુમો પાડે, ધ્યાન કરે, રંક બની જાય, ખાવાપીવાનું મન વાપ તે વખતે અપેલુ આનપાન પણ ખાવાપીવાની એને બહુ ઈચ્છા થતી નથી-એટલા લક્ષણવાળાને પૂજા (=બલિ)ની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડવાળો અણુવો, એ સુસાધ્ય છે

એ ત્રણ ઈચ્છાવાળા ગ્રહોના વળગાડના ઉપાય
હનુત્કામં જયેદ્દોમૈઃ સિદ્ધમન્ત્રપ્રવર્તિતૈઃ ॥૪૦॥
ઇતરો તુ યથાકામં રતિલભ્યાદિવાનતઃ ।

હિસાની ઈચ્છાવાળા ગ્રહોના વળગાડને સિદ્ધ મન્ત્રોચ્ચાર સાથે કરાવાતા હોમ (=હવન)થી મટાડવો બીજા બે જાતના વળગાડને ધરાય ત્યાં સુધી અનુક્રમે હી સાથેનો આનંદ આપીને તથા બલિદાન રાપીને મટાડવો (=હી સાથે રાનંદની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડને હી સાથે રાનંદ કરવા હઈને મટાડવો, બલિની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગાડને બલિદાન આપીને મટાડવો)

(પહેલા પ્રકારનો વળગાડ રાસાધ્ય કહેવો હોવા છતાં એના ઉપાય કરવાના લખવાનું કારણ એ છે કે સિદ્ધ મન્ત્રોના પ્રભાવ કળી ન થકાય એવો હોય છે)

સાધ્ય ગ્રહોના વળગાડના ઉપાય

અથ સાધ્યગ્રહં વાલં વિવિકતે શરણે સ્થિતમ્ ॥૪૧॥

ત્રિરઘ્નઃ સિદ્ધસંમૃદ્ધે સવા સન્નિહિતાનલે ।

વિકીર્ણશ્રુતિકુસુમપત્રવીજાગ્રસર્પપે ॥૪૨॥

રસોપ્પ્રતેલ્લપ્તિપ્રદીપદ્યતાપામ્નિ ।

વ્યવાયમધપિશિતનિવૃત્તપરિપારકે ॥૪૩॥

પુરાણસર્પિષાડમ્યક્તં પરિપિકં સુસામ્નુના ।

સાધિતેન લલનિમ્બવૈજયન્તીનુપદુમેઃ ॥૪૪॥

પારિમદ્રકાદ્વદ્વજ્જત્ત્વલ્લક્ષણકદ્મુજૈઃ ।

કપોતવદ્ધાપાનાર્ગપાદલામધુશિયુભિઃ ॥૪૫॥

કાકજહવામહાભ્વેતાકપિત્યક્ષીરિપાદપૈઃ ।

સકલદમ્બકરલૈશ્ચ, પૂર્ણ સ્નાતસ્ય વાચરેત્ ॥૪૬॥

ક્રીપિવ્યાઘાદિસિદ્ધક્ષંચર્મમિશ્રુતમિશ્રિતૈઃ ।

જો બાળકનો વળગાડ સાધ્ય (=મટી થકે એવો) હોય તેને, દિવસમાં ચાલ ત્રણ વાર પાણી છાટવા અને વાસીદું વાળેલા, જેમા રાગિન સદા પાડે હોય એવા, ભસ્મ, ફૂલ, પાદર્થ, બિંબો, રાનાલ અને તરસવ વેરવા, રસોદન તેવ (ઉ ર/પાથી પદા) થી સળગતા દીવાથી જેમા પાપનો (બૂત પિથાય, રાક્ષસ વગેરેનો) નાશ થશે છે એવા, બધા સારવાર કરનારો (=રાજુ બાળુના માણસો) મૈથુન, દાડ અને માતથી દૂર રહેતાં હોય (=એ ત્રણ કામ ન કરતાં હોય) એવા એકાંત મકાનમાં રાખીને, શરીરે જૂનું ધી ચોળીને, બાદામ્બુ, લીમડો, રાફરી, ગરમાળો, દેવદાર, મોટો રારૂસો, જાંબુ, વાચવરૂમ્, શેલિખંડ, રાજશી, રાંબેરો, પાન, મીઠા સરગવો, અથોડી, ગરૂડી, કંકુ અને કીરી વૃક્ષો કદબ અને કમ્બુ એટલી વનસ્પતિ વડે સિદ્ધ કરવા

શીતપૂતનાન્ય વળગ્યાનાં લક્ષણ
શીતપૂતનયા કમ્પો રોદનં તિર્યંગીક્ષણમ્ ।
તૃણાન્નક્રૂણોક્ષીસારો

વસાવદ્વિલ્લગ્નથતા ॥૨૨॥

પાર્શ્વસ્વૈકસ્ય શીતતવમુખત્વમપરસ્ય ચ ।

કપ, યેવુ આવે, ત્રાસુ ગુરો, તરત, રાત્રિરગ્રામા
ગડગડટ, ૨ નિતાર, વસા જેવી દુર્ગંધ, શરીરનુ રોક
પડખુ ઠકુ રહે અને બીજુ પડખુ ગરમ રહે—એટલા
લક્ષણ શીતપૂતનાના વળગ્યાથી થાય છે

અંધપૂતનાનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

અન્ધપૂતનયા હૃદિર્ધ્વરઃ કાસોઽપ્પનિવ્રતા ॥૨૩॥
વચ્ચસો મેદવૈવર્ણ્યદોર્ગન્ધ્યાન્યક્ષણોપમમ્ ।

રટેઃ સાદાતિરક્ષણદૂપોધકીજન્મશૂનતાઃ ॥૨૪॥
વિધ્મોદ્ગેગસ્તનદ્રેપવૈવર્ણ્યસ્વરતીક્ષ્ણતાઃ ।

વેપથુર્મેત્સ્યગન્ધત્વમધવા સાન્નિગ્નથતા ॥૨૫॥

ઊલટી, તાવ, ઉપરસ, ઊંધ દોડી રાત્રે, ગમે
ભાગેલો, ખરાબ ગમેને ર ને ગધાનો ઊંધ, શરીર સુકાય,
આખની થઈત પટે, રાખમા ખલુ પીડ, ખલુર,
ખીલનો રોગ થાય, આખ ઉપર સોજે રાત્રે, હેડકી,
ઉદ્દોગ, ધાવવુ ગમે નહિ, શરીરનો રંગ જ લાઈ જાય,
સ્વર તીક્ષ્ણ થાય, કપ, શરીરમાથી માછની જેવી ગંધ
આવે રુધવા ગળા ખાટી વાસ રાત્રે—એટલા લક્ષણ
અંધપૂતનાના વળગ્યાથી થાય છે,

મુખમડિતાના વળગ્યાનાં લક્ષણ

મુલમખિન્દિતયા પાણિપાદાસ્યરમણીયતા ।

સિરામિરસિતામામિરાચિતોદરતા જ્વરઃ ॥૨૬॥

અરોચકોઽન્નલપનં ગેમ્મૂસમગ્નથતા ।

હાથ, પગ અને મો મુંદર લાગે, પેટ ઉપર કાળી
લિસાહો બીથેલીય તરી રાત્રે, તાવ, રાત્રિ, શરીર
ચીમળાઈ જાય, શરીર ગાદના મૂતર જેવુ ગંધાય—
એટલા લક્ષણ મુખમડિતા(=મુખમડિકા)-ના વળગ્યાથી
થાય છે

રેવતીનાં વળગ્યાનાં લક્ષણ

રેવત્યાં શ્યાવનીલત્વં કર્ણલાસાક્ષિમર્દનમ્ ॥૨૭॥

કાસલિધ્માક્ષિવિશંપવકનકન્નત્વરકતાઃ ।

વસ્ત્રગન્ધો જ્વરઃ શોષઃ

પુરીપં દરિતં વ્રવમ્ ॥૨૮॥

શરીર બદામી રંગનુ કે ગળી લેવા રંગનુ થઈ
જાય, કાન, નાક અને આંખ ચોળે, ઉપરસ, હેડકી,
આંખોના વિશેષ, મોં થાકુ થઈ જાય, લાલાશ, બકરી

જેવી ગંધ રાત્રે, તાવ, શરીર સુકાય, ગમે ધરિત
રંગનો અને પાતળો થાય—એટલા રેવતીના વળગ્યાના
લક્ષણ છે

શુક્રરેવતીના વળગ્યાનાં લક્ષણ

જાયતે શુક્રરેવત્યાં ક્રમાત્સર્વાન્નસ્રવઃ ।

શુક્રરેવતીના વળગ્યામા કમેકમે બધા અંગોનો
નાશ થાય છે (=સુકાતા જાય છે)

ગ્રહનો વળગ્યા ર.સાધ્ય હોવાના લક્ષણ

વેશશાતોઽન્નવિદેવઃ સ્વરદેન્ધ્રં વિદર્શતા ॥૨૯॥

રોદનં શુદ્ધગન્ધત્વં દીર્ઘકાલગુપ્તતનમ્ ।

ઉદરે ક્વચ્ચયો વૃક્તા યસ્ય નાનાદિધં શક્તુ ॥૩૦॥

જિહ્વાયા નિસ્મતા મચ્ચે

શ્યાવં તાલુ ચ તં ત્યજેત્ ।

વાળ સૂરી નાખે ખાવપીડુ ગમે નહિ, રુવાળ
નગમ પડી જાય, શરીરના રંગ બદલાઈ જાય, રહે,
ગીધ જેવુ ગંધાય, લામ વખત સુધી વળગ્યા ચાલુ
રહે, પેટમા ગેળ ગાક (=રસોળીરો) લેાય, ગમે જત
ખતનો થાય, જીમ વચમાથી ખાણવાળી (=લીલી) અને
તાળવુ બદામી રંગનુ હોય તને છોડી દેવો(=ર સાધ્ય
જાણવો)

શુક્રરેવતીનુ અસાધ્ય લક્ષણ

મુજાનોઽન્નયદુર્વિધંયો બાલઃ પરિરીચતે ॥૩૧॥

તૃણાટુઘીત. ક્ષમાશ્વો દક્ષિતં શુક્રરેવતી ।

જે બાળક ૨ નેક પ્રકારનુ ર ન્ન ખાવાપીવા છતા
શરીર સુકાતુ જાય, જેને તરત લાગ્યા કરે અને જેની
રખિ ઝીડી (ક નમી) થઈ જાય, તે બાળકને
શુક્રરેવતી શરી નાખ છે

ગ્રહોના વળગ્યાનાં કારણ

દિસારત્યર્ષતાકાક્ષત્ત્વમ્ પ્રથમ્લગ્નકારણમ્ ॥૩૨॥

ગ્રહોને લિસા કરવાની ઈચ્છા થાય, સ્ત્રી સાથે
આનદ ભોગવવાની ઈચ્છા થાય અને પુત્ર(=બચિ)-ની
ઈચ્છા થાય એ ત્રણ કારણોથી ગ્રહો વળગે છે

લિસાની ઈચ્છાવાળા ગ્રહના વળગ્યાનાં લક્ષણ

તત્ર દિસારત્યેકે વાલો મહાન્ વા સુતનાસિકઃ ।

શતજિહ્વઃ કળદ્વાદમમુગ્ધી માધુર્યોચનઃ ॥૩૩॥

દુર્યર્ણો દીનવચનં પૂતિગન્ધિધં જાયતે ।

ક્ષામો મૃનપુરીપ સ્વં મૃદ્નાતિ ન જુગુપ્સતે ॥૩૪॥

દક્ષી ચોદમ્પ સરવ્થો દન્ત્યાત્માનં તથા પરન્ ।

તત્રમ્ શક્ષ્ણાણ્યૈર્માપા દીપ્તમાવિશંત ॥૩૫॥

અમ્બુ મન્તેત્યતેત્કૃપે કુર્વાદપ્યથ તદ્વિધમ્ ।

તદ્વાદમોદાન પુયસ્ય હર્દનં ચ પ્રવર્તયેત્ ॥૩૬॥
રક્તં ચ સર્વમાર્ગેભ્યો રિશોત્પત્તિં ચ તં ત્યજેત્ ॥

તેમા (=ઉપરના ત્રણ કારણોમાંથી) હિસાની ઈચ્છા થી ગ્રાહ વળગે છે ત્યારે બાળક કે માટો માણસ જેને ગ્રાહ વળગે છે તેના નાકમાંથી લટિ નીકળ્યા કરે છે, જળ પર કાપા પડી જાય છે, મોટેથી ગણગણે છે, ચેન પડતું નથી, રાખમાં આસુ ભરાય છે, શરીરની છાયા ભગ્ની જાય છે, બોલવાનું રોજુ થઈ જાય છે, દુર્ગંધ મારે છે, માનુસો ચોક્કી થઈ જાય છે, પેતાના અગ્રિપેશાબ ચુલે છે છતાં રોને જુગ ચડતી નથી, આવેશમાં રાવીને હાથ ઉગામીને પોતાની જાતને અને બીજાને મારી નાખે છે, તે જ પ્રમાણે હથિયાર, લાકડું વગેરે ઉગામીને પોતાની જાતને રોને બીજાને મારી નાખે છે અથવા સળગતા રોનમાં પેસે છે, પાણીમાં (પડતું મૂકીને) ડૂબી જાય છે, કવામાં પડે છે તથા રોજું રોજુ બીજા કરે છે, તરસ, બળતરા રોને મૂર્છા આણે છે તથા પરની ઊંબટી કરે છે, શરીરના બધા સ્તોત્રમાંથી લોહી કાઢે છે તથા રિષ્ટ પે. ૧ કરે છે, એને (જેને હિસાની ઈચ્છાથી ગ્રાહ વળગે છે) ત્યજ દેવુ (=રાસાધ્ય જાણવું)

સી સાથે આનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા

ગ્રાહના વળગાડના લક્ષણ

રહઃશીરતિલંહાપગ્નચક્ષુમ્પ્રપણમિયઃ ॥૩૭॥

શાન્તશ્ચ દુઃસાધ્યો રતિકામેન પીઠિતઃ ॥

એકાતમા સી સાથે મેમુન, વાતચીત, ખુશબો (=નાતર વગેરે), કુલના હાર રોને શણગાર વગેરે કરવું બંધ, આનંદી રોને શાંત હોય, રોટલા લક્ષણ વળે સી સાથે રાનંદ ભોગવવાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહથી પીઠાતા માણસ કુશ્કુસાધ્ય છે

પૂજની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહની પીઠાતાં લક્ષણ

વીમઃ પરિમુશનં વક્ત્રં શુશ્કૌષ્ણકતાલુકઃ ॥૩૮॥

શક્તિં વીક્ષતે તીતિ ધ્યાયત્યાયાતિ ચીનતામ્ ॥

અન્નમન્નાભિહાપેડપિ દક્ષં નાતિ ચુમ્મસતે ॥૩૯॥

શુદ્ધીતં લલિકામેન તં વિધાત્સુસસાધનમ્ ॥

રક્ત બનીને મોટો હાથ ફેરવે, હોઠ, ગળું અને તાળવું સુકાય, શકાલી (કે બીટીનીતો) ચુએ, બૂંધ પાડે, ધ્યાન કરે, રક્ત બની જાય, ખાવાપીવાનું મન થાય તે વચ્ચે રાપેનું ખાનપાન પણ ખાવાપીવાની એને બહુ ઈચ્છા થતી નથી-એટલા લક્ષણવાળાને પૂજા (=બલિ)ની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડવાથી જાણવો એ સુસાધ્ય છે

એ ત્રણ ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડના ઉપાય
હન્તુકામં જયેદ્દોમૈઃ સિદ્ધમન્ત્રમવર્તિતેઃ ॥૪૦॥
ઇતરૌ તુ યથાકામં રતિવલ્પાદિવાનતઃ ॥

હિસાની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને સિદ્ધ મંત્રોચ્ચાર સાથે કરવાતા હામ (=હવન) થી મટાડવો બીજા જે જાતના વળગાડને ધરાય ત્યાં મુખી અનુક્રમે સી સાથેના આનંદ રાખીને તથા ભવિદાન રાખીને મટાડવા (=ત્રી સાથે રાખાનંદની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને સી સાથે રાનં કરવા દઈને મટાડવો, ભવિની ઈચ્છાવાળા ગ્રાહના વળગાડને ભવિદાન આપીને મટાડવો)

(પહેલા પ્રકરણ વળગાડ અસાધ્ય કહેલા હોવા છતાં એના ઉપાય કરવાના લખવાનું કારણ એ છે કે સિદ્ધ મંત્રોના પ્રભાવ કળી ન થકાય એવો હોય છે)

સાધ્ય ગ્રાહના વળગાડના ઉપાય

અથ સાધ્યપ્રદં ચાલં વિવિક્તે શરણે સ્થિતમ્ ॥૪૧॥

ત્રિરક્તઃ સિત્તક્ષંમુષ્ટે સદા સન્નિહિતાનલે ॥

વિકીર્ણમૃતિકુસુમપત્રવીજાન્નસર્પપે ॥૪૨॥

રક્ષોમૃતેલચ્ચ રિતપ્રદીપદતપાપ્મનિ ॥

વ્યવાયમ્પરિશિતનિવૃત્તપરિચારકે ॥૪૩॥

પુરાણસર્પિષાડ્યકં પરિષિતં સુશાસ્ત્રુના ॥

સાધિતેન લાનિન્સ્વલેજન્યતીનુપદુમૈઃ ॥૪૪॥

પારિભ્રમકકદ્વજ્જન્યવરણકદ્વજ્જનૈઃ ॥

કપોતવક્ષાપાનાર્ગપાટલામધુશિષુભિઃ ॥૪૫॥

કાકજઙ્ગામહાશ્વેતાકપિત્થક્ષીરિપાદપૈઃ ॥

સર્વદમ્બકરૌઘ્ર, ધૂપં સ્નાતસ્ય પાત્રવેત્ ॥૪૬॥

ક્રીપિન્યાપ્રાદિસિદ્ધક્ષેષમંભિષ્ટતમિષ્ટિતેઃ ॥

જે બાળકનો વળગાડ સાધ્ય (=મટી થઈ એવો)

હોય તેને, દિવસમાં રાત્ર ત્રણ વાર પાણી છોટવા રોને પાણી વાળેલા, જ્યાં અગ્નિ સદા પાણે હોય એવા, ભસ્મ, કુલ, પાદર્થ, બિયાં, રાનાળ અને સરસવ વેરેલા, રક્ષોધન તેલ (ઉ ર/પાથી પદ્મ) થી સળગતા દીવાથી જ્યાં પાપનો (ભૂત પિંશાય, ચાલસ વગેરેનો) નાશ થયો છે એવા, જ્યાં સારવાર કરનારાઓ (=રાજા બાળુનાં માણસો) મેમુન, દારૂ અને માતલી દૂર રહેતા હોય (=એ ત્રણ કામ ન કરતાં હોય) એવા ચેકાત મહાનમાં રાખીને, ચીરે જુનું થી ચામીને, બનદાણુ, લીમ્બો, નરસી, ગરમગો, દેવદાર, મોટો ચરફોલ, જાબુ, વાવરસી, રેંકિપખડ, રાખથી, અંધેરો, પાણ, મીઠા સરસવો, અંધેરો, નમ્મી, કોડું અને કીરી વૃક્ષ, કદબ અને કમ્બુ એટલી વનસ્પતિ વડે સિદ્ધ કરેલા

સથેકા પાણીથી બાળકને નવગ્રાવીને એ નવાયેલા બાળકને
દીપત્રે, વાય, સાપ, સિંહ, રીંછ એટલાં પ્રાણીઓનાં
નામડાં સાથે ધી ભેળવીને એ ચામડાનો ધૂપ દેવો.

અથ ગ્રાહ્યના વળગાડમાંથી છૂટવાનો ધૂપ

પ્રતીદશાઙ્ગસિદ્ધાચૈવચામદ્વાતદીપ્યકૈઃ ॥૪૭॥
ન્નકુલ્લેઃ સવૃત્તૈર્ધૂપઃ સર્વેમદ્યધિમોક્ષણઃ ।

પ્રતીકરણ, દશાંગ (ઉ ૩૭/૨૭, ૨૭) ચર-
સવ, વજ, બિલાયો, રાગમોહ તથા ઉપલેટમા ધી
નાખીને એ અધાનો ધૂપ કરવાથી અથ ગ્રાહ્યના વળ
ગાડમાંથી છૂટાય છે

સર્વેપા નિન્નરપરાકૈમૂલમમ્બલુરા યથા ॥૪૮॥
શૃંગેયમ્ ઘૃતં ધૂપઃ સર્વેમદ્યધિનિવારણઃ ।

સરસર, લીમડાના પાદડા, આકાગ્રનું મૂળ, બિદિ
કંકણ, વજ, ભોળપત્ર તથા ધી રોટલી વસ્તુઓને
ધૂપ અથ ગ્રાહ્યના વળગાડને રોકે છે

અનન્તાત્રાસ્થિતગરં મરિચં મધુરો ગળઃ ॥૪૯॥
શુગાલધિગ્રા મુસ્તા ચ કલ્પિતેસ્તૈર્ઘૃતં પચેત્ ।
વદામૂલસસીરયુક્તં તદ્ બ્રહ્મજિત્પરમ્ ॥૫૦॥

પમાસિ, કેરીની ગોટલી નગર, મરી, મધુર ગણ,
સમેરવો, મોથ-રોટલી વસ્તુઓના કચાપમા સારિયા,
દશમૂળના સ્વરસ (કે કચાપ) તથા દૂધ સાપ ધી
પકવવું એ ધી ગ્રાહ્યના વળગાડને મટાડવામા ઉપાય છે

રાસ્તાદીશુમતીવૃક્ષપદ્મલવરાપનાત ।
કાથે સર્પિઃ પચેત્પિષ્ઠેઃ સારિવાન્યોપચિત્રકૈઃ ॥૫૧॥
પાઠાવિદ્બ્રમ્ધુકપયસ્વાદિદ્ધવારભિઃ ।
સમન્થિકૈઃ સેન્દ્રયથૈઃ શિશોસ્તસ્તતતં દિતમ્ ॥
સર્વરોગબ્રહ્મરં દીપતં લલણ્ણવદમ્ ।

રાસ્તા, સમેરવો, ગધી સમેરવો, મોટા ખચમૂળ,
બળદાણુ ૨ ને મોથ રોટલી વસ્તુઓના કચાપમા સારિયા,
ત્રિકટુ, ચિત્રૌ, પડામૂળ, વાવડિંગ, નેલીમ્પ, સીર
ગ્રાહી, ડિંગ, દેવદાર, પીપરીમૂળના ગદોદ્ર અને
ઈન્દ્રજીવ એટલી વસ્તુઓના કચાપથી સિદ્ધ કરેલું ધી
બાળકને હમેશા પદ્ય છે, અથ શેગા અને ગ્રાહ્યના
વળગાડને મગડે છે, દીપન છે તથા બદ અને ચીર
નો રંગ આપે એવું છે

સારિયાસુરભિગ્રામીશઙ્કિનીકુહસર્પૈઃ ॥૫૨॥
યથામ્બગન્ધાસુરસાયુકૈઃ સર્પિર્વિષાચયેત્ ।
તત્રાશયેદ્ધાન્ સર્પાન્ પાનેનામ્યજ્જનેન ચ ॥૫૩॥

સારિયા, ચણકી, ગ્રાહી, શંખચેન, ઉપલેટ, વરલવ,
વજ, અડગપ (અડગ) તથા ગુણલી, એટલી વસ્તુ-

ઓથી ધી સિદ્ધ કરવું એ ધી પીનાથી અને ચોળવાથી
અથ ગ્રાહ્ય નાથ પામે છે

અર્ધા ભૂત અને વિષમજ્વરનો ધૂપ

ગોશુક્લચર્મવાલાહિનિર્મોકં વૃષદંશવિદ્ ।
નિમ્બપત્રાજ્યકટુકા મદનં વૃહતીઘ્રયમ્ ॥૫૫॥
કાર્પાસાસ્થિયવચ્છાગરોમદેવાદ્ધસર્વપમ્ ।
મયૂરપયશ્રીવાસં તુપકેશં સરામઠમ્ ॥૫૬॥
મૃદ્ધાણ્ડે વસ્તુમૃદ્ધેણ ભાવિતં જ્વલ્ણચૂર્ણિતમ્ ।
ધૂપનં ચ હિતં સર્પભૂતેષુ વિષમજ્વરે ॥૫૭॥

ગાયના શીંગડાં, ગાયનું નામડું, ગાયના વાળ,
સાપની કાચળી, બિલાડીની હાથર, લીમડાના પાદડા,
ધી, કડું, મીઠળ, ઊંચી બારિગણી, બેડી બારિગણી,
કપાસિયા, જવ, બકરીના વાળ, દેવદાર, સરસવ, અર્ધ-
ડાના પાદડા, ગધી બેરજો, જવનાં છોડાંની વાળ જેવી
રુવાટી તથા ડિંગ-એટલી વસ્તુઓને માટીના વાસણ
મા બકત્તવ મૂત્રમા ભગ્વના દર્શને પછી એને સુકાયા
દર્શને પછી બારીક લેણીટીને બનાવેલા ભૂકાથી ધૂપ
દેવો તે અથ ભૂતોના વળગાડમાં ૨ ને વિષમજ્વરમાં
હિતકારક છે

ઘૃતાનિ ભૂતવિષાયા વક્ષ્યન્તે યાનિ તાનિ ચ ।
યુગ્ધસાસ્થા યદિં હોમં સ્તપનં મન્વતત્પ્રવિત્ ॥૫૮॥

મન અને નન જલુનાર વેદો જે અર્ધા ધી ભૂત-
પ્રતિપદના રાધાપમા (ઉ ૨) પમા) કહેવામાં આવશે
તે અર્ધા ધી, બલિ ભ, યામ અને સ્નાનના ઉપયોગ
કરવે

પ્રતીકરણ(આત્)સ્વક્ષયં ક્ષીરિન્યો ઘર્વરાવપિ ।
તુમ્બીવિશાહારતુકશમીચિલ્પકપિત્થતઃ ॥૫૯॥
ઉક્તાદ્ય તોય તપ્રાપ્તો વાપાનાં સ્તપનં શિવમ્ ।

પ્રતીકરણ, સીરી વૃક્ષ, બર્બર વૃક્ષ, દૂધી, ઈન્દ્ર
વારણુ, મોટો ચરડુસા, શમી (સવમીનું યાડ) બિલી
નું યાડ, કોઈ-રોગના ગાડી અંતરાજન અને પીદર્શ
ને પાણીમા ઉકાળીને રોના કવાયથી શતે બાળકને
નવગ્રાવી તે હિતકારક છે

અનુવન્ધ્યાન્ યથાકૃત્ત્વં શ્રદ્ધાપાયેડ્યુપપ્રવાન્ ॥
વાલામયનિપેયોક્તમપજ્ઞેઃ સમુપાચરેત્ ॥૬૦॥

તથા ગ્રાહ્યના વળગાડમાંથી છૂટવા પછી પદ્ય
વળગાડ દર્શિયાન થયેલા (નાવ વગેરે) ઉપદ્રવે ચાલુ
રહે તે ઉપદ્રવેના ઉપશાર બાળકના તન મટાડવા માટે
(ઉ ૨૨. ૨ મા) જે રોગથી કચા

દશ્યશ્રદ્ધરવે યાટે ઉત્તરસ્થાને વાલમયનિપેયો
નામ તલીપોડપાયઃ ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૪ થો : ભૂતવિજ્ઞાન

અથાતો ભૂતવિજ્ઞાનોયમધ્યાયં ધ્યાત્વાત્યાસ્યામઃ ।
 इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ભૂતોના વિજ્ઞાન સંબંધી અધ્યાય
 સમજાવીશું એ બાબતમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓરો
 નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે :

ભૂતના વળગાડનું લક્ષણ

लक्षयेज्ज्ञानविज्ञानवाक्येष्टाबलपीरुपम् ।

पुरुषेऽपौरुषं यत्र तत्र भूतग्रहं वदेत् ॥ ૧ ॥

જે માણસમાં જ્ઞાન, વિજ્ઞાન, વાક્યો, ક્રિયા, બળ
 અને પુરુષાત્ત્વ રોટલી બાબતોમાં બળવાપણું (-કાય
 રતા) જણાય, તે માણસને ભૂત વળગ્યું છે એમ કહેવું

કયું ભૂત વળગ્યું છે તેની પામ

भूतस्य रूपप्रकृतिभाषागत्यादिविभेदतैः ।

यस्यानुकारं कुरुते तैनाविष्टं तमादिशेत् ॥ ૨ ॥

રૂપ, પ્રકૃતિ, ભાષા, ગતિ વગેરે ચેષ્ટાઓની બાબ
 તમાં માણસ જે ભૂતની નકલ કરતા હોય તે ભૂત રોગે
 વળગ્યું છે એમ કહેવું

सोऽददशविधो देवदानवादिविभेदतः ।

દેવ, દાનવ વગેરે ભેદોને લીધે ભૂત ~અર
 જાતનાં છે

ભૂતના વળગાડનું કારણ

हेतुस्तदनुपत्तौ तु सद्यः पूर्वकृतोऽथवा ॥ ૩ ॥

મજાપરાધઃ, સુતરાં તેન કામાદિજન્મતા ।

સ્તુત્યર્થમ્પ્રતાચારઃ પૂજ્યાનપ્યતિવર્તતે ॥ ૪ ॥

તં તથા મિત્રમયાદિં પાપમાત્મોપચાતિનમ્ ।

દેવાદયોઽપ્યનુમ્રન્તિ પ્રહાશિષ્યપ્રહારિણઃ ॥ ૫ ॥

૨ । જન્મે કરેલા કે ગયા જન્મોમાં કરેલા પ્રજા
 પરાધ ભૂત વળગવાના કારણરૂપ છે કામ (+ક્રોધ)
 વગેરેમાંથી ઉત્પન્ન થતા પ્રતાપરૂપથી ધર્મ, વ્રત ૨ ને
 અપારાને બહુ નાશ થવાથી માનુસ પૂજ્ય માણસો સાથે
 તોછડાઈથી વર્તે છે (=એમના સામે યાવ છે) જ્યાં
 છિદ્ર (અથવા પા થી ૮) હોય ત્યાં પ્રવર કરે એવા
 (=પેડું દેખે ત્યાં પેલી જનારા) દેવો વગેરે પણ
 ઉપર પ્રમાણે જેમ્ને મર્મદાને બળ કર્યા હોય એવા,
 આત્માને નાશ કરનાર પાપી માનુસમાં પેલી જાય છે

છિદ્ર એટલે શું?

छिद्रं पापमयारम्भः पाफोऽनिरुप्य कर्मणः ।

પાપકસ્ય શુન્યેઽવસ્થાનં

દમજાનાવિષ્ટુ વા નિશિ ॥ ૬ ॥

दिग्वासस्त्वं गुरोर्निन्दा स्तेरविधिस्तेवनम् ।

अशुचेर्देवताचांदि परस्तरक्तसङ्करः ॥ ૭ ॥

હોમમન્ત્રવલીજ્યાના વિગુણં પરિકર્મં ચ !

સમાસાહિનચર્યાદિમોક્ષાચારવ્યતિક્રમઃ ॥ ૮ ॥

પાપી કામની શરૂઆત, અશુભ કર્મનું ફળ, ૧૬ન
 રોકાત જગ્યારો એકવા રહેવું, કે રાત્રે જમ્યાન
 વગેરેમાં રહેવું, નાશ રહેવું, કે ગુરુની (=વડીલની)
 નિંદા, મૈયુન વિધેના વિધિના ભંગ કરીને મૈયુન કરવું,
 ~સ્વચ્છ દશામાં દેવની પૂજા વગેરે કરવું, તથા
 સિવાયના બીજા સૂતકી માણસોને ~કરવું, હોમ, મન્ત્ર,
 બલિદાન અને વજ્ર રો ક્રિયારો કરતી વખતે હોમ
 વગેરેથી વિરુદ્ધ ક્રિયા કરવી, ટૂંકાના દિનવર્ષા વગેરેમાં
 કહેવા રાજ્યારને બળ કરવા રો છિદ્ર છે (આ છિદ્રો
 દ્વારા ભૂત વળગે છે)

કયુ ભૂત કયે દિવસે કયે સમયે વળગે છે ?

शुक्लान्ति शुक्लमतिपत्नयोदयोः सुरा नरम् ।

શુક્લત્રયોદશીકૃષ્ણદ્વાદશ્યોર્દાનવા ગ્રહાઃ ॥ ૯ ॥

ગન્ધર્વાસ્તુ ચતુર્દશ્યાં દ્વાદશ્યાં ચોરમાઃ પુનઃ

પદ્મન્યા, શુક્લસપ્તમ્યાકાદ-

શ્યોસ્તુ ધનેશ્વરાઃ ॥ ૧૦ ॥

શુક્લાદપદ્મમીપોજમાસીયુ પ્રહરાસતાઃ ।

કૃત્તો રક્ષ.પિશાચાવા નવદ્વાદશપર્વંતુ ॥ ૧૧ ॥

દશમાવાહ્યયોરણનવમ્યો. પિતરોઽપરં ।

गुरुवृद्धादयः प्रायः कालं सन्ध्यासु लक्षयेत् ॥ ૧૨ ॥

દેવેશ્વરી શ્રોત્રો (=બુને) માનુસને સુદ પડે

અને સુદ તેરશે વળગે છે, દાનવાશ્વરી શ્રોત્રો સુદ તેરશે

રાત્રે વદ બારશે વળગે છે, ગાયર્વો ચોદદે અને બારશે

વળગે છે, સાપ પાલમે વળગે છે, વામે સુદ ત્યારમે

૨ ને સુદ અગિયારશે વળગે છે, બ્રહ્માવળગે સુદ ૨ ક્રમમે,

સુદ પાલમે ૨ ને પૂનમે વળગે છે, ચત્રસે, પિશાચ

વગેરે વદ નામે, વદ બારશે અને પર્વતે વિવરે વળગે

છે, પિતૃઓ દશમે અને જમાતે વળગે છે, બીજા

ગુરુઓ, વૃદ્ધો વગેરે આક્રમે અને નામે વળગે છે એ

બધા સામાન્ય રીતે તથાકાલે વળગે છે એમ જણવું

દેવના વૃત્તાનું લક્ષણ

पुरुषप्रसोपममुखं साम्येष्टष्टिमकोपनम् ।

અરુપવાક્યસ્યેવલિખ્યમં

મોજનાનમિટાપિનમ્ ॥ ૧૩ ॥

દેવમિજ્ઞાતિપરમં શુષિ સસ્ટવપાદિનમ્ ।

મીલ્યન્ત ચિરાન્ને સુરભિ વરદાપિનમ્ ॥ ૧૪ ॥

શુક્લમાલ્યામ્બરસરિચ્છેલોશમયનમિયમ્ ।
અનિદ્રમમ્બુધ્યં ચ વિચારેવચશીકૃતમ્ ॥૧૬॥

મેઁ ખીલેલા કમળ જેવું રાને આંખો થાત હોય,
ઉદ્દેશ્ય (=વિશય) નહિ, થોડું બોલે, પરસેવે, આંખો
અને શેષાશ્વ થોડા થાય, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય,
દેવ રાને બ્રાહ્મણની પૂજામાં તદ્દીન રહે, સ્વચ્છ રહે,
સસ્કારી ભાષા વાપરે (=આળો વગેરે ન બોલે), લગ્ન
વખતે રાખ પલકે, ઘરોમાંથી સુવાસ નીકળે, વગ્દાન
આપે, ઘોળી માળા, ઘોળા વચ્ચે, નદી, ચર્ચત ર ને
ઊંચા મકાન ગમે, ઊંચે નહિ, કોઈથી ઝડે નહિ—'એ
માણસને દેવોએ વશ કર્યો છે' (=કોઈ દેવ વળગ્યા છે)
રોમ જાણવું

દાનવ (—દૈત્ય) વળગ્યાના લક્ષણ

જિહ્વદષ્ટિ દુરાત્માને ગુરુદેવદ્વિજદ્વિયમ્ ।
નિર્મેય માનિને શૂરં ક્રોધને વ્યવસાયિનમ્ ॥૧૭॥
રુદ્રઃ સ્કન્દો વિશાલોઽ

હમિન્દ્રોઽહમિતિ વાદિનમ્ ।

દુરાત્માસરુચિ વિચારૂં વૈત્યપદ્યુદીતકમ્ ॥૧૭॥

જાસુ જુએ, સ્વભાવ બગડે, ગુરુ, દેવ ર ને
બ્રાહ્મણને દ્રોષ કરે, નિર્ભય, ખુશીવાળો, શૂર, ખિજઈ
જાય રોવે, ખતીબો, 'હુ રુદ્ર, સ્કન્દ, વિશાખ ર ને
ઇન્દ્ર છુ' રોવું બોલેતા સુણ અને માત્ર ઉપર સ્થિ
થતી હોય રોવે, રોવા માણસને દૈત્ય (=દાનવ)
રૂપી (ભૂત) વળગ્યું છે રોમ જાણવું

ગર્વર્વ વળગ્યાના લક્ષણ

સ્વાચારં સુરર્મિ હૃદ્યં ગીતનર્તનકારિણમ્ ।
સ્નાનોઘાત્તર્ચિ રક્તવચ્ચમાલ્યાનુલેપનમ્ ॥૧૮॥
શૂદ્ધારલીલામિરતં ગન્ધર્વાચ્યુપિતં વદેત્ ।

સાસ આચલુવાળા, સુવાસિત, લગભગ, ગાના,
નાચતા, નાહવા માટે રાને બાગબગીચા માટે સ્થિવાળા,
રાતી વચ્ચે, હાર રાને (યંદન વગેરેના) લેપવાળા, શરૂ
ગાર સંજ્ઞામાં રાને લીધા (=જનજાતના ખેલ, રમન
ગમત) કરવામાં રસ લેતા માણસના ગર્વર્વ બરાઈ બેઠા
છે રોમ કહેવું

આપના વળગ્યાનાં લક્ષણ

રક્તાક્ષં ક્રોધનં સ્તબ્ધદષ્ટિં વક્ત્રગતિં ચલમ્ ॥૧૯॥
અસન્તમનિશં મિદ્ધાલોલિનં સ્ફિક્ષિણીલિદમ્ ।
મિયદુગ્ધગુદ્ધાનમયોવદનશાયિનમ્ ॥૨૦॥
વરગાધિષ્ઠિતં વિચાત્રસ્પન્તં ચાતપથતઃ ।

રાતી આંખોવાળા, ચીંડિયા, સ્તબ્ધ અખચાળ,
વાંકુ ચાવતા, અસ્થિર, તનન આથ મુકતા (દુઃસ્થ)

મારતા), છબ કાંઠાવા કરતા, મોના ખૂણા ચાટતા,
દૂધ, ગોળ ર ને નાહવું જેને ગમતુ હોય રોવા ઊંધા
(નીચે મેંચે) સૂઈ રહેતા તથા છત્રીથી ભડકતા માણ
સને આપનું ભૂત વળગ્યું છે રોમ જાણવું

પાસના વળગ્યાનાં લક્ષણ

વિપ્લુતસ્તરકાક્ષં શુભગન્ધં સુતેજસમ્ ॥૨૧॥
પ્રિયનૃત્યકથાગીતજ્ઞાનમાલ્યાનુલેપનમ્ ।

મત્સ્યમાંસરુચિં હૃદ્યં તુદ્યં વલિનમન્વયમ્ ॥૨૨॥
ચાલેતાયકરં કસ્મૈ કિં દલામીતિ વાદિનમ્ ॥૨૩॥
મહસ્થભાપિણં વૈષદ્વિજાતિપરિભાવિનમ્ ॥૨૩॥
અલ્પરોષં દ્રુતગતિં વિચાપસશ્ચીતકમ્ ।

પાણીછાંચી, ત્રસેલી અને રાતી રાંખવાળા, સુવા
સિત, બહુ તેજસ્વી, જેને નાચ, વાત, ગાન, સ્નાન,
હાર રાને લેપ ગમતા હોય રોવા, માછલાના માત્ર માટે
સ્થિવાળા, રક્તનંદી, સ્તેષી, બાવાન, સ્વસ્થ દેખાવ
વાળા, રાગળીઓ હાથવાતા, 'હુ કોને શું રાખું?'
રોવું બોલતા, છત્રી (=કાનમાં) વાત કહેતા, વૈદ્ય
ર ને બ્રાહ્મણનું અપમાન કરતા, થોડો રાપ કરતા,
ઉતાવળે ચાવતા માણસને પક્ષ વળગ્યા છે રોમ જાણવું

બ્રહ્મરાયણના વળગ્યાનાં લક્ષણ

હાસ્યનૃત્યપ્રિયં રૌદ્રચૈષ્ટં હિરપ્રપ્રહારિણમ્ ॥૨૪॥
આત્મોશિનં શીઘ્રગતિં વૈષદ્વિજાતિપ્રદિપમ્ ।
આત્માને કાષ્ટશસ્ત્રાધેન્નતં મોઃશદ્વાદિનમ્ ॥
શાસ્ત્રવેદપઠં વિપાદ્ ગૃહીતં પ્રવ્રારાક્ષસઃ ।

હાસવું અને નાચવું જેને બહુ ગમે રોવા ખિડા-
મણા ચાળાવડા કરતા, હિર (સ્થાક પાક થી ૮)
હોય ત્યાં ફટકો ફારતા, ખુશખશા મારતા, ઉત્તરજો
ચાવતા, દેવ, બ્રાહ્મણ અને વૈદ્યને દ્રોષ કરતા, લાકડું
લિપિયાર વગેરેથી પોતાની જાતને હુલુનાર, 'ઓ', એ
વગેરે બોલાવવા માટેના અવાજ કરનારા, શાસ્ત્રોને
રાને વેડેના પાઠ કરનારા માણસને બ્રહ્મરાયણ વળગ્યા
છે રોમ જાણવું

સત્સત્ત્વ વળગ્યાનાં લક્ષણ

સમોદરદિ મૃકુચ્ચિદ્રહનં સસંપ્રમમ્ ॥૨૬॥
પ્રહરન્તં પ્રયાવન્તં શબ્દન્તં મિરવાનનમ્ ।
અગ્રાદિનાડપિ વલિન નદ્વિનન્તં નિશાચરમ્ ॥૨૭॥
નિલેપમશુચિં શૂરં દૂરં પક્ષભાપિણમ્ ।
રોપણ રક્તમાલ્યસીરસમયામિપ્રિયમ્ ॥૨૮॥
ધૃષ્ટા ચ રક્તં માનં પાડ્વલિહાન વ્રજનચ્છયી ।
હસન્તમપ્રકાલં ચ રક્ષમાધિષ્ઠિતં વદેત્ ॥૨૯॥

કોથભરી આખોવાળા, ગભરાટ રાથે ભમ્મર (=ભવા) ચડવતા, મારતા, આગળ દોડતા, અવાજ કરતા, બિહામણ મોવાળા, ખાધાપીધા વિના પણ બળ વાન, ઊંઘ ઊઠી ગયેલા, રાતે ફરફર કરતા, નર્ફફટ, અસ્વચ્છ (=મેલાધેલા), યુરા, કૂર, કઠોર વચન બોલનાર, ચીડિયા, રાતી માળા, ચી, લોહી, દારૂ અને માંસ જેને બહુ ગમતું હોય એવા, લોહી કે માંસ જેઈને પોતાના પેઠા ચાટતા તથા ખાતીપીતી વખતે હસતા માણસના રાક્ષસ ભરાઈ બેઠો છે એમ કહેવું

પિયાચના વળગાડના લક્ષણ

અસ્વસ્થચિત્તં નૈકવ તિષ્ઠતં પરિધાવિનમ્ ।
ઉચ્છિદ્નૃત્યગાન્ધવંદ્વાસમયામિપ્રિયમ્ ॥૩૦॥
નિર્મત્સેનાદીનમુષં રુદન્તમનિમિત્તતઃ ।
નર્થેલિલ્લન્તમાત્માનં રુદ્ધાધ્વસ્તવપુઃસ્વરમ્ ॥૩૧॥
આવેદયન્તં દુઃખાનિ સમ્યદ્વાવલ્લમાપિનમ્ ।
નટ્યસ્મૃતિ શ્યવ્યરતિ લોલે નયં મલીમસમ્ ॥૩૨॥
રચ્યાચેલપરીધાનં તૃણમાલ્યાવિષુષણમ્ ।

આરોહન્તં ચ કાષ્ટાચ્ચં તથા સફૂરકૂટકમ્ ॥૩૩॥
વદ્વાશિનં પિશાચેન વિજાનીયાદધિષ્ઠિતમ્ ।

મેથેન મનવાળા, બધાની સાથે ન રહેતા, ચારે પાસ દોડતા, છડામણ (=છાડેલું અન્ન), નાચવું, ગાવું, ગાયર્થ, હસવું, દારૂ અને માંસ જેને બહુ ગમતા હોય એવા, ધમકાવવાથી રાકડું મો કરી દેતા, કઈ પણ કારણ વિના રોતા, પોતાના શરીર ઉપર નખી ખસતા, લૂખા શરીરવાળા, બેથી ગયેલા અવાજવાળા, પોતાના દુખા નજીવાતા, ઘડીમા પલ્લતિસર તો ઘડીમા ઢગ પડા વિનાનું બોલનાર, યાદશક્તિ નથી રહી હોય એવા, જેને રોકતે ગમતું હોય એવા, એક જગ્યાએ ઠરોને રહી ન ચકતો હોય એવા, નાગા, મેલા, રસ્તામા પડેલા ચીંધરા પહેરતા, ઘાસની માળાનો શણગાર સજતા, લાકડી ફેપી ઘોડા ઉપર સવારી કરતા, ઉકરાડની ટોચ પર નઈને બેસતા તથા બહુ ખાતા માણસને પિયાચ વળગ્યું છે એમ જણવું

પ્રેતના વળગાડના લક્ષણ

પ્રેતાતુતિક્રિયાગન્ધં મીતમાદારચિદ્રિપમ્ ॥૩૪॥
તૃણચ્છિદ્ધં ચ પ્રેતેન યુદ્ધિતં નરમાદિશેત્ ।

પ્રેત જેવા આકાર, ક્રિયા અને ગંધવાળા, બોનેલા, ખાવાપીવાનો દ્રેષ કરતા અને તણખલાં તોડતા માણસને પ્રેત વળગ્યું છે એમ કહેવું

કૂખાડના વળગાડના લક્ષણ

વહુપ્રલાપં કૂખાસ્યં પ્રવિલમ્બિતયાચિનમ્ ॥૩૬॥
શનપ્રલમ્બવૃપણં કૂખાપન્દાધિષ્ઠિત યદેત્ ।

બહુ બોલબોલ કરતા (=લવરી કરતા), જેનું મો કાળું પછી જંબુ હોય એવા, બહુ ધીમેધીમે ચાલતા, સૂજેલા અને લબરી પડવા રડવાળા માણસમા કૂખાડ ભરાયો છે એમ કહેવું

નિપાદના વળગાડના લક્ષણ

યુદ્ધિત્વા કાષ્ઠલોદ્ધાદિ ભ્રમન્તં ચીરવાસસમ્ ॥૩૬॥
નયં ધાવન્તમુત્તસ્તદ્દિષ્ટિ તૃણવિષુષણમ્ ।
શ્મશાનશૂન્યાયતનરચ્ચૈકદ્રુમસેવિનમ્ ॥૩૭॥
તિલાન્નમચમાસેષુ સતતં સત્કલોચનમ્ ।

નિપાદાધિષ્ઠિતં વિચાદ્ વદન્તં પરુષાણિ ચ ॥૩૮॥
(હાથમા) લાકડી અને ઢેખાળા વઈને ફરતા,

ચીંધરા પહેરતા, નાગા, દોડતા, બહાવરી આખોવાળા, ઘાસના શણગાર સજતા, શ્મશાનમા, હવડ મકાનમા, રસ્તા ઉપર તથા ચોકલા અટૂલા ઝાડ તળે રહેતા, તલ, અન્ન, દારૂ અને માંસ ઉપર નજર ફેરવી રાખતા તથા કઠોર વચન કહતા માણસમા નિપાદ ભરાઈ બેઠો છે એમ જણવું

ઔકિરણના વળગાડના લક્ષણ

યાચન્તમુદકં ચારં વ્રસ્તલોહિતલોચનમ્ ।
ઉદ્રવાક્યં ચ જાનીયાન્નરમૌકિરણાદિતમ્ ॥૩૯॥

પાણી અને ખોરાકની માગણી કરતા, બહાવરી અને લાલ આખોવાળો, ઉગ્ર વચન કહેતો માણસ ઔકિરણથી પીડાયેલો છે એમ જણવું

વેતાલના વળગાડના લક્ષણ

ગન્ધમાલ્યરતિ સત્યવાદિનં પરિવેપિનમ્ ।
વહુનિદ્રં ચ જાનીયાદ્વેતાલેન યશીકૃતમ્ ॥૪૦॥

સુગંધી પદાર્થો તથા ફૂલદારમા આનંદ માનતા, સાવું બોલતા, ધૂંજતા, બહુ ઊંઘઊંઘ કરતા માણસને વેતાલ વળગ્યો છે એમ જણવું

પિતૃના વળગાડના લક્ષણ

અપ્રસન્નરજં દીનવદનં શુષ્કતાલુકમ્ ।
ચલત્તયનપદ્મમાણં નિપ્રાલું મન્દપાવકમ્ ॥૪૧॥

અપસવ્યપરીધાન તિલાસતગુદપ્રિયમ્ ।
સ્વલદ્વાચં ચ જાનીયાત પિતૃગ્રહવશીકૃતમ્ ॥૪૨॥

ડોળાણેથી આખોવાળા, રાકડા મોંવાળા, જેનું તાલવું સુકાયેલું હોય એવા, જેની આંખની પાપણે પલકારા માર્યાં કરતી હોય એવા, ઊંઘઊંઘ કરતા, મંદગિન વાળા, શરીરમા જમણા અને ઉપર વસ્ત્ર પહેરતા, તલ, માંસ અને ગાળ જેને બહુ ભાવે એવા, તોડતું બોલતા માણસને પિતૃગ્રહનો વળગાડ છે એમ સમજવું

ગુરુવુદ્ધપિસિદ્ધાભિશાપચિન્તાનુરૂપતઃ ।

વ્યાહારાહારચેષ્ટાભિર્થાસ્ત્વં તદ્યજ્ઞં વદેત ॥૪૩॥

ગુરુ, વૃદ્ધ, જ્યેષ્ઠ અને સિદ્ધ પુરુષોના શાપ અને (અશુભ) ચિન્તા (=નિરાશા)ને અનુરૂપ વાણી, આહાર અને વર્તન ઉપરથી કોનો વળગાડ છે તે જાણવું (દેવો નવર નાખીને, ગુરુ, વૃદ્ધ, સિદ્ધ અને મહાવિરો શાપ આપીને, પિતૃઓ પોતાની જાતના દર્યન કરાવીને, ગાધર્વો રુકડીને, યક્ષો શરીરમાં દાખવ વઈને, રાક્ષસો પોતાની ગધ સુધારીને તથા વિશ્વેશ્વર દરદી ઉપર સવારી કરીને એને વાહન તરીકે ચલાવીને ગાધાપણ (=વળગાડ) કરે છે—(ચરકસંહિતા, નિ. અ. ૮/૧૨)

અસાધ્ય વળગાડનાં લક્ષણ

કુમારવૃન્દાનુગતં ન પ્રમુદ્યતમૂર્ધનમ્ ।

અસ્વસ્થમનસં દૈર્ઘ્યકાલિકં સપ્રદં ત્યજેત ॥૪૪॥

છોડનાં ટોળા જેની પાછળ જતાં હોય એવા, નાગા, ઊંચા વાળવાળા, અસ્વસ્થ મનવાળા તથા લાંબા વખતના વળગાડવાળા માણસને છોડી દેવો (=અસાધ્ય જાણવો)

શ્વશ્રાવણદ્વયે ઘટે ઉત્તરથાને ભૂતવિગ્નીય
નામ ચતુર્થોઽધ્યાયઃ ॥૪૫॥

અધ્યાય પ મોઃ ભૂતનો વળગાડ મટાડવાના ઉપાય

અથાનો ભૂતપ્રતિપંથં દ્વાલ્પાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुराज्ञेयादयो મદપંથઃ ॥

અહરે હવે અમે ભૂતનો વળગાડ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આજ્ઞેય વગેરે મહાવિજ્ઞો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

અહિંસક ભૂતને ઉપાય

ભૂતં જયેદહિસેષ્ઠં જપદોમન્યલિગ્નિઃ ।

તપઃશીલસમાધાનદાનદાનદવાદિભિઃ ॥૪૬॥

જે પ્રિય કરવા ન ઇચ્છું હોય એવા ભૂતને તપ, હામ, બરિદાન, દાન, તપ, તથાવાર, તથાપિ, દાન, વાન, દયા વગેરેથી કાઢવું

પ્રાણના વળગાડ મટાડવાનો પ્રયોગ

દિશ્વપ્યોપાલનંપાલીલશુનાકંજયાજરાઃ ।

અજલોમી સગોલોમી ભૂતવેગી ચચા મ્યા ॥૪૭॥

કુહુદી સર્પગંધારુપા તિલાઃ કાળપિકાળિકાઃ ।

ચક્ષુમોક્તા ધયાઃસ્થા ચ ગુફી મોહનચક્ષુરપિ ॥૪૮॥

સોતોજાહનરક્ષોઞ્ચ રક્ષોઞ્ચ ચાન્યદોષમ્ ।

ચરાશ્વશ્વાપિવુદ્ધશ્લેગોવાનકુલશાલ્યકાત ॥૪૯॥

ક્રીપિમાર્જારગોસિદ્ધિવ્યાધસામુદ્રસત્ત્વતઃ ।

ચર્મપિત્તદ્વિજનસ્થા વર્ગોઽસ્મિન્ સાધયેદ્ ધૃતમા ॥૫૦॥

પુરાણમથવા તૈલં નવં તત્પાનનસ્યયોઃ ।

અમ્યજ્ઞે ચ પ્રયોક્ત્યમેપાં વૃર્ણં ચ ધૃપને ॥૫૧॥

પશિશ્વ ગુટિકાં યુક્ત્યાવાહને સાવરીકને ।

પ્રલેપે કલ્કમેતેપાં ક્વાથં ચ પરિપેચને ॥૫૨॥

પ્રયોગોઽયં પ્રહોન્માદાન શાપસ્મરાજ્ઞાનં નયેત

હિંગ, ત્રિકટુ, ઉરતાલ, મહાશીવ, ચત્તુ, અકકાનું મૂળ, જટામાંસી, ધાળી પરી, પરી, ધાળી નંગાડ, વજ, કાંજ, રોટીંગલુની બાજ, રાન્ના, તલ, કાકોલી, સીર-કાકોલી, ઘોર, બ્રાહ્મી, કાકાચાંચ, મોઘનવડી (=સરસાં), સોતાજન, સરસવ, રાક્ષસોના નાશ કરે એવી (ગુગળ વગેરે) બીજા અપેષ, ગધિડુ, ઘોડો, ઘાણી, હિંટ, રીંછ, ચાકો, નોગિયો, ઘલ્લક (=એક જાતની ઘાણી) દોષમે, બિલાટી, બજાદ, તિલ, વાલ અને સમુદ્રનાં પ્રાણી—એટલા પ્રાણીનું ચામડું, પિત્ત, દાંત અને નખ—૫ બધી (—હિંટથી નખ નુખીની) વસ્તુઓમાં જૂનું પી અથવા નવું તેલ સિદ્ધ કરવું એ પી કે તેલને પીવામાં નસર તરીકે અને અભ્યંગ તરીકે ઉપયોગ કરવો એમના (=હિંગથી નખ નુખીની વસ્તુઓના) ચૂર્ણથી ધૂપ કરવો એ વસ્તુઓના ચૂર્ણને ગોલી બનાવીને આંખમાં રાખવો અને એને (=ચૂર્ણ) નવ-પીડન નસર તરીકે ઉપયોગ કરવો એ વસ્તુઓના કંક-નો લેપ કરવો એ વસ્તુઓના ક્વાથથી શરીરને ઝારવું (=ઘર, કરીને નવઘરવું) ૫ પ્રયોગ વાઈ તથા પ્રાણના વળગાડને મટાડે છે

ગજાહવાપિષ્પલીમૃલપ્યોપામલકમર્પવાન ॥૫૩॥

ગોધાનકુલમાર્ગસપ્તપિત્તપ્રપંચિતાન ॥

નાપનામ્યપ્તસેકેષુ ચિદ્ધીત પ્રદાપદાન ॥૫૪॥

ગળાવીપર, પુષ્પમૂળ, ત્રિકટુ, આમમાં, ચંદર, એ પાન વસ્તુઓને લાઘે, મારિયો, તિલાટી અને ૫૫ માણવીના પિત્તમાં પુષ્પ વગેરેને એને નસ, અભ્યંગ અને લેક તરીકે વાપરવાથી એ પ્રાણના વળગાડને દૂર કરે છે

વિદ્યાર્પક ધી

સિદ્ધાર્પકચાદિગુમિષ્ણુગુરતનીદ્યમ્ ।

મચિથ્ય સ્વનકટમી યરા સ્નેતાઽન્નિઃકલિજ ॥૫૫॥

નિશ્ચમ્ય પંચ વીજં નુ નન્મલાદિગીરિપયોઃ ।

સુરાદ્યં શ્રૂપ્યં મર્ષિગમ્યં તદ્ધનુરુણે ॥૫૬॥

સિદ્ધે નિદ્યાર્પકં નામ પાને નમ્યં ચ યોજિતમ્ ।

અહાન્ સર્વાન્નિદન્ત્યાશુ

વિશેષાદાસુરાન્ પ્રહાન્ ॥૧૨॥

કૃત્યાલક્ષ્મીચિપોન્માદજ્વરાપસ્મારપાપ્મ ચ ।

સરસવ, વળ, હિંગ, કાળ, હળદર, દારૂબદર, મજ્જા, ધોળી ગરણી, ત્રિકુળા, ધોળી ગિરિકિંકા, લીમ, ઝના પાદશ, કરજના બી, સરસઝનાં બી, દેવદાર, ત્રિકટુ—એ બધા વડે ચારણા બોમૂત્રનાં સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવામા અને નરત્ય તરીકે વાપરવાથી બધા ગ્રહે, ખાસ કરીને રાસુર (=ચાસ) ગ્રહે, કૃત્યા, અલસથી, જે, તાવ, વાઈ અને પાપ નાથ પામે છે

પમિરેઘૌપધૈવસ્તવારિણા કલ્પિતોડગદઃ ॥૧૩॥

પાનનસ્યાજ્ઞનાલેપલાનોદ્ધર્પણયોજિતઃ ।

ગુણેઃ પૂર્વવદુદિષ્ટો રાજદ્વારે ચ સિદ્ધિઃ ॥૧૪॥

રો જ (એક લા થી ૧૦) વાળા સરસવથી ત્રિકટુ સુધીનાં ઔષધ વડે તથા બકરીના મૂત્ર વડે સિદ્ધ કરેલુ રોસડ (ધો) પીવામા, નરત્યમા, આળવામા, લેપમા, નાકવામા અને ઉદ્ગર્નમા વાપરવાથી પહેલાના (=સિદ્ધાર્થક ધો) જેવા ગુણ કરે છે તથા (પિતાની વશીકરણ શકિતને લીધે) રાજદ્વારમા સિદ્ધિ આપે છે

સિદ્ધાર્થકવ્યોપવચાશ્વગન્ધા-

નિશાદ્રથં દિહ્ગુપલાણ્ડુકન્દઃ ।

ચીજં કરજાત્, કુસુમં ચિરીપાત

ફલં ચ વલ્કં ચ કપિત્થવૃક્ષાત્ ॥૧૫॥

સમાણિમન્યં સનતં સકુષ્ઠં

સ્યોનાકમૂલં કિણિહી સિતા ચ ।

ચસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુમાપિતં તત્

પિષ્તેન ગન્ધેન ગુહાન્ વિવધ્યાત્ ॥૧૬॥

કુષ્ઠવ્રણોન્માદતમોનિશાન્ધા-

સુદ્રવ્ધકાન્ વારિનિમગ્નવેહાન્ ।

દિગ્ધાહતાન્ દર્પિતસર્પદણ્-

સ્તે સાધયન્ત્યજ્ઞનનસ્યલેપેઃ ॥૧૭॥

સરસવ, ત્રિકટુ, વળ, આસવ, હળદર, દારૂબદર, હિંગ, ડુગળીનું ડળુ, કસુબના બી, સરતઝનાં કૃષ, કોઈ અને કોઈના ઝાડની છાલ, સેધવ, તગર, ઉપલેટ, અરડુસાના મૂળ તથા ધોળી ગિરિકિંકા એટલાં રસો પીને બકરીના મૂત્રની ભાવના (=પટ) દઈને પછી ગાયના પિત્તમાં એની ગોળીઓ (=ચડુઓ) બનાવવી એને જાળવામા, નરત્ય કૃષમાં અને લેપ તરીકે વાપરવાથી દુષ્ટ પ્રણુ, ગોડપણુ, તિમિરચેના, રાધાળાપણુ, ચળું દબાવાથી (કે નબે ફાલે આવવાથી) મરડાયેલ

થઈ ગયેલા, પાણીમા ડુબવાને લીધે મરતોલ થઈ ગયેલા, જે ચોપડેલુ શસ્ત્ર વાગવાથી મરતોલ થઈ ગયેલા, છછાગયેલા (=ઝેરી) સાપ કરેલા—એટલા રોગ મટે છે ર ને એટલા દરદીઓને મટે છે

કાર્પાસાસ્થિમયૂરપત્રવૃહતીનિર્માન્યપિષ્ઠીતક-
સ્વઙ્માંસીવૃષપદશવિરૂપવચાકેશાદિનિર્માકકૈ-
નાગેન્દ્રાદ્રજશઙ્ગદિહ્ગુમરિચૈસ્તુલ્યૈઃ કૃતં ધૂપનં
સ્કન્દોન્માદપિશાચરાક્ષસસુરાવેશજ્વરાં પરમ

કપાસ, રમેડાના પાદશ (અથવા મોરના પીળ), બેરિંગાણી, શિવનિર્માલ્ય (અથવા લગ્નમણી), મીઠળ, તલ, જટામાલી, બિલાડીની વિશ, ધાનના ફેતરા, વળ, માણસના વાળ, સાપની કાચળી, હાથીદાંત, બાળનું શિંગડુ, હિંગ અને મરી એટલી વસ્તુઓ તરખે ભળે લઈને એમના વડે ધૂપ કરવામા રાખે, તો તે સ્કંદ, ગોડપણુ, પિશાચ, રાક્ષસ તથા દેવના આવેશને (=શરીર મા ભરાય હાથ તેને) તથા તાવને ઉત્તમ રીતે મગડે છે

ભૂતરાવ ધી

ત્રિકટુકદલકુહુકુમપ્રન્થિકશારસિદ્ધી-

નિશાદારસિદ્ધાર્થયુગમાન્શુરામાહવયઃ

સિતલશુનફલપ્રયોશીરતિકાપચા-

તુત્થયદીવલાલોહિતેલાશિલાપત્રકઃ ।

દર્પિતગરમધૂકસારમિયાદ્વાવિપાશ્વ્યા-

વિપાતાશ્વૈશ્તેઃ સચવ્યામયૈઃ કલ્પિતે-

ધૃતમનચમશેષમુશાશિસિદ્ધ મતં

ભૂતરાવાહવયં પાનતસ્તદ્ પ્રહમં પરમ્ ॥૧૯॥

ત્રિકટુ, તમાલપત્ર, કેસર, પીપરીમૂળ, સારૂ રિંગણી, હળદર, દેવદાર, પીળા અને કાળા (કે ધોળા અને શીયા) સરસવ, વાળે, ઈન્દુવ, ધાણુ વસણુ, ત્રિંગ, વીરણુવાળે, કડુ, વળ, મોરણુ, જેડીમંદ, બગદાસ, મજ્જા, એલચી, શિલાનિત, કમળ, દર્બ, તગર, મધુડ, મધુડનાં કૃષ (કે મધુડના ઝાડનાં નરખ), કાંન, અતિ વિપની કળી, કોઠીલી (કે કાકડાળી), રસાંગન, ચવક અને ઉપલેટ એટલી વસ્તુઓના કડક વડે (સુ પ/૮૧૫ થી મૂત્રમાં કહેવા) દરેકે દરેક મૂત્ર ત્વેરે લી જેટલા જ મૂત્રમા વાપરતી સિદ્ધ કરેલા જુના પીને ભૂતરાવ ધી કરે છે એ ધી પીવાથી વગનાનો ઉત્તમ રીતે નાથ થાય છે

મહાભૂતરાવ ધી

નતમધુકરજાશાપટોહીસમ્પ્રાવચા-

પાટલીદિહ્ગુમિદ્ધાર્યસિદ્ધીનિશાયુલ્કા-

રોદિળી-વદરકદુકલત્રિકાફાળ્દારકુમિદ્ધા-

જગન્ધામરાક્ષોલ્લકોશાતકીશિષુનિન્ધ્યામ્બુદે-

ન્દ્રાહુવયેઃ ।

ગદશુકતરુપ્પવ્વીજોગ્રમપૃથ્વિક્રિકર્ણીનિકુન્ધામ્નિ-
ચિલ્લેઃ સમૈઃ કલ્કિતૈર્મૃગવર્ગેણ સિદ્ધં ધૃતં
વિધિવિનિહિતમાશુ સર્વેઃ કમૈર્યોજિતં હન્તિ
સર્વગ્રહોન્માદકુપ્તચરાં-

સ્તન્મહાભૂતરાવં સ્મૃતમ્ ॥ ૨૦ ॥

તગર, મધ, કસુજી, લાખ, પટેળ, ચીસામણી (કે
મજ્જા), વજ, પાડળ, મિંગ, સરસવ, ચીંચણી, હળદર,
દારુહળદર, સારિવા, હરેર, બોર, મરી, ત્રિકુળા, કટબી,
દેવદાર, વાવડિંગ, મરડાચીંગ, નંગોડ (કે નૂંગળ),
અકોલ, તૂરિયુ, સરગવે, લીમડ, મોથ, ઈન્દૂબવ, ઉપ
લેગ, સરસાંના દૂધ, વાસ, જેદીમધ, બિરિક્કલિકા,
નેપાળાનુ મૂળ, ચિત્રો, બીલા એટલી વસ્તુરંગે સરખે
ભાગે લઈને રોમના કંક વડે (ચુ પ/૮૧૫ મા કહવા)
દરકે દરકે મૂત્ર સાથે વાસાફરી સિદ્ધ કરવું અને પછી
વિધિપુર સર પાત્રમા ભરી રાખેલુ ઘી (રાખ્યગ માટે,
પીવા માટે, નરના માટે વગેરે) બધા કમથી વાપરવામા
૦ વે તો બધા ગ્રહ, ગાડપણ, ચામડીના રોગ અને તાવ
મટે છે આ ધીને આપુર્વદમા મહાભૂતરાવ ધી કહે છે

અભિધાનનો સામાન્ય વિધિ

ગ્રહા શુદ્ધિન્તિ ચે ચેપુ તેપાં તેપુ વિરોપતઃ ।

ધિનેપુ બલિહોમાદીન પ્રયુક્તીત ચિકિત્સકઃ ॥ ૨૧ ॥

જે ગ્રહો જે દિવસે વગડતા હોય (ઉ ૪/૮૫ થી
૧૨) તે દિવસે ખાસ કરીને તેમને માટે અભિધાન, હોમ
વગેરે વેદો કરવું

જ્ઞાનવલ્લવસામાસમયક્ષીરગુદાદિ ચ ।

રોચતે યથદા ચેમ્યસ્તતેપામાહરેત્તદા ॥ ૨૨ ॥

સ્નાન, વસ્ત્ર, વસા, માસ, દારુ, દૂધ, ગોળ વગેરે
માથી જે જે વસ્તુ જે જે ગ્રહને તે દિવસે ગમતી
હોય તે તે વસ્તુ તે તે ગ્રહને તે દિવસે આપવી

રક્ષાનિ ગન્ધમાલ્યાનિ યીજાનિ મધુસર્પિણી ।

મરુચાશ્ચ સર્પે સર્વેપા સામાન્યો વિધિરિત્યયમ્ ॥

રત્નો, મુગંધી દૂધલદર, બી (=જવ વગેરે પાન)
તથા ભસ્મો એ બધું બધા ગ્રહોને આપવું એ સામાન્ય
વિધિ છે

અભિધાનનો વિશેષ વિધિ : અભિધાનનો જગ્યા

સુરાર્પિગુરુદેભ્યઃ સિદ્ધેમ્યશ્ચ સુરાતલ્યે ।

દિશ્યુત્તરસ્થાં તથાપિ દેવાયોપહરેદ્વલિમ્ ॥ ૨૩ ॥

પશ્ચિમાયાં યથાકાલં દૈત્યમૃતાય વત્યરે ।

ગન્ધર્વાય ગદા માર્ગે સવચ્ચામરણં વલિમ્ ॥ ૨૪ ॥

પિતૃનાગમ્ગ્રહે નયાં નાગેભ્યઃ પૂર્વદક્ષિણે ।

યક્ષાય યક્ષાયતને સરિતોર્વા સમાગમે ॥ ૨૬ ॥

ચતુષ્પક્ષે રાક્ષસાય ભીમેષુ ગહનેષુ ચ ।

રક્ષસાં દક્ષિણસ્થાંતૃ પૂર્વસ્થાં વ્રક્ષારક્ષસામ્ ॥ ૨૭ ॥

શૂન્યાલયે પિશાચાય પશ્ચિમાં દિશમાસ્થિતે ।

દેવ, ઋષિ, ગુરુ, વૃદ્ધ ૨ ને સિદ્ધને દેવાવચ્ચ

અભિધાન આપવું, તેમાથે દેવને (દરદીના ઘરથી) ઉત્તર

દિશામા અભિધાન આપવું, દૈત્યથી ભૂતને યોગ્ય સમયે

આગણામા (કે ચોટામા), પશ્ચિમ દિશામા અભિધાન

આપવું, ગદવને ગાયોના માર્ગમા વચ્ચે ૨ ને અલકર

સાથે અભિધાન આપવું, પિતૃ અને નગના વળગારમા

નદી ઉપર અભિધાન આપવું, નાગને રક્તિંગો

(=પૂર્વ અને દક્ષિણ વચ્ચેના ખૂણા)મા અભિધાન

આપવું, વક્ત્રને વક્ત્રના નિવાસસ્થાનમા (=વડના મૂળ

૨ ગળ) કે બે નદીરેખાના સંગમ ઉપર અભિધાન આપવું,

રાક્ષસને ચક્રામાર ને બચાનક વનોમા અભિધાન આપવું,

રાક્ષસોને દક્ષિણ દિશામા પાલ બ્રહ્મરાક્ષસોને પૂર્વ દિશામા

અભિધાન આપવું પશ્ચિમ દિશામા ૨ રાવેલા નૂના

(=હવડ) મકાનમા પિશાચને અભિધાન આપવું

દેવોના વળગારમાં ઉપાય

શુચિશુક્લાનિ માલ્યાનિ ગન્ધાઃ ક્ષીરેયમાદનમ્ ॥

દધિ છઞ્ચ ચ ધવલ દેવાના વલિરિત્યતે ।

દેવાને પવિત્ર અને ધોળી દૂધની માળા, મુગાંધી

દાર પદ્મર્થ, ખીર, દહીં અને ધોળુ છાર (=છત્રી)

એટલી વસ્તુઓનું અભિધાન ઇચ્છાર છે

દિશ્વગુસર્પપદ્મગ્ન્યાવ્યોપૈરર્ધપલોન્મિતૈઃ ॥ ૨૯ ॥

ચતુર્ગુણે ગયા મૃધે ધૃતપ્રસ્થં વિપાચયન્ત ।

તત્પાનનાયનામ્યક્ષૈર્દેવ્યદાયિમોક્ષણમ્ ॥ ૩૦ ॥

મિંગ, સરસવ, ઘોડાવગર ૨ ને ત્રિકટુ એ દરક

વસ્તુ બે બે તેવા લઈને સમના વડે ચાર ગણ ગાળના

મૂત્રમા એક પ્રસ્થ ધી પકવવું એ ધી પીવાથી, રો

ધીનું નત્ર લેવાથી તથા એ ધી વડે અભ્યાસ કરવાથી

દેવના વગડારમાંથી છુટકાર થાય છે

નસ્વાજ્ઞનં યથાદિશ્વગુરુગુણં ચસ્તવારિણા ।

બકરીના મૂત્ર સાથે વજ, મિંગ અને લવણનું

નત્ર લેવાથી અને રાગવ્યાધી દેવાનો વગડાર મટે છે

દેવના વગડારમાં ઉપાય

દૈત્યે ચત્તિર્ધંદુકરઃ સોઝીરકમલોત્પટઃ ॥ ૩૧ ॥

દેવના વગડારમાં અનેક દુશ્મનો, લીમડ પાયાનું,

ધોત્રા કનકનું અને કાચા કનકનું અભિધાન ઇચ્છાર છે

નામના વગનાને ઉપાય

નામાનાં સુમનોલાજગુદાપુષ્પગુદોદનઃ ।

પરમાત્મમયુક્ષીરહાનુપ્રાગ્ગરસ્તરે ॥ ૩૨ ॥

યચાપસ્પુરોક્ષીરરક્તોત્પલ્લવલેયંકિઃ ।

સ્વતપ્યં ચ રોષે ચ તગરં નાગતર્પણઃ ॥ ૩૩ ॥

શીતેન યારિષા પિપ્પે નાવનાગ્નયોદિતમ્ ।

નાન(=સપ)ને નમેણી (કે ફૂલ), ઘનરત્ની
પાણી, નોનના રોટલા (=ના નાખીને કરેલા નમક
રોટલા), નોન મેલેલો આન, ખીર, મધ, દૂધ, કાચી
માટી, નાનકેતર, વગર, કમર, નૂનન, લીચ્છુ થાયો
નથા નના કમળની પાંદડી—એટલી વસ્તુઓનું નિવરન
જીવજાય છે પણ કમર, લોચર, તરડ, નાનકેતર અને
સરસવ—એ પાંચ વસ્તુઓને કમ પાણી સાથે વગેરેને
એનું નર નથા થાયો અને આંતર્યાયી ફાયદો થાય છે.

અમના વગનાને ઉપાય

યશાનાં શીરદ્વ્યાકવમિધર્મીશનગુચ્ચુ ॥ ૩૪ ॥

લેપવાક્ત્વત્ત્વ પદ્મમુક્ષીર યજ્ઞરાગ્નયમ્ ।

દિરણ્યં ચ યદિયપિયો

જોને દૂધ, કાંઈ, બી, માત સાથે મેલેલો આન
અને નૂનન, લેવધર, કાંઈ કમર, પાણી કમર, લીચ્છુ
થાયો, વગ, સામાન્ય ઘાનીયા અને સાનુ—એટલી
વસ્તુઓનું અધિધન આપડું

નુગાચ્છતારમંજરા ॥ ૩૫ ॥

મિદ્ધ મમોન્મિત પાનનાપનામ્યગ્ને દિતમ્ ।

નાનું મૂતર, પી અને દૂધ ને કમ વરતે આને
પાણી એનાથ વિદ્ય એને પોદાણી નર વરતે
અને વગેરે નાનકેલી ફાયદો થાય છે (=અને વગના
મટે છે.)

શીતનર્તક દરિદ્રદે મયુક્તો મતિયં નથા ॥ ૩૬ ॥

નિમ્બપત્રં ચ વળામ્બુદ્ધશિત્તં નાગનાગ્નયમ્ ।

પાન નાનકે, ઘનરત્ની, વગર, મટે, વગ અને
લેપનાથ નાનકે પોદાણી વસ્તુઓ પાણી મૂતર
માત્ર એને નાનું નર વગ અને આનું એ દિતમ્ છે

અમના વગનાને ઉપાય

મધરસોર્ષક મિદ્ધ યથાનાં પુનનાદયમ્ ॥ ૩૭ ॥

ભાષાય કુચઃ પત્તઃ ક્ષય વદ્ય વિતેતયમ્ ।

દૂધ નાનકે, વગર, વગ, પોદાણી અને કમ
વગ, વગ અને વિદ્ય (આન વગ) વસ્તુ
વગનાનું અધિધન છે

ગાયત્રીપિચતિપલ્લવયેઽર્ધપટિકે. પચેત્ ॥ ૩૮ ॥
દ્યુષ્ણવિક્રમદિરુગુદમ્બામિશિસ્તપેઃ ।

મનિમ્બપત્રદ્યુતેઃ કૃત્વ્યાન્ સત્ત મર્ષિય. ॥ ૩૯ ॥

ગોમૃષે પિગુણે પાનમ્બામ્યદ્રેયુ તદિતમ્ ।

અમના ૮૦ નામ ઉપાનાં [૧૩૩], [૧૩૪], [૧૩૫],
[૧૩૬], [૧૩૭], [૧૩૮], [૧૩૯], [૧૪૦] અને [૧૪૧],
એ દેહ વે—વે નામ અને એ નામ નરે આન કુચ
બી કમર પાન નામના મૂતરથી પાણી ૨૧ થી પોદાણી,
એનું નર વગથી અને એ વગેરે નાનકેલી ફાયદો
થાય છે

અમના વગનાને ઉપાય

રક્ષસા પત્તઃ કુચઃ કુમુમ મિધર્મીશનમ્ ॥ ૪૦ ॥

યદિ પદ્મમમ્બામિ નિગાચઃ કષિરોક્ષિતઃ ।

અમના માત્ર, પાણી દૂધ, માત્ર નાનકે વગના
આન, પાણી અને કમર માત્ર નથા કમરે પાણી
વગર, એટલી વસ્તુઓનું નિવરન આપડું છે

નન્માટશીરિપલ્લવકુચગુચ્ચાગ્નિ ચ ॥ ૪૧ ॥

તત્રચ કુચપાટલ્યા વિલગ્નઃ કદુચિત્તમ્ ।

દિગ્વિષ્ણવ્યમિષ્ણવંકુચામ્બુનામશીતમ્ ॥ ૪૨ ॥

નાગનાગ્નયોર્ષાપિ વળામ્બુમુતોગ્નયઃ ।

પાણી વગનાની પાણી મૂતર દૂધ અને કમ
મરે પાણી વગર એ (=પાણી મૂતર દૂધ અને
કમ), ની લેપનાથ પાણી મૂતર, [૧૩૩], [૧૩૪], [૧૩૫],
અને [૧૩૬] વગરે એટલી વસ્તુઓને વગેરે
મૂતર વગર મરેલી વગનાનું આન નર નરે અને
એનાન નરે કાણું

પનિમય પૂતં મિદ્ધ ગમ્ય મૂત્ર વચુગ્નિ ॥ ૪૩ ॥

મ્બામ્બાન્ પારયતે પાનામ્યગ્નનાગ્નિઃ ।

એ એ (=આન ની, વગર, વગ માત્ર નરે કમ
વગરે વગરે નુલેલી) વસ્તુઓ એ વગર, વગર
મૂતરથી વિદ્ય કાણું બી પોદાણી, વગરે વગરે અને
નર નરે વગરે વગરે વગરે વગરે મટે છે

અમના વગનાને ઉપાય

વિગાપાનાર્ષકિર્ણિયુ વિગાટ. પત્તઃ દરિધ ॥

કૃત્તઃ કચ્ચ મર્ષિયઃ મન્તોરેતવાદયમ્ ।

વિદ્ય અને કમ, વગર વગર કમ, કમ, કમ,
કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ,
કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ,
કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ, કમ

દરિદ્રપદ્મમિષ્ણવિશિષ્ટોપચારયમ્ ॥ ૪૪ ॥

દિગ્વિષ્ણવ્યમિષ્ણવિશિષ્ટોપચારયમ્ ॥ ૪૫ ॥

નાગનાગ્નયોર્ષાપિ વળામ્બુમુતોગ્નયઃ ॥ ૪૬ ॥

મોમૂનપાદિકં સિદ્ધં પાનામ્યજનયોહિતમ્ ।

છળદર, દારુછળદર, મછડ, સુવા, સૈધવ, મૂઠ, ડિંગ, કંજ, ત્રિકટુ, લસણ, ત્રિક્ષણ, વળ, પાણ, ધોળી ગરબી અને સરસાનાં ફૂલ—એટલી વસ્તુઓથી ગાવના મૂત્રમાં મૂત્રથી થોડા ભાગનું ધી સિદ્ધ કરીને તે ધી પીવાથી અને શરીરે થોળવાથી ફાયદો થાય છે. યસ્તામ્યુષિષ્ટેસ્તેવ યોજ્યમજનનાયતમ્ ॥ ૪૭ ॥

એ જ (=છળદરથી સરસાનાં ફૂલ સુધીની) વસ્તુઓને બકરીના મૂત્રમાં લસોટીને એ આંજવાથી અને નસ્ય તરીકે વાપરવાથી ફાયદો થાય છે.

દેવ, જાધિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં

શું કરવું અને શું ન કરવું?

દેવપિપિતૃગન્ધર્વે તીક્ષ્ણં નસ્યાદિ વર્જયેત્ ।

સર્પિષ્ણનાદિ મુદ્ગસ્મિન્ ભેષજ્યમથચારયેત્ ॥ ૪૮ ॥

દેવ, જાધિ, પિતૃ અને ગંધર્વના વળગાડમાં નસ્ય વગેરે (=નસ્ય, અભાંગ, અંગન, ધી પાવું વગેરે) તીક્ષ્ણ હોવાં જોઈએ નહિ (=તીક્ષ્ણ નસ્ય વગેરેના ત્યાગ કરવો), પણ ધી પાવું (=નસ્ય, અભાંગ, અંગન) વગેરે ઉપચાર મુકુ (=હળવા) હોય તેવા કરવા.

શહેરને ઉઠેરવા નહિ

ઋતે પિશાચાત્સર્વંપુ પ્રતિકૂલં ચ નાચરેત્ ।

સર્વેષમાતુરં ઘ્નન્તિ કુદ્ધાસ્તે હિ મહોજસઃ ॥ ૪૯ ॥

પિશાચ સિવાયના બીજા કોઈ વળગાડમાં તે તે શહેરને પ્રતિકૂળ આચરણ કરવું નહિ; કારણ કે બધું પ્રભાવશાળી દેવ વગેરે શહેર કોષે ભરાય તો દહીને અને સાથે વેદને પણ મારી નાખે છે.

ઈશ્વરં દ્વાદશભુજં નાયમાયાંબલોકિતમ્ ।

સર્વંવ્યાધિચિકિત્સાં ચ જપન્ સર્વવ્યધાન્ જયેત્ ॥

તથોન્માદાનપસ્મારાનર્ચ્યં ચા ચિત્તવિપ્લવમ્ ।

બાર હાથવાળા, જગતના નાથ, ગોરી વડે જેવા-મેવા (=ગોરી સાથે બિરાજમાન), બધા, રોગ મટાડવાના ઉપાધ્યક્ષ ઈશ્વર(મહાદેવ)ની જપ કરીને બધા શોધો (=અધ્યા વળગાડ) તથા ગાંડપણ, વાઈ અને બીજા મનના રોગને મટાડવા.

મહાવિષાં ચ માયૂરીં શુષિં તં શ્રાધયેત્સદા ॥ ૫૧ ॥

દેવે નવગ્રવીને પવિત્ર બનાવીને તેને (અવર્-વેદમાં કહેલી) માયૂરી મહાવિષા સંજાવાવૃ.

મૂતેશ પૂજયેત્ સ્થાણું પ્રથમાભ્યાંશ્ર તદ્રૂપાન્ ।

જપન્ સિદ્ધાંશ્ર તન્મન્યાન્

પ્રદાન્ સર્વાનપોદ્ધતિ ॥ ૫૨ ॥

ભૂતોના નાથ ભગવાન શંકરને તથા તેમના પ્રમથ નામે એળખાતા ગણેશને પૂજવા તથા એમના સિદ્ધ મંત્રો જપનાર બધા વળગાડને દૂર કરે છે.

યજ્ઞાનન્તરયોઃ કિઞ્ચદ્વચયેત્તેઽધ્યાયયોહિતમ્ ।

યજ્ઞોકમિહ તત્તત્તવં પ્રયુક્તીત પરસ્પરમ્ ॥ ૫૩ ॥

વળી હવે પાણીના બે અધ્યાયમાં (=છ. ૬ તથા ૭માં) જે કંઈ કહેવામાં આવશે તે પણ સામાં (=ભૂતોને વળગાડ મટાડવાના કામમાં) હિતકારક છે, અને આ અધ્યાયમાં (દેવ, શ્રાદ્ધ વગેરેના વળગાડના) જે જુદા જુદા ઉપાય કહ્યા છે, તે પણ પરસ્પર કરવા (=એક જાતના વળગાડના ઉપાય બીજા જાતના વળગાડમાં પણ કરવા).

ઇત્યદ્વાદશદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને મૃતપ્રતિષેષો

નામ પદ્મમોડસ્થાયઃ ॥ ૫ ॥

અધ્યાય ૬ છીઃ ગાંડપણના ઉપાય

અથાત્ ઉન્માદપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ન્યારે હવે અમે ગાંડપણ મટાડવાના ઉપાય સમ-જાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાધર્મી નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ગાંડપણની સંખ્યા

ઉન્માદાઃ પદ્ વૃથાન્દોપનિચયાધિવિપોદ્ગ્રવાઃ ।

ગાંડપણ છ છેઃ છૂટા દોષથી થતાં, ત્રિદોષથી થતું, મનની યોગથી થતું અને ઝેરથી થતું.

વ્યાખ્યા

ઉન્માદો નામ મનસો દોષેદ્દ્યમાર્ગમૈન્દઃ ॥ ૧ ॥

યોતપોતાના સ્વભાવિક માર્ગ સિવાય બીજા માર્ગે બેસેલા દોષોને લીધે મનને મદ થાય તેને ગાંડપણ કહે છે.

ગાંડપણની કારણ, સંપ્રાપ્તિ, સામાન્ય લક્ષણ

શરીરમાનસેર્દુંદેરાદતાદપ્રપાતઃ ।

ચિદ્વૃતાસાત્ત્વસમલોદ્રિપમાદુપયોગતઃ ॥ ૨ ॥

વિષળસ્યાલ્પસત્ત્વસ્ય વ્યાધિવેગસમુદ્રમાત્ ॥ ૩ ॥

હીનસ્ય ચેટાદેવમ્બાત્ પૂજ્યપૂજાભ્યતિક્રમાન્ ॥ ૪ ॥

આધિભિશ્ચિત્તવિદ્વેશાદ્ વિષેષોપયિષેષ ચ ॥

પરિહિં હીનસત્ત્વસ્ય હૃદિ દોષાઃ પ્રદૂપિતાઃ ॥ ૫ ॥

ધિયા વિધાય કાલુષ્યં હત્યા માર્ગાન્ મનોવશાન્ ॥ ૬ ॥

ઉન્માદં કુર્વંતે, તેન ધીવિજ્ઞાનસ્મૃતિપ્રમાત્ ॥ ૭ ॥

દેહો દુઃસુખમયો પ્રહસારચિત્ત્રયઃ ।

પ્રમત્પચિન્તિતારમ્બઃ

શરીર અને મનના દોષો બગડવાથી, અપધ્ય, વિકૃત, માફક ન આવતું, કચરાકસ્ટરવાળું (=મેલું) અને વિષમ અન્નપાન વાપરવાથી, દિલ્લીર અને યોગ્ય સત્વગુણવાળાને રોગનો વેગ (=ઉછાળો) રાવવાથી, દૂબળો પડી ગયેલા માણસ જે સ્વપ્નથી જે રીતે જે કિંયા કરવી જોઈએ તેનાથી જુદી રીતે કિંયા કરે તેથી, પૂજવા લાયક વ્યક્તિઓની પૂજા ન કરવાથી, મનની પીડાને લીધે મનને સંપાદન લાગવાથી, જેથી તથા ઓછી અસરવાળા જેથી-૨.૧ કારણોને લીધે હૃદયમા વધારે બગડેલા દોષો ઓછા સત્વગુણવાળા (કે ૨.૧૦થી મહત્ત્વક્રિતવાળા) માણસની બુદ્ધિને ઝાંઝાળી નાખીને તથા મનને વહેનરા ઓતેનો નાવ કરીને ગોડપણ પેદા કરે છે તેને લીધે (=ગોડપણને લીધે) બુદ્ધિ, વિજ્ઞાન અને સ્મરણશક્તિ ભરી જવાથી દુઃખ અને નુખનું બાન ભૂલેનું અને વજરવિચારું કામ કરતું શરીર, પડી ગયેલા મારશિવાળા રથની માફક, ભટકવા કરે છે

વાયુના ગોડપણના લક્ષણ

તત્ત્વ વાતાત્કશાઙ્ગતા ॥૬॥

અસ્થાને રોદનાશ્ચોદશસિતસ્મિતનર્તનમ્ ।
ગીતયાદિત્રયાગજ્ઞચિદ્દેપાલ્કોદનાનિ ચ ॥૭॥
અસામ્ના વૈષ્ણુધીનાદિશબ્દાનુકરણં મુહુઃ ।
આસ્થાત્કેનાગમોડનસમટનં વહુભાષિતા ॥૮॥
અલક્ષ્મરોડનલક્ષ્મરિરયાત્રેગમનોદયમઃ ।
ગુહિરભ્યયહાયેપુ તક્ષામે ચાવમાનતા ॥૯॥
ઉત્પિન્ડિતારુણશિત્વં ઝીર્ણં ચાન્ને ગચ્છેદ્ભવઃ ।

તેમથી (=છ ગોડપણમાથી) વાયુને લીધે થતા ગોડપણમા શરીર દૂબળું થઈ જાય છે, દરેક પ્રસંગ વિના રહે છે, બૂંદો પાડે છે, હસે છે, મલકાય છે, નાચે છે, ગાય છે, વાલિ ન ગાડે છે, બોલે છે, અંગ ઉછાળે છે તથા હાથ ઉપર હાથ ચાલે છે, ઉદ્ધતાઈથી વાસગી વીણા, વગેરેના રાવાજની વારંવાર નકલ કરે છે, મોઢાથી ફીણ નીકળે છે, સતન કુરુર કરે છે, બહુ બોલવોડ કરે છે, ઘણુગાર તરીકે ન વપરાતી હોય તેવી વસ્તુઓના શમ્ભુગાર સજ્જે છે, વાહન ન હોય તેમાં (કે તેના ઉપર) બેસીને જવાના ઉદામ કરે છે, ખાવા ની વસ્તુઓ મેળવવાની તીવ્ર ઈચ્છા થાય છે, પશુ એ મળે છે ત્યારે એને તરછેડી કાઢે છે, આખા ડિંચી ચડી જાય છે અને આછી લાડ હોય છે અને ખાધેનું પચી જાય ત્યારે રોન (=ગોડપણ) થાય છે

પિત્તના ગોડપણનાં લક્ષણ

પિત્તાત્તનર્તનં પ્રોધો મુષ્ટિલોચ્યમિદ્રવ. ॥૧૦॥
ગીતચ્છાપોદકાકોદ્ધા નમત્વં પીતયગેતા ।

અસત્યજ્વલનજ્વાલાતારકાદીપદર્શનમ્ ॥૧૧॥

પિત્તને લીધે થતા ગોડપણમા દરેકી ધમકાવે છે, કો. કરે છે, મુઠ્ઠી, કેમળો વગેરે વડે મારવા ધસે છે, ઠડક, છાપડે અને પાણીની ઈચ્છા થાય છે, નાગો થઈ જાય છે, શરીરનો રંગ પીળો થઈ જાય છે, ખેટા ખેટા દેવતા, બાકા, તારા અને દીવા દેખાય છે

કફના ગોડપણના લક્ષણ

કાકાદરોચકશ્ચદિરલ્પેદાદારવાક્યતા ।
શ્ચીકામતારહ-મૌતિર્લાસિદ્ધાનકસ્રુતિઃ ॥૧૨॥
કૈમત્સ્થં શૌચવિદ્વેષો નિદ્રા શ્વચ્ચુરાનને ।
અન્માદો લલવાન રાત્રી મુકમાયે ચ જાયતે ॥૧૩॥

કફને લીધે થતા ગોડપણમા રાત્રિ થાય છે, ઊલટી (કે ઊભકા) થાય છે, ઈચ્છારો, ખોરાક અને બોલવાનું ઓછું થઈ જાય છે, સ્ત્રીની ઈચ્છા થાય છે, એકાંત ગમે છે, લાજ ૨ ને લોટ નીકળે છે, મૂળ ચઢે રોગો હોય છે, નાહતું વગેરે શોચકર્મના દ્વેષ કરે છે, ઊંઘે છે, મો ઉપર સોજે રાવે છે, ગોડપણનું જોર રાતે વધે છે અને ખાધા પછી તરત ગોડપણ રાવે છે

ત્રિદોષનું ગોડપણ

સર્વાયતનસંસ્થાનસન્નિપાતે તદાત્મકમ્ ।
અન્માદં દારુણં વિચાત્ત તં મિષકૂ પરિચર્જયેત્ ૧૪
ભયા (=ત્રણે દૂરાદૂરા દોષથી થતા ગોડપણની) કારણો રાને લક્ષણો ત્રિદોષના ગોડપણમા ભેગા હોય છે એ ત્રિદોષનું ગોડપણ ભયકર સમજવું વેલું એને ઊંડી દેવું (=રાસાધ્ય જાણવું)

મનની પીડાથી થયેલા ગોડપણના લક્ષણ

ધનકાન્તાદિનાયેન દુ સ્હેનામિપજ્ઞવાન ।
પાણ્ડુર્દાનો મુહુર્મુહુન્ હાલેતિ પરિવેષતે ॥૧૫॥
રોદિત્યકસ્માન્નિવતે તદ્ગુણાનં વહુ મન્યતે ।
શોકફિણમના ધ્યાયનં જાગરુકો વિચેષ્ટે ॥૧૬॥

ધન, પ્રિયતામ વગેરેના સહન ન કરી શકાય એવા નાશને લીધે અધ્યાત્મવાણ (કે ચીકણ, ઝટ મટે નહિ એવું) ગોડપણ થાય છે એ ગોડપણમાં દર્ડ ફિક્કો, ગરબોજી બનીને વારંવાર બેભાન બની જાય છે, "હાય, હાય" એવા અર્થના શબ્દો બોલીને શેક કરે છે, રહે છે, કઈ કારણ વિના મરે જાય છે (=બેભાન થઈ જાય થઈ જાય છે), એવન્યા (=ધન, પ્રિયતામ વગેરેના) ગુણનું ભણુમન કરે છે, એનું મન શોકથી ક્વેદ પામે છે, વિચારમા ને વિચારમાં રહે છે, જાગે છે અને વિકૃત વેશઓ કરે છે

એના ગાંડપણનાં લક્ષણ

વિવેક જ્યાં વધતો નહીં જ્યાં વલેન્દ્રિયઃ ।
વેગાન્તરેડપિ સમ્પ્રાન્તો રક્ષાક્ષસ્તં વિવર્જયેત ૧૭

એથી થતા ગાંડપણમાં મોં બદામી રગનું થઈ જાય છે, છાયા, બા અને ઈન્દ્રિયોના નાશ થાય છે, ગાંડપણના (આવી ગયેલા અને આવવાના) બે વેગ (અ એટલે)ના વચગાળામાં પણ બહાવશે હોય છે તથા આખો સારી હોય છે એને (અસાધ્ય સમજીને વેઈ) છોડી દેવા

વાયુના ગાંડપણમાં પહેલું શું કરવું ?

અથાનિલજ્ઞ ઉન્માદે સ્નેહપાને પ્રયોજયેત ।
પૂર્વમાવૃતમાર્ગે તુ સસ્નેહે મૃદુ શોધનમ્ ॥૧૮॥

હવે વાયુના ગાંડપણમાં સ્નેહ પિવડાવેલા, પણ જે વાયુનો માર્ગ શેકાયેલા હોય (નિ ૧૬/૩૦૫ થી ૫૧૫), તે સ્નેહ પિવડાવતાં પહેલા સ્નેહવાળું હળવું શોધન ઔષધ ૨૫૫વું

કફના અને પિત્તના ગાંડપણમાં પહેલું શું કરવું ?

કાકપિત્તભવેડ્યાદૌ યમનં સવિરેચનમ્ ।
સ્તિગ્ધસ્વિત્તસ્ય વસ્તિ ચ શિરસઃ સવિરેચનમ્ ॥
તથાડસ્ય શુદ્ધદેહસ્ય પ્રસાદં લભતે મનઃ ।

કફના અને પિત્તના ગાંડપણમાં પણ પહેલાં દર્દીનું સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને, (કફના ગાંડપણમાં) ઊંઘડીઓ કાઢવી અને (પિત્તના ગાંડપણમાં) રેવ કાઢવવા, (વાયુ, પિત્ત ૨ ને કફ એ ત્રણમાંથી દરેક દોષના ગાંડપણમાં) માથાનું વિરેચન કરવું (નનસ આપવું) અને શિરોભક્તિ ૨૫૫થી આ રીતે જેનું શરીર શુદ્ધ થવું હોય તેવા એનું (=દરદીનું) મન શાંત થાય છે,

છતાં ન ખટે તે શું કરવું ?

इत्थमप्यनुवृत्तौ तु तीक्ष्ण नाशनमश्ननम् ॥૧૯॥
हर्षणाश्वासनोत्रासमयताइनतर्जनम् ।
अभ्यङ्गोद्धતેनालेषधूपान् पानं च सर्पिषः ॥૨०॥
युञ्ज्यात्तामિ શુદ્ધસ્ય નયન્તિ પ્રકૃતિ મનઃ ।

આમ કરવા છતાં પણ જે ગાંડપણ ચાલુ રહે તે તીક્ષ્ણ નસ્ય, તીક્ષ્ણ ૨ નન, ઘરખ કાઢવેલા, શાંત પાણી, ત્રાસ ૨૫૫વેલા, બિવડાવેલા, મારવેલા, યમકાવેલા (એમાંથી જેને જે કરવું શોખ હોય તે), અભયજ, ઉદ્વર્તન લેવ, પૂપ, થી પાણું-એ બધાંજ ઉપયોગ કરેલા, કાણુ કે એ બધું જેના શરીરનું શોધન થઈ જવું હોય

એવા દરદીના મનને સ્વસ્થ બનાવે છે

દિદ્ગુસૌવર્ચલવ્યોપૈર્દિપ્તપ્લાંદીર્ઘતાદકમ્ ॥૨૧॥
સિદ્ધે સમૃદ્ધમુન્માદમૃતાપસ્મારનુત્પરમ્ ।

દિગ્, સચળ ૨ને ત્રિકટુ એ દરેક આઠ આઠ તોલા વઈને એ બધા વડે ગાયના મૂત્ર સાથે સિદ્ધ કરેલું એક આઠક થી ગાંડપણ, વળગાડ અને વાઈને મટાડનાર ઉત્તમ ઔષધ છે

બ્રાહ્મીધૂત

દ્વી પ્રત્યો સ્વરસાદ્ વાદ્યા
દ્યુતપ્રસરં ચ સાધિતમ્ ॥૨૩॥
વ્યોપદયામાત્રિવૃદ્ધાન્તીશ્લુષ્ણવીનૃપદ્મિઃ ।
સસપ્તાલકૃમિહરઃ કલ્કિતૈરસસમ્મિતઃ ॥૨૪॥
પલ્લવૃદ્ધ્યા પ્રયુક્તીત પરં માત્રાચતુષ્પલમ્ ।
ઉન્માદકુષ્ઠાપસ્મારહરં વન્ધ્યાસુતપ્રદમ્ ॥૨૫॥
વાક્સ્વરસ્મૃતિમેધાકૃદ્

ધન્યં વ્રાહ્મીધૂત સ્મૃતમ્ ।

બ્રાહ્મીના ને પ્રત્ય સ્વરસમાં, ત્રિકટુ, કાણુ નસીતર, લાલ નસીતર, નેપાળે, શખાવલી, ગરમાળે, સાથેર અને વાલિંગ-ચોળા ૨ રેપેલા દરેક એકરોક કર્ખ (તોલા) વઈને ૨૦ બધાના કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલું રોક પ્રત્ય થી રોજ ચાર ચાર તોલા વધતા જઈને આપવું, પણ વધીને વધારેમાં વધારે સોળ તોલાની માત્રા આપવી (=પહેલે દવાડે ચાર તોલા, બીજે દવાડે આઠ તોલા, ત્રીજે દવાડે બાર તોલા, ચોથે દવાડે સોળ તોલા ૨ ને પાંચમા દવાડાથી રોજ સોળ સોળ તોલા આપવું) આ બ્રાહ્મી ધૂત ગાંડપણ, ચામડીના રોજ અને વાઈ મટાડે છે, વાઈથીને પુત્ર આપે છે, લાભી, સ્વર, સ્મરનું શક્તિ એને મેધા આપે છે તથા એ ધન ખાટે સારુ છે

કલ્યાણક ધૂત

યસાપિશાલામદ્રેલાદેષવાર્ચલલાલુકેઃ ॥૨૬॥
મિમારયામિરજનીમિસ્થિરાફલિનીનતેઃ ।
દૃઢતીવૃદ્ધમદ્રિષ્ટાનાગર્જતરવાદિદેઃ ॥૨૭॥
વેદતાલીસપદ્મૈલામાલતીમુલોત્પલૈઃ ।
સદન્તીપત્તકાદિમેઃ કર્પણિઃ સર્પિષઃ પચંત ॥૨૮॥
પ્રસ્થં મૃતપ્રદોન્માદકાસાપસ્મારપાપ્મહુ ।
પાણુકુળ્લવિપે શોષે મોહે મેહે ગરે જવેરે ॥૨૯॥
અરેતસ્યમજસિ યા દેવોપદત્તચેતસિ ।
અમેધસિ સ્તલ્લાચિ સ્મૃતિકામેષ્યપાયકે ॥૩૦॥
યલ્યે મન્નલ્યમાયુષ્યં કાન્તિસાંભાગ્યપુહિદમ્ ।
કલ્યાણકમિદં સર્પિઃ ઇષ્ટં પુંસવનેયુ ચ ॥૩૧॥

ત્રિકુળ, ઇન્દ્રવરુણ, મેટી એવશી, દેવદાર, ચણકબાળ, મે જાતની સારિયા (અનંતમૂળ અને શામલતા), હળદર, દારુણદર, સમેરવો, ગંધી સમે ગ્વો, કાગ, તગર, ભોરિંગાત્રી, ઉપલેટ, મજ્જઠ, ગ્રાગ કેસર, દામ, વાવડિંગ, તાલીતપત્ર, એલશી, ચમેલીની કળીરો, કાળું કમળ, નેપાળો, ધાળુ કમળ, પંચકાષ એટલા વાના દરેક એકરોક તોલો લઈને એ બધા વડે એક પ્રસ્થ થી પકવવું ૨૫ કલ્યાણક ધૂત ભૂતના વળગાડમા, ગોડપણ, ઉપરસ, વાઈ, પાખા, પાડુરોગ, ખાસુજ, ઝેર, કષ, મેડ, પ્રમેહ, ઝર તથા તાવમાં, વીર્ય ન હોવાના રોગમાં, પ્રજા ન થતી હોવાના રોગમાં, દંબને લીધે ચિત્તનો નાશ થવાના રોગમાં, મેધા ન હોવાથી રોગમાં, તોતપાવમા, સ્ખમચકિતની ઈચ્છા હોય તેને માટે, જઠરાગ્નિ થોડો હોવાના રોગમાં તથા સ્ત્રીને પુત્ર રાવતરે રોવા ઉપાયમા ઉત્તમ છે. ૨૫ થી બળ રાપે છે, કલ્યાણ કરે છે, આયુષ્ય માટે તારુ છે, ક્રાંતિ, મોંઘઈ અને પુષ્ટિ-રાપે છે

મહાકલકમ્પ ધૂત

પન્થો દ્વિસારિયાદીનિ જલે પક્તૈકવિશતિમ્ ।
રસે તસ્મિન્ પક્તેત્સપિર્મુષ્ટિશીરચતુર્ગુણમ્ ॥૩૨॥
ધીરાદ્વિમેદાકાકોલીકપિક્વચ્છૃવિયાણિનિઃ ।
શૂરપેર્ણીયુતૈરેતન્મહાકલ્યાણકં પરમ્ ॥૩૩॥
ધૃદ્ધર્ણ સન્નિપાતન્નં પૂર્વસ્માદધિકં ગુણઃ ।

શ્લોક ૨૬ થી ૨૭મા મા કહેલી વસ્તુ (=ત્રિકુળ) થી એલવાનુક (ચણકબાળ) સુધીની સ્ત્રી વસ્તુરહે સિવાયની, 'મે સારિયા' થી માડીને પંચકાષ સુધીની ૨૧ વસ્તુરોગે (ધી કરતા સોનાગણ) પાણીમા પકવતા પકવતા થી કરતી ચારમાત્ર પાણી રહે ત્યાં સુધી પકવવી રહે કલ્યાણક ગુણિ (=એક જ વાર વિષાલેલી ગાય) ના દૂધ કરતા ચાર ૧૫ થી, મહાધાતાવરી, મેધા, મહામેધ, કાંકાલી, કોરી, કાકાશીન રાત્રે ધૂર્ધપણી (=મુદ્ગપણી અને માપપણી) ના કક સાથે પકવડુ ૨૧ મ કલ્યાણક થી ઉત્તમ બુદ્ધિ, સ્મૃતિ દોષનો નાશ કરે રોડું રાતે ૨ ૧/૨ કલેરાઈ ચરેલા (=કલ્યાણક થી) કરતા ગુણમાં વધુ થતું છે

મહાપેશાનક ધૂત

જટિલા પૂતના પેશી ચારદી મકંડી વચા ॥૩૪॥
પાયસાણા હયા ધીરા ચોરય' જટુરોહિણી ।
યય'સ્થા શૂરતી છયા માતિચ્છપા પંદ્રુષા ॥૩૫॥
મહાપુલવન્તા ચ કાયશ્ચ માતુલીશ્રયમ્ ।
પદન્મમરા વૃદ્ધિશાલી શાશિર્ણા પતેશૃતમ્ ॥૩૬॥

સિદ્ધં ચાતુર્થિકોન્માદમદાપસ્મારનાશનમ્ ।
મહાપેશાચકં નામ શૂતમેતથયાશ્વૃતમ્ ॥૩૭॥
વુદ્ધિમેધાસ્મૃતિકરં વાલ્દાનાં ચાન્નવર્ધનમ્ ।

માચી, હરદે, ગંધમાલી, સ્વળકમળ, કોચી, વગ, ત્રાપમાણ, ચરણી, કામેલી, ગોંડાના, કડુ, આમલા, વર પારો, પાણા, સુષ (કે પરિધાની), ગૂંગા, શાતાવરી, કીરકામેરી, ડિલી ભોરિંગાત્રી, મેડી ભોરિંગાત્રી, પ્રસારિત્રી, મોંઘીર ૧૫ ૧ તથા શાધિપણી-એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું મહાપેશાનક નામનું થી ચોથો તાવ, ગાડપણ, વળગાડ તથા વાઈને નાઈ કરે છે, ૨ મુત જેવું છે, બુદ્ધિ, મેધા અને સ્મૃત્ત્યકિત ૨ ૧ છે તથા બાળકોના ૨.૧ લેવાને વધારે છે

નર, અલન, લેપ, ધૂપ, ધૂમપાન વગેરે

દ્રાક્ષીમૈત્રી વિદહ્વાનિ

વ્યોપે વિદ્વગુ જડાં મુરમ્ ॥૩૮॥
રામ્નાં વિપન્ના લગુનં વિશલ્યાં સુરસા ધવામ્ ।
જ્યોતિર્મતીં નાગવિન્નામનન્તા મહરીતશ્રીમ્ ॥૩૯॥
કાઠ્ઠીં ચ હસ્તિમૃગણ પિટ્ટમા છાયાવિશોપિતા ।
ચતિનંસ્વાગ્નનાલંપપૂર્ણસ્માદધ્વદની ॥૪૦॥

ગ્રાહી, ઇન્દ્રવરુણ, વાવડિંગ, ત્રિકુ, ડિન, જાતામાલી, મુખમાલી, ચલ્લા, અગિવિષની કળી, લામ્, ગળે, નુગરી, વગ, માવકાકણી, નેપાળે, પમાત્રો, હરદે, તથા ફકકરી-એટલી વસ્તુઓને બધીના મૂતર સાથે લેસોડીને રોની સોનાથી બનાવીને, રોને છાલમા મૂકીને તે ૧૦ કરેલી સોનાથીનાં નર, અલન, લેપ અને ધૂપ કરવાથી ગાડપણ મટે છે

અયપીદાઘ વિવિધા મર્પવાઃ સ્નેહમંયુતા ।
કૃત્તૈલેન ચામ્યજ્ઞા ધમાપયેશ્ચાસ્ય તત્રજઃ ॥૪૧॥
મદિદ્વગુસ્ત્રીરણધૂમશ્ચ શ્વપ્સ્થાનોદિતા દિત ।

નરતિયાચા (= નરવિષુ કાઠી ન લીધું હોય ૨૨૧) ન નરના જનવતન ૨ વર્ષો નસ્થે (નુ ૨૦/૭), નાગિણી ૨ ભા ૬ રહેને (=૦ લીને) નરવર્ણ નુર્લ નાકમા ફકકું ૨ ને ડિન સાથ નુગસ્થાન (૨૨ ૨૧) મા મુગ તોમ્ ધૂમપાન-૨૦] પ્રાપ્તમાં ડિનકાક છે

નુગાલશ્યકાદ્યજાતોસાદૃપસ્ત્રાજે ॥૪૨॥

મૃપષિત્તશદ્વાદામનગયર્ધમિરાચરેન ।

શૂપાશ્માગ્નનાન્ધ્રમદ્વપરિષ્પન્નમ્ ॥૪૩॥

કપા, કાડી, મુગ, પાનાલી, નવપા ૦ ન નર-એટલી પ્રાણી, નુગ, પિત્ર, યદ, યદ, ૫૫ ૨ ને નામથી પુન, ધૂમપાન-૨૦] પ્રાપ્તમાં

જ્યાં લેપ રહે સ્નાન કરવાં. (સ્નાન, લેપ વગેરે જે ક્રિયામાં જેવી બનાવટની જરૂર હોય તેવી ક્વાથ, ક્લક વગેરે બનાવટ કરવી).

ધૂપયેત્સતતં ચૈનં શ્વગોમત્સયૈઃ સુપૂતિભિઃ ।

વાતશ્લેષ્માત્મકે પ્રાયઃ

વળી એને (=ગાંડપલુના દરદીને) વાયુ અને કફના ગાંડપલુમાં ઘણું ખરું ગંધાતું કૂતરું, ગાય અને માછલોના ધૂપ સતત આપવો.

પૈત્તિકે તુ પ્રશસ્યતે ॥૪૬॥

તિકકં જીવનીયં ચ સર્પિઃ સ્નેહશ્ચ મિથ્થકઃ ।

શીતાનિ વાન્નપાનાનિ મધુરાણિ લઘૂનિ ચ ॥ ૪૭ ॥

પિત્તથી થયેલા ગાંડપલુમાં તિકકં ધૂત, જીવનીય ધૂત, ચમક સ્નેહ, ઠંડાં, ગળ્યાં તથા હલકાં રસનાના વખણા છે.

વિચ્ચેચ્છિરાં યથોક્તાં વા તૃપ્તં મેધામિષસ્ય વા ।

નિવાતે શાયયેદેઘં મુચ્યતે મતિવિપ્રમાત ॥૪૮॥

અથવા સુ. ૨૭/૧૧ માં કહેલી ફસ ખાવવી, અથવા ધરાઈને ધરથીભૂમી મસિ ખવડાવીને પવન ન આવે એવી જગ્યાએ સુવાડી રાખવો. આ રીતે ચિત્તભ્રમ (=ગાંડપલુ) મટે છે.

પ્રશિષ્વાસલિલે કૂપે શોપયેદ્રા બુબુશયા ।

આશ્વાસયેત્સુદ્ધતં વા વાય્વૈર્ધર્માર્ધસંહિતેઃ ॥૪૯॥

શ્રૂયાદિષ્ટવિનાશ વા દર્શયેદ્દુષ્પ્રતાનિ વા ।

ઘટ્ટં સર્પપતિલાકં ન્યસેદ્દોક્તાનમાતપે ॥૫૦॥

કપિકચ્છ્વાડથવા તસૌલોદૈત્તજલૈઃ સ્પૃગેત ।

કશામિસ્ત્રાડયિત્વા વા

ઘટ્ટં શ્વઞ્ચે વિનિક્ષિપેત ॥૫૧॥

અથવા ઘીતશસ્ત્રાદમજને સંતમસં મૃદે ।

સર્પેણોદ્ધૃતદંડેણ દાન્તૈઃ સિંહગૈર્જિશ્ચ તમ્ ॥૫૨॥

(ઘાસયેછછદસ્તૈર્વા કિરાતારાતિતસ્કરૈઃ ।)

અથવા રાજપુરુષા વહિર્નિત્યા સુમંયતમ્ ।

ભાપયેયુર્વેધેનૈનં તર્જયન્તો નૃપાક્ષયા ॥૫૩॥

દેહદુઃખમયેભ્યો હિ પરં પ્રાણમયં મમમ્ ।

તેન યાતિ શમંતસ્ય સર્વથો વિપ્લુતં મનઃ ॥૫૪॥

૨.૧વા એને પાણી વિનાના કૂવામાં નાખીને ભૂખો રાખીને સુકવવો, અથવા એના મિત્રે એને પર્મ અને રૂઠવાળાં વથનો કહીને આશ્વાસન આપવું (=શાંત પાડવો), અથવા એને (પુત્ર વગેરે) પ્રિયજનના નાથના (ખાટા ખાટા) સમાચાર આપવા, ૨.૧વા એ નવાઈ પામે એવાં (નબલશ્રીયા પ્રિય જેવાં) દુશ્મન એને દેખાડવાં, એને પ્રાણીને શરીરે સરસિયું ચોપડીને

તડકામાં ચત્તો સુવાડવો; અથવા એને કોવચ કે તપા-તેલાં લોટું, તેલ અને પાણી અડકાડવાં; અથવા ચાબુક મારીને બાંધીને એને ધરામાં ફેંકવો; અથવા શસ્ત્ર, પથ્થર અને માણસ વિનાના અંધારા મકાનમાં પૂરવો, અથવા જેની ઘટ પાડી નાખી હોય એવા સાપથી કે પાળેલા સિંહો અને હાથીઓથી એને બિવડાવવો, (હાથમાં હથિયારવાળા ભીલ, શત્રુ અને ચેરિશી એને ભડકાવવો) અથવા રાજના રત્નવદારોએ એને ભાભર બાંધીને બહાર લઈ જઈને રાજના હુકમથી એને મારી નાખવાની ધમકી આપીને ભડકાવવો. શરીરના દુઃખના ભય કરતાં પ્રાણ જવાનો (=મરણનો) ભય વધારે હોય છે એવું મનાય છે. તેથી (=મરવાના ભયથી) તેનું ઉદ્દેશ્ય એવું મન બધી બાબતથી શાંત થાય છે.

દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર

સિદ્ધા ક્રિયા પ્રયોજ્યેયં દેશકાલાપેક્ષયા ।

૨.૧ સિદ્ધ ક્રિયા દેશ, કાળ વગેરેનો વિચાર કરીને કરવી

ઇષ્ટવ્યવિનાશાસુ મનો યસ્ત્યાપહન્યતે ॥૫૩॥

તસ્ય તત્સદ્દશાસિત્સાન્વાશ્વાસૈઃ શમં નયેત ।

પ્રિય વસ્તુના નાશને લીધે જેનું મન હણાવું હોય (=જે પ્રાપ્તે લઈ ગયો હોય) તેનું મન તેના જેવી (=નાથ પામેથી પ્રિય વસ્તુના જેવી) વસ્તુ મેળવી

રંગીની, સાંત્વન આપીને તથા આશ્વાસન આપીને શાંત પાડવું.

કામશોકમયકોધદર્પ્યાંલોભસમ્ભવાન્ ॥૫૪॥

પરસ્પરમતિવ્રન્દિરેભિરેય શમં નયેત ।

કામ, શોક, ભય, ક્રોધ, હર્ષ, ઈર્ષ્યા અને લાભથી થયેલા ગાંડપલુને એ દરેકના પોષાપોતાના વિશેથી ભાવથી મટાડવાં, (દાખલા તરીકે કામથી થયેલું ગાંડપલુ કામના વિશેથી ભાવથી એટલે ભયથી કે ક્રોધથી મટાડવું; શોકથી થયેલું ગાંડપલુ હારખ કંચલીને મટાડવું વગેરે).

ગાંડપલુમાં વજગ્રાડના ઉપાય

શ્રુત્રાનુવચ્ચમીક્ષેત પ્રોકલિદ્ગાધિકાકૃતિમ્ ॥૫૫॥

યચ્ચન્માદે તતઃ કુપ્યાંદ્ભૂતનિર્દિષ્ટમોપધમ્ ।

૨.૨ અધ્યાયમાં છે પ્રકરનાં ગાંડપલુનાં જે વસ્તુઓ ક્ષેવાઈ ગયાં, તે ઉપરાંત બીજાં વધારે વસ્તુઓ ઉપરથી જે દેવ વગેરેના વજગ્રાડ છે એવું ગાંડપલુમાં નમાય, તે બાબતપ્રતિપેદ અધ્યાયમાં કહેવું એવો અર્થ.

ચલિં ચ દયાત્પલ્લં યાવકં સન્કુપિન્ડિકામ્ ॥૫૬॥

લિંગં મધુરમાહારં તળુલ્લાન્ રધિરોક્તિલાન્ ।

પકામકાનિ માંસાનિ સુરાં મૈરેયજાસયમ્ ॥૫૭॥

અતિમુક્તસ્ય પુણ્યાણિ જાત્યાઃ સહચરસ્ય ચ ।
ચતુષ્પથે ગર્વાં તીર્થં નદીનાં સદ્ગમેષુ ચ ॥૫૮॥

૧લી (ગાંડપણુ સાથે વળગાડ હોય તે) માસ, જવનો ભાડ્યો, સાયુનો લાડુ, સિન્ગધ ૨ ને ગળ્યો આહાર, લોહી છાટેલા ચોખા, પાકા ૨ ને કાચા માસ, સુર, મેરેચ, રાસવ, અતિમુક્ત(ક્તુરૂં મોગરા)ના, જાઈના અને આહારના ફૂલ રોટલા વાનગી બલિદાન સહવામાં, ગાઈના વાડામાં ૨ ને નીચે ને સગમમાં મૂકવું

ગાંડપણુ કોને ન આવે ?

નિવૃત્તામિષમયો યો દિનાશી પ્રયતઃ શુચિઃ ।
નિજાગતુભિરુન્માદૈઃ સત્વદાન્ન સ યુજ્યતે ॥૫૯॥

જે માણસ માસ ૨ ને દરથી દૂર રહે છે, ૧૫૫ લોગના કરે છે, સયમ રાખે છે, પવિત્ર રહે છે, તે મત્તવવાળા (=મધિરવક) માણસને નિજ ૨ ને આગળ ગાંડપણુ થતા નથી

ગાંડપણુ મટયુ હોવાનાં લક્ષણ

પ્રસાદ હિન્દ્રિયાર્થાનાં વુદ્ધિચાત્મમનસાં તથા ।
ધાતુનાં પ્રકૃતિસ્થયં વિગતોન્માદલક્ષણમ્ ॥૬૦॥

ઈન્દ્રિયોની ચેતચેતનાના વિષયોમાં પ્રસન્નતા, બુદ્ધિ, આત્મા અને મનની પ્રસન્નતા તથા ધાતુઓની સ્વાભાવિક સાદી રીતિ થો ગાંડપણ મની ગયુ હોવાનું લક્ષણ છે

શ્વયંદ્રાહ્લદયે પટે ઉત્તરધાને ઉન્માદપ્રતિષેધો

નામ પછાડવાય. ॥ ૬ ॥

અધ્યાય ૭ મો : વાઈના ઉપાય

અથાતોડપસ્મારપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રિયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે વાઈ અગડવાના ઉપાય સમજાવીશું રો વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓની પ્રશસ્તિ કરી ગયા છે

વાઈના અર્થ, સપ્રાપ્તિ લક્ષણ

સ્મૃત્યપાયો ઘપસ્માર. સ ધીમત્વામિસંપ્લગત્ ।

જાયતેડમિહતે ચિત્તે ચિન્તાશીરુમયાદિભિઃ ॥

ઉન્માદવત્પ્રકૃપિતેશ્ચિત્તદેહગતેર્મનઃ ।

હતે સત્ત્વે દ્વિદિ વ્યાને સંજ્ઞાવાધિપુ લેષુ ચ ॥૨૧॥

તમોયિશન મૃદમતિર્વામસ્તાઃ કુરુતે ક્રિયાઃ ।

દન્તાન્ સાદન્ વમન્ કેન્

હસ્તો પાદો ચ ચિક્ષિપન્ ॥ ૩ ॥

પર્યગ્નસન્તિ રૂપાણિ પ્રસ્થલન્ પતતિ ક્ષિતો ॥૧॥

ધિજિહ્વાક્ષિશ્લુષો દોષવેગેજ્જીતે વિચુષ્યતે ॥૨॥

કાલાન્તરેણ સ પુનઃશ્રવમેષ વિચેષ્ટે ।

સ્મરણુચકિન્નો નાશ થાય તે અપસ્માર (=વાઈ)

છે બુદ્ધિ ૨ ને ધીરજના નાશને લીધે જ્યારે ચિત્ત

ચિત્ત, ચેત્ત, જય વગેરેથી ભોખ પામે છે તથા જ્યારે

ઉન્માદ (=ગાંડપણ) થાય છે તેમ મન ૨ ને શરીરના

કોષેલા દોષ વડે મન હણાય છે ૨ ને જ્યારે રો

દોષ હજારમાં અને સજ્ઞા (=ભાન) વહેવારા ત્યોતમાં

વ્યાપી જાય છે, ત્યારે વાઈના રોગ થાય છે (વાઈના

રોગમાં) દરતેને ૨ મારા રાવે છે, બુદ્ધિ બહાર મારી

જાય છે ૨ ને રો નિદ્રા લાગી ક્રિયારો કરે છે, દાંતો

બધાઈ જાય છે, મુખમાંથી ફીણ નીકળે છે, લાચ-પગ

પછાડે છે, જની હયાતી નથી એવી આકૃતિએ

જોતાજો દેહર આઈને જમીન પર પડી જાય છે, રોની

આખા અને ભ્રમર છઠ્ઠી જાય છે, દોષોના વેગ

જતા રહે ત્યારે રો ભાનમાં આવે છે ૨ ને બીજા વખતે

(=બીજા વેગ રાવ ત્યારે) ૧લી પછી એવી ન (ઉપર

જી તેવી ન) ચેતારો કરે છે

વાઈના પ્રકાર

અપસ્મારશ્ચતુર્વિદો વાતાઈનિષ્ક્રયેન ચ ॥૬॥

વાઈ ચાર જાતની છે, વાયુ વગેરેથી ૨ ને દિશી થતી થતી (=વાયુવી, પિત્તથી, કફથી ૨ ને ત્રણ દોષથી થતી)

વાઈનું પૂર્વકપ

રૂપમુત્પત્ત્યમાનેડસ્મિન્

હૃત્કમ્પઃ શૂન્યતા ધ્રમઃ ।

તમસો દર્શનં ધ્યાનં ધ્રુવ્યુવાતોડસિવેહૃતમ્ ॥૬॥

અશબ્દધ્વનયં સ્વેદો લાલાસિન્નપ્રાણકસુતિઃ ।

અવિપાકોડચર્મચ્છાં કુશ્યાદોપો વલ્લક્ષ્યઃ ॥

નિદ્રાનાશોડક્ષમર્દસ્તૃદ સ્વપ્ન ગાને સનતનમ્ ।

પાને તેલસ્ય મધસ્ય તયોરેષ ચ મેહનમ્ ॥૮॥

વાઈનો રોગ થવાનો લાગ ત્યારે હૃદય કંપે છે,

ઉત્તરપણુ, દેહ, ૨ ધાતુ આવે, વિચારમાં ડૂબી જવાય,

ભ્રમર સહવાય, આખા વિકૃત અને, અવાજ થયા

વિના ૨ વાજ સ્વજાય, પરતેવો થાય, લાચ ૨ ને ચીટ

નીકળે, પથે નહિ, નાચિ, મુઝઈ, કૃષ્ણમાં વાયુને

ગડનગડ થાય, બાજનો નાશ થાય, ઊંચ અને નહિ

શરીરમાં ચૂષાલ થાય, તેલ, સ્વપ્નમાં ચાર તાપે નાચ,

તેલ ૨ ને દારૂ પીએ તથા ૨૪ જેનો ન (તેલ અને

દારૂનો ન) પેશાન થાય એવા સહમ થાય છે

વાયુની વાઈના વશસ્ત્ર

તત્ર યાતાત્સ્ફુરત્સકિથ- પ્રપત્તેષ્ઠ મુહુર્મુહુઃ ।
અપસ્મરતિ સંજ્ઞાં ચ લભતે હિસ્વરે રુદન્ ॥૧૯॥
ઉત્પિન્ડિતાશઃ શ્વસિતિ ફેનં ધમતિ કમ્પતે ।
આનિષ્યતિ શિરો દન્તાન્

દશાત્પાઘ્માતકન્ધરઃ ॥ ૨૦ ॥

પરિતો વિક્ષિપત્યક્લં વિપમં વિનતાઙ્ગુલિઃ ।
રુદશર્યાવારુણાક્ષિત્વઙ્ગુલસાસ્યઃ કૃઙ્ગમીક્ષતે ॥૨૧॥
અપલં પલં રૂપં વિરૂપં વિવૃદ્ધાનનમ્ ।

તેમા (અર્થે પ્રકારની વાઈમાથી) વાયુની થતી વાઈમા પણ થકે છે, પરી જાય છે, વારવાર વાઈ રહે છે અને વારવાર ભાનમાં રાખે છે વાયુની વાઈમા દરદી વિચિત્ર રવાજ કરીને કરે છે, રાખ્યા ગિયો થકી જાય છે, હાકે છે, મોઝાથી ફીણ નીકળે છે, કપે છે, (ભીત વગેરે) સાથે માથું કૂટે છે કે માથું ધુણાવે છે), દાંત કચકચાવે છે, ટેક ફૂલી જાય છે, થરીરને બધી બાજુરો ગમે તેમ પછાડે છે, આગ ધીરો વળી જાય છે, રાખ્યા, ચામડી, નખ અને મો નખા, બધાની રગત અને રાખ્યાં લાલ થઈ જાય છે, અને કળી, ચપળ, પરુષ, લેડોળ અને નિકૃત મુખવાળી રાહુનિરો દેખાય છે

પિત્તની વાઈના વશસ્ત્ર

અપસ્મરતિ પિત્તેન મુહુઃ સંજ્ઞાં ચ વિન્દતિ ॥૨૨॥
પીતફેનાક્ષિવક્રત્વગાસ્કાલયતિ મેદિનીમ્ ।
ઘેરવાદીપ્તરૂપિતરૂપદર્શી તૃપાન્વિતઃ ॥૨૩॥

પિત્તથી રાખતી વાઈમા વારવાર વાઈ રાખે છે અને વારવાર પાછું ભાન રાખે છે, (મંત્ર) ફીણ, નખ, મો અને ચામડી પીળા હોય છે, જમીન પર (અંગા) પછાડે છે, ભપાનક, ચળકની (સજળતી) અને ઉઠેરાયેલી (ઉગ્ર) રાહુનિરોરોને દેખાય છે તથા તરસ લાગ્યા કરે છે

કફની વાઈના વશસ્ત્ર

કફાચિરેણ ગ્રહણં ચિરેણેવ વિવોધનમ્ ।
ચેષ્ટાહ્લપા મૂયસી લાલા

શુક્લનેત્રનલાસ્યતા ॥ ૨૪ ॥

શુક્લમરૂપદર્શિત્વં

કફથી ચારતી વાઈમા વાઈ લાખે વખતે રાખે છે અને (વાઈ આ પા પછી) ભાન રાખવા પછુ વાર લાખે છે, ચેષ્ટા થોડી હોય છે, વાળ બહુ નીકળે છે, આખ, નખ અને મો ધોળા હોય છે તથા અને ધોળા રંગની રાહુનિરો દેખાય છે

ત્રિદોષની વાઈ

સર્વેલિજ્ઞં તુ વર્જયેત્ ।

બધાં (=ત્રણે દોષનાં ભેગા) લક્ષણવાળી વાઈને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવી (=ઉપાય કરવા નહિ)

પદ્ધતિં શુ કર્તુમ્ ?

અથાઽઽવૃત્તાનાં ખીચિતદ્વિત્તાનાં

પ્રાક્ષ્મવોધનમ્ ॥૨૫॥

તીક્ષ્ણઃ કુર્યાદપસ્મારે કર્મમિર્વમનાદિભિઃ ।

હવે સોથી પદેલાં વાઈમા (દોષોથી) છવાઈ ગયેલા બુદ્ધિ, મન, હૃદય અને સોતોને નીકળુ વમન વગેરે કિયારોથી જગત કરવા

વાતિકં ધસ્તિમૂચિઠૈઃ, પૃત્ત પ્રાયો વિરેચનૈઃ ॥
શ્લેષ્મિકં વમનપ્રાયરપસ્મારમુપાચરેત્ ।

બસ્તિ ભેગા મુખ્ય છે રોવા ઉપચારે વડે વાયુની વાઈના, મોટે ભાગે વિરચનથી પિત્તની વાઈના અને વમન ભેગા મુખ્ય છે રોવા ઉપચારે વડે કફની વાઈ ના ઉપાય કરવા

કેવા દરદીને કયા સચમન યોગો આપવા ?

સર્વતઃ સુવિદ્યુદ્વસ્ય સમ્યગાશ્વાસિતસ્ય ચ ॥૨૬॥
અપસ્મારવિમોક્ષાથ યોગાન્ સંદામનાન્ શૃણુ ।

બધી બાજુરોથી (=ઉપરથી અને નીચેથી) જેનું સંશોધન થઈ ગયું હોય અને જેને સારી રીતે આશ્વાસન અપાયું હોય (=સંશોધન પૂરું થયા પછી) જેને પેશ વગેરેના સસર્જનનો કમ પૂરો થયો હોય) રોવા દરદીના વાઈના રોગ મટાડવા માટેના સચમન યોગો તું સાંભળ

સચમન યોગો

(પૃષ્ઠ ૧૮ થી ૨૪)

ગોમયસ્વરસાક્ષીરવધિયુગ્મૈ શુત્ત દ્વિ ॥૨૭॥
અપસ્મારજ્વરોગ્માદકામલાન્તકાર પિવેત્ ।

ગાયના છાશનો સ્વરસ, દૂધ, દહીં અને ગાયનું મૂત્ર એ વાર વસતુરોથી જિદ કરેલું હો વાઈ, તાપ, ગાંડપણ અને મ્થાગનો નાશ કરે છે, તે થી પીવું

મહાપચગ્ન્ય ધી

ઝિપચ્ચૂલચિકલાશ્ચિનિશાકુદજત્ત્વ ॥૨૮॥

સપ્તપળેમપામાર્ગ નીલિર્ની કદુરોદિનીમ્ ।

શમ્યાકાપુષ્કરજદાફલ્યુમૂલકુરુલભા ॥૨૯॥

ઝિપલા. સત્વિલદ્રોણે પક્ત્યા પાદાવશોપિતે ।
ભાગોપાઘાદકીકુન્થેનિકુન્થવ્યોપરોદિપે ॥૨૯॥

મૂર્વામૂતીકમૂનિમ્બશ્રેયસીસારિવાદ્યૈઃ ।
મદયન્ત્યમિનિચુલૈરક્ષાંશઃ સપિપઃ પચેત્ ॥૨૨॥
પ્રસ્થં તદ્વદ્ બ્રવૈઃ પૂર્વૈઃ પશ્ચગવ્યમિદં મહત્ ।
જ્વરાપસ્મારજઠરમગ્નવરહરં પરમ્ ॥૨૩॥
શોફાદૈઃ કામલાપાણ્ડુગુલમકાસપ્રહાપદમ્ ।

દશમૂળ, ત્રિકૂળ, હળદર, દારૂગદર, કંઠાણવ,
સાતવીણ, રાધેડો, કડુ, ગળી નામની વનસ્પતિ, ગર
માળો, પુષ્કરમૂળ, કાળા ઉંબરાના મૂળ ૨ ને ધમાસો
રોટલી વસ્તુરો દરેક ૨ હાથ ૧૬ તોલા લઈને રો બધુ
એક દ્રોણ પાણીમા પકવીને જ્યારે ચોથા ભાગનું
પાણી બાકી રહે ત્યારે રો ક્વાથમા ભારગમૂળ, કાળીપાક,
તુવેર, નસોતર, નેપાળો, ત્રિકટુ, શેફિરખડ, મોરવેલ,
અજમે, કરિયાનુ, ગળતીપર, બને જતની સારિવા
(અનંતમૂળ ૨ ને સ્થામલતા), મોગરો, ચિત્રો રાને
નેતર-રોટલી વસ્તુરો દરેક રોકરોક તોલા લઈને
એમના કંકથી રોક પ્રસ્થ ધી ૨ ગાઉ (શ્લોક ૧૮ માં)
કંઠેલા દ્રવો સાથે પકવવું ૨ । મહાપચગ્ય ધી તાપ,
વાઈ, ઉદરરોગ, બગદર, સોજ, હાત, કમળો, પાકુ
રોગ, ગોળો, ઉપરસ રાને વાનાડાન મટાડવામા ઉત્તમ છે
વાદીરસયચાકુલ્લશણપુષ્પીનૃતં છૂતામ્ ॥૨૪॥
પુરાણં મૈથ્યસુન્માદાલક્ષ્યપસ્મારપાપ્મજિત્ ।

બ્રાહ્મીના સ્વરસ, વજ, ઉપલેટ રાને થખાવળી સાથે
ઉકાળેલું (પકવેલું) જૂનું ધી મેધા મટા સારુ છે તથા
ગાડપણ, રાહસી, વાઈ ૨ ને પાપનો નાશ કરે છે
(ધીથી ચારગણે બ્રાહ્મીના સ્વરસ લેવા વજ,
ઉપલેટ અને થખાવળીના કંક કરવો)

તૈલપ્રસ્થં છૂતપ્રસ્થં જીવનીચૈ. પલોન્મિતૈઃ ॥૨૫॥
ક્ષીરદ્રોણે પચેત્સિદ્ધમપસ્મારવિમોક્ષણમ્ ।

જીવનીય ગણના રીષધો દરેક ચારચાર તોલા લઈ
ને તે બધાના કંક વડે રોક દ્રોણ દૂધમા રોક પ્રસ્થ
તેલ અને એક પ્રસ્થ ધી પકવવું રો વાઈના રોગ
મટાડવાનું સિદ્ધ (૨ કસીર) રીષય છે
કસે ક્ષીરેશુરસયો. કાશમયોડ્યુગુણે રસે ॥૨૬॥
કાર્પિકૈર્જીવનીચૈશ્ચ સપિ.પ્રસ્થં વિપાચયેત્ ।
ચાતપિત્તોદ્રવં ક્ષિપ્રમપસ્મારં નિહન્તિ તત્ ॥૨૭॥

એક આઠક દૂધ રાને ચરડીના રસમા અને ધીથી
આઠગણ (૨૧૬ પ્રસ્થ) શીતલીના રસમાં જીવનીય
ગણના રીષધો દરેક રોકરોક તોલા લઈને તે બધાના કંક
સાથે રોક પ્રસ્થ ધી પકવવું રો ધી વાયુથી અને
પિત્તથી થયેલી વાઈને તરત મટાડે છે
તદ્વત્ કાશચિદારીશુક્રકાથશૂતં પયઃ ।

તે જ રીતે કાસરો, ભોપકોળ, ચેરડી અને ઝાબના
ક્વાથમા પકવેલું દૂધ (વાયુની ૨ ને પિત્તની વાઈને
તરત મટાડે છે)

કૂષ્માણ્ડસ્વરસે સર્પિરદ્વાદશગુણે શૂતમ્ ॥૨૮॥
યષ્ઠીકલ્કમપસ્મારહરં ધીવાક્સ્વરપદમ્ ।

(ધી કરતા) રાહરગણ કોળાના સ્વરસમા લેટી
મધના કંક સાથે પકવેલું ધી વાઈના રોગ મટાડે છે
તથા બુલિં, વાયા રાને રાવાજ રાપે છે

વાઈમા નસ્ય

કપિલાના ગવા પિત્તં નાવને પરમં હિતમારં
શ્વશૃગાલવિહાલાનાં સિદ્ધાદીનાં ચ પ્રજિતમ્ ।

પીળાચ પકતી ગાયોનું તથા કૂતરા, ચિયા, બિયાડી
અને સિંહ વગેરેનું પિત્ત (વાઈમા) નસ્ય તરીકે બહુ
ફાયદો કરે છે

ગોધાનકુલનાગાના વૃષતર્ક્ષગવામપિ ॥૩૦॥

પિત્તેષુ સાધિતં તૈલં નસ્યેડમ્યક્ષે ચ શસ્યતે ।

સાકો, નોળિયો, હાથી, પકુડું (ચાતી ચામડીમા
ધાળા ટપકવાળું હરણ), ચીંછ, રાને ગાય-રોટલા
પ્રાણી-લેના પિત્તમા સિદ્ધ કરેલું તલ (વાઈના રોગમા)
નસ્યમા રાને રાત્રમગમ વખણાય છે

ત્રિકલાધ્યોપપીતદ્રુયવહારકણિક્ક. ॥૩૧॥

શ્યાહવાપામાર્ગકારજીવીજૈસ્તૈલં વિપાચિતમ્ ।

વસ્તુયે હિતં નસ્યં જૂર્ણં વા ધ્માપયેદ્વિપક્ ॥

ત્રિકૂળ, ત્રિકટુ, દારૂગદર, જવખાર, ફૂલિજગરક
(૧ મરવા, ૨ તુલસી), બીલા, અધેડો, કમ્બુના
બી રોટલી વસ્તુરોના કંકથી બકરીના મૂત્રમા પકવેલું
તેલ નસ્ય તરીકે ફાયદો કરે છે રાચવા વેદો
'ત્રિકૂળ' થી 'કમ્બુના બી' સુધીની વસ્તુઓનું ચૂર્ણ
નાકમા ફૂકવું

પૂપ

નકુલોલ્લકમાર્જારિયુગ્રકીટાદિકાકર્જેઃ ।

તુષ્ઠેઃ પક્ષે. પુરીપૈશ્વ ધૂપમસ્ય પ્રયોજયેત્ ॥૩૩॥

નોળિયો, ધુવડ, તિંબાડી, ગીધ, કીડ, સાપ ૨ ને
કાગરો રોટલા પ્રાણીરોના મેઘ, પાનો અને હાડક
વડે એને (વાઈના દરડીને) ધૂપ આપવો

શીલયૈતૈલલશુનં પયસા વા ચતાયરીમ્ ।

વાદીરસ કુદરસે યચા વા મયુસંયુતામ્ ॥૩૪॥

વળી (વાઈના રોગીને) જગ તેવ અને લતમ
લેખા ખાચની દેવ ચખવી, અથવા દૂધ સાથે થતા

નરી ખાવાની દેવ રાખવી અથવા મધ સાથે બ્રાહ્મીનો સ્વસ્ત, ઉપવેદનો સ્વસ્ત કે વળ શાટવાની (કે, ધીવા ની) દેવ રાખવી

રસાયનો તથા દરદીની સંભાળ

સમં કુદૈરપસ્મારો વૌષેઃ શારીરમાનસૈઃ ।

યજ્ઞાયતે યતઃશ્વેષ મહામર્મસમાધયઃ ॥ ૩૬ ॥

તસ્માદ્રસાયનેરેનં દુશ્ચિકિત્સ્યમુપાચરેત્ ।

તદાર્તં ચાગ્નિતોયાદેવિપમાત્પાલયેત્સદા ॥ ૩૬ ॥

શરીરના અને મનના દોષો એક સાથે કોષવાળી વાઈનો રોગ થાય છે તેથી તથા વાઈનો રોગ શોટા મર્મને (હૃદયને) આશ્રય રહે છે તેથી એ મુશ્કેલીથી ઉપચાર કરી શકાય એવા રોગના રસાયનો વડે ઉપચાર કરવો. તેનાથી (વાઈથી) પીડાતા દરદીને હમેશા દેવતા, પાણી, (મન્ત્ર, પઠાડ) વગેરેના અકટપાંથી બચાવી લેવો (દેવતા કે પાણી પાસે જવા દેવો નહિ, બ્રાહ્મ કે કે પઠાડ ઉપર થઈવા દેવો નહિ, કારણ કે ઓશિની વાઈ રાખે તો એ બની જાય, કૃષ્ણ જાય કે ઊંચેથી પડી જાય)

વાઈ વળી ગયા પછી શું કરવું

મુક્તં મનો વિકારેણ ત્વમિત્થં જૃતવાનિતિ ।

ન દ્વ્યાઘ્રિપયૈરિદિઃ કિલ્લં ચૈતોડસ્ય યુંહયત્ ॥ ૩૭ ॥

મન વિકારથી મુક્ત થાય (વાઈનો વેગ ખૂટી જાય) પછી 'તને વાઈ રાખી હતી ત્યારે નું આપુ આપું કરતો હતો,' એવું વાઈના દરદીને કહેવું નહિ, નથા એના કહેણ પામેલા ચિત્તને એને મનગમતા વિષયો વડે બહેલાવવું

ઇત્યણ્ઞદ્વદયે ભૂતતન્નં તૃતીયં સમાત્મ્ ।

ઇત્યણ્ઞદ્વદયે પઠે ઉત્તરભ્યાનેડપમાપ્રતિ

પેવો નામ સ્તમોડપ્યાય ॥ ૩ ॥

અધ્યાય ૮ મોઃ આંખનાં પોપચાનાં રોગો વિષે જ્ઞાન

અયાતો વર્ત્તેરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં

• વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે આખનાં પોપચાનાં રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોક્તી અધ્યાય લખજોઈશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષીઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

આંખના રોગોનું કારણ અને ન્યામન સંપ્રદાય મર્મરોગનિવાનોકૈરહિતેઃ કુપિતા મલઃ ।

અવહુત્યૈવિદોષેણ પ્રાયઃ પિત્તતુલાચરિણઃ ॥ ૧ ॥

શિરામિહૃર્વ પ્રસ્તા નેત્રાવયવમાશ્રિતાઃ ।

યત્ત્વમસ્થિ સિત્તં કૃષ્ણં દર્પિ વા સર્વમશ્ચિ વા ।।ર

યોગાન્ કુર્ચુઃ

બધા રોગના સામાન્ય કારણવાળા રાધ્યામના (નિ. ૨. ૧મા) કહેવા કરજોને વીધે અને ખાસ કરીને આંખને નુકસાન કરે એવા આઠાચવિઠરથી કોષેલા દોષો સામાન્ય રીતે પિત્તની પાછળપાછળ જઈને શિરાઓ દ્વારા ઊસડીથી ઉપરના ભાગમાં પ્રસરી જઈને આખના પોપચા, સંધિભાગ, યોગો રોગો, કળો રોગો, કે આખી આખ-રોમથી આખના ગમે તે ભાગમાં રહીને રોગો કરે છે

(આખના છ સપિ-સાધા * ૧ પાપણ અને પોપચાનું જોડણ, ૨ પોપચાનું ધોળા ડોળા સાથે જોડણ ૩ ધોળા ડોળાનું કળા ડોળા સાથે જોડણ, ૪ કળા ડોળાનું કીડી સાથે જોડણ, ૫ નાક તરફની આખના ખૂણે, ૬ લમણ તરફનો ૨ ખના ખૂણે- સુશુત ઉત્તરતન, રાધ્યા ૧, શ્લોક ૧૫, ૧૬)

પોપચાનાં તથા પાંપણનાં રોગો

કૃચ્છ્રોન્મીલ

ચલસ્ત્રપ્રાપ્ય વર્ત્તમાંથયાઃ સિરાઃ ।

સુતોત્થિતસ્ય કુરુતે યત્ત્વમસ્તન્મં સવેદનમ્ ॥ ૩ ॥

પાંશુપૂર્ણામનેત્રત્વં કૃચ્છ્રોન્મીલનમથ ચ ।

વિમર્દનાત્ સ્વાશ્ચ શમઃ કૃચ્છ્રોન્મીલં

પદન્તિ તપ્ ॥ ૪ ॥

તેમાં (તે અથા ૨ ખના રોગોમાંથી), વાયુ પોપચામાં આવેલી શિરાઓમાં જાય છે ત્યારે મામસ ઊંચી ઊંચી છે તે વખતે એની પોપચાં સંલગ્ન થઈ જાય છે, પોપચામાં પીડા થાય છે, જલ્દી આખમાં પૂજી ભરી લેવા એવી ૨ ખ થઈ જાય છે, પોપચું ઉભાતા બાંધુ કુ ખ થાય છે, આંખમાં પાણી આવે છે અને આખ ચોપવાથી મતી જાય છે તે રોગને કૃચ્છ્રોન્મીલ કહે છે

નિમેષ (આખ પટપટાવથી)

ચાલયન્ વર્ત્તમેની વાયુનિમેષોન્મેષણં મુદુઃ ।

કરોત્યરુઙ્ગ નિમેષોડ્ગો

વાયુ (પોપચાની શિરાઓમાં જઈને) પોપચાને બવાળીને વારવાર પોપચાની ઉભાચાન કરે છે (૪૨ પટાવે છે) અને (તે વખતે) પીડા થતી નથી, તે નિમેષરોગ છે

પાતકત

વર્તમે યતુ તિમીલ્યતે ॥૫॥

વિમુક્તસન્ધિ નિશ્ચેદં દીનં યાતહતં દિ સત્ ।

પોપયાને આખના ધોળા રોગો સાથે બેઝાચી શિરાઓનું બધન ઢીંગુ પડી જાય તેથી પોપયુ ઢાલે ચાલે નહિ રાને મોઝોચાઈ જાય તેથી તે મિચાયેલું રહે તેને વાનકન રોગ કહે છે

કુભી (ખીંડ)

કૃષ્ણાઃ પિત્તે ન વદ્વ્યવોડન્તવર્તમે

કુમ્ભીકવીજવત ॥૬॥

આધ્માયન્તે પુનર્મિત્રાઃ

પિટિકાઃ કુમ્ભિસંજિતા ।

પિત્તને લીધે પોપયાની રાદરની બાજુએ કુભીના બીજ જેવી રાનેક કાળી ફેણીઓ થાય છે રાને તે ફૂટ્યા પછી ફરી ચાછી બરાય છે તેને કુભી (ખીંડ) કહે છે

પિત્તોત્કિષ્ટ

સદાદ્યક્લેદનિસ્તોદં રક્તમં સ્પર્શનાશમમ્ ॥૭॥

પિત્તેન જાયતે વર્તમે પિત્તોત્કિષ્ટપ્રશન્તિતત્ ।

પિત્તને લીધે પોપયામા બળતરા, ચીપડા અને તોદ ચાપ, પોપયુ લાલ અને સ્પર્શ ખમી ન શકે રોગુ (આળુ) થઈ જાય તેને પિત્તોત્કિષ્ટ કહે છે

પશ્મશાત

કરોતિ કણ્ઠં હાઠં ચ

પિત્તે પશ્માન્તમાસ્થિતમ્ ॥૮॥

પશ્મણાં જ્ઞાતનં ચાનુ પશ્મજાતં વદન્તિ તમ્ ।

પિત્ત પાપડોના ઉગ્રમા રહી ખસુજ ર ને બળતરા ઉત્પન્ન કરે ર ને પછી પાપડોના નાથ કરે તેને પશ્મશાત કહે છે

પોચકી

પોથક્યઃ પિટિકાઃ શ્વેતાઃ

સર્પપામા ધના કફાત ॥૯॥

શોફોપદેહકણ્ઠપિચ્છિલાશ્રુસમન્વિતા ।

કફને લીધે સોજે, ચીપ્રથ, પીડા અને ચીકણા આશુવાળી, ધાગી, સરસવ જેવી અને બરચક ફેણી એ થાય તેને પોચકી કહે છે

કફોત્કિષ્ટ

કાફોત્કિષ્ટં મયંદ્રતમે સ્તમ્ભકલેદોપદેહયત્ ॥૧૦॥

પોપયુ સળગડ, ચેપની પીડાવાળું અને વપેટા પેલું થઈ જાય તેને કફોત્કિષ્ટ કહે છે.

લગણ

ગ્રન્થિઃ પાણ્ડુરુક્પાકઃ

કળ્કમાન્ કઠિનઃ કફાત્ ।

કોલમાત્ર. સ લગણઃ

કિચ્ચિદલ્પસ્તતોડયવા ॥૧૧॥

કફને લીધે (પોપયામાં કે પાપડુમાં) ધોળી, પીડા વિનાની, પાકે નહિ ચેલી, ચળવાળી, કઠણ, બોર જેવી કે તેથી જરા નાની ગાડ થાય તેને લગણ કહે છે

ઉત્સજ

રક્તા સ્વતેન પિટિકા તતુલ્યપિટિકાચિતા ।

ઉત્સજ્ઞાહ્યા

લોહીને લીધે લોહી જેવા રંગની ફેણી થાય રાને એ ફેણીની આસપાસ એના જેવી જ બીજી ફેણીઓ થાય તેને ઉત્સજ કહે છે

રક્તોત્કિષ્ટ

તથોક્ષિદં રાજિમત્સ્પર્શનાશમમ્ ॥૧૨॥

એ જ રીતે (લોહીને લીધે) પોપયુ વિસ્ફોટાવાળું અને આળુ થાય તેને ઉત્કિષ્ટ કહે છે

પોપયાને અર્થ

અર્શોડચિમાસં વર્તમાન્ત.

સ્તરથં સ્તિગર્થં સદાદ્યક્ ।

રક્તં રક્તેન તત્સાપિ છિદ્રં છિદ્રં ચ વર્ધતે ॥૧૩॥

લોહીના પ્રકોપને લીધે પોપયાની રાદર માત્ર વધવાથી પોપયામા તબબડ, ચીકણા, બળતરા અને પીડાવાળો, શનો, લોહીયુતો, કાપે તેમ તેમ વધે એવો અર્શ (મસો) થાય છે (જેવા લક્ષણો સાથે માંદ વધે તેને અર્શ કહે છે)

બળતરામિકા (બાંબણી)

મધ્યે યા વર્તમેનોડન્તે યા

કળ્કપારુચ્યતી સ્થિરા ।

મુદ્રમાપ્રાડચ્જા તાત્રા

પિટિકાડચ્જનતામિકા ॥૧૪॥

લોહીને લીધે પોપયા(પાપડુ)ની વચ્ચે કે છેડે ખસુજ, ઊપા રાને પીડાવાળી, સ્થિર, મન જેવી તાંબાવરણી ફેણી એ આંબણી છે

મિલવર્ત

દાપેયંતમે યત્તિઃ શૂન યદન્ત. સ્વમ્ભસાચિતમ્ ।

સદ્યાપમન્તરુદકં પિસારં વિસવર્તમે તત્ ॥૧૫॥

તમે દોષના પ્રકોપથી જ્યારે પોપયુ બળતરી

સૂઝ જાય, પોપચાની અંદરની બાજુએ ઝીણીંણા છિદ્રો પડી જાય, પોપચામાંથી પાણી ઝમે અને પોપચુ કમળની નાજ જેનું દેખાય તે ઊંચવર્ત્ત સેગ છે

ઉત્કિષ્ટવર્ત્ત

યક્ત્ત્વર્ત્તોત્કિષ્ટમુત્કિષ્ટ-

મકસ્માન્મ્હાનતામિયાત ।

સ્કલોપચયોત્કલેશાન્નવત્યુત્કિષ્ટવર્ત્ત તત ॥૧૬

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચામાં પીડા સાથે વારવાર ઉત્કલેશ થાય અને કઈ કારણ વિના પોપચુ કર્મથી જાય તે ઉત્કિષ્ટવર્ત્ત સેગ છે

શ્યાવવર્ત્ત

શ્યાવવર્ત્ત મલૈઃ સાલૈઃ

શ્યાવં રક્તલેદશોફવત ।

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચુ બંધામી રગનુ થઈ જાય, પોપચામાં પીડા થાય, પોપચુ બીનુ રહે અને પોપચા ઉપર સોજે આવે તે શ્યાવવર્ત્ત સેગ છે

શ્વિષ્ટવર્ત્ત

શ્વિષ્ટાશ્વ્યં વર્ત્તમની શ્વિષ્ટે કણ્ડશ્વયયુરાગિણી ॥૧૭

પોપચા (સામસામા) ચોટી જાય, પોપચામાં ખજૂજ, સોજે અને રતાશ આવે તે શ્વિષ્ટવર્ત્ત સેગ છે

સિકતાવર્ત્ત

વર્ત્તમનોન્તઃ સ્વરા રુક્ષાઃ

પિટ્તિકાઃ સિક્તોપમા ।

સિક્તતાવર્ત્ત

પોપચાની અંદરની બાજુએ બરછટ, લૂખી, રેતીના કણ જેવી ફેલીઓ થાય તે સિક્તતાવર્ત્ત સેગ છે

કર્દમવર્ત્ત

કૃષ્ણં તુ કર્દમં કર્દમોપમમ્ ॥૧૮॥

પોપચુ કાળુ, કાદવ જેનું થઈ જાય તે કર્દમવર્ત્ત સેગ છે

બલ્લ

વહલં ધવલૈર્મૈતૈઃ સર્વર્ણધીયતે સમૈઃ ।

પોપચુ ભરચક, સમાન રગના અને એકસરખા માનના લોનાથી છવાઈ જાય તે બલ્લવર્ત્ત સેગ છે

કુક્ષુક

કુક્ષુકઃ શિશોરેષ્વદન્તોત્પત્તિનિમિત્તજઃ ॥૧૯

સ્વાત્તેન શિશુચ્છદ્ધનતાત્રાક્ષો વીક્ષણાશ્વમઃ ।

સવર્ત્તમશુલ્પૈચ્છિલ્લ્યઃ કર્ણનાસાશ્વિમદ્વન્ ॥૨૦॥

કુક્ષુક સેગ બાળકને જ થાય છે. આ સેગ બાળક

ને દાંત આવવાને કારણે થાય છે. તેને લીધે (આ સેગને લીધે) બાળકની આંખો સૂઝ જાય છે અને તાબાવર્ણી થઈ જાય છે, બાળક જોઈ યકનુ નથી, પોપચામાં સસુકા મારે છે અને પોપચા ચીકણા લાટ જેવા રહે છે તથા બાળક કાન, નાક અને આંખ ચોળે છે.

પશ્મોપરોધ (પરવાળા)

પશ્મોપરોધે સક્લોચો વર્ત્તમનાં જાયતે તથા ।

સ્વરતાન્તર્મુખત્વં ચ રોમ્મામન્યાનિ વા પુનઃ ૨૧

કણ્ઠકૈરિવ તીક્ષ્ણાગ્રૈર્વૃષ્ટં તૈરક્ષિ શ્યતે ।

ઉષ્યતે ચાનિલાદિદ્વિડલ્પાહઃ શાન્તિરુદ્ધૈઃ ॥૨૨

પરવાળાના સેગમાં પોપચા સડોચાઈ જાય, પાપ-ણના વાળ બળછટ થઈ જાય અને અંદરની બાજુએ વળી જાય, અથવા પાપણના બીજ નવા વાળ ઊગે અને પાપણના વાળ આખમાં અણીદાર કાટાની માફક ઘસાય (ખૂંચે) તેથી રતાપ સૂઝ જાય, આખમાં લાલ્લા બને અને આંખ પવન વગેરે (પવન, અગ્નિ અને તડકો) ખમી થકે નહિ તથા જ્યારે પાપણના વાળ ઉખાડી નાખવામાં આવે ત્યારે ઘોડા દિવસ થાતિ થાય

બલ્લ (નાસૂર)

કનીનકં વહિર્યત્તમં કઠિનો ગ્રન્થિરુદ્ધતઃ ।

તામ્ર પક્ષોન્નપૂયસુદલજ્યાધ્માયતે મુહુઃ ॥૨૩॥

આખના નાક તરફના ખૂણા પાસે પોપચાની બહારની બાજુએ કકણ, ડોચી, તાબા જેવા રગની, લોહી અને ધર નીકળે એવી બલ્લ (નાસૂર) નામની ગાક થાય છે તે વારવાર ભરાય છે (દૂધ છે)

પોપચાનું અર્નુદ

વર્ત્તમન્તર્માસપિન્દામઃ શ્વયયુગ્મયિતોન્નજઃ ।

સાલૈઃ સ્વાદુર્વુવો વોપૈવિપમો ઘાઘતશ્ચલઃ ॥૨૪॥

બોહીના તથા ત્રણે દોષના પ્રકોપથી પોપચાની અંદરની બાજુએ માતના જોડા જેવે, નુથારો (નાઈ નયેલો), પીડા વિનાનો, અનિયમિત ચકાર નો બહારથી પચાવીવધાવી યકાય એવો સોજે થાય છે તે અર્નુદ છે

ચતુર્વિશ્વતિરિત્તેતે વ્યાપયો વર્ત્તમસંઘયા ।

આમ, પોપચા (તથા પાપણ)ને આપારે થતા ચોવીસ સેગ છે

સાધ્યાસાધ્યનિચાર

આયોઽપ મેપજ્ઞઃ સાધ્યો

શ્ચો તતોઽન્ધ વર્જયેત ॥૨૫॥

પશ્મોપરોધો યાપ્યઃ સ્વા-

ચ્છવાન્નન્ન માપયેત ।

સ. સ. ૧

એમાં પહેલાં (કૃષ્ણ-ભીવ) દવાથી મટે છે. એના પછીના બે (નિમેષ અને વાતહત) ને તથા અર્ધને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવા, પરમોપરોધ થાય છે અને બાકીનાને ચક્રક્રિયાથી મટાડવા.

કુટ્યેત્પક્ષ્મસદનં છિન્વાતેષ્વપિ ચાર્યુદમ ॥૨૬॥
મિયાહગુણકુમ્ભીકાવિસોત્સહ્જાજનાલજીઃ ।

પોથકીશ્યાવાસકતાશ્લિટોત્ત્વિલટ્ચતુષ્ટયમ્ ॥૨૭॥
સકર્દમં સઘદલં વિલિન્વેત્સકુકૂળકમ્ ॥૨૭૩॥

તેમારે (ચક્રક્રિયાથી મટાડવાના ૧૯ રોગોમાંથી) પશ્ચિમમાં રોગમાં રોગોના કૃષ્ણચક્રથી છુદવું, અર્નુદને (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે ચક્રથી) કાપી નાખવું, લગણ, કુબી, નિસવર્ત્મ, ઉત્તનં, અનનનામિકા અને અલજ્જ એટલા રોગોમાં (વ્રીહિમુખ વગેરે ચક્રથી) ફાડવું, પોષકી, ર્યાવવર્ત્મ, શિક્ષતાવર્ત્મ, પ્રિયટવર્ત્મ, ચાર ઉત્તિલટ (પિત્તોત્તિલટ, કફોત્તિલટ અને ઉત્તિલટવર્ત્મ), કર્દમ-વર્ત્મ, બલક અને કુદ્ગુલક—રોટલા રોગમાં ખોતરવું (ધસવું).

શ્વષ્ટામદ્દયે પન્થે ઉત્તરસ્થાને વર્ત્મરોગવિગ્નાનીયો
નામ અષ્ટમોધ્યાયઃ ॥૮॥

અધ્યાય ૯ મો : પોપયાનાં (અને પાંપણોના) રોગના ઉપાય

અથાતો ધર્મરોગપ્રતિવેધં જ્યાલ્યાસ્વામઃ ।
શ્વિત્ત્વં હ સ્માહુરાત્રેવાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે યામે આખના પોપયાના (અને પાપણોના) રોગને મટાડવાના ઉપાય તમજાવોશું રો બાબ તમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીમે પ્રમાણે કહી ગયા છે કૃષ્ણ-ભીવનો ઉપાય

કૃષ્ણભીવોને પુરાણાર્ય
દ્રાક્ષાકલ્કામ્બુસાધિતમ્ ।
સક્તિતં યોજયેત્સ્નિગ્ધં નસ્યધૂમાજ્ઞનાદિ ચ ॥૨૧॥

કૃષ્ણ-ભીવ રોગમાં કાળી દ્રાક્ષના કલકથી અને કાળી દ્રાક્ષના કવાવથી સિદ્ધ કરવું જૂનું ઘી લાકર નાખીને ઘેરવું (આલવું) તથા સ્નિગ્ધ નસ્ય, સ્નિગ્ધ ધૂમપાન, સ્નિગ્ધ અનન વગેરેના ઉપયોગ કરવો

કુબી (ખીલ) નો ઉપાય

કુમ્ભીકાવર્ત્મ લિન્વિતં સેન્ધવપ્રતિસારિતમ્ ।
યદ્દીધાનીપટોલીનાં કાથેન પરિપેચયેત્ ॥૨૨॥
(કુબીવર્ત્મ રોગમાં) ખીલ (વૃદ્ધિપત્ર વગેરેથી)

ખોતરવાં (ધસવા), પછી સિંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું અને પછી જેઠીમધ, આબળાં અને પટોળ એ ત્રણનો કવાથ રેડવો.

(સેક, સેનન, પરિષેક, રેડવું, ધાર કરવી. માણુ સની દુખતી આંખ મિથાવીને પછી મિથાવેલી આંખી આખ ઉપર ચાર આગળ ઊંચેથી દૂધ, કવાથ વગેરે રેડવાની દવાની ઝીણી ધાર કરવી)

પોપયું ખોતરવાની રીત

નિવાતેઽધિષ્ઠિતસ્યાતિઃ શુદ્ધસ્યોત્તાનશાયિનઃ ।
વહ્નિઃ કોષ્ઠામ્બુતપ્તેન સ્વેદિતં વર્ત્મં વાસસા ॥૩॥
નિર્મુજ્ય વસ્ત્રાન્તસ્તિં વામાઙ્ગુણાઙ્ગુલીધૃતમ્ ।
ન સંસતેં ચલતિ ધા વર્ત્મયં સર્વતસ્તતઃ ॥૪॥
મળદામ્રેણ તતિર્યક્ કૃત્વા શશ્વપદાક્ષિતમ્ ।
લિન્વિતંતેવ પૈર્ધવાં શાકશોફાલિકાદિજૈઃ ॥૫॥
કેનેન તૈયરાશૈર્વાં પિચુના પ્રમુજ્જન્નકૃક્ ।
સ્થિતે રક્તે સુલિન્વિતં સઘોદ્રઃ પ્રતિસારયેત્ ॥૬॥
યથાસ્વમુકેરનુ ચ પ્રશાલ્યોળં વારિણા
ઘૃતેન સિન્ધમન્યકં ઘટ્ટીયાન્મધુસર્પિષા ॥૭॥
ઊર્ધ્વાધઃ કર્ણયોદંત્યા પિણ્ડી ચ યવસન્કુભિઃ ॥
દ્વિતીયેઽહ્નિન મુક્તસ્ય પરિપેકં યથાયથમ્ ॥૮॥
કુર્યાંચતુર્થે નસ્યાદીન્ મુઞ્ઞેદેવાદ્વિ પદ્મઃ ।

પવન ન આવે એવા સ્થાનમાં વિશ્વાસુ માણસો સાથે રહેતાં વધન, વિરેચન વગેરે લઈને શુદ્ધ થયેલા, ચત્તા સુવાડેલા, દરનીના પોપયાને સહેકા પાણીની વરાળથી ગરમ કરવા પોતાથી બહારની (ઉપરની) બાજુરોથી શેકીને વચ્ચે વટિલા ટાપા લાથના રાખીને અને આગળી વડે પોપયું પકડીને, પોપયું ઉથલાવીને, પોપયું સરકી ન જાય કે કોઈ બાજુરોથી હાલી ન જાય રો રીતે પકડીને પછી મઝાણા ચક્રથી પોપયા પર (ખીલવાથી બાજુરો) ચાકા છેડના રાકા (ન ઈન્સીસન) કરીને તેના બે વડે (મઝાણાપત્રથી બે) અથવા સાચ, સેકલિકા (કાળા ફૂલવાળી નંગાડ) વગેરે આડના પાદપાથી રાથવા સમુદ્રસીંધ વડે ખોતરવું (ધસવું) પછી લૂગડાના પોતા (કે કૂચા પૂમડા) વડે લોહીને લૂછી નાખીને જ્યારે લોહી નીકળતું બધ થાય ત્યારે એ બરાબર ખોતરવાવા પોપયાનું પ્રતિસારણ (સિંધવ વગેરે) તે તે દોષને યોગ્ય કદેલા રોગીને મધમાં કાવવીને તે વડે કરવું પછી ગરમ પાણી ટી ઘોઈ નાખીને, ઘી નેતીને, મધ અને ઘી લેગા કરીને તે પોપડીને, જનથી ઊંચે અને નીચે લવના સાધુના પિણ મૂકીને, કાનથી ઊંચે અને નીચે (રાખી) પાટો બાંધવો. બીજાં જિવસે પાટો છેડીને દોષ પ્રમાણે પરિ-

થેક કરવો. થોથે દિવસે નસ્ય વગેરે (નસ્ય, પુષ્પ, અંજન વગેરે) કરીને પાંચમે દિવસે. પાટો છાંડી નાખવો. (બીજું કંઈ કરવું નહિ.)

પોષયું. બરાબર ખોતરાયું હોવાનું લક્ષણ : નહિ તે ઉપાય સમં નચ્ચનિમં શોફકપૃષ્ઠપાંચપીઢિતમ્ ॥૯॥

વિચાત્સુલિખિતં ઘર્તમં લિલ્લેદ્ ભૂયો વિપર્યયે ।

બરાબર ખોતરાયેલું પોષયું સપાટ (ખડખડું નહિ), નાખ જેવું, સોજા વિનાનું, ખાજ, વિનાનું અને ઘસારા વિનાનું (ખૂંદે નહિ એવું) હોય છે. જો એવી ઊંધું હોય (પોષયું બરાબર જ ખોતરાયું હોય) તે ફરીથી ખોતરવું.

વધારે પડતું ખોતરાયું હોવાનાં લક્ષણ અને ઉપાય સ્વપ્નપદ્મવર્ત્તમસદનમ્સનાન્યતિલેખનાત્ ॥૧૦॥

સ્નેહસ્વેદાદિકસ્તસ્મિન્નિષ્ઠો ઘાતઘ્નઃ ક્રમઃ ।

પોષયું વધારે પડતું ખોતરાય તે પીડા થાય છે, પાંપણ અને પોષયું પોતાનું કામ કરી શકતા નથી અને લપટી પડે છે. એમાં સ્નેહન, સ્વેદન વગેરે થાય ન મટાડે એવી ક્રિયાઓને ક્રમ ઈચ્છવા યોગ્ય છે.

અતિલેખનના ઉપાય

અખ્યજ્ય નવનીતેન શ્વેતરોષ્ણં પ્રલેપયેત્ ॥૧૧॥

પરપદ્મલક્ષ્ણેન પુટપાકે પચેત્તતઃ ।

સ્વિપ્તં પ્રજ્ઞાલિતં શુષ્કં જૃણિતં પોટલીકૃતમ્ ॥૧૨॥

ત્રિયાઃ ક્ષીરે છગલ્યા વા મૃદિતં નેત્રસેત્તનમ્ ।

ધોળા લોપડને માખણ ચોપડીને એના ઉપર એરે ડાનાં મુળના કડકને લેપ કરવો પછી એના પુટપાક કરવો. પછી એ બધાય ત્યારે એને ધાઈ નાખીને સૂકવી ને, એનું ચૂર્ણ કરીને, સીના ધાવણ સાથે કે બકરીના દૂધ સાથે લેપડીને એની પેટલી કરીને (એ પેટલી દબાવીને) આંખમાં ધાર કરવી (ટીપા પાડવા).

શાલિતન્દુલકલ્લેન લિપ્તં તઘ્ન પરિષ્કૃતમ્ ॥૧૩॥

કુચાન્નિષ્ઠેડતિલિખિતં મૃદિતં વધિમસ્તુના ।

કેવલેનાપિ વા સેકં મસ્તુના જાઘ્ન્યાશિનઃ ॥

તે જ પ્રમાણે ધોળા લોપડને માખણ ચોપડીને એના ઉપર શાલિયોખાના કડકને લેપ કરીને એના પુટપાક કરીને, (બધાય ત્યારે એને ધાઈ નાખીને સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને) દર્દીના નીતર પાછી સાથે એ ચૂર્ણને લેપડીને, (એની પેટલી બાધીને) વધારે પડતી ખોતરાયેલી આંખમાં ધાર કરવી, અથવા વધારે પડતી ખોતરાયેલી આંખમાં ફૂત દર્દીના નીતર પાછીની પસુ ધાર કરવી (ટીપાં પાડવાં). દરદીએ જાગૃત દેખના પ્રાપ્તિનું મોક્ષ પાઉને એવું.

ફોડવાની રીત

પિટિકા વ્રીહિવક્ત્રેણ મિત્વા તુ કઠિનોન્નતાઃ ।

નિષ્પીઢયેદનુ વિધિઃ પરિશેષસ્તુ પૂર્વવત્ ॥૧૫॥

કક્ષુ અને ઊપસી આવેલી ફોડીઓને (લગ્ન થી અલગ સુધીની ફોડવા જેવી ફોડીઓને) ઘ્રીઢિ-મુખપાસથી ફોડીને પછી દબાવવી. બાકીનાં (લેપ કરવાનાં, ધોવાનાં, પાટો બાંધવાનાં, દવા રેડવાનાં વગેરે) વિધિ પહેલાંની માફક કરવો.

લેખને ભેદને ચાર્યં ક્રમઃ સર્વત્ર ઘર્તમંનિ ।

બધાં પોષયં(તથા પાંપણ)નાં રોગમાં લેખન અને ભેદન કરવામાં આ ક્રમ છે.

પિત્તોન્નિલ્લેપન અને રક્તોન્નિલ્લેપનો ઉપાય

પિત્તાસોત્ક્રિષ્ણયોઃ સ્વાદુ-

સ્કન્ધસિદ્ધેન સર્પિણા ॥૧૬॥

સિરાવિમોક્ષઃ ક્ષિપ્તસ્ય ત્રિવૃક્ષોદ્ધં વિરેચનમ્ ।

લિખિતે સુતરક્તે ચ ઘર્તમંનિ ક્ષાલનં દિતમ્ ॥૧૭॥

યટ્તીકપાયઃ, સેકસ્તુ ક્ષીરં ચન્દનસાધિતમ્ ।

પિત્તોન્નિલ્લેપન અને રક્તોન્નિલ્લેપન રોગમાં દરદીને મધુર ગાળના ઔષધી વડે સિદ્ધ કરવા ઘીથી ભિન્ન કરીને એની ફૂત ધોવાવી અને નસોતર તથા ત્રિવૃક્ષોના રસ આપવો. પોષયું ખોતરા પછી લોડી નીકળી રહે ત્યારે જેઠીમયના ક્વાચથી ધોવાથી ફાપડો થાય છે અને સુખથી સિદ્ધ કરવા દૂધની ધાર કરવાથી ફાપડો થાય છે.

પદ્મશાનના ઉપાય

પદ્મશાનં મદને સૂચ્યા

રોમકૃપાનુ પિકુદ્દયેત્ ॥૧૮॥

ગ્રાહ્યેઘ્ના જલોકોમિઃ, પચસેશુરસ્તન વા ।

વમનં નાયનં સર્પિઃ શૂતં મધુરશીતલઃ ॥૧૯॥

પદ્મશાનરોગમાં, લોપાથી પાપણા ડિની નીકળે છે તે ડિનોને નોપથી છૂંદવાં, અથવા ત્યાં જ્યાં મુખપાસે અથવા દૂધ પાઉને કે શેરડીના રસ પાઉને પછી તેને ઊવડીવ્યો કરાવવી, (તથા કાગી દાઢ લેવાં) નવલ અને ઠંડાં દ્રવ્યો સાથે પકવેલું થી નસ્ય તરફ ફાપડાં આરંભે છે.

મજ્જુર્ણ પુષ્પકાસીસં ભાષયેત્સુરમાગસીઃ ।

તામ્રે વચાઈં વર્તમે પદ્મશાતે તદ્વચનમ્ ॥૨૦॥

પુષ્પકાસીસ (જીરકાસી)ને બાકીક લેપડીને (ઝીણું વજ્રગાન ચૂર્ણ કરીને) એને નાનાનાં ઘસારાં દહા દિવસ સુધી નુવડીના રતમાં બાવના બાપથી એ પદ્મશાનરોગમાં ઉત્તમ અંજન છે.

પોષકીના ઉપાય

પોષકીલિખિતાઃ શુણ્ડીસૈન્ધવમતિસારિતાઃ ।
ઉષ્ણામ્બુક્ષાલિતાઃ સિચ્છેત

અધિરાદકિન્નિમુખિઃ ॥૨૧॥
અપ્તિદેહિનિશાથેષ્ટામધુકૈવાં સમાશિકૈઃ ।

પોષકીને વૃદ્ધિપત્ર વગેરેથી ખોતરીને, સૂક અને સેપવ વડે પ્રતિસારણ કરીને, ઊંઘા પાણીથી ઘાઈ નાખી ને, ખેર, તુવેર અને સરગવો એ ત્રણનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં મધ નાખીને, અથવા ૮૧૬૨, ઘસ્ટા૧૬૨, ત્રિકૃષ્ણ અને જેરીમધનો પાણીમાં ક્વાથ કરીને એ ક્વાથમાં મધ નાખીને એ ક્વાથ રહેવો

કફોત્કિલ્લ રોગના ઉપાય

કાફોત્કિલ્લે વિલિખિતે

સક્ષોદ્રેઃ પ્રતિસારણમ્ ॥૨૨॥

શ્લેષ્મઃ સૈન્ધવકાસીસમનોદ્વાકળતાસ્વંત્રીઃ ।
યમનાઝનનસ્યાદિ સર્વે ચ કાફાનિદ્રિતમ્ ॥૨૩॥

કફોત્કિલ્લ રોગમાં (શ્લેષ્મ વડે) ખોતરીને સેપવ, ઘીરાકથી, અમુઘીવ, પીપર અને રસાળન એ પાવના બધુ બાનેક ચૂરુને મધમાં કાઢવીને પ્રતિસારણ કરવું તથા કફ મટાડે એવું વમન, અજન, નરસ વગેરે બધું ક્વાથો કરે છે

લગણના ઉપાય

કર્તૃત્વ્ય લગણેષ્યેતદશાન્તાવગ્નિના દદેત્ ।

લગણરોગમાં પણ એવું જ (કફોત્કિલ્લ જેવું જ) કરવું, પણ જો એમ કરવાથી ન મટે તો ઝમ દેવો

(ઉત્સવ અને) આંબણીનો ઉપાય

[સ્વિન્નાં મિત્વા વિમિષ્પીડય મિષગ-

(હચોત્સક્કાં ચા)ઝનનામિકામ્ ।

શિલૈલામૈન્ધવનતૈઃ સક્ષોદ્રેઃ પ્રતિસારયેત્ । ૧]

[ઉત્સવ અને] આંબણીના રોગમાં શેક કરીને પછી દબાવીને વેદો (ફેલીઓને અને) આંબણીને ફેલીને શિલાગિત, એલથી, સિંધવ અને તજર રો ચાર વસ્તુઓના વજનમાં ચૂરુને મધમાં કાઢવીને રેના વડે પ્રતિસારણ કરવું]

કુકૂળેના ઉપાય

કુકૂળે સદિરમેષ્ઠાનિમ્બપવનશૃતં ધૃતમ્ ॥૨૪॥

પીત્વા યાત્રી યમેત્કળ્ણાયદીસર્વપેતિન્ધવૈઃ ।

કુકૂળરોગમાં બાળકને ૧૫૫૫૫નારી સીએ ખેર, ત્રિકૃષ્ણ અને લીમડાનાં પાદણ સાથે પાકવેલું ઘી પીને પીપર, જેરીમધ, સરસવ અને સેપવ વડે ઊંચડીઓ કરવી

અમયાપિપ્પલીત્રાક્ષાક્વાથેનૈનાં વિરેચયેત્ ॥૨૫

(પછી) એને (ધવપ્રવનારી સીને) ઘસે, પીપર અને કાળી દ્રાક્ષના ક્વાથથી રેચ કરાવવા

મુસ્તાદિરજનીકૃષ્ણાકલ્કેનાલેપયેત્સત્તૌ ।

ધૂપયેત્સર્વપૈઃ સાઝ્યૈ.

(પછી) માથ, ૮૧૬૨, દારુદળદર ૨ ને પીપરના કલ્કનો (ધવપ્રવનારી સીના) બને સ્તન ઉપર લેપ કરવો તથા બને સ્તનોને ઘીવાળા સરસવનો ધૂપ દેવો

શુદ્ધા ક્વાથં ચ પાયયેત્ ॥૨૬॥

પટોલમુસ્તમૃદ્ધિકાગુદ્ધીચ્છિફલોદ્ભવમ્ ।

(૨૫ રીત વમન, વિરેચન, વગેરેથી) શુદ્ધ થયેલી તે સીને પટોળ, માથ, કાળી દ્રાક્ષના રાગુર, ગળો અને ત્રિકૃષ્ણનો ક્વાથ પાવો

શિશોસ્તુ લિખિતં વર્ત્ત

લુતાલ્પયાઽમ્બુઝનમ્મિઃ ॥૨૭॥

ઘાત્ર્યશ્મન્તકજન્મ્વાત્યપત્રકચાધેન સેષયેત્ ।

પણ (કુકૂળકરાગમાં) બાળકના પોપથાને ખોતરીને અથવા પોપથા ઉપર ગળો મુકાવીને લોહી કઢાવીને પછી આંબળા, ચપો, કાચનાર (અરમતક) અને જામુરી એ ત્રણના પાદણના ક્વાથની ધાર કરવી

બાળકોની ચિકિત્સાનો આખાન્ય નિર્ગમ

પ્રાયઃ ક્ષીરધૃતાશિત્વાદ્વાલનાં શ્લેષ્મજા ગદાઃ

તત્સમાઢ્યનમેવાધૈ સર્વેવ્યાધિયુ ર્જનિતમ્ ।

બાળકો ઘણું ખર દૂધ-ધી ખાતા હોવાથી રોમને કફથી થતા રોગો થાય છે તેથી (બાળકોના) બધા રોગોમાં પહેલું વમન કરાવવું રોજ ઉત્તમ છે

કથા બાળકને કથા દ્રવ્યથી ઊંચડીઓ કરાવવી

સિન્ધૂત્યકૃષ્ણાપામાર્ગવીજાઞ્યસ્તન્યમાશિકામ્ ॥

ચૂર્ણાં યચાયાઃ સક્ષોદ્રો મદનં મધુકાન્વિતમ્ ।

ક્ષીરંક્ષીરસમન્તં ચ મજત ક્રમતઃ શિશોઃ ॥૨૮॥

યમનં સર્વરોગેયુ વિશોષેણ કુકૂળકે ।

(૧) ફક્ત દૂધ પીને રહેનાર બાળકને સિંધવ, પીપર, અંબળા બી, ઘી, ધાપણ (કે, દૂધ) અને મન એ છ વાના ભેગા પાઈને, (૨) દૂધ અને અનાજ બંને ઉપર રહેતા બાળકને વસ્તુ ચૂર્ણ મધમાં કાઢવીને એ ચટાઈને તથા (૩) ફક્ત અનાજ ખાઈને રહેતા બાળકને જેરીમધ અને મીઠાણ (ની છાવ) ભેનાં ફકાવીને બધા રોગોમાં રાને ખાત કરીને કુકૂળરોગમાં ઊંચડીઓ કરાવવી

સતદ્યારસસિદ્ધાન્થં યોગ્યં ચોમયશોધનમ્ ॥૨૯

અને સમલા (સાથે) ના સ્વરસમા સિદ્ધ કરેલું
ધી વમન રાને વિરેચન તરીકે આપવું

કુકૂલ્ક (ચાણ)

ત્રિનિશારોઘ્રયષ્ટવાદ્વરોક્ષિતીનિમ્બપલ્લવૈઃ ।

કુકૂળકે હિતા વતિઃ પિદ્ધેસ્તાન્નરજોન્વિતેઃ ॥૩૨॥

શ્કીરક્ષોઽન્નમૃતોપેતે વર્ધઃ વા લોહજં રજઃ ।

કુકૂલ્કશેગમા ઉગદર, દારુકગદર, લોધર, જેલીમધ,
ઉરડે, લીમડાના પાટા રાને તોળાને ભૂંડે રોટલી
વસ્તુઓને પાણી સાથે ખૂન લગાડીને બનાવેલી વાટ
(યોગદી) રોગક્રિયા પર ધમીને રાગની અથવા દુધ,
મધ અને ધી સાથે લેવાનું દ્રવ્ય (સાર) ક્ષિતકારક છે

પલારસાંનકતકગ્રહોષ્ણફળિન્નકૈઃ ॥૩૩॥

વતિઃ કુકૂળપોથર્યાઃ સુરાપિદઃ સકદ્ફલૈઃ ।

કુકૂલ્ક રાને યોગદી શેગમા એકચી, લતસુ,
કતક (નિર્મલી), રાખ, મરી, તુલસી અને કાષ્ઠજ
એટલી વસ્તુઓને સુરા સાથે લસોડોન રોગી બનાવેલી
વાટ (આગવાની યાગની) દાદા કર છે

પશ્મોપરાધના ઉપાય

પશ્મરોધે મયુક્ષેણ શુદ્ધદેહસ્ય રોમસુ ॥૩૪॥

ઉત્પુજ્ય દ્વો ધ્રુવોઽધસ્તાદ્-

ભાગો ભાગે ચ પશ્મતઃ ।

યવમાત્રં યવાકારં તિર્યક્ કિલ્ત્વાઽઽર્દ્રયાસતા ॥૩૫॥

અપનેયમસુક્રં તસ્મિન્નલ્પીમયતિ શોણિતે ।

સીચ્યત્કુટિલયા મૃચ્યા મુદ્રમાયાન્તરે પદઃ ॥૩૬॥

પાચ્યા હોતે પદ્મં ચ તપ્ર મીચનસ્યકમ્ ।

નાતિગદશ્કથે સ્વચ્ચા નિશિપેદથ યોજયન્ ॥૩૭॥

મયુક્ષપિ, કલિકાં ન ચાયાસ્મિન્ વપ્રમાચરેત્ ।

ત્યગ્રોધાદિકપાયેષ મક્ષીરેઃ સંચયેતુનિ ॥૩૮॥

પશ્મં દિવસે મૃચમપનીયાવપૂર્ણેત્ ।

શિરિક્ષેણ મૃણયુકયાતીશ્ણં નસ્યાણનાદિ ચ ॥૩૯॥

પશ્મોપરાધશેગમા જે પાપણના વાળ બનુ વધ્યા
લોધ, તે દરેકના ઘરોનું લોધન થઈ જ્યા પછી (ભમ્મર
અને પાપણ વચ્ચેના અંતરના મધુ ભાગ કપડીને એ
મધુ ભાગમારી) ભમ્મર નીચેના ને પા । અને પાપણ
થી ઉપરના રોકે ભાગ છેડીને (ભમ્મરથી ને ભાગ
નીચે અને પાપણથી નેક બાગ ડિંચે) ભવ ભેવે અને
ભવ ભેવા આકારના ન્યારે કાપ મૂકીને બીના વચલી
લોધી લૂછી નાખવું પછી ન્યારે લોધી રોટલ થઈ જ્યા
ન્યારે વાડી સાથેથી નેક મન ભેટ્યા રાત્રેભર
ટાક લઈને નીવણ તથા કચડે પાટી નાખીને ત્યાં
(પાટામાં) એ ટાક માર્યા છેડને જનુ તાણીને નહિ

તેમ બનુ દીવાને નહિ એવી રીતે સાંધવી પરાંવી રાખવી.
પછી (ટાક મારેલા થા ઉપર) મધ અને ધીમાં
લોળીને વાગણની ગડ મૂકવી એના ઉપર પાટો બાધવો
નહિ જે એમા પીડ થાય તે ન્યગ્રોધાદિ. ગણનાં
ઓપણના કવાયમાં દૂધ લેખવીને એ કવાય રેવેલા
પાચગે દિવસે દોરો કાઢી લઈને થા ઉપર સાંધાગેજનું
ચૂર્ણ ભભરાવવું અને તીક્ષ્ણ નસ્ય, અગ્નિ વગેરે
ઉપચાર કરવા

દેહેદશાન્તો નિર્મુજ્ય થર્મદોષાધ્યાં વલીમ્ ।

સંદેહનાધિકં પશ્મ દ્વત્વા તસ્યાધ્યયં દદેત ॥૪૦॥

સૂચ્યગ્રેણાન્નિવર્જેન, દાદો વાચાલજેઃ પુનઃ ।

મિત્રસ્ય ક્ષારવદ્મિત્યાં સુચ્છિન્નસ્યાયુદસ્ય ચ ॥

એ રીતે જે પશ્મોપરોધ શેગ ન મટે તે પોષ્યા-
ના દોષને રાગરે રહેલા વાટાને ઉલ્લાવીને સદર્શન-
થી વધારાના પાપણના વાળ ખેંચી કાઢીને રો વધારાના
વાળની જગ્યાએ દેવતામા તપાવેલી દેવતા જેવી લાલ
ચોળ ચોપની રાખી વડે બાળવી પણ જાદા નાલક-
(નાતુર) ને ફોડીને સાર કે દેવતા વડે બાળવી તથા
રાત્રીને બરાબર કાપી કાઢીને સાર વડે બાળવું કે
દેવતા વડે યમવુ

શવશાસ્ત્રદ્વયસહિતાયા પદ્મે ઉત્તરસ્થાને વર્મરોગ

પ્રતિષેધો નામ નવમોઽધ્યાયઃ ॥૧॥

અધ્યાય ૧૦ મોઃ આંખના સંધિ-

ભાગના, ધોળા ડોળાના અને

કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન

અર્થાતઃ સન્ધિસિતાસિત-

રોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાનમ્મામ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ન્યારે હવે અમે (આંખના) સન્ધિભાગના, ધોળા
ડોળાના અને કાળા ડોળાના રોગનું જ્ઞાન થથ મારે
ઉપરોક્તી (અધ્યાય) સંખ્યાથીયું એ વિષયના અધ્યયન
વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

સંધિરોગો

(આંખના છ સન્ધિ (જેમણે) છેઃ ૧. પાપણ
અને પોષણનું જેમણે ૨. પાપણ અને ધીના જેમણું
જેમણે ૩. ધીમા અને કાળા જેમણું જેમણે ૪ કાળા
ડોળાનું અને કીડીનું જેમણે ૫ નાક તરફના આંખના
ખૂણે, ૬. વધમ્મ તરફના આંખના ખૂણે) (૧૬૫
૭ ન ૧)

જલવાસવ

ચાયુ' શુદ્ધ: સિરા: પ્રાપ્ય

જલામં જલવાહિતી: ।

અશ્રુ સ્નાવયતે વર્તમશુકલસન્ધે: કનીનકાત્ ॥૧૧॥

તેન નેત્રં સરુચાગશોફં સ્પાત્ત જલાસ્રવ: ।

કેવેલો વાયુ બળ વહેનારી સિરાઓમાં જઈને પોપચાં ૨ ને ઘોળા ડોળાના જોડાણમાં આગળ નાક તરફના આખના ખૂણામાંથી પાણી જેવા આડુ વહે વડે છે તેથી આખમાં પીડા થાય છે અને આંખે સોજો રહે છે એ જલાસ્રવ રોગ છે

કફાસ્રવ

કફાત્ કફાસ્રવે શ્વેતં પિષ્ચિલં બહલં સ્યેત્ ॥૨॥

કફના પ્રકોપના લીધે થતા કફાસ્રવ રોગમાં ઘોળુ, પિષ્ચિલ ૨ ને ઘાટુ પાણી નીકળે છે

ઉપનાહ

કફેન શોકસ્તીક્ષ્ણામ: ક્ષારવુદ્યુદકોપમ: ।

પૃથુસૂલબલ: ક્ષિગ્ધ: સયર્ણો મૃદુપિષ્ચિલ ॥૩॥

મહાનપાક: કળ્દમાનુપગાહ: સ નીરુજ: ।

કફને લીધે થતા, ૨ વિચાળા મોવાળા, (સારને ઉકાળે ત્યારે) ક્ષારમાં થતા પરપેટા જેવા, વિચાળ મૂળ અને બળવાળા, ક્ષિગ્ધ, સમાન રંગના, મુદ્દ, પિષ્ચિલ, મોટા, બહુ પાકે નહિ એવા, વજવાળા, પીડા વિનાના (કે થોડી પીડાવાળા) સોજાને ઉપનાહ કહે છે

રક્તાસ્રવ

રક્તાદ્ રક્તાસ્રવે તામ્રં વદ્ધૃળં ચાશુ સસ્રવેત્ ॥૪॥

લોહીના પ્રકોપને લીધે થતા રક્તાસ્રવ રોગમાં તામ્રા જેવા રંગના, મુદ્દા ૨ ને હિના અંશુ નીકળે છે

પર્વણી

યત્તમંસન્ધ્યાશ્રયા શુક્લે પિટ્તિકા લાદશુલિની ।

તામ્રા મુદ્રોપમા મિત્રા રક્તં સ્રવતિ પર્વણી ॥૫॥

યેન તા ૨ ધિભાગમાં ઘોળા ડોળામાં થતી, બળ તરા ૨ ને યુગ્મ (સમુકા)વાળી, તામ્રા જેવા રંગની, મગ જેવી, કૂદે ત્યારે લોહી નીકળે એવી કાઠી તે પર્વણી છે

(પર્વણી લોહીના પ્રકોપથી થાય છે એમ તમબુ, કાશુ કે રક્તાસ્રવ પાછી તરત પર્વણી થેન ગણા છે છે તથા પર્વણી કૂદે છે ત્યારે લોહી નીકળે છે)

પૂષાસ્રવ

પૂષાસ્રવે મલા: સાસા યત્તમંસન્ધે: કનીનકાત્ ।

સ્નાવયન્તિ મુદુ: પૂર્વ સાધં ત્વચ્ચાસપાકા ॥૬॥

પૂષાસ્રવ રોગમાં સામ્રી અને માસ પાકતા હોવાથી લોહી અને દોષો (એ વારે કોપીને) પોપચાંના સધિ ભાગ આગળ નાક તરફના આખના ખૂણામાંથી વારવાર લોહી અને પરુ વહેવાડે છે

પૂષાસ્રવ

પૂષાલસો વ્રણ: સ્ત્રક્ષ્મ: શોકસંરમ્ભપૂર્વક: ।

કનીનસન્ધ્યાવાચ્ચામી પૂષાસ્રાવી સવેદન: ॥૭॥

૨ આખના નાક તરફના ખૂણાવાળા સાધા આગળ પડેલા સોજા અને સરખ થઈને પછી એ જાતે કૂદે ને સૂક્ષ્મ, કૂલેલો, પરુઓના ૨ ને પીડાવાળો પ્રભુ થાય તે પૂષાસ્રવ છે

અલજ

કનીનસ્યાન્તરલજી શોફા રુક્તાદવાહવાન્ ।

નાક તરફના ૨ આખને ખૂણાની રડરડી બાજુએ પીડા, તાદ ૨ ને બાતરાવાળો સોજો થાય તે અલજ છે

કૃમિગ્રથિ

અપાન્નં વા કનીનં વા કળ્દપાપશ્મપાંટયાન્ ॥૮॥

પૂષાસ્રાવી કૃમિગ્રથિ-

મેન્થિ: કૃમિયુતોર્ઽર્તિમાન્ ।

લમણ તરફને ૨ આખને ખૂણે કે નાક તરફને ૨ આખને ખૂણે ખલજ, ક્ષિષ્ણ અને પરપેટા (પાપણા ગૂંચવાઈ ગય)વાળી, પરુવેતી, કૃમિવાળી અને પીડાવાળી નાક કે કૃમિગ્રથિ છે

સાંધાસ્રવ

ઉપનાહકૃમિગ્રથિપૂષાલસકપર્વણી: ॥ ૯ ॥

શક્ષિણ સાધયેત્પથ માલજીનાસ્રવાંસ્ત્યજેત્ ।

ઉપનાહ, કૃમિગ્રથિ, પૂષાલ ૧૬ ૨ ને પર્વણી એ વાર રોગોને શલકિયાથી મેલા, ૨ લજ અને રાશવો (જલાસ્રવ, કફાસ્રવ, રક્તાસ્રવ, પૂષાસ્રવ) ૨ ને પાંચને (૨ સાધ્ય નહીંને) છોડી દેવા

ઘોળા ડોળાના રોગ

યુક્તિઃ

પિત્તકુર્યાંસ્તિતે ચિન્દનમિતદયાવપીતકાન્ ॥૧૦॥

મલાકાદર્શતુલ્ય વા સર્વં ગુરુલં સચાદરુક ।

રોગોર્ઽર્થં ગુનિ જામકા: સચક્રદ્વદ્ગુદ્ગચર: ॥૧૧॥

પિત્ત ધિયા ડાશામ માયા, બદામી રંગના કે પોશા ટપમ પાકે છે - ૨ વા (પિત્તન લીધે) આખ ધિયા ડાશાને મથો ખરડાવા વાદવા જેવા, બાતરા ૨ ને પીડાવાળો કો રોગ ૨ ડાશાનું નામ યુક્તિઃ

શોણિતામં

છે. એમાં સાથે બાંજલ ઝાડ, તરસ અને તાવ હોય છે.

શુકલામં (ધાળી વેલ)

કાકાચુકલે સમં શ્વેતં ચિરવૃદ્ધ્યધિમાંસકમ્ ॥
શુક્લામં

કંઠ્યા પ્રકોપને લીધે ધાળા ડોળામાં ઘટીલું, ધાળું બહુ વખતે વધે એવું માંસ વધે છે, તે શુકલામંસ છે.

બલાસગ્રયિત

શોફસ્ત્યરુજઃ સર્વળો વહલોડમૃદુઃ ॥૧૨॥
શુભઃ ત્રિગ્વ્યોડમ્યુવિન્દ્યામો

વહાસગ્રયિતં સ્મૃતમ્ ॥

પીઝા વિનાનો, સમાન રંગનો (કંઠા જેવા રંગનો) (=ચુશુત ઉ. ૪/૮), ઘટ્ટ, કઠ્ઠુ, ભારે, સિંગય અને પાણીના ટીપા જેવા (ઊપસી આવેલા—ચુશુત ઉ. ૪/૮ રુદ્ધુ) શોભે તે બલાસગ્રયિત રોગ છે એમ અપુર્વેદમાં કહેલું છે.

પિષ્ટક

વિન્દુભિઃ પિષ્ટધવલેક્ષ્મીઃ પિષ્ટકં વદેત્ ॥૧૩॥
શોખાના અટામણુ જેવાં ધાળાં અને ઊપસી આવેલાં ટપકાં ઉપરથી પિષ્ટક રોગ કહેવા.

સિરોત્પાત

રક્તરાજીતતં શુક્લમુષ્યતે યત્સચેદનમ્ ॥
અશોફાશૂપદેદં ચ

સિરીત્પાતઃ સ શોણિતાત્ ॥૧૪॥

ધાળા ડોળા ઉપર ચાલી સિરાઓ તરી આવેને શતા વિશેષાવિશેષા થઈ જાય, ધાળા ડોળામાં બળતરા થાય, પીઝા થાય પણ શોભે, આંસુ કે લોપડ-શોષક ન હોય તે સિરોત્પાતરોગ લોહીના પ્રકોપથી થાય છે.

સિરાતર્થ

ઉપેક્ષિતઃ સિરોત્પાતો રાજીસ્તા યથ વર્ધયન્ ॥
કુર્વાત્સાઘં સિરાદર્પે તેનાશ્ચુક્રીક્ષણાક્ષમમ્ ॥૧૫॥

સિરોત્પાતરોગમાં ચોગ્ય ઉપચાર ન થાય તો તે સિરોત્પાત રોગ તે જ વિશેષાઓને વધારીને સિરાતર્થ-રોગ કરે છે. તેને લીધે આંખ આંસુવાળી થાય છે અને ખેઈ થકતી નથી.

સિરાજલ

સિરાજાલે સિરાજાલં બૃહદ્રક્તં ધનોગ્રતમ્ ॥

સિરાજલ રોગમાં સિરાઓનું જળું (=જળ) મોટું રતું, ઘટ્ટ (રોકબીજની અગ્રેયક) તથા ઊપસેલું હોય છે.

શોણિતામં સમં શ્લેષ્મણં પદામમધિમાંસકમ્ ॥૧૬॥
ઘટીલું, લીલું, પદા જેવું માંસ (ધાળા ડોળામાં) વધે છે તે શોણિતામં છે.

અર્જુન

નીરુક્ શ્લેષ્મણોડર્જુનં વિન્દુઃ

શશલોહિતલોહિતઃ ॥

(આંખમાં ઝેરો વગેરે વાગવાથી ધાળા ડોળામાં) પીઝા વિનાનું, લીલું, સસવાળા લોહી જેવું લાલ ટપકું તે અર્જુન છે.

પ્રસ્તાર્થમં

મૃદ્વાશુવૃદ્ધ્યરુદ્ધ્માંસં પ્રસ્તારિ શ્યાવલોહિતમ્ ॥
પ્રસ્તાર્થમે મલૈઃ સાલૈઃ

મૃદુ, ઝટ વર્ષે એવું, પીઝા વિનાનું, પ્રસરી જાય એવું, બદામી રંગનું કે લાલ માંસનું ઊપસી આવતું તે પ્રસ્તાર્થમં રોગ છે. તે લોહીના તથા દોષોના પ્રકોપ-થી થાય છે.

સ્નાવામં

ઢાયામં ઢાયાસન્નિમમ્ ॥

સ્નાવામં સ્નાયુના જેવું હોય છે. (વધનું માંસ સ્નાયુના જેવું હોય છે).

અધિમાંસમં

શુષ્કાસૃક્પિન્દવચ્છયાર્થં યન્માંસં વહલં પૃથુ ॥
અધિમાંસમં તદ્

ચુકા લોહીના ગાળા જેવું બદામી રંગનું, ઘટ્ટ અને વિશાળ (ઊપસી આવેલું) માંસ તે અધિમાંસમં છે.

સિરાપિટકા

વાહાયર્પવત્યઃ સિરાવૃતાઃ ॥

જૂળાસન્નાઃ સિરાસન્નાઃ પિલિકાઃ સર્પપોપમાઃ ॥
બળતરાવાળી, કચ્કરી, સિરાઓથી છવાયેલી, કળા ડોળાની પાસે થતી, સરસવ જેવી ફેલીઓ તે સિરા-પિટકા છે.

ધાળા ડોળાના રોગ વિષે સામ્યસાધ્યવિચાર શુક્રિહર્ષેસિરોત્પાતપિષ્ટકપ્રયિતાર્જુનમ્ ॥
સાધયેદોપધેઃ પટ્ટક શોષં શશ્વેણ સત્તકમ્ ॥૨૦॥
નયોતર્યં તદપિ પ્રયયેઃ

શુક્રિતમ્, સિરાતર્થ, સિરોત્પાત, પિષ્ટક, બલાસ-ગ્રયિત અને અર્જુન એ છ રોગને દવાઓથી મટાડવા અ-બાકીના સાત રોગોને શસ્ત્રક્રિયા કરીને મટાડવા અ-

બાકીના સાત રોગ પણ તાજા ન વધેલા હોય તો એમને પણ ઔષધથી મટાડવા

અમોલકિં યજ્ઞ પશ્વયા ।

તચ્છેચમસિતપ્રાપ્તં માંસભાવસિરાવૃત્તમ્ ॥૨૧॥
ચર્મોદ્ગલવદુચ્છ્રાપિ દૃષ્ટિપ્રાપ્તં ચ વર્જયેત્ ।

જે પાચ પ્રકારના રામ (વેલ) કઠ્ઠા (શુકલાર્મ, શેલિનાર્મ, પ્રસ્તાર્મ, સ્નાવાર્મ, અધિમાસર્મ) તે (શસ્ત્રથી) કાપી કાઢવા જોઈએ, જે રામ કાળા ડોળા મા પહોંચ્યું હોય, માસ, સ્નાયુ અને સિરાઓથી છવાયું હોય તથા જે ચામડાના કડકાની માફક ઊપસે તે એમને પણ કાપી કાઢવું જોઈએ, પણ જે અર્મ દૃષ્ટિ (કાળા ડોળાની વચ્ચેની કીડી) સુધી પહોંચે તેને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવું

કાળા ડોળાના રોગ

સતશુક (૬૬)

પિત્તં કૃષ્ણેડ્યથા દૃષ્ટો શુકં તોદાધુરાગવત્ ॥૨૨॥
હિત્વા ત્વચં જનયતિ તેન સ્વાત્કૃષ્ણમણ્ડલમ્ ।
પક્વજન્મનિમં કિચિન્નિમ્નં ચ ક્ષતશુકકમ્ ॥૨૩॥
તત્કૃષ્ણસાધ્યં, યાપ્યં તુ દ્વિતીયપટલવ્યથત્ ।
તપ્ત તોદાદિવાહુર્લ્યં સ્વર્ચીવિદ્મામકૃષ્ણતા ॥૨૪॥
તૃતીયપટલચ્છેદાદસાધ્યં નિશ્ચિતં મૃત્યૈ: ।

પિત્ત કાળા ડોળા ઉપર કે કીડી ઉપર ચામડી (પહેલું પડ) બેઠીને તોડ, રાસુ અને રતાશવાળું દૂધ રેડા કર છે તેને બીધે કાળો ડોળો પાકા બળુ જેવા રાને કઠંક ખાડવાળો થાય છે એ સતશુક (ગ્રામવાળું દૂધ) કૃષ્ણસાધ્ય છે બીજું દૃષ્ટિપટલવિધા થાયે સતશુક યાપ્ય થાય છે તેમા તોદ વગેરે (તોદ, આસુ અને રતાશ) પુષ્કળ હોય છે રાને બહુ સોષથી વીધાયો હોય એવા કાળા ડોળા હોય છે નીજી દૃષ્ટિ પટલ વિધાયાથી સતશુક પ્રણેયી ભરતક અને રાસાધ્ય હોય છે

શુદ્ધ શુક (શુદ્ધ ૬૬)

શક્તશુકલં કફાત્સાધ્યં નાતિરુક્ શુદ્ધશુકકમ્ ॥

કફના પ્રકોપથી ઘનુ, શાખ જેવું ધોળું, બહુ ધીમ વિનાનું દૂધ તે શુદ્ધ શુક છે

અબઙક

આતામ્પિચ્છિલાસ્રહ્રુદાતામ્પિટિકાડતિરુક્ ।

અજાવિદ્સદશોચ્છ્રાયકાખ્યર્ચા
વર્ચ્યાડૃજાડજકા ॥ ૨૬ ॥

બરા : - - - અને પિચ્છિલ, લોટીઓ, બહુ

પીણવાળી, બકરીની લીંટી જેવા ઉપાડ અને કાળાશવાળી, બરા તાબાવર્ણી અબઙક નામની ફેફસી લોહીના પ્રકોપથી થાય છે, તે રાસાધ્ય છે

સિરાશુક

સિરાશુકં મલ્લિ: સાલેસ્તજ્જુટં કૃષ્ણમણ્ડલમ્ ।
સતોદદાહતામ્પિ: સિરાભિરવતન્યતે ॥ ૨૭ ॥
અનિમિત્તોળ્ળગ્રીતાચ્છવનાસશુકચ તત્યજેત્ ।

સિરાશુક નામનો રોગ ત્રણે દોષના અને લોહીના પ્રકોપથી થાય છે તે સિરાશુકના આશયરૂપ કાળા ડોળામા તોદવાળી, બળતરાવાળી અને તાબાવર્ણી સિરાઓ વ્યાપી બાય છે એ સિરાશુકમાથી કઈ પણ કારણ વિના ધરીમા ઊભા તો ધરીમા ઠગ, ધરીમા પાતળા તો ધરીમા ઘટ્ટ આસુ નીકળે છે, એ રોગ અસાધ્ય છે.

અસિપાકાત્યય

દોષે: સાદ્યે: સકૃત્કૃષ્ણે નીયતે શુક્લરૂપતામ્ ॥૨૮॥
ધવલામ્પોપલિપ્તામં નિપ્પાવાર્ધદલાકૃતિ ।
અતિતીવ્રહજારાગદાહઅવ્યથુપીડિતમ્ ॥ ૨૯ ॥
પાકાત્યયેન તચ્છુકં વર્જયેત્તીવ્રવેદનમ્ ।

દોષોના અને લોહીના પ્રકોપથી કાળો ડોળો એક સાથે ધોળો બની બાય છે અસિપાકાત્યય રોગને બીધે ધોળા વાદળાથી લીપાયું હોય એવું, વાજની અડધી દાળ જેવા આકારનું, બહુ તીવ્ર પીડા, રતાશ, બળતરા અને સોજાની પીણવાળું, તે તીવ્ર વેનાવાળું દૂધ થાય છે તે અસાધ્ય છે

અસાધ્ય શુકના લક્ષણ

યસ્ય વા લિહ્નનાશોડ્ગત:

સ્વાયં યદ્વા સલોહિતમ્ ॥૩૦॥

અત્યુત્તેધાચગદં વા સાશ્વ નાહીવ્રણાવૃત્તમ્ ।

પુરાણં વિપમં મધ્યે વિચ્છિન્નં યજ્ઞ શુકકમ્ ॥૩૧॥

જે દૂધાને બીધે જેવાની ઈન્દ્રિયની યાંત્રોને નાશ થાય, જે દૂધ અદર બદામી રગનું કે બરા વાજ હોય, જે બહુ ઊપતી આવેલું કે બહુ ઊંડુ હોય, જે આસુ નીકળે એવું હોય, જે નાહીવ્રણથી છવાયેનું હોય, જે બહુ (એક વરતથી વધારે વખતથી થયેનું) હોય, જે ઠગપણ વિનાના આકારવાળું હોય અને જે વચમા નુટી ગયેલું હોય તે દૃષ્ટ દૂધ (અસાધ્ય છે)

પચેત્યુક્તા ગદા: કૃષ્ણે

સાધ્યાસાધ્યવિભાગત: ॥ ૩૧ ॥

૨૫ રીતે સાધ્ય કથા અને અસાધ્ય કથા એના ભેદ પાડીને કાળા ડોળાના પાચ રોગો કઠ્ઠા છે

હલદાક્રદ્વદયે ઘટે ઉચ્ચરમાને સન્વિસિતકિરોગ-
વિશનીયો નામ દગ્ધોડ્યાવ: ॥ ૨૦ ॥

અધ્યાય ૧૧ મો : આંખના સંધિ-
ભાગના, ઘોળા ડોળાના અને
કાળા ડોળાના રોગોના ઉપાય

અથાતઃ સન્ધિસિતાસિતરોગપ્રતિપેધં

વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે આંખના સંધિભાગના, ઘોળા
ડોળાના રાને કાળા ડોળાના રોગોને મટાડવાના ઉપાય
સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે
પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉપનાહનો ઉપાય

उपनाहं भिषक् त्विदं भिन्नं व्रीहिमुखेन च ।
लेखयेन्मण्डलेन ततश्च प्रतिसारयेत् ॥ ૧ ॥

પિપ્પલીશૌંદ્રસિન્ધુત્યૈવંઘ્રીયાત્પૂર્વૈતત્તત્ ।

पटोलपत्रामलककयायेनाश्रयोतयेच्च तम् ॥ ૨ ॥

(ઠ/લાસ્ટવ રાને કફાસ્ટવ રાસાખ યોવાથી એ
બનેના ઉપાય કલા નથી તેથી સીધા ઠ/ ઉપનાહનો
ઉપાય કહે છે)

વૈદ્યે ઉપનાહને (ઉ ૮/૩ પ્રમાણે ગરમ પાણીની
વશળથી ગરમ કરેલા પોતા વડે) શેક કરવો, પછી
ગ્રીહિમખણથી ચીરવું, મડલાગ્રણથી ખાતરવું અને
પછી પીપર, મધ - ને સિંધવથી પ્રતિસારણ કરવું પછી
પહેલાની માફક (ઉ ૮/૬૫ થી ૭૫ પ્રમાણે) પાટા
બાધવો અને (ઉ ૮/૮ પ્રમાણે) પત્રોળના પાંદડા ર ને
રામખાના કવાયાના દીપા પાડવા

પર્વણીનો ઉપાય

पर्वणी षड्विंशोत्ता वाद्यसन्धिनिर्मागत ।

वृद्धिपत्रेण चर्च्योर्ध्वं स्यादश्रुगतिरन्यथा ॥૩॥

વિકિત્તા ચાર્મવત્સૌંદ્રસૈન્ધવ્યપ્રતિસારિતા ।

બાહ્ય સંધિના ત્રીજા ભાગ આગળ બહિષ્મત્ર વડે
પકડી રાખીને પર્વાણીને વૃદ્ધિપત્ર નામના રાસ વડે
અપવચથી કાપવો, નહિ તો (અપવચથી કાપવામાં ન
આવે તો) આસુ નીકળ્યા કરે. પર્વણીની વિકિત્તા ર.મં
જોવી કરવી (સ્ત્રોક ૧૮૫ થી ૨૨) પણ પર્વણીમાં
પ્રતિસારણ મધ અને સિંધવ વડે કરવું

પૂષાવસનો ઉપાય

पूयावसे तिरा विच्येततत्तमुपनाहयेत् ॥ ૪ ॥

કુર્વાતિ આક્ષિપાકોકં સર્વં કર્મં યથાવિધિ ।

પૂષાવસરોગમાં ફક્ત ખાવવી. પાંદડે પૂષાવસ ઉપર

ઉપનાહ શેક કરવો, તથા આક્ષિપાકમાં કહેલી બધી ક્રિયા
વિધિપુર સર કરવી

सैन्धवाद्रककासीसलोहताम्रैः सुचूर्णितैः ॥ ૫ ॥

ચૂર્ણાશ્વને પ્રયુક્તીત સક્ષૌંદ્રૈર્વા રસક્રિયામ્ ।

સેંધવ, આદુ, હીરાકસી, લોહ અને તાંબુ એ
પાચવું બહુ ઓછું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ રાત્રિનું અથવા
એ પાચના ચૂર્ણને મધમાં કાવવીને રસક્રિયા કરવી

કૃમિગ્રાધિનો ઉપાય

कृमिग्रन्थिकरीषेण सिद्धं भित्वा विलिख्य च ॥ ૬ ॥
નિફલાશૌંદ્રકાસીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારયેત્ ।

કૃમિગ્રાધિને ગાયના છાણના શેક કરીને, વૃદ્ધિ-
પત્રથી ચીરીને અને મડલાગ્રણથી ખાતરીને ત્રિફળા,
મધ, હીરાકસી અને સેંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું

શુકિતકાનો ઉપાય

पित्ताभिष्यन्दवच्छूर्किं

શુકિતકાસાગના ઉપાય પિત્તાભિષ્યદના જેવા (ઉ
અ ૧૬) કરવા

બલાસગ્રાથિત અને પિષ્ટકરો ઉપાય

वलसाह्वयपटके ॥ ૭ ॥

કકાભિષ્યન્દવચ્ચુક્ત્યા સિરાવ્યધમુપાચરેત્ ।

વીજપુરસાકં ચ વ્યોપટ્ટકમ્જનમ્ ॥ ૮ ॥

બલાસગ્રાથિત અને પિષ્ટકરોગમાં ફક્ત ખાવવા
સિવાયના બાકીના ઉપચાર કફાભિષ્યદ જેવા કરવા તથા
ત્રિકટુ અને કાયફળના વચ્ચગાળ ચૂર્ણને બિજોરાના રસમાં
કાવવીને ૧૮/૫

આંખના સોજા અને ખણજનો ઉપાય

जातीमुकुलसिन्धुत्यदेवदारुमहौषधैः ।

પિષ્ટે પ્રસન્નયા ઘર્તિઃ શોફકણ્ઠફમ્જનમ્ ॥ ૯ ॥

જાડીની કળી, સિંધવ, દેવદાર અને મુંદને પ્રતિસાર
સાથ વસોડીને તેની શોગડી બનાવીને તે (ઓર્ડવધ
પર ઘસીને) આગળથી આંખના સોજા અને વડા
મટી જાય છે

સિરોત્પાત, સિરોત્પર્ષ, સિરાજવ અને અર્જુનનો ઉપાય

रक्षस्यन्दवदुत्पातहर्षजालानुनमिया ।

સિરોત્પાત, સિરાત્પર્ષ, સિરાજવ અને અર્જુનના
ઉપાય રક્તાભિષ્યદ (ઉ રા ૧૬) ના જેવા કરવા

સિરોત્પાતે વિશેષેણ ઘૃતમાક્ષિરમ્જનમ્ ॥ ૧૦ ॥

સિરાત્પર્ષે તુ મધુના શ્રુક્ષણપૃષ્ઠે રસાન્નમ્ ।

અર્જુને શર્કરામસ્તુક્ષોંદ્રાશ્રયોતને દિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

રક્તિકાઃ કુદ્ગુલ્મે શક્તો મધુક મધુનાન્નમ્ ।

મધુના કાન્નન શક્ત. પેના યા સિતયા સદ ॥ ૧૨

સિરોન્પાતમા ખાસ કરીને ઘી અને મધ ભેગા કરીને આજવા, સિરાઇપમા મધ સાથે લસોટીને સુંવાળું બનાવેલુ રસાગન રાજવુ, અર્જુનરોગમા સાકર, ઘસતુ અને મધના ટીપા પાડવા, ફટકડી, કેસર, શાખ અને જેઠીમધના વજ્રગાગ ચૂર્ણને મધમા કાલવીને આજવુ, અથવા મધ સાથે શાખ આજવા અથવા સાકર સાથે સમુદ્રફીણ આજવુ

પાચે જાતના આર્મ(વેલ)ના ઉપાય

અર્મોત્તં પચ્ચથા ત્વ તત્તુ ધ્રુમાવિલં ચ યત્ ।
સ્ત્તં વધિનિભં યચ શુભવત્તસ્ય મેષજમ્ ॥૧૩॥

વેલ પાચ જાતની કડી ગયા છીરો (૭ અ ૧૦) તેમા જે વેલ આછી (પલથી), ધુમાટા જેવી મેલી, ચાતી અને દારી જેવી હોય તેના ઉપાય શુક (૬૫) જેવા કરવા

વેલ માટે શસ્ત્રક્રિયા

ઉત્તાનસ્યેતરત્ સ્વિન્નં સસિન્ધૂત્યેન ચાશ્વિતમ્ ।
સ્તેન ધીજપૂરસ્ય નિમીલ્યાશ્ચિ ચિમદંયેત્ ॥૧૪॥
સ્ત્થં સંરોપિતાશ્ચ પ્રચલેડ્મોધિમાસકે ।
ધૃતસ્ય નિચ્છલં સ્ફિંધિ વર્તમેનોશ્ચ વિશેષતઃ ॥૧૫॥
અપાણ્મીક્ષમાણસ્ય વૃદ્ધર્મેણ કનીનકાત્ ।
વલી સ્વાપચ તન્નામં વડિદોનાવલમ્બિતમ્ ॥૧૬॥
નાત્યાયતં મુચુન્દ્યાઘા યુચ્યા સ્થૂષેણ યા તત્ ।
સમન્તાન્મમણ્ડ ગચેણ મૌચયેદ્ય મૌશિતમ્ ॥૧૭॥
કનીનકમુપાનીય ચતુર્ભાગાવશોપિતમ્ ।
હિન્ધ્યાત્કનીનકં રક્ષદ્વાદિનીશ્ચાશ્રુવાદિનીઃ ॥૧૮॥
કનીનકવ્યધાવશુ નાહી ચાર્શિણ પ્રવર્તેતે ।
વૃદ્ધેડ્મર્મેણ તથાડપાજ્ઞાત્

પશ્યતોડસ્ય કનીનકમ્ ॥૧૯॥

દરદીને ચાતી સુવાડીને, બેમાથી ગમે તે એક (વેલવાળી) આખ ઉપર (ગરમ પાણીની વરાળથી તપાવેલા પેપાળી) ઢેક કરીને, બિજેરાના રસ સાથે કાલવેલો સિંધવ આછાને, પછી આખ સિંચાવી દઈને એ આખ ચોળતો આ રીતે આખ ઉભરાઈ જાવે અને વેલનું પથેલુ માત્ર પોતાની જગ્યાએથી ખસી જાય ત્યારે દરદીના માથું અને પેપાળા હાલી ન જાય એ રીતે એનું માથું ૨ તે ખાત કરીને, ચોપલાં પકડી રાખીને, નાક તરફના આખના ખૂણા સુધી વેલ વધી હોય તો દરદીને લમણ તરફના આખના છેડ તરફ જોવાડીને, બંધા કરાવી પડે ત્યાં આખથી વેલને બહિષ્કર્ત્રથી બહુ દૂરથી નહિ એવી રીતે (બહુ ખાતે થોરે નહિ તેમ બહુ આર્થથી નહિ એવી રીતે) પકડી

રાખીને પછી મુચુંડિયત્રથી કે સોપમા પરોલેલા દોરા થી બધી બાજુથી વેલને ઉપાડવી (ઊંચી કરવી) એ રીતે ઊંચી કરેલી વેલને કનીનક પાસે આણીને વેલને ચોથો ભાગ કનીનક બાજુએ બાકી રહે એ રીતે મડલાગ્ર શસ્ત્રથી કાપી કાઢવી. પણ વેલ કાપતાકાપતા નાક તરફના આખના ખૂણાને તથા આસુ વહેનારી નાડીઓને બચાવી લેવી (ઈજ ન પહોંચે તે સભાળવુ) નાક તરફના આખના ખૂણામા વાગી જવાથી (વંધાવાથી) આખમા રાસુ ચાલુ રહે છે અને આખમા નાડીપ્રણ થાય છે જે લમણ તરફના આખના ખૂણા સુધી વેલ વધી હોય તો દરદી પાસે નાક તરફના આખના ખૂણા તરફ જોવાડીને ઉપરની બધી કિંચા કરવી.

સમ્યક્ છિન્નં મધુવ્યોપસૈન્ધવપ્રતિસારિતમ્ ।
ઉપ્પોત્ત સર્પિષા મિત્તમમ્યક્તં મધુસર્પિષા ॥૨૦॥
વધીયાત્તેચયેન્મુક્ત્વા તૃતીયાદિદિનેષુ ચ ।
કરજ્જવીજસિદ્ધેન ક્ષીરેણ કથિતેસ્તથા ॥૨૧॥
સર્પોદ્રિદ્ધિનિશારોઘ્રપટોલીયટિક્કિયુકે ।
કુરુન્દમુકુળોપેતૈર્મુજ્જેદેવાદિ સત્તમે ॥૨૨॥

અશબર કપાયા પછી મધ, ત્રિકટુ અને સિંધવવડે પ્રતિસારણ કરવું, પછી ઊનુ ધી વેલવું, (ક, ટીપા પાડવા) પછી મધ અને ધી ચોપડવા અને પછી પાટો બાંધવો ત્રીજા દિવસથી રોગ પાટો છોડીને કણ્ઠમા બીજાથી સિદ્ધ કરેલા ધીનાં ટીપા પાડવા (ધાર કરવી) તથા હાદર, દારુડાદર, લોધર, પગા, જેઠીમધ, કેસુડા તથા કાટાશેષિયાની કપી રો નાન લાનાના કવાપમા મધ નાખીને રો કવાય રેડેલા (૨ ને પછી પાટો રોગ પાટો બાધી દેવા) સાતમે દિવસે પાટો તદ્દન છોડી ચાખવો

સમ્યક્ છિન્નં ભવેત્સાસ્થ્યં

હીનાતિચ્છેદજ્ઞાનુ ગદાનુ ।

સેકાગ્નનપ્રમૃતિભિજ્જેલ્લેક્ષનયુંદ્ધનં ॥૨૩॥

વલ બરાજ કપાઈ હોય તો ૨ રોગા રહે છે જેઈએ તે કરતાં તે બોછી કે વધારે વેલ કપાવાથી થતા રોગોને લેખન અને બુલપ કરે એવા સેક, બદાન બનેલી મટાડા.

કફો યથેવા તિમિર, પિષ્ત, કૃર્ણ વનેરે

મટાડે એનું બળન

સિતામન-શિર્લિલેય યજ્ઞનાત્તમાગરમ્ ।

અર્ચકર્પાન્નિતં તાક્યં પગાર્થં ચ મધુદ્રુતમ્ ॥૨૪॥

અગ્નને પ્લેષ્મતિમિરાપિલ્લશુક્યમશોપનિત્ ।

સાકર, મણ્ડીવ, નમ્પથાન, સિંધર અને લૂક

એ દેવે વાંચી અર્પિત કર્યા તથા રસાંજન, રાંધણી પણ
વળીને ચોના વચગાળા યુગ્મને મધમા કાલરીને આજ
વાથી કંઠથી થયેલા નિમિત્ત, પિંદ્ર, ફૂંડુ અને બાકી
રહી ગયેલી વેલ મટે છે

ત્રણ ઉત્તમ લેખન અંગનો

ત્રિકલૈકનમદ્રવ્યત્વચં પાનીયકલિકતામ્ ॥૨૫॥
શરાવપિહિતાં દગ્ધ્યા કપાલે ઘૂર્ણયેસતઃ ।
પૃથક્ શોષોપધરમૈઃ પૃથગેવ ચ ભાવિતા ॥૨૬॥
ના મપી શોષિતા પેડ્યા મૃયો દ્વિલવગાન્વિતા ।
ત્રીપ્યેનાન્યજ્ઞાનન્યાદ લેખનાનિ પરં નિમિઃ ૨૭

ત્રિકૃપા (હરદ, બડેડા અને આબળા)માંથી ગમે
તે એક દ્રવ્યની છાવનો પાણી વડે કડક કરીને એને
દીનમા મૂકીને એના ઉપર ઢાકણ ઢાકીને એને બાળી
ને ચોનુ યુર્ણ કરવુ પછી ત્રિકૃપામાંના જે દ્રવ્યની છાવ
ખાવવા માટે લીરી લેષ તે સિવાયના માકીના બે
દ્રવ્યના સ્વરૂપમાં પેલી મપી (બાળેલા રીપયના યુર્ણ)ને
ફૂટીફૂટી ભાવના દઈને (પહેલા એક દ્રવ્યના રતમ, પછી બીજા દ્રવ્યના રતમ ભાવના દઈને, બાને દ્રવ્યના
ન બેગા કરીને નહિ) એ મપીને સૂકવીને તેમા સિધવ
બન સ્વચ્છ નાખીને લેણેટવી નિમિ કહે છે કે આ
ત્રણ ઉત્તમ લેખન આજનો છે (૧ હરદની છાવની
મપી, બાજા અને આખાના રતની ભાવના, ૨ બડેડા
ના છાવની મપી, હરદ અને આખાના રતની ભાવના,
૩ આખાના છાવની મપી, હરદ અને બડેડાના રત
ની ભાવના ॥ તો ત્રણ રતન બન છે ત્રણેમા
સ્વા પ્રમાણ સિધવ અને સવચ નાખવા)

સિરાજઅ અને પિટિકાનો ઉપાય

નિરાજાલે નિરા યાસ્તુ કઠિના લેખનોર્ધઃ ।
ત નિષ્પન્ન્યર્થમ્વેત્તાનાં

પિટિકાનાં ચ સાધનમ્ ॥૨૮॥

પણ નિરાજાવમા જે કડક નિરાજો લેખન ઓષ
રી મટે નહિ તના તથા પિટિકાઓના ચર્મના જેવા
ઉપાર કરે

ફૂલાના ઉપાય

દોષાનુરોધાક્ટુમેષુ સિઘ્યરુશ્ચ ચરા ઘૃતમ્ ।
તિત્ત્વર્ચ્ચમ્મૃકચ્ચાચી રેકમેકાદિ ચેવ્યતે ॥૨૯

ફૂલાના નોખા જે દોષનો પ્રકોષ થશે હાથ
તેન ડિનાબે સ્ત્રીના કે પુખી ત્રિકૃપા, નિકત થી,
ગ્રીવથી (આખામાંથી) ચોણી કઠાવુ અને વિલેવન,
દવાના દીપા પાવવા (નમુખાવેષ, નલ્ય, તર્પણ, પુષ્પક)
એને દંડવ્ય છે (સાદા કર છે)

શતશુકના ઉપાય

ત્રિલિવુદ્ધારિણા પર્વં શતશુકે ઘૃતં પિવેત ।
સિરયાન્નુ હરેત્રકં જલોકોમિશ્ર લોચનાત્ ॥૩૦॥
સિદ્ધિનોત્પલ્લકાકોલીપ્રાશાયણિવિદારિભિઃ ।
સસિતેનાજપયસા સેચનં સલિલેન વા ॥૩૧॥
રાગાશ્ચવેદનાશાન્તૌ પરં લેખનમજ્ઞનમ્ ।

નસોતરના કવાયમા ત્રણ વાર પર્વેલુ થી શત-
શુકેગમા પીવુ પછી શિરા (ફેસ) ખાલાવીને લોહી
કઠાવુ તથા જળો મુકવીને આખમાંથી લોહી કઠાવુ.
પછી કાળુ કમળ, કાંઠાલી, કાળી દ્રાક્ષ, જેઠીમધ અને
ભાષકોળુ એ પાચ દ્રવ્યોથી સિદ્ધ કરેલા બકરીના દૂધમા
માકર નાખીને એ દૂધ રેડવુ અથવા ઉપર કાંઠેથી પાચ
વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલુ પાણી રેડવુ રતાય, આંસુ
અને પીડા મટી જાય પછી લેખન અંગન વાપરવાથી
ફૂલદો થાય છે

વર્ત

વર્તયો જાતિમુકુલલાક્ષાગૈરિકવદ્નૈઃ ॥

પ્રસાદયન્તિ પિતાસ્રં પ્રન્તિ ચ શતશુકમ્ ।

જઈના ફૂલનો કળીઓ, લાખ, સોનાગેરુ અને
સુખડ એ ચારની યોગદો (આજવાથી) રક્તપિત્તને
નિર્મળ બનાવે છે અને શતશુકને મટાડે છે

દતવર્ત

દર્તદંતિવરાહોદ્રગવાશ્વાજગરોદ્ધૃઃ ॥૩૩॥

સશક્ષમૌકિકામ્મૌચિકેનર્મરિચિપાદિકૈઃ ।

શતશુકમપિ વ્યાપિ દન્તવર્તિનિયતેયત્ ॥૩૪॥

લાથી, ભુર, ગિંટ, ગાય, ઘોડે, બકરે, ગવેડુ એ
નાન પ્રાણીના દાન અને શાખ, મોતી અને તમુદ્રીફ
એ દત્ત વસ્તુઓનું યુર્ણ અને એ યુર્ણના કુલ વળન
થી ચોથા ભાવનાં કાગા મરીનુ યુર્ણ એ બધાની બનાવેલી
શાખાને દતવર્ત કહે છે એ દતવર્ત (ઓરનિયા પર
ધનીને આખમા આજવાથી) પ્રતી એવેલુ શતશુક
પણ મટાડે છે

બધાં ફૂલાનો ઉપાય

તમાલપત્રં મોદન્નશક્તેનોડન્થિ ગાર્દભમ્ ।

તામ્રે ચ થતિધૃજેન મર્ચેશુકનાશિની ॥૩૫॥

તમાલપત્ર, નાચના દાન, શાખ, તમુદ્રીફ, બધે
ડનુ હાડકુ અને તામુ-એ છે વાનાની નાચના મૂત
વડે બનાવવી શાન્તી (ઓરનિયા પર વતીન આજ-
વાથી) તથા ફૂલાના નાચ કર છે

રત્નાનિ દન્તાઃ શુદ્ધાણિ ધાતવ્યસ્પૃશ્યપુટિઃ ।

કરજ્જીવીજં લશુનો ગ્ણમાદિ ચ મેપજમ્ ॥૩૬॥

સવળામળગમ્भीરત્વસ્થશુકત્રમઘનમ્ ।

(મોતી વગેરે) રંગો, (લાથી વગેરેના) દાત (શ્લોક ૩૩), (બકરી વગેરેના) ચીંગડા, (ગેરુ વગેરે) ધાતુઓ, ત્રિકટુ, નાની રોચથી, કણ્ઠના બી, વસણ અને પ્રભુનો સાંઠ કરનારા રોષધ—રોટલા વાનાનુ અઝન (રોટલા વાનાના ચૂર્ણની ઘોળની રોટલિયા પર ઘસીને રાત્રિવાથી) પ્રભુવાળા, વ્રણ વિનાના, ઊંચા અને ચામડી પર થયેલા ફૂલાને માટે છે

(વ્રણ ઊંચા—ખાણવાનો હાથ તે વ્રણને રાકુર રાખીને ઊંચા હાથ ૨ ન વ્રણ સામી કરના ઊંચા ઊપાત્રી ૨ લેવો હાથ તે નોને નીચે બનાવી ચામડીની સપાટી સુધી લાવી દે રોવા રોષધ ૨ નુકમે ઉત્સાદી ૨ ને ૨ વસારી રોષધ કહેવાય છે વ્રણલાદી રોષધમા ૨ ૧ બાન પ્રકારના રોષધોના સમાવેશ થાય છે જે માથી જે પ્રકારના રોષધની જરૂર હોત તે બેધુ ઉત્સાદી ૨ ન રાત્રિનાદી રોષધ માટે જુરોટ ૨૫/૪૬ થી ૮૮૫)

ખાણવાળા-ફૂલાનો ઉપાય

નિન્નમુગ્ધમયેત્સેદપાનનસ્પરસાઝન. ॥૩૭॥
સરુજં નીરુજં તૃપ્તિપુટપાકેન શુષ્કમ્ ।

ખાણવાળા પીણવાળા ફૂલાને સ્નેહ પિવડવીને, નસ્ય રાખીને અને સ્નાન વડે ઊંચુ રાખવુ રાત્રિ ખાણવાળા પીણ વિનાના ફૂલાને તર્પણપુટપાકથી (સુ અ ૨૬) ઊંચુ રાખવુ

શુષ્કશુકનો ઉપાય

શુષ્કશુકે નિશાયટીસારિવાશવરામ્ભમા ॥૩૮॥
સેચનં રોધપોટલ્યા કોળામ્મીમગ્રવાડ્યવા ।

શુષ્ક શુકરાગમા હળદર, જેદીમધ, આરિવા અને ઘોળા લોધર એ ચાર વાનાના ક્વાથના ટીપા પાડવા અથવા લોધરના ચૂર્ણની પોટલી બાધીને એને સરોકા પાણીમા ડુબાડી રાખીને એ પોટલી વડે (પોટલી દબાવીને) ટીપા પાડવા

મહાનીચા ગોળી

બૃહતીમૂલયદ્વાહ્યતામ્રસેત્થ્યનાગરે ॥૩૯॥
ધાત્રીફલામ્બુના પિરૈલૈપિતં તામ્રમાજનમ્ ।
યથાજ્યામલકીપત્રૈર્બુદ્ધો ધૂષયેતત. ॥૪૦॥
તથા કુર્વિત ગુટિકાસ્તા જલસોપ્રપિપિતાઃ ।
મહાનીલા હતિ સ્યાતાઃ શુષ્કશુષ્કદરા-પરમ્ ॥૪૧॥

ભારિંગણીના મૂળ, જેદીમધ, તાનું, તિથિવ અને સુંઠ એ પાંચ વસ્તુઓના ચૂર્ણને ચામડાના રત્ત (કે, ક્વાથ) સાથે લેવાટીને એ તાખાના વાસણમા ચોપડવું પાછે એ વાસણને (વાસણના ચોપડેલા ભાગને) જળ તથા આમમાંથી પાદન વડે વારંવાર ધૂષ દેવો, પાછી

એમા (તાખાના વાસણમા) પાણી અને મધ નાખીને લેવાટીને બનાવેલી ગોળીઓ મહાનીલા નામે ઓળખાય છે શુષ્કશુક મગ્ધનાર એ ઉત્તમ રોષધ (અઝન) છે

સ્થિર અને ઘન ફૂલાનો ઉપાય

સ્થિરે શુક્રે ઘને ચાસ્ય મ્હુરોડપહરેદત્તક્ર્ ।
શિર કાયવિરેકાશ્વ પુટપાકાશ્વ મૂરિશઃ ॥૪૨॥

સ્થિર ફૂલામા અને ઘન (ઘટ્ટ) ફૂલામા અનેક વાર રોનું (દરદીનું) લોલી કાઠવુ તથા માથાના રેથ (નસ્ય), અને ચરીરના રથ (જુલબ) વારંવાર આપવા તથા વારંવાર પુટપાક (સુ અ ૨૪) કરવા

શુષ્કશુકનો ઉપાય (ધાતુ)

કુર્યાન્મરિચવેદેકીશિરીપફલસેન્ધવૈ ।

હર્ષણ ત્રિફળાકાથપીતેન લવણેન વા ॥૪૩॥

મરી, પીપર, સરસાગના ફળ (સરસાગના બી) અને તિથિવ રો ચાર વાનાનુ ભેગું ચૂર્ણ રાખીને અથવા ત્રિફળાના ક્વાથની ભાવના દીપલે તિથિવ રાખીને ૨ ૧ખને ઊભરાવવી (અ ઈરિથેથન કરવુ)

કુર્યાદઝનયોગો વા ભોકાર્ધગદિતાપિમો ।

શક્ષકોલ્યાસ્થિકતક્રાશમધુકમાશિર્વૈ ॥૪૪॥

સુરાવસ્ત્તાન્નવમલે. શિરીપફલસુમાન્વિતેઃ ।

અથવા (આખ ઉભરાવવા માટે) આ (નીચે) ૨ ૧મા અઝન સ્થેકમા કહેવા અઝનના બે યોગ કરવા
(૧) ધાખ, ભારના દાગિયો, નિર્મળી, કાશી દ્રાક્ષ અને જેદીમધ એટલી વસ્તુઓના વચગાળા ચૂર્ણને મધમા કાચવીને ૨ ૧ખનું તથા (૨) લાથી વગેરેના દાંન (શ્લોક ૩૩), તમુરદીમ, સરસાગનું ફૂલ ૨૧ ત્રણના ચૂર્ણને સુરા સાથે લેવાટીને આજવુ

ધાત્રીફળિન્નકરસે કારો લાક્ષ્ણિકોદ્રવઃ ॥૪૫॥
ઉપિત. ઝોપિતશૂળે. શુષ્કહર્ષણમઝનમ્ ।

૨ ૧માના અને ફળિન્નકરના સ્વરસમા ભાવના દીપલા લાગડિકાના શરને મૂકવીને કરું ચૂર્ણ એ ફૂલાને ઊભરાવનાર અઝન છે

મુદ્રા વા નિસ્તુપા પિથાઃ શક્ષકોદ્રસમાયુતા ॥૪૬॥
સારો મધુકામધુમાન

મત્રા વાઝ્ઝાત્સમાશિકા ।

૧ ધાખનું ચૂર્ણ ભેગવેલા અને મધમા કાચવેલા છેલ્લા વિદગ્ધા દણેય મન, ૨ મધમાં કાચવેલા મધુ-ગ્ધા લાકડાનો સાદ, ૨૧વચ ૩ મધમા કાચવેલું બંદે ધની મીઠાનું ચૂર્ણ—(એ ત્રણ ફૂલાને ઊભરાવનાર અઝન છે)

ભિભરાઈ આવેલા દૂધાનો નાશ કરે એવું અજન

ગોસ્ત્રાશ્વોદ્વજનાઃ શઙ્ખઃ ફેનઃ સમુદ્રજઃ ॥૪૭॥
ઘર્ષિરંજનતોયેન દૃષ્ટશુક્રકનાશિની ।

ગાય, ગરૂડ, ઘોડો અને ઊંટ રો ચાર પ્રાણીઓના દાત, શાખ અને સમુદ્રકીણના વજ્રગાળ ચૂર્ણમાં સાદક નો સ્વરસ (કે કવાથ) નાખીને વાળેલી શોગટી (અજ વાથી) ભિભરાઈ આવેલા દૂધાનો નાશ કરે છે
ઉત્તમ્ન વા સશલ્યં વા શુક્રં વાલાદિમિલિચેત્ ॥

ઉંચા આવેલા કે થલ્લવાળા દૂધાને વાળ (+ સાગનું પાદુ) વગેરેથી ખેંચતી કાઢવું

સિરાશુકના ઉપાય

સિરાશુકે ત્વદૃષ્ટિને ચિકિત્સા વ્રણશુકવત્ ।

દૃષ્ટિને ઘણું નહિ એવા સિરાશુકમાં પ્રલયુક જેવા ઉપાય કરવા

પુણ્નયટ્વાદ્ધકાકોલીસિંદીલોદનિશાક્તનમ્ ॥૪૯॥
ફલ્કિતં છાગદુઘેન સવૃતિર્ધૃપિતં યથૈ ।

ધાત્રીપર્થશ્ચ પર્યાયાદ્ધર્તિરાક્તનં પરમ્ ॥ ૫૦ ॥

આમા (સિરાશુકરોગમાં) ધાત્રી કમળ (પદ કાષ્ઠ), લેદીમય, કાકોલી, ભારિંગામ્લી, લોખાંડનો વરખ, હળદર, રસાજન એ સાત વસ્તુ નો બકરીના દૂધમાં કંક કરીને એને ધીવાળા બવથી ૨ ને આમળાનાં પાદ યથો વારાફરીથી ધૂપ દઈને કરવી શોગટી એ ઉત્તમ અજન છે

સિરાશુક અને અજકામાં ઘસાકિયા

અશાન્તાયર્મવચ્છમ્મજકાર્મયં ચ યોજયત્ ।

રો રીતે જો સિરાશુક ન મટે તો ઘસ વાપરવું અને અજકારોગમાં ઘસ વાપરવું

અજકાયામસાધ્યાયાં શુક્રાન્વયષ્ચ તદ્વિધે ॥૫૨॥
વેદનોપશમ સ્નેહપાનાચ્છાયાણાદિભિઃ ।

કુર્યાદ્ધીમત્તતા જેતુ શુક્રસ્થાંત્સપસાપનમ્ ॥૫૩॥

અસાધ્ય ૨ અજકારોગમાં અને રોવાજ (અસાધ્ય) બીજા દૂધાના રોગમાં સ્નેહ પાઈને, લોહી કાઢીને વગેરે કિયાઓથી પીંચ મારતી અને દૂધાનો રીતરી પડે એવો (કદરૂપા બનાવે એવો) દેખાવ મારવાને ઉત્તમ મગજવાને ઉપાય કરવો

સાધ્ય અને અસાધ્ય દૂધા માટે અજન

નાલિરેરાસ્યિમહાતતાલર્થસાધીરજમ્ ।

મસ્માદ્ધિઃ સાધયેતાભિર્ભાવયેત્કરમાસ્યિજમ્ ॥

શૂળં શુક્રાન્વયસાધ્યેષુ તદ્રેપણ્યમ્મજનમ્ ।

સાધ્યેષુ સાધનાયાલમિદમેષ ચ શીલિતમ્ ॥૫૪॥

નાળિયેરનું કાચવું, ભિલામો, હરતાલ, વાસના અકુર રો ચારની ભસ્મનું (સૂ અ ૩૦મા કહેલી (વિધિથી) પાણી સાથે સાવણ (ગાવન) કરવું એ પાણીથી લાથીના છાંકાના ચૂર્ણને (સાતઅઠ વાર) ભાવના દઈને રો ચૂર્ણ રાસાધ્ય દૂધાના રોગમાં અજવામાં આવે તો રોગો (દૂધાનો) વિચિત્ર રગ મગે જાય છે (રગ સુધરી જાય છે તેથી માવસની આખ બેચેણ દેખાતી નથી) અને રોજ ચૂર્ણ જો સાધ્ય દૂધાના રોગમાં રોજ આજવામાં આવે તો તે સાધ્ય દૂધાને મગડી થકે છે

અજકાનો ઉપાય

અજકા પાર્શ્વતો વિધ્યા

સૂચ્યા વિસાવ્ય ચોદકમ્ ।

સમં પ્રવીઢચાદ્ગુણેન વસાદ્રિંણાનુ પૂરયેત્ ॥૫૫॥

વ્રણં ગોમાસપૂર્ણેન વદ્ધ વદ્ધં વિમુચ્ય ચ ।

સપ્તરાત્રાદ વ્રણં રુદે વૃણભાગ સમં સ્થિરે ॥૫૬॥

સ્નેહાક્તનં ચ યત્તેવ્યં તસ્યં ચ ક્ષીરસપિંપા ।

તથાઽપિ પુનરાધ્માનં મેદચ્છદાદિકા ક્રિયામ્ ॥

યુષ્તયા કુર્યાંપથા નાતિચ્છદેન સ્વાન્નિમજ્જનમ્ ।

૨ જાકાને સોઠ વડે બાજુમાંથી (ઉપરથી નહિ) વીંધીને અને હથવા અંગૂઠા વડે તરખું દબાવવાને રો રીતે દલાવીને પાણી કાઢી નાખીને પાણી આપના માગના ચૂર્ણમાં વસા નાખીને રો માતના ચૂર્ણને બીનું બનાવીને એ ચૂર્ણ વગ થા બડી દેવા અને પાણી પાટા બાધીને બીજે વિષે દાઢીને પાણી ઘાઈ વસાવણું ગાયના માતનું ચૂર્ણ બરીને પટા બાધા (એમ સાત રાત (દિવસ) નુખી કરવું) પાણી ત્યાં વિષને જાણે પ્રભુ રૂઝઈ જાત અને મગો બાત વધ અને કિષર થાત ત્યાર હમેશને માટે પાટા બાધીને સ્નેહાજન ૨૫૨૫૨ ૨ ને દૂધાણીનું નાલ્ય ૨૫૨૫૨ ૨ નાલ્ય છાં પાણી જો અજકા નાલી કાં કિષર ૨૫૨ ૨ નાલ્ય છાં પાણી વતર કિયા ૨ નો મુતિ (કા)થી કરવી કે બહુ કપાવાથી (દૃષ્ટિમાં) ખાત પડે ન જાય

દૂધા માટે ધો

નિત્ય ચ શુક્રપુ શૂત યથાસ્થ

પાને ચ મરડે ચ શૂતે નિદ્રાયાન ।

ન હોયતે ઉષ્ણયગ તથાઽન્ત-

સ્વીક્ષ્ણાઝનદંક્ સતત પ્રયુક્ત ॥૫૬॥

જો એમ માળા બાપ ને ઘાવન મારા રોગ અજકા વગ નિવડે કુ ધો દૂધાના ઝનના ઝવ પાંચ વડે અને મગ નજ નડેકે વાપરવું કે એવી જ રીત (વિધિ)

ધીના પાન અને મશીથી) બળવાન બનેલી દૃષ્ટિને રોજ રોજ અંદર રાજવામાં આવતા તીક્ષ્ણ રાજાનોને લીધે નુકસાન ન થાય

ફરપછાદ્વદયે પાઠે ઉત્તરસ્થાને સંધિસિતાસિતરોગ પ્રતિવેધો નામૈકાદશોડધ્યાય ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૧૨ મો : દૃષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન

અથાતો દૃષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયમધ્યાયં

ન્યાસ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે દૃષ્ટિના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોક્તી અધ્યાય સમજાવીશું રો વિષયમાં ૨ ત્રિય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

તિમિરરોગ

सिरानुसारिणि मले प्रथमं पटलं स्थिते ।

अन्यक्तमीक्षતं रूपं व्यक्तमप्यनिमित्ततः ॥ ૧ ॥

ત્યારે (કોષામાંથી) રાખની શિરાઓ દ્વારા (દૃષ્ટિને) અનુસરતો હોય (દૃષ્ટિના ચાર પડમાંથી) પહેલા (અભારના, ઉપરના) પડને આકાશ કદીને રહે છે, ત્યારે રૂપ (આકાર અને રંગવાળું દ્રવ્ય) બાબતુ દેખાય છે અને (કોઈકવાર) કઈ પણ કારણ વિના રૂપ સ્પષ્ટ પણ દેખાય છે (૨૧ તિમિરરોગ છે આખે આખ પડવાના રોગને તિમિરરોગ કહે છે)

माप्ते द्वितीयं पटलमभूतमपि पश्यति ।

भूतं तु यत्तादासન્ने દૂરે સૂક્ષ્મં ચ નેશતે ॥ ૨ ॥

દૂરાન્તિકસ્થં રૂપં ચ વિપર્યાયિતં મન્યતે ।

દોષે મળ્ડલસંસ્થાનં મળ્ડલાનીયં પશ્યતિ ॥ ૩ ॥

ત્રિર્ધર્કં વૃદ્ધિમખ્યસ્યે વહુધા વહુધાસ્થિતે ।

વૃદ્ધિરખ્યન્તરગતે હસ્યવૃદ્ધિવિપર્યયમ્ ॥ ૪ ॥

નાન્તિકસ્થમધઃસંસ્થે દૂરગં નોપરિ સ્થિતે ।

પાર્શ્વે પશ્યન્નપાર્શ્વસ્યે તિમિરારુહ્યોડયમામયઃ ॥

જે હોય બીજા પડમાં પહેલે તે જે વસ્તુ હોય જે નહિ તે વસ્તુ પણ દેખાય છે અને જે વસ્તુ હોય તે જે પાસે હોય તે મહામહેનને દેખાય છે, દૂર દેખાતું નથી, ઝીણી વસ્તુ દેખાતી નથી, દૂરની વસ્તુ પાસે અને પાસેની વસ્તુ દૂર હોય એવું દરદી માને છે હોય જે ગોળાકાર હોય તે (બધે) ગોળાકાર જેવું દેખાય છે જે દોષ દૃષ્ટિની વચ્ચે રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ બે દેખાય છે, જે હોય અનેક બાજમાં વહેંચાઈને

રહ્યો હોય તે એક વસ્તુ અનેક દેખાય છે (એક ઘડાને દરદી જોતો હોય છતાં એક ઘડો એને અનેક ઘણરૂપ દેખાય છે) જે દૃષ્ટિની અંદર હોય ગયો હોય તે લાબુ હોય તે ટૂંક અને ટૂંક હોય તે લાબું દેખાય છે હોય નીચે હોય તે પાસે પડેલી વસ્તુ દેખાતી નથી હોય ઉપરની બાજુએ હોય તે દૂરની વસ્તુ દેખાતી નથી હોય (દૃષ્ટિની) એક બાજુએ રહેલો હોય તે બાજુએ (=જમણી કે ડાબી બાજુએ) દેખાતું નથી આ તિમિર નામનો રોગ છે

કાચરોગ

प्राप्नोति काचतां दोषे तृतीयपटलाश्रिते ।

तेनोर्ध्वમીક્ષતं नाद्यस्तनु ચૈલાવૃત્તોપમમ્ ॥ ૬ ॥

યથાવર્ણં ચ રજ્યેત દૃષ્ટિર્દયિત ચ ક્રમાત્ ।

ત્યારે હોય (દૃષ્ટિના) ત્રીજા પડમાં રાખે છે, ત્યારે તિમિરરોગ કાચપણને પામે છે (તિમિરરોગને કાચરોગ કહે છે) તેને લીધે (કાચરોગને લીધે) માણસ જેવે જોઈ શકે છે પણ નીચે જોઈ શકતા નથી અને ઊંચેની વસ્તુ પણ એના ઉપર ઝીણું વસ્ત્ર ઓઢાડવું હોય એવી દેખાય છે જે હોયથી કાચરોગ થયો હોય તે હોયના રંગે દૃષ્ટિ ગભાય છે અને કમેકમે દૃષ્ટિની થકિત રહેછી થતી જાય છે

વિજન્નાય (મેતિયે)

तथाऽप्युपेक्षमाणस्य चतुर्थं पटलं गतः ॥ ૭ ॥

લિજ્ઞનાયો મલઃ કુર્વન્ છાદયેદ્વૃદ્ધિમળ્ડલમ્ ।

રોગ છતાં પણ બેદરકાર રહેનારનો (યોગ્ય ઉપાય ન કરનારનો) હોય થોથા પડમાં જઈને અધાપો આણે છે અને દૃષ્ટિના મંડળને છાઈ દે છે

વાપુના તિમિર, કાચ અને વિજન્નાયના લક્ષણ

तत्र चात्तेन तिमिरे व्याविद्धमिव पश्यति ॥ ૮ ॥

ચલાવિલારુણામાસં પ્રસન્નં ચેશતે મુહુઃ ।

જાલાનિ વેશાન્ મશકાન્

રશ્મીઘ્રોપેક્ષિતેઽપ્ચ ચ ॥ ૯ ॥

કાંચીભૂતે હગારુણા પશ્યત્યાસ્યમનાસિકમ્ ।

ચન્દ્રદીપાપત્નેકત્વં વદન્ત્યુચ્યપિ મન્યતે ॥ ૧૦ ॥

વૃદ્ધઃ કાંચો દર્શો કુર્વાદ્ગોધૂમાવૃતામિય ।

સ્પટાકરુણાભો વિસ્તીર્ણો સૂક્ષ્મો યા હતદર્શનામ્ ॥

સ લિજ્ઞનાયો

(ઉપર તિમિરરોગ, કાચરોગ અને વિજન્નાયનાં લક્ષણો લક્ષણ કહ્યાં બને કારણરૂપ હોવાનાં લિજ્ઞાને વિશેષ લક્ષણ કહે છે)

તેમા વાયુથી થયેલા તિમિરરોગમા દરદીને વાંકુ ચૂકુ (કે કાણીકાણાવાળું) દેખાય છે, અસ્થિર (ઢાલવું, ફરતું), ધૂમાણું હોય એવું અને રાક્ષા લાલ રંગનું હોય એવું દેખાય છે અને ફરીફરીને (જન્યારે આખા પાછી ઠેકાણે આવે ત્યારે) જેવું હોય તેવું દેખાય છે એને વારવાર બળાં, વાળ, મચ્છર અને કિરણો દેખાય છે આના (વાતતિમિરના) યોગ્ય ઉપાય ન થાય તેથી એમાથી થઈ જતા (વાયુના) કચરોગમા દૃષ્ટિ રાક્ષી લાલ બની જાય છે, દરદીને માં નાકવિનાનું દેખાય છે, ચંદ્ર, દીવો વગેરે (એક હોય તોપણ) અનેક દેખાય છે અને સીધું હોય તે પણ વાકુ દેખાય છે ૨૫ વાયુથી થતો કચરોગ વધે (બગડે) ત્યારે દૃષ્ટિ જાંતે ધૂળ અને ધુમાણથી છવાઈ ગઈ હોય એવી થઈ જાય છે, દૃષ્ટિ સ્પષ્ટ આદ્ય લાલ રંગની થઈ જાય છે, દૃષ્ટિ (કીકી) કોઈ વાર પહોળી કે કોઈવાર સાડકી થઈ જાય છે અને એની જોવાની શક્તિ નાશી જાય છે આ વિગ નાથ (મોતિયા) રોગ છે

ગંભીર

વાતે તુ સજ્જોચયતિ દક્ષતિરાઃ ।

હમખટલં વિશત્યત્તંગમ્મીરા દગસો સ્મૃતા ॥૧૨
જ્યારે વાયુ દૃષ્ટિની વિશરૂપે સંકીર્ણ નામે છે, ત્યારે દૃષ્ટિનું પટલ (મ રેટિના) અંદર પેસી જાય છે (નીચું ઊતરી જાય છે) એને આપુર્વેદમાં ગંભીર દૃષ્ટિ કહે છે

પિત્તના તિમિર અને કાચનાં લક્ષણ

પિત્તજે તિમિરે વિષુત્તમ્બોત્તમોત્તમીયતિ ॥
શિશ્વિતિતિરિપશ્યમે પ્રાયો નીલં ચ પદયતિ ॥
કાચે દક્ષ કાચનીલામા તાદગ્યં ચ પદયતિ ।
અર્કંત્વુપરિચેયાગ્નિમરીચીન્દ્રધન્વં ચ ॥ ૧૪ ॥

પિત્તથી થતા તિમિરરોગમાં લીલાની અને પાંખ ગિયાના પ્રકારથી પ્રકાશિત થઈ હોય એવું, મેઝર અને તેતરની પાંખ જેવું (પાછાવાળું અને સામાન્ય રીતે નીલા રંગનું) દેખાય છે. પિત્તથી થતા કાચરોગમાં દૃષ્ટિ કાચનીલ જેવા રંગની થઈ જાય છે ૨ ને કાચનીલ જેવું ૪ દેખાય છે, વધી સૂર્ય અને ચંદ્રને ફરતું તેજનું કૂણું દેખાય છે, દેવનાના કિરણો દેખાય છે અને મેઝરનું દેખાય છે

પિત્તનાં વિગનાં અને પુસ્પ દૃષ્ટિનાં લક્ષણ

શુક્લનીલ નિરાલોકા રક્ત્રિગ્પા લિટ્ઠનાચતઃ ।
દૃષ્ટિઃ પિત્તેન દ્વસ્વાક્યા સા દ્વસ્વા દ્વસ્વચિન્તિ ॥

પિત્તથી થતા વિગનાંને ઘેરે દૃષ્ટિ બમળ જેવી

નીલ, નિસ્તેજ અને રંગરૂપ થાય છે પિત્તને ઘેરે પુસ્પ નામે ઓળખાતી દૃષ્ટિ થાય છે તે નાની અને એના વડે બધું નાનું દેખાય રોવી હોય છે

પિત્તવિદગ્ધા દૃષ્ટિનાં લક્ષણ

ભવેત્પિત્તવિદગ્ધાક્યા પીતા પીતામદર્શના ।

પિત્તવિદગ્ધા નામે ઓળખાતી દૃષ્ટિ પીળી અને એના વડે બધું પીળું દેખાય રોવી હોય છે

કફના તિમિર, કાચ અને વિગનાંનાં લક્ષણ

કપેન તિમિરે પ્રાયઃ ક્ષિમ્બં શ્વેતં ચ પદયતિ ॥

શક્તેન્દુકુન્દકુસ્મૈઃ કુમુદૈરિવ ચાચિતમ્ ।

કાચે તુ નિષ્પમેન્દ્રકમ્પવીપાષોરવાચિતમ્ ॥૧૭

સિતામા સા ચ દૃષ્ટિઃ સ્પાહ્નિટ્ઠનાશો તુ લક્ષ્યતે ।

મૂતઃ કફો દૃષ્ટિગતઃ ક્ષિમ્બો દર્શનનાશનઃ ॥૧૮

પિન્દુજંલસ્યેય ચલઃ પદ્મિનીપુલસંસ્થિતઃ ।

ઉષ્ણં સદ્ગોચમાયાતિ છાયાવાં પરિતર્પતિ ॥૧૯

શક્તેન્દુકુન્દકુમુદસ્ફટિકોપમશુક્લિમા ।

કફથી થતા તિમિરરોગમાં સામાન્ય રીતે બધું સિન્ધ, પાળું તથા શાખ, ચંદ્ર, ખેડરનાં ફૂલ અને પોષણથી ભરેલું હોય એવું દેખાય છે, પણ કફથી થતા કાચ રોગમાં પ્રભા વિનાના ચંદ્ર, સૂર્ય, દીવા વગેરેથી ભરેલું હોય એવું બધું દેખાય છે અને દૃષ્ટિ ઘાતા રંગની થઈ જાય છે કફથી થતા વિગનાંમાં કદમ્બ (ચીજ ગરેલો), જોવાની શક્તિના નાથ કરે એવું, પાણીના ટીપા જેવા બમળો, કમળના છોડના પાદના જેવા આકારના કફ દૃષ્ટિમા દેખાય છે તે (કફ) તમામ સંકોચાય છે અને કાચરોગમાં પ્રવેશે છે એની પ્રામાણ થાય, ખેડર, ચંદ્ર, પોષાક અને સ્ફટિકના જેવી હોય છે

લેડીથી થતા તિમિર, કાચ અને વિગનાંનાં લક્ષણ

રક્તેન તિમિરે રક્ત તમામૂતં ચ પદયતિ ॥૨૦॥

વાચેન રક્તા દૃષ્ટ્યા વા દૃષ્ટિસ્તાદુક્ર ચ પદયતિ ।

લિટ્ઠનાચોડપિ તાદગ્ય રક્ત્રિગ્પા દત્તર્શના ॥

લેડીના પ્રકારથી થતા તિમિરરોગમાં (દોડીને બધું) રાત્રી અને રાત્રાવરુષ દેખાય છે, લેડીના પ્રકારથી થતા કાચરોગમાં દૃષ્ટિ રાત્રી કે કાઠી થઈ જાય છે અને બધું એવું ૪ (રાત્રી કે કાઠી) દેખાય છે લેડીના પ્રકારથી થતા વિગનાંમાં પણ દૃષ્ટિ રાત્રી ૪ (કાચરોગ જેવી), પ્રભા રિન્દાની અને જેવી જેવા ની શક્તિ બમળ થઈ છે એવી હોય છે

મે દોષના અને ત્રણે દોષના તિમિર વગેરે રોગ
સંસર્ગસન્નિપાતેષુ વિષાત્સક્તોર્જલક્ષણાત્ ।
તિમિરાદીનકસ્માશ્ચતૈઃ સ્વાદ્રવકાકુલેક્ષણઃ ॥૨૨॥
તિમિરે, રોપયોદંટ્રો ચિત્તો રાગઃ પ્રજાયતે ।

મે દોષના પ્રકોપથી અને ત્રણે દોષના પ્રકોપથી
થતા તિમિર વગેરેમા (તિમિર, કાચ અને વિગનાશમા)
તે ને દોષના તિમિર, કાચ, અને વિગનાશના વક્ષણ
જેમા થાય છે તે તિમિરમા (મે દોષના અને ત્રણે
દોષના તિમિરમા) કાચ વિના કોઈ વાર સ્પષ્ટ અને
કોઈ વાર અસ્પષ્ટ (ગુણવાડાભરેણુ) દેખાય છે અને
બાકીના ભેદમા (મે દોષના અને ત્રણે દોષના કાચ
રોગમા અને વિગનાશમા) દૃષ્ટિમા જાતજાતની રતાથ
ઉત્પન્ન થાય છે

નકુલાંધ

શ્ચોત્યતે નકુલસ્યેવ યસ્ય દદ્ધ નિચિતા મલીઃ ॥૨૩॥
નકુલાન્ધઃ સ તત્રાદિ ચિત્રં પર્યયતિ ની નિશિ ।

જેની દોષોથી ભરેલી દૃષ્ટિ ગોળિયાની દૃષ્ટિની માફક
થઈ છે તે નકુલાંધ છે તેમા (નકુલાંધ રોગમા) દહાડે
રંગબેરગી દેખાય છે, રાતે નશિ.

દોષાય (રતાંધગ્રાપણુ)

અર્કેસ્તમસ્તકન્યસ્તગમસ્તો સ્તમ્ભમાગતાઃ ॥૨૪॥
સ્થગયન્તિ દર્શં દોષા દોષાન્ધઃ સ ગદોડપરઃ ।

જ્યારે સૂર્ય અસ્તાચળ પર્વતની દોષ ઉપર કિરણો
મૂકે છે, ત્યારે (સૂર્યસ્ત વખતે) સજગડ થઈ ગયેલા
દોષો દૃષ્ટિને છાઈ દે છે એ દોષાય નામે બીજા રોગ છે

રતાંધગ્રો દહાડે કેમ જોઈ શકે છે ?

દિવ્યોત્કરકસ્પૃષ્ઠા ઘ્રાણ દૃષ્ટિપચાન્મલઃ ॥ ૨૫ ॥
વિલીનલીના યચ્છન્તિ વ્યક્તમગ્રાદિ દર્શનમ્ ।

સૂર્યના કિરણોના સ્પર્શ થવાથી દૃષ્ટિના આગમથી
ખસી ગયેલા, જેમનું લીન (=સોતોમાં ભરાયેા) વિલીન
થયું છે (ઓગળીને નાથ પામ્યું છે) એવા દોષો દિવસે
સ્પષ્ટરૂપે જોવા દે છે

ઉષ્ણવિદગ્ધા દૃષ્ટિ

ઉષ્ણતસ્ય સહસા શીતવારિનિમજ્જનાત્ ॥૨૬॥

ત્રિદોષરક્તસંપૃકો યાત્યુષ્મોર્ધ્વ તતોડલિપિ ।

વાહોયે મલિનં શુક્લમહત્યાવિલદર્શનમ્ ॥૨૭॥

સપ્રાચાન્ધ્યં ચ જાયેત વિદગ્ધોષોન સા સ્મૃતા ।

ગરમી(તાપ)થી તપી ગયેલા માણસ એકાએક
ઠંડા પાણીમા ડૂબડી મારે (કે ઠંડા પાણીએ નાખાય) તેની

ત્રણ દોષ અને લોહી સહિ મગીને ગરમી ઊંચી વડે છે
તેથી (ગરમી ઊંચી વડવાથી) આખમા બળતરા અને
ઊંધા થાય છે, ઘોળો રોગો મેલો થાય છે, દિવસે મેનું
દેખાય છે રાતે રતાંધગ્રાપણુ થાય છે તે દૃષ્ટિ ઉષ્ણ
વિદગ્ધા (ગરમીને લીધે વિદગ્ધ થયેલી છે)

અશ્વવિદગ્ધા (વિદગ્ધાશ્વા) દૃષ્ટિ

મૃગમસ્લાશનાદોષૈઃ સાક્ષેર્યા દૃષ્ટિરાચિતા ॥૨૮॥
સહૈદકાન્નકલુપા વિદગ્ધાડ્લેન સા સ્મૃતા ।

બધુ ખાટુ ખાવાથીવાને લીધે જે દૃષ્ટિ (કાપેલા)
દોષો અને લોહી વડે ભરાઈ જાય છે, તે દૃષ્ટિ ખટાથ
ને લીધે વિદગ્ધ (અશ્વવિદગ્ધા) કહેવાય છે

ધૂમરરોગ

શોકજ્વરશિરોરોગસન્તપ્તસ્યાનિલાદયઃ ॥૨૯॥

ધૂમાવિલં ધૂમદર્શં દર્શં કર્યુઃ સ ધૂમરઃ ।

શોક, તાપ અને માથાના રોગથી સતાપ પામેના
માણસના વાયુ વગેરે દૃષ્ટિને ધુમાડાને લીધે મેલી દોષ
એવી અને બધુ ધુમાડાને લીધે મેલુ થયું હોય એવું
દેખાય એવો બનાવે છે (ધૂમરરોગમા દૃષ્ટિ પોતે ધુમાડાને
લીધે મેલી દોષ એવી મેલી દોષ છે તથા બધુ ધુમાડા
ને લીધે મેલુ થયું હોય એવું દેખાય છે)

ઓપસંગિક (આગંતુ) વિગનાશ

સહસીલાપસત્વસ્ય પર્યયતો રૂપમદ્ભૂતમ્ ॥૩૦॥

ખાસ્વરં ખાસ્કરાદિ વા વાતાયા નયનાશ્રિતાઃ ।

કુર્વન્તિ તેજઃ સંશોષ્ય દર્ષિ મુપિતદર્શનામ્ ॥૩૧॥

વૈદ્યૃચ્છર્ણાં સ્તિમિતા મકુતિસ્થામિવાવ્યયામ્ ।

ઓપસંગિક હત્યેય લિહ્નનાશો-

એછી હિમતવાળો માણસ રોકરોક (દેવ, યધિ,
અર્ધ વગેરેનું) ચક્રિત થઈ જવાય એવું કપ જાતે
કે આજી નામે એવા સૂર્ય વગેરેને જુરો, નાર તમા
વાયુ વગેરે આખમા આવીને તેની રાખનું તેજ સુકવી
નાખીને દૃષ્ટિની જગતી થકિત ચોરી લે છે, દૃષ્ટિન
નીચમ જેવા રંગની (=નિર્મળ), સજગડ, સ્વાખાવિક
રીતે (સાજા માણસને) જેવી હોવી જોઈએ તવી ને
ચીજ વિનાની બનાવે છે ૨૪ ૨૫પસંગિક (રંગાનનું)
વિગનાશ છે

સાંધ્યાસાંધ્ય

ઉપ્ર યજંયેત્ ॥ ૩૧ ॥

વિના કાઠાહિહ્નનાશાન્ ગમ્મીરા હસ્યજામપિ ।

પદ્ વાત્રા નકુલાન્ધમ્

આપ્યાઃ, રોપાંસ્તુ સાપયેત ॥૩૨॥

જાતોરોગી મગા કરી નિર્નિતઃ સપ્તર્થિશતિ ॥૩૩॥

એમા (દૃષ્ટિના ૨૭ રોગોમા) કફ સિવાયના (પિત્તનો, વાયુનો, બે દોષનો, ત્રિદોષનો, લોહીનો અને ઔપસગિક—એ છ) લિંગનાથને, ગભીરાને તથા ધૂસ્વજને છોડી દેવા (અસાધ્ય ગણવા), છ કારણો અને રતાપણાપણુ થાય છે અને બાકીના બાર મટી થકે એવા છે આ પ્રમાણે દૃષ્ટિમા ૨૭ રોગો કહ્યા છે

હૃત્પટાન્નહૃદયે પથ્થે ઉત્તરસ્થાને દૃષ્ટિરોગવિજ્ઞાનીયો નામ દ્વાદશોઽપ્યાય ॥ ૧૨ ॥

અધ્યાય ૧૩ મો : તિમિર રોગના ઉપાય

અચાસ્તિમિરપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે તિમિરરોગ (રાત્રિએ જાગ પડવાના રોગ) ને મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશુ એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

તિમિરરોગના તાબડતોબ ઉપાય કરવાનું કારણ તિમિર કાચતાં યાતિ કાચોઽપ્યાન્યમુપેક્ષયા ।
નેત્રરોગેષ્વતો ધોરં તિમિરં સાધયેદ્ દુતમ ॥૧॥

તાબડતોબ યોગ્ય ઉપાય ન કરવાથી તિમિરરાગમાથી કારણરોગ થઈ જાય છે અને કારણરાગમાથી પણ અધાપો આવી જાય છે, તથી આખના રોગમા ધોર (દારણ બપોર) તિમિરરોગને તરત જ મટાડવા

તિમિરરોગના સામાન્ય ઉપાય

(અંક ૧૧ થી ૪૭)

તુલા પચત જીવન્ત્યા ટ્રોણેઽપાં પાદશેષિતે ।
તત્કાર્થં દ્વિગુણક્ષીરં घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥૨॥
પ્રપોળંડરીકાકાકોલીપિપ્પલીરોગ્રસંઘયૈઃ ।
શતાદામધુકદ્રાક્ષાસિતાદારુફલત્રયૈઃ ॥ ૩ ॥
કાર્પિકર્નિશિ તત્પીતં તિમિરપહરં પરમ્ ।

પાણીમા એક દ્રોણમા ચારીસ ટોન જીવતી (મી) ઉકાળતા ઉકાળના પા (૮) બાજનુ પાણી બાકી એ ત્યારે એ કવાયમા થી કરતાં બમણુ દૂધ સાથે અને કમળ, કાકોલી, પીપ્પલ, લોધર, તે પત્ત, તુલા, લેદીમધ, કાગી દ્રાક્ષ, સાકર, દેવદાર અને ત્રિકુશા એ દરેક વસ્તુ એક એક કર્થ લઈને તેમણે બુનદી સાથે પકવતુ એક એક પ્રસ્થ થી રોજ અને પીવામા આવે, તે ને તિમિર રોગ ને મટાડનારું ઉત્તમ ઔષધ છે

દ્રાક્ષાચન્દનમશ્વિષ્ઠાકાકોલીદ્વયજીવકૈઃ ॥ ૪ ॥
સિતાશતાવરીમેવાપુણ્ડાદામ્નદુકોત્પલૈઃ ।
પચેજીર્ણૈઘૃતપ્રસ્થં સમક્ષીરં પિપ્તુન્નિતૈઃ ॥ ૫ ॥
હન્તિ તત્કાચતિમિરરક્તરાજીશિરોરુજઃ ।

કાળી દ્રાક્ષ, સુખડ, મજ્જક, કાકોલી, શીરકાકોલી, જીવક, સાકર, શતાવરી, મેદા, ધાણુ કમળ, લેદીમધ, કાણુ કમળ—એટલી વસ્તુઓ દરેક એકેક કર્થ લઈને તેમના કડક સાથે તથા થી જેટલા જ દૂધ સાથે એક પ્રસ્થ થી પકવતુ એ થી (પીવાથી) કારણરોગ, તિમિર-રોગ, રક્તરાજી રોગ અને માથાના રોગ મટે છે.

પટોલાદિ થી

પટોલનિમ્બકદુકાદાર્વીસેવ્યવરાઘૃતમ્ ॥ ૬ ॥
સધન્યયાસપ્રાયન્તીપરં પાલિકં પૃથક્ ।
પ્રસ્થમામલકાનાં ચ વયાથયેન્નલ્વણેઽમ્ભસિ ॥૭॥
તદાદકેઽર્ધપલિનૈઃ પિપ્તૈઃ પ્રસ્થં ઘૃતાત્પચેત ।
મુસ્તમૃનિમ્નયટ ગાહકુટજોદીવ્યચન્દનૈઃ ॥ ૮ ॥
સપિપ્પલીકૈસ્તત્સપિપ્રાણકર્ણાભ્યરોગજિત ।
વિદ્રધિજ્વરદુષ્ટાર્ચિસર્પાપચિકુણ્ણુત ॥ ૯ ॥
વિશેષાચ્છુકતિમિરનક્ત્રાન્યોત્પાન્નદાહહૃત ।

પટોળ, લીમ્બો, કડુ, દારુહાદર, કાળો વાગે, ત્રિકુશા, અરુણ્ડી, ધમાસે, ત્રાયમાણુ, પાલિસા પિત્ત-પાપણ—એટલી વસ્તુઓ દરેક એકએક પદ લઈને તથા એક પ્રસ્થ આમળા લઈને એ બધાનો એક દ્રોણ પાણીમા કવાય કરવા એ રોક રાક્ષક કવાયમાં ચોર, કરિયાનુ, લેદીમધ, ઈન્દ્રજવા, કાળો વાગે, સુખડ પીપર એટલી વસ્તુઓ દરેક અઘણી પદ લઈને કરવા કડક સાથે એક પત્ત થી પકવતુ એ થી (પીવાથી) નક્ક, કાન અને શોના રોગને મટાડે છે, વિદ્રધિ (ગંઢ), તાવ, કુષ્ઠ ગ્રમ્, રતજ, રાપલી અને કુષ્ઠ મટાડે છે અને બાન કરીને થુક (ફાંજ), તિમિરરોગ, રાપળા-પાણુ, ઉપ્પલિન્ધા (ઉ ૧૨/૨૬ થી ૨૭), અન્ન વિદ્ય (ઉ ૧૨/૨૮, ૨૯) ને (આખનો) દાહ મટાડે છે

ત્રિકુશ થી

ત્રિકુશપલ્લં ક્ષાસ્થં પાદશેષં જગદન્તે ॥૧૦॥
તેન નુન્યપયન્નૈન ત્રિકુશપલ્લકલ્પવાન ॥
અર્ધપ્રસ્થો ઘૃતાન્નિદઃ ।

સિતલા માત્રિરેણ થા ॥૧૧॥

યુક્તં પિત્તતિમિરી તથુક્તં થા યરાસસ ॥

અહ પદ ત્રિકુશને એક ૨-૬૦૦ પાણીમા ઉકાળતાં તેલા બાજનુ પાણી બાકી એ એ એક પ્રસ્થ

ચન્દ્રેન્ધ્રિનીસનાયે સુચૃણિતે-

રક્તયેયુગલમક્ષણોઃ ।

તિમિરાર્મરકરાજીકણ્ઠકાદિ-

શમમિચ્છન્ ॥ ૨૪ ॥

તિમિર, અર્મ (વેલ), રક્તરાજ, કડુ, (રૂપમા ચળ), કાચ વગેરે રોગ મટાડવાની ઈચ્છા હોય તેણે જટામાસી, ત્રિજાતક, લોહુ, કેસર, કાળું કમળ, હરડે, મેરધૂધુ, ઘોળા કાચ, શખ, સમુદ્રફીણ, મરી, સોવીરા જન, પીપર અને જેઠીમધ-એટલી વસ્તુઓનું ભેગું બહુ જ બારીક ચૂર્ણ કરીને ૨૦ ચૂર્ણ ભાગે ચદ્ર રાશિન નક્ષત્રમા હોય ત્યારે બને આખમા ૨ ભગ્નુ

મરિચવરલલણભાગે ભાગો દ્વૌ

કળાસમુદ્રકેનાભ્યામ્ ।

સૌંધીરભાગનવકં ચિત્રાયા ચૃણિતં

કફામયજિત્ ॥ ૨૫ ॥

મરી ૨ને સૌંધવના બે ભાગ, પીપર અને સમુદ્ર ફીણના બે ભાગ ૨ ને સોવીરાજનના નવ ભાગ એ તર ભાગનું ચિત્રા નક્ષત્રમા બારીક ચૂર્ણ (આભવાથી) કફરોગ (કફના તિમિરરોગ) મટે છે

[મનોહાતુલ્યકસ્તૂરીમાસીમલરોષના ।

દશકર્પૂરસંયુક્તમશીતિગુણમ્જનમ્ ॥ ૧ ॥

પિષ્ટે ચિત્રાન્ધ્રિનીપુલ્કે પટ્ટવિધે તિમિરે દિતમ્ ।

પ્રસાદનં ચ દુષ્ટઃ સ્વાશ્વધુવણ-

ચમાપિતમ્ ॥ ૨ ॥]

(મનઘોલ, મેરધૂધુ, કસ્તૂરી, જટામાસી, સુખા, ગોશયના એ વસ્તુઓ રોકરોક ભાગ, એમા દન ભાગ કપૂર ભેળવવું. એમા ઓછોગણ સોવીરાજન નાખવું એ બધાને લેણીને વિત્રા, અંધિની ૨ ને પુખ્ત નક્ષત્રમા આભવાથી છ પ્રકારના તિમિરરોગમા ફાદો થાય છે અને દૃષ્ટિ નિર્મળ બને છે એનું જ્વાળ ના નિષ્ક્રમે કહે] છે }

પ્રાક્ષામૃણાલીસ્વરસે ક્ષીરમયવસાસુ ચ ।

પૃથક્ દિવ્યાપ્તુ સોનોંજ

સત્ત્વત્યા નિપેચયેત્ ॥ ૨૬ ॥

તત્કૃણિત સ્થિતં શક્ત રક્તપ્રસાદનમ્જનમ્ ।

શૂન સર્વાંશિરોગપુ વિદેહપતિનિમિતમ્ ॥ ૨૭ ॥

કાગી દ્રાક્ષના સ્વરસમાં, કમળના કુખના મૂળના સ્વરસ મા, દૂધમા, દધ્મા, વસામા ૨ને વરતાવના પાણીમાં એમ છ પ્રવાણમા દરક પ્રવાણમા તાતસાત વાર સોતાજનને ઠડુ પાડવું (ઠડુ પાડવાની રીત માટે જુઓ સ્લોક ૧૯૫ થી ૨૨) એનું બારીક ચૂર્ણ બનાવીને

શખમા ભરી રાખેલું એ ચૂર્ણ આભવાથી દૃષ્ટિ નિર્મળ બને છે અને એ ચૂર્ણ બધા રૂપના રોગોમા વખણાય છે ૨ । ચૂર્ણ વિદેહ દેશના રાજાએ (જનકે) બનાવેલું છે

ભાસ્કરચૂર્ણ

નિર્દંધે વાદરાજ્ઞરિસ્તુત્યં ચેત્યં નિપેચિતમ્ ।

ક્રમાદેજાપય.સર્પિ.ક્ષોદ્રે તસ્માત્ પલ્લવમ્ ॥ ૨૮ ॥

કાર્પિકસ્તાપ્યમરિચસોતોજકટુકાનતેઃ ।

પદુરોમ્નશિલાપથ્યાકળેલાઝનફેનકૈઃ ॥ ૨૯ ॥

યુક્તં પલેન ચટથાશ્ચ મૃપાન્તધ્માત્તૃણિતમ્ ।

હન્તિ કાચાર્મનકાન્ધ્યરકરાજી સુશીલિત્ ॥ ૩૦ ॥

ચૂર્ણં વિશેષાત્તિમિરં ભાસ્કરો ભાસ્કરો યથા ।

ભારતીના લોકડાના અગરાથી પુષ્કળ બાળી નાખેલા મેરધૂધુને ૨૦ જ રીતે (સ્લોક ૧૯૫ થી ૨૨ મા કહેલી રીતે) અનુક્રમે બકરીનું દૂધ, ઘી ૨ને મધ ૨૦ દરક વસ્તુ તાતસાત વાર રીતે ઠડુ પાડવું ૨૦ મેરધૂધુમાથી બે પલ મેરધૂધુમા રોકરોક કર્પ સુવર્ણમાસિક, મરી, સોતાજન, કડુ, તગર, સૌંધવ લોપર શિલાજિત, હરડે, પીપર, રોલવી, રસાજન ૨ ને સમુદ્રફીણ તથા ચાર પલ જેઠીમધ નાખીને ૨૦ બળુ મુસંધાનુ ઓગાળ વની દુલ્હી)મા મૂકીને, ખૂબ તપાવીને, એનું બારીક ચૂર્ણ કરીને બનાવેલું ચૂર્ણ રોગ બરાબર આભવામાં આવે તો એ ભાસ્કરચૂર્ણ કાચ, અર્મ (વેલ), રતાવલા પથ્થ અને રક્તરાજ રાગ મગડે છે ૨ને ખાસ કરીને લેમ ભાસ્કર (ચૂર્ણ) તિમિર (૨ ધાર)નો નાશ કરે છે, તેમ ૨ । ભાસ્કર ચૂર્ણ તિમિરરોગનો નાશ કરે છે

વિશદ્ધાગા મુજન્નસ્ય ગન્ધપાયાણપદ્ધકમ્ ॥ ૩૧ ॥

શુદ્ધતાલકયોદ્ધોં કૌં પદ્મસ્યઝ્ઞનાત્ પ્રયમ્ ।

અન્ધમૂર્ષીકૃતે ધ્માતં પક્ષં વિમદમ્જનમ્ ॥ ૩૨ ॥

તિમિરાન્તકરં લોક દ્વિતીયં હૃથ માસ્કર ।

સોતા સોનું નામની ધાતુ)મા રીત ભાગ, નાખના પાચ ભાગ, તાનાના બે ભાગ, હરતાવના બે ભાગ, કલ્કેના એક ભાગ, તુભાના ત્રણ ભાગ-એટલી વસ્તુઓને ગુન (સ્લોક ૨૦)મા મૂકીને મુલને ના કરે દઈને દેવનામા ખૂબ ધમીધમીને પકવડું વિમદ (સ્વચ્છ, શોધન કાગ) અગળ બોલ ચૂર્ણની મધકે તિમિર (૧ તિમિરરાગ, ૨ અધકાર)ને નાશ કરે છે

ગોમૃચે હગ્ગરસેન્ધ્ર્યાશ્નિરં ચ

ક્ષીસ્તન્યે હવિષિ નિયં ચ માશિકં ચ ।

યસુત્ય જ્વલિતમનેકશો નિપિકં

તત્કૃણોદ્રુરુદસમં નરસ્ય ચક્ષુઃ ॥ ૩૩ ॥

મેરુધુધુને (પાતુને ઓગાળવાની કુલવીમાં) ધમાવીને બાળીને કરેલા એના બારીક ચૂર્ણને (શ્લેષ્ક ૧૮૫ થી ૨૨ માં સમજાવેલી રીતે) ગાયત્રા મૂત્રમાં, ગાયત્રા છાત્રુના અગ્રાધાન કવાથમાં, ખાટી કંઠમાં, સીના ધાવણમાં, ધીમાં, જેમાં (=વછનાગના કવાથમાં) અને ધધમાં રત્નેકવાર (સાતસાત વાર) દંડું પાકવું. એ ચૂર્ણ (આંજવાથી) માણસની આંખ ગરુડ જેવી થાય છે.

દ્રવ્યથલા

શ્રેષ્ઠાત્તલં મૃદ્ધરસં સવિપાચ્યમજાપયઃ ।
યદ્દીરસં ચ યત્તીસં સપ્તકૃત્વઃ પૃથક્ પૃથક્ ॥૩૬
તત્તં તત્તં પાપિતં તચ્છલ્યાકા

નેષ્ટ્રે યુક્તા સાઝનાઝઝના યા ।

તિમિર્યામંસાવપેચ્છિલ્યપેલ્લં

કળ્પજ્ઞં જાઢયં રક્તરાજીં ચ દન્તિ ॥ ૩૬ ॥

સીસાં સીસુ નાખની ધાતુ) ને (શ્લેષ્ક ૧૮૫ થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) ત્રિકાળના કવાથ, બાંજરાનો કવાથ, જે (=વછનાગ) નો કવાથ, ધી, બકરીનું દૂધ અને જેઠીમધના કવાથ છૂટે છૂટે સાતસાત વાર પાછોને પછી એ સીમાની બનાવેલી આંજવાની સળી સુરમા સાથે કે સુરમા વિના આખમાં ફેરવવાથી તિમિર, અર્ધ, સાવ (આંખમાંથી પાણી નીકળવાનો રોગ), આંખના ચીપણ, પેદારોગ, આંખમાં ચળ, આંખની જડતા અને રક્તરાજી રોગનો નાશ કરે છે.

રત્નેન્દ્રુજગૌં સુલ્યૌં તયોસ્તુલ્યમથાઝનમ્ ।

ઈપત્કપૂરસંયુક્તમઝનં તિમિરાપહમ્ ॥ ૩૬ ॥

પાસે અને સીસું સરખે બાજે લેવાં, એ બંનેના કુલ વળન જેટલું રસાંજન લેવું. એમાં જરા કપૂર-ભેળવીને આંજવાથી તિમિરરોગ મટે છે. (અગ્નિમાં સીસાને ઓગાળવું. એ સીસાના રસમાં પાણી અને રસાંજનનું ચૂર્ણ ભેળવીને એ ત્રણેની ભેગી થવાકા આંજવાની સળી-બનાવવી. એ સળી ઉપર થોડું કપૂર ચોળીને એ સળી આંખમાં આંજવાનું આ શ્લેષ્કમાં કહ્યું છે.-ધિવદાસ સેન.)

યો ગૃધ્રસ્તરુણરવિપ્રકાશગહ્લ-

સ્તસ્યાસ્યં સમયમૃતસ્ય ગોશકૃદ્ધિઃ ।

નિર્દઘ્નં સમપૃતમઝનં ચ પેષ્યં

યોગોઽર્ધ્યં નયનવલ્લં કરોતિ ગાર્ધ્રમ્ ॥૩૭॥

જે ગીધના ગળા પાસે વટકની કોણીઓ તાજા હોયેલા સૂર્યના પકાઇ જેવી લાલ હોય તે ગીધ કુદરની રીતે મરી જાય, ત્યારે એના મોતે આપનાં અગ્રમાં વડે

બાળીને એ મોંની ભસ્મમાં ભસ્મ જેટલો જ સુરમે ભેળવીને લસણીને બારીક ચૂર્ણ કરવું. આ યોગ (આંજવાથી) ગીધ જેવું આંખનું બળ આવે છે.

કૃષ્ણસર્પવદનં સહવિષ્કં

દગ્ધમઝનમનિઃસૃતધૂમમ્ ।

ચૃણિતં નલદપત્રવિમિશં

મિત્રતારમપિ રક્ષતિ ચક્ષુઃ ॥

કાળા સાપના મોમાં ધી અને સુરમે મૂકીને એ બધું ધુમાડે નીકળી ન જાય એ રીતે બાળીને એમની ભસ્મમાં જડામાંસીના પાંદડાં ભેળવીને એ બધાને વાટીને કરેલું ચૂર્ણ (આંજવાથી) આંખની કીકી વિરાઈ ગઈ હોય એવી આંખને પણ ઉઘારી લે છે (સારી કરી દે છે).

કૃષ્ણસર્પં મૃતં ન્યસ્ય ચતુરશ્ચાપિ વૃશ્ચિકાન્ ।

ક્ષીરકુમ્ભે ત્રિસપ્તાહં ક્લેદયિત્વા પ્રમન્થયેત્ ॥૩૯॥

તત્ર યઝ્વવનીતં સ્થાત્પુણીયાસનં કુલ્લકુટમ્ ।

અન્ધસ્તસ્ય પુરીપેણ પ્રેક્ષતે ધ્રુવમઝનાત્ ॥૪૦॥

દૂધભરેલા ઘડમાં એક મરેલા સાપ અને ચાર (મરેલા) વાંછી નાખીને એમને ત્રણ અઠવાણા સુધી પલળવા દઈને પછી લેવાવું. એમાં જે માખણ તરી આવે તે માખણ ફૂકડાને ખવડાવવું (ફૂકડાનું થોપણ એ માખણ વડે કરવું.) એ ફૂકડાની ઉધાર આંજવાથી આપણે માણસ પણ દેખતો થાય છે.

કૃષ્ણસર્પવસા શક્ત્યઃ કતકાત્ ફલમઝનમ્ ।

રક્તક્રિયેયમચિરાદન્ધાનાં દર્શનમપ્ત ॥૪૧॥

કાળા સાપની વસા, શંખ (શંખની નાલિ), નિર્મલી અને સુરમે એ ચારથી કરેલી રસક્રિયા (મધમ જેવું બગાયોરે એકાંતુ) લેણા જ રખતમાં આંધળાને દૃષ્ટિ આવે છે (જેવાની શક્તિ આવે છે).

અપ્રતિસાર અંજન

મરિચાનિ દશાર્ષપિત્તુ-

સ્તાપ્યાસુત્યાત્પલં પિચુર્યેટયાઃ ।

ધારાદ્રેદગ્ધમઝન-

મપ્રતિસારાલ્યમુત્તમં તિમિરે ॥ ૪૨ ॥

! દસ મરી, અરધી તોલે સુવર્ણમિશ્રિત, ચાર તોલે મેરુધુ, એક તોલે જેઠીમધ-એ ચારે વસ્તુઓને દૂધમાં પકાળીને પછી એમને બાળીને કરેલી ભસ્મના બારીક ચૂર્ણને અપ્રતિસાર અંજન કહે છે. તે તિમિર-રોગમાં ઉત્તમ છે.

અક્ષવીજમરિચામલકલ્પક-

તુત્યયટ્ટિમધુકૈર્જલપિટ્ટેઃ ।

છાયયૈષ ગુટિકાઃ પરિશુકા

નાશયન્તિ તિમિરાણ્યચિરેણ ॥ ૪૩ ॥

બહેરાંના ઠળિયામાંથી નીકળતી મીઠા, મરી, આમ-
બાની છાવ, મેરથુધુ અને જેઠીમધને પાણી સાથે
લસોટીને વાળેલી અને ફક્ત છાંયડામાં જ સૂકવેલી
ગાળીરનો (ઓરશિયા પર ઘસીને આંજવાથી) થોડા જ
વખતમાં તિમિરરોગનો નાશ કરે છે.

પદ્યમાસિક યાગ

મરિચામલકજલોદ્ભવ-

તુત્યાજ્ઞનતાપ્યધાતુભિઃ ક્રમયુદ્ધૈઃ ।

પળમાશિકાં ઇતિ યોગ-

સ્તિમિરામંક્લેદકાચકણ્ડદન્તા ॥ ૪૪ ॥

મરી (એક ભાગ), આમળાં (બે ભાગ), કમળ
(ત્રણ ભાગ), મેરથુધુ (ચાર ભાગ), સુવર્ણમાસિક
(પાંચ ભાગ) અને છૂટું મધ (છ ભાગ)—એ છ વસ્તુ-
ઓને અનુક્રમે શેકરેક ભાગ વધારે લઈને કરેલા યોગ
(ભેગી દવા—અંજન) તિમિર, અર્મ, આંખનો કલેદ,
કાચરોગ અને આંખની ચળનો નાશ કરે છે.

રક્તાનિ રૂપ્યં સ્કટિકં સુવર્ણ

શ્વોતોજનં તામ્રમયઃ સચ્ચક્ષ્મ ।

કુચન્દનં લોહિતગેરિકં ચ

ચૂર્ણાંજનં સર્વવૃગામયઘ્નમ ॥ ૪૫ ॥

(હીરા, નીલમ વગેરે) રત્નો, રૂપું, શ્વેતકી,
સોનું, શ્વેતાંજન, તાંબુ, લોહું, ચંપ, રક્તચંદન, લાલ
ઝેર—એ બધાનાં ચૂર્ણનું અંજન આંખના બધા રોગોનો
નાશ કરે છે. (ચિવદાર સેન કરે છે કે રત્નોથી લોહા
સુધીની વસ્તુઓનું મારણ કરીને વાપરવી.)

તિલ્લૈલામક્ષતૈલં મૃદ્ધસ્વરસોડસનાચ નિર્ચૂદઃ ।

આયસપાત્રવિપક્વં કરોતિ શ્વેત્યંલં નસ્યમ ॥ ૪૬ ॥

તલનું તેલ, બહેરાંની મીઠાનું તેલ, ભાંગરાનો સ્વરસ
અને બીજાબનો ક્વાથ—એ ચારે વસ્તુઓને લોહાના
વાસણમાં પકવીને જે તેલ બને તે તેલનું નસ્ય આપ-
વાથી દૃષ્ટિને બરા મળે છે.

વોપાતુરોધેમ ચ નૈકશસ્ત્રં

સ્નેહાસ્યિશ્ચાપરેફનસ્યૈઃ ।

ઉપાચરેદજ્ઞનમૂર્ધવસ્તિ-

વસ્તિત્રિયાતર્પણેપલેપસેકૈઃ ॥ ૪૭ ॥

કોપેલા દોષને હિસાબે (કોપેલા દોષ બહુ હોય
તો) સ્નેહન, લોહી કઢાવવું, રેચ, નસ્ય, અંજન,
શિશોભસ્તિ, ભસ્તિક્રિયા, તર્પણ, લેપ અને સેક એમાંથી
જે દોષને મટાડે એવી જે ક્રિયા હોય તે વારંવાર કરીને
તેની (દરદીની) ચિકિત્સા કરવી.

સામાન્ય સાધનમિદમ્

આ (અત્યાર સુધી કહેલા) સામાન્ય ઉપાય છે
(અમે તે દોષથી રોગ થયો હોય તોપણ લાગુ પડે
એવા ઉપાય છે.)

પ્રતિદોષમતઃ શૃણુ ॥ ૪૮ ॥

હવે દોષવાર ઉપાય સાંભળ.

વાયુના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૪૮।થી ૧૨)

વાતજે તિમિરે તપ્ત દશમૂલામ્ભસા ઘૃતમ્ ।

ક્ષીરે ચતુર્ગુણે ત્રિદાકલ્પકપક્વં પિવેત્તતઃ ॥ ૪૯ ॥

ત્રિકલાપચ્છમૂલાનાં કપાયં ક્ષીરસંયુતમ્ ।

પરપ્તદૈલસંયુતં યોજયેચ વિરેચનમ્ ॥ ૫૦ ॥

તેમાં, વાયુથી થતા તિમિરરોગમાં (ધીથી ચારગણ) દશમૂળના ક્વાથમાં અને ધીથી ચારગણ દૂધમાં ત્રિકુળાનો
એક નાખીને પકવેલું ધી પીવું. પછી (જ્યારે બરાબર
સ્નિગ્ધ થયાનાં લક્ષણ થાય ત્યારે) ત્રિકુળાના અને
પંચમૂળના ક્વાથમાં દૂધ અને દિવેલ નાખીને એ
ક્વાથ વિરેચન તરીકે પાવે.

સમૂલજાલજીવન્તીતુલાં દ્રોણેડમ્ભસઃ પવેત્ ।

અટ્ઠભાગસ્થિતે તસ્મિન્સૈલપ્રથમં પયઃસમે ॥ ૫૧ ॥

લલાપ્રિતયજીવન્તીચરીમૂલૈઃ પલોન્મિતઃ ।

યરીપલેદ્યતુભિઃ લોહપાત્રે વિપાચયેત્ ॥ ૫૨ ॥

લોહ પત્ર સ્થિતં માસં નાપનાપૂર્વજંયુજાન ।

પાત્રપિતામયાન્ દન્તિ

તદ્વિરોપાદ્દગથયાન્ ॥ ૫૩ ॥

કેશાસ્વકપ્થરાસ્વપ્થપુટિલ્લવળ્યકાન્તિવમ્ ।

એક દ્રોણ પાણીમાં ઘેટીનાં મૂળ અને ઘેટીની
કળી સાથે ચારસો તેલવા ઘેટી પકવવી. પકવનાપકવનાં
જ્યારે આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે, ત્યારે તેમાં
એટલું જ દૂધ નાખીને એમાં બધા, અદિબલ, નાન-
બલ, ઘેટી, ચવાવરી અને પુષ્કરમૂળ એ દરેક રેકરેક
પવ અને જેઠીમધ ચાર પવ—એ સાત વસ્તુઓનો એક
નાખીને એમાં એક પ્રસ્ય તેલ લોહાના વાસણમાં પકવવું.
એ પકવેલું તેલ એક મહિના સુધી લોહાના જ વાસણમાં
રાખી મૂક્યા પછી એ તેલનું નસ્ય આપવાથી નજાની

હાસપ્રીથી ઉપરના ભાગના રોગો અને ખાસ કરીને વાયુથી અને પિત્તથી થતા આખના રોગો નાથ પામે છે તથા રો તેવના નસપથી વાગ, મોં, ઠેક અને ખળાને પુષ્ટિ, લાવણ્ય અને ક્રાંતિ મળે છે

સિતેરળ્હજટાસિંહીફલદારુવચાનૈઃ ॥ ૫૪ ॥

ઘોપયા વિલ્વમૂલૈશ્ચ તૈલં પક્વં પયોન્યિતમ્ ।

નસ્યં સર્વોર્વજઙ્ગૂથવાતપ્રલેધ્મામયાતિજિત્ ॥ ૫૫ ॥

ઘોળા રોગના મૂળ, ભેરિંગણીનું ફળ, દેવદાર, વળ, નગર, ધણ્ણા રાને બીલોપત્રના ઝડના મૂળ-એટલી વસ્તુઓના કંક સાથે દૂધમાં પકવેલા તેવનું નસન હાસપ્રીથી ઉપરના ભાગમાં વાયુથી અને કફથી થતા બધા રોગોની પીડા મટાડે છે

યસાઙ્ગુને ચ વૈયાધી વારાહી વા પ્રશસ્યતે ।

ઘૃન્નાદિકુક્કુટોત્થા વા મધુકેનાન્વિત પૃથક્ ॥

આખમાં રાગવા માટે વાઘની કે ડુકરની વસા વખણાય છે અથવા ગીધ, સાપ અને કૂકરો-એ ત્રણ માછી દરેકની વસામાં જોડીમધ કાવવીને એ છૂટુછૂટુ આળવું એ પણ વખણાય છે

પ્રત્યંગન

પ્રત્યંગને ચ સ્નાંતોઙ્ગ રસક્ષીરઘૃતે કમાત્ ॥

નિષિકં પૂર્વવધોઙ્ગ તિમિરપ્રમુત્તમમ્ ॥ ૫૬ ॥

સોતાંગન ઉપર પડેલાંની માફક (શ્લોક ૧૯૫ થી ૨૨ માં કહેલી રીતે) અનુક્રમે માસરસ, દૂધ અને ઘી રેડીને પછી એ સોતાંગન પ્રત્યંગન તરીકે આળવું એ તિમિરરોગનો નાથ કરનાર અંગેડ અંગન છે

આખનું તર્પણ

ન ચેદેવં શમં યાતિ તત્તસર્પણમાચરેત્ ॥

જો આમ કરવા છતાં પણ તિમિરરોગ ન મટે તો પછી આખનું તર્પણ (સુ. અ. ૨૪) કરવું

શતાઢ્ઢાકુપ્તનલ્લદકાકોલીઢ્ઢયયદિભિઃ ॥ ૫૮ ॥

પ્રપૌંડરીકસરલપિપ્પલીદેવદારુભિઃ ।

સર્પિરઘગુણક્ષીરં પક્વં તર્પણમુત્તમમ્ ॥ ૫૯ ॥

સુવા, ઉપરેટ, જટામોડી, કઢાવી, લીટાકઢાવી, જોડીમધ, કમળ, તેલિયા દેવદાર, પીપર, દેવદાર-એ વસ્તુઓના કંક વડે ઘી કરતાં આઢગણ દૂધમાં પકવેલું ઘી ઉત્તમ તર્પણ રીતપદ છે

મેદસસ્તમ્પ્રદેણેયાદુબ્ધસિદ્ધાત્ સન્નાદવાત્ ॥

ઝડૂતં સાધિત તેજા મધુકોશીરચન્દનૈઃ ॥ ૬૦ ॥

દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી કાંઈપરજા ઘરડુની ચરબીને

લાકડાના રવૈયાથી વહેલીને એમાંથી કઢી લીધેલા તેજ (આખસુ જ્યેષ્ઠ પદાર્થ)ને જોડીમધ, લીસલવાળો અને સુખડ સાથે પકવવું એ આખનું ઉત્તમ તર્પણ રીતપદ છે

શ્વાવિચ્છલ્યકમોધાનાં દક્ષતિત્તિરિર્વિઙ્ગમ્ ।

પૃથક્પૃથગનેતૈષ વિધિના કલ્પયેદ્રસામ્ ॥ ૬૧ ॥

શાલુડી, શલ્વાક, સાદો, દલ, તેતર અને મોર-એ પ્રાણીઓની વસા એ જ રીતે (શ્લોક ૫૮૫, ૬૦ વાળી રીતે) છૂટીછૂટી બનાવવી

યસાદનં સ્નેહનં ચ પુટપાકં પ્રયોજયેત્ ॥

સુ. અ. ૨૪ માં કહેલા પ્રસાદન પુટપાક અને સ્નેહન પુટપાકનો ઉપયોગ કરવો

યાતપીનસવચ્ચાન્ન નિરુદ્ધં સાનુવાસનમ્ ॥ ૬૨ ॥

વાયુથી થતા પીનસ રોગની માફક આખાં (વાયુથી થતા તિમિરરોગમાં) નિરુદ્ધબસ્તિ અને અનુવાસન બસ્તિ બસ્તિ રાખવી

પિત્તને તિમિરરોગ

(શ્લોક ૬૪૫ થી ૬૭)

પિત્તજે તિમિરે સર્પિર્જીવનીયફલયયૈઃ ।

વિપાચિતં પાયયિત્વા

સ્તિગ્ધસ્ય ઘ્યધયૈત્સિરામ્ ॥ ૬૩ ॥

પિત્તથી થતા તિમિરરોગમાં જીરનીય અણના ઔષધોથી અને નિધ્યાથી સિદ્ધ કરેલું ઘી પાછળે દરદી ને સિન્ધ કેશ પછી (દરદી બરાબર સિન્ધ ધાય ત્યારે) ફસ ખાવવી

શર્કરેલ્યગ્રિવુચ્ચૂર્ણમધુયુક્તેર્ધિરેચયેત્ ॥

(પછી) સાર, એલચી અને નસાતર એ ત્રણ વસ્તુના યુક્તિ મધમાં કાચવીને ચઢાડીને રેશ કરાવવા

શુશીતાન્ સૈકલેપાદીન્

સુશ્યાન્નેપ્રાસ્યમૂર્ધસુ ॥ ૬૪ ॥

આખો, મો અને માથા ઉપર પુષ્કળ ઠંડા છટકાર, લેપ વગેરે કરવા

સારિયાપન્નકોશીરમુકાશાન્નચન્દનૈઃ ।

યતિઃ ગ્રસ્તાઙ્ગને, જૃણસ્તથા

પત્રોત્પલાઙ્ગનૈઃ ॥ ૬૫ ॥

સનાગપુષ્પકપૂરયદ્વાહસ્વર્ણગરિકૈઃ ।

સારિયા, પપકાક, વીંછવામો, મોતી, ધાણું લોપર, સુખડ-એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી ઘેનડી આઢ વાથા વખણાય છે, તથા તેજપત્ર, કાણું કમળ, રતવતી નાગકંઠર, કમુર, જોડીમધ અને સોનાગેર-એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી ઘેનડી આઢવાથા વખણાય છે

સૌધીરાજનતુલ્યકશુદ્ધીધારી-

ફલસ્ફટિકકર્પૂરમ્ ।

પશ્ચાંશં પશ્ચાંશં ધ્યંશમથૈકાંશમજ્જનં

તિમિરદમ્ ।

સૌધીરાજન અને મેરથુથુ એ બનેલા દરેકના પાંચપાચ ભાગ, કાકાશર્કાંગ રાને રાખવાના ત્રણ ભાગ, સ્ફટિક અને બરાસકપૂરનો એકએક ભાગ રોટલી વસ્તુઓનું અગ્ન તિમિરરોગનો નાશ કરે છે (સ્ફટિક= શિરોલી પથ્થર.)

નસ્યં ચાજ્યં શૃતં ક્ષીરજીવનીયસિતોત્પલૈઃ ॥૬૭

અને ધીથી ચારગણા દૂધમા જીવનીય ગણનાં ઔષધો, સાકર અને કાના કમળના કડક સાથે પકવેલા ધીનું નસ્ય તિમિરરોગનો નાશ કરે છે

કફના તિમિરરોગના ઉપાય

(શ્લોક ૬૭૫ થી ૭૨૧)

પ્લેબ્બોફૂલ્યેડમુતાકથાયવરાકણશૃતં ઘૃતમ્ ।

વિચ્ચેસ્તિસાં પીતવતો દશાચાનુ વિદુચનમ્ ॥૬૮

કથાયં પૂગામયાશુળ્લીવૃષ્ણાકુસ્મનિકુમ્ભજમ્ ।

કફથી થતા તિમિરરોગમા અમૃતા(નળો)ના કવાથ અને ત્રિકૃષ્ણ તથા પીપરના કડક સાથે પકવેલું ધી પીપેલા દદોની ફૂલ ખાલવી અને પછી સોપારી, હરડે, સૂક, પીપર, નસોતર રાને નેપાળો—રોટલી વસ્તુ રોગનો કવાથ વિરોધન તરિકે પાવે

હીવેરવારુદ્ધિનિશાઠ્ઠાનાકલ્પક પયોન્વિતઃ ॥૬૯

ત્રિપથ્થમૂલનિર્ધૃદે તેલં પક્થં ચ નાયનમ્ ।

સુગંધી વાળો, દેવદાર, હળદર, દારુહાટર અને પીપરના કડક વડે દૂધમા અને દશમૂળના કવાથમા પકવેલું તેલ નસ્ય તરિકે આપવું

વિમલા વર્ત

શશ્વપ્રિયકુન્નપાલીકાકુટ્ટિકાફલત્રિકૈઃ ॥૭૦॥

શાખ, કાના, મનથીવ, ત્રિકટુ અને ત્રિકૃષ્ણ એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી રાજવાની યોગદી વિમલા વર્ત છે, તે દૃષ્ટિને નિર્મા બનાવે છે

કેકિલા વર્ત

કોકિલા પુનઃ ।

કુળ્લોહરજોગ્યોપસિન્ધવચિકાફલત્રિકૈઃ ॥૭૧॥

કમળ લોહરજોગ્યોપસિન્ધવચિકાફલત્રિકૈઃ ॥૭૨॥

કમળ લોહરજોગ્યોપસિન્ધવચિકાફલત્રિકૈઃ ॥૭૩॥

કમળ લોહરજોગ્યોપસિન્ધવચિકાફલત્રિકૈઃ ॥૭૪॥

શશ્વગોચરસિન્ધોદ્રિજિજ્ઞા લલાટમસ્થિ ચ ।

શ્વેતગોવાલમરિચશશ્વચન્દનફેનકમ્ ॥૭૨॥

પિષ્ટે સ્તન્યાજદુગ્ધામ્યાં વર્તિસ્તિમિરશુકજિત્ ।

સસણુ, ગુણ, ગધેડુ, સિદ્ધ અને ઊંટ એ પાચ પ્રાણીઓના દાંત અને કપાળના હાડકા, ધાણી ગાયના વાળ, મરી, શાખ, સુખડ અને સમુદ્રીફુલ—રોટલી વસ્તુઓને સ્ત્રીના ધાવણ અને બકરીના દૂધ સાથે લસોટીને બનાવેલી (આજવાની) યોગદી તિમિરરોગ રાને ફૂલા મટાડે છે.

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય

રક્તજે પિત્તથત્તિસિદ્ધિઃ ક્ષીતિશાસ્ત્રં પ્રસાદયેત્ ॥૭૩

લોહીથી થતા તિમિરરોગના ઉપાય પિત્તથી થતા તિમિરરોગના જેવા કરવા તથા સ્પર્શમા અને વીર્યમા ઠંડા હોય એવા અન્ન, પાન, ઔષધ, સેક (છટકાવ), લેપ વગેરેથી લોહીનું પ્રસાદન કરવું

પ્રાક્ષયા નલદ્રોઘ્યપિભિઃ

શુક્લતાપ્રદિપપદ્મપદ્મકૈઃ ।

સોત્પલૈરહળલદુગ્ધવર્તિત-

રસજં તિમિરમાશુ નસ્યતિ ॥૭૪॥

કાળી દ્રાક્ષ, વીરણવાળો, લોપર, નેદીમધ, શાખ, તાબુ, સુખડ, કમળ, પપૃષ્ઠ અને કાળુ કમળ—એટલી વસ્તુઓને બકરીના દૂધ સાથે લસોટીને વાળેલી (રાજવાની) યોગદી લોહીથી થતા તિમિરરોગનો તરત નાશ કરે છે

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરના ઉપાય

સંસર્ગેસન્નિપાતોત્યે યથાદોષોદયં ક્રિયા ।

દ્વિદોષ અને ત્રિદોષના તિમિરમા જે જે દોષ વધ્યા હોય તે તે દોષના તિમિરના ઉપાય કરવા

સિદ્ધિ મધુકલમિજિન્નચિચામરવારુતઃ ॥૭૫॥

સક્ષીરં નાયનં તેલં પિષ્ટેલ્લપો મુલસ્ય ચ ।

મધુકા (કે મધુકાના લાકડાનો તાર), ચાવડિય, મરી અને દેવદાર—એટલી વસ્તુઓના કડક સાથે અને સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું અને મધુકા, ચાવડિય, મરી અને દેવદારને પાણી સાથે લસોટીને એના મા ઉપર લેપ કરેલા એ વખતપણ છે

નતનીલોત્પલનન્તાયપ્રશાદમુનિપણ્ણકૈઃ ॥૭૬॥

સાધિતં નાયનં તેલં શિરોચસ્તૌ ચ શસ્યતે ।

તજર, કાળુ કમળ, પપૃષ્ઠ, નેદીમધ અને મુનિ પશુકની ભાજ (રોટીનું) —એટલી વસ્તુઓથી સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય માટે અને શિરોચસ્તી માટે વખતપણ છે.

દધાદુશીરનિર્મલે વૃણિતં કળસેન્ધયમ્ ॥૭૭॥
તત્સૂતં સપૂતં મૃયઃ પચેત્કૌટું ઘને ક્ષિપેત્ ।
શીતે ચાસ્મિન્ હિતમિદં

સર્વજે તિમિરેઽજ્ઞનમ્ ॥૭૮॥

કાળા વાળાના કવાયમા પીપર રાત્રે સંધવનુ ચૂર્ણ
નાખવુ પછી એને કપડાથી ગાળી લઈને એમા ઘી
નાખીને ફરીથી પકવવુ પછી જ્યારે એ ઘટ્ટ થાય
ત્યારે દેવતા પૃથ્વી ઉતારી લઈને એ કડુ પડે ત્યારે એમાં
મધ નાખવું આ રોગન ત્રિદોષના તિમિરરોગમા ફાપદો
કરે છે (કાળા વાળાના કવાય આઠ પલ, પીપર અને
સંધવ દરેક ૨.૫ આઠ માપ, ઘી રોક કર્પ અને મધ
એક કર્પ-શિવદાસ જ્ઞેન)

અસ્થીની મજ્જાપૂર્ણાંનિ સત્વાનાં

રાનિચારિણામ્ ।

સોતોમાજ્ઞનયુક્તાનિ

વહત્યમ્ભસિ વાસયેત્ ॥૭૯॥

માસં ધિશતિરાધં વા તત્કૌટુબ્ય શોષયેત્ ।
સમેપટ્ટાક્ષીપુષ્પાણિ સયદ્યચાદ્ધાનિ તાન્યનુ ॥૮૦॥
વૃણિતાન્યજ્ઞનં શ્રેષ્ઠં તિમિરે સાન્નિપાતિકે ।

રાત્રે ફરનારા પશુપાખીરોગોની મળ્બભરેલા હાડકા
અને સોતાજ્ઞનને વહેતા પાણીમા એક મહિના કે
વીસ રાત રાખી મૂકવા પછી બહાર કાઢીને સૂકવવા
પછી એ બંનેનુ અને મેંઘાથીગૂના કૂલ રાત્રે જોડીમધનુ
ભેગુ ચૂર્ણ કરવુ. એ ચૂર્ણનુ રાત્રન ત્રિદોષના તિમિર
રોગમા ઉત્તમ છે

કાચરોગના ઉપાય

કાચેઽપ્યેવા ક્રિયા મુક્તવા

સિરા, યન્નરિપીઢિતા. ॥૮૧॥

આન્ધ્યાય સ્યુમેલા દયાત્ત્વાન્યે

ત્વક્ષે જલોકસઃ ।

કાચરોગમા પખુ આ (તિમિરરોગની) ક્રિયા કરવી,
પખુ ફસ ખોલવી નહિ, કાચ કે ફલ ખોલવાની ક્રિયા
દરમ્યાન કરવા પડતા પત્રસૂવિધિ (સુ. ૨૭/૨૯૫ થી
૩૨) ને લીધે ભીંસમા આવેલા (દનાયલા) દોષો રદથાપો
૨૫ણ, પખુ (કાચરોગમા) લોઢી કાઢવાની જરૂર પડે તો
જળો મૂકવી

શુઢઃ ફેનોઽજ્ઞનં કૃષ્ણા મરિચંકુઢ્કુમાદ્રજઃ ॥૮૨॥
રસક્રિયેયં સક્ષોદ્રા કાચયાપનમજ્ઞનમ્ ।

ગોળ, સમુદ્રદ્રીસુ, રસવતી, પીપર, મરી અને કેસરના
ચૂર્ણને મધમાં કાઢવીને કરેલી રસક્રિયા એ કાચરોગ
નું ચાપન કરનારું અંગન છે. (ચાપન કરે એવું=જાણ)

સુધી દવા અને પરજ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી રોગ મટે
એવું કાચરોગ ચાપ્ય છે-ઉ ૧૨/૩૩.)

ત્રિદોષના નકુલાધ રોગના ઉપાય

નકુલાન્યે ધિદોષોત્થેતૈમિર્યવિહિતો વિધિઃ ॥૮૩॥

ત્રિદોષથી થયેલા નકુલાધ રોગમા તિમિરરોગમાં
કહેલા વિધિ કરવો

રતાધળાના ઉપાય

રસક્રિયા ઘૃતક્ષોદ્રગોમયસ્વરસકુતિઃ ।

તાસ્પૈર્ગેરિકતાલીસૈનિશાન્ધે હિતમજ્ઞનમ્ ॥૮૪॥

રસવતી, ગેરુ અને તાલીસપત્રના ચૂર્ણને ઘી,
મધ અને ગાયના છાણના સ્વરસમા કાઢવીને કરેલી
રસક્રિયા એ રતાધળપણના રોગમા ફાપદો કરે એવું
રાત્રન છે

દધ્મા વિષૃષ્ઠં મરિચ રાત્ર્યન્ધેઽજ્ઞનમુત્તમમ્ ।

દહી સાથે ઘસેલા મરી રતાધળાપણના રોગમા
ઉત્તમ રાત્રન છે

ફરજિકોત્પલસ્વર્ણગેરિકામ્ભોજવેસરેઃ ॥ ૮૫॥

પિષ્ટેર્ગામિચતોયેન યતિર્દાપાન્ધનાશિની ।

કસુછ, ભૂરુ કમળ, સોનાગેરુ, કમળનુ કેતર-
એટલી વસ્તુઓને છાણના સ્વરસમા લસોટીને બનાવેલી
(રાત્રવાની) શોગરી રતાધળાપણના નાશ કરે છે

અજામુવેણ વા કૌન્તીહ્ણાગ્નોતોજસૈન્ધવૈઃ ॥૮૬॥

કોન્તી (ચેતુકીજીર), પીપર, સોતાજ્ઞન અને
સંધવ એ ચાર વસ્તુઓને નક્ત્રીના મૂત્રમા લસોટીને
કરેલી (રાત્રવાની) શોગરી રતાધળાપણ મટાડે છે

કાલાનુસારીચિકદુષિફલાલમન-શિલાઃ ।

સફેનાશ્છાગદુન્ધેન રાત્ર્યન્ધે ઘર્તયો હિતાઃ ॥૮૭॥

ઉપલ સારિવા (કૃષ્ણ સારિવા), ત્રિકટુ, ત્રિકૃષ્ણ,
હરતાલ, મનઘીલ અને સમુદ્રદ્રીસુ એટલી વસ્તુઓને
બકરીના દૂધમાં લસોટીને બનાવેલી (આત્રવાની)
શોગરીઓ રતાધળાપણમાં ફાપદો કરે છે.

સન્નિવેશય યદ્દન્મધ્યે પિપ્પલીરદદ્દન્પચેત્ ।

તાઃ શુષ્કા મધુના ઘૃષ્ટા

નિશાન્ધે શ્રેષ્ઠમજ્ઞનમ્ ॥ ૮૮ ॥

(બકરીના) કાળજમાં લીંદીપીપર મૂકીને
બળી ન જાય એવી રીતે પકવવી પછી એ લીંદીપીપરને
સૂકવીને તેને મધ સાથે લસોટી એ રતાધળાપણમાં
ઉત્તમ અંગન છે (કાળજનો ઉપયોગ વાસસુ તરીકે
કરવાનો છે કાળજમાંનું પિત્ત યુક્તેલી પીપર આંજવાથી
આખના આવેલક પિત્તમાં વધારો થાય.)

શ્વાદેષ પ્લીહયદ્ધતી માહિષે તૈલસર્પિણા !

અને પાણ (કે બેસ) ના બરોળ અને કાળજી તેલ
થી સાથે ખાવા

ઘૃતે સિદ્ધાન્તિ જીવમ્ત્યા:

પલ્લવાન્તિ ચ ભક્ષયેત્ ॥૮૯॥

તથાઽતિમુક્તકૈરણ્ડશોફાલ્યમીક્ષજાનિ ચ ।

મૃદુ ઘૃતં કુમ્ભયોને: પૌષ્ઠ: પાને ચ વૃજિતમ્ ॥૯૦॥

વળી ઝેડીના પાદડાને ધીમા સિદ્ધ કરીને ખાવા,
તેમ જ અતિમુક્તિ, એરડા, નગોડ અને શતાવરીના
પાદડાને ધીમા સિદ્ધ કરીને ખાવા, તથા રાગવિષયનાં
પાદડા વડે સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવામા પૂજ્ય છે

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને

ઉષ્ણવિદગ્ધાના ઉપાય

ધૂમરાલ્વામ્લપિત્તોળ્ળવિદાદે જીર્ણસર્પિણા ।

ક્ષિગ્ધં વિરેચયેચ્છૈતૈ: શીતૈર્દિદ્ધાચ સર્વત: ॥૯૧॥

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણ
વિદગ્ધા રોગોમા દરદીનુ જૂના ધીથી સ્નેહન કરીને
પછી કઠા વિરેચન દ્રવ્યોથી રોને રચ રાખવા તથા બધે
કઠા લેપ કરવા (કઠા=શીતલીપ્ય)

ગોશૃઙ્ગદ્રુસલ્બુઘાઝર્ચયિષકવં શસ્યતેઽજ્ઞનમ્ ।

સ્વર્ણમૈરિકતાલીસત્ત્વગાંવાપા રસક્રિયા ॥૯૨॥

ધૂમર, અમ્બવિદગ્ધા, પિત્તવિદગ્ધા અને ઉષ્ણ
વિદગ્ધા રોગોમા જે અગન કરવાનુ (બનાવવાનુ)
હોય તે ગાયના છામુના રસમા, દૂધમા રાને ધીમા પકા
વેલુ હોય એવુ રાગન વખતુાય છે અને એ રોગો
મા જે રસક્રિયા કરવાની હોય તેમા સોનાગેરુ અને
તાલીસપત્રનુ ચૂર્ણ રાખવા તરીકે નાખવુ

મેદાશાયરકાનન્તામસ્તિષ્ઠાદાવિયદિષ્ઠિ: ।

ક્ષીરાણાં ઘૃતં પક્વં સતૈઃ નાવર્જં દિતમ્ ॥૯૩॥

મેદા, ધોળા દોષર, ધમાસો, મજ્જા, દારુણદર
અને જેદીમધ-એટલી વસ્તુઓના ક કે અને ધી કરતાં
૫-૧૫ગાળુ દૂધ સાથે પીન તથા સાથે પકવવાથી એનુ
નસ્તુ રાદી કરે છે

તર્પણં ક્ષીરસર્પિ: સ્વાદશામ્યતિ સિરાન્ધ્યધ: ।

દૂધમાથી ઉપવન કરેનુ ધી તર્પણ કરે છે આ
રોતે પણ એ રોગ ન મટે તે ફલ ખાવથી

કોની કોની આંખે તિમિરરોગી જેનુ દેખાય?

ચિન્તામિથાતમીશોકતૈશ્યાન્

સોત્કલ્કાસનાત્ ॥૯૪॥

વિરેકનસ્યવમનપુટપાકાદિવિઘ્નમાત્ ।

વિદગ્ધાદારવમનાત્ ક્ષુન્નુજ્ઞાદિવિઘ્નારણાત્ ॥૯૫॥

અક્ષિરોગાવસાનાચ પર્યેત્તિમિરોગિવત્ ।

ચિતા, વાગવુ, બીક અને શેડાને લીધે થતા લૂખા
પણાને લીધે, અધૂકડા બેસવાને લીધે; વિરેચન, નસ્તુ,
વમન, પુટપાક વગેરે ક્રિયાઓના વિઘ્ન (મિથ્યાયોગ)
ને લીધે, વિદગ્ધ આગરની ઊલટી થવાથી, ભૂખ, તરસ
વગેરે વેગોને રોકવાથી રાને રાખના રોગ પૂરા ન
મટવાથી મામુસને તિમિરરોગી જેનુ દેખાય છે

યથાસ્વં તત્ર યુક્તિ

દોષાદીન્ વીક્ષ્ય મેષજમ્ ॥૯૬॥

તમા (જ્યા જ્યા ઉપરના કારણોસર દરદીને તિમિર
રોગી જેનુ દેખાનુ હોય ત્યાં) દોષ, દૂધ, દેશ વગેરે
નો વિચાર કરીને જે દોષને લીધે રોગ થયો હોય તમા
ઉપરાંતે ચીપધ આપવુ

સૂર્યોપરાગાનલવિષુદાદિ-

વિલોકતેનોપદતેક્ષણસ્ય ।

સન્તર્પણં ક્ષિગ્ધદિમાદિ કાર્યં ।

તથાજ્ઞનં દેમ ઘૃતેન ઘૃષ્ટમ્ ॥૯૭॥

સૂર્યનુ ગ્રહણ, રાગ (કે દેવતા), વીળળી (બધુ
ઝીણ અને બહુ આજ નાખે રોવા પદાર્થો) વગેરે
સામુ જોવાથી જેની જોવાની થકિત જ્યા ઉભાઈ હોય તેને
સ્તિગ્ધ, કઠુ વગેરે પ્રકારનુ (આખનુ) સતર્પણ કરવું
તથા ધી સાથે લસોદેલા સોનાનુ રાગન રાગનુ
આખની સભાજ રાખવાનુ કારણ

ચક્ષુરક્ષાયા સર્વકાલં મનુષ્યે-

ચંત્ત: વર્તન્નો જીવિતં યાવદિચ્છા

ત્ર્યર્થં લોકોઽયં તુલ્યરાત્રિવિદવાનાં

પુંસામન્ધાનાં વિઘ્નમાનેઽપિ વિન્તં ॥૯૮॥

જ્યા સુધી જીવવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં સુધી માણુ
રોગો નાખની રચા કરવાનો તદ્દકાન પ્રયત્નો કરવો,
(કારણ કે) લેખને મન ચાતુ અને દિવસ તરખાં છે
એવા આપણા માણુસોની પાસે પન હોય તોપણ એમને
આ સંચાર નકામો છે

આખની સંભાજ રાખવાના ઉપાય

ત્રિફલા કથિરસ્તુતિયિશુદિ-

મેનસો નિવૃત્તિરશ્ચનં સનત્યમ્ ।

શકુનાશનતા સપાદપૂજા

ઘૃતપાને ચ સર્વદં નેત્રરક્ષા ॥૯૯॥

ત્રિફળા, ફલ ખાવાવળી, સંધેપન, મનની દર્દી

(સંતાપ), રાંઘન, નસ્ય, પાખીઓનું માસ ખાવું, પાદ પૂજા પગે (અભ્યાગ), ઉદ્વૃત્તન, પગ ધોવા, જોડ પહેરવા વગેરે કરવું) અને ધી ધીવું—એટલા વાનાનું હમેશા સેવન કરવાથી રાખની રક્ષા થાય છે

અદિતાદશનાત્સવા નિષ્કૃતિ-

મુંશમાસ્વશલ્લુક્મવીક્ષણાચ ।

મુનિના નિમિનોપદિદ્યેતત્

પરમં રક્ષણમીક્ષણસ્ય પુંસામ ॥ ૧૦૦ ॥

અપથ્ય ૨૩ હારનો સદા ત્યાગ કરવો, બહુ ચળ કતી, ૨ ફિચર અને ઝીણી વસ્તુઓ જોવાનો ત્યાગ કરવો, ૨૦ માણસોની આંખોનું ઉત્તમ રક્ષણ છે, ૨૦વી નિમિ મુનિની શિખામણ છે

શ્વપ્તશ્ચદ્વદશ પથે ઉત્તરથાને તિમિસ્પતિયેષો

નામ ત્રયોદશોડ્ધ્યાય ॥ ૧૩ ॥

અધ્યાય ૧૪ મો : ભોતિયાના ઉપાય

અથાતો લિઙ્ગનાશપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो मध्वर्यः ।

ત્યારે હવે ૨૩મે લિંગનાશ(ભોતિયા)ને મગાડવાના ઉપાય સમજાવીશું ૨૦ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓએ નીચે પ્રમાણે કહ્યું છે

કેવો ભોતિયો વીધવો (ઉતારવો)?

विध्यैत्सुजातं निःप्रदं लिङ्गनाशं कफोद्गमम् ।
आयतंक्यादिभिः पद्भिर्भिविजितमुपमैष ॥ ૧ ॥

બરાબર થયેલા (બરાબર ઘટ્ટ બનેલા, પડેલા), જેને લીધે જેઈ ન શકાનું હોય એવા, આવર્તકી વગેરે છ ઉપદ્રવો (શ્લેષ ત્રા થી ૭) વિનાશને, કફથી થયેલા ભોતિયો વીધવો (ઉતારવો) (કફ સિવાયના બીજા ભોતિયા અસાધ્ય છે ૭ ૧૨/૩૨૫)

પાડેલા ભોતિયો ૪ ઉતારવાનું કારણ

सोऽसञ्जातां हि विषमो दक्षिमल्लुनिभस्तनुः ।
शलाकयाऽवक्रष्टोऽपि पुनरुर्ध्वं प्रपथते ॥ ૨ ॥
કરોતિ ચેદનાં તીમાં રટિં ચ સ્વગચેત્પુનઃ ।
શ્લેષ્મલેઃ પૂર્યતે પાશુ

સોઝ્યૈઃ સોપમ્વચ્ચિરાત્ ॥ ૩ ॥

કારણકે તે (ભોતિયો) અગ્રા હોય ત્યારે તેનો ઘાટ ઠનપડા વિનાશ (ખાગદેશવાયો) હોય છે, એ દર્શના મસ્તુ જેવો હોય છે અને પાતરા હોય છે, એને લગીથી ખેંચીને નીચે ઉતાર્યા છતાં પણ તે ફરી પાછો ઉઠે

૨૩મે છે તીવ્ર પીડ કરે છે, અને ફરીથી દૃષ્ટિને છાઈ દે છે, કફકારક ઔષધ અને રાંઘની એ ઝટ ભરાઈ જાય છે અને બીજા (પિત્તકારક રાંઘ વાવાડ) ઔષધ રાંઘે ૨ ન્તથી ૨૦ લાંબે વખતે (શ્લેષ ત્રા થી ૭ માં કહેલા) ઉપદ્રવોવાળો થાય છે (અવકુટ—૨૫૫વેંદ-માં ભોતિયાને આખમા ને આખમા નીચે પાડવાનો હોય છે, રાખની બહાર કાઢવો પડતો નથી.)

કફના ભોતિયાના ૨૩

શ્લેષ્મિકો લિઙ્ગનાશો हि

सितत्वाच्छ्लेष्मणः सितः ।

તસ્પાન્યદોષાભિમવાદમ્ભવત્યાનીલતા ગદઃ ॥ ૪ ॥

કફ ધોળો હોવાને લીધે કફના ભોતિયો ધોળા હોય છે, એના ઉપર બીજા દોષનું (પિત્ત કે વાયુનું) આક્રમણ થવાથી એ રોગમાં (કફના ભોતિયામાં) જરા નીલ રંગ ૨૩મે છે

છ ઉપદ્રવો

આવર્તકી દૃષ્ટિ

તન્નાપર્તચલ દૃષ્ટિપાર્તક્યરુનાડસિતા ।

તેમા (છ ઉપદ્રવોમાં) આવર્તકી દૃષ્ટિ આવર્તકી (પાણીમા થતા વમળ) ના જેવી ચચળ, આછી લાલ અને કાળી હોય છે

ચક્રક દૃષ્ટિ

चक्राऽर्कपयोलेनानिचितेष घनाति च ॥ ૫ ॥

ચક્રક દૃષ્ટિ આકડના દૂધના દીપા વડે છવાયેલો હોય ૨૦વી રાંઘે બહુ ૪ ઘટ્ટ હોય છે (ભોતિયાના દાણા ૨૫૩કડના દૂધના દીપા જેવો અને ઘટ્ટ હોય છે)

ચક્ષ્મતી દૃષ્ટિ

राजीमती दृष्टिनिचिता शालिश्याकामराजिभिः ।

ચક્ષ્મતી દૃષ્ટિ શાલિધાનનાં તુખનાં જેવા રિસો લાવી છવાયેલી હોય છે

છિન્નમુકા દૃષ્ટિ

विषमच्छिन्नदग्धाभा सदृक् छिन्नांशुका स्मृतताद्

છિન્નમુકા દૃષ્ટિ વિષમ, કપાયેલી, દાંડેલા જેવી ૨ ને પોડરાણી હોય છે, એવું આયુર્વેદ કહે છે

ચંદ્રકી દૃષ્ટિ

दृष्टिः कास्यसमज्जग्राया चन्द्रकी चन्द्रकाकृतिः ।

ચંદ્રકી દૃષ્ટિની છાંય કાંઈની છાંય જેવી હોય છે અને એના અક્ષર અર્ધવર્ત જેવો હોય છે (ચંદ્રકાના એટલે અર્ધવર્ત તુચ્છને ચંદ્રકી દૃષ્ટિને અર્ધવર્ત જેવા અક્ષરની કહી છે)

વાયુના અધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

उपेक्षितः ॥૩॥

અધિમન્યો ભવેત્તપ્ર કર્ણયોનેદનં મ્રમઃ ।

અરણ્યેવ ચ મધ્યન્તે લલાટાક્ષિ શ્રુવાદયઃ ॥૪॥

વાયુના અભિર્બંદનાં રોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો વાયુના અધિમંથ રોગ થાય. એમાં (વાયુના અધિમંથરોગમાં) કાનમાં અવાજ થતા કરે, ફેર આવે, લલાટ, આંખ, ભ્રમર વગેરે જાણે અરણિના લાકડાથી વલોવાતાં હોય એવું થાય છે.

હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

હતાધિમંથઃ સોઽપિ સ્વાત

प्रमादोत्तेन वेदनाः ।

અનેકરૂપા જાયન્તે જ્ઞાણી દષ્ટૌ ચ દૃષ્ટિશ્ચ ॥૫॥

તે(અધિમંથ)ના પણ બેદરકારીને લીધે રોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો હતાધિમંથ રોગ થાય છે, તેને લીધે અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે અને દૃષ્ટિનો નાશ કરે એવો વ્રણ દૃષ્ટિમાં થાય છે.

અન્યતોવાતનાં કારણ અને લક્ષણ

મન્યાક્ષિશ્ણુતો ધાયુન્યતો ચ પ્રવર્તયન્ ।
દ્યથાંતીશ્રામપેચ્છિલ્યરાગશોર્નં વિલોચનમ્ ॥૬॥
સદ્ભોચયતિ પર્યંચુ સોઽન્યતોવાતસંક્ષિતઃ ।

મન્યા, આંખ કે લક્ષણમાંથી (એ ત્રણ રંગમાં રહ્યે રહ્યે) કે બીજેથી (અવદુઃખેથી, કાન, માથું, જઝબું, કે પીઠમાં રહ્યે રહ્યે—સુશ્રુત) વાયુ જ્યાં પોતે રહ્યા હોય તે રંગ સિવાય બીજા જ રંગમાં તીવ્ર પીડા કરીને પિચ્છિલ્યતા વિનાની, રતાશ, વિનાની, સોજા વિનાની અને થારે પાસ આંસુવાળી આંખને સંકોચી નાખે છે, એ અન્યતોવાત નામનો રોગ છે.

વાતપર્થવનાં લક્ષણ

તદ્વજિર્ઘાં મયેત્રેત્રવૃન્ વા વાંતપર્થવે ॥૭॥

વાતપર્થવ રોગમાં આંખ એવી જ (અન્યતોવાતમાં થઈ જાય એવી), વાંકી અને સંકોચી થઈ જાય છે.

પિત્તાભિર્બંદનાં લક્ષણ

દાહો ધુમાયનં શોફઃ ર્યાગ્રતા યત્તર્મનો યદિઃ ।
અન્તઃકલેદોઽચુ પીતોષ્ણ

રાગઃ પીતામદર્શનમ્ ॥૮॥

શારોક્ષિતક્ષતાક્ષિત્યં પિત્તાભિર્બન્દલક્ષણમ્ ।

બળતર, આંખમાંથી જાણે ધુમાડે નીકળતો હોય એવું લાગે, સોજા, પાંપણની બહાર બઢાવી રંગ, અંદર

પથપથુ રહે, આંસુ પીળાં અને ગરમ આવે, આંખ લાલરોગ હોય, બધું પીળું હોય એવું દેખાય, ધામદ્યાર ભભરાવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડા આંખમાં થાય. આ પિત્તથી થતા અભિર્બંદ (દુઃખથી આંખ)નાં લક્ષણ છે.

પિત્તાધિમંથનાં લક્ષણ

જ્વલદ્ભ્રારકીર્ણમં યકૃત્પિન્ડસમમ્રમમ્ ॥૯॥

અધિમન્યે મયેત્રેત્ર

પિત્તથી થતા (પિત્તાભિર્બંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં આંખમાં જાણે સજગતા રંગાસા પાથપાં હોય એવી અને કાળજના પિંડની પ્રભા જેવી પ્રભા વાળી આંખ હોય છે.

કફના અભિર્બંદનાં લક્ષણ

સ્વન્દે તુ કપસમ્ભવે ।

જાડ્યં શોકો મહાન કળ્હ-

નિદ્રાઽન્નનમિનન્દનમ્ ॥૧૦॥

સાન્નદ્રક્ષિગ્ધવહુશ્વેતપિચ્છાવહ્પિકાધુતા ।

કફથી થતા અભિર્બંદમાં આંખમાં જડતા, પુષ્કળ સોજા, રાગ (ખજી), ઊંધ, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય, પીડા અને આંસુ ધારાં, સ્નિગ્ધ, પુષ્કળ, ધોળા અને પિચ્છિલ્ય હોય છે.

કફાધિમંથનાં લક્ષણ

અધિમન્યે નતં કૃષ્ણમુદ્રતં શુક્લમ્બલમ્ ।

પ્રતેકો નાસિકાધમાનં પાંશુર્ણમિવેક્ષણમ્ ।

કફથી થતા (કફાભિર્બંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં કાળો ઊંઘો બેસી ગયેલા અને ધોળો ઊંઘો ઊપસી આવેલા હોય છે, મોંમાંથી લાગ નીકળે છે, નાક કફથી ભરાઈ જાય છે અને આંખ જાણે ધૂળથી ભરેલી હોય એવી લાગે છે (આંખમાં ધૂળ ખૂંચે એમ ખૂંચે છે)

રક્તાભિર્બંદનાં લક્ષણ

રક્તાશ્રુરાજીવૂપીકારક્તમ્બલદર્શનમ્ ॥૧૨॥

રક્તસ્યન્દન નયનં સપિત્તસ્યન્દલક્ષણમ્ ।

લોહીના પ્રકોપથી અભિર્બંદને લીધે આંખ રાતાં આંસુવાળી, રાતા વિસ્ત્રાટાવાળી, રાતા પીથવાળી, (ધાણું) દૃષ્ટિમંડળ રાતું દેખાય એવી અને પિત્તાભિર્બંદનાં લક્ષણવાળી હોય છે.

રક્તાધિમંથનાં લક્ષણ

મન્યેઽક્ષિ તાપ્રપર્થ્યન્તમુત્તવામટનમાનરક્ ॥૧૩॥

રાગેન યન્ધૂકનિર્મં તામ્યતિ સ્પર્શનાક્ષમમ્ ।

અંદર નિમગ્નારિદામં કૃષ્ણમમ્યામદર્શનમ્ ॥૧૪

ધી કરતા ચારગણા દૂધને વાયુ મટાડે એવા (ત્રિવિધો દેવદાર વગેરે) રોષધી વડે સિદ્ધ કરીને એ દૂધમા પકવેલું ધી પચકાદિ ગળના પ્રતિવાપ સાથે બધા કામમાં (નસ્યમા, પીવામા વગેરે બધા કામમાં) વખ ખાય છે

સિરાં અથા ડુનપશમે સ્તિગપ્સ્વિત્તસ્ય મોક્ષયેત ।

મન્થોક્તાં ચ ત્રિયાં કુર્યાદ્વિધે રૂઢેડ્ઝજનં મૃદુ ॥

રોમ છતા પણ જો પીડા રાને રતાશ ન મટે તે ત્રીજું સ્નેહન ર ને સ્નેહન કરીને રોની ફસ ખાલવી તથા અધિમય માટે કચેલી બધી કિચા (ઉ ૪૧ ૧૬) કચી મોતિયો ઉતારતા જે છિદ્ર પડ્યુ હોય તે રજાઈ જપ ત્યારે મૃદુ ર જન રાજનુ (તીજી ન હાય રોજુ અજન રાજનુ)

૩૩ આલ્યા પછી આખમા આજવાની દવા

આદકીમ્લમરિચહરિતાલ્લસાઝ્જનૈ. ।

વિદ્વેડ્ઝિણ સગુદા વર્તિ-

ચંડ્યા દિવ્યામ્બુપેપિતા ॥ ૩૦ ॥

તુવેરના મૂળ, મરી, હરતાલ, રસપતીના કંકમા ગોળ નાખીને એ બધાને વરસાદના પાણીમા લસોટીને ખનાવથી (રાજવાની) યાગટી મોતિયો ઉતારવી આખમા રાજવી

પિણ્ડજન

જાતીશિરીષધવમેપવિપાણિપુષ્પ-

વૈદ્યૈર્મોક્તિકફઢે પયસા સુપિષ્ટમ ।

આજેન તામ્રમમુના પ્રતનુ પ્રદિગ્ધં

મપ્તાહત પુનરિદં પયસૈષ પિષ્ટમ ॥૩૧॥

પિણ્ડાઝ્જનં દિતમનાતપશુકમશિણ

વિક્તે પ્રસાદઝ્જનનં ચલકૃષ્ણ રૂપે ।

ચંધેલીના, સરસાણના, ધાવડાનાં અને મેઠાચીઝના ફૂલ, નીલમ, મોતી-રોટલી વસ્તુરોને બકરીના દૂધ નાથે પુષ્પ લસોટીને રોના વડે તાંનાના વાસણ ઉપર આછો લેપ (કટીવાળો) કરવો રા તાબાના વાસણ પર કરવો લેપ સાન દિવસ રાખીને પછી એ લેપ ઉખાડી લઈને એને પાછો બકરીના દૂધ સાથે લસોટવો, રા પિણ્ડજનને છાપડે સૂકવવું એ પિણ્ડજન (ર રાજવાની) વીધાલેલી ર ખખમાં ફાવડો કરે છે તથા દૃષ્ટિને નિર્મળ અને બરાવાન બનાવે છે

સોતોજવિદુમશિલામ્બુધિપેનતીર્થન-

રસૈષ તુલ્યમુદિતં ગુણકલ્પનામિ. ॥ ૩૨ ॥

સોતાજન, પરવાળા, મનશીલ, મધુદ્રીફુ અને મરી-રો બધાને બકરીના દૂધમા લસોટીને કરેલું પિણ્ડ જન ગુણમા ર ને કલ્પનામા રોનાં જેવું જ (સ્વેદ ૩૦૫ થી ૩૧૫ મા કહેવા પિણ્ડજન જેવું જ છે)

ઇત્યષ્ટાગ્રહદયે ષષ્ઠે ઉત્તરસ્થાને લિઙ્ગનાશપ્રતિવેધો

નામ ચતુર્દશોડધ્યાય ॥ ૧૪ ॥

અધ્યાય ૧૫ મો : આખી આખના રોગોનું જ્ઞાન

અથાતઃ સર્વાંક્ષિરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ॥

ત્યાર હવે રામે રાખી આખના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપયોગી (રધ્યાય) સમજવીયું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિરો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

અભિધ્યંદ (આંખ આવવી)

વાયુનો અભિધ્યંદ

વાતેન નેત્રંડમિધ્યન્દે નાસાનાદોડ્ઝવશોપતા ।

દક્ષાક્ષિમ્બૂલ્લાટસ્ય તોદસ્ફુરણમેદનમ્ ॥ ૧ ॥

શુષ્કાલ્પા દૂપિકા કીતમચ્છં વાયુચલા રજઃ ।

નિમેષીન્મેપર્ણ કૃષ્ણાઝ્જન્વનામિવ સર્પણમ્ ॥૨॥

અધ્યાત્માતમિયામાતિ

સૂક્ષ્મ શલ્કૈરિવાચિતમ્ ।

ક્ષિન્ધોર્ણેષ્વોપશમનં સાડમિધ્યન્દઃ

વાયુને લીધે રાખ દુખવા રાવી હોય ત્યારે નાક બધાઈ જાય છે, રાખે થોડો સોજે રહે છે, લખલાં, આંખ, ભસ્મર રાને કપાળમા તોદ, ફરકાટ અને ભેદ થાય છે, પીયા (ચીપડ) સૂકા અને થોડા હોય છે, આસુ (આંખમાથી નીકળતું પાણી) કદા રાને પાનના હોત છે, ચીપડ સતત ચાતુ રહેતી નથી (ધીમા થાય છે રાને વળી પાછી બધ થાય છે), આખ મુઠેલીથી વસાય છે રાને ઊધડે છે, રાખમા જલે કીડર વગેરે જનુરો ચાવતા હોય એવું દરદીને લાગે છે, રાખ જલે વાયુથી ભરાઈ ગઈ હોય એવું લાગે છે, રાખમા જલે ઝીણા થય વ્યાપી ગયા હોય એવું લાગે છે (ખૂંચે છે), સિન્ધવ રાને ઉખ ઉપચાર થી રાહત રહે છે એ અભિધ્યંદ રોગ છે

વાયુના અધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

उपेक्षितः ॥૩॥

અધિમન્યો મહેત્તર કર્ણયોર્નદનં વ્રમઃ ।

अरण्येव च मथ्यन्ते ललाटाक्षि भ्रुवादयः ॥૩॥

વાયુના અભિમંદના યોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો વાયુના અધિમંથ રોગ થાય. એમાં (વાયુના અધિમંથરોગમાં) કાનમાં અવાજ થયા કરે, ફેર આવે, લલાટ, આંખ, ભ્રમર વગેરે જાણે સરસિના લાકડાથી વલોવાતાં હોય એવું થાય છે.

હતાધિમંથનાં કારણ અને લક્ષણ

हतधिमन्थः सोऽपि स्यात्

प्रमादोत्तेन वेदनाः ।

अनेकरूपा जायन्ते व्रणो दृष्टौ च दृष्टिहा ॥૪॥

તે(અધિમંથ)ના પાપુ મેદરકરીને લીધે યોગ્ય ઉપચાર વખતસર ન થાય તો હતાધિમંથ રોગ થાય છે, તેને લીધે અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે અને દૃષ્ટિને નાશ કરે એવા વ્રણ દૃષ્ટિમાં થાય છે.

અન્યરોગોવાતાં કારણ અને લક્ષણ

मन्याक्षिशङ्कतो वायुरन्यतो वा प्रवर्तयन् ।

व्यथा तीव्रामपैच्छिल्यरागशोकं विलोचनम् ॥૫॥

સદ્ગોચયતિ પર્યંતુ સોઽન્યતોવાતસંશ્લિતઃ ।

મન્યા, આંખ કે લક્ષણમાંથી (એ ત્રણ રંગમાં રક્ત રક્ત) કે બીજાથી (ચપટુભેગથી, કાન, માથું, જઠરાં, કે પીડમાં રક્ત રક્ત—સુશુત) વાયુ જ્યાં પોતે રક્તો હોય તે રંગ સિવાય બીજા જ રંગમાં તીવ્ર પીડા કરીને ચિષ્કલતા વિનાની, રતાશ, વિનાની, રોગ વિનાની અને ચારે પાસ આંધુવાળી આંખને સંકોચી નાખે છે, એ અન્યતોવાત નામનો રોગ છે.

વાતપર્ણવનાં લક્ષણ

तद्वज्रिहं भवेन्नमूनं वा वातपर्वये ॥૬॥

વાતપર્ણ રોગમાં આંખ એવી જ (અન્યતોવાતમાં થઈ જાય એવી), વાંકી અને સંકોચી થઈ જાય છે.

પિત્તાભિમંદનાં લક્ષણ

दाहो धूमायनं शोकः श्यायता वर्तमानो यक्षिः ।

अन्तःफलेदोऽञ्जु पीतोष्ण

રાગઃ પીતામદર્શનમ્ ॥૮॥

શ્વાસોક્ષિતશ્વાસિત્યં પિત્તાભિમ્યન્દલક્ષણમ્ ।

બળતર, આંખમાંથી જાણે ધુમાડે નીકળતો હોય એવું લાગે, રોગે, યાંત્રણી બદલ બદલાયે રંગ, અંદર

થયપર્યું રહે, આંધુ પીળાં અને ગરમ આવે, આંખ લાલરોગ હોય, બધું પીળું હોય એવું દેખાય, ધામદ શ્વાસ ભજવવાથી જેવી પીડા થાય એવી પીડા આંખમાં થાય. આ પિત્તથી થતા અભિમંદ (દુઝાણી આંખ)નાં લક્ષણ છે.

પિત્તાધિમંથનાં લક્ષણ

ज्वलदङ्गारकीर्णं यकृत्पिण्डसमप्रभम् ॥૯॥

અધિમન્યે મહેત્તરે

પિત્તાથી થતા (પિત્તાભિમંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં આંખમાં જાણે સળગતા રંગારા ધાત્યાં હોય એવી અને કાળજના પિંડની પ્રભા જેવી પ્રભા વાળી આંખ હોય છે.

કફના અભિમંદનાં લક્ષણ

स्यन्दे तु कफसम्भवे ।

જાડથ શોકો મહાત કપ્હ-

निद्राऽज्ञानभिनन्दनम् ॥૧૦॥

સાન્દ્રાઝ્ઞાનમિનન્દનમ્ ॥૧૦॥

કફથી થતા અભિમંદમાં આંખમાં જડતા, પુષ્કળ રોગે, ચળ (ખલજ), ઊંઘ, ખાવાપીવાની ઈચ્છા ન થાય, પીધા અને આંધુ ઘાટાં, સિન્દ્રા, પુષ્કળ, ઘોળા અને પિષ્ઠિય હોય છે.

કફાધિમંથનાં લક્ષણ

અધિમન્યે નતં કૃણ્ણમુત્તં શુક્લમण्डलम् ।

प्रसेको नासिकाग्रमानं पांशुपूर्णमिधक्षणम् ।

કફથી થતા(કફાભિમંદ બગડવાથી થતા) અધિમંથમાં કાળો રોગો બેસી ગયેલા અને ઘોળો રોગો શિપથી આવેલા હોય છે, યોમાંથી લાળ નીકળે છે, નાક કફથી ભરાઈ જાય છે અને આંખ જાણે ધૂળથી ભરેલી હોય એવી લાગે છે (આંખમાં ધૂળ ખૂંચે એમ ખૂંચે છે)

રક્તાભિમંદનાં લક્ષણ

रक्तानुराजीदृषीकारकमण्डलदर्शनम् ॥૧૨॥

રક્તચન્દ્રને નયને સપિત્તચન્દ્રલક્ષણમ્ ।

લેણીના પ્રકોપથી રક્તભિમંદને લીધે આંખ રાત્રી આંધુવાળી, રાત્રી વિચોટાવાળી, રાત્રી પીધાવાળી, (પીળું) દૃષ્ટિમંદ્રા શનું દેખાય એવી અને પિત્તાભિમંદનાં લક્ષણવાળી હોય છે.

રક્તાધિમંથનાં લક્ષણ

મન્યેઽક્ષિ તામ્રપર્ણમુત્પામટનમાનરુઃ ॥૧૩॥

રાગેળ ઘન્યુકનિમે તામ્યતિ સ્વર્ણનાશ્રમમ્ ।

અંજુનિમમ્પારિદ્યામં કૃણ્ણમયામદર્શનમ્ ॥૧૪

લોહીના પ્રકોપથી થયેલા (સ્કતાભિખંદ બગડવાથી થયેલા) અધિમંથમાં (સ્કતાભિખંદ બગડવાથી થયેલા સ્કતાધિમંથમાં) આંખને ફરતી કિનાર તંબાવણી થઈ જાય છે, આંખને બહુ બડમૂળથી ઉમેરી કાઢવામાં આવતી હોય એવી પીડ થાય છે, આંખ સ્તાશમાં બપોરિયાના કૂંડ જેવી હોય છે, આંખ જેતાં થકી જાય છે, આંખ આગી થઈ જાય છે (કંઈ અડકે તે ખમાતું નથી), કાળો હોળો લોહીમાં ભોળેલા અરીસા જેવો હોય છે, અને બધું દેવતા જેવું દેખાય છે.

બધા અધિમંથનાં ટૂંકમાં લક્ષણ

અધિમંથા યથાસ્વં ચ સર્વે સ્વેદાધિક્યથાઃ ।

શ્લેષ્મવદન્તકપોલેષુ કપાલે ચાતિરકરાઃ ॥૧૫

જે જાતના અભિખંદમાંથી જે અધિમંથ રોગ થયો હોય તે જાતના અભિખંદની વેદના તે અધિમંથમાં વધારે પ્રમાણમાં હોય છે તથા તે અધિમંથો (વાતાધિમંથ) લમ્બામાં, (પિતાધિમંથ) દાંતમાં, (કફાધિમંથ) ગાલમાં અને (સ્કતાધિમંથ) કપાળમાં બહુ જ પીડ કરે છે.

શુક્રાક્ષિપાકનાં લક્ષણ

ચાતપિત્તાતુરં ધર્પતોદમેદોપદેહયત્ ।

રુક્ષદારણયત્તર્માક્ષિ કૃદ્ધ્લોન્મીલનિમીલનમ્ ॥૧૬

વિકૃજનવિશુક્લત્વશીતેષ્છાશુલપાકયત્ ।

ઉક્તઃ શુષ્કાક્ષિપાકોઽયં

આંખ વામુ અને પિત્તથી પીડાય, આંખમાં ખૂંચા કરે, તોદ અને ભેદ થાય અને આંખ લપેણવેલી રહે, પોપમાં લૂખાં અને કદમ્બ હોય, આંખ બહુ દુઃખથી ઊઠેડે અને લક્ષણ, અર્ધ મેઢે બાજે અસ્થિર રહે, કોરી પડી જાય, આંખને ઠંડની ઉપશ થાય, શુળ આવે અને પાક થાય (ગૂમડની યાક પકે) — આને શુક્રાક્ષિપાક રોગ કહે છે.

સ્રોષ્ઠ અક્ષિપાકનાં લક્ષણ

સશોકઃ સ્વાતપિમિમંઠેઃ ॥૧૭

સરકૈસ્તય શોકોઽતિરુદ્ધાદ્રુઢીયનાદિમાન્ ।

પકોતુમ્મરસદ્ધાશં જાયતે મુદ્ગમણ્ડલમ્ ॥૧૮

અમૃજ્જાતિવિશદપિષ્ઠિત્વચ્છયનં મુદ્ગઃ ।

સ્રોષ્ઠ (સોજવાળો) અક્ષિપાક રોગ ત્રણે દોષ અને લોહીના કોપવાથી થાય છે. ૨૨ રોગમાં સોજમાં ખુબજ પીડ અને બળતરા હોય છે, મૂંઝ મૂંઝ કરતું પડે વજેરે હોય છે, પાંચે હોળે પાકા ઉપરગ્રસ્ત કૃત્ર જેવો બની જાય છે; કોઈ વાર ઊંચાં તો કોઈ વાર ઠંડ, કોઈ વાર કોરાં તો કોઈ વાર પિષ્ઠિત્વ, કોઈ વાર

પાતળાં તો કોઈ વાર ઘાટાં (સ્વપ્ન જેવાં) આંસુ (સ્વપ્નનું પાણી) વારંવાર નીકળે છે.

અલ્પશોષ અક્ષિપાકનાં તથા અક્ષિપાકાત્પયનાં લક્ષણ
અલ્પશોષેઽલ્પશોકસ્તુ

પાકાઽન્વૈલક્ષણસ્તથા ॥૧૯

અક્ષિપાકાત્પયે શોકઃ સંરમ્ભઃ કલુષાશ્રુતા ।

કપોપદિગ્ધમસિતં સિતં પ્રવલેદરાગયત્ ॥૨૦

દાદો દર્શનસંરોધો વેદનાશ્ચાનવસ્થિતાઃ ।

અલ્પશોષ અક્ષિપાકમાં શુક્રાક્ષિપાકનાં સોજ સિવાયનાં બીજાં લક્ષણોવાળો અને લોહા સોજવાળો પાક હોય છે. અક્ષિપાકાત્પય રોગમાં સોજ, સંરંબ (આંખ ઊભરાઈ આવવી, પીડા વધી પડવી), હોળાં (મેલાં) આંસુ, કફથી લપેણવેલા ઘોળાં હોળાં, ચીકણવાળો અને રોતો કાળો હોળો, બળતરા, દુષ્ટિને બાધ થાય (અંધિ જેઈ ન થકાય) અને પીડા ઘટીમાં થાય અને ઘટીમાં બંધ થાય — એટલાં લક્ષણો થાય છે.

અમ્લોપિત્તનાં કારણ, સંપ્રાપ્તિ, લક્ષણ

અગ્રમારોઽન્વળાં નીતઃ પિત્તરક્તોલ્પનમંતેઃ ॥૨૧

શિરામિર્નૈર્મમારુદઃ કરોતિ દશાયલોહિતમ્ ।

સશોકદાદપાકાશુ મુર્શં ચાપિલદર્શનમ્ ॥૨૨

અમ્લોપિત્તોઽયમ્

પિત્ત અને લોહી જેમાં વધારે પ્રમાણમાં છે એવા દોષો વડે પાકો બનાવાયેલો અન્નનાં સાદરૂપ રક્ત, શિરાઓ વાટે રક્તમાં થકી વળીને આંખને બાધથી રંગની કે લાલ, સોજા વાળો, બળતરાવાળો, પાકવાળો અને અડમ્બળથી નશ (સ્વપ્ન વડે) બધું મેલું દેખાય એવી બનાવે છે. ૨૪ અમ્લોપિત્ત રોગ છે.

દત્યુક્ત મદાઃ યોદ્ધા સર્વંગાઃ ।

આમ આખી આંખના સોજ રોગ કલા

આંખઅશ્વજ

દનાધિમંથમેતેષુ આક્ષિપાકાત્પયં ત્યજેત્ ॥૨૩

એ બધામાંથી વાતાધિમંથ અને અક્ષિપાકાત્પયને (અશ્વજ સમજીને) છોડી દેવા.

મેટી ચિદિઆનું ચિત્તમા

પાનોદ્યુતઃ પચગંગેષ દર્ષિ

મજ્જાદેન ગ્રંથેન્મજ્જાનોઽધિમંથઃ ।

રક્તોત્પન્નો દન્તિ તદ્વન્ શિરાગાત

મિષ્ટાચાતાન્ પેતિકઃ મધ વ્ય ॥૨૪

મેટી ચિદિઆથી વાતાધિમંથ રોગ પંચ દિવે

કદાધિમથ રોગ શાત દિવસે, રકતાધિમથ રોગ ત્રણ દિવસે ૨, ને પિત્તાધિમથ રોગ તરત ૯૪ દૃષ્ટિનો નાથ કરે છે

શ્વપથાન્નદ્વયે ઘટે ઉત્તરથાને સર્વાશિરોગવિજ્ઞાનીયો
નામ પશ્ચદ્વિંશત્યાયઃ ॥ ૧૫ ॥

અધ્યાય ૧૬ મો : આખી આખના રોગોનો ઉપાય

અથાતઃ સર્વાશિરોગપ્રતિપેદ્યં જ્યાલ્યાસ્યામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહાપયઃ ।

ત્યારે હવે ૨, ૩ મે આખી ૨, ૧ ખના રોગો મટાડવા ના ઉપાય સમજાવીશુ ૨૧ વિપથમા ૨ ૧૩૧ વગેરે મહાપે અને નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

અભિખંદોના પૂર્વપમા કરવાના ઉપાય

પ્રામૂષ પથ સ્યન્દેપુ તીક્ષ્ણં ગણ્ઢવનાયનમ્ ।
કારત્યેદુપવાસે ચ કોપોદસ્યગ્ર ચાતઙ્ગતઃ ॥૧૧॥

વાયુના ૨, અભિખંદ સિવાયના બધા અભિખંદોમા (૨, ૧ ખ અને ત્યારે) પૂર્વકૃપની ૨, ૨૨ થામાં તીક્ષ્ણ ગૂઢ ૨ ને તીક્ષ્ણ નર ૨, ૨૫ થાં તથા ઉપવાસ કરાવવા

દાઠ વગેરે મટાડવાનો લેપ

દાદોપદેહરાગાશ્વશોકશાન્ત્યે ચિડાલકમ્ ।
કુર્યાત્સર્વેષાં પેત્રલામરિષ્ચસ્ત્રર્જનૈરિકઃ ॥ ૨ ॥
મરસાઙ્ગનયદ્યાદ્દનતચન્દ્રનૈસન્ધયૈઃ ।

બનતરા, ઉપદેહ (૨, ૧ ખ અરણ્યકી રહે ને), રતાથ, આમુ (૨, ૧ ખમાંથી પાણી નીકળે ને) ૨ ને સોજા મગડવા માટે બધા ૨, અભિખંદોમાં નમ્રાચપત્ર, રોચની મરી, સોનાગેઠ, રસવતી, જેઠીમથ, તગર, સુખડ ૨ ને સૌપવનો બિગ્રાવક કરવો.

(બિગ્રાવક ૨, ૨, ૧ ખ મીંચાચીને થપથપે સિવાય ૨, ૧ ખી ૨, ૧ ખ ઉપર કરવો ઉપરનો લેપ.)

દોષ પ્રમાણેના લેપ

સન્ધર્થ નાગરં તાર્ક્યં મૃદં મળ્દેન સર્પિષઃ ॥૩॥
ચાતઙ્ગે પૂતમૃદં યા ચોર્જ્યં શયરદેશજન્મ્ ।
મીંસીપન્નકલાલીયદ્વાહિઃ પિત્તરત્નયોઃ ॥ ૪ ॥
મગોદ્દાપલ્લિનીશોદ્રેઃ કપે, સર્પિસ્તુ મર્ધજે ।

વાયુના ૨, અભિખંદમા (દાઠ વગેરે મટાડવા માટે) સૌપ, મૃદ, રસવતી એ ત્રણને ઘીના મંડ વડે સેડીને (સાંતળીને) એના બિગ્રાવક લેપ કરવો અથવા પાંચ

લોધરને ઘીના મંડમા શેડીને રોનો બિગ્રાવક લેપ કરવો. પિત્તના ૨, ને લોહીના ૨ અભિખંદમા બટામાસી, પપ્પ કાક, પીણુ ચદન અને જેઠીમથનો બિગ્રાવક લેપ કરવો. કફના ૨, અભિખંદમા મણ્ઠશીલ, કાગ અને મધનો બિગ્રાવક લેપ કરવો, પણ બધા દોષો અને લોહીના પ્રકોપથી થયેલા ૨, અભિખંદમા ઉપર કહેલાં બધા ૨, ૧ થીનો ભેજ લેપ કરવો.

સ્તિમરિષ્ચમાગમેકં ચતુર્મનોહ્યં

દ્વિરુદ્ધશાવરકમ્ ।

સજ્જણ્ય વચ્ચનદ્વં પ્રકૃપિતમાત્રેડ્વગુણ્ઠને નેત્રે ॥૫॥

સતા સરગવાના બી રોક ભાગ, મનશીલ ચાર ભાગ ૨ ને ધોળા લોધર સોજ ભાગ રો ત્રણનું બારીક ચૂર્ણ કરીને રો ચૂર્ણને (ઝીંઝા) વચ્ચમા બાળીને ૨, ૧ ખ નો પ્રકોપ થાય (૨, ૧ ખ આવે) કે તરત રોનું ૨, ૧ ગુઠન કરવું

(અરગુંઠન=દવાની પોટલી ૨ ૧ ખ ઉપર દબાવવી)

આરણ્યાદછગણરસે પટાયવદ્ધાઃ

સુસ્તિયમ્ના નસચિતુષીકૃતાઃ કુલ્લથ્યાઃ ।

તચ્ચૂર્ણં સજ્જદ્યવૃણેનાત્રિશીથે

નેત્રાણાં વિધમતિ સપ્ત પથ કોપમ્ ॥૬॥

જાલી થીમેને ઝીંઝા વચ્ચમાં બાળીને, એને ગાય ના છાણના રસમા બાળીને, નખથી એનાં છોયં ઉખાડીને કરેલું રોનું ચૂર્ણ રોક ૯ વાર મથરાને ૨, ૧ ખમાં ભભરાવાથી (ચીમેડનું ભરતું ભરવાથી) ૨, ૧ ખનો કોષ (અભિખંદ) તરત ૯ મની બપ છે

યોપામયાતુલ્યકપટિરોષ્ટ્રે-

મૃંતી સુમૃદ્ધૈઃ શ્લયવચ્ચવદ્ધૈઃ ।

તામસ્ત્રયધાન્યાશ્નિમમ્મમૃતિ-

રતિઃ જયત્યપક્ષિણિ નૈવરૂપામ્ ॥ ૭ ॥

વરિશથી, ઘરડે, મોઝાશુ, જેઠીમથ, લોધર-રોટથી વરુરથેને બહુ બારીક બાળીને એ ચૂર્ણને ઢીલા (જેનો વમણ બહુ ઘટ્ટ ન હોય એવા) કપડામાં બાળીને બનાવેલી પોટલીને તાખાના વાસણમાં ભરી સખેલા પાનખા-મ્થમાં ડુબાડીને એ પોટથી વડે ૨, ૧ ખમાં ટીપાં પાડવાથી ૨, ૧ ખની અનેક પ્રકારની પીડા મટે છે

પોટગમિઃ મચ્છિરપલ્લઃ

પત્તં તથેકં જટદ્વદેયાઃ નિદ્રમ્ ।

નેવકોડટમાગશિષ્ઠઃ

શ્લોઘયુઃ મર્ધદોષવૃપિતે નેત્રે ॥ ૮ ॥

રોક પથ ઘરડાવદરને સોજ પથ પાણીમાં પાણી આદમા બાળનું (લે પથ) બારી રહે ત્યાં મુખી સિદ્ધ

કરીને એ ઠડુ પડે ત્યારે રોમા મધ નાખીને આંખ ઉપર રેડવું એ બધા દોષથી આવેલી આંખમાં ફાયદા કારક છે

પાતપિત્તકફસન્નિપાતજાં

નેત્રયોર્યદ્યુધિધામપિ વ્યથામ ।

શીघ्रमेव जयति प्रयोजितः

शिशुपल्लवरसः समाक्षिक ॥૧॥

વાયુથી, પિત્તથી, કફથી રાને ત્રિદોષથી રાત્રેલી આંખોમાં થતી રાત્રેક પ્રકારની ખીડા પછુ સરગવાના પાંદડાના સ્વરસમાં મધ નાખીને એના ટીપા પાડવાથી તરત જ મટી જાય છે

तरुणमुरवृकपत्रं मूलं च विभिध

सिद्धमाजे क्षीरे ।

पाताभिष्यन्दरुजं सघो विनिहति

सक्तुपिण्डका चोष्णा ॥૨॥

એરડાના કુમળા પાંદડા રાને મૂળને બરાબર કચરીને (ખાડીને) પછી રોને બકરીના દૂધમાં સિદ્ધ કરીને રોને ૨ 1/૫ ઉપર રેડવાથી (ક રાખમા ટીપા પાડવાથી) વાયુના ૨ ભિખંદથી થતી ખીડા તરત મટે છે ગરમ સાધુની પિંડી (કવચિકા) બધ ૨ 1/૫ ઉપર બાધ વાથી વાયુના અભિખાદની ખીડા તરત મટે છે

आश्रयोतनं मास्तजं कायो विल्यादिभिर्हित ।

कोष्ण सहैरण्डजटावृहतीमधुशિશુभि ॥૧१॥

हीवेरवन्शाङ्गैद्यોदुस्वरत्यश्नु साधितम् ।

मान्मसा पयसाऽऽजेन शूलश्रयोतनमुत्तमम् ॥

मज्जिष्ठारजनीलाक्षप्राक्षद्वિમधुकोत्पले ।

काण्य सशर्कर शीत सेचनं रक्तपित्तजित् ॥

વાયુના રાભિખાદમાં મહત્ત્વ પયમૂળ, એટલાના મૂળ, ભેરોંગાણી રાને સરગવા-એટલી વસ્તુને તેના સથકા કવાથના ટીપા રાખમા નાખવા બરાબર વાળે, તગર, ચણેલીનાં મૂળ, ઉમરડા અને તજ એટલી વસ્તુને તેના પાસી રાને બકરીના દૂધ વડે સિદ્ધ કરવું શુભાશ્વે તન એજેડ છે મજ્જક, હાદર (દારહાદર-ચરક), લાખ, કાળી દાઠા, જાદિ, જેઠીમધ અને કાળું કમળ એટલી વસ્તુનેય કવાથમાં સાકર નાખીને રો કવાથ ઠડા પાડીને રો આખમાં રેડવાથી (ટીપાં મુકવાથી-આંદ્ર) લોહીથી રાને પિત્તથી થયેલા અભિખાદ મટે છે

कसेरयएवाह्रजस्तान्तवे शिथिलं स्थितम् ।

अप्सु दिव्यासु निहितं हितं स्यन्देऽन्नपित्तजे ॥

કસેરયાવાહરજસ્તાન્તવે શિથિલં સ્થિતમ્ ।
અપ્સુ દિવ્યાસુ નિહિતં હિતં સ્યન્દેઃઞ્નપિત્તજે ॥

પછી રો પોટલી વડે આંખમાં ટીપા પાડવા તે લોહીથી રાને પિત્તથી થતા અભિખાદમાં ફાયદો કરે છે

पुण्ड्यद्योनिशाम्बती प्लुता स्तन्ये सशर्करे ।

छामदुग्धेऽथवा दाह्रयामाशुनिघर्तनी ॥૧૫॥

પચકાથ, જેઠીમધ અને હાદર એ ત્રણના ચૂર્ણની પોટલીને સીના સાકર નાખેલા ધાવણમાં અથવા બકરી ના દૂધમાં ડુબાડી રાખીને પછી રો પોટલી વડે આંખ મા ટીપા પાડવાથી બગતરા, ખીડા, રતાથ અને રાસુ મટે છે

प्रवेतरोधं समधुकं घृतमृष्टं सुघृणितम् ।

वस्त्रस्थं स्तन्यमृदितं पित्तरक्ताभिघातजित् ॥

ધાળો લોધર રાને જેઠીમધ એ બનેને ધીમા ચેકીને પછી રોનું બહુ બારીક ચૂર્ણ કરીને એની પોટલી કપડામાં બાધીને સીના ધાવણમાં લોળીને એ પોટલી વડે આંખમાં ટીપા પાડવાથી પિત્તનો અને લોહીનો રાભિઘાત (૨ ભિખાદ) મટે છે

नागरत्रिकलानिम्बवासारोध्ररसः कपे ।

कोष्णमाश्रयोननं

કફના અભિખાદમાં મૂક, ત્રિકુળા, લીમડો, રાદ ફૂંસી રાને લોધરના રસ(સ્વરસ કે કવાથ)નાં સમેકા ટીપા ૨ 1/૫માં મુકવા તે ફાયદાકારક છે

मिशैर्भैपजैः सान्निपातकं ॥૧૭॥

ત્રિદોષના રાભિખાદમાં દરેક દોષથી થયેલા અભિ ખાદ મટે ઉપર કહેવાઈ ગયેલા ઔષધો ભેગા કરીને રોના ટીપા રાખમાં પાડવાથી ફાયદો થાય છે

सपि पुराणं पयने, पित्ते शर्करयाऽन्वितम् ।

ज्योषसिद्धं कफे पीत्वा ययक्षारावृणितम् ॥

આવયેદ્યુધિરં ભૂયસ્તતઃ. સ્તિર્ધં વિરેચયેત ।

વાયુના અભિખાદમાં જૂનું (દસ વર્ષ જૂનું) ધી. પિત્તના રાભિખાદમાં સાકર નાખેલું જૂનું ધી રાને કફના રાભિખાદમાં ત્રિકટુથી સિદ્ધ કરવું રાને જવખાર ભળાયેલું જૂનું ધી પીને કફ ખોલાવીને લોહી કાઢા વડે પછી ફરીથી સ્નેહન કરીને રેચ આપવો

आनूपवेसवारेण शिरोवदनलेपनम् ॥ ૧૯ ॥

उष्णोश्न शूले, दाहे तु पयःसपिबुतेतिद्वैः ।

જે રાભિખાદમાં શૂળ રગવડું લોપ તેા અનુષ્ઠ દેશના પ્રાણીના માસના ઊના વેસવારનો લેપ માથે અને તેા ઉપર કરવો, પણ જે બગતરા થતી લોપ તેા રોનવર્ષ દ્રવ્યામાં દૂધ રાને ધી નાખીને લેપ કરવો
તિમિરમતિપેધ ચ વીઢ્ય યુકયાપયાયયમ્ ॥

તિમિર પ્રતિષેધનો અધ્યાય (ઉ અ. ૧૩) જેઠને જે દોષના તિમિરની જે ચિકિત્સા કરવાની કહી લેાય, તે જે ચિકિત્સા તે દોષના અભિપ્રદા કરવી

અયમેવ વિધિઃ સર્વો મન્થાદિવર્ષિ શસ્યતે ।

આ (ઉપર કહેલો) આખી વિધિ (દોષ પ્રમાણે) અધિમથ વગેરે રોગોમા પાણુ વખાણાય છે

અશાન્તો મર્વથા મન્યે હ્યવોરપરિ દાહયેત ॥૨૧

અધિમથ કોઈ પણ રીત ન જ મટનો લેાય તે બન ભમ્મગની ઉપર ડામ દેવે

રૂપ્યં સ્ક્ષેણ ગોદ્દા સ્તિસ્પેટ્રીલત્વમાગતે ।

શુષ્કે તુ મસ્તુના વર્તિર્વાતાહ્યામયનાશિની ॥૨૨

ફાના વાસણુ ઉપર ઘૂખા (તર કાઠી લીધેલા) દર્દીનો લેપ કરવો જ્યારે ફાળી નીન રગનુ થઈ જાય અને સુકાઈ જાય ત્યારે રોમા મન્નુ નાખીને બનાવેલી (આજવાની) શોગરી વાયુથી થતી આખના રોગોનો નાશ કરે છે

સુમનઃકોરકાઃ શક્ષિફલા મયુકં ઘણા ।

પિત્તરક્ષાપહા વર્તિ. પિષ્ઠા વિદ્યેન ધાગિણા ॥૨૩

વમેવીનો કળી-પો, રાખનો ખર્બ, ત્રિક્ષ્ણ, જેઠી મધ અને બજાણના વરસાદના પાણી સાથે વનોટીને બનાવતી (આજવાની) શોગરી પિત્તથી અને વાયુથી થયેલા આખના રોગોને મટાડે છે

નૈન્ધવં નિકલાધ્યોર્ષં શક્તનામિ. નમુદ્રજઃ ।

ફેનં પેલેયકં સર્જો યતિ. શ્લેષ્માક્ષિરોગનુત્ ॥

સેધવ, ત્રિક્ષ્ણ, ત્રિકટુ, શખનાભિ, નમુદ્રફોમ, વાલુકામ અને રાગ એટલી વસ્તુઓની બનાવેલી (આજવાની) શોગરી કફથી થતા આખના રોગો મટાડે છે.

(શંખનાભિ=શંખમાનો ગોળ ભૂંજતી લેવો ભાગ)

પાણુપત યોગ

મ્પ્રોંઘરીકં યથવાહં દાર્ઘીં વાટપલં પચેત્ ।

જલદ્રોણે નસ્તે પૂતે પુનઃ પચ્યે યને સ્તિપેત્ ॥૨૪

પુણ્ણાજ્ઞનાદશપન્દં કર્પં ચ મરિચાત્તતઃ ।

પૂતશ્ચર્ણોઽથવા વર્તિઃ સર્વામિપ્યન્દસમ્ભવાન્ ॥

હન્તિ રાગચ્છનાઘર્ષાન્ સર્વો દષ્ટિ પ્રમાદયેત્ ।

અર્ચં પાણુપતો યોગો રહસ્યં મિષપન્દં પરમ્ ॥

પષકાઠ, જેઠીમધ અને દાઘાદાઘર એ દરેક આઠ આઠ પલ લઈને એને એક ટ્રોલ પાણીમાં પકવવા પછી ગાળી લઈને ફરીથી સોગારની લીધેલા રસ ઊંજાતાં ઊંજાતાં થટ્ટ થાય ત્યારે એમા જસનનાં ફૂલ દશ

પલ અને મરી એક કર્પ નાખવા પછી એનું ચુર્ણ કે શોગરી બનાવવી તે રાજવાથી બધા પ્રકારના આખના રોગને લીધે થતા રતાશ, ખીણ અને ખૂંચ (કરકા-પણુ) મટે છે તથા દૃષ્ટિ તરત નિર્મળ બની જાય છે. આ પાણુપતયોગ વેદોનુ મોટું રહસ્ય છે

શુષ્કાક્ષિપાકના ઉપાય

શુષ્કાક્ષિપાકે હવિષઃ પાનમશ્નોશ્ચ તર્પણમ્ ।

પૂતેન જીવનીયેન નસ્ય તૈલેન વાડણુના ॥૨૫

પરિપેકો દિત્તશ્ચાય પયઃ કોળં સર્સન્ધવમ્ ।

શુષ્કાક્ષિપાકમા (જૂનુ) ધી ખીનુ તથા છવનીય ગણુના રાૌપયથી સિદ્ધ કરવા ધી વડે આખનુ તર્પણુ કરવુ (સૂ ૨૧ ૨૪) કે ગયતેલ (સૂ અ ૨૦) વડે નસ્ય આપવુ તથા ૨ ૧ શોગમા થોડો સેધવ નાખિનુ સઘકુ દધ ૨૪નુ ૨૦ ફાપદો કરે છે

સર્પિયુકં સ્તન્યપિષ્ટમજ્ઞનં ચ મહોપધમ્ ॥૨૬

વમાવાડરૂપસત્ત્વોત્થા વિચિત્રસૈન્ધવનાગરા ।

(શુષ્કાક્ષિપાકમા) સીના ધાવતમા સૂક લસેટીને એમા ધી ભેગવાન આજવાથી ફાપદો ધાય છે અથવા આનુપ દેશના પ્રાણીની વનામા જરા સેધવ અને મૂક નાખીને આજવાવાં કાપદો થાય છે

પૂતાત્તનવર્ષણં પૂષ્ણન્ વેદાન્ મહાકમમ્પુટે ॥૨૭

દમ્બવાડરૂપિષ્ઠા લોહમ્વા

મા મર્ષી શ્રેષ્ઠમજ્ઞનમ્ ।

માખનના માથાના વાગને ધી ચોપડીને રોને ચાટવા ઉપર લનોટીને પછે માટીના કાંચિયાના સપુટમા મૂકીને ૨૧ વાગને ગાળીને ભરમ કરી દઈને પછી એ ભરમને ધી સારે લખાટોન રોને લોખડના વાસણમાં સખી મૂકીને બનાવેલી મેશ (કાગળ) ઉત્તમ અંજન છે.

સચોદ્ અને આર્ય શોફ આક્ષિપાકના ઉપાય

સશોકે વાડરૂપશોકે ચ

ક્લિન્ધસ્ય વ્યધ્યેત્સિરમ્ ॥૨૮

રેકઃ ક્લિન્ધે પુનઃશોષપચ્યાન્નથમિવદુર્ધર્તઃ ।

સચોદ્ અને અરુપશોફ આખિપાકમા દરદીનુ સ્નેહન કરીને એની ક્ષમા ખાવવી પછી એનું ફરીથી સ્નેહન કરીને કાળી દ્રાક્ષ અને હરદેનો કવાચ તથા ત્રિનુદ્ધુત- (નસોતરનુ ધી)થી રેવ આપવો

શ્વેતરોધ્રં પૂતે મૃદું શૃણિનં તાન્ત્યવસ્મિતમ્ ॥૨૯

ઝળામ્બુના વિમૃદિનં સેકઃ શ્યલહરઃ પરમ્ ।

ધીમાં શેકેલા ધાગા લોપરના ચુર્ણની વચ્ચમાં પોટલી બાંધીને એ પોટલીને ગરમ પાણીમાં મગીને કરેલા સેક (ધાર) શૂણ મટાડવામાં ઉત્તમ છે

દાર્વીપ્રપોણ્ડરીકસ્ય

કાથો વાઽઽઽઽયોતને હિતઃ ॥૩૩॥

અથવા દારુણદર રને પથકષ્ઠ (કે પાડેલા)
એ બેનેના કવાથના ટીપા આખમા પાડવાથી ક્ષયદો
થાય છે

સન્ધાવાંશ્ર પ્રયુક્તીત ચર્પરાગાથુરુદરાન ॥૩૩૩॥

અથવા ઘર્ષ (ખૂચ), રતાશ, આસુ રાને પીડને
મટારે રોવા સંધાવ નાખના અઞ્જન (એક ૩૪થી
૪૩) આજવા

સંધાવ અંજનો

(૧/૬૫ ૩૪ થી ૪૩)

તામ્ર લોહે મૃત્રેષુપ્રં પ્રયુક્તં

નેત્રે સર્પિર્ધૂપિતં વેદનામ્નમ્ ।

તામ્રે ઘૃષ્ઠો ગવ્યદધ્નઃ સરો યા

યુક્તઃ કૃષ્ણસિન્ધવાભ્યાં પરિષ્ઠઃ ॥૩૪૩॥

લોખંડના વાસણમા તાબાને ગાયના મૂત્ર સાથે
ઘસીને રોને ધોના ધૂપ દઈને એને આખમા રાજ
વાથી પીડા મટી જાય છે. અથવા ગાયના દૂધના દહીં
ની તરને તાબાના વાસણમા ઘસીને રોમા પીપર અને
સંધવ નાખીને આખમા રાજવુ તે પીડા મટાડનાર
ઉત્તમ રાજન છે

શશ્વં તામ્રે સ્તન્યઘૃષ્ઠં ઘૃતાક્ષેઃ

શમ્યાઃ પૈર્ધૂપિતં તચ્ચૈશ્વ ।

નેત્રે યુક્તં હન્તિ સન્ધાવસંશ્ચ

ક્ષિપ્રં ઘર્ષં વેદનાં ચાતિતીવ્રામ્ ॥૩૪૪॥

તાબાના વાસણમા શખને સીના ધાવણ સાથે
ઘસીને પછી રોને શમીના પાદડાને રાને જવનો ધૂપ
દઈને આખમા રાજવુ આ સંધાવ નાખનું અઞ્જન
ઘર્ષ (આખનું કસકાપણ, ખૂચવું) રાને બહુ તીવ્ર
પીડને ઝટ મટારે છે

ઉદુમ્બરફલં લોહે ઘૃષ્ઠં સ્તન્યેન ધૂપિતમ્ ॥૩૪૬॥

માઙ્ગ્યૈઃ શમીચ્છદૈર્વાદશ્ચરુરાગાથુરુપજિત્ત્વ ।

લોહના વાસણમા ઉમરડાના ફળને સીના ધાવણ
સાથે ઘસીને પછી રોને (રો ઘમાતને) ઘી ચોપડેલા
શમીના પાદડાને ધૂપ દઈને રાજવાથી (આખના)
બગરાસ, શૂન, રતાશ, આસુ રાને ઘર્ષ (આખની
ધિગરના ફૂલી જાય તે) મટે છે

ત્રિમુપલ્લવનિર્વાન- સુષૃષ્ઠસ્તામ્રસમ્પુટે ॥૩૭॥

ઘૃતેન ધૂપિતો હન્તિ શોફઘર્ષાથુવેદનાઃ ।

સરગવાના પાદડાના સ્વરસને તાબાના વાતણના

સંપુટમાં ખૂબ ઘસીને (ફીણીને) પછી એને ધોના ધૂપ
દઈને રાજવાથી (રાખના) ગોળે, ઘર્ષ (ખૂચ),
આસુ અને વેદના મટે છે

તિલામ્મમા મૃત્કપાલં કાંસ્યે ઘૃષ્ઠં સુધૂપિતમ્ ૩૮
નિમ્બપત્રૈર્ધૃતામ્યકૈર્ઘર્ષણાથુરાગજિત્ત્વ ।

માટીના કોડિયાને તલના પાણી સાથે (તલના
ધાવાણના પાણી સાથે-શિવદાસ સેન) કાસાના વાસણ-
મા ઘસીને પછી એને ઘી ચોપડેલા લીમડાના પાંદડાને
ધૂપ દઈને રાજવાથી (રાખના) ઘર્ષ (ખૂચ), શૂન,
આસુ રાને રતાશ મટે છે

સંધાવ અંજન આંજવા પછી શું કરવું?

સન્ધાવેનાજિતે નેત્રે વિગતીપથવેદને ॥૩૯॥

સ્તન્યેનાઘ્યોતનં કાર્યં ત્રિપરં નાઙ્ગ્યેશ્ચ તૈઃ ।

આખમા સંધાવ અંજન આજવા પછી જ્યારે
દવા આખમાથી નીકળી જાય રાને પીડા મટી જાય
જ્યારે સીના ધાવણના ટીપા આખમા પાડવા રોમના
વડે (અથવા રાજના વડે) ત્રણથી વધારે વાર આખ
આજવી નહિ

તાલીન્મપત્રચપલાનતલોદરજોઙ્ગને ॥૪૦॥

જાતીમુકુલકાસીસન્ધયૈર્મૃત્રપેપિત્તં ।

તામ્રમાલિષ્ય મસાદં ઘારયેત્પેપયેતતઃ ॥૪૧॥

મૃત્રેણવાનુ ગુટિકાઃ કાર્યાશ્છાયાધિશોપિતાઃ ।

તાઃ સ્તન્યઘૃષ્ઠા ઘર્ષાશુશોફકણ્ઠવિનાશનાઃ ॥૪૨॥

તાલીસપત્ર, પીપર, તગર, લોહના ભૂકે, રસવાતી,
જઈની કળીઓ, લીશકમી રાને મેંધવ એટલી વસ્તુ
ઓને બકરીના મૂત્રમા લસાડીને રોનો કડક તાબાના
વાસણ ઉપર ચોપડીને સાત દિવસ સુધી શખી મૂકવો
પછી એ કડક ઉખાડી લઈને એને બકરીના મૂત્રમાં
લગાડીને પછી એની ગોળીરમાં વાગવી એ ગોળીરોને
છાપડે સુકવવી. પછી એ સુકાયેલી ગોળીર ને સીના
ધાવણ સાથે ઘસીને આજવાથી ઘર્ષ (ખૂચ), આસુ,
સોજે રાને જળ મટી જાય છે

વ્યાઘ્રીત્વજ્ઞમયુક તામ્રગજોઙ્ગાક્ષીરકન્નિકમ્ ।

શમ્યામલકપપ્રાજ્યધૂપિતં શોફરવક્રમણ્ ॥૪૩॥

ભારીયાથી તજ, જીંદીમધ અને તાબાના એ ભૂખ
બકરીના દૂધમા લસાડીને એનો કડક કરીને એ કડકને
શમીના અને નામનાની પાદડા તથા ધોના ધૂપ દઈને
આજવાથી સોજે અને પીડા મટે છે

અધોપિત રોગના ઉપાય

અમ્યોપિતે પ્રયુક્તીત પિત્તામિત્યન્દસાધનમ્ ।

અધોપિત રોગમા પિતથી થના અભિમદ્ધના
ઉપાય કરવા

પિત્તરોગો

ઉત્ક્રિષ્ટાઃ કપપિત્તાસનિચયોત્થાઃ કુકૂળકા ॥૪૬॥
પક્ષ્મોપરોધઃ શુષ્કાક્ષિપાક પૃથાલસો વિસઃ ।
પોથક્યમ્શોષિતોડ્વપાલ્યઃ

સ્વન્દમન્થા વિનાડનિહાત ॥૪૭॥
મ્તેડ્વદશ પિણ્નાલ્યા વીર્ધીકાલુન્વન્ધન ॥

કફોત્કિલ્પ, પિત્તોત્કિલ્પ, રક્તોત્કિલ્પ, ઉત્કિલ્પ
વર્ત્ત (ઉ ૮/૧૬), કુકૂલક, પક્ષ્મોપરોધ, શુષ્કાક્ષિપાક,
પૃથાલસ, વિસવર્ત્ત, પોથકી, રામ્બોપિત્ત, ૨ વ્ધાવોલ્ક-
રક્ષિપાક, વાયુ સિંચાપના ત્રણ અભિખાદ (પિત્તોભિ
ખાદ, કફોભિખાદ, રક્તોભિખાદ), વાયુ સિંચાપના ત્રણ
અધિમય (પિત્તોઅધિમય, કફોઅધિમય, રક્તોઅધિમય) ૨ ।
અઠાર રોગો લાખા વખત સુધી ચાલુ રહે છે ત્યારે
રોમને પિત્તરોગ કહે છે

પિત્તરોગોની ચિકિત્સા

ચિકિત્સા પૃથગેતેપા સ્વં સ્યમુક્તા

એ અઠારે પિત્તરોગોની દરેકની ચિકિત્સા પોત
પોતાના રોગજ સ્થળે કહેવાઈ ગઈ છે

અથ વક્ષ્યતે ॥ ૪૬ ॥

પિણ્નીમૃતેષુ સામાન્યાત

હવે ૨૧ પિત્તરોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા કહેવામા
આવશે

અથ પિણ્નાલ્યરોગિણઃ ।

ત્તિમ્થસ્ય હર્દિતવતઃ સિરાવ્યધૃતાસૃજઃ ॥૪૭॥
ચિરિકસ્ય ચ વર્માનુ નિલિલેદાચિશુક્તિ ।

હવે પિત્ત નામે ૨૦ જાખાના રોગચાળાને સ્નેહ
કરીને, ઊવરી કરાવીને, ફસ ખેડીને રેનુ લેણી કાઢીને,
રેષ કરાવીને પછી અચપર શુદ્ધ થાય ત્યાં સુધી યોષયુ
ખેતરયુ

તુત્યકસ્ય પલં શ્વેતમરિચાનિ ચ વિશતિ ॥૪૮॥
વિશતા કાઞ્ચિકપલે પિપ્પલા તામ્રિ નિધાપયેત ।
પિણ્નાનપિણ્નાન કુરુતે ઘટુવર્ષોત્થિતતાનપિ ॥૪૯॥
તત્સેવેનોપદેદાશ્રુકપદ્ધશોષાંશ્ર નાશયેત ।

એક પલ મેરયુધુ વીસ પલ સરગવખા બી એ
બનેને ત્રીસ પલ કાજ સાથે લસોગીને રોક તાબાના
વાસત્રમા ભરનું રોનો સેક કંવાથી (પાર કરવાથી)
અનેક વર્ષથી થયેલા પિત્તરોગો પછુ ૨ પિલ થાય છે
(મરી જાય છે) તથા ઉપદેહ (રંગામ ચીકણથી ખર
લાયલી રહે), ૨ સુ, ૪૫ અને સોણે મરી જાય છે
કરજીથીજ સુરસં સુમનઃ કોરવાણિ ચ ॥૫૦॥

સંસુચ સાધયેત્કવાથે પૂતે તત્ર રત્નચિત્રિયા ।

અજ્ઞનં પિણ્નીમૃત્યં પક્ષમણા ચ પ્રરોહણમ્ ॥૫૧॥

કમ્બુજના બી, તુલસી ૨ ને જાઈની કળીરોનો કવરી
ને એ ત્રણનો (ખાણીમા) કવાથ બનાવીને ૨૦ કવાથને
જાલી લઈને રાત્રે પાછો પકવીને ઘટુ બનાવેના ૨૦
રસકિયા છે ૨૦ ૨ જન પિત્તરોગોની દવા છે ૨ ને ૨૦
આજવાથી પાપણુ પુષ્કળ ઊગે છે

રસાજ્ઞનં સજેરસો રીતિપુષ્પ મનઃશિલા ।

સમુત્ત્રફેનો લગ્નં મેરિકં મરીચાનિ ચ ॥૫૨॥

અજ્ઞનં મધુના પિપ્પલે ક્ષેદકણ્ઠમ્મુત્તમમ્ ।

રસવતી, રાગ, જસતના ફૂલ, મનઃશિલ,
સમુદ્રફીલ, સૈંધવ, ગેરુ, મરી—૨૦ બધાને મધ સાથે
લસોગીને ૨ જવાથી ક્ષેદ (બીનાશ, ચીકણ) રાત્રે
૪૫ (ખાણુ) ઉત્તમ રીતે મટે છે

અભયારસપિપ્પં વા તગરં પિણ્નાશનમ્ ॥૫૩॥

ભાવિતં ઘસ્તમૂત્રેણ સસ્નેહં દેયદારુ ચ ।

હરેના કવાથમા લમેટું તગર ૨૫ જવાથી
પિત્તરોગોનો નાશ થાય છે, તથા સ્નેહ(ધી) વામા
દેવદારના ચૂર્ણને બકરીના મૂત્રની ભાવના દઈને ધીમા
કાલરીને ૨૦ ૨ જવા તે પછુ પિત્તરોગોનો નાશ કરે છે

સિન્ધવનિપ્પલાકૃષ્ણાવકુશાશ્ણનામય ॥ ૫૪ ॥

સતામ્રરક્તમો વર્તિ પિણ્નશુન્કનાશિની ।

સૈંધવ, ત્રિકૃષ્ણ, પીપર, કડુ, શખની નાભિ ૨ ને
તાબાની બૂકી—૨૦ટથી વસ્તુરેની (બકરીના દૂધ સાથે)
બનાવેલી ૨ જવાથી શોષકી પિત્તરોગો ૨ ને દૂધાને
મગાડે છે

પુષ્પકાસીમધૂર્ણાં વા સુરમારસમાયિત ॥૫૫॥

તામ્રં દશાદંતતં પલ્લવપક્ષ્મશાનજિદ્વજનમ્ ॥૫૬॥

૨ થય લોહકચીના બૂકાને તુલસીના રત્નની ભાવના
દઈને તાબાના વાસત્રમા દસ વિસ તુધી શખી બૂકીને
પછી એ આજવાથી પિત્તરોગો અને પક્ષમણ રોગ
મટે છે

અલં ચ સૌવીર્યમ્મજ્ઞનં ચ

તામ્યાં સર્મ તામ્રરત્ન મુરુદમ્મમ ।

પિણ્નુ રોમાણિ નિવેચિતોઽન્નો

શૂણં કરોત્યેકશાલ્યાડપિ ॥૫૮॥

હરતાલ અને સીંચીચાળન ૨૦ બનેના દુધ વગર
નેટરો તાબાનો બધુ જ બારીક બૂકો—એ ચૂર્ણ એક જ
સત્રી વડે (એક જ વાર સત્રી ઉપર ચોપાડેને) ૨૦૫૫
વાથી પમ પિત્તરોગોમાં પાપણના વા ૧ ઊગે છે

લક્ષાનિર્ગુણદીપ્તદાર્વિરતેત્ત

શ્રેષ્ઠં કાર્પાસં ભાવિતં સપ્તકૃત્વઃ ।

દીપઃ પ્રજ્વાલ્યઃ સર્પિષા તત્સમુત્થા

શ્રેષ્ઠા પિણ્દાના રોપનાર્થં મપી સ્તા ॥૫૭૩॥

આખ, નંગોડ ભાગરો અને દારુલજદર રો ચાર
વસ્તુઓનો રસ (સ્વરસ, કવાય) વડે ઊંચી જાતના
કપાસને (ફેને) સાત વાર બાપના દઈને રો ફેનો ધી
સાથે (રો ફેની ધીમા બોળેલી વાટ ધીમા મૂકીને) દીવા
નજગાવવા એ દીવાનું પહેલુ કાળજી પિણ્દરોગીમા ફે
ચાલુવા માટે ઉત્તમ અંગનું છે

વર્તમાલેલેલં बहुदास्तद्वच्छોणितमीक्षणम् ॥૫૮॥

પુન પુનર્વિરેકં ચ નિત્યમાશ્રયોતનાહ્નનમ્ ।

નાવનં ધૂમપાતં ચ પિણ્દરોગાતુરો મજેત્ ॥૫૯॥

પિણ્દરોગના દરદીરો રોનેકવાર પોપચા ખોતરા
વધા, તે જ પ્રમાણે (અનેકવાર) લેણી કઠાવવું (ફેન
ખાલાવીને) વારવાર સ્થ લેવા, રાજ દવાના રીપા
પાવવા અને દવા આગવી, નસ્ય લેવું રોને ધૂમપાન
કરવું

પ્રયાલમે ત્વદાન્તેડન્તે વાદા સૂક્ષ્મશલાકયા ।

૨ ૧૫ છતા પછુ જો છેવટે પૂષાલસ રાગ ન મટે
તો બીજી સળીથી કામ દેવો

ચતુર્ણવતિરિત્યક્ષોર્દેતુલક્ષણાસાધર્ન ॥૬૦॥

પરસ્પરમસદ્ગુણાં કાલ્મચ્યેન ગદિતા ગદા ।

૨ ૧૬, એકબીજા સાથ અંદરઅંદર બેગા ન થઈ
નલા હોય એવા રાખના લજ રાગ વિષે રોમના
કાળજી, લમણ અને મગડવાના ઉપાય કહીને પૂરપૂરો
કહ્યું છે (વિષયાન્તે ૨૬, સંધિયાં ૯, વૈષાખ પોષાના
૧૩, કાશી પોષાના ૫, દુષિના ૨૭ ૨ ને ૨ ૧૫
૨ ૧૫ના ૧૬ મળી આખના કુલ ૯૬ રોગ-છે)

સાજને અને આખના રોગોને આખ

માટેનું પથપાથ

મન્દ્રદા ચ નિપેયેત સ્વસ્યોડપિ નયનમ્રિય ॥૬૧॥

પુરાણયયગોધૂમશાલિપટિયકોટ્ઠાન ।

મુદ્ધાદીન વપ પિત્તધાન મરિસપિ પરિપ્લુતાન ॥

શાક ચંચલિધં માસં જાઙ્ઙં દાહિમં મિતામ્ ।

સન્ધ્ય ત્રિફલા દ્રાક્ષા ચારિ પાનં ચ નામસમ્ ૬૩
અતપત્રં પદનાળં ચિધિયદોષશોધનમ્ ।

યજ્ઞેયદ્વગ્નરંદોધમજીર્ણાધ્યશનાનિ ચ ॥૬૪॥

દ્રાધશોય દિવાન્યત્રગાગ્રિજાગરણાનપાન ॥

તિન્નપિ વિલમ્બન ચંચેહાતારભેયજમ્ ॥૬૫॥

આખ જોને વડાલી હોય રોવા સાજ માણસે
પણ (રાખનો રોગ થયો હોય કે ન થયો હોય તો
પણ) હમેશા (બધી જનુરોમા) કફ અને પિત્તનો
નાશ કરે એવા અને ધીમા બોળેલા જૂના જવ, જૂના
ઘઉં, જૂના સાલિચોખા, જૂના સામીચોખા, જૂના કોદરા
અને મગ વગેરે (એ બધાની વાનીરનો ધીમા બોળવી),
રોવું જ (કફ અને પિત્તનો નાશ કરે રોવું ૨ ને ધીમા
ડુબાડે) શાક, જાગવ પ્રદેશના પ્રાણીઓનું માસ,
દારુ, સાકર, સંધ્ય, દિનકા, કાળી દ્રાક્ષ, વરસાદનું
પાણી, છત્રી, જોડા, વિધિપુર સઠ દોષોનું શોધન એટલા
નું રોગ સેવન કરવું (દરદી સામ રાવસ્થામા નકોરડા
ઉપવાસ કરવા)

આખ જોને વડાલી હોય રોવા સાજ માણસે રોને
રાખના રોગીરો વેગો રોકવા-નહિ, અછછાધિન કે
રાધ્યશન કરવું નહિ, કોષ, શોક કરવા નહિ, દિવસે ઊંઘવું
નહિ, રાતે જાગવું નહિ, નડમે વેઠવો નહિ તથા જે
વિકાર, આહાર ને રીપધ વિદાહી અને વિષ્ણુભી હોય
તેના ત્યાગ કરવા

દ્વે પાદમયે પૃથુસન્નિવેશે

ચિરે ગતે તે बहुधा च नेत्रे ।

તા વ્રક્ષણોદ્વર્તનલેપનાદીન

પાદપ્રયુક્તમ્નયને નયન્તિ ॥૬૬॥

(દરેક) પગની વચમા મોટા મૂળવારી બે શિય
ઓ રોનેક રીતે (રોનેક ફાટણે) બે રાખિમાં જાય
છે તે (બે પગની ચાર શિયરો) પગે (પગને તળિયે)
કરવા રાખજ, ઉદ્વર્તન, લેપ વગેરેને બંને આંખિમા
પહોચાડ છે

મર્લેષ્યસહ્જનપીડનાર્થ-

સ્તા દૃપયન્તે નયનાનિ બુદ્ધા ।

મજેત્સદા દૃષ્ટિદિતાનિ તસ્મા-

બુપાનદમ્યજનધાયનાનિ ॥૬૭॥

મન (ગતવાડ, મેલ), ગરમી, ઘસાઘ, દબાવ વગેરે-
થી બનડવી તે (પગની શિયરો) આખોને બગાડે છે
માટે દૃષ્ટિ માટે ધિનકાલ છે એવા જોડા, અખંડ ૧ અને
પગ ધાવણ કામ હમેશા કરવું (હમેશાં પગે જોડા પદ
રવા, પગને તળિયે અખાજ કરવા અને પગના તળિયે
ધાવા)

હલ્યશ્લદ્વદયે પદ્મે- ઉત્તરસ્થાને સ્થાપિતમ્

પ્રતિવેષી નામ પોદશોડ્યાય ॥ ૬૮ ॥

અધ્યાય ૧૭ મો : કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન

અથાતઃ કર્ણરોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાહયાસ્વામઃ ।
ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે ઉપે અમે કાનના રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે ઉપદેશી (૨ ધ્યાય) સમજાવીશું, ૨૦ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

કર્ણશૂલ

વાયુથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ, સપ્તમિ, લક્ષણ પ્રતિશ્વાયજલ્મીઢાકર્ણકણ્ઢ્યર્ચનમ્ભૂત ।
મિથ્યાયોગેન શબ્દસ્ય કુપિતોડન્યેષ્ઠ કોપર્ણે ॥૧॥
પ્રાપ્ય શ્રોત્રમિરાઃ કુર્યાન્નૃલં સ્રોતસિ વેગવત ।
અર્ધાવભેદકં સ્તમ્ભે શિશિરાનમિત્તન્દનમ્ ॥૨॥
ચિરાચ પાકં પકં તુ લસીકામન્યપશઃ સ્વેત ।
શ્રોત્રં શૂન્યમકસ્માચ સ્વાત્સચારવિચારયત ॥૩॥

પ્રતિશ્વાય, પાણીમા રમન, કાનમાં ખલ્લુ (કાન માં ખલ્લુનું કે ખાતરનું), કાન અને અવાજનો મિથ્યા યોગ (ડીન, એટલે કે મિથ્યાયોગ) તથા વાયુને કોપાવનારાં બીજા કારણો—રોમાંથી કોઈ કારણથી કોપેલા વાયુ કાનની શિશીરોમાં જઈને વેગવાળા સપ્તકા, આધા-શીથી, કાનનો સ્તમ્ભ, કાનને ઠંડકને અણમો અને લાંબે વખતે કાન પાકે—રોટલા રોગ કરે છે કાન પાકે ત્યારે કાનમાંથી થાટી થાટી લસિકા નીકળે છે, કઈ કારણ વિના કાને ધાક પડે છે અને કાન કોઈક વાર ખુલ્લો અને કોઈક વાર બંધ થાય છે (કોઈક વાર સબળાય છે અને કોઈક વાર નથી સંબળાવતું)

પિત્તથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ

શૂલં પિત્તાત મદાહોપાશીતેચ્છાશ્વયયુજ્વરમ ।
આશુપાકં પ્રપચ્યં વ સપીતલમિકાસુતિ ॥૩॥
સા લસીકા સ્પૃશ્યેયપત્તત્તપાકમુપેતિ ચ ।

(ચેતાના કારણથી બગડેલા) પિત્તને લીધે રાગવતા કાનના સપ્તકા સાથે ઘાટ, ઊષ્ણ, ઠંડકની ઈચ્છા, રોગને ૨ ને તાવ હોય છે રોમાં કાન જલ્દી પાકે છે અને કાન પાકે ત્યારે એમાંથી જલ પીડી લસિકા નીકળે છે એ લસિકા જે જે અંગને અડે છે તે તે રાગ પાકે છે

કફથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ

કફાચ્છિરોદ્ધનુમીવાગૌરવ મન્દતા રુઝઃ ॥૪॥
વળ્લુ શ્વયયુજ્વરેચ્છા પાકાચ્છ્વેતયનસુતિઃ ।

કફના પ્રકોપથી કાનમાં સપ્તકા મારે ત્યારે માથું, જઙ્ઘુ અને ઢાક બારે થઈ જાય છે, સપ્તકા ઘોડા (ધીમા) હોય છે, ખલ્લુ અને રોગને રાગે છે, ગરમ પદાર્થની ઈચ્છા થાય છે અને પાકે ત્યારે ઘાળી અને ઘાટી (થટ્ટ) લસિકા નીકળે છે

લોહીના પ્રકોપથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ
કરોતિ શ્રવણે શૂન્યમભિષાતાદિદૂષિતમ્ ॥૫॥
રક્તં પિત્તસમાનાતિ કિચ્છિદ્વાડધિકલક્ષણમ ।

વાગવા કે પછડવાથી બગડેલું લોહી કાનમાં સપ્તકા કરે છે લોહીથી રાગવતા સપ્તકાની પીડા, પિત્તથી આવતા સપ્તકાની પીડા જેવી પણ (કાનમાંથી લોહી નીકળે વગેરે) ઘોડા વધારે લક્ષણોવાળી હોય છે

બધા દોષથી થતા કાનના સપ્તકાનાં લક્ષણ
શૂલં સમુદિતેદૈવિઃ સશોફજ્વરતીવ્રહ્ ॥૬॥
પર્યાયાદુષ્ણશીતેચ્છં જાયતે શ્રુતિજાડયથત ।
પર્વં સિતામિતારકપનપ્રયપ્રવાહિ ચ ॥૮॥

બધા દોષો સાથે કોપવાથી થતા કાનના સપ્તકા સાથે રોગને, તાવ અને તીવ્ર પીડા હોય છે, ગરમીની અને ઠંડકની વાગ્દર્શની ઈચ્છા થાય છે, કાનમાં (સાબ બવામાં) જડતા આવે છે અને કાન પાકે ત્યારે કાન માંથી ઘાળુ, કાળુ કે રાતું થટ્ટ પર નીકળે છે

કર્ણનાદ

શબ્દવાહિતિરાસંસ્થે કૃણોતિ પવને મુહુઃ ।
નાદાનવસ્માદ્ધિવિધાન કર્ણનાદં ષડન્તિ તમ ।

જ્યારે વાયુ અવાજને લઈ જનાર સ્રોતમાં રહે છે, ત્યારે કઈ પણ કારણ વિના વારંવાર જાતજાતના અવાજ સંભળાય છે, એ રોગને કર્ણનાદ કહે છે

બાધિયં (બહેરાશ)

શ્લેષ્મણાડુગતો વાયુનાદો યા સમુપેક્ષિતઃ ।
ઉચ્ચે કૃચ્છ્રાચ્છ્રુતિ કુર્યાદ્ધિરત્વં ક્રમેણ ચ ॥૧॥

જે રોગમાં વાયુ મુખ્ય હોય અને કફ અનુન હોય તે રોગમાં કે કર્ણનાદ રોગમાં વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તે મોટે અવાજ પણ મહાપત્તિ સંભળાય છે અને ધીમે ધીમે બહેરા થઈ જવાય છે

પ્રતીનાદ

યાતેન શોપિતઃ શ્લેષ્મા સ્રોતો લિપ્તેક્ષ્મતા ભવેત
રુઘૌરવં વિધાનં ચ ન પ્રતીનાદસંશિતઃ ॥૨॥

વાયુથી સૂકવી નખાયેલા કફ કાનના સ્રોત(માર્ગ)ની લીધે દે છે તેથી કાનમાં પીડા થાય છે કાન બા

લાગે છે અને કાને જાણે દૂરે માથો હોય એવું થઈ જાય છે. અને પ્રતીનાડરોગ કહે છે.

કર્ણકંડૂ, કર્ણશિદ્ધ

કર્ણશોફો કફાન્દ્રોગે

સ્થિરો તત્સંહયા સ્મૃતો ।

કંડૂને લીધે કાનમાં કાચમ ખણ્ણ અને સોજે રહે છે. એ રોગો આયુર્વેદમાં એ જ નામથી (કર્ણ-કંડૂ અને કર્ણશિદ્ધ નામથી) ઓળખાય છે.

પૂતિકર્ણ

કફો વિદગ્ધઃ પિત્તેન સરજં નીરુજં ત્વપિ ॥૧૨
ચનપૂતિવહુક્લેદં કુરુતે પૂતિકર્ણકમ્ ।

પિત્તથી વિદગ્ધ થયેલા (બરાબર ન પાડેલા) કંડૂ પીડાવાળો અને પીડા વિનાનો, ઘટ્ટ અને ગંધાર્જુ ચોકણું પાણી પુષ્કળ નીકળે એવા પૂતિકર્ણ રોગ કરે છે.

કૃમિકર્ણક

વાતાવિદૂપિતં શ્રોત્રં માંસાસ્ટુલ્લેદજા રુજમ્ ॥
સ્વાદન્તો જન્તયઃ કુરુસ્ત્રીઘ્નં ન કૃમિકર્ણકઃ ।

માસ, લોહી અને ચેપ (ચેપનું પાણી)માં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા વાયુ વગેરેથી બગડેલા કાનને ખાતાખાતા (કોતરતાકોતરતા) તીવ્ર પીડા કરે છે. એ કૃમિકર્ણક રોગ છે.

કર્ણવિદ્રપિ

ક્ષોચકર્ણવ્યનાજ્ઞાતે ક્ષતે સ્વાત્પૂર્વલક્ષણઃ ॥૧૩॥
વિદ્રપિઃ, પૂર્વચચાન્યઃ

કાનમાં ખાતરવાને લીધે થયેલા ઘામાં અગાઉ કહેવાઈ ગયેલા લક્ષણવાળું કાનજ વિદ્રપિ (નિ. ૧૧/૧૦૫ થી ૧૧૫) તથા અગાઉની માફક બીજાં યજ્ઞ દોષજ ગડ થાય છે. (ખાતરવાને લીધે કાનજ વિદ્રપિ અને દોષોના પ્રકોપને લીધે દોષજ વિદ્રપિ થાય છે.)

કર્ણશી, કર્ણમુંદ

શોફોડર્શોડ્યુદમીરિતમ્ ।

તેષુ રુક્ પૂતિકર્ણત્વં ઘષિરત્વં ચ યાદતે ॥૧૬

પહેલાં (ઉ. ૮/૧૩ અને ૨૪માં) કહેલા પોષ-ચાના સર્થ અને પોષચાના અર્બુદની પ્રમાણે જ કાનમાં જ સોજે આવે તેને અનુક્રમે કર્ણશી અને કર્ણમુંદ (કાનનો મસો) અને કાનનું અર્બુદ (કેન્સર) કહે છે. એમાં (કાનના વિદ્રપિ, સર્થ અને અર્બુદમાં) પીડા થાય છે, કાન ગંધાય છે અને બહેરાય નહે છે.

કુચિકર્ણ

ગર્ભેન્નિલાત્સહકૃપિતા શાશ્વતી કુચિકર્ણકઃ ।

ગર્ભમાં (ગર્ભવસ્થામાં) વાયુને લીધે કાનના છિદ્ર (કાનના માર્ગનું છિદ્ર) સંકપ્તિ જાય તે કુચિકર્ણ રોગ છે.

કર્ણપિપ્પલી

પકો નીરુગનેકો વા ગર્ભે માંસાદ્કુરઃ સ્થિરઃ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમાનઃ

ગર્ભવસ્થામાં કાનમાં પીડા વિનાના, લીંદીપીપર-ના માપના એક કે વધારે માંસના સ્થિર અંકુર હોય તેને કર્ણપિપ્પલી રોગ કહે છે.

વિદારિકા

સન્નિપાતાદ્વિદારિકા ।

સર્વળઃ સરુજઃ સ્તબ્ધઃ શ્વયથુઃ, સ ઉપેક્ષિતઃ ॥
કદ્મૈત્લનિર્મં પકઃ સ્વેત કૃચ્છ્રેણ રોહતિ ।

સદ્ગોચયતિ રુદા ચ સા ધ્રુવં કર્ણશાશ્વતીમ્ ॥૧૮

ત્રણે દોષ કોપવાથી સર્વળ, પીડાવાળો, સ્તબ્ધ સોજે આવે છે તેને વિદારિકા કહે છે. એ સોજતા વખતસર થોડા ઉપાય ન થાય તો તે પાકે છે, એમાંથી સરસિયા જેવો ચેપ નીકળે છે અને એ મલામલને રુગાય છે અને એ વિદારિકા રુગાય ત્યારે કાનના માર્ગ-ના છિદ્રને ચોકસા સંકપ્તવી નામે છે.

પાચીશોષ

નિરાસ્થઃ કુરુતે વાયુઃ પાલીશોષં તદ્વાહ્યમ્ ।

થિરામાં રહેલા વાયુ કાનની બૂટને મુકવે છે તે એ જ નામનો (પાચીશોષ નામનો) રોગ છે.

તંત્રિકા

કૃદ્વા દદા ચ તન્ત્રીયન્ પાલી ધાતેન તન્ત્રિકા ॥

વાયુને લીધે કાનની બૂટ વીધાના નાર જેવી પાનડી અને કડક થઈ જાય છે તેને તંત્રિકા રોગ કહે છે.

પરિપોટ

સુકુમારે ચિરોત્તમર્ગાત્સદમૈષ પ્રવર્ધિતે ।
કર્ણશોફઃ સરુક્ પાન્યામરુણઃ પરિપોટયાન્ ॥
પરિપોટઃ સ પદ્મનાન્

કાનને વધારવાનો ચર્મ લાંબા વખત સુધી છેલ્લે દીધા પછી પાછો એને એકદમ પચાણે વધારવાનો જન ક્ષયામાં આવે તો કાન કોમળ હોવાથી એમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી કાનની બૂટ ઉપર પીડાવાળો, સરો-લાવ અને ફટેલી ચામડીવાળો સોજે આવે છે. એ પરિપોટ રોગ કહે છે.

ઉત્પાત

ઉત્પાત પિત્તશોષિતાત ।

ગુર્નામરણમારાદૈ શ્વાલો હ્રદાહપાવવાન્ ॥૨૧॥

શ્વયથુ સ્ફોટપિટિકારાગોપાવલેદસંયુત ।

ભારે ઘરણાના વળન વગેરેને લીધે કષયેલ પિત્ત અને લોહીથી બધાની રંગનો, પીડા રાને બળતરાવાળો, પાકે એવો, ગૂમડા, ફાહી, રતાશ, ઊંધા અને ક્ષેદ વાળો સોજે રાવે તે ઉત્પાત રોગ છે

ઉન્મથ (અથવા ગદ્ગિર)

પાલ્યા શોફોડનિલ્લવા-

ત્સર્વતો નિર્લ્યથ સ્થિર ॥૨૨॥

સ્તબ્ધ સર્વર્ણ કણ્ઠમાનુન્મથો ગદ્ગિર સ ।

વાયુ અને કંઠના પ્રકાપથી બધી બાજુરો પીડા વિનાના સ્થિર સ્તબ્ધ, સર્વર્ણ રાને થયવાળો (થળ રાવે રોવા) સોજે કાનની બૂટ ઉપર રાવ તે ઉન્મથ રો । છે જ ગદ્ગિર રોગ છે

કુન્નવર્ધન

દુર્લિધ્વ ક્ષધિતે કળે મવળ્લદારપાવરક ॥ ૨૩॥

શ્વયથુ સન્નિપાતોન્મથ મ નાન્મા દુ ક્ષયર્ધન ।

કાન ખરાબ રીતે લીધાયા હાય ત્યાર રોને વધારવામા રાવ તેા નમે દાખના મપસાથી ચા, બા તર પાક રાને પીડાવાળો સોજે રાવે તેનું નામ દુ ક્ષયર્ધન છે

લેહી (લેહ)

વપાસ્ટ્રક્રમિજા સ્કમા સ્વળ્લકલેદયેદના
લેહાલયા પિટિકાસ્તા દિ

રિલ્લુ પાલીમુપેક્ષિતા ।

શ્ક લાડી અને કૃમિને લીધે થતી ઝીલી, ખજૂર, કંઠ રાન પીડાવાળી ફાહીરો વાય છે તેમનું નામ લેહી છે, કારણ કે જે એમના ચાંચ ઉપાડી વખતસર ન થાય તો રો કાનની બૂટને ચાટી જાય છે (ખાઈ જાય છે) /

વિષ્ણ્વલી સર્વજ્ઞ શ્લ વિદારી કુચિકર્ણવ ॥૨૪॥
પવામસાધ્યા, ચાપ્લેવા

તન્નિકાડાન્ત્યાસ્તુ નાધયેત ।

પન્નવિશતિરિત્યુક્તા કર્ણરોગા ધિમાગત ॥૨૬॥

રામાં (ઉપર ગણાવેલા બધા કાનના રોગોમા) પિપ્પની, બધા દોષથી થતા કાનના સ્વકા, વિદારિકા અને દુષ્કર્ણક ચતાથ છે એકથી ત્રિજકા થાય છે, પણ બીજા રોગોને મટાડવાના ઉપાય કરવા રાજ કાનના પચોસ રાગ વિખાગવાર કહ્યા છે

દ્વિષ્ણ્વહ્રદયે વષ્ટે હત્તરયાને કર્ણરોગવિજ્ઞનીવો
નામ સ્તદશોડશ્વાય ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોના ઉપાય

અથાત કર્ણરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામ ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षय ।

ત્યારે હવે રામે કાનના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું રો વિવશમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિયો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના કર્ણશૂળના ઉપાય

કર્ણશૂલે પથનજે પિવેદ્રાગ્રો રમાશિત ।

વાતગ્રસાધિતે સર્પિ, કર્ણ સ્વિદ્રે ચ પૂરયેત ॥

પગાણા પૃથગશ્વત્થવિલ્વાકેરણદ્વજન્મનામ્ ।

તૈલમિન્નૂત્યદિગ્ધાના સ્વિદ્ધાના પુટપાવત ॥૨

રસે કવોર્ણસ્તદ્વચ મૂલકસ્પારલોરપિ ।

વાયુથી થયેલા કર્ણશૂળમા દરદીરો માસગ્ન ખાવો રાને વાયુને મગડે રોવા (તેલિશ દેવદાર વગેરે) શીથ થાથી સહ કરેનું છી રાત્રે પીવું વળી કાને શેક કરીને પીપળા બીલી રાકડા રાન રોગ રો ચારમાના લંકના પાદ્માને રાવગ રાવગ તેવ રાને સીવ ચોપડી ને એ દરક જાતના પાદ્માને પુટપાક વિધિથી અલગ રાવગ બાફીને રોનો ગુલો ગુલો રમ કાઢવા રો સહેકા રસો વડ કાન (ટીપેટીપે) ભરવા, રાયવા તે જ પ્રમાણે ઉપર કહેલી રીત તેસર કરેલા) મૂળાના અને ર રડુરીના પાદ્માના રાવગ અલગ સહેકા રસથી (ટીપેટીપે) કાન ભરવા (રા પાચ રસમાંથી ગમે તે એક રસના ટીપા પાડીને મન ભરી દેવા કાનમા દવા ગાયત્રી રાવી નહિ કારણ કે રોમ કરવાથી વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી ર તે દવાને રાતર ઊતરવા દેતો નથી, માટે કાનમા દવા ટીપેટીપે રડવી)

મળે ચાતહરેડ્ડલેપુ શ્વેતુ ચ વિપાચિન ॥ ૩॥

મદાસ્નેદો દુત હન્તિ સુતીયામપિ વેદનામ્ ।

વાયુને મ ડ રોવા રોપીના ગહુમાં, અથ જાનના ઓપધીમા અને (ગાયનું મૂતર વગેરે) મૂત્રોમાં પકાવવા મદાસ્નેદ કાનમા ટીપેટીપે રડવાથી તીક્ર પીડા પાસ તરત મરી જાય છે

મદત પશ્ચન્નસ્ય વાદાત્કોમેળ વેદિતાત ॥૪॥

તૈલામત્તાત્મદીપ્તામાત સ્નેહ સપો રુનાપહ ।

મોટા પાચ મૂળનાં (રસાદ આગળ લાખાં) લાકડાં ઉપર રથથી વસ વાંટીને એના ઉપર તેવ સીંચીને પાછી એના છેડા લગાવાના પાછી એ છે પી બેસ્નેદ ટપકે છે તે સ્નેહના ટીપા વડે કાન ભરી દેવાથી પીડા તરત મરી જાય છે

લાગે છે અને કાને જાણે દૂરથી માથો હાથ એવું થઈ જાય છે. આને પ્રતીનાલ્લેખ કહે છે.

કર્ણકંડૂ, કર્ણશિક્ષ

કણ્ઠશોફો કફાચ્છ્રોત્રે

સ્થિરો તત્સંક્ષયા સ્મૃતો ।

કંઠને લીધે કાનમાં કામળ અણ્ઠ અને સોજા રહે છે. એ રોગો આપુર્વદમાં એ જ નામથી (કર્ણ-કંડૂ અને કર્ણશિક્ષ નામથી) ઓળખાય છે.

પૂનિકર્ણ

કફો વિદગ્ધઃ પિત્તેન સરુજં નીરુજં ત્વપિ ॥૧૨
યનપૂતિયદુક્લેદં કુરુતે પૂતિકર્ણકમ્ ।

પિત્તથી વિદગ્ધ થયેલા (બરાબર ન પાકેલા) કફ પીડાવાળો અને પીડા વિનાનો, ઘટ્ટ અને ગંધાનું થીકાણું પાણી પુખ્ત નીકળે એવો પૂતિકર્ણ રોગ કરે છે.

કૃમિકર્ણક

ઘાતાદિદૂષિતં શ્રોત્રં માંસાદ્યક્ષેદજા રુજમ્ ॥
ચાદર્ત્તો જન્તયઃ કુર્ણુસ્ત્રીમાં સ કૃમિકર્ણકઃ ।
માંસ, લોહી અને ચેપનું પાણીમાં ઉત્પન્ન થયેલા કીડા વામુ વગેરેથી બગડેલા કાનને ખાતાખાતા (કોતરતાકોતરતા) તીવ્ર પીડા કરે છે. એ કૃમિકર્ણક રોગ છે.

કર્ણવિદ્રપિ

ક્ષોરકણ્ઠ્યનાજાતે ક્ષતે સ્યાત્પૂર્વચક્ષણઃ ॥૧૩॥
વિદ્રપિઃ, પૂર્વચક્ષણઃ

કાનમાં ખોલરવાને લીધે થયેલા ઘામાં રમગાઉ કહેવાઈ ગયેલા વલણવાળું કાનજ વિદ્રપિ (નિ. ૧૧/૧૦૮ થી ૧૧/૧૧) તથા અગાઉની માફક બીજાં પણ દોષજ ગડ થાય છે. (ખોતરવાને લીધે કાનજ વિદ્રપિ અને દોષોના પ્રકોપને લીધે દોષજ વિદ્રપિ થાય છે.)

કર્ણશર્શ, કર્ણમુંદ

શોફોઽર્ચોઽર્જુદમીરિતમ્ ।

તેષુ રુક્ષ પૂતિકર્ણત્વં વધિરત્વં ચ યાચતે ॥૧૬॥

પહેલાં (ઉ. ૮/૧૩ અને ૨૪માં) કહેલા ચોષ-ચાના અર્શ અને ચોષચાના અર્જુદની પ્રમાણે જ કાનમાં જ સોજા આવે તેને અનુક્રમે કર્ણશર્શ અને કર્ણમુંદ (કાનનો મોસો) અને કાનનું અર્જુદ (કેન્સર) કહે છે. એમાં (કાનના વિદ્રપિ, અર્શ અને અર્જુદમાં) પીડા થાય છે, કાન ગંધાય છે અને બહેરાશ નડે છે.

કુષિકર્ણ

ગર્મ્ઽનિલાત્સહકુચિતા માત્કુલી કુષિકર્ણકઃ ।

ગર્ભમાં (ગર્ભાવસ્થામાં) વાયુને લીધે કાનના છિદ્ર (કાનના માર્ગનું છિદ્ર) સંકુચીત જાય તે કુષિકર્ણ રોગ છે.

કર્ણપિપ્પલી

પકો નીરુગનેકો વા ગર્મે માંસાદ્યકુરઃ સ્થિરઃ ॥
પિપ્પલી પિપ્પલીમાનઃ

ગર્ભાવસ્થામાં કાનમાં પીડા વિનાના, લીંપીપીપર-ના માપના એક કે વધારે માંસના સ્થિર અંકુર હોય તેને કર્ણપિપ્પલી રોગ કહે છે.

વિદારિકા

સન્નિપાતાદિદારિકા ।

સવર્ણઃ સરુજઃ સ્તબ્ધઃ શ્વયયુઃ, સ ઉપેક્ષિતઃ ॥
કટુતૈલનિર્મ પકઃ સ્રવેત કૃષ્ણ રોહતિ ।
સક્નોચયતિ રુદા ચ સા ધ્રુવં કર્ણશક્તુલીમ્ ॥૧૮॥

ત્રણે દોષ કોપવાથી સવર્ણ, પીડાવાળો, સ્તબ્ધ સોજા આવે છે તેને વિદારિકા કહે છે. એ સોજાના વખતસર થોડા ઉપાય ન થાય તો તે પાકે છે, એમાંથી સરસિશ જેવો ચેપ નીકળે છે અને એ મહામહેનરે રુગાય છે અને એ વિદારિકા રુગાય ત્યારે કાનના માર્ગના છિદ્રને ચોક્કસ સંકુચી નાખે છે.

પાશીશોષ

મિરાસ્યઃ કુરુતે વાયુઃ પાલીશોષં તદાદ્યમ્ ।

શિશમાં રહેલા વાયુ કાનની બૂટને સૂકવે છે તે એ જ નામનો (પાશીશોષ નામનો) રોગ છે.

તંત્રિકા

કૃદ્યા દદા ચ તન્મયીવત્ પાલી યાતેન તન્ત્રિકા ॥

વાયુને લીધે કાનની બૂટ વીણાના તાર જેવી પાતળી અને કડક થઈ જાય છે તેને તંત્રિકા રોગ કહે છે.

પરિષેટ

સુકુમારે ચિરોત્સર્ગાત્સદમૈવ પ્રવર્ધિતે ।

કર્ણશોફઃ સરુક્ પાન્યામરુણઃ પરિષેટવાન ॥
પરિષેટઃ સ પચનાત્

કાનને વધારવાનો ચળ લાંબા વખત સુધી છોડી દીધા પછી થાઉં એને એકદમ અણે વધારવાનો ચળ કરવામાં આવે તો કાન કોમળ લોચાથી એમાં વાયુનો પ્રકોપ થવાથી કાનની બૂટ ઉપર પીડાવાળો, ચાંચ લાચ અને દૃઢિલી ચામડીવાળો સોજા આવે છે. એને પરિષેટ રોગ કહે છે.

ઉત્પાત

ઉત્પાતઃ પિત્તશોષિતાત્ ।

ગુર્વાભરણભારાદૈઃ શ્વાનો રુદ્ધાહપાકવાન્ ॥૨૧॥
શ્વયયુઃ સ્ફોટપિટિકારાગોપાક્લેદસંયુત- ।

ભારે ધરેલુના વળત વગેરેને લીધે કોપેલા પિત્ત અને લોહીથી બદામી રંગનો, પીઝ રાને બળતરાવાળો, પાકે એવો, ગૂમડા, ફોક્કી, રતાથ, ઊંધા અને શ્વેદ વાળો સોજે રાવે તે ઉત્પાત રોગ છે

ઉન્મથ (અથવા ગલિર)

પાલ્યાં શોફોડનિલકપા-

ત્સર્વતો નિર્ચયઃ સ્થિરઃ ॥૨૨॥

સ્તબ્ધઃ સર્વણઃ કણ્ઠમાનુન્મથો ગલિરશ્ચ સઃ ।

વાયુ અને કફના પ્રકોપથી બધી બાજુઓ પીઝ વિનાનો, સ્થિર, સ્તબ્ધ, સર્વણ અને શ્વેદવાળો (શબ રાંધે એવો) સોજે કાનની બટ ઉપર રાવે તે ઉન્મથ રોગ છે, એ જ ગલિર રોગ છે

કુ ખર્ષન

દુર્લ્લેધ વર્ધિતે કળે સ્વપ્નહ્રદાહપાકરક્ર ॥ ૨૩ ॥

શ્વયયુઃ સન્નિપાતોત્થઃ સ નામ્ના દુઃસ્વપ્નઃ ।

કાન ખરાબ રીતે લીધાંથી લેધ ન્યારે રોને વધારવામા રાવે તો ત્રણ દોપના કોપવાથી થત, જા તરા, પાક રાને પીડાવાળો સોજે આવે તેનું ન્યમ કુ ખર્ષન છે

લેહી (લેહ)

ક્રાષ્ટ્રકૃમિજાઃ સ્પષ્ટમાઃ મકણ્ઠકલેદ્વેદનાઃ

લેહાલ્પા પિટિકાસ્તા દિ

લિપ્તુઃ પાહીમુપેક્ષિતાઃ ।

કફ, લેહી રાને કૃમિને લીધે થતી ઝીણી, ખાનુજ, કલેટ રાને પીડાવાતી ફોક્કીઓ થાય છે, તેમનું નામ લેહી છે, કારણ કે જે રોમના યોગ્ય ઉપાય વખતસર ન થાય તો રો કાનની બૂને ચાટી જાય છે (ખાઈ જાય છે) પિપ્પલી સર્વજન દ્રાલં વિદારી કુચ્ચિકર્ણકઃ ॥૨૪॥

પવામમાપ્યા, યાપ્યૈક

તન્નિકાડન્યાંસ્તુ માધયેત્ ।

પદ્ધિશિતિરિત્યુત્તઃ કર્ણરોગા વિભાગતઃ ॥૨૫॥

રાખા (ઉપર ગણાવેલા બધા કાનના રોગોમા) પિપ્પલી, બધા દોષથી થતા કાનના સ્પ્રકા, વિદારિશ અને કુચ્ચિકર્ણક રાખાઈ છે તેકલી તરિકા ચાખ છે, પણ બીજા રોગોને મટાડવાના ઉપાય કરવા, આમ કાનના પચીસ રોગ વિભાનવાર કલા છે

દ્વલપાદ્વલે વષ્ટે સત્તરથાને કર્ણરોગવિભાગીયો

નામ છત્તદ્વોડપ્યાય ॥ ૧૭ ॥

અધ્યાય ૧૮ મો : કાનના રોગોના ઉપાય

અથાતઃ કર્ણરોગપ્રતિષેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो ग्रहण्यः ।

ન્યારે હવે રામે કાનના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીયુ રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાયુના કર્ણશૂનના ઉપાય

કર્ણશૂલે પવનજે પિવેન્નાત્રો રનાશિતઃ ।

વાતપ્રસાધિતં સર્પિઃ, કર્ણ સ્વિન્નં ચ પૂરયેત્ ॥

પત્રાણાં પૃથગશ્વત્યત્રિલ્વાકૈરણજન્મનામ્ ।

તૈલમિન્ધૂત્પદિગ્ધાનાં સ્વિન્નાનાં પુટપાકતઃ ॥૨૬॥

રસૈઃ કવોઘૈસ્તદ્રઘ મુલકસ્યારહોરપિ ।

વાયુથી સથેલા કર્ણશૂનમા દરદીરો માસરસ ખાવે રાને વાયુને મટાડે એવા (તેલિયો દેવદાર વગેરે) સ્ત્રીપ-યોથી સિદ્ધ કરેનું ઘી રાત્રે પીવું વળી કાને શેક કરીને પીપળો, બીલી, રાકડો રાને રોગો એ ચારમાના દરેકના પાદડાને રાલગ અનગ તેલ ર ને સૌંધવ ચોપડી ને એ દરેક જાનના પાદડાને પુટપાક વિધિથી અલગ અલગ બાહીને રોનો જુદો જુદો રસ કાઢવો એ સસેકા રસો વડે કાન (ટીપેટીપે) ભરવો, રાખવા તે જ પ્રમાણે (ઉપર કહેલી રીતે તૈયાર કરેલા) મુનાના અને ર રુસીના પાદડાના અનગ અલગ સસેકા રસથી (ટીપેટીપે) કાન ભરવો (આ પાંચ રસમાથી ગમે તે ગેક રસના ટીપા પાડીને કાન ભરી દેવો કાનમા દવા સમાની રેડવી નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી વાયુ બહાર નીકળી શકતો નથી રાને દવાને રોદર ઊતરવા દેનો નથી, માટે કાનમા દવા ટીપેટીપે રેડવી)

મળે વાતદરેડલેપુ મૂત્રેપુ ચ વિપાચિતઃ ॥ ૩ ॥

મહાસ્નેહો દુત્તં દન્તિ સુતીયામપિ ચેદનામ્ ।

વાયુને મગડં એવો રાંધેપાના ગણમાં, અથ

ગણના ઓપધામા રાને (ગાંજનું મૂનર વગેરે) મૂત્રોમા

પકાવેલો મગડાસ્નેહ કાનમા ટીપેટીપે રેડવાથી તીવ્ર પીઝ

પાપ તરત મટી જાય છે

મહતઃ પદ્મમૂલસ્ય વાષાત્ક્ષોમિણ ચેદિતાત્ ॥૪॥

તૈલામક્તાત્પદીયામૈત્ સ્નેહઃ સર્પો રજાપહઃ ।

રોગ પાવ મૂળનાં (રમડ આગળ લાખાં) લાકડાં

ઉપર રેશથી વજ વાંછીને, એના ઉપર તેલ સંચીને

પછી એનો છેડ સજાગ્યા પછી એ છેડની બેસ્નેડ ટપકે

છે, તે સ્નેહનાં ટીપા વડે કાન ભરી દેવાથી પીઝ તરત

મટી જાય છે

યોજ્યશ્ચૈવં ભદ્રકાષ્ઠાત્કાષ્ઠાત્કાષ્ઠાચ સારલાત્ ॥૧૬

એ જ રીતે (શ્લોક ૪, ૪૫ વાળી રીતે) તેલિયા દેવદારમાથી, ઉપદેવમાથી રાત્રે સરલ દેવદારના લાકડા માંથી નીકળેલા સ્નેહના ટીપાથી કાન ભરી દેવો

વાયુના કર્કશૂળમાં પથ્થ

વાતન્યાધિપ્રતિશ્યાયવિહિતં દિતમગ્ર ચ ।

વાયુના રોગો માટે અને પ્રતિશ્યાય માટે જે પથ્થ કંઠુ છે, તે આ રોગમાં પણ પથ્થ છે

વાયુના કર્કશૂળમાં અપથ્થ

ઘજંચેચ્છિરસ્મા જ્ઞાતં જીનામ્મો પાનમદ્વયપિ ॥

માથે નાહડુ નહિ રાત દિવસે પાન કંડુ પાનું પીયું નહિ (રાત કંડુ પાનું પીવાની તો નાજામાંદા બધાને માટે મના છે)

પિત્તથી થતા કર્કશૂળના ઉપાય

પિત્તશૂલે મિતાયુનવૃત્તિગ્ધં વિરેચયેત્ ।

દ્રાઘાયટીજૂતં સ્નન્ધં શમ્યતે કર્ણપૂરણમ્ ॥૭॥

પિત્તથી થતા માર્જીયમ સાર નાખે ધી પાઈન દરદીનું સ્નેહન કરી રત (પિત્ત મગડ રોવા વિચન દુપોથી) એ રાપવા માં દ્રાઘ અને જેદીમથ વડ પકવેનું સીનું ધાવણ નમા ટોપેલી રત્રીન માન ભરી દેવો

યદ્વનન્તાદિમોશીરવાકોત્રીરોગ્રજીર્વક ।

મૃણાલવિમ્મમ્જિષ્ઠામાનિવામિશ્ચ માધયેત્ ॥૮॥

યટીમથુરસપ્રસ્થક્ષીરદ્વિપ્રસ્થસંયુતમ્ ।

તૈલસ્ય કુટ્ઠવં નમ્મગપૂરણાભ્યર્જનનિદમ્ ॥૯॥

નિદન્તિ શૂલદ્રાહોણા નેત્રલં શોદ્રમેષ વા ।

જેદીમથ, ધમાસિ, પકકાણ વીરામવાળો, મકોલી, લોધર, છવર, કમળના કુમળા મૂળ, કમળની કુમળી દાડી, મજક રાત્રે આદિવા રોટાં તોલવોતો કક નાખીને એક પ્રસ્થ જેદીમથનો કવાથ ર ને જે પ્રસ્થ ઘાળના દૂધમાં રોક કુટવ તે પકવવું રો તેલ વડે નમ્મ રાપવાથી, એ તેા વડે માન ટોપેલી ભરવાથી ર ને એ તેલ ચોળવાથી શૂળ (સમકા), બરતરા ર ને ગિયા મટે છે

યદ્વચાદિમિશ્ચ સર્ણત્ વર્ણી દિશ્વાત્મમન્તત્ ॥

જેદીમથ વગેરે (શ્લોક ૭૫, ૮ વાળા જેદીમથથી આદિવા સુધીના રોપવા) મા ધી ભેગવીને તેના વડે કાનની આજુબાજુ લેપ કરવો

કર્કથી થતા કર્કશૂળના ઉપાય

યામયેત્ પિપ્પલીનિદ્ધર્મપિ સ્તિગ્ધં કફોદ્ભવે ।

ધૂમનાયનગણ્ઢપસ્ત્રેદાન કુર્ચાત્કાપપદાન ॥૧૧

કર્કથી થતા કર્કશૂળમાં પીપર વડે સિદ્ધ કરેલું ધી પાઈને દરદીનું સ્નેહન કરીને પાંચી ઊલટી કરાવવી કર્ક મગડ રોવા ધૂમપાન, નસ્ય, ગડૂપ રાત્રે શેકની કિયાઓ કરવી

લઘુનાર્દકશિયૂળાં મુરુદ્વયા મુલકસ્ય ચ ।

કદલ્યા સ્વરસઃ શ્રેષ્ઠઃ કદ્ધળ્લઃ કર્ણપૂરણે ॥૧૨

લસખનો, રાત્રીનો, સરગવનો, મોરવેલનો અને કેળનો સ્વરસ સહેકો કરીને રોના ટીપાથી કાનને ભરવો એ ઉત્તમ રીત પથ છે

અર્ચાદુરુપાનમ્લપિયોસ્તિલાકાંલ્લવણાન્વિતાન ।

મન્નિધાય સ્નુહીકાળ્લે કોરિતે તચ્છદાવૃતાન ।

સ્વેદયેત્પુટપાકેન મ રસઃ શૂલજિતપરમ્ ।

રાકડાના પાદકાન ગજ સાથે લસોત્રીને, રોને તેલ વાપીને એમાં સંધા નાખીને, રોને ઘોળના પા

ડામાં લપેટીને ઘાસના કાઠામાંગને કારીને, રોની બજાવમાં

મૂરીન નો પુટપાવિધિથી પકવવું (પછી રોનો રત

કઢવા) રો રત્રી કાનના ગણક મગડાનું ઉત્તમ

ઓપથ છે

રમેન યીજપૂરસ્ય વપિત્થસ્ય ચ પૂરયેત્ ॥૧૩

મુક્તેન પૂરયિત્વા વા પેનેનાન્વચર્ણયેત્ ।

બિજળના રત્રી, કામનો નસ કે સરમથી કાન (ટીપે

ટીપે) ભરવા પછી એમાં સમુદ્રદીપ ભજરાવવું

અઞ્જાયિમૃતવંદાન્વકુન્દિલં તં ચ પૂરણમ્ ॥૧૪॥

સિદ્ધં વા માર્પણં તૈલં તિદ્ધિગુતુમ્બુન્નાગૈર્ ।

ભકરીના રાત ઘેરીના મૂળમાં વાસની છાનનો

કક નાખીને નિદ કરેનું તેલ રાધવા દિગ, રાખા રાત્રે

શુદ્ધ વા નિદ કરેનું સગિયું કાનમાં (ટીપે પી) ભગ્નું

લોાથી થતા કર્કશૂળના ઉપાય

રગજે પિત્તવત્સાયં મિરાં વાશુ વિનોક્ષયેત્ ॥

લોહીના પ્રમપથી થતા કર્કશૂળમાં પિત્તથી થતા

કર્કશૂળમાં કવાની કિયા કરવી તથા તગ ફાળ ખારથી

પરવં પૂચવદે વર્ણે ધૂમગણ્ઢપનાનનમ્ ।

યુઝ્યાન્નાડીધિયાનં ચ દુદ્ધવ્રણદરં ચ યત્ ॥૧૭

કાન પાકે અને રોમાંથી પક નીખે તો ધૂમપાન,

ગડૂપ રાત્રે નમ્મ રાપવા, નાડીખામાં કવાની કિયા

રાત્રે દુધ વ્રણ મગડવાના ઉપચાર કરવા

સ્ત્રોતઃ પ્રમૂઝ્ય દિધેં તુ

દ્રો ફાલો પિચુર્વાનિમ્ ।

પુરેણ ધૂપયિત્વા તુ માક્ષિણેણ પ્રપૂરયેત્ ॥૧૮॥

સુરમાદિગણ્ઢાયકાગિતાકાં ચ યોજયેત્ ।

પિચુર્વાનિ સુમુદ્ધસૈષ્ઠ તદ્ધૂર્ણરયપૂર્ણયેત્ ॥૧૯॥

પરથી ખરડાયેલા કાનના માગને રૂની કે સુતરાઉ કપડાની વાંટથી બે વાર (સવાર-સાંજ) સારું કરીને પછી કાનના માગ(છિદ્ર)ને ગૂળખેનો પૂષ ઘઉંને રોમા ટીપેટીપે મધ ભરવું પછી સુરસાદિ ગળુનો કવાચ રાત્રે ફાંલિત (કાઠબ ગેળ) થોપડેથી સુતરાઉ કપડાની વાટ કાનમા મૂકવી રાત્રે સુરસાદિ ગળુના રોપણીનું રાત્રાન બારીક સૂઈ કાનમા બહારાવવું

શૂલકલેદગુરત્વાનાં વિધિરેષ નિવર્તકઃ ।

કાનમા સણુકા, પરુ (ક રસી) રાત્રે બારપાણ મટારવાનો રાત્રે વિધિ છે

પ્રિયઙ્ગુમધુકામ્વદ્વાધાતમ્યુત્પલપર્ણિભિ ॥૨૦॥
મહિષ્ઠાલોઘ્નદ્વાક્ષાભિ કપિત્થસ્ય રસેન ચ ।
પચેત્તૈન્ન તદાક્ષાવં નિપુઠ્ઠાત્નાયુ પૂરણત ॥૨૧॥

કાગ, બેદીમધ, કાળીપાન, ધાવડી, કાગ કમળ પુશ્પિપર્ણી, મજ્જા, લોધર રાત્રે સાથ એટલી વસ્તુઓના કટકથી રાત્રે કોઠાના રસથી પકાવે । તેવ કાનમા ટીપે ટીપે ભરવાથી તરત રસી નીકળી ૨.૩૬ છે

કર્ણનાદના અને બહેરાઈના ઉપાય

નાદવાધિર્ધર્મી કુપ્યાંદ વાતશૂલૈકમૌપમઃ ।
શ્લેષ્માનુવચ્ચે શ્લેષ્માણં પ્રાગ્જયેદ્દમનાદિભિ ॥

કર્ણનાદ અને બહેરાઈમા વામુથી થતા, શૂન માટે કહેતા ઉપાય કરવા બે કક્ રાત્રીમાંથી લોષ તે પહેલાં (વામુથી થતા શૂન માટેના ઉપાય કરતા પહેલાં) વખન વગેરથી કક્ મગાડવે

પરણ્ડશિયુવરણમલકાતપ્રગ્જે રસે ।
ચતુર્ગુણે પચેત્તૈલં ક્ષીરે વાદ્યગુણોન્મિતે ॥ ૨૩ ॥
ચદ્વાદ્વાક્ષીરકાકોલીક્વચુક્તિ નિહન્તિ તનુ ।
નાદવાધિર્ધર્મી નાવનામ્બઙ્ગપૂરણે ॥૨૪॥

ચેરડે, સરગવે, વાવરણો ૨ ને મૂળા એ ચારના પાંદડાના ચારગણા સ્વરસમા રાત્રે તેવથી રાત્રીમાં ગાળના દૂધમા બેદીમધ રાત્રે સીરકામની રો બનેને કક્ નાખીને તેવ પકવવું રો તેવનું નસ ૨ પવાથી, કાને ચોખવાથી રાત્રે કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી મર્જાન દ, બહેરાઈ ૨ ને કર્ણશૂન મળે બધ છે

પૃથ્ઠં પ્રતિવિવાહિહ્મિશિલ્પસ્વજિકોપયૈઃ ।
મધુકે પૂરણાત્તૈન્ન રક્ષાશાશ્રુતિનાદ્નુત્ત ॥૨૫॥

અતિવિપની કળી, ડિંગ, મુષ, તગ, સાજખાર રાત્રે મરીને કાક નાખીને સરકામા પકવે । તેવ કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી પીડ, રસ નીકળવી, બહેરાઈ ૨ ને કર્ણનાદ મટે છે

કર્ણનાદે હિત તૈલં સર્વપોત્યં ચ પૂરણે ।

કર્ણનાદરોગમા કાનમાં ટીપેટીપે સરસિયુ બગુ ૨૦ ક્ષણદો કરે છે

શારતેવ

યુક્તમૂલકાણ્ડાના ક્ષાતો દિહ્મુ મહોપધમ્ ॥

શતપુષ્પાવચાકુદ્દશકશિમૂરસાશ્નમ્ ।

સૌચલ્લપવશારસ્વજિકોદ્વિદસેન્ધવમ્ ॥૨૭॥

મૂર્જગ્રન્થિષિઢ મુસ્તા મધુસુક ચતુર્ગુણમ્ ।

માતુલુહરસસ્તદ્વલ કદલીચ્ચરસશ્ચ તૈ ॥૨૮॥

પમ્પ તૈલ જયલ્લાશુ સુકુચ્છાનપિ પૂરણત્ ।

કણ્ઠ ક્ષેદ ચ વાધિર્ધર્મીકર્ણાદ્યક્રમીન્ ॥૨૯॥

શારતલમિદં શ્રેષ્ઠં મુલદન્તામરેષુ ચ ।

મૂળાની સુકવડીના કકડાના સાર, ડિંગ, સુક, સુવા વગ, ઉપર, દેવદાર, સરગવે, રસાનની, સચળ, જવખાર, સાજખાર, ઉદ્ધિ, લવણ, સૌંધ, ભોજપત્ર, પીપરી મૂળ, બિઝલવલ મેઘ, તેર કરના ચારગણા કાળી દૂધના સરકો તે ૧૨ પ્રમાણે (નવથી ચારગણા) નિલિ રાત્રે સ્વરસ ૨ ને કોળનો સ્વરસ એ બધાથી પકવેનું તેવ કાનમા ટીપેટીપે ભરવાથી ગમે તેટલા દુઃસાધ્ય વગ, રસી, બહેરાઈ, કાનની દુર્ગંધ પીડા ૨ ને કાનના કીડાને અગડે છે ૨૧ શારતેવ મોના રાત્રે કાનના ચોખમા પછુ ઉત્તમ છે (તેવ પકવવાનો વિધિ કપ સિદ્ધિસ્થાનમા ૨૫થો છે)

મધ સુતામિ સ્યાતા કર્ણો રક્ત હરેત્તત ॥૩૦॥

જો કાનને સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થયું લોષ તે કાનનું લોષી કાઢુ (ફસ ખિલવી) (૨૧ કર્ણસ્થાપ શગ ગત્તર કર્ણશૂનમા સમાઈ જાય છે)

સશોફસલેદ્યોમન્દશ્ચતેર્વમનાચરેત્ ।

કાનમાં સોજા રાત્રે રસી લોષ રાત્રે દર ૧ની સાથ જવાની શક્તિ મંદ થઈ ગઈ લોષ તે વખન કશવર્ણ

વાધિર્ધર્મી ધર્મજેદ્વાલદુષ્કોષિરજ ચ યત્ ॥૩૧॥

બજકની રાત્રે વૃષ્ટની બેગેશ તથા જે લાંબા વખતની બહેરાઈ લોષ તેને (૨૨સાધ્ય જાત્રીને) છેડી દેવી

પ્રતિનાદના ઉપાય

પ્રતીનાદે પરિપ્લેષ્ય હોદ્ધસ્વેદૈવિશોધયેત્ ।

કર્ણશોધનજેતાનુ કર્ણ તૈલમ્ય પૂરયેત્ ॥૩૨॥

સમુકસેન્ધ્યમયોર્માતુલુહરસસ્ય વા ।

શોધનાદુક્ષતોપત્તો પૂતમણ્ડલ્ય પૂરણમ્ ॥૩૩॥

પ્રતિનાઠ રોગમા સ્નેહન અને સ્વેદન કરીને (સુકાયવા કરૂને) પલાળીને કર્ણશિધન ચંત્રથી (સુ ૨૫/૩૫ થી) કાન સાફ કરવો (કાનમાથી મેલ કાઢવો) પછી કાનમા તેલ ટીપેટીપે ભરવું અથવા સરકો, સૈધવ રાત્રે મધ રો ત્રણ ભેળવીને બિજેરાનો રસ કાનમા ટીપે ટીપે ભરવો કાન સાફ કરવાને લીધે જો કાન બુખ્ત પડી જાય તો (કાનમા ક્ષત થાય કે સૂકા કાન મારે તો શિવદાસ સેન) ધીના મઠ કાનમા ટીપેટીપે ભરવો

કાનમાં મેલ હોય તેના ઉપાય

કમોડ્યં મલપૂર્ણંડપિ કર્ણે

કાન મેલથી ભરાઈ જાય તોપણ ૨૥ (પ્રતિનાઠ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી

કર્ણકણ્ઠુ અને કર્ણશિદ્ધિના ઉપાય

કણ્ઠવાં કફાપહમ્ ।

નસ્યાદિ, તદ્વજ્જોફેડપિ કટુજ્જોષ્ઠાચ લેપનમ્ ॥

કાનમા ચળ (ખસજ) રાત્રે તો કદ મટાડે રોવું નસ્ય વગેરે (નસ્ય, ધૂમપાન, ચાહાર, પીણ વગેરે) રાખવું, કાનમા સોજા રાત્રે તો રો જ ક્રિયા (કર્ણકણ્ઠુ જેવી ક્રિયા) કરવી તથા તોખા રાત્રે ગરમ દ્રવ્યો વડે (કાનની રાખુખાણુ) લેપ કરવો

પૂતિકર્ણ અને કૃમિકર્ણના ઉપાય

કર્ણજ્વાલોદિત કુર્ણપૂતિકૃમિકર્ણયોઃ

પૂરણ કટુતૈલેન વિશેષાત્ કૃમિકર્ણકે ॥૩૫॥

પૂતિકર્ણ રાત્રે કૃમિકર્ણ રોગમા કાનમાથી રસી નીકળતી મગસવા માટે જ કહ્યું છે (શ્લોક ૨૦, ૨૮, ૨૧) તે કાવુ, પાણુ કૃમિકર્ણરોગમા વધારામા કાનમા અણિયું ટીપેટીપે ભરવું

કર્ણવિદ્રધિ

વમિપૂર્વા હિતા કર્ણવિદ્રઘો વિદ્રધિક્રિયા ।

કાનના વિદ્રધિમા પ્રહેલા વમન કરાવીને પછી વિદ્રધિ જેવી ક્રિયા (ચિ ૨૧ ૧૩) ક્યવો કરે છે

કર્ણનું સતવિદ્રધિ

પિત્તોત્પર્ણશૂલોકં કર્તવ્યં ક્ષતવિદ્રઘો ॥૩૬॥

કાનના સતવિદ્રધિમા (શ્લોક ૧૪, ૧૪) પિત્તથી થતા કર્ણચૂન માટે કહેવું કરવું

કર્ણારો, કર્ણમુંદ

અર્ણશિદ્ધેષુ નાસાવદ્

કાનના મગસના રાત્રે કાનના રાખુંદના ઉપાય

નાકના મગા રાત્રે નાકના રાખુંદ જેમ કરવા

કર્ણવિદારિકા

મામા કર્ણવિદારિકા ।

કર્ણવિદ્રધિવત્સાધ્યા યયાદોપોદયેન ચ ॥૩૭॥

કર્ણવિદારિકા કાચી લોચ તેને વિદ્રધિની માફક રાત્રે કચો દોષ કોપેલા છે તેના હિસાબે મટાડવાના ઉપાય કરવા

પાલીશોષ

પાલીશોપેડનિશ્ચોત્રશૂલવદ્વસ્યલેપનમ્ ।

સ્વેદં ચ કુર્વાત્ સ્વિત્ત્વાં ચ પાલીમુદ્ગતંયેત્તિલં ॥

પ્રિયાલવીજયપૃષ્ઠાહ્વયગન્ધપવાન્વિતે ।

પાલીશોષ રોગમા વાયુથી થતા કર્ણચૂનના જવા નસ્ય, લેપ રાત્રે શેક કરવા કાનની બૂટને ભરાખર શેક થઈ જાય ત્યારે રોના ઉપર તથા, ચારોળી, જેઠીમધ, રાસોલ રાત્રે જવ રોટલી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ કે કટક કરીને રોનું ઉદ્ગર્ભન કરવું

તતઃ પુષ્ટિકરૈઃ સ્નેહૈરચ્ચાનં નિત્યમાચરેત્ ॥૩૯॥

પછી પુષ્ટિ કરે રોવા સ્નેહોથી (શ્લોક ૩૮ થી ૪૧) કાનની બૂટ ઉપર રોજ રાખવા કરવો

કાનની બૂટને જડી કરે એવા સ્નેહ

શતાવરીવાજિમન્થાપયસ્યૈરણ્ડજીવકૈઃ ।

તૈલં વિપક્વં સક્ષીરં પાલીતાં પુષ્ટિકૃપરમ્ ॥૪૦॥

શતાવરી, રાસોલ, કાકોલી, રોરો રાત્રે જીવક રોટલી વસ્તુઓનો કટક નાખીને ગાયના દૂધમા પકવેલું તેલ કાનની બૂટને જડી કરે છે

કલ્કેન જીવનીયેન તલં પયસિ પાચિતમ્ ।

આનૂપમાંસકાયે ચ પાલીપોષણવર્ધનમ્ ॥૪૧॥

જીવનીય ગણના રોષધોનો કટક નાખીને દૂધમા રાત્રે આનૂપ દધના પ્રાચીનોના માસના કવાયમાં પક વેલું તેવ કાનની બૂટને પોષણ રાત્રે છે રાત્રે વધારે છે પાલી છિત્વાડતિસક્ષીણાં

દેશં સન્ધાય પોષયેત્ ।

કાનની બૂટના બહુ જ સુકાઈ ગયેલા ભાગને કાચી નાખીને બાકીના ભાગને સાંધીને પછી રાત્રે જાડે કરવો

તત્રિકા

યાપૈવ તત્રિકાપ્યાડપિ

એ જ રીતે (પાલીશોષ માટેની ક્રિયા કરીને) તત્રિકા રોગમા પણ દવાડ કમવવા (રાહન કરવી)

પરિપોટ

પરિપોટેઽપ્યયં વિધિઃ । ૪૨॥

પરિપોટરોગમા પશુ એ ૯૦ (પાણીશોષવાળો) વિધિ છે

ઉત્પાત

ઉત્પાતે શીતલેલેપો જલોકોદ્વલશોણિતે ।

ઉત્પાતરોગમા જળા પાસે લેઈ ચુસાવીને પછી ઠંડા દ્રવ્યો વડે લેપ કરવો

જમ્બાશત્રપહ્લયશ્લાયધીરોઘ્રતિલોત્પલેઃ ॥૪૩॥

સઘાન્યામ્લૈઃ સમશ્ચિષ્ઠૈઃ સકદમ્પ્રૈઃ સસારિવૈઃ ।

સિદ્ધમખ્યજ્જને તૈલ વિસર્પોક્કૃતાનિ ચ ॥૪૪॥

જમ્બુના પાકડા, રાખાના પાકડા, બજદાસા, લેદીમધ, લોધર, તથા, કાળું કપળ, મજ્જડ, કદબ અને સારિવા-ચોટલી વસ્તુની કડક નાખીને ધાન્યાધ્વમા સિદ્ધ કરેલા તેલ વડે અને વિસર્પ(સતવા)ના રાખામા કોટી થી વડે અભ્યાસ કરવો

ઉન્મથ

ઉન્મથેઽખ્યજ્જનં તૈલ ગોધાકર્કયસાન્વિતમ્ ।

તાલપચ્ચમ્બગન્ધાકૃત્ત્રીચીત્તલસમ્પદૈઃ ॥૪૫॥

સુરસાલાક્ષ્મીર્યાં ચ સિદ્ધં, સીદ્ધ્ય ચ નાદનમ્ ।

ઉન્મથ રોગમાં સાકા અને કરચલો રો બેની વસા નાખેનું, કાઠી મૂસળી, રાસો, રાસકો, બાવરી, મીંદાન, સેપવ, તુલસી અને જળધીપત્રી એટલી વસ્તુ ઓ વડે પકવેલા તેવના અભ્યાસ કરવો અને તીવ્ર નસ આપનું

કાન બરાબર ન લીધાએ ઉપા તે શું કરનું

હુવિલેઽસ્મન્તજમ્બાશત્રપચ્ચવાયેન સેચિતામ્ ॥

તૈલેન પાલી સ્વખચ્ચકા સુસ્ફુરેત્વચૂર્ણયેત્ ।

ચૂર્ણમંધુકમઙ્ગિષ્ઠાપ્પુણ્ણાદનિશોદ્ધૈઃ ॥૪૬॥

લાક્ષાગિદ્ધસિય ચ તૈલમખ્યજ્જને હિતમ્ ।

કાન બરાબર ન લીધાએ ઉપા તે ચણે, કાંબાર, જમ્બુના પાંદડા અને આંખના પાંદડાં-એ ત્રણનો કચાપ કાનની બૂટ ઉપર રેડીને, કાનની બૂટ પર બરાબર તેડ લેવીને, પછી લેદીમધ, મજ્જડ, પપાકા અને ઘાઠ-લગદર-એ ચાર વસ્તુઓનું બધુ જ નુંચનું ચૂર્ણ બરાબરનું (કે દબાવનું) અને લાખ તથા વાચદિ ત્વી તિપ કરનું તેજ અભ્યાસ તરિકે શુષ્ક કરે છે

પરિવર્તિતા (લેટી, લેધા)

સ્વિત્રાં ગોમવતેઃ પિન્ડેવંદુશ પરિલેહિકામ્ ॥

વિદક્ષસારેતાલિપ્તેદુરધીમ્વચ્ચક્ષિતે ।

કૌટજેશ્વરદકારજ્જીવીજશમ્યાકવલ્કલૈઃ ॥૪૭॥

અથવાઽપ્યજ્જન તૈર્વા કટુતૈલં વિપાચયેત્ ।

સનિશ્વપન્નમરિચમદનૈલહિકાઘ્રણે ॥૪૮॥

લેહીને (ઉ ૧૭/૨૪, ૨૪) ગાળના છાસના ગોળા વડે વારવાર લેહીને વાવડિંગના સારના ઘેરીના મૂતરમાં કડક કરીને એના લેપ કરવો. અથવા કઠાછાંબ, ઈંગોરિયાના છાંબ, કણ્ઠજીના બી અને અરડૂસીના છાંબ નો ઘેરીના મૂતરમાં કડક કરીને એનો લેપ કરવો. અથવા એ જ (વાવડિંગનો સાર વગેરે) દ્રવ્યોનો કડક નાખીને તથા લીમડાના પાદડા, મરી અને મીમ્બોનો કડક નાખીને તરસિયું પકવનું એ મરસિયું લેહિકાના વ્રમમાં લેપાડનું

કપામેજો કાન સાધવાની રીત

છિન્ન તુ કર્ણે શુદ્ધસ્ય યમ્બમાલોચ્ય યોગિકમ્ ।

શુદ્ધાન્ન લાગયેદ્દુમે સચ્ચિદ્ધિઃ વિશોધનમ્ ॥

પણ કાન કપાઈ ગયો હોય તો દરદીનું શોષન કરીને સુ ૨૯/૫૯ થી ૬૧ માં જમાવેલા પાગમાથી કઈ જાનના પાણે બાપવેલા પાટા તેનો વિચાર કરીને પછી જ્યારે બગાનું લેહી નીકળી રહ્યા પછી શુદ્ધ લેહી આવવા મરિ કે તરન કપાઈને છૂટો પડે. કાનનો ભાગ જોગડી દેવો કાન નાજી જ કપાઈ ગયો હોય તો એ કપાવેલા મન પાછો લોગે જાજ પછી દરદીનું શોષન કરનું

અથ પ્રથિત્યા વેશાન્ત કૃત્વાં હૈન્મલેક્ષનમ્ ।

નિવેદ્ય સન્ધિ સુપ્રમ ન નિદ્રા ન સમુદ્રતમ્ ॥

અમ્યજ્વ મધુસર્પિષ્ણં પિત્તુશ્ચોતાનગુન્ધિતમ્ ।

સ્ત્રેણાગાદશિપિલ જ્વ્યા ચૂર્ણૈરવાકિર્લે ॥૪૯॥

શોણિતસ્થાવનેઘ્ન્યમાચારં ચાદિશેત્તત્ ।

સસાદાદામનેલાત્ક શ્વેતેરપત્તયેત્ પિત્તુમ્ ॥૫૦॥

ઉપારનું ત્વત્વ કરીને (અથ) વાતના છેડને નૂંથી લઈને (વાતના છેડ છૂટા એ તો ધાપાં ચાી જાજ તેથી વાજ છૂટા ન રે એ રીતે વાજ બાળીને) બૂટને (કે કાનને) કાપીને અને પછી જોડીને (પટ્ટીને), કાપેલા બાળાનો સ્વાદા ઊંચો કે નીચો ન રડ, એ રીતે બને ભાજ બગાજા જોડીને, અથવા ઉપર મધ અને ઘી લેપડીને, ૩ અને ચોથા વડે કાંતી દઈને, ઘીનું પાચ નાંક અને નાળીને પાચ નાંક એથી રીતે દો ૧૭-બાળીને એના ઉપર (લેદીમધ, નેત વગેરે) લે રીનું (સ્થાપન કર એવા લે રીને) નોડાનું બધા કડ એવું દ્રવ્યનું ચૂર્ણ બરાબરનું પછી ત્રણ મટ્ટે જે ૨૧ જો વિદર ૫૫૨ કયા છે ને ૨૮ મટ્ટે ૨૨ ૫૫૨નું ફીનું.

સાત દિવસ પછી રૂના પૂમડાને તેલથી પલાળીને (તેલ ચોપડીને, પૂમડું ઉપાડતાં લોહી ન નીકળે એ રીતે) પૂમડું ધીમેધીમે કાઢી લેવું.

સુરુઢં જાતરોમાણં ત્રિષ્ટસન્ધિ સમં સ્થિરમ્ ।
સુવર્ણામરોગં ચ જ્ઞાતેઃ કર્ણં વિવર્ધયેત્ ॥૫૫॥
પછી જ્યારે બૂટ કે (કે કાન) બરાબર રુઝાઈ જાય, ત્યાં રુઝાટી ઊંચે, માંધિલા ભાગ બરાબર જોડાઈ જાય, સમ (સપાટ) અને સ્થિર થાય, બરાબર ઘાટીથી બને અને રોગ ન રહે ત્યારે ધીમેધીમે બૂટને (કાનને) વધારવી.

કાન વધારવાને ચોળવાનું ધી
જલશૂકઃ સ્વયંદુગ્ધા રજન્વી વૃહતીફલમ્ ।
મશ્વગન્ધાબલાહસ્તિપિપ્પલીગૌરસર્વપાઃ ॥૫૬॥
મૂળં કોશાતકાશ્વપ્રરૂપિકાસતપ્પજમ્ ।
દુષ્કુન્દરી કાલમૃતા ગૃહં મધુકરીકૃતમ્ ॥૫૭॥
જનૂકા જલજન્મા ચ તથા શયરકન્દુકમ્ ।
પંચિઃ ફલકૈઃ લવરં પલં સતૈલં માહિપં ઘૃતમ્ ॥
હસ્ત્યશ્વમૃગેણ પરમશ્યન્નાત્કર્ણવર્ધનમ્ ।

લીલ, કૌશાં, હળદર, દાહુહળદર, ભોરીંગણીનું ફળ, આસોદ, બળદાણા, ગળાપર, ધોળા સરસવ, ધિસાડીનું મૂળ, ધોળી કણેરનું મૂળ, આકડાનું મૂળ, સાતવીનનું મૂળ, કુદરતી રીતે મરેલી છછુંદરી, ભમરીનું ધર, ચામાચીરિયું, જળા અને લસણ-એટલી વરનુરગીના કલ્ક વડે હાથી અને ઘોડાના મૂતરમાં તેલ સાથે ધીનો ખર પાક (ક. ૬/૧૮ કરવો.) એ કાન વધારવા માટે ઉત્તમ અભ્યંગ છે.

કપાઈ ગવેણું નાક બનાવવાનો વિધિ
મથ કુર્યાં રચ્યસ્ય
છિન્નાં શુક્લસ્ય નાસિકામ્ ॥૫૯॥
છિન્નાન્નાસાસમં પત્રં તત્તલ્પં ચ કપોલતઃ ।
ત્વદ્ઘ્રાસં નાસિકાસન્ને રક્ષસ્તત્તનુર્તાં નયેત્ ॥૬૦॥
સીધેદ્ ગણ્ડ તતઃ સ્વ્યા સેવિન્યા પિચુચુલ્કયા
નાસાચ્છેદેઽથ લિખિતે પરીવર્યોપરિ ત્વચ્ચમ્ ॥
કપોલચન્ધં સન્દધ્યાત્સીધ્યેન્નાસાં ચ યજ્ઞતઃ ।
નાઢીખ્યામુક્ષિપેદન્તઃ

સુલોચ્છ્રવાસપ્રવૃત્તયે ॥૬૨॥
આમતૈલેત સિક્તવાડનુ પત્તક્કમધુકાઙ્ગૈઃ ।
છોળિતસ્થાપનેશ્ચાન્ધ્યઃ
સુરુક્ષ્ણૈરવચૂર્ણયેત્ ॥૬૩॥

તતો મધુઘૃતાશ્ચકં ધધ્વાડચરિકમાદિશેત્ ।
શાત્વાડચસ્થાન્તરં કુર્યાત્ સઘોઘ્રણવિધિં તતઃ ॥
છિન્નાદ્ઘ્વેઽધિકં માંસં

નાસોપાન્તાશ્ચ ચર્મં તત્ ।
સીધ્યેત્તતશ્ચ સુરુક્ષ્ણં હીનં સંવર્ધયેત્પુનઃ ॥૬૫॥

પ્રભુનું સ્મરણ કરીને કપાઈ છૂટું પડી ગવેણું જીવાન માણસનું નાક (જે નાક તાળું જ ન કપાણું હોય તે) દરદીનું સોપન કરીને નીચેના વિધિથી બનાવવું. એક પાંદડામાંથી કપાવવા નાકના માપ અને ઘાટ જેટલો ભાગ કાતરી કાઢવો. પછી પાંદડાના એ કાતરેલા ભાગ જેટલો ગાલનો ભાગ એવી રીતે કાપવો કે નાક અને ગાલના સાંધા આગળની ચામડી અને માંસ કપાઈને છૂટાં ન પડે (ગાલનો કાપેલો ભાગ બીજા બાજુએથી કપાય પણ નાકની બાજુએથી નાકને અડેઅડ જોડાયેલા રહે). પછી એ ચામડી અને માંસને પાતળાં બનાવવાં. પછી દોરાવાળી સીવવાની ચોપથી ગાલ સીવી લેવો. હવે નાક જ્યાંથી કપાઈને છૂટું પડયું હોય તે ભાગને (ચુકાયેલા હોય તેને સાંધવા લાયક લીલા કરવો) ખાતરીને ચામડીને ઊંચી ઉઠાવીને ગાલની ચામડી સાથે જોડી દેવી. નાક અને ગાલના જોડાણ અગળ રાંટો મારીને ગાલની ચામડી ઉઠવાની નાકની બીજા બાજુએ જોડવા લઈ જવી કે જેથી ચામડીનો ઉપલો ભાગ ઉપર રહે.) પછી માકને કાળજીથી સીવી લેવું. શ્વાસોસ્થિવાસનું કામ સરળતાથી થઈ શકે તેટલા માટે નાકમાં બે નગી ખોરીને નાક ઊપરેણું રાખવું. પછી કાચા તેલની ધાર કરીને રત્નોળળી, જેડીમધ, રત્નવંતી તથા બીજાં લોહી બંધ કરે એવાં દ્રવ્યોનું બહુ જ બારીક (ચુવાણું) ચૂર્ણ દબાવવું. પછી મધ અને ધી ચોપડીને પાટો બાંધીને પ્રભુ માટેના પથ્થ રાહારવિહાર (સુ. ૨૯/૩૩૫ ધી-૪૨૫) પાળવાનું કહેવું. પછી સ્થિતિ બદલાઈ છે એમ જણીને સઘોઘ્રણનો વિધિ કરવો (સઘોઘ્રણ પ્રમાણે ઉપાય કરવા) રુઝાવ પછી વધારાનું માંસ અને નાક પાસેથી (નાક અને ગાલ વચ્ચેની) થેલી વધારાની ચામડી કાપી કાઢવી. પછી એને બરાબર સુવાળું બનાવીને સીવી લેવું. જે નાકમાં માંસ ઓછું રહે (અને તેથી નાકના તે ભાગમાં ખાણે પડે) તે કાન વધારવાને જે ઉપાય કહ્યો છે તે કરીને નાક ફરીથી વધારવું.

નાક તાળું જ કપાણું હોય તેને સાંધવાનો વિધિ
નિવેશિતે યયાન્યાસં સચ્છિદ્રેઽપ્યયં વિધિઃ ।
નાક જે તરત જ કપાયેણું હોય તે તમાં પણ

પહેલા નાકનો છુટો પહેલો ભાગ શોધ જણાવ્યો
બરાબર ગોઠવી દઈને પછી ૨ । વિધિ (શ્લોક ૫૯ થી
૬૫ વાળા વિધિમાંથી જરૂર પૂરતો વિધિ) કરવો

હોઠ કપાઈ ગયા હોય તેનો વિધિ

નાઢીયોગાદિનૌષ્ઠસ્ય નાસાસ્પાનવદિધિઃ ॥૬૧॥

કપાયું નાક સાધવાનો જે વિધિ ઉપર કહ્યો છે,
તેમાંથી નાકમાં નબી મૂકવા સિવાયનો બાકીનો બધો
વિધિ કપાયેલો હોઠ સાધવા માટે કરવો

इत्यष्टाङ्गद्वये पठे उत्तरस्थाने कर्णरोगप्रतिषेधो

नामाष्टादशोऽध्याय ॥ ૧૮ ॥

અધ્યાય ૧૮ મોઃ-નાકના રેગોનું જ્ઞાન

મથાતો નાસારોગવિજ્ઞાનીયં વ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेपादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે નાકના રાગ વિષે જ્ઞાન થવા માટે
ઉપયોગી અધ્યાય સમજીશું ૨ો વિષયમાં આત્રેય
વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

प्रतिस्थाप(=સજેખમ)-ના કારણ, સંપ્રતિ

भवद्व्यायानिलरजोभाष्यातिस्वमजागरैः ।

नीचायुद्यોપधानેन पीतेनाग्नेન कारिणा ॥ ૧ ॥

ભવદ્વ્યાયાનિલરજોભાષ્યાતિસ્વમજાગરૈઃ ।

फल्गु चातोऽध्याय ॥ ૧૮ ॥

નાસાયાં સ્થાનતાં ગતાઃ ॥ ૨ ॥

जनपति प्रतिश्यायं वर्धमानं क्षयप्रदम् ।

ગ્રાહ્ય, પવન, ધૂન, (બહુ) ભાવનું, બહુ ઊંચું,
બહુ જાગૃત, બહુ નીચું કે બહુ ઊંચું રોગીકું ચખનું,
બીજું (=જે પાણી માફક ચાલી ગયું હોય તેનાથી
જુદો જાનનું) પાણી પીવું, બહુ પાણી પીવું, બહુ
મેથન કરવું ઊંચડીનો અને નીચડીનો વેગ રોકવા-વગેરે
કારણોથી વાયુ જેમાં ૨ પિંડ છે ૨૦વા દોષો કોયોને
નાકમાં ઘટ્ટ બની જાય છે પ્રતિસ્થાપ (સજેખમ) કરે
છે સજેખમના જે વપનતર શોધ ઉપાય ન થાય તે
શરોચ થાય છે

વાયુના સજેખમનાં લક્ષણ

तत्र पाठाप्रतिश्याये सुराशोयो भूरां क्षयः ॥ ૩ ॥

પ્રાણોપરોધનિસ્તોદન્તશ્લક્ષિરોગપ્રદા ।

કીટિકા इय सर्वनीमपणे पतितो धवो ॥ ૪ ॥

સ્વરસાદિધિરાત્પાક શિશિદાઘ્નકકમ્પુતિ ।

તેમાં વાયુના પ્રકોપથી થતા સજેખમમાં મોં સુધાય
છે, પુષ્કળ છીંકો આવે છે, નાક બધાઈ જાય છે, નાકમાં
તોદ થાય છે, દાંતમાં, લમણમાં અને માથામાં પીડા
થાય છે, બને ભમરની ચારે બાજુ જાણે કીડીઓ ફરતી
હોય રોવો સળવળાટ થતો લાગે છે, અવાજ ભેસી
જાય છે, (કફ) લાગેલો વખતે પાકે છે તથા ઠંડે અને
ખાતલો કફ નાકમાંથી નીકળે છે

પિત્તના સજેખમનાં લક્ષણ

पित्तातृष्णाज्वरघ्राणपिट्टिकासम्वधमाः ॥ ૫ ॥

નાસામ્પાકો રુક્ષોળતાઘ્રપીતકફક્ષુતિઃ ।

પિત્તના પ્રકોપથી થતા સજેખમમાં તરસ લાગે
છે, તાવ આવે છે, નાકમાં ફોછીઓ થાય છે, ફેર
આવે છે, નાકનું ટેરનું પાકે છે તથા નાકમાંથી લૂખિ,
ગરમ, તાંબાવર્ણી કે પીતો કફ નીકળે છે

કફના સજેખમનાં લક્ષણ

कफाकासोऽरुचिः श्वासो घमधुर्गात्रगौरवम् ॥ ૬ ॥

માધુર્ય વદને કઠ્ઠઃ શ્વિષ્મશ્લક્ષકફક્ષુતિઃ ।
કફના પ્રકોપથી થતા સજેખમમાં અરુચિ, ઘણું
ઊંચડી (કે ઊંચકા), શરીર ભારે થઈ જાય, મોં જળ્યું
જળ્યું લાગે, ખમણ, નાકમાંથી સ્નિગ્ધ અને પીતો
કફ નીકળે-રોગીના લક્ષણ થાય છે

ત્રિદોષના સજેખમનાં લક્ષણ

सर्वजो लक्षणः सर्वैकस्मादुद्दिशान्तिमान् ॥ ૭ ॥

ત્રિદોષના સજેખમમાં ત્રણે દોષના સજેખમનાં
લેખાં લગણે હોય છે તથા ત્રિદોષનું સજેખમ કઈ પણ
કારણ વિના કોઈક વાર વધે છે અને કોઈક વાર થઈ
જાય છે

રક્તજ સજેખમનાં લક્ષણ

दुष्टं नासासिराः प्राप्य प्रतिश्यायं फलोन्मूलकं ।

उरसः सुतता ताम्रनेत्रत्रं श्यावपुतिता ॥ ૮ ॥

કઠ્ઠઃ ધોશાક્ષિનાસામુ

વિત્તોરં લાપ્ત લક્ષણમ્ ।

અગરું લોહી નાકની શિશિરોમાં જાયને સજેખમ
કરે છે રોમાં છત્રીને સ્પર્શનું જ્ઞાન થતું નથી, આંખો
તાંબાવર્ણી થઈ જાય છે, ત્રાસ નાકમાં છે, કાન, ઓંખ,
અને નાકમાં ખમણ આવે છે તથા પિત્તના સજેખમ
નાં લક્ષણ થાય છે

કુષ્ઠપ્રતિશ્યાય (અનંદેય સજેખમ) નાં લક્ષણ

सर्वं यय प्रतिश्याया दुष्टां पान्मुपेक्षिताः ॥ ૯ ॥

વયોતોપદ્રવ્યાધિશ્યાસ સર્વેદ્રિપતાપન ।

સામિસાદગ્વરશ્વાસકાસોરપાર્શ્વધેન ॥૧૦॥

કુપ્યત્યકસ્માદ્દુશો મુલદૌર્ગન્ધ્યશોકહૃત્ ।

નાશિકાફલેદસંશોપશુદિરોધકરો મુદુઃ ॥૧૧॥

પૃથોપમાસિતારક્તમ્પિતશ્લેષ્મસંસ્થુતિઃ ।

મૂર્ચ્છન્તિ ચાત્ર ક્રમયો

દીર્ઘશ્લિષ્ઠસિતાળવઃ ॥૧૨॥

બધી જાતના સળેખમના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થવાથી એ સળેખમો બગડે છે (એને દુષ્ટ પ્રતિ શ્યાય કહે છે) એમાં બધી જાતના સળેખમોના ઉપ દ્રવો (લસણ) વધારે પ્રમાણમાં થતા હોવાથી દુષ્ટ પ્રતિ શ્યાય રોગ બધી ઈન્દ્રિયોને સતાપે છે એ રોગમાં જઠ રાગિન બહુ મદ હોય છે તાવ, હાડકા, ઉપરસ, છાતીમાં રતને પડખામાં પીડા થાય છે, કઈ પણ કારણ વિના એ વારવાર કોપે છે, મો ગધાય છે, મો ઉપર સોજે આવે છે, કોઈક વાર નાકમાંનું લીટ મુકાઈ જાય છે, કોઈ વાર બહાર નીકળી જાય છે એ કોઈ વાર નાકમાં રોકાઈ રહે છે એવું વારવાર થાય છે, પરંતુ એવો, કાળો, જવા સોતો, ગાંધેલો કફ નીકળે છે તથા લાખા સિંગધ, કાળા અને ઝીલા કીડા પડે છે

દરેક સળેખમ પાકી બધુ હોવાના લક્ષણ

પક્લિજ્ઞાનિ તેષ્વદ્દલાઘવ ક્ષવયોઃ શમ ।

શ્લેષ્મા સચ્ચિક્ષણ. પીનોડ્ઝાત્ત ચ રસગન્ધયો ॥

તેમાં (બધા સળેખમોમાં) થયેલ ઘનકુ (સ્ફૂતિ વાળુ) લાગે, છીક બધ થઈ જાય, કફ જવા ચીમ્લે અને પીળા હોય તથા જીભને સ્વાદનું અને નાકને વાસનું રૂપ ન થાય-એ પાકી જોવા સળેખમના લક્ષણ છે

બૃથશ્વ(ધણી જ છોકો)ના કારણ,

સપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

તીક્ષ્ણાઘ્રાણોપયોગાર્કરશ્મિસૂત્રતુળાનિમિ ।

વાતકોપિમિરુન્ધૈર્ધા નાશિકાતરુણાસ્થિનિ ॥૧૪॥

ધિવદ્ધિતેડનિલઃ કુદ્ધો રુદ્ધઃ શુદ્ધાટકં યજેત્ ।

નિવૃત્ત કુચનેડત્વયે ક્ષવયુ સ મુશકસ્ય ॥૧૫॥

(સાઈ, તથા છીકાની વગેરે) તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો સૂંધ વાથી, રોવા તીક્ષ્ણ દ્રવ્યોનો ઉપયોગ કરવાથી, સૂર્યના કિરણ સામું જોવાથી, દોરી, તમ્બાકુ (સળી) વગેરે નાકમાં ફેરવવાથી અથવા વાયુને કોપાવે એવા બીજા કારણોથી નાકનું ક્રેનું હાડકું ઘસવાથી એવેલા વાયુ શુગટક મર્મમાં (જે જગ્યાએ નાકમાં ચાર રસ્તાઓ મળે છે તે જગ્યાએ (ચા ૪/૩૩૫ થી ૩૩૫) જાય છે

એને ત્યાં રોકાવાથી ત્યાંથી પાછો ફરીને પુષ્કળ છીકા

૨ હો છે ૨.૧ બૃથશ્વ રોગ છે

નાસિકાશોષ

શોષયન્નાસિકાસ્રોત કફ ચ કુચ્છતેડનિલઃ ।

શુક્રપૂર્ણામનાસાત્વ કુચ્છાન્નુચ્છપસનં તત ॥

સ્મૃતોડ્ઝો નાસિકાશોષો

વાયુ નાકના માગ્નિ રતને કફને સૂકવી દે છે તેથી નાકમાં જાણે કાટા પડ્યા હોય એવું લાગે છે, તેથી ઉચ્છ્વાસ લેતા કુપ્ત થાય છે આ નાસિકાશોષ રોગ છે એવું ૨.૧૫૪૬ કહે છે

નાસાન્યાઘ

નાસાનાદે તુ જાયતે ।

નદર્શ્યમિવ નાસાયા શ્લેષ્મરુદ્ધેન ઘાયુના ॥૧૭॥

નિશ્વાસોચ્છ્વાસસ્રોધાત્ સ્રોતસી સંવૃતે દ્યવ ।

નાસાન્યાઘ (નાકનો ૨ નાઘ) રોગમાં નાકને જાણે (નગારાની માફક) મરી લીધું હોય એવું થાય છે, એને કફથી રોકાવેલા વાયુને લીધે નિશ્વાસ એ ઉચ્છ્વાસ રોકાત હોવાથી નાકના નસકોરા જાણે બધ થઈ ગયા હોય એમ લાગે છે

દ્રાણપાક (નાસાપાક)

પ્લેષ્માસાપુટે પિત્તં ત્વદ્ઘ્રાસ દાહશૂલવત્ ॥૧૮॥

સ દ્રાણપાક

પિત્ત નસકોરામાં નામીને એ ને માસને પકડે અને સળે દાહ એ શૂળ કરે તે દ્રાણપાક (નાક પાકવું) રોગ છે

નાસાસ્રાવ (નાક દદડવું-જળવું)

ચાવસ્તુ તત્સંઘ શ્લેષ્મસમ્મવ ।

મચ્છો જલોપમોડજશ્વ વિરોપાકિશિ જાયતે ॥

નાસાસ્રાવ નામે રોગખાતો સ્રાવ (નાકમાંથી દદડવું પાડી) કફવાથી પેદા થાય છે એ પાતળો પાડી જેવો સ્રાવ મનત એ ખાસ કરીને રતને નીકળે છે

અપીનસ

કફ પ્રવૃદ્ધો નાસાયાં ક્ષવા સ્રોતાસ્યપીનસમ્ ।

કુર્યાત્સુચુરેશ્વાસં પીનસાધિકલેવનમ્ ॥૨૦॥

મલેરિવ સવયસ્ય પ્રક્લિષ્ઠા તેન નાસિકા ।

મજજ્ઞં પિલ્લિલ પીન પચન્ સિદ્ધાણકં ઘનમ્ ॥

નાકમાં કફ બહુ વધી જવાથી એ કફ નાકનાં સ્રોતોને પૂરી દઈને (ચકીને) અપીનન રોગ કરે છે એમાં જ્વાન લેતા ઘરઘરઘર (પુરુષ) અચાનક થાય છે,

રોમા પીનસ (પ્રતિશ્યાય) કરતા વધારે પીડા થાય છે, રોમે લીધે / રાપીનસને લીધે), ઘેગના નાકની માફક એનું (દરદીનું) નાક બહુ ભીનું રહે છે અને એમાંથી પિચિછલ, પીળું અને પાકું લીંટ સતત નીકળે છે

દીપ્ત

રક્તેન નાસા રંગેવ વાહ્યાન્ત સ્પર્શનાસહા ।
અથેદ્દુસોપમોચ્છરાસા સા દીપ્તિર્દહતીવ ચ ॥૨૩॥
લેહીના પ્રકોપથી નાક જલે દાગી બધું હોય, તેમ બહારથી અને અંદરથી સ્પર્શ સહન કરી શકતું નથી, તથા ઉચ્છવાસ પુમાડા જેવો (પુમાડાની માફક લાગે એવો) હોય છે ૨ ને નાક જલે બહુ હોય એવું લાગે છે

પુનિનાસ

તાલમૂલે મલેદુંદર્માપ્તો મુલનાસિકાત્ ।

શ્લેષ્મા ચ પૂતિર્નિર્ગચ્છેત્

પૂતિનાસ વદન્તિ તમ્ ॥૨૩॥

તાલવાના મૂળમાં બગડેલા દોષોને લીધે શોષાથી અને નાકમાંથી વાધુ અને કફ ગંધાતાં નીકળે છે તેને પૂતિનાસ રોગ કહે છે

પૂવરકત

નિચયાદમિથાતાદ્યા પૂવાયુક્ત નાસિકા સ્થલેત્ ।
નત્પૂવરક્તમાજ્યાત શિરોદાહરજાકરમ્ ॥૨૪॥

ત્રણે દોષો કોપવાથી કે વાગવાપછાવાથી નાકમાંથી પર ૨ ને લેહી (પરવાળું લેહી) નીકળે અને ગાથે માથામાં બગડેલા અને પીડા થાય તે રાગ પૂવરકત રોગ તરીકે રોગખાણ છે

પુટક (પોટલી)

પિત્તશ્લેષ્માવદ્વોડ્વર્તનાંસાપા શોપયેન્મચ્છ ।

કપ, સ ગુપ્ત પુટતાં પ્રાપ્તેતિ પુટક તુ તત્ ॥૨૫॥

પિત્ત ૨ ન કફથી રોગરોગે વાધુ નાકની અંદર મૂકેને સૂકવી નાખે ૨ ને એ સૂકવેલા કફ પુટક બની જાય (પડે બાગી જાય છે) તેને પુટક રોગ કહે છે

નાકને મત્તે, નાકનું અર્બુદ

મશોર્બુદાન્તિ વિમજેદોગલિર્વિષ્ણાવપમ્ ।

નાકનાં (નાકને) મતો અને નાકનું (નાકનું) અર્બુદ) કથા દોષના પ્રકોપથી થતાં છે, તેના વિભા ૧ ને ને મત્ત અને અર્બુદમાં કથા દોષનાં લક્ષણો છે તે ઉપરથી પાઠ્ય

અર્બુદ દુષ્ક્રોચ્છવચન પીનસ પ્રગત દ્વુતિ ॥૨૬॥
શાનુનાસિકવર્મદિત્ય પૂતિનાસ શિરોલ્પયા ।

બધા (ગમે તે ગેવાથી થયેલા) મત્ત અને અર્બુદ મા ઉચ્છવાસ લેવા મુશ્કેલી પડે છે, સળેખમ હોય છે, સનત છોકો આવે છે, ગૂંગાણ મોવાય છે, નાકમાંથી દુર્ગંધ મારે છે અને માથામાં પીડા થાય છે

સાધ્યાસાધ

અષાદશાનામિત્યેયો વાપયેદ્દુષ્ટપીનસમ્ ॥ ૨૭ ॥

આ ૧૮ પીનમ રોગોમાંથી (નાકના રોગોમાંથી) પીનમ (દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય) થાય છે

દશઘાઠ્ઠદયે વપ્તે ઉત્તરથાને નાસારોગવિશાનીરો
નામૈકોનવિશોડધ્યાય ॥ ૧૧ ॥

અધ્યાય ૨૦ મો : નાકના રોગોના

ઉપાય

અચાલો નાસારોગપ્રતિવેધ દ્યાસ્વાસ્થ્યામ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયાઃ ।

ત્યારે હવે અમે, નાકના રોગો મગડવાના ઉપાય મળજોશું એ વિષયમાં અત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

બધા નાકના રોગ માટે સામાન્ય ઉપાય

અર્બુ પીનસેધ્યાદો નિવાતાનારગા મજેત્ ।

સ્નેહનસ્નેહવમનધૂમગણ્ડચારણમ્ ॥ ૧ ॥

વાસો શુક્લગ શિરસ સુચન પરિવેદનમ્ ।

લઘ્નલ્લલ્લગ સ્નિગ્ધમુળ મોજનમદ્રવમ્ ॥ ૨ ॥

અર્બુમાંસગુદ્ધોરચ્છનક્રિકટ્ટકટ્ ॥

વત્તગોધૂમમૂષિષ્ઠં દ્વિધિદાડિમસારિકમ્ ॥ ૩ ॥

શાલમૂલકજો યૂર કુલચોષ્ઠ્ય પૂજિતા ।

કવોળ્ય દ્વામૂલામ્બુ જીર્ણાં વા વાલની પિચેત્ ૧૪

બધા નાકના રોગોમાં ૧૪૦૪ ૧૪૦૪ વિવિધના ખં, (એકાદશ) મા રોગ, સ્નેહન સ્નેહન, વમન પૂમપાન ૨૨૨૧, નજીર નરસા, બાળ (વજન ૨૨) અને ન ૫ ૩૫૪ ૫ ૨૨૧, માથે પુષ્કર ધટ્ટ વીંટુ, જાગર પ્રેશના પ્રાપ્તિઓનું મંત્ર, નોંધ, કૃષ્ણ, નામ અને દિશુ બદલી ૧૨૦૨૪૦ જેમાં ૨૪૧૪ ૫૨૦૨ ૨૦૨, ૨૦૨ અને ૫૨૦ જેમાં પુષ્કર પમામમા વપવણ હોય અર્બુ, દર્બેલી અને દામની બીના રસથી તિલક જેનું મોક્ષ કરતું, જાના મૂળના અને કવોળિય યૂર (નામના રોગોમાં) ૧૫૫૫૫ છે દશમૂળના તથેમ કરાય અને જુની યાગી પીવા

(મેદ પચ રોગ સાથ હોય તેા નિઝમ વના નુપ)

નકોરડા ઉપવાસ કરવા નાકના રોગ નિરાશ હોય તો ઉપર કહેલુ ખાવાપીવાનું માપસર અને માફકસર લેવાનું છે રોમ સમજવું)

જિન્નેચોરકતકારીવચાજાગ્યુપકુચિકાઃ ।

કરમાણી ૨ જામો, ૨ રાત્રિ, વજ, ૨ જામો - ને કાળીજીરીના ચૂર્ણની પોટલી કરી એ પોટલી સૂધવી

બોપાદિ ગુટિકા

શ્યોપતાલીસ વવિકાતિન્તિઢીકામ્લવેતસમ્ ॥ ૫ ॥

સાન્યજાજિ દ્વિપલિક ત્વગોલાપત્રપાદિકમ્ ।

જીર્ણાદ્ ગુડાત્તલાયેન પચ્ચેન વટકીકૃતમ્ ॥ ૬ ॥

પીતસમ્બાસકાસાંઘં હવિસ્રકર પરમ્ ।

ત્રિકટુ, તાલીસપત્ર, ચવક, રાખડી, રામલવતસ, ચિત્રા અને ૨ જામો-૨૦ દરેક બે બે પૃષ્ઠ, તજ, રોવચી અને તમાલપત્ર ૨૦ દરેક બે બે કર્પ-૨૦ બધા રોપધાની પચ્ચેલા જૂના રાકડા તેના (૨૦૦ તેલા) ગોળ સાથે વાળેલી લાડુડીરો ખાવાથી પીનસ, નમ, અને ઉપરસ મટે છે, બહુ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે અને રાવાળ સુધરે છે

પીનસમા ધૂમપાન

શતાઘ્નાવગ્દલા મૂલ સ્યોનાકૈરણ્ડવિલ્ગમ્ ॥ ૭ ॥

સારગ્વઘ પિચેદ્દુમં વસાગ્વમદનાન્વિતમ્ ।

અથવા સઘૃતાન્ સક્તૂન કૃત્વા મલ્લકમપ્પુટે ॥ ૮ ॥

સુવા, તજ, બગદાણા, રાકડીના મૂળ, રોરડાના મૂળ, બીલીના મૂળ ૨ ને ગરમાણા રોટલા ઔષધમા વસા, ધી અને ઓણ નાખીને બનાવેલી વાટને નળીમાં ખાસીને ધૂમપાન કરવું રાથવા જવના નાશુમા ધી નાખીને રોને કોરિયાના સાપુટમા મૂકીને ધૂમપાન કરવું (સાપુટના નીચેના કોરિયામા રાગારા મૂકવા રોના ઉપર ધીવાળો જવનો સાથુ બભરાવવા નીચેના કોરિયા ઉપર છિદ્રવાળુ બીજુ કોરિયુ ઊંધુ પાટીને સાપુટ કરવો (સાપુટના ઉપરના કોરિયાના છિદ્રમાં નળીને રોકે છે) ખાસીને બીજી છેડેથી ધૂમપાન કરવું)

નાકના રોગ માટે અપચ્ચ

ત્યજેન્જ્ઞાનં શુર્વં કોઢં બૃશં શ્યાયાં હિમં જલમ્ ।

નાકના રોગવાગારો નાકનું નહિ, થોડક કે કોષ કરવો નહિ, બહુ સૂવું નહિ, ઠંડુ પાણી પીવું નહિ કે બીજી ગ્રેને વાપરવું નહિ

વાયુના પ્રતિશયાનના ઉપાય

પિચેદ્વાતપ્રતિશયાયે સર્વિર્ગતપ્રસાધિતમ્ ॥ ૯ ॥

પટ્ટપન્નકસિદ્ધ વા વિદાર્યાદિગણેન વા ।

સ્વેદનસ્વાદિકાં કુર્વાત્

ચિકિત્સામર્વિતોદિતામ્ ॥ ૧૦ ॥

વાયુના પ્રતિશયાય (સજેખમ)મા વાયુ મટાડે એવા ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલુ ધી કે પાંચ લવણોથી સિદ્ધ કરેલુ ધી કે વિદાર્યાદિ ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવું અદિતરોગમા (ચિ ૨૧/૪૨૧, ૪૩મા) કહેલા સ્વેદ, નસ્ય, વગેરે ઉપાય કરવા (રાદિતવાયુની ચિકિત્સામા સ્વેદન લખ્યુ નથી, પણ વાતવ્યાધિ માટે ચિ ૨૧/૮મા સ્વેદન લખ્યુ છે)

પિત્તના અને રક્તના પ્રતિશયાનના ઉપાય

પિત્તરક્તોત્થયો વેપં સર્પિર્મધુરકૈઃ શૂતમ્ ।

પરિપેકાન્ પ્રદેહાંશ્ચ કૌતૈઃ કુર્વાત શીતલાન્ ॥ ૧૧ ॥

ઘનવૃન્નિકલાદ્યામાઘ્રીપર્ણીયદિતિલ્લકૈઃ ।

ક્ષીરે દશગુણે તૈલં નાવનં સનિશૈઃ પચેત્ ॥ ૧૨ ॥

પિત્તથી થતા અને લોહીથી થતા સજેખમમા મધુર (ગળ્યા) વર્ગના રોપધોથી સિદ્ધ કરેલુ ધી પીવું શીતલીથી દ્રવ્યો વડે ઠંડા પરિષેક (રેલુ) અને લેપ કરવો ધાવડાની છાલ, ત્રિકૃષ્ણા, કાળુ નિમ્બાતર, શીવલી, જીરમધ, લોધર અને હાદર-રોટલા ઔષધોના કડક નાખીને તેલ કરતા દસગણા ગાળના દૂધમા તેલ પકવવું તે તેલનું નમ્ય આપવું

કફના સજેખમના ઉપાય

કફજે લઘ્વન લેપ શિરસો ગૌરસર્પૈઃ ।

સક્ષારંવાઘૃત પીન્ના વમેત્, પિષ્ટેન્તુ નાવનમ્ ॥ ૧૩ ॥

વસ્તામ્બુના પટ્ટવ્યોપવેલ્લવસકઝીરકૈઃ ।

કફથી થતા સજેખમમા નકોરડા ઉપવાસ કરવા- માથ ધોળા સરસવનો લેપ કરવો, જવખાર નાખેલુ ધી પીને ઊલટી કરવી અને સેંધવ, ત્રિકટુ, વાવડિંગા, પન્ડુલવ અને જીરુ રોટલાં ઔષધો બકરીના મૂતરમા લસોડીને રેવું નસ્ય કરવું

બધા દોષના સજેખમના ઉપાય

કટુતીક્ષ્ણૃતૈર્નસ્યૈઃ કઠલૈઃ સર્વજં જયેત્ ॥ ૧૪ ॥

તીખા અને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે નિબ્ધ કરેલા ધીનાં નસ્ય વડે અને તીખા અને તીક્ષ્ણ ઔષધોના કવચશય કરીને બધા દોષથી થયેલા સજેખમને મટાડવું

કુટ પ્રતિશયાનના ઉપાય

દહ્મનક્રમિકમ કુર્વેન્ વાપયેદ્ દુષ્ટપીનસમ્ ।

વ્યોષોરુચૂક્રમિજિદાકમાદ્રીગદેહ્યુદમ્ ॥ ૧૫ ॥

વાર્તાકઝીજ ત્રિવૃતા સિદ્ધાર્થ પૂતિમત્સપ્ક ।

અગ્નિમન્યસ્ય પુષ્પાણિ પીલુશિશુકલાનિ ચ ॥ ૧૬ ॥

અ. સ. ૧

અશ્વવિદ્વરસમૂત્રાખ્યા હસ્તિમૂત્રેણ ચૈક્રત ।

શ્લોભગર્મા કર્તાં વતિ ધૂમ દ્રાણાસ્યથ પિત્તેત્ ॥૧૭

શયરાગ મગડ એવી રાત કૃમિરાગ મગડ એવી ચિકિત્સા કરીને દુષ્ટ પ્રતિશ્યાય રાગમા શયત મેળવવી ત્રિકટુ, એરડા, વાવડિંગ, દેવદાર, રતિવિષની કળી, ઉપલેટ, ઇંગોરિયુ વનાકના બી નસેતર સરગવ, બગાપીપળી, રારિયુના ફૂલ, પીતુડીના ફળ સરગવાની શગિા-એટલા ઔષધોને ઘોડાની લાલના રમ ર ને ઘોડાના મૂત્ર સાથ તથા હાથીના મૂત્ર માથે એકસાથ વસેતીર રશમી વસની વાગી રસાગપાસ એ બધું ચોપડીને બનાવથી વાટન નથીમા ખોતી નાકેથી રાને માથેથી ધૂમપાન કરવું

બુથશવયુ અને પુટકના ઉપાય

દાયથો પુટકાર્યે ચ તીર્થે પ્રથમન હિતમ્ ।

શુદ્ધીકુપ્તકળાવેલદાક્ષાકલ્કકપાયવત્ ॥૧૮॥

સાધિત તૈલમાજ્ય યા નસ્ય શ્વપુટપ્રણુત્ ।

બુથશવયુ રાગમા રાને પુટક રાગમા નીચ દ્રવ્યાના ચૂર્ણ વા પ્રથમન નસ્ય આપવું એ ફાયદાકારક છે સુક ઉપલેટ, પીપર વાવડિંગ, કાશી દાક્ષ-એટલા ઔષધોના કટક અને કવાય વડ સિદ્ધ કરવા તેલ કે ઘીનું નસ્ય આપવાથી શર (બુથશ) અને પુટ (પુટક) રાગ મટ છે

નાસાશોષના ઉપાય

નાસાશોષે યલાતૈલ પાનાદૌ ભોજન રસૈ ॥૧૯

સ્નિગ્ધો ધૂમસ્તથા શ્વેદો

નાસાશોર રોગમા (વાયુના રોગોની ચિકિત્સામા કાવુ) બલાતૈલ પીનું વગેરે (=બલાતૈલ પીનું બલા તેલનું નસ્ય આપવું, ચોપડું), માંસરસોનું ભોજન કરવું, સ્નિગ્ધ ધૂમપાન કરવું અને શેક કરવે, એ ફાયદાકારક છે

નાસાનાલના ઉપાય

નાસાનાલેડ્યપ્યં પિપ્પિ ।

નાસાનાલ રોગમાં પપ્પ આ (નાસાશોરવાગે) વિધિ કરવે.

નાસાપાકના, ઘીમિત્રા અને નાસાસ્રાવના ઉપાય

પાકે દીતી ચ પિત્તમ્ તીર્ણં મસ્પાદિ સહુતૌ ॥૨૦

નાસાપાકમાં અને ઘીમિત્રમા પિત્ત મટે રેંચા ઉપાય કરવા નાસાસ્રાવમાં નીચ નસ્ય વગેરે (નીચ નસ્ય, નીચ ધૂમપાન અને નીચ નાસ) ઉપાય કરવા

પૂતિનાસા અને અપીનસના ઉપાય

કફપીનસવત્પૂતિનાસાપીનસયો ક્રિયા ।

લાક્ષાકરણમરિચવેલ્લહિડગુક્ષ્ણાગુડ ॥૨૧॥

અવિમૂચ્ચત્તેનસ્ય કારયેદ્દમને દુને ।

શાશુસિદ્ધીનિકુમ્ભાના વીજિ સ્વયોપસૈન્ધવૈ ॥૨૨

સવેલ્લસુરસૈસ્તૈલ નાવન પરમ હિતમ્ ।

પૂતિનાસા અને અપીનસ રો મે રાગમા કફથી થતા પ્રતિશ્યાયવાગા ઉપાય કરવા, પહલા વમન કરા વીને પછી લાખ, કમજી મી વાવડિંગ, ડિંગ, પીપર અને જાહ-એટલી વસ્તુર ૧૦ ઘેગના મૂનરમા પલાળી રાખીન પછી રોના વા નસ્ય આપવું સરગવાના બી, ભારીંગણીના બી નથાજાનાં બી ત્રિકટુ તૈલ વાવ ડિંગ અને તુળસીથી પકડવું તર નસ્ય તરીકે ફાયદાકારક છે

પૂષ્કતના ઉપાય

પૂયરકે નવે કુર્યાદ્ રક્તપીનસવત્ ક્રમમ્ ॥૨૩

અતિપ્રદે નાદીવત્

નવા પૂયરકતમા લોહીના પ્રકાપથી થયેલા પ્રતિશ્યાય (ત્સેખમ) જેવી કિશા ક વી પપ્પ પૂષ્કત રાગ બહુ વધી ગયેા લોહ તા નાડીનમ જેવા ઉપાય કરવા

નાસાર્થ અને નાસાર્ગુદના ઉપાય

દાઘેયશોંધુદેવુ ચ ।

નિકુમ્ભમુદ્ગમસિન્ધુ યમનોદવાલરુણામિષ્કૈ ॥૨૪॥

કલ્કિતૈષ્ટમધ્યકાં દ્રાણે વતિ પ્રવેશયેત્ ।

શિશ્યાદિ નાવન ચાષ્ટ પૂતિનાસોદિત મજેત્ ॥૨૫

નાકના મત્સને રાને નાકના રાનું ને બાળી રહ્યા પછી નેપાળો, નસેતર, લેંચ, મનથીવ, હરતાવ, પીપર અને ચિત્રો-એટલા ઔષધોના ક ક વડે કરેલી વાટને ઘી ચોપડીને નાકમા લખવ કરવી, તથા આ રોગમા પૂતિનાસા રોગમાં કાવું સરગવાનાં બી વગેરેનું નસ્ય (શ્લોક ૨૨,૨૨ા) લેવું

શ્વપાશ્વદ્વયે પટે ઉત્તરણને નાભરોગમવિવેચો

નાભ વિંચોડ્યપ્પ ॥૨૦॥

અધ્યાય ૨૧ મો : મોના રોગોનું જ્ઞાન

મગાહા મુલ્લરોગવિજ્ઞાનીય ધ્યાવપાસ્યામ ।

શ્વિ દ સ્માદુરોગવાદ્યો મહર્ષય ॥

નારે હને અને મોના રોગોનું જ્ઞાન વગ મટે ઉપરોચી અધ્યાય સંપન્નચી, એ વિષયમાં આગેર વગેરે મહારો નીચે પ્રમાણે કી ગયા છે.

માત્સ્યમાહિપવારાહપિશિતામકમૂલકમ્ ।
માપસૂપદધિક્ષીરસુકેસુરસકાણિતમ્ ॥૧॥
અવાકશ્યાં ચ મજતો દ્વિપતો દન્તધાવનમ્ ।
ધૂમચ્છર્દનગણ્ડપાનુચિત ચ સિરાધ્વધમ્ ॥૨॥
કુદ્ધાઃ શ્લેષ્મોલ્લવણા દોષાઃ

કુર્વન્ત્યન્તર્મુલં ગદાન્ ।

માત્સ્ય વર્ગના પ્રાણીનું, પાટા(ભેસ)નું અને
કુક્કરનું માંસ, કાચો મૂળો, અડદની દાળ, દહીં, દૂધ,
સરકો, શેરડીનો રસ, કાકબ, ગોળ-એટલી વસ્તુઓ
ખાનારના, ઊંધે મેરો (ઊંધા) સુનારના, દાંતણ,
ધૂમપાન, વમન રાને ગણુપની કિયા ન કરનારના,
જરૂર હોય છતાં ફસ ન ખોલાવનારના કફ જેવા વધારે
કોષા હોય એવા દોષો કોષીને મોખા રાગો કરે છે

હોઠના રોગ (૧૧)

અગ્રેષ્ઠ

તત્ર લણ્ડોષ દ્વયુકો વાતેનોષો દ્વિધા કૃતઃ ॥૩॥
તેમાં એ બધા રોગોમાથી વાયુથી હોઠ ચિરાઈને
એનાબે ભાગ પડી જાય છે અને તેને અગ્રેષ્ઠ રોગ કહે છે
વાયુનો ઓષકોષ

ઓષકોષે તુ પથનાત્ સ્તબ્ધાચોષ્ટો મહાસ્તૌ ।
દાલ્યેતે ત્વિપાટોતે વરુણસિતકર્કશૌ ॥૪॥
ઓષકોષ રોગમા વાયુને લીધે હોઠ સ્તબ્ધ અને
તીવ્ર પીડાવાળા થાય છે, હોઠ ચિરાય છે હોઠની ચામડી
ફાટે છે અને હોઠ પરબ, કાળા રાને કદમ્બ થઈ જાય છે
પિત્તનો ઓષકોષ

પિત્તાત્તીક્ષ્ણાસહૌ પીતૌ સર્વપાકૃતિમિચ્છિતૌ ।
પિટિકામિર્ચકુલેદાવાશુપાકૌ

પિત્તને લીધે રોષકોષ થાય ત્યારે હોઠ તીક્ષ્ણ
રંગો સહન કરી શકતા નથી, પીળા, સરસવ જેવા
રંગોમાંની ફોલીઓથી ભરતક, બહુ કવેદવાળા અને
ઝટ પાકે એવા હોય છે

કફનો ઓષકોષ

કફાત્પુનઃ ॥૫॥

શીતાસહૌ ગુરુ શ્તૌ સર્વર્ણપિટિકાચિતૌ ।

કફના પ્રકોષથી થતા રોષકોષમા તે હોઠ ઠંડક
સહન કરી શકતા નથી ભારે, સૂજેલા રાને હોઠના રંગની
ફોલીઓથી ભરતક હોય છે

ત્રિદોષનો ઓષકોષ

સન્નિપાતાદનેકામૌ હુર્ગન્ધાન્નાવપિચ્છિલૌ ॥૬॥

કસાન્નાનસંશ્લુરજૌ વિવમપાકિની ।

ત્રિદોષથી થતા રોષકોષમાં હોઠ રાનેક રંગના
(કોઈ કોઈ જગ્યાએ કે કોઈ કોઈ વાર એક રંગના
તો કોઈ કોઈ જગ્યાએ કે કોઈ કોઈ વાર વળી બીજા જ
રંગના), ગંધાતી રસી નીકળતા, પિચ્છિલ રાને કઈ
કદમ્બ વિના જ કોઈ વાર કરમાયલા તો કોઈ વાર
સૂજેલા તો કોઈ વાર પીડાવાળા અને વિવમ પાકવાળા
(રોક જગ્યાએ પાકે રાને બીજી જગ્યાએ ન પાકે એવા,
કોઈ વાર પાકે રાને કોઈ વાર ન પણ પાકે એવા)
હોય છે.

લોહીથી ઓષકોષ (રક્તોષ), રક્તાર્બુદ

રક્તોપસૃષ્ટૌ કથિરં સ્વતઃ શોણિતપ્રમૌ ॥૭॥
વર્જુરસદશા ચાત્ર ક્ષીને રક્તેર્જુરં ભવેત્ ।

લોહીના પ્રકોષથી બગડેલા હેઠમાંથી લોહી નીકળે
છે, હોઠ લોહી જેવી પ્રભાવાળા હોય છે અને વધી
જવાથી લોહી રોષ્ટુ થાય તથી અહીં (હોઠમા) ખજૂર
જેવું અર્બુદ થાય છે

માંસથી ઓષકોષ (માંસોષ)

માંસવિષ્ણોષમૌ માંસાત્સવાતૌ મૂર્છાસ્ત્વમૌ

ક્રમાત્ ॥૮॥

માંસ બગડવાથી ઓષકોષ થાય ત્યારે હોઠ માંસના
લોચા જેવા થાય છે અને વખત જતા રોમા કીડા પડે છે

ચરબીથી ઓષકોષ

તૈલાભશ્વયથુલ્લેદૌ સકળદર્શૌ મેદસા મૃદ્ ।

ચરબી બગડવાથી ઓષકોષ થાય ત્યારે હોઠ તેજ
જેવા સોજા અને કવેદવાળા, ચમવાળા અને મુદ્દ હોય છે

સતથી ઓષકોષ

ક્ષતજાવધવીયેતે પાદ્યેતે વાસહૃત્વન ॥૯॥

ઘ્રિયતૌ ચ પુનઃ સ્પાતાં કણ્ઠ્ઠી દશનચ્છદૌ ।

ઘાને લીધે કોષેલા હોઠ વારંવાર ચિરાય છે, ફાટે છે
પણ એની ચિકિત્સા ન કરવાથી ગૂચ પડી જાય છે (ગમઈ
જાય છે) અને હોઠમા ખજૂર આવે છે

જલાર્બુદ

જલધુદ્ધુદવદ્વાતકફાદોષે જલાર્બુદમ્ ॥૧૦॥

વાયુ અને કફના પ્રકોષને લીધે પાણીના પરપોટા
જેવા આકારનું જલાર્બુદ હોઠે થાય છે
(આમ હોઠના અગિયાર રોગ છે)

ગાંધનો રોગ (૧)

ગણ્ડાલજી સ્થિર શોફો

ગળ્હે દાહજ્વપાન્વિત ।

ગાલ ઉપર સ્થિર બજાતરાવાળો અને તાપ આણે
એવો રોગો (ગૂમડુ) થાય તે ગણવજી રોગ છે
(ગાલનો એક રોગ છે)

દાંતના રોગ (૧૦)

શીતદંત (દાલન)

વાતાદુઃખસહાદન્તાઃશીતસ્પર્શોઽધિકત્વયાઃ ॥૧૧॥
દાહ્યન્ત ઇવ શૂલેન શીતાદ્યો દાલનઃ સઃ ।

વાયુ કોપવાથી દાંત ગરમી (ગરમ સ્પર્શ) સહન
કરી શકે પણ ઠંડક અડકવાથી બહુ પીડા થાય તથા
દાંત શૂળથી બહુ ચિરાતા હોય એવી પીડા થાય તે
શીતદંત અથવા દાલન રોગ છે

દંતર્થ

દન્તહર્ષે પ્રવાતામ્લશીતમધ્યાક્ષમા દ્વિજાઃ ॥૧૨॥
ભવન્ત્યમ્લાશ્વમેનેવ સરુજામ્લિતા ઇવ ।

દંતર્થ રોગમાં, બહુ ખાટું (અંબલી) ખાવાથી
થઈ ગયા હોય એવા દાંત હલ્લા લાગે (પવન અડકે)
તે સાધન કરી શકતા નથી, ખાટું અને ઠંડુ ખાવાપીવાનું
સહન કરી શકતા નથી, દાંતમાં પીડા થાય છે અને
દાંત હલ્લા છે

દંતભેદ

દન્તમેદે દ્વિજાસ્તોદમેદયક્ષુદ્રનાન્વિતા ॥૧૩॥

દંતભેદ રોગમાં દાંતમાં તોદ, ભેદ, પીડા અને
સ્ફુટન (ફાટું) થાય છે

દંતયાચ

ચાલક્ષલદ્વિર્દશનિર્મક્ષણાદધિકત્વયોઃ ।

દાંત હલ્લા થાય અને ખાતાખાતા દાંતમાં વધારે
પીડા થાય તે દંતયાચ રોગ છે

કરાચ

કરાલસ્તુ કટાલાના દશાનાં સમુદ્રમઃ ॥૧૪॥

દાંત વક્રાકૃતિ ઊગે તે કરાચ રોગ છે

અપિદન (વર્ધન)

દન્તોઽધિકોઽધિદન્તાદય

સ ચોક્કઃ સલુ યવેન ।

જાયમાનેઽતિદુઃખ દન્તે, જાતે તથા નુ શામ્યતિ ॥૧૫॥

વધારાના દાંતને અપિદન કો છે, અને તેને
વર્ધન (વધ) કો છે એ વધારાના દાંત બિના બહુ
પીડા થાય છે, પણ એ બિની રોગ ત્યારે પીડા મળી જાય છે

દંતર્થ

મધાયનામ્લો દન્તે કસો વા પાતશોષિનઃ ।

પ્રતિગન્ધિઃ સ્પિરીમૂત-શર્કરા

દાંતજ ન કપવાથી (દાંત ન પાવવાથી) દાંત ઉપર
મેલ કે કફ વાયુથી સુકાઈ જઈને ગંધાય છે અને
સ્થિર થઈ જાય છે તેને શર્કરા રોગ કહે છે

કપાલિકો

સાઝ્યુપેક્ષિતા ॥૧૬॥

શાત્યત્યુષ્ણો દન્તાત્કપાલાનિ કપાલિકા ।

એ શર્કરારોગના વખતસર યોગ્ય ઉપાય ન થાય તો
કપાલિકા રોગ થાય છે એ કપાલિકા રોગ દાંત ઉપરથી
નાની નાની પતરીઓ ઉપાડે છે

શ્યાવદન

શ્યાવઃ શ્યાવન્વમાયાતો રક્તપિત્તાનિલેદ્વિજઃ ॥

લોહી, પિત્ત અને વાયુને લીધે દાંત બામી રંગનો
થઈ જાય તેને શ્યાવ રોગ કહે છે

કૃમિદન

સમૂલં દન્તમાશ્રિત્ય દૌર્બલ્યણમાક્રુતે ।

શોષિતે મઝિલ સુપિરે દન્તેઽમ્લમ્લપૂરિતે ॥૧૮॥

પૂતિવાતક્રમયઃ સૂક્ષ્મા જાયન્તે, જાયન્તે તત ।

મહેતુતીમાર્તશમ સસરમ્મોઽસિતશ્ચલ ॥૧૯॥

મ્લૂન પૂરતકચુષ્ણ સ ચોક્કઃ કૃમિદન્તક ।

દાંતમાં ૨ ને દાંતના મૂળમાં રહીને લેવા વાયુ
અધિક હોય એવા દોષો વડે જ્યારે દાંતની મજબૂત
સૂકવી નાખાય છે, દાંતમાં કાણુ પડે જાય છે તથા
રોવા કામવાળા દાંતમાં જ્યારે અનન્યો મન બરાબર
છે, ત્યારે એ મનની દુર્ગંધને લીધે ગ્રીવા મીઠા પડે છે
પણ કઈપણ કારણ વિના દાંતમાં તીક પીડા અને પીડાની
શાંતિ થાય છે, એવું થયે છે, દાંત કાચો પડે જાય છે,
હાલી જાય છે અને ખેરી (કે કાપી) મકરામાં ખાંચે,
ત્યારે પચ અને લોહી નીકળે છે અને કૃમિ નક
રોગ કહે છે

દાંતનાં પેઢાંના રોગ (૧૩)

ચોના

શ્લેષ્મરક્તેન પૂર્તિનિ યદન્યશ્ચમહેતુકમ્ ॥૨૦॥

દીર્ઘમેતે દન્તમાસનિ સ્તુદિગ્ધાસિતાનિ ચ ।

દીશાદોઽસો

કફ ૨ ને લોહીને લીધે દાંતનાં પેઢાં નાશાય છે અને
એવાથી કઈ કારણ વિના લોહી નીકળે છે, દાંતનાં
પેઢાં ખરાઈ જાય છે તથા મૃદ, કઠે-સાતી અને કાં થઈ
જાય છે

ઉપકુચ

અપકુચઃ પાકઃ વિસામ્બુક્રુચ ॥૨૧॥

દન્તમાંસાનિ દહાન્તે રક્તાન્યુત્સેધવત્યતઃ ।
 કણ્ઠમન્તિ સ્વવન્ત્યન્તમાધ્યાયન્તેऽસ્ટિ સ્થિતે ॥
 ચલા મન્દરજો દન્તાઃ પૂતિ રચ્ચં ચ જાયતે ।

પિત્ત અને લોહીના પ્રકોપને લીધે દાંતના પેઢા પાંડે તેને ઉપકૃષ્ટ રોગ કહે છે એ રોગથી પેઢા બળે છે, ગતી, ઉત્સેધવાળા અને ચળવાળા થાય છે એમાંથી લોહી નીકળે છે અને લોહી નીકળતું બધ થાય ત્યારે દૂધી બાધ છે, દાંત ઢાલે છે, દાંતમાં જીંઘીઝીંહી પીડા થાય છે અને મો ગધાધ છે

દતપુષ્પટ

દન્તયોસ્ત્રિપુ વા શોફો બદરાસ્થિનિમ્નો ઘનઃ ॥
 કક્ષાસ્ત્રાત્ત્રીચ્ચક્ શ્રીપ્રં પચ્યતે દન્તપુષ્પટઃ ।

કફ અને લોહીને લીધે બે કે ત્રણ દાંતના પેઢામાં બોરના દળિયા જેવો, ઘટ્ટ, તીવ્ર પીડાવાળો રાત્રે બજવી પાકે એવો સોજો આવે તે દતપુષ્પટ રોગ છે

દતવિદ્રુપિ

દન્તમાંસે મલૈઃ સાસૈર્યાહ્યાન્ત શ્વયર્થુર્નુકઃ ॥૨૪॥
 સન્નદાદઃ સચેદ્વિદ્રઃ પૂયાસં દન્તવિદ્રુપિઃ ।

ત્રણ દોષ અને લોહીને લીધે દાંતના પેઢામાં બહારથી અને અદરથી ભારે અને બળતરા તથા પીડાવાળો બે જો આવે અને એ સોજો (ગડ, ગુમડુ) ફેડાવાળા - લે ત્યારે રોમાંથી લોહીવાળુ પર નીકળે તને દત વિદ્રુપિ (દાંતનું ગડ) કહે છે

સુષિર

શ્વયર્થુર્નુકમૂલેપુ રજાવાન્ પિત્તરક્તજ ॥૨૫॥

લાલાઘાવી સ સુષિરો દન્તમાંસપ્રજાતનઃ ।

પિત્ત રાત્રે લોહીથી થતો પીડાવાળો, લાગ નીકળતો, તાંતના પેઢાનો નાશ કરે (છિન્નબિન્ન કરે) એવો તાંતના પેઢા ઉપરનો સોજો તે સુષિર રોગ છે

મહાસુષિર

સ સન્નિપાતાઙ્ગચ્ચવાન્ સપૂયર્થચિરશ્ચુતિઃ ॥૨૬॥

મહાસુષિરં હ્યુત્કો વિશીર્ણદિજયચ્ચનઃ ।

બધા દોષોના પ્રકોપને લીધે તાવવાળો, પર અને લોહી નીકળે એવો અને જેમાં તાંતના પેઢા છિન્નબિન્ન પડે બાધ છે એવો સોજો આવે છે, તે મહાસુષિર રોગ છે

અધિમાંસક

દન્તાન્તે કીલચ્ચક્રોફો હનુકર્ણરજાકરઃ ॥૨૭॥

પ્રતિહત્યશ્વયર્થત્તિ શ્લેષ્મણા સોઽધિમાંસકઃ ।

કફને લીધે દાંતને છેડે (છેડા દાંતના પેઢા ઉપર)

ખીલા જેવો, બરડામાં રાત્રે કાનમાં પીડા કરે એવો સોજો આવે છે તે ખાવાની ક્રિયા થવા દેતો નથી એને અધિમાંસક રોગ કહે છે

વિદર્ભ

દૃષ્ટેપુ દન્તમાંસેપુ સરમ્ભો જાયતે મહાન્ ॥૨૮॥
 યસિશ્ચલન્તિ દન્તાશ્ચ સ વિદર્ભોઽમિઘાતજઃ ।

દાંતના પેઢા (દાંતનું કરતી વખતે) ઘસાવાથી પુષ્કળ સોજો આવે છે એમાં દાંત ઢાલો બાધ છે, એ અભિઘાત(ઘસારો)ને લીધે થતો વિદર્ભ રોગ છે

પાચદતનાડી

દન્તમાંસાશ્રિતાન્ રોમાન્ યઃ સાધ્યાનપ્યુપેક્ષતે ॥
 વન્તસ્તસ્યાશ્ચવન્ દોષઃ સ્ફૂમાં સજ્જનયેદ્વતિમ્ ।
 પૂર્વ મુઠ્ઠઃ સા ચ્ચર્વાત ત્વઙ્ગાંસાસ્થિયમેદિની ॥
 તા પુનઃ પચ્ચ વિજ્ઞેયા લક્ષણેઃ સ્વૈર્યયોદિતૈ ।

દાંતના પેઢાને આશરે થતા મટાડી શકાય એવા રોગોને પણ મટાડવાના રોગ્ય ઉપાય જે વખતસર કરેતો નથી, તેના અદરનો (પેઢાની અદરનો) દોષ (પર) બહાર ન નીકળીને સૂક્ષ્મ નાડી (ઉ ૨૧ ૨૯) કરે છે રો નાડીમાંથી વારવાર પર નીકળે છે અને એ નાડી ચામડી, માસ અને હાડકાને ભેદે છે એ નાડીઓ પાંચ (કફી, પિત્તથી, વાયુથી, ત્રિદોષથી રાત્રે શલ્યથી થતી) છે ઉ અ ૨૯માં કહેલા પાંચપાંતનાં લક્ષણો ઉપરથી એ પાંચ નાડીનું જ્ઞાન કરી લેવું (ઓળખવી)

છબના રોગ (૬)

વાયુથી બગડેલી છબ (વાતનિપુવાકટક)
 શાકપચ્ચલરા સુતા સ્ફુટિતા વાતદૂપિતા ॥૩૧॥
 જિહ્વા

વાયુથી બગડેલી છબ સાગના પાંદડા જેવી ખર, સ્પર્શનું જ્ઞાન ન થાય એવી અને ચીરાચીરાવાળી લોચ છે

પિત્તથી બગડેલી છબ (પિત્તનિપુવાકટક)
 પિત્તાત્ સદાહોવા રક્તમાંસાશ્ચુરેશ્ચિતા ।

પિત્તથી બગડેલી છબ દાંત રાત્રે જિખાવાની તથા માસના ચાના મત્તાથી ભરચક લોચ છે

કફથી બગડેલી છબ (કફનિપુવાકટક)
 શાશ્મલીકષ્ટકાર્મસ્તુ વકેન વહલા મુરઃ ॥૩૨॥

કફથી બગડેલી છબ શાશ્મલીવુલના કાટા જેવા કાટાની છાયાથી, બીડી અને ભારે લોચ છે

અવસ (જિવુવાસ)

કફપિત્તાદ્ય. શોકો-જિહ્વાસ્તમ્મરુદુયતઃ ।
મત્સ્યગન્ધિર્મવેત્પકઃ સોડલસો માંસચાતનઃ ॥

કફ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી જીભનો રતબ કરે એવો, ઊંચો, પાકે ત્યારે માછલી જેવો ગધાનો અને માંસને કાપી નાખે એવો સોજે જીભના નીચલા ભાગમા થાય છે, તે અવસ રોગ છે

અધિજિહ્વ

પ્રવચનેડ્વો જિહ્વાયાઃ શોકો જિહ્વાપ્રસન્નિમઃ ।
સાઙ્કુરઃ કફપિત્તાત્રૈર્લાલોપાસ્તમ્ભવાન્ સ્વરઃ ॥
અધિજિહ્વઃ સરક્ષણર્ધ્વાર્પ્યાદાત્વિધાતેહત્ ॥

કફ અને પિત્ત અને લોહી સાથે કોપવાથી જીભના નીચેના ભાગમા, જીભના મૂળમા (જીભને જોડનારી શિરા ઉપર) જીભના ટેરવા જેવો, ધસાવાળો, લાજ, ઊંચો અને રતબવાળો, ખર, પીડા અને ખલુજવાળો, મોઢવાની અને ખાવાની શક્તિનો નાશ કરે એવો સોજે થાય છે તે અધિજિહ્વ છે

ઉપજિહ્વ

સાદગોવોપજિહ્વસ્તુ જિહ્વાયા ઉપરિ સ્થિતઃ ॥૩૫॥
એવો જ (અધિજિહ્વ જેવો જ) સોજે જીભના ઉપરના ભાગમાં થાય છે તે ઉપજિહ્વ છે

તાળવાના રોમ (૮)

તાલુપિટિકા

તાલુમાંસેડનિલાદ્ ડુષ્ટે પિટિકાઃ સ્વજઃ સ્વરાઃ ।
મહ્યો ઘનાઃ દ્યાવ્યુતા-

સ્થાસ્તાલુપિટિકાઃ સ્મૃતાઃ ॥૩૬॥

વાયુથી તાળવાનું માંસ બગડે ત્યારે પીડાવાળી, ખર, ઘણી, ઘટ્ટ (પાસેપાસે થતી), ચેપ નીકળતી રોહીઓ થાય છે તેને તાલુપિટિકા કહે છે

ગલશુદિકા (ગળાના કાકડા)

તાલુમૂલે કફાત્સાદ્યાત્ મત્સ્યવસ્તિનિમા મૃદુઃ
પ્રલમ્બઃ પિચ્છિન્નઃ શોકો

નાસયાડ્ઘારમીરયન્ ॥૩૭॥

કળોપરોઘટ્ટકાસંમિહત્ ગલગુન્ધિકા ।

કફના અને લોહીના ભેગા પ્રકોપને લીધે તાળવાના મૂળમા માછલીના મૂત્રાભય જેવો, મુદ્દ, લબડો, અન્નનળીનો રસ્તો કાકડાને લીધે રોકાવેલો હોવાથી દરદી જે કઈ ખાય તેને નાક વાટે બહાર કાઢે એવો, ગળાના રસ્તાને ચોકતો, તરસ, ઉધરસ અને હિલચાલથી

ઉપદ્રવો કરે એવો સોજે તે ગલશુદિકા (ગળાના કાકડા) છે.

તાલુસંઘતિ (તાલુસંઘાત)

તાલુમધ્યે નિરુદ્ધાસં સંઘતં તાલુસંઘતિ ॥૩૮॥

તાળવાની વચ્ચે પીડા ન થાય એવું ગઠાદીને કહ્યું થઈ ગયેલું માંસ તે તાલુસંઘતિ છે

તાળવાનું અર્બુદ

પચ્ચાકૃતિસ્તાલુમધ્યે રક્તાચ્ચયથુર્યુદમ્ ॥

લોહીના પ્રકોપને લીધે તાળવાની વચ્ચે કમળના આકારનો સોજે થાય તે તાળવાનું અર્બુદ છે

કચ્છપ

કચ્છપઃ કચ્છપાકારશિરવૃદ્ધિઃ કફાદયક્ ॥

કફને લીધે કાચખા જેવા આકારનો, લાંબો વખતે વધે એવો, પીડાવિનાનો સોજે આવે તેને કચ્છપ કહે છે

તાલુપુષ્પટ

કોલામઃ શ્લેષ્મમેદોભ્યાં પુષ્પટો નીરજઃ સ્થિરઃ ॥

કફ અને ચરબી બગડવાથી બેસર જેવો, પીડા વિનાનો, સ્થિર સોજે થાય તે તાળવાનું પુષ્પટ છે

તાલુપાક

વિષ્તેન પાકઃ પાકાણ્યઃ પૂવાસ્રાવી મહાયજઃ ॥

પિત્તના પ્રકોપને લીધે પર નીકળે અને બહુ પીડા થાય એવું તાળવું પાકે તેને પાક (તાલુપાક) કહે છે

તાલુઘોષ

વાતપિત્તજ્વરાપાસૈસ્તાલુશોપસ્તદાહવયઃ ॥

વાયુથી, પિત્તથી, તાવથી અને મહેનતથી તાળવું સુકાય તેને એ જ નામનો રોગ (તાલુઘોષ) કહે છે

ગળાના રોમ (૧૮)

રોહિણી

જિહ્વાપ્રવચ્ચજાઃ કળ્ઠે દારુણા માર્ગરોચિનઃ ॥

માંસાઙ્કુરાઃ શીઘ્રચપા રોહિણી શીઘ્રકારિણી

જીભના મૂળમાં ઉપચન્ન થતા, દારુણ (સહન કરવા મુશ્કેલ), ગળાના માર્ગને રૂંધતા, ઝટ ફેવાઈ જાય એવા (ઝટ ભેગા થઈ જાય એવા) માંસના અંકુરો ગળામાં થાય તેને રોહિણી રોગ કહે છે એ રોહિણી રોગ ઝટ મારી નાખે છે

વાતર્ચ્ચેદિયી

કળ્ઠાસ્પશોપરુદ્ધાવાત્ સા દનુષ્ઠોત્તરક્ષત્રી ॥

વાયુથી થતી શેડિલી ગળુ અને મો સૂકવે છે તથા
જડબા અને કાનમા પીડ કર છે

પિત્તશેડિલી

પિત્તાજ્વરોગાદુષ્ટમોહકઘ્નમાયનાન્વિતા ।
ક્ષિપ્રજા ક્ષિપ્રપાકાડતિરાગિણી સ્પર્શનાસદા ॥

પિત્તાથી થતી શેડિલીમા તાવ, ઊંધા, તરસ, મોહ
અને ગળાનુ ધૂમાપન રોટવા લક્ષણો થાય છે એ
(પિત્તાની શેડિલી) જટ થાય છે, જટ પાકે છે, બહુ
રતાશવાળી હોય છે અને સ્પર્શ સહન ન કરી શકે
શેલી (રાાગી) હોય છે

કફશેડિલી

કફેન પિચ્છિલા પાણ્ડુ

કફથી થતી શેડિલી પિચ્છિલ અને ધોળી હોય છે

રક્તશેડિલી

અસૂજા સ્ફોટકાચિતા ।

તમાહારનિમા કર્ણચક્રી પિત્તજાદૃતિ ॥૪૪॥

લોહીના પ્રકોપથી થતી શેડિલી ફાલથી ભરેલી,
પીકતા રાગાસ જેવી, કાનમા પીડ કરે એવી અને
પિત્તશેડિલી જેવા લક્ષણોવાળી હોય છે

સન્નિવાનશેડિલી

ગમ્મીરપાકા નિચવાય્ સર્વેલિહ્સમન્વિતા ।

વાયુ વોર બધાં તામગ બગડવાથી થતી શેડિલી
ઊંઘ પાકવાળી અને બધી (બીજા રાગે) રાક્ષીઓના
લક્ષણોવાળી હોય છે

કઠ્યાપુક

દોષે કફોસ્થળે શોક કોલયદ્ પ્રયિનોત્રત ॥
શૂકકણ્ટકવ્યજ્ઞે શાલ્કો માંગરોધન ।

કફ જેમાં અધિક હોય એવા જ્યે દોષોથી ભેરના
જેવો, ઊંધા અને ઊંધા, ગળાને સ્ત્રોત વચ્ચે
સોજે શુક્રાન્વની ઊંઘોના કાંડ જેવા મીઠાચાચા ગળામાં
આવે તે કઠ્યાપુક રોગ છે

વૃદ્ધ

હૃન્નો વૃત્તોત્રનો દાહજ્વરદ્ ગલપાર્શ્વગ ॥૪૬॥

જોષ, ઊંધા, બરતન અને તાવ આવે એવો,
ગળાની બાજુમા થતો સોજે તે વૃદ્ધ છે

નુર્મીરિકા

હનુસમ્પાદિત કણ્ઠે કાર્પાસીત્તલ્લસ્રિમ ॥

પિચ્છિલો મન્દરદ્ શોક

કડિનસ્તુપિચ્છેરિકા ॥૪૭॥

જડબાના સાધાના રાશ્રયે થતો, કપાસિયા જેવો,
પિચ્છિલ, ધીમી પીડવાળો અને કઠણ સોજે ગળામા
થાય તે નુર્મીરિકા છે

ગલ્લોધ

વાહ્યાન્ત શ્વષ્થુર્વોરો ગલમાર્ગર્મિલોપમ ।
ગલ્લોધો મૂર્ચ્ગુદતાતન્દ્રાલાલાજ્વરપદ ॥૪૮॥

ગળાના સ્ત્રોતમા આગળા (ઉવાળા) જેવો, માથામાં
ભારપણુ, ઘેન, લાગ અને તાવ આવે એવો ભંધકર
સોજે ગળામાં બહાર અને રાંદર આવે તે ગલ્લોધરોગ છે

વલ્લય

વલ્લય નાતિદ્ શોકસ્તદ્દેવાયતોત્રત ।

તેના (ગલ્લોધના) જેવો જ, લાંબો અને ઊંધા,
બહુ પીડા વિનાનો (ગળામાં) સોજે રાવે તે વલ્લય છે

નિલાયુક

માંસકીલો ગટે દોષેરોડનેકોડધવાડ્લયદ્ ॥
રુદ્ધોદ્ધ્વાસાશ્વયદૃતિ પૃથ્વ્મૂલો ગિલાયુક ॥

દોષાના પ્રકોપથી ગળામાં રોગ કે અનેક, થાડી
પીડવાળા, જેને લીધે ઉચ્છ્વાસ લેવાની અને ખાવાની
કિયા મરવામા મુશ્કેલી પડે એવા અને મૂળમા વિદ્યાર
રોવા માંખતા ખીવાને નિલાયુક કહે છે

થનની

મૂર્તિમાંસાદ્વરદ્વાતા સીમ્વદ્ધ્વરમૂર્ચ્ગદ્ ॥૫૦॥
થનમી નિચિતા વર્તિ શતમીગતિયદૃતિ ।

મા ના પુષ્કર અંકુલથી છવાયેલી તીવ્ર તરસ,
તાવ અને થાવાની પીડ કરે એવી, થનની નાખના
છૂગ ફેંકવામા હિચાર જેવી, બહુ પીડા કરનારી અને
વધતીવધતી માટી થયેલી વાગ (વાળા આમળા નોખે)
થનની કહે છે

(થનની ૧ લોખાની યૂથો જેમાં અડઅડ
ખોરોની રોગ એવા પથ્થર ન થનની નિષાગ વાગ
નાથ જેવું લાંબું અને વાઘની યૂથો જેવું પાંચ છે
તાવ-પથ્થરની વચ્ચે આગળી અને અંકુલ પથ્થર
નીચે અને ને બે વચ્ચેનું જેવું લાંબુ પથ્થર ને)

નચિરદ્ધિ (નચનું વડ)

ધ્યાનમર્ગલ સીમ્વજ્જગ્ગો મહારત ॥૫૧॥
પૃતિપૂયનિમલારી શ્વષ્થુર્ગર્મિદ્ધિ ॥

આખા ગળામા નાથો નાથ, જો રોગ થાય નાથ
જો પકે એવું, બહુ પીડવાળું, થાય નાથ
કફ નીચરે સોજે તે નચિરદ્ધિ (નચનું વડ) છે

ગલાર્બુદ (ગળાનું કેન્સર)

જિહ્વાવચ્ચાને કણ્ઠાદાવપાકં શ્વચ્યું મલાઃ ॥૫૨॥
જનયન્તિ સ્થિરં રક્તં નીરુજં તદ્દહાલ્યુદમ્ ।

દોષો જીવને છેડે અને ગળાની શુદ્ધાત્મના ભાગમાં પાકે નહિ એવો, સ્થિર, રાતો, પીડા વિનાનો રોગ આવે છે, તે ગલાર્બુદ (ગળાનું કેન્સર) છે

ગલગંડ

પવનશ્લેષ્મદોભિર્ગલગણ્ઠો ભવેદ્દહિઃ ।

વર્ધમાનઃ સ કાલેન મુક્તવલ્લભતેડતિલ્ક ॥૫૩॥

વાયુ, કફ અને ચરબી ભગડવાથી ગળાના ભાગમાં ભાગમાં ગલગંડ નામનો રોગ થાય છે તે વખત બતાવે વધતાવધતા રાડની માફક લગડે છે અને બહુ પીડા કરે છે

વાયુનો ગલગંડ

કૃષ્ણોડકૃષ્ણો યા તોદાલ્યઃ

સ યાતાલ્કૃષ્ણરાજિમાન ॥

શુદ્ધસ્તાલુગલે શોષં કુર્યાચ વિરસાસ્યતામ્ ॥૫૪॥

વાયુને લીધે થતો ગલગંડ કાળો કે આછો લાલ, પુષ્કળ તોદવાળો, કાળી રંગેના વિસ્ફોટા તરી રાખે એવો, વધે ત્યારે તાળવાને અને ગળાને સૂકવે એવો તથા મોને ખેરવાદ બનાવે એવો રોગ છે

કફનો ગલગંડ

સ્થિર, સર્વળઃ કણ્ઠમાન

શીતસ્પર્શો ગુરુઃ કફાત્ ।

શુદ્ધસ્તાલુગલે લેપં કુર્યાચ મધુરાસ્યતામ્ ॥૫૫॥

કફને લીધે થતો ગલગંડ સ્થિર, ગળાના જેવા રંગનો, ખલજવાળો, રાડવાળા ઠોડો, ભારે, રોગ વધે ત્યારે તાળવામાં અને ગળામાં કફ લેપાયેલો રહે એવો તથા મો ગળુ ગળુ રહે એવો રોગ છે

ચરબીનો ગલગંડ

મેદસ શ્લેષ્મચ્ચાનિશુલ્કયોઃ સોડુવિધીયતે ।

દેહં શુદ્ધશ્ચ કુસ્તે ગલે શર્ધં સ્વદેડ્યતામ્ ॥૫૬॥

ચરબીથી થતો ગલગંડ કફના ગલગંડ જેવાં લક્ષણો વાળો રોગ છે, વધવાવધવામાં એ ચરીરનું અનુકરણ કરે છે (ચરીર વધે ત્યારે ગલગંડ વધે છે અને ચરીર ઘટે ત્યારે એ ઘટે છે), ગલગંડ વધે ત્યારે ગળામાં અવાજ થાય છે અને અવાજ પીસો વધે જાય છે

સ્વરશ્મ

શ્લેષ્મસ્વાડનિલગતિઃ શુષ્કકણ્ઠો હૃત્સલઃ ।

તામ્યન્ પ્રસક્તં શ્વસિતિ

યેન સ સ્વરહ્વાડનિલાત્ ॥૫૭॥

જે રોગને લીધે વાયુની ગતિ કફને લીધે રોકાય છે, ગળુ તુકાય છે (લીધુ રહેતુ નથી), અવાજનો નાશ થાય છે, આને સારા રાખે છે અને દરદી સતત પાકે છે તે સ્વરશ્મ રોગ વાયુના પ્રકોપથી થાય છે

આખા મોમાં થતા રોગ (૮)

વાયુનો મુખપાક

કરોતિ વદનસ્યાન્તર્વગ્નાન્ સર્વસરોડનિલઃ ।

સજ્જારિણોડકૃષ્ણાન્ રક્ષા-

નોષ્ટ્રો તામ્રો ચલત્વચ્ચૌ ॥૫૮॥

જિહ્વા શીતાલ્પદા ગુર્વા રકુડિતા કણ્ઠકાચિતા ।

વિવૃણોતિ ચ કુચ્છેણ મુર્ધ્વપાકો મુલસ્ય સઃ ॥૫૯॥

વાયુ બધે (આખા મોમાં) પ્રસરી જઈને દરતા આછા લાલ, વુખા વ્રુખ મોમાં કરે છે, હોઠ તામાવર્ણી થાય છે, હોઠની ચામડી ઉપર ઉપસી આવેને લીલી પડીને લાલે છે, જીભ ઠંડકને સહન ન કરી શકે એવી, ભારે ચિરાયલી અને કાઠાકાટાવાળી થઈ જાય છે અને દરદીને મો ઉઘાડતા કુખ થાય છે, આ મુખપાક નામનો રોગ છે

ઊર્ધ્વગુદ

મઘઃ પ્રતિહતો યાયુરશોગુલ્મકફાદિભિઃ ।

પાત્યુર્ધ્વં વસ્ત્રદોર્ગન્ધ્યં કુર્વદ્દૂષણગુદસ્તુ સઃ ॥૬૦॥

વસ્ત્ર, ગોળો, કફ વગેરેને લીધે નીચે ભટકાયેલો (રાજાશયો) વાયુ ઊંચે ચડીને મો ગધાવે છે (ગુદાની ડુર્ગંધને મોમાં રાખે છે) તે ઊર્ધ્વગુદ રોગ છે.

પિત્તનો મુખપાક

સુહરસ્ય પિત્તજે શાકે દાહોદે તિલાવસ્ત્રતા ।

ક્ષારોક્ષિતક્ષતસમા મળાઃ

પિત્તથી થતા મુખપાકમાં મોમાં દાહ અને ઊંખ થાય છે, મો તીખું રહે છે અને જાંબે સાર છાટયો લેાય એવા આદર્ થઈ છે

લેહીથી થતો મુખપાક

તદ્વથ રક્તજે ॥૬૧॥

લેહીથી થતા મુખપાકમાં એવું જ (પિત્તના મુખપાક જેવું જ) રોગ છે

કફનો મુખપાક

કક્તજે મધુરાસ્યત્વં કણ્ઠમતિવિચ્છિન્ના મળાઃ ।

કફથી થતા મુખપાકમાં મો ગળુ અને ખમ્ખવાળું રહે છે તથા, મોમાં પિચિય ચાંડો પડે છે.

મુખામુદ (મોંનુ કેન્સર)

મન્ત કપોલમાથિલ્ય દયાવપાન્કુ કક્તોઽર્ધુદમ્ ॥૬૨॥
કુર્વાત્તદ્ વદ્ધિત્ લિંગં મૃદિત ચ વિવર્ધતે ।

કફ શાલની રાદરની (ઓમાની) બાજુએ બદામી
રગનું કે ધોળુ રામું કડે છે એને સાગની પાદશ
વગેરે વડે) ઘસવામા રાવે, (વૃદ્ધિપત્ર વગેરે શસ્ત્રથી)
કાપી કાઢવામા આવે ર ને (વેરી નાખવા માટે) મગજ
વામાં આવે તો રો રામુંદ વધે છે

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતો મુખપાક

મુખપાકો મવેત્સાષ્ટૈ સર્વે સર્વાકૃતિર્મલે ॥૬૩॥

ત્રણ દોષ રાને લોહી રો ચાર બગડવાથી એ ચારથી
થતા છૂટાછૂટા મુખપાકના ભેગા લગભગવાગો મુખપાક
થાય છે

પૂતિમુખ

પૂત્યાસ્પતા ચ તૈરેઽન્નકાષ્ટાદિવિદિપ ।

દાતમ ન કરનારને નો જ દોષોના પ્રગમને
લોધ પૂતિમુખ (મો ગધાવાના) રાગ થાય છે

મુખરોગોની વિભાગચાર તથા કુલ સમ્યા

મોષ્ટે ગળ્ડે છિજે મૂલેજિદ્વાયા તાલુકે ગલે ॥૬૪॥

પક્ષે સર્વેષ્વેષ્ટેષુકા પઞ્ચસત્તિરામયા ।

પકાવદોષો વદા ચ પ્રતીદશ તથા ચ પત્ ॥૬૫॥
અથાવદ્દશાષ્ટી ચ કમાત્

તોકમાં ૧૧, ગાનામાં ૧, દાતમાં ૧૦, લાંબાં
પેડામાં ૧૩, છબમાં ૬, તાપમાં ૮, ગામાં ૧૮
અને આખા મોમા ૮ મરી મોના ૭૫ રાગ સ્થા

અસાધ્ય મુખરોગો

તેષ્વનુપકમા ।

કરાલો માસત્કોષ્ટાવયુંદાનિ જલાદ્વના ॥૬૬॥

કચ્છપસ્તાલુપિટકા ગલોઽય સુપિરો મહાન ।

સ્વસ્તોર્ધગુદ્વદયાવદાતપ્રીયલપાલસાઃ ॥૬૭॥

નાટ્યોષ્ટ કોપી નિવપાત્,

સ્વાત્સર્વેષ્વ રોદિત્તી ।

વશને સ્ફુટિતે દન્તમેદ પકોપજિદ્વિકા ॥૬૮॥

ગલગળ્ડઃ સ્વરખંડી

રજ્જોવ્દયાસોપ્રતિસ્સત્ ।

એમાંથી (૭૫ મુખપાકમાંથી) આવ, માન્ય, રક્તોષ્ઠ, જવાબું નિરાપના ચાર અર્જુ (લેખનું તાપચાનું, ગાનાનું ર ને રાખા મુખનું અર્મુંદ), કચ્છ, તાપુપિટકા, ગલોષ, માઝુસિર, સ્વાત્સ, હિપ્પાનુ,

શ્વાપદન, શતધની, વલય, રાલસ, ત્રિદોષની દતનારી, ત્રિદોષનો ઓષ્ઠકોપ, રક્તરોહિણી, સન્નિપાતરોહિણી, દાત તરડાયા કે નૂટયા પછી થતો દતભેદ, પાકી ગધેલી ઉપલિપ્તિકા, જેમ અવાજનો નાશ થયો હોય, ખાસ લેતા મુઠ્ઠેલી મડતી હોય રાને જેને વરસ વીતી ગયુ હોય એવા ગલગડ-રોગલા (૨૪) મુખરોગ રાખાય છે

યાપ્ય મુખરોગ

યાપ્યસ્તુ હર્ષો મેદશ્ચ

દતલર્ષ રાને (દાત તરડાયા કે નૂટયા સિવાયનો) દતભેદ એ જે રાગ યાપ્ય છે

સાધ્ય મુખરોગો

દોવાન્ શસ્ત્રોપધર્જયેત્ ॥૬૯॥

બાકીનાન (ખોડક વધી ૯૮૫૫ સિવાયનાને) શસ્ત્રકથાથી રાને ઔષધથી મગડવા

શ્વદશાન્નદ્વદયે પટે ઉત્તરસ્થાને મુલરોગવિશાળી
નામૈકવિદ્યાડધ્યાય ॥ ૨૧ ॥

અધ્યાય ૨૨ મો : મોંના રોગોના

ઉપાય

મયાતો મુલરોગપ્રતિષેધ વ્યાધ્યાસ્વામઃ ।

હિતિ હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યાર ઉપ અમે મોંમાં થતા રોગોને મગડવાના ઉપાય સમજાવીયું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાવિદ્યોએ નીચ પ્રમાણે ક્હયુ છે

ખંડિત્ત્વ ઉપાય

શ્વળ્ડોષસ્ય પિલિત્યાન્તો

સ્તૂત્યા મગવદાલીત્ ।

ખંડિત્ત્વ વાતમા વિશયવા ભેગને (લેખનું સ્નેહન અને ને ન મોને પછી) પિત્તની રોના છેડા નીચે લઈને નધોત્રય લેવા ઉપચાર કરવા

યદીન્ધોતિમ્મરીતોમ્પ્રધારગ્નીસારિયોન્ન ॥ ૧ ॥

પટોલ્યા કાકમાઘ્યા ચ તૈલમગ્ગજન પલેહ ।

લેખન, માદામંથી, લોપર, નો ખમું, નરિય, કાગુ મગજ, પાત્ર અને ધાત્રી પીનું રાસ થા સ્નેહન વડે (લેખ ઉપર) અખંડ કરવા માત્ર નેક પમાવું

નસ્ય ચ લેપ વાતમામુલ્કચ્છનપ્રસાધિત્ત્વ ॥ ૨ ॥
થાયુ મહો એસાં ઔષધો અને મધુર જનના ઔષધો ત્રિદોષના નેવનું નસ્ય અપવું

વાયુના ઓષ્ઠકોપના ઉપાય

મહાસ્નેહેન વાતૌષ્ઠે સિદ્ધેનાકઃ પિત્તુદિતઃ ।

દેવધૂપમધૂચ્છિદ્ધશુભ્યમરદાહમિઃ ॥ ૩ ॥

રાજા, મીઠા, ગૂળા, ૨૦ ને દેવદાર વડે સિદ્ધ કરેલા મહાસ્નેહ, ચોપડું ૩૦ પુમડું (કે ચોતું) વાયુના ઓષ્ઠકોપમાં ફાવેદા કરે છે.

યદ્યાદ્યવચૂળયુકેન તેનૈવ પ્રતિસારણમ્ ।

એ જ (સેલેક રાત્રી, ૩ વાળા) મહાસ્નેહમાં જેલી-મધનું ચૂર્ણ નાખીને એ મહાસ્નેહ વડે જ પ્રતિસારણ કરવાથી ફાવેદા થાય છે.

નાહ્યોષ્ઠ સ્વેદયેદ્ ડુગ્ધસિદ્ધેરરણ્ડપલ્લવેઃ ॥ ૪ ॥

દૂધમાં સિદ્ધ કરેલાં એરંડાનાં પાંદડાંને થેક હોઠ ઉપર નાડીસ્વેદવિધિ કરેલા. (નાડીસ્વેદવિધિ અર્થાંગ-હૃદયમાં આપેલો નથી, ચરકસંહિતા સૂત્રસ્થાન અધ્યાય ૧૪માં આપેલો છે.)

શ્વળ્ડોષ્ઠવિદિતં નસ્યં તસ્ય મૂર્ધ્નિ ચ તર્પણમ્ ।

ખંડીક માટે કહેલું નસ્ય આપવું અને શેખા વડે જ માથે અભ્યાંગ કરેલા

પિત્તના ઓષ્ઠકોપ અને અભિધાત-

(શત)ને ઓષ્ઠકોપ

વિત્તામિવાતજાવોષ્ઠીં જલૌકોમિરુપાચરેત્ ॥ ૫ ॥

પિત્તના ઓષ્ઠકોપના ૨૦ ને અભિધાતના ઓષ્ઠકોપના ઉપાય જોના મુકાવીને કરેલા (જોના મુકાવીને લેવાડી કઢાવવાથી ઉપાય કરેલા).

રોમ્મર્જર્જરશ્વૌદ્રમધુકઃ પ્રતિસારણમ્ ।

લેપર, રાજા, મધ અને જેલીમધ વડે પ્રતિસારણ કરવું.

શુદ્ધવીર્યપિપ્તપ્તશ્વિજમમ્બજ્જને ઘૃતમ્ ॥ ૬ ॥

ગળા, જેલીમધ અને રત્નાળી વડે સિદ્ધ કરેલું ઘી (હોઠ ઉપર) અભ્યાંગ માટે સાચું છે.

પિત્તવિદ્રધિવચાત્ર ક્રિયા

અને એમાં (પિત્તના અને અભિધાતના ઓષ્ઠકોપમાં) પિત્તના વિદ્રધિના જેલી ક્રિયા (ધિ. ૨૦. ૧૩) કરવી

લેણીથી થતા ઓષ્ઠકોપ

શોળિતજેડપિ ચ ।

હદમેવ નવે કાર્યે કર્મ

લેણીથી થતા ઓષ્ઠકોપ નેલા (લેણા વખતથી જ ચપેલા) લેણ તે એમાં પણ આ જ (પિત્તના રોષ્ઠકોપ માટે કહેલી) ક્રિયા કરવી.

કફનો ઓષ્ઠકોપ

બોષ્ઠે તુ કફાનુરે ॥ ૭ ॥

પાઠાક્ષારમધુવ્યોયૈહંતાસે પ્રતિસારણમ્ ।

ધૂમનાલવનગણ્ડુપાઃ પ્રયોજ્યાશ્ચ કફચ્છિદઃ ॥ ૮ ॥

કફના પ્રકોપથી થયેલા રોષ્ઠકોપમાં લેણી કઢાવવા પછી કાળીપાટ, જવખાર, મધ ૨૦ ને ત્રિકટુ વડે હોઠ ઉપર પ્રતિસારણ કરવું તથા કફને મટાડે એવાં ધૂમપાન, નાપ ૨૦ ને ગંડુપની ક્રિયા કરવી.

ચરભીથી થતા ઓષ્ઠકોપ

સ્વિદ્ધ મિદ્ધ વિમેદસ્કં દહેમ્મેદોજમમ્મિતા ।

પ્રિયજ્ઞુરોષ્ઠત્રિકામલમાશ્લિકૈઃ પ્રતિસારયેત્ ॥ ૯ ॥

ચરભીથી થતા રોષ્ઠકોપનું સ્વેદન કરીને પછી હોઠને ચીરીને એમાંથી ચરભી કાઢી નાખીને રાગિનથી ગ્રામ દેવેઃ કાંચ, લેપર, ત્રિકળા અને મધથી હોઠ ઉપર પ્રતિસારણ કરવું.

જળામૃદ

સક્ષોદ્રા ઘર્પણં તીક્ષ્ણા મિશ્રશુદ્ધે જલામૃદૈ ।

મયગાદેતિશુદ્ધે વા ક્ષારામ્મિર્વા પ્રતિક્રિયા ॥ ૧૦ ॥

જળામૃદને હોડીને એમાંથી પાણી કાઢી નાખીને એને શુદ્ધ કરીને (પીપર, મરી વગેરે) તીક્ષ્ણ રોષ્ઠકોપને મધમાં કાવવીને એ હોઠ ઉપર ઘસવું. પણ જો જળામૃદનું મૂળ બહુ ઊંડું હોય કે જળામૃદ બહુ વધી ગયું હોય તો ક્ષાર મૂકીને કે ગ્રામ દઈને બાળવું એ ઉપાય કરેલા.

ગંડાવજી

મામાઘવસ્યાસ્યલર્જીં મળ્ડે શોફવદાચરેત્ ।

ગંડ ઉપર થતી અવજી (ગંડાવજી) આમ વગેરે (અમ, પચમપાન, પકવ) અવસ્થામાં લેણ તેના કાચ (પ્રસૂચોષ) પ્રમાણે ઉપચાર કરવા.

શીતદંત (દાંતન)

સ્વિદ્ધસ્ય શીતદંતસ્ય પાલીં ચિલિલિતાં દહેત્ ॥

તૈલેન, પ્રતિસાર્યાં ચ સક્ષોદ્રઘમસેન્નયૈઃ ।

વાદિમચન્વરપાસાર્થેકાન્તાજમ્મચરિયનામૈઃ ॥

કચલઃ દ્વીરિણાં કાયૈરણુતેલં ચ નાવનમ્ ।

શીતદંત શેગમાં દાંતને થેક કરીને એ દાંતના પેડાને ખાતરીને તેવથી ગ્રામવું અને પછી એ ઘમેલા પેડા ઉપર મધ, મેાચ, સેંધવ, દામનની છાલ, ત્રિકળા, રસવંતી, કાંચ, જંબુના દળિયાં અને સૂક વડે પ્રતિસારણ કરવું. ભીરિનુભાન કપાયેના કવચગ્રાહ કરેલા અને અણુતેલનું નસ્ય આપવું.

દત્તઉર્ધ્વ, દત્તભેદ

દન્તર્ધ્વે તથા મેદે સર્વા વાતહરા ક્રિયા ॥૧૩॥
તિલવધીમધુશૃત ક્ષીરં ગण्डूषधारणम् ।

દત્તઉર્ધ્વરાગમા ૨ ને દત્તભેદ રાગમા વાયુ મગડ
ચોવી બધી ક્રિયારો તથા તૃ ૨ ને બેઠીમધ સાથે
પકવેલા દૂધના ગણ્ડૂષ ભરી રાખવા રો ક્ષયો કરે છે

દત્તચાલ

સક્તહં દશમૂલામ્બુ ગण्डूष. प्रचलद्विजे ॥૧૪॥
तुल्यरोधनणाश्रेष्ठापत्तहपटुधर्पणम् ।

સ્તિન્ધા, શીલ્યા યથાવશ્ય

નસ્યાન્નકવલાદય ॥૧૫॥

૧૫ છાનના ઊપ તેમા (દત્તચાલ રાગમા) દશ
મૂળના કવાથમાં સ્નેહ નાખીને રોના ગણ્ડૂષ ભરી
નાખવા, મેરગુણ, લોધર, પીપર, ત્રિકુશા રતાજીવી
અન નાનવ પેઠા ઉપર ધનવા રાન રાગની ૫ વચ્ચા
પ્રમાણે સ્નેહન નસ્ય, સિન્ધુ રાગના રાન સિન્ધુ
કવનગ્રા વગેરે ક્રિયારો રાજ કરવી.

અધિદત્ત

अधिदन्तकमालित यदा क्षारेण जर्जरम् ।
कृमिदन्तमिवोपात्त तद्विषोपवरेत्तदा ॥૧૬॥
अनवस्थितरक्ते च दग्धे द्रवण इव क्रिया ।

૧૬ વિદત્તન નાર બાળુથી (દાનના પેઠા ઉપર)
મા ચોપડો પછી જ્યારે છાનું ઘટ્ટન લાવવા માડ
ત્યાં કૃમિદત્તની માફ દાનન ખાતી કાઢીને પછી
કૃમિદત્તના જેવા ઉપચાર કરવા જે લોહી બધ ન થાય
તો (લોહી મધ કરવા માટે) ૧૫ ઈને પછી પ્રમાણ
જેવા ઉપાર કરવા

દત્તકર્કરા

અર્હિસન્ દન્તમૂલાનિ

दन्तेभ्य शर्करां हरेत् ॥૧૭॥
क्षारचूर्णमधुयुતસ્તતश्च प्रतिसारयेत् ।

દાનના પેઠાન ઈજ ન થાય રો રીન દાન ઉપર
બાજેની ચોપડીરોને (નતરેખન ધરથી) ઉઘોલી
૨ ન પાટી સારના ચૂર્ણન મધમા મરચીને એનું પ્રાન
નાસ્ય કે નુ

કપાલિકા

कपालिकायामप्येव हर्षिकं च समाचरेत् ॥૧૮॥

કપાલિકા રાગમા પશુ ના (દત્તકર્કરાથી ક્રિયા)
તથા નર્પમા કહેલી ક્રિયા કરવી

કૃમિદત્ત

जयेद्विद्यावधिः स्विन्नमचलं कृमिदन्तकम् ।
स्निग्धैश्चालेपण्डूषनस्याहारैश्चलापहेः ॥૧९॥
गुडेन पूर्णं सुविरे मधूच्छिष्टेन वा दहेत् ।
सतच्छर्कराक्षीराभ्यां पूरण कृमिशूलजित् ॥૨०॥

(કૃમિદત્ત રાગમા) શેક કરીને ઊભતા ન હોય એવા
કીડાવાળા દાનને કીડાથી બગડેલું લોહી, લોહી કાઢવાના
ઉપાયોથી કાઢીને મગડવા, સ્નિગ્ધ લેપ, ગણ્ડૂષ, નસ્ય
અન ૫ હારથી તથા વાયુ મગડ એવા લેપ, ગણ્ડૂષ,
નસ્ય તથા ૨ હારથી કૃમિદત્ત મટાડવો, કીડાઓ કાઢી
કાઢેલા છિદ્રમા ગરમ કરેલા ગોળ કે ગરમ કરેલું મીઠું
ભરીને બાળવું, તથા સાતવીસ રાત્રે રાક્ષસનું દૂધ
ચોલાવવા ભરે ૨ ૧૫ કરવાથી કીડાને લીધે રાખવું
શુભ મટે છે

हिरण्यकुट्टफलकासीसस्वजिकाकुष्ठवेहजम् ।

रजो रज जयत्याशु घस्त्रस्यं दशाने धृतम् ॥૨१॥

હિરણ્ય, કુટ્ટુ, હીરાકલી સાથેખાર, ઉપલેટ રાત્રે
વાવડિનું બારીક ચૂર્ણ વખમા (પેટલીમા) રાખીને
રો પેટલીન દાન ઉપર રાખી મુકવામા આવે તો
પોડા તરત મટે છે

गण्डूष प्राहयेत्तलमेभिरेव च साधितम् ।

कायेर्वा युक्तमेरुण्डद्विष्याદ્રીभूषद्भयज ॥૨२॥

રામના વડ જ (ઝિજ, કાપકુશ, હીરાકલી, સાથે
ખાર, ઉપલેટ રાત્રે વાવડિન વડે) મિલક કરવા તેવના
ગણ્ડૂષ ભરાવવા ૨ થવા એરણ, મેદી ભારીગણ્ડૂષ, ઊભી
ભ રીંગણી ૫ ન બૂકદધ (ગોરખમુડી)મા સ્વાથે
ભગરવા નવના કાગળા કરાવવા

क्रियायोगेर्बहुविधैस्त्विष्यान्तर्गज भक्षम् ।

ददमप्युद्धरेहन्त पूर्वं मूलाद्रिमोक्षितम् ॥૨३॥

સન્દશકેન રણુના દન્તનિર્ગતનેન ઘા ।

तेल सयण्याहरजो गण्डूषो मधु वा तत ॥૨४॥

આત્રી રવને પ્રમાણી ક્રિયાના ગાંધી (અન્ધોષ
ધાના પ્રતેષથી) પથ જે પીડા ન મટે તો દાન
મજબૂત લેપ (દાનના ન હાવ) દાન પથ પેઠા
એને પેઠામાથી (મુઠામાથી) છૂન પાડીને પછી હાથ
સાચક મરચી કે દાન ખરી મકવાના પત્રથી એ
દાનન ખેતી કાઢવા

तता विदारित्यण्णाह्यशृङ्गाट्टकमेरुमि ।

તેલં દશગુણક્ષીરં સિદ્ધ યુક્તિ નાથનમ્ ॥૨૫॥

પછી બિયરોગુ લેવીમધ, સિદ્ધ અને કવેચ

ના કડકથી તેલ કરતાં દસ ગણ ગાળના દૂધમાં સિદ્ધ કરેલું તેલ નસ્ય તરીકે વાપરવું

કુશાદુર્બલવૃદ્ધાનાં વાતાતનાં ચ નોહરેત્ ।

નોહરેષોત્તર દન્ત વટ્પદ્વવક્રદ્વિ સઃ ॥૫૬॥

વપામન્યદ્વૃત્તો લિંગચસ્વાકુશીનક્રમો હિતઃ ।

દૂબળા, નબળા, ઘરડા અને વાયુથી પીડિતા માણુ સોના દાંત ખેંચી કાઢવા નહિ (કોઈ પણ માણુસનો) ઉપરનો દાંત ખેંચી કાઢવો નહિ, કારણ કે રો દાંત ખેંચી કાઢવાથી બહુ ઉપદ્રવો થાય છે દાંત ખેંચી કાઢયા પછી એમને પણ (દૂબળા, નબળા, ઘરડા, વાયુથી પીડા નારીને તથા બીજા બધાને) સ્નિગ્ધ, મધુર રાત્રે ટીકાવાનો ફાયદાકારક છે

ચીનાદ

વિદ્યાવિતાદ્રેણેણીતાદે ચક્ષોદ્રે પ્રતિસારણમ્ ॥

મુસ્તાર્જુનત્વકૃત્રિફલાફલિનીતાર્ધ્યતાગરેઃ ।

તત્કાચઃ કવલો, નસ્ય તેલં મધુરસાચિતમ્ ॥૨૮

ચીનાદ રોગમા દાંતમાંથી લેાહી કાઢયા પછી મોથ, સાદડની છાલ, ત્રિફળા, કાગ, રસવતી રાત્રે સૂંકને મધમા કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું એના (મોથથી સૂંક સુધીની વસ્તુરોગના) ક્વાથનો ક્વચગ્રાહ કરાવેલા તથા મધુર વર્ગના રોપધાથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય રાપવું

ઉપકુશ

દન્તમાંધાન્યુપકુશે સ્વિદ્ધાન્યુણ્યામ્બુધારણે ।

મળ્ડલાગ્રેણ શાકાદિપત્રૈર્વા વ્રહ્મશો લિલેત્ ॥૨૯

તત્તથ પ્રતિસાર્યાણિ ઘૃતમળ્ડમધુદ્રતૈઃ ।

લાક્ષાપ્રિયક્ષુપત્તફલવળોત્તમૈરૈકૈઃ ॥૩૦॥

સકુદ્ધુગુળીમરિચયટીમધુરસાજનૈઃ ।

સુલ્હોળ્ળો ઘૃતમળ્ડોડુ તેલં વા કવલમ્ ॥૩૧

ઘૃત ચ મધુરૈઃ સિદ્ધ હિત કવલનસ્યયોઃ ।

ઉપકુશ રોગમા મોમા ગરમ પાણી ભરી રાખીને દાંતના પેંડાને શેક કરવો પછી મડલાગ્રપત્ર નાખના પત્રથી કે સાગ વગેરેના પાદડાથી રાત્રેકવાર પેંડા છાલવા પછી લાખ, કાગ, આળવી, સૌંધવ, ગેરુ, ઉપલેટ, સૂઠ, મરી, જીરીમધ રાત્રે રસવતી રોટલાં રોપધાના યુગ્મને ઘીના મડમા રાત્રે મધમા કાલવીને એના વડે પેંડા ઉપર પ્રતિસારણ કરવું પછી સહેવાય રોવા ઊંના ઘીના મંડેના કે સહેવાય રોવા ઊંના તેલના કવચગ્રાહ કરવો તથા મધુર ગણનાં ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલું ઘી કવચગ્રાહ મા અને નસ્યમાં વાપરવું તે ફાયદાકારક છે

દત્તપુષ્પટક

વન્તપુષ્પટકે સ્વિદ્ધાલિપ્તમિદાવિલેખિતે ॥૩૨॥

વપ્થાહ્વસ્વર્જિકાગુળીસૈન્ધવૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

દત્તપુષ્પટ રોગમાં, સોજાને શેક કરીને, કાપીને, ચીરીને રાત્રે છાલીને પછી જીરીમધ, સાજખાર, સૂઠ અને સૌંધવ વડે પ્રતિસારણ કરવું

દત્તવિદ્રધિ

વિદ્રધ્યો કદ્ધતીક્ષ્ણોળકૃદૈ કવલલેપનમ્ ॥૩૩॥

વર્ણનં કટુકાકુષ્ઠપૃષ્ઠિકાલીયવોદ્ધૈઃ ।

રક્તેત્પાક હિમૈ પન્થ

પાત્ત્યો દાહોડગાઢકઃ ॥૩૪॥

દત્તવિદ્રધિમા તીખા, તીષ્ણ, ગરમ રાત્રે લુખા રોપધા વડે કવચગ્રાહ રાત્રે લેપ કરવા, કટુ, ઉપલેટ, મરિચાદિય ગરમે જવખાર વડે ઘસવું ઠંડા દ્રવ્યો વડે વિદ્રધિને પાકવું અટકાવવું થાકેલા વિદ્રધિને ચીરવું અને બહુ ઊંડા મૂળવાળા વિદ્રધિને કાપવું

સુપિર

સુપિરે ચિદ્ધાલિલેખિતે ચક્ષોદ્રે પ્રતિસારણમ્ ।

રોધમુસ્તમિશિદ્ધેણાતાર્ધ્યપત્તક્ષિકાશુકૈઃ ॥૩૫॥

સકટફલૈઃ, કપાયૈશ્ચ તેષાં મળ્ડુપ દ્રવ્યતૈઃ ।

યદીરોધોપલાનતાસારિવાગુલચન્દનૈઃ ॥૩૬॥

દર્શૈત્કસિતાપુષ્કૈઃ સિદ્ધ તેલં ચ નાવનમ્ ।

સુપિર રોગમા સોજાને કાપીને રાત્રે લેાધર, મોથ, સુવા, ત્રિફળા, રસવતી, રતાજની, ખાખરા અને કાચ ફળને મધમા કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું, એમના (લેાધરથી કાપણ સુધીનાં રોપધાનાં) ક્વાથ વડે ગૂંચ ઈશ્વર્ય છે, જીરીમધ, લેાધર, કાણુ કમજ, ધમસો, સાદિયા, રાગર, સુખડ, સોનાગેરુ, સાકર અને ધોળું કમજ—રોગના રોપધા વડે સિદ્ધ કરવા તેલનું નસ્ય રાપવું

અધિમાસ

હિત્વાડધિમાંસકં ચૂર્ણઃ

ચક્ષોદ્રેઃ પ્રતિસારણમ્ ॥૩૭॥

વજાતેજોવતીપાઢાસ્વર્જિકાયવદ્યુક્તૈઃ ।

પટોલનિમ્બત્રિફલાકપાયઃ કવલો હિતઃ ॥૩૮॥

અધિમાસને કાપી નાખીને પછી વજા, તેજબજા, કાળીપાટ, સાજખાર રાત્રે જવખારને મધમાં કાલવીને પ્રતિસારણ કરવું તથા પટોળ, લીમચ અને ત્રિફળાના ક્વાથનો કવચગ્રાહ કરવો એ ફાયદાકારક છે

વિદર્ભ

વિદર્ભે દન્તમૂલાનિ મण्डलाग्रेण शोधयेत् ।

क्षारं गुण्यास्ततो नस्य

गण्डूपादि च शीतलम् ॥ ૩૯ ॥

વિદર્ભશિખા મહાગ્રથશ્ચથી દાનના પેદાને શુદ્ધ કરવા પછી ક્ષારથી બાળવું પછી શીતલીર્થ દ્રવ્યોથી પકવેલા તેલનું નસ્ય અને શીતલીર્થ દ્રવ્યોના કવાચથી ગૂઢપ વગેરે ક્રિયા કરવી.

દંત-ગ્રામી

સશોધામયતઃ કાય શિરઃસ્તોપચરેત્તતઃ ।

નાડીં દન્તાનુગાં દન્તં સમુદ્ઘૃત્યાગ્નિના દદેત્ ॥

કુઙ્ગાં નૈકગતિં પૂર્ણાં ગુહેત મદનેન વા ।

ધાવનં જાતિમદનલદિરસ્વાદુકળકે ॥૪૧॥

ક્ષીરિવૃદ્ધામ્બુગણ્ડૂપો, નસ્યં તૈલં ચ તત્કૃતમ્ ।

શરીરનું અને રીતે (વમન રાત્રે વિરેચનથી) અને માથાનું (નસ્યથી) શાધન કરીને પછી દાંતને અનુસરના (=સીધા) નાડીગ્રહને દાંત ખેંચી કાઢીને પછી (રો નાડીગ્રહના માર્ગને) અગ્નિથી બાળવો (ગામવો), પણ જો નાડીગ્રહનો માર્ગ વાકોચક્રો હોય અને નાડીગ્રહના રાત્રિક ફાટા પડી ગયા હોય તો દાંત કાઢી નાખીને એ નાડીને, રો નાડીગ્રહના માર્ગ કે માર્ગોમાં ગોળ કે મીઠું ભરીને પછી અગ્નિથી બાળવું (ગોળ કે મીઠુંને તપાવીને ગરમ કરીને પછી રો ગરમ પ્રવાહી નાડીગ્રહના રેડીને એ ગરમ પ્રવાહી વહેતુંવહેતું નાડીગ્રહના બધા માર્ગમાં પહોંચીને સડાને બાળી નાખે એવું કરવું) પછી જાઈના પાદક, મીઠુ, ખેર રાત્રે વીકળો એ ચારના કવાચથી (બસ્તિ-પિચકારી વડે રાત્રે ખખખાવીને કોગળા કરાવીને) ઘાઈને સાફ કરી નાખવું, પછી ક્ષીરિન્ધુક્ષેના કવાચના ગૂઢપ ભરવા તથા ક્ષીરિન્ધુક્ષના કટક અને કવાચથી મિલ્લ કરેલા તેલનું નસ્ય આપવું.

વાતગિહ્વાકટક

કુર્વાદ્વાતૌષ્ઠકોપોત્તં કણ્ઠકેષ્વનિલાત્મસુ ॥૪૨॥
જિહ્વાયાં

વાયુને લીધે જીભ ઉપર કાંઠાકાંઠા પડી ગયા હોય, ત્યારે વાયુના રોષ્ઠકોપ માટે કહેલા ઉપાય કરવા.

પિત્તગિહ્વાકટક

પિત્તજાતેષુ ઘ્રેષ્ણેષુ રુષિરે સ્તુતે

પ્રતિસારણગણ્ડૂપનાયન મધુરૈહિતમ્ ॥ ૪૩ ॥

પિત્તને લીધે જીભ ઉપર કાંઠાકાંઠા પડી ગયા હોય

ત્યારે (સાગ, ગળજીભી કે નગોડના પાંદડાં) ઘસીને લોહી કઢાવ્યા પછી મધુર વર્ગના દ્રવ્યો વડે પ્રતિસારણ, ગૂઢપ અને નસ્યની ક્રિયા કરવાથી ફાયદો થાય છે.

કક્ષ્ણિહ્વાકટક

તીક્ષ્ણૈઃ કફોત્યેત્વેવં ચ સર્વપદ્મ્યુપનાદિભિઃ ।

કફને લીધે જીભ ઉપર કાંઠાકાંઠા પડી ગયા ત્યારે સપ્તસવ, ત્રિકટુ વગેરે તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે એવું જ (=પ્રતિસારણ, ગૂઢપ રાત્રે નાવન) કરવું.

અલસ (જિહ્વાલસ)

નવે જિહ્વાલસેડ્યેયં,

ત તુ શલ્કેણ ન સ્પૃશેત્ ॥ ૪૪ ॥

તાજ થયેલા જીભના રાવસરોગમાં પણ એવું જ (કક્ષ્ણિહ્વાકટક જે) કરવું, પણ તેને ઘસ આડકતરું નહિ.

અધિગિહ્વ

ઉગમ્ય જિહ્વામાહૃદા ઘડિદોનાધિજિહ્વિકામ્ ।

હેદ્યેન્મણ્ડલાગ્રેણ તીક્ષ્ણોષ્ઠીર્વર્ષનાદિ ચ ॥ ૪૫ ॥

જીભને (ડોળી કરીને) પછી બરિદા ધંત્રથી અધિગિહ્વાને (સોજાને) ખેંચીને મહાગ્રથશ્ચથી કાપી નાખવી રાત્રે પછી તીક્ષ્ણ રાત્રે ગરમ દ્રવ્યો વડે ઘસવું વગેરે કરવું (=પ્રતિસારણ, ગૂઢપ રાત્રે નસ્યની ક્રિયા કરવી).

ઉપગિહ્વ

ઉપજિહ્વાં પરિચ્છામ્ય ઘઘક્ષારેણ ધર્મયેત્ ।

ઉપગિહ્વના સોજાને (રાગુદિધશ્ચથી કે સાગ, નગોડ વગેરેના પાંદડાથી) ઘસીને એમાંના બગાડ કાઢી નાખીને પછી જવખાર ઘસવો.

ગરુડકા (ગળાના કાકડા)

કફનૈઃ છુન્ડિકા સાધ્યા નસ્યગણ્ડૂપધર્મૈ ॥૪૬॥

પર્વાદિવીજપ્રતિમં વૃદ્ધાયામસિરાતતમ્ ।

મમ નિષિદ્ય જિહ્વાયા ઘડિશાઘચલન્નિતમ્ ॥૪૭॥

હેદ્યેન્મણ્ડલાગ્રેણ નાપ્યમ ન ચ મૂલતઃ ।

હેદ્યેડ્યસ્યસ્ફક્તયાન્મૃત્યુદર્શિતે દયાધિધિવર્ધતે ॥૪૮॥

કફ મગરો રોગો દ્રવ્યોના નસ્ય, ગૂઢપ અને ઘર્ષણ(ધનનું)થી ગળાના કાકડા મગરના કાકડો વધી ગયા, ત્યારે રો મગરીના બી દેતા રચામરને, શિશયો તત્તનની ન રાત્રે હોય રોગો હાય છે જીભ નો અગ્રગળો બાન દખાવી નાખીને એક વર્ષયા કાકડાને મહાગ્રથશ્ચથી બાળુ રાગ્રમાથી જે નહિ કે અડધું મૂળ અગ્રગળો જે નહિ રોગો ની વચમાંથી મારો

નાખવો; કાચુ કે જે કાકડો વધારે કપાઈ જાય તે
બોલી ઓછુ થઈ જવાથી દરદી મરી જાય અને જે
ઓછા કપાય તે રોગ (કાકડો) વધે છે

મરિચાતિવિવાપાઠાવાકુષ્ઠકુટશ્વટૈઃ ।

છિન્નાયાં સપત્ત્વૈર્દ્રેર્ધર્ષણં, કચલઃ પુનઃ ॥ ૪૯ ॥

કટુક્રાતિવિવાપાઠાનિમ્બરાત્નાવાચામ્બુધિઃ ।

કાકડો કાપ્યા પછી મરી, ૨ તિવિષની કળી, કાળી
પાટ, વજ, ઉપલેટ, મોથ, સેપવ રાને મધ વડે ઘસવું
અને કટુ, અતિવિષની કળી, કાળીપાટ, લીમડો, રાતના
અને વજના કવાથનો કવલગ્રહ કરાવવો

તાલુસંહતિ, તાલુપુષ્પટ, કચ્છપ

સજ્ઞાતે પુષ્પટે કૂર્મે ચિલિશ્ચૈવ સમાચરેત્ ॥ ૫૦ ॥

તાલુસંહતિ, તાલુપુષ્પટ ૨ ને કચ્છપ રોગમા રોગ
નાશ ભાગને છાંયીને ૨૥ પ્રમાણે (સ્થાનક ૪૮૫ થી
૪૮૬ પ્રમાણે) કિયા કરવી

તાલુપાક

અપકે તાલુપાકે તુ કાસીસજ્ઞૌદ્રતાર્થજૈઃ ।

ધર્ષણં, કચલઃ શીતકપાયમધુરૌવધૈઃ ॥ ૫૧ ॥

તાલુપાક પાકી ન ગયો હોય (કાચો હોય) તે
લીરાકસી, મધ અને રસવતી વડે ઘસવું અને ઠંડા થીત
વીધ) તૂટા અને મધુર વર્ગના રૂપથી વડે કવલગ્રહ
કરાવવો.

પક્વેષ્ટપદ્મવન્નિષ્ણે સીઘ્નોષ્ણૈઃ પ્રતિસારણમ્ ।

વૃષનિમ્બપટોલાદૈસ્તિકૈઃ કચલધારણમ્ ॥ ૫૨ ॥

જે તાલુપાક પાકેલો હોય તે અષ્ટાપદની માફક
(એટલેજની બાજના ચોપટ-ગુટિયા ઉપર પાડેલા
ખાના જેવા આકારનું) કાપીને પછી તીક્ષ્ણ રાત્રે ગરમ
ઓષધી વડે પ્રતિસારણ કરવું અને ચરકુસી, લીમડો
પટોળ વગેરે કાચા દ્રવ્યો વડે કવલગ્રહ કરાવવો.

તાલુશોષ

તાલુશોષે ત્વતુળસ્ય સર્પિકતરપાકિકમ્ ।

કળાશુભ્રીશુતે પાનમર્મૈર્ગન્ધૂપચારણમ્ ॥ ૫૩ ॥

ચન્દ્રમાસરસાઃ ક્ષિપ્તપાઃ ક્ષીરસર્પિશ્ચ નાવનમ્ ।

તાલુશોષ રોગમાં જે દરદીને તરસ ન લાગતી
હોય તેને ખાધા પછી થી પાનું, પીપર અને સુંક
નાખીને ઉઘાળેલું પાણી પાનું (કાચ વગેરે) ખાટાં
દ્રવ્યોના ગુરુપ ભરી રાખવા, મિઠાક તરીકે જાગલ
પ્રદેશના પ્રાણીઓના માસરસ ખાવા તથા દુધમાંથી
બારોબાર (દહીં અને છાશ બનાવ્યા વિના) બનાવેલા
ધીનું નસ્ય લેવું

જળાના રોગોની સામાન્ય ચિકિત્સા

કળ્ઠરોગેષ્વસુહોક્ષસ્તીક્ષ્ણૈર્નસ્યાદ કર્મ ચ ॥ ૫૪ ॥

કાચઃ પાનં ચ દાર્ધીત્વસ્તિમ્બતાર્થ્યકલિજ્જ ।

હરીતકીકપાયો વા પેયો માક્ષિકસંયુતઃ ॥ ૫૫ ॥

જળાના રોગોમા બોલી કકાવુ, તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે
નસ્ય વગેરે કિયાઓ કરવી, દારુણદરદી છાશ, લીમડો,
રસવતી અને ઈન્દુજવનો કવાથ પીવે રાથવા હરેન્દના
કવાથમા મધ નાખીને પીવું

શ્રેષ્ઠાપ્યોપવચ્ચક્ષારદાર્ધીકીપિરસાજ્ઞનૈઃ ।

સપાઠાતેજિનીનિમ્બૈઃ સુકનોમૂત્રસાષિતૈઃ ॥ ૫૬ ॥

કચલો, ગુટિકા વાઙ્મ કલ્પિતા પ્રતિસારણમ્ ।

ત્રિકુળ, ત્રિકુટ, જવપાટ, દારુણદર, ચિત્રો,
રસવતી, કાળીપાટ, તેજભળ અને લીમડો-એટલી
વસ્તુઓને સરો અને ગાયના મૂત્ર વડે સિદ્ધ કરીને
એનો કવલગ્રહ કરાવવો રાથવા ઓજ ઓષધીની
ગોળી બનાવીને પ્રતિસારણ કરવું (ગોળી ઘસવી)

નિચુલં કટમી મુસ્તં દેવદાર મહૌપધમ્ ॥ ૫૭ ॥

વચા દન્તી ચ મૂર્ધા ચ

લેપઃ કોષ્ઠોડંતિશોકદા ।

નેતર, કટલી (ગરુડી), મોથ, દેવદાર, સુંક, વજ,
નેપાળો અને મેઝવેલ-એટલા ઓષધોના સરો લેપ
કરવાથી પીડા અને સોજા મટે છે

વાતરોહિતી

અપાન્તર્પાદ્યતઃ સ્વિત્રાં

વાતરોહિનિકાં લિલેત્ ॥ ૫૮ ॥

અજ્ઞલીશાલકેળાશુ પટુયુક્તનલેન વા ।

પચ્ચમૂલામ્બુ કચલસ્તૈલં ગણ્ડૂપનાવનમ્ ॥ ૫૯ ॥

ઈશ્વરનું સ્પર્શ કરીને (અથ) ચદરથી અને
બહારથી ચેક કરીને વાતરોહિતીને અંગુલિયત્રયથી કે
સેપવવાળા નખથી છાંયવી પછી (મેટા) પચમૂળના
કવાથ વડે કવલગ્રહ કરાવવો અને તદ્વાન તેવથી ગંદૂપ
અને નાચની કિયા કરવી

પિત્તરોહિતી

તિલાય પિત્તસમ્ભૂતાં

સિતાક્ષોદ્રપિયઙ્ગમિઃ ।

ધર્મેત્સરોધ્રપચ્ચક્રૈઃ કચલઃ કપિતેથ તૈઃ ॥ ૬૦ ॥

દ્રાક્ષાપરુપકકાથો હિતશ્ચ કચલમદ્દે

પિત્તરોહિતીમાથી બોલી કાચીને પછી સાકર,
મધ અને કાંઝનું ચુર્ણ ઘસવું તથા કાગ, લોપર અને
ગનાકરોજન કાચમાં ગાઠ કરીને મધ નાખીને કવલ

ગ્રહ કરાવવો અને કાળી દ્રાક્ષ તથા ફાવસાના કવાથનો કવલગ્રહ ભરાવવો તે ફાવદાકારક છે.

રક્તરોહિણી

उपाचरेदेवमेव प्रत्याख्यायास्तसम्भवाम् ॥ ६१ ॥

રક્તરોહિણી અસાધ્ય છે એવું બ્રહ્માવીને પછી એ જ પ્રમાણે (પિત્તરોહિણીના જેવા જ) ઉપાચ કરવા.

કફરોહિણી

सागारधूमैः कटुकैः कफजां प्रतिसारयेत् ।

નસ્યગણ્ડપયોસ્તૈલં સાધિતં ચ પ્રશસ્યતે ॥ ૬૨ ॥

મપામાર્ગફલમ્વેતાદન્તીજન્તુમ્સૈન્ધવૈઃ ।

કફરોહિણી ઉપર કટુવર્ગનાં દ્રવ્યો અને ઘરમાં લાગેલો ધુમાડો—એટલી વસ્તુઓ વડે પ્રતિસારણ કરવું તથા નસ્ય અને ગંડૂષ તરીકે અધેડાનું બી, જાંબીનાં પાંદડાં, નેપાળો, વાવડિંગ અને સૈંધવથી સિદ્ધ કરેલું તેલ વખણાય છે.

વૃંદ, આયુક, તુલસી અને ગિલામુ

तद्वच्च घृद्धशालकतुण्डिकेरीमिलायुषु ॥ ६३ ॥

વૃંદ, આયુક, તુલસી અને ગિલામુ શેગેમાં એ જ પ્રમાણે (કફરોહિણી જેવા) ઉપાચ કરવા.

અશ્વિદ્રધિ

विद्रवीं स्नाचिते श्रेष्ठारोचनातार्क्ष्यगैरिकैः ।

सरोधपट्टपत्तङ्गफौगैण्ण्डपधर्णे ॥ ૬૪ ॥

અશ્વથી ગળાના વિદ્રધિનું લોહી કાઢ્યા પછી ત્રિકાળ, ગોશેષના, રસવતી, સેનાગેરુ, લોધર, સૈંધવ, રતાંજળી અને પીપર વડે ગંડૂષ અને ઘસવાની ક્રિયા કરવી.

વાયુનું અવગંડ

गलगण्डः पवनजः स्थित्रो निःस्त्रुतशोणितः ।

તિલેર્થાંજિથ લટ્વોમામિયાલક્ષણસમ્ભવૈઃ ॥ ૬૫ ॥

उपानाहो, ઘળે રુદ્ધે પ્રલેપ્યથ પુનઃ પુનઃ ।

શિમ્ભુતિલ્લકતર્કાસીમજઠ્ઠાપાપુનર્નેવૈઃ ॥ ૬૬ ॥

કાલામૃતાર્કમૂલૈથ પુષ્પૈથ કરહાટજીઃ ।

પર્કૈપિકાન્વિતૈઃ પિપ્પૈઃ સુર્યા કાશ્ઠિકૈન વા ॥

ગુહ્યચીનિમ્બકુટજહંસપાદીશલાદ્યૈઃ ।

સાધિતં પાપયેત્તૈલં સઘ્ઘ્નાદેવદાકામઃ ॥ ૬૮ ॥

વાયુના ગલગંડ ઉપર થેક કરીને એમાંથી લોહી કાઢીને તેલ, કડવી દૂધીનાં બી, અગસીનાં બી, ચાએલીનાં બી અને ઘણા બીનાં પોટીસ બાંધવાં. બપોરે થા રુઝાઈ જાય ત્યારે સરગવો, લોધર, અશ્વત્થિ, અજી-પીપર, સાંઘેડી, ગળી, ગળો, આકાંડનાં મૂત્ર, મીંકાંડનાં

દૂધ અને નરોત્તર—એટલી વસ્તુઓને સુરા સાથે કે કંજી સાથે લસોટીને વારંવાર જાડા લેપ કરવા, ગળો, લીમડો, કઝાજલ, હંસરાજનો છોડ, મોટા બળદાણ, નાના બળદાણ, પીપર અને દેવદાર—એટલી વસ્તુઓ વડે (એટલી વસ્તુઓના કલ્ક અને કવાથથી) સિદ્ધ કરેલું તેલ પાવું.

કકળું અવગંડ

कर्तव्यं कफजेऽप्येतत्स्वेदविम्लापने त्वति ।

કફના ગલગંડમાં પપ્પુ રો (વાયુના ગલગંડ મટે કરવાનું બધું) કરવું પપ્પુ થેક અને વિશ્વાપનની ક્રિયા પુષ્કળ કરવી.

(વિશ્વાપન=સોજાને કરમાવવાની એટલે કરસોળી પાડવાની ક્રિયા.)

लेपोऽजगन्धातिविपाविशल्याः

અવિવાણિકાઃ ॥ ૬૯ ॥

ગુજાલાયુગ્રુકાહવાથ પલાશાક્ષારકલિકતાઃ ।

મરડાશીંગ, અતિવિષની કળી, ગળો, કાકડાશીંગ, ચલ્છેડી, કડવી દૂધી અને મોથ—એટલી વસ્તુઓને ખાખસાના કારમાં કલ્ક કરીને લેપ કરવો.

मूत्रसूतं हठक्षारं पक्त्वा कोद्रवमुक्त पिबेत् ॥

સાધિતં વત્તકાર્ચર્ચાં તૈલં સપટ્પવત્તકૈઃ ।

કાકામ્બુ ધૂમવમનનાયનાર્દીથ શીલયેલ્ ॥ ૭૧ ॥

હઠ(=ઘવકુંભી)ના કારને ગાળના મૂત્રમાં ગળીને અને પીવાના કારની માફક પકવીને (ક. ૬/૨૩) પીવો અને દરદીએ ખોગકમાં કોદરી ખાવી, અથવા વત્તકાર્દિ ગળનાં ઔષધથી પકવેલા તેલમાં ધંધવવપ્પ નાખીને પીવું તથા કફને મટાડે એવાં ધૂમ-પાન, વમન, નસ્ય વગેરેનું શેગ સેવન કરવું.

ચરમીનું અવગંડ

मेरोमदे सिपं विष्येःकफं च विधिं भजेत् ।

અસનાદિરજઘ્નૈન પ્રાતર્મૂષેણ પાપયેલ્ ॥ ૭૨ ॥

ચરમીથી થયેલા અવગંડમાં ફસ ખેલવી, કફ મટે એવો વિધિ કરવો અને સવારે અસનાદિ ગળનાં ઔષધનું ચૂર્ણ ગાળના મૂત્ર સાથે પાવું.

महान्ती पाचयित्वा च सर्वान् ग्रणवदाचरेत् ।

આ બધું કરવા છતાં પપ્પુ અવગંડ ન મટે તો બધા પાકાના અવગંડને પકવીને ગૂમગ્રાના જેવા ઉપ-ચાર કરવા.

મુખપાકની સામાન્ય ચિકિત્સા

मुखपाकेषु सर्वोद्गा प्रयोज्या मुखपायनाः ॥

પ્રચલિતાક્ષિકલોપાઠામૃદ્ધીકાજાતિપલ્લવાઃ ।

નિષ્ઠેવ્યા મક્ષયિત્વા વા કુઠેરાદિર્ગણોઽથવા । ૭૭

બધી જનના મુખપાકમાં ત્રિકુળ, કાળીપાટ, કાળી દ્રાવ અને જાઈનાં પાટડાના કવાવમાં મધ નાખીને તે વડે મો પોતડાવવું (ખખળાવીને કોગળા કરાવવા), અથવા રો જ ચાર રોપધાને પુષ્કળ ચાવીને થૂકી નાખવા, અથવા કુઠેરાદિ ગળના રોપધા ચાવીને થૂકી નાખવું

વાયુનો મુખપાક

મુખપાકેઽનિલાત્ કૃષ્ણાપદ્મેલાઃ

પ્રતિસારણમ્ ।

તૈલં વાતહરૈઃ સિદ્ધં દિતં કવલનસ્યયોઃ । ૭૮

વાયુના મુખપાકમાં પીપર, સેધવ અને રોચચી વડે પ્રતિસારણ તથા વાયુ મટાડે રોવા રોપધાથી સિદ્ધ કરેલું તેલ કવલગ્રહ અને નસ્ય તરીકે ફાયદાકારક છે.

પિત્તનો તથા લોહીનો મુખપાક

પિત્તાક્ષે પિત્તરક્તમ્

પિત્તના તથા લોહીના મુખપાકમાં રાનુકમે પિત્ત અને લોહીનો પ્રકોષ મટે એવો વિધિ કરવો

કફનો મુખપાક

કફમ્નઃ ક્ષ્વે વિધિઃ ।

લિલ્લેષ્ણાકાદિપત્રૈશ્ચ પિટિકાઃ

કટિનાઃ સ્થિરતઃ ॥૭૯॥

અને કફના મુખપાકમાં કફ મટે રોચા વિધિ કરવો તથા કઠણ અને સ્થિર કોઠીઓને સાગ વગેરેનાં પાટડા થી ધસી નાખવી.

ત્રિદોષ અને લોહીથી થતા મુખપાક

યયાદોષોદયં કુર્યાત્સત્રિપાતે ચિકિત્સિતમ્ ।

ત્રણ દોષ અને લોહી રો ચારે બગડવાથી થતા મુખપાકમાં ચારમારી જે વધારે બગડવું (કોષુ) દોષ તેના હિસાબે ઉપાય કરવા

ગવાર્મુદ

નવેઽર્ધુદે ત્વસંવૃદ્ધે હેદિતે પ્રતિસારણમ્ ॥૮૦॥

સ્વઝિકાનાગરક્ષોદ્રેઃ, ક્ષયાયો ગળ્હૂપ હ્યપ્તે ।

ગુદ્ધર્ષીનિમ્બકલકોત્યો મધુતૈલસમન્વિતઃ ॥૮૧॥

યવાઞ્જમુક્ તીક્ષ્ણતૈલનસ્યામ્પ્રહ્લસ્તયાઽઽસરેત્ ।

ગળાનું અર્ધુદ ઘોટા વખતથી જ થયુ હોય અને ખલુ વધી ન ગયુ હોય તો એને કાપી નાખીને પત્રી સાલખાર, સૂંઠ અને મધથી પ્રતિસારણ કરવું, ગળો

રોને લીમડાના કડકના કવાવમાં મધ અને તેલ નાખીને ગૂઢુષ બરાબર એ ઈશ્વર્ય જેવુ છે, જવની વાનીરો ખાવી અને (સરસિયું, કણ્ઠિયું વગેરે) તીક્ષ્ણ તેલ વડે નસ્ય અને અભ્યંગની ક્રિયા કરવી

પૂતિમુખ

અમિતે પૃતિવદને ધૂમસ્તીક્ષ્ણઃ સનાતનઃ ॥૮૨॥

સમહ્વાધાતકીરોધફલિનીપક્ષકૈર્જલમ્ ।

ધાવને વદનસ્થાન્તર્ધૂર્ણિતૈસ્વચ્છૂર્ણિતમ્ । ૮૦

શીતાદોષકુશોકં ચ નાવનાદિ ચ શીલયેત્ ।

પૂતિમુખ રોગમાં દરદીને વખન કરાવીને તીક્ષ્ણ ધૂમપાન અને તીક્ષ્ણ નસ્ય આપવા, રિસામણી, ધાવડી, લોધર, કાગ અને પગડાના કવાવથી મો ખખળાવીને ધાવુ, એ જ રોપધાનુ ચૂર્ણ મોમા દબાવવું તથા શીતાદ અને ઉષ્ણુ રો મે રોગો માટે કહેલા નસ્ય વગેરેનું રોજ સેવન કરવું.

ફલત્રયદ્વીપિકિરાતતિલ-

યથ્યાહ્નિચાર્યકદુઝિકાણિ ।

મુસ્તાહરિદ્રાદ્વયયાવશૂક-

વૃશ્ણામ્લકમ્લમિમ્વેતસાશ્ચ ॥૮૧॥

મશ્વત્પજમ્વાત્રચનજ્વત્યવક

ત્વક્ ચાદિમારાશ્ચદિરસ્ય ધારઃ ।

વચાએન તેર્વા ધનતો ગતેન

તક્ષ્ણયુક્તા ગાટકા વિષેયા ॥૮૨॥

તા ધારિતા પ્રાપ્તિ મુલેન નિત્યં

કળ્પોઽપ્રતાલ્વાદિગદાન્ સુકુચ્છાન્ ।

વિદ્યોપતો રોહણિકાસ્યશોય-

ગન્વાન્ વિદેહાધિપતિપ્રણીતાઃ ॥૮૩॥

ત્રિકુળ, વિત્રો, કરિયાનુ, કડુ, જીરીમખ, સરસવ, ત્રિકટુ, મેત્ર, ટાદર, દારુદાદર, જવખાર, આમચુર (કે, કોકમ) અશ્વત્થેત્સ, ચીપળાની છાલ, જનુડીની છાલ, રાખાની છાલ, સાદડની છાલ, અરિમેદ નામના ખેરની છાલ, ખેરસાર—એટલી વસ્તુઓનો કવાવ બનાવે ઘટ્ટ (ઘાટો) થાય, ત્યારે તેમાં રો બધી વસ્તુઓનું ચૂર્ણ ભેળવીને ગોળીઓ વાગવી, આ ગોળીઓ સદા મોમા સખીને એમનો રક્ત બળે ઉતારવાથી ગળાના, હેઠના, તાજવાના વગેરે રોગો ગમે નેટલા દુઝાથ્થ હોય તોપણ મટે છે રોગિણી, મુખશોષ રોને પૂતિમુખ રોગો તો ખાત મટે છે, આ ગોળીઓ વિદેહના રાજા-એ કહી છે

શદિરતુલામમ્બુવટે પક્ષ્તા તોયેન તેન વિદ્યેશ્ચ ।

ચન્દનજોફકકુલકુમપરિપેલવવાલકોદીરે : ॥
સુરતકરોધદ્રાક્ષામજિષ્ઠાચોષપદ્મકવિઙ્ક : ॥
સ્પૃક્ષાનતનલકટ્ફલસુમૈલાધ્યામકૈ.

સપત્તઃ ॥૮૫॥

તૈલપ્રસ્યં વિપચેત

કર્પાંશૌ: પાનનસ્યગણ્ડૃપૈસ્તત્ ।

હત્વાઽઽસ્યે સર્વગદાન્

જનયતિ ગાર્ધી દશં શ્રુતિં ચ વારાહીમ્ ॥

ચારસો તોવા ખરસો એક દ્રોણ પાણીમા કવાય
કરીને રો કવાયમા મુખડ, રાગર, કેસર, મોથ, મુગપિ
વાળો, વીરસુવાળો, દેવદાર, બોધર, કાગી દ્રાક્ષ, મજ્જડ,
તજ, પપ્રકાષ, વાવડિંગ, બ્રાહ્મી, તગર, નખવા, કાપકળ,
ઝીણી એલચી, રોહીસ ખડ, રતાળળી રોટલી વસ્તુરો
દરેક એકએક કાં લઈને એમનો કડક નાખીને એક
પ્રસ્ય તેલ પકવળુ રો તેલ પીવામા તથા નસ્ય ન
મગુષ તરીકે વાપરવાથી મોમાના બધા રોગોને લગ્નીને
ગીધ જેવી દૃષ્ટિ અને કુક્કર જેવી સામળવાની થકિત
ર પે છે

હઠતિતં ચ પ્રપુનાટરોધ-

દ્વાર્ગામિરપ્રત્નમેન વસ્ત્રમ્ ।

નિર્વ્યઙ્ગનીલીમુલદૂપિકારિ

સજ્જાયતે ચન્દ્રસમાનકાન્તિ ॥૮૬॥

કુવાડિયો, બોધર રાને દારુદગદરના ચૂર્ણ વડે
મેં ઉપર ઉત્તૂન કરીને પછી ચાના વડે (ખેલક ૮૩॥
થી ૮૬ મા કહેવા તેલ વડે) મો ઉપર અભંગ કરવાથી
મો બાગ, નીલકા, મુખદુપિકા વગેરે રોગ વિનાનું તથા
ચંદ્ર જેવી કાનિવાળુ થાય છે

પલશાતં ઘાણાસોયઘટે પસ્ત્વા

રસેઽસ્મિન્ પલાંધિકૈ: ।

હલિરજમ્બૂપથ્યાનન્તાન્ને-

રહિમારનીલોપ્લાન્ચિતૈ: ॥૮૮॥

તૈલપ્રસ્યં પાચયેચ્છદ્રજપિષ્ટે-

રેનિર્દ્યૈર્ધોરિતં તમ્મુરેન ।

રોગાન્ સર્વાન્ હન્તિ યન્ત્રે વિદેરા-

ત્થેયં ઘસે દન્તપદ્મકેશલાપા: ॥૮૯॥

સે પ૨ કાગા ફૂલના કાટાશિજિથાનો એક દ્રોણ
પાણીમા કવાય કરીને એ કવાયમા, ખેર, બટ, જેઠીમધ
ધમસો, રાણો, રાજિમાર જાતનો ખેર અને મળું કમળ
એ દરેક વસ્તુ સ્વપી પક લઈને એ વસ્તુરોગો બારીક
કડક નાખીને એક પ્રસ્ય તેલ પકવળું એ તેલ મોમા

બરી રાખવાથી મોમાના બધા રોગો મટે છે અને ખાસ
કરીને ઘાલતા ઘાતની હાર સ્થિર થઈ જાય છે

હલિરસારાદ્ દે તુલે

પચેદ્વસ્કાસૂતાં ચારિમેદસ: ।

ઘટચતુષ્કે પાદશેષેઽસ્મિન્

પૂતે પુન: પચયનાદ્યને ॥૯૦॥

આક્ષિક ક્ષિપેત્સુસૂક્ષ્મં રજ:

સેષ્યામ્બુષપન્નગૈરિકમ્ ।

ચન્દનદ્વય(શ્યામા)રોધપુણ્દ્રાહ-

યથ્યાહ્વાલક્ષાજનદ્વયમ્ ॥૯૧॥

ઘાતકીકટ્ફલદ્વિનિશાત્રિ-

ફલાચતુર્જાતજોફકમ્ ।

મુસ્તમજિષ્ઠાન્મ્રોધમરોધ-

(ધવા)મ્રાંસીપવાસકમ્ ॥૯૨॥

પર્ણકલાસમજ્જાશ્ચ રીતે

તસિસ્તથા પાલિકાં પૃથક ।

જાતિપત્રિકાં સજાતીફલાં સહ-

(નલ/લવઙ્ગકફોલકામ્ ॥૯૩॥

સ્ફટિકમુખસુરભિકર્પૂરકુલ્લવ ચ તપ્રાયપેસત્

કારયેદ્ મુટિકા: સદા

ચેતા ધાર્યા મુરે તદ્વદાપદા: ॥

આક્ષો તોવા ખેરસાર, ચારિમેદ જાતના ખેરની
છાંચ ચારસો તોવા-રો મેને વાર દ્રોણ પાણીમા ઉમા
જાત ઉકાળતાં બ્યારે બોથા ભાગનું પાણી બારી રો,
ત્યારે રોને ગાલી લઈને ફરી પાછુ એ ગાલી બીપિ
પાણી ઊકાળાઊકાળા ઘટ્ટ (જડુ રમણ જેનું) થાય
ત્યારે એમાં વોગમ વાગો, ધાગો વાગો, રતાળળી, મોના
ખેર, ધાગુ ચંન, પીગું ચદન, (કાગું નસીતર)-
લોધર, ધાગુ કમળ, જેઠીમધ, લાખ, નીવોરોળન સોના
જન, ધાવરી, કાપકળ, લગદર, દારુદગદર, ત્રિકળ,
ચતુર્જાત, અગર, મોથ, મજ્જડ, વડના કાકુરો, (વજ),
જટામાની, ધમાસો, પપ્રકાષ, એલચી, નિતામચી, રોહી
વસ્તુઓ દરેક એકએક રાખ (કાં) લઈને એમનું
બડુ જા બારીક ચૂર્ણ (એ ઘટ્ટ કવાયમાં) નાખનું પછી
એ ઠંડુ પડ ન્યાર રોમા એકએક થય જઈના પાદ
જપકળ, (નખવા) લવિજ અને ચતુષ્પામ નખવા
પછી રોમા અથવા તરીકે નક કુલ્લવ તદ્દિ તેનું
ધાગુ અને નુગરીધાર (જિવામા કિંચી જાતનું) કપ
નાખનું પછી એની ઝાલીઓ વાગવી. એ ઝાલીઓ
જેમો થોથા નખવાથી મોના રોગોના નાશ થાય છે

મુખપાક મટે છે

પટોલગુણ્થીત્રિકલાવિશાલા-

ગ્રાયન્તિતિકાદ્વિનિશામૃતાનામ્ ।

પીતઃ કપાયો મધુના નિહન્તિ

મુસે સ્થિતશ્વાસ્યગદાનદોપાન્ ॥૧૦૪॥

પટોળ, સૂંઠ, ત્રિકૃષ્ણા, ઈન્દ્રવાસ્ત્રી, ગ્રાયમાણ, કડુ, ઇગદર, દારુકાદર - ને ગુણોનો કવાથ મધ નાખી ને પીવાથી અને મોઝા ભરી રાખવાથી બધા મુખ રોગા મટે છે

સ્વરસ-કચ્ચિતો દાર્દ્ર્યા ઘનીભૂત સ્મૃતિકાઃ ।

વાસ્યસ્યઃ સમધુર્વેકત્રપાકનાદીમણાપહ્ ॥૧૦૫॥

દારુકાદરને સ્વરસ અને સોનાપેરને સ્વરસ ઘાટો થાય ત્યાર રોગા મધ નાખીને મોઝા ભરી રાખવાથી મુખપાક અને નાડીગ્રહ મટે છે

પટોલનિમ્બયણ્યાહયલાસાજાત્યરિમેદસામ્ ।

હાદિરસ્ય વરાપાઘ્ય વૃષભેર્વે પ્રકલ્પતા ॥૧૦૬॥

પટોળ, લીમડો, ભેદીમધ, અરુચી, જાઈના પાંદડાં, અરિમેદ જાતનો ખેર, ખેર અને ત્રિકૃષ્ણા એ દરેકની આ પ્રમાણે (સ્ત્રેક ૧૦૪મા, ૧૦૫ પ્રમાણે) ખુદી ખુદી બનાવટ કરવી (દારુકાદરને છેકણે પટોળથી ત્રિકૃષ્ણા સુધીની કોઈ પણ વસ્તુ લઈને સ્ત્રેક ૧૦૪મા ૧૦૫ પ્રમાણે કરવું)

હાદિરાયોવરાપાર્યમદ્યન્યહિમારકૈઃ ।

ગન્ધુપોઽમ્બુજૂતૈર્ધાર્યોર્નુર્ચલદ્વિજશાન્તયે ॥૧૦૭॥

ખેર, લોહ, ત્રિકૃષ્ણા, સાંઠ, સોગરો, અરિમેદ જાતનો ખેર-રોગથી વસ્તુઓનો પાણીમા કવાથ કરીને મોઝા ભરી રાખવાથી પાતની નબળાઈ મટી જાય છે

મુલદન્તમૂલગલજા

પ્રાયો રોગા કફાસમુચિષ્ઠાઃ ।

તસ્માત્પ્રેમાસઠદ્ કચિરં વિલાયયેદ્ દુષ્મ્ ॥૧૦૮॥

મોઝા, દાંતના, ચેકાના અને ગળાના રોગો ઘણા મળે કફ અને લોહી વધારે બગડવાથી થાય છે, તેથી તેમાંથી બગડેલું લોહી વારંવાર કઢાવી નાખવું

કાયશિરસોવિરેનો

યમન કજલમદાશ્ચ વટુતિક્તાઃ ।

શ્રાયઃ શસ્ત તેષાં કફરુકહરં તથા કર્મ ॥૧૦૯॥

તે રોગોમા શરીરનું વિરવન, માથાનું વિચ્ચન (નરપ), વમન, તીખા અને ધવા કરવગ્રહ, અને કફ તથા લોહીના પ્રમોથને મટાડે (બગડેલી કફ તથા લોહીને ઓછા કરે) એવી કિયા-એવું વખણાય છે

યઘત્વળધાન્ય ભક્ત ચિદ્ભૈઃ ક્ષારોપિતૈરપલ્લેહાઃ ।

યૂષા મધ્યાશ્ચ હિતા યશ્ચાન્યસ્થેપ્તનાશાય ॥૧૧૦॥

એ રોગોમા બપોર અને તુલ્યધાનનું ભોજન, કારમા રાખેલી અને સ્નેહ વિનાની દાઝનો યૂષ અને ભસ્મ તથા કફનો નાશ કરે રોગુ બીજા ને કઈ હાથ ને કાયદો કરે છે

પ્રાણાનિલપથસંસ્થાઃ

શ્વસિતમપિ નિરુચ્ચતે પ્રમાદચત ।

કળામયાશ્ચિકિસ્તિત-

મતો દ્રુત તેપુ કુર્વોતિ ॥૧૧૧॥

ગળાના રોગો પ્રાણુપાણુના આગમા થાય છે, તેથી ગફવતમા રહનાર માણુઓને શ્વાસ એ ઈર્ષ્યા નાખે છે માટે રોગના (ગળાના રોગના) ઉપાય તરત જ કરવા

શ્વસાન્નદ્યયે વળે ઉત્તરસ્થાને મુલરોગમતિયેવો

નામ હાવિરોઽધ્યાય ॥ ૨૨ ॥

અધ્યાય ૨૩ મોઃ માથાના રોગોનું જ્ઞાન

અયાતઃ શિરોરોગવિદ્વાનીયં ધ્યાત્વાસ્થ્યામઃ ।

હિતિ દ ક્ષાદુરાત્રેવાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે માથાના રોગોનું જ્ઞાન થવા માટે ઉપરોગી અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહાપિત્રો નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

માથાના રોગોના કમ્પ

ધૂમાતપતુપારામુશ્રીઢાતિસ્વમજાગરૈઃ ।

ઉત્સ્વેવાંશિપુરોઘાતયાપ્નિમહરોદતૈઃ ॥ ૧ ॥

અપ્યમુમધપાનેન રુમિમિર્ચિંગધાગ્નેઃ ।

ઉપઘાતવૃજામ્બુદ્રેધાપચ પ્રતતેશ્રી ॥ ૨ ॥

અસામ્યગન્ધદુષ્ટામભાષ્યાઘોષ્ય શિરોગતાઃ ।

જનયન્ત્યામયાન્ દોષા

ધુમાત, તદ્દશે, ગકગ, પાણીમાં ન્યત, બહુ બિંધ, બહુ ઉજગરા, શરીરના ઉપચા ભા ભાં ચેક (કે બહુ ચેક કરવો), મનના તત્વાપ, નામો પવન, આંતુને રાખવો, રોગુ, બહુ પાણી પીવું બહુ દણ પીવો, કશમિથ, વેગોને ગેમ્વા, સૂની વખતે ઓછી ન વાપવું, નાડું નહિ (કે બહાડની અને ચદ્દની શુદ્ધિ ન કરવી), સમજી ન કપો, નવત નીવું જિયા કરવું, માફક ન આવે એવી રીત, બગેલા આમ, ભારેલા મરું વગેરે કાચોને લીરે માથામાના દોષો રોગો ઉત્પન્ન કરે છે

વાયુના ચિરસ્તાપ(માયુ દુખનુ)નાં લક્ષણ

તત્ર માસ્તકોપત. ॥૩॥

નિસ્તુદ્યેતે મૃશઃ કાઠ્યો ઘાટા સમિશ્યતે તથા ।

સુવોર્મધ્યં લલાટં ચ પતતીવાતિવેદનમ્ ॥૪॥

વાધ્યેતે સ્વનતઃ ધ્રોણે નિષ્કૃણ્યેત દ્વાક્ષિણી ।

ધૂર્ણતીવ શિરઃ સર્વ સન્ધિભ્ય ઇથ મુચ્યતે ॥૫॥

સ્ફુરત્યતિ સિરાજાલં કન્ધરાહુસહમ્પદઃ ।

પ્રકાશાસહતા ઘ્રાણસ્વાવોડકસ્માઘ્યાશ્મૈ ॥૬॥

માર્દવં મર્દનસ્નેહસ્વેદનૈશ્ચ જાયતે ।

શિરસ્તાપોડયમ્

તેમા વાયુના પ્રક્રોધને લીધે લક્ષણમાં પુષ્કળ તેહ થાય છે, બેચેરી ફરફટ થાય છે કે બન્ધનની વચ્ચેના ભાગમાં રાત્રે લલાટમાં પુષ્કળ પીડા થઈને જાણે શો અંગો પડી જતા હોય એવું થાય છે, કાનમાં પીડા રાત્રે અવાજ થયા કરે છે, આંખો જાણે ખેંચીને બહાર કાઢી લેવામાં રાત્રીના હોય એવું થાય છે, રાખુ માથુ જાણે ભરી જાય છે રાત્રે સાધાઓમાંથી છૂટી પડી જતું હોય એવું લાગે છે, માથામાં શિરાઓના જળા તરી આવે છે, ડોક અને જડમાં સ્તબ્ધ થઈ જાય છે, તેજ સહન થતું નથી, નાક ગળે છે, કઈ કારણ વિના ઘડીમાં માથામાં પીડા થાય છે અને ઘડીમાં પીડા મટી જાય છે, માથુ દબાવવાથી, સ્નેહનથી, રોગ્યો અને માથુ બ્રાધવાથી પીડા નરમ પડે છે આ શિરસ્તાપ (માથું દુખવાનો રોગ) છે

અર્ધવિભેદક (આધાથીથી)

અર્ધે જુ મૂર્ધ્ન. સોડર્ધવિભેદકઃ ॥૭॥

પક્ષાત્કુપ્યતિ માસાદ્વા સ્વપમેવ ચ શામ્યતિ ।

અતિવૃક્ષસ્તુ નયનં શ્રવણં વા વિનાશયેત્ ॥૮॥

પણ શો (શિરસ્તાપ) રાડધા (જ્યે તે એક જ બાજુના) માથામાં થાય તે અર્ધવિભેદક (આધાથીથી) રોગ છે રાડ રોગ પખવાડિયે પખવાડિયે કે મહિનેમહિને ઊભળે છે (થાય છે) રાત્રે પોતાની મેળે જ થયી જાય છે પણ જ્યે એ રોગ બહુ વધી જાય તો રાખા કે કાનનો (તેવાની કે સાંભળવાની શક્તિનો) નાશ કરે છે

પિત્તનો શિરસ્તાપ

શિરોમિતાપે પિત્તોઘ્ને શિરોધૂમાયનં જ્વરા ।

સ્વેદોડક્ષિદહન મૂર્છા

નિશિ શીતૈશ્ચ માર્દવમ્ ॥૯॥

પિત્તને લીધે વરેલા શિરસ્તાપમાં (માથું દુખવાના રોગમાં) માથું જાણે ધુમાડાથી બળતું હોય એવું

થાય છે, તાવ આવે છે, માથે પરસેવો થાય છે, રાત્રી બળે છે, મૂર્છા આવે છે, ગરબે અને દંડ ઉપચારથી માથુ નરમ પડે છે

કફનો શિરસ્તાપ

અરુચિ- કફજે મૂર્ધ્ન ગુરુસ્તિમિતશીતતા ।

શિરાનિશ્પન્દતાડલસ્ય રક્ત્વન્દાડ-

દ્વયધિકા નિશિ ॥૧૦॥

તન્દ્રા શૂનાશ્વિકૃત્ત્વં કર્ણકણદૂપન વમિ ।

કફથી થતા શિરસ્તાપ(માથાના દુખાવા)માં અરુચિ થાય છે, માથું ભારેભારે, તબડ અને ઠડુ હોય છે, શિરાઓ થડકતી નથી, આળસ રાત્રે છે, દિવસે ધેન રહે છે, રાખનાં બ્રાધણ સુખેચર રહે છે, કાનમાં બાળન રાત્રે છે અને ઊલટી (કે ઊમકા) થાય છે

લોહીનો શિરસ્તાપ

સ્ત્રાત્ પિત્તાધિકરજ

લોહીને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે પિત્તના શિરસ્તાપવાળી પીડાઓ વધારે પ્રમાણમાં થાય છે

સન્નિપાતનો શિરસ્તાપ

સર્વે સ્પાર્શર્લક્ષણ ॥૧૧॥

જાણે દોષ રાત્રે લોહીને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે શો દરેકના છૂટાછૂટા લક્ષણો ભેગા હોય છે

કૃમિથી થતો માથાનો રોગ

હૃદ્ગીર્મ્યોજનૈર્મૂર્ધ્નિ ક્લેદિતે રુધિરામિયે ।

કોપિતે સન્નિપાતે ચ જાયરતે મૂર્ધ્નિ જન્તવ ॥૧૨॥

શિરસસ્તે પિચન્તોડ્ઘં ઘોરા કુર્વન્તિ વેદનાઃ ।

વિત્તવિશ્વજનનતીર્જર્વઃ કાસો યલક્ષય ॥૧૩॥

સૌક્યશોફમ્પચ્છેદ્દદાદસ્ફુરણપૂતિતાઃ ।

કપાલે તાલુશિરસોઃ કણ્ઠ શોષઃ પ્રમીલકઃ ॥૧૪॥

તાષ્ઠાચ્છશિષ્ઠાણકતા કળનાદશ્ચ જન્તુજે ।

સર્વોર્ણ લોહાઓથી જથારે લોહી અને માતમાં ક્ષેદ થાય છે અને બધા દોષો કોપે છે, ત્યારે માથામાં પીડા પેદા થાય છે એ કીટ માથાનું લોહી પોતાપોતાં બાધ બનાવી દે (વાન ભુલાવી દે) એવી ભયંકર પીડા કરે છે, કૃમિથી થતા માથાના રોગમાં તાવ, ઉંર રસ, બળનો નાશ, કપાવમાં લૂખાવ, સોજો, સોવ ખોરવા જેવી પીડા, કપાનું હોય એવી પીડા, દાઢ, ચડાસ (પખકાર), દુર્ગંધ, તાવવામાં થોડા અને માથામાં જડાવા, તાખાવા અને પાનનું લીટ નીકળે તથા કાનમાં અવાજ થાય—એટલા લક્ષણો થાય છે

શિરઃકપ

વાતોત્થવા: શિરઃકપં તત્સંજં કુર્વેત મલા: ॥૧૫

વાયુ જેમા અધિક છે રોવા દોષો માથાને ધુણાવ્યા
કર છે, રો શિરઃકપ રોગ છે

શંખક

પિત્તપ્રધાનૈર્વાતાઘૈ: શાઢ્ઢે શોફઃ સશોનિતૈ: ।

તીવ્રદાહરુજારાગપ્રલાપજ્વરતૃઙ્ગમા: ॥૧૬॥

નિકાશ્યઃ પીતવદનઃ ક્ષિપ્રકારી સ શુક્લકઃ ।

ત્રિરાત્રાહ્નિવિતં હન્તિ સ્થિત્યત્વપ્યાયુ સાધિતઃ ॥૧૭

પિત્ત જેમા મુખ્ય હોય રોવા ત્રણે દોષ અને
લેહીના પ્રકોપને લીધે લમણ ઉપર સોજે, લમણમા
તીવ્ર બળતરા, તીવ્ર પીડા, સ્નાયુ, લવચી, તાપ, તરસ,
દેર, મો કંઠ્યુ રહે, સહેલ પીણા થઈ જાય છે રો ઝટ
મારી નામે એવો શંખક રોગ છે રો રોગ ત્રણ રાત
નુપીમા છવ વે છે, પણ ને તગત ઉપાય કરવામા
૨ લે તે મરી પણ જાય છે

સૂર્યાવર્ન

પિત્તાનુચ્ચદઃ શાઢ્ઢાક્ષિભૂલલાટેપુ માકતઃ ।

રુજ સસ્પન્દનાં કુર્યાદનુસૂર્યોદયોદયામ્ ॥૧૮॥

આમશ્યાદ્ વિવર્ધિણુઃ શુદ્ધતઃ સા વિશેષતઃ ।

અથવાસ્થિતશીતોષ્ણસુલા શામ્યસ્યતઃ પરમ્ ॥૧૯॥

સૂર્યાવર્તઃ સ

પિત્તના ૨ાનુબાવણે વાયુ લમણ, ૨ાખ, ભમ્મર
અને લલાટમા શિરાના થડાનાચળી એવો પીડા
કર છે, કે જે સૂર્ય ઊગ્યા પછી શરૂ થાય છે, બપોર
નુપી વધ્યા કર છે, ખામ કરીને ભૂખ્યા મામનને
૨ા પીડા વધારે થાય છે, ૨ા પીડામા કંઠકચી ચાલત
યો કે ગરમીથી તેનો કંઈ નિયમ રહેતો નથી, સ્વન
ન્યાર પછી (બપોર પછી) એ પીડા થયો જાય છે
૨ા સૂર્યાવર્ન રોગ છે

હત્યુકા દશ રોગા શિરોગતા ।

આમ માથાના દસ રોગો કયા

માથાની જોપરીવાળા ભાગમા નવ રોગો

શિરસ્યેય ચ વચ્ચન્તે કપાલે ઘ્યાઘયો નરા ॥૨૦॥

માથામા ૯ જોપરીવાળા ભાગના નવ રોગો હવે
૨ામા ૨ાવચે

ઉપશીર્ષક

કપાલે પવને દુષ્ટે ગર્ભસ્યસ્યાપિ જાયતે ।

નીલજઃ શોફસ્તં વિચાદુપરીવંકમ્ ॥૨૧॥

જોપરીવાળા ભાગમા ૯થરે વાયુ બગડે ત્યાં
જર્ભમા રહેલા બાળકને પણ (ગર્ભમા રહેવાને અને
જન્મેલાને) ચામડીના રંગનો, પીડા વિનાનો સોજો
થાય છે તેને ઉપશીર્ષક રોગ જાણવો

પિટિકા, અર્બુદ, વિટ્ટિધિ

યથાદોષોદયં બ્રૂયાત્ પિટિકાર્બુદવિટ્ટિચીન્ ।

ફોક્સી, અર્બુદ (અ કેન્સર) અને ગડ જે દોષના
પ્રકોપને લીધે થયા હોય તે દોષના છે એમ કહેતુ

અરુષિકા

કપાલે ક્ષેદયહુલાઃ પિત્તાસુક્રસ્થેખજન્તુમિ ॥૨૨

કક્ષસિદ્ધાર્યકનિમા પિટિકાઃ સ્યુરકંપિકાઃ ।

જોપરીવાળા ભાગમા પિત્ત, લોલી, કફ અને
કૃમિને લીધે બહુ ક્ષેદવાળી, કાગ અને સરસપ જેવી
ફોક્સીઓ થાય ત ૨ાનુષિકા છે

દારુમુક

કળ્લકેશચ્યુતિસ્થાપરોક્ષ્યદૃત્ સ્ફુટનંત્યચા ॥૨૩॥

સુસુક્ષ્મં કફવાતાભ્યાં વિચાદારુણક તુ તત્ ।

કળ્લ અને વાયુને લીધે માથાની ચામડીમા બહુ
ઝીંખા બીજ પડે છે અને તેમા ખમજ રાખે છે, વાજ
ખરી પડે છે, વામડી બહેરી રહે ભૂખી થઈ જાય છે.
એ રોગને દારુમુક રોગ જાણવો

ઈન્ડુમ (રુઝા, ચાયા, ઉંદરી)

રોમકૂપાનુગં પિત્તં વાતેન સદ્ મૃચ્છિતમ્ ॥૨૪॥

પ્રધવાચયતિ રોમાણિ તત શ્લેષ્મા સશોનિતઃ ।

રોમકૂપાન્ રુણદ્રવસ્ય તેનાન્ઘેયામસમ્મય ॥૨૫॥

તદિન્દ્રુલુનં રુઝ્યાં ચ પ્રાદુષ્ટાચેતિ ચાપરે ।

વાયુ માથ કોપેનું પિત્ત માથાના વાતના છિટ્ટોમા
બઈને વાતન ખેરવી નામે છે પછી લોલી નામે કફ
એના વાતના છિટ્ટોને પૂરી દે છે તેથી એને બીજ
(નવા) વાજ ઊગતા નથી આ રોગને ઈન્ડુમ
(ઉંદરી) અને રુઝા કહે છે બીજ કેટલાક ગેન ચાયા
(ક ચાયા) કહે છે

અર્ચન (માથમાં નાચ)

લલ્તરેપિ જન્મેયં શાતનં તથ તુ પ્રમાદ્ય ૨૬ ॥

માથામા ટાક પણ રહે એને ૯ (ઈન્ડુમની

માક ૪) પડે છે, પણ એમા વાજ પીમડીમા બગડે
રહે છે (ઈન્ડુમની માક ૫) એમા બગડે નાના નથી)

ચાપુની, પિત્તની અને મંદની ગાય

સા યાનાદમિદગ્યામા, પિત્તાત્વિવ્રસિરાકૃતા ।

કપાદતત્ત્યગ્વર્ણાઃ યથામ્ નિર્દિશેઃ સ્થિ ॥૨૬

વાયુથી પડેલી તાવ દેવતાથી દાઝવા જેવી હોય છે, પિત્તથી પડેલી તાવ પરસેવવાળી શિરારોગથી છવાયેલી હોય છે, કફને લીધે પડેલી તાવની ચામડી ખાલી હોય છે અને કથા દોષથી પડેલી ટાવમાં ચામડીને રંગ કેવા હોય છે તે, તે દોષથી થતા રંગ ઉપરથી કહેવું

ત્રિદોષની તાવ, સાધ્યઅસાધ્ય

દોષૈઃ સર્વાક્રિતિ સર્વેરસાધ્યા સા તલપ્રમા ।

દગ્ધાગ્નિનેવ તિર્લોમા સદાહા યા ચ જાયતે ॥૨૮॥

બધા દોષોથી પડેલી તાવમાં બધા દોષોના લક્ષણ ભેગા હોય છે એની પ્રભા નબ જેવી હોય છે એ અસાધ્ય છે તથા જે તાવ પડે ત્યારથી જ જલ્દે રાગિત થી બળેલી હોય એવી, સ્વાદી વિનાની અને બળતરા વાળી હોય તે તાવ પણ રાસાધ્ય છે

પલિત (પળિયા, ધોળા વાળ)

શોકઘમક્રોધક્રુત શરીરોષ્મા શિરાગત ।

કેશાન્ન સ્વોષ, પલિત પલિત સમ્મલત્પત ॥૨૯॥

રોક, શોકી જવાય રોટલી મહેનત અને ક્રોધ કરનારના શરીરની ગરમી ઉઠે ચીન, માથામાં જઈને, દોષો સાથે ભગીને વાગને પકવ છે, તેથી પળિયા આવે છે

દરક દોષના પલિતના લક્ષણ

તદ્વાતાત્સ્ફુટિત ઇવાય સ્વરં રુક્ષં જલપ્રમમ્ ।

પિત્તાસદાહ પીતામ,

કફાત્ સ્નિગ્ધ વિવૃદ્ધિમત્ ॥૩૦॥

સ્થૂલ મુગુક્લ, સ્પૈસ્તુ વિદાહ્યામિથલક્ષણમ્ ।

વાયુને લીધે આવતા પળિયા શિશવેલા વળવાળા, બદામી રંગના, ખરે લૂખા અને ઘાસી જેવી પ્રભા વાળા હોય છે, પિત્તને લીધે આવતાં પળિયાં બળતરા વાળા અને ધોળા રંગના હોય છે, કફને લીધે આવતાં પળિયા સ્નિગ્ધ, વધના, જાડાં અને બહુ ધોળાં હોય છે, અને જલે દોષને લીધે રાતનાં પળિયાં ઓઢે દોષની ભેગાં લક્ષણોવાળા હોય છે

માથાની પીડને લીધે થતા પીડતરોગ

શિરોઝ્ઝોદ્રવ્ય ચાન્યદ્વિવર્ણ સ્પર્શમાસહમ્ ॥૩૧॥

માથાની પીડને લીધે આવતા બીજા (દોષોના) પળિયાથી જુગી બતાતાં) પળિયા વિવિધ રંગના અને સ્પર્શ તાલન ન કરી શકે એવા હોય છે

સાધ્યઅસાધ્ય

અસાધ્યા સપ્રિપાતેત સ્વલિતિ પલિતાનિ ચ ।

ત્રિદોષની તાવ નબ ત્રિદોષની પળિયાં અસાધ્ય છે

ઘડપણના પળિયાં

શરીરપરિણામોત્થાન્યપેક્ષતે રસાયનમ્ ॥૩૨॥

શરીરના ફેરફાર (ઘડપણ)ને લીધે આવતાં પળિયા રસાયન (ઉંચું ઓછું)ની આશા રાખે છે (ઘડપણને લીધે થતા ધોળા વાળ રસાયનનું સેવન કરવાથી પાછા કાળા થઈ જાય છે)

શ્વપ્તગંઢદયે પષ્ટે ઉત્તરસ્થાને શિરોરોગવિશ્કીનો નામ ત્રયોવિંશોઽધ્યાય ॥૨૩॥

અધ્યાય ૨૪ મો : માથાના રોગના ઉપાય

અયાત શિરોરોગપ્રતિપેચ ધ્યાધ્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેપાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે માથાના રોગ મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે ખમાલે કહી અથા છે

વાયુને શિરસ્તાપ (માથુ ડુખવું)

શિરોમિત્તાપેઽનિલજે વાતવ્યાપિધિધિ ચરેત્ ।

વાયુને લીધે માથુ ડુખવું હોય ત્યારે વાયુના રોગોના ઉપાય કરવા (ધિ ૨૮, ૨૧)

પૂતમ્કાશિરા રાશી પિનેદુષ્ણપયોનુપ. ॥૧॥

માપાન્ન કુલત્યાન્ન મુદ્ગાન્ન યા

તદ્વત્સાદેદ્ પૂતાન્નિતાન્ ।

તેલં તિલાનાં કલ્ક યા ક્ષીરેણ સહ પાયયેત્ ॥

પિષ્કોપનાહસ્વેદાશ્ચ માસચાન્યકૃતા હિતા. ।

વાતઘટકશૂલાદિસિદ્ધક્ષીરેણ સેવનમ્ ॥૩॥

સ્નિગ્ધ નસ્યં તથા ધૂમ શિરઘચળતર્પણમ્ ।

સતે માથે અભાગ કરીને ઘી પીવું અને એના ઉપર ગરમ દૂધ પીવું, અથવા ઘી નાખીને અડા, કાશી કે મન તે જ પ્રમાણે ખાવા (૨૮૯ વગેરે ખાઉં ઉપર ગરમ દૂધ પીવું), અથવા ગરમ દૂધ સાથે તંબુ તેડ કે તંબુના કંક પાત્રો, માત્ર ભેગવેલા પાનથી બનાવેલા પિસ્ત્ર અને ઉપનાસસ્ત્રે કરવાથી ફાયદો થાય છે, વાયુ મટાડે એવાં દ્રવ્યોના વગેરે ઓળખાના કંક અને કવાયમાં તિદ્ધ કરેલા દ્રવ્યોની પાક કરવી, સ્નાન, નરત્ર, ધૂમપાન અને માથાનું તથા કાનનું તર્પણ કરવું (માથામાં તેડ નાખવું અને કાનમાં તંબુ મુકવું) ઘરણાદો ગળે ઝુળો દ્ધીરમર્ષાદિક પચેત્ ॥૪॥

ક્ષીરાર્ણશિષ્ટ તઝીત મધિત્યા સારમાહેત્ ।

તનો મચુરકે સિદ્ધં નમ્ય તત્ પૂમિત દત્તિ ૮૧૪

વરણાદિ ગણનાં ઔષધોને અધકચરા ખાણીને એમાં દૂધથી અધુ પાણી ઉમેરીને, ઉમેરેલું પાણી બળી બધાં પણ દૂધ બાકી રહે ત્યાં સુધી પકવવું તે ઠંડુ પડે ત્યારે તેને લેવારીને રોના પર તરી આવતો માર (માખણ) કાઢો લેવો પછી મધુર વર્ગનાં દ્રવ્યો સાથે પકવેલા (તાવેલા) એ માખણનું ઘી નસ્ય તરીકે પૂજ્ય છે.

વર્ગોઽન્ન પક્વં ક્ષીરે ચ પેયં સર્પિઃ સશર્કરમ્ ।

૨ । (વરણાદિ) વર્ગના ૨ ઔષધો અને દૂધમાં પકવેલા ઘીમાં સાકર નાખીને પીવું

કાર્પાસમજ્જા ત્વડમુસ્તા સુમન કોરકાણિ ચ ॥

નસ્યમુળ્લાશ્વપિપ્પાતિ સર્વમૂર્ચરજાપહમ્ ।

કપાસના બીની મીઠા, તજ, મેથ અને જાઉંની કળીઓને ગરમ પાણી સાથે લસોટીને રોનું નસ્ય લેવાથી માથાની બધાં થીડા મટે છે

પિત્ત અને લેણીના અનુભોષણો

વાયુના ચિત્સ્નાપ

શર્કરાકુશ્કુમઘૃતં ઘૃતં પિસ્તારુગન્ધયે ॥૭॥

પિત્ત અને લેણી અનુભવી હોય ત્યારે નાકર અને કેસર નાખીને ઉકાળેનું દૂધ થીવાથી ફાપડો થાય છે

(દૂધ ઉકાળવું એટલે દૂધને કંટું નહિ, પણ દૂધમાં દૂધ ગેટનું પાણી નાખીને નાખેલું પાણી બગી બધાં અને અનન દૂધ બાકી રહે ત્યાંસુધી ઉકાળવું)

મ્લેષ સપૃતૈઃ કુષ્ઠકુટિલોપ્લવચન્દ્રૈઃ ।

ઉપવેટ, તગર, કાળું કમળ અને સુખડના કકમા ઘી ભેળવીને માથે લેપ કરવો.

ઘાતોદ્રેકમવાદ્રકં ન ચાશ્વિમન્નવસેલયે ॥૮॥

અને એમાં (વાયુના ચિત્સ્નાપમાં) લેણી કાઢવું નહિ, કેમ કે લેણી કાઢવાથી વાયુનું જોર વધી પડવાનો ભય બિના થાય છે

હૃત્પશાન્તૌ ચલે દાહઃ કફો વેદ્યો વયોદિતઃ ।

આમ કરવાથી માથું દુખનું ન મટે તે વાયુથી થતા માથાના દુખારમાં અને કફથી થતા માથાના દુખારમાં મૂ ૩૦૪૧, ૪૧૫ માં કયા પ્રમાણે ઘમ ફેલો રહે હંધગ્રા લોગ છે

અર્ધવર્ગ-૩ (આપણીથી)

મર્ષાવમેદ્કેઽપ્યેય તપા દૌગાન્ધવાન્નિયા ૬૪ ॥

આપણીથીમાં પણ ૨૫ (વાયુના ચિત્સ્નાપની)

કિયા તથા તે દોષનો અનુભવ થિય તે દોષને મટ

કિયા કરવી.

શિરીષવીજાપામાર્ગમૂલં નસ્યં વિઢાન્નિતમ્ ।

સ્વિચારસો વા, લેપે તુ પ્રપુજાતોઽપ્લક્ષિકઃ ॥

સરસડાનાં બી અને અધિજાના મૂળના ચૂર્ણમાં બિણલવણ ભેળવીને રોનું નસ્ય આપવું રાધવા ગધી સમેરવાના ક્વાથનું નસ્ય આપવું, પણ કાજ સાથે લસોટેલા કુવાડિયાનો લેપ કરવો

સૂર્યાવર્ત

સૂર્યાવર્તેઽપિ તર્મિસ્તુ સિત્ત્યાઽપહરેદરુક્ ।

સૂર્યાવર્ત રોગમાં પણ (શ્લોક ૯, ૯૫, ૧૦ વાળી કિયા કરવી), પણ એમાં (સૂર્યાવર્તમાં) ફક્ત ખોરાનો લેણી કાઢવું

પિત્તનો ચિત્સ્નાપ

શિરોમિતાપે પિત્તોલ્યે

ભિગ્ધસ્ય દ્યધયેત્તિરામ્ ॥૧૧॥

શીતાઃ શિરોમુખાલેપસેકશોઘનયસ્તયઃ ।

જીવનીયઘૃતે ક્ષીરસર્પિષી પાનનસ્યયો ॥૧૨॥

પિત્તથી માથું દુખનું હોય ત્યારે દરદીનું સ્નેહન કરીને એની ફક્ત ખોરાથી. માથા ઉપર હડા મુખાલેપ, હડા સેવન, હડા ઘોષન અને હડી ભક્તિ આપવી, અને છત્રનીય વર્ગના ઔષધોમાં નિબ્ધ કરેલાં દૂધ અને ઘી પીવા માટે અને નસ્ય તરીકે આપવાં.

લેણીના ચિત્સ્નાપ, શંખક

વર્નસ્યં રક્તજેઽપ્યેતલ્પ પ્રપ્યાગ્યાય ચ શાન્નકે ।

લેણીથી માથું દુખનું હોય ત્યારે પણ એ (પિત્તના ચિત્સ્નાપના) ઉપાય કરવા અને શંખક રોમાં નહિ મટે એનું તાલ્લુ લગાવીને પિત્તના ચિત્સ્નાપના ઉપાય કરવા

કફથી ચિત્સ્નાપ

મ્લેષ્મામિતાપે જીર્ણાન્ન્યસ્નેહિત કટુર્ધર્વમેદ્ ॥

સ્વેદમ્લેષનસ્યાપા કશ્મીરોષ્ણમેપજેઃ ।

શામ્યન્ને લોપગાસોઽન્ન

કફને લોહ માથું દુખનું હોય ત્યાં જુના ઘીને દરદીનું સ્નેહન કરીને નીર્મા દ્રવ્યો વડે રમન ચારણ, આ રમનમાં લુખા, નીર્મા અને ગ્રમ ઔષધો વડે ઘા જગા લેપ વગેરે કરવું અને નમેગ્ર ઉપરાંત કાવચ તે વખણા છે

અનિપાનના ચિત્સ્નાપ

નિચયે મિષ્ટનાચરે ॥૧૫॥

ત્રણ દોષ અને લેણી લોહ માથું દુખનું હોય તે ત્રણ દોષના અને લેણીના ચિત્સ્નાપથી લેણી નિમિત્ત (ઉપાય) કરવી.

કૃમિથી થતો ધિરસ્તાપ

કૃમિજે શોણિતં નસ્ય તેત મૂર્છન્તિ જન્તવઃ ।

મસા શોણિતગન્ધેન

નિર્વાન્તિ દ્રાણવન્નયોઃ ॥ ૧૫ ॥

સુતીક્ષ્ણનસ્યધૂમામ્યા કુર્યાન્નિર્હરણ તતઃ ।

માથામા કીડા થયા હોય તેને લીધે માથુ દુખતું હોય ત્યારે (કીડાનો ઉત્કલેષ કરવાને અને રોમને નસા કરા ૨ ને મો તરફ રાખવા માટે) લોહીનું નસ્ય આપવું તે લોહીના નસાથી કીડા(છવચ)ને મોહીત કરે છે લોહીની ગંધથી મદમા રાખેલા મીઠા દરદીને પુષ્કળ તીક્ષ્ણ નસ્ય રાત્રે ધૂમપાન કરાવવાથી નાકમાંથી અને માથાથી બહાર નીકળે છે (નમ્ર રા આગળ અને મો આગળ રાખીને ભેગા થાય છે રાત્ર બહાર નીકળે છે) પછી (જે કીડા પોતાની મેળે ન નીકળે તેને કૂચક વગેરે ઘસથી) બહાર કાઢવા.

વિઙ્ગસ્વર્જિતદન્તીદિહ્યુગોમૂલસાધિતમ્ ॥૧૬॥

કટુનિસ્વેદગુદીપીલુતૈલં નસ્ય પૃષ્ઠક પૃષ્ઠક ।

વાલિંગ, સાજીમાર, નેપાળો, સિંગ અને માથાના મૂતરમા સિધ કરેલું સરસિયું, લીમણનું તેલ, ઇન્ડોરિયા નું તેલ અને પીજુડીનું તેલ-રો દરેક તેલનું બુદ્ધબુદ્ધ (એમાંથી ગમે તે એક તેલનું) નસ્ય આપવું

મગામૂલદ્રવ્ય નસ્ય કૃમિજિત્ કૃમિજિત્પરમ્ ॥

વાલિંગને બકરીના મૂતરમા પલાળી રાખીને રોનું નસ્ય આપવું તે માથામાના છવચ મગાડવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

પૂતિમલ્લયયુતે કુર્યાદ્ ધૂમ નાવનમેપજૈ ।

નસા માટે જે ઓષધી (ગ્રંથક ૧૮૫ થી ૧૭૫) વાપરવાના કદા છે તેમા પૂતિમલ્લા નાખીને એના પાંચ ધૂમપાન કરવું (પૂતિમલ્લ=બગીચે પાવપત્રું થઈ ગયેલું-૭૮૬)

કૃમિમ પીતરક્તવાદ્કમગ્ર ન નિર્હેત્ ॥૧૮॥

૨૮૫ વગમાં કીડા(છવચ)એ લોહી પીરેનું લાવાથી લોહી કાઢવું નહિ

ધિરકપ

યાતામિતત્પવિહિત કમ્પે હાદાહિતા કમ્પ ।

ધિરકપ રોમા યમ લગ નિવાપના વાગુના ધિરસ્તાપના બધા ઉપાય કરવા

ઉપશોધક

નરે જન્મોક્ત જાને યોગ્યેદુપશીરકે ॥૧૯॥

લાતવ્યાધિક્ષિયાં, પહે કર્મ વિદ્યપિચોદિતમ્ ।

ઉપશોધક રોગ નવો (નરના) થયેલો હોય અને દોઢી જન્મ પછી થયેલો હોય તે વાગુના રોગો માટેના ઉપાસ મર્યા ઉપશોધક પાકે ત્યારે વિદ્યપિ માટે કરવાને કોલી કિયા કરવી

માથાનાં વિદ્યપિ, પિટિકા અને અર્બુદ

આમપકે યયાયોગ્ય વિદ્યવીપિટિકાધુદે ॥ ૨૦ ॥

માથાના વિદ્યપિ, પિટિકા રાત્રે ૨.૫૦૮ કસ્યા હોય, ત્યારે કાસા વિદ્યપિ માટે કરવાની કિયા મરવી અને પાકા હોય ત્યાર પાકવા વિદ્યપિ માટે કરવાની કિયા કરવી

અરુપિકા

અર્દવિકા જલીકોમિહંતાસા નિશ્ચવારિણા ।

સિન્કા પ્રમૂતલગ્નૈલિપ્દેશ્વજાહરસે ॥ ૨૧ ॥

પટોલનિશ્ચપર્વૈર્ગં સહરિટ્ટ સુકલ્લિકૈઃ ।

ગોમૂત્રજીર્ણપિથ્થાકલ્પકયાકુમ્ભરવિ ॥ ૨૨ ॥

જાનો મુકાબીને રુચિકામુધી લોહી કકાલીને, લીમણના રસ (કે કવાય) વડે અરુપિકા ઉપર સેચન કરીને, ઘોડાની લાદના રસમા પુષ્કળ સૈંધવ નાખીને એના લેપ કરવો અથવા પગેના પાદકાં, લીમણનાં પાદકા રાત્રે બગદરને ખૂબ લસોળીને કરેલા કંકનો લેપ કરવો અથવા ગાયનું મૂતર, જૂનો ખાગ અને કૂકણની ઘગારને ખૂબ લસોળીને કરેલા કંકનો પાપ લેપ કરવો.

કપાલમ્બુકુહ વા ચૂર્ણિત તૈલસયુતમ્ ।

રુવિકાલેપન ષણ્ડફલેદદાહાર્તિનારાનમ્ ॥૨૩॥

મારીની મીઠમા શેરેલા ઉપરેના ચૂર્ણમા તેલ ભેળવીને એના લેપ અરુપિકા ઉપર કરવાથી ખામજ, કલેષ, બકરના ૨ ને પીડા મરી જાય છે

ચાના (ઉદરી) અને અરુપિકાનો ઉપાય

માલતીચિત્રકાશ્યવ્રતતમાલપ્રસાધિતમ્ ।

ચાવાનપિકવોસ્તૈલમગ્રહ શુરવૃદ્ધયોઃ ॥ ૨૪ ॥

ચાના (ઉદરી) અને ૨૦૦ પિકા ઉપર ૨ સો પત્તીને પાછી થયેલી, નિરો ધોળી કમિર અને કમજી વડે સિદ્ધ કરવા તેવ વડે ૨ અં ૧ કરવા.

મશાન્તી ચિરસ મુદ્ધય યતેત યમનાદિમ્ ।

આ બધું મર્યા છતાં ૫૦ જે ન મરે તે રાત્ર વોરથી માથાનું શેષન કરવાનો બન્ન મર્યા

દારમક

વિન્દેલિટં દારુણકે

સાલાટ્પો, સીન્દેન્મૂકામ્ ૬૨૫૭

નાકનં મૂર્ધસ્તિ ચ, લેપયેચ સમાશ્લિકૌ ।

મિયાલલીજમધુકકુપ્પમાસૈઃ સસર્પૈઃ ॥ ૨૬ ॥ ૪

લાક્ષાશમ્યાકપત્રૈઃગજઘાત્રીફલસ્તથા ।

કોરદૂપતુળશ્વારધારિપ્રક્ષાલને હિતૈર્મુ ॥ ૨૭ ॥

દારુક શેઝમાં લાટની શિરા ખોલવી, શેઝ માથું ધાનું, નસ્ય લેવું અને શિરોભસ્તિ લેવી, ચાશેલી દાણા, નેદીમધ, ઉપલેટ, રાહટ અને સરસવના કડકમા મધ નાખીને રોના વડે લેપ કરવો, તથા લાખ, ગરમાળો, તમાલપત્ર, કુવારિશો અને આમળાના કડક મા મધ નાખીને રોના વડે લેપ કરવો, તથા કોદશની પરાગમાથી બનાવેલા ભારના પાણીથી ધાનુ

ઈન્દ્રુમ (=ઉદરી)

ઈન્દ્રલુપ્તે યથાસમં સિપં વિદ્વા પ્રલેપયેત્ ।

પ્રચ્છાય માદે કાસીસમ્નોદ્ધાનુત્યંકોપણેઃ ॥ ૨૮ ॥

ઘન્યામરતલ્લયાં ધ્રા મુજ્જામૂલફલૈસ્તથા ।

તથા લાક્ષલિકામૂલે, કરવીરસેન યા ॥ ૨૯ ॥

સદૌદ્રશ્યદ્રવ્યાર્તાકચરસેન રસેન યા ।

ધતુરકસ્ય પત્રાણાં મહાતકરસેન યા ॥ ૩૦ ॥

અથવા માદિક્ષકહૃદિસ્તિલપુષ્પત્રિકણ્ઠકંઃ ।

ઉદરીશેઝમાં શેઝવાળા ભાગની પાસેની શિરા ખોલીને લોહી કાઢ્યા પછી ઉદરીવાળા ભાગ ઉપર ઊંચ ઉઘરા કરીને ઊરાકાઓ, મધુધીવ, મેરથુથુ અને મરીનો લેપ કરવો, મોથ (કેવર્તક મોથ) અને દેવદારનો લેપ કરવો, તથા ગણેશીના મૂળ અને ફળનો લેપ કરવો, તથા જળપીપ્પના મૂળનો લેપ કરવો, અથવા કમ્બેરના રસનો લેપ કરવો, અથવા મધ સાથે ભારીંગણીના સ્વરસનો લેપ કરવો, રાજરા ધનુશના પાદડાના સ્વરસનો લેપ કરવો, અથવા ખિવામાના રસનો લેપ કરવો અથવા મધ, ઘી, તથાના દૂધ અને ગોખરનો લેપ કરવો

તલાકા હસ્તિવન્તસ્ય મપી ચાતૌવચં પરમ્ ॥ ૩૧ ॥

ભાગીદાનની મરીને તેવમા કાચીને ચોપડીનો રો ઈન્દ્રુમનું ઉત્તમ ૨૦૫ છે

શુક્લોમોદ્રમે તદ્વન્મપી મેપલિવાળજા ।

જે ઉદરીવાળા ભાગમાં ધોળા વાજ હોય તે ઘેગના શોળાની મરીને તે જ પ્રમાણે (તેવમા મધ વીને) ચોપડીનો રો ઉત્તમ ૨૦૫ છે

ઉદરીમાં અપય

વર્જયેદ્ધારિણા સેક પાવદ્રોમસમુદ્ભવ ॥ ૩૨ ॥

વાજ ન હોય ત્યાં તુધી (મધે) પાણી રહેતું નહિ

ખચિત, પચિત, વલી (કચલીઓ) અને

દરિદ્રોમ (=દરિત રંગના વાજ

થઈ જવાનો શેઝ)

લલતૌ પલિતે યત્યાં હરિહોષ્તિ ચ શોધિતમ્ ॥

નસ્યવસ્ત્રશિરોમ્યન્નપ્રદેહૈઃ સમુપાચરેત્ ॥ ૩૩ ॥

તાલ, પળિયા, કચલીઓ અને વાજ હરિત રંગના થઈ જાય—એ ચાર શેઝોમાં દરદીનું શોધન કરીને અને નસ્ય, મોરને રાખાગ અને જાડા લેપ તથા માથે અભ્યંગ રાને જાડા લેપના ઉપચાર કરવા

સિદ્ધં તૈલં વૃહત્યાદિર્જીવનીયૈશ્ચ નાવનમ્ ।

માસં યા નિમ્બજ તૈલ ક્ષીરમુક્તાચયેધતિઃ ॥ ૩૪ ॥

બુધનાદિ ગણ રાને જીવનીય ગણના ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા તેલનું નસ્ય ૨૧૫ ૨૧૫વા લીમડાના તેલનું નસ્ય રોક મહિના સુધી લેવું દરદીનો દૂધ પીને રહેતું અને સયમ (બ્રહ્મચર્ય) પાળવો (એકલા દૂધ ઉપર રહેનારે પાણી પીવાનું નહન ૦૫ કરવું)

મીલીશિરીપકોષ્ટમૃદ્ધસ્યરસમાવિતમ્ ।

દોલ્લક્ષતિલરામાણાં ઘીજ કાકાળકીસમ્ ॥ ૩૫ ॥

પિપ્પલાડ્ઝજપયસા લોહાદિહિસાદકાંશુતાપિતાત્ ।

તૈલ યુત્તં ક્ષીરમુગો નાવનાત્ પલિતાન્તદ્ધત્ ॥ ૩૬ ॥

ગળી, સરસો, કાકાશિયો અને ભાંગેશો એમના સ્વરત્તમાં (કે કવાથમા) ગુંદાં, બદામ, તથ અને કાંચ રો નારનાં બી રાન એ ચારનાં બી લેટલા જ લગનની માલકાકાળી રો પાચેને (ઉપર કહેલા સ્વરસ કે કવાથ મા) ભાવના ઈંદને પછી રોને બકરીના મૂતર સાથે લગેશીને લોખાંડના વામણ ઉપર રો ચોપડીને એ વાસતન તડકે મૂક્યા પછી એ વાનામ તપે ત્યાર એમાંથી જે તેવ ટપા તને ઝીરી લઈને એ તવનું નસ્ય લેવાથી અને સાથ ફક્ત દૂધ પીને રહેવાથી પળિયા મરી જાય છે (ધોળા વાજ મરીને કાળા થાય છે)

ક્ષીરાન્સાદરાદ મુદ્ધરજસ ધોળાદ્રસાલ ।

પ્રત્યેસૈલમ્ય કુડવ સિદ્ધો વર્ષાપલ્લવિત્ ॥ ૩૭ ॥

નસ્ય શૈલાસને માળેટે શુદ્ધ મેપમ્ય વા સ્થિતઃ ।

જાણવું એક પ્રત્ય દૂધ, માલવગિયાના એક પ્રત્ય રત્ન, ભાગરોએ એક પ્રત્ય રત્ન, નુવચીના એક પ્રત્ય રત્ન એ ચારે રત્નમાં રોમ કુદવ તેવ નિદ્ર કરીને એમાં એક થવ નેદીમધ નાખીને પચાગના કે બીજાના લાકડાના વાસણમાં કે ઘેરાના શોળામાં ભરી રાખે

એ તેવ નસ્ય તરિકે આપવું

ક્ષીરેણ નસ્યગ્નપિટ્ટો વા દુગ્ધિકાકાચીરિત્તો ॥ ૩૮ ॥

તત્પાત્ર પલિતં લેપાયાશયે પલિતાપર્હા ।

રાથના દૂધી અને કસેર રો મેને ગાળના દૂધમા ખૂબ બારીક વસેટીને એ લેપ ઉખાડી નાખેલા (ચૂટી કાઢેલા) ઘેળા વાળના બાહી છિદ્રો ઉપર મુકવાથી પળિયાનો નાશ થાય છે (પહેલા ઘેળા વાળ ઉખાડી કાઢવા અને પછી રો વાળવાળી જગ્યાએ ઉપર કહેલી દવા મુકવી.)

ક્ષીરં મિયાલં યથાઘાઠં જીવનીયો ગણસ્તિલાઃ ॥૩૯॥
કૃષ્ણાઃ પ્રલેપો વન્રસ્ય દરિદ્રોમ્બલીહિતઃ ।

ગાળુ દૂધ, ચાચેથી, જેઠીમધ, જીવનીય ગમુના રોયધી, અને કાળા તલ રોટલી વસ્તુઓના બેષ લેપ મો (ચલેરા) ઉપર કરવાથી ઉદિશ્ચોમ (વાળ જીવન રોગના થઈ જવાનો રોગ) રો ને કરવડીઓ પડવાના રોગમા ક્ષયદો કરે છે

વાળ વધારવાનો અને રચવાનો ઉપાય
તિલાઃ સામલકાઃ પશ્ચકિચ્ચસ્કો મધુકં મધુ ॥૪૦॥
બુંદયેદ્રઙ્ગયેચેતલ્વ કેશાન્ મૂર્ચમલેપતાલ્ ।

તલ, આમળા, કમળની રા સુ કેસર (તાલમ્), જેઠીમધ અને મધ-રોટલી વસ્તુઓના લેપ માથે કરવાથી વાળ વધે છે અને રચાય છે

વાળ વધારવાનો ઉપાય
માંસી કુણં તિલા કૃષ્ણાઃ સારિવાનીલમુસલમ્ ॥૪૧॥
ક્ષોદ્રં ચ ક્ષીરપિષ્ઠાનિ કેશસંઘર્ષન પરમ્ ।

જાતામાની, ઉપરેટ, કાળા તલ, નારિય, કાગુ કમળ અને મધ-રોટલી વસ્તુઓને ગાળના દૂધ નાથે વસેટીને માથે લેપ કરવો રો વાળ વધારવાના ઉત્તમ ઉપાય છે

મયોરજો મુદ્ગરજલ્પિકલા કૃષ્ણમૃત્તિકા ॥૪૨॥
સ્વિતમિશ્રુરસે માસં સમૂલં પલિતં રજેત્ ।

લેખાઓ ભૂકો, ગાગરો, ત્રિકુટા, કાગી માટી (ક હોશકમી) અને બધાને એક મહિના સુધી લેગીના રચમા રાખી મુકીને પછી રોનો માથે લેપ કરવાથી યાગા વાળ રચાઈ જાય છે

માપકોદ્રયવાન્યામ્લેયવાગૃહિદિનોપિતા ॥૪૩॥
લોદ્રગુલ્ફો કટ્ટા પિષ્ઠા પલાકામપિ રજયેત્ ।

આડ, કોરરા અને પાનખાખની ખનાવેલી થરાગૂને ત્રણ દિવન રાખી મૂકીને એમા બસિયાર લોઝાન્ ગુર્ધ અને કાંજ નાખીને ભળુ લેગુ વસેટીને લેપ કરવાથી ખન્યોને થમ રચ વડે છે

માથાના બંધા રોગનો ઉપાય
મર્ચોન્દ્રીકમગુરુપિપ્પલીચન્દ્રનોપરેઃ ॥૪૪॥

સિદ્ધં ઘાત્રીરસે તૈલં તસ્યેનામ્બજ્જનેન ચ ।
સર્વાન્ મૂર્ચગદાન્ હન્તિ પલિતાનિ ચ ક્ષીલિતમ્ ॥૪૫॥

કમળ, જેઠીમધ, પીપર, સુખર, કાગુ કમળ-રોટલા ના કંક માથે રાખવાના રચમા સિદ્ધ કરેલુ તેલ નસ્ય રો ને રાખ્યા તરિકે રોગ વાપરવાથી માથાના બંધા રોગો તથા પળિયા મટે છે

ગળાની હાસડીથી ઉપરના ભાગના રોગોનો ઉપાય
યરીઝીઝનિતિર્યાસપયોમિર્ચમકં પવેત્ ।
જીવનીયેષ્ઠ તદ્રસ્ય સર્વજનૂર્ધ્વરોગજિત્ ॥૪૬॥

શતાવરી અને જીવનીના રમ અને ગાળના દૂધ સાથે જીવનીય ગમુના રોયધીનો કંક નાખીને થમક સ્નાય પકારવો રો થમક સ્નાયુ નસર લેવાથી ગળાની હાસડીથી ઉપરના ભાગના બંધા રોગ મટે છે

માપૂર થી
મયુર પશ્ચપિષ્ઠાન્ત્રપાદનિનુપ્પવર્જિતમ્ ।
દશમૂલશ્લારાલામધુકં સિપ્પલેયુતમ્ ॥૪૭॥
જલે પન્થ્યા ઘૃતવ્રસ્યં તસિન્ ક્ષીરસમં પવેત્ ।
કસ્તિરેમંધુરદ્રવ્યં સર્વજનૂર્ધ્વરોગજિત્ ॥૪૮॥
તદ્ભવાસીદ્યત પાનયસ્યમ્બજ્જનેનાવનૈઃ ।

પાંચ, પિત્ત, ચાતરડા, પગ, ચપ્પાર અને મધુ રોટલી વસ્તુઓ મોરના થરીમાથી કાઢી નાખ્યા પછી બાકી રહેલા મોરના થરીમા ત્રણત્રણ પથ દશમૂલ, બાજા, રાન્ના અને જેઠીમધ નાખવા પછી નો બધાને પાણીમા (એક ટોપ પાણીમા) કવાથ કરવા રો કરાયમા મયુર દ્રવ્યે (જીવનીય ગમુના દ્રવ્યો)મા કંક નાખીને દૂધ લેટુ બ (એક પ્રત્ય દૂધ સાથે) રોક પ્રસ્થ થી પકારવુ રાગ રો ધીનો પીવા મટે તથા બસ્તિ, અભ્યંજ અને નસ્ય તરિકે ઉપરોક્ત કરવાથી ગળાની હાસડીથી ઉપરના ભાગના બંધા રોગ મટે છે

મશાપૂર થી
એનૈઃ કમથેણ ઘૃતવ્રસ્યં વિપાચયેત્ ॥૪૯॥
ચતુર્ગુણેન પયસા કલ્કૈરેમિષ્ઠ કાપિકૈઃ ।
ત્રીઝીઝિત્તલામેશ્વમુદ્ગાર્કાદિપકરેઃ ॥૫૦॥
સમશ્ચાચિકામાર્ગીશ્વમુદ્ગાર્કાદિપકરેઃ ।
મામગુનામશ્વમિદાતાલજર્જમસ્તકૈઃ ॥૫૧॥
મૃગાલયસલજૂરવધીમધુકં કીરકૈઃ ।
શનાયસીચિદાસીશુદ્ધકીસારિવાયુગૈઃ ॥૫૨॥
મૂર્ચાચિદ્દુર્ગમકનૂઢાટકકસેરકૈઃ ।
રાજાચિદ્દામામકીમુસ્તેનાશાદિપીપ્પરૈઃ ॥૫૩॥

પુનર્નવાતવશીરીકાકોલીઘન્યાસકૈઃ ।

મધૂકાક્ષોઽવાતામમુજ્જાતામ્પિકુરેપિ ॥ ૫૪ ॥

મહામાયૂરમિત્યેતન્માયૂરાદધિકં ગુણૈઃ ।

ધાત્વિન્દ્રિયસ્વરશ્ચંદ્રશ્ચાસકાસાદિતાપદમ્ ॥ ૫૫ ॥

યોન્યસ્તુકશુકદોષેષુ શશત વન્ધ્યાસુતપદમ્ ।

રો જ કવાથી (એક ૪૬, ૪૭ મા કહેલી પરતુઓના કવાથી) તથા ધી કરતાં ચરણના ચાપના દૂધથી તથા રોડી, ત્રિકુળા, મેદા, કાળી દ્રાક્ષ, જલ્દિ, શલ્કા, મજ્જડ, ચવક, ભારગ, શીવણી, કાકડચંચિ, તોષા, મહામેદા, તાડનું માથું (તાડની ડાળીના પૂછ ડાનેા ભાગ), ખજૂરીની ડાળીના પૂછડાના ભાગ કમળના કુમળા મૂળ, કમળની કુમળી દાડી, ખજૂર, નેદીમ, છવક, શનાવડી, ભોષકોળુ, ચેરડી, બેદી ભાંગાણી, ઊભી ભોરંગાણી, બને ગારિયા, ચોરવેલ, (મૂનવેલ) ગોખન, જલખક, શિંગોડા, કમેલા, રાસના, અમરેલા, ભોર ભરી, ગીણી રોલવી, પટકચૂર, ચુકામૂળ, આટોલ, વશલોલન, કાકોલી, પમારો, મનુષ્ય, રાખ નટ, અમ, મુજ રાને રાખિયુક-એટલા-સેવેમાથી દરેક વીધય નોકરોક કર્પ વર્ષને રો બપાના કંક નામે પકવેડુ રાક પ્રમ્થ ધી મહામાયુર ધી કહેવાય છે રો ગુમમા માયુર ધીથી નિષિયા છે તથા રો (મહામાયુર ધી) ધાનુર િના, ઈન્દ્રિયોના તથા સ્વરના નાશ મનાડે છે, દમ, ઉચ્ચ અને રાખિયો વા મગ છે, નેત્રિ કાપ, ભોળીના દોષ તથા વીર્યના દોષ મગાવાના રો વખણાય છે તથા વાજીનીને પુત્ર રાખે છે

આયુષિઃ કુકુદેહકેઃ શશૈએતિ પ્રકલ્પયેત્ ॥ ૫૬ ॥

જે નેત્રે મોરનું ધી બનાવવાનું ઉપર ક્રમ ન જો નેત્રે મોરને જાલે ઉર, કુકુ, કન અને નનવાના ઉપરોગ કરીને ધી બનાવવું

નગાની લાંસડીથી ઉપરના ભાગના ૨૩૧ રોડ

જઞ્ઞર્જનાતાં ધ્યાપીતામેકવિશાચ્છતદ્વયમ્ ।

પરમ્પરમસર્ગર્જિ વિસ્તરેણ પ્રકાશિતમ્ ॥ ૫૭ ॥

નગાની લાંસડીથી ઉપરના ભાગના થતા ૨૩૧ નગા નોકરીથી તત્ત્વ રુચક સ્વચક વિનાયો નમજા છે

(૨૧ ભાગના ૧૧ ૮૬, કાનના રોડ ૨૫, નાના ના ૧૮, મોના રોડ ૭૫, માથાના રોડ ૧૮૨૩૧)

લાંસડીથી ઉપરના ભાગના નેત્રની તપ

વિનિસ્યા કરવાનું કામ

ઋર્ષમૂલમધઃ શાણમૃપદઃ પુરુષં ત્રિદુઃ ।

મૂલપ્રદાતિસ્તસ્માદ્ રોગાન્ શીઘ્રરે જયેત્ ॥ ૫૮ ॥

જલિઓ જલે છે કે પુરુષ(માણસ)નું મૂળ ત્રિષ છે અને રોની શાખાઓ નીચે છે, માટે મૂળ (લાંસડીથી ઉપરના ભાગ) ઉપર પ્રદાર કરનારા રોગોને જલુ જલદીથી મટાડવા

સર્વેન્દ્રિયાણિ યેનાસ્મિન્

પ્રાણા યેન ચ સંશ્રિતાઃ ।

તેન તસ્યોત્તમાન્નસ્ય રક્ષાયમાદતો ભવેત્ ॥ ૫૯ ॥

બધી ઈન્દ્રિયો રાને પ્રાણ રોમાં (માથામાં) રહેલા છે તેથી એ માથાની રક્ષા કરવામા ધ્યાન દેવું

શ્વપ્રજ્ઞહૃદયે પથે ઉત્તરસ્થાને શિરોરોગપ્રતિપેથો

નામ ચતુર્વિધોઽધ્યાયઃ ॥ ૨૪ ॥

અધ્યાય ૨૫ મો : ત્રણ(ગૂમડું,

ધા)ના ઉપાય

અચાતો ઘ્રણપ્રતિપેથં ધ્યાવ્યાસ્યામઃ ।

હિતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે તમે રામે ત્રણ (ગૂમડું, ધા) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશુ રો વિષયમા રાત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણ કહી ગયા છે

નિજ, આંગનું, દુષ્ટ અને શુદ્ધ ત્રણ

ઘ્રણો દ્વિધા વિજાગન્તુદુષ્ટશુદ્ધવિમેદતઃ ।

નિજો દોષઃ શરીરોર્ધૈરાગન્તુર્થાલ્લહેતુજઃ ॥ ૧ ॥

દોષેરર્થિષ્ઠિતો દુષ્ટઃ શુદ્ધસ્તેતરનધિષ્ઠિતઃ ।

નિજ ત્રણ અને રાગનું ત્રણ, દુષ્ટ ત્રણ રામે શુદ્ધ ત્રણ એ વિષાગ(વર્ગીકરણ)ને વિસાને ત્રણ મે પ્રકારના છે અનેરમા ઉપરના ઘણેલા દોષોને લીધે જો ત્રણ નિજ ત્રણ છે, શરીરની બાહરના કાનુષી થતા ત્રણ રાગનું ત્રણ છે, જે ત્રણમાં (કોપેલા) દોષો નવા રોગ ને દુષ્ટત્રણ છે અને જે ત્રણમાં દોષો નથી હોતા ને શુદ્ધ ત્રણ છે

દુષ્ટ ત્રણનાં ત્રણ

સંવૃત્તયં વિરૂતતા કાલિન્યં મૃદુનાડિ વા ॥ ૨ ॥

અનુસન્ધાયસન્ધાયમલ્લોપ્યમતિપ્રીતતા ।

રક્તન વાણ્ઠુતા કારણ્યં પૃતિપૂયપરિચુતિઃ ॥ ૩ ॥

પૃતિમાંસલિપાનાયુચ્છત્રનો સંક્ષિપ્તાડિતરુઃ ।

સંરક્તમદાહ્યવયયુક્તદ્યાદિમિરુપદ્રુતઃ ॥ ૪ ॥

દીર્ઘશાલાનુવચ્ચથ વિષાદ્ દુષ્ટમગાહતિમ્ ।

ત્રણ જલુ સાગે, અનુ પાણમે, અનુ કામ, બડ મુદ, બડ ઉત્તેપચમે, બડ બેલી બેલા (બોમ્બ મદ

વાળો, ખાણ પડી ગયેલો), બહુ ગરમ, બહુ ઠંડો, લાલ, ઘોળો, કાળો, ગંધાતુ પર નીકળે રોવો, ગંધાતા માસ, શિરાઓ અને સ્નાયુઓથી છવાયેલો, બહુ પીડાવાળો, ઊભરાઈ રહે, બગતરા, રોળે, ખલ્ખલ વગેરે ઉપદ્રવવાળો, લાબા વખત સુધી ચાલે રોવો (સ્નાય નહિ રોવો) હોય રો દુષ્ટ ગ્રણના લક્ષણ જાણવા

દુષ્ટ ગ્રણના પ્રકાર

સ પચ્ચદશઘા દોષૈઃ સરક્તૈઃ.

રો (દુષ્ટ ગ્રણ) લોહી માથે દોષોને લીધે પદર પ્રકારનો છે (વાયુનો, પિત્તનો, કફનો, વાતપિત્તનો, વાતકફનો, પિત્તકફનો, ત્રિદોષનો, રક્તવાતના, રક્તપિત્તનો, રક્તકફનો, રક્તવાતપિત્તનો, રક્તવાતકફનો, રક્તપિત્તકફનો, રક્તવાતપિત્તકફનો અને રોકલા રક્તનો એમ કુલ ૧૫ પ્રકાર છે)

વાયુનો દુષ્ટ ગ્રણ

તત્ર મારનાત્ ॥૫॥

દયાવઃ કૃષ્ણોડ્ગ્રણો મસ-

કપોતાસ્થિનિમોડપિ ઘા ।

મસ્તુર્માસપુલાકામ્યુતુલ્યતત્ત્વલ્પસસ્તિ ॥૬॥

નિર્માસસ્તોદમેશાઢ્યો રુક્ષશ્ચટ્વટાપતે ।

તેમાં (પદર પ્રકારમાંથી) વાયુને લીધે થતો દુષ્ટ ગ્રણ બદામી રંગનો, કાળો, આછો લાલ અથવા રમિયા, કબૂતર અને હાડકા જેવો, દર્દીમાંથી છૂટતું પાણી, માસનું પાણી ૨ ને ભાતના ઓસામણ જેવી ખાતળી અને થોડી રસી નીકળે રોવો, માથ વિનાનો પુષ્કળ નોઠ અને ભેદવાળો, લૂંપો ૨ ને 'ચટ' 'ચટ' રોવો રાવાળ થાય રોવો હોય છે

પિત્તનો દુષ્ટ ગ્રણ

પિત્તેન ક્ષિપ્રજ પીતો નીલ ફલિલપિલ્લ ॥૭॥

મૂર્ચકિશુકમસામ્યુતૈલામોળ્યાવહુસ્તિઃ ।

ક્ષારોક્ષિતક્ષતક્ષમધ્યો રાગોપપાકવાન્ ॥૮॥

પિત્તને લીધે થતો દુષ્ટ ગ્રણ ઝટ લાલ છે, પોળો, ગતી જેવા રંગનો, કપિલ (મંદગત રંગનો), પિંગલ (કાશાલ પડતા ખીરા રંગનો), પેશાબ, કેસુરનું પાણી, રમિયાનું પાણી અને તેલ જેવી, ગરમ અને પુષ્કળ રસી નીકળે એવો, વાદા ઉપર તાર ભભરાયવાથી જેવી પીડા લાલ રોવો પીડાવાળો, રાવાવાળો, ગરમ અને પાકવાળો હોય છે

કફનો દુષ્ટ ગ્રણ

કફેન યાવ્દુ કળ્દમાન્ યદ્યથેતપનસ્તિઃ ।

સ્પૂર્ણેષ્ઠ કઠિન કામ્યુચિરાજાલતોડ્યવદ્ ॥૯॥

કફને લીધે થતો દુષ્ટ ગ્રણ ઘોળો, ખલ્ખલવાળો, પુષ્કળ, ઘોળી રાને ઘાટી રસી નીકળે એવો, ગરમ હોમ (કિનાર)વાળો, કઠણ, સ્નાયુઓ રાને શિરાઓના જગાથી છવાયેલો તથા થોડી પીડાવાળો હોય છે

લોહીનો દુષ્ટ ગ્રણ

પ્રવાહરકો રક્તેન સરકં વ્યુમુદિરેત્ ।

વાજિસ્થાનસમો ગન્ધે યુક્તો લિલ્લેષ પેત્તિકૈઃ ॥૧૦॥

લોહીથી થતો દુષ્ટ ગ્રણ પરવાળા જેવો લાલ, લોહીવાળુ પર નીકળે એવો, ઘોડાના તમેલા જેવો ગંધાતો રાને પિત્તના દુષ્ટ ગ્રણના લક્ષણવાળો હોય છે

દ્રામ્યાં ત્રિમિશ્ર સર્વેશ્ચ વિદ્યાલક્ષણસજ્ઞાત્ ।

(વાયુ, પિત્ત, કફ રાને લોહી રો ચારમાંથી ગમે તે) એને લીધે, ત્રણને લીધે કે અધા(ચાર)ને લીધે થતા દુષ્ટ ગ્રણના લક્ષણ ચારમાંથી જે ભેગા થયા હોય તેના ભેગા લક્ષણો જેવા હોય છે

શુદ્ધ ગ્રણ

વિદ્યાપ્રભોમૃદુ નરુણ દયાવીષ્ટપિટ્તિક સમ ॥૧૧॥

કિશ્તિદુન્નતમધ્યો ઘા મળ ગુલ્લોડ્ગ્રણપટ્વ ॥

શુદ્ધ ગ્રણ છબતી પ્રખા જેવી પ્રખાવાળો, મૃદુ, રવાળ, બદામી રંગના હોમ(કિનાર)વાળો, બદામી રંગની ફાણીરોવાળો, સપાટ કે વચમાંથી ગત્ય ઊંચો અને ઉપદ્રવો વિનાનો હોય છે

ગ્રણના આયથ સાધ્યસાધ્ય

ત્વગામિપસિરાક્ષાનુસન્ધ્યસ્થાનિ યનાશયા ॥૧૨॥

કાષ્ઠો મમં ચે તા-વયો દુ સાધ્યાનુસરોસરમ્ ।

યામળી, મામ, શિરા, સ્નાયુ સંધિ (સાધા), હાડકા કોષ્ટ અને મર્મ—એ ગ્રણના રાજક રાશયો (સ્થાન) છે રો સ્પર્શથી થતા ગ્રણ ઉત્પત્તર વધારે દુઃસાધ્ય છે (યામળીના ગ્રણ કરતાં માંસનો ગ્રણ, ખાતળા ગ્રણ કરતાં શિરાનો ગ્રણ વધારે દુઃસાધ્ય છે રો પ્રખાલે આઠ સ્થાનનું સમજવું)

મુસાધ્ય ગ્રણ

સુસાધ્ય સત્ત્વમાંસાન્નિર્યોપલ્લવતિ યજઃ ॥૧૩॥

વૃક્ષો દીર્ઘકિપ્રુપદક્ષતુરસ્નાહતિષ યઃ ।

તથા રિક્તવાયુમુન્દ્રોષ્ઠપૃષ્ઠાગ્તવક્ત્રગળ્દગ્ ॥૧૪॥

સ્ત્વવાગાને (ધીરન્તવાગાને, હિમન્તવાગાને), માત્સ્ય મામ્સને, પ્રદીપ વદ્યાન્નિ વાગાને, જીવાન મામ્સને અને બગવાન મામ્સને વર્ષેલો ગ્રણ, જાગ, લાખો, ત્રિકોણાકાર અને નાખૂંધિનો ગ્રણ તથા કૂલા ઉપર, મૂનેન્દ્રિયા હેઠ ઉપર, પીં ઉપર, મેની સ્વદન અને ગાઢ ઉપર વર્ષેલો ગ્રણ સ્વદનથી મટી શકે છે

કૃષ્ણસાધ્ય પ્રભુ

કૃષ્ણસાધ્યોઽક્ષિદશનનાસિકાપાદ્મનામિષુ ।

સેવનીજટરશ્ચોત્રપાર્શ્વકક્ષાસ્તનેષુ ॥૧૫॥

આખ, દાન, નાક, ૨ પાળ, ટૂટી, સેવની, જટર, કાન, પડાળ, બગલ અને સ્તનના થયેગે પ્રભુ દુ સાધ્ય છે

કેતપૂયાનિલવહઃ શલ્યવાનુર્ધ્વનિર્વમી ।

મગન્દ્રોઽન્તર્વદનસ્થયા કટ્વસ્થિસંશ્રિતઃ ॥૧૬॥

કુષ્ઠિનાં વિપ્રજુષ્ટાનાં શોષિણાં મધુમેહિનામ્ ।

ઘ્નનાઃ કૃષ્ણેણ સિધ્ધ્યન્તિ

યૈર્વાં ચ સ્યુર્વેળે ઘ્નનાઃ ॥૧૭॥

ફીણ, પર અને પવન નીકળતા હોય એવું શલ્યવાળું, જેમાંથી પર શરીરની જગાર નીકળી જવાને બદલે શરીરમાં ઊંચે થકે રહેવું, જેનું મુખ ગુદાની રાદર હોય એવું તથા કમ્મરના હાડકામાં થયેલું બગદર અને કુષ્ઠરોગવાળાને, જેથી પીડાતાં, શોષરોગવાળાને અને મધુમેહ રોગવાળાને થયેલા પ્રભુ તથા જેમને પ્રભુમાં પ્રહ્લા થાય તેમના પ્રહ્લા કૃષ્ણસાધ્ય છે

અસાધ્ય પ્રભુ

મેઘ સિધ્ધ્યન્તિ ધીર્સર્વજ્વરાતીસારકાસિનામ્ ।

વિપાચ્છનામનિદ્રાણાં શ્વાસિનામવિપાકિનામ્ ॥૧૮॥

મિત્રે શિરઃકપાલે વા મસ્તુલુક્કસ્ય દર્શને ।

સ્તન, તાવ, ૨ તિસાર ૨ ને ઉપરતના રોગીના પ્રભુ મરતા નથી તરતના રોગથી પીડાતા માણસોના અને જેમને ઊંધ ન રાવતી હોય તેમના પ્રભુ મરતા નથી, દમના રોગીના તથા મદ રાગિનવાળાના પ્રભુ મરતા નથી, માથાની છાપરી ફૂટે અને મગજ દેખાય એ પ્રભુ મરતા નથી

સાધ્ય પ્રભુ પણ કપાર ન મટે ?

ક્ષાયુક્લેદાસિરાર્ચકેદા-

દ્રામ્ભીર્વાત્કમિમહણાત્ ॥૧૯॥

અસ્થિમેદાત્સશલ્યત્વાત્સવિપત્વાદત્તકિતાત્ ।

મિશ્રયાત્ત્વાદતિસ્નેહાદ્રોક્ષપાદ્રોમાદિષ્ટદ્રાત્ ॥

ક્ષોભાદશુદ્ધક્રોધત્વાત્સાદિત્વાદતિકર્ષાત્ ।

મદપાનાદિવાસ્યમાદ્યવાયાદ્રાત્રિજાગરાત્ ॥૨૧॥

ઘ્નગો મિત્રયોપચારાચ નવસાધ્યોઽપિ સિધ્ધ્યતિ ।

સ્નાયુમાં ક્ષેદ થવાથી, શિત કપાઈ જવાથી, ઘા ઊંધા હોવાથી, પાને કીડ કેરી ખાવાથી, વાઙકુ નિસવાથી, ઘામાં શલ્ય હોવાથી, ઘા વિપચોગે હોવાથી પ્રભુ તથા પડારના છે એના તર્ક ન થઈ ઘડકા હોવાથી, આપરો નેઈએ એનાથી રૂવતી જનરો પાટો બાધવાથી,

બહુ સ્નેહન થવાથી, ઘા વાળો પડી જવાથી, વાજ વગેરે ઘસાવાથી, સોળ થવાથી, કોદો ૨.યુદ્ધ હોવાથી, ધરાઈને ખાવાપીવાથી, બહુ કમળ થવાથી (દરદીને બહુ દૂબળો પાડી નાખવાથી) દાડ પીવાથી, દલાડે ઊંધવાથી, મેધુ નથી, રાત્રે જાગવાથી અને રાવના (ખિટા, રાક્ષાઓકત) ઉપચાર કરવાથી સાધ્ય પ્રભુ પણ મરતા નથી

ધા રજાતો હોવાનાં બહુ

કપોતવર્ણપ્રતિમા યસ્યાન્તાઃ ફલેદ્વજિતાઃ ॥૨૨॥
સ્થિરાશ્ચિપિટિકાવન્તો રોહતીતિ તમાદિશેત્ ।

જે પ્રભુની ગાજીબાજીની કિનાર કબૂતરના રંગ જેવા રંગની, કલેદ વિનાની, સ્થિર (વધેલે નહિ રોવી) અને કપોટાવાળી હોય તે પ્રભુ રજા છે એમ કહેવું

ગુમ્ફુ વેરી નાખવાના ઉપાય

મથાત્ર શોકાવસ્થાયાં યથાસન્ન વિશેષનમ્ ॥

યોઝ્યં શોકો હિ શુદ્ધાનાં ઘ્નનામ્ પ્રશામ્યતિ ।

ઉપ રપ રોગમાં (પ્રારૂમાં) શોક (સોજની, ગુમ્ફાની) રાવરથા હોય ત્યારે (ગુમ્ફુ ફૂટેલા પહોલા) એ કે ગુદા એ જેમાંથી જે માર્ગ પાસે પડે તે માર્ગે (વમન કે વિરેજન કરાવીને) શોધન કરવું જેમનું શોધન બગાડર થયું હોય તેવા માણસોના સોજ (ગુમ્ફુ) અને પ્રભુ જટ થથી જાય છે

કુર્વાચ્છીતોપચાર ચ શોકાવસ્થસ્ય હન્તતમ્ ॥

વૌવાગ્નિરમિત્તન પ્રયાતિ સહસ્રા શમમ્ ।

સોજની રાવ-ચામ હાય તે પ્રભુ (ન ફૂટેલું ગુમ્ફુ) ઉપર કશા ઉપચાર સનત થાનું રાખવા એમ કરવાથી દેવતાની આફત દાપનો ૨ ડિન ચોકદમ થાન પડી જાય છે

શોકે ઘ્નને ચ ફરિને વિષર્જે વેદનામ્વિતે ॥૨૫॥

વિષયુક્તે વિશેષેણ જલજાઈદેરદશ્નક ।

દુષ્ટાશ્ચેડપગતે સ્વયં શોકરાગક્રુજા શમઃ ॥૨૬॥

શોક અને પ્રભુ કમ્પ, વિવર્ણ, પીડાવાયા, જેવાજા હોય તે ખાત કરીને જગો વગેરે નાખવાથી લોપી કાઢવું એ રીતે બગડેનું લોપી નીકળી જવાથી સોજ, રનાચ અને પીડા તરન થથી જાય છે

હતે હતે ચ રુધિરંઃ સુદીપેઃ સ્વર્ણવીર્યયોઃ ।

સુસ્ફૂર્ણસ્તદ્દહ વિદેઃ ક્રીરેચ્છુધરસદૃઃ ॥૨૭॥

શતઘોનપૂત્રોવૈવેનુદુરચૈરશોષિમિઃ ।

મતિલોમ દિતો લેપ-સેકામ્યજ્ઞાત તત્ક્રુજા ॥૨૮॥

આમ વારવાર લોપી મઝવા પડી રાવવામાં બડ કશ તથા બહુ શીતરોયે દુરોને ખૂન ઝીંઝાં ઘસાવીને

એના લેપ તથા દૂધ અને શેરડીના રસથી દ્રવ્યોમા તથા બીજા ન સુકાઈ જાય એવા દ્રવોમા તેા વાર ધોધેલું ઘી ભેળવીને એના લેપ ઉમેરે રૂવાડે (નીચેથી ઉપર, ઉપરથી નીચે નહિ) ચોળવે તથા એ જ દ્રવ્યો વડે સેવન અને અભ્યાસ કરવા એ કૃષ્ણદાકરક છે

ન્યમોદોદુમ્બરાશ્વત્યપ્લુક્ષવેતસવલ્કલૈઃ ।

પ્રવેદો મૂરિસ્તર્પિભિઃ શોકનિર્વાપણઃ પરમ્ ॥૨૯॥

૧૩, ઉમેરે, પીપળો, પીપર અને નેત્ર એટલાં ઝાડની કાચળા જેવી પાનળી છાવ (અતરછાવ) થયે કંકમાં પુષ્કળ ઘી ભેળવીને કરવો જરૂર લેપ સેવનને (ગુમડાને) વેરી નાખવાનું ઉત્તમ રોપણ છે

ઘાતોલ્પણાનાં સ્તબ્ધાનાં કાઠનાનાં મહાવજ્રમા ।

જ્ઞાતાજ્ઞાં ચ શોકાનાં પ્રગાનામપિ ચેદશામ્ ॥૩૦॥

માનૂપલેસવારાદૈઃ સ્વેદઃ, સોમાસ્તિલાઃ પુનઃ ।

મૃદા નિર્વાપિતાઃ ક્ષીરે તત્તિષ્ઠા દાહકાધરાઃ ૩૧

જેમાં વાયુ વધારે કોપેલા હોય, જે સ્તબ્ધ, કંકલ અને બહુ પીડવાળા કાચ રાત્રી બરાબરી લોલી કાકડાં લેપ એવા સોજા ઉપર ૨ ન રોવા ઘણા ઉપર ૫મ્ અનુપ દેશના પ્રાણીઓના માતના વેતવાર વગેરેથી શેક કરવો વળી અગથી ૨ ને તલ એ ભેને શેરડીને એને ગાળના દૂધમા નાખીને કઠ પાટીને પછી એ અગથી અને તલને એ જ ગાળના દૂધ સાથે લસીલીને એના લેપ કાચથી બરાબર રાત્રી ચીડા મટે છે

સ્થિરાન્ મન્દયજઃ શોકાન્ સ્નેહવાતિકાપર્દૈઃ ।

મઝ્યન્ત્ય સ્વેદયિત્વા ચ લેણુનાઢ્યા શનૈઃ શનૈઃ ॥

વિસ્લાપનાય મૃદ્વીયાલ્ તલેનાસ્પૃષ્ઠકેન વા ।

વયનોધૂમમુદ્રૈશ્ચ સિદ્ધિર્પિદૈઃ પ્રલેપયેત્ ॥૩૩॥

સ્થિર અને ધીમી પીડવાળા સોજા (ગુમડા, એ. Inflammation) ઉપર વાયુ અને કફને મટાડે એવા સ્નેહો વડે અભ્યાસ કરીને અને વાસની નળી વડે નાડીસ્પેદ કરીને એને કરમાવી નાખવા માટે (વેરી નાખવા માટે) હવેલી વડે કે હાળના અંગુળ વડે પીંધેલી મસ જળ અને પછી જલ, ઘઉં ૨ ને મનને સત્તર સાથે લસીલીને એના ઉપર જાડે લેપ કરવો

ગુમડું ન લેવાય તેા પકરવાને ઉપાય

પિલિપતે સ લેપેષ્ઠ તત્તસ્તમુપનાહયેત્ ।

મવિદ્યપ્તવ્યા શાન્તિ વિદ્યમ્. પાકમ્મરુતે ॥

જે એ રીતે ગુમડું ન લેવાય તેા તેના ઉપર ઉપ નાખવેદના કાકડાના એક કરવાથી જે ગુમડું વિદ-૫ નહિ થાય તેા ઘમી જલ અને વિદ-૫ લેવે તા પાકશે

ઉપનાહસ્વેદ (પાટીસ) નાં દ્રવ્યો

સકોલતિલવલ્લોમા દાપ્યમ્લા સ્તુકપિણ્ડકા ।

સકિષ્વકુપ્તલવળા કોળ્યા શસ્તોપનાહને ॥૩૫॥

ભાર, તલ, વાલ, અગથી, કિષ્ક, ઉપલેટ અને સેધવ નાખેલા દર્દીથી ખાટા સાધુના સમકો ગોળા ઉપ નાખવેદમા વખણાય છે

કેના ગુમડાનું ક્યારે દારૂ કરવું ?

સુપક્વે પિણ્ડતે શોકે પીડનૈવપીઢિતે ।

દારણં દારણાદૈસ્ય સુકુમારસ્ય ચેવ્યતે ॥૩૬॥

સોજા (ગુમડું) બરાબર પાકી જાય, ગુમડાનું મો થાય (ગુમડાનું પર એક જગારે ભેગું થાય) અને પીડના દ્રવ્યોથી જ્યારે એ તમાવ (ખેંચાય) ત્યારે દરલ કરવાને જોગ (સૂ. ૨૯/૧૦, ૧૦મા મુકુમાર માણસના ગુમડાનું દારૂ કરવું એ ઈચ્છવા લોગ છે પાકા ગુમડાનાં દારૂ ઔષધો

ગુમુલ્વતસિગોદન્તસ્વર્ણક્ષીરીકપોતવિટ્ ।

શારૌપધાનિ શારાશ્ચ પદશોકવિદારણમ્ ॥૩૭॥

ગુજા, રાગથી, હરનાલ, દાડી, કમ્બુરની હવાર, શાર બનાવવાના ઔષધો (સૂ. ૩૦-૮ થી ૧૧) અને શાર—રો પાકા સોજા (ગુમડાનું) દારૂ કરવાનાં ઔષધો છે

પર બહાર ખેંચી કાઢવાના ઉપાય

પુવગર્માનુદ્ધારાન્ સોન્સદ્ધાગમમ્માનપિ ।

નિ સ્નેદૈઃ પીડનદ્રવ્યૈઃ સમન્તાત્પતિપીડયેત્ ॥૩૮॥

જેમાં પર જલથી લેપ, જેમાંથી પર બહાર નીકળવાને બદલે અંદર ઉંડું હિનરનું લેપ અને જે મર્મસ્થાન ઉપર રચાયા હોય એવાં ઝીણાં દ્રવ્યોની (પર બહાર નીકળી શકે એવાં ઝીણાં મોની) આળુ-ભાળુ સ્નેહ વિનાનાં પીડના દ્રવ્યોને લેપ કરીને પર બહાર ખેંચી કાઢવું

લેપ કરવાની રીતઃ કારણ

ગુપ્તવન્તં સમુપેક્ષેન્ પ્રલેપં પીડનં પ્રતિ ।

ન મુલે ચિન્તામલિપ્તેત્ તથા દોષઃ પ્રસિષ્યતે ॥

પીડના દ્રવ્યોનાં (પર બહાર ખેંચવા માટે કરવા) જાડે લેપ સુખને લેપ નો ભેદ સુખાય દેવો (પૂર્વે સુખાઈ રહે ત્યાં સુધી લેપ રહેવા દેવો) ગુમડાના કે ઘાના મો ઉપર લેપ કરવા નહિ એ રીતે (આ સુખના પાળવાથી) લેપ (બહાર, પર) બહાર નીકળે છે

પીડના કરવામાં દ્રવ્યો

વજ્રાપવયનોધૂમમાગમુદ્ગદ્ગદૈરેવ ।

દ્રવ્યનાં વિષિષ્ટાનાં તથા વજ્રમૂળાનિ પ્રવીરનમ્ ॥

પથરીથી થયેલા જે પ્રભુમાંથી પેશાબ નીકળ્યા કરતો હોય, અને બીજા પણ જે ધામાંથી લોહી નીકળ્યા કરતું હોય, જે ધાના સાધનાના ભાગ તૂટી ગયા હોય તથા જે ધા આગળ કહવાઈ ગયેલા શોષન (ધાર્મિક બગાડ કાઢી નાખવાના) રીતપદો વડે શોષન કર્યા છતાં શુદ્ધ થતા ન હોય, તે ધાનું શોષન ધમ દઈને કરવું

શુદ્ધ પ્રભુને કેવી રીતે રૂઝવશે ?

શુદ્ધાનાં રોપણં યોજ્યમુસાદાય યદીરિતમ્ ।

ઉત્પાદન કરવા માટે (એક ૪૬ા, ૪૭મા) જે દ્રવ્યો કહેવા છે તે શુદ્ધ થયેલા પ્રભુના રૂઝવણ માટે વાપરવા

પ્રભુ રૂઝાવે એવું ઉત્તમ ઔષધ

અશ્વગન્ધા રહા રોઘં કદ્દુફલં મધુવર્ષિકા ॥૫૨
સમજ્ઞા ધાતકીપુષ્પ પરમં વ્રણરોપણમ્ ।

આસોદ, ઘરો (ધ્રી), લોથર, કાચકળ, જેઠીમધ, લગભણી, ધાવડીના ફૂલ—એ ધા રૂઝવનાર ઉત્તમ રીતપદ છે

મપેતપૂતિમાંદાનાં માસસ્થાનામરોહતામ્ ॥૫૩॥

કર્કં સરોદ્ધન કુર્ચાત્

તિલાનાં મધુકામ્વિતમ્ ।

જેમાંથી ગળાનું (મોઝુ) માસ કાઢી નાખવામાં આવ્યું છે, એવા માંસમાં થયેલા પ્રભુ જો રૂઝાય નહીં તો તબના કડકમાં જેઠીમધ ભેગવીને રોગો લેપ કરીને ધા રૂઝવશે

તબના કડકના યોગ

ક્ષિગ્ધોષ્ણતિક્તમધુરકપાયૈઃ સ સર્વજિત્ ॥૫૪

સ ક્ષૌદ્રનિષ્પત્ત્રાશ્ચા યુક્ત સંશોષનં પરમ્ ।

પૂર્વાશ્ચાં સપિપા ઘાણં

યુક્ત- સ્વાદાશુ રોપણ. ॥૫૫॥

એ તબના કડક ક્ષિગ્ધ, ગરમ કડવું, ગળ્યો અને તૂટેલાવાથી એ બધા દેશને મટાડે છે એ તબના કડકમાં મધ અને લીમણના પાણ્ય ભેગવવાથી એ ઉત્તમ સંશોષન (ધામાંથી બગાડ કાઢી નાખે એવું ઔષધ) બને છે, અને એ તબના કડકમાં પહેલા કહેલી બે વસ્તુઓ (મધ અને લીમણનાં પાણ્ય) તથા ઘી ભેગવવાથી એ ધાને ઝડપે રૂઝાણું છે

ગળવા કડકના યોગ

તિલવધ્યમકર્કં તુ કેચિદિચ્છન્તિ તદ્વિદઃ ।

ઉપર મોઝ પાછી પપથા તબના કડકના જે જે ઉપયોગ કરવાના કહ્યા છે, તે તે ઉપયોગ તબના

કડકને બદલે ગળવા કડકના કરવા એવું પ્રભુના નિષ્ફાનો ઇચ્છે છે

ધિતના અને લોહીના વગેરે પ્રભુ શો

રીતે રૂઝવવા ?

સાક્ષપિત્તવિપાગન્તુ-

ગમ્ભીરાનુ સોપ્મણો વ્રણાન્ ॥ ૫૬ ॥

ક્ષીરોપણમૈવજશ્વતેતાજ્યેન રોપયેત્ ।

રોપણોપધસિદ્ધેન તૈલેન કફગાતજાન્ ॥૫૭॥

લોહીના, ધિતના, વિષના, રાગના અને નબીર (ઉંઝા) ગરમ પ્રભુને ગાયના દૂધમાં રૂઝાવનારા રીત ધીનો કડક નાખીને સિદ્ધ કરવા ધીની વાટ ભરીને રૂઝવવા તથા કડકના અને વાપુના વ્રણોને રૂઝવનારા રીત ધાથી સિદ્ધ કરવા નેલથી રૂઝવવા

કાચ્છીરોધાભયાસર્જસિદ્ધરાજનતુત્યકમ્ ।

ચૂર્ણનં તૈલમદનૈયુક્તં રોપણમુત્તમમ્ ॥૫૮॥

ફટકરી, લોથર, લગડ, રાગ, તિદૂર, સીવીરાજન અને મોરબુધુ—એવાના ચૂર્ણને તેલ અને મીઠુમાં કાલવીને ચોપડવું એ ધા રૂઝવનાર ઉત્તમ રીતપદ છે

કેવા ધાને ચૂર્ણથી રૂઝવવા ?

સમાનાં સ્થિરમાંસાનાં ત્વચસ્થાનાં ચૂર્ણં ઇપ્યતે ।

જે ધા સરખા (સપાઠ, ખાટકરા વિનાના) હોય, જે ધાનું માસ સ્થિર હોય, જે ધા માત્ર ચામડીમાં હોય, તેમને રૂઝવવા માટે ચૂર્ણ ઇચ્છાય છે

રૂઝવવા માટેનું ચૂર્ણ

કકુમોદુમ્બરાશ્વત્થજમ્બુકટફલરોઘ્નૈ ॥ ૫૯ ॥

ત્વચમાશુ નિરુદ્ધન્તિ ત્વચ્ચૂર્ણશ્ચિંતા યજ્ઞા ।

સાલ, ઉમેરો (ઉમરા), ધીયો, જાબુડી, કાચકળ અને લોથર—એવાની અનરજાવના ચૂર્ણો જે (શુદ્ધ) ધામાં દબાવવામાં આવે તો ઝટ ચામડી રાવે છે

ચામડીને શુદ્ધ કરવા માટે લેપ

લાક્ષ્મણોદ્દવામજિણાદિરિતાલનિશાદ્રૈઃ ॥૬૦॥

ઘટેપ સઘૃતક્ષૌદ્રસવગિગ્નુલિકર. પરમ્ ।

લાખ, મણીચ, મજ્જ, ઘરનાચ, ઘાદર અને ઘાદરઘાદરના ચૂર્ણને ઘી અને મધમાં કાલવીને કરવો લેપ ચામડીને શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય છે

ધા ઉપરની ચામડીનો રંગ ઘરીની ચામડી જેવો

કરવા માટે લેપ

ફાલીયક્ષ્માત્રાસ્થિદેમકાલારસોત્તમૈ ॥૬૧॥

લેપ. સગોમયરસઃ સર્વગંકરણઃ પરમ્ ।

દારુદાનદર, ધરો કે (કાગ), કેરીની ગોટલી, કમળ, સારિવા, પારો-રોટલી વસ્તુઓમાં ગાળના છાત્રનો રસ નાખીને કરેલાં લેપ થા ઉપર રાત્રેલી ચામડીના રંગને થયેલી ચામડીના રંગ જેવો કરે છે

થા રુઝાયા પછી વાજ ઉગાડવા માટે લેપ

દુધો ઘારણવન્તોઽન્તર્ધૂમ તૈલં રસાક્ષતમ્ ॥૬૨॥
રોમસક્ષતનો લેપસ્તદ્ધતૈલપરિપ્લુતા ।

વતુપ્પાન્નરોમાસ્થિલક્ષ્ણકુરુજા મયી ॥૬૩॥

ધુમારી બહાર ન નીકળી જાય એ રીતે લાથી દાંતને બાળીને કરેલી ભસ્મ, તલ અને રમતીના લેપ તથા ચોપગા પ્રાણીના નખ, વાજ, હાડકા, ચામડી, શીંગડા અને ખરીમાથી બનાવેલી મરીન તલમાં ધુમાડી લાખીને એ રંગાનો કરેલા લેપ વાજ ઉગાડે છે

મણિન શાસ્ત્રકર્મકં પથાપથ્યાન્નમદિશેલ ।

સુભવાગારોને શસ્ત્રકર્મવિધિના અધ્યાયમાં (સુ ૨૯/૩૩૩ થી શુ ૫૧) કહ્યું પથ્ય ૨ ન ૨ પા ૧ નમજવનું (દેખાડવું)

વાયુના, પિત્તના, કફના અને ત્રિદોષના પ્રભુ માટે છે પશ્ચમૂલે યાંક્ય યાતિમ્નો યાતિકે દિસ ॥૬૪॥
ન્યમોઘપન્નકાથી તુ સદ્દતિપત્તમ્દૂવિતે ।

આરગ્વવાદિ શ્લેષ્મણ કફે, મિથાસ્તુ મિથજે ॥૬૫॥

દ્યુમ્ન અને વાયુ મુકડ એવા વર્ણના રોગથી વાયુના પ્રભાવા કાઢે છે, તે જ પ્રમાણે ન્યમોઘ પિત્તના અને પદ્ધતિ નામના રોગથી પિત્તથી બળવા નમમા કાઢે છે કફના પ્રભાવા કફને મુકડનાર નાશગર્વા બળના રોગથી કાઢે છે ૨ ને ભગા દોષના પ્રભાવા તે ને દોર મગડે એવા વાજા રોગથી ભગા વાપરવાથી કાઢે છે વાયુ છે

પથિ પ્રશ્નાલન લેપો પૂત સૈલ રસમિયા ।

ચૂર્ણો યતિશ્ચ સંય જ્યા મળે સત યથાપયમ્ ॥૬૬॥
એ (મુકા ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧માં કહેલા) રોગથી થા પારામાં, લેપ કરવામાં, થી બનાવવામાં, નેવ બનાવવામાં, મધ્યમ બનાવવામાં, પૂર્ણ બનાવવામાં અને વાજ બનાવવામાં-એ તાત્કાલિક રીતે ભગા ભેગી ભગા તાત્કાલિક પ્રમાણે વાયુ વા

ઝીંઘા મોચાયા અને મર્મ ઉપર ભેગા થાને વાજ કરીને ફરવાનો ઉપાય

જાતીનિશ્ચયપટોનપચક્રકુશાદર્શિનિશ્ચાસારવા-
નમયતિ ૨ નમયુ ૧ નામકર્મનામિકા ।

સર્પિ સાધ્યમનેન સૂક્ષ્મવદના મમીશ્રિતાઃ ક્લેદિનો
ગમ્મીતાઃ સરુજો ઘળાઃ સગતયઃ

શુશ્યન્તિ રોહન્તિ ચ ॥૬૭॥

જાઈના પાટા, લીમડાના પાટા, પટોળના પાટા, કડુ, દારુદાનદર, હાદર, સારિવા, મજ્જા, સુગંધિવાળા, મીઠા, મોરચુધુ, જેલીમખ ૨ ને કસુજના ભી-એટલાં રોગથી થી સિદ્ધ કરવું એ થીની વાટ ભવાથી (ક, ચોપવાથી) સૂક્ષ્મ મુખવાળા, મર્મસ્થાન ઉપર થવા, કવે-વાળા, ઊંડા, પીડવાળા, પ્રશરના(નની પ્રભુ બનવા) પ્રભામાંથી બગાડ નીકળી જાય છે અને રોગો જાય છે

શય્યાગ્રહદયે પથે ઉત્તરસ્થાને મળપ્રતિપેલો

નમ પચ્ચવિદોઽધ્યાય ॥ ૨૬ ॥

અધ્યાય ૨૬ મો : સંધોત્રણના ઉપાય

મયાત સંધોત્રણપ્રતિપેથ ધ્યાવ્યાસ્યામ ।

દિન દ સ્નાદુરત્તેવાદ્યો મહર્ષય ।

આગ લગ રમ નધોત્રણ (મુકા ૮૦ થી ૧૦૦) મ ગાના ઉપાય મમજવીયું એ વિષયમાં આગ વગર ૨ ટિપો નીચ પ્રમાણ કરી ગયા છે

સંધોત્રણના ઉપાય અને પ્રકાર

સંધોત્રણા યે સહસા સમગ્રસ્ત્વમિચાતત ।

અનતૈરપિ ભેદસ્તુચ્યતે ગુરુમદધા ॥૧॥

૨ અધ્યાય (મુકા ૬૨, ૬૩, ૬૪, ૬૫, ૬૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૦, ૭૧, ૭૨, ૭૩, ૭૪, ૭૫, ૭૬, ૭૭, ૭૮, ૭૯, ૮૦, ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪, ૮૫, ૮૬, ૮૭, ૮૮, ૮૯, ૯૦, ૯૧, ૯૨, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦) નીચે જે પ્રભાવા રોગથી થાય છે તે સંધોત્રણ છે (વાજા, કપાચ, પદ્મજા, કવનવા વનન લોધ જે નામે ક થા રોગરુક થાય છે, તેને સંધોત્રણ મા છે) અત્યંત પ્રકારના આ નધોત્રણ વડે શરીર પીડનું ભાગ છતાં શરીર નધોત્રણથી નાશ પામે પીડાય છે એમ માનવા છે

સંધોત્રણના આઠ પ્રકાર

પૃષ્ઠપરજાવિન્દિત્તપ્રમર્શિન્નિતપાનિતમ્ ।

વિન્દિં મિત્રં વિરલિન્

પુર, નવદુન, વિન્દિત્ત, પ્રતિબિન્દ, વિન્દિત્ત, બિન્દ, બિન્દ ને વિન્દિત્ત (આ ૪ નામો ૧૦૦ નીચે આપ્યા છે)

આઠ પ્રકારના સંધોત્રણના ઉપાય

તથા પૃષ્ઠે ભૂમીકયા ૧૨૬

રક્તહેનને થા ચુન્દે સંધોત્રણે દેદનાયુ કયેનું ।
મલગાદ તથા હૃદય, વિન્દિત્ત સ્વાસ્થ્યોપરિચર ૧૩

પ્રવિલમ્બિ સશેષેઽસ્થિ, પતિતં પાતિતં તનોઃ ।
સદ્માસ્યશ્ચલ્યવિદ્ઢં તુ વિદ્ઢં કોષ્ટવિવર્જિતમ્ ॥૪૩॥
મિદ્ધમન્યદ્વિદલિત મન્જરકપરિપ્લુતમ્ ।

પ્રદારપીઢનોત્પેપાત સદ્માસ્યના પૃથુતાં ગતમ્ ॥૫૫॥

રોમાથી, ઘૂષ્ટ (કચરો વસ્તુથી પડેલા ઘસારા કે ઉતરડો) લસીકા(અ વિમ્ક)વાળુ કે બરા ભેલીવાળુ અને બળતરાવાળુ હોય છે રોનાથી ઊંડુ કપાવાથી (ચામડીના સાતે પડ સુધી ઊંડુ કપાવાથી) ફૂટ ચાપ છે તેમાથી લોહી નીકળે છે તેનાથી પણ વધાર ઊંડુ કપાય તેને વિવિધન કહ છે ફૂટત ૮ ઇંચ ૯ કપાયા સિવાય બાકી રહે પણ હાડકા સિવાયનુ બીજુ બધુ કપાય તેને પ્રવિલમ્બી કહે છે રાગ કપાઈને શરીરથી છૂટુ પડે તેને પાતિત કહે છે કોષ્ટ સિવાયનો શરીરનો બીજો ભાગ ઝીંખા મુખવાળા શલ્યથી વીધાય તને વિદ્ઢ કહે છે બીજાને (કોઠો ઝીંખા મુખવાળા શલ્યથી વીધાય તેને) ભિન્ન કહે છે (હથોડો ધમ વગેરેના) પ્રદારથી, દબાવાથી કે છૂદાવાથી અગ મન્ય ૨ ને લોહીથી તમ્બોળ થઈને હાડકા તથે ચપટુ થઈ જાય તેને વિદલિત કહે છે

અથા સઘોત્રણમાં પહેલા સાત દિવસ કરવાનો સામાન્ય વિધિ

(શ્લોક પા ૫૧ ૫૩)

સઘાઃ સઘોત્રણં સિદ્ધેદય યથાહસર્પિયા ।
તીઢ્યયં કવોષ્ણેન ઘટાતેલેઢ યા પુનઃ ॥૬૧॥

હવે તીઢ્ર પીડવાળા સઘોત્રણ ઉપર તરત ૯ જેઢી મધના સથેકાથી વડેક સથેકા બનાવેલ વડે સેચન કરવું હતોષ્મનો નિઘ્રહાઈ તત્કાલે વિદ્યુત્તસ્ય ચ ।
કપાયશીતમધુરભિગ્ધા લેપાદયો હિતાઃ ॥૭૧॥

તે વખતે શત(સઘોત્રણ)ની ગરમીને ફેલાવી કરવા માટે અને શતની ફેલાયેલી ગરમીને વધારે ફેલાવી શેકવા માટે નૂર, ઠંડ, ગળ્યા અને સિંગય લેપ વગેરે હિતકારક છે

સઘોત્રણેષ્વાયેતુ સન્ધાનાર્યં વિશેયતઃ ।

મધુર્ણપિથ યુક્તિત પિત્તઘ્નીઢ દિમાઃ ક્રિયાઃ ॥૮૮॥
સઘોત્રણ લાંબા હોય ત્યારે એમને સાધવા માટે (નેચા માટે, ફૂંડવા માટે) ખાત કરીને મધ અને ઘી ભેરાં મૂકવાં તથા પિત્તનો નાશ કરે એવી ઠંડી ક્રિયાઓ કરવી

સતંત્રમેષુ જ્વલ્મધુર્ણ ચાપચ શોષતમ્ ।

ઉપવાસો હિતં મુક્તં પ્રતનં રક્તમોઢ્ણનમ્ ॥૯૧॥

સઘોત્રણ સોજવાળા હોય તો ઉપવાસ અને નીચે

થી (મેથી ૨ ને ગુદાથી વમન અને વિરેચન વડે) શોષન કરવું, ઉપવાસ કરાવવા (ઉપવાસ છૂટયા પછી કમગર) પથ ભોગન (સુ ૨૧ ૨૯/૩૩) થી ૩૬૧) આપુ અને વારવાર લોહી કાઢવું

ઘૂષ્ટ વિદલિતે ચૈષ સુનરામિપ્યતે વિધિઃ ।

તયોર્હલ્પં સ્વલ્પસં પાકસ્તેનાનુ જાયતે ॥૧૦૧॥

ઘૂષ્ટા ૨ ને વિદલિતમા ઉપરનો વિધિ વધારે ઈચ્છાય છે, કારણ કે ૨ ને જે પ્રકારના સઘોત્રણમા (કોષ્ટુ) લોહી થોડુ જ નીકળે છે તેથી તે ૪૨ પાકે છે

અત્યર્થમસં સ્વલ્પતિ પ્રાયશોડન્યથ વિશ્લતે ।

તતો રક્તક્ષયાદ્વાયો કુપિતેઽતિક્ષાકરે ॥૧૧૧॥

સ્નેહપાનપરીપેકસ્વેદલેપોત્રનાહનમ્ ।

સ્નેહસ્તિં ચ કુર્વાત શતઘ્નોપચસાધિતમ્ ॥૧૨૧॥

ઘૂષ્ટ ૨ ને વિદલિત સિવાયના બાકીના બીજા સ્ત્રોતમા (મધોત્રણમા) સામાન્ય રીત પુષ્કળ લોહી વળી જાય છે (નીકળે છે) તથી લોહી રીછુ થવાથી કોષ્ટેલા વાયુ જ્યારે બહુ જ પીડા કર છે, ત્યારે સ્નેહપાન, સ્નેહનું સેચન, સ્નેહન સ્નેહ, લેપ, ઉપનાથ અને વાયુ મટે રોશ રીકષાથી નેવાર કરેલી સ્નેહનસ્તિ રાપવી

સાત દિવસ પછી કરવાનો સામાન્ય વિધિ

હિતિ સાતાહિક પ્રોક્તઃ સઘોત્રણહિતો વિધિઃ ।

સતાહગ્રનવેગો તુ પૂર્વાક વિધિમાચરેત્ ॥૧૩૧॥

૨૧ ની મધોત્રણમા પહેલા નાન દિવસ સુધી કરવા માટેનો હિતકારક વિધિ કહ્યો પણ નાન દિવસે જ્યારે શનનું જોગ નગમ પા ત્યાર પાના (ઉ અ. ૨૫મા) કહ્યો વિધિ કરવો

પ્રાર્થઃ સામાન્યકર્મેદ

આ સામાન્ય રીતે (૨ ૧૩ પ્રકારના સઘોત્રણ માટે) સામાન્ય ક્રિયા છે

ચક્ષુતે તુ પૃથક્પૃથક્ ।

હવે દરેક પ્રકારના સઘોત્રણના ગુદા ગુદા ઉપાય કરવામાં આવશે

મૂત્રમં શું કરવું?

મૂર્ક રક્ત નિર્મુક્તાનુ યને સૂર્ણાતિ યોજયેત્ ॥૧૪૧॥

ઘૂષ્ટા (ઘસારા કે ઉતારા) હોય તેમાં પડેલાં પીઢ મટાડીને પછી સૂર્યા દશાવર્ત (દાખલા તરીકે પાને ભીરેવૃષની અનરજાવની મૂર્ધા દશાવર્ત)

કૃતમાં શું કરવું?

ચત્કાદીન્યયરૂપે તુ

પણ કૃતમા (ઓષધના) કંક વગેરે મૂકવા
(ભરવા)

વિચ્છિન્નપ્રવિલમ્બિનો ।

સીગ્નં વિધિનોક્તેન વ્યનન ચાનુપીડનમ્ ॥૧૫॥

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિલમ્બીમા અગાઉ (સૂત્રસ્થાન
અ ૨૯/૪૮) થી ૧૬માં) કહેલા વિધિ પ્રમાણે સીવણ
અને પછી પીડન (ધામણી બગાડ બહાર નીકળે એવી
રીતેના) પાટો બાધવો

વિચ્છિન્ન અને પ્રવિલમ્બી આખના ઉપાય

વસાધ્યં સ્ફુટિત નેત્રમદીર્ગે લખ્યતે તુ યત્ ।

સશ્વેદ્ય યથાસ્થાનમવ્યાવિદ્ધિરિત્તિ મિપક્ ॥

પીડયેત્ પાણિના પદ્મપલાશાન્તરિતેન તત ।

તતોઽસ્ય સેચને નસ્યે તર્પણે ચ હિત હવિઃ ॥૧૭॥

વિપક્કમાજં યદ્યદ્વાહજીવકર્મકોપલેઃ ।

સપયસ્કે પર તદ્વિ સર્વેન્નામિધાતજિત્ ॥૧૮॥

ફૂટી ગયેલો ૨ ૧૫ રાસાધ્ય છે, પણ જે આખ
ફૂટ્યા વિના માત્ર લમડી પછી હોય તને વેઠે ચોના
ચોગ્ય સ્થાનમા (આખના ખામણમા) પાછી એવી
રીતે અસલની માફક ગોઠવી દેવી કે શિરાઓ ગૂચાઈ
ન જાય (કે શિરાઓને ઈજા ન પહોંચે) પછી હવેળીમા
કમગનું (લીણુ) પાદડુ રાખીને (હવેળી રાતે આખ
એ બેની વચમા કમગનું પાદડુ રહે એવી રીતે હવે
ળીમા કમગનું પાદડુ રાખીને) હવેળી વડ આખને
અદર દબાવવી પછી એના ઉપર સેચન કરવા માટે,
નસ્ય માટે અને તર્પણ માટે બકરીના દૂધમા જેદીમધ,
જીવક, ઝવભક અને કાળા કમગનો કંક નાખીને
પકવણુ બકરીનું ધી વાપરવું એ ક્ષયદાકારક છે, કારણ કે
એ ધી રાખને થયેલા બધા અભિધાતો મગડવાના
ઉત્તમ છે

વાગવાથી આખ ઊંચી પેસી ગઈ હોય

તો શુ કરવું ?

ગલપીડાઽવ્યસ્રેડક્ષિણ વમનદાકાસનદ્વવા ।

પ્રાણાપામોઽયથા કાર્યઃ ક્રિયા ચ ક્ષતનેત્રયત્ ॥

જે (વાગવાને લીધે) આખ ઊંચી ઊતરી ગઈ
હોય તો ગળુ દબાવવું, વમન કચવવું, ઉધરસ ખવડાવવી
અથવા પ્રાણુપામ કરાવવો તથા ક્ષતનેત્રમાં કર
વાની ક્રિયા કરવી (આખમા ક્ષત થયું હોય તે માટે
કરવાની ક્રિયા કરવી)

કાન ખસી જાય તો શુ કરવું ?

કર્ણે સ્થાનાદ્યુતે સ્યૂતે ઓતસ્તલેન પૂરયેત્ ।

કાન જે એની જગ્યાએથી ખસી ગયો હોય તો

એને (બરાબર ગોઠવીને) સીવી લઈને કાનના ઓતમા
તીવેત્રે તેવ ભરવું

બોથી કપાથ તો શુ કરવું ?

છપાટિકાયાં છિન્નાયા નિર્ગચ્છ્યપિ માસ્તે ॥૨૦॥

સમં નિવેદ્ય બધીયાત સ્યૂત્યા શીઘ્ર નિરન્તરમ્ ।

આજેન સર્પિયા ચાત્ર પરિપેકઃ પ્રશસ્યતે ॥૨૧॥

ઉત્તાનોઽન્નાનિ મુક્ષીત, શયીત ચ સુચન્નિત ।

જે બોથી કપાથ તો વાળુ નીકળતો હોય છતાં
બોચીને બરાબર ગોઠવીને અને તરત પાસેપાસે સીવી
લઈને પાટો બાધવો, ચોમા (પાટો બાધવી બોથી ઉપર)
બકરીના ઘી વડે સેચન કરવું એ વખાણવા જેવું છે
દરદીએ ચાત્રપાટ સૂતાસૂતા અન્ન ખાવા (=ખાવું
પીવું) રાતે બોથી હાલી ન જાય એ રીતે બરાબર
બાધાઈને કે પકડાઈને સૂવું

શાખાઓમા ત્રાસો અભિધાત વધે હોય તો શુ કરવું ?

યાત શાલાસુ તિર્યક્ષ્યં

ગાત્રે સમ્યજ્નિવેશિતે ॥૨૨॥

સ્યૂત્યા વેલ્લિતવચ્ચેન બધીયાદ્ ઘનવાસસા ।

ચર્મણા ગાષ્ફણાવન્યઃ કાર્યશ્ચાસદ્ગતે ઘ્નણે ॥૨૩॥

ચરીની શાખાઓમા ત્રાસું વાળવું હોય તો અવ
પવને બરાબર ગોઠવીને અને સીવી લઈને ઘટ્ટ વચ
વડે વેલ્લિત બધ (સૂ ૨૯/૫૯) બાધવો, અને જે
ઘણુ બેઠાઈ ન જાય તો ચામડા વડે ગોઠવવા બધ (સૂ
૨૯/૬૦) બાધવો

અંડ લમડી પડે તો શુ કરવું ?

પાદૌ વિલમ્બિમુષ્કસ્ય પ્રોક્ષ્ય નેત્રે ચવારણા ।

પ્રવેદ્ય વૃષ્ણૌ સીધેવ્ સેત્રન્યા તુદ્રસંજ્યા ॥૨૪॥

કાર્યશ્ચ ગોષ્ફણાવન્યઃ કૃત્વામાવેદ્ય પટ્કમ્ ।

સ્નેહસેક ન કુર્વૌત તત્ર ક્ષિપતિ હિ ઘ્નણ ॥૨૫॥

જે માણસના અંડ બહાર નીકળી લખડા હોય તેના
પગ અને આંખો ઉપર પાણી છાટીને પછી અંડને
કોણથીમા દાખલ કરી દઈને તૂણવાની રીતે સીવણ
લઈને સીવણ રાતે લગેડીની માફક કમરમા ખોલાય
એવી રીતે ગોઠવવા બાધવો (સૂ ૨૯/૬૦)
ચોમા સ્નેહનું સેચન કરવું નહિ, કારણ કે એમ કરવાથી
ઘણુમા ક્ષેદ થાય છે

કાલાનુસાર્યગુંડેલાજાતીચન્દનપર્પટ્ટેઃ ।

શિલાદાઽય્યમૃતાનુષૈઃ સિદ્ધં તૈલં ચ રોપણમ્ ॥

તમર, અમર, એલચી, જઈ, મુખડ, પિત્તપાપટ્ટે,

મણીચીલ, દાઝાદર, ગળો અને મોરચૂથ વડે તિલ

કરવું તેવ મુખવાથી અંડ રુચાય છે

હાથપગ કપાઈને છૂટા પડ્યા હોય તો શું કરવું ?
 હિઝાં નિ રોયત શાલાં ઢગ્ધવા તૈલેન યુક્તિ ।
 અઘ્રોયાત્ કોશઘ્નેન તત્તો ઘ્રણવદાચરેત્ ॥૨૭॥
 શાખા (હાથ કે પગ) ૨૧ખા કપાઈ બધા હોય તો
 એને (હાથના ઠૂંકાને) કંકડતા તેલથી યુક્તિપૂર્વક ડાઘીને
 કોથબધ (સૂ ૨૮/પ૮૧) પાટો બાંધવો અને પછી
 પ્રભુ માફક ઉપચાર કરવા

બિન્નમાં અને વિદલિતમાં શું કરવું ?

કાર્યા શલ્યાહતે ચિક્ષે મજ્જાહિલિતે ક્રિયા ।
 જે વિધિ (ક્રિયા) શલ્ય કાઢવા માટે કરવાનો છે
 (સૂ ૨૮) તે વિજ માટે કરવો અને જે વિધિ ભાગ
 રોગ માટે કહ્યો છે (ઉ ૨૭) તે વિદલિત માટે કરવો
 શિરસાડપહતે શલ્યે ચાલવર્તિ પ્રવેશયેત્ ॥૨૮॥
 મસ્તુલુક્લ્લુતે ક્રદ્ધો હન્યાદેન ચલોડન્યયા ।
 ઘ્રણે રોહિતિ વૈકૈક શતૈરપનયેત્કચમ્ ॥૨૯॥

માથામાથી શલ્ય કાઢ્યા પછી ઘામા વાળની બના
 વેલી વાટ ભરવી (દાખલ કરવી), નહિ તો મગજની
 મજ્જા બહાર વળી જવાથી વાપુ કોપીને એને (દરદીને)
 મારી નાખે જેમ જેમ ઘા રુગાતો જાય તેમ તેમ
 પીમેપીમે રોકરોક વાળ (વાટમાથી) ચોંછા કરવો
 મસ્તુલુક્લ્લુતો હાદેન્મસ્તિકાનન્યજીવજાન્ ।

જે મગજની મજ્જા વધી જતી હોય તો બીજા
 પ્રાણીઓનું મગજ ખાવું
 શલ્યે હૃતેડ્ઝાદન્યસ્માત્સ્નેહવર્તિ નિષાપયેત્ ॥૩૦॥
 (માથા સિવાયના) બીજા રાગમાથી શલ્ય કાઢ્યા
 પછી ઘામા સ્નેહવર્તિ ભરવી (=સ્નેહવર્તિ સ્નેહ થોપ
 ડેલી વાટ)

દૂરાવગાદાઃ સુદ્ધમાસ્યા યે ઘ્રણાઃ ક્ષુતશોણિતા ।
 સેચયેચક્રનૈલેન સુદ્ધમનેશ્વર્ષપિતેન તાન્ ॥૩૧॥

જે પ્રણેા, દૂર સુધી ઊંડા હોય રાત્રે જેમના
 મો બીમા હોય તે પ્રણેામાથી લોહી સાફ કરી નાખીને
 (તે પ્રણેને લોહી વિનાના બનાવીને—સુશુત ચિ
 ૨/૭૨,૭૨૧) એ પ્રણેમાં ઝીણી (આઠ આગળ લાંબી
 અને મગ જેવડા મોવાળી) નાદી (ભૂગળી) ખેંસીને
 એ ભૂગળી દ્વારા ઘામા ચકતેલ રેડવું

(ચકતેલ-૧ ઘાણીમા તલ પીલીને કાઢેલુ તરતનું
 તેલ, ૨ ઘાણીના પત્રના લાકડામાંથી અણ્ણતેલ બનાવ
 પાની રીતે કાઢેલું તેલ.)

બિન્ન કોષમાં લોહી ભરાય તો શું થાય ?

મિત્રે કોષ્ટેવ્જા પૂર્ણ મૂર્છાહૃત્પાશ્વર્વેદના ।
 જ્વરો વાહસ્ત્વાધ્માનં મક્કસ્યાનમિત્તન્દનમ્ ॥૩૨॥

હજો વિષ્ણુમરુતા શ્વાસ સ્વેદોડક્ષિરક્તા ।
 હોદ્ગન્ધિત્વમાસ્યસ્ય

સ્યાદ્ માત્રે ચ વિગન્ધતા ॥ ૩૩ ॥

જ્યારે બિન્ન કોષ (શ્વેત ક્ષા) લોહીથી ભરાય
 છે, જ્યારે મૂર્છા, હૃદયમા પીડા, પડખામા પીડા,
 તાવ, દાહ, તરસ, રાધ્માન, ખાવાનો આત્સાહ, ઝાંઝા,
 પેશાબ રાત્રે વાછૂટ ન થાય, હાક, પરસેવા, રાખ
 માં રતાશ, મોમાથી લોહીની ગંધ રાત્રે રાત્રે શરીર
 માથી દુર્ગંધ રાત્રે-એટલા ઉપદ્રવો થાય છે

આમાશયમા લોહી ભરાય તો શું થાય ?

આમાશયસ્ય રુધિરે રુધિર હર્દયત્પિ ॥ ૩૪ ॥

આધ્માનેનાતિમાત્રેણ શૂલેન ચ વિશસ્યતે ॥૩૫॥

આમાશયમા લોહી ભરાય તો લોહીની ઊલ્લીઓ
 વધવા છતાં પણ રાધ્માન અને રાતિશય થૂળને લીધે
 દરદી મરી જાય છે

પક્વાશયમા લોહી ભરાય તો શું થાય ?

પક્વાશયસ્ય રુધિરે સશૂલં મૌરવ મવેત્ ।

તામેરપસ્તાછીતલ્લ સ્થેમ્બો રક્તસ્ય ચાગમ ॥૩૬॥

પક્વાશયમા લોહી ભરાય તો ડૂંટીથી નીચે થૂળ
 આવે અને ભાર લાગે, ડૂંટીથી નીચેના ભાગ કડા થઈ
 બધ અને સોતોમાથી લોહી નીકળે

પક્વાશય બિન્ન ન થાય છતાં અદર લોહી

ભરાવાનું કારણ

મમિત્રોડ્વાશય સુદ્ધમ્ છોનોમિરમિરપૂર્વતે ।

મસૂજા સ્યન્દમાનેન પાર્શ્વે મૂત્રેણ ઘટિતચત્ ॥૩૭॥

જેમ પક્વાશયની બાજુમાં રાત્રેનું મૂત્રાશય
 (અ. બોડર) એની આસપાસના સોતો દ્વારા વહતા
 મૂત્રથી ભરાય છે, તેમ પક્વાશય બેદાનું ન હોય છતાં

પણ સુષ્મ સોતો દ્વારા વહેતું લોહી એમા ભરાય છે
 (મૂત્રાશયમા પેશાબ ચી રીતે ભરાય છે તે બાબત
 તો આપુર્વદતો નિર્ણય આ શ્લોકોમા સૂચવ્યો છે
 સુશુત્સલિતા ચિ ૨/૧૮, ૧૮૧ મા આ વાત વધારે
 સ્પષ્ટ રીતે વર્ણી છે)

અસાધ્ય બિન્ન સઘોઘ્રમ્

તપાન્તલેહિત રીતપાદોચ્છ્રાસકરણનમ્ ।

રક્તાદે પાણદુવદનમાનદં ચ વિવર્જયેત્ ॥ ૩૮ ॥

એમાથી બિન્ન સઘોઘ્રમ્મા જે બિન્ન મેદાવળા
 દરદીના આશયમા લોહી ભરાઈ રહેતું હોય, પગ,
 ઉચ્છ્વાસ, ઘાથ અને મો કડા હોય, આખો રાત્રી હોય,
 મો પાનું (ફિક્કું) હોય અને આનાદ થઈ હોય
 તે દરદીને (અસાધ્ય ગણીને) છોડી દેવો

સાધ્ય ભિન્નની ચિકિત્સા

આમાશયસ્યે વમનં હિતં, પકાશયાધિતે ।

વિરેચનં નિરૂહ ચ નિઃસ્નેહોષ્ણવિશોધતૈ ॥૩૮॥

બોહી આમાશયમા હોષ તે વમન અને પકવા શયમા હોષ તે વૂખા અને ગરમ શોધન દ્રવ્યો વડે રન અને નિરૂહબસ્તિ આપવા એ હિતકરક છે યવકોલકુલત્યાનાં રસૈઃ સ્નેહવિવર્જિત ।

મુશ્વીતાન્નં યવામ્ વા વિરેસૈન્ધવસયુતામ્ ॥૩૯॥

૧૧, બોર અને કળથીના ગોમા સ્નેહ નાખ્યા વિના એનું ભોજન કરવું અથવા સૈંધવ નાખીને યવાગુ પીવી

મતિનિ સ્તવરક્તસ્તુ મિશ્રકોષ્ઠ વિવેદસ્ક ।

પણ જેનો કોઠો ભિન્ન થયો હોય તેના કોઠામાથી જે પુષ્કળ બોહી નીકળી ગયું હોય તે એણે બોહી પીવું ક્ષિપ્તચ્છિદ્રાન્નમ્મેદન કોષ્ઠમેદોદિધા સ્મૃતઃ । ૪૦ મૂર્છાવિદ્યોજ્જ્વાલા પ્રથમે, દ્વિતીયે ત્યતિ યાધકા ।

ક્ષિપાન્ન સંશયી વૈહી ક્ષિદ્રાન્નત્રો નૈવ જીવતિ ॥૪૧॥

કિન્નનાન્ત્રભેદ અને કિન્નનાન્ત્રભેદ એ બે કાષના ભેદના (=ભિન્ન કાષના, કોષમા ભિન્ન નામના સઘો પ્રાનના) બે પ્રકાર છે પહેલા પ્રકારમા મૂર્છા વગેરે (સ્થોક ૩૧ થી ૩૩) થાયા પ્રમાણમા હોય છે, પણ બીજા પ્રકારમા મૂર્છા વગેરે બહુ નડતરરૂપ (પીડકાગી) હોય છે, કિલ્લેશન્ત્રભેદવાળો માણસ છવત્ત = નહિ એ બાબતમા સંશય રહે છે (કલ્પા છવી પણ જાય), પણ કિન્નનાન્ત્રભેદવાળો માણસ તેા છવતા ૧ નથી (કિલ્લેશન્ત્રભેદ=આતરડાને ઈજા થવી કિન્નનાન્ત્ર ભે =આતરડા કપાઈ ૧૧૧)

યથાસ્તં માર્ગમાપન્ના વસ્ય વિષ્ણુમ્મરમાહતા ।

દ્યુપવદ્ય' સ મિષ્ટેડપિ કોષ્ઠે જીવત્યસંશયમ્ ॥

કોઠો ભિન્ન થયો હોયો છતા જે માણસના ગયો, પેશાન રાને વાષ્ટ પોતપોતાને રસ્તે નીકળતા હોય અને જાને મૂર્છા વગેરે ઉપદ્રવો (સ્થોક ૩૧ થી ૩૩) ન છતા હોય તે માણસ ચોક્કસ છવતો રહે છે અભિન્નમન્ત્ર નિષ્કાન્ત પ્રવેશ્ય ન ત્વતોજ્યથા ।

પિપીલિકાશિરોમસ્તં તદપ્યેકે વદન્તિ તુ ॥૪૩॥

આતરડા ભિન્ન થયા વિના બહાર નીકળી પડ્યા હોય તે એમને પાછા અદર ગોળવી દેવા, નહિ તેા નહિ (=ભિન્ન થઈને બહાર નીકળ્યા હોય તેા અદર ન ગોઠવવા) પણ કેટલાક એમ કહે છે કે ભિન્ન થયેલા આતરડાને પણ કીરીઓ (કે મોકા) વગગાડીને ના મોમા આતરડું પકડાઈને જોડાય એટલે

મોકાડાનું ધડ, કાપી નાખીને મોકાડાના મોમા પકડાવાથી જોડાયેલું આતરડું અદર પેસાડી દેવું (આતરડાની જે બે કિનારો જોડવાની હોય તેને ગોળનું પાણી ચોપડીને પછી આગળઆગળને અદરે મોકાડા વળગાડવા મોકા ડાનું માથુ માસ વર્ગનું હોવાથી એ શલ્યરૂપ બનવું નથી અને ચાપ(કલ્પી)ની માફક આતરડાને જેડવું રાખે છે) પ્રશ્નાસ્ય પયસા દિગ્ધ તૃણજોગિતપાંસુભિઃ ।

પ્રવેશયેત્સલ્લસનલ્લો ઘૃતેનાકં રાનૈઃ રાનૈઃ ॥૪૪॥

બહાર નીકળી પડેલા આતરડા જે તણખલા, બોહી અને ધૂળથી ખરડાયા હોય તેા બરાબર કાપેલા નખખાળા વેદો આતરડાને દૂધથી ઘાઈને રાને પછી ધી ચોપડીને ધીમેધીમે અદર પેસાડી દેવા

ક્ષીરેનાર્દ્રાદિત શુષ્કં મૂરિસર્પિપરિપ્લુતમ્ ।

અદ્ભુત્યા પ્રમુશેત્કણ્ઠં જલેનોદ્વિજયેદપિ ॥૪૫॥

તપાઞ્જનાણિ વિશાન્ત્યન્તસ્તત્કાલ પીડયન્તિ ચ ।

શુકાપેલા આતરડાને દૂધથી ભીનું કરીને રાને પુષ્કળ ધોમા બોળીને (અદર) પેસાડવું ગળામાં આગળી ઘાલવી કે દરદીના ઉપર પાણી છાંતીને એને ભડકાવેલા એવું કવવાથી આતરડું તરત પાછું અદર પેસી જાય છે અને દબાયે છે (દબાણ કરીને પોતાને ચોગ્ય સ્થાને ગોઠવાઈ જાય છે)

ઘણસૌક્યમાદ્ભુત્યાદ્યા કોષ્ઠમન્ત્રમનાવિશત્ ॥૪૬॥

તત્પ્રમાણેન જટરં પાટયિત્વા પ્રવેશયેત્ ।

ઘણ જોડો (સાકડો) હોવાથી કે બહાર નીકળી પડ્યું આતરડું બહુ હોવાથી જે આતરડાને કોમમા પેસાડી શકાય એમ ન હોય તેા તેના (આતરડાના) પ્રમાણમા બહાર ચીરીને પછી આતરડાને અદર પેસાડી દેવું

યથાસ્થાન સ્થિતે સમ્યગન્તે સીયેદનુ ઘણમ્ ॥

સ્થાનાદપેતમાદત્તે જીવિત કુવિન ચ તત્ ।

વેપયિત્વાડનુ પટ્ટેન ઘૃતેન પરિપેચયેત્ ॥૪૮॥

પાયયેન તતઃ કોણ ચિત્રાતૈલયુતં પય ।

મૃદુકિયાર્યૈ શક્તો વાયોઞ્ચાય. પ્રવૃત્તયે ॥૪૯॥

મનુવર્તેત વર્ષે ચ યયોક્તા ઘણયન્નગામ્ ।

આતરડા પોતાના સ્થાનમાં બરાબર ગોઠવાઈ જાય ત્યાર પછી વ્રણને સીવી લેવા આતરડું પોતાના સ્થાનમાથી ખસી એવું હોય કે અસ્તવ્યવ્રત થઈ એવું હોય તેા તે છવ લે છે પછી (વ્રણને સીવી લીધા પછી) એના ઉપર પાટો વાંડીને એના ઉપર બીનું ચેનન કરવું પછી જાડે અરજતાથી (મુદુ રીતે, ઘસાયા વિના) જોર કર્યા વિના) ઊતરે અને અપાન વાયુ નીચે ઊતરે તે માટે સંધેકુ ચિત્રાતૈલ (લિલેવ-દ્રવ્ય) પાડવું

અને પણ માટે પાળવાની કહેલી પરંજ (ઉ ૨૫/૬૩૫) રોક વરસ સુધી પાળવી.

ભિન્ન ઉદરમાં શુ કરવું?

उदराभेदसो वर्ति निर्गतां भ्रमना मुदा ॥५०॥
मवकीर्य कपायैर्वा मृक्षैर्मूलेस्ततः समम् ।

દહ વદ્ધ્યા ચ સચેણ વર્ધયેત્કુશલો મિપક્ ॥૫૧॥
તીક્ષ્ણેનાગ્નિપ્રતટેન શશ્વેણ સહુદેવ જુ ।

स्पादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा लिचमानया ॥
सक्षौद्रे च वणे वद्धे सुजीर्गेंद्रे घृतं पिबेत् ।

શ્વોરં વા શર્કરાચિત્રાલાક્ષાગોશુરકૈઃ શૂતમ ॥૫૨॥
હમ્દાહજિત્સપ્પ્યાઢૈઃ પરં પૂર્વોદિતો વિધિઃ ।

મેદોપ્રમથ્યુદિતં તત્ર તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ॥૫૩॥
ઉદરમાંથી (ભિન્ન થયેલા ઉદરમાંથી) બહાર નીકળી પડેલી વસ્તીની વર્તિ (વાટો) ઉપર રાખો, કાળી માટી કે તુરા રોપવાના મૂળનું સુવાળુ ચૂર્ણ બહારાવીને પછી એને સરખી રહે એ રીતે દોરીથી મળજીત બાધીને દુશ્વળ વેદો અગ્નિમાં તપાવેલા તીક્ષ્ણ શશ્વથી એક જ વાર (શસ્ત્રને પડેલે વસરકે જ) કાપી નાખવી ઉપર જે રીતે કાપવાનું કહ્યું છે તેનાથી જુદી રીતે કાપવામાં આવે તો પીડા, આદોષ કે મોત પણ થાય પછી વ્રણમાં મધ ભરીને પાંઠો બાધી દીધા પછી જ્યારે રાત્રી સારી રીતે પચી જાય, ત્યારે પીડા રાત્રે બહારના મટકાવા માટે ધી ધી, ૨ થવા સારક, એરડો, લાખ, જોખન અને જેઠીમધ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીડા ત્યાર પછી પડેલા (વ્રણપ્રતિરોધ માટે ઉ ૨૫/૨૫૫) કહેવાયેલા વિધિ કરવા એમાં અભ્યગ કરવા માટે મેદોગ્રાધિ માટે કહેલું તેવ તાપરજુ એ હિતકર છે (ઉ. ૨૫માં નીકળેલી મેદોવર્તિ જે સ્વપ્નાં પેશાવવા છતાં ન પેમે કે પેશા પછી પાછી બહાર નીકળે તો જ એને કાપવાની છે—૮૮૭)

ભિન્ન ઉદરમાં શુ કરવું?

उदराभेदसो वर्ति निर्गतां भ्रमना मुदा ॥५०॥
मवकीर्य कपायैर्वा मृक्षैर्मूलेस्ततः समम् ।

દહ વદ્ધ્યા ચ સચેણ વર્ધયેત્કુશલો મિપક્ ॥૫૧॥
તીક્ષ્ણેનાગ્નિપ્રતટેન શશ્વેણ સહુદેવ જુ ।

स्पादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा लिचमानया ॥
सक्षौद्रे च वणे वद्धे सुजीर्गेंद्रे घृतं पिबेत् ।

શ્વોરં વા શર્કરાચિત્રાલાક્ષાગોશુરકૈઃ શૂતમ ॥૫૨॥
હમ્દાહજિત્સપ્પ્યાઢૈઃ પરં પૂર્વોદિતો વિધિઃ ।

મેદોપ્રમથ્યુદિતં તત્ર તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ॥૫૩॥
ઉદરમાંથી (ભિન્ન થયેલા ઉદરમાંથી) બહાર નીકળી પડેલી વસ્તીની વર્તિ (વાટો) ઉપર રાખો, કાળી માટી કે તુરા રોપવાના મૂળનું સુવાળુ ચૂર્ણ બહારાવીને પછી એને સરખી રહે એ રીતે દોરીથી મળજીત બાધીને દુશ્વળ વેદો અગ્નિમાં તપાવેલા તીક્ષ્ણ શશ્વથી એક જ વાર (શસ્ત્રને પડેલે વસરકે જ) કાપી નાખવી ઉપર જે રીતે કાપવાનું કહ્યું છે તેનાથી જુદી રીતે કાપવામાં આવે તો પીડા, આદોષ કે મોત પણ થાય પછી વ્રણમાં મધ ભરીને પાંઠો બાધી દીધા પછી જ્યારે રાત્રી સારી રીતે પચી જાય, ત્યારે પીડા રાત્રે બહારના મટકાવા માટે ધી ધી, ૨ થવા સારક, એરડો, લાખ, જોખન અને જેઠીમધ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીડા ત્યાર પછી પડેલા (વ્રણપ્રતિરોધ માટે ઉ ૨૫/૨૫૫) કહેવાયેલા વિધિ કરવા એમાં અભ્યગ કરવા માટે મેદોગ્રાધિ માટે કહેલું તેવ તાપરજુ એ હિતકર છે (ઉ. ૨૫માં નીકળેલી મેદોવર્તિ જે સ્વપ્નાં પેશાવવા છતાં ન પેમે કે પેશા પછી પાછી બહાર નીકળે તો જ એને કાપવાની છે—૮૮૭)

ભિન્ન ઉદરમાં શુ કરવું?

उदराभेदसो वर्ति निर्गतां भ्रमना मुदा ॥५०॥
मवकीर्य कपायैर्वा मृक्षैर्मूलेस्ततः समम् ।

દહ વદ્ધ્યા ચ સચેણ વર્ધયેત્કુશલો મિપક્ ॥૫૧॥
તીક્ષ્ણેનાગ્નિપ્રતટેન શશ્વેણ સહુદેવ જુ ।

स्पादन्यथा रुगाटोपो मृत्युर्वा लिचमानया ॥
सक्षौद्रे च वणे वद्धे सुजीर्गेंद्रे घृतं पिबेत् ।

શ્વોરં વા શર્કરાચિત્રાલાક્ષાગોશુરકૈઃ શૂતમ ॥૫૨॥
હમ્દાહજિત્સપ્પ્યાઢૈઃ પરં પૂર્વોદિતો વિધિઃ ।

મેદોપ્રમથ્યુદિતં તત્ર તૈલમભ્યજ્ઞને હિતમ્ ॥૫૩॥
ઉદરમાંથી (ભિન્ન થયેલા ઉદરમાંથી) બહાર નીકળી પડેલી વસ્તીની વર્તિ (વાટો) ઉપર રાખો, કાળી માટી કે તુરા રોપવાના મૂળનું સુવાળુ ચૂર્ણ બહારાવીને પછી એને સરખી રહે એ રીતે દોરીથી મળજીત બાધીને દુશ્વળ વેદો અગ્નિમાં તપાવેલા તીક્ષ્ણ શશ્વથી એક જ વાર (શસ્ત્રને પડેલે વસરકે જ) કાપી નાખવી ઉપર જે રીતે કાપવાનું કહ્યું છે તેનાથી જુદી રીતે કાપવામાં આવે તો પીડા, આદોષ કે મોત પણ થાય પછી વ્રણમાં મધ ભરીને પાંઠો બાધી દીધા પછી જ્યારે રાત્રી સારી રીતે પચી જાય, ત્યારે પીડા રાત્રે બહારના મટકાવા માટે ધી ધી, ૨ થવા સારક, એરડો, લાખ, જોખન અને જેઠીમધ વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીડા ત્યાર પછી પડેલા (વ્રણપ્રતિરોધ માટે ઉ ૨૫/૨૫૫) કહેવાયેલા વિધિ કરવા એમાં અભ્યગ કરવા માટે મેદોગ્રાધિ માટે કહેલું તેવ તાપરજુ એ હિતકર છે (ઉ. ૨૫માં નીકળેલી મેદોવર્તિ જે સ્વપ્નાં પેશાવવા છતાં ન પેમે કે પેશા પછી પાછી બહાર નીકળે તો જ એને કાપવાની છે—૮૮૭)

અને જેઠીમધ—રોટલી વસ્તુઓથી પકવેલું તેલ સઘો-વ્રણમાં ઉત્તમ રુગવનારુ રોપવું કહ્યું છે

મૂક મારના કે કઠંગા કે ઊંચિથી પતનના ઉપાય

गूढमहाराभिहते पतिते विपमोचकैः ॥५६॥
कार्यं घाताक्षजित् एतिमर्दनाभ्यञ्जनादिकम् ।

છૂપા માર વાગ્યો હોય (મૂક માર વાગ્યો હોય), કથોલી (કઠંગી) રીતે પડાયુ હોય કે ઊંચિથી પડાયુ હોય તો વાતરકતને મટકો રોવા તર્ખે, અચી, અભ્યગ વગેરે કરવું

ઊતરેલા, ખસેલા, હવમથેલા ભંગના, ક્ષીણતાના તથા મર્મ ઉપરના મારના ઉપાય

विश्लिषदेहं मघित क्षीणं मर्माहतं हतम् ॥५७॥
वासयेतैलपूर्णायां द्रोण्यां मांसरसाग्निनम् ॥५८॥

જેનું અંગ ઊતરી ગયું હોય (કે પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયું હોય, જેને કોઈ બળવાન માણસે હવમથાવી નાખ્યો હોય, જે (મુસાફરી વગેરેથી) ક્ષીણ થઈ ગયો હોય અને જેને મર્મસ્થાન ઉપર માર વાગ્યો હોય, તેમને જોસક તરીકે માંસરસ ૨ પાવો અને મારશાનું અંગ તેવમાં બોળાવેલું રડે રો રીતે તેલથી ભરેલી કોડીમાં બેસાડવે

इत्यष्टाद्वदये पठे उत्तरस्थाने सत्रोपगमप्रतिषेधो नाम पङ्क्तिशोऽप्यायः ॥ २६ ॥

અધ્યાય ૨૭ મો : ભંગના ઉપાય

अथातो ब्रह्मप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ।
इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ભગ (વાક્ય ભાગે, ઊતરે કે ખસી જાય) મટકાવાના ઉપાય સમજાવીશું રો વિપક્ષમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ભંગના પ્રકારે :

स्वपिमुक्त અને કાંઈખગનનાં લગત

પાતઘાતાદિમિદ્ધેવા મહ્નોઽસ્ત્રાં સન્ધ્યસન્ધ્યતઃ ।

પ્રસારણાકુક્ષનયોરશક્તિઃ સન્ધિમુક્તા ॥ ૧ ॥

હતરસિમ્ન શ્રુયં શોકઃ સર્વાયસ્યાસ્યતિવ્યથા ।

મર્શાક્રોધેષ્ટિતેષ્વેવ પીડ્યમાને સશદ્વાતા ॥૨॥

સમાધાદિતિ મહસ્ય લક્ષણં, ઘટુષ્ઠા જુ તત્ ।

મિપતે મહ્મેદેન પશુ, વાગ્યુ વગેરે કાર્મણી હાણકાને ભગ જે

ચીતે થાય છે ૧. સાધામા અને ૨ સાધા વિનાયા ભાગમા (કાંડભાગમાં) (સાધામાંથી થતા ભંગને સધિ મુક્ત-સાધામાંથી છૂટુ પડી જવું-કહે છે અને કાંડના ભંગને કાંડભંગ અથવા કાંડભંગન કહે છે) સધિમુક્ત ભાગમા અંગને સાધામાંથી લાંબુંટૂંકું કરી થકાનું નથી. (=સાધા અંગને લાંબુંટૂંકું કરવાનું પોતાનું કામ કરી થકતો નથી), બીજામા (=કાંડભંગમા) પુખ્ત સોજે આવે છે, બધી રાવસ્થાઓમાં ઘસી જ પીડા થાય છે (એ ભાગનું) જરા પણ હલનચલન કરી થકાનું નથી એ ભાગને દબાવવામા રાવે તે 'કટકટ' અવાજ થાય છે ટૂકામા ભાગના આટલા વક્ષસુ છે ભગ અનેક પ્રકારનો થતો હોવાથી ભંગરોગના અનેક પેટા પ્રકાર પાડવામાં આવે છે (પણ એ બધા પ્રકારનો સમાવેશ સધિમુક્ત અને કાંડભંગ એ એ મુખ્ય પ્રકારોમાં થઈ જતા હોવાથી આ ગ્રંથમા પેટા પ્રકાર ગણાવ્યા નથી)

તસ્ય સર્વસ્ય સાધનમ્ ॥૩॥

યથા સ્યાદુપયોગાય તથા તદુપદેક્ષયતે ।

એ બધી જાતના ભંગને મટાડવાના ઉપાય ઉપ ચોગી થઈ પડે એ ચીતે કહેવામા આવશે

દુ-સાધ્ય ભંગ

પ્રાજ્યાણુદારિ યત્વરિય

સ્પર્શો શબ્દ કરોતિ યત્ ॥૪॥

યત્રાસ્થિલેશ પ્રવિશેન્મધ્યમસ્થનો વિદારિત ।

મગ્નં યજ્ઞામિઘાતેન કિચ્ચિદેવાવશેષિતમ્ ॥૫॥

ઢગમ્યમાનં ક્ષતવદ્યધ મજ્જતિ મજ્જતિ ।

તદ્દુ સાધ્ય ક્ષણશકવાતલાભ્યાશિનામપિ ॥૬॥

જેનું હાડકું કાંડમાંથી ભાગીને એના રાનેક ઝીણા ટુકડા થઈ ગયા હોય (=પાટિત કાંડભંગ), જે કાંડ ભંગમા અડકવાથી કટકટ અવાજ થતો હોય (=ચૂંલિત કાંડભંગ), જે કાંડભંગમાં આખા રહેલા હાડકાનો અથ ભાગેલા હાડકાની વચમા પેસી જાય, જે કાંડભંગમા અભિઘાતથી ભાગેલું હાડકું એક બાજુથી જરા જોડાયેલું રહ્યું હોય (=ફિગ્ન-કાંડભંગ), કાંડભંગમાં જે હાડકાને ઊંચું કરવાથી ક્ષત જેવું થાય, જે હાડકું મજ્જામા ડૂબી જાય (=મજ્જાનુગત કાંડભંગ), તથા દૂબળા, અશક્ત, વામુ પ્રકૃતિવાળા અને માંપ કરતા થોડું પાનાર માણસને થયેલા ભંગ દુ સાધ્ય છે

અસાધ્ય ભંગ

મિત્રં કપાલં યત્ કટ્યો

સન્ધિમુક્તં ચ્યુત ચ યત્ ।

જયત પ્રતિ પિટં ચ મગ્નં યત્તદ્વિર્જયેત્ ॥૭॥

કમ્પરનું હાડકું ભાગે તે છયે પ્રકારના સધિમુક્ત ભંગ, સાધામાંથી ઊતરી જઈને હાડકું લબડી પડે તે (=ચ્યુત), સાથળમાં થયેલા ઉત્પિષ્ટ નામનો સધિમુક્ત ભંગ (=ભંગ)—એટલા ભંગ (અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવા.

સુશ્રુત શા ૫/૨૦ પ્રમાણે નિનબ-કટિ-ના હાડકાને કપાલ કહેવાય છે

છ પ્રકારના સધિમુક્ત ભંગ ઉત્પિષ્ટ, વિવિષ્ટ, વિવર્તિત, અવસિમ, અતિસિમ અને તિર્વક્રસિમ ઉત્પિષ્ટમા સાધામાં જોડાયેલા બે હાડકાના છેડ સામ સામા ઘસાય છે વિવિષ્ટમા સાધામા જોડાયેલા બે હાડકાં સાધામાંથી જરાક જ ઢીલા પડી જાય છે વિવર્તિતમા સાધામા જોડાયેલાં બે હાડકાં સાધામાંથી છટકી જઈને ફરી જાય છે રાવસિમમા એક કે બને હાડકાં સાધામાંથી છૂટા પડીને નીચા ઊતરી જાય છે અતિસિમમા રોક કે બને હાડકાં સાધામાંથી છટકી જઈને એકબીજાથી દૂર જતા રહે કે એકબીજાની ઉપર ચઢી જાય છે તિર્વક્રસિમમા હાડકું સાધામાંથી છટકીને ત્રાસું થઈ જાય છે

'ચ્યુત' રો એક પ્રકારનો સધિમુક્ત ભંગ છે, છતાં એના પર ભાર મૂકવા જુદો ગણાવ્યો છે

મસાગ્રણકપાલં ચ લલાટ ચૂર્ણિતં તથા ।

યથ મગ્ન મવેચ્છક્ષિર પૃષ્ઠસ્તાન્તરે ॥૮॥

કપાલ નામે એજખાનું હાડકું સાધામાંથી જરા ઊતરી જાય (કપાલ હાડકાનો વિવિષ્ટ સધિમુક્ત ભંગ થાય), લલાટમા ચૂર્ણિત નામનો કાંડભંગ થાય તથા લમણા, માથું, પીઠ અને બે સ્તનના વચગાળામા ભંગન (સધિમુક્ત અને કાંડભંગ) થાય (તે પણ ૨ સાધ્ય છે)

વિવિષ્ટ-જુઓ શ્લોક ૬૫, ૭

ચૂર્ણિત-જે કાંડભંગમા રાડકવાથી અવાજ થાય તેને ચૂર્ણિત કાંડભંગ સમજવો (સુશ્રુત)

સમ્યગમિતમપ્યસ્થિ દુર્વ્યાસાદ્ દુર્નિવચ્યતાત્ ।

અલ્લોભાદપિ યદ્વલ્લેહિક્રિયાં તદ્વિવર્જયેત્ ॥૯॥

આદિતો યથ દુર્જાતમસ્થિસન્ધિરથાપિ વા ।

જે હાડકું બરાબર બાંધેલું (પાટા બાંધીને રાખેલું)

હોવા છતાં પણ બરાબર જોડવાયેલું (જોડાયેલું) ન

હોવાને લીધે બગડ્યુ હોય (ઊંચુંનીચું આધુંપાછું કે

ખાણેકેરાવાળું થઈ ગયું હોય, જોડ થઈ ગઈ હોય),

જે હાડકું (બરાબર જોડવાયું હોવા છતાં) બરાબર

પાટો ન બધાંયો હોવાને લીધે બગડ્યુ હોય, જે હાડકું

(બરાબર જોડવાયું હોય અને બધાંયું પણ હોય છતાં)

મેથુન વગેરે ક્રિયા વખતે હલનચલનને લીધે બગડ્યુ

લોચ, જે હાડકું જન્મથી ખરાબ બનેલું હોય અને જે હાડકાને સાધા પણ જન્મથી જ ખરાબ બનેલા હોય તે અસાધ્ય છે

કયા હાડકાને કેવો ભગ થાય છે ?

તરુણાસ્થીનિ મુજ્યન્તે, મજ્યન્તે નલકાનિ તુ ॥૧૦॥
કપાલાનિ વિમિથન્તે સ્ફુટન્ત્યન્યાનિ મૂયસા ।

કુમળા હાડકા (નાક, કાન રાને આખના ખામ છાના હાડકા) વળી જાય છે, હાથપગના નળાના હાડકા ભાંગે છે (બારે પ્રકારના કાંડબગન થઈ શકે છે), કપાલ નામે રોગખાતા હાડકા તરુણઈ જાય છે અને બીજા હાડકા થોડે ભાંગે ફૂટી જાય છે

હાડકા પાચ જાતના હોય છે કપાલ, રુચક, તરુણ, વલય, નલક તેમા ઢીંચણ, કમ્બર, (+કુલા), ખભો, ગાલ, તાજુ, લમણ રાને માથામા કપાલ નામના હાડકા હોય છે દાંતને રુચક કહે છે, નાક, કાન, ડાક રાને આખના આમણમા તરુણ (કુમળા) હાડકા હોય છે, પડખા, પીઠ રાને છાતીમા વલય નામ ના હાડકા હોય છે રાને બાહીના નલક (=નળા) નામના હાડકા હોય છે (સુગૃત યા ૫/૨૦)

ભગની ચિકિત્સા

ઘયાવનતમુદ્રમ્યમુદ્રતં ધાવપીડયેત્ ॥૧૧॥

ચાઢ્ઢેદતિક્ષિતમધોગત ધોપરિ વર્તયેત્ ।

ચાઢ્ઢનોત્પીડનોદ્રામચર્મસંલ્લેપયન્ધનૈઃ ॥૧૨॥

હવે નીચા નથી ગયેલા હાડકાને ઊંચું કરવું, ઊંચા થઈ ગયેલા હાડકાને નીચું કરવું અનિશ્ચિત હાડકાને (શ્લોક ૧૧, ૭) ખંડવું અને રાવશિષ્ઠ હાડકાને ઊંચું ચડાવવું આ બધી ક્રિયારો ૨ ઇછન (=ખેંચવું) ઉત્પીડ (=ઊંચું દબાવવું, ઊંચું ધકેલવું), ઉત્પામ (=રોકે છે) નીચું દબાવીને બીજાં છેડાં (ઝિંકા કરવાં), વર્ધસંધે (=ઘસીરની શામડીને સકોતવી) અને બાપન (=પાટો બાપવો)થી ધાવ છે

સન્ધીન શરીર્યાન્ સર્વાન્ ચલાનવ્યચલાનપિ ।

સ્થેતિ સ્થાપનોપાર્થ સમ્યક્ સસ્યાવ્ય નિશ્ચલમ્ ॥

પટ્ટૈઃ પ્રભૂતસર્પિર્ભિવેદ્યપિવા સુલેક્ષન ।

કદમ્બોદુમ્બરાભ્યંચસર્જાહ્નિનપલાશાન્ ॥૧૪॥

પશોદ્ભવૈર્ધા પૃથુમિસ્તન્ત્રામ સુનિવૌશાતૈઃ ।

સુકરુણૈઃ સમતેક્તર્મર્મસ્થલૈ શક્તૈસ્પિ ॥૧૫॥

પુશાદપૈઃ સર્મ વન્ધં પટ્મ્યોપરિ યોજયેદ્ ।

હાડકાને ૨ તરફ હવાં ૨૦ તેને પાછા બેઠવાના આ (શ્લોક ૧૨માં કહેવા) ઉપરથી દરેકમા સ્થાવેલા બાંધ ચત્ર અને અચત્ર આપારોને પણ ખતીન જાય

એ રીતે બરાબર બેસાડીને (ગોઠવીને) પછી પુકળ થી ચોપડેલા (પાટા) દરદીને કળ વળે એવા વસ્ત્રના કકડા વાંચીને પછી કદબ, ઉંઘરો, પીપરો, રાજનું બાક, ત્પાહ રાને ખાખરો—એમાથી ગમે તે એક ગાડના કે વાસના પડોળા, પાતર્ગા, બરાબર ગોઠવેલા, બહુ લીસાં, પ્રતિસ્તાબવાળા રાને કુશા તરીકે રોગખાતા છાત્ર વડે અને કકડા (ખપાટિયા, ચીપો) વડે (પેશા થી ચોપડેલા) વસ્ત્રના કકડા ઉપર સરખાં (બહુ ઢીંચાણે નહિ રાને બહુ સખત પણ નહિ રોવા) પાટો બાંધવો

મિજગરાની માફક કામ કરતા કોણી, કાંડુ, ઢીંચણ વગેરેના સાધા ચત્ર સાધા છે માવાની ખોપરીના સાધા જેવા સાધા રાચલ છે

પ્રતિસ્ત ભવાળા=વાળીરો તેમ તહેવાઈથી વળેલાં રહે છતાં નૂટે નહિ રોવા

કુશા=કામડી

બહુ ઢીંચો કે બહુ સખત પાટો ન બાંધવાનું કારણ

શિષ્ટિલેન દિ કથેન સંધિરધૈર્ધ્યં ન જાયતે ॥૧૬॥

માટેનાતિ રજાદાહવાકશ્વદ્યુલ્ભમય' ।

ઢીંચા પાટો બાંધવાથી સાધા સ્થિર થતા નથી (બરાબર જોડેલા રહેતા નથી) સખત પાટો બાંધવાથી પીડા થાય છે, લાલ બળે છે, પાકે છે અને સોજા આવે છે

પાટો કેટકેટકે દિવસે ઊડાવો ?

ઙ્ઘ્રાહ્વાઙ્ઘ્રાહ્વાતૌ ઘમ સતાહ્વાન્મોક્ષયેન્દ્રિમે ॥૧૭॥

સાધારણે તુ પચ્છાહ્વાદ્ મહ્નદોપવશેન યા ।

ગરબીની જાનુઆરી ૧૫મના રોજ, ટાકની જાનુઆરી ત્યતસાત દિવસે, સાધારણ જાનુઆરી પાચપાંચ દિવસે પાટો ઊડાવો ૨ થવા ભગમા એક દોષ (=વાયુ, પિત્ત કે કફ) વશેલો છે તમા પિત્તમા પાટો ઊડાવો (વાયુ કે કફ હોય તો એક-અને પિત્ત કે લોહી હોય તો વહેલો પાટો ઊડાવો)

સેક અને લેપ

ન્યમ્રોઘાદિકપાયેણ તત્ત દીતેન સેચયેત્ ॥૧૮॥

તં પચ્છમૂલપથેન પયસા તુ સવેદનમ્ ।

પાટો ઊડયા પછી રોવા ઉપર (ભંગ ઉપર)

ન્યમ્રોઘાદિક-નળના રોગપિના કા પાટો કપાલ

રોગ, પથ જે પીડા થતી હોય તે પ્રસ્ત પચમૂળના

કપાલથી પકવેનું કૃષ્ટ રેનું

સુપ્રોળ્ય યાઙ્ઘ્રચાર્પ સ્પાયકતૈલ વિજાનતા ॥

વિમન્ય દેશં જાલ ચ યાતમ્પ્રોપસયુતમ્ ।

અથવા જમ્બીર વૈદ્ય દેશ અને કાજનો વિચાર

કરીને વાયુને મગડે એવા રીધા નાખેલું, સહેકું ચક-
તેલ રેડવું

પ્રતતં સેકલેપાંશ્ચ વિદધ્યાદ્ મૃશાશીતલાન્ ॥૨૦
અને પુષ્કળ ઠડા રોચન ૨ ને લેપ સનત થાવુ રાખવા.

રોજ સવારે થુ પીવું ?

ગૃષ્ઠીક્ષીર સસર્પિક મધુરૌષધસાચિતમ્ ।

પ્રાતઃ પ્રાતઃ વિવેઙ્ગમ્ ॥ શીતલ લાક્ષયા ગુતમ્ ॥

જેને ભગ થયો હાય એવા માણસે મધુર વર્ગના
ઔષધોથી સિદ્ધ કરેલા ગૃષ્ઠિના દૂધમાં ઘી અને લાખ
નાખીને ઠડુ પાડીને રોજ સવાર પીવું

ગૃષ્ઠિ=૧ ભૂડણ (અમરકોદ) ૨ રોક જ વાર
વિધાયેલી ગાય (ડલ્હુલ)

વ્રણવાળા ભગના ઉપાય

સવળસ્ય તુ મગ્નસ્ય વ્રણો મધુષૃતોત્તરે ।

કપાયઃ પ્રતિસાર્યોડય રોગો મહ્નોદિત કમ ॥

ભગ સાથે વ્રણ પણ હાય તે પટેલા મધ અને
ઘીમાં તૂરી રીધેલા કાપીને વ્રણનું પ્રતિસારણ કરવું
અને પછી ભગ માટે કહેલી બાકીની ક્રિયા કરવી

લ્પ્વાનિ પ્રણમાંસાનિ પ્રલિપ્ય મધુસર્પિવા ।

સન્દર્ષીત યજાન્ વૈદ્યો યન્નૈશ્વોપપાદયેત્ ॥૨૩

વ્રણના લબડી પટેલા માસના ઉપર મધ અને
ઘીને જડે લેપ કરીને પછી વૈદ્યો માસને ગોઠવીને
જેરી દઈને પછી પાટા બાંધવા

તાન્ સમાન્ સુસ્થિતાઙ્ગાત્વા

ફલિનીરોઘ્નકટ્ફલૈ ।

સમઙ્ગાઘાતકીયુક્તૈર્ગુણિતૈરવચ્ચૂર્ણયેત્ ॥૨૪॥

ઘાતકીરોઘ્નચૂર્ણવાં, રોહન્યાશુ તથા ઘણાં ।

વ્રણો સમ અને સુસ્થિત થઈ ગયા છે એમ જાણ્યા
પછી કાગ, લોપર, કાષ્ઠફળ, લજમણી અને ધાવડીનું
ચૂર્ણ ૨ થવા ધાવડી અને લોપરનું ચૂર્ણ વ્રણમાં દબા
વડું એ રીતે વ્રણો જટ રંગઈ જાય છે

(સુસ્થિત=સારી સ્થિતિમાં)

હતિ મઙ્ગ ઉપકાન્ત

૧૫ ભગની ચિકિત્સા થઈ

ભંજ કોને અને કયારે સહેવાઈથી મટે ?

સ્થિરપાતોઘ્નતી દિમે ॥૨૫॥

માંસલસ્યાત્પદૌમસ્ય સુસાધ્યો દારુણોઽવ્યયા ।

જેની ધાતુઓ સ્થિર હોય તેવા માણસને, ઠડકની
જાતુમાં, ઘરીશમાં પુષ્કળ માત્ર હોય એવા માણસને

રાત્રે થોડા દોષવાળાને ભગરોગ સહેવાઈથી મટે છે,
રોનાથી ઊંધું હોય તે ભગરોગ દુ સાધ્ય છે

કોને કેટલે વખતે હાડકું બરાબર સંધાય કે જોડાય ?
પૂર્વમધ્યાન્તવયસામેકદ્વિત્રિગુણે, ક્રમાત્ ॥૨૬॥
માસેઃ સ્વૈર્યં મવેત્સન્નૈર્યથોક્તં મજતાં વિધિમ્ ।

જે ઉપર કહેલા વિધિ બરાબર પડાય તે ભગકોને
રોક મળીને, જુવાનને બે મળીને રાત્રે ઘરડાને ત્રણ
મળીને હાડકું સંધાઈને કે જોડાઈને બરાબર સ્થિર થઈ
જાય છે

ભગરોગમાં દરદીને કેવી રીતે સુવાડી રાખવો ?

કટીઙ્ગુલોકમગ્નાનાં કપાટશયનં હિતમ્ ॥૨૭॥

યન્ત્રાણાર્થં તથા કીલાઃ પઞ્ચ કાર્યાં નિવન્ધના ।

જહ્નોર્વાં પાર્શ્વયોદ્ધૌં ઘૌ તલ પક્ષકાલક ॥

શ્રોણયા વા પૃષ્ઠવંદો વા વક્ષસ્યક્ષકયોસ્તથા ।

કટિ (કેડ) જ્યાં અને સાથળમાં ભગ થયો
હોય તમને લાકડાના પાટિયા ઉપર સુવાડવા એ હિતકારક
છે અને ભાંગેલું હાડકું કબજે રાખવા માટે એ ભાગને
બાળમાં રાખનાર પાંચ ખીલા (ખૂટ) હોકવા જોઈશે
જ્યાની બે બાજુરો બે, સાથળની બે બાજુરો બે અને
પગના તળિયા પાસે રોક ખીલા હોકવો (જ્યા બાંગી
હોય તા ધૂડીના સાધાની બે બાજુરો એક એક, ઈંચ
સુના સાધાની બે બાજુરો એક એક અને રોક પગના
તળિયા પાસે રોક કુલ પાંચ ખીલા હોકવા સાથળ
ભાંગે ત્યારે ઈંચાલના સાધાની બે બાજુરો એક એક,
સાથળના વળાના સાધાની બે બાજુરો રોક રોક અને
પગના તળિયા પાસે રોક રોક કુલ પાંચ ખીલા
હોકવા) કેડમાં, કરોડરજાળમાં, છાતીમાં ૨ રાત્રીમાં
ભગ થયા હોય તાપમ હોકવા

(પાંખિયા ઉપર સુવાડીને પછી જે જે ગમ્યા ભગ
થયો હોય તે રંગથી તરતનો ઉપરો સાધો અને તે
અગથી તરતનો નીચેનો નાધો એ તે સાધાની ભગ
બાજુરો એક એક મળી કુલ ચાર અને જોડું હાડકું
નીચું ન ખસી જાય તે માટે પગના તળિયા પાસે
ખીલા હોકવો આમ કરવાથી જોડેવાયેલું અંગ પાંચ
ગળું નથી.)

ચત્રવેનું અંગ ફરી બિનથી ગળું હોય તેના ઉપાય

વિમોક્ષે મગ્નસન્વીનાં વિધિમેનં સમાતરેત્ ॥૨૮॥

ચત્રવેનું હાડકું સાધામાંથી ફરી બિનથી ગળું હોય
તે ૨ રાત્રી સહેવાઈ જવેલા વિધિ મને.

લંબા વખતથી બિનરેલા હાડકાના ઉપાય

સન્વીચિરવિમુક્તાંસ્તુ

ક્ષિપ્યસ્વિત્રાન્ મૃદુસ્તાન્ ।

અત્યંતવિધાનેર્ધુક્ષ્યા ચ યથાસ્થં સ્થાનમાર્ણયેત્ ॥

પણ જે સાધામાથી હાડકું ઊતરી ગયે બહુ વખત થયો હોય તે પહેલા સાધાનું સ્નેહન કરીને, પછી સ્નેહન કરીને રાત્રે એ રીતે મૃદુ કરીને આગળ કલેવાઈ ગયેલી રીતે અને બુદ્ધિના ઉપોગ કરીને સાધાને પોતપોતાને ઠેકાણે જોડા (છૂટા પડેલાં હાડકાં બરાબર જોડા)

કાંઈએ જોયો સંધાએ હોય તે શું કરવું ?
અસન્ધિમગ્ને રૂઢે તુ વિપમોલ્ખણસાધિતે ।

આપોષ્ય મહ્ન યમયેતત્તો મમ્મવદાચરેત્ ॥૩૧॥

અધિભાગ ન હોય (કાંઈએ હોય) તેમા હાડકું કટગી રીતે અને ઊંચુ રહે એવી રીતે સાધીને ચિકિત્સા થઈ હોય અને રોગી કટગી રીતે જોડાઈને હાડકું નહીં ગયું હોય તે એ જોડાઈને છૂટું કરીને (હાડકું ભાંગે રીતે જોડાનું હોય ત્યાંથી અને તોડીને) પછી રોને બરાબર જોડવું અને બાંધવું અને પછી ભાગ માટે કરવાની ક્રિયા કરવી

ભગ્નને પાકવા ન દેવું : ૩૨મું

મમ્મં નૈતિ યથા પાકં પ્રયતેત તથા મિપક્વ ।

પક્વાંસંસિરાક્ષાણુ સન્ધિઃ શ્લેષં ન ગચ્છતિ ॥

ભાગેણ પાકે નહિ રહેવા વેધે પ્રયત્ન કરવો, ૩૨મું કે જેના માસ, ઘિસ અને સ્નાયુ પહોં ગયા હોય એવા સાધા જોડાના નથી

ભંગમાં રોગ સ્નેહન, ભજ આવે એવી

ક્રિયા અને અભિ

ઘાતરૂપાધિવિનિર્વિદ્યાન્

જ્ઞેહાન્ મમ્મસ્ય યોગયેત્ ।

ચતુષ્પગોમાન્ યદ્યાંઘ યસ્તિક્રમ ચ કીલયેત્ ॥

જેનું હાડકું ભાનું હોય કે ઊંચું હોય તેને વાયુ ના રોગો માટે કલેવા સ્નેહો (ચિ ૨૮ ૨૧) નહિ પ્રયોજાથી (પીવા માટે, નરના માટે, સ્વભાગ માટે અને અનુવાતન માટે) રોગ વાપરવા, તથા ભજ આવે એવી ક્રિયા અને અભિની ક્રિયા રોગ કરવી.

ભંગરોગમાં પાચ ભોજન

શાભ્યાગરસનુમાદૌઃ પીષ્ટિર્વૈરશિરાશિમિઃ ।

માત્રપોષકરૂપ સન્ધિસંશ્લેષવાશિમિઃ ॥૩૪॥

દાનિ યોષ્ઠા, પી, માંસરસ, કુદ વગેરે પુષ્ટિ રૂપે એવા, વિદાહ ન કરે એવા અને સ્વધાને જોડે કે એવા પદાર્થો માન્ય આધારીયા રહવાના

ભંગરોગમાં અપચ

ગ્લાનિર્ન શલ્યતે તસ્ય સન્ધિવિશ્લેષકશ્ચિ સા ।

ભંગરોગવાચને ગ્લાનિ (ઉદ્વેગ) વાપ તે સારું નથી, કારણ કે ગ્લાનિથી સાધા છૂટી જાય છે (સાધા થેલું કે જોડાથેલું છૂટી જાય છે)

લયણં કલ્પકં ક્ષારમ્લઘુ મૈયુનમાતપમ્ ।

શ્યાયામં ચ ન સેવેત મમ્મો રુક્ષં ચ મોજનમ્ ॥

ખાંડ, તીખુ, શાક, ખાટુ, મૈયુન, નડકો, કસરત, રાત્રે જુખું, ભોજન ભાગરોગવાળાએ નહવું

ગંધતેજ

રૂષ્ણાંસ્તિલાન્ વિરજસો દૃઢવસ્ત્રવદ્ધાન્

સત ક્ષપા વહતિ ઘારેણિ ઘાસયેત ।

સશોષયેદનુદિત પ્રવિસાર્ય ઘતાન્

ક્ષીરે તથેય મધુકક્રયિતે ચ તોયે ॥૩૬॥

પુનરપિ પીતપયસ્કાં

સ્તાન્ પૂર્વવદેય શોપિતાન્ યાદમ્ ।

નિગતપુપાનરજસ્કાન્

સઘૃષ્યં સુચૂર્ણતૈર્ચુક્રગ્રાપ્ ॥૩૭॥

નલદ્વાલકલોદિતપીષ્ટકા

નલામશિષ્ણુકુષ્ઠલાઘ્વેઃ ।

અગુરુકુક્કુમ્બચન્દનસારિયા-

સરલસર્જસ્સામરદારમિઃ ॥૩૮॥

વદ્ધશાદગ્ગળોપેત્રેસ્તિલપિષ્ઠે તતઘ તત્ ।

સમસ્તગન્ધમૈક્યયશિદ્ધિદુઘ્વેન પીઢયેત્ ॥૩૯॥

શૈલેપરાસ્નાંશુમતીકસેઠ-

કાલાનુસારીનતપપ્રતોષેઃ ।

સસ્ત્રીરનુદ્ધેઃ સરથઃ સદૃઢ-

સ્તેલે પેષેત્સરલદાદિમિષ્ઠ ॥૪૦॥

ગન્ધતૈલમિદમુત્તમમસ્ય-

સ્વંપરુજયતિ ષાનુ વિશારાન્ ।

ઘાતવિત્તજનનાતિવીર્યા

ઘ્યાપિતોષ્ટિ વિવિધરૂપયોગેઃ ॥૪૧॥

કચરા કે કરાંત વિન ના કાચા નવને પટુ વચ્ચા આપીને તાન ચાન વડેના પત્રોમાં (નડેના પાત્રોમાં) ડુબાડી નાખવા. પાછે ન ચરે પથારેયા તથાને રોગ દિવને છૂગ પાછેને મુજાવા (સરે નડેના પાત્રોમાં ડુબાડવા અને દિવતે છૂગ પાછેને મુજાવા રહે) તાન વાર કરજી) ને નડેને પાછે જોડે તાન ચાન નાચ સરે નાખવા કુપમાં પથારીને રોગ દિવને પુખ્તવા, એ નડેને પાછે જોડે તાન ચાન નાચ નડેને રોગી.

મધના કવાથમા પલાળી રાખીને રોજ દિવસે સૂકવી નાખવા મછી ફરી સાત રાત રોજ રાતે દૂધમા પલાળી રાખીને રાતે રોજ દિવસે પુષ્કળ સૂકવીને બરાબર સુકાય ત્યારે તલના છાણ ઉપાડી નાખીને કચરો-કચર વિનાના કરીને એ તલને ખાંડીને નૈધાર કરેલ તલના ચૂર્ણમા કાળો વાળો, ખસનો વાળો, મજ્જક, નખલો, વરિયાળો, મોથ, ઉપલેટ, બલા, અતિબલા, નાગમલા, અગર, કેસર, સુખડ, સારિવા, સરલ, દેવદાર, રાગ, દેવદાર અને પંચકાદિ ગણના રોપધા રોટના રોપધાનું બારીક ચૂર્ણ ભેળવવું પછી એ ઔષધોવાળા તલના ચૂર્ણને બધા સુગંધિ દ્રવો વડ સિદ્ધ કરવા દૂધથી ભેળવીને એને પીલીને એનું તેલ કઢાવું પછી શિલા નિત, રસના, શાલિપર્ણી, કેસર, ઉપલ, ગારિવા તગર, તમાલપત્ર, લોધર, ક્ષીરવિદારી રાતે ધસ-રોટલા ઔષધાના તથા ઉપર ગાવાલેલા 'કાળો વાળો' થી પચ કાઠિ ગણના રોપધા' સુધીના ઔષધાના ડહા ર ન ગાના દૂધ સાથ રો તલ (ધીમે તાપે) પકવવું ન ગધતેલ કા છે રો ગધતે ન જુ રો રીતે (પીવામા, અભ્યાગમા, નરુમા, બુક્તિમા, ભાગ્યમા વગેરેમા) ઉપયોગ કરવાથી હાડકાને મજબૂત બનાવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે તથા એ તેલ બહુ પ્રત્યક્ષ અને વાપી નાલા વાળના ના પિત્તના રોગોને ઝટ મગે છે

કચરાશ્વત્થદાયે ઘટ્ટ ઉત્તરયાને મદ્રપ્રાતેવધો
નામ સર્વશોડધ્યાર ૥૨૭૥

અધ્યાય ૨૮ મો : ભગંદરના ઉપાય

મયાતો મગન્દરપ્રતિપેધ વ્યાર્યાસ્યામ ।

હિત હ સ્માદુરાત્રેયાદયો મહર્વય ।

ત્યારે હવે રાત્રે ભગ ર મગન્દરના ઉપાય નમ જલથી રો વિપાયા ને રો વગેરે મહર્વય નીને પ્રમાણે કાઠિ ગયા છે

ભગદરના કારણ, પૂર્વપ નને લક્ષણ

હસ્ત્યશ્વપૃષ્ઠગમતકઠિનોન્કટકાસને ।

મશોતિદાનામિહિતૈસ્પરૈશ્વ તિપેવિતે । ૫૨૭

મનિષ્ઠાદ્યપાકૈન સયો વા સાધુગર્હસે

પ્રાયેણ પિટિકાપૂર્વે

વોડસુલે રાહગુલેડપિ વા ૥૨૭

પાયોર્મગોડન્તર્યાશો વા દુષારહ્યાસંગા મયેત્ ।

શસ્ત્રિમૂઘાશાય્યાસગતવાસ્પન્દનાત્મક ૥ ૩૭

૭

છાથી અને ઘોડાની પીઠ ઉપર બેસીને જવાથી, કઠણ આસને ઉપર બેસવાથી, કૂલા જમીન ઉપર કે બેઠક ઉપર દબાઈ રોવી રીતે અપૂર્ણ કે પલાડી વાળીને બેસવાથી, હરસના કારણે તરીકે કહેલા બીજ કારણોનું સેવન કરવાથી, અશુભ પ્રારબ્ધ જવાથી કે તરતની કરેલી સારા માણસોની નિંદાથી-રૂઝાથી કોઈ કારણ ને લીધે ગુદાને ફરતા ર ગળ કે બે આગળ જોડવા ભાગમા, અંદર કે બહાર, સામાન્ય રીતે પહેલા પિટિકા (ચોક પા) થયા પછી, બગરેલા, લોહી રાતે માત્રમા થતા, બસ્તિ રાતે મૂત્રાશયની પાસે થતા લોવાથી દૂગવાના સ્વભાવવાળો વ્રણ થાય તેને ભગદર કહે છે (ભગદરના પૂર્વરૂપમા સામાન્ય રીતે પિટિકા થાય છે શસ્ત્ર વગરથી ક્ષત થવાથી ભગદર થાય તેમા પહેલી પિટિકા થતી નથી રો બતાવવાને 'સામાન્ય રીતે' શબ્દ વાપર્યો છે)

યાગ્ય ચિકિત્સા ન કરવાનું પરિણામ

સ્વાંશ્ચ દારણ્યત્વક્રિયાવત્ ।

મગચસ્તિગુદાસ્તેષુ દીર્ઘમાણેષુ મૂરિમિઃ । ૩૮

વાતમૂઘશ્વરુદ્ધમા ત્રિઃ સુર્મૈર્મતિ પ્રમાત્ ।

ભગદર થયા પછા ને માત્રસ કિયા (ચિકિત્સા અને પચ) કરતો નથી તેના જાતનેરિદ્ય, મૂત્રા ' અને નુ જ ના વ્રણ રાખા ફાટી ના છે રો ફાટના વા છે ત્યાર નાનું સૂખ સોના ફાટા અનુક્રમ વાયુ પેલાના જાત અને લીધે નીકળે છે

ભગદરના પ્રકાર

દોર. વૃણયુતં. સત્રરાગન્તુઃ છોઃષ્ઠમ સ્મૃત. ૧૬

ત્રણ લોના ત્રણ, બે બે દોર બેના થઈને ત્રણ બધા (ત્રણ) ૫ દાણોનું એક અને આગળ ભગદર રો અધ્યુ-નેમ ના પ્રમાણ ભગ ર શાસ્ત્રમા કહ્યું છે

પિટિકા ભગદર

અપચ પિટિકામાદુ પાકપ્રાતે મગન્દરમ્ ।

(ભગદરની જગ્યાને થરેલા) માત્ર વ્રણ (નેલ, ગુમડ) ને પિટિકા અને પાકવા માલ્યા વ્રણને ભગદર કા છે

ભગદર કરે એવી અને ભગદર ન કરે એવી પિટિકા મગદરના સંસ્તરમાં અગાધમાં મદવોપિત્તીમ્ ૧૮૥

મગન્દરકર્ત્રી ત્રિષ્ઠા પિટિકા ન જવોન્વયા ।

(ભગદર થાય એવી જગ્યાએ ૫૨ બે નાની પિટિકા થઈ શકે છે ભગદર ન કરેલી અને ભગદર ન કરે એવી બે બે પિટિકાઓને એરખાવડા મદ ૫૨ મે છે કે)

ઊંડા મૂળવાળી, સોજવાળી, પીડાથી ભરેલી અને સ્ત્રાવ્ય પછી પણ ફરી ઊભાને રોવી પિટિકા ભગંદર કરે છે, એથી જુદી જાતની પિટિકા ભગંદર કરતી નથી એમ જાણવું.

પિટિકાઓનાં લક્ષણ

વાયુની પિટિકા

તત્ર ડ્યાવાડરુણા સોદમેદસ્કુરવચ્ચક્કરી ॥૬॥
પિટિકા માયતાત્ ॥

તેમા વાયુથી થતી પિટિકા (સ્થોક પા) બદામી રંગની કે આછા લાલ રંગની, તોદ, ભેદ, ફરકાટ (થર-થરાટ) અને પીડા કરે એવી હોય છે.

પિત્તની પિટિકા

પિત્તાદુષ્ક્રીવાવદુચ્છિન્ના ॥

રાગિણી તનુરુપ્માહ્યા ઝ્વરપ્રમાપતાન્વિતા ॥૮॥

પિત્તને લીધે થતી પિટિકા ઊંટની ઝેડ જેવી ઊંચી, રાતી, પાતળી, ગરમીથી ભરેલી, તાવ અને પૂમાપનવાળી હોય છે.

કફની પિટિકા

ચિત્તરા સ્તિગ્ધા મહામૂલા

પાણ્ડુ કણ્ઠમતી કક્ષાત્ ॥

કફને લીધે થતી પિટિકા ક્ષિર, સિન્ધ, મોટા મૂળવાળી, ઘાળી અને ખજૂરવાળી હોય છે.

વાતપિત્તની પિટિકા

ડ્યાવા તાજા સદાહોય ધોરવ્ગ વાનપિત્તજા ॥૯

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી થરેલી પિટિકા બદામી રંગની, તાગાવણી, દાઢ અને ઊંચાવાળી અને ભયંકર પીડાવાળી હોય છે.

કફવાતની પિટિકા

પાણ્ડુરા કિશ્કિદાડ્યાવા

કુલ્લપાકા કક્ષાનિલાત્ ॥

કફ અને વાયુ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા ઘાળી, ગ્લા આછા બદામી રંગની અને મુકેલીથી પકે એવી હોય છે.

ત્રિદોષની પિટિકા

પાદાક્ષુષ્ણમા સર્વદોષૈર્નાનાયિક્ષ્ણયા ॥૧૦॥

શ્લારોવચ્ચકુદ્દાહજ્વરચ્છદિવપદ્રુતા ॥

ત્રણે દોષ સાથે કોપવાથી થતી પિટિકા પગના અંગૂઠા જેવી, જાતજાતની પીડાવાળી તથા ચૂન, અરધિ, તરસ, દાઢ, તાવ અને ઊંચી સ્ટેવા ઉપરવાળી હોય છે.

નિજ પિટિકાઓમાં બેદરકારીનું પરિણામ

ઘણતાં યાન્તિ તાઃ પક્વાઃ પ્રમાદાત્

એ (સાત નિજ પિટિકાઓ) તરફ બેદરકાર રહેવાથી એ વ્રણ (ભગંદર) બની જાય છે.

ભગંદરોનાં લક્ષણો

શતપોતક

તત્ર વાતજા ॥૧૧॥

ચીવતેષ્ણુમુલ્લીશ્લિદ્રેઃ શતપોતકયત ક્રમાત્ ॥

મચ્છં સ્વદિગ્ધિરાસાવમજર્જ પેત્તસયુતમ્ ॥૨॥

શતપોતકસંશોડયમ્

તેમા (સાત નિજ પિટિકાઓમાંથી), વાયુની પિટિકા ભગંદર ત્યારે ફીણવાળી પાનળો ભગાડ સતત દૂઝતા, સૂષ્ણ મોવાળા, વાળણી જેવા છિદ્રો ધીમે ધીમે વાયુની પિટિકા ઉપર ભરથક ભરાઈ જાય છે અને શતપોતક કહે છે.

ઉદ્ગ્રીવ

ઉદ્ગ્રીવસ્તુ પિત્તજઃ ॥

પિત્તથી થતું ભગંદર ઉદ્ગ્રીવ કહેવાય છે.

પરિસ્ત્રાચી

ઘટ્ટપિચ્છાપરિસ્ત્રાચી પરિસ્ત્રાચી ક્ષ્ણોદ્ગ્રવ ॥૩॥

કફથી થતું ભગંદર બહુ પિચ્છા દૂઝે એવું હોય છે, અને પરિસ્ત્રાચી કહે છે.

પરિસ્તેષી

વાતપિત્તાપરિસ્તેષી પરિસ્તેષ્ય ગુર્દં ગતિઃ ॥

આપણે પરિસ્તેષ્ય પ્રાકારં પરિસ્તેષ્ય ચ ॥૧૪॥

વાયુ અને પિત્ત સાથે કોપવાથી પરિસ્તેષી ભગંદર થાય છે જેમ શરેરા કિલ્લાની આસપાસ ખાઈ હોય છે, તેમ આ પરિસ્તેષી ભગંદરમાં—ગુદાને ફરતી નાટી (=ભગંદરનો માર્ગ) થાય છે.

જળજી

ઝડનુર્જાતકક્ષાદજ્યા ગુદો ગત્યાડઝ દીપંતે ॥

વાયુ અને કફ સાથે કોપવાથી જળજી નામનું ભગંદર થાય છે તેમા ભગંદરની નાટી (ગતિ) સીધી હોવાથી ગુદા ફટી જાય છે (આમાં પરિસ્તેષીની માફક ગુદાને ફટું ભગંદર થતું નથી, પણ ગુદાની એક બાજુએથી નીકળી ફેલાતું ફેલાતું સીધું જાય છે અને ગુદાને ચીરીને ગુદાની સાથે બાજુએ જાય છે.)

અર્થભગંદર

કચ્ચપિત્તે નુ પૂર્વોચં દુર્નામાધિવ્ય કુપ્પત ॥૧૫॥

મર્શોમૂલે તતઃ શોફઃ કણ્ઠ્યાહાદિમાન્ ભવેત્ ।
સ શીઘ્રં પક્ષ્વભિષ્ણોઽસ્ય ક્લેદયમૂલમર્શસઃ ॥૧૬॥
સ્રવત્યજઞ્ઞ ગતિભિરવ્યમર્શોભગન્દરઃ ।

પડેલા (૨) બોભગદર થતા પડેલા) થયેલા હરસમા
ગીને કફ અને પિત્ત બળે માથે કેપે છે, ત્યારે હરસ
ના મૂળમા ખજૂળ, બળનરા વગેરેવાળા સોજે આવે
છે એ સોજે પાકીને ૨ ને પછી ફૂટીને ૨૦ હરસના
મૂળમા તરત ક્લેદ કરે છે અને નાડીઓ દ્વારા એમાથી
નખન ક્લેદ નીકળ્યા કરે છે આ ૨ શોભગદર છે

શબુકાવર્ન

સર્વજઃ શમ્બુકાવર્તઃ શમ્બુકાવર્તસમિધઃ ॥૧૭॥
ગનયો દારયન્યસ્મિન્ રુચેર્ગૈર્દાક્ષણેર્ગુદમ્ ।

શબુકાવર્ન ભગદર ત્રણે દોષથી ગાય છે ૨૦
લામુક (૧) ગાય, ૨ રોક જાતની માછલી ના ૨૫ટા
જેનું દોષ છે એમા થતી નાડીઓ (ભગ રને પત્તર
વાના રસ્તા) પોતાના ભમકર જોગે લીધ ગુનને ચીરી
નાખે છે

ઉન્માર્ગી (=જાતજ) ભગદર

અસ્થિલેશોઽપ્યગ્દનો માંસમુદયા યદા ગુદમ્ ॥
ક્ષિણોતિ તત્યજ્ઞનિગ્ધદ્યુન્માર્ગે ક્ષતનો ગતિઃ ।
સ્વાત્તતઃ પુષ્પદીર્ગાયાં માંસકોયેન તત્ર ચ ॥૧૯॥
જાયન્તે હમ્યસ્તસ્ય લ્હાન્તઃ પરિતો ગુદમ્ ।

વિદારયન્તિ ન વિદારુન્માર્ગી ક્ષતજઞ્ઞ સઃ ॥૨૦॥

માનના લોભથી (-માન ખાવાના લોભમા ને
લોભમા માનમાથી હાડકાના કકડા પૂરા કાઢી નાખ્યા
વિના માન ખાવાથી) હાડકાના કકડા અવાઈ જાય તે
નીધે રહેતે ગુન્માર્ગી નીકળવાને બદલે બીજા કોઈ રહે
જાતો (=વાનો) થઈત નીકળે છે, ત્યાં ને ગુલને
ગુકનાન પડેવાયે છે (ગુન્માર્ગી જાત કં છે) એ
જાતમારી ગતિ (નારી, ભગદર કરેલા રસ્તા) થાય છે
પછી જાત અને નાડી પરથી રિનઈ જાય છે, ત્યારે
માન નહાવાથી ત્યા કીટા ઉત્પન્ન થાય છે એ કીટા
એની (ભગદરના રોગીની) ગુન્માર્ગી બધી બાજુથી
કેતી ખાઈને ઘોડાજ વખતમાં ગુલને ચીરી નાખે
છે આને ઉન્માર્ગી અને જાતજ ભગદર કહે છે
તેવુ રચાહકણ્ઠ્યાદીન્ વિદાદ્ મળનિષેધત્ ।

ત્રવપ્રતિરેધના બધાપમા તે તે પ્રમાણ ત્રવના
૧૫ભામા વાપુના ત્રવમા પીટ (નોડા, જે-ઉ ૩૫/
૧૧) પિત્તના ત્રવમા દાહ (=કારોનિતસમગ્ય-ઉ
૨૫/૮), કફના ત્રવમા ખાતજ (કણ્ઠમાન્ ઉ ૨૫/૮)
વગેરે કાઠુ છે તે તેમા (=ઉપર ગણ વેશ તે ને દોષના

બળદરોમા) સમજી લેવા

સાધ્યઅસાધ્ય

પટ્ કૃચ્છસાધનાસ્તેયાં નિચયક્ષતજો ત્યજેત્ ॥
પ્રવાહિર્ણીં વર્લીં પ્રાત્ર સેવનીં વા સમાશ્રિતમ્ ।

તેમાથી છ (=રોક રોક દોષના ત્રણ અને જે
જે દોષના ત્રણ) ૬ ગાથ છે, ત્રિદોષનુ, કાતજ
(=ઉન્માર્ગી) ભગદર, ગુદાની પ્રવાહિર્ણી નામની વધી
(નિ ૭/૪)મા થયેનુ ભગદર તથા સેવની ઉપર થયેનુ
ભગદર ૨૦ વાગ ભગ ૩ (૨ સાધ્ય દોષથી) છાડી દેવા

ચિકિત્સા

પિટિકાના ઉપચાર

મયાસ્ય પિટિકામેવ તથા યજ્ઞાદુપાચરેત્ ॥૨૨॥
શુદ્ધપચ્છુતિસેકાર્યયા પાક ન ગચ્છતિ ।

હવે રોધન, હેડી કઠાવનું, સેવન વગેરે કરીને
અની (ભગદરની, ભગદર થતા પડેલા થતી) પિટિકા
ન મટાડવાના ઉપાય એવા પ્રયત્નપૂર્વક કરવા કે એ
પાકે નહિ (પાકવા માગીને ભગદરનું સ્વરૂપ પકડે નહિ)

ભગદરના ઉપચાર

પાકે પુનરપક્ષિગ્ધ સ્થેદતં ધાયગાહત્ ॥૨૩॥
યન્નચિત્વાઽર્શસમિધ વશ્ત્રેન્નતમ્યન્મગન્દરમ્ ।
મર્યાદીન પરાકીનમન્મર્મુલવદિમુલમ્ ॥૨૪॥

પણ જે પાકવા માટે તે સ્નેહન કરીને, રાવગાહ
સ્નેહની રીતે ચેક કરીને, હાન જેવા માટે મૂકવાનું હોય
છે તે રીતે ભગદર જેવાનું યત્ર (ગુદામાં) મૂકીને
જોઈ લેવું કે ભગદરનું માં વેધના માર્ગે છે કે વેધની
ડીંચી દિશામા છે, ભગદરનું મો (ગુદાના માંનીની)
અંતર છે કે બહાર છે

અનર્થુખ, બાહ્યર્થુખ અને ઉદ્ગ્રીચ માટે કિષા

મયાન્મર્મુલમેપિત્ત્વા સમ્યક શક્ષેન પાટયેત્ ।
વદિમુલં ચ નિ શોર તતઃ કારેણ સાધયેત્ ॥૨૫॥
અમિત્ત્રા વા મિપક્ સાધુ કારેણૌષ્ઠકન્યત્મ ।

હવે, જે ભગદરનું મો ગુન્માર્ગી માંની અંતરની
બાજુએ હોય તે ભગદરમા એપક્ષી થવામા વધારીને
(એપક્ષી થવામા વડે ભગદર કહે કં માટે ગતિ મો
છે તે જાવોને) જે ભગદરને કાલથી ભગદર ચીકુ
અને જે ભગદરનું મો ગુન્માર્ગી માંનીની બહારની બાજુએ
હોય તેને આપુએ ની ગુન્માર્ગી પછી કાલથી કે બીજી તરીકે
ખાઈને વેધે મટાડવું, પણ ઉદ્ગ્રીચ ભગદર ને (નોંધ
પછી) કાલથી જ (બીજીની નાં) મટાડવું

શતપોતક ભગદરને થી રીતે ચીરવું ?

નાહીરેકાન્તરાઃ કૃત્વા પાટયેચ્છતપોતકમ્ ॥૨૬॥

તાસુ કઢાસુ ચોપાશ્ચ, મૃદ્યુર્ગમ ગુદેષ્યથા ।

શતપોતક ભગદરની રોકાત નાહીરો ચીરવી (બધી નાહીરો-પ્રસરવાના બધા માર્ગો રોક સાથે ચીરવા નહિ, પણ એકએક નાહી મૂકીને નાહીરો ચીરવી, પહેલી નીચ, પાચમી એ રીતે ચીરવી) પછી એ નાહીરો રજાઈ બધ ત્યારે બાકીની (બીજી, ચોથી, છઠી વગેરે નાહીરો ચીરવી) જે એમ કરવામાં ન આવે તો બુદ્ધ ચિરાઈ જવાથી મોત થાય છે

પરિક્ષેપી ભગદર

પરિક્ષેપિણિ ચાપ્યેવ નાહ્યુક્તે. ક્ષારસ્ત્રકૈઃ ॥

પરિક્ષેપી ભગદરમાં નાહીરૂમાં કહેવા (ઉ ૩૦/૩૫, ૩૫) ક્ષારસ્ત્રો વડે નાહીને ચીરીને પછી રોક રીતે મટાડવું

અર્થભગદર

અર્થભગદરે પૂર્વમશાંતિ પ્રતિસાધયેષ્ ॥

અર્થભગદરમાં પહેલા હરસ મટાડવા

ભગદર

ત્યક્ત્વોપચર્યઃ ક્ષતજઃ શ્વસ્ય શ્વસ્યવતસ્તત- ॥૨૮

માદરેચ્છ તથા દધાત્ કૃમિમ્ન લેપમોજનમ્ ॥

વિપ્વનાહ્યાદયઃ સ્વેદાઃ

સુસ્તિગ્ધા રજિ પૂજિતાઃ ॥૨૯॥

ભગદર ભગદર અસાધ્ય છે એવું સાક્ષ જાણીને પછી (દરદીની ઈચ્છા હોય તો) રોના ઉપચાર કરવા પછી શ્વપવાળા એ ભગદરનું શ્વ કાઢવું અને કીડાને મારી નાખી એવો લેપ કરવો અને એવા ખોરાક આપવો જે પીડા થતી હોય તો સારી રીતે સ્તિગ્ધ કરેલા પિસ્તેદ, નાહીસ્તેદ વગેરે જનના રોક કરવા એ હિતકારક છે

બહુ છિન્નેવાળા ભગદરને કેવી રીતે કાપવું ?

સર્વત્ર ચ બહુચિછદ્રે હેદાનાલોચ્ય યોજયેત્ ॥

ગોતીર્યસર્વતોમદ્વલલાક્ષ્ણલાક્ષ્ણાન ॥૩૦॥

બહુ છિન્નેવાળા ભગદરમાં બધી બાજુનો વિચાર કરીને ગોતીર્ય સર્વતોમદ્વલલાક્ષ્ણલાક્ષ્ણાન (સ્વેદ ૩૦) થી ૩૧)એ ચાર પ્રકારના છેદ કરવા (એ ચારમાંથી જે પ્રસંગે જે રોગ્ય હોય તે છેદ કરવો)

ગોતીર્ય, સર્વતોમદ્વલ, દલ્લગણ અને

લાંચ છેદની સમજાતું

પાર્શ્વ ગતેન શશ્વેણ દેદો ગોતીર્યકો મન ॥

સર્વત્રઃ સર્વતોમદ્વલ પાર્શ્વચ્છેદોર્ધ્વલાક્ષ્ણાન ॥૩૧॥

પાર્શ્વચ્છેદોર્ધ્વલાક્ષ્ણાન

રોક બાજુ પરથી ખોસેલા શસ્ત્રથી છેદ કરવો તેને ગોતીર્ય છેદ કહે છે, બધી બાજુ પરથી ખોસેલા શસ્ત્રથી છેદ કરવો તેને સર્વતોમદ્વલ છેદ કહે છે, અડધા હજના રાકારના છેદ બાજુમાં કરવો તેને દલ્લગણ છેદ કહે છે અને બંને બાજુએ હજ જોવા છેદ કરવો તેને લાંચક છેદ કહે છે

સમસ્તાશ્ચાગ્નિના દહેત્ ॥

આશ્વાવમાર્ગાગ્નિશોર્ય નૈય વિકૃસ્તે પુનઃ ॥ ૩૨ ॥

બગાડને પહેનારા બધા માર્ગોને રાગિનથી પૂરેપૂરસ બાળી નાખવા, રોમ કરવાથી એ ફરીથી વિચાર કરવો નહિ (ઊભળવો નહિ)

યતેત કોઘસુદ્યો વ મિપક તસ્યાન્તરાન્તરા ॥

વેદો તેના (ભગદરના દરદીના) કોઠાની શુદ્ધિ કરવાનો અવારનવાર (વચ્ચે વચ્ચે) ચલ્ન કરવો

ભગદરના વ્રણમાં લેપ

લેપો યથે વિદાલાશ્ચિ ત્રિકલારસકલિતમ્ ॥૩૩

ત્રિકલારના કવાથમાં બિલાડીના ઘાડકાનો કચક કરીને રોનો લેપ વ્રણમાં કરવો

ભગદરનું અભ્યન્ન તેજ

ઘ્યોતિષ્પતીમલયુલાક્ષ્ણાશ્ચોષુપાટા-

કુસ્માગ્નિસર્જ (જિ)કરવીરવચાસુધાર્કં ॥

અભ્યજ્ઞતાય ત્રિપચેત ભગન્દ્રાણાં

તૈલં ચક્ષુન્તિ શરમં હિતમેતદેવામ્ ॥ ૩૪ ॥

માનકાક્ષુ, બાવથી, રતવેરિવે, ગૂંદા, કાગીપાટ, નસોતર, ચિત્રે, શબ, કનૈર, હોર, આકરો-એટલા ઓળખી વડે તેજ પત્રવીને એ તેજ ભગદરના વ્રણમાં ચોપાડવું એ તેજ ભગદર માટે બહુ હિતકારક છે, એવું મર્લાઓ કહે છે

મયુક્રોધકળાસુદિરેણુકા

દિરજનીફલિનીપદ્મસારિયા ॥

કમલકેસરપદ્મકપાતકી-

મદનસર્જસ્વામયરોદિકાઃ ॥ ૩૫ ॥

સવીમ્પૂરચ્છદનૈરેમિસ્તૈઃ વિપાચિતમ્ ॥

મગન્દ્રાપત્તીકુષ્મમ્ચુમેહમગાપદમ્ ॥ ૩૬ ॥

ભેંટીમધ, લોપર, પીપર, નાની એચી, રેપ્ત બીજ, બજર, દરદી, કાંચ, તે પવ, આગિયા, કમન

નું કેસર, પદ્મકાષ્ઠ, પાવત્રી, મીસુ, રાજ, ઉપલેટ, લજ્જા મણી તથા બિજેરાના પાટકા—એટલી વસ્તુઓ વડે પકવેલું તેવ ભગદર, અપત્રી, કુષ્ઠ, મધુમેહ અને વ્રણ ને મટાડે છે,

ભગંદર વગેરેમા ચાટવાના, પીવાના, ફેકવાના ચોગો

મધુતૈલયુતા વિઙ્ગજ્ઞસાર-

ત્રિકલામાગધિકાકળાશ્ચ લીઢાઃ ।

કૃમિકુષ્ઠમાગન્દરપમેહ-

ક્ષતનાડીચિત્તરોપના ભવન્તિ ॥૩૭॥

વાવડિંગ, ખેરસાર, ત્રિક્ષ્ણ અને પીપરનું ચૂર્ણ મધ અને તેજશ્ચ ચાટવાથી કૃમિ, કુષ્ઠ, ભગદર, થયેલ, ક્ષત અને નાડીવ્રણ રુગ્મા છે (ગાવાવેલા ચોગો મટે છે)

મમુતાત્રુટિવૈલ્લયત્સર્કં

કલિપચ્યામલકાન્તિ ગુગુલુઃ ।

મમ્મકૃદ્ધમિદ મધુદુતં

પિટ્ટિકાસ્થૌર્યભગન્દરાન્ ગયેત્ ॥૩૮॥

ગંગા, નાની રોવચી, વાવડિંગ, કમ્પાણ, બહેડા, ઉરડે, આમળા અને ગુગળ એટલા ઔષધોને કમ્પાર વધારીને (ગંગા એક ભાગ, નાની એકથી બે ભાગ એ રીતે વધાવધાના છેવટે ગુગળ આઠ ભાગ લઈને) એ બધાના ચૂર્ણને મધમા કાઢવીને વાટવા કે પીવાથી પિટ્તિકા, જાડાપણ અને ભગંદર મટે છે

માત્રધિકાન્નિકલિક્કવિઙ્ગે

ચિલ્લપૂતૈ સવરાપલપન્મૈઃ ।

ગુગુલુના સરોતે સમેતૈ

ક્ષોદ્રયુતઃ સક્લામયનાશ ॥૩૯॥

પીપર, ચિત્રો, ઈન્દ્રવ, વાવડિંગ, એ દરેક એક એક પાન, ત્રિક્ષ્ણ છ પાન, એ બધાના કુલ વજન જેટલો ગુગળ—આટલો સ્ત્રોવધો મધમા કાઢવીને વાટવાથી બધા રોગોનો નાશ થાય છે

ગુગુલુપચ્છપલં પલિકાશા

માગધિકા ત્રિકલા ચ પૃથક્ક્યાન્ત ।

ત્યક્ત્રુટિકર્મયુતં મધુલીઢં

કુષ્ઠમગન્દરગુન્મગતિશ્ચ ॥૪૦॥

પાંચ પદ ગુગળ, પીપર એક પદ, ત્રિક્ષ્ણ એક પદ, તજ એક કર્પ, નાની એકથી એક કર્પ—એટલા ઔષધો મધ સાથે ચાટવાથી કુષ્ઠ, ભગંદર, ગોગો અને નાડી મટે છે

શૃક્ષ્ણદેરજોયુક્તં તદેવ ચ સુભાવિતમ્ ।

વ્યાધેત દશમૂલસ્ય વિશેષાદ્વાતરોગજિત્ ॥૪૧॥

તે(શ્લેષ્ઠ ઉલ્પા, ૪૦ વાળા ગુગળ વગેરે પાંચ દ્રવ્યો)મા જ સુકનુ ચૂર્ણ ભેળવીને એને (રો ભેગા ચૂર્ણને) દશમૂળના કવાથની સાથે રીતે ભાવના દઈને ફેકવાથી ખાસ કરીને વાયુથી થયેલા કુષ્ઠ, ભગંદર, ગોગો અને નાડી મટે છે

ઉત્તમાલદિરસારજં રજઃ

ફીલયન્નસનગરિભાવિતમ્ ।

વન્તિ તુલ્યમહિપાશ્મમાક્ષિકં

કુષ્ઠમેહપિટ્ટિકામગન્દરાન્ ॥૪૨॥

ત્રિક્ષ્ણ રાને ખેરસારનું ચૂર્ણ એ ભેને બીજલાના કવાથની ભાવના દઈને રોના જેટલો જ વજનનો ગુગળ અને મધ લઈને એ બધું ભેગું કરીને રોગ વાટવાથી કુષ્ઠ, પ્રમેહપિટ્તિકા અને ભગંદર મટે છે

મગન્દરેષ્વેપ વિદોર ઉક્તઃ

રોગાણિ તુ વ્યજ્જનસાધનાનિ ।

વ્રગધિકારાત્ પરિશીલનાચ

સમ્યગ્વિદિત્વોપયિક વિદધ્યાત્ ॥૪૩॥

ભગંદરમા, જે ભગંદરમાં જે ખાસ કિધા કરવાની છે તે આ અધ્યાયમા કહ્યો છે બાકીનું બધું મગડવાના ઉપાય રુપ છે (કહેવાઈ ગયા છે) જે આ અધ્યાયમા નથી કહ્યું તેના ઉપાય વ્રજપ્રતિષેધના અધ્યાયમાથી અને ૨ (પુર્વ)દના અભ્યાસ દ્વારા બરાબર જાણી લઈને કરવા

ભગદરમા અપેક્ષ

અમ્બપૃષ્ઠગમન ચલરાધં

મમ્મયેથુનમ્મીર્નમસાન્નમ્ ।

સાદસાન્તિ વિવિધાન્તિ ચ કુટે

વન્સરં પરિહેદધિક વા ॥૪૪॥

ભગદરનો ગ્રમ રુગ્મઈ ગયા પછી પણ એક વસ્તુ સુધી કે તેથીવે વધારે વખત સુધી ઘોડાની પીઠ પર બેનીને જનું નહિ, વધુને (વેગોને) રોકવા નહિ, ઘડી પીચો નહિ, મેપુન જનું નહિ, અજીર્ણ થવા દેનું નહિ, માફક જ આપે એવા આહારવિહાર કરવા નહિ નહા જાળવવાની જગ ઉપવનના કામ કરવા નહિ

શ્વશાગદ્વદને પટે ઉત્તરસમાને મગન્દરપ્રતિવે

નમ્માદ્યવિદોડ્યાપ ॥ ૪૮ ॥

અધ્યાય ૨૯ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથી- પગ, અપચી અને નાડીનું જ્ઞાન

અપાતો ગ્રન્થવર્ણદશ્વીપદાપચી-

નાડીવિજ્ઞાનીયં ધ્યાત્વાસ્થામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ગ્રંથિ (રસોળી), અર્બુદ (ઝેરી રસોળી, ઓં. કેન્સર), શ્લીષ્ઠ (હાથીપગ), અપચી (કંઠમાળ) અને નાડી (બરબીજા ગૂમરું) એટલા રોગો વિષે જ્ઞાન થવા માટે જરૂરી આધ્યાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે :

ગ્રંથિ (=રસોળી, ઓંઠ)

अकफघघानाः कुर्वन्ति मेदोमांसास्त्रणा मलाः ।

चुत्तरोતतं यं श्वययं स ग्रन्थिर्घાપનાસ્મૃતઃ ॥ ૧ ॥

કફ જેમાં મુખ્ય હોય એવા દોષો ઘરબીમાં, માંસમાં અને લોહીમાં રહીને જે જોળ અને ઊંચો સોજો આવે છે તે સોજો ગંદાપથો હોવાથી એને ગ્રંથિ (રસોળી, ઓંઠ) કહે છે.

ગ્રંથિની સંખ્યા

त्रोपासनांघ्रमेदोस्त्रिस्तोत्रामणमवा नय ।

ત્રે

ત્રે (ગ્રંથિ) નવ છે : ત્રણ દોષને લીધે થતી ત્રણ, લોહીને લીધે, માંસને લીધે, ઘરબીને લીધે, નાડાંકાને લીધે, શિરાને લીધે અને પ્રભુને લીધે થતી.

વાયુની ગ્રંથિ

तत्र यातादायामलोदमे शान्वितोऽसितः ॥ ૨ ॥

સ્થાનાતસ્થાનાન્તત્ત્વતિરક્તસાદાનિશ્ચિદિમાન્ ।

मृदुर्यस्तिरिधानस्रो विमिश्रोऽज्जं स्वयत्पृक् ॥ ૩ ॥

તેમાં (નવ ગ્રંથિમાં), વાયુને લીધે થતી ગ્રંથિ સ્વાનાથ (ખેંચ), તોદ અને બેદગાથી; કાળી, એક જગાએથી બીજા જગાએ ફરતી, કામળ વિના ઘટતી અને વધતી, મૃદુ, ગુચાચની માફક તરતરતી (ફૂલોને લાંબી કરેલી) હોય છે. એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી પાનનું લોહી નીકળે છે.

પિત્તની ગ્રંથિ

पित्ताम्लहादः पीनाम्रो दलो या, पच्यते द्रुतम् ।

मिश्रोऽस्त्रमुष्णं चपति

પિત્તને લીધે થતી ગ્રંથિ પીનામ્રો રહતી કે રાતી એવું છે, એ ઝટ પાતી જાય છે અને એ ફૂટે ત્યારે

એમાંથી ગરમ લોહી નીકળે છે.

કફની ગ્રંથિ

श्लेष्मणा नीरजो घनः ॥ ૪ ॥

શીત : સ્વર્ણ : કળદુમાન્, પક્ક : પૂર્વે શ્વેદઘનમ્ ।
કફને લીધે થતી ગ્રંથિ પીડા વિનાની, ઘટ્ટ, ટંડી, શરીરના રંગની અને ખામત્વાળી હોય છે. એ પાટે ત્યારે ઘાટું (જડું) પક નીકળે છે.

લોહીની (=રક્તજ) ગ્રંથિ

दोर्गदुर्गेषुस्त्रि ग्रन्थिर्मवेन्मूर्च्छन्सु जन्तुषु ॥ ૫ ॥

સિરામાંસં ચ સંશ્લિત્ય સ્વસ્થાઃ પિત્તલક્ષણાઃ ।

દોષો વડે લોહી બગડવાથી કૃમિ (કીડા) વધે ત્યારે સિરા અને માંસને આશ્રય લઈને સ્પર્શની ખબર ન પડે એવો, પિત્તની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણોવાળી ગ્રંથિ થાય છે.

માંસની ગ્રંથિ

मांसैर्दृश्यतं मांसमाहारेग्रन्थिमायहेत् ॥ ૬ ॥

જિર્ણં મદ્યાન્નં કઠિનં સિરાન્નદં કપ્પાહતિમ્ ।

પુષ્કળ માંસવાળા ખોરાકથી બગરેલું માંસ સ્તિગ્ધ, મોટી, કઠણ, સિરાઓની જાળથી છવાયેલી અને કફની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણોવાળી ગ્રંથિ કરે છે.

ઘરબીની ગ્રંથિ

मृदुं मेदुर्मैदा नीनं मांसोऽपया त्वचि ॥ ૭ ॥

વાયુના કુચને પ્રાપ્તિ મૃદાં જિર્ણં મૃદું વલમ્ ।

શ્લેષ્મનુસ્થાહતિ દેદક્ષવશુદિશ્વોદયમ્ ॥ ૮ ॥

સ વિમિષ્ટો ઘનં મેદસ્તાદ્રાસિતસિનં યયેદ્ ।

ઘરબીજર્ણ ખોરાકથી વધેલી ઘરબીને વાળ માંસમાં કે આમરીમાં લઈ જાય છે, ત્યારે એ ઘરબી પુષ્કળ સ્તિગ્ધ, મૃદુ, સ્વ (અગ્રીપાથી ખચી શકે એવો) કફની ગ્રંથિ જેવાં લક્ષણોવાળી અને ઘટ્ટો વધે ત્યારે વધતી અને ઘટ્ટો ઘટે ત્યારે ઘટતી ગ્રંથિ કરે છે. એ ફૂટે ત્યારે એમાંથી ઘટ્ટ, તાંબાવર્ણી, કાળી કે પીયેલી ઘરબી નીકળે છે.

હાડાની ગ્રંથિ

अस्थिमहाविषाणाभ्यामुग्रनायननं तु यम् ॥ ૯ ॥

શોઽસ્તિમ્ગ્રન્થિઃ

હાડાનું ખાંડવાળી કે અધિવાનની હાડાનું જે ઊંચું-નીચું (ખાંડેકાવાળું) થાય તે હાડાની ગ્રંથિ છે.

વિઘની ગ્રંથિ

परातैस्तु छहताऽप्रमोयगाहनाम् ।
प्रापामात्र प्रनामस्य सिराशानं सरोजितम् ।

વાયુઃ સમ્પીઢ્ય સક્ષોવ્ય વક્રાકૃત્ય વિશેષ્ય ચ ।
નિપુરં નીરુજં પ્રત્યિ કુરતે સ સિરાહ્યઃ ॥૧૧॥

પગપાળો ચાડેલા માણસ રોકારોક પાણીમા
ઝબકોળાય (નાહે) તેથી કે ચતિક્રમને લીધે વાકી
જવાથી એનો (રો માણસનો) કોપેલા વાયુ લેખી
વાળી શિરાઓની જળને દબાવીને, સકોચીને, વાકી
વાળી દઈને રાને સૂકવી નાખીને ફરકે નહિ એવી
અને પીડા વિનાની ગ્રથિ કરે છે તે શિરાગ્રથિ નામની
ગ્રથિ છે

પ્રણની ગ્રથિ

અરુદે રુદમાથે વા ઘળે સર્વરસાશિનઃ ।

સાદ્રં વા ઘન્યરહિતે ગાત્રેડમામિહતેડ્યવા ॥૧૨॥

વાતોડ્છમ્નમ્નુત દુષ્ટં સંશેષ્ય ગ્રથિતં ઘળમ્ ।

કુર્યાંસદાહ. કણ્ડમાન્ વ્રગગ્રન્થિરય રમૃતઃ ॥૧૩॥

પ્રણ રુગયા પહેલા કે પ્રણ રુગયા કે તરત જે
માણસ બધા (છબે, પ્રણમાં પથ્ય હાય તેની સાથે બાકીના
રુપથ્ય પણ) રસો ખાય છ અથવા પ્રણ જરા લીંબો
હોય, ત્યારે પાટો બાંધ્યા વિનાના રાગ ઉપર પથ્યર
વાગે તેનો કોપેલા વાયુ બહાર ન નીકળી ગયેલા બગડેલા
બોહીને સૂકવી દઈને ગણાયેલા (કંઠમ્) પ્રણ કરે છે
રૂા દાહ અને ખણજવાળા પ્રણને આપુરવેદમાં પ્રણ
ગ્રથિ કહે છે

સાધ્યઅસાધ્ય

સાધ્યા દોષાસમેદોજા, ન હુ સ્વૂલસ્તરાશ્વલાઃ ।
મમેકળ્ઠોદરંથાશ્વ

ત્રણ દોષની ત્રણ, બોહીની રાને ચરબીનો ગ્રથિ
ઓ સાધ્ય છે, પણ, સ્થૂલ, ખર અને ખસી શકે રોથી
તથા મર્મસ્થાનમાં થયેલી, ગળામા થયેલી ર ને ઉદરમા
થયેલી ગ્રથિરો સાધ્ય નથી.

અભુર્દ (અં. કેન્સર)

મહત્તુ ગ્રન્થિતોડ્યંદમ્ ॥૧૪॥

તલ્લક્ષણં ચ મેદોન્તેઃ પોટા દોષાવિમિસ્તુ તત્ ।

પ્રાયો મેદઃ કફાકૃત્ત્વાત્સ્વિત્ત્વાશ્ચ ન પચ્યતે ॥૧૫॥

ગ્રથિની મોટું અર્બુદ છે દોષથી શરૂ કરીને
ત્રણ (=વાયુનું, પિત્તનું અને કફનું) અને ચરબીથી
પૂરા થાય એ ત્રણ (=બોહીનું, માંસનું અને ચરબીનું)
એમ છ પ્રકારના રોના લક્ષણ છે (ગ્રથિની સમ્યા
અવસ્થામા દોષથી એટલે વાયુથી શરૂ થતાં ત્રણ અને
ચરબીનો પૂરા થાય એવાં ત્રણ એમ કુલ ગ્રથિના જે
છ પ્રકાર છે તે જ છ પ્રકાર અર્બુદના છે.) તે (અર્બુદ)

ચરબી અને કફથી ભરેલું હોવાથી અને સ્થિર હોવાથી
સામાન્ય રીતે પાકતું નથી

સ્કતાર્બુદ

સિરાસ્યં શોણિતં દોષઃ સક્ષોચ્યાન્તઃ પ્રવીઢ્ય ચ ।

પાચયેત તદાનર્હં સામ્નાવં માંસપિન્ડિતમ્ ॥૧૬॥

માસાસ્ફુરેશ્ચિન્તં યાતિ શૃઙ્ગિ ષાશુ સ્વચેત્તતઃ ।

મજ્જં દુષ્ટશ્ચિરં મૂરિ તચ્છોણિતાર્બુદમ્ ॥૧૭॥

દાપ (ત્રણમાથી ગમે તે એક દોષ) શિરામા રહેલા
બોહીને સકોચીને, અદર દબાવીને પકવે છે, તેથી એ
બોહી પાકે છે એટલે તે ફૂલી જાય છે, તેમાથી રસી
નીકળે છે, માસ સાથે તેની ગાળી બાગે જાય છે,
માસના ચક્રોથી છવાઈ જાય છે રાને બેઠ વધે
જાય છે પછી રોમાથી સતત બગડેલું પુષ્કળ બોહી વધત
કરે છે રાને શોણિતાર્બુદ (બોહીનું 'કેન્સર') કહે છે

સાધ્યઅસાધ્ય

તેષ્વસ્થાંસજે બર્ધે, ષ્વઠાર્યન્યાનિ સાધયેત્ ।

રોમાથી બોહીનું રાર્બુદ અને માંસનું અર્બુદ
અસાધ્ય હોવાથી) છોડી દેવા રાને બાકીના ચાર
અર્બુદના ઉપાય કરવા

શ્લીપદ (હાથીપગ)

પ્રસ્થિતા વૃક્ષળોર્વાદિમધ કાય કફોચ્ચના ॥૧૮॥

દોષા માંસાસ્રગાઃ પાદો કાલેનાશિત્ય કુર્વતે ।

શનૈઃશનર્ચનં શોફં ત્લીપદં તત્પ્રવક્ષતે ॥૧૯॥

કફ જેમાં મુખ્ય હોય (વધારે દોષ) એવા

ત્રણ દોષો સાથળનાં વર્જાં, સાધ્ય (નચ્ચા, પિત્તી)

વજેરે શરીરના નીચલા ભાગ તરફ ચાલી નીકળીને

માસમા રાને બોહીમા જઈને, વખત જતાં પગથી

શરીરને ઘટ્ટ સોજા થીમે થીમે કરે છે તેને શ્લીપદ (હાથી-

પગ) કહે છે

વાયુનું શ્લીપદ

પતિપોટ્યુતં કૃણમન્નિમિસ્તરુજં શરમ્ ।

રુદ્ધં ચ યાતાત્

વાયુને લીધે થતા શ્લીપદમાં પગની ચામડા તરફ

છે, ચામડી કાઠી, કાઠમ્ વિના ખીણવાળી, ખર નને

અને લૂખી હોય છે

પિત્તનું શ્લીપદ

પિત્તાત્તુ પીતં વાહજ્વરાન્કિમ્ ॥૨૦॥

પિત્તથી થયેલું શ્લીપદ પીળું, બળતરાયળું અને

નાવચળું હોય છે

કર્કશ્ચ સ્વીપદ

કફાદ્ ગુરુ ક્ષિગ્ધમશ્વૃચિત્તં માંસાદ્ગુરૈર્જીહત્ ।
કર્કશી થનુ સ્વીપદ ભાગે, સિન્ધ, પીઠાવિનાનું,
માસના અકુરોથી (મસાથી) છવાયેલું અને મોટું
લોચ છે

અસાધ્ય સ્વીપદ

તત્પ્રજેદ્વસરાતીતં સુમદત્ સુપરિચ્છતિ ॥ ૨૧ ॥

જે સ્વીપદ થયે એક વરસ વીતી ગયું હોય તેને,
જે બહુ મોટું થઈ ગયું હોય તેને અને જેમાંથી બહુ
સાવ થતો હોય તેને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવા

સ્વીપદ કયા અંગમાં અને કયા દેશમાં થાય ?

પાણિનાસૌધ્ધકર્ણે વદન્ત્યેકે નુ પાવદત્ ।

નમ્પાવ જાયતે તચ દેશેઽનૂયે મૃદૃશ્ચ મૃદમ્ ॥ ૨૨ ॥

કેટલાક કહે છે કે પગની માફક હાથે, નાકે, હોઢે
અને કાને (પર) સ્વીપદ થાય છે, રાને જેમ દેશ
વધારે અનુપ હોય તેમ તે (સ્વીપદ) વધારા થાય છે

ગંડમાલા (કંઠમાળ) : અપયી

અપ્રાપ્તિ. નામનો ખુલાસો

મેદસ્થાઃ કણ્ઠમન્યાશ્વકક્ષાવદ્ગજગા મલા ।

સવર્ણાન્ કઠિનાન્ ક્ષિગ્ધાન્

યાતાકામલકાઠતીન્ ॥ ૨૩ ॥

અવગાઢાન્ ઘટ્ટન્ ગણ્ઠાશ્ચિરપાકાશ્ચ કુર્વંતે ।

પચન્તેઽપ્પચન્તેઽપ્યે

ઘવન્ત્યન્યેઽતિકણ્ઠુતાઃ ॥ ૨૪ ॥

નશ્યન્ત્યન્યે પ્રવન્ત્યન્યે દીર્ઘકાલાનુયન્નિન. ।

ગણ્ઠમાલાઽપચી ચેયં દૂર્બ્વં ક્ષયવૃદ્ધિમાક્ ॥ ૨૫ ॥

ચરબીમા રહેલા દોષો ગળામા, મન્યામા, ખખામાં,
બગથમા અને સાધર્ણના વળામા જઈને ચામડીના રંગ
ના, કઠણ, સિન્ધ, વત્યાક અને આમળાં જેવા
આકારનાં, ઊંચા મૂળવાળાં, અનેક, બહુ વખતે પાકે
એવાં ગુમડા કરે છે એમાંથી થોડી પીડવાળાં ગુમડા
પાકે છે, કેટલાક દૂઝે છે, કેટલાકમા બહુ ખણજ આવે
છે, કેટલાક લંબા વખત સુધી ચાગુ રહે છે અને
ગંડાવાળાં (કંઠમાળ) અને અપયી કહે છે એ થયેની
માફક પડે છે અને વધે છે

અસાધ્ય કંઠમાળ

તાં ત્યજેત્તજ્વરચ્છાદિપાર્શ્વકક્ષાસપીનસામ્ ।

જે કંઠમાળમાં સાથે તાવ, ઊંઘટી, પડખામાં પીઠ,
ઉપરસ અને સજેખમ રહેતા હોય તે કંઠમાળને (અસાધ્ય
ગણી) છોડી દેવી

નાડી : ગતિ (નાડીમણ)

અમેદાત્પકશોફસ્ય ઘ્રોણે ચાપચ્ચસેવિનઃ ॥ ૨૬ ॥

અનુમવિદ્ય માંસાદાન્ દૂરં પૂયોઽમિધાવતિ ।

ગતિ. સા દૂરગમનાશ્રાઢી નાડીય સંસ્રુતેઃ ॥ ૨૭ ॥

નાડ્યેકાઽનુસુરન્યેપાં સવાનેકગતિર્ગતિઃ ।

પાકેલા સોજા (ગુમડા)ને ન દોડવાથી તથા પ્રભુ
મા અપથ આહારવિહાર કરનારને માસ વગેરેમાં પેસીને
પરુ દૂર ને દૂર દોડે છે (માસ વગેરે તરફ અંદર ને
અંદર પરુ રસ્તો કરે છે) પરુની આ ગતિ દૂર સુધી
જતી હોવાથી એને નાડી (નળી) કહે છે, કારણ કે
જેમ પાણીની નળીમાંથી પાણી વહ્યા કરે છે, તેમ નાડી
માંથી પસુ સાવ થયા કરે છે બીજા આચાર્યોને મને
એક અને વકરીયૂઢી નાડીને નાડી કહે છે, પરુ એ જ
નાડીમાંથી ફાટા પડીને અનેક નાડીઓ થઈ બધ ત્યારે
એને ગતિ કહે છે

નાડીની સખ્યા

સા દોષૈઃ પૃથગેકસ્થૈઃ શલ્યહેતુશ્ચ પચ્ચમી ॥ ૨૮ ॥

એ નાડી છૂટાછૂટા દોષોને લીધે ત્રણ, સાથે દોષેલા
ત્રણ દોષોને લીધે એક રાને પાયમી શબ્દને કારણે
ધમેલી એમ પાય છે

વાયુની નાડી

યાતાત્ સરલચ્ચમુખી પિયર્ણા ફેનિલોદ્રમા ।

અચ્ચત્પચ્ચિર્ક રાત્રો

વાયુથી થતી નાડી (નાડીત્રાગ) પીઠવાળી, ઝીણા
મુખવાળી, વિવર્ણ, ફીણવાળો સાવ કાકે એવી હોય
છે અને એમાંથી વધારે સાવ થાય છે

પિત્તની નાડી

પિત્તાસુદૃશ્ચરદાદૃહત્ ॥ ૨૯ ॥

પીઠોળપૃતિપૂયચ્છદિવા ચાતિ નિપિજ્જતિ ।

પિત્તથી થતી નાડી તરસ, તાવ અને બગતરસ
કરે છે, એમાંથી પીળું, ઊંજું અને ગધાનું પરુ નીકળે
છે અને એમાંથી દિવસે વધારે સાવ થાય છે

કફની નાડી

ઘનપિચ્છલસંઘ્રાપાઞ્ઞુલા કઠિના કફાત્ ॥ ૩૦ ॥

નિશિ ચામ્યચિક્કેદા

કફને લીધે થતી નાડીમાંથી ઘટ્ટ અને પિધિયવ
સાવ થાય છે, એ ખમ્બાવાળી અને કમ્બ હોય છે
અને રાને એમા વધારે ક્લેદ થાય છે

ત્રિદોષની નાડી

કર્ષે સર્વાકૃતિ ત્યજેત્ ।

બધા (ત્રણે) દોષોથી થતી નાહી ત્રણેય છૂટાછૂટા દોષની નાહીનાં ભેગા લક્ષણોવાળી હોય છે તેને (અસાધ્ય ગણી) છોડી દેવી.

શલ્યનાહી

મન્તઃસ્થિતં શલ્યમનાહતં તુ
કરોતિ નાહીં વહતે ચ સાઽસ્ય ।

કેનાનુવિદ્યં તનુમત્પમુષ્ય
સાઙ્ગં ચ પૂય સઙ્ગં ચ નિત્યમ્ ॥ ૩૧ ॥

શરીરની અદર રહેલા શલ્યને જે બહાર ખેંચી કાઢવામા ન આવ્યું હોય તો તે શલ્ય નાહી (નાહીવશ) કરે છે અને એ નાહી એનું (દરદીનું) ફીણવાળું, પાતળું, ઘોડું, ઊંનું, લોહીવાળું પરુ સદા પીડા સાથે બહાર કાઢે છે (એ નાહીમાથી ઉપર વર્ણન કર્યું છે એવું પરુ સદા પીડા સાથે નીકળી છે)

હ્યગાન્નહૃદયે પથે ઉત્તરસ્થાને મન્યર્યુદશ્ચીપદાપચી
નાહીવિશાનીયં નામૈકોનત્રિંશોઽપ્યાયઃ ॥ ૨૯ ॥

અધ્યાય ૩૦ મો : ગ્રંથિ, અર્બુદ, હાથી-
પગ, અપચી અને નાહીના ઉપાય

મયાતો મન્યર્યુદશ્ચીપદાપચી-
નાહીપ્રતિષેધ ઇવાપ્યાસ્યામ ।

इति ह स्नाहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ત્યારે હવે અમે ગ્રંથિ (રસોળી, ગાંઠ), અર્બુદ (અ કેન્સર, જેડી રસોળી), શ્લેષ્મ (હાથીપગ), અપચી (કંઠમાળ) અને નાહી-ચોટલા જેવા મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમા આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ગ્રંથિના ઉપાય

ग्रन्थिष्वामेषु कर्तव्या यथासं शाफयत् क्रिया ।

કાચી ગ્રંથિઓમા શોફ (સોજ, ગુમપ) જેવી ક્રિયા (ઉ અ.) રાખ કરવી

વાયુની ગ્રંથિના ઉપાય

बृहतीचित्रकव्याघ्रीकणाक्षितेन सर्पिषा १॥

સ્નેહયેચ્છુલિકામં જ, તીક્ષ્ણે ગુદસ્ય લેપનમ્ ।

જે ગ્રંથિના દરદીને સોજાનની નંચણ (બટુ) હોય તેનું ભોરીગમી, ચિત્રો અને પીપર વડે સિદ્ધ કરેલા ઘીથી (ધી પાઉને) સ્નેહન કરવું યજ્ઞી એનું સોધન (વમન અને ચિરેવન) કરીને તીક્ષ્ણ દ્રવ્યો વડે ગ્રંથિ ઉપર લેપ કરવો

संस्वेद्य बहुशो ग्रन्थि विमृदनीयात् पुनः पुनः ॥ २॥
વારંવાર ગાંઠ ઉપર શેક કરીને એને વારંવાર (અગૂઢથી કે વાસની ભૂગળીથી) મસજવી (અને એવી રીતે વેરી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવો)

एष वाते विशेषेण क्रमः,

ઉપર કહી તે ક્રિયા ખાસ કરીને વાયુને લીધે થયેલી ગ્રંથિ મટે છે.

પિત્તની ગ્રંથિના ઉપાય

पित्ताक्षजे पुनः ।

जलीकसो हिमं सर्वं,

પણુ પિત્તની ગ્રંથિમા જળો મૂકવી અને બધી ઠંડી ક્રિયા કરવી (સ્પર્શમા તથા વીર્યમા ઠંડા હોય એવા દ્રવ્યોના જાડા લેપ, સેધન અને ખાનપાન કરવા)

- કફની ગ્રંથિના ઉપાય

कफजे वातिको विधिः ॥ ३॥

કફની ગ્રંથિમા વાયુની ગ્રંથિવાળી વિધિ

(ક્રિયા) કરવી

तथाऽप्यपकं छित्वैतं स्थिते रक्तेऽग्निना ददेव ।

સાષ્ટરોગે, સરોગો દિ પુનરાધ્યાયતે ધ્રુવમ્ ॥ ૩૪ ॥

આટલું કર્યા છતાં પણ જે રસોળી કાચી રહે તો એ કાચી રસોળીને કાપી કાઢીને પછી ત્યારે લોહી બધ વાપ ત્યારે રસોળીવાળા આખાયે ભાગ ઉપર મરામર ઝામ દેવો, કારણ કે જે રસોળીનો જરા પણ ભાગ રહી ગય તો એ ફરીથી પોપાય છે (ફરીથી રસોળી વાપ છે)

માંસથી અને વ્રમ્થી થતી રસોળીઓ

मांसमणोद्धयो ग्रन्थी यापयेद्देवमेव च ।

માંસથી થતી રસોળી અને વ્રમ્થી થતી રસોળી વાપ છે એમ ઉપર પ્રમાણે કરવું

ચરમ્થીની થતી ગ્રંથિ

कार्यं मेदामघेऽप्येतत्ततैः फालादिभिश्च तम् ॥ ३५ ॥
મસૂઘાતિલવિગ્નેન દુષ્ણં દિગુણવાસતા ।

શાસ્ત્રેણ પાટયિત્વા વા દદેન્મેદસિ સુદૃષ્ટે ॥ ૩૬ ॥

ચરમ્થીથી થતી રસોળીમાં પણ એ પ્રમાણે ન કરવું ગ્રંથિ ઉપર દેવ શોષણે મેવડું કપડું ઢોંડીને પછે દેવનાથી નપાલેલા હજના ફળાથી એના ઉપર મસજવું અથવા ચરમ્થીની ગ્રંથિને શરમ્થી નીડીને એમાંથી ચરમ્થી બગાનર કાઢી નાખીને પછી એના ઉપર ઝામ દેવો

શિષ્ટગ્રંથિના ઉપાય

शिरामन्यो नये पेय तैलं साहचरं तथा ।

ઉપનાદો ડિનિલહરેવંસિદ્ધમં શિરાધ્યય ॥ ૩૭ ॥

સિરામુષિ નવી હોય તે સાથસર તેવ (ચિ. ૨૧/૬૬) થી ૭૨૧) પીવું તથા વામુ મટારે એવાં દ્રવ્યોથી ઉપનાય, બંધિત અને ફસ ખોલવાની ક્રિયા કરવી.

અર્જુન (અં. કેન્સર)ના ઉપાય

અર્જુને પ્રત્યયસ્ કુર્વાન્ વયાસ્વં સુતરાં દિતમ્ ।

અર્જુનમાં જે પ્રકારનું અર્જુન હોય તે પ્રકારની ગ્રંથિના ઉપાય વધારે પ્રમાણમાં કરવા

[મજાશકુચ્છિદ્રમૂલલાક્ષાસુરસ (લવણક્ષાર) - કાષ્ઠિકાઃ ।

વસ્ત્રબલૈરપસ્વેય મર્દયિત્વા પ્રલેપયેત્ ॥ ૧ ॥

ઉપોદકાપત્રાપિષ્ઠયા છદૈરાચ્છાદિતં ઘનમ્ ।

નિવેશ્ય પટ્ટં યદ્વીવાચ્છાદ્યત્યેવ નવાર્ધુદમ્ ॥ ૨ ॥

જીર્ણે ચાર્કચ્છદ્રસુષાસામુદ્રગુદકાષ્ઠિકાઃ ।

મ્રચ્છાને વિગિઠ્ઠકા જ્ઞાતા પ્રત્યયર્ધુદવિલાયની ॥ ૩ ॥

[બકરીની લાંડીઓ, સરગવાનું મૂળ, લાખ, તુળસી, (વવણ, શાર) અને કાંઠા-એટલી વસ્તુઓને વસ્ત્રમાં બાંધીને એ પોટલી વડે સાધારણ રોક કરીને પછી અર્જુનને મસળીને પોટીનાં પાંદડાંની પિંચી વડે બાંધી લેવા કરવો. પછી એનો પર પાંદડાંની ઘટ્ટ થર કાઢીને કપડાંની ગડ મૂકીને પાટો બાંધવો. એમ કરવાથી નવું અર્જુન થશે જય છે; અને જૂના અર્જુનમાં અકડાનાં પાંદડાં, ઘોર, સમુદ્રનું મીઠું, ગોળ અને કાંઠાવડે કરેલી પિંચિકા પ્રચ્છન માટે બાધવાથી ગ્રંથિ અને અર્જુન વેરાઈ જાય છે]

શ્લીપદના ઉપાય

વાયુનું શ્લીપદ

શ્લીપદેડનિલજે વિચ્યેત્ સ્તિઘસિયોપનાહિતે ॥

સિરામુષરિ ગુલ્ફસ્ય હપકુલે, પાપયેષ તમ્ ।

માસમેરન્ડજ સેલં ગોમૂચન સમન્વિતમ્ ॥ ૧ ॥

જીર્ણે જીર્ણાશ્મશ્લીવાચ્છુષ્કીગૃતપવોન્નિતમ્ ।

ત્રેદૃતં યા વિચેદેયમશ્મગ્નાવગ્નિના દહેત્ ॥ ૨ ॥

વાયુના શ્લીપદમાં પડેલાં સ્નેહન, સ્વેદન અને ઉપનાય કરીને પછી પગની ધૂંટીથી જે આંગળ (જિંદે ફસ ખોલવી તથા એને એક મહિના સુધી ગાળના મૂતર-માં દિવેલ નાખીને વાવું દિવેલ પછી જય નાથે સૂક નાખીને ઉકાળેલા દૂધ સાથે એક વરસનું જૂનું અનાજ ખાવું, અથવા (સ્નેહન પ્રયોગ મટે) ત્રેવૃત્ત થી પીવું. એમ છતાં પણ જો ન મટે તો ૫૫ દેવેલ

પિત્તનું શ્લીપદ

ગુલ્ફસ્વાયઃ સિરામોક્ષા પેસે છન્નં ચ સિત્તિજિત્ ।

પિત્તના શ્લીપદમાં પગની ધૂંટીથી નીચેની ફસ ખોલવી અને પિત્ત મટે એવું બધું (ખાન, પાન, વિદ્યાર, અષ્ટપદ) કરવું

કફનું શ્લીપદ

સિરામહમુષકે વિઠ્ઠવા કફજે શીલયેષ્યાન્ ॥ ૧ ॥

સહોદ્રાણિ કપાયાણિ વર્ધમાનાસ્તથાઽપ્યાઃ ।

લિમ્પેસ્વર્પવાર્તાક્ષિમૂલામ્બાં ધાન્યયાઽથવા ॥ ૨ ॥

કફના શ્લીપદમાં અંગૂઠાની (ત્રિપ નામના મર્મથી ચાર આંગળ (જિંદે આવેલી સુશુન ૧૮/૫૫૫—૭૬૫) ફસ ખોલવી અને રોજ જવ (જવની વાનીઓ) મધ સાથે ભેળવીને નૂરાં દ્રવ્યો અને વર્ધમાન હરડે ખાવી તથા સરસવ અને લંબાકનાં ગાડાં મૂળને અથવા કોષમીરનો લેપ કરવો.

વર્ધમાન હરડે=પહેલે દિવસે એક, બીજે દિવસે બે, ત્રીજે દિવસે ત્રણ એમ રોજ એકએક હરડે વધારીને પડેલા દસ દિવસ ખાવી. પછી રોજ એકએક હરડે ઓછી કરતા જઈને ખાવી.

અપચી (કઠમાળ)ના ઉપાય

ઘોષન, મૂષપાન, ગંડૂષ, નરય, ફસ ખાંડચી, દવા

ઝર્વાષિઃશોધનં પેયમપચ્યાં સાધિતં દૂતમ્ ।

દન્તીદ્રવ્યન્તીત્રિવૃતાજાલિનીદૈરદાલિમિ ॥ ૧ ॥

શીલયેન્કમમેદોષા ધુમગળ્હૃપનાયતમ્ ।

સિરાયાપહરેદ્ધકં પિયેન્મૃત્રેણ તાર્કવજમ્ ॥ ૨ ॥

કઠમાળમાં ઉપરથી (ઊંચલીઓ દ્વારા ઘોંચી) અને નીચેથી (ગાડા વાટે) ઘોષન કરે એવું નેપાત્ર, ઉંચકની, નસેતાર, કડવી યેડી અને કૂકરવેલ—એ બધાંથી સિદ્ધ કરેવું થી પીવું. કફ અને કળી મટે એવાં મૂષ-પાન, ગંડૂષ અને નરયની ક્રિયા રોજ કરવી, ફસ ખોલોને લોટી કાઢવું અને ગાળના મૂતર સાથે રસ-વાંતી પીવી.

[વલમર્ધપલં યાઽપિ કર્વે યાઽપ્યુષ્ણવારિણા ।

કાઞ્જનાત્તવં પીચા ગણ્ઢમાલોઽથપોહતિ ॥ ૩ ॥

[એક પલ, અર્ધા પલ કે એક કર્પ કાંચનાર ની છાલ ઊના પાણી સાથે પીવાથી કઠમાળ મટે છે]

કાથી અને કામ્બુ ગ્રંથિ માટે લેપ અને

વેરી નામગ્રન્થ ઉપાય

મન્વીનપકાતાલિમ્પેન્નાકુલીપટ્ટનાગરઃ ।

સિદ્ધાન્ લવણપોટ્ટવા કદિનાનનુ મર્દયેત્ ॥ ૫ ॥

કઠમાળની કાચી ગ્રંથિ ઉપર ઝાંઝા, તોપર અને મૂંઝા લેપ કરવો. કામ્બુ ગ્રંથિ ઉપર મીઠાની કે નેપર-

ની પાટલી વડે શેક કરીને પછી એને અંગૂઠા વડે કે વાંસની બુંગળી વડે મસળવી.

શામીમૂલકશિશુપાં વીજૈઃ સયવસર્પપૈઃ ।

લેપઃ પિષ્ટોમ્લતક્રેણ પ્રત્યિગણ્ડવિલાયનઃ ॥૧૬॥

શમીનાં, મૂળાનાં અને સરગવાનાં બી, જવ અને સરસવ એટલાં ઔષધોને ખાટી છાશમાં લસોટીને લેપ કરવાથી ગાંઠ અને ગૂમડાં વેરાઈ જાય છે.

[શુષ્ણાનિ નિમ્બપત્રાણિ કૂલતૈર્મેહાતકૈઃ સહ ।
શરાવસ્મુદે દગ્ધ્વા સાર્થે સિદ્ધાર્થકૈઃ સમૈઃ ॥૧૭॥
પત્તચ્છાગામ્થુના પિષ્ટે ગણ્ડમાલાપ્રલેપનમ્ ।]

[બિધાર્થના કંકડા અને ખાંડનાં લીમડાનાં પાંદડાં એ બેને કેડિયાના સંપુટમાં બાળીને એની ભસ્મ કરીને એમાં એટલા જ સરસવ નાખીને એ બધાને બકરાના મૂત્રમાં લસોટીને કંઠમાળ ઉપર લેપ કરવો.]

કંઠમાળની પાકવા માંડેલી ગાંઠો માટે ઉપાય
પાકોન્મુલાન સ્તુતાશ્વસ્ય પિત્તશ્લેષ્મહરૈર્જયેત્ ।
અપક્વનેત્વ ધ્રોક્ષત્પ શ્વારાગ્નિમ્યામુપાચરેત્ ॥૧૭॥

કંઠમાળની ગાંઠો પાકવા માંડે છે તો પહેલાં જળો વગેરેથી લોહી કાઢી નાખીને, પીંછો પિંટા અને કંકે માટે એવા ઉપાયો કરીને મટાડવી. અથવા પૂરી પાંદે તે પહેલાં જ એ ગાંઠોને કાઢી નાખીને પછી શાર મૂકીને કે ઊંચ દઈને બાળવું.

કંઠમાળમાં પીત્તજનું, શ્વાજનું અને નસ્યનું તેજ
શ્વાકાદનીલાક્ષલિકાનાંહકોતુણ્ડીકીફલેઃ ।
જીમૂતવીજકકોટીવિશાલાહતઘેષ્ઠનૈઃ ॥૧૮॥
પાઠાન્વિતૈઃ પલાષીશીર્ષિવપર્કયુતૈઃ પત્તેત્ ।
પ્રસ્થં વરજ્ઞતૈલસ્ય નિર્ગુંઠીસ્વરસાદકે ॥૧૯॥
અનેન માલા ગણ્ડાનાં ચિરજા પૂપવાહિની ।
સિષ્યત્પચાષ્પક્ષ્પાડપિ પાનામ્પજ્જનનાવનૈઃ ॥૨૦॥

નલોટી, રત્નેવિશેષ, યુક્તાશ્વ, કણ્ઠજનાં બી, મીંદગ, કૂકરવેલનાં બી, કંકોશ, ઈન્દ્રવારણ, ઘિસોડાં અને પદ્મા-મૂળ—એ દરેક અડધા પલ, એમાં એક કર્ષ આનિ-વિષની કળી—એ બધાનો કંક અને નગોડના એક આડક સ્વરસમાં એક પ્રસ્થ કણ્ઠિયું પકવવું. આ તેલ પીવામાં, અભ્યાગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી લાંબા વખતથી થયેલી, પણ નીકળતી, અગાધ જેવી કંઠમાળની ગાંઠો પડતી મટે છે.

તૈલં લાક્ષલિકીકવ્કરુપાદં ચતુર્ગુણે ।

નિર્ગુંઠીસ્વરસે પદ્યં નસ્યાધૈરપકીપ્રણુત્ ॥૨૧॥

તેલથી ચોથા ભાગનો રત્નેવિધાના કંકનો કંક

નાખીને તેલથી ચારગણા નગોડના સ્વરસમાં પકવેલું તેલ નસ્ય વગેરે (પીવું, અભ્યાગ અને નસ્ય) તરીકે વાપરવાથી કંઠમાળની ગાંઠો મટે છે.

મદ્રધીદારુમરિચદ્વિહરિદ્વાત્રિવૃદ્ધનૈઃ ।

મનઃશિલાલતલદવિશાલાકરવીરકૈઃ ॥૨૨॥

ગોમૂત્રવિષ્ણુઃ પલિર્ધૈવિપસ્યાર્ચપલેન ચ ।

મ્રાહીરસાર્કજશીરગોશ્વરુદ્રસંયુતમ્ ॥૨૩॥

પ્રસ્થં સર્પતૈલસ્ય સિદ્ધમાશુ ઘ્યપોહિત ।

પાનાદૈઃ શીલિતં કુષ્ઠદુણ્ડનાકીઘ્ણાપત્તીઃ ॥૨૪॥

ધાત્રી સુખડ, દેવદાર, મરી, હળદર, દારુહળદર, નસોતર, મોષ, મમ્મશીલ, ઉરતાલ, વીરુડ વાળો, ઈન્દ્ર-વારણ, ક્ષુદ્ર—એટલાં ઔષધો એકએક પલ અને અતિવિષની કળી અડધા પલ—એટલી વસ્તુઓનો કંક બ્રાહ્મીના રસ, આકબરું દૂધ અને ગાયના છાસનો રસ એ ત્રણમાં નાખીને એના વડે પકવેલું એક પ્રસ્થ સરસિયું શેજ પીવા વગેરેથી (પીવામાં; અભ્યાગમાં અને નસ્યમાં વાપરવાથી) કુષ્ઠ, કુષ્ઠ નાટીપ્રણુ અને કંઠમાળ ઝટ મટી જાય છે.

વચાહરીતકીલાક્ષાકટુરોહિણિચન્દ્રનૈઃ ।

તૈલં પ્રસાધિતં પીતં સમૂલામપર્ધી જયેત્ ॥૨૫॥

વજ, હરડે, લાખ, કંકુ અને સુખડ—એટલી વસ્તુઓ વડે સિદ્ધ કરેલું તેલ પીવાથી કંઠમાળ સમૂ-જળી (જડમૂળથી) મટી જાય છે.

નસ્ય અને લેપ

શરપુષ્પોદ્ગ્રથં મૂલં વિષ્ટં તન્દુલવારિણા ।

નસ્યાહેપાથ દુષ્કારપચીવિષજન્તુજિત્ ॥૨૬॥

સરપુષ્પા(ભાસ્)-ના મૂળને ચોખ્ખાના ધાવશમખનાં પાણી સાથે લસોટીને એનું નસ્ય લેવાથી અને લેપ કરવાથી કુષ્ઠ પ્રમુ, કંઠમાળ, ઝેર અને કૃમિરોગ મટે છે.

નસ્યનું અને લેપનું તેવ

મૂલૈષ્ઠત્તમકારણ્યાઃ પીલુપર્ણાઃ સહાવરાત્ ।

સરોધ્રામયપણાહણતાહારીવિદાર્દમઃ ॥૨૭॥

તૈલં દીરયમં સિદ્ધં નસ્યેડમ્યક્તે ચ પૂજતમ્ ।

ઉત્તરથી (કરેલ), પીલુપર્ણા (મોતેલ), કીડી દેવિયા—એ ત્રણનાં મૂળ, લોધર, સુગંધીસાગ, રતી મધ, સુવા, ચિત્રો અને દેવદાર—એટલાં ઔષધોનો કંક તેલ નેટવા ગાયના દૂધમાં નાખીને એના વડે પકવેલું તેલ નસ્યમાં અને અભ્યાગમાં (કંઠમાળ માટે) પૂજાય છે.

લેપ

બીજ આચાર્યના મત

ગોલ્પજાશ્વતુરા લઘ્યાઃ કટુતૈલેન લેપનમ્ ॥૨૮
પેક્ષુદેન તુ કૃષ્ણાદિર્વાયસા વા સ્વયં મૃતઃ ।

ગાયત્રી, ઘેટાની, બકરીની અને ઘેડાની બકરીને બાળીને એની રાખને સરસિયામાં કાઢવીને એનો લેપ કરવો. કાળા સાપને બાળીને કરેલી એની રાખમાં ઈંગુરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ પક્ષવે કે કુદરતી મોતે મરેલા કાગડાને બાળીને કરેલી એની ભસ્મમાં ઈંગુરિયાનું તેલ નાખીને એનો લેપ કરવો. ઓઘી (કંઠમાળ) મટે છે.

બધું કર્યા છતાં ન મટે તો શું કરવું?

હૃત્વશાન્તી ગદસ્વાન્યપાર્શ્વજ્ઞાસમામિતમ્ ॥

વસ્તેરુધ્ધમયસ્તાદ્વા મેદોઃ કૃત્વાઽમિતા વહેત્ ।

ગાળું બધું કર્યા છતાં પણ જો રોગ (કંઠમાળ) ન મટે તો (અમે કે જામણે) જે પડખે રોગ થયો હોય, તેનાથી વિરુદ્ધ (જામણે કે અમી) બાજુની જાંઘની ચરબી બસીથી (ઈન્દ્રબલિ નામના મર્મથી) ઊંચેથી કે નીચેથી કાઢીને પછી ચીરેલી જગ્યાએ હાથ દેવો. (ચરબી કાઢતી વખતે ઈન્દ્રબલિનો ભાગ છોડી દઈને એની ઉપરના કે નીચેના ભાગમાંથી ચરબી કાઢવી.)

નિમિ ભગવાનના મત

સ્થિતસ્યોર્ધ્વં પદં મિત્વા તન્માત્રેન ચ પાચિતઃ ॥

સતઃ કર્ચે હરેદ્ ગ્રન્થીતિવાહ મગવાચ્ચિત્તિઃ ।

દરદીને ઊભો રાખીને એનું પગલું (પાનીથી અંગૂઠા સુધીનો ભાગ) માપીને પાનીથી એના એક પગલા જેટલે ઊંચે જાંઘમાં જે સ્પર્શ આવે તે સ્પર્શ-મોંથી ચરબીની ગાંઠી કાઢી લેવી એવું નિમિ ભગવાન કહે છે. (ચીરતી વખતે ઈન્દ્રબલિ મર્મ ન વિશય એ સંધ્યાગતું.)

સુધાનના મત

પાણિ પ્રતિ દ્વાદશ ચાક્ષુલાનિ

મુક્તચેદ્ગંધસ્તિ ચ ગદાન્યપાર્શ્વે ।

પિશાપં મસ્વાળનિમાનિ મધ્વા-

જ્વાલાનિ-કર્ત્ત્વિતિ સુધુતોક્તિઃ ॥૩૧॥

(અમી કે જામણે) જે માનુષે રોગ (કંઠમાળ) થયો હોય તેનાથી વિરુદ્ધ (જામણે કે અમી) બાજુના પગની પાનીથી ઊંચે ભાર સ્પર્શન જેટલે જાંઘના ભાગ છોડી દઈને અને ઈન્દ્રબલિ છોડી દઈને બાકીના ભાગમાં જાંઘ ચીરેને વચ્ચેથી માથાની ના ઊંચે જાંઘ ચીરેનાં જતાં ખેંચી કાઢ્યાં એનું સુધુન કરે છે. (સુધુનસંદિના વિ. ૧૮/૨૫)

આગુસ્ત્રકર્ણાસુમિતસ્ય જન્તો-

સ્તસ્યાધમાર્ગં શુદ્ધકાલિમચ્ચ ।

દ્રામસર્વેવેધ્યાઃ સુરરાજવસ્તે-

મિત્વાઽક્ષમાત્રં ત્વપરે ઘટન્તિ ॥ ૩૨ ॥

બીજ આચાર્ય કહે છે કે નાકના ટેરવાની સીધા-સુમાં કાનનો જે ભાગ હોય તે જગ્યાએથી પગની ધૂટી સુધીનું માપ લઈને તે માપના આઠમા ભાગ જેટલું માપ પગની ધૂટીથી ઊંચું માપવું. (દાખલા તરીકે, નાકના ટેરવાની સીધાસુમાં અપવતા કાનના ભાગથી પગની ધૂટીનું માપ ચાર ફૂટ હોય તો પગની ધૂટીથી છ ઈંચ (ચાર ફૂટ-૮=૧૬ ઈંચ) ઊંચે જાંઘમાં નિશાન કરવું.) ત્યાં ઈન્દ્રબલિ નામના મર્મથી નીચે એક અક્ષ (બહેલનું ફળ) જેટલું ચીરીને ત્યાંથી ચરબીની ગાંઠી કાઢી લેવી.

નાડીપ્રથુના ઉપાય

અનુભ નાડીપ્રથુ

ઉપનાદ્યાનિલાનાર્દી પારિતીં છાપુ-લેપયેત્ ।

પ્રત્યક્ષુન્ધીપ્રથુતુતિસ્તિલેઃ પિપ્પેઃ સસન્ધવૈઃ ॥૩૩॥

વાયુના નાડીપ્રથુ ઉપર ઉપનાદ ચોક કરીને પછી એને ચીરીને અને સાફ કરીને અંગુઠાની ફળ, તથા અને સંધવને ભેગાં લેસોડીને એનો લેપ કરવો.

પિત્તનો નાડીપ્રથુ

પેત્તીં તુ તિલમ્બિષ્ઠાનાગદન્તીનાશાદ્યૈઃ ।

પિત્તનો નાડીને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, મજ્જા, નેપાળો, હાદર અને દાઝાગદરનો લેપ કરવો.

કફનો નાડીપ્રથુ

સ્તૈષ્ઠિકીં તલલોતાપ્રીતિકુમ્મારિષ્ઠિન્ધવૈઃ ॥૩૪॥

કફના નાડીપ્રથુને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, ફટકી નેપાળો અને લોમપ્રના પાંદડાનો લેપ કરવો.

સન્ધનો નાડીપ્રથુ

શાલવજાં તિલમધ્વાન્ગેર્લેપયેચ્છિદ્રશોપિતામ્ ।

સન્ધના નાડીપ્રથુને ચીરીને અને સાફ કરીને એમાં તથા, મધ અને ઘોનો લેપ કરવો.

મશાલપ્રથુનામેનિષ્ઠા

મિત્વાઽગ્તે કન્ધગોપિનામ્ ॥૩૫॥

શારપીનેન સ્વેજ વટુગો કારપેદ્ ગતિમ્ ।

જે નાડીપ્રથુને સરથો ચીરી શકાય એમ ન હોય તે નાડીપ્રથુને મર્મ એવમી સ્થાન પેશીને બહાર દોષી કરીને પછી શાર પાંચે દોષ નાડીના મુખ

વાટે નાણાના માર્ગમા ચણવીને એવા દોરા વડે અનેક વાર એ નાણું દારણ કરવું.

(મર્મસ્થાનમાં થયેલા નાણાંવણને તથા જે શસ્ત્ર-ક્રિયા સહન ન કરી શકે એવા પ્રસંગોમા નાણાંવણને શસ્ત્રથી ચીરવો જોઈએ નહિ.)

મળેણુ દુષ્ટસૂક્ષ્માસ્થગમ્भीરાદિષુ સાધનમ્ ॥૩૬॥
યા ઘર્ત્યો યાતિ તૈલાતિ તદ્વાઢીઘ્વપિ શસ્યતે ।

દુષ્ટ પ્રણા માટે, ઝાણા મોવાળા પ્રણા માટે, ગભીર (ઊંડા) પ્રણા માટે વગેરે પ્રણા માટે જે ઉપાય, જે વાટે અને જે તેલ કહ્યા છે (ઉ અ. ૨૫) તે નાણાં-પ્રણા માટે પણ સારા છે

પિપ્તં ચક્ષ્વફલં લેપાન્નાઢીઘ્વણહરં પરમ્ ॥૩૭॥

ચાતા એરડાના ફળને વાટીને લેપ કરવો એ નાણાંવણ મટાડવાનું ઉત્તમ રોપધ છે

ઘોષ્ટાફલત્વક્ લવણં સલાદં

લૂકસ્ય પવં વનિતાપયશ્ચ ।

સ્તુગકદુગ્ધાન્વિત પપ કર્કો

૫ર્તીકૃતો દન્યવિરેણ નાઢીમ્ ॥૩૮॥

જગલી બેરનાં ફળની ડાલ, સોપવ, લાખ, શિવ લિંગીના પાંદડા, ઊંડું ધાવણ, ઘોરનું દૂધ, આકડનું દૂધ-એટલી વસ્તુઓના કડકની વાટ બનાવીને નાણાં વણમા ખોસવાથી નાણાંવણ ઝટ મટી જાય છે

સામુદ્રસૌવર્ચલસિન્ધુજન્મ-

સુપક્ષ્વઘોષ્ટાફલવેદમધુમાઃ ।

માસાતગાયત્રિજપલ્લવાશ્ચ

કંટકટેર્યાવિય ચેતકી ચ ॥૩૯॥

કલ્કેડ્યજ્ઞે ચૂર્ણ

લ્હ્યાં ચેતેષુ' શીસ્યમાનેષુ ।

અર્ગાતરિવ નશ્યતિ ગતિ-

શ્વપલા શ્વપલેષુ મૃતિારય ॥૪૦॥

દરિયાનું ખીંટું, સંવળ, સોપવ, સ્વાચી રીતે પાકેલું જગલી બેરણીનું ફળ, ઘરનો મુમાસ (મુમાયો), જગલી આખાનાં પાંદડા, બેરનાં પાંદડાં, લાદર, દારુદર અને હરડે-એટલી વસ્તુઓના કડક તરીકે, અખંજ તરીકે, ચૂર્ણ તરીકે, વાટ તરીકે રોજ ઉપયોગ કરવામાં આવે, તેા જેમ ચણ માણસો પાનેથી ચણ લશ્મી જતી રહે છે, તેમ નાણાંવણ પણ જાણે નાણાંવણ ન હોય તેમ જતો રહે છે

જ્યપાશ્ચદ્વયે ઘટે ઉત્તરપાને પ્રત્યર્ચુદસ્ત્રીરદત્તવી-
નાઢીપતિવેષો નામ ચિરોડપ્પાયઃ ॥ ૩૦ ॥

અધ્યાય ૩૧ મો : શુદ્ધરોગોનું જ્ઞાન

અયાતઃ શુદ્ધરોગવિજ્ઞાનીય ધ્યાત્વ્યાસ્યામાઃ ।

હિતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે શુદ્ધરોગોનું જ્ઞાન ધવા માટે ઉપ-યોગી અધ્યાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

શુદ્ધરોગોઃ શુદ્ધ શબ્દ સંસ્કૃતમાં કૂર, નાનું અને નીચ એ ત્રણ અર્થમાં વપરાય છે (અમરકોશ-૨૬૮૦)-આ ત્રણ ગુણવાળા રોગોને શુદ્ધ રોગો કહે છે

અન્યગણિકા

સ્નિગ્ધા સ્વર્ણા પ્રચિતા નીરુજા મુદ્ધસાગ્રિમા ।

પિટ્ટિકાકફવાતામ્બાં વાલાનામગગણિકા ॥૪૧॥

કફ અને વાયુના પ્રક્રોધને લીધે બાળકોને સ્નિગ્ધ, સ્વર્ણ, ગંધાવેલી (કફ), પીપ્પા વિનાની, મગ જેવી ફેણીઓ થાય છે તેને અન્યગણિકા કહે છે

૧૧પ્રખ્યા

યવપ્રથ્યા યવપ્રથ્યા તામ્બાં માંછામિતા ઘના ।

તેમને (કફ અને વાયુને) લીધે જવના અડારની, માંસને આશરે થતી ધટ્ટ (કફ) ફેણી (લીમણ), થાય છે, તે ૧૧પ્રખ્યા છે

અલ્પજઃ કચ્છપી

મલકજા ચાલજી વૃત્તા સ્તોકપૂયા ઘનોવ્રતા ॥

મળયયઃ પશ્ચ વા પદ્મવા કચ્છપી કચ્છવોવ્રતાઃ

મો વિનાની, ઝોળ, થોડા પરવાળો, ધટ્ટ અને ઊંચી ફેણીને અલ્પજ કહે છે કચ્છપી જેવી ઉંચી પાચ કે છ ગાંડા થાય તેને કચ્છપી કહે છે

પનસિકા

કર્ણસ્પોર્ષ્વ સમન્તાદ્વા પિટ્ટિકા કઠિનોમદકા ।

શાલુકામા પનસિકા

કાનથી ઉપર કે કાનની આસપાસ કફ, તીવ્ર પીપ્પાવાળી, કમળના કદ જેવી ફેણી થાય છે, તે પન સિકા છે

પાપામ્પરદલં (ગાત્રસૂત્રિયું, વજ્રસૂત્રું)

શોકસ્ત્વસ્વદઃ સ્થિતઃ ।

દુસન્ધિસમુદ્મનસ્તામ્બાં પાપામ્પરદલં ॥૪૨॥

કફ અને વાયુને લીધે જગળાના સાધમા થતા થોડી પીપ્પાવાળા અને સ્થિર જોને તે પાપામ્પરદલ છે

મુખપ્રપિકા (ખીચ, મુચનપીટિકા)

શાત્મલીકપ્પકાકારાઃ પિટ્ટિકાઃ સદ્ગ્રો ઘના ।

મેરોગમાં મુઠે યૂનાં તામ્બાં જ મુખપ્રપિકાઃ ॥

ચીમળાના કંટાના આકારની, પીણવાળી, ઘટ્ટ, ચરબીથી ભરેલી ફેણીઓ કફ અને વાયુને લીધે જીવાળ માપુસોનાં મોં ઉપર થાય છે, તેને મુખદૃષ્ટિકા કહે છે.

પદ્મકંટક

તે પદ્મકણ્ટકા જ્ઞેયા યૈઃ પદ્મમિવ કણ્ટકૈઃ ।
ત્રીપતે નીરુજે શ્વેતૈઃ શરીરં કફવાતજૈઃ ॥૬॥

તેમ કમળ કંટાથી છવાઈ જાય છે, તેમ પીણ વિનાના, ઘાળા, કફ અને વાયુથી ઉત્પન્ન થતા જે કંટાઓ વડે શરીર ભરાઈ જાય છે, તેને પદ્મકંટક કહે છે.

વિવૃતા

પિત્તેન પિટિકા વૃત્તા પક્વોદુષ્પરસન્નિમા ।
મહાદાહસ્વરકરો વિવૃતા વિવૃતાનના ॥૭॥

પિત્તને લીધે થતી ગોળ, ઉમેડાના ફળ જેવી, બહુ દાહ કરે એવી અને તાવ આણે એવી, પલોળા મોની ફેણીઓને વિવૃતા કહે છે.

મસૂરિકા (બળિયા, ચીતળા)

માત્રેધ્વન્તઘ્ન વપ્રસ્ય દાહસ્વરકજાન્વિતાઃ ।
મસૂમાવાસ્તદ્ગણિતઃસંઘાઃ પિટિકા ઘનાઃ ॥૮॥

બધા અવયવોમાં અને મોની અંદર દાહ, તાવ અને પીણ કરે એવી, મસૂર જેવડી, મસૂરના રંગની, ઘટ્ટ ફેણીઓ થાય છે તેને મસૂરિકા કહે છે.

વિસ્ફોટ

તતઃ કણ્ટકરાઃ સ્ફોટા વિસ્ફોટાઽઽવા મતારુજાઃ ।

એના (મસૂરિકા) કરતાં વધારે કટકાધ્વ અને બહુ પીણ કરે એવા ફેણાને વિસ્ફોટ કહે છે.

વિદ્યા

યા પદ્મકર્ણિકાકારા પિટિકા પિટિકાચિતા ॥
સા વિદ્યા વાતપિત્તાભ્યાં

વાયુ અને પિત્તને લીધે થતી જે ફેણી પદ્મકર્ણ જેવા આકારની (આગળથી માટી અને મૂળ આગળ પાનળી) અને ફેણીઓથી છવાયેલી હોય છે, તેને વિદ્યા કહે છે.

ગર્દભી

તામ્યામેવ ચ ગર્દમ્બી ।

મળડલા વિપુલોત્સાસ સત્તાગપિટિકાચિતા ॥૧૦॥

તે ભેને લીધે જ (વાયુ અને પિત્તને લીધે જ) થતી ગર્દભી ચકરડાં જેવી, વિશાળ, ઊપસેલી અને ચતી ફેણીઓથી છવાયેલી હોય છે.

કક્ષા

કક્ષેતિ કક્ષાસત્રેપુ પ્રાયો દેશેપુ સાઽનિલાત્ ।
પિત્તાદ્ધવન્તિ પિટિકાઃ સ્પૃશ્મા હાજોપમા ઘનાઃ ॥

વાયુને લીધે સામાન્ય રીતે બગલની પાસેના ભાગમાં જે ગર્દભી થાય તેને કક્ષા કહે છે. એમાં પિત્તને લીધે ઝીણી, ડાંગરની ધાણી જેવી ઘટ્ટ ફેણીઓ થાય છે, તે પણ કક્ષા જ છે.

ગંધનામા

તાદદી મહતી ત્વેકા ગન્ધનામેતિ કીર્તિતા ।

એવી જ (ડાંગરની ધાણી જેવી), માટી એક ફેણી થાય છે, તેને ગંધનામા કહે છે.

રાજિકા (અળાઈ)

ઘર્મસ્વેદપરીતેઽક્લે પિટિકાઃ સ્પૃશ્નો ઘનાઃ ॥૧૨॥
રાજિકાવર્ણસંસ્થાનપ્રમાણા રાજિકાઘ્વાઃ ।

ઘામ અને પરસેવાવાળા શરીર ઉપર જવા પીણ કરે એવી, કઠણ, રાઈ જેવાં રંગ, માપ અને આકારવાળી ફેણીઓ થાય છે, તે રાજિકા (અળાઈ) છે.

જલગર્દભ

દોષઃ પિત્તોસ્ત્રગૈર્મન્દૈર્વિસર્પતિ વિસર્પયત્ ॥૧૩॥
શ્લોષોઽપાકસ્તનુસ્તામ્નો જ્વરકુજાલગર્દમઃ ।

પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા, ધીમેધીમે પ્રસરતા દોષોને લીધે જે ન પાકે એવા, પાતળા, તીખાવર્તી અને તાવ આણે એવા સોજા રતવાની માફક ફેલાય છે, તેને જલગર્દભ કહે છે.

અગ્નિરોહિણી

મલેઃ પિત્તોલ્વળૈઃ સ્ફોટા

જ્વરિણો માંસદાઘનાઃ ॥૧૪॥

‘કક્ષામારોપુ જાયન્તે

યેઽપ્યામાઃ સાઽગ્નિરોહિણી ।

પચ્ચાહાતસતરાત્રાદ્યા પચ્ચાદ્યાં હન્તિ જીવિતમ્ ॥

પિત્ત જેમાં અધિક હોય એવા દોષોને લીધે તાવવાળા માપુસને બગલના ભાગમાં જે માંસને ફાડીને બહાર કાઢે એવા ફેણા થાય છે તેને અગ્નિરોહિણી કહે છે. આ રોગ પાંચ દાહપ્રમાં સાન ચાન સુખીમાં કે એક પચવાડિયામાં મારી નાખે છે.

ઈરિવેલિકા

ત્રિલિંગા પિટિકાં વૃત્તા જનૂર્ધ્યમિરિવેલિકા ।

ત્રણ દોષનાં લક્ષણોવાળી ગોળ ફેણી ઇંચડીથી ઉપરના ભાગમાં થાય તેને ઈરિવેલિકા કહે છે.

વિદારી

વિદારીકન્દકઠિના વિદારી કક્ષવહ્નયો ॥૧૩॥

ભોષકોળા જેવી કઠણ ફેલી બગલમા અને સાથ
જના વળામાં થાય તેને વિદારી કહે છે

થર્કરા, થર્કરાબુદ

મેદોનિલકૈર્મન્યિ. છાયુમાંસિરાધયૈઃ ।

મિશ્રો વસાવ્યમધ્યમાં સ્વેચ્છત્રોલ્યળોડનિલઃ ॥

માંસ વિશોષ્ય પ્રયિતાં શર્કરામુપપાદયેત્ ।

દુર્ગન્ધં રથિરં ફિલ્લં નાનાવર્ણં તતો મલાઃ ॥૧૮

તાં શ્વાયન્તિ નિચિતાં વિદ્યાત્તચ્છર્કરાબુદમ્ ।

સ્નાયુ, માંસ અને શિરામાં રહેલાં ચરબી, વાયુ
અને કફને લીધે ગાંઠ થાય છે એ ગાંઠને ફોડવામાં
આવે તો એમાંથી વસા, ઘી અને મધ જેવી રસી નીકળે
છે એમા (એ ગાંઠમાં) વાયુનું જેર વધી જાય ત્યારે
એ વાયુ માંસને સુકવી દઈને ગઠાવેલી થર્કરા (કાકરો,
લખાટી) બનાવે છે પછી દોષો એ એકઠી થયેલી
થર્કરામાંથી ગંધાતાં, ક્ષેદવાળા અને અનેક રંગના
લોહીને શ્વાય કરાવે છે આ થર્કરાબુદ રોગ જણવે

વરબીક (ચાટી)

પાળિપાદતલે સન્ધ્યો જશ્વ્યં ધોષવીયતે ॥૧૯॥

યત્સીકચ્છન્નેપ્રેન્થિસ્તદ્વદ્વલ્લુખિમિર્મુલે ।

દગ્ધ્વાદકણ્ઠસ્તેદાદયૈ-

યૈત્સીકોડસૌ સમસ્તજઃ ॥૨૦॥

ઉચ્ચેથીમા, પગને તળિયે, સાધામાં કે ગળાની
ડાંસડીથી ઉપરના ભાગમાં કીડીના ચાક્રની માફક
ધીમે ધીમે ગાંઠ મેટી થતી જાય છે તેમાં કીડીના
ચાક્રના જેવા પુષ્કળ પીડા, દાઢ, ખમ્બ અને ક્ષેદ-
વાળાં ઘણાં ઔષ્ણાઔષ્ણ મો (છિદ્રો) હોય છે એ
વરબીક રોગ છે. એ રોગ ત્રિદોષથી થાય છે

કદર (આંટણ)

શર્કરોન્મયિતે પાદૈશ્વતે યા કણ્ઠકાદિમિમ્ ।

મન્યિઃ કીલ્લવદુષ્ક્રમ્નો જાયતે કદરં કુ તવ ॥૨૧

ત્યારે પગે કાંકરી ઘસાય કે કાટા વગેરેથી પગે
જન થાય ત્યારે ખીંચા જેવી ગાંઠ ઊપસી આવે છે,
તેને કદર (આંટણ) કહે છે

અદ્યગુદ

વેગસન્ધારણાદ્યાયુરપાનોડપાનસંશ્રયમ્ ।

મજૂકરોતિ શાહ્યાન્તર્મર્ગમસ્ય તતઃ શરૂ ॥૨૨

જ્યાં જ્યાં ધ્યાયિતવ્યં રુદ્યગુદો મતઃ ।

વેગને રોકવાથી આપાનવાયુ એની ગુદાના બહાર
ના અને અંદરના રસ્તાને (ત્રણ વલીને બિ ૭/૩થી
૫) સમકડા કરી નાખે છે, તેથી ગાંઠ મહામહેનને
ઊતરે છે આ અદ્યગુદ રોગ છે એમ માને છે

ચિખ (ઉપનખ, અક્ષત્રોગ)

કુર્યાત્પિત્તાનિલં પાકં મલમાંસે સઠગ્જ્વલ્મ ॥૨૩

ચિખ્યમશ્વતરોગં ચ વિદ્યાદુપનલં ચ તમ્ ।

પિત્ત અને વાયુ નખના માંસમાં પીડા જવર સાથે
પાક કરે છે (પકવે છે) આ રોગને ચિખ, અક્ષત્ર-
રોગ અને ઉપનખ કહે છે

કુનખ

છુળ્લોડમિધાતાદુશ્લક્ષ લરશ્ચ કુનલી નલઃ ॥૨૪॥

વાગવાથી નખ કળો, લૂખા અને ખર થઈ
જાય તેને કુનખ કહે છે.

અલસ

દુષ્ટકર્દમસંસ્પર્શાત્ કણ્ઠપલેદાન્યિતાન્તરાઃ ।

મજ્જુલ્યોડ્લસમિત્યાદુશ્ચ

ખરાબ કાંદવ રાકવાથી રાગાળીઓના વચગાળા
માં ખમ્બજ આવે અને ક્ષેદ થાય તેને અલસ કહે છે

નિલકાલક (તથ)

તિલામાંસિલકાલકાન્ ॥૨૫॥

છુળ્લાનેવેદનાંસ્વકસ્થાન્

ચામડી ઉપર કાળા, પીડા વિનાના તથ જેનું થાય
તેને નિલકાલક કહે છે

મય (મસો)

મયાંસ્તાનેવ ચોજ્જતાન્ ।

એ જ (તથ) ઊંચા થાય તેને મસા કો છે

ચર્મકીલ

મયેવ્યસ્ત્વતરાંધર્મરીલાન્ સિતાસિતાન્ ॥૨૬

મસા કરતાં વધારે ઊંચા હોય અને ઘાંઘા અને
કાળા હોય છે, તેને ચર્મકીલ કહે છે

જનુમખિ (લાખું)

ઘયાયિષો જનુમખિઃ સદ્ગ્જો લોહિતસ્તુ સઃ ।

જનુમખિ (લાખું) પણ એ જ જનનું (તરની
માફક ચામડી ઉપર થતું, પીડા વિનાનું) હોય છે
એ જનમથી થાય છે અને લાલ હોય છે

લોચન

છુળ્લં સિદ્ધં યા સદ્ગ્જમ્મળં લાજ્ઞનં સમ્ ॥૨૭

જનમથી જ કાળું કે ઘાંઘાં થયેલું ચામડું (ચ-
રુડું) હોય તેને લોચન કહે છે.

વ્યંજ : નીલિકા

શોકક્રોધાદિકુપિતાદ્વાતપિત્તાન્મુલે તનુ ।
શ્યામલં મળ્ડલં ધ્યક્ષં, વસ્ત્રાદન્યત્ર નીલિકા ॥
પરુષ પરુષસ્પર્શી ધ્યક્ષં શ્યાવં ચ માહતાત્ ।
પિત્તાત્તાન્નાન્તમાનીલ,

શ્વેતાન્ત કણ્ઠુમત્કફાત્ ॥૨૧॥

રક્તાદકાન્તમાતાન્ન સોપ ચિમિચિમાયતે ।

શેક, ક્રોધ વગેરેને લીધે ક્રોધેલા વાયુ રાને પિત્તને લીધે મો ઉપર પાતળુ, કાળુ ચકામુ (ચકરડુ) થાય તેને વ્યંગ કહે છે રાને એવુ જ ચકામુ મો સિવાય બીજા ભાગમા થાય તેને નીલિકા કહે છે વાયુને લીધે થનું વ્યંગ પરુષ, પરુષ સ્પર્શવાળુ અને કાળુ હોય છે, પિત્તાથી થનું વ્યંગ છેડે તાબાવાળું રાને (બાકીના ભાગમા) જરા ગાત્રી જેવા રંગનું હોય છે, કફને લીધે થનું વ્યંગ છેડે ઘોળું રાને ખલ્લજવાળુ હોય છે, લોહીને લીધે થનું વ્યંગ છેડે રાનું (બાકીના ભાગમા) જરા તાબાવાળું, ઊંચાવાળુ રાને ચમચમે એવુ (સર સપ વાટીને ચોપડયા હોય, ને થાય એવી પીડવાળુ) હોય છે

પ્રસુમિ

‘વાયુનોદીરિત’ શ્લેષ્મા

સ્વર્નં પ્રાપ્ત વિગુણ્યતિ ॥૩૦॥

તતસ્વગ્જાયતે વાણ્ઠુ ક્રમેણ ચ વિચેતના ।

મહાવક્રદૂરવંકલેદા સા પ્રસુતિઃ પ્રસુતિત ॥૩૧॥

વાયુએ પ્રેરેલો કફ ચામડીમા જઈને મુકાઈ જાય છે, તેથી ચામડી ઘાળી અને ક્રમેક્રમે પહેલા બહેલી, થોડી ખલ્લજવાળી અને કંલેડ વિનાની થાય છે એમા (ચામડીમા) પ્રસુમિ (બહેરાય, અચેતન) હોવાથી આ રોગને પ્રસુમિ કહે છે

ઉત્કોઠ

મહાશયવમનોદીર્ગપિત્તશ્લેષ્માગ્નિમદ્રેઃ ।

મળ્ડાલ્યતિકણ્ઠૂનિ રાગવન્તિ બહુનિ ચ ॥૩૨॥

‘ત્ત્કોઠ’

બરાબર વમન ન થયું હોય તેથી ઊંચે ચડેલા પિત્ત, કફ અને અન્નને રાકી ચખવાથી (ઊંચતી વાટે બહાર ન કાઢી નાખવાથી) પુષ્કળ ખલ્લજવાળા, લાલ અને ઘણા ચકામા (કીમકા) થાય તેને ઉત્કોઠ કહે છે

કોઠ

સોડુબદ્ધસ્તુ કોઠ હત્યમિધીયતે ।

એ (ઉત્કોઠ) ચાનું રહે (ફીફ્ફીને થાય) ત્યારે

કોઠ કહેવાય છે

પ્રોક્તાઃ પદ્ધિશાદિત્યેતે શુદ્રરોગા વિભાગશઃ ॥૩૩॥
[યાત્રવિદ્વાય મુદ્ધત

ચિકિત્સાયાં ચિકિત્સક’ ।]

૨૫ પ્રમાણે આ ૩૬ શુદ્રરોગો વિભાગવાર કહ્યા [રોમને (શુદ્રરોગોને) ન સોખખવાથી વેદ થિકિત્સા કરતા મૂઝાવ]

હત્યગાહ્નદ્વયેષ્ટે ઉત્તરણ્યાને શુદ્રરોગવિજ્ઞાનીય તમૈકચિરોબ્ધાય ॥૩૧॥

અધ્યાય ૩૨ મો : શુદ્રરોગોના ઉપાય

અઘાતઃ શુદ્રરોગમતિપેષ દાહ્યાસ્યામ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષય ॥

ત્યારે હવે અમે શુદ્રરોગોને મટાડવાના ઉપાય સમજાવો એ વિષયમા ૨ ત્રિય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

અજગલિકાથી પાપાસુગર્દભ

ઉ ૩૧૫ થી ૪ સુધીના ઉપાય

વિદ્યાપ્રેક્ષાલોકોમિરપકામજગલિકામ્ ।

કાથી અજગલિકા ઉપર જળો મુકાવીને લોહી

કાઠવવું

સ્વેદિત્વા યવપ્રત્યાં વિલયાય પ્રલેપયેત્ ॥૧॥

દારુકુષ્ઠમનોહ્વાલૈર્

૧૧પ્રખ્યા ઉપર શેક કરીને અને લેરી નાખવા

મ તે દેવદાર, ઉષ્ણેદ, મપ્શીચ અને હરતાલનો લેપ કરવો

હત્યાપાપાળમર્માત્ ।

વિધિસ્તાઘાચરેત્યપ્ચાન્

ઘ્રણવન્સાજગલિકાન્ ॥૨॥

પાપામર્દભ સુધીના બધા રોગો માટે (૧૧

પ્રખ્યા, અજજ, કચ્છથી, પનસિકા અને પાપાસુગર્દભ

માટે) એ પ્રમાણેના (૧૧પ્રખ્યાવાળો) વિધિ છે એ

(૧૧પ્રખ્યાથી પાપાસુગર્દભ સુધીના પાંચ રોગ) તથા

અજગલિકા પાકે તો ઘ્રમની માફક ઉપચાર કરવા

મુખદૂષિકા (ખિચ)

રોધકુસ્તુમ્બચવા પ્રલેપો મુલદૂષિકે ।

ઘટપલ્લયુકા યા નારિકેલોચનુકયઃ ॥૩॥

મશાન્તો ઘમનં તસ્યં લલાટે ચ સિરાચય ।

મુખદૂષિકા રોગથી લોપર, કોપથી અને વળનો

જાડો લેપ કરવો ૨૧૧વા નારિકેલના નખવામાં વડનો

કૂપણો ભેજવીને જાડો લેપ કરવો એમ કરવાથી ખીલ ન મટે તો ઊંઘડીરો કરાવવી, નરના આપણુ અને લલટ મા ફસ ખાવવી

પચકટક

નિમ્વામ્બુવાન્તો નિમ્વામ્બુસાધિતં પદ્યકણ્ટકે । ૪ ॥
પિત્તેશ્વોદ્ગાન્વિતં સર્પિનિમ્વારવધલેપનમ્ ।

પચકટક રોગમા લીમડાનો કવાથ પાઈને ઊંઘડી ઓ કરાવીને પછી લીમડાના કવાથમા સિંધ કરેલું ધી મધ નાખીને પીવું તથા લીમડો અને ગરમાણો— એ બેનો જાડો લેપ કરવો

વિવૃતાથી જલગર્દભ (ઉ ૩૧/૬૫ થી ૧૩૫),

ઈરિવેલિકા, અગ્નિરોગિણી

વિવૃતાદોસ્તુ જાલાન્તાંશ્ચિકિત્સે સેરિવેલિકાન્ ।

પિત્તવીસર્પવચ્ચદ્વ પ્રત્યાપ્યાયાશિરોહિણીમ્ ॥૫॥

વિવૃતાથી જલગર્દભ સુધીના શુદ્ધરાણો (વિવૃતા, મસૂરિકા, વિરહેટ, વિહા, ગર્દભી, કક્ષા ગપનામા, રાજિકા, જલગર્દભ) અને ઈરિવેલિકાના ઉપાય પિત્તથી થતા વિસર્પના ઉપાય લેવા કરવા ૨ ગિનરાણી સુધી અસાધ્ય છે એવું સ્પષ્ટ જણાવીને અગ્નિરાણીની આગે જ (પિત્તવિસર્પના) ઉપાય કરવા

વિલહન રક્તવિમોક્ષણં ચ

વિરુદ્ધાણ કાયવિશોધન ચ ।

ધાત્રોપયોગાન્ શિશિરપ્રદેહાન્

કુર્યાત્સદા જાલકગર્દભસ્ય ॥ ૬ ॥

ધાત્રો (નકોરડા ઉપવાસ), લોહી કઠાવું, શરીર ને લૂખું પાડવું, શરીરનું ઘાંધન કરવું, (રસાયન ૨ ધ્યાય મા મેલવા) આમગાના પ્રવેશો, ઠંડા જાડો લેપ—એવું જલગર્દભમા સદા કરવું

વિદારિકા

વિદારિકાં હતે રક્ત શ્લેષ્મપ્રત્યિવદાચરેત્ ।

વિદારિકા રોગમા લોહી કાઢવા પછી કફની ગચિની માફક ઉપાય કરવા

શર્કરાર્જુદ

મેદોર્જુદક્રિપાં કુર્યાંસુતરાં શર્કરાર્જુદે ॥ ૭ ॥

શર્કરાર્જુદમા ચરભીથી થતા અર્જુદ માટે કંઠના ઉપાય વધાર પ્રમાણમા કરવા

વન્મીક (ચઢી)

પ્રવૃદ્ધ સુષુપ્તિચિદ્ર સશોક મમણિ સ્થિતમ્ ।

ચન્મીક હસ્તપાદે ચ વર્જયેદ્

વન્મીક રોગ બહુ વધી ગયો હોય, ઘણા જ ઊંઘે

વાળો હોય, સોજવાળો હોય, મર્મ ઉપર થયો હોય અને હાથે કે પગે થયો હોય તો એને (અસાધ્ય ગણીને) ઊંઘી દેવો

સ્તરપુન ॥ ૮ ॥

શુદ્ધસ્યાષ્ઠે હતે લિખેત્ સપટવારેવતામૃતૈઃ ।

દયામાકુલત્યિકામૂલદન્તીપલલસક્તુમિ ॥ ૯ ॥

પણ ઉપર કંઠુ એવું ન હોય તો દરદીનું શેપન કરીને, લોહી કાઢીને પછી સૈંધ, ગરમાણો, ગણો, કાળુ નસોતર, કળથીનું મૂળ, નેપાણો, તલનું કચરિયું ૨ ને સાથુ—રોટલી વસ્તુઓનો લેપ કરવો

પકે તુ દુષ્પ્રમાસાનિ ગતી સર્વાશ્ચ શોધયેત્ ।

શલ્મેણ સમ્યગ્નુ ચ ક્ષારેણ જ્વલનેન વા ॥ ૧૦ ॥

વત્મીક પાકયું હોય તો પહેલા બગડેલા માસને અને બધા નાડીગ્રણોને થાચથી કાપીને બરાબર શુદ્ધ કરવા ૨ ને પછી ક્ષારથી કે ડામથી બાળીને શુદ્ધ કરવા

કદર (આટમ)

અલ્પેનોક્ત્ય નિ રોગં સ્નેહેન કદરં વહેત્ ।

૨ ટણન થાચથી ઉખાડી (કાપી) કાઢીને પછી ૨ જાગરો (ગરમ તેલ વગેરે સ્નેહથી) ડામવું

રુદ્ધગુદ

નિરુદ્ધમણિધર્માયં રુદ્ધપાયોશિર્વિસિતમ્ ॥ ૧૧ ॥

રુદ્ધગુદના ઉપાય નિરુદ્ધમણિ લેવા (ઉ ૩૪/ ૧૭થી ૧૯) કરવા

વિષ

વિષ્ય શુદ્ધ્યા જિતોષ્માણ સાધયેન્નિશ્ચકર્મણા ।

શેપન કરીને (વિરેચનથી) પિત્તની ગરમી મગડીને પછી થાચક્રિયા કરીને વિષ્ય શાગ મગડવો

કુનખ

દુષ્ટ કુનસમન્વેયં

કુનખ રોગ બગડ્યો હોય તેપણ ૨ ને જીરે (વિષ્ય રોગની માફક) મગડવો

અવસ

ચરણાયલસે પુન ॥ ૧૨ ॥

ધાન્યામ્લાસક્તો કાસીસપટોહીરોચનાતિલે ।

સનિમ્બપત્રૈરાલિખ્યેદ્

પણ સ્વન રોગમા પગ ઉપર ધાન્યામ્બ રીંગ પછી લીકની, પટોળ, ગોગવનના, તલ અને લીમડ ના પાટગોનો લેપ કરવો

નિઘ્રાવ (તલ), બપ (મતા)

વહેતુ તિલકાલકાન્ ॥ ૧૩ ॥

મર્ષાંશ્ચ સૂર્યકાન્તેન ક્ષારેણ યદિ વાગ્મિના ।

તલને અને મરસાને સૂર્યકાંતમણિથી, ક્ષારથી કે અગ્નિથી બાળવા. (સૂર્યકાંત મણિ=રૂઝિયા, કાચ)

અર્ચકીલ, જનુમણિ (લાખી)

તદ્વદુલ્કલ્ય શાસ્ત્રેણ ચર્મસીલજતૂમળી ॥૧૪॥

અર્ચકીલ રાને જનુમણિને શય વડે ઉપાડી નાખીને (કાપી નાખીને, ઊતરડી નાખીને) પછી એવું જ કરવું (સૂર્યકાંતમણિથી, ક્ષારથી કે અગ્નિથી બાળવા) લાંછન, વ્યગ્ર, નીલિકા માટે ફસ ખાલવી અને લેપ

લાઞ્છનાદિત્રયે કુર્યાદયથાસંચં સિરાવ્યધમ્ ।

લેપયેક્ષીરપિષ્ઠેશ્ચ ક્ષીરિવૃક્ષત્વમ્દુકુરે ॥૧૫॥

લાછનથી શરૂ થતા ત્રણ રોગોમા (લાછન, વ્યગ્ર અને નીલિકામા) રોગોની પસિની જગારો ફસ ખાલવી અને પછી ક્ષીરિવૃક્ષોના છાવ ર ને રાકુરોને દૂધમા લેસોડીને રોગો લેપ કરવો

વ્યગ્રરોગ માટે લેપ

વ્યગ્રેષુ ચાર્જુનત્વગ્વા મઙ્ગિષ્ઠા યા સમસ્તિકા ।

લેપઃ સનઘનીતા યા શ્વેતાશ્વલુરજા મવી ॥૧૬॥

વ્યગ્રરોગોમા (કફના, પિત્તના, વાયુના ર ને લોહી ના વ્યગ્રમાં) સાદળની છાવનો લેપ કરવો કે મજકને મધમાં કાલવીને રોગો લેપ કરવો કે ઘાસા ઘોડાની ખસીની મળીને માખણમા ભેળવીને રોગો લેપ કરવો.

રક્તચન્દનમઙ્ગિષ્ઠાકુદરોઘપ્રિપ્લવઃ ।

ઘટાઙ્કુરા મસૂરાશ્ચ વ્યઙ્ગદ્વા મુલકાન્નિદાઃ ॥૧૭॥

રત્નાંજળી, મજક, ઉપલેટ, કાંગ, વડના અંકુરો અને મસૂર-એટલાં રોગોવાના લેપ વ્યગ્રરોગને મટાડે છે અને મોને કાનિવાળું બનાવે છે

દે જીરકે કૃષ્ણતિલાઃ સર્વપાઃ પયસા સદ્ધ ।

પિષ્ઠાઃ કુર્વન્તિ યસ્મિન્નુમપાસત્યપ્પલ્લાઞ્છનમ્ ।

ક્ષીરાપિષ્ઠા પૂતક્ષોદ્રયુક્તા યા મૃદનિસ્તુપા ।

મસૂરાઃ ક્ષીરપિષ્ઠા યા

તીક્ષ્ણાઃ શાસ્ત્રમલિક્ષ્ણકા ॥૧૮॥

સમુદઃ કોલમજ્જા યા શશાસ્યશ્લોકશ્ચરિક્તા ।

સત્તાહ માતુલુક્કસ્યં કુષ્ઠ યા મધુનાઽન્વિતમ્ ॥૨૦॥

પિષ્ઠા યા ટાગપયસા સશ્લોકા મૌશદી જટા ॥

ગોરસિય મુશદીમૂલયુક્ત યા સાન્ધ્યામાસિકમ્ ॥૨૧॥

જીર, ઘાંડુ, કાચા નર અને સરતરને દૂધ સાથે લેસોડીને લેપ કરવાથી, કે મસૂરને લેસીને એના ઉપાં કાઢી નાખીને પાંચે રોગો દૂધ સાથે લેસોડીને

એમા ઘી અને મધ ભેળવીને લેપ કરવાથી, કે શીમળા ના અણીદાર કાટાને દૂધમાં લેસોડીને એનો લેપ કરવાથી, કે ખાટા બોરની મીઠાનો સસલાના લોહી અને મધમા ગોળ સાથે કચક કરીને એનો લેપ કરવાથી, કે ઉપલેટને સાત દિવસ સુધી બિજેશમાં મૂકી રાખીને પછી એ ઉપલેટન મધમાં કાલવીને એનો લેપ કરવાથી કે કાળી મૂળગીના મૂળને બકરીના દૂધમા વાગીને મધ સાથે એનો લેપ કરવાથી કે ગાપના ડાડાકામા કાળી મૂસળીનું મૂળ ભેળવીને એમા ઘી અને મધ ભેળવીને એનો લેપ કરવાથી મુખરૂપી અદ્ર વ્યગ્રરૂપી કચક વિનાનો યાર છે

શામડીને સર્વર્ણ કરવાનો લેપ

જમ્બાવ્રપ્લવા મસ્તુ હરિદ્રે દે નવો ગુહઃ ।

લેપઃ સર્વર્ણકૃત્વ પિષ્ઠ સ્વરસેન ચ તિન્દુકમ્ ॥૨૨॥

જાળુના કુમળા પાંચ, અંખાનાં કુમળાં પાંદ્યા, દર્દીમાં છૂંટું પાણી, હાદર, દારુહાદર, નવો ગોળ-એટલી વસ્તુઓને ભેગી વાડીને કરેલા લેપ તથા ટીંજ રવાને એના પોતાના સ્વરસમાં જ લેસોડીને કરેલા લેપ (વ્યગ્ર મટાડા પછી રોગો) નામડીને શરેરની શામડીના જેવા રંગની બનાવે છે

એને કમળ જેવું કરવાને ઉદ્દર્શન

ઉપલમુપલકુષ્ઠ પ્રિયઙ્ગુકાલીયક યદરમજ્જા ।

દ્વિમુદ્વર્તનમાસ્ય કતોતિ શાતપ્રસંકાશમ્ ॥૨૩॥

કાળું કમળ, કાળો ઉપલેટ, કાંગ, પીળી સુખડ, બોરની મીઠા-એટલી વસ્તુઓ ભેગી કરીને કરવું

ઉદ્દર્શન મુખને કમળ જેવું કરે છે

વ્યગ્રરોગમાં અભ્યંજ માટે સ્નોહ

પમિરેવૌયથૈઃ પિષ્ઠેર્મુલાશ્વજ્ઞાય સાધયેત્ ।

યથાવૌયર્થુકાનસ્નેહાન્ મધુકલ્પાપસયુર્ન ॥૨૪॥

વ્યગ્ર માટે ઉપરના શ્લોકોમાં કહેલાં લેપનાં રીત

પાંચે કચક જેવીમળના કચાવમાં નાખીને એના વડે

જે દોષ અને જે રોગ માટે જે સ્નેહ પાડવા જોઈએ,

તે સ્નેહ અભ્યંજ કરવા માટે તિલ કરવા

નિઝા, વ્યગ્ર અને મુખરૂપી માટે અભ્યંજ

યથાન્ સર્જરસ રોગમુસીરં મદન મધુ ।

પૂર્તે મુદ્દે ચ ગોમૂત્રે પચેદાદ્વિલેપનાન્ ॥૨૫॥

તદ્વજ્રાદિદ્વિલેપનાન્ નીલકાવ્યજ્ઞપિકાન્ ।

મુગ્ધ કતોતિ વચામ પાદો પદરોપમો ॥૨૬॥

જાત, રાત, લેપર, કાચા પેડા, મીઠા, મધ, ઘી અને ગોળને નાખવા મૂળમાં કચાવેને જેટલાં મુખો

પકવવા એના વડે રાખ્ય કરવાથી નીલિકા, વ્યંગ
રને મુખદૂષિકા રોગો તરત મટે છે મુખ કમળ જેવું
અને પણ કમળના પાદકા જેવા થાય છે

નીલિકા, પલિત, વ્યંગ, વલી, તિલકાલક અને

મુખદૂષિકા માટે તથા મોંને ભરાવદાર

અને કાતિવાળું કરવા માટે નસ્ય

કુઙ્કુમોશીરકાલાયલાક્ષાયપથાહચન્દનત્મ ।

ન્યમ્રોઘપાર્શ્વસ્ત્રિજાન પશક પશકેસરમ્ ॥૨૭॥

સનીલોત્પલમંજિષ્ઠ પાલિક સલિઝાદકે ।

પક્તવા પાદાવશેષેગ તેન વિષ્ટૈષ્ય કાર્પિકૈઃ ॥૨૮॥

લાક્ષાપત્તઙ્ગમંજિષ્ઠાયધીમધુકકુઙ્કુમૈઃ ।

મજાક્ષીર દ્વિગુણિત તૈલસ્ય કુઙ્કવ પચેત્ ॥૨૯॥

નીલિકાપલિતદવદ્ધવલીતિલકદૂષિકાન્ ।

હન્તિ તદ્વસ્યમભ્યસ્તં મુલોપચયવર્ણત્ ॥૩૦॥

કેસર, વીરમુવાળો, પીળુ ચંદન, લાખ, જેમીમધ,

સુખડ, વડના કુમળા રાકુર, કમળ, કમળનું કેસર,

કાળુ કમળ, મજા—૨ ઇંચા રીપધી દરક રોકરોક

પન લઈને રોક રાકક પાણીમા નાખી બિકળતાગિક

જના પાણી ચોથા ભાગનું બાકી રહ ત્યા સુધી પકવવા

પછી લાખ, રનાજળી, મજા, જેમીમધ અને કેસર—

એટલા રીપધી દરક રોકરોક તોલો લઈને એ કવાથ

સાથે લમેગવા પછી એ રીતે નેપાર થયેલી લુગદીને

તેલથી ભરણા બઝીના દૂધમા નાખી રોમા રોક કુંડવ

તેલ પકવવું એ તેલનું શેઠ નસ્ય લેવાની ટેવ શખવાથી

નીલિમ, પલિત, વ્યંગ, વલી, તિલકાલક રાને મુખ

દૂષિકા એટલા રોગો મટે છે તથા મોં પુષ્ટ (ભરાવ

ત) થાય છે રાને મોંનો રંગ સુધરે છે

વ્યંગ, નીલિકા વગેરે માટે તથા મોંને

કાતિવાળું કરવા માટે લેપ

મંજિષ્ઠા શાવરોદ્ધવસ્તુવરિકા લાક્ષા હરિદ્રાદ્વયં ।

નેપાલી હરિતલકુઙ્કુમગદા નોરોચના મૈરિકમ્ ।

પત્રં પાણ્ડુ વટસ્ય ચન્દનયુગં કાલીપર્કં પારદ્ ।

પતઙ્ગં કન્તકચ્ચં કમલજ વીજ તથા કેસરમ્ ॥

સિસ્થં તુલ્ય પચાકાઘો ઘસાડ્યઞ્ચ

મજા ક્ષીર ક્ષીરિવૃક્ષાગુ ચાપ્તો ।

સિદ્ધે સિદ્ધ દ્યઙ્ગનીત્યાદિનાદો

વસત્રે છાયામૈન્દર્વી ચાગુ પત્તે ॥૩૨॥

મજા, ધાગો લોપર, નુરેર, લાખ, ૫૪-૨, દારુ-

૫૪-૨, મુવધીન, હરનાવ, કેસર, ઉપરે, જોરોના,

—સોનાગે, વડના પાકા પાદ, ધાગી સુખડ, લાખ

સુખડ, દરલજદ, પારો, ધનુરાની છાલ, કમળના
બી, કમળનું કેસર, મીણ, મોરચૂથુ, પચકાદિ ગણના
ઔષધી, વસા, ઘી, મળજ, દૂધ, કીરીવૃક્ષોનો કવાથ—
એ બધું રાગિન ઉપર સિદ્ધ કરવામા આવે તો એ લેપ
વ્યંગ, નીલિકા વગેરે રોગોનો નાશ કરવાનો રામ
ભાણ ઉપાય છે રાને એના ઉપયોગથી માણસના મુખની
છાયા ચદ્દ જેવી થાય છે

વસા, ઘી રાને મળજ રો ત્રણ સ્નેહ મીઠીને
રોક પ્રસ્થ લેવા મજાથી પચકાદિ ગણ સુધીના
ઔષધી બધા મીઠીને વજનમા રોક પ્રસ્થથી ચોથા
ભાગના લઈને રોમનો કક કરવો કીરીવૃક્ષોનો કવાથ
રાને દૂધ એ બે મીઠીના ચાર પ્રસ્થ લેવા પછી પકવવું
—શિવદાસ સેન

વ્યંગરોગમા નસ્ય

માર્કવચ્ચરક્ષીરતોયાનીપ્તાનિ નાવને ।

ભાગરાના સ્વરસ, દૂધ રાને પાણી એ ત્રણ ભાગ
કરીને નસ્ય તરીકે ઈચ્છવા જેવા છે

પ્રસુતિ

પ્રસુત્તો વાતકુષ્ઠોક કુર્યાદાહ ચ વદિતા ॥૩૩॥

પ્રસુતિ રોગમા વાયુથી થતા કુષ્ઠ માટે બે કરવાનું

છે તે કરવું તથા રાગિનથી ગમવું

ઉત્કોઠ

ઉત્કોઠે કકપિત્તોત્તં

ઉત્કોઠ રોગમાં કક્ષિતના કુષ્ઠમા કરવાનું કક્ષુ છે

તે કરવું

કોઠ

કોઠે સર્વં ચ કૌષ્ઠિકમ્ ॥૩૪॥

અને કામરાગમા કુષ્ઠરોગમાં બે કરવાનું કક્ષુ છે
તે બધું કરવું

શ્વશ્વાદ્વદયે પચ્છે ઉત્તરધાને છુદરાંપ્રતિષેષો
નામ દ્વાન્નિરોધ્યાર્ય ॥ ૩૨ ॥

અધ્યાય ૩૩ મો : ગુણ ભાગના

રોગોનું જ્ઞાન

મયાતો ગુણરોગવિજ્ઞાનીય ઘ્યાલ્યાસ્યામ ।

રતિ દ્વ સ્માદુરોધિગદ્યો મહર્ષય ।

ત્યાર બંને એ મુદ્ધ ભાગના રોગોનું જ્ઞાન લવા
માટે ઉપયોગી બન્યાપ મીઠુ એ વિષયમા રાગરોગ
વગેરે અર્ષાગદ્ય નીચે પ્રમાણે કાઢી ગયા છે.

ગુણચેતો યવાનાં કારણ

શ્રીશ્રવાયનિવૃત્તસ્ય સહસ્રા મજતોઽયવા ।
 દોષાશ્ચુપિતસફીર્ગમલિનાશુરજ-પથામ્ ॥૧॥
 મન્યયોનિમતિચ્છન્તીમગમ્યાં તવસૂતિકામ્ ।
 વૃષિત સ્પૃશતસ્તોયં રતાસ્તેષ્વપિ નૈવ વા ॥૨॥
 વિવર્ધયિયવા તીક્ષ્ણાન્ પ્રલેપાદીન્ પ્રયચ્છતઃ ।
 મુષ્ટિવન્તનલોત્પીઢાવિપચ્છૂકપાતનૈઃ ॥૩॥
 વૈળનિપ્રહાર્યાતિલ્લરસ્પશવિધટ્વનૈઃ ।
 દોષા કુપ્તા ગતા ગુણં ત્રયોવિશતિમામયાન્ ॥૪॥
 જનપત્યુપદશાદીન્

શ્રી સાથે મૈથુન કરી રહ્યા પછી તરત પાછુ રોકા
 એક મૈથુન કરનારના, જે શ્રીનો ૨૨૧ નીકળવાનો
 આર્થ (યોનિ) દોષોવાળો, સફીર્ગ (અશુદ્ધ), મેલો
 અને સાકચે લોપ, મનુષ્યથી જે જુગી યોનિની લોપ
 (ભોજ વગેરે), જેને મૈથુનની ઇચ્છા ન લોપ, જે
 મૈથુનને યોગ્ય ન લોપ, જેને પુરાવડ આવે બહુ
 વખત ન થયો લોપ એવી કોઈ તરી તાર મૈથુન કરનારના,
 મૈથુન કરી રહીને જનગણિતન ખરાબ પાણીથી ધોવા
 ના કે શમૂગી ન ધોવાના, જનગણિતને મેલો કરવા
 માટે (ઈદ્રિય ઉપર) નીમ્મ લેપ વોટે કરનારના
 કોષોવા દોષો નવા મૂત્રી, દાન અને નખના દબાવણી,
 એટલે જનુઓ વગરવાથી, લેગોને રોકવાથી, લાંબા અને
 ખર સ્પર્શવાના વાગ સાથે (કે કામાનપત્ર નામની
 ચામડી સાથે) ધમ્માવાથી બગડેલા દોષો ગુણ બાગમાં
 જઈને ઉપદશ વગેરે ૨૩ રોગ કરે છે (સંકીર્ણ-૧
 અશુદ્ધ, ૨ ધમ્મા આપ્તચેતો વાગરહેલ.)

ઉપદશ (આદી)

ઉપદશોઽય પદ્મપા ।

પૃષ્ઠદોષૈઃ સરપિદૈઃ સમસ્તક

એમાં (૨૩ ગુણ રોગોમાં) ઉપદશ પાન પ્રકારનો છે
 દરેક દોષનો એકએક, લોહીના રત્ન મધ દોષથી વહેલો
 વાયુનો ઉપદશ

મત્ર મારનારુ ૬૫૪

મેટ્ર શોનો રક્તશિશા:

સ્તમ્ભસ્વરુપિયોત્તમ્ ।

એમાં વાયુની વધ ઉપદશમાં મૂર્છોદ્રિય ઉપર
 શે રહે, જનપત્રની પીડા અને અને રમડે હાલે
 એમાં વાની ૧૧૧ છે

પિત્તનો ઉપદશ

પદ્મોદુન્વરહઠાસા રિત્તન શ્વન્નુરંત ૫૧૪

પિત્તથી થયેલા ઉપદશમાં મૂર્છોદ્રિય ઉપર પડત
 ઉશરના કૃષ્ણ જેવો સોજો રત્ન તાવ આવે છે

કફનો ઉપદશ

પ્રલેપના કઠિનઃ સિમ્ધ:

કણ્ઠમાન્ શીતલો ગુરુ ।

કફથી થયેલા ઉપદશમાં મૂર્છોદ્રિય ઉપર કફન,
 સિન્ધુ, ખામુજવાળો અને ભાર લાગે એવો સોજો,
 રાત્રે છે

લોહીનો ઉપદશ

શોષિતેનાસિતસ્ફોટસમ્મયોઽન્નસૂતિર્જરઃ ॥

લોહી બગડવાથી થયેલા ઉપદશમાં કાના ફોડા
 વાપ છે લોહી નીકળે છે અને તાવ આવે છે

સાનિધાનિક ઉપદશ

સર્વજે સર્વલિન્નત્વ શ્વયધુર્મુલ્કયોરપિ ।

તીવ્રા કળાશુપવતં દુર્ણં હમિસમ્મય ॥૮॥

બધા દોષોથી થયેલા ઉપદશમાં દરેક દોષના ઉપ
 દશનાં લક્ષણો લાપ છે, તે ઉપરાંત અંક ઉપર લોહી,
 તીવ્ર પીડા, ઝટ પાડવા માટે, મૂર્છોદ્રિય ફટ અને
 કીડા જેના વાપ એટલા લક્ષણો લોપ છે

સાનિધાનિક

યાવ્યો રક્તોદ્ભવાતેર્ગ મૃત્યવે સ્થિપાતજઃ ।

તેમાં લોહીના ઉપદશ થાપ છે અને સાનિધાનિક
 ઉપદશથી મોત થાય છે

મૂર્છોદ્રિયના અર્થ (મથા)

જાવન્તે કુપિતેર્દેર્ગિહ્વાણકુપિશિનામયેઃ ॥૧૫॥

મન્તર્પદિર્ધા મેટ્રસ્ય કણ્ઠજ્ઞા પ્રાંસદીલકાઃ ।

પિન્દિલ્લાદ્યધુવા યોનો

તદ્વચ્છરસપિમાઃ ॥૨૦॥

તેઽશાસ્યુપેતયા પ્રાન્તિ મેટ્રપુંસ્ય મગાતંયમ્ ।

ગુણ રત્નની લોહી અને શામધા રોગ દોષો
 કોરે છે, ત્યારે પુત્રની મૂર્છોદ્રિયની અંદર કે ખામુર
 ખામુર થયે રોગ, પિન્દિલ, લોહી કુટાના અંતરના
 (ધાંડ આમરના) બના થાય છે તે જ પ્રમાણે લેડિમાં
 છત્રી (પિચાડીના દોષ) જેવા ચાલના મથા થાય છે
 એ મથાને (ગુણ બાગના) આં (જન) કો છે
 એજ વખતની જેમ ઉપર ન થાય તે જ પુત્રની
 મૂર્છોદ્રિયના પુનામનાં નહ કો છે અને લેડિના
 આંતરના નહ કો છે

અર્થવા

ગુણસ્ય કલિત્કર્મણં પિન્દિકાઃ કલ્પકલ્પા ॥૧૧॥
 સર્વપામન

કફ અને લોહીને લીધે ગુહ્ય રાગની રાદર કે બહાર સરસવ જેવો રાને સરસવ જેવા રાકરની ઘટ્ટ ફોહીઓ થાય છે તેને રાપુર્વદમા સર્પણિકા કહે છે

અવગમ્ય

પિટિકા યદ્યપી દીર્ઘા દીર્ઘાન્તે મધ્યતઃચ યા ॥
સોડ્વમન્યઃ કફાસુગ્ધાં વેદનારોમહર્ષવાન્ ॥

કફ અને લોહીને લીધે લાળી, વચ્ચેથી ફાટે એવી અનેક ફોહીઓ થાય તેને રાવમય કહે છે અવગમ્યમા પીડા અને (પીડાને લીધે) રોમાય થાય છે

કુભીકા

કુમ્ભીકા રક્તપિત્તોત્થા

જામ્યવાસ્થિનિમાડ્ડશુજા ॥૧૩॥

લોહી રાને પિત્તને લીધે થતી, જાબુના ઢળિયા જેવી, ઝટ ઉત્પન્ન થાય એવી ફોહી તે કુભીકા છે

અલજી

અલજી મેહ્યદ્વિદ્યાદ્

પ્રમેહ રોગમાં અલજી છે (નિ ૧૦/૩૦૫, ૩૧)
તેવી જ આખા સમજવી

ઉત્તમા

ઉત્તમા પિત્તરક્તજામ્ ॥

પિટિકા માપમુદ્રામાં

લોહી અને પિત્તને લીધે થતી, અડદ રાને મગ જેવી ફોહીને ઉત્તમા જાણવી.

પુષ્કરિકા

પિટિકા પિટિકાચિત્તા ॥૧૪॥

કર્ણિકા પુષ્કરસ્યેવ જ્ઞેયા પુષ્કરિકેતિ સા ॥

જેના ઉપર બીજા ફોહીઓ ભરચક થઈ લેાય એવી, કમળના રોગ જેવી ફોહીને પુષ્કરિકા જાણવી.

સંયુક્તપીટિકા

પાણિભ્યાં મૃદાસંયુદ્ધે સંયુદ્ધપિટિકા ભવેત્ ॥

થાય વડે મૂત્રોદ્વિજ બહુ ઘસાવાથી જે ફોહી થાય તે સંયુક્તપીટિકા છે

મૃદિત

મૃદિત મૃદિતં યદ્વસંસ્થં યાતકોપતઃ ॥

મૂત્રોદ્વિજને કોઈ વસ્તુ વડે કે વસ વડે મસજે (ચોળે) (કે કોઈ વસ્તુ કે વસ સાથે ઘસે) તેથી ચોળે આવે તેને મૃદિત રોગ કહે છે આ રોગ વાધુ કોપવાથી થાય છે

અષ્ટીલિકા

વિષમા કઠિના મુસા બાયુનાડ્ઠીલિકા સ્મૃતા ॥

વિષમ, કઠણ રાને ઘાંટી ફોહી વાયુને લીધે થાય તે અષ્ટીલિકા છે

નિવૃત્ત (પરિવર્તિત)

વિમર્દનાદિદુષ્ટેન ધાયુના ચર્મ મેઢજમ્ ॥

નિવર્તેતે સરુદાહં કચિત્પાક ચ ગચ્છતિ ॥૧૫॥

પિપ્પિટતં ગ્રન્થિત ચર્મ તત્પ્રલમ્બમધો મળે ॥

નિવૃત્તસંઘ સકફ કણ્ડુકાટિન્યવત્ તત્ ॥૧૮॥

પુરુષની મૂત્રોદ્વિજને બહુ રોગવાયુવાથી કોપેલા વાયુને લીધે મૂત્રોદ્વિજની ચામડી પીડા રાને બળતરા સાથે ઊથલી જાય છે રાને કોઈ વાર પાકે છે તે ચામડી વાટો વળીને, ગઠાઈ જઈને મૂત્રોદ્વિજના મહિ (આગળુ ટોચકુ)ની નીચે લબડે છે અને નિવૃત્ત રોગ કહે છે જ્યારે રોમા કફ ભળે છે ત્યારે એમા ખણજ આવે છે અને રો કઠણ થઈ જાય છે

અવપાટિકા

દુરુદ્ધ સ્ફુટિત ચર્મ નિર્દિષ્ટિમવપાટિકા ॥

મૂત્રોદ્વિજની ચામડી મુકેલીથી ઊપડે એવી થાય અને રો ચામડીમા ચીરા પડે તેને રાવપાટિકા કહે છે

નિરુદ્ધમણિ

યાતેન દૂપિતં ચર્મ મળૌ સત્તં રળણિ ચેત્ ॥૧૬॥

કોતો મૂત્રં તતોડ્ધમેતિ મન્દધારમવેદનમ્ ॥

મળૌલિકાદારોપધ સ નિરુદ્ધમર્ણિનઃ ॥૨૦॥

વાયુથી બગડેલી મૂત્રોદ્વિજની ચામડી મૂત્રોદ્વિજના મહિ (આગળના ટોચકા) ઉપર ચોટી જઈને મૂત્રના માગને (જેમાંથી પેશાબ નીકળે છે તે છિદ્ર) રોકે રાને તેથી પેશાબ પાનથી રાને ધીમી ધારે પીડા વિના થાય અને મહિને ફૂલના ઘરકત પડે તેને નિરુદ્ધમણિ રોગ કહે છે

ગ્રથિત

લિલ્લં શ્કેરિયાપૂર્ણ પ્રપિતાલ્ય કનોદ્વિજમ્ ॥

કફને લીધે પુરુષની મૂત્રોદ્વિજ ખાંધે મુક (સુંઘા) અને અફીદાર ફફળા)થી ભરાઈ ગઈ લેાય (અને ગંધઈ ગઈ લેાય) તેને ગ્રથિત કહે છે

સ્પર્શહાનિ

શુક્રદૂપિતરકોત્યા સ્પર્શહાનિસ્તદાહ્યા ॥૨૧॥

મુક નામના જનુઓના લેપને લીધે બગડેલા લોહીથી મૂત્રોદ્વિજને સ્પર્શહાન ન થાય (મૂત્રોદ્વિજ બહારી વર્ષ જાય) તે સ્પર્શહાનિ રોગ છે

(પુરુષની મૂત્રોદ્વિજને લામીટૂકી કે જડીપાનથી કરવા માટે પાણીમા રહેતા મુક નામના એ જનુઓ

સેવાતિચરણા શોકસયુક્તા પ્રતિવ્યવહાર
એ બાવાયુની વાનિવ્યાપદમાં અનિયમ મેયુનને
લેધિ સોજે આવે તેને અનિયમમાં કો છે

પ્રાકૃચરણ

મેથુનાદતિવાલાયાઃ પૃથ્વજ્ઞોરુવદ્દક્ષણમ્ ।

ઘન સન્દૂપયેયોર્નિ વાયુઃ પ્રાક્ષરણેતિ સા ॥

બહુ નાની છેકરી સાથે મેથુન કરવાથી રોની પીઠ, જ્યાં, સાથળ અને સાથળના વચ્ચે પીઠ કરતો વાયુ થોનિને બગાડે તેને પ્રાકૃચરણ કહે છે

ઉદાવૃત્ત

વેનોદાવર્તનાયોર્નિ પ્રવીડયતિ મારુતઃ ।

સા ફેનિલ રજઃ કુચ્છાદુદાઘૃત વિમુચ્ચતિ ॥૩૩

ફર્ચ વ્યાપદુદાઘૃત

વાયુના વેગને રોકવાને લીધે વાયુ ઊંચા ચઢવાથી એ વાયુ થોનિને પુષ્કળ દબાવે છે તેથી એ થોનિ માથી ફીસવાળુ, ઊંચે ચઢી ગયેલુ રજ (રાટકાવ) નીકળતાં પીઠ થાય છે આ રોગને ઉદાવૃત્ત કહે છે

જાતધની

જાતધની નુ વદાઝનિલ ।

જાત જાતે સુતં દન્તિ રોક્ષ્યાદુષ્ટાંત્વોદ્ભવમ્ ॥

જ્યારે વાયુ બુખાપણને લીધે બગાડેલા રસાવધી જેમ જેમ ઊઠે છે થાય તેમ તેમ માથી નાખે ત્યારે તે રોગને જાતધની કહે છે

અંતર્મુખી

અત્યાશિતાયા વિપ્રમ સ્થિતાયાઃ સુરતે મચ્ચ ।

અન્નેનોત્પીડિતો યોને

સ્થિતઃ સ્ત્રોનસિ વક્રયેત્ ॥૩૫॥

સાસ્થિમાંસ મુલં તીવ્રરજમન્તર્મુક્ષીનિ સા

ખુબ ખાઈને મેથુન માટે થીર કકઠી રોને ગ્રેહ વીને સૂતેલી સીના વાયુ ખેલાકથી દબાઈને થોનિના માર્ગમા રહીને થોનિના છાડાં અને માસ સાથે થોનિના મુખને વાંકુ કરી નાખે છે અને મુખમા તીવ્ર પીઠ થાય છે આ અંતર્મુખી નામની થોનિવ્યાપદ છે

સૂચીમુખી

વાતલાહારસેવિન્યાં જનન્યાં કુપિતોઽનિલ ॥૩૬

શ્ચિયો યોનિમણદ્રાત્ કુર્યાત્સૂચીમુક્ષીતિ સા ।

છેકરી ગર્ભમા હોય તે વખતે એની આ વાચા આગર ખાચીએ તેથી કેપેલો માને વાયુ ગર્ભમા રહેલી સી(છેકરી)ના થોનિના દ્વારને સીકા કરી નાખે છે આ સૂચીમુખી રોગ છે

શુખા

વેગરોચાદતો વાયુદુરો વિપ્રમૂલસહમ્ ॥૩૭॥

કરોતિ યોનેઃ શોષં ચ

શુષ્કાશ્વા સાઽતિવેદના ।

જનુ દરમિયાન (નિ ૧/૨૬) વેગ રોકવાથી બગાડેલો (કેપેલો) વાયુ અડધેયાબને રોકે છે અને થોનિને સૂકવે છે એ શુષ્કા નામનો રોગ છે આ શુષ્ક પીઠ થાય છે

વામિની

વટહાત્ સતરાત્રાદ્વા શુક ગર્ભાશયાન્મચ્ચ ॥૩૮॥

વમેત્સહ નીરજો વા યસ્યાં સા વામિની મતા ।

જે રોગમા વાયુ પીઠ સાથે કે પીઠ વિના ગર્ભા શય્યાથી વીર્યને છ કે સાત દિવસમા બહાર કાઢી નાખે તે રોગ વામિની છે એવું માને છે

મહત્તી

યોની વાતોપત્તાયાં સ્ત્રીગર્ભે વીજદોષત્ ॥૩૯॥

નૃદ્વેષિયસ્તની ચ સ્યાત્ પઠ્ઠસંશાન્તુપન્નમા ।

છેકરી માના ચેખાં હોય તે વખતે માની થોનિ વાયુથી પીઠાતી હોય તેથી સી(છેકરી)ના ગર્ભાશયમાં થોનિની માના બીજ(ગર્ભમા) રહેલા માના રાગવને ભાગ)માના હોય વારસામાં ઊતરી આવે છે તેથી છેકરી પુરુષને દ્રેષ કરે છે (છેકરીને મેથુન કરાવતું ગમતું નથી) અને એના સ્તન બહુ નાનાં હોય છે આને મહત્તી કહે છે એ રોગમાય રોગ છે

મહાયોનિ

દુરો વિદ્યય યોન્યાસ્યં ગર્ભકોષં ચ માચ્ચ ॥૪૦

કુચ્ચે વિમૃતા સ્ત્રસ્તાં યાતિકીમિય દુ સિતામ્ ।

ઉત્સર્ગમાંસો તામાહુર્વંદાયોર્નિ મહાદગામ્ ॥૪૧॥

કેપેલો વાયુ થોનિના મુખને અને ગર્ભાશયના વિષ્ટબ કરીને થોનિને પડોતી, લગતી પડેલી, જાવ વાયુની થોનિવ્યાપદ હોય એવી પીઠવાતી, ઊપેસકા માસવાતી અને બહુ પીઠવાતી બનાવે છે, તન મહાયોનિ કરે છે

પિત્તની થોનિવ્યાપદ

યપાસૈર્દૃષ્યેદુરે પિત્તં યોનિમુપાગ્રિતમ્ ।

કરોતિ દાહપાનેનાપૃતિગન્ધિગ્ન્યરાન્યિતામ્ ॥૪૨

મૃશોષ્યમૂર્તિભુજામીલપીતાસિતાતંવામ્ ।

સા વ્યાપત્ પૈત્તિકી

થોનને (પિત્તની) કેપાચનય કા.સા(નિ ૧/૧૫, ૧૬)ને લીધે કેપેલું પિત્ત થોનિમાં અને થોનિ દાહ, પાક, ઊંચ અને દુર્ગંધ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યાર આમે છે તથા બહુ ગરમ, પુષ્કળ, મૃદુ સ્વેદ

૯ સી

ગધાતો, ગળી જેવા રંગનો, પીળો કે કાળો આનંદ
આણે છે એ પિત્તની યોનિઆપદ છે

રક્તયોનિ (લોહીયા)

રક્તયોન્યાશ્યાસ્ચગતિશ્ચુતેઃ ॥૪૩॥

(યોનિમાથી) લાલ લોહી બહુ વહી જાય તેથી
રક્તયોનિ કહે છે

કફની યોનિઆપદ

કક્ષોઽમિથ્યન્દિમિઃ ક્રુદ્ધઃ

કુર્યાંયોનિમવેદનામ્ ।

શીતકાં કણ્ઠુલાં પાણ્ડુપિચ્છિલાં તદ્વિષ્ણુતિમ્ ॥

સા ઘ્યાપચ્છલૈષ્મિકી

આભિખાદી દ્રવ્યોથી કોપેલા કફ યોનિને પીડા વિના
ની, ઠડી, ખણ્ણવાળી, ઘાળી, પિચ્છિલ બનાવે છે
અને યોનિમાથી એવો જ (પીડા વિનાનો, ઠડો, ખણ્ણ
આણે એવો, ઘાળો અને પિચ્છિલ) સાવ કરાવે છે
એ કફની યોનિઆપદ છે

લોહિતમથા

વાતપિત્તાગ્ન્યાં ક્ષીયતે રજઃ ।

સ્વાદુકાશ્યૈવૈવર્ણ્યં યસ્યાઃ સા લોહિતશ્યા ॥૪૫॥

જેનું રજ વાયુ અને પિત્તના પ્રકોપથી (બહુ
વહી જવાને લીધે) ઓછું થઈ જાય છે, જેને દાદ
થાય છે, જે દૂબળી અને વિવર્ણ થઈ જાય છે તે
લોહિતમથા છે

પરિપ્તતા

પિત્તલાયા નૃસંવાસે ક્ષયથુદ્ધારધારણાત્ ।

પિત્તયુક્તેન મલતા યોનિર્મવાતે દૂષિતા ॥૪૬॥

શૂના સ્પર્શસદા સાર્તિર્નીલપીનાશ્ચગ્રાહેની ।

શસ્તિક્ષિપ્તિયુક્તવાતિસારારોચકકારિણી ॥ ૪૭ ॥

શોણિવજ્જનવક્તોદગ્ગરુત્ સા પરિપ્તતા ।

પિત્તપ્રકૃતિની સ્ત્રી મેયુન માટે પુરુષના સમબંધ
હોય તે વખતે એ સ્ત્રી છૂંક અને ઓડકારને રોકી
રાખે તેથી પિત્ત અને વાયુથી બગડેલી યોનિ મૂળ
જાય છે, સ્પર્શ સહન કરી શકતી નથી, એમાંથી પીડા
સાથે ગળી જેવા રંગનું અને પીળું લોહી વહે છે એ
બગડેલી યોનિને લીધે મૂત્રાદાય અને કૂખ ભારે થઈ
જાય છે, અતિસાર અને ઋસિ થાય છે, કમ્પરમથા
અને સાથજના વગામાં પીડા અને તોદ થાય છે તથા
નાચ આવે છે એ પરિપ્તતા છે

ઉપપ્તતા

વાતશ્લેષ્મામય્યાસા શ્વેતપિચ્છિલયાદિની ॥૪૮

ઉપપ્તતા સ્મૃતા યોનિર્

વાયુ અને કફના રોગ જેમા વ્યાપેલા હોય એવી
તથા ઘાળો અને પિચ્છિલ સાવ થતા હોય એવી
યોનિ ઉપપ્તતા છે, એમ આપુર્વેદ કહે છે.

વિષ્ણુતા

વિષ્ણુતાશ્યા ત્વધાવનાત્ ।

સજ્ઞાતઞ્જનુઃ કણ્ઠુલા કણ્ઠવા ચાતિત્તિમિયા ॥

યોનિને ઘીઈને સાફ ન રાખવાથી યોનિમા જતુઓ
ઉત્પન્ન થાય, ચળ આવે અને ચળને લીધે મેયુન
બહુ ગમે તે વિષ્ણુતા નામની યોનિ વ્યાપદ છે

કર્ણિની

અકાલવાહનાદાયુઃ શ્લેષ્મરકવિમ્ચ્છિતઃ ।

કર્ણિકાં જનયેદ્યોતો રજોમાર્ગતિરોધિનીમ્ ॥૫૦॥

સા કર્ણિની

મેયુનને અને યોનિમાથી જે પાણી કુદરતી રીતે
વખતસર છૂટે છે તે પાણીને પરણે વહેતું કાઢી નાખે
કે પરણે રોકી રાખીને થોડું કાઢે તેથી કફ અને લોહી
એ બે સાથે મળેલા વાયુ યોનિમા કઠ્ઠિલા (માસનો
મસો) ઉત્પન્ન કરે છે એ કઠ્ઠિલા રજ નીકળવાના
માર્ગમા આડી આવે છે એ કર્ણિની રોગ છે

(અકાલવાહનના બીજા બે અર્થ પણ થાય છે :
૧. મેયુન વખતે પરણે પેશાબ લાવવો, ૨ ગર્ભ
બહાર નીકળવાનો કુદરતી સમય થતા પહેલા પરણે
જર કરીને ગભેને બહાર કાઢવો)

સોનિપાતિક યોનિઆપદ

ત્રિમિદાંપેયોંનિગર્ભાશ્યાધિતૈઃ ।

યથાસ્વોપદ્રવ્યકરૈથપિષ્ઠા સાન્નિપાતિકી ॥૫૧॥

ત્રણે દોષે યોનિમા અને ગર્ભાશયમાં રહીને પાન-
પોતાના ઉપદ્રવો પેદા કરે તે સાનિપાતિક (ત્રિદોષ-
ની યોનિઆપદ છે

इति योनिगद्ग नगरी येः शुक्रं न प्रतीच्छति ।

ततो गर्भं न गृह्णाति रोगांश्चाप्नोति दाहणान् ॥५२

मद्यदराशोऽगुल्फादीनायाचोऽनालान् ॥५३॥

આ પ્રમાણે યોનિના રોગો કથા કે જેને લીધે સ્ત્રી
લીધેને સ્વીકારતી નથી (ગ્રાધમ્ કરતી નથી), તેથી
ગર્ભ રહેતા નથી અને લોહીયા, ધરસ, ગોચા વગેરે
ભયંકર રોગો તથા વાયુ વગેરેને લીધે પીડા થાય છે.

इत्यष्टाद्वदये शब्दे उत्तरस्थाने गुग्गुरोऽम्लीयो

नाम त्रयस्त्रिगोऽप्याय ॥ ३३ ॥

અધ્યાય ૩૪ મો : ગુહ્ય ભાગના રોગોના ઉપાય

અયાતો ગુહ્યરોગપ્રતિપેધં વ્યાખ્યાસ્યામઃ ।
ઇતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે ગુહ્ય ભાગના રોગો મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહા-વિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

ઉપદંશ(ચાંદી)ની સામાન્ય ચિકિત્સા

મેદૂમધ્યે સિરાં વિચ્છેદુપદંશે નવોત્પિતે ।
શીતાં કુર્યાત્ ક્રિયાં શુદ્ધિં વિરેકેણ વિશેષતઃ ॥૧॥
તિલકલકપૂતાદૌર્લેપઃ પશ્યેતુ પાટિતે ।

ઉપદંશ તરતનો જ થયેલો હોય તો પુરુષની મૂર્છોદ્રિપની વચમાં ફસ ખોલવી ઠંડી ક્રિયા કરવી અને ખાસ કરી વિરેચન વડે શોધન કરવું; પણ ઉપદંશ જ્યારે પાકે ત્યારે એને ચીરીને પછી તલનો કડક, ઘી અને મધનો લેપ કરવો.

જમ્બ્યાન્નસુમનોનીપચ્ચેતકામ્યોજિકાઙ્કુરાન્ ॥
શલ્કીકવદીવિલ્ચપલાશતિનિશોદ્રવાઃ ।
ત્યજ્ઞઃ ક્ષીરિદુમાળાં ચ ત્રિફલાં ચ પચેચ્છલે ॥૩॥
સ ક્વાથઃ ક્ષાલનં, સેત પશ્યંતે તૈલં ચ રોપણમ્ ।

જંબુડી, અમ્બી, ચમેલી, કદંબ, ધાત્રી ચણેલી એટલા આડનાં અંકુરો; ધૂપેડો, મેરડી, બીલી, ખાખરો, મિર્ચો, ઉર્લો અને કીરોવૃક્ષો એટલા આડની અંતરછાલ અને ત્રિફળા—એ બધાને પાણીમાં ઉકાળીને ક્વાથ કરવો. એ ક્વાથ ધોવા માટેનું ઔષધ છે, અને એ ક્વાથ વડે પકવેલું તેલ રૂગવવાનું ઔષધ છે.

સુત્યગૌરિકલોધ્રેલામનોક્ષાલરસાઙ્ગૈઃ ॥૪॥
દરેણુપુષ્પકાસીલસૌરાષ્ટ્રીલયનોત્તમૈઃ ।

લેપઃ ક્ષોદ્રયુતેઃ સક્ષ્મૈરપદંશમગ્નપાઠઃ ॥૫॥

મેરધુખ, જેરુ, લોપર, એલચી, મનુષીચ, બરતાવ, રસવંતી, રેણુખીજ, હીરાકસી, ફટકડી અને સોપવનું ખૂબ બારીક ચૂર્ણ કરીને એને મધમાં કાવચીને લેપ કરવાથી ઉપદંશનો ઘ્રણ રૂગઈ જાય છે.

કપાલે ત્રિફલા દગ્ધા સપૂતા રોપણં પપ્મ્ ।

માટીની ટીકમાં ત્રિફળાને બાળીને એના ઘી સાથે લેપ કરવા એ રૂગવવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે.

શામાન્ય સાધનમર્દ

શ્લેષ ઠા થી પાંચ મુખીના ઉપાય સામાન્ય (એને ને પ્રકારના ઉપદંશને લાગુ પડે એવા) છે.

ઉપદંશની વિશેષ ચિકિત્સા

પ્રતિદોષં તુ શોફયત્ ॥૧॥

દોષવાર ઉપદંશના ઉપાય તે તે દોષના—શ્લેષ (શેત્રે, ગૂમડું) પ્રમાણે કરવા.

ઉપદંશની ચિકિત્સામાં સમવાની કાળજી : કારણ

ન ચ યાતિ યથા ગાત્રં પ્રવતેત તથા મૃશામ્ ।
પક્કૈઃ સ્નાયુસિરામાંસઃ પ્રાયો નશ્યતિ દિ ધ્વજઃ ॥૨॥
ઉપદંશ પાકે નહિ એવા વેદો પુકળ પ્રપન્ન કરવો; કારણ કે સ્નાયુ, શિરા અને માંસ પકવાથી મૂર્છોદ્રિપનો નાશ થાય છે.

મૂર્છોદ્રિપના અર્થ

મર્દાસાં હિન્નદગ્ધાનાં ક્રિયા કાર્યોપદંશાવત્ ।

મૂર્છોદ્રિપના મરણને કાપી નાખીને અને એ જગા-એ બાળીને પછી ઉપદંશ જલવી ક્રિયા કરવી.

સર્પપિકા

સર્પયા લિખિતાઃ સુદ્ધૈઃ કપાયૈરવચ્ચુર્ણયેત્ ॥૮॥
તૈરેવાધ્યજ્ઞનં તૈલં સાધયેદ્ મળરોપણમ્ ।

સર્પપિકા નાખની ફેલીઓને યશથી ઘસી નાખીને પછી એના ઉપર કપાય વર્ગનાં ઔષધોનું બારીક ચૂર્ણ દબાવવું, તથા એ જ કપાય વર્ગનાં ઔષધો વડે તેલ સિદ્ધ કરવું. એ તેલ લોપડવાથી ઘ્રણ રૂગઈ જાય છે.

અવમંથ

ક્રિયેયમવમંથેડપિ રક્તં ક્ષાઠ્યં તથોમયોઃ ॥૧॥

અવમંથમાં પણ એ જ (સર્પપિકાવાળી) ક્રિયા કરવી, તથા બંનેમાં (સર્પપિકા અને અવમંથનમાં) લોચી કાઢી નાખવું.

કુંભીકા

કુમ્ભીકાયાં હરેદ્ગંઢં પક્વાયાં શોધિને ઘ્નૈ ।

તિરુદુકત્રિફલાસોધ્રેલેપસ્તૈલં ચ રોપણમ્ ॥૨॥

કુંભીકામાં લોચી કાઢી નાખવું. કુંભીકા પછી ગઈ લોચ તો ઘ્રણને શુદ્ધ કરીને પછી દીનરવે, ત્રિફળા અને લોપરનો લેપ કરવો. દીનરવે, ત્રિફળા અને લોપર-થી સિદ્ધ કરેલું તેલ લોપડવાથી રૂગ આવે છે.

અરગ

મલજ્યાં ક્રુતરક્તાપામયમેય ક્રિપાક્રમઃ ।

અરગમાં લોચી કાઢી નાખવા પછી આ જ (કુંભીકાવાળી) ક્રિયાએનો કમ છે.

ઉત્તમ

રક્તમાલ્યાં તુ પિટ્તિકં

સક્ષિટપ્ત ચરિયોદ્ધવાન્ ॥૩॥

કલ્પકૃષ્ણઃ કપાયાનાં ક્ષોદ્રયુક્તરૂપાચરેત્ ।

ઉત્તમા નામની ફેફસીને બરિચયત્રયી પકડીને
ઉંચી ઉપાડીને પછી એને બરાબર કાપી નાખીને
પછી કપાય ગળનાં ઔષધોના કડકમા અને ચુર્ણમા
મધ ભેળવીને એના વડે મરાડવાના ઉપાય કરવા

પુષ્કરઃ સવ્યૂઠપિટિકા

ક્રમઃ પિત્તવિસર્પકઃ પુષ્કરવ્યૂઠયોર્હિતઃ ॥૧૨॥

પુષ્કર (પુષ્પરિકા) અને વ્યૂઠ (સવ્યૂઠપિટિકા)
એ બે રોગમા પિત્તના વિસર્પ માટે ક્ષેલી કિયાઓનો
ક્રમ હિતકર છે

વક્રપાક, સ્પર્શહાનિ

સ્વકૃપાકે સ્પર્શહાન્યાં ચ

વક્રપાક અને સ્પર્શહાનિ એ બે રોગમા પિત્ત
વિસર્પ માટે ક્ષેલી કિયા કરવી

મુદિત

સેચયેદ્ મુદિતં પુનઃ ।

ક્ષલતૈલેન કોળેન મધુરંક્ષોપનાદયેત્ ॥૧૩॥

મુદિતને સશેકા બધાતેલનું સેચન કરવું અને
મધુર વર્ગના દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ શેક કરવે.

અઘોવિકા

મઘીલિકાં હૃતે રક્તે પ્લેષ્મપ્રશ્નિવદાચરેત્ ।

લોહી કાઢ્યા પછી અઘોવિકાના ઉપાય કરૂંની
ગ્રાધિ લેવા કરવા.

નિવૃત્ત

નિવૃત્તં સર્પિણાઽભ્યજ્ય સ્વેદયિત્વોપનાદયેત્ ॥૧૪॥

ત્રિરાત્ર પચ્ચરાત્રં વા સુક્ષિઘ્નઃ શાત્વલ્લાલિમિઃ ।

સ્વેદયિત્વા તતો મૂપઃ ક્ષિઘ્નં ચર્મં સમાનયેત્ ॥૧૫॥

મર્ણિ પ્રપીડ્ય શતકૈઃ પ્રવિષ્ટે ચોપનાદનમ્ ।

મર્ણો પુન પુનઃ ક્ષિઘ્નં મોજતં ચાત્ર શસ્યતે ॥૧૬॥

નિવૃત્ત ઉપર થી ચોપડીને, શેક કરીને પછી
સારી રીતે સ્નિગ્ધ કરેલા શાત્વલાલિમિ ગળુના ઔષધો
વડે ત્રણ રાત કે પાંચ રાત સુધી ઉપનાહ શેક કરવે
પછી ફરીથી સાદો શેક કરીને ચામડી ઉપર થી ચોપ
ડીને મણિ (મૂત્રોદ્રિવના આગલા રોગકા)ને દબાવીને
ચીમે ધીમે ચામડીને મણિ ઉપર લાવવી. પછી મણિ
ચામડીમાં વેસી જાય ત્યાર પછી ઉપર ક્ષેલી ઉપનાહ
શેક વારંવાર કરવે. આ રોગમાં સ્નિગ્ધ આહાર કરવાથી
ફાયદો થાય છે

અવપાટિકા

અયમેષ પ્રયોજ્યઃ સ્વાદ્વપાટ્યામપિ ક્રમઃ ।

અવપાટી(અવપાટિકા)મા પણ આ જ (નિવૃત્ત
પાળી) કિયાઓનો ક્રમ કરવે.

નિરુદ્ધમણિ

નાડીમુખયતોદ્ધારાં નિરુદ્ધે જતુના સ્તુતામ્ ॥૧૭॥

સ્નેહાકાં સ્રોતસિ ન્યસ્ય સિદ્ધસ્નેહૈશ્વલાપદૈઃ ।

અપ્પહાત્યપ્પહારસ્થૂલતરાં ન્યસ્ય નાડીં વિવર્ધયેત્ ॥

સ્રોતોદ્ધારામ્સિદ્ધો નુ વિદ્વાન્ શસ્ત્રેણ પાટયેત્ ।

સેવર્ની વર્જયન્ યુદ્ધપાત્ સઘઃ ક્ષતવિધિં તતઃ ॥૧૯॥

નિરુદ્ધ(નિરુદ્ધમણિ)મા, બને છેડેથી આરપાર
પેલી ભૂંગળી (સળી) ઉપર લાખ ચોપડીને, એના
ઉપર થી ચોપડીને, રો સળી પેશાબ નીકળવાના માર્ગમા
ખોસીને પછી એ સળી વાટે વામુને નાથ કરે એવા
સ્નેહો વડે સેચન કરવું, રાતે ત્રણત્રણ દિવસે વધારે
ને વધારે જાડી નળી (ભૂંગળી) ખોસીને મૂત્રનો માર્ગ
વધારવે (મેટ્ટે, પહેળી કરવે) આમ કરવા છતા
જો મૂત્રનો માર્ગ મેટ્ટો ન થાય તો સેવનીને છાડી
દઈને બાકીના ભાગમાથી મૂત્રને રોકતી ચામડી ઘસવી
કાપવી પછી સઘોત્રણના ઉપાય કરવા.

ગ્રધિત

પ્રશ્નિયતં સ્વેદિતં નાઢ્યા ક્ષિઘ્નયોળીરૂપનાદયેત્ ।

ગ્રધિત રોગમા પહેલા નાડીસ્વેદ કરીને પછી

ઉષ્ણ અને સ્નિગ્ધ દ્રવ્યો વડે ઉપનાહ સ્વેદ કરવે.

શતપેનક

લિમ્પેષ્કપાયૈઃ સક્તૌદ્ગૈલિલિત્વા શતપોતકમ્ ॥

શતપેનકને છાલી નાખીને પછી કપાય વર્ગનાં
દ્રવ્યોમા મધ શેવવીને લેપ કરવે.

રક્તામુદ

રક્તવિદ્વિચિત્કાર્યાં ચિકિત્સા શોણિતામુદે ।

રક્તામુદમા લોહીથી થતા વિદ્રધિ લેવા ઉપાય કરવા.

પ્રત્યોપચારં સર્વેષુ યથાવસ્યં પ્રયોજયેત્ ॥૨૧॥

બધા મૂત્રોદ્રિવના રોગોમા રોગની અવસ્થા પ્રમાણે
જે અવસ્થામા જે રોગજ હોય તેવા પ્રણુના ઉપાય કરવા.

યોનિવ્યાપદ

બધી યોનિવ્યાપદોમા પહેલા વામુને મટાડે એવો

કિયા કરવાનું કારણ

યોનિવ્યાપાત્તુ મુષિઘ્નં શસ્યતે કર્મ વાતજિત્ ।

સ્નેહનસ્વેદવસ્ત્યાદિ વાતજામુ વિશેયતઃ ॥૨૨॥

બધી યોનિવ્યાપદોમાં-અને ખાસ કરીને વામુથી
થતી યોનિવ્યાપદોમાં વામુને મટાડે એવી સ્નેહન,

સ્વેદન, બસ્તિ વગેરે ક્રિયા ખાસ વખણાય છે (સલાહ-ભરેલી છે).

ન હિ વાતાદતે યોનિર્વનિતાનાં પ્રદુગ્ધયતિ ।

મતો જિત્વા તમન્યસ્ય કુર્યાદ્દોષસ્ય મેવજમ્ ॥

વાયુ કોષ્યા વિના સ્ત્રીઓની યોનિ બગડતી નથી માટે વાયુને છતીને (મટાડીને) પછી બીજો દોષ મટાડવાનું ઔષધ કરવું.

ક્યાં તેલ પાવાં? પછી કેવી યોનિને કઈ રીતે સમી કરવી?

પાયયેત (તાં) લલાતૈર્લે મિથ્રકં સુકુમારકમ્ ।

ક્ષિગ્ધસ્વિન્નાં તથા યોનિં

દુઃસ્થિતાં સ્થાપયેત્સમાં ॥૨૪॥

પાણિના નમયેજ્જિહ્વાં સંવૃતાં વર્ધયેત્ પુનઃ ।

પ્રવેશયેન્નિઃસૃતાં ચ વ્યવૃતાં પરિવર્તયેત્ ॥૨૫॥

સ્થાનાપવૃત્તા યોનિર્હિ શલ્યમૂતા સ્ત્રિયો મતા ।

એને (સ્ત્રીને) બલાતેલ, મિઠાકનેલ કે સુકુમાર તેલ પાવું. યોનિનું સ્વેદન અને સ્વેદન કરીને પછી પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી જઈને આડીઆવળી કે ઊંચીનીચી થઈ ગયેલી યોનિને બરાબર સરખી ગોઠવવી, વાકી થઈ ગયેલી યોનિને હાથ વડે નીચી નમાવવી (જિંથા ભાગને હાથ વડે નીચે નમાવીને નીચા થઈ ગયેલા ભાગને ઊંચા કરવો) સાંકડી ને પહોળી કરવી, બહાર નીકળી આવેલીને અંદર પેસાડી દેવી અને પહોળી થઈ ગયેલીને બધી બાજુથી પકડીને સાંકડી કરવી. (આ દરેક ક્રિયા કરતા પહેલાં સ્ત્રીને ઉપર કરેલું તેલ પાવું અને યોનિનું સ્વેદન અને સ્વેદન કરવું.) પોતાના સ્થાનમાંથી ખસી ગયેલી યોનિ સ્ત્રીને શલ્યરૂપ છે એવું મનાયું છે.

ક્રિયાઓનો ક્રમ

કર્મભિર્વમનાદૈશ્ચ મૃદુભિર્યોજયેન્નિયમ્ ॥ ૨૬ ॥

સર્વતઃ સુવિશુદ્ધાયાઃ શેષં કર્મ વિધીયતે ।

શસ્ત્રસ્યગ્રહણપરીષેકમલેપપિચુષારણમ્ ॥ ૨૭ ॥

સ્ત્રીને પહેલાં હળવી વમન વગેરે ક્રિયા કરવી (સખન ઊલટી વગેરે કરાવવું નહિ). એ રીતે (વમન, વિરેચન, નસ્યથી) બધાં અંગોની શુદ્ધિ થયા પછી બસ્તિ, અભ્યંગ, સેચન, લેપ, યોનિમાં પોતાં કે પુખ્ત મૂત્રવાં વગેરે બાકીનું કામ કરવામાં આવે છે.

વાયુથી થતા યોનિના રોગ માટે તથા જર્બ

સ્વેચ માટે ઉપાય

કાસ્ત્યર્થત્રિફલાદ્રાક્ષાકાસમર્દનિશાદૈઃ ।

૥ ૨૮ ॥

પરુપકૈશ્ચ વિપચેત્પ્રસ્થમશ્લેષમૈવૃતાત્ ।

યોનિવાતવિકારમ્ તત્પીતં ગર્ભદં પરમ્ ॥૨૯॥

શીવસુનાં ક્ષ્ણ, ત્રિક્ષ્ણા, કાળી દ્રાક્ષ, કાસોદરે, હળદર, દારુહળદર, ગળેા, કાંઠાચેળિષો, થતાવરી, યુકનાસા, સાંટેલી અને શાલસાં-એ દરેક એકએક તેલો લઈને એ બધાં વડે પકવેલું એક પ્રસ્થ ઘી પીવાથી વાયુથી થતા યોનિના રોગ મટે છે તથા એ ઘી પીવું એ ગર્ભ રહેવા માટે ઉત્તમ છે.

યોનિનાં પડખાંમાં દુખાવો, હૃદયરોગ,

ગોળો અને હરસ માટે ઉપાય

વચોપકુશ્વિકાજાજીઠ્ઠ્યાવૃષકસૈન્ધવમ્ ।

અજમોદાયવશ્તારશકંરાવિષ્ણકાન્વિતન ॥ ૩૦ ॥

પિષ્ઠવા પ્રસન્નયાડડલોઘ્ય લાદેત્સદૃતમર્જિતમ્ ।

યોનિપાર્શ્વતિહ્રદ્વાગગુલ્માશોબિનિવૃત્તયે ॥૩૧॥

વજ, કાળીજીરી, છત્ત, પીપર, અરડૂસી, સૈંધવ, બેડી અજમે, જવખાર, સાકર અને ચિત્રો-એટલા ઔષધોને લસોડીને પ્રસન્નામાં ઊંડીને પછી એને ધીમાં થેકીને (ધીમાં છમકારીને) ખાવું. તેથી યોનિનાં પડખાંનો દુખાવો, હૃદયરોગ, ગોળો અને હરસ મટે છે.

વૃષકં માનુલુક્ષ્ય મૂલાનિ મદયન્તિકામ્ ।

વિવેન્મયૈઃ સલવણૈસ્તયા કૃષ્ણોપકુશ્વિકે ॥૩૨॥

અરડૂસીનાં મૂળ, બિજેરાનાં મૂળ, મોગરો, પીપર અને કાળી જીરી-એ પાંચ વસ્તુઓને સૈંધવ નામના દાડ સાથે પીવી.

યોનિના શુળ માટે ઉપાય

રાક્ષાશ્વદંટ્રાવૃષકૈઃ કૃતં શલ્લહરં વયઃ ।

શસ્ત્રા, ગોખર અને અરડૂસી વડે તિલ કર્ણુ દૂધ પીવાથી (યોનિનું) શુળ મટે છે.

શુદ્ધર્ષત્રિફલાદન્તિક્વાયેષ્ય પરિષેચનમ્ ॥૩૩॥

ગળેા, ત્રિક્ષ્ણા અને નેપાળાના (સહેકા) કાસોથી યોનિનું સેચન કરવું. (એથી પણ યોનિનું શુળ મટે છે.)

નવપાર્શ્વત્રિક્ષ્ણાકુષ્ઠસૈન્ધવામરદારહમિઃ ।

તૈલાન્મસાચિત્પ્રાર્થયઃ પિચુર્યોનો રક્ષાપદઃ ॥૩૪॥

નગર, ભાંડીજીણી, ઉપલેટ, સૈંધવ અને દેવદાર વડે નિલ્લ કરેલા તેલનું પૂમડું યોનિમાં રાખવાથી યોનિની ધીંગ મટે છે.

પિત્તની યોનિઆપાદ માટે ઉપાય

પિત્તલાનાં તુ યોનીનાં સેકામ્યહ્નપિચુક્રિયાઃ ।

સીતાઃ પિત્તજિતઃ કાર્યાઃ સ્નેહનાર્ય પૃથગ્નિ ॥

પિત્તની યોનિવ્યાપદમાં સેચન, અભંગ અને પૂમડું મૂકવાની ક્રિયાઓ હંડી અને પિત્તને મટાડે એવી (પિત્તને મટાડે એવાં દ્રવ્યોથી) કરવી યોગ્ય છે. યોનિનું સ્નેહન કરવા માટે પિત્તને મટાડે એવાં ઘી વાપરવાં.

શતાવરીમૂલતુલાત્રતુલ્કાત્ ક્ષુણ્ણપીડિતાત્ ।
રસેન ક્ષીરતુલ્યેન પાચયેત્ છૃતાદકમ્ ॥ ૩૬ ॥
જીવનીયૈઃ શતાયર્યા મુદ્ધીકામિઃ પરુષકૈઃ ।
પિપ્પેઃ મિયાલેશ્ચાક્ષાશોદ્વિષલામધુકાન્વિતૈઃ ॥ ૩૭ ॥
સિદ્ધસીતે તુ મધુનઃ વિવ્યલ્યાશ્ચ પલાદકમ્ ।
શર્કરાયા દશપલં ક્ષિપેલ્લિહ્યાતિવૃં તતઃ ॥ ૩૮ ॥
યોન્યસૃકશુકદોષદ્વં વૃષ્યં પુંસવતં પરમ્ ।
ક્ષતં ક્ષયમસૃકપિત્તં કાસં શ્વાસં હલીમકમ્ ॥ ૩૯ ॥
કામલાં ઘાતરુધિરં વિસર્પે દ્વિચ્છિરોમ્હમ્ ।
અપસ્મારાદિતાયામદોન્માદાંશ્ચ નાશયેત્ ॥ ૪૦ ॥

(૧) શતાવરીનાં લીલાં મૂળ સોળસો (૧૬૦૦) તોલા લઈને એને ખાંડીને, નીચેલીને, એનો રસ કાઢીને એ રસ, (૨) એ રસના જેટલું દૂધ અને (૩) જીવનીય વર્ગનાં ઔષધો, શતાવરી, કાળી દ્રાક્ષ, ક્ષાલસાં, ચારોળી, બળદાણા, અતિબલા અને જોદીમધ—એ દરેક ઔષધ એક એક તોલા લઈને એમનો કલ્ક—એ ત્રણ વડે એક આઠક ધી પકવવું. પાકી રહ્યા પછી હંડું પડે ત્યારે એમાં આઠ પલ મધ, આઠ પલ પીપર, દસ પલ સાકર નાખવાં. પછી એમાંથી એકએક ધિયુ (કર્પ) ચારવું. એમ કરવાથી યોનિના દોષ, લોહીના દોષ, લીંપીના દોષ મટી જાય છે; એ ધી વૃષ્ય છે, પુત્ર પેદા કરવા માટે ઉત્તમ છે; ઉરઃસ્તન, કષય, રક્તપિત્ત, ઉષરસ, દમ, હલમિક, કમળો, પત, રતવા, હૃદય જક ડાઈ જવું, મધુ જકડાઈ જવું, વાઈ, અડદિયો વા, આયામ, કંફ અને ગાંડપલ—એટલા રોગોને મટાડે છે.

પ્રથમેષ પયઃસર્પિર્જીવનીયોપસાધિતમ્ ।
ગર્ભદં પિત્તજાતાં ચ રોગાણાં પરમં હિતમ્ ॥ ૪૧ ॥

એ જ પ્રમાણે (શતાવરીનાં મૂળનો સ્વરસ અને એટલું જ દૂધ લઈને) જીવનીય ગુણનાં ઔષધોના કલ્કથી સિદ્ધ કરેલા દૂધમાંથી બારેબાર કાઢેલા માખણનું ઘી પીવાથી ગર્ભ રહે છે અને પિત્તથી થતા રોગોમાં એ ઉત્તમ ફાયદો કરે છે.

વાતપિત્તની યોનિવ્યાપદનો ઉપાય

યલાદ્રોળદ્રવ્યકવાયે છૃતતૈલાદકં પચેત્ ।

ક્ષીરે ચતુર્ગુણે શુભાકાકનાસાસિતાન્વિતૈઃ ॥ ૪૨ ॥

જીવંતીક્ષીરકાકોલીસ્તિરાવીરક્ષિઃ જીવકૈઃ ।

પયસ્યાશ્રાવણીમુદ્રપીલુનાપાચ્યપર્ણમિઃ ॥ ૪૩ ॥

વાતપિત્તામયાન્ હત્વા

પાનાદ્ ગર્ભે દધાતિ તત્ ।

બે દ્રોણ બળદાણાના કવાયમાં અને ઘીથી ચાર-ગણા દૂધમાં પીપર, કાકનાસા, સાકર, ડોડી, ક્ષીર-કાકોલી, સમેરવો, કાકોલી, જાંબી, જીવક, સૂરજમુખી, ગોરખમુડી, જંગલી મગ, મોરવેલ, જંગલી આદ—એટલાં ઔષધોના કલ્ક વડે સિદ્ધ કરેલાં એક આઠક ઘી અને તેલ પીવાથી વાયુ અને પિત્તના રોગ મટે છે અને ગર્ભ રહે છે. (ઘી અને તેલ એ બેનું ભેગું વળન એક આઠક લેવું.—શિવદાસ સેન)

રક્તયોનિ (લોહીવા)

રક્તયોન્યામસ્યગર્ભેનુબન્ધમધિચ્ચ ॥ ૪૪ ॥

યથાદોયોદયં શુભ્યાદ્ રક્તસ્યાપનામૌષધમ્ ।

રક્તયોનિ રોગમાં કયા દોષનો પ્રકોપ વધારે થયો છે તે લોહીના બુદ્ધબુદ્ધ રંગો ઉપરથી (સુ. ૨૭/૩લાથી ૪૧) નક્કી કરીને તે દોષના હિસાબે લોહી વહેતું બંધ કરવાનું ઔષધ આપવું.

પુષ્પાનુગં મુર્ધા

પાઠાં જમ્બાસ્યયોરમ્થિ શિલોદ્ગદં રસાજ્ઞનમ્ ૪૫
મય્યઘાં શાલ્મલીપિચ્છાં

સમઘ્નાં ઘસકત્વચમ્ ।

યાદ્દીકપિલ્યાતિવિપારોધતોયદર્શનિકમ્ ॥ ૪૬ ॥

શુભીમધૂકામીકીરકચન્દનકદ્ફલમ્ ।

કદ્ફલ્લવત્સકાન્તાઘાતકીમધુકાર્જુનમ્ ॥ ૪૭ ॥

પુષ્પે મૃદીન્વા સચ્ચુર્ણં સક્ષોદ્રં તન્દુલામ્મસા ।

પિત્રેવશાસ્વતીસારે રક્તં યક્ષોપવેશ્યતે ॥ ૪૮ ॥

દોષા જન્તુકૃતા યે ચ યાલાતાં તાંશ્ચ નાશયેત્ ।

યોનિદોષ રજોદોષં દયાવશ્વેનાઠ્ઠણાસિતમ્ ॥ ૪૯ ॥

ચૂર્ણં પુષ્પાનુગં નામ દિતમાત્રેયપૂજિતમ્ ।

કાળી પાડ, જંબુના દળિયો, કેરીના ગોટલો, પાપાસ-ભેદ, રસવંતી, કાળી પાડ (બીજા વાર), શીશંગાનો ગુંદર, મજ્જા, અરડુંસીની છાલ, કેસર, બીજ, અતિવિષની કળી, લેપર, મોષ, ગેરુ, સુંક, મપુડી, માલીક (દેવદાર—શિવદાસ સેન), રતાંગળી, કાષ્ઠજ, મોટો અરડુંસો, ઈન્દ્રજય, ધમાસો, ધાવરી, જોદીમધ, સાદ—એટલાં ઔષધોને પુષ્પ નાગરમાં આડ પરથી તાળં લાવીને પડી એમનું બરાબર ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ મધ અને ચોખાના ધાવણના પાણી સુધે ઘસવાના રોગમાં, અનિસારના

શેઠમાં તથા જેને આઠમા લોહી પડતું હોય તેણે પીવું.
વળી આ ચૂર્ણ પીવાથી બાળકોને કૃમિથી જે દાખો
થાય છે તે પણ મટે છે, ચેનિદોષ મટે છે અને સ્ત્રીનું
રજ બદામી રગનું, ધાતુનું, આર્ધ લાલ અને કાળું
થઈ ગયું હોય એવા રજદોષ પણ મટે છે આતેય
મુનિએ પૂર્વેનું આ પુષ્પાનુગ નામનું ચૂર્ણ હિતકર છે

કફની ચેનિવ્યાપદના ઉપાય

યોન્યાં લલાસદુષ્ટાયાં સર્વે રુક્ષોષ્ણમોષધમ્ ॥

જે કઈ લૂખું અને ગરમ હોય તે બધું કફથી
બગડેલી ચેનિ માટે ઔષધ છે

સૂત્રેલી, સ્તબ્ધ, પિચ્છિલ, દૂઝતી, ચિરાતી, શૂળવાળી,
વિષ્કુતા અને ઉષ્ણગુતા ચેનિ માટે ઉપાય

ઘાતક્યામલકીપત્રસ્રોતોજમધુકોતપલેઃ ।

જમ્બાવ્રસારકાસીસરોધ્રકદ્ફલતિલ્લુકૈઃ ॥૫૧॥

સૌરાષ્ટ્રિકાદાહિમત્વગુદુમ્બરશાલાદુભિઃ ।

મહામાત્રૈરજામૂત્રે ક્ષીરે ચ દ્વિગુણે પચેત્ ॥૫૨॥

તૈલપ્રસ્યં તદમ્યક્ષિપિચુચસ્તિપુ યોજયેત્ ।

તેન દ્વિતોષ્રતા સ્તબ્ધા પિચ્છિલા સ્ત્રાવિણીતયા ॥

વિષ્કુતોપ્પ્લુતા યોનિઃ સિદ્ધયેત્સસ્તોટશ્લિની ।

ધાવડી, આમળાં, તમાલપત્ર, સોતાંબન, જેઠીમધ,
કાળું કમળ, જામુનો સાર, આંબાનો સાર, ઘીસકસી,
ધાપર, કાષ્ઠફળ, દીંબરવેડા, ગોપીચંદન, દાઝમની છાલ,
કાયાં અને નાનાં ઉંભરાનાં ફળ—એ દરેક ઔષધ એક-
એક તેલો લઈને એમના કદ્ક વડે તેલથી બમણા બકરીના
મૂતરમાં કે કુદમા પકવેલું એક પ્રસ્ય તેલ અભ્યંજ,
ચેનિમાં પુમકાં મુકવાં તથા ભસ્ત્રિ માટે વાપરવું સૂત્રએ
ઊપસી આવેલી, સળગડ થઈ ગયેલી, પિચ્છિલ, દૂઝતી,
ચિરાતી, શૂળવાળી, વિષ્કુતા અને ઉષ્ણગુતા ચેનિ
તેનાથી મટે છે

યવાન્નમમપારિષ્તીતૃતૈલં ચ શીલયેત્ ॥૫૩॥

પિપ્પલ્યોરજપથ્યાપ્રયોગાંશ્ચ સમાશ્લિકાન્ ।

તથા રોજ જવની વાનીઓ, અજવારિય (ચિ
૮/૬૪વી ૬૭૫), સીધું, તેલ અને મધ સાથે પીપર,
લોઠાનું ચૂર્ણ અને હરડેના પ્રયોગોનું સેવન કરવું

પિચ્છિલ ચેનિના ઉપાય

કાસીસં ત્રિકલા કાહ્લી

સાષ્ટ્રજમ્બહિય ધાતુરી ૫૫૫॥

વૈચ્છિલ્યે શૌદ્રસંયુક્તશૂર્ણો વૈશાષ્ઠકારકઃ ।

ઊંઘાથી, ત્રિકલા, ગોપીચંદન, આખાનો જેટલો,
જામુનો દહિયો, ધાવડી—એટલા ઔષધોના ચૂર્ણને

મધમા કાલવીને ચોપડવાથી પિચ્છિલ હોય ત્યાં કોરું
પડી જાય છે

પલાશઘાતકીજમ્બુસમજ્ઞમોચસર્જનઃ ॥૫૬॥

દુર્ગન્ધે પિચ્છિલે ક્ષેદે સ્તમ્ભનશૂર્ણં દ્રવ્યતે ।

મારગ્વધાદિવર્ગસ્ય કપાયઃ પરિપેચનમ્ ॥૫૭॥

ગંધાતો અને પિચ્છિલ ક્ષેદ નીકળતો હોય ત્યારે,
ખાખરો, ધાવડી, જામુ, મજ્જક, મોચરસ (શેમળાનો
ગુંદર), રાજ—એટલા ઔષધોનું ચૂર્ણ દબાવવું અને
આરગ્વધાદિ વર્ગના ઔષધોના કપાથનું સેવન એ
જે સ્તમ્ભન ઔષધિ તરીકે ઈચ્છાય છે

ચેનિને મુદુ કરવાનો ઉપાય

સ્તબ્ધાનાં કર્કશાનાં ચ કાય માર્દવકારકમ્ ।

ધારણ વૈસવારસ્ય કુસરાપાયસસ્ય ચ ॥૫૮॥

સળગડ થઈ ગયેલી અને અડકવામા ખર હોય
એવી ચેનિઓને મુદુ બનાવવા માટે વૈસવારને અને
કુસરા તથા દૂધપાકને ચેનિમાં રાખવા

ચેનિની દુર્ગંધ મટાડવાનો ઉપાય

દુર્ગન્ધાનાં કપાયઃ સ્વાસૈલં વા કલ્કવ્યથા ।

ચૂર્ણો વા સર્વગન્ધાના

વૃતિગન્ધા(સ્વ)પર્કર્તનઃ ॥૫૯॥

ગંધાતી ચેનિઓની દુર્ગંધ બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોનો
કપાય રેડવાથી, બધાં સુગંધિ દ્રવ્યો વડે પકવેલું તેલ
ચોપડવાથી, બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોના કક્કનો લેપ કરવાથી
કે બધાં સુગંધિ દ્રવ્યોનું ચૂર્ણ દબાવવાથી મટી જાય છે

કફ, પિત્ત અને વાયુવાળી ચેનિના ઉપાય

શ્લેષ્મલાના કદ્દમાયાઃ સમૂત્રા ઘસ્ટયો હિતાઃ ।

પિત્તે સમધુકક્ષીરા વાતે તૈલામ્લસંયુતાઃ ॥૬૦॥

કફથી દૂષિત થયેલી ચેનિઓમાં તીખાં ઔષધો
જેમાં વધારે હોય એવાં ઔષધોવાળી અને જામુના
મૂતરવાળી ઉત્તરભસ્ત્રિ આપવાથી ફાયદો થાય છે
પિત્તથી દૂષિત થયેલી ચેનિઓમાં જેઠીમધ અને કુદ્ધ-
વાળી ને વાયુથી દૂષિત થયેલી ચેનિઓમાં તેલ અને
ખટાચવાળી ઉત્તરભસ્ત્રિ આપવાથી ફાયદો થાય છે

ત્રિદોષથી બગડેલી ચેનિના ઉપાય

સન્નિપાતસમુચાયાઃ કર્મ સાધારણં હિતમ્ ।

ત્રણે દોષોથી દૂષિત થયેલી ચેનિ માટે ત્રણે
દોષને માટે એવી ક્રિયા હિતકર છે

ગર્ભ ક્યારે રહે?

એવે ચેનિનું શુદ્ધાશુ ગર્ભ વિવ્રન્તિ યોગ્ય ॥૬૧॥
અદુષ્ટ પ્રાકૃતે વીજે જીવોપક્રમણે સ્થિતિ ।

આ પ્રમાણે જે યોનિઓ શુદ્ધ થયેલી હોય, જે ચોતપોતાની પ્રકૃતિ પ્રમાણેનું બીજ (વીર્ય અને આર્તવ) બગડે નહિ (વાયુથી, પિત્તથી કે કફથી બગડે નહિ) તથા જે એમાં જીવ દાખલ થાય તો સ્ત્રીઓને જર્બ રહે છે.

પञ्चકર્મેविशुद्धस्य पुरुषस्यापि चेन्द्रियम् ॥૬૨॥
પરીક્ષ્ય વર્ણદોષાણાં કુદ્દં તદ્દર્મેષ્વપચરેત્ ।

પંચકર્મ કરીને શુદ્ધ થયેલા પુરુષનું વીર્ય પણ કયા દોષથી બગડેલું છે એ બાબતની દોષોના રંગો ઉપરથી પરીક્ષા કરીને જે દોષથી વીર્ય બગડ્યું હોય તે દોષ મટી જાય એવા ઉપાય કરવા

ફલશ્રુત

મજ્જિષ્ઠાકુચ્છતર્ગરત્રિકલાશર્કરાવચ્ચાઃ ॥૬૩॥
દ્વે નિશે મધુકં મેદાં દીપ્ત્યકં કદુરોહિણીમ્ ।
પયસ્યાહિઙ્ગુકાકોલીવાજિગમ્બાશતાવરીઃ ॥
પિપ્પલાક્ષ્ણાશા ઘૃતપ્રસ્યં પચેત્ક્ષીરચતુર્ગુણમ્ ।
યોનિચુક્રપ્રદોષેપુ તત્સર્વેષુ પ્રશસ્યતે ॥૬૫॥
માયુષ્યં પૌષ્ટિકં મેધ્ય ધન્યં પુંસ્યતં પરમ્ ।
ફલસંપિરિતિ ત્યાતં પુષ્યે પીતં ફલાય યત્ ॥
ત્રિયમાણપ્રજાનાં ચ ગમિણીનાં ચ પૂજિતમ્ ।
પતત્પરં ચ ચાલાનાં મહદં દેહવર્ધનમ્ ॥૬૭॥

મજ્જા, ઉપલેટ, તર્ગર, ત્રિકુળા, સાકર, વજ, હળદર, દારૂહળદર, જેઠીમધ, મેદા, અજમા, કડુ, ક્ષીરકાકોલી, હિંગ, કાકોલી, આસાંદ અને થતાવરો—એ દરેક ઔષધ એકએક તોલો લઈને એના કદક વડે ધીથી ચારગણ ગાયના દૂધમાં એક પ્રમાણ ધી પકવવું. એ ધી (પીવા માટે) યોનિ અને વીર્ય વાયુ, પિત્ત કે કફથી બગડ્યાં હોય એ બધા રોગોમાં વખણાય છે. આ ધી આવરદા માટે સારું, પૌષ્ટિક, મેધા વધારે એવું, ધન માટે સારું અને છોકરા અવતરે એવું ઉત્તમ ઔષધ છે. આ ધી ફલશ્રુતને નામે પંકાય છે. એ ધી અટકાવના દિવસોમાં પીવામાં આવે, તો તે જર્બથી ફળ આપે છે. જેનાં છોકરાં મરી જતાં હોય એવી સ્ત્રીઓને માટે અને સગર્ભા સ્ત્રીઓને માટે એ ધી પૂષ્ય છે. એ ધી બાળકોના વળગાડનેા નાશ કરે એવું અને બાળકોનું શરીર ઘટપુટ કરે એવું ઉત્તમ ઔષધ છે.

હયપ્રાજ્ઞહૃદયે પચ્ઠે ઉત્તરયાને ગુદરોગપ્રતિષેધો

નામ ચદ્વલ્લિચોડ્યાયઃ ॥ ૩૪ ॥

અધ્યાય ૩૫ મોઃઝેર મટાડવાના ઉપાય

અયાતો વિષપ્રતિષેધં ધ્યાત્વ્યાસ્યામઃ ।

હતિ હ સ્નાહુરાત્રેયાવયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે વિષ (ઝેર) મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું. એ વિષમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છેઃ

વિષની ઉત્પત્તિ

મધ્યમાને જલનિષાવમૃતાર્યે સુરાસુરૈઃ ।

જાતઃ પ્રાગમૃતોત્પત્તેઃ પુરુષો ધોરદર્શનઃ ॥ ૧ ॥

દીપ્તેજામ્નતુદ્દેષ્ટો હરિકેશોઽનલેષ્ણઃ ।

જગદ્વિષ્ણં તં દૃષ્ટ્વા તેનાસૌ વિપસંજિતઃ ॥ ૨ ॥

હુંહૃતો પ્રલ્હણા મૂર્તૌ તતઃ સ્થાયરજજ્ઞમે ।

સોઽધ્યતિષ્ઠિન્નિજં રુપમુચ્ચિન્ત્વા વજ્રનાત્મકમ્ ॥૩॥

ત્યારે દેવો અને દાનવો અમૃત મેળવવા માટે સમુદ્રને વલોવતા હતા, ત્યારે અમૃત નીકળ્યું તે પહેલાં ભંકર દેખાવનો, સજગતા નેજવાળો, ચાર દાકવાળો, પીળચક્રો વાળવાળો, દેવતા જેવી આંખોવાળો એક પુરુષ (સમુદ્રમાંથી) નીકળ્યો, એને જોઈને જગતને વિષાદ (ખેદ, દિલગીરી) થયો તેથી (વિષાદ ઉપરથી) એનું નામ વિષ પડ્યું. પછી બ્રહ્માએ એની સામે હુંકારો કર્યો તેથી ચોતાનું માથાથી સ્વરૂપ છાંડીને એ સ્થાવર વિષ અને જંગમ વિષ નામના મૂર્ત સ્વરૂપે રહ્યો.

સ્થિર (સ્થાવર) વિષ

સ્થિરમત્યુલ્લખં વીર્યં યત્કન્દેપુ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

ફાલકુટેન્દ્રવૃક્ષાલ્પશૃંગીદાહાહલાદિકમ્ ॥ ૪ ॥

જે વિષ કંદમાં રહેલું હોય છે તે વીર્ય(શક્તિ, અસર)માં બહુ જ ઉગ્ર હોય છે. સ્થાવર વિષ અનેક પ્રકારનું હોય છેઃ કાલકૂટ, ઉંદ્ર (ઉંદ્રાપુષ્પ), વત્સ (વત્સનાજ), શૃંગો, હાવાલલ વગેરે.

(ગ્રંથમાં દસ અંગ છેઃ મૂળ, પાંદડાં, ફળ, ફૂલ, છાવ, દૂધ, સાર, ગુંદર, ધાતુઓ અને કંદ—સુશુત કતપસ્થાન અ. ૨/૪. એ દરેક અંગમાં ઝેર રહી શકે છે. કંદમાં રહેલું ઝેર સપુષ્પી વધારે અસર કરે છે.)

(અષ્ટાંગસંગ્રહમાં સ્થાવર વિષના નીચેના પ્રકાર ગણાયા છેઃ કાલકૂટ, વત્સનાજ, સાકતુક, વાલક, કંદમક, વૈશટ, મુસ્તક, શૃંગો, પુન્ડીક, મહાવિષ, હાવાલલ, મકંદ, કંદક, કાષપુષ્પ, ઉંદ્રાપુષ્પ અને તેવ—અષ્ટાંગસંગ્રહ ઉત્તરસ્થાન અ. ૪૦.)

જંગમ વિષ

સર્વદૂતાદિદંડ્રાસુ દાહણં જઞ્ઞમં વિષમ્ ।

સાપ, કરોળિયા વગેરે પ્રાણીઓની દાઢમાં (નનખ-માં, શીંગડામાં, પેશાબમાં વગેરેમાં) જે જે હોય છે તે જંગમ વિષ છે. તે દારુણ હોય છે.

અકૃત્રિમ વિષ

સ્થાવરં જહ્નમં ચેતિ વિપં પ્રોક્તમઠ્ઠિમમ્ ॥ ૫ ॥

સ્થાવર વિષ અને જંગમ વિષ એ બંને અકૃત્રિમ વિષ કહેવાય છે.

ગર (કૃત્રિમ વિષ)

કૃત્રિમં ગરસંજં તુ ક્રિયતે વિવિધોપધૈઃ ।

હન્તિ યોગવશેનાશુ ચિરાચિરતરાચ તત્ ॥ ૬ ॥

શોકપાપહૃદયરોન્માદુર્નમાદીન કરોતિ યા ।

જુદાં જુદાં ઔષધમાંથી જેર બનાવવામાં આવે છે. એ બનાવેલાં (કૃત્રિમ) જેરને ગર કહે છે. ગર બનાવવામાં વાપરેલાં ઔષધોના યોગને લીધે તે (ગર) તરત, લાંબે વખતે કે બહુ જ લાંબે વખતે મારી નાખે છે અથવા (જે એ મારી ન નાખે તે) સોજા, પાંડુ-શોળ, ઉદરશોળ, બાંડપણ, હરસ વગેરે થોડો કરે છે.

(ગર ઉપર ગણાવેલી ચાર પ્રકારની અસરમાંથી કેવી અસર કરશે તેનો આધાર ગર બનાવવામાં વાપરેલાં ઔષધોના યોગ કેવો થાય છે, તેના ઉપર છે.)

વિષના ગુણ

તીક્ષ્ણોષ્ણરુદ્ધવિશદં ધ્યવાસ્થાનુકરં છધુ ॥ ૭ ॥

વિકાપિ સ્ફૂમમશ્પત્કરસં વિષમપાકિ ચ ।

વિષ તીક્ષ્ણ, ઉષ્ણ, રૂઢ વિશદ, વ્યવાધી, આશુકારી, લઘુ (હલકું), વિકાપી, સૂક્ષ્મ, અવ્યકતરસ અને અપાકી હોય છે.

(અપાકી=મંત્રત્રયથી પાકે પણ ખોરાકની માફક નહિ પ્રગ્નિથી ન પાકે એવું. અવ્યકતરસ=જેનો સ્વદ નહિ હોય એવું.)

ઓજસો વિપરીતં તત્ તીક્ષ્ણાદિરન્વિતં ગુણઃ ॥ ૮ ॥
યાતપિત્તોત્તરં નૂનાં સયો હરતિ જીવિતમ્ ।

વિષ તીક્ષ્ણ વગેરે (ઉપરના શ્લોકમાં ગણાવેલાં) ગુણોવાળું હોવાથી ઓજસથી બિલટું છે (ઓજસના ગુણથી વિરુદ્ધ ગુણવાળું છે.) જે વાયુ અને પિત્તને વધારે કોપાવતું હોવાથી એ માણસોના જીવ તરત લે છે.

વિષં હિ વેદં સમગ્રાણ્ય પ્રાગ્ દુષ્યતિ શોણિતમ્ ૧૨
કફપિત્તાનિલાધ્વાનુ સમં દોષાન્ સહાશ્યાન્ ।

તતો હૃદયમાસ્થાય વૈહોષ્ઠેદ્રાય કલ્પતે ॥ ૧૦ ॥

કારણ કે, જે ઘરીમાં જઈને પહેલાં લોચીને રહે છે: પાંચ ફફ, પિત્ત, વાયુ અને એ ત્રણે દોષના

આશયો (સ્થાનો) એ બધાંને એકી સાથે બગાડે છે, પછી હૃદયમાં વ્યાપી જઈને શરીરનો નાશ કરવાને શક્તિમાન થાય છે.

વિષના સાત વેગોનાં લક્ષણ

સ્થાવરસ્યોપયુક્તસ્ય વેગે પૂર્વે પ્રજાયતે ।

જિહ્વાયાઃ ડયાવતા સ્તમ્ભો

મૂર્ચ્છાં ત્રાસઃ ક્રુમો વમિઃ ॥ ૧૧ ॥

સ્થાવર વિષનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો એના પહેલાં વેગમાં જીભ બદામી રંગની થઈ જાય છે, શરીર સળગે થઈ જાય, મૂર્ચ્છા આવે, ત્રાસ (ભડકવું), કલમ અને બિલટી થાય છે.

(કલમ મહેનત કર્યા વિના શરીરનો જે થાક વધે પણ સાથે હાંફ ન થકે અને ઈંદ્રિયને પોતાનો વિષય મેળવવામાં આડો આવે એ થાકને કલમ ગણવો—સુશુત યા. ૪/૫૧)

દ્વિતીયે વેપથુઃ સ્વેદો દાહઃ કણ્ઠે ચ વેદના ।

વિષ ચામાશયં પ્રાપ્તં કુરુતે હૃદિ વેદનામ્ ॥ ૧૨ ॥

બીજા વેગમાં શરીર ફેપે, પરસેવો, બળતણ, ગળામાં પીડા થાય અને જેર લોજરીમાં જઈને હૃદયમાં પીડા કરે છે.

તાલુશોપસ્તીયે તુ શૂનં ચામાશયે મુશમ્ ।

દુર્બલે હરિતે શૂને જાયતે ચાસ્ય લોચને ॥ ૧૩ ॥

પક્વાશયગતે લોદહિધ્માકાસાન્નકૂજનમ્ ।

ત્રીજા વેગમાં તાળવું સુકાય, લોજરીમાં ખૂબ થૂંક આવે, રાત્રે રોગી આંખો નખખી, હરિત રંગની, મુઠ્ઠેલી થઈ જાય છે, અને જેર પક્વાશયમાં જઈને તોદ, હેડકી, ઉપરસ અને આંતરડામાં ગડગડાટ કરે છે.

ચતુર્થે જાયતે વેગે શિરસશ્ચાતિગૌરવમ્ ॥ ૧૪ ॥

ચોથા વેગમાં માથું બહુ જ ભારે થઈ જાય છે.

કફપ્રસેકો વૈયર્થ્યં પવમેદશ્ચ પશ્યમે ।

સર્વદોષપ્રકોપશ્ચ પક્વાધાને ચ વેદના ॥ ૧૫ ॥

પાંચમા વેગમાં શોષાથી (લાગતી માફક) કફ અને જીર (નીકળે છે), શરીરનો રંગ બગડી જાય છે, પર્યાપ્ત ભેદ નેત્રી પીડા થાય છે, બધા દોષો ફેપે છે અને પક્વાશયમાં પીડા થાય છે.

પષ્ઠે સંહ્રાપ્ણાશ્ચ સુમૃશં ચાતિસાર્યતે ।

છઠ્ઠા વેગમાં બાન જનું રહે છે અને ઘણા ગળા છૂટી જાય છે.

સ્કન્ધપૃષ્ઠકદીમજ્જો મવેન્મુલ્યુશ્ચ સત્તમે ॥ ૧૬ ॥

સાતમા વેગમાં ખજા, પીક અને કેડે ભાંચી જાય છે અને મૃત્યુ થાય છે.

સાત વેગોના ઉપાય

પ્રથમે વિપવેગે તુ વાન્તે શીતામ્બુસેવિતમ્ ।

સર્પિર્મધુમ્યાં સંયુક્તમગદં પાયયેદ્ દૂતમ્ ॥ ૧૭ ॥

વિષના પહેલા વેગમાં દરદીને વમન કરાવીને, ઠંડુ પાણી છાટીને, ઘી રાત્રે મધમાં ભેળવીને ઓળખ (ઝેર મટાડે એવું ઓળખ) ૭૮ પાવુ (ઓળખ=શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨ પાણી)

દ્વિતીયે પૂર્વવદ્વાન્ત વિગ્નિંકં ચાતુ પાયયેત્ ।

ત્રીજા વેગમાં પહેલાની માફક (દરદી ઉપર પાણી છાટીને), ઊલટીઓ કરાવીને અને જીવાણ કરાવીને પછી ઝેરનો નાશ કરે એવું ઓળખ (શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨) પાવું

તૃતીયે ડગદપાનં તુ દિતે નસ્ય તથા ડગ્ગનમ્ ॥ ૧૮ ॥

ત્રીજા વેગમાં ઝેરનો નાશ કરે એવું ઓળખ (શ્લોક ૨૩૫ થી ૩૨) પાવું, નસ્ય અને રત્નમગ દિનકર છે

ચતુર્થે સ્નેહસંયુક્તમગદં પ્રતિયોજયેત્ ।
ચોથા વેગમાં સ્નેહ (ગાળનું ઘી) સાથે વિષનો નાશ કરે એવું અગદ પાવું

પચ્ચમે મધુકાયમાક્ષિકાભ્યાં યુતં દિતમ્ ॥ ૧૯ ॥

પાચમ વેગમાં બેઠીમધના કવાથ અને મધ સાથે ભેળવીને ઝેરનો નાશ કરે એવું રાગદ પાવું હિતકર છે

પષ્ઠે ડિતિષ્ઠારચત્સિદ્ધિર્

છઠ્ઠા વેગમાં ૨ તિસાર મટાડવાના ઉપાય કરવા

અવપીઢસ્તુ સત્તમે ।

મૂર્ધ્નિ કાકપદં કૃત્વા સારુમ્વા પિશિત ક્ષિપેત્ ॥ ૨૦ ॥

સાતમા વેગમાં અવપીઢ નસ્ય આપવું અથવા

માથામાં કાકપદ (કાગડાંનું પગલું) ના આકારનો છેદ મૂકીને તેમાં લોહીવાળું માસ મુકવું

અર્ચવિષધની યવાગુ

કોશાતક્યગ્નિક પાઠા સૂર્યવલ્લ્યમૃતામયા ।

ચોલુ શિરીષ, કિળિહી હરિત્રે ક્ષોદસાદ્રયા ॥ ૨૧ ॥

પુનર્નવે ત્રિકટુક વૃહત્યો સારિવે યલા ।

પર્ણા યવાગું નિર્વૃદ્ધે શીર્ષાં સપૃન્નમાક્ષિકમ્ ॥ ૨૨ ॥

ચુરુપાદેગાન્તરે સર્પિષર્ણી કૃતકર્મણ ।

જે દરદીને દરેક વેગ સાટે કરવાની (વમન વગેરે)

ક્રિયા કરવામાં આવી હોય, તેને એ વેગોમાંથી જ્યાં તે એક વેગમાં નુરિયા, ચિત્રે, કાલીપાક, મુરગ્ગાખી, ગમે, હરે, ગુદ, સરસંગ, ગરબી, હાદર, દારુદાદર, વટ માતિક, પીનાં કૃત્વની સાટી, પીનાં કૃત્વની સાટી,

ત્રિકટુ, ઊભી ભોરીંગણી, બેઠી ભોરીંગણી, સારિવા, ઉપવશારિવા, બગદાણા એમના કવાથમાં યવાગુ બનાવીને એ કડી પડે ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી, તેથી બધા વિષનો નાશ થાય છે

તદ્વમ્બુકમધુકપદકેસરવન્દનૈઃ ॥ ૨૩ ॥

મહુડા, બેઠીમધ, કમળ, કેસર અને મુખડના કવાથમાં યવાગુ બનાવીને એ કડી પડે ત્યારે એમાં ઘી અને મધ નાખીને પાવી

ચત્રાદય

અજનં તગરં કુષ્ઠ હરિતાલં મન શિલા ।

ફાલિની ત્રિકટુ સ્પૃક્ષા નાગપુષ્પં સકેસરમ્ ॥ ૨૪ ॥

હરેણુર્મધુર્ન માંસી રોચના કાકમાલિકા ।

શ્રીવેદ્યક સર્જરસ શતાઢા કુડ્ડકુત યલા ॥ ૨૫ ॥

તમાલપત્રતાલીસમૂર્ગોંદીપિનિશાદ્રપમ્ ।

કન્યોપવાસિની ક્ષાતા શુક્લનાસા મધુદ્રતૈ ॥ ૨૬ ॥

દ્વિજાનઅચર્ય તૈઃ પુષ્પે કલ્પયેદગદોત્તમમ્ ।

વૈદ્યધ્યાય તદા મન્ત્રં પ્રયત્તાત્મા પઠેદિમમ્ ॥ ૨૭ ॥

‘નમઃ પુરુષર્ષિહાય નમો મારાપણાય ચ ।

પ્રયાડસી નાભિજાન્નાતિ રણે કૃષ્ણપરાજયમ્ ॥ ૨૮ ॥

યતેન સત્યવાચ્યેન મગદો મે પ્રસિદ્ધપતુ ।

નમો વૈદ્યર્થમાતે હ્રુહુહુરુક્ષ માં સર્વવિદ્યેભ્યઃ ॥ ૨૯ ॥

ગૌરિ ગાન્ધારિ ચાણ્ડાલિ માતર્જિ સ્વાહા ।’

વિષે ચ દ્વિતીયો મન્ત્ર-

‘હરિમાપિ સ્વાહા ॥ ૩૦ ॥’

અરોપવિપવેતાલપ્રદહાર્મણપામ્સુ ।

મરકપાવિહુર્મિશયુક્તાશ્નિમધેયુ ચ ॥ ૩૧ ॥

પાનસ્યાજ્ઞતાલેવમણિવન્ધાદિયોજિત ।

પપ ચન્દ્રોદયો નામ શાન્તિસ્વસત્પયનં પરમ્ ॥ ૩૨ ॥

(વાસનો ઘૃષ્મવર્ષીત્સમાલ્પિતિ કિલામુતા ।)

ઉપવાસ કરેલી, નાહેલી, યોના વગર પહેરેલી કન્યાએ બ્રાહ્મણનું પૂજન કરીને રસવાતી, તગર, ઉષ્ણેટ, હરનાર, મધુચીર, કાંગ, ત્રિકટુ, બ્રાહ્મી (કે લગમણી), ન્યગકેસર, કમળનું કેસર, રેલુગંભીજ, બેઠીમધ, જાત્યાસી, ગોસેચનો, કાકમાલિકા, સરવ વૃહતો મુદર, રાજ, વરિયાળી, કેતાર, બગદાણા, નમાદ પત્ર, તાલીસપત્ર, ભોળપત્ર, ચીરસાગી, હાદર, દારુદાદર—આટલા રોગધારી મધમાં કાવતીને પુખ્ત નજરમાં આ ઉત્તમ ઓળખ બનાવવું, અને સંપર્ગી વેદો એ કન્યા ઓળખ નેવાર કરતી હોય (વસેટની હોય) તે વખતે પાસે બેસીને નીચેના મંત્ર ગળવો

‘નમઃ પુરુષસિંહાય નમો નારાયણાય ચ ।
યથાહસી નાભિજ્ઞાનાતિ રણે કૃષ્ણપરાજયમ્ ॥
પ્રતેન સત્યવાચ્યેન અગદો મે પ્રસિદ્ધયતુ ।
નમો વૈદ્યર્થમાતે દૂઢદુહ રક્ષ મા સર્વવિધેયમ્ ॥
ગૌરિ ગાન્ધારિ ચાણ્ડાલિ માતન્ગિ સ્વાહા’

એ રીપધા લસેટાઈ રહે ત્યારે નીચેનો બીજો
મંત્ર ભણવો

‘હરિમાયિ સ્વાહા ॥’

બધા જે, વૈતાન, વળગાડ, કમલુટ્ટમણ, પાપ,
મરકીનો રોગ (જનપદવિધ્વસકારી રોગ), દુકાળ, યુદ્ધ
અને વીજળી પડે—રોટલા અનિષ્ટ પ્રસંગોમાં આ
ચત્રોદય નામનું અંગ (રીપધ) પીવાથી, નસ્ત્ર, અજન,
લેપ, માલગિયુ વગેરે તરીકે વાપરવાથી અનિષ્ટની શાંતિ
કરે એવું ઉત્તમ સ્વસ્ત્યયન છે

[આ ચત્રોદયનો પોતાના શરીર પર લેપ કરીને
ઈન્દ્રે વૃત્રને માર્યો હતો એવું કહેવાય છે]
સ્વસ્ત્યયન—શુભને માટે કરતા વેદોક્ત મંત્રો
અથા, પ્રદશાંતિ વગેરે)

દૂધીવિધ

જીર્ણે વિપમ્નોવધિમિહંતે વા
દાવામિત્રાતાતપશોપિતં વા ।
સ્વભાવતો વા ન મુજૈઃ સુયુક્ત
તૂપીવિશાખ્યાં વિપમ્ન્યુપૈતિ ॥ ૩૩ ॥
ધીર્ધૌભવાવાદ્વિમાલ્યમેતત્
કફાવૃત્તં વર્ચગણાનુવન્ધિ ।
તેનાદિતો મિત્રપુરીષવર્ણ
દુષાસ્રરોગી મૃદરોષકાર્તઃ ॥ ૩૪ ॥
મૂર્છાન્ વમન્ ગદ્ગદવાક્ષ વિનુહ્યન્
મધેષ દુષ્યોદરલિહ્નસુષ્ણ

આમાશયરથે કફવાતરોગી
પકાશયસ્યેડનિલપિત્તરોગી ॥ ૩૫ ॥
મધેષરો ઘસ્ટશિરોરુદ્ધાહો
વિલૂનપક્ષઃ સ યથા વિહક્તઃ ।
સ્થિતં રસાદિષ્વયથા ધિચિત્રાન્
કરોતિ ધાતુમભવાન્ વિકારાન્ ॥ ૩૬ ॥

જે (સ્થાવર કે જંગમ) વિપ જૂનું થઈ ગયું હોય,
જેનો નાશ કે એવા રીપધ પડે જેની જાતર મરી
ગઈ હોય, દાવાહિન, પવન અને તડકાને લીધે જે સુમઈ
ગયું હોય, જે સ્વભાવે જ ગુણ (શ્લેષ ૭૭) વાળું
હોય એવા વિષને દૂધીવિધ કહે છે. દૂધીવિધનું લીધે

(તાકાત) ઓછું હોવાથી એ જેર છે એવું સ્પષ્ટ
જણાતું નથી કક્ષી છવાઈ ગયેલા જેરમાંથી ઉપ્સતાનો
ગુણ એછો થઈ જાય છે, તેથી એ પણ જેર છે એવું
જણાતું નથી ન પાકવાને લીધે અનેક વર્ષો સુધી સ્થિર
રહે અને મારે નહિ એ જેર પણ જેર છે એવું જણાતું નથી.

દૂધીવિધના લક્ષણ

એનાથી (આવા દૂધીવિધથી) પીપ્રતા માણસનો
રંગ ભાગલ આડા જેવો થઈ જાય છે, એને લોહી
બગડવાથી થતા રોગ થાય છે, એ તરસ અને અરુ-
ચિથી પીડાય છે, રોને મૂર્છા ૨ લે છે, ઊંચલીઓ
થાય છે, એ ગળજળ બોલે છે, ગભરાય છે અને
ત્રિદોષના ઉદરરોગમાં લક્ષણો (નિ ૧૨/૧લા થી ૨૧લા
એને થાય છે)

દૂધીવિધ કયા આશયમાં હોય તે કયા ઉપદ્રવ થાય છે?

દૂધીવિધ આમાશયમાં હોય ત્યારે માણસને કફ
અને વાયુના રોગ થાય છે પક્વાશયમાં હોય તે વાયુ
અને પિત્તના રોગ થાય છે, વાળ ખરી પડે છે, શરીર
ઢીલું થઈ જાય છે, પાંખો કાપી નાખ્યા પક્ષી જેવો તે
થઈ જાય છે, અથવા જો એ દૂધીવિધ રસ વગેરે ધાતુ
ઓમાં રહ્યું હોય તે ધાતુથી ઉત્પન્ન થતા રોગ
(અન્નના ઇચ્છા ન થાય, અરુચિ થાય વગેરે સુશુત
ક ૨/૨લા—૬-૫મ) કરે છે

દૂધીવિધ નામ પડવાનું કારણ

પ્રાગ્વાતારજીર્ણેશીનાશ્રદિવાસ્વમાહિતાશનૈઃ ।
દુષ્ટં દૂપયતે ધાતુનતો દૂપીવિર્ સ્તુતમ્ ॥ ૩૭ ॥
સામો પવન, અજીરો, કઠી, વાદળ, વિવેક ઊપયુ,
અપચ્ચ ભોજન કરવું—એ કારણથી બગડેલું દૂધીવિધ
ધાતુઓને બગાડે છે, માટે એને આપુવે દર્મા દૂધીવિધ
કહ્યું છે

દૂધીવિધના ઉપાય

દૂપીવિપાતં સુસ્વિદ્યમૂર્ચં ચાગ્રશ્ચ શોષિતમ્ ।
દૂપીવિપારિમ્ગદં લેહ્યેન્મધુનાડડ્વુત્તમ્ ॥ ૩૮ ॥
દૂધીવિધથી પીપ્રતા માણસને ગારી રીતે થેક
કરીને, ઊંચલી (કેકરીએ કાપીને) અને નીચલી
(જુલાન કાપીને) સ્થોષન કરીને દૂધીવિધના નાશને
(સ્થોષક ડાહા થી ડાહા) મધમાં કાચરીને થરાડું

દૂધીવિધનું અતઃ(ઓપધ): દૂધીવિધારિ

પિપ્પલ્યો ઘ્યામકં માંસી રોધમેલા સુચલિકા ।
કુટકષ્ટ નનં કુષ્ઠં યદી ચન્દનનીરિકમ્ ॥ ૩૯ ॥
દૂપીવિપારિનાશકાર્યં ન ચાન્યત્રાપિ યાયતે ।

પીપર, શેડિસખડ, જટામાંસી, લોપર, એલચી, સાજીખાર, મોથ, તગર, ઉપલેટ, જેઠીમથ, મુખડ અને ગેરુ—આ ઔષધનું નામ દુષીવિષારિ (દૂષીવિષને દુરમન છે). દૂષીવિષ સિવાયના બીજાં (તીક્ષ્ણ સ્થાવર અને જંગમ) વિષોના ઉપાય તરીકે એને વાપરવાની મના નથી. (વાપરવાની રીત શ્લોક ૩૭, ૩૮ પ્રમાણે)

ઝેર ચોપડેલું થયે કે અસ વાગ્યું હોયનાં લક્ષણ વિપદિગ્ધેન વિદ્વસ્તુ પ્રતામ્યતિ મુહુર્મુહુઃ ॥૪૦॥
વિવર્ણમાવં મજતે વિપાદં ચાશુ ગચ્છતિ ।
કીટૈરિવાવૃતં ચાસ્ય ગાત્રે વિમિત્તિમાયતે ॥૪૧॥
શ્રોણિપૃષ્ઠશિરઃસ્કન્ધસન્ધયઃ સ્યુઃ સવેદનાઃ ।
હૃણ્ણદુણ્ણાસ્રવિદ્વાધી તૃપ્મૂર્ચ્છાજ્વરદાહવાન ॥
દટ્ટિકાલુપ્યવમયુશ્વાસકાસકરઃ ક્ષણાત્ ।
ઘાતકપીતપર્યન્તઃ ક્ષયામરશોડતિભ્રમણઃ ॥૪૨॥
દ્યુયતે પચ્યતે સ્વપ્નો ગત્વા માંસં ચ હૃણ્ણતામ્ ॥
પ્રક્લિપ્તં ક્ષીર્યંતેડમીક્ષ્ણં સપિચ્છિલપરિસ્ત્રવમ્ ॥

જેને ઝેર ચોપડેલું થયે કે અસ વાગ્યું હોય તેને વારંવાર અંધારા આવે છે, શરીરના રંગ બગડી જાય છે, તરત દિલગીરી થાય છે, જાણે શરીર ઉપર કીડા પ્રસરી ગયા હોય તેમ શરીરે સળવળાટ થાય છે; કમ્બર પીક, માથું અને સપામાં પીડા થાય છે; કાળું અને બગડેલું લોહી ધામાંથી નીકળે છે, સાથે તરસ, મૂર્ચ્છા તાપ અને બળતરા થાય છે, લસુમાં દટ્ટિ ડહોળી (મેલી) થાય છે; ઊલટી, ઘાંટ અને ઉપરસ થાય છે; ઘાના ફરતા છેડા આછા લાલ કે પીળા થઈ જાય છે પણ ધા વચમાં બદામી રંગનો હોય છે, ધામાં બહુ પીડા થાય છે, ધા સૂજી જાય છે, પાકે છે અને ઘાનું માંસ કાળું થઈ જઈને, ક્ષેદવાળું થઈને ઢિન્નાભિન્ન થઈ જાય છે અને ધામાંથી સતત પિચ્છિલ રસી નીકળે છે. ઝેર ચોપડેલું થયે કે અસ વાગ્યું હોય તેના ઉપાય કુર્યાદિમર્મયિક્ષસ્ય દ્વદ્વાયરણં મુતમ્ ।

ઝેર ચોપડેલું થયે કે અસ જેને મર્મમાં ન વાગ્યું હોય તેનું ૬૯૫૧૨૨ (૬૯૧) રત્ન કરવાના ઉપાય) ૪૮ કરવું.

(ચરસંહિતા ચિ. ૨૩/૪૬, ૪૬૧, ૪૮ માં કેટલાક ૬૯૫૧૨૨ના ઉપાય આપ્યા છે. તેમાંથી જે વખતે જે મળે તે કરવે. ૧ ૧૫૫, ઘી, મળખ, ગરનું દૂધ અને ૩૦ પીનું, ૨ ગાવના છત્રને રસ પીવે, ૩ દેરડેનો રસ પીવે, ૪ અમર પકવેલા કાચળે-નીચેલીને એનો રસ પીવે વગેરે).

શાસ્ત્રમાહાત્મ્ય તત્તેન કોહેનાનુ રહેદમનામ્ ૬૯૫૧

અથવા મુષ્કમ્બેતાસોમત્વકાન્નવહ્નિતઃ
શિરીષાદ્ મૃદ્ધનલ્પાશ્ચ ક્ષારેણ પ્રતિસારયેત્ ।
મુક્તાસામતિવિષારથામીન્નૈઃ સ્થિપયેત્ ।

પછી શયને ખેંચા કાઢીને તપાવેલા લોઢાથી ઘાને ડામેલે, અથવા કંટાવાળો ખાખરો, ગરહો, ધોળા ખેર, મજ્જા, સરસો અને ચણીબારના ભાર વડે ઘાનું પ્રતિસાર કરવું તથા મુક્તાસા, અનિવિષ અને ભારી-ગણી—એ ત્રણનાં ગૂળ વડે ઘામાં લેપ કરવે.

કીટદંદચિકિત્સાં ચ કુર્યાત્તસ્ય યથાર્હતઃ ॥૪૩॥

તેના (ઝેર ચોપડેલું થયે કે અસ વાગ્યું હોય તેના) કીટદંદ જેવા ઉપાય (ઉ. અ. ૩૭)માંથી જે પ્રસંગે જે ગોચ હોય તે ઉપાય કરવા.

મળે તુ પૃતિપિચિતે ક્રિયા પિત્તવિસર્પયત્ ।

ઘાનું માંસ ગંધાનું હોય તેવા વ્રુષમાં પિત્તવિસર્પ જેવા ઉપાય કરવા.

કેમ થા થાટે જર આપે તેના કેટલાક દાખલા સૌમાળ્યાર્થે સ્ત્રિયો મર્તે

રાષ્ટ્રે વાડતાતિચોદિતાઃ ॥૪૮॥
ગરમાદારસમ્પૂર્ણં ચચ્છન્નપાત્રપ્રવૃત્તિનઃ ।

(વંદી, વ્યભિચારી) સીઓ પોતાના મુખ થાટે પતિને તથા રાજની પાસે રહેતા મામુસો દુરમનની ચક્રવર્તીથી રાજને ગર ભેગવેલા આદાર આપે છે.

જર એટલે શું?
જ્ઞાનાપ્રાપ્તયજ્ઞશામલવિક્લોપચિમરમનામ્ ॥૪૯॥

વિપર્યાં ચાત્સયીર્યાં યોગો ગર ઇતિ સ્મૃતઃ

અનેક પ્રકારનાં પ્રાણીઓના ગર, વિરુદ્ધ ઔષધિઓની ભરસ અને લોચી સક્રિયતા (૫૧૧) જેનેય લોચ એ ગર છે એવું આપુર્વે કહે છે.

જરનાં લક્ષણ (અસર)

તેન પાણ્દુઃ કરોડસ્થામિઃ

કાસશ્વાસજ્વરાદિતઃ ॥૫૦॥

વાયુના પ્રતિભોમેન સ્થમચિન્તાપરાયણઃ ।

મહોદરવચ્ચગ્રીહી દીનવાગુર્વલોડલસઃ ॥૫૧॥

શોકવાનુ સતતાધ્માતઃ ગુસ્ત્રપાવકરઃ ક્ષયી ।

સ્વપ્ને ગોમાયુમાર્ગેનકુલધ્યાલવાનરાન્ ॥૫૨॥

માયઃ પદ્યતિ ગુસ્ત્રાંચ યનસ્પતિમન્દાશયાન્ ।

મન્યતે હૃદ્યમાતમાન મૌરો, મૌરં ચ કાલકઃ ॥

વિકર્મનાશાનયનં વર્યેતકઠિહતેન્દ્રિયઃ ।

જરને લોચ અપૂર્ણ દિશ્ચે, દૂધને અને મંદચિન્તાવાળા થઈ જાય છે; એને ઉપરસ અને દમ થાય છે,

તાપ આવે છે એના વાયુ પોતાનો સ્વાભાવિક માર્ગ છોડીને બીજા માર્ગે ગતિ કરે છે, દરદી સ્વપ્ન અને ચિંતામા ડૂબી જાય છે, એના પેટ, કાળજી અને બરફ મોટા થઈ જાય છે, વાણી દીન થઈ જાય છે, એ નબળો, આળસુ, સોજવાળો ૨ ને સતત આધ્યાત્મવાળો થાય છે, એના કાથપગ સુકાઈ જાય છે, સ્વપ્નમા એને શિયાળ, બિલાડી, નોળિયો, સાપ અને વાદરુ તથા સૂકા ઝાડ અને જળાશયો દેખાય છે, પોતે ગોરો હોય તો પોતે કાળો છે એમ માને છે અને પોતે કાળો હોય તો પોતે ગોરો છે એમ માને છે, પોતાની ઈન્દ્રિયોની શક્તિને નાશ થયેલા હોવાથી બીજા એને કાન, નાક અને આંખ વિનાના દેખાય છે

एतैरन्यैश्च बहुभिः क्षिप्तो घोररूपद्रवैः ॥૫૪॥

ગાતાતો નાશમાપ્રોતિ કશ્ચિત્સઘોડચિકિત્સતઃ ।

ગરથી પીડાતા કોઈ માણસની જે તાલડોળ થિકિત્સા ન થાય તો તે આ (શ્લોક ૫૦ થી પડા વાળા) અને બીજા અનેક ઘોર ઉપદ્રવોથી પિડાઈને નાશ પામે છે

ગરના ઉપાય

ગાતાતો ધાન્તાવાન્ ભુક્ત્યા

તત્પથ્યં પાનમોજનમ્ ॥૫૫॥

શુશુદ્ધછીલયેદમ સૂત્રસ્યાનવિષે સ્મરન્ ।

ગરથી પીડાતા માણસે પહેલા વખત કરીને પછી ગરને માટે પથ્ય હોય એવું પીણું ૨ને ભોજન આઈ પીને, હૃદયની શુદ્ધિ કરીને (સૂ. ૭/૨૬૫, ૨૭) પછી સૂત્રસ્થાનમા કહેલો વિધિ (સૂ. ૭/૨૭૫) યાદ કરીને શેજ સોનું (સોનાના વગ્ર) ખાનું

शार्कराक्षोद्द्रंस्युक्तं क्षूर्णं ताप्यसुवर्णयोः ॥૫૬॥

લેહઃ પ્રશમયત્યુમં સર્વયોગદૃન તિગમ્ ।

સુવર્ણમાત્રિક અને સોનાના યુર્ગમા તાકર અને ૧૫ ભેડાની ચાટવાથી યોગથી બન વેલા બધા ઉગ્ર વેધ (ગર) શાન્ત થઈ જાય છે

मूर्वामृतानतकणापटोलीचय्यचित्रकान् ॥૫૭॥

વર્ચામુલ્ત્યવિદ્ધાનિ તકકોળ્યામ્યુમસ્તુમિઃ ।

પિવેદ્રસેન શાસ્ત્રેન ગારોપહતપાવક ॥૫૮॥

ગરને લીધે જેનો જશ્માનિ મંત્ર થઈ ગયો હોય તેણે મેરવેલ, ગળે, તગર, પીપર, પાંજી, ચવડ, વિંડો, વજ, મોપ અને વાવડિંગનું મૂર્વા, છાચ, તસેકું પામી અને મસ્તુ તાપે અથવા (કાચ વગેરે) ખાણ સાથે પીવું

पारावनामिपशडीपुष्करादुवशूत्रं हिमम् ।

ગરવ્યાપ્તકાકાસમ્યાસદિધ્માન્યરાપદમ્ ॥૫૯॥

કબૂતરનું માંસ, કાળીપાક, પુષ્કરમૂળ, રો ત્રણના કવાયને ઠંડો પાડીને પીવાથી ગરને લીધે થયેલા તરસ, પીથ, ઉધરસ, દમ, હેડકી ૨ને તાવડપી ઉપદ્રવો મટે છે

વિપસંકટ

વિપ્રમૃતિકાલાઘ્નવોદૃપ્યાદિસક્ષમે ।

વિપસંકટમુદિષ્ટ શતસ્યૈકોઽન્ત્ર જીવતિ ॥૬૦॥

વિષ, વિષને અનુકૂળ પ્રકૃતિ (પિત્તપ્રકૃતિ), વિષને અનુકૂળ જાતુ (વર્ષાજાતુ), વિષને અનુકૂળ અન્ન (સરસવ વગેરે), વિષને અનુકૂળ દોષ (પિત્ત), વિષને અનુકૂળ દૂષ્ય (લોહી વગેરે) (શ્લોક ૬૦૫ થી ૬૨૫) એક સાથે ભેગા થઈ જાય તેને વિપસંકટ કહે છે રોમા (વિપસંકટમા) સે કડે એક માણસ જીવે છે

ચાનાથી વિષ વધે છે?

શુતૃષ્ણાઘર્મદૌર્વૈત્યક્રોધશોકમયશ્રમૈઃ ।

મર્જીશંચર્ચોદ્રિવતાપિત્તમાસતવૃક્ષિમિ ॥૬૧॥

તિલપુષ્પફલાપ્રાણભૂચાપચનગર્જિતૈઃ ।

હસ્તિમૃપિકવાદિત્રિનિસ્તૈર્વિપસંકટૈઃ ॥૬૨॥

પુરોગાતોપલામોદમદર્નૈર્વર્ધંતે વિગમ્ ।

ભૂખ, તરસ, ઘામ (તાપ), નબળાઈ, ક્રોધ, શોક, ભય, યાક, અનિસાર, પિત્ત વધે, વાયુ વધે, તલવા દુર્બ અને તલનાં ફૂલ સુંધવા, જમીનમાંથી વરાળ (બાફ) નીકળે, વાદળોનો ગરગાટ, ઘણીને અવાજ, ઉદરનો અવાજ, વાજનો સૂર, વિપસંકટ (શ્લોક ૫૮૫, ૫૯), સામે પવન, કાશ કમળની સુવામ અને મં કરે રોવા દુર્ગ્યો કે કિપાથી (અથવા વિષવેધજ વધારે એવા સાધનોથી) વિષ વધે છે

ઝેરની શક્તિ વધવાપરવાની જાત

વર્ગસુ ચામ્યુયોનિવાત્સલ્લેહં ગુદગદનમ્ ॥૬૩॥

વિસર્પેતિ ઘનાપાયે, સદગત્યો હિનતિ ચ ।

પ્રયાતિ મન્દવીર્યેવ વિપ તસ્માદનતાપ્યે ॥૬૪॥

જેમ વર્ષાજાતુમા ગોળ શ્લેશ્મોના થઈને પ્રવરે છે, તેમ વિષ પવ પાણી(નમુદ્ર)માંથી જમીનું લાગણી વર્ષાજાતુમા કહેવાળું થઈને પ્રવરે છે પવ વર્ષાજાતુ વડો જાય છે, ત્યારે અગત્યનો તા. ૧ એને (ઝેરને) માત્રી નામે છે (ઝેરની શક્તિ નીચે ૨૨ છે) તેવી શાસ્ત્રજાતુમાં ઝેરની શક્તિ મં (ધીમી) બની જાય છે

જેના ઉપાય કરતા પહેલાં વિચારવાની ખામત

इति प्रवृत्तिसाम्यनृत्यनवेगं यत्रादलम् ।

આલોચ્ય નિપુજ કુલ્લણ કર્માનન્તરમાસેત્ ॥

આ રીતે પ્રકૃતિ, સામ્ય, જાતુ, જ્ઞાન અને

વેગના બળ અને અત્યંતની બુદ્ધિથી વિચાર

કરીને પછી કિયા (ઉપાય) કરવી.

કફના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

પ્લેયમિક સમનૈરુણરુક્ષતીક્ષ્ણૈઃ પ્રલેપનૈઃ

કપાયકકુટિકૈશ્ચ ભોજનૈઃ શમયેદિયમ્ ॥૬૬॥

કફના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ઊલટીએ કરાવીને, ગરમ, લૂખા અને તીક્ષ્ણ લેપ કરીને તથા ગરમ, લૂખા, તીક્ષ્ણ, નૂરા, તીખા અને કડવા ભોજન નોથી શમાવવું

પિત્તના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

પૈત્તિકાં ચંસનૈઃ સેકપ્રદેહૈર્મૃશયીતલૈઃ ।

કપાયતિક્તમધુરૈર્ધૃતયુક્તૈશ્ચ ભોજનૈઃ ॥૬૭॥

પિત્તના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ફિરે ફિરે ચેનો વડે, ખૂબ ઠંડા ચેચને અને ચેષો વડે તથા ખૂબ ઠંડા, નૂરા, કડવા, ગળ્યા અને ઘીવાળા ભોજનોથી વડે શમાવવું

વાયુના આશયમાં ગરેલા વિષના ઉપાય

ઘાતાત્મકં જયેસ્વાદુક્ષિગ્ધામ્લલવણાન્વિતે ।

સદૃતૈર્મૃજનૈર્લેપૈસ્તથૈવ પિશિતાશનૈઃ ॥૬૮॥

વાયુના આશય(સ્થાનમાં) ગરેલા વિષને ગળ્યા, સ્નિગ્ધ, ખાટા લવણવાળા અને ઘીવાળા ભોજનોથી તથા એવા જ લેપોથી તથા માસના ભોજનોથી મટાડવું

વિષ મટાડવા માટે થોન્ડે જરૂર

નાપૃત્તં ચંસન શસ્તં પ્રલેપો ભોજ્યમૌષધમ્ ।

વિષ મટાડવા માટે વિરેચન, લેપ, ભોજન અને ઔષધ ધી વિનાનાં હોય એ શકતું નથી.

છર્વેષુ સર્વાંશરયેષુ વિષેષુ ન છૃતોપમમ્ ॥૬૯॥

વિષને મેષજં કિઙ્કિદ્ધિદોષાત્ પ્રલેપનિલે ।

બધાં વિષોમાં, વિષની બધી અવસ્થાઓમાં, અને ખાસ કરીને વિષમાં વાયુનું ઝેર વધારે હોય ત્યારે ધી ઝેનું બીજું કોઈ ઔષધ નથી.

સાધ્યઅસાધ્ય

મયત્તાઙ્ગલેષ્મણ સાધ્ય,

યદાત્ પિસ્ટાશાયાધયમ્ ॥૭૦॥

સુદુઃસાધ્યમસાધ્યં વા યાતાશાયગતં ત્રિયમ્ ॥૭૦રે

કફના સ્થાનમાં ગરેલું વિષ સહેલાઈથી મટાડી શકાય છે, પિત્તાશયમાં ગરેલા વિષને મટાડનાં મુશ્કેલી પડે છે, વાયુના આશયમાં ગરેલું વિષ બહુ દુઃસાધ્ય અથવા અસાધ્ય છે

શ્વેતશાઙ્ગદ્વયે યન્તે ઉત્તરપાને વિષપ્રતિવેષો

નામ વચ્ચિરોડ્ધાય ૬૯॥

અધ્યાય ૩૬ મો : સાપના ઝેરના ઉપાય

અર્થાતઃ સર્પલિપ્તિપ્રતિવેશં ઘ્યાત્યાસ્યામઃ ।

ઈતિ હ સ્માહુરાત્રેયાદયો મહર્ષયઃ ।

ત્યારે હવે અમે સાપનું ઝેર મટાડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

સાપની મુખ્ય જાતો

દર્શોકતા મળ્ડલિનો રાજીમન્તશ્ચ પદ્મગાઃ ।

ત્રિધા સમાસતો મૌમાઃ,

નિઘન્ટે તે ત્વનકધા ॥૧॥

દ્યાસતો યોનિમેદેજ નોઘન્ટેન્દ્રુયોગિનઃ ।

જમીનના સાપ ટૂકામાં ત્રણ જાતના હોય છેઃ દર્શોકર (એ. કોદ્રા), મંડલી અને રાજીમાન. જે જુદીજુદી જોનિઓમાં એ જન્મ્યા હોય તે ઉપરથી એ વિસ્તારપૂર્વક રાનેક પ્રકારના છે એમ કહેવાય છે. પણ ચિહ્નિત્વા કરવાની દૃષ્ટિએ એ બધા પ્રકાર ઉપરોક્તી ન હોવાથી એ પ્રકાર કહેવામાં આવ્યા નથી. (દર્શોકર, મંડલી અને રાજીમાનનાં લક્ષણ સ્વેદક જેથી દર્શાવેલાં છે.)

ત્રણ જાતના સાપના ઝેરનાં લક્ષણો

વિદોષાદુશ્કકટુકમ્લોષ્ણં સ્વાદુશીતલમ્ ॥૨॥

ત્રિવં દર્શોકારાદીનાં ક્રમાદ્ઘાતાદિકોપનમ્ ।

દર્શોકર સાપનું ઝેર લૂખું અને તીખું હોવાથી એ ખાસ વાયુને કોષાવે છે, મંડલી સાપનું ઝેર ખાટું અને ગરમ હોવાથી એ ખાસ પિત્તને કોષાવે છે અને રાજીમાન સાપનું ઝેર ગળ્યું અને ઠંડું હોવાથી એ ખાસ કફને કોષાવે છે

(જેર અલ્પકત રસવાળું છે એમ ઉ ઉપ/લામાં કહ્યું છે, છતાં અહીં ઝેરના રસ ગણ્યા છે તે એના અનુરસ છે એમ સમજવું.)

કયા સાપનું ઝેર કયારે વધારે ઉગ્ર થાય?

તારુણ્યમધ્યયુદ્ધરયે યુદ્ધિસીનાતપેષુ ચ ॥૩॥

યિયોત્સળા મધનયેતે ધ્યન્ટરા ઋનુસન્ધિષુ ।

દર્શોકર સાપનું ઝેર એની જુવાનીમાં અને ચોમાસાના ચાર મહિનામાં, મંડલી સાપનું ઝેર જુવાની અને ઘડખૂના વચગાત્યામાં અને શિયાળાના ચાર મહિનામાં તથા રાજીમાન સાપનું ઝેર ઘડખૂમાં અને ગરમીના ચાર મહિનામાં વધે છે બાકી સાપનું (પરેલક ૭, ૭૫) ઝેર જનુઆરીના સીધા(ચુ ઉ/પગ, ૫૮)માં વધે છે

દર્વીકર સાપનાં લક્ષણ

સ્થાક્ષલાક્ષણસ્વસ્તિકાદ્કુશધારિણઃ ॥૪૪॥

ફળિનઃ શીઘ્રગતયઃ સર્પા દર્વીકરાઃ સ્મૃતાઃ ।

(ફેલુમાં) ચક્ર, હળ, છત્રી, સાવિત્રી અને અંકુશ-ની આકૃતિઓવાળા, ફેલુવાળા, ઝડપથી ચાલનારા સાપને દર્વીકર (અં. કોબ્રા) કહે છે.

મઝલી સાપનાં લક્ષણ

જ્ઞેયા મળ્ડલિનોડમોગા મળ્ડલૈર્વિવિધૈશ્ચિતાઃ ॥૫૧॥
શ્રાંઘવો મન્દગમનાઃ

જે સાપને ફેલુ ન હોય (કે બહુ જ નાની હોય), જેના શરીર પર ગોળ ચકરાં ખીચાખીચ પડેલાં હોય, જે લાંબા હોય અને ધીમે ચાલતા હોય તેમને મઝલી સાપ અમુવા.

રાજમાન સાપનાં લક્ષણ

રાજીમન્તસ્તુ રાજિમિઃ ।

સ્લિંગયા વિચિત્રવર્ણામિ-

સ્તિર્વર્ણુર્ધ્વં ઘ ચિત્રિતાઃ ॥૫૧॥

રાજમાન સાપ સ્લિંગય અને જેના શરીર પર અનેક રંગની આડી અને ઊભી લીટીઓ ચીતરેલી હોય છે એવા હોય છે.

ઔપર સાપ

ગોધાસુતસ્તુ ગૌધેતો વિષે વર્ણોકરેઃ ઘમઃ ।

સતુષ્પાદ્

(દર્વીકરથી વધેલા) ગોધા=(ગો)-ના પુત્રને ઔપર કહે છે. એનું એ દર્વીકર સાપ જેનું હોય છે. એને ચાર પગ હોય છે.

બ્યંતર (વર્ણાંકર) સાપ

બ્યંતરાનુ વિષાદૈતેયામેય લઘુરાત્ ॥૫૨॥

ખ્યામિશ્રલક્ષણાસ્તે હિ સપ્તિદાતમકોપનાઃ ।

દર્વીકર, મઝલી અને રાજમાન એ ત્રણનાં અંદર-અંદર ભેગા લગાથી જે સાપની બેડા ઉપરના ભાગ છે તેને બ્યંતર સાપ અમુવા એમનાં લક્ષણ ભેગાં હોય છે અને એમનું વિષ તરુ દોષને કોષાયે છે.

સાપ કેટલાં કારણસર કરે છે? કયા કારણસર

કરવાથી વધારે હેર ચડે છે?

આહારાર્ય મયાત્ પાદસ્પર્શાદવિવિધાત્ કુપઃ પ્ર
પાપકૃષ્ટિતયા વૈરાદેર્શયિયમર્ષદનાત્ ।

જ્ઞાન્તિ સર્પાલેપૂર્ણં વિષમધિક્યં વયોષ્ઠમ્ દૃષ્ય

આહાર માટે, ખીંચી, પગ સ્પર્શવાથી, બહુ હેર ભરણે જવાથી, કોષથી, પાપી સ્પર્શવાને લીધે, જેને

લીધે, દેવ, ઋષિ કે, યમની પ્રેરણાથી સાપ કરે છે તેમાં ઉત્તરોત્તર વધારે વિષ હોય છે એમ કહ્યું છે. (આહાર માટે સાપ કરે તેમાં સૌથી ઓછું વિષ, પગ સ્પર્શવાથી કરે તેમાં વધારે વિષ, સાપમાં બહુ હેર વધી જવાથી કરે તેમાં તેથીયે વધારે વિષ-એમ કરતાંકરતાં છે. ૫૨ યમની પ્રેરણાથી કરે તેમાં સૌથી વધારે વિષ હોય છે.)

કારણ અમુવાની રીત

આદિષ્ટાત્ કારણં જ્ઞાત્વા પ્રતિકુર્યાધયાયયમ્ ।

સાપ ઉત્તરવાના મંત્ર અમુનાર પાસે સાપને લેવાય-જાવેને એને હુકમ કરીને એની પાસેથી કરવાનું કારણ અમુને તે તે કારણ પ્રમાણે ઘોષ ઉપચાર કરવા (આદિષ્ટાત્ના બીજો અર્થ : 'ઉપર જ્યેષ્ઠ ૮, ૯, ૯માં કહેલાં કારણોનાં લક્ષણો ઉપરથી.'))

બ્યંતરઃ પાપશીલત્વાન્માર્ગમાધિત્ય તિષ્ઠતિ ॥

બ્યંતર સાપ સ્વભાવે પાપી હોવાથી કરવા માટે રસ્તાં રોકીને પડ્યો હોય છે.

બ્યંતરમાન દર્વીનાં લક્ષણ

યય લાલાશ્ચિદ્દેવમાર્ગે ગાત્રે પ્રદૃશ્યતે ।

ન તુ વંદ્રાણં વંદ્રાં તત્તુળ્લાદત્તમાદિદોલ્ ॥૫૩॥

પર્ક વંદ્રાણર્ક દે યા દ્યાલીદાપ્યમશોગિતમ્ ।

વંદ્રાણર્કે ચરતે દે વ્યાલુતં, ધીમિ તાતિ તુ ॥૫૪॥

માંસચ્છેદાદિવિચિત્રરક્તવાહીનિ વૃષ્ટમ્ ।

વંદ્રાણર્કાતિ ધત્વારિ તદ્દશનિપીઢિતમ્ ॥૫૫॥

નિર્વિયં ક્ષયમત્રાઘમસાપ્યં પશિર્મં વદેત્ ।

જેમાં અંતર ઉપર ફક્ત લાગતી બીનાશ દેખાય છે પણ દાઢથી કહેલા દંઠ (કંપ) દેખાતા નથી તેને નુંપ્રદન દંઠ કહેવા. એક કે બે દાઢના છે (કાપ) દાઢા હોય પણ લોહી ન આવ્યું હોય તેને વ્યાલીક દંઠ કહે છે. લોહીવાળા દાઢના બે છે હેર ને વ્યાપુમ દંઠ છે. દાઢના ત્રણ છે. પડયા હોય અને માંસ કપાવાથી એમાંથી સળત લોહી નીકળ્યું હોય તેને દટક છે. દાઢના ચાર છે. હેર અને બીજું બધું નેના (દટકના) જેનું હોય તેને દર્શનથીજ છે. કહે છે. આમાંથી (આ પાંચ દંઠમાંથી) પહેલા બે (નુંપ્રદન અને વ્યાલીક) નિર્વિય (વિષ વિનાના) છે અને છેલ્લા બે (દટક અને દર્શનથીજ) અટકાય છે એમ કહેવું (વચેલા વ્યાપુમ દંઠ કૃષ્ણાણ છે એનું સ્પષ્ટ લેવું.)

લોહીમાં ગળા વિના સાપનું એ પ્રકારનું નરે

વિયં નાદેયમમાપ્ય રક્તં દુષ્કલે વતુઃ ॥૫૬॥

રક્તમધ્યપિ તુ પ્રાતં જયંતે ઠેકમમુક્ત્ ।

સાપનું ઝેર લોહીમાં પહોંચ્યા વિના શરીરને ભગાડતું નથી, પણ જો એને (સાપના ઝેરને) એક ટીપું લોહી મળી જાય તો એ પાણીમાં તેલની ચાક્ક પ્રસરી જાય છે.

સર્પાગ્નિભક્ત

મીરોસ્તુ સર્પસંસ્પર્શાદ્ધયેત કુપિતોડતિલઃ ॥૧૫॥
કદાચિત્કુસ્તે શોભં સર્પાગ્નિભક્તં તુ તત્ ।

બીકણ માણસને સાપ જતા અડે તોપણ બીકને લીધે એનો વાપ કોપે છે. તેથી કોઈવાર સોજે આવે છે. આ સર્પાગ્નિભક્ત (સાપના શરીરનો અભિધાત) છે.

શંકાવિષ

દુર્ગાન્ધકારે વિદ્વસ્ય કેનચિદ્દશાક્ષ્યા ॥૧૬॥
વિપોદ્દેગો જ્વરદ્વર્દિમૂર્છા

દાહોડિપિ વા ભવેત્ ॥

શ્લાનિમોહોડતિસારો વા તચ્છક્કાવિપમુચ્યતે ॥૧૭॥

ગાઠ અંધકારમાં કોઈ પ્રાણી કરડે ત્યારે સાપ કરડ્યો હશે એવા વહેમથી માણસને ઝેર ચક્રવાથી ચિત્તનો નેત્રો ઉદ્દેગ થાય છે તેવો ઉદ્દેગ થાય, તાવ આવે, ઊલટી થાય, મૂર્છા આવે અથવા લાપ પણ બળે, અથવા દિલગીરી, મોહ અને અતિસાર થાય એને શંકાવિષ કહે છે.

સવિષ અને નિવિષ દંથનાં લક્ષણ

તુષ્ટતે સવિષો દંશઃ કણ્ઠશોષપજાન્વિતઃ ।

દશતે પ્રયિતઃ કિન્ચિદ્વિપતિસ્તુ નિવિષઃ ॥૧૮॥

સવિષ (ઝેરી) દંથમાં તોદ થાય છે, ખલુજ આવે છે, સોજે આવે છે, પીડા થાય છે, બળે છે અને જરા ગંદાઈ જાય છે. એનાથી વિરુદ્ધ લક્ષણો-વાળો દંથ નિવિષ હોય છે.

દર્વીકરના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

પૂર્વે દર્વીકૃતાં વેગે દુર્યે રૂપાવીમવત્યસુક્ ।

રૂપાવતા તેન વજ્રાવી સર્પન્તીય ચ કીટકાઃ ॥૧૯॥

દ્વિતીયે પ્રન્યયો વેગે, તૃતીયે મૂર્છિ ગૌરવમ્ ।

દમોધો દંશવિદ્વદ્ધતુયે ધીવતં વતિઃ ॥૨૦॥

સન્ધિવિદ્વલેપનં તન્દ્રા પશ્ચમે પર્વમેદનમ્ ।

દાહોદિષ્મા ચ, પષ્ટે તુ હપીઠા ગાત્રગૌરવમ્ ॥૨૧॥

મૂર્છાડિવિપાકોડ્તીસારઃ, પ્રાપ્ય શુકં તુ સત્તમે ।

સ્વન્યપૃષ્ઠકદીમઃ સર્વવેદ્યાનિવતેતમ્ ॥૨૨॥

દર્વીકર સાપના વિષના પહેલા વેગમાં લોહી બગડીને કાળું થઈ જાય છે તેથી મોં વજેરે ઉપર કાળાશ આવે છે અને જાહે કીડા ચાવતા હોય એવું

સળવળે છે; બીજા વેગમાં ગાંઠિ થાય છે; ત્રીજા વેગમાં માથું ભારે થઈ જાય છે, આંખે દેખાતું નથી, ડંખમાંથી કબેદ નીકળે છે; ચોથા વેગમાં યુક (લાળ) આવે છે, ઊલટી (ઊબકા) આવે છે; પાંચમા વેગમાં શરીરના સાંધા છૂટા પડતા હોય એવું લાગે છે, ઘેન રહે છે, પર્વ નૂટે છે, લાલ્ય બળે છે અને હેડડી આવે છે; છઠ્ઠા વેગમાં હૃદયમાં પીડા થાય છે, શરીર ભારે લાગે છે, મૂર્છા આવે છે, પથનું નથી, અતિસાર થાય છે, અને સાતમા વેગમાં ઝેર વીર્યમાં પહોંચે છે, તેથી ખભો, પીડ અને કેડ ભાગે છે અને બધી વેદ્યા(ક્રિયા)ઓ બંધ થઈ જાય છે.

મંડલીના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

મથ મળ્ડલિદ્વદ્વસ્ય દુર્યે પીતીમવત્યસુક્ ।

તેન પીતામઙ્ગતા દાહો, દ્વિતીયે શ્વયયુક્તવઃ ॥૨૩॥

તૃતીયે દંશવિક્કેદઃ સ્વેદસ્તુષ્ણા ચ જાયતે ।

ચતુર્થે જ્વર્યતે, દાહઃ પશ્ચમે સર્વેનાત્રગાઃ ॥૨૪॥

હવે જેને મંડલી સાપ કરડ્યો હોય તેને વિષના પહેલા વેગમાં લોહી પીળું થઈ જાય છે તેથી આખું શરીર પીળું થઈ જાય છે અને લાલ્ય બળે છે; બીજા વેગમાં સોજે આવે છે; ત્રીજા વેગમાં દંથમાં કબેદ થાય છે, પરસેવા થાય છે અને તરસ લાગે છે; ચોથા વેગમાં તાવ આવે છે અને પાંચમા વેગમાં આખા શરીરમાં લાપ બળે છે.

સાગ્રમાનના વિષના વેગોનાં લક્ષણ

દદ્વસ્ય રાજિલૈદુર્યે પાણ્ડુતાં યાતિ શોષિતમ્ ।

પાણ્ડુતા તેન ગાત્રાણાં,

દ્વિતીયે શુરનાડિતિ ચ ॥૨૫॥

તૃતીયે દંશમિક્કેદો નાસિકાક્ષિમુલ્લસનાઃ ।

ચતુર્થે ગરિમા મૂર્છાં મન્યાસ્તભાઘ, પશ્ચમે ॥૨૬॥

ગાત્રમઙ્ગો જ્વરઃ સીતઃ

સાગ્રમાન (સાગ્રવ) સાપ જેને કરડ્યો હોય તેને ઝેરના પહેલા વેગમાં લોહી બગડીને પાળું થઈ જાય છે; તેથી અવપરો ધોળા થઈ જાય છે; બીજા વેગમાં બહુ ભાર લાગે છે, ત્રીજા વેગમાં દંથનો કબેદ થાય છે અને નાક, રાખ અને મોં ગળે છે (સાપ થાય છે); ચોથા વેગમાં માથું ભારે વડે છે અને મન્યાનો સ્નેહ થાય છે; પાંચમા વેગમાં શરીર ભાગે છે અને ઠંડો તાવ આવે છે.

સોયપોઃ પૂર્વયદ્વદેવ ।

બાડીના બે (છઠ્ઠા અને સાતમા) વેગમાં પહેલાંના

જેવાં (દર્શકરના વિષના છઠ્ઠા અને સાતમા વેગ જેવાં) લક્ષણ કહેવાં.

કેટલા વેગ સુધી ઉપાય કરવા

કુર્યાત્પશ્ચસુ લેગેષુ ચિકિત્સાં, ન તતઃ પરમ્ ॥

પહેલા પાંચ વેગો દરમિયાન ઉપાય કરવા, પછી (છઠ્ઠા અને સાતમા વેગોમાં) નહિ.

ચોડા ઝેરવાળા સાપ

જલાપ્તુતા રતિક્ષીણા મીતા નકુલનિર્જિતાઃ ।

શીતવાતાતપધ્યાધિસુષુપ્નાશ્રમપીડિતાઃ ॥૨૮॥

તૂર્ણ દેશાન્તરાયાતા વિમુક્તવિપક્કજુકાઃ ।

કુશીપધીકણ્ટકવદ્યે ચરન્તિ ચ કાનનમ્ ॥૨૯॥

દેશં ચ દિવ્યાધ્યુપિતં સર્પાસ્તેડ્વપવિપા મતાઃ ।

પાણીમાં ભોળેલા, યેનુન કરી ચાકેલા, બીનેલા, નોખીએ હરાવેલા; ટાક, પવન, તડકો, રોગ, ભૂખ, તરસ અને થાકથી પીડાયેલા, બીજા પ્રદેશમાંથી તરતના જ આવેલા, જેમણે કરીને તરતમાં જ ઝેર દાખવ્યું હોય એવા, જેમણે તરતમાં જ કાંચળી ઉતારી હોય એવા, જે ફાળ, ઔષધિ અને કાંટાવાળા વનમાં ફરતા હોય એવા અને દિવ્ય લોકમાં રહેતા હોય તે પ્રદેશમાં જે ફરતા હોય એવા સાપ ચોડા ઝેરવાળા હોય છે એવું મનાય છે.

અસાધ્ય

શ્મશાનચિત્તેષવાદો વશ્ચમીપક્ષસન્ધિયુ ॥ ૩૦ ॥

અદમીનવમીસન્ધ્યામધ્યરાત્રિયિમિયુ ચ ।

યામ્યામેયમવાશ્લેષાવિશાલાપૂર્વેનર્મ્મતે ॥ ૩૧ ॥

નૈર્ઋતાશ્વે મુદ્દતે ચ વૃષં મર્મસુ ચ ત્યજેત્ ।

સ્મશાન, ચિતા, વશ્ચમીપક્ષ વગેરે સ્થળે; પાંચમે, અમાસે, પૂનમે, આશ્વિને, નેમ્મે; સંધ્યાકાળે, મધ્યરાત્રે, બપોરે; ભરણી, ફાલ્ગુણ, મધ્યા, આશ્વિના, વિશાખા, પૂર્વ (પૂર્વાષ્ઠ્યુની, પૂર્વાષાઢ્ય, પૂર્વાભાદ્રપદ) અને મૂળ-એટલાં નક્ષત્રોમાં; નૈર્ઋત્ય નામના મુહૂર્તમાં (દિવસના બારમા મુહૂર્તમાં-સૂર્યોદય પછી ૮ કલાક ૪૮ મિનિટથી ૯ કલાક ૩૬ મિનિટ સુધીમાં) અને મર્મસ્થાનોમાં જેને સાપ કરડ્યો હોય તેને (અસાધ્ય સમજીને) છોડી દેવો.

વૃદ્ધમાત્રઃ સિતાસ્વાક્ષ શીર્ષમાણશિરોઘ્નઃ ॥ ૩૨ ॥

સ્તબ્ધજિહ્વો મુહુર્મુહ્યમ્

શીતાંચ્છવાસો ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસનાં મોં અને આંખ પોળાં થઈ જાય, વાળ ખરી પડે, જીભ સળગડ

થઈ જાય, જેને વારંવાર મુરઘાં આવે અને જેને ઉચ્છ્વાસ ઠોકે હોય તે માણસ જીવતો નથી.

હિપ્મા શ્વાસા યમિઃ કાશો

વૃદ્ધમાત્રસ્ય લેહિનઃ ॥ ૩૩ ॥

જાયન્તે યુગપદસ્ય સ હૃષ્ણલી ન જીવતિ ।

સાપ કરડે કે તરત જ જે માણસને એકસાથે હેડકી, હાંફ, ઊલટી, ઉધરસ અને હૃદયનું થૂળ એટલા ઉપદ્રવો થાય છે તે જીવતો નથી.

ફેનં વમતિ નિઃસંઘઃ ક્ષ્યાવપાદકરાનનઃ ॥ ૩૪ ॥

નાસાવસાદો મજ્ઞોડ્ઘે

વિઙ્મેદઃ સ્વયસન્ધિતા ।

વિપતીતસ્ય વૃદ્ધસ્ય દિગ્ધેનામિહતસ્ય ચ ॥ ૩૫ ॥

મવન્ત્યેતાનિ રૂપાણિ સમ્રાપ્તે જીવિતક્ષયે ।

જેણે ઝેર પીધું હોય, જેને સાપ વગેરે કરડ્યાં હોય, જે ઝેર ચોપડેલા થયે કે અત્યંત ધવાયો હોય, એ માણસને જે મોંએ ફીણ આવે, એ ભેલાન થઈ થઈ જાય, એનાં પગ, હાથ અને મોં બદામી રંગનાં થઈ જાય, એનું નાક મેસી જાય, શરીર તૂટે, એને ઝાચે થઈ જાય, એના સાંધા ઢીલા થઈ જાય તો એ મરવાનું પાસે આવ્યું હોવાનાં લક્ષણો છે.

ન નસ્યેથેતના તીક્ષ્ણેન ક્ષતાત્ ક્ષતજાગમઃ ॥ ૩૬ ॥

વૃદ્ધાહતસ્ય સો રાજિઃ પ્રયાતસ્ય વમન્તિવમ્ ।

જે માણસ યમ પાસે જવાને થાથી નીકળ્યો હોય (જે યોગ્ય વખતમાં મરવાનો હોય) તેને તીક્ષ્ણ નસથી બાન આવતું નથી; એને ધામાંથી લોહી નીકળતું નથી તથા એને લાકડી વાગવાથી સોજ પડતો નથી.

સાધ્ય વિષ મટારવાના તબાકેમાં ઉપાય કરવા

વતોઽવ્યયા નુ ત્વરયા પ્રતીતાગાર્વદ્વિષ્ક ॥ ૩૭ ॥

રક્તન કણ્ઠગતાન્ પ્રાણાન્

વિપમાનુ શામં નયેત્ ।

પણ જે એવું ન હોય તો (અસાધ્ય ન હોય તો) સળગતા મકાનની માફક કંઈ આવેલા (નીકળી જવાને તૈયાર થયેલા) પ્રાણને બચાવી લેવા વહે વિષનું એક દમ ચખન કરવું.

એનું કારણ

માત્રાશતં વિયં સ્થિત્વા દંદો વૃદ્ધસ્ય લેહિનઃ ॥ ૩૮ ॥

દેહં પ્રક્રમતે ઘાતુન્ રુધિરાદીન્ પ્રદૂષયત્ ।

જેને સાપ વગેરે કરડ્યું હોય તેના ઉપમાં એ એક ચો માત્રા જેટલા સમય સુધી સ્થિર રહીને (પાછું

રહીને), લોહી વગેરે થાતુઓને બગાડતું બગાડતું શરીરમા પ્રસરે છે

સામાન્ય ચિકિત્સા
(મ્બેક ૩૯ થી ૫૫૫)

પતસિન્નન્તરે કર્મ દશસ્યોક્તર્તનાદિકમ્ ॥૩૯॥
કુર્યાચ્છીઘ્ર યથા વેદે વિપવહ્ની ન રોહતિ ।

એટલી મુદતમા (કરડયા પછી સો માત્રા જેટલા વખતમા) ડખવાળો ભાગ કાપી નાખવો, (જે દબાવીને બહાર કાઢી નાખવું, ચૂસી લેવું) વગેરે ક્રિયા એવી ઝડપથી કરવી કે શરીરમા વિપદ્ધી વેલો ઊભે નહિ દટમાત્રો દશેદાશુ તમેવ પવનાશિનમ્ ॥૪૦॥
લોપું મહીં વા દશનૈદિહિત્વા ચાતુ સસમ્મન્નમ્ ।
નિધીવેન સમાલિમ્પેદંશ કર્મભલેન વા ॥૪૧॥

સાપ કરડે કે તરત ચો કરડનાર સાપને જ બચકું ભરવું, અથવા માટીનું ટેકું કે જમીનને દાતથી કાપીને પછી તરત જ ડખ ઉપર મોનું થૂક ચોપડવું અથવા ડખ ઉપર કાનના મેલનો લેપ કરવો

વંશસ્યોપરિ ષષ્ટીવાદરિણ ચતુરઙ્ગુલે ।
શૌમાદિમિલેણિકયા સિદ્ધર્મૈશ્ચ મન્નરવિત્ ॥૪૨॥
શાશ્વયત્ સેતુગ્ધનેન ઘન્યેન સ્તમ્બતે વિપમ્ ।
ન વહન્તિ સિરાધ્યાસ્ય વિપ ઘન્યાભિપીઢિતા ॥૪૩॥

મત્રવિદ્યા બહુનાર સિદ્ધ મત્રો બહુને ડખથી ચાર આગળ ઊભે શૌમ વગેરે વસ્ત્રથી માથાના ૨ બો ડાની માફક (પુષ્કળ ૨.૫૮૫ મારીને) રારિગબધ બાધવા પાણીની આડે બધ (પાળ) બાધવાથી જેમ પાણી આગળ વહેતું રોકાય છે, તેમ આ પાટો બાધવાથી જે પ્રસરતું એટકી જાય છે ૨ ને પાટાથી બિસાઈ બંધવી એની (દરદીની) ધિરાઓ વિખને વહેતી નથી (ફેલા વતી નથી) (અરિષ્ટ—મત્રીને કે દોરડા વડે જે પર પાટો બાધવો તે—ચક્રપાસિદ્ધ મંત્ર બહુને વસ્ત્ર વગેરેથી પાટો બાધવો તે—હલ્લુ.)

નિષ્પીઢ્યાનુસરેદંશ મમસન્નયગતં તથા ।
ન જાયતે વિપદ્ધેગો ધીજનાશાદિવાઙ્કુર ॥૪૪॥

પછી જે ડખ મમસ્થાનમાં કે સંધિમા ન લોપ તો દબાવીને (નીચાવીને) ડખને (ડખમાના જેરને) બહાર કાઢી નાખવો. જેમ બીનો નાશ કરવાથી અકુર દૂરતો નથી તેમ એવું કરવાથી (જેરને બહાર કાઢી નાખવાથી) વિપનો વેગ ઉત્પન્ન થતો નથી
દશં મળ્ડલિનાં મુક્ત્વા પિત્તલત્વાદયાપરમ્ ।
પ્રતલહેમ્લોહાદિદેવાશ્લુકેન વા ॥૪૫॥

કરોતિ મસસાસ્યઘો વહ્નિઃ કિં નામ તુ ક્ષતમ્ ।

મઠલી સાપનો દશ પિત્ત કરે ચોવો લોપાથી મઠલી સાપના દશ સિવાયના બીજા દશ ઉપર તથાલેલું સેતું, લોહી વગેરે કે બજતું લાકડું તરત ચાપી દેવું દેવતા બાળને બાળીને ભસ્મ કરી નાખે છે, તો ક્ષત(લા)ને બાળીને ભસ્મ કરે તેમા તો નવાઈ જ થી ।

આચૂપેત્ પૂર્ણવક્ત્રા વા મૃદ્નસાગદ્ગોમયૈઃ ॥૪૬॥
મચ્છાયાન્તરરિષ્ટાયા માંસલ તુ વિશેષતઃ ।
અદ્ધ સહૈવ દંદોત લેપયેદ્ગદિસુંદુ ॥૪૭॥
ચન્દનોશીરયુક્તેન સલિલેન ચ સેવયેત્ ।

રાશવા (જે દશ પિત્ત કરે એવો હોય તો) વેધે મોમા માટી, રાખ, ૨ ગદ ૨ ને છાણ ભરીને અરિષ્ટ(મ્બેક ૪૧૫)ની વચ્ચે પ્રચ્છન કરીને દધને ચૂસી લેવો માસલ જગાએ દશ હોય તો તા ખાસ કરીને ૨ ૧ રીતે દધને ચૂસી લેવો દશ સાથે રાસપાલ ના રાગ ઉપર વારવાર ૨ ગદોના (ઉ અ ડખ) લેપ કરવા ૨ ને મુખડ અને વીરણવાળો નાખેલા પાણી વડ વારવાર સેવન કરવું

વિષે પ્રવિસુતે વિષ્ણેતિરાં સા પરમા ક્રિયા ॥૪૮॥
રક્તં નિદ્વિયમાણે હિ ક્ષત્ત્વ નિદ્વિયતે વિપમ્ ।

જે જે શરીરમા પ્રસરી ગયું હાય તો ફક્ત ખાલવી, એ ઉત્તમ ક્રિયા છે, કારણ કે લોહી નીકળે તો તેની સાથે બધું જે નીકળી જાય છે

સવિષ અને નિવિષ લોહી ઓળખવાની રીત
દુર્ગન્ધ સવિષ રક્તમશ્નૌ ચટચટાયતે ॥૪૯॥
યયાદોર્નં વિશુદ્ધં ચ પૂર્વવલ્લક્ષયેદશ્કુ ।

જેવાણુ લોહી ગંધાય છે અને એને અગ્નિમા નાખવાથી તડતડ અવાજ થાય છે (તડતડિયાં ઊડે છે) શુદ્ધ લોહી (જે વિનાનુ લોહી) અગ્નિ ઉઠેવાઈ ગયેલી રીતે (ચૂ ૨૭/૧, ડલા થી ૪૧) દોષવાર વક્ત્રો ઉપરથી રોળખવું

સિરાસદદ્યમાનાહુ યોઝ્યા શૃઙ્ગજલોક્સ ॥૫૦॥

(સોજ વગેરે કારમસર) ધિરાઓ ન દેખાતી હોય તો (લોહી કાઢવા મટે) રૂમી અને જ્યોનો ઉપયોગ કરવો

શોષિતં સુતશેષ ચ પ્રવિલીન વિયોષ્મણા ।
લેપસેકે સુબહુશ સ્તમ્બયેદ્ મુદાશીતલૈ ॥૫૧॥
(ફક્ત જોલીને, રૂમીથી કે જ્યો મૂકીને) લોહી કાઢ્યા પછી બાકી રહી ગયેલા તથા જેરની ગરમીથી પાતળા બનેલા લોહીનું અનેક પુષ્કળ ટપ લેપ અને

સેશનથી સ્તંભન કરવું (હી જઈને શરીરમાં પ્રસરે નહિ એવું કરવું).

મસ્કલ્ને વિષયેગાદિ મૂર્છાંયમવદ્દ્રવાઃ ।

મયન્તિ તાન્ જયેચ્છીતૈર્ધીજેચ્ચારોમહર્વતઃ ॥ ૫૨ ॥

બોલી હી (થીજ) ન જાય તો વિષયના વેગને બીધે મૂર્છા, મદ અને હદ્દવ થાય છે. રૂંવાડાં ઊભા થઈ જાય છે ત્યાં સુધી ઠંડા ઉપાયો કરીને અને પંખો નાખીને એ ઉપદ્રવોને મટાડવા.

સ્કલ્ને તુ કચિરે સયા વિષયેગઃ પ્રશામ્યતિ ।

બોલી થીજ જાય તો વિષયના વેગ તરત યમી જાય છે.

હદયાવરણની ક્રિયા

વિષં કર્મતિ તીક્ષ્ણત્વાદ્ હૃદયં તસ્ય ગુપ્તયે ॥ ૫૩ ॥

પિપેદ્ ધૂતં ધૂતક્ષૌદ્રમાદં વા ધૂતાત્લુતમ્ ।

હૃદયાવરણે ઘાસ્ય શ્લેષ્મા હૃદયપ્રતીયતે ॥ ૫૪ ॥

વિષ તીક્ષ્ણ હોવાથી હૃદયનું કર્પણ કરે છે. તેના રક્તસુ માટે (હૃદયનું કર્પણ ન થવા દેવા માટે) ધી, થી અને મધ કે ધીમાં કાઢવેલું અજદ પીવું. હૃદયનું આવરણ (રક્તસુ) થાય તો એનો (દરદીનો) કફ વધે છે. (તેથી ઝેરની તીક્ષ્ણતા હૃદય ઉપર મારી અસર કરી થકતી નથી.)

મૃત્યુત્તરોચ્ચોક્તેશ્ચહૃદ્યાસં વામયેત્તતઃ ।

મૃત્વેઃ કાઙ્ગિકૌલત્વઐકમયાદિવર્જિતઃ ॥ ૫૫ ॥

વામનેવિષદ્વિદ્ધિષ્ઠ નૈવં વ્યાપ્નોતિ શ્વપુઃ ।

પછી (કફ વધી પડવાથી) ભાર, ઉત્કલેશ અને હૃદ્યાસ એ ઉપદ્રવો યત્ન થાય તો દરદીને કાંજ, કળયીનો કવાથ વગેરે બનાવડો, તેલ, ઘણું વગેરે સિવાયનાં પ્રવાહી વખન ઔષધો વડે અને ઝેરને મટાડે એવાં ઔષધો વડે ઊંચડીઓ કરાવવી. એમ કરવાથી તે (ઝેર) શરીરમાં પ્રસરતું નથી.

વિશેષ ચિકિત્સા

મુજાદ્દોષપ્રકૃતિસ્થાનવેગપિશેપતઃ ॥ ૫૬ ॥

સુસક્ષ્મં સમ્યગ્લોચ્ય

વિશિષ્ટાં ઘાષરેત્કિયામ્ ।

સાપ (કઈ જાતનો સાપ કરડ્યો છે), દોષ (કયો દોષ કોખો છે), પ્રકૃતિ (દરદી કઈ પ્રકૃતિનો છે), સ્થાન (કયા પ્રદેશમાં સાપ કરડ્યો છે તથા મર્મસ્થાનમાં કરડ્યો છે કે નહિ), વેગ (વિષયના કેટલામો વેગ ચાલે છે) એ બધી વિશેષ બાબતો ઉપરથી બરાબર બહુ ઝીંઘી (ઊંઘી) વિચાર કરીને તે તે પરિસ્થિતિ માટે યોગ્ય હોય એવી ખાસ ચિકિત્સા કરવી.

અખરેડી

દર્વીકરની ખાસ ચિકિત્સા

સિન્દુવારિતમૂલાનિ શ્વેતા ચ ગિરિકર્ણિકા ૧૫૭
પાનં દર્વીકરૈર્દૃષ્ટં નસ્ય મધુ સપાકલમ્ ।

દર્વીકર સાપ કરડે ત્યારે નંગોડનાં મૂળ અને ઘાળી ગરમી એ બે ઔષધો પાવાં તથા ઉપલેટ અને મધનું નસ્ય આપવું.

કૃષ્ણસર્પેણ દણ્ડસ્ય લિમ્પેદ્દંશં દ્વતેષ્ટુજિ ॥ ૫૮ ॥
ચારટીનાકુલામ્યાં વા તીક્ષ્ણમૂલવિષેણ વા ।

પાનં ચ ક્ષૌદ્રમશ્વિષ્ટાગૃહધૂમયુતં ઘૃતમ્ ॥ ૫૯ ॥

જેને કાળો (દર્વીકર) નાગ કરડ્યો હોય તેનું બોલી કાઢીને (ફસ ખાલીને) ડબ ઉપર સ્વળકયજ અને ભોરીંગણીનો અથવા તીક્ષ્ણ મૂળિયાંના વિષયો (સ્વબનાજ વગેરેના) લેપ કરવા તથા મધ, મજા અને ઘરનો ધુમાડો એ ત્રણ વસ્તુ ધીમાં નાખીને એ ધી પીવું.

મંડલીની ખાસ ચિકિત્સા

તન્દુલીયકકાઙ્ગમર્મચિકિત્સીગિરિકર્ણિકાઃ ।

માતુલુક્ષી સિતા શેલુઃ પાનનસ્યાઙ્ગનૈહિતઃ ॥ ૬૦ ॥

ભગદઃ ફળિનાં ઘોરે વિષે શાઙ્ગીમતામપિ ।

તાંદલવૃક્ષે, થીવણનાં ફળ, અદામે, ત્રિરિક્તિઝ (ગરમી), બિજેઠં, સાકર, ગુંદા—એટલાં ઔષધો (લેખી કરીને) પીવાં, નસ્ય તરીકે અને આંતર્યા માટે વાપરવાં. એ સજ્જમાન સાપના ઘોર વિષ માટે પણ અગદ છે. (તે બીજાં વિષ માટે હોય એમાં છી નવાઈ!)

સમાઃ સુગન્ધામૃદીકાશ્વેતાશ્ચાગજદન્તિકાઃ ૬૧

મર્ષાંશં સૌરસં પત્રં કપિરયં વિશ્વનાદિમમ્ ।

સત્યોદ્રો મળ્દલિવિષે વિશેવાવગદો હિતઃ ॥ ૬૨ ॥

ચરના, કાળો દાઝ, ગરમી અને દંતોમૂળ એ ચાર ઔષધો વગનમાં સરખાં લેવાં તુલસીપત્ર, કેફ, બીલું અને દાઝ—એ ચાર ઔષધો ઉપરનાં ઔષધો કરતાં આડળાં લેવાં. એ બધાંને મધ સાથે ચાટવાં. નસ્ય તરીકે વાપરવાં અને આંતર્યા એ મંડલી સાપના ઝેર માટે ખાસ અગદ છે.

વિષયન અગદ

પચ્ચવત્કવરાયટીતાગપુષ્પેલવાલુકમ્ ।

ઝીવકર્ચમકો ર્શીનં સિતા પચકમુત્પલમ્ ॥ ૬૩ ॥

સત્યોદ્રો દિવવાત્રામ હન્તિ મળ્દલિનાં વિષમ્ ।

લેપાશ્ચૈવયુવીસર્પવિસ્ફોટજ્વરવાહતા ॥ ૬૪ ॥

પંચવલ્કલ, ત્રિફળા, જેઠીમધ, નાગકેસર, ચણક-
બાબ, છબક, જલબક, સુબક, સકર, પદકાક, કાળું
કમળ—એટલાં ઔષધોને મધમાં કાલવીને બનાવેલા આ
હિમવાન નામના અગદનો લેપ કરવાથી મંડલી સાપનું
ઝેર મટે છે તથા સોજો, રતબ, વિસ્ફોટ, તાવ અને
બળતરા મટે છે.

(પંચવલ્કલ=સરસંગ, પીપળા, વડ, પીપર અને
નેતર—એ પાંચ ઝાડની અંતરણ્ય—અરુણદત્ત).

કાશ્મર્યે વટશુક્લાનિ જીવકર્મકૌ સિતા ।

મક્ષિષ્ઠા મધુકં ચૈતિ દશે મણ્ડલિના પિવેત્ ॥૬૫॥

જેને મંડલી સાપ કરડ્યો હોય તેણે થીવણનાં
ફળ, વડની વડવાઈ, છબક, જલબક, સકર, મજક,
જેઠીમધ—એટલાં ઔષધ પીવં.

અટાંગ અગદ

ચંશલ્ગવીજકટુકાપાટલીવીજતાગરમ્ ।

શિશીપવીજાતિવિષ મૂલં ગાવેધુકં વચા ॥૬૬॥

પિષ્ઠો ગોવારિણાઽણ્ણો હન્તિ ગોનલ્લજં વિષમ્ ।

વસિની છાલ, વાસનાં બી, કડુ, પાડળનાં બી,
ચુંદ, સરસંગનાં બી, અતિવિષની કળી, ગાવેધુકનાં મૂળ
અને વચ—એટલાં ઔષધોને ગાવનાં મૂતર સાથે લસોડીને
તેપાર કરેલું અટાંગ અગદ (પીવા વગેરે કિયા કરવાથી)
ગોનલ સાપના ઝેરને મટાડે છે. (ગોનલ=૧. તાપથી
નપી ગયેલી ગાવના નાકમાંથી ઉત્પન્ન થતો—ઉદુ-
ર. ફેણ વિનાના મંડલી સાપ—શિવદાસ સેન.)

રાજમાનની ખાસ ચિકિત્સા

કટુકાતિવિષાકુણ્ઠગૃહ્મહરેણુકાઃ ॥૬૭॥

સક્ષોદ્વિષ્યોષતગરા પ્રન્તિ રાજીમતાં વિષમ્ ।

કડુ, અતિવિષની કળી, ઉપલેટ, ઘરનો ધુમાડો,
રેણુકબીજ, મધ, ત્રિકટુ અને તગર રાજમાન સાપનું
ઝેર મટાડે છે.

કાંડચિત્રાની ખાસ ચિકિત્સા

નિલ્લેત્કાણ્ઠચિત્રાયા ડંશં ચામદ્વયં મુવિ ॥૬૮॥

ઽસુત્ય પ્રચ્છિતં સર્પિર્ચાન્યમૃદ્નપાં પ્રલેપયેત્ ।

પિવેત્પુરાણં ચ પૂતં ઘરાણૂર્વિચૂર્ણિતમ્ ॥૬૯॥

ઝોળે વિરિકો મુક્ષીત યથાર્ચ સ્પર્શસ્ફુટમ્ ।

કાંડચિત્રાનાં નામની સાપણનાં ડંબવાળાં ઘરીયા
આગને છ કલાક સુધી જમીનમાં દાટી રાખેલા પછી
એને બહાર કાઢીને એ ભાગનું પ્રયત્ન કરીને એના
ઉપર ઘી અને અનાજના મૂળને ચોટીથી માટી વડે
લેપ કરેલા જૂના ઘીમાં ત્રિફળાનું ચૂર્ણ નાખીને પીવું.

એ ઘી પથી જાપ ત્યારે વિરેચન લઈને જુલાબ લઈ
ગયા પછી સૂપ નાખીને જવનું અન્ન ખાવું. (અહીં
સૂપ=સાઈનું, છાશમાં કરેલું અથાણું—ઉદુ).

બંતર સર્પની ખાસ ચિકિત્સા

કરવીપાર્કકુસુમમૂલલાઙ્ગલિકાકાળાઃ ॥૭૦॥

કલ્કયેદારનાલેન પાઠામરિચસંયુતાઃ ।

પપ દ્યન્તરદ્વાનામગદઃ સાર્વાકામિકઃ ॥૭૧॥

કલ્કરનાં અને આકડનાં ફૂલ અને મૂળ, રતવેલિયા,
પીપર, કાળી પાડળ અને મરી—એટલાં ઔષધોનો
આરનાલ સાથે કલ્ક કરવો. જેને બંતર સાપ (સ્લેક
હા) કરડ્યો હોય તેને માટે આ કલ્ક બધા (પીવા-
ના, તસ્પના, અંજનના) કામમાં આવે એવું અગદ છે.

શિશીપુષ્પલરસે સ્પર્શ મરિચં સિતમ્ ।

માવિતં સર્પદ્વાનાં પાનનસ્યાજ્ઞને હિતમ્ ॥૭૨॥

જેને સાપ કરડ્યો હોય તેને સરસંગના ફૂલના
સ્વરસમાં સાત દિવસ સુધી ભાવના દીધેલાં ધાળાં મરી
પાવાથી અને આંજવાથી ફાપદો થાય છે. (સિતમરિચ=
૧ ધાળાં મરી, ૨ સરગવાનાં બી.)

તત્ક નામ કરડ્યો હોય તેને પડુ સુખ થાય એવું ઔષધ

દ્વિપલં નતકુષ્ઠાર્ચાં પૂતક્ષોદં વતુપ્પલમ્ ।

મપિ તક્ષકદ્વાનાં પાનમેતસુલપ્રદમ્ ॥૭૩॥

તગર અને ઉપલેટ મળીને બે પલ, ઘી અને મધ
મળીને ચાર પલ—એ રીતે છ પલ પીવાથી તત્ક
નામ જેને કરડ્યો હોય તેને પડુ સુખ મળે છે
(મરી બધ છે).

દર્બોડરના વિષની વેગવાર ચિકિત્સા

મય દર્બોઠતાં વેગે પૂર્વે વિદ્વાદ્ય શોણિતમ્ ।

અગદં મધુસર્પિર્ભયાં સંયુક્તં ત્વરિતં પિવેત્ ॥૭૪॥

હવે દર્બોડર સાપના વિષમાં પહેલાં વેગમાં ફસ
જાલીને લાલો કાઢીને પછી તરત ઘી અને મધ સાથે
(દર્બોડર માટેનું) અગદ પીવું.

દ્વિતીયે યમને કૃત્વા તદ્વેવાગદં પિવેત્ ।

બીજા વેગમાં વમન કરીને એ જ પ્રમાણે (ઘી
અને મધ સાથે) અગદ પીવું.

વિવાપદે પ્રયુક્તિત્વે તૃતીયેઽજ્ઞનનાયને ॥૭૫॥

ત્રીજા વેગમાં વિષનો નાશ કરે એવાં અંજન
અને નસ આપવો.

વિરેચતુર્થે પૂર્વોક્તાં યયાગું યમને કૃતે ।

ચાથા વેગમાં વમન કરીને પછી અગદ ક્યેવાઈ
જશેલી (ઉ. ઉપરવડાથી ૨૨૫ પાળી) થવાનું પીવું.

પષ્ટપદ્મયોઃ શીતૈર્દિગ્ધં સિક્તમમીક્ષણશઃ ॥૭૬॥
પાયથેદ્મનં તીક્ષ્ણં યવાગું ચ વિપાપહૈઃ ।

પાયથા અને છછા વેગમા દરદીને વારવાર શીત-
વીર્ય દ્રવ્યોના લેપ કરીને અને એ દ્રવ્યો વડે સેવન
કરીને પછી તીક્ષ્ણ વમન ઔષધ પાછીને ઊલટીઓ
કરાવીને પછી ઝેરનો નાશ કરે એવા દ્રવ્યોથી બનાવેલી
યવાગૂ (ઉ ૩૫૫/૨૦૫ થી ૨૨૫ વાળી) પાલી
અગદં સતમે તીક્ષ્ણં યુક્ત્યાદજ્જનનસ્યયોઃ ॥૭૭॥
કૃત્વાડગાદે શસ્ત્રેણ મૂઢિ કાકપદં તતઃ ।
માસં સઠચિરં તસ્ય ચર્મં વા તત્ર નિક્ષિપેત્ ॥૭૮॥
સાતમા વેગમા તીક્ષ્ણ અગદના અજનન અને
નરની કિયા કરવી પછી શસ્ત્ર વડે માથામા ઊંડુ
કાકપદ (કાગડાના પગલા જેવા આકારનો છેદ)
કરીને તેમા લોહીભર્યું માસ અથવા લોહીવાળી ચામડી
મુકવી (ખાસવી)

મંડલીના વેગોના ઉપાય

તૃતીયે યમિતઃ પેયાં ઘેરો મળ્ડલિનાં પિબેત્ ।
(પહેલા અને બીજા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧)
મંડલીના વિષના ત્રીજા વેગમા વમન કરીને પછી
પેયા પીવી
અતીક્ષ્ણમગદં પષ્ટે ગળં વા પક્ષકાદિકમ્ ॥૭૯॥
(ચોથા રાને પાંચમા વેગ માટે જુઓ શ્લોક ૮૧)
છછા વેગમા તીક્ષ્ણ ન હોય રોગુ (મંડલીના
વિષ માટેનું) રાગદ કે પક્ષકાદિ ગળનાં રોષધી
(પીવા વગેરે માટે) વાપરવા

શજીમાનના વેગોના ઉપાય

આયેડ્વગાદં પ્રચ્છાય વેગે દપ્સ્ય રાજિલેઃ ।
અલાધુતાં દરેદ્ગ્નં પૂર્વવચાગદ પિબેત્ ॥૮૦॥
જેને શજીમાન સાપ કરડયો હોય તેના વિષના
પહેલા વેગમા ડખવાળા ભાગ ઉપર ઊંડુ પ્રચ્છન
કરીને પછી તૂમરી વડે લોહી કાઢવું અને પહેલાંના
રાગુ (તીક્ષ્ણ ન હોય એવું, શજીમાનના વિષ માટેનું)
રાગદ પીવું

પષ્ટેડજ્જનં તીક્ષ્ણતમમવપીઠં ચ યોજયેત્ ।

(બીજાથી પાયમા તથા સાતમા વેગ માટે જુઓ
શ્લોક ૮૧)

શજીમાનના વિષના છછા વેગમા તીક્ષ્ણમા તીક્ષ્ણ
અને રવપીડ નસ્યની કિયા કરવી
અનુકેપુ ચ વેગેપુ કિયાં દર્વીકરોદિતામ્ ॥૮૧॥
જે વેગ માટે જુદી કિયા કહી નથી તે વેગ માટે
જે વેગના વિષના એટલામા વેગની કિયા કરવી.

ગર્ભણી, ભાષક અને વૃદ્ધની ચિકિત્સા

ગર્ભિણીવાલવૃદ્ધેષુ મૃદું, વિષ્ણેત્તિારાં ન ચ ।

ગર્ભણી, ભાષક અને વૃદ્ધને હળવા ઉપાય કરવા
(અગ્રસ્ય ઉપાય કરવા નહિ), તથા એમની ફસ
જોલવી નહિ

બધાં વિષનું ચમખાણ અગદ (વજ્રયૂર્ણ)

ત્વજ્જનોદ્ધા નિશે વનં રસઃ શાર્દૂલજો નલઃ ॥૮૨॥
તમાલઃ કેસરં શીતં પીત તન્દુલવારિણા ।

હન્તિ સર્વવિપાળ્યેનદ્વજં વજ્રમિવાસુરાન્ ॥૮૩॥

તજ, મણીશીલ, હળદર, દારુહળદર, તગર,
હીચબોળ, વાળનો નખ, તમાલપત્ર, કેસર અને સુખડ-
એટલા ઔષધોના યૂગ્મને વજ્રયૂર્ણ કહેવામા આવે છે
જેમ વજ્ર અસુરોનો નાશ કરે છે એમ એ વજ્રયૂર્ણ
પીવાથી બધા ઝેરનો નાશ થાય છે

વિલ્વસ્ય મૂળં સુરસસ્ય પુષ્પં

ફલં કરજસ્ય તતં સુરાહમ્ ।

ફલત્રિકં ધ્યોપનિશ્ચાહ્યં ચ

યસ્તસ્ય મૂત્રેણ સુસક્ષ્મપિષ્ટમ્ ॥૮૪॥

મુજક્ત્વૃતોન્દુરવૃદ્ધિકાચી-

વિસૃચિકાજીર્ગગદ્ગરેદ્ધ ।

માર્તાધ્રનાન્ ભૂતવિષપિતાંશ્ચ

સ્વસ્થીકરોત્પજ્જનપાનનસ્યૈઃ ॥૮૫॥

બીલીના ઝાડનું મૂળ, તુલસીનું ફૂલ (માંદ),
કમ્બુનું ફળ, તગર, દેવદાર, ત્રિકુટા, ત્રિકુટ, હળદર,
દારુહળદર-એટલા રોષધીને બકરીના મૂત્રમાં ખૂબ
ભારીક લસોટીને રાખીમાં રાગવાથી, પીવાથી અને
નસ્ય લેવાથી સાપ, કરોળિયા, ઉદર, વીંછી વગેરે(કર
ડા)થી પીડાતા, કોગળિયું (અ કોવેશ), રજ્જુ,
ગર અને તાલથી પીડાતા, અને ભૂતના વાગાડાના
આમુસો સ્વસ્થ (સાજ) થાય છે

ડંખમાં પદ્મ ઝેર રાત્રી જાય તે શું થાય?

પ્રલેપાયેદ્ધ નિર્દોષં દંશાદપ્યુદ્ગરેદ્ધિપમ્ ।

મૂયો વેગાય જાયેત્ શેનં દૂષીયિયાય વા ॥૮૬॥

જ્યાર લેપ વગેરે કરીને ઝેરને પૂરેપૂરું ડખાયો
પદ્મ કાઢી નાખવું (એવું કાઢી નાખવું કે શરીરમાં તે
શું પદ્મ ડખાયે ન રહી જાય), કારણ કે શરીરમા
ભામી ગલી ગળેલા વિષના દરોષો વેન આવે છે કે
એનું દૂષીવિષ બની જાય છે

ઝેર નીકળી જાય પછી કરવાના દોષોના પ્રક્રોધના ઉપાય
વિચારપાએડનિલં મુદ્દં સ્નેહાદિમિરુપાચરેત્ ।

તૈલમધકુલત્યામ્લવર્ગૈઃ પવનનાશનૈ ॥૮૭॥

પિત્તં પિત્તજ્વરહરઃ કપાયસ્નેહવસ્તિભિઃ ।

સમાશ્લેષકેણ વર્ગેણ કફમારુત્વઘાદિતા ॥૮૮॥

ઝેર નીકળી રહ્યા પછી, જે વાયુ કોષ્ઠો લોષ તો તેવ, દારૂ, કળથી અને ખટાશ-એ ચાર જોયા ન લોષ એવા, વાયુ મગડે એવા સ્નેહ વગેરેથી ઉપાય કરવા, પિત્ત કોષ્ઠ્યુ લોષ તો પિત્તજ્વરને મટાડે એવા કવાથો અને સ્નેહબસ્તિઓ રાખવાથી ઉપાય કરવા અને જે કફ કોષ્ઠો લોષ તો આરુવધાદિ વર્ગના ઔષધોને મધ માથે વાપરીને (ચૂણને મધ સાથે ચટાડીને કે ઠંડા પડેલા કવાથમા મધ નાખીને પાઈને) કફના ઉપાય કરવા.

સર્પાંશાશ્લિષ્ઠત અને શંકાવિષના ઉપાય

સિતા વૈગન્ધિકો દ્રાક્ષા પયસ્યા મધુર્કં મધુ ।

પાનં સમન્વૃત્તાશ્ચ પ્રોક્ષણં સાન્વહર્ષણમ્ ॥૮૯॥

સર્પાંશામિહતે યુક્વાસ્તથા શાઙ્ગાવિપારિતે ।

સાકર, ત્રિજાતક, કાળી દ્રાક્ષ, લીસકોઠી, જીરીમધ, અને મધ એટલી વસ્તુઓને મત્રથી પવિત્ર કરેલા પાણી સાથે પીવી, એ ઔષધોવાળુ પાણી મંત્રીને છાટવું તથા દરદીને હિમત આપવી અને આનંદમા રાખવો-એટલું જોના શરીરને સાથ અડકથી લોષ (કે ઘસાથો લોષ) તથા જે શંકાવિષથી પીડાનો લોષ તેને કરવું.

શરીર પહેરવાની વસ્તુઓ

કર્કતંતનં મરકતં ઘજં ધારણમૌકિકમ્ ॥૯૦॥

વૈદ્યૈર્ ગર્દમર્ણિ પિચુકં વિપમૂષિકામ્ ।

હિમવશ્નિરિસમ્ભૂતાં સોમરાજીં પુનર્નવામ્ ॥૯૧॥

તથા દ્રોણાં મહાદ્રોણાં માનસીં સર્પતં મણિમ્ ।

વિપાણિ વિપશાન્ત્યર્થે લીધંવન્તિ ચ ધારાયૈત્ ॥૯૨॥

પીશિજ મણિ, પન્ના, હીરો, હાથીના કુભસ્ત્રપર્શી થો નીકળવું મોની, લસણિયો મણિ, ગર્દભમણિ, મીંડા, વિષમૂષિકા, ધોની વજ, બાવથી, માનસ સરોવર ઉપર ડોંગેલા કુબો અને મોટો કુબો, નાજની ફેણમાંથી નીકળેલા મણિ અને વીર્યવાતાં (બહુ અસર કરે એવાં) વિષ-રોગી વસ્તુઓ વિષને શાંત કરવા માટે શરીર (હાથે, પગે, માથે, ગજામાં) પહેરવી.

સાથ ન કરડે તે માટે રાખવાની સાવચેતી

છત્રી સર્પરપાણિય ચરેદાપ્રી યિરોરતા ।

તલ્લપાપાશ્ચ વિશ્વસ્તાઃ પ્રણયન્તિ મુજ્જમાઃ ।

ખાત કરીને રાત્રે માથે છત્રી એટીને અને બાજ

મા ધૂધસવાળી (ખખડી) લાકડી રાખીને ફરવું. એની (છત્રીની) છાયાથી અને (લાકડીના) ખખડાથી બીનેલા સાપ નાસી જાય છે.

હત્યશ્ચાશ્વદયે પઠે ઉત્તરસ્થાને સર્પવિપ્રતિપેદો નામ પત્રિરોધ્યાપ ॥ ૩૬ ॥

અધ્યાય ૩૭ મો : કીડા, કરોળિયા વગેરેના ઝેરના ઉપાય

અથાતઃ કીટલૂતાદિવિપ્રતિપેદં

વ્યાख्याસ્વામઃ ।

इति ह स्मादुरात्रेयादयो महर्षयः ।

ન્યારે હવે અમે કીટ (કીડા), લૂતા (કરોળિયા) વગેરેના ઝેર મગડવાના ઉપાય સમજાવીશું એ વિષયમા અત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે.

આર પ્રકારના કીટ

सर्पाणामेव विष्णुमृशुकण्डहावकीयजाः ।

દોષિર્વ્યસ્તૈઃ સમસ્તૈશ્ચ યુક્તાઃ કીટાઘનુવિધાઃ ॥

સાપના જ ઝાંડે, પેશાન, વીર્ય, ઈંડુ, મગડું-એ બધાના કોણવાટમાંથી જન્મેલા કીટ છૂટાછૂટા ત્રણ દોષોના ત્રણ રાત્રે ત્રિદોષનો એક રોમ કુલ નાર પ્રકારના લોષ છે.

આર પ્રકારના કીટના દશનાં લક્ષણ

दृष्टस्य कटैर्वीर्यलैर्दृष्टास्तोदृक्कोल्यणः ।

જોનામાં વાયુ વધારે લોષ એવો કીટ જોને કરડયો

લોષ તેને પાડેલા ડંખમાં તોડ અને પીચ પુષ્ટ ન થાય છે

मान्मेघैरल्पसन्नायो दाहसगविसर्पवान् ॥૨॥

માનમેઘૈરલ્પસન્નાયો દાહસગવિસર્પવાન ॥૨॥

પક્ષપીલુક્લપ્રસ્યઃ સર્જૂરસદશોડયવા ।

જોનામાં પિત્ત વધારે લોષ એવો કીટ જોને કરડયો

લોષ તેને ડંખમાંથી લેતો સાવ થાય છે, ડંખમાં દાગ,

રસાય અને વિનર્પ થાય છે, ડંખ પાડા પીનુગ્રના ફૂજ જોનો અથવા ખજૂર જોનો લોષ છે

कफाघ्निरैर्मन्दरजः पणोदुम्बरसन्निभः ॥૩॥

કફાઘ્નિરૈર્મન્દરજઃ પણોદુમ્બરસન્નિભઃ ॥૩॥

કફ જોનામાં વધારે લોષ એવો કીટ જોને કરડયો

લોષ તેના ડંખમાં મં-મંડ પીચ થાય છે અને ડંખ થામ ઉમેગ્રના ફૂજ જોનો લોષ છે

स्वावाद्यं सर्पलिङ्गस्तु विषयं सात्रિપાતિકં ।

જોનામાં ત્રણે દોષ વધારે લોષ (કોપેલા લોષ) એવો કીટ જોને કરડયો લોષ તેના ડંખમાં ત્રણે

છૂટ છૂટ દોષના દશનાં લક્ષણો લેતાં લોષ છે તથા

એના ડંખમાંથી પુષ્કળ સાવ થાય છે. એ અસાધ્ય છે.

વેગાશ્વ સર્પવચ્છોનો ઘર્ષિણુવિસ્ફરકતા ॥૧૫॥
શિરોક્ષિગૌરવં મૂર્છાં ભ્રમઃ શ્વાસોડતિવેદના ।

સાપના વિષના વેગાના જેવા ત્રિદોષના કીટન્યુ વિષના પણ વેગા આવે છે; સોજે વધે છે, લોહી ગંધાય છે. માથું અને આંખ ભારે થઈ જાય છે, મૂર્છા આવે છે, ફેર આવે છે, હાડકાં ચડે છે અને ઘણી પીડા થાય છે.

ચારે પ્રકારના કીટના દંશના સામાન્ય ઉપદ્રવો સર્વેર્વાં કર્ણિકા શોફો જ્વરઃ કળ્હરુરોચકઃ ॥૧૬॥

બધા કીટના દંશમાં માંસનો મસો થાય, સોજે, તાવ અને ખસુજ આવે અને અરુચિ થાય.

વૌછીના ઝેરનાં લક્ષણો
ઘૃષ્ઠિકસ્ય વિપં તીક્ષ્ણમાદૌં વહતિ વદ્ધિયત્ ।

ઝર્ષ્વમારોદતિ ક્ષિપ્રં દંશે પશ્યાન્તુ તિષ્ઠતિ ॥૧૭॥
દંશઃ સઘોડતિયક્ દયાવપ્રતુચતે રફુટતીવ ચ ।

વૌછીનું ઝેર તીક્ષ્ણ છે. એ યજ્ઞસ્થાનમાં દેવતાની માફક બળે છે (ડંખમાં અગ્નિ બેઠે છે), એ ઝડપથી ઊંધું ચડે છે અને પછી ડંખમાં આવીને સ્થિર થાય છે. વૌછીએ જ્યાં ડંખ માર્યા હોય ત્યાં એકદમ બહુ પીડા થાય છે, એ ભાગ બદામી રંગનો થઈ જાય છે, ત્યાં તોદ થાય છે અને જાણે ધિરાણું હોય એવું થાય છે.

શામાંથી પેદા થયેલા વૌછીનું ઝેર કેવું હોય છે ?

તે ગવાહિષ્ઠક્રોયાહિગ્ધદણાદિકોષતઃ ॥૧૮॥

સર્પકોયાશ્ચ સમ્મૂતા મન્દમધ્યમહાવિયોઃ ।

ગાય વગેરેના છાણું (વિષ)ના કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર ધીમું હોય છે, ઝેર ચોપડેલું થયેલ વાગું હોય તે ભાગમાં રહેલા સાપ કરડ્યો હોય તે ભાગમાં થયેલા કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર સાધારણ હોય છે અને સાપના કઠોવાટમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વૌછીઓનું ઝેર ઉગ્ર હોય છે.

મંદ વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો

મન્દાઃ પીતાઃ સિતાઃપ્રય ાવા કક્ષાઃ કર્કશરમેષકાઃ ।

રોમશાઃ લઘુપર્ણાશો લોહિતાઃ પાણ્કુરોદરાઃ ।

મંદ વિષવાળા વૌછી પીળા, ધાંધા, બદામી રંગના, લૂખા, કાબરચીતરા, કાળા, રૂંવાળવાળા, બહુ પર્વવળા, લાલ અને ધાંધા પેટવાળા હોય છે.

સામાન્ય વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો

મધ્યાસ્તુ કપિલાશ્વનાઃ ॥૧૯॥

વિશાક્ષાઃ શ્વલાશ્વિત્રાઃ શોણિતામા

સામાન્ય વિષવાળા વૌછી ધુમ્મસ જેવા રંગના પેટવાળા, ત્રણ પર્વવાળા, પીળચટ્ટા અને આછા લાલ રંગના હોય છે.

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછીનાં લક્ષણો

મહાવિવાઃ ।

અન્યામા દ્વયેકપર્વાણો રક્તાસિતસિતોદરાઃ ॥૨૦॥

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી દેવતા જેવા રંગના, એક કે બે પર્વવાળા, લાલ, કાળા કે ધાંધા પેટવાળા હોય છે.

ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી કરડે તો શું થાય ?

તૈર્દૃષ્ટઃ શ્વતરસનઃ સ્તબ્ધમાત્રો જ્વરાદિતઃ ।

સૈર્લમનુ શોણિતં કુણ્ણત્રિન્દ્રિયાર્થાનસંવિદન ॥

સ્વિઘનુ મૂર્છેન્ વિશુષ્કાસ્યો

વિહ્વલો વેદનાતુરઃ ।

વિશીર્વમાણમાંસાધ પ્રાયશો વિજહાત્યસુન્ ॥૨૧॥

એમના (ઉગ્ર વિષવાળા વૌછી) વડે કરડયેલા માણસની જીભ સૂજી જાય છે, શરીર સજડ થઈ જાય છે, એને તાવ આવે છે, એના રૂંવાડેવાડે (કે નાક, કાન, મોં વગેરે સ્તોત્રમાંથી) કાળું લોહી નીકળે છે, ઈન્દ્રિયો પોતાના વિષયનો અનુભવ કરી શકતી નથી, પરસેવો થાય છે, મૂર્છા આવે છે, મોં સુકાઈ જાય છે, બહાવરો બને છે, પીડાને લીધે રાખીરો બને છે, એનું માંસ ડિન્નાભિન્ન થતું જાય છે. આવો માણસ સામાન્ય રીતે મરી જાય છે.

ઉચ્ચિટ્ક્રિય(ઉષ્ણધૂમ, રાત્રિક)ના દંશનાં લક્ષણો

ઉચ્ચિટ્ક્રિયસ્તુ યક્ત્રેણ વશાત્યધ્યધિકત્વયઃ ।

સાધ્યતો ઘૃષ્ઠિકાસ્તુ સ્તમ્ભં

દોષસો હરોરોમતામ્ ॥૨૨॥

કરોતિ સેકમજ્ઞાનાં દંશઃ શીતામ્બુનેવ ચ ।

ઉષ્ણધૂમઃ સ પવોક્તો રાત્રિચારાશ્ચ રાત્રિકઃ ॥૨૩॥

પણ ઉચ્ચિટ્ક્રિય વૌછી મોંથી કરડે છે મરી જાય એવો વૌછી કરડવાની વેદના કરના એવી વેદના વધારે હોય છે (પણ મહાવિષ વૌછીની વેદના કરના ઓછી હોય છે), એ કરડે ત્યારે મુગેન્દ્રિય સમગ્ર થઈ જાય છે, વાગ બધા થઈ જાય છે, જાણે અવગેવો ઉપર ઠંડું પાણી ચાંપું હોય એવું થાય છે એને (ઉચ્ચિટ્ક્રિયને) જ ઉષ્ણધૂમ કહે છે અને એ રીતે કરડો લોવાથી એને રાત્રિક પણ કહે છે.

કોના ઝેરમાં કયા હોય વધારે હોય ?

વાતપિત્તોત્તરાઃ ક્રીડાઃ,

શ્લેષ્મિકાઃ કળમોનુદરાઃ ।

પ્રાયો માતોલ્લખવિપા વૃષ્ણિકાઃ સોપ્ત્રૂમકાઃ ॥

કીટમાં (કીટના ઝેરમાં) વાયુ અને પિત્ત વધારે હોય છે, કસુભ નામના કીટ રાત્રે ઉદરના ઝેરમાં કફ વધારે હોય છે, વૌછીના અને ઉષ્ટ્રધૂમકના ઝેરમાં સામાન્ય રીતે વાયુ વધારે હોય છે.

ઉપાય શી રીતે કરવા ?

યસ્ય યસ્યેવ દોષસ્ય લિઙ્ગાધિષ્ઠ્યં પ્રતકયેત્ ।

તસ્ય તસ્યૌપચઃ કુર્યાદ્વિપરીતગુણૈઃ ક્રિયામ્ ॥

જે જે દોષનાં લક્ષણ (શ્લોક ૧૬૫ થી ૧૯૮) વધારે જણાય તે તે દોષથી વિરુદ્ધ ગુણવાળાં ઔષધો વડે ઉપચાર કરવા.

વિષમાં કયા દોષ વધારે હોય તે શાં શાં લક્ષણો થાય ?

હૃત્પીઠોધ્વીનિલસ્તમ્ભઃ

શ્વાતાયામોઽસ્થિપર્વરકૃ ।

ધૂર્ગનોદ્વેદને ગાત્રશ્યાવતા વાતિકે વિપે ॥૧૭૭॥

વિષમાં વાયુ વધારે હોય તે હૃદયમાં પીડા થાય, વાયુ હિચો થકે, સ્તંભ થાય, શિરાઓ ફૂલી જાય, હાડકામાં અને પર્વમાં પીડા થાય, ઝાકાં આવે છે, ઉદ્વેદન થાય અને ઘસીરનો રંગ બદલાય થાય છે.

સંજ્ઞાનાશોષ્ણાન્નિશ્વાસૌ હૃદાદઃ કટુકાસ્યતા ।

માંસાવદરણં શોકો રક્તપીત્તમ્ પત્તિકે ॥૧૮૦॥

વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તે ભાન જનું રહે છે, નિશ્વાસ ગરમ હોય છે, હૃદયમાં બળે છે, મોં નીખું રહે છે, માંસ જાણે વિરાનું હોય રહેતું થાય છે તથા રાત્રે કે પીઝા સોજે આવે છે.

છર્ધરોચકહૃદ્વાસમસેકાક્રોશપીનસૈઃ ।

સર્શસ્યમુલ્લમાધુર્યવિદ્યાઘ્નલક્ષાધિકં વિષમ્ ॥

ઝેલડી, અરચિ, હઘાસ, વાળ પડે, ઉન્નયેશ, સળેખમ, ટાક વાય, મોં ગળ્યું રહે-એટલા ઉપદ્રવો ઉપરથી સમજનું કે ઝેરમાં કફ વધારે છે.

દોષવાર ઉપાય

પિળ્યાકેન ઘ્નણાલેપસ્તૈલામ્બજ્ઞમ્ વાતિકે ।

સ્વેદો નાહીપુલાકાલૈર્જહ્નમ્ વિવિધિતઃ ॥૨૦૧॥

જે વિષમાં વાયુ વધારે હોય તે ડંબના ત્રણ ઉપર ખોજનો લેપ કરવો, તેવ ચેપડનું-નાથસ્વેદ, પુથાસ્વેદ વગેરે પ્રકારના સેક કરવા અને બુધપુત્રો વિધિ (સુ. ૧૪/૯, ૯૫) કરવા એ કિતર છે.

પિત્તિકં સ્તમ્ભયેલેકેઃ પ્રવેદૈશ્વાતિસીતલૈઃ ।

જે વિષમાં પિત્ત વધારે હોય તે ખૂબ ઠંડા સેવના વડે અને ખૂબ ઠંડા જાડા લેપો વડે વિષનું સ્તંભન કરવું. લેહનચ્છેદનસ્વેદવમનૈઃ શ્લેષ્મિક જાયેત્ ॥૨૧॥

જે વિષમાં કફ વધારે હોય તે લેખન, છેદન, સ્વેદન અને વમન એ ચાર ક્રિયાઓ વડે એ કફ વાળા વિષને મટાડવું.

સ્વેદન, લેપ અને સેવન સયેકાં કષારે કરવા ?

કીટાનાં ત્રિપ્રકારાણાં ત્રૈવિધ્યેન ક્રિયા હિતા ।

સ્વેદાલેપનસેકાંસ્તુ

કોષ્ણાન્ પ્રાયોઽવચારયેત્ ॥૨૨॥

અન્યત્ર મૂર્ચ્છિતાહંશપાક્તઃ કોપતોઽયવા ।

(કફના, પિત્તના અને વાયુના) ત્રણ પ્રકારની કીટની ત્રણ પ્રકારની યોગ્યતાની જુદીજુદી ક્રિયા કરવી એ કિતર છે. પણ જે મૂર્ચ્છા ન આવી હોય, ડંબન પાકતો હોય અથવા સડતો ન હોય તે સામાન્ય રીતે ત્રણ દોષના કીટમાં સ્વેદન, લેપ અને સેવન સયેકાં કરવાં. (ત્રિદોષના કીટ કરકે તે અસાધ્ય હોવાથી એ ચોથા પ્રકારના કીટની ચિકિત્સા કરવાની હોતી નથી.)

બધા ઝેરી ડંબનો ઉત્તમ ઉપાય

નૃકેશઃ સર્પવાઃ પીતા મુદોઃ જીર્ણશ્ચ ઘ્રપનમ્ ॥૨૩॥

વિપર્ણશસ્ય સર્વસ્ય કાઙ્ગયપઃ પરમ્પ્રતીત્ ।

માણસના વાળ, પીળા સરસવ અને જૂનો ઘોળ એ ત્રણ વસ્તુઓ વડે ઝેરી ડંબવાળા ભાગને પૂપ દેવો, એ બધી જાતના ઝેરી ડંબ માટે ઉત્તમ છે એવું ભગવાન કારણ કહી ગયા છે.

વિપ્રમ્ ચ વિધિ સર્વે કુર્યાંત્સંશોધનાનિ ચ ॥૨૪॥

વળી વિષનો નાશ કરે એવા બધા વિધિ (ક્રમ) તથા સંશોધનો કરવાં.

ઉગ્ર ઝેરવાળા કીડા અને વૌછી કરકાયાના ઉપાય

સાધયેત્સર્પયદ્વાન્ વિરોમૈઃ કીટવૃષ્ણિકૈઃ ।

જેનું ઝેર ઉગ્ર હોય એવા કીડા કે વૌછી ઝેર કરકાયા હોય તેને સાધ કરકાયા જેવી ચિકિત્સા (ઉપાય) કરીને મટાડવું.

તન્કુલીપકતૃત્વ્યાંશાં ત્રિદૃષ્તાં સર્પિણા વિમેત્ ॥૨૫॥

યાતિ કીટવિનેઃ કમ્પં ન કિલ્લાસ રપાનિકેઃ ।

નાંદજળ જેટલું નેત્રોત્તર અને નાંદજળે થી સાથે પીત્ત એમ કરવાથી જેમ પવનથી કંઠાસને સોજા થતો નથી તેમ કીડાની વિરોધી માત્રાએ લેખ વડે નથી

શાંતિવૃક્તચ્ચનાલેપઃ મુદોઃ કીટદિવાપહઃ ॥૨૬॥

શોધન થઈ રહ્યા પછી શીરીયુક્તાની રાતછાંવનો
લેપ કરવાથી કીડાનું જેર મટી જાય છે
મુકલેપો વરઃ શોફતોદનાહજ્વરપણત્વ ।

સોજા, તોદ, બજતરા રાત્રે તાવ-એટલા ઉષ્ણતા
મટાડે એવો (મટાડવા માટે) મોતીનો લેપ ઉત્તમ છે

દશાંજ અગદ

વચા હિલ્ગુ વિઢજ્ઞાનિ સૈન્ધવં ગજપિપ્પલી ॥૨૭
પાઠા પ્રતિવિપા ધ્યોયં કાદયપેન વિતિમિતમ્ ।
દશાન્નમગદં પીત્વા સર્વક્રીડાવિયં જયેત્ ॥૨૮॥

વજ, હિંગ, વાવડિંગ, સૈંધવ, ગજાપીપર, કાળીપાડ,
અનિવિપની કળી, ત્રિકટુ (ચૂંક, મરી રાત્રે પીપર)
એ દશ અંગુ બનેલું ભગવાન કાદયપે નિર્મણ કરેલું
રાગદ પીને બધા કીડાનું જેર મટાડે

વીંછી કરડયાના ઉપાય

સયો વૃદ્ધિકર્જં દંશં ચક્રતેલેન સેવયેત્ ।
વિદારિગન્ધસિદ્ધેન કયોળેનેતરેણ વા ॥૨૯॥
હવળોત્તમયુકેન સર્પિણ વા પુનઃ પુનઃ ।
સિદ્ધેત્કોળ્ણારનાલેન સક્ષીરલવણેન વા ॥૩૦॥

વીંછી કરડે કે તરત જ વીંછીના ડાબ ઉપર ચક્ર
તેલનું અથવા થાવિપણી વડે સિદ્ધ કરેલા બીજા સચેકા
તેલથી અથવા ઘીમાં સૈંધવ નાખીને એ ઘી વડે અથવા
છોડેલા ઘઉંની (ખાટી) કાઠમા દૂધ રાત્રે સૈંધવ નાખીને
એ કાંજ વડે સેવન કરવું

ઉપનાહો ઘૃતે મૃદઃ કલ્કોઝાઝ્યાઃ સસૈન્ધવઃ ।

છરના કડકમાં સૈંધવ નાખીને રોને ઘીમાં ચેકીને
એનું પોટીસ વીંછીના ડાબ ઉપર બાધવું

આદશં સ્વેદિત ચૂર્ણઃ પ્રચ્છાય પ્રતિસારયેત્ ॥૩૧॥
રજનીસૈન્ધવવ્યોપશિરીપફલપુષ્પજૈઃ ।

વીંછીના ડાબ ઉપર (વીંછી કરડ્યો લોથ તે ભાગ
ઉપર) બધી બાજુએ ફરતા ચેક કરીને પછી ડાબ ઉપર
પ્રચ્છાન કરીને ડાદર, સૈંધવ, ત્રિકટુ, ચરસઝના ફળ
રાત્રે સરસઝના બી રોટવાના ચુર્ણ વડે પ્રતિપાચક કરવું

માતુલુક્કામ્લગોમૂત્રપિષ્ઠ ચ સુરસામજમ્ ॥૩૨॥
લેપઃ સુલોળાઘ દિતઃ

પિપ્પાકો ગોમયોઽપિ વા ।

બિજરાના રસમાં, ખગાશમાં રાત્રે ગાયના મૂતરમાં
તુજસીની માંચે (કે પંદડા) વાટીને એનો વીંછીના
ડાબવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવો અથવા સહેવાય
એટલા ગરમ ખોળાને કે સહેવાય એટલા ગરમ ગાય

ના છાણનો લેપ કરવો એ કાષ્ઠદારક છે

પાને સર્પિર્મધુયુતં ક્ષીર વા મૂરિશકર્મ્મ ॥૩૩॥

ઘીમાં મધ નાખીને પાણુ અથવા ગાયના દૂધમાં
પુષ્કળ સાકર નાખીને પાણુ

પારાવતશ્શક્ત્વ પથ્યા તગરં વિશ્વમેપજમ્ ।

વીજપૂરસોન્મિશ્રઃ પરમો વૃદ્ધિકાગદઃ ॥૩૪॥

કબૂતરની (કે હોવાની) હજાર, હરડે, તગર
અને સૂક-એટલા વસ્તુઓને બિજરાના રસમાં મેળવીને
પીણુ રો વીંછીનું ઉત્તમ રાગદ છે

સસૈવલોષ્ટદંષ્ટ્રા ચ હન્તિ વૃદ્ધિકર્જં વિપમ્ ।

શેવાળ (લીંબ) સાથે ઊંટની દાંઢ ધસીને શોષ
વાળી વીંછીના જેરનો નાથ થાય છે

હિલ્ગના હરિતાલેન માતુલુક્કરસેન ચ ॥૩૫॥

લેપાઝનામ્ભ્યાં ગુટિકા પરમં વૃદ્ધિકાપહા ।

હિંગ, હરતાલ, અને બિજરાના રસ વડે બનાવેલી
ગોળીઓ ધસીને લેપ અને ચળવન કરવા, એ વીંછીના
જેરનો ઉત્તમ રીતે નાથ કરે છે

ફરજાઝુંતશેલૂનાં કટખ્યાઃ કુટજસ્ય ચ ॥૩૬॥

શિરીષસ્ય ચ પુષ્પાણિ મસ્તુના દંશલેપનમ્ ।

કાંજ, સાદડ, ગૂંદા, અરણી, કડુ અને સરસઝના
ફૂલ-એટલા ઓષધોને દહીંમાંથી છૂટેલા પાણી સાથે
વાટીને રોનો વીંછીના ડાબ ઉપર લેપ કરવો

યો મુદ્ધતિ મશ્વસિતિ પ્રલપ્ત્યુચ્ચેદનઃ ॥૩૭॥

તસ્ય પથ્યાનિશાઠ્ઠ્ણામઝિષ્ટાતિવિપોપનમ્ ।

સાદાલુલુચ્ચંતં ચત્તારકરસપિટં પ્રલેપનમ્ ॥૩૮॥

વીંછીનું જેર ચડવાથી જેને મૂર્ચ્છા રાત્રી લોથ,
જે બહુનો લોથ, લવચી કરનો લોથ અને જેને બહુ
પીડા થતી લોથ તેને હરડે, ડાદર, પીપર, મજ્જા,
ચાવિવિપની કળી, મરી રાત્રે દૂધીનું ઊંટ, એટલા વસ્તુ
ઓને લેપાડના રસમાં લસેશીને ડાબ ઉપર લેપ કરવો

સર્વય ચોમાલિચિપે પાયયેદધિમર્પિરી ।

વિચ્યેત્તિરા વિદધ્યાથ ધમનાઝ્ઞનનાપનમ્ ।

ઝાળસ્તિન્ધાસ્તમપુરં મોજનં ચાનિલાપહમ્ ॥૩૯॥

વીંછીનું જેર ટગર લોથ એવા બધા પ્રસંગોમાં દહીં
અને ઘી ભેગા કરીને પાણી, ફન ખાંડલી, વમન,
અગળ અને નરમની કિચારો કરવી તથા વાપુને મટાડે
એવું ગરમ, સિન્ધ, ખાટુ અને ગરમું ભોજન આપવું

નાગરં શુદ્ધકપોતપુરીયં

વીજપૂરકરમો હરિતાલમ્ ।

સૈન્ધવં ચ વિનિદમ્ત્યગદોઽયં

લેપતોઽલિલુક્કજં ચિપમાશુ ॥૪૦॥

મુઠ્ઠા, પાણેલા કબૂતરની હથાર, બિજેશને રસ, બારનાલ અને સેધવ—રો બધાના લેપ કરવો; ૨૫ અગદ (લેપ કરવાથી) ગમે તે જાતના વીંછીના ઝેરનો તરત નાશ કરે છે

અન્તે વૃશ્ચિકદણનાં સમુદીર્ઘં મૃદાં વિપે ।
વિષેનાલપેયેદંશમુશ્ચિદિદ્ગેડ્યયં વિધિઃ ॥૪૧॥

જે વીંછીના ઝેરનું જોર બહુ જ વધી પડે તો છેવટે (બીજા ઉપચાર કર્યા છતાં ન મટે તો) જેને વીંછી કરડ્યો હોય તેને ૩૫ ઉપર સ્થાપર વિષનો લેપ કરવો ઉચિત્તિગ વીંછી મટે પણ આ જ વિધિ છે નાગપુરીપચ્છન્ને રોહિપમૂલં ચ શેલુતોયેન ।
કુર્યાદ્ ગુટિકાં લેપાદિયમલિ-

વિપનાશની શ્રેષ્ઠા ॥૪૨॥

ઘાથીની હથારમાં ઊગેલા બિવાડીના દોષ, શેલિય ખડનો મૂળ, એ લેની ગૂદાના રસમાં ગોળીરો વાળવી એ ગોળીરો ઘસીને ૩૫ ઉપર લેપ કરવો, એ વીંછીના ઝેરનો નાશ કરવાનું ઉત્તમ ઔષધ છે

અર્કસ્ય લુગ્ધેન શિરીષવીજં
ચિર્મોચિતં પિપ્પલિપૂર્ણમિથમ્ ।
ષ્ણોડગદો દન્તિ ચિપાણિ કીટ-

મુજ્જલ્લતોન્નુરવૃશ્ચિકાનામ્ ॥૪૬॥

સરસાના બી, કણ્ઠના દૂધની ત્રણ વાર ભાવના દેવી પછી તેમાં પીપરનું ચૂર્ણ ભેળવવું આ અગદ, કીટ, સાપ, કરોળિયા, ઉંદર અને વીંછીના ઝેરનો નાશ કરે છે (૨૫ ચૂર્ણ પડે પ્રતિભાસ કરવું)

શિરીષપુર્ણ સકરજ્જવીજં
કાશ્મીરજં લુન્થમનઃશિલે ચ ।

ષ્ણોડગદો રાત્રિકૃશ્ચિકાનાં
સેકાન્તિકારી કથિતો જિનેન ॥૪૭॥

સરસાના બી, કણ્ઠના બી, કેસર, ઉપલેટ અને મપ્પશીલ—એટલા દ્રવ્યોનું ૨૫ગદ લેપ કરવાથી કે ઘસવાથી રાત્રિક (ઉચિત્તિગ શ્વેદ ૧૪) વીંછીઓના ઝેરને કાઢી નાખે છે, એવું ભગવાન બુદ્ધ કહી ગયા છે

લૂતા (કરોળિયા)

કીટેભ્યો લારુણતરા લૂતા પોદશ તા જગુઃ ।
અદ્યાધિશતિરિત્યેકે તતોડ્યન્યે તુ મૃયસીઃ ॥
સહસ્રરશ્મ્યનુચરા ઘદન્ત્યન્યે સહસ્રરાઃ ।
સદૃપપ્રલરૂપા તુ લૂતૈકૈષ વિપાત્મિકા ॥૪૮॥

—કીટ (કીડા) કરતાં પણ લૂતા (કરોળિયા) વધારે ભયંકર છે મુનિઓ કહે છે કે લૂતા સોળ જાતની છે

બીજા કેટલાક કહે છે કે લૂતા અઘ્રાવીશ જાતની છે બીજા કહે છે કે, લૂતા રોનાથીયે વધારે જાતની છે વળી બીજા સુખના અનુચરો કહે છે કે લૂતા હજારા જાતની છે પણ (રામારો મત એવો છે કે) લૂતારો ૨૫નેક જુદાજુદા ઉપદ્રવવાળી ૨૫ને ૨૨નેક રાકારની હોવા છતાં રો બધી ઝેરી હોવાથી એ જ જાતની છે

લૂતાના દોષવાર પ્રકાર ખાડવાનું કારણ

રૂપાણિ નામત્સત્સ્યા ન્દુર્જ્યાન્યતિસક્કરાત ।
નાસ્તિ સ્થાનવ્યવસ્થા ચ

દોષતોડઃ પ્રચક્ષતે ॥૪૭॥

લૂતાના જુદાજુદા નામો ઉપરથી રોના લક્ષણો જાણવા બહુ મુશ્કેલ છે, કારણ કે જુદાજુદા નામની લૂતા ના લક્ષણો તદ્દન જુદાજુદા નથી પણ બહુ સેખભેજ થઈ જાય રોવા છે વળી લૂતા જે સ્થાનમાં જન્મી હોય તે ઉપરથી પણ રોના પ્રકાર પાડીને દરેક પ્રકારના લક્ષણો કહેવા પણ શક્ય નથી, કારણ કે કીડાની બાબતમાં જે ઉત્પત્તિસ્થાનનો નિયમ છે એવા લૂતાની બાબતમાં નથી તેથી દોષોને ધારણે લૂતા વિષે કહેવામાં આવશે

સાધ્યઅસાધ્ય

કૃષ્ણસાધ્યા પૃથગદોષૈરસાધ્યા નિચયેન મા ।

દુશ્શૂદ્રા દોષને કોપાવે એવા વિષવાળી લૂતા કૃષ્ણસાધ્ય છે, ત્રણે દોષને સાથે કોળાવનારી લૂતા અસાધ્ય છે

લૂતાના દોષવાર દ્યનમાં લક્ષણ

તદ્દંશઃ પૈત્તિકો લાહતૃદ્સ્ફોટચ્ચરમોદયાન્ ॥
મૃશોષ્મા રક્તપીતામ્ ફેદી પ્રાક્ષાકશોપમઃ ।

પિત્ત કોષાવે રોગો રોગો ૩૫ લેપ તો દાહ, તરસ, ફોદા, તાવ ૨ ને મોહ થાય છે ૩૫ બહુ ગરમ લેપ છે, લાલ કે પીળો લેપ છે, કેદેવળો ૨ ને કાળી દ્રાક્ષના ફળના જેવા ૨૫કારનો થઈ જાય છે

જ્વેષ્મિકઃ કઠિનઃ પાણ્ડુઃ પરુપક્વલાઘ્નતિઃ ॥
નિદ્રાં દીપ્તિચ્ચરં વામં કળદં ચ કુરતે મૃગમ્ ।

લૂતાનો કફને કોપાવે એવો ૩૫ (લૂતા કરી લેપ તે જગ્યા) કમળ, ધાળો, શયસા જેવા આકારનો થઈ જાય છે, ૨૫ને લોધ પુષ્કળ શીતજનર, ઉષ્ણ ૨ ને ખામ્બ આવે છે

વાતિકઃ પરુપઃ શ્યાવઃ પર્વમેદચ્ચરમદઃ ॥૫૦॥
વાયુને કોપાવે એવી લૂતા કરી લેપ તો જાત એ કરી લેપ તે જગ્યા (દંશ, ૩૫) પરુ, બગામી ૨૫-

ની થઈ જાય છે તથા એને લીધે શરીરના પર્વો જાણે નૂટે છે અને તાવ રાખે છે

તદ્વિભાગં યથાસ્તં ચ દોષલિઙ્ગવિભાવયેત્ ।

દરેક દોષના લક્ષણ ઉપરથી કઈ વૃત્તા કયા પ્રકારની છે (વાયુની, પિત્તની, કફની કે ત્રિદોષની છે) તે નક્કી કરવું,

અસાધ્ય વૃત્તાના લક્ષણ

અસાધ્યાયાં તુ હન્યોદશ્વાસ-

હિષ્માશિરોમ્મહાઃ ॥૨૧॥

શ્વેતપીનાસિતારક્ત- પિટ્તિકાઃ શ્વયથુદ્વય- ।

વેપથુર્યમથુર્દાહસ્તુદ્ઘાત્યં વદ્મનાસ્તા ॥૨૨॥

શ્વાયોઠગ્જવદન્તત્વં પૃઠ્ઠગ્રીવાવમજ્જનમ્ ।

પદ્મજન્મસ્તવર્ણં ચ દંશાત્સવતિ શોણિતમ્ ॥૨૩॥

સાધ્ય વૃત્તા કરડે ત્યારે હૃદયનો મોઢ થાય છે, હાક અને હેઝી ૨ વે છે, માથુ જકડાઈ જાય છે, ધીમી, પીમી અને કાળી ફોફીઓ થાય છે, સોજે રાખે છે, કષ થાય છે, ઊલટી થાય છે, રાગન બળે છે, તરખ લાગે છે, રાધાપો ૨ વે છે, નક વાકું થઈ જાય છે, હોઠ, મો, અને દાંત કાળા પડી જાય છે, પીઠ અને ડાક ભાગી જાય છે તથા ડબમાથી પાકા જાણે જેવા રંગનું લેડી નીકળે છે

મર્ચાંપિ સર્વજ્ઞા પ્રાયો વ્યપદેશસ્તુ ભ્યસા ।

સામાન્ય રીતે બધી વૃત્તા ત્રિદોષની હોય છે પણ ત્રણે મેષેલા દોષમાથી જે દોષ વધાર કોષ્ઠો હોય તે ઉપરથી એ ૨ મુખ દોષની વૃત્તા છે એવું નામ ૨ ૧૫ વામા આવે છે

તીક્ષ્ણમધ્યાવરત્વેન સ્થા ત્રિધા હન્યુપેક્ષિતા ॥
મતાદેન દશાદેન પદેણ ચ પરં ધમાત્ ।

વૃત્તાનું એર નીમ્ન છે કે સ્થાપારણ છે કે ઉચકું (નમ્) છે એ ધારણ વૃત્તા ત્રણ પ્રકારની છે વૃત્તાના એના વખતસર યોગ્ય ઉપાય કરવામા ન રચવે તેા નીમ્ન વૃત્તાનું એર સાત દહાડામા, સ્થાપારણ એરવાળી વૃત્તાનું એર દશ દહાડામા અને ઉચકા એરવાળી વૃત્તાનું એર એક પખવાડિયામા મારી નાખે છે

વૃત્તા કરડે તેના સામાન્ય લક્ષણ

લૂતાદંશશ્ચ સર્વોંપિ દટ્ટમળ્દલસન્નિમ્ ॥૨૬॥

સિતોડસિતોડરુણ પીતઃ શ્વાયો ષા મૃદુરગ્નત-
મધ્યે કૃષ્ણોડયવા શ્વાય-
પયન્તે જાલકાવૃતઃ ॥૨૬॥

વિસ્પર્પ્યાંશ્લોકયુતસ્તપ્યતે બહુવેદન- ।

જ્વરાશુપાકવિક્કંદકોથાવદરણાન્વિતઃ ॥૨૭॥
વલેદેન યત્સ્પૃશત્યઙ્ગં તત્રાપિ કુરુતે વ્રણમ્ ।

અમે તે જાનની લૂતા કરડે તોપણ એનો ડંખ (કરડેલી જગા) દાદરના ચકરડા જેવો, ધોળો, કાળો, ૨ ઊંછ લાલ, પીળો કે બગીચી રંગનો, મુઠ્ઠ, ઊપસી આવેલો, વચમા કાળો કે બગીચી રંગનો પણ ફરતી કિનાર ઉપર માસના જળાજળા પડી ગયા હોય એવો, વિસ્પર્પવાળો, સોજવાળો, તપેલો, બહુ પીડાવાળો હોય છે એને લીધે તાવ રાખે છે, રોઝ પાડે છે, એમા કબેદ, સોડે અને દરણ થાય છે એનો કબેદ જે અગરે રાડકે ન્યા પણ વ્રણ થાય છે

લૂતાનું વિષ કયા કયાંથી બહાર નીકળે છે?

શ્વાસદંદ્રાશ્કન્મૃશ્ચક્રલાલનચાર્તવઃ ॥૨૮॥

અટામિલ્લમત્યેપા વિપં વક્ત્રાદિશોપતઃ ।

લૂતા પોતાનું વિષ શ્વાસ, દાઢ, આંડો, પેશાબ, વીર્ય, લાળ, નખ અને રાત્રનવ-એ ૨ ૧૬ વાટે બહાર કાઢે છે, પણ ખાસ તો એ મોવાટે કાઢે છે (લૂતાનો શ્વાસ રાડકે, રો કરડે, એ નખ મારે વગેરે આઠ રીતે એનું એર માણસના શરીરમા દાખલ થઈ શકે છે)

લૂતા નામેદંદ્રાત્યુધ્વમૃથ્યં વાધશ્ચ ફીટકાઃ ॥૨૯॥

તદૂપિ ચ યશ્ચાદિ દેદે પુત્તં વિકારકૃત્ ।

લૂતા ફૂટીથી ઉપરના શરીરના કોઈ ભાગમા કરડે છે, કીટ ફૂટીથી ઉપરના અને નીચેના કોઈ પણ ભાગ મા કરડે છે એમણે (લૂતા અને કીટે) બગાડેનું વજ વગેરે જે શરીરને આડકે તો રોગ થાય છે
વૃત્તાનું નીમ્ન એર સાત દિવસમા કેવી રીતે મારી નાખે છે?

વિનાશં લક્ષ્યતે નૈવ દંશો લૂતાવિપોદ્ભવ ॥૩૦॥
સ્વૈચ્છીન્યધધદામાતિ તત્તોડતો પ્રથમેડહનિ ।

અવ્યસન્નર્ગં પ્રચલ- કિચ્છિત્કન્ટકહરજાન્વિત ॥૩૧॥

લૂતાના એરથી થયેલા ડખ અડધો ૧૦૪ સુધી તો રોગખાતો જ નથી પછી પડેલે દિવસે એ ડખ સોષના ધોષ જેવો દેખાય છે, એનો રંગ જુદો તરી આવે રોલો ડોલો નથી, એ ડખ થયત હોય છે અને એમા નવા ખમુજ આવે છે

દ્વિતીયેડન્યુપ્રતોડન્તેપુ

પિટ્તિકારય વાડડચિત્ ।

વ્યકલ્પર્ણો મતો મધ્યે મળ્દમાન પ્રન્થિમન્નિમ્ ॥

બીજે દિવસે ડખની ફરતી ધાર ઊપસી આવે છે અથવા જાણે ખીચીનીચ ફોફીઓ થઈ હોય એવું થઈ જાય છે, ડખનો રંગ જુદો તરી આવે છે, ડખ વચ્ચેની

ખાણવાળો હોય છે, એમાં ખસુજ આવે છે અને ગાંડ જેવો બાગે છે

તૃતીયે સજ્જરો રોમહર્ષકુદ્રકમખ્ડલઃ ।
શરાવરૂપસ્તોદાઢ્યો રોમકૂપેષુ સાન્નયઃ ॥૬૩॥

ત્રીજે દિવસે તાવ રાવે છે, વાગ ખડા થઈ જાય છે, ચર્તા ચકામા પડે છે, કોડિયા જેવો આકાર થઈ જાય છે, ખુધળ તોદ થાય છે અને રૂવાણના છિદ્રો માં સાવ થાય છે

મહાંશ્વતુર્થે શ્વયયુસ્તાપશ્વાસત્રમમદઃ ।

ચોથે દિવસે બહુ સોજો આવે છે, તપી જાય છે, વાકુ થરે છે અને ફેર આવે છે

વિકારાન્ કુરુતે તાંસ્તાન્ પશ્ચમે વિપકોપજાન્ ॥

પાચમે દિવસે વિપના પ્રકોપને લીધે ઉત્પન્ન થતા ખુદાખુદા અનેક ઉપદ્રવો થાય છે

પષ્ઠે વ્યાપ્નોતિ મર્માગ્નિ

સપ્તમે દન્તિ જીવિતમ્ ।

છઠ્ઠે દિવસે એ મર્મરથાનોમાં પ્રસરે છે ત્રાતમે દિવસે એ મારી નાખે છે

ઈતિ તીક્ષ્ણં વિપં,

મર્ધ્યં હીનં ચ વિમજ્જેદતઃ ॥૬૫॥

આ તો તીક્ષ્ણ વિપના લક્ષણ કયાં મધ્ય (સાધા રણ) અને હીન (મદ) વિપના લક્ષણ રાા ધીરજે ન જુદાં નહીં કરવાં

ભૂતાનું વિષ તદ્દન શમી જવાની મુદત

એકવિંશતિરાત્રેણ વિપં શામ્યતિ સર્વથા ।

ભૂતાનું વિષ એકવીસ રાત્રે તદ્દન શમી જાય છે

ભૂતાના વિપના ઉપાય

કરડે કે તરત શું કરવું?

અપાશુ દ્વાતાદદસ્ય શ્લેષ્ણાવંશમુચ્ચરેત ॥૬૬॥

દરેજ આમ્બવૌન્ઝાચૈર્ન તુ પિત્તોત્તરં દદેત્ ।

હવે ભૂતાના ઉપને (અપવાગ બાજને) જવા દીધી શક વડે કાપીને કાઢી નાખવો, જાલવીશ વગેરે (મૂ. ૨૫/૩૫, ૩૫) ધંત્રો વડે એ બાજને બાજવો ખસુ જેમાં પિત્ત વધારે કોખુ હોય એવા ઉપને બાજવો નહિ

કેવા ઉપને ન કાપવે કે ન બાજવે?

વર્ષાં મિત્રરોમાણં મર્મમત્સ્યાદિમંમિતમાદૃ

મ્નુનં સર્વતો ધંદાં ન િગ્ધીત દદેત્ ॥

જે ઉપ કમ્પ, ફેલવા વાજવાળો, મર્મસ્થાન ઉપર

કે સીધા ઉપર વરેલો, અધી બાજુએ પ્રસરેલો હોય તે

ઉપને કાપવો નહિ અને બાજવો નહિ
ઉપને બાજવા પછી શું કરવું?

લેપયેદ્યમગદૈર્મધુસૈન્ધવસંયુતૈઃ ॥૬૮॥

સુશીતૈઃ સેચયેચાનુ કપાયૈઃ ક્ષીરિવૃક્ષજૈઃ ।

ઉપને બાજવા પછી અગદોમાં મધ અને સૈન્ધવ નાખીને ઉપ ઉપર લેપ કરવો, અને પછી ક્ષીરીનુસોના બહુ જ ઠડા કપાયો વડે સેચન કરવું

સર્વતોડપહરેદ્રકં શુક્રાચૈઃ સિરયાડપિ વા ॥૬૯॥

સેકલેપાસ્તતઃ શીતા કૌધિશ્લેષ્માતકાક્ષકૈઃ ।

ફૂમરી વગેરેથી રુચવા ફસ ખોલીને બધી બાજુથી લોહી કાઢી નાખવું પછી પીપળો, ગુદાં અને બહેડાંનાં ઠડા સેચન અને લેપ કરવા

પચક અગદ

ફલિતીદ્રિનિશાસૌદ્રસપિમિઃ પચ્ચકાહ્વયઃ ॥૭૦॥

અરોપદ્વતાફીટાનામગદઃ સાર્યવાર્મિકઃ ।

કાગ, હળદર, દારુહાદર, મધ અને ઘી વડે બનાવેલું અગદ ૨૧ બધા ભૂના રતને કીટ માટ (પીનું નસ્ય, અંજન, લેપ વગેરે) બધા કામમાં લઈ શકાય એવું અગદ છે

અંધક અગદ

દરિદ્રાદ્રવ્યપસજ્ઞમશિષ્ઠાન્તતવૈસરૈઃ ॥૭૧॥

સશીદ્રસપિઃ પૂર્વસ્માદધિકાશ્ચમ્પકાહ્વયઃ ।

હાદર, દારુહાદર, રત્નાંજી, મજક, તગર અને કેસર સાથે મધ અને ઘી—એ અંધક નામનું અગદ પહેલાંનાં (શ્લોક ૭૦, ૭૧ વાળા અગદ) કરતાં વધારે ચરિયાનું છે

તદ્વદ્રોમયનિષ્પીઢશર્કંરપૃતમાશિર્કૈઃ ॥૭૨॥

આપના છામના રસમાં નાકર, ઘી અને મધ ભેજવાથી એના (અંધક અગદના) જેવું જ અગદ બને છે

મંદર અને ગપમાદન અગદ

અપામાર્ગમનોદ્વાદાર્પીવ્યામકૈરિર્કૈઃ ।

નતિહાતુષ્ટમરિપ્યવૃષ્ણાદૃષ્ટમાશિર્કૈઃ ॥૭૩॥

અગદો મંદરો નામ તથાડ્યો ગમ્ધમાદનઃ ।

નતરોપ્રવૃષ્ણાવૃષ્ણીપાદૃષ્ટાપદપુજ્જુકૈઃ ॥૭૪॥

અથામે, મુઠ્ઠીચ, હરતાવ, દારુહાદર, ચેન્ડિસ

ખડ, જેલ, તગર, એલચી, ઉપલેટ, મત્રો, જેડીમધ, ઘી

અને મધ વડે મંદર નામનું અગદ બને છે

તથા તગર, લેપર, વજ, કડુ, કાચી પાડ, એલચી

તથાવૃષ્ણ અને કેસર વડે બીજું નામવાદન નામનું અગદ

બને છે

સંશોધન

વિપદાં બહુદોષેષુ પ્રયુક્તીત વિશોધનમ્ ।

જે માણસોમા દોષો બહુ હોય તેમનું, વિષ્ણો નાશ કરે એવાં દ્રવ્યોથી સંશોધન કરવું

યદ્વાહમદનાક્રોલજાલિનીસિન્દુવારિકાઃ ॥૭૫

કફે જ્યેષ્ઠામ્બુના પીત્વા વિપદાશુ સમુદ્રમેત ।

શિરીષપપન્થન્નમ્લકલં યાડક્રોલમ્લયત્ ॥૭૬॥

કફના પ્રકોપમા જેઠીમધ, મીઠાળ, રાકોલના મૂળ, પગેળ, નગોડ રોટલી વસ્તુઓના ચૂરણે શોષાના ધાવડામણ સાથે પીને એ તરત રોકી કાઢવું અથવા સરસાણાં પાંદડા, રાતછળવ, મૂળ રતને ફળના ચૂર્ણ ને અકોલના મૂળના ચૂર્ણમા ભેળવીને એ ભેગુ ચૂર્ણ શોષાના ધાવડામણના પાણી (શોષા એરતા પહેલા શોષાને ધાવાથી જે પાણી નીકળે તે પાણી) સાથે પીને એ તરત રોકી કાઢવું

રેય શાનો આપવો ?

વિરેચયેષ્ઠ ત્રિફલનીલીનીત્રિવૃતાદિમ્ ।

ત્રિકૃષ્ણા, ગળી નવોતર વગેરેના રેય આપવો

નિવૃત્ત દાદશોફાદોર્કર્ણિકાં પાતયેદ્ યનાત્ ॥૭૭

જ્યારે દાદ શોફા વગેરે મટે ત્યારે પ્રત્યાધી કલ્પિકાને (માસના યોગને) પાડવો (ખેરવી નાખવો)

કલ્પિકાને પાડવાના (ખેરવાના) ઉપાય

કુસુમ્મપુર્વ્યં ગોદન્ત સ્વર્ણશીરી કપોતચિદ્ ।

ત્રિવૃતા સૈન્ધવ્યં દન્તી કર્ણિકાપાતનં, તથા ॥૭૮॥

મૂલમુત્તરચારુણ્યા ચંદ્રશનિર્લેખસંયુતમ્ ।

તદ્વચ સૈન્ધવ્યં કુણ્ડ દન્તીકટુકદૌર્ગ્ધિકમ્ ॥૭૯॥

રાજકોશાતકીમૂલં, કિણ્વો યા મચિતોદ્ભવ ।

કમ્બુખાનાં દૂધ, હરતાલ, દારૂડી, કમ્બુતરની હથાર, નસોતર, સૈંધવ, નેપાળો-એ બધા મળીને કલ્પિકાને પાડનાર રીઝવ છે તે જ પ્રમાણે દૂધીના મૂળ, વાસતી બહુ જ પાતળી છાલ-એ જે મળીને કલ્પિકાને પાડનાર રીઝવ છે તે જ પ્રમાણે સૈંધવ, ઉપલેટ, નેપાળો, કડુ, દૂધી અને ગવડાનાં મૂળ-રો બધાં મળીને કલ્પિકાને પાડનાર રીઝવ છે અથવા મચિતમા તળે બેઠાં રગડો એ પણ કલ્પિકાને પાડનાર રીઝવ છે

કર્ણિકાપાતસમયે હંદયેષ ચિષાપદિ ॥૮૦॥

કલ્પિકા પાડતી વખતે વિષ્ણો નાશ કરે એવાં દ્રવ્યો વડે બહુ કરવું

સ્નેહન ધી વડે જ કરવું

સ્નેહવાયમરોધં ચ સર્પિયૈવ સમાચરેત્ ।

વિપસ્ય વૃદ્ધયે તૈલમગ્નેરિચ તૃણોલુપમ્ ॥૮૧॥

જ્યા સ્નેહન કરવાનું કહ્યું હોય ત્યાં સ્નેહનમા જે કઈ કરવાનું હોય તે બધું ધી વડે જ કરવું, કાસ કે જેમ સૂકા કુમળા ઘાસ અને લેવાથી અગ્નિ વધે છે, તેમ તેલને લીધે એર પ્રસરી જાય છે

પુતાના એર માટે અગદા

હીવેરવૈકફૂતગોપકન્યા-

મુસ્તાશમીચન્દનટિલ્લુકાનિ ।

શૈવાલીલીત્પલચન્નયટ્ટી-

ત્વહ્નાકુલીપદ્મકારામખ્યમ્ ॥૮૨॥

રજનીયનસર્પલોચના-

કળશુળીકળમૂલચિત્રકા ।

યરુણાનુચિલ્વપાટલી-

પિષુમન્દામયશોલુલેસરમ્ ॥૮૩॥

વિલ્વચન્દનનતોત્પલશુળી-

પિપ્પલીનિચુલ્લવેતસકુષ્ઠમ્ ।

શુકિશાકવરપાટલિભાર્ગી-

સિન્દુધારકરપાટવરાઙ્ગમ્ ॥૮૪॥

પિત્તકફાનિલ્લુતા પાનાજ્જનનસ્યલેપસૈવેત્ ।

અગદયરા ઘૃતસ્થા કુળતીરિય ધારયન્ત્યેતે ॥૮૫

૧ ખસનો વાળો, લીંઝો, સારિવા, મોષ, શમી સુખડ, રાડડૂસો, પાણીની લીલ, કાળું કમળ, તગર, જેઠીમધ, તજ, ભોરીંગણી, પદ્મકણ અને મીઠાળના ગર્ભ (બી), (પિત્તની લૂતા માટે)

૨ હાદર, મોષ, નારલેલ, પીપર, સૂંઠ, પીપર મૂળ, ચિત્રો, વાપવરણો, ૨ ગર, બીલાં, પાણ, લીમ । ઉપલેટ, ગુંદા અને કેસર (કફની લૂતા માટે)

૩ બીલા, સુખડ, તગર, કાળું કમળ, સૂંઠ, પીપર, જવલેત, નેતર, ઉપલેટ, નખલો, ઘેડો, પાન, ભારગ નગોડ મીઠા ૨ ને તજ, (વાયુની લૂતા માટે)

જેમ વૃત્ત(સંધાર)મા રહેનારા માણસો (મરણ પછીની) અવગતિને રોકે છે તેમ ઉષરનાં ત્રણ વૃત્તો (મ્લોકોમા) લખેલાં (ત્રણ) ગોટ અગદા પીવાથી, અજવાથી, નસ્ય લેવાથી, લેપ કરવાથી અને એનું સેવન કરવાથી રાનુકમે પિત્તની, કફની અને વાયુની લૂતાઓને રોકે છે (તે તે લૂતાઓના ઝેરના નાશ કરે છે)

રોધે સેવ્યં પદ્મકં પદ્મરેણુ

વાલીયાલયં ચન્દનં યદ્દ રતમ્ ।

વાતાપુર્યં દુઘ્નિતીકા મૂળાલં

લૂતા. સર્વાં ઘ્નન્તિ સર્વવિયામિ ॥૮૬॥

લોપર, લોચ વાળો, પદ્મકણ, કમળની રજ (પરખ), પીતું ચદન, રાંધાળી, મંગનાં દૂધ, કાંચી

દૂધી અને મૂંઘાલ (કમળના કુમળા મૂળ), ૨૫ બધા ઔષધોનું અગદ બધી કિયારીથી (પીવાથી, ૨૫બધાથી નસ્ય લેવાથી, લેપ કરવાથી ૨૫ને સેચન કરવાથી) બધી લૂતાઓનો નાશ કરે છે

હયઘાગદ્વયે ષષ્ઠે ઉત્તરસ્થાને ચિચ્ચતાદિવિષ-પ્રતિવેષો નામ સપ્તત્રિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૩૭ ॥

અધ્યાય ૩૮ મો : ઉંદરના અને હડકાયા કૂતરાના ઝેરના ઉપાય

અથાતો મૃપિકાલકવિષપ્રતિવેધં

વ્યાख्याસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

ત્યારે હવે અમે ઉંદરનું ૨૫ને હડકાયા કૂતરાનું ઝેર મગડવાના ઉપાય સમજાવીશું ૨૫ વિષમ્મા ૨૫ત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

ઉંદરની આઠાર જાત

લાલનમ્બપલઃ પુત્રો દસિરશ્ચિક્કિનોઽજિરઃ ।
કષાયદન્તઃ કુલકઃ કોકિલઃ કપિલોઽસિતઃ ॥૧॥
ઝરણઃ શાયલઃ શ્વેતઃ કપોતઃ પલિતોન્દુરઃ ।
છુચ્ચુન્દરો રસાદાલ્યો દશાપ્તો ચેતિ મૃપિકાઃ ।
લાલન, ચપલ, પુત્ર, હશિર, ચિક્કિર, અજિર, કષાયદંત, કુલક, કોકિલ, કપિલ, રાસિત, રાંછુ, શબલ, શ્વેત, કપોત, પલિતોન્દૂર, છૂછૂદર અને રસાલ—
અ આઠાર જાતના ઉંદર છે

ઉંદરના ઝેરના લક્ષણ

शुकं पतति यत्रैषां शुक्रदिग्धैः स्पृशन्ति वा ।
यदङ्गमङ्गैस्तत्रાણે પૂષિતે પાણ્ડુતાં ગતે ॥ ૩ ॥
મન્યયઃ શ્વયયુઃ કોઠો મળ્ડાલનિ ઝમ્મોઽરુચિઃ ।
શીતજ્વરોઽતિરુક્ષતાદો લેપયુઃ પર્વમેદનમ્ ॥૪॥
રોમહર્ષઃ છતિર્ચૂર્છાં દીર્ઘકાલાનુલબ્ધનમ્ ।
શ્લેષ્માનુલબ્ધવાગુપોતકચ્છર્દનં સત્પદ્મ ॥૫॥

જ્યાં એમનું (ઉંદરનું) વીર્ય પડે છે કે વીર્ય પડે ખરડાયેલા પોતાનાં ૨ગણીથી ઉંદરે માણસના જે ૨૫ગને આકે છે, ત્યાં લોહી બચ્છીને પાંડુ (પીળું, ફિક્કું) થઈ ગયા પછી ગાંઠો, સોજો, કોડ, ચક્રામાં, ફેર, ૨ રશ્મિ, શીતજ્વર, બહુ પીઠ, સાદ, કપ, પર્વ નૂટનાં લોષ એવી પીઠ, વાળ ટૂંકાર થઈ જાય, સાવ, મૂંઘાંએટલા એવી પીઠ, વાળ ટૂંકાર થઈ જાય વખત સુધી ચાંચુ રહે એવી ઉપદ્રવો થાય છે લાંબા વખત સુધી ચાંચુ રહે એવી ઉંદરનાં બચ્ચાંના આઠારના માસ-૫ પુષ્પન ટુકડા અને પછી કફ-૨૫ જે વાનાની ઊંચો થાય છે નસ્ય તરસ

લાગે છે.

व्याध्याखुविष कृच्छं भूयो भूयश्च कृष्यति ।
ઉંદરનું ઝેર વ્યધાથી, કૃચ્છસાધ્ય અને ફૂચીફૂચીને કોષે એવું લોષ છે

આસાધ્યનાં લક્ષણ

मूर्च्छाङ्गशोफविषयक्लेदशब्दाद्युतिज्वराः ॥६॥
શિરોગુરુત્વં લાલાસુચ્છર્દિશ્વાસાધ્યલક્ષણમ્ ।

મૂર્ચ્છા, અંગ ઉપર સોજો, થરીરનો ૨૫ બદલાઈ જાય, ક્લેદ, રાવાજ ન સભજાય, તાવ, માથું ભારે રહે, લાલ પડે, લોહીની ઊલટી થાય—૨૫ રાસાધ્યના લક્ષણ છે
શ્વનર્વાસ્તિ વિષર્ણોઽમ્માલ્યાભૈર્મન્યિમિશ્રિતમ્ ॥૭॥
છુચ્ચુન્દરસગન્ધં ચ વર્જયેદાલુપૃષ્ઠિતમ્ ।

ઉંદરના ઝેરથી દૂષિત થયેલા માણસનું મૂત્રાણ્ય ચૂંચુ ગયું હોય, હોઠ વિવર્ણ થઈ ગયો હોય, થરીરે ઉંદર જેવા આકારની ગાંઠો નીકળી હોય અને એ માણસમાંથી છૂછૂદર જેવી ગંધ ૨ ૧૫ની હોય તો એને (રાસાધ્ય ગણી) છોડી દેવો

કૂતરાના હડકાયાનાં સંપ્રાપ્તિ અને લક્ષણ

शुनः श्लेष्मोल्बणा दोषा क्षणां संज्ञावयाधिताः
मुष्णन्तः कुर्वन्ते क्षોभं धातूनामतिदाहणम् ।
શ્લેષ્માલ્બન્યવધિરઃ સર્વતઃ સોઽમિધાયતિ ॥૯॥
ક્ષત્તેપુચ્છહનુસ્કન્ધઃ શિરોદુઃશી નતાનનઃ ।

કફ જેવા વધારે લોષ રોવા દોષો સજ્ઞાને વધન કરનારા સ્ત્રોતોમા રહીને કૂતરાની સજ્ઞા(ભાન)ને ઘડી લઈને ધાતુઓનો બહુ બપકર શોભ (ખજાભાટ સખખાખખ) કરે છે તેથી એ કૂતરાને લાગ પડે છે, એ આધન્યુ ૨૫ને બહુરો થાય છે, બધી બાજુએ દોષ દોડ કરે છે, એના પૂંછડી, બડગાં અને પંચો લમચી પડે છે, એનું માથું ડુબે છે અને એનું મો નીચું રહે છે

હડકાયા કૂતરાં કરકાયાનાં લક્ષણ

दंशस्तेन विदहस्य सुप्तः कृष्णं हरत्यसृ ।
દંશિતોરગડચરસ્તામ્ભવળ્યામૂર્ચ્છાંદ્રિયોઽનુ ચ ।

એ જીને કરકાયા લોષ તેનો દશ (જ્યાં દાંત ભેદ લોષ તે ભાગ) બહુરો (સ્પર્શની ખખર ન પડે એવો) લોષ છે, દશકાથી લોહી નીકળે છે, અને પછી ૬૬૫માં પીઠ, માથાનો દુખાવો, તાવ, સ્નાયુ, તરસ અને મૂર્ચ્છા એટલાં લક્ષણો થાય છે

શીર્ષા કરો એમાં ચિકિત્સા પડ્યુંએ કરકાયાનાં લક્ષણ અનેનાયેઽપિ કોદવ્યા વ્યાલા દંત્રામદારિણ ॥
શુભાલાચ્છતરાચરશ્મીપિવ્યાપ્રજુવાદયઃ ।

બધી રીતનું સંશોધન કર્યા પછી રસાયન આપવું

કરણ

અવિશુદ્ધે શરીરે હિ ચુક્તો રાસાયનો વિધિ ।

વાજીકરો વા મલિને વલ્લે રજ્ઞ ર્વાકલ ॥૪૪॥

જેમ મેલા વસ્ત્રને રંગ ચઢાવેલા નકામે જાણ છે, તેમ તદ્દન શુદ્ધ થયા વિનાના શરીરમા કરેલા રસાયનનો વિધિ કે વાજીકરણનો વિધિ નકામે જાણ છે

બે જાતનો રસાયનપ્રયોગ

રસાયનાનાં દ્વિવિધં પ્રયોગમુપયોગયિતુઃ ।

કુટીપ્રાવેશિકં મુખ્યં વાતાતપિકમન્યયા ॥૪૫॥

ત્રણીઓ રસાયનનો બે જાતનો પ્રયોગ જાણ છે ૧ કુટીપ્રાવેશિક (શ્લોક ૫૫ થી ૭), તે મુખ્ય છે અને ૨ વાતાતપિક તે ગૌણ છે (વાતાતપિક = કુટીમા રક્ષા સિવાય હવામા અને તડકામા હરતાફરતા હવેશની જેમ રહેતા રહેતા કરી શકાય એવા)

રસાયનપ્રયોગ માટેની કુટી (ઘર)

પુરે પ્રાપ્યોપકરણે હર્મ્યનિર્વાતનિર્મયે ।

દિશ્યુદીચ્યાં શુભે દેશે

વિગર્ભાં સુક્ષ્મલોચનામ્ ॥૪૬॥

ધૂમાતપરજીવ્યાલ્લઘ્નીમૂર્ચાંચવિલ્લિષ્ટામ્ ।

સજ્જયોપકરણાં સુમૃદ્ધા કારયંતુકુટીમ્ ॥૪૭॥

શહેરમા જ્યાં ઓપથ વગેરે સાધનો મળી શકે એવા, હવેલીઓને લીધે પવન વિનાના અને નિર્ભય, શુભ (દુકાળ, રાગચાળો વગેરે ઉપદ્રવ વિનાના) પ્રદેશ માં ત્રણ કોઠાનું ઝીણી રાખેલાનું (૨ પિંડ જેવા ઝીણા છિન્નેવાનું), ધુમાડો, તાપ ધૂળ, તાપ, સી, મૂર્ખ વગેરે ન આવે એવું, જેમા વેધ રાત્રે જડી સાધનો નેપર રાખ્યા હોય એવું અને બાંધીનૂપીને તારી રીતે શુદ્ધ કરેનું મકાન કરાવવું

રસાયન કેવા માણસે કરવું?

અથ પુણ્યેઽદિ સમ્પૂજ્ય

પૂજ્યાસ્તા પ્રયિશેચ્છુચિ ।

તપ્ર સંશોધનં શુદ્ધ સુખી જાતયલ પુન ॥

બ્રહ્મચારી વૃત્તિયુત શ્રદ્ધાળા જિતેન્દ્રિય ।

દાનશીલ્લદ્યામત્યાદ્યનયમંપરાયણ ॥૪૮॥

દેશતાનુસ્મૃતી ચુક્તી ચુલ્લસ્થાપનજાગર ।

પ્રિયોપથ વેદાલલાગાર્ભેત રમાયનમ્ ॥૪૯॥

હવે પવિત્ર દિવસે (દેવ, ગ્રહ, બ્રાહ્મણ વગેરે)

પૂજ્યા વાચક વ્યક્તિઓનું પૂજન કરીને પવિત્ર થઈને એ કુટીમા પેસવું, ધણી (શ્લોક ૧૦૫ થી ૧૧૫ માં કહ્યા પ્રમાણે વારંવાર) સંશોધન કરીને શુદ્ધ થયેલા, સુખી (શરીર, વાણી કે મનના દુખ વિનાના), (સંશોધન પછી શ્લોક ૧૨, ૧૨૫ ૧૩ વાળા કથથી) જેનામા ફરી પાછું બળ રાખ્યું હોય એવા, બ્રહ્મચર્ય પાળનાર, ધીરજવાળા, મહાવાળા, જેણે પોતાની ઈન્દ્રિયોને વશ કરી હાથરોવા, દાન, સદાચાર (શિયળ) દયા, વ્રત અને ધર્મમા તલીન રહનાર, ઈષ્ટ દેવતાના સ્મરણમા લાગેલા, ઊપવાજાળવામા પ્રમાણ જાળવનાર, જેને ઓપથ જમતા હોય એવા રાત્રે કોમળ વાણી વાળા માણસે રસાયન થકે કરવું

રસાયન માટેનું વિરેચન

હરીતકીમામલકં સૈન્ધવ નાગરં વચામ્ ।

હરિદ્રા પિપ્પલીં વેલં

ગુદં ચૌળામ્લુના પિત્તેત ॥ ૧૧ ॥

દ્વિગ્ધસ્ત્રિગ્ધો નર પૂર્યં, તેન સાધુ વિરિચ્યતે ।

માણસે પહલા સ્નેહન અને સ્વચ્છ કરીને પછી હરે, આમળા, સૈંધવ, સૂર, વજ, હળદર, પીપર, વાવડિંગ રાત્રે ગાળ-એટલી વસ્તુઓ ગરમ પાણી સાથે પીવી. તેથી બરાબર રેશ થાય છે

વિરેચન થયા પછી બીજા લાવવા માટે શું કરવું?

તત શુદ્ધશરીરાય વૃતમંતર્જનાય વ ॥૧૨॥

ત્રિરાર્થ પચ્ચાર્થં વા ત્વતાર્થં વા વૃતાગ્નિનમ્ ।

દયાવાચકમાશુદ્ધે પુરાણશાસ્ત્રોઽથવા ॥૧૩॥

પછી શરીર (ઉપર કોલા વિરેચનથી) શુદ્ધ થાય એટલે એને સમજાવનાર ક્રમ કરાવીને પછી (જેનામાં ઓછાં ગતો રહ્યો હોય તેને) ત્રણ રાત્ર (૧૧૫ થી ૧૧૭), (જેનામા આધારમ ગત રહ્યો હોય તેને) પાંચ રાત્ર અથવા (જેનામાં બધું ગત રહ્યો હોય તેને) સાત રાત્ર સુધી, સરવાળા જુના ગ્રાપચાળાને (કેમકે ૯૫ થી ૧૦૫ રહ્યો હોય તેને) જુના મીઠા નીકતી જતા તુરંથી થી સાથે જરૂરી વાનીરો ખાવા રાખવી

ઈત્યં મંસ્તૃતવોષ્ટમ્ય રમાયનમુપાદરેત ।

વત્સ્ય યયોગિર્વં પચ્ચેત

મર્યમાલોચ્ય માત્મ્યયિત ॥૧૪॥

આ પ્રમાણે કોમે શુદ્ધ કરીને રસાયનરસ કરનારને શું માણસ નાવશે એ તપાસનાર વેધો હોય, દ્રુષ્ય વગેરે બાબતોનો વિચાર કરીને જેને માટે જે રસાયનનો ચાર હોય તેને તે રસાયનનો ચોર રાખવો

સીકા ગાડવામાં બરીને એ ગાડવાને જમીનમાં છ મહિના
સુધી દાટી રાખીને પછી એને બહાર કાઢીને જે રોજ
સવારે ભૂખ પ્રમાણે ખાઈને રોજ પથ્ય ભાજન કરે
અને એ રીતે જે તેવાર કરેલું બધું રસાયન ધીમેધીમે પૂરું
કરે, તો માણસ એકસા વરસ સુધી રોજ અને ઘડપણ
વિના અને ખાસ કરીને બળ, પુષ્ટિ, શરીરશૌર્ય, યદ-
શક્તિ, મેધા વગેરેવાળો થઈને જીવે છે.

આમલકરસાયન

નીરજારંપેલાશસ્ય દિત્તે શિરસિ તત્કલત્મ ।
અન્તઃકિંહસ્તં ગમ્મીરં પૂર્યમામલકૈર્નૈવઃ ॥૨૮॥
આમૃતં વૈષ્ટિં દર્શઃ પદ્મિનીપદ્મલેપિતમ્ ।
આદીપ્ય ગોમયૈવૈવ્યનિર્વાતે સ્વેદયેત્તતઃ ॥૨૯॥

સ્વિન્નાનિ તાન્યામલકાનિ તુપ્યા
આદેપ્તરઃ ક્ષોદ્રૃષ્ટાન્વિતાનિ -
શીરં શ્રુતં ચાતુ પિવેત્પ્રકામે
તૈર્નૈવ ઘતૈત ચ માસમેકમ્ ॥ ૩૦ ॥
ચર્ચ્યાનિ ચર્ચ્યાનિ ચ તત્ર યત્નાત
સ્પૃશ્યં ચ શીતામ્બુ ન પાણિતાડપિ ।
પ્રકાદશાદેડસ્ય તતો વ્યતીતે
પતન્તિ કેન્દ્રા દશના નવાઃ ॥ ૩૧ ॥
અપાલપકૈરેય દિનૈઃ સુરુપઃ
શ્લીષ્યશયઃ કુઞ્જરતુલ્યધીર્યઃ ।
વિશિષ્ટમેધામલપુદ્ગિસસ્તો
ભવત્યસી વર્ષેષદશજીવી ॥ ૩૨ ॥

સાચા વિનાના રસકસવાળા ખાંડિયાના ગ્રાંથી
દેવ કાપી નાખીને એની અંદર જે હાથ ઊંડી બખાવ
કરીને એ બખાવને નવાં આમળાંશો બરી દઈને, ગ્રાંથી
મૂળથી તે દેવ સુધી ઘડની આસપાસ ગળ વીંટીને
એના ઉપર નવામાં નવાં કમળ ઊગ્યાં હોય તે
બાગમાંના કાદવ છાંદીને પછી નંગવમાં આપેલાય
સુકાઈ ગયેલાં છાંદનાં ગ્રાંથાં વડે ગ્રાંથે સજગ્રાંથીને
ત્યાં પવન ન આવે રેતો ધીમે બાફતું. પછી રે ધીમે
બાફવાં રસમળાંનિ થાય અને ઘી સાથે માણસે પાસડે
ખાતાં અને પછી ઉઘાડેલું દૂધ પાસડે પીવું. રાત્રવાળો
જ એક મહિના સુધી ગુજારે કરશે (બીજું કંઈ
ખાવુંપીવું નહિ) અને સ્વપનવિરહિત જે અપખ ગળતું
છે (મેયુન, ઘા, લાર વગેરે) તે ચોરટપૂર્વક ઉઘી દેવું
અને ઠંડા પાણીને તો હાથ પડ ન અડાવડે પછી નવારે
આમ કરતાં અદિવારમે દિવસ પૂરે લાગ નવારે
(પાંચમે દિવસે) એના લાગ ખરી પડે છે. દીપ પડી
જાય છે અને નખ ઊભરી જાય છે અને પછી લેગ

જ દિવસમાં એ માણસ બહુ રૂપાળો, શ્રીઓના સંગ
છતાં શરીર ઊતરે નહિ એવો, હાથી જેટલા વીરવાળો
અસાધારણ મેધા, બળ, બુદ્ધિ અને સત્ત્વવાળો તથા
ઉચ્ચર (કે ઉજારો) વર્ષ જીવે એવો બની જાય છે.

સ્વપનપ્રાથ

દશમલઘલામુસ્તજીવકર્મભકોત્પલમ ।
પર્ણિન્યો પિપ્પલી શૃઙ્ગો મેદાતામલકીપુટિઃ ॥૩૩॥
જીવન્તી જોઙ્ગકં દ્રાક્ષા પોષ્કરં ચન્દનં શઙ્કી ।
પુનર્નૈવદ્ધિકાકોલીકાકાનામામૃતાદ્રવ્યમ્ ॥૩૪॥
વિદારી વૃષમૂલં ચ તદૈકાગ્ર્યં પલોન્મિતમ્ ।
જલદ્રોણે પ્વેત્પદ્મ ધાત્રીફલશતાનિ ચ ॥૩૫॥
પાદશોષં રસં તસ્માદ્વચ્ચ્વીન્યામલકાનિ ચ ।
શૃદ્ધીત્યા ભજ્યેત્તલ્લઘુતાદ દ્વાદશભિઃ પર્ણઃ ॥
મત્સ્યપિંડકાતુલાર્ધં યુક્તં તલ્લહવત્ પચન્ ॥
સ્નેહાર્ધે મધુ સિદ્ધે તુ તથાક્ષીયાંશુતુપ્પલમ્ ॥૩૭॥
પિપ્પલ્યા દ્વિપલં દપાશ્વતુજાંતં કણાધિતમ ।
અતીડ્યલહૈચ્ચમાનાં કુદીસ્થઃ પથ્યભોજનઃ ॥
હન્યેપ ચ્યવનપ્રાશો થં પ્રાશ્ય ચ્યવનો મુનિઃ ।
જરાજર્જરિતોડ્વ્યાસીપ્રારીનયનનન્દનઃ ॥ ૩૯ ॥
કાસં શ્વાસં જ્વરં દ્વદ્વોગં યાતશોખિતમ્ ।
મૃગશુપશ્રયાન્ દોપાન્ વૈશ્યર્ચ ચ વ્યપોદતિ ॥
ચાલ્લુદ્ધક્ષતક્ષીણકુશાનામદ્વ્યર્ધનઃ ।
મેધાં સ્મૃતિ કાન્તિમનામયત્ત-
માયુઃપ્રકર્પ પદનાનુલોમ્યમ્
શ્રીપુ મહર્ષ ચલમિન્દ્રિયાણા-

મગ્નેશ કુર્યાદ્વિધિનોપયુગઃ ॥ ૪૧ ॥

દશમૂળ, બળદાણ, મોય, છવક, જલખક, કાળું
કમળ, મુદ્ગપર્ણ, માવપર્ણ, પીપર, કાકાશાંખ, મેદા,
લોચાંબરી, નાની રેવચી, ઊંડી, અનાર, કાચી ડાહ,
પુષ્કરમૂળ, સુખ, પદ્મમૂળ, સાહેલી, ત્રલિ, કાકાલી,
કાનાસ, ગંગા, હરદ, વિદારીકં, અરુણીનાં મૂળ-
કાનાસ, ગંગા, હરદ, વિદારીકં, અરુણીનાં મૂળ-
આ દરેક ચોરસ એકએક પથ ઇંદને અને એમાં
પાંચસો આમળાં નાખીને એ બધું એકઠાવે
પાવનાં પાવનાં ચોથા બાતનું પાણી બારી રે નાં
સુધી પાવનું. પછી રે કાચનું પાણી વિનાની ઇંદને
એ પાણીમાં કાચખાંનાં આમળાંનાં રાંધા કરી નાખીને
બારીને આમળાંના બાત (કાચમાં પાણીમાં) નાખીને
એ બધું (કાચનું પાણી અને હરદ વિનાનાં
આમળાં) બારમાર ૫૨ દેપ અને ઘીમાં ચીવડનું.
પછી એમાં મેદા નેચા સાર નાખીને ચાણુ લેવું
ચાણું. એ પિચ થઈ જાય ન્હોં (એને ઠંડુ પાડીને)

એમા સ્નેહ કરતા અર્ધુ (બાર પલ) મધ, ચાર પલ
વશ્વોચન, બે પલ પીપર અને પીપરથી રાહુ (રોક
પલ) ચાતુર્જાત નાખવું એ ચાટલામાથી માત્રા (શ્લોક
૨૦૥) ચાટવી. આ પ્રયોગ કરનારે કૃત્રીમા (શ્લોક
૫૫ થી ૭) શેવું અને પથ્ય ભોજન કરવું આ
અવનપ્રાણ છે ઘડપણથી ખખડી ગયેલા અવન મુનિ
પણ એ (અવનપ્રાણ) ખાઈને સ્ત્રીઓની આખને
આનંદ આપે એવા બની ગયા આ અવનપ્રાણ જે
વિધિપુરસ્કર ખવાય તે એ ઉધરસ, દમ, તાવ, ભય,
હૃદયના રોગ, પત્ન, પેશાબ અને વીર્યા શેવા દોષો
અને અવાજની કર્કશતા(મેસુરાપણ) ને મટાડે છે,
મેધા, યાદશક્તિ કાંતિ, નીરોગીપણ, દીર્ઘયુષ્ઠ, વાયુની
સ્વાભાવિક સત્ત્વની ગતિ, સ્ત્રીઓમા ખૂબ તર્પ તથા
ઈન્દ્રિયોનું તથા અગ્નિનું બળ કરે છે (આપે છે)

ત્રિક્ષવારસાધન

મધુકેન તપશ્ચાર્યા પિપ્પલયા સિન્ધુજન્મના ।
પૃથ્વ્યલોહઃ સુવર્ણેન ઘચયા મધુસાપિપા ॥૪૨॥
સિતયા યા સમાયુક્તા સમાયુક્તા રસાયનમ્ ।
ત્રિફળા સર્વરોગમ્ત્રી મૈથાચુઃ સ્મૃતિયુદ્ધિતા ॥

જેઠીમધ, વશ્વોચન, પીપર, સૈંધવ, દરેક પ્રકાર
નું લોહ (મહૂર), સોનું, વજ, મધ, ઘી કે સારક
આટલી વસ્તુઓમાથી ગમે તે એક વસ્તુ લઈને એમા
(વજનમા) એના જેટલી જ ત્રિક્ષા ભેળવીને એક
વરસ સુધી વાપરવાથી (ફક્ત કે ચાટવાથી) એ ત્રિક્ષા
બધા રોગનો નાશ કરે એવી, મેધા, યાદશક્તિ અને
બુદ્ધિ આપે એવી તથા રસાયન બને છે (મધ અને
ઘી છૂટાછૂટા નહિ, પણ બને ભેળા લેવા.)

મજ્જકપર્ણ્યાઃ સ્વરસં યથાગ્નિ

ક્ષીરેણ યદ્દીમધુક્ષ્ય જૃળમ્ ।

રસં મુદ્ગચ્યાઃ સદ્મલગુપ્ત્યા

કલ્કે પ્રયુક્તીત ચ શઙ્ખપુષ્પ્યા. ॥ ૪૪ ॥

આયુષ્કાન્ધ્યામયનાશનાનિ

ઘલામિયર્ણસ્વરવર્ધનાનિ ।

મેઘ્યાનિ ધૈતાનિ રમાયનાનિ

મેઘયા વિરોપેણ તુ શઙ્ખપુષ્પી ॥ ૪૬ ॥

(૧) બ્રાહ્મીના સ્વરન, (૨) દૂધ નાથે જેઠીમધનું
ચૂર્ણ, (૩) ગળેનો સ્વરસ, (૪) શખાવગીના મૂળ
અને ફૂલ તાથે શખાવગીનો કાંક બદામિના બીજ
પ્રમાણે (પવી થકે એટલા જ માપમા) આપવા
(આ ચાર રસાયનમાથી નમે ત એક વ્યાખનું) ન્યા
(ચાર) રસાયનો આપુખ આપે એવા, યોગે નાશ
કરનાર બદામિ, બદામિ, રત અને અરણ્યને વધારે

એવાં અને મેધા માટે સારા છે, પણ શખાવગી મેધા
માટે ઘણી જ સારી છે

નલદં કદુરોહિણી પયસ્યા

મધુર્કં ચન્દનસારિવોગ્રમન્ધાઃ ।

ત્રિફળા કદુકવચં હરિદ્રે

સપટોલં લવણં ચ તૈઃ સુપિપ્તૈઃ ॥ ૪૬ ॥

ત્રિગુણેન રસેન શઙ્ખપુષ્પ્યાઃ

સપયસ્કં ઘૃતનલ્વણં વિપકમ્ ।

ઉપયુજ્ય ભવેજ્ઞહોઽપિ વાગ્મી

શ્વતધારી પ્રતિમાનવાનરોગ ॥ ૪૭ ॥

વીરણવાળો, કડુ, શીરકાકોથી, જેઠીમધ, સુખા,
સારિયા, વજ, ત્રિક્ષા, ત્રિકટુ, હળદર, દારૂળદર,
પટોળ અને સૈંધવ-એટલી વસ્તુઓને બરાબર લસેલી
ને એમના કચ્ક વડે અને શખાવગીના ત્રણગણા રસ
સાથે દૂધ અતે એક આઠક ધી પકવીને એ ધી પીવાથી
જડ માનસ પણ વચાળ, સાભળેલું (ભણેલું) યાદ
શખી થકે એવો, પ્રતિભાશાળી અને નીરોગી બને છે
(શખાવગીના રસ ધીથી ત્રણ ગણા લેવો-અત્રિકંબ.)

પંચાર્ચવદ ધી

પેદ્યર્મૂળાલિસવેસરપ્રવચીકૈઃ

સિદ્ધં સદ્દેમશકલં પયસા ચ સર્પિ ।

પંચારચિન્દમિતિ તત્પ્રચિદં પૃથિવ્યાં

પ્રમદપૌરુષપલપ્રતિભૈર્નિવેષ્યમ ॥ ૪૮ ॥

કમળનાં ફૂલોં મૂળ, કમળની ફૂલોં દાંડી, કમળનું
કેસર (તંતુઓ), કમળના પાંદડાં અને કમળના બીજ
એ પાંચ વસ્તુઓના કાંક સાથે, સોનાના દુગ્ધ સાથે
અને દૂધ સાથે પકવેલું ધી પૃથ્વીમાં પંચાર્ચવદ ધી
તરીકે પ્રસિદ્ધ છે જેમનાં પુરુષાનન, બળ અને
પ્રતિભા નાશ પામ્યા હોય તેમણે એ ધીનું સેવન કરવું

ચતુર્કુવચપ્રશ્નન

યદ્વાલવદ્દદ્યપેનરવદ્ધિપં

નીતોત્પલમ્ય તદ્દપિ પ્રચિદં કિતીયમ ।

મર્ષિમ્નુવદ્ધદ્યપેનરવદ્ધિપં

મેઘ્યં ગયામપિ ભયેન વિમુ માનુષાણામ ॥

જે ધી કાશ કમળના નાળ, કબ, પાટલ અને
કેસર (કમળના તંતુઓ) ના કાંક સાથે અને સોનાના
વરખ સાથે પકવ્યુ હોય તે ચતુર્કુવચ નમે નાગ
માનુ બીજુ ધી (પીવાથી) વાગોની (પશુપત્રેની) મેધા
માટે જમ સાગ છે તે પાંચ વસ્તુઓની મેધા માટે
સાગ હોય એમાં થી નવાઈ!

બ્રાહ્મીવચાસૈન્યવશશ્ચુષ્ણી-

મત્સ્યાક્ષકબ્રહ્મસુવર્ચલૈન્દ્રઃ ।

વૈદેહિકા ચ પ્રિયવાઃ પૃથક્સ્યુ-

રૈર્થૌ સુવર્ણસ્ય તિલો વિપસ્ય ॥૨૦॥

સર્પિષઃ પલમેકત પત-

ઘોજયેત્પરિણતે ચ ઘૃતાદયમ્ ।

મોજનં સમથુ ચત્સરમેયં

શીલયન્નધિકધીસ્મૃતિમેધઃ ॥૨૧॥

અતિક્રાન્તજરાવ્યાધિતન્દ્રાદસ્યથમક્રમઃ ।

જીવત્યદ્વદ્વદ્વતં પૂર્ણં શ્રીતેજઃકાન્તિદીપ્તિમાનઃ ॥

વિશેષતઃ કુન્દકિલાસગુલમ-

વિપજ્વરોન્માદગરોદરાણિ ।

અયર્થમન્તાદિકૃતાઃ કૃત્યાઃ

શામ્યન્ત્યનેતાત્રિવિદાઃ પાતાઃ ॥૨૨॥

બ્રાહ્મી, વજ, સૈંધ, રાખાવળી, મત્સ્યાક્ષ, બ્રહ્મસુવર્ચલ, ઇન્દ્રવરૂણ અને પીપર-એ દરેક વસ્તુ વજનમાં ત્રણત્રણ જગ જેટલી લેવી; સોનું (સોનાને વસ્તુ) વજનમાં એ જગ જેટલું લેવું; અતિરિક્તની કળી એક તથા જેટલી લેવી; ધી ચાર તેણે લેવું. એ બધું ભેગું કરીને ચાટવું. પછી જ્યારે એ પથી જગ જ્યારે પુષ્પળ ધીવાળું ભોજન મધ સાથે લેવું. આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી જેજ કરનાર માણસની બુદ્ધિ, યદ-શક્તિ અને યેધા વધે છે; યદપ્રજ, રોગ, સુરુષી, રાગસ, શક અને કંટાળો અને આવતી નથી; એ પૂરું એકસો વર્ષ સુધી જીવે છે; એનામાં વશ્મી, તેજ, ક્રાંતિ અને દીપ્તિ (પ્રભા) આવે છે; આ પ્રયોગથી ખાસ કરીને કુષ્ઠ, કિષ્કિન્ધ, જોગે, વિષ, તાવ, ગાંડપ્રજ, બર, ઉદર-રોગ, અવચરિદના મંત્રોથી બિચી કરેલી કૃત્યારો અને બધું બજવાન વાપુઓ દાંન વર્ષ જગ છે.

કૃત્યાર્થન વરેરેયો-ફેડી શકાય એવી, બરાબ શક્તિવાળી દેવતા.

નાગમગારસાધન

શારંગમુને નાગમર્તા પુણ્યયોગે સમુદયેત્ ।

જશમાત્રં તત્તો મૂલ્યઞ્છૃણિનાવ્યયમા વિધેત્ ॥

શિષ્યામ્પાપૃષ્ઠામ્પાં ના ક્ષીરગૃત્તિરતપ્તપુત્રક ।

મતે વર્ષપ્રયોગેજ ઝીર્ણિયંજાતં વલી ॥૨૩॥

શારંગમુની સપ્તમામાં પુષ્પ નક્ષત્રમાં નાગ-વચને મૂળ સાથે ઉત્તરી વારણે એનાં મુખમાંનું એક નેત્રી મૂર્ધા (આવના) દૂધ સાથે પીવું અથવા ઘી અને મધ સાથે ચાટવું જ્યારનાં જગ જગનું દૂધ પીને એવું અને એવું ૧૬ વાર ખાવું પીવું નહિ (એકથા દૂધ

ઉપર રહેનાર પાણી પણ પીવું નહિ.) આ પ્રયોગ એક વરસ સુધી કરવાથી માણસ બળવાન બનીને સો વરસ સુધી જીવે છે.

વૈશ્વકરસાધન

ફલોન્મુલો ગોધુરકઃ સમૂલ-

રજાયાવિશુષ્કઃ સુવિષ્ણિતાઙ્ગ ।

સુમાપિતઃ સ્વેન રસેન તસ્માન

માર્ગાં પરાં પ્રાપ્તિર્કીં પિવેષઃ ॥૨૬॥

ક્ષીરેણ તેનૈષ ચ શાલિમશ્નન

જીર્ણં ભવેત્સ દ્વિતુલોપયોગાત્ ।

શક્તઃ સુરૂપઃ સુમર્ગઃ શતાયુઃ

કામી કલુઝાનિય ગોકુલસ્યઃ ॥૨૭॥

જેને ફળ આવવાની તેવારી હોય એવા ગોખરુ-ના છોડને મૂળ સાથે છાંયગ્રામાં સુકવીને એનાં પંચાંગનું બારીક ચૂર્ણ બનાવીને એ ચૂર્ણને એના જ (ગોખરુના જ) સ્વરસ વડે ભાવવા દઈને એમાંથી એક પ્રમુતિની ઉત્તમ માત્રા (માપ) દૂધ સાથે જે માણસ પીએ અને એ પછે, જ્યારે એની (દૂધની) જ સાથે જે શાલિયોખા ખાધ તે માણસ એ રીતે જ્યારે આઠસો તેણે ચૂર્ણને ઉપયોગ કરી રહે, જ્યારે સઘકન, કપાળી સુખી, સો વર્ષના સ્વચરદ્રવ્યોગે અને જાણેના ટોળામાં મગાવનાં આખવા જેવો કામી બને છે.

વાયવીકંકરસાધન

વારાલીકાન્દમાર્દ્રાં ક્ષીરેણ ક્ષીરપઃ પિવેત્ ।

માર્ગં નિરક્તો માર્ગં ચ

ક્ષીરામ્પાદો કરાં જયેત્ ॥૨૮॥

બનુ જ લોથા (દૂધખરો) કુપરકંદ, દૂધ સાથે પીએ અને જોશક તરીકે દૂધ પીવું પણ બીજું કંઈ ખાવું પીવું નહિ (પણી પણ નહિ) એ પ્રમાણે એક મહિના કરવું. પછી એક મહિને બનુ જ લોથા કુપર-કંદ દૂધ સાથે પીએ અને જોશક તરીકે ભોગ્ય (દૂ) અને અન્ન) ખાવું. એમ કરનાર યદપ્રજને જીવે છે

તત્કન્દમ્પરજનપૂર્ણં ના સ્વતર્મેન સુમાપિતમ્ ।

પૂતક્ષીરપ્રપૂર્ણં નિમાસતત્ક વા પૂને પિવેત્ ॥૨૯॥

અથવા એ જ (ઉપરના સ્વેદગ્રામાં કોથા) વાગે-કંદના મૂળના બારીક ચૂર્ણને વાગે-કંદના સ્વરસમાં ભાવવા દઈને પછી એ ચૂર્ણને ઘી અને મધમાં ભા-વીને ચાટવું અથવા વાગે-કંદના મૂળના કાચી તિલ કરવું ધી પીવું

તત્કન્દિવાર્ષેનિવગાજામપુરજગમ્પીઃ ।

અવર્ષીઅવર્ષીમુજાગરવાગામીશિવરામ્પા

મળદ્વકીશહ્રુકુસુમાવાજિગન્ધાશતાવરીઃ ।
 ઉપયુક્તૈત મેધાધીયયઃસ્થૈર્યવલપ્રદાઃ ॥૬૧॥

ભાષ્યકોણ, અનિબલા, બલા, બેઠીમધ, કાકમાચી, ગળગીપર, રાસ્ના, રાસ્ના (સ્ત્રાસ્નાના બે ભાગ), હરડે, આમળા, સમેરવો, ગળે, બ્રાહ્મી, શંખાવળી, આસોદ અને શતાવરી એમાંથી દરેકનો (ગમે તે એક ને) તેની માફક (સ્થોક પઠાથી પદમા કહેવા વારાહી કદના પ્રયોગની માફક) ઉપયોગ કરવો તેથી મેધા, બુદ્ધિ, જીવાની, સ્થિરતા અને બળ મળે છે

ચિત્રાના પ્રયોગો

યથાસ્વં ચિત્રક પુષ્પેર્જયઃ પીતસિતાસિતૈઃ ।
 યથોત્તરં સ ગુણયાન્ વિધિના ચ રસાયનમ્ ॥

પીળા, ધોળા રાને કાળા દૂલ ઉપરથી તે તે જાતનો ચિત્રો ઉતરીતર વધારે ગુણવાળો સમજવો (પીળા દૂલવાળા ચિત્રો કરતા ધોળા દૂલવાળો અને ધોળા દૂલવાળા કરતા કાળા દૂલવાળો ચિત્રો વધારે ગુણુ કરે છે) અને એનો વિધિપુસ્તક ઉપયોગ થાય તે એ રસાયન છે

છાયાશુકં તતો મૂલં માસં પૂર્ણીકૃતં લિદ્ધન ।
 સપિપા મધુસપિખ્યૌ પિત્રન્ યા પયસાં યતિઃ ।
 અમ્ભસા યા દિતાન્નાશી શતે જીયતિ નીરજઃ ॥
 મેધાધી ઘલયાન્ ફાન્તો

વપુષ્માન્ રીક્ષપાયકઃ ॥૬૨॥

ચિત્રાના મૂળને છાયામાં સુકવીને રોનું ચૂર્ણ કરીને એ ચૂર્ણ એક મહિના સુધી ધી સાથે કે મધ અને ઘી સાથે ચાટનાર માપસ કે દૂધ સાથે રો ચૂર્ણ પીને બ્રહ્મચર્ય પાળનાર માણસ કે પાણી તાથે એ ચૂર્ણ પીને પથ્ય ભોજન કરનાર માણસ નીરોગી, મેધાવાળો, બળવાન, કાનિવાળો, પહેલવાન અને પ્રદીપ જ્યેષ્ઠાગિ વાળો થઈને સો વરસ જીવે છે

(ઉપર પ્રમાણેના રાશિ સર્વામુંદર ટીકામા કરેલા છે, પણ ઉપર ભણાવેલા ગમે તે અનુપાન તાથે ચિત્રા નાં મૂળનું ચૂર્ણ લેનારે બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઈએ અને પથ્ય ભોજન કરવું જોઈએ એવો અર્થ પણ થઈ શકે છે)

તૈલેન લીદો માસેન વાતાન્ દન્તિ મુદુસ્તરાન્ ।
 મૂત્રેણ શ્ચિત્રકુષ્ઠાનિ પીતસ્ત્રવેણ પાણુજાન્ ॥

ચિત્રાના મૂળનું ચૂર્ણ એક મહિના સુધી તેલ સાથે ચાટવાથી ગમે તેવા કૃષ્ણ-શ્વેત વપુના રોગો યમ મટે છે ગાયના મૂતર સાથે ચિત્રાનું ચૂર્ણ એક મહિના પીવાથી ધોળા કોઠ અને કુષ મટે છે તથા છશ સાથે

ચિત્રાનુ ચૂર્ણ એક માસ પીવાથી હરસ મટે છે

ભિલામાના પ્રયોગો

મહાતકાનિ પુષ્પાનિ ધાન્યરાશો નિધાપયેત ।
 ગ્રીષ્મે સંગૃહ્ય હેમન્તે સ્વાદુસ્તિગ્ધહિમૈર્ધપુ ॥
 સંસ્કૃત્ય તાન્યદ્યુગે સલિલેડપ્તૌ વિપાચયેત ।
 અર્દાશશિષ્ટે તત્કાર્ય સક્ષીરં શીતલં પિવેત ॥
 વર્ધયેત્પ્રત્યદ્દં ચાનુ તત્રિકમરશ્કરમ્ ।
 સત્તરાપ્રત્યયં યાવત ગ્રીણિ ગ્રીણિ તતઃ પરમ્ ॥
 આચત્વારિંશતસ્તાનિ હ્રાસયેદ્ વૃદ્ધિવત્તત ।
 સદ્વધુપયુક્તૈત સતાદૈરિતિ સત્તમિ ॥૬૧॥
 યન્નિતાત્મા ઘૃતક્ષીરશાલિપટ્ટિકમોજનઃ ।
 તદ્રત ત્રિગુણિતં કાલં પ્રયોગાન્તેડપિ ચાચરેત ॥
 આશિપો લભતેડપૂર્વા વદ્દેદીતિ વિરોપત' ।
 પ્રમેહક્રમિકુઠારામિદોદોપધિવર્જિતઃ ॥૭૧॥

દળદાર (મોટા) ભિલામાને ગ્રીષ્મ ઋતુમા ઝાડ પરથી ભેગાં કરીને ધાનના ઢગલામા દાટવાં પછી તેમંત ઋતુમાં ગળ્યા, સિંગધ રાને ઠંડા દ્રવ્યો વડે શરીરને સસ્કૃત (યોગ્ય સસ્કારવાળુ) બનાવીને એમાંથી આઠ ભિલામાનો આઠગણ પાણીમાં ઊકાવતાં ઊકાવતાં પાણી રાઠમા ભાગનું બાકી રહે ત્યાં સુધી કવાય કરવે એ કવાય ઠંડા થડે ત્યારે એમાં દૂધ નાખીને પીવે શેજ એકએક ભિલામા વધારતા જવો (તે પ્રમાણે પાણી પણ માપસર વધારતા જવું અને આઠમા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યાં સુધી ઉકાળીને કવાય કરવો) આમ, રોકવીસ દિવસ સુધી કરવું ત્યાર પછી ત્રમ-ત્રમ ભિલામા શેજ વધારતા જવો તરવાને વાળીત ભિલામાં થાય ત્યાં સુધી એમ કરવું પછી જે કમે ભિલામાં વધાર્યા હતાં તે કમે ઓછા કરતા જવો આ રીતે ઓગણસાચ દિવસમા સરવાળે એક બાર ભિલામાનો કવાય પીવે. આ પ્રયોગ દુર્મિધાન હિન્દુઓ વશ રાખવી અને ઘી દૂધ, શાદિવોખા અને શાદી ચોખા ખાઈને રોડનું પ્રયોગ પૂરો થય પછી પચ (૪૯ દિવસ પછી પચ) એનાથી ત્રમગણ તમય સુધી (૨૧ અર્વાણિશી સુધી) એ જ પ્રમાણે વર્તવું (હિન્દુઓને વશ રાખવી અને ઘી, દૂધ, શાદિવોખા અને શાદી ચોખા ખાઈને રોડનું) આમ કરવાથી માપતને અપૂર્વ આશિષો (ફાવદા, ગુણ) મળે છે, ખાત કરીને અગ્નિ પ્રદીપ થાય છે અને માપન પ્રમદ, કૃષિ, દુધ, ૬૪ તથા ચરત્રીના દોષ વિનાનો બને છે

પિપ્પ્લવદનમરુજેઃ પૂર્ણ મહાનર્ધવિજ્ઞંતિઃ ।
 શ્રીમિનિપાને કુસ્મં પ્રતિષ્ઠિતં કૃત્વમ્હિતમ્ ॥૭૨॥

પરિચારિતં સમન્તાત્પચેત્તતો

ગોમયાગ્નિના મૃદુના ।

તત્સ્વરસો યઙ્ગ્યવતે શૃંગીયાતં

દિનેડન્યસ્મિન ॥ ૭૩ ॥

અમુમુપયુજ્ય સ્વરસં મધ્વદમભાગિકં

દ્વિગુણસર્પિઃ ।

પૂર્વવિધિયન્વિતાત્મા પ્રાપ્નોતિ

ગુણાન સ તાનેય ॥ ૭૪ ॥

અમકચરો ખાંડેલા, નીરોળી (સડા વિનાના અને રસકસવાળા) બિલામાં વડે પિષ્ટસ્વેદન વાસણ ભરીને એ વાણસને જમીનમાં દાટી રાખેલા એક ઘડા ઉપર મૂકવું. (પિષ્ટસ્વેદન વાસણની તળે છિદ્ર રાખવું કે જ્યાં બિલામાંમાંથી છૂટો પડતો સ્વરસ ટપકીને ભીંચમા દાટેલા ઘડામાં પડી શકે). પિષ્ટસ્વેદન વાસણ- (હાંડી) ને કાળી માટી વડે લીપવું (કંટેવાળો કરવો.) લીપીને ઘડા સાથે હાંડીને એકમેક કરી દેવી. હાંડીનું મો સીડી દેવું. પછી ગાળના છાણનાં છાણાં એની આસપાસ ગોઠવીને એના આછા તાપથી પકવવું. એનો (બિલામાંનો) જે સ્વરસ (નીચેના ઘડામાં) ટપકે તે બીજો દિવસે લેવો. એ સ્વરસમાં સ્વરસથી આઠગણું મધ અને સ્વરસથી બમણું ઘી નાખીને પહેલાં (શ્લોક ૬૫) થી ૭૧ વાળા) પ્રયોગની માફક જાત ઉપર અંકુશ રાખીને (આહારવિહારની પરંજી પાળીને) વાપરનારને એ જ (શ્લોક ૭૦, ૭૧ વાળા) લાભ થાય છે.

પુષ્પાનિ પાકેન પરિચ્યુતાનિ

મહાતકાન્યાદકસસ્મિતાનિ ।

પૃષ્ઠેયિકાઞ્ચર્ણકર્ણજલેન

પ્રક્ષાલ્ય સંશોષ્ય ચ મારુતેન ॥ ૭૫ ॥

જર્જરણિ ચિપ્તેજ્જલકુમ્ભે

પાદસેપ્તગાલિતશીતમ્ ।

તદ્રસં પુનરપિ શ્રપયેત

ક્ષીરકુમ્ભમહિતં ચરણસ્યે ॥ ૭૬ ॥

સર્પિઃ પક્ષ્યં તપ તુલ્યપ્રમાણં

યુઙ્ગાત્સ્વેદ્યં શર્કરાયા રજાંભિઃ ।

પક્ષીમૃતં તત્ત્વજક્ષોભજેન

સ્વાર્વ્યં ધાન્યં સત્તરાણં સુગુતમ્ ॥ ૭૭ ॥

તમમૃતરમ્પાકં યઃ પ્રગં પ્રાશમન્નન

અનુ વિદ્યતિ યંયેષ્ટે પારિ દુર્ગં રમં યા ।

સ્મૃતિમતિશ્ચલેધામત્વમ્પરિદેવતઃ

કનકનિષયગૌરઃ મ્તોડ્મૃતે દીર્ઘમાયુઃ ॥

બરાબર પાકારને લીધે જાત પરથી આપોઆપ

ખરી પડેલાં દળદાર બિલામાં એક આઠક લેવાં. એમને છોટેને ઘસીને કરેલા ભૂકાની ધૂળ વડે ઘસવાં. પછી એમને પાણીથી ઘાઈ નાખવાં. પછી એમને (તડકે નહિ પણ છાંયડે) પવનથી સૂકવવાં. સુકાયા પછી એમને અધકચરાં ખાંડીને એક દ્રોણ પાણીમાં પકવવા. ઊકળતાં ઊકળતાં ચોથા ભાગનું પાણી બાકી રહે ત્યારે ઉતારીને ગાળી લઈને ગાળેલો ક્વાથ ઠંડો પડવા દેવો. એ રસમાં (ગાળી લીધેલા ક્વાથમાં) એક દ્રોણ દૂધ નાખીને ઊકળતાં ઊકળતાં ચોથા ભાગનું બાકી રહે ત્યાં સુધી એ ક્વાથ રતને દૂધને ઉકાળવાં. પછી એમાં એના (=૧. દૂધના—ઈન્દુઃ, ૨. ક્વાથના—ચંદ્ર) જેટલું જ ઘી પકવીને એમાં વેદની કે દરદીની મરજીમાં આવે એટલી સાકરને ભૂકો નાખીને એને વલોવવાનો રવેલો ફેરવીને એકમેક કરી નાખીને પછી એ વાસણને ધાનના ઢગલામાં સાત રાત સુધી બરાબર સંભાળપૂર્વક (ચારે પાસથી બારબાર દટાઈ રહે એ રીતે) દાટી રાખવું. એ અમૃતરસના પાક જેવા અવ- લેહ(ચાટણા)ને જે માણસ સવારે ખાય છે અને પછી ઉપર પાણી, દૂધ કે માંસરસ મરજી મુજબ પીએ છે તે યદ્યદ્વિત, બુદ્ધિ, બળ, મેધા, સત્ત્વ અને સાર- વાળો અને સોનાના ઢગલા જેવા ગોરો થઈને લાંબું આયુષ્ય ભોગવે છે.

દ્રોણેડમ્ભસો વ્રજકૃતાં ત્રિશતશ્ચિપ્તકાત

કાયાદકે પલસમૈસ્તિલતૈલપાથમ્ ।

તિક્તાવિપાકયયરાગિરિજન્મતાશ્ચ્યઃ

સિદ્ધં પરં નિન્વિલકુપુનિયદંણાય ॥ ૭૮ ॥

ત્રણસો બિલામીને એક દ્રોણ પાણીમાં ઉકાળતાં ઉકાળતાં એક ચાકક પાણી બાકી રહે ત્યારે એ એક આઠક ક્વાથમાં કડુ, વિષા, અત્રિવિષા (અત્રિવિષ) ત્રિકૃષ્ણ, ક્ષિવાગિત અને રસવંતી—એ દરેક એકેક પવ લઈને એમનો કડક (એ ક્વાથમાં) નાખીને એના વડે નિલ્લ કરેલું તથાનું એક આઠક તેવ ભરી જાતના કુશ મટાડા ખાટે ઉત્તમ છે. (તેવ પીવાનું છે.)

સદામલકઞ્ચુકિભિદંધિમરેણ તૈલેન યા

ગુદેન પયમા પૃતેન યયમનુભિયાં નદ ।

તિલેન નદ માશિરેણ પટલેન ચૃપેન યા

યપુષ્કરમચ્ચરં પર્મમેચ્ચમાયુષ્કરમ્ ॥ ૮૦ ॥

આમળાની છાંય, દહીંની તર, તેલ, ઓળ, દૂધ, ઘી, જવનો ચાણુ, તથા, મધ, તથાનું ક્ષયિષું કે માંસરસ એ ૧૧ વસ્તુઓથી જમે તે એકની માથે બિલામો ખારાથી દરેક બધુ સ્થાં બને છે, મેધા બધુ સ્થાં થાય છે અને આરદ્રા વધે છે.

ભિલામાના ગુણ

મહાતકાનિ તીક્ષ્ણાનિ પાકીન્યમિસમાનિ ચ ।
મયન્ત્યમૃતકલ્પાનિ પ્રયુક્તાનિ યથાવિધિ ॥૮૧॥

ભિલામા પ્રયોગ ૪૮ પથે એવો, અગ્નિ જેવો છે. એ વિધિપુરસ્કર વપરાય તો અમૃત જેવો બને છે.

કફજો ન સ રોગોઽસ્તિ

ન વિવન્ધોઽસ્તિ કચ્ચન ।

યં ન મહાતકં હન્યાચ્છીઘ્રમમિચ્છલપ્રદમ્ ॥૮૨॥

એવો કોઈ પણ કફનો રોગ નથી, એવો કોઈ વિવન્ધ નથી કે જેને અગ્નિને ૪૮ બળ આપે એવો ભિલામા ન મટાડે.

ભિલામાના પ્રયોગમાં ખાસ અપચ્ચ

વાતાતપવિધાનેઽપિ વિશેષેણ વિવર્જયેત્ ।

ફલત્યદધિશુકાનિ તૈલાભ્યઙ્ગામિસેવનમ્ ॥૮૩॥

ભિલામાનો પ્રયોગ વાતાતપવિધિથી (શ્લોક ૫) કરનારે પણ કઠથી, દહીં, સરસો, તેલ વડે અભ્યંગ અને અગ્નિના સેવનનો તો ખાસ ત્યાગ કરવો.

ચેરિયાના પ્રયોગો

વૃક્ષાસ્તુવરકા નામ પશ્ચિમાર્ણવતીરજાઃ ।

ધીચીતરઙ્ગવિશેષમખ્યતોદ્ભૂતપલ્લવાઃ ॥૮૪॥

તૈમ્ભ્યઃ ફલાન્યાદદીત સુપ્કાન્યમ્બુદામભે ।

મજ્જાઃ ફલેભ્યઞ્ચાદાય શોપયિત્વાઽયચૂર્ણયં ચ ॥

તિલવત પીઢયેદ્ દ્રોણાં,

કાથયેદ્ધા કુસુમ્ભયત્ ।

તૈત્તૈલં સમ્મૃત્ ભૂયઃ પચેદાન્તલિલક્ષયાત્ ॥૮૬॥

અયતાર્યં કરીયે ચ પક્ષમાત્રં નિધાપયેત્ ।

લિંગ્ધસ્વિન્નો હૃતમલઃ પક્ષાદુલ્લય તત્તતઃ ॥૮૭

ચતુર્થમ્કાન્તરિતઃ પ્રાતઃ પાણિતં પિવેત્ ।

મન્ત્રેણાનેન પૂતસ્ય તૈલસ્ય દિવસે શુભે ॥૮૮॥

‘મજ્જાસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ ધાતુન્ વિશોધય ।

શઙ્ખચક્રમદાપાણિસ્ત્યામાજ્ઞાપયતેઽચ્યુતઃ’ ॥૮૯

તેનાસ્યોર્ધ્વમધસ્તાથ દોષા યાન્ત્યસકૃત્તતઃ ।

સાયમસ્નેહલક્ષણાં યથાગૂં શીતલાં પિવેત્ ॥૯૦

પક્ષાહાનિ પિવેતૈલમિત્થં યજ્ઞર્ણન વિવર્જયન્ ।

પક્ષ મુદ્રરસાન્નાશી સર્વકુઠૈર્ધિમુચ્યતે ॥૯૧॥

નુવરક (તવરિયાં ચેરિયાં) નામનાં વૃક્ષ પશ્ચિમ સમુદ્રને કિનારે ભેગે છે. (એ દરિયાકિનારે ભેગતાં હોવાથી) એમનાં પાંદડાં નાનાં અને ઘોટાં મોળના ઉછળાથી આવના પવનમાં ઊડે છે. વર્ષાઋતુની શરૂ

.. એ વૃક્ષ ઉપરથી બરાબર પાકેલાં ફળ લેવાં

એ ફળોમાંથી મીઠા લઈને, એ મીઠાને સૂકવીને, એનું ચૂર્ણ કરીને એને તલની માફક ઘાણીમાં પીવડું અથવા કસુંબીની માફક ઉકાળવું (અને ઉપર તરી આવે તે લઈ લેવું), એ રીતે (=કવાય કરીને) ભેગા થયેલા ચેરિયાના તેલને તેલમાનો પાણીનો ભાગ બની જાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું. પછી એને દેવતા પરથી ઉતારી લઈને એક પખવાડિયા સુધી અડાયામાં (અથવા છાણના ઉકરડામાં) મૂકી રાખવું. ચેરિયાની મીઠાને તલની માફક પીલીને તેલ કાઢવું હોય તો એને ઉકાળીને પાણી બાળવાનું હોતું નથી તેથી એને બારોબાર જ એક પખવાડિયા સુધી અડાયામાં મૂકી રાખવું પછી એ તેલને બહાર કાઢવું. માણસે પહેલાં પોતાનું સ્નેહન, સ્વેદન અને સંશોધન કરી રહ્યા પછીના ભોજનના ચારે ટંક સુધી (=મે દિવસ સુધી) આ ચેરિયાનું તેલ પીવું નહિ, પણ ભોજનના પાંચમા ટંકની પહેલાં (સંશોધન પૂરું થઈ રહ્યા પછીના ત્રીજા દિવસની સવારે) નીચેના મંત્રથી પવિત્ર કરેલા એ તેલમાંથી એક કર્પ તેલ શુભ દિવસે પીવું તેનાથી એના (માણસના) દોષો અનેકવાર (ઊંઘટી વાટે) ઊંચે અને (અડા વાટે) નીચે જાય છે. પછી સાંજે સ્નેહ અને લવણ વિનાની ઠંડી ધવાગૂ પીવી. આ પ્રમાણે પાંચ દિવસ સુધી તેલ પીવું અને જે વસ્તુઓને ત્યાગ કરવા જેવો હોય તેનો ત્યાગ કરવો. પછી એક પખવાડિયા સુધી ખોરાકમાં ફક્ત મગના પાણી સાથે અન્ન ખાવું; આનું કરનારને બધી જાતના કુષ્ઠ મટી જાય છે.

ભમ્બાનો મંત્ર :-

‘મજ્જાસાર મહાવીર્યં સર્વાન્ ધાતુન્ વિશોધય ।

શઙ્ખચક્રમદાપાણિસ્ત્યામાજ્ઞાપયતેઽચ્યુતઃ ॥

અર્થઃ હે મહાશક્તિવાળી મીઠાના સાર! તું બધી ધાતુઓને શુદ્ધ કર. શંખ, ચક્ર અને ગદા જેના ધાવમાં છે એવા અત્યુત વિષ્ણુ ભગવાન તને આજ્ઞા કરે છે

તદેય ચદિરકયાયે ત્રિગુણે સાધુ સાધિતમ્ ।

નિશ્ચિતં પૂર્વયત્પક્ષં પિવેન્મામં સુવન્નિતઃ ॥૯૨

તેનામ્યક્તશરીરશ્ચ કુર્ચંન્નાહારમીરિતમ્ ।

[ભિન્નસ્વરં રક્તનેત્રં શીળાંકં કૃમિમહિતમ્ ।]

અનેનાશુ પ્રયોગેણ સાધયેત્કૃષિતં નરમ્ ॥૯૩॥

એ જ ચેરિયાના તેલને એ તેલથી ત્રણમણા જેટલા કવાયામાં સિદ્ધ કરીને પહેલાંની માફક (શ્લોક ૮૬) એક પખવાડિયા સુધી અડાયામાં મૂકી રાખીને પછી એ તેલ એક મહિના સુધી બરાબર પછેળ પાણીને પીવું અને એ તેલ વડે શરીરે અભ્યાંગ કરીને પહેલાં (શ્લોક

૯૧ માં) કહેલો આહાર ખાવો. [જેને સ્વસ્થતા થશે
હોય, આંખો લાલ રહેતી હોય, કુશને લીધે ઘસેરે મારી
નૂટી ગયું હોય, કૃષિ જેને ખાતા હોય એવા / કુશ
રોગવાળા માણસને આ પ્રયોગથી કુશ જટ મટાડે.

सर्पिर्मधुयुतं पीतं तदेव खदिरादिना ।

पक्ष मांसरसाधारं करोति द्विशतायुषम् ॥९४॥

(શ્રેયક ૯૧૧ માં કહેલા) ખેડ વિના પશુ એકેકું ચેરિયાનું તેજ ધી અને મધમા ભેગવીને એક પખવાડિયા સુધી પીવામા આવે અને માસરસને બા આધાર કરવામાં આવે તો બેસો વર્ષનું અધુણ થાય છે તદેય નસ્યે પચાશદિયમાનુપયોજિતમ ।

[यत्कीपल्लितनिर्मुक्तं स्थिरस्मृतिकचद्विजम् ।]

पुष्पन्तं श्रुतधरं करोति त्रिशतायुषम् ॥९५॥

એ બે યોજિયાના નેત્રનું જો પચાસ દિવન સુધી નસ્ય લેવામાં આવે તો માણસ (વર્ગીયા અને પર્ગીયા વિનાનો, સ્થિર વાદચકિત, વાત અને દાનવાગો), સારા કાચીશવાળો, માખજેનું (કે ભલ્લે) વાદ રાખી શકે એવો અને ત્રણસો વર્ષનો થાય છે

४ श्रीपरना प्रयोगः।

पश्चादौ भक्त दश वा पिप्पलीमधुसर्पिणा ।
रसायनगुणाभ्येयी समाभेयां प्रयोजयेत् ॥९६॥

રસાયનના ગુણ (કૃષ્ણ) મેશવરની ઇચ્છા
વાળા માણસે શેષ એક વસ્તુ સુધી પહોંચી, એક, ત્યાં
કે દસ થીયરે મધ્ય રંગે થી સાથે સ્પર્શી.

नित्यस्तिष्ठन्तु प्रयाणेषु भुक्त्वाऽपि भोजनस्य च
पिष्यन्त्यः किंशुकसारभायिता घृतभजिताः ॥
प्रयाण्ड्या मधुमस्मिन्ना रत्नायनगुणैर्पिणा ।

સરકારના નુવતી ઇચ્છા સમનારે ખાખગના
સારમાં બાવના દઈને ધીમા ધોરે ત્રણ પીપરો સરારે અને
ત્રણ પીપરો જાવના પંચો મંદમાં કાજરોને વાટરો.

સ રાજા પીપ્પલના પ્રજાએ

ममयुद्धया दशाहनि दशपञ्चगिकं दिग्म ॥

वर्धयेत्पयसा मार्षं तन्निपातयेन्पुनः ।

जीर्णोपध्याय भुक्त्वा पट्टिकं क्षीरमर्पिता ॥९९॥

पिप्पलीनां सदृशस्य प्रयोगोऽयं रसायनम् ।

पिशाङ्गा वलिभिः पेशा दृशा मध्ययन्त्रैः ॥
[सुविधीयमाना सीमाद्वि संविद्य कोट्यन्तमन्त्राद्वि ॥]

[illegible]

એક સોજા દાનન પોષક અને સેવો નામ પોષક

દૂધ પાછુ દમ દિવસ સુધી વધતા જવું, (આ રીતે દસમે દિવસે ૧૦૦ પીપર થશે અને પહેલા દસ દિવસમાં મળી કુલ ૫૫૦ પીપર થશે) પાછી એ પ્રમાણે પાછા (શેજ દસદસ પીપર અને દૂધ) ઘટતા જવું. (આ રીતે ૧૧ મા દિવસથી ૧૯ મા દિવસ સુધીની મળી કુલ ૪૫૦ પીપર થશે. ઓગાસ્ટસ દિવસનો આ પ્રયોગ છે) આ રીતે (૧૯ દિવસ સુધી) દૂધ સાથે પીપર પીવી જ્યારે પીપર અને દૂધ પચે ત્યારે દૂધમાંથી બાળેનાર (દબ્બે છાશ કર્યા વિના) બનાવેલા ઘી તાજે નાનીરોખા ખાવા આ હજાર પીપર નો પ્રયોગ સ્થાપન છે જે બજવાન હોય તેમણે પીપરો લગીટીને પીવી, જેમનામા માધારણ બજ હોય તેમણે પીપરનો કવાય કરીને પીવે (અને જેમનામા ચોખુ બજ હોય તેમણે દોષ અને શેગનો વિચાર કરીને પીપરનો ડિમ પીવે.)

तद्वच्च छागदुग्धेन द्वे मध्ये प्रयोजयेत् ।

એ જ (શ્લોક ૯૮ થી ૧૦૦ વાળા) કમે બાકીના
દૂધ સાથે એ ઉજર પીપર પીરી.

પીપરના પ્રયોગોનું ફળ

षभिः प्रयागैः पिपल्यः कासश्चामगत्प्रदान
रुद्धममदृष्टयशं पाण्डुत्वचिपमन्यरान् ।

प्रति शोषं यमि दिग्मां प्रीदानं

वानशोऽपिलम् ॥ १०२ ॥

આ ચાર પ્રયોગ પ્રમાણે સીધા વાપરવાથી
(લેવાથી) ઉત્તરમ ૪મ, ૩૫.૧૧, ૧૧, પ્રમેય, ૪૨.૫૫,
૭૦, ૫૫.૫૦, ૧૧.૫૦, ૧૧.૫૦, ૧૧.૫૦, ૧૧.૫૦,
૧૧.૫૦ અને ૫૦ નામ પામે છે (મની જાણ છે)

લાદાકેપન રસાજનો

पितृवार्धमात्रेण च पिण्यद्रीनां
पात्रं ब्रह्मिष्पेदयमो निशायाम ।

प्रातः पियेतत्सद्विगह्रलिप्त्या

यर्गं यथेष्टाजानपामजेष्टः ॥१०३॥

જેના અને લેખના શબ્દોમાં મેં તોથા ધોષનો કશો ચોષનો એ કશો નહોતો જોયો તોથા પાછો શબ્દ એક વાર નુપી પીછા અને અભાવિતર મળી મુળ્ય થપાતી (કઈ પોંચ નહી) આ પ્રયોગનું ક્ષત્ર્યો ૧૦૧ થી ૧૦૨ જેવું છે)

गुण्यीपिद्वयमिह गगुहणी-
ययीदितिनिप्रत्ययल्लगा ।

मुष्मासुगन्धगुणविशेष
सौगन्धिकं पञ्चमसुगन्धि ॥१०५॥

ધધાશ્વકર્ણાસનવાલપત્ર-

સારાસ્તથા પિપ્પલિવત્ પ્રયોજ્યાઃ ।

લોહોપરિતાઃ પૃથગેવ જીવે-

ત્સમાઃ શતં વ્યાધિજરાયિમુક્તઃ ॥

સૂક, વાવડિંગ, ત્રિકુટા, ગણેા, જેઠીમધ, ડાદર, અનિખવા, બળદાણા, મોથ, દેવદાર, અગર, ચિત્રો, રોહીસ ઘાસ, ધાણુ કમળ, કાળુ કમળ, ધાવડાના, સાવ વૃક્ષના રાને બીબલાના કુમળા પાદશ ૨ ને સાર-એટવામાથી ગમે તે રોક ૨૧૫થને રોજ રાતે લોખંડ ના વાસણમા ચોપડી રાખીને પીપડની મધક (શ્લોક ૧૦૨૧, ૧૦૩) પીવાથી માત્સરને રાગ ૨ ને ઘડપણ આવના નથી ૨ ને રો સેા વરસ જીવે છે

ક્ષીરાજ્જલિભ્યાં ચ રસાયનાનિ

યુક્તાન્યમૃત્યાયસલેપનાનિ ।

કુર્વન્તિ પુર્વોક્તગુણપ્રકર્ષ-

માયુ-પ્રકર્ષ દ્વિગુણં સતશ્ચ ॥૧૦૬॥

લોકાના વાસણમા ચોપડીને વધરવાના આ (શ્લોક ૧૦૨૧ થી ૧૦૫ મા કહેલા) રસાયના જે (પાણીને ઠકાણે) બત્રીસ તોલા દૂધ સાથે પીવામા આવે, તે તે રસાયનના આગળ કહેવાઈ ગયેલા ગુણોમા વધારે થાય છે ૨ ને આયુષ્ય એના કરતા બમણુ થાય છે

બાવથીના પ્રયોગે

અસનચ્ચદિરયૃષર્મોવિતાં સોમરાજીં

મધુપુતશિશિપથ્યાલોહચૂર્ણરેપેતામ ।

શરદમવલિહાનઃ પારિણામન્ વિકારાં-

સ્ત્યજતિ મિત્તહિતાશી તદ્દદાદારજાતાન્ ॥

બીમલો અને ખેરના કવાયની ૨ રાગરાવજ બાવના દીવેથી બારીમા મધ, ઘી, ચિત્રો, ડાદરે અને લોખંડના સારુ ચૂર્ણ ભેળવીને રોજ એક વરસ સુધી ચાટનાર માતૃભ જે માપસગ ૨ ને મધકસર ખોરાક ખાય તે એને ઘડપણને લીધે થતા (વનિથા-કરચલી રો, વનિથા-પીશા વગેરે) વિકારો થતા નથી તથા આહારને લીધે થતા રોગ થતા નથી

(બાવથી રોગે તકમરિયા નહિ, પણ પુષેલ બનાવવામા વપરાય છે તે બાવની. કેટલાક પ્રદેશમા એને બાવયો પણ કહે છે)

ત્રીવિણ કુર્વેન પરીતમૃતિ-

ચં. સોમરાજી નિયમેન ચાલેન્ ।

સંયત્સરં કૃષ્ણતિલક્રિતીયાં

ન સોમરાજીં વપુષાડિનિશેતે ॥૧૦૮

જેને આખે શરીર સખત કુષ્ટ ફરી વળ્યો હોય (વ્યાધી ગયો હોય) તે માતૃભ રોજ એક વરસ સુધી નિયમપૂર્વક (આહાર-વિહારની પરેજ પાળીને) કાઠા તલ સાથે બાવથી ખાય તે એનું શરીર (એક ચંદ્ર યુ પણ) ચંદ્રની ઘાર કરતાં પણ ચડી જાય છે

ચે સોમરાજ્યા ચિતુષીકૃતાયા-

ચૂર્ણરેપેતાત્ પયસઃ સુજાતાત્ ।

ઉદ્ઘૃત્ય સારં મધુના લિહન્તિ

તમઃ તદેવાનુ પિવન્તિ ચાન્તે ॥૧૦૯॥

કુષ્ઠિનઃ શીર્ષમાણાઙ્ગા-

સ્તે જાતાઙ્ગલિનાસિકાઃ ।

માન્તિ વુક્ષા ઇવ પુનઃ પ્રકુદનચપલ્લવાઃ ॥૧૧૦

જે કુષ્ઠરોગીરોના રાગ ખરી પડતાં હોય તેઓ જે બાવથીના છોડા કાઠી નાખીને પછી એ બાવથીનું ચૂર્ણ દૂધમા નાખીને પછી બગબર આખરેલા દહીંની છાશમાથી કાઢે, માપણે મધ સાથે ચાટે અને પછી એ જ છાશ પીરો તે રોમના રાગની અને નાક ફરી ઊગે છે ૨ ને જેને ફરીથી નથી કૂપણે ફરી હોય એવા જાડ જેવા થોભે છે

લસણના પ્રયોગે

[શીતયાતદિમદ્ગ્ધતત્ત્વનાં

સ્તધ્વમત્તુલિલ્યથિતાસ્થામ્ ।

મેપજસ્ય પયનોપહતાનાં

ઘક્ષયતે વિધિરતો નશુનસ્ય ॥૧૧૧॥

[જેમના શરીર ટાક, પવન અને દિશથી બળેલા હોય, જેમનું હારકું સળક થઈ ગયું હોય, ભાગ્યું હોય, વળી ગયું હોય કે દુખનું હોય, તેમના રોગધક્ષ લસણના વિધિ હવે કહેવામા આપણે.]

લસણની ઉત્પત્તિ અને ગુણ

રાહોરમૃતચૌર્ધેણ લુનાચે પનિતા ગત્યાત્ ।

અમૃતસ્ય વળા મૃમો તે રમોનત્યમાગતાઃ ॥

દ્વિજા નાશન્તિ તમતો દેન્યદેહમમુદ્રવમ્ ।

માશ્વાદમૃતમ્મૃતેર્ગ્રામણીઃ ન રમાયનમ્ ॥

અમૃતની ચોરી કરી લેવાના અપશયને મટો ચણુના કાથી નાખેલા ગળામાથી અમૃતનાં જે દીપાં જળીન પર પડ્યા તે લસણ બનાવે તેથી લસણ દેન્યના શરીરમાથી ઉત્પન્ન થયેલું દેવાથી દુનિ (બ્રાહ્મણે કાનિચો નવને વેરેલો) લસણ ખાતા નથી, પણ એ ૨ મૃતમાથી થયેલું દેવાથી ગણ ૨ ધારન છે

કોણે કઈ જનુમાં, કેથી રીને લસણ ખાવું?

શીલચેલજનુને રીતે, લસણનેડાપે વનોત્વળઃ ।

ધનોદયેડપિ યાતાતં:

સદા વા શીખ્મહીલયા ॥૧૧૩
શિખ્મશુદ્ધતનુઃ શીતમધુરોપસ્ફુટાશયઃ ।
તદુત્તં સાધતંસામ્યાં ચંચિતાનુચરાજિર ॥૧૧૪

શિયાળામા (ઉષ્મત અને શિથિર ઋતુઓમા) દરે રોગ વસણ ખાવુ જેનામા કફ વધારે હોય એવું તો વસત ઋતુમા પણ રોગ વસણ ખાવુ વાયુથી પીડાતા માણસે વર્ષા ઋતુમા પણ રોગ વસણ ખાવું અથવા (વાયુથી પીડાતા માણસે) પોતાના શરીરનું સ્નેહન અને શોષન કરીને, પોતાના ૨ હથેળે ઠંડા અને ગળ્યા દ્રવ્યોથી સસ્કૃત (રોવા દ્રવ્યોના સસ્કારવાળું) કરીને, જેવા દ્રવ્યો યોગ્ય પ્રમાણમા ખાઈપીને ૨૩સપ્તને લગભગ માટે તૈયાર કરીને) તથા સેવકોને તેના (વસણના) શણગાર માથે અને કંને સજીવીને કે અણગા ઊભા રાખીને શીખ્મની ઋતુચર્યા પ્રમાણે વર્તીને બારે માસ વસણ ખાવુ

તસ્ય કન્દાનયસન્તાન્તે હિમયચ્છકદેશજાન ।
અપનીતલ્વચો રાજો તિમયેન્મદિરાદિભિઃ ॥
તત્કલ્કલ્પરસં પ્રાતઃ શુચિતાન્તવપીડિતમ્ ।
મદિરાપાઃ સુસ્ત્વાયાશ્ચિભાગેન સમગ્નિયતમ્ ॥
મધલ્પાન્યસ્ય તદ્વલ્પ મસ્તુનઃ કાઞ્ચિકલ્પ વા ।
તત્કાલપય વા યુક્તં યુક્તમાલોચ્ય માત્રપા ॥
તલ્પસર્પિંસામગ્રસીરમાંસરસઃ પૃથક્ ।
હલ્યેત વા યયાવ્યાધિ રસં વેચલમેય વા ॥
પિવેદ્વગ્નપ્રમાર્ષ પ્રાક્ કળ્ઠનાહીયિશુદ્ધયે ।

હિમાલયના પ્રદેશમા અથવા શકલેકાન દેશમા ઊગેલા વસણના કદ(ડળાં)ની છાંદ ઉખાડીને (ફોડીને) એની કપીઓને થને દાડ (અગ્નિજેરિયા રસ) વગેરેમાં પલાળી રાખવી. પછી સવારે એનો કચ્ક કરીને એ કચ્કને ચોખ્ખા સુતરાઉ વસ્ત્રમાં મૂકીને એની પોટલીને દ્યાઓને સ્વરસ કાઢવેલ. એ લગણના સ્વરસ માં સ્વરસથી ત્રણગણા ઘણા જૂના દાડ બીજુ મધ, છાથ, મસુ કે કાંઈ ભેગવીને તે સ્વરસને (દેશ, કાચ વગેરેના વિચાર કરીને) તેલ, ઘી, વસા, મળત્થ, દૂધ અને માંસરસમાંથી ગમે તે એક સાથે માપસર પીવે. અથવા રોગ પ્રમાણે રોગને વૈગય-કવાય સાથે પીવે. અથવા કયો મેત્રવર્તી વિનાનો એકલો વસણનો સ્વરસ ગળાની નાખી(નગી)ની શુદ્ધિ માટે પાટેલા એક જ પૂટ્ટો પીવે.

એના ઉપદ્રવોના ઉપાય
પ્રતંતં મ્યેદનં ચાનુ વેદનાયાર્ પ્રશુસ્યતે ॥
શીતામ્બુસેષઃ સદસા યમિમૂર્છાયયોમુંતે ।

લસણનો સ્વરસ પીધા પછી એ જે વેદના થાય તે લાખા વખત સુધી શેક કરવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે ૨ ને જે ઊલટી અને મૂર્છા આવે તો તરત મો ઉપર ઠડુ પાણી છાટવુ

ખાડીનો સ્વરસ ક્યારે પીવે ?
રોગ પિવેત ક્રમાપાયે સ્થિરતાં ગત ઓજસિ ॥
ખાડીનો (રોક છૂટ્યો પીધા પછી બાકી રહેલો) સ્વરસ લૂબ દૂર થાય અને ઓજસ સ્થિર થાય ત્યારે પીવે.

બનતરા થાય તેના ઉપાય
વિદાહપરિહાસાય પરં ક્રિતાનુલેપનઃ ।
ધારયેત્સામ્બુકળિકા સુક્તાકર્પૂરમાલિકાઃ ॥૧૨૧
બનતરા મગવા માટે અતિથય ઠંડા લેષ કરવા અને પાણી છાટેલો મોતીની અને કપૂરની માળાઓ પહેરવી.

લસણનું ઉત્તમ માપ
કુઢયોડસ્ય પરા માત્રા તદર્થે વેચલસ્ય તુ ।
પલં પિટ્તસ્ય તન્મજ્જાઃ
સમત્તં પ્રાક વ શીલયેન્ ॥૧૨૨॥

સુરા સાથે પીવા માટે લસણના સ્વરસની ઉત્તમ માત્રા સોના તેલ છે, પણ લસણનો સ્વરસ એકલો પીવા માટે એની ઉત્તમ માત્રા એનાથી અડધી (આઠ તેલ) છે, એની કળીઓને લસણીને કે ખાડીને ખાવા માટે કળીરોની ઉત્તમ માત્રા ચાર તેલ છે આ (લસણનો સ્વરસ કે વાટેનું લસણ) રોગ ખોરાક સાથે અને ખાતા પહેલા ખાવુ

લસણના પ્રયોગ દરમ્યાન ખોરાક
જીર્ણશાલ્યોદનં જીર્ણં શ્રદ્ધજ્વરંદેહુપાણ્ડુરમ્ ।
મુક્તીત ચૃષેઃ પયસા રસૈર્વા ધન્યચારિણમ્ ॥
જ્યારે એ લગભગ પચી જાય ત્યારે શંખ કે ઘેર-ના દેવ જેવો ધોતો જૂના શાકિયોખાનો ખાત મૂષો સાથે, દૂધ સાથે કે જનવ પ્રદેશની પ્રાણીઓના માંસ-રસો સાથે ખાવે.

લસણના પ્રયોગમાં તરસ થાય જ રહે તો શું પીવું ?
મધમેઢં પિવેત્તત્ત લ્પમય્યે જગન્નિયતમ્ ।
અમપમ્પધારનાલં ફાટામ્બુ પરિનિષ્કધકામ્ ॥
રોમાં તરસ થાય જ રહે તો (દાડ પીનારે) પાણી નાખીને ફૂંક દાડ જ પીવે અને દાડ ન પીનારે અરનાર, ખિન્નરોના રમ અને પટ્ટ નાગર એવી ચેષ પીવે.

લસણના પ્રયોગો (ચાલુ)

તત્કલ્પં વા સમઘૃતં ઘૃતપાત્રે રજાહતમ્ ।

સ્થિતં દશાદાદશીયાત્તદ્વદ્રા વસયા મમમ્ ॥

અથવા લસણના કલ્કમાં કલ્ક જેટલું જ ઘી નાખીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને પછી રવેયાથી વલોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ સુધી રાખી મૂકીને પછી એ ખાવું, અથવા તે જ પ્રમાણે વસા સાથે (લસણના કલ્કમાં) વસા ભેળવીને એને ઘીના વાસણમાં ભરીને રવેયાથી વલોવીને એ વાસણમાં દસ દિવસ રાખી મૂકીને પછી) ખાવું.

વિકલ્પકપ્રાચ્યરસોનગર્ભાન્

સશૂલ્યમાંસાન્ વિવિધોપદંશાન્ ।

નિમર્દકાન્ વા ઘૃતશુક્રયુક્તાન્

પ્રકામમચાલ્કિણુ તુછમશ્નન્ ॥૧૨૬॥

છેલેલું પુષ્કળ લસણ જેમાં હોય એવાં, સેકેલા માંસવાળાં, જાતજાતનાં ખાટાં અથાણાં કે ઘી અને સરકાવાળા નિમર્દકો (ચટણી) પેટ ભરીને ખાવાં પણ ખોરાક ઉલ્કો અને થોડો ખાવો.

વાયુ માટે લસણની ઉત્તમતા અને મર્યાદા

પિત્તરક્તવિનિર્મુક્તસમસ્તાવરણાવૃત્તે ।

શુદ્ધે વા વિચતે વાયૌ ન દ્રવ્યં લશુનાત્પરમ્ ॥

પિત્ત અને વાયુ સિવાયનાં બધાં આવરણવાળા વાયુ માટે (નિ. ૧૬/૩૧ થી ૫૫૫) અથવા શુદ્ધ વાયુ માટે લસણથી વધારે ઉત્તમ કંઈ નથી.

લસણ કોને નરો?

પ્રિયામ્બુગુહદુગ્ધસ્ય માંસમચામ્લનિદ્રિપઃ ।

અતિતિક્ષોરજીર્ણે ચ રસોનાં વ્યાપદં ધ્રુવમ્ ॥

જેને પાણી, ગોળ અને દૂધ બહુ ભાવતા હોય (બહુ ખાતો હોય), જે માર, દારૂ અને ખટાણો દૂધ કરતો હોય (ન ખાતો હોય) અને જે અછછીને સહન ન કરી શકતો હોય તેને લગભગ ચોક્કસ નરો છે.

લસણના પ્રયોગ પછી હળવો રેષ

પિત્તકોપમથાદન્તે ચુક્ચાન્મૃદુ વિરેચનમ્ ।

રસાયનગુણાનેષ્વ પરિપૂર્ણાન્ સમશ્ચુતે ॥૧૨૭॥

લગણનો પ્રયોગ પૂરો થયા પછી હળવો રેષ લેવો; કે જેથી પિત્તનો પ્રકોપ થવાનો ભય રહે નહિ. એમ કરવાથી પૂરેપૂરા રસાયન ગુણોના લાભ થાય છે.

શિલાજિતના પ્રયોગો

શિલાજિતની ઉત્તમતા

પ્રીત્યેર્કતતા ગિરયો જતુતુલ્યં વમન્તિ યત્ ।

દ્વાદિપદ્માનુરત્તં પ્રોચ્યતે તચ્છિજાનતુ ॥

ગ્રીષ્મ ઋતુમાં સૂર્યના તાપથી તપેલા પર્વતો જે લાખ જેવો રોનું વગેરે છ ધાતુઓનો રસ બહાર કાઢે છે તેને શિલાજિત કહે છે.

શિલાજિતના ગુણ : સારું ક્યું?

સર્વે ચ તિક્તકટુર્કાં નાન્યુર્ણં કઠુ પાવતઃ ।

છેદનં ચ વિરોધેણ લૌહં તત્ર પ્રશસ્યતે ॥૧૩૧॥

બધી જાતનું શિલાજિત (છમાંથી ગમે તે ધાતુનું શિલાજિત) કઠુ, તીખું, બહુ ગરમ નહિ એવું, પથ્થે ત્યારે તીખું અને ખાસ કરીને છેદન હોય છે, તેમાં લોહનું શિલાજિત વખણાય છે.

સોથી ઉત્તમ શિલાજિત ક્યું?

ગોમૂત્રગન્ધિ કૃર્ણં ગુગુલ્વાર્થં વિશર્કરં મૃત્તમ્ ।

ત્રિગ્ધમનમ્લકપાર્થં

મૃદુ ગુરુ ચ શિલાજતુ શ્રેષ્ઠમ્ ॥૧૩૨॥

ગાળના મુતર જેવી ગંધવાળું, કાળું, ગૂઝળ જેવા રંગનું, પર્વતની કાંકરી કે કસકસ વિનાનું, ભૂકા જેવું, સ્નિગ્ધ, ખાટું ન હોય એવું, તૂકું ન હોય એવું, મૃદુ અને ભારે શિલાજિત ઉત્તમ છે.

શિલાજિત વાપરવાની રીત

વ્યાધિવ્યાધિતસાત્ત્વ્યં

મમનુસ્મરન્ ભાવયેદયઃપાત્રે ।

પ્રાક્ કૈવલજલધૌતં

શુષ્કં વાધૈસ્તતો ભાવ્યમ્ ॥૧૩૩॥

કયા રોગમાં રતને કયા રોગોને શિલાજિત માફક રસપથે એ બરાબર યાદ કરીને શિલાજિતને પહેલાં પાણીથી ધોઈને પછી સૂકવીને એ સુકાય એટલે એને કવાચોની ભાવના આપવી.

શિલાજિતને ભાવના દેવાની રીત

સમગિરિજમદ્ગુણિતં

નિઃકાર્થં ભાવનોપથં તોયે ।

તન્નિર્વ્યદેડ્યાંશો પૃતોળે પ્રશિપેદ ગિગિમ ॥

તત્તમરમતાં યાતં મેંશુષ્કં પ્રશિપેદન્ને મૃયઃ ।

સ્વેઃ દરેરેવં વ્યાધિમાર્ગે વાગન્ મચેત્તમત્ ॥

જે સ્ત્રીપથના કવાચની ભાવના સ્ત્રીપથની હોય તે સ્ત્રીપથ શિલાજિત જેટલું જ લઈને એ સ્ત્રીપથથી અઘ-જણા પાણીમાં એ સ્ત્રીપથ નાખીને ઊંકળનાં ઊંકળનાં આક્રમ ભાગનું પાણી બાકી રહે નામે એ કવાચને ઉતારી લઈને ગાળી લઈને એ ગાળી લીધેલા ગરમા-ગરમ કવાચમાં શિલાજિત નાખવું. જ્યારે એ કવાચ ત્યારે શિલાજિત એકરસ થઈ જાય ત્યારે એને (શિલાજિતને)

સુક્રી દેવું. સુગ્રાયા પાછી ફરી પાછું એ કવાયમાં નાખવું. આ રીતે જે જે કવાયોની ભાવના આપવાની હોય તે તે કવાયોની સાત વાર ભાવના આપવી.

શિલાન્નિત લેતા પહેલાં કરવાનો સંસ્કાર

અથસ્નિગ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય ધૃતં તિક્તક સાધિતમ્ ।
ત્ર્યહં યુક્તીત ગિરિજમેકૈકેન તથા ત્ર્યહમ્ ॥
ફલત્રયસ્ય યુપેણ પટોલ્યા મધુકસ્ય ચ ।
યોગ યોગ્યં તતસ્તસ્ય કાલાપેક્ષે પ્રયોજયેત્ ॥
શિલાજામેવં દેહસ્ય ભવત્યત્યુપકારકમ્ ।
ગુણાન્ સમગ્રાન્ કુરુતે સહસા વ્યાપદે ન ચ ॥

હવે જેનું સ્નેહન અને શોધન થઈ ગયું હોય એવા માણસને તિકત ગણનાં આપેલા પડે સિદ્ધ કરેલું થી ત્રણ દિવસ પાવું. પાછી ચોથા દિવસથી ત્રિકુળાના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું. પછી પટોળના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું, પછી જેલીમધના કવાય સાથે ત્રણ દિવસ શિલાન્નિત પાવું. (આમ કુલ બાર દિવસ સુધી શરીરને સંસ્કાર આપીને નવું શિલાન્નિત ધીવાને લાગક બનાવીને) પછી જ્ઞાનને હિસાબે યોગ્ય હોય એવા યોગ (બેળવવાનાં દ્રવ્ય) સાથે શિલાન્નિત આપવું. આ પ્રમાણે આપેલું શિલાન્નિત શરીરે બહુ ઉપકારક (ઉપયોગી) થઈ પડે છે, બધા ગુણ કરે છે અને એકાએક નહીં નથી (ઉપદ્રવ કે રોગ કરતું નથી.)

શિલાન્નિત કેટલા દિવસ અને કેટલું લેવાય?

પ્રકત્રિસત્સત્તાહં કર્પમર્ધપલં પલમ્ ।

દીનમધ્યોત્તમો યોગઃ શિલાજસ્ય ક્રમાન્મતઃ ॥

સમયની દૃષ્ટિએ એક અઠવાડિયું, ત્રણ અઠવાડિયાં અને સાત અઠવાડિયાં અને માપની દૃષ્ટિએ એક તોલા, બે તોલા અને ચાર તોલા એ શિલાન્નિતનો અનુક્રમે હીન (હલકો), મધ્ય (સાધારણ) અને ઉત્તમ યોગ મનાય છે.

શિલાન્નિતના પ્રયોગ (ચાલુ)

સંસ્કૃતં સંસ્કૃતે દેહે પ્રયુક્તં ગિરિજાદ્વયમ્ ।

યુક્તં વ્યસ્તીઃ સમસ્તૈર્વા તાપ્રાયોરુપ્યદેમભિઃ ॥

ક્ષીરેણાલોદિતં કુર્યાચ્છીર્ધં રાસાયનં ફલમ્ ।

ફલત્યાન્ કાકમાર્ચી ચ

કપોતીઞ્ચ સદા ત્યજેત્ ॥ ૧૪૧ ॥

શ્લોક ૧૩૩ થી ૧૩૫ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા શિલાન્નિતને તાંબુ, લોહ, રૂપ અને ચોનું રંગે ચારમાંથી ગમે તે એક સાથે કે એ ચારે બેળવીને દૂધ સાથે એબીને શ્લોક ૧૩૫ થી ૧૩૮ પ્રમાણે સંસ્કૃત કરેલા

શરીરમાં યોગવાથી (પીવાથી) તરત રસાયનનું ફળ આપે છે. આ પ્રયોગ કરનારે કળથી, પીણી અને કમુતર-ગેા સદા ન્યાય કરવો.

શિલાન્નિતના પ્રયોગનું ફળ

ન સોડસ્તિ રોગો ભુવિ સાધ્યરૂપો

જત્વસ્મજં યં ન જયેત્ પ્રસદ્ય ।

તત્ કાલયોગૈર્વિધિવત્ પ્રયુક્તં

સ્વસ્થસ્ય ચોર્જા વિપુલાં દયાતિ ॥૧૪૨॥

પૃથ્વી પર એવો કોઈ સાધ્ય લક્ષણવાળો (સુ-સાધ્ય અને દુઃસાધ્ય) રોગ નથી કે જેને જ્ઞાનને હિસાબે યોગ્ય દ્રવ્યો સાથે બેળવીને વિધિ પ્રમાણે આપેલું શિલાન્નિત પરાણ મટાડી ન થકે, અને એ સાજા માણસને મુશ્કળ થકિત આપે છે.

કુટીપ્રવેશવિધિ અને વાતાતપિક્ક વિધિ કોણે કરવા?

કુટીપ્રવેશઃ ક્ષણિનાં પરિચ્છદ્યતાં દિતઃ ।

અતોઽન્યથાતુ યૈ તેષાં સૌર્યમારુતિકો વિધિઃ ॥

નવરા અને પરિચ્છદવાળા (સાધનસંપત્તિ અને માણસોવાળા) માણસો માટે કુટીપ્રવેશ છે (કુટીપ્રવેશ-વિધિથી રસાયનપ્રયોગો કરવા), પણ જે એવા નથી (જેમને કામધર્મિ હોય અને જેમની પાસે સાધન-સંપત્તિ અને માણસોની છૂટ ન હોય) તેમને માટે સૌર્યમારુતિક (વાતાતપિક્ક) વિધિ છે.

વાતાતપસહા યોગા વશ્યન્તેઽતો વિરોપતઃ ।

સુસૌષચારા ંરોઽપિ યૈ ન દેહસ્ય હાયકાઃ ॥

તેથી જે યોગો પવન અને તડકાને સાંપી થકે અને જે સહેવાઈથી કરી શકાય અને જે કરતાં કરતાં ભૂલ થાય તોપણ શરીરને નુકસાન કરે નહિ એવા રસાયનયોગો ખાસ કરેલામાં આવશે.

વાતાતપિક્ક વિધિથી કરી શકાય એવા

યોગોઃ એમના ગુણ

હંડું પાણી, દૂધ, મધ અને ઘોના પ્રયોગ

દીતોદકં પયઃ સૌંદ્રે ધૃતમેકૈકશો ત્રિશઃ ।

ત્રિશઃ સમસ્તમથવા પ્રાપ્ પીતે સ્વાપયેદ્વયઃ ॥

હંડું પાણી, દૂધ, મધ, ઘી-એ ચારમાંથી ગમે તે એક કે ગમે તે બે કે ગમે તે ત્રણ કે ચારને જમના પહેલાં પીવાથી જીવાની પાછી આવે છે.

સમ પ્રકૃતિવાળાએ પાણીનો, પિત્તપ્રકૃતિવાળાએ દૂધનો, કફ પ્રકૃતિવાળાએ મધનો, વાતપ્રકૃતિવાળાએ

ધીનો અને તે તે ભેગા દોષની પ્રકૃતિવાળાએ તે તે ભેગાં દ્રવ્યોનો પ્રયોગ હિતાદિનનો વિચાર કરીને કરવો.
—૬૯૭.

હરેના પ્રયોગે

ગુઠેન મધુના શુષ્ઠચા કૃષ્ણયા લયणेન વા ।
દ્રે દ્રે શ્વાદન સદા પચ્યે જીવેદ્વર્પશતં સુખી ॥
ગોળ, મધ, સુંઠ, પીપર કે સંધવ એ પાંચમાંથી
બધે તે એક સાથે રોજ ભેધે હરે હમેશાં ખાનાર
સેા વરસ સુધી સુખમાં જીવે છે.

હરીતકીં સર્પિષિ સમ્પ્રતાપ્ય
સમશ્રતસ્તત્ પિવતો ઘૃતં ચ ।
ભવેચ્છિરસ્યાયિ ઘલં શરીરે
સકૃત કૃતં સાધુ યથા કૃતકે ॥ ૧૪૭ ॥

જેમ કદરદાન માણસનું એક વાર ભડું કુપું હોય
તે લાંબા વખત સુધી ટકી રહે છે (કદરદાન માણસ
પોતાના પર ઘસેલા ઉપકાર લાંબા વખત સુધી ભૂલતો
નથી) તેમ એક હરેને ધીમાં તળીને એ હરે ખાઈને
તેના ઉપર એ ધી પીનારનું બળ લાંબા વખત સુધી
ટકી રહે છે.

આમળાંના સ્વરસનો પ્રયોગ

ધાત્રીરસઔદ્રસિતાઘૃતાનિ
હિતાશનાનાં લિહતાં નરાણામ્ ।
પ્રણાશયાયાન્તિ જરાચિકારા
મન્યા વિશાલા ઇય દુર્ગુહીતાઃ ॥ ૧૪૮ ॥

જેમ ખરાબ રીતે ભણાવેલા મોટા શંખો નાથ પામે
છે, તેમ જે માણસે આમળાંના સ્વરસ, મધ, સાકર
અને ઘી એ ચારેને ભેગાં કરીને ચાટે છે તથા પથ્થ
ભોજન કરે છે તેમના ઘડપણના (કરચવીઓ, પોળા વાળ
વગેરે) વિકારો નાથ પામે છે.

આમળાં, વાવડિંગ અને બીજવાનો પ્રયોગ

ધાત્રીકૃમિનાસનસારજૃણ
સતેલસર્પિમધુલોહરેણ ।

નિષેવમાણસ્ય ભવેન્નરસ્ય
તારુણ્યલાષણ્યમધિપ્રણટમ્ ॥ ૧૪૯ ॥

આમળાં, વાવડિંગ, બીજવાનો સાર એ ત્રણનું
ચૂર્ણ જે માણસ તેલ, ઘી, મધ અને લોહની ભૂકી સાથે
રોજ ખાય છે, તેના જીવાની અને લાવણ્ય (રૂપ સૌંદર્ય)
નાથ ન પામે એવાં બને છે. (નીચ પાખાં લોચ તોપણ
~ ફરી પાછાં આવીને ટકી રહે છે. —અરમુદત.)

વાવડિંગનો પ્રયોગ

લૌહં રજો વેહ્યમવં ચ સર્પિઃ
શૌદ્રદ્રુતં સ્થાપિતમદ્દમાત્રમ્ ।
સમુદ્ધૃતે વીજકસારકલ્પતે
લિહન્ ઘલી જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૫૦ ॥
લોહનું ચૂર્ણ, વાવડિંગનું ચૂર્ણ—એ બેને ઘી અને
મધમાં કાલવીને એક વર્ષ સુધી-બીજવાના સારના બના-
વેલા સંપુટમાં ભરી રાખીને પછી એ રોજ ચાટનાર
માણસ બળવાન બનીને અને કાળા વાળવાળો બનીને
જીવે છે.

વાવડિંગ, બિલામો અને સૂંઠનો પ્રયોગ

ચિદ્ગમ્ભાતકનાગરાણિ
યેડ્ઞન્તિ સર્પિમધુસંયુતાનિ ।
જરાનર્દી રોગતરઙ્ગિણીં તે ।
લાવણ્યયુક્તાઃ પુરુષાસ્તરન્તિ ॥ ૧૫૧ ॥
વાવડિંગ, બિલામો અને સૂંઠ—એ ત્રણને જે
ઘી અને મધ સાથે ચાટે છે, તે માણસો રૂપાળા બનીને
ઘડપણથી નદીને અને રોગથી નદીને તરી જાય છે.

ત્રિફળાનો પ્રયોગ

ચદિરાસનયૂષ્મતિયાયા-
ચિફલાયા ઘૃતમાસિકપ્લુતાયાઃ ।
નિયમેન નરા નિષેવિતારો
યદિ જીયન્ત્યરજઃ કિમચ ચિત્રમ્ ॥ ૧૫૨ ॥
ખેર, બીજલો—એ બેના કવાથ લેડે ભાવના દીધેલી
ત્રિફળાને ઘી અને મધમાં કાલવીને જેઓ નિયમસર
ચાટે છે, તેઓ નીરોગી રહીને જીવે એમાં નવાઈ શી!

બીજવાનો પ્રયોગ

વીજકસ્ય રસમદ્ગુલિદાયં
શર્કરાં મધુ ઘૃતં ત્રિફલં ચ ।
શીલયત્સુ પુરુષેષુ જરતા
સ્થાગતાડપિ વિનિયતંત પચ ॥ ૧૫૩ ॥
બીજવાનો આંગૂળીથી લેવાય એવો ઘટ્ટ રસ,
સાકર, મધ, ઘી અને ત્રિફળા—એ પાંચ વસ્તુઓને ભેગી
કરી રોજ ચાટનાર માણસોને પુરુષો ઘડપણ આવ્યું
હોય તોપણ તે (ઘડપણ) પાછું જનું રહે છે (ફરી
જીવાની આવે છે).

સાથેડીનો પ્રયોગ

પુનર્નયસ્યાપેપનં નયમ્ય
પિપ્પ્લે પિષેષઃ પયસાડ્યમામમ્ ।
માસત્રયં તત્ત્રિગુણં મર્મા વા
જીર્ણોડપિ મૃગઃ સ પુનર્નયઃ સ્વાત્ ॥ ૧૫૪ ॥

જે માણસ તાજી સાટોડીનો બે તોલા કલક (કે
ચૂર્ણ) દૂધ સાથે અડધા મહિના, બે મહિના, છ મહિના
કે વરસ સુધી પીએ છે, તે ધરડો થઈ ગયો હોય તો પણ
ફરી નવજુવાન (તાજો) બની જાય છે.

મોરવેલ વજેરના પ્રયોગ

મૂર્ચાવૃહત્પંશુમતીચલાના-

મુચીરપાઠાસનસારિવાણામ્ ।

કાલાનુસાર્યાનુલ્ચન્દનાનાં

ઘદન્તિ પોતનૈવમેઘ કલ્પમ્ ॥ ૧૫૫ ॥

મોરવેલ, ભોરીગણી, સમેરવો, બળદાણા, કાળો
વાળો, કાળીપાટ, બીબલો, સારિવા, ઉત્પલ, સારિવા,
અગર અને સુખડ-એ દરેકની કલ્પના (બનાવટ,
પ્રયોગ) સાટોડીના પ્રયોગ જેવો જ છે એમ કહે છે.

શતાવરીના પ્રયોગ

શતાવરીકલ્કકપાયસિદ્ધે

યે સર્પિરશ્નન્તિ સિતાદ્વિતીયમ્ ।

તાનુ જીવિતાધ્વાનમભિપ્રપન્ના-

ન્ન વિમ્બલુપ્તન્તિ વિકારચૌરાઃ ॥ ૧૫૬ ॥

છવનને રસને ચઢેલા (ચૂર્ણ) સુધી મુસાફરી કરતાં
જે માણસો શતાવરીના કલ્ક અને શતાવરીનો કપાય એ
બેથી સિદ્ધ કરેલા ધીમાં સાકર નાખીને ખાય છે, તેમને
શેજોડી થોસે (જૂઠારા) લૂંટી શકતા નથી.

આસોદનો પ્રયોગ

પીતાડ્ઞગન્ધા પચ્સાડર્ધમાર્ષં

-- ઘૃતેન તૈલેન સુલામ્યુના યા ।

કૃશસ્યૈ પુષ્ટિ યપુષો વિધતે

વાલ્ક્યસ્ય સસ્યસ્ય યથા સુવૃદ્ધિઃ ॥ ૧૫૭ ॥

જેમ સારો વરસાદ ઊગતા પાકને ચોપણ અપીને
મોટો કરે છે, તેમ અડધા મહિના સુધી ધી, તેલ કે સરોડા
પાણી સાથે પિવાયેલી આસોદ દૂબળા શરીરને હજુપુટ
બનાવે છે.

કાજા તલને પ્રયોગ

દિને દિને કૃષ્ણતિલપ્રકુર્ચં

સમશ્નતાં શીતજાલનુપાનમ્ ।

પોષઃ શરીરસ્ય મૃચત્યમલ્લયો

દદીમવન્ત્યામૃણાસ દન્તાઃ ॥ ૧૫૮ ॥

જે માણસો રોગરોગ ચાર તોલા કાજા તલ ચાવીને
ખાય છે અને પછી ઉપર ૬૦ પાણી પીએ છે, તેમના
શરીરનું બહુ ચોપણ થાય છે (શરીર બહુ હજુપુટ થાય છે)
અને એમના દાંત દેઠ મરતાં સુધી મળજીત રહે છે.

ગોપરના અને આમળાંના ચૂર્ણના પ્રયોગ

ચૂર્ણ શ્વદંડ્રામલકામૃતાનાં

લિહન સસર્પિર્મધુમાગમિથ્રમ્ ।

વૃષઃ સ્થિરઃ શાન્તવિકારદુઃખઃ

સમાઃ શતં જીવતિ કૃષ્ણકેશઃ ॥ ૧૫૯ ॥

જે માણસ ગોપર અને આમળાંના ચૂર્ણને ચૂર્ણના
જેટલા જ ધી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે તેનું
વીર્ય વધે છે. એ સ્થિર થાય છે, રોનાં રોગ અને
દુઃખ શમી જાય છે, એના વાળ કાળા બની જાય છે
અને એ સ્થિતિમાં એ સો વરસ જીવે છે.

કાળા તલ, આમળાં, બહેડાં અને હરડોના પ્રયોગ

સાર્થં તિલેરામલકાનિ કૃષ્ણે-

રક્ષાણિ સંક્ષુપ્ત હરીતકીર્વા ।

ચેડુમ્પેમૃરા ઇષ તે મનુજ્યા

રમ્યં પરીણામમવાપ્નુવન્તિ ॥ ૧૬૦ ॥

જ્યો કાળા તલ સાથે આમળાં, બહેડાં કે હરડો
ખાંડીને ખાય છે તે માણસો મોર જેવા (કાળા વાળવાળા)
થાય છે અને એમને સુંદર ઘડપણ આવે છે (ઘડપણમાં
પણ એમની સુંદરતા ટકી રહે છે).

શિવબિજના વજેરનો પ્રયોગ

શિલાજતુક્ષોદ્રવિદ્ઙ્ગસર્પિ-

ર્લેહામયાપારદતાપ્યમશ્નઃ ।

આપ્યન્તે દુર્બલવેદધાનુ-

સ્ત્રિપશ્ચરાત્રેણ યથા શશાઙ્કઃ ॥ ૧૬૧ ॥

જે માણસના દેહની ધાતુઓ દુર્બળ હોય તે
શિવાબિજના, મધ, વાલંગ, ઘી, લેહાનું ચૂર્ણ, હરડો,
પાસે અને સુવર્ણમાસિક ખાય તો પંદર દિવસમાં એનું
શરીર ચંદ્રની માફક ભરાઈ જાય છે.

ભાંગરાનો પ્રયોગ

યે માસમેઠં સ્વરમં પિવન્તિ

દિને દિને મૃદુરજઃસમુત્થમ્ ।

ક્ષીરાશિનસ્તે ચલધીર્યયુક્તાઃ

સમાઃ શતં જીવિતામ્પ્નુવન્તિ ॥ ૧૬૨ ॥

જે લોકો એક મહિના સુધી રોગરોગ ભાંગરાનો
રસ પીએ છે અને ખોરાકમાં દૂધ જ પીએ છે, તેઓ
બળ અને વીર્યવાળા બનીને સો વર્ષની જિંદગી મેળવે છે.

વજનો પ્રયોગ

માર્ષં ઘઘામપ્યુપમેવમાતાઃ

ક્ષીરેણ તૈલેન ઘૃતેન યાડપિ ।

મવન્તિ રક્ષોમિરઘૃત્યરૂપા

મેધાવિતો નિર્મલમૃદ્ધાકયાઃ ॥ ૧૬૩ ॥

જે લોકો એક મહિના સુધી દૂધ, તેલ કે ઘી સાથે વળ રોળ પીએ છે, તેમનો ઘાટ, (શરીરનો બાધો) રાક્ષસોથી પણ ગાંઠયો ન જાય એવો બને છે, એ મેધાવાળા અને નિર્મળ, મીઠી વાણીવાળા બને છે.

બ્રાહ્મીનો પ્રસંગ

મળ્હકર્પર્ણમપિ ભક્ષયન્તો

મૃદ્ધાં ઘૃતે માત્રમનત્રકલાઃ ।

જીવન્તિ કાલં વિપુલં પ્રગલ્ભા-

સ્તારુણ્યલાવણ્યગુદોદયસ્વાઃ ॥ ૧૬૪ ॥

જેઓ ધીમાં તળીને બ્રાહ્મી એક મહિના સુધી ખાય છે અને કંઈ અન્ન ખાતાપીતા નથી, તેઓ પ્રતિભા-શાળી થઈને, જુવાની, સૌંદર્ય વગેરે ગુણોના ઉદયમાં રહીને ઘણા લાંબા સમય સુધી જીવે છે.

છાઝૂલીત્રિફલાલોહપલ્પચ્ચાશતા કૃતમ્ ।

માર્કવસ્વરસે પથ્થરા ગુલિકાનાં શતત્રયમ્ ॥ ૧૬૫ ॥

છાયાવિશુષ્કં ગુલિકાર્ધમઘાત

પૂર્વં સમસ્તામપિ તાં ક્રમેણ ।

મજેદ્વિરિક્તઃ ક્રમશઃ મળ્હે

પેયાં ચિલેર્ષાં રસકોદનં ચ ॥ ૧૬૬ ॥

સર્પિઃસ્તિર્થં મામ્મેકં યતાત્મા

માસાદૂર્ધ્વં સર્વથા દ્વૈરવૃત્તિઃ ।

યર્ધ્યં યત્નાત્સર્વકાલં ત્વજીર્ણ

ઘર્ષણં યોગમેવોપયુઝ્યાત ॥ ૧૬૭ ॥

ભવતિ વિગતરોગી ચોડ્યમાઘ્યામયતઃ

મયલ્પુરુષકારઃ શોભતે ચોડપિ વૃદ્ધઃ ।

ઉપચિત્પ્રયુગાયથોગ્રનેપ્રાદિયુક્ત-

સ્તરુણં ચ મમાનાં પદ્મ જીવંચ્છનાનિ ॥

રતવેલિયો, ત્રિકૃષ્ણા (હરે, બહેડાં, આમળાં),

લોહાનું ચૂર્ણ (શાર)-એ પાંચ મહીને પચાન પવ

લેવાં એના ચૂર્ણનો ભાંગરાના સ્વરસમાં ૩૬૦ ગોળીઓ

વાળવી. એ ગોળીઓને જાંઘડે સૂકવવી. સુકાયા પછી

શરૂઆતમાં રોજ અડધી ગોળી ખાવી. પછી ધીમેધીમે

તે બધી ખાઈ જવી. પછી આ ગોળીથી વિરેવન થઈ

જાય એટલે અનુક્રમે મંદ, પેલા, વિરેધી અને માંતરન

સાથે ભાત ખાવાં. લોહા દિવસ પેલા, પછી લોહા

દિવસ વિરેધી એ પ્રમાણે ત્રણ રીતે એક મહિના સુધી

પંચમ રાખીને ધીથી સ્નાન કરેજું ખાજું. મહિના પછી

બધી બાજનમાં ઈચ્છામાં આવે તેવા આહારવિહાર

રાખવા, પણ આખિયે વખત (આખા વરસ સુધી)

અછળાના કાગળપૂર્વક ત્યાગ કરવો (અછળાં તે ન જ

થવું જોઈએ) આ પ્રમાણે એક વરસ સુધી આ રોગનો

ઉપશોગ કરવો. જે માણસ અસાધ્ય રોગથી પીડાતો હોય તે પણ આમ કરવાથી નીરોગી બને છે, જે ઘરડો હોય છે તે પણ પ્રબળ પુરુષાર્થ કરીને શોભે છે તથા ભયવદાર વિશાળ અંગો, કાન, આંખ વગેરેવાળા બનીને જુવાનની માફક (જુવાન રહીને) પાંચસો વર્ષ જીવે છે.

નરસિંહ ધૃત (નારાયણ ધૃત)

ગાયત્રીશિશ્વાશિશિપાત્નશિવા-

વેદ્યાક્ષકારુકરાન

પિપ્લાસ્ટાદશસંગુણેઽમ્ભસિ ધૃતાન્

ચઞ્ઙેઃ સહાયોમયેઃ ।

પાત્રે લોહમયે ડ્યહ રવિકરૈ-

ગલોહયન્ પાચયે-

દમ્ભો ચાનુ મૃદો સલોહશકલં

પાદસ્થિર્ન તત્પચેત્ ॥ ૧૬૯ ॥

પૂતસ્થાંશઃ ક્ષીરતૌંડાસ્થતાંડાં

ભાર્ગ્ગાંત્રિયાંસાદ્ દ્વૌ વરાયાઘ્યાંડાશઃ ।

અંશાઘત્વારઘેહ દૈયઙ્ગવીના-

દેક્ષીકૃત્યત્ત્સાધયેત્કૃત્ત્વલોહે ॥ ૧૭૦ ॥

વિમલવળ્લમિનામધુમિઃ પ્રયુક્ત

યુતમયુક્તમિદં યદિ વા ઘૃતમ્ ।

સ્વદધિભોજનપાનવિચેદિતો

ભયતિ ના પલશઃ પરિશીલયન્ ॥ ૧૭૧ ॥

ધીમાત્રિધૃતપાપ્મા ઘનમદિપચ્છલો

વાજિયેગઃ સ્થિરાઙ્ગઃ

કેરીમુંઙ્ગાઙ્ગનીર્ભધુમુરગિમુગ્ધો

ત્રેકયોપિન્નિપેથી ।

વાલ્મેધાપીમમૃદઃ સુપદ્મહુતઘાતો

મામમાત્રોપયાંગાદ્

ધત્તેઽમ્ભો નારમિદં ધપુગ્નત્કિન્નિગ-

તમચ્ચામીકારામમ્ ॥ ૧૭૨ ॥

અત્તારં નારમિદમ્ન્ય ધ્યાધયો ન મૃદુશન્તયપિ ।

ચક્રોઽન્નલ્ભુજં મીતા નારમિદમિયાસુગઃ ॥ ૧૭૩ ॥

જેર, પિરો, મીત્રમ, બીરો, ઘરડે, વારકિત્ર,

બહેડાં, વિશાળો-એટલી વસ્તુઓને લક્ષ્યરીતે એમના

કુલ વજનથી અગ્રરત્પ્રાપ્ત પાણીમાં નાખીને એમાં

લોખંડના ટુકડા નાખીને લોખંડના વાસણમાં ભરીને

ત્રણ દિવસ સુધી ઉષાવતી ઉષાવતી ચૂર્ણનાં કિરોળાં લઈ

પકવડું પછી લોહા ભાજનું પાણી ભરી એ ત્યાં સુધી

એને ધીમે તાપે પકવડું. પછી એ ક્યાંયને ગાત્રી લેવા

પછી એક ભાજ એ ગાત્રી લોહા ક્યાંય, એક ભાજ

દૂધ, એ ભાજ ભાંજરાનો ક્યાંય, ત્રણ ભાજ ત્રિપ્પા

ચાર ભાગ હેયગવીન (ગઈકાલે દોહવા દૂધનું આજ બનાવેલું ધી)—આ બધું ભેગું કરીને પેલાદ(ગજવેલ) ના વાસણમાં પકવવું આ રીતે સિદ્ધ કરેલું ધી જે સોજાની ખાડ, સાકર કે મધ સાથે પીવામાં આવે અને જે માણસ પોતાની અધિ પ્રમાણે ખાનપાન અને વિહાર કરે તે તે રીતે એ ધી રોજ ચાર ચાર તોલા ફક્ત એક મહિના સુધી લેવાથી માણસ ધનવાન, નિષ્કાષ, જાગવી પાટા જેવો બળવાન, ઘોશ જેવો વેગીલો, સ્થિર થરીરવાળો, ભમરાના થરીર જેવા કાળા વાળવાળો, મધ જેવી સુવાસથી મહેકતા એવાળો, અનેક સ્ત્રીઓને ભોગવી શકે એવો, વાણી, યેધા અને બુદ્ધિની સમૃદ્ધિવાળો, બહુ પ્રદીપ્ત જ્વરાગ્નિવાળો બને છે એ માણસ અગ્નિના ભડકામાં તપાવેલા સોના જેવી કાનિવાળુ થરીર પારણ કરે છે જેમ સુદર્શન ચક્રને લીધે ચળકતા હાથવાળા નરસિંહ ભગવાનને બીનેલા અસુરો આડકી થકતા નથી તેમ આ નરસિંહ ધૃત ખાનારને રોજો આડકી થકતા નથી

મૃદ્ધમવાલનમુનેષ મૃદ્ધાન

દુતેન ચઃ શ્વાદતિ યન્નિત્રાત્મા ।

વિશુદ્ધકોષ્ઠોડસનસારસિદ્ધ-

દુગ્ધાનુપસ્તત્કૃતભોજનાર્થઃ ॥૧૭૨॥

માસોપયોગાત્ સ સુચી જીવત્યવ્દશત્રયમ્ ।

ગૃહાતિ સકૃદપ્યુકમવિલુપસ્મૃતીન્દ્રિયઃ ॥૧૭૩॥

કોડાનું ઘેવન કર્યા પછી અને સાથથી જીવન ગાળીને જે માણસ એક મહિના સુધી રોજ એક જ (સ્વેદ ૧૬/૧ થી ૧૭૩વાળા) નરસિંહ ધૃતમાં ભાંગી શતા કુમળા પાદડાં તળીને ખાય છે પછી અનુપાન તરીકે બીજલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ પીએ છે અને એ જ (બીજલાના સાર વડે સિદ્ધ કરેલું દૂધ) પીને રહે છે (બીજુ કઈ ખાતાપીતો નથી), તે સુખી થઈને ત્રણસો વરસ જીવે છે, તેની સ્મરણુચકિત અને ઈન્દ્રિયોનો નાશ થતો નથી અને એક વાર કહેલું પણ એ શ્રાવણ કરે છે

નરસિંહ તેવ

અનેતેષ ચ કલ્પેન યસ્તૈભ્યુપયોજયેત્ ।

તાનેવાપ્નોતિ સ ગુણાન કૃષ્ણકેશશ્ચ જાયતે ॥૧૭૪॥

આ જ કલ્પથી (સ્વેદ ૧૬/૧ થી ૧૭૩ સુધી થાં કહેલી બનાવટ કરીને) જે માણસ એમાં ધીને બદલે તેલ વાપરીને એ નેલનો ઉપયોગ કરે છે, એને પણ એ જ ગુણો (ફાદા) થાય છે અને એના વાળ કાળા થઈ જાય છે

આ ગ્રંથમાં કેવાં રસાયનો ક્યાં છે ?

ઉક્તાનિ શક્યાનિ ફલ્ગાન્યિતાનિ

યુગાનુરૂપાણિ રસાયનાનિ ।

મહાનુર્જસાન્યપિ ચાપરાણિ

પ્રાપ્ત્યાદિકથાનિ ન કીર્તિતાનિ ॥૧૭૭॥

જે રસાયન (વાગ્બટના સમયમાં) કરી શકાય એવા છે, જેનું ફળ કહેલું છે અને જે જમાનાને યોગ્ય છે, એવા જ રસાયનો (આ ગ્રંથમાં) ક્યાં છે, બીજા રસાયનો બહુ વખણાવેલા હોય છતાં એમને મેળવવા વગેરે બાબતમાં મુશ્કેલી પડે એવી હોય તે રસાયનો ક્યાં નથી.

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી થતા રોગના ઉપાય

રસાયનવિધિગ્રંથાજ્ઞાયંત્ર વ્યાધયો યદિ ।

યથાસ્વમૌર્ધ્વં તેષાં કાર્યં મુક્ત્વા રસાયનમ્ ॥

રસાયનનો વિધિ ચૂકવાથી જે રોગો થાય તેો રસાયન પ્રયોગ છોડી દઈને જે રોગ થયો હોય તેનો દવા કરવો (અથવા જે દોષ કોષ્ટમાં હોય તના ઉપાય કરવા)

રોગનુ રસાયન એનું ફળ

સત્યથાદિનમયોધમપ્યાત્મમયજેન્દ્રિયમ્ ।

શાન્તં સદ્ગુણનિરતં વિદ્યાન્નિત્વરસાયનમ્ ॥

સાચબોધો, ક્રોધ ન કરતો, આત્મા તરફ જોલું ઈન્દ્રિયોને વાંછો હોય એવો, ધ્યાન અને સદ્ગુણનમાં તલ્લીન માણસ રોજ રસાયન કરી રહ્યો છે એમ સમજવું

ગુણેરેભિઃ સમુદિતઃ સેવતે યો રસાયનમ્ ।

ન નિવૃત્તાત્મા લીચાંયુ પરત્રેહ ચ મોદતે ॥

આ (ઉપરના શ્લોકોમાં કહેવાં) ગુણોના સમુદવાળો જે માણસ રસાયનનું સેવન કરે છે તેના મનને શાન્તિ મળે છે, એનો આવરદા લાગે થાય છે અને પરત્રેહમાં તથા આ લોકમાં આનંદ કરે છે

સંપૂર્ણ રસાયન કયું ?

શાસ્ત્રાનુસારિણી ચર્યાં ચિત્તશાઃ પાર્શ્વવર્તિનઃ ।

યુદ્ધિરસ્તલ્હિતાર્થેયુ પરિવૃર્ણે રસાયનમ્ ॥૧૮૨॥

સાચ પ્રમાણે જીવન જીવું, આજુબાજુનાં માણસો મન વરતી જાય એવાં હોય, વિપદોમાં બુદ્ધિ બગડે (ચલે) નહિ—એ સંપૂર્ણ રસાયન છે

શ્વયંશ્ચદ્વદયે યથે ઉત્તરધ્યાને રસાયનવિધિર્નામ

પક્ષેનચાવારિસોડપ્યાયઃ ॥૧૯૧॥

અધ્યાય ૪૦ મો : વાજકરણવિધિ

અથાતો વાજીકરણવિધિમધ્યાયં

વ્યાख्याસ્વામઃ ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

હરિ ઈ, ત્રારે હવે ઋષે વાજકરણ કરવાના વિધિ નો અભ્યાસ સમજાવીશું એ વિષયમાં આત્રેય વગેરે મહર્ષિઓ નીચે પ્રમાણે કહી ગયા છે

વાજકરણ : વાજિન્ = ઘોડો વાજકરણ જે ઘોડો ન હોય તેને ઘોડો બનાવવો (જેનામાં ઘોડા જેવી શક્તિ (ખાસ કરીને મૈથુનશક્તિ) ન હોય તેનામાં એ શક્તિ રાહુથી)

વાજકરણ કોને અને ક્યારે કરવું?

વાજીકરણમન્વિચ્છેત્સતતં વિપયી પુમાન્ ।

વિપયી પુરુષે ગ્રામ્યન પછી સતત વાજકરણ ઔપધ ઈચ્છ્યું (અથવા વાજકરણ ઔપધ સતત લેવું)

બાળક, બહુ વૃદ્ધ, નપુત્રકો રાત્રે ત્રીજોએ વાજ કરણ કરવું નહિ એવું દેખાડવાને “પુરુષ” શબ્દ અહીં વાપર્યો છે રસાયનની રાસર લાખા વખત સુધી ટકી રહે છે, પણ વાજકરણ રીપધની અસર તો સામાન્ય રીતે વાજકરણ રીપધ લીધું હોય તે દિવસ પૂરની જ રહે છે, માટે વાજકરણ ઔપધ “સતત” લેવું એમ લખ્યું છે

વાજકરણથી શુ શુ થાય?

તુष्टિ' પુष्टિપત્યં ચ ગુણવત્ત્વ સંચિતમ્ ॥૧॥
અપત્યમન્તાનકરં યત્મયઃ સંપ્રદર્શનમ્ ।

વાજકરણ (મનને) સતોષ આપે છે, શરીરને હૃષ્ટપુષ્ટ કરે છે, વાજકરણ ઉપર ગુણવાન બાળક થવાનો આધાર છે, એને લીધે બાળકોની પગપથ ચાલુ રહે છે અને એ તરત જ સપ્રત્યક્ષ (૧ વર્ષ ૨ ઈન્દ્રિયનું ઉત્થાન) કરે છે

વાજકરણ નામની સાર્યકતા

વાજીયાતિવલો યેન યાત્યમનિહતોઽફ્રનાઃ ॥

મયત્યતિપ્રિય. સ્ત્રીણાં યેન યેનોપલીપતે ।

તદ્રાજીકરણં તદ્દિ દેહસ્યોર્જસ્વરં પરમ્ ॥૩॥

જેનાથી પુરુષ ઘોડા જેવા બળવાન થઈને પાછો પડયા વિના (વાકયા વિના) સ્ત્રીઓ પાને ખાઈ છે (સ્ત્રીઓને ભાગવે છે), જેના વડે પુરુષ સ્ત્રીને બહુ વલણે લાગે છે અને જેના વડે પુરુષની પુષ્ટિ થાય છે

(હૃષ્ટપુષ્ટ થાય છે), તે વાજકરણ છે એ વાજકરણ શરીરની ઊર્જા (તાકાત, ઉત્સાહ) કરવાનું ઉત્તમ સાધન છે

નેષ્ટિક બ્રહ્મચર્યમાં જ ખરું કલ્યાણ

ધર્મ્ય યશસ્યમાયુર્ધ્ય લોકદ્વયરસાયનમ્ ।

અનુમોદામહે વ્રહ્મચર્યમેકાન્તનિર્મલમ્ ॥ ૪ ॥

તદન શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય ધર્મ માટે રાત્રે થતા માટે હિનકર છે તથા એ આ લોક રાત્રે પરલોકનું રસાયન છે, તેથી રાત્રે નેષ્ટિક બ્રહ્મચર્ય જ પરદ કરીએ છીએ વાજકરણ કોને માટે અને શા માટે છે?

અલ્પસત્ત્વસ્ય તુ વલેદૌર્વાચ્યમાનસ્ય રાગિણઃ ।
શરીરક્ષયરક્ષાર્થ વાજીકરણમુચ્યતે ॥ ૫ ॥

(પણ દુનિયામાં બધા પુરુષો બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે નહિ તેથી) જેનામાં સત્ત્વગુણ ઘોડા હોય, જેને કલેશો નહતા હોય અને રાગ(રાસકત, વિષયેચ્છા)વાળા હોય તેમના શરીરની રક્ષા માટે (જે લોકો બ્રહ્મચર્ય પાળી શકે એમ નથી, તેમનું શરીર મૈથુનથી ધાવાઈ ન જાય તે માટે) વાજકરણ કલેશમાં આવે છે

કલેશ=અવિદ્યા, અસ્મિતા, રાગ, દ્રૌપ રાત્રે અધિ નિવેશ ૨ સ્મિતા=અહંકાર, અભિનિવેશ=મસૂનો ભય વલ્લ્યસ્યોદ્ગમયયસો વાજીકરણસેવિનઃ ।

સર્વેશ્ચતુષ્વહરદર્શવાયો ન નિવાર્યતે ॥ ૬ ॥

નીશીથી જુવાન પુરુષ વાજકરણનું સેવન કરે તો રાત્રે બધી ઋતુઓમાં દરરોજ મૈથુન કરવાની મના નથી. વાજકરણના થોડા આપનાં પહેલાં શું શું કરવું?

અથ સ્નિગ્ધવિશુદ્ધાનાં નિરુદ્ધાન માનુષાસનાન
પૂતતેલરમશીરશ્વકરાસૌદ્રાન્નયુતાન ॥ ૭ ॥

યોગવિધોજયેષ્ઠર્થે શ્વીરમામરમાશિનામ્ ।

તતો વાજીકરણ યોગનાં શુભપત્યવલ્પદાન ॥

હવે થોડા જામનાર (કર્તા રીપધો ભેગી કઠવાથી એ બધાની ભેગી થી અસર થશે તે જામનાર) વધે પ્રજાનું નાશ દઈને તેમનું સ્તેવન અને સાધન થઈ ગયું હોય એવા મામૂસોને પહેલાં નિઃઃ બંધનરો અને ધી. તેવ, માસરજ, દૂધ, સાકર, મધ વગેરે નાખેલી અને વાનન બંધનરો રાપરી રાત્રે ખોરાક તરીકે દૂધ અને માસરજ ખવડાવવા પછી લોઈ, બાળક અને બ્રહ્મચર્ય એવા વાજકરણના થોડા આપવા

વાજિયાની નિધ

અચ્છાયાઃ પુનિરુસમઃ ફલેન રહિતો દુમ્ ॥
યદેશ્વરચામયઃ નિરપયમ્નયાં નરઃ ॥ ૯ ॥

છામ્યા વિનાનું, દુર્ગંધી કૃત્તવાણું, કૃત્ત વિનાનું,
એકલવાણું અને એક જ શાખાવાળું આઠ જેવું લાગે
છે, તેવા સતતિ વિનાનો માણસ લાગે છે

બાળકની પ્રશસા

સ્વલદ્ગમનમવ્યકત્ત્વચનં ધૃલિધ્રસરમ્ ।

અપિ લાલાવિલમુલ્લે દૃદ્યાહ્વાદકારકમ્ ॥૧૦॥

અપત્યં તુલ્યતાં કેન દર્શનસ્પર્શનાદિષુ ।

કિં પુનર્યથશોધર્મમાનશ્રીકુલયર્થનમ્ ॥૧૧॥

ચાલતા ચાલતા, પડતા આખડતાં, કાપકાપ
બોલતા, ધૂળથી મેલા થયેલા, વળી લાગથી ખરડાયેલા
સોવાતા અને હૃદયને રાનાદ રાપે એવાં બાળકને
જોવામાં, રાડકવા વગેરેમાં જે રાનાદ પડે તેની સર
ખામણી શાની સાથે થઈ શકે? (એની સરખામણી કશા
સાથે થઈ શકે નહિ, એ અજોડ છે) તે પછી જે
વધ, ધર્મ, માન, લક્ષ્મી અને કુળને વધારે એવા
બાળકની સરખામણી તે કશાની સાથે થઈ જ કેમ શકે?

અજડરુણા રાખવાની કળજી

શુદ્ધકાયે યયાશક્તિ ધૃત્યયોગાન્ પ્રયોજયેત્ ।

પુરુષના શરીરનું સંશોધન થઈ ગયા પછી એની
શક્તિ પ્રમાણે (એના જઠરાગ્નિના બળને) વિચાર કરીને
વૃથા પ્રયોગો કરવા

વૃષ યોગે

(શ્લોક ૧૨ થી ૩૪)

‘શરેષ્ઠકુશાકાશનાં વિદાર્યાં વીરણસ્ય’ ચ ॥૧૨

મૂળાનિ કણ્ઠકાર્યાંઞ્ઞ ઝનિકર્ષભક્તૌ વલામ્ ।

મેદે દ્વે દ્વે ચ કાકોલ્યો ધૃપ્પણ્યો યતાવરીમ્ ॥

અશ્વગન્ધામતિત્રલામાત્મગુતાં પુનર્નયમ્ ।

ચીરાં પયસ્યાં જીવન્તીમૃદ્ધિં રાક્ષાં ત્રિકણ્ઠકમ્ ॥

મધુકં શાલિપળીં ચ ભાગાંસિપલિકાન્ પૃથક્ ।

માપાણમાઠકં ચિત્તદ્ દ્વિત્રોણે સાધયેદપામ્ ॥

રસેનાઠકદ્રોષેણ પચેત્તેન ઘૃતાઠકમ્ ।

દત્ત્વા વિદારીયાશ્રીહુરસાનામાઠકાઠકમ્ ॥

ઘૃતાશત્રુગુણે ક્ષીરં પેપ્યાણીમાનિ ચાયપેત્ ।

વીરાં સ્વગુતાં વાકોલ્યો

યદ્યં ફલ્ગ્નિ પિપ્પલીમ્ ॥૧૭॥

દ્રાક્ષાં વિદારીં ચર્જ્જ્ઞં મધુવાનિ શતાવરીમ્ ।

તત્સિદ્ધર્થં ધૂર્ણસ્ય પૃથક્ પ્રમ્યેન યોજયેત્ ॥૧૮

શર્કરાયાસ્તુગાયાઞ્ઞ પિપ્પલ્યાં કુહવેન ચ ।

મરિચસ્ય પ્રકુઞ્ચેન પૃથગર્પણોમિતે ॥૧૯॥

ત્વમેલાવિસરૈઃ શ્લક્ષ્ણૈઃ ક્ષોદ્રત્રિકુહવેન ચ ।

પલમાઞ્ઞ તતઃ ક્ષાવેત્ પ્રત્યહં રસતુલ્યમુક્ ॥૨૦

તેનારોહતિ વાજીચ કુલિદ્ગ્ધ ઇવ હૃપ્યતિ ।

સરકટ, શેરડી, ડાભ, કાસો, વિદારીકદ (ભાવ

કોણ), વિરણવાળો અને ભોંધરીંગણી—એટલાના મૂળ,

જીવક, જ્યેષ્ઠક, બજાદાણ, મેદા, મલામેદા, કાકોલી,

શીરકાકોલી, મુદ્ગપર્ણી (જગલી પર્ણ), માપપર્ણી

(જગલી રાડક), શતાવરી, આસોદ, રાતબલા, કોંચા,

સાથેડી, મહાશતાવરી, ચૂરજમુખી, ડોડી, ત્રાહિ, રાસ્ના,

ગોખર, જીરમ્બ, શાલિપર્ણી—એટલા રાશીમાં દરેક

બરખાર તોલા લેવા એક રાઠક અડદ લેવા એ બધું

(સરકટના મૂળથી રાડક સુધીનું બધું) બે દ્રોણ પાણીમાં

પકવવું જ્યારે પાકતા પાકતા એક આઠક પાણી રહે,

ત્યારે (કવાચ ગાળી લઈને) એ એક આઠક કવાચમાં

ભાષકોણ, રામળા અને શેરડી—એ ત્રણેના દરેકને

એકએક આઠક રસ નાખીને તથા ધી કરતા ચારગણ

દૂધ નાખીને એ બધા સાથે એક આઠક થી પકવવું પછી

રોમાં મહાશતાવરી, કોંચા, કાકોલી, શીરકાકોલી, જીરમ્બ,

કાળો ઉમેડો, પીપર, કાળી દ્રાક્ષ, ભાવકોણ, ખજૂર,

મહુડા, શતાવરી—એટલી વસ્તુઓને કચ્ (સરવાળે

ધીથી ચોષા ભાગોને) આવાપ તરીકે નાખવો પછી એ

ધીને સિદ્ધ કરીને ગાળી લઈને (કડુ પકયા પછી) રોમાં

એક પ્રસ્થ સાકર, એક પ્રસ્થ વાસકપૂર, એક કુડવ પીપર,

ચાર તોલા મરી, તજનું, એવંચીનું અને કેસરનું બે

બે તોલા બારીક ચૂર્ણ અને બે કુડવ મધ એમનું ભેગવું

એમાંથી શેઠ એકરોક પચ ખાવું અને ભોરાકમાં ફક્ત

માસરસ અને દૂધ લેવા એમ કરવાથી પુરુષ યોગની

માફક સ્ત્રી ઉપર થકી (ભાગવી) શકે છે અને થકવાની

માફક પુષ્પળ આનાદ ભાગવે છે (કે ઈન્દ્રિય ટટાર

રહે છે)

વિદારીપિપ્પલીશાલિપ્રિયાલેહુરકાપ્રજ ॥૨૧

પૃથક્ સ્વગુતામૂળાઞ્ઞ કુહવાંઞ્ઞ તથા મધુ ।

તુલાર્થં શર્કરાઘૃણાંત પ્રસ્વાર્થં નયમપિપ્પ ॥

સોડ્ડમાપ્રમતઃ ક્ષાવેત્ યસ્ય રામાશંતં યુગે ।

જેના ધરમાં એક સો સોરોએ લેવ તેમ ભાષકાનું,

પીપર, શાલિચોષા, ચારોત્રી અને એખડનું બારીક

ચૂર્ણ, કોંચાનું મૂળ અને મધ—એ દરેક એક એક કુડવ,

બધો તોલા ત્રાકરનું ચૂર્ણ અને ચારપા પ્રસ્થ નનું ધી—

એટલી વસ્તુઓ ભેગી કરીને એમાંથી શેઠ એકએક

તોલા ખાવું

સાતમુક્તાફગન્ શીરે ગોધૂમાન

સાચિતાન્ દિમાન્ ॥૨૩॥

માયાન યા સદૃતક્ષોદ્રાન શ્વાદન

ગૃષ્ઠિપયોઽનુપઃ ।

જાગર્તિ રાત્રિ સકલામશિન્નઃ શ્વેદન્યન્ શ્ચિયઃ ॥

જે પુરુષ ક્રોધાના ડૂંખો અને ઘઉં એ ભેને અથવા રાહદને દૂધમાં સિદ્ધ કરીને પછી ઠંડા પાણીને મધ અને ઘી સાથે ખાય છે અને પછી ઉપર પહેરી જ વાર વિષા પેલી ગાયનું દૂધ પીએ છે તે અનેક સ્ત્રીઓને ઘકલી નાખીને પોતે થાક્યા વિના આખી રાત જાગે છે

વસ્તાનૃસિદ્ધે પયસિ ભાવિતાનસકૃત્સિલાન ।

યઃ શ્વાદેત્સસિતાન ગચ્છેત્સ

શ્ચીશતમપૂર્વવત ॥ ૨૬ ॥

બકરાના અંક વડે સિદ્ધ કરેલા દૂધ વડે વાર વાર ભાવના દીધેલા તથા સાકર નાખીને જે ખાય છે, તે પુરુષ જાણે જીવનમાં પહેલી જ વાર મેયુન કરતો હોય તે રીતે સેા સ્ત્રીઓને ભોગવે છે

નૃણાં વિદાયાં બહુશ્ચ સ્વરસેનૈવ ભાવિતમ્ ।
શ્લોત્રસર્પિયુતં હીદયા પ્રમદાશતમૃચ્છતિ ॥ ૨૬ ॥

ભોષકોળાના ચૂહાને ભોષકોળાના સ્વરસ વડે અનેક વાર ભાવના રાખીને પછી એ ચૂહામાં મધ અને ઘી ભેળવીને ચાટવાથી પુરુષ સેા જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે જાય છે

કૃષ્ણાધાત્રીફલરજઃ સ્વરસેન સુભાવિતમ્ ।
શર્કરામધુસર્પિર્મિહીદયા યોઽનુ પયઃ પિબેત્ ॥
ન નરોઽષ્ટીતિયર્ગોઽપિ યુવેષ પરિહૃવ્યતિ ।

જે પુરુષ પીપર અને આમળાના ચૂહાને પીપર અને આમળાના કવાયતી ભાવના દઈને એ ચૂહાને સાકર, મધ અને ઘી સાથે ચાટીને પછી તેના ઉપર દૂધ પીએ છે, તે પુરુષ ૮૦ વર્ષના હોય તો પણ જીવાન ની માફક એની ઉંમર દરાર રહે છે

કર્પ મધુકાષ્ઠૃણસ્ય ધૃતક્ષોત્રમમન્યિતમ્ ॥ ૨૮ ॥
પયોઽનુપાનં યો લિહ્યામિત્યયેગ સ ના ભવેત્ ।

જે પુરુષ એક કર્પ જેવીમધના ચૂહાને ઘી અને મધ સાથે ભેળવીને ચાટે છે અને તેના ઉપર દૂધ પીએ છે, તેના મેયુનના વેન કાષય રહે છે

કુન્દીરશૃઙ્ગયા યઃ લક્ષ્મલાલોક્ય પયસા પિબેત્ ॥
મિનાદૃતપયોન્નાશી સ નારીયુ વૃણાયતે ।

જે પુરુષ કાકડાચીંચના કન્કને દૂધમાં ભેળવીને પીએ છે અને સાથેસાથે પોરાકમાં ફક્ત સાકર, ઘી અને દૂધ જ રહે છે, તે (મેયુનમાં) અનેક સ્ત્રીઓ વિષે આખ્યાની

માફક પતે છે.

યઃ પયસ્યાં પયઃસિદ્ધાં શ્વાદેન્મધુધૃતાન્વિતામ્ ॥
પિવેદ્વાપ્કયણં ચાનુ ક્ષીરં ન ક્ષયમેતિ સઃ ।

જે પુરુષ દૂધમાં સિદ્ધ કરેલી ક્ષીરકાંઠીમાં મધ અને ઘી નાખીને ખાય છે અને તે ઉપર આખી (પાંચ) ગાયનું દૂધ પીએ છે તેનું વીર્ય ખૂટતું નથી

સ્વયંગુણેશ્વરકયોર્બીજાષ્ઠર્ણ સશર્કરમ્ ॥ ૩૧ ॥
ધારોળ્લેન નરઃ પીત્વા પયસા રાસભાયતે ।

ક્રોધાના અને એખરાના બીજના ચૂહામાં સાકર ભેળવીને એ ચૂહાને ધારોળ્લ દૂધ સાથે પીને પુરુષ (મેયુનમાં) ગર્ધન જેવું કામ આપે છે

ધારોળ્લ દૂધ દૂધની ધાર આચળમાંથી પડે તે દૂધ કુદરતી રીતે જ ગરમ હોય છે આચળમાંથી વાસણમાં કે મોમાં ઝીલેલું દૂધ તરત ને તરત પી જવું એને ધારોળ્લ દૂધ પીવું કહે છે

અષ્ટાષ્ઠર્ણમપ્યેયં શતાવર્યાશ્ચ યોજયેત્ ॥ ૩૨ ॥

એ જ રીતે (શ્લોક ૩૧, ૩૧) વાળી રીતે) ધોળી

ચલેલીનું કે થનાવરીનું ચૂહાં આપવું

વન્દ્રશુષ્કં દધિસરં સસિતાપટિકોદનમ્ ।

પટે સુમાર્જિતં ભુવત્વા ઘૃદ્ધોઽપિ તદ્વળાયતે ॥ ૩૩ ॥

ચંદ્ર જેવી ધોળી દહીંની તરમાં સાકર અને સ્ત્રી ચોખાને ભાત ભેળવીને એ બધું કપડામાં છળીને ખાવાથી ઘરડા પડે (મેયુનની આખ્યાની) જીવાન બની જાય છે

શ્વદંત્રેશ્વરમાપાત્મગુણાધીજગતાયરીઃ ।

પિવન્ શીરેણ જીર્ણોઽપિ ગચ્છતિ પ્રમદાશતમ્ ।

જોખર, એખર, અડદ, ક્રોધાનાં બી અને થતા વરી—એટલી વસ્તુઓને દૂધ સાથે પીના ઘરડા તોય તોપણ સેા જીવાન સ્ત્રીઓ પાસે જાય છે

વૃષ્ણ કોને કહેવાય?

યત્કિશ્ચિન્મપુરં જિગ્ધં પુંહણં યદ્યર્ધનમ્ ।

મનસો દર્પણં યય તત્ત્વર્થ વૃષ્ણમુચ્યતે ॥ ૩૪ ॥

જે કઈ ગળ્યું, મિનગ્ધ, બુલમ્, બશ વધારે એનું અને અનેને ઉત્સાહમાં આવે એનું તોય તે બધું વૃષ્ણ કહેવાય છે

સી પાસે કથારે જનું?

પ્રત્યેરેયંવિધેન્તસ્માદપિતઃ પ્રમદાં પ્રજેત્ ।

આત્મવેગેન સ્વોદીર્ઘઃ સ્ત્રીગુણેષ્ઠ પ્રદપિત્ ॥ ૩૫ ॥

ચાટે આવા (વૃષ્ણ) દ્રવ્યો વડે સ્ત્રીમાં ભાવેલા ચોખાને આવેલા મેયુનના વેગથી ઉત્કેશવા (પ્રેરણા)

અને સ્ત્રીના (સોંદર્ય, કોમળતા વગેરે) ગુણોથી જેને
રોદિયનું ઉત્થાન થયું હોય એવા પુરુષે સ્ત્રી પાસે જનું.

સ્ત્રીના શરીરની પ્રશંસા

સેવ્યાઃ સર્વેન્દ્રિયસુચ્યા ધર્મકલ્પતુમાદકુરાઃ ।

વિપયાતિશયાઃ પદ્ય શરાઃ કુસુમધન્વનઃ ॥૩૭॥

બધી ઈંદ્રિયોના સુખરૂપ, ધર્મરૂપી કલ્પવૃક્ષના
અંકુરરૂપ, કામદેવના (પાંચ) બાહોરૂપ પાંચ વિષયોના
રુષિકપક્ષુનું સેવન કરવું જોઈએ.

इष्टा लोकैकशोऽन्यथा हर्षप्रतीतिकराः परम् ।

किं पुनः स्त्रीशरीरे ये सद्बधातेन प्रतिष्ठिताः ॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો-
માંથી એકએક મનગમતો વિષય ભોગવવાથી યમ્ પરમ
ઉર્ધ્વ અને પ્રીતિ થાય છે, તે પછી સ્ત્રીના શરીરમાં
એક સાથે રહેલા પાંચ વિષયો ભોગવવાથી પરમ ઉર્ધ્વ
અને પ્રીતિ થાય એમાં શી નવાઈ!

કેવી સ્ત્રી પોતે જ વાઝકરણ ઔષધરૂપ છે?

नामापि यस्या हृदयोत्सथाय

यां पश्यतां वृत्तिरनाप्तपूर्वा ।

सर्वेन्द्रियाकर्षणपाशमृता

कान्तानुवृत्तिव्रतदीक्षिता या ॥ ૩૯ ॥

फलाविलासाङ्गवयोविभूषा

शुचिः सलज्जा रहसि प्रगल्भा ।

प्रियंवदा मुल्यमनःशया या

सा स्त्री वृत्तत्वाय परं नरस्थ ॥ ૪૦ ॥

જેનું નામ સાંભળતાં જ હૃદયમાં ઉત્સવ થાય, જેને
જેનારને પહેલાં કદી ન થઈ હોય તેવી ભૂમિ થાય,
જે બધી ઈન્દ્રિયોને આકર્ષવા માટેની જાળરૂપ હોય,
જેણે પોતાના પ્રિયતમની મરજી જાળવવાના વ્રતની
દીક્ષા લીધી હોય, જેણે કળા, વિદ્યાસ (ધારણ્યવ),
(સુંદર) શરીર અને જુવાનીરૂપી શમ્ભાર સગળા
હોય, જે પવિત્ર, શરમાળ, મૈથુન વખતે બેશરમ, મોઢા-
ભોલી અને પુરસ્થના જેટલી જ કામનાથી ઉત્તેજિત
થાય એવી હોય તે સ્ત્રી પોતે પુરુષનું વાઝકરણ કરવો
માટેનો ઉત્તમ ઉપાય છે.

મૈથુનની મર્ષદા

आचरेच्च मन्त्रार्ता रतिपर्या

कामसूत्रमिदितामनवषण्णम् ।

देशकालयલक्षत्वानुरોधा-

क्षेपनम्यसमયોक्त्यवિરहाम् ॥ ૪૧ ॥

દેશ, કાળ, બળ અને શક્તિ પ્રમાણે, આપૂર્વેદના
સિદ્ધિતાથી (કે શરતોથી) વિરહ ન હોય એવી રીતે
કામસુત્રમાં કહેલી બધી નિષ્પાપ રતિયર્થા કરવી.

(બળ=સ્વાભાવિક બળ. શક્તિ=દેવા વગેરેથી
આણેલું કૃત્રિમ બળ.)

વાઝકરણનાં સાધનો

અમ્યજ્ઞનોદ્વર્તનસેકાગન્ધ-

સ્વકૃતિપ્રવચ્ચાભરણપ્રકારાઃ ।

ગાન્ધર્વકાવ્યાદિકધામ્બીણાઃ

સમસ્તમાયા વશાગ ધયસ્વાઃ ॥ ૪૨ ॥

દીર્ઘિકા સ્વમ્બધનાન્તનિવિષ્ટા

પદ્મારણુમધુમત્તવિદ્ધા ।

નીલસાનુગિરિકૃટનિતમ્બે

કાનનાનિ પુરકણ્ઠગતાનિ ॥ ૪૩ ॥

રટિસુચા વિવિધા તરજાતિઃ

શ્રોત્રસુષ્કઃ ફલકોકિલનાદઃ ।

અદ્રુતસુતુવયોન વિમૂષા

ચિત્તસુષ્કઃ સકલઃ પરિવારઃ ॥ ૪૪ ॥

તામ્બૂલમચ્છમદિરા

કાન્તા કાન્તા નિશા શશાઙ્કાઙ્કા ।

ચચચ્ચ કિચ્ચિદિદં

મનમો યાજીકરં તત્તત ॥ ૪૫ ॥

અભ્યજ, ઉદ્વર્તન, સેચન, મુર્ગધ, દૂલના ઘાર-
ગળવા, વિત્ર, વસ્ત્ર, ઘરેણાં-એ બધાંના અનેક પ્રકારો;
સંગીત, કાવ્ય વગેરેમાં હોશિયાર અને વાંતો કરવામાં
હોશિયાર, સંસારવેદિય, અનુકૂળ ચિત્રો; પોતાના મકાન-
માં બહુવેલો કમળના પરાગ અને મધ(મસ્તકે)નો
મસ્ત બનેલાં પક્ષીઓવાળી વાદ; નીચ રંગના શિખર-
વાળા પર્વતના શિખર ઉપર અને મધ્ય ભાગમાં, શંકરની
ભાગ્યે, વનો, આંખને રમણીય વાગે એવાં જનપ્રાનનાં
વૃક્ષો; કાનને ગમે એવાં કોણવનો મીઠા અને કાઠિયા
ટબુકો; શરીરને સુખ થાય અને ઋતુને અનુકૂળ હોય
એવાં શમ્ભાર; મનને આનંદ આપે એવાં બધાં પદ્મ-
વાદ; પાનમીઠું, પાનગો દારૂ, મનગમતી સ્ત્રી, (પૂર્ણ)
ચંદ્રવાળી શન તથા મનને જે જે કંઈ ગમે તે તે વાઝ-
કરણ છે.

કામ ઉત્પન્ન થાય એવી વસ્તુઓ અને સંપેદ્યો

મધુ મુષ્કમિષ સોત્પન્ન મિયાપાઃ

કન્દરણના પરિવાદિની પ્રિયેષ ।

કુસુમચયમનોરમા ચ શય્યા

કિસલયિની લતિકેવ પુષ્પિતાયા ॥૬૬॥

દેશે શરીરે ચ ન કાચિદર્તિ-

રથેપુ નાલ્પોડપિ મનોવિધાતઃ ।

યાજીકરાઃ સન્નિહિતાશ્ચ યોગા.

કામસ્ય કાર્મ પરિપૂરયન્તિ ॥૬૭॥

પ્રિયાના મુખ જેવો, કમળવાણો દાઢ પ્રિયા જેવો મીઠો રણકાર કરતી વીણા; જેના અગ્ર ભાગમાં ફૂલ ગિગ્ગાં લોપ એવી, કળીઓવાળી નાજક લતા જેવી, ફૂલના ઢગલાને લીધે મનોહર અને કળીઓવાળી પથારી; દેશમાં અને દેશમાં કંઈ પીણ ન લોપ, ઉદ્વિગ્ધ ના વિષયો (કે પન) મેળવવામાં મનને મારવું ન પાડવું લોપ અને વાછકડપુ રોગો પાસે જ (સુલભ) લોપ—એટલી વસ્તુઓ (સંયોગો) કામદેવની મામના પૂરી પાડે છે

શ્રેષ્ઠ ઔપધ અને ક્રિયાનો સંગ્રહ

મુક્તાપર્પટકં જ્યરે, ત્વિ જલં મૃદમૃદ્ધલોપોદ્ભવં,
લાજાશ્લદિપુ, વસ્ત્રિજેપુ ગિરિજં,

મેદેપુ ધાત્રીનિરં ।

પાળદૌ શ્રેષ્ઠમયોડમયાડનિલકર્ણે,

પ્લીહામયે પિપ્પલી,

શન્ધાને કૃમિજા, વિપે શુકતર-

મેદોનિલે ગુગુલુઃ ॥૬૮॥

વૃષોડ્ધપિત્તે, કુટ્તજોડિતમારે,

મહાતકોડશંસુ, ગરેપુ દેમ ।

શ્વલેપુ તાકર્ષ્ય, કિમિપુ કૃમિર્ણ,

શોપે સુરા ચ્છાગપયોડય માંસમ ॥૬૯॥

ઘ્રશ્યામયેપુ પિપ્પલા, શુદ્ધી

યાનાસરોગે, મયિતં પ્રદહ્યમામ ।

ફુલ્હેપુ સેવ્યઃ સદિરમ્બ સારઃ,

સર્વેપુ રોગેપુ શિલાદ્યં ચ ॥૭૦॥

ઉન્માદં ધૃતમનયં, શોકં મયં, વ્યવસ્મૃતિં વ્રાદી ।

નિશ્નાનાશં ક્ષીરં જયતિ, રમાગ પ્રતિદયાયમ ॥

માંસં કાર્કશ્યં, લઘુતઃ પ્રમથ્નતં,

સ્વશ્વગાત્રાં સ્વેદઃ ।

શુદ્ધમજ્જ્યાઃ સપુરો નમ્યાન સ્વશ્વધાંત્યાદુરજમ ॥

નયનીતસજ્જમદિતમોત્તં મયં પયમ્મ દમ્બુદરમ્ ।

નસ્યં મુર્ધધિકારાન,

વિદ્રધિમચિરોત્તમસચિક્ષાઃ ॥૭૩॥

નસ્યં કવલો મુખજાન,

નસ્યાઙ્ગનતર્પણાનિ નેત્રરજઃ ।

વૃદ્ધત્વં ક્ષીરધૃતે, મૂર્છાં શીતામ્બુમાસ્તચ્છાયાઃ ॥

સમશુકાર્દ્રકમાત્રામન્દે વદ્ધૌ, શ્રમે સુરા જ્ઞાતમ્ ।

દુઃસસહત્વે સ્થૈર્યં વ્યાયામો, ગૌશ્વરહિતઃ કૃદ્ધો ॥

કાસે નિદિગ્ધિકા, પાર્શ્વશૂલે પુષ્કરજા જટા ।

વયસઃ સ્થાપને ધાત્રી ત્રિફલ્લા ગુગુલુવ્રણે ॥

વસ્તિર્વાંતધિકારાન,

પૈતાત્ રેકાઃ, કફોદમધાન યમનમ્ ॥

ક્ષોદ્રં જયતિ યલાસં,

સર્પિઃ પિત્તં, સમીરણં તૈલમ્ ॥૭૭॥

इत्यश्वं यत्प्रोक्तं रोगाणामौषधं शमायात्मम् ॥

तद्देशकालव्यवहृतो विकल्पनीयं यथायोगम् ॥૭૮॥

તાવમાં મોથ અને પિત્તપાપટો, તરસના રોગમાં માટીની ઈટ તપાવીને છમકારેલું પાણી, શિલ્પટીના રોગમાં ડાંગરની પાણી, મૂત્રાશયના રોગોમાં શિલાગિત, મેઘરોગોમાં આમળાં અને હળદર, પાંડુરોગમાં લોહું શ્રેષ્ઠ છે. વાયુના અને કફના રોગમાં હરદી, બરલના રોગમાં પીપર, હાલકું આપવામાં લાખ, જેરના રોગમાં સરસો, વરખીના અને વાયુના રોગમાં ગુગુળ, રકન પિત્તમાં અરુણી, અતિશારમાં કણ્ઠાણ, વાહશમાં બિલામ, જરના રોગોમાં રોગનું, સ્થૂલ (બાનુ જાડ) માપુતોને (શરીર ઉનારવા માટે) રસવતી, કૃમિરોગોમાં વાવડિય, તપરોગમાં સુદ, બરડીના દુધ અને માંસ; આંખના રોગમાં ત્રિકૃષ્ણ, પતમાં ગળેા, શ્રાવણીમાં મવિન, કુષ રોગોમાં પિત્તારનું સેવન કરવું અને બધા રોગોમાં શિલાગિતનું સેવન કરવું જનું શી ગાંધારને, દાડ લોકને, બાલી વાદને, દુધ લિધ ન આવવલ્લખી રોગને. થિખંઃ સ્વેદપથને, માંસ દુધપ્રાપ્તને, લગમ વાયુને. શેક શરીરના અવગ્રાપ્તને, ગુર્ધાંતરી(માપુતનું જાડ કાલા ધીમજાનું જાડ)નાં ગુંદરનું નસ સર્કી, સંદ અને બાનુની પીચને; માપપુત્રે લોચો અર્ધિષ વાને, ઉરડી નું મુતર અને હિરડીનું દુધ વગરપરને, નસ માત્રના રોગોને, લોચી કઠારવાની કિષા તરતના વહેલા જલે નસ અને કવચનાં મુખરોગોને નસ, અગ્ન અને તર્પણની કિષાઓ આંખની પીચને, દુધ અને પી ઘરપુત્રે; હંડે પાણી, પવન અને છંદ્રે મુત્રને અને છે (મરડે છે) જાં આંખમાં માપપુત્રે લોચા સરને જાડે સરોઝ અને અડુડ, જામાં મુગ અને અગ્ન દરોગે દુધ લેરી દરો એનું અને નિન. ૭૮, ૭૯

માટે કરારત, મૂત્રકૃદ્ધર્મા ગોખર, ઉપરસર્મા બેલી ભોરીંગણી, પડખામાં શૂળ આવે ત્યારે પુષ્કરમૂળ, જુવાની આલુવા અને રાખવા માટે આમળાં અને પ્રસુ-રોગમાં ત્રિક્ષણ અને ગૂળણ હિતકર છે. ભસ્તિ વામુના રોગોને, રેશ પિત્તના રોગોને, વમન કફના રોગોને, મધ કફને, ઘી પિત્તને, તેજ વાયુને જીતે છે (મટારે છે). આમ જે શ્રેષ્ઠ ઔષધ કહ્યું તે રોગોનું શમન કરી શકે છે. દેહ, કાળ, અને બળને વિચાર કરીને રોગ્ય યોગ કરીને (જે પ્રસંગે જે ઔષધો ભિન્નવર્ણ થોગ્ય હોય તે ભેળવીને) એની ઉપર કહેલાં શ્રેષ્ઠ ઔષધોની જુદીજુદી બનાવટો કરવી.

इत्यात्रेयादागमय्यार्थस्त्व

तत्सूक्तानां पेक्षालानामतुतः ।

મેઢાદીનાં સમ્મતો મક્તિનમ્ :

पमच्छेदं संशयानोऽग्निवेशः ॥ ५९ ॥

આ પ્રમાણે ભગવાન આત્રેય (પુનર્વસુ) પાસે અર્થસૂત્ર (આપુર્વેદશાસ્ત્ર) ભણીને એ કોમળ (મધુર) સુવાક્યથી ન ધરાવેલા, ભક્તિથી નમ્ર બનેલા, જેને શંકા થઈ હતી એવા અગ્નિવેશે ભેડ વગેરેની સંમતિ સાથે નીચે પ્રમાણે પ્રશ્ન કર્યો :

आयुर्वेदनी ७३२

સંપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર વિશે અગ્નિવેશ વગેરેની શંકા હૃદયન્તે ભગવન્ કૈચિદાત્મવન્તોઽપિ રોગિણઃ પ્રત્યોપસ્થાતૃસમ્પન્ના વૃદ્ધર્થમતાનુગાઃ ॥ ૬૦ ॥ સ્વીયમાણામયમાણા વિપરીતાસ્તયાઽપરે । દિતાહિતવિભાગસ્ય ફલં તસ્માદનિશ્ચિતમ્ ॥

किं शास्ति शास्त्रमस्मिन्

इति कल्पयतोऽग्निवेशमुख्यस्य ।

શિષ્યગણસ્ય પુનર્વસુ-

राखल्यो कात्स्न्यतस्तस्यम् ॥ ६२ ॥

*હે ભગવાન (પુનર્વસુ), સંઘથી (મિત્ર અને હિત આહારવિહારવાળા), રોગ મટાડવાને જરૂરી દુષ્ણો અને સારવાર કરનાર રોગ્ય માપુસોની કૂટવાળા તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મનને અનુસરનારા રોગીઓ પણ કેટલાક સાજ થતા અને કેટલાક મરી જતા જણાય છે; તેમ જ એથી વિરુદ્ધ જનના (આહારવિહારનું કુપણ કરનારા, રોગ મટાડવા માટે જરૂરી દુષ્ણો અને સારવાર કરનાર રોગ્ય માપુસો વિનાના તથા વૃદ્ધ વૈદ્યોના મનને ન અનુસરનારા) બીજા રોગીઓ કેટલાક સાજ થતા અને

કેટલાક મરતા જણાય છે, તેથી હિત અને અહિત એ વિભાગનું ફળ (પરિણામ) નક્કી નથી (અર્થ, મિત્ર=સુ. ૧/૬૬૩) બી. ૪૮૮૫ની સ્વપનસંપત્તિઃ નીલિત =એ સાધનસંપત્તિના જીભાવા.) આમા કાન્ત શું થીપવે છે? (=કઈ થીપવનું નથી). આવી શંકા કરતા, અગ્નિવેશ જેમાં મુખ્ય છે એવા શિષ્યોના સમૂહને પુનર્વસુએ સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત કહ્યો.

ભગવાન આત્રેયે કરેલું શંકાનું સમાધાન : ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાનાં પરિણામમાં ફેર

न चिकित्साऽचिकित्सा च

तुल्या भयितुमर्हति ।

વિનાઽપિ કિયયા સ્વાસ્થ્યં

गच्छतां पोढशांशया ॥ ६३ ॥

(૧) સોણે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા (સુ. ૧/૨૬૫ થી ૨૮) અને (૨) સોણે કળાએ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના પણ જે લોકો સાજ થાય છે તેમની અચિકિત્સા (=રોગમાંથી ઓછી કળાવાળી ચિકિત્સા સ્વથવા સમૂળગ્રી ચિકિત્સા જ ન કરવામાં આવે એવી સ્થિતિ) એ બે (=સંપૂર્ણ ચિકિત્સા અને અચિકિત્સા) સરખાં હોઈ શકે નહિ (એ બંનેનું ફળ સરખું હોઈ શકે નહિ).

(સોણે કળાવાળી ચિકિત્સા વિના જે રોગ મટે એમ હોય એ રોગમાં પણ સોણે કળાવાળી ચિકિત્સા કરવાથી રોગ વધારે વહેશે. મટે છે એટલે ફેર તે જરૂર પડે છે. અને જે રોગ સંપૂર્ણ ચિકિત્સા વિના મટેએવા ન હોય તે તે ચિકિત્સા વિના મટતો જ નથી. આમ હોવાથી ચિકિત્સા અને અચિકિત્સાના પરિણામમાં ફેર રહે છે.)

आतङ्कपङ्कमज्ञानां दस्तालय्यां भिपङ्गितम् ।

जीविते म्रियमाणानां सर्ववामेय नोपधात ॥ ६४ ॥

રોગગ્રી કાદવમાં ખૂંપી એવા માપુસોને માટે ઔષધ (ચિકિત્સા, આપુર્વેદ) ઘણના ટેકણ છે. (તેમ કાદવમાં પડેલા માપુસને કોઈની મદદ વિના પોતાની શેરે કાદવમાંથી નીકળતાં બહુ મહેનત પડે અને વાર લાગે પણ બીજે કોઈ માપુસ એને પોતાના ઘણેના ટેકે આપે તે એ ઓછી મહેનતે પણ ઝડ બહાર નીકળી શકે છે. તેમ આપુર્વેદના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાથી રોગ ઓછી મહેનતે અને ઝડ મટી જાય છે.) બીજા મરનાર (અસાખ રોગવાળા) માપુસોને એટલે જ નિરાશકનું નથી. (અસાખ રોગમાં તે ચિકિત્સા લાગે કે લાગે નોપણ એ રોગ મટવાનો નથી.)

ન હુપાયમપેક્ષન્તે મર્વે રોગા, ન ચાન્યયા ।

ઉપાયસાધ્યાઃ સિધ્યન્તિ, નાદેતુર્હેતુમાન્ યતઃ ॥

બધા રોગોને કઈ ઉપાય(ચિકિત્સા)ની જરૂર હોતી નથી (કારણ કે પ્રાકૃત રોગોમાં ઋતુફેર વધારી વજેરે અનેક રીતે કુદરત પોતે ઉપાય કરી લે છે અને અસાધ્ય રોગમાં ઉપાય કરવા છતાં રોગ મટતો નથી આમ શેલિસૂરી વજેરે જે રોગો ઉપાય કરવામાં આવે તો જ મટી શકે એવા છે, તે રોગોમાં ઉપાય કર્યા વિના ચાલતું નથી) પણ જે રોગો ઉપાયસાધ્ય છે (સપૂર્ણ ચિકિત્સાથી જ મટે એવા છે) તે બીજી રીતે (સપૂર્ણ ચિકિત્સા કર્યા વિના) મટતા નથી, કારણ કે રોગ હેતુવાળો (નિદાનવાળો, કારણને લીધે થયેલો) હોય તે કઈ હેતુ વિનાનો (કારણ વિનાનો) બની જાય નહિ (રોગનું કારણ હોય છે તે કારણ દૂર થયા સિવાય રોગ મટે નહિ અને કારણ દૂર કરવા માટે ઉપાય કરવાની જરૂર રહે છે પ્રાકૃત રોગો જે વૈકૃત ન થાય તો ઋતુ બદલાતા મટી જાય છે તેમાં પણ કુદરતે રોગનું કારણ દૂર કરવાના ઉપાય કર્યો હોય છે તેથી એમાં આયુર્વેદની સોળે કળાવાળી સપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર રહેતી નથી જરૂરી ચિકિત્સા કુદરત આપોઆપ કરી લે છે હવે અસાધ્ય રોગોમાં પણ સપૂર્ણ ચિકિત્સાની જરૂર હોતી નથી, કારણ કે સપૂર્ણ ચિકિત્સા કરવા છતાં રો રોગો મટતા નથી આમ હવે ઉપાયસાધ્ય રોગોના વિચાર કરવાનો રહ્યો શેલિસૂરી જેવા કેંદ્રબાક રોગો એવા છે કે જે ઉપાય કર્યા વિના મટે જ નહિ તેમાં ચિકિત્સાના લાભ અને અવિચિકિત્સાના જેર લાભ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એવા રોગોમાં ચિકિત્સા ન થાય તો રોગનું કારણ દૂર થાય નહિ અને તેથી રોગ મટે પણ નહિ ત્યારે યુ અચિકિત્સામાં માનનાર એવું કહેવા માગે છે કે એમની ખાતર હેતુમાન (કારણ થી થયેલો) રોગ અહેતુ (કારણ વિનાનો) બની જાય છે કે જેથી કારણ દૂર કરવાને ચિકિત્સાની જરૂર ન પડે? હેતુવાળો રોગ હેતુ વિનાનો કદી બની શકે નહિ)

યદુર્ધ્વં સર્વસમ્પત્તિયુક્તયાઽપિ ચિકિત્સયા ।

મૃત્યુર્મૈવતિ, તદૈવ નોપાયેઽન્યનુપાયતા ॥૬૬॥

વળી જે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે (સૂ ૧/૨૬ા થી ૨૯વાળી) બધી સાધનસંપત્તિવાળી ચિકિત્સા થી પણ (અચિકિત્સા કરવા-છતાં પણ) દરદી મરી જાય છે એ વાત બરાબર નથી જે જેનો ઉપાય છે તે તેના ઉપાય ન હોય એવું બની શકે નહિ (જારે પાદની સાધનસંપત્તિવાળી ચિકિત્સાથી જ જે રોગ મટે એવો નથી તે રોગમાં એવી ચિકિત્સા ઉપાય છે, એવા રોગમાં

એવી ચિકિત્સા ઉપાય ન હોય એવું બની શકે નહિ)

અપિ સ્ત્રોપાયયુક્તસ્ય ધીમતો

જાતુચિત્ ક્રિયા ।

ન સિધ્યેદૈવવૈગુણ્યાન્ન ત્વિયં પોદશાત્મિકા ॥

અને વળી ઉપાયવાળા બુદ્ધિશાળી માણસને પણ દુર્ભાગ્યને લીધે (નસીબ આડુ આવતું હોવાથી) કેટલીક વાર ક્રિયા ફળતી નથી (ક્રિયા કરવાથી રોગ મટતો નથી) પણ તેવા પ્રસંગોમાં તો એ ક્રિયા સોળે કળાએ (સૂ ૧/૨૬ા થી ૨૯) સપૂર્ણ હોતી નથી (કારણ કે દેવ કઈને કઈ બાબતની કંટોકડી ઊભી કરીને સોળામાંથી એક કે વધારે કળાનો લાભ ન મળી શકે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરે છે)

કસ્યાસિદ્ધોઽગ્નિતોયાદિઃ

લ્લેદસ્તમ્માદિકર્મણિ

ન પ્રીણંતં કર્પણં વા કસ્ય ક્ષીરં ગવેયુકમ્ ॥૬૮॥

કસ્ય માપાત્મગુણાદો વૃણ્યત્વે નાસ્તિ નિશ્ચયઃ ।

ચિન્મૂલકરણક્ષેપો કસ્ય સંશયિતો યવે ॥૬૯॥

ચિર્પં કસ્ય જરાં યાતિ મન્વતત્ત્રચિર્વર્જિતમ્ ।

કઃ પ્રાન્તઃ કલ્પતાં પથ્યાદતે રોદિણિકાદિપુ ॥

એક કરવાના કામમાં દેવતા કોને નિષ્ફળ નીવડશે? સ્તંભ વજેરે કરવામાં પાણી વજેરે કોને નિષ્ફળ નીવડ્યું? દૂધ કોનું પ્રીત્તન ન કર્યું? ગવેયુકથી કોણ દૂધનું નથી પકડ્યું? અડદ, કોશ વજેરે વૃણ છે એવો કોને નિશ્ચય નથી થયો? જવ ઝાડોપેશાખ બનાવીને બહાર કાઢે છે એ વાતમાં કોને સશય છે? મંત્ર બળ્યા વિના ઝેર કોને પતી ગયું? શેલિસૂરી વજેરે રોગોમાં પથ વિના કોણ તાણ્યુ થયું? (આ બધા દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે જેના ઉપાય છે તે તેના ઉપાય ન હોય-એ ઉપાય એમાં નિષ્ફળ જાય-એવું બનતું નથી.)

અપિ ચાવાત્તમરણં સર્વસિદ્ધાન્તનિશ્ચિન્મ્ ।

મદદ્યાઽપિ પ્રયત્નેન વાર્યતાં કથમન્યથા ॥૭૧॥

“વળી મરણ અકાંગે થાય છે (મનુષ્યના આયુષ્યનો કાળ સો વરસનો છે, છતાં સો વરસે મરણ ન થતાં રોગ વજેરે કારણથી એ વરસું આવે છે) એવું બધા સિદ્ધાંતે નહીં છે તો પછી યમે દેવેલો મોટો પ્રજ્ઞાન કરીએ તોપણ એ અકાંગ મરણ ચિકિત્સા સિવાય બીજી કોઈ રીતે રોકી શકાય? (ચિકિત્સા વિના રોગ મટે નહિ, રોગ ન મટે તો માણસ પૂરું સો વર્ષ જીવી શકે નહિ, માણસ પૂરું સો વર્ષ જીવે નહિ તો આયુર્વેદ

ધર્મશાસ્ત્ર બધા ૧ ૧૪૦૫૫૫૫ બાહેરી મનુષ્યના ૫૫૫ ૧૫૫
તો વર્ણની મુ ૫ ૫૫૫૫૫૫, ૫૫ ૫૫ ૫૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
તેથી થિ ૫૫૫ ૫૫૫૫ છે)

ચન્દ્રનાચપિ વાહારી રુદ્રમાગમપુર્વકમ ।
શાસ્ત્રાદેવ ગત સિદ્ધિ કરે નૃક્ષત્વજ્ઞમ ॥

દાહ વગેરે સગામા ૫ ૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
૫૫૫ ૫૫૫ છે (લોભેમા તે ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ છે)
તે આધુર્વેદને આધાર ૫૫૫ ૫૫૫ છે નાવમા ૫૫૫ની
(નાવ બિને ના ૫૫૫) લાઘવ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
૫૫૫ કમ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ છે (લોભેમા પ્રાચિન
૫૫૫ ૫૫૫ છે) ૫૫૫ ૫૫૫૫૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ છે
ચતુષ્પાદગુણસમ્પન્ને સમ્યગ્લોચ્ય યોજિતે ।
મા કૃયા વ્યાધિનિર્વાતે

વિચિકિત્સા વિચિકિત્સિતે ॥૭૩॥

તેથી (મુ ૫/૨૫૫ ૫૫ ૨૫૫૫) ૫૫૫ ૫૫૫
નોમે ગુણેવાળી ચિકિત્સા બગમ વિચાર ૫૫૫ ૫૫૫
વામા આવે, તે રાગનો નાથ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫ ૫૫૫
૫૫૫થી નહિ

પતદ્વિ મૃત્યુપાશાનામકાણ્ડે છેદનં દદમ ।
રાગોત્પાસિતમીતાનાં રક્ષાશ્વરમશ્વરકમ ॥૭૪॥

આ (આધુર્વેદ) તા રાગેશ્વરી રાગધારી મોતના
ક્ષાનાને જાણી નાખવાનું મજબૂત સાધન છે અને
(રાગ થયા પછી) રાગથી ત્રમેલા બાને બીનેડા
લોભેની સૂત્ર (દોરા) વિનાની રાખી છે
કુપાત્ર વેદના લાઘવા આવે આધુર્વેદથી અમૃત
પણ હેર બને છે

પતસ્યમૃતં સાક્ષાજ્ઞગદયાસર્વજિતમ ।
યાતિ દાનાહલત્યં તુ સઘી રુર્ભાજનસ્થિતમ ॥

આ (આધુર્વેદ) તે બળને દરિયા વડેવવાની
મહેનત આપ્યા વિના સાપડે જાતાના અમૃત છે
પણ એ આધુર્વેદથી અમૃતને કુપાત્રમા (૧) અશ્વ
વાસવામા, ૨ નાનકાદો માનુષમા) રાખવામા આવે,
તા એ લગભગ હેર બની જાય છે

કુપાત્ર વેત્ર કેવા લેખ? એમનાથી દૂર રહે

અક્ષાતશાસ્ત્રસદ્ગાથાન

શાસ્ત્રમાત્રપરાયણાન ।

ત્યજેદ દુરાદ ભિપ્રયપાશાન

પાશાન દેવસ્યતાનિષ્ઠા ॥૭૫॥

જે આધુર્વેદ શાસ્ત્રનો ખો અર્થ (રહસ્ય) સમજ્યા
ન લેખ ૫૫૫ જે દુરંત રાધુર્વેદનો શાસ્ત્રમા ૫૫૫
વેદના પાદ કરવામા, આધુર્વેદના રાખવામા નહિ,
પણ ૫૫૫ આધુર્વેદના શાસ્ત્રમા ૫૫૫ રચાયેલા ૫૫૫
૫૫૫ રાખ વધારાથી કા યાને બળના કાળની માન
૫૫૫ ૫૫૫ દર સમય

કુપાત્ર વેત્રોની પ્રશસા

ભિપ્રજાં સાધુવૃત્તાનાં મદ્રામાગમશાહિનામ ।

અશ્વસ્તકર્મણા મદ્રં મદ્ર મદ્રાભિલાપિનામ ॥

શાસ્ત્રગ્રાંથી, આધુર્વેદવિધાથી શોભના જેવું
આધુર્વેદમા મહેરી કિયાવે ૫૫૫ વા જવે જરી ૫૫૫
રોવા ૫૫૫ (તેજી) ક સાધુ હરજનાગ વેદાનુ બધું
થશે, બધું થશે બધું થશે

અષ્ટાંગહૃદયની ૫૩૨

અશ્વનસગ્રહ ઇતો છતા અશ્વગતદૃષ કેમ રચનું પડય?

इति तन्मगुणैर्यુक्त तन्मदोपैर्यियोजितम् ।

ચિકિત્સાશાસ્ત્રમવિલં

વ્યાખ્ય યત્ પરિત, સ્થિતમ ॥૭૬॥

વિપુલામલવિજ્ઞાનમદ્રામુનિમાનાનુગમ ।

મદ્રાસાગરગમ્મીરસદ્વદ્યાર્થાપલક્ષનમ ॥૭૭॥

અઠાઙ્ગવ્યવમમ્હોદધિમન્થનેન

યોડગાઙ્ગસદ્મદ્રમદ્રામુનિરાશિગાઙ્ગઃ ।

તસ્માદનરપકલમ્હસસમુદમાર્ગ

મીરવ્યથેમેનદુરિતે પ્રયગેષ તન્નમ ॥૮૦॥

૨ ૫૫ તત્રના ગુણેવ ગુ ૫૫ તત્રના દોષો વિનાનુ,

૨૫૫ ચિકિત્સાશાસ્ત્ર બાહ્યીન ૫૫૫ મોતનામા અશ્વ
બીને રહે, વિશ્વા ૫૫૫ વિશ્વા વિરાનવાળા મદ્રામુનિ
ઓના મતને ૫૫૫સગ્રહ, મદ્રાસાગર જેવા અગાધ સમગ્ર
સગ્રહ નામના ગ્રંથના ૫૫૫ સુધરુ, ૨ ૫૫૫ ૫૫૫
વેદ (મુ ૫/૫, ૫૫૫)થી મદ્રાતાનગને વડેવવાથી જે
અસગ્રહગ્રંથથી મોતે અમૃતનો લાઘવા મળે છે,
તેમથી જુદું બનાવીને મદ્રાદ્યવગુ ૨૫ (૫૫૫
હૃદયથી) તત્ર યાત્રી મદ્રાન કો ૫૫૫ એમ માલેતો
ખુશી ૫૫૫ માટે જુદું ૫૫૫ છે

આ ગ્રંથની પવિત્રતા

इदमागमनिर्दिष्टास्मत्प्रसक्तदृष्टान्तान् ।

મન્થવત્તંપ્રયાગવ્ય ન મીમાંસ્યં કયશ્ચન ॥૮૨॥

૨૫ તત્ર (૫૫૫ ૫૫૫) આધુર્વેદથી નિવડ મને

હોવાથી રાત્રે એનું કૃષ પ્રત્યક્ષ રાત્રીભવાનું હોવાથી
એના મત્રની માફક ઉપયોગ કરવો, એ ખરું હશે કે
નહિ એવી શકા (તપાસ) કરવી નહિ.

આ ગ્રંથના પાઠ, અભ્યાસ અને આચરણનું કૃષ
દીર્ઘજીવિતમારોગ્યં ધર્મમર્થં સુતં યશઃ ।
પાઠાવધોધાનુષ્ઠાનૈરધિગચ્છત્યતો ધ્રુવમ્ ॥૮૨॥

રામાથી (અષ્ટાગલદયમાથી) રા ગ્રંથનો પાઠ
કરવાથી, સમજવાથી રાત્રે એમા કલ્યા પ્રમાણે કરવાથી
માણસને લાભી જિજ્ઞાસી, આરોગ્ય, ધર્મ, અર્થ, સુખ
અને યશ્ચ ચોક્કસ મળે છે.

પતત્પટન સદ્ગ્રહયોધશક્તિ
સ્વમ્યસ્તકર્મા મિપગપ્રકમ્પ્ય ।

આકમ્પયત્યન્યવિશાલત્તમ્-

કૃતામિયોગાનુ યદિતત્ર ચિત્રમ્ ॥૮૩॥

આ (અષ્ટાગલદય નામનું તત્ર) ભૂમીને, અષ્ટાગ
સંગ્રહ નામનો ગ્રંથ સમજવાને શક્તિમાન થઈને,
ક્રિયારો કરવાની સારી રીતે ટેવ પાડીને, કોઈથી ગાળવો
ન જાય એવા બનેલા વેદા બીજા (અષ્ટાગલદય કરતા)
મોટા તંત્રોમાં મહેનત કરીને તૈયાર થયેલા વેદોને ધ્રુવની
નામે (હકારે) તે એમા કોઈ નવાઈ જોવા નથી.

આ ગ્રંથની અપૂર્વતા

યદિ ચરકમધીતે તદ્ ધ્રુવં સુધતાદિ-
પ્રણિગદિતગદાના નામમાત્રેડિપિષાઢ ।

અથ ચરકવિહીન પ્રમિયાયામચિદ્રાઃ

કિમિવ ચલુ કરોતુ વ્યાધિતાનાં ચરાફ ॥

જે કોઈ ચોકલા ચરકનો જ રાખ્યાસ કરે તે એ
માણસને સુશુત્ર વગેરેનો કહેલા રોગોના નામ પણ
આપડતા નથી (કારણ કે સુશુત્રમા શલ્યશાલાક્ય તંત્ર
લખેલા છે પણ ચરકમા એ તંત્રો વિનારથી લખેલાં
નથી), અને જે ચોક માલસ ચરકનો અભ્યાસ ન કરે
પણ ફક્ત સુશુત્રનો જ અભ્યાસ કરે, તે એણે
ચરકમા કહેલી પ્રક્રિયાઓ શીખવાની મહેનત કરેલી ન
હોવાથી એ બિચારો રોગીઓનું શું બળુ કરે? (માટે
ચરક રાત્રે સુશુત્ર બનેલા નેમાં સમાવેશ થાય છે એવું
અષ્ટાગલદય ભવવાથી દરદીનું બુદ્ધિ થઈ શકે છે.)

આ ગ્રંથ આપુર્વેદના નિષાદિષ્ય અને ટૂકો છે

અમિનિવેશયશાદમિયુજ્યતે

સુમળિતેડિપિ ન ચો દદમૂઢક ।

પટનુ યત્નપરઃ પુરુષાયુષં

સ ચલુ વૈષકમાદમનિયિદઃ ॥૮૫॥

એ જાનારો મૂળ ઈન્દ્રિય આપુર્વેદ ઉપર તાત્ત
ક્રિતને લીધે જે માલસ તાત્ત રી રીતે કહેવાયેલા અષ્ટાગ
લદયમા ચિત્ર પહેરવો નથી તે મહામૂર્ખ આખા માનવ
જીવનભર (સો વર્ષ સુધી) કટાણ્યા વિના વેતરુ કર્યા
કરીને ભરે મૂળ (બ્રહ્મારો કહેતા ચોક લાખ શ્લોકવાળો)
રાપુર્વેદ ભણ્યા કરે.

સારી રીતે રજૂ કરેલા સત્યનો સ્વીકાર ગમે તેની
પાસેથી પણ કરવો.

યાતે પિત્તે શ્લેષ્મશાન્તૌ ચ પથ્ય
તૈલં સર્પિર્માશિકં ચ ક્રમેણ ।

પતદ્ બ્રહ્મા માપતે બ્રહ્મજો યા

કા નિર્મલ્લે ઘક્તુમેદોક્તિશક્તિ ॥૮૬॥

તેલ, ઘી રાત્રે મધ રાત્રીએ વાપરું, પિત્તનું અને
કફનું શમન કરે છે એ હકીકત બ્રહ્મા કહે કે બ્રહ્માના
પુત્ર (સનતકમાર વગેરે) કહે બાલનાર ભદ્રાણ તેથી
મત્ર ન હોય એવી (તેલ, ઘી અને મધ જેવી) વસ્તુ
ઓની શક્તિમાં ફેર પડતો નથી (મત્ર ભદ્રાનારની
શક્તિ ઉપર મત્રની શક્તિનો આધાર છે, પણ તેલ
વગેરેની શક્તિનાં ગુણગાન કોણ કરે છે તેના ઉપર તેલ
વગેરેની શક્તિનો આધાર નથી જે ઉપદેશ બ્રહ્માએ
આપ્યો છે તે જ ઉપદેશ વાગભટે આપ્યો છે તે પછી
બ્રહ્માએ કહ્યું તે ખરું અને એ જ ઉપદેશ વાગભટે
કહ્યો તેથી ખોટો એવું હોઈ શકે નહિ.)

અમિઘાતૃયશાત કિંવા પ્રવ્યશક્તિર્વિશિષ્યતે ।
અતો મન્તરમુત્તમૃચય

માધ્યસ્થ્યમયલમ્પ્યતામ્ ॥૮૭॥

દ્રવ્યમા કઈ કઈ શક્તિ રહેલી છે તે વાત કહેનાર
માલસને લીધે દ્રવ્યની ચોતાની શક્તિમાં શું કઈ વધારો
થઈ જતો હશે? (તેલથી વાયુ મટે છે એવું વાગભટ
કહે તેથી તેલની વાયુ મટાડવાની શક્તિ ઘટી જાય અને
એ જ વાત બ્રહ્મા કહે તેથી શું તેલની વાયુ મટાડવાની
શક્તિ વધી જતી હશે?) માટે દ્રવ્ય છેડી દઈને તપ્ત
બનો (ગ્રંથ સારો છે કે નહિ તેનો નિર્ણય એ જોવે
લખ્યો છે તે ઉપરથી ન કરતાં એમાં શું લખ્યું છે તે
ઉપરથી કરો.)

અપિપ્રણીતે પ્રીતિષ્ઠેન્મવત્વા ચરકસુશ્રુતૌ ।
મેઢાપાં કિં ન પટચન્તે

તસ્માદગ્રાહ્યં સુમાપિતમ્ ॥૮૮॥

જે ઋષિઓએ રહેલા ગ્રંથો (તંત્રો) ઉપર પ્રીતિ હોય તો ચરક અને સુશ્રુતને છોડી દઈને ભેડ વગેરે મુનિઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કેમ કરતા નથી? (ભેડ, જનૂકર્ણ વગેરે મુનિઓના ગ્રંથોનો અભ્યાસ ન કરતાં વેદો ચરક અને સુશ્રુતનો અભ્યાસ કરે છે તે ઉપરથી સાબિત થાય છે કે) મુખ્યપિત્તનો (જે સત્ય સારી રીતે કહેવાયેલું હોય તેનો) સ્વીકાર થવો જોઈએ. (અષ્ટાંગહૃદયમાં પણ આયુર્વેદનો જ ઉપદેશ સારી રીતે રજૂ કરેલા હોવાથી એનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ.)

“અષ્ટાંગહૃદય” નામની સાંકિતા

હૃદયમિવ હૃદયમેતત્સર્વાયુર્વેદવાદમયપયોધેઃ ।

કૃત્વા ચક્ષુઃપ્રમાસં

શુભમસ્તુ પરં તતો જગતઃ ॥૮૯॥

માપ્સના હૃદય જેું આખા આયુર્વેદના બધા

સાહિત્ય(ગ્રંથો)રૂપી સાગરનું આ હૃદય (અષ્ટાંગહૃદય) બનાવવાથી મને જે પુણ્ય થયું છે, તે પુણ્યથી જગતનું કલ્યાણ થાવ (મને થયેલું પુણ્ય હું જગતને સમર્પણ કરું છું.).

જેમ મનુષ્યનું હૃદય શરીરમાં અમુક જગ્યાએ સંકેત હોવા છતાં પોતાનામાંથી નીકળતી દૃશ્ય મૂળ શિરાઓ દ્વારા આખા શરીરમાં વ્યાપેલું છે, તેમ આ અષ્ટાંગહૃદય આયુર્વેદના ગ્રંથોમાંનો એક જ ગ્રંથ હોવા છતાં એનાં છ ભાગો અને આઠ અંગો દ્વારા આખા આયુર્વેદના બધા ગ્રંથોમાં વ્યાપેલું છે અને આ ગ્રંથ આયુર્વેદના સાહિત્યના હૃદયરૂપ છે.

હાલ્યશઙ્ગહૃદયે સંહિતાયાં પથે ઉત્તરદયાને વાઙ્મી-
કરણવિધિર્નામ ચત્તારિંશોઽધ્યાયઃ ॥ ૪૦ ॥

ઉત્તરસ્થાન સમાપ્ત

અષ્ટાંગહૃદય સમાસ

ઉ પ ચો ગી પ્ર કા શ નો

૩ પૈસા

પુરાણો

શ્રી ભગવતી (દેવી) ભાગવત	૩૫-૦૦
શિવમહાપુરાણ-સરળ ભાષાતર (બે ભાગમાં)	૩૬-૦૦
શ્રી માર્કંડેયપુરાણ-અક્ષરણ ભાષાતર	૨૦-૦૦
વિષ્ણુપુરાણ-સરળ ભાષાતર	૨૦-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ-ભાગ-૧-સરળ ભાષાતર	૨૫-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ-ભાગ-૨ " "	૩૦-૦૦
સ્કંદમહાપુરાણ-ભાગ ૩ " "	૪૦-૦૦
કૃર્મમહાપુરાણ-મહર્ષિ વેદવ્યાસ પ્રણીત	૨૦-૦૦
ગરુડમહાપુરાણ-સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ (બે ભાગમાં) ચાંદે બદનું સરળ ભાષાતર	૪૦-૦૦
ભગિનપુરાણ-સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
શ્રીમદ્ ભાગવત-બે ભાગમાં	૫૦-૦૦
વામનપુરાણ-સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
મત્સ્યમહાપુરાણ-સરળ ભાષાતર	૫૦-૦૦

રામાયણ-મહાભારત

મહાભારતસાર-અકાર પર્વો સારરૂપે	૧૨-૦૦
મહાભારત-શાંતિપર્વ-સરળ ભાષાતર	૩૦-૦૦
રામચરિતમાનસ-પાઠ માટે ઉપયોગી	૧૭-૫૦
નિરધરકૃત રામાયણ-રાજરાગિણીમાં	૧૫-૦૦
રચિય રામાયણ-સંવેષમાં રામાયણ પદ્યમાં	૩-૫૦
નુલસી રામાયણના મહાવાક્યો	૩-૫૦
નુલસીકૃત રામાયણ-બે ભાગમાં	૫૦-૦૦

ઉપનિષદો

છાંદોગ્ય ઉપનિષદ-શાકરભાષ્ય	૪૦-૦૦
યોગકુશલ ઉપનિષદ-યોગવિષયક ગ્રંથ	૧૫-૦૦
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ-મૂળ સાથે ભાષાતર	૧૦-૦૦
તૈત્તિરીય ઉપનિષદ-શાકરભાષ્ય સહિત	૫-૦૦
શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ " "	૬-૦૦
ઈશ ને કેન ઉપનિષદ " "	૪-૫૦
ઐતરેય ઉપનિષદ " "	૨-૦૦
કઠોપનિષદ " "	૧-૦૦

૩ પૈસા

મુદ્ગલ્યેનિષદ " "	૩-૫૦
ઉપનિષદ નવનીત-ઉપનિષદોનું સરસ્ય	૪-૦૦
વેદાંત-તત્ત્વજ્ઞાન	
અધ્યાત્મદર્શન-સ્વામી અદ્વૈતાનંદકૃત	૬-૦૦
સતગુરોનો પરિચય-બોધક અને પ્રેરક પ્રસંગો	૬-૦૦
પશ્ચીકરણ-શ્રીજ્યેષ્ઠકૃષ્ણ વાસની ટીકા સાથે	૪-૦૦
એકનાથી ભાગવત અર્થાત્	
શ્રીમદ્ ભાગવત સરસ્ય	૨૫-૦૦
કોષનો માર્ગ-સ્વસ્વરૂપનું દર્શન કરાવતા લેખો	૭-૫૦
મહાવાક્યરત્નાવલી-ચૂંટિયા મહાવાક્યો	૫-૫૦
તત્ત્વગુણધર્મ-મૂળ સાથે ભાષાતર	૧૫-૦૦
ધર્મમ્બુજ બીજ ધર્મના પદો	૪-૫૦
હકયોગપ્રતીષ્ઠા-મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૪-૫૦
વિવેકબૂધપ્રણીત-વેદાંતની સરળ સમજૂતી	૪-૦૦
પદ્મવતી (વેદાંતપ્રકાશ)	૦-૭૫
કાંધલ અને દેવદાસિ-પ્રેરક-સાંધક ઉપદેશ	૨-૦૦
હિંદુધર્મની ભાગ્યોથી-વેદ ગાન-શાકર ધ્રુવ	૧-૫૦
જ્ઞાનવાણી-મુખ્યને બોધ આપતો ગ્રંથ	૫-૦૦
હિંદુધર્મ (સિદ્ધાંત)	૨-૫૦
શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્ય મહારામાયણ-ભાગ ૧ લો	૩૫-૦૦
શ્રી યાજ્ઞવલ્ક્ય મહારામાયણ-ભાગ ૨ લો	૪૦-૦૦
વિચારસાગર-તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ	૧૨-૫૦
પ્રભુમયજીવન-	૪-૦૦
ત્રિપુરાસરસ્ય-ગુપ્ત-વેદાંતનો ગ્રંથ	૧૧-૦૦
શ્વાન નગે જ્ઞાન-સ્વામી માધવતીર્થ	૧-૦૦
સંતાની અનુભવવાણી-જીવનોપયોગી સૂત્રો	૮-૦૦
બરદના ભક્તિસંગ્રહ-બોધક સૂત્રો	૧-૫૦
જીવનમુક્તિવિવેક-વેદાંતનો ગ્રંથ	૫-૫૦
જ્ઞાનના ૪૪ પ્રશ્નો-સ્વામી માધવતીર્થ	૧-૫૦
પાંચતત્ત્વ-ચોત્તસૂત્ર-વિવેચન નિર્ણય	૬-૫૦
ચલ્ચલ-આધ્યાત્મનો સાર	૪-૦૦
આત્મચમ્પાવન-તત્ત્વજ્ઞાનનો ગ્રંથ	૪-૫૦
વેદાંતમર્ગદર્શિની-વેદાંતનું ઉપયોગી પુસ્તક	૫-૦૦
જ્યેષ્ઠ-શ્રીમદ્ ગીતા	૦-૦૦

શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યના ગ્રંથો

સૌંદર્યલહરી—સરળ અનુવાદ	૧-૫૦
પ્રશ્નોત્તર રત્નમાળા અને	
જીવનુકત આનંદલહરી	૧-૮૫
દુઃખ દુઃસ્થવિવેક—શ્રીમદ્ શંકરાચાર્ય વિરચિત	૦-૪૦
સર્વવિદ્યાત—સિદ્ધાંત—સારસંગ્રહ—અર્થ સાથે	૪-૦૦
સનત્સુજાતનો ઉપદેશ અર્થાત્ મુન્યુર્ન ગુહ્ય	૨-૦૦
ચત્ત્વોક્તી—મૂળ સાથે ભાષાતર	૫-૦૦
આત્મા—અનાત્મા વિવેક—સરળ ભાષાતર	સાથે ૨-૫૦
સ્તોત્રસંગ્રહ—૪૧ સ્તોત્રો સરળભાષાતર સાથે	૫-૦૦

ગીતાવિષયક

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (મોટા અક્ષર)	૬-૫૦
અથાવકગીતા—મૂળ સાથે ભાવવાણી અનુવાદ	૨-૦૦
અવધૂતગીતા—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૪-૫૦
જાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા—સરળ ભાષાતર	૨૦-૦૦
શ્રીજ્ઞાનસત્ર ગીતા—પદ્યરૂપે, અન્વય	
તથા ચંદ્રાર્ધ સાથે (ગુજરાતી)	૧૦-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા—(શંકરભાષ્ય)	૧૫-૦૦
પાંડવગીતા—ભગવાનનો અલિપ્ત	૧-૦૦
શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા (ગુરુકો)	
ગુજરાતી લિપિમાં	૨-૫૦
ગીતા એક્સપ્લેઈન્ડ (અગ્રજી)	અનુ ૮-૦૦
ગીતા એક્સપ્લેઈન્ડ—પાકુ પુસ્તક	મનુ ૧૦-૦૦
ઈન્ડોલોકચન ટુ ગીતા રોકસપ્લેઈન્ડ ગુનેદાર	૦-૬૦

ઉપદેશો—વાર્તાલાપો

ધર્મારૂપ—પ્રકાશાનંદજી સાથેનો વાર્તાલાપ	૧૫-૦૦
શિશુપાળની વિવેચન—ભાષાતર વિવેચન સાથે	૧૦-૦૦
મદ્દાવસા અને અવક—ઉપવેગી ઉપદેશ	૧-૦૦
શ્રી રામકૃષ્ણચામુન—મોધક દૃષ્ટાંતો સહિત	૧૭-૫૦
સ્વામી રામનીર્ધના વચનામૃત	૩-૦૦
શ્રી રામકૃષ્ણવના વચનામૃત	૧-૫૦
સ્વામી વિવેકાન ના વચનામૃત	૨-૦૦
ભોજપ્રમથ—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૧૦-૦૦
સસારનાં સુખ—સ્વ. ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ	૧૦-૦૦
—મનાચે સ્ત્રોક ભાષાતર સાથે	૨-૫૦

સ્તોત્રો—પ્રાર્થના

સ વાપર્યાત—ત્રણે કાળની સધ્યાની સમજૂતી	૨-૫૦
નિત્યપાઠ—સ્તોત્રો—પદો અર્થ સાથે	૩-૦૦
વિષ્ણુસહસ્રનામ—નિત્યપાઠ માટે	૧-૨૫
વિષ્ણુસહસ્રનામસ્તોત્રમ—મૂળ પાઠ મોટા	
અક્ષરમા અને ગુજરાતી લિપિમાં	૦-૪૦
જપ અને નામસ્મરણ—નિત્યપાઠના	
સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	૩-૫૦
કૃષ્ણભૂષણમ્—નિત્યપાઠ માટે સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	૧-૦૦
શ્રીપુરુષોત્તમમાસમાહાત્મ્ય—સરળ ભાષાતર	૧૦-૦૦
હનુમાનચાલીસા—નિત્યપાઠ માટે ઉપયોગી	૦-૪૦
જન્મદ્યોત—સરળ ભાષાતર	૧-૦૦
અગ્નિપાઠ—ઉપયોગી સ્તોત્રો સાથે	૬-૦૦
સત્યનારાયણની કથા	૪-૦૦
પ્રાત અને સાંપ કાળની પ્રાર્થનાઓ	૨-૦૦

નીતિ અને સંદાચાર

સુભાષિત નીતિમ જરી—૧૦૫૬ સ્ત્રોકો	૬-૫૦
સનાતન ધર્મ—તત્ત્વજ્ઞાનના મુદ્દિલા ૫૦૦	
સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	૮-૫૦
બવદારમાળા—ઉત્તમ ૧૦૮ સૂત્રો	૧-૩૫
ભોધમાળા—વિચારમણિકા	૨-૦૦
વેરાગ્યચતક—મૂળ સાથે ગુજરાતી ભાષાતર	૨-૦૦
વિજ્ઞાનચતક—મૂળ સાથે સરળ ભાષાતર	૧-૫૦
સુભાષિત—રત્નમાળા—૩૦૮ સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	૨-૫૦
સતોષસુરતક	૦-૫૦
ભગવાન બને—મૂળ જગ્યાએ સાથે	૩-૫૦
વિવેકાનંદસાર—ઉપદેશોનો સારભૂત ગ્રંથ	૧૦-૦૦
સુભાષિત રત્નભાગ્ય—૬૩૦૩	
સુભાષિતો અર્થ સાથે	૨૫-૦૦
ભાવવિજ્ઞાસ—લેઠ મલિવાડ નભુભાઈ	૪-૦૦
૧૧ અને બુધિશિર—મૂળ સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	૧-૫૦
ક્રોધિન્ન—અર્થજ્ઞાસ—મૂળ સાથે સરળ	
ભાષાતર	૫૦-૦૦
હરિન્દા દ્વાર—‘પદ્મ’ના લેખોનો સંગ્રહ	૬-૫૦
સો મૂર્ખનાં લગ્નો	૧-૦૦
આપધર્મનીતિ અને ચાતુર્યનીતિનાર	૫-૦૦
નીતિસમુચ્ચય—વૃદ્ધનામુકુલ રચિત	૨-૭૫
સ્ત્રોકો અર્થ સાથે	

૩. પેસા

ભાળસાહિત્ય

શિશુસાથી-૧-સચિત્ર વાચન લેખનમાળા	૧-૦૦
શિશુસાથી-૨ સચિત્ર-વાચન લેખનમાળા	૦-૫૦
ભાળકોને બોધ-સચિત્ર બોધદાથી પુસ્તિકા	૧-૦૦
ભાળકોની બોલચાલ-સચિત્ર પુસ્તિકા	૦-૭૫
ભાળકોના ગુણ-સંસ્કાર સિયતા પાઠો	૦-૭૫
ભાળકોની રીતભાત-શાળાપયોગી આવૃત્તિ	૧-૨૫
એક હાંતો થેઠ-સાત રમુજી વાર્તાઓ	૧-૭૫
એક હાંતો શેઠાણી-દશ બોધક વાર્તાઓ	૨-૫૦
સદ્ગુણી ભાળકો-ઉમદા ૬૯ દૃષ્ટાંતો	૪-૦૦
કષ્ટ અને બચ્છુ-ભાળ પહેલવાનની વાર્તા	૧-૫૦

જીવનચરિત્રો

મહાપુરુષોના પ્રેરક જીવનપ્રસંગો	૨-૫૦
રમણ મહર્ષિ-પરિચય અને બોધ	૪-૦૦
સ્વામી શ્યામનંદ-પ્રેરક જીવનપ્રસંગો	૩-૦૦
સ્વામી સદાજનનંદ	૭-૫૦
સંત ટોલરડોય-સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૪-૫૦
પ્રાચીન ભારતની વિભૂતિઓ-૨૯ મહાન વિભૂતિઓનો સંગ્રહ	૬-૦૦
દત્તાત્રેય (અવધૂત)-૨૪ ગુરુઓના પ્રસંગોનું વર્ણન	૨-૦૦
સંત છાનેશ્વર અને મહાત્મા એકનાથ-સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર	૨-૫૦
સંત મુળદાસ-પ્રેરક ચરિત્ર	૨-૫૦
ભક્ત શેરિદાસ-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૫૦
સંત નુકરામ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૨-૦૦
પ્રાચીન ભક્તો-પંદર ભક્તોનાં ચરિત્રો	૨-૫૦
મહાત્મા સરખુદાસ-બોધવચનો સાથે	૧-૫૦
મહાન શીખ ગુરુઓ-પ્રેરક ચરિત્રો	૬-૦૦
કવી ભક્તચરિત્ર-૨૯ ભક્તોનાં ચરિત્રો	૧૦-૦૦
ચેતન્ય મહાપ્રભુ-ટૂંકું જીવનચરિત્ર	૨-૦૦
ગુરુ નાનક-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૨-૫૦
પિતામહ ભીષ્મ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૩-૫૦
બડબરત-આત્મજ્ઞાનીનું ચરિત્ર	૦-૫૦

૩. પેસા

ભગવાન મહાવીર સ્વામી-હૃદયંગમ ચરિત્ર	૨-૦૦
સોરાષ્ટ્રના સંતો-પંદર સંતોના જીવનપ્રસંગો	૩-૫૦
કચ્છના સંતો-૩૧ ભક્ત ચરિત્રો ભગનો સાથે	૪-૦૦
કચ્છના સંતો ભાગ ૨-૧૬ ભક્તોનાં ચરિત્રો	૩-૫૦
સંત બજરામ અને ધર્મતા-	૦-૭૫
મહાત્મા દાદુદયાળ-સંક્ષિપ્ત ચરિત્ર	૧-૨૫
પેગીશ્વર વાલવંકર-પ્રેરક ચરિત્ર	૧-૫૦
નાનભટ્ટ બાપા-એક આદર્શ વેદા	૦-૭૫
સ્વામી વિવેકાનંદ (ચરિત્ર)	૮-૫૦
મહર્ષિ દયાનંદ-વિસ્તૃત ચરિત્ર	૩-૦૦
તેલંગ સ્વામી-પ્રેરણાદાયી ચરિત્ર	૨-૦૦
વનરાજ ચાવડો-ઐતિહાસિક કથા	૧૦-૦૦
શિવાજી છત્રપતિ-જીવનકથા	૬-૫૦
ભારતના વીર પુરુષો-ચરિત્ર કથાઓ	૭-૦૦
દેવો, ઋષિઓ અને પ્રતાપી પુરુષો	૫-૦૦
ભક્ત પ્રણાદ-આત્મ્યાન સાથે	૧-૫૦
દેવર્ષિ નારદ-જીવનપ્રસંગો	૧-૫૦
છાનેશ્વર અને ચાંગદેવ-બોધક પ્રેરક ઉપદેશ	૧-૨૫
ભક્ત પીપાજી-જીવનચરિત્ર	૨-૫૦
સોરઠી સીસંતો-સી સંતોને પ્રેરણાદાયક સંગ્રહ	૬-૦૦
પ્રાચીન ભારતની પ્રતિભા-૪૭ વિશિષ્ટ વ્યક્તિ-વિશેષોનો પરિચય	૧૨-૫૦
મહાત્મા મરતરામ-એક મરત સંતનું ચરિત્ર	૨-૦૦
કચ્છના ભક્તિમાન કવિઓ-ચરિત્ર-પદો સાથે	૭-૫૦
ગીતામ બુદ્ધ-પ્રેરક જીવનચરિત્ર	૫-૦૦
સોરઠના સિલ્હો-પ્રેરક ચરિત્રો	૬-૦૦

સ્ત્રી-ઉપયોગી

શ્રીઓનું સ્વર્ગ-જીવનપદદર્શક બની રહે તેનું પુસ્તક	૧૨-૦૦
ભારતનાં સ્ત્રીઓ-૩૫ સ્ત્રીઓનાં ચરિત્રો	૧૨-૫૦
પાકણસ-જુદી જુદી સ્વાદિષ્ટ ૩૪૯ વાનરીઓ બનાવવાની રીત	૬-૦૦
સુખી જીવનની પત્રદંડી-ગૃહજીવનના પ્રશ્નો	૫-૦૦
દવાગુમાતા-ભાવપૂર્ણ વાર્તા	૧-૨૫
કન્યાવચનમથા-કિર્તણ આપની પુસ્તિકા	૫-૦૦
ગૃહ, ગૃહિણી અને ગૃહસ્થ-સાર્થક	૫-૦૦
સીજીવનના રંગ-૧૯ વાર્તાઓ	૨-૦૦

કલ્યાણમયી-મોધક નવવક્રકથા	૩-૦૦
ગુણજીવનના દૃશ્યો	૩-૫૦
ગૃહિણી-પ્રેરણાદાયી પુસ્તિકા	૪-૫૦

દૃષ્ટાંતકથાઓ

દૃષ્ટાંતકથા-૧૦૦ કથાઓનો સંગ્રહ	૪-૫૦
ધર્મકથાઓ-૨૩ કથાઓના સંગ્રહ	૪-૫૦
પાવક પ્રસંગ કથાઓ-૨૨ પાવક કથાઓ	૩-૦૦
પ્રકાશના પગલા-૩૦ કર્મસનદાસ માણેક	૨-૦૦
લાખેભા જીવનપ્રસંગો-૬૦ જીવભિખુ	૨-૫૦
શુભોદનનાક-મોધપ્રદ દૃષ્ટાંતોનો સંગ્રહ	૭-૫૦
સદ્મોધ સરિતા-માર્ગદર્શક દૃષ્ટાંતો સાથે	૩-૦૦
દિવ્ય વાર્તાઓ-જુની જુની ૧૫ વાર્તાઓ	૨-૦૦
સતની વાતો-દૃષ્ટાંતકથાઓ સાથે	૧૦-૦૦
અમર અજવાળા-૬૦ કર્મસનદાસ માણેક	૩-૫૦
જીવન ધારતરી વાતો-પ્રગતિ ૫૦ પ્રસંગકથાઓ	૪-૦૦
શુભોદનકથાસંગ્રહ-મોધપ્રદ ૧૧૦ કથાસંગ્રહ	૧૫-૦૦

નવલકથા-વાર્તાસંગ્રહો

યાકુતલેખ ભરત-૭૦ બાબુભાઈ વેદ્ય	૨૨-૫૦
ગુણજીવનની તેજજાણ-૨૪ વાર્તાઓ	૪-૦૦
ઉત્તરરામચરિત-વાર્તા-ગદ્યમાં કથાન	૩-૦૦
જીવેશુ ગાડુ-એક ક્રમજીવીની કથા	૦-૭૫
રામ જીએ બેક-૩૦ કર્મસનદાસ માણેક	૭-૫૦
આગા હેલા-પ્રેરણાદાયી ૨૬ વાર્તાઓ	૪-૫૦
સો ટયુનું સોનું-૧૯ વાર્તાઓ	૪-૦૦
નૃવસીનું વૃદ્ધ-૨૦ ચરિત્રકથાઓ	૬-૦૦
ભરવી-વાર્તા સંગ્રહ	૫-૦૦
જીવનગુલાસ-સાત હેતુગી વાર્તાઓ	૪-૫૦
ખોળાનો મુલ્યદાર-સમાજવેપારી ૭ વાર્તાઓ	૪-૦૦
લાખેભી વાતો-૨૧ વાર્તાઓનો સંગ્રહ	૧૦-૦૦
બનાવગી દુલો-કથાનના ૨૩ હેતુઓનો સંગ્રહ	૩-૫૦

નાટકો તથા કલાવિષયક

ભર્તૃહરિનો વૈરાગ્ય-૬ કર્મસનદાસ માણેક	૧-૦૦
મૈત્રાવતી ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ વિક્રમ	૧-૦૦
લેસ ૪ તોરડ તથા જાંબર ગોપીચંદ	૧-૭૫

૩. પૈસા

એકલવ્ય તથા બીજી બાલનાટિકાઓ	૦-૬૦
ધોરસ અને સિકદર-ઐતિહાસિક પ્રસંગ	૨-૫૦

લોકસાહિત્ય

પાંચ લોકકથાઓ	૪-૫૦
ગુણગતી કહેવતસંગ્રહ-૭૬૦૦ કહેવતો	૧૨-૦૦
બગરાકરુણી-૨૨૮૫૬ વાર્તા	૧-૫૦
કાંઠાવાડી દત્તકથાઓ-૩૦ દત્તકથાઓ	૬-૦૦
મદનમાલના-રમિક બાળવાર્તા	૦-૫૦
ધોળામાળની વાર્તા-સરકારી લોકકથા	૦-૭૫
નંબરનીસી-મોધકથા	૦-૭૫
સરવો સોરઠ દેશ-૧૯ લોકકથાઓ	૨-૫૦
ઢોલમાઠ-રસપ્રદ ચરિત્ર	૨-૫૦
ઉખાણા-૭૪૭ ઉખાણાનો સંગ્રહ	૪-૫૦
કાળિયાવાડી દુલા-ગુલાઓનો સંગ્રહ	૨-૫૦
મણપચીસીની વાતો	૨-૫૦
ભડગી વાકચો-હવામાન વગસાદ વિષેનું જ્ઞાન	૨-૦૦

નિબંધાદિ ગદ્ય સાહિત્ય

આત્મચિન્તન-વિચારકલ્પિકાઓનો સંગ્રહ	૩-૦૦
સુખ, સાયર્ય અને સમૃદ્ધિ	
અને વિચારોના ચમત્કાર	૧૨-૦૦
ભાગવતના અષ્ટાઓ-મોધક દૃષ્ટાંતોનું નિરૂપણ	૧૦-૦૦
શુભ સંગ્રહ (ભાગ ૨ છે) ૧૪૮ લેખો	૩-૦૦
ગ્રામજીવન-૩૦ ગ્રંથિત માર્ગદર્શક	૨-૦૦
સાહિત્ય પ્રારંભિક-લે હિં જ અભરિયા	૧-૫૦

પ્રકૃતિસુ સાહિત્ય

પ્રકૃતિના લાકડવાળા પખીઓ-પક્ષીઓનો સંચિત્ર પર્વ	૧૦-૦૦
ગુણગતના તીર્થસ્થાનો ૪૩ તીર્થસ્થાનોની યાદીની	૪-૫૦
કારમીરનો પ્રવાસ અને કલાપીના સંગ્રહ	૩-૦૦
અમરભાગત ભાગ ૨ છે (તીર્થસ્થાનો)	૪-૦૦
અમરભાગત ભાગ ૩ છે (નંદીઓ તથા પર્વતો)	૩-૦૦

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય] સ્વામી અખાનદ માજ, લડ, જમદારવાડ
અને ૧૪૮, પ્રિન્સિપલ રોડ, સુબર્બ-૧
૯. શા